Al-Jami' li-Ahkam al-Qur'an (The Compendium of the Rulings of the Qur'an) And the Clarifier of what it contains of the Sunnah and the verses of the Furqan Written by Abi Abdullah Muhammad bin Ahmad bin Abi Bakr al-Qurtubi (Died 671 AH) Edited by Dr. Abdullah bin Abdul Mohsen al-Turki Participated in editing this volume: Muhammad Radwan Arqasusi, Ghiyath al-Hajj Ahmad Volume Nine Al-Risala Foundation

अल-जामि' लि-अहकाम अल-कुरान (कुरान के आदेशों का संग्रह) और सुन्नत और फ़ुरकान की आयतों में जो कुछ भी है उसका स्पष्टीकरण लेखन अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन अहमद बिन अबू बक्र अल-कुर्तुबी (मृत्यु 671 हिजरी) संपादन डॉ. अब्दुल्ला बिन अब्दुल मोहसिन अल-तुर्की इस खंड के संपादन में भाग लिया: मुहम्मद रिज़वान अरक़सुसी, गियाथ अल-हज अहमद नौवां भाग अल-रिसाला फाउंडेशन

الجامع لأحكام القرآن اور اس (قرآن) میں شامل سنت اور فرقان کی آیات کا واضح بیان تالیف ابی عبد اللہ محمد بن احمد بن ابی بکر القرطبی (وفات 671 ھ) تحقیق ڈاکٹر عبد اللہ بن عبد المحسن الترکی اس حصے کی تحقیق میں شریک: محمد رضوان عرقسوسی، غیاث الحاج احمد نواں حصہ مؤسسة الرسالة

Nafse Islam

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

WWW.NAFSEISLAM.COM

नफ़्स इस्लाम

अल्लाह के नाम से, जो बड़ा मेहरबान और निहायत रहम वाला है

WWW.NAFSEISLAM.COM

نفسِ اسلام

بسم الله الرحمن الرحيم

WWW.NAFSEISLAM.COM

Nafse Islam Nafse Islam WWW.NAFSEISLAM.COM

The Comprehensive Collection of the Rulings of the Quran and the Clarifier of what it contains of the Sunnah and the Verses of the Criterion

नफ़्से इस्लाम नफ़्से इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM

क़ुरान के हुक्मों का जामे मजमूआ और सुन्नत और फ़ुरक़ान की आयतों में जो कुछ भी शामिल है, उसका स्पष्टीकरण करने वाला

نفسِ اسلام نفسِ اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

الجامع لأحكام القرآن (قرآن کے احکامات کا جامع مجموعہ) اور سنت اور آیاتِ فرقان میں جو کچھ شامل ہے اس کی وضاحت کرنے والا

All rights reserved to the publisher First Edition 1427 AH - 2006 AD

Nafseislam WWW.NAFSEISLAM.COM

Al-Resalah Foundation, Wata al-Musaitbeh - Habib Abi Shahla Street - Al-Maskan Building, Beirut-Lebanon For printing, publishing and distribution. Telefax: 815112-319039 Fax: 818615 P.O. Box: 117460 Al-Resalah PUBLISHERS BEIRUT/ LEBANON-Telefax: 815112-319039 Fax: 818615-P.O.Box: 117460 Email: Resalah@Cyberia.net.lb

सर्वाधिकार प्रकाशक के पास सुरक्षित हैं प्रथम संस्करण १४२७ हिजरी - २००६ ईस्वी

नफ़्स-ए-इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM

अल-रिसाला फाउंडेशन, वता अल-मुसईतबेह - हबीब अबी शहला स्ट्रीट - अल-मसकन बिल्डिंग, बेरुत-लेबनान मुद्रण, प्रकाशन और वितरण के लिए। टेलीफैक्स: 815112-319039 फैक्स: 818615 डाक बॉक्स: 117460 अल-रिसाला पब्लिशर्स (Al-Resalah PUBLISHERS) बेरुत/ लेबनान-टेलीफैक्स: 815112-319039 फैक्स: 818615-P.O.Box: 117460 ईमेल: Resalah@Cyberia.net.lb

جملہ حقوق بحق ناشر محفوظ ہیں پہلا ایڈیشن ۱۴۲۷ ھ - ۲۰۰۶ ء

نفسِ اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

مؤسسۃ الرسالہ، وطی المصیطبہ - شارع حبیب ابی شہلا - بنایۃ المسکن، بیروت-لبنان طباعت، اشاعت اور تقسیم کے لیے۔ ٹیلی فیکس: 815112-319039 فیکس: 818615 ص.ب: 117460

الرسالہ پبلشرز (Al-Resalah PUBLISHERS) بیروت/لبنان - ٹیلی فیکس: 319039-815112 فیکس: P.O.Box: 117460-818615 ای میل: Resalah@Cyberia.net.lb

In the name of Allah, the Beneficent, the Merciful

The Almighty said: {Shall I then seek a judge other than Allah, when it is He Who has sent down to you the Book fully detailed? And those to whom We gave the Scripture know that it is sent down from your Lord in truth. So be not of those who doubt.} (114)

His words, the Almighty: {Shall I then seek a judge other than Allah} - "ghayra" (other than) is in the accusative case due to "abtaghi" (I seek). "hakaman" (a judge) is in the accusative case as an explanation (bayan), or as a state (hal) if you wish (1). The meaning is: Shall I seek for you a judge other than Allah, when He is the One who spared you the effort of questioning regarding the signs by what He sent down to you of the detailed Book, i.e., the clarifying one.

Then it was said: Al-Hakam (the Judge) is more eloquent than Al-Hakim (the one who judges); because no one deserves to be called "Hakam" except one who judges with truth, as it is an attribute of glorification in praise. Whereas "Hakim" is a description based on the action, so even one who judges without the truth might be called by it (2).

{And those to whom We gave the Scripture} refers to the Jews and Christians. And it was said: Those among them who embraced Islam, such as Salman, Suhayb, and Abdullah bin Salam. {know that it} i.e., the Quran. {is sent down from your Lord in truth} i.e., that everything in it of promise and threat is truth. {So be not of those who doubt} i.e., of those who doubt that they know it is sent down from Allah.

'Ata said: Those to whom We gave the Scripture are the leaders of the companions of Muhammad, peace and blessings be upon him: Abu Bakr, Umar, Uthman, and Ali (3) [may Allah be pleased with them].

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/92. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/337. (3) Mentioned by al-Baghawi 2/125.

परम कृपालु, अत्यंत दयालु अल्लाह के नाम से।

अल्लाह तआला का कथन है: {क्या फिर मैं अल्लाह के सिवा किसी और को निर्णय करने वाला तलाशूँ, जबकि उसने ही तुम्हारी ओर यह विस्तृत किताब उतारी है? और वे लोग जिन्हें हमने किताब दी है, वे जानते हैं कि यह तुम्हारे रब की ओर से हक़ (सत्य) के साथ उतारी गई है, अतः तुम संदेह करने वालों में से न होना।} (114)

अल्लाह तआला का कथन: {क्या फिर मैं अल्लाह के सिवा किसी और को निर्णय करने वाला तलाशूँ} - "ग़ैरा" (शिवाय) 'अब्तग़ी' (मैं तलाशूँ) की वजह से नसब (अक्यूसेटिव केस) में है। "हकमान" (एक जज) स्पष्टीकरण (बयान) के रूप में नसब में है, या यदि आप चाहें तो हाल (स्थिति) के रूप में (1)। इसका अर्थ है: क्या मैं तुम्हारे लिए अल्लाह के सिवा किसी और को हाकिम तलाशूँ; जबकि वह वही है जिसने उस विस्तृत किताब के माध्यम से जो उसने तुम पर उतारी है, तुम्हें आयतों के बारे में सवाल करने की मशक्कत से बचा लिया है, यानी स्पष्ट करने वाली किताब।

फिर यह कहा गया: 'अल-हकम' (निर्णायक) 'अल-हाकिम' (फैसला करने वाला) से अधिक प्रभावशाली है; क्योंकि कोई भी 'हकम' कहलाने का पात्र नहीं है सिवाय उसके जो हक (सच) के साथ फैसला करे, क्योंकि यह प्रशंसा में महिमामंडन का गुण है। जबकि 'हाकिम' क्रिया पर आधारित एक गुण है, इसलिए जो हक के अलावा अन्य चीजों के साथ फैसला करता है उसे भी यह कहा जा सकता है (2)।

{और वे लोग जिन्हें हमने किताब दी है} इससे मुराद यहूदी और ईसाई हैं। और यह भी कहा गया है: उनमें से वे लोग जिन्होंने इस्लाम स्वीकार किया जैसे सलमान, सुहैब और अब्दुल्लाह बिन सलाम। {वे जानते हैं कि यह} यानी: कुरान। {तुम्हारे रब की ओर से हक के साथ उतारा गया है} यानी: इसमें वादे और चेतावनी की जो भी बातें हैं वे सब सत्य हैं। {अतः तुम संदेह करने वालों में से न होना} यानी: उन लोगों में से न होना जिन्हें इस बात में संदेह हो कि वे (अहले किताब) जानते हैं कि यह अल्लाह की ओर से उतारा गया है।

अता ने कहा: वे लोग जिन्हें हमने किताब दी है, मुहम्मद (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के साथियों के प्रमुख हैं: अबू बक्र, उमर, उस्मान और अली (3) (अल्लाह उन सब से प्रसन्न हो)।

---

(1) इ'राबुल कुरान लिन-नहहास 2/92। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/337। (3) अल-बग़वी ने इसका उल्लेख किया है 2/125।

شروع اللہ کے نام سے جو نہایت مہربان اور بہت رحم کرنے والا ہے

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ أَفَغَيْرَ اللَّهِ أَبْتَغِي حَكَمًا وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ إِلَيْكُمُ الْكِتَابَ مُفَصَّلًا وَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْلَمُونَ أَنَّهُ مُنَزَّلٌ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ (١١٤) ﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ أَفَغَيْرَ اللَّهِ أَبْتَغِي حَكَمًا ﴾ میں «غیر» منصوب ہے «أبتغي» کی وجہ سے۔ «حکماً» بیان کی بنا پر منصوب ہے، اور اگر چاہو تو حال کی بنا پر (۱)۔ اور معنی یہ ہے کہ: کیا میں تمہارے لیے اللہ کے سوا کسی اور کو حاکم تلاش کروں؛ حالانکہ وہی ہے جس نے اس مفصل یعنی واضح کتاب کے ذریعے، جو اس نے تمہاری طرف نازل کی ہے، تمہیں آیات کے متعلق سوال کرنے کی زحمت سے بچا لیا ہے۔

پھر یہ کہا گیا: لفظ 'حکم' لفظ 'حاکم' سے زیادہ بلیغ ہے؛ کیونکہ 'حکم' کہلانے کا مستحق وہی ہوتا ہے جو حق کے ساتھ فیصلہ کرے، کیونکہ یہ تعریف میں ایک تعظیمی صفت ہے۔ جبکہ 'حاکم' ایک ایسی صفت ہے جو فعل (فیصلہ کرنے) پر صادق آتی ہے، چنانچہ اسے بھی 'حاکم' کہا جا سکتا ہے جو ناحق فیصلہ کرے (۲)۔

﴿ وَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ ﴾ سے مراد یہودی اور عیسائی ہیں۔ اور کہا گیا ہے کہ: ان میں سے وہ لوگ جو اسلام لائے جیسے سلمان، صہیب اور عبد اللہ بن سلام۔ ﴿ يَعْلَمُونَ أَنَّهُ ﴾ یعنی: قرآن۔ ﴿ مُنَزَّلٌ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ ﴾ یعنی: اس میں جو بھی وعدہ اور وعید ہے وہ حق ہے۔ ﴿ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ ﴾ یعنی: ان شک کرنے والوں میں سے نہ ہو جو اس بات میں شک کریں کہ وہ (اہلِ کتاب) جانتے ہیں کہ یہ اللہ کی طرف سے نازل شدہ ہے۔

عطاء نے کہا: جن لوگوں کو ہم نے کتاب دی ہے وہ محمد ﷺ کے صحابہ کے سردار ہیں: ابوبکر، عمر، عثمان اور علی (۳) رضی اللہ عنہم۔

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۹۲۔ (۲) المحرر الوجيز ۲/ ۳۳۷۔ (۳) اسے بغوی نے ذکر کیا ہے ۲/ ۱۲۵۔

Surah Al-An'am: Verses 115 - 117 6

The Almighty's saying: {And the word of your Lord has been fulfilled in truth and in justice. None can alter His words, and He is the Hearing, the Knowing (115)}. The Almighty's saying: {And the word of your Lord has been fulfilled}: The reading of the people of Kufa is in the singular(1), and the rest are in the plural. Ibn Abbas said: Your Lord's promises, there is no changer for them(2). The "words" refer to the expressions, or to the related matters of promise, threat, and others(3). Qatadah said: The words are the Quran, there is no alterer for it(4), the fabricators cannot add to it nor diminish from it. {In truth and in justice} meaning: in what He promised and judged, there is no repeller for His decree, and no breaking of His promise(5). Al-Rummani narrated from Qatadah: There is no alterer for them in what He has judged(6), meaning: that even if change and alteration in the words were possible, as the People of the Book changed the Torah and the Gospel, it would not be counted. The verse indicates the obligation to follow the indications of the Quran; because it is truth that cannot be replaced by what contradicts it; because it is from a Wise One from whom nothing of all matters is hidden(7). The Almighty's saying: {And if you obey most of those upon the earth, they will mislead you from the way of Allah. They follow not except assumption, and they are not but falsifying (116) Indeed, your Lord is most knowing of who strays from His way, and He is most knowing of the [rightly] guided (117)}. The Almighty's saying: {And if you obey most of those upon the earth}, meaning: the disbelievers {they will mislead you from the way of Allah}, meaning: from the path that leads to Allah's reward. {They follow not except assumption} "In" (إِن) here is in the sense of...

---

(1) Meaning the recitation of 'Asim, Hamzah, and Al-Kisa'i, Al-Sab'ah p. 266, and Al-Taysir p. 106. (2) Al-Wahidi cited it in Al-Wasit 2/314 similarly. (3) Tafsir al-Baghawi 2/125. (4) Ibn al-Jawzi cited it in Zad al-Masir 3/111. (5) Zad al-Masir 3/111. (6) Reported by Al-Tabari 9/508. (7) His saying: "all of them", from (M).

सूरह अल-अनाम: आयतें 115 - 117 6

अल्लाह तआला का फरमान: {और आपके रब की बात सच्चाई और न्याय के साथ पूरी हुई। उसके शब्दों को कोई बदलने वाला नहीं है, और वह सुनने वाला, जानने वाला है (115)}। अल्लाह तआला का फरमान: {और आपके रब की बात पूरी हुई}: कूफ़ा के लोगों का पाठ एकवचन में है(1), और बाकी बहुवचन में हैं। इब्न अब्बास ने कहा: आपके रब के वादे, उनके लिए कोई बदलाव करने वाला नहीं है(2)। "शब्द" (कलिमात) का अर्थ अभिव्यक्ति है, या वादे, चेतावनी और अन्य से संबंधित मामले हैं(3)। क़तादा ने कहा: शब्द कुरान हैं जिसका कोई बदलने वाला नहीं है(4), न ही इसमें झूठे लोग कुछ जोड़ सकते हैं और न ही कम कर सकते हैं। {सच्चाई और न्याय के साथ} यानी: जो उसने वादा किया और फैसला किया, उसके फैसले को कोई टालने वाला नहीं है, और उसके वादे में कोई खिलाफ़वर्जी नहीं है(5)। अल-रुम्मानी ने क़तादा से उद्धृत किया: उसने जो फैसला किया है उसमें उनका कोई बदलने वाला नहीं है(6), यानी: भले ही शब्दों में बदलाव और फेरबदल संभव हो, जैसा कि अहले किताब ने तौरात और इंजील को बदल दिया था; तो उसे मान्यता नहीं दी जाएगी। यह आयत कुरान के संकेतों का पालन करने की अनिवार्यता को दर्शाती है; क्योंकि यह सत्य है जिसे इसके विपरीत किसी चीज़ से नहीं बदला जा सकता; क्योंकि यह एक हकीम (बुद्धिमान) की ओर से है जिससे सभी मामलों में से कुछ भी छिपा नहीं है(7)। अल्लाह तआला का फरमान: {और यदि आप पृथ्वी पर अधिकांश लोगों का कहना मानेंगे, तो वे आपको अल्लाह के मार्ग से भटका देंगे। वे केवल अनुमान का अनुसरण करते हैं, और वे केवल अटकलें लगाते हैं (116) निस्संदेह, आपका रब उसे सबसे अच्छी तरह जानता है जो उसके मार्ग से भटक जाता है, और वह सही मार्ग पर चलने वालों को भी अच्छी तरह जानता है (117)}। अल्लाह तआला का फरमान: {और यदि आप पृथ्वी पर अधिकांश लोगों का कहना मानेंगे}, यानी: काफ़िर {वे आपको अल्लाह के मार्ग से भटका देंगे}, यानी: उस मार्ग से जो अल्लाह के इनाम की ओर ले जाता है। {वे केवल अनुमान का अनुसरण करते हैं} यहाँ "इन" (إِنْ) का अर्थ है...

---

(1) यानी आसिम, हमजा और अल-किसाई का पाठ, अल-सबआ पृ. 266, और अल-तयसीर पृ. 106। (2) अल-वाहिदी ने इसे अल-वसीत 2/314 में इसी तरह उद्धृत किया है। (3) तफसीर अल-बग़वी 2/125। (4) इब्न अल-जौज़ी ने इसे ज़ाद अल-मसीर 3/111 में उद्धृत किया है। (5) ज़ाद अल-मसीर 3/111। (6) अल-तबरी 9/508 द्वारा रिपोर्ट किया गया। (7) उसका कथन: "सभी", (म) से।

سورة الانعام: آیات ۱۱۵ - ۱۱۷ ٦

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا لَّا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِهِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (١١٥)﴾ ترجمہ: "اور تیرے رب کی بات سچائی اور انصاف کے ساتھ پوری ہو گئی۔ اس کی باتوں کو کوئی بدلنے والا نہیں اور وہی سب کچھ سننے والا اور جاننے والا ہے"۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَتَمَّتْ كَلِمَاتُ رَبِّكَ﴾: اہل کوفہ کی قرات واحد کے صیغے کے ساتھ ہے(۱)، اور باقیوں کی جمع کے ساتھ۔ ابن عباس نے کہا: تیرے رب کے وعدے، جنہیں کوئی بدلنے والا نہیں(۲)۔ اور "کلمات" سے مراد الفاظ ہیں، یا وعدہ و وعید وغیرہ سے متعلق امور ہیں(۳)۔ قتادہ نے کہا: کلمات سے مراد قرآن ہے جس کا کوئی بدلنے والا نہیں(۴)، اس میں جھوٹ بولنے والے نہ تو اضافہ کر سکتے ہیں اور نہ ہی کمی۔ ﴿صِدْقًا وَعَدْلًا﴾ یعنی: جو اس نے وعدہ کیا اور فیصلہ کیا، اس کے فیصلے کو کوئی ٹالنے والا نہیں، اور اس کے وعدے میں کوئی خلاف ورزی نہیں(۵)۔ الرمانی نے قتادہ سے نقل کیا ہے: اس نے جو فیصلہ کیا اس میں ان کا کوئی بدلنے والا نہیں(۶)، یعنی: اگرچہ الفاظ میں تبدیلی اور رد و بدل ممکن ہو جیسا کہ اہل کتاب نے تورات اور انجیل کو بدل دیا؛ تو اس کا اعتبار نہیں کیا جائے گا۔ آیت قرآن کے اشاروں کی اتباع کے وجوب پر دلالت کرتی ہے؛ کیونکہ یہ حق ہے جس کا اس کے متضاد سے بدلنا ممکن نہیں؛ کیونکہ یہ ایک ایسی ذات (حکیم) کی طرف سے ہے جس سے کوئی بھی معاملہ پوشیدہ نہیں ہے(۷)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِن تُطِعْ أَكْثَرَ مَن فِي الْأَرْضِ يُضِلُّوكَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ إِن يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ (١١٦) إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ مَن يَضِلُّ عَن سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ (١١٧)﴾ ترجمہ: "اور اگر آپ زمین میں موجود اکثر لوگوں کی پیروی کریں گے تو وہ آپ کو اللہ کی راہ سے بھٹکا دیں گے۔ وہ صرف گمان کی پیروی کرتے ہیں اور وہ محض اٹکلیں دوڑاتے ہیں۔ یقیناً آپ کا رب ہی بہتر جانتا ہے کہ کون اس کی راہ سے بھٹک گیا ہے اور وہی ہدایت

پانے والوں کو بھی بہتر جانتا ہے"۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِن تُطِعْ أَكْثَرَ مَن فِي الْأَرْضِ﴾، یعنی: کفار ﴿يُضِلُّوكَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ﴾، یعنی: اس راستے سے جو اللہ کے ثواب کی طرف لے جاتا ہے۔ ﴿إِن يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ﴾ یہاں "إِن" کے معنی...

---

(۱) یعنی عاصم، حمزہ اور کسائی کی قرات، السبعہ ص ۲٦٦، اور التیسیر ص ۱۰٦۔ (۲) اسے الواحدی نے الوسیط ۲/ ۳۱۴ میں اسی طرح نقل کیا ہے۔ (۳) تفسیر البغوی ۲/ ۱۲۵۔ (۴) اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر ۳/ ۱۱۱ میں نقل کیا ہے۔ (۵) زاد المسیر ۳/ ۱۱۱۔ (۶) اسے الطبری نے ۹/ ۵۰۸ میں نکالا ہے۔ (۷) اس کا قول: "کلہا" (سب کے سب)، (م) سے۔

Surah Al-An'am: Verses 116 - 117 7

...ma(1), and similarly: {And they only guess}, meaning: they conjecture and estimate(2); from which comes al-khars, and its origin is cutting. The poet said:

You see the broken pieces of ash-wood spears among us as if they were stripping(3) of palm-leaf branches in the hands of peelers(4)

Meaning palm-leaves cut lengthwise, from which mats are made. It is the plural of al-khurs, and from it: he estimated the dates of the palm-tree when he appraised it to take the land tax from it. Thus, the estimator (al-kharis) cuts off [concludes] with what is not permissible to cut with; since he has no certainty(5). More explanation on this will follow in "Ad-Dhariyat", God Almighty willing(6). {Indeed, your Lord is He who knows best} Some people said: "knows best" (a'lam) here means "knows" (ya'lam); and he recited the saying of Hatim al-Ta'i:

I allied myself(7) with Tayy apart from us in an alliance And God knows best how we were not their servants(8)

And the saying of Al-Khansa:

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/93. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/344, and al-Kashshaf 2/46. (3) The word was not clear in the manuscripts, and what is established is from (m) and sources. (4) Its speaker is Qays bin al-Khatim, and it is in his Diwan p. 39, and al-Sihah (kh-r-s), and its narration in it: "you find as if they", instead of: "among us as if they"; and his saying: "qisad" is the plural of "qisdah"; which is a piece of something when it breaks, and his saying: "al-murran": solid flexible spears; singular "murranah", and his saying: "tadharru'"; al-Asma'i said: so-and-so stripped the palm-leaf if he placed it on his forearm and peeled it, and his saying: "al-khirsan" its origin is palm-leaf rods, and his saying: "al-shawatib" plural of "al-shatibah", which is the woman who peels the palm-stalk, then throws it to the "al-munaqqiyah", who takes everything on it with her knife until she leaves it thin then the "al-munaqqiyah" throws it back to the "al-shatibah" again, so she peels it on her forearm and measures it. Lisan (q-s-d, m-r-n, dh-r-'). (5) See Tafsir al-Tabari 9/509, Tahdhib al-Lughah 7/129-131. (6) At the interpretation of verse (10) of it. (7) In (d), (z), (zha), and (m): "tahalafat" (allied with), and what is established is from (kh), which is consistent with sources. (8) In the manuscripts: "khulan", and what is established is from sources, and the verse was not found in Hatim's Diwan, and it is in Tafsir al-Tabari

9/510, and Majma' al-Bayan 8/175. His saying: "halifan", it is "al-hilf" (alliance), and the Lam was moved with Kasra for [poetic] necessity.

सूरह अल-अनआम: आयतें 116 - 117 7

...मा(1), और इसी तरह: {और वे केवल अनुमान लगाते हैं}, यानी: वे अटकलें लगाते हैं और अंदाज़ा लगाते हैं(2); इसी से अल-खर्स आया है, और इसका मूल अर्थ काटना है। कवि ने कहा है:

तुम हमारे बीच ऐश की लकड़ी के भालों के टुकड़े ऐसे देखते हो जैसे वे छीलने वाली महिलाओं के हाथों में ताड़ की टहनियों की कतरन(3) हों(4)

यानी लंबाई में कटी हुई ताड़ की टहनियां, जिनसे चटाइयां बनाई जाती हैं। यह अल-खुरस का बहुवचन है, और इसी से: उसने ताड़ के पेड़ों की खजूरों का अनुमान लगाया जब उसने भूमि कर लेने के लिए उनका मूल्यांकन किया। इस प्रकार, अनुमान लगाने वाला (अल-खारीस) उस चीज़ से काटता [निष्कर्ष निकालता] है जिससे काटना जायज़ नहीं है; क्योंकि उसके पास कोई यकीन नहीं होता(5)। इस पर और अधिक स्पष्टीकरण "अद-धारियात" में आएगा, यदि ईश्वर ने चाहा(6)। {बेशक, आपका रब ही सबसे बेहतर जानता है} कुछ लोगों ने कहा: यहाँ "सबसे बेहतर जानता है" (अअलम) का अर्थ "जानता है" (यअलम) है; और उसने हातिम अल-ताई की बात सुनाई:

मैंने हमारे अलावा तैय कबीले के साथ एक संधि कर ली(7) और ईश्वर बेहतर जानता है कि हम उनके गुलाम नहीं थे(8)

और अल-खंसा का कहना है:

---

(1) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/93। (2) अल-नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 3/344, और अल-कश्शाफ 2/46। (3) पांडुलिपियों में शब्द स्पष्ट नहीं था, और जो स्थापित है वह (म) और स्रोतों से है। (4) इसके कहने वाले क़ैस बिन अल-खतीम हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 39 में है, और अल-सिहाह (ख-र-स), और इसमें इसका वर्णन है: "तुम पाओगे जैसे वे", "हमारे बीच जैसे वे" के स्थान पर; और उनका कहना: "क़िसद" "क़िसदा" का बहुवचन है; जो किसी चीज़ के टूटने पर उसका टुकड़ा होता है, और उनका कहना: "अल-मुर्रान": ठोस लचीले भाले; एकवचन "मुर्राना", और उनका कहना: "तदर्रू; अल-असमी ने कहा: अमुक व्यक्ति ने ताड़ की टहनी को छीला यदि उसने उसे अपने अग्रबाहु पर रखा और उसे चीर दिया, और उनका कहना: "अल-खिरसान" इसका मूल ताड़ की टहनी की छड़ें हैं, और उनका कहना: "अल-शवातिब" "अल-शातिबा" का बहुवचन है, और वह वह महिला है जो ताड़ के डंठल को छीलती है, फिर उसे "अल-मुनक्किया" के पास फेंक देती है, जो

अपने चाकू से उस पर मौजूद सब कुछ निकाल देती है जब तक कि वह उसे पतला न छोड़ दे, फिर "अल-मुनक्किया" उसे फिर से "अल-शातिबा" के पास फेंक देती है, इसलिए वह उसे अपने अग्रबाहु पर छीलती है और उसे मापती है। लिसान (क़-स-द, म-र-न, द-र-)। (5) देखें तफ़्सीर अल-तबारी 9/509, तहज़ीब अल-लुग़ह 7/129-131। (6) इसकी आयत (10) की व्याख्या पर। (7) (द), (ज़), (ज़), और (म) में: "तहालाफ़त" (गठबंधन किया), और जो स्थापित है वह (ख) से है, जो स्रोतों के अनुरूप है। (8) पांडुलिपियों में: "खुला", और जो स्थापित है वह स्रोतों से है, और यह शेर हातिम के दीवान में नहीं मिला, और यह तफ़्सीर अल-तबारी 9/510 और मजमा अल-बयान 8/175 में है। उनका कहना: "हिलफ़न", यह "अल-हिलफ़" (गठबंधन) है, और लाम को ज़रूरत के कारण कसरा के साथ चलाया गया था।

سورة الأنعام: الآيتان ١١٦ - ١١٧ ٧

ما(١)، اور اسی طرح: ﴿وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ﴾، یعنی: وہ اٹکل پچو باتیں کرتے ہیں اور اندازہ لگاتے ہیں(٢)؛ اسی سے الخَرْصُ ہے، اور اس کی اصل کاٹنا ہے۔ شاعر نے کہا:

تم ہمارے درمیان ایش کی لکڑی کے بھالوں کے ٹکڑے ایسے دیکھتے ہو جیسے وہ چھلائی کرنے والیوں کے ہاتھوں میں کھجور کی ٹہنیوں کی کترن(٣) ہوں(٤)

یعنی لمبائی میں کٹی ہوئی ٹہنیاں، جن سے چٹائیاں بنائی جاتی ہیں۔ یہ الخُرْص کی جمع ہے، اور اسی سے ہے: اس نے کھجور کے درخت کا اندازہ لگایا (خَرَصَ) جب اس نے اس سے خراج لینے کے لیے اس کا تخمینہ لگایا۔ پس اندازہ لگانے والا (الخارص) اس چیز سے کاٹتا [فیصلہ کرتا] ہے جس سے کاٹنا جائز نہیں؛ کیونکہ اس کے پاس یقین نہیں ہوتا(٥)۔ اس کی مزید وضاحت "الذاریات" میں آئے گی، انشاء اللہ تعالیٰ(٦)۔ ﴿إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ﴾ بعض لوگوں نے کہا: یہاں «أعلم» "جانتا ہے" (یعلم) کے معنی میں ہے؛ اور اس نے حاتم الطائی کا قول سنایا:

میں نے اپنے علاوہ طے قبیلے سے ایک ایسا معاہدہ کیا(٧) واللهُ أعلَمُ ما كنَّا لهم خُوَّلا(٨)

اور الخنساء کا قول:

---

(١) إعراب القرآن للنحاس ٩٣/٢ . (٢) معاني القرآن للنحاس ٣٤٤/٣ ، والكشاف ٤٦/٢ . (٣) قلمی نسخوں میں لفظ واضح نہیں تھا، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور مصادر سے ہے۔ (٤) اس کے کہنے والے قیس بن الخطیم ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص٣٩ میں ہے، اور الصحاح (خرص)، اور اس میں اس کی روایت ہے: "تم پاؤ گے گویا وہ"، بجائے: "ہمارے درمیان گویا وہ"؛ اور ان کا قول: قِصَد، قِصْدَة کی جمع ہے؛ اور وہ کسی چیز کا ٹکڑا ہے جب وہ ٹوٹ جائے، اور ان کا قول: المُرَّان: سخت

لچکدار بھالے؛ اس کا واحد مُرَّانَة ہے، اور ان کا قول: تَذَرُّع؛ اصمعی نے کہا: فلاں نے کھجور کی ٹہنی کو چھیلا جب اس نے اسے اپنے بازو پر رکھا اور اسے چیر دیا، اور ان کا قول: الخرصان اس کی اصل کھجور کی ٹہنیوں کی شاخیں ہیں، اور ان کا قول: الشواطب، الشاطبة کی جمع ہے، اور وہ وہ عورت ہے جو کھجور کی ٹہنی کے پتے چھیلتی ہے، پھر اسے صاف کرنے والی (منقیہ) کی طرف پھینک دیتی ہے، پس وہ اپنے چاقو سے اس پر موجود ہر چیز کو اتار لیتی ہے یہاں تک کہ اسے باریک کر دیتی ہے پھر وہ صاف کرنے والی اسے دوبارہ چھیلنے والی کی طرف پھینکتی ہے، تو وہ اسے اپنے بازو پر چھیلتی اور ناپتی ہے۔ اللسان (قصد، مرن، ذرع)۔ (٥) دیکھئے تفسیر الطبری ٥٠٩/٩ ، تہذیب اللغۃ ١٢٩/٧ - ١٣١ . (٦) اس کی آیت (١٠) کی تفسیر کے وقت۔ (٧) (د)، (ز)، (ظ) اور (م) میں: تحالفت، اور جو ثابت ہے وہ (خ) سے ہے، اور وہی مصادر کے موافق ہے۔ (٨) نسخوں میں: خولا، اور جو ثابت ہے وہ مصادر سے ہے، اور یہ شعر ہمیں حاتم کے دیوان میں نہیں ملا، اور یہ تفسیر الطبری ٥١٠/٩ ، اور مجمع البیان ١٧٥/٨ میں ہے۔ ان کا قول: حلف، یہ الحِلْف (معاہدہ) ہے، اور ضرورت شعری کے لیے لام کو کسرہ کی حرکت دی گئی ہے۔

Surah Al-An'am: Verses 116 - 118 8

The people know (1) that his bowl goes forth in the morning of the wind or travels in the evening (2).

And there is no proof in this; because it does not match: {And He is most knowing of the [rightly] guided} (3). And because it is possible for it to remain in its original form. {Who strays from His path}: "man" (who) means "whoever"; so it is in the nominative case, and the governor that makes it nominative is "yadillu" (strays). It was said: it is in the accusative case because of "a'lam" (most knowing), meaning: indeed, your Lord knows best which of the people stray from His path. It was said: it is in the accusative case by dropping the preposition; meaning: of those who stray. This was said by some of the Basrans, and it is good; because of His saying: {And He is most knowing of the [rightly] guided}, and His saying at the end of An-Nahl [Verse: 125]: {Indeed, your Lord is most knowing of who has strayed from His way, and He is most knowing of the [rightly] guided} (4). It was also recited as "yudalla" (is led astray), which is based on the omission of the object, but the first is better; because He said: {And He is most knowing of the [rightly] guided} (5). If it were about leading astray, He would have said: "And He is most knowing of those who guide."

His Almighty's saying: {So eat of that [meat] upon which the name of Allah has been mentioned, if you are believers in His verses [118]}

His Almighty's saying: {So eat of that [meat] upon which the name of Allah has been mentioned} was revealed because of people who came to the Prophet ﷺ and said: "O Messenger of Allah, we eat what we kill, but we do not eat what Allah kills!" Then it was revealed: {So eat...} - until His saying - {And if you obey them, indeed, you would be associators [with Allah]}. Reported by Al-Tirmidhi and others (6).

---

(1) In (D), (Z), and (M): "Allah knows best," and what is established is from (Kh) and (Zha), and it matches the interpretation of Al-Tabari 9/511, and Majma' al-Bayan 8/175. (2) Diwan Al-Khansa p. 56, and in it: "The tribe knows," instead of: "Allah knows best," and his saying: "jafnatahu" means his bowl, and the plural is "jifan" and "jafanat." See Al-Qamus (jafn). (3) That is, the presence of the preposition "bi" in "al-muhtadin" (the guided) shows that "a'lam" does not mean "knows"; since His saying: "And He is most knowing of the guided" is conjoined with what precedes it. See Tafsir al-Tabari 9/510-511, and Majma' al-Bayan 8/175. (4) Tafsir al-Tabari 9/431, 510, and Mushkil I'rab al-Qur'an 1/266, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/338. Makki said: It is not

good to estimate the omission of the preposition because it is among the necessities of poetry. (5) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 2/479, and the mentioned recitation was attributed in the Shadh (Irregular) Recitations p. 240 and Al-Muhtasib 1/228 to Al-Hasan. (6) Reported by Al-Tirmidhi (3069) and Abu Dawud (2819) through Ata ibn al-Sa'ib, from Sa'id ibn Jubayr, from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). Al-Tirmidhi said: A good strange (hasan gharib) Hadith... and some reported it from Ata ibn al-Sa'ib, from Sa'id ibn Jubayr, from the Prophet ﷺ as Mursal.

सूरह अल-अनआम: आयतें 116 - 118 8

लोग जानते हैं (1) कि उसका प्याला तेज़ हवाओं की सुबह को निकलता है या शाम को चलता है (2)।

और इसमें कोई प्रमाण नहीं है; क्योंकि यह आयत {और वह हिदायत पाने वालों को खूब जानता है} (3) के अनुरूप नहीं है। और इसलिए भी क्योंकि इसकी संभावना है कि यह अपनी मूल अवस्था पर रहे। {जो उसके रास्ते से भटकता है}: "मन" (जो) का अर्थ है "अय्यु" (कौन/जो भी); अतः यह रफ़अ (nominative case) की स्थिति में है, और इसका रफ़अ करने वाला (governor) शब्द है: "यज़िल्लु" (भटकता है)। यह भी कहा गया है: यह "अअलमु" (खूब जानने वाला) के कारण नसब (accusative case) की स्थिति में है, अर्थात: बेशक आपका रब खूब जानता है कि लोगों में से कौन उसके रास्ते से भटकता है। यह भी कहा गया है: यह हर्फ़ए-जर (preposition) के विलोपन के कारण नसब की स्थिति में है; अर्थात: उसके बारे में जो भटकता है। यह बात कुछ बसरा के विद्वानों ने कही है, और यह अच्छी है; क्योंकि अल्लाह का कथन है: {और वह हिदायत पाने वालों को खूब जानता है}, और सूरह अन-नहल के अंत में उसका कथन [आयत: 125]: {बेशक आपका रब उसे खूब जानता है जो उसके रास्ते से भटक गया, और वह हिदायत पाने वालों को भी खूब जानता है} (4)। इसे "युज़ल्ला" (भटकाया जाना) भी पढ़ा गया है, और यह कर्म (object) के विलोपन पर आधारित है, लेकिन पहला वाला बेहतर है; क्योंकि उसने कहा है: {और वह हिदायत पाने वालों को खूब जानता है} (5)। यदि यह भटकाने के बारे में होता, तो वह कहता: "और वह मार्गदर्शन करने वालों को खूब जानता है।"

अल्लाह तआला का कथन: {सो उसमें से खाओ जिस पर अल्लाह का नाम लिया गया हो, यदि तुम उसकी आयतों पर ईमान रखते हो [118]}

अल्लाह तआला का कथन: {सो उसमें से खाओ जिस पर अल्लाह का नाम लिया गया हो} उन लोगों के कारण उतरी जो नबी ﷺ के पास आए और कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, हम उसे तो खाते हैं जिसे हम मारते हैं, लेकिन उसे नहीं खाते जिसे अल्लाह मारता है (स्वयं मर जाने वाला जानवर)!" तब यह उतरी: {सो खाओ...} - उसके कथन तक - {और यदि तुम उनकी आज्ञा मानोगे, तो तुम निश्चित रूप से मुशरिक (मूर्तिपूजक) हो जाओगे}। इसे तिर्मिज़ी और अन्य ने उद्धृत किया है (6)।

---

(1) (द), (ज़) और (म) में: "अल्लाह खूब जानता है," और जो स्थापित है वह (ख) और (ज़ॉ) से है, और यह तबरी की व्याख्या 9/511, और मजम' अल-बयान 8/175 के अनुरूप है। (2) दीवान अल-ख़ंसा

पृ. 56, और इसमें है: "कबीला जानता है," बजाय: "अल्लाह खूब जानता है," और उसका कथन: "जफ़नतहु" का अर्थ है उसका प्याला, और इसका बहुवचन "जिफ़ान" और "जफ़नात" है। देखें अल-क़ामूस (जफ़न)। (3) यानी "अल-मुह्तदीन" (हिदायत पाने वालों) में "बी" का प्रवेश यह दर्शाता है कि "अअलमु" का अर्थ यहाँ "जानता है" नहीं है; क्योंकि उसका कथन: "और वह हिदायत पाने वालों को खूब जानता है" पहले वाले पर आधारित है। देखें तफ़सीर अल-तबरी 9/510-511, और मजम' अल-बयान 8/175। (4) तफ़सीर अल-तबरी 9/431, 510, और मुश्किल इराब अल-कुरआन 1/266, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/338। मक्की ने कहा: हर्फ़ए-जर के विलोपन का अनुमान लगाना अच्छा नहीं है क्योंकि यह कविता की अनिवार्यताओं में से है। (5) मआनी अल-कुरआन अल-नहहास द्वारा 2/479, और उक्त पाठ को शाज़ (अप्रामाणिक) पाठों पृ. 240 और अल-मुहतासिब 1/228 में अल-हसन की ओर जिम्मेदार ठहराया गया है। (6) इसे तिर्मिज़ी (3069) और अबू दाऊद (2819) ने अता इब्न अल-साइब के माध्यम से, सईद इब्न जुबैर से, इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से उद्धृत किया है। तिर्मिज़ी ने कहा: हदीस हसन गरीब है... और उनमें से कुछ ने इसे अता इब्न अल-साइब से, सईद इब्न जुबैर से, नबी ﷺ से मुरसल के रूप में रिवायत किया है।

سورہ الانعام: آیات ۱۱۶ - ۱۱۸ ۸

لوگ جانتے ہیں (۱) کہ اس کا پیالہ تیز ہواؤں کی صبح کو نکلتا ہے یا شام کو چلتا ہے (۲)۔

اور اس میں کوئی دلیل نہیں ہے؛ کیونکہ یہ {وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ} (۳) کے مطابق نہیں ہے۔ اور اس لیے کہ اس بات کا احتمال ہے کہ وہ اپنی اصل پر رہے۔ {مَن يَضِلُّ عَن سَبِيلِهِ} میں «من» بمعنی «ایّ» (کون سا) ہے؛ پس یہ حالتِ رفع میں ہے، اور اسے رفع دینے والا «یضل» ہے۔ اور کہا گیا: یہ «أعلم» کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے، یعنی: بیشک آپ کا رب خوب جانتا ہے کہ لوگوں میں سے کون اس کے راستے سے بھٹکتا ہے۔ اور کہا گیا: یہ حرفِ جر کے گرنے کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے؛ یعنی: اس کے بارے میں جو بھٹکتا ہے۔ یہ قول بعض بصریوں کا ہے، اور یہ قول اچھا ہے؛ اس لیے کہ اللہ کا فرمان ہے: {وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ} اور سورہ نحل کے آخر میں اللہ کا فرمان [آیت: ۱۲۵]: {إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَن ضَلَّ عَن سَبِيلِهِۦ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ} (۴)۔ اور اسے «يُضَلَّ» (بھٹکایا جائے) بھی پڑھا گیا ہے، اور یہ مفعول کے حذف پر مبنی ہے، لیکن پہلا زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ اللہ نے فرمایا ہے: {وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ} (۵)۔ اگر یہ گمراہ کرنے کے بارے میں ہوتا تو اللہ فرماتا: «وہ ہدایت دینے والوں کو زیادہ جانتا ہے»۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {فَكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ إِن كُنتُم بِـَٔايَـٰتِهِۦ مُؤْمِنِينَ ۱۱۸}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {فَكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ} ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوا جو نبی ﷺ کے پاس آئے اور کہا: اے اللہ کے رسول، ہم اسے تو کھاتے ہیں جسے ہم مارتے ہیں، لیکن اسے نہیں کھاتے جسے اللہ مارتا ہے (یعنی مردار)! تو یہ آیت نازل ہوئی: {فكلوا} - اللہ کے اس فرمان تک - {وَإِنْ أَطَعْتُمُوهُمْ إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ}۔ اسے ترمذی اور دوسروں نے روایت کیا ہے (۶)۔

(۱) نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں ہے: «اللہ اعلم»، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، اور یہی طبری کی تفسیر ۹/۵۱۱ اور مجمع البیان ۸/۱۷۵ کے موافق ہے۔ (۲) دیوان الخنساء ص ۵۶، اور اس میں ہے: «الحی یعلم» (قبیلہ جانتا ہے)، بجائے «اللہ اعلم» کے، اور اس کا قول «جفنتہ» یعنی اس کا پیالہ، اور اس کی جمع جفان اور جفنات ہے۔ دیکھیے القاموس (جفن)۔ (۳) یعنی «المہتدین» میں حرفِ جر «ب» کا داخل ہونا یہ ظاہر کرتا ہے کہ «أعلم» یہاں «یعلم» کے معنی میں نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ کا قول «وہ ہدایت یافتہ لوگوں کو خوب جانتا ہے» ماقبل پر عطف ہے۔ دیکھیے تفسیر طبری ۹/۵۱۰ - ۵۱۱، اور مجمع البیان ۸/۱۷۵۔ (۴) تفسیر طبری ۹/۴۳۱، ۵۱۰، اور مشکل اعراب القرآن ۱/۲۶۶، اور المحرر الوجیز ۲/۳۳۸۔ مکی نے کہا: حرفِ جر کے حذف کا اندازہ لگانا اچھا نہیں ہے کیونکہ یہ شعری ضرورتوں میں سے ہے۔ (۵) معانی القرآن از نحاس ۲/۴۷۹، اور مذکورہ قرات کو «القراءات الشاذة» ص ۲۴۰ اور «المحتسب» ۱/۲۲۸ میں حسن بصری کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ (۶) اسے ترمذی (۳۰۶۹) اور ابو داؤد (۲۸۱۹) نے عطا بن سائب کے واسطے سے، سعید بن جبیر سے، انہوں نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے... اور ان میں سے بعض نے اسے عطا بن سائب سے، انہوں نے سعید بن جبیر سے، انہوں نے نبی ﷺ سے مرسل روایت کیا ہے۔

Surah Al-An'am: Verses 118 - 119 9

Ata said: This verse is a command to mention the name of Allah over drink, slaughtering, and every edible item (1). And His saying: {If you are believers in His verses}, meaning: those who take hold of His rulings and commands; for faith in them implies and requires taking hold of them and submitting to them (2). The Almighty's saying: {And why should you not eat of that upon which the name of Allah has been mentioned while He has explained in detail to you what He has forbidden you, excepting that to which you are compelled? And indeed, many do lead [others] astray through their [own] inclinations without knowledge. Indeed, your Lord - He is most knowing of the transgressors.} The Almighty's saying: {And why should you not eat of that upon which the name of Allah has been mentioned}: The meaning is: What prevents you from eating that over which you have mentioned the name of your Lord, even if you killed it with your own hands (3). {While He has explained in detail}, meaning: He has clarified for you the lawful from the forbidden, and confusion and doubt have been removed from you. The "mā" (what) is an interrogative particle implying affirmation. The estimation of the speech is: What thing is there for you in not eating. The "an" (that) is in the position of genitive (khafḍ) by estimating a preposition. It is also valid for it to be in the position of accusative (naṣb) on the basis that no preposition is estimated, and the governing word (nāṣib) would be the meaning of the verb in His saying: "mā lakum" (what is for you); its estimation (4) being: What prevents you? Then He made an exception and said: {excepting that to which you are compelled}, meaning: from all that He has forbidden, like carrion and others, as previously mentioned in "Al-Baqarah" (5). It is a disconnected exception (isti-thnā' munqaṭi') (6). Nafi' and Ya'qub read: "wa qad faṣala lakum mā ḥarama" with the opening (fatḥah) of both verbs. Abu 'Amr, Ibn 'Amir, and Ibn Kathir read with the joining (ḍammah) in both. The Kufans read: "faṣṣala" with the opening (fatḥah) and "ḥurrima" with the joining (ḍammah) (7).

(1) Reported by At-Tabari 9/511 - 512. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/338. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/738. (4) After it in (Kh), (D), (Z), and (M): i.e. (ay). What is fixed is from (Zha). In Al-Muharrar al-Wajiz 2/338, the speech from it is: Its estimation: What makes you, and see Mushkil I'rab al-Qur'an 1/267. (5) 2/35 - 36. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/339. (7) This is the reading of 'Asim from the narration of Shu'bah, Hamzah, and Al-Kisa'i. As for the reading of 'Asim from the narration of Hafs, it is like the reading of Nafi' and Ya'qub. As-Sab'ah p. 267, At-Taysir p. 106, and An-Nashr 2/262.

सूरा अल-अन'आम: आयत ११८ - ११९ ९

अता ने कहा: यह आयत पीने की चीज़ों, ज़ब्ह (पशु वध) और हर खाने योग्य वस्तु पर अल्लाह का नाम लेने का आदेश है (१)। और उनका कहना: {यदि तुम उसकी आयतों पर ईमान रखते हो}, यानी: उसके फैसलों और आदेशों को मानने वाले हो; क्योंकि उन पर ईमान रखने का अर्थ है उन्हें स्वीकार करना और उनके प्रति समर्पण करना (२)। अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और तुम्हें क्या हुआ है कि तुम उसमें से नहीं खाते जिस पर अल्लाह का नाम लिया गया है, जबकि उसने तुम्हारे लिए विस्तार से बता दिया है जो उसने तुम पर हराम (वर्जित) किया है, सिवाय उसके जिसके लिए तुम मजबूर हो जाओ? और वास्तव में बहुत से लोग बिना ज्ञान के अपनी इच्छाओं के माध्यम से [दोनों को] गुमराह करते हैं। निश्चय ही आपका पालनहार उल्लंघन करने वालों को भली-भांति जानता है।} अल्लाह तआला का फ़रमान: {और तुम्हें क्या हुआ है कि तुम उसमें से नहीं खाते जिस पर अल्लाह का नाम लिया गया है}: इसका अर्थ है: तुम्हें उस चीज़ को खाने से क्या रोकता है जिस पर तुमने अपने रब का नाम लिया है, भले ही तुमने उसे अपने हाथों से मारा हो (३)। {जबकि उसने विस्तार से बता दिया है}, यानी: उसने तुम्हारे लिए हलाल (वैध) और हराम (अवैध) के बीच स्पष्ट कर दिया है, और तुमसे भ्रम और संदेह को दूर कर दिया गया है। यहाँ 'मा' (क्या) एक प्रश्नवाचक शब्द है जो पुष्टि का बोध कराता है। वाक्य का अर्थ है: तुम्हारे लिए न खाने में क्या बात है। 'अन' (कि) यहाँ पूर्वसर्ग (preposition) के अनुमान के साथ कर्म कारक (khafḍ) की स्थिति में है। यह भी संभव है कि यह बिना पूर्वसर्ग के कर्म कारक (naṣb) की स्थिति में हो, और इसका कारक "मा लकुम" (तुम्हें क्या है) के क्रियात्मक अर्थ में हो; इसका अनुमान (४) है: तुम्हें क्या रोकता है? फिर उन्होंने अपवाद स्वरूप कहा: {सिवाय उसके जिसके लिए तुम मजबूर हो जाओ}, यानी: उन सभी चीज़ों में से जिन्हें उसने हराम किया है, जैसे मुर्दार (मरा हुआ जानवर) और अन्य, जैसा कि पहले "अल-बक़रह" में बताया गया है (५)। यह एक विच्छिन्न अपवाद (isti-thnā' munqaṭi') है (६)। नाफ़े और याकूब ने पढ़ा: "व क़द फ़सला लकुम मा हरमा" दोनों क्रियाओं पर फ़तह (ज़बर) के साथ। अबू 'अम्र, इब्न आमिर और इब्न कसीर ने दोनों में ज़म्म (पेश) के साथ पढ़ा। कूफ़ियों ने "फ़स्सला" फ़तह के साथ और "हुर्रिमा" ज़म्म के साथ पढ़ा (७)।

(१) अल-तबरी ९/५११ - ५१२ द्वारा उद्धृत। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/३३८। (३) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन २/७३८। (४) इसके बाद (ख़), (द), (ज़), और (म) में है: यानी। (ज़) से जो निश्चित है, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/३३८ में, वहां से शब्द हैं: इसका अनुमान: क्या तुम्हें बनाता है, और देखें मुश्किल इराब अल-क़ुरआन १/२६७। (५) २/३५ - ३६। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़

२/३३९। (७) यह शोबा की रिवायत से आसिम, हमज़ा और किसाई की क़िरात है। जहाँ तक हफ़्स की रिवायत से आसिम की क़िरात का सवाल है, वह नाफ़े और याकूब की क़िरात की तरह है। अल-सब्अह पृ. २६७, अल-तयसीर पृ. १०६, और अन-नश्र २/२६२।

سورة الانعام: آیات ۱۱۸ - ۱۱۹ ۹

عطاء نے کہا: یہ آیت پینے کی چیزوں، ذبح کرنے اور ہر کھانے والی چیز پر اللہ کا نام لینے کا حکم ہے (۱)۔ اور اللہ کا فرمان: {اگر تم اس کی آیات پر ایمان رکھتے ہو}، یعنی: اس کے احکامات اور اوامر کو ماننے والے ہو؛ کیونکہ ان پر ایمان لانا ان کو اپنانے اور ان کی فرمانبرداری کا تقاضا کرتا ہے (۲)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور تمہیں کیا ہوا ہے کہ تم اس میں سے نہیں کھاتے جس پر اللہ کا نام لیا گیا ہے حالانکہ اس نے تمہارے لیے وہ سب تفصیل سے بیان کر دیا ہے جو اس نے تم پر حرام کیا ہے، بجز اس کے کہ جس کے لیے تم مجبور ہو جاؤ؟ اور بے شک بہت سے لوگ بغیر علم کے اپنی خواہشات کے ذریعے (دوسروں کو) گمراہ کرتے ہیں۔ یقیناً آپ کا رب حد سے بڑھنے والوں کو خوب جاننے والا ہے۔} اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور تمہیں کیا ہوا ہے کہ تم اس میں سے نہیں کھاتے جس پر اللہ کا نام لیا گیا ہے}: اس کا مطلب ہے: تمہیں اس چیز کو کھانے سے کیا چیز روکتی ہے جس پر تم نے اپنے رب کا نام لیا ہے، چاہے تم نے اسے اپنے ہاتھوں سے ذبح کیا ہو (۳)۔ {اور یقیناً اس نے تفصیل سے بیان کر دیا ہے}، یعنی: اس نے تمہارے لیے حلال اور حرام کے درمیان فرق واضح کر دیا ہے، اور تم سے الجھن اور شک کو دور کر دیا گیا ہے۔ پس "ما" (کیا) استفہام ہے جو اقرار پر مشتمل ہے۔ کلام کی تقدیر (مراد) یہ ہے: تمہیں نہ کھانے میں کیا چیز مانع ہے۔ پس "ان" جر کے حرف کی تقدیر کے ساتھ خفض (جر) کی جگہ پر ہے۔ اور یہ بھی درست ہے کہ یہ نصب کی جگہ پر ہو اس بنیاد پر کہ حرفِ جر مقدر نہ ہو، اور ناصب "ما لکم" کے فعل کا معنی ہو؛ اس کی تقدیر (۴) یہ ہے: تمہیں کیا چیز روکتی ہے؟ پھر استثناء کرتے ہوئے فرمایا: {بجز اس کے جس کے لیے تم مجبور ہو جاؤ} مراد ہے: ان تمام حرام کردہ چیزوں میں سے جنہیں اللہ نے حرام کیا ہے، جیسے مردار وغیرہ، جیسا کہ پہلے "البقرہ" میں گزر چکا

ہے (۵)۔ اور یہ استثناء منقطع ہے (۶)۔ نافع اور یعقوب نے "وقد فَصَلَ لكم ما حَرَمَ" دونوں فعلوں کے فتح (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے۔ ابو عمرو، ابن عامر اور ابن کثیر نے دونوں میں ضم (پیش) کے ساتھ پڑھا۔ اور کوفیوں نے "فَصَّلَ" فتح کے ساتھ اور "حُرِّمَ" ضم کے ساتھ پڑھا (۷)۔

(۱) اسے طبری نے ۵۱۱/۹ - ۵۱۲ میں نکالا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۳۳۸/۲۔ (۳) ابن العربی کی احکام القرآن ۷۳۸/۲۔ (۴) اس کے بعد (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "ای" (یعنی)۔ اور جو (ظ) میں ثابت ہے، اور المحرر الوجیز ۳۳۸/۲ میں ہے، اور عبارت وہاں سے ہے: اس کی تقدیر: کیا چیز تمہیں بناتی ہے، اور دیکھئے مشکل اعراب القرآن ۲۶۷/۱۔ (۵) ۳۵/۲ - ۳۶۔ (۶) المحرر الوجیز ۳۳۹/۲۔ (۷) یہ شعبہ کی روایت سے عاصم، حمزہ اور کسائی کی قرات ہے۔ جہاں تک حفص کی روایت سے عاصم کی قرات ہے، تو وہ نافع اور یعقوب کی قرات کی طرح ہے۔ السبعة ص ۲۶۷، التیسیر ص ۱۰۶، اور النشر ۲۶۲/۲۔

Surat Al-An'am, Verses 119 - 120 10

Atiyyah al-Awfi read: "fasala" (فَصَلَ) with a light pronunciation (1). Its meaning is: it became clear and manifest; just as it was read in: "Alif, Lam, Ra. [This is] a Book whose verses are perfected and then presented in detail" (2) [Hud: 1], meaning, they were clarified. Abu 'Ubayd (3) chose the reading of the people of Medina. It was also said: "fasala" means: clarified (4), which is what is mentioned in Surat al-Ma'idah in His saying: "Prohibited to you are dead animals, blood, the flesh of swine..." the verse [3].

I say: This is questionable; for "al-An'am" is Meccan, and "al-Ma'idah" is Medinan, so how can the clarification refer to what had not yet been revealed (5)? Unless "fassala" (فَصَّلَ) means "yafdulu" (prefers). And Allah knows best.

His saying, the Most High: "And indeed many lead [others] astray" and the Kufans read: "yudillun" (يُضِلُّون) (6) from "adalla" (to misguide). "by their passions without knowledge" referring to the polytheists when they said: "What Allah slaughters with His knife is better than what you slaughter with your knives." "without knowledge," i.e., without knowledge they possess regarding the matter of slaughter (7); for the wisdom in it is the extraction of what Allah has forbidden to us of blood; unlike what dies of natural causes; therefore, ritual slaughter (dhakah) was legislated in a specific place so that slaughtering there would be a cause for drawing out all blood in the animal, unlike other parts (8). And Allah knows best.

His saying, the Most High: "And leave what is apparent of sin and what is concealed thereof. Indeed, those who earn [blame for] sin will be recompensed for that which they used to commit."

His saying, the Most High: "And leave what is apparent of sin and what is concealed thereof" scholars have many opinions regarding it. Their summary is...

---

(1) In (D) and (M): with alleviation, and what is established is from (Kh), (Z), and (Zha), and it matches 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Nahhas 2/480, and the speech is from it, and the reading of Atiyyah al-Awfi is in 'al-Qira'at al-Shadhah' p. 40. (2) 'al-Qira'at al-Shadhah' p. 59, and 'al-Muhtasib' 1/318. (3) In (M): Abu 'Ubaydah. (4) It is the saying of Qatada, reported by al-Tabari 9/513. (5) See 'Tafsir al-Razi' 13/166. (6) 'al-Sab'ah' p. 267, and 'al-Taysir' p. 106. (7) 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Zajjaj 2/287, and 'Tafsir al-Razi' 13/167. (8) 'al-Qabas' 2/617.

सूरह अल-अनाम, आयत 119 - 120 10

अतिय्या अल-औफी ने इसे "फ़सला" (बिना तश्दीद के) पढ़ा (1)। इसका अर्थ है: स्पष्ट और प्रकट हुआ; जैसा कि पढ़ा गया है: "अलिफ़, लाम, रा। [यह] एक ऐसी पुस्तक है जिसकी आयतें पुख्ता की गई हैं और फिर विस्तार से बयान की गई हैं" (2) [हुद: 1], यानी, स्पष्ट हो गईं। अबू उबैद (3) ने मदीना वालों के पढ़ने के तरीके को चुना। और यह भी कहा गया: "फ़सला" यानी: स्पष्ट किया (4), और यह वही है जिसका उल्लेख सूरह अल-माएदा में अल्लाह के इस कथन में है: "तुम पर हराम किया गया मुर्दार, और खून, और सूअर का मांस..." आयत [3]।

मैं कहता हूँ: इसमें विचार करने की आवश्यकता है; क्योंकि "अल-अनाम" मक्की है और "अल-माएदा" मदनी है, तो स्पष्टीकरण के लिए उस चीज़ का हवाला कैसे दिया जा सकता है जो अभी तक अवतरित नहीं हुई थी (5)? जब तक कि "फ़स्सला" का अर्थ "यफ़दुलु" (श्रेष्ठता देना) न हो। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

अल्लाह का फरमान: "और निस्संदेह बहुत से लोग गुमराह करते हैं" और कूफ़ा वालों ने इसे "युदिल्लून" (6) पढ़ा है "अदल्ला" (गुमराह करना) से। "अपनी इच्छाओं के कारण बिना ज्ञान के" यानी मुशरिकों (बहुदेववादियों) का जिक्र है जब उन्होंने कहा: "जिसे अल्लाह ने अपने चाकू से ज़बह किया है वह उससे बेहतर है जिसे तुमने अपने चाकुओं से ज़बह किया है।" "बिना ज्ञान के" यानी बिना उस ज्ञान के जिसे वे ज़बह करने के मामले में जानते हों (7); क्योंकि इसमें हिकमत (बुद्धिमत्ता) खून को बाहर निकालना है जिसे अल्लाह ने हम पर हराम किया है; उस जानवर के विपरीत जो अपनी मौत मर जाए; इसीलिए ज़बह को एक विशेष स्थान पर निर्धारित किया गया है ताकि वहां ज़बह करना जानवर के पूरे शरीर से खून खींचने का कारण बने, अंगों के अन्य हिस्सों के विपरीत (8)। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

अल्लाह का फरमान: "और गुनाह के प्रकट और गुप्त दोनों रूपों को छोड़ दो। निस्संदेह जो लोग गुनाह कमाते हैं, उन्हें उनके किए का बदला दिया जाएगा।"

अल्लाह का फरमान: "और गुनाह के प्रकट और गुप्त दोनों रूपों को छोड़ दो" इसके बारे में विद्वानों के कई विचार हैं। उनका सारांश है...

(1) (द) और (म) में: बिना तश्दीद के और जो प्रमाणित है वह (ख), (ज) और (ज़) से है, और यह नह्हास की 'मानी अल-कुरान' 2/480 के अनुकूल है, और शब्द वहीं से हैं, और अतिय्या अल-औफी की क़िरात 'अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह' पृ. 40 में है। (2) 'अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह' पृ. 59, और 'अल-मुह्तसिब' 1/318। (3) (म) में: अबू उबैदा। (4) यह क़तादा का कथन है जिसे तबरी ने 9/513 में उद्धृत किया है। (5) देखिए 'तफ़सीर अल-राज़ी' 13/166। (6) 'अल-सबआ' पृ. 267, और 'अल-तयसीर' पृ. 106। (7) ज़ज्जाज की 'मानी अल-कुरान' 2/287, और 'तफ़सीर अल-राज़ी' 13/167। (8) 'अल-क़बस' 2/617।

سورة الانعام، آیت ۱۱۹ - ۱۲۰ ۱۰

عطیہ العوفی نے «فَصَلَ» (تخفیف کے ساتھ) پڑھا (۱)۔ اور اس کا معنی ہے: ظاہر اور واضح ہوا؛ جیسا کہ پڑھا گیا: ﴿الر ۚ كِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ﴾(۲) [ہود: ۱]، یعنی، واضح ہو گئیں۔ اور ابوعبید (۳) نے اہل مدینہ کی قرأت کو اختیار کیا۔ اور کہا گیا: «فصل»، یعنی: بیان کیا (۴)، اور یہ وہی ہے جس کا ذکر سورہ مائدہ میں اللہ تعالیٰ کے اس قول میں ہے: ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنزِيرِ﴾ الآیہ [۳]۔

میں کہتا ہوں: اس میں تامل کی ضرورت ہے؛ کیونکہ «انعام» مکی ہے، اور مائدہ مدنی ہے، تو اس چیز کے بیان کا حوالہ کیسے دیا جا سکتا ہے جو ابھی نازل ہی نہیں ہوئی تھی (۵)؟ سوائے اس کے کہ «فصل» بمعنی «یفصل» (فضیلت دینا) ہو۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِنَّ كَثِيرًا لَّيُضِلُّونَ﴾ اور اہل کوفہ نے «يُضِلُّون»(۶) پڑھا ہے «اضل» سے۔ ﴿بِأَهْوَائِهِم بِغَيْرِ عِلْمٍ﴾ یعنی مشرکین مراد ہیں جب انہوں نے کہا: جسے اللہ نے اپنے چاقو سے ذبح کیا ہے وہ اس سے بہتر ہے جسے تم نے اپنے چاقوؤں سے ذبح کیا ہے۔ «بغیر علم»، یعنی اس علم کے بغیر جو وہ ذبح کے معاملے میں جانتے ہوں (۷)؛ کیونکہ اس میں حکمت اس خون کو نکالنا ہے جسے اللہ نے ہم پر حرام کیا ہے؛ برخلاف اس کے جو اپنی موت مر جائے؛ اسی لیے ذبح کو ایک مخصوص جگہ پر مشروع کیا گیا ہے تاکہ وہاں ذبح کرنا جانور کے تمام خون کو کھینچ لینے کا سبب بنے، برخلاف دیگر اعضاء کے (۸)۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَذَرُوا ظَاهِرَ الْإِثْمِ وَبَاطِنَهُ ۚ إِنَّ الَّذِينَ يَكْسِبُونَ الْإِثْمَ سَيُجْزَوْنَ بِمَا كَانُوا يَقْتَرِفُونَ﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَذَرُوا ظَاهِرَ الْإِثْمِ وَبَاطِنَهُ﴾ اس میں علماء کے بہت سے اقوال ہیں۔ اور ان کا خلاصہ یہ ہے...

---

(۱) (د) اور (م) میں: تخفیف کے ساتھ، اور ثابت شدہ (خ)، (ز) اور (ظ) سے ہے، اور یہ نحاس کی 'معانی القرآن' ۲/۴۸۰ کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے، اور عطیہ العوفی کی قرأت 'القراءات الشاذہ' ص ۴۰ میں ہے۔ (۲) 'القراءات الشاذہ' ص ۵۹، اور 'المحتسب' ۱/۳۱۸۔ (۳) (م) میں: ابو عبیدہ۔ (۴) یہ قتادہ کا قول ہے جسے طبری نے ۹/۵۱۳ میں روایت کیا ہے۔ (۵) دیکھیے 'تفسیر رازی' ۱۳/۱۶۶۔ (۶) 'السبعہ' ص ۲۶۷، اور 'التیسیر' ص ۱۰۶۔ (۷) زجاج کی 'معانی القرآن' ۲/۲۸۷، اور 'تفسیر رازی' ۱۳/۱۶۷۔ (۸) 'القبس' | ۲/۶۱۷

Surah Al-An'am: Verses 120 - 121 11

It refers back to the fact that the manifest is what was a physical act from what Allah forbade, and its hidden part is what is held in the heart of violating Allah's command in what He ordered and forbade. This rank is reached only by those who are God-fearing and do good; as He said: "Then they were fearful [of Allah] and believed, then they were fearful [of Allah] and did good" [Al-Ma'idah: 93]. This is the third rank according to what was explained previously in "Al-Ma'idah"(1). It was said: it refers to the state of the pre-Islamic era (Jahiliyyah) concerning manifest adultery and taking mistresses in secret(2). What we have presented is comprehensive of every sin(3).

Allah Almighty says: {And do not eat of that upon which the name of Allah has not been mentioned, for indeed, it is grave disobedience. And indeed do the devils inspire their allies [among men] to dispute with you. And if you were to obey them, indeed, you would be associators [of others with Him].} (121)

His saying Almighty: {And do not eat of that upon which the name of Allah has not been mentioned, for indeed, it is grave disobedience} contains five issues:

First: Abu Dawud(4) narrated: The Jews came to the Prophet ﷺ and said: We eat what we kill, but we do not eat what Allah kills? So Allah, Mighty and Sublime, revealed: {And do not eat of that upon which the name of Allah has not been mentioned...} to the end of the verse.

An-Nasa'i narrated from Ibn Abbas regarding Allah's saying: {And do not eat of that upon which the name of Allah has not been mentioned}, he said: The polytheists argued with them, saying: What Allah slaughtered you do not eat, and what you yourselves slaughtered you eat (5)! So Allah, Glorified be He, said to them: Do not eat [it]; for you did not mention the name of Allah over it. From here an original principle issue arises, which is:

---

(1) 8/167. (2) Tafsir al-Baghawi 2/126, and al-Nukat wa al-'Uyun 2/160. (3) After it in (M): and necessitating for every matter. (4) Under number (2819) from the hadith of Ibn Abbas, and it was mentioned recently. (5) Sunan al-Nasa'i al-Mujtaba 7/237, and al-Kubra (4511) (11106), and the talk after it is from Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/739. His saying: "The polytheists argued with them," means: the polytheists argued with the believers: they said in the context of demonstrating the invalidity of the Muslims' religion: "You prohibit the animal slaughtered by Allah Almighty, which is

the carrion, and you permit your own slaughtering!". Al-Sindi said this in his commentary on al-Nasa'i. The hadith was mentioned recently in a similar manner.

सूरा अल-अनाम: आयत १२० - १२१ ११

यह इस बात की ओर वापस जाता है कि प्रकट वह है जो शरीर का कार्य था उस चीज़ से जिसे अल्लाह ने मना किया था, और उसका गुप्त हिस्सा वह है जो अल्लाह के आदेश का उल्लंघन करने के लिए दिल में रखा जाता है जिसे उसने आदेश दिया और मना किया था। यह दर्जा केवल वही प्राप्त करता है जो अल्लाह से डरता है और भलाई करता है; जैसा कि उसने कहा: "फिर वे [अल्लाह से] डरे और ईमान लाए, फिर वे डरे और उन्होंने भलाई की" [अल-मइदा: ९३]। यह पिछले विवरण के अनुसार तीसरा दर्जा है जो 'अल-मइदा' (१) में दिया गया है। यह कहा गया था: यह जाहिलियत (अज्ञानता के युग) की स्थिति को संदर्भित करता है जो प्रकट व्यभिचार और गुप्त रूप से रखैल रखने के बारे में था (२)। हमने जो प्रस्तुत किया है वह हर पाप का व्यापक है (३)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और उस (जानवर) में से न खाओ जिस पर अल्लाह का नाम न लिया गया हो, और वास्तव में यह अवज्ञा है। और वास्तव में शैतान अपने साथियों [मनुष्यों के बीच] को उकसाते हैं ताकि वे तुम से झगड़ा करें। और यदि तुमने उनकी बात मान ली, तो वास्तव में तुम मुश्रिक (साझेदार ठहराने वाले) हो जाओगे।} (१२१)

अल्लाह का कथन: {और उस में से न खाओ जिस पर अल्लाह का नाम न लिया गया हो, और वास्तव में यह अवज्ञा है} इसमें पांच मुद्दे हैं:

पहला: अबू दाऊद (४) ने उल्लेख किया है: यहूदी पैगंबर ﷺ के पास आए और कहा: हम उसे खाते हैं जिसे हम मारते हैं, लेकिन उसे नहीं खाते जिसे अल्लाह मारता है? तो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अवतरित किया: {और उस में से न खाओ जिस पर अल्लाह का नाम न लिया गया हो...} आयत के अंत तक।

अन-नसाई ने इब्न अब्बास से अल्लाह के इस कथन के बारे में उल्लेख किया: {और उस में से न खाओ जिस पर अल्लाह का नाम न लिया गया हो}, उन्होंने कहा: मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने उनसे बहस की और कहा: अल्लाह ने जिसे ज़िबह (वध) किया उसे तुम नहीं खाते, और जिसे तुमने स्वयं ज़िबह किया उसे तुम खाते हो (५)! तो अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने उनसे कहा: मत खाओ; क्योंकि तुमने उस पर अल्लाह का नाम नहीं लिया। यहाँ से एक मौलिक उसूली मसला (सिद्धांत संबंधी मुद्दा) उत्पन्न होता है, जो कि है:

(१) ८/ १६७। (२) तफ़सीर अल-बग़वी २/१२६, और अल-नुकात व अल-'उयून २/१६०। (३) इसके बाद (म) में है: और हर मामले के लिए आवश्यक है। (४) इब्न अब्बास की हदीस से नंबर (२८१९), और यह हाल ही में आया है। (५) सुनन अल-नसाई अल-मुजतबा ७/२३७, और अल-कुबरा (४५११) (१११०६), और इसके बाद की बात इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान ७३९/२ से है। उनका कहना: "मुशरिकों ने उनसे बहस की," यानी: मुशरिकों ने ईमान वालों से बहस की: उन्होंने मुसलमानों के दीन की अमान्यता सिद्ध करने के संदर्भ में कहा: "तुम अल्लाह तआला के ज़िबह किए हुए को हराम ठहराते हो जो कि मुर्दार है, और अपने ज़िबह किए हुए को हलाल ठहराते हो!"। सिंधी ने नसाई पर अपने हाशिए (व्याख्या) में यह बात कही है। हदीस इसी तरह हाल ही में आई है।

سورة الانعام: آیات ۱۲۰ - ۱۲۱ ۱۱

یہ اس بات کی طرف لوٹتا ہے کہ ظاہر وہ ہے جو ان کاموں میں سے بدن کا عمل تھا جن سے اللہ نے منع فرمایا، اور باطن وہ ہے جو اللہ کے حکم کی مخالفت کے بارے میں دل میں پختہ ہو ان چیزوں میں جن کا اس نے حکم دیا اور جن سے منع فرمایا۔ اور اس درجے تک وہی پہنچتا ہے جس نے تقویٰ اختیار کیا اور احسان کیا؛ جیسا کہ اس نے فرمایا: "پھر انہوں نے تقویٰ اختیار کیا اور ایمان لائے پھر تقویٰ اختیار کیا اور احسان کیا" [المائدہ: ۹۳]۔ اور یہ تیسرا درجہ ہے اس تفصیل کے مطابق جو "المائدہ"(۱) میں پہلے بیان ہو چکی ہے۔ اور کہا گیا: یہ جاہلیت کے اس طریقے کے بارے میں ہے جو ظاہر میں زنا اور چھپ کر آشنائی (یاری) رکھنے کے بارے میں تھا(۲)۔ اور جو کچھ ہم نے پیش کیا ہے وہ ہر گناہ کا مجموعہ ہے(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور تم اس میں سے نہ کھاؤ جس پر اللہ کا نام نہ لیا گیا ہو اور بے شک یہ نافرمانی ہے اور بے شک شیاطین اپنے دوستوں [انسانوں] کے دلوں میں وسوسے ڈالتے ہیں تاکہ وہ تم سے جھگڑا کریں اور اگر تم نے ان کی اطاعت کی تو بے شک تم مشرک ہو جاؤ گے (۱۲۱)}۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اس میں سے نہ کھاؤ جس پر اللہ کا نام نہ لیا گیا ہو اور بے شک یہ نافرمانی ہے} اس میں پانچ مسائل ہیں:

پہلا مسئلہ: ابوداؤد (۴) نے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: یہودی نبی ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور کہا: کیا ہم وہ کھائیں جسے ہم نے مارا، اور وہ نہ کھائیں جسے اللہ نے مارا؟ تو اللہ

عزوجل نے یہ آیت نازل فرمائی: {اور اس میں سے نہ کھاؤ جس پر اللہ کا نام نہ لیا گیا ہو} آیت کے آخر تک۔

اور نسائی نے ابن عباس رضی اللہ عنہ سے اللہ تعالیٰ کے ارشاد: {اور اس میں سے نہ کھاؤ جس پر اللہ کا نام نہ لیا گیا ہو} کے بارے میں روایت کیا، انہوں نے کہا: مشرکین نے ان سے جھگڑا کیا اور کہا: جو اللہ نے ذبح کیا اسے تم نہ کھاؤ، اور جو تم نے ذبح کیا اسے تم کھا لو(۵)! تو اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے ان سے فرمایا: مت کھاؤ؛ کیونکہ تم نے ان پر اللہ کا نام ذکر نہیں کیا۔ اور یہاں سے ایک اصولی مسئلہ جنم لیتا ہے، اور وہ یہ ہے:

---

(۱) ۱۶۷/۸ ۔ (۲) تفسیر البغوی ۱۲۶/۲ ، اور النکت والعیون ۱۶۰/۲ ۔ (۳) اس کے بعد (م) میں ہے: اور ہر معاملے کے لیے لازم ہے ۔ (۴) ابن عباس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نمبر (۲۸۱۹) کے تحت، اور یہ حال ہی میں گزر چکی ہے۔ (۵) سنن النسائی المجتبیٰ ۲۳۷/۷ ، اور الکبریٰ (۴۵۱۱) (۱۱یو۶) اور اس کے بعد کی بات ابن العربی کی احکام القرآن ۷۳۹/۲ سے ہے۔ اور ان کا یہ قول کہ "مشرکین نے ان سے جھگڑا کیا" یعنی: مشرکین نے اہل ایمان سے جھگڑا کیا: انہوں نے مسلمانوں کے دین کے باطل ہونے پر استدلال کرتے ہوئے کہا: "تم اللہ تعالیٰ کے ذبیحہ کو حرام قرار دیتے ہو جو کہ مردار ہے، اور اپنے ذبیحہ کو حلال قرار دیتے ہو!"۔ یہ بات سندھی نے نسائی پر اپنے حاشیہ میں کہی ہے۔ اور حدیث اسی طرح حال ہی میں گزر چکی ہے۔

12 Surah Al-An'am: Verse 121

Second: That is because if a word is revealed regarding a specific reason; is it limited to that reason or not? Our scholars said: There is no problem in the validity of claiming generality in what the Lawgiver (Allah) mentions initially using forms of general words. As for what He mentions in response to a question, there is detail in that, as is well-known in the principles of jurisprudence (1); except that if it comes in an independent wording without the question, it joins (2) the first in the validity of the intent for generalization; so His saying: "Do not eat" is apparent in covering carrion, and it includes what other than the name of Allah was mentioned over it due to the generality that the name of Allah was not mentioned over it, and by the additional mention of other than the name of Allah the Exalted over it which necessitates its prohibition textually by His saying: {And that which has been dedicated to other than Allah} [Al-Baqarah: 173]. And does it include what a Muslim intentionally leaves out the naming (Tasmiyah) upon when slaughtering, and when sending for hunting? Scholars differed on that into five opinions, and it is the issue (3).

Third: The first opinion: If he leaves it out forgetfully, both are eaten; which is the opinion of Ishaq and a narration from Ahmad ibn Hanbal. But if he leaves it out intentionally, they are not eaten; and Malik and Ibn al-Qasim said it in 'The Book' (4), and it is the opinion of Abu Hanifa and his companions, Al-Thawri, Al-Hasan ibn Huyay, 'Isa, and Asbagh, and it was said by Sa'id ibn Jubayr and 'Ata, and it was chosen by Al-Nahhas (5), and he said: This is good (6); because he is not called a 'Fasiq' (transgressor) if he was forgetful.

The second: If he leaves it intentionally or forgetfully, he eats both of them. This is the opinion of Al-Shafi'i and Al-Hasan, and that was narrated from Ibn Abbas, Abu Hurairah, 'Ata, Sa'id ibn al-Musayyib (7), Jabir ibn Zaid, and 'Ikrimah.

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/739. See also Al-Mahsul in Usul al-Fiqh by him pp. 78-79. (2) In (Zh): except that he came with an independent word without the question and it followed. (3) His saying: the issue, from (M). And what preceded it similarly in Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/739. (4) 2/51. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/481, see also An-Nasikh wal-Mansukh by him 2/353, and Al-Idah li-Nasikh al-Qur'an wa-Mansukhihi by Makki p. 287, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/740. (6) In (D), (Z), and (Zh): "Better", and what is established is from (Kh) and (M), which is in

accordance with Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas. (7) After it in (Kh), (Zh), and (M): and Al-Hasan. And his mention has preceded, and what is established is from (D) and (Z).

१२ सूरह अल-अन'आम: आयत १२१

दूसरा: वह इसलिए कि जो शब्द किसी कारण पर आया हो; क्या उसे उसी पर सीमित रखा जाएगा या नहीं? तो हमारे विद्वानों ने कहा: शरीयत देने वाले (अल्लाह) द्वारा शुरू में सामान्य शब्दों के रूपों में जो कुछ भी उल्लेख किया गया है, उसमें व्यापकता (उमूम) के दावे की वैधता में कोई संदेह नहीं है। जहाँ तक उस चीज़ का सवाल है जिसका उन्होंने किसी प्रश्न के उत्तर में उल्लेख किया है, तो उसमें विवरण है, जैसा कि उसूल अल-फ़िक़्ह (न्यायशास्त्र के सिद्धांतों) (१) में प्रसिद्ध है; सिवाय इसके कि यदि वह प्रश्न के बिना स्वतंत्र शब्दों में आए, तो वह व्यापकता के इरादे की वैधता में पहले के साथ जुड़ जाता है (२); इसलिए उनका कहना: "मत खाओ" स्पष्ट रूप से मुर्दार को शामिल करता है, और इसमें वह भी शामिल है जिस पर अल्लाह के नाम के अलावा किसी और का नाम लिया गया हो, इस व्यापकता के कारण कि उस पर अल्लाह का नाम नहीं लिया गया था, और उस पर अल्लाह सर्वशक्तिमान के अलावा किसी और के नाम के अतिरिक्त उल्लेख के कारण जो स्पष्ट रूप से उनके इस कथन से उसकी मनाही का निर्देश देता है: {और जिस पर अल्लाह के अलावा किसी और का नाम पुकारा गया हो} [अल-बक़रह: १७३]। और क्या इसमें वह भी शामिल है जिसे एक मुस्लिम ने ज़िब्ह करते समय, और शिकार के लिए (कुत्ते या बाज़) भेजते समय जानबूझकर बिस्मिल्लाह (तस्मिया) छोड़ दिया हो? विद्वानों ने इसमें पाँच मतों पर मतभेद किया है, और यही वह मामला (३) है।

तीसरा: पहला मत: यदि उसने भूलवश इसे छोड़ दिया, तो दोनों खाए जाएँगे; और यह इशाक का मत है और अहमद बिन हनबल से एक रिवायत है। लेकिन यदि उसने जानबूझकर इसे छोड़ दिया, तो वे नहीं खाए जाएँगे; और मालिक और इब्न अल-कासिम ने इसे 'अल-किताब' (४) में कहा है, और यही अबू हनीफा और उनके साथियों, अल-थौरी, अल-हसन बिन हयी, ईसा और असबग का मत है, और इसे सईद इब्न जुबैर और अता ने कहा है, और अल-नहहास (५) ने इसे चुना है, और कहा: यह अच्छा है (६); क्योंकि यदि वह भूल गया था तो उसे 'फ़ासिक' (अवज्ञाकारी) नहीं कहा जाता है।

दूसरा मत: यदि वह जानबूझकर या भूलकर इसे छोड़ दे, तो वह उन दोनों को खाता है। यह अल-शफी और अल-हसन का मत है, और यह इब्न अब्बास, अबू हुरैरा, अता, सईद इब्न अल-मुसय्यब (७), जाबिर इब्न ज़ैद और इकरामा से रिवायत किया गया है।

---

(१) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी २/७३९। उनकी ही किताब अल-महसूल फ़ी उसूल अल-फ़िक़्ह पृ. ७८-७९ भी देखें। (२) (ज़): में: सिवाय इसके कि वह प्रश्न के बिना स्वतंत्र शब्दों में आया और

जुड़ गया। (३) उनका कहना: मसला (मामला), (म) से। और इससे पहले वाला इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन २/७३९ में इसी तरह है। (४) २/५१। (५) म'आनी अल-क़ुरआन २/४८१ में, उनकी ही अन-नाि़सिख वल-मंसूख़ २/३५३ भी देखें, और मक्की की अल-ईदाह लि-नाि़सिख अल-क़ुरआन व-मंसूख़िही पृ. २८७, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन २/७४०। (६) (द), (ज़) और (ज़): में: 'अहसन' (बेहतर), और (ख) और (म) से जो स्थापित है, वह अल-नहहास की म'आनी अल-क़ुरआन के अनुरूप है। (७) इसके बाद (ख), (ज़) और (म) में: और अल-हसन। और उनका उल्लेख पहले हो चुका है, और जो स्थापित है वह (द) और (ज़) से है।

۱۲ سورة الانعام: آیت ۱۲۱

دوسرا: وہ اس لیے کہ جو لفظ کسی سبب پر وارد ہو؛ کیا اسے اسی پر منحصر کیا جائے گا یا نہیں؟ تو ہمارے علماء نے کہا: شارع (اللہ) کی طرف سے ابتداً بیان کیے گئے عام الفاظ کے صیغوں میں عموم (عمومیت) کے دعویٰ کی صحت میں کوئی شک نہیں ہے۔ جہاں تک اس چیز کا تعلق ہے جو انہوں نے کسی سوال کے جواب میں بیان فرمائی، تو اس میں تفصیل ہے جیسا کہ اصولِ فقہ (۱) میں معروف ہے؛ سوائے اس کے کہ اگر وہ سوال کے بغیر ایک مستقل لفظ میں آئے تو وہ عموم کے ارادہ کی صحت میں اول کے ساتھ مل جاتا ہے (۲)؛ چنانچہ ان کا ارشاد: «نہ کھاؤ» مردار کو شامل ہونے میں ظاہر ہے، اور اس میں وہ بھی داخل ہے جس پر اللہ کے علاوہ کسی اور کا نام لیا گیا ہو، اس عموم کی بنا پر کہ اس پر اللہ کا نام نہیں لیا گیا تھا، اور اس پر اللہ سبحانہ و تعالیٰ کے علاوہ کسی اور کے نام کے اضافی تذکرہ کی وجہ سے جو نصاً ان کے اس قول سے اس کی تحریم کا تقاضا کرتا ہے: ﴿اور جس پر اللہ کے سوا کسی اور کا نام پکارا گیا ہو﴾ [البقرہ: ۱۷۳]۔ اور کیا اس میں وہ بھی داخل ہے جسے مسلمان نے ذبح کے وقت، اور شکار چھوڑتے وقت جان بوجھ کر بسم اللہ (تسمیہ) پڑھنا چھوڑ دیا ہو؟ علماء کا اس بارے میں پانچ اقوال پر اختلاف ہے، اور یہی وہ مسئلہ (۳) ہے۔

تیسرا: پہلا قول: اگر بھول کر چھوڑ دیا تو دونوں (ذبیحہ اور شکار) کھائے جائیں گے؛ اور یہ اسحاق کا قول ہے اور احمد بن حنبل سے ایک روایت ہے۔ لیکن اگر جان بوجھ کر چھوڑ دیا تو وہ نہیں کھائے جائیں گے؛ اور یہ بات مالک اور ابن القاسم نے 'الکتاب' (۴) میں کہی ہے، اور یہی ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب، ثوری، حسن بن حی، عیسیٰ اور اصبغ کا قول ہے، اور یہی سعید بن

جبیر اور عطا نے کہا ہے، اور اسے نحاس (۵) نے اختیار کیا ہے، اور کہا: یہ اچھا ہے (۶)؛ کیونکہ اگر وہ بھول گیا ہو تو اسے 'فاسق' نہیں کہا جاتا۔

دوسرا: اگر جان بوجھ کر یا بھول کر چھوڑ دے تو دونوں کو کھا لے۔ اور یہ شافعی اور حسن کا قول ہے، اور یہ ابن عباس، ابو ہریرہ، عطا، سعید بن مسیب (۷)، جابر بن زید اور عکرمہ سے مروی ہے۔

---

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۷۳۹/۲۔ اور ان ہی کی المحصول فی اصول الفقہ ص ۷۸-۷۹ دیکھیں۔ (۲) (ظ) میں: سوائے اس کے کہ وہ سوال کے بغیر ایک مستقل لفظ میں آیا اور مل گیا۔ (۳) ان کا قول: المسئلہ، (م) سے۔ اور اس سے پہلے کی بات اسی طرح احکام القرآن لابن العربی ۷۳۹/۲ میں ہے۔ (۴) ۵۱/۲۔ (۵) معانی القرآن ۴۸۱/۲ میں، اور ان کی الناسخ والمنسوخ ۳۵۳/۲، اور مکی کی الایضاح لناسخ القرآن ومنسوخہ ص ۲۸۷، اور احکام القرآن لابن العربی ۷۴۰/۲ دیکھیں۔ (۶) (د)، (ز) اور (ظ) میں: احسن (بہتر), اور جو (خ) اور (م) سے ثابت ہے وہ نحاس کی معانی القرآن کے موافق ہے۔ (۷) اس کے بعد (خ)، (ظ) اور (م) میں: والحسن۔ اور ان کا ذکر پہلے گزر چکا ہے، اور جو (د) اور (ز) سے ثابت ہے۔

Surat Al-An'am, Verse 121 13

...and Abu Iyad, Abu Rafi', Tawus, Ibrahim al-Nakha'i, Abd al-Rahman bin Abi Layla, and Qatada (1).

Al-Zahrawi narrated from Malik bin Anas that he said: The slaughtered animal on which the mention of Allah's name (Tasmiya) was omitted, whether intentionally or out of forgetfulness, may be eaten. This was also narrated from Rabi'a.

Abd al-Wahhab said (2): Tasmiya is a Sunnah; so if the slaughterer omits it out of forgetfulness, the meat is eaten according to the opinion of Malik and his companions (3).

Third: If it is omitted intentionally or inadvertently, its consumption is forbidden. This was said by Muhammad bin Sirin, Abdullah bin Ayash (4) bin Abi Rabi'ah, Abdullah bin Umar, Nafi', Abdullah bin Yazid (5) al-Khatmi, and al-Sha'bi. This was also held by Abu Thawr, Dawud bin Ali, and Ahmad in one narration (6).

Fourth: If it is omitted intentionally, its consumption is disliked; this was said by Judge Abu al-Hasan and Sheikh Abu Bakr among our scholars (7).

Fifth: Ashhab said (8): The slaughtered animal of someone who omits the Tasmiya intentionally may be eaten, unless they are doing it out of disregard. Al-Tabari said something similar (9).

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) Al-Istidhkar 15/216-217, and Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/740. They do not mention Abu Iyad. (2) In al-Ma'una 1/665 and 2/698. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/340. (4) In the manuscripts: Abdullah bin Abbas, which is an error. The discussion is in al-Muharrar al-Wajiz 2/340, similarly. See al-Muwatta 2/488. Abdullah bin Ayash was born in Abyssinia where his father emigrated; he was an early Muslim and knew the Prophet ﷺ for eight years of his life. He died in the year 64 AH. See al-Isabah 6/188. (5) In the manuscripts: Abdullah bin Zayd, but it is Abdullah bin Yazid bin Zayd. What is established is from al-Muharrar al-Wajiz. See Tafsir al-Tabari 9/529. (6) Al-Tamhid 22/302, al-Istidhkar 15/220, Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/740, and al-Mughni 13/258. (7) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/740. Abu al-Hasan is Ibn al-Qassar, and Abu Bakr is al-Abhari. (8) In al-Nawadir wa al-Ziyadat 4/360. (9) His Tafsir 9/532, and al-Muharrar al-Wajiz 2/340, from which the author quoted.

सूरह अल-अन'आम, आयत 121 13

...और अबू इयाद, अबू रफी, ताउस, इब्राहिम अल-नखाई, अब्द अल-रहमान बिन अबी लैला और कतादा (1)।

अल-ज़हरावी ने मलिक बिन अनस से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: वह ज़बीहा (ज़बह किया हुआ जानवर) जिस पर जानबूझकर या भूलकर 'तस्मिया' (अल्लाह का नाम लेना) छोड़ दिया गया हो, खाया जा सकता है। रबीआ से भी यही रिवायत है।

अब्द अल-वहाब ने कहा (2): तस्मिया सुन्नत है; इसलिए यदि ज़बह करने वाला भूलकर इसे छोड़ देता है, तो मलिक और उनके साथियों के अनुसार ज़बीहा खाया जाएगा (3)।

तीसरा: यदि इसे जानबूझकर या अनजाने में छोड़ दिया जाए, तो इसे खाना हराम है। यह बात मुहम्मद बिन सीरीन, अब्दुल्लाह बिन अयाश (4) बिन अबी रबीआ, अब्दुल्लाह बिन उमर, नाफ़े अब्दुल्लाह बिन यज़ीद (5) अल-खतमी और अल-शाबी ने कही है; और अबू थौर, दाऊद बिन अली और एक रिवायत में अहमद ने भी यही कहा है (6)।

चौथा: यदि इसे जानबूझकर छोड़ दिया जाए, तो इसे खाना नापसंद (मकरूह) है; यह हमारे विद्वानों में से काज़ी अबू अल-हसन और शेख अबू बक्र ने कहा है (7)।

पाँचवाँ: अश्हब ने कहा (8): तस्मिया जानबूझकर छोड़ने वाले का ज़बीहा खाया जा सकता है, बशर्ते कि वह इसे तुच्छ समझकर (लापरवाही से) न कर रहा हो। अल-तबरी ने भी इसी तरह की बात कही है (9)।

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) अल-इस्तिज़कार 15/216-217, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 2/740। इनमें अबू इयाद का ज़िक्र नहीं है। (2) अल-मऊना 1/665 और 2/698 में। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/340। (4) पांडुलिपियों में: अब्दुल्लाह बिन अब्बास, जो एक त्रुटि है। अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/340 में चर्चा इसी तरह है। अल-मुवत्ता 2/488 देखें। अब्दुल्लाह बिन अयाश का जन्म हबशा में हुआ था जहाँ उनके पिता हिजरत कर गए थे; वह शुरुआती मुसलमान थे और उन्होंने नबी ﷺ के जीवन के आठ साल देखे थे। उनकी मृत्यु वर्ष 64 हिजरी में हुई थी। अल-इसाबा 6/188 देखें। (5) पांडुलिपियों में: अब्दुल्लाह बिन ज़ैद, लेकिन यह अब्दुल्लाह बिन यज़ीद बिन ज़ैद है। अल-मुहर्रर

अल-वजीज़ से जो पुष्ट होता है वही है। अल-तबरी की तफ़सीर 9/529 देखें। (6) अल-तमहीद 22/302, अल-इस्तिज़कार 15/220, इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 2/740, और अल-मुगनी 13/258। (7) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 2/740। अबू अल-हसन इब्न अल-कसार हैं, और अबू बक्र अल-अबहारी हैं। (8) अल-नवादिर वल-ज़ियादात 4/360 में। (9) उनकी तफ़सीर 9/532, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/340, जिससे लेखक ने उद्धृत किया है।

سورۃ الانعام، آیت 121 13

...اور ابو عیاض، ابو رافع، طاؤس، ابراہیم النخعی، عبد الرحمن بن ابی لیلیٰ اور قتادہ (1)۔

زہراوی نے مالک بن انس سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے کہا: وہ ذبیحہ جس پر قصداً یا بھول کر تسمیہ (بسم اللہ پڑھنا) چھوڑ دیا گیا ہو، کھایا جا سکتا ہے۔ ربیعہ سے بھی یہی منقول ہے۔

عبد الوہاب نے کہا (2): تسمیہ سنت ہے؛ چنانچہ اگر ذبح کرنے والا بھول کر اسے چھوڑ دے تو مالک اور ان کے اصحاب کے نزدیک ذبیحہ کھایا جائے گا (3)۔

تیسرا قول: اگر اسے قصداً یا سہواً چھوڑ دیا جائے تو اس کا کھانا حرام ہے۔ یہ بات محمد بن سیرین، عبد اللہ بن عیاش (4) بن ابی ربیعہ، عبد اللہ بن عمر، نافع، عبد اللہ بن یزید (5) الخطمی اور شعبی نے کہی ہے؛ اور ابو ثور، داؤد بن علی اور ایک روایت میں احمد نے यही कहा भी ہے (6)۔

چوتھا قول: اگر اسے قصداً چھوڑ دیا جائے تو اس کا کھانا مکروہ ہے؛ یہ ہمارے علماء میں سے قاضی ابو الحسن اور شیخ ابو بکر نے کہا ہے (7)۔

پانچواں قول: اشہب نے کہا (8): تسمیہ قصداً چھوڑنے والے کا ذبیحہ کھایا جا سکتا ہے، بشرطیکہ وہ اسے معمولی سمجھ کر (بے پروائی سے) نہ چھوڑ رہا ہو، اور اسی طرح کی بات طبری نے بھی کہی ہے (9)۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) الاستذکار 15/ 216-217، اور احکام القرآن لابن العربی 2/ 740۔ ان میں ابو عیاض کا ذکر نہیں ہے۔ (2) المعونہ 1/ 665 اور 2/ 698 میں۔ (3) المحرر الوجیز 2/ 340۔ (4) قلمی نسخوں

میں: عبد اللہ بن عباس، جو کہ ایک غلطی ہے، اور المحرر الوجیز 2/ 340 میں کلام اسی طرح ہے، دیکھیے موطا 2/ 488، اور عبد اللہ بن عیاش حبشہ میں پیدا ہوئے جہاں ان کے والد نے ہجرت کی تھی، اور وہ قدیم الاسلام تھے، اور انہوں نے نبی ﷺ کی زندگی کے آٹھ سال پائے، اور ان کی وفات سنہ (64ھ) میں ہوئی۔ دیکھیے الاصابہ 6/ 188۔ (5) نسخوں میں: عبد اللہ بن زید، حالانکہ وہ عبد اللہ بن یزید بن زید ہیں، اور جو ثابت ہے وہ المحرر الوجیز سے ہے، دیکھیے تفسیر طبری 9/ 529۔ (6) التمہید 22/ 302، الاستذکار 15/ 220، احکام القرآن لابن العربی 2/ 740، اور المغنی 13/ 258۔ (7) احکام القرآن لابن العربی 2/ 740۔ ابو الحسن سے مراد ابن القصار ہیں، اور ابو بکر سے مراد ابہری ہیں۔ (8) النوادر والزیادات 4/ 360 میں۔ (9) ان کی تفسیر 9/ 532، اور المحرر الوجیز 2/ 340، جہاں سے مصنف نے نقل کیا ہے۔

Surah Al-An'am: Verse 121 14

[Al-Qadi Abu Bakr (may Allah be pleased with him) said: These rulings must be linked to the Quran, the Sunnah, and the conceptual proofs established by the Sharia. As for the Quran, it is mentioned that] Allah the Almighty said: {So eat of that [meat] upon which the name of Allah has been mentioned}, and He said: {And do not eat of that upon which the name of Allah has not been mentioned}. Thus, He clarified the two states and explained the two rulings. His saying: "Do not eat" is a prohibition [interpreted] as being for haram (forbidden), [and] it is not permissible to interpret it as merely disliked (makruh); because some of its implications entail pure haram, and it cannot be divided, meaning: intended for both haram and makruh together; and this is from the precious [knowledge] of Usul (principles of jurisprudence) (2). As for the person who forgets, no address was directed to him; since addressing him is impossible, so the condition is not obligatory for him (3). As for the one who intentionally omits the Tasmiyah (mentioning Allah's name), it falls into three cases: either he leaves it when laying down the animal for slaughter and says: "My heart is full of the names of Allah Almighty and His Oneness, so I do not need to mention [that] with my tongue"; that suffices for him; because he has remembered Allah, glorified is His Majesty and greatness. Or he says: "This is not a place for explicit Tasmiyah; because it is not an act of worship"; this also suffices for him [as it is based on a madhhab (school of thought) whose belief is valid to follow through ijtihad for a mujtahid or through taqlid for one who follows him]. Or he says: "I will not mention His name, and what is the value of Tasmiyah?" This person is negligent [an infidel], a transgressor whose slaughtered animal is not to be eaten. Ibn al-Arabi said (4): I am amazed at the head of the researchers, Imam al-Haramayn, when he said: "The mention of Allah Almighty was only prescribed in acts of worship, and slaughtering is not an act of worship." This contradicts the Quran and Sunnah; the Prophet (peace be upon him) said in the Sahih: "Eat what has its blood shed and over which the name of Allah has been mentioned" (5). If it is said: "What is meant by mentioning the name of Allah is in the heart" (6); because remembrance...

(1) Before it in manuscripts (Kh) and (Z): proofs. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/740, and what is between brackets is from it. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/742. (4) In Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/742, and what precedes it and between brackets is from it. (5) A portion of the hadith of Rafi' ibn Khadij narrated by Ahmad (15806), Al-Bukhari (2507), and Muslim (1968). (6) In the manuscripts: 'the

heart', and what is established is from (M), which corresponds to Ahkam al-Quran 2/741.

सूरह अल-अन'आम: आयत 121 14

[अल-कादी अबू बक्र (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कहा: इन फैसलों को कुरान, सुन्नत और शरीयत द्वारा स्थापित वैचारिक प्रमाणों से जोड़ा जाना चाहिए। जहाँ तक कुरान की बात है, तो] अल्लाह तआला ने कहा है: {तो उसमें से खाओ जिस पर अल्लाह का नाम लिया गया हो}, और फरमाया: {और उसमें से न खाओ जिस पर अल्लाह का नाम न लिया गया हो}। इस तरह, उन्होंने दोनों स्थितियों को स्पष्ट किया और दोनों फैसलों की व्याख्या की। उनका कहना: "न खाओ" एक निषेध है जिसे हराम (वर्जित) के रूप में [माना गया] है, [और] इसे केवल मकरूह (नापसंद) मानना जायज नहीं है; क्योंकि इसके कुछ निहितार्थों में विशुद्ध हराम शामिल है, और इसे विभाजित नहीं किया जा सकता, अर्थात: एक ही समय में हराम और मकरूह दोनों का इरादा करना; और यह उसूल (न्यायशास्त्र के सिद्धांतों) के अनमोल [ज्ञान] में से है (2)। रही बात भूलने वाले की, तो उसे कोई संबोधन नहीं किया गया; क्योंकि उसे संबोधित करना असंभव है, इसलिए शर्त उसके लिए अनिवार्य नहीं है (3)। जहाँ तक जानबूझकर तस्मिया (अल्लाह का नाम लेना) छोड़ने वाले की बात है, तो इसके तीन मामले हो सकते हैं: या तो वह जानवर को वध के लिए लिटाते समय इसे छोड़ देता है और कहता है: "मेरा दिल अल्लाह तआला के नामों और उसकी एकता से भरा है, इसलिए मुझे अपनी जुबान से [इसका] जिक्र करने की जरूरत नहीं है"; तो यह उसके लिए पर्याप्त है; क्योंकि उसने अल्लाह को याद किया है, उसकी महानता और महिमा का गान किया है। या वह कहता है: "यह स्पष्ट तस्मिया का स्थान नहीं है; क्योंकि यह इबादत (पूजा) नहीं है"; यह भी उसके लिए पर्याप्त है [क्योंकि यह एक ऐसे मज़हब (विचारधारा) पर आधारित है जिसका पालन करना एक मुजतहिद के लिए इज्तिहाद के माध्यम से या किसी का अनुसरण करने वाले के लिए तक़लीद के माध्यम से वैध है]। या वह कहता है: "मैं नाम नहीं लूंगा, और तस्मिया की क्या कीमत है?" तो ऐसा व्यक्ति लापरवाह [काफिर] और फासिक है जिसका वध किया हुआ जानवर नहीं खाया जाएगा। इब्न अल-अरबी (4) ने कहा: मुझे शोधकर्ताओं के प्रमुख इमाम अल-हरमैन पर आश्चर्य होता है जब उन्होंने कहा: "अल्लाह तआला का जिक्र केवल इबादत के कार्यों में निर्धारित किया गया था, और वध करना इबादत नहीं है।" यह कुरान और सुन्नत के विपरीत है; पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने सहीह हदीस में कहा: "वह खाओ जिसका खून बह गया हो और जिस पर अल्लाह का नाम लिया गया हो" (5)। यदि यह कहा जाए: "अल्लाह का नाम लेने से तात्पर्य दिल से याद करना है" (6); क्योंकि याद...

(1) इससे पहले पांडुलिपियों (ख) और (ज़) में: प्रमाण। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/740, और कोष्ठक के बीच की सामग्री उसी से है। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/742। (4) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/742 में, और इससे पहले और कोष्ठक के बीच जो कुछ है वह उसी से है। (5) राफ़े बिन खदीज की हदीस का एक हिस्सा, जिसे अहमद (15806), अल-बुखारी (2507) और मुस्लिम (1968) ने उद्धृत किया है। (6) प्रतियों में 'दिल', और जो स्थापित है वह (एम) से है, जो अहकाम अल-कुरान 2/741 के अनुरूप है।

سورہ الانعام: آیت ۱۲۱ ١٤

[قاضی ابوبکر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: ان احکام کو قرآن، سنت اور شریعت کے قائم کردہ معنوی دلائل سے جوڑنا واجب ہے، جہاں تک قرآن کا تعلق ہے تو] اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ فَكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللهِ عَلَيْهِ ﴾ (سو تم اس میں سے کھاؤ جس پر اللہ کا نام لیا گیا ہو)، اور فرمایا: ﴿ وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللهِ عَلَيْهِ ﴾ (اور اس میں سے نہ کھاؤ جس پر اللہ کا نام نہ لیا گیا ہو)۔ پس اللہ نے دونوں حالتوں کو واضح کر دیا اور دونوں حکموں کی وضاحت فرما دی۔ آپ کا یہ کہنا کہ "نہ کھاؤ" ایک ممانعت ہے جو کہ تحریم (حرام ہونے) پر [محمول] ہے، [اور] اسے کراہت پر محمول کرنا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ اس کے بعض مقتضیات خالص حرام کو شامل ہیں، اور اس کی تقسیم جائز نہیں ہے، یعنی: اس سے تحریم اور کراہت دونوں بیک وقت مراد لینا؛ اور یہ اصولِ [فقہ] کے نفیس [علم] میں سے ہے (۲)۔ اور رہا بھولنے والا، تو اس کی طرف کوئی خطاب متوجہ نہیں ہوا؛ کیونکہ اسے خطاب کرنا ناممکن ہے، اس لیے شرط اس پر واجب نہیں ہے (۳)۔ رہا جان بوجھ کر تسمیہ (اللہ کا نام لینا) چھوڑنے والا، تو اس کی تین حالتیں ہیں: یا تو وہ ذبیحہ کو لٹاتے وقت اسے چھوڑ دیتا ہے اور کہتا ہے: "मेरा दिल अल्लाह के تعالیٰ اسماء اور اس کی توحید سے بھرا ہوا ہے، لہٰذا میں اپنی زبان سے [اس کے] ذکر کا محتاج نہیں ہوں"؛ تو یہ اس کے لیے کافی ہے؛ کیونکہ اس نے اللہ جل جلالہ کا ذکر کیا اور اس کی عظمت بیان کی۔ یا وہ کہتا ہے: "یہ واضح تسمیہ کا مقام نہیں ہے؛ کیونکہ یہ قربت (عبادت) نہیں ہے"؛ تو یہ بھی اس کے لیے کافی ہے [کیونکہ یہ ایک ایسے مذہب پر ہے جس کا عقیدہ رکھنا مجتہد کے لیے اجتہاداً اور مقلد کے لیے تقلیداً صحیح ہے]۔ یا وہ کہتا ہے: "میں نام نہیں لوں گا، اور تسمیہ کی کیا حیثیت ہے؟" تو ایسا شخص غافل [کافر] اور فاسق ہے جس کا ذبیحہ نہیں کھایا جائے گا۔ ابن العربی (٤) نے کہا: مجھے

محققین کے امام، امام الحرمین پر تعجب ہوتا ہے جب انہوں نے کہا: "اللہ تعالیٰ کا ذکر صرف عبادات (قربات) میں مشروع کیا گیا ہے، اور ذبح کرنا عبادت نہیں ہے"۔ یہ بات قرآن و سنت کے معارض ہے؛ نبی کریم ﷺ نے صحیح حدیث میں فرمایا: "جس کا خون بہا دیا گیا ہو اور اس پر اللہ کا نام لیا گیا ہو اسے کھاؤ" (٥)۔ اگر یہ کہا جائے کہ: اللہ کے نام کے ذکر سے مراد دل سے ذکر ہے (٦)؛ کیونکہ ذکر...

(١) اس سے پہلے (خ) اور (ظ) میں ہے: دلائل۔ (٢) احکام القرآن لابن العربی ٢ / ٧٤٠، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔ (٣) احکام القرآن لابن العربی ٢ / ٧٤٢۔ (٤) احکام القرآن لابن العربی ٢ / ٧٤٢ میں، اور اس سے پہلے اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔ (٥) رافع بن خدیج کی حدیث کا ایک حصہ جسے احمد (١٥٨٠٦)، بخاری (٢٥٠٧) اور مسلم (١٩٦٨) نے روایت کیا ہے۔ (٦) نسخوں میں 'القلب' ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، جو احکام القرآن ٢ / ٧٤١ کے مطابق ہے۔

Surah Al-An'am: Verse 121 15

...opposes forgetfulness, and the place of forgetfulness is the heart, so the place of remembrance is the heart. Al-Bara' bin Azib narrated: "The name of Allah is in the heart of every believer, whether he mentioned it or not"(1) [And for this reason, the sacrifice is sufficient for him if he forgets to mention the name, relying on what is in his heart of the name of Allah, Glory be to Him].

We said: Remembrance is with the tongue and with the heart. What the Arabs used to do was to name idols and stones with the tongue, so Allah abrogated that by mentioning Him on tongues. This became well-known(2) in Sharia until it was said to Malik: Does he mention Allah the Almighty when he performs wudu? He said: Does he intend to slaughter(3)?!

As for the hadith they relied on from his saying: "The name of Allah is in the heart of every believer," it is a weak hadith do not pay attention to it.

A group of scholars has deduced that mentioning the name over the sacrifice is not obligatory from his(5) peace and blessings be upon him saying to people who asked him, they said: O Messenger of Allah, some people bring us meat; we do not know if they mentioned the name of Allah over it or not? The Messenger of Allah ﷺ said: "Mention the name of Allah over it and eat." It was recorded by Al-Daraqutni from Aisha(6), and Malik(7) as a mursal report from Hisham bin Urwa from Aisha.

---

(1) We did not find it from the hadith of Al-Bara' except with Ibn Qudamah in Al-Mughni 13/258, and it is weak as the author will mention. Ibn Adi recorded it in Al-Kamil 6/2381, Al-Daraqutni (4803), and Al-Bayhaqi 9/240 from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) similarly, and Ibn Adi quoted Ahmad's weakening of it. Al-Daraqutni (4808) and Al-Bayhaqi 9/239 recorded it from the hadith of Ibn Abbas as a marfu' report similarly, and Ibn Al-Qattan declared it defective as in Nasb al-Rayah 4/182. Abd al-Razzaq (8548) and Al-Daraqutni (4806) also recorded it from Ibn Abbas as his own saying similarly.

Abu Dawud recorded it in Al-Marasil (378) from Al-Salt al-Sadusi as a mursal report, and Al-Zayla'i quoted in Nasb al-Rayah 4/183 from Ibn Al-Qattan his saying: In it [the hadith], along with being mursal, Al-Salt's condition is unknown, and he is not known for anything other than this. (2) In Ahkam al-Qur'an 2/741: and that continued. (3) In (d) and (z): Do you intend to slaughter? The established text is from (kh), (d), and (m). (4) Ahkam al-Qur'an 2/740 - 741. (5) In (d), (z), and (m): for his saying. The established

text is from (kh) and (z). (6) Under number (4809), and it was also recorded by Al-Bukhari (2057), Abu Dawud (2829), Al-Nasa'i 7/237, and Ibn Majah (3174). (7) In Al-Muwatta 2/488.

सूरह अल-अनाम: आयत १२१ १५

...विस्मृति (भूलने) का विरोधी है, और विस्मृति का स्थान हृदय है, इसलिए स्मरण का स्थान भी हृदय है। अल-बरा' बिन आज़िब ने रिवायत किया है: "अल्लाह का नाम हर मोमिन के दिल में है, चाहे उसने जुबान से लिया हो या नहीं"(१) [और इसी कारण से, यदि वह नाम लेना भूल जाता है, तो उसके लिए कुर्बानी पर्याप्त है, यह उस पर भरोसा करते हुए जो उसके दिल में अल्लाह का नाम है, उसकी महिमा हो]।

हमने कहा: स्मरण जुबान से और दिल से होता है। अरब के लोग जुबान से मूर्तियों और पत्थरों का नाम लिया करते थे, इसलिए अल्लाह ने उसे जुबानों पर अपने स्मरण द्वारा निरस्त कर दिया। यह शरीयत में इतना प्रसिद्ध हुआ(२) कि इमाम मालिक से पूछा गया: क्या वुज़ू करते समय अल्लाह सर्वशक्तिमान का नाम लेना चाहिए? उन्होंने कहा: क्या वह वध करने का इरादा रखता है(३)?!

जहाँ तक उस हदीस का सवाल है जिस पर उन्होंने भरोसा किया: "अल्लाह का नाम हर मोमिन के दिल में है", तो वह एक कमज़ोर (दईफ़) हदीस है उस पर ध्यान न दें।

विद्वानों के एक समूह ने इस बात का प्रमाण दिया है कि वध किए गए जानवर पर नाम लेना अनिवार्य नहीं है, उनके(५) (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के उस कथन से, जब लोगों ने उनसे पूछा: ऐ अल्लाह के रसूल, कुछ लोग हमारे पास मांस लाते हैं; हमें नहीं पता कि उन्होंने उस पर अल्लाह का नाम लिया है या नहीं? तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "तुम उस पर अल्लाह का नाम लो और खाओ।" इसे दारकुतनी ने आयशा(६) से, और मालिक(७) ने हिशाम बिन उरवा के माध्यम से आयशा से मुरसल रिवायत के रूप में दर्ज किया है।

---

(१) हमें यह अल-बरा' की हदीस के रूप में इब्न कुदामा की 'अल-मुघनी' १३/२५८ के अलावा कहीं नहीं मिली, और यह कमजोर है जैसा कि लेखक उल्लेख करेंगे। इसे इब्न अदी ने 'अल-कामिल' ६/२३८१ में, दारकुतनी (४८०३) ने, और बैहक़ी ने ९/२४० में अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से इसी तरह दर्ज किया है, और इब्न अदी ने अहमद का इसे कमजोर कहना उद्धृत किया है। दारकुतनी (४८०८) और बैहक़ी ९/२३९ ने इसे इब्न अब्बास की हदीस से मरफू रिवायत के रूप में दर्ज किया है, और इब्न अल-कत्तान ने इसे दोषपूर्ण बताया है जैसा कि 'नसब अल-राया' ४/१८२ में है। अब्द अल-रज्जाक (८५४८) और दारकुतनी (४८०६) ने भी इसे इब्न अब्बास के स्वयं के कथन के रूप में दर्ज किया है।

अबू दाऊद ने इसे 'अल-मरासील' (३७८) में अल-सल्त अल-सदुसी से मुरसल के रूप में दर्ज किया है, और जैलई ने 'नसब अल-राया' ४/१८३ में इब्न अल-कत्तान का कथन उद्धृत किया है: इसमें [हदीस में], मुरसल होने के साथ-साथ, अल-सल्त की स्थिति अज्ञात है, और वह इसके अलावा किसी और चीज के लिए नहीं जाना जाता है। (२) 'अहकाम अल-कुरआन' २/७४१ में: और वह जारी रहा। (३) (द) और (ज़) में: क्या आप वध करना चाहते हैं? स्थापित पाठ (ख), (द) और (म) से है। (४) 'अहकाम अल-कुरआन' २/७४० - ७४१। (५) (द), (ज़) और (म) में: उनके कहने के लिए। स्थापित पाठ (ख) और (ज़) से है। (६) संख्या (४८०९) के तहत, और इसे बुखारी (२०५७), अबू दाऊद (२८२९), नसाई ७/२३७, और इब्न माजाह (३१७४) ने भी दर्ज किया है। (७) 'अल-मुवत्ता' २/४८८ में।

سورة الانعام: آیت ۱۲۱ ۱۵

...نسیان (بھول) کی ضد ہے، اور نسیان کا محل دل ہے، پس ذکر کا محل بھی دل ہے۔ البراء بن عازب سے مروی ہے: "اللہ کا نام ہر مومن کے دل پر ہے، خواہ اس نے (زبان سے) نام لیا ہو یا نہ لیا ہو"(۱) [اور اسی لیے اگر وہ تسمیہ بھول جائے تو اس کی قربانی اس کے دل میں موجود اللہ سبحانہ کے نام پر بھروسہ کرتے ہوئے کافی ہے]۔

ہم نے کہا: ذکر زبان اور دل دونوں سے ہوتا ہے۔ اہل عرب اپنی زبانوں سے بتوں اور تھان کا نام لیا کرتے تھے، تو اللہ تعالیٰ نے اسے اپنی زبانوں پر اپنے ذکر سے منسوخ کر دیا۔ اور یہ بات شریعت میں اس قدر مشہور ہوئی(۲) کہ امام مالک سے پوچھا گیا: کیا وضو کرتے وقت اللہ تعالیٰ کا نام لینا چاہیے؟ انہوں نے فرمایا: کیا وہ ذبح کرنے کا ارادہ رکھتا ہے(۳)؟!

رہی وہ حدیث جس سے انہوں نے استدلال کیا کہ: "اللہ کا نام ہر مومن کے دل پر ہے"، تو وہ ایک ضعیف حدیث ہے اس کی طرف توجہ نہ دیں۔

اہل علم کی ایک جماعت نے اس بات پر استدلال کیا ہے کہ ذبیحہ پر تسمیہ واجب نہیں ہے، آپ(۵) علیہ الصلوٰۃ والسلام کے اس قول سے جب لوگوں نے آپ سے پوچھا، انہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول، کچھ لوگ ہمارے پاس گوشت لاتے ہیں؛ ہمیں نہیں معلوم کہ انہوں نے اس پر اللہ کا نام لیا ہے یا نہیں؟ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تم اس پر اللہ کا نام لو اور کھاؤ"۔ اسے دارقطنی نے حضرت عائشہ(۶) سے، اور مالک(۷) نے مرسل طور پر ہشام بن عروہ کے واسطے سے حضرت عائشہ سے روایت کیا ہے۔

(۱) ہم نے اسے البراء کی حدیث سے ابن قدامہ کی 'المغنی' ۲۵۸/۱۳ کے علاوہ کسی کے ہاں نہیں پایا، اور یہ ضعیف ہے جیسا کہ مصنف ذکر کریں گے۔ اسے ابن عدی نے 'الکامل' ۲۳۸۱/۶، دارقطنی (۴۸۰۳)، اور بیہقی ۲۴۰/۹ میں حضرت ابوہریرہ ؓ کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے، اور ابن عدی نے امام احمد سے اس کی تضعیف نقل کی ہے۔ دارقطنی (۴۸۰۸) اور بیہقی ۲۳۹/۹ نے اسے حضرت ابن عباس کی مرفوع حدیث سے روایت کیا ہے، اور ابن القطان نے اسے معلول (عیب دار) قرار دیا ہے جیسا کہ 'نصب الرایہ' ۱۸۲/۴ میں ہے۔ عبد الرزاق (۸۵۴۸) اور دارقطنی (۴۸۰۶) نے بھی اسے حضرت ابن عباس کے قول کے طور پر اسی طرح روایت کیا ہے۔

ابوداؤد نے 'المراسیل' (۳۷۸) میں الصلت السدوسی سے مرسل طور پر اسے روایت کیا ہے، اور زیلعی نے 'نصب الرایہ' ۱۸۳/۴ میں ابن القطان کا قول نقل کیا ہے کہ: اس میں [یعنی حدیث میں] مرسل ہونے کے ساتھ ساتھ الصلت کے حالات معلوم نہیں ہیں، اور وہ اس کے علاوہ کسی اور وجہ سے نہیں جانا جاتا۔ (۲) 'احکام القرآن' ۷۴۱/۲ میں ہے: اور وہ جاری رہا۔ (۳) (د) اور (ظ) میں: کیا تم ذبح کرنا چاہتے ہو؟ اور ثابت شدہ متن (خ)، (د) اور (م) سے ہے۔ (۴) 'احکام القرآن' ۷۴۰/۲ - ۷۴۱۔ (۵) (د)، (ز) اور (م) میں: ان کے قول کے لیے، اور ثابت شدہ متن (خ) اور (ظ) سے ہے۔ (۶) نمبر (۴۸۰۹) کے تحت، اور اسے بخاری (۲۰۵۷)، ابوداؤد (۲۸۲۹)، نسائی ۲۳۷/۷، اور ابن ماجہ (۳۱۷۴) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۷) 'الموطا' ۴۸۸/۲ میں۔

Surah Al-An'am, Verse 121 16 ...his father, there is no disagreement regarding its sending, and he interpreted it by saying at the end: and that was in the early days of Islam. He means before there was revealed to him: "And do not eat of that upon which the name of Allah has not been mentioned" (1). Abu 'Umar (1) said: This is weak, and in the Hadith itself there is something that refutes it, which is that he commanded them therein to mention Allah's name upon eating; this indicates that the verse had already been revealed to him. Among the things that prove the correctness of what we said is that this Hadith was in Medina, and scholars do not disagree that the words of the Almighty: "And do not eat of that upon which the name of Allah has not been mentioned" were revealed in Surah "Al-An'am" in Mecca. And the meaning of "and indeed, it is grave disobedience," i.e., an act of disobedience; from Ibn Abbas (2). And fisq (disobedience) means exiting [from the right path]; and it has been mentioned before (3). Fourth: The words of the Almighty: "And indeed the devils inspire their allies," meaning: they whisper and cast into their hearts false arguments (4). Abu Dawood (5) narrated from Ibn Abbas regarding His saying: "And indeed the devils inspire their allies," they say: What Allah has slaughtered, do not eat it, and what you yourselves have slaughtered, eat it. So Allah revealed: "And do not eat of that upon which the name of Allah has not been mentioned." Ikrimah said: By devils in this verse, he meant the rebellious among mankind from the Magians of Persia. Ibn Abbas and Abdullah bin Kathir said: Rather, the devils are the jinn, and the disbelieving jinn are the allies of the Quraysh (6). And it was narrated from Abdullah bin al-Zubayr that it was said to him: Al-Mukhtar says: Inspiration comes to me. He said:

---

(1) In al-Tamhid 22/299-300, and what precedes it is similar. (2) Narrated by al-Tabari 9/530. (3) 1/368. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/287, and Tafsir al-Baghawi 2/127. (5) Under number (2818), and similar to it previously on p. 8 of this volume. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/340, and similar statements in Tafsir al-Tabari 9/520-522.

सूरह अल-अनाम, आयत 121 16 ...उनके पिता, इसे भेजने के संबंध में कोई मतभेद नहीं है, और उन्होंने अंत में यह कहकर इसकी व्याख्या की: और वह इस्लाम के प्रारंभिक दिनों में था। उनका तात्पर्य उससे पहले से है जब उन पर यह अवतरित हुआ था: "और उस चीज़ में से न खाओ जिस पर अल्लाह का नाम न लिया गया हो" (1)। अबू उमर (1) ने कहा: यह कमज़ोर है, और हदीस में ही कुछ ऐसा है जो इसका खंडन करता है, वह यह कि उन्होंने उसमें उन्हें खाने पर अल्लाह का नाम लेने का आदेश दिया था; इससे संकेत मिलता है कि आयत उन पर पहले ही अवतरित हो चुकी थी। हमने जो कहा उसकी सत्यता को सिद्ध करने वाली बातों में से एक यह है कि यह हदीस मदीना में थी, और विद्वान इस बात पर असहमत नहीं हैं कि सर्वशक्तिमान का कथन: "और उस चीज़ में से न खाओ जिस पर अल्लाह का नाम न लिया गया हो" मक्का में सूरह "अल-अनाम" में अवतरित हुआ था। और "तथा निश्चय ही यह घोर अवज्ञा है" का अर्थ है, यानी: एक अवज्ञा का कार्य; इब्न अब्बास (2) से। और फ़िस्क (अवज्ञा) का अर्थ है [सही रास्ते से] बाहर निकलना; और इसका उल्लेख पहले (3) किया जा चुका है। चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: "और वास्तव में शैतान अपने मित्रों के दिलों में बातें डालते हैं," अर्थात: वे फुसफुसाते हैं और उनके दिलों में झूठे तर्क डालते हैं (4)। अबू दाऊद (5) ने इब्न अब्बास से उनके इस कथन के बारे में उल्लेख किया है: "और वास्तव में शैतान अपने मित्रों के दिलों में बातें डालते हैं," वे कहते हैं: जिसे अल्लाह ने ज़बह किया है, उसे मत खाओ, और जिसे तुमने खुद ज़बह किया है, उसे खाओ। तो अल्लाह ने अवतरित किया: "और उस चीज़ में से न खाओ जिस पर अल्लाह का नाम न लिया गया हो।" इकरीमा ने कहा: इस आयत में शैतानों से उनका तात्पर्य फारस के मजूसी (अग्निपूजक) मनुष्यों में से विद्रोहियों से था। इब्न अब्बास और अब्दुल्ला बिन कसीर ने कहा: बल्कि, शैतान जिन्न हैं, और काफ़िर जिन्न कुरैश के मित्र हैं (6)। और अब्दुल्ला बिन अल-ज़ुबैर से रिवायत है कि उनसे कहा गया: अल-मुख्तार कहता है: मुझ पर वह्य (प्रेरणा) आती है। उन्होंने कहा:

---

(1) अल-तमहीद 22/299-300 में, और इससे पहले भी इसी तरह का है। (2) अल-तबरी 9/530 द्वारा उद्धृत। (3) 1/368. (4) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-क़ुरान 2/287, और तफ़्सीर अल-बग़वी 2/127। (5) संख्या (2818) के तहत, और इसी तरह का पहले इस खंड के पृष्ठ 8 पर। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/340, और तफ़्सीर अल-तबरी 9/520-522 में इसी तरह के कथन।

سورہ الانعام، آیت 121 16 ...ان کے والد، اسے بھیجنے کے بارے میں کوئی اختلاف نہیں ہے، اور انہوں نے آخر میں یہ کہہ کر اس کی تاویل کی: اور وہ اسلام کے ابتدائی دور میں تھا۔ ان کی مراد اس سے پہلے ہے جب ان پر نازل ہوا: ﴿وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ﴾ (اور اس میں سے نہ کھاؤ جس پر اللہ کا نام نہ لیا گیا ہو) (1)۔ ابو عمر (1) نے کہا: یہ کمزور ہے، اور خود حدیث میں ایسی بات ہے جو اسے رد کرتی ہے، وہ یہ کہ انہوں نے اس میں انہیں کھانے پر اللہ کا نام لینے کا حکم دیا؛ تو اس سے ثابت ہوا کہ آیت ان پر نازل ہو چکی تھی۔ اور جو کچھ ہم نے کہا اس کی صحت پر دلالت کرنے والی باتوں میں سے ایک یہ ہے کہ یہ حدیث مدینہ میں تھی، اور علماء اس بات میں اختلاف نہیں کرتے کہ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ﴾ مکہ میں سورہ "الانعام" میں نازل ہوا۔ اور ﴿وَإِنَّهُ لَفِسْقٌ﴾ (اور بے شک یہ گناہ ہے) کا معنی ہے، یعنی: نافرمانی؛ ابن عباس (2) سے مروی ہے۔ اور فسق کا معنی ہے: نکل جانا؛ اور یہ پہلے (3) گزر چکا ہے۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ إِلَى أَوْلِيَائِهِمْ﴾ (اور بے شک شیطان اپنے دوستوں کے دلوں میں باتیں ڈالتے ہیں)، یعنی: وہ وسوسہ ڈالتے ہیں اور ان کے دلوں میں باطل جھگڑے ڈالتے ہیں (4)۔ ابو داؤد (5) نے ابن عباس سے ان کے قول کے بارے میں روایت کیا: ﴿وَإِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ إِلَى أَوْلِيَائِهِمْ﴾ وہ کہتے ہیں: جسے اللہ نے ذبح کیا اسے نہ کھاؤ، اور جسے تم نے خود ذبح کیا اسے کھاؤ، تو اللہ نے نازل کیا: ﴿وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ﴾۔ عکرمہ نے کہا: اس آیت میں شیطانوں سے مراد فارس کے مجوسیوں میں سے سرکش انسان ہیں۔ اور ابن عباس اور عبداللہ بن کثیر نے کہا: بلکہ شیطان جن ہیں، اور کافر جن قریش کے دوست ہیں (6)۔ اور عبداللہ بن زبیر سے روایت ہے کہ ان سے کہا گیا: المختار کہتا ہے کہ مجھ پر وحی آتی ہے، تو انہوں نے کہا:

(1) تمہید 22/299-300 میں، اور اس سے پہلے بھی اسی طرح کا ہے۔ (2) اسے طبری 9/530 نے روایت کیا ہے۔ (3) 1/368۔ (4) معانی القرآن للزجاج 2/287، اور تفسیر البغوی 2/127۔ (5) رقم (2818) کے تحت، اور اسی طرح کا پہلے اس حصہ کے صفحہ 8 پر گزر چکا ہے۔ (6) المحرر الوجیز 2/340، اور طبری کی تفسیر 9/520-522 میں اسی طرح کے اقوال۔

Surah Al-An'am, Verse 121 17 Truth, "Indeed, the devils whisper to their allies" (1). And His saying (2): "to dispute with you." He means their saying: What Allah killed you do not eat, and what you killed (3) you eat! Disputation (Mujadalah): Refuting a statement through evidence with strength; derived from "Al-Ajdal": a strong bird (hawk). It is also said: It is derived from "Al-Jadalah", which is the ground; as if he overcomes him with evidence and conquers him until he becomes like one thrown to the ground. It is also said: It is derived from "Al-Jadl", which is the intensity of twisting; as if each of them twists the argument of his companion until he cuts it off, and it is truth in support of truth, and falsehood in support of falsehood (4). Fifth: His Almighty's saying: {And if you obey them}, meaning: in making carrion lawful, {indeed, you are polytheists}. Thus, the verse indicates that whoever makes lawful something that Allah Almighty has forbidden becomes a polytheist through it. Allah, Glorified be He, has explicitly forbidden carrion; so if he accepts its being made lawful by someone else, then he has committed shirk (5). Ibn al-Arabi said: A believer only becomes a polytheist by obeying a polytheist if he obeys him in belief, [which is the locus of disbelief and faith]; but if he obeys him (6) in action while his core belief remains sound and continues upon monotheism and affirmation, then he is a sinner; so understand this (7). And it was previously mentioned in "Al-Ma'idah" (8). (1) Tafsir Abi al-Layth 1/510. It was narrated by al-Tabari 9/530 from Ibn Abbas, and Ibn Abi Hatim 4/1379, from Ibn Umar and Ibn Abbas. And "al-Mukhtar" is Abu Ishaq bin Abi Ubayd al-Thaqafi. (2) The word "قوله" (his saying) is from (M), as is the word "قولهم" (their saying) that follows. (3) In (Kh) and (Z): "قتلتم" (you killed). (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/742. (5) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 2/287, and Tafsir Abi al-Layth 1/510. (6) In (D) and (Z): "If he obeys him", and in Ahkam al-Quran: "So if he obeys him". (7) Ahkam al-Quran 2/743, and what is between brackets is from it. (8) 8/107.

सूरह अल-अनाम, आयत 121 17 सत्य, "वास्तव में शैतान अपने मित्रों के दिलों में डालते हैं" (1)। और उनका कहना (2): "ताकि वे तुमसे बहस करें।" उनका तात्पर्य उनके इस कथन से है: जिसे अल्लाह ने मारा उसे तुम नहीं खाते, और जिसे तुमने मारा (3) उसे तुम खाते हो! मुजादला (बहस): शक्ति के साथ तर्क के माध्यम से किसी बात का खंडन करना; यह 'अल-अजदल' से लिया गया है: एक शक्तिशाली पक्षी (बाज़)। कहा जाता है: यह 'अल-जदला' से लिया गया है, जिसका अर्थ है ज़मीन; मानो वह उसे तर्क से परास्त कर देता है और उसे तब तक वश में कर लेता है जब तक कि वह ज़मीन पर पटके हुए व्यक्ति की तरह न हो जाए। कहा जाता है: यह 'अल-जदल' से लिया गया है, जिसका अर्थ है मरोड़ने की तीव्रता; मानो उनमें से प्रत्येक अपने साथी के तर्क को तब तक मरोड़ता है जब तक कि वह उसे काट न दे, और यह सत्य के समर्थन में सत्य है, और असत्य के समर्थन में असत्य है (4)। पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और यदि तुम उनका कहना मानोगे}, अर्थात: मुर्दार (मरे हुए जानवर) को हलाल करने में, {तो वास्तव में तुम मुशरिक (मूर्तिपूजक) होगे}। अतः, आयत इंगित करती है कि जो कोई भी किसी ऐसी चीज़ को हलाल करता है जिसे अल्लाह तआला ने हराम (वर्जित) किया है, वह उसके कारण मुशरिक बन जाता है। अल्लाह सुब्हानहू व तआला ने स्पष्ट रूप से मुर्दार को हराम किया है; इसलिए यदि वह किसी और की ओर से इसे हलाल किए जाने को स्वीकार करता है, तो उसने शिर्क किया है (5)। इब्न अल-अरबी ने कहा: एक मोमिन (विश्वासी) किसी मुशरिक की आज्ञा मानकर केवल तभी मुशरिक बनता है जब वह विश्वास (अक़ीदा) में उसकी आज्ञा मानता है, [जो कुफ्र और ईमान का स्थान है]; लेकिन यदि वह कर्म में उसकी आज्ञा मानता है (6) जबकि उसका विश्वास सही है और तौहीद (एकेश्वरवाद) और तस्दीक (पुष्टि) पर कायम है, तो वह पापी (आसी) है; अतः इसे समझें (7)। और यह पहले "अल-माइदा" (8) में बीत चुका है। (1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 510/1। इसे तबरी 530/9 ने इब्न अब्बास से और इब्न अबी हातिम 1379/4 ने इब्न उमर और इब्न अब्बास से उद्धृत किया है। और मुख्तार, अबू इसहाक बिन अबी उबैद अल-थकाफी हैं। (2) शब्द "قوله" (उनका कहना) (M) से है, और शब्द "قولهم" (उनका कहना) भी, जो आगे आता है। (3) (Kh) और (Z) में: "قتلتم" (तुमने मारा)। (4) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 742/2। (5) मानी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज द्वारा 287/2, और तफ़सीर अबी अल-लैथ 510/1। (6) (D) और (Z) में: "यदि उसने उसकी आज्ञा मानी", और अहकाम अल-कुरान में: "तो यदि उसने उसकी आज्ञा मानी"। (7) अहकाम अल-कुरान 743/2, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (8) 107/8।

سورۃ الانعام، آیت ۱۲۱ ۱۷ سچ فرمایا، "یقیناً شیاطین اپنے دوستوں کے دلوں میں وسوسے ڈالتے ہیں" (۱)۔ اور اللہ کا قول (۲): "تاکہ وہ تم سے جھگڑا کریں"۔ ان کا مراد ان کا یہ کہنا ہے: جسے اللہ نے مارا اسے تم نہیں کھاتے، اور جسے تم نے مارا (۳) اسے تم کھاتے ہو! مجادلہ (بحث و تکرار): قوت کے ساتھ دلیل کے ذریعے کسی بات کو رد کرنا؛ یہ لفظ "الأجدل" سے ماخوذ ہے، جو کہ ایک طاقتور پرندہ (باز) ہے۔ کہا گیا ہے: یہ "الجَدَالَة" سے ماخوذ ہے، جس کا مطلب زمین ہے؛ گویا وہ اسے دلیل سے مغلوب کرتا ہے اور اسے زیر کر دیتا ہے یہاں تک کہ وہ زمین پر پچھاڑے ہوئے کی مانند ہو جائے۔ کہا گیا ہے: یہ "الجَدْل" سے ماخوذ ہے، جس کا مطلب ہے مضبوطی سے بٹنا (بل دینا)؛ گویا ان میں سے ہر ایک اپنے ساتھی کی دلیل کو بل دیتا ہے یہاں تک کہ اسے کاٹ دے، اور یہ حق کی نصرت میں حق ہوتا ہے اور باطل کی نصرت میں باطل (۴)۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اگر تم نے ان کا کہنا مانا}، یعنی: مردار کو حلال کرنے میں، {تو تم یقیناً مشرک ہو}۔ پس آیت نے دلالت کی کہ جس نے اللہ تعالیٰ کی حرام کردہ کسی چیز کو حلال جانا وہ اس کی وجہ سے مشرک ہو گیا۔ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے صراحتاً مردار کو حرام قرار دیا ہے؛ پس اگر اس نے کسی اور کی طرف سے اسے حلال کیے جانے کو قبول کر لیا تو اس نے شرک کیا (۵)۔ ابن العربی نے کہا: ایک مومن کسی مشرک کی اطاعت کر کے صرف اسی وقت مشرک ہوتا ہے جب وہ اعتقاد میں اس کی اطاعت کرے [جو کہ کفر اور ایمان کی جگہ ہے]؛ لیکن اگر وہ عمل میں اس کی اطاعت کرے (۶) جبکہ اس کا عقیدہ درست ہو اور توحید و تصدیق پر قائم ہو، تو وہ گنہگار ہے؛ پس اسے سمجھ لو (۷)۔ اور یہ پہلے "المائدہ" (۸) میں گزر چکا ہے۔

(۱) تفسیر ابی اللیث ۵۱۰/۱۔ اور اسے طبری نے ابن عباس سے ۹/۵۳۰ میں، اور ابن ابی حاتم نے ابن عمر اور ابن عباس سے ۴/۱۳۷۹ میں روایت کیا ہے۔ اور مختار ابو اسحاق بن ابی عبید الثقفی ہیں۔ (۲) لفظ "قوله" (اس کا قول) نسخہ (م) سے ہے، اور اسی طرح اس کے بعد آنے والا لفظ

"قولهم" (ان کا قول) بھی۔ (۳) نسخہ (خ) اور (ظ) میں: "قتلتم" (تم نے مارا)۔ (۴) احکام القرآن ابن العربی ۷۴۲/۲۔ (۵) معانی القرآن للزجاج ۲۸۷/۲، اور تفسیر ابی اللیث ۵۱۰/۱۔ (۶) نسخہ (د) اور (ز) میں ہے: "فإن أطاعه" (پس اگر اس نے اطاعت کی)، اور احکام القرآن میں ہے: "فإذا أطاعه" (پس جب اس نے اطاعت کی)۔ (۷) احکام القرآن ۷۴۳/۲، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے لیا گیا ہے۔ (۸) ۱۰۷/۸۔

Surah Al-An'am: Verse 122 18

Allah the Almighty says: {And is one who was dead and We gave him life and made for him light by which he walks among the people like one whose example is in darkness, [from which] he is never to emerge? Thus it has been made fair-seeming to the disbelievers that which they used to do. (122)}

His word (the Almighty): {And is one who was dead and We gave him life}: The majority [of reciters] read it with a 'fatha' on the 'waw', preceded by the interrogative 'hamza'. Al-Musayyibi (1) narrated from Nafi' bin Abi Nu'aym: «aw man kana» with a 'sukun' on the 'waw'. Al-Nahhas (2) said: It is permissible to be interpreted based on the meaning, i.e.: Look and reflect (3): Is it other than Allah I should seek as a judge, or [rather consider] the one who was dead and We gave him life? It was said: The meaning is: he was dead when he was a drop of fluid (sperm), then We gave him life by breathing the spirit into him; this was related by Ibn Bahr (4). Ibn Abbas said: Or one who was a disbeliever and We guided him (5). It was revealed concerning Hamza bin Abdul-Muttalib and Abu Jahl (6).

Zaid bin Aslam and Al-Suddi said: «and We gave him life» refers to Umar (may Allah be pleased with him). «like one whose example is in darkness» refers to Abu Jahl, may Allah curse him (7).

The correct view is that it is general for every believer and disbeliever (8).

It was also said: He was dead with ignorance, so We gave him life with knowledge. Some scholars recited what indicates the validity of this interpretation by some poets of Basra:

---

(1) He is Abu Abdullah Muhammad bin Ishaq al-Madani, the trustworthy, who took the recitation directly from his father on the authority of Nafi', narrated by Muslim and Abu Dawud. He was among the practicing scholars, died in the year (236 AH). Tabaqat al-Qurra 2/98. (2) In I'rab al-Qur'an 2/94, and what precedes it is from him. (3) In I'rab al-Qur'an: and clarify. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 2/163. Ibn Bahr: He is Ali bin Ibrahim bin Salama. (5) Narrated by al-Tabari 9/535. (6) Tafsir al-Baghawi 2/128 and Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 219, and Tafsir al-Razi 13/172. (7) The saying of Zaid bin Aslam was cited by al-Wahidi in al-Wasit 2/319, and the saying of al-Suddi was cited by al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 2/483, and narrated by al-Tabari 5/533 from al-Dahhak. (8) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/288, and Tafsir al-Razi 12/173.

सूरह अल-अनआम: आयत 122 18

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और क्या वह व्यक्ति जो मृत था, फिर हमने उसे जीवित किया और उसके लिए एक प्रकाश बनाया जिसके द्वारा वह लोगों के बीच चलता है, उस व्यक्ति के समान है जिसका उदाहरण अंधकार में है, जिससे वह कभी बाहर नहीं निकलने वाला है? इसी प्रकार काफ़िरों के लिए वह सुशोभित कर दिया गया है जो वे किया करते थे। (122)}

उसका (सर्वशक्तिमान का) कथन: {और क्या वह जो मृत था, फिर हमने उसे जीवित किया}: अधिकांश पाठकों ने इसे 'वाव' पर 'फतह' के साथ पढ़ा है, जिस पर प्रश्नवाचक 'हमज़ा' लगा है। अल-मुसय्यिबी (1) ने नाफ़ि बिन अबी नुअैम से रिवायत की है: «औ मन काना» 'वाव' पर 'सुकून' के साथ। अल-नहस (2) ने कहा: यह अर्थ के आधार पर माना जा सकता है, अर्थात्: देखो और विचार करो (3): क्या मैं अल्लाह के अलावा किसी और को न्यायाधीश बनाऊं या [बल्कि उस पर विचार करो] जो मृत था और हमने उसे जीवन दिया? कहा गया है: इसका अर्थ है: वह तब मृत था जब वह वीर्य की एक बूंद था, फिर हमने उसमें आत्मा फूंक कर उसे जीवित किया; इसे इब्न बहर (4) ने बयान किया है। इब्न अब्बास ने कहा: या वह जो काफ़िर था तो हमने उसे हिदायत दी (5)। यह हमज़ा बिन अब्दुल-मुत्तलिब और अबू जहल के बारे में अवतरित हुई (6)।

ज़ैद बिन असलम और अल-सुद्दी ने कहा: «और हमने उसे जीवित किया» से तात्पर्य उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) हैं। «उस व्यक्ति के समान जिसका उदाहरण अंधकार में है» से तात्पर्य अबू जहल है, अल्लाह की उस पर लानत हो (7)।

सही बात यह है कि यह हर मोमिन और काफ़िर के लिए सामान्य है (8)।

और कहा गया: वह अज्ञानता के कारण मृत था तो हमने उसे ज्ञान के साथ जीवित किया। कुछ विद्वानों ने बसरा के कुछ कवियों की पंक्तियाँ सुनाई हैं जो इस व्याख्या की सत्यता को दर्शाती हैं:

---

(1) वह अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन इसहाक अल-मदनी हैं, जो विश्वसनीय हैं, उन्होंने नाफ़ि के माध्यम से अपने पिता से क़िराअत प्राप्त की, मुस्लिम और अबू दाऊद ने उनसे रिवायत की है। वह अभ्यास करने वाले विद्वानों में से थे, वर्ष (236 हिजरी) में उनकी मृत्यु हुई। तबात अल-कुर्रा 2/98। (2) इराब अल-कुरआन 2/94 में, और इससे पहले जो कुछ है वह उन्हीं से है। (3) इराब अल-कुरआन में: 'और स्पष्ट करो'। (4) अल-नुकत वल-उयून 2/163। इब्न बहर: वह अली बिन इब्राहिम बिन सलमा हैं। (5)

इसे तबरी ने 9/535 में संकलित किया है। (6) तफ़्सीर अल-बग़वी 2/128 और असबाब अल-नुज़ूल अल-वाहिदी द्वारा पृष्ठ 219, और तफ़्सीर अल-राज़ी 13/172। (7) ज़ैद बिन असलम का कथन अल-वाहिदी ने अल-वसीत 2/319 में उल्लेख किया है, और अल-सुद्दी का कथन अल-नहस ने मआनी अल-कुरआन 2/483 में उल्लेख किया है, और अल-तबरी ने अल-दह्हाक से 5/533 में संकलित किया है। (8) मआनी अल-कुरआन अज़्-ज़ज्जाज द्वारा 2/288, और तफ़्सीर अल-राज़ी 12/173।

سورہ الانعام: آیت 122 18

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور کیا وہ جو مردہ تھا، پھر ہم نے اسے زندہ کیا اور اس کے لیے ایک نور بنا دیا جس کے ذریعے وہ لوگوں میں چلتا پھرتا ہے، اس شخص کی طرح ہے جس کی مثال اندھیروں میں ہے، وہ ان سے نکلنے والا نہیں؟ اسی طرح کافروں کے لیے وہ اعمال خوشنما بنا دیے گئے ہیں جو وہ کیا کرتے تھے۔ (122)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور کیا وہ جو مردہ تھا، پھر ہم نے اسے زندہ کیا}: جمہور نے اسے 'واؤ' کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے، اس پر ہمزہ استفہام داخل ہوا ہے۔ اور مسیبی (1) نے نافع بن ابی نعیم سے روایت کی ہے: «اوْ مَنْ كَانَ» 'واؤ' کے سکون کے ساتھ۔ نحاس (2) نے کہا: یہ جائز ہے کہ اسے معنی پر محمول کیا جائے، یعنی: دیکھو اور غور کرو (3): کیا میں اللہ کے علاوہ کسی اور کو منصف تلاش کروں، یا [ب[illegible] اس پر غور کرو] جو مردہ تھا اور ہم نے اسے زندگی بخشی؟ کہا گیا: اس کا معنی ہے: وہ تب مردہ تھا جب وہ نطفہ تھا، پھر ہم نے اس میں روح پھونک کر اسے زندہ کیا؛ اسے ابن بحر (4) نے بیان کیا ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: یا وہ جو کافر تھا تو ہم نے اسے ہدایت دے دی (5)۔ یہ حمزہ بن عبد المطلب اور ابو جہل کے بارے میں نازل ہوئی (6)۔

زید بن اسلم اور سدی نے کہا: «پھر ہم نے اسے زندہ کیا» سے مراد عمر رضی اللہ عنہ ہیں۔ «اس شخص کی طرح جس کی مثال اندھیروں میں ہے» سے مراد ابو جہل ملعون ہے (7)۔

صحیح بات یہ ہے کہ یہ ہر مومن اور کافر کے بارے میں عام ہے (8)۔

اور کہا گیا: وہ جہالت کی وجہ سے مردہ تھا تو ہم نے اسے علم کے ذریعے زندہ کیا۔ بعض اہل علم نے اہل بصرہ کے کسی شاعر کا کلام پڑھا ہے جو اس تاویل کی صحت پر دلالت کرتا ہے:

(1) وہ ابو عبد اللہ محمد بن اسحاق المدنی ہیں جو ثقہ ہیں، انہوں نے نافع کے واسطے سے اپنے والد سے قراءت حاصل کی، ان سے مسلم اور ابو داؤد نے روایت کی ہے۔ وہ عامل علماء میں سے تھے، سن 236 ہجری میں وفات پائی۔ طبقات القراء 2/98۔ (2) اعراب القرآن 2/94 میں، اور اس سے پہلے جو کچھ ہے وہ انہی سے ہے۔ (3) اعراب القرآن میں: 'اور واضح کرو'۔ (4) النکت والعیون 2/163۔ ابن بحر: وہ علی بن ابراہیم بن سلمہ ہیں۔ (5) اسے طبری نے 9/535 میں روایت کیا ہے۔ (6) تفسیر البغوی 2/128 اور اسباب النزول للواحدی ص 219، اور تفسیر الرازی 13/172۔ (7) زید بن اسلم کا قول واحدی نے الوسیط 2/319 میں ذکر کیا ہے، اور سدی کا قول نحاس نے معانی القرآن 2/483 میں ذکر کیا ہے، اور طبری نے 5/533 میں ضحاک سے روایت کیا ہے۔ (8) معانی القرآن للزجاج 2/288، اور تفسیر الرازی 12/173۔

Surat al-An'am: Ayahs 122 - 123 Page 19

And in ignorance before death is a death for its people, so their bodies are graves before the graves. And if a man is not revived by knowledge, he is dead, so he has no resurrection until the Resurrection Day (1).

Light refers to guidance and faith. Al-Hasan said: The Quran (2). It is also said: Wisdom (3). And it is said: It is the light mentioned in His saying: {their light proceeding before them and on their right} and His saying: {Wait for us that we may acquire some of your light} (4) [Al-Hadid: 12-13].

{walking therewith}, meaning: with the light {among the people like him whose likeness is in the darknesses}, meaning: like him who is; so "likeness" (mathal) is extra (5). You say: I honor your likeness; meaning: I honor you. Similar to it: {then the recompense is the like of what he has killed of the cattle} [Al-Ma'idah: 95]. {There is nothing like His likeness} [Ash-Shura: 11].

It was said: The meaning is: like him whose parable is the parable of one who is in darkness (6). Parable (mathal) and likeness (mithl) are the same.

{Thus it is made fair-seeming to the disbelievers that which they were doing}, meaning: Satan made fair-seeming to them the worship of idols (7), and deluded them into thinking they are better than Muslims.

His saying, the Exalted: {And thus We have placed within every city the greatest of its criminals to conspire therein. But they conspire not except against themselves, and they perceive [it] not (123)}.

His saying, the Exalted: {And thus We have placed within every city the greatest of its criminals}. The meaning: And as We made fair-seeming to the disbelievers what they were doing, likewise We placed in every city {the greatest of its criminals} (8) as the first object for "placed" (ja'alna).

---

(1) An-Nukat wal-'Uyun 2/163. (2) Mentioned by Al-Mawardi in An-Nukat wal-'Uyun 2/163, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 3/117. (3) Ma'ani al-Quran by Az-Zajjaj 2/288. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/341. (5) Tafsir al-Baghawi 2/128, and Al-Wasit 3/117. (6) Tafsir at-Tabari 9/533. (7) Mentioned by Al-Baghawi 2/128 from the saying of Ibn Abbas. (8) Ma'ani al-Quran by Az-Zajjaj 2/288, and Tafsir at-Tabari 9/537.

सूरह अल-अन'आम: आयत 122 - 123 पृष्ठ 19

और मृत्यु से पहले अज्ञानता में इसके लोगों के लिए मृत्यु है, इसलिए उनके शरीर कब्रों से पहले कब्रें हैं। और यदि कोई व्यक्ति ज्ञान से जीवित नहीं होता है, तो वह मृत है, इसलिए पुनरुत्थान के दिन तक उसका कोई पुनरुत्थान नहीं है (1)।

प्रकाश (नूर) का अर्थ मार्गदर्शन और विश्वास (ईमान) है। अल-हसन ने कहा: कुरान (2)। और कहा गया है: हिकमत (बुद्धि) (3)। और कहा गया है: यह वही प्रकाश है जिसका उल्लेख उनके इस कथन में है: {उनका प्रकाश उनके आगे और उनके दाहिनी ओर दौड़ रहा होगा} और उनका कथन: {हमारी प्रतीक्षा करो कि हम तुम्हारे प्रकाश से कुछ प्राप्त कर सकें} (4) [अल-हदीद: 12-13]।

{उसके साथ चलना}, अर्थात: प्रकाश के साथ {लोगों के बीच उस व्यक्ति की तरह जिसकी समानता अंधकारों में है}, अर्थात: उस व्यक्ति की तरह जो है; तो "समानता" (मसल) अतिरिक्त है (5)। आप कहते हैं: मैं आपकी समानता का सम्मान करता हूँ; अर्थात: मैं आपका सम्मान करता हूँ। इसके समान: {तो बदला उसके समान है जो उसने पशुओं में से मारा है} [अल-माएदा: 95]। {उसके जैसा कुछ भी नहीं है} [अश-शूरा: 11]।

यह कहा गया: इसका अर्थ है: उस व्यक्ति की तरह जिसका उदाहरण उस व्यक्ति का उदाहरण है जो अंधकार में है (6)। 'मसल' (Masal) और 'मिसल' (Misl) एक ही हैं।

{इसी प्रकार इनकार करने वालों के लिए वह सुशोभित कर दिया गया जो वे कर रहे थे}, अर्थात: शैतान ने उनके लिए मूर्तियों की पूजा को सुशोभित कर दिया (7), और उन्हें भ्रमित कर दिया कि वे मुसलमानों से बेहतर हैं।

अल्लाह तआला का कथन: {और इसी प्रकार हमने हर बस्ती में उसके बड़े अपराधियों को नियुक्त कर दिया है ताकि वे उसमें षड्यंत्र रचें। और वे केवल अपने विरुद्ध षड्यंत्र रचते हैं और वे नहीं समझते (123)}।

अल्लाह तआला का कथन: {और इसी प्रकार हमने हर बस्ती में उसके बड़े अपराधियों को नियुक्त कर दिया है}। अर्थ: और जैसे हमने इनकार करने वालों के लिए वह सुशोभित कर दिया जो वे कर रहे थे, वैसे ही हमने हर बस्ती में {उसके बड़े अपराधियों} (8) को 'जअलना' (हमने बनाया/नियुक्त किया) के लिए पहला कर्म (मफ़ऊल अव्वल) बनाया।

(1) अन-नुकात वल-उयून 2/163। (2) इसे अल-मावर्दी ने अन-नुकात वल-उयून 2/163 में और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 3/117 में उद्धृत किया है। (3) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 2/288। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/341। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 2/128, और अल-वसीत 3/117। (6) तफ़सीर अत-तब़री 9/533। (7) इब्न अब्बास के कथन से अल-बग़वी 2/128 द्वारा उल्लेखित। (8) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 2/288, और तफ़सीर अत-तब़री 9/537।

سورہ الانعام: آیات ۱۲۲ - ۱۲۳ صفحہ ۱۹

اور موت سے پہلے جہالت میں اس کے لوگوں کے لیے موت ہے، پس ان کے جسم قبروں سے پہلے قبریں ہیں۔ اور اگر کوئی شخص علم سے زندہ نہیں ہوتا تو وہ مردہ ہے، پس اس کے لیے قیامت کے دن تک کوئی جی اٹھنا نہیں ہے (۱)۔

اور نور سے مراد ہدایت اور ایمان ہے۔ حسن بصری رحمہ اللہ نے فرمایا: قرآن (۲)۔ اور کہا گیا: حکمت (۳)۔ اور کہا گیا: یہ وہی نور ہے جس کا ذکر اس قول باری تعالیٰ میں ہے: ﴿ان کا نور ان کے آگے اور ان کے دائیں طرف دوڑ رہا ہوگا﴾ اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ہماری راہ دیکھو کہ ہم بھی تمہارے نور سے کچھ فائدہ اٹھائیں﴾ (۴) [الحدید: ۱۲-۱۳]۔

﴿اس (نور) کے ساتھ چلتا ہے﴾، یعنی: نور کے ساتھ ﴿لوگوں میں اس شخص کی طرح جس کی مثال اندھیروں میں ہو﴾، یعنی: اس شخص کی طرح جو ہے؛ پس لفظ "مثل" زائد ہے (۵)۔ آپ کہتے ہیں: میں آپ کی مثل کی عزت کرتا ہوں؛ یعنی: میں آپ کی عزت کرتا ہوں۔ اس کی مثال: ﴿تو بدلہ اسی جیسا ہے جو اس نے چوپایوں میں سے مارا﴾ [المائدہ: ۹۵]۔ ﴿اس کی مثل کوئی چیز نہیں﴾ [الشوری: ۱۱]۔

اور کہا گیا: معنی یہ ہے: اس شخص کی طرح جس کی مثال اس شخص کی مثال ہو جو اندھیروں میں ہے (۶)۔ اور "مَثَل" اور "مِثل" ایک ہی ہیں۔

﴿اسی طرح کافروں کے لیے وہ (کام) مزین کر دیے گئے جو وہ کر رہے تھے﴾، یعنی: شیطان نے ان کے لیے بتوں کی عبادت کو خوبصورت بنا کر پیش کیا (۷)، اور انہیں یہ وہم دلایا کہ وہ مسلمانوں سے بہتر ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور اسی طرح ہم نے ہر بستی میں اس کے بڑے بڑے مجرم پیدا کر دیے تاکہ وہ اس میں مکاریاں کریں، حالانکہ وہ اپنے ہی خلاف مکاریاں کرتے ہیں اور وہ شعور نہیں رکھتے (۱۲۳)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور اسی طرح ہم نے ہر بستی میں اس کے بڑے بڑے مجرم پیدا کر دیے﴾۔ معنی یہ ہے: اور جس طرح ہم نے کافروں کے لیے ان کے اعمال کو مزین کر دیا، اسی طرح ہم نے ہر بستی میں ﴿اس کے بڑے بڑے مجرم﴾ (۸) کو "جعلنا" کا پہلا مفعول بنایا۔

---

(۱) النکت والعیون ۲/۱۶۳۔ (۲) اسے ماوردی نے النکت والعیون ۲/۱۶۳ میں، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۳/۱۱۷ میں روایت کیا ہے۔ (۳) معانی القرآن للزجاج ۲/۲۸۸۔ (۴) المحرر الوجیز ۲/۳۴۱۔ (۵) تفسیر البغوی ۲/۱۲۸، اور الوسیط ۳/۱۱۷۔ (۶) تفسیر الطبری ۹/۵۳۳۔ (۷) اسے بغوی نے ابن عباس کے قول سے ۲/۱۲۸ پر ذکر کیا ہے۔ (۸) معانی القرآن للزجاج ۲/۲۸۸، اور تفسیر الطبری ۹/۵۳۷۔

Surah Al-An'am: Verses 123 - 124 | Page 20

{Akabira} (the greatest) is the second instance, based on transposition. It was interpreted with the meaning of "becoming." "Akabir" is the plural of "Akbar" (the greatest)(1). Mujahid said: It refers to the grandees (the elite)(2). It was also said: the leaders and the powerful, and they were specifically mentioned because they are more capable of causing corruption(3).

Deception (Al-Makr): It is a trick used to deviate from righteousness, and its origin is twisting; so the deceiver twists away from righteousness, i.e., turns away from it.

Mujahid said: They used to sit at every mountain pass, four in number, discouraging people from following the Prophet (4) ﷺ; just as the nations before them did with their prophets.

{And they do not deceive except themselves}, meaning: the evil consequence of their deception returns to them. It is from Allah, the Mighty and Sublime, a recompense for the deception of the deceivers with painful punishment(5). {And they do not perceive} at present; due to their extreme ignorance that the consequence of their deception will return to them.

The Almighty's saying: {And when a sign comes to them, they say, "We will never believe until we are given like that which was given to the messengers of Allah." Allah is most knowing of where He places His message. There will afflict those who committed crimes debasement before Allah and severe punishment for what they used to conspire. 124}

The Almighty's saying: {And when a sign comes to them, they say, "We will never believe"} clarifies another aspect of their ignorance, which is that they said: We will not believe until we become prophets, so we are given signs like those given to Moses and Jesus(6); a similar verse is: {But every person among them desires that he be given unfolded scriptures} [Al-Muddaththir: 52].

The pronoun in "came to them" refers back to the grandees (Akabir) who were mentioned. Al-Walid bin al-Mughira said...

---

(1) Mushkil I'rab al-Qur'an 1/268, and al-Muharrar al-Wajiz 2/341. (2) Narrated by al-Tabari 9/537. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/288, and Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/484. (4) Mentioned by al-Wahidi in al-Wasit 2/319, and Ibn al-Jawzi in Zad al-

Masir 3/118. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/484, and Tafsir al-Tabari 9/537. (6) Tafsir al-Tabari 9/539.

सूरह अल-अनआम: आयतें 123 - 124 | पृष्ठ 20

दूसरा {अकाबिर} (बड़े), पूर्वता और पश्चातता (transposition) पर आधारित है। इसे "हो जाने" के अर्थ में लिया गया है। "अकाबिर" "अकबर" (सबसे बड़ा) का बहुवचन है(1)। मुजाहिद ने कहा: इसका अर्थ है महान लोग (कुलीन)(2)। यह भी कहा गया: नेता और शक्तिशाली, और उन्हें विशेष रूप से उल्लेख किया गया है क्योंकि वे भ्रष्टाचार करने में अधिक सक्षम हैं(3)।

मक़्र (धोखा): यह सीधा मार्ग से विचलित होने की एक चाल है, और इसका मूल अर्थ मरोड़ना है; तो धोखेबाज सीधे मार्ग से मरोड़ देता है, यानी उससे विमुख हो जाता है।

मुजाहिद ने कहा: वे हर पहाड़ी दर्रे पर चार-चार की संख्या में बैठते थे, लोगों को पैगंबर ﷺ के अनुसरण से रोकते थे (4); जैसा कि पिछली उम्मतों (राष्ट्रों) ने अपने पैगंबरों के साथ किया था।

{और वे केवल अपने आप को धोखा देते हैं}, यानी: उनके धोखे का बुरा परिणाम उन्हीं पर वापस आता है। यह अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल की ओर से दुखद दंड के साथ धोखेबाजों के धोखे का बदला है(5)। {और वे महसूस नहीं करते} वर्तमान में; अपनी घोर अज्ञानता के कारण कि उनके धोखे का परिणाम उन्हीं पर वापस आने वाला है।

अल्लाह तआला का कथन: {और जब उनके पास कोई निशानी आती है तो वे कहते हैं, "हम कभी विश्वास नहीं करेंगे जब तक कि हमें वैसा ही न दिया जाए जैसा अल्लाह के रसूलों को दिया गया था।" अल्लाह ही सबसे बेहतर जानता है कि वह अपना संदेश कहाँ रखे। अपराधियों को अल्लाह के पास अपमान और उनके धोखे के कारण कठोर दंड भुगतना होगा। 124}

अल्लाह तआला का कथन: {और जब उनके पास कोई निशानी आती है तो वे कहते हैं, "हम कभी विश्वास नहीं करेंगे"} उनकी अज्ञानता का एक और पहलू स्पष्ट करता है, वह यह कि उन्होंने कहा: हम तब तक विश्वास नहीं करेंगे जब तक हम नबी न बन जाएँ और हमें मूसा और ईसा को दी गई निशानियों जैसी निशानियां न दी जाएँ(6); इसके समान एक आयत है: {बल्कि उनमें से हर व्यक्ति चाहता है कि उसे खुली हुई पुस्तकें दी जाएँ} [अल-मुद्दस्सिर: 52]।

"उनके पास आई" में सर्वनाम उन "अकाबिर" (बड़े लोगों) की ओर वापस जाता है जिनका उल्लेख किया गया था। अल-वलीद बिन अल-मुग़ीरा ने कहा...

(1) मुश्किल एराब अल-कुरान 1/268, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/341। (2) अल-तबरी द्वारा उद्धृत 9/537। (3) ज़ज्जाज की मआनी अल-कुरान 2/288, और नह्हास की मआनी अल-कुरान 2/484। (4) वाहिदी ने अल-वसीत 2/319 में और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 3/118 में इसका उल्लेख किया है। (5) नह्हास की मआनी अल-कुरान 2/484, और तफसीर अल-तबरी 9/537। (6) तफसीर अल-तबरी 9/539।

دوسرا لفظ {أكابر} (بڑے)، تقدیم و تاخیر (آگے پیچھے ہونے) پر مبنی ہے۔ اسے "ہو جانے" کے معنی میں لیا گیا ہے۔ "أكابر" لفظ "أكبر" (سب سے بڑا) کی جمع ہے(۱)۔ مجاہد نے کہا: اس سے مراد بڑے لوگ (اشرافیہ) ہیں(۲)۔ اور کہا گیا: سربراہ اور طاقتور، اور انہیں خاص طور پر ذکر کیا گیا کیونکہ وہ فساد مچانے پر زیادہ قدرت رکھتے ہیں(۳)۔

مکر: سیدھے راستے کی مخالفت میں حیلہ گری ہے، اور اس کی اصل "ہٹنا" یا "موڑنا" ہے؛ پس مکر کرنے والا سیدھے راستے سے موڑ دیتا ہے، یعنی اس سے ہٹا دیتا ہے۔

مجاہد نے کہا: وہ ہر گھاٹی پر چار چار کی تعداد میں بیٹھتے تھے اور لوگوں کو نبی کریم ﷺ کی پیروی سے متنفر کرتے تھے (۴)؛ جیسا کہ ان سے پہلی امتوں نے اپنے انبیاء کے ساتھ کیا تھا۔

{اور وہ نہیں مکر کرتے مگر اپنی ہی جانوں کے ساتھ}، یعنی: ان کے مکر کا وبال ان ہی کی طرف لوٹنے والا ہے۔ اور یہ اللہ عزوجل کی طرف سے مکر کرنے والوں کے مکر کا بدلہ ہے دردناک عذاب کی صورت میں(۵)۔ {اور وہ شعور نہیں رکھتے} فی الحال؛ اپنی انتہا درجے کی جہالت کی وجہ سے کہ ان کے مکر کا وبال ان ہی پر لوٹنے والا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور جب ان کے پاس کوئی نشانی آتی ہے تو کہتے ہیں کہ ہم ہرگز ایمان نہیں لائیں گے یہاں تک کہ ہمیں بھی وہی کچھ دیا جائے جو اللہ کے رسولوں کو دیا گیا ہے۔ اللہ ہی بہتر جانتا ہے کہ وہ اپنی رسالت کہاں رکھے۔ عنقریب مجرموں کو اللہ کے ہاں ذلت اور سخت عذاب پہنچے گا اس وجہ سے جو وہ مکر کرتے تھے۔ ۱۲۴}

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور جب ان کے پاس کوئی نشانی آتی ہے تو کہتے ہیں کہ ہم ہرگز ایمان نہیں لائیں گے} ان کی جہالت کی ایک اور بات بیان کی، اور وہ یہ کہ انہوں نے کہا: ہم ایمان نہیں لائیں گے یہاں تک کہ ہم خود نبی بن جائیں، پس ہمیں بھی ویسے ہی معجزات دیے جائیں جیسے موسیٰ اور عیسیٰ علیہما السلام کو دیے گئے تھے(۶)؛ اور اس کی مثال یہ آیت ہے: {بلکہ ان میں سے ہر شخص چاہتا ہے کہ اسے کھلے ہوئے صحیفے دیے جائیں} [المدثر: ۵۲]۔

"جاءتہم" (ان کے پاس آئی) میں ضمیر ان اکابر کی طرف لوٹتی ہے جن کا ذکر ہو چکا ہے۔ ولید بن مغیرہ نے کہا...

---

(۱) مشکل إعراب القرآن ۱/۲۶۸، والمحرر الوجیز ۲/۳۴۱۔ (۲) اسے طبری نے روایت کیا ہے ۹/۵۳۷۔ (۳) معانی القرآن زجاج ۲/۲۸۸، ومعانی القرآن نحاس ۲/۴۸۴۔ (۴) اسے واحدی نے الوسیط ۲/۳۱۹ اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۳/۱۱۸ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) معانی القرآن نحاس ۲/۴۸۴، وتفسیر الطبري ۹/۵۳۷۔ (۶) تفسیر الطبري ۹/۵۳۹۔

Al-Mughirah said: "If prophecy were true, I would have more right to it than you, because I am older than you and have more wealth(1)." Abu Jahl said: "By Allah, we will never be satisfied with him nor follow him ever, unless a revelation comes to us just as it comes to him." So the verse was revealed(2).

It was also said: They did not ask for prophecy, but they said: "We will not believe you until Gabriel and the angels come to us to inform us of your truthfulness." The first view is more correct; because Allah Almighty said: {Allah knows best where He places His message}, meaning: with one who is trustworthy for it and a fit place for it(3).

And "Haythu" (where) is not an adverb of place here, but it is a noun in the accusative case as an object due to 'at-tisa' (expansion); meaning: Allah knows best the people of the message. The original phrasing would be: Allah knows best the places of His message, then the preposition was omitted. It is not permissible for "A'lam" (knows best) to act upon "Haythu" as an adverb, because the meaning then would be: Allah knows better in this location, and that is not permissible to describe the Creator (the Maker) with. Rather, its position is accusative by a hidden verb indicated by "A'lam"(4). It is a noun as we mentioned.

And "Al-Saghar" (abasement) means: injustice, humiliation, and insignificance. Likewise "Al-Sughr" (with damma). The verbal noun is "Al-Saghar" (with fatha). Its origin is from smallness (size) as opposed to greatness (age); as if humiliation makes a person seem small in his own eyes. It was said: Its origin is from "Al-Saghar", which is contentment with humiliation. It is said: saghura yasghuru (he was/becomes small/humiliated) with fatha of the 'ghayn' in the past tense and damma in the future tense. And saghira (with kasra) yasgharu (with fatha); two dialects; saghran and sagharan. The active participle is saghir and saghar. And "Al-Saghir" is the one who accepts injustice. And "Al-Masghuraa"(5) means the small ones (the abased). And land...

(1) Cited by Al-Baghawi 2/128, and Al-Razi in his Tafsir 13/175. (2) Cited by Al-Baghawi 2/128, and Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 2/48. (3) Tafsir Al-Razi 13/156. Ibn Kathir and Asim in the narration of Hafs read: "risalatahu" (His message - singular), and the rest read: "risalatihi" (His messages - plural). (4) Imla' ma manna bihi al-Rahman by Al-Ukbari in the margin of Al-Futuhat Al-Ilahiyyah 2/634, and Tafsir Al-Nasafi 2/75, and Al-Durr Al-Masun 5/137. (5) Plural of Saghir (small/abased). In versions (D), (Z), and (Zha) it was: "Al-Masghur", and in (Kha): "Al-Saghoura". The confirmed version is from

(M), which matches Al-Sihah (root S-gh-r), and the text is similar to Tahdhib Al-Lughah 8/23.

सूरह अल-अनाम: आयत 124 | 21

अल-मुग़ीरा ने कहा: "यदि पैग़म्बरी सच होती, तो मैं तुमसे ज़्यादा इसका हक़दार होता; क्योंकि मैं तुमसे उम्र में बड़ा हूँ और मेरे पास तुमसे ज़्यादा धन है(1)।" अबू जहल ने कहा: "अल्लाह की क़सम, हम उससे कभी संतुष्ट नहीं होंगे और न ही कभी उसका अनुसरण करेंगे, जब तक कि हमारे पास वैसे ही वह्य (प्रकाशना) न आए जैसे उसके पास आती है।" तब यह आयत उतरी(2)।

यह भी कहा गया है कि: उन्होंने पैग़म्बरी नहीं माँगी, बल्कि उन्होंने कहा: "हम तुम पर तब तक विश्वास नहीं करेंगे जब तक कि जिब्रील और फरिश्ते हमारे पास आकर तुम्हारी सच्चाई की पुष्टि न कर दें।" पहला मत अधिक सही है; क्योंकि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {अल्लाह बेहतर जानता है कि वह अपना संदेश कहाँ रखे}, अर्थात: उस व्यक्ति के पास जो इसके लिए भरोसेमंद हो और इसके लिए उपयुक्त स्थान हो(3)।

और यहाँ "हैसु" (जहाँ) स्थानवाचक क्रिया-विशेषण (Adverb of place) नहीं है, बल्कि यह 'इत्तिसा' (विस्तार) के कारण कर्म कारक (Object) के रूप में एक संज्ञा है; इसका अर्थ है: अल्लाह संदेश के लोगों को बेहतर जानता है। मूल वाक्य था: अल्लाह अपने संदेश के स्थानों को बेहतर जानता है, फिर शब्द को हटा दिया गया। "अअलमु" (बेहतर जानता है) के लिए "हैसु" पर क्रिया-विशेषण के रूप में कार्य करना अनुमेय नहीं है, क्योंकि तब अर्थ होगा: अल्लाह इस स्थान में बेहतर जानता है, और सृष्टिकर्ता (पारी) के लिए ऐसा वर्णन करना अनुचित है। बल्कि, इसका स्थान एक छिपी हुई क्रिया द्वारा कर्म कारक (Accusative) है जिसे "अअलमु" द्वारा दर्शाया गया है(4)। जैसा कि हमने उल्लेख किया है, यह एक संज्ञा है।

और "अल-सग़ार" (अपमान) का अर्थ है: अन्याय, अपमान और तुच्छता। इसी तरह "अल-सुग़्र" (दम्मा के साथ)। इसका मूल रूप "अल-सग़र" (फतहा के साथ) है। इसकी उत्पत्ति बड़प्पन के विपरीत छोटेपन से हुई है; जैसे कि अपमान व्यक्ति को अपनी नज़रों में छोटा कर देता है। यह भी कहा गया है: इसकी उत्पत्ति "अल-सग़र" से हुई है, जिसका अर्थ है अपमान स्वीकार करना। कहा जाता है: सग़ुरा यसग़ुरु (वह छोटा/अपमानित हुआ/होता है) अतीत काल में 'ग़ैन' पर फतहा और भविष्य काल में दम्मा के साथ। और सग़िरा (कसरा के साथ) यसग़रा (फतहा के साथ); दो बोलियाँ हैं; सग़रन और सग़ारन। कर्ता वाचक संज्ञा (Active participle) साग़िर और सग़ीर है। और "अस्-साग़िर" वह है जो अन्याय को स्वीकार करता है। और "अल-मसग़ूरा"(5) का अर्थ है छोटे/अपमानित लोग। और भूमि...

(1) अल-बग़वी 2/128 द्वारा उद्धृत, और अर-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 13/175 में। (2) अल-बग़वी 2/128 द्वारा उद्धृत, और अज़-ज़मख़्शरी ने अल-कश्शाफ़ 2/48 में। (3) तफ़सीर अर-राज़ी 13/156। हफ़्स के वर्णन में इब्न कसीर और आसिम ने "रिसालातहु" (एकवचन) पढ़ा है, और बाक़ी ने "रिसालातिहि" (बहुवचन) पढ़ा है। (4) अल-उकबरी द्वारा इमला मा मन्ना बिहि अर-रहमान, अल-फ़ुतुहात अल-इलाहिय्या 2/634 के हाशिये में, और तफ़सीर अन-नसफ़ी 2/75, और अद-दुर्र अल-मसून 5/137। (5) सग़ीर का बहुवचन। (द), (ज़) और (ज़) प्रतियों में यह "अल-मसगूर" था, और (ख़) में "अस्-सगूरा" था। पुष्टि (म) प्रति से की गई है, जो अल-सिहाह (स-ग़-र) के अनुरूप है, और तहज़ीब अल-लुग़ा 8/23 में भी इसी तरह का विवरण है।

المغیرہ نے کہا: "اگر نبوت سچی ہوتی تو میں تم سے زیادہ اس کا حقدار ہوتا؛ کیونکہ میں تم سے عمر میں بڑا ہوں اور مال میں بھی تم سے زیادہ ہوں(۱)۔" ابو جہل نے کہا: "خدا کی قسم، ہم اس سے کبھی راضی نہیں ہوں گے اور نہ کبھی اس کی پیروی کریں گے؛ الا یہ کہ ہمارے پاس بھی وحی آئے جیسے اس کے پاس آتی ہے۔" پس یہ آیت نازل ہوئی(۲)۔

اور یہ بھی کہا گیا: انہوں نے نبوت کا مطالبہ نہیں کیا، بلکہ کہا: "ہم تم پر یقین نہیں کریں گے جب تک کہ جبرائیل اور فرشتے ہمارے پاس آکر تمہاری سچائی کی خبر نہ دے دیں۔" اور پہلا قول زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اللہ زیادہ جانتا ہے کہ وہ اپنی رسالت کہاں رکھے} یعنی: اس شخص کو جو اس کا امانت دار ہو اور اس کے لیے موزوں جگہ ہو(۳)۔

اور یہاں لفظ «حیث» ظرف نہیں ہے، بلکہ یہ وسعت کے طور پر مفعول بہ کے طور پر منسوب ایک اسم ہے؛ یعنی: اللہ رسالت کے اہل لوگوں کو زیادہ جانتا ہے۔ اصل عبارت تھی: اللہ اپنی رسالت کے مقامات کو زیادہ جانتا ہے، پھر حرف کو حذف کر دیا گیا، اور یہ جائز نہیں کہ «أعلم» لفظ «حیث» پر عمل کرے اور وہ ظرف بنے، کیونکہ اس صورت میں معنی یہ ہوگا: اللہ اس مقام میں زیادہ جانتا ہے، اور باری تعالیٰ کے لیے ایسا وصف جائز نہیں ہے۔ بلکہ اس کا مقام ایک پوشیدہ فعل کی وجہ سے نصب ہے جس پر «أعلم» دلالت کرتا ہے(۴)۔ اور یہ ایک اسم ہے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔

اور «الصغار» (ذلت) کے معنی ہیں: ظلم، ذلت اور رسوائی۔ اسی طرح «الصُّغْرُ» (پیش کے ساتھ)۔ اور مصدر «الصَّغَرُ» (زبر کے ساتھ) ہے۔ اس کی اصل بڑائی کے مقابلے میں چھوٹے پن سے ہے؛ گویا ذلت انسان کو اپنی ہی نظر میں چھوٹا کر دیتی ہے۔ اور کہا گیا: اس کی اصل «الصَّغَر»

سے ہے، جس کے معنی ذلت پر راضی ہونا ہے؛ کہا جاتا ہے: صَغُرَ یَصْغُرُ؛ ماضی میں غین پر زبر اور مستقبل میں پیش کے ساتھ اور صَغِرَ (زیر کے ساتھ) یَصْغَرَ (زبر کے ساتھ)؛ دو لغتیں ہیں؛ صغراً اور صغاراً۔ اور اسم فاعل صاغر اور صغیر ہے۔ اور «الصَّاغر» وہ ہے جو ظلم پر راضی ہو۔ اور «المَصْغُوراء»(۵) سے مراد چھوٹے/ذلیل لوگ ہیں۔ اور زمین...

(۱) اسے بغوی نے ۱۲۸/۲ اور رازی نے اپنی تفسیر ۱۷۵/۱۳ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) اسے بغوی نے ۱۲۸/۲ اور زمخشری نے الکشاف ۴۸/۲ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) تفسیر رازی ۱۵۶/۱۳۔ حفص کی روایت میں ابن کثیر اور عاصم نے «رسالته» (واحد) پڑھا ہے، اور باقی سب نے «رسالاته» (جمع) پڑھا ہے۔ (۴) املاء ما من بہ الرحمن للعکبری، الفتوحات الالہیہ کے حاشیہ پر ۶۳۴/۲، اور تفسیر نسفی ۷۵/۲، اور الدر المصون ۱۳۷/۵۔ (۵) صغیر کی جمع۔ نسخہ (د)، (ز) اور (ظ) میں یہ «المصغور» تھا، اور (خ) میں «الصغوراء»۔ تصحیح نسخہ (م) سے کی گئی ہے جو الصحاح (صغر) کے مطابق ہے، اور تہذیب اللغہ ۲۳/۸ میں بھی اسی طرح کا کلام موجود ہے۔

Surah Al-An'am: Verses 124 - 125 22

Musgharah: Its vegetation is [small] and has not grown long. Reported from Ibn al-Sikkit(1).

{With Allah}, meaning: from Allah, so it was omitted. It is also said: there is a shift in word order, meaning: a humiliation from Allah will reach those who committed crimes. Al-Farra said: a humiliation from Allah will reach those who committed crimes. It is also said: the meaning is: a humiliation that is fixed with Allah will reach those who committed crimes. Al-Nahhas said(2): This is the best of opinions; because "with" (ʿinda) is in its proper place.

Allah Almighty says: {So whoever Allah wants to guide - He expands his breast to [contain] Islam; and whoever He wants to misguide - He makes his breast tight and constricted as though he were climbing into the sky. Thus does Allah place defilement upon those who do not believe. 125}

Allah Almighty's saying: {So whoever Allah wants to guide - He expands his breast to [contain] Islam}, meaning: He widens it for him, grants him success, and beautifies his reward in his eyes. It is said: 'Sharh' (expanded) means: split, and its root is 'tawsi'ah' (widening). 'Allah expanded his breast' means: widened it with clarification for that. 'I explained the matter' (sharahtu al-amr) means: I clarified and made it clear. The Quraysh used to 'expand' (sharh) women in a certain way, which relates to the aforementioned expansion and spreading, referring to a woman lying on her back(3). So 'sharh' means uncovering; you say: I explained the obscure (sharahtu al-ghamidh); and from it comes the butchering/sectioning of meat (tashrih al-lahm). The poet (al-rajiz) said: How many livers and rennets (infahah) have I eaten, then I stored away a sectioned sheep's tail (aliyyah musharrahah) And a piece of it is called 'sharihah' (slice). Every fat piece of meat that is extended is a 'sharihah'(5).

{and whoever He wants to misguide}: He leads him astray {He makes his breast tight and constricted}, and this is a rebuttal to—

---

(1) In 'Islah al-Mantiq' p. 405, and what is between brackets is from it and from 'al-Sihah' (under s-gh-r). (2) In 'Ma'ani al-Qur'an' 2/484, and what precedes it is from him in a similar way, and al-Farra's saying in his 'Ma'ani al-Qur'an' 1/353. (3) 'Tahdhib al-Lughah' 4/179, and 'al-Muharrar al-Wajiz' 2/343. (4) In the manuscripts: 'How many have I eaten', and what is established is from (m), which is consistent with the sources. (5) 'Al-Sihah' (under sh-r-h), see 'Lisan al-Arab' (sh-r-h, n-f-h), and his saying:

'infahah'; with a kasrah on the hamza and fatha on the fa: the stomach of a lamb or kid as long as it hasn't eaten; when it eats, it's called 'karish'. It is also called 'minfahah' with a kasrah on the mim, plural: 'anafih'. 'Al-Sihah' (n-f-h).

सूरह अल-अनआम: आयतें 124 - 125 22

मुसग़राह: इसकी वनस्पति [छोटी] है, लंबी नहीं हुई है। इब्न अल-सिक्किट (1) से वर्णित।

{अल्लाह के पास}, यानी: अल्लाह की ओर से, इसलिए इसे हटा दिया गया। कहा गया है: इसमें शब्दों के क्रम में बदलाव है, यानी: अपराधियों को अल्लाह की ओर से अपमान पहुंचेगा। अल-फर्रा: अपराधियों को अल्लाह की ओर से अपमान पहुंचेगा। यह भी कहा गया है: अर्थ यह है: अपराधियों को अल्लाह के पास निश्चित अपमान पहुंचेगा। अल-नहहास (2) ने कहा: यह सबसे अच्छा मत है; क्योंकि "पास" (इंदा) अपने सही स्थान पर है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {अतः जिसे अल्लाह मार्गदर्शन देने का इरादा करता है, उसका सीना इस्लाम के लिए खोल देता है; और जिसे वह गुमराह करने का इरादा करता है, उसका सीना तंग और संकुचित कर देता है, जैसे कि वह आकाश में चढ़ रहा हो। इसी प्रकार अल्लाह उन लोगों पर गंदगी डाल देता है जो ईमान नहीं लाते। 125}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {अतः जिसे अल्लाह मार्गदर्शन देने का इरादा करता है, उसका सीना इस्लाम के लिए खोल देता है}, यानी: उसके लिए इसे विस्तृत कर देता है, उसे सफलता प्रदान करता है, और उसके निकट उसके प्रतिफल को सुशोभित कर देता है। कहा जाता है: 'शरह' (खोलना/विस्तार): चीरना, और इसका मूल अर्थ 'तौसिआह' (विस्तार) है। 'अल्लाह ने उसका सीना खोल दिया' का अर्थ है: उसके लिए स्पष्टीकरण के साथ इसे विस्तृत कर दिया। 'मैंने बात को स्पष्ट किया' (शरहतुल अमर): मैंने उसे स्पष्ट और साफ़ किया। कुरैश महिलाओं के साथ 'शरह' एक विशेष तरीके से करते थे, जो पूर्वोक्त विस्तार और फैलाव से संबंधित है, यह महिला के पीठ के बल लेटने की स्थिति को संदर्भित करता है(3)। अतः 'शरह' का अर्थ है अनावरण; आप कहते हैं: मैंने रहस्य को स्पष्ट किया (शरहतुल गामिद); और इसी से मांस का विच्छेदन (तशरीह अल-लहम) आया है। कवि (राजिज़) ने कहा: कितने ही कलेजे और 'इन्फहः' (पेट का हिस्सा) मैंने खाए हैं, फिर मैंने एक कटा हुआ दुमदार हिस्सा (अलिय्याह मुशर्रहा) जमा कर लिया। उसका एक टुकड़ा 'शरीहा' (टुकड़ा/स्लाइस) कहलाता है। मांस का हर चर्बीदार और फैला हुआ टुकड़ा 'शरीहा' (5) है।

{और जिसे वह गुमराह करने का इरादा करता है}: वह उसे बहका देता है {उसका सीना तंग और संकुचित कर देता है}, और यह एक खंडन है—

(1) 'इसालाह अल-मन्तिक' पृष्ठ 405 में, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उससे और 'अल-सिहाह' (स-ग़-र) से है। (2) 'मानी अल-कुरआन' 2/484 में, और इससे पहले का हिस्सा उसी से है, और अल-फर्रा का कथन उनकी 'मानी अल-कुरआन' 1/353 में है। (3) 'तहज़ीब अल-लुग़ाह' 4/179, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/343। (4) पांडुलिपियों में: 'कितना मैंने खाया', और जो स्थापित है वह (m) से है, जो स्रोतों के अनुरूप है। (5) 'अल-सिहाह' (शरह), देखें 'लिसान अल-अरब' (शरह, नफह), और उनका कहना: 'इन्फहः'; हमज़ा पर कसरा और फा पर फत्हा के साथ: भेड़ के बच्चे या मेमने का पेट जब तक उसने खाया न हो, जब वह खा लेता है तो वह 'करिश' कहलाता है। इसे 'मिन्फहः' भी कहा जाता है, मीम पर कसरा के साथ, बहुवचन: 'अनाफिह'। 'अल-सिहाह' (नफह)।

سورة الانعام: آیات 124 - 125 22

مُصْغَرَة: اس کی نباتات [چھوٹی] ہے جو طویل نہیں ہوئی۔ ابن السکیت (1) سے روایت ہے۔

{اللہ کے پاس}، یعنی: اللہ کی طرف سے، چنانچہ اسے حذف کر دیا گیا۔ کہا گیا: اس میں تقدیم و تاخیر ہے، یعنی: مجرموں کو اللہ کی طرف سے ذلت پہنچے گی۔ الفراء: مجرموں کو اللہ کی طرف سے ذلت پہنچے گی۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: مجرموں کو وہ ذلت پہنچے گی جو اللہ کے پاس ثابت ہے۔ النحاس (2) نے کہا: یہ اقوال میں سب سے بہتر ہے؛ کیونکہ "عند" (پاس) اپنی جگہ پر ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {پس جس شخص کو اللہ ہدایت دینے کا ارادہ فرماتا ہے اس کا سینہ اسلام کے لیے کھول دیتا ہے اور جسے گمراہ کرنے کا ارادہ فرماتا ہے اس کا سینہ تنگ اور گھٹا ہوا کر دیتا ہے گویا وہ آسمان میں چڑھ رہا ہو۔ اسی طرح اللہ ان لوگوں پر گندگی ڈال دیتا ہے جو ایمان نہیں لاتے۔ {125

اللہ تعالیٰ کا قول: {پس جس شخص کو اللہ ہدایت دینے کا ارادہ فرماتا ہے اس کا سینہ اسلام کے لیے کھول دیتا ہے}، یعنی: اسے اس کے لیے کشادہ کر دیتا ہے، اسے توفیق دیتا ہے، اور اس کے نزدیک اس کے ثواب کو مزین کر دیتا ہے۔ کہا جاتا ہے: شرح: چاک کرنا، اور اس کی اصل وسعت پیدا کرنا ہے۔ اور 'اللہ نے اس کا سینہ کھول دیا': اس کے لیے بیان کے ذریعے اسے کشادہ کر دیا۔ اور 'میں نے معاملے کی شرح کی': میں نے اسے بیان کیا اور واضح کیا۔ قریش عورتوں کی 'شرح' ایک خاص طریقے سے کرتے تھے، جو مذکورہ بالا وسعت اور پھیلاؤ سے ہے، اور وہ عورت کا پیٹھ کے بل لیٹنا ہے(3)۔ پس شرح: انکشاف ہے؛ تم کہتے ہو: میں نے پوشیدہ بات کی شرح کی (شرحت الغامض)؛ اور اسی سے گوشت کی تشریح (بوٹیاں کرنا) نکلا ہے۔ راجز (شاعر)

نے کہا: کتنے ہی جگر اور 'انفحہ' (معدہ کا حصہ) میں نے کھائے، پھر میں نے گوشت والی ایک 'الیہ' (چربی والی دم) ذخرہ کر لی (ألية مُشرحة) اس کا ایک ٹکڑا 'شریحہ' کہلاتا ہے۔ گوشت کا ہر وہ چربی والا حصہ جو پھیلا ہوا ہو 'شریحہ' (5) ہے۔

{اور جسے وہ گمراہ کرنے کا ارادہ فرماتا ہے}: اسے بہکا دیتا ہے {اس کا سینہ تنگ اور گھٹا ہوا کر دیتا ہے}، اور یہ رد ہے—

---

(1) اصلاح المنطق ص 405 میں، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے اور الصحاح (صغر) سے ہے۔ (2) معانی القرآن 2/484 میں، اور اس سے پہلے کا کلام اسی طرح ہے، اور الفراء کا قول ان کی معانی القرآن 1/353 میں ہے۔ (3) تہذیب اللغۃ 4/179، اور المحرر الوجیز 2/343۔ (4) نسخوں میں: 'کتنا میں نے کھایا'، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، جو کہ مصادر کے موافق ہے۔ (5) الصحاح (شرح)، دیکھیے اللسان (شرح، نفح)، اور ان کا قول: 'إنفحہ'؛ ہمزہ کے کسرہ اور فا کے فتحہ کے ساتھ: بھیڑ یا بکری کے بچے کا معدہ جب تک اس نے کھایا نہ ہو، جب وہ کھا لے تو وہ 'کرش' ہے، اور 'منفحہ' بھی کہا جاتا ہے میم کے کسرہ کے ساتھ، جمع: انافح۔ الصحاح (نفح)۔

Surah Al-An'am: Verse 125. Page 23.

... Al-Qadariyya (1). The equivalent of this verse from the Sunnah is the saying of the Prophet (PBUH): "Whomever Allah intends good for, He gives him understanding of the religion." Narrated by the two Sheikhs (Al-Bukhari and Muslim) (2). This only happens through the expansion and illumination of the chest. Religion is acts of worship; as He said: "Indeed, the religion in the sight of Allah is Islam." The implication of the address is that whoever Allah does not intend good for, He tightens his chest and distances his understanding, so he does not comprehend. And Allah knows best.

It is narrated that Abdullah ibn Mas'ud said: O Messenger of Allah, does the chest expand? He said: "Yes, light enters the heart." He asked: Is there a sign for that? He ﷺ said: "Turning away from the abode of delusion, turning towards the abode of eternity, and preparing for death before it descends." (3)

Ibn Kathir read "dayyiqan" with light pronunciation (4); like: "hayn" and "layn"; they are two dialects (5). Nafi' and Abu Bakr read it "harijan" with a kasra (6), and its meaning is narrowness. The meaning was repeated, and that is elegant due to the difference in wording (7).

And the rest read it with a fatha; the plural of "harajah," which also means extreme narrowness, and "harajah" is a dense thicket (8); the plural is "haraj" and "harajat." From it is: "so-and-so is being cautious (yataharraj)," meaning: he constrains himself in leaving his desires.

(1) Tafsir al-Razi 13/177, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/343. (2) Sahih al-Bukhari (71), and Sahih Muslim (1037) from the Hadith of Muawiyah (RA), and it is in Musnad Ahmad (16837). (3) Reported by Al-Tabari 9/542, 543 via Abu Ubaidah from Ibn Mas'ud similarly, and Abu Ubaidah did not hear from his father Ibn Mas'ud as mentioned in Al-Marasil by Ibn Abi Hatim p. 196, and reported by Al-Hakim 4/311 and in its chain is Adi ibn al-Fadl; Al-Dhahabi said in Talkhis al-Mustadrak: Adi is discarded, and it was also reported by Al-Tabari 9/541, 542 from Abu Ja'far al-Mada'ini in disconnected form (mursal), and this Abu Ja'far was called a liar by Ahmad, Ibn al-Madini, and al-Nasa'i as in Al-Mizan 2/504. See what Ibn Kathir said in the interpretation of this verse. (4) Al-Sab'ah p. 268, and Al-Taysir p. 106. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/95, and Al-Hujjah lil-Qurra' al-Sab'ah 3/400. (6) Al-Sab'ah p. 268, and Al-Taysir p. 106. (7) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/450, and see Mushkil I'rab al-Qur'an 1/269. (8) It is

dense trees; and "Al-Ghaydah" is also a hollow where water collects and trees grow. See Al-Lisan (Ghayd).

सूरह अल-अनआम: आयत १२५। पृष्ठ २३।

... अल-क़दरिया (१)। सुन्नत से इस आयत के समान पैगंबर (स.अ.व.) का कथन है: "अल्लाह जिसके साथ भलाई करना चाहता है, उसे दीन (धर्म) की समझ प्रदान करता है।" इसे दोनों शेखों (बुखारी और मुस्लिम) ने उद्धृत किया है (२)। यह केवल सीने के विस्तार और उसके प्रकाशमय होने से ही संभव है। दीन इबादत है; जैसा कि उन्होंने कहा: "बेशक अल्लाह के निकट दीन इस्लाम ही है।" इस संबोधन का प्रमाण यह है कि अल्लाह जिसके लिए भलाई का इरादा नहीं करता, उसके सीने को तंग कर देता है और उसकी समझ को दूर कर देता है, जिससे वह समझ नहीं पाता। और अल्लाह बेहतर जानता है।

वर्णित है कि अब्दुल्ला इब्न मसूद ने कहा: हे अल्लाह के रसूल, क्या सीना फैलता है? उन्होंने कहा: "हाँ, दिल में नूर (प्रकाश) दाखिल होता है।" उन्होंने पूछा: क्या इसकी कोई निशानी है? उन्होंने ﷺ कहा: "धोखे के घर (दुनिया) से विमुख होना, अनंत काल के घर की ओर झुकना और मृत्यु के आने से पहले उसकी तैयारी करना।" (३)

इब्न कसीर ने "दय्यिकन" (हल्के उच्चारण के साथ) पढ़ा (४); जैसे: "हयिन" और "लयिन"; ये दो बोलियाँ हैं (५)। नाफ़े और अबू बक्र ने इसे "हरिजन" (कसरह के साथ) पढ़ा (६), और इसका अर्थ संकीर्णता है। अर्थ को दोहराया गया है, और शब्दों के अंतर के कारण यह उचित है (७)।

और बाकी लोगों ने इसे "फतहा" के साथ पढ़ा; जो "हरजा" का बहुवचन है, और इसका अर्थ भी अत्यधिक संकीर्णता है, और "हरजा" घने पेड़ों का झुंड है (८); इसका बहुवचन "हरज" और "हरजात" है। इसी से यह मुहावरा बना है: "अमुक व्यक्ति संयम (यताहर्रज) बरत रहा है," यानी: वह अपनी इच्छाओं को छोड़ने में खुद पर दबाव डालता है।

(१) तफ़सीर अल-राज़ी १३/१७७, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/३४३। (२) सहीह अल-बुखारी (७१), और सहीह मुस्लिम (१०३७) मुअविया (रज़ि.) की हदीस से, और यह मुसनद अहमद (१६८३७) में है। (३) इसे अल-तबरी ९/५४२, ५४३ ने अबू उबैदा के माध्यम से इब्न मसूद से इसी तरह उद्धृत किया है, और अबू उबैदा ने अपने पिता इब्न मसूद से नहीं सुना जैसा कि इब्न अबी हातिम की अल-मरासील पृष्ठ १९६ में है, और इसे अल-हाकिम ४/३११ ने उद्धृत किया और इसकी श्रृंखला में अदी इब्न अल-फ़ज़ल है; अल-ज़हबी ने तलखीस अल-मुस्तदरक में कहा: अदी को छोड़ दिया गया है, और इसे अल-तबरी ९/५४१, ५४२ ने अबू जाफ़र अल-मदैनी से मुरसल रूप में भी उद्धृत किया है, और इस अबू जाफ़र

को अहमद, इब्न अल-मदीनी और अल-नसाई ने झूठा कहा है जैसा कि अल-मीज़ान २/५०४ में है। देखें कि इब्न कसीर ने इस आयत की व्याख्या में क्या कहा है। (४) अल-सबा पृष्ठ २६८, और अल-तयसीर पृष्ठ १०६। (५) नह़स द्वारा इराब अल-कुरान २/९५, और अल-हुज्जह लिल-कुर्रा अल-सबा ३/४००। (६) अल-सबा पृष्ठ २६८, और अल-तयसीर पृष्ठ १०६। (७) अल-कश्फ अन वुजूह अल-क़िरात अल-सबा १/४५०, और देखें मुश्किल इराब अल-कुरान १/२६९। (८) ये घने पेड़ हैं; और "अल-ग़ैदह" वह स्थान भी है जहाँ पानी इकट्ठा होता है और पेड़ उगते हैं। देखें अल-लिसान (ग़ैद)।

سورۃ الانعام: آیت 125۔ صفحہ 23۔

...القدریہ (1)۔ سنت سے اس آیت کی نظیر آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ قول ہے: "اللہ جس کے ساتھ خیر کا ارادہ کرتا ہے اسے دین کی سمجھ عطا فرما دیتا ہے"۔ اسے شیخین (بخاری و مسلم) نے روایت کیا ہے (2)۔ اور یہ سینہ کشادہ ہونے اور اسے روشن کیے جانے کے بغیر ممکن نہیں۔ اور دین عبادات ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "بے شک اللہ کے نزدیک دین صرف اسلام ہے"۔ اس خطاب کا مفہوم یہ ہے کہ اللہ جس کے لیے خیر کا ارادہ نہیں کرتا اس کا سینہ تنگ کر دیتا ہے اور اس کی سمجھ بوجھ دور کر دیتا ہے، پس وہ سمجھ نہیں پاتا۔ واللہ اعلم۔

اور مروی ہے کہ عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، کیا سینہ کشادہ ہوتا ہے؟ آپ نے فرمایا: "ہاں، دل میں نور داخل ہوتا ہے"۔ انہوں نے عرض کیا: کیا اس کی کوئی علامت ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "دھوکے کے گھر (دنیا) سے کنارہ کشی اختیار کرنا، ہمیشہ رہنے والے گھر (آخرت) کی طرف رجوع کرنا، اور موت آنے سے پہلے موت کی تیاری کرنا" (3)۔

ابن کثیر نے اسے "ضَيْقاً" (تخفیف کے ساتھ) پڑھا ہے (4)؛ جیسے: "هَيْن" اور "لَيْن"؛ یہ دو لغتیں ہیں (5)۔ نافع اور ابوبکر نے اسے "حَرَجاً" (را کے کسرہ یعنی زیر کے ساتھ) پڑھا ہے (6)، اور اس کا معنی تنگی ہے۔ معنی کو دہرایا گیا ہے، اور الفاظ کے فرق کی وجہ سے یہ حسن پیدا کرتا ہے (7)۔

اور باقی قراء نے "فتحہ" (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے؛ یہ "حَرَجَہ" کی جمع ہے، اور اس کا معنی بھی شدید تنگی ہے، اور "الحرجة" گھنے درختوں کا جھنڈ ہے (8)؛ اس کی جمع "حَرَج" اور "حَرَجات" ہے۔ اسی سے ہے: "فلاں شخص تحرج کر رہا ہے"، یعنی: وہ اپنی خواہشات کو چھوڑنے میں اپنے آپ پر تنگی کر رہا ہے۔

(1) تفسیر الرازی 13/177، اور المحرر الوجیز 2/343۔ (2) صحیح البخاری (71)، اور صحیح مسلم (1037) معاویہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور یہ مسند احمد (16837) میں ہے۔ (3) اسے الطبری نے 9/542، 543 میں ابوعبیدہ کے واسطے سے ابن مسعود سے اسی طرح روایت کیا ہے، اور ابوعبیدہ نے اپنے والد ابن مسعود سے نہیں سنا جیسا کہ ابن ابی حاتم کی المراسیل ص 196 میں ہے، اور اسے الحاکم نے 4/311 میں روایت کیا اور اس کی سند میں عدی ابن الفضل ہے؛ الذہبی نے تلخیص المستدرک میں کہا: عدی ساقط (ناقابل اعتبار) ہے، اور اسے الطبری نے 9/541، 542 میں ابوجعفر المدائنی سے مرسل روایت کیا ہے، اور اس ابوجعفر کو احمد، ابن المدینی اور النسائی نے جھوٹا قرار دیا ہے جیسا کہ المیزان 2/504 میں ہے۔ اور دیکھا جائے جو ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں کہا ہے۔ (4) السبعة ص 268، اور التیسیر ص 106۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 2/95، اور الحجة للقراء السبعة 3/400۔ (6) السبعة ص 268، اور التیسیر ص 106۔ (7) الکشف عن وجوہ القراءات السبع 1/450، اور دیکھیں مشکل اعراب القرآن 1/269۔ (8) یہ گھنے درخت ہیں؛ اور "الغیضة" وہ جگہ بھی ہے جہاں پانی جمع ہو جائے اور درخت اگیں۔ لسان العرب (غیض) دیکھیں۔

24 Surah Al-An'am, Verse 125

... for sins (1). Said by Al-Harawi.

Ibn Abbas said: "Al-Haraj" is a place of dense, tangled trees. It is as if the heart of the disbeliever cannot be reached by wisdom, just as a grazing animal cannot reach a place where trees are tangled (2). This meaning was narrated from Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him); mentioned by Makki (3), al-Tha'labi, and others. Every narrowness is "harij" and "haraj". Al-Jawhari said (4): A place is "harij" and "haraj", meaning: narrow with many trees that grazing animals cannot reach. It was recited: {He makes his breast tight and constricted (harajan)} and "harajan". It is like "wahad" and "wahad", "fard" and "farad", and "danif" and "danaf"; all having the same meaning. Others narrated it from Al-Farra (6), and his chest became constricted (harija), it becomes constricted (yahraju), constriction (harajan).

Al-Haraj also means: Sin. Al-Haraj also means: A lean she-camel. And it is said: The long one on the surface of the earth. From Abu Zayd, so it is a homonym.

Al-Haraj: Wood pieces tied together on which the dead are carried. From Al-Asma'i, and it is the saying of Imru' al-Qais:

So if you see me on Jabir's saddle (7) / On a 'haraj' like a 'qarr', my shrouds fluttering (8)

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/95, Tahdhib al-Lugha 4/137, and al-Sihah (haraj). (2) Mentioned by Abu al-Layth 1/512, and al-Razi in his Tafsir 13/183. (3) In Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/450-451, narrated by al-Tabari 9/545, and also mentioned by al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 2/486, al-Baghawi in his Tafsir 2/129, al-Razi in his Tafsir 13/183, and Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 2/343. (4) In al-Sihah (haraj). (5) In the manuscripts: "al-Wahid", and what is confirmed is from (m), which matches al-Sihah. (6) In (d) and (za): Al-Farra narrated it from him, and Al-Farra's words are in Ma'ani al-Qur'an 1/353-354. (7) In (d), (z), and (za): "halatan", and what is confirmed is from (kh) and (m), which matches the sources. (8) Diwan Imru' al-Qais p. 90, and his saying: "al-Rahalah": wooden pieces on which Imru' al-Qais was carried when he was sick, and it is the "haraj", and this Jabir is from Banu Taghlib, and his saying: "al-Qarr": a vehicle among women's vehicles like a howdah, and his saying: "akfani", i.e., my clothes, so he turned his clothes into shrouds because of his illness. Sharh al-Diwan.

२४ सूरह अल-अनआम, आयत १२५

...गुनाहों के लिए (१)। अल-हरवी ने कहा।

इब्न अब्बास ने कहा: 'अल-हरज' घने, उलझे हुए पेड़ों वाली जगह है। ऐसा लगता है जैसे काफिर (अविश्वासी) के दिल तक हिकमत (ज्ञान) उसी तरह नहीं पहुँच सकती जैसे एक चरने वाला जानवर उस जगह नहीं पहुँच सकता जहाँ पेड़ उलझे हुए हों (२)। उमर इब्न अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से भी यही अर्थ रिवायत किया गया है; मक्की (३), अल-थलाबी और अन्य लोगों ने इसका उल्लेख किया है। हर तंगी 'हरिज' और 'हरज' है। अल-जौहरी (४) ने कहा: एक जगह 'हरिज' और 'हरज' है, यानी: बहुत सारे पेड़ों के साथ तंग जहाँ चरने वाले जानवर नहीं पहुँच सकते। और इसे पढ़ा गया है: {वह उसके सीने को तंग और संकुचित (हरजन) कर देता है} और "हरजन"। यह 'वहद' और 'वहद', 'फ़र्द' और 'फ़रद', और 'दनफ़' और 'दनफ़' की तरह है; एक ही अर्थ में। दूसरों ने इसे अल-फ़र्रा (६) से रिवायत किया है, और उसका सीना तंग हो गया (हरिजा), वह तंग हो जाता है (यह्रजु), तंगी (हरजन)।

'हरज' का अर्थ 'गुनाह' भी है। 'हरज' का अर्थ 'दुबली ऊँटनी' भी है। और कहा जाता है: ज़मीन की सतह पर लंबी। अबू ज़ैद से, तो यह एक अनेकार्थक शब्द है।

'हरज': लकड़ी के टुकड़े जिन्हें एक साथ बाँध दिया जाता है जिस पर मुर्दों को ले जाया जाता है। अल-अस्माई से, और यह इमरुल कैस का शेर है:

तो अगर तुम मुझे जाबिर की सवारी (७) पर देखो / एक 'हरज' पर 'कर्र' की तरह, मेरे कफन फड़फड़ा रहे हों (८)

(१) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान २/९५, तहज़ीब अल-लुगा ४/१३७, और अल-सिहाह (हरज)। (२) अबू अल-लैथ १/५१२ द्वारा उद्धृत, और अल-राज़ी अपनी तफ़सीर १३/१८३ में। (३) अल-कशफ़ 'अन वुजुह अल-किरात अल-सब' १/४५०-४५१ में, अल-तबरी ९/५४५ द्वारा निकाला गया, और अल-नहहास ने मानी अल-कुरान २/४८६ में, अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर २/१२९ में, अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर १३/१८३ में, और इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/३४३ में भी उल्लेख किया है। (४) अल-सिहाह (हरज) में। (५) हस्तलिखित प्रतियों में: 'अल-वाहिद', और जो पुष्ट है वह (म) से है, जो अल-सिहाह के अनुरूप है। (६) (द) और (ज़): अल-फ़र्रा ने उनसे इसे रिवायत किया, और अल-फ़र्रा के शब्द मानी अल-कुरान १/३५३-३५४ में हैं। (७) (द), (ज़) और (ज़): 'हालतन', और जो पुष्ट है वह (ख) और (म) से है, जो स्रोतों के अनुरूप है। (८) दीवान इमरुल कैस पृष्ठ ९०, और उनका कहना:

'अल-रहलाह': लकड़ी के टुकड़े जिन पर इमरुल कैस को ले जाया जाता था जब वह बीमार थे, और वह 'हरज' है, और यह जाबिर बनू तग़लिब से है, और उनका कहना: 'अल-कर्र': महिलाओं के वाहनों में से एक वाहन जैसे हौदा, और उनका कहना: 'अकफानी', यानी: मेरे कपड़े, तो उन्होंने अपनी बीमारी के कारण अपने कपड़ों को कफन बना लिया। शरह अल-दीवान।

٢٤ سورة الأنعام، آیت ١٢٥

گناہوں کے لیے (١)۔ ہروی نے یہ کہا۔

اور ابن عباس نے کہا: 'الحَرَج' گھنے اور لپٹے ہوئے درختوں کی جگہ ہے، گویا کافر کا دل ایسا ہے کہ اس تک حکمت نہیں پہنچتی جس طرح چرنے والا جانور اس جگہ تک نہیں پہنچ پاتا جہاں درخت باہم پیوست ہوں (٢)۔ اور حضرت عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ سے بھی یہی معنی مروی ہے؛ اسے مکی (٣)، ثعلبی اور دوسروں نے ذکر کیا ہے۔ اور ہر تنگی 'حَرِجٌ' اور 'حَرَجٌ' ہے۔ جوہری (٤) نے کہا: 'مکانٌ حَرِجٌ وحَرَجٌ' یعنی ایسی جگہ جہاں درختوں کی کثرت کی وجہ سے تنگی ہو اور چرنے والا جانور وہاں نہ پہنچ سکے۔ اور پڑھا گیا ہے: ﴿يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرِجًا﴾ اور 'حَرَجاً'۔ یہ 'وَحَد' اور 'وَحَد'، 'فَرْد' اور 'فَرَد'، اور 'دَنِف' اور 'دَنَف' کے وزن پر ہے؛ ایک ہی معنی میں۔ اور دوسروں نے اسے فراء (٦) سے نقل کیا ہے، اور اس کا سینہ تنگ ہو گیا (حَرِجَ)، وہ تنگ ہوتا ہے (يَحْرَجُ)، تنگی (حَرَجاً)۔

اور 'الحَرَج' کے معنی گناہ کے بھی ہیں۔ اور 'الحَرَج' دبلی اونٹنی کو بھی کہتے ہیں۔ اور کہا جاتا ہے: زمین پر لمبی پڑی ہوئی۔ ابو زید سے منقول ہے، پس یہ لفظِ مشترک ہے۔

اور 'الحَرَج': وہ لکڑیاں جنہیں ایک دوسرے کے ساتھ باندھ دیا جاتا ہے اور ان پر میت کو اٹھایا جاتا ہے۔ اصمعی سے منقول ہے، اور یہ امراء القیس کا قول ہے:

فإمّا تَرَيْني في رحالة (٧) جابرٍ على حَرَج كالقَرِّ تخفقُ أكفاني (٨)

(١) إعراب القرآن للنحاس ٩٥/٢ ، وتهذيب اللغة ١٣٧/٤ ، والصحاح (حرج). (٢) اسے ابو اللیث نے ٥١٢/١ میں اور رازی نے اپنی تفسیر ١٨٣/١٣ میں نقل کیا ہے۔ (٣) الكشف عن وجوه القراءات

السبع ٤٥٠/١ - ٤٥١ میں، اور طبری نے اسے ٥٤٥/٩ میں نکالا ہے، اور نحاس نے معانی القرآن ٤٨٦/٢ میں، بغوی نے اپنی تفسیر ١٢٩/٢ میں، رازی نے اپنی تفسیر ١٨٣/١٣ میں، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٣٤٣/٢ میں بھی ذکر کیا ہے۔ (٤) الصحاح (حرج) میں۔ (٥) قلمی نسخوں میں: الواحد، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، جو الصحاح کے مطابق ہے۔ (٦) (د) اور (ظ) میں: اور اسے فراء نے ان سے نقل کیا ہے، اور فراء کا کلام معانی القرآن ٣٥٣/١-٣٥٤ میں ہے۔ (٧) (د)، (ز) اور (ظ) میں: حالة، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (م) سے ہے، جو مصادر کے مطابق ہے۔ (٨) دیوان امرئ القیس صفحہ ٩٠، اور ان کا قول: 'الرّحالة': وہ لکڑیاں جن پر امراء القیس کو اٹھایا گیا تھا جب وہ بیمار تھے، اور وہی 'الحَرَج' ہے، اور یہ جابر بنو تغلب سے ہے، اور ان کا قول: 'القَرّ': عورتوں کی سواریوں میں سے ایک سواری جیسے ہودج، اور ان کا قول: 'أكفاني' یعنی میرے کپڑے، پس انہوں نے اپنی بیماری کی وجہ سے اپنے کپڑوں کو کفن قرار دیا۔ شرح الدیوان۔

Surah Al-An'am: Verse 125 25

And it might be placed over a women's bier; Antarah said describing a male ostrich: "They follow the top of its head, as if it were a wooden structure built over a bier for them." (1) Al-Zajjaj said: "Al-Haraj" is the narrowest of narrows. So if it is said, "So-and-so is 'Haraj' of chest," it means: possessing tightness in his chest. If it is said: "Harij", then it is an active participle (2). Al-Nahhas said (3): "Haraj" is an active participle name, and "Haraj" is a verbal noun used as an adjective; just as it is said: a just man (Adl) and a pleasing man (Rida). Allah Almighty's saying: ﴿كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ﴾ [As if he were climbing into heaven]. Ibn Kathir read it with a sukun on the 'Sad' without shadda (4), from 'su'ud', which is ascending. Allah likened the disbeliever in his aversion to faith (5) and its heaviness upon him to the status of someone who takes upon himself what he cannot bear; just as climbing to heaven is unbearable (6). Similarly, "yassa'ad", its origin is "yatasā'ad" (climbing up), where the 'Ta' was assimilated into the 'Sad', and this is the reading of Abu Bakr (7) and Al-Nakha'i; except that it carries the meaning of doing something step by step, which is heavier for the doer. And the rest of the reciters read it with shadda without 'alif', which is like the one before it. Its meaning: he burdens himself with what he cannot bear, one thing after another; like your saying: "yatajarra'u" (gulping down) and "yatafarraqu" (separating) (8). WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) Al-Sahhah (h-r-j), and the verse is in Al-Ma'ani Al-Kabir 1/345, Tahdhib al-Lugha 4/139, and Al-Lisan (h-r-j, n-'sh). And his saying: "the top of its head": its highest part, so he is describing a male ostrich followed by its chicks - plural of "ri'l": the chick of an ostrich - and it spreads its wings, putting them under it; he says: This male ostrich has ascended over them as if it were a "haraj" (wooden structure) on a bier. Al-Ma'ani Al-Kabir and Tahdhib al-Lugha. (2) Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 2/290 similarly, and Tahdhib al-Lugha 4/137. (3) In I'rab al-Quran 2/95. (4) Al-Sab'a p. 268, and Al-Taysir pp. 106-107. (5) In (Kh) and (M): from faith, and the speech is in Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/451. (6) Tafsir Abi Al-Layth 1/512. (7) He is Shu'bah, one of the two narrators of 'Asim. Al-Sab'a p. 269, and Al-Taysir p. 107. (8) In (M): yatafawwaqu (excel).

सूरा अल-अनआम: आयत 125 25

और शायद इसे महिलाओं के जनाज़े (नअश) के ऊपर रखा जाता था; अंतराह ने एक नर शुतुरमुर्ग का वर्णन करते हुए कहा: "वे उसके सिर के ऊपरी हिस्से का अनुसरण करती हैं, मानो वह उनके लिए जनाज़े पर बना एक ढांचा (हरज) हो।" (1) अल-ज़ज्जाज ने कहा: 'अल-हरज' का अर्थ है संकीर्णता की पराकाष्ठा। इसलिए यदि कहा जाए, "अमुक व्यक्ति का सीना 'हरज' है," तो इसका अर्थ है: उसके सीने में तंगी होना। और यदि "हरिज" कहा जाए, तो वह कर्ता कारक (active participle) है (2)। अल-नह्हास ने कहा (3): 'हरज' कर्ता का नाम है, और 'हरज' एक भाववाचक संज्ञा है जिसे विशेषण के रूप में उपयोग किया गया है; जैसे कहा जाता है: एक न्यायप्रिय व्यक्ति (अदल) और एक संतोषजनक व्यक्ति (रिदा)। अल्लाह तआला का कथन: ﴿كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ﴾ [मानो वह आसमान में चढ़ रहा हो]। इब्न कसीर ने इसे 'साद' पर सुकून के साथ बिना शद्दा के पढ़ा है (4), जिसका अर्थ है ऊपर चढ़ना। अल्लाह ने काफ़िर की ईमान से अरुचि (5) और उसके भारीपन की तुलना उस व्यक्ति की स्थिति से की है जो वह भार उठाता है जिसे वह सहन नहीं कर सकता; जैसे आसमान पर चढ़ना असहनीय है (6)। इसी तरह "यस्साअद" है, जिसका मूल "यतसाअद" है, जिसमें 'ता' को 'साद' में मिला दिया गया है, और यह अबू बक्र (7) और अल-नख़ई का पाठ है; सिवाय इसके कि इसमें एक के बाद एक काम करने का भाव है, जो कर्ता के लिए अधिक कठिन है। और बाकी पाठकों ने बिना अलिफ़ के शद्दा के साथ पढ़ा है, जो पहले वाले के समान ही है। इसका अर्थ है: वह एक के बाद एक उस चीज़ का भार उठाता है जिसे वह सहन नहीं कर सकता; जैसे आपका कहना: "यतजर्रउ" (घूंट-घूंट पीना) और "यतफ़र्रक़ु" (अलग-अलग होना) (8)।
WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) अल-सिह़ाह (ह-र-ज), और यह छंद अल-मआनी अल-कबीर 1/345, तहज़ीब अल-लुग़ा 4/139, और अल-लिसान (ह-र-ज, न-अ-श) में है। उसका कहना: "उसके सिर की चोटी": उसका ऊपरी हिस्सा, वह एक नर शुतुरमुर्ग का वर्णन कर रहा है जिसके पीछे उसके बच्चे - 'रिअल' का बहुवचन: शुतुरमुर्ग का बच्चा - चल रहे हैं, और वह अपने पंख फैलाता है और उन्हें अपने नीचे कर लेता है; वह कहता है: यह नर शुतुरमुर्ग उनके ऊपर ऐसे है जैसे कि जनाज़े पर रखा हुआ एक काष्ठ-ढांचा (हरज) हो। अल-मआनी अल-कबीर और तहज़ीब अल-लुग़ा। (2) अल-ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-क़ुरआन 2/290 इसी तरह, और तहज़ीब अल-लुग़ा 4/137। (3) इराब अल-क़ुरआन 2/95 में। (4) अल-सबा पृष्ठ 268, और अल-तयसीर पृष्ठ 106-107। (5) (ख़) और (म) में: ईमान से, और चर्चा अल-कश्फ़

अन वुजूह अल-क़िरात अल-सबा 1/451 में है। (6) तफ़्सीर अबी अल-लैस 1/512। (7) वह शुअबा हैं, जो आसिम के दो रावी (वर्णनकर्ताओं) में से एक हैं। अल-सबा पृष्ठ 269, और अल-तयसीर पृष्ठ 107। (8) (म) में: यतफ़व्वकु।

سورة الانعام: آیت 125 25

اور کبھی اسے عورتوں کے جنازے (نعش) کے اوپر رکھا جاتا تھا؛ عنترہ نے ایک شتر مرغ کی تعریف کرتے ہوئے کہا: "وہ اس کے سر کی چوٹی کے پیچھے چلتی ہیں، گویا وہ ان کے لیے ایک جنازے پر بنا ہوا خیمہ نما ڈھانچہ (حَرَج) ہو۔" (1) اور زجاج نے کہا: "الحَرَج" کا معنی ہے انتہا درجے کی تنگی۔ پس جب کہا جائے: "فلاں شخص کا سینہ حَرَج ہے،" تو اس کا مطلب ہے: اس کے سینے میں تنگی ہے۔ اور اگر "حَرِجٌ" کہا جائے تو وہ اسم فاعل ہے (2)۔ نحاس نے کہا (3): "حَرَج" اسم فاعل ہے، اور "حَرَج" مصدر ہے جس کے ذریعے صفت بیان کی گئی ہے؛ جیسے کہا جاتا ہے: "رجل عَدْلٌ" (انصاف پسند آدمی) اور "رِضاً" (پسندیدہ آدمی)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ﴾ [گویا وہ آسمان میں چڑھ رہا ہے]۔ ابن کثیر نے اسے صاد کے سکون کے ساتھ بغیر شد کے پڑھا ہے (4)، صعود سے، جس کا مطلب ہے اوپر چڑھنا۔ اللہ نے کافر کے ایمان سے نفرت (5) اور اس کے ایمان کے بوجھ کو اس شخص کی حالت سے تشبیہ دی ہے جو ایسی چیز کی تکلیف اٹھائے جس کی وہ طاقت نہیں رکھتا؛ جس طرح آسمان پر چڑھنا ناقابل برداشت ہے (6)۔ اسی طرح "یصاعد" ہے، جس کی اصل "یتصاعد" ہے، تا کو صاد میں ادغام کر دیا گیا ہے، اور یہ ابوبکر (7) اور نخعی کی قرات ہے؛ سوائے اس کے کہ اس میں ایک کے بعد ایک کام کرنے کا معنی ہے، اور وہ فاعل پر زیادہ بوجھل ہوتا ہے۔ اور باقی قراء نے بغیر الف کے تشدید کے ساتھ پڑھا ہے، اور یہ پہلے والے کی طرح ہی ہے۔ اس کا مطلب ہے: وہ ایک کے بعد ایک ایسی چیز کی مشقت اٹھاتا ہے جس کی وہ طاقت نہیں رکھتا؛ جیسے تمہارا قول: "یتجرع" (گھونٹ گھونٹ پینا) اور "یتفرق" (جدا ہونا) (8)۔ WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) الصحاح (حرج)، اور یہ شعر المعانی الکبیر 1/345، تہذیب اللغۃ 4/139، اور اللسان (حرج، نعش) میں ہے۔ اور اس کا قول: "قلۃ رأسہ": اس کا اوپری حصہ، وہ ایک شتر مرغ کی صفت بیان کر رہا ہے جس کے پیچھے اس کے بچے - "رئل" کی جمع: شتر مرغ کا بچہ - چل رہے ہیں، اور وہ اپنے پر پھیلاتا ہے اور انہیں اپنے نیچے چھپا لیتا ہے؛ وہ کہتا ہے: یہ شتر مرغ ان کے اوپر ایسے ہے جیسے جنازے پر لکڑی کا ڈھانچہ (حرج) ہو۔ المعانی الکبیر اور تہذیب اللغۃ۔ (2) معانی القرآن للزجاج 2/290 اسی طرح، اور تہذیب اللغۃ 4/137۔ (3) اعراب القرآن 2/95 میں۔ (4) السبعۃ ص 268، اور التیسیر ص 106-107۔ (5) (خ) اور (م) میں: ایمان سے، اور کلام الکشف عن وجوہ القراءات السبع 1/451 میں ہے۔ (6) تفسیر ابی اللیث 1/512۔ (7) وہ شعبہ ہیں، جو عاصم کے دو راویوں میں سے ایک ہیں۔ السبعۃ ص 269، اور التیسیر ص 107۔ (8) (م) میں: یتفوق۔

Surah Al-An'am: Verses 125 - 126 26

It was narrated from Abdullah bin Mas'ud that he recited: "As if he were climbing (yattassa'adu)." An-Nahhas said (1): The meaning of this recitation and the recitation of those who recited: "yas'adu" (climbing) or "yassa'adu" (climbing up) is the same. The meaning in it (2) is: that the disbeliever, due to the tightness of his chest, is as if he wants to ascend to heaven while he is unable to do so; as if he (3) is trying to bring that about. It was also said: The meaning is: his heart almost ascended to heaven out of aversion to Islam (4). {Thus does Allah place the filth (ar-rijs)} upon them; just as He placed tightness of the chest in their bodies. The root of "ar-rijs" in the language is: stench. Ibn Zayd said: it is punishment. Ibn Abbas said: "ar-rijs" is Satan (5), meaning: He sets him over them. Mujahid said: "ar-rijs" is that which has no good in it (6). Likewise, "ar-rijs" according to the linguists is stench. So the meaning of the verse - and Allah knows best - is: He places a curse in this world and punishment in the Hereafter upon those who do not believe (7). The Almighty's saying: {And this is the path of your Lord, straight. We have detailed the signs for a people who remember.} [Al-An'am: 126] The Almighty's saying: {And this is the path of your Lord, straight} means: this which you are on, O Muhammad, and the believers, is the religion of your Lord, in which there is no crookedness (8). {We have detailed the signs}, meaning: we have clarified them {for a people who remember}.

(1) In "Ma'ani al-Qur'an" 2/487, and Ibn Mas'ud's recitation is in it, and it was also mentioned by Ibn Atiyyah in "Al-Muharrar al-Wajiz" 2/343. (2) In manuscripts (Kh) and (M): "in them both", and the fixed version is from (D), (Z), and (Th), which corresponds to the "Ma'ani al-Qur'an" of An-Nahhas. (3) In manuscript (M): "as if he". (4) "Zad al-Masir" 3/121. (5) In manuscript (M): "ar-rijs" is the Satan. (6) These sayings were recorded by At-Tabari 9/551-552. (7) "Ma'ani al-Qur'an" of An-Nahhas 2/488. (8) "Tafsir al-Tabari" 9/553, "Al-Wasit" 2/322, and "Tafsir al-Baghawi" 2/130.

सूरह अल-अनाम: आयतें 125 - 126 26

अब्दुल्लाह बिन मसूद से रिवायत है कि उन्होंने पढ़ा: "कअन्रमा यतस्साअदु" (जैसे कि वह चढ़ रहा हो)। अन-नहहास ने कहा (1): इस किरात (पाठ) का अर्थ और उन लोगों की किरात का अर्थ जिन्होंने "यसअदु" या "यस्साअदु" पढ़ा है, एक ही है। इसका अर्थ (2) यह है: काफिर अपने सीने की संकीर्णता के कारण ऐसा है जैसे कि वह आसमान की ओर चढ़ना चाहता हो जबकि वह ऐसा करने में असमर्थ है; मानो वह (3) ऐसा होने की मांग कर रहा हो। कहा गया है: इसका अर्थ है: इस्लाम से विमुखता के कारण उसका दिल लगभग आसमान की ओर उड़ गया (4)। {इसी प्रकार अल्लाह गंदगी (अर-रिज्स) डाल देता है} उन पर; जैसे उसने उनके शरीरों में सीने की संकीर्णता डाल दी। भाषा में "रिज्स" का मूल अर्थ 'सड़न' (दुर्गंध) है। इब्न ज़ैद ने कहा: यह अज़ाब (दंड) है। इब्न अब्बास ने कहा: "रिज्स" शैतान है (5), यानी: वह उसे उन पर हावी कर देता है। मुजाहिद ने कहा: "रिज्स" वह है जिसमें कोई भलाई न हो (6)। इसी तरह भाषाविदों के अनुसार "रिज्स" का अर्थ दुर्गंध है। तो आयत का अर्थ है - और अल्लाह बेहतर जानता है - वह उन लोगों पर दुनिया में लानत (अभिशाप) और आख़िरत में अज़ाब डालता है जो ईमान नहीं लाते (7)। अल्लाह तआला का फ़रमान: {और यह तुम्हारे रब का सीधा रास्ता है। हमने उन लोगों के लिए निशानियाँ खोलकर बयान कर दी हैं जो नसीहत हासिल करते हैं।} [अल-अनाम: 126] अल्लाह तआला का फ़रमान: {और यह तुम्हारे रब का सीधा रास्ता है} यानी: वह रास्ता जिस पर आप हैं, ऐ मुहम्मद, और मोमिन, आपके रब का दीन (धर्म) है जिसमें कोई टेढ़ापन नहीं है (8)। {हमने निशानियाँ खोलकर बयान कर दी हैं}, यानी: हमने उन्हें स्पष्ट कर दिया है {उन लोगों के लिए जो नसीहत हासिल करते हैं}।

(1) "मआनी अल-कुरान" 2/487 में, और इसमें इब्न मसूद की किरात है, और इसका उल्लेख इब्न अतिय्या ने "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 2/343 में भी किया है। (2) (ख) और (म) पांडुलिपियों में: "उन दोनों में", और स्थापित पाठ (द), (ज़) और (ज़) से है, जो अन-नहहास की "मआनी अल-कुरान" के अनुरूप है। (3) (म) पांडुलिपि में: "तो मानो वह"। (4) "ज़ाद अल-मसीर" 3/121. (5) (म) पांडुलिपि में: "रिज्स ही शैतान है"। (6) अत-तबारी ने इन कथनों को उद्धृत किया है 9/551 - 552। (7) अन-नहहास की "मआनी अल-कुरान" 2/488। (8) "तफ़सीर अत-तबारी" 9/553, "अल-वसीत" 2/322, और "तफ़सीर अल-बग़वी" 2/130।

سورہ الانعام: آیات ۱۲۵ - ۱۲۶ ۲۶

عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے پڑھا: «كأنما يتصعد» (گویا وہ چڑھ رہا ہو)۔ النحاس نے کہا (۱): اس قرأت اور ان لوگوں کی قرأت کا معنی جنہوں نے «يصعد» اور «يصاعد» پڑھا ہے، ایک ہی ہے۔ اور اس میں معنی (۲) یہ ہے کہ: کافر اپنے سینے کی تنگی کی وجہ سے ایسا ہے گویا وہ آسمان کی طرف چڑھنا چاہتا ہے حالانکہ وہ اس پر قادر نہیں؛ گویا وہ (۳) اس کا مطالبہ کر رہا ہو۔ اور کہا گیا: اس کا معنی ہے: اس کا دل اسلام سے دوری (نفرت) کی وجہ سے قریب تھا کہ آسمان کی طرف اڑ جائے (۴)۔ ﴿كذلك يجعل الله الرجس﴾ (اسی طرح اللہ گندگی ڈال دیتا ہے) ان پر؛ جیسا کہ ان کے اجسام میں سینے کی تنگی رکھی۔ لغت میں "الرجس" کی اصل "گندگی/بدبو" ہے۔ ابن زید نے کہا: یہ عذاب ہے۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: الرجس سے مراد شیطان ہے (۵)، یعنی: وہ اسے ان پر مسلط کر دیتا ہے۔ مجاہد نے کہا: الرجس وہ ہے جس میں کوئی خیر نہ ہو (۶)۔ اسی طرح اہل لغت کے نزدیک الرجس کا مطلب بدبو ہے۔ پس آیت کا مفہوم - واللہ اعلم - یہ ہے کہ وہ ان لوگوں پر دنیا میں لعنت اور آخرت میں عذاب ڈالتا ہے جو ایمان نہیں لاتے (۷)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَهَٰذَا صِرَاطُ رَبِّكَ مُسْتَقِيمًا قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَذَّكَّرُونَ﴾ [الأنعام: ۱۲۶] اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَهَٰذَا صِرَاطُ رَبِّكَ مُسْتَقِيمًا﴾ یعنی: یہ جس پر آپ ہیں اے محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) اور مومنین، آپ کے رب کا دین ہے جس میں کوئی ٹیڑھا پن نہیں (۸)۔ ﴿قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ﴾، یعنی: ہم نے انہیں کھول کر بیان کر دیا ﴿لِقَوْمٍ يَذَّكَّرُونَ﴾ (ان لوگوں کے لیے جو نصیحت پکڑتے ہیں)۔

(۱) معانی القرآن ۲/ ۴۸۷ میں، اور اس میں ابن مسعود کی قرأت ہے، اور اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳۴۳/۲ میں بھی ذکر کیا ہے۔ (۲) (خ) اور (م) میں: «فيهما»، اور (د)، (ز) اور

(ظ) سے ثابت شدہ وہ ہے جو النحاس کی معانی القرآن کے موافق ہے۔ (۳) (م) میں: «فکأنہ»۔ (۴) زاد المسیر ۳/ ۱۲۱۔ (۵) (م) میں: «الرجس ہو الشیطان»۔ (۶) ان اقوال کو طبری نے اپنی تفسیر ۹/ ۵۵۱ - ۵۵۲ میں نقل کیا ہے۔ (۷) معانی القرآن از النحاس ۲/ ۴۸۸۔ (۸) تفسیر طبری ۹/ ۵۵۳، الوسیط ۲/ ۳۲۲، اور تفسیر بغوی ۲/ ۱۳۰۔

Page 27

Surat Al-An'am: Verses 127 - 128

Allah the Almighty says: {For them will be the home of peace with their Lord. And He will be their protecting friend because of what they used to do (127)} Allah's saying: {For them}, meaning: for those who take heed. {the home of peace} meaning: Paradise, for Paradise is the house of Allah (1); as it is said: the Kaaba is the house of Allah. It is permissible for the meaning to be: the home of safety, i.e., in which one is safe from calamities (2). And the meaning of {with their Lord} i.e.: guaranteed for them with Him, He brings them to it by His grace (3). {And He will be their protecting friend} i.e.: their supporter and helper.

Allah the Almighty says: {And [mention] the day when He will gather them all [and say], 'O company of jinn, you have [misled] many of mankind.' And their allies among mankind will say, 'Our Lord, some of us made use of others, and we have [now] reached our term which You appointed for us.' He will say, 'The Fire is your residence, wherein you will abide eternally, except for what Allah wills. Indeed, your Lord is Wise and Knowing.' (128)} Allah's saying: {And the day We gather them} (4) is in the accusative case (nasb) due to an omitted verb, i.e.: and on the day We gather them We will say. {All} is in the accusative case as a state (hal). The intended meaning is the gathering of all creation at the standing place of the Day of Resurrection.

{O company of jinn} is a vocative in a construct state. {you have [misled] many of mankind} i.e.: from enjoying mankind, so the verbal noun added to the object and the preposition were omitted (5); this is indicated by His saying: {Our Lord, some of us made use of others}. This refutes the saying of those who said: Verily, it is the jinn who enjoyed the humans; because the humans accepted from them (6). The correct view is that each one enjoyed his companion. The estimation in Arabic is: some of us enjoyed some of us (7), so the enjoyment of the jinn from the humans...

(1) Reported by Al-Tabari 9/554 from the saying of Al-Suddi. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 2/488, and see Tafsir Abi al-Layth 1/513. (3) Al-Waseet 2/322. (4) With the 'nun' (We gather) is the reading of the seven except Asim from the narration of Hafs. Al-Sab'ah p. 269, and Al-Taysir p. 107. (5) In (Zha): and the omission of the preposition. (6) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/95. (7) In the manuscripts: 'some' (ba'dan), and the established version is from I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/96.

पृष्ठ 27

सूरह अल-अनआम: आयतें 127 - 128

अल्लाह तआला का कथन है: {उनके लिए उनके रब के पास सलामती का घर है और वह उनका कार्यसाधक (वली) है उन कामों के कारण जो वे करते थे (127)} अल्लाह का कथन: {उनके लिए}, यानी: नसीहत हासिल करने वालों के लिए। {सलामती का घर} यानी: जन्नत, क्योंकि जन्नत अल्लाह का घर है (1); जैसा कि कहा जाता है: काबा अल्लाह का घर है। यह भी संभव है कि इसका अर्थ हो: सुरक्षा का घर, यानी वह स्थान जिसमें व्यक्ति आपदाओं से सुरक्षित रहता है (2)। और {उनके रब के पास} का अर्थ है: उनके लिए उसके पास गारंटीकृत है, वह उन्हें अपने अनुग्रह से वहां पहुंचाएगा (3)। {और वह उनका वली है} यानी: उनका समर्थक और सहायक।

अल्लाह तआला का कथन है: {और जिस दिन वह उन सबको इकट्ठा करेगा (और कहेगा), 'ऐ जिन्नों के गिरोह, तुमने इंसानों में से बहुतों को (गुमराह) कर लिया।' और इंसानों में से उनके साथी कहेंगे, 'ऐ हमारे रब, हममें से कुछ ने दूसरों से लाभ उठाया और हम अपनी उस अवधि को पहुँच गए जो तूने हमारे लिए निश्चित की थी।' वह कहेगा, 'आग तुम्हारा ठिकाना है, तुम उसमें हमेशा रहोगे, सिवाय इसके कि जो अल्लाह चाहे। बेशक तुम्हारा रब हिकमत वाला, सब कुछ जानने वाला है।' (128)} अल्लाह का कथन: {और जिस दिन हम उन्हें इकट्ठा करेंगे} (4) एक लुप्त क्रिया के कारण नसब (accusative) में है, यानी: और जिस दिन हम उन्हें इकट्ठा करेंगे, हम कहेंगे। {सबको} हाल (स्थिति) के रूप में नसब में है। इसका उद्देश्य कयामत के मैदान में पूरी सृष्टि का जमा होना है।

{ऐ जिन्नों के गिरोह} एक संबोधन (निदा मुज़ाफ़) है। {तुमने इंसानों में से बहुतों को (गुमराह) कर लिया} यानी: इंसानों से लाभ उठाने के मामले में, यहाँ कर्म की ओर मुज़ाफ़ मसदर और हर्फ़ए-जर्र को हटा दिया गया है (5); यह उनके इस कथन से सिद्ध होता है: {ऐ हमारे रब, हममें से कुछ ने दूसरों से लाभ उठाया}। यह उस व्यक्ति के कथन का खंडन करता है जिसने कहा: वास्तव में, जिन्न ही थे जिन्होंने इंसानों से लाभ उठाया; क्योंकि इंसानों ने उन्हें स्वीकार किया था (6)। सही बात यह है कि हर एक ने अपने साथी से लाभ उठाया। अरबी व्याकरण में इसका अनुमान है: हममें से कुछ ने हममें से कुछ का आनंद लिया (7), इसलिए इंसानों से जिन्नों का आनंद उठाना...

(1) इसे अल-तबरी ने 9/554 में अल-सुद्दी के कथन से उद्धृत किया है। (2) अल-नहहास की 'मआनी अल-कुरान' 2/488, और देखें तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/513। (3) अल-वसीत 2/322। (4)

'नुन' के साथ (हम इकट्ठा करेंगे) हफ़्स के वर्णन में असीम के अलावा सात पाठकों का पाठ है। अल-सबआ पृष्ठ 269, और अल-तयसीर पृष्ठ 107। (5) (ظ) में: और जर (preposition) का विलोप। (6) अल-नहहास की 'एराब अल-कुरान' 2/95। (7) प्रतियों में: 'कुछ' (बअ़ज़न), और स्थापित पाठ अल-नहहास की 'एराब अल-कुरान' 2/96 से है।

صفحہ ۲۷

سورۃ الانعام: آیات ۱۲۷ - ۱۲۸

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {انہی کے لیے ان کے رب کے پاس سلامتی کا گھر ہے اور وہ ان کا کارساز (ولی) ہے ان کاموں کی وجہ سے جو وہ کرتے تھے (۱۲۷)} اللہ تعالیٰ کا قول: {ان کے لیے}، یعنی: نصیحت حاصل کرنے والوں کے لیے۔ {سلامتی کا گھر} یعنی: جنت، پس جنت اللہ کا گھر ہے(۱)؛ جیسا کہ کہا جاتا ہے: کعبہ اللہ کا گھر ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ اس کا معنی ہو: سلامتی کا گھر، یعنی وہ جگہ جہاں انسان آفات سے محفوظ رہے(۲)۔ اور {ان کے رب کے پاس} کا معنی ہے: ان کے لیے اس کے پاس یقینی ہے، وہ انہیں اپنے فضل سے وہاں پہنچائے گا(۳)۔ {اور وہ ان کا ولی ہے} یعنی: ان کا ناصر اور مددگار۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور جس دن وہ ان سب کو جمع کرے گا (اور فرمائے گا) اے گروہِ جنات تم نے انسانوں میں سے بہت سوں کو (گمراہ) کر لیا، اور انسانوں میں سے جو ان کے دوست تھے وہ عرض کریں گے اے ہمارے رب ہم میں سے بعض نے بعض سے فائدہ اٹھایا اور ہم اپنی اس میعاد کو پہنچ گئے جو تو نے ہمارے لیے مقرر کی تھی، اللہ فرمائے گا آگ تمہارا ٹھکانا ہے اس میں ہمیشہ رہو گے مگر جو اللہ چاہے، بیشک تیرا رب حکمت والا علم والا ہے (۱۲۸)} اللہ تعالیٰ کا قول: {اور جس دن ہم انہیں جمع کریں گے}(۴) فعلِ محذوف کی بنا پر منسوب ہے، یعنی: اور جس دن ہم انہیں جمع کریں گے تو ہم کہیں گے۔ {سب کو} حال کی بنا پر منسوب ہے۔ اور اس سے مراد قیامت کے میدان میں تمام مخلوق کا اکٹھا ہونا ہے۔

{اے گروہِ جنات} ندا مضاف ہے۔ {تم نے انسانوں میں سے بہت سوں کو (گمراہ) کر لیا} یعنی: انسانوں سے نفع اٹھانے کے حوالے سے، پس مفعول کی طرف مضاف مصدر اور حرفِ جر کو حذف کر دیا گیا ہے(۵)؛ اس پر ان کا یہ قول دلالت کرتا ہے: {اے ہمارے رب ہم میں سے بعض نے بعض سے فائدہ اٹھایا}۔ اور یہ اس شخص کے قول کی تردید کرتا ہے جس نے کہا: درحقیقت، جنات ہی وہ تھے جنہوں نے انسانوں سے فائدہ اٹھایا؛ کیونکہ انسانوں نے انہیں قبول کیا تھا(۶)۔ اور صحیح یہ ہے کہ ہر ایک اپنے ساتھی سے نفع اٹھانے والا ہے۔ اور عربی میں تقدیرِ کلام یہ ہے: ہم میں سے بعض نے بعض سے نفع اٹھایا(۷)، پس جنات کا انسانوں سے نفع اٹھانا۔۔۔

(۱) اسے طبری نے ۵۵۴/۹ میں سدی کے قول سے نقل کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۲/ ۴۸۸، اور دیکھئے تفسیر ابی اللیث ۵۱۳/۱۔ (۳) الوسیط ۲/ ۳۲۲۔ (۴) 'نون' کے ساتھ (ہم جمع کریں گے) حفص کی روایت کے علاوہ سبعہ قرآت ہے۔ السبعہ ص ۲۶۹، اور التیسیر ص ۱۰۷۔ (۵) (ظ) میں ہے: اور جر کا حذف۔ (۶) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۹۵۔ (۷) نسخوں میں ہے: بعضاً، اور ثابت شدہ عبارت اعراب القرآن للنحاس ۹۶/۲ سے ہے۔

Surah Al-An'am, Verse 128

28

...that they enjoyed the humans' obedience to them, and humans enjoyed their acceptance of the jinn until they committed adultery and drank wine through the jinn's seduction of them (1).

It was said: When a man passed through a valley on his journey and feared for himself, he would say: "I seek refuge with the Lord of this valley from all that I fear" (2). In the Revelation: {And there were men from among mankind who sought refuge in men from among the jinn, so they [only] increased them in burden} [Al-Jinn: 6]. This is the enjoyment of humans through the jinn (3). As for the jinn's enjoyment through humans, it is what they used to cast to them of rumors, soothsaying, and magic (5).

It was said: The jinn's enjoyment through humans is that they acknowledge that the jinn are able to ward off from them what they fear (6).

The meaning of the verse is to establish the lost and those who mislead and to rebuke them in the Hereafter before the eyes of the worlds.

{And we have reached our term which You appointed for us} means death and the grave, and we arrived regretful. {He said, "The Fire is your residence"} i.e., the place of your stay, and 'Mathwa' means residence. {therein to abide eternally, except as Allah wills} is an exception that is not from the first.

Al-Zajjaj said: It refers to the Day of Resurrection, i.e., abiding eternally in the Fire except what Allah wills of the amount of their gathering from their graves and the amount of their duration in the reckoning, so the exception is disconnected (8).

It was said: The exception refers to the Fire, i.e., except what Allah wills of punishing you with other than the Fire in...

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/95-96 similarly, and see Ma'ani al-Qur'an for him 2/489. (2) Reported by al-Tabari 9/556 from the words of Ibn Jurayj similarly. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/291, and Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/489, and al-Nukat wa al-'Uyun 2/168. (4) In (d): "fabima". (5) Tafsir al-Baghawi 2/131, and Zad al-Masir 3/124. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/490, and see Ma'ani al-Qur'an for al-Zajjaj 2/291. (7) In (m): "taqri'" (rebuke). (8) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/292, and Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/491, and the speech from him is similar.

सूरह अल-अनाम, आयत 128

28

...कि उन्होंने इंसानों की अपनी आज्ञाकारिता का आनंद लिया, और इंसानों ने जिन्नों से उनकी स्वीकृति का आनंद लिया यहाँ तक कि उन्होंने जिन्नों के बहकावे में आकर व्यभिचार किया और शराब पी (1)।

और कहा गया: जब कोई व्यक्ति अपनी यात्रा में किसी घाटी से गुज़रता और अपने लिए डरता, तो वह कहता: "मैं इस घाटी के स्वामी की शरण लेता हूँ उन सब चीज़ों से जिनसे मैं डरता हूँ" (2)। और वहि (ईश्वरीय संदेश) में है: {और वास्तव में, मनुष्यों में से कुछ पुरुष जिन्नों में से कुछ पुरुषों की शरण लिया करते थे, तो उन्होंने उनके बोझ को और बढ़ा दिया} [अल-जिन्न: 6]। तो यह जिन्नों के माध्यम से इंसानों का आनंद लेना है (3)। जहाँ तक इंसानों के माध्यम से जिन्नों के आनंद लेने की बात है, तो वह यह था कि वे उनके पास अफवाहें, ज्योतिष और जादू पहुँचाते थे (5)।

और कहा गया: इंसानों के माध्यम से जिन्नों का आनंद लेना यह है कि वे स्वीकार करते हैं कि जिन्न उनसे उन चीज़ों को दूर करने में सक्षम हैं जिनसे वे डरते हैं (6)।

आयत का अर्थ गुमराहों और गुमराह करने वालों की पुष्टि करना और पूरी दुनिया की आँखों के सामने परलोक में उन्हें डांटना-फटकारना है।

{और हम अपनी उस अवधि तक पहुँच गए जो तूने हमारे लिए नियत की थी} का अर्थ है मृत्यु और कब्र, और हम पछताते हुए पहुँचे। {उसने कहा, "अग्नि तुम्हारा ठिकाना है"} यानी: तुम्हारे ठहरने का स्थान, और 'मथवा' का अर्थ है ठहरने का स्थान। {उसमें सदा रहने के लिए, सिवाय उसके जो अल्लाह चाहे} यह एक अपवाद है जो पहले से संबंधित नहीं है।

अल-ज़ज्जाज ने कहा: यह कयामत के दिन की ओर संकेत करता है, यानी: आग में हमेशा रहना सिवाय उसके जो अल्लाह चाहे, उनकी कब्रों से उनके इकट्ठा होने की मात्रा और हिसाब-किताब में उनके रहने की अवधि की मात्रा, तो अपवाद विच्छेदित (disconnected) है (8)।

और कहा गया: अपवाद आग की ओर संकेत करता है, यानी: सिवाय उसके जो अल्लाह चाहे तुम्हें आग के अलावा अन्य तरीके से दंडित करने के बारे में...

(1) इ'राब अल-क़ुरआन अल-नहहास द्वारा 2/95-96 इसी तरह, और उनके लिए मा'नी अल-क़ुरआन 2/489 देखें। (2) इब्न जुरायज के शब्दों से अल-तबरी 9/556 द्वारा इसी तरह उद्धृत। (3) मा'नी अल-क़ुरआन अल-ज़ज्जाज द्वारा 2/291, और मा'नी अल-क़ुरआन अल-नहहास द्वारा 2/489, और अल-नुकात वल-उयून 2/168। (4) (द) में: "फ़बिमा"। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 2/131, और ज़ाद अल-मसीर 3/124। (6) मा'नी अल-क़ुरआन अल-नहहास द्वारा 2/490, और अल-ज़ज्जाज के लिए मा'नी अल-क़ुरआन 2/291 देखें। (7) (म) में: "तक़री'" (डांट)। (8) मा'नी अल-क़ुरआन अल-ज़ज्जाज द्वारा 2/292, और मा'नी अल-क़ुरआन अल-नहहास द्वारा 2/491, और उनसे बात इसी तरह की है।

سورہ الانعام، آیت 128

28

...کہ انہوں نے انسانوں کی اپنی فرمانبرداری سے لطف اٹھایا، اور انسانوں نے جنوں کی طرف سے اپنی قبولیت سے لطف اٹھایا یہاں تک کہ انہوں نے جنوں کے بہکاوے میں آکر زنا کیا اور شراب پی (1)۔

اور کہا گیا: جب کوئی شخص اپنے سفر میں کسی وادی سے گزرتا اور اپنے بارے میں ڈرتا تو کہتا: "میں اس وادی کے رب کی پناہ مانگتا ہوں ان تمام چیزوں سے جن سے میں ڈرتا ہوں" (2)۔ اور وحی میں ہے: {اور بے شک انسانوں میں سے کچھ مرد جنوں میں سے کچھ مردوں کی پناہ لیا کرتے تھے، تو انہوں نے ان کے بوجھ میں اضافہ کر دیا} [الجن: 6]۔ تو یہ جنوں کے ذریعے انسانوں کا فائدہ اٹھانا ہے (3)۔ رہا انسانوں کے ذریعے جنوں کا فائدہ اٹھانا، تو وہ یہ تھا کہ وہ ان کی طرف افواہیں، کہانت (نجومیت) اور جادو ڈالتے تھے (5)۔

اور کہا گیا: انسانوں کے ذریعے جنوں کا فائدہ اٹھانا یہ ہے کہ وہ اعتراف کرتے ہیں کہ جن ان سے ان چیزوں کو دور کرنے کی قدرت رکھتے ہیں جن سے وہ ڈرتے ہیں (6)۔

اور آیت کا مطلب گمراہوں اور گمراہ کرنے والوں کا اقرار کرانا اور پوری دنیا کی آنکھوں کے سامنے آخرت میں انہیں ملامت کرنا ہے۔

{اور ہم اپنی اس میعاد کو پہنچ گئے جو تو نے ہمارے لیے مقرر کی تھی} یعنی موت اور قبر، اور ہم شرمندہ ہو کر آئے۔ {فرمایا، "آگ تمہارا ٹھکانا ہے"} یعنی: تمہارے ٹھہرنے کی جگہ، اور

'مثویٰ' کا مطلب ہے ٹھہرنے کی جگہ۔ {اس میں ہمیشہ رہنے کے لیے، سوائے اس کے جو اللہ چاہے} یہ ایک ایسا استثناء ہے جو پہلے سے نہیں ہے۔

زجاج نے کہا: یہ قیامت کے دن کی طرف لوٹتا ہے، یعنی: آگ میں ہمیشہ رہنا سوائے اس کے جو اللہ چاہے ان کی قبروں سے ان کے حشر کی مقدار اور حساب میں ان کی مدت کی مقدار کے بارے میں، تو یہ استثناء منقطع ہے (8)۔

اور کہا گیا: استثناء آگ کی طرف لوٹتا ہے، یعنی: سوائے اس کے جو اللہ چاہے تمہیں آگ کے علاوہ کسی اور چیز سے عذاب دینے کے بارے میں...

---

(1) اعراب القرآن للنحاس 2/95-96 اسی طرح، اور ان کی کتاب معانی القرآن 2/489 دیکھیں۔ (2) اسے طبری نے ابن جریج کے قول سے 9/556 میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (3) معانی القرآن للزجاج 2/291، اور معانی القرآن للنحاس 2/489، اور النکت والعیون 2/168۔ (4) (د) میں: فبما۔ (5) تفسیر البغوی 2/131، اور زاد المسیر 3/124۔ (6) معانی القرآن للنحاس 2/490، اور معانی القرآن للزجاج 2/291 دیکھیں۔ (7) (م) میں: تقریر (ملامت)۔ (8) معانی القرآن للزجاج 2/292، اور معانی القرآن للنحاس 2/491، اور ان کا کلام اسی طرح ہے۔

Surah Al-An'am: Verses 128 - 129, Page 29

some times (1).

Ibn Abbas said: The exception is for the people of faith. Thus, "ma" (what) in this context means "man" (who) (2).

He also said: This verse necessitates pausing (judgement) regarding all disbelievers, meaning it necessitates pausing regarding those who have not died yet, as they might embrace Islam (3).

It was said: "Except what Allah wills" refers to their being in this world without punishment (4).

The meaning of this verse is similar to verse [106] in Surah Hud: His saying: "As for those who were wretched, they will be in the Fire." It will be fully explained there, God willing.

"Indeed, your Lord is Wise" means: in their punishment and in all His actions, "Knowing" of the extent of their recompense (5).

His (the Exalted) saying: "And thus We let some of the wrongdoers be allies of others for what they used to earn."

His (the Exalted) saying: "And thus We let some of the wrongdoers be allies of others," the meaning is: and just as We did with those whom I described to you, regarding their mutual enjoyment of one another; I make some wrongdoers allies of others (6), then some of them will disassociate from others tomorrow. The meaning of "let be allies" (nuwalli) based on this is: we make a wali (ally/guardian) (7). Ibn Zayd said: We set the wrongdoers among the jinn over the wrongdoers among humans (8). And he also said: We set some wrongdoers over others.

---

(1) Tafsir al-Baghawi 2/131. (2) Al-Wasit 2/323. (3) Tafsir al-Baghawi 2/131, al-Nukat wa al-'Uyun 2/169, and Tafsir al-Tabari 9/557-558. (4) Zad al-Masir 3/124. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/96. (6) Tafsir al-Tabari 9/559, and Tafsir al-Baghawi 2/131. (7) Zad al-Masir 3/124, and al-Muharrar al-Wajiz 2/346. (8) Narrated by al-Tabari 9/559.

सूरह अल-अनाम: आयत १२८ - १२९, पृष्ठ २९

कुछ समय (१)।

और इब्न अब्बास ने कहा: अपवाद ईमान वालों के लिए है। तो यहाँ «मा» (जो कुछ) का अर्थ «मन» (जो कोई) है (२)।

उनके बारे में यह भी कहा गया है कि उन्होंने कहा: यह आयत सभी काफिरों के मामले में रुकने (निर्णय स्थगित करने) का आदेश देती है, जिसका अर्थ यह है कि: यह उन लोगों के बारे में रुकने का आदेश देती है जिनकी मृत्यु नहीं हुई है; क्योंकि वे इस्लाम स्वीकार कर सकते हैं (३)।

और कहा गया: «अल्लाह जो चाहे उसके सिवा» का अर्थ है उनका बिना सजा के दुनिया में रहना (४)।

इस आयत का अर्थ «हूद» की आयत [१०६] के अर्थ जैसा ही है: उसका कथन: ﴿तो जो लोग अभागे हुए, वे आग में होंगे﴾। और वहां इसे पूरी तरह से स्पष्ट किया जाएगा, यदि अल्लाह ने चाहा।

﴿बेशक तुम्हारा रब हिकमत वाला (बुद्धिमान) है﴾ यानी: उनकी सजा में और अपने सभी कामों में ﴿इल्म वाला (जानने वाला) है﴾ उनके बदले की मात्रा को (५)।

अल्लाह ताला का फरमान: ﴿और इसी तरह हम कुछ ज़ालिमों को दूसरों का साथी बना देते हैं उनके कर्मों के कारण जो वे कमाते थे﴾।

अल्लाह ताला का फरमान: ﴿और इसी तरह हम कुछ ज़ालिमों को दूसरों का साथी बना देते हैं﴾ अर्थ है: और जैसा कि हमने इन लोगों के साथ किया जिसका वर्णन मैंने आपके लिए किया है, उनके एक-दूसरे से लाभ उठाने के संबंध में; मैं कुछ ज़ालिमों को दूसरों का दोस्त बना दूँगा (६), फिर कल वे एक-दूसरे से अलग हो जाएँगे। और इस आधार पर «नुवल्ली» का अर्थ है: हम दोस्त/संरक्षक बनाते हैं (७)। इब्न ज़ैद ने कहा: हम जिन्नों के ज़ालिमों को इंसानों के ज़ालिमों पर हावी कर देते हैं (८)। और उनसे यह भी वर्णित है: हम कुछ ज़ालिमों को दूसरों पर हावी कर देते हैं।

---

(१) तफ़सीर अल-बगवी १३१/२। (२) अल-वसीत ३२३/२। (३) तफ़सीर अल-बगवी १३१/२, अन-नुकात वल-उयून १६९/२, और तफ़सीर अत-तबरी ५५७/९ - ५५८। (४) ज़ाद अल-मसीर १२६/३। (५) एराब अल-कुरान लिन-नहास ९७/४। (७) तफ़सीर अत-तबरी ५५९/९, और तफ़सीर अल-बगवी १३१/४।

(٧) ज़ाद अल-मसीर १२६/३, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३६७/४। (८) इसे अत-तब्रि ५५९/९ ने उद्धृत किया है।

سورہ الانعام: آیات ۱۲۸ - ۱۲۹، صفحہ ۲۹

بعض اوقات (۱)۔

اور ابن عباس نے فرمایا: استثنا اہل ایمان کے لیے ہے۔ چنانچہ اس بنیاد پر «ما» بمعنی «مَن» ہے (۲)۔

ان سے یہ بھی مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: یہ آیت تمام کفار کے بارے میں توقف (فیصلہ موخر کرنے) کا تقاضا کرتی ہے، اور اس کا مطلب یہ ہے کہ: یہ ان لوگوں کے بارے میں توقف کا تقاضا کرتی ہے جو ابھی فوت نہیں ہوئے؛ کیونکہ ہو سکتا ہے کہ وہ اسلام لے آئیں (۳)۔

اور کہا گیا: «سوائے اس کے جو اللہ چاہے» سے مراد ان کا دنیا میں بغیر عذاب کے رہنا ہے (۴)۔

اس آیت کا مفہوم سورہ «ہود» کی آیت [۱۰۶] جیسا ہی ہے: اللہ کا فرمان: ﴿تو وہ لوگ جو بدبخت ہوئے وہ آگ میں ہوں گے﴾۔ اور وہاں اسے مکمل طور پر بیان کیا جائے گا، ان شاء اللہ۔

﴿بے شک تمہارا رب حکمت والا ہے﴾ یعنی: ان کی سزا میں اور اپنے تمام افعال میں، ﴿علم والا ہے﴾ ان کی جزا کی مقدار سے (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور اسی طرح ہم بعض ظالموں کو بعض کا ساتھی بنا دیتے ہیں ان اعمال کی وجہ سے جو وہ کماتے تھے﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور اسی طرح ہم بعض ظالموں کو بعض کا ساتھی بنا دیتے ہیں﴾ مطلب یہ ہے کہ: جیسا کہ ہم نے ان لوگوں کے ساتھ کیا جن کا میں نے تمہارے سامنے ذکر کیا ہے، یعنی ان کا ایک دوسرے سے فائدہ اٹھانا؛ میں بعض ظالموں کو بعض کا دوست بنا دوں گا (۶)، پھر کل وہ ایک دوسرے سے بیزاری کا اظہار کریں گے۔ اور اس لحاظ سے «نُوَلِّي» کے معنی ہیں: ہم ولی

(دوست/سرپرست) بناتے ہیں (۷)۔ ابن زید نے کہا: ہم جنات کے ظالموں کو انسانوں کے ظالموں پر مسلط کر دیتے ہیں (۸)۔ ان سے یہ بھی مروی ہے: ہم بعض ظالموں کو بعض پر مسلط کر دیتے ہیں۔

---

(۱) تفسیر البغوی ۱۳۱/۲۔ (۲) الوسیط ۳۲۳/۲۔ (۳) تفسیر البغوی ۱۳۱/۲، اور النکت والعیون ۱۶۹/۲، اور تفسیر الطبری ۵۵۷/۹ - ۵۵۸۔ (۴) زاد المسیر ۱۲۴/۳۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۹۶/۲۔ (۶) تفسیر الطبری ۵۵۹/۹، اور تفسیر البغوی ۱۳۱/۲۔ (۷) زاد المسیر ۱۲۴/۳، اور المحرر الوجیز ۳۴۶/۲۔ (۸) اسے الطبری نے ۵۵۹/۹ میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-An'am: Verse 129 30

...then He destroys him and humiliates him (1). And this is a threat to the oppressor; if he does not refrain from his oppression, Allah will set another oppressor over him. This verse includes all who oppress (2), or oppress their subjects, or the merchant who oppresses people in his trade, or the thief and others (3). Fudayl ibn Iyad said: "If you see one oppressor taking revenge on another, then stop and watch in amazement." Ibn Abbas said: "If Allah is pleased with a people, He appoints the best of them to lead them, and if Allah is angry with a people, He appoints the worst of them to lead them (4)." In the report from the Prophet (peace be upon him): "Whoever helps an oppressor, Allah will set him over him" (5). It was said: The meaning is: We leave some of them to others in the disbelief they choose, just as We will leave them tomorrow to their leaders who cannot save them from punishment. That is: just as We do (6) to them in the Hereafter; likewise We do to them in this world. It has been said regarding the Almighty's saying: {We shall leave him to that which he has chosen} [An-Nisa: 115]: We leave him to that which he has entrusted himself to. Ibn Abbas said: Its interpretation is: When Allah intends evil for a people, He appoints the worst of them over their affairs (7); this is indicated by the Almighty's saying: {Whatever misfortune befalls you, it is because of what your hands have earned} [Ash-Shura: 30].

(1) Narrated by al-Mawardi in 'An-Nukat wal-'Uyun' 2/171, and Ibn Atiyyah in 'Al-Muharrar al-Wajiz' 2/346 in a similar way. (2) After it in (M): himself. (3) Tafsir Abi al-Layth 1/513 in a similar way. (4) Abu al-Layth cited both statements in his Tafsir 1/513. (5) Narrated by Ibn Asakir in 'Tarikh Dimashq' 4/34, from the hadith of Ibn Mas'ud, and mentioned by al-Sakhawi in 'Al-Maqasid al-Hasanah' p. 624, and al-Munawi in 'Fayd al-Qadir' 6/72, and in its chain of narration is: Al-Hasan bin Zakariya, al-Sakhawi said: He is al-Adawi, accused of fabrication, so he is its flaw. (6) In the manuscripts: "As we have done," and what is established is from (M). (7) Narrated by al-Baghawi in his Tafsir 2/131, and its predecessor was similar on the previous page.

सूरह अल-अनाम: आयत 129 30

...तो वह उसे नष्ट कर देता है और उसे अपमानित करता है (1)। यह अत्याचारी के लिए एक चेतावनी है; यदि वह अपने अत्याचार से नहीं रुकता, तो अल्लाह उस पर दूसरे अत्याचारी को प्रभुत्व दे देगा। इस आयत में वे सभी शामिल हैं जो अत्याचार करते हैं (2), या अपनी प्रजा पर अत्याचार करते हैं, या वह व्यापारी जो अपने व्यापार में लोगों पर अत्याचार करता है, या चोर और अन्य (3)। फुडैल इब्न अयाद ने कहा: "यदि आप एक अत्याचारी को दूसरे अत्याचारी से बदला लेते हुए देखें, तो रुकें और आश्चर्य से देखें।" इब्न अब्बास ने कहा: "जब अल्लाह किसी कौम से प्रसन्न होता है, तो वह उनके सबसे अच्छे लोगों को उनका शासक बनाता है, और जब अल्लाह किसी कौम पर क्रोधित होता है, तो वह उनके सबसे बुरे लोगों को उनका शासक बनाता है (4)।" पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से प्राप्त एक वृत्तांत में है: "जिसने किसी अत्याचारी की सहायता की, अल्लाह उसे उस पर प्रबल कर देगा" (5)। और यह कहा गया: अर्थ यह है कि: हम उनमें से कुछ को दूसरों के हवाले कर देते हैं उस कुफ्र (अविश्वास) में जिसे वे चुनते हैं, जैसा कि कल हम उन्हें उनके उन सरदारों के हवाले कर देंगे जो उन्हें दंड से बचाने में असमर्थ होंगे। यानी: जैसा कि हम उनके साथ आखिरत में करेंगे (6); वैसा ही हम उनके साथ इस दुनिया में करते हैं। अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में कहा गया है: {हम उसे उसी ओर फेर देंगे जिधर वह फिरा है} [अन-निसा: 115]: हम उसे उसी के हवाले कर देते हैं जिसके उसने स्वयं को सौंपा है। इब्न अब्बास ने कहा: इसकी व्याख्या यह है: वह यह है कि जब अल्लाह किसी कौम के लिए बुराई का इरादा करता है, तो वह उनके सबसे बुरे लोगों को उनके मामलों का शासक बना देता है (7); इसकी पुष्टि अल्लाह तआला के इस कथन से होती है: {और तुम्हें जो भी मुसीबत पहुँचती है, वह तुम्हारे अपने हाथों की कमाई का परिणाम है} [अश-शूरा: 30]।

(1) इसे अल-मावर्दी ने 'अन-नुकात वल-उयून' 2/171 में और इब्न अतिया ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज' 2/346 में इसी तरह उद्धृत किया है। (2) (M) में इसके बाद है: "स्वयं"। (3) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 1/513 में इसी तरह। (4) अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़्सीर 1/513 में दोनों कथनों को उद्धृत किया है। (5) इसे इब्न असाकिर ने 'तारीख दमिश्क' 4/34 में इब्न मसूद की हदीस से उद्धृत किया है, और अल-सखावी ने 'अल-मकासिद अल-हसना' पृष्ठ 624 में और अल-मुनावी ने 'फ़ैज़ अल-क़दीर' 6/72 में इसका उल्लेख किया है, और इसके इसनाद (सूत्र) में है: अल-हसन बिन ज़कारिया, अल-सखावी ने कहा: वह अल-अदवी है जो गढ़ने (मनगढ़ंत हदीस) का आरोपी है, अतः वही इसकी खराबी है। (6)

प्रतियों में: "जैसा हमने किया", और (M) से जो स्थापित है। (7) इसे अल-बग़वी ने अपनी तफ़्सीर 2/131 में उद्धृत किया है, और पिछले पृष्ठ पर इसी तरह का उल्लेख हो चुका है।

سورة الانعام: آیت 129 30

...تو وہ اسے ہلاک کر دیتا ہے اور اسے ذلیل کر دیتا ہے (1)۔ یہ ظالم کے لیے ایک دھمکی ہے؛ اگر وہ اپنے ظلم سے باز نہ آیا تو اللہ تعالیٰ اس پر دوسرا ظالم مسلط کر دے گا۔ اس آیت میں وہ تمام لوگ شامل ہیں جو ظلم کرتے ہیں (2)، یا اپنی رعایا پر ظلم کرتے ہیں، یا وہ تاجر جو اپنی تجارت میں لوگوں پر ظلم کرتا ہے، یا چور اور دیگر (3)۔ فضیل بن عیاض نے کہا: "اگر تم ایک ظالم کو دوسرے ظالم سے انتقام لیتے ہوئے دیکھو، تو ٹھہر جاؤ اور تعجب سے دیکھو۔" ابن عباس نے کہا: "جب اللہ کسی قوم سے راضی ہوتا ہے تو ان کے معاملات ان کے بہترین لوگوں کے سپرد کر دیتا ہے، اور جب اللہ کسی قوم پر ناراض ہوتا ہے تو ان کے معاملات ان کے بدترین لوگوں کے سپرد کر دیتا ہے (4)۔" نبی اکرم ﷺ سے مروی ہے: "جس نے کسی ظالم کی مدد کی، اللہ اس پر اسی کو مسلط کر دے گا" (5)۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ: ہم ان میں سے بعض کو ان کے منتخب کردہ کفر کے حوالے کر دیتے ہیں، جیسا کہ کل ہم انہیں ان کے ان سربراہوں کے حوالے کر دیں گے جو انہیں عذاب سے بچانے پر قادر نہیں ہوں گے۔ یعنی: جس طرح ہم آخرت میں ان کے ساتھ کریں گے (6)؛ اسی طرح ہم دنیا میں ان کے ساتھ کرتے ہیں۔ اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں کہا گیا ہے: {ہم اسے اسی طرف پھیر دیں گے جدھر وہ پھرا ہے} [النساء: 115]: ہم اسے اسی کے حوالے کر دیتے ہیں جس کے اس نے خود کو سپرد کیا ہے۔ ابن عباس نے کہا: اس کی تفسیر یہ ہے: وہ یہ ہے کہ جب اللہ کسی قوم کے لیے برائی کا ارادہ کرتا ہے تو ان کے بدترین لوگوں کو ان پر حکمران بنا دیتا ہے (7)؛ اس پر اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد دلالت کرتا ہے: {اور تمہیں جو بھی مصیبت پہنچتی ہے، وہ تمہارے اپنے ہاتھوں کی کمائی کا نتیجہ ہے} [الشوریٰ: 30]۔

(1) الماوردی نے النکت والعیون 171/2 میں اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 346/2 میں اسی طرح ذکر کیا ہے۔ (2) (م) میں اس کے بعد ہے: "خود"۔ (3) تفسیر ابی اللیث 513/1 میں اسی طرح ہے۔ (4) ابو اللیث نے اپنی تفسیر 513/1 میں دونوں اقوال نقل کیے ہیں۔ (5) ابن عساکر نے تاریخ دمشق 34/4 میں ابن مسعود کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور سخاوی نے المقاصد الحسنہ صفحہ 624 میں اور المناوی نے فیض القدیر 72/6 میں ذکر کیا ہے، اور اس کی اسناد میں ہے: الحسن بن زکریا، سخاوی نے کہا: وہ العدوی ہے جو حدیث گھڑنے کا ملزم ہے، چنانچہ وہی اس کی خرابی ہے۔ (6) نسخوں میں ہے: "جیسا کہ ہم نے کیا"، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (7) البغوی نے اپنی تفسیر 131/2 میں نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے والے صفحہ پر اسی طرح کی بات گزر چکی ہے۔

31 Surah Al-An'am: Verse 130

Allah Almighty says: {O assembly of jinn and mankind, did there not come to you messengers from among you, relating to you My verses and warning you of the meeting of this Day of yours? They will say, "We bear witness against ourselves"; and the worldly life had deluded them, and they will bear witness against themselves that they were disbelievers.} [6:130].

His saying: {O assembly of jinn and mankind, did there not come to you}, meaning: On the Day We gather them, We will say to them (1): Did there not come to you messengers? So, it [the response] is omitted, and they will confess to what exposes them.

The meaning of "from among you": in creation, obligation, and addressing. Since the jinn are among those who are addressed and possess intellect, He said: "from among you"; even if the messengers were from mankind (2), and mankind was given precedence in the address just as the masculine is given precedence over the feminine.

Ibn Abbas said: The messengers of the jinn are those who conveyed to their people what they heard of the revelation; as He said: {they went back to their people as warners} [Al-Ahqaf: 29] (3).

Muqatil and Al-Dahhak said: Allah sent messengers from the jinn just as He sent from mankind (4).

Mujahid said: The messengers are from mankind, and the warners are from the jinn; then he recited: {to their people as warners} (5). This is the meaning of Ibn Abbas's statement, and it is the correct one based on what will be explained later in "Al-Ahqaf".

Al-Kalbi said: Before Muhammad ﷺ was sent, messengers were sent to both mankind and jinn together (6).

---

(1) His saying: to them, from [manuscript] (M). (2) I'rab al-Qur'an 2/96, and Ma'ani al-Qur'an; both by al-Nahhas 2/492. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/492, and the statement of Ibn Abbas was narrated by al-Tabari 9/561. (4) Muqatil's statement was cited by Abu al-Layth in his Tafsir 1/514, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 3/125, and al-Dahhak's statement was narrated by al-Tabari 9/560. (5) Cited by al-Wahidi in al-Wasit 2/323, and al-Baghawi in his Tafsir 2/131. (6) Cited by al-Zamakhshari in al-Kashshaf

2/51, and al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 8/199, and Abu Hayyan in al-Bahr al-Muhit 4/223 with the wording: The messengers before Muhammad ﷺ was sent were sent to mankind and jinn, and the Messenger of Allah ﷺ was sent to mankind and jinn, see Tafsir al-Baghawi 2/131.

31 सूरा अल-अनआम: आयत 130

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {ऐ जिन्नों और इन्सानों के गिरोह! क्या तुम्हारे पास तुम्हीं में से पैगम्बर नहीं आए थे, जो तुम्हें मेरी आयतें सुनाते थे और तुम्हें तुम्हारे इस दिन की मुलाक़ात से डराते थे? वे कहेंगे, "हम अपने ही ख़िलाफ़ गवाही देते हैं"; और उन्हें दुनियावी ज़िन्दगी ने धोखे में डाल रखा था, और वे अपने ही ख़िलाफ़ गवाही देंगे कि वे काफ़िर थे।} [6:130].

अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ जिन्नों और इन्सानों के गिरोह! क्या तुम्हारे पास नहीं आए थे}, यानी: जिस दिन हम उन्हें इकट्ठा करेंगे, हम उनसे कहेंगे (1): क्या तुम्हारे पास पैगम्बर नहीं आए थे? तो इसे हटा दिया गया है, और वे उस चीज़ का इकरार करेंगे जिसमें उनकी रुसवाई है।

"तुम्हीं में से" का अर्थ है: सृष्टि, उत्तरदायित्व और संबोधन में। चूंकि जिन्न उन लोगों में से हैं जिन्हें संबोधित किया जाता है और वे बुद्धि रखते हैं, इसलिए उसने कहा: "तुम्हीं में से"; भले ही पैगम्बर इन्सानों में से थे (2), और संबोधन में इन्सानों को प्रधानता दी गई है जैसे कि पुल्लिंग को स्त्रीलिंग पर प्रधानता दी जाती है।

इब्न अब्बास ने कहा: जिन्नों के पैगम्बर वे हैं जिन्होंने अपनी कौम तक वह बात पहुंचाई जो उन्होंने वही (ईश्वरीय संदेश) से सुनी थी; जैसा कि उसने कहा: {वे अपनी कौम की तरफ डराने वाले बनकर लौटे} [अल-अहक़ाफ़: 29] (3)।

मुक़ातिल और अल-दह्हाक ने कहा: अल्लाह ने जिन्नों में से पैगम्बर भेजे जैसे उसने इन्सानों में से भेजे (4)।

मुजाहिद ने कहा: पैगम्बर इन्सानों में से हैं, और डराने वाले (नज़ीर) जिन्नों में से हैं; फिर उन्होंने पढ़ा: {अपनी कौम की तरफ डराने वाले बनकर} (5)। इब्न अब्बास के कथन का यही अर्थ है, और यही सही है जैसा कि "अल-अहक़ाफ़" में आगे स्पष्ट किया जाएगा।

अल-कल्बी ने कहा: मुहम्मद ﷺ के भेजे जाने से पहले, पैगम्बर इन्सानों और जिन्नों दोनों के लिए एक साथ भेजे जाते थे (6)।

---

(1) उसका कहना: उनके लिए, (म) से। (2) इ'राब अल-क़ुरआन 2/96, और मानी अल-क़ुरआन; दोनों अल-नह्हाह द्वारा 2/492। (3) अल-नह्हाह द्वारा मानी अल-क़ुरआन 2/492, और इब्न अब्बास का कथन अल-तबरी द्वारा 9/561 में उद्धृत किया गया है। (4) मुक़ातिल का कथन अबू अल-लैथ ने

अपनी तफ़सीर 1/514 में और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 3/125 में उद्धृत किया है, और अल-दह्हाक का कथन अल-तबरी द्वारा 9/560 में उद्धृत किया गया है। (5) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 2/323 में और अल-बग़वी द्वारा अपनी तफ़सीर 2/131 में उद्धृत। (6) अल-ज़मख़्शारी द्वारा अल-कश्शाफ़ 2/51 में, और अल-तबरसी द्वारा मजमा अल-बयान 8/199 में, और अबू हय्यान द्वारा अल-बहर अल-मुहीत 4/223 में इन शब्दों के साथ उद्धृत: मुहम्मद ﷺ के भेजे जाने से पहले पैगम्बरों को इन्सानों और जिन्नों के पास भेजा जाता था, और अल्लाह के रसूल ﷺ को इन्सानों और जिन्नों के पास भेजा गया, तफ़सीर अल-बग़वी 2/131 देखें।

۳۱ سورة الانعام: آیت ۱۳۰

قولہ تعالی: ﴿يَمَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِّنكُمْ يَقُصُّونَ عَلَيْكُمْ ءَايَتِي وَيُنذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا قَالُوا شَهِدْنَا عَلَى أَنفُسِنَا وَغَرَّتْهُمُ الْحَيَوةُ الدُّنْيَا وَشَهِدُوا عَلَى أَنفُسِهِمْ أَنَّهُمْ كَانُوا كَفِرِينَ ١٣٠﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اے جنوں اور انسانوں کے گروہ! کیا تمہارے پاس تم ہی میں سے رسول نہیں آئے تھے جو تمہیں میری آیتیں سناتے تھے اور تمہیں تمہارے اس دن کی ملاقات سے ڈراتے تھے؟ وہ کہیں گے، "ہم اپنے ہی خلاف گواہی دیتے ہیں"؛ اور انہیں دنیاوی زندگی نے دھوکے میں ڈال رکھا تھا، اور وہ خود اپنے خلاف گواہی دیں گے کہ وہ کافر تھے۔﴾ [6:130]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے جنوں اور انسانوں کے گروہ! کیا تمہارے پاس نہیں آئے تھے﴾، یعنی: جس دن ہم انہیں جمع کریں گے، ہم ان سے کہیں گے (1): کیا تمہارے پاس رسول نہیں آئے تھے؟ تو اسے حذف کر دیا گیا ہے، پس وہ اس بات کا اعتراف کریں گے جس میں ان کی رسوائی ہے۔

اور "تم ہی میں سے" کا مطلب ہے: تخلیق، تکلیف (ذمہ داری) اور خطاب میں۔ چونکہ جن ان لوگوں میں سے ہیں جنہیں خطاب کیا جاتا ہے اور وہ عقل رکھتے ہیں، اس لیے اس نے فرمایا: "تم ہی میں سے"؛ اگرچہ رسول انسانوں میں سے تھے (2)، اور خطاب میں انسانوں کو غلبہ دیا گیا ہے جس طرح مذکر کو مؤنث پر غلبہ دیا جاتا ہے۔

اور ابن عباس نے فرمایا: جنوں کے رسول وہ ہیں جنہوں نے اپنی قوم تک وہ بات پہنچائی جو انہوں نے وحی سے سنی تھی؛ جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿وہ اپنی قوم کی طرف ڈرانے والے بن کر لوٹے﴾ [الاحقاف: ۲۹] (۳)۔

اور مقاتل اور ضحاک نے کہا: اللہ نے جنوں میں سے رسول بھیجے جس طرح انسانوں میں سے بھیجے (۴)۔

اور مجاہد نے کہا: رسول انسانوں میں سے ہیں، اور ڈرانے والے (نذیر) جنوں میں سے ہیں؛ پھر انہوں نے پڑھا: ﴿اپنی قوم کی طرف ڈرانے والے بن کر﴾ (۵)۔ یہی ابن عباس کے قول کا مطلب ہے، اور یہی صحیح ہے جیسا کہ "الاحقاف" میں اس کی وضاحت آئے گی۔

اور کلبی نے کہا: محمد ﷺ کی بعثت سے پہلے رسول انسانوں اور جنوں دونوں کی طرف بھیجے جاتے تھے (۶)۔

---

(۱) قولہ: ان کے لیے، (م) سے۔ (۲) اعراب القرآن ۲/۹۶، اور معانی القرآن؛ دونوں نحاس کے ہیں ۲/۴۹۲۔ (۳) معانی القرآن لنحاس ۲/۴۹۲، اور ابن عباس کے قول کو طبری نے ۹/۵۶۱ میں نکالا ہے۔ (۴) مقاتل کا قول ابو اللیث نے اپنی تفسیر ۱/۵۱۴ میں، اور ابن جوزی نے زاد المسیر ۳/۱۲۵ میں ذکر کیا ہے، اور ضحاک کے قول کو طبری نے ۹/۵۶۰ میں نکالا ہے۔ (۵) اسے واحدی نے الوسیط ۲/۳۲۳ میں، اور بغوی نے اپنی تفسیر ۲/۱۳۱ میں ذکر کیا ہے۔ (۶) اسے زمخشری نے الکشاف ۲/۵۱ میں، اور طبرسی نے مجمع البیان ۸/۱۹۹ میں، اور ابو حیان نے البحر المحیط ۴/۲۲۳ میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے: محمد ﷺ کی بعثت سے پہلے رسول انسانوں اور جنوں کی طرف بھیجے جاتے تھے، اور رسول اللہ ﷺ انسانوں اور جنوں کی طرف بھیجے گئے، اور دیکھئے تفسیر بغوی ۲/۱۳۱۔

I said: And this is not correct, rather in Sahih Muslim (1) from the Hadith of Jabir bin Abdullah Al-Ansari, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "I have been given five things which were not given to any prophet before me: every prophet used to be sent to his people specifically, but I have been sent to every red and black." The Hadith. According to what will come in its explanation in "Al-Ahqaf". Ibn Abbas said: The Messengers used to be sent to mankind, and Muhammad ﷺ was sent to jinn and mankind; mentioned by Abu al-Layth al-Samarqandi (2).

It was said: A group of jinn listened to the Prophets, then they returned to their people and informed them, as was the case with our Prophet, peace and blessings be upon him. So they are called: Messengers of Allah, even if their sending was not explicitly stated (3). And in the Revelation: {Out of them both come out pearl and coral} [Ar-Rahman: 22], meaning: from one of them, for it only comes out from salt water, not fresh; likewise, the Messengers are from mankind, not from jinn; so the meaning of "from among you" means: from one of you, and this was permissible because both were mentioned previously (4).

It was said: The Messengers were placed in the wording as being from everyone only because the two heavy groups (mankind and jinn) are gathered on the plain of Resurrection, and judgment is upon them to the exclusion of other creation; so when they were in that plain in one accounting regarding reward and punishment, they were addressed that day with a single address as if they were one group; because the start (5) of their creation was for worship, and reward and punishment are based on worship, and because the jinn's origin is from a smokeless flame of fire, while our origin is from dust, and their creation is different from ours; so among them are believers and disbelievers. Our enemy Iblis is an enemy to them, he is hostile to their believers and loyal to their disbelievers. Among them are people (6) of whims: Shiites, Qadaris, and Murji'ites who recite our book. Allah described them in Surah Al-Jinn [11 and 14] by His saying: {And that among us are Muslims (who have submitted to Allah) and among us are the unjust} and {And that among us are the righteous, and among us are those otherwise; we were of divided ways}.

(1) Number (521), and previously 4/258. (2) In his Tafsir 1/514, and also mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 3/125. (3) Tafsir al-Razi 13/195. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/292, and Tafsir al-Baghawi 2/132. (5) In (Kh) and (Z): because the beginning,

and in (D) and (Zh): because it is the beginning, and the established version is from (M). (6) The word: people, from (Zh).

सूरह अल-अनआम: आयत १३० | ३२

मैंने कहा: और यह सही नहीं है, बल्कि सही मुस्लिम (१) में जाबिर बिन अब्दुल्ला अल-अंसारी की हदीस से है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मुझे पाँच चीज़ें दी गई हैं जो मुझसे पहले किसी नबी को नहीं दी गईं: हर नबी विशेष रूप से अपनी कौम की ओर भेजा जाता था, और मुझे हर लाल और काले (इंसान और जिन्न) की ओर भेजा गया है।" हदीस। जैसा कि "अल-अहकाफ" में इसके स्पष्टीकरण में आएगा। इब्न अब्बास ने कहा: रसूलों को इंसानों की ओर भेजा जाता था, और मुहम्मद ﷺ को जिन्न और इंसानों दोनों की ओर भेजा गया; इसका उल्लेख अबू अल-लैथ अल-समरकंदी (२) ने किया है।

कहा गया है: जिन्न के एक समूह ने नबियों की बात सुनी, फिर वे अपनी कौम के पास लौटे और उन्हें खबर दी, जैसा कि हमारे नबी ﷺ के मामले में हुआ था। तो उन्हें कहा जाता है: अल्लाह के रसूल, भले ही उनके भेजे जाने का स्पष्ट उल्लेख न हो (३)। और वही (क़ुरआन) में है: {उन दोनों से मोती और मूँगे निकलते हैं} [अर-रहमान: २२] यानी: उन दोनों में से एक से, क्योंकि वे केवल खारे पानी से निकलते हैं, मीठे से नहीं; इसी तरह, रसूल इंसानों में से हैं, जिन्न में से नहीं; इसलिए "तुम में से" का अर्थ है: तुम दोनों समूहों में से किसी एक से, और यह जायज़ था क्योंकि दोनों का उल्लेख पहले हो चुका था (४)।

कहा गया है: रसूलों को सबके लिए संबोधित शब्द में इसलिए रखा गया क्योंकि दोनों भारी समूह (इंसान और जिन्न) कयामत के मैदान में इकट्ठा होंगे, और हिसाब उन्हीं पर है न कि बाकी सृष्टि पर; इसलिए जब वे उस मैदान में इनाम और सज़ा के मामले में एक ही हिसाब में थे, तो उन्हें उस दिन एक ही संबोधन से संबोधित किया गया जैसे कि वे एक ही समूह हों; क्योंकि उनके निर्माण की शुरुआत (५) इबादत के लिए थी, और इनाम और सज़ा इबादत पर आधारित है, और क्योंकि जिन्न का मूल आग की लपटों से है, और हमारा मूल मिट्टी से है, और उनका निर्माण हमारे निर्माण से अलग है; इसलिए उनमें मोमिन और काफिर दोनों हैं। हमारा दुश्मन इब्लीस उनका भी दुश्मन है, वह उनके मोमिनों से दुश्मनी करता है और उनके काफिरों का साथ देता है। उनमें अपनी मनमर्जी के लोग (६) भी हैं: शिया, क़दरिया और मुर्जिया जो हमारी किताब पढ़ते हैं। अल्लाह ने सूरह अल-जिन्न [११ और १४] में उनके बारे में फरमाया: {और यह कि हममें से कुछ आज्ञाकारी हैं और हममें से कुछ अन्यायी हैं} और {और यह कि हममें से कुछ नेक हैं और हममें से कुछ इसके अलावा हैं; हम अलग-अलग रास्तों पर थे}।

(१) संख्या (५२१), और पहले ४ / २५८। (२) उनकी तफ़सीर १ / ५१४ में, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर ३ / १२५ में भी इसका उल्लेख किया है। (३) तफ़सीर अल-राज़ी १३ / १९५। (४) अल-ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-क़ुरआन २ / २९२, और तफ़सीर अल-बगवी २ / १३२। (५) (ख) और (ज़) में: क्योंकि शुरुआत, और (द) और (ज़) में: क्योंकि यह शुरुआत है, और स्थापित पाठ (म) से है। (६) शब्द: लोग, (ज़) से।

میں نے کہا: اور یہ صحیح نہیں ہے، بلکہ صحیح مسلم (۱) میں جابر بن عبداللہ انصاری کی حدیث سے ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "مجھے پانچ چیزیں دی گئی ہیں جو مجھ سے پہلے کسی نبی کو نہیں دی گئیں: ہر نبی خاص طور پر اپنی قوم کی طرف بھیجا جاتا تھا، اور میں ہر سرخ و سیاہ کی طرف بھیجا گیا ہوں۔" حدیث۔ جیسا کہ "الاحقاف" میں اس کی وضاحت میں آئے گا۔ ابن عباس نے کہا: رسولوں کو انسانوں کی طرف بھیجا جاتا تھا، اور محمد ﷺ کو جن و انس دونوں کی طرف بھیجا گیا؛ اسے ابو اللیث سمرقندی (۲) نے ذکر کیا ہے۔

کہا گیا ہے: جنوں کی ایک جماعت نے انبیاء کی بات سنی، پھر وہ اپنی قوم کی طرف لوٹے اور انہیں خبر دی، جیسا کہ ہمارے نبی ﷺ کے معاملے میں ہوا۔ تو انہیں کہا جاتا ہے: اللہ کے رسول، اگرچہ ان کی رسالت کی صراحت نہیں کی گئی (۳)۔ اور وحی (قرآن) میں ہے: {ان دونوں سے موتی اور مونگے نکلتے ہیں} [الرحمن: ۲۲] یعنی: ان دونوں میں سے ایک سے، کیونکہ وہ صرف نمکین پانی سے نکلتے ہیں، میٹھے سے نہیں؛ اسی طرح رسول انسانوں میں سے ہیں، جنوں میں سے نہیں؛ تو "تم میں سے" کا مطلب ہے: تم دونوں گروہوں میں سے کسی ایک سے، اور یہ جائز تھا کیونکہ دونوں کا تذکرہ پہلے ہو چکا تھا (۴)۔

کہا گیا ہے: رسولوں کو سب کے لیے مشترک لفظ میں اس لیے رکھا گیا کیونکہ ثقلین (جن و انس) قیامت کے میدان میں جمع ہوں گے، اور حساب مخلوق کے بجائے انہی پر ہے؛ چنانچہ جب وہ اس میدان میں ثواب و عذاب کے معاملے میں ایک ہی حساب میں ہوئے، تو انہیں اس دن ایک ہی خطاب سے مخاطب کیا گیا جیسے وہ ایک ہی جماعت ہوں؛ کیونکہ ان کی تخلیق کی ابتدا (۵) بندگی کے لیے تھی، اور ثواب و عذاب بندگی پر ہے، اور اس لیے کہ جنوں کی اصل آگ کے شعلے سے ہے،

اور ہماری اصل مٹی سے ہے، اور ان کی تخلیق ہماری تخلیق سے الگ ہے؛ چنانچہ ان میں مومن اور کافر (دونوں) ہیں۔ ہمارا دشمن ابلیس ان کا بھی دشمن ہے، وہ ان کے مومن سے دشمنی رکھتا ہے، اور ان کے کافر کا ساتھ دیتا ہے۔ ان میں خواہشات والے لوگ (۶) بھی ہیں: شیعہ، قدریہ اور مرجئہ جو ہماری کتاب پڑھتے ہیں۔ اللہ نے سورہ جن [۱۱ اور ۱۴] میں ان کے بارے میں وصف بیان کیا ہے: {اور یہ کہ ہم میں سے کچھ فرمانبردار ہیں اور ہم میں سے کچھ ظالم ہیں} اور {اور یہ کہ ہم میں سے کچھ نیک ہیں اور ہم میں سے کچھ اس کے سوا ہیں؛ ہم مختلف گروہ تھے}۔

(۱) نمبر (۵۲۱)، اور پہلے ۴ / ۲۵۸۔ (۲) اپنی تفسیر ۱ / ۵۱۴ میں، اور ابن جوزی نے زاد المسیر ۳ / ۱۲۵ میں بھی اس کا ذکر کیا ہے۔ (۳) تفسیر رازی ۱۳ / ۱۹۵۔ (۴) معانی القرآن للزجاج ۲ / ۲۹۲، اور تفسیر بغوی ۲ / ۱۳۲۔ (۵) (خ) اور (ز) میں: کیونکہ ابتدا، اور (د) اور (ظ) میں: کیونکہ یہ ابتدا ہے، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (۶) لفظ: اہل، (ظ) سے۔

Surah Al-An'am: Verses 130 - 131 33

...according to what will be explained there. "{who relate}" is in the position of nominative (raf') as an adjective for 'messengers'(1). "{They said: 'We bear witness against ourselves'}" i.e., we bear witness that they conveyed [the message]. "{and the life of this world deluded them}" It is said: this is a discourse from Allah to the believers; meaning: indeed, these people were deluded by the worldly life, i.e., it deceived them, and they thought it would last, and they feared its cessation from them if they believed. "{and they bore witness against themselves}", i.e., they confessed their disbelief(2). Muqatil said: This is when their limbs witnessed against them for their polytheism and what they used to do(3). The Almighty's saying: "{That is because your Lord would not destroy the cities for wrongdoing while their people were unaware (131)}" His saying: "{That}" is in the position of nominative (raf') according to Sibawayh, meaning: the matter is that. And "an" (أن) is shortened from the heavy form (anna), meaning: we only did this to them because I would not destroy cities for wrongdoing(4), i.e., due to their polytheism before sending messengers to them, so they would say: No bringer of good tidings or a warner has come to us. It is said: I would not destroy cities because of the polytheism of those among them who associated others with Allah(5); so it is like: "{and no bearer of burdens will bear the burden of another}" [Fatir: 18]. If He had destroyed them before sending the messengers, He has the right to do what He wills. And Jesus said: "{If You should punish them - indeed they are Your servants}" [Al-Ma'idah: 118], as mentioned before. Al-Farra'(6) allowed "dhalika" (that) to be in the position of accusative (nasb), meaning: He did that to them because He would not destroy the cities for wrongdoing.

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/96. (2) Tafsir al-Razi 13/196, and al-Muharrar al-Wajiz 2/347. (3) Tafsir al-Baghawi 2/132, and Tafsir al-Wahidi 2/352, and his saying: "and what they used to do" is from (m). (4) In (kh), (d), (z), and (m): "for their wrongdoing", and the confirmed version is from (z), which matches the I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/96, and the speech is similar to it, and Sibawayh's view was also mentioned by al-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an 2/292, and we did not find it in the Book. (5) Tafsir al-Tabari 9/563, and Tafsir al-Baghawi 2/132. (6) In Ma'ani al-Qur'an 1/355, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/96, and from it the author quoted, see Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/292-293, and al-Bayan by Ibn al-Anbari 1/340.

सूरह अल-अनाम: आयतें 130 - 131 33

...जैसा कि वहां स्पष्ट किया जाएगा। "{जो बयान करते हैं}" 'रसूलों' के लिए विशेषण के रूप में रफ़अ (कर्ता कारक) के स्थान पर है(1)। "{वे कहेंगे: 'हमने अपने विरुद्ध गवाही दी'}" यानी: हमने गवाही दी कि उन्होंने संदेश पहुँचा दिया। "{और दुनियावी ज़िंदगी ने उन्हें धोखे में रखा}" कहा गया है: यह अल्लाह की ओर से ईमान वालों के लिए संबोधन है; यानी: बेशक, इन लोगों को दुनियावी ज़िंदगी ने धोखे में डाल दिया, यानी: इसने उन्हें धोखा दिया, और उन्होंने सोचा कि यह हमेशा बनी रहेगी, और उन्हें डर था कि अगर वे ईमान ले आए तो यह उनसे छिन जाएगी। "{और उन्होंने अपने विरुद्ध गवाही दी}", यानी: उन्होंने अपने कुफ्र (अविश्वास) को स्वीकार किया(2)। मुकातिल ने कहा: यह तब है जब उनके अंगों ने उनके शिर्क(बहुदेववाद) और उनके द्वारा किए गए कार्यों के लिए उनके विरुद्ध गवाही दी(3)। अल्लाह तआला का कथन: "{यह इसलिए है कि आपका रब बस्तियों को उनके अन्याय के कारण नष्ट नहीं करता जबकि उनके निवासी अनजान हों (131)}" उनका कथन: "{यह}" सीबवैह के अनुसार रफ़अ के स्थान पर है, यानी: बात यह है। और "अन" (أن) भारी रूप (अन्ना) का संक्षिप्त रूप है, यानी: हमने उनके साथ ऐसा इसलिए किया; क्योंकि मैं बस्तियों को अन्याय के कारण नष्ट नहीं करता था(4), यानी: उनके पास रसूलों को भेजने से पहले उनके शिर्क के कारण, ताकि वे यह न कहें: हमारे पास कोई खुशखबरी देने वाला या डराने वाला नहीं आया। और कहा गया है: मैं बस्तियों को उनमें से शिर्क करने वालों के शिर्क के कारण नष्ट नहीं करता था(5); तो यह इसके समान है: "{और कोई बोझ उठाने वाला दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा}" [फ़ातिर: 18]। और यदि वह रसूलों को भेजने से पहले उन्हें नष्ट कर देता, तो उसे वह करने का अधिकार है जो वह चाहता है। और ईसा ने कहा था: "{यदि तू उन्हें दंड दे, तो वे तेरे ही दास हैं}" [अल-माइदा: 118], और यह पहले आ चुका है। अल-फर्रा(6) ने "दालिका" (यह) को नसब (कर्म कारक) के स्थान पर होने की अनुमति दी, जिसका अर्थ है: उनके साथ ऐसा किया गया; क्योंकि वह बस्तियों को अन्याय के कारण नष्ट नहीं करता था।

---

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 2/96 द्वारा। (2) तफ़सीर अल-राज़ी 13/196, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/347। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 2/132, और तफ़सीर अल-वाहिदी 2/352, और उनका कहना: "और जो वे करते थे", (एम) से है। (4) (ख), (द), (ज़), और (म) में: "उनके अन्याय के कारण", और पुष्ट संस्करण (ज़) से है, जो इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 2/96 के अनुरूप है, और भाषण इसी तरह से है, और सीबवैह के दृष्टिकोण का उल्लेख अल-ज़ज्जाज ने म'आनी अल-कुरान 2/292 में भी किया था, और हमें यह पुस्तक में नहीं मिला। (5) तफ़सीर अल-तबरी 9/563, और

तफ़सीर अल-बग़वी 2/132। (6) म'आनी अल-कुरान 1/355 में, और इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 2/96 द्वारा, और वहां से लेखक ने उद्धृत किया है, अल-ज़ज्जाज द्वारा म'आनी अल-कुरान 2/292 - 293 देखें, और इब्न अल-अनबारी द्वारा अल-बयान 1/340।

سورة الانعام: آیات 130 - 131 33

...جیسا کہ وہاں اس کا بیان آئے گا۔ ﴿ يَقُصُّونَ ﴾ 'رسل' کی صفت ہونے کی وجہ سے محلِ رفع میں ہے(1)۔ ﴿ قَالُوا شَهِدْنَا عَلَى أَنفُسِنَا ﴾ یعنی: ہم گواہی دیتے ہیں کہ انہوں نے (پیغام) پہنچا دیا تھا۔ ﴿ وَغَرَّتْهُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا ﴾ کہا گیا: یہ اللہ کی طرف سے مومنوں کے لیے خطاب ہے؛ یعنی: یقیناً ان لوگوں کو دنیاوی زندگی نے دھوکے میں ڈال دیا، یعنی: اس نے انہیں فریب دیا، اور انہوں نے سمجھا کہ یہ ہمیشہ رہے گی، اور انہیں ڈر تھا کہ اگر وہ ایمان لے آئے تو یہ ان سے چھن جائے گی۔ ﴿ وَشَهِدُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ ﴾، یعنی: انہوں نے اپنے کفر کا اعتراف کر لیا(2)۔ مقاتل نے کہا: یہ اس وقت ہے جب اعضاء نے ان کے شرک اور ان کے اعمال کی ان کے خلاف گواہی دی(3)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ ذَٰلِكَ أَنْ لَمْ يَكُنْ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرَىٰ بِظُلْمٍ وَأَهْلُهَا غَافِلُونَ (131) ﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ ذَٰلِكَ ﴾ سیبویہ کے نزدیک محلِ رفع میں ہے، یعنی: معاملہ یہ ہے۔ اور «أن» مخففہ من الثقیلہ ہے، یعنی: ہم نے ان کے ساتھ یہ اس لیے کیا؛ کیونکہ میں بستیوں کو ظلم کی وجہ سے ہلاک کرنے والا نہیں تھا(4)، یعنی: ان کی طرف رسولوں کے بھیجنے سے پہلے ان کے شرک کی وجہ سے، تاکہ وہ یہ نہ کہیں: ہمارے پاس کوئی خوشخبری دینے والا یا ڈرانے والا نہیں آیا۔ اور کہا گیا: میں بستیوں کو ان میں سے شرک کرنے والوں کے شرک کی وجہ سے ہلاک کرنے والا نہیں تھا(5)؛ پس یہ اس کی مانند ہے: ﴿ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ ﴾ [فاطر: 18]۔ اور اگر وہ رسولوں کی بعثت سے پہلے انہیں ہلاک کر دیتا تو اسے اختیار ہے کہ جو چاہے کرے۔ اور عیسیٰ علیہ السلام نے کہا: ﴿ إِن تُعَذِّبْهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ ﴾ [المائدہ: 118]، اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔ اور فراء(6) نے «ذلك» کے محلِ نصب میں ہونے کو جائز قرار دیا، معنی ہے: ان کے ساتھ یہ اس لیے کیا گیا؛ کیونکہ وہ بستیوں کو ظلم کے ساتھ ہلاک نہیں کرتا تھا۔

(1) اعراب القرآن للنحاس 96/2۔ (2) تفسیر الرازی 196/13، اور المحرر الوجیز 347/2۔ (3) تفسیر البغوی 132/2، اور تفسیر الواحدی 352/2، اور ان کا قول: "وبما کانوا یعملون"، (م) سے ہے۔ (4) (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں: "بظلمهم" ہے، اور ثابت شدہ عبارت (ظ) سے ہے، جو اعراب القرآن للنحاس 96/2 کے موافق ہے، اور کلام اسی کی مانند ہے، اور سیبویہ کا قول زجاج نے معانی القرآن 292/2 میں بھی ذکر کیا ہے، اور ہمیں یہ 'الکتاب' میں نہیں ملا۔ (5) تفسیر الطبری 563/9، اور تفسیر البغوی 132/2۔ (6) معانی القرآن 355/1 میں، اور اعراب القرآن للنحاس 96/2 میں، اور مصنف نے اسی سے نقل کیا ہے، اور دیکھئے معانی القرآن للزجاج 292/2 - 293، اور البیان لابن الانباری 340/1۔

34 Surah Al-An'am, Verses 132 - 133

His saying, Exalted is He: {And for each are degrees for what they have done. And your Lord is not unaware of what they do. [132]}

His saying, Exalted is He: {And for each are degrees for what they have done} means: from the jinn and mankind; as He said in another verse: {Those are the ones upon whom the word [i.e., decree] has come into effect among nations which had passed on before them of jinn and mankind. Indeed, they were losers}, then He said: {And for each are degrees for what they have done, and that He may fully compensate them for their deeds, and they will not be wronged} [Al-Ahqaf: 18-19]. This indicates that the obedient among the jinn are in Paradise, and the disobedient among them are in the Fire, just like humans. This is the most correct view held on the matter, so know it. And the meaning of "for each are degrees" is: for every worker of obedience there are degrees in reward. And for every worker of disobedience there are depths (darkat) in punishment (1). {And your Lord is not unaware} means: He is not distracted or forgetful. Negligence (ghaflah) is for something to escape you because of being occupied with something else. {of what they do}: Ibn 'Amir read it with 't' (ta'malun - what you do), while the rest read it with 'y' (ya'malun - what they do) (2).

His saying, Exalted is He: {And your Lord is the Self-Sufficient, the possessor of mercy. If He wills, He can do away with you and give succession after you to whomever He wills, just as He produced you from the descendants of another people. [133]}

His saying, Exalted is He: {And your Lord is the Self-Sufficient} means: from His creation and from their deeds. {the possessor of mercy} means: towards His allies and those who obey Him. {If He wills, He can do away with you} by causing death and eradication through punishment. {and give succession after you to whomever He wills} means: another creation that is better than you and more obedient (3). {just as He produced you from the descendants of another people}: the 'kaf' (as) is in the position of nasb, meaning: He will give succession after you to whomever He wills, a succession similar to how He produced you (4), and its counterpart is: {If He wills, He can do away with you, O people, and bring others}.

(1) An-Nukat wal-'Uyun 2/172, and Zad al-Masir 3/126. (2) As-Sab'ah p. 269, and At-Taysir p. 107. (3) Tafsir Abi al-Layth 1/514 - 515, Al-Wasit 2/324, and Tafsir al-Baghawi 2/132. (4) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/96.

34 सूरा अल-अनआम, आयतें 132 - 133

अल्लाह तआला का कहना: {और प्रत्येक के लिए उनके कर्मों के अनुसार दरजे हैं। और तुम्हारा रब उससे बेखबर नहीं है जो वे करते हैं। [132]}

अल्लाह तआला का कहना: {और प्रत्येक के लिए उनके कर्मों के अनुसार दरजे हैं} यानी: जिन्न और इंसानों में से; जैसा कि उसने एक दूसरी आयत में कहा है: {ये वे लोग हैं जिन पर अल्लाह का फैसला सच हो गया, उन उम्मतों के साथ जो उनसे पहले जिन्न और इंसानों में से गुज़र चुकी हैं। बेशक वे घाटे में रहने वाले थे}, फिर फ़रमाया: {और प्रत्येक के लिए उनके कर्मों के अनुसार दरजे हैं, ताकि वह उन्हें उनके कर्मों का पूरा बदला दे और उन पर ज़ुल्म नहीं किया जाएगा} [अल-अहक़ाफ़: 18-19]। इसमें इस बात का सबूत है कि जिन्न में से जो आज्ञाकारी हैं वे जन्नत में होंगे, और जो अवज्ञाकारी हैं वे जहन्नुम में होंगे; बिल्कुल इंसानों की तरह। इस बारे में कही गई बातों में यह सबसे सही है, इसलिए इसे जान लो। "और प्रत्येक के लिए दरजे हैं" का अर्थ है: आज्ञाकारिता के प्रत्येक कार्यकर्ता के लिए इनाम में दरजे (श्रेणियाँ) हैं। और अवज्ञा के प्रत्येक कार्यकर्ता के लिए सज़ा में दरकात (नीचे की श्रेणियाँ) हैं (1)। {और तुम्हारा रब बेखबर नहीं है} यानी: वह न तो गफ़लत में है और न ही भूलने वाला है। 'गफ़लत' का मतलब है कि किसी दूसरी चीज़ में व्यस्त होने के कारण कोई चीज़ आपके ध्यान से निकल जाए। {जो वे करते हैं}: इब्न आमिर ने इसे 'त' (ता'मलून) के साथ पढ़ा है, और बाकियों ने 'य' (या'मलून) के साथ (2)।

अल्लाह तआला का कहना: {और तुम्हारा रब बेनियाज़ (स्वयं-पूर्ण) है, रहमत वाला है। अगर वह चाहे तो तुम्हें ले जाए और तुम्हारे बाद जिसे चाहे तुम्हारा उत्तराधिकारी बना दे, जैसा कि उसने तुम्हें दूसरे लोगों की नस्ल से पैदा किया है। [133]}

अल्लाह तआला का कहना: {और तुम्हारा रब बेनियाज़ है} यानी: अपनी मखलूक (सृष्टि) से और उनके कर्मों से। {रहमत वाला} यानी: अपने चाहने वालों और आज्ञाकारियों के लिए। {अगर वह चाहे तो तुम्हें ले जाए} मौत के ज़रिए या अज़ाब के ज़रिए समूल नष्ट करके। {और तुम्हारे बाद जिसे चाहे तुम्हारा उत्तराधिकारी बना दे} यानी: कोई दूसरी मखलूक जो तुमसे बेहतर और ज़्यादा आज्ञाकारी हो (3)। {जैसा कि उसने तुम्हें दूसरे लोगों की नस्ल से पैदा किया है}: इसमें 'काफ़' (जैसा) नसब की स्थिति में है, यानी: वह तुम्हारे बाद जिसे चाहेगा उत्तराधिकारी बनाएगा, वैसा ही उत्तराधिकार जैसा

उसने तुम्हें पैदा किया था (4), और इसकी मिसाल है: {अगर वह चाहे तो ऐ लोगों! तुम्हें ले जाए और दूसरों को ले आए}।

(1) अन-नुकात वल-उयून 2/172, और ज़ाद अल-मसीर 3/126। (2) अस-सबा'ह पृ. 269, और अत-तयसीर पृ. 107। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/514 - 515, अल-वसीत 2/324, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/132। (4) इ'राब अल-कुरआन लिन-नह़्हास 2/96।

34 سورہ الانعام، آیات 132 - 133

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہر ایک کے لیے ان کے اعمال کے مطابق درجے ہیں۔ اور آپ کا رب اس سے بے خبر نہیں جو وہ کرتے ہیں۔ [132]}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہر ایک کے لیے ان کے اعمال کے مطابق درجے ہیں} یعنی: جن اور انسانوں میں سے؛ جیسا کہ اس نے دوسری آیت میں فرمایا: {یہی وہ لوگ ہیں جن پر اللہ کا فیصلہ سچ ہو گیا، ان امتوں کے ساتھ جو ان سے پہلے جنوں اور انسانوں میں سے گزر چکی ہیں۔ بے شک وہ خسارہ پانے والے تھے}، پھر فرمایا: {اور ہر ایک کے لیے ان کے اعمال کے مطابق درجے ہیں، تاکہ وہ انہیں ان کے اعمال کا پورا بدلہ دے اور ان پر ظلم نہیں کیا جائے گا} [الاحقاف: 18-19]۔ اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ جنوں میں سے فرمانبردار جنت میں ہوں گے، اور ان میں سے نافرمان آگ میں ہوں گے؛ بالکل انسانوں کی طرح۔ اس بارے میں جو کچھ کہا گیا ہے یہ اس میں سب سے زیادہ درست ہے، پس اسے جان لو۔ اور "ہر ایک کے لیے درجے ہیں" کا مطلب ہے: نیکی کرنے والے ہر شخص کے لیے ثواب میں درجات ہیں۔ اور گناہ کرنے والے ہر شخص کے لیے عذاب میں درکات (نیچے کے درجے) ہیں (1)۔ {اور آپ کا رب بے خبر نہیں} یعنی: وہ نہ تو غافل ہے اور نہ ہی بھولنے والا۔ 'غفلت' کا مطلب یہ ہے کہ کسی دوسری چیز میں مشغولیت کی وجہ سے کوئی چیز آپ کے ذہن سے نکل جائے۔ {جو وہ کرتے ہیں}: ابن عامر نے اسے 'ت' (تعملون) کے ساتھ پڑھا ہے، باقیوں نے 'ی' (یعملون) کے ساتھ (2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور آپ کا رب بے نیاز ہے، رحمت والا ہے۔ اگر وہ چاہے تو تمہیں لے جائے اور تمہارے بعد جسے چاہے تمہارا جانشین بنا دے، جیسا کہ اس نے تمہیں دوسرے لوگوں کی نسل سے پیدا کیا ہے۔ [133]}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور آپ کا رب بے نیاز ہے} یعنی: اپنی مخلوق سے اور ان کے اعمال سے۔ {رحمت والا} یعنی: اپنے دوستوں اور فرمانبرداروں پر۔ {اگر وہ چاہے تو تمہیں لے جائے} موت کے ذریعے اور عذاب سے جڑ سے اکھاڑ کر۔ {اور تمہارے بعد جسے چاہے تمہارا جانشین بنا دے} یعنی: کوئی دوسری مخلوق جو تم سے بہتر اور زیادہ فرمانبردار ہو (3)۔ {جیسا کہ اس نے تمہیں دوسرے لوگوں کی نسل سے پیدا کیا ہے}: اس میں 'کاف' (جیسا کہ) محلِ نصب میں ہے، یعنی: وہ تمہارے بعد جسے چاہے گا جانشین بنائے گا، ویسا ہی جانشین بنانا جیسا اس نے تمہیں پیدا کیا تھا (4)، اور اس کی مثال ہے: {اے لوگو! اگر وہ چاہے تو تمہیں لے جائے اور دوسروں کو لے آئے}۔

(1) النکت والعیون 2/172، اور زاد المسیر 3/126۔ (2) السبعہ ص 269، اور التیسیر ص 107۔ (3) تفسیر ابی اللیث 1/514 - 515، والوسیط 2/324، اور تفسیر البغوی 2/132۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 2/96۔

[An-Nisa: 133]. {And if you turn away, He will substitute another people in your place} [Muhammad: 38]. So the meaning is: He will replace you with others in your place, just as you say: "I gave you a garment for your dinar"(1).

The Almighty's saying: {Indeed, what you are promised is coming, and you cannot cause failure [to Allah].}

The Almighty's saying: {Indeed, what you are promised is coming} It is possible that it comes from "aw'adtu" (threatened) regarding evil, and the verbal noun is "al-i'ad" (threatening). The intended meaning is the punishment of the Hereafter(2). And it is possible that it comes from "wa'adtu" (promised)(3) considering that the intended meaning is the Hour, in whose arrival there is both good and evil, but good is predominant. Its meaning was narrated from Al-Hasan(4). {and you cannot cause failure [to Allah]}, meaning: escaping; it is said: "so-and-so incapacitated me," meaning: he escaped me and overcame me(5).

The Almighty's saying: {Say, "O my people, work according to your position; indeed, I am working. And you are going to know who will have the succession in the home. Indeed, the wrongdoers will not succeed."}

The Almighty's saying: {Say, "O my people, work according to your position"} and Abu Bakr read it in the plural: "makanatikum" (your positions)(6). And "al-makanah" (position) means: the way/method(7). The meaning is: remain firm in what you are upon, for I am remaining firm in what I am upon. If it is asked: how is it permissible for them to be commanded to remain firm in what they are upon while they are disbelievers? The answer is: this is a threat; just as the Almighty said: {So let them laugh a little and weep much} [At-Tawbah: 82], and this is indicated by: {And you are going to know who will have the succession in the home}(8). That is:

---

(1) Tafsir al-Tabari 9/65. (2) Tafsir Abi al-Layth 1/515. (3) Al-Wasit by Al-Wahidi 2/324. (4) Tafsir al-Razi 13/202. (5) Majaz al-Qur'an by Abu Ubaidah 1/206. (6) Al-Sab'ah p. 269, and Al-Taysir p. 107. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/172. (8) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 2/493, and see Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 2/293 - 294.

सूरह अल-अन'आम: आयत 133 - 135 | 35

[अन-निसा: 133]। {और यदि तुम मुँह मोड़ लोगे, तो वह तुम्हारे स्थान पर दूसरे लोगों को ले आएगा} [मुहम्मद: 38]। तो इसका अर्थ है: वह तुम्हारे स्थान पर दूसरों को बदल देगा, जैसे तुम कहते हो: "मैंने तुम्हें तुम्हारे दीनार के बदले एक कपड़ा दिया"(1)।

अल्लाह का कथन: {निस्संदेह, जिसका तुमसे वादा किया गया है, वह आने वाला है, और तुम (अल्लाह को) विवश नहीं कर सकते।}

अल्लाह का कथन: {निस्संदेह, जिसका तुमसे वादा किया गया है, वह आने वाला है} यह संभव है कि यह बुराई के संदर्भ में "अवअदतु" (धमकी दी) से आया हो, और इसका मूल शब्द "अल-इआद" (धमकाना) है। इसका अर्थ आख़िरत (परलोक) का दंड है(2)। और यह भी संभव है कि यह "वअदतु" (वादा किया)(3) से आया हो, इस विचार के साथ कि यहाँ अभिप्राय उस कयामत की घड़ी से है, जिसके आने में भलाई और बुराई दोनों हैं, लेकिन भलाई प्रबल है। इसका अर्थ अल-हसन से वर्णित है(4)। {और तुम (अल्लाह को) विवश नहीं कर सकते}, अर्थात: बच निकलने वाले; कहा जाता है: "अमुक व्यक्ति ने मुझे विवश कर दिया," अर्थात: वह मुझसे बच निकला और मुझ पर हावी हो गया(5)।

अल्लाह का कथन: {कह दो, "ऐ मेरी क़ौम के लोगो! तुम अपनी जगह पर कर्म करो, मैं भी कर्म कर रहा हूँ। शीघ्र ही तुम्हें ज्ञात हो जाएगा कि घर का अंत (सफलता) किसके पक्ष में होता है। निस्संदेह, अत्याचारी सफल नहीं होते।"}

अल्लाह का कथन: {कह दो, "ऐ मेरी क़ौम के लोगो! तुम अपनी जगह पर कर्म करो"} और अबू बक्र ने इसे बहुवचन में पढ़ा: "मकानातुकुम" (तुम्हारी जगहों/स्थितियों पर)(6)। और "अल-मकानह" का अर्थ है: तरीका/मार्ग(7)। इसका अर्थ है: तुम जिस पर हो उसी पर दृढ़ रहो, क्योंकि मैं उस पर दृढ़ हूँ जिस पर मैं हूँ। यदि यह पूछा जाए कि: उन्हें उस पर दृढ़ रहने का आदेश देना कैसे जायज़ है जिस पर वे हैं जबकि वे काफ़िर हैं? तो उत्तर यह है कि: यह एक धमकी है; जैसा कि अल्लाह ने कहा: {अतः उन्हें थोड़ा हंसना चाहिए और बहुत रोना चाहिए} [अत-तौबा: 82], और इसकी पुष्टि इससे होती है: {शीघ्र ही तुम्हें ज्ञात हो जाएगा कि घर का अंत किसके पक्ष में होता है}(8)। अर्थात:

(1) तफ़सीर अल-तबरी 9/65। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/515। (3) अल-वासित लिल-वाहिदी 2/324। (4) तफ़सीर अल-राज़ी 13/202। (5) मजाज़ अल-क़ुरआन ली अबी उबैदह 1/206। (6) अल-सब'आ पृष्ठ 269, और अल-तयसीर पृष्ठ 107। (7) अल-नुकत वल-'उयून 2/172। (8) मआनी अल-क़ुरआन लिन-नहहास 2/493, और देखें मआनी अल-क़ुरआन लिज़-ज़ज्जाज 2/293 - 294।

[النساء: ۱۳۳]۔ ﴿وَإِن تَتَوَلَّوْا يَسْتَبْدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ﴾ [محمد: ۳۸]۔ تو معنی یہ ہے کہ وہ تمہاری جگہ دوسروں کو بدل دے گا، جیسا کہ تم کہتے ہو: "میں نے تمہارے دینار کے بدلے تمہیں کپڑا دیا"(۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ مَا تُوعَدُونَ لَآتٍ وَمَا أَنتُم بِمُعْجِزِينَ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ مَا تُوعَدُونَ لَآتٍ﴾ اس کا احتمال ہے کہ یہ برائی کے سلسلے میں "أوعدت" (دھمکی دی) سے ہو، اور اس کا مصدر "الإيعاد" (دھمکانا) ہے۔ اور اس سے مراد آخرت کا عذاب ہے(۲)۔ اور اس کا بھی احتمال ہے کہ یہ "وعدت" (وعدہ کیا)(۳) سے ہو، اس بنیاد پر کہ مراد وہ قیامت کی گھڑی ہے جس کے آنے میں خیر اور شر دونوں ہیں، لیکن خیر کو غلبہ حاصل ہے۔ اس کا معنی حسن بصریؒ سے مروی ہے(۴)۔ ﴿وَمَا أَنتُم بِمُعْجِزِينَ﴾، یعنی: بچ نکلنے والے؛ کہا جاتا ہے: "فلاں نے مجھے عاجز کر دیا،" یعنی: وہ مجھ سے بچ نکلا اور مجھ پر غالب آگیا(۵)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ يَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلَىٰ مَكَانَتِكُمْ إِنِّي عَامِلٌ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ مَن تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ يَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلَىٰ مَكَانَتِكُمْ﴾ اور ابوبکر نے اسے جمع کے ساتھ پڑھا: "مکاناتکم"(۶)۔ اور "المكانة" کے معنی ہیں: طریقہ(۷)۔ اور معنی یہ ہے کہ: تم جس پر ہو اسی پر جمے رہو، میں بھی اسی پر جما ہوا ہوں جس پر میں ہوں۔ اگر یہ کہا جائے کہ: انہیں اس پر جمے رہنے کا حکم دینا کیسے جائز ہے جس پر وہ ہیں جبکہ وہ کافر ہیں؟ تو جواب یہ ہے کہ: یہ دھمکی ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَلْيَضْحَكُوا قَلِيلًا وَلْيَبْكُوا كَثِيرًا﴾ [التوبۃ: ۸۲]، اور اس پر یہ آیت دلالت کرتی ہے: ﴿فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ مَن تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِ﴾(۸)۔ یعنی:

(١) تفسير الطبرى ٩/٦٥ ـ (٢) تفسير ابى الليث ١/٥١٥ ـ (٣) الوسيط للواحدى ٢/٣٢٤ ـ (٤) تفسير الرازى ١٣/٢٠٢ ـ (٥) مجاز القرآن لابى عبيده ١/٢٠٦ ـ (٦) السبعة ص ٢٦٩، والتيسير ص ١٠٧ ـ (٧) النكت والعيون ٢/١٧٢ ـ (٨) معانى القرآن للنحاس ٢/٤٩٣، اور ديكهيں معانى القرآن للزجاج ٢/٢٩٣ ـ ٢٩٤ ـ

36 Surah Al-An'am, Verses 135 - 136

The praiseworthy end for which its possessor is praised, meaning: whoever receives victory in the land of Islam (1), and whoever inherits the earth, and whoever possesses the final abode, which is Paradise.

Al-Zajjaj (2) said: "Makanatikum (your position)": your empowerment in this world. Ibn Abbas, al-Hasan, and al-Nakha'i said: “on your side” (3). Al-Qutbi said: “in your place” (4).

{Indeed, I am working} according to my position; this was omitted because the context indicates it.

And "man" (whoever) in His saying: {whoever will have the consequence of the [final] abode} is in the objective case (nasb) meaning “the one who”, because knowledge (the verb 'know') is applied to it. It is also permissible for it to be in the nominative case (raf'); because an interrogative cannot be preceded by an operative word, so the verb is suspended (mu'allaq), meaning: you will know which of us will have the consequence of the abode (5)? Similar to His saying: {that We might make evident which of the two parties was best at calculating} [Al-Kahf: 12]. Hamza and al-Kisa'i recited: "man yakun" (whoever will be) with the 'ya' (masculine form) (6).

His (The Almighty's) saying: {And they assign to Allah from that which He created of crops and livestock a share and say, "This is for Allah," by their claim, "and this is for our partners." But what is for their "partners" does not reach Allah, while what is for Allah reaches their "partners." Evil is that which they judge. 136}

His saying: {And they assign to Allah from that which He created of crops and livestock a share} contains one point:

It is said: “dhara’a, yadhra’u, dhar’an”, meaning: He created. In the sentence there is an omission and brevity, which is: “and they assigned a share for their idols”; what follows it indicates this (7). This was among the things that Satan made attractive to them and enticed them with, until...

---

(1) Majma' al-Bayan 8/203. (2) In Ma'ani al-Qur'an 2/293. (3) The statement of Ibn Abbas was narrated by al-Tabari 9/567, and the statement of al-Hasan was cited by al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 2/173. (4) Tafsir Gharib al-Qur'an for him, p. 160. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/97, and Tafsir al-Tabari 9/568. (6) Al-Sab'ah p. 270, and al-Taysir p. 107. (7) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/493.

३६ सूरह अल-अनआम, आयत १३५ - १३६

प्रशंसनीय अंत जिसके लिए उसके स्वामी की प्रशंसा की जाती है, अर्थात: इस्लाम के क्षेत्र में जिसे विजय प्राप्त होगी (१), और जिसे पृथ्वी का उत्तराधिकार मिलेगा, और जिसे परलोक का घर मिलेगा, अर्थात: स्वर्ग।

अल-ज़ज्जाज (२) ने कहा: "मकानतिकुम (तुम्हारी स्थिति)": दुनिया में तुम्हारी सामर्थ्य। इब्न अब्बास, अल-हसन और अल-नखाई ने कहा: “तुम्हारी दिशा के अनुसार” (३)। अल-कुतबी ने कहा: “तुम्हारे स्थान के अनुसार” (४)।

{मैं काम कर रहा हूँ} अपनी स्थिति के अनुसार; यहाँ कुछ शब्दों का लोप है क्योंकि प्रसंग उन्हें स्पष्ट कर देता है।

और अल्लाह के इस कथन में 'मन' (जो कोई): {कि किसके लिए घर का परिणाम (अंतिम घर) होगा} यह 'नस्ब' (कर्म कारक) की स्थिति में है जिसका अर्थ 'वह जो' है; क्योंकि 'जानने' की क्रिया इस पर लागू होती है। यह 'रफ़' (कर्ता कारक) की स्थिति में होना भी जायज़ है; क्योंकि प्रश्नवाचक शब्दों पर उनसे पहले वाले शब्दों का प्रभाव नहीं पड़ता, इसलिए क्रिया 'मुअल्लाक' (निलंबित) मानी जाती है, अर्थात: तुम जान लोगे कि हममें से किसके लिए घर का परिणाम होगा (५)? जैसा कि उनके इस कथन में है: {ताकि हम जान लें कि दोनों समूहों में से किसने सही गणना की} [अल-कहफ़: १२]। हमजा और अल-किसाई ने "मन यकुन" को 'या' (पुल्लिंग रूप) के साथ पढ़ा है (६)।

अल्लाह तआला का कथन: {और उन्होंने अल्लाह के लिए उस चीज़ में से जो उसने पैदा की है खेती और मवेशियों में से एक हिस्सा ठहराया और अपने दावे के अनुसार कहा, "यह अल्लाह के लिए है और यह हमारे साझीदारों के लिए है।" तो जो उनके साझीदारों के लिए होता है वह अल्लाह तक नहीं पहुँचता, और जो अल्लाह के लिए होता है वह उनके साझीदारों तक पहुँचता है। बुरा है जो वे फैसला करते हैं। १३६}

उनका कथन: {और उन्होंने अल्लाह के लिए उस चीज़ में से जो उसने पैदा की है खेती और मवेशियों में से एक हिस्सा ठहराया} इसमें एक विषय है:

कहा जाता है: 'धरा यधरऊ धरअन', जिसका अर्थ है: उसने पैदा किया। इस कथन में लोप और संक्षिप्तता है, जो इस प्रकार है: "और उन्होंने अपनी मूर्तियों के लिए एक हिस्सा ठहराया"; इसके बाद

वाला वाक्य इसे दर्शाता है (७)। यह उन बातों में से था जिन्हें शैतान ने उनके लिए आकर्षक बना दिया था और उन्हें फुसलाया था, यहाँ तक कि...

---

(१) मजमा अल-बयान ८/२०३। (२) मा'नी अल-कुरान २/२९३ में। (३) इब्न अब्बास का कथन अल-तबरी ९/५६७ द्वारा उद्धृत है, और अल-हसन का कथन अल-मावर्दी द्वारा 'अल-नुकत वा अल-'उयून' २/१७३ में दिया गया है। (४) तफ़सीर गरीब अल-कुरान, पृष्ठ १६०। (५) इराब अल-कुरान अन-नहहास २/९७, और तफ़सीर अल-तबरी ९/५६८। (६) अल-सबह पृष्ठ २७०, और अत-तयसीर पृष्ठ १०७। (७) मा'नी अल-कुरान अन-नहहास २/४९३।

۳۶ سورة الانعام، آیات ۱۳۵ - ۱۳۶

وہ قابلِ ستائش انجام جس پر اس کے مالک کی تعریف کی جائے، یعنی: جسے دارِ اسلام میں نصرت حاصل ہو (۱)، اور جسے زمین کی وراثت ملے، اور جسے آخرت کا گھر ملے، یعنی: جنت۔

زجاج (۲) نے کہا: «مکانتکم»: دنیا میں تمہارا تمکن (اختیار)۔ ابنِ عباس، حسن اور نخعی نے کہا: تمہاری سمت کے مطابق (۳)۔ القتبی نے کہا: تمہارے مقام پر (۴)۔

﴿إِنِّي عَامِلٌ﴾ (میں عمل کرنے والا ہوں) اپنی جگہ پر؛ یہاں فعل حذف کر دیا گیا ہے کیونکہ سیاق و سباق اس پر دلالت کرتا ہے۔

اور «مَنْ» (جو کوئی) ان کے اس قول میں: ﴿مَنْ تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِ﴾ (جس کے لیے گھر کا انجام ہوگا) یہ 'نصب' کے محل میں 'الذی' کے معنی میں ہے؛ کیونکہ علم (جاننے کا فعل) اس پر واقع ہوتا ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ 'رفع' کے محل میں ہو؛ کیونکہ استفہام (سوال) پر اس سے پہلے والی چیز عمل نہیں کرتی، تو فعل 'معلق' ہوتا ہے، یعنی: تم جان لو گے کہ ہم میں سے کس کے لیے گھر کا انجام ہوگا (۵)؟ جیسا کہ ان کے اس قول میں ہے: ﴿لِنَعْلَمَ أَيُّ الْحِزْبَيْنِ أَحْصَى﴾ [الکہف: ۱۲] (تاکہ ہم جان لیں کہ دونوں گروہوں میں سے کس نے صحیح شمار کیا)۔ حمزہ اور کسائی نے «من یکون» کو 'یاء' کے ساتھ پڑھا ہے (۶)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَجَعَلُوا لِلَّهِ مِمَّا ذَرَأَ مِنَ الْحَرْثِ وَالْأَنْعَامِ نَصِيبًا فَقَالُوا هَذَا لِلَّهِ بِزَعْمِهِمْ وَهَذَا لِشُرَكَائِنَا فَمَا كَانَ لِشُرَكَائِهِمْ فَلَا يَصِلُ إِلَى اللَّهِ وَمَا كَانَ لِلَّهِ فَهُوَ يَصِلُ إِلَى شُرَكَائِهِمْ سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ ١٣٦﴾ (اور انہوں نے اللہ کے لیے اس کھیتی اور مویشیوں میں سے جو اس نے پیدا کیے ہیں ایک حصہ مقرر

کیا اور اپنے گمان کے مطابق کہا: 'یہ اللہ کے لیے ہے اور یہ ہمارے شریکوں کے لیے ہے۔' پس جو ان کے شریکوں کے لیے ہوتا ہے وہ اللہ تک نہیں پہنچتا، اور جو اللہ کے لیے ہوتا ہے وہ ان کے شریکوں تک پہنچ جاتا ہے۔ برا ہے وہ فیصلہ جو وہ کرتے ہیں)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَجَعَلُوا لِلَّهِ مِمَّا ذَرَأَ مِنَ الْحَرْثِ وَالْأَنْعَامِ نَصِيبًا﴾ اس میں ایک مسئلہ ہے:

کہا جاتا ہے: ذرأ یذرأ ذَرْءاً، یعنی: اس نے پیدا کیا۔ اور کلام میں حذف اور اختصار ہے، اور وہ یہ ہے: "اور انہوں نے اپنے بتوں کے لیے ایک حصہ مقرر کیا"؛ اس پر بعد والی عبارت دلالت کرتی ہے (۷)۔ اور یہ ان چیزوں میں سے تھا جسے شیطان نے ان کے لیے مزین کیا اور انہیں ورغلایا، یہاں تک کہ...

---

(۱) مجمع البیان ۲۰۳/۸۔ (۲) معاني القرآن ۲۹۳/۲ میں۔ (۳) ابنِ عباس کا قول طبری ۵۶۷/۹ نے نکالا ہے، اور حسن کا قول ماوردی نے النکت والعیون ۱۷۳/۲ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) تفسیر غریب القرآن ص ۱۶۰۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۹۷/۲، اور تفسیر طبری ۵۶۸/۹۔ (۶) السبعہ ص ۲۷۰، اور التیسیر ص ۱۰۷۔ (۷) معانی القرآن للنحاس ۴۹۳/۲۔

Surah Al-An'am: Verse 136 37

They designated a portion of their wealth for Allah, according to their claim, and a portion for their idols; this was said by Ibn Abbas, Al-Hasan, Mujahid, and Qatadah. The meaning is similar: they assigned a portion to Allah and a portion to their partners (idols). If what belonged to their partners was consumed through spending on them or their keepers, they would compensate for it from what belonged to Allah. But if what belonged to Allah was spent on guests and the needy, they would not compensate for any of it, saying: "Allah is self-sufficient and does not need it, while our partners are poor" (2). This was part of their ignorance and according to their claim. "Al-Za'm" (claim) means lying. Shurayh al-Qadi said: "Everything has a nickname, and the nickname of lying is 'they claimed'" (3). They used to lie in these matters because no religious law had been revealed regarding them.

Saeed bin Jubayr narrated from Ibn Abbas that he said: "Whoever wants to know the ignorance of the Arabs should read beyond verse one hundred and thirty of Surah Al-An'am until His saying: {Those who killed their children foolishly without knowledge have certainly lost} (4) [Al-An'am: 140]." Ibn al-Arabi (5) said: "And what he said is a correct statement, for they acted with their deficient intellects in classifying the permissible (Halal) and the forbidden (Haram) out of foolishness without knowledge or justice. That which they acted upon out of ignorance regarding the taking of gods is even greater ignorance and a larger crime; for transgression against Allah Almighty is greater than transgression against creatures. The evidence that Allah is One in His Essence, One in His Attributes, and One in His creations is clearer and more obvious than the evidence for what is Halal and what is Haram."

It was narrated that a man said to Amr bin al-Aas: "Despite the perfection of your intellects and the abundance of your wisdom, you worshipped stones!" Amr replied: "Those were intellects whose Creator had challenged/deceived them" (6).

---

(1) In (M): he said. (2) Tafsir al-Tabari 9/569-571, and Tafsir al-Razi 13/204. (3) Reported by Ibn Sa'd 6/141 and Ibn Abi Shaybah 637-638 similarly. Ibn Abi Shaybah also reported 636-637, and Ahmad (17075) from Abu Mas'ud al-Badri said: It was said to him: "What did you hear the Messenger of Allah ﷺ say about 'they claimed'?" He said: "What a wretched mount for a man it is." Its chain of transmission has an interruption (inqita'), see al-Fath 10/551. (4) Reported by al-Bukhari (3524) similarly. (5) In Ahkam al-Qur'an 2/743. (6) Reported by al-Khattabi in Gharib al-Hadith 2/486 similarly, and also by Ibn al-Jawzi in Gharib al-Hadith =

सूरह अल-अनआम: आयत 136 37

उन्होंने अपने धन का एक हिस्सा अल्लाह के लिए निर्धारित किया, अपने दावे के अनुसार, और एक हिस्सा अपने बुतों के लिए; यह इब्न अब्बास, अल-हसन, मुजाहिद और क़तादा ने कहा है। इसका अर्थ समान है: उन्होंने अल्लाह के लिए एक हिस्सा बनाया और अपने साझेदारों (बुतों) के लिए एक हिस्सा। यदि उनके साझेदारों का हिस्सा उन पर या उनके रखवालों पर खर्च होने के कारण समाप्त हो जाता, तो वे अल्लाह के हिस्से से उसकी भरपाई करते। लेकिन अगर अल्लाह का हिस्सा मेहमानों और ज़रूरतमंदों पर खर्च हो जाता, तो वे उसकी बिल्कुल भी भरपाई नहीं करते थे, यह कहते हुए: "अल्लाह इससे बेनियाज़ (आत्मनिर्भर) है, और हमारे साझेदार गरीब हैं" (2)। यह उनकी अज्ञानता और दावों का हिस्सा था। 'ज़अम' (दावा) का अर्थ झूठ बोलना है। शुरैह अल-क़ाज़ी ने कहा: "हर चीज़ का एक उपनाम होता है, और झूठ का उपनाम 'उन्होंने दावा किया' (ज़अमू) है" (3)। वे इन चीज़ों में झूठ बोलते थे क्योंकि इस बारे में कोई शरीयत (ईश्वरीय कानून) नाज़िल नहीं हुई थी।

सईद बिन जुबैर ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "जो कोई अरबों की अज्ञानता जानना चाहता है, उसे सूरह अल-अनआम की आयत एक सौ तीस से आगे पढ़ना चाहिए जब तक कि अल्लाह का यह कथन न आ जाए: {निश्चित रूप से वे लोग घाटे में रहे जिन्होंने अज्ञानता के कारण मूर्खतापूर्ण तरीके से अपनी संतान की हत्या की} (4) [अल-अनआम: 140]।" इब्न अल-अरबी (5) ने कहा: "और उन्होंने जो कहा वह सही बात है, क्योंकि उन्होंने अपनी सीमित बुद्धि के साथ हलाल और हराम के वर्गीकरण में बिना ज्ञान या न्याय के मूर्खतापूर्ण व्यवहार किया। और जिस चीज़ में उन्होंने अज्ञानता के कारण देवी-देवता बनाने में व्यवहार किया, वह और भी बड़ी अज्ञानता और बड़ा अपराध है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान के खिलाफ आक्रामकता प्राणियों के खिलाफ आक्रामकता से बड़ी है। और इसका प्रमाण कि अल्लाह अपनी ज़ात में एक है, अपने गुणों में एक है, अपनी रचनाओं में एक है, इस प्रमाण से अधिक स्पष्ट और साफ़ है कि यह हलाल है और यह हराम है।"

रिवायत है कि एक व्यक्ति ने अम्र बिन अल-आस से कहा: "आपकी बुद्धि की पूर्णता और आपकी समझ की प्रचुरता के बावजूद, आपने पत्थरों की पूजा की!" अम्र ने उत्तर दिया: "वे ऐसी बुद्धियाँ थीं जिनके साथ उनके रचयिता ने चाल चली थी (उन्हें भटकने दिया था)" (6)।

---

(1) (M) में: उसने कहा। (2) तफ़सीर अल-तबरी 9/569-571, और तफ़सीर अल-राज़ी 13/204। (3) इब्न साद 6/141 और इब्न अबी शैबा 637-638 द्वारा इसी तरह उद्धृत। इब्न अबी शैबा ने

636-637 भी उद्धृत किया है, और अहमद (17075) ने अबू मसूद अल-बदरी से कहा: उनसे पूछा गया: "आपने अल्लाह के रसूल ﷺ को 'ज़अमू' (उन्होंने दावा किया) के बारे में क्या कहते सुना है?" उन्होंने कहा: "यह एक आदमी के लिए कितनी बुरी सवारी है।" इसके इसनाद में विच्छेद (इंक़िता) है, अल-फ़तह 10/551 देखें। (4) अल-बुखारी (3524) द्वारा इसी तरह उद्धृत। (5) अहकाम अल-कुरआन 2/743 में। (6) अल-खत्ताबी ने गरीब अल-हदीस 2/486 में इसी तरह उद्धृत किया है, और इब्न अल-जौज़ी ने भी गरीब अल-हदीस में उद्धृत किया है =

سورہ الانعام: آیت ۱۳۶ ۳۷

انہوں نے اپنے مال میں سے ایک حصہ اللہ کے لیے اپنے زعم کے مطابق اور ایک حصہ اپنے بتوں کے لیے مقرر کیا؛ یہ ابن عباس، الحسن، مجاہد اور قتادہ نے کہا؛ اور معنی قریب قریب ہیں: انہوں نے اللہ کے لیے ایک حصہ بنایا اور اپنے شرکاء کے لیے ایک حصہ، پس جب ان کے شرکاء کا حصہ ان پر خرچ کرنے اور ان کے خادموں پر خرچ کرنے میں چلا جاتا تو وہ اللہ کے حصے سے اس کا بدلہ دیتے، اور جب اللہ کا حصہ مہمانوں اور مسکینوں پر خرچ کرنے میں جاتا تو وہ اس کا ذرا بھی بدلہ نہ دیتے، اور کہتے: اللہ اس سے مستغنی ہے، اور ہمارے شرکاء محتاج ہیں (۲)۔ اور یہ ان کی جہالت اور ان کے زعم میں سے تھا۔ اور زعم کا مطلب ہے جھوٹ۔ شریح القاضی نے کہا: «بے شک ہر چیز کی ایک کنیت ہوتی ہے اور جھوٹ کی کنیت 'زعموا' (انہوں نے دعویٰ کیا) ہے» (۳)۔ اور وہ ان چیزوں میں جھوٹ بولتے تھے؛ کیونکہ اس بارے میں کوئی شرع نازل نہیں ہوئی تھی۔

اور سعید بن جبیر نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: جو شخص عربوں کی جہالت کو جاننا چاہتا ہے؛ اسے سورہ الانعام کی ایک سو تیس سے اوپر کی آیات پڑھنی چاہئیں یہاں تک کہ اللہ کے اس قول تک پہنچ جائے: ﴿قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ قَتَلُوا أَوْلَادَهُمْ سَفَهًا بِغَيْرِ عِلْمٍ﴾ (۴) [الانعام: ۱۴۰]۔ ابن العربی (۵) نے کہا: اور یہ جو انہوں نے کہا وہ صحیح کلام ہے، کیونکہ انہوں نے اپنی عاجز عقلوں کے ساتھ حلال و حرام کی تقسیم میں بغیر علم و عدل کے حماقت کا مظاہرہ کیا۔ اور جس چیز میں انہوں نے جہالت کے ساتھ تصرف کیا یعنی معبود بنانا، وہ تو اس سے بھی بڑی جہالت اور بڑا جرم ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کی ذات پر زیادتی مخلوقات پر زیادتی سے زیادہ سنگین

ہے۔ اور اس بات کی دلیل کہ اللہ اپنی ذات میں ایک ہے، اپنی صفات میں ایک ہے، اپنی مخلوقات میں ایک ہے، اس دلیل سے زیادہ واضح اور روشن ہے کہ یہ حلال ہے اور یہ حرام ہے۔

اور مروی ہے کہ ایک شخص نے عمرو بن العاص سے کہا: بے شک تم اپنی عقلوں کے کمال اور دانش مندی کے باوجود پتھروں کی پوجا کرتے رہے! تو عمرو نے کہا: وہ ایسی عقلیں تھیں جنہیں ان کے پیدا کرنے والے نے آزمائش/گمراہی میں ڈال دیا تھا (۶)۔

---

(۱) فی (م): قالہ۔ (۲) تفسیر الطبری ۹/۵۶۹ - ۵۷۱، اور تفسیر الرازی ۱۳/۲۰۴۔ (۳) اسے ابن سعد ۶/۱۴۱ اور ابن ابی شیبہ ۶۳۷ - ۶۳۸ نے اسی طرح روایت کیا ہے۔ اور ابن ابی شیبہ نے ۶۳۶ - ۶۳۷ بھی روایت کیا، اور احمد (۱۷۰۷۵) نے ابو مسعود البدری سے روایت کیا، انہوں نے کہا: ان سے پوچھا گیا: آپ نے رسول اللہ ﷺ کو 'زعموا' کے بارے میں کیا فرماتے سنا؟ انہوں نے کہا: «یہ آدمی کی سواری کتنی بری ہے»۔ اور اس کی سند میں انقطاع ہے، دیکھئے الفتح ۱۰/۵۵۱۔ (۴) اسے بخاری (۳۵۲۴) نے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۵) احکام القرآن ۲/۷۴۳ میں۔ (۶) اسے الخطابی نے غریب الحدیث ۲/۴۸۶ میں اسی طرح ذکر کیا ہے، اور ابن الجوزی نے بھی غریب الحدیث میں اسے ذکر کیا ہے =

Page 38 Surah Al-An'am: Verses 136 - 137

This which Allah - glorified be He - has informed of the foolishness and ignorance of the Arabs is a matter that Islam has abolished, and Allah has nullified it with the mission (1) of the Messenger, peace and blessings be upon him. It seemed apparent to us that we should suppress it so it does not appear, and forget it so it is not mentioned; except that our Lord, blessed and exalted be He, mentioned it by its text and provided it with its explanation, just as He mentioned the disbelief of the disbelievers in it. And the wisdom in that - and Allah knows best - was that His decree had already preceded; and His judgment had already been executed; that disbelief and confusion will not cease until the Day of Resurrection (2).

Yahya bin Wathab, Al-Sulami, Al-A'mash, and Al-Kisa'i read: "bi-zu'mihim" (by their claim) with a damma on the (letter) zay. The rest read it with a fatha (3), and they are two linguistic variations. {So what is for their partners does not reach Allah}, i.e., to the poor (4). {Evil is what they judge} i.e., evil is their judgment.

Ibn Zayd said: When they slaughtered what was for Allah, they mentioned the name of idols over it, and when they slaughtered what was for their idols, they did not mention the name of Allah over it (5). So this is the meaning of {So what is for their partners does not reach Allah}. Thus, their abandoning the mention of Allah was blameworthy of them, and it was included in the prohibition of eating what the name of Allah has not been mentioned over (6).

His, the Exalted, saying: {And likewise, their partners have made fair-seeming to many of the polytheists the killing of their children to ruin them and to obscure for them their religion. And if Allah had willed, they would not have done it. So leave them and what they invent. 137}

His, the Exalted, saying: {And likewise, their partners have made fair-seeming to many of the polytheists the killing of their children...}

= 306/2, and Ibn al-Athir in al-Nihayah (aql, kayd) in brief, and His saying: its creator plotted against it; i.e.: wanted evil for it, it is said: I plotted against the man, and plot (kayd) is trickery and effort. (1) In (m): by his mission. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/ 743 - 744. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/ 97, and the recitation is from the seven, see Al-Sab'ah p. 270, and Al-Taysir p. 107. (4) After it in (z): and what was for Allah reaches the poor, and what was for Allah reaches their partners. (5) Narrated by al-Tabari 9/ 572 in a similar way. (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/ 745.

पृष्ठ ३८ सूरा अल-अनआम: आयतें १३६ - १३७

यह जिसे अल्लाह सुब्हानहू व तआला ने अरबों की मूर्खता और अज्ञानता के बारे में बताया है, वह एक ऐसा मामला है जिसे इस्लाम ने समाप्त कर दिया, और अल्लाह ने रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के मिशन (१) के साथ इसे अमान्य कर दिया। हमारे लिए यह स्पष्ट लग रहा था कि हम इसे मिटा दें ताकि यह प्रकट न हो, और इसे भूल जाएं ताकि इसका उल्लेख न किया जाए; सिवाय इसके कि हमारे रब, बरकत और महानता वाले ने इसका उल्लेख इसके मूल पाठ के साथ किया, और इसके स्पष्टीकरण के साथ इसे प्रस्तुत किया, ठीक उसी तरह जैसे उसने इसमें काफ़िरों के कुफ्र (अविश्वास) का उल्लेख किया। और इसमें हिकमत (बुद्धिमत्ता) - और अल्लाह ही बेहतर जानता है - यह थी कि उसका आदेश पहले ही हो चुका था; और उसका फैसला पहले ही लागू हो चुका था; कि प्रलय के दिन (२) तक कुफ्र और भ्रम नहीं रुकेंगे।

यही बिन वथाब, अस-सुलमी, अल-अमाश और अल-किसाई ने "बि-ज़ुअमिहिम" (उनके दावे के अनुसार) को ज़य पर धम्म (उ की मात्रा) के साथ पढ़ा। बाकियों ने इसे फतह (अ की मात्रा) के साथ पढ़ा (३), और ये दो भाषाई रूप हैं। {जो उनके साझेदारों के लिए है, वह अल्लाह तक नहीं पहुँचता}, यानी: गरीबों तक (४)। {बुरा है जो वे फैसला करते हैं} यानी: बुरा है उनका फैसला।

इब्न ज़ैद ने कहा: जब वे अल्लाह के लिए ज़बह करते थे, तो वे उस पर बुतों का नाम लेते थे, और जब वे अपने बुतों के लिए ज़बह करते थे, तो वे उस पर अल्लाह का नाम नहीं लेते थे (५)। तो यह {जो उनके साझेदारों के लिए है, वह अल्लाह तक नहीं पहुँचता} का अर्थ है। इस प्रकार, अल्लाह के उल्लेख को छोड़ना उनकी ओर से निंदनीय था, और यह उन चीजों को खाने की मनाही में शामिल था जिन पर अल्लाह का नाम नहीं लिया गया हो (६)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और इसी तरह, उनके साझेदारों ने बहुत से मुशरिकों (बहुदेववादियों) के लिए अपनी संतानों की हत्या को आकर्षक बना दिया ताकि उन्हें बर्बाद कर दें और उनके लिए उनके धर्म को संदिग्ध बना दें। और अगर अल्लाह चाहता, तो वे ऐसा न करते। अतः उन्हें और जो वे गढ़ते हैं उसे छोड़ दो। १३७}

अल्लाह तआला का फरमान: {और इसी तरह, उनके साझेदारों ने बहुत से मुशरिकों के लिए अपनी संतानों की हत्या को आकर्षक बना दिया...}

= ३०६/२, और इब्न अल-असीर ने अल-निहाया (अक्ल, कैद) में संक्षेप में, और उनका कहना: उसके बनाने वाले ने उसके खिलाफ साजिश रची; यानी: उसके लिए बुरा चाहा, कहा जाता है: मैंने उस आदमी के खिलाफ साजिश रची, और साजिश (कैद) छल और प्रयास है। (१) (म) में: उनके मिशन के साथ। (२) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान २/७४३ - ७४४। (३) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान २/९७, और पाठ सात किरातों में से है, देखें अल-सबा पृष्ठ २७०, और अल-तयसीर पृष्ठ १०७। (४) (ज़) में इसके बाद: और जो अल्लाह के लिए था वह गरीबों तक पहुँचता है, और जो अल्लाह के लिए था वह उनके साझेदारों तक पहुँचता है। (५) अल-तबरी ९/५७२ द्वारा इसी तरह वर्णित। (६) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान २/७४५।

صفحہ ۳۸ سورۃ الانعام: آیات ۱۳۶ - ۱۳۷

یہ جس کی اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے عربوں کی بے وقوفی اور جہالت کے بارے میں خبر دی ہے، وہ ایک ایسا معاملہ ہے جسے اسلام نے ختم کر دیا، اور اللہ نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی بعثت (۱) کے ذریعے اسے باطل کر دیا۔ ہمارے نزدیک یہ ظاہر تھا کہ ہم اسے مٹا دیں تاکہ یہ ظاہر نہ ہو، اور اسے بھول جائیں تاکہ اس کا ذکر نہ کیا جائے؛ سوائے اس کے کہ ہمارے رب تبارک و تعالیٰ نے اس کا ذکر اس کے نص کے ساتھ کیا، اور اسے اس کی تشریح کے ساتھ وارد کیا، جیسا کہ اس نے اس میں کافروں کے کفر کا ذکر کیا۔ اور اس میں حکمت - واللہ اعلم - یہ تھی کہ اس کا فیصلہ پہلے ہی ہو چکا تھا؛ اور اس کا حکم نافذ ہو چکا تھا؛ کہ کفر اور خلط ملط قیامت کے دن تک منقطع نہیں ہوں گے (۲)۔

یحییٰ بن وثاب، السلمی، الاعمش اور الکسائی نے: «بزُعْمهم» (ان کے گمان کے مطابق) زاء کے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور باقی قراء نے اسے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے (۳)، اور یہ دو لغتیں ہیں۔ ﴿فَمَا كَانَ لِشُرَكَائِهِمْ فَلَا يَصِلُ إِلَى اللَّهِ﴾، یعنی: مساکین تک (۴)۔ ﴿سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ﴾ یعنی: برا ہے وہ فیصلہ جو وہ کرتے ہیں۔

ابن زید نے کہا: وہ جب اللہ کے لیے ذبح کرتے تھے تو اس پر بتوں کا نام لیتے تھے، اور جب اپنے بتوں کے لیے ذبح کرتے تھے تو اس پر اللہ کا نام نہیں لیتے تھے (۵)، تو یہ معنی ہے ﴿فَمَا كَانَ لِشُرَكَائِهِمْ فَلَا يَصِلُ إِلَى اللَّهِ﴾ کا، پس اللہ کے ذکر کو ترک کرنا ان کی طرف سے قابل مذمت تھا، اور یہ اس چیز کے کھانے کے ترک میں داخل تھا جس پر اللہ کا نام نہ لیا گیا ہو (۶)۔

قولہ تعالیٰ: ﴿وَكَذَٰلِكَ زَيَّنَ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتْلَ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَاؤُهُمْ لِيُرْدُوهُمْ وَلِيَلْبِسُوا عَلَيْهِمْ دِينَهُمْ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ ١٣٧﴾

قولہ تعالیٰ: ﴿وَكَذَٰلِكَ زَيَّنَ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتْلَ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَاؤُهُمْ﴾

= ٣٠٦/٢ ، اور ابن الاثیر نے النہایہ (عقل، کید) میں مختصراً، اور اس کا قول: اس کے بنانے والے نے اس کے خلاف سازش کی؛ یعنی: اس کے ساتھ برائی کا ارادہ کیا، کہا جاتا ہے: میں نے اس آدمی کے خلاف سازش کی، اور کید: حیلہ سازی اور کوشش ہے۔ (١) (م) میں: ببعثہ (ان کی بعثت کے ساتھ)۔ (٢) احکام القرآن لابن العربی ٢/ ٧٤٣ - ٧٤٤ ۔ (٣) اعراب القرآن للنحاس ٩٧/٢ ، اور قرات سبعہ میں سے ہے، دیکھئے السبعہ ص ٢٧٠ ، اور التیسیر ص ١٠٧ ۔ (٤) اس کے بعد (ظ) میں ہے: اور جو کچھ اللہ کے لیے تھا وہ مساکین تک پہنچتا ہے، اور جو کچھ اللہ کے لیے تھا وہ ان کے شرکاء تک پہنچتا ہے۔ (٥) اسے طبری نے ٩/ ٥٧٢ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (٦) احکام القرآن لابن العربی ٢/ ٧٤٥ ۔

Surah Al-An'am: Verse 137, Page 39

The meaning: Just as it was made fair-seeming to those people to assign a portion for Allah and a portion for their idols; likewise, their partners made the killing of their children fair-seeming to many of the polytheists. Mujahid and others said: Killing of daughters was made fair-seeming to them for fear of poverty (1). Al-Farra and Al-Zajjaj said: Their partners here are those who used to serve the idols (2). It was also said: They are the misguided among people (3). And it was said: They are the devils (4). This refers to 'al-wa'd' (infanticide) (5), which is burying a girl alive for fear of captivity, need, and the lack of support they were deprived of. He called the devils 'partners' because they obeyed them in disobeying Allah, thus associating them with Allah in the necessity of their obedience (6). It was also said: A man in the pre-Islamic period of ignorance (Jahiliyyah) would swear by Allah that if so many boys were born to him, he would sacrifice one of them; just as Abdul-Muttalib did when he vowed to slaughter his son Abdullah (7). Then it was said: There are four recitations for the verse, the most authentic of which is the recitation of the majority: "And likewise, their partners made fair-seeming to many of the polytheists the killing of their children," and this is the recitation of the people of the Two Holy Sanctuaries (Makkah and Madinah), the people of Kufa, and the people of Basra (8). "Shuraka'uhum" (their partners) is in the nominative case (raf') because of "zayyana" (made fair-seeming); because they were the ones who made it fair-seeming and did not do the killing. "Qatla" (the killing)...

(1) Reported by At-Tabari 9/575. (2) Al-Farra's statement in Ma'ani al-Qur'an 1/357, and Al-Zajjaj's statement mentioned by Al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 2/170, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 3/130. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/174. (4) Reported by At-Tabari 9/575 from the statement of Ibn Zayd. (5) Following it in (Kh), (Zha), and (M): 'Al-Khafi' (the hidden), and what is established is from (D) and (Z), which is correct; as hidden infanticide is 'coitus interruptus' as mentioned in the Hadith, see Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/745. (6) Tafsir al-Baghawi 2/133. (7) Tafsir Abi al-Layth 1/516, al-Nukat wa al-'Uyun 2/174-175, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/745. (8) This is the recitation of the Seven, except for Ibn 'Amir. Al-Sab'ah p. 270, and al-Taysir p. 107.

सूरह अल-अन'आम: आयत 137, पृष्ठ 39

अर्थ: जैसे उन लोगों के लिए यह शोभायमान बना दिया गया कि उन्होंने अल्लाह के लिए एक हिस्सा और अपने बुतों के लिए एक हिस्सा मुक़र्रर किया; वैसे ही उनके साझीदारों ने बहुत से मुशरिकों के लिए उनकी औलाद के कत्ल को शोभायमान बना दिया। मुजाहिद और अन्य लोगों ने कहा: गरीबी के डर से उनके लिए बेटियों का कत्ल शोभायमान बना दिया गया (1)। अल-फ़र्रा और अल-ज़ज्जाज ने कहा: यहाँ उनके साझीदारों से तात्पर्य वे लोग हैं जो मूर्तियों की सेवा करते थे (2)। यह भी कहा गया: वे लोगों में से गुमराह लोग हैं (3)। और यह भी कहा गया: वे शैतान हैं (4)। यह 'अल-वाद' (शिशु हत्या) की ओर इशारा करता है (5), जो कि गुलामी, ज़रूरत और उस मदद की कमी के डर से एक लड़की को जीवित दफन करना है जिससे उन्हें वंचित कर दिया गया था। उन्होंने शैतानों को 'साझीदार' कहा; क्योंकि उन्होंने अल्लाह की नाफरमानी में उनका अनुसरण किया, इस प्रकार उन्हें उनकी आज्ञाकारिता की अनिवार्यता में अल्लाह के साथ शरीक कर लिया (6)। यह भी कहा गया: जाहिलियत (अज्ञानता के काल) में एक आदमी अल्लाह की कसम खाता था कि अगर उसके यहाँ इतने और इतने लड़के पैदा हुए तो वह उनमें से एक की बलि देगा; जैसा कि अब्दुल मुत्तलिब ने किया था जब उन्होंने अपने बेटे अब्दुल्ला को जिबह करने की मन्नत मानी थी (7)। फिर कहा गया: आयत के लिए चार पाठ (किरात) हैं, जिनमें से सबसे प्रामाणिक बहुमत का पाठ है: "और इसी तरह उनके साझीदारों ने बहुत से मुशरिकों के लिए उनकी औलाद के कत्ल को शोभायमान बना दिया", और यह दो पवित्र हरमों के लोगों, कूफ़ा के लोगों और बसरा के लोगों का पाठ है (8)। "शुरकाउहुम" (उनके साझीदार) "ज़य्यना" के कारण रफ़ा (पेश) की स्थिति में है; क्योंकि उन्होंने शोभायमान बनाया और कत्ल नहीं किया। "क़त्ला" (कत्ल)...

(1) अल-तबरी 9/575 द्वारा रिपोर्ट किया गया। (2) अल-फ़र्रा का कथन मानी अल-कुरान 1/357 में, और अल-ज़ज्जाज का कथन अल-मावर्दी द्वारा अल-नुकत वल-उयून 2/170 में और इब्न अल-जौज़ी द्वारा ज़ाद अल-मसीर 3/130 में उल्लेखित है। (3) अल-नुकत वल-उयून 2/174। (4) इब्न ज़ैद के कथन से अल-तबरी 9/575 द्वारा रिपोर्ट किया गया। (5) (ख), (ज़) और (म) में इसके बाद: 'अल-ख़फ़ी' (छिपा हुआ), और जो (द) और (ज़) से स्थापित है, वही सही है; क्योंकि छिपा हुआ 'वाद' (शिशु हत्या) 'अज़ल' (सहवास विच्छेद) है जैसा कि हदीस में आया है, इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/745 देखें। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 2/133। (7) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/516, अल-

नुकत वल-उयून 2/174-175, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/745। (8) यह इब्न आमिर को छोड़कर सात (किरातों) का पाठ है। अल-सबअ पृष्ठ 270, और अल-तयसीर पृष्ठ 107।

سورة الانعام: آیت 137، صفحہ 39

معنی: پس جس طرح ان لوگوں کے لیے یہ بات خوشنما بنا دی گئی کہ انہوں نے اللہ کے لیے ایک حصہ اور اپنے بتوں کے لیے ایک حصہ مقرر کیا؛ اسی طرح ان کے شریکوں نے بہت سے مشرکین کے لیے ان کی اولاد کے قتل کو خوشنما بنا دیا۔ مجاہد اور دیگر نے کہا: غربت کے خوف سے ان کے لیے بیٹیوں کا قتل خوشنما بنا دیا گیا (1)۔ فراء اور زجاج نے کہا: یہاں ان کے شریکوں سے مراد وہ لوگ ہیں جو بتوں کی خدمت کرتے تھے (2)۔ اور کہا گیا: وہ لوگوں میں سے گمراہ لوگ ہیں (3)۔ اور کہا گیا: وہ شیاطین ہیں (4)۔ اور اس سے مراد 'وأد' (بچیوں کو زندہ درگور کرنا) ہے (5)، اور وہ ہے بیٹی کو قید، حاجت اور نصرت (مدد) سے محرومی کے خوف سے زندہ دفن کر دینا| اور شیاطین کو 'شرکاء' کا نام دیا گیا؛ کیونکہ انہوں نے اللہ کی نافرمانی میں ان کی اطاعت کی، تو انہوں نے ان کی اطاعت کے وجوب میں انہیں اللہ کے ساتھ شریک کر دیا (6)۔ اور کہا گیا: جاہلیت میں ایک شخص اللہ کی قسم کھاتا تھا کہ اگر اس کے ہاں اتنے اتنے لڑکے پیدا ہوئے تو وہ ان میں سے ایک کو قربان کرے گا؛ جیسا کہ عبدالمطلب نے کیا جب انہوں نے اپنے بیٹے عبداللہ کو ذبح کرنے کی نذر مانی تھی (7)۔ پھر کہا گیا: آیت میں چار قراتیں ہیں، جن میں سے سب سے صحیح جمہور کی قرات ہے: ﴿وَكَذَٰلِكَ زَيَّنَ لِكَثِيرٍ مِّنَ الْمُشْرِكِينَ قَتْلَ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَاؤُهُمْ﴾، اور یہ اہل حرمین، اہل کوفہ اور اہل بصرہ کی قرات ہے (8)۔ "شرکاؤھم" "زین" کی وجہ سے رفع کی حالت میں ہے؛ کیونکہ انہوں نے خوشنما بنایا اور قتل نہیں کیا۔ "قتل"...

(1) طبری نے اسے 9/575 میں نقل کیا ہے۔ (2) معانی القرآن 1/357 میں فراء کا قول، اور زجاج کا قول جسے ماوردی نے النکت والعیون 2/170 میں اور ابن الجوزی نے زاد المسیر 3/130 میں ذکر کیا ہے۔ (3) النکت والعیون 2/174۔ (4) طبری نے اسے ابن زید کے قول سے

9/575 میں نقل کیا ہے۔ (5) اس کے بعد (خ)، (ظ) اور (م) میں ہے: الخفی، اور جو (د) اور (ز) سے ثابت ہے وہ صحیح ہے؛ کیونکہ مخفی وأد 'عزل' ہے جیسا کہ حدیث میں آیا ہے، اور ابن العربی کی احکام القرآن 2/745 دیکھیں۔ (6) تفسیر بغوی 2/133۔ (7) تفسیر ابی اللیث 1/516، اور النکت والعیون 2/174 - 175، اور ابن العربی کی احکام القرآن 2/745۔ (8) یہ ابن عامر کے علاوہ سات قراء کی قرات ہے۔ السبعہ ص 270، اور التیسیر ص 107۔

Surah Al-An'am, Verse 137 40

It is in the accusative case due to "zayyina" (adorned), and "awladihim" (their children) is added to the object(1). The principle of the verbal noun (masdar) is to be added to the subject (fa'il); because it initiated it, and because it cannot be dispensed with, whereas the object can be dispensed with. Here, it is added to the object in wording, but added to the subject in meaning; because the estimation is: "zayyina li-kathirin min al-mushrikina qatlahum awladahum shuraka'uhum" (Their partners made the killing of their children look attractive to many of the polytheists). Then the first part of the possessive construction, which is the subject, was omitted, as it was omitted from the saying of the Almighty: {Man does not tire of supplicating for good} [Fussilat: 49], i.e., from his supplication for good. The pronoun 'h' is the subject of the supplication, meaning: man does not tire of supplicating for good. Likewise His saying: Adorned for many of the polytheists that their partners kill their children. Makki said(2): This reading is the chosen one; because the grammatical analysis in it is sound, and because the majority (jama'ah) are upon it.

The second reading: "zuyyina" with a damma on the zay. "li-kathirin min al-mushrikina qatlu" (the killing of many polytheists) in the nominative case (raf'). "awladihim" in the genitive case (khafd). "shuraka'uhum" in the nominative case (raf'); the reading of Al-Hasan(3).

Ibn 'Amir and the people of Ash-Sham: "zuyyina" with a damma on the zay "li-kathirin min al-mushrikina qatlu awladihim"; with "qatl" in the nominative and "awladahum" in the accusative. "shuraka'ihim" in the genitive case according to what Abu 'Ubayd narrated; and others narrated from the people of Ash-Sham that they read: "wa kadhalika zuyyina" with a damma on the zay "li-kathirin min al-mushrikina qatlu" in the nominative "awladihim" in the genitive "shuraka'ihim" also in the genitive(4).

The second reading, the reading of Al-Hasan, is permissible. "qatl" would be the subject of a passive verb (na'ib fa'il), and "shuraka'uhum" is in the nominative case by an implied verb indicated by "zuyyina", i.e., its partners adorned it. It is permissible based on this: "duriba Zaydun 'Amrun", meaning: 'Amr struck him, and Sibawayh recited(5):

---

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/97 - 98. (2) In al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/453 - 454, and what is before it is similar to it. (3) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/97 - 98, and the wording is similar, and Ibn Jinni attributed it in al-Muhtasib 1/229 to Abu

'Abd al-Rahman al-Sulami. (4) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/98, and the wording is similar, and the reading of Ibn 'Amir is among the seven as mentioned before. (5) In al-Kitab 1/288, 366.

सूरह अल-अनआम, आयत १३७ ४०

'ज़य्यना' (सजाया) के कारण कर्म कारक (नस्ब) में है, और 'औलादिहिम' (उनकी संतान) कर्म के प्रति संबंधित (मुज़ाफ़) है(१)। मूल रूप से क्रियावाचक संज्ञा (मस्तर) को कर्ता (फ़ा'इल) के साथ जोड़ा जाता है; क्योंकि उसने इसे उत्पन्न किया है, और क्योंकि इसके बिना काम नहीं चलता, जबकि कर्म को छोड़ा जा सकता है। यहाँ यह शाब्दिक रूप से कर्म के प्रति संबंधित है, लेकिन अर्थ में कर्ता के प्रति संबंधित है; क्योंकि अनुमान यह है: 'उनके भागीदारों ने मुशरिकों (बहुदेववादियों) में से बहुतों के लिए उनकी अपनी संतानों की हत्या को आकर्षक बना दिया'। फिर मुज़ाफ़ (कर्ता) को हटा दिया गया, जैसे कि अल्लाह तआला के इस कथन में हटाया गया है: {मनुष्य भलाई की दुआ करने से नहीं थकता} [फ़ुस्सिलत: ४९], यानी: भलाई के लिए अपनी दुआ से। यहाँ 'ह' (सर्वनाम) दुआ का कर्ता है, जिसका अर्थ है: मनुष्य भलाई के लिए दुआ करने से नहीं थकता। इसी तरह उनका कथन है: मुशरिकों में से बहुतों के लिए उनके भागीदारों द्वारा अपनी संतानों की हत्या करना सजाया गया। मक्की ने कहा(२): यह पाठ (क़िरात) पसंदीदा चुनाव है; क्योंकि इसमें व्याकरण (एराब) सही है, और क्योंकि जमात (बहुमत) इसी पर है।

दूसरी क़िरात: 'ज़ा' पर 'ज़म्मा' के साथ 'ज़ुय्यिना'। 'बहुत से मुशरिकों के लिए हत्या' (क़त्लु) रफ़अ (कर्ता कारक) में। 'उनकी संतानों की' ख़फ़्द (संबध कारक) में। 'उनके साथी' रफ़अ में; अल-हसन की क़िरात(३)।

इब्न आमिर और शाम के लोगों ने पढ़ा: 'ज़ा' पर 'ज़म्मा' के साथ 'ज़ुय्यिना' 'बहुत से मुशरिकों के लिए उनकी संतानों की हत्या'; 'क़त्लु' रफ़अ में और 'औलादहुम' नस्ब में। 'शुरका-इहिम' ख़फ़्द में जैसा कि अबू उबैद ने वर्णन किया है; और शाम के लोगों से दूसरों ने वर्णन किया है कि उन्होंने पढ़ा: 'और इसी प्रकार ज़ुय्यिना' 'ज़ा' पर 'ज़म्मा' के साथ 'बहुत से मुशरिकों के लिए हत्या' रफ़अ में 'उनकी संतानों की' ख़फ़्द में 'उनके भागीदारों की' भी ख़फ़्द में(४)।

अतः दूसरी क़िरात, अल-हसन की क़िरात, जायज़ है। 'क़त्लु' (हत्या) वह संज्ञा होगी जिसका कर्ता नामित नहीं है (नाइब फ़ा'इल), 'शुरका-उहुम'; 'ज़ुय्यिना' द्वारा इंगित एक छुपी हुई क्रिया के कारण रफ़अ में है, यानी: उनके भागीदारों ने इसे सजाया। इस पर यह जायज़ है: 'ज़ैद को मारा गया अम्र', जिसका अर्थ है: अम्र ने उसे मारा, और सीबावैह ने उद्धृत किया(५):

(१) एराब अल-क़ुरआन - अन-नह़्ह़ास २/९७ - ९८। (२) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात अस-सबा १/४५३ - ४५४ में, और इससे पहले का हिस्सा इसी के समान है। (३) एराब अल-क़ुरआन - अन-नह़्ह़ास २/९७ - ९८, और शब्द इसके समान हैं, और इब्न जिन्नी ने अल-मुह़्तसिब १/२२९ में इसे अबू अब्द अल-रह़मान अस-सुलमी का बताया है। (४) एराब अल-क़ुरआन - अन-नह़्ह़ास २/९८, और शब्द इसके समान हैं, और इब्न आमिर की क़िरात सात प्रसिद्ध क़िरात में से है जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। (५) अल-किताब १/२८८, ३६६ में।

سورہ الانعام، آیت ۱۳۷ ۴۰

لفظ «زيَّن» کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے، اور «أولادِهم» مفعول کی طرف مضاف ہے(۱)۔ قاعدہ یہ ہے کہ مصدر مضاف ہوتا ہے فاعل کی طرف؛ کیونکہ اس نے اسے ایجاد کیا ہوتا ہے، اور اس لیے کہ اس سے استغنا (بے نیازی) ممکن نہیں، جبکہ مفعول سے استغنا ممکن ہے؛ پس یہاں یہ لفظاً مفعول کی طرف اور معنیٰ کے اعتبار سے فاعل کی طرف مضاف ہے؛ کیونکہ تقدیر (اصل عبارت) یوں ہے: "ان کے شریکوں نے بہت سے مشرکین کے لیے ان کی اولاد کے قتل کو خوشنما بنا دیا"، پھر مضاف یعنی فاعل کو حذف کر دیا گیا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے اس قول میں حذف ہے: ﴿لَا يَسْأَمُ الْإِنسَانُ مِن دُعَاءِ الْخَيْرِ﴾ [فصلت:۴۹]، یعنی: اپنی خیر کی دعا سے۔ پس 'ہاء' دعا کا فاعل ہے، یعنی: انسان خیر کی دعا کرنے سے نہیں تھکتا۔ اور اسی طرح اللہ کا قول ہے: بہت سے مشرکین کے لیے ان کی اولاد کے قتل کو ان کے شریکوں نے خوشنما بنایا۔ مکی(۲) نے کہا: یہ قرات پسندیدہ اور منتخب ہے؛ کیونکہ اس میں اعراب درست ہے، اور اس لیے کہ جمہور اسی پر ہیں۔

دوسری قرات: «زُيِّنَ» زاء کے ضمہ (پیش) کے ساتھ «لكثير من المشركين قتلُ» رفع کے ساتھ «أولادِهم» جر (نیچے کی حرکت) کے ساتھ «شركاؤهم» رفع کے ساتھ؛ یہ حسن(۳) کی قرات ہے۔

ابن عامر اور اہل شام نے پڑھا: «زُيِّنَ» زاء کے ضمہ کے ساتھ «لكثير من المشركين قتلُ أولادِهم»؛ «قتلُ» کے رفع اور «أولادَهم» کے نصب کے ساتھ «شركائهم» جر کے ساتھ، جیسا کہ ابو عبید نے نقل کیا؛ اور دوسروں نے اہل شام سے نقل کیا کہ انہوں نے پڑھا: «وكذلك زُيِّنَ» زاء کے ضمہ کے ساتھ «لكثير من المشركين قتلُ» رفع کے ساتھ «أولادِهم» جر کے ساتھ «شركائهم» بھی جر کے ساتھ(۴)۔

پس دوسری قرات، جو حسن کی قرات ہے، جائز ہے، «قتلُ» نائب فاعل ہو گا، «شرکاؤھم»؛ ایک پوشیدہ فعل کی وجہ سے مرفوع ہے جس پر «زُیِّنَ» دلالت کر رہا ہے، یعنی: اسے ان کے شریکوں نے زینت دی (خوشنما بنایا)۔ اور اس پر یہ جائز ہے: «ضُرِبَ زیدٌ عمروٌ»، بمعنیٰ: اسے عمرو نے مارا، اور سیبویہ(۵) نے شعر پڑھا ہے:

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۹۷/۲ - ۹۸۔ (۲) في الكشف عن وجوه القراءات السبع ۴۵۳/۱ - ۴۵۴ ، وما قبله منه بنحوه۔ (۳) إعراب القرآن للنحاس ۹۷/۲ - ۹۸ ، والكلام منه بنحوه، ونسبها ابن جني في المحتسب ۲۲۹/۱ لأبي عبد الرحمن السلمي۔ (۴) إعراب القرآن للنحاس ۹۸/۲ ، والكلام منه بنحوه، وقراءة ابن عامر من السبعة كما سلف۔ (۵) في الكتاب ۲۸۸/۱ ، ۳۶۶ ۔

٤١ Surah Al-An'am: Verse 137

"Let Yazid be wept for by one who is humble in a dispute" (1) Meaning: A humble person weeps for him.

And Ibn 'Amir and 'Asim, in the narration of Abu Bakr, read: {Exalted is He therein in the mornings and the evenings by men} (2) [An-Nur: 36-37]. The estimation is: Men exalt Him.

And Ibrahim ibn Abi 'Abla read: {Cursed were the companions of the trench, the fire full of fuel} [Al-Buruj: 4, 5], meaning the fire killed them (3).

Al-Nahhas said: As for what Abu 'Ubayd recounted from Ibn 'Amir and the people of Sham, it is not permissible in speech or in poetry. Grammarians only allowed the separation between the 'mudaf' (possessor) and 'mudaf ilayh' (possessed) [in poetry] by an adverbial phrase (zarf); because it does not separate. However, separating them with nouns other than adverbs is a grammatical error (4).

Makki said (5): This reading has a weakness; because of the separation between the 'mudaf' and 'mudaf ilayh'; for such separation is only permissible in poetry with adverbs, due to the flexibility allowed in them. Separating with a direct object in poetry is far-fetched, so its permissibility in the Quran (6) is even more far-fetched. Al-Mahdawi said: This reading of Ibn 'Amir is based on the separation between the 'mudaf' and 'mudaf ilayh', and a similar case is the poet's saying: So I prodded her with a spear-butt, as the young camel is prodded by Abi Mazada (7)

---

(1) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/98, and the verse was previously mentioned on 8/432. (2) Al-Sab'ah p. 456, and al-Taysir p. 162. (3) In the manuscripts: "the fire killed them," and what is established is from I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/98 and the speech is from him. Ibn Abi 'Abla's reading was also mentioned there on 5/192, and attributed to Abu 'Abd al-Rahman al-Sulami, and al-'Ukbari in 'Imla' ma manna bihi al-Rahman' in the margin of 'al-Futuhat al-Ilahiyya' 4/459. See also 'Ma'ani al-Quran' by al-Farra' 3/253. (4) I'rab al-Quran 2/98, and what is in brackets is from it. (5) In 'al-Kashf 'an wujuh al-qira'at al-sab' 1/454. (6) In (kh), (d), and (m): "the reading," and what is established is from (z) and (t), which matches 'al-Kashf'. (7) The verse is in 'al-Kitab' 1/176, 'Ma'ani al-Quran' by al-Farra' 1/358, 'Majalis Tha'lab' p. 125, 'Tafsir al-Tabari' 9/576, 'al-Insaf' by Ibn al-Anbari 2/427, and 'al-Khizana' 4/415 without attribution. In 'Majalis Tha'lab', 'Ma'ani al-Quran', and 'Tafsir al-Tabari', it appears as

'mutamakkinan' instead of 'bi-mizajjatin'. His saying: 'fazajajtaha'; it is said: 'zajajtu-hu zajjan' =

९। सूरह अल-अनाम: आयत १३७

"यज़ीद के लिए उस व्यक्ति द्वारा रोया जाए जो विवाद में विनम्र है" (१) अर्थ: एक विनम्र व्यक्ति उसके लिए रोता है।

और इब्न आमिर और आसिम ने अबू बक्र के वर्णन में पढ़ा: {उसकी महिमा उन पुरुषों द्वारा सुबह और शाम को वहाँ बयान की जाती है} (२) [अल-नूर: ३६-३७]। अनुमानित अर्थ है: पुरुष उसकी महिमा बयान करते हैं।

और इब्राहिम इब्न अबी अब्ला ने पढ़ा: {खाई वाले विनाश का शिकार हुए, आग जो ईंधन से भरी थी} [अल-बुरुज: ४, ५] जिसका अर्थ है आग ने उन्हें मार डाला (३)।

अल-नह़्ह़ास ने कहा: जहाँ तक अबू उबैद ने इब्न आमिर और शाम के लोगों से जो बताया है, वह न तो गद्य में और न ही कविता में जायज़ है। वैयाकरणों ने [कविता में] 'मुज़ाफ़' (संबद्ध) और 'मुज़ाफ़ इलैह' (संबंधी) के बीच केवल 'ज़र्फ (क्रिया विशेषण) द्वारा अलगाव की अनुमति दी है; क्योंकि वह वास्तव में अलग नहीं करता है। लेकिन क्रिया विशेषणों के अलावा अन्य संज्ञाओं द्वारा अलगाव एक व्याकरणिक त्रुटि (लहन) है (४)।

मक्की ने कहा (५): इस पठन में कमजोरी है; क्योंकि इसमें 'मुज़ाफ़' और 'मुज़ाफ़ इलैह' के बीच अलगाव है; क्योंकि इस तरह के अलगाव की अनुमति केवल कविता में क्रिया विशेषणों के साथ दी जाती है; उनमें लचीलेपन के कारण। कविता में कर्म (मफ़ऊल बिह) के साथ अलगाव दूर की बात है, इसलिए कुरान में इसकी अनुमति देना (६) और भी अधिक दूर की बात है। अल-महदवी ने कहा: इब्न आमिर का यह पठन 'मुज़ाफ़' और 'मुज़ाफ़ इलैह' के बीच अलगाव पर आधारित है, और इसका उदाहरण कवि का यह कथन है: तो मैंने उसे भाले के निचले हिस्से से हांका, जैसे ऊँट के बच्चे को अबू मज़ादा ने हांका (७)

---

(१) इ'राब अल-कुरान, अल-नह़्ह़ास २/९८, और यह छंद पहले ८/४३२ पर आ चुका है। (२) अल-सब'ह पृ. ४५६, और अल-तयसीर पृ. १६२। (३) प्रतियों में: "आग ने उन्हें मार डाला", और जो स्थापित है वह अल-नह़्ह़ास की इ'राब अल-कुरान २/९८ से है और यह कथन उन्हीं का है। इब्न अबी अब्ला के पठन का उल्लेख वहां ५/१९२ में भी किया गया है, और इसे अबू अब्द अल-रहमान अल-सुलमी और अल-उकबरी को 'इमला मा मन्ना बिही अल-रहमान' में 'अल-फ़ुतूहात अल-इलाहिया' ४/४५९ के

हाशिये में संदर्भित किया गया है। देखें फरा की 'मआनी अल-कुरान' ३/२५३। (४) इ'राब अल-कुरान २/९८, और कोष्ठक में दी गई सामग्री उसी से है। (५) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात अल-सब' १/४५४ में। (६) (ख), (द) और (म) में: "पठन", और जो स्थापित है वह (ज़) और (त) से है, जो 'अल-कश्फ़' के अनुरूप है। (७) यह छंद 'अल-किताब' १/१७६, फरा की 'मआनी अल-कुरान' १/३५८, 'मजालिस सा'लब' पृ. १२५, 'तफ़सीर अल-तबरी' ९/५४६, इब्न अल-अंबारी की 'अल-इंसाफ़' २/४२७, और 'अल-ख़िज़ाना' ४/४१५ में बिना किसी श्रेय के है। 'मजालिस सा'लब', 'मआनी अल-कुरान' और 'तफ़सीर अल-तबरी' में 'बि-मज़ज्जतिन' के स्थान पर 'मुतमक्किनन' आया है। उनका कथन: 'फ़ज़ज्जतुहा' (मैंने उसे हांका); कहा जाता है: 'ज़ज्जतु-हू ज़ज्जन्' =

٤١ سورة الانعام: آیت ١٣٧

"چاہیے کہ یزید پر وہ روئے جو جھگڑے میں عاجز ہو" (١) یعنی: ایک عاجز شخص اس پر روتا ہے۔

اور ابن عامر اور عاصم نے ابو بکر کی روایت سے پڑھا: {يُسَبَّحُ له فيها بالغُدُوِّ والآصالِ رجالٌ} (٢) [النور: ٣٦-٣٧]۔ تقدیر یہ ہے: مرد اس کی تسبیح کرتے ہیں۔

اور ابراہیم بن ابی عبلہ نے پڑھا: {قُتِلَ أصْحَابُ الْأُخْدُودِ، النَّارُ ذَاتُ الْوَقُودِ} [البروج: ٤، ٥] اس معنی میں کہ آگ نے انہیں مار ڈالا (٣)۔

نحاس نے کہا: جہاں تک اس بات کا تعلق ہے جو ابو عبید نے ابن عامر اور اہل شام سے نقل کی ہے؛ تو وہ نہ کلام میں جائز ہے اور نہ ہی شعر میں۔ نحویوں نے [شعر میں] مضاف اور مضاف الیہ کے درمیان صرف ظرف کے ذریعے علیحدگی کی اجازت دی ہے؛ کیونکہ وہ جدا نہیں کرتا۔ لیکن ظرف کے علاوہ دیگر اسماء کے ذریعے علیحدگی غلطی (لحن) ہے (٤)۔

مکی نے کہا (٥): اس قرأت میں کمزوری ہے؛ مضاف اور مضاف الیہ کے درمیان جدائی کی وجہ سے؛ کیونکہ اس طرح کی جدائی صرف شعر میں ظرف کے ساتھ جائز ہے؛ ان میں وسعت کی وجہ سے۔ شعر میں مفعول بہ کے ذریعے جدائی بعید ہے، لہذا قرآن (٦) میں اس کی اجازت دینا اور بھی بعید ہے۔ اور مہدوی نے کہا: ابن عامر کی یہ قرأت مضاف اور مضاف الیہ کے درمیان تفریق پر مبنی ہے، اور اس کی مثال شاعر کا یہ قول ہے: پس میں نے اسے نیزے کے پچھلے حصے سے ہانکا، جیسے اونٹ کے بچے کو ابو مزادہ نے ہانکا (٧)

(١) اعراب القرآن للنحاس ٩٨/٢، اور شعر پہلے ٤٣٢/٨ پر گزر چکا ہے۔ (٢) السبعہ ص ٤٥٦، اور التیسیر ص ١٦٢۔ (٣) نسخوں میں ہے: "ان کو آگ نے مار ڈالا"، اور جو ثابت ہے وہ اعراب القرآن للنحاس ٩٨/٢ سے ہے اور کلام انہی کا ہے، اور ابن ابی عبلہ کی قرأت کا ذکر انہوں نے وہاں بھی ١٩٢/٥ میں کیا ہے، اور اسے ابو عبد الرحمن السلمی کی طرف منسوب کیا ہے، اور العکبری نے 'املاء ما منّ به الرحمن' میں 'الفتوحات الالہیہ' کے حاشیہ پر ٤٥٩/٤ میں ذکر کیا ہے، اور الفراء کی 'معانی القرآن' ٢٥٣/٣ دیکھیں۔ (٤) اعراب القرآن ٩٨/٢، اور قوسین کے درمیان والی عبارت اسی سے ہے۔ (٥) 'الکشف عن وجوہ القراءات السبع' ٤٥٤/١ میں۔ (٦) (خ)، (د) اور (م) میں: "القرآءة"، اور جو ثابت ہے وہ (ز) اور (ط) سے ہے، اور وہی 'الکشف' کے موافق ہے۔ (٧) یہ شعر 'الکتاب' ١٧٦/١، 'معانی القرآن' للفراء ٣٥٨/١، 'مجالس ثعلب' ص ١٢٥، 'تفسیر الطبری' ٥٧٦/٩، 'الانصاف' لابن الانباری ٤٢٧/٢، اور 'الخزانہ' ٤١٥/٤ میں بغیر نسبت کے ہے، اور 'مجالس ثعلب'، 'معانی القرآن' اور 'تفسیر الطبری' میں 'بمزجّةٍ' کی جگہ 'متمکّناً' آیا ہے، اور ان کا قول: 'فزججتُها'؛ کہا جاتا ہے: 'زججتُه زجّاً' =

42 Surah Al-An'am: Verse 137

He means: 'zajju abi mazadati al-qalus'. And he recited: 'It passes over what continues, and the hearts of Abd al-Qays have healed from it their inner rancor.'(1) He means: the bosoms of Abd al-Qays healed their inner rancor. Abu Ghanim Ahmad ibn Hamdan al-Nahwi said(2): 'The recitation of Ibn 'Amir is not permissible in the Arabic language; it is a scholar's slip, and when a scholar slips, it is not permissible to follow him, and his opinion must be returned to the consensus. Likewise, it is necessary to return whoever among them slips or errs to the consensus; for that is more appropriate than persisting in what is incorrect. They only allowed the poet, out of necessity, to separate the mudaf (possessor) and mudaf ilayh (possessed) with an adverbial phrase; because it is not normally separated. As he said: "As a book was written by the hand of a Jew one day, drawing [letters] together or separating them."(3) And another said: "As if the sounds of their plunging with us through the ends of the wood are the sounds of chicks."(4)

= He stabbed him with the 'zujj', which is the iron piece at the bottom of the spear. And his saying: 'zajja al-qalus' means pushing it like a push. Al-Qalus is a young female camel. Ibn Khalaf said: This verse is narrated for some of the later Medinans, and it is said: it is by some of the effeminate ones whose poetry is not used as evidence. Khazanat al-Adab 4/415. (1) The verse is in al-Insaaf 2/428, and al-Khazanah 4/413 without attribution; al-Baghdadi said: this verse is fabricated, and its author is unknown. Likewise in the book al-Insaaf by Ibn al-Anbari [2/435]. And his saying: 'tamurru' is from passing, and 'tastamirru' is from continuation. Abd al-Qays is a tribe. And 'al-ghalail' is the plural of 'ghalil', which is rancor and hatred. And 'shafat' is metaphorical, meaning: God healed the patient when He removed what they were complaining of. Khazanat al-Adab 4/414. (2) We did not find anyone who mentioned him by this name. It appeared in Ghayat al-Nihaya 2/301 and Ma'rifat al-Qurra al-Kibar 2/565 as: Abu Ghanim Muzaffar ibn Ahmad ibn Hamdan al-Muqri' al-Misri al-Nahwi. He authored a book on the differences of the seven recitations and died in the year (333 AH). (3) Its author is Abu Hayyah al-Numairi, and it is in al-Kitab 1/179, Amali ibn al-Shajari 2/577, al-Insaaf 2/432, and al-Khazanah 4/419. He described the remains of the house like a book in its precision, and specified Jews because they are People of the Book; he described the writing as sometimes close together and sometimes far apart, according to what the traces of the house required. The meaning of 'yuzilu' is to separate and distance things from each other. Tahsil 'Ayn al-Dhahab by al-Shantamari p. 148. (4) Its author is Dhu al-Rummah, and it is in his

Diwan 2/996, where it says: 'inqad' instead of 'aswat' (in the second half). It is similar to the author's narration in al-Kitab 1/179. His saying: 'min iighalihinn' means: he plunged deep into the land if he went far into it.

42 सूरह अल-अनआम: आयत 137

इसका अर्थ है: 'ज़ज्ज अबी मज़ादतिल कलूस'। और उन्होंने पढ़ा: 'वह उस पर से गुज़रती है जो निरंतर है, और अब्द अल-क़ैस के सीनों ने उससे अपने आंतरिक द्वेष को ठीक कर लिया है।'(1) इसका अर्थ है: अब्द अल-क़ैस के सीनों ने उनके दिलों के द्वेष को शांत कर दिया। अबू ग़ानिम अहमद बिन हमदान अल-नहवी ने कहा(2): 'इब्न आमिर का पाठ अरबी भाषा में स्वीकार्य नहीं है; यह एक विद्वान की चूक है, और जब कोई विद्वान चूक करता है, तो उसका अनुसरण करना जायज़ नहीं है, और उसकी बात को आम सहमति (इज्मा) की ओर लौटाया जाना चाहिए। इसी तरह, उनमें से जो भी फिसले या भूले, उसे आम सहमति की ओर लौटाना आवश्यक है; क्योंकि यह गलत बात पर अड़े रहने से बेहतर है। उन्होंने कवि के लिए केवल आवश्यकता पड़ने पर ही मुदाफ़ (अधिपति) और मुदाफ़ इलैह (अधीन) के बीच क्रिया-विशेषण के साथ अंतर करने की अनुमति दी है; क्योंकि सामान्यतः इन्हें अलग नहीं किया जाता। जैसा कि उन्होंने कहा: "जैसे किसी यहूदी के हाथ से किसी दिन किताब लिखी गई हो, जो अक्षरों को पास लाता है या उन्हें अलग करता है।"(3) और दूसरे ने कहा: "जैसे लकड़ी के सिरों के माध्यम से हमारे साथ उनके गहराई में जाने की आवाज़ें चूजों की आवाज़ें हों।"(4)

= उन्होंने उसे 'ज़ुज्ज' से मारा, जो भाले के नीचे का लोहे का हिस्सा होता है। और उनका कहना: 'ज़ज्ज अल-क़लूस' का अर्थ है उसे धक्के की तरह धकेलना। 'अल-क़लूस' एक युवा ऊंटनी है। इब्न खलफ़ ने कहा: यह पद कुछ बाद के मदीना वासियों के लिए वर्णित है, और कहा जाता है: यह कुछ ऐसे लोगों का है जिनकी कविता को प्रमाण के रूप में उपयोग नहीं किया जाता है। खज़ानत अल-अदब 4/415। (1) यह पद अल-इंसाफ़ 2/428 और अल-ख़ज़ाना 4/413 में बिना किसी श्रेय के है; अल-बगदादी ने कहा: यह पद बनावटी है, और इसका लेखक अज्ञात है। इब्न अल-अंबारी की पुस्तक अल-इंसाफ़ [2/435] में भी ऐसा ही है। 'तमुर्रुल' का अर्थ गुज़रने से है, और 'तस्तमिर्रुल' निरंतरता से है। अब्द अल-क़ैस एक कबीला है। 'अल-ग़लाइल' 'ग़लील' का बहुवचन है, जिसका अर्थ द्वेष और घृणा है। 'शफ़त' (ठीक होना) लाक्षणिक है; जैसे: ईश्वर ने रोगी को ठीक कर दिया जब उसने उसकी पीड़ा दूर कर दी। खज़ानत 4/414। (2) हमें इस नाम से उनका उल्लेख करने वाला कोई नहीं मिला। 'ग़ायत अल-निहाया' 2/301 और 'मआरिफत अल-कुर्रा अल-किबार' 2/565 में यह नाम इस प्रकार आया है: अबू ग़ानिम मुज़फ़्फ़र बिन अहमद बिन हमदान अल-मुकरी अल-मिसरी अल-नहवी। उन्होंने सात पाठों के मतभेदों पर एक पुस्तक लिखी और वर्ष (333 हिजरी) में उनकी मृत्यु हुई। (3)

इसके लेखक अबू हय्या अल-नुमैरी हैं, और यह अल-किताब 1/179, अमाली इब्न अल-शजरी 2/577, अल-इंसाफ़ 2/432 और अल-ख़ज़ाना 4/419 में है। उन्होंने घर के अवशेषों को उसकी सूक्ष्मता में एक पुस्तक की तरह वर्णित किया है, और यहूदियों का विशेष उल्लेख किया है क्योंकि वे 'अहले किताब' हैं; उन्होंने लेखन को कभी पास और कभी दूर बताया है, जैसा कि घर के अवशेषों की स्थिति के लिए आवश्यक था। 'युज़ीलु' का अर्थ चीजों को एक-दूसरे से अलग करना और दूर करना है। तहतील ऐन अल-ज़हब अल-शंतमरी पृष्ठ 148। (4) इसके लेखक ज़ु अल-रुम्माह हैं, और यह उनके दीवान 2/996 में है, जहाँ दूसरे हिस्से में 'अस्वात' के बजाय 'इनक़ाद' शब्द है। यह अल-किताब 1/179 में लेखक के वर्णन के समान है। 'मिन ईग़ालिहिन्न' का अर्थ है: वह भूमि में गहराई तक गया यदि वह उसमें बहुत दूर चला गया।

٤٢ سورة الانعام: آیت ١٣٧

مراد ہے: 'زَجَّ أبي مزادة القلوص'۔ اور انہوں نے پڑھا: 'وہ اس پر سے گزرتی ہے جو مسلسل ہے، اور عبد القیس کے سینوں نے اس سے اپنے اندرونی کینے کو شفا دے دی ہے۔'(١) مراد ہے: عبد القیس کے سینوں نے ان کے دلوں کے کینے کو شفا دے دی۔ اور ابو غانم احمد بن حمدان النحوی نے کہا(٢): 'ابن عامر کی قرات عربی زبان میں جائز نہیں ہے؛ یہ ایک عالم کی لغزش ہے، اور جب عالم لغزش کھائے تو اس کی پیروی کرنا جائز نہیں ہے، اور اس کے قول کو اجماع کی طرف لوٹایا جانا چاہیے۔ اسی طرح، ان میں سے جو بھی لغزش کھائے یا بھول جائے، اسے اجماع کی طرف لوٹانا ضروری ہے؛ کیونکہ یہ غلط بات پر اصرار کرنے سے بہتر ہے۔ انہوں نے شاعر کے لیے صرف ضرورت کی بنا پر مضاف اور مضاف الیہ کے درمیان ظرف کے ذریعے فاصلہ کرنے کی اجازت دی ہے؛ کیونکہ اسے عام طور پر الگ نہیں کیا جاتا۔ جیسا کہ انہوں نے کہا: "جیسے کسی دن کسی یہودی کے ہاتھ سے کتاب لکھی گئی ہو، جو حروف کو قریب لاتا ہے یا انہیں الگ کرتا ہے۔"(٣) اور دوسرے نے کہا: "گویا ہمارے ساتھ لکڑی کے سروں کے ذریعے ان کے زمین میں گہرائی تک جانے کی آوازیں چوزوں کی آوازیں ہیں۔"(٤)

= اسے 'زُجّ' سے مارا، جو نیزے کے نچلے حصے میں لوہے کا ٹکڑا ہوتا ہے۔ اور ان کا کہنا: 'زَجَّ القلوص' یعنی اسے دھکے کی طرح دھکیلنا۔ 'القلوص' جوان اونٹنی کو کہتے ہیں۔ ابن خلف نے کہا: یہ شعر بعض متاخر مدنیوں کے بارے میں روایت کیا جاتا ہے، اور کہا گیا ہے کہ یہ بعض ان مخنثوں کا ہے جن کے شعر سے استدلال نہیں کیا جاتا۔ خزانہ الادب ٤/ ٤١٥۔ (١) یہ شعر الانصاف ٢/ ٤٢٨ اور الخزانہ ٤/ ٤١٣ میں بغیر کسی نسبت کے ہے؛ بغدادی نے کہا: یہ شعر من گھڑت ہے، اور اس کا قائل نامعلوم ہے۔ اسی طرح ابن الانباری کی کتاب الانصاف [٢/ ٤٣٥] میں ہے۔ اور

ان کا کہنا: 'تمرُّ' گزرنے سے ہے، اور 'تستمرُّ' استمرار (تسلسل) سے ہے۔ عبد القیس ایک قبیلہ ہے۔ اور 'الغلائل' غلیل کی جمع ہے، جس کا مطلب کینہ اور حسد ہے۔ اور 'شفت' (شفا دی) مجازی ہے؛ جیسے اللہ نے مریض کو شفا دی جب اس کی تکلیف دور کر دی۔ الخزانہ ٤/ ٤١٤۔ (٢) ہمیں اس نام سے ان کا ذکر کرنے والا کوئی نہیں ملا۔ غایۃ النہایہ ٢/ ٣٠١ اور معرفۃ القراء الکبار ٢/ ٥٦٥ میں یہ نام اس طرح آیا ہے: ابو غانم مظفر بن احمد بن حمدان المقرئ المصری النحوی۔ انہوں نے ساتوں قراتوں کے اختلاف پر ایک کتاب لکھی اور سال (٣٣٣ھ) میں وفات پائی۔ (٣) اس کے قائل ابو حیّہ النمیری ہیں، اور یہ الکتاب ١/ ١٧٩، امالی ابن الشجری ٢/ ٥٧٧، الانصاف ٢/ ٤٣٢ اور الخزانہ ٤/ ٤١٩ میں ہے۔ انہوں نے گھر کے نشانات کو ان کی باریکی میں کتاب سے تشبیہ دی، اور یہودیوں کا ذکر کیا کیونکہ وہ اہل کتاب ہیں؛ انہوں نے تحریر کو کبھی قریب اور کبھی دور بتایا ہے، جیسا کہ گھر کے نشانات کی کیفیت کا تقاضا تھا۔ 'یزیل' کا مطلب چیزوں کو ایک دوسرے سے جدا اور دور کرنا ہے۔ تحصیل عین الذهب للشنتمري ص ١٤٨۔ (٤) اس کے قائل ذو الرمہ ہیں، اور یہ ان کے دیوان ٢/ ٩٩٦ میں ہے، جس میں دوسرے مصرعے میں 'اصوات' کی جگہ 'انقاض' ہے۔ یہ الکتاب ١/ ١٧٩ میں مصنف کی روایت کے مطابق ہے۔ ان کا کہنا: 'من ایغالہنّ' یعنی: وہ زمین میں گہرائی تک گیا اگر وہ اس میں دور نکل گیا۔

Surat Al-An'am: Verse 137 43

And another said: When she saw Satidama, she wept; how excellent is the one who blamed her today! (1) Al-Qushayri said: Some people said: This is ugly, and this is impossible, because if the recitation (2) is established by mutawatir (consecutive narration) from the Prophet ﷺ, then it is eloquent, not ugly, and that has been reported in the speech of the Arabs. In the Mus'haf of 'Uthman: "Shuraka'ihim" (their partners) (3) with a 'ya', and this indicates the recitation of Ibn 'Amir. The act of killing in this recitation is attributed to the partners; because the partners are the ones who beautified that and called for it. So the verb is attributed to its agent as it should be originally, but he separated the annexation (mudhaf) and its complement (mudhaf ilayh), and put the object first, leaving it accusative (mansub) as it is; since it was late in meaning, and delayed the annexed noun, leaving it genitive (makhfud/majrur) as it is; since it was advanced after "killing". The estimation is: "And likewise, the killing of their children by their partners was made fair-seeming to many of the polytheists," i.e., that their partners killed their children. An-Nahhas (4) said: As for what was narrated by other than Abu 'Ubayd - which is the fourth recitation - it is permissible on the basis that "their partners" is a substitute (badal) for "their children"; because they are their partners in lineage and inheritance. "To ruin them" (Liyurduhum): The "lam" is the lam of purpose (lam kay). And "irda'" means destruction. "And to obscure for them their religion" (Wa liyalbisu 'alayhim dinahum) which He has approved for them (5). I.e., they command them with falsehood and make them doubt their religion. And they were upon a religion...

= The pronoun refers to the camels. And his saying "awakhir" is the plural of the back of the saddle (akhirat al-rahl), which is the piece of wood at the back of the saddle that the rider leans on. "Al-Mays" with a fatha on the 'mim': a tree from which saddles are made. His saying "inqad": the verbal noun of when a hen makes a sound. "Al-fararij" is the plural of "farruj", which are young chickens. Al-Khizana 4/413. (1) Its speaker is 'Amr ibn Qami'a, and it is in Al-Kitab 1/178, Al-Insaf 2/432, and Al-Khizana 4/406. 'Amr ibn Qami'a meant himself with this verse, and he said it when he went out with Imru' al-Qays to the King of the Romans. His saying "ista'barat": she cried from the loneliness of exile. Al-Khizana 4/407-408. His saying "Satidama" is the name of a mountain or a river. See Mu'jam al-Buldan 3/169, and Al-Khizana 4/407 and 410. (2) His saying: the recitation, from (M). (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 1/357, Al-Insaf by Ibn al-Anbari 2/436, Tafsir al-Razi 13/206, and Al-Bahr al-Muhit 4/230. (4) In I'rab al-Qur'an 2/98-99. (5) His saying: which He has approved for them, from (Kh) and (M).

सूरा अल-अनआम: आयत 137 43

और एक अन्य ने कहा: जब उसने सतीदामा को देखा, तो वह रो पड़ी; आज उसे दोष देने वाला कितना उत्कृष्ट है! (1) अल-कुशायरी ने कहा: कुछ लोगों ने कहा: यह भद्दा है, और यह असंभव है, क्योंकि यदि पाठ (क़िरात) (2) पैगंबर ﷺ से मुतवातिर (लगातार वर्णन) द्वारा सिद्ध है, तो यह वाक्पटु (फसीह) है, भद्दा नहीं, और यह अरबों के भाषण में दर्ज किया गया है। उस्मान के मुसहफ़ में: "शुरका-इहिम" (उनके साझेदार) (3) 'या' के साथ है, और यह इब्न आमिर के पाठ को इंगित करता है। इस पाठ में हत्या का कार्य साझेदारों को सौंपा गया है; क्योंकि साझेदार ही वे हैं जिन्होंने इसे सुशोभित किया और इसके लिए आह्वान किया। इसलिए क्रिया को उसके कर्ता के साथ जोड़ा गया है जैसा कि मूल रूप से होना चाहिए, लेकिन उसने मज़ाफ़ और मज़ाफ़ इलैह के बीच अंतर किया, और कर्म (मफऊल) को पहले रखा, उसे उसके हाल (मंसूब) पर छोड़ दिया; चूँकि यह अर्थ में बाद में था, और मज़ाफ़ को बाद में रखा, उसे उसके हाल (मजरूर) पर छोड़ दिया; चूँकि यह हत्या के बाद पहले आया था। अनुमान यह है: "और इसी तरह, कई बहुदेववादियों के लिए उनके साझेदारों द्वारा उनके बच्चों की हत्या को शोभायमान बना दिया गया," यानी, कि उनके साझेदारों ने उनके बच्चों को मार डाला। अन-नहहास (4) ने कहा: जहाँ तक अबू उबैद के अलावा अन्य द्वारा वर्णित बात है - जो चौथा पाठ है - यह इस आधार पर स्वीकार्य है कि "उनके साझेदारों" को "उनके बच्चों" के बदले में रखा जाए; क्योंकि वे वंश और विरासत में उनके साझेदार हैं। "ताकि वे उन्हें तबाह कर दें" (लियुरदुहुम): 'लाम' उद्देश्य का लाम (लाम-ए-कै) है। और 'इरदा' का अर्थ है विनाश। "और ताकि वे उनके लिए उनके धर्म को संदिग्ध बना दें" (वा लियाल्बिसू अलैहिम दीनहुम) जिसे उसने उनके लिए पसंद किया है (5)। यानी, वे उन्हें असत्य का आदेश देते हैं, और उन्हें उनके धर्म में संदेहास्पद बनाते हैं। और वे एक धर्म पर थे...

= सर्वनाम ऊंटों के लिए है। और उनका कहना "अवाखिर" काठी के पिछले हिस्से (आख़िरत अल-राह्ल) का बहुवचन है, जो काठी के पीछे लकड़ी का टुकड़ा होता है जिस पर सवार सहारा लेता है। "अल-मैस" 'मीम' पर ज़बर के साथ: एक पेड़ जिससे काठियाँ बनाई जाती हैं। उनका कहना "इनक़ाज़": मुसद्दर है जब मुर्गी आवाज़ करती है। "अल-फरारीज" 'फररूज' का बहुवचन है, जो चूजे होते हैं। अल-ख़िज़ाना 4/413। (1) इसके वक्ता अम्र इब्न क़मीआ हैं, और यह अल-किताब 1/178, अल-इंसाफ़ 2/432, और अल-ख़िज़ाना 4/406 में है। अम्र इब्न क़मीआ का मतलब इस शेर से खुद से था, और उन्होंने यह तब कहा था जब वह इमरुल क़ैस के साथ रोम के राजा के पास गए थे।

उनका कहना "इस्तअबरत": वह परदेश की तन्हाई से रो पड़ी। अल-ख़िज़ाना 4/407-408। उनका कहना "सतीदामा" एक पहाड़ या नदी का नाम है। देखें मुअजम अल-बुल्दान 3/169, और अल-ख़िज़ाना 4/407 और 410। (2) उनका कहना: पाठ (क़िरात), (म) से। (3) अल-फर्रा की मआनी अल-कुरआन 1/357, इब्न अल-अंबारी की अल-इंसाफ़ 2/436, तफ़सीर अल-राज़ी 13/206, और अल-बहर अल-मुहीत 4/230। (4) इअराब अल-कुरआन 2/98-99 में। (5) उनका कहना: जो उसने उनके लिए पसंद किया है, (ख) और (म) से।

سورة الانعام: آیت 137 43

اور ایک دوسرے نے کہا: جب اس نے ساتیدما کو دیکھا تو وہ رو پڑی؛ آج اسے ملامت کرنے والا کتنا بہتر ہے! (1) القشیری نے کہا: ایک گروہ نے کہا: یہ قبیح (برا) ہے، اور یہ ناممکن ہے، کیونکہ جب قرات (2) نبی ﷺ سے تواتر کے ساتھ ثابت ہو جائے، تو وہ فصیح ہے قبیح نہیں، اور یہ اہل عرب کے کلام میں وارد ہوا ہے۔ مصحف عثمانی میں: «شرکائھم» (3) ی کے ساتھ ہے، اور یہ ابن عامر کی قرات پر دلالت کرتا ہے۔ اس قرات میں قتل کی نسبت شرکاء کی طرف کی گئی ہے؛ کیونکہ شرکاء ہی وہ ہیں جنہوں نے اسے مزین کیا اور اس کی دعوت دی؛ پس فعل کی نسبت اس کے فاعل کی طرف کی گئی ہے جیسا کہ اصل میں ہونا چاہیے، لیکن مضاف اور مضاف الیہ کے درمیان فرق کیا گیا، اور مفعول کو مقدم کیا اور اسے اپنی حالت پر منصوب چھوڑا؛ کیونکہ وہ معنی میں مؤخر تھا، اور مضاف کو مؤخر کیا اور اسے اپنی حالت پر مجرور چھوڑا؛ کیونکہ وہ قتل کے بعد مقدم تھا۔ تقدیر (اصل عبارت) یوں ہے: "اور اسی طرح بہت سے مشرکوں کے لیے ان کے شرکاء کی طرف سے ان کی اولاد کے قتل کو خوشنما بنا دیا گیا"، یعنی: ان کے شرکاء کا اپنی اولاد کو قتل کرنا۔ نحاس (4) نے کہا: رہا وہ جو ابو عبید کے علاوہ نے حکایت کیا ہے - اور یہ چوتھی قرات ہے - تو وہ اس بنیاد پر جائز ہے کہ ان کی اولاد سے ان کے شرکاء کو بدل (تبادلہ) قرار دیا جائے؛ کیونکہ وہ نسب اور وراثت میں ان کے شریک ہیں۔ ﴿ لِيُرْدُوهُمْ ﴾ لام لامِ کے (تعلیل) ہے۔ اور ارداء کا معنی ہے ہلاک کرنا۔ ﴿ وَلِيَلْبِسُوا عَلَيْهِمْ دِينَهُمْ ﴾ جسے اللہ نے ان کے لیے پسند کیا (5)۔ یعنی: وہ انہیں باطل کا حکم دیتے ہیں، اور انہیں ان کے دین میں شک میں ڈالتے ہیں۔ اور وہ ایک دین پر تھے...

= ضمیر اونٹوں کے لیے ہے، اور ان کا قول: اواخر؛ آخرة الرحل کی جمع ہے، یہ وہ لکڑی ہے جو کجاوے کے آخر میں ہوتی ہے جس سے سوار ٹیک لگاتا ہے، اور میس میم کے فتحہ کے ساتھ: ایک درخت ہے جس سے کجاوے بنائے جاتے ہیں، اور ان کا قول: انقاض؛ مصدر ہے جب مرغی آواز نکالتی ہے، اور ان کا قول: فراریج؛ فروج کی جمع ہے، اور یہ مرغی کے بچے ہیں۔ الخزانہ 413/4۔ (1) اس کے کہنے والے عمرو بن قمیئہ ہیں، اور یہ الکتاب 1/178، الانصاف 432/2، اور الخزانہ 406/4 میں ہے؛ عمرو بن قمیئہ نے اس شعر سے اپنی ذات مراد لی ہے اور انہوں نے یہ اس وقت کہا تھا جب وہ امرو القیس کے ساتھ شاہ روم کی طرف نکلے تھے، اور ان کا قول: استعبرت: پردیس کی وحشت سے رو پڑی۔ الخزانہ 407/4 - 408، اور ان کا قول: ساتیدما ایک پہاڑ یا نہر کا نام ہے۔ دیکھیے معجم البلدان 169/3، اور الخزانہ 407/4 اور 410۔ (2) ان کا قول: القراءة، (م) سے۔ (3) معانی القرآن للفراء 357/1، والانصاف لابن الانباری 436/2 اور تفسیر الرازی 206/13، والبحر المحیط 230/4۔ (4) اعراب القرآن 98/2 - 99 میں۔ (5) ان کا قول: الذي ارتضى لهم، (خ) اور (م) سے۔

Surah Al-An'am: Verses 137 - 138

44

Ismail, and what was in it of killing the child; so the truth becomes covered up, so with this they confuse (1). {And had Allah willed, they would not have done it} The Almighty explained that their disbelief was by the will of Allah. And it is a refutation of the Qadariyyah (2). {So leave them and what they invent} He means their saying: that Allah has partners.

His saying, the Almighty: {And they say, "These cattle and crops are forbidden; no one may eat of them except whom we will," by their claim, and cattle whose backs are forbidden [to be used for burden], and cattle over which they do not mention the name of Allah - an invention [of untruth] against Him. He will recompense them for what they used to invent. (138)}

The Almighty mentioned another type of their ignorance.

Aban bin Uthman recited: "Hujurun" with a damma on the Haa and the Jeem (3). Al-Hasan and Qatadah recited: "Hajrun" with a fatha on the Haa and sukun on the Jeem (4), two dialects with the same meaning. It was also narrated from Al-Hasan: "Hujurun" with a damma on the Haa (5).

Abu Ubayd said from Harun, he said: Al-Hasan used to put a damma on the Haa in "Hujr" in all of the Quran except in His saying: {a barrier and an insurmountable partition} [Al-Furqan: 53]. For he used to put a kasra on it here (6).

It was narrated from Ibn Abbas and Ibn al-Zubayr: "and crops harajun"; with the Raa before the Jeem (7), and likewise in the Mushaf of Ubayy (8), and in it are two opinions: one of them: that it is like jabada and jadhaba. And the other opinion - which is

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/99, Tafsir Abi al-Layth 1/516, and Tafsir al-Baghawi 2/134. (2) Tafsir al-Razi 13/206. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/99, and Ibn Khalawayh attributed it in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 41 to Isa bin Umar. (4) We did not find this recitation with anyone other than the author, and Abu Hayyan quoted it from him in Al-Bahr al-Muhit 4/231, and what is in I'rab al-Qur'an 2/99, and the speech from him is similar to it, and Tafsir al-Tabari 9/579, and Al-Kashshaf 2/55, and Zad al-Masir 3/131, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/350, the recitation of Al-Hasan and Qatadah with damma on the Haa and sukun on the Jeem, and the author mentioned

it after it. (5) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 41. (6) Al-Bahr al-Muhit 4/231. (7) Al-Muhtasab 1/231, and Tafsir al-Tabari 9/579, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/350. (8) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 41, and Al-Muhtasab 1/231.

सूरा अल-अनाम: आयतें 137 - 138

44

इस्माइल, और उसमें जो बच्चे की हत्या का मामला था; जिससे सत्य ढक जाता है, तो इसके द्वारा वे भ्रमित करते हैं(1)। {और यदि अल्लाह चाहता तो वे ऐसा न करते} सर्वशक्तिमान ने स्पष्ट किया कि उनका अविश्वास अल्लाह की इच्छा से था। और यह कदरिया (2) का खंडन है। {अतः उन्हें और जो वे गढ़ते हैं, छोड़ दो} उनका अर्थ है: कि अल्लाह के साझीदार हैं।

अल्लाह तआला का कथन: {और वे कहते हैं, "ये मवेशी और फसलें वर्जित हैं; हमारे सिवाय कोई इन्हें नहीं खा सकता जिसे हम चाहें," उनके अपने दावे के अनुसार, और ऐसे मवेशी जिनकी पीठ [बोझ ढोने के लिए] वर्जित है, और वे मवेशी जिन पर वे अल्लाह का नाम नहीं लेते - उस पर [झूठ का] एक आविष्कार। वह उन्हें उसका बदला देगा जो वे गढ़ते थे। (138)}

सर्वशक्तिमान ने उनकी अज्ञानता के एक अन्य प्रकार का उल्लेख किया।

अबान बिन उस्मान ने पढ़ा: "हुजुरुन" हा और जीम पर दम्मा के साथ (3)। अल-हसन और कतादा ने पढ़ा: "हजरुन" हा पर फथा और जीम पर सुकून के साथ (4), दो बोलियाँ एक ही अर्थ में। अल-हसन से यह भी वर्णित है: "हुजुरुन" हा पर दम्मा के साथ (5)।

अबू उबैद ने हारून से कहा, उन्होंने कहा: अल-हसन पूरे कुरान में "हुज्र" में हा पर दम्मा लगाते थे सिवाय उनके कथन के {एक आड़ और एक अभेद्य विभाजन} [अल-फुरकान: 53]। क्योंकि वे यहाँ इस पर कसरा लगाते थे (6)।

इब्न अब्बास और इब्न अल-जुबैर से वर्णित है: "और फसलें हरजुन"; जीम से पहले रा के साथ (7), और इसी तरह उबै (8) के मुसहफ में है, और इसमें दो विचार हैं: उनमें से एक: कि यह जबदा और जज़बा की तरह है। और दूसरा विचार - जो कि

---

(1) नहहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 2/99, तफसीर अबी अल-लैथ 1/516, और तफसीर अल-बगवी 2/134। (2) तफसीर अल-राज़ी 13/206। (3) नहहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 2/99, और इब्न खलवैह ने इसे अल-किरात अल-शाज्जाह पृष्ठ 41 में ईसा बिन उमर को जिम्मेदार ठहराया। (4) हमें लेखक के अलावा किसी और के पास यह पाठ नहीं मिला, और अबू हयान ने अल-बहर अल-मुहीत 4/231 में उनसे इसे उद्धृत किया, और इ'राब अल-कुरान 2/99 में जो है, और उनसे भाषण इसके

समान है, और तफसीर अल-तबरी 9/579, और अल-कशशाफ 2/55, और ज़ाद अल-मसीर 3/131, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/350, हा पर दम्मा और जीम पर सुकून के साथ अल-हसन और कतादा का पाठ, और लेखक ने इसके बाद इसका उल्लेख किया। (5) अल-किरात अल-शाज्जाह पृष्ठ 41। (6) अल-बहर अल-मुहीत 4/231। (7) अल-मुहतसब 1/231, और तफसीर अल-तबरी 9/579, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/350। (8) अल-किरात अल-शाज्जाह पृष्ठ 41, और अल-मुहतसब 1/231।

سورة الانعام: آیات 137 - 138

44

اسماعیل، اور اس میں جو بچے کا قتل تھا؛ تو حق پوشیدہ ہو جاتا ہے، تو اس کے ذریعے وہ خلط ملط کرتے ہیں (1)۔ {اور اگر اللہ چاہتا تو وہ ایسا نہ کرتے} اللہ تعالیٰ نے واضح فرمایا کہ ان کا کفر اللہ کی مشیت سے تھا۔ اور یہ قدریہ (2) کا رد ہے۔ {پس انہیں اور ان کے بہتان کو چھوڑ دو} آپ کے قول سے مراد ہے: کہ اللہ کے شریک ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور وہ کہتے ہیں، "یہ مویشی اور کھیت ممنوع ہیں؛ انہیں کوئی نہیں کھا سکتا سوائے اس کے جسے ہم چاہیں،" ان کے اپنے گمان کے مطابق، اور وہ مویشی جن کی پیٹھیں [بوجھ ڈھونے کے لیے] حرام کی گئی ہیں، اور وہ مویشی جن پر وہ اللہ کا نام نہیں لیتے - اس پر [جھوٹا] بہتان باندھتے ہوئے، وہ انہیں ان کے بہتان کا بدلہ دے گا۔ (138)}

اللہ تعالیٰ نے ان کی جہالت کی ایک اور قسم ذکر فرمائی۔

ابان بن عثمان نے پڑھا: "حُجُرٌ" حا اور جیم کے ضمہ کے ساتھ (3)۔ اور حسن اور قتادہ نے پڑھا: "حَجْرٌ" حا کے فتحہ اور جیم کے سکون کے ساتھ (4)، ایک ہی معنی میں دو لغات۔ اور حسن سے یہ بھی مروی ہے: "حُجُرٌ" حا کے ضمہ کے ساتھ (5)۔

ابو عبید نے ہارون سے روایت کی، انہوں نے کہا: حسن پورے قرآن میں "حجر" میں حا پر ضمہ پڑھتے تھے سوائے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے: {ایک آڑ اور روکی ہوئی روک} [الفرقان: 53]۔ کیونکہ وہ یہاں اسے کسرہ کے ساتھ پڑھتے تھے (6)۔

ابن عباس اور ابن زبیر سے مروی ہے: "وَحَرْثٌ حَرَجٌ"؛ جیم سے پہلے را کے ساتھ (7)، اور اسی طرح ابی بن کعب (8) کے مصحف میں ہے، اور اس میں دو اقوال ہیں: ایک یہ کہ یہ "جبذ" اور "جذب" کی طرح ہے۔ اور دوسرا قول - جو کہ

---

(1) إعراب القرآن للنحاس 99/2، وتفسير أبي الليث 516/1، وتفسير البغوي 134/2۔ (2) تفسير الرازي 206/13۔ (3) إعراب القرآن للنحاس 99/2، اور اسے ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص 41 میں عیسیٰ بن عمر کی طرف منسوب کیا ہے۔ (4) ہمیں مصنف کے علاوہ کسی اور کے پاس یہ قراءت نہیں ملی، اور ابو حیان نے اسے البحر المحیط 231/4 میں ان سے نقل کیا ہے، اور جو إعراب القرآن 99/2 میں ہے، اور ان کی کلام اسی طرح ہے، اور تفسير الطبري 579/9، اور الکشاف 55/2، اور زاد المسير 131/3، اور المحرر الوجيز 350/2، حسن اور قتادہ کی قراءت حا کے ضمہ اور جیم کے سکون کے ساتھ، اور مصنف نے اس کے بعد اسے ذکر کیا ہے۔ (5) القراءات الشاذة ص 41۔ (6) البحر المحيط 231/4۔ (7) المحتسب 231/1، وتفسير الطبري 579/9، والمحرر الوجيز 350/2۔ (8) القراءات الشاذة ص 41، والمحتسب 231/1۔

Surah Al-An'am: Verse 138. Page 45.

It is more correct that it comes from "al-harij" (hardship/restriction). For "al-harij" with a kasra on the letter Haa is a linguistic variation of "al-haraj" with a fatha on the Haa (1). It means narrowness, restriction, and sin. Thus, its meaning becomes "the forbidden" (al-haram). From this comes: "So-and-so is being cautious (yataharraj)," meaning he restricts himself from entering into what is doubtful to him regarding the forbidden (2).

"Al-Hijr" is a word with multiple meanings. Here it means "forbidden," and its origin is "prohibition" (man'). Reason (al-'aql) is called "hijr" because it prohibits one from shameful deeds. "So-and-so is in the hijr of the judge," meaning under his prohibition/restraint (3); "I placed a restraint (hajartu) on the boy." "Al-Hijr" also means "reason." Allah the Almighty said: {Is there [not] in that an oath for one of perception (hijr)?} [Al-Fajr: 5]. "Al-Hijr" also means a female horse (mare). And "Al-Hijr" means kinship. The poet said: They want to distance him from me, while he... is of close lineage to me and of kinship (hijr) (4).

"Hijr" of a person and "hajr" are two linguistic variations, and with the fatha (hajr) is more common. Meaning: they forbade certain cattle and crops, dedicating them to their idols, and said: {None shall eat of them except whom we please}, and those were the servants of the idols (5). Then he clarified that this is an arbitrary ruling not supported by any law (shari'a), which is why he said: "by their [own] claim."

{And cattle whose backs are forbidden} refers to what they set free for their gods, based on the previously mentioned portion (6). Mujahid said: "It refers to Al-Bahira, Al-Wasila, and Al-Ham" (7). {And cattle over which they mention not the name of Allah} means those they slaughtered for their gods. Abu Wa'il said: "They do not perform pilgrimage (Hajj) on them" (8). {Inventing [lies against Him]}, meaning as a fabrication.

(1) Al-Muhtasab 1/232, and Al-Sihah (word: haraj). (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/99, similarly. (3) Tafsir al-Razi 13/207. (4) Mujmal al-Lughah by al-Farisi 2/264-265. The verse's narration in Diwan Dhi al-Rummah 2/943 is: "And I hid my longing from my companion, though he... is of close lineage to me and of kinship (hijr)." Its narration in Lisan al-Arab (haraj): "So I hid what was in me from my friend, though he... is of lineage..." (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/486. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/175-176. (7) Narrated by al-Tabari 5/578, and the discussion on Al-Bahira, Al-Wasila,

and Al-Ham was previously mentioned in 8/237. (8) Narrated by al-Tabari 9/582. Abu Wa'il is Shaqiq ibn Salama.

सूरह अल-अनाम: आयत १३८। पृष्ठ ४५।

अधिक सही यह है कि यह "अल-हरिज" से है; क्योंकि "ह" के नीचे कसरह (इ) के साथ "अल-हरिज", "ह" पर ज़बर (फ़तह) के साथ "अल-हरज" का एक भाषाई रूप है (१)। इसका अर्थ तंगी और पाप है, इसलिए इसका अर्थ "हराम" (वर्जित) हो जाता है। इसी से बना है: "अमुक व्यक्ति परहेज़ (यताहर्रज) कर रहा है", यानी वह स्वयं को उन चीज़ों में पड़ने से रोकता है जो उसके लिए हराम के मामले में संदिग्ध हैं (२)।

"अल-हिज्र" एक अनेकार्थी शब्द है। यहाँ इसका अर्थ "हराम" है, और इसका मूल अर्थ "रोक" (मना करना) है। बुद्धि को "हिज्र" कहा जाता है क्योंकि यह बुरे कार्यों से रोकती है। "अमुक व्यक्ति न्यायाधीश के हिज्र में है", यानी उसकी रोक में है (३); "मैंने लड़के पर पाबंदी (हजर्तु) लगा दी"। "अल-हिज्र" का अर्थ "बुद्धि" भी है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {क्या इसमें अक्ल वाले (हिज्र) के लिए कोई कसम है?} [अल-फ़ज्र: ५]। "अल-हिज्र" मादा घोड़े (घोड़ी) को भी कहते हैं। और "अल-हिज्र" का अर्थ "रिश्तेदारी" भी है। कवि ने कहा है: वे उसे मुझसे दूर करना चाहते हैं, जबकि वह... मेरे करीबी वंश का है और रिश्तेदार (हिज्र) है (४)।

मनुष्य का "हिज्र" और "हज्र" दो भाषाई रूप हैं, और ज़बर (फ़तह) के साथ अधिक प्रचलित है। अर्थात: उन्होंने कुछ मवेशियों और फसलों को हराम कर दिया और उन्हें अपने बुतों (मूर्तियों) के लिए समर्पित कर दिया, और कहा: {इन्हें हमारे सिवा कोई नहीं खाएगा जिसे हम चाहें}, और वे बुतों के सेवक थे (५)। फिर उन्होंने स्पष्ट किया कि यह एक मनमाना फैसला है जिसका कोई शरई आधार नहीं है, इसीलिए उन्होंने कहा: "अपने दावों के अनुसार"।

{और वे मवेशी जिनकी पीठ हराम कर दी गई है} से तात्पर्य उन जानवरों से है जिन्हें वे अपने देवताओं के लिए खुला छोड़ देते थे, जैसा कि पहले हिस्से के विवरण में बताया गया है (६)। मुजाहिद ने कहा: "इसका अर्थ बहीरा, वसीला और हाम है" (७)। {और वे मवेशी जिन पर वे अल्लाह का नाम नहीं लेते} का अर्थ है वे जानवर जिन्हें उन्होंने अपने देवताओं के लिए ज़बह किया। अबू वाइल ने कहा: "वे उन पर हज नहीं करते" (८)। {झूठ गढ़ते हुए}, यानी मनगढ़ंत बातों के तौर पर।

(१) अल-मुहतसिब १/२३२, और अल-सिहाह (शब्द: हरज)। (२) इराब अल-कुरआन, अल-नहहास २/९९, इसी तरह। (३) तफ़्सीर अल-राज़ी १३/२०७। (४) मुजमल अल-लुग़ाह, अल-फ़ारिसी २/२६४-२६५। दीवान ज़ी अल-रुम्माह २/९४३ में कविता की रिवायत है: "और मैंने अपने साथी से

अपनी तड़प छुपाई, हालाँकि वह... मेरे करीबी वंश का और रिश्तेदार (हिज्र) है"। लिसान अल-अरब (हरज) में इसकी रिवायत है: "तो मैंने अपने दोस्त से जो मुझमें था उसे छुपाया, हालाँकि वह... वंश का है..." (५) मानी अल-कुरआन, अल-नह़्हास २/४८६। (६) अल-नुकत व अल-उयून २/१७५-१७६। (७) इसे अल-तबरी ५/५७८ ने उद्धृत किया है, और बहीरा, वसीला और हाम पर चर्चा पहले ८/२३७ में हो चुकी है। (८) इसे अल-तबरी ९/५८२ ने उद्धृत किया है। अबू वाइल: शक़ीक़ बिन सलमा हैं।

سورہ الانعام: آیت 138۔ صفحہ 45۔

أصح - یہ کہ یہ "الحَرَج" سے ہے؛ کیونکہ حرف "ح" کے نیچے کسرہ (زیر) کے ساتھ "الحِرْج"، "ح" پر فتحہ (زبر) کے ساتھ "الحَرَج" کی لغوی صورت ہے (1)، اور اس کا معنی تنگی اور گناہ ہے، چنانچہ اس کا مفہوم "حرام" ہو جاتا ہے۔ اسی سے ہے: "فلاں يتحرّج"، یعنی وہ حرام کے شبہ والی چیزوں میں پڑنے سے خود پر تنگی کرتا ہے (2)۔

"الحِجْر" ایک مشترک لفظ ہے۔ یہاں اس سے مراد "حرام" ہے، اور اس کی اصل "منع" (روکنا) ہے۔ عقل کو "حِجْر" کہا جاتا ہے کیونکہ وہ برائیوں سے روکتی ہے۔ "فلاں قاضی کے حِجْر میں ہے"، یعنی اس کی روک ٹوک (پابندی) میں ہے (3)؛ "حجرْتُ على الصبي" (میں نے لڑکے پر پابندی لگائی)۔ "الحِجْر" کا معنی عقل بھی ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {هَلْ فِي ذَٰلِكَ قَسَمٌ لِّذِي حِجْرٍ} [الفجر: 5] (کیا اس میں عقل والے کے لیے کوئی قسم ہے؟)۔ "الحِجْر" مادہ گھوڑے (گھوڑی) کو بھی کہتے ہیں۔ اور "الحِجْر" کا مطلب رشتہ داری بھی ہے۔ شاعر نے کہا: يريدون أن يُقصُوه عنّي وإنه ... لَذُو حَسَبٍ دانٍ إليَّ وذو حِجْرٍ(4) (وہ اسے مجھ سے دور کرنا چاہتے ہیں حالانکہ وہ میرے قریبی حسب والا اور رشتہ دار ہے)۔

انسان کا "حِجْر" اور "حَجْر" دونوں لغات ہیں، اور زبر (فتحہ) زیادہ مستعمل ہے۔ یعنی: انہوں نے کچھ چوپایوں اور کھیتیوں کو حرام قرار دیا اور انہیں اپنے بتوں کے لیے مخصوص کر دیا، اور کہا: {انہیں صرف وہی کھائے گا جسے ہم چاہیں}، اور وہ بتوں کے خادم تھے (5)۔ پھر واضح کیا کہ یہ ایک من مانی ہے جس کے لیے کوئی شرعی دلیل نہیں آئی، اسی لیے فرمایا: "بِزَعْمِهِمْ" (ان کے اپنے گمان کے مطابق)۔

{وَأَنْعَامٌ حُرِّمَتْ ظُهُورُهَا} (اور کچھ چوپائے وہ ہیں جن کی پیٹھیں حرام کر دی گئی ہیں) سے مراد وہ جانور ہیں جنہیں وہ اپنے معبودوں کے نام پر آزاد چھوڑ دیتے تھے جیسا کہ حصوں کے ذیل میں پہلے گزر چکا ہے (6)۔ مجاہد نے کہا: اس سے مراد بحیرہ، وصیلہ اور حام ہیں (7)۔ {وَأَنْعَامٌ لَّا يَذْكُرُونَ اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهَا} (اور کچھ وہ چوپائے ہیں جن پر وہ اللہ کا نام نہیں لیتے) یعنی وہ جانور جنہیں انہوں نے اپنے معبودوں کے لیے ذبح کیا۔ ابو وائل نے کہا: وہ ان پر حج نہیں کرتے (8)۔ {افْتِرَاءً} یعنی بہتان تراشی کے طور پر۔

(1) المحتسب 232/1، اور الصحاح (مادہ حرج)۔ (2) إعراب القرآن للنحاس 99/2 اسی طرح۔ (3) تفسیر الرازی 207/13۔ (4) مجمل اللغہ للفارسی 264/2 - 265، اور دیوان ذی الرمہ 943/2 میں شعر کی روایت ہے: "اور میں نے اپنے ساتھی سے اپنا شوق چھپایا حالانکہ وہ میرے قریبی نسب والا اور رشتہ دار ہے"۔ اور لسان العرب (مادہ حرج) میں اس کی روایت ہے: "پس میں نے اپنے دوست سے وہ چھپایا جو میرے دل میں تھا حالانکہ وہ نسب والا ہے..." (5) معانی القرآن للنحاس 486/2۔ (6) النکت والعیون 175/2 - 176۔ (7) اسے طبری نے 578/5 میں نقل کیا ہے، اور بحیرہ، وصیلہ اور حام پر کلام پہلے 237/8 میں گزر چکا ہے۔ (8) اسے طبری نے 582/9 میں نقل کیا ہے۔ ابو وائل: شقیق بن سلمہ ہیں۔

Surah Al-An'am, Verses 138 - 139 46

"[Against Allah]"; because they used to say: Allah commanded us to do this(1). So it is in the accusative case as a 'maf'ul lahu' (object of reason). It was also said: that is, they fabricate a fabrication, and its accusative status is due to it being an absolute object (masdar)(2).

The Almighty's saying: "And they say, 'What is in the bellies of these animals is exclusively for our males and forbidden to our wives. But if it is dead, then they all share in it. He will recompense them for their description. Indeed, He is Wise and Knowing.'" [139]

The Almighty's saying: "And they say, 'What is in the bellies of these animals is exclusively for our males'" This is another type of their ignorance. Ibn Abbas said: It is milk(3), which they made lawful for males and forbidden for females. It was also said: it refers to embryos; they said: they are for our males. Then, if any of them died, both men and women ate it(4). The 'ha' in 'khalisah' (exclusive) is for exaggeration in purity/exclusivity; similar to: a man who is 'allamah' (very learned) or 'nassabah' (expert genealogist); according to Al-Kisa'i and Al-Akhfash(5). And 'khalisah' with the nominative case (raf') is the predicate (khabar) of the subject (mubtada) which is 'ma'. Al-Farra' said: Its feminization is due to the feminization of 'al-an'am' (livestock). This saying is considered wrong by some people; because what is in their bellies is not part of them; so it does not resemble(6): "Some of the travelers may pick him up" (7) [Yusuf: 10]; because part of a caravan (sayyarah) is a caravan, and this does not necessarily apply to Al-Farra'; for what is in the bellies of livestock are livestock like them; so it was feminized...

---

(1) Al-Wasit 2/328. (2) Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 1/272, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/351. (3) Reported by Al-Tabari 9/584. (4) Reported by Al-Tabari 9/585 from the saying of Al-Suddi. (5) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/99, and Al-Akhfash's statement in Ma'ani al-Qur'an 2/506. (6) After it in (M): his saying. (7) It is the reading of Al-Hasan as in the Shadh (irregular) readings, p. 62. (8) After it in (M): he said.

सूरह अल-अनआम, आयत 138 - 139 46

"अल्लाह के विरुद्ध"; क्योंकि वे कहते थे: अल्लाह ने हमें इसका आदेश दिया है(1)। तो यह 'मफ़ऊल लहू' (कारण का कर्म) के रूप में नसब (विभक्ति) में है। और कहा गया है: यानी, वे झूठ गढ़ते हैं, और इसका नसब मसदरा (क्रियात्मक संज्ञा) होने के कारण है(2)।

अल्लाह तआला का कथन: "और वे कहते हैं, 'जो कुछ इन चौपायों के पेट में है, वह केवल हमारे पुरुषों के लिए है और हमारी पत्नियों पर हराम (वर्जित) है। और यदि वह मृत है, तो वे सब उसमें भागीदार हैं। वह उन्हें उनके वर्णन का बदला देगा। निस्संदेह, वह तत्वदर्शी, सर्वज्ञ है।'" [139]

अल्लाह तआला का कथन: "और वे कहते हैं, 'जो कुछ इन चौपायों के पेट में है, वह केवल हमारे पुरुषों के लिए है'" यह उनकी अज्ञानता का एक और प्रकार है। इब्न अब्बास ने कहा: यह दूध है(3), जिसे उन्होंने पुरुषों के लिए हलाल और महिलाओं के लिए हराम बना दिया था। और कहा गया है: इससे तात्पर्य भ्रूण है; उन्होंने कहा: वे हमारे पुरुषों के लिए हैं। फिर यदि उनमें से कोई मर जाता, तो पुरुष और महिलाएँ दोनों उसे खाते थे(4)। 'खालिसा' (विशेष) में 'हा' (ه) शुद्धता में अतिशयोक्ति के लिए है; जैसे: एक व्यक्ति जो 'अल्लामा' (अत्यधिक विद्वान) या 'नसाबा' (वंशावली विशेषज्ञ) हो; अल-किसाई और अल-अखफ़श के अनुसार(5)। और रफ़अ (पेश) के साथ 'खालिसा' मुब्तदा (विषय) की खबर (विधेय) है जो 'मा' है। अल-फर्रा ने कहा: इसका स्त्रीलिंग होना 'अनआम' (चौपायों) के स्त्रीलिंग होने के कारण है। कुछ लोगों के अनुसार यह कथन गलत है; क्योंकि उनके पेट में जो है वह उनमें से नहीं है; इसलिए यह समानता नहीं रखता(6): "कोई मुसाफ़िर उसे उठा ले"(7) [यूसुफ: 10]; क्योंकि कारवां (सय्यारा) का हिस्सा कारवां ही होता है, और यह अल-फर्रा पर अनिवार्य नहीं है; क्योंकि चौपायों के पेट में जो है वे उनके जैसे ही चौपायें हैं; इसलिए स्त्रीलिंग...

---

(1) अल-वसीत 2/328. (2) मुशकिल इराब अल-कुरान मक्की द्वारा 1/272, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/351। (3) अल-तबरी 9/584 द्वारा उद्धृत। (4) अल-तबरी 9/585 द्वारा अल-सुद्दी के कथन से उद्धृत। (5) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 2/99, और अल-अखफ़श का कथन मानी अल-कुरान 2/506 में। (6) (म) में इसके बाद: उनका कथन। (7) यह अल-हसन का पाठ है जैसा कि शाज़ (अनियमित) पाठों में है, पृष्ठ 62। (8) (म) में इसके बाद: उन्होंने कहा।

سورة الانعام، آیات ۱۳۸ - ۱۳۹ ٤٦

﴿عَلَى اللَّهِ﴾؛ کیونکہ وہ کہتے تھے کہ اللہ نے ہمیں اس کا حکم دیا ہے(۱)۔ پس یہ مفعول لہ ہونے کی وجہ سے نصب میں ہے۔ اور کہا گیا ہے: یعنی، وہ جھوٹ گھڑتے ہیں، اور اس کا نصب مصدر ہونے کی وجہ سے ہے(۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالُوا مَا فِي بُطُونِ هَذِهِ الْأَنْعَامِ خَالِصَةٌ لِذُكُورِنَا وَمُحَرَّمٌ عَلَى أَزْوَاجِنَا وَإِن يَكُن مَّيْتَةً فَهُمْ فِيهِ شُرَكَاءُ سَيَجْزِيهِمْ وَصْفَهُمْ إِنَّهُ حَكِيمٌ عَلِيمٌ ۱۳۹﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالُوا مَا فِي بُطُونِ هَذِهِ الْأَنْعَامِ خَالِصَةٌ لِذُكُورِنَا﴾ یہ ان کی جہالت کی ایک اور قسم ہے۔ ابن عباس نے کہا: یہ دودھ ہے(۳)، جسے انہوں نے مردوں کے لیے حلال اور عورتوں کے لیے حرام کر دیا تھا۔ اور کہا گیا ہے: اس سے مراد جنین ہیں؛ انہوں نے کہا: وہ ہمارے مردوں کے لیے ہیں۔ پھر اگر ان میں سے کوئی مر جاتا تو مرد اور عورتیں سب اسے کھاتے تھے(٤)۔ اور 'خالصہ' میں 'ہا' مبالغہ کے لیے ہے؛ جیسے: رجل علامہ (بہت بڑا عالم) اور نسابہ (نسب کا ماہر)؛ کسائی اور اخفش سے منقول ہے(٥)۔ اور 'خالصہ' رفع کے ساتھ مبتدا کی خبر ہے جو کہ 'ما' ہے۔ فراء نے کہا: اس کا تانیث (مونث) ہونا 'انعام' کے مونث ہونے کی وجہ سے ہے۔ بعض لوگوں کے نزدیک یہ قول غلط ہے؛ کیونکہ جو ان کے پیٹوں میں ہے وہ ان میں سے نہیں ہے؛ لہٰذا یہ اس کی مانند نہیں(٦): ﴿تَلْتَقِطْهُ بَعْضُ السَّيَّارَةِ﴾(۷) [یوسف: ۱۰]؛ کیونکہ قافلے کا بعض حصہ قافلہ ہی ہوتا ہے، اور یہ فراء پر لازم نہیں آتا؛ کیونکہ مویشیوں کے پیٹ میں جو ہے وہ ان جیسے ہی مویشی ہیں؛ پس تانیث...

(١) الوسيط ٣٢٨/٢ ـ (٢) مشكل إعراب القرآن لمكى ٢٧٢/١ ، والمحرر الوجيز ٣٥١/٢ ـ (٣) اسے طبری نے ٥٨٤/٩ میں روایت کیا ہے۔ (٤) اسے طبری نے ٥٨٥/٩ میں سدی کے قول سے روایت کیا ہے۔ (٥) إعراب القرآن للنحاس ٩٩/٢ ، اور اخفش کا قول معانی القرآن میں ٥٠٦/٢ ـ (٦) اس کے بعد (م) میں ہے: ان کا قول۔ (٧) یہ حسن کی قرات ہے جیسا کہ شاذ قراتوں میں ہے ص٦٢ ـ (٨) اس کے بعد (م) میں ہے: انہوں نے کہا۔

Surah Al-An'am: Verse 139 | 47

...on account of its femininity(1), i.e., the [offspring of] cattle in the bellies of cattle are exclusively for our males. It is said: i.e., the group of what is in the bellies(2). And it is said: that "ما" (what) refers to milk or fetuses; so the feminine form was used according to the meaning and the masculine form according to the literal wording. That is why it said: {and forbidden to our spouses} following the literal wording(3). Had the meaning been prioritized, it would have said: "ومحرمة" (forbidden - feminine form). This is supported by the recitation of Al-A'mash: "خالص" (exclusive - masculine form) without the letter 'ha'(4).

Al-Kisa'i said: The meaning of "خالص" and "خالصة" is the same, except that the 'ha' is for intensive emphasis; as it is said: "رجل داهية" (an extremely cunning man) and "علامة" (a very great scholar); as mentioned previously(5).

Qatadah recited: "خالصةً" in the accusative case (mansub) as a circumstantial qualifier (hal) from the pronoun within the prepositional phrase that serves as the relative clause for "ما". The predicate (khabar) of the subject (mubtada') is omitted(6); similar to saying: "الذي في الدار قائماً زيدٌ" (The one in the house, standing, is Zaid). This is the school of the Basran grammarians. According to Al-Farra(7), it is in the accusative due to 'qata' (severance). The same applies to the recitation of Sa'id bin Jubayr: "خالصاً"(8). Ibn Abbas recited: "خَالِصُهُ"(9) with annexation (idafah), thus it becomes a second subject; and the predicate is: "لذكورنا" (for our males), with the entire sentence serving as the predicate of "ما". It is also possible that "خَالِصُهُ" is a substitute (badal) for "ما"(10).

Thus, these are five recitations.

{And forbidden to our spouses}, meaning: our daughters; narrated from Ibn Zayd(11). Others said: their wives(12).

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 1/358, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/99-100, and the discourse therein is similar. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/294. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/100, Mushkil I'rab al-Qur'an 1/272, and Tafsir al-Razi 13/208. (4) Al-Qira'at al-Shadhah p. 41, and al-Muhtasib 1/232. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/498, and it was mentioned recently. (6) Al-Qira'at al-Shadhah p. 41, and al-Muhtasib 1/232. Makki said in Mushkil I'rab al-Qur'an 1/273: The predicate is: "لذكورنا". (7) In his Ma'ani al-Qur'an 1/358. (8) Al-Qira'at al-Shadhah p. 41, and al-Muhtasib 1/232. (9) Al-Qira'at al-Shadhah p. 41, and al-Muhtasib 1/232. (10) I'rab al-

Qur'an by al-Nahhas 2/99-100, and Mushkil I'rab al-Qur'an 1/272-273. (11) Recorded by al-Tabari 9/587. (12) Recorded by al-Tabari 9/587 from the statement of Mujahid.

सूरह अल-अनआम: आयत 139 | 47

...इसके स्त्रीत्व के कारण(1), अर्थात: मवेशियों के पेट में जो मवेशी हैं, वे विशेष रूप से हमारे पुरुषों के लिए हैं। यह कहा गया है: अर्थात: पेट में जो कुछ भी है उसका समूह(2)। और यह कहा गया है: कि "मा" (जो) दूध या भ्रूण को संदर्भित करता है; इसलिए अर्थ के अनुसार स्त्रीत्व आया और शब्द के अनुसार पुल्लिंग। इसीलिए कहा गया: {और हमारे जीवनसाथियों के लिए वर्जित है} शब्द के अनुसार(3)। यदि अर्थ का ध्यान रखा जाता, तो वह कहता: "ومحرمة" (वर्जित - स्त्रीलिंग)। अल-आमश के पाठ द्वारा इसका समर्थन किया जाता है: बिना 'हा' के"خالص" (विशेष रूप से - पुल्लिंग) (4)।

अल-किसाई ने कहा: "خالص" और "خالصة" का अर्थ एक ही है, सिवाय इसके कि 'हा' अतिशयोक्ति के लिए है; जैसा कि कहा जाता है: "رجل داهية" (एक बहुत चतुर व्यक्ति) और "علامة" (एक बहुत बड़ा विद्वान); जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है(5)।

क़तादाह ने पढ़ा: "خالصةً" 'हाल' (अवस्था) के रूप में 'मंसूब' (कर्म कारक) में उस सर्वनाम से जो उस विशेषण वाक्यांश में है जो "मा" का संबंधवाचक उपवाक्य है। 'मुबतदा' (कर्ता) की 'ख़बर' (विधेय) लुप्त है(6); जैसे आपका कहना: "الذي في الدار قائماً زيدٌ" (जो घर में खड़ा है वह जैद है)। यह बसरा के विद्वानों का मत है। अल-फर्रा(7) के अनुसार, यह 'क़ता' (विच्छेद) के कारण मंसूब है। सईद बिन जुबैर के पाठ "(8)"خالصاً के संबंध में भी यही बात कही गई है। इब्न अब्बास ने पढ़ा: "(9)"خَالِصُهُ संबंध (इज़ाफ़त) के साथ, तो यह दूसरा 'मुबतदा' होगा; और ख़बर है: "لذكورنا" (हमारे पुरुषों के लिए) और पूरा वाक्य "मा" की ख़बर है। यह भी संभव है कि "خَالِصُهُ", "मा" का विकल्प (बदल) हो(10)।

ये पाँच पाठ (क़िरात) हैं।

{और हमारे जीवनसाथियों के लिए वर्जित है}, यानी: हमारी बेटियाँ; इब्न ज़ैद से वर्णित(11)। दूसरों ने कहा: उनकी पत्नियाँ(12)।

(1) अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान 1/358, और अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/99-100, और वहां का विवरण इसी तरह का है। (2) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 2/294। (3) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/100, मुश्किल इराब अल-कुरान 1/272, और तफ़सीर अल-राज़ी 13/208। (4) अल-किरात अल-शाज़ह पृष्ठ 41, और अल-मुहतासिब 1/232। (5) अल-नहहास द्वारा

मानी अल-कुरान 2/498, और इसका उल्लेख हाल ही में हुआ था। (6) अल-किरात अल-शाज़ह पृष्ठ 41, और अल-मुहतासिब 1/232। मक्की ने मुश्किल इराब अल-कुरान 1/273 में कहा: ख़बर है: "لذكورنا"। (7) उनकी पुस्तक मानी अल-कुरान 1/358 में। (8) अल-किरात अल-शाज़ह पृष्ठ 41, और अल-मुहतासिब 1/232। (9) अल-किरात अल-शाज़ह पृष्ठ 41, और अल-मुहतासिब 1/232। (10) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/99-100, और मुश्किल इराब अल-कुरान 1/272-273। (11) अल-तबरी 9/587 द्वारा संग्रहित। (12) मुजाहिद के कथन से अल-तबरी 9/587 द्वारा संग्रहित।

...اس کی تانیث کی وجہ سے(۱)، یعنی: وہ چوپائے جو چوپایوں کے پیٹ میں ہیں، خاص طور پر ہمارے مردوں کے لیے ہیں۔ اور کہا گیا: یعنی: بطون میں جو کچھ ہے اس کی جماعت(۲)۔ اور کہا گیا: کہ لفظ "ما" دودھ یا جنین کی طرف لوٹتا ہے؛ چنانچہ تانیث معنی کے اعتبار سے آئی اور تذکیر لفظ کے اعتبار سے۔ اسی لیے فرمایا: ﴿وَمُحَرَّمٌ عَلَىٰ أَزْوَاجِنَا﴾ لفظ کے اعتبار سے(۳)۔ اور اگر معنی کی رعایت کی جاتی تو فرمایا جاتا: "ومحرمة"۔ اعمش کی قرات اس کی تائید کرتی ہے: بغیر 'ہ' کے "خالص"(٤)۔

کسائی نے کہا: "خالص" اور "خالصة" کے معنی ایک ہی ہیں، سوائے اس کے کہ 'ہ' مبالغہ کے لیے ہے؛ جیسا کہ کہا جاتا ہے: "رجل داهية" (بہت چالاک آدمی) اور "علامة" (بہت بڑا عالم)؛ جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(٥)۔

قتادہ نے پڑھا: "خالصةً" حالت کی بنا پر نصب کے ساتھ اس ضمیر سے جو اس ظرف میں ہے جو "ما" کا صلہ ہے۔ اور مبتدا کی خبر محذوف ہے(٦)؛ جیسے تمہارا قول: "الذي في الدار قائماً زيدٌ" (جو گھر میں ہے کھڑا ہوا وہ زید ہے)۔ یہ بصریوں کا مذہب ہے۔ فراء(۷) کے نزدیک یہ 'قطع' کی بنا پر منصوب ہے۔ سعید بن جبیر کی قرات "خالصاً"(۸) کے بارے میں بھی یہی قول ہے۔ ابن عباس نے پڑھا: "خَالِصُهُ"(۹) اضافت کے ساتھ، تو یہ مبتدائے ثانی ہوگا؛ اور خبر "لذكورنا" ہے اور جملہ "ما" کی خبر ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ "خَالِصُهُ"، "ما" سے بدل ہو(۱۰)۔

تو یہ پانچ قراتیں ہیں۔

﴿وَمُحَرَّمٌ عَلَىٰ أَزْوَاجِنَا﴾، یعنی: ہماری بیٹیاں؛ ابن زید سے مروی ہے(۱۱)۔ اور دیگر نے کہا: ان کی عورتیں(۱۲)۔

(۱) معانی القرآن للفراء ۳۵۸/۱، اور إعراب القرآن للنحاس ۹۹/۲ - ۱۰۰، اور اس کا کلام اسی طرح ہے۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۲۹٤/۲۔ (۳) إعراب القرآن للنحاس ۱۰۰/۲، اور مشکل إعراب القرآن ۲۷۲/۱، اور تفسیر الرازي ۲۰۸/۱۳۔ (٤) القراءات الشاذة ص٤١، اور المحتسب ۲۳۲/۱۔ (٥) معاني القرآن للنحاس ٤۹۸/۲، اور پہلے ذکر ہو چکا ہے۔ (٦) القراءات الشاذة ص٤١، اور المحتسب ۲۳۲/۱۔ اور مکی نے مشکل إعراب القرآن ۲۷۳/۱ میں کہا: خبر: "لذکورنا" ہے۔ (۷) ان کی کتاب معاني القرآن ۱/۳٥۸ میں۔ (۸) القراءات الشاذة ص٤١، اور المحتسب ۲۳۲/۱۔ (۹) القراءات الشاذة ص٤١، اور المحتسب ۲۳۲/۱۔ (۱۰) إعراب القرآن للنحاس ۹۹/۲ - ۱۰۰، اور مشکل إعراب القرآن ۲۷۲/۱ - ۲۷۳۔ (۱۱) اسے طبری نے ٥۸۷/۹ میں نکالا ہے۔ (۱۲) اسے طبری نے ٥۸۷/۹ میں مجاہد کے قول سے نکالا ہے۔

Surah Al-An'am: Verses 139 - 140 48

﴿وَإِنْ يَكُنْ مَيْتَةً﴾ (And if it be a dead animal) was read with 'ya' and 'ta'(1); meaning: if what is in the bellies of the cattle is a dead animal(2). ﴿فَهُمْ فِيهِ شُرَكَاءُ﴾ (Then they are partners in it), meaning: men and women. He said: "in it" [fihi] because what is meant by the dead animal is a creature (animal), and this supports the reading with 'ya', and he did not say: "in her" [fiha]. "Maytatun" with the nominative case (marfu'); meaning it occurs or happens. "Maytatan" with the accusative case (mansub), meaning: and if the soul [al-nasamah] is a dead thing(4). ﴿سَيَجْزِيهِمْ وَصْفَهُمْ﴾ (He will recompense them for their description), meaning: their lies and fabrications; i.e., He will punish them for that. "Wasfahum" [their description] is in the accusative case by the removal of the preposition, meaning: for their description(5). In the verse, there is evidence that a scholar should learn the saying of those who oppose him even if he does not adopt it, so that he knows the falsity of their saying and knows how to refute it; because Allah Almighty informed the Prophet (peace be upon him) and his companions of the sayings of those who opposed them from among the people(6) of their time; so they would know the corruption of their words. The Almighty's saying: ﴿قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ قَتَلُوا أَوْلَادَهُمْ سَفَهًا بِغَيْرِ عِلْمٍ وَحَرَّمُوا مَا رَزَقَهُمُ اللَّهُ افْتِرَاءً عَلَى اللَّهِ قَدْ ضَلُّوا وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ﴾ (Indeed, those who have killed their children in foolishness without knowledge and have forbidden what Allah has provided for them, inventing a lie against Allah, have lost. They have certainly gone astray and were not guided). He informed of their loss for burying their daughters alive (wa'd), and for their prohibition of the 'Bahirah' and other things based on their own reasoning; so they killed their children foolishly out of fear of poverty [imlaq], and they restricted themselves in their wealth, yet they did not fear poverty [in that regard]; thus revealing the contradiction of their reasoning(7). I say: It(8) was from the Arabs who would kill their child for fear of poverty; as Allah, the Mighty and Sublime, mentioned.

---

(1) Asim read in the narration of Abu Bakr and Ibn Amir: «وإن تكن» (wa in takun) with 'ta', and the rest read with 'ya'. Ibn Kathir and Ibn Amir read: «ميتة» (maytatun) in the nominative case, and the rest read it in the accusative. See Al-Sab'ah p. 270 - 271, and Al-Taysir p. 107. (2) In the manuscripts: "if what is in the bellies is a dead animal", and what is established is from (m). (3) In (d), (z), and (zha): "and if it were not", and what is established is from (kha) and (m). (4) Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 2/295, I'rab al-Quran by Al-Nahhas 2/100, and Tafsir al-Baghawi 2/135. (5) Tafsir Abi al-Layth 1/517. (6) The word: 'people' (ahl), is from (m), and the speech is from Tafsir Abi al-Layth

1/517. (7) Ahkam al-Quran by Al-Kiya Al-Tabari 3/125. (8) The word: 'it' (inna-hu), is from (kha) and (m).

सूरा अल-अनआम: आयतें 139 - 140 48

﴿وَإِنْ يَكُنْ مَيْتَةً﴾ (और यदि वह मरा हुआ हो) इसे 'या' और 'ता' दोनों के साथ पढ़ा गया है(1); अर्थात: यदि मवेशियों के पेट में जो है वह मृत है(2)। ﴿فَهُمْ فِيهِ شُرَكَاءُ﴾ (तो वे इसमें साझीदार हैं), अर्थात: पुरुष और महिलाएं दोनों। उन्होंने कहा: "इसमें" [फ़ीहि]; क्योंकि मृत जानवर से तात्पर्य एक प्राणी (जानवर) है, और यह 'या' के साथ पढ़ने का समर्थन करता है, और उन्होंने यह नहीं कहा: "इसमें" [फ़ीहा - स्त्रीवाचक]। "मय्ततुन" रफ़ा (नामात्मक) के साथ; जिसका अर्थ है घटित होना या होना। "मय्ततन" नसब (अभिकारक) के साथ, अर्थात: और यदि प्राण [अन-नसमह] मृत है(4)। ﴿سَيَجْزِيهِمْ وَصْفَهُمْ﴾ (वह उन्हें उनके वर्णन का बदला देगा), अर्थात: उनके झूठ और गढ़ी हुई बातों का; यानी, वह उन्हें इसके लिए दंडित करेगा। "वस्फ़हुम" (उनका वर्णन) पूर्वसर्ग को हटाने के कारण नसब में है, अर्थात: उनके वर्णन के कारण(5)। इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि एक विद्वान को उन लोगों की बात सीखनी चाहिए जो उसका विरोध करते हैं, भले ही वह उसे स्वीकार न करे, ताकि वह उनकी बात की असत्यता को जान सके और जान सके कि उसका खंडन कैसे करना है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) और उनके साथियों को उनके समय के लोगों(6) में से उनका विरोध करने वालों की बातों से अवगत कराया; ताकि वे उनकी बातों के भ्रष्टाचार को जान सकें। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना है: ﴿قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ قَتَلُوا أَوْلَادَهُمْ سَفَهًا بِغَيْرِ عِلْمٍ وَحَرَّمُوا مَا رَزَقَهُمُ اللَّهُ افْتِرَاءً عَلَى اللَّهِ قَدْ ضَلُّوا وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ﴾ (निश्चय ही वे लोग घाटे में रहे जिन्होंने अज्ञानतावश मूर्खता से अपनी संतानों की हत्या कर दी और जो कुछ अल्लाह ने उन्हें प्रदान किया था उसे अल्लाह पर झूठ गढ़ते हुए हराम (अवैध) ठहरा दिया। वे निश्चित रूप से भटक गए और मार्गदर्शक नहीं थे)। अल्लाह ने उनकी बेटियों को जिंदा दफनाने (वअद) और उनकी अपनी बुद्धि के आधार पर 'बहीराह' और अन्य चीजों को हराम करने के कारण उनके नुकसान की सूचना दी; इसलिए उन्होंने गरीबी [इम्लाक़] के डर से मूर्खता में अपनी संतानों की हत्या कर दी, और उन्होंने अपने धन में खुद पर पाबंदियां लगा लीं, फिर भी वे [उस मामले में] गरीबी से नहीं डरे; इस प्रकार उनके तर्क के अंतर्विरोध को उजागर किया गया(7)। मैंने कहा: अरबों के बीच ऐसे लोग(8) थे जो गरीबी के डर से अपनी संतान की हत्या कर देते थे; जैसा कि अल्लाह, महाशक्तिशाली और महान ने उल्लेख किया है।

---

(1) अबू बक्र और इब्न आमिर के वर्णन में आसिम ने «وإن تكن» ('वा इन तकुन') 'ता' के साथ पढ़ा है, और बाकी ने 'या' के साथ पढ़ा है। इब्न कथीर और इब्न आमिर ने «ميتة» ('मय्ततुन') रफ़ा के साथ

पढ़ा है, और बाकी ने नसब के साथ पढ़ा है। देखें अस-सबअह पृष्ठ 270 - 271, और अत-तयसीर पृष्ठ 107। (2) प्रतियों में: "यदि वह जो पेटों में है वह मृत है", और जो स्थापित है वह (m) से है। (3) (d), (z), और (zha) में: "और यदि ऐसा न हो", और जो स्थापित है वह (kha) और (m) से है। (4) ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 2/295, नहस द्वारा एराब अल-कुरान 2/100, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/135। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/517। (6) शब्द: 'लोग' (अहल), (m) से है, और कथन तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/517 से है। (7) अल-किया अल-तबरी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/125। (8) शब्द: 'यह' (इन्ना-हु), (kha) और (m) से है।

سورة الأنعام: الآيتان ١٣٩ - ١٤٠ ٤٨

﴿وَإِنْ يَكُنْ مَيْتَةً﴾ اسے 'یاء' اور 'تاء' دونوں کے ساتھ پڑھا گیا ہے(١)؛ یعنی: اگر وہ جو مویشیوں کے پیٹوں میں ہے مردار ہو(٢) ﴿فَهُمْ فِيهِ شُرَكَاءُ﴾، یعنی: مرد اور عورتیں۔ اور فرمایا: «فیه» (اس میں)؛ کیونکہ مردار سے مراد حیوان ہے، اور یہ 'یاء' کی قرآت کو تقویت دیتا ہے، اور اس نے «فیها» نہیں کہا۔ «مَيْتَةٌ» رفع (پیش) کے ساتھ؛ یعنی واقع ہونا یا ہونا۔ «میتةً» نصب (زبر) کے ساتھ، یعنی: اور اگر وہ جان [النَّسمة] مردار ہو(٤)۔ ﴿سَيَجْزِيهِمْ وَصْفَهُمْ﴾، یعنی: ان کا جھوٹ اور بہتان؛ یعنی: وہ انہیں اس پر سزا دے گا۔ «وَصْفَهُمْ» حرف جار کے حذف ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، یعنی: ان کے بیان کرنے کی وجہ سے(٥)۔ اور آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ عالم کے لیے ضروری ہے کہ وہ اپنے مخالف کی بات کو سیکھے اگرچہ اسے اختیار نہ کرے، یہاں تک کہ وہ اس کی بات کا فساد جان لے، اور جان لے کہ اس کا رد کیسے کرنا ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے نبی ﷺ اور آپ کے صحابہ کو ان کے زمانے کے مخالفین(٦) کی بات بتائی؛ تاکہ وہ ان کے قول کی خرابی کو پہچان سکیں۔ ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ قَتَلُوا أَوْلَادَهُمْ سَفَهًا بِغَيْرِ عِلْمٍ وَحَرَّمُوا مَا رَزَقَهُمُ اللَّهُ افْتِرَاءً عَلَى اللَّهِ قَدْ ضَلُّوا وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ﴾۔ اللہ نے ان کے بیٹیوں کو زندہ درگور کرنے (وأد)، اور اپنی عقلوں سے بحیرہ وغیرہ کو حرام قرار دینے کی وجہ سے ان کے خسارے کی خبر دی؛ چنانچہ انہوں نے تنگدستی [الإملاق] کے خوف سے نادانی میں اپنی اولاد کو قتل کر دیا، اور اپنے مالوں میں خود پر پابندیاں لگائیں، اور وہ تنگدستی سے نہیں ڈرے؛ پس اس نے ان کی رائے کے تضاد کو ظاہر کر دیا(٧)۔ میں کہتا ہوں: عربوں میں سے کچھ وہ تھے(٨) جو تنگدستی کے خوف سے اپنی اولاد کو قتل کر دیتے تھے؛ جیسا کہ اللہ عزوجل نے ذکر فرمایا۔

(١) عاصم نے ابوبکر اور ابن عامر کی روایت میں «وإن تكن» تاء کے ساتھ پڑھا ہے، اور باقیوں نے یاء کے ساتھ پڑھا ہے۔ ابن کثیر اور ابن عامر نے «ميتة» رفع کے ساتھ پڑھا ہے، اور باقیوں نے نصب کے ساتھ۔ دیکھیے السبعۃ ص ٢٧٠ - ٢٧١، اور التیسیر ص ١٠٧۔ (٢) نسخوں میں ہے: "اگر وہ جو پیٹوں میں ہے مردار ہو"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (٣) (د) اور (ز) اور (ظ) میں: "اور اگر نہ ہو"، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (م) سے ہے۔ (٤) معانی القرآن للزجاج ٢/ ٢٩٥، وإعراب القرآن للنحاس ٢/ ١٠٠، وتفسير البغوي ٢/ ١٣٥۔ (٥) تفسير أبي الليث ١/ ٥١٧۔ (٦) لفظ: اہل، (م) سے ہے، اور کلام تفسير أبي الليث ١/ ٥١٧ سے ہے۔ (٧) أحكام القرآن للكيا الطبري ٣/ ١٢٥۔ (٨) لفظ: إنہ، (خ) اور (م) سے ہے۔

Surah Al-An'am: Ayah 140 / 49

in other than this place (1). And there were those among them who killed them foolishly without any evidence in their killing; they were Rabi'a and Mudar, who used to kill their daughters for the sake of zealotry (Hamiyyah) (2). And some of them say: The angels are the daughters of Allah; so they associated girls with girls. It is narrated that a man from the companions of the Prophet (peace be upon him) was constantly grieving before the Messenger of Allah (peace be upon him), so the Messenger of Allah (peace be upon him) said to him: "Why are you sad?" He said: "O Messenger of Allah, I committed a sin in the days of ignorance (Jahiliyyah), and I fear that Allah will not forgive me for it (3) even if I have embraced Islam!" He said to him: "Tell me about your sin." He said: "O Messenger of Allah, I was one of those who killed their daughters. A daughter was born to me, and my wife interceded with me (4) to leave her, so I left her until she grew up and reached maturity, and she became one of the most beautiful women. They proposed to her; then zealotry entered me, and my heart could not bear to marry her off or leave her in the house without a husband. So I said to the woman: 'I want to go to such and such a tribe to visit my relatives, so send her with me.' She was happy with that, and she adorned her with clothes and jewelry, and she took oaths from me not to betray her. So I took her to the head of a well, and I looked into the well. The girl realized that I wanted to throw her into the well; so she clung to me and began to cry and say: 'O father! What do you want (5) to do to me!' So I felt pity for her, then I looked into the well, and zealotry entered me, then she clung to me and began to say: 'O father, do not lose the trust of my mother;' So I began to look into the well once and at her once and pity her, until the devil overcame me, so I took her and threw her into the well upside down, while she was crying out in the well: 'O father, you have killed me.' I stayed there until her voice stopped, then I returned.' The Messenger of Allah (peace be upon him) and his companions wept, and he said: "If I were commanded to punish anyone for what they did in Jahiliyyah, I would have punished you" (6).

(1) As in the saying of the Almighty: {And do not kill your children out of poverty...} [Ayah: 151] of this Surah, and the saying of the Almighty: {And do not kill your children for fear of poverty...} [Al-Isra: 31]. (2) Tafsir Abi al-Layth 1/517, and see Tafsir al-Tabari 9/591, and Tafsir al-Baghawi 2/135. (3) The word 'li' (for me) is from (m), and Tafsir Abi al-Layth. (4) In (d) and (m): 'an', and it was omitted from (z), and the established version is from (kh) and (zha), which corresponds to Tafsir Abi al-Layth. (5)

In Tafsir Abi al-Layth: 'Ay shay' turid' (What thing do you want). (6) Mentioned by Abu al-Layth in his Tafsir 1/517 without a chain of narration.

सूरह अल-अनाम: आयत 140 / 49

इस स्थान के अलावा (1)। और उनमें से कुछ ऐसे थे जो उन्हें मूर्खतापूर्ण तरीके से मार देते थे, उनके पास उनकी हत्या का कोई सबूत नहीं था; वे रबीया और मुदर थे, जो अपनी बेटियों को अपनी गैरत (हमीय्या) के कारण मार देते थे (2)। और उनमें से कुछ कहते हैं: फ़रिश्ते अल्लाह की बेटियाँ हैं; तो उन्होंने बेटियों को बेटियों के साथ जोड़ दिया। यह रिवायत है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथियों में से एक व्यक्ति हमेशा अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के सामने दुखी रहता था, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उससे कहा: "तुम उदास क्यों हो?" उसने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, मैंने जाहिलियत (अज्ञानता के काल) में एक पाप किया था, और मुझे डर है कि अल्लाह मुझे इसके लिए माफ नहीं करेगा (3) भले ही मैंने इस्लाम स्वीकार कर लिया है!" उन्होंने उससे कहा: "मुझे अपने पाप के बारे में बताओ।" उसने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, मैं उन लोगों में से था जो अपनी बेटियों को मार देते थे। मेरे यहाँ एक बेटी पैदा हुई, और मेरी पत्नी ने मुझसे सिफारिश की (4) कि मैं उसे छोड़ दूँ, इसलिए मैंने उसे तब तक छोड़ दिया जब तक वह बड़ी नहीं हो गई और सयानी हो गई, और वह सबसे सुंदर महिलाओं में से एक बन गई। उसके लिए रिश्ते आए; फिर मेरे अंदर गैरत जाग उठी, और मेरा दिल यह बर्दाश्त नहीं कर सका कि मैं उसकी शादी कर दूँ या उसे बिना पति के घर में छोड़ दूँ। तो मैंने महिला से कहा: 'मैं अपने रिश्तेदारों से मिलने के लिए अमुक जनजाति के पास जाना चाहता हूँ, इसलिए उसे मेरे साथ भेज दो।' वह इससे खुश हुई, और उसने उसे कपड़ों और गहनों से सजाया, और मुझसे वादा लिया कि मैं उसके साथ विश्वासघात नहीं करूँगा। तो मैं उसे एक कुएं के मुहाने पर ले गया, और मैंने कुएं में देखा। लड़की को समझ आ गया कि मैं उसे कुएं में फेंकना चाहता हूँ; तो वह मुझसे लिपट गई और रोने लगी और कहने लगी: 'हे पिता! आप मेरे साथ क्या (5) करना चाहते हैं!' तो मुझे उस पर दया आ गई, फिर मैंने कुएं में देखा, और मुझ पर गैरत हावी हो गई, फिर वह मुझसे लिपट गई और कहने लगी: 'हे पिता, मेरी माँ की अमानत को बर्बाद न करें;' तो मैं एक बार कुएं में देखता और एक बार उसकी ओर देखता और उस पर दया करता, यहाँ तक कि शैतान मुझ पर हावी हो गया, तो मैंने उसे पकड़ लिया और उसे सिर के बल कुएं में फेंक दिया, और वह कुएं में पुकार रही थी: 'हे पिता, आपने मुझे मार डाला।' मैं वहां तब तक रुका रहा जब तक कि उसकी आवाज बंद नहीं हो गई, फिर मैं वापस लौट आया।' अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) और उनके साथी रो पड़े और उन्होंने कहा:

"अगर मुझे जाहिलियत में किए गए कामों के लिए किसी को दंड देने का आदेश दिया गया होता, तो मैंने तुम्हें दंड दिया होता" (6)।

(1) जैसा कि सर्वशक्तिमान के इस कथन में है: {और अपनी संतान को निर्धनता के कारण न मारो...} [आयत: 151] इसी सूरह की, और सर्वशक्तिमान का कथन: {और अपनी संतान को निर्धनता के भय से न मारो...} [अल-इसरा: 31]। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/517, और देखें तफ़सीर अल-तबारी 9/591, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/135। (3) शब्द 'ली' (मेरे लिए) (म) और तफ़सीर अबी अल-लैथ से है। (4) (द) और (म) में: 'अन', और यह (ज़) से छूट गया है, और स्थापित पाठ (ख) और (ज़) से है, जो तफ़सीर अबी अल-लैथ के अनुरूप है। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ में: 'आय शै तुरिद' (तुम क्या चाहते हो)। (6) अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर 1/517 में बिना किसी सनद के इसका उल्लेख किया है।

سورہ الانعام: آیت 140 / 49

اس مقام کے علاوہ (1)۔ اور ان میں سے بعض ایسے تھے جو اپنی اولاد کو بے وقوفی کی وجہ سے بغیر کسی دلیل کے قتل کر دیتے تھے؛ وہ ربیعہ اور مضر تھے، جو اپنی حمیت (غیرت) کی وجہ سے اپنی بیٹیوں کو قتل کر دیتے تھے (2)۔ اور ان میں سے بعض کہتے ہیں: فرشتے اللہ کی بیٹیاں ہیں؛ تو انہوں نے بیٹیوں کو بیٹیوں کے ساتھ جوڑ دیا۔ روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ کے صحابہ میں سے ایک شخص رسول اللہ ﷺ کے سامنے ہمیشہ غمگین رہتا تھا، تو رسول اللہ ﷺ نے اس سے فرمایا: "تم غمگین کیوں رہتے ہو؟" اس نے عرض کیا: "اے اللہ کے رسول، میں نے جاہلیت میں ایک گناہ کیا تھا، تو مجھے ڈر ہے کہ اللہ تعالیٰ اسے میرے لیے معاف نہیں فرمائے گا (3) اگرچہ میں اسلام لا چکا ہوں!" آپ ﷺ نے اس سے فرمایا: "مجھے اپنے گناہ کے بارے میں بتاؤ"۔ اس نے عرض کیا: "اے اللہ کے رسول، میں ان لوگوں میں سے تھا جو اپنی بیٹیوں کو قتل کر دیتے تھے، چنانچہ میرے ہاں ایک بیٹی پیدا ہوئی، تو میری بیوی نے مجھ سے سفارش کی (4) کہ میں اسے چھوڑ دوں، چنانچہ میں نے اسے چھوڑ دیا یہاں تک کہ وہ بڑی ہوگئی اور جوان ہوگئی، اور وہ خوبصورت ترین عورتوں میں سے ہوگئی۔ تو اسے رشتے آنے لگے؛ پس مجھ میں حمیت پیدا ہوئی، اور میرا دل یہ برداشت نہ کر سکا کہ میں اس کی شادی کر دوں یا اسے بغیر شوہر کے گھر میں چھوڑ دوں، چنانچہ میں نے اس عورت سے کہا: 'میں فلاں فلاں قبیلے میں اپنے رشتہ داروں کی ملاقات کے لیے جانا چاہتا ہوں، تو اسے میرے ساتھ بھیج دو'۔ وہ اس سے خوش ہوگئی، اور اسے کپڑوں اور زیورات سے آراستہ کیا، اور مجھ سے عہد و پیمان لیے کہ میں اس سے خیانت نہیں کروں گا، چنانچہ میں اسے ایک کنویں کے دہانے پر لے گیا، اور میں نے کنویں میں جھانکا، تو لڑکی سمجھ گئی کہ میں اسے کنویں میں پھینکنا چاہتا ہوں؛ چنانچہ وہ مجھ سے لپٹ گئی اور

رونے لگی اور کہنے لگی: 'اے ابا جان! آپ میرے ساتھ کیا (5) کرنا چاہتے ہیں!' تو مجھے اس پر رحم آ گیا، پھر میں نے کنویں میں دیکھا تو مجھ پر حمیت طاری ہوگئی، پھر وہ مجھ سے لپٹ گئی اور کہنے لگی: 'اے ابا جان، میری ماں کی امانت کو ضائع نہ کیجئے؛' تو میں ایک بار کنویں میں دیکھتا اور ایک بار اس کی طرف دیکھتا اور اس پر رحم کھاتا، یہاں تک کہ شیطان مجھ پر غالب آ گیا، چنانچہ میں نے اسے پکڑا اور اسے سر کے بل کنویں میں پھینک دیا، اور وہ کنویں میں پکار رہی تھی: 'اے ابا جان، آپ نے مجھے مار ڈالا'۔ پس میں وہاں ٹھہرا رہا یہاں تک کہ اس کی آواز ختم ہوگئی، پھر میں واپس آ گیا۔ پس رسول اللہ ﷺ اور آپ کے صحابہ رو پڑے اور آپ ﷺ نے فرمایا: "اگر مجھے اس پر حکم دیا گیا ہوتا کہ میں جاہلیت میں کیے گئے کاموں پر کسی کو سزا دوں تو میں تمہیں سزا دیتا" (6)۔

(1) جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے اس قول میں ہے: {اور اپنی اولاد کو مفلسی کی وجہ سے قتل نہ کرو...} [آیت: 151] اسی سورت سے، اور اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اپنی اولاد کو مفلسی کے ڈر سے قتل نہ کرو...} [الاسراء: 31]۔ (2) تفسیر ابی اللیث 1/517، اور دیکھیے تفسیر الطبری 9/591، اور تفسیر البغوی 2/135۔ (3) لفظ 'لی' (میرے لیے): (م) اور تفسیر ابی اللیث سے ہے۔ (4) (د) اور (م) میں: 'ان'، اور یہ (ز) سے ساقط ہے، اور ثابت شدہ (خ) اور (ظ) سے ہے، جو کہ تفسیر ابی اللیث کے مطابق ہے۔ (5) تفسیر ابی اللیث میں ہے: 'ای شئی ترید' (تم کیا چاہتے ہو)۔ (6) اسے ابو اللیث نے اپنی تفسیر 1/517 میں بغیر کسی سند کے ذکر کیا ہے۔

Surah Al-An'am: Verse 141

Allah the Almighty says: {And He it is who causes gardens to grow, [both] trellised and untrellised, and palm trees and crops of different [kinds of] food and olives and pomegranates, similar and dissimilar. Eat of [each of] its fruit when it yields and give its due [zakah] on the day of its harvest. And be not excessive. Indeed, He does not like those who commit excess.}

There are twenty-three points regarding it:

First: Allah's saying: {causes... to grow} means: created. {gardens trellised}, meaning: elevated (1) raised gardens. {and untrellised}: not raised. Ibn Abbas said: "Trellised" is what spreads on the ground of what is trellised like grapevines, crops, and watermelons. "And untrellised" is what stands on a trunk like date-palms and other trees (2). And it was said: Trellised: those whose trees have risen. The origin of trellising (at-ta'reesh) is raising (3). From Ibn Abbas also: Trellised: what people planted (4) and raised, and untrellised: what grew in the wilderness and mountains of fruits (5). This is supported by the recitation of Ali: "planted (maghroosat) and not planted" with the letter 'ghayn' and 'seen' (6).

Second: Allah's saying: {and palm trees and crops}. He mentioned them specifically although they are included in gardens, because of their virtue; as previously explained in "Al-Baqarah" at His saying: {Whoever is an enemy to Allah and His angels} (7) Verse [98]. {of different... food} meaning: its taste, including the good and the inferior. And He named it 'food' (ukul) because it is eaten (8).

(1) In the manuscripts: 'mamsukat' (held), and what is established is from Tafsir al-Tabari 9/593, and Tafsir al-Baghawi 2/135. It says in al-Kashshaf 2/56: It is said: 'I trellised the vine', when I made supports and a roof for it that the branches bend over. (2) Similarly in Tafsir al-Tabari 9/594, and Tafsir al-Baghawi 2/135, and Zad al-Masir 3/134. (3) An-Nukat wa al-'Uyun 2/178. (4) In (m): he planted. (5) Narrated by al-Tabari 9/593 similarly, and mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 3/134. (6) We did not find this recitation. (7) 2/262. (8) Tafsir Gharib al-Quran by Ibn Qutaybah p. 162, and al-Wasit 2/329.

सूरा अल-अन'आम: आयत 141

अल्लाह तआला का फरमान है: {और वही है जिसने बाग पैदा किए, छतरियों वाले भी और बिना छतरियों वाले भी, और खजूर के पेड़ और खेती जिनमें खाने की चीज़ें तरह-तरह की होती हैं, और ज़ैतून और अनार जो (देखने में) एक-दूसरे से मिलते-जुलते भी हैं और (स्वाद में) अलग-अलग भी। जब ये फलें तो उनके फल खाओ, और कटाई के दिन उसका हक (ज़कात) अदा करो, और फ़ुज़ूलखर्ची न करो, बेशक वह फ़ुज़ूलखर्चों को पसंद नहीं करता।}

इसमें तेइस मुद्दे हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {पैदा किए} यानी: बनाया। {बाग छतरियों वाले}, यानी: ऊँचे (1) उठाए हुए बाग। {और बिना छतरियों वाले}: जो ऊँचे नहीं उठाए गए। इब्न अब्बास ने कहा: "म'रूशात" (छतरियों वाले) वे हैं जो ज़मीन पर फैल जाते हैं जिन्हें सहारा दिया जाता है जैसे अंगूर की बेलें, फसलें और तरबूज। "और बिना छतरियों वाले" वे हैं जो तने पर खड़े होते हैं जैसे खजूर और अन्य पेड़ (2)। और कहा गया: म'रूशात: वे जिनके पेड़ ऊँचे हो गए हों। 'त'रीश' (सहारा देना) का असल अर्थ ऊँचा करना है (3)। इब्न अब्बास से यह भी रिवायत है: म'रूशात: जिसे लोगों ने उगाया (4) और ऊँचा किया, और बिना छतरियों वाले: जो जंगलों और पहाड़ों में फलों से पैदा हुए (5)। इस पर अली का पठन (किरात) दलील देता है: "मग़रूसात व ग़ैर मग़रूसात" (लगाए हुए और बिना लगाए हुए) 'ग़ैन' और 'सीन' के साथ (6)।

दूसरा: अल्लाह तआला का फरमान: {और खजूर के पेड़ और खेती}। इन्हें बागों में शामिल होने के बावजूद अलग से ज़िक्र किया गया, क्योंकि इनकी महत्ता ज़्यादा है; जैसा कि "अल-बक़रह" में अल्लाह के इस फरमान पर बयान किया जा चुका है: {जो अल्लाह और उसके फरिश्तों का दुश्मन हो} (7) आयत [98]। {जिसका फल अलग-अलग है} यानी: उसका स्वाद, जिनमें से कुछ अच्छा और कुछ कम दर्जे का होता है। और इसे 'उकुल' (भोजन) कहा गया क्योंकि इसे खाया जाता है (8)।

(1) प्रतियों में: 'ममसूकात', और प्रमाणित तफ़सीर अल-तबरी 9/593, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/135 से है। अल-कशशाफ 2/56 में कहा गया है: कहा जाता है: 'अरशतुल कर्म', जब आप इसके लिए सहारे और छत बनाते हैं जिस पर टहनियाँ झुक जाती हैं। (2) इसी तरह तफ़सीर अल-तबरी 9/594, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/135, और ज़ाद अल-मसीर 3/134 में है। (3) अल-नुकात वल-उयून 2/178। (4) (म) में: उसने उगाया। (5) अल-तबरी 9/593 ने इसे इसी तरह निकाला है, और

इब्न अल-जौजी ने ज़ाद अल-मसीर 3/134 में इसका उल्लेख किया है। (6) हमें यह पठन नहीं मिला। (7) 2/262। (8) तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरान इब्न क़ुतैबा द्वारा पृष्ठ 162, और अल-वसीत 2/329।

سورة الأنعام: آیت 141

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَهُوَ الَّذِي أَنشَأَ جَنَّاتٍ مَّعْرُوشَاتٍ وَغَيْرَ مَعْرُوشَاتٍ وَالنَّخْلَ وَالزَّرْعَ مُخْتَلِفًا أُكُلُهُ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُتَشَابِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ كُلُوا مِن ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَآتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ﴾.

اس میں تیئس مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَنشَأَ﴾ یعنی: پیدا کیا۔ ﴿جَنَّاتٍ مَّعْرُوشَاتٍ﴾، یعنی: بلند (1) اٹھائے ہوئے باغات۔ ﴿وَغَيْرَ مَعْرُوشَاتٍ﴾: جو بلند نہیں کیے گئے۔ ابن عباس نے فرمایا: "معروشات" وہ ہیں جو زمین پر پھیل جائیں جن کی چھتری بنائی جائے جیسے انگور کی بیلیں، فصلیں اور تربوز۔ "اور غیر معروشات" وہ ہیں جو تنے پر کھڑے ہوں جیسے کھجور اور باقی درخت (2)۔ اور کہا گیا: معروشات: جن کے درخت بلند ہوں۔ تعریش کی اصل: بلندی ہے (3)۔ اور ابن عباس ہی سے مروی ہے: معروشات: جنہیں لوگوں نے اگایا (4) اور بلند کیا، اور غیر معروشات: جو جنگلوں اور پہاڑوں میں پھلوں سے نکلے (5)۔ اس پر حضرت علی رضی اللہ عنہ کی قراءت دلالت کرتی ہے: «مَغْرُوسَاتٍ وَغَيْرَ مَغْرُوسَاتٍ» غین اور سین کے ساتھ (6)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالنَّخْلَ وَالزَّرْعَ﴾ ان دونوں کو باغات میں شامل ہونے کے باوجود الگ سے ذکر کیا، ان کی فضیلت کی وجہ سے؛ جیسا کہ اس کا بیان سورہ "البقرہ" میں گزر چکا جہاں فرمایا: ﴿مَن كَانَ عَدُوًّا لِّلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ﴾ (7) آیت [98]۔ ﴿مُخْتَلِفًا أُكُلُهُ﴾ یعنی: اس کا ذائقہ، جس میں سے کچھ عمدہ اور کچھ کم درجہ کا ہوتا ہے۔ اور اسے 'أُكُل' کا نام دیا کیونکہ یہ کھایا جاتا ہے (8)۔

(1) نسخوں میں 'ممسوکات' ہے، اور ثابت شدہ لفظ تفسیر طبری 9/593 اور تفسیر بغوی 2/135 سے ہے۔ کشاف 2/56 میں ہے: کہا جاتا ہے: 'عرشت الکرم'، جب تم اس کے لیے سہارے اور چھت بناؤ جس پر شاخیں جھک جائیں۔ (2) اسی طرح تفسیر طبری 9/594، تفسیر بغوی 2/135، اور زاد المسیر 3/134 میں ہے۔ (3) النکت والعیون 2/178۔ (4) (م) میں: اس نے اگایا۔ (5) اسے طبری 9/593 نے اسی طرح نکالا ہے، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر 3/134 میں ذکر کیا ہے۔ (6) ہمیں اس قراءت کا علم نہیں ہوا۔ (7) 2/262۔ (8) تفسیر غریب القرآن از ابن قتیبہ ص 162، اور الوسیط 2/329۔

Surah Al-An'am: Verse 141

51

And "its produce" (ukulu-hu) is in the nominative case (marfu') as the subject (mubtada'). And "different" (mukhtalifan) is its attribute (na't); but because it preceded it and followed an accusative noun, it was put in the accusative case (mansub). As you say: "I have as a cook a boy." He said: "Evil is widespread, meeting you from afar, and for good deeds, the door is closed upon them (1)."

It was said: "different" (mukhtalifan) is in the accusative case as a circumstantial phrase (hal).

Abu Ishaq Al-Zajjaj said (2): This is a difficult grammatical issue; because it is said: He created them while their produce (their fruit) had not yet differed. The answer is: Allah, glorified be He, created them by His saying: {Creator of all things} [Az-Zumar: 62], so He informed that He created them with their produce being different. Another answer: He (3) created them predetermining (4) the difference in them; Sibawayh (5) explained this by saying: "I passed by a man with a falcon hunting with it tomorrow," as a circumstantial phrase (hal); just as you say: "You shall enter the house eating and drinking," meaning: intending/expecting that.

A third answer: Meaning: When He created it, its produce was diverse, in the sense that if it had produce, its produce would have been diverse.

And He did not say: "the produce of both of them"; because He sufficed by referring back to one of them, like His saying: {But when they saw a transaction or a diversion, they rushed to it} [Al-Jumu'ah: 11], meaning: to both of them (6). This meaning has been mentioned before.

Third: His saying, the Almighty: {And the olives and the pomegranates}, it is coordinated with {similar and dissimilar}, which is in the accusative case as a circumstantial phrase (hal) (7), and the discussion about it has preceded (8). And in these are three pieces of evidence:

---

(1) We did not find its author, and its second half was mentioned by Ibn al-Anbari in "Asrar al-Arabiyyah", p. 142. (2) In "Ma'ani al-Qur'an" by him 2/296, and "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 2/101, and the author quoted from it. (3) In the manuscripts: "its produce is different", meaning: that he, and what is established from "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 2/101, and see "Ma'ani al-Qur'an" by al-Zajjaj 2/296. (4) In (Kh),

(Zha), and (M): "predetermined in it", and what is established is from (D) and (Z), which is consistent with "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas. (5) In "Al-Kitab" 2/49. (6) Tafsir al-Razi 13/212. (7) "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 2/101. (8) 8/474.

सूरह अल-अनाम: आयत 141

51

और "उसकी पैदावार" (उकुलुहु) प्रारंभ (इब्तिदा) के कारण रफा (मर्फ़ू) की स्थिति में है। और "विभिन्न" (मुख्तलिफ़न) उसका विशेषण (नअत) है; लेकिन क्योंकि यह उससे पहले आया और एक मंसूब शब्द के बाद आया, इसलिए इसे मंसूब (अक्यूज़ेटिव) किया गया। जैसा कि आप कहते हैं: "मेरे पास रसोइए के रूप में एक लड़का है।" उसने (कवि ने) कहा: "बुराई फैली हुई है, जो तुमसे दूर से मिलती है, और नेक कामों के लिए उन पर दरवाज़ा बंद है (1)।"

यह कहा गया है: "मुख्तलिफ़न" हाल (परिस्थिति) के रूप में मंसूब है।

अबू इसहाक अल-ज़ज्जाज ने कहा (2): यह व्याकरण का एक कठिन मुद्दा है; क्योंकि कहा जाता है: अल्लाह ने उन्हें पैदा किया और उनकी पैदावार (उनके फल) अभी अलग-अलग नहीं हुए थे। उत्तर यह है: अल्लाह सुभानहु ने उन्हें अपने इस कथन के माध्यम से पैदा किया: {वह हर चीज़ का स्रष्टा है} [अज़-ज़ुमर: 62], तो उसने सूचित किया कि उसने उन्हें उनकी पैदावार के विभिन्न होने के साथ पैदा किया। दूसरा उत्तर: उसने (3) उनमें भिन्नता का अनुमान लगाते हुए (4) उन्हें पैदा किया; सिबावेह (5) ने इसे अपने इस कथन से स्पष्ट किया है: "मैं एक ऐसे व्यक्ति के पास से गुज़रा जिसके पास एक बाज़ था जो कल उससे शिकार करेगा", हाल (परिस्थिति) के रूप में; जैसा कि आप कहते हैं: "तुम घर में खाते-पीते प्रवेश करोगे", अर्थात्: इसका इरादा या अनुमान करते हुए।

तीसरा उत्तर: अर्थात: जब उसने इसे पैदा किया, तो इसकी पैदावार अलग-अलग थी, इस अर्थ में कि यदि इसकी पैदावार होती, तो इसकी पैदावार अलग-अलग होती।

और उसने "उन दोनों की पैदावार" नहीं कहा; क्योंकि उसने उनमें से एक की ओर सन्दर्भ वापस करने को ही पर्याप्त समझा, जैसे उसका कथन: {और जब उन्होंने कोई व्यापार या तमाशा देखा, तो उसकी ओर लपक पड़े} [अल-जुमुआ: 11], अर्थात्: उन दोनों की ओर (6)। यह अर्थ पहले आ चुका है।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {और जैतून और अनार}, यह {एक-दूसरे के समान और असमान} पर संयोजित (अत्फ़) है, हाल (7) के रूप में मंसूब है, और इसके बारे में चर्चा पहले हो चुकी है (8)। और इनमें तीन प्रमाण हैं:

(1) हमने इसके लेखक को नहीं पाया, और इसका दूसरा आधा भाग इब्न अल-अंबारी ने "असरार अल-अरबिया", पृष्ठ 142 में उल्लेख किया है। (2) उनकी पुस्तक "मआनी अल-कुरान" 2/296 में, और अल-नहस की "इराब अल-कुरान" 2/101 में, और लेखक ने वहीं से उद्धृत किया है। (3) पांडुलिपियों में: "उसकी पैदावार भिन्न है", जिसका अर्थ है: कि वह, और जो अल-नहस की "इराब अल-कुरान" 2/101 से स्थापित है, और अल-ज़ज्जाज की "मआनी अल-कुरान" 2/296 देखें। (4) (ख), (ज़) और (म) में: "उसमें पूर्व-निर्धारित", और जो स्थापित है वह (द) और (ज) से है, जो अल-नहस की "इराब अल-कुरान" के अनुरूप है। (5) "अल-किताब" 2/49 में। (6) तफ़सीर अल-राज़ी 13/212। (7) अल-नहस की "इराब अल-कुरान" 2/101। (8) 8/474.

سورہ الانعام: آیت 141

51

اور «أُكُلُهُ» (اس کی پیداوار) ابتدا کی وجہ سے مرفوع ہے۔ اور «مُخْتَلِفاً» اس کی صفت ہے؛ لیکن چونکہ یہ اس سے پہلے آیا اور ایک منصوب اسم کے بعد واقع ہوا، اس لیے اسے نصب دیا گیا۔ جیسا کہ آپ کہتے ہیں: «عندي طباخاً غلامٌ» (میرے پاس باورچی کے طور پر ایک لڑکا ہے)۔ شاعر نے کہا: «برائی پھیلی ہوئی ہے جو تم سے دور سے ملتی ہے، اور نیک کاموں کے لیے ان پر دروازہ بند ہے (1)۔»

کہا گیا ہے: «مُخْتَلِفاً» حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے۔

ابو اسحاق الزجاج نے کہا (2): یہ نحو کا ایک مشکل مسئلہ ہے؛ کیونکہ کہا جاتا ہے کہ: اللہ نے انہیں پیدا کیا حالانکہ ابھی ان کے پھل (پیداوار) میں تنوع نہیں ہوا تھا، اور وہ اس کا پھل ہے۔ جواب یہ ہے کہ: اللہ سبحانہ نے انہیں اپنے اس قول کے ذریعے پیدا کیا: ﴿خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ﴾ [الزمر: 62]، پس اس نے خبر دی کہ اس نے انہیں ان کے پھلوں کے اختلاف کے ساتھ پیدا کیا۔ دوسرا جواب یہ ہے کہ: اس نے (3) ان میں اختلاف کو مقدر مانتے ہوئے (4) پیدا کیا؛ سیبویہ (5) نے اسے اپنے اس قول سے واضح کیا ہے: «مررت برجلٍ معه صقرٌ صائداً به غداً» (میں ایک ایسے شخص کے پاس سے گزرا جس کے پاس ایک باز تھا جس سے وہ کل شکار کرنے والا تھا)، حال کی بنا پر؛ جیسا کہ آپ کہتے ہیں: «لَتَدْخُلُنَّ الدار آكلين شاربين» (تم گھر میں کھاتے پیتے داخل ہو گے)، یعنی: اس کا ارادہ یا تقدیر کرتے ہوئے۔

تیسرا جواب: یعنی جب اس نے اسے پیدا کیا تو اس کی پیداوار مختلف تھی، اس معنی میں کہ اگر اس کی پیداوار ہوتی تو وہ مختلف ہی ہوتی۔

اور اس نے «أكلهما» (ان دونوں کی پیداوار) نہیں کہا؛ کیونکہ اس نے ان میں سے ایک کی طرف لوٹنے والے ذکر پر اکتفا کیا، جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: ﴿وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انفَضُّوا إِلَيْهَا﴾ [الجمعة: 11]، یعنی: ان دونوں کی طرف (6)۔ یہ معنی پہلے گزر چکا ہے۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ﴾ اس کا عطف ﴿مُتَشَبِهًا وَغَيْرَ مُتَشَبِهٍ﴾ پر ہے، حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے (7)، اور اس بارے میں بات پہلے گزر چکی ہے (8)۔ اور ان میں تین دلائل ہیں:

---

(1) ہم اس کے کہنے والے سے واقف نہیں ہو سکے، اور اس کا دوسرا مصرع ابن الانباری نے "اسرار العربیہ" ص 142 میں ذکر کیا ہے۔ (2) ان کی کتاب "معانی القرآن" 296/2 میں، اور نحاس کی "اعراب القرآن" 101/2 میں اور مصنف نے وہیں سے نقل کیا ہے۔ (3) نسخوں میں: "مختلفاً أكلها" ہے، یعنی: کہ وہ، اور جو نحاس کی "اعراب القرآن" 101/2 سے ثابت ہے، اور زجاج کی "معانی القرآن" 296/2 ملاحظہ کریں۔ (4) (خ)، (ظ) اور (م) میں: "مقدراً فيه"، اور جو ثابت ہے وہ (د) اور (ز) سے ہے، جو نحاس کی "اعراب القرآن" کے موافق ہے۔ (5) "الكتاب" 49/2 میں۔ (6) تفسیر الرازی 212/13۔ (7) نحاس کی "اعراب القرآن" 101/2۔ (8) 474/8.

Surah Al-An'am: Verse 141. Page 52.

First: What has been mentioned before (1) regarding the establishment of evidence that changes must have a changer.

Second: Regarding the favor from Him, Glory be to Him, upon us. Had He willed when He created us [alive] not to create food for us, and when He created it, for it not to be beautiful in appearance and pleasant in taste, and when He created it as such, for it not to be easy to harvest; for He was not obligated to do that initially, because nothing is mandatory upon Him.

Third: Regarding the power in that water, which by its nature sinks, rises by the power of the One God, Knower of the Unseen, from the lower parts of trees (3) to their tops [and ascends from their roots to their branches], until when it reaches their end, leaves grow in them that are not of their kind, and fruit comes forth whose description is abundant bulk (4), blooming color, fresh harvest, and delicious taste; so where are the natures and their types? And where are the philosophers and their people? Is it within the power of nature to master this [wonderful] mastery, or to arrange this amazing arrangement?! Nay, that is not completed in the minds (5) except for a Living, Knowing, Powerful, Willing One. Glory be to Him who has a sign in everything, [beginning] and end (6)!

The aspect of connecting this with what preceded it: that when the disbelievers fabricated lies against Allah, associated partners with Him, and permitted and prohibited (at their whim); He guided them to His Oneness by being the Creator of things, and that He made these things as provisions for them.

Fourth: His, Exalted is He, saying: {Eat of its fruit when it yields and give its due on the day of its harvest.} These are two constructions that came in the form: "Do" (command); one of them is permissible, like His saying: {then disperse through the land} [Al-Jumu'ah: 10], and the second is obligatory. It is not prohibited in the Sharia for the permissible and the obligatory to be paired, and it began...

(1) 8 / 475. (2) In (kh), (d), and (m): "wa-idha" (and when), and what is fixed is from (z) and (zha), and in Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/ 747, and the speech from it: "aw idh" (or when), and similar in the following place. (3) In (m): the tree. (4) Ibn al-Arabi's phrase: and fruits exiting from their description, in them is the abundant bulk. (5) In Ahkam al-Qur'an: in the intelligible. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/ 747 - 748 without the first evidence, and what is between brackets is from it.

सूरह अल-अनाम: आयत १४१। पृष्ठ ५२।

पहला: जो पहले उल्लेख किया गया है (१) कि परिवर्तनों के लिए एक परिवर्तक होना चाहिए, इसका प्रमाण स्थापित करने के बारे में।

दूसरा: हम पर उनकी, उनकी महिमा हो, की कृपा के बारे में। यदि वे चाहते जब उन्होंने हमें [जीवित] बनाया, तो हमारे लिए भोजन न बनाते, और जब उन्होंने इसे बनाया, तो यह दिखने में सुंदर और स्वाद में सुखद न होता, और जब उन्होंने इसे वैसा ही बनाया, तो इसे तोड़ना आसान न होता; क्योंकि उन्हें शुरुआत में ऐसा करने की कोई बाध्यता नहीं थी, क्योंकि उन पर कुछ भी अनिवार्य नहीं है।

तीसरा: उस जल में शक्ति के बारे में, जो अपने स्वभाव से नीचे बैठता है, एक ईश्वर, अदृश्य के ज्ञाता, की शक्ति से वृक्षों के निचले हिस्सों (३) से उनके ऊपरी हिस्सों तक चढ़ता है [और उनकी जड़ों से उनकी शाखाओं तक ऊपर उठता है], जब तक कि वह उनके अंत तक नहीं पहुँच जाता, उनमें ऐसे पत्ते उगते हैं जो उनकी प्रजाति के नहीं होते, और ऐसे फल निकलते हैं जिनका वर्णन प्रचुर मात्रा (४), खिलते हुए रंग, ताजी फसल और स्वादिष्ट स्वाद है; तो प्रकृति और उसके प्रकार कहाँ हैं? और दार्शनिक और उनके लोग कहाँ हैं? क्या प्रकृति की शक्ति में इस [अद्भुत] निपुणता को सिद्ध करना, या इस अद्भुत व्यवस्था को व्यवस्थित करना संभव है?! नहीं, यह बुद्धि (५) में केवल एक जीवित, सर्वज्ञ, शक्तिशाली, इच्छावान के अलावा पूर्ण नहीं होता है। महिमा है उस की जिसका हर चीज में एक संकेत है, [आरंभ] और अंत (६)!

इसे पिछले वाले के साथ जोड़ने का पहलू: कि जब काफिरों ने अल्लाह के खिलाफ झूठ गढ़ा, उसके साथ साझीदार बनाए, और (अपनी मर्जी से) हलाल और हराम किया; तो उसने उन्हें अपनी एकता की ओर निर्देशित किया कि वह चीजों का निर्माता है, और उसने इन चीजों को उनके लिए जीविका बनाया।

चौथा: अल्लाह तआला का कहना है: {उसके फल में से खाओ जब वह फल दे और उसकी कटाई के दिन उसका हक अदा करो।} ये दो निर्माण हैं जो "इफ'अल" (करो) के रूप में आए हैं; उनमें से एक जायज (मुबाह) है; जैसे उसका कहना: {तो ज़मीन में फैल जाओ} [अल-जुमुआ: १०], और दूसरा अनिवार्य (वाजिब) है। शरीयत में मुबाह और वाजिब का एक साथ जुड़ना वर्जित नहीं है, और शुरू हुआ...

(१) ८ / ४७५। (२) (ख़), (द) और (म) में: "वा-इज़ा" (और जब), और जो निश्चित है वह (ज़) और (ज़्) से है, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन २/ ७४७ में, और उससे कथन: "औ इज़", और अगले स्थान पर इसी तरह। (३) (म) में: पेड़। (४) इब्न अल-अरबी का वाक्यांश: और फल उनके विवरण से बाहर निकल रहे हैं, उनमें प्रचुर मात्रा है। (५) अहकाम अल-कुरआन में: बुद्धिगम्य में। (६) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरआन २/ ७४७ - ७४८ पहले प्रमाण के बिना, और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है।

سورة الانعام: آیت 141۔ صفحہ 52۔

پہلا: جو پہلے گزر چکا ہے (1) کہ تغیرات کے لیے ایک بدلنے والے کا ہونا ضروری ہے، اس پر دلیل قائم کرنے کے بارے میں۔

دوسرا: ہم پر اللہ سبحانہ و تعالیٰ کے احسان کے بارے میں، اگر وہ چاہتا جب اس نے ہمیں [زندہ] پیدا کیا تو ہمارے لیے غذا پیدا نہ کرتا، اور جب اسے پیدا کیا تو وہ دیکھنے میں خوبصورت اور ذائقے میں خوشگوار نہ ہوتی، اور جب اسے ایسا پیدا کیا تو اس کا توڑنا آسان نہ ہوتا؛ پس اس پر ابتدا میں ایسا کرنا لازم نہ تھا؛ کیونکہ اس پر کچھ بھی واجب نہیں ہے۔

تیسرا: اس پانی میں قدرت کے بارے میں جو اپنی فطرت کے اعتبار سے نیچے بیٹھتا ہے، وہ خدائے واحد، غیب کے جاننے والے کی قدرت سے درختوں کے نچلے حصوں (3) سے ان کی بلندیوں تک چڑھتا ہے [اور ان کی جڑوں سے ان کی شاخوں تک اوپر اٹھتا ہے]، یہاں تک کہ جب وہ ان کے آخر تک پہنچتا ہے تو ان میں ایسے پتے اگتے ہیں جو ان کی جنس سے نہیں ہوتے، اور ایسا پھل نکلتا ہے جس کی صفت وافر جسامت (4)، چمکتا ہوا رنگ، تازہ فصل اور لذیذ ذائقہ ہے؛ پس طبائع اور ان کی اقسام کہاں ہیں؟ اور فلاسفہ اور ان کے لوگ کہاں ہیں؟ کیا فطرت کی قدرت میں ہے کہ وہ اس [عمدہ] مہارت کو پختہ کرے، یا اس عجیب ترتیب کو ترتیب دے؟! ہرگز نہیں، عقلوں (5) میں یہ بات صرف ایک زندہ، جاننے والے، قدرت رکھنے والے، صاحبِ ارادہ کے سوا مکمل نہیں ہوتی۔ پس پاک ہے وہ جس کے لیے ہر چیز میں ایک نشانی ہے، [ابتدا] اور انتہا (6)!

اس کا پچھلی باتوں سے ربط کا پہلو: کہ جب کافروں نے اللہ پر جھوٹ گھڑا، اس کے ساتھ شریک ٹھہرائے، اور (اپنی مرضی سے) حلال و حرام کیا؛ تو اس نے انہیں اپنی توحید کی طرف رہنمائی کی کہ وہی چیزوں کا خالق ہے، اور اس نے ان چیزوں کو ان کے لیے رزق بنایا۔

چوتھا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {كُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَآتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ} (اس کے پھل میں سے کھاؤ جب وہ پھل دے اور اس کی کٹائی کے دن اس کا حق ادا کرو)۔ پس یہ دو عمارتیں ہیں جو "افعل" (کرو) کے صیغے میں آئی ہیں؛ ان میں سے ایک مباح ہے؛ جیسے اس کا ارشاد: {فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ} [الجمعہ: 10] (پھر زمین میں پھیل جاؤ)، اور دوسرا واجب ہے۔ اور شریعت میں مباح اور واجب کا اکٹھا ہونا ممنوع نہیں ہے، اور شروع کیا...

(1) 8 / 475۔ (2) (خ)، (د) اور (م) میں ہے: "واذا"، اور جو ثابت ہے وہ (ز) اور (ظ) سے ہے، اور ابن العربی کی احکام القرآن 2/ 747 میں، اور ان کا کلام ہے: "او اذ"، اور اسی طرح اگلے مقام پر۔ (3) (م) میں ہے: الشجرة (درخت)۔ (4) ابن العربی کی عبارت ہے: اور پھل اپنی صفت سے باہر نکل رہے ہیں، ان میں وافر جسامت ہے۔ (5) احکام القرآن میں ہے: معقول میں۔ (6) ابن العربی کی احکام القرآن 2/ 747 - 748 پہلی دلیل کے بغیر، اور جو کچھ خط وحدانی (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔

Surah Al-An'am: Verse 141 53

...by mentioning the blessing of eating before the command to give the due right; to show that the beginning with the blessing was from His grace before the obligation (1).

Fifth: The Almighty's saying: {and give its due on the day of its harvest}. People differed in the interpretation of what this due is. Anas bin Malik, Ibn Abbas, Tawus, Al-Hasan, Ibn Zayd, Ibn al-Hanafiyyah, Al-Dahhak, and Sa'id bin al-Musayyib said: It is the obligatory Zakat, the tithe (one-tenth) and half-tithe (one-twentieth) (2). This was narrated by Ibn Wahb and Ibn al-Qasim from Malik in the interpretation of the verse (3), and some of Al-Shafi'i's companions said so too.

Al-Zajjaj (4) related that it was said about this verse: it was revealed in Madinah.

Ali bin Al-Hussein, Ata, Al-Hakam, Hammad, Sa'id bin Jubayr, and Mujahid said: It is a right in wealth other than Zakat, which Allah commanded as a recommendation (nadb). It was also narrated from Ibn Umar and Muhammad bin al-Hanafiyyah (5), and Abu Sa'id al-Khudri narrated it from the Prophet (6) ﷺ.

Mujahid said: When you harvest and the poor are present, throw some ears of grain for them. When you cut the dates, throw some clusters for them. When you thresh and tread it (7) and winnow it, throw some of it for them. And when you know its measure, take out its Zakat from it (8).

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/748. (2) At-Tamhid 20/154, and Tafsir al-Baghawi 2/135, and this saying was extracted from them by Al-Tabari 9/595 - 600. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/748. (4) In Ma'ani al-Quran 2/297, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/352, and from it the author quoted. (5) At-Tamhid 20/154, and Tafsir al-Baghawi 2/135-136, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/353, and Al-Tabari extracted the sayings 9/600-607 without the saying of Ibn al-Hanafiyyah. (6) Narrated by Al-Nahhas in An-Nasikh wal-Mansukh 2/333 through Darraj from Abu al-Haytham from Abu Sa'id from the Prophet ﷺ regarding Allah's saying: "and give its due on the day of its harvest," he said: "what falls from the ears of grain." Al-Hafiz said in At-Taqrib p. 141: Darraj is truthful, but in his narration from Abu al-Haytham there is weakness. (7) His saying: and tread it, from (m). (8) Narrated by Al-Tabari 9/602-603 similarly, and Ash-Shamareekh is the plural of Shimrakh, which is the branch on which the unripe dates are. Al-Nihayah (shamrakh).

सूरा अल-अनाम: आयत 141 53

...हक (अधिकार) देने के आदेश से पहले खाने की नेमत का ज़िक्र करके यह स्पष्ट किया गया है कि नेमत की शुरुआत दायित्व (तक्लीफ़) से पहले उनके फज़्ल (अनुग्रह) से थी (1)।

पाँचवाँ: अल्लाह का फरमान: {और कटाई के दिन उसका हक अदा करो}। लोगों ने इस "हक" की व्याख्या में मतभेद किया है कि यह क्या है। अनस बिन मलिक, इब्न अब्बास, ताऊस, अल-हसन, इब्न ज़ैद, इब्न अल-हनफिया, अद-दह्हाक और सईद बिन अल-मुसय्यिब ने कहा: यह फर्ज़ ज़कात है, उश्र (दसवाँ हिस्सा) और आधा उश्र (2)। इसे इब्न वहाब और इब्न अल-कासिम ने आयत की व्याख्या में मालिक से रिवायत किया है (3), और शाफई के कुछ साथियों ने भी यही कहा है।

अज़-ज़ज्जाज (4) ने उल्लेख किया है कि इस आयत के बारे में कहा गया है: यह मदीना में नाजिल हुई थी।

अली बिन अल-हुसैन, अता, अल-हकम, हम्माद, सईद बिन जुबैर और मुजाहिद ने कहा: यह ज़कात के अलावा माल में एक हक है, जिसका अल्लाह ने नदब (सिफारिश) के तौर पर हुक्म दिया है। यह इब्न उमर और मुहम्मद बिन अल-हनफिया से भी रिवायत है (5), और अबू सईद अल-खुदरी ने इसे नबी ﷺ से रिवायत किया है (6)।

मुजाहिद ने कहा: जब तुम कटाई करो और गरीब मौजूद हों, तो उनके लिए कुछ बालियाँ फेंक दो। जब तुम खजूर काटो, तो उनके लिए कुछ टहनियाँ डाल दो। जब तुम उसे गाहो, कुचलो (7) और फटक लो, तो उसमें से कुछ उनके लिए फेंक दो। और जब तुम्हें उसकी माप मालूम हो जाए, तो उसमें से उसकी ज़कात निकालो (8)।

---

(1) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी 2/748। (2) अत-तमहीद 20/154, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/135, और यह बात अल-तबरी 9/595 - 600 ने उनसे उद्धृत की है। (3) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी 2/748। (4) मा'नी अल-कुरान 2/297 में, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/352 में, और इसी से लेखक ने उद्धृत किया है। (5) अत-तमहीद 20/154, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/135-136 और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/353, और अल-तबरी ने 9/600-607 में इब्न अल-हनफिया के कथन के बिना ये बातें उद्धृत की हैं। (6) अल-नह्सा ने अन-नासिख वल-मंसूख 2/333 में दर्राज के माध्यम से अबू अल-हैथम से, उन्होंने अबू सईद से, उन्होंने नबी ﷺ से अल्लाह के

इस कथन के बारे में रिवायत किया है: "और कटाई के दिन उसका हक अदा करो," उन्होंने कहा: "जो बालियों से गिर जाए।" अल-हाफिज़ ने अत-तक़रीब पृष्ठ 141 में कहा: दर्राज सच्चे हैं, लेकिन अबू अल-हैथम से उनकी रिवायत में कमजोरी है। (7) उनका कथन: 'और कुचलो', (म) से। (8) अल-तबरी 9/602-603 ने इसी तरह रिवायत किया है, और 'शमारीख़', 'शमराख़' का बहुवचन है, जो वह टहनी है जिस पर कच्चे खजूर होते हैं। अल-निहाया (शमराख़)।

سورة الانعام: آیت 141 53

حق ادا کرنے کے حکم سے پہلے کھانے کی نعمت کا ذکر کر کے یہ واضح کیا گیا ہے کہ نعمت کی ابتدا تکلیف (ذمہ داری) سے پہلے اللہ کے فضل سے تھی (1)۔

پانچویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اس کی کٹائی کے دن اس کا حق ادا کرو}۔ لوگوں نے اس "حق" کی تفسیر میں اختلاف کیا ہے کہ یہ کیا ہے۔ انس بن مالک، ابن عباس، طاؤس، حسن، ابن زید، ابن الحنفیہ، ضحاک اور سعید بن المسیب نے کہا: یہ زکوٰۃ مفروضہ (فرض زکوٰۃ) ہے، یعنی دسواں حصہ (عشر) اور بیسواں حصہ (نصف عشر) (2)۔ اسے ابن وہب اور ابن القاسم نے امام مالک سے آیت کی تفسیر میں روایت کیا ہے (3)، اور شافعی کے بعض اصحاب نے بھی یہی کہا ہے۔

زجاج (4) نے بیان کیا ہے کہ اس آیت کے بارے میں کہا گیا ہے کہ یہ مدینہ میں نازل ہوئی۔

علی بن الحسین، عطا، حکم، حماد، سعید بن جبیر اور مجاہد نے کہا: یہ زکوٰۃ کے علاوہ مال میں ایک حق ہے، جس کا اللہ نے بطور استحباب (ندبًا) حکم دیا ہے۔ ابن عمر اور محمد بن الحنفیہ سے بھی یہی مروی ہے (5)، اور اسے ابو سعید خدری نے نبی کریم ﷺ سے روایت کیا ہے (6)۔

مجاہد نے کہا: جب تم کٹائی کرو اور مساکین حاضر ہوں، تو ان کے لیے کچھ خوشے (بالیں) پھینک دو۔ جب تم کھجوریں توڑو، تو ان کے لیے کچھ ٹہنیاں ڈال دو۔ جب تم اسے گاہو، روندو (7) اور صاف کر لو، تو اس میں سے کچھ ان کے لیے پھینک دو۔ اور جب تم اس کا وزن معلوم کر لو، تو اس میں سے اس کی زکوٰۃ نکالو (8)۔

---

(1) احکام القرآن لابن العربی 2/748۔ (2) التمهيد 20/154، وتفسير البغوي 2/135، اور ان سے یہ قول الطبری 9/595 - 600 نے نقل کیا ہے۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 2/748۔ (4) معانی

القرآن 2/297، والمحرر الوجيز 2/352 میں، اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (5) التمهيد 20/154، وتفسير البغوي 2/135 - 136 والمحرر الوجيز 2/353، اور الطبری نے 9/600 - 607 میں ابن الحنفیہ کے قول کے بغیر یہ اقوال نقل کیے ہیں۔ (6) اسے النحاس نے الناسخ والمنسوخ 2/333 میں دراج کے واسطے سے ابو الہیثم سے، انہوں نے ابو سعید سے اور انہوں نے نبی ﷺ سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں روایت کیا: «اور کٹائی کے دن اس کا حق ادا کرو»، آپ ﷺ نے فرمایا: «جو خوشوں سے گر جائے»۔ حافظ نے التقریب ص 141 میں کہا: دراج سچے ہیں، ان کی ابو الہیثم سے حدیث میں ضعف ہے۔ (7) ان کا قول: ودسته (روندو)، (م) سے۔ (8) اسے الطبری 9/602 - 603 نے اسی طرح روایت کیا ہے، اور الشماریخ، شمراخ کی جمع ہے، اور یہ وہ ٹہنی ہے جس پر کچی کھجوریں لگی ہوتی ہیں۔ النہایہ (شمرح)۔

Surah Al-An'am: Verse 141 54

A third opinion: It is abrogated by Zakat; because this Surah is Meccan, and the verse of Zakat was only revealed in Medina: {Take, [O Muhammad], from their wealth a charity} [At-Tawbah: 103], {and establish prayer and give zakah} [Al-Baqarah: 43]. It was narrated from Ibn Abbas, Ibn al-Hanafiyyah, al-Hasan, Atiyyah al-Awfi, an-Nakha'i, and Sa'id ibn Jubayr (1).

Sufyan said: I asked as-Suddi about this verse, and he said: It was abrogated by the tithe (Ushr) and half-tithe. I asked: From whom? He said: From the scholars (2).

Sixth: Abu Hanifa relied on this verse and the general meaning of the Prophet's saying (peace and blessings be upon him): "For what is watered by the sky is a tithe (Ushr), and for what is watered by irrigation or a water-bucket is a half-tithe" (3) regarding the obligation of Zakat on everything the earth produces, whether it is food or otherwise. Abu Yusuf said on his authority: Except for firewood, grass, reeds, straw (4), palm branches, sweet cane, and sugar cane. The majority rejected this, relying on the fact that the purpose of the Hadith is to clarify what a tithe is taken from and what a half-tithe is taken from (5).

Abu Umar said (6): There is no disagreement among the scholars, as far as I know, that Zakat is obligatory on wheat, barley, dates, and raisins. WWW.NAFSEISLAM.COM

A group said: There is no Zakat on anything else; this was narrated from Al-Hasan, Ibn Sirin, and Ash-Sha'bi. Among the Kufans, this was the opinion of Ibn Abi Layla, Ath-Thawri, Al-Hasan bin Salih, Ibn Al-Mubarak, and Yahya...

---

(1) Al-Tamhid 20/154-155, Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/748, and al-Muharrar al-Wajiz 2/353. At-Tabari cited the views in 9/608-611. (2) Narrated by Ibn Abi Shaybah 3/186 similarly; see Tafsir at-Tabari 9/610. (3) Previously cited 2/24. (4) In the copies: "figs" (At-Tin), which is an error; see Tuhfat al-Fuqaha by al-Samarqandi 1/321, and al-Binayah in Sharh al-Hidayah 3/156. (5) An-Nasikh wal-Mansukh by an-Nahhas 2/329, Ahkam al-Quran by al-Jassas 3/9, 11, Al-Tamhid 24/166, and Al-Qabas 2/458. (6) In al-Istidhkar 9/255-256.

सूरह अल-अनाम: आयत 141 54

तीसरा मत: यह ज़कात द्वारा निरस्त (मंसूख़) है; क्योंकि यह सूरह मक्की है, और ज़कात की आयत केवल मदीना में अवतरित हुई थी: {उनके माल में से सदक़ा (ज़कात) ले लो} [अत-तौबा: 103], {और नमाज़ क़ायम करो और ज़कात दो} [अल-बक़रा: 43]। यह इब्न अब्बास, इब्न अल-हनफिया, अल-हसन, अतिया अल-औफ़ी, अन-नख़ई और सईद इब्न जुबैर से वर्णित है (1)।

सुफ़यान ने कहा: मैंने अस-सुद्दी से इस आयत के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: इसे 'उश्र' (दसवां हिस्सा) और आधे 'उश्र' ने निरस्त कर दिया है। मैंने पूछा: किससे (यह बात मिली)? उन्होंने कहा: विद्वानों से (2)।

छठी बात: अबू हनीफ़ा ने इस आयत और पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस सामान्य कथन पर भरोसा किया: "जो आकाश (बारिश) द्वारा सींचा जाता है, उस पर उश्र है, और जो सिंचाई या चरखी द्वारा सींचा जाता है, उस पर आधा उश्र है" (3)। यह ज़मीन से उगने वाली हर चीज़ पर ज़कात की अनिवार्यता के बारे में है, चाहे वह भोजन हो या कुछ और। अबू यूसुफ़ ने उनसे (अबू हनीफ़ा से) रिवायत की: ईंधन की लकड़ी, घास, नरकुल, भूसा (4), खजूर की टहनियों, खुशबूदार नरकुल और गन्ने को छोड़कर। बहुसंख्यक विद्वानों (जमहूर) ने इसे अस्वीकार कर दिया, इस बात पर भरोसा करते हुए कि हदीस का उद्देश्य यह स्पष्ट करना है कि किससे उश्र लिया जाता है और किससे आधा उश्र लिया जाता है (5)।

अबू उमर ने कहा (6): विद्वानों के बीच कोई मतभेद नहीं है, जहाँ तक मुझे पता है, कि ज़कात गेहूं, जौ, खजूर और किशमिश पर अनिवार्य है। WWW.NAFSEISLAM.COM

एक समूह ने कहा: इनके अलावा किसी और चीज़ पर ज़कात नहीं है; यह अल-हसन, इब्न सिरीन और अश्-शाबी से वर्णित है। कूफ़ावासियों में से, इब्न अबी लैला, अथ-थौरी, अल-हसन बिन सालिह, इब्न अल-मुबारक और याह्या ने यही बात कही है...

---

(1) अल-तमहीद 20/154-155, इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 2/748, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/353। अत-तबरी ने 9/608-611 में इन मतों को उद्धृत किया है। (2) इसे इब्न अबी शैबा 3/186 ने इसी तरह रिवायत किया है; देखें तफ़्सीर अत-तबरी 9/610। (3) पहले उल्लेखित 2/24। (4) प्रतियों में: "अंजीर" (अत-तीन), जो एक त्रुटि है; देखें समरकंदी की तोहफ़तुल-फ़ुक़हा

1/321, और अल-बिनाया फ़ी शरह अल-हिदाया 3/156। (5) अल-नहहास की अन-नासिख़ वल-मंसूख़ 2/329, अल-जस्सास की अहकाम अल-क़ुरान 3/9, 11, अल-तमहीद 24/166, और अल-क़बस 2/458। (6) अल-इस्तिज़कार 9/255-256 में।

سورۃ الانعام: آیت 141 54

تیسرا قول: یہ زکوٰۃ کے ذریعے منسوخ ہے؛ کیونکہ یہ سورت مکی ہے، اور زکوٰۃ کی آیت صرف مدینہ میں نازل ہوئی تھی: ﴿خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً﴾ [التوبہ: 103]، ﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَءَاتُوا الزَّكَاةَ﴾ [البقرہ: 43]۔ یہ ابن عباس، ابن الحنفیہ، الحسن، عطیہ العوفی، النخعی اور سعید ابن جبیر سے مروی ہے (1)۔

سفیان نے کہا: میں نے السدی سے اس آیت کے بارے میں پوچھا تو انہوں نے کہا: اسے عشر اور نصف عشر نے منسوخ کر دیا ہے۔ میں نے پوچھا: کس سے (سنا)؟ انہوں نے کہا: علماء سے (2)۔

چھٹی بات: ابو حنیفہ نے اس آیت اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس فرمان کے عموم پر استناد کیا ہے: "جسے آسمان نے سینچا اس میں عشر ہے، اور جسے پانی چھڑکنے یا ڈول (آبپاشی) کے ذریعے سینچا گیا اس میں نصف عشر ہے" (3)۔ یہ زمین سے اگنے والی ہر چیز میں زکوٰۃ کے واجب ہونے کے بارے میں ہے، خواہ وہ خوراک ہو یا کچھ اور۔ ابو یوسف نے ان کی طرف سے کہا: سوائے ایندھن کی لکڑی، گھاس، نرکل، بھوسہ (4)، کھجور کی ٹہنیاں، خوشبودار نرکل اور گنے کے۔ جمہور نے اس سے انکار کیا ہے، ان کا دارومدار اس بات پر ہے کہ حدیث کا مقصد یہ بیان کرنا ہے کہ کس چیز سے عشر لیا جاتا ہے اور کس سے نصف عشر لیا جاتا ہے (5)۔

ابو عمر نے کہا (6): علماء کے درمیان اس بات میں کوئی اختلاف نہیں ہے، جہاں تک مجھے علم ہے، کہ گندم، جو، کھجور اور کشمش میں زکوٰۃ واجب ہے۔ WWW.NAFSEISLAM.COM

ایک گروہ نے کہا: ان کے علاوہ کسی چیز میں زکوٰۃ نہیں ہے؛ یہ حسن، ابن سیرین اور شعبی سے مروی ہے، اور اہل کوفہ میں سے ابن ابی لیلیٰ، ثوری، حسن بن صالح، ابن المبارک اور یحییٰ نے یہی کہا ہے...

---

(1) التمہید 154/20 - 155، اور احکام القرآن لابن العربی 748/2، اور المحرر الوجیز 353/2۔ اور طبری نے 608/9 - 611 میں یہ اقوال نقل کیے ہیں۔ (2) اسے ابن ابی شیبہ نے 186/3 میں اسی طرح روایت کیا ہے، اور تفسیر طبری 610/9 دیکھیں۔ (3) پہلے گزر چکا ہے 24/2۔ (4) نسخوں میں: "التین" (انجیر)، جو کہ غلطی ہے، اور تحفۃ الفقہاء للسمرقندی 321/1، اور البنایہ فی شرح الہدایہ 156/3 دیکھیں۔ (5) الناسخ والمنسوخ للنحاس 329/2، اور احکام القرآن للجصاص 9/3، 11، والتمہید 166/24، والقبس 458/2۔ (6) الاستذکار 255/9 - 256 میں۔

Surah Al-An'am: Verse 141 55

[of] Ibn Adam, and Abu Ubayd (1) held this view. This was also narrated from Abu Musa on the authority of the Prophet (PBUH) (2), and it is the view of Abu Musa, for he would only take Zakat from wheat, barley, dates, and raisins; as mentioned by Waki' on the authority of Talhah bin Yahya, from Abu Burdah, from his father (3). Malik and his companions said: Zakat is obligatory on everything that is stored as a staple food, and Ash-Shafi'i (4) also said this. Ash-Shafi'i said: Zakat is only obligatory on what is dried, stored, and consumed as staple food. There is nothing [Zakat] due on olives; because it is a condiment. Abu Thawr said something similar (5). Ahmad expressed several opinions: the most prominent of which is that Zakat is only obligatory on everything Abu Hanifa mentioned if it can be measured by 'wasq' (a unit of volume); so he made it obligatory on almonds because they are measured by volume, unlike walnuts, which are counted. He cited the saying of the Prophet (PBUH): "There is no charity (Zakat) on less than five 'awsuq' of dates or grains" (6). He said: So the Prophet (PBUH) clarified that the subject of the obligation is what is measured by volume (7), and he clarified the amount from which the right (Zakat) must be taken. An-Nakha'i went to the view that Zakat is obligatory on everything produced by the earth, even on ten bundles of vegetables: a 'dastajah' of vegetables (8). Opinions differed from him on this, and it is the saying of Umar bin Abdul Aziz, for he wrote that the tithe (one-tenth) should be taken from whatever the earth grows, whether little or much; mentioned by Abdullah bin Nafi'.

(1) In Al-Amwal, p. 575. (2) Reported by Ad-Daraqutni (1921), Al-Hakim 1/401, and Al-Bayhaqi 4/125 on the authority of Abu Musa and Mu'adh bin Jabal, when the Messenger of Allah (PBUH) sent them to Yemen to teach people their religion: "Do not take charity except from these four: barley, wheat, raisins, and dates." Al-Hafiz said in At-Talkhis 2/166: Al-Bayhaqi said: Its narrators are trustworthy and it is connected (muttasil). (3) Al-Istidhkar 9/256 similarly, and the report of Abu Musa was recorded by Ibn Abi Shaybah 3/138-139. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/749. (5) Al-Istidhkar 9/240-241. (6) Previously mentioned 2/24. (7) In (d) and (m): 'Al-Wasq', and in (zha'): 'Al-Mutawassit' (the average), and what is established is from (kha) and (za), which is consistent with Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/749, and the speech is from him. (8) Reported by Ibn Abi Shaybah 3/139, and his saying: 'dastajah': it is Arabized from: 'dastah', which is a bundle or the like, gathering twelve individual items of each type. Mu'jam Matn al-Lughah, and Al-Mu'jam al-Wasit (dastajah).

सूरा अल-अनाम: आयत 141 55

इब्न आदम, और अबू उबैद (1) ने यही विचार अपनाया। यह अबू मूसा से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) (2) के हवाले से भी रिवायत किया गया है, और यह अबू मूसा का मत है, क्योंकि वह केवल गेहूँ, जौ, खजूर और किशमिश से ही ज़कात लेते थे; जैसा कि वकीअ ने तल्हा बिन यह्या के माध्यम से, अबू बुरदा से, उनके पिता के हवाले से उल्लेख किया है (3)। मालिक और उनके साथियों ने कहा: ज़कात हर उस चीज़ पर अनिवार्य है जिसे मुख्य भोजन के रूप में जमा किया जाता है, और शाफ़ई (4) ने भी यही कहा है। शाफ़ई ने कहा: ज़कात केवल उन्हीं चीज़ों पर अनिवार्य है जिन्हें सुखाया, जमा किया और भोजन के रूप में खाया जाता है। जैतून पर कोई (ज़कात) नहीं है; क्योंकि यह एक सालन (condiment) है। अबू थौर ने भी ऐसा ही कहा (5)। अहमद ने कई विचार व्यक्त किए: जिनमें से सबसे स्पष्ट यह है कि ज़कात केवल उन सभी चीज़ों पर अनिवार्य है जो अबू हनीफ़ा ने कहा था यदि उसे 'वसक' (माप की एक इकाई) द्वारा मापा जा सके इसलिए उन्होंने बादाम पर इसे अनिवार्य कर दिया क्योंकि उन्हें माप द्वारा तौला जाता है, अखरोट के विपरीत, जिन्हें गिना जाता है। उन्होंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन का प्रमाण दिया: "पाँच 'अवसुक' से कम खजूर या अनाज पर कोई दान (ज़कात) नहीं है" (6)। उन्होंने कहा: तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने स्पष्ट किया कि दायित्व का विषय वह है जिसे माप द्वारा मापा जाता है (7), और उन्होंने वह मात्रा स्पष्ट की जिससे हक़ (ज़कात) निकाला जाना चाहिए। अन-नख़ई का विचार था कि ज़कात ज़मीन से पैदा होने वाली हर चीज़ पर अनिवार्य है, यहाँ तक कि साग के दस गट्ठरों (दसतजह) पर भी: साग का एक दसतजह (8)। इस बारे में उनसे मतभेद रहा है, और यही उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ का कहना है, क्योंकि उन्होंने लिखा था कि ज़मीन जो कुछ भी उगाती है, चाहे वह कम हो या ज़्यादा, उससे दसवाँ हिस्सा (उश्र) लिया जाए; इसका उल्लेख अब्दुल्ला बिन नाफ़ेअ ने किया है।

(1) अल-अमवाल में, पृष्ठ 575। (2) इसे अद-दारक़ुतनी (1921), अल-हाकिम 1/401, और अल-बैहक़ी 4/125 ने अबू मूसा और मुआज़ बिन जबल के हवाले से रिवायत किया है, जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन्हें लोगों को उनके धर्म की शिक्षा देने के लिए यमन भेजा था: "इन चार के अलावा किसी और चीज़ से दान (सदक़ा) न लो: जौ, गेहूँ, किशमिश और खजूर।" अल-हाफ़िज़ ने अत-तलख़ीस 2/166 में कहा: अल-बैहक़ी ने कहा: इसके वर्णनकर्ता विश्वसनीय हैं और यह मुत्तसिल (निरंतर) है। (3) अल-इस्तिज़कार 9/256 इसी तरह, और अबू मूसा की रिवायत इब्न अबी शैबा 3/138-139 द्वारा संकलित है। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन 2/749।

(5) अल-इस्तिज़कार 9/240-241। (6) पहले उल्लेखित 2/24। (7) (द) और (म) में: 'अल-वसक', और (ज़) में: 'अल-मुतवस्सित', और जो प्रमाणित है वह (ख़) और (ज़) से है, जो इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन 2/749 के अनुरूप है, और यह कथन उन्हीं का है। (8) इसे इब्न अबी शैबा 3/139 ने रिवायत किया है, और उनका कहना है: 'दसतजह': यह अरबीकृत शब्द है: 'दस्ता' से, जो एक गट्ठर या उसके जैसा है, जिसमें प्रत्येक प्रकार की बारह व्यक्तिगत वस्तुएं एकत्रित होती हैं। मुअजम मतन अल-लुग़ह, और अल-मुअजम अल-वसीत (दसतजह)।

سورة الانعام: آیت 141 55

ابن آدم، اور اسی طرف ابو عبید (1) گئے ہیں۔ اور یہ بات ابو موسیٰ سے نبی صلی اللہ علیہ وسلم (2) کے واسطے سے مروی ہے، اور یہی ابو موسیٰ کا مذہب ہے، کیونکہ وہ گندم، جو، کھجور اور کشمش کے سوا کسی چیز سے زکوٰۃ نہیں لیتے تھے؛ اسے وکیع نے طلحہ بن یحییٰ سے، انہوں نے ابو بردہ سے، انہوں نے اپنے والد سے ذکر کیا ہے (3)۔ مالک اور ان کے اصحاب نے کہا: زکوٰۃ ہر اس ذخیرہ کی جانے والی غذا پر واجب ہے جو بطور خوراک استعمال ہوتی ہو، اور یہی امام شافعی (4) نے بھی کہا ہے۔ امام شافعی نے کہا: زکوٰۃ صرف اسی چیز میں واجب ہے جسے خشک کیا جائے، ذخیرہ کیا جائے اور بطور خوراک کھایا جائے۔ زیتون میں کوئی چیز (زکوٰۃ) نہیں ہے؛ کیونکہ یہ سالن (ادام) ہے۔ ابو ثور نے بھی اسی طرح کہا (5)۔ اور امام احمد نے کئی اقوال بیان کیے ہیں: جن میں سے ظاہر ترین یہ ہے کہ زکوٰۃ صرف ان تمام اشیاء میں واجب ہے جو ابو حنیفہ نے بیان کیں اگر وہ 'وسق' (پیمانے) کے ذریعے ناپی جا سکیں؛ چنانچہ انہوں نے بادام پر زکوٰۃ واجب قرار دی کیونکہ وہ ناپا جاتا ہے؛ اخروٹ کے برعکس، کیونکہ وہ گنتی میں آتا ہے۔ انہوں نے آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول سے دلیل لی: "پانچ وسق سے کم کھجور یا غلے میں صدقہ (زکوٰۃ) نہیں ہے" (6)۔ انہوں نے کہا: تو نبی صلی اللہ علیہ وسلم نے واضح فرما دیا کہ وجوب کا محل وہ ہے جو ناپا جا سکے (7)، اور اس مقدار کو بھی بیان کر دیا جس سے حق (زکوٰۃ) نکالنا واجب ہے۔ اور النخعی اس طرف گئے ہیں کہ زمین سے پیدا ہونے والی ہر چیز میں زکوٰۃ واجب ہے، یہاں تک کہ ساگ کے دس دستوں میں بھی: ساگ کا ایک دستہ (8)۔ اس بارے میں ان سے اختلاف مروی ہے، اور یہی عمر بن عبدالعزیز کا قول ہے، کیونکہ انہوں نے لکھا تھا

کہ زمین جو کچھ بھی اگائے، تھوڑا ہو یا زیادہ، اس سے دسواں حصہ (عشر) لیا جائے؛ اسے عبداللہ بن نافع نے ذکر کیا ہے۔

(1) الاموال میں ص 575۔ (2) اسے دارقطنی (1921)، حاکم 1/401، اور بیہقی 4/125 نے ابو موسیٰ اور معاذ بن جبل سے روایت کیا ہے، جب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے انہیں یمن کی طرف بھیجا تھا تاکہ وہ لوگوں کو ان کے دین کے احکامات سکھائیں: "ان چار چیزوں کے سوا صدقہ نہ لو: جو، گندم، کشمش اور کھجور۔" حافظ نے تلخیص 2/166 میں کہا: بیہقی نے کہا: اس کے راوی ثقہ ہیں اور یہ متصل ہے۔ (3) الاستذکار 9/256 اسی طرح، اور ابو موسیٰ کا اثر ابن ابی شیبہ 3/138-139 نے روایت کیا ہے۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 2/749۔ (5) الاستذکار 9/240-241۔ (6) سلف 2/24۔ (7) (د) اور (م) میں ہے: 'الوسق'، اور (ظ) میں ہے: 'المتوسط'، اور جو (خ) اور (ز) سے ثابت ہے وہ 'الوسق' ہے، جو ابن العربی کی احکام القرآن 2/749 کے موافق ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (8) اسے ابن ابی شیبہ 3/139 نے روایت کیا ہے، اور ان کا قول ہے: 'دستجہ': یہ معرب ہے 'دستہ' کا، اور یہ ایک گٹھا یا اسی طرح کی چیز ہے، جو ہر قسم کی بارہ انفرادی اشیاء کو جمع کرتی ہے۔ معجم متن اللغہ، اور المعجم الوسیط (دستجہ)۔

Al-Raziq(1) from Ma'mar, from Simak ibn al-Fadl, who said: 'Umar wrote... and he mentioned it. This is the view of Hammad ibn Abi Sulayman and his student Abu Hanifa(2).

Ibn al-Arabi leaned towards this in his "Ahkam"(3), saying: "As for Abu Hanifa, he made the verse his mirror and saw the truth. He began to support and strengthen the Hanafi school of thought." He also said in the book "Al-Qabas" following what Imam Malik ibn Anas(4) held, stating: "Allah Almighty said: {And the olives and pomegranates, similar and dissimilar} [Al-An'am: 99]; people differed on the obligation of Zakat on everything it included(5) or some of it. We have explained that in 'Al-Ahkam'(6), the essence of which is: Zakat only applies to staples(7) — as we previously mentioned(8) — excluding vegetables. In Taif, there were pomegranates, peaches (firsik), and citrons (utruj)(9), yet the Messenger of Allah ﷺ did not object to them, nor did he mention them, nor did any of his successors."

I say: This, even if he did not mention it in "Al-Ahkam," is the correct view on the matter, and that vegetables are not subject to anything (Zakat).

As for the verse, there has been disagreement about it: Is it definitive (muhkama), abrogated (mansukha), or should it be interpreted as recommendation (nadb)? There is no definitive proof clarifying one of its interpretations. Rather, the known definitive proof is what Ibn Bukayr mentioned in his "Ahkam": That Kufa was conquered after the death of the Prophet ﷺ and after the laws were settled in Medina(10). So is it permissible that...

(1) In his Musannaf (7196). (2) Al-Istidhkar 9/239. (3) 2/749. (4) 2/472 - 473. (5) In Al-Qabas: In all that it included. (6) 2/750 - 751. (7) In Al-Qabas: It only relates to plants (that are cultivated/grown). (8) In (d) and (m): As we explained; and what is confirmed is from (kh) and the margin of (d), (z), and (zha). (9) His saying: Al-firsik: Peach, or a smooth, red variety of it, or what splits from its stone. Al-Qamus (firsik). And his saying: Al-utruj: A tree that grows tall, with smooth branches, leaves, and fruit. Its fruit is like large lemons and is fragrant. Mu'jam al-Wasit (al-utruj). (10) In (m): In Medina.

अल-राज़िक़(1) ने मा'मर से, उन्होंने सिमाक बिन अल-फ़दल से रिवायत की, उन्होंने कहा: उमर ने लिखा... और उन्होंने इसका उल्लेख किया। और यह हम्माद इब्न अबी सुलेमान और उनके छात्र अबू हनीफ़ा(2) का मत है।

इब्न अल-अरबी ने अपनी पुस्तक "अहकाम"(3) में इसी ओर झुकाव दिखाया है, उन्होंने कहा: "जहाँ तक अबू हनीफ़ा की बात है, उन्होंने इस आयत को अपना दर्पण बना लिया और सत्य को देख लिया। वह हनफ़ी विचारधारा का समर्थन और सुदृढ़ीकरण करने लगे।" उन्होंने किताब "अल-क़बास" में वही बात कही जो इमाम मालिक बिन अनस(4) का मत था, उन्होंने कहा: "अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और जैतून और अनार, एक जैसे और अलग-अलग} [अल-अनआम: 99]; लोगों में इस बात पर मतभेद हुआ कि इसमें शामिल(5) सभी चीज़ों पर ज़कात अनिवार्य है या उनमें से कुछ पर। हमने 'अहकाम'(6) में स्पष्ट किया है कि इसका सार यह है: ज़कात केवल मुख्य भोजन (अनाज आदि) (7) पर लागू होती है — जैसा कि हमने पहले उल्लेख किया है(8) — सब्ज़ियों पर नहीं। ताइफ़ में अनार, आड़ू (फ़िरसिक) और चकोतरा (उतरुज)(9) थे, फिर भी अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन पर कोई आपत्ति नहीं जताई, न ही उनका उल्लेख किया और न ही उनके किसी उत्तराधिकारी ने।"

मैं कहता हूँ: यह, भले ही उन्होंने "अहकाम" में इसका उल्लेख नहीं किया हो, इस मामले में सही मत है, और यह कि सब्ज़ियों पर कुछ भी (ज़कात) नहीं है।

रही बात आयत की, तो इसमें मतभेद रहा है: क्या यह अटल (मुहकमा) है, निरस्त (मंसूख़ा) है या इसे सिफ़ारिश (नदब) के रूप में लिया जाना चाहिए? इसकी व्याख्याओं में से किसी एक को स्पष्ट करने वाला कोई निर्णायक प्रमाण नहीं है। बल्कि, ज्ञात निर्णायक प्रमाण वह है जिसका उल्लेख इब्न बुकैर ने अपनी "अहकाम" में किया है: कि कूफ़ा की विजय पैगंबर ﷺ की मृत्यु के बाद और मदीना(10) में कानूनों के स्थिर होने के बाद हुई थी। तो क्या यह जायज़ है कि...

(1) उनके मुसन्नाफ़ में (7196)। (2) अल-इस्तिधकार 9/239। (3) 2/749। (4) 2/472 - 473। (5) अल-क़बास में: उन सभी में जो शामिल थीं। (6) 2/750 - 751। (7) अल-क़बास में: यह केवल उगाई जाने वाली चीज़ों से संबंधित है। (8) (द) और (म) में: जैसा कि हमने स्पष्ट किया है; और जो सिद्ध है वह (ख़) और (द), (ज़) और (ज़) के हाशिये से है। (9) उनका कथन: अल-फ़िरसिक: आड़ू, या उसकी एक चिकनी लाल किस्म, या जो अपनी गुठली से अलग हो जाता है। अल-क़ामूस (फ़िरसिक)। और

उनका कथन: अल-उतरुज: एक पेड़ जो ऊँचा बढ़ता है, चिकनी शाखाओं, पत्तियों और फल वाला। इसका फल बड़े नींबू जैसा होता है और सुगंधित होता है। मुअजम अल-वसीत (अल-उतरुज)। (10) (म) में: मदीना में।

الرزاق(۱) معمر سے، وہ سماک بن الفضل سے روایت کرتے ہیں کہ انہوں نے کہا: عمر نے لکھا... پھر اس کا ذکر کیا۔ اور یہ حماد بن ابی سلیمان اور ان کے شاگرد ابو حنیفہ(۲) کا قول ہے۔

ابن العربی نے اپنی کتاب "احکام"(۳) میں اسی طرف میلان ظاہر کیا ہے، انہوں نے کہا: "جہاں تک ابو حنیفہ کا تعلق ہے، انہوں نے اس آیت کو اپنا آئینہ بنا لیا، پس حق کو دیکھ لیا۔ اور وہ حنفی مذہب کی تائید اور اسے تقویت دینے لگے۔" انہوں نے کتاب "القبس" میں وہی بات کہی جس پر امام مالک بن انس(۴) تھے، چنانچہ کہا: "اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور زیتون اور انار، ایک دوسرے سے ملتے جلتے اور جدا جدا} [الانعام: ۹۹]؛ اور لوگوں میں اس بات پر اختلاف ہوا کہ ان تمام چیزوں پر زکوٰۃ واجب ہے جو اس میں شامل ہیں(۵) یا ان میں سے کچھ پر۔ ہم نے 'احکام'(۶) میں اس کا خلاصہ بیان کیا ہے کہ: زکوٰۃ کا تعلق صرف ان چیزوں سے ہے جو بطور خوراک (غلہ وغیرہ) (۷) ذخیرہ کی جاتی ہیں — جیسا کہ ہم پہلے بیان کر چکے ہیں(۸) — نہ کہ سبزیوں سے۔ طائف میں انار، آڑو (فرسک) اور سنگترہ/بڑا لیموں (اترج)(۹) موجود تھے، لیکن نہ تو رسول اللہ ﷺ نے ان پر کوئی اعتراض کیا، نہ ان کا ذکر کیا اور نہ ہی آپ کے کسی خلیفہ نے۔"

میں کہتا ہوں: یہ بات، اگرچہ انہوں نے "احکام" میں ذکر نہیں کی، اس مسئلے میں صحیح ہے، اور یہ کہ سبزیوں میں کچھ (زکوٰۃ) نہیں ہے۔

رہی بات آیت کی، تو اس میں اختلاف ہوا ہے کہ کیا یہ محکم ہے یا منسوخ ہے یا اسے مستحب (ندب) پر محمول کیا جائے؟ اور اس کی توجیہات میں سے کسی ایک کو واضح کرنے والی کوئی قطعی دلیل نہیں ہے، بلکہ قطعی اور معلوم بات وہ ہے جسے ابن بکیر نے اپنی "احکام" میں ذکر

کیا ہے کہ: کوفہ نبی ﷺ کی وفات کے بعد اور مدینہ(۱۰) میں احکام کے مستقر ہو جانے کے بعد فتح ہوا، تو کیا یہ جائز ہے کہ...

(۱) اپنی مصنف میں (۷۱۹۶)۔ (۲) الاستذکار ۹/۲۳۹۔ (۳) ۲/۷۴۹۔ (۴) ۲/۴۷۲ - ۴۷۳۔ (۵) القبس میں: ان تمام میں جو شامل تھیں۔ (۶) ۲/۷۵۰ - ۷۵۱۔ (۷) القبس میں: یہ صرف اگائی جانے والی چیزوں (نباتات) سے متعلق ہے۔ (۸) (د) اور (م) میں: جیسا کہ ہم نے بیان کیا؛ اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (د)، (ز) اور (ظ) کے حاشیے سے ہے۔ (۹) ان کا قول: الفرسک: آڑو، یا اس کی ایک قسم جو چکنی اور سرخ ہوتی ہے، یا وہ جو اپنی گٹھلی سے الگ ہو جائے۔ القاموس (فرسک)۔ اور ان کا قول: الاترج: ایک درخت جو اونچا ہوتا ہے، نرم شاخوں، پتوں اور پھلوں والا، اس کا پھل بڑے لیموں کی طرح ہوتا ہے اور خوشبودار ہوتا ہے۔ معجم الوسیط (الاترج)۔ (۱۰) (م) میں: مدینہ میں۔

Surah Al-An'am: Verse 141 57

Would any person imagine, or someone with the slightest insight, that a law like this would be suspended, and not acted upon in the abode of migration (Medina) and the resting place of revelation, nor during the caliphate of Abu Bakr, until the Kufans acted upon it? Indeed, this is a calamity for whoever thinks this or says it!. I say: Among the evidence for this from the meaning of the revelation is the saying of the Almighty: "O Messenger, announce that which has been revealed to you from your Lord, and if you do not, then you have not conveyed His message" [Al-Ma'idah: 67]. Do you think he would hide something he was commanded to convey or explain? $^{(1)}$ Far be it from him. And the Almighty said: "This day I have perfected for you your religion and completed My favor upon you" [Al-Ma'idah: 3]. And part of the perfection of the religion is that he did not take anything from vegetables. Jabir ibn Abdullah said, in what was narrated by Al-Daraqutni: "The cucumber fields used to yield ten thousand [pieces] for us, and there was nothing (zakat) due on them" $^{(2)}$. Al-Zuhri and Al-Hasan said: "The price of vegetables is to be zakated if they are sold and the price reaches two hundred dirhams" $^{(3)}$; Al-Awza'i said the same regarding the price of fruits $^{(4)}$. There is no proof in their saying for what we have mentioned. Al-Tirmidhi narrated from Mu'adh: that he wrote to the Prophet ﷺ asking him about vegetables – which are herbs – and he said: "There is nothing on them" $^{(5)}$. This meaning has been narrated from Jabir, Anas, Ali, Muhammad ibn Abdullah ibn Jahsh, Abu Musa, and Aisha. Al-Daraqutni (may Allah have mercy on him) mentioned their hadiths $^{(6)}$. Al-Tirmidhi said $^{(7)}$: "Nothing is authentic in this chapter from the Prophet ﷺ." Some followers of Abu Hanifa argued with the hadith of Salih ibn Musa from Mansur, from Ibrahim, from Al-Aswad, from Aisha, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "In what the earth produces of...

---

(1) In (D), (Z), and (Zha): "his explanation", and what is established is from (Kh) and (M). (2) Sunan Al-Daraqutni (1931) similar to it, and his saying: "Al-Maqai": he means the plural of "qiththa" (cucumber), which is the land where cucumbers are grown. (3) Narrated by Abd al-Razzaq (7192) from Al-Zuhri. (4) Al-Istidhkar 9/272 - 273. (5) Sunan al-Tirmidhi (638), and he said: The chain of narration for this hadith is not authentic. (6) In his Sunan under numbers: (1922) (1912) (1907) (1909) (1921) (1908), and Muhammad ibn Abdullah ibn Jahsh was a young Sahabi, his father was one of the senior Sahaba, and his paternal aunt was Zainab, Mother of the Believers. At-Taqrib p. 422. (7) Following hadith (638).

सूरा अल-अनाम: आयत १४१ ५७

क्या कोई ऐसा व्यक्ति कल्पना कर सकता है, या जिसके पास थोड़ी भी समझ हो, कि ऐसा कानून निलंबित कर दिया गया होगा, और हिजरत के स्थान (मदीना) और रहस्योद्घाटन के विश्राम स्थल में, और न ही अबू बक्र के खिलाफत के दौरान इस पर अमल नहीं किया गया होगा, जब तक कि कूफ़ा निवासियों ने इस पर अमल नहीं किया? वास्तव में, जो कोई भी ऐसा सोचता है या कहता है, उसके लिए यह एक आपदा है!. मैंने कहा: रहस्योद्घाटन के अर्थ से इसका प्रमाण सर्वशक्तिमान का यह कहना है: "हे रसूल, जो कुछ आपके रब की ओर से आप पर उतारा गया है, उसे पहुँचा दीजिये, और यदि आपने ऐसा नहीं किया, तो आपने उसका सन्देश नहीं पहुँचाया" [अल-माइदा: ६७]। क्या आप समझते हैं कि वह किसी ऐसी चीज़ को छिपायेंगे जिसे पहुँचाने या समझाने का उन्हें आदेश दिया गया था? $^{(1)}$ वह इससे कोसों दूर हैं। और सर्वशक्तिमान ने कहा: "आज मैंने तुम्हारे लिए तुम्हारा धर्म पूर्ण कर दिया और तुम पर अपना उपकार पूरा कर दिया" [अल-माइदा: ३]। और धर्म की पूर्णता का एक हिस्सा यह है कि उन्होंने सब्जियों से कुछ भी (ज़कात) नहीं लिया। जाबिर इब्न अब्दुल्लाह ने अल-दारकुतनी द्वारा वर्णित बातों में कहा: "ककड़ी के खेत हमारे लिए दस हज़ार पैदा करते थे, और उन पर कुछ भी देय नहीं था" $^{(2)}$। अल-ज़ुहरी और अल-हसन ने कहा: "सब्जियों की कीमत पर ज़कात दी जाएगी यदि वे बेची जाती हैं और कीमत दो सौ दिरहम तक पहुँच जाती है" $^{(3)}$; अल-औज़ाई ने फलों की कीमत के बारे में भी यही कहा $^{(4)}$। हमारे द्वारा बताए गए कारणों के लिए उनके कथन में कोई प्रमाण नहीं है। अल-तिर्मिज़ी ने मुआज़ से वर्णन किया है: कि उन्होंने नबी ﷺ को पत्र लिखकर उनसे सब्जियों - जो जड़ी-बूटियाँ हैं - के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: "उन पर कुछ भी नहीं है" $^{(5)}$। यह अर्थ जाबिर, अनस, अली, मुहम्मद इब्न अब्दुल्लाह इब्न जहश, अबू मूसा और आयशा से वर्णित है। अल-दारकुतनी (अल्लाह उन पर दया करे) ने उनकी हदीसों का उल्लेख किया है $^{(6)}$। अल-तिर्मिज़ी ने कहा $^{(7)}$: "इस अध्याय में नबी ﷺ से कुछ भी प्रमाणित नहीं है।" अबू हनीफ़ा के कुछ अनुयायियों ने मंसूर से सालेह इब्न मूसा की हदीस, इब्राहिम से, अल-असवद से, आयशा से दलील दी, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "पृथ्वी जो कुछ पैदा करती है उसमें से..."

---

(१) (द), (ज़) और (ज़) में: "उसका स्पष्टीकरण", और जो स्थापित है वह (ख़) और (म) से है। (२) सुनन अल-दारकुतनी (१९३१) इसके समान, और उनका कहना: "अल-मक़ई": उनका अर्थ "क़िस्था" (ककड़ी) का बहुवचन है, जो वह भूमि है जहाँ ककड़ी उगाई जाती है। (३) अल-ज़ुहरी से अब्द अल-

रज्जाक (७१९२) द्वारा वर्णित। (४) अल-इस्तिधकार ९/२७२ - २७३। (५) सुनन अल-तिर्मिज़ी (६३८), और उन्होंने कहा: इस हदीस की सनद (श्रृंखला) सही नहीं है। (६) अपनी सुनन में संख्या: (१९२२) (१९१२) (१९०७) (१९०९) (१९२१) (१९०८), और मुहम्मद इब्न अब्दुल्लाह इब्न जहश, एक छोटे सहाबी थे, उनके पिता वरिष्ठ सहाबा में से थे, और उनकी बुआ ज़ैनब, मोमिनों की माँ थीं। अल-तक़रीब पृष्ठ ४२२। (७) हदीस (६३८) के बाद।

سورة الانعام: آیت ۱۴۱ ۵۷

کیا کوئی وہم کرنے والا یا تھوڑی سی بصیرت رکھنے والا یہ سوچ سکتا ہے کہ اس جیسی شریعت کو معطل کر دیا گیا ہو، اور اس پر دار ہجرت (مدینہ) اور وحی کے مستقر میں عمل نہ کیا گیا ہو، اور نہ ہی ابوبکر کی خلافت میں، یہاں تک کہ اہل کوفہ نے اس پر عمل کیا؟ یقیناً یہ اس شخص کے لیے ایک مصیبت ہے جو ایسا سوچے یا کہے!۔ میں نے کہا: تنزیل (وحی) کے معنی سے اس پر دلالت کرنے والی چیزوں میں سے اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿اے رسول، جو کچھ آپ کے رب کی طرف سے آپ پر نازل کیا گیا ہے اسے پہنچا دیجئے، اور اگر آپ نے ایسا نہ کیا تو آپ نے اس کا پیغام نہیں پہنچایا﴾ [المائدہ: ۶۷]۔ کیا آپ سمجھتے ہیں کہ وہ کسی ایسی چیز کو چھپائیں گے جس کی تبلیغ یا وضاحت کا انہیں حکم دیا گیا تھا؟ $^{(1)}$ آپ اس سے بہت دور ہیں، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿آج میں نے تمہارے لیے تمہارا دین مکمل کر دیا اور تم پر اپنی نعمت تمام کر دی﴾ [المائدہ: ۳]۔ اور کمالِ دین میں سے یہ ہے کہ آپ ﷺ نے سبزیوں سے کچھ نہیں لیا۔ جابر بن عبداللہ نے اس روایت میں جو دارقطنی نے بیان کی ہے، کہا: ککڑی کے کھیت ہمارے ہاں دس ہزار (ککڑیاں) نکالتے تھے، پھر بھی ان میں کچھ (زکوٰۃ) نہ ہوتی تھی $^{(2)}$۔ زہری اور حسن نے کہا: سبزیوں کی قیمت پر زکوٰۃ ہے جب وہ فروخت ہو جائیں اور قیمت دو سو درہم تک پہنچ جائے $^{(3)}$؛ اور اوزاعی نے پھلوں کی قیمت کے بارے میں یہی کہا $^{(4)}$۔ اور جو کچھ ہم نے ذکر کیا ہے اس کی وجہ سے ان دونوں کے قول میں کوئی دلیل نہیں ہے۔ اور ترمذی نے معاذ سے روایت کی ہے: کہ انہوں نے نبی ﷺ کو خط لکھ کر سبزیوں کے بارے میں پوچھا - اور وہ بقول (ساگ پات) ہیں - تو آپ ﷺ نے فرمایا: "ان میں کچھ نہیں ہے" $^{(5)}$۔ اور یہ مفہوم جابر، انس، علی، محمد بن عبداللہ بن جحش، ابو موسیٰ اور عائشہ سے مروی ہے۔ دارقطنی رحمہ

اللہ نے ان کی احادیث کا ذکر کیا ہے $^{(6)}$۔ ترمذی نے کہا $^{(7)}$: اس باب میں نبی ﷺ سے کچھ بھی صحیح ثابت نہیں ہے۔ اور ابوحنیفہ کے بعض اصحاب نے صالح بن موسیٰ کی منصور سے، انہوں نے ابراہیم سے، انہوں نے اسود سے، انہوں نے عائشہ سے مروی حدیث سے استدلال کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "زمین نے جو کچھ اگایا اس میں..."

---

(١) (د)، (ز) اور (ظ) میں: "بیانہ" (اس کا بیان) ہے، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (م) سے ہے۔ (٢) سنن دارقطنی (١٩٣١) اسی طرح، اور ان کا قول: المقائی: اس سے مراد قثآة (ککڑی) کی جمع ہے، اور یہ وہ زمین ہے جس میں ککڑیاں اگائی جاتی ہیں۔ (٣) اسے عبدالرزاق (٧١٩٢) نے زہری سے روایت کیا ہے۔ (٤) الاستذکار ٩/ ٢٧٢ - ٢٧٣۔ (٥) سنن ترمذی (٦٣٨)، اور انہوں نے کہا: اس حدیث کی اسناد صحیح نہیں ہے۔ (٦) اپنی سنن میں نمبرات کے ساتھ: (١٩٢٢) (١٩١٢) (١٩٠٧) (١٩٠٩) (١٩٢١) (١٩٠٨)، اور محمد بن عبداللہ بن جحش چھوٹے صحابی تھے، ان کے والد کبار صحابہ میں سے تھے، اور ان کی پھوپھی زینب ام المؤمنین تھیں۔ التقریب ص ٤٢٢۔ (٧) حدیث (٦٣٨) کے فوراً بعد۔

...vegetables zakat" (1). Abu Umar said: This is a hadith that none of the reliable companions of Mansur narrated in this way; rather, it is from the statement of Ibrahim (2).

I say: If the deduction from the perspective of the Sunnah falls away due to the weakness of its chains of transmission, then nothing remains except what we mentioned regarding the specification of the general meaning of the verse, and the general meaning of his (peace and blessings be upon him) saying: "In what the sky waters, [there is] a tenth" (3), as we mentioned.

Abu Yusuf and Muhammad said: There is no zakat on any vegetables except those that have a lasting fruit, except for saffron and the like that are weighed, for which there is zakat. Muhammad used to consider safflower and flax seed (4); so if the seed of safflower (5) and flax reaches five awsuq (camel-loads), the safflower and flax would follow the seed, and a tenth or half a tenth would be taken from it. As for cotton, according to him, there is nothing due on less than five loads; and a load is three hundred mann (7) by the Iraqi [standard]. Regarding wars (a yellow dye plant) and saffron, there is nothing due on less than five amnan (plural of mann) of them. If one of them reaches five amnan, then charity (zakat) is due on it; a tenth or half a tenth (8).

Abu Yusuf said: Likewise, sugarcane from which sugar is made, and which is in 'tithe land' (ard al-'ushr) as opposed to 'tribute land' (ard al-kharaj), has the same [ruling] as saffron.

---

(1) Thus transcribed the author from Ibn Abd al-Barr in al-Istidhkar 9/271, and we have not come across it. Rather, al-Daraqutni (1908) and Ibn al-Jawzi in al-Tahqiq fi Ahadith al-Khilaf (970) narrated the hadith with the wording: "There is nothing in what sprouts...". Al-Hafiz said in al-Talkhis al-Habir 2/169: Its chain of transmission contains Salih bin Musa, and he is weak. (2) Al-Istidhkar 9/271, and the statement of Ibrahim was narrated by Abd al-Razzaq (7195), and Abu Yusuf in al-Athar 1/90. (3) Part of a previously mentioned hadith 2/24. (4) It is every seed sown for plants; plural is buzur, abzar, and abazir. Al-Qamus (Bazr). (5) Al-Qurtum: like kizbarij and usfur (safflower): the seed of safflower. Al-Qamus (Qartam). It occurred in al-Istidhkar as 'their measure' instead of 'their seed'. (6) His saying: "in it", from (m). (7) The Mann: two ritls; plural: amnan. Mukhtar al-Sihah. (8) Al-Istidhkar 9/274 similarly.

...सब्जियों पर ज़कात" (1)। अबू उमर ने कहा: यह एक ऐसी हदीस है जिसे मंसूर के भरोसेमंद साथियों में से किसी ने भी इस तरह से बयान नहीं किया है; बल्कि, यह इब्राहिम का कथन है (2)।

मैंने कहा: और यदि सुन्नत के दृष्टिकोण से दलील देना उसके सूत्रों की कमजोरी के कारण समाप्त हो जाता है; तो हमारे पास आयत की सामान्यता के विशिष्टीकरण और उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन की सामान्यता के बारे में जो हमने उल्लेख किया है, उसके अलावा कुछ नहीं बचता है: "जिसे आकाश सींचता है, उसमें दसवां हिस्सा है" (3), जैसा कि हमने उल्लेख किया है।

अबू युसूफ और मुहम्मद ने कहा: केसर और ऐसी ही अन्य चीजों को छोड़कर जिन्हें तौला जाता है, किसी भी सब्जी पर ज़कात नहीं है, जब तक कि उसका कोई टिकाऊ फल न हो। मुहम्मद कुसुम (सफ्लोवर) और सन (फ्लैक्स) के बीज (4) का विचार करते थे; इसलिए यदि कुसुम (5) और सन का बीज पांच 'औसुक' (ऊंट का भार) तक पहुँच जाता, तो कुसुम और सन बीज के अधीन होते, और उससे दसवां या बीसवां हिस्सा लिया जाता। जहाँ तक कपास की बात है, उनके अनुसार पांच बोझ से कम पर कुछ नहीं है; और एक बोझ इराकी माप के अनुसार तीन सौ 'मन' (7) होता है। वार्स (एक पीला रंग देने वाला पौधा) और केसर के बारे में, उनमें से पांच 'अमनान' (मन का बहुवचन) से कम पर कुछ नहीं है। यदि उनमें से कोई भी पांच अमनान तक पहुँच जाता है, तो उस पर ज़कात (सदका) देय है; दसवां हिस्सा या बीसवां हिस्सा (8)।

अबू युसूफ ने कहा: इसी तरह गन्ना जिससे चीनी बनती है, और जो 'उश्र' (दशमांश) वाली भूमि में होता है न कि 'खराज' (लगान) वाली भूमि में, उसमें वही नियम है जो केसर में है।

---

(1) लेखक ने इब्न अब्द अल-बर्र से अल-इस्तिदकार 9/271 में इसी तरह उद्धृत किया है, और हमें यह नहीं मिला। बल्कि, अल-दाराकुतनी (1908) और इब्न अल-जौज़ी ने अल-तहक़ीक़ फ़ी अहादीथ अल-खिलाफ़ (970) में हदीस को इन शब्दों के साथ निकाला है: "जो कुछ उगता है उसमें नहीं है..."। अल-हाफ़िज़ ने अल-तल्खीस अल-हबीर 2/169 में कहा: इसके सूत्र में सालेह बिन मूसा है, और वह कमजोर है। (2) अल-इस्तिदकार 9/271, और इब्राहिम का कथन अब्द अल-रज्जाक (7195) द्वारा निकाला गया है, और अबू यूसुफ द्वारा अल-अथार 1/90 में। (3) पहले उल्लेखित हदीस का एक हिस्सा 2/24। (4) यह वह प्रत्येक बीज है जो पौधों के लिए बोया जाता है; बहुवचन बुज़ूर, अबज़ार और अबाज़ीर है। अल-क़ामूस (बज़्र)। (5) अल-कुर्तुम: किज़बरिज और उस्फ़ुर (कुसुम) की तरह:

कुसुम का बीज। अल-क़ामूस (क़रतम्)। अल-इस्तिदकार में 'बज़्रहुमा' के स्थान पर 'क़द्रहुमा' आया है। (6) उनका कथन: "उसमें", (म) से। (7) अल-मन्न: दो रतल, और बहुवचन: अमनान। मुख्तार अल-सिहाह। (8) अल-इस्तिदकार 9/274 इसी तरह।

...سبزیوں پر زکوٰۃ" (1)۔ ابو عمر نے کہا: یہ ایک ایسی حدیث ہے جسے منصور کے ثقہ ساتھیوں میں سے کسی نے اس طرح روایت نہیں کیا؛ بلکہ یہ ابراہیم کا قول ہے (2)۔

میں نے کہا: اور جب سنت کی جہت سے استدلال، اس کی سندوں کے ضعف کی وجہ سے ساقط ہو گیا؛ تو اب وہی باقی بچا جو ہم نے آیت کے عموم کی تخصیص کے بارے میں ذکر کیا، اور آپ (صلی اللہ علیہ وسلم) کے اس فرمان کے عموم کے بارے میں کہ: "جسے آسمان سیراب کرے اس میں دسواں حصہ ہے" (3) جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔

ابو یوسف اور محمد نے کہا: سبزیوں میں سے کسی چیز میں زکوٰۃ نہیں ہے سوائے اس کے جس کا کوئی باقی رہنے والا پھل ہو، سوائے زعفران اور اس جیسی چیزوں کے جو تولی جاتی ہیں، تو ان میں زکوٰۃ ہے۔ محمد عصفر (کُسُم) اور کتان (السی) کے بیج (4) کا اعتبار کرتے تھے؛ چنانچہ جب قُرطُم (5) اور کتان کا بیج پانچ وسق تک پہنچ جاتا، تو عصفر اور کتان بیج کے تابع ہوتے، اور اس سے دسواں حصہ یا نصف عشر (بیسواں حصہ) لیا جاتا۔ رہا کپاس، تو ان کے نزدیک پانچ بوجھ سے کم میں کچھ نہیں ہے؛ اور ایک بوجھ عراقی پیمانے کے مطابق تین سو من (7) ہوتا ہے۔ ورس اور زعفران میں سے پانچ من سے کم میں کچھ نہیں ہے۔ پس جب ان میں سے کوئی پانچ من تک پہنچ جائے تو اس میں صدقہ (زکوٰۃ) ہے؛ دسواں حصہ یا نصف عشر (8)۔

ابو یوسف نے کہا: اسی طرح گنا جس سے چینی بنتی ہے، اور جو عشر والی زمین میں ہو نہ کہ خراج والی زمین میں، اس میں وہی حکم ہے جو زعفران میں ہے۔

(1) مصنف نے ابن عبد البر سے الاستذکار 9/271 میں اسی طرح نقل کیا ہے، اور ہمیں یہ نہیں ملا۔ بلکہ دارقطنی (1908) اور ابن الجوزی نے التحقیق فی احادیث الخلاف (970) میں حدیث ان الفاظ کے ساتھ نکالی ہے: "جو کچھ زمین سے اگتا ہے اس میں نہیں ہے..."۔ حافظ نے التلخیص الحبیر 2/169 میں کہا: اس کی سند میں صالح بن موسی ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ (2) الاستذکار 9/271، اور ابراہیم کا قول عبد الرزاق نے (7195) اور ابو یوسف نے الآثار 1/90 میں نکالا ہے۔ (3) سابقہ حدیث کا ایک ٹکڑا 2/24۔ (4) یہ وہ ہر بیج ہے جو پودوں کے لیے بویا جاتا ہے؛ جمع بزور، ابزار اور ابازیر ہے۔ القاموس (بزر)۔ (5) القرطم: کزبرج اور عصفر (کسم) کی طرح: عصفر کا بیج۔ القاموس (قرطم)۔ الاستذکار میں 'بزرہما' کے بجائے 'قدرہما' واقع ہوا ہے۔ (6) ان کا قول: "فیہ"، (م) سے۔ (7) المَنّ: دو رطل، اور جمع: امنان۔ مختار الصحاح۔ (8) الاستذکار 9/274 میں اسی طرح ہے۔

Abdul Malik ibn al-Majishun made zakat obligatory on the main fruits but not on legumes (1). This is contrary to what Malik and his companions held; they believe there is no zakat on almonds, walnuts, hazelnuts (2), or anything similar, even if it is stored. Similarly, they believe there is no zakat on plums (3), apples, pears, or anything like that which does not dry or cannot be stored. They differed concerning figs; the most famous view among the people of the Maghreb who follow the Maliki school is that there is no zakat on them, except for Abdul Malik ibn Habib, who believed zakat was due on them based on the Maliki school, by analogy with dates and raisins. A group of Maliki scholars from Baghdad, including Ismail ibn Ishaq and his followers, held this view (4).

Malik said in Al-Muwatta (5): "The Sunnah, about which there is no disagreement among us and which I have heard from the people of knowledge, is that there is no zakat (sadaqah) on any fruit: pomegranates, peaches, figs, and similar things, and whatever does not resemble them if it is considered a fruit."

Abu Umar (6) said: "So he included figs in this category. I think—and Allah knows best—that he did not know (7) that they dry, are stored, and used as staple food. If he had known that, he would not have included them in this category because they are more similar to dates and raisins than to pomegranates. It has reached me from Al-Abhari and a group of his companions that they used to issue fatwas regarding zakat on them, and they saw it as the school of Malik based on his principles. Figs are measured by volume, taking into account the five awsuq, and their equivalent in weight. The ruling for figs, according to them, is the same as the ruling for dates and raisins, which is agreed upon."

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 2/749. (2) In manuscript (Zha): No zakat is due according to them on walnuts, almonds, and their like. His saying: Al-Jullawz; like sur: Al-Bunduq (hazelnut). Al-Qamus (JLZ). (3) His saying: Al-Ijas: a fruit; it is not said: Injas. It is apricot and pear in the language of the Levantines. Al-Qamus (AJS). (4) Al-Istidhkar, 9/272. (5) 1/276. (6) In Al-Istidhkar, 9/271-272. (7) His saying: "did not know" is not in Al-Istidhkar.

अब्दुल मलिक इब्न अल-माजीशून ने फलों के मूल स्रोतों पर ज़कात को अनिवार्य बताया है, न कि दालों पर (1)। यह मलिक और उनके साथियों के मत के विपरीत है; उनके अनुसार बादाम, अखरोट, हेज़लनट (2) और इसी तरह की चीज़ों पर कोई ज़कात नहीं है, भले ही उन्हें संग्रहित किया जा सके। इसी तरह, उनके अनुसार आलूबुखारे (3), सेब, नाशपाती या ऐसी किसी भी चीज़ पर ज़कात नहीं है जो न सूखती हो और न ही संग्रहित की जा सकती हो। वे अंजीर के बारे में असहमत थे; मग़रिब के उन लोगों के बीच जो मलिक के मत का अनुसरण करते हैं, सबसे प्रसिद्ध विचार यह है कि उन पर कोई ज़कात नहीं है, सिवाय अब्दुल मलिक इब्न हबीब के, क्योंकि उनकी राय थी कि खजूर और किशमिश के साथ तुलना (क़यास) करते हुए, मलिक के मत के अनुसार अंजीर पर ज़कात देय है। बगदाद के मलिकी विद्वानों के एक समूह ने इस विचार को अपनाया, जिनमें इस्माइल इब्न इसहाक और उनके अनुयायी (4) शामिल थे।

मलिक ने अल-मुवत्ता (5) में कहा: "सुन्नत, जिसके बारे में हमारे बीच कोई असहमति नहीं है और जिसे मैंने ज्ञान के लोगों से सुना है, यह है कि किसी भी फल पर कोई ज़कात (सदक़ा) नहीं है: अनार, आड़ू, अंजीर और इसी तरह की चीज़ें, और जो कुछ भी उनके समान नहीं है यदि वे फलों में से हैं।"

अबू उमर (6) ने कहा: "तो उन्होंने अंजीर को इस श्रेणी में शामिल किया। मुझे लगता है - और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है - कि उन्हें पता नहीं था (7) कि वे सूखते हैं, संग्रहित किए जाते हैं और मुख्य भोजन के रूप में उपयोग किए जाते हैं। अगर उन्हें यह पता होता, तो वे उन्हें इस श्रेणी में शामिल नहीं करते; क्योंकि वे अनार की तुलना में खजूर और किशमिश के अधिक समान हैं। मुझे अल-अभारी और उनके साथियों के एक समूह से पता चला है कि वे उन पर ज़कात का फतवा दिया करते थे, और वे इसे उनके सिद्धांतों के आधार पर मलिक का मत मानते थे। अंजीर को आयतन (मकील) द्वारा मापा जाता है, जिसमें पाँच औसुक (वजन) और वजन में उनके बराबर का ध्यान रखा जाता है। उनके अनुसार अंजीर का फैसला वही है जो सर्वसम्मति से खजूर और किशमिश का है।"

---

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन, 2/749। (2) पांडुलिपि (ज़) में: उनके अनुसार अखरोट, बादाम और उनके जैसे फलों पर ज़कात नहीं है। उसका कहना है: अल-जुलौज़; जैसे सूर: अल-बुन्दुक। अल-कामूस (जलज़)। (3) उसका कहना है: अल-इजास: एक फल; इंजास नहीं कहा जाता। शामियों की भाषा में यह खुबानी और नाशपाती है। अल-कामूस (अजस)। (4) अल-

इस्तिधकार, 9/272। (5) 1/276। (6) अल-इस्तिधकार में, 9/271-272। (7) उसका कहना: "नहीं जानते थे", अल-इस्तिधकार में नहीं है।

سورة الانعام: آیت 141 | 59

عبدالملک بن الماجشون نے پھلوں کی اصل پر زکوٰۃ واجب قرار دی ہے نہ کہ دالوں (بقول) پر (1)۔ یہ امام مالک اور ان کے اصحاب کے موقف کے خلاف ہے؛ ان کے نزدیک نہ بادام پر زکوٰۃ ہے، نہ اخروٹ پر، اور نہ ہی جلوز (2) (ہیزل نٹ) اور ان جیسی چیزوں پر، چاہے انہیں ذخیرہ ہی کیوں نہ کیا جاتا ہو۔ اسی طرح ان کے نزدیک آلوچے (3)، سیب اور ناشپاتی پر زکوٰۃ نہیں ہے، اور نہ ہی ان جیسی کسی ایسی چیز پر جو نہ سوکھتی ہو اور نہ ذخیرہ کی جا سکتی ہو۔ انجیر کے بارے میں ان کا اختلاف ہوا؛ اہل مغرب میں سے جو امام مالک کے مذہب پر چلتے ہیں، ان میں مشہور یہ ہے کہ ان کے نزدیک انجیر پر زکوٰۃ نہیں ہے، سوائے عبدالملک بن حبیب کے؛ کیونکہ ان کا خیال تھا کہ امام مالک کے مذہب کے مطابق اس پر زکوٰۃ ہے، کھجور اور کشمش پر قیاس کرتے ہوئے۔ بغداد کے مالکی علماء کی ایک جماعت نے یہی موقف اختیار کیا، جن میں اسماعیل بن اسحاق اور ان کے پیروکار (4) شامل ہیں۔

امام مالک نے المؤطا (5) میں فرمایا: "وہ سنت جس میں ہمارے ہاں کوئی اختلاف نہیں ہے، اور جو میں نے اہل علم سے سنی ہے، وہ یہ ہے کہ کسی بھی قسم کے پھلوں پر کوئی صدقہ (زکوٰۃ) نہیں ہے: انار، آڑو اور انجیر، اور جو ان سے مشابہ ہوں، اور جو ان سے مشابہ نہ ہوں اگر وہ پھلوں میں سے ہوں۔"

ابو عمر (6) نے کہا: "پس انہوں نے انجیر کو اس باب میں داخل کیا۔ میرا خیال ہے - اور اللہ بہتر جانتا ہے - کہ وہ نہیں جانتے تھے (7) کہ یہ سوکھتا ہے، ذخیرہ کیا جاتا ہے اور غذا کے طور پر استعمال ہوتا ہے۔ اگر وہ یہ جانتے ہوتے تو اسے اس باب میں داخل نہ کرتے؛ کیونکہ یہ انار کی نسبت کھجور اور کشمش سے زیادہ مشابہ ہے۔ مجھے ابہری اور ان کے اصحاب کی ایک جماعت

سے یہ بات پہنچی ہے کہ وہ اس میں زکوٰۃ کا فتویٰ دیتے تھے، اور وہ اسے ان کے نزدیک ان کے اصولوں پر مبنی امام مالک کا مذہب سمجھتے تھے۔ انجیر ناپ کر دیا جاتا ہے (مکیل ہے) جس میں پانچ اوسق اور وزن میں ان جیسی مقدار کا لحاظ رکھا جاتا ہے، اور ان کے نزدیک انجیر پر وہی حکم لاگو ہوتا ہے جو متفقہ طور پر کھجور اور کشمش پر لاگو ہوتا ہے۔"

---

(1) احکام القرآن لابن العربی 749/2۔ (2) نسخہ (ظ) میں ہے: ان کے نزدیک اخروٹ، بادام اور ان جیسی چیزوں میں زکوٰۃ نہیں ہے، اور ان کا قول: الجلوز؛ جیسے سور: البندق۔ القاموس (جلز)۔ (3) ان کا قول: الاجاص: ایک پھل ہے؛ انجاص نہیں کہا جاتا، اور یہ اہل شام کی زبان میں خوبانی اور ناشپاتی ہے۔ القاموس (اجص)۔ (4) الاستذکار 9/ 272۔ (5) 276/1۔ (6) الاستذکار میں 9/ 271-272۔ (7) ان کا قول: "نہیں جانتے تھے"، الاستذکار میں نہیں ہے۔

Surah Al-An'am: Verse 141

60

Al-Shafi'i said: There is no Zakat on any fruits other than dates and grapes; because the Messenger of Allah (peace be upon him) took charity from them, and they were staple foods in the Hijaz that could be stored. He said: Walnuts and almonds may be stored, but there is no Zakat on them; because, as far as I know, they were not staple foods in the Hijaz, but were only fruits (1).

And there is no Zakat on olives; due to the Almighty's saying: {and olives and pomegranates}. So He coupled it with pomegranates, and there is no Zakat on them. Also, figs are more beneficial as staple food than olives, yet there is no Zakat on them (2).

Al-Shafi'i has an opinion regarding Zakat on olives which he stated in Iraq, and the first opinion he stated in Egypt; thus Al-Shafi'i's opinion regarding olives fluctuated, while Malik's opinion did not differ. This indicates that the verse is decisive (Muhkam) and not abrogated. They both agreed that there is no Zakat on pomegranates, and they would have been required to mandate Zakat on them.

Abu Umar (3) said: If pomegranates are excluded by consensus, then it becomes clear that the intended meaning of the verse is not general, and the pronoun refers back to some of what was mentioned and not others. And Allah knows best.

I say: This is what those who made the tithe (Ushr) obligatory on vegetables used as evidence; for the Almighty said: {and give its due on the day of its harvest}, and what was mentioned before it were olives and pomegranates, and what is mentioned after a sentence refers back to the latter without dispute; as stated by Al-Kiya Al-Tabari (4).

It was narrated from Ibn Abbas that he said: No pomegranate was ever pollinated except with a drop of water from Paradise (5).

And it was narrated from Ali (may Allah honor his face) that he said: When you eat pomegranates, eat them with their pulp; for it is the tanning (tonic) of the stomach (6).

(1) Al-Umm 2/29, and Al-Istidhkar 9/273, and from it the author quoted. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/752 - 753. (3) In Al-Tamhid 20/153 - 154, and what precedes it is similar to it. (4) In Ahkam al-Qur'an 3/126. (5) Narrated by Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (5960). (6) Narrated by Ahmad (23237), and Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (5958).

सूरा अल-अनआम: आयत 141

60

अल-शाफ़ई ने कहा: खजूर और अंगूर के अलावा किसी भी फल पर ज़कात नहीं है; क्योंकि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनसे सदक़ा लिया था और वे हिजाज़ में मुख्य आहार थे जिन्हें जमा किया जा सकता था। उन्होंने कहा: अखरोट और बादाम को जमा किया जा सकता है, लेकिन उन पर कोई ज़कात नहीं है; क्योंकि, जहाँ तक मुझे पता है, वे हिजाज़ में मुख्य आहार नहीं थे, बल्कि केवल फल थे (1)।

और जैतून पर भी कोई ज़कात नहीं है; क्योंकि अल्लाह का कहना है: {और जैतून और अनार}। इसलिए उसने इसे अनार के साथ जोड़ा, और उन पर कोई ज़कात नहीं है। साथ ही, अंजीर जैतून की तुलना में आहार के रूप में अधिक लाभकारी है, फिर भी उस पर कोई ज़कात नहीं है (2)।

जैतून पर ज़कात के संबंध में शाफ़ई की एक राय है जो उन्होंने इराक में दी थी, और पहली राय उन्होंने मिस्र में दी थी; इस प्रकार जैतून के बारे में शाफ़ई की राय बदलती रही, जबकि मालिक की राय में कोई अंतर नहीं आया। यह दर्शाता है कि आयत पुख्ता (मुहकाम) है और निरस्त (मनसूख) नहीं है। वे दोनों इस बात पर सहमत हुए कि अनार पर कोई ज़कात नहीं है, जबकि उन पर ज़कात अनिवार्य करना उनके लिए आवश्यक होता।

अबू उमर (3) ने कहा: यदि अनार को आम सहमति से बाहर कर दिया गया है, तो इससे यह स्पष्ट हो गया कि आयत का अर्थ सामान्य नहीं है, और सर्वनाम उल्लेखित कुछ चीज़ों की ओर संकेत करता है, सभी की ओर नहीं। और अल्लाह बेहतर जानता है।

मैंने कहा: इसी को उन लोगों ने दलील बनाया है जिन्होंने सब्जियों पर उश्र (दसवाँ हिस्सा) अनिवार्य किया है; क्योंकि अल्लाह ने कहा: {और उसकी कटाई के दिन उसका हक अदा करो}, और उससे पहले जैतून और अनार का उल्लेख किया गया था, और जो किसी वाक्य के बाद उल्लेख किया जाता है, वह बिना किसी विवाद के अंतिम की ओर लौटता है; जैसा कि अल-किया अल-तबरी ने कहा (4)।

इब्न अब्बास से रिवायत है कि उन्होंने कहा: कोई भी अनार जन्नत के पानी की एक बूंद के बिना परागित नहीं होता (5)।

और अली (करम अल्लाह वजहु) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: जब तुम अनार खाओ, तो उसे उसके गूदे (सफेद झिल्ली) के साथ खाओ; क्योंकि यह पेट की सफाई (दबाग़) है (6)।

(1) अल-उम्म 2/29, और अल-इस्तिधकार 9/273, और इसी से लेखक ने उद्धृत किया है। (2) अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा 2/752 - 753। (3) अल-तमहीद 20/153 - 154 में, और जो उससे पहले है वह इसी के समान है। (4) उनकी पुस्तक अहकाम अल-कुरआन 3/126 में। (5) इसे अल-बैहक़ी ने शुअब अल-ईमान (5960) में निकाला है। (6) इसे अहमद (23237) और अल-बैहक़ी ने शुअब अल-ईमान (5958) में निकाला है।

سورة الانعام: آیت 141

60

امام شافعی نے فرمایا: کھجور اور انگور کے علاوہ کسی پھل میں زکوٰۃ نہیں ہے؛ کیونکہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے ان دونوں سے صدقہ لیا اور یہ حجاز میں ایسی خوراک تھے جنہیں ذخیرہ کیا جاتا تھا۔ انہوں نے کہا: اخروٹ اور بادام کو ذخیرہ کیا جاتا ہے مگر ان میں زکوٰۃ نہیں ہے؛ کیونکہ میرے علم کے مطابق حجاز میں وہ بنیادی خوراک نہیں تھے، بلکہ صرف میوہ تھے (1)۔

اور زیتون میں بھی زکوٰۃ نہیں ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ﴾۔ چنانچہ اس نے اسے انار کے ساتھ ملایا، اور انار میں زکوٰۃ نہیں ہے۔ نیز انجیر قوتِ بخش غذا کے طور پر زیتون سے زیادہ نفع بخش ہے لیکن اس میں زکوٰۃ نہیں ہے (2)۔

امام شافعی کا زیتون کی زکوٰۃ کے بارے میں ایک قول عراق میں تھا، اور پہلا قول مصر میں کہا تھا؛ چنانچہ زیتون کے بارے میں شافعی کا قول مضطرب رہا، جبکہ مالک کا قول اس میں مختلف نہیں ہوا۔ پس یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ آیت محکم ہے منسوخ نہیں۔ اور دونوں کا اس پر اتفاق ہے کہ انار میں زکوٰۃ نہیں ہے، جبکہ ان پر لازم تھا کہ اس میں زکوٰۃ واجب قرار دیتے۔

ابو عمر (3) نے کہا: اگر انار بالاتفاق خارج ہو گیا، تو اس سے یہ واضح ہو گیا کہ آیت اپنے عموم پر نہیں ہے، اور ضمیر مذکورہ چیزوں میں سے بعض کی طرف لوٹ رہی ہے نہ کہ سب کی طرف۔ واللہ اعلم۔

میں نے کہا: اسی سے ان لوگوں نے استدلال کیا ہے جنہوں نے سبزیوں میں عشر واجب کیا ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَءَاتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ﴾، اور اس سے پہلے مذکور زیتون اور انار

ہیں، اور جملے کے فوراً بعد جو ذکر ہو وہ بغیر کسی اختلاف کے آخری کی طرف لوٹتا ہے؛ یہ الکیا الطبری نے کہا ہے (4)۔

ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: کوئی انار ایسا نہیں جس میں جنت کے پانی کا ایک قطرہ شامل نہ ہو (5)۔

اور حضرت علی کرم اللہ وجہہ سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: جب تم انار کھاؤ تو اسے اس کے گودے (اندرونی جھلی) سمیت کھاؤ؛ کیونکہ یہ معدے کی صفائی (دباغ) ہے (6)۔

(1) الام 29/2، والاستذکار 273/9، اور اسی سے مصنف نے نقل کیا۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 752/2 - 753۔ (3) التمہید 153/20 - 154 میں، اور اس سے پہلے والا حصہ اسی طرح ہے۔ (4) ان کی کتاب احکام القرآن 126/3 میں۔ (5) اسے بیہقی نے شعب الایمان (5960) میں روایت کیا ہے۔ (6) اسے احمد (23237) اور بیہقی نے شعب الایمان (5958) میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-An'am: Verse 141 61

Ibn Asakir mentioned in the "History of Damascus" on the authority of Ibn Abbas, who said: "Do not break the pomegranate from its head; for there is a worm in it that causes leprosy (1)."

The benefits of olive oil will be mentioned in Surah Al-Mu'minun, God willing (2).

Among those who said that Zakat is obligatory on olives are: Al-Zuhri, [Malik], Al-Awza'i, Al-Layth, Al-Thawri, Abu Hanifa and his companions, and Abu Thawr. Al-Zuhri, Al-Awza'i, and Al-Layth said: The olives are estimated (3) and pure oil is taken. Malik said: It is not estimated, but the tithe (tenth) is taken after it is pressed and its weight reaches five "Awsuq" (a measure of volume). Abu Hanifa and Al-Thawri said: It is taken from its seeds (4).

Seventh: The Almighty's saying: {On the day of its harvest}. Abu Amr, Ibn Amir, and Asim read it as "Hasaadihi" with a fatha on the 'H', while the rest read it with a kasra, and they are two famous linguistic forms (5); similar examples are: "Saram" and "Siram", "Jadad" and "Jidad", and "Qataf" and "Qitaf" (6).

The scholars differed on the time when it becomes obligatory according to three opinions: First: That it is the time of harvesting (7); this was said by Muhammad bin Maslamah, because of the Almighty's saying: {On the day of its harvest}. Second: The day it becomes ripe/good; because what is before ripening is fodder, neither nourishment nor food. So when it becomes good and the time for eating, which God has blessed with, arrives, the right (Zakat) that God commanded becomes obligatory, since with the completion of the blessing, thanks for the blessing must be given. The giving takes place on the day (8) of harvest for what has become obligatory on the day it became ripe.

(1) We did not find it. (2) In the commentary on verse (20) of it. (3) Meaning: Estimating what is on the tree. Al-Nihayah (Khars). (4) Al-Tamhid 20/152-153, and what is between the brackets is from it. (5) Al-Sab'ah p. 271, and Al-Taysir p. 107. (6) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/101, and Al-Hujjah lil-Qurra' al-Sab'ah 3/416. (7) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/753. Al-Jadad with fatha and kasra: harvesting palm trees, which is cutting their fruit. Al-Nihayah (Jadad). (8) In (M): time.

सूरा अल-अनाम: आयत १४१ ६१

इब्न असाकिर ने "दमिश्र के इतिहास" में इब्न अब्बास के हवाले से उल्लेख किया है, जिन्होंने कहा: "अनार को उसके सिर से न तोड़ें; क्योंकि इसमें एक कीड़ा होता है जिससे कोढ़ होता है (१)।"

जैतून के तेल के लाभ सूरा अल-मुमीनून में बताए जाएंगे, इंशा अल्लाह (२)।

जिन लोगों ने कहा कि जैतून पर जकात अनिवार्य है, उनमें शामिल हैं: अल-जुहरी, [मालिक], अल-औज़ाई, अल-लैथ, अल-थौरी, अबू हनीफ़ा और उनके साथी, और अबू थौर। अल-जुहरी, अल-औज़ाई और अल-लैथ ने कहा: जैतून का अनुमान (३) लगाया जाता है और शुद्ध तेल लिया जाता है। मालिक ने कहा: इसका अनुमान नहीं लगाया जाता है, बल्कि उसका दसवां हिस्सा (उश्र) निकालने के बाद लिया जाता है जब इसका वजन पाँच "औसुक" (मात्रा का एक पैमाना) तक पहुँच जाता है। अबू हनीफ़ा और अल-थौरी ने कहा: यह उसके बीजों से लिया जाता है (४)।

सातवाँ: सर्वशक्तिमान का कथन: {उसकी कटाई के दिन}। अबू अम्र, इब्न आमिर और आसिम ने 'ह' पर ज़बर (फतहा) के साथ "हसादिही" पढ़ा, जबकि बाकी ने ज़ेर (कसरा) के साथ पढ़ा, और ये दो प्रसिद्ध भाषाई रूप हैं (५); इसी तरह के उदाहरण हैं: "सरम" और "सिरम", "जदाद" और "जिदाद", और "क़ताफ़" और "क़ितफ़" (६)।

विद्वानों के बीच तीन मतों के अनुसार इसके अनिवार्य होने के समय को लेकर मतभेद था: पहला: यह कि यह कटाई का समय है (७); यह मुहम्मद बिन मसलमा ने कहा था, सर्वशक्तिमान के कथन के कारण: {उसकी कटाई के दिन}। दूसरा: जिस दिन यह पक जाता है/अच्छा हो जाता है; क्योंकि पकने से पहले जो होता है वह चारा होता है, न तो पोषण और न ही भोजन। इसलिए जब यह अच्छा हो जाता है और खाने का समय आ जाता है, जिसका ईश्वर ने आशीर्वाद दिया है, तो वह अधिकार (ज़कात) अनिवार्य हो जाता है जिसका ईश्वर ने आदेश दिया है, क्योंकि वरदान के पूरा होने के साथ, वरदान के लिए धन्यवाद दिया जाना चाहिए। कटाई के दिन (८) देना उस चीज़ के लिए होता है जो पकने के दिन अनिवार्य हो गई थी।

(१) हमें यह नहीं मिला। (२) इसकी आयत (२०) की व्याख्या में। (३) यानी: पेड़ पर जो है उसका अनुमान लगाना। अल-निहाया (खर्स)। (४) अल-तम्हीद २०/१५२-१५३, और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। (५) अल-सब'आ पृ. २७१, और अल-तयसीर पृ. १०७। (६) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान २/१०१, और अल-हुज्जाह लिल-कुर्रा अल-सबआ ३/४१६। (७) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम

अल-कुरान २/७५३। फतहा और कसरा के साथ अल-जदाद: खजूर के पेड़ों की कटाई, जो उनके फलों को काटना है। अल-निहाया (जदद)। (८) (M) में: समय।

سورة الانعام: آیت 141 صفحہ: 61

ابن عساکر نے "تاریخِ دمشق" میں ابن عباس سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے فرمایا: "انار کو اس کے سر کی طرف سے نہ توڑو؛ کیونکہ اس میں ایک کیڑا ہوتا ہے جس سے جذام (کوڑھ) لاحق ہوتا ہے (1)۔"

زیتون کے تیل کے فوائد ان شاء اللہ تعالیٰ سورۃ المومنون میں آئیں گے (2)۔

زیتون کی زکوٰۃ کو واجب قرار دینے والوں میں زہری، [مالک]، اوزاعی، لیث، ثوری، ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب، اور ابو ثور شامل ہیں۔ زہری، اوزاعی اور لیث نے کہا: زیتون کا تخمینہ (3) لگایا جاتا ہے اور خالص تیل لیا جاتا ہے۔ مالک نے کہا: تخمینہ نہیں لگایا جاتا، بلکہ تیل نکالنے کے بعد جب اس کا وزن پانچ وسق (ایک پیمانہ) تک پہنچ جائے تو اس کا دسواں حصہ (عشر) لیا جاتا ہے۔ ابو حنیفہ اور ثوری نے کہا: اس کے بیجوں سے لیا جاتا ہے (4)۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {اس کی کٹائی کے دن}۔ ابو عمرو، ابن عامر اور عاصم نے 'ح' پر زبر کے ساتھ "حَصَادِهِ" پڑھا، جبکہ باقی قارئین نے اسے زیر کے ساتھ پڑھا، اور یہ دونوں مشہور لغتیں ہیں (5)؛ اسی طرح "صَرام" اور "صِرام"، "جَداد" اور "جِداد"، اور "قَطاف" اور "قِطاف" کی مثالیں ہیں (6)۔

وجوب کے وقت کے بارے میں علماء کا تین اقوال پر اختلاف ہے: پہلا: یہ کہ کٹائی کا وقت ہے (7)؛ یہ قول محمد بن مسلمہ کا ہے، اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: {اس کی کٹائی کے دن}۔ دوسرا: جس دن وہ پک کر تیار ہو جائے؛ کیونکہ پکنے سے پہلے جو کچھ ہوتا ہے وہ چارہ ہوتا ہے، نہ تو وہ غذا ہے اور نہ کھانا۔ چنانچہ جب وہ پک گیا اور کھانے کا وقت آگیا جس کی اللہ نے

نعمت دی، تو وہ حق واجب ہو گیا جس کا اللہ نے حکم دیا ہے، کیونکہ نعمت کی تکمیل پر شکرِ نعمت واجب ہو جاتا ہے۔ اور کٹائی کے دن (8) دینا اس چیز کا ہے جو پکنے کے دن واجب ہو چکی تھی۔

(1) ہمیں یہ روایت نہیں ملی۔ (2) اس کی آیت (20) کی تفسیر کے وقت۔ (3) یعنی: درخت پر موجود پھل کا اندازہ لگانا۔ النہایہ (خرص)۔ (4) التمہید 20/152 - 153، اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت اسی سے ہے۔ (5) السبعۃ ص 271، اور التیسیر ص 107۔ (6) اعراب القرآن للنحاس 2/101، اور الحجۃ للقراء السبعۃ 3/416۔ (7) احکام القرآن لابن العربی 2/753۔ "جَداد" زبر اور زیر کے ساتھ: کھجور کی کٹائی، یعنی اس کا پھل کاٹنا۔ النہایہ (جدد)۔ (8) (م) میں: وقت۔

Third: That it occurs after the completion of estimation (Al-Kharṣ); because at that time the obligation of Zakat in it is realized; thus it becomes a condition for its obligation. Its basis is the arrival of the collector for sheep, and this was stated by Al-Mughirah (1). The first view is correct based on the text of the revelation. The well-known view of the [Maliki] school is the second, which is also the opinion of Ash-Shafi'i.

The benefit of the disagreement: if he [the owner] dies after the fruit ripens, it is zakatable from his estate, or if before the estimation, it falls upon his heirs.

Muhammad bin Maslamah said: Estimation was only advanced as an ease for the owners of fruits. If a man paid his Zakat after the estimation but before the harvest, it would not suffice him; because he gave it out before it became obligatory (2). Scholars have differed regarding the ruling on estimation, which are:

Eighth: Al-Thawri disliked it and did not permit it in any case, and said: Estimation is not practiced. He said: It is only upon the owner of the orchard to pay one-tenth of what ends up in his hands to the poor if it reaches five awsuq (loads). Al-Shaybani narrated from Al-Sha'bi that he said: Estimation today is an innovation (Bid'ah) (3). The majority hold the opposite view, then they differed; the majority allow it for palm trees and grapevines due to the hadith of 'Attab bin Asid: That the Messenger of Allah (peace be upon him) sent him and commanded him to estimate the grapes as the palm trees are estimated, and its Zakat should be taken as raisins just as the Zakat of palm trees is taken as dates. Narrated by Abu Dawood (4).

Dawud bin Ali said: Estimation for Zakat is permissible for palm trees, but not for grapevines, and he rejected the hadith of 'Attab bin Asid (5); because it is interrupted (Munqati') and does not connect through an authentic route, as stated by Abu...

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 753/2, and see 'Aqd al-Jawahir al-Thaminah 309/1. Al-Mughirah is the son of Abd al-Rahman bin al-Harith. (2) 'Aqd al-Jawahir al-Thaminah 309/1. (3) Al-Tamhid 470/6, similarly. (4) No. (1603), also recorded by Al-Tirmidhi (644) and Al-Nasa'i 109/5 through Sa'id bin al-Musayyib, from 'Attab bin Asid similarly. Abu Dawood said: Sa'id did not hear anything from 'Attab. Al-Tirmidhi said: A Hasan Gharib hadith. (5) Al-Tamhid 470/6.

सूरा अल-अनआम: आयत 141 | पृष्ठ 62

तीसरा: कि यह अनुमान (खरास) पूरा होने के बाद हो; क्योंकि उस समय जकात का दायित्व सिद्ध हो जाता है; इसलिए यह इसकी अनिवार्यता के लिए एक शर्त बन जाता है। इसका मूल भेड़ों के लिए संग्राहक का आगमन है, और यह अल-मुगीराह (1) द्वारा कहा गया था। रहस्योद्घाटन के पाठ के आधार पर पहला विचार सही है। स्कूल का प्रसिद्ध विचार दूसरा है, जिसे अल-शफीई ने भी माना है।

असहमत का लाभ: यदि फलों के पकने के बाद उसकी मृत्यु हो जाती है, तो यह उसकी संपत्ति पर जकात योग्य है, या अनुमान से पहले, यह उसके वारिसों पर है।

मुहम्मद बिन मसलमा ने कहा: फलों के मालिकों के लिए सुविधा के रूप में अनुमान को आगे बढ़ाया गया था। यदि किसी व्यक्ति ने अनुमान के बाद लेकिन फसल काटने से पहले अपनी जकात दी, तो यह उसके लिए पर्याप्त नहीं होगा; क्योंकि उसने इसे अनिवार्य होने से पहले ही दे दिया था (2)। विद्वानों ने अनुमान के नियम के संबंध में मतभेद किया है, और वे हैं:

आठवां: अल-थौरी ने इसे नापसंद किया और किसी भी मामले में इसकी अनुमति नहीं दी, और कहा: अनुमान का उपयोग नहीं किया जाता है। उन्होंने कहा: बगीचे के मालिक का कर्तव्य केवल गरीबों को उस चीज़ का दसवां हिस्सा देना है जो उसके हाथ में आती है यदि वह पांच औसत (बोझ) तक पहुँचती है। अल-शयबानी ने अल-शाबी से वर्णन किया कि उन्होंने कहा: आज अनुमान एक नवाचार (बिदअत) है (3)। बहुमत इसके विपरीत विचार रखता है, फिर उनमें मतभेद हो गया; अधिकांश खजूर और अंगूर के लिए इसकी अनुमति देते हैं, अत्ताब बिन असिद की हदीस के कारण: कि अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने उन्हें भेजा और उन्हें आदेश दिया कि वे अंगूरों का अनुमान लगाएं जैसे खजूर के पेड़ों का अनुमान लगाया जाता है, और इसकी जकात किशमिश के रूप में ली जानी चाहिए जैसे खजूर की जकात खजूर के रूप में ली जाती है। अबू दाऊद द्वारा वर्णित (4)।

दाऊद बिन अली ने कहा: जकात के लिए अनुमान खजूर के पेड़ों के लिए जायज है, लेकिन अंगूर के लिए नहीं, और उन्होंने अत्ताब बिन असिद (5) की हदीस को खारिज कर दिया क्योंकि यह टूटा हुआ (मुनक़ति) है और एक प्रामाणिक मार्ग के माध्यम से नहीं जुड़ता है, अबू ने कहा...

(1) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी 753/2 द्वारा, और देखें 'अक्द अल-जवाहर अल-थमीना 309/1। अल-मुगीराह: वह अब्द अल-रहमान बिन अल-हारिथ के पुत्र हैं। (2) 'अक्द अल-जवाहर अल-थमीना 309/1। (3) अल-तमहीद 470/6, इसी तरह। (4) संख्या (1603), और इसे तिरमिज़ी

(644) और नसाई 109/5 द्वारा सईद बिन अल-मुसय्यिब के माध्यम से अत्ताब बिन असिद से इसी तरह वर्णित किया गया है। अबू दाऊद ने कहा: सईद ने अत्ताब से कुछ नहीं सुना। तिरमिज़ी ने कहा: यह एक हसन गरीब हदीस है। (5) अल-तमहीद 470/6।

سورة الانعام: آیت 141 | صفحہ 62

تیسرا: یہ کہ یہ خرص (اندازہ) مکمل ہونے کے بعد ہو؛ کیونکہ اس وقت زکوٰۃ کا وجوب ثابت ہو جاتا ہے؛ لہٰذا یہ اس کے وجوب کی شرط بن جاتا ہے۔ اس کی اصل بکریوں میں تحصیلدار کا آنا ہے، اور یہی بات مغیرہ (1) نے کہی ہے۔ وحی کے نص کی بنا پر پہلا قول صحیح ہے۔ مسلک کا مشہور قول دوسرا ہے، اور امام شافعی بھی اسی کے قائل ہیں۔

اختلاف کا فائدہ؛ اگر وہ پھلوں کے پکنے کے بعد مر جائے تو زکوٰۃ اس کی ملکیت پر ہوگی، اور اگر خرص سے پہلے مر جائے تو اس کے ورثاء پر ہوگی۔

محمد بن مسلمہ نے کہا: خرص کو صرف پھلوں کے مالکوں کے لیے وسعت کے طور پر مقدم کیا گیا، اور اگر کوئی شخص خرص کے بعد اور کٹائی سے پہلے اپنی زکوٰۃ ادا کر دے تو یہ اسے کافی نہیں ہوگی؛ کیونکہ اس نے اسے واجب ہونے سے پہلے نکال دیا (2)۔ اور علماء کا خرص کے قول میں اختلاف ہے، اور وہ یہ ہیں:

آٹھویں: ثوری نے اسے ناپسند کیا اور کسی بھی حال میں اسے جائز قرار نہیں دیا، اور کہا: خرص مستعمل نہیں ہے۔ انہوں نے کہا: باغ کے مالک پر صرف اس کا دسواں حصہ مساکین کو دینا ہے جو اس کے ہاتھ آئے بشرطیکہ وہ پانچ وسق تک پہنچ جائے۔ شیبانی نے شعبی سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: آج خرص بدعت ہے (3)۔ اور جمہور اس کے خلاف ہیں، پھر ان کا اختلاف ہوا؛ چنانچہ اکثریت کھجور اور انگور میں اس کے جواز کی قائل ہے؛ عتاب بن اسید کی حدیث کی وجہ سے: کہ رسول اللہ ﷺ نے انہیں بھیجا، اور انہیں حکم دیا کہ وہ انگور کا خرص کریں جس طرح

کھجور کا خرص کیا جاتا ہے، اور اس کی زکوٰۃ کشمش کی صورت میں لی جائے جس طرح کھجور کی زکوٰۃ چھوہاروں کی صورت میں لی جاتی ہے۔ اسے ابوداؤد نے روایت کیا ہے (4)۔

داؤد بن علی نے کہا: زکوٰۃ کے لیے خرص کھجور میں جائز ہے، اور انگور میں جائز نہیں، اور انہوں نے عتاب بن اسید کی حدیث کو رد کر دیا (5)؛ کیونکہ یہ منقطع ہے اور صحیح طریقے سے متصل نہیں ہے، اسے ابو... نے کہا۔

(1) أحكام القرآن لابن العربی 753/2، اور دیکھئے عقد الجواہر الثمینة 309/1۔ اور المغیرہ: وہ عبد الرحمن بن الحارث کے بیٹے ہیں۔ (2) عقد الجواہر الثمینة 309/1۔ (3) التمہید 470/6 اسی طرح۔ (4) رقم (1603)، اور اسے ترمذی (644) اور نسائی 109/5 نے بھی سعید بن المسیب کے واسطے سے عتاب بن اسید سے روایت کیا ہے۔ ابوداؤد نے کہا: سعید نے عتاب سے کچھ نہیں سنا۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے۔ (5) التمہید 470/6۔

Surah Al-An'am, Verse 141 Page 63

Muhammad Abd al-Haq (1).

The Ninth point: The description of *Al-Khars* (estimation): It is to estimate what is on the date palms as fresh dates, and estimate what will be lost if they become dried dates (2), then account for what remains (3) after the loss, and add these parts to each other until the entire garden is completed; and likewise for grapes (4).

The Tenth point: For estimation, one person is sufficient, like a judge (5). If there is an excess in the dates over what was estimated, the owner of the garden is not required to pay zakat on that excess, because it is a ruling that has been executed; this was stated by Abd al-Wahhab (6). Similarly, if it is less, the zakat is not decreased. Al-Hasan said: The Muslims used to have their crops estimated, and then they would pay [zakat] based on that estimation (7).

The Eleventh point: If the owner of the garden finds the estimation to be excessive, the estimator gives him the choice to give what was estimated and take the estimation; Abd al-Razzaq mentioned it (8): Ibn Jurayj informed us, from Abu al-Zubayr that he heard Jabir ibn Abd Allah saying: Ibn Rawahah estimated forty thousand *wasqs*, and he claimed that when [Ibn Rawahah] gave the Jews the choice, they took the dates and gave him twenty thousand *wasqs*. Ibn Jurayj said: I said to 'Ata (9): Is it a duty upon the estimator, if the owner of the wealth finds the estimation excessive, to give him a choice as Ibn Rawahah did?

---

(1) In *Al-Ahkam al-Wusta* 2/178. (2) In (Kh) and (M): *yutmar* (to become dates), and what is fixed is from (D), (Z), and (Zha), which matches *'Aqd al-Jawahir al-Thamina* 1/310. His saying: *tatammar* means: it reached the stage of dates. And 'the palm tree became *atmarat*' means its fruit turned into dates. *Al-Qamus* (tamr). (3) In (M): "with what remained". (4) Followed in (M) by: "in every vineyard". (5) *'Aqd al-Jawahir al-Thamina* 1/310. (6) In *Al-Ma'una* 1/425. (7) *Al-Tamhid* 6/472. (8) In *Al-Musannaf* (7205) and (7206). (9) Thus in the copies, and similar to it in *Al-Tamhid* 6/469, from which the author quoted. In *Musannaf Abd al-Razzaq* (7205) (7206): They took the dates, and they owed twenty thousand *wasqs*. Ibn Jurayj said: 'Ata said to me...

सूरा अल-अनाम, आयत 141 पृष्ठ 63

मुहम्मद अब्द अल-हक (1)।

नौवां बिंदु: अल-खर्स (अनुमान) का विवरण: यह खजूर के पेड़ों पर ताज़ी खजूरों का अनुमान लगाना है, और यह अनुमान लगाना है कि सूखने पर उनमें कितनी कमी आएगी (2), फिर कमी के बाद जो शेष रहता है (3) उसकी गणना करना, और इन हिस्सों को एक-दूसरे के साथ जोड़ना जब तक कि पूरा बगीचा पूरा न हो जाए; और अंगूरों के लिए भी ऐसा ही है (4)।

दसवां बिंदु: अनुमान के लिए एक व्यक्ति पर्याप्त है, जैसे एक न्यायाधीश (5)। यदि खजूर में अनुमानित मात्रा से अधिक हो, तो बगीचे के मालिक के लिए उस अतिरिक्त पर जकात देना अनिवार्य नहीं है, क्योंकि यह एक निर्णय है जो लागू हो चुका है; यह अब्द अल-वहाब (6) द्वारा कहा गया था। इसी तरह, यदि यह कम हो, तो जकात कम नहीं होती है। अल-हसन ने कहा: मुसलमानों की फसलों का अनुमान लगाया जाता था, और फिर उनसे उस अनुमान के आधार पर [जकात] ली जाती थी (7)।

ग्यारहवां बिंदु: यदि बगीचे का मालिक अनुमान को बहुत अधिक पाता है, तो अनुमान लगाने वाला उसे यह विकल्प देता है कि वह अनुमानित मात्रा दे दे और अनुमान ले ले; अब्द अल-रज्जाक ने इसका उल्लेख किया है (8): इब्न जुरैज ने हमें बताया, अबू अल-जुबैर से कि उन्होंने जाबिर बिन अब्दुल्ला को कहते सुना: इब्न रवाहा ने चालीस हजार वस्क का अनुमान लगाया, और उन्होंने दावा किया कि जब [इब्न रवाहा] ने यहूदियों को विकल्प दिया, तो उन्होंने खजूर ले लिए और उन्हें बीस हजार वस्क दे दिए। इब्न जुरैज ने कहा: मैंने अता (9) से कहा: क्या अनुमान लगाने वाले पर यह कर्तव्य है कि यदि धन का स्वामी अनुमान को अधिक पाए, तो वह उसे वैसे ही विकल्प दे जैसा इब्न रवाहा ने दिया था?

---

(1) अल-अहकाम अल-वुस्ता 2/178 में। (2) (ख़) और (म) में: युतमार (खजूर बन जाना), और जो तय है वह (द), (ज़) और (ज़) से है, जो अक्द अल-जवाहिर अल-थमीना 1/310 से मेल खाता है। उनका कहना है: ततम्मार का अर्थ है: यह खजूर के स्तर तक पहुँच गया। और 'खजूर का पेड़ अतमारत हो गया' का अर्थ है उसका फल खजूर बन गया। अल-कामूस (तम्र)। (3) (म) में: "जो बचा था उसके साथ"। (4) (म) में इसके बाद: "हर दाख की बारी में"। (5) अक्द अल-जवाहिर अल-थमीना 1/310। (6) अल-माउना 1/425 में। (7) अल-तमहीद 6/472। (8) अल-मुसन्नाफ (7205) और (7206) में। (9) प्रतियों में ऐसा ही है, और अल-तमहीद 6/469 में भी ऐसा ही है, जिससे लेखक ने उद्धृत किया

है। मुसन्नाफ अब्द अल-रज्जाक (7205) (7206) में: उन्होंने खजूर ले लिए, और उन पर बीस हजार वस्क बकाया थे। इब्न जुरैज ने कहा: अता ने मुझसे कहा...

سورہ الانعام، آیت 141 صفحہ 63

محمد عبدالحق (1)۔

نویں بات: خرص (تخمینہ) کا طریقہ: یہ کہ کھجور کے درختوں پر موجود تازہ کھجوروں کا اندازہ لگایا جائے، اور یہ تخمینہ لگایا جائے کہ خشک ہونے کے بعد ان میں کتنی کمی آئے گی (2)، پھر اس کمی کے بعد جو باقی بچے (3) اس کا اعتبار کیا جائے، اور ان حصوں کو ایک دوسرے کے ساتھ ملایا جائے یہاں تک کہ پورے باغ کی تکمیل ہو جائے؛ اور انگوروں میں بھی یہی طریقہ ہے (4)۔

دسویں بات: خرص (تخمینہ) کے لیے ایک شخص کافی ہے، جیسے قاضی (5)۔ پس اگر کھجور میں تخمینہ سے زائد مقدار ہو تو باغ کے مالک پر اس زائد حصے کی زکوٰۃ نکالنا لازم نہیں ہے، کیونکہ یہ ایک ایسا حکم ہے جو نافذ ہو چکا ہے؛ یہ بات عبد الوہاب (6) نے کہی ہے۔ اسی طرح اگر وہ کم ہو جائے تو زکوٰۃ میں کمی نہیں کی جائے گی۔ حسن بصریؒ نے فرمایا: مسلمانوں کی فصلوں کا تخمینہ لگایا جاتا تھا، پھر ان سے اسی تخمینے کے مطابق [زکوٰۃ] لی جاتی تھی (7)۔

گیارہویں بات: اگر باغ کا مالک تخمینے کو زیادہ سمجھے تو تخمینہ لگانے والا اسے اختیار دے گا کہ وہ وہ دے دے جس کا تخمینہ لگایا گیا اور اپنا تخمینہ لے لے؛ اسے عبد الرزاق نے ذکر کیا ہے (8): ہمیں ابن جریج نے خبر دی، ابو زبیر سے کہ انہوں نے جابر بن عبد اللہ کو کہتے سنا: ابن رواحہؓ نے چالیس ہزار وسق کا تخمینہ لگایا، اور ان کا دعویٰ تھا کہ جب [ابن رواحہ] نے یہودیوں کو اختیار دیا تو انہوں نے کھجوریں لے لیں اور انہیں بیس ہزار وسق دے دیے۔ ابن جریج کہتے

ہیں: میں نے عطاء (9) سے کہا: کیا تخمینہ لگانے والے پر یہ حق ہے کہ جب مال کا مالک تخمینے کو زیادہ پائے تو اسے اسی طرح اختیار دے جیسے ابن رواحہ نے اختیار دیا تھا؟

---

(1) الاحکام الوسطی 178/2 میں۔ (2) نسخہ (خ) اور (م) میں: 'يُتمر' ہے، اور ثابت شدہ لفظ (د)، (ز) اور (ظ) سے ہے، جو 'عقد الجواہر الثمینہ 310/1' کے موافق ہے، اور ان کا قول 'تَتَمَّرَ' یعنی: کھجور بننے کی حد تک پہنچ جائے، اور 'أتمرت النخلة' کا مطلب ہے: درخت پر موجود پھل کھجور بن گیا۔ القاموس (تمر)۔ (3) نسخہ (م) میں: 'بما بقي' ہے۔ (4) اس کے بعد نسخہ (م) میں ہے: 'في كل دالية' (ہر انگور کی بیل میں)۔ (5) عقد الجواہر الثمینہ 310/1۔ (6) المعونہ 425/1 میں۔ (7) التمہید 472/6۔ (8) المصنف (7205) اور (7206) میں۔ (9) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور التمہید 469/6 میں بھی اسی طرح ہے، وہیں سے مصنف نے نقل کیا ہے، اور مصنف عبد الرزاق (7205) (7206) میں ہے: انہوں نے کھجوریں لے لیں، اور ان پر بیس ہزار وسق واجب تھے۔ ابن جریج نے کہا: مجھ سے عطاء نے کہا...

Surah Al-An'am: Verse 141 64 [the estimation of] Rawahah for the Jews? He said: Yes, by my life! And what Sunnah is better than the Sunnah of the Messenger of Allah ﷺ?! Twelfth: The 'kharas' (estimation of date/fruit crop) only happens after it has ripened; because of the hadith of Aisha, she said: The Messenger of Allah ﷺ used to send Ibn Rawahah to the Jews, and he would estimate the palm trees for them when the first fruit began to ripen (1)(2) before it was eaten from. Then he would give the Jews a choice: would they take it (3) according to that estimation, or hand it over to him? The Messenger of Allah ﷺ only ordered the estimation so that Zakat could be counted before the fruits were eaten and dispersed. It was narrated by Al-Daraqutni from the hadith of Ibn Jurayj, from Al-Zuhri, from Urwa, from Aisha (4). He said: And it was narrated by Salih bin Abi Al-Akhdar from Al-Zuhri, from Ibn Al-Musayyib, from Abu Hurairah, and Malik, Ma'mar, and Aqeel narrated it as 'mursal' from Al-Zuhri, from the Prophet ﷺ. Thirteenth: When the estimator estimates, the ruling is that he should deduct a certain amount from his estimation; because of what Abu Dawood, Al-Tirmidhi, and Al-Busti narrated in his Sahih from Sahl bin Abi Hathmah: that the Prophet ﷺ used to say: "When you estimate, take and leave a third, and if you do not leave a third, then leave a fourth" (5). This is Al-Tirmidhi's wording. Abu Dawood (6) said: The estimator leaves a third for the 'kharqah' (the needy/passersby?), and Yahya Al-Qattan said the same. (1) In (m): "tatib" (ripens). (2) In (kh), (d), and (zh): "al-tamr" (dates), and in (m): "al-tamrah" (the date). In Sunan al-Daraqutni: "al-thamarah" (the fruit). What is fixed is from (z), which matches Ahmad's narration (25306). (3) In (m): "ya'khudhūnaha" (they take it). (4) Sunan al-Daraqutni (2052) and what follows it. Also narrated by Ahmad (25305) and (25306), and Abu Dawood (3413) from Ibn Jurayj who said: I was informed by Ibn Shihab. This is a broken chain (munqati'), as is clear from Ibn Jurayj's words. (5) Sunan Abi Dawood (1605), Sunan al-Tirmidhi (643), and Sahih Ibn Hibban (3280). Also narrated by Ahmad (15713), and al-Nasa'i 5/42. In al-Musnad and some copies of Abu Dawood (as in its margins): "fajuddū" (then be serious/diligent). (6) Following the hadith (1605).

सूरह अल-अनाम: आयत 141 64 [यहूदियों के लिए इब्न] रवाहा का अनुमान? उन्होंने कहा: हाँ, मेरी उम्र की कसम! और अल्लाह के रसूल ﷺ की सुन्नत से बेहतर कौन सी सुन्नत है?! बारहवां: खरास (फसल का अनुमान) पकने के बाद ही होता है; आयशा की हदीस के कारण, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ इब्न रवाहा को यहूदियों के पास भेजा करते थे, और जब फल पहली बार पकने लगता था (1)(2) इससे पहले कि इसे खाया जाए, वह उनके लिए खजूर के पेड़ों का अनुमान लगाते थे। फिर वह यहूदियों को विकल्प देते थे: क्या वे उस अनुमान के अनुसार इसे लेंगे (3), या इसे उन्हें सौंप देंगे? अल्लाह के रसूल ﷺ ने केवल अनुमान का आदेश इसलिए दिया था ताकि फलों के खाने और बिखरने से पहले ज़कात की गणना की जा सके। इसे दाराकुत्नी ने इब्न जुराइज की हदीस से, ज़ुहरी से, उरवा से, आयशा (4) के माध्यम से निकाला है। उन्होंने कहा: और इसे सालेह बिन अबी अल-अखदर ने ज़ुहरी से, इब्न अल-मुसय्यब से, अबू हुरैरा के माध्यम से वर्णित किया है, और मालिक, मुअम्मर और अकील ने इसे ज़ुहरी से, पैगंबर ﷺ से 'मुर्सल' के रूप में भेजा है। तेरहवां: जब अनुमान लगाने वाला अनुमान लगाता है, तो नियम यह है कि उसे अपने अनुमान से एक निश्चित मात्रा कम कर देनी चाहिए; क्योंकि अबू दाऊद, तिरमिज़ी और अल-बुस्ती ने अपनी सहीह में सहल बिन अबी हश्मा से वर्णित किया है: कि पैगंबर ﷺ कहते थे: "जब आप अनुमान लगाएं, तो लें और एक तिहाई छोड़ दें, और यदि आप एक तिहाई नहीं छोड़ते हैं, तो एक चौथाई छोड़ दें" (5)। तिरमिज़ी के शब्द। अबू दाऊद (6) ने कहा: अनुमान लगाने वाला 'खरकाह' (जरूरतमंदों) के लिए एक तिहाई छोड़ देता है, और याह्या अल-कत्तान ने भी यही कहा। (1) (m) में: ततीब (पकता है)। (2) (kh), (d), और (zh) में: अत-तम्र (खजूर), और (m) में: अत-तमराह (एक खजूर)। सुनन अल-दाराकुत्नी में: अथ-थमराह (फल)। (z) से जो तय है, वह अहमद के वर्णन (25306) से मेल खाता है। (3) (m) में: याखूज़ूनहा (वे इसे लेते हैं)। (4) सुनन अल-दाराकुत्नी (2052) और उसके बाद। इसे अहमद (25305) और (25306), और अबू दाऊद (3413) ने इब्न जुराइज से भी निकाला है जिन्होंने कहा: मुझे इब्न शिहाब से सूचित किया गया था। यह एक टूटी हुई श्रृंखला (मुनकाति') है, जैसा कि इब्न जुराइज के शब्दों से स्पष्ट है। (5) सुनन अबू दाऊद (1605), सुनन तिरमिज़ी (643), और सहीह इब्न हिब्बान (3280)। इसे अहमद (15713) और अल-नसाई 5/42 ने भी निकाला है। अल-मुसनद और अबू दाऊद की कुछ प्रतियों में (इसके हाशिये की तरह): फजद्दू(तो गंभीर/मेहनती बनो)। (6) हदीस (1605) के बाद।

سورہ الانعام: آیت 141 64 [یہودیوں کے لیے ابن] رواحہ کا تخمینہ؟ انہوں نے کہا: ہاں، میری عمر کی قسم! اور رسول اللہ ﷺ کی سنت سے بہتر کون سی سنت ہے؟! بارہویں بات: خرص (پھلوں کا تخمینہ) پختگی کے بعد ہی ہوتا ہے؛ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث کی وجہ سے، انہوں نے فرمایا: رسول اللہ ﷺ ابن رواحہ کو یہودیوں کی طرف بھیجا کرتے تھے، تو وہ ان پر کھجور کے درختوں کا تخمینہ لگاتے جب پھل پکنے کے قریب ہوتا (1) پہلا پھل (2) اس سے پہلے کہ اس میں سے کھایا جائے، پھر وہ یہودیوں کو اختیار دیتے کہ کیا وہ اس تخمینے کے مطابق اسے لیں گے (3)، یا اسے ان کے حوالے کر دیں گے؟ رسول اللہ ﷺ نے خرص کا حکم صرف اس لیے دیا تھا تاکہ پھلوں کے کھانے اور بکھرنے سے پہلے زکوٰۃ کا حساب ہو جائے۔ اسے دارقطنی نے ابن جریج کی حدیث سے، زہری سے، عروہ سے، عائشہ (4) کے واسطے سے روایت کیا ہے۔ انہوں نے کہا: اور اسے صالح بن ابی الاخضر نے زہری سے، ابن المسیب سے، ابوہریرہ کے واسطے سے روایت کیا ہے، اور مالک، معمر اور عقیل نے اسے زہری سے، نبی ﷺ سے مرسل روایت کیا ہے۔ تیرہویں بات: جب تخمینہ لگانے والا تخمینہ لگائے، تو اس کا حکم یہ ہے کہ وہ اپنے تخمینے میں سے ایک خاص مقدار کم کر دے؛ اس کی وجہ سے جو ابوداؤد، ترمذی اور بستی نے اپنی صحیح میں سہل بن ابی حثمہ سے روایت کیا ہے کہ نبی ﷺ فرمایا کرتے تھے: «جب تم تخمینہ لگاؤ تو لے لو اور تہائی چھوڑ دو، پھر اگر تم تہائی نہ چھوڑو تو چوتھائی چھوڑ دو» (5)۔ یہ ترمذی کے الفاظ ہیں۔ ابوداؤد (6) نے کہا: تخمینہ لگانے والا تہائی حصہ 'خرقہ' (ضرورت مندوں/راہگیروں) کے لیے چھوڑ دیتا ہے، اور یحییٰ القطان نے بھی یہی کہا۔ (1) (م) میں: تطیب۔ (2) (خ)، (د) اور (ظ) میں: التمر، اور (م) میں: التمرة، اور سنن دارقطنی میں: الثمرة، اور (ز) سے ثابت شدہ وہی ہے جو احمد کی روایت (25306) کے موافق ہے۔ (3) (م) میں:

يأخذونها۔ (4) سنن دارقطنی (2052) اور اس کے بعد۔ اسے احمد (25305) اور (25306)، اور ابوداؤد (3413) نے ابن جریج سے بھی روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: مجھے ابن شہاب سے خبر دی گئی۔ یہ ایک منقطع سند ہے، جیسا کہ ابن جریج کے واضح کلام میں ہے۔ (5) سنن ابوداؤد (1605)، سنن ترمذی (643)، اور صحیح ابن حبان (3280)۔ اسے احمد (15713) اور نسائی 5/42 نے بھی روایت کیا ہے۔ مسند اور ابوداؤد کے بعض نسخوں میں (جیسا کہ اس کے حاشیے میں ہے): فجدُّوا۔ (6) حدیث (1605) کے بعد۔

Abu Hatim Al-Busti (1) said: This report has two meanings (2): First, leaving a third or a quarter of the tithe (ushr); second, leaving that from the dates themselves before they are tithed, if it is a large garden that can sustain it.

"Al-Khurfa," with a damma on the letter 'kha': what is picked from the palm trees when the fruit ripens, i.e., harvested. It is said: dates are the 'khurfa' of the fasting person; narrated from Al-Jawhari (3) and Al-Harawi. The famous view in the school of Malik is: the estimator (kharis) does not leave anything during his estimation of the dates and grapes without estimating it. Some Medinans narrated: that he should lighten the estimation and leave for the 'araya' (gifted trees), for family connections, and the like (4).

Fourteenth: If a calamity strikes the fruit after estimation but before harvest, Zakat is dropped by the consensus of the people of knowledge, unless five 'awsuq' (a unit of measure) or more remain (5).

Fifteenth: There is no Zakat on less than five 'awsuq,' as clearly stated by the Prophet ﷺ. It is generalized in the Book; Allah Almighty said: "O you who have believed, spend from the good things which you have earned and from that which We have produced for you from the earth" [Al-Baqarah: 267], and He said: "And give its due." Then clarification was given regarding the tithe and half-tithe. Since the amount which, if wealth reaches it, the due is taken, was generalized; he clarified it also, saying: "There is no charity (Zakat) on less than five 'awsuq' of dates or grain," which negates charity on vegetables since they are not measured by 'awsuq'. Thus, whoever gets five 'awsuq' in their share of dates or grain; Zakat becomes obligatory on them, and likewise for raisins, and this is what is called the 'Nisab' among scholars (6).

(1) In his Sahih, following Hadith (3280). (2) In manuscripts (Kha) and (Za): two phrasings; in (Za) and (Meem): two descriptions; what is established is from Sahih Ibn Hibban. (3) In Al-Sihah (kh-r-f) similarly. See Al-Nihayah (kh-r-f). (4) Al-Kafi 1/306. His saying: Al-Araya is the plural of 'ariyya': which is a palm tree the owner grants to a needy man, giving him its fruit for a year. Al-Sihah (a-r-a). (5) Al-Kafi 1/306 similarly, see Al-Ijma' by Ibn al-Mundhir p. 33. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/748 - 749.

सूरह अल-अनआम: आयत 141 | पृष्ठ 65

अबू हातिम अल-बुस्ती (1) ने कहा: इस रिपोर्ट के दो अर्थ हैं (2): पहला: दसवें हिस्से (उश्र) का एक तिहाई या एक चौथाई छोड़ देना, और दूसरा: खजूरों में से ही छोड़ देना इससे पहले कि उनका उश्र निकाला जाए, बशर्ते कि वह एक बड़ा बाग हो जो इसे सहन कर सके।

"अल-खुरफ़ा", 'खा' पर पेश के साथ: वह जो खजूर के पेड़ों से उस समय तोड़ा जाता है जब उसका फल पक जाता है, यानी उसे चुन लिया जाता है। कहा जाता है: खजूर रोज़ेदार की 'खुरफ़ा' है; अल-जौहरी (3) और अल-हरवी से रिवायत है। इमाम मलिक के मज़हब का प्रसिद्ध विचार यह है कि: अनुमान लगाने वाला (खारिस) खजूर और अंगूर के अपने अनुमान के समय कुछ भी बिना अनुमान लगाए नहीं छोड़ता। कुछ मदीना वालों ने रिवायत किया है कि: वह अनुमान में नरमी बरते और 'अराया' (दान किए गए पेड़), पारिवारिक संबंधों और इसी तरह की चीज़ों के लिए छोड़ दे (4)।

चौदहवीं बात: यदि फल को अनुमान के बाद और कटाई से पहले कोई आपदा लग जाए, तो विद्वानों की सर्वसम्मति (इज्मा) से उस पर ज़कात समाप्त हो जाती है, बशर्ते कि शेष पांच 'अवसुक' (माप की एक इकाई) या उससे अधिक न हो (5)।

पंद्रहवीं बात: पांच 'अवसुक' से कम पर कोई ज़कात नहीं है, जैसा कि पैगंबर ﷺ से स्पष्ट रूप से वर्णित है। और यह किताब (क़ुरआन) में संक्षेप में है; अल्लाह तआला ने फरमाया: "ऐ ईमान वालों! जो कुछ तुमने कमाया है और जो कुछ हमने तुम्हारे लिए ज़मीन से निकाला है, उसमें से अच्छी चीज़ें खर्च करो" [अल-बक़रह: 267], और फरमाया: "और उसका हक़ अदा करो।" फिर दसवें और आधे-दसवें हिस्से (उश्र और निस्फ उश्र) का स्पष्टीकरण हुआ। चूँकि वह राशि जिसे पहुँचने पर माल से हक़ लिया जाता है, संक्षिप्त थी; उन्होंने इसे भी स्पष्ट किया और फरमाया: "खजूर या अनाज के पांच 'अवसुक' से कम में कोई सदक़ा (ज़कात) नहीं है," जो सब्जियों में सदक़ा का निषेध करता है क्योंकि उन्हें 'अवसुक' से नहीं नापा जाता। अतः जिसके पास अपने खजूर या अनाज के हिस्से में पांच 'अवसुक' हो जाए; उस पर ज़कात अनिवार्य हो जाती है, और इसी तरह किशमिश पर भी, और इसे ही विद्वानों के निकट 'निशाब' कहा जाता है (6)।

(1) उनकी सहीह में, हदीस (3280) के बाद। (2) पांडुलिपियों (ख) और (ज़) में: दो वाक्यांश; (ज़) और (म) में: दो वर्णन; जो स्थापित है वह सहीह इब्न हिब्बान से है। (3) अल-सिहाह (ख-र-फ) में इसी तरह। अल-निहाया (ख-र-फ) देखें। (4) अल-काफी 1/306। उनका कहना: अल-अराया 'अरियाह' का

बहुवचन है: जो एक खजूर का पेड़ है जिसे मालिक किसी जरूरतमंद व्यक्ति को दे देता है, उसे एक साल के लिए उसका फल दे देता है। अल-सिहाह (अ-र-अ)। (5) अल-काफी 1/306 इसी तरह, इब्न अल-मुन्ज़िर द्वारा अल-इज्मा पृष्ठ 33 देखें। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन 2/748 - 749।

اور ابو حاتم البُستی (١) نے کہا: اس خبر کے دو معنی ہیں (٢): ایک یہ کہ عشر (دسواں حصہ) میں سے تہائی یا چوتھائی چھوڑ دیا جائے، اور دوسرا یہ کہ خود کھجور میں سے چھوڑ دیا جائے اس سے پہلے کہ اس کا عشر نکالا جائے، بشرطیکہ وہ بڑا باغ ہو جو اس کا متحمل ہو۔

"الخُرفہ"، خا کے پیش کے ساتھ: وہ جو کھجور کے درخت سے اس وقت توڑا جائے جب اس کا پھل پک جائے، یعنی چن لیا جائے۔ کہا جاتا ہے: کھجور روزہ دار کی 'خرفہ' ہے؛ جوہری (٣) اور ہروی سے مروی ہے۔ اور امام مالک کے مذہب میں مشہور یہ ہے کہ: اندازہ لگانے والا (خارص) کھجور اور انگور کے اپنے اندازے کے وقت کوئی چیز بغیر اندازہ کیے نہیں چھوڑتا۔ اور مدینہ کے بعض لوگوں نے روایت کیا ہے کہ: وہ اندازے میں تخفیف کرے اور عرایا (ہدیہ کردہ درخت)، صلہ رحمی اور اس جیسی چیزوں کے لیے چھوڑ دے (٤)۔

چودھویں بات: اگر پھل کو اندازہ لگانے کے بعد اور کٹائی سے پہلے کوئی آفت پہنچ جائے، تو اہل علم کے اجماع کے ساتھ اس سے زکوٰۃ ساقط ہو جاتی ہے، سوائے اس کے کہ جو باقی بچے وہ پانچ 'اوسق' (ناپ کی ایک اکائی) یا اس سے زیادہ ہو (٥)۔

پندرہویں بات: پانچ اوسق سے کم میں کوئی زکوٰۃ نہیں ہے، جیسا کہ نبی ﷺ سے واضح طور پر مروی ہے۔ اور یہ کتاب (قرآن) میں مجمل ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "اے ایمان والو! جو کچھ تم نے کمایا ہے اور جو کچھ ہم نے تمہارے لیے زمین سے نکالا ہے، اس میں سے ستھری چیزیں خرچ کرو" [البقرہ: ٢٦٧]، اور فرمایا: "اور اس کا حق ادا کرو"، پھر عشر اور نصف عشر کی وضاحت ہوئی، پھر چونکہ وہ مقدار جسے پہنچنے پر مال سے حق لیا جاتا ہے، مجمل تھی؛ تو

اسے بھی واضح کیا، پس فرمایا: "کھجور یا اناج کے پانچ اوسق سے کم میں کوئی صدقہ (زکوٰۃ) نہیں ہے"، اور یہ سبزیوں میں صدقہ کی نفی کرتا ہے؛ کیونکہ وہ اوسق کے ذریعے نہیں ناپی جاتیں؛ پس جس کے پاس کھجور یا اناج کے اپنے حصے میں پانچ اوسق ہو جائیں؛ اس پر زکوٰۃ واجب ہو گئی، اور اسی طرح کشمش میں بھی، اور اسے ہی علماء کے نزدیک 'نصاب' کہا جاتا ہے (٦)۔

(١) اپنی صحیح میں، حدیث (٣٢٨٠) کے بعد۔ (٢) نسخہ (خ) اور (ظ) میں: دو صیغے؛ اور نسخہ (ز) اور (م) میں: دو صفتیں؛ اور جو ثابت ہے وہ صحیح ابن حبان سے ہے۔ (٣) الصحاح (خرف) میں اسی طرح۔ اور النہایہ (خرف) دیکھیں۔ (٤) الکافی ٣٠٦/١۔ اور ان کا قول: العرایا 'عریہ' کی جمع ہے: اور یہ وہ کھجور کا درخت ہے جس کا مالک اسے کسی حاجت مند آدمی کو دے دیتا ہے، پس وہ ایک سال کے لیے اس کا پھل اس کے لیے کر دیتا ہے۔ الصحاح (عرا)۔ (٥) الکافی ٣٠٦/١ اسی طرح، اور ابن المنذر کی الاجماع ص ٣٣ دیکھیں۔ (٦) ابن العربی کی احکام القرآن ٧٤٨/٢ - ٧٤٩۔

Surah Al-An'am: Ayah 141 66

It is said: 'Wasq' and 'Wisq' - with the kasra of the 'waw' and its fatha - and it is sixty sa', and the sa' is four mudd, and the mudd is a ratl and a third in the Baghdadi measure, and the amount of five awsuq(1) of mudd is one thousand and two hundred mudd, and by weight it is one thousand six hundred ratl [in the Baghdadi measure].

Sixteenth: Whoever obtains five awsuq from dates and raisins together; Zakat is not obligatory on him by consensus, because they are two different types(2). Likewise, they agreed that dates are not added to wheat, nor wheat to raisins; nor camels to cows, nor cows to sheep. Sheep and goats are combined by consensus(3).

And they differed regarding adding wheat to barley and sult(4), which are:

Seventeenth: Malik permitted it in these three specifically only; because they are in the sense of a single type, due to their closeness in utility and their gathering in the place of growth and harvest. Their difference in name does not necessitate a difference in judgment; like buffaloes and cows, and goats and sheep.

Al-Shafi'i and others said: They are not combined; because they are different types, their attributes are distinct, their names are various, and their tastes are different; and that necessitates their separation. And Allah knows best.

Malik said: And the pulses(5) are all one type, some are joined to others(6).

Al-Shafi'i said: A grain known by a separate name should not be joined to another if it is contrary and distinct(7) in creation and taste from it. Each type is joined to its own kind, its low quality to...

---

(1) In (Kh), (Zha), and (M): 'the five awsuq', and what is fixed from (D) and (Z), which matches Al-Kafi 1/308, and what follows between brackets is from it, and the speech from it is similar, see 'Aqd al-Jawahir al-Thamina' 1/306. (2) 'Ahkam al-Quran' by Ibn al-Arabi 2/754. (3) 'Al-Tamhid' 20/150, and 'Al-Ijma' by Ibn al-Mundhir p. 32. (4) It is a kind of white barley that has no husk. 'Al-Nihaya' (Sult). (5) Plural of Qatniyya, which is like lentils, chickpeas, black-eyed peas, and the like. 'Al-Nihaya' (Qatan). (6) 'Al-Tamhid' 20/149-150, and 'Ahkam al-Quran' by Ibn al-Arabi 2/754. (7) In (Kh) and (Z) and 'Al-Istidhkar' 9/258, and the speech from it is similar: 'fixed'.

सूरह अल-अनाम: आयत 141 66

कहा जाता है: 'वसक' और 'विसक' - 'वाव' के नीचे कसरा और ऊपर फतहा के साथ - और यह साठ सा' है, और एक सा' चार मुद के बराबर है, और मुद बगदादी माप में एक रतल और एक तिहाई है, और मुद के हिसाब से पांच अवसुक(1) की मात्रा एक हजार दो सौ मुद है, और वजन के हिसाब से यह एक हजार छह सौ रतल [बगदादी] है।

सोलहवीं बात: जिसे खजूर और किशमिश मिलाकर पांच अवसुक प्राप्त हों; सर्वसम्मति (इज्मा) से उस पर ज़कात अनिवार्य नहीं है, क्योंकि वे दो अलग-अलग प्रकार हैं(2)। इसी तरह, विद्वान इस पर सहमत हुए हैं कि खजूर को गेहूँ में नहीं जोड़ा जाता, न ही गेहूँ को किशमिश में; न ऊंटों को गायों में, और न ही गायों को भेड़ों में। भेड़ और बकरियों को सर्वसम्मति से एक साथ जोड़ा जाता है(3)।

और उन्होंने गेहूँ को जौ और सुल्त(4) के साथ जोड़ने में मतभेद किया है, जो हैं:

सत्रहवीं बात: इमाम मलिक ने केवल इन तीनों में विशेष रूप से इसकी अनुमति दी है; क्योंकि वे एक ही प्रकार के अर्थ में हैं; उनके उपयोग में निकटता और उनके उगने और कटाई के स्थान में समानता के कारण। नाम में भिन्नता निर्णय में भिन्नता की आवश्यकता नहीं रखती; जैसे भैंस और गाय, तथा बकरियां और भेड़ें।

इमाम शाफ़ई और अन्य ने कहा: उन्हें एक साथ नहीं जोड़ा जाता; क्योंकि वे विभिन्न प्रकार के हैं, उनके गुण अलग हैं, उनके नाम अलग हैं, और उनके स्वाद भिन्न हैं; और यह उनकी अलगाव की मांग करता है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

इमाम मलिक ने कहा: और दालें(5) सभी एक ही प्रकार की हैं, उनमें से कुछ को दूसरों के साथ जोड़ा जाता है(6)।

इमाम शाफ़ई ने कहा: एक अलग नाम से जाने जाने वाले अनाज को दूसरे के साथ नहीं जोड़ा जाना चाहिए यदि वह अपनी रचना और स्वाद में दूसरे से विपरीत और भिन्न(7) है। प्रत्येक प्रकार को अपने ही प्रकार के साथ जोड़ा जाता है, उसके निम्न गुणवत्ता वाले को...

---

(1) संस्करणों (ख), (ज़), और (म) में: 'अल-ख़मसा अल-अवसुक', और (द) और (ज़) से पुष्ट, जो अल-काफी 1/308 के अनुरूप है। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा 'अहकाम अल-क़ुरान' 2/754। (3) 'अल-तमहीद' 20/150, और इब्न अल-मुन्ज़िर द्वारा 'अल-इज्मा' पृष्ठ 32। (4) यह एक प्रकार का सफेद जौ

है जिसका छिलका नहीं होता। 'अल-निहाया' (सुल्त)। (5) क़तनियाह का बहुवचन, जो मसूर, चने, लोबिया और इसी तरह के होते हैं। 'अल-निहाया' (क़तन)। (6) 'अल-तमहीद' 20/149-150, और इब्न अल-अरबी द्वारा 'अहकाम अल-क़ुरान' 2/754। (7) (ख) और (ज़) में और 'अल-इस्तिज़कार' 9/258 में, और पाठ इसी तरह है: 'साबित'।

سورۃ الانعام: آیت 141 66

کہا جاتا ہے: وَسْق اور وِسْق - واؤ کے کسرہ اور فتحہ کے ساتھ - اور یہ ساٹھ صاع ہے، اور صاع چار مد ہے، اور مد بغدادی پیمائش کے مطابق ایک رتل اور تہائی ہے، اور مدوں میں سے پانچ اوسق(1) کی مقدار ایک ہزار دو سو مد ہے، اور وزن کے اعتبار سے یہ ایک ہزار چھ سو رتل [بغدادی] ہے۔

سولہویں بات: جس شخص کو کھجور اور کشمش ملا کر پانچ اوسق حاصل ہوں، اس پر بالاجماع زکوٰۃ لازم نہیں ہے؛ کیونکہ یہ دو مختلف اصناف ہیں(2)۔ اسی طرح اس پر بھی اجماع ہے کہ کھجور کو گندم کے ساتھ نہیں ملایا جائے گا، اور نہ ہی گندم کو کشمش کے ساتھ؛ اور نہ اونٹ کو گائے کے ساتھ، اور نہ گائے کو بکری کے ساتھ۔ البتہ بھیڑ کو بکری کے ساتھ بالاجماع ملایا جائے گا(3)۔

اور گندم کو جو اور سلت(4) کے ساتھ ملانے میں اختلاف کیا ہے اور وہ یہ ہے:

سترہویں بات: امام مالک نے خاص طور پر صرف ان تینوں میں اس کی اجازت دی ہے؛ کیونکہ یہ ایک ہی صنف کے معنی میں ہیں؛ ان کے فائدے میں قربت، اور ان کی جائے پیدائش اور کٹائی میں یکسانیت کی وجہ سے۔ نام کا فرق حکم میں فرق پیدا کرنا واجب نہیں کرتا؛ جیسا کہ بھینس اور گائے، اور بکری اور بھیڑ۔

اور امام شافعی اور دیگر نے فرمایا: انہیں ایک ساتھ جمع نہیں کیا جائے گا؛ کیونکہ یہ مختلف اصناف ہیں، ان کی صفات جداگانہ ہیں، ان کے نام الگ ہیں، اور ان کا ذائقہ مختلف ہے؛ اور یہ ان کی علیحدگی کو واجب کرتا ہے۔ واللہ اعلم۔

امام مالک نے فرمایا: اور تمام دالیں(5) ایک ہی صنف ہیں، ان میں سے بعض کو بعض کے ساتھ ملایا جائے گا(6)۔

امام شافعی نے فرمایا: ایسا غلہ جو اپنے منفرد نام سے پہچانا جاتا ہو اسے دوسرے کے ساتھ نہیں ملایا جائے گا اگر وہ اپنی خلقت اور ذائقے میں اس سے مختلف اور مباین(7) ہو۔ اور ہر صنف کو اس کی اپنی صنف کے ساتھ ملایا جائے گا، ردی کو...

---

(1) نسخہ (خ)، (ظ) اور (م) میں: 'الخمسۃ الاوسق'، اور (د) اور (ز) سے جو ثابت ہے وہ 'الکافی' 1/308 کے موافق ہے، اور اس میں سے جو بریکٹ میں آئے گا اس کی کلام اسی جیسی ہے، ملاحظہ ہو 'عقد الجواہر الثمینہ' 1/306۔ (2) ابن العربی کی 'احکام القرآن' 2/754۔ (3) 'التمہید' 20/150، اور ابن المنذر کی 'الاجماع' صفحہ 32۔ (4) یہ جو کی ایک قسم ہے جو سفید ہوتی ہے اور اس کا چھلکا نہیں ہوتا۔ 'النہایہ' (سلت)۔ (5) قطنیہ کی جمع، جس سے مراد دالیں جیسے مسور، چنے اور لوبیا وغیرہ ہیں۔ 'النہایہ' (قطن)۔ (6) 'التمہید' 20/149-150، اور ابن العربی کی 'احکام القرآن' 2/754۔ (7) (خ) اور (ز) اور 'الاستذکار' 9/258 میں، اور اس کی کلام اسی جیسی ہے: 'ثابتہ'۔

Surah Al-An'am: Verse 141 67

...its quality; like dates and their types, raisins—black and red—and wheat and its types, such as the brown and others. This is the opinion of Al-Thawri, Abu Hanifa, and his two companions, Abu Yusuf and Muhammad, and Abu Thawr. Al-Layth said: All grains are grouped together: legumes and others, some with others for Zakat purposes. Ahmad ibn Hanbal used to refrain (1) from joining gold with silver, and from joining grains with each other, then in the end, he spoke according to the opinion of Al-Shafi'i (2). Eighteenth [Point]: Malik said: What its owner consumed after it began to ripen or after the [crop] had hardened (3); it is counted against him. And what its owner gave of it during its harvest and picking, and of olives during their gathering, he should estimate that, and it is counted against him. Most jurists disagree with him on that, and they do not make Zakat obligatory except on what reached his hand after threshing (4). Al-Layth said regarding the Zakat of grains: It starts before expenses, and what he and his family eat of parched grain is not counted against him, like fresh dates left for the people of the orchard to eat, so they are not estimated against them. Al-Shafi'i said: The estimator leaves for the owner of the orchard what he and his family eat of fresh dates, he does not estimate it against them, and what he ate while it was fresh is not counted against him. Abu 'Umar (5) said: Al-Shafi'i and those who agreed with him argued with the words of God Almighty: {Eat of [each of] its fruit when it yields and give its due [zakat] on the day of its harvest} [6:141], and they inferred from this verse that what is eaten (6) before the harvest is not counted. They also argued with the words of the Prophet (peace and blessings be upon him): "When you estimate, leave a third, and if you do not leave a third, then leave a quarter" (7).

(1) In Al-Istidhkhar: forbids. (2) Al-Istidhkhar 9/258-259 similarly; see Al-Tamhid 20/149-150. (3) Meaning: it has reached the point where it can be rubbed by hand; it is then called mafruk or farik. Al-Nihayah (farak). (4) Al-Kafi 1/305, and what is between brackets is from it. (5) In Al-Istidhkhar 9/248, and what precedes it is from it; see Al-Tamhid 6/471. (6) In Al-Istidhkhar: the consumed is not counted. (7) Previously mentioned in the thirteenth issue.

सूरह अल-अनआम: आयत 141 67

...इसकी गुणवत्ता; जैसे खजूर और उनके प्रकार, किशमिश - काली और लाल - और गेहूँ और उसके प्रकार, जैसे भूरा और अन्य। यह अल-थौरी, अबू हनीफा और उनके दो साथियों अबू यूसुफ और मुहम्मद और अबू थौर की राय है। अल-लैथ ने कहा: सभी अनाजों को एक साथ मिलाया जाता है: दालें और अन्य, जकात के लिए एक-दूसरे के साथ। अहमद इब्न हंबल सोने को चाँदी के साथ मिलाने से और अनाजों को एक-दूसरे के साथ मिलाने से बचते (1) थे, फिर अंत में उन्होंने अल-शाफ़ी (2) की राय के अनुसार बात की। अठारहवां [बिंदु]: मलिक ने कहा: इसके पकने के बाद या [फसल] के सख्त होने (3) के बाद इसके मालिक ने जो उपभोग किया; वह उसके खिलाफ गिना जाता है। और इसके मालिक ने इसकी कटाई और तुड़ाई के दौरान जो दिया, और जैतून को उनके इकट्ठा करने के दौरान, उसे इसका अनुमान लगाना चाहिए, और यह उसके खिलाफ गिना जाता है। अधिकांश न्यायविद इस पर उनसे असहमत हैं, और वे मड़ाई (4) के बाद उसके हाथ में जो आया है उसके अलावा जकात को अनिवार्य नहीं मानते हैं। अनाज की जकात के बारे में अल-लैथ ने कहा: यह खर्च से पहले शुरू होता है, और वह और उसका परिवार जो भुना हुआ अनाज खाते हैं, वह उसके खिलाफ नहीं गिना जाता है, जैसे ताजे खजूर बाग के लोगों के खाने के लिए छोड़ दिए जाते हैं, इसलिए उनका उन पर अनुमान नहीं लगाया जाता है। अल-शाफ़ी ने कहा: अनुमान लगाने वाला बाग के मालिक के लिए वह छोड़ देता है जो वह और उसका परिवार ताजे खजूर खाते हैं, वह उन पर इसका अनुमान नहीं लगाता है, और जो उसने तब खाया जब वह ताजा था, वह उसके खिलाफ नहीं गिना जाता है। अबू उमर (5) ने कहा: अल-शाफ़ी और उनके सहमत होने वालों ने सर्वशक्तिमान ईश्वर के शब्दों के साथ तर्क दिया: {जब वह फल दे तो उसके फल में से खाओ और उसकी कटाई के दिन उसका हक (जकात) अदा करो} [6:141], और उन्होंने इस आयत से यह निष्कर्ष निकाला कि कटाई से पहले जो खाया (6) जाता है उसे नहीं गिना जाता है। उन्होंने नबी (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के इन शब्दों के साथ भी तर्क दिया: "जब आप अनुमान लगाएं, तो एक तिहाई छोड़ दें, और यदि आप एक तिहाई नहीं छोड़ते हैं, तो एक चौथाई छोड़ दें" (7)।

(1) अल-इस्तिधकार में: मना करते हैं। (2) अल-इस्तिधकार 9/258-259 इसी तरह; अल-तम्हीद 20/149-150 देखें। (3) अर्थात: यह उस बिंदु पर पहुँच गया है जहाँ इसे हाथ से रगड़ा जा सकता है; तब इसे मफ्रुक या फरीक कहा जाता है। अल-निहाया (फरक)। (4) अल-काफी 1/305, और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है। (5) अल-इस्तिधकार 9/248 में, और जो इससे पहले है वह उसी से है;

अल-तम्हीद 6/471 देखें। (6) अल-इस्तिधकार में: खाए गए हिस्से को नहीं गिना जाता है। (7) तेरहवें मसले में पहले उल्लेख किया गया है।

سورہ الانعام: آیت 141 67

...اس کا اچھا ہونا؛ جیسے کھجوریں اور ان کی اقسام، کشمش کالی اور سرخ، اور گندم اور اس کی اقسام جیسے گندمی اور دیگر۔ یہ ثوری، ابوحنیفہ اور ان کے دو ساتھیوں ابو یوسف اور محمد، اور ابو ثور کا قول ہے۔ لیث نے کہا: تمام اناج اکٹھے کیے جائیں گے: دالیں اور دیگر زکوٰۃ میں ایک دوسرے کے ساتھ۔ احمد بن حنبل سونے کو چاندی کے ساتھ ملانے اور اناج کو ایک دوسرے کے ساتھ ملانے سے ہچکچاتے (1) تھے، پھر اپنی زندگی کے آخری دور میں انہوں نے اس بارے میں شافعی (2) کے قول کے مطابق بات کی۔ اٹھارویں (بات): مالک نے کہا: اس کے مالک نے اس کے پکنے یا [فصل] کے سخت ہونے (3) کے بعد جو کچھ استعمال کیا، وہ اس کے ذمے شمار ہوگا، اور اس کے مالک نے اس کی کٹائی اور چنائی کے وقت جو کچھ دیا، اور زیتون کو توڑنے کے وقت، وہ اس کا اندازہ لگائے گا اور وہ اس کے ذمے شمار ہوگا۔ اکثر فقہاء اس میں ان سے اختلاف کرتے ہیں، اور وہ زکوٰۃ کو صرف اس چیز میں واجب قرار دیتے ہیں جو گاہنے (4) کے بعد اس کے ہاتھ میں آئے۔ لیث نے اناج کی زکوٰۃ کے بارے میں کہا: اس کا آغاز اخراجات سے پہلے ہوتا ہے، اور جو کچھ اس نے اور اس کے گھر والوں نے بھنے ہوئے اناج میں سے کھایا، وہ اس پر شمار نہیں ہوگا، یہ ان تازہ کھجوروں کی طرح ہے جو باغ والوں کے لیے کھانے کو چھوڑ دی جاتی ہیں، پس ان پر ان کا اندازہ نہیں لگایا جاتا۔ شافعی نے کہا: اندازہ لگانے والا باغ کے مالک کے لیے وہ چھوڑ دیتا ہے جو وہ اور اس کے گھر والے تازہ کھجوروں میں سے کھاتے ہیں، وہ ان پر ان کا اندازہ نہیں لگاتا، اور جو اس نے تازہ حالت میں کھایا وہ اس پر شمار نہیں ہوتا۔ ابو عمر (5) نے کہا: شافعی اور ان کے موافقین نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے دلیل لی: {جب وہ پھل دے تو اس کے پھل میں سے کھاؤ اور اس کی کٹائی کے دن اس کا حق (زکوٰۃ) ادا کرو} [6:141]،

اور انہوں نے اس آیت سے استدلال کیا کہ کٹائی سے پہلے کھائی جانے والی چیز (6) کا شمار نہیں ہوتا۔ اور انہوں نے آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول سے دلیل لی: "جب تم اندازہ لگاؤ تو تہائی چھوڑ دو، پس اگر تم تہائی نہ چھوڑو تو چوتھائی چھوڑ دو" (7)۔

(1) الاستذکار میں ہے: منع کرتے ہیں۔ (2) الاستذکار 9/ 258 - 259 اسی طرح، اور دیکھیے التمہید 20/ 149 - 150۔ (3) یعنی: اس حد تک پہنچ جائے کہ ہاتھ سے ملا جا سکے، اسے مفروک اور فریک کہا جاتا ہے۔ النہایہ (فرک)۔ (4) الکافی 1/ 305، اور بریکٹ کے درمیان والی بات اسی سے ہے۔ (5) الاستذکار 9/ 248 میں، اور اس سے پہلے والی بات اسی سے ہے، اور دیکھیے التمہید 6/ 471۔ (6) الاستذکار میں ہے: کھایا ہوا شمار نہیں ہوتا۔ (7) تیرہویں مسئلے میں گزر چکا ہے۔

Surah Al-An'am, Verse 141 - Page 68

What animals and cattle eat of it during threshing [and other times] is not counted against its owner (1) according to Malik and others (2).

Nineteenth: For broad beans, chickpeas, and green grass pea (3) that are sold; their amount as dry grain is estimated, and its zakat is given in dry grain. Likewise (4) for fruits sold while green; they are considered, estimated, and assessed as dry, and zakat is paid based on that assessment in raisins and dates. It is also said: it is paid from its price (5).

Twentieth: As for what does not become dates (6) from palm trees or raisins from grapes; such as the grapes and palm trees of Egypt (7), as well as its olives that are not pressed; Malik said: Zakat is paid from its price. Its owner is not burdened with anything else, and it is not required for its price to reach twenty mithqals or two hundred dirhams. Rather, it is looked at whether it is seen to reach five wasqs or more (8).

Al-Shafi'i said: Its tithe (one-tenth) or half-tithe (one-twentieth) is paid from its average as dates if its owners ate it fresh or fed it to others (10).

Twenty-first: Abu Dawud narrated from Ibn Umar that he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "In what..."

---

(1) In (D), (Z), and (M): "nothing from it is counted against its owner." The text established is from (Kh) and (Zha), which corresponds to Al-Kafi 1/309, and the words in brackets are from it. (2) In the manuscript copies: "and not others," and the established text is from (M). (3) In Al-Misbah Al-Munir: "Al-Julubban" is a type of pulse (mentioned previously) with a silent 'lam'. Some have heard it with a fatha on the doubled 'lam'. (4) In (Kh) and (Zha): "and likewise." It did not appear in (D) and (Z), and the established text is from (M). (5) Al-Kafi 1/309 and 306 similarly. (6) In (Kh) and (Zha): "yatammur" (becomes dates). Similarly in 'Iqd al-Jawahir al-Thamina' 1/311. The established text is from (D), (Z), and (M), which corresponds to Al-Kafi. (7) In (M): "and its unripe dates." (8) Al-Kafi 1/307, and Al-Istidhkar 9/275. (9) His words: "yukhrij" (paid), from (M). (10) Al-Istidhkar 9/275 - 276.

सूरा अल-अनआम, आयत १४१ - पृष्ठ ६८

गहाई [और अन्य समय] के दौरान पशु और मवेशी इसमें से जो खाते हैं, उसका हिसाब मालिक (१) के खिलाफ नहीं लिया जाता है, जैसा कि मलिक और अन्य (२) के अनुसार है।

उन्नीसवां: बेचे जाने वाले सेम, चने और हरी मटर (३) के लिए; उनकी मात्रा सूखे दाने के रूप में अनुमानित की जाती है, और उसकी ज़कात सूखे दाने में दी जाती है। इसी तरह (४) हरे बेचे जाने वाले फलों के लिए; उन्हें सूखा मानकर उनका मूल्यांकन और अनुमान लगाया जाता है, और उस अनुमान के आधार पर किशमिश और खजूर में ज़कात दी जाती है। यह भी कहा जाता है कि: इसकी कीमत (५) से भुगतान किया जाता है।

बीसवां: खजूर के पेड़ों से जो खजूर नहीं बनते (६) या अंगूर से किशमिश नहीं बनते; जैसे मिस्र के अंगूर और खजूर के पेड़ (७), साथ ही उसके जैतून जिन्हें पेरा नहीं जाता; मलिक ने कहा: इसकी ज़कात इसकी कीमत से दी जाती है। इसके मालिक पर कोई और बोझ नहीं डाला जाता है, और इसके लिए कीमत का बीस मिस्कल या दो सौ दिरहम तक पहुँचना आवश्यक नहीं है। बल्कि, यह देखा जाता है कि क्या यह पाँच वसक या उससे अधिक (८) तक पहुँचता हुआ दिखाई देता है।

अल-शफीई ने कहा: इसका दसवां हिस्सा (उश्र) या बीसवां हिस्सा (निसफ उश्र) औसत खजूर के रूप में निकाला जाता है यदि इसके मालिकों ने इसे ताज़ा खाया या दूसरों को खिलाया (१०)।

इक्कीसवां: अबू दाऊद ने इब्न उमर से रिवायत की कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: 'उसमें...'

---

(१) (द), (ज़), और (म) में: "उसमें से मालिक के खिलाफ कुछ भी हिसाब नहीं लिया जाता।" स्थापित पाठ (ख) और (ज़) से है, जो अल-काफी १/३०९ के अनुरूप है, और कोष्ठक के शब्द उसी से हैं। (२) पांडुलिपि प्रतियों में: "और कोई अन्य नहीं," और स्थापित पाठ (म) से है। (३) अल-मिसबाह अल-मुनीर में: "अल-जुलुब्बान" एक प्रकार का दलहन है (पहले उल्लेख किया गया है) जिसमें 'लाम' पर सुकून है। कुछ ने इसे तशदीद के साथ 'लाम' पर फतह के साथ सुना है। (४) (ख) और (ज़) में: "और इसी तरह।" यह (द) और (ज़) में नहीं था, और स्थापित पाठ (म) से है। (५) अल-काफी १/३०९ और ३०६ उसी प्रकार। (६) (ख) और (ज़) में: "यतम्मुर" (खजूर बन जाता है)। 'इक्द अल-जवाहिर अल-समीना' १/३११ में भी ऐसा ही है। स्थापित पाठ (द), (ज़), और (म) से है, जो अल-काफी के अनुरूप

है। (७) (म) में: "और इसके कच्चे खजूर।" (८) अल-काफी १/३०७, और अल-इस्तिधकार ९/२७५। (९) उनका कहना: "युकरीज" (निकाला जाता है), (म) से। (१०) अल-इस्तिधकार ९/२७५ - २७६।

سورة الانعام، آیت ۱۴۱ - صفحہ ۶۸

گہائی [اور دیگر مواقع] کے وقت چوپائے اور گائے اس میں سے جو کھاتے ہیں اس کا کچھ حصہ مالک (۱) کے ذمہ شمار نہیں کیا جاتا، امام مالک اور دوسروں (۲) کے نزدیک۔

انیسویں بات: باقلا (سیم)، چنے اور سبز مٹر (۳) جو بیچے جائیں؛ ان کی خشک حالت کی مقدار کا اندازہ کیا جائے گا، اور اس کی زکوٰۃ اناج کی صورت میں نکالی جائے گی۔ اسی طرح (۴) وہ پھل جو سبز بیچے جائیں؛ ان کا اعتبار کیا جائے گا، قصد کیا جائے گا اور خشک حالت میں ان کا تخمینہ لگایا جائے گا، اور اس تخمینے کے مطابق منقیٰ (کشمش) اور کھجور کی صورت میں اس کی زکوٰۃ نکالی جائے گی۔ اور کہا گیا ہے کہ: اس کی قیمت (۵) سے نکالی جائے۔

بیسویں بات: اور رہا وہ جو کھجور نہیں بنتا (۶) کھجور کے درختوں کے پھلوں میں سے اور نہ ہی انگور سے منقیٰ بنتا ہے؛ جیسے مصر کے انگور اور کھجوریں (۷)، اور اسی طرح اس کے زیتون جن کا تیل نہیں نکالا جاتا؛ تو امام مالک نے فرمایا: ان کی زکوٰۃ ان کی قیمت سے نکالی جائے گی، اس کے مالک پر اس کے علاوہ کوئی بوجھ نہیں ڈالا جائے گا، اور اس میں اس کی قیمت کے بیس مثقال یا دو سو درہم تک پہنچنے کا لحاظ نہیں رکھا جائے گا، بلکہ صرف یہ دیکھا جائے گا کہ آیا وہ پانچ وسق یا اس سے زیادہ (۸) تک پہنچتا نظر آتا ہے۔

اور امام شافعی نے فرمایا: اس کا دسواں حصہ (عشر) یا بیسواں حصہ (نصف عشر) اوسط درجے کی کھجوروں سے نکالا جائے گا اگر اس کے گھر والوں نے اسے تازہ کھایا ہو یا کھلایا ہو (۱۰)۔

اکیسویں بات: ابو داؤد نے ابن عمر سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: 'جس میں...'

(١) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "اس میں سے مالک پر کچھ شمار نہیں کیا جاتا"، اور جو متن میں ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، جو الکافی ١/٣٠٩ کے موافق ہے، اور بریکٹ والے الفاظ اسی سے ہیں۔ (٢) قلمی نسخوں میں ہے: "اور اس کے علاوہ نہیں"، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔ (٣) المصباح المنیر میں ہے: الجُلُبَّان: دالوں کی ایک قسم ہے (پہلے ذکر ہو چکا ہے) 'لام' کے سکون کے ساتھ، اور بعض نے اس میں 'لام' کی تشدید کے ساتھ زبر بھی سنا ہے۔ (٤) (خ) اور (ظ) میں ہے: "اور اسی طرح"، اور (د) اور (ز) میں یہ موجود نہیں، جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔ (٥) الکافی ١/٣٠٩ اور ٣٠٦ اسی طرح۔ (٦) (خ) اور (ظ) میں ہے: "یتمر"، اور اسی طرح عقد الجواہر الثمینہ ١/٣١١ میں ہے، جو متن میں ہے وہ (د)، (ز) اور (م) سے ہے، اور یہ الکافی کے موافق ہے۔ (٧) (م) میں ہے: "اور اس کے گابھے"۔ (٨) الکافی ١/٣٠٧، اور الاستذکار ٩/٢٧٥۔ (٩) ان کا قول: "یخرج"، (م) سے۔ (١٠) الاستذکار ٩/٢٧٥ - ٢٧٦۔

Surah Al-An'am, Verse 141. Page 69.

...irrigated by rain, rivers, and springs, or was naturally watered (ba'l): one-tenth (Ushr). And for what was irrigated by camels (sawani) or water-carrying animals (nadh): half of one-tenth (half Ushr). Similarly, if it drinks through 'sayh', there is one-tenth in it. It is the running water on the surface of the earth; said by Ibn al-Sikkit.

The term 'sayh' is mentioned in the Hadith, narrated by an-Nasa'i.

If it drinks by 'sayh', but the owner of the land does not own the water and only rents it for it, then it is like rain; according to the famous opinion of the school. Abu al-Hasan al-Lakhmi viewed it as being like 'nadh' (irrigation by animals). If it was irrigated once with rain water and once with a waterwheel (daliyah), Malik said: 'Look at what the crop was completed and lived by, and which was more, so the ruling depends on it.' This is the narration of Ibn al-Qasim from him. Ibn Wahb narrated from him: If it was irrigated for half a year by springs, then they stopped, and it was irrigated for the rest of the year by animals (nadh), then half of its Zakat is one-tenth, and the other half is half of one-tenth. And he said once: Its Zakat is according to what completed its life.

Al-Shafi'i said: Each one of them is taxed according to its share. For example: if it drinks for two months by 'nadh' and four months by rain; then there would be two-thirds of one-tenth for the rain water and one-sixth of one-tenth for 'nadh'. And so on, more or less according to its share. And with this, Bakkar bin Qutayba used to give fatwas.

(1) In (D), (Z), and (Zha): with 'sawaqi', and what is fixed from (Kh) and (M), which is consistent with Sunan Abi Dawood. (2) Sunan Abi Dawood (1596), and it is in Bukhari (1483), and Salaf 2/24. (3) Ibn Hibban (6559) narrated a long Hadith from Amr bin Hazm; in it: "And what rain irrigated or was sayh or ba'l, then in it is one-tenth...". And Al-Daraqutni narrated it (1902) from the Hadith of Amr bin Shu'ayb similarly. (4) And he named it 'al-Ghayl' as in at-Tamhid 24/166, and al-Mufhim 3/13. See Tahdhib al-Lugha 8/195. (5) We did not find it in an-Nasa'i, and it is in Ibn Abi Shaybah 3/144, and al-Daraqutni (1902) from the Hadith of Ibn Amr (may Allah be pleased with them). And in Ibn Abi Shaybah also 3/145 from the Hadith of Ali (RA). And in Ibn Hibban (6559), and Ibn Abd al-Barr in at-Tamhid 24/163 from the Hadith of Amr bin Hazm (RA), and reference was made to it recently. (6) 'Aqd al-Jawahir al-Thamina 1/308. (7) At-Tamhid 24/169 similarly, see 'Aqd al-Jawahir al-Thamina 1/308. (8) He is Abu Bakra the Hanafi jurist, chief judge in Egypt, concerned with Hadith, and excelled in

branches (furūʿ). He has works, among the active scholars whom the Sultan used to visit, died in year (270 AH). As-Siyar 12/599.

सूरह अल-अनाम, आयत 141। पृष्ठ 69.

...आसमान (बारिश), नदियों और चश्मों से सिंचाई की गई हो, या वह प्राकृतिक रूप से सिंचित (बाल) हो: उसका दसवां हिस्सा (उश्र) है। और जिसे ऊंटों (सवानी) या सिंचाई करने वाले जानवरों (नध) से सींचा गया हो: उसके लिए आधा उश्र (बीसवां हिस्सा) है। इसी तरह, अगर वह बहते पानी (सैह) से सींचता है, तो उसमें दसवां हिस्सा है। यह पृथ्वी की सतह पर बहता पानी है; यह इब्न अल-सिक्किट ने कहा है।

'सैह' शब्द हदीस में वर्णित है, जिसे अन-नसाई ने रिपोर्ट किया है।

यदि वह 'सैह' से पानी पीता है; लेकिन जमीन का मालिक पानी का स्वामी नहीं है और केवल उसे किराए पर लेता है, तो वह बारिश के समान है; मज़हब के प्रसिद्ध मत के अनुसार। अबू अल-हसन अल-लखमी की राय थी कि यह 'नध' (जानवरों द्वारा सिंचाई) के समान है। यदि उसे एक बार बारिश के पानी से और एक बार जल-चक्र (दालिया) से सींचा गया हो; तो मालिक (इमाम) ने कहा: 'यह देखा जाए कि फसल किससे पूरी हुई और जीवित रही, और कौन सा अधिक था; तो फैसला उसी पर निर्भर करेगा।' यह उनके हवाले से इब्न अल-कासिम का वर्णन है। इब्न वहब ने उनके हवाले से वर्णन किया: यदि उसे आधे साल तक चश्मों से सींचा गया, फिर वे रुक गए, और शेष वर्ष उसे 'नध' से सींचा गया; तो उसके आधे ज़कात का दसवां हिस्सा होगा, और दूसरे आधे का बीसवां हिस्सा। और उन्होंने एक बार कहा: उसकी ज़कात उस चीज़ के अनुसार है जिससे उसका जीवन पूरा हुआ।

अल-शाफ़ई ने कहा: उनमें से प्रत्येक का हिसाब उसके हिस्से के अनुसार लगाया जाता है। उदाहरण के लिए: यदि वह दो महीने 'नध' से और चार महीने बारिश से पानी पीता है; तो बारिश के पानी के लिए उश्र का दो-तिहाई और 'नध' के लिए उश्र का छठा हिस्सा होगा। और इसी तरह, इसके हिसाब से कम या ज्यादा। और इसी के साथ बक्कर बिन कुतैबा फतवा देते थे।

(1) (द), (ज़) और (ज़ा) में: 'सवाक़ी' के साथ, और जो (ख) और (म) से प्रमाणित है, जो सुनन अबी दाऊद के अनुरूप है। (2) सुनन अबी दाऊद (1596), और यह बुखारी (1483) में है, और सलफ 2/24. (3) इब्न हिब्बान (6559) ने अम्र बिन हज़्म से एक लंबी हदीस बयान की है; इसमें है: "और जिसे आसमान ने सींचा या सैह या बाल था, उसमें दसवां हिस्सा है..."। और अल-दाराक़ुतनी ने इसे (1902) अम्र बिन शुऐब की हदीस से इसी तरह बयान किया है। (4) और उन्होंने इसे 'अल-ग़ैल' कहा जैसा कि अत-तमहीद 24/166 और अल-मुफ़हिम 3/13 में है। तहज़ीब अल-लुग़ा 8/195 देखें। (5)

हमें यह अन-नसाई में नहीं मिला, और यह इब्न अबी शैबा 3/144 में है, और अल-दाराक़ुतनी (1902) में इब्न अम्र (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से है। और इब्न अबी शैबा में भी 3/145 अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से है। और इब्न हिब्बान (6559) में, और इब्न अब्द अल-बर्र ने अत-तमहीद 24/163 में अम्र बिन हज़्म (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से बयान किया है, और हाल ही में इसका संकेत दिया गया था। (6) अक़द अल-जवाहर अल-थमीना 1/308. (7) अत-तमहीद 24/169 इसी तरह, अक़द अल-जवाहर अल-थमीना 1/308 देखें। (8) वह अबू बकरा हनफ़ी फ़कीह हैं, मिस्र में मुख्य न्यायाधीश, हदीस से सरोकार रखते थे, और उप-शाखाओं (फुरूअ) में उत्कृष्ट थे। उनकी कृतियां हैं, सक्रिय विद्वानों में से थे जिनके पास सुल्तान जाते थे, वर्ष (270 हिजरी) में उनकी मृत्यु हुई। अस-सियार 12/599।

سورہ الانعام، آیت 141۔ صفحہ 69۔

...آسمان، نہروں اور چشموں سے سیراب کیا گیا ہو، یا وہ قدرتی طور پر سیراب (بعلاً) ہو: دسواں حصہ (عشر) ہے، اور جسے اونٹوں (سوانی) یا پانی لادنے والے جانوروں (نضح) سے سیراب کیا گیا ہو: اس میں بیسواں حصہ (نصف عشر) ہے(2)۔ اسی طرح اگر وہ بہتے پانی (سیحاً) سے سیراب ہوتا ہے تو اس میں عشر ہے(3)۔ اور یہ زمین کی سطح پر بہتا ہوا پانی ہے؛ یہ ابن السکیت نے کہا ہے(4)۔

اور لفظ 'سیح' حدیث میں مذکور ہے، اسے نسائی نے روایت کیا ہے(5)۔

پس اگر وہ 'سیح' سے سیراب ہوتا ہے؛ لیکن زمین کا مالک پانی کا مالک نہیں ہے بلکہ اسے کرایے پر لیتا ہے، تو وہ آسمان (بارش) کی طرح ہے؛ مذہب کے مشہور قول کے مطابق۔ ابو الحسن اللخمی کی رائے تھی کہ یہ 'نضح' (جانوروں سے آبپاشی) کی طرح ہے(6)۔ اگر اسے ایک بار بارش کے پانی سے اور ایک بار ڈولی (دالیہ) سے سیراب کیا گیا؛ تو مالک (امام) نے کہا: 'دیکھا جائے گا کہ فصل کس سے مکمل ہوئی اور زندہ رہی، اور کون سا زیادہ تھا؛ تو فیصلہ اسی پر منحصر ہوگا۔' یہ ان سے ابن القاسم کی روایت ہے۔ اور ابن وہب نے ان سے روایت کیا: اگر اسے آدھا سال چشموں سے سیراب کیا گیا، پھر وہ منقطع ہو گئے، اور باقی سال 'نضح' سے سیراب کیا گیا؛ تو اس پر اس کی زکوٰۃ کا آدھا حصہ دسواں حصہ ہوگا، اور دوسرا آدھا حصہ بیسواں حصہ۔ اور انہوں نے ایک بار کہا: اس کی زکوٰۃ اس کے حساب سے ہے جس سے اس کی زندگی مکمل ہوئی۔

اور شافعی نے کہا: ان میں سے ہر ایک کی زکوٰۃ اس کے حساب سے دی جائے گی(7)۔ مثال کے طور پر: اگر وہ دو مہینے 'نضح' سے اور چار مہینے آسمان (بارش) سے سیراب ہو؛ تو آسمان

کے پانی کے لیے عشر کے دو تہائی اور 'نضح' کے لیے عشر کا چھٹا حصہ ہوگا۔ اور اسی طرح جو کچھ زیادہ یا کم ہو اس کے حساب سے۔ اور اسی کے مطابق بکار بن قتیبہ فتویٰ دیا کرتے تھے(8)۔

(1) (د) اور (ز) اور (ظ) میں: 'سواقی' کے ساتھ ہے، اور جو (خ) اور (م) سے ثابت ہے وہ سنن ابی داؤد کے موافق ہے۔ (2) سنن ابی داؤد (1596)، اور یہ بخاری (1483) کے پاس ہے، اور سلف 2/24۔ (3) ابن حبان نے (6559) عمرو بن حزم کی طویل حدیث نقل کی ہے؛ اس میں ہے: "اور جسے آسمان نے سیراب کیا یا سیح یا بعل تھا تو اس میں عشر ہے..."۔ اور اسے دارقطنی (1902) نے عمرو بن شعیب کی حدیث سے اسی طرح نقل کیا ہے۔ (4) اور انہوں نے اسے 'الغیل' کہا ہے جیسا کہ تمہید 24/ 166 اور مفہم 3/13 میں ہے۔ دیکھئے تہذیب اللغۃ 8/ 195۔ (5) ہمیں یہ نسائی کے ہاں نہیں ملا، اور یہ ابن ابی شیبہ 3/ 144 اور دارقطنی (1902) میں ابن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث سے ہے۔ اور ابن ابی شیبہ کے پاس بھی 3/ 145 میں حضرت علی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے۔ اور ابن حبان (6559) میں، اور ابن عبد البر نے تمہید 24/ 163 میں عمرو بن حزم رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نقل کیا ہے، اور حال ہی میں اس کا اشارہ کیا گیا تھا۔ (6) عقد الجواہر الثمینہ 1/ 308۔ (7) تمہید 24/ 169 اسی طرح، دیکھئے عقد الجواہر الثمینہ 1/ 308۔ (8) وہ ابو بکرہ حنفی فقیہ ہیں، مصر کے قاضی القضاۃ، حدیث کا اہتمام کرتے تھے، اور فروعی مسائل میں مہارت رکھتے تھے۔ ان کی تصانیف ہیں، وہ عامل علماء میں سے تھے جن کے پاس سلطان جایا کرتا تھا، وفات سال (270ھ) میں ہوئی۔ السیر 12/ 599۔

Surah Al-An'am: Verse 141 70

Abu Hanifa and Abu Yusuf [and Muhammad] said: The majority [method of irrigation] is considered, and zakat is paid according to [it], and no regard is given to anything else. This has also been narrated from Al-Shafi'i.

Al-Tahawi said: Everyone has agreed that if one irrigates it with rainwater for a day or two, it is not taken into account, and no portion is assigned for it; this indicates that the consideration is for the majority [condition], and Allah knows best(1).

I say: This is a summary of the rulings of this verse, and perhaps someone else may come up with more than this as Allah opens for him. A summary of the meaning of this verse has already passed in "Al-Baqarah"(2), and praise be to Allah.

Twenty-second: As for his saying ﷺ: "There is no charity [zakat] on grain or dates..." it was recorded by Al-Nasa'i(3). Hamzah al-Kinani said(4): No one mentioned in this hadith: "on grain" [except] Ismail bin Umayyah, and he is a trustworthy Qurayshi from the offspring of Sa'id bin al-As. He said: This Sunnah was not narrated from the Prophet ﷺ by any of his companions except Abu Sa'id al-Khudri.

Abu Umar said(6): It is as Hamzah said, and this is a great Sunnah that everyone has accepted, and no one has narrated it from the Prophet ﷺ in a fixed and preserved way except Abu Sa'id. It has been narrated by Jabir(7) from the Prophet ﷺ similar to that, but it is strange (gharib)(8), and we have found it from the hadith of Abu Hurairah with a good (hasan) chain(9). WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) Al-Tamhid 24/169-170, and what is between brackets is from it. (2) 2/23-24, and 4/342 and what follows it. (3) In Al-Mujtaba 5/40, from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri, and after it: "until it reaches five awsuq..." and it is with Ahmad (11571) and (11697), Al-Bukhari (1405), and Muslim (979): (5). And it has preceded in 2/24. (4) He is Hamzah bin Muhammad bin Ali bin Al-Abbas, Abu al-Qasim al-Kinani al-Misri, the Hadith scholar of Egypt, he collected and authored, and was meticulous and skilled. He died in the year (357 AH). Al-Siyar 16/179. (5) In the manuscripts: "of grain," and what is established is from (m). (6) In Al-Tamhid 20/135-136, and what precedes it and is between brackets is from it. (7) In (d), (z), and (zha): It was narrated from Jabir, and what is established is from (kh) and (m). (8) Al-Tahawi recorded it in Sharh Ma'ani al-Athar (3078), Al-Tabarani in Al-Awsat (9057), and Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 20/136. (9) Al-Tahawi recorded it (3083), and Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 20/135.

सूरह अल-अनआम: आयत 141 70

अबू हनीफा और अबू यूसुफ [और मुहम्मद] ने कहा: बहुमत [सिंचाई की विधि] को देखा जाता है और [उसी के अनुसार] ज़कात दी जाती है, और इसके अलावा किसी और चीज़ पर ध्यान नहीं दिया जाता है। और यह अल-शाफी से वर्णित है।

अल-तहावी ने कहा: सभी इस बात पर सहमत हुए हैं कि यदि कोई एक या दो दिन बारिश के पानी से सिंचाई करता है; तो इसका कोई विचार नहीं किया जाता है, और उसके लिए कोई हिस्सा नहीं रखा जाता है; इससे पता चलता है कि विचार बहुमत के आधार पर है, और अल्लाह बेहतर जानता है(1)।

मैंने कहा: ये इस आयत के कुछ हुक्म (फैसले) हैं, और शायद कोई और अल्लाह की ओर से दी गई समझ के अनुसार इससे अधिक पेश करे। इस आयत के अर्थ का एक सारांश "अल-बकराह" में बीत चुका है(2), और सभी प्रशंसा अल्लाह के लिए है।

बाईसवां: जहाँ तक उनके ﷺ के इस कथन का प्रश्न है: "अनाज या खजूर पर कोई सदका (ज़कात) नहीं है..." तो इसे अल-नसाई ने संकलित किया है(3)। हमज़ा अल-किनानी ने कहा(4): इस हदीस में किसी ने "अनाज में" का ज़िक्र नहीं किया [सिवाय] इस्माइल बिन उमय्या के, और वह सईद बिन अल-आस की संतान में से एक भरोसेमंद कुरैशी हैं। उन्होंने कहा: यह सुन्नत नबी ﷺ से उनके किसी भी साथी द्वारा अबू सईद अल-खुदरी के अलावा वर्णित नहीं की गई है।

अबू उमर(6) ने कहा: यह वैसा ही है जैसा हमज़ा ने कहा, और यह एक महान सुन्नत है जिसे सभी ने स्वीकार किया है, और इसे नबी ﷺ से अबू सईद के अलावा किसी ने भी स्थिर और सुरक्षित तरीके से वर्णित नहीं किया है। जाबिर(7) से भी नबी ﷺ से इसी तरह वर्णित किया गया है, लेकिन यह 'गरीब' (दुर्लभ) है(8), और हमने इसे हसन सनद के साथ अबू हुरैरा की हदीस से पाया है(9)।

(1) अल-तमहीद 24/169-170, और जो ब्रैकेट के बीच है वह इसी से है। (2) 2/23-24, और 4/342 और उसके बाद। (3) अल-मुजतबा 5/40 में, अबू सईद अल-खुदरी की हदीस से, और इसके बाद: "जब तक कि वह पांच औसुक तक न पहुँच जाए..." और यह अहमद (11571) और (11697), अल-बुखारी (1405), और मुस्लिम (979): (5) के पास है। और यह 2/24 में बीत चुका है। (4) वह हमज़ा बिन मुहम्मद बिन अली बिन अल-अब्बास, अबू अल-कासिम अल-किनानी अल-मिस्री हैं, जो मिस्र के हदीस विद्वान थे, उन्होंने संग्रह और रचना की, और वह बहुत सटीक और निपुण थे। उनकी मृत्यु वर्ष (357 हिजरी) में हुई। अल-सियार 16/179। (5) हस्तलिखित प्रतियों में: "अनाज से", और जो स्थापित

है वह (m) से है। (6) अल-तमहीद 20/135-136 में, और जो इससे पहले है और ब्रैकेट के बीच है वह इसी से है। (7) (d), (z), और (zha) में: जाबिर से वर्णित है, और जो स्थापित है वह (kh) और (m) से है। (8) इसे अल-तहावी ने शरह मानी अल-आसार (3078), अल-तबरानी ने अल-अवसत (9057), और इब्न अब्द अल-बर ने अल-तमहीद 20/136 में संकलित किया है। (9) इसे अल-तहावी (3083) ने और इब्न अब्द अल-बर ने अल-तमहीद 20/135 में संकलित किया है।

سورۃ الانعام: آیت 141 70

امام ابوحنیفہ اور ابویوسف [اور محمد] نے فرمایا: غالب [طریقہ آبپاشی] کو دیکھا جائے گا اور [اسی کے مطابق] زکوٰۃ دی جائے گی، اور اس کے علاوہ کسی چیز کی طرف التفات نہیں کیا جائے گا۔ اور یہی امام شافعی سے بھی مروی ہے۔

طحاوی نے کہا: سب اس بات پر متفق ہیں کہ اگر اس نے ایک یا دو دن بارش کے پانی سے سیراب کیا؛ تو اس کا کوئی اعتبار نہیں، اور اس کے لیے کوئی حصہ مقرر نہیں کیا جائے گا؛ پس یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اعتبار غالب کا ہے، واللہ اعلم (1)۔

میں نے کہا: یہ اس آیت کے احکام کا ایک مجموعہ ہے، اور شاید ہمارے علاوہ کوئی اور اس سے زیادہ بیان کرے جو اللہ اس پر کھول دے۔ اس آیت کے معنی کا ایک حصہ "البقرہ" میں گزر چکا ہے (2)، والحمد للہ۔

بائیسواں: رہا آپ ﷺ کا فرمان: "اناج اور کھجور میں صدقہ (زکوٰۃ) نہیں ہے..." تو اسے نسائی نے روایت کیا ہے (3)۔ حمزہ الکنانی نے کہا (4): اس حدیث میں "اناج میں" کا ذکر [کسی] نے نہیں کیا سوائے اسماعیل بن امیہ کے، اور وہ سعید بن العاص کی اولاد سے ایک ثقہ قریشی ہیں۔ انہوں نے کہا: یہ سنت نبی ﷺ سے ان کے صحابہ میں سے ابوسعید الخدری کے علاوہ کسی نے روایت نہیں کی۔

ابو عمر (6) نے کہا: یہ ویسا ہی ہے جیسا حمزہ نے کہا، اور یہ ایک عظیم سنت ہے جسے سب نے قبولیت کے ساتھ لیا ہے، اور اسے نبی ﷺ سے ابوسعید کے علاوہ کسی نے مستند اور محفوظ

طریقے سے روایت نہیں کیا۔ اور جابر (7) سے بھی نبی ﷺ سے اس کی مثل مروی ہے، لیکن وہ غریب (8) ہے، اور ہم نے اسے حسن سند کے ساتھ حضرت ابوہریرہ کی حدیث سے پایا ہے (9)۔

(1) التمہید 24/169-170، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (2) 2/23-24، اور 4/342 اور اس کے بعد۔ (3) المجتبیٰ 5/40 میں، ابوسعید الخدری کی حدیث سے، اور اس کے بعد: "یہاں تک کہ وہ پانچ اوُسق تک پہنچ جائے..." اور یہ احمد (11571) اور (11697)، بخاری (1405)، اور مسلم (979): (5) کے ہاں ہے۔ اور یہ 2/24 میں گزر چکا ہے۔ (4) وہ حمزہ بن محمد بن علی بن العباس، ابو القاسم الکنانی المصری ہیں، دیارِ مصر کے محدث، انہوں نے جمع اور تصنیف کی، اور وہ انتہائی پختہ اور ماہر تھے۔ ان کی وفات سال (357ھ) میں ہوئی۔ السیر 16/179۔ (5) خطی نسخوں میں: "اناج سے"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (6) التمہید 20/135-136 میں، اور جو اس سے پہلے ہے اور بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (7) (د)، (ز) اور (ظ) میں: جابر سے مروی ہے، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (م) سے ہے۔ (8) اسے طحاوی نے شرح معانی الآثار (3078)، طبرانی نے الاوسط (9057)، اور ابن عبد البر نے التمہید 20/136 میں روایت کیا ہے۔ (9) اسے طحاوی (3083) نے اور ابن عبد البر نے التمہید 20/135 میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-An'am: Verse 141 | Page 71

Twenty-third: His Almighty's saying: {And do not be wasteful}. Wastefulness (Israaf) in the language means: error/mistake. A Bedouin, referring to some people, said: "I sought you out but missed you (sariftukum)," meaning: I missed your location (1). The poet said: "Their speaker said, while the horses were trampling them ... You overdid it (asraftum), so we answered, for we are waste/excess (Saraf)" (2). And wastefulness in spending is: squandering (tabdheer). And 'Musrif' (The Wasteful One): is the title of Muslim bin 'Uqba Al-Murri (3), the commander during the Battle of al-Harra; because he committed excesses in it. Ali bin Abdullah bin al-Abbas said: "They defended my honor on the day ... the battalions of Musrif and the sons of al-Laki'ah came" (4). The intended meaning of the verse is: Do not take something without right, and then put it (5) where it does not belong. This was said by Asbagh bin al-Faraj. Similar to it is the saying of Iyas bin Muawiya: Whatever you exceed with beyond the command of Allah is 'saraf' and wastefulness. Ibn Zaid said: It is an address to rulers, saying: Do not take more than your right and what is not obligatory upon the people (6). Both meanings are supported by the saying of the Prophet (Peace and Blessings be upon him): "The one who transgresses in charity is like the one who withholds it" (7).

Footnotes: (1) Al-Sihah (Saraf). (2) We did not find its source, it preceded in 6/71. (3) He is Abu Uqbah, the governor appointed by Yazid bin Muawiya. Ibn Asakir mentioned him and said: He met the Prophet ﷺ, and witnessed Siffin with Muawiya, and was over the infantry. Ibn Hajar said: If Ibn Asakir had not mentioned him, I would not have mentioned him. Al-Isabah 10/28. (4) Al-Sihah (Saraf), the verse appeared in Al-Rawd al-Mi'tar in the report of countries by Muhammad al-Himyari p. 193 and Al-Lisan (Saraf), in both: Banu instead of Bani. And al-Dhimar, with a kasra: what you must protect and defend. Al-Qamus (Dhamar). And Ali bin Abdullah bin al-Abbas bin Abdul Muttalib, the Lord of Caliphs, Abu Muhammad al-Hashimi al-Sajjad. Born in the year Ali ؓ was killed, so he was named after him. Died in the year 118. Al-Siyar 5/252. (5) In the copies: and you put it, and what is established is from (m). (6) The narration of Ibn Muawiya and Ibn Zaid was recorded by Al-Tabari 9/615 - 616 and 617. (7) Narrated by Abu Dawud (1585), Al-Tirmidhi (646), and Ibn Majah (1808), from the hadith of Anas ؓ. Al-Tirmidhi said: A strange (gharib) hadith from this chain. In Tuhfat al-Ashraf 1/222, Mizan al-I'tidal 2/121, and Al-Talkhis al-Habir 2/149: A good strange hadith. In this chapter from Jabir ؓ recorded by Al-Bukhari in Al-Tarikh al-Kabir

2/392, and from Jarir recorded by Al-Tabarani in Al-Kabir (2275), Al-Haythami said in Al-Majma' 3/83: Its men are trustworthy.

सूरह अल-अनाम: आयत १४१ | पृष्ठ ७१

तेईसवीं बात: अल्लाह तआला का कहना है: {और फालतू खर्च न करो}। भाषा में इसराफ़ का अर्थ है: गलती। एक बद्दू ने कुछ लोगों के बारे में कहा: "मैंने तुम्हें खोजा लेकिन तुम्हें चूक गया (सरिफ़तुकुम)", अर्थात: मैं तुम्हारे ठिकाने से चूक गया (१)। कवि ने कहा: "उनके वक्ता ने कहा, जबकि घोड़े उन्हें रौंद रहे थे... तुमने हद पार कर दी (अस्रफ़्तुम), तो हमने उत्तर दिया, क्योंकि हम बर्बादी (सरफ़) हैं" (२)। और खर्च में इसराफ़ का अर्थ है: अपव्यय (तब्ज़ीर)। और 'मुसरिफ़' (अत्यधिक खर्च करने वाला): मुस्लिम बिन उकबा अल-मुरी (३) का शीर्षक है, जो हर्रा की लड़ाई के सेनापति थे; क्योंकि उन्होंने इसमें हदें पार कर दी थीं। अली बिन अब्दुल्लाह बिन अब्बास ने कहा: "उन्होंने उस दिन मेरे सम्मान की रक्षा की... जब मुसरिफ़ की बटालियनें और अल-लकीयाह के बेटे आए" (४)। आयत का उद्देश्यपूर्ण अर्थ है: बिना अधिकार के कुछ न लें, और फिर उसे (५) वहां न रखें जहां उसका अधिकार न हो। यह अस्बाघ बिन अल-फराज ने कहा था। इसी के समान इयास बिन मुआबिया का कहना है: अल्लाह की आज्ञा से ऊपर आप जो कुछ भी पार करते हैं वह 'सरफ़' और इसराफ़ है। इब्न ज़ैद ने कहा: यह शासकों को संबोधन है, जिसमें कहा गया है: अपने अधिकार से अधिक और वह न लें जो लोगों पर अनिवार्य नहीं है (६)। दोनों अर्थों को नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन द्वारा माना जा सकता है: "दान में ज़्यादती करने वाला उसे रोकने वाले की तरह है" (७)।

पादलेख (फ़ुटनोट्स): (१) अल-सिहाह (सरफ़)। (२) हमें इसका स्रोत नहीं मिला, यह ६/७१ में पहले आ चुका है। (३) वह अबू उकबा हैं, यजीद बिन मुआबिया द्वारा नियुक्त गवर्नर। इब्न असाकिर ने उनका उल्लेख किया और कहा: उन्होंने नबी ﷺ से मुलाकात की, और मुआबिया के साथ सिफ़्फ़ीन में मौजूद थे, और पैदल सेना पर थे। इब्न हजर ने कहा: यदि इब्न असाकिर ने उनका उल्लेख न किया होता, तो मैं उनका उल्लेख नहीं करता। अल-इसाबा १०/२८। (४) अल-सिहाह (सरफ़), पद मुहम्मद अल-हिम्यरी द्वारा 'अल-रौद अल-मितार' में पृष्ठ १९३ और 'अल-लिसान' (सरफ़) में आया है, दोनों में: 'बनू' के बजाय 'बनी'। और अल-धिमार, कसरा के साथ: वह जिसकी रक्षा और बचाव करना आपके लिए आवश्यक है। अल-कामूस (धमर)। और अली बिन अब्दुल्लाह बिन अल-अब्बास बिन अब्दुल मुत्तलिब, खलीफ़ाओं के सरदार, अबू मुहम्मद अल-हाशिमी अल-सज्जाद। उनका जन्म उस वर्ष हुआ था जब अली ؓ की हत्या हुई थी, इसलिए उनका नाम उन्हीं के नाम पर रखा गया। ११८ हिजरी में मृत्यु हुई। अल-सियार ५/२५२। (५) प्रतियों में: 'और तुम उसे रखते हो', और जो स्थापित है वह (म) से है।

(६) इब्न मुआबिया और इब्न ज़ैद के प्रभाव को अल-तबरी ९/६१५-६१६ और ६१७ ने निकाला है। (७) इसे अबू दाऊद (१५८५), तिरमिज़ी (६४६), और इब्न माजाह (१८०८) ने अनस ؓ की हदीस से निकाला है। तिरमिज़ी ने कहा: इस पक्ष से यह एक 'ग़रीब' हदीस है। 'तूहफ़त अल-अशरफ़' १/२२२, 'मिज़ान अल-एतिदाल' २/१२१, और 'अल-तल्खीस अल-हबीर' २/१४९ में: यह एक अच्छी ग़रीब हदीस है। जाबिर ؓ से इस अध्याय में अल-बुखारी ने 'तारीख अल-कबीर' २/३९२ में, और जरीर ؓ से अल-तबरानी ने 'अल-कबीर' (२२७५) में निकाला है। अल-हैथमी ने 'अल-मजमा' ३/८३ में कहा: इसके लोग विश्वसनीय हैं।

تئیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور فضول خرچی نہ کرو}۔ لغت میں اسراف کا معنی ہے: غلطی۔ ایک بدوی نے کچھ لوگوں کے بارے میں کہا: "میں نے تمہیں تلاش کیا لیکن تمہیں پا نہ سکا (سَرَفْتُکم)", یعنی: تمہارے مقام تک پہنچنے میں مجھ سے غلطی ہوئی(۱)۔ شاعر نے کہا: "ان کے کہنے والے نے کہا جبکہ گھوڑے انہیں روند رہے تھے... تم نے حد سے تجاوز کیا (اسرفتم) تو ہم نے جواب دیا کہ بے شک ہم بھی زیادتی (سَرَف) ہیں"(۲)۔ اور خرچ میں اسراف: فضول خرچی (تبذیر) ہے۔ اور 'مُسرف': مسلم بن عقبہ المری(۳) کا لقب ہے جو جنگِ حرہ کا کمانڈر تھا؛ کیونکہ اس نے اس میں حد سے تجاوز کیا تھا۔ علی بن عبداللہ بن عباس نے کہا: "انہوں نے اس دن میری عزت کا دفاع کیا... جب مسرف کے لشکر اور بنو لکیعہ آئے"(۴)۔ اور آیت سے مراد یہ ہے: کوئی چیز حق کے بغیر نہ لو، پھر اسے(۵) ایسی جگہ نہ رکھو جہاں اس کا حق نہ ہو۔ یہ اصبغ بن الفرج نے کہا۔ اسی کی طرح ایاس بن معاویہ کا قول ہے: جس چیز میں تم اللہ کے حکم سے تجاوز کر گئے وہ 'سرف' اور اسراف ہے۔ ابن زید نے کہا: یہ حکمرانوں سے خطاب ہے، وہ فرماتے ہیں: اپنے حق سے زیادہ اور وہ چیز نہ لو جو لوگوں پر واجب نہ ہو(۶)۔ ان دونوں معنوں کا احتمال نبی کریم ﷺ کے اس قول میں موجود ہے: "صدقہ میں زیادتی کرنے والا اسے روکنے والے کی طرح ہے"(۷)۔

حواشی: (۱) الصحاح (سرف)۔ (۲) ہمیں اس کا حوالہ نہیں ملا، اور یہ ۶/۷۱ میں گزر چکا ہے۔ (۳) وہ ابوعقبہ ہیں، یزید بن معاویہ کی طرف سے مقرر کردہ گورنر۔ ابن عساکر نے ان کا ذکر کیا اور کہا: انہوں نے نبی ﷺ کو پایا، اور معاویہ کے ساتھ صفین میں حاضر ہوئے، اور پیدل فوج کے نگران تھے۔ ابن حجر نے کہا: اگر ابن عساکر ان کا ذکر نہ کرتے تو میں ان کا ذکر نہ کرتا۔

الاصابہ ۱۰/۲۸۔ (۴) الصحاح (سرف)، اور یہ شعر محمد حمیری کی الروض المعطار میں ص ۱۹۳ اور اللسان (سرف) میں موجود ہے، ان دونوں میں 'بنی' کی جگہ 'بنو' ہے۔ اور الذِّمار، زیر کے ساتھ: وہ چیز جس کی حفاظت اور دفاع تم پر لازم ہو۔ القاموس (ذمر)۔ اور علی بن عبداللہ بن عباس بن عبدالمطلب، خلفاء کے سردار، ابومحمد الہاشمی السجاد۔ وہ اس سال پیدا ہوئے جس میں حضرت علیؓ شہید ہوئے، چنانچہ ان کا نام انہی کے نام پر رکھا گیا۔ وفات ۱۱۸ھ السیر ۵/۲۵۲۔ (۵) نسخوں میں: 'تم اسے رکھتے ہو'، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (۶) ابن معاویہ اور ابن زید کے اثر کو طبری نے ۶۱۵/۹ - ۶۱۶ اور ۶۱۷ میں نقل کیا ہے۔ (۷) اسے ابوداؤد (۱۵۸۵)، ترمذی (۶۴۶)، اور ابن ماجہ (۱۸۰۸) نے حضرت انسؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: اس سند سے یہ حدیث غریب ہے۔ اور تحفۃ الاشراف ۱/۲۲۲، میزان الاعتدال ۲/۱۲۱، اور التلخیص الحبیر ۲/۱۴۹ میں: یہ حدیث حسن غریب ہے۔ اس باب میں حضرت جابرؓ سے بخاری نے التاریخ الکبیر ۲/۳۹۲ میں، اور حضرت جریرؓ سے طبرانی نے الکبیر (۲۲۷۵) میں روایت کیا ہے، ہیثمی نے المجمع ۳/۸۳ میں کہا: اس کے راوی ثقہ ہیں۔

Surah Al-An'am: Verse 141 72

Mujahid said: If Abu Qubays was gold for a man, and he spent it in obedience to Allah, he would not be extravagant. But if he spent a dirham or a mudd in disobedience to Allah, he would be extravagant. In this sense, it was said to Hatim: "There is no good in extravagance." He replied: "There is no extravagance in good." (1)

I say: This is weak; it is refuted by what Ibn Abbas narrated: That Thabit ibn Qays ibn Shamas went to five hundred date palms, harvested them, and then distributed them all in one day, leaving nothing for his family. Then it was revealed: "and do not be extravagant" (2), meaning: do not give it all away.

Abdul Razzaq narrated from Ibn Jurayj that he said: Mu'adh ibn Jabal harvested his date palms and continued to give [from its fruit] in charity until nothing remained of it; then it was revealed: "and do not be extravagant" (3).

Al-Suddi said: "and do not be extravagant" means: do not give away your wealth and then sit as poor people (4).

It was narrated from Mu'awiyah ibn Abi Sufyan that he was asked about the word of Allah Almighty: "and do not be extravagant." He said: Extravagance is what falls short of the right of Allah Almighty (5).

I say: Based on this, giving all wealth in charity, and withholding the payment of the right of the poor, are both included in the ruling of extravagance. Justice is the opposite of this; one should give in charity and keep some, as the Prophet (peace and blessings be upon him) said: "The best charity is that which is given by a wealthy person (after fulfilling his own needs)" (6), unless a person is strong of soul, rich through Allah, relying on Him, alone and without family. In that case, he may give away all his wealth in charity. Likewise, he must fulfill the obligatory rights such as Zakat and what might arise (7) in some circumstances from specific rights pertaining to wealth.

(1) Tafsir Al-Razi 14/214, and the statement of Mujahid was recorded by Ibn Abi Hatim (7962). (2) Mentioned by Al-Wahidi in Al-Wasit 2/330, and Al-Baghawi 2/136, and recorded by Al-Tabari 9/615 from Ibn Jurayj with a similar meaning. (3) Musannaf Abd al-Razzaq (7267), and what is between brackets is from it. (4) Recorded by Al-Tabari 9/616. (5) Cited by Abu al-Layth in his Tafsir 1/519, and recorded by Abu Nu'aym in Al-Hilya 3/124 from Iyas ibn Mu'awiyah, and mentioned in Al-Durr Al-Manthur 3/50 from

Sufyan ibn Husayn. (6) Previously mentioned 3/447. (7) His saying: "Ya'unnu" with the damma of the 'ayn and its kasra, meaning: it presents itself. Mukhtar al-Sahah (Anan).

सूरा अल-अनाम: आयत 141 72

मुजाहिद ने कहा: यदि अबू क़ुबैस (पहाड़) किसी आदमी के लिए सोना होता, और वह उसे अल्लाह की आज्ञाकारिता में खर्च करता, तो वह फिजूलखर्च नहीं होता। लेकिन अगर वह अल्लाह की अवज्ञा में एक दिरहम या एक मुद्द भी खर्च करता, तो वह फिजूलखर्च होता। इसी अर्थ में हातिम से कहा गया: "फिजूलखर्ची में कोई भलाई नहीं है।" उन्होंने उत्तर दिया: "भलाई में कोई फिजूलखर्ची नहीं है।" (1)

मैं कहता हूँ: यह विचार कमजोर है; इब्न अब्बास द्वारा वर्णित बात इसे झुठलाती है: कि साबित बिन क़ैस बिन शम्मास पाँच सौ खजूर के पेड़ों के पास गए, उन्हें काटा, और फिर उन्हें एक ही दिन में बाँट दिया, अपने परिवार के लिए कुछ भी नहीं छोड़ा। तब यह आयत उतरी: "और फिजूलखर्ची न करो" (2), यानी: सब कुछ मत दे दो।

अब्दुल रज्जाक ने इब्न जुरैज से रिवायत की कि उन्होंने कहा: मुआज़ बिन जबल ने अपने खजूर के पेड़ों को काटा और [उसके फलों से] दान देते रहे जब तक कि उसमें से कुछ भी नहीं बचा; तब उतरा: "और फिजूलखर्ची न करो" (3)।

अस-सुद्दी ने कहा: "और फिजूलखर्ची न करो" का अर्थ है: अपनी संपत्ति सब न दे दो कि तुम गरीब बनकर बैठ जाओ (4)।

मुआविया बिन अबू सुफ़यान से रिवायत है कि उनसे अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में पूछा गया: "और फिजूलखर्ची न करो।" उन्होंने कहा: फिजूलखर्ची वह है जो अल्लाह तआला के हक में कमी करे (5)।

मैं कहता हूँ: इस आधार पर, सारी संपत्ति दान कर देना, और गरीबों का हक अदा न करना, दोनों फिजूलखर्ची के नियम में शामिल हैं। न्याय इसके विपरीत है; उसे दान देना चाहिए और कुछ बचाना भी चाहिए जैसा कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "सबसे अच्छा दान वह है जो संपन्नता की स्थिति में (अपनी जरूरतों को पूरा करने के बाद) दिया जाए" (6), सिवाय इसके कि कोई व्यक्ति आत्मिक रूप से मजबूत हो, अल्लाह के माध्यम से समृद्ध हो, उसी पर भरोसा करने वाला हो, अकेला हो और उसका कोई परिवार न हो। ऐसे मामले में, वह अपनी सारी संपत्ति दान कर सकता है। इसी तरह, उसे अनिवार्य हक जैसे जकात और जो कुछ (7) धन से संबंधित विशिष्ट अधिकारों के रूप में कुछ परिस्थितियों में उत्पन्न हो सकते हैं, उन्हें अदा करना चाहिए।

(1) तफसीर अल-राज़ी 14/214, और मुजाहिद का कथन इब्न अबी हातिम (7962) द्वारा उद्धृत किया गया है। (2) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 2/330 में और अल-बग़वी ने 2/136 में इसका उल्लेख किया है, और अल-तबरी 9/615 ने इब्न जुरैज से इसी तरह की बात रिवायत की है। (3) मुसन्नफ अब्द अल-रज्जाक (7267), और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (4) अल-तबरी 9/616 द्वारा उद्धृत। (5) अबू अल-लैथ ने अपनी तफसीर 1/519 में इसका उल्लेख किया है, और अबू नुऐम ने अल-हिलिया 3/124 में इयास बिन मुआविया से इसे उद्धृत किया है, और अद-दुर्र अल-मंसूर 3/50 में सुफ़यान बिन हुसैन से इसका उल्लेख है। (6) पूर्व में उल्लेखित 3/447। (7) उनका कहना: "य'उन्नु" ऐन के दम्मा और उसके कसरा के साथ, यानी: जो पेश आए। मुख्तार अल-सिहाह (अन्न)।

سورۃ الانعام: آیت 141 72

مجاہد نے کہا: اگر ابو قبیس کسی آدمی کے لیے سونا ہوتا اور وہ اسے اللہ کی اطاعت میں خرچ کرتا تو وہ فضول خرچ نہ ہوتا، اور اگر وہ اللہ کی معصیت میں ایک درہم یا ایک مد بھی خرچ کرتا تو وہ فضول خرچ ہوتا۔ اسی معنی میں حاتم سے کہا گیا: "فضول خرچی میں کوئی بھلائی نہیں"؛ تو انہوں نے کہا: "بھلائی میں کوئی فضول خرچی نہیں" (1)۔

میں کہتا ہوں: یہ قول ضعیف ہے؛ اسے وہ روایت رد کرتی ہے جو ابن عباس نے بیان کی ہے: کہ ثابت بن قیس بن شماس پانچ سو کھجور کے درختوں کے پاس گئے، انہیں کاٹا، پھر انہیں ایک ہی دن میں تقسیم کر دیا اور اپنے گھر والوں کے لیے کچھ نہ چھوڑا؛ تب یہ آیت نازل ہوئی: "وَلَا تُسْرِفُوا" (2)، یعنی: سب کچھ نہ دے دو۔

عبد الرزاق نے ابن جریج سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: معاذ بن جبل نے اپنے کھجور کے درختوں کا پھل اتارا اور وہ [اس کے پھل سے] صدقہ کرتے رہے یہاں تک کہ اس میں سے کچھ بھی نہ بچا؛ تب نازل ہوا: "ولا تسرفوا" (3)۔

سدی نے کہا: "ولا تسرفوا" یعنی: اپنے مال اس طرح نہ دے دو کہ تم فقیر ہو کر بیٹھ جاؤ (4)۔

معاویہ بن ابی سفیان سے روایت ہے کہ ان سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں پوچھا گیا: "وَلَا تُسْرِفُوا" تو انہوں نے کہا: اسراف وہ ہے جو تم اللہ تعالیٰ کے حق میں کمی کرو (5)۔

میں کہتا ہوں: اس بنیاد پر سارا مال صدقہ کر دینا اور مسکینوں کا حق نکالنے سے منع کرنا، دونوں اسراف کے حکم میں داخل ہیں، اور عدل اس کے خلاف ہے؛ چنانچہ وہ صدقہ کرے اور باقی بھی رکھے جیسا کہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "بہترین صدقہ وہ ہے جو ضرورت

سے زائد مال (اپنی ضروریات پوری کرنے کے بعد) سے ہو" (6) سوائے اس کے کہ کوئی شخص قوی النفس ہو، اللہ کے ذریعے غنی ہو، اس پر توکل کرنے والا ہو، تنہا ہو اور اس کے اہل و عیال نہ ہوں، تو اسے اختیار ہے کہ اپنا سارا مال صدقہ کر دے، اور اسی طرح وہ واجب حق جیسے زکوٰۃ نکالے اور جو کچھ (7) بعض حالات میں مال میں متعین حقوق میں سے پیش آ جائے۔

(1) تفسیر رازی 214/14، اور مجاہد کا قول ابن ابی حاتم (7962) نے نقل کیا ہے۔ (2) الواحدی نے الوسیط 2/ 330 میں اور بغوی نے 2/ 136 میں اس کا ذکر کیا ہے، اور طبری نے 9/ 615 میں ابن جریج سے اسی طرح کی روایت کی ہے۔ (3) مصنف عبد الرزاق (7267)، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔ (4) اسے طبری نے 9/ 616 میں روایت کیا ہے۔ (5) ابو اللیث نے اپنی تفسیر 1/ 519 میں اسے ذکر کیا ہے، اور ابو نعیم نے الحلیہ 3/ 124 میں ایاس بن معاویہ سے اسے روایت کیا ہے، اور اسے الدر المنثور 3/ 50 میں سفیان بن حسین سے ذکر کیا گیا ہے۔ (6) سابقہ حوالہ 3/ 447۔ (7) ان کا قول: "يَعُنُّ" عین کے ضمہ اور کسرہ کے ساتھ، یعنی: جو پیش آئے۔ مختار الصحاح (عنن)۔

٧٣ Surah Al-An'am: Verses 141 - 142

Abd al-Rahman bin Zayd bin Aslam said: "Al-Israf (extravagance) is that which one cannot restore to correctness. And Al-Saraf (excess) is that which one can restore to correctness." Al-Nadr bin Shumayl said: "Al-Israf is squandering and overindulgence, and Al-Saraf is negligence and ignorance." Jarir said(1): "They gave Hunaydah, followed by eight, there is no favor-seeking nor excess in their giving." Meaning: negligence, and it is said: error. A man of "Saraf of heart" means one who is mistaken in heart, negligent of it. Tarafa said: "Verily, a man of excessive heart sees honey with cloud water as my insult(2)." Almighty says: {And of the cattle are those for burden and those for upholstery. Eat of what Allah has provided for you and do not follow the footsteps of Satan. Indeed, he is to you a clear enemy. [142]} Almighty says: {And of the cattle are those for burden and those for upholstery} as a conjunction(3), meaning: and He created cattle for burden and for upholstery. Scholars have three views on 'An'am' (cattle): First: That 'An'am' specifically refers to camels; its explanation will come in 'An-Nahl'(4). Second: 'An'am'(5) are camels alone, and if cows and sheep are with them, they are also considered 'An'am'. Third: Which is the most correct; Ahmad bin Yahya said(6): 'An'am' is everything that Allah Almighty has made lawful among animals. The proof for the correctness of this is His saying: {Lawful for you are the animals of cattle except that which is recited...}

---

(1) In his Diwan p. 307, and previously 6/71. (2) Al-Sihah (s-r-f), and the verse is in the Diwan of Tarafa p. 87. (3) After it in (m): according to what preceded. (4) At the commentary of verse (5) thereof. (5) In (d), (z), and (m): that 'An'am', and the confirmed text is from (kh) and (zha). (6) In (d), (z), and (m): said it, and the confirmed text is from (kh) and (zha), which matches Al-Nahhas's I'rab al-Quran 2/101, and the speech is from him.

73 सूरा अल-अनाम: आयत 141 - 142

अब्दुर रहमान बिन ज़ैद बिन असलम ने कहा: "इस्राफ (फ़ुज़ूलखर्ची) वह है जिसे सुधार की ओर वापस नहीं लाया जा सकता। और सरफ़ वह है जिसे सुधार की ओर वापस लाया जा सके।" अल-नद्र बिन शुमैल ने कहा: "इस्राफ: अपव्यय और ज़्यादती है, और सरफ़: लापरवाही और अज्ञानता है।" जरीर ने कहा(1): "उन्होंने हुनयदाह को दिया, जिसके पीछे आठ थे, उनके दान में न कोई उपकार जताना था और न ही कोई ज़्यादती।" यानी: उपेक्षा, और कहा जाता है: गलती। एक व्यक्ति "सर्फ़ अल-फ़ुअद" (हृदय की सरफ़ वाला) का अर्थ है: वह जिसका हृदय गलती पर हो, उससे गाफ़िल हो। तरफा ने कहा: "निश्चित रूप से, एक भावुक हृदय वाला व्यक्ति बादलों के पानी के साथ शहद को मेरे अपमान के रूप में देखता है(2)।" अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और मवेशियों में से कुछ बोझ ढोने वाले हैं और कुछ बिछाने के काम आने वाले। खाओ उसमें से जो अल्लाह ने तुम्हें दिया है और शैतान के पदचिन्हों पर न चलो। वास्तव में वह तुम्हारा स्पष्ट शत्रु है। [142]} अल्लाह तआला का फ़रमान: {और मवेशियों में से कुछ बोझ ढोने वाले और कुछ बिछाने के} यह संयोजन (अत्फ़) है(3), अर्थात: और उसने मवेशियों से बोझ ढोने वाले और बिछाने के काम आने वाले पैदा किए। 'अनाम' (मवेशियों) के बारे में विद्वानों के तीन विचार हैं: पहला: कि 'अनाम' विशेष रूप से ऊंट हैं; इसका विवरण 'अन-नहल' में आएगा(4)। दूसरा: 'अनाम'(5) अकेले ऊंट हैं, और यदि उनके साथ गाय और भेड़ें हों तो वे भी 'अनाम' कहलाती हैं। तीसरा: जो सबसे सही है; अहमद बिन याह्या ने कहा(6): 'अनाम' वह सब कुछ है जिसे अल्लाह अज़-व-जल्ल ने जानवरों में से हलाल किया है। इसकी शुद्धता का प्रमाण अल्लाह का यह कथन है: {तुम्हारे लिए मवेशी जानवर हलाल कर दिए गए हैं, सिवाय उनके जो तुम्हें पढ़कर सुनाए गए हैं...}

---

(1) उनके दीवान पृष्ठ 307 में, और पूर्ववर्ती 6/71। (2) अल-सिहाह (सरफ़), और श्लोक तरफा के दीवान पृष्ठ 87 में है। (3) इसके बाद (म) में: पूर्वानुसार। (4) उसकी आयत (5) की व्याख्या में। (5) (द), (ज़) और (म) में: कि 'अनाम', और पुष्ट पाठ (ख़) और (ज़) से है। (6) (द), (ज़) और (म) में: उसने कहा, और पुष्ट पाठ (ख़) और (ज़) से है, जो अल-नहहास के इराब अल-कुरान 2/101 के अनुरूप है, और यह बात उन्हीं की है।

۷۳ سورة الانعام: آیات 141 - 142

عبد الرحمن بن زید بن اسلم نے کہا: "اسراف وہ ہے جسے اصلاح کی طرف لوٹانے پر قدرت نہ ہو۔ اور سَرَف وہ ہے جسے اصلاح کی طرف لوٹانے پر قدرت ہو۔" النضر بن شمیل نے کہا: "اسراف: فضول خرچی اور حد سے تجاوز ہے، اور سَرَف: غفلت اور جہالت ہے۔" جریر نے کہا(1): "انہوں نے ہُنیدہ کو دیا جس کے پیچھے آٹھ تھے، ان کی عطا میں نہ احسان جتانا تھا اور نہ ہی کوئی زیادتی۔" یعنی: غفلت، اور کہا جاتا ہے: غلطی۔ "سَرِفُ الفؤاد" آدمی کا مطلب ہے: غلط دل والا، اس سے غافل۔ طرفہ نے کہا: "بے شک وہ آدمی جس کا دل غلطی پر ہو، وہ بادل کے پانی کے ساتھ شہد کو میری گالی سمجھتا ہے(2)۔" اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَمِنَ الْأَنْعَامِ حَمُولَةً وَفَرْشًا كُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ ١٤٢﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمِنَ الْأَنْعَامِ حَمُولَةً وَفَرْشًا﴾ یہ عطف(3) ہے، یعنی: اور اس نے مویشیوں میں سے بوجھ اٹھانے والے اور فرش (بچھونے والے چھوٹے جانور) پیدا کیے۔ اور علماء کے نزدیک 'انعام' (مویشیوں) میں تین اقوال ہیں: پہلا: یہ کہ 'انعام' خاص طور پر اونٹ ہیں؛ اس کا بیان سورہ "النحل" میں آئے گا(4)۔ دوسرا: 'انعام'(5) صرف اونٹ ہیں، اور اگر ان کے ساتھ گائے اور بکریاں ہوں تو وہ بھی 'انعام' ہیں۔ تیسرا: اور یہی سب سے زیادہ صحیح ہے؛ احمد بن یحییٰ نے کہا(6): 'انعام' وہ تمام جانور ہیں جنہیں اللہ عزوجل نے حلال کیا ہے۔ اس کی صحت پر اللہ تعالیٰ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: ﴿أُحِلَّتْ لَكُم بَهِيمَةُ الْأَنْعَامِ إِلَّا مَا يُتْلَىٰ﴾

---

(1) ان کے دیوان ص 307 میں، اور سابقہ 6/71۔ (2) الصحاح (سرف)، اور یہ شعر طرفہ کے دیوان ص 87 میں ہے۔ (3) اس کے بعد (م) میں ہے: سابقہ کے مطابق۔ (4) اس کی آیت (5) کی تفسیر کے وقت۔ (5) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: کہ 'انعام'، اور ثابت شدہ نسخہ (خ) اور (ظ) سے

ہے۔ (6) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: اس نے کہا، اور ثابت شدہ نسخہ (خ) اور (ظ) سے ہے، جو النحاس کی 'اعراب القرآن' 2/101 کے موافق ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے۔

Surah Al-An'am, Verse 142 74

upon you [Al-Ma'idah: 1]... and it has been previously mentioned (1). Al-Hamula refers to animals capable of carrying loads and working; narrated from Ibn Mas'ud and others (2). Then it was said: the term is specific to camels. It was also said: everything that the tribe carries loads upon, such as a donkey, mule, or camel, according to Abu Zaid, whether the loads were on them or not (3). Antarah said: "Nothing startled me except the pack animals of its people in the middle of the dwellings, grazing on the grains of khimkhim" (4). And the form fa'ula - with a fatha on the 'fa' - when it is in the meaning of the active participle (fa'il); is the same for both feminine and masculine; for example: a coward man (rajulun faruqah) and a coward woman (imra'atun faruqah). And a man who has not performed Hajj (rajulun sarurah) and a woman who has not performed Hajj (imra'atun sarurah). It has no plural. If it is in the meaning of the passive participle (maf'ul), then masculine and feminine are distinguished by the 'ha' (ta marbuta), like haluba (milch animal) and rakuba (riding animal) (5). Al-Humula with a damma on the 'ha' means the loads themselves. As for al-humul with damma and without 'ha', it refers to camels carrying palanquins (hawadij), whether women are in them or not; according to Abu Zaid (6). "And Farsh"; Al-Dahhak said: Al-Hamula refers to camels and cows, and Farsh refers to sheep. Al-Nahhas (7) said: The proponent of this view cited as evidence the verse: "Eight pairs," saying: "eight" is a substitute (badal) for His words: "load-bearing and for meat/bedding (hamulatan wa farsha)." Al-Hasan said: Al-Hamula is camels, and Farsh is sheep (8).

(1) 7/249, and Ahmad ibn Yahya is Tha'lab. (2) Reported by Al-Tabari 9/620, Al-Tabarani in Al-Kabir (9018), and Al-Hakim 2/317 similarly. (3) Tahdhib al-Lugha 5/91, and Al-Sihah (haml). (4) In (d), (zha), and (m): al-humjaym, which is a variant of al-khimkhim as in Mujmal al-Lugha 1/218. What is established from (za) and (kha) is what matches the Diwan p. 17. His saying: al-khimkhim, singular: khimkhima, is the last of the plants to dry up. Sharh al-Qasa'id al-Sab' by Ibn al-Anbari p. 304. (5) Al-Sihah (haml), (farq), and (sarar), and Tahdhib al-Lugha 12/109. (6) Al-Sihah (haml). (7) In Ma'ani al-Qur'an 2/504, and Al-Dahhak's statement is from it. Al-Tabari reported it from him in 9/622 without "and cows." (8) Ma'ani al-Qur'an 2/504, and Al-Tabari reported his statement in 9/620, 622 similarly.

सूरा अल-अनआम, आयत 142 74

तुम पर [अल-माएदा: 1]... और इसका उल्लेख पहले किया जा चुका है (1)। अल-हमूला (Al-Hamula) का अर्थ है वे जानवर जो भार ढोने और काम करने में सक्षम हों; इब्न मसूद और अन्य से उद्धृत (2)। फिर कहा गया: यह शब्द विशेष रूप से ऊंटों के लिए है। यह भी कहा गया: कबीला जिस किसी पर भी भार लादता है, जैसे गधा, खच्चर या ऊंट, अबू ज़ैद के अनुसार, चाहे उन पर बोझ हो या न हो (3)। अंतराह ने कहा: "मुझे किसी चीज़ ने नहीं चौंकाया सिवाय उसके लोगों के भार ढोने वाले जानवरों के, जो बस्तियों के बीच में खिमखिम (khimkhim) के दाने चुग रहे थे" (4)। और फ़ऊला (fa'ula) रूप - 'फ़ा' पर फ़त्हा के साथ - जब यह कर्ता (active participle) के अर्थ में हो; तो स्त्रीलिंग और पुल्लिंग दोनों के लिए समान होता है; जैसे: डरपोक आदमी (rajulun faruqah) और डरपोक औरत (imra'atun faruqah)। और वह पुरुष जिसने हज नहीं किया (rajulun sarurah) और वह स्त्री जिसने हज नहीं किया (imra'atun sarurah)। इसका कोई बहुवचन नहीं है। यदि यह कर्म (passive participle) के अर्थ में हो, तो स्त्रीलिंग और पुल्लिंग के बीच 'हा' (ता मरबूता) द्वारा अंतर किया जाता है, जैसे हलुबाह (दुधारू पशु) और रकुबाह (सवारी का पशु) (5)। और 'हा' पर धम्मा के साथ अल-हुमूला (Al-Humula) का अर्थ है स्वयं बोझ। जहाँ तक बिना 'हा' के धम्मा वाले अल-हुमुल का प्रश्न है, तो इससे तात्पर्य उन ऊंटों से है जिन पर हौदे (hawadij) लदे हों, चाहे उनमें महिलाएं हों या न हों; अबू ज़ैद से उद्धृत (6)। "और फ़र्श (Farsh)"; अल-दह्हाक ने कहा: हमूला से तात्पर्य ऊंट और गाय हैं, और फ़र्श से तात्पर्य भेड़-बकरी हैं। अल-नहहास (7) ने कहा: इस विचार के समर्थक ने प्रमाण के रूप में "आठ जोड़े" आयत का उल्लेख किया, उन्होंने कहा: "आठ" उनके कथन "भार ढोने वाले और बिछाने वाले (hamulatan wa farsha)" का बदल (substitute) है। अल-हसन ने कहा: हमूला ऊंट हैं, और फ़र्श भेड़-बकरी हैं (8)।

(1) 7/249, और अहमद बिन यहया ही सालब (Tha'lab) हैं। (2) अल-तब़री 9/620, अल-तबरानी ने अल-कबीर (9018) में, और अल-हाकिम ने 2/317 में इसी तरह उल्लेख किया है। (3) तहजीब अल-लुग़ा 5/91, और अल-सिहाह (हमल)। (4) (द), (ज़ा) और (मीम) में: अल-हुमजैम, जो कि मुजमल अल-लुग़ा 1/218 के अनुसार खिमखिम की ही एक बोली है। (ज़ा) और (खा) से जो प्रमाणित है वह दीवान पृष्ठ 17 के अनुरूप है। उनका कथन: खिमखिम, एकवचन: खिमखिमा, यह पौधों के सूखने का अंतिम चरण है। शरह अल-क़सायद अल-सब' इब्न अल-अंबारी द्वारा, पृष्ठ 304। (5) अल-सिहाह (हमल), (फ़र्क़) और (सरर), और तहजीब अल-लुग़ा 12/109। (6) अल-सिहाह (हमल)। (7)

उनकी पुस्तक 'मआनी अल-क़ुरआन' 2/504 में, और अल-दह्हाक का कथन इसी से है। अल-तब़री ने इसे उनसे 9/622 में "और गाय" के शब्दों के बिना उद्धृत किया है। (8) मआनी अल-क़ुरआन 2/504, और अल-तब़री ने उनका कथन 9/620, 622 में इसी तरह उद्धृत किया है।

سورة الانعام، آیت 142 74

عَلَيْكُمْ﴾ [المائدہ: 1].. اور یہ پہلے گزر چکا ہے (1)۔ اور الحمولہ سے مراد وہ جانور ہیں جو بوجھ اٹھانے اور کام کرنے کی طاقت رکھتے ہوں؛ ابن مسعود اور دیگر سے مروی ہے (2)۔ پھر کہا گیا: یہ لفظ اونٹوں کے ساتھ خاص ہے۔ اور کہا گیا: ہر وہ جانور جس پر قبیلہ بوجھ لادتا ہو خواہ وہ گدھا ہو یا خچر یا اونٹ، ابو زید سے مروی ہے، خواہ ان پر بوجھ لدا ہو یا نہ لدا ہو (3)۔ عنترہ نے کہا: "مجھے کسی چیز نے خوفزدہ نہیں کیا سوائے اس کے لوگوں کے لادنے والے جانوروں کے، جو بستیوں کے درمیان خمخم (khimkhim) کے دانے چگ رہے تھے" (4)۔ اور فَعُولَہ - فاء کے زبر کے ساتھ - جب یہ اسم فاعل کے معنی میں ہو؛ تو اس میں مذکر اور مؤنث برابر ہوتے ہیں؛ جیسے تمہارا کہنا: بزدل مرد (rajulun faruqah) اور بزدل عورت (imra'atun faruqah)۔ اور وہ مرد جس نے حج نہ کیا ہو (rajulun sarurah) اور وہ عورت جس نے حج نہ کیا ہو (imra'atun sarurah)۔ اس کی کوئی جمع نہیں ہے۔ اور اگر یہ اسم مفعول کے معنی میں ہو تو مذکر اور مؤنث کے درمیان 'ہا' (تا مربوطہ) کے ذریعے فرق کیا جاتا ہے، جیسے حلوبہ (دودھ دینے والا جانور) اور رکوہ (سواری کا جانور) (5)۔ اور الحُمُولة 'حا' کے پیش کے ساتھ: خود بوجھ کو کہتے ہیں۔ اور رہا الحُمول 'حا' کے پیش کے ساتھ بغیر 'ہا' کے؛ تو اس سے مراد وہ اونٹ ہیں جن پر ہودج (کجاوے) لدے ہوں، خواہ ان میں عورتیں ہوں یا نہ ہوں؛ ابو زید سے مروی ہے (6)۔ اور «فرشاً»؛ ضحاک نے کہا: الحمولہ: اونٹ اور گائے ہیں، اور الفرش: بھیڑ بکریاں ہیں۔ النحاس (7) نے کہا: اس قول کے قائل نے اللہ کے اس فرمان سے استدلال کیا: ﴿ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ﴾، انہوں نے کہا: پس «ثمانیہ» (آٹھ) ان کے اس قول: «حَمُولَةً وَفَرْشاً» سے بدل ہے۔ اور حسن نے کہا: الحمولہ اونٹ ہیں اور الفرش بھیڑ بکریاں ہیں (8)۔

(1) 249/7، اور احمد بن یحییٰ ثعلب ہیں۔ (2) اسے طبری 9/620، طبرانی نے الکبیر (9018) میں، اور حاکم نے 2/317 میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (3) تہذیب اللغہ 5/91، اور الصحاح (حمل)۔ (4) (د)، (ظ) اور (م) میں: الحمجیم، اور یہ لغت میں الخمخم ہی ہے جیسا کہ مجمل اللغہ 1/218 میں ہے، اور (ز) اور (خ) سے جو ثابت ہے وہ دیوان ص 17 کے موافق ہے۔ ان کا قول: الخمخم، واحد: خمخمہ، اور یہ پودوں کے خشک ہونے کا آخری درجہ ہے۔ شرح القصائد السبع لابن الانباری ص 304۔ (5) الصحاح (حمل)، (فرق) اور (صرر)، اور تہذیب اللغہ 12/109۔ (6) الصحاح (حمل)۔ (7) ان کی کتاب معانی القرآن 504/2 میں، اور ضحاک کا قول اسی سے ہے۔ طبری نے اسے ان سے 9/622 میں بغیر "اور گائے" کے الفاظ کے روایت کیا ہے۔ (8) معانی القرآن 2/504، اور طبری نے ان کا قول 9/620، 622 میں اسی طرح روایت کیا ہے۔

Surah Al-An'am: Ayah 142. Page 75.

Ibn Abbas said: "Al-Hamula" is everything that carries a load, such as camels, cows, horses, mules, and donkeys. "Al-Farsh" refers to sheep. Ibn Zaid said: "Al-Hamula" is what is ridden, and "Al-Farsh" is what is eaten for its meat and milked (1); like sheep, young camels (2), and calves; they were called "Farsh" because of the delicacy of their bodies and their proximity to the "Farsh," which is the level ground that people tread upon (3). The Rajiz poet said: "He bequeathed to me Hamula and Farsh... I milk them every day thoroughly (4)." And another said: "And we contained the Farsh of your livestock... and the Hamulat and the young camels (5)." Al-Asma'i said (6): I have not heard a plural for it. He said: It is possible that it is a verbal noun used as a name, from their saying: "Allah spread it out (farashaha) as a spreading (farshan)," meaning: He scattered it. "Al-Farsh" is the furniture of the house. "Al-Farsh" is the crops when they are spread out. "Al-Farsh" is a wide space. "Al-Farsh" in a camel's leg is a slight expansion, which is praised. "Iftarasha al-shay'" means it spread out; so it is a polysemous word. Allah Almighty's saying: "and Farsh" might refer to this. Al-Nahhas said (7): Among the best things said about them: that "Al-Hamula" are those subjugated and humbled for carrying loads. "Al-Farsh" is what Allah, the Almighty and Majestic, created from skins and wool to be sat upon and used as bedding. The rest of the verse has been discussed previously.

(1) Al-Tabari recorded the saying of Ibn Abbas and Ibn Zaid 9/621, 622. (2) Plural of "fasil": It is the young of a she-camel when it is separated from its mother. Mukhtar al-Sahah (fasl). (3) Tafsir al-Tabari 9/622 - 623. (4) Al-Mawardi mentioned it in Al-Nukat wa Al-Uyun 2/179 and said: meaning: I wipe it (to milk it), and in Al-Sahah (masha): I milked the camel: I milked it and left some milk in the udder. (5) Its speaker is Ibn Maslama, as in Al-Nukat wa Al-Uyun 2/179, and his saying: "al-hajal": are the small camels. See Al-Qamus (hajal). (6) Thus in the copies, and what is in Al-Sahah (farsh), and the speech is from him: Al-Farra' said. (7) In I'rab al-Quran 2/101 - 102.

सूरह अल-अन'आम: आयत 142। पृष्ठ 75।

इब्न अब्बास ने कहा: 'अल-हमूला' (Al-Hamula) वह सब कुछ है जो बोझ ढोता है, जैसे ऊंट, गाय, घोड़े, खच्चर और गधे। 'अल-फ़र्श' (Al-Farsh) भेड़ें हैं। इब्न ज़ैद ने कहा: 'अल-हमूला' वह है जिस पर सवारी की जाती है, और 'अल-फ़र्श' वह है जिसका मांस खाया जाता है और जिसका दूध निकाला जाता है (1); जैसे भेड़ें, ऊंट के बच्चे (2) और बछड़े। उन्हें 'फ़र्श' उनके शरीर की कोमलता और 'फ़र्श' के करीब होने के कारण कहा गया, जो कि वह समतल भूमि है जिस पर लोग चलते हैं (3)। कवि ने कहा: "उसने मुझे हमूला और फ़र्श विरासत में दिए... मैं उन्हें हर दिन अच्छी तरह दुहता हूँ (4)।" दूसरे ने कहा: "और हमने तुम्हारे पशुओं के फ़र्श को अपने पास रखा... और हमूलतों और छोटे ऊंटों को (5)।" अल-असमाई ने कहा (6): मैंने इसके लिए कोई बहुवचन नहीं सुना। उन्होंने कहा: यह संभव है कि यह एक भाववाचक संज्ञा हो जिसका नाम के रूप में उपयोग किया गया हो; उनके इस कथन से: "अल्लाह ने उसे फैला दिया (फ़रशाहा) एक फैलाव (फ़रशन) के रूप में," यानी: उसने उसे बिखेर दिया। 'अल-फ़र्श' घर का फर्नीचर है। 'अल-फ़र्श' फसलें हैं जब वे फैल जाती हैं। 'अल-फ़र्श' एक विस्तृत स्थान है। ऊंट के पैर में 'अल-फ़र्श' का अर्थ थोड़ा विस्तार है, जिसकी प्रशंसा की जाती है। 'इफ़्तराश अल-शय' का अर्थ है वह फैल गया; इसलिए यह एक बहुअर्थी शब्द है। अल्लाह सर्वशक्तिमान का यह कहना: "और फ़र्श" संभवतः इसी ओर संकेत करता है। अल-नह़्हास ने कहा (7): उनके बारे में कही गई सबसे अच्छी बातों में से एक यह है: कि 'अल-हमूला' वे हैं जिन्हें बोझ ढोने के लिए वश में और विनम्र किया गया है। 'अल-फ़र्श' वह है जिसे अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी ने खालों और ऊन से बनाया है ताकि उन पर बैठा जा सके और बिछावन के रूप में उपयोग किया जा सके। आयत का शेष भाग पहले ही बताया जा चुका है।

(1) अल-तबरी ने इब्न अब्बास और इब्न ज़ैद के कथन को 9/621, 622 में दर्ज किया है। (2) 'फ़सील' का बहुवचन: यह ऊंटनी का वह बच्चा है जिसे उसकी माँ से अलग कर दिया गया हो। मुख्तार अल-सिह़ह़ (फ़स्ल)। (3) तफ़सीर अल-तबरी 9/622 - 623। (4) अल-मावर्दी ने अल-नुकात वल-उयून 2/179 में इसका उल्लेख किया और कहा: यानी: मैं उसे पोंछता हूँ (दुहने के लिए), और अल-सिह़ह़ (मश) में: मैंने ऊंटनी को दुहा: मैंने उसे दुहा और थन में कुछ दूध छोड़ दिया। (5) इसके कहने वाले इब्न मसल्मा हैं, जैसा कि अल-नुकात वल-उयून 2/179 में है, और उनकी बात: 'अल-हजल': छोटे ऊंट हैं। अल-क़ामूस (हजल) देखें। (6) प्रतियों में ऐसा ही है, और जो अल-सिह़ह़ (फ़र्श) में है, और कथन उन्हीं का है: अल-फ़र्रा ने कहा। (7) इ'राब अल-क़ुरान 2/101 - 102 में।

سورۃ الانعام: آیت 142۔ صفحہ 75۔

ابن عباس نے فرمایا: "الحمولہ" ہر وہ جانور ہے جو بوجھ اٹھاتا ہے، جیسے اونٹ، گائے، گھوڑے، خچر اور گدھے۔ اور "الفرش" سے مراد بھیڑیں ہیں۔ ابن زید نے کہا: "الحمولہ" وہ ہے جس پر سواری کی جائے، اور "الفرش" وہ ہے جس کا گوشت کھایا جائے اور جس کا دودھ نکالا جائے (1)؛ جیسے بھیڑیں، اونٹ کے بچے (2) اور بچھڑے۔ انہیں ان کے جسموں کی نزاکت اور "فرش" سے قربت کی وجہ سے "فرش" کہا گیا، اور "فرش" وہ ہموار زمین ہے جس پر لوگ چلتے ہیں (3)۔ راجز (شاعر) نے کہا: "اس نے مجھے حمولہ اور فرش وراثت میں دیے... میں انہیں ہر روز اچھی طرح دوہتا ہوں (4)۔" ایک اور نے کہا: "اور ہم نے تمہارے مویشیوں کے فرش پر قبضہ کر لیا... اور حمولات اور چھوٹے اونٹوں پر (5)۔" اصمعی نے کہا (6): میں نے اس کے لیے کوئی جمع نہیں سنی۔ انہوں نے کہا: یہ ممکن ہے کہ یہ ایک مصدر ہو جسے نام کے طور پر استعمال کیا گیا ہو؛ ان کے اس قول سے: "اللہ نے اسے پھیلا دیا (فرشہا) پھیلانا (فرشا)"، یعنی: اسے بکھیر دیا۔ اور "الفرش" گھر کا سامان (فرنیچر) ہے۔ اور "الفرش" وہ کھیتی ہے جب وہ پھیل جائے۔ اور "الفرش" وسیع فضا ہے۔ اور اونٹ کے پاؤں میں "الفرش" سے مراد تھوڑی سی وسعت ہے، جو کہ قابل تعریف صفت ہے۔ اور "افترش الشیء" کا مطلب ہے وہ پھیل گیا؛ پس یہ ایک مشترک لفظ ہے۔ اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: "و فرشا" اسی طرف رجوع کر سکتا ہے۔ نحاس نے کہا (7): ان کے بارے میں کہی گئی بہترین باتوں میں سے ایک یہ ہے: کہ "الحمولہ" وہ جانور ہیں جو بوجھ اٹھانے کے لیے مسخر اور مطیع کیے گئے ہیں۔ اور "الفرش" وہ ہے جسے اللہ عزوجل نے کھالوں اور اون سے پیدا کیا جس پر بیٹھا جائے اور بچھونا بنایا جائے۔ آیت کا باقی حصہ پہلے گزر چکا ہے۔

(1) ابن عباس اور ابن زید کا قول الطبری 9/621، 622 نے نقل کیا ہے۔ (2) الفصیل کی جمع: یہ اونٹنی کا بچہ ہے جب اسے اس کی ماں سے الگ کر دیا جائے۔ مختار الصحاح (فصل)۔ (3) تفسیر الطبری 9/622 - 623۔ (4) الماوردی نے اسے النکت والعیون 2/179 میں ذکر کیا اور کہا: یعنی: میں اسے ملتا ہوں (دوہنے کے لیے)، اور الصحاح (مش) میں ہے: میں نے اونٹنی کو دوہا: یعنی اس کا دودھ نکالا اور تھن میں کچھ دودھ چھوڑ دیا۔ (5) اس کے قائل ابن مسلمہ ہیں، جیسا کہ النکت والعیون 2/179 میں ہے، اور ان کا قول: الحجل: چھوٹے اونٹ ہیں۔ القاموس (حجل) دیکھیں۔ (6) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور جو الصحاح (فرش) میں ہے، اور کلام انہی کا ہے: الفراء نے کہا۔ (7) اعراب القرآن 2/101 - 102 میں۔

Surah Al-An'am: Verses 143 - 144 76

The Almighty's saying: {Eight pairs: of the sheep two and of the goats two. Say, "Is it the two males He has forbidden or the two females or that which the wombs of the two females contain? Inform me with knowledge, if you should be truthful." (143) And of the camels two and of the cattle two. Say, "Is it the two males He has forbidden or the two females or that which the wombs of the two females contain? Or were you witnesses when Allah enjoined this upon you? Then who is more unjust than he who invents a lie about Allah to mislead the people without knowledge? Indeed, Allah does not guide the wrongdoing people." (144)}

There are three issues in it: The first: His saying: {Eight pairs}. "Eight" is in the accusative case (mansub) due to a hidden verb, meaning: "And He produced eight pairs"; according to al-Kisa'i (1). Al-Akhfash Sa'id (2) said: It is in the accusative case as a substitute (badal) for 'beasts of burden and meat-animals' (hamulatan wa farshan). Ali bin Sulayman al-Akhfash said: It is in the accusative case by [the verb] "Eat," meaning: eat the meat of eight pairs. And it is permissible for it to be in the accusative as a substitute for "what" (ma) based on the position. And it is permissible for it to be in the accusative meaning: eat what is permissible, "eight pairs of sheep two" (3). And the verse was revealed concerning Malik bin Awf and his companions when they said: {That which is in the bellies of these animals is exclusively for our males and forbidden to our wives} (4). So Allah, the Mighty and Sublime, alerted His Prophet and the believers with this verse to what He had made lawful for them, so that they would not be like those who forbade what Allah the Almighty had made lawful. "Zawj" (pair/spouse) is the opposite of "Fard" (single/odd); it is said: pair or single, just as it is said: Khas' (odd) or Zaka' (even), Shaf' (even) or Witr (odd) (5). So His saying: "eight pairs" means eight individuals.

--- Footnotes --- (1) Reported from him by al-Nahhas in 'I'rab al-Qur'an' 2/102, and Ibn 'Atiyyah in 'al-Muharrar al-Wajiz' 2/354. (2) In 'Ma'ani al-Qur'an' 2/506, and 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 2/102, and from him the author quoted. (3) 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 2/102, and see 'al-Muharrar al-Wajiz' 2/354. (4) Tafsir Abi al-Layth 1/519. (5) The word was not found in the copies; it is confirmed from (M), and 'al-Sihah' (Zawj). His saying: 'Khasa' is the odd number, and 'Dhaka' is the even number. Al-Qamus (Khasi, Zaki).

सूरह अल-अनाम: आयत 143 - 144 पृष्ठ 76

अल्लाह तआला का फरमान है: {(उसने पैदा किए) आठ जोड़े: दो भेड़ों में से और दो बकरियों में से। कहिए, "क्या उसने दोनों नरों को हराम किया है या दोनों मादाओं को या उस (बच्चे) को जो दोनों मादाओं के गर्भाशय में हो? मुझे ज्ञान के साथ बताओ, यदि तुम सच्चे हो।" (143) और दो ऊँटों में से और दो गायों में से। कहिए, "क्या उसने दोनों नरों को हराम किया है या दोनों मादाओं को या उसे जो दोनों मादाओं के गर्भाशय में हो? या क्या तुम उस समय मौजूद थे जब अल्लाह ने तुम्हें इसका आदेश दिया था? तो उस व्यक्ति से बढ़कर अत्याचारी कौन होगा जो अल्लाह पर झूठ गढ़े ताकि बिना ज्ञान के लोगों को गुमराह करे? निस्संदेह, अल्लाह अत्याचारी लोगों को मार्ग नहीं दिखाता।" (144)}

इसमें तीन मसले (मुद्दे) हैं: पहला: अल्लाह का यह कहना: {आठ जोड़े}। 'आठ' (थमानिया) एक छिपी हुई क्रिया के कारण 'नसब' (accusative) में है, यानी: "और उसने आठ जोड़े पैदा किए"; अल-किसाई (1) के अनुसार। अल-अखफश सईद (2) ने कहा: यह 'हमुलातन व फरशान' (बोझा ढोने वाले और बिछाने वाले पशु) से 'बदल' (substitute) के रूप में नसब में है। अली बिन सुलेमान अल-अखफश ने कहा: यह 'कुलू' (खाओ) क्रिया के कारण नसब में है, यानी: आठ जोड़ों का मांस खाओ। और यह भी संभव है कि यह 'मा' के स्थान के आधार पर 'बदल' होने के कारण नसब में हो। और यह भी जायज़ है कि यह इस अर्थ में नसब में हो: वह खाओ जो हलाल है, "भेड़ों में से आठ जोड़े दो" (3)। यह आयत मलिक बिन औफ और उनके साथियों के बारे में उतरी थी जब उन्होंने कहा था: {इन चौपायों के पेट में जो कुछ है वह विशेष रूप से हमारे पुरुषों के लिए है और हमारी पत्नियों पर हराम है} (4)। अतः अल्लाह अज्ज़ व जल्ल ने अपने नबी और मोमिनों को इस आयत के माध्यम से उस चीज़ से अवगत कराया जो उसने उनके लिए हलाल की है; ताकि वे उन लोगों की तरह न हो जाएँ जिन्होंने उन चीज़ों को हराम कर दिया जिन्हें अल्लाह तआला ने हलाल किया था। 'ज़ौज' (जोड़ा) 'फ़र्द' (अकेला/विषम) का विलोम है; कहा जाता है: ज़ौज या फ़र्द, जैसे कहा जाता है: खसा या ज़का, शफ्अ या वित्र (5)। अतः उनका कहना: "आठ जोड़े" का अर्थ है आठ व्यक्ति (इकाइयाँ)।

--- पादलेख --- (1) इसे अल-नहहास ने 'इराब अल-कुरान' 2/102 में और इब्न अतिया ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज' 2/354 में उद्धृत किया है। (2) उनकी पुस्तक 'मानी अल-कुरान' 2/506 में, और अल-नहहास की 'इराब अल-कुरान' 2/102 में, और उनसे लेखक ने उद्धृत किया। (3) अल-नहहास की 'इराब अल-कुरान' 2/102, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज' 2/354 देखें। (4) तफ़सीर अबी अल-लैथ

1/519। (5) यह शब्द प्रतियों में नहीं मिला, (M) और 'अल-सिहाह' (ज़ौज) से पुष्ट है। उनका कहना: 'खसा' विषम संख्या है, और 'ज़का' सम संख्या है। अल-कामूस (खसी, ज़की)।

سورہ الانعام: آیات 143 - 144 76

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿آٹھ جوڑے، دو بھیڑوں میں سے اور دو بکریوں میں سے، آپ کہیے کہ کیا اس نے دونوں نروں کو حرام کیا ہے یا دونوں ماداؤں کو یا اس (بچے) کو جو دونوں ماداؤں کے رحموں میں ہے؟ مجھے علم کے ساتھ بتاؤ اگر تم سچے ہو (143) اور دو اونٹوں میں سے اور دو گایوں میں سے، کہیے کیا اس نے دونوں نروں کو حرام کیا ہے یا دونوں ماداؤں کو یا اس کو جس پر دونوں ماداؤں کے رحم مشتمل ہیں؟ یا تم اس وقت موجود تھے جب اللہ نے تمہیں اس کا حکم دیا تھا؟ تو اس سے بڑا ظالم کون ہے جو اللہ پر جھوٹ باندھے تاکہ لوگوں کو بغیر علم کے گمراہ کرے، بے شک اللہ ظالم قوم کو ہدایت نہیں دیتا (144)﴾

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿آٹھ جوڑے﴾۔ "ثمانية" (آٹھ) ایک پوشیدہ فعل کی وجہ سے منصوب ہے، یعنی: "اور اس نے آٹھ جوڑے پیدا کیے"؛ الکسائی (1) سے روایت ہے۔ اور الاخفش سعید (2) نے کہا: یہ "حَمُولَةً وَفَرْشًا" سے بدل ہونے کی وجہ سے منصوب ہے۔ اور الاخفش علی بن سلیمان نے کہا: یہ "كُلُوا" (کھاؤ) کی وجہ سے منصوب ہے، یعنی: آٹھ جوڑوں کا گوشت کھاؤ۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ "ما" کے مقام سے بدل ہونے کی وجہ سے منصوب ہو۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ اس معنی میں منصوب ہو: حلال چیز کھاؤ "بھیڑ کے آٹھ جوڑے دو" (3)۔ اور یہ آیت مالک بن عوف اور ان کے ساتھیوں کے بارے میں نازل ہوئی جب انہوں نے کہا تھا: ﴿جو کچھ ان چوپایوں کے پیٹ میں ہے وہ خاص طور پر ہمارے مردوں کے لیے ہے اور ہماری بیویوں پر حرام ہے﴾ (4)، تو اللہ عزوجل نے اس آیت کے ذریعے اپنے نبی اور مومنوں کو اس چیز پر آگاہ کیا جو اس نے ان کے لیے حلال کی ہے؛ تاکہ وہ ان لوگوں کے درجے میں نہ ہو جائیں جنہوں نے اس چیز کو حرام کیا جسے اللہ تعالیٰ نے حلال کیا تھا۔ اور "زوج" (جوڑا) "فرد" (اکیلے/طاق) کی

ضد ہے؛ کہا جاتا ہے: زوج یا فرد، جیسے کہا جاتا ہے: خسأ یا زکاً، شفع یا وتر (5)۔ پس اللہ کا قول: "آٹھ جوڑے" یعنی آٹھ افراد۔

--- حواشی --- (1) اسے النحاس نے 'اعراب القرآن' 2/102 میں اور ابن عطیہ نے 'المحرر الوجیز' 2/354 میں نقل کیا ہے۔ (2) ان کی کتاب 'معانی القرآن' 2/506 میں، اور النحاس کی 'اعراب القرآن' 2/102 میں، اور ان سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (3) النحاس کی 'اعراب القرآن' 2/102، اور دیکھیے 'المحرر الوجیز' 2/354۔ (4) تفسیر ابی اللیث 1/519۔ (5) نسخوں میں یہ لفظ درست نہیں ملا، (م) اور 'الصحاح' (زوج) سے ثابت ہے، اور ان کا قول: 'خسأ' طاق عدد، اور ان کا قول: 'ذکاً' جفت عدد۔ القاموس (خسي، زكي)۔

77

Surah Al-An'am: Verses 143 - 144

Among the Arabs, every individual that needs another is called a 'zawj' (pair/spouse/mate). Thus, the male is called 'zawj', and the female is called 'zawj'. The term 'zawj' applies to one and to two(1); it is said: they are two 'zawj's (zawjan), and they are 'zawj'; just as it is said: they are 'sayyan' (equals), and they are 'sawa' (equal). And you say: I bought two pairs of pigeons (zawjay hamam), meaning a male and a female(2).

The second: His saying, the Almighty: {Of the sheep two} i.e.: the male and the female. 'Al-Da'n' (sheep) are those with wool among the livestock, and it is the plural of 'da'in', and the female is 'da'ina', and the plural is 'dawa'in'(3). It is also said: it is a plural with no singular. And it is said: in its plural: 'di'in'; like 'abd' and 'abeed'. And it is said as 'deen'. Just as it is said in 'sha'eer': 'shi'eer'(4), the 'dad' was given a kasra in following.

Talha bin Musarrif read: "min al-da'ani ithnayn" with a fatha on the hamza(5), which is an audible dialect among the Basrans, and it is regular among the Kufans in everything whose second letter is a guttural (throat letter). Likewise, the fatha and the sukun in 'al-ma'z' (goats)(6).

Aban bin Uthman read: "min al-da'ni ithnani wa min al-ma'zi ithnani" in the nominative case as the subject (mubtada')(7). In the letter of Ubayy: "wa min al-mi'za ithnayn"(8), which is the reading of the majority(9).

Ibn Amir and Abu Amr read with fatha(10).

---

(1) Ma'ani al-Qur'an wa I'rabuhu by Al-Zajjaj 2/299, Ta'wil Mushkil al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 263 and Tahdhib al-Lugha 11/152-153. (2) Al-Sihah (zawj). (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 2/299, Tahdhib al-Lugha 12/68, and Al-Sihah (da'n). (4) Ma'ani al-Qur'an by Al-Akhfash 2/507, and Tafsir al-Tabari 9/629. (5) Al-Muhtasib 1/234, and Al-Qira'at al-Shadhah p. 41. (6) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/102-103, and Al-Muhtasib 1/234. (7) Al-Qira'at al-Shadhah p. 41, and I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/102, from which the author quoted. (8) In the copies: "wa min al-ma'zi ithnan", except (z) which does not have the word 'ithnan', and what is established is from I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/102, and it is in Al-Qira'at al-Shadhah p. 41, and Al-Kashshaf 2/57. (9) Meaning the reading of those who read: "al-ma'z", with a sukun on the 'ayn, and they

are: Nafi', Asim, Hamza, and al-Kisa'i. (10) Likewise Ibn Kathir al-Makki read. Al-Sab'a p. 271, and al-Taysir p. 108.

७७

सूरा अल-अनआम: आयतें १४३ - १४४

अरबों के बीच, प्रत्येक व्यक्ति जिसे दूसरे की आवश्यकता होती है उसे 'जौज' (जोड़ा/साथी) कहा जाता है। इस प्रकार, नर को 'जौज' कहा जाता है, और मादा को 'जौज' कहा जाता है। 'जौज' शब्द एक और दो दोनों के लिए उपयोग होता है(१); कहा जाता है: वे दो 'जौज' (जौजान) हैं, और वे 'जौज' हैं; जैसे कहा जाता है: वे 'सय्यान' (समान) हैं, और वे 'सवा' (बराबर) हैं। और आप कहते हैं: मैंने दो जोड़ी कबूतर (जौजै हमाम) खरीदे, जिसका अर्थ है एक नर और एक मादा(२)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {भेड़ों में से दो} अर्थात: नर और मादा। 'अल-दान' (भेड़) पशुओं में ऊन वाले जीव हैं, और यह 'दाइन' का बहुवचन है, और मादा 'दाइना' है, और बहुवचन 'दवाइन' है(३)। यह भी कहा गया है: यह एक ऐसा बहुवचन है जिसका कोई एकवचन नहीं है। और इसके बहुवचन में कहा गया है: 'दिईन'; जैसे 'अब्द' और 'अबीद'। और इसे 'दीन' भी कहा जाता है। जैसा कि 'शहीर' में कहा जाता है: 'शिहीर'(४), अनुकरण में 'दाद' को कसरा दिया गया।

तल्हा बिन मुसर्रिफ ने पढ़ा: "मिन अल-दअनी इथ्नैन" हमज़ा पर फतह के साथ(५), जो बसरावासियों के बीच एक सुनी जाने वाली बोली है, और कुफावासियों के बीच यह हर उस शब्द में नियमित है जिसका दूसरा अक्षर कंठ्य (गले वाला अक्षर) हो। इसी तरह, 'अल-मअज़' (बकरी) में फतह और सुकून(६)।

अबान बिन उस्मान ने पढ़ा: "मिन अल-दानि इथ्नानि वा मिन अल-मअज़ि इथ्नानि" आरंभ (मुब्तदा) के रूप में मरफ़ू(नामांकित मामला) में(७)। और उबय के अक्षर में: "वा मिन अल-मिअज़ा इथ्नैन"(८), जो बहुमत का पाठ है(९)।

इब्न आमिर और अबू अम्र ने फतह के साथ पढ़ा(१०)।

---

(१) मआनी अल-क़ुरआन वा इराबुहु अल-ज़ज्जाज २/२९९, और तावील मुश्किल अल-क़ुरआन इब्न कुतैबा पृ. २६३ और तहज़ीब अल-लुग़ा ११/१५२-१५३। (२) अल-सिहाह (जौज)। (३) मआनी अल-क़ुरआन अल-ज़ज्जाज २/२९९, तहज़ीब अल-लुग़ा १२/६८, और अल-सिहाह (दान)। (४) मआनी अल-क़ुरआन अल-अखफश २/५०७, और तफ़सीर अल-तबरी ९/६२९। (५) अल-मुहतासिब १/२३४, और अल-क़िराआत अल-शाज़ह पृ. ४१। (६) इराब अल-क़ुरआन अल-नहहास २/१०२-१०३, और अल-

मुहतासिब १/२३४। (७) अल-क़िराआत अल-शाज़ह पृ. ४१, और इराब अल-क़ुरआन अल-नहहास २/१०२, जिससे लेखक ने उद्धृत किया। (८) प्रतियों में: "वा मिन अल-मअज़ि इथ्नान", सिवाय (ज़) के जिसमें 'इथ्नान' शब्द नहीं है, और जो स्थापित है वह इराब अल-क़ुरआन अल-नहहास २/१०२ से है, और यह अल-क़िराआत अल-शाज़ह पृ. ४१, और अल-कश्शाफ २/५७ में है। (९) अर्थात उन लोगों का पाठ जिन्होंने पढ़ा: "अल-मअज़ि", 'ऐन' पर सुकून के साथ, और वे हैं: नाफ़े आसिम, हमज़ा और अल-किसाई। (१०) इसी तरह इब्न कसीर अल-मक्की ने पढ़ा। अल-सबआ पृ. २७१, और अल-तयसीर पृ. १०८।

۷۷

سورة الانعام: آیات ۱۴۳ - ۱۴۴

عربوں کے نزدیک ہر وہ فرد جو دوسرے کا محتاج ہو اسے 'زوج' (جوڑا) کہا جاتا ہے، چنانچہ مذکر کو 'زوج' کہا جاتا ہے اور مؤنث کو بھی 'زوج'۔ لفظ 'زوج' ایک اور دو دونوں کے لیے استعمال ہوتا ہے(۱)؛ کہا جاتا ہے: وہ دونوں 'زوجان' ہیں، اور وہ 'زوج' ہیں؛ جیسا کہ کہا جاتا ہے: وہ دونوں 'سیان' ہیں، اور وہ 'سواء' ہیں۔ اور تم کہتے ہو: میں نے کبوتروں کے دو جوڑے (زوجی حمام) خریدے، جبکہ تمہاری مراد ایک نر اور ایک مادہ ہوتی ہے(۲)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مِنَ الضَّأْنِ اثْنَيْنِ﴾ یعنی: نر اور مادہ۔ 'ضأن' (بھیڑیں) مویشیوں میں سے اون والی ہیں، اور یہ 'ضائن' کی جمع ہے، اور اس کی مؤنث 'ضائنة' ہے، اور جمع 'ضوائن' ہے(۳)۔ اور کہا گیا: یہ ایسی جمع ہے جس کا کوئی واحد نہیں۔ اور کہا گیا: اس کی جمع میں: 'ضئین'؛ جیسے 'عَبْد' اور 'عَبِید'۔ اور اس میں 'ضِین' بھی کہا جاتا ہے۔ جیسا کہ 'شَعِیر' میں 'شِعِیر' کہا جاتا ہے(۴)، اتباع میں ضاد کو کسرہ (زیر) دیا گیا۔

اور طلحہ بن مصرف نے پڑھا: "من الضَّأَنِ اثنین" ہمزہ کے فتحہ (زبر) کے ساتھ(۵)، اور یہ بصریوں کے ہاں ایک سنی ہوئی لغت ہے، اور کوفیوں کے نزدیک ہر اس لفظ میں قاعدہ ہے جس کا دوسرا حرف حرفِ حلق ہو۔ اور اسی طرح 'مَعز' (بکری) میں فتحہ اور اسکان (جزم)(۶)۔

اور ابان بن عثمان نے پڑھا: "من الضأنِ اثنانِ ومن المعز اثنان" مبتدأ ہونے کی وجہ سے رفع کے ساتھ(۷)۔ اور ابی کے نسخے میں ہے: "وَمِنَ المِعْزَى اثنين"(۸)، اور یہی اکثر کی قرأت ہے(۹)۔

اور ابن عامر اور ابو عمرو نے فتحہ کے ساتھ پڑھا(۱۰)۔

(١) معانی القرآن وإعرابہ للزجاج ٢٩٩/٢، اور تأويل مشكل القرآن لابن قتيبة ص ٢٦٣ اور تهذيب اللغة ١٥٢/١١ - ١٥٣۔ (٢) الصحاح (زوج)۔ (٣) معانی القرآن للزجاج ٢٩٩/٢، اور تهذيب اللغة ٦٨/١٢، اور الصحاح (ضأن)۔ (٤) معانی القرآن للأخفش ٥٠٧/٢، اور تفسير الطبري ٦٢٩/٩۔ (٥) المحتسب ٢٣٤/١، اور القراءات الشاذة ص ٤١۔ (٦) إعراب القرآن للنحاس ١٠٢/٢ - ١٠٣، اور المحتسب ٢٣٤/١۔ (٧) القراءات الشاذة ص ٤١، اور إعراب القرآن للنحاس ١٠٢/٢، اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (٨) نسخوں میں ہے: "ومن المعز اثنان"، سوائے (ظ) کے، پس اس میں لفظ 'اثنان' نہیں ہے اور جو ثابت ہے وہ إعراب القرآن للنحاس ١٠٢/٢ سے ہے، اور یہ القراءات الشاذة ص ٤١، اور الكشاف ٥٧/٢ میں ہے۔ (٩) یعنی ان کی قرأت جنہوں نے پڑھا: "المَعْزِ"، عین کے سکون کے ساتھ، اور وہ ہیں: نافع، عاصم، حمزة اور کسائی۔ (١٠) اور اسی طرح ابن كثير المكی نے پڑھا۔ السبعة ص ٢٧١، اور التيسير ص ١٠٨۔

78 Surah Al-An'am, Verses 143 - 144

Al-Nahas said (1): The most common in the speech of the Arabs is 'Al-Ma'z' (goats) and 'Al-Da'n' (sheep/ewes), with a sukun (vowelless consonant). This is indicated by their saying for the plural: 'Ma'iz'; this is the plural of 'Ma'z'. Just as it is said: 'Abd' and 'Abid'. Imru' al-Qais said:

And the sons of Shamaji (2) from Jarm grant them their goats, your mercy, O Possessor of Mercy.

And similarly: 'Da'n' and 'Da'in'.

'Al-Ma'z' among livestock is the opposite of 'Al-Da'n', and they are the ones with hair and short tails. It is a collective noun, and likewise are 'Al-Ma'az', 'Al-Ma'iz', 'Al-Am'uz', and 'Al-Mi'za'. The singular of 'Al-Ma'z' is 'Ma'iz'; like 'Sahib' and 'Sahb', and 'Tajir' and 'Tujr'. The female is 'Ma'iza', which is 'Al-Anz' (she-goat), and the plural is 'Mawa'iz' (3). 'Am'aza al-qawmu' means their goats increased. 'Al-Ma'az' is the owner of goats. Abu Muhammad al-Faq'asi said, describing camels with abundant milk, preferring them over sheep in times of hardship:

They measure out a measure that is not depleted, while the goat-herder is satisfied with a lick.

'Al-Ma'z' also means hardness of the earth. 'Al-Am'iz' is a hard place with many pebbles (4); and so is 'Al-Ma'za'. And 'Istam'aza al-rajulu' in his affair means he became serious (5).

{Say: Is it the two males} is in the accusative case because of 'Harrama' (He forbade). {Or the two females} is conjoined to it. Likewise: {Or that which}.

(1) In 'I'rab al-Qur'an' 2/102-103. (2) In (Kh), (D), and (Z): Samha; in (Zha): Sammi; and in Al-Nahas's 'I'rab al-Qur'an': Shamaj. What is established is from (M), which corresponds to the 'Diwan' p. 143. His saying 'Yamnahuha' means he gives it as a gift; it is the sheep that a man gives his neighbor to benefit from its milk and wool, then returns it when he no longer needs it. Banu Shamaji: a clan from Jarm. His saying 'Hananaka dha al-Hanan' means: your mercy, O Possessor of Mercy. 'Sharh al-Diwan'. (3) Thus in 'Al-Lisan' and 'Al-Qamus' (ma'z). What is in the printed 'Al-Sihah' (ma'z), and the text from it is similar: Mawa'iz. (4) 'Al-Sihah' (ma'z), and the verse is in 'Majalis Tha'lab' p. 193. Al-Sirafi said in the commentary on the verses of 'Islah al-Mantiq' p. 570: 'Al-Mamhuq' is the one that is gone. 'Bi-al-la'uq', meaning a lick of milk or a small

thing. He says: their milk is not depleted in times of hardship, while the owner of the goats is satisfied with a lick; so much is milked from these camels when the sheep yields only a little. (5) 'Tahdhib al-Lugha' 2/160, and 'Al-Qamus' (ma'z).

78 सूरह अल-अनाम, आयत 143 - 144

अल-नहास ने कहा (1): अरबों की बोली में सबसे अधिक 'अल-मअज़' (बकरियां) और 'अद-दअन' (भेड़ें) प्रचलित हैं; सुकुन (व्यंजन पर बिना स्वर) के साथ। इसका प्रमाण बहुवचन के लिए उनके शब्द 'मईज़' से मिलता है; यह 'मअज़' का बहुवचन है। जैसे कहा जाता है: 'अब्द' और 'अबीद'। इमरुल क़ैस ने कहा है:

और जर्म के बनु शमजी (2) उन्हें अपनी बकरियां प्रदान करते हैं, हे दया के स्वामी, आपकी दया हो।

और इसी तरह: 'दअन' और 'दईन'।

पशुओं में 'मअज़', 'दअन' के विपरीत है, और ये वे हैं जिनके बाल और छोटी पूंछ होती है। यह एक जातिवाचक संज्ञा है, और इसी तरह 'अल-मअज़', 'अल-मईज़', 'अल-अमउज़' और 'अल-मिअज़ा' भी हैं। 'मअज़' का एकवचन 'माइज़' है; जैसे 'साहिब' और 'सहब', और 'ताज़िर' और 'तुज़र'। स्त्रीलिंग 'माइज़ा' है, जो 'अल-अन्ज़' (बकरी) है, और इसका बहुवचन 'मवाइज़' (3) है। 'अमअज़ अल-क़ौम' का अर्थ है उनकी बकरियां बढ़ गईं। 'अल-मआज़' बकरियों का मालिक है। अबू मुहम्मद अल-फ़क़असी ने दूध की प्रचुरता वाले ऊंटों का वर्णन करते हुए, कठिनाई के समय में उन्हें भेड़ों पर प्राथमिकता देते हुए कहा:

वे ऐसा माप मापते हैं जो समाप्त नहीं होता, जबकि बकरी-पालक थोड़े से चाटने पर ही संतुष्ट हो जाता है।

'मअज़' का अर्थ भूमि की कठोरता भी है। 'अल-अमइज़' कंकड़ों वाली कठोर जगह (4) है; और 'मअज़ा' भी। और 'इस्तमअज़ अल-रजुल' का अर्थ है वह अपने काम में गंभीर हो गया (5)।

{कह दो: क्या दोनों नर} 'हर्रमा' (उसने हराम किया) के कारण कर्म कारक (मन्सूब) में है। {या दोनों मादा} उस पर आधारित है। और इसी तरह: {या वह जो}।

(1) इ'राब अल-क़ुरआन 2/102-103 में। (2) (ख़), (द), और (ज़) में: समहा; (ज़) में: सम्मी; और अल-नहास की इ'राब अल-क़ुरआन में: शमज़। जो प्रमाणित है वह (म) से है, जो दीवान पृ. 143 के अनुरूप है। उनका कहना 'यम्रहुहा' का अर्थ है वह उसे उपहार के रूप में देता है; यह वह भेड़ है जो एक आदमी अपने पड़ोसी को देता है ताकि वह उसके दूध और ऊन से लाभ उठा सके, फिर ज़रूरत पूरी होने पर उसे वापस कर देता है। बनु शमजी: जर्म का एक कबीला। उनका कहना

'हनानका ज़ा अल-हनान' का अर्थ है: हे दया के स्वामी, आपकी दया। 'शरह अल-दीवान'। (3) 'अल-लिसान' और 'अल-क़ामूस' (मअज़) में ऐसा ही है। 'अल-सिहाह' (मअज़) के मुद्रित संस्करण में जो है, वह इसके समान है: मवाईज़। (4) 'अल-सिहाह' (मअज़), और छंद 'मजालिस थलब' पृ. 193 में है। अल-सीराफी ने 'इस्लाह अल-मन्तिक' के छंदों की व्याख्या पृ. 570 पर कहा है: 'अल-ममहूक' वह है जो चला गया हो। 'बिल-लऊक़' का अर्थ है दूध का चाटना या कोई छोटी चीज़। वह कहता है: कठिनाई के समय में उनका दूध समाप्त नहीं होता है; जबकि बकरी का मालिक थोड़े से पर संतुष्ट हो जाता है, तो इन ऊंटों से बहुत सारा दूध निकाला जाता है जब बकरी थोड़ा ही दूध देती है। (5) तहज़ीब अल-लुग़ा 2/160, और अल-क़ामूस (मअज़)।

۷۸ سورة الانعام، الآيتان ۱۴۳ - ۱۴۴

نحاس نے کہا (۱): عربوں کے کلام میں زیادہ تر 'المَعْز' (بکریاں) اور 'الضَّأْن' (بھیڑیں) سکون کے ساتھ مستعمل ہیں۔ اس کی دلیل جمع میں ان کا قول 'مَعِیز' ہے؛ پس یہ 'مَعْز' کی جمع ہے۔ جیسے کہا جاتا ہے: 'عبد' اور 'عبید'۔ امرؤ القیس نے کہا:

اور بنو شمجی (۲) بن جرم انہیں اپنی بکریاں عطا کرتے ہیں، اے رحمت والے تیری رحمت ہو۔

اور اسی طرح: 'ضأن' اور 'ضئین'۔

اور مویشیوں میں 'المَعْز'، 'الضأن' کے برعکس ہے، اور یہ بالوں اور چھوٹی دموں والے جانور ہیں۔ یہ اسم جنس ہے، اور اسی طرح 'المَعَز'، 'المعیز'، 'الأمْعُوز' اور 'المِعْزَی' بھی ہیں۔ 'المَعْز' کا واحد 'ماعز' ہے؛ جیسے 'صاحب' اور 'صحب'، اور 'تاجر' اور 'تجر'۔ مؤنث 'ماعزة' ہے، اور یہ 'العنز' (بکری) ہے، اور جمع 'مواعز' (۳) ہے۔ 'أَمْعَزَ القومُ' کا مطلب ہے کہ ان کی بکریاں بڑھ گئیں۔ 'المَعَّاز' بکریوں والے کو کہتے ہیں۔ ابو محمد الفقعسی نے دودھ کی کثرت والے اونٹوں کی تعریف کرتے ہوئے اور تنگی کے زمانے میں انہیں بھیڑ بکریوں پر ترجیح دیتے ہوئے کہا:

وہ ایسی ناپ ناپتے ہیں جو ختم ہونے والی نہیں، جبکہ بکریوں والا تھوڑا سا چاٹنے پر راضی ہو جاتا ہے۔

اور 'المَعْز' زمین کی سختی کو بھی کہتے ہیں۔ 'الأمْعَز' سخت اور کنکریلی جگہ (۴) کو کہتے ہیں؛ اور 'المعزاء' بھی۔ اور 'استمعز الرجل في أمره' کا مطلب ہے کہ وہ اپنے کام میں سنجیدہ ہو گیا (۵)۔

﴿قُلْ آلذَّكَرَيْنِ﴾ 'حرم' کی وجہ سے منسوب ہے۔ ﴿أَمِ الْأُنثَيَيْنِ﴾ اس پر عطف ہے۔ اور اسی طرح: ﴿أَمَّا﴾۔

(١) إعراب القرآن ١٠٢/٢ - ١٠٣ میں۔ (٢) (خ)، (د) اور (ز) میں: 'سمحى'، اور (ظ) میں: 'سمي'، اور نحاس کی اعراب القرآن میں: 'شمج'۔ اور جو (م) میں ثابت ہے وہی ہے، اور یہ دیوان ص ١٤٣ کے موافق ہے، اور اس کا قول 'يمنحها': یعنی اسے تحفے میں دیتا ہے؛ اور یہ وہ بکری ہے جو آدمی اپنے پڑوسی کو دیتا ہے تاکہ وہ اس کے دودھ اور اون سے فائدہ اٹھائے، پھر جب اس سے مستغنی ہو جائے تو اسے واپس کر دیتا ہے۔ بنو شمجی: جرم کا ایک قبیلہ ہے، اور اس کا قول 'حنانك ذا الحنان' یعنی: اے رحمت والے تیری رحمت۔ شرح دیوان۔ (٣) لسان العرب اور القاموس (معز) میں اسی طرح ہے۔ اور جو مطبوعہ الصحاح (معز) میں ہے، وہ بھی اسی طرح ہے: 'مواعيز'۔ (٤) الصحاح (معز)، اور یہ شعر مجالس ثعلب ص ١٩٣ میں ہے۔ سیرافی نے شرح أبيات إصلاح المنطق ص ٥٧٠ میں کہا: 'الممحوق': ختم ہو جانے والا۔ اور 'باللعوق': یعنی دودھ چاٹنا یا معمولی سی چیز۔ وہ کہتا ہے: تنگی کے زمانے میں ان کا دودھ ختم نہیں ہوتا؛ جب بکریوں کا مالک تھوڑا سا چاٹنے پر راضی ہو جاتا ہے، تو ان اونٹوں سے بہت زیادہ دوہا جاتا ہے جبکہ بکری بہت کم دودھ دیتی ہے۔ (٥) تهذيب اللغة ٢/ ١٦٠، اور القاموس (معز)۔

Surah Al-An'am: Verses 143 - 144 (Page 79)

{Ashtamalat} (contained). And you added (1) with the 'alif al-wasl' a 'maddah' (elongation) to distinguish (2) between interrogation and statement. It is permissible to omit the 'hamzah' because 'am' indicates a question. As he said: Are you leaving the neighborhood in the evening, or are you setting out early? (3)

Third: The scholars said: The verse is an argument against the polytheists regarding the matter of the 'Bahira' and what was mentioned with it, and their saying: {What is in the bellies of these cattle is exclusively for our males and forbidden to our wives} (4). It points to the validation of debate in knowledge; because Allah Almighty commanded His Prophet, peace and blessings be upon him, to debate them and show them (5) the corruption of their statement. In it is the validation of reasoning by look and analogy (Qiyas), and in it is evidence that if a text (Nass) contradicts an analogy, the statement based on that analogy is void. It is also narrated: if a 'naqd' (contradiction/exception) occurs to it (6); because Allah Almighty commanded them to use correct analogy and ordered them to apply their reasoning consistently ('tard al-illah') (7).

The meaning: Say to them: If He made the males forbidden, then every male is forbidden; and if He made the females forbidden, then every female is forbidden; and if He made forbidden what the wombs of the two females contained—meaning of sheep and goats—then every newborn is forbidden, whether male or female. And all of them are newborns; therefore, all of them are forbidden due to the presence of the reason (illah) in them. So, He showed the breakdown of their reasoning and the corruption of their statement (8). Allah, Glorified be He, informed that what they did of that was a fabrication against Him.

{Inform me with knowledge}, meaning: with knowledge if you have any, from where did this prohibition come that you have fabricated? And they have no knowledge because they do not read the scriptures (9).

---

(1) In (D) and (M): "wa zidat" (it was added), and what is established is from (Kh), (Z), and (Zha), which matches "I'rab al-Quran" by al-Nahhas. (2) In (Kh) and (M): "lil-farq" (for the difference), and in (Zha): "li-yufarriqa" (to distinguish). (3) "I'rab al-Quran" by al-Nahhas 2/103, and the verse is by Imru' al-Qais, in his Diwan p. 154, and previously p. 1/283. (4) See "Zad al-Masir" 3/139. (5) His saying: "to them" from (D) and (M), and the speech is from "Tafsir Abi al-Layth" 1/519. (6) In (Kh): "al-nass", and in (D) and

(Zha): "al-naqs", and what is established is from (Z) and (M), which matches "Tafsir Abi al-Layth". (7) "Al-tard" (co-presence): The existence of the ruling due to the existence of the cause. "Al-Hudud fi al-Usul" by al-Baji p. 74. (8) "Tafsir al-Samarqandi" 2/519 similarly. (9) "Ma'ani al-Quran" by al-Zajjaj 2/299.

सूरा अल-अनाम: आयतें 143 - 144 (पृष्ठ 79)

{अश्तमलत} (शामिल हैं)। और आपने अलफ़ अल-वस्ल के साथ 'मद्दा' (खींचना) जोड़ा (1) ताकि प्रश्न और कथन के बीच अंतर (2) किया जा सके। 'हमज़ा' को हटाना जायज़ है क्योंकि 'अम' प्रश्न का संकेत देता है। जैसा कि उन्होंने कहा: क्या आप शाम को बस्ती छोड़ रहे हैं या सुबह सवेरे निकल रहे हैं? (3)

तीसरा: विद्वानों ने कहा: यह आयत मुशरिकों (बहुदेववादियों) के खिलाफ 'बहिरा' और उसके साथ जो कुछ उल्लेख किया गया है, उसके मामले में एक तर्क है, और उनका कहना: {इन पशुओं के पेट में जो कुछ है वह विशेष रूप से हमारे पुरुषों के लिए है और हमारी पत्नियों पर हराम (वर्जित) है} (4)। यह ज्ञान में बहस और चर्चा की वैधता की ओर इशारा करता है; क्योंकि अल्लाह तआला ने अपने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को आदेश दिया कि वे उनसे बहस करें और उन्हें उनके कथन का भ्रष्टाचार (गलती) दिखाएं(5)। इसमें नज़र (चिंतन) और कियास (सादृश्य) द्वारा बात करने की वैधता है, और इसमें यह प्रमाण है कि यदि कियास के विरुद्ध कोई 'नस्स' (स्पष्ट पाठ) आता है, तो उसके आधार पर किया गया कथन अमान्य हो जाता है। और यह भी रिवायत है: यदि उस पर कोई 'नक्ज़' (खंडन/अपवाद) आता है (6); क्योंकि अल्लाह तआला ने उन्हें सही कियास का आदेश दिया, और उन्हें उनकी 'इल्लत' (कारण) को निरंतर लागू करने का आदेश दिया (7)।

अर्थ यह है: उनसे कहो: यदि उसने नर को हराम किया है, तो प्रत्येक नर हराम है; और यदि उसने मादा को हराम किया है, तो प्रत्येक मादा हराम है; और यदि उसने उन दोनों मादाओं—यानी भेड़ और बकरी—के गर्भ में जो कुछ है उसे हराम किया है, तो प्रत्येक नवजात हराम है, चाहे वह नर हो या मादा। और वे सभी नवजात हैं; इसलिए वे सभी हराम हैं क्योंकि उनमें वह 'इल्लत' (कारण) मौजूद है। इस प्रकार, अल्लाह ने उनके तर्क के टूटने और उनके कथन के भ्रष्टाचार को स्पष्ट कर दिया (8)। अल्लाह सुब्हानहु ने सूचित किया कि उन्होंने जो कुछ किया वह उस पर एक झूठ गढ़ा गया था।

{मुझे ज्ञान के साथ बताओ}, अर्थात: ज्ञान के साथ यदि तुम्हारे पास है कि यह हराम करना जो तुमने गढ़ा है कहाँ से आया? और उनके पास कोई ज्ञान नहीं है क्योंकि वे किताबें (आसमानी किताबें) नहीं पढ़ते हैं (9)।

---

(1) (द) और (म) में: "व ज़ीदत" (और जोड़ा गया), और जो स्थापित है वह (ख), (ज़), और (ज़) से है, जो नह्हास की "एराब अल-कुरान" के अनुकूल है। (2) (ख) और (म) में: "लि-फ़र्क़, और (ज़) में:

"लि-युफ़र्रिका"। (3) नह्हास की "एराब अल-कुरान" 2/103, और शेर इमरुल क़ैस का है, उनके दीवान पृष्ठ 154 में है, और पहले 1/283 में आ चुका है। (4) देखिए "ज़ाद अल-मसीर" 3/139। (5) उनका कहना: "उनके लिए" (द) और (म) से, और यह कथन "तफ़सीर अबी अल-लैथ" 1/519 से है। (6) (ख) में: "अल-नस्स", और (द) और (ज़) में: "अल-नक़्स", और जो स्थापित है वह (ज़) और (म) से है, जो "तफ़सीर अबी अल-लैथ" के अनुकूल है। (7) "अल-तर्द": कारण की उपस्थिति के कारण हुक्म (आदेश) की उपस्थिति। बाजी की "अल-हुदूद फ़िल उसूल" पृष्ठ 74। (8) "तफ़सीर अल-समरक़ंदी" 2/519 इसी तरह। (9) ज़ज्जाज की "मआनी अल-कुरान" 2/299।

سورة الانعام: آیات 143 - 144 (صفحہ 79)

{اشْتَمَلَتْ}۔ اور آپ نے الف وصل کے ساتھ 'مدہ' کا اضافہ کیا (1) تاکہ استفہام (سوال) اور خبر کے درمیان فرق (2) ہو سکے۔ اور ہمزہ کو حذف کرنا جائز ہے؛ کیونکہ « أم » استفہام پر دلالت کرتا ہے۔ جیسا کہ اس نے کہا: تَرُوحُ من الحَيِّ أم تَبْتَكِرُ (کیا تو شام کو قبیلے سے جا رہا ہے یا صبح سویرے نکلے گا؟) (3)

تیسرا: علماء نے کہا: یہ آیت مشرکین کے خلاف بحیرہ اور اس کے ساتھ ذکر کردہ امور کے بارے میں ایک حجت (دلیل) ہے، اور ان کا قول: {مَا فِي بُطُونِ هَذِهِ الْأَنْعَامِ خَالِصَةٌ لِذُكُورِنَا وَمُحَرَّمٌ عَلَى أَزْوَاجِنَا} (جو کچھ ان مویشیوں کے پیٹ میں ہے وہ خاص ہمارے مردوں کے لیے ہے اور ہماری عورتوں پر حرام ہے) (4)۔ پس یہ علم میں مناظرہ کے ثبوت پر دلالت کرتی ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی علیہ الصلاۃ والسلام کو حکم دیا کہ وہ ان سے مناظرہ کریں، اور ان پر ان کے قول کا فساد (غلط ہونا) واضح کریں (5)۔ اس میں غور و فکر اور قیاس کے ذریعے بات کرنے کا اثبات ہے، اور اس میں یہ دلیل ہے کہ قیاس پر جب نص (واضح حکم) آ جائے تو اس (قیاس) پر مبنی قول باطل ہو جاتا ہے، اور مروی ہے: جب اس پر 'نقض' (تضاد/استثنیٰ) وارد ہو جائے (6)؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے انہیں صحیح قیاس کا حکم دیا، اور انہیں اپنی علت (وجہ) کو مستقل طور پر لاگو کرنے کا حکم دیا (7)۔

اور معنی یہ ہے: ان سے کہو: اگر اس نے نروں کو حرام کیا ہے؛ تو ہر نر حرام ہے، اور اگر اس نے ماداؤں کو حرام کیا ہے؛ تو ہر مادہ حرام ہے، اور اگر اس نے ان دونوں ماداؤں—یعنی بھیڑ اور بکری—کے رحموں میں موجود چیز کو حرام کیا ہے تو ہر مولود (پیدا ہونے والا) حرام ہے، خواہ وہ نر ہو یا مادہ| اور وہ سب مولود ہیں؛ پس وہ سب کے سب تب حرام ہونے چاہئیں؛ کیونکہ

ان میں علت (وجہ) موجود ہے۔ چنانچہ اللہ نے ان کی علت کے ٹوٹنے اور ان کے قول کے فساد کو واضح کر دیا (8)، پس اللہ سبحانہ نے آگاہ کیا کہ انہوں نے جو کچھ کیا وہ اللہ پر بہتان (افتراء) تھا۔

{نَبِّئُونِي بِعِلْمٍ} یعنی: علم کے ساتھ مجھے بتاؤ اگر تمہارے پاس کوئی علم ہے کہ یہ تحریم (حرام قرار دینا) کہاں سے آئی جو تم نے گھڑی ہے؟ اور ان کے پاس کوئی علم نہیں ہے؛ کیونکہ وہ کتابیں (آسمانی کتب) نہیں پڑھتے (9)۔

---

(1) (د) اور (م) میں ہے: "وزیدت" (اور اضافہ کیا گیا)، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (خ)، (ز) اور (ظ) سے ہے، جو نحاس کی "اعراب القرآن" کے مطابق ہے۔ (2) (خ) اور (م) میں ہے: "للفرق" (فرق کے لیے)، اور (ظ) میں ہے: "لیفرق"۔ (3) نحاس کی "اعراب القرآن" 103/2، اور یہ شعر امرؤ القیس کا ہے، جو ان کے دیوان ص 154 میں ہے، اور پہلے ص 283/1 پر گزر چکا ہے۔ (4) دیکھیے "زاد المسیر" 139/3۔ (5) ان کا قول: "لہم" (ان کے لیے) نسخہ (د) اور (م) سے ہے، اور یہ کلام "تفسیر ابی اللیث" 519/1 سے ہے۔ (6) (خ) میں ہے: "النص"، اور (د) اور (ظ) میں ہے: "النقص"، اور ثابت شدہ (ز) اور (م) سے ہے، جو "تفسیر ابی اللیث" کے موافق ہے۔ (7) "الطرد": علت کے پائے جانے کی وجہ سے حکم کا پایا جانا۔ باجی کی "الحدود فی الاصول" ص 74۔ (8) "تفسیر السمرقندی" 519/2 اسی طرح۔ (9) زجاج کی "معانی القرآن" 299/2۔

Surah Al-An'am: Verses 143 - 145 | Page 80

The discussion regarding: {And of camels two...} and what follows is as previously mentioned. {Or were you witnesses...}, meaning: Did you witness Allah forbidding this?(1) When the evidence was established against them, they resorted to fabrication, saying: "This is what Allah commanded." So Allah Almighty said: {Who then is more unjust than one who invents a lie against Allah to mislead people without knowledge?} This clarifies that they lied, as they claimed what had no proof supporting it.(2) Allah Almighty's saying: {Say, "I do not find within that which was revealed to me [anything] forbidden to one who would eat it unless it be a dead animal or blood spilled out or the flesh of swine - for indeed, it is impure - or it be [that slaughtered in] disobedience, dedicated to other than Allah. But whoever is forced [by necessity], neither desiring [it] nor transgressing [its limit], then indeed, your Lord is Forgiving and Merciful." (145)} It contains four issues: First: Allah Almighty's saying: {Say, "I do not find within that which was revealed to me [anything] forbidden..."}. In this verse, Allah, Mighty and Majestic, made known what He has forbidden. The meaning is: Say, O Muhammad: I do not find in what has been revealed to me anything forbidden except these things, not what you forbid out of your own whims. This verse is Meccan. At that time in the Shariah, there was nothing prohibited except these things. Then, Surah Al-Ma'idah was revealed in Madinah, and more prohibitions were added, such as animals strangled, beaten to death, fallen from a height, or gored to death(3), as well as wine and other things. In Madinah, the Messenger of Allah (peace be upon him) also prohibited eating every fanged beast of prey and every clawed bird of prey.(4) Scholars have differed regarding the ruling of this verse and its interpretation, into several views: First: What we have pointed out, that this verse is Meccan(5), and everything prohibited by the Messenger of Allah (peace be upon him)...

Footnotes: (1) Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 2/299. (2) Tafsir al-Tabari 9/630. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/355-356, and what is between brackets is from it. (4) Al-Istidhkar 15/317-318, and his saying "and the Messenger of Allah (pbuh) prohibited..." refers to the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) reported by Ahmad (2192) and Muslim (1934), without the phrase "in Madinah", and mentioned previously in 4/446 in brief, and 7/251 similarly. (5) Perhaps he means it is firm (muhkam) and not abrogated, see At-Tamhid 1/145.

सूरा अल-अनाम: आयत १४३ - १४५ | पृष्ठ ८०

{और ऊंटों में से दो...} और उसके बाद जो आता है उसके बारे में चर्चा वैसी ही है जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। {क्या तुम गवाह थे...}, अर्थात्: क्या तुमने अल्लाह को यह हराम करते हुए देखा था?(१)। जब उन पर दलील कायम हो गई, तो वे झूठ गढ़ने लगे और कहने लगे: "अल्लाह ने ऐसा ही हुक्म दिया है।" तो अल्लाह तआला ने फरमाया: {तो उससे बड़ा अत्याचारी कौन है जो अल्लाह पर झूठ गढ़े ताकि बिना किसी ज्ञान के लोगों को गुमराह करे?} यह स्पष्ट करता है कि उन्होंने झूठ बोला; क्योंकि उन्होंने वह बात कही जिसके लिए कोई प्रमाण नहीं था(२)। अल्लाह तआला का फरमान: {कह दो, "जो कुछ मुझ पर वह्य (प्रकाशना) की गई है, उसमें मैं किसी खाने वाले के लिए कोई चीज़ हराम नहीं पाता, जिसे वह खाए, सिवाय इसके कि वह मुर्दार हो, या बहता हुआ खून हो, या सूअर का मांस हो - क्योंकि वह नापाक है - या वह गुनाह का काम हो जिस पर अल्लाह के सिवा किसी और का नाम पुकारा गया हो। फिर जो कोई मजबूर हो जाए, जबकि वह न तो सरकशी करने वाला हो और न ही हद से बढ़ने वाला, तो बेशक तुम्हारा रब बड़ा क्षमाशील, अत्यंत दयावान है।" (१४५)} इसमें चार मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {कह दो, "जो कुछ मुझ पर वह्य की गई है, उसमें मैं कोई हराम नहीं पाता..."}। अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने इस आयत में यह बताया है कि उसने क्या हराम किया है। इसका अर्थ है: ऐ मुहम्मद! कह दो: मुझ पर जो वह्य की गई है, उसमें मैं इन चीज़ों के अलावा कुछ भी हराम नहीं पाता, न कि वे चीज़ें जिन्हें तुम अपनी इच्छाओं से हराम ठहराते हो। यह आयत मक्की है। उस समय शरीयत में इन चीज़ों के अलावा [कुछ भी] हराम नहीं था, फिर मदीना में सूरा अल-माइदा नाज़िल हुई और हराम चीज़ों में इज़ाफ़ा किया गया; जैसे गला घोंटा हुआ, चोट खाकर मरा हुआ, ऊँचाई से गिरकर मरा हुआ और सींग मारकर मरा हुआ जानवर(३) और शराब, आदि। और अल्लाह के रसूल ﷺ ने मदीना में हर फाड़ खाने वाले दरिंदे और हर पंजे वाले शिकारी परिंदे का मांस खाने को हराम कर दिया(४)। विद्वानों ने इस आयत के हुक्म और इसकी व्याख्या के बारे में विभिन्न मत रखे हैं: पहला: जिसकी ओर हमने इशारा किया है कि यह आयत मक्की है(५), और हर वह हराम चीज़ जिसे अल्लाह के रसूल ﷺ ने हराम किया...

पाद टिप्पणियाँ: (१) मानी अल-कुरआन अज़-ज़ज्जाज २९९/२। (२) तफ़सीर अल-तबरी ९/६३०। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/३५५-३५६, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (४) अल-इस्तिज़कार १५/३१७-३१८, और उनका कहना "और अल्लाह के रसूल ﷺ ने हराम किया..." इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा की हदीस की ओर इशारा करता है जिसे अहमद (२१९२) और मुस्लिम

(१९३४) ने रिवायत किया है, "मदीना में" शब्दों के बिना, और पहले ४/४४६ में संक्षेप में और ७/२५१ में इसी तरह गुज़रा है। (५) शायद उनका मतलब है कि यह 'मोहकम' है और मंसूख नहीं है, देखें अत-तम्हीद १/१४५।

سورة الانعام: آیات ۱۴۳ - ۱۴۵ | صفحہ ۸۰

اور ﴿وَمِنَ الْإِبِلِ اثْنَيْنِ﴾ اور اس کے بعد کے بارے میں گفتگو وہی ہے جو پہلے گزر چکی ہے۔ ﴿أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ﴾، یعنی: کیا تم نے اللہ کو دیکھا تھا کہ اس نے اسے حرام کیا ہے؟(۱)۔ جب ان پر حجت قائم ہو گئی تو وہ بہتان تراشی پر اتر آئے اور کہنے لگے: اللہ نے ایسا ہی حکم دیا ہے۔ تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا لِيُضِلَّ النَّاسَ بِغَيْرِ عِلْمٍ﴾۔ واضح کر دیا کہ انہوں نے جھوٹ بولا؛ کیونکہ انہوں نے ایسی بات کہی جس پر کوئی دلیل قائم نہ تھی(۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُل لَّا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَىٰ طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلَّا أَن يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَّسْفُوحًا أَوْ لَحْمَ خِنزِيرٍ فَإِنَّهُ رِجْسٌ أَوْ فِسْقًا أُهِلَّ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَإِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ۱۴۵﴾ اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُل لَّا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا﴾۔ اللہ عزوجل نے اس آیت میں بتایا کہ اس نے کیا حرام کیا ہے۔ معنی یہ ہے کہ: اے محمد! کہہ دیجئے: جو وحی مجھ پر کی گئی ہے اس میں ان چیزوں کے سوا میں کسی چیز کو حرام نہیں پاتا، نہ کہ وہ چیزیں جنہیں تم اپنی خواہشات سے حرام ٹھہراتے ہو۔ اور یہ آیت مکی ہے۔ اس وقت شریعت میں ان چیزوں کے علاوہ [کوئی چیز] حرام نہ تھی، پھر مدینہ میں سورہ مائدہ نازل ہوئی۔ اور حرام چیزوں میں اضافہ کیا گیا؛ جیسے گلا گھونٹ کر مرا ہوا، چوٹ کھا کر مرا ہوا، بلندی سے گر کر مرا ہوا اور سینگ لگ کر مرا ہوا جانور(۳) اور شراب، وغیرہ۔ اور رسول اللہ ﷺ نے مدینہ میں ہر کچلی والے درندے اور ہر پنجے والے شکاری پرندے کا کھانا حرام قرار دیا(۴)۔ علماء نے اس آیت کے حکم اور اس کی تاویل میں مختلف اقوال بیان کیے ہیں: پہلا: جس کی طرف ہم نے اشارہ کیا ہے کہ یہ آیت مکی ہے(۵)، اور ہر وہ حرام جسے رسول اللہ ﷺ نے حرام کیا...

حواشی: (۱) معانی القرآن للزجاج ۲۹۹/۲۔ (۲) تفسیر الطبری ۹ / ۶۳۰۔ (۳) المحرر الوجیز ۲ / ۳۵۵ - ۳۵۶، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔ (۴) الاستذکار ۱۵ / ۳۱۷ - ۳۱۸، اور ان کا قول "اور رسول اللہ ﷺ نے حرام کیا..." ابن عباس رضی اللہ عنہما کی اس حدیث کی طرف اشارہ ہے جسے احمد (۲۱۹۲) اور مسلم (۱۹۳۴) نے روایت کیا ہے، بغیر "مدینہ میں" کے الفاظ کے، اور پہلے ۴ / ۴۴۶ میں اختصار کے ساتھ، اور ۷ / ۲۵۱ میں اسی طرح گزر چکا ہے۔ (۵) شاید ان کی مراد یہ ہے کہ یہ آیت محکم ہے منسوخ نہیں، دیکھیے التمہید ۱ / ۱۴۵۔

Surah Al-An'am, Verses 145, 81

- Or it appeared in the Book - added to it, which is (1) an additional ruling from Allah, Almighty and Majestic, through the tongue of His Prophet, peace and blessings be upon him. Most of the people of knowledge among the people of insight, jurisprudence, and tradition hold this view. An analogous case is the prohibition of marrying a woman alongside her paternal or maternal aunt, despite the saying: {And lawful to you are [all others] beyond these} [An-Nisa: 24]. Similarly, his ruling with an oath and one witness, despite the saying: {And if there are not two men [available], then a man and two women} [Al-Baqarah: 282]. This has been mentioned before (3).

It was said (4): It is abrogated by his saying, peace and blessings be upon him: "Eating every beast of prey with fangs is forbidden," recorded by Malik (5), and it is an authentic (Sahih) Hadith.

It was said: The verse is definitive (muhkama), and nothing is forbidden except what is mentioned in it. This is an opinion narrated from Ibn Abbas, Ibn Umar, and Aisha, and the contrary has also been narrated from them (6).

Malik said: There is no clear prohibition except what is mentioned in this verse.

Ibn Khuwayz Mindad said: This verse encompassed the permissibility of everything, whether animal or otherwise, except what was excluded in the verse: carrion, spilled blood, and the flesh of swine. Therefore, we said: the meat of (7) beasts of prey and all other animals besides humans and swine is permissible.

Al-Kiya al-Tabari (8) said: Upon this, Ash-Shafi'i built the principle of the permissibility of everything that has been left unmentioned; taking it from this verse, except where evidence indicates otherwise.

It was said: The verse is an answer to someone who asked about a specific thing, so the answer was specific. And this...

---

(1) In (D), (Z), and (M): "it is" (fahuwa). What is confirmed from (Kh) and (Zha) matches Al-Tamheed 1/145. (2) Al-Tamheed 1/145 - 146, and Al-Istidhkar 15/319. (3) 4/445 - 446. (4) In (Kh) and (M): "It has been said." What is confirmed is from (D), (Z), and (Zha). (5) 2/496, and previously 7/251. (6) Al-Tamheed 1/144 - 145. (7) In (Kh), (Z), and (Zha): "The prohibition of beasts of prey." What is confirmed is from (D), and the margins of (Z) and (M). (8) In Ahkam al-Quran 3/127.

सूरह अल-अनाम, आयत 145, 81

- या यह किताब में आया है - उससे जुड़ा हुआ, जो कि (1) अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल की ओर से उसके नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की ज़ुबान पर एक अतिरिक्त हुक्म है। अहले इल्म, अहले नज़र, फिक़्ह और आसार में से अधिकांश विद्वानों की यही राय है। इसकी मिसाल एक महिला और उसकी फूफी या खाला से एक साथ निकाह का निषेध है, जबकि अल्लाह का फरमान है: {और तुम्हारे लिए इनके अलावा अन्य सभी हलाल कर दी गई हैं} [अन-निसा: 24]। इसी तरह, एक गवाह और कसम के साथ फैसला सुनाने का हुक्म, जबकि अल्लाह का फरमान है: {फिर यदि दो पुरुष न हों, तो एक पुरुष और दो स्त्रियाँ} [अल-बक़रह: 282]। और यह पहले गुज़र चुका है (3)।

कहा गया (4): यह आयत आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस फरमान से निरस्त (मन्सूख़) है: "हर कुचलने वाले दांत वाले दरिंदे का खाना हराम है", इसे मालिक (5) ने रिवायत किया है, और यह एक सहीह हदीस है।

कहा गया: यह आयत मुहकम (अपरिवर्तनीय) है, और इसमें जो ज़िक्र है उसके अलावा कुछ भी हराम नहीं है। यह राय इब्न अब्बास, इब्न उमर और आयशा से रिवायत है, और उनसे इसके विपरीत भी रिवायत किया गया है (6)।

इमाम मालिक ने कहा: इस आयत में जिसका उल्लेख है उसके अलावा कोई स्पष्ट हराम नहीं है।

इब्न खुवैज़ मिन्दाद ने कहा: इस आयत में जानवरों और अन्य चीजों में से हर चीज़ की हलालियत शामिल है, सिवाय उन चीज़ों के जिनका आयत में अपवाद किया गया है: मुर्दार, बहता हुआ खून और सुअर का गोश्त। इसीलिए हमने कहा: दरिंदों (7) और इंसानों और सुअर को छोड़कर अन्य सभी जानवरों का गोश्त जायज़ है।

अल-किया अल-तबरी (8) ने कहा: इसी पर इमाम शाफ़ई ने हर उस चीज़ की हलालियत की बुनियाद रखी जिसके बारे में शरीयत खामोश है; इस आयत से इस्तेदलाल करते हुए, सिवाय उस चीज़ के जिसके लिए कोई दलील मौजूद हो।

कहा गया: आयत किसी ऐसे व्यक्ति का जवाब है जिसने किसी विशिष्ट चीज़ के बारे में पूछा था, इसलिए जवाब भी विशिष्ट था। और यह...

(1) (द), (ज़) और (म) में: "तो वह", और (ख़) और (ज़) से जो सिद्ध है, वह अल-तमहीद 1/145 के अनुरूप है। (2) अल-तमहीद 1/145 - 146, और अल-इस्तिज़कार 15/319। (3) 4/445 - 446। (4) (ख़) और (म) में: "और कहा जा चुका है", और (द), (ज़) और (ज़) से जो सिद्ध है। (5) 2/496, और पूर्व 7/251। (6) अल-तमहीद 1/144 - 145। (7) (ख़), (ज़) और (ज़) में: "दरिंदों की हरामियत", और (द) से जो सिद्ध है, और (ज़) और (म) का हाशिया। (8) अहकाम अल-कुरान 3/127 में।

سورة الانعام، آیات 145، 81

- یا یہ کتاب میں آیا ہے - اس کے ساتھ ملا ہوا، اور وہ (1) اللہ عزوجل کی طرف سے اس کے نبی صلی اللہ علیہ وسلم کی زبان پر ایک زائد حکم ہے۔ اس پر اہل علم، اہل نظر، فقہ اور اثر کی اکثریت ہے۔ اس کی مثال ایک عورت کا اس کی پھوپھی یا خالہ کے ساتھ نکاح کی ممانعت ہے، باوجود اس فرمان کے: {اور تمہارے لیے ان کے علاوہ حلال کر دی گئی ہیں} [النساء: 24]۔ اور گواہ کے ساتھ قسم کے ذریعے فیصلہ کرنے کے حکم کی طرح، باوجود اس فرمان کے: {پس اگر دو مرد نہ ہوں، تو ایک مرد اور دو عورتیں} [البقرہ: 282]۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (3)۔

اور کہا گیا (4): یہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول سے منسوخ ہے: "ہر کچلنے والے دانت والے درندے کا کھانا حرام ہے"، اسے مالک (5) نے روایت کیا ہے، اور یہ صحیح حدیث ہے۔

اور کہا گیا: یہ آیت محکم ہے، اور اس میں جو مذکور ہے اس کے علاوہ کچھ حرام نہیں ہے۔ یہ قول ابن عباس، ابن عمر اور عائشہ سے مروی ہے، اور ان سے اس کے خلاف بھی روایت کیا گیا ہے (6)۔

امام مالک نے فرمایا: اس آیت میں جو ذکر ہے اس کے علاوہ کوئی واضح حرام نہیں ہے۔

ابن خویز منداد نے کہا: اس آیت میں جانوروں اور دیگر اشیاء میں سے ہر چیز کی حلالیت شامل ہے، سوائے ان کے جن کا آیت میں استثنیٰ کیا گیا ہے: مردار، بہتا ہوا خون اور سور کا گوشت۔ اسی لیے ہم نے کہا: درندوں (7) اور انسان اور سور کے علاوہ دیگر تمام جانوروں کا گوشت مباح (جائز) ہے۔

الکیا الطبری (8) نے کہا: اسی پر امام شافعی نے ہر اس چیز کی حلالیت کی بنیاد رکھی جس کے بارے میں خاموشی اختیار کی گئی ہے؛ اس آیت سے استدلال کرتے ہوئے، سوائے اس کے جس پر کوئی دلیل دلالت کرے۔

اور کہا گیا: یہ آیت اس شخص کا جواب ہے جس نے کسی خاص چیز کے بارے میں پوچھا تھا، تو جواب بھی خاص واقع ہوا۔ اور یہ...

---

(1) (د)، (ز) اور (م) میں: "فہو" ہے، اور جو (خ) اور (ظ) سے ثابت ہے وہ التمہید 1/145 کے موافق ہے۔ (2) التمہید 1/145 - 146، اور الاستذکار 15/319۔ (3) 4/445 - 446۔ (4) (خ) اور (م) میں: "وقد قیل" ہے، اور جو (د)، (ز) اور (ظ) سے ثابت ہے۔ (5) 2/496، اور سلف 7/251۔ (6) التمہید 1/144 - 145۔ (7) (خ)، (ز) اور (ظ) میں: "درندوں کی تحریم" ہے، اور جو (د) سے ثابت ہے، اور (ز) اور (م) کا حاشیہ۔ (8) احکام القرآن 3/127 میں۔

Surah Al-An'am: Verse 145 / 82

The school of Al-Shafi'i (1). Al-Shafi'i narrated from Sa'id bin Jubayr that he said: In this verse, there are things they asked the Messenger of Allah (PBUH) about, so he answered them regarding the prohibitions of those things (2).

It was said: meaning, I do not find in what has been revealed to me, i.e., in this state at the time of revelation (3), then it is not impossible for further revelation to occur after that prohibiting other things.

Ibn Al-Arabi claimed that this verse is Medinan/Meccan (4) according to the majority; it was revealed to the Prophet (PBUH) on the day "This day I have perfected for you your religion" [Al-Ma'idah: 3] was revealed, and no abrogation was revealed after it, so it is Muhkam (decisive) (5), and there is nothing forbidden except what is in it. And I lean towards this.

I said: This is what I have seen others say as well.

Abu Umar bin Abd al-Barr (6) mentioned the consensus that Surah Al-An'am is Meccan except for the Almighty's saying: "Say, 'Come, I will recite what your Lord has prohibited to you...'" - the three verses. Much of the Quran and many Sunnahs were revealed after it. The prohibition of wine was revealed in Medina in "Al-Ma'idah". They agreed that his (PBUH) prohibition of eating every predator with fangs was in Medina. Ismail bin Ishaq said: All this indicates that it was a command in Medina after the revelation of: "Say, 'I do not find within that which was revealed to me [anything] forbidden...'" because that is Meccan.

I said: This is the source of disagreement among scholars. A group of scholars turned away from the apparent meaning of the hadiths prohibiting the eating of every predator with fangs because they (the hadiths) are later than it (the verse), and the restriction in it is apparent. Therefore, acting upon it is more appropriate; because it is either abrogating what preceded it or outweighs those hadiths.

(1) Al-Risala by Al-Shafi'i p. 207, and Al-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 2/338, 350. (2) Al-Burhan fi 'Ulum al-Qur'an 2/203. (3) Al-Istidhkar 15/318. (4) In (m): Medinan, thus it is Meccan. (5) Ahkam al-Qur'an 2/755. (6) In Al-Tamhid 1/146.

सूरा अल-अनआम: आयत 145 / 82

अल-शाफई का मज़हब (1)। अल-शाफई ने सईद बिन जुबैर से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: इस आयत में कुछ ऐसी चीज़ें हैं जिनके बारे में उन्होंने अल्लाह के रसूल (स.) से पूछा था, तो आपने उन चीज़ों में से हराम चीज़ों के बारे में उन्हें जवाब दिया (2)।

और यह कहा गया: यानी, मैं उस चीज़ में नहीं पाता जो मुझ पर वही की गई है, यानी, उस समय वही की स्थिति में (3), फिर उसके बाद अन्य चीज़ों को हराम करने वाली वही का आना असंभव नहीं है।

इब्न अल-अरबी ने दावा किया कि यह आयत अक्सरियत के अनुसार मदनी/मक्की है (4), यह पैगंबर (स.) पर उस दिन नाज़िल हुई थी जिस दिन "आज मैंने तुम्हारे लिए तुम्हारा दीन मुकम्मल कर दिया" [अल-माइदा: 3] नाज़िल हुई थी, और इसके बाद कोई नासिख (रद्द करने वाली आयत) नाज़िल नहीं हुई, इसलिए यह मुहकम (अटल) है (5), और इसमें जो है उसके अलावा कुछ भी हराम नहीं है। और मेरा झुकाव इसी तरफ है।

मैंने कहा: यह वही है जो मैंने दूसरों को कहते हुए भी देखा है।

अबू उमर बिन अब्द अल-बर्र (6) ने इस बात पर इज्मा (आम सहमति) का ज़िक्र किया है कि सूरा अल-अनआम मक्की है सिवाय अल्लाह तआला के इस कौल के "कह दो, 'आओ, मैं तुम्हें सुनाऊं जो तुम्हारे रब ने तुम पर हराम किया है...'" - तीन आयतें। इसके बाद बहुत सारा कुरआन और बहुत सारी सुन्नतें नाज़िल हुईं। शराब की हुरमत मदीना में "अल-माइदा" में नाज़िल हुई। और सब इस बात पर मुत्तफ़िक़ (सहमत) हैं कि नबी (स.) का हर कुचली वाले दरिंदे (फाड़ खाने वाले जानवरों) को खाने से मना करना मदीना में था। इस्माइल बिन इसहाक ने कहा: यह सब इस बात की दलील है कि यह मदीना में उस कौल के नाज़िल होने के बाद का हुक्म था: "कह दो, 'मैं उस चीज़ में जो मेरी तरफ वही की गई है, किसी को हराम नहीं पाता...'" क्योंकि वह मक्की है।

मैंने कहा: विद्वानों के बीच मतभेद का यही मूल कारण है। विद्वानों के एक समूह ने उन हदीसों के ज़ाहिरी (प्रत्यक्ष) अर्थ को छोड़ दिया जो हर कुचली वाले दरिंदे को खाने से मना करती हैं; क्योंकि वे इस आयत के बाद की हैं, और आयत में हसर (प्रतिबंध) ज़ाहिर है, इसलिए इस पर अमल करना ज़्यादा बेहतर है; क्योंकि या तो यह पहले वाले हुक्म को मंसूख (रद्द) करने वाली है, या उन हदीसों पर तरजीह (प्राथमिकता) रखती है।

(1) अर-रिसाला अल-शाफई, पृष्ठ 207, और अन-नासिख वल-मंसूख अन-नहहास 2/338, 350। (2) अल-बुरहान फी उलूम अल-कुरआन 2/203। (3) अल-इस्तिज़कार 15/318। (4) (m) में: मदनी इसलिए वह मक्की है। (5) अहकाम अल-कुरआन 2/755। (6) अल-तमहीद 1/146 में।

سورہ الانعام: آیت 145 / 82

امام شافعی کا مذہب (1)۔ اور امام شافعی نے سعید بن جبیر سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: اس آیت میں ان چیزوں کا ذکر ہے جن کے بارے میں صحابہ نے رسول اللہ ﷺ سے دریافت کیا تھا، پس آپ ﷺ نے ان اشیاء میں سے حرام کردہ چیزوں کے بارے میں انہیں جواب دیا (2)۔

اور کہا گیا ہے کہ: یعنی، میں ان چیزوں میں نہیں پاتا جو میری طرف وحی کی گئی ہیں، یعنی وحی کے نازل ہونے کے وقت کی اس حالت میں (3)، پھر اس کے بعد دیگر چیزوں کی تحریم کے بارے میں وحی کے آنے میں کوئی رکاوٹ نہیں۔

ابن العربی کا دعویٰ ہے کہ یہ آیت اکثر کے نزدیک مدنی مکی ہے (4)، یہ نبی ﷺ پر اس دن نازل ہوئی جس دن یہ آیت نازل ہوئی: "آج میں نے تمہارے لیے تمہارا دین مکمل کر دیا" [المائدہ: 3]، اور اس کے بعد کوئی ناسخ نازل نہیں ہوا، پس یہ محکم ہے (5)، اور جو اس میں ہے اس کے سوا کوئی چیز حرام نہیں۔ اور میرا میلان بھی اسی طرف ہے۔

میں نے کہا: اور یہ وہی بات ہے جو میں نے دوسروں سے بھی سنی ہے۔

اور ابو عمر بن عبد البر (6) نے اس بات پر اجماع کا ذکر کیا ہے کہ سورہ الانعام مکی ہے سوائے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے: "کہہ دیجیے کہ آؤ میں تمہیں پڑھ کر سناؤں جو تمہارے رب نے تم پر حرام کیا ہے" تین آیات، اور اس کے بعد بہت سا قرآن اور بے شمار سنتیں نازل ہوئیں۔ شراب کی تحریم مدینہ میں سورہ "المائدہ" میں نازل ہوئی۔ اور سب کا اس بات پر اتفاق ہے کہ نبی ﷺ کا ہر کچلی والے درندے کے کھانے سے منع فرمانا مدینہ ہی میں تھا۔ اسماعیل بن اسحاق نے کہا: یہ سب اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ یہ حکم مدینہ میں اس قول کے نازل ہونے کے بعد کا ہے: "کہہ

دیجیے کہ میں اس وحی میں جو میری طرف کی گئی ہے کسی کو حرام نہیں پاتا"؛ کیونکہ وہ مکی ہے۔

میں نے کہا: اور یہی علماء کے درمیان اختلاف کی بنیاد ہے۔ چنانچہ ایک جماعت نے ان احادیث کے ظاہر سے اعراض کیا جن میں ہر کچلی والے درندے کو کھانے سے منع کیا گیا ہے؛ کیونکہ وہ اس سے مؤخر ہیں، اور حصر (پابندی) اس میں ظاہر ہے، پس اسے اختیار کرنا زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ وہ یا تو اپنے سے پہلے والے حکم کی ناسخ ہے، یا ان احادیث پر راجح ہے۔

(1) الرسالہ شافعی ص 207، اور الناسخ والمنسوخ نحاس 338/2، 350۔ (2) البرہان فی علوم القرآن 203/2۔ (3) الاستذکار 318/15۔ (4) (م) میں: مدنی پس وہ مکی ہے۔ (5) احکام القرآن 755/2۔ (6) التمہید 146/1 میں۔

Surah Al-An'am, Verse 145 Page 83

As for those who advocate for prohibition, it became clear to them and was established that Surah Al-An'am is Meccan, revealed before the Migration (Hijrah), and that this verse was intended to refute the pre-Islamic practices (Jahiliyyah) regarding the prohibition of the 'Bahirah', 'Sa'ibah', 'Wasilah', and 'Hami'. [At that time, nothing was prohibited in the Sharia except what was mentioned in the verse]. Subsequently, many things were prohibited, such as domestic donkeys [and mules and others, as narrated by Al-Tirmidhi from Jabir, who said: The Messenger of Allah ﷺ prohibited the meat of domestic donkeys] and the meat of mules and others, as well as every predator with fangs and every bird with talons (1).

Abu Umar said: According to the view of those who say: 'Nothing is prohibited except what is in it (the verse),' it would logically follow that what is intentionally slaughtered without mentioning Allah's name is not prohibited, and prohibited wine (Khamr) would be considered permissible by the community of Muslims. The consensus of Muslims on the prohibition of grape wine is clear evidence that the Messenger of Allah ﷺ found prohibitions in what was revealed to him other than what is in Surah Al-An'am, from what was revealed later in the Quran (2).

Narrations from Malik regarding the meat of predators, donkeys, and mules have varied. At one time he said: They are prohibited; due to the prohibition reported from him (peace and blessings be upon him) regarding that (3), which is the correct view according to his statements in 'Al-Muwatta' (4). At another time he said: They are disliked (Makruh), which is evident in 'Al-Mudawwanah' (5); due to the literal meaning of the verse, and because it was narrated from Ibn Abbas, Ibn Umar, and Aisha that eating them is permissible (6), which is the opinion of Al-Awza'i. Al-Bukhari narrated from Amr ibn Dinar, who said: I said to Jabir ibn Zaid: They claim that the Messenger of Allah ﷺ forbade the meat of domestic donkeys? He said: Al-Hakam ibn Amr al-Ghifari used to say that here in Basra; but the 'Sea' (Ibn Abbas) refused that, and recited: {Say, "I do not find [in what has been revealed to me...]"}.

(1) Al-Mufhim 5/215-216, and what is between the brackets is from it. The Hadith is in Sunan al-Tirmidhi (1478); Al-Tirmidhi said: A good (Hasan) and rare (Gharib) Hadith. It was also narrated by Ahmad (17193) from the Hadith of Al-Miqdam ibn Ma'di Karib in a similar concise manner. (2) Al-Tamhid 1/142-143, in a similar manner. (3) See what preceded 4/446. (4) 2/496-497. (5) 2/63, and see Al-Mufhim 5/215. (6) Al-Tamhid 1/145, and Al-Istidhkar 15/329.

सूरा अल-अन'आम, आयत १४५ पृष्ठ ८३

जहाँ तक उन लोगों का प्रश्न है जो निषेध (तहरीम) के पक्षधर हैं, तो उनके लिए यह स्पष्ट हो गया और उनके पास यह सिद्ध हो गया कि सूरा अल-अन'आम मक्का में उतरी (मक्की) है; जो हिजरत से पहले नाजिल हुई थी, और इस आयत का उद्देश्य जाहिलियत (अज्ञानता के काल) की उन प्रथाओं का खंडन करना था जिनमें 'बहीरा', 'साइबा', 'वसीला' और 'हामी' को हराम (वर्जित) माना जाता था। [उस समय शरीयत में इस आयत में वर्णित चीजों के अलावा कुछ भी हराम नहीं था]। इसके बाद, कई चीजें हराम कर दी गईं जैसे घरेलू गधे [और खच्चर आदि, जैसा कि तिर्मिज़ी ने जाबिर से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने घरेलू गधों के मांस को हराम किया] और खच्चरों का मांस आदि, और हर वो दरिंदा जिसके कुचलने वाले दांत (कीले) हों, और हर वो पक्षी जिसके पंजे हों (१)।

अबू उमर ने कहा: उन लोगों की बात पर यह अनिवार्य हो जाता है जो कहते हैं कि: 'जो इसमें (आयत में) है उसके अलावा कुछ भी हराम नहीं है': कि जानबूझकर अल्लाह का नाम लिए बिना ज़बह किए गए जानवर को हराम न माना जाए, और मुसलमानों के समुदाय के बीच हराम शराब (खम्र) को हलाल मान लिया जाए। अंगूर की शराब की मनाही पर मुसलमानों की आम सहमति इस बात का स्पष्ट प्रमाण है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने सूरा अल-अन'आम के अलावा उन वहियों (ईश्वरीय संदेशों) में भी हराम चीजें पाईं जो कुरान में इसके बाद नाजिल हुई थीं (२)।

दरिंदों, गधों और खच्चरों के मांस के बारे में इमाम मालिक से रिवायतें अलग-अलग रही हैं। एक बार उन्होंने कहा: वे हराम हैं; क्योंकि इसके बारे में नबी ﷺ की मनाही आई है (३), और 'अल-मुवत्ता' में उनके कथनों के अनुसार यही सही है (४)। एक अन्य बार उन्होंने कहा: वे मकरूह (नापसंद) हैं, जो 'अल-मुदव्वना' (५) में स्पष्ट है; आयत के प्रत्यक्ष अर्थ के कारण; और जैसा कि इब्न अब्बास, इब्न उमर और आयशा से रिवायत है कि उन्हें खाना जायज़ है (६), और यही औज़ाई का विचार है। बुखारी ने अम्र बिन दीनार की रिवायत से दर्ज किया है, उन्होंने कहा: मैंने जाबिर बिन ज़ैद से कहा: लोग दावा करते हैं कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने घरेलू गधों के मांस से मना किया था? उन्होंने कहा: अल-हकम बिन अम्र अल-ग़िफ़ारी यहाँ बसरा में हमारे पास ऐसा ही कहा करते थे; लेकिन 'समुद्र' (इब्न अब्बास) ने इसे मानने से इनकार कर दिया, और आयत पढ़ी: {कहो, मुझे उस चीज़ में जिसे मेरी ओर वह्य किया गया है, [कोई हराम चीज़ नहीं मिलती...]}।

(१) अल-मुफ़हिम ५/२१५-२१६, और कोष्ठक के बीच की सामग्री उसी से है। हदीस सुनन अल-तिर्मिज़ी (१४७८) में है; तिर्मिज़ी ने कहा: हदीस हसन ग़रीब है। अहमद (१७१९३) ने मिक़दाम बिन मादी करिब की हदीस से इसे संक्षिप्त रूप में संकलित किया है। (२) अल-तम्हीद १/१४२-१४३, इसी तरह। (३) देखें जो पहले ४/४४६ में आया है। (४) २/४९६-४९७। (५) २/६३, और देखें अल-मुफ़हिम ५/२१५। (६) अल-तम्हीद १/१४५, और अल-इस्तिज़कार १५/३२९।

سورہ الانعام، آیت ۱۴۵ صفحہ ۸۳

رہی بات ان لوگوں کی جو تحریم کے قائل ہیں، تو ان کے نزدیک یہ واضح اور ثابت ہو گیا کہ سورہ الانعام مکی ہے؛ جو ہجرت سے پہلے نازل ہوئی تھی، اور اس آیت کا مقصد زمانہ جاہلیت میں 'بحیرہ'، 'سائبہ'، 'وسیلہ' اور 'حامی' کو حرام قرار دینے کے عمل کی تردید کرنا تھا [اور اس وقت شریعت میں بجز ان چیزوں کے جو آیت میں مذکور ہیں، کوئی چیز حرام نہ تھی]۔ پھر اس کے بعد بہت سی چیزیں حرام قرار دی گئیں جیسے گھریلو گدھے [اور خچر وغیرہ، جیسا کہ ترمذی نے جابر سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے گھریلو گدھوں کے گوشت کو حرام قرار دیا] اور خچروں کا گوشت وغیرہ، اور کچلیوں والے ہر درندے اور چنگل والے ہر پرندے کو (۱)۔

ابو عمر نے کہا: جو لوگ یہ کہتے ہیں کہ 'جو اس (آیت) میں ہے اس کے علاوہ کچھ حرام نہیں'، ان کے قول پر یہ لازم آتا ہے کہ: جس جانور پر جان بوجھ کر اللہ کا نام نہ لیا جائے اسے حرام نہ سمجھا جائے، اور مسلمانوں کی جماعت کے نزدیک حرام شدہ شراب کو حلال سمجھا جائے۔ انگور کی شراب کی حرمت پر مسلمانوں کا اجماع اس بات کی واضح دلیل ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے سورہ الانعام کے علاوہ ان وحیوں میں بھی محرمات پائے جو اس کے بعد قرآن میں نازل ہوئے (۲)۔

اور درندوں، گدھوں اور خچروں کے گوشت کے بارے میں امام مالک سے مروی روایات مختلف رہی ہیں۔ ایک بار انہوں نے کہا: وہ حرام ہیں؛ کیونکہ آپ ﷺ کی اس سے ممانعت مروی ہے (۳)، اور 'الموطأ' میں موجود ان کے قول کے مطابق یہی صحیح ہے (۴)۔ ایک بار انہوں نے کہا: وہ مکروہ ہیں، اور یہی 'المدونہ' (۵) سے ظاہر ہے؛ آیت کے ظاہری مفہوم کی بنا پر؛ اور اس لیے کہ ابن عباس، ابن عمر اور عائشہ سے ان کے کھانے کی اباحت مروی ہے (۶)، اور یہی اوزاعی کا قول ہے۔ بخاری نے عمرو بن دینار کی روایت سے بیان کیا، انہوں نے کہا: میں نے جابر بن زید

سے کہا: لوگ دعویٰ کرتے ہیں کہ رسول اللہ ﷺ نے گھریلو گدھوں کے گوشت سے منع فرمایا ہے؟ تو انہوں نے کہا: حکم بن عمرو الغفاری ہمارے پاس بصرہ میں ایسا ہی کہا کرتے تھے؛ لیکن 'بحر' (ابن عباس) نے اس کا انکار کیا اور آیت پڑھی: {فرما دیجئے کہ جو وحی میری طرف آئی ہے اس میں میں کوئی ایسی چیز نہیں پاتا...}۔

(۱) المفہم ۵/ ۲۱۵ - ۲۱۶، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے، اور حدیث سنن ترمذی (۱۴۷۸) میں ہے، ترمذی نے کہا: حدیث حسن غریب ہے، اور اسے احمد (۱۷۱۹۳) نے مقدام بن معدی کرب کی حدیث سے اسی طرح مختصراً روایت کیا ہے۔ (۲) التمہید ۱/ ۱۴۲ - ۱۴۳ اسی طرح۔ (۳) ملاحظہ فرمائیں جو پہلے گزر چکا ۴/ ۴۴۶۔ (۴) ۲/ ۴۹۶ - ۴۹۷۔ (۵) ۲/ ۶۳، اور ملاحظہ فرمائیں المفہم ۵/ ۲۱۵۔ (۶) التمہید ۱/ ۱۴۵، اور الاستذکار ۱۵/ ۳۲۹۔

Surah Al-An'am, Verse 145 / 84

"in what has been revealed to me [anything] forbidden" (1).

It was narrated from Ibn Umar that he was asked about the meat of beasts of prey, and he said: There is no harm in it. It was said to him: The hadith of Abu Tha'labah Al-Khushani (2)? He said: We do not leave the book of our Lord (3) for the hadith (4) of a Bedouin who urinates on his legs (5).

Al-Sha'bi was asked about elephant and lion meat, so he recited this verse (6).

Al-Qasim said: Aisha used to say when she heard people saying: Every beast of prey with fangs is forbidden: That is lawful, and she would recite this verse: {Say, "I do not find within that which was revealed to me [anything] forbidden"}. Then she said: If the stone pot's water became yellow from blood, and the Messenger of Allah (peace be upon him) saw it, he would not forbid it (7).

The correct view in this chapter is what we began by mentioning, and that what was mentioned as prohibited after the verse is added to it and conjoined with it.

Judge Abu Bakr ibn al-Arabi pointed this out in his 'Qabas' (8), contrary to what he mentioned in his 'Ahkam' (9); he said: It was narrated from Ibn Abbas that this verse was among the last to be revealed, so the Baghdadis among our companions said: Everything besides it is lawful, but it is disliked to eat beasts of prey. And according to the jurists of the major cities...

---

(1) Sahih al-Bukhari (5529). Al-Hakam ibn Amr is the companion and governor; he settled in Basra, was the governor of Khorasan, and died there in the year 51 AH. Al-Siyar 2/474. (2) Reported by Ahmad (17739), Al-Bukhari (5530), and Muslim (1932) that the Messenger of Allah (peace be upon him) forbade eating every beast of prey with fangs. (3) In (d): the Book of Allah, and in (m): the Book of Allah our Lord, and what is established is from (kh), (z), and (zha). (4) In (kh) and (zha): for the saying of. (5) Ibn Abd al-Barr weakened this narration from Ibn Umar in Al-Tamheed 1/245, and we did not find his saying: "We do not leave...". (6) Reported by Abd al-Razzaq (8769), and it does not contain: "and the lion". (7) Reported by Al-Tabari 9/635 in a similar manner. 'Al-Burma' is a pot made of stone, and its plural is 'buram', like 'ghurfa' (room) and 'ghuraf'. Al-Misbah al-Munir. And something similar was mentioned previously 3/30. (8) 2/621-622. (9) 2/755 and 757.

सूरा अल-अनाम, आयत 145 / 84

"जो मेरी ओर वह्य (प्रकाशना) की गई है, उसमें मैं किसी चीज़ को हराम नहीं पाता" (1)।

इब्न उमर से रिवायत है कि उनसे शिकारी जानवरों के मांस के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: इसमें कोई हर्ज नहीं है। उनसे कहा गया: अबू सालबा अल-खुशनी की हदीस (2)? उन्होंने कहा: हम अपने रब की किताब (3) को एक ऐसे देहाती की हदीस (4) के लिए नहीं छोड़ते जो अपने पैरों पर पेशाब करता है (5)।

अश-शा'बी से हाथी और शेर के मांस के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने यही आयत पढ़ी (6)।

अल-कासिम ने कहा: आयशा (रज़ि.) कहती थीं जब उन्होंने लोगों को यह कहते सुना कि हर कुचलियों (fanged) वाला शिकारी जानवर हराम है: वह हलाल है, और वह यह आयत पढ़ती थीं: {कह दो, "जो मेरी ओर वह्य की गई है, उसमें मैं किसी चीज़ को खाने वाले पर हराम नहीं पाता..."}। फिर उन्होंने कहा: यदि पत्थर की हांडी का पानी खून से पीला हो जाता, और अल्लाह के रसूल (सल्ल.) उसे देखते, तो भी उसे हराम नहीं ठहराते थे (7)।

इस विषय में सही बात वही है जिसे हमने शुरू में उल्लेख किया है, और यह कि आयत के बाद जो हराम चीज़ें आई हैं, वे इसी के साथ जुड़ी हुई हैं।

काजी अबू बक्र बिन अल-अरबी ने अपनी किताब 'क़बिस' (8) में इसकी ओर संकेत किया है, जो उनके'अहकाम' (9) में वर्णित बात के विपरीत है; उन्होंने कहा: इब्न अब्बास से रिवायत है कि यह आयत नाज़िल होने वाली आख़िरी आयतों में से है, इसलिए हमारे साथियों में से बगदाद वालों ने कहा: इसके अलावा सब कुछ हलाल है, लेकिन शिकारी जानवरों को खाना नापसंद है। और शहरों के फकीहों (धर्मशास्त्रियों) के अनुसार...

---

(1) सहीह अल-बुखारी (5529)। अल-हकम बिन अम्र सहाबी और अमीर (गवर्नर) थे, बसरा में बस गए, खुरासान के गवर्नर रहे और 51 हिजरी में वहां उनका इंतकाल हुआ। अस-सियार 2/474। (2) इसे अहमद (17739), बुखारी (5530) और मुस्लिम (1932) ने रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल (सल्ल.) ने हर कुचलियों (नुकीले दांतों) वाले शिकारी जानवर को खाने से मना किया है। (3) (द) में: अल्लाह की किताब, और (म) में: अल्लाह हमारे रब की किताब, और जो प्रमाणित है वह (ख), (ज़) और (ज़ॉ) से है। (4) (ख) और (ज़ॉ) में: कहने के लिए। (5) इब्न अब्द अल-बर्र ने 'अत-तमहीद' 1/245

में इब्न उमर की इस रिवायत को ज़ईफ़ (कमज़ोर) कहा है, और हमें उनका यह कहना नहीं मिला: "हम नहीं छोड़ते..."। (6) इसे अब्द अल-रज़्ज़ाक (8769) ने रिवायत किया है, और इसमें "और शेर" का उल्लेख नहीं है। (7) इसे अल-तब़री 9/635 ने इसी तरह रिवायत किया है। 'अल-बुरमा' पत्थर की हांडी को कहते हैं, और इसका बहुवचन 'बुरम' है। अल-मिसबाह अल-मुनीर। और इसी तरह का उल्लेख 3/30 में पहले हो चुका है। (8) 2/621 - 622। (9) 2/755 और 757।

سورہ الأنعام، آیت ١٤٥ / ٨٤

"ان چیزوں میں جو میری طرف وحی کی گئی ہیں میں کسی کو حرام نہیں پاتا" (١)۔

اور ابن عمر سے روایت ہے کہ ان سے درندوں کے گوشت کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: اس میں کوئی حرج نہیں ہے۔ ان سے کہا گیا: ابوثعلبہ الخشنی کی حدیث (٢)؟ تو انہوں نے کہا: ہم اپنے رب کی کتاب (٣) کو کسی ایسے دیہاتی کی حدیث (٤) کی وجہ سے نہیں چھوڑ سکتے جو اپنی پنڈلیوں پر پیشاب کرتا ہو (٥)۔

اور شعبی سے ہاتھی اور شیر کے گوشت کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے یہی آیت تلاوت فرمائی (٦)۔

اور قاسم نے کہا: عائشہ رضی اللہ عنہا جب لوگوں کو یہ کہتے ہوئے سنتیں کہ: ہر کچلی والا درندہ حرام ہے، تو فرماتیں: وہ حلال ہے، اور یہ آیت تلاوت کرتیں: ﴿قُل لَّا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا﴾۔ پھر فرماتیں: اگر پتھر کی ہانڈی کا پانی خون کی وجہ سے زرد ہو جاتا اور رسول اللہ ﷺ اسے دیکھتے تو اسے حرام نہ فرماتے (٧)۔

اور اس باب میں صحیح وہی ہے جو ہم نے ذکر کرنا شروع کیا، اور یہ کہ آیت کے بعد جو محرمات وارد ہوئے ہیں وہ اسی کے ساتھ شامل اور اسی پر معطوف ہیں۔

اور قاضی ابوبکر بن العربی نے اپنی کتاب 'قبس' (٨) میں اس طرف اشارہ کیا ہے جو ان کے 'احکام' (٩) میں مذکور بات کے خلاف ہے؛ انہوں نے کہا: ابن عباس سے روایت ہے کہ یہ آیت آخری نازل ہونے والی آیات میں سے ہے، چنانچہ ہمارے ساتھیوں میں سے بغدادیوں نے کہا: اس

کے علاوہ سب کچھ حلال ہے، لیکن درندوں کو کھانا مکروہ ہے۔ اور مختلف شہروں کے فقہاء کے نزدیک...

---

(١) صحیح بخاری (٥٥٢٩)۔ اور حکم بن عمرو صحابی اور امیر تھے، بصرہ میں سکونت اختیار کی، خراسان کے گورنر رہے، اور وہاں سن ٥١ ہجری میں وفات پائی۔ السیر ٤٧٤/٢۔ (٢) اسے احمد (١٧٧٣٩)، بخاری (٥٥٣٠) اور مسلم (١٩٣٢) نے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے ہر کچلی والے درندے کے کھانے سے منع فرمایا۔ (٣) (د) میں ہے: اللہ کی کتاب، اور (م) میں: اللہ ہمارے رب کی کتاب، اور جو ثابت ہے وہ (خ)، (ز) اور (ظ) سے ہے۔ (٤) (خ) اور (ظ) میں: قول (بات) کی وجہ سے۔ (٥) ابن عبدالبر نے التمہید ٢٤٥/١ میں ابن عمر سے اس روایت کو ضعیف قرار دیا ہے، اور ہمیں ان کا یہ قول نہیں ملا: "ہم نہیں چھوڑتے..."۔ (٦) اسے عبدالرزاق (٨٧٦٩) نے روایت کیا ہے، اور اس میں "اور شیر" کا ذکر نہیں ہے۔ (٧) اسے طبری ٦٣٥/٩ نے اسی طرح روایت کیا ہے، اور 'برمہ' پتھر کی ہانڈی کو کہتے ہیں، اس کی جمع 'برم' ہے، جیسے 'غرفہ' کی جمع 'غرف'۔ المصباح المنیر۔ اور اسی طرح کا پہلے بھی گزر چکا ہے ٣٠/٣۔ (٨) ٦٢١/٢ - ٦٢٢۔ (٩) ٧٥٥/٢ اور ٧٥٧۔

Surah Al-An'am: Verse 145 Page 85

Among them are Malik, Al-Shafi'i, Abu Hanifa, and Abd al-Malik: that eating every fanged beast of prey is forbidden. It is not impossible for an addition to occur after His saying: {Say: 'I do not find in what has been revealed to me [anything] forbidden...'} by what comes of evidence regarding it; as the Prophet (peace be upon him) said: "The blood of a Muslim man is not lawful except in one of three cases,"(1) and he mentioned disbelief, adultery, and murder.

Then our scholars said: The causes of execution are ten according to the evidence provided, for the Prophet (peace be upon him) only informs of what knowledge reached(2) him from the Creator, the Exalted; and He erases what He wills and confirms, and abrogates and decrees. It has been confirmed from the Prophet (peace be upon him) that he said: "Eating every fanged beast of prey is forbidden,"(3) and it was narrated(4) that he forbade eating every fanged beast of prey and every clawed bird.(5) Muslim narrated from Ma'n, from Malik(6): he forbade eating every fanged beast of prey.(7)

The first is more correct, and the prohibition of every fanged beast of prey is the explicit position of the school of thought, and Malik titled it thus in Al-Muwatta(8) when he said: Prohibition of eating every fanged beast of prey. Then he mentioned the hadith and followed it up by saying: "This is the matter among us." So he informed that practice followed the tradition (athar).(9)

Al-Qushayri said: Malik's saying: "This verse is among the last that was revealed" does not prevent us from saying:

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) Previously 3/430. (2) In (Kh), (Z), and (M): "including what reached", and what is confirmed from (D) and (Th) matches Al-Qabs 2/622, and the speech is from it. (3) It is with this wording in Malik's Al-Muwatta 2/496 from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), and also recorded by Ahmad (7224) and Muslim (1933). (4) In (Kh) and (M): And it was narrated. (5) Recorded in full by Ahmad (2192) and Muslim (1934) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), and what is between brackets is from sources and Al-Qabs and speech is from it, see previously 4/446 and 7/251. (6) Thus in the copies, and similar in Al-Qabs 2/622 and the speech is from it, and in Sahih Muslim (1932): (14), hadith of Abu Tha'labah Al-Khushani via Ibn Wahb from Malik. With the wording that will follow. (7) In the copies: "of birds",

and similar in Al-Qabs, and in (M): "every clawed bird". What we have confirmed matches the hadith of Abu Tha'labah in Muslim via Malik. (8) 2/496. (9) Al-Qabs 2/621-623.

सूरह अल-अनाम: आयत 145 पृष्ठ 85

उनमें से मलिक, अल-शाफ़ई, अबू हनीफ़ा और अब्द अल-मलिक का मत है कि: प्रत्येक दांत वाले शिकारी जानवर (कुचली वाले) का खाना हराम है। यह असंभव नहीं है कि अल्लाह के इस कथन के बाद कि: {कह दो: 'जो कुछ मेरी ओर वह्य (प्रकाशना) की गई है, उसमें मैं किसी को [कोई चीज़] हराम नहीं पाता...'} के बाद अतिरिक्त प्रमाणों के माध्यम से कोई वृद्धि हो जाए; जैसा कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "किसी मुस्लिम व्यक्ति का रक्त बहाना वैध नहीं है सिवाय तीन कारणों के"(1) और उन्होंने कुफ्र, व्यभिचार और हत्या का उल्लेख किया।

फिर हमारे विद्वानों ने कहा: साक्ष्यों के अनुसार मृत्युदंड के दस कारण हैं, क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) केवल उसी ज्ञान के बारे में सूचित करते हैं जो उन तक अल्लाह तआला की ओर से पहुँचा है;(2) और वह (अल्लाह) जिसे चाहता है मिटा देता है और जिसे चाहता है स्थिर रखता है, और निरस्त (मनसूख़) करता है और निर्धारित करता है। यह नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से सिद्ध है कि उन्होंने कहा: "प्रत्येक दांत वाले शिकारी जानवर का खाना हराम है,"(3) और यह भी वर्णित है(4) कि उन्होंने हर दांत वाले शिकारी जानवर और हर पंजे वाले पक्षी के खाने से मना किया।(5) मुस्लिम ने मान से, उन्होंने मलिक से(6) रिवायत की: उन्होंने हर दांत वाले शिकारी जानवर के खाने से मना किया।(7)

पहला अधिक सही है, और हर दांत वाले शिकारी जानवर की मनाही इस मज़हब (विचारधारा) का स्पष्ट रुख है, और मलिक ने अल-मुवत्ता(8) में इसी शीर्षक के तहत लिखा है: हर दांत वाले शिकारी जानवर को खाने की मनाही। फिर उन्होंने हदीस का उल्लेख किया और उसके बाद कहा: "और हमारे यहाँ यही मामला है।" अतः उन्होंने सूचित किया कि कर्म (अमल) परंपरा (असर) के अनुसार निरंतर रहा।(9)

अल-कुशैरी ने कहा: मलिक का यह कथन कि: "यह आयत उतरने वाली अंतिम आयतों में से है," हमें यह कहने से नहीं रोकता कि:

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) पहले 3/430। (2) (ख), (ज़) और (म) में: "जो पहुँचा", और (द) और (ज़) से पुष्ट किया गया अल-क़बस 2/622 के अनुकूल है, और कथन उसी से है। (3) यह इन शब्दों के साथ मलिक की अल-मुवत्ता 2/496 में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से है, और इसे अहमद (7224) और

मुस्लिम (1933) ने भी संकलित किया है। (4) (ख) और (म) में: "और यह वर्णित है"। (5) इसे अहमद (2192) और मुस्लिम (1934) ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से पूर्ण रूप से संकलित किया है, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा स्रोतों और अल-क़बस से है और कथन उसी से है, देखें पहले 4/446 और 7/251। (6) प्रतियों में ऐसा ही है, और अल-क़बस 2/622 में भी ऐसा ही है और कथन उसी से है, और सहीह मुस्लिम (1932): (14) में, इब्न वहब के माध्यम से मलिक से अबू सालबा अल-खुशनी की हदीस है। उसी शब्दों के साथ जो आगे आएंगे। (7) प्रतियों में: "पक्षियों में से", और अल-क़बस में भी ऐसा ही है, और (म) में: "हर पंजे वाला पक्षी"। हमने जो पुष्ट किया है वह मलिक के माध्यम से मुस्लिम में अबू सालबा की हदीस के अनुकूल है। (8) 2/496। (9) अल-क़बस 2/621-623।

سورة الانعام: آیت 145 صفحہ 85

ان میں سے مالک، شافعی، ابوحنیفہ اور عبدالملک کا موقف ہے کہ: ہر کچلی (دانت) والے درندے کا کھانا حرام ہے، اور یہ ناممکن نہیں کہ اللہ تعالیٰ کے اس قول: {کہہ دیجیے: جو کچھ میری طرف وحی کیا گیا ہے اس میں میں کسی چیز کو حرام نہیں پاتا...} کے بعد مزید دلائل کے ذریعے اضافے واقع ہوں؛ جیسا کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "کسی مسلمان کا خون حلال نہیں مگر تین صورتوں میں سے ایک میں"(1) اور آپ ﷺ نے کفر، زنا اور قتل کا ذکر فرمایا۔

پھر ہمارے علماء نے کہا: دلائل کی رو سے قتل کے اسباب دس ہیں، کیونکہ نبی کریم ﷺ صرف اسی علم کی خبر دیتے ہیں جو باری تعالیٰ کی طرف سے آپ ﷺ تک پہنچا(2)؛ اور وہ (اللہ) جو چاہتا ہے مٹا دیتا ہے اور جو چاہتا ہے ثابت رکھتا ہے، اور منسوخ کرتا ہے اور مقدر فرماتا ہے۔ اور نبی کریم ﷺ سے ثابت ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہر کچلی والے درندے کا کھانا حرام ہے"(3)، اور مروی ہے(4) کہ آپ ﷺ نے ہر کچلی والے درندے اور ہر پنجے والے پرندے کے کھانے سے منع فرمایا(5)۔ امام مسلم نے معن سے، انہوں نے امام مالک سے(6) روایت کی: انہوں نے ہر کچلی والے درندے کے کھانے سے منع فرمایا(7)۔

پہلی بات زیادہ صحیح ہے، اور ہر کچلی والے درندے کی حرمت ہی اس مذہب کا واضح موقف ہے، اور امام مالک نے الموطا(8) میں اسی سے عنوان قائم کیا جب انہوں نے کہا: ہر کچلی والے درندے کے کھانے کی تحریم۔ پھر حدیث ذکر کی، اور اس کے بعد یہ کہہ کر اس کی تائید کی: "اور ہمارے ہاں یہی معاملہ ہے"۔ پس انہوں نے خبر دی کہ عمل اثر (حدیث) کے ساتھ ہی مسلسل چلا آ رہا ہے(9)۔

قشیری نے کہا: پس مالک کا یہ قول کہ: "یہ آیت آخری نازل ہونے والی آیات میں سے ہے،" ہمیں یہ کہنے سے نہیں روکتا کہ:

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) پہلے 3/430۔ (2) نسخہ (خ)، (ز) اور (م) میں ہے: "بما وصل"، اور جو (د) اور (ظ) سے ثابت ہے وہ القبس 2/622 کے موافق ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔ (3) یہ انہی الفاظ کے ساتھ امام مالک کی الموطا 2/496 میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے، اور اسے احمد (7224) اور مسلم (1933) نے بھی روایت کیا ہے۔ (4) نسخہ (خ) اور (م) میں ہے: "وقد رُوي"۔ (5) اسے مکمل طور پر احمد (2192) اور مسلم (1934) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور قوسین کے درمیان کا مواد مآخذ اور القبس سے ہے اور عبارت وہیں سے ہے، ملاحظہ ہو ما سبق 4/446 اور 7/251۔ (6) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور القبس 2/622 में भी ऐसा ही है اور عبارت وہیں سے ہے، اور صحیح مسلم (1932): (14) میں ابن وہب کے طریق سے امام مالک سے ابوثعلبہ الخشنی کی حدیث ہے۔ اسی لفظ کے ساتھ جو آگے آئے گا۔ (7) نسخوں میں ہے: "من الطير" (پرندوں میں سے)، اور القبس میں بھی ایسا ہی ہے، اور نسخہ (م) میں ہے: "كل ذى مخلب من الطير"۔ اور جو ہم نے ثابت کیا ہے وہ مالک کے طریق سے مسلم میں ابوثعلبہ کی حدیث کے موافق ہے۔ (8) 2/496۔ (9) القبس 2/621-623।

Surah Al-An'am, Verse 145 86

The prohibition of some of these things was established after this verse. Allah has permitted good things and forbidden evil ones. The Messenger of Allah (ﷺ) forbade eating every fanged predator and every bird with talons. He also forbade the meat of domestic donkeys in the year of Khaybar. What indicates the correctness of this interpretation is the consensus on the prohibition of excrement, urine, filthy insects, and donkeys, which are not mentioned in this verse (1). Second: His (Exalted is He) saying: {forbidden}. Ibn Atiyyah said: The word 'prohibition' when it comes from the tongue of the Messenger of Allah (ﷺ) is capable of reaching the limit of absolute prohibition and prevention for the mentioned thing. It is also capable (2), according to the language, of stopping short of that limit within the realm of dislike (karahiyah) and the like. So, whatever is accompanied by the sign of submission from the interpreting Companions, and all of them agreed upon it, and the wording of the hadiths concerning it did not fluctuate, it becomes obligatory by Sharia that its prohibition has reached the ultimate level of restriction and prevention, joining the ranks of swine, carrion, and blood; and this is the nature of the prohibition of wine. But what is accompanied by the sign of fluctuation in the wording of the hadiths, and the Imams differed about it despite their knowledge of the hadiths—such as his (peace and blessings be upon him) saying: "Eating every fanged predator is haram" (3). And it has been narrated that the Messenger of Allah (ﷺ) forbade (4) eating every fanged predator, then the Companions and those after them differed regarding its prohibition; so for these reasons, it is permissible for one who looks into it to interpret the word 'prohibition' as a prevention that is dislike (karahiyah) and the like. And what is accompanied by the sign of interpretation, such as his (peace and blessings be upon him) prohibition of the meat of domestic donkeys; some of the present Companions interpreted that because they are impure (5), and some of them interpreted [that] it was so that...

(1) At-Tamhid 1/143, Tafsir al-Razi 13/220, and Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/757. (2) After it in (m): also. (3) Previously mentioned in 4/446, 7/251. (4) In (kh): "And he forbade," and in (d) and (m): "And there came a prohibition." (5) In (d), (z), and (m): "Because it is impure," and in Al-Muharrar al-Wajiz 2/356: "Because they were not divided as spoils (khumus)."

सूरा अल-अनआम, आयत 145 86

इस आयत के बाद इनमें से कुछ चीजों की मनाही (तहरीम) स्थापित हो गई। अल्लाह ने अच्छी चीजों को जायज़ और गंदी चीजों को हराम करार दिया है। अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने हर दाढ़ वाले दरिंदे और हर पंजे वाले शिकारी पक्षी को खाने से मना किया है। उन्होंने खैबर के साल घरेलू गधों के मांस से भी मना किया था। इस व्याख्या की शुद्धता को जो बात दर्शाती है, वह है विष्ठा (मल), मूत्र, घृणित कीड़ों और गधों की मनाही पर आम सहमति (इज्मा); जो इस आयत (1) में वर्णित नहीं हैं। दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {निषिद्ध}। इब्न अतिया ने कहा: मनाही (तहरीम) शब्द जब अल्लाह के रसूल (ﷺ) की जुबान से निकलता है, तो यह उल्लेखित वस्तु के लिए पूर्ण प्रतिबंध और निषेध की सीमा तक पहुँचने के योग्य होता है। और यह भाषा के अनुसार (2), उस सीमा से पहले नापसंदगी (कराहियत) और इसी तरह के क्षेत्र में रुकने के योग्य भी है। इसलिए, जिस चीज़ के साथ व्याख्या करने वाले सहाबा की ओर से समर्पण का संकेत जुड़ा हो, और उन सभी का उस पर इत्तिफ़ाक़ (सहमति) हो, और उसके बारे में हदीसों के शब्दों में कोई उलट-फेर न हो; तो शरीयत के अनुसार यह अनिवार्य हो जाता है कि उसका निषेध पूर्ण प्रतिबंध और मनाही की सीमा तक पहुँच गया है, और वह सूअर, मुर्दार और खून की श्रेणी में आ गया है; और यह शराब के निषेध की प्रकृति है। लेकिन जिस चीज़ के साथ हदीसों के शब्दों में अस्पष्टता या भिन्नता का संकेत जुड़ा हो, और इमामों ने हदीसों के अपने ज्ञान के बावजूद उसमें मतभेद किया हो—जैसे कि उनका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) यह कहना: "हर दाढ़ वाले दरिंदे को खाना हराम है" (3)। और यह वर्णित है कि अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने हर दाढ़ वाले दरिंदे को खाने से मना किया (4), फिर सहाबा और उनके बाद के लोगों ने इसके निषेध के बारे में मतभेद किया; तो इन कारणों से, देखने वाले के लिए यह जायज़ है कि वह 'तहरीम' (निषेध) शब्द को उस मनाही पर महमूल करे जो नापसंदगी (कराहियत) और इसी तरह की है। और जिसके साथ व्याख्या (तावील) का संकेत जुड़ा हो, जैसे कि उनका (सल्लल्लाहु अलैहि अलैहि वसल्लम) घरेलू गधों के मांस का निषेध करना; तो वहां उपस्थित कुछ सहाबा ने इसकी व्याख्या यह की कि वे नापाक (नजस) हैं (5), और उनमें से कुछ ने व्याख्या की कि [यह] इसलिए था ताकि...

(1) अल-तमहीद 1/143, तफ़सीर अल-राज़ी 13/220, और अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी 2/757 द्वारा। (2) (m) में इसके बाद: "भी"। (3) इसी तरह पहले 4/446, 7/251 में गुज़रा है। (4) (kh) में: "और उन्होंने मना किया," और (d) और (m) में: "और मनाही आई है।" (5) (d), (z) और

(m) में: "क्योंकि वह नापाक है," और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/356 में: "क्योंकि उनका खुमुस (पांचवां हिस्सा) नहीं निकाला गया था।"

سورہ الانعام، آیت ۱٤٥ ۸٦

اس آیت کے بعد ان میں سے بعض چیزوں کی تحریم ثابت ہو گئی، اور اللہ نے پاکیزہ چیزوں کو حلال اور خبیث چیزوں کو حرام قرار دیا ہے۔ رسول اللہ ﷺ نے ہر کچلی (نوکیلے دانت) والے درندے اور ہر پنجے والے شکاری پرندے کو کھانے سے منع فرمایا، اور آپ ﷺ نے خیبر کے سال گھریلو گدھوں کے گوشت سے منع فرمایا۔ جو چیز اس تاویل کی صحت پر دلالت کرتی ہے وہ گندگی، پیشاب، گھناؤنے حشرات اور گدھوں کی تحریم پر اجماع ہے؛ جو کہ اس آیت (۱) میں مذکور نہیں ہیں۔ دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿مُحَرَّماً﴾ (حرام کیا گیا)۔ ابن عطیہ نے کہا: لفظ تحریم جب رسول اللہ ﷺ کی زبان سے صادر ہو تو اس میں یہ گنجائش ہوتی ہے کہ وہ مذکورہ چیز کے بارے میں انتہائی درجے کی ممانعت اور روک ٹوک تک پہنچ جائے، اور لغت کے اعتبار سے اس میں یہ گنجائش بھی ہے (۲) کہ وہ اس انتہا سے پہلے کراہت وغیرہ کے دائرے میں رک جائے۔ پس جس چیز کے ساتھ صحابہ کرام (جو کہ تاویل کرنے والے تھے) کے تسلیم و رضا کا قرینہ جڑ گیا ہو، اور ان سب کا اس پر اتفاق ہو، اور اس بارے میں احادیث کے الفاظ میں کوئی اضطراب (اختلاف) نہ ہو؛ تو شرعاً واجب ہے کہ اس کی تحریم ممانعت اور روک ٹوک کی انتہا تک پہنچ چکی ہے، اور وہ خنزیر، مردار اور خون کے حکم میں شامل ہو گئی ہے، اور یہ شراب کی تحریم جیسی صفت ہے۔ لیکن جس چیز کے ساتھ احادیث کے الفاظ میں اضطراب کا قرینہ جڑا ہو، اور ائمہ کرام نے احادیث کے علم کے باوجود اس میں اختلاف کیا ہو—جیسے آپ ﷺ کا قول: "ہر کچلی والے درندے کا کھانا حرام ہے" (۳)۔ اور رسول اللہ ﷺ سے ہر کچلی والے درندے کو کھانے سے نہی (٤) مروی ہے، پھر صحابہ اور ان کے بعد والوں نے اس کی تحریم میں اختلاف کیا؛ تو ان وجوہات کی بنا پر غور کرنے والے کے لیے جائز ہے کہ وہ لفظ تحریم کو اس ممانعت پر محمول

کرے جو کراہت وغیرہ کے درجے کی ہو۔ اور جس کے ساتھ تاویل کا قرینہ جڑا ہو جیسے آپ ﷺ کا گھریلو گدھوں کے گوشت کو حرام قرار دینا؛ تو وہاں موجود بعض صحابہ نے اس کی یہ تاویل کی کہ وہ ناپاک ہیں (٥)، اور بعض نے یہ تاویل کی [کہ] یہ اس لیے تھا تاکہ...

(١) التمہید ١/١٤٣، وتفسیر الرازي ١٣/٢٢٠، وأحکام القرآن لابن العربي ٢/٧٥٧۔ (٢) اس کے بعد (م) میں ہے: "بھی"۔ (٣) اس کی مثل پہلے ٤/٤٤٦، ٧/٢٥١ میں گزر چکا ہے۔ (٤) (خ) میں ہے: "وقد نھی" (اور آپ نے منع کیا)، اور (د) اور (م) میں ہے: "وقد ورد نهي" (اور ممانعت وارد ہوئی ہے)۔ (٥) (د)، (ظ) اور (م) میں ہے: "کیونکہ وہ نجس ہے"، اور المحرر الوجیز ٢/٣٥٦ میں ہے: "کیونکہ ان کا خمس نہیں نکالا گیا تھا"۔

Surah Al-An'am: Verse 145 87

People's livestock perish, and some interpreted it as absolute prohibition. It is established in the Ummah (1) that there is disagreement regarding the prohibition of its meat. Thus, it is permissible for a scholar who looks into it to carry the word 'prohibition' according to (2) his ijtihad (independent reasoning) and analogy (qiyas) to mean dislike (makruh) or similar (3).

I say: This is a good summation on this chapter and on the reason for the disagreement as previously mentioned (4).

It has been said: Indeed, the donkey is not eaten because it revealed its foul nature when it leaped upon a male and became defiled; so it was called 'rijs' (filthy). Muhammad ibn Sirin said: There is no animal that does the act of the people of Lot except the pig and the donkey; Al-Tirmidhi mentioned it in 'Nawadir al-Usul' (5).

Third: Amr ibn Dinar narrated from Abu al-Sha'tha from Ibn Abbas who said: The people of the pre-Islamic era (Jahiliyyah) used to eat some things and leave others [out of disgust]. So Allah sent His Prophet, peace and blessings be upon him, and revealed His book, made permissible what is lawful and prohibited what is forbidden. So what He made lawful is lawful, what He prohibited is forbidden, and what He remained silent about is pardoned. And he recited this verse: "Say, 'I do not find within that which was revealed to me [anything] forbidden...'" [to the end of] the verse. It means what is not explicitly prohibited is permissible by the apparent meaning of this verse (6).

Al-Zuhri narrated from Ubaydullah ibn Abdullah from Abdullah ibn Abbas that he recited: "Say, 'I do not find within that which was revealed to me [anything] forbidden...'", and said: He only prohibited eating of the carrion; what is eaten from it, which is the meat. As for the skin, bone, wool, and hair, they are lawful (7). Abu Dawood (8) narrated from Milqam ibn Talib from his father who said: I accompanied the Prophet ﷺ, and I did not hear any prohibition for the small crawling things of the earth.

---

(1) In (Kh) and (Zha): in the verse. (2) In (M): to carry the term 'prohibition' to mean prohibition which is dislike and its like according to... (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/356, and what is between brackets is from it. (4) In (D), (Z), and (Zha): with what was mentioned previously. (5) P. 132, and the saying of Ibn Sirin was narrated by Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (5401). (6) Tafsir Abu al-Layth 1/521, and the hadith was

narrated by Abu Dawood (3800), and what is between brackets is from it. (7) Tafsir Abu al-Layth 1/521, and what is between brackets is from it, and Ibn Abi Hatim narrated it (8004) similarly. (8) Number (3798).

सूरह अल-अनआम: आयत 145 87

लोगों के पशु नष्ट हो जाते हैं, और उनमें से कुछ ने इसे पूर्ण निषेध (तहरीम) के रूप में समझा। उम्माह (1) में इसके मांस के निषेध के संबंध में मतभेद स्थापित है; इसलिए विद्वानों में से जो कोई इसे देखता है, उसके लिए जायज़ है कि वह 'निषेध' शब्द को अपने इज्तिहाद (स्वतंत्र तर्क) और कयास (सादृश्य) के अनुसार नापसंदगी (मक़रूह) या इसी तरह के अर्थ में ले (2) (3)।

मैंने कहा: यह इस विषय पर और मतभेद के कारण पर एक अच्छा निष्कर्ष है जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (4)।

कहा गया है: दरअसल, गधे को नहीं खाया जाता है; क्योंकि उसने अपना बुरा स्वभाव तब दिखाया जब वह नर पर चढ़ा और अपवित्र हो गया; इसलिए उसे 'रिज्स' (अपवित्र) कहा गया। मुहम्मद इब्न सिरीन ने कहा: सूअर और गधे के अलावा कोई भी जानवर लूत की जाति जैसा काम नहीं करता है; अल-तिर्मिज़ी ने इसे 'नवादिर अल-उसूल' (5) में उल्लेख किया है।

तीसरा: अम्र इब्न दीनार ने अबू अल-शशा से, इब्न अब्बास के हवाले से रिवायत की कि उन्होंने कहा: जाहिलियत (अज्ञानता के युग) के लोग कुछ चीजें खाते थे और कुछ चीजें [घृणा के कारण] छोड़ देते थे। तो अल्लाह ने अपने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को भेजा, और अपनी किताब नाजिल की, अपने हलाल को हलाल किया और अपने हराम को हराम किया; तो जो उसने हलाल किया वह हलाल है, और जो उसने हराम किया वह हराम है, और जिसके बारे में वह चुप रहा वह माफ है, और इस आयत को पढ़ा: "कह दीजिए, मुझे जो कुछ वह्य (रहस्योद्घाटन) किया गया है, उसमें मैं कोई ऐसी चीज नहीं पाता जो किसी खाने वाले के लिए हराम हो..." आयत के अंत तक। यानी जिसका निषेध स्पष्ट नहीं किया गया है, वह इस आयत के ज़ाहिरी (स्पष्ट) अर्थ से जायज़ है (6)।

और ज़ुहरी ने उबैदुल्लाह इब्न अब्दुल्लाह से, अब्दुल्लाह इब्न अब्बास के हवाले से रिवायत की कि उन्होंने पढ़ा: "कह दीजिए, मुझे जो कुछ वह्य किया गया है, उसमें मैं कोई ऐसी चीज नहीं पाता जो हराम हो...", उन्होंने कहा: उसने केवल मुर्दा खाने को हराम किया है; उससे जो खाया जाता है, यानी मांस; जहाँ तक खाल, हड्डी, ऊन और बालों का सवाल है, वे हलाल हैं (7)। अबू दाऊद (8) ने मिलकाम इब्न तालिब से, उनके पिता के हवाले से रिवायत की कि उन्होंने कहा: मैं नबी ﷺ के साथ रहा, और मैंने ज़मीन के कीड़े-मकौड़ों के लिए कोई निषेध नहीं सुना।

(1) (ख) और (ज़) में: आयत में। (2) (म) में: निषेध शब्द को उस मनाही पर ले जाना जो नापसंदगी और उसके जैसा है, उसके अनुसार... (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/356, और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है। (4) (द), (ज़) और (ज़) में: जो पहले उल्लेख किया गया था उसके साथ। (5) पृष्ठ 132, और इब्न सिरीन के कथन को अल-बैहाक़ी ने शुआब अल-ईमान (5401) में उद्धृत किया है। (6) तफ़सीर अबू अल-लैथ 1/521, और हदीस को अबू दाऊद (3800) ने उद्धृत किया है, और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है। (7) तफ़सीर अबू अल-लैथ 1/521, और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है, और इब्न अबी हातिम ने इसे (8004) इसी तरह उद्धृत किया है। (8) संख्या (3798) के तहत।

سورہ الانعام: آیت 145 87

لوگوں کے چوپائے ختم ہو جاتے ہیں، اور ان میں سے بعض نے محض تحریم (حرام ہونے) کی تاویل کی۔ اور امت (1) میں اس کے گوشت کی تحریم کے بارے میں اختلاف ثابت ہے؛ پس علماء میں سے جو اس پر نظر رکھتا ہے اس کے لیے جائز ہے کہ وہ لفظ تحریم کو اپنے اجتہاد اور قیاس کے مطابق کراہت یا اس جیسی چیز پر محمول کرے (2) (3)۔

میں نے کہا: یہ اس باب میں اور اختلاف کے سبب پر ایک عمدہ خلاصہ ہے جیسا کہ پہلے گزرا (4)۔

اور کہا گیا ہے: بے شک گدھا نہیں کھایا جاتا؛ کیونکہ اس نے اپنی ناپاک فطرت ظاہر کی جب اس نے نر پر چھلانگ لگائی اور آلودہ ہو گیا؛ چنانچہ اسے 'رجس' (ناپاک) کہا گیا۔ محمد بن سیرین نے کہا: جانوروں میں سے کوئی بھی قوم لوط والا عمل نہیں کرتا سوائے سور اور گدھے کے؛ اسے ترمذی نے 'نوادر الاصول' (5) میں ذکر کیا ہے۔

تیسرا: عمرو بن دینار نے ابو الشعثاء سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: جاہلیت والے کچھ چیزیں کھاتے تھے اور کچھ چیزیں [گھن کی وجہ سے] چھوڑ دیتے تھے، تو اللہ نے اپنے نبی صلی اللہ علیہ وسلم کو مبعوث فرمایا، اور اپنی کتاب نازل کی، اپنے حلال کو حلال کیا، اور اپنے حرام کو حرام کیا؛ تو جو اس نے حلال کیا وہ حلال ہے، اور جو اس نے حرام کیا وہ حرام ہے، اور جس کے بارے میں خاموشی اختیار کی وہ معاف ہے، اور یہ آیت تلاوت کی: ﴿قُل لَّا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا﴾ الآیہ۔ یعنی جس کی تحریم واضح نہیں کی گئی وہ اس آیت کے ظاہر کے مطابق مباح (جائز) ہے (6)۔

اور زہری نے عبید اللہ بن عبداللہ سے، انہوں نے عبداللہ بن عباس سے روایت کیا کہ انہوں نے پڑھا: ﴿قُل لَّا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا﴾ ، کہا: اس نے مردار میں سے صرف اس کے کھانے کو حرام کیا ہے؛ جو اس میں سے کھایا جاتا ہے یعنی گوشت؛ رہی بات کھال، ہڈی، اون اور بال کی تو وہ حلال ہیں (7)۔ اور ابو داؤد (8) نے ملقام بن تلب سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: میں نبی ﷺ کی صحبت میں رہا، تو میں نے زمین کے کیڑے مکوڑوں کے لیے کوئی تحریم نہیں سنی۔

---

(1) (خ) اور (ظ) میں: آیت میں۔ (2) (م) میں: کہ لفظ تحریم کو اس منع پر محمول کیا جائے جو کراہت اور اس جیسی چیز ہے بمطابق... (3) المحرر الوجیز 356/2 ، اور جو قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (4) (د) اور (ز) اور (ظ) میں: اس کے ساتھ جو پہلے گزرا۔ (5) ص 132، اور ابن سیرین کا قول بیہقی نے شعب الایمان (5401) میں نکالا ہے۔ (6) تفسیر ابو اللیث 521/1 ، اور حدیث کو ابو داؤد (3800) نے نکالا ہے، اور جو قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (7) تفسیر ابو اللیث 521/1 ، اور جو قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور ابن ابی حاتم نے اسے (8004) کی مانند نکالا ہے۔ (8) نمبر (3798) پر۔

Surah Al-An'am: Verse 145 88

"Al-Hashara" (vermin/small creatures): are small crawling animals of the earth, like jerboas, lizards (Dabb), hedgehogs, and the like (1); the poet said: "We ate the 'Ruba', O Umm Amr, and whoever is a stranger among you eats insects (Hasharat)" (2) Meaning: whatever creeps and crawls. 'Al-Ruba' is the plural of 'Rubyah', which is: the mouse (3). Al-Khattabi said: His saying "I have not heard a prohibition for it" is not evidence that it is permissible; for it is possible that someone else may have heard it. People have differed regarding the jerboa and the rock hyrax (Wabr) (4) - the plural is 'Wabr' - and similar small creatures; Urwah, Ata, Al-Shafi'i, and Abu Thawr permitted the jerboa. Al-Shafi'i said: There is no harm in (eating) the rock hyrax (5). Ibn Sirin, Al-Hakam, Hammad, and the proponents of legal opinion (Ashab al-Ra'y) disliked it. The proponents of legal opinion disliked the hedgehog. Malik ibn Anas was asked about it and said: "I do not know" (6). Abu Umar (7) narrated: Malik said: There is no harm in eating the hedgehog. Abu Thawr did not see any harm in it, and he narrated this from Al-Shafi'i. Ibn Umar was asked about it, so he recited: {Say, "I do not find within that which was revealed to me [anything] forbidden..."} the verse; then an old man with him said: I heard Abu Hurairah say: It was mentioned to the Prophet ﷺ and he said: "It is one of the foul things." So Ibn Umar said: "If the Messenger of Allah ﷺ said this, then it is as he said." Mentioned by Abu Dawud (8). Malik said: There is no harm in eating the lizard (Dabb), the jerboa, and the monitor lizard (Waral) (9). And it is permissible according to him to eat snakes if they are slaughtered according to Sharia (Dhakiyyat);

---

(1) Ma'alim al-Sunan 4/247. (2) Tahdhib al-Lughah 15/275, and al-Lisan (Raba), and in both: 'in a land', instead of: 'among you'. (3) In (Kh), (D), (Z) and (M): the female mouse, and the confirmed text is from (Za), see Tahdhib al-Lughah 15/275. (4) A small animal like a cat. Plural: Wubur, Wibar and Wibarah. Al-Qamus (Wabr). (5) In Ma'alim al-Sunan: Malik said: There is no harm in eating the rock hyrax, and similarly said Al-Shafi'i. (6) Ma'alim al-Sunan 4/247-248, and what is between the brackets is from it. (7) In (D), (Za) and (M): Abu Amr, and the confirmed text is from (Kh) and (Z), see Al-Mudawwanah 2/62, and Al-Kafi 1/436. (8) No. (3799). (9) It is an animal like a lizard (Dabb). Al-Qamus (Waral).

सूरा अल-अनाम: आयत १४५ ८८

अल-हशरा (कीड़े-मकोड़े/छोटे जीव): ज़मीन के छोटे रेंगने वाले जानवर हैं, जैसे जरबोआ (जरबुआ), गोह (दब्ब), साही (हेजहॉग), और इसी तरह के अन्य (१); कवि ने कहा है: "हमने 'रुबा' खाया, ऐ उम्म अम्र, और जो तुम्हारे बीच अजनबी है वह कीड़े-मकोड़े (हशरात) खाता है" (२) अर्थात: जो भी रेंगता और चलता है। 'अल-रुबा' 'रुबियाह' का बहुवचन है, और वह है: चूहा (३)। अल-खत्ताबी ने कहा: उनका यह कहना कि "मैंने इसके लिए कोई निषेध नहीं सुना" इस बात का प्रमाण नहीं है कि यह जायज़ है; क्योंकि यह संभव है कि किसी और ने सुना हो। जरबोआ और 'वब्र' (एक प्रकार का पहाड़ी खरगोश) (४) - बहुवचन: वब्र - और इसी तरह के अन्य छोटे जीवों के बारे में लोगों में मतभेद रहा है; उरवा, अता, अल-शाफ़ई और अबू थौर ने जरबोआ की अनुमति दी। अल-शाफ़ई ने कहा: वब्र (खाने) में कोई हर्ज नहीं है (५)। इब्न सिरीन, अल-हकम, हम्माद और असहाब अल-राय (राय के पैरोकार) ने इसे नापसंद किया। असहाब अल-राय ने साही को नापसंद किया। मालिक इब्न अनस से इसके बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: "मुझे नहीं पता" (६)। अबू उमर (७) ने वर्णन किया: मालिक ने कहा: साही खाने में कोई हर्ज नहीं है। अबू थौर को इसमें कोई बुराई नज़र नहीं आई, और उन्होंने अल-शाफ़ई से यही रिवायत की। इब्न उमर से इसके बारे में पूछा गया, तो उन्होंने आयत पढ़ी: {कह दीजिए, "जो कुछ मेरी ओर वह्य (प्रकाशना) की गई है, उसमें मैं किसी चीज़ को हराम (निषिद्ध) नहीं पाता..."}; तब उनके पास मौजूद एक बुज़ुर्ग ने कहा: मैंने अबू हुरैरा को कहते सुना: नबी ﷺ के पास इसका ज़िक्र किया गया तो उन्होंने फ़रमाया: "यह गंदी चीज़ों में से एक है।" तो इब्न उमर ने कहा: "अगर अल्लाह के रसूल ﷺ ने ऐसा कहा है, तो यह वैसा ही है जैसा उन्होंने कहा।" इसे अबू दाऊद (८) ने उल्लेख किया है। मालिक ने कहा: गोह (दब्ब), जरबोआ और वरन (वराल) (९) खाने में कोई हर्ज नहीं है। और उनके अनुसार सांपों को खाना जायज़ है यदि वे शरीयत के अनुसार ज़बह (ज़कियत) किए गए हों;

---

(१) मआलिम अल-सुनन ४/२४७। (२) तहज़ीब अल-लुग़ह १५/२७५, और अल-लिसान (रबा), और दोनों में है: 'किसी ज़मीन में', 'तुम्हारे पास' के बजाय। (३) (ख़), (द), (ज़) और (म) में: चुहिया, और पुष्ट पाठ (ज़ॉ) से है, देखें तहज़ीब अल-लुग़ह १५/२७५। (४) बिल्ली जैसा एक छोटा जानवर। बहुवचन: वुबूर, विबार और विबाराह। अल-क़ामूस (वब्र)। (५) मआलिम अल-सुनन में: मालिक ने कहा: वब्र खाने में कोई हर्ज नहीं है और अल-शाफ़ई ने भी यही कहा। (६) मआलिम अल-सुनन ४/२४७-२४८, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा इसी से है। (७) (द), (ज़ॉ) और (म) में: अबू अम्र, और पुष्ट पाठ (ख़)

और (ज़) से है, देखें अल-मुदव्वना २/६२, और अल-काफ़ी १/४३६। (८) संख्या (३७९९)। (९) यह गोह (दब्ब) जैसा एक जानवर है। अल-क़ामूस (वराल)।

سورة الانعام: آیت ۱۴۵ ۸۸

الحشرہ: زمین کے چھوٹے رینگنے والے جانور، جیسے یربوع (جربوا)، ضب (گوہ)، قنفذ (ساہی) اور اس جیسے دیگر (۱)؛ شاعر نے کہا ہے: "ہم نے ربیٰ کھائے اے ام عمرو، اور جو تمہارے ہاں اجنبی ہو وہ حشرات (کیڑے مکوڑے) کھاتا ہے" (۲) یعنی: وہ جو رینگتا اور چلتا ہے۔ 'الربیٰ' رُبیہ کی جمع ہے، اور وہ ہے: چوہا (۳)۔ الخطابی نے کہا: ان کا یہ کہنا کہ "میں نے اس کی تحریم (ممانعت) نہیں سنی" اس بات کی دلیل نہیں کہ وہ مباح ہے؛ کیونکہ ممکن ہے کہ ان کے علاوہ کسی اور نے سنا ہو۔ یربوع اور وبر (۴) - جس کی جمع وبر ہے - اور ان جیسے دیگر حشرات کے بارے میں لوگوں کا اختلاف رہا ہے؛ عروہ، عطا، شافعی اور ابو ثور نے یربوع کی رخصت دی۔ شافعی نے کہا: وبر (کھانے) میں کوئی حرج نہیں ہے (۵)۔ ابن سیرین، الحکم، حماد اور اصحاب الرائے نے اسے ناپسند کیا۔ اصحاب الرائے نے ساہی کو ناپسند کیا۔ مالک بن انس سے اس کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: "میں نہیں جانتا" (۶)۔ ابو عمر (۷) نے بیان کیا: مالک نے کہا: ساہی کھانے میں کوئی حرج نہیں ہے۔ ابو ثور اس میں کوئی حرج نہیں سمجھتے تھے؛ اور انہوں نے شافعی سے یہی نقل کیا۔ ابن عمر سے اس کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے یہ آیت پڑھی: ﴿کہہ دیجئے، جو کچھ میری طرف وحی کی گئی اس میں میں کوئی چیز حرام نہیں پاتا...﴾؛ تو ان کے پاس موجود ایک بزرگ نے کہا: میں نے ابو ہریرہ کو کہتے سنا: نبی ﷺ کے پاس اس کا ذکر ہوا تو آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ خبیث چیزوں میں سے ایک ہے۔" تو ابن عمر نے کہا: "اگر رسول اللہ ﷺ نے یہ فرمایا ہے، تو ویسا ہی ہے جیسا آپ نے فرمایا۔" اسے ابو داؤد (۸) نے ذکر کیا ہے۔ مالک نے کہا: ضب (گوہ)، یربوع اور ورل (۹) کھانے میں کوئی حرج نہیں ہے۔ اور ان کے نزدیک سانپ کھانا جائز ہے بشرطیکہ انہیں ذبح (ذکی) کیا گیا ہو؛

(۱) معالم السنن ۴/۲۴۷۔ (۲) تہذیب اللغہ ۱۵/۲۷۵، اور اللسان (ربا)، اور ان دونوں میں 'لدیکم' (تمہارے پاس) کی جگہ 'بارض' (کسی زمین میں) ہے۔ (۳) (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں: 'الفأرة' (چوہیا)، اور متن میں جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، دیکھئے تہذیب اللغہ ۱۵/۲۷۵۔ (۴) بلی جیسا ایک چھوٹا جانور۔ جمع: وُبور، ووبار اور ووبارہ۔ القاموس (وبر)۔ (۵) معالم السنن میں ہے: مالک نے کہا: وبر کھانے میں کوئی حرج نہیں اور اسی طرح شافعی نے بھی کہا۔ (۶) معالم السنن ۴/۲۴۷ - ۲۴۸، اور کوشین (بریکٹ) کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔ (۷) (د)، (ظ) اور (م) میں: ابو عمرو ہے، اور متن میں ثابت شدہ (خ) اور (ز) سے ہے، دیکھئے المدونہ ۲/۶۲، اور الکافی ۱/۴۳۶۔ (۸) نمبر (۳۷۹۹)۔ (۹) یہ ضب (گوہ) جیسا ایک جانور ہے۔ القاموس (ورل)۔

Surah Al-An'am: Verse 145 89 This is the opinion of Ibn Abi Laila and al-Awza'i. Likewise, snakes, scorpions, mice, lizards(1), hedgehogs, and frogs. Ibn al-Qasim said: There is no harm in eating the vermin of the earth, its scorpions, and its worms according to Malik's opinion; because he said: its death in water does not spoil it. Malik(2) said: There is no harm in eating bee larvae, cheese worms, date worms, and the like(3). The proof for him is the hadith of Milqam bin Talib(4), and the saying of Ibn Abbas and Abu ad-Darda': What Allah has made lawful is lawful, and what Allah has made forbidden is forbidden(5), and what He remained silent about is pardoned. Aisha said regarding the mouse: It is not forbidden, and she recited: {Say, "I do not find within that which was revealed to me [anything] forbidden...}(6). Among the scholars of the people of Medina, there is a group that does not permit eating anything from the vermin of the earth and its pests; such as snakes, lizards, mice, and the like. According to these [scholars], anything that is permissible to kill is not permissible to eat, and ritual slaughter does not make it permissible for them. This is the opinion of Ibn Shihab, Urwah(7), ash-Shafi'i, Abu Hanifah and his companions, and others. According to Malik and his companions, none of the wild predatory animals are eaten, nor is the domestic or wild cat; because it is a predator. He said: Hyenas and foxes are not eaten, and there is no harm in eating predatory birds.

(1) It is a small animal like a gecko. In linguistic terms: al-'adha'ah. See al-Qamus and its commentary (atha). It was mentioned in al-Mu'jam al-Wasit that it is known in Egypt as a lizard. (2) Thus in the copies. In al-Tamhid 15/178, and Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 3/213: And al-Layth said. (3) al-Mudawwanah 2/62, al-Kafi 1/437, al-Tamhid 15/177-178, Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 2/213, and al-Ishraf 2/341. (4) This is the aforementioned hadith at the beginning of this issue, and Milqam, and it is said: Milqam al-Tamimi al-Basri. Al-Hafiz Ibn Hajar said in Taqrib al-Tahdhib: Hidden (Mastur). (5) In (D) and (M): And what He forbade is forbidden, and the speech is from al-Tamhid 15/179 similarly. (6) Reported by Ibn al-Mundhir in al-Ishraf 2/316. (7) In al-Kafi 1/437, and the speech is similar from him, and it is the opinion of Ashhab and Urwah, see al-Tamhid 15/178.

सूरह अल-अनाम: आयत 145 89 यह इब्न अबी लैला और अल-अवज़ाई की राय है। इसी तरह, सांप, बिच्छू चूहे, छिपकली(1), साही और मेंढक। इब्न अल-कासिम ने कहा: मलिक की राय के अनुसार पृथ्वी के कीड़े-मकौड़े, बिच्छू और कीड़े खाने में कोई हर्ज नहीं है; क्योंकि उन्होंने कहा: पानी में उनकी मृत्यु उसे खराब नहीं करती है। मलिक(2) ने कहा: मधुमक्खी के लार्वा, पनीर के कीड़े, खजूर के कीड़े और इसी तरह के अन्य(3) खाने में कोई हर्ज नहीं है। उनके लिए प्रमाण मिलकम बिन तालिब की हदीस(4), और इब्न अब्बास और अबू अद-दरदा का कहना है: अल्लाह ने जो हलाल किया है वह हलाल है, और अल्लाह ने जो हराम किया है वह हराम है(5), और जिसके बारे में वह चुप रहा वह माफ है। आयशा ने चूहे के बारे में कहा: यह हराम नहीं है, और उन्होंने पढ़ा: {कह दो, "मुझे उस में जो मेरी ओर वह्य (प्रकाशना) की गई है, कोई चीज़ हराम नहीं मिलती..."}(6)। मदीना के विद्वानों में एक समूह ऐसा है जो पृथ्वी के कीड़े-मकौड़ों और कीटों में से कुछ भी खाने की अनुमति नहीं देता; जैसे सांप, छिपकली, चूहे और इसी तरह के अन्य। इन विद्वानों के अनुसार, जिसे मारना जायज़ है, उसे खाना जायज़ नहीं है, और उनके लिए ज़िबह (वध) भी इसे जायज़ नहीं बनाता है। यह इब्न शिहाब, उरवाह(7), अल-शाफी, अबू हनीफा और उनके साथियों और अन्य लोगों की राय है। मलिक और उनके साथियों के अनुसार, जंगली शिकारी जानवरों में से कोई भी नहीं खाया जाता है, और न ही पालतू या जंगली बिल्ली; क्योंकि यह एक शिकारी है। उन्होंने कहा: लकड़बग्घा और लोमड़ी नहीं खाए जाते हैं, और शिकारी पक्षियों को खाने में कोई हर्ज नहीं है।

(1) यह गेको (gecko) जैसा एक छोटा जानवर है। भाषाई रूप में: अल-अदाह। अल-कामूस और उसकी व्याख्या (अथा) देखें। अल-मुअजम अल-वासित में उल्लेख किया गया है कि इसे मिस्र में छिपकली (sahliah) के रूप में जाना जाता है। (2) प्रतियों में ऐसा ही है। अल-तमहीद 15/178 में, और मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा 3/213 में: और अल-लैथ ने कहा। (3) अल-मुदव्वना 2/62, अल-काफी 1/437, अल-तमहीद 15/177-178, मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा 2/213, और अल-इशराफ 2/341। (4) यह इस मुद्दे की शुरुआत में उपर्युक्त हदीस है, और मिलकम, और कहा जाता है: मिलकम अल-तमीमी अल-बसरी। अल-हाफिज़ इब्न हजर ने तकरीब अल-तहज़ीब में कहा: मस्तूर (छिपा हुआ)। (5) (द) और (म) में: और जो उसने हराम किया वह हराम है, और भाषण अल-तमहीद 15/179 से इसी तरह है। (6) अल-इशराफ 2/316 में इब्न अल-मुन्ज़िर द्वारा उद्धृत। (7) अल-काफी 1/437 में, और भाषण उनसे मिलता-जुलता है, और यह अशहब और उरवाह की राय है, अल-तमहीद 15/178 देखें।

سورہ الانعام: آیت 145 89 اور یہ ابن ابی لیلیٰ اور اوزاعی کا قول ہے۔ اسی طرح سانپ، بچھو، چوہے، چھپکلی(1)، ساہی اور مینڈک۔ ابن القاسم نے کہا: امام مالک کے قول کے مطابق زمین کے کیڑے مکوڑوں، بچھوؤں اور کیڑوں کو کھانے میں کوئی حرج نہیں ہے۔ کیونکہ انہوں نے فرمایا: پانی میں ان کا مرنا اسے ناپاک نہیں کرتا۔ اور مالک(2) نے فرمایا: شہد کی مکھی کے بچوں، پنیر کے کیڑوں، کھجور کے کیڑوں اور اس جیسی دیگر چیزوں(3) کے کھانے میں کوئی حرج نہیں ہے۔ ان کے لیے دلیل ملتقام بن تلب کی حدیث(4) ہے، اور ابن عباس اور ابودرداء کا قول ہے: اللہ نے جو حلال کیا وہ حلال ہے، اور جو حرام کیا وہ حرام ہے(5)، اور جس کے بارے میں خاموشی اختیار کی وہ معاف ہے۔ اور حضرت عائشہ نے چوہے کے بارے میں فرمایا: وہ حرام نہیں ہے، اور انہوں نے پڑھا: ﴿ کہہ دیجیے کہ جو وحی میری طرف آئی ہے اس میں میں کوئی چیز حرام نہیں پاتا... ﴾(6)۔ اور اہل مدینہ کے علماء میں سے ایک جماعت ایسی ہے جو زمین کے کیڑے مکوڑوں اور حشرات الارض میں سے کسی چیز کے کھانے کی اجازت نہیں دیتی؛ جیسے سانپ، چھپکلیاں، چوہے اور اس جیسی چیزیں۔ اور جس چیز کو مارنا جائز ہے، ان کے نزدیک اسے کھانا جائز نہیں، اور ذبح کرنا ان کے نزدیک اس میں اثر نہیں کرتا۔ اور یہ ابن شہاب، عروہ(7)، شافعی، ابوحنیفہ، ان کے اصحاب اور دیگر کا قول ہے۔ اور امام مالک اور ان کے اصحاب کے نزدیک درندوں میں سے کچھ بھی نہیں کھایا جائے گا، اور نہ ہی پالتو یا جنگلی بلی؛ کیونکہ وہ درندہ ہے۔ انہوں نے کہا: لگڑ بگڑ اور لومڑی نہیں کھائی جائے گی، اور شکاری پرندوں کے کھانے میں کوئی حرج نہیں ہے۔

(1) یہ ایک چھوٹا سا جانور ہے جیسے چھپکلی۔ لغت میں: العظاءۃ۔ دیکھئے القاموس اور اس کی شرح (عظی)۔ المعجم الوسیط میں آیا ہے کہ اسے مصر میں سحلیۃ (چھپکلی) کے نام سے جانا جاتا

ہے۔ (2) نسخوں میں اسی طرح ہے۔ التمہید 15/ 178، اور مختصر اختلاف العلماء 3/ 213 میں ہے: اور لیث نے کہا۔ (3) المدونہ 2/ 62، الکافی 1/ 437، التمہید 15/ 177 - 178، مختصر اختلاف العلماء 2/ 213، اور الاشراف 2/ 341۔ (4) یہ اس مسئلہ کے شروع میں مذکورہ حدیث ہے، اور ملتقام، اور کہا جاتا ہے: ملتقام التمیمی البصری۔ حافظ ابن حجر نے تقریب التہذیب میں کہا: مستور (پوشیدہ)۔ (5) (د) اور (م) میں ہے: اور جو حرام کیا وہ حرام ہے، اور کلام التمہید 15/ 179 سے اسی کی مانند ہے۔ (6) ابن المنذر نے الاشراف 2/ 316 میں اسے روایت کیا ہے۔ (7) الکافی 1/ 437 میں، اور کلام ان سے اسی کی مانند ہے اور یہ اشہب اور عروہ کا قول ہے، دیکھئے التمہید 15/ 178۔

Surah Al-An'am: Verse 145 | Page 90

All of them: the Egyptian vulture (1), eagles, hawks, and others, whether they eat carrion or not. Al-Awza'i said: All birds are permissible, except that they dislike the Egyptian vulture. Malik's argument is that he did not find anyone among the people of knowledge who disliked eating birds of prey, and he rejected the hadith from the Prophet ﷺ: that he forbade eating every bird with talons (2). It was narrated from Ashhab that he said: There is no harm in eating an elephant if it is slaughtered; this is the opinion of Al-Sha'bi, while Al-Shafi'i (3) forbade it. Al-Nu'man and his companions disliked eating hyenas and foxes. Al-Shafi'i (4) permitted it, and it was narrated from Sa'd bin Abi Waqqas that he used to eat hyenas (5). Malik's argument is the general prohibition of eating every beast of prey with fangs, and he did not specify one beast over another. The hadith about the hyena, which was narrated by Al-Nasa'i (6) regarding the permissibility of eating it, is not something that can contradict the hadith of prohibition; because it is a hadith narrated solely by Abd al-Rahman bin Abi Ammar, and he is not well-known for transmitting knowledge, nor is he among those whose narration is used as evidence if he contradicts someone more established than him. Abu Umar (7) said: The prohibition of eating every beast of prey with fangs has been narrated through multiple chains (mutawatir). A group of reliable and established Imams narrated that, and it is impossible for them to be contradicted by such a thing.

---

(1) Plural of rakhmah - like qasbah and qasab - it is a bird that eats filth. (Al-Misbah Al-Munir). (2) In (M): "every one with talons", and in (Zha): "every one with fangs and talons", and what is confirmed from (Kha) and (Zay), which matches Al-Tamhid 15/176-177, and the speech from it is similar, and see Al-Kafi 1/437, and the hadith has been mentioned previously several times. (3) Al-Tamhid 1/154, 156, and Al-Ishraf 2/328. (4) Al-Ishraf 2/320. (5) Narrated by Abd al-Razzaq (8683). (6) In Al-Mujtaba 5/191 and 7/200, and also narrated by Al-Tirmidhi (851), and Ibn Majah (3236), and it is with Ahmad (14425) from Abd al-Rahman bin Abi Ammar who said: I asked Jabir bin Abdullah about the hyena, and he told me to eat it. I said: Is it game? He said: Yes. I said: Did you hear it from the Messenger of Allah ﷺ? He said: Yes. And Abd al-Rahman bin Abi Ammar, nicknamed Al-Qass, is a trustworthy worshipper. Al-Taqrib p. 344. (7) In Al-Tamhid 1/155, and what precedes it is similar.

सूरह अल-अनाम: आयत 145 | पृष्ठ 90

वे सभी: मिस्र के गिद्ध (1), बाज़, चील और अन्य, चाहे वे मुर्दाखोर हों या न हों। अल-औज़ाई ने कहा: सभी पक्षी हलाल हैं, सिवाय इसके कि वे मिस्र के गिद्ध को नापसंद करते हैं। मालिक का तर्क यह है कि उन्हें ज्ञान के लोगों में ऐसा कोई नहीं मिला जो शिकारी पक्षियों को खाने को नापसंद करता हो, और उन्होंने पैगंबर ﷺ से उस हदीस को खारिज कर दिया कि उन्होंने पंजों वाले हर पक्षी (2) को खाने से मना किया है। अशहब से वर्णित है कि उन्होंने कहा: हाथी को खाने में कोई बुराई नहीं है यदि उसे ज़िबह किया गया हो; यह अल-शाबी का मत है, जबकि अल-शाफी (3) ने इसे मना किया है। अल-नुमान और उनके साथियों ने लकड़बग्घे और लोमड़ी को खाने को नापसंद किया। अल-शाफी (4) ने इसकी अनुमति दी, और साद बिन अबी वक्कास से वर्णित है कि वे लकड़बग्घे खाते थे (5)। मालिक का तर्क नुकीले दांतों वाले हर हिंसक जानवर को खाने के सामान्य निषेध पर आधारित है, और उन्होंने किसी एक जानवर को दूसरे पर विशेष नहीं माना। लकड़बग्घे के बारे में हदीस, जिसे अल-नसाई (6) ने इसे खाने की अनुमति के संबंध में उद्धृत किया है, वह ऐसी नहीं है जो निषेध की हदीस का खंडन कर सके, क्योंकि यह एक ऐसी हदीस है जिसे अकेले अब्द अल-रहमान बिन अबी अम्मार ने वर्णित किया है, और वे ज्ञान के प्रसारण के लिए प्रसिद्ध नहीं हैं, और न ही वे उन लोगों में से हैं जिनकी बात तब साक्ष्य के रूप में उपयोग की जाती है जब वे किसी अधिक स्थापित व्यक्ति का विरोध करते हैं। अबू उमर (7) ने कहा: नुकीले दांतों वाले हर हिंसक जानवर को खाने का निषेध मुतवातिर (कई विश्वसनीय सूत्रों) के माध्यम से वर्णित किया गया है। विश्वसनीय और स्थापित इमामों के एक समूह ने इसे वर्णित किया है, और यह असंभव है कि ऐसी किसी चीज़ से उनका खंडन किया जाए।

---

(1) रख़मा का बहुवचन - जैसे कसबाह और कसब - यह एक पक्षी है जो गंदगी खाता है। (अल-मिसबाह अल-मुनीर)। (2) (म) में: "हर पंजे वाला", और (ज़) में: "हर नुकीले दांत और पंजे वाला", और (ख़) और (ज़ै) से पुष्ट, जो अल-तम्हीद 15/176-177 के अनुरूप है, और उससे मिलता-जुलता कथन, और अल-काफी 1/437 देखें, और हदीस पहले कई बार आ चुकी है। (3) अल-तम्हीद 1/154, 156, और अल-इशराफ 2/328। (4) अल-इशराफ 2/320। (5) अब्द अल-रज्जाक द्वारा उद्धृत (8683)। (6) अल-मुज्तबा 5/191 और 7/200 में, और अल-तिर्मिज़ी (851) द्वारा भी उद्धृत, और इब्न माजाह (3236), और यह अहमद (14425) के पास अब्द अल-रहमान बिन अबी अम्मार से है जिन्होंने कहा: मैंने जाबिर बिन अब्दुल्ला से लकड़बग्घे के बारे में पूछा, तो उन्होंने मुझे इसे खाने का

आदेश दिया। मैंने कहा: क्या यह शिकार है? उन्होंने कहा: हाँ। मैंने कहा: क्या आपने इसे अल्लाह के रसूल ﷺ से सुना है? उन्होंने कहा: हाँ। और अब्द अल-रहमान बिन अबी अम्मार, जिन्हें अल-कास के नाम से जाना जाता है, एक विश्वसनीय उपासक हैं। अल-तक़रीब पृष्ठ 344। (7) अल-तम्हीद 1/155 में, और इससे पहले का हिस्सा उसी के समान है।

سورة الانعام: آیت 145 | صفحہ 90

وہ تمام: رخمہ (1)، گدھ، عقاب اور دیگر، جو مردار خور ہیں اور جو نہیں ہیں۔ اوزاعی نے کہا: تمام پرندے حلال ہیں، سوائے اس کے کہ وہ رخمہ کو ناپسند کرتے ہیں۔ مالک کی دلیل یہ ہے کہ انہیں اہل علم میں سے کوئی ایسا نہیں ملا جو شکاری پرندوں کو کھانے کو ناپسند کرتا ہو، اور انہوں نے نبی ﷺ سے مروی اس حدیث کا انکار کیا کہ انہوں نے ہر چنگل (پنجے) والے پرندے (2) کے کھانے سے منع فرمایا ہے۔ اشہب سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: ہاتھی کھانے میں کوئی حرج نہیں اگر اسے ذبح کیا گیا ہو؛ یہ شعبی کا قول ہے، جبکہ شافعی (3) نے اس سے منع کیا ہے۔ نعمان (امام ابوحنیفہ) اور ان کے اصحاب نے لگڑ بگڑ اور لومڑی کھانے کو ناپسند کیا۔ شافعی (4) نے اس کی اجازت دی، اور سعد بن ابی وقاص سے مروی ہے کہ وہ لگڑ بگڑ کھاتے تھے (5)۔ مالک کی دلیل کچلی والے (شکاری) درندوں کے کھانے کی ممانعت کی عمومیت ہے، اور انہوں نے کسی ایک درندے کو خاص نہیں کیا۔ لگڑ بگڑ والی حدیث جسے نسائی (6) نے اس کے حلال ہونے کے بارے میں روایت کیا ہے، وہ ایسی نہیں ہے کہ ممانعت کی حدیث کا اس سے مقابلہ کیا جائے؛ کیونکہ یہ ایسی حدیث ہے جس کی روایت میں عبد الرحمن بن ابی عمار اکیلے ہیں، اور وہ علم کی منتقلی میں مشہور نہیں ہیں، اور نہ ہی وہ ان لوگوں میں سے ہیں جن کی بات سے حجت پکڑی جائے جب وہ کسی ایسے شخص کی مخالفت کریں جو ان سے زیادہ پختہ ہو۔ ابو عمر (7) نے کہا: ہر کچلی والے درندے کے کھانے کی ممانعت متواتر طریقوں سے مروی ہے۔ اور اسے ثقہ اور پختہ اماموں کی ایک جماعت نے روایت کیا ہے، اور یہ ناممکن ہے کہ ایسی چیز سے ان کی مخالفت کی جائے۔

(1) رَخْمَة کی جمع - جیسے قَصْبَة اور قَصَب - یہ ایک پرندہ ہے جو گندگی کھاتا ہے۔ (المصباح المنیر)۔ (2) (م) میں: "ہر مخلب (پنجے) والا"، اور (ظ) میں: "ہر کچلی اور پنجے والا"، اور (خ) اور (ز) سے ثابت شدہ، جو التمہید 15/ 176 - 177 کے موافق ہے، اور اس کا کلام اسی طرح ہے، اور الکافی 1/ 437 دیکھیں، اور حدیث پہلے کئی بار گزر چکی ہے۔ (3) التمهيد 1/ 154 ، 156 ، اور الإشراف 2/ 328۔ (4) الإشراف 2/ 320۔ (5) اسے عبد الرزاق نے روایت کیا (8683)۔ (6) المجتبى 5/ 191 اور 7/ 200 میں، اور اسے ترمذی (851)، اور ابن ماجہ (3236) نے بھی روایت کیا، اور یہ احمد (14425) کے ہاں عبد الرحمن بن ابی عمار سے ہے، وہ کہتے ہیں: میں نے جابر بن عبداللہ سے لگڑ بگڑ کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے مجھے اسے کھانے کا حکم دیا۔ میں نے کہا: کیا وہ شکار ہے؟ انہوں نے کہا: ہاں۔ میں نے کہا: کیا آپ نے اسے رسول اللہ ﷺ سے سنا ہے؟ انہوں نے کہا: ہاں۔ اور عبد الرحمن بن ابی عمار، جن کا لقب القَسّ ہے، ثقہ عابد ہیں۔ التقریب ص 344۔ (7) التمهيد 1/ 155 میں، اور اس سے پہلے کا کلام اسی طرح ہے۔

Surah Al-An'am: Verse 145 (91)

Hadith of Ibn Abi Ammar. Abu Omar said: The Muslims are unanimously agreed that it is not permissible to eat the monkey because of the Messenger of Allah's (peace and blessings be upon him) prohibition of eating it, and it is not permissible to sell it; because there is no benefit in it. He said: And I do not know of anyone who permitted (1) eating it (2) except what Abdul-Razzaq (3) mentioned from Ma'mar, from Ayyub: Mujahid was asked about eating the monkey, and he said: It is not among the grazing livestock. I say: Ibn Al-Mundhir mentioned that he said (4): We narrated from 'Ata that he was asked about the monkey: Is it killed in the sanctuary? He said: "Two just men from among you shall judge it" (5). He said: So according to the doctrine of 'Ata, it is permissible to eat its meat; because the penalty is not obligatory on one who kills something other than game. In "Bahr al-Madhhab" by al-Ruyani (6) according to the doctrine of Imam al-Shafi'i: Al-Shafi'i said: It is permissible to sell the monkey; because it is taught, and it is utilized for guarding belongings (7). Al-Kashfali (8) narrated from Ibn Shurayh: It is permissible to sell it; because it is utilized, so it was said to him: And what is the manner of utilizing it? He said: Children rejoice with it. Abu Omar said (9): And the dog, the elephant, and every animal with fangs are all in my view like the monkey. And the proof is in...

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) In (Kh) and (M): permitted. (2) Al-Tamhid 157/1 similarly, and the hadith of prohibition of eating the monkey was cited by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid and Ibn Qudamah in Al-Mughni 13/320 from Al-Sha'bi as a mursal report. (3) In Al-Musannaf (8754). (4) In Al-Ishraf 328/2. (5) His words: "from among you", from (Z), and Musannaf Abd al-Razzaq (8746). (6) He is Abu al-Mahasin Abd al-Wahid ibn Isma'il al-Tabari al-Shafi'i, he excelled in jurisprudence, and he used to say: If the books of al-Shafi'i were burnt, I would dictate them from my memory. He was killed by the heretics in the year (501 AH), and Ruyan: is a town in the suburbs of Tabaristan. Al-Siyar 19/260. (7) See Al-Majmu' 259/9, and Al-Mughni 361/6. (8) He is Abu Abdullah al-Husayn ibn Muhammad al-Tabari, he was a jurist described with excellence of insight, he died in the year (414 AH). And Kashfal (with fatha and damma on the fa) is from the villages of Amol Tabaristan. Al-Tabaqat al-Kubra by al-Subki 4/372, and Al-Lubab fi Tahdhib al-Ansab 99/3. (9) In Al-Tamhid 157/1.

सूरा अल-अन'आम: आयत 145 (91)

इब्न अबी अम्मार की हदीस। अबू उमर ने कहा: मुसलमानों का इस बात पर आम सहमति है कि बंदर खाना जायज़ नहीं है क्योंकि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने इसे खाने से मना किया है, और इसे बेचना भी जायज़ नहीं है; क्योंकि इसमें कोई फ़ायदा नहीं है। उन्होंने कहा: और मुझे किसी ऐसे व्यक्ति के बारे में नहीं पता जिसने इसे खाने की इजाज़त दी हो (1) सिवाय उस चीज़ के जो अब्दुल-रज्जाक (3) ने मा'मर से, अय्यूब के माध्यम से उल्लेख किया है: मुजाहिद से बंदर खाने के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: यह मवेशियों में से नहीं है। मैंने कहा: इब्न अल-मुन्ज़िर ने ज़िक्र किया कि उन्होंने कहा (4): हमने अता से रिवायत की है कि उनसे बंदर के बारे में पूछा गया: क्या इसे हरम (पवित्र सीमा) में मारा जा सकता है? उन्होंने कहा: तुममें से दो न्यायप्रिय व्यक्ति इसका फैसला करेंगे (5)। उन्होंने कहा: तो अता के पंथ के अनुसार, इसका मांस खाना जायज़ है; क्योंकि शिकार के अलावा किसी अन्य चीज़ को मारने वाले पर कोई दंड अनिवार्य नहीं है। और अल-रोयानी की पुस्तक 'बहर अल-मज़हब' (6) में इमाम शाफ़ई के मत के अनुसार: अल-शाफ़ई ने कहा: बंदर को बेचना जायज़ है; क्योंकि इसे सिखाया जाता है, और सामान की सुरक्षा के लिए इसका उपयोग किया जाता है (7)। अल-कशफली (8) ने इब्न शुरैह से उल्लेख किया: इसे बेचना जायज़ है; क्योंकि इसका लाभ उठाया जा सकता है, तो उनसे पूछा गया: और इसका उपयोग करने का तरीका क्या है? उन्होंने कहा: बच्चे इससे खुश होते हैं। अबू उमर ने कहा (9): कुत्ता, हाथी और हर नुकीले दांत वाला जानवर मेरे नज़दीक बंदर की ही तरह है। और दलील इसमें है...

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) (ख़) और (म) में: इजाज़त दी। (2) अल-तम्हीद 157/1 में इसी तरह, और बंदर खाने की मनाही की हदीस इब्न अब्दुल बर्र ने अल-तम्हीद में और इब्न कुदामा ने अल-मुग़नी 13/320 में अल-शा'बी से मुरसल (अपूर्ण शृंखला) के रूप में उद्धृत की है। (3) अल-मुसन्नफ़ में (8754)। (4) अल-इशराफ़ 328/2 में। (5) उनका कहना: 'तुममें से', (ज़) से, और मुसन्नफ़ अब्दुल रज्जाक (8746)। (6) वे अबू अल-महासीन अब्दुल वाहिद बिन इस्माइल तबरी शाफ़ई हैं, वे न्यायशास्त्र में निपुण थे, और वे कहते थे: यदि शाफ़ई की पुस्तकें जल जाएं तो मैं उन्हें अपनी याददाश्त से लिखवा दूंगा। उन्हें वर्ष (501 हिजरी) में मुलहिदों (नास्तिकों) ने मार दिया था, और रोयान: तबरिस्तान के कार्यों में से एक शहर है। अल-सियर 19/260। (7) देखें अल-मजमूअ 259/9, और अल-मुग़नी 361/6। (8) वे अबू अब्दुल्ला अल-हुसैन बिन मुहम्मद तबरी हैं, वे उत्कृष्ट अंतर्दृष्टि वाले फ़कीह (न्यायशास्त्री) थे, उनका निधन वर्ष

(414 हिजरी) में हुआ। और कशफ़ल (फ़ा पर फ़तहा और ज़म्मा के साथ) आमुल तबरिस्तान के गाँवों में से एक है। सुबकी की अल-तबाक़ात अल-कुबरा 4/372, और अल-लुबाब फ़ी तहज़ीब अल-अंसाब 3/99। (9) अल-तम्हीद 157/1 में।

سورة الانعام: آیت ۱۴۵ (۹۱)

حدیث ابن ابی عمار۔ ابو عمر نے کہا: مسلمانوں کا اس پر اجماع ہے کہ بندر کھانا جائز نہیں ہے کیونکہ رسول اللہ ﷺ نے اسے کھانے سے منع فرمایا ہے، اور اسے بیچنا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ اس میں کوئی نفع نہیں ہے۔ انہوں نے کہا: اور میں کسی ایسے شخص کو نہیں جانتا جس نے اسے کھانے کی رخصت (۱) دی ہو (۲) سوائے اس کے جو عبدالرزاق (۳) نے معمر سے، ایوب کے حوالے سے ذکر کیا ہے: مجاہد سے بندر کھانے کے بارے میں پوچھا گیا، تو انہوں نے کہا: یہ بہیمۃ الانعام (مویشیوں) میں سے نہیں ہے۔ میں نے کہا: ابن المنذر نے ذکر کیا کہ انہوں نے کہا (۴): ہم نے عطا سے روایت کی ہے کہ ان سے بندر کے بارے میں پوچھا گیا: کیا اسے حرم میں قتل کیا جا سکتا ہے؟ تو انہوں نے کہا: تم میں سے دو عادل شخص اس کا فیصلہ کریں گے (۵)۔ انہوں نے کہا: تو عطا کے مذہب کے مطابق اس کا گوشت کھانا جائز ہے؛ کیونکہ شکار کے علاوہ کسی اور چیز کو قتل کرنے والے پر جزا (جرمانہ) واجب نہیں ہوتی۔ اور رویانی (۶) کی 'بحر المذہب' میں امام شافعی کے مذہب کے مطابق ہے: اور شافعی نے کہا: بندر کی بیع جائز ہے؛ کیونکہ اسے سکھایا جاتا ہے، اور سامان کی حفاظت کے لیے اس سے فائدہ اٹھایا جاتا ہے (۷)۔ اور کشفلی (۸) نے ابن شریح سے حکایت کی ہے: اس کی بیع جائز ہے؛ کیونکہ اس سے فائدہ اٹھایا جاتا ہے، تو ان سے پوچھا گیا: اور اس سے فائدہ اٹھانے کی کیا صورت ہے؟ انہوں نے کہا: بچے اس سے خوش ہوتے ہیں۔ ابو عمر (۹) نے کہا: کتا، ہاتھی اور ہر کچلی والا (درندہ) میرے نزدیک بندر کی طرح ہی ہے۔ اور دلیل اس میں ہے...

WWW.NAFSEISLAM.COM

(۱) (خ) اور (م) میں: رخص۔ (۲) التمہید ۱۵۷/۱ میں اسی طرح ہے، اور بندر کھانے کی ممانعت کی حدیث ابن عبد البر نے التمہید میں اور ابن قدامہ نے المغنی ۳۲۰/۱۳ میں شعبی سے مرسل روایت کی ہے۔ (۳) المصنف میں (۸۷۵۴)۔ (۴) الاشراف ۳۲۸/۲ میں۔ (۵) ان کا قول: 'منکم' (تم میں سے)، (ظ) سے، اور مصنف عبدالرزاق (۸۷۴۶)۔ (۶) وہ ابو المحاسن عبد الواحد بن اسماعیل طبری شافعی ہیں، وہ فقہ میں ماہر تھے، اور کہا کرتے تھے: اگر شافعی کی کتابیں جل جائیں تو میں انہیں اپنے حفظ سے املا کروا دوں گا، انہیں ملاحدہ نے سنہ (۵۰۱ھ) میں قتل کر دیا تھا، اور رویان: طبرستان کے مضافات کا ایک شہر ہے۔ السیر ۲۶۰/۱۹۔ (۷) دیکھیے المجموع ۲۵۹/۹، اور المغنی ۳۶۱/۶۔ (۸) وہ ابو عبد اللہ حسین بن محمد طبری ہیں، وہ جودت نظر کے ساتھ موصوف فقیہ تھے، ان کی وفات سنہ (۴۱۴ھ) میں ہوئی۔ اور کشفل (فاء کے فتحہ اور ضمہ کے ساتھ) آمول طبرستان کے دیہات میں سے ہے۔ طبقات الکبریٰ للسبکی ۴/۳۷۲، اور اللباب فی تہذیب الانساب ۹۹/۳۔ (۹) التمہید ۱۵۷/۱ میں۔

Surah Al-An'am: Verse 145 92

...the saying of the Messenger of Allah (peace be upon him), not in the saying of others. Some people claimed that no one among the Arabs ate dog meat except a tribe from Faq'as.

Abu Dawood narrated (1) from Ibn Umar who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) forbade eating 'al-jallalah' (animals that eat filth) and their milk. In another narration (2): regarding 'al-jallalah' camels, it is forbidden to ride them or drink their milk.

Al-Halimi Abu Abdullah said: As for 'al-jallalah' (3), they are animals that eat human excrement, such as free-roaming livestock and chickens. The Prophet (peace be upon him) forbade their meat. Scholars said: Any animal in which the smell of excrement appears in its meat or taste is prohibited (haram), and if it does not appear, it is permissible (halal).

Al-Khattabi said (4): This is a prohibition for the sake of refinement and cleanliness. This is because when they eat filth - which is excrement - a foul odor is found in their meat. This applies if most of their feed is from it. However, if they graze on grass and eat grain, while occasionally consuming some filth, they are not considered 'jallalah'. Rather, they are like free-roaming chickens and similar animals that might occasionally consume such things, but most of their food and feed is from other sources; so eating them is not disliked (5).

The scholars of opinion (Hanafi), Ash-Shafi'i, and Ahmad said: They should not be eaten until they are confined for several days and fed other feed; when their meat becomes wholesome, they are eaten. It has been narrated in a hadith that 'cows are fed for forty days, then their meat is eaten' (6). Ibn Umar used to confine chickens for three days, then slaughter them (7).

Ishaq said: There is no harm in eating them after their meat is washed very well. Al-Hasan used not to...

---

(1) In his Sunan (3785). Also narrated by At-Tirmidhi (1824) and Ibn Majah (3189). (2) Also by Abu Dawood under number (3787). (3) Thus in the copies, but what is in 'Al-Minhaj' in 'Shu'ab al-Iman' by Al-Halimi 3/56: "As for the kite (bird of prey)". (4) In 'Ma'alim al-Sunan' 4/244-245. (5) In 'Ma'alim al-Sunan': from other sources, so its eating is not disliked. (6) Narrated by Al-Bayhaqi 9/333 from the hadith of Abdullah

ibn Amr (may Allah be pleased with them both), and he said: This is not strong (authentic). (7) 'Al-Ishraf' 2/327, and Abd al-Razzaq narrated (8717) from Ibn Umar that he used to confine a hen for three days if he wanted to eat its eggs.

सूरह अल-अनआम: आयत 145 92

...अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का कहना, किसी और का नहीं। कुछ लोगों का दावा है कि अरबों में फक़अस कबीले के अलावा कोई कुत्ता नहीं खाता था।

अबू दाऊद (1) ने इब्न उमर से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने 'अल-जल्लालह' (गंदगी खाने वाले जानवर) के मांस और उनके दूध के सेवन से मना किया। एक अन्य रिवायत (2) में: जलाला ऊंटों के बारे में है कि उन पर सवारी करना या उनका दूध पीना मना है।

अल-हलीमी अबू अब्दुल्ला ने कहा: जहाँ तक 'अल-जल्लालह' (3) की बात है, तो ये वे जानवर हैं जो गंदगी (मानव मल) खाते हैं जैसे कि छुट्टा घूमने वाले मवेशी और मुर्गियाँ। पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनके मांस से मना किया है। विद्वानों ने कहा: जिस भी जानवर के मांस या स्वाद में गंदगी की गंध दिखाई दे, वह हराम (वर्जित) है, और यदि नहीं दिखाई देती है, तो वह हलाल (जायज़) है।

अल-खत्ताबी (4) ने कहा: यह परहेज़ और स्वच्छता के लिए एक मनाही है। ऐसा इसलिए है क्योंकि जब वे 'जिल्लह' - जो कि गंदगी है - खाते हैं, तो उनके मांस में दुर्गंध पाई जाती है। यह तब लागू होता है जब उनका अधिकांश चारा उसी से हो। लेकिन अगर वे घास चरते हैं और अनाज खाते हैं, और कभी-कभी कुछ गंदगी भी खा लेते हैं, तो वे 'जल्लालह' नहीं कहलाते; बल्कि वे छुट्टा मुर्गियों और उन जानवरों की तरह हैं जो कभी-कभी ऐसी चीजें खा सकते हैं, लेकिन उनका अधिकांश भोजन और चारा अन्य स्रोतों से होता है; इसलिए उन्हें खाना नापसंद नहीं है (5)।

राय वाले विद्वान (हनफी), शाफई और अहमद ने कहा: उन्हें तब तक नहीं खाया जाना चाहिए जब तक कि उन्हें कई दिनों तक बंद न रखा जाए और दूसरा चारा न खिलाया जाए; जब उनका मांस शुद्ध हो जाए, तो उन्हें खाया जा सकता है। एक हदीस में रिवायत है कि 'गायों को चालीस दिनों तक चारा खिलाया जाता है, फिर उनका मांस खाया जाता है' (6)। इब्न उमर मुर्गियों को तीन दिन तक बंद रखते थे, फिर उन्हें ज़बह करते थे (7)।

इसाक ने कहा: उनके मांस को अच्छी तरह धोने के बाद खाने में कोई हर्ज नहीं है। अल-हसन नहीं...

(1) उनकी सुनन (3785) में। इसे अल-तिर्मिज़ी (1824) और इब्न माजह (3189) ने भी रिवायत किया है। (2) अबू दाऊद द्वारा भी संख्या (3787) के तहत। (3) प्रतियों में ऐसा ही है, लेकिन अल-हलीमी की 'शुअब अल-ईमान' में 'अल-मिन्हाज' (3/56) में है: "जहाँ तक चील (पक्षी) का सवाल है"। (4) 'मआलिम अस-सुनन' 4/244-245 में। (5) 'मआलिम अस-सुनन' में: अन्य स्रोतों से, इसलिए इसका सेवन नापसंद नहीं है। (6) अल-बयहाक़ी (9/333) ने अब्दुल्ला इब्न अम्र (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से रिवायत किया है, और उन्होंने कहा: यह मज़बूत (प्रामाणिक) नहीं है। (7) 'अल-इशराफ़' 2/327, और अब्द अल-रज्ज़ाक ने इब्न उमर से (8717) रिवायत किया कि वे मुर्गी को तीन दिन तक बंद रखते थे यदि वे उसके अंडे खाना चाहते थे।

سورہ الانعام: آیت 145 92

...رسول اللہ ﷺ کا قول ہے، کسی اور کا نہیں۔ بعض لوگوں کا دعویٰ ہے کہ عربوں میں سے سوائے بنو فقس کے کوئی کتے کا گوشت نہیں کھاتا تھا۔

اور ابو داؤد (1) نے ابن عمر سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے جلالہ (گندگی کھانے والے جانور) کو کھانے اور ان کا دودھ پینے سے منع فرمایا۔ ایک روایت (2) میں ہے: جلالہ اونٹوں کے بارے میں کہ ان پر سواری کی جائے یا ان کا دودھ پیا جائے۔

الحلیمی ابو عبداللہ نے کہا: رہا جلالہ (3) کا معاملہ، تو وہ وہ جانور ہیں جو گندگی (انسانی فضلہ) کھاتے ہیں جیسے آوارہ پھرنے والے چوپائے اور مرغیاں۔ نبی کریم ﷺ نے ان کے گوشت سے منع فرمایا۔ علماء نے کہا: جس جانور کے گوشت یا ذائقے میں گندگی کی بو ظاہر ہو جائے وہ حرام ہے، اور جس میں ظاہر نہ ہو وہ حلال ہے۔

اور الخطابی (4) نے کہا: یہ ممانعت نظافت اور پاکیزگی کے طور پر ہے۔ اور وہ اس لیے کہ جب وہ 'جلہ' - جو کہ گندگی ہے - کھاتے ہیں، تو ان کے گوشت میں بو پیدا ہو جاتی ہے۔ یہ اس صورت میں ہے جب ان کی غالب خوراک وہی ہو۔ لیکن اگر وہ گھاس چرتے ہوں اور اناج کھاتے ہوں، اور اس کے ساتھ کچھ گندگی بھی کھا لیتے ہوں، تو وہ جلالہ نہیں ہیں۔ بلکہ وہ ان آوارہ مرغیوں اور ان جیسے جانوروں کی طرح ہیں جو کبھی کبھار ایسی چیزیں کھا لیتے ہیں، لیکن ان کی اکثر خوراک اور چارہ دوسری چیزوں سے ہوتا ہے؛ چنانچہ ان کا کھانا مکروہ نہیں ہے (5)۔

اور اصحاب الرائے (احناف)، شافعی اور احمد نے کہا: انہیں اس وقت تک نہ کھایا جائے جب تک کہ کچھ دن بند نہ رکھا جائے اور انہیں دوسرا چارہ نہ کھلایا جائے؛ چنانچہ جب ان کا گوشت پاک

ہو جائے تو کھایا جائے۔ ایک حدیث میں روایت ہے کہ 'گائے کو چالیس دن تک چارہ کھلایا جائے، پھر اس کا گوشت کھایا جائے' (6)۔ ابن عمر مرغیوں کو تین دن تک بند رکھتے تھے، پھر ذبح کرتے تھے (7)۔

اور اسحاق نے کہا: ان کے گوشت کو اچھی طرح دھونے کے بعد کھانے میں کوئی حرج نہیں ہے۔ اور حسن نہیں...

---

(1) اپنی سنن (3785) میں۔ اسے ترمذی (1824) اور ابن ماجہ (3189) نے بھی روایت کیا ہے۔ (2) ابو داؤد کی بھی نمبر (3787) پر۔ (3) نسخوں میں اسی طرح ہے، لیکن الحلیمی کی 'شعب الایمان' کے 'المنہاج' (3/56) میں ہے: "اور رہا معاملہ چیل (پرندے) کا"۔ (4) معالم السنن 4/244-245 میں۔ (5) معالم السنن میں: دوسری چیزوں سے، اس لیے اس کا کھانا مکروہ نہیں۔ (6) اسے بیہقی نے 9/333 میں عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور کہا: یہ قوی (مستند) نہیں ہے۔ (7) الاشراف 2/327، اور عبد الرزاق نے (8717) ابن عمر سے روایت کیا ہے کہ وہ مرغی کو تین دن بند رکھتے تھے جب وہ اس کے انڈے کھانا چاہتے تھے۔

Surah Al-An'am: Verse 145 93

...sees no harm in eating the meat (1) of al-jallalah (animals that feed on filth); and likewise Malik bin Anas. From this chapter is the prohibition (2) of throwing human excrement on land. It was narrated from some of them who said: We used to lease the land of the Messenger of Allah (peace be upon him), and we would stipulate to whoever leased it (3) that they should not throw human excrement in it. And from Ibn Umar (4) that he used to lease his land and stipulate that it should not be fertilized (5) with human excrement. It is narrated that a man used to plant his land using human excrement, so Umar said to him: "Are you the one who feeds people what comes out of them?" (6). They differed regarding eating horses; Al-Shafi'i permitted it, which is correct, while Malik disliked it (7). As for the mule, it is born between a donkey and a horse; one of them is edible or disliked, which is the horse, and the other is prohibited, which is the donkey (8); so the ruling of prohibition prevails; because when permissibility and prohibition meet in a single entity, the ruling of prohibition prevails. The explanation of this issue will come in «An-Nahl», God willing, more comprehensively than this (9). And the ruling on locusts will come in «Al-A'raf» (10). The majority of the later and earlier generations are of the opinion that eating rabbit is permissible. It was narrated from Abdullah bin Amr bin Al-Aas its prohibition, and from Ibn Abi Layla its dislike (11). Abdullah bin Amr said:

---

(1) In (d), (z), and (m): meat. (2) His saying: prohibition, not in (kh) and (zh). (3) Thus in the copies, and perhaps: rents it, and Al-Bayhaqi recorded it 139/6 similarly, from Ibn Abbas. (4) In Al-Minhaj by Al-Halimi 56/3 and the talk from him: from Abu Bakr, and Ibn Abi Shaybah recorded it 69/7, and Al-Bayhaqi 139/6 from Ibn Umar. (5) In Al-Minhaj: manured, and they are in the same meaning. (6) Recorded by Ibn Abi Shaybah 69/7. (7) Ma'alim al-Sunan 245/4, Al-Ishraf 336/2 - 337, and Al-Istidhkar 331/15. (8) Al-Muntaqa by Al-Baji 133/3. (9) At the interpretation of verse (8) of it. (10) At the interpretation of verse (133) of it. (11) Al-Mufhim 239/5 and Al-Ishraf 2 / 340, and the report of Abdullah bin Amr was recorded by Abd al-Razzaq (8696).

सूरह अल-अनआम: आयत 145 93

...अल-जल्लालाह (गंदगी खाने वाले जानवरों) का मांस (1) खाने में कोई बुराई नहीं देखते; और इसी तरह मलिक बिन अनस भी। और इसी अध्याय से ज़मीन पर मानव मल फेंकने की मनाही (2) है। उनमें से कुछ से वर्णित है जिन्होंने कहा: हम अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) की ज़मीन पट्टे पर दिया करते थे, और हम पट्टेदार पर यह शर्त (3) रखते थे कि वह उसमें मानव मल न फेंके। और इब्न उमर (4) से वर्णित है कि वे अपनी ज़मीन पट्टे पर देते थे और यह शर्त रखते थे कि उसे मानव मल से खाद (5) न दी जाए। यह वर्णित है कि एक व्यक्ति अपनी ज़मीन में मानव मल का उपयोग करके पौधे उगाता था, तो उमर ने उससे कहा: "क्या तुम वही हो जो लोगों को वही खिलाते हो जो उनमें से निकलता है?" (6)। घोड़ों को खाने के बारे में मतभेद था; अल-शाफ़ई ने इसकी अनुमति दी, जो सही है, जबकि मलिक ने इसे नापसंद किया (7)। जहाँ तक खच्चर का सवाल है, वह गधे और घोड़े के बीच पैदा होता है; उनमें से एक खाने योग्य या नापसंद है, जो कि घोड़ा है, और दूसरा हराम (वर्जित) है, जो कि गधा है (8); इसलिए हराम का फैसला प्रभावी होता है; क्योंकि जब एक ही चीज़ में हलाल (अनुमत) और हराम मिलते हैं, तो हराम का फैसला प्रभावी होता है। इस मुद्दे का स्पष्टीकरण «अन-नहल» में आएगा, इंशा अल्लाह, इससे अधिक विस्तार से (9)। और टिड्डियों के बारे में फैसला «अल-आराफ़» में आएगा (10)। पूर्ववर्तियों और परवर्तियों के बहुमत की राय है कि खरगोश खाना जायज़ है। अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस से इसकी हराम होने की बात कही गई है, और इब्न अबी लैला से इसकी नापसंदगी की बात कही गई है (11)। अब्दुल्ला बिन अम्र ने कहा:

---

(1) (द), (ज़), और (म) में: मांस। (2) उनका कहना: मनाही, (ख) और (ज़ह) में नहीं है। (3) प्रतियों में ऐसा ही है, और शायद: उसे किराए पर लेता है, और अल-बैहकी ने इसे 139/6 में इसी तरह दर्ज किया है, इब्न अब्बास से। (4) अल-हलीमी द्वारा अल-मिन्हाज 56/3 में और उनसे बात: अबू बक्र से, और इब्न अबी शयबा ने इसे 69/7 दर्ज किया है, और अल-बैहकी ने 139/6 इब्न उमर से। (5) अल-मिन्हाज में: खाद देना, और वे एक ही अर्थ में हैं। (6) इब्न अबी शयबा 69/7 द्वारा दर्ज। (7) मालिम अल-सुनन 245/4, अल-इशराफ़ 336/2 - 337, और अल-इस्तिधकार 331/15। (8) अल-बाजी द्वारा अल-मुंतका 133/3। (9) इसकी आयत (8) की व्याख्या पर। (10) इसकी आयत (133) की व्याख्या पर। (11) अल-मुफ़हिम 239/5 और अल-इशराफ़ 2 / 340, और अब्दुल्ला बिन अम्र की रिपोर्ट अब्द अल-रज्जाक (8696) द्वारा दर्ज की गई थी।

سورة الانعام: آیت 145 93

...الجلّالہ (گندگی کھانے والے جانوروں) کا گوشت (1) کھانے میں کوئی حرج نہیں دیکھتے؛ اور اسی طرح مالک بن انس بھی۔ اور اسی باب سے زمین پر انسانی فضلہ پھینکنے کی ممانعت (2) ہے۔ ان میں سے بعض سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: ہم رسول اللہ ﷺ کی زمین کرائے پر دیا کرتے تھے، اور ہم کرائے دار پر یہ شرط (3) لگاتے تھے کہ وہ اس میں انسانی فضلہ نہ پھینکے۔ اور ابن عمر (4) سے مروی ہے کہ وہ اپنی زمین کرائے پر دیتے تھے اور یہ شرط لگاتے تھے کہ اسے انسانی فضلے سے کھاد (5) نہ دی جائے۔ مروی ہے کہ ایک شخص اپنی زمین میں انسانی فضلہ استعمال کر کے پودے اگاتا تھا، تو عمر نے اس سے کہا: "کیا تم وہی ہو جو لوگوں کو وہی کھلاتے ہو جو ان میں سے نکلتا ہے؟" (6)۔ گھوڑوں کے کھانے کے بارے میں اختلاف ہوا؛ الشافعی نے اسے جائز قرار دیا، جو کہ صحیح ہے، جبکہ مالک نے اسے ناپسند کیا (7)۔ جہاں تک خچر کا تعلق ہے، وہ گدھے اور گھوڑے کے درمیان پیدا ہوتا ہے؛ ان میں سے ایک کھایا جانے والا یا مکروہ ہے، جو کہ گھوڑا ہے، اور دوسرا حرام ہے، جو کہ گدھا ہے (8)؛ چنانچہ حرمت کا حکم غالب آتا ہے؛ کیونکہ جب حلال اور حرام ایک ہی چیز میں جمع ہو جائیں تو حرمت کا حکم غالب ہوتا ہے۔ اس مسئلے کی وضاحت «النحل» میں آئے گی، انشاء اللہ، اس سے زیادہ تفصیل سے (9)۔ اور ٹڈیوں کا حکم «الاعراف» میں آئے گا (10)۔ متقدمین اور متاخرین کی اکثریت خرگوش کھانے کے جواز پر ہے۔ عبداللہ بن عمرو بن العاص سے اس کی حرمت، اور ابن ابی لیلیٰ سے اس کی کراہت (11) بیان کی گئی ہے۔ عبداللہ بن عمرو نے کہا:

---

(1) (د) اور (ز) اور (م) میں: گوشت۔ (2) ان کا قول: ممانعت، (خ) اور (ظ) میں نہیں ہے۔ (3) نسخوں میں ایسا ہی ہے، اور شاید: اسے کرائے پر لیتا ہے، اور البیہقی نے اسے 139/6 میں اسی

طرح ابن عباس سے نقل کیا ہے۔ (4) الحلیمی کی المنہاج 56/3 میں اور ان سے گفتگو: ابوبکر سے، اور ابن ابی شیبہ نے اسے 69/7 میں، اور البیہقی نے 139/6 میں ابن عمر سے نقل کیا ہے۔ (5) المنہاج میں: کھاد دینا، اور دونوں ایک ہی معنی میں ہیں۔ (6) ابن ابی شیبہ 69/7 نے اسے نقل کیا۔ (7) معالم السنن 245/4، اور الاشراف 336/2 - 337، اور الاستذکار 331/15۔ (8) المنتقی للباجی 133/3۔ (9) اس کی آیت (8) کی تفسیر پر۔ (10) اس کی آیت (133) کی تفسیر پر۔ (11) المفہم 239/5 اور الاشراف 2 / 340، اور عبداللہ بن عمرو کی روایت کو عبدالرزاق (8696) نے نقل کیا۔

Surah Al-An'am, Verse 145 94 It was brought to the Messenger of Allah ﷺ while I was sitting, and he did not eat it, nor did he forbid eating it. And it was claimed that it menstruates. Mentioned by Abu Dawud (1). An-Nasa'i narrated as a Mursal hadith from Musa ibn Talhah who said: A rabbit was brought to the Prophet ﷺ, which a man had roasted. He said, "O Messenger of Allah, I saw blood in it." So the Messenger of Allah ﷺ left it and did not (2) eat it, but he said to those with him, "Eat; for if I had desired it, I would have eaten it" (3). I say: There is nothing in this that indicates it is forbidden. Rather, it is similar to his statement, peace and blessings be upon him: "It was not in the land of my people, so I find that I dislike it" (4). Muslim narrated in his Sahih from Anas ibn Malik who said: We passed by Marr Az-Zahran and startled a rabbit. They chased it until they became exhausted (5). He said: So I ran until I caught it, and brought it to Abu Talhah. He slaughtered it and sent its hip and thighs (6) to the Messenger of Allah ﷺ. I brought them to the Messenger of Allah ﷺ and he accepted it (7). Fourth: His words, Exalted be He: {upon a taster who tastes it}, meaning: an eater who eats it. It is narrated from Ibn 'Amir that he read: "awha" with a fatha on the hamza (8).

---

(1) Number (3792). (2) In (m): and did not. (3) Al-Mujtaba 4/224, and Al-Kubra (2749). Ahmad connected it (8434) from Abu Hurairah ؓ. (4) Part of a hadith narrated by Imam Ahmad (3067) and Muslim (1945) (43) from Ibn 'Abbas, may Allah be pleased with them both, who said: Two roasted lizards were brought to the Messenger of Allah ﷺ while Khalid ibn al-Walid was with him. The Prophet ﷺ reached out his hand to eat, and it was said to him: It is a lizard. So he held back his hand. Khalid asked him: Is it forbidden, O Messenger of Allah? He said: "No, but it is not in the land of my people...". (5) In (zh): so they became tired. (6) In (kh), (d), and (zh): its thigh. What is fixed is from (z), which matches Muslim's narration. (7) Sahih Muslim (1953). It was also narrated by Ahmad (12747) and Al-Bukhari (2572). The word "astanfajna" means we started it up. "Flaghibu" means they got tired. (An-Nihayah). Marr Az-Zahran is a place a day's journey from Makkah. Mu'jam al-Buldan 5/104. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 2/356. The well-known recitation from him is like the recitation of the majority.

सूरह अल-अनआम, आयत 145 94 इसे अल्लाह के रसूल ﷺ के पास लाया गया जब मैं बैठा हुआ था, तो उन्होंने इसे नहीं खाया, और न ही इसे खाने से मना किया। और यह दावा किया गया कि उसे मासिक धर्म होता है। इसे अबू दाऊद (1) ने उल्लेख किया है। और अन-नसाई ने मूसा बिन तल्हा से एक 'मुरसल' हदीस रिवायत की है कि उन्होंने कहा: नबी ﷺ के पास एक खरगोश लाया गया जिसे एक व्यक्ति ने भूना था। उसने कहा, "ऐ अल्लाह के रसूल, मैंने इसमें खून देखा था।" तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उसे छोड़ दिया और उसे नहीं (2) खाया, लेकिन अपने साथ वालों से कहा: "खाओ; क्योंकि अगर मुझे इसकी इच्छा होती, तो मैं इसे खा लेता" (3)। मैंने कहा: इसमें ऐसा कुछ भी नहीं है जो इसके हराम होने का संकेत दे। बल्कि, यह उनके(नबी ﷺ के) उस कथन के समान है: "यह मेरे लोगों की भूमि में नहीं था, इसलिए मैं खुद को इससे दूर पाता हूँ" (4)। और मुस्लिम ने अपनी 'सहीह' में अनस बिन मालिक से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: हम 'मर अज़-ज़हरान' से गुज़रे और हमने एक खरगोश को भगाया। लोग उसके पीछे दौड़े यहाँ तक कि वे थक गए (5)। उन्होंने कहा: मैं दौड़ा यहाँ तक कि मैंने उसे पकड़ लिया, और उसे अबू तल्हा के पास लाया। उन्होंने उसे ज़बह किया और उसके कूल्हे और दोनों जांघें (6) अल्लाह के रसूल ﷺ के पास भेजीं। मैं उन्हें अल्लाह के रसूल ﷺ के पास ले गया और उन्होंने उसे स्वीकार कर लिया (7)। चौथी बात: अल्लाह तआला का कथन: {किसी खाने वाले पर जो उसे खाता हो}, यानी: खाने वाला जो उसे खाता है। और इब्न आमिर से रिवायत है कि उन्होंने इसे हमजा पर 'फ़तहा' के साथ "अौहा" पढ़ा (8)।

---

(1) नंबर (3792)। (2) (म) में: और नहीं। (3) अल-मुज्तबा 4/224, और अल-कुबरा (2749)। अहमद ने इसे अबू हुरैरा से रिवायत किया है (8434)। (4) इमाम अहमद (3067) और मुस्लिम (1945) (43) द्वारा इब्न अब्बास से रिवायत की गई एक हदीस का हिस्सा है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ के पास दो भुने हुए गोह (सांडा) लाए गए और उनके पास खालिद बिन वलीद थे। नबी ﷺ ने खाने के लिए हाथ बढ़ाया, तो उनसे कहा गया: यह गोह है। तो उन्होंने अपना हाथ रोक लिया। खालिद ने उनसे पूछा: ऐ अल्लाह के रसूल, क्या यह हराम है? उन्होंने कहा: "नहीं, लेकिन यह मेरी कौम की ज़मीन पर नहीं होता..."। (5) (ज़) में: तो वे थक गए। (6) (ख़), (द) और (ज़) में: उसकी जांघ। जो स्थिर है वह (ज़) से है, और वह मुस्लिम की रिवायत के अनुरूप है। (7) सहीह मुस्लिम (1953)। इसे अहमद (12747) और बुखारी (2572) ने भी रिवायत किया है। "अस्तनफजना" का अर्थ है हमने उसे भगाया। "फ़लग़िबूँ" का अर्थ है वे थक गए। 'अन्-निहाया'। 'मर अज़-ज़हरान' मक्का

से एक मंज़िल की दूरी पर एक स्थान है। मुअजम अल-बुलदान 5/104। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/356। उनसे प्रसिद्ध किरात (पाठ) जमाअत (बहुमत) की किरात की तरह है।

سورہ الأنعام، آیت 145 94 یہ رسول اللہ ﷺ کے پاس لایا گیا جب میں بیٹھا ہوا تھا، تو آپ ﷺ نے اسے نہیں کھایا، اور نہ ہی اسے کھانے سے منع فرمایا۔ اور یہ دعویٰ کیا گیا کہ اسے حیض آتا ہے۔ اسے ابوداؤد (1) نے ذکر کیا ہے۔ اور نسائی نے موسیٰ بن طلحہ سے مرسل روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: نبی ﷺ کے پاس ایک خرگوش لایا گیا جسے ایک آدمی نے بھونا تھا۔ اس نے کہا، "اے اللہ کے رسول، میں نے اس میں خون دیکھا تھا"۔ تو رسول اللہ ﷺ نے اسے چھوڑ دیا اور اسے نہیں (2) کھایا، لیکن اپنے پاس موجود لوگوں سے فرمایا: "کھاؤ؛ کیونکہ اگر مجھے اس کی رغبت ہوتی تو میں اسے کھا لیتا" (3)۔ میں کہتا ہوں: اس میں کوئی ایسی بات نہیں جو اس کی تحریم (حرام ہونے) پر دلالت کرے، بلکہ یہ آپ ﷺ کے اس قول کی طرح ہے: "بے شک یہ میری قوم کی زمین میں نہیں تھا، اس لیے میں اسے ناپسند کرتا ہوں" (4)۔ اور مسلم نے اپنی صحیح میں انس بن مالک سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: ہم 'مر الظہران' سے گزرے تو ہم نے ایک خرگوش کو بھڑکایا۔ لوگ اس کے پیچھے دوڑے یہاں تک کہ تھک گئے (5)۔ انہوں نے کہا: میں دوڑا یہاں تک کہ میں نے اسے پکڑ لیا، اور اسے ابوطلحہ کے پاس لایا۔ انہوں نے اسے ذبح کیا اور اس کے پٹ اور دونوں رانیں (6) رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں بھیجیں۔ میں انہیں لے کر رسول اللہ ﷺ کے پاس گیا تو آپ ﷺ نے اسے قبول فرما لیا (7)۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {کسی کھانے والے پر جو اسے کھاتا ہو}، یعنی: کھانے والا جو اسے کھائے۔ اور ابن عامر سے مروی ہے کہ انہوں نے "أوحِي" کو ہمزہ کے فتحہ کے ساتھ پڑھا (8)۔

---

(1) نمبر (3792)۔ (2) (م) میں: اور نہیں۔ (3) المجتبیٰ 4/224، اور الکبریٰ (2749)، اور اسے احمد (8434) نے ابوہریرہ ؓ سے روایت کیا ہے۔ (4) امام احمد (3067) اور مسلم (1945) (43) کی حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کردہ ایک حدیث کا ٹکڑا ہے، انہوں نے کہا:

رسول اللہ ﷺ کے پاس دو بھنے ہوئے ضب (گوہ) لائے گئے جبکہ ان کے پاس خالد بن ولید تھے۔ نبی ﷺ نے کھانے کے لیے ہاتھ بڑھایا تو آپ سے کہا گیا: یہ ضب ہے۔ تو آپ ﷺ نے اپنا ہاتھ روک لیا۔ خالد نے آپ سے پوچھا: اے اللہ کے رسول، کیا یہ حرام ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "نہیں، لیکن یہ میری قوم کی زمین میں نہیں ہوتا..."۔ (5) (ظ) میں: تو وہ تھک گئے۔ (6) (خ)، (د) اور (ظ) میں: اس کی ران۔ جو متن میں ہے وہ (ز) سے ہے، اور یہی مسلم کی روایت کے مطابق ہے۔ (7) صحیح مسلم (1953)۔ اسے احمد (12747) اور بخاری (2572) نے بھی روایت کیا ہے۔ "استنفجنا" کا مطلب ہے ہم نے اسے بھڑکایا۔ "فلغِبوا" کا مطلب ہے وہ تھک گئے۔ (النہایہ)۔ مر الظہران مکہ سے ایک مرحلے کی دوری پر ایک مقام ہے۔ معجم البلدان 5/104۔ (8) المحرر الوجیز 2/356، اور ان سے مشہور قرأت وہی ہے جو جمہور کی قرأت ہے۔

Surah Al-An'am: Verse 145 95

Ali bin Abi Talib read: "yatta'amahu" with a geminated 'Ta'(1), meaning: "yatata'amahu", so he assimilated it. Aisha and Muhammad ibn al-Hanafiyyah read: "ala ta'imin ta'imahu" with a past tense verb(2). {...unless it be a dead animal...} It was read with both 'Ya' and 'Ta' [for 'yakun/takun'], meaning: unless the entity, carcass, or soul be dead. It was also read: "takun" (with 'Ta') and "maytatun" (with nominative case); meaning: a death occurs and happens(3). "Al-Masfooh" (spilled): the flowing blood that runs, and it is the forbidden type, while other than it is pardoned(4). Al-Mawardi related(5): that non-spilled blood, if it has veins it congeals upon like the liver and spleen, then it is lawful; due to the Prophet's (PBUH) saying: "Two dead animals and two types of blood have been made lawful for us" Hadith. If it does not have veins it congeals upon, but is rather with the meat; then there are two opinions regarding its prohibition: One of them is that it is forbidden; because it is part of the spilled blood or a portion of it(7), and spilled blood was only mentioned to exclude the liver and spleen from it. The second: that it is not forbidden; because the prohibition is specifically for spilled blood. I say: and this is the correct view. Imran bin Hudayr said: I asked Abu Mijlaz about the meat that gets smeared with blood, and about the pot where redness from the blood rises to the top, so he said: There is no harm in it, Allah only forbade...

(1) Thus the author mentioned it, and what is in I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/103, and al-Muharrar al-Wajeez 2/356, and the speech from him is similar, and al-Bahr al-Muheet 4/241, that it is the recitation of Abu Ja'far Muhammad bin Ali, and we did not find anyone who attributed it to Ali bin Abi Talib. (2) Al-Muharrar al-Wajeez 2/356. (3) Ibn Kathir, Hamzah, and Ibn Amir read it with 'Ta', and Abu Amr, Nafi', Asim, and al-Kisa'i read it with 'Ya', and they all assigned accusative case to "maytatan" except Ibn Amir, for he read it with nominative case "maytatun". See Al-Sab'ah p. 272, and Al-Taysir p. 108. (4) Al-Muharrar al-Wajeez 2/356. (5) In Al-Nukat wa al-'Uyun 2/181-182. (6) Preceded in 3/24. (7) In (d) and (m): "or part of it".

सूरह अल-अनाम: आयत 145 95

अली बिन अबी तालिब ने पढ़ा: "यत्तामहु" भारी 'ता' के साथ(1), जिसका अर्थ है: "यतातआमहु", इसलिए उन्होंने इसे मिला दिया। आयशा और मुहम्मद इब्न अल-हनफिया ने पढ़ा: "अला ता'इमिन तअ'इमहु" भूतकाल की क्रिया के साथ(2)। {...जब तक कि वह मृत पशु न हो...} इसे 'या' और 'ता' दोनों के साथ पढ़ा गया है, जिसका अर्थ है: जब तक कि वह चीज़, शव या आत्मा मृत न हो। इसे "तकून" ('ता' के साथ) और "मय्ततुन" (पेश के साथ) भी पढ़ा गया है; जिसका अर्थ है: मृत्यु घटित होती है(3)। "अल-मसफूह" (बहाया हुआ): बहने वाला खून जो बहता है, और यही हराम (वर्जित) है, जबकि इसके अलावा अन्य को माफ कर दिया गया है(4)। अल-मावर्दी ने बताया(5): कि जो खून बहाया हुआ नहीं है, यदि उसमें नसें हैं जिस पर वह जमता है जैसे जिगर और तिल्ली, तो वह हलाल है; क्योंकि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "दो मृत जानवर और दो प्रकार के खून हमारे लिए हलाल किए गए हैं" हदीस। यदि इसमें नसें नहीं हैं जिस पर वह जमता है, बल्कि वह मांस के साथ है; तो इसकी पाबंदी के बारे में दो मत हैं: पहला यह कि यह हराम है; क्योंकि यह बहाए हुए खून का हिस्सा या उसका कुछ भाग है(7), और बहाए हुए खून का उल्लेख केवल उससे जिगर और तिल्ली को अलग करने के लिए किया गया था। दूसरा: कि यह हराम नहीं है; क्योंकि पाबंदी विशेष रूप से बहाए हुए खून के लिए है। मैं कहता हूँ: और यही सही विचार है। इमरान बिन हुदैर ने कहा: मैंने अबू मिजलाज़ से उस मांस के बारे में पूछा जो खून से सन जाता है, और उस बर्तन के बारे में जिसमें खून की सुर्खी ऊपर आ जाती है, तो उन्होंने कहा: इसमें कोई बुराई नहीं है, अल्लाह ने केवल हराम किया है...

(1) लेखक ने ऐसा ही उल्लेख किया है, और जो अल-नहहास की इराब अल-कुरान 2/103 में है, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/356 में है, और उनसे बात इसी तरह की है, और अल-बहर अल-मुहीत 4/241 में है कि यह अबू जाफर मुहम्मद बिन अली का पाठ है, और हमें ऐसा कोई नहीं मिला जिसने इसे अली इब्न अबी तालिब से जोड़ा हो। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/356। (3) इब्न कसीर, हमजा और इब्न आमिर ने इसे 'ता' के साथ पढ़ा, और अबू अम्र, नफी, असीम और अल-किसाई ने इसे 'या' के साथ पढ़ा, और उन सभी ने "मय्ततन" को ज़बर दिया सिवाय इब्न आमिर के, क्योंकि उन्होंने इसे पेश के साथ "मय्ततुन" पढ़ा। देखें अल-सबआ पृष्ठ 272, और अल-तयसीर पृष्ठ 108। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/356। (5) अल-नुकात व अल-उयून 2/181-182 में। (6) 3/24 में पहले आ चुका है। (7) (द) और (म) में: "या उसका कुछ भाग"।

سورہ الانعام: آیت 145 95

اور علی بن ابی طالب نے پڑھا: «يَطَّعمه» طاء کی تشدید کے ساتھ(1)، مراد تھی: "يتطعمه"، پس انہوں نے ادغام کیا۔ اور عائشہ اور محمد ابن الحنفیہ نے پڑھا: «على طاعم طَعِمَه» فعل ماضی کے ساتھ(2)۔ ﴿إِلَّا أَنْ يَكُونَ مَيْتَةً﴾ یہ یاء اور تاء کے ساتھ پڑھا گیا ہے، یعنی: سوائے اس کے کہ وہ چیز یا لاش یا جان مردار ہو۔ اور پڑھا گیا: «تكون» تاء کے ساتھ، «ميتةً» رفع (پیش) کے ساتھ؛ بمعنی: موت واقع ہوتی اور پیش آتی ہے(3)۔ اور "المسفوح": بہنے والا خون جو جاری ہوتا ہے، اور یہی حرام ہے، اور اس کے علاوہ معاف ہے(4)۔ اور الماوردی نے حکایت کی(5): کہ غیر مسفوح (نہ بہایا گیا) خون اگر ایسی رگوں والا ہو جن پر وہ جم جاتا ہے جیسے جگر اور تلی، تو وہ حلال ہے؛ کیونکہ آپ ﷺ کا ارشاد ہے: "ہمارے لیے دو مردار اور دو خون حلال کیے گئے ہیں" حدیث۔ اور اگر وہ ایسی رگوں والا نہ ہو جن پر وہ جمتا ہو، بلکہ وہ گوشت کے ساتھ ہو؛ تو اس کی تحریم میں دو قول ہیں: ان میں سے ایک یہ کہ وہ حرام ہے؛ کیونکہ وہ مسفوح (بہائے گئے خون) کا حصہ اور اس کا بعض ہے(7)، اور مسفوح کا ذکر صرف اس سے جگر اور تلی کے استثناء کے لیے کیا گیا ہے۔ دوسرا: کہ وہ حرام نہیں ہے؛ کیونکہ تحریم کو مسفوح کے ساتھ خاص کیا گیا ہے۔ میں کہتا ہوں: اور یہی صحیح ہے۔ عمران بن حدیر نے کہا: میں نے ابو مجلز سے اس گوشت کے بارے میں پوچھا جو خون سے آلودہ ہو جائے، اور اس ہنڈیا کے بارے میں جس کے اوپر خون کی سرخی آ جائے، تو انہوں نے کہا: اس میں کوئی حرج نہیں، اللہ نے تو صرف حرام کیا ہے...

(1) مصنف نے اسی طرح ذکر کیا ہے، اور جو النحاس کی اعراب القرآن 2/103، اور المحرر الوجیز 2/356 میں ہے، اور ان کی کلام بھی اسی طرح ہے، اور البحر المحیط 241/4 میں ہے کہ یہ ابو جعفر محمد بن علی کی قرات ہے، اور ہمیں کوئی ایسا نہیں ملا جس نے اسے علی بن ابی

طالب کی طرف منسوب کیا ہو۔ (2) المحرر الوجیز 2/356۔ (3) ابن کثیر، حمزہ اور ابن عامر نے تاء کے ساتھ پڑھا، اور ابو عمرو، نافع، عاصم اور کسائی نے یاء کے ساتھ پڑھا، اور ان سب نے «میتة» کو نصب (زبر) دیا سوائے ابن عامر کے، انہوں نے اسے رفع (پیش) کے ساتھ پڑھا۔ دیکھئے السبعہ ص 272، اور التیسیر ص 108۔ (4) المحرر الوجیز 2/356۔ (5) النکت والعیون 2/181-182 میں۔ (6) 24/3 میں گزر چکا ہے۔ (7) (د) اور (م) میں: "یا اس کا بعض"۔

96 Surah Al-An'am: Verses 145 - 146

...poured out [blood]. Aisha and others said something similar, and there is a consensus of scholars on this (1). Ikrimah said: Had it not been for this verse, Muslims would have searched for veins [in meat] as the Jews do (2). Ibrahim al-Nakha'i said: There is no harm in blood that is in a vein or marrow. This and the ruling on one in dire necessity have already been mentioned in [the commentary on Surah] Al-Baqarah (3), and Allah knows best.

His statement, the Almighty: {And to those who were Jews We prohibited every animal of uncloven hoof; and of the cattle and the sheep We prohibited to them their fat, except what adheres to their backs or the entrails or what is joined with bone. By that We recompensed them for their injustice. And indeed, We are truthful.}

Regarding this, there are six issues:

The first: His statement, the Almighty: {And to those who were Jews We prohibited every animal of uncloven hoof} When Allah, the Mighty and Sublime, mentioned what He prohibited for the Ummah of Muhammad (peace be upon him), He followed it with a mention of what He prohibited for the Jews. This was to refute their claim when they said: "Allah did not prohibit anything for us; we only prohibited for ourselves what Israel [Jacob] prohibited for himself" (4). The meaning of "Hadu" [became Jews] has already been mentioned in Al-Baqarah (5).

This prohibition for those who were Jews was only a trial of affliction and a punishment. The first of the forbidden things mentioned for them was everything with a claw/cloven hoof (6).

Al-Hasan read: "Zhufur" with a sukun on the 'fa', and Abu al-Sammal read: "Zhifr" with a kasra on the 'zha' and a sukun on the 'fa'. Abu Hatim rejected the reading with a kasra on the 'zha' and a sukun on the 'fa', and did not mention this reading (7).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/356; Al-Tabari reported the narration in 9/634; Aisha's narration was previously mentioned in the first issue of the preceding verse. (2) Reported by Al-Tabari 9/633. (3) 3/30 and 34. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/357. (5) 2/158. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/183. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/104; the reading of al-Hasan and Abu al-Sammal is in Al-Qira'at al-Shadhah p. 41.

९६ सूरा अल-अनआम: आयत १४५ - १४६

...बहाया हुआ [रक्त]। आयशा और अन्य लोगों ने भी इसी तरह कहा, और इस पर विद्वानों की आम सहमति है (१)। इक्रिमा ने कहा: यदि यह आयत न होती, तो मुसलमान गोश्त की नसों को वैसे ही तलाशते जैसे यहूदी तलाशते हैं (२)। इब्राहिम अल-नखई ने कहा: नस या मज्जा में मौजूद खून में कोई बुराई नहीं है। यह और मजबूर व्यक्ति के लिए नियम का उल्लेख पहले ही [सूरा] अल-बकरा (३) में किया जा चुका है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

परमेश्वर का कथन: {और यहूदियों के लिए हमने हर नाखून वाले जानवर को हराम (वर्जित) कर दिया था; और गाय और भेड़ों की चर्बी भी हमने उन पर हराम कर दी थी, सिवाय उसके जो उनकी पीठ पर लगी हो या अंतड़ियों में हो या हड्डी से जुड़ी हो। यह हमने उनकी ज़्यादती का बदला उन्हें दिया था। और निश्चय ही हम सच्चे हैं।}

इसमें छह मुद्दे हैं:

पहला: परमेश्वर का कथन: {और यहूदियों के लिए हमने हर नाखून वाले जानवर को हराम कर दिया था} जब अल्लाह, जो सर्वशक्तिमान और महान है, ने उन चीज़ों का उल्लेख किया जो उसने मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की उम्मत के लिए हराम की हैं, तो उसके बाद उसने उन चीज़ों का उल्लेख किया जो उसने यहूदियों के लिए हराम की थीं। यह उनके इस दावे को झुठलाने के लिए था जब उन्होंने कहा था: "अल्लाह ने हमारे लिए कुछ भी हराम नहीं किया; हमने तो केवल अपने आप पर वही हराम किया जो इसराइल (याकूब) ने अपने ऊपर हराम किया था" (४)। "हादू" [यहूदी हुए] का अर्थ अल-बकरा (५) में पहले ही आ चुका है।

यहूदियों के लिए यह मनाही केवल परीक्षा और सज़ा के तौर पर थी। उनके लिए हराम की गई चीज़ों में सबसे पहले "हर नाखून वाला" (६) का ज़िक्र किया गया है।

अल-हसन ने 'फ़' पर सुकून के साथ "ज़ुफ़ुर" पढ़ा, और अबू अल-सम्माल ने 'ज़ा' पर कसरा और 'फ़' पर सुकून के साथ "ज़िफ़्र" पढ़ा। अबू हातिम ने 'ज़ा' पर कसरा और 'फ़' पर सुकून वाली क़िरअत को अस्वीकार कर दिया और इस क़िरअत का ज़िक्र नहीं किया (७)।

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३५६/२; अल-तब्री ने इस असर को ९/६३४ में रिपोर्ट किया है; आयशा का असर पिछली आयत के पहले मुद्दे में गुज़र चुका है। (२) अल-तब्री द्वारा रिपोर्ट किया गया

९/६३३। (३) ३/३० और ३४। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३५७/२। (५) २/१५८। (६) अल-नुकत व अल-उयून २/१८३। (७) अल-नह़्ह़ास द्वारा इराब अल-कुरआन २/१०४; अल-हसन और अबू अल-सम्माल की क़िरअत 'अल-क़िरआत अल-शाज़्ज़ह' पृष्ठ ४१ में है।

٩٦ سورة الأنعام: آیت ١٤٥ - ١٤٦

...بہایا ہوا [خون]۔ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا اور دیگر نے بھی اسی طرح کہا ہے، اور اسی پر علماء کا اجماع ہے (١)۔ عکرمہ رحمہ اللہ نے فرمایا: اگر یہ آیت نہ ہوتی تو مسلمان رگوں کی اس طرح ٹوہ لیتے جس طرح یہودی لیتے ہیں (٢)۔ ابراہیم نخعی رحمہ اللہ نے فرمایا: رگ یا ہڈی کے گودے میں موجود خون میں کوئی حرج نہیں۔ یہ اور مضطر (مجبور شخص) کا حکم پہلے ہی سورۃ البقرہ (٣) میں گزر چکا ہے، واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور یہودیوں پر ہم نے ہر ناخن والا جانور حرام کر دیا تھا؛ اور گائے اور بکری میں سے ان کی چربی ان پر حرام کر دی تھی بجز اس کے جو ان کی پیٹھوں پر لگی ہو یا آنتوں میں ہو یا ہڈی سے ملی ہو۔ یہ ہم نے ان کی سرکشی کا انہیں بدلہ دیا، اور ہم یقیناً سچے ہیں۔}

اس میں چھ مسائل ہیں:

پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور یہودیوں پر ہم نے ہر ناخن والا جانور حرام کر دیا تھا} جب اللہ عزوجل نے ان چیزوں کا ذکر فرمایا جو اس نے امت محمد ﷺ پر حرام کی ہیں، تو اس کے بعد ان چیزوں کا ذکر فرمایا جو یہودیوں پر حرام کی تھیں۔ اس کی وجہ ان کے اس دعوے کی تکذیب تھی جس میں وہ کہتے تھے کہ: اللہ نے ہم پر کچھ حرام نہیں کیا تھا، بلکہ ہم نے اپنے اوپر وہی حرام کیا جو اسرائیل (حضرت یعقوب علیہ السلام) نے اپنے اوپر حرام کیا تھا (٤)۔ سورۃ البقرہ (٥) میں لفظ "ہادوا" کے معنی پہلے گزر چکے ہیں۔

اور یہودیوں پر یہ تحریم محض آزمائش اور سزا کے طور پر تھی، چنانچہ ان پر حرام کی گئی چیزوں میں سب سے پہلے ہر ناخن والے (جانور) کا ذکر کیا گیا (٦)۔

حسن بصری رحمہ اللہ نے "ظُفُر" میں 'فا' کے سکون کے ساتھ پڑھا، اور ابوالسمال نے "ظِفْر" میں 'ظاء' کے کسرہ (زیر) اور 'فا' کے سکون کے ساتھ پڑھا۔ ابوحاتم نے 'ظاء' کے کسرہ اور 'فا' کے سکون کے ساتھ پڑھنے کا انکار کیا ہے اور اس قرآت کا ذکر نہیں کیا (۷)۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۳۵٦/۲، اور طبری نے اس اثر کو ٦۳٤/۹ میں نکالا ہے، اور حضرت عائشہ کا اثر پچھلی آیت کے پہلے مسئلہ میں گزر چکا ہے۔ (۲) اسے طبری نے ٦۳۳/۹ میں نکالا ہے۔ (۳) ۳۰/۳ اور ۳٤۔ (٤) المحرر الوجیز ۳۵۷/۲۔ (۵) ۱۵۸/۲۔ (٦) النکت والعیون ۱۸۳/۲۔ (۷) نحاس کی اعراب القرآن ۱۰٤/۲، اور حسن و ابوالسمال کی قرآت 'القراءات الشاذة' ص ٤۱ میں ہے۔

Surah Al-An'am, Ayah 146 97

And it is a dialect. And "Dhifir" with both (letters) having kasrah (1). The plural forms are: Athfar, Udfoor, and Athafīr, as stated by Al-Jawhari (2). Al-Nahhas added from Al-Farra: Athafir and Athafira (3). Ibn Al-Sikkit said: It is said, "a man is athfar bayyin al-thafar" if his nails are long, just as it is said "a man is ash'ar" for someone with long hair (4). Mujahid and Qatadah said: "Dhi Thufur" (possessor of a nail/claw) refers to animals and birds whose toes are not separated, such as: camels, ostriches, geese, and ducks. Ibn Zayd said: camels only. Ibn Abbas said: "Dhi Thufur" refers to the camel and the ostrich, because the ostrich has a nail/claw like the camel (5). It is also said to mean every bird with talons (mikhalab) and every beast with hooves (hafir). The hoof is called a nail metaphorically (6). Al-Tirmidhi Al-Hakim said: The hoof is a nail, and the talon is a nail, except that each is according to its measure. There is no metaphor here; don't you see that both are trimmed and taken from, and both are of the same kind: a soft, supple bone; its origin is from nourishment that grows, so it is trimmed like a human's nail. It is called a "hafir" (hoof) because it digs (yahfiru) the ground with its impact on it. It is called a "mikhalab" (talon) because it snatches (yakhlubu) birds with the tips of its needle-like parts. And it is called "thufur" (nail) because it takes things with its nail, meaning: the human and the bird attain (yathfaru) things by it.

Second: His, the Almighty's, saying: "And of the oxen and the sheep We forbade unto them their fat" [6:146]. Qatadah said: It means the omentum fat (al-thurub) and the fat of the kidneys; Al-Suddi said the same. "Al-Thurub" is the plural of "tharb," which is the thin fat found on the stomach. Ibn Jurayj said: He forbade them every fat that is not mixed...

(1) Abu Al-Samal recited it this way, as in Tafsir Al-Razi 13/223 and Al-Durr Al-Masun 5/201. (2) Al-Sihah (Thufur). (3) Following it in the manuscripts: like: dharibah and dhuwarib. It has no meaning here, and it will be mentioned when discussing "Al-Hawaya" in the fourth issue. (4) Al-Sihah (Thufur). (5) Al-Tabari related these views in 9/638 - 641. (6) Ta’wil Mushkil al-Qur’an by Ibn Qutaybah p. 116, and Zad al-Masir 2/141.

सूरह अल-अनआम, आयत 146 97

और यह एक बोली है। और "ज़िफ़िर" दोनों अक्षरों पर कसरा के साथ (1)। बहुवचन हैं: अज़फ़ार, उज़फ़ूर और अज़ाफ़ीर, जैसा कि अल-जौहरी ने कहा है (2)। अल-नह़्हास ने अल-फ़र्रा से अतिरिक्त बताया है: अज़ाफ़िर और अज़ाफ़िरा (3)। इब्न अल-सिक्किट ने कहा: कहा जाता है, "एक व्यक्ति अज़फ़र बय्यिन अल-ज़फ़र है" यदि उसके नाखून लंबे हों, जैसे लंबे बालों वाले व्यक्ति के लिए "अशअर" कहा जाता है (4)। मुजाह़िद और क़तादा ने कहा: "ज़ी ज़ुफ़ुर" (नाखून/खुर वाला) का अर्थ वे चौपाए और पक्षी हैं जिनकी उंगलियां अलग-अलग नहीं होती हैं, जैसे: ऊंट, शुतुरमुर्ग, हंस और बत्तख। इब्न ज़ैद ने कहा: केवल ऊंट। इब्न अब्बास ने कहा: "ज़ी ज़ुफ़ुर" से तात्पर्य ऊंट और शुतुरमुर्ग से है, क्योंकि शुतुरमुर्ग का खुर ऊंट के समान होता है (5)। यह भी कहा गया है कि इसका अर्थ है हर वह पक्षी जिसके पास पंजे (मिख़लब) हों और हर वह जानवर जिसके पास खुर (ह़ाफ़िर) हों। खुर को रूपक के रूप में नाखून (ज़ुफ़ुर) कहा जाता है (6)। तिर्मिज़ी अल-ह़कीम ने कहा: खुर एक नाखून है, और पंजा भी एक नाखून है, सिवाय इसके कि प्रत्येक अपने माप के अनुसार है। यहाँ कोई रूपक नहीं है; क्या आप नहीं देखते कि दोनों को काटा जाता है और उनसे हिस्सा लिया जाता है, और दोनों एक ही प्रकार के हैं: एक नरम, लचीली हड्डी; जिसकी उत्पत्ति बढ़ते हुए पोषण से होती है, इसलिए इसे मनुष्य के नाखून की तरह काटा जाता है। इसे "ह़ाफ़िर" (खुर) इसलिए कहा जाता है क्योंकि यह ज़मीन पर प्रहार करके उसे खोदता (य़ह़फ़िरु) है। इसे "मिख़लब" (पंजा) कहा जाता है क्योंकि यह पक्षियों को अपनी सुई जैसी नोकों से पकड़ता (य़ख्लुबु) है। और इसे "ज़ुफ़ुर" (नाखून) कहा जाता है क्योंकि यह नाखून से चीज़ों को पकड़ता है, अर्थात्: मनुष्य और पक्षी इसके द्वारा चीज़ों को प्राप्त (य़ज़फ़रु) करते हैं।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: "और गाय और भेड़-बकरियों में से हमने उन पर उनकी चर्बी हराम कर दी" [6:146]। क़तादा ने कहा: इसका अर्थ है झिल्लीदार चर्बी (अल-थुरूब) और गुर्दों की चर्बी; सुद्दी ने भी यही कहा। "अल-थुरूब", "थ़र्ब" का बहुवचन है, जो पेट पर पाई जाने वाली पतली चर्बी है। इब्न जुरैज ने कहा: उन्होंने उन पर हर वह चर्बी हराम कर दी जो मिली हुई न हो...

(1) अबू अल-समल ने इसे इस तरह पढ़ा, जैसा कि तफ़्सीर अल-राज़ी 13/223 और अल-दुर्र अल-मस्ून 5/201 में है। (2) अल-सिह़ाह़ (ज़ुफ़ुर)। (3) पांडुलिपियों में इसके बाद है: जैसे: ज़ारिबा और ज़ुवारिब। यहाँ इसका कोई अर्थ नहीं है, और इसका उल्लेख चौथी समस्या में "अल-ह़वाया" पर चर्चा के दौरान किया जाएगा। (4) अल-सिह़ाह़ (ज़ुफ़ुर)। (5) अल-तबरी ने इन मतों को 9/638 - 641 में

उद्धृत किया है। (6) इब्न क़ुतैबा द्वारा तावील मुश्किल अल-क़ुरआन पृ. 116, और ज़ाद अल-मसीर 2/141।

سورة الانعام، آیت 146 97

یہ ایک لغت (لہجہ) ہے۔ اور "ظِفِر" دونوں حرفوں کے نیچے کسرہ (زیر) کے ساتھ (1)۔ اور جمع ہے: أظفار، وأُظْفُور، وأظافیر، یہ جوہری نے کہا ہے (2)۔ نحاس نے فراء کے حوالے سے مزید اضافہ کیا: أظافر، اور أظافرة (3)۔ ابن سکیت نے کہا: کہا جاتا ہے، "رجلٌ أَظْفَرُ بَيِّن الظَّفَر" جب اس کے ناخن لمبے ہوں، جیسے لمبے بالوں والے آدمی کو "رجل أشعر" کہا جاتا ہے (4)۔ مجاہد اور قتادہ نے کہا: "ذی ظفر" (ناخن یا کھر والا) وہ چوپائے اور پرندے ہیں جن کی انگلیاں الگ الگ نہیں ہوتیں؛ جیسے: اونٹ، شتر مرغ، ہنس اور بطخ۔ ابن زید نے کہا: صرف اونٹ۔ ابن عباس نے کہا: "ذی ظفر" سے مراد اونٹ اور شتر مرغ ہے؛ کیونکہ شتر مرغ کا کھر اونٹ کے ناخن کی طرح ہوتا ہے (5)۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ اس سے مراد ہر شکاری پرندہ ہے جس کے پنجے (مخلب) ہوں، اور ہر وہ چوپایہ جس کے کھر (حافر) ہوں۔ کھر کو بطور استعارہ ناخن (ظفر) کہا گیا ہے (6)۔ ترمذی حکیم نے کہا: کھر بھی ناخن ہے، اور پنجہ بھی ناخن ہے، مگر یہ کہ ہر ایک اپنی اپنی قدر کے مطابق ہے۔ یہاں کوئی استعارہ نہیں ہے؛ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ دونوں کو کاٹا جاتا ہے اور ان سے حصہ لیا جاتا ہے، اور دونوں ایک ہی جنس سے ہیں: ایک نرم اور لچکدار ہڈی؛ اس کی بنیاد اس غذا پر ہے جو بڑھتی ہے، اس لیے اسے انسان کے ناخن کی طرح تراشا جاتا ہے۔ اسے "حافر" (کھر) اس لیے کہا گیا کیونکہ یہ زمین پر پڑنے سے اسے کھودتا (یحفر) ہے۔ اسے "مخلب" (پنجہ) اس لیے کہا گیا کیونکہ یہ پرندوں کو اپنی سوئی جیسی نوکوں سے پکڑتا (یخلب) ہے۔ اور اسے "ظفر" (ناخن) اس لیے کہا گیا کیونکہ یہ ناخن سے چیزوں کو تھامتا ہے، یعنی: انسان اور پرندہ اس کے ذریعے چیزوں کو حاصل (یظفر) کرتے ہیں۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَا﴾ [الأنعام: 146] (اور ہم نے گائے اور بکری میں سے ان پر ان کی چربیاں حرام کر دیں)۔ قتادہ نے کہا: اس سے مراد اوجھڑی کی چربی (الثروب) اور گردوں کی چربی ہے؛ سدی نے بھی یہی کہا۔ "الثروب" "ثرب" کی جمع ہے، اور یہ وہ باریک چربی ہے جو اوجھڑی پر ہوتی ہے۔ ابن جریج نے کہا: ان پر ہر وہ چربی حرام کی گئی جو غیر مخلوط ہو...

(1) ابو السمال نے اسے اسی طرح پڑھا، جیسا کہ تفسیر رازی 13/223 اور الدر المصون 5/201 میں ہے۔ (2) الصحاح (ظفر)۔ (3) نسخہ جات میں اس کے بعد ہے: جیسے: ضاربہ اور ضوارب۔ یہاں اس کا کوئی فائدہ نہیں، اور اس کا تذکرہ چوتھے مسئلے میں "الحوایا" کی بحث میں آئے گا۔ (4) الصحاح (ظفر)۔ (5) طبری نے ان اقوال کو 9/638 - 641 میں نقل کیا ہے۔ (6) تاویل مشکل القرآن از ابن قتیبہ ص 116، اور زاد المسیر 141/2۔

Surah Al-An'am, Verse 146 98

on a bone, or over a bone (1), and the fat of the side and the tail was made lawful for them; because it is on the coccyx (tailbone) (2). Third: The Almighty's saying: {Except what their backs carry} "ma" (what) is in the accusative position due to exception. "Zuhuruhuma" (their backs) is in the nominative case as the subject of "hamalat" (carry). {Or the entrails} is in the nominative case, conjoined with "backs" (3), meaning: or their entrails carry. The definite article "al" stands in place of the possessive suffix. Accordingly, the entrails are among the things made lawful. {Or what is mixed with bone} "ma" is in the accusative position, also conjoined with "what their backs carry" as well. This is the most correct view, as stated by al-Kisa'i, al-Farra' (4), and Ahmad bin Yahya. Analytical reasoning necessitates (5) that a thing be conjoined with what follows it, unless the meaning is invalid or evidence suggests otherwise. It was said: The exception in making lawful pertains only to what the backs carry specifically, and His saying: {Or the entrails or what is mixed with bone} is conjoined with the prohibited. The meaning would be: Their fats, or the entrails, or what is mixed with bone were forbidden to them, except what the backs carry; for that is not forbidden (6). Al-Shafi'i cited this verse as evidence that whoever swears: "I will not eat fat" (7), breaks his oath by eating the fat on the backs; because Allah Almighty excepted what is on their backs (8) from the category of fat. Fourth: The Almighty's saying: {Or the entrails}: Al-Hawaya (the entrails) are the intestines, according to Ibn Abbas and others (9). It is the plural of "mab'ar", so called because of the collection of "ba'r" (droppings) in it, which is dung. And the singular...

---

(1) Al-Tabari reported these sayings in 9/641-642. (2) Al-Nukat wal-Uyun 2/183-184. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/104. (4) Ma'ani al-Quran 1/363. (5) In (z) and (zh) and I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/104 and the text from it is: "yujibuhu", and this phrase was omitted from (kh). (6) Similar wording is in Al-Bayan by Abu al-Barakat Ibn al-Anbari p. 348. (7) In (m): Whoever swore not to eat fat. (8) In (m): Their backs. And the discussion is in Ahkam al-Quran by al-Kiya 3/128. (9) Reported by al-Tabari 9/644-645.

सूरह अल-अनाम, आयत 146 98

हड्डी पर, या हड्डी के ऊपर (1), और उनके लिए बगल की चर्बी और पूँछ को जायज़ (हलाल) कर दिया गया था; क्योंकि यह पूंछ की हड्डी (coccyx) पर होती है (2)। तीसरा: अल्लाह तआला का फ़रमान: {सिवाय उसके जिसे उनकी पीठ उठाए हुए हो} "मा" (जो) यहाँ 'इस्तिसना' (अपवाद) की स्थिति में 'नसब' में है। "ज़ुहुरुहुमा" (उनकी पीठें) 'हमालत' का कर्ता होने के कारण 'रफ़ा' (पेश) में है। {या अंतड़ियाँ} पीठ शब्द के साथ जुड़े होने के कारण 'रफ़ा' की स्थिति में है (3), यानी: या उनकी अंतड़ियाँ उठाती हैं। यहाँ 'अल' (द) का प्रयोग संबंधवाचक प्रत्यय के स्थान पर हुआ है। इसके अनुसार, अंतड़ियाँ उन चीज़ों में शामिल हैं जिन्हें जायज़ ठहराया गया है। {या जो हड्डी के साथ मिला हुआ हो} "मा" यहाँ भी 'नसब' की स्थिति में है और "जिसे उनकी पीठ उठाए हुए हो" के साथ जुड़ा है। इसके बारे में यही सबसे सही बात कही गई है, और यही अल-किसाई, अल-फ़र्रा (4) और अहमद बिन यहया का कथन है। विचार यह आवश्यक बनाता है (5) कि किसी चीज़ को उसके बाद वाली चीज़ से जोड़ा जाए, जब तक कि अर्थ गलत न हो या कोई अन्य प्रमाण न मिले। कहा गया है: हलाल करने का अपवाद विशेष रूप से केवल पीठ द्वारा उठाई गई चर्बी के लिए है, और उनका कथन: {या अंतड़ियाँ या जो हड्डी के साथ मिला हुआ हो} वर्जित (हराम) चीज़ों से जुड़ा है। अर्थ यह होगा: उनकी चर्बी, या अंतड़ियाँ, या जो हड्डी के साथ मिला हो, उन पर हराम था, सिवाय उसके जो पीठ उठाए हुए हो; क्योंकि वह हराम नहीं है (6)। इमाम शाफ़ई ने इस आयत से दलील दी है कि जो व्यक्ति यह कसम खाता है: "मैं चर्बी नहीं खाऊँगा" (7), वह पीठ की चर्बी खाने से अपनी कसम तोड़ देता है; क्योंकि अल्लाह अज़्ज़ा वजल्ल ने पीठ पर मौजूद चर्बी (8) को चर्बी की श्रेणी से अलग (इस्तिसना) किया है। चौथा: अल्लाह तआला का फ़रमान: {या अंतड़ियाँ}: अल-हवाया (अंतड़ियाँ) से मुराद आंतें हैं, यह इब्न अब्बास और अन्य से रिवायत है (9)। यह "मबअर" का बहुवचन है, इसे इसलिए यह नाम दिया गया क्योंकि इसमें "बअर" (लीद) जमा होती है, जो गोबर है। और इसका एकवचन...

---

(1) अल-तबरी ने इन कथनों को 9/641-642 में उद्धृत किया है। (2) अल-नुकत वल-उयून 2/183-184। (3) इराब अल-क़ुरान अल-नहहास द्वारा 2/104। (4) मा'नी अल-क़ुरान 1/363। (5) (ज़) और (ज़ह) में और अल-नहहास की इराब अल-क़ुरान 2/104 में और पाठ है: "यूजिबुहु", और यह वाक्यांश (ख) से हट गया है। (6) अबू अल-बरकात इब्न अल-अंबारी की अल-बयान पृष्ठ 348 में भी इसी तरह का विवरण है। (7) (म) में: जिसने कसम खाई कि चर्बी नहीं खाएगा। (8) (म) में: उनकी

पीठ। और चर्चा अल-किया की अहकाम अल-क़ुरान 3/128 में है। (9) इसे अल-तबरी 9/644-645 द्वारा उद्धृत किया गया है।

ہڈی پر، یا ہڈی کے اوپر (۱)، اور ان کے لیے پہلو کی چربی اور چکتی (دم) کو حلال کر دیا گیا تھا؛ کیونکہ یہ ریڑھ کی ہڈی کے آخری حصے (عصعص) پر ہوتی ہے (۲)۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {سوائے اس کے جو ان کی پیٹھیں اٹھائے ہوئے ہوں} "ما" (جو) یہاں استثناء کی بنا پر حالتِ نصب میں ہے۔ "ظھورُھما" (ان کی پیٹھیں) 'حملت' کا فاعل ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے۔ {یا اوجھڑیاں (آنتیں)} پیٹھوں پر عطف ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے (۳)، یعنی: یا ان کی آنتیں اٹھاتی ہیں۔ یہاں الف اور لام اضافت کے بدلے میں ہیں۔ اس بنیاد پر آنتیں ان چیزوں میں شامل ہوں گی جو حلال کی گئی ہیں۔ {یا جو ہڈی کے ساتھ ملا ہوا ہو} "ما" یہاں بھی حالتِ نصب میں ہے اور "جو ان کی پیٹھیں اٹھائے ہوئے ہوں" پر بھی معطوف ہے۔ اس بارے میں یہی سب سے صحیح قول ہے، اور یہی الکسائی، الفراء (۴) اور احمد بن یحییٰ کا قول ہے۔ غور و فکر اس بات کا تقاضا کرتا ہے (۵) کہ کسی چیز کا عطف اس کے ساتھ والی چیز پر ہو، الا یہ کہ اس کے معنی درست نہ ہوں یا کوئی دلیل کسی اور طرف اشارہ کرے۔ اور کہا گیا ہے: حلال کرنے کا استثناء صرف اس کے لیے ہے جو خاص طور پر پیٹھیں اٹھائے ہوئے ہوں، اور اللہ کا فرمان: {یا آنتیں یا جو ہڈی کے ساتھ ملا ہو} اس کا عطف حرام کردہ چیز پر ہے۔ مفہوم یہ ہوگا: ان پر ان کی چربیاں، یا آنتیں، یا جو ہڈی کے ساتھ ملا ہو وہ حرام کیا گیا تھا، سوائے اس کے جو پیٹھیں اٹھائے ہوئے ہوں؛ کیونکہ وہ حرام نہیں ہے (۶)۔ امام شافعی نے اس آیت سے یہ استدلال کیا ہے کہ جس نے قسم کھائی کہ: "میں چربی نہیں کھاؤں گا" (۷)، تو وہ پیٹھ کی چربی کھانے سے حانث (قسم توڑنے والا) ہو جائے گا؛ کیونکہ اللہ عزوجل نے پیٹھوں پر لگی چربی (۸) کو چربی کی جملہ قسموں سے مستثنیٰ کیا ہے۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یا آنتیں}: الحوایا سے مراد اوجھڑیاں

(آنتیں) ہیں، یہ حضرت ابن عباس اور دیگر سے مروی ہے (۹)۔ یہ "مبعر" کی جمع ہے، اس کا یہ نام اس میں "بعر" (مینگنیاں) جمع ہونے کی وجہ سے رکھا گیا ہے، جو کہ گوبر ہے۔ اور اس کا واحد...

---

(۱) طبری نے ان اقوال کو ۹/ ۶۴۱ - ۶۴۲ میں نقل کیا ہے۔ (۲) النکت والعیون ۲/ ۱۸۳ - ۱۸۴۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۱۰۴۔ (۴) معانی القرآن ۱/ ۳۶۳۔ (۵) (ز) اور (ظ) میں اور نحاس کی اعراب القرآن ۲/ ۱۰۴ میں ہے: "یوجبه"، اور یہ عبارت (خ) سے ساقط ہے۔ (۶) اسی طرح کی گفتگو ابو البرکات ابن الانباری کی البیان ص ۳۴۸ میں ہے۔ (۷) (م) میں: جس نے قسم کھائی کہ چربی نہیں کھائے گا۔ (۸) (م) میں: ظهورهما۔ اور یہ بحث الکیا کی احکام القرآن ۳/ ۱۲۸ میں ہے۔ (۹) اسے طبری ۹/ ۶۴۴ - ۶۴۵ نے نقل کیا ہے۔

Surah Al-An'am, Verse 146 99

Al-Hawaya (the entrails): Hawiya, like: Qasi'a and Qawasih. It was said: Hawiya, like: Dariba and Dawarib. And it was said: Hawiyya, like: Safina and Safa'in (1). Abu Ubaida said: Al-Hawaya are what is coiled in the belly, meaning: rounded (2). And it is "munhawiya", meaning: circular. And it was said: Al-Hawaya are the milk-stores, and it is connected to the maba'ir (gut), which are the intestines. And it was said: Al-Hawaya are the intestines on which there is fat (3). And "Al-Hawaya" in other contexts is: a garment that is coiled around the camel's hump (4). Imru' al-Qais said: "They made 'hawaya' (camel-saddle cushions) and sat on 'qa'id' (sitting cloths), and they surrounded themselves with the decorated weaves of Iraq." (6) So Allah, glorified be He, informed that He prescribed the prohibition of this upon them in the Torah as a refutation of their lies. Its text therein is: "Forbidden to you are carrion, blood, swine flesh, every animal that does not have cloven hooves, and every fish that does not have scales (safasiq), meaning: white specks." Then Allah abrogated all of that with the Sharia of Muhammad ﷺ. He permitted for them what was forbidden to them of animals, removed the hardship through Muhammad, peace and blessings be upon him, and bound the creation to the religion of Islam with its lawful and prohibited, its commands and its prohibitions (7).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/358. (2) We did not find it in Majaz al-Quran, and Ibn al-Jawzi mentioned it in Zad al-Masir 3/143. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/760. (4) Mujmal al-Lugha 1/255. (5) In (m): and khaffafna (made light). (6) Diwan Imru' al-Qais p. 168. His saying: Al-Hawaya: plural of Hawiyya, which is one of the mounts for women. And his saying: "min hauk", meaning from what is woven, and "al-munammaq": the decorated. Explanation of the Diwan. And "al-qa'id" is the plural of "qa'ida", which is something woven similar to a saddlecloth, sat upon. Al-Qamus (qa'ad). (7) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/760.

सूरह अल-अनाम, आयत 146 99

अल-हवाया (अंतड़ियाँ): हाविया, जैसे: क़ासिआ और क़वासिह। कहा गया है: हाविया, जैसे: दारिबा और दवारिब। और कहा गया है: हविय्या, जैसे: सफ़ीना और सफ़ाइन (1)। अबू उबैदा ने कहा: अल-हवाया वह है जो पेट में कुंडलित होता है, यानी: गोल (2)। और यह "मुनहविया" है, जिसका अर्थ है: गोलाकार। और कहा गया है: अल-हवाया दूध के भंडार हैं, और यह मबा'इर (आंत) से जुड़ा है, जो आंतें हैं। और कहा गया है: अल-हवाया वे आंतें हैं जिन पर चर्बी होती है (3)। और अन्य संदर्भों में "अल-हवाया" है: एक कपड़ा जो ऊंट के कूबड़ के चारों ओर लपेटा जाता है (4)। इमरुल क़ैस ने कहा: "उन्होंने 'हवाया' (ऊंट-काठी के कुशन) बनाए और 'क़ाएद' (बैठने के कपड़ों) पर बैठ गए, और उन्होंने खुद को इराक की अलंकृत बुनाई से घेर लिया।" (6) इसलिए अल्लाह, वह महिमामय है, ने सूचित किया कि उसने उनके झूठ के खंडन के रूप में तौरात में उन पर इस निषेध को लिखा था। उसमें इसका पाठ है: "तुम्हारे लिए मुर्दा, खून, सुअर का मांस, हर वह जानवर जिसके खुर फटे नहीं हैं, और हर वह मछली जिसमें 'सफ़ासिक' (शल्क) नहीं है, यानी: सफेद धब्बे, हराम है।" फिर अल्लाह ने मुहम्मद ﷺ की शरीयत के साथ उस सब को निरस्त कर दिया। उन्होंने जानवरों में से जो उनके लिए हराम था उसे हलाल कर दिया, मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के माध्यम से कठिनाई को दूर कर दिया, और सृष्टि को इस्लाम के धर्म के साथ इसके हलाल और हराम, इसके आदेश और इसके निषेध (7) के साथ बांध दिया।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/358। (2) हमें यह मजाज़ अल-कुरान में नहीं मिला, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 3/143 में इसका उल्लेख किया है। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/760। (4) मुजमल अल-लुग़ा 1/255। (5) (म) में: और खफ़्फ़फ़ना (हल्का किया)। (6) दीवान इमरुल क़ैस पृ. 168। उसका कथन: अल-हवाया: हविय्या का बहुवचन, जो महिलाओं की सवारी में से एक है। और उसका कथन: "मिन हौक", जिसका अर्थ है जो बुना गया है, और "अल-मुनम्मक": सजाया हुआ। दीवान की व्याख्या। और "अल-क़ाएद" "क़ाएदा" का बहुवचन है, जो बैठने के कपड़े के समान बुनी हुई चीज़ है, जिस पर बैठा जाता है। अल-क़ामूस (क़ाअद)। (7) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/760।

سورہ الانعام، آیت 146 99

الحوایا: حاویاء، جیسے: قاصعاء اور قواصع۔ اور کہا گیا: حاویہ، جیسے: ضاربہ اور ضوارب۔ اور کہا گیا: حَوِیّة، جیسے: سفینہ اور سفائن (1)۔ ابو عبیدہ نے کہا: الحوایا وہ ہے جو پیٹ میں لپٹا ہوا ہو، یعنی: گول (2)۔ اور یہ "منحویہ" ہے، یعنی: گول۔ اور کہا گیا: الحوایا دودھ کے خزانے ہیں، اور یہ مبأعر سے جڑا ہوا ہے، جو کہ آنتیں ہیں۔ اور کہا گیا: الحوایا وہ آنتیں ہیں جن پر چربی ہوتی ہے (3)۔ اور دوسرے مقامات پر "الحوایا" سے مراد ہے: وہ کپڑا جو اونٹ کے کوہان کے گرد لپیٹا جاتا ہے (4)۔ امرؤ القیس نے کہا: جَعَلْنَ حَوَایَا واقْتَعَدْنَ قَعائدًا وحَفَّفْنَ (5) من حَوْكِ العِراقِ المُنَمَّقِ (6) (ترجمہ: انہوں نے حوایا (گدیاں) بنائیں اور قعائد (بیٹھنے کے کپڑے) پر بیٹھیں، اور انہوں نے عراق کے منقش بنے ہوئے کپڑوں سے خود کو ڈھانپ لیا۔) پس اللہ سبحانہ وتعالیٰ نے خبر دی کہ اس نے ان کے جھوٹ کی تردید کے طور پر تورات میں ان پر اس کی حرمت لکھ دی تھی۔ تورات میں اس کی عبارت یہ ہے: "تم پر مردار، خون، خنزیر کا گوشت، ہر وہ چوپایہ جس کے کھر پھٹے ہوئے نہ ہوں، اور ہر وہ مچھلی جس میں سفاسق (چھلکے) نہ ہوں، یعنی: سفیدی، حرام ہے۔" پھر اللہ تعالیٰ نے محمد ﷺ کی شریعت کے ذریعے ان سب کو منسوخ کر دیا۔ اور ان کے لیے وہ جانور حلال کر دیے جو ان پر حرام تھے، اور محمد ﷺ کے ذریعے تنگی کو دور کر دیا، اور مخلوق کو دینِ اسلام کا پابند بنا دیا، اس کے حلال وحرام اور اس کے امر ونہی کے ساتھ (7)۔

(1) المحرر الوجیز 358/2۔ (2) ہمیں یہ مجاز القرآن میں نہیں ملا، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر 143/3 میں اسے ذکر کیا ہے۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 760/2۔ (4) مجمل اللغہ 255/1۔ (5) (م) میں: "وخففن" ہے۔ (6) دیوان امرؤ القیس ص 168۔ اس کا قول: الحوایا: حویہ کی جمع ہے، اور یہ عورتوں کی سواریوں میں سے ایک سواری ہے۔ اور اس کا قول: "من حوک"،

یعنی اس میں سے جو بنا گیا ہو، اور المنمق: آراستہ۔ شرح دیوان۔ اور القعائد، قعیدہ کی جمع ہے، اور یہ بنے ہوئے کپڑے کی طرح کی چیز ہے جس پر بیٹھا جاتا ہے۔ القاموس (قعد)۔ (7) احکام القرآن لابن العربی 760/2

Surah Al-An'am, Verse 146 100

Fifth: If they slaughtered their livestock and ate (1) what Allah had made permissible for them in the Torah, and left what was forbidden to them, is it permissible for us? Malik said in the book of Muhammad: It is forbidden. And he said in the hearing of "Al-Mabsut": It is permissible. This was also said by Ibn Nafi'. Ibn al-Qasim said: I dislike it.

The reasoning for the first [view] is that they follow its prohibition and do not intend it during slaughter, so it is forbidden like blood. The reasoning for the second [view] – which is the correct one – is that Allah, the Almighty and Majestic, lifted that prohibition with Islam, and their belief regarding it does not affect it, because it is a false belief. This was said by Ibn al-Arabi (2).

I say: Its correctness is indicated by what was narrated by the two Sheikhs [Bukhari and Muslim] from Abdullah bin Mughaffal, who said: We were besieging the fortress of Khaybar, when a man threw a leather bag containing fat. I jumped to take it; then I turned around, and there was the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), so I felt shy before him. This is the wording of al-Bukhari.

And the wording of Muslim: Abdullah bin Mughaffal said: I obtained a leather bag of fat on the day of Khaybar. He said: I held onto it and said: Today I will not give anyone any of this. He said: Then I turned around and there was the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) smiling (3).

Our scholars said: His smile (peace and blessings be upon him) was only because he saw the intensity of Ibn Mughaffal's eagerness to take the bag and his stinginess with it, and he did not order him to throw it away nor did he forbid him.

The opinion of Abu Hanifa, al-Shafi'i, and the generality of scholars is in favor of the permissibility of eating [it], except that Malik disliked it due to the disagreement over it. Ibn al-Mundhir narrated from Malik its prohibition; and this is what the senior companions of Malik held. Their argument is what was mentioned earlier (4), but the Hadith is evidence against them.

If they were to slaughter every animal with claws; Asbagh said: What was forbidden in the Book of Allah from their slaughtered animals...

---

(1) In (Kh) and (Z): So if they slaughtered their livestock, and it is the fifth, and they ate... (2) In Ahkam al-Qur'an 2/760. (3) Sahih al-Bukhari (3153), and Sahih Muslim

(1772), and it is in Musnad Ahmad (20555). (4) In al-Mufhim 3/600 (and the speech is from him): The argument of these people is that their slaughter did not affect the fat as it affected the meat, because slaughter can be partial according to them.

सूरह अल-अनआम, आयत 146 100

पाँचवाँ: यदि वे अपने मवेशियों को ज़बह करते और वह खाते (1) जो अल्लाह ने उनके लिए तौरात में हलाल किया था, और वह छोड़ देते जो उन पर हराम था, तो क्या वह हमारे लिए हलाल है? मलिक ने मुहम्मद की किताब में कहा: यह हराम है। और उन्होंने "अल-मबस्तूत" की सुनवाई में कहा: यह हलाल है। इब्न नाफ़ि' ने भी यही कहा। इब्न अल-क़ासिम ने कहा: मुझे यह नापसंद है।

पहले (विचार) का तर्क यह है कि वे इसके हराम होने का पालन करते हैं और ज़बह के समय इसका इरादा नहीं रखते, इसलिए यह खून की तरह हराम था। दूसरे (विचार) का तर्क- जो सही है - यह है कि अल्लाह अज़-व-जल्ल ने इस्लाम के साथ उस हराम को उठा लिया, और इसके बारे में उनका विश्वास इस पर प्रभाव नहीं डालता, क्योंकि यह एक गलत विश्वास है। यह इब्न अल-अरबी (2) ने कहा।

मैंने कहा: इसकी सत्यता का प्रमाण वह है जो दोनों शेखों (बुखारी और मुस्लिम) ने अब्दुल्ला बिन मुग़फ़्फ़ल से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: हम खैबर के किले का घेराव कर रहे थे, तभी एक व्यक्ति ने चर्बी से भरा चमड़े का थैला फेंका। मैं उसे लेने के लिए कूदा; फिर मैं पीछे मुड़ा, तो देखा कि नबी ﷺ वहाँ थे, तो मुझे उनसे शर्म आई। यह बुखारी के शब्द हैं।

और मुस्लिम के शब्द: अब्दुल्ला बिन मुग़फ़्फ़ल ने कहा: मुझे खैबर के दिन चर्बी का एक थैला मिला। उन्होंने कहा: मैंने उसे पकड़ लिया और कहा: आज मैं इसमें से किसी को कुछ नहीं दूँगा। उन्होंने कहा: फिर मैं मुड़ा तो देखा कि अल्लाह के रसूल ﷺ मुस्कुरा रहे थे (3)।

हमारे विद्वानों ने कहा: उनका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मुस्कुराना केवल इसलिए था क्योंकि उन्होंने थैला लेने के लिए इब्न मुग़फ़्फ़ल की अत्यधिक उत्सुकता और उसके प्रति उनके लालच को देखा, और उन्होंने उन्हें इसे फेंकने का आदेश नहीं दिया और न ही उन्हें मना किया।

खाने की अनुमति पर अबू हनीफा, शाफ़ई और आम विद्वानों का मत है, सिवाय इसके कि मलिक ने इसमें मतभेद के कारण इसे नापसंद किया। इब्न अल-मुन्ज़िर ने मलिक से इसके हराम होने की रिवायत की है; और मलिक के वरिष्ठ साथियों ने भी यही रुख अपनाया। उनकी दलील वही है जो पहले बीत चुकी है (4), लेकिन हदीस उनके खिलाफ सबूत है।

यदि वे हर नाखून वाले जानवर को ज़बह करें; असबग़ ने कहा: उनकी ज़बह की हुई चीज़ों में से अल्लाह की किताब में जो हराम था...

---

(1) (ख) और (ज़) में: तो यदि वे अपने मवेशियों को ज़बह करते और वह पाँचवाँ है और खाते... (2) अहकाम अल-कुरआन 2/760 में। (3) सहीह बुखारी (3153), और सहीह मुस्लिम (1772), और यह मुस्नद अहमद (20555) में है। (4) अल-मुफ़हिम 3/600 में (और यह उन्हीं का कथन है): इन लोगों की दलील यह है कि उनके ज़बह करने ने चर्बी पर वैसा असर नहीं किया जैसा मांस पर किया; क्योंकि उनके अनुसार ज़बह का असर विभाजित हो सकता है।

سورۃ الانعام، آیت 146 100

پانچویں بات: اگر وہ اپنے مویشی ذبح کریں اور وہ (1) کھائیں جو اللہ نے ان کے لیے تورات میں حلال کیا تھا، اور وہ چھوڑ دیں جو ان پر حرام کیا گیا تھا، تو کیا وہ ہمارے لیے حلال ہے؟ امام مالک نے کتاب محمد میں فرمایا: وہ حرام ہے۔ اور "المبسوط" کی سماعت میں فرمایا: وہ حلال ہے۔ ابن نافع نے بھی یہی کہا ہے۔ ابن القاسم نے کہا: میں اسے ناپسند کرتا ہوں۔

پہلے قول کی وجہ یہ ہے کہ وہ اس کی تحریم کے قائل ہیں اور ذبح کے وقت اس کا ارادہ نہیں کرتے، لہذا وہ خون کی طرح حرام ہوئی۔ دوسرے قول کی وجہ - جو کہ صحیح ہے - یہ ہے کہ اللہ عزوجل نے اسلام کے ذریعے اس تحریم کو اٹھا لیا ہے، اور اس کے بارے میں ان کا عقیدہ اثر انداز نہیں ہوتا، کیونکہ وہ ایک فاسد عقیدہ ہے۔ یہ بات ابن العربی (2) نے کہی ہے۔

میں کہتا ہوں: اس کی صحت پر وہ روایت دلالت کرتی ہے جسے شیخین (بخاری و مسلم) نے عبداللہ بن مغفل سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: ہم خیبر کے قلعے کا محاصرہ کیے ہوئے تھے کہ ایک شخص نے چربی سے بھرا ہوا ایک چمڑے کا تھیلا پھینکا۔ میں اسے لینے کے لیے جھپٹا؛ پھر میں مڑا تو دیکھا کہ نبی کریم ﷺ موجود ہیں، تو مجھے ان سے شرم آگئی۔ یہ بخاری کے الفاظ ہیں۔

اور مسلم کے الفاظ ہیں: عبداللہ بن مغفل نے کہا: مجھے خیبر کے دن چربی کا ایک تھیلا ملا۔ انہوں نے کہا: میں نے اسے پکڑ لیا اور کہا: آج میں اس میں سے کسی کو کچھ نہیں دوں گا۔ انہوں نے کہا: پھر میں مڑا تو دیکھا کہ رسول اللہ ﷺ مسکرا رہے ہیں (3)۔

ہمارے علماء نے کہا: آپ ﷺ کا مسکرانا صرف اس لیے تھا کہ آپ نے تھیلا لینے کے لیے ابن مغفل کی شدید حرص اور اس پر ان کے بخل کو دیکھا، اور آپ نے انہیں اسے پھینکنے کا حکم دیا نہ ہی اس سے منع فرمایا۔

کھانے کے جواز پر امام ابو حنیفہ، امام شافعی اور عام علماء کا مذہب ہے، سوائے اس کے کہ امام مالک نے اس میں اختلاف کی وجہ سے اسے ناپسند کیا۔ ابن المنذر نے امام مالک سے اس کی تحریم نقل کی ہے؛ اور امام مالک کے بڑے اصحاب اسی طرف گئے ہیں۔ ان کا استدلال وہی ہے جو پہلے گزر چکا ہے (4)، اور حدیث ان کے خلاف حجت ہے۔

اگر وہ ہر ناخن والے جانور کو ذبح کریں؛ اصبغ نے کہا: ان کے ذبیحوں میں سے جو اللہ کی کتاب میں حرام تھا...

---

(1) (خ) اور (ظ) میں ہے: پس اگر وہ اپنے مویشی ذبح کریں اور وہ پانچویں ہے پس کھائیں... (2) احکام القرآن 2/760 میں۔ (3) صحیح بخاری (3153)، اور صحیح مسلم (1772)، اور یہ مسند احمد (20555) میں ہے۔ (4) المفہم 3/600 میں (اور یہ انہی کا کلام ہے): ان لوگوں کا استدلال یہ ہے کہ ان کے ذبح کرنے نے چربی میں وہ اثر نہیں کیا جو گوشت میں کیا؛ کیونکہ ان کے نزدیک ذبح کے اثرات تقسیم ہو سکتے ہیں۔

Surah Al-An'am: Verses 146 - 147 101

So it is not permissible to eat it; because they believe in its prohibition. This was said by Ashhab and Ibn al-Qasim, and Ibn Wahb permitted it (1).

Ibn Habib said: What was forbidden for them, and we know that from our Book; then it is not permissible for us from their slaughtered animals. And what we do not know of its prohibition except from their words and their ijtihad (legal reasoning); then it is not forbidden for us from their slaughtered animals (2).

Sixth: The saying of the Almighty: {That} meaning: that prohibition. So 'that' is in a position of nominative (raf'), i.e., the matter is like that. {We recompensed them for their wrongdoing} meaning: for their injustice, as a punishment for them for their killing of the prophets, their averting from the path of Allah, their taking (3) of usury, and their devouring of people's wealth unjustly.

And in this is proof that prohibition is only because of a sin; because it is a restriction, so one does not turn away from abundance towards it except for punishment (4).

{And indeed, We are truthful} in our report about these Jews regarding what We forbade for them of meats and fats.

The saying of the Almighty: {So if they deny you, say, "Your Lord is possessor of vast mercy; but His punishment cannot be averted from the criminal people."}

The saying of the Almighty: {So if they deny you} is a condition, and the response is: {Say, "Your Lord is possessor of vast mercy"} meaning: from the vastness of His mercy He was clement towards you, so He did not punish you in this world (5). Then He informed of what He has prepared for them in the Hereafter of punishment, saying: {but His punishment cannot be averted from the criminal people}. And it was said: The meaning is: His punishment cannot be averted from the criminal people if He intends it to occur in this world.

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/760. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/358. (3) In (Z): and their eating. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/760, and in it: 'al-mawjidah' (anger/finding) instead of 'al-mu'akhadhah' (punishment). (5) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/105.

सूरह अल-अनआम: आयतें 146 - 147 101

इसलिए इसे खाना जायज़ नहीं है; क्योंकि वे इसके हराम (निषिद्ध) होने को मानते हैं। यह अश्हब और इब्न अल-कासिम ने कहा था, और इब्न वहाब (1) ने इसे जायज़ ठहराया।

इब्न हबीब ने कहा: जो कुछ उन पर हराम था, और हम यह अपनी किताब से जानते हैं; तो उनके ज़िबह किए हुए जानवरों में से हमारे लिए जायज़ नहीं है। और जिसके हराम होने का हमें केवल उनकी बातों और उनके इज्तिहाद (तर्क) से पता चलता है; तो वह उनके ज़िबह किए हुए जानवरों में से हमारे लिए हराम नहीं है (2)।

छठा: सर्वशक्तिमान का कथन: {वह} अर्थात: वह निषेध। तो 'वह' रफ़ (कर्ता कारक) की स्थिति में है, अर्थात: मामला वैसा ही है। {हमने उन्हें उनकी सरकशी का बदला दिया} अर्थात: उनके अन्याय के कारण, नबियों की हत्या करने, अल्लाह के रास्ते से रोकने, सूद (ब्याज) लेने (3) और लोगों के धन को नाहक हड़पने की सज़ा के तौर पर।

और इसमें इस बात का प्रमाण है कि निषेध केवल किसी पाप के कारण होता है; क्योंकि यह एक संकीर्णता (तंगी) है, इसलिए व्यापकता (आसानी) से इसकी ओर केवल पकड़ (सज़ा) के समय ही मुड़ा जाता है (4)।

{और निश्चय ही हम सच्चे हैं} इन यहूदियों के बारे में हमारी खबर में कि हमने उन पर किन मांसों और चर्बी को हराम किया था।

सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर यदि वे तुम्हें झुठलाएँ तो कह दो, 'तुम्हारा रब बड़ी व्यापक दयालुता वाला है; किन्तु उसका अज़ाब (दंड) अपराधी लोगों से नहीं टाला जा सकता।'}

सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर यदि वे तुम्हें झुठलाएँ} एक शर्त है, और उत्तर है: {कह दो, 'तुम्हारा रब बड़ी व्यापक दयालुता वाला है'} अर्थात: अपनी व्यापक दयालुता के कारण उसने तुम्हारे साथ नर्मी बरती, और तुम्हें दुनिया में सज़ा नहीं दी (5)। फिर उसने उस अज़ाब के बारे में बताया जो उसने उनके लिए आख़िरत (परलोक) में तैयार कर रखा है, कहा: {किन्तु उसका अज़ाब अपराधी लोगों से नहीं टाला जा सकता}। और कहा गया है: अर्थ यह है: उसका अज़ाब अपराधी लोगों से नहीं टाला जा सकता यदि वह इसे दुनिया में उतारने का इरादा करे।

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 2/760। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/358। (3) (ज़) में: और उनका खाना। (4) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 2/760, और उसमें: 'अल-मौजिदाह' (क्रोध/पाना) के बजाय 'अल-मुआख़ज़ह' (पकड़/सज़ा) है। (5) इराब अल-कुरान, अल-नहहास 2/105।

سورۃ الانعام: آیات ١٤٦ - ١٤٧ ١٠١

چنانچہ اس کا کھانا حلال نہیں ہے؛ کیونکہ وہ اس کی تحریم کے قائل ہیں۔ یہ بات اشہب اور ابن القاسم نے کہی، اور ابن وہب (١) نے اسے جائز قرار دیا۔

ابن حبیب نے کہا: جو چیز ان پر حرام تھی، اور ہمیں اس کا علم اپنی کتاب سے ہوا؛ تو ان کے ذبیحوں میں سے وہ ہمارے لیے حلال نہیں، اور جس کی تحریم کا علم ہمیں صرف ان کے اقوال اور ان کے اجتہاد سے ہوا؛ تو وہ ان کے ذبیحوں میں سے ہم پر حرام نہیں ہے (٢)۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ذَٰلِكَ﴾ یعنی: وہ تحریم۔ پس 'ذلک' رفع کے محل میں ہے، یعنی: معاملہ یوں ہی ہے۔ ﴿جَزَيْنَٰهُم بِبَغْيِهِمْ﴾ یعنی: ان کے ظلم کی وجہ سے، انبیاء کو قتل کرنے، اللہ کی راہ سے روکنے، سود لینے (٣) اور لوگوں کے مال ناحق کھانے کی پاداش میں بطور سزا۔

اور اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ تحریم صرف کسی گناہ کی وجہ سے ہوتی ہے؛ کیونکہ یہ تنگی ہے، پس وسعت سے تنگی کی طرف صرف گرفت (سزا) کے وقت ہی رجوع کیا جاتا ہے (٤)۔

﴿وَإِنَّا لَصَٰدِقُونَ﴾ ان یہودیوں کے بارے میں ہماری خبر میں کہ ہم نے ان پر گوشت اور چربی میں سے کیا کیا حرام کیا تھا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَإِن كَذَّبُوكَ فَقُل رَّبُّكُمْ ذُو رَحْمَةٍ وَٰسِعَةٍ وَلَا يُرَدُّ بَأْسُهُۥ عَنِ ٱلْقَوْمِ ٱلْمُجْرِمِينَ﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَإِن كَذَّبُوكَ﴾ شرط ہے، اور جواب ہے: ﴿فَقُل رَّبُّكُمْ ذُو رَحْمَةٍ وَٰسِعَةٍ﴾ یعنی: اپنی وسیع رحمت کی بنا پر اس نے تم سے درگزر کیا، پس تمہیں دنیا میں سزا نہیں دی (٥)۔ پھر اس عذاب کی خبر دی جو اس نے ان کے لیے آخرت میں تیار کر رکھا ہے، فرمایا: ﴿وَلَا يُرَدُّ بَأْسُهُۥ عَنِ

الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ﴾۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: مجرم قوم سے اس کا عذاب نہیں ٹالا جا سکتا اگر وہ دنیا میں اس کے نازل ہونے کا ارادہ کر لے۔

---

(١) احکام القرآن لابن العربی ٢ / ٧٦٠۔ (٢) المحرر الوجیز ٢ / ٣٥٨۔ (٣) (ظ) میں: اور ان کا کھانا۔ (٤) احکام القرآن لابن العربی ٢ / ٧٦٠، اور اس میں: 'الموجدة' ہے، 'المؤاخذة' کی جگہ۔ (٥) اعراب القرآن للنحاس ٢ / ١٠٥۔

Surah Al-An'am: Verses 148 - 149 102

Allah the Almighty says: {Those who associated others with Allah will say, "If Allah had willed, we would not have associated [anything] and neither would our fathers, nor would we have prohibited anything." Likewise did those before them deny until they tasted Our punishment. Say, "Have you any knowledge that you can produce for us? You follow not except assumption, and you are not but falsifying."} (148)

Allah the Almighty's words: {Those who associated others with Allah will say...}, Mujahid said: It means the disbelievers of Quraish; they said: {If Allah had willed, we would not have associated [anything] and neither would our fathers, nor would we have prohibited anything}, meaning the animals Bahirah, Sa'ibah, and Wasilah (1). Allah, Mighty and Majestic, informed from the unseen what they would say. They thought this was a justification for them when the proof was established against them, and they realized the falsehood of what they were on.

The meaning is: If Allah willed, He would have sent a messenger to our fathers forbidding them from polytheism (shirk) and from prohibiting what He made lawful for them, so they would have stopped, and we would have followed them in that. Allah refuted them by saying: {Have you any knowledge that you can produce for us?} meaning: Do you have proof that this is so? {You follow not except assumption} in this statement {and you are not but falsifying} to deceive your weak ones into thinking you have an argument.

And His words: "nor our fathers" is a conjunction with the "na" (we) in "ashrakna" (we associated). He did not say: "we nor our fathers," because the word "la" (nor) took the place of emphasizing the pronoun; hence it is correct to say: "Ma qumtu wa la Zaydun" (Neither I nor Zaid stood up) (2).

Allah the Almighty says: {Say, "With Allah is the far-reaching argument. If He had willed, He would have guided you all."} (149)

Allah the Almighty's words: {Say, "With Allah is the far-reaching argument"} means: that which cuts off the excuse of the one argued against, and removes doubt from whoever examines it (3). His conclusive proof based on this is His clarification that He is the One, and His sending of messengers and prophets. Thus, He clarified monotheism (Tawhid) through observing creation, supported messengers with miracles, and His command became binding on every accountable person. As for His knowledge, His will, and His speech, it is unseen; no servant is privy to it except

whom He is pleased with among the messengers. It is sufficient for accountability that the servant be in a state such that if he wanted to do what he was commanded, he could.

(1) Narrated by Al-Tabari 9/651. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/105. (3) The previous source.

सूरह अल-अनआम: आयतें 148 - 149 102

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {मुशरिक लोग कहेंगे कि 'यदि अल्लाह चाहता तो न हम शिर्क करते और न हमारे बाप-दादा और न ही हम किसी चीज़ को हराम ठहराते।' इसी तरह उनसे पहले के लोगों ने भी झुठलाया था, यहाँ तक कि उन्होंने हमारे अज़ाब का मज़ा चखा। कह दीजिए: 'क्या तुम्हारे पास कोई इल्म (ज्ञान) है जिसे तुम हमारे सामने पेश कर सको? तुम तो केवल गुमान के पीछे चलते हो और तुम केवल अटकलें लगाते हो।' } (148)

अल्लाह तआला का कथन: {मुशरिक लोग कहेंगे...}, मुजाहिद ने कहा: इसका अर्थ कुरैश के काफ़िर हैं; उन्होंने कहा: {यदि अल्लाह चाहता तो न हम शिर्क करते और न हमारे बाप-दादा और न ही हम किसी चीज़ को हराम ठहराते} इससे उनकी मुराद बहीरा, साइबा और वसीला (जानवरों के प्रकार) थी (1)। अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने ग़ैब (परोक्ष) की बात बताई कि वे क्या कहेंगे। उन्होंने सोचा कि यह उनके लिए एक दलील है जब उन पर हुज्जत (प्रमाण) कायम हो गई, और वे जान गए कि वे जिस पर थे वह बातिल (झूठ) था।

अर्थ यह है कि: यदि अल्लाह चाहता तो हमारे बाप-दादाओं के पास एक रसूल भेजता जो उन्हें शिर्क से और जिसे अल्लाह ने उनके लिए हलाल किया था उसे हराम करने से रोकता, तो वे रुक जाते और हम भी उसी पर उनका अनुसरण करते। अल्लाह ने उनकी बात का खंडन करते हुए फ़रमाया: {क्या तुम्हारे पास कोई इल्म है जिसे तुम हमारे सामने पेश कर सको?} यानी: क्या तुम्हारे पास इस बात का कोई प्रमाण है? {तुम तो केवल गुमान के पीछे चलते हो} इस बात में {और तुम केवल अटकलें लगाते हो} ताकि तुम अपने कमज़ोरों को यह भ्रम दिला सको कि तुम्हारे पास कोई दलील है।

और अल्लाह का कथन: "न हमारे बाप-दादा" यह 'अशरक्ना' में 'ना' (हम) पर अत्फ़ (संयोजन) है। उन्होंने 'नहनु व ला आबाउना' (हम और न ही हमारे बाप-दादा) नहीं कहा, क्योंकि 'ला' का प्रयोग ज़मीर (सर्वनाम) की ताकीद (ज़ोर देने) के स्थान पर हुआ है; इसीलिए यह कहना सही है: "मा कुमतु व ला ज़ैदुन" (न मैं खड़ा हुआ और न ज़ैद) (2)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {कह दीजिए: 'तो अल्लाह ही के पास पूर्ण तर्क(हुज्जत-ए-बालिगा) है। यदि वह चाहता तो तुम सबको हिदायत दे देता।'} (149)

अल्लाह तआला का कथन: {कह दीजिए: 'तो अल्लाह ही के पास पूर्ण तर्क है'} अर्थात: वह जो दलील देने वाले के बहाने को काट दे और उसे देखने वाले के मन से शक दूर कर दे (3)। इस आधार पर

उसकी पूर्ण दलील (हुज्जत-ए-बालिगा) उसका यह स्पष्ट करना है कि वह एक है, और उसका रसूलों और नबियों को भेजना है। अतः उसने मखलूक़ात (सृष्टि) को देखकर तौहीद को स्पष्ट किया, और मोज़िज़ों (चमत्कारों) के माध्यम से रसूलों का समर्थन किया, और उसका आदेश हर मुकल्लफ़ (उत्तरदायी व्यक्ति) पर अनिवार्य हो गया। जहाँ तक उसके ज्ञान, उसकी इच्छा और उसके कलाम की बात है, तो वह ग़ैब है जिसे बंदा नहीं जान सकता, सिवाय उसके जिसे वह रसूलों में से पसंद कर ले। उत्तरदायित्व (तकलीफ़) के लिए इतना ही पर्याप्त है कि बंदा ऐसी स्थिति में हो कि यदि वह उस कार्य को करना चाहे जिसका उसे आदेश दिया गया है, तो वह उसे करने में सक्षम हो।

(1) इसे अल-तबरी ने 9/651 में उद्धृत किया है। (2) नह्हास द्वारा एराब अल-क़ुरआन 2/105। (3) पिछला स्रोत।

سورة الانعام: آیات 148 - 149 102

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿مشرک لوگ کہیں گے کہ 'اگر اللہ چاہتا تو نہ ہم شرک کرتے اور نہ ہمارے باپ دادا اور نہ ہی ہم کسی چیز کو حرام ٹھہراتے۔' اسی طرح ان سے پہلے لوگوں نے بھی جھٹلایا تھا یہاں تک کہ انہوں نے ہمارے عذاب کا مزہ چکھا۔ آپ کہہ دیجئے: 'کیا تمہارے پاس کوئی علم ہے جسے تم ہمارے سامنے نکال لاؤ؟ تم صرف گمان کے پیچھے چلتے ہو اور تم محض اٹکلیں دوڑاتے ہو۔'﴾ (148)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مشرک لوگ کہیں گے﴾، مجاہد نے کہا: یعنی کفارِ قریش؛ انہوں نے کہا: ﴿اگر اللہ چاہتا تو نہ ہم شرک کرتے اور نہ ہمارے باپ دادا اور نہ ہی ہم کسی چیز کو حرام ٹھہراتے۔﴾ اس سے مراد بحیرہ، سائبہ اور وصیلہ (جانوروں کی قسمیں) ہیں (1)۔ اللہ عزوجل نے غیب کی خبر دی کہ وہ کیا کہیں گے، اور انہوں نے سمجھا کہ یہ ان کے لیے ایک سہارا ہے جب ان پر حجت قائم ہو گئی، اور انہوں نے یقین کر لیا کہ وہ جس باطل پر تھے۔

مطلب یہ ہے کہ: اگر اللہ چاہتا تو ہمارے باپ دادا کی طرف ایک رسول بھیجتا جو انہیں شرک سے اور جسے اللہ نے حلال کیا تھا اسے حرام کرنے سے روکتا، تو وہ باز آ جاتے اور ہم اسی پر ان کی پیروی کرتے۔ اللہ نے ان کی اس بات کا جواب دیتے ہوئے فرمایا: ﴿کیا تمہارے پاس کوئی علم ہے جسے تم ہمارے سامنے پیش کر سکو؟﴾ یعنی: کیا تمہارے پاس اس بات پر کوئی دلیل ہے؟ ﴿تم تو صرف گمان کے پیچھے چلتے ہو﴾ اس قول میں ﴿اور تم محض اٹکلیں دوڑاتے ہو﴾ تاکہ تم اپنے کمزوروں کو یہ وہم دلا سکو کہ تمہارے پاس کوئی حجت ہے۔

اور اس کا قول: "اور نہ ہمارے باپ دادا" یہ 'اشرکنا' میں 'نا' (ہم) پر عطف ہے، اور اس نے 'نحن ولا آباؤنا' نہیں کہا؛ کیونکہ لفظ 'لا' ضمیر کی تاکید کے قائم مقام ہو گیا ہے؛ اسی لیے یہ کہنا درست ہے: "ما قمتُ ولا زیدٌ" (نہ میں کھڑا ہوا اور نہ ہی زید) (2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کہہ دیجئے: 'پس اللہ ہی کی حجت کامل (بالغہ) ہے، اگر وہ چاہتا تو تم سب کو ہدایت دے دیتا۔'﴾ (149)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کہہ دیجئے: 'پس اللہ ہی کی حجت بالغہ ہے'﴾ یعنی: وہ جو مغلوب فریق کے عذر کو ختم کر دے، اور اس پر غور کرنے والے سے شک کو دور کر دے (3)۔ اس پر اس کی حجت بالغہ اس کا یہ واضح کرنا ہے کہ وہ ایک ہے، اور اس کا رسولوں اور نبیوں کو بھیجنا ہے، چنانچہ اس نے مخلوقات میں غور و فکر کے ذریعے توحید کو واضح کیا، اور معجزات کے ساتھ رسولوں کی تائید کی، اور اس کا حکم ہر مکلف پر لازم ہو گیا۔ جہاں تک اس کے علم، ارادے اور کلام کا تعلق ہے، تو وہ غیب ہے جس پر بندہ مطلع نہیں ہو سکتا، سوائے اس کے جسے اللہ رسولوں میں سے پسند فرما لے۔ اور ذمہ داری (تکلیف) میں اتنا کافی ہے کہ بندہ اس حال میں ہو کہ اگر وہ اس کام کو کرنا چاہے جس کا اسے حکم دیا گیا ہے، تو وہ اسے کر سکے۔

(1) اسے الطبری نے 9/651 میں روایت کیا ہے۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 2/105۔ (3) المصدر السابق۔

١٠٣ Surat al-An'am: Verses 149 - 150

The Mu'tazilites misinterpreted His saying: {If Allah had willed, we would not have associated partners [with Him]} and said: Allah has condemned those who attributed their polytheism to His will. Their reliance (1) on this is false; because Allah the Almighty only condemned them for failing to exert effort in seeking the truth, and they only said it out of mockery and play (2). A similar case is: {And they said: "If the Most Merciful had willed, we would not have worshipped them"} [Az-Zukhruf: 20]. Had they said it out of glorification, reverence, and knowledge of Him, He would not have blamed them; because Allah the Almighty says: {And if Allah had willed, they would not have associated partners [with Him]} [Al-An'am: 107], and {They would not have believed unless Allah willed} [Al-An'am: 111], and {If He had willed, He would have guided you all} [An-Nahl: 9]. There are many such examples, and believers say it out of their knowledge of Allah the Almighty.

His saying: {Say, "Bring forward your witnesses who will testify that Allah has prohibited this." Then if they testify, do not testify with them. And do not follow the desires of those who have denied Our signs and those who do not believe in the Hereafter, while they equate [others] with their Lord (150)}

His saying: {Say, "Bring forward your witnesses"} means: Say to these polytheists: Bring your witnesses to prove that Allah prohibited what you have prohibited.

And "halumma" (hither/come/bring) is a word for calling to something. It is used the same way for singular, plural, male, and female according to the people of Hejaz, except in the dialect of Najd, where they say: "halumma" (dual), "halummu" (plural), "halummi" (singular female), using grammatical markers as in other verbs (3). The Quran was revealed in the dialect of the people of Hejaz. Allah the Almighty said: {And those who say to their brothers, "Come here to us"} [Al-Ahzab: 18], saying: "halumma", meaning: be present or come near. And "halumma al-ta'ama" means: bring the food.

The meaning here is: Bring your witnesses. The 'meem' was vocalized with 'fatha' due to the meeting of two silent letters (sakinayn), just as you say: "rudda ya hadha" (reject this, O man), and it is not permissible to use 'damma' or 'kasra' on it (4).

---

(1) In (D): and their attachment. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/359. (3) Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 2/515. (4) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/105.

१०३ सूरह अल-अनाम: आयत १४९ - १५०

मुताज़िला संप्रदाय ने अल्लाह के इस कथन को गलत समझा: {यदि अल्लाह चाहता, तो हम शिर्क न करते} और कहा: अल्लाह ने उन लोगों की निंदा की है जिन्होंने अपने शिर्क को उसकी इच्छा के अधीन माना। उनका इस पर निर्भर होना (१) गलत है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने केवल सत्य की खोज में प्रयास न करने के लिए उनकी निंदा की, और उन्होंने यह केवल उपहास और खेल के तौर पर कहा था (२)। इसी के समान है: {और उन्होंने कहा: "यदि रहमान चाहता, तो हम उनकी पूजा न करते"} [अज़-ज़ुख़रुफ़: २०]। यदि उन्होंने इसे अल्लाह की महिमा, श्रद्धा और ज्ञान के साथ कहा होता, तो वह उन्हें दोष न देता; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और यदि अल्लाह चाहता, तो वे शिर्क न करते} [अल-अनाम: १०७], और {वे ईमान नहीं लाते जब तक अल्लाह न चाहता} [अल-अनाम: १११], और {यदि वह चाहता, तो तुम सभी को मार्ग दिखा देता} [अन-नह्ल: ९]। ऐसे कई उदाहरण हैं, और मोमिन (विश्वासी) अल्लाह सर्वशक्तिमान के ज्ञान के कारण ऐसा कहते हैं।

अल्लाह का कथन: {कह दीजिए, "अपने गवाह लाओ जो गवाही दें कि अल्लाह ने इसे हराम किया है।" फिर यदि वे गवाही दें, तो उनके साथ गवाही न दें। और उन लोगों की इच्छाओं का पालन न करें जिन्होंने हमारी आयतों को झुठलाया और जो आखिरत पर ईमान नहीं रखते, जबकि वे अपने रब के बराबर [दूसरों को] ठहराते हैं (१५०)}

अल्लाह का कथन: {कह दीजिए, "अपने गवाह लाओ"} अर्थात: इन मुशरिकों (बहुदेववादियों) से कहें: अपने गवाहों को पेश करो कि अल्लाह ने वह हराम किया है जो तुमने हराम किया है।

और "हलुम्मा" (आओ/लाओ) किसी चीज़ के लिए बुलाने का शब्द है। हिजाज़ के लोगों के अनुसार यह एकवचन, बहुवचन, पुरुष और महिला के लिए समान रूप से उपयोग किया जाता है, सिवाय नजद की बोली के, जहाँ वे कहते हैं: "हलुम्मा" (द्विवचन), "हलुम्मू" (बहुवचन), "हलुम्मी" (स्त्रीलिंग एकवचन), वे अन्य क्रियाओं की तरह व्याकरणिक चिन्हों का उपयोग करते हैं (३)। कुरान हिजाज़ के लोगों की बोली में अवतरित हुआ है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और वे जो अपने भाइयों से कहते हैं, "हमारे पास आओ"} [अल-अहज़ाब: १८], यहाँ "हलुम्मा" का अर्थ है: उपस्थित होना या निकट आना। और "हलुम्मा अत-तआमा" का अर्थ है: भोजन लाओ।

यहाँ अर्थ है: अपने गवाह लाओ। दो 'साकिन' (शांत अक्षरों) के मिलन के कारण 'मीम' पर 'फ़त्हा' (अ-स्वर) लगाया गया है, जैसे आप कहते हैं: "रुद्दा या हाज़ा", और इस पर 'दम्मा' (उ-स्वर) या 'कसरा' (इ-स्वर) का उपयोग करना अनुमत नहीं है (४)।

---

(१) (द) में: और उनका जुड़ाव। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३५९/२। (३) नहस द्वारा मआनी अल-कुरान ५१५/२। (४) नहस द्वारा एराब अल-कुरान १०५/२।

۱۰۳ سورة الانعام: آیات ۱۴۹ - ۱۵۰

معتزلہ نے اللہ کے اس قول سے مغالطہ کھایا: ﴿لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكْنَا﴾ (اگر اللہ چاہتا تو ہم شرک نہ کرتے) تو انہوں نے کہا: اللہ نے ان لوگوں کی مذمت کی ہے جنہوں نے اپنے شرک کو اس کی مشیئت پر محمول کیا۔ اور ان کا اس سے استدلال (۱) باطل ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے انہیں صرف حق کی تلاش میں تگ و دو چھوڑنے پر مذمت کی، اور انہوں نے یہ بات محض مذاق اور کھیل کے طور پر کہی تھی (۲)۔ اس کی مثال یہ ہے: ﴿وَقَالُوا لَوْ شَاءَ الرَّحْمَنُ مَا عَبَدْنَاهُمْ﴾ [الزخرف: ۲۰] (اور انہوں نے کہا: اگر رحمان چاہتا تو ہم ان کی عبادت نہ کرتے)۔ اگر وہ یہ بات اللہ کی تعظیم، جلال اور اس کی معرفت کے طور پر کہتے تو اللہ ان کی عیب جوئی نہ کرتا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكُوا﴾ [الأنعام: ۱۰۷] (اور اگر اللہ چاہتا تو وہ شرک نہ کرتے)۔ اور ﴿مَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا إِلَّا أَن يَشَاءَ اللَّهُ﴾ [الأنعام: ۱۱۱] (وہ ایمان لانے والے نہ تھے مگر یہ کہ اللہ چاہے)۔ اور ﴿وَلَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ﴾ [النحل: ۹] (اور اگر وہ چاہتا تو تم سب کو ہدایت دے دیتا)۔ اور اس طرح کی مثالیں بہت ہیں، پس مومن اللہ تعالیٰ کی معرفت کی بنا پر ایسا کہتے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قُلْ هَلُمَّ شُهَدَاءَكُمُ الَّذِينَ يَشْهَدُونَ أَنَّ اللَّهَ حَرَّمَ هَذَا فَإِن شَهِدُوا فَلَا تَشْهَدْ مَعَهُمْ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ وَهُم بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ (۱۵۰)﴾

ارشاد باری تعالیٰ ہے: ﴿قُلْ هَلُمَّ شُهَدَاءَكُمُ﴾ یعنی: ان مشرکین سے کہئے: اپنے گواہ حاضر کرو اس پر کہ اللہ نے وہ حرام کیا جو تم نے حرام کیا ہے۔

اور «هَلُمَّ» کسی چیز کی طرف بلانے کا کلمہ ہے، اور اہل حجاز کے ہاں یہ واحد، جمع، مذکر اور مؤنث کے لیے برابر استعمال ہوتا ہے، سوائے اہل نجد کی لغت کے، کیونکہ وہ کہتے ہیں: هَلُمَّا (تثنیہ)، هَلُمُّوا (جمع)، هَلُمِّي (واحد مؤنث)، وہ علامت لاتے ہیں جیسا کہ باقی افعال میں ہوتا ہے (۳)۔

اور قرآن اہل حجاز کی لغت پر نازل ہوا ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَالْقَائِلِينَ لِإِخْوَانِهِمْ هَلُمَّ إِلَيْنَا﴾ [الأحزاب: ١٨] (اور اپنے بھائیوں سے کہنے والے کہ ہماری طرف آؤ)۔ کہتا ہے: ہَلُمَّ، یعنی: حاضر ہو جاؤ یا قریب آ جاؤ۔ اور «ہَلُمَّ الطعام» کا مطلب ہے: کھانا لاؤ۔

اور یہاں معنی یہ ہے: اپنے گواہ لاؤ، اور میم کو دو ساکنوں کے ملنے کی وجہ سے فتحہ دیا گیا ہے، جیسا کہ تم کہتے ہو: «رُدَّ یا هذا»، اور اس پر ضمہ یا کسرہ جائز نہیں (٤)۔

---

(١) (د) میں ہے: وتعلُّقُهم۔ (٢) المحرر الوجيز ٢/٣٥٩۔ (٣) معانی القرآن للنحاس ٢/٥١٥۔ (٤) إعراب القرآن للنحاس ٢/١٠٥۔

Surat Al-An'am: Verses 150 - 153, 104

According to Al-Khalil, the origin is 'ha'; 'lum' was joined to it, then the 'alif' was deleted due to frequent usage. Others said: The origin is 'hal'; 'lamma' was added to it. It was also said: it is in its form indicating the meaning of 'bring' (1).

In the book 'Al-Ayn' by Al-Khalil (2): its origin is: 'hal u'ummu', meaning: 'should I head towards you?', then their usage of it increased until the one being addressed started saying it (3), just as the origin of 'ta'ala' (come) is for the one above to say to the one below, and their usage increased until the one below says to the one above: 'ta'ala'.

Allah's saying: {If they bear witness} meaning: some of them bore witness for others {do not bear witness with them} meaning: do not confirm the performance of the testimony except from a book, or on the tongue of a prophet, and they have nothing of that.

Allah's saying: {Say, "Come, I will recite what your Lord has prohibited to you. [He commands] that you not associate anything with Him, and to parents, good treatment, and do not kill your children out of poverty; We will provide for you and them. And do not approach immoralities - what is apparent of them and what is concealed. And do not kill the soul which Allah has forbidden [to be killed] except by [legal] right. This has He instructed you that you may use reason." * "And do not approach the orphan's property except in a way that is best until he reaches maturity. And give full measure and weight in justice. We do not charge any soul except [with that within] its capacity. And when you testify, be just, even if [it concerns] a near relative. And the covenant of Allah fulfill. This has He instructed you that you may remember." * "And, [moreover], this is My path, which is straight, so follow it; and do not follow [other] ways, for you will be separated from His way. This has He instructed you that you may become righteous."}

In it there are fourteen issues:

The first: Allah's saying: {Say, "Come, I will recite"} meaning: step forward, I shall read (4) truly and certainly as revealed.

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 2/514 - 515. (2) We did not find it in Al-Ayn. The author quoted it from him via I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/105 - 106. (3) In (d): 'bi-qawliha', and in (m): 'bi-qawliha: ihdar', and the phrase was omitted from (z), and what is established is from (kh) and (z), which is consistent with I'rab al-Qur'an by Al-

Nahhas. (4) In the copies: 'wa-iqra'u', and what is established suits the wording of the verse and what Al-Tabari mentioned in his Tafsir 9/656.

सूरह अल-अनाम: आयतें 150 - 153, 104

अल-ख़लील के अनुसार, इसका मूल 'हा' है; इसमें 'लुम' जोड़ा गया, फिर अत्यधिक उपयोग के कारण 'अलिफ़' को हटा दिया गया। दूसरों ने कहा: मूल 'हल' है; इसमें 'लम्मा' जोड़ा गया। यह भी कहा गया है: यह अपने उसी रूप में है जो 'लाओ' के अर्थ को दर्शाता है (1)।

अल-ख़लील की पुस्तक 'अल-ऐन' (2) में: इसका मूल है: 'हल उअम्मु', यानी: 'क्या मैं तुम्हारी ओर आऊं', फिर उनका इसका उपयोग इतना बढ़ गया कि जिसे संबोधित किया जा रहा था वह इसे कहने लगा (3), जैसे कि 'तआला' (आओ) का मूल यह है कि ऊपर वाला नीचे वाले से कहे, और उनका उपयोग इतना बढ़ गया कि नीचे वाला ऊपर वाले से कहने लगा: 'तआला'।

अल्लाह का कथन: {यदि वे गवाही दें} यानी: उनमें से कुछ ने दूसरों के लिए गवाही दी {तो उनके साथ गवाही न दो} यानी: गवाही के प्रदर्शन की पुष्टि तब तक न करो जब तक कि वह किसी किताब से न हो, या किसी नबी की ज़ुबान से न हो, और उनके पास इसमें से कुछ भी नहीं है।

अल्लाह का कथन: {कहो, "आओ, मैं तुम्हें वह पढ़कर सुनाऊं जो तुम्हारे रब ने तुम पर हराम (वर्जित) किया है: यह कि उसके साथ किसी को शरीक (साझेदार) न ठहराओ, और माता-पिता के साथ अच्छा व्यवहार करो, और अपनी संतान को निर्धनता के कारण मार न डालो - हम तुम्हें भी रिज़्क़ (आजीविका) देंगे और उन्हें भी। और अश्लील कर्मों के पास न जाओ, चाहे वे खुले हों या छिपे। और उस जान को न मारो जिसे अल्लाह ने हराम किया है, सिवाय हक़ (न्याय) के। ये बातें हैं जिनका उसने तुम्हें वसीयत (निर्देश) की है, ताकि तुम समझ सको।" * "और यतीम (अनाथ) के माल के पास न जाओ, सिवाय उस तरीके के जो सबसे अच्छा हो, यहाँ तक कि वह अपनी परिपक्वता को पहुँच जाए। और नाप और तौल इंसाफ के साथ पूरा करो। हम किसी पर उसकी शक्ति से अधिक भार नहीं डालते। और जब तुम बोलो (गवाही दो), तो इंसाफ करो, चाहे वह कोई निकट संबंधी ही क्यों न हो। और अल्लाह के अहद (वादे) को पूरा करो। ये बातें हैं जिनका उसने तुम्हें वसीयत की है, ताकि तुम याद रखो।" * "और यह कि यही मेरा सीधा मार्ग है, अतः इसी पर चलो; और अन्य मार्गों पर न चलो, अन्यथा वे तुम्हें उसके मार्ग से अलग कर देंगे। ये बातें हैं जिनका उसने तुम्हें वसीयत की है, ताकि तुम परहेज़गार बन जाओ।"}

इसमें चौदह विषय हैं:

पहला: अल्लाह का कथन: {कहो, "आओ, मैं पढ़कर सुनाऊं} यानी: आगे बढ़ो, मैं सचमुच और निश्चित रूप से पढ़ूँगा (4) जैसा कि वह्य (प्रकाशना) की गई है।

---

(1) मआनी अल-क़ुरआन ली-नहस 2/514 - 515। (2) हमें यह 'अल-ऐन' में नहीं मिला। लेखक ने इसे अल-नहस की 'इराब अल-क़ुरआन' 2/105 - 106 के माध्यम से उद्धृत किया है। (3) (द) में: 'बिक़ौलिहा', और (म) में: 'बिक़ौलिहा: इहदर', और वाक्यांश (ज़) से हटा दिया गया है, और जो स्थापित है वह (ख) और (ज़) से है, जो अल-नहस की 'इराब अल-क़ुरआन' के अनुरूप है। (4) प्रतियों में: 'वक़रऊ', और जो स्थापित है वह आयत के शब्दों और अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 9/656 में जो उल्लेख किया है उसके अनुकूल है।

سورة الانعام: آیات ۱۵۰ - ۱۵۳ ، ۱۰۴

خلیل کے نزدیک اصل «ہا» ہے؛ اس میں «لُمَّ» ملا دیا گیا، پھر کثرتِ استعمال کی وجہ سے الف حذف کر دیا گیا۔ دوسروں نے کہا: اصل «ہل» ہے؛ اس میں «لَمَّ» کا اضافہ کیا گیا۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ اپنے لفظی معنی پر ہے جو 'لاؤ' (ہات) کے معنی پر دلالت کرتا ہے (۱)۔

خلیل کی کتاب «العین» میں ہے (۲): اس کی اصل «ہل أوُمُّ» ہے، یعنی: کیا میں تمہارا قصد کروں؟، پھر ان کا اس کا استعمال اتنا بڑھ گیا کہ جس کا قصد کیا جاتا وہی اسے کہنے لگا (۳)، جیسا کہ «تعال» کی اصل یہ ہے کہ بلند مرتبت شخص پست مرتبت سے کہے، پھر ان کا استعمال اتنا بڑھ گیا کہ پست مرتبت والا بلند مرتبت والے سے کہنے لگا: «تعال»۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَإِن شَهِدُوا﴾ یعنی: ان میں سے بعض نے بعض کے لیے گواہی دی ﴿فَلَا تَشْهَد مَعَهُمْ﴾ یعنی: گواہی کی ادائیگی کی تصدیق نہ کرو سوائے اس کے کہ وہ کسی کتاب سے ہو، یا کسی نبی کی زبان سے ہو، اور ان کے پاس اس میں سے کچھ بھی نہیں ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ أَلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُم مِّنْ إِمْلَاقٍ نَّحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ذَٰلِكُمْ وَصَّكُم بِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ * وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّى يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَى وَبِعَهْدِ اللَّهِ أَوْفُوا ذَٰلِكُمْ وَصَّكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ * وَأَنَّ هَٰذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَن سَبِيلِهِ ذَٰلِكُمْ وَصَّكُم بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾۔

اس میں چودہ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ﴾ یعنی: آگے آؤ میں پڑھ کر سناؤں (۴) سچائی اور یقین کے ساتھ جیسا کہ وحی کی گئی ہے۔

---

(۱) معانی القرآن للنحاس ۵۱۴/۲ - ۵۱۵۔ (۲) ہمیں یہ 'العین' میں نہیں ملا۔ مصنف نے اسے نحاس کی 'اعراب القرآن' ۲ / ۱۰۵ - ۱۰۶ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (۳) (د) میں: 'بقولہا'، اور (م) میں: 'بقولہا: احضر'، اور یہ عبارت (ظ) سے ساقط ہے، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ز) سے ہے، جو نحاس کی 'اعراب القرآن' کے موافق ہے۔ (۴) نسخوں میں ہے: 'واقرؤوا'، اور جو ثابت ہے وہ آیت کے لفظ اور اس کے مناسب ہے جو طبری نے اپنی تفسیر ۶۵۶/۹ میں ذکر کیا ہے۔

Surah Al-An'am, Verses 151 - 153

105

[I am directed] to my Lord, not by conjecture or falsehood as you claimed. Then He explained that, saying: {that you join not anything with Him}. It is said to a man: *Ta'ala* (come), meaning: come forward. To a woman: *Ta'alay*. To two (men or women): *Ta'alaya*. To a group of men: *Ta'alaw*. To a group of women: *Ta'alayna*. Allah Almighty said: {Come, I will make a provision for you} [Al-Ahzab: 28]. They considered moving forward a form of rising and elevation; because the person ordered to move forward, in the original context of this verb, is as if he were sitting, so it is said to him: "Come," meaning: raise your person by standing up and move forward. They broadened its use until they made it for the one standing and walking; this was said by Ibn al-Shajari (1).

Second: His saying (2): {what He has forbidden}. The aspect in "ma" (what) is that it is a relative pronoun in the accusative case (mansub) governed by "atlu" (I will recite). The meaning is: Come, I will recite what your Lord has forbidden to you. If you connect "alaykum" (upon you) to "harrama" (He forbade), then that is the preferred aspect; because it is closer, and it is the choice of the Basrans. If you connect it to "atlu," then it is also good; because it is preceding, and it is the choice of the Kufans. So the estimation in this view is: I will recite to you what your Lord has forbidden (3). {that you join not} is in the accusative case by estimating a verb from the wording of the first, meaning: I will recite to you that you do not associate partners; meaning: I will recite to you the prohibition of polytheism. It is possible that it is in the accusative case due to the inciting sense (ighra') in "alaykum," and "alaykum" would be disconnected from what precedes it; meaning: upon you is the abandonment of polytheism, and upon you is kindness to parents, and that you do not kill your children, and that you do not approach immoralities. Just as you say: "Alayka shanaka" (Mind your business); meaning: stick to your business. And as He said: {upon you are yourselves} [Al-Ma'idah: 105]. All of this was said by Ibn al-Shajari (4).

Al-Nahhas said (5): It is permissible for "an" to be in the accusative case as a substitute (badal) for "ma," meaning: I will recite to you the prohibition of polytheism. Al-Farra' (6) chose for "la" to be for prohibition; because after it:

---

(1) In *Al-Amali* 1/71. Similar to it was mentioned previously from others recently; when discussing the word "hallum". (2) His words: His saying Almighty, from (M). (3) *Al-*

Amali by Ibn al-Shajari 1/72. (4) In *Al-Amali* 1/73 - 74 similarly. (5) In *I'rab al-Qur'an* 2/106. (6) In *Ma'ani al-Qur'an* 1/364, and *I'rab al-Qur'an* by Al-Nahhas 2/106, and from it the author quoted, and what is between brackets is from him.

सूरा अल-अनाम, आयतें 151 - 153

105

मेरे रब की ओर, न कि अनुमान या झूठ के साथ जैसा कि तुमने दावा किया। फिर उसने इसे स्पष्ट करते हुए कहा: {कि तुम उसके साथ किसी को शरीक (साझेदार) न ठहराओ}। पुरुष से कहा जाता है: 'ता'आल', अर्थात: आगे आओ; महिला से: 'ता'आलय'; दो (पुरुष या महिला) से: 'ता'आलया'; पुरुषों के समूह से: 'ता'आलव'; और महिलाओं के समूह से: 'ता'आलयना'; अल्लाह तआला ने फरमाया: {तो आओ, मैं तुम्हें कुछ दे दूँ} [अल-अहज़ाब: 28]। उन्होंने आगे बढ़ने को एक प्रकार की ऊंचाई और बुलंदी माना; क्योंकि जिस व्यक्ति को आगे बढ़ने का आदेश दिया गया, वह इस क्रिया के मूल संदर्भ में ऐसा है मानो वह बैठा हुआ था, इसलिए उससे कहा गया: "आओ," अर्थात: खड़े होकर अपने आप को ऊपर उठाओ और आगे बढ़ो; और उन्होंने इसके उपयोग को इतना विस्तृत कर दिया कि इसे खड़े होने और चलने वाले के लिए भी उपयोग किया जाने लगा; यह इब्न अल-शजरी (1) ने कहा है।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन (2): {जो उसने हराम (निषिद्ध) किया}। "मा" (जो) के बारे में पहलू यह है कि यह "अतलू" (मैं पाठ करूँगा) के कारण कर्म कारक (नसब) में एक संबंधवाचक सर्वनाम है। इसका अर्थ है: आओ, मैं वह पाठ करूँ जो तुम्हारे रब ने तुम पर हराम किया है; यदि आप "अलैकुम" (तुम पर) को "हर्रमा" (उसने हराम किया) से जोड़ते हैं, तो यह बेहतर पहलू है; क्योंकि यह निकट है, और यही बसरियों (Basrans) की पसंद है। और यदि आप इसे "अतलू" से जोड़ते हैं, तो यह भी अच्छा है; क्योंकि यह पहले आता है, और यही कूफ़ियों (Kufans) की पसंद है। तो इस कथन में निहित अर्थ यह है: मैं तुम्हारे सामने वह पाठ करता हूँ जो तुम्हारे रब ने हराम किया (3)। {कि तुम शरीक न ठहराओ} पहले शब्द के अर्थ से एक क्रिया के अनुमान के कारण कर्म कारक (नसब) के स्थान पर है, अर्थात: मैं तुम्हारे सामने पाठ करता हूँ कि तुम साझेदार न बनाओ; अर्थात: मैं तुम्हारे सामने शिर्क(बहुदेववाद) के निषेध का पाठ करता हूँ। यह भी संभव है कि "अलैकुम" में प्रोत्साहन (इग़रा) के कारण यह कर्म कारक (नसब) में हो, और "अलैकुम" अपने से पहले वाले भाग से अलग हो; अर्थात: तुम पर अनिवार्य है शिर्क को छोड़ना, और तुम पर अनिवार्य है माता-पिता के साथ अच्छा व्यवहार करना, और यह कि तुम अपनी संतान की हत्या न करो, और यह कि तुम निर्लज्जता के कार्यों के निकट न जाओ। जैसा कि आप कहते हैं: "अलैका शानका"; अर्थात: अपने काम से काम रखो। और जैसा कि उसने फरमाया: {तुम पर तुम्हारी अपनी जानों की ज़िम्मेदारी है} [अल-माएदा: 105]। यह सब इब्न अल-शजरी (4) ने कहा है।

और अन-नहहास ने कहा (5): यह जायज़ है कि "अन" कर्म कारक (नसब) में "मा" के विकल्प (बदल) के रूप में हो, अर्थात: मैं तुम्हारे सामने शिर्क के निषेध का पाठ करता हूँ। अल-फ़र्रा (6) ने पसंद किया कि "ला" निषेध (नही) के लिए हो; क्योंकि इसके बाद है:

---

(1) अल-अमाली 1/71 में। और ऐसा ही पहले दूसरों से हाल ही में वर्णित है; जब "हल्लम" शब्द पर चर्चा की जा रही थी। (2) उनका शब्द: अल्लाह तआला का कथन, (म) से। (3) इब्न अल-शजरी द्वारा अल-अमाली 1/72। (4) अल-अमाली 1/73 - 74 में इसी तरह। (5) एराब अल-क़ुरआन 2/106 में। (6) मानी अल-क़ुरआन 1/364 में, और अन-नहहास द्वारा एराब अल-क़ुरआन 2/106 में, और इसी से लेखक ने उद्धृत किया है, और जो कोष्ठक के बीच में है वह उनकी ओर से है।

سورة الانعام، آیات ۱۵۱ - ۱۵۳

۱۰۵

میرے رب کی طرف، نہ گمان کے ساتھ اور نہ جھوٹ کے ساتھ جیسا کہ تم نے دعویٰ کیا۔ پھر اس نے اس کی وضاحت کرتے ہوئے فرمایا: ﴿أَلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا﴾ (کہ تم اس کے ساتھ کسی چیز کو شریک نہ ٹھہراؤ)۔ مرد سے کہا جاتا ہے: تعالَ، یعنی: آگے آؤ، اور عورت سے: تعالَيْ، اور دو مردوں یا دو عورتوں سے: تعالیا، اور مردوں کی جماعت سے: تعالَوْا، اور عورتوں کی جماعت سے: تَعَالَيْنَ؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَتَعَالَيْنَ أُمَتِّعْكُنَّ﴾ [الاحزاب: ۲۸]۔ اور انہوں نے آگے بڑھنے کو ایک قسم کی بلندی اور رفعت قرار دیا؛ کیونکہ جس شخص کو آگے بڑھنے کا حکم دیا گیا، اس فعل کی اصل وضع میں ایسا ہے گویا وہ بیٹھا ہوا تھا، تو اس سے کہا گیا: تعالَ، یعنی: کھڑے ہو کر اپنی ذات کو بلند کرو اور آگے بڑھو؛ اور انہوں نے اس کے استعمال میں وسعت پیدا کی یہاں تک کہ اسے کھڑے ہونے والے اور چلنے والے کے لیے بھی بنا دیا؛ یہ ابن الشجری نے کہا ہے (۱)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد (۲): ﴿مَا حَرَّمَ﴾ (جو اس نے حرام کیا)۔ "ما" کے بارے میں پہلو یہ ہے کہ یہ "أتلُ" (میں تلاوت کروں گا) کی وجہ سے مفعول بہ (نصب کی حالت) میں خبریہ (موصولہ) ہو، اور معنی یہ ہے: آؤ میں تلاوت کروں اس کی جسے تمہارے رب نے تم پر حرام کیا ہے؛ پس اگر آپ نے "علیکم" کو "حرَّم" سے متعلق کیا تو یہ بہتر پہلو ہے؛ کیونکہ یہ قریب تر ہے، اور یہی بصریوں کا اختیار ہے۔ اور اگر آپ نے اسے "أتلُ" سے متعلق کیا تو یہ بھی اچھا ہے؛ کیونکہ یہ پہلے ہے، اور یہی کوفیوں کا اختیار ہے، تو اس قول میں تقدیر (پوشیدہ عبارت) یہ ہے: میں تمہارے سامنے وہ تلاوت کرتا ہوں جو تمہارے رب نے حرام کیا (۳)۔ ﴿أَلَّا تُشْرِكُوا﴾ پہلے لفظ سے ایک فعل کے مقدر ہونے کی وجہ سے نصب کی جگہ پر ہے، یعنی: میں تمہارے سامنے

تلاوت کرتا ہوں کہ تم شریک نہ ٹھہراؤ؛ یعنی: میں تمہارے سامنے شرک کی تحریم تلاوت کرتا ہوں، اور یہ احتمال بھی ہے کہ "علیکم" میں موجود ابھارے جانے والے معنی (اغراء) کی وجہ سے نصب میں ہو، اور "علیکم" اپنے سے پہلے کلام سے منقطع ہو؛ یعنی: تم پر لازم ہے شرک کو چھوڑنا، اور تم پر لازم ہے والدین کے ساتھ حسنِ سلوک، اور یہ کہ تم اپنی اولاد کو قتل نہ کرو، اور یہ کہ تم بے حیائیوں کے قریب نہ جاؤ۔ جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "علیک شأنَک"؛ یعنی: اپنے کام سے کام رکھو۔ اور جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿عَلَيْكُمْ أَنفُسَكُمْ﴾ [المائدہ: ١٠٥] (تم پر تمہاری اپنی جانوں کی ذمہ داری ہے)۔ یہ سب ابن الشجری نے کہا ہے (٤)۔

اور النحاس نے کہا (٥): جائز ہے کہ "أنْ" ، "ما" سے بدل ہونے کی وجہ سے نصب کے مقام پر ہو، یعنی: میں تمہارے سامنے شرک کی تحریم تلاوت کرتا ہوں۔ اور الفراء (٦) نے اس بات کو پسند کیا کہ "لا" نہی کے لیے ہو؛ کیونکہ اس کے بعد ہے:

---

(١) الامالی ٧١/١ میں۔ اور اس جیسا پہلے دوسروں سے قریب میں گزر چکا ہے؛ "ہلم" کے لفظ پر کلام کے وقت۔ (٢) اس کا قول: اللہ تعالیٰ کا قول، (م) سے۔ (٣) ابن الشجری کی الامالی ٧٢/١۔ (٤) الامالی ٧٣/١ - ٧٤ میں اس کی مثل۔ (٥) اعراب القرآن ١٠٦/٢ میں۔ (٦) معانی القرآن ٣٦٤/١ میں، اور النحاس کی اعراب القرآن ١٠٦/٢ میں، اور اس سے مصنف نے نقل کیا ہے، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ ان کی طرف سے ہے۔

Page 106 Surah Al-An'am: Verses 151 - 153

And do [not kill].

The third point: This verse is a command from Allah Almighty to His Prophet, peace and blessings be upon him, to call all of creation to listen to the recitation of what Allah has prohibited (1). Likewise, it is obligatory for the scholars after him to convey to the people and clarify for them what Allah has prohibited for them and what He has permitted. Allah Almighty said: {You shall make it clear to the people and not conceal it} (2) [Al-Imran: 187].

Ibn al-Mubarak mentioned: Isa bin Umar told us, from Amr bin Murrah, that he related to them saying: Rabee' bin Khuthaym said to a companion of his: "Would it please you to be brought (3) a scroll from the Prophet ﷺ whose seal has not been broken?" He said: "Yes." He said: "Then read: {Say: 'Come, I will recite what your Lord has prohibited to you.'}" Then he read to the end of the three verses (4).

Ka'b al-Ahbar said: This verse is the opening of the Torah: In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. Say: Come, I will recite what your Lord has prohibited to you. The verse (5).

Ibn Abbas said: These verses are the precise ones (Al-Muhkamat) that Allah mentioned in Surah Al-Imran (6), upon which the laws for all creation have agreed, and they have never been abrogated in any faith. It has been said: They are the Ten Words (Commandments) revealed to Moses (7).

---

(1) Al-Nukat wa al-Uyun 2/185. (2) This is the reading of Ibn Kathir, Abu Amr, and Asim in the narration of Shu'bah, as mentioned previously in its place, and the author erred there. Al-Sab'ah p. 221, and Al-Taysir p. 93. (3) In manuscripts (d), (z), and (zha): "tati" [it comes]. (4) Narrated by Ibn al-Mubarak in Al-Zuhd (31) - with additions of Nu'aym bin Hammad - and also narrated by Ibn Sa'd in Al-Tabaqat 6/186-187 from another chain on the authority of Al-Rabee' similarly. (5) Narrated by Ibn al-Daris in Fada'il al-Qur'an (198), and Al-Tabarani in Al-Awa'il (44), and previously 6/382 on the authority of Ka'b also that Al-An'am is the opening of the Torah... (6) Meaning in His saying, the Almighty: {He it is who has sent down to you the Book; in it are verses [that are] precise...} [Al-Imran: 7]. (7) Al-Muharrar al-Wajeez 2/361, and the saying of Ibn Abbas was narrated by Al-Tabari 5/193, and Ibn Abi Hatim (8057) in summary, and Al-Tabarsi cited it in Majma' al-Bayan 9/235 similarly.

पृष्ठ 106 सूरह अल-अनाम: आयत 151 - 153

और [हत्या] मत करो।

तीसरा: यह आयत अल्लाह तआला की ओर से अपने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को एक आदेश है कि वे समस्त सृष्टि को उन चीज़ों के पाठ को सुनने के लिए आमंत्रित करें जिन्हें अल्लाह ने हराम (निषिद्ध) किया है (1)। इसी प्रकार, उनके बाद के विद्वानों पर यह अनिवार्य है कि वे लोगों तक संदेश पहुँचाएँ और उनके लिए स्पष्ट करें कि अल्लाह ने उन पर क्या हराम किया है और क्या हलाल किया है। अल्लाह तआला ने फरमाया: {तुम इसे लोगों के सामने अवश्य स्पष्ट करोगे और इसे छिपाओगे नहीं} (2) [आल इमरान: 187]।

इब्न अल-मुबारक ने उल्लेख किया है: ईसा बिन उमर ने हमें बताया, अम्र बिन मुर्रह के हवाले से कि उन्होंने उन्हें बताया, उन्होंने कहा: रबीअ बिन खुथैम ने अपने एक साथी से कहा: "क्या तुम्हें यह पसंद आएगा कि तुम्हारे पास नबी (सल्ल.) का एक ऐसा पत्र लाया जाए (3) जिसकी मुहर अभी तक न तोड़ी गई हो?" उसने कहा: "हाँ।" उन्होंने कहा: "तो फिर पढ़ो: {कह दीजिए: 'आओ, मैं तुम्हें पढ़कर सुनाऊँ जो तुम्हारे रब ने तुम पर हराम किया है।'}" फिर उन्होंने इन तीन आयतों के अंत तक पढ़ा (4)।

कअब अल-अहबार ने कहा: यह आयत तौरात का आरंभ है: बिस्मिल्लाहिर्रहमानिर्रहीम, कह दीजिए आओ मैं तुम्हें वह पढ़कर सुनाऊँ जो तुम्हारे रब ने तुम पर हराम किया है। आयत (5)।

इब्न अब्बास ने कहा: ये वे मुहकमत (स्पष्ट आयतें) हैं जिनका उल्लेख अल्लाह ने सूरह आल इमरान में किया है (6), जिन पर समस्त सृष्टि की शरीअतों की आम सहमति रही है, और वे कभी भी किसी धर्म में निरस्त (मनसूख) नहीं हुई हैं। यह भी कहा गया है: ये वे दस शब्द (आदेश) हैं जो मूसा (अलैहिस्सलाम) पर अवतरित हुए (7)।

---

(1) अल-नुकात व अल-उयून 2/185। (2) यह शुअबह के वर्णन में इब्न कसीर, अबू अम्र और आसिम का पाठ (क़िरात) है, जैसा कि इसके स्थान पर पहले बताया जा चुका है, और लेखक से वहां त्रुटि हुई है। अल-सबअह पृ. 221, और अल-तयसीर पृ. 93। (3) (द), (ज़) और (ज़ा) प्रतियों में: "ताती" (आती है) है। (4) इसे इब्न अल-मुबारक ने अल-जुहद (31) में नुऐम बिन हम्माद के अतिरिक्त अंशों के साथ उद्धृत किया है - और इसे इब्न साद ने अल-तबाक़ात 6/186-187 में रबीअ से एक अन्य श्रृंखला के

माध्यम से इसी प्रकार उद्धृत किया है। (5) इसे इब्न अल-दरीस ने फदाइल अल-कुरान (198) में और अल-तबरानी ने अल-अवाइल (44) में उद्धृत किया है, और कअब से पहले 6/382 में यह भी आ चुका है कि सूरह अल-अनाम तौरात का आरंभ है... (6) यानी अल्लाह तआला के इस कथन में: {वही है जिसने तुम पर किताब उतारी; उसमें कुछ आयतें मुहकम (स्पष्ट) हैं...} [आल इमरान: 7]। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/361, और इब्न अब्बास के कथन को अल-तबरी 5/193 और इब्न अबी हातिम (8057) ने संक्षिप्त में उद्धृत किया है, और अल-तबरसी ने मजमा अल-बयान 9/235 में इसी प्रकार इसका उल्लेख किया है।

صفحہ 106 سورۃ الانعام: آیات 151 - 153

اور [قتل نہ کرو]۔

تیسرا نکتہ: یہ آیت اللہ تعالیٰ کی طرف سے اپنے نبی علیہ الصلاۃ والسلام کو ایک حکم ہے کہ وہ تمام مخلوق کو ان چیزوں کی تلاوت سننے کی دعوت دیں جو اللہ نے حرام کی ہیں (1)۔ اور اسی طرح ان کے بعد علماء پر بھی واجب ہے کہ وہ لوگوں تک تبلیغ کریں اور ان کے لیے واضح کریں کہ اللہ نے ان پر کیا حرام کیا ہے اور کیا حلال کیا ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿تم اسے لوگوں کے سامنے ضرور بیان کرو گے اور اسے چھپاؤ گے نہیں﴾ (2) [آل عمران: 187]۔

ابن المبارک نے ذکر کیا ہے: ہمیں عیسیٰ بن عمر نے عمرو بن مرہ کے حوالے سے بتایا کہ انہوں نے ان سے بیان کیا، انہوں نے کہا: ربیع بن خثیم نے اپنے ایک ہم نشین سے کہا: کیا تمہیں یہ پسند آئے گا کہ تمہارے پاس نبی ﷺ کا ایک ایسا صحیفہ لایا جائے (3) جس کی مہر اب تک نہ توڑی گئی ہو؟ اس نے کہا: جی ہاں۔ انہوں نے کہا: پھر پڑھو: ﴿کہہ دیجئے: آؤ میں تمہیں پڑھ کر سناؤں جو تمہارے رب نے تم پر حرام کیا ہے﴾۔ پھر انہوں نے ان تین آیات کے آخر تک پڑھا (4)۔

کعب الاحبار نے کہا: یہ آیت تورات کا آغاز ہے: بسم اللہ الرحمن الرحیم، کہہ دیجئے آؤ میں تمہیں پڑھ کر سناؤں جو تمہارے رب نے تم پر حرام کیا ہے۔ الآیہ (5)۔

ابن عباس نے کہا: یہ وہ محکم آیات ہیں جن کا ذکر اللہ نے سورہ آل عمران میں کیا ہے (6) جن پر تمام مخلوقات کی شریعتوں کا اتفاق ہے، اور وہ کسی بھی ملت میں کبھی منسوخ نہیں ہوئیں۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ وہ دس کلمات (دس احکامات) ہیں جو موسیٰ علیہ السلام پر نازل ہوئے (7)۔

(1) النکت والعیون 2 / 185۔ (2) یہ ابن کثیر، ابو عمرو اور عاصم کی قرأت ہے شعبہ کی روایت میں، جیسا کہ اس کے مقام پر پہلے گزر چکا ہے، اور مصنف سے وہاں وہم (غلطی) ہوئی ہے۔ السبعہ ص 221، اور التیسیر ص 93۔ (3) نسخہ (د)، (ز) اور (ظ) میں: "تأتی" (آتی ہے) ہے۔ (4) اسے ابن المبارک نے الزہد (31) میں روایت کیا ہے - نعیم بن حماد کے اضافات کے ساتھ - اور اسے ابن سعد نے الطبقات 6 / 186-187 میں ربیع سے ایک دوسری سند کے ساتھ اسی طرح روایت کیا ہے۔ (5) اسے ابن الضریس نے فضائل القرآن (198) میں اور طبرانی نے الاوائل (44) میں روایت کیا ہے، اور 6 / 382 پر کعب سے پہلے گزر چکا ہے کہ سورہ انعام تورات کا آغاز ہے... (6) یعنی اللہ تعالیٰ کے اس قول میں: ﴿هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ...﴾ [آل عمران: 7]۔ (7) المحرر الوجیز 2 / 361، اور ابن عباس کا قول طبری 5 / 193 اور ابن ابی حاتم (8057) نے مختصراً روایت کیا ہے، اور اسے طبرسی نے مجمع البیان 9 / 235 میں اسی طرح ذکر کیا ہے۔

Surah Al-An'am: Verses 151 - 153 107

Fourth: The Almighty's saying: {And to parents, good treatment} Good treatment towards parents means being dutiful to them, protecting them, preserving them, obeying their commands, removing slavery from them, and leaving authority over them(1). And "good treatment" (ihsanan) is in the accusative case as a verbal noun (masdar), and its governor is an implicit verb from its same root; its estimation is: and treat parents with good treatment(2). Fifth: The Almighty's saying: {And do not kill your children because of poverty} Al-Imlaq: poverty, meaning: do not bury alive – referring to female infanticide – your daughters for fear of poverty, for I am the provider for you and for them(3). Some of them used to do that to both females and males for fear of poverty, as is apparent from the verse(4). Amlaq, meaning: he became poor; and amlaqahu, meaning: he made him poor; so it is both intransitive and transitive(5). Al-Naqqash recounted from Mu'arrij(6) that he said: Al-Imlaq: hunger in the dialect of Lakhm. And Mundhir bin Sa'id(7) mentioned that Al-Imlaq: spending; it is said: he amlaqa his wealth, meaning he spent it. And he mentioned that Ali (may Allah be pleased with him) said to his wife: Amliqi (spend) from your wealth whatever you wish(8). And a man who is "maliq": gives with his tongue what is not in his heart(9). So "maliq" is a homonym (shared word) whose explanation comes in its proper place(10).

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) Al-Nukat wa Al-Uyun 2/185. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/361. (3) Tafsir al-Baghawi 2/141. (4) Al-Mufhim 4/167. (5) Tahdhib al-Lughah 9/182. (6) He is Ibn Amr Abu Fayd al-Sadusi. Al-Siyar 9/309. (7) He is the judge Al-Balluti Al-Andalusi. Al-Siyar 16/173. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 2/362, and Ali's narration was cited by Al-Azhari in Tahdhib al-Lughah 9/182, Al-Zamakhshari in Al-Fa'iq 3/386, and Ibn al-Athir in Al-Nihayah and Ibn Manzur in Al-Lisan (mlq) from Ibn Abbas that a woman asked him: May I spend from my wealth what I wish? He said: Yes, amliqi.... (9) Al-Sahhah (mlq). (10) At the interpretation of verse (31) from Al-Isra'.

सूरा अल-अनाम: आयतें 151 - 153 107

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {और माता-पिता के साथ अच्छा व्यवहार करो} माता-पिता के साथ अच्छा व्यवहार करने का अर्थ है उनके प्रति कर्तव्यपरायण होना, उनकी रक्षा करना, उन्हें सुरक्षित रखना, उनके आदेशों का पालन करना, उनसे दासता दूर करना और उन पर प्रभुत्व छोड़ना(1)। और "इहसानन" (अच्छा व्यवहार) स्रोत (मस्दर) के रूप में कर्म कारक (नसब) में है, और इसका कारक इसके शब्द से एक छिपा हुआ क्रिया है; इसका अनुमान है: और माता-पिता के साथ अच्छा व्यवहार करो(2)। पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और गरीबी के कारण अपनी संतानों को मत मारो} अल-इमलाक़: गरीबी, यानी: अपनी बेटियों को गरीबी के डर से जिंदा मत दफनाओ - वद (इन्फेंटिसाइड) से - क्योंकि मैं तुम्हें और उन्हें जीविका प्रदान करने वाला हूँ(3)। उनमें से कुछ लोग गरीबी के डर से बेटियों और बेटों दोनों के साथ ऐसा करते थे, जैसा कि आयत से स्पष्ट है(4)। अमलाक़ा, यानी: वह गरीब हो गया; और अमलाक़ाहू, यानी: उसने उसे गरीब कर दिया; तो यह अकर्मक और सकर्मक दोनों है(5)। अल-नक़्क़ाश ने मुअर्रिज(6) से उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: अल-इमलाक़: लख्म की भाषा में भूख। और मुन्ज़िर बिन सईद(7) ने उल्लेख किया कि अल-इमलाक़: खर्च करना; कहा जाता है: उसने अपना धन 'अमलाक़ा' किया, जिसका अर्थ है उसने उसे खर्च कर दिया। और उन्होंने उल्लेख किया कि हज़रत अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने अपनी पत्नी से कहा: तुम अपने धन में से जो चाहो 'अमलीक़ी' (खर्च) करो(8)। और एक व्यक्ति जो 'मलिक़' है: अपनी जुबान से वह देता है जो उसके दिल में नहीं है(9)। तो मलिक़ एक बहुअर्थी शब्द है जिसका स्पष्टीकरण इसके स्थान पर आएगा(10)।

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) अन-नुक़त वल-उयून 2/185। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/361। (3) तफ़्सीर अल-बग़वी 2/141। (4) अल-मुफ़्हिम 4/167। (5) तहज़ीब अल-लुग़ह 9/182। (6) वह इब्न अम्र अबू फ़ैद अल-सदूसी हैं। अस-सियर 9/309। (7) वह क़ाज़ी अल-बल्लूती अल-अंदलुसी हैं। अस-सियर 16/173। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/362, और अली का प्रभाव अल-अज़हरी ने तहज़ीब अल-लुग़ह 9/182 में उद्धृत किया, अल-ज़मख़्शरी ने अल-फ़ाइक़ 3/386 में, और इब्न अल-असीर ने अन-निहाया में और इब्न मंज़ूर ने अल-लिसान (मलक़) में इब्न अब्बास से उद्धृत किया कि एक महिला ने उनसे पूछा: क्या मैं अपने धन में से जो चाहूँ खर्च करूँ? उन्होंने कहा: हाँ, अमलीक़ी.... (9) अस-सिहाह (मलक़)। (10) इसरा की आयत (31) की तफ़्सीर के पास।

سورة الانعام: آیات ۱۵۱ - ۱۵۳ ۱۰۷

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا﴾ والدین کے ساتھ حسنِ سلوک کا مطلب ان کے ساتھ نیکی کرنا، ان کی حفاظت و نگہداشت کرنا، ان کے حکم کی تعمیل کرنا، ان سے غلامی دور کرنا اور ان پر تسلط چھوڑنا ہے(۱)۔ اور لفظ "إحساناً" مصدر ہونے کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے، اور اس کا ناصب اسی کے لفظ سے ایک پوشیدہ فعل ہے؛ اس کی تقدیر یوں ہے: "وأحسنوا بالوالدين إحساناً" (اور والدین کے ساتھ بھلائی کرو)(۲)۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِنْ إِمْلَاقٍ﴾ املاق کے معنی فقر (غربت) کے ہیں، یعنی: اپنی بیٹیوں کو - زندہ درگور کرنے والوں کی طرح - تنگیِ معاش کے خوف سے قتل نہ کرو، کیونکہ میں تمہیں اور انہیں رزق دینے والا ہوں(۳)۔ ان میں سے کچھ لوگ غربت کے ڈر سے بیٹیوں اور بیٹوں دونوں کے ساتھ ایسا کرتے تھے، جیسا کہ آیت کے ظاہر سے معلوم ہوتا ہے(٤)۔ "أملق" یعنی وہ فقیر ہو گیا، اور "أملقه" یعنی اسے فقیر کر دیا؛ پس یہ لازم اور متعدی دونوں طرح استعمال ہوتا ہے(٥)۔ اور نقاش نے مؤرج(٦) سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: "الإملاق" لخم کی زبان میں بھوک کو کہتے ہیں۔ منذر بن سعید(۷) نے ذکر کیا کہ "الإملاق" خرچ کرنے کو کہتے ہیں؛ کہا جاتا ہے: "أملق ماله" یعنی اپنا مال خرچ کر دیا۔ انہوں نے ذکر کیا کہ حضرت علی رضی اللہ عنہ نے اپنی بیوی سے فرمایا: اپنے مال میں سے جتنا چاہو "أملقي" (خرچ) کرو(۸)۔ اور "رجلٌ مَلِقٌ" وہ شخص جو اپنی زبان سے وہ کچھ دے جو اس کے دل میں نہ ہو(۹)۔ پس "ملق" ایک مشترک لفظ ہے جس کا بیان اپنے مقام پر آئے گا(۱۰)۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

(١) النكت والعيون ٢/ ١٨٥۔ (٢) المحرر الوجيز ٢/ ٣٦١۔ (٣) تفسير البغوي ٢/ ١٤١۔ (٤) المفهم ٤/ ١٦٧۔ (٥) تہذیب اللغہ ٩/ ١٨٢۔ (٦) وہ ابن عمرو ابو فيد السدوسی ہیں۔ السیر ٩/ ٣٠٩۔ (٧) وہ قاضی البلوطی الاندلسی ہیں۔ السیر ١٦/ ١٧٣۔ (٨) المحرر الوجيز ٢/ ٣٦٢، اور علیؓ کا اثر ازہری نے تہذیب اللغہ ٩/ ١٨٢ میں، زمخشری نے الفائق ٣/ ٣٨٦ میں، اور ابن اثیر نے النہایہ میں اور ابن منظور نے اللسان (ملق) میں ابن عباس سے ذکر کیا ہے کہ ایک عورت نے ان سے پوچھا: کیا میں اپنے مال میں سے جتنا چاہوں خرچ کروں؟ انہوں نے فرمایا: ہاں، املیقی.... (٩) الصحاح (ملق)۔ (١٠) سورۃ الاسراء کی آیت (٣١) کی تفسیر کے وقت۔

Surah Al-An'am: Verses 151 - 153 [Page] 108

Sixth: This may be used as evidence by those who prohibit al-azl (coitus interruptus); because infanticide (wa’d) is the removal (1) of an existing life and progeny, and al-azl prevents the origin of progeny, so they are similar. However, killing a soul is a greater sin and a more heinous act. Therefore, some of our scholars said that from the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him) regarding al-azl: "That is the hidden infanticide,"(2) it is understood as dislike (karahah), not prohibition (tahrim). A group of companions and others held this view. Also, a group of companions, successors (Tabi'un), and jurists permitted it; due to the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "It does not matter if you do not do it, for it is only destiny,"(3) meaning: there is no sin upon you if you do not do it. Al-Hasan and Muhammad ibn al-Muthanna understood from it a prohibition and deterrent against al-azl. The first interpretation is more appropriate; due to the Prophet's saying (peace and blessings be upon him): "If Allah intends to create something, nothing can prevent Him."(4) Malik and Ash-Shafi'i said: It is not permissible to practice al-azl with a free woman except with her permission. It is as if they considered ejaculation to be part of her complete pleasure and her right to children. They did not see this for a concubine owned through a right hand; as he can practice al-azl with her without her permission, for she has no right to any of what was mentioned (5).

Seventh: The Almighty's saying: "And do not approach immoralities - what is apparent of them and what is concealed." Its equivalent is: "And leave [what is] apparent of sin and what is concealed thereof" Al-An'am: 120. So His saying: "what is apparent" is a prohibition of all types of immoralities, which are sins. "and what is concealed" is what the heart is set upon of disobedience. And "apparent" and "concealed" are two states that encompass (7) the categories of things they are applied to.

(1) In (Kh) and (M): "yarfa'" (removes), and the discussion is in Al-Mufhim 4/167. (2) Part of a Hadith by Judhamah bint Wahb; narrated by Ahmad (27447) and Muslim (1442): (141). (3) Part of a Hadith by Abu Sa'id al-Khudri; narrated by Ahmad (11645) and Muslim (1438): (128). Al-Bukhari (2229) also narrated it similarly. (4) This is another narration of the previous Hadith by Abu Sa'id al-Khudri; narrated by Muslim (1438): (133). (5) Al-Mufhim 4/166-167. (6) Al-Kashshaf 2/61. (7) In the manuscript copies: "yastawfiyan," and what is established is from (M), which corresponds to Al-Muharrar al-Wajiz 2/362, and the text is from it.

सूरा अल-अनआम: आयतें 151 - 153 [पृष्ठ] 108

छठा: इसका उपयोग उन लोगों द्वारा साक्ष्य के रूप में किया जा सकता है जो 'अल-अज़्ल' (सहवास विच्छेद) को रोकते हैं; क्योंकि कन्या भ्रूण हत्या ('वअद') मौजूदा जीवन और संतति को हटाना (1) है, और 'अल-अज़्ल' संतति की उत्पत्ति को रोकता है, इसलिए वे समान हैं। हालाँकि, किसी आत्मा की हत्या करना अधिक बड़ा पाप और अधिक जघन्य कृत्य है। इसलिए, हमारे कुछ विद्वानों ने कहा कि 'अल-अज़्ल' के बारे में पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के कथन से: "वह गुप्त कन्या भ्रूण हत्या है,"(2) इसे नापसंदगी ('कराहह') समझा जाता है, निषेध ('तहरीम') नहीं। सहाबा (साथियों) के एक समूह और अन्य लोगों ने यह विचार रखा। साथ ही, सहाबा, ताबी'इन (अनुयायियों) और न्यायविदों के एक समूह ने इसे अनुमति दी; पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के कथन के कारण: "इससे कोई फर्क नहीं पड़ता कि आप इसे नहीं करते हैं, क्योंकि यह केवल भाग्य है,"(3) जिसका अर्थ है: यदि आप ऐसा नहीं करते हैं तो आप पर कोई पाप नहीं है। अल-हसन और मुहम्मद इब्न अल-मुथन्ना ने इससे 'अल-अज़्ल' के विरुद्ध निषेध और निवारण समझा। पहली व्याख्या अधिक उपयुक्त है; पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के कथन के कारण: "यदि अल्लाह कुछ बनाने का इरादा करता है, तो उसे कोई नहीं रोक सकता।"(4) मलिक और अश-शाफी ने कहा: एक स्वतंत्र महिला के साथ उसकी अनुमति के बिना 'अल-अज़्ल' करना जायज़ नहीं है। मानो उन्होंने स्खलन को उसके पूर्ण आनंद का हिस्सा और बच्चों पर उसके अधिकार के रूप में देखा। उन्होंने दासी (दाएं हाथ के स्वामित्व वाली) के लिए ऐसा नहीं देखा; क्योंकि वह उसकी अनुमति के बिना उसके साथ 'अल-अज़्ल' कर सकता है, क्योंकि उल्लेखित किसी भी चीज़ में उसका कोई अधिकार नहीं है (5)।

सातवां: सर्वशक्तिमान का कथन: "और निर्लज्जता (बुराइयों) के निकट न जाओ - जो उनमें से प्रकट हों और जो छिपी हों।" इसके समान है: "और पाप के प्रकट और उसके गुप्त (दोनों रूपों) को छोड़ दो" अल-अनआम: 120। तो उनका कहना: "जो प्रकट हों" सभी प्रकार की निर्लज्जताओं का निषेध है, जो पाप हैं। "और जो छिपी हों" वह है जो दिल ने अवज्ञा पर ठान ली हो। और "प्रकट" और "छिपा हुआ" दो ऐसी स्थितियां हैं जो उन चीजों की श्रेणियों को पूरा (7) करती हैं जिनके लिए उन्हें बनाया गया है।

(1) (ख) और (म) में: "यर्फ़अ" (हटाता है), और चर्चा 'अल-मुफ़हिम' 167/4 में है। (2) जुदामा बिन्त वहब की एक हदीस का हिस्सा; अहमद (27447) और मुस्लिम (1442): (141) द्वारा निकाला गया। (3) अबू सईद अल-खुदरी की एक हदीस का हिस्सा; अहमद (11645) और मुस्लिम (1438): (128)

द्वारा निकाला गया। अल-बुखारी (2229) ने भी इसी तरह इसे निकाला है। (4) यह अबू सईद अल-खुदरी की पिछली हदीस का एक और वर्णन है; मुस्लिम (1438): (133) द्वारा निकाला गया। (5) 'अल-मुफ़हिम' 4/166 - 167. (6) 'अल-कश्शाफ' 2/61. (7) हस्तलिखित प्रतियों में: "यस्तौफियान", और जो (म) से स्थापित है, वह 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/362 के अनुरूप है, और पाठ उसी से है।

سورة الانعام: آیات ۱۵۱ - ۱۵۳ ۱۰۸

چھٹی بات: اس سے وہ لوگ استدلال کر سکتے ہیں جو عزل (انزال باہر کرنا) سے روکتے ہیں؛ کیونکہ 'وأد' (بچی کو زندہ دفن کرنا) موجودہ زندگی اور نسل کو ختم کرنا (۱) ہے، اور عزل نسل کی اصل کو روکنا ہے، تو یہ دونوں مشابہ ہوگئے۔ البتہ کسی جان کو قتل کرنا گناہ کے اعتبار سے زیادہ بڑا اور فعل کے لحاظ سے زیادہ قبیح ہے؛ اسی لیے ہمارے بعض علماء نے کہا ہے کہ عزل کے بارے میں آپ ﷺ کے اس فرمان سے کہ: «یہ پوشیدہ وأد ہے»(۲) ناپسندیدگی (کراہت) سمجھی جاتی ہے نہ کہ حرام ہونا۔ صحابہ کرام کی ایک جماعت اور دیگر حضرات نے یہی بات کہی ہے۔ اور صحابہ، تابعین اور فقہاء کی ایک جماعت نے اسے مباح بھی قرار دیا ہے؛ کیونکہ آپ ﷺ کا ارشاد ہے: «تم پر کوئی حرج نہیں اگر تم ایسا نہ کرو، کیونکہ وہ تو تقدیر ہے»(۳)، یعنی: اگر تم ایسا نہ کرو تو تم پر کوئی گناہ نہیں۔ اور حسن بصری اور محمد بن المثنیٰ نے اس سے عزل کی ممانعت اور ڈانٹ سمجھا ہے۔ پہلی تاویل زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ آپ ﷺ کا ارشاد ہے: «اور جب اللہ کسی چیز کو پیدا کرنے کا ارادہ کر لے تو اسے کوئی چیز نہیں روک سکتی»(۴)۔ امام مالک اور امام شافعی نے فرمایا: آزاد عورت سے اس کی اجازت کے بغیر عزل کرنا جائز نہیں ہے۔ گویا ان کی نظر میں انزال اس کی مکمل لذت کا حصہ اور اولاد میں اس کا حق ہے، اور انہوں نے لونڈی (ملک یمین) کے معاملے میں یہ نہیں دیکھا؛ کیونکہ وہ اس کی اجازت کے بغیر اس سے عزل کر سکتا ہے، کیونکہ ذکر کردہ کسی بھی چیز میں اس کا کوئی حق نہیں (۵)۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ﴾ (اور بے حیائیوں کے قریب نہ جاؤ، خواہ وہ ظاہر ہوں یا پوشیدہ)۔ اس کی نظیر ہے: ﴿وَذَرُوا ظَاهِرَ الْإِثْمِ وَبَاطِنَهُ﴾ الانعام: ۱۲۰ (اور گناہ کے ظاہر اور باطن کو چھوڑ دو)۔ تو آپ کا فرمان: «ما ظهر» تمام قسم کی بے

حیائیوں سے ممانعت ہے، جو کہ معاصی (گناہ) ہیں۔ اور «وَمَا بَطَنَ» وہ گناہ ہے جس پر دل نے پختہ ارادہ کر لیا ہو۔ اور «ظاہر» اور «باطن» دو ایسی حالتیں ہیں جو ان چیزوں کی تمام اقسام کو محیط (۷) ہیں جن کے لیے انہیں بنایا گیا ہے۔

(۱) (خ) اور (م) میں: "یرفع" ہے، اور کلام 'المفہم' ۱۶۷/۴ میں ہے۔ (۲) جذامہ بنت وہب کی حدیث کا ٹکڑا؛ اسے احمد (۲۷۴۴۷) اور مسلم (۱۴۴۲): (۱۴۱) نے روایت کیا ہے۔ (۳) ابوسعید خدری کی حدیث کا ٹکڑا؛ اسے احمد (۱۱۶۴۵) اور مسلم (۱۴۳۸): (۱۲۸) نے روایت کیا ہے، اور بخاری (۲۲۲۹) نے بھی اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۴) یہ ابوسعید خدری کی سابقہ حدیث کی ایک اور روایت ہے؛ اسے مسلم (۱۴۳۸): (۱۳۳) نے روایت کیا ہے۔ (۵) المفہم ۴/ ۱۶۶ - ۱۶۷۔ (۶) الکشاف ۲/ ۶۱۔ (۷) قلمی نسخوں میں: "یستوفیان" ہے، اور جو (م) سے ثابت ہے وہ 'المحرر الوجیز' ۲/ ۳۶۲ کے مطابق ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔

Surah Al-An'am, Verses 151 - 153 ... 109

And "what is apparent" (mā zahara) is in the accusative case (nasb) as a substitute (badal) for "shameful deeds" (al-fawāḥish). And "what is hidden" (mā baṭana) is conjoined (atf) to it (1).

Eighth: The Almighty's saying: {And do not kill the soul which Allah has forbidden, except by right} [Al-An'am: 151]. The definite article 'al' in 'al-Nafs' (the soul) is for defining the genus (generic class), as in the saying: "The love of the Dirham and Dinar destroyed mankind." Similar to it is: {Indeed, mankind was created anxious} [Al-Ma'arij: 19]. Do you not see the Almighty's saying: {Except those who pray}? Likewise, His saying: {By time, indeed, mankind is in loss} because He said: {Except those who have believed}.

This verse is a prohibition against killing a forbidden soul—whether it be a believer or a protected non-Muslim (muʿāhad)—except by the right that necessitates its killing. The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "I have been commanded to fight people until they say: 'There is no god but Allah.' So whoever says: 'There is no god but Allah,' his wealth and soul are protected from me except by its right, and their reckoning is with Allah" (2).

And this "right" includes several matters: among them is withholding Zakat and abandoning Prayer. Al-Siddiq (Abu Bakr) fought those who withheld Zakat (3). And in the Revelation: {But if they repent, establish prayer, and give zakah, then let them go on their way} [At-Tawbah: 5]. And this is clear.

And he (pbuh) said: "The blood of a Muslim man is not lawful except in one of three cases: the married person who commits adultery, a soul for a soul, and the one who abandons his religion and separates from the community" (4).

And he (peace and blessings be upon him) said: "If allegiance is sworn to two caliphs, then kill the second of them." Narrated by Muslim (5).

Abu Dawud narrated from Ibn Abbas that he said: The Messenger of Allah (pbuh) said: "Whomever you find doing..."

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/106. (2) Previously mentioned 1/204. (3) Narrated by Ahmad (10840), al-Bukhari (7284), and Muslim (20) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). (4) Narrated by Ahmad (3621), al-Bukhari (6878), and Muslim (1676) from the hadith of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him), and

previously mentioned in abridged form 2/279. (5) Number (1853), and previously mentioned 1/407.

सूरह अल-अनाम, आयतें 151 - 153 ... 109

और "जो प्रत्यक्ष है" (मा ज़ाहरा) "अश्लीलता" (अल-फवाहिश) के बदले (बदल) के रूप में कर्मकारक (नसब) में है। और "जो गुप्त है" (मा बतान) उस पर संयोजित (अत्फ़) है (1)।

आठवां: अल्लाह का कथन: {और उस जान को न मारो जिसे अल्लाह ने हराम किया है, सिवाय हक के} [अल-अनाम: 151]। "अन-नफ़्स" (जान) में 'अल' (निश्चित उपपद) जाति को परिभाषित करने के लिए है, जैसा कि कहा जाता है: "दिरहम और दीनार के प्यार ने लोगों को तबाह कर दिया।" इसी तरह है: {बेशक इंसान बेहद उतावला पैदा किया गया है} [अल-मआरिज: 19]। क्या आप अल्लाह का कथन नहीं देखते: {मगर नमाज़ी}? और इसी तरह उनका कथन: {ज़माने की कसम, बेशक इंसान घाटे में है} क्योंकि उन्होंने कहा: {मगर वे जो ईमान लाए}।

यह आयत उस जान को मारने की मनाही है जिसे मारना हराम है - चाहे वह मोमिन हो या संधिबद्ध (मुआहद) - सिवाय उस हक के जो उसे मारने को अनिवार्य करता है। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मुझे हुक्म दिया गया है कि मैं लोगों से तब तक लड़ूँ जब तक कि वे 'ला इलाहा इल्लल्लाह' न कहें। तो जिसने 'ला इलाहा इल्लल्लाह' कह दिया, उसने मुझसे अपना माल और अपनी जान बचा ली सिवाय उसके हक के, और उनका हिसाब अल्लाह पर है" (2)।

और यह "हक" कई बातें हैं: उनमें से ज़कात न देना और नमाज़ छोड़ना है। सिद्दीक़ (अबू बक्र) ने ज़कात रोकने वालों से लड़ाई की थी (3)। और अल्लाह की किताब में है: {फिर अगर वे तौबा कर लें, नमाज़ कायम करें और ज़कात दें, तो उनका रास्ता छोड़ दो} [अत-तौबा: 5]। और यह स्पष्ट है।

और आपने ﷺ फरमाया: "किसी मुसलमान का खून बहाना जायज़ नहीं है सिवाय तीन कारणों के: शादीशुदा ज़िना करने वाला, जान के बदले जान, और अपने दीन को छोड़ने वाला और जमात से अलग होने वाला" (4)।

और आपने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाया: "जब दो ख़लीफ़ाओं के लिए बैअत की जाए, तो उनमें से दूसरे को कत्ल कर दो।" इसे मुस्लिम ने निकाला है (5)।

और अबू दाऊद ने इब्ने अब्बास से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिसे तुम पाओ कि वह काम कर रहा है..."

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 106/2। (2) पिछला उल्लेख 204/1। (3) इसे अहमद (10840), बुखारी (7284) और मुस्लिम (20) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। (4) इसे अहमद (3621), बुखारी (6878) और मुस्लिम (1676) ने इब्ने मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है, और पिछला संक्षिप्त उल्लेख 279/2। (5) नंबर (1853), और पिछला उल्लेख 407/1।

سورة الانعام، آیات 151 - 153 ... 109

اور لفظ "جو ظاہر ہے" (ما ظهر) "بے حیائیوں" (الفواحش) سے بدل ہونے کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے۔ اور "جو چھپا ہے" (ما بطن) اس پر عطف ہے (1)۔

آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اس جان کو قتل نہ کرو جسے اللہ نے حرام کیا ہے مگر حق کے ساتھ} [الانعام: 151]۔ "النفس" میں "الف لام" جنس کی تعریف کے لیے ہے، جیسے کہ کہا جاتا ہے: "لوگوں کو درہم و دینار کی محبت نے ہلاک کر دیا"۔ اور اسی طرح کا قول باری تعالیٰ ہے: {بے شک انسان بڑا بے صبرا پیدا کیا گیا ہے} [المعارج: 19]۔ کیا آپ اللہ سبحانہ کا فرمان نہیں دیکھتے: {سوائے نماز پڑھنے والوں کے}؟ اور اسی طرح اللہ کا قول: {قسم ہے زمانے کی، بے شک انسان خسارے میں ہے} کیونکہ اللہ نے فرمایا: {سوائے ان لوگوں کے جو ایمان لائے}۔

اور یہ آیت اس جان کے قتل کی ممانعت ہے جس کا قتل حرام ہے - خواہ وہ مومن ہو یا معاہد (جس سے معاہدہ ہو) - سوائے اس حق کے جو اس کے قتل کو واجب کرتا ہو۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "مجھے حکم دیا گیا ہے کہ میں لوگوں سے قتال کروں یہاں تک کہ وہ 'لا الہ الا اللہ' کہہ دیں۔ پس جس نے 'لا الہ الا اللہ' کہہ دیا، اس نے مجھ سے اپنا مال اور اپنی جان بچا لی سوائے اس کے حق کے، اور ان کا حساب اللہ کے ذمہ ہے" (2)۔

اور یہ "حق" کئی چیزیں ہیں: جن میں زکوٰۃ کا روکنا اور نماز کا چھوڑنا شامل ہے۔ اور صدیق (ابوبکر رضی اللہ عنہ) نے زکوٰۃ روکنے والوں سے قتال کیا (3)۔ اور قرآن مجید میں ہے: {پس اگر وہ توبہ کر لیں اور نماز قائم کریں اور زکوٰۃ ادا کریں تو ان کا راستہ چھوڑ دو} [التوبہ: 5]۔ اور یہ بات واضح ہے۔

اور آپ ﷺ نے فرمایا: "کسی مسلمان شخص کا خون حلال نہیں ہے مگر تین صورتوں میں سے کسی ایک کی وجہ سے: شادی شدہ زانی، جان کے بدلے جان، اور اپنے دین کو چھوڑنے والا، جماعت سے الگ ہونے والا" (4)۔

اور آپ علیہ الصلاۃ والسلام نے فرمایا: "جب دو خلیفوں کے لیے بیعت کر لی جائے تو ان میں سے دوسرے کو قتل کر دو"۔ اسے مسلم نے روایت کیا ہے (5)۔

اور ابوداؤد نے ابن عباس سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تم جس کسی کو پاؤ کہ وہ (قومِ لوط والا) عمل کر رہا ہے..."

---

(1) إعراب القرآن للنحاس 106/2۔ (2) سابقہ حوالہ 204/1۔ (3) اسے احمد (10840)، بخاری (7284) اور مسلم (20) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (4) اسے احمد (3621)، بخاری (6878) اور مسلم (1676) نے حضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ سابقہ مقام 279/2 پر مختصراً گزر چکا ہے۔ (5) حدیث نمبر (1853)، اور سابقہ حوالہ 407/1۔

110 Surat al-An'am: Verses 151 - 153

...the action of the people of Lot, then kill the actor and the one to whom it is done (1). The explanation of this will come in "Al-A'raf" (2). In the revelation: {The recompense of those who wage war against Allah and His Messenger and strive upon earth [to cause] corruption is only that they be killed...} the verse [Al-Ma'idah: 33]. And He said: {And if two factions among the believers should fight...} the verse [Al-Hujurat: 9]. Likewise, whoever breaks away from the collective body of Muslims, opposes the Imam of their congregation, divides their unity, and strives on earth for corruption; by plundering family and property, rebelling against the ruler, and refusing his judgment; he is killed. This is the meaning of his saying: "except by right". And he, peace and blessings be upon him, said: "The blood of the believers is equal, the lowest of them strives in their protection, no Muslim is killed for a disbeliever, nor a person of treaty in his treaty, and people of two different religions do not inherit from each other" (3). Abu Dawud and Al-Nasa'i narrated from Abu Bakrah, he said: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "Whoever kills a covenanted person (mu'ahid) without just cause, Allah has forbidden Paradise for him" (4). In another narration by Abu Dawud, he said: "Whoever kills a man from the protected people (Dhimmi) will not smell the fragrance of Paradise, even though its fragrance is found from a journey of seventy years" (5). In Al-Bukhari, regarding this hadith: "And its fragrance is found from a journey of forty years". It was narrated from the hadith of Abdullah bin Amr bin Al-Aas (6). The ninth: His saying, the Almighty: {That} refers to these forbidden things. And the 'Kaf' and 'Mim'...

(1) Sunan Abu Dawud (4462), also narrated by Al-Tirmidhi (1456), Al-Nasa'i in Al-Kubra (7300), and Ibn Majah (2561). It is also in Ahmad (2732). (2) In the interpretation of His saying, the Almighty: {And [We sent] Lot, when he said to his people, "Do you commit immorality..."} [Verse: 80]. (3) Its reference was previously mentioned in 3/68 without the saying: "nor do people of two different religions inherit from each other", as it was narrated by Ahmad (6664), Abu Dawud (2911), Al-Nasa'i in Al-Kubra (6348), and Ibn Majah (2731) from the hadith of Abdullah bin Amr, and narrated by Al-Tirmidhi (2108) from the hadith of Jabir. (4) Sunan Abu Dawud (2760), and Al-Mujtaba 8/24-25, and it is in Ahmad (20377). His saying: 'Kunhuhu'; 'Kunh' of an affair means its reality, and it was said: its time and measure, and it was said: its end. Meaning: whoever kills him at a time other than its [proper] time or the end of his affair where his killing is permitted. Al-Nihayah (Kunh). (5) We did not find it in Sunan Abu Dawud, and it was narrated by Ahmad (18072), Al-Nasa'i in Al-Mujtaba 8/25, and Al-Kubra

(6925) from a man among the companions of the Prophet (6) .ﷺ Sahih al-Bukhari (6914), and it is in Ahmad (6745).

110 सूरा अल-अन'आम: आयत 151 - 153

...लूत की कौम का कृत्य, तो कर्ता और जिसके साथ किया गया है, दोनों को मार डालो (1)। इसका स्पष्टीकरण "अल-अराफ" में आएगा (2)। और अवतरण (क़ुरआन) में है: {अल्लाह और उसके रसूल के खिलाफ युद्ध करने वालों और पृथ्वी पर फसाद फैलाने की कोशिश करने वालों का बदला केवल यही है कि वे मार डाले जाएं..} आयत [अल-माइदा: 33]। और उन्होंने कहा: {और यदि ईमान वालों के दो समूह आपस में लड़ें...} आयत [अल-हुजुरात: 9]। इसी तरह, जो कोई मुसलमानों की एकता को तोड़ता है, उनके समुदाय के इमाम का विरोध करता है, उनकी एकजुटता को विभाजित करता है, और पृथ्वी पर फसाद फैलाने की कोशिश करता है; परिवार और संपत्ति को लूटकर, शासक के खिलाफ विद्रोह करके, और उसके फैसले को मानने से इनकार करके, उसे मार दिया जाता है। यही उनके इस कथन का अर्थ है: "हक के अलावा"। और उन्होंने (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) कहा: "मुसलमानों का खून बराबर है, उनमें से सबसे निचला व्यक्ति भी उनकी सुरक्षा के लिए प्रयास करता है, किसी मुसलमान को काफिर के बदले नहीं मारा जाएगा, और न ही संधि वाले व्यक्ति को उसकी संधि की अवधि के दौरान, और दो अलग-अलग धर्मों के लोग एक-दूसरे के उत्तराधिकारी नहीं होते" (3)। अबू दाऊद और अन-नसाई ने अबू बकरा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते सुना: "जिसने किसी संधि वाले व्यक्ति (मुआहिद) को बिना किसी वाजिब कारण के मार दिया, अल्लाह ने उस पर जन्नत हराम कर दी है" (4)। अबू दाऊद की एक अन्य रिवायत में है, उन्होंने कहा: "जिसने ज़िम्मी (संरक्षित लोग) में से किसी व्यक्ति को मार दिया, वह जन्नत की खुशबू तक नहीं पाएगा, हालांकि उसकी खुशबू सत्तर साल की यात्रा की दूरी से भी महसूस की जा सकती है" (5)। बुखारी में इस हदीस के बारे में है: "और उसकी खुशबू चालीस साल की यात्रा की दूरी से महसूस की जा सकती है"। इसे अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस की हदीस से लिया गया है (6)। नौवां: अल्लाह तआला का कथन: {वह} इन हराम (निषिद्ध) चीज़ों की ओर संकेत है। और 'काफ' और 'मीम'...

(1) सुनन अबू दाऊद (4462), और इसे अल-तिर्मिज़ी (1456), अल-नसाई ने अल-कुबरा (7300), और इब्न माजाह (2561) ने भी रिवायत किया है। यह अहमद (2732) के यहाँ भी है। (2) अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या में: {और लूत को भेजा जब उसने अपनी कौम से कहा, "क्या तुम अश्लीलता करते हो..."} [आयत: 80]। (3) इसका संदर्भ पहले 3/68 में इस कथन के बिना आ चुका है: "न ही दो अलग-अलग धर्मों के लोग एक-दूसरे के उत्तराधिकारी होते हैं", क्योंकि इसे अहमद

(6664), अबू दाऊद (2911), अल-नसाई ने अल-कुबरा (6348), और इब्न माजाह (2731) ने अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस से रिवायत किया है, और अल-तिर्मिज़ी (2108) ने जाबिर की हदीस से रिवायत किया है। (4) सुनन अबू दाऊद (2760), और अल-मुज्तबा 8/24-25, और यह अहमद (20377) के यहाँ है। उनका कथन: 'कुनहुहु'; किसी मामले का 'कुनह' उसकी हकीकत है, और कहा गया: उसका समय और मात्रा, और कहा गया: उसका अंत। यानी: जिसने उसे उसके[सही] समय के अलावा या उसके मामले के अंत के अलावा मार दिया जहाँ उसकी हत्या की अनुमति है। अल-निहाया (कुनह)। (5) हमें यह सुनन अबू दाऊद में नहीं मिला, और इसे अहमद (18072), अल-नसाई ने अल-मुज्तबा 8/25 में, और अल-कुबरा (6925) में नबी ﷺ के सहाबा में से एक व्यक्ति से रिवायत किया है। (6) सहीह अल-बुखारी (6914), और यह अहमद (6745) के यहाँ है।

110 سورة الانعام: آیات 151 - 153

...قوم لوط کا عمل، تو فاعل اور مفعول بہ دونوں کو قتل کر دو (1)۔ اور اس کا بیان «الاعراف» میں آئے گا (2)۔ اور تنزیل میں ہے: ﴿إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا﴾ الآية [المائدة: 33]۔ اور فرمایا: ﴿وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا﴾ الآية [الحجرات: 9]۔ اسی طرح جو مسلمانوں کی جماعت سے علیحدگی اختیار کرے، ان کی جماعت کے امام کی مخالفت کرے، ان کے اتحاد میں تفرقہ ڈالے، اور زمین میں فساد کی کوشش کرے؛ اہل و مال کی لوٹ مار کے ذریعے، حکمران کے خلاف بغاوت کے ذریعے، اور اس کے حکم کو ماننے سے انکار کے ذریعے؛ اسے قتل کر دیا جائے گا۔ تو یہ آپ کے اس قول کا معنی ہے: «إلا بالحقِّ» (بجز حق کے)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: «مسلمانوں کا خون برابر ہے، ان کا ادنیٰ شخص بھی ان کے ذمہ کے لیے کوشش کرتا ہے، کسی مسلمان کو کافر کے بدلے قتل نہیں کیا جائے گا، اور نہ ہی کسی معاہد کو اس کے عہد کے دوران، اور نہ ہی دو الگ الگ ملتوں کے لوگ ایک دوسرے کے وارث بنتے ہیں»(3)۔ اور ابو داؤد اور نسائی نے ابوبکرہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: «جس نے کسی معاہد کو بلا وجہ قتل کیا تو اللہ نے اس پر جنت حرام کر دی»(4)۔ ابو داؤد کی ایک اور روایت میں ہے، آپ ﷺ نے فرمایا: «جس نے اہل ذمہ میں سے کسی شخص کو قتل کیا وہ جنت کی خوشبو بھی نہیں پائے گا، حالانکہ اس کی خوشبو ستر سال کی مسافت سے محسوس کی جا سکتی ہے»(5)۔ بخاری میں اس حدیث کے بارے میں ہے: «اور اس کی خوشبو چالیس سال کی مسافت سے محسوس کی جا سکتی ہے»۔ اسے عبداللہ بن عمرو بن العاص کی حدیث سے روایت کیا گیا ہے (6)۔ نویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ذَٰلِكُمْ﴾ (وہ تمہارے لیے ہے) ان محرمات کی طرف اشارہ ہے۔ اور کاف اور میم...

(1) سنن ابو داؤد (4462)، اور اسے ترمذی (1456)، نسائی نے الکبریٰ (7300) میں، اور ابن ماجہ (2561) نے بھی روایت کیا ہے۔ یہ احمد (2732) کے ہاں بھی ہے۔ (2) اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کی تفسیر میں: ﴿وَلُوطًا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ ...﴾ [آیت: 80]۔ (3) اس کی تخریج پہلے 3/68 پر گزر چکی ہے بغیر اس قول کے: «اور نہ ہی دو الگ الگ ملتوں کے لوگ ایک دوسرے کے وارث بنتے ہیں»، اسے احمد (6664)، ابو داؤد (2911)، نسائی نے الکبریٰ (6348) میں، اور ابن ماجہ (2731) نے عبداللہ بن عمرو کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور ترمذی (2108) نے جابر کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (4) سنن ابو داؤد (2760)، اور المجتبیٰ 8/24-25، اور یہ احمد (20377) کے ہاں ہے۔ آپ کا قول: 'کنہہ'؛ کسی معاملے کا 'کنہ' اس کی حقیقت ہے، اور کہا گیا: اس کا وقت اور مقدار، اور کہا گیا: اس کی انتہا۔ یعنی: جس نے اسے اس کے [مقررہ] وقت کے علاوہ یا اس کے معاملے کی انتہا کے علاوہ قتل کیا جہاں اس کا قتل جائز ہو۔ النہایہ (کنہ)۔ (5) ہم اسے سنن ابو داؤد میں نہیں پاتے، اور اسے احمد (18072)، نسائی نے المجتبیٰ 8/25 اور الکبریٰ (6925) میں نبی ﷺ کے صحابہ میں سے ایک شخص سے روایت کیا ہے۔ (6) صحیح بخاری (6914)، اور یہ احمد (6745) کے ہاں ہے۔

Surah Al-An'am: Verses 151 - 153. Page 111.

...for addressing, and they have no share in the grammatical analysis. "He has enjoined it upon you [wassakum bihi]". The commandment (Al-Wasiyya): is the confirmed order of what is destined(1). The 'Kaaf' and 'Meem' are in the position of objective case (Nasb); because it is a pronoun set for addressing. And in "Wassa" (He enjoined), there is a subject pronoun referring to Allah.

Matar Al-Warraq narrated from Nafi', from Ibn Umar, that Uthman bin Affan (may Allah be pleased with him) addressed his companions and said: "Why do you kill me?! For I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) saying: 'The blood of a Muslim man is not lawful(2) except in one of three cases: a man who commits adultery after his marriage (ihsan)(3); he is to be stoned, or one who kills intentionally; he is to be executed in retaliation (qawad), or one who apostatizes after his Islam; he is to be killed.' By Allah, I never committed adultery in the times of ignorance nor in Islam, nor have I killed anyone for which I should retaliate against myself, nor have I apostatized since I became Muslim. I bear witness that there is no god but Allah, and that Muhammad is His servant and messenger. That is what I mentioned to you and what I warned you about, so that you may understand(4)."

Tenthly: His, the Almighty's, saying: "And do not approach the orphan's property except in a way that is best," i.e., in what contains its benefit and fruitfulness(5), and that is by preserving its capital and fruitfully managing its branches(6). This is the best of opinions on this matter, for it is comprehensive. Mujahid said: "And do not approach the orphan's property except in a way that is best": Trading with it(7), and you do not buy from it nor borrow from it.

Eleventhly: His, the Almighty's, saying: "until he reaches his full strength," meaning his power, and it can be in the body,

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/362. (2) In (kh): blood of a Muslim man, and in (z) and (zha): blood of a person who is a Muslim man. (3) In (m): chastity (hasanah). (4) Narrated by Ahmad in Al-Musnad (452), and in Fada'il al-Sahabah (752), and Al-Diya' in Al-Mukhtarah (368) through Matar Al-Warraq without his saying: That is what I mentioned to you..., and narrated by An-Nasa'i 7/103 without Uthman's story. It was also narrated by Ahmad (437), Abu Dawud (4502), Al-Tirmidhi (2158), An-Nasa'i 7/91-92, and Ibn Majah (2533) similarly through another path from Uthman, and without his saying: That is what I mentioned to you... The Marfu' part was previously mentioned in the eighth issue from the hadith of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased

with him). (5) In (zha): its development. (6) Tafsir Al-Baghawi 2/141, and Al-Nukat wa al-Uyun 2/187. (7) In (m): by trading with it, and narrated by Al-Tabari 9/662.

सूरह अल-अनआम: आयतें 151 - 153. पृष्ठ 111.

...संबोधन के लिए, और व्याकरणिक विश्लेषण में उनका कोई हिस्सा नहीं है। "उसने तुम्हें इसका आदेश दिया है [वस़्ाकुम बिही]"। आदेश (वसीयत): वह पुष्ट आदेश है जो निर्धारित है(1)। 'काफ' और 'मीम' कर्म कारक (नसब) के स्थान पर हैं; क्योंकि यह संबोधन के लिए इस्तेमाल किया जाने वाला सर्वनाम है। और "वस़्ा" (उसने आदेश दिया) में एक कर्ता सर्वनाम है जो अल्लाह की ओर इशारा करता है।

मतर अल-वर्राक ने नाफी से, और उन्होंने इब्न उमर से रिवायत की है कि उस्मान बिन अफ्फ़ान (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने अपने साथियों को संबोधित किया और कहा: "तुम मुझे क्यों मारते हो?! मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को यह कहते हुए सुना है: 'किसी मुसलमान व्यक्ति का खून हलाल नहीं है(2) सिवाय तीन स्थितियों में से एक के एक व्यक्ति जिसने शादी के बाद व्यभिचार (ज़िना) किया हो(3); तो उसे संगसार (रजम) किया जाए, या जिसने जानबूझकर हत्या की हो; तो उसे बदले में मौत की सज़ा दी जाए, या जो इस्लाम लाने के बाद फिर गया हो; तो उसे मार दिया जाए।' अल्लाह की कसम, मैंने न तो जाहिलियत के दौर में और न ही इस्लाम में कभी व्यभिचार किया, न ही मैंने किसी को मारा जिसके बदले में मुझे खुद को सज़ा देनी पड़े, और न ही जब से मैं मुसलमान हुआ तब से कभी इस्लाम छोड़ा। मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह के अलावा कोई इबादत के लायक नहीं है, और मुहम्मद उसके बंदे और रसूल हैं। यह वही है जो मैंने आपसे ज़िक्र किया और जो मैंने आपको चेतावनी दी, ताकि आप समझ सकें(4)।"

दसवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान: "और यतीम के माल के करीब न जाओ मगर उस तरीके से जो सबसे अच्छा हो", यानी: जिसमें उसकी भलाई और तरक्की हो(5), और वह उसके मूलधन की रक्षा और उसकी शाखाओं (मुनाफे) को बढ़ाने के माध्यम से है(6)। इस विषय पर यह सबसे अच्छी राय है, क्योंकि यह व्यापक है। मुजाहिद ने कहा: "और यतीम के माल के करीब न जाओ मगर उस तरीके से जो सबसे अच्छा हो": उसमें व्यापार करना(7), और न उससे कुछ खरीदो और न उससे कर्ज लो।

ग्यारहवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान: "यहाँ तक कि वह अपनी परिपक्वता (मज़बूती) को पहुँच जाए" यानी उसकी ताकत, और यह शरीर में हो सकती है,

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/362. (2) (ख) में: एक मुसलमान आदमी का खून, और (ज़) और (ज़्) में: एक व्यक्ति का खून जो मुसलमान आदमी है। (3) (म) में: पवित्रता (हसानह)। (4) इसे अहमद ने अल-मुसनद (452) में, और फज़ाइलुस-सहाबा (752) में, और अल-ज़िया ने अल-मुख्तारा (368) में मतर अल-वर्राक के माध्यम से रिवायत किया है बिना उनके इस कथन के: "यह वही है जो मैंने आपसे ज़िक्र किया...", और अन-नसाई ने 7/103 में उस्मान की कहानी के बिना इसे रिवायत किया। इसे अहमद (437), अबू दाऊद (4502), तिरमिज़ी (2158), अन-नसाई 7/91-92, और इब्न माजाह (2533) ने भी उस्मान से दूसरे माध्यम से इसी तरह रिवायत किया है, और उनके इस कथन के बिना: "यह वही है जो मैंने आपसे ज़िक्र किया..."। इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इसका मरफू हिस्सा आठवीं समस्या में पहले ही आ चुका है। (5) (ज़्) में: उसका विकास। (6) तफ़्सीर अल-बग़वी 2/141, और अल-नुकत वल-उयून 2/187. (7) (म) में: उसमें व्यापार के ज़रिए, और इसे तबरी ने 9/662 में निकाला है।

سورة الانعام: آیات ۱۵۱ - ۱۵۳۔ صفحہ ۱۱۱۔

...خطاب کے لیے، اور ان کا اعراب میں کوئی حصہ نہیں۔ ﴿وَصَّىٰكُم بِهِۦ﴾ وصیت: وہ مؤکد حکم ہے جو مقدر ہو(۱)۔ اور 'کاف' و 'میم' محلِ نصب میں ہیں؛ کیونکہ یہ ضمیرِ خطاب کے لیے وضع کی گئی ہے۔ اور "وصَّی" میں ایک ضمیرِ فاعل ہے جو اللہ کی طرف لوٹتی ہے۔

اور مطر الوراق نے نافع سے، انہوں نے ابن عمر سے روایت کی ہے کہ عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ نے اپنے ساتھیوں سے مخاطب ہو کر فرمایا: "تم مجھے کس بنا پر قتل کرتے ہو؟! میں نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کو فرماتے ہوئے سنا ہے: 'کسی مسلمان شخص کا خون حلال نہیں ہے(۲) مگر تین باتوں میں سے ایک کی وجہ سے؛ وہ شخص جس نے شادی شدہ ہونے (احصان) کے بعد زنا کیا(۳)؛ تو اس پر رجم ہے، یا جس نے جان بوجھ کر قتل کیا؛ تو اس پر قصاص ہے، یا جو اسلام لانے کے بعد مرتد ہو گیا؛ تو اس کا قتل (واجب) ہے'۔ اللہ کی قسم، میں نے نہ تو جاہلیت میں زنا کیا اور نہ ہی اسلام میں، اور نہ ہی میں نے کسی کو قتل کیا کہ اس کے بدلے میں خود کو قصاص کے لیے پیش کروں، اور نہ ہی جب سے میں اسلام لایا ہوں مرتد ہوا ہوں۔ میں گواہی دیتا ہوں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، اور محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) اس کے بندے اور رسول ہیں۔ یہ وہی ہے جو میں نے تم سے ذکر کیا اور جس کی میں نے تمہیں وصیت کی تاکہ تم سمجھو(٤)۔"

دسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ﴾، یعنی: اس طریقے سے جس میں اس کی اصلاح اور اسے بڑھانا ہو(٥)، اور وہ اس کے اصول (اصل مال) کی حفاظت اور اس کی شاخوں (منافع) کو بڑھانے کے ذریعے ہے(٦)۔ اس بارے میں یہ تمام اقوال میں سے بہترین ہے، کیونکہ یہ جامع ہے۔ مجاہد نے کہا: ﴿وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ﴾: اس میں تجارت کرنا ہے(۷)، اور نہ اس سے کچھ خریدو اور نہ اس سے قرض لو۔

گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ﴾ یعنی اپنی قوت کو پہنچ جائے، اور یہ بدن میں ہو سکتی ہے،

(١) المحرر الوجيز ٣٦٢/٢۔ (٢) (خ) میں ہے: دم رجل مسلم، اور (ز) اور (ظ) میں ہے: دم امرئ رجل مسلم۔ (٣) (م) میں ہے: حصانہ۔ (٤) اسے احمد نے المسند (٤٥٢) میں، اور فضائل الصحابہ (٧٥٢) میں، اور الضیاء نے المختارہ (٣٦٨) میں مطر الوراق کے طریق سے روایت کیا ہے سوائے ان کے اس قول کے: ذلکم الذی ذکرت لکم...، اور اسے نسائی نے ١٠٣/٧ میں عثمان کے قصے کے بغیر روایت کیا۔ اور اسے احمد (٤٣٧)، ابو داؤد (٤٥٠٢)، ترمذی (٢١٥٨)، اور نسائی ٩١/٧ - ٩٢ ، اور ابن ماجہ (٢٥٣٣) نے بھی عثمان سے دوسرے طریق سے اسی طرح روایت کیا ہے، اور ان کے اس قول کے بغیر: ذلکم الذی ذکرت لکم... اور اس کا مرفوع حصہ مسئلہ ہشتم میں ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے گزر چکا ہے۔ (٥) (ظ) میں ہے: تنمیتہ (اس کی بڑھوتری)۔ (٦) تفسیر البغوی ١٤١/٢ ، والنکت والعیون ١٨٧/٢ ۔ (٧) (م) میں ہے: اس میں تجارت کے ساتھ، اور اسے طبری نے ٦٦٢/٩ میں نکالا ہے۔

112 Surah Al-An'am: Verses 151 - 153

And it (discretion) could be gained through experience, and both aspects must be present, for "ashudd" (full maturity) is mentioned here in absolute terms. The state of the orphan was clarified in Surah An-Nisa [Verse: 6] in a restricted manner, where He said: "And test the orphans until they reach [the age of] marriage. Then if you perceive in them sound judgement..." So, it combines physical strength, which is reaching the age of marriage, and intellectual strength, which is the perception of sound judgement (1). For if the orphan were given control of his wealth after gaining physical strength but before gaining sound judgement, he would spend it on his desires and remain a destitute person with no money.

The orphan was specifically mentioned with this condition because people are often negligent of them, and fathers are missing for their children, so taking care (2) of the one who lost their father is more appropriate. Reaching full maturity does not permit approaching their wealth in anything but the best manner (3); because the sanctity [of property] is established for an adult. The orphan was specifically mentioned because his adversary [on the Day of Judgement] is Allah. The meaning is: And do not approach the orphan's property except in a way that is best forever until he reaches full maturity (4). There is an ellipsis in the speech; [it implies]: and when he reaches full maturity and sound judgement is perceived from him, then hand over his property to him (5).

Scholars differed regarding the "ashudd" (full maturity) of the orphan; Ibn Zayd said: it is reaching puberty. The people of Medina said: it is reaching puberty and the perception of sound judgement. According to Abu Hanifa, it is twenty-five years (6). Ibn al-Arabi said (7): It is strange of Abu Hanifa, for he holds that fixed measures are not established by analogy or reasoning, but are established by transmission [of texts], yet he establishes them with weak hadiths. But he lived in the "Dar al-Darb" (the Mint), so falsified reports became numerous around him, and if he had lived in "al-Ma'din" (the Source/Medina) (8) as Allah ordained for Malik, nothing but the pure gold of religion would have emanated from him.

It has been said that the end of middle age is where maturity is consolidated, as Suhaym bin Wathil said:

(1) In the manuscripts: "and between intellectual strength through the perception of sound judgement," and the fixed [reading] is from (M). (2) Meaning: taking advantage of an opportunity / caring. See Al-Lisan (habl). (3) Majma' al-Bayan 9/234. (4) Tafsir al-

Baghawi 2/141. (5) Tafsir al-Tabari 9/665. (6) Ahkam al-Quran by al-Kiya 3/128, Zad al-Masir 3/150, and al-Muharrar al-Wajiz 2/363. (7) In his Ahkam al-Quran 2/761. (8) By saying "Dar al-Darb," he means the capital of the Caliphate, Baghdad, where coins were minted. By "al-Ma'din," he means Medina.

११२ सूरा अल-अनाम: आयतें १५१ - १५३

और यह (विवेक) अनुभव के माध्यम से हो सकता है, और दोनों पहलुओं का होना आवश्यक है, क्योंकि यहाँ "अशुद्द" (पूर्ण परिपक्वता) निरपेक्ष रूप में आया है। अनाथ की स्थिति का स्पष्टीकरण सूरा अन-निसा [आयत: ६] में प्रतिबंधित रूप में आया है, जहाँ उन्होंने कहा: "और अनाथों का परीक्षण करो जब तक कि वे विवाह की [आयु] तक न पहुँच जाएँ। फिर यदि तुम उनमें सही समझ (रुश्द) पाओ..." तो, इसमें शारीरिक शक्ति, जो विवाह की आयु तक पहुँचना है, और बौद्धिक शक्ति, जो सही समझ की अनुभूति है (१), को जोड़ा गया है। क्योंकि यदि अनाथ को शारीरिक शक्ति प्राप्त होने के बाद लेकिन बौद्धिक समझ प्राप्त होने से पहले उसके धन का अधिकार दे दिया जाए, तो वह उसे अपनी इच्छाओं में खर्च कर देगा और बिना धन के एक कंगाल व्यक्ति बनकर रह जाएगा।

अनाथ को विशेष रूप से इस शर्त के साथ उल्लेखित किया गया है क्योंकि लोग उनके प्रति अक्सर लापरवाह होते हैं, और बच्चों के लिए पिताओं की कमी होती है, इसलिए जिसके पिता नहीं हैं, उसका ख्याल रखना (२) अधिक उचित था। पूर्ण परिपक्वता प्राप्त करना उनके धन के पास जाने की अनुमति नहीं देता सिवाय सबसे अच्छे तरीके के(३); क्योंकि एक वयस्क के लिए [संपत्ति की] पवित्रता स्थापित है। अनाथ का विशेष रूप से उल्लेख किया गया है क्योंकि उनका विरोधी [न्याय के दिन] अल्लाह है। अर्थ यह है: और अनाथ की संपत्ति के पास न जाओ सिवाय उस तरीके के जो हमेशा के लिए सबसे अच्छा हो जब तक कि वह अपनी पूर्ण परिपक्वता तक न पहुँच जाए (४)। यहाँ कथन में कुछ छोड़ा गया है; [इसका अर्थ है]: और जब वह अपनी पूर्ण परिपक्वता तक पहुँच जाए और उसमें सही समझ महसूस हो, तो उसकी संपत्ति उसे सौंप दो (५)।

विद्वानों में अनाथ की "अशुद्द" (पूर्ण परिपक्वता) के संबंध में मतभेद है; इब्न ज़ैद ने कहा: यह यौवन तक पहुँचना है। मदीना के लोगों ने कहा: यह यौवन और सही समझ की अनुभूति है। अबू हनीफा के अनुसार, यह पच्चीस वर्ष है (६)। इब्न अल-अरबी ने कहा (७): अबू हनीफा पर आश्चर्य है, क्योंकि वे मानते हैं कि निर्धारित माप सादृश्य (क़ियास) या तर्क से स्थापित नहीं होते हैं, बल्कि वे केवल ग्रंथों के माध्यम से स्थापित होते हैं, फिर भी वे उन्हें कमजोर हदीसों से स्थापित करते हैं। लेकिन वे "दार अल-दर्ब" (टकसाल) में रहते थे, इसलिए उनके पास जाली विवरण बहुत अधिक हो गए, और यदि वे "अल-मादिन" (स्रोत/मदीना) (८) में रहते जैसा कि अल्लाह ने मालिक के लिए निर्धारित किया था, तो उनसे धर्म के शुद्ध सोने के अलावा कुछ भी नहीं निकलता।

यह कहा गया है कि अधेड़ उम्र का अंत वह स्थान है जहाँ परिपक्वता संचित होती है, जैसा कि सुहैम बिन वथील ने कहा:

(१) प्रतियों में: "और सही समझ की अनुभूति के माध्यम से बौद्धिक शक्ति के बीच", और स्थिर (पाठ) (म) से है। (२) अर्थात: अवसर का लाभ उठाना / ख्याल रखना। देखें अल-लिसान (हबल)। (३) मजमा अल-बयान ९/२३४। (४) तफ़सीर अल-बग़वी २/१४१। (५) तफ़सीर अल-तबरी ९/६६५। (६) अल-किया द्वारा अहकाम अल-कुरान ३/१२८, ज़ाद अल-मसीर ३/१५०, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/३६३। (७) उनकी पुस्तक अहकाम अल-कुरान २/७६१ में। (८) "दार अल-दर्ब" से उनका तात्पर्य खिलाफत की राजधानी बगदाद से है, जहाँ सिक्के ढाले जाते थे। "अल-मादिन" से उनका तात्पर्य मदीना मुनव्वरा से है।

۱۱۲ سورة الانعام: آیات ۱۵۱ - ۱۵۳

اور یہ (معرفت) تجربے کے ذریعے ہو سکتی ہے، اور دونوں پہلوؤں کا حصول ضروری ہے، کیونکہ یہاں "اَشُدّ" (کامل پختگی) مطلق طور پر واقع ہوا ہے۔ اور یتیم کے حال کا بیان سورہ نساء [آیت: ۶] میں مقید طور پر آیا ہے، چنانچہ فرمایا: ﴿وَابْتَلُوا الْيَتَامَىٰ حَتَّىٰ إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ ءَانَسْتُم مِّنْهُمْ رُشْدًا﴾، پس اس میں جسمانی قوت، جو نکاح کی عمر کو پہنچنا ہے، اور فکری قوت، جو رشد و ہدایت کی پہچان ہے (۱)، کو جمع کیا گیا ہے۔ پس اگر یتیم کو قوت کے حصول کے بعد مگر معرفت کے حصول سے پہلے اس کے مال پر قدرت دے دی جاتی، تو وہ اسے اپنی خواہشات میں لٹا دیتا، اور وہ ایک ایسا محتاج بن کر رہ جاتا جس کے پاس کوئی مال نہ ہوتا۔

اور یتیم کو اس شرط کے ساتھ خاص کیا گیا؛ کیونکہ لوگ ان سے غافل ہوتے ہیں، اور بچوں کے لیے باپوں کی کمی ہوتی ہے، تو جس کا باپ نہ ہو اس کا خیال رکھنا (۲) زیادہ بہتر تھا۔ اور اپنی پختگی کو پہنچنا اس کے مالके قریب جانے کو جائز نہیں بناتا سوائے بہترین طریقے کے (۳)؛ کیونکہ ایک بالغ کے حق میں حرمت ثابت ہے۔ اور یتیم کا خصوصی ذکر کیا گیا کیونکہ اس کا مد مقابل اللہ ہے۔ اور معنی یہ ہے: اور یتیم کے مال کے قریب نہ جاؤ مگر اس طریقے سے جو ہمیشہ کے لیے بہترین ہو یہاں تک کہ وہ اپنی پختگی کو پہنچ جائے (۴)۔ اور اس کلام میں حذف ہے؛ [یعنی] پس جب وہ اپنی پختگی کو پہنچ جائے، اور اس میں رشد و ہدایت محسوس کی جائے؛ تو اس کا مال اس کے حوالے کر دو (۵)۔

اور یتیم کی "اَشُدّ" (کامل پختگی) میں علماء کا اختلاف ہے؛ چنانچہ ابن زید نے کہا: اس کا بلوغ تک پہنچنا۔ اور اہل مدینہ نے کہا: اس کا بلوغ تک پہنچنا اور اس میں رشد کا پایا جانا| اور امام ابو حنیفہ کے نزدیک: پچیس سال ہے (۶)۔ ابن العربی (۷) نے کہا: اور امام ابو حنیفہ پر تعجب ہے،

کیونکہ وہ سمجھتے ہیں کہ مقدرات (متعین مقداریں) قیاس اور سوچ بچار سے ثابت نہیں ہوتیں، بلکہ وہ صرف نقل (روایت) سے ثابت ہوتی ہیں، اور وہ انہیں ضعیف احادیث سے ثابت کرتے ہیں، لیکن وہ "دار الضرب" (دار الخلافہ) میں سکونت پذیر رہے، تو ان کے ہاں جعلی روایات کثرت سے آئیں، اور اگر وہ "المعدن" (مدینہ منورہ) (۸) میں رہتے جیسے اللہ نے امام مالک کے لیے مقدر کیا تھا؛ تو ان سے سوائے دین کے خالص سونے کے اور کچھ صادر نہ ہوتا۔

اور کہا گیا ہے: کہ پختگی کا اجتماع اس میں ادھیڑ عمری کے اختتام پر ہے؛ جیسا کہ سحیم بن وثیل نے کہا:

(۱) نسخوں میں ہے: "اور رشد کی پہچان کے ذریعے معرفت کی قوت کے درمیان"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۲) یعنی: غنیمت جاننا / توجہ دینا۔ لسان العرب (ہبل) دیکھیں۔ (۳) مجمع البیان ۹ / ۲۳۴۔ (۴) تفسیر البغوی ۲ / ۱۴۱۔ (۵) تفسیر الطبری ۹ / ۶۶۵۔ (۶) احکام القرآن للکیا ۳ / ۱۲۸، زاد المسیر ۳ / ۱۵۰، اور المحرر الوجیز ۲ / ۳۶۳۔ (۷) ان کی کتاب احکام القرآن ۲ / ۷۶۱ میں۔ (۸) وہ اپنے قول "دار الضرب" سے دار الخلافہ بغداد مراد لے رہے ہیں، کیونکہ وہاں سکے ڈھالے جاتے تھے، اور "المعدن" سے ان کی مراد مدینہ منورہ ہے۔

Surah Al-An'am: Verses 151 - 153 113

I am a brother of fifty, my strength (ashuddi) gathered, and the circling of affairs has tested/experienced me (najadhani) (1).

It is narrated "najjadani" with 'dal' and 'dhal'. And 'Al-Ashudd' is a singular with no plural; it is like 'al-anik', which is lead (2). It was also said: its singular is 'shadd', like 'fals' and 'aflus'. Its origin is from: 'shadd al-nahar', meaning: it rose; it is said: I came to him at 'shadd al-nahar' and 'madd al-nahar' (3). Muhammad ibn Muhammad al-Dabbi used to recite (4) Antara's verse:

My acquaintance with him was at the height of day (shadd al-nahar), as if the chest (al-luban) and his head were dyed with 'izlim (5).

Another said: A woman in a litter circles around him at the height of day (shadd al-nahar), a tall woman with long, smooth arms (6).

Sibawayh used to say: its singular is 'shiddah'. Al-Jawhari said (7): This is good in meaning; because it is said: The boy reached his maturity (shiddatuhu), but a word of the form 'fi'lah' is not pluralized on 'af'ul'. As for 'an'um', it is the plural of 'nu'm', from their saying: a day of misery and a day of bliss (nu'm). As for the saying of those who said: its singular is 'shadd' like 'kalb' and 'aklub', and 'shidd' like 'dhib' and 'adh'ub'; this is only by analogy, as they say for the singular of 'ababil': 'ibbwul', by analogy with 'ijjawl', and it is not something heard from the Arabs. Abu Zayd said: It hit me...

(1) Al-Asma'iyyat p. 19, Al-Hamasa al-Basriyya 1/102, Al-Kamil 2/634, Al-Khizana 1/162. In Al-Hamasa it occurred as 'mu'awada' instead of 'mudawara'. His saying: 'najadhani' means: it made me wise and acquainted me with things. His saying: 'mudawara' means: dealing with, 'al-shu'un': matters. Sharh al-Asma'iyyat. (2) Tafsir al-Tabari 9/664, Al-Sihah (sh-d-d), and Al-Addad by al-Anbari p. 223. (3) Tafsir al-Tabari 9/663, and Al-Addad by al-Anbari p. 223. (4) As in Tafsir al-Tabari 9/663. (5) Diwan Antara p. 27, and in it: 'madd' instead of 'shadd', and 'al-banan' instead of 'al-luban'. His saying: 'al-luban': the chest, or its middle, or what is between the breasts. His saying: 'al-'izlim', like 'zibrij': the juice of a tree, or a plant used for dyeing. Al-Qamus (izlim, laban). (6) Tafsir al-Tabari 9/663, and Al-Addad by Ibn al-Anbari p. 223, and Al-Lisan (s-h-q). His saying: 'sahuq' means the tall woman. Al-Lisan (s-h-q). (7) In Al-Sihah (sh-d-d), and Sibawayh's words are from it.

सूरह अल-अनआम: आयतें 151 - 153 113

मैं पचास का भाई हूँ, मेरी शक्ति (अशुद्दी) संचित हो गई है, और मामलों के फेरबदल ने मुझे परख/अनुभवी बना दिया है (नज्ज़धनी) (1)।

इसे 'नज्ज़दनी' 'दाल' और 'ज़ाल' के साथ सुनाया गया है। और 'अल-अशुद्द' एकवचन है जिसका कोई बहुवचन नहीं है; यह 'अल-आनिक' के समान है; जो सीसा है (2)। और यह भी कहा गया: इसका एकवचन 'शद्द' है; जैसे 'फ़ल्स' और 'अफ़लुस'। इसका मूल 'शद्द अल-नहार' से है, अर्थात: यह ऊपर उठा; कहा जाता है: मैं उसके पास 'शद्द अल-नहार' और 'मद अल-नहार' पर आया (3)। मुहम्मद बिन मुहम्मद अल-धब्बी अन्तरा का यह शेर सुनाया करते थे (4):

उससे मेरी मुलाकात दिन की ऊंचाई (शद्द अल-नहार) पर हुई थी, जैसे कि उसका सीना (अल-लुबान) और उसका सिर 'इज़लिम' से रंगा हुआ हो (5)।

दूसरे ने कहा: दिन की ऊंचाई (शद्द अल-नहार) पर एक ऊंट की पालकी वाली महिला उसके चारों ओर घूमती है, एक लंबी महिला जिसके हाथ लंबे और चिकने हैं (6)।

सिबवैया कहा करते थे: इसका एकवचन 'शिद्दह' है। अल-जौहरी ने कहा (7): यह अर्थ में अच्छा है; क्योंकि कहा जाता है: लड़का अपनी परिपक्वता (शिद्दतुहू) तक पहुँच गया, लेकिन 'फि'लह' रूप के शब्द का बहुवचन 'अफ़'उल' पर नहीं बनता। जहाँ तक 'अन'उम' का प्रश्न है; यह तो 'नु'म' का बहुवचन है; उनकी इस बात से: दुख का दिन और सुख (नु'म) का दिन। और जहाँ तक उन लोगों की बात है जिन्होंने कहा: इसका एकवचन 'शद्द' है; जैसे: 'कल्ब' और 'अकुलुब', और 'शिद्द': जैसे: 'ज़ीब' और 'अज़उब'; तो यह केवल सादृश्य (क़ियास) है जैसा कि वे 'अबाबील' के एकवचन के लिए कहते हैं: 'इब्बवुल', 'इज्जवल' के सादृश्य पर, और यह अरबों से सुनी गई कोई चीज़ नहीं है। अबू ज़ैद ने कहा: मुझे लगा...

(1) अल-असमाइयात पृ. 19, और अल-हमासा अल-बसरिया 1/102, और अल-कामिल 2/634, और अल-खिज़ाना 1/162, और अल-हमासा में आया है: मुआवदाह, मुदावरह के बदले, और उनका कहना: नज्ज़धनी: मुझे समझदार बनाया और मुझे चीज़ों से परिचित कराया, और उनका कहना: मुदावरह: निपटना, अल-शुऊन: मामले। शरह अल-असमाइयात। (2) तफ़्सीर अल-तबरी 9/664, और अल-सिहाह (श-द-द), और अल-अनबारी की अल-अददाद पृ. 223। (3) तफ़्सीर अल-तबरी 9/663, और अल-अनबारी की अल-अददाद पृ. 223। (4) जैसा कि तफ़्सीर अल-तबरी 9/663 में है।

(5) दीवान अन्तरा पृ. 27, और उसमें है: मद, शद्द के बदले, और अल-बनान, अल-लुबान के बदले। और उनका कहना: अल-लुबान: सीना, या उसका मध्य भाग, या स्तनों के बीच का हिस्सा, और उनका कहना: अल-इज़लिम; ज़िरब्रिज के समान: एक पेड़ का रस, या एक पौधा जिससे रंगा जाता है। अल-क़ामूस (इज़लिम, लबन)। (6) तफ़्सीर अल-तबरी 9/663, और इब्न अल-अनबारी की अल-अददाद पृ. 223, और अल-लिसान (स-ह-क़), और उनका कहना: सहूक़; इसका अर्थ लंबी महिला है। अल-लिसान (स-ह-क़)। (7) अल-सिहाह (श-द-द) में, और सिबवैया के शब्द उसी से हैं।

سورة الانعام: آیات 151 - 153 113

میں پچاس سال کا بھائی ہوں، میری طاقت (اشدی) مجتمع ہو چکی ہے، اور معاملات کے اتار چڑھاؤ (مداورة الشؤون) نے مجھے تجربہ کار بنا دیا ہے (1)۔

روایت ہے کہ "نَجَّدَنی" دال اور ذال کے ساتھ ہے۔ اور "الأشدُّ" واحد ہے اس کی کوئی جمع نہیں؛ یہ "الآنك" کے درجے میں ہے؛ اور وہ سیسہ (الرصاص) ہے (2)۔ اور کہا گیا: اس کا واحد "شدّ" ہے؛ جیسے "فلس" اور "أفلس"۔ اور اس کی اصل "شدّ النهار" سے ہے، یعنی: وہ بلند ہوا؛ کہا جاتا ہے: میں اس کے پاس "شدَّ النهار" اور "مدَّ النهار" پر آیا (3)۔ اور محمد بن محمد الضبی عنترہ کا یہ شعر پڑھا کرتے تھے (4):

میرا اس کے ساتھ عہد (ملاقات) دن کی بلندی (شدَّ النهار) پر تھا، گویا کہ اس کا سینہ (اللبان) اور اس کا سر "عِظلم" سے رنگا ہوا تھا (5)۔

ایک اور نے کہا: دن کی بلندی (شدَّ النهار) پر ایک ہودج نشین عورت اس کے گرد چکر لگاتی ہے، جس کے ہاتھ لمبے اور ملائم ہیں (6)۔

اور سیبویہ کہا کرتے تھے: اس کا واحد "شِدَّة" ہے۔ جوہری نے کہا (7): اور یہ معنی کے اعتبار سے اچھا ہے؛ کیونکہ کہا جاتا ہے: لڑکا اپنی جوانی/پختگی (شِدَّتَہ) کو پہنچ گیا، لیکن "فِعْلَة" کے وزن پر کلمہ کی جمع "أفعل" کے وزن پر نہیں آتی۔ اور رہا "أنْعُمُ"؛ تو وہ تو "نُعْم" کی جمع ہے؛ ان کے اس قول سے: مصیبت کا دن اور خوشی (نُعْم) کا دن| اور رہا ان کا قول جنہوں نے کہا: اس کا واحد "شدّ" ہے؛ جیسے "كَلْب" اور "أكلُب"، اور "شِدّ" جیسے "ذئب" اور "أذؤُب"؛ تو یہ صرف

قیاس ہے جیسا کہ وہ "أبابيل" کے واحد کے لیے کہتے ہیں: "إبّول"، "عجّول" پر قیاس کرتے ہوئے، اور یہ ایسی چیز نہیں ہے جو عربوں سے سنی گئی ہو۔ ابو زید نے کہا: مجھ پر پہنچی...

(1) الاصمعيات ص 19، والحماسة البصرية 1/102، والكامل 2/634، والخزانة 1/162، اور الحماسہ میں واقع ہوا ہے: "معاودة"، "مداورة" کی جگہ، اور ان کا قول: "نَجَّذني": مجھے سمجھدار بنایا اور مجھے چیزوں سے واقف کرایا، اور ان کا قول: "مداورة": نمٹنا، "الشؤون": معاملات۔ شرح الاصمعیات۔ (2) تفسیر الطبری 9/664، والصحاح (شدد)، والاضداد للانباری ص 223۔ (3) تفسیر الطبری 9/663، والاضداد للانباری ص 223۔ (4) جیسا کہ تفسیر الطبری 9/663 میں ہے۔ (5) دیوان عنترہ ص 27، اور اس میں ہے: "مدّ"، "شدّ" کی جگہ، اور "البنان"، "اللبان" کی جگہ۔ اور ان کا قول: "اللبان": سینہ، या اس کا درمیانی حصہ، یا دونوں چھاتیوں کے درمیان کی جگہ، اور ان کا قول: "العِظْلِم"؛ زبرج کے وزن پر: ایک درخت کا نچوڑ، یا ایک پودا جس سے رنگا جاتا ہے۔ القاموس (عظلم، لبن)۔ (6) تفسیر الطبری 9/663، والاضداد لابن الانباری ص 223، واللسان (سحق)، اور ان کا قول: "سحوق"؛ اس سے لمبی عورت مراد ہے۔ اللسان (سحق)۔ (7) الصحاح (شدد) میں ہے، اور سیبویہ کا کلام اسی سے ہے۔

Surah Al-An'am, Verses 151 - 153 114

... 'shudda', on the pattern of 'fu'la', meaning strength. And 'ashadda al-rajul' (the man reached his full strength) is when he has a strong beast with him.

The twelfth: His saying, Exalted is He: {And give full measure and weight in justice}. That is, with moderation in taking and giving during buying and selling. 'Al-Qist' means justice.

{We do not burden any soul beyond its capacity}. That is, its ability to fulfill the measure and weight (1). This implies that these commands apply to what is within human capacity for care and caution. What cannot be avoided, such as the discrepancy between two measurements that is beyond human power, is forgiven (2).

It is said: 'Al-Kayl' (measure) means 'Al-Mikyal' (the measuring tool). It is said: this is such-and-such 'kaylan' (by measure), and for this reason, 'mizan' (weight) is added to it.

Some scholars said: When God, glorified be He, knew that many of them would find it difficult to be generous to others with what is not obligatory upon them; He commanded the giver to fulfill the right of the owner of the right, and did not burden him with extra, because of the distress an increase would cause him. And He commanded the owner of the right to take his right, and did not burden him with accepting less than it, because of the distress a decrease would cause him (3).

In Muwatta Malik, on the authority of Yahya ibn Sa'id, that it reached him from Abdullah ibn Abbas that he said: 'Betrayal (of the spoils) never appeared among a people but that terror was cast into their hearts (4), and adultery never became widespread among a people but that death increased among them, and a people never cheated in measure and weight but that provision was cut off from them, and a people never ruled by other than the truth but that bloodshed became widespread among them, and a people never broke a covenant but that Allah gave an enemy power over them (5).'

Ibn Abbas also said: 'O non-Arabs, you have been put in charge of two matters; because of them, those who came before you perished...'

---

(1) Tafsir Abi al-Layth 1/524. (2) Tafsir al-Razi 13/235, al-Nukat wa al-Uyun 2/188, al-Muharrar al-Wajiz 2/363. (3) Al-Waseet 2/338, and Tafsir al-Baghawi 2/142. (4) In (d), (z), and (m): 'Allah cast'. What is established is from (kh) and (za), which matches the

Muwatta. (5) Al-Muwatta 2/460. His saying 'khatara' means: betrayed and deceived, and 'al-khatr' is the worst kind of betrayal. See al-Qamus (khatara).

सूरह अल-अनाम, आयतें 151 - 153 114

... 'शुद्दा', 'फुला' के स्वरूप पर, जिसका अर्थ है: शक्ति। और 'अशुद्दा अर-रजुल' तब कहा जाता है जब उसके पास एक शक्तिशाली पशु हो।

बारहवां: अल्लाह का कहना: {और माप और तौल को न्याय के साथ पूरा करो}। यानी, ख़रीद-फ़रोख़्त के समय लेने और देने में संयम के साथ। 'अल-क़िस्त' का अर्थ है न्याय।

{हम किसी भी आत्मा पर उसकी क्षमता से अधिक बोझ नहीं डालते}। यानी, माप और तौल को पूरा करने की उसकी क्षमता (1)। इसका अर्थ है कि ये आदेश केवल उसी चीज़ पर लागू होते हैं जो सावधानी और बचाव के संबंध में मानव क्षमता के भीतर हो। और जिसे दो मापों के बीच के अंतर से नहीं बचा जा सकता और जो मानव शक्ति के भीतर नहीं आता, उसे क्षमा कर दिया गया है (2)।

कहा गया है: 'अल-कील' (माप) का अर्थ 'अल-मिक्याल' (मापने का यंत्र) है। कहा जाता है: यह इतना और इतना 'कीलन' (माप से) है, और इसीलिए इस पर 'मीज़ान' (तराजू/तौल) को जोड़ा गया है।

कुछ विद्वानों ने कहा: जब अल्लाह सुभानहु को पता चला कि उनमें से बहुत से लोगों का मन दूसरों को वह देने के लिए तैयार नहीं होगा जो उन पर अनिवार्य नहीं है; तो उसने देने वाले को अधिकार के मालिक का अधिकार पूरा करने का आदेश दिया, और उसे अतिरिक्त का बोझ नहीं दिया; क्योंकि अतिरिक्त बोझ उसके मन में तंगी पैदा करता। और उसने अधिकार के मालिक को अपना अधिकार लेने का आदेश दिया, और उसे उससे कम पर सहमत होने का बोझ नहीं दिया; क्योंकि कमी उसके मन में तंगी पैदा करती (3)।

मुवत्ता मलिक में यह्या बिन सईद से रिवायत है कि उन्हें अब्दुल्ला बिन अब्बास से पहुँचा कि उन्होंने कहा: 'जब भी किसी कौम में खयानत (ग़नीमत के माल में) प्रकट हुई, तो उनके दिलों में आतंक डाल दिया गया (4), और जब भी किसी कौम में व्यभिचार फैल गया, तो उनमें मृत्यु अधिक हो गई, और जब भी किसी कौम ने माप और तौल में कमी की, तो उनसे रिज़्क काट दिया गया, और जब भी किसी कौम ने सत्य के अलावा अन्य के साथ फैसला किया, तो उनमें रक्तपात फैल गया, और जब भी किसी कौम ने वादाखिलाफी की, तो अल्लाह ने उन पर दुश्मन को मुसल्लत कर दिया (5)।'

इब्न अब्बास ने यह भी कहा: 'ऐ गैर-अरबों की जमात, तुम्हें दो मामलों का प्रभारी बनाया गया है; उन दोनों के कारण वे लोग नष्ट हो गए जो...'

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/524। (2) तफ़सीर अल-राज़ी 13/235, अल-नुकात वल-उयून 2/188, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/363। (3) अल-वसीत 2/338, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/142। (4) (द), (ज़) और (म) में: 'अल्लाह ने डाला'। (ख) और (ज़) से जो सिद्ध है, वह मुवत्ता के अनुरूप है। (5) मुवत्ता 2/460। उनका कहना 'ख़तरा' का अर्थ है: धोखा दिया और ठगा, और 'अल-ख़त्र' सबसे बुरा धोखा है। अल-क़ामूस (ख़तर) देखें।

سورة الأنعام، آيات 151 - 153 114

...شُدَّى، فُعْلى کے وزن پر، یعنی: شدت۔ اور 'اشُدَّ الرجل' (آدمی اپنی پوری قوت کو پہنچ گیا) جب اس کے ساتھ ایک طاقتور جانور ہو۔

بارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ﴾، یعنی: خرید و فروخت کے وقت لینے اور دینے میں اعتدال کے ساتھ اور 'القسط' کا مطلب ہے: انصاف۔

﴿لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾، یعنی: ناپ اور تول کو پورا کرنے میں اس کی طاقت (1)۔ اور اس کا تقاضا یہ ہے کہ یہ احکامات صرف اسی چیز میں ہیں جو احتیاط اور بچاؤ کے سلسلے میں انسانی قدرت کے تحت آتی ہوں۔ اور جس سے بچنا ممکن نہ ہو جیسے دو ناپوں کے درمیان فرق، اور جو انسانی قدرت کے تحت نہ ہو؛ تو وہ معاف ہے (2)۔

اور کہا گیا: 'الکیل' کا مطلب 'المیخیال' (ناپنے کا آلہ) ہے؛ کہا جاتا ہے: یہ اتنا اور اتنا 'کیلاً' (ناپ کے لحاظ سے) ہے، اور اسی لیے اس پر 'المیزان' (ترازو) کا عطف کیا گیا ہے۔

اور بعض علماء نے کہا: جب اللہ سبحانہ کو علم ہوا کہ ان میں سے بہت سے لوگوں کا نفس اس بات پر آمادہ نہیں ہوتا کہ وہ دوسروں کو وہ چیز دیں جو ان پر واجب نہیں ہے؛ تو اللہ نے دینے والے کو حکم دیا کہ وہ حق والے کا حق پورا ادا کرے، اور اسے زیادتی کا مکلف نہیں بنایا؛ کیونکہ زیادتی کی صورت میں اس کے نفس پر بوجھ ہوتا۔ اور حق والے کو حکم دیا کہ وہ اپنا حق لے لے، اور اسے اس سے کم پر راضی ہونے کا مکلف نہیں بنایا؛ کیونکہ کمی کی صورت میں اس کے نفس پر بوجھ ہوتا (3)۔

اور موطا مالک میں یحییٰ بن سعید سے روایت ہے کہ انہیں عبداللہ بن عباس سے یہ بات پہنچی کہ انہوں نے فرمایا: 'جب بھی کسی قوم میں غلول (مالِ غنیمت میں خیانت) ظاہر ہوئی تو ان کے دلوں میں رعب ڈال دیا گیا (4)، اور جب بھی کسی قوم میں زنا عام ہوا تو ان میں موت کی کثرت ہوگئی، اور جب بھی کسی قوم نے ناپ اور تول میں کمی کی تو ان سے رزق کاٹ دیا گیا، اور جب بھی کسی قوم نے حق کے علاوہ کسی اور چیز کے ساتھ فیصلہ کیا تو ان میں خونریزی عام ہوگئی، اور جب بھی کسی قوم نے وعدہ خلافی کی تو اللہ نے ان پر دشمن کو مسلط کر دیا (5)۔'

اور ابن عباس نے یہ بھی فرمایا: 'اے عجمیوں کی جماعت! تمہیں دو معاملوں کا ذمہ دار بنایا گیا ہے؛ ان دونوں کی وجہ سے وہ لوگ ہلاک ہوئے جو...'

---

(1) تفسیر ابی اللیث 1/524۔ (2) تفسیر الرازی 13/235، النکت والعیون 2/188، اور المحرر الوجیز 2/363۔ (3) الوسیط 2/338، اور تفسیر البغوی 2/142۔ (4) (د)، (ز) اور (م) میں: 'اللہ نے ڈالا'، اور جو (خ) اور (ظ) سے ثابت ہے وہی درست ہے، اور وہی موطا کے موافق ہے۔ (5) الموطا 2/460، اور ان کا قول: 'ختر'، یعنی: غداری کی اور دھوکہ دیا، اور 'الختر' بدترین غداری ہے۔ دیکھئے القاموس (ختر)۔

Surah Al-An'am: Verses 151 - 153 115

...was before you: measuring and weighing (1). The Thirteenth [point]: His, Exalted be He, saying: {And when you speak, be just} includes rulings and testimonies (2). {even if he be a near relative}, meaning: even if the truth is against your relatives, as mentioned before in [Surah] "An-Nisa" (3). {And fulfill the covenant of Allah} is general for everything Allah has covenanted to His servants. It is possible that it refers to all [that along with all] that is contracted between two people. That covenant is attributed to Allah because He commanded its keeping and fulfillment (4). {that you may remember}: [that you may] take heed. The Fourteenth [point]: His, Exalted be He, saying: {And, [moreover], this is My path, which is straight, so follow it} is a great verse joined to what preceded. For when He forbade and commanded, He warned here against following other than His path, so He commanded in it following His way according to what we explain with authentic hadiths and sayings of the Salaf (pious predecessors). "And that" (wa-anna) is in the accusative case, meaning: "And I recite that this is my path." From Al-Farra' and Al-Kisa'i. Al-Farra' said: It is permissible to be in the genitive case, meaning: and I recommend to you (5) it and that this is my path (6). Its estimation according to Al-Khalil and Sibawayh is: "And because this is my path", just as He said: {And that the mosques belong to Allah} (7) [Al-Jinn: 18]. Al-A'mash, Hamzah, and Al-Kisa'i recited: "Indeed, this" (wa-inna hadha) with a kasra on the hamza for initiation (8).

---

(1) His saying: measuring and weighing, from (m), and narrated by Hannad in Az-Zuhd (681). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/363. (3) 7/172. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/363, and what is between brackets is from it. (5) In the copies: I advise you, and what is established is from (m). (6) Ma'ani al-Quran by Al-Farra' 1/364, I'rab al-Quran 2/107, and Ma'ani al-Quran, both by An-Nahhas 2/518. (7) Al-Kitab 3/126-127, I'rab al-Quran by An-Nahhas 2/107, and from it the author quoted. (8) Al-Sab'a p. 273, At-Taysir p. 108, and the recitation of Al-A'mash was mentioned by An-Nahhas in I'rab al-Quran 2/107, and the speech is from him.

सूरह अल-अनाम: आयत १५१ - १५३ ११५

...आपसे पहले था: माप और तौल (१)। तेरहवीं [बात]: अल्लाह तआला का फरमान: {और जब तुम बात कहो तो न्याय करो} इसमें निर्णय और गवाहियाँ शामिल हैं (२)। {चाहे वह निकट संबंधी ही क्यों न हो}, अर्थात: चाहे सत्य आपके रिश्तेदारों के विरुद्ध ही क्यों न हो; जैसा कि "अन-निसा" में पहले उल्लेख किया गया है (३)। {और अल्लाह की प्रतिज्ञा को पूरा करो} उन सभी चीज़ों के लिए सामान्य है जिसका अल्लाह ने अपने बंदों से वादा लिया है। और यह संभव है कि इसका अर्थ वह सब हो [उस सब के साथ] जो दो इंसानों के बीच तय हुआ हो। उस वादे को अल्लाह की ओर इसलिए जोड़ा गया है क्योंकि उसने इसकी रक्षा और इसे पूरा करने का आदेश दिया है (४)। {ताकि तुम नसीहत हासिल करो}: ताकि तुम उपदेश ग्रहण करो। चौदहवीं [बात]: अल्लाह तआला का फरमान: {और यह कि यह मेरा सीधा मार्ग है, तो इसी का अनुसरण करो} यह एक महान आयत है जिसे पिछली बातों के साथ जोड़ा गया है। क्योंकि जब उसने मना किया और आदेश दिया, तो यहाँ उसने उसके मार्ग के अलावा किसी और मार्ग पर चलने से चेतावनी दी, इसलिए उसने इसमें उसके मार्ग का अनुसरण करने का आदेश दिया, जैसा कि हम सही हदीसों और सलफ़ (पूर्वजों) के कथनों के साथ स्पष्ट करते हैं। "और कि" (व-अन्ना) नसब (कर्मकारक) की स्थिति में है, अर्थात: और मैं पढ़ता हूँ कि यह मेरा मार्ग है। यह अल-फ़र्रा और अल-किसाई से है। अल-फ़र्रा ने कहा: यह जर (संबंध कारक) में भी हो सकता है, अर्थात: और मैं तुम्हें इसकी और इस बात की वसीयत करता हूँ (५) कि यह मेरा मार्ग है (६)। अल-खलील और सिबवैह के अनुसार इसका अनुमान है: "और इसलिए कि यह मेरा मार्ग है"; जैसा कि उसने कहा: {और यह कि मस्जिदें अल्लाह के लिए हैं} (७) [अल-जिन्न: १८]। अल-अअमश, हमज़ा और अल-किसाई ने "वा इन्ना हाज़ा" पढ़ा है; इस्तियानाफ़ (आरंभ) के लिए हमज़ा के नीचे कसरा (ज़ेर) के साथ (८)।

---

(१) उसका कहना: माप और तौल, (म) से, और इसे हन्नाद ने अज़-ज़ुहद (६८१) में निकाला है। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/३६३। (३) ७/१७२। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/३६३, और कोष्ठक के बीच वाला हिस्सा उसी से है। (५) प्रतियों में: 'मैं तुम्हें उपदेश देता हूँ', और जो स्थापित है वह (म) से है। (६) अल-फर्रा द्वारा मआनी अल-कुरान १/३६४, इराब अल-कुरान २/१०७, और अन-नहहास द्वारा मआनी अल-कुरान दोनों २/५१८। (७) अल-किताब ३/१२६-१२७, अन-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान २/१०७, और लेखक ने इसे वहीं से उद्धृत किया है। (८) अस-सबा पृ. २७३, अत-तयसीर पृ. १०८,

और अल-अअमश के पाठ का उल्लेख अन-नहहास ने इराब अल-कुरान २/१०७ में किया है, और यह कथन उन्हीं का है।

سورة الانعام: آيات ١٥١ - ١٥٣ ١١٥

تم سے پہلے تھا: ناپ اور تول(١)۔ تیرہویں [بات]: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا﴾ (اور جب تم کہو تو انصاف کرو) اس میں احکام اور شہادتیں شامل ہیں(٢)۔ ﴿وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ﴾ (اگرچہ وہ قریبی رشتہ دار ہی ہو)، یعنی: اگرچہ حق تمہارے رشتہ داروں ہی کے خلاف کیوں نہ ہو؛ جیسا کہ "النساء" میں پہلے گزر چکا ہے(٣)۔ ﴿وَبِعَهْدِ اللَّهِ أَوْفُوا﴾ (اور اللہ کے عہد کو پورا کرو) ان تمام چیزوں میں عام ہے جس کا اللہ نے اپنے بندوں سے عہد لیا ہے۔ اور یہ احتمال ہے کہ اس سے وہ تمام [اس تمام کے ساتھ جو] دو انسانوں کے درمیان منعقد ہوا ہو، مراد ہو۔ اور اس عہد کی نسبت اللہ کی طرف اس حیثیت سے کی گئی ہے کہ اس نے اس کی حفاظت اور اسے پورا کرنے کا حکم دیا ہے(٤)۔ ﴿لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾: تاکہ تم نصیحت حاصل کرو۔ چودہویں [بات]: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَأَنَّ هَٰذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ﴾ (اور یہ کہ یہ میرا سیدھا راستہ ہے، پس اس کی پیروی کرو) یہ ایک عظیم آیت ہے جسے سابقہ باتوں پر عطف کیا گیا ہے، کیونکہ جب اس نے منع کیا اور حکم دیا، تو یہاں اپنے راستے کے علاوہ کسی اور راستے کی پیروی سے ڈرایا، چنانچہ اس میں اپنے راستے کی پیروی کا حکم دیا جیسا کہ ہم صحیح احادیث اور سلف کے اقوال سے واضح کرتے ہیں۔ «وأنَّ» محلِ نصب میں ہے، یعنی: اور میں پڑھتا ہوں کہ یہ میرا راستہ ہے۔ یہ الفراء اور الکسائی سے منقول ہے۔ الفراء نے کہا: یہ محلِ جر میں بھی ہو سکتا ہے، یعنی: اور میں تمہیں اس کی اور اس بات کی وصیت کرتا ہوں(٥) کہ یہ میرا راستہ ہے(٦)۔ الخلیل اور سیبویہ کے نزدیک اس کی تقدیر یہ ہے: اور اس لیے کہ یہ میرا راستہ ہے؛ جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ﴾(٧) [الجن: ١٨]۔ الاعمش، حمزہ اور الکسائی نے: «وإنَّ هذا» پڑھا ہے؛ استیناف کی بنا پر ہمزہ کے کسرہ کے ساتھ(٨)۔

(١) اس کا قول: ناپ اور تول، (م) سے، اور اسے ہناد نے الزہد (٦٨١) میں روایت کیا ہے۔ (٢) المحرر الوجیز ٢/٣٦٣۔ (٣) ٧/١٧٢۔ (٤) المحرر الوجیز ٢/٣٦٣، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔ (٥) نسخوں میں ہے: 'میں تمہیں وصیت کرتا ہوں'، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (٦) معانی القرآن للفراء ١/٣٦٤، إعراب القرآن ٢/١٠٧، اور معانی القرآن دونوں النحاس کی ہیں ٢/٥١٨۔ (٧) الکتاب ٣/١٢٦ - ١٢٧، اور إعراب القرآن للنحاس ٢/١٠٧، اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (٨) السبعة ص ٢٧٣، والتیسیر ص ١٠٨، اور الاعمش کی قراءت النحاس نے إعراب القرآن ٢/١٠٧ میں ذکر کی ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے۔

Surah Al-An'am, Verses 151 - 153 116

Meaning: That which was mentioned in these verses is my straight path.

Ibn Abi Ishaq and Yaqub recited: "And (wa-an) this" with lightening (takhfif)(1). The lightened form is like the doubled (mushaddada) form, except that it contains the pronoun of the case and matter, i.e., "and it is this", so it is in a position of nominative (raf'). It is also permissible for it to be redundant for emphasis, as the Mighty and Majestic said: {Then when the bringer of good tidings came}(2) [Yusuf: 96].

And "Al-Sirat" (the path): The way which is the religion of Islam. {Straight} (mustaqiman) is in the accusative case as a circumstance (hal), and its meaning is: even and upright with no crookedness in it. So He commanded following His path which He paved upon the tongue of His Prophet Muhammad ﷺ and His law, and its end is Paradise. And paths branched off from it; so whoever follows the main road is saved, and whoever departs into those paths, they lead him to the Fire. Allah Almighty said: {And follow not other ways, for they will part you from His way}, meaning: you will incline away.

Ad-Darimi Abu Muhammad narrated in his Musnad with a sound chain of narration: Affan informed us, Hammad ibn Zayd narrated to us, Asim ibn Bahdalah narrated to us, from Abu Wa'il, from Abdullah ibn Mas'ud, who said: The Messenger of Allah ﷺ drew a line for us one day, then he said: "This is the path of Allah." Then he drew lines to its right and to its left(3), then he said: "These are paths, upon each of these paths is a devil calling to it." Then he recited this verse(4).

And Ibn Majah narrated it in his Sunan from Jabir ibn Abdullah who said: We were with the Prophet ﷺ, and he drew a line, and drew two lines to its right, and drew two lines to its left, then he placed his hand on the middle line and said: "This is the path of Allah." Then he recited this verse: {And verily, this is My straight path}.

(1) Yaqub is one of the ten [readers], and Ibn 'Amir also recited it this way. As-Sab'ah p. 273, At-Taysir p. 108, and An-Nashr 2/266. Ibn Abi Ishaq's reading was mentioned by An-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/107, and Al-Tabari in his Tafsir 9/673. (2) I'rab al-Qur'an 2/107 and Ma'ani al-Qur'an; both by An-Nahhas 2/518. (3) In (d), (z), and (m): "and lines to his left", and what is established is from (kh) and (z), which is in accordance with Sunan ad-Darimi. (4) Sunan ad-Darimi 1/78. It was also narrated by Ahmad (4142) and An-Nasa'i in Al-Kubra (11109).

सूरह अल-अनाम, आयत 151 - 153 116

अर्थ: इन आयतों में जिसका उल्लेख किया गया है वह मेरा सीधा मार्ग है।

इब्न अबी इशाक और याकूब ने पढ़ा: "व अन हाज़ा" (और यह) तख़फ़ीफ़ (हल्का उच्चारण) के साथ(1)। हल्का रूप "मुशददा" (दोहरा) रूप के समान है, सिवाय इसके कि इसमें स्थिति और मामले का सर्वनाम (ज़मीर अल-क़िस्सा वा अल-शआन) होता है, यानी: "और यह वही है", इसलिए यह "रफ़अ" (कर्ता कारक) की स्थिति में है। और यह ताकीद (ज़ोर देने) के लिए अतिरिक्त (ज़ायदा) भी हो सकता है; जैसा कि अल्लाह अज़-व-जल्ल ने फरमाया: {फिर जब खुशखबरी देने वाला आया}(2) [यूसुफ़: 96]।

और "अस-सिरात" (रास्ता): वह मार्ग जो इस्लाम का धर्म है। {मुस्तक़ीमन} (सीधा) "हाल" (स्थिति) के रूप में "नस्ब" (कर्म कारक) में है, और इसका अर्थ है: समतल और सीधा जिसमें कोई टेढ़ापन न हो। तो उसने अपने नबी मुहम्मद ﷺ की ज़ुबान और उनकी शरीयत पर निर्धारित अपने मार्ग का अनुसरण करने का आदेश दिया, और इसका अंत जन्नत है। और उससे कई रास्ते निकले; तो जो मुख्य मार्ग पर चला वह बच गया, और जो उन रास्तों की ओर निकल गया, वे उसे आग (नरक) की ओर ले गए। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और अन्य मार्गों का अनुसरण न करो, क्योंकि वे तुम्हें उसके मार्ग से अलग कर देंगे}, यानी: तुम भटक जाओगे।

अद-दारीमी अबू मुहम्मद ने अपनी मुस्नद में एक सही सनद के साथ रिवायत किया है: हमें अफ़ान ने बताया, हमसे हम्माद बिन ज़ैद ने बयान किया, हमसे आसिम बिन बहदला ने बयान किया, उन्होंने अबू वाईल से, उन्होंने अब्दुल्ला बिन मसूद से रिवायत की कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने एक दिन हमारे लिए एक लकीर खींची, फिर फरमाया: "यह अल्लाह का रास्ता है"। फिर उसके दाईं ओर और बाईं ओर कुछ लकीरें खींचीं(3), फिर फरमाया: "ये रास्ते हैं, इनमें से हर रास्ते पर एक शैतान है जो उसकी ओर बुलाता है"। फिर उन्होंने यह आयत पढ़ी(4)।

और इसे इब्न माजह ने अपनी सुनन में जाबिर बिन अब्दुल्ला से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: हम नबी ﷺ के पास थे, तो उन्होंने एक लकीर खींची, और उसके दाईं ओर दो लकीरें खींचीं, और उसके बाईं ओर दो लकीरें खींचीं, फिर अपना हाथ बीच वाली लकीर पर रखा और फरमाया: "यह अल्लाह का रास्ता है", फिर यह आयत पढ़ी: {और वास्तव में यह मेरा सीधा मार्ग है}।

(1) याकूब दस (पाठकों) में से एक हैं, और इब्न आमिर ने भी इसे इसी तरह पढ़ा है। अस-सबा पृ. 273, अत-तयसीर पृ. 108, और अन-नश्र 2/266। इब्न अबी इशाक के पाठ का उल्लेख अन-नहहास ने इ'राब अल-कुरान 2/107 में और अत-तबरी ने अपनी तफ़सीर 9/673 में किया है। (2) इ'राब अल-कुरान 2/107 और मआनी अल-कुरान; दोनों अन-नहहास 2/518 द्वारा। (3) (द), (ज़) और (म) में: "और उसके बाईं ओर लकीरें", और जो प्रमाणित है वह (ख) और (ज़) से है, जो सुनन अद-दारीमी के अनुकूल है। (4) सुनन अद-दारीमी 1/78। इसे अहमद (4142) और अन-नसाई ने अल-कुबरा (11109) में भी रिवायत किया है।

سورہ الانعام، آیات 151 - 153 116

یعنی: ان آیات میں جس کا ذکر کیا گیا ہے وہ میرا سیدھا راستہ ہے۔

ابن ابی اسحاق اور یعقوب نے «وأنْ هذا» تخفیف کے ساتھ پڑھا ہے(1)۔ مخففہ مشددہ کی طرح ہی ہے، سوائے اس کے کہ اس میں قصہ اور شان کا ضمیر ہے، یعنی: "اور یہ وہی ہے"، پس یہ رفع کے مقام پر ہے۔ اور یہ تاکید کے لیے زائد بھی ہو سکتا ہے؛ جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿فَلَمَّا أَن جَاءَ الْبَشِيرُ﴾(2) [یوسف: 96]۔

اور الصراط: وہ راستہ جو دین اسلام ہے۔ ﴿مُسْتَقِيمًا﴾ حال ہونے کی بنا پر نصب میں ہے، اور اس کا معنی ہے: برابر اور سیدھا جس میں کوئی کجی نہ ہو۔ پس اس نے اپنے نبی محمد ﷺ کی زبان پر جاری کردہ اپنے راستے اور اپنی شریعت کی اتباع کا حکم دیا، اور اس کی انتہا جنت ہے، اور اس سے کئی راستے پھوٹے؛ پس جو سیدھے راستے پر چلا وہ نجات پا گیا، اور جو ان راستوں کی طرف نکل گیا وہ اسے آگ (جہنم) کی طرف لے گئے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَن سَبِيلِهِ﴾، یعنی: تم ہٹ جاؤ گے۔

دارمی ابو محمد نے اپنی مسند میں صحیح اسناد کے ساتھ روایت کیا ہے: ہمیں عفان نے خبر دی، ہم سے حماد بن زید نے بیان کیا، ہم سے عاصم بن بہدلہ نے بیان کیا، انہوں نے ابو وائل سے، انہوں نے عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے ایک دن ہمارے لیے ایک لکیر کھینچی، پھر فرمایا: «یہ اللہ کا راستہ ہے»، پھر اس کے دائیں اور بائیں طرف کچھ لکیریں کھینچیں(3)، پھر فرمایا: «یہ راستے ہیں، ان میں سے ہر راستے پر ایک شیطان ہے جو اس کی طرف بلاتا ہے»، پھر آپ ﷺ نے یہ آیت تلاوت فرمائی(4)۔

اور اسے ابن ماجہ نے اپنی سنن میں جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: ہم نبی ﷺ کے پاس تھے، تو آپ ﷺ نے ایک لکیر کھینچی، اور دو لکیریں اس کے دائیں جانب، اور دو لکیریں اس کے بائیں جانب کھینچیں، پھر اپنا ہاتھ درمیانی لکیر پر رکھا اور فرمایا: «یہ اللہ کا راستہ ہے»، پھر یہ آیت تلاوت فرمائی: ﴿وَأَنَّ هَٰذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا﴾۔

(1) یعقوب دس (قراء) میں سے ہیں، اور اسے ابن عامر نے بھی اسی طرح پڑھا ہے۔ السبعة ص 273، التیسیر ص 108، اور النشر 2/266۔ ابن ابی اسحاق کی قرات کا ذکر نحاس نے اعراب القرآن 2/107 میں اور طبری نے اپنی تفسیر 9/673 میں کیا ہے۔ (2) اعراب القرآن 2/107 اور معانی القرآن؛ دونوں نحاس 2/518 کے ہیں۔ (3) (د) ، (ز) اور (م) میں: 'اور اس کے بائیں طرف لکیریں'، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، جو سنن دارمی کے مطابق ہے۔ (4) سنن دارمی 1/78۔ اسے احمد (4142) اور نسائی نے الکبری (11109) میں بھی روایت کیا ہے۔

سورة الأنعام: الآيات ١٥١ - ١٥٣ ١١٧

فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ ﴾ (١). وهذه السُّبُل تَعُمُّ اليهودية والنَّصرانيَّة والمجوسية، وسائر أهل الملل وأهل البدع والضَّلالاتِ من أهل الأهواء والشذوذ في الفروع، وغير ذلك من أهل التعمق في الجَدَل والخوض في الكلام هذه كلُّها عُرْضَة للزَّلَل ، ومظنَّة لسوء المعتقد. قاله ابنُ عطيَّة (٢).

قلت: وهو الصحيح؛ ذكر الطبري في كتاب آداب النفوس: حدثنا محمد بن عبد الأعلى الصنعاني قال: حدثنا محمد بن ثور، عن مَعْمَر ، عن أبان، أن رجلاً قال لابن مسعود: ما الصراط المستقيم ؟ قال : تَرَكَنا محمد ﷺ في أدناه، وطرفه في الجنة، وعن يمينه جوادٌ ، وعن يساره جوادٌ ، وثَمَّ رجال يَدْعُونَ مَن مَرَّ بهم ؛ فمن أخذ في تلك الجواد؛ انتهت به إلى النار، ومن أخذ على الصراط؛ انتهى به إلى الجنة. ثم قرأ ابن مسعود : ﴿وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيماً﴾ الآية (٣).

وقال عبد الله بن مسعود: تعلَّموا العلم قبل أن يُقبض، وقبضه أن يذهب أهله، ألا وإياكم والتنطُّع والتعمق والبدع، وعليكم بالعتيق. أخرجه الدارمي (٤).

وقال مجاهد في قوله: «وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ» قال: البدع (٥).

. قال ابن شهاب: وهذا كقوله تعالى : ﴿إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيَعًا﴾ الآية. [الأنعام: ١٥٩] فالهرب الهرب، والنجاة النجاة والتمسك بالطرِيق المستقيم والسُّنَن القويم، الذي سلكه السَّلَفُ الصالح، وفيه المتَّجَر الرابح.

روى الأئمة عن أبي هريرة قال: قال رسول الله ﷺ: «ما أمرتكم به فخذوه، وما...

سنن ابن ماجه (١١)، وهو عند أحمد (١٥٢٧٧). (٢) في المحرر الوجيز ٣٦٤/٢ . (٣) أخرجه الطبري في تفسيره ٦٧١/٩ . (٤) في سننه ٦٦/١ ، وقوله : العتيق، أي: القديم الأول. النهاية (عتق). (٥) أخرجه الطبري ٦٧٠/٩ .

Translation:

Surah Al-An'am: Verses 151 - 153 117

"...so follow it, and do not follow [other] ways, for they will separate you from His way." (1)

These "ways" encompass Judaism, Christianity, Magianism, and all other religious groups, people of innovations (bid'ah), and misguidance among the people of desires and anomalies in the subsidiary matters (furoo'), and others among those who delve deeply into debate and theological speculation. All of these are prone to error and a likely place for incorrect belief. This was stated by Ibn Atiyyah (2).

I say: And this is correct; Al-Tabari mentioned in the book 'Adab al-Nufus': Muhammad ibn Abd al-A'la al-San'ani narrated to us, he said: Muhammad ibn Thawr narrated to us, from Ma'mar, from Aban, that a man said to Ibn Mas'ud: "What is the Straight Path?" He said: "Muhammad ﷺ left us at its near end, and its other end is in Paradise. To its right are side paths, and to its left are side paths, and there are men calling those who pass by them. Whoever takes those side paths, they will lead him to the Fire, and whoever stays on the path, it will lead him to Paradise." Then Ibn Mas'ud read: "And, [moreover], this is My path, which is straight..." the verse (3).

Abdullah ibn Mas'ud said: "Learn knowledge before it is taken away, and its being taken away is the departure of its people [scholars]. Beware of hair-splitting, over-delving, and innovations, and adhere to the ancient [way]." Narrated by al-Darimi (4).

And Mujahid said regarding the words: "and do not follow [other] ways," he said: "[It means] innovations" (5).

Ibn Shihab said: This is like the saying of the Almighty: "Indeed, those who have divided their religion and become sects..." the verse. [Al-An'am: 159]. So flee, flee! And salvation, salvation! Adhering to the straight path and the sound traditions (Sunan), which were followed by the righteous predecessors (al-Salaf al-Salih), and in it lies the profitable trade.

The Imams narrated from Abu Hurairah who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "What I have commanded you to do, take it, and what..."

---

(1) Sunan Ibn Majah (11), and it is also with Ahmad (15277). (2) In al-Muharrar al-Wajiz 2/364. (3) Narrated by al-Tabari in his Tafsir 9/671. (4) In his Sunan 1/66, and his saying: 'al-Ateeq', meaning: the old first [way]. Al-Nihayah (ataqa). (5) Narrated by al-Tabari 9/670.

सूरह अल-अनआम: आयतें १५१ - १५३ ११७

"...तो उसी का पालन करो, और (अन्य) रास्तों का पालन न करो, क्योंकि वे तुम्हें उसके रास्ते से अलग कर देंगे।" (१).

ये "रास्ते" यहूदी धर्म, ईसाई धर्म, पारसी धर्म और अन्य सभी धार्मिक समूहों, नवाचार (बिदअत) के लोगों और उप-मामलों (फ़ुरू) में इच्छाओं और विसंगतियों के लोगों के बीच पथभ्रष्टता, और बहस और धर्मशास्त्रीय अटकलों में गहराई से उतरने वाले अन्य लोगों को शामिल करते हैं। ये सभी त्रुटि के प्रति संवेदनशील हैं और गलत मान्यताओं के लिए एक संभावित स्थान हैं। यह इब्न अतिय्याह (२) द्वारा कहा गया था।

मैंने कहा: और यह सही है; अल-तब़री ने 'अदब अल-नफ़ुस' पुस्तक में उल्लेख किया है: मुहम्मद इब्न अब्द अल-आला अल-सनआनी ने हमें बताया, उन्होंने कहा: मुहम्मद इब्न थौर ने हमें मअमर से, अबान से बताया, कि एक आदमी ने इब्न मसूद से कहा: "सीधा रास्ता (सिरात-ए-मुस्तकीम) क्या है?" उन्होंने कहा: "मुहम्मद ﷺ ने हमें इसके निकट छोर पर छोड़ दिया, और इसका दूसरा छोर स्वर्ग (जन्नत) में है। इसके दाईं ओर किनारे के रास्ते हैं, और इसके बाईं ओर किनारे के रास्ते हैं, और वहाँ ऐसे लोग हैं जो उनके पास से गुजरने वालों को बुला रहे हैं। जो कोई उन रास्तों को अपनाएगा, वे उसे आग (जहन्नुम) की ओर ले जाएंगे, और जो रास्ते पर रहेगा, वह उसे स्वर्ग की ओर ले जाएगा।" फिर इब्न मसूद ने पढ़ा: "और यह कि यह मेरा सीधा रास्ता है..." आयत (३)।

अब्दुल्ला इब्न मसूद ने कहा: "ज्ञान को दूर ले जाने से पहले उसे सीख लो, और उसका दूर ले जाना उसके लोगों [विद्वानों] का जाना है। बाल की खाल निकालने, अत्यधिक गहराई में जाने और नवाचारों से सावधान रहें, और प्राचीन [तरीक़े] का पालन करें।" अल-दारिमी (४) द्वारा वर्णित।

मुजाहिद ने इन शब्दों के बारे में कहा: "और (अन्य) रास्तों का पालन न करो," उन्होंने कहा: "[इसका अर्थ है] नवाचार (बिदअत)" (५)।

इब्न शिहाब ने कहा: यह सर्वशक्तिमान के इस कथन की तरह है: "वास्तव में, जिन्होंने अपने धर्म को विभाजित किया और संप्रदाय बन गए..." आयत। [अल-अनआम: १५९]। इसलिए भागो, भागो! और मोक्ष, मोक्ष! सीधे रास्ते और सही परंपराओं (सुनन) का पालन करना, जिसका पालन नेक पूर्वजों (अल-सल्फ़ अल-सालिह) ने किया था, और इसी में लाभदायक व्यापार निहित है।

इमामों ने अबू हुरैरा से रिवायत की है जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जो मैंने तुम्हें करने का आदेश दिया है, उसे ले लो, और जो..."

---

(१) सुनन इब्न माजाह (११), और यह अहमद (१५२७७) के पास भी है। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/३६४ में। (३) अल-तब़री ने अपनी तफ़सीर ९/६७१ में वर्णित किया। (४) उनकी सुनन १/६६ में, और उनका कहना है: 'अल-अतीक', अर्थात: पुराना पहला [तरीका]। अल-निहाया (अतका)। (५) अल-तब़री ९/६७० द्वारा वर्णित।

سورة الانعام: آیات ۱۵۱ - ۱۵۳ ۱۱۷

﴿ فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ ﴾ (۱)۔

یہ 'سبل' (راستے) یہودیت، نصرانیت، مجوسیت، اور دیگر تمام مذاہب کے ماننے والوں، اہل بدعت اور گمراہوں، خواہشات کے پیروکاروں اور فروعی معاملات میں شذوذ (انحراف) رکھنے والوں، اور بحث و مباحثہ اور علم کلام میں غلو کرنے والوں کو شامل کرتے ہیں۔ یہ سب لغزش کا شکار ہونے کے مقامات اور فاسد عقیدے کا مرکز ہیں۔ یہ بات ابن عطیہ (۲) نے کہی ہے۔

میں نے کہا: اور یہی صحیح ہے؛ طبری نے کتاب 'آداب النفوس' میں ذکر کیا ہے: ہمیں محمد بن عبد الاعلی الصنعانی نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں محمد بن ثور نے معمر سے، انہوں نے ابان سے روایت کیا کہ ایک شخص نے ابن مسعود سے پوچھا: "صراطِ مستقیم کیا ہے؟" انہوں نے کہا: "محمد ﷺ نے ہمیں اس کے ابتدائی سرے پر چھوڑا، اور اس کا آخری سرا جنت میں ہے، اس کے دائیں جانب بھی راستے ہیں اور بائیں جانب بھی، اور وہاں کچھ لوگ کھڑے ہیں جو پاس سے گزرنے والوں کو پکار رہے ہیں۔ پس جو ان راستوں پر چل پڑا وہ اسے آگ (جہنم) تک لے گئے، اور جو صراطِ مستقیم پر رہا وہ اسے جنت تک لے گیا۔" پھر ابن مسعود نے یہ آیت تلاوت کی: ﴿وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيماً﴾ (۳)۔

اور عبداللہ بن مسعود نے فرمایا: "علم حاصل کرو اس سے پہلے کہ وہ اٹھا لیا جائے، اور اس کا اٹھا لیا جانا اس کے حاملین (علماء) کا رخصت ہو جانا ہے۔ خبردار! بال کی کھال نکالنے، غلو کرنے اور بدعتوں سے بچو، اور پرانے (طریقے) کو لازم پکڑو۔" اسے دارمی (۴) نے روایت کیا ہے۔

اور مجاہد نے اللہ کے فرمان: «وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ» کے بارے میں کہا: "[اس سے مراد] بدعتیں ہیں" (۵)۔

ابن شہاب نے کہا: یہ اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کی طرح ہے: ﴿إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيَعًا﴾ [الأنعام: ۱۵۹]۔ پس (گمراہی سے) بھاگو بھاگو، اور نجات نجات! صراطِ مستقیم اور اس درست طریقے پر جمے رہنا جس پر سلف صالحین چلے، اور اسی میں نفع بخش تجارت ہے۔

ائمہ نے ابوہریرہ سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس چیز کا میں نے تمہیں حکم دیا ہے اسے لے لو، اور جس سے..."

---

(۱) سنن ابن ماجہ (۱۱)، اور یہ امام احمد (۱۵۲۷۷) کے ہاں بھی ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۲/۳۶۴ میں۔ (۳) اسے طبری نے اپنی تفسیر ۹/۶۷۱ میں نکالا ہے۔ (۴) اپنی سنن ۱/۶۶ میں، اور ان کا قول: 'العتیق'، یعنی: قدیم اول (طریقہ)۔ النہایہ (عتق)۔ (۵) اسے طبری نے ۹/۶۷۰ میں نکالا ہے۔

...I forbade you from it, so desist."(1)

Ibn Majah and others narrated from Al-'Irbad bin Sariyah who said: The Messenger of Allah (PBUH) gave us a sermon that caused eyes to overflow with tears and hearts to tremble. We said, "O Messenger of Allah, this is like a farewell sermon, so what do you enjoin upon us?" He said, "I have left you upon a clear path (white/bright); its night is like its day; no one deviates from it after me except one who is destroyed. Whoever among you lives after me will see much discord, so follow what you know of my Sunnah and the Sunnah of the Rightly-Guided Caliphs after me. Cling to it firmly (with your molars). Beware of newly-invented matters, for every innovation (bid'ah) is a misguidance. And you must listen and obey, even if it be an Abyssinian slave, for the believer is like a camel with a ring in its nose; wherever it is led, it follows." Narrated by At-Tirmidhi with this meaning and he authenticated it(2).

Abu Dawud narrated: Ibn Kathir told us: Sufyan informed us: A man wrote to Umar bin Abdul-Aziz asking him about Divine Decree (Qadar), so he wrote back to him(3): "As for what follows, I enjoin upon you(4) the fear of Allah (Taqwa), moderation in His command, following the Sunnah of the Messenger of Allah (PBUH), and abandoning what innovators introduced after his Sunnah was established and their needs were fulfilled. So, you must adhere to the community (Jama'ah), for it is a protection for you by Allah's permission. Then know that people have not introduced any innovation except that something preceding it serves as a proof against it or a lesson from it. Indeed, the Sunnah was only established by one who knew what lay in opposing it of error, slip, foolishness, and excessiveness. So, be content for yourself with what those people (the predecessors) were content with for themselves; for they stopped based on knowledge, and with a penetrating insight they refrained. They were stronger in uncovering matters, and by virtue of what they were upon, they were more deserving. If it were...

(1) Recorded with this wording by Ibn Majah (1) from the Hadith of Abu Hurairah, and previously mentioned similarly in 6/434. (2) Sunan Ibn Majah (42) (43), and Sunan at-Tirmidhi (2676). It is also in Ahmad (17142), and Abu Dawud (7607). His saying: "clear path (white)" is an attribute of the creed. His saying: "like a camel with a ring in its nose (Anif)", meaning: a camel whose nose is wounded, so it does not resist its leader because of the pain. It is also said: Al-Anif: the submissive. See Sindhi's marginalia on Al-Musnad and Al-Nihayah (anf). (3) His saying: "to him", from (m). (4) In (d), (z), and

(m): "I indeed enjoin upon you". (5) In (d), (z), and (zha): "about". (6) In (d), (z), and (m): "And indeed they", and what is established is from (kha) and (zha), which matches Sunan Abu Dawud.

११८ सूरा अल-अनाम: आयत १५१ - १५३

...जिससे मैंने तुम्हें मना किया, उससे रुक जाओ।" (१)

इब्न माजाह और अन्य लोगों ने अल-इरबाज़ बिन सारिया से वर्णन किया है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने हमें एक ऐसा उपदेश दिया जिससे आँखें भर आईं और दिल कांप गए। हमने कहा, "हे अल्लाह के रसूल, यह एक विदाई उपदेश जैसा है, तो आप हमें क्या वसीयत करते हैं?" उन्होंने कहा, "मैंने तुम्हें एक स्पष्ट (सफेद/उज्ज्वल) मार्ग पर छोड़ा है; जिसकी रात उसके दिन की तरह है; मेरे बाद उससे वही भटकेगा जो बर्बाद होने वाला है। तुममें से जो मेरे बाद जीवित रहेगा, वह बहुत से मतभेद देखेगा, इसलिए मेरी सुन्नत और मेरे बाद हिदायत पाए हुए खुलफा-ए-राशिदीन की सुन्नत पर कायम रहना। इसे मजबूती से (दांतों से) पकड़े रहना। नई ईजाद की गई बातों (बिदअतों) से बचना, क्योंकि हर बिदअत गुमराही है। और तुम्हें आज्ञापालन करना चाहिए, चाहे वह एक हब्शी गुलाम ही क्यों न हो, क्योंकि मोमिन उस ऊंट की तरह है जिसकी नाक में नकेल हो; जहाँ भी उसे ले जाया जाए, वह पीछे चलता है।" इसे अल-तिर्मिज़ी ने इस अर्थ के साथ वर्णित किया है और इसे सही बताया है (२)।

अबू दाऊद ने वर्णन किया: इब्न कथीर ने हमें बताया: सुफियान ने हमें सूचित किया: एक व्यक्ति ने उमर बिन अब्दुल-अजीज को तकदीर (क़दर) के बारे में पूछते हुए पत्र लिखा, तो उन्होंने उसे उत्तर दिया (३): "इसके बाद, मैं तुम्हें अल्लाह के डर (तक़वा), उसके आदेश में संयम, अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की सुन्नत का पालन करने, और उनकी सुन्नत के जारी होने और उनकी ज़रूरतें पूरी होने के बाद नए आविष्कार करने वालों ने जो कुछ भी नया शुरू किया है, उसे छोड़ने की वसीयत करता हूँ (४)। इसलिए, तुम्हें जमाअत (समुदाय) के साथ रहना चाहिए, क्योंकि अल्लाह की अनुमति से यह तुम्हारे लिए सुरक्षा है। फिर जान लें कि लोगों ने कोई बिदअत नहीं निकाली है, सिवाय इसके कि उससे पहले कुछ ऐसा बीत चुका है जो उसके खिलाफ दलील है या उसमें कोई सबक है। बेशक, सुन्नत को उसी ने स्थापित किया है जो जानता था कि उसके विरोध में क्या त्रुटि, फिसलन, मूर्खता और अतिरेक है। इसलिए अपने लिए उसी पर राजी रहें जिस पर उन लोगों (पूर्वजों) ने अपने लिए राजी थे; क्योंकि वे ज्ञान के आधार पर रुके थे, और एक पैनी अंतर्दृष्टि के साथ वे रुक गए थे। वे मामलों को उजागर करने में अधिक मजबूत थे, और जिस गुण पर वे थे, उसके कारण वे अधिक पात्र थे। यदि..."

(१) इसे इब्न माजाह (१) ने अबू हुरैरा की हदीस से इसी शब्दों के साथ वर्णित किया है, और इससे पहले ६/४३४ में इसी तरह का उल्लेख है। (२) सुनन इब्न माजाह (४२) (४३), और सुनन अल-तिर्मिज़ी (२६७६)। यह अहमद (१७१४२) और अबू दाऊद (७६०७) के पास भी है। उनका कहना है: "सफेद": संप्रदाय (मिल्लत) का गुण है। उनका कहना है: "नाक में नकेल वाले ऊंट की तरह", यानी: वह ऊंट जिसकी नाक घायल हो, इसलिए वह दर्द के कारण अपने नेता का विरोध नहीं करता। और कहा गया है: अल-अनिफ: विनम्र/दब्बू। अल-मुसनद और अल-निहाया (अन्फ) पर सिंधी का हाश्या देखें। (३) उनका कहना: "उसके पास", (म) से। (४) (द), (ज़) और (म) में: "तो मैं तुम्हें वसीयत करता हूँ"। (५) (द), (ज़) और (ज़): "के बारे में"। (६) (द), (ज़) और (म) में: "और वे", और जो स्थापित है वह (ख़) और (ज़) से है, जो सुनन अबू दाऊद के अनुसार है।

۱۱۸ سورة الانعام: الآيات ۱۵۱ - ۱۵۳

...جس سے میں نے تمہیں روکا ہے پس اس سے رک جاؤ۔"(۱)

ابن ماجہ اور دیگر نے العرباض بن ساریہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے ہمیں ایک ایسی نصیحت فرمائی جس سے آنکھیں ڈبڈبا گئیں اور دل لرز اٹھے۔ ہم نے کہا: اے اللہ کے رسول! یہ تو رخصت ہونے والے کی نصیحت معلوم ہوتی ہے، پس آپ ہمیں کیا وصیت فرماتے ہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "میں نے تمہیں ایک واضح (سفید/روشن) راستے پر چھوڑا ہے؛ جس کی رات اس کے دن کی طرح ہے؛ میرے بعد اس سے صرف وہی بھٹکے گا جو ہلاک ہونے والا ہے۔ تم میں سے جو میرے بعد زندہ رہے گا، وہ بہت سے اختلافات دیکھے گا، پس تم پر میری سنت اور میرے بعد ہدایت یافتہ خلفائے راشدین کی سنت کو لازم پکڑنا واجب ہے۔ اسے (داڑھوں سے) مضبوطی سے تھامے رہنا۔ اور دین میں نئی باتوں (بدعات) سے بچنا، کیونکہ ہر بدعت گمراہی ہے۔ اور تم پر اطاعت لازم ہے، اگرچہ وہ ایک حبشی غلام ہی کیوں نہ ہو، کیونکہ مومن نکیل والے اونٹ کی طرح ہے، جہاں اسے ہانکا جائے، وہ چل پڑتا ہے۔" اسے ترمذی نے ان ہی معنوں میں روایت کیا اور اسے صحیح قرار دیا(۲)۔

اور ابوداؤد نے روایت کیا: ہم سے ابن کثیر نے بیان کیا: ہمیں سفیان نے بتایا: ایک شخص نے عمر بن عبدالعزیز کو تقدیر (قدر) کے بارے میں سوال کرتے ہوئے لکھا، تو انہوں نے اسے جواباً لکھا(۳): "بعد ازاں، میں تمہیں اللہ کے تقویٰ، اس کے معاملے میں میانہ روی، رسول اللہ ﷺ کی سنت کی اتباع، اور آپ ﷺ کی سنت کے جاری ہونے کے بعد بدعتیوں کی ایجاد کردہ چیزوں کو چھوڑنے کی وصیت کرتا ہوں(۴)۔ پس تمہیں جماعت کے ساتھ وابستہ رہنا چاہیے، کیونکہ اللہ کے حکم سے یہ تمہارے لیے باعثِ حفاظت ہے۔ پھر جان لو کہ لوگوں نے کوئی بدعت نہیں نکالی مگر

اس سے پہلے کوئی ایسی چیز گزر چکی ہے جو اس کے خلاف دلیل یا اس میں عبرت کا سامان ہے۔ یقیناً سنت کو اسی نے مقرر کیا ہے جو جانتا تھا کہ اس کی مخالفت میں کیا خطا، لغزش، حماقت اور غلو ہے۔ پس اپنے لیے اسی چیز کو پسند کرو جسے ان لوگوں (سلف صالحین) نے اپنے لیے پسند کیا؛ کیونکہ وہ علم کی بنیاد پر رکے، اور گہری بصیرت کے ساتھ انہوں نے احتراز کیا۔ وہ معاملات کی حقیقت کو کھولنے میں زیادہ قوی تھے، اور جس فضیلت پر وہ تھے، اس کے وہ زیادہ حقدار تھے۔ اگر..."

(١) اسے ابن ماجہ (١) نے ابوہریرہ کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے، اور اس سے پہلے ٦/٤٣٤ میں اسی طرح گزر چکا ہے۔ (٢) سنن ابن ماجہ (٤٢) (٤٣)، اور سنن ترمذی (٢٦٧٦)۔ یہ احمد (١٧١٤٢) اور ابوداؤد (٧٦٠٧) کے ہاں بھی ہے۔ آپ ﷺ کا قول "بیضاء" (سفید): یہ ملت کی صفت ہے۔ اور آپ کا قول: "نکیل والے اونٹ کی طرح" (كالجمل الأنف)، یعنی: وہ اونٹ جس کی ناک زخمی ہو، پس وہ درد کی وجہ سے اپنے ہانکنے والے کی نافرمانی نہیں کرتا۔ اور کہا گیا ہے: الأنف: فرماں بردار۔ مسند پر سندھی کا حاشیہ اور النہایہ (أنف) ملاحظہ فرمائیں۔ (٣) ان کا قول "الیہ" (اس کی طرف)، نسخہ (م) سے ہے۔ (٤) نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "تو میں تمہیں وصیت کرتا ہوں"۔ (٥) نسخہ (د)، (ز) اور (ظ) میں ہے: "عن" (کے بارے میں)۔ (٦) نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "وانهم" (اور وہ)، اور جو متن میں ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، جو سنن ابوداؤد کے موافق ہے۔

Surah Al-An'am: Verses 151 - 153 119

The guidance is what you are upon, for you have preceded them to it. If you say: it only happened after them, then no one(1) introduced it except one who followed other than their path and preferred himself over them. For they are the forerunners; they spoke about it sufficiently and described what heals. There is no falling short of them, and no going beyond them to exhaustion(2). Some people fell short of them and were harsh, and some people looked beyond them and went to extremes, while they were in between that(3), upon straight guidance. And he mentioned the Hadith(4).

Sahl bin Abdullah al-Tustari said: You must follow the narration (Al-Athar) and the Sunnah, for I fear that soon a time will come when if a person mentions the Prophet ﷺ and following him in all his conditions, they will blame him, flee from him, disown him, humiliate him, and insult him.

Sahl said: Innovation only appeared at the hands of the people of the Sunnah; because they debated and argued with them. So their sayings became apparent and spread among the common folk, and those who would not have heard it heard it. If they had left them and not spoken to them, each of them(6) would have died with what was in his chest, nothing of it would have appeared, and he would have carried it with him to his grave.

Sahl said: None of you introduces an innovation until Iblis (Satan) introduces an act of worship for him, so he worships with it, then he introduces an innovation for him. When he speaks with the innovation and calls people to it, he (Iblis) strips that service(7) away from him.

Sahl said: I do not know of a Hadith concerning innovators more severe than this Hadith: "Allah has veiled...

---

(1) In (m): So what. (2) In (kh), (z), and (m): Majsar, and the established one is from (d), which is consistent with the sources. (3) In the copies: along with that, and the established one is from Sunan Abi Dawood. (4) Sunan Abi Dawood (4612), and also narrated by Ahmad in Al-Zuhd p. 360 similarly, and Ibn Waddah in Al-Bida' pp. 30-31. His saying: Economy (Al-Iqtisad), meaning: moderation in which there is no leaning towards either extreme of negligence or excess. His saying: Mahsar; it is said: I bared (Hasartu) the turban from my head; meaning: I uncovered it. See Al-Nihayah (Hasara, Qasada). (5) In (d): that it comes. (6) The word: "from them" is from (kh) and (m). (7)

Thus in (kh) and (m), and we did not clarify it, and in (d) and (z): Al-Khidmah (service), and in (z): Al-Hadmah.

सूरह अल-अनाम: आयत 151 - 153 119

हिदायत (मार्गदर्शन) वह है जिस पर तुम हो, क्योंकि तुम उनसे पहले इस तक पहुँच चुके हो। यदि तुम कहो: यह तो उनके बाद हुआ है, तो इसे किसी ने(1) शुरू नहीं किया सिवाय उसके जिसने उनके मार्ग के अलावा किसी और का अनुसरण किया और खुद को उनसे बेहतर समझा। क्योंकि वे ही अग्रणी हैं; उन्होंने इसके बारे में पर्याप्त बात की और उसका वर्णन किया जो उपचार प्रदान करता है। उनके दर्जे से नीचे कोई कमी नहीं है, और न ही उनसे ऊपर कोई थका देने वाली सीमा(2) है। कुछ लोग उनके दर्जे से पीछे रह गए और कठोर हो गए, और कुछ लोगों ने उनसे आगे बढ़ने की कोशिश की और अति कर दी, जबकि वे इसके बीच(3) सीधे मार्ग पर थे। और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया(4)।

सहल बिन अब्दुल्ला अल-तुस्तरी ने कहा: तुम्हें आसार (नक्श-ए-कदम) और सुन्नत का अनुसरण करना चाहिए, क्योंकि मुझे डर है कि जल्द ही ऐसा समय आएगा जब यदि कोई व्यक्ति पैगंबर ﷺ और उनकी हर स्थिति में उनके अनुसरण का उल्लेख करेगा, तो लोग उसकी निंदा करेंगे, उससे दूर भागेंगे, उससे संबंध तोड़ लेंगे, उसे अपमानित और ज़लील करेंगे।

सहल ने कहा: नवाचार (बिदअत) सुन्नत वालों के हाथों ही प्रकट हुआ; क्योंकि उन्होंने उनसे बहस और बातचीत की। इसलिए उनकी बातें ज़ाहिर हो गईं और आम जनता में फैल गईं, और उन लोगों ने भी इसे सुना जिन्होंने इसे नहीं सुना होता। अगर वे उन्हें छोड़ देते और उनसे बात न करते, तो उनमें से हर एक(6) अपने सीने में जो था उसी के साथ मर जाता, उसमें से कुछ भी प्रकट नहीं होता, और वह उसे अपने साथ अपनी कब्र में ले जाता।

सहल ने कहा: तुममें से कोई तब तक बिदअत पैदा नहीं करता जब तक कि इब्लीस (शैतान) उसके लिए इबादत का कोई तरीका नहीं निकाल देता, फिर वह उसके साथ इबादत करता है, फिर वह उसके लिए बिदअत पैदा करता है। जब वह उस बिदअत के साथ बोलता है और लोगों को उसकी ओर बुलाता है, तो वह (इब्लीस) उससे वह खिदमत(7) (सेवा) छीन लेता है।

सहल ने कहा: मैं बिदअतियों के बारे में इस हदीस से अधिक कठोर कोई हदीस नहीं जानता: "अल्लाह ने पर्दा डाल दिया है...

(1) (m) में: तो क्या। (2) (kh), (z) और (m) में: 'मजसर', और स्थापित पाठ (d) से है, जो स्रोतों के अनुरूप है। (3) प्रतियों में: 'इसके साथ', और स्थापित पाठ सुनन अबू दाऊद से है। (4) सुनन अबू दाऊद (4612), और इसे अहमद ने अज़-जुहद पृष्ठ 360 में भी इसी तरह से उद्धृत किया है, और इब्न वद्दाह ने अल-बिदा' पृष्ठ 30-31 में। उनका कहना: 'अल-इक्तिसाद', अर्थात: संयम जिसमें लापरवाही या अति के दोनों छोरों में से किसी की ओर झुकाव न हो। उनका कहना: 'महसर'; कहा जाता है: मैंने अपने सिर से पगड़ी हटा दी (हसर्तु); अर्थात: उसे उघाड़ दिया। अल-निहाया देखें (हसरा, कसदा)। (5) (d) में: कि वह आए। (6) शब्द: "उनमें से", (kh) और (m) से है। (7) इसी तरह (kh) और (m) में, और हमने इसे स्पष्ट नहीं किया, और (d) और (za) में: अल-खिदमत (सेवा), और (z) में: अल-हदमत।

سورۃ الانعام: آیات ۱۵۱ - ۱۵۳ ۱۱۹

ہدایت وہی ہے جس پر تم ہو، کیونکہ تم ان سے پہلے اس تک پہنچ چکے ہو۔ اور اگر تم کہو: یہ تو ان کے بعد ہوا ہے، تو اسے کسی نے(۱) شروع نہیں کیا سوائے اس کے جس نے ان کے راستے کے علاوہ کسی اور کی پیروی کی اور خود کو ان سے بہتر سمجھا، کیونکہ وہی سابقون (پہلے آنے والے) ہیں؛ انہوں نے اس بارے میں کافی بات کی اور اس کا وصف بیان کیا جو شفا بخش ہے۔ ان کے مرتبے سے نیچے کوئی کمی نہیں، اور نہ ہی ان سے اوپر کوئی تھکا دینے والی حد(۲) ہے۔ کچھ لوگ ان سے پیچھے رہ گئے اور سختی کی، اور کچھ لوگوں نے ان سے آگے بڑھنے کی کوشش کی اور غلو کیا، حالانکہ وہ اس کے درمیان(۳) سیدھی ہدایت پر تھے۔ اور انہوں نے حدیث کا ذکر کیا(۴)۔

سہل بن عبداللہ التستری رحمہ اللہ نے فرمایا: تم پر لازم ہے کہ آثار اور سنت کی پیروی کرو، کیونکہ مجھے ڈر ہے کہ عنقریب ایسا زمانہ آئے گا جب کسی شخص نے نبی کریم ﷺ اور تمام احوال میں آپ ﷺ کی پیروی کا ذکر کیا تو لوگ اس کی مذمت کریں گے، اس سے دور بھاگیں گے، اس سے بیزاری کا اظہار کریں گے، اور اسے ذلیل و رسوا کریں گے۔

سہل رحمہ اللہ نے فرمایا: بدعت اہل سنت کے ہاتھوں ہی ظاہر ہوئی؛ کیونکہ انہوں نے ان (بدعتیوں) سے بحث و مباحثہ کیا، چنانچہ ان کی باتیں ظاہر ہو گئیں اور عام لوگوں میں پھیل گئیں، اور اسے ان لوگوں نے بھی سنا جو اسے نہ سنتے۔ اگر وہ انہیں چھوڑ دیتے اور ان سے کلام نہ کرتے تو ان میں سے ہر ایک(۶) اسی پر مر جاتا جو اس کے سینے میں تھا، اس میں سے کچھ بھی ظاہر نہ ہوتا اور وہ اسے اپنے ساتھ اپنی قبر میں لے جاتا۔

سہل رحمہ اللہ نے فرمایا: تم میں سے کوئی اس وقت تک بدعت ایجاد نہیں کرتا جب تک کہ ابلیس اس کے لیے کوئی عبادت نہ گھڑ لے، پھر وہ اس کے ذریعے عبادت کرتا ہے، پھر وہ اس کے لیے بدعت ایجاد کرتا ہے۔ پھر جب وہ اس بدعت کے ساتھ بولتا ہے اور لوگوں کو اس کی طرف بلاتا ہے، تو وہ (ابلیس) اس سے وہ خدمت(۷) چھین لیتا ہے۔

سہل رحمہ اللہ نے فرمایا: میں بدعتیوں کے بارے میں اس حدیث سے زیادہ سخت کوئی حدیث نہیں جانتا: «اللہ نے حجاب (پردہ) ڈال دیا...

---

(۱) (م) میں ہے: فما۔ (۲) (خ) اور (ز) اور (م) میں ہے: مجسر، اور جو متن میں ہے وہ (د) سے ہے، جو دیگر مآخذ کے مطابق ہے۔ (۳) نسخوں میں ہے: مع ذلك، اور جو متن میں ہے وہ سنن ابی داود سے ہے۔ (۴) سنن ابی داود (۴۶۱۲)، اور اسے امام احمد نے بھی 'الزہد' ص ۳۶۰ میں اسی طرح روایت کیا ہے، اور ابن وضاح نے 'البدع' ص ۳۰-۳۱ میں۔ ان کا قول: 'الاقتصاد' یعنی: میانہ روی جس میں تفریط اور افراط کے دونوں کناروں میں سے کسی کی طرف جھکاؤ نہ ہو۔ ان کا قول: 'مَحْسَر'؛ کہا جاتا ہے: حسرتُ العمامة عن رأسي؛ یعنی: میں نے اسے کھول دیا۔ دیکھئے: 'النهاية' (حسر، قصد)۔ (۵) (د) میں ہے: أن يأتي۔ (۶) لفظ: "منهم", (خ) اور (م) سے ہے۔ (۷) اسی طرح (خ) اور (م) میں ہے، اور ہم نے اسے واضح نہیں کیا، اور (د) اور (ظ) میں ہے: الخدمة، اور (ز) میں ہے: الحدمة۔

Surah Al-An'am: Verses 151 - 153 120

Paradise from the companion of [every] innovation"(1). He said: So the Jew and the Christian are more hopeful than them.

Sahl said: Whoever wants to honor his religion should not enter upon the Sultan, nor be alone with women, nor dispute with people of whims. He also said: Follow and do not innovate, for you have been sufficed.

And in Musnad al-Darimi(2): That Abu Musa al-Ash'ari came to Abdullah bin Mas'ud and said: O Abu Abd al-Rahman, I just saw something in the mosque that I disapproved of, though, praise be to God, I only saw good! He said: What is it? He said: If you live, you will see it. He said: I saw people in the mosque sitting in circles, waiting for the prayer; in every circle is a man, and in their hands are pebbles(3), he says to them: Say "Allahu Akbar" (God is Greatest) a hundred times; so they say it a hundred times. Then he says: Say "La ilaha illa Allah" (There is no god but God) a hundred times; so they say it a hundred times. And he says: Say "Subhan Allah" (Glory be to God) a hundred times; so they say it a hundred times. He said: So what did you say to them? He said: I didn't say anything to them, waiting for your opinion and waiting for your command. He said: Why didn't you command them to count their sins, and guarantee them that none of their good deeds would be lost? Then he went on, and we went with him, until he came to one of those circles; he stood over them and said: What is this that I see you(4) doing? They said: O Abu Abd al-Rahman, pebbles with which we count the takbir, tahlil, and tasbih(5). He said: Then count your sins, and I am a guarantor(6) that nothing of your good deeds will be lost. Woe to you, O nation of Muhammad! How fast is your destruction! These are the companions of your Prophet ﷺ in abundance, and these are his clothes that have not worn out, and his vessels that have not broken. By Him in Whose hand is my soul! Verily, you are on a religion that is better guided than the religion of...

(1) In (m): innovation, and what is between brackets is from sources. The hadith was recorded by al-Tabarani in al-Awsat (4214), and al-Bayhaqi in al-Shu'ab (9457) from Anas bin Malik as a marfu' narration with the wording: "Indeed, Allah has veiled repentance from the practitioner of every innovation...". Al-Mundhiri said in al-Targhib wa al-Tarhib 1/107: Its chain of narration is good. Al-Haythami said in al-Majma' 10/189: Narrated by al-Tabarani, and its men are men of the Sahih except Musa bin Harun, and he is trustworthy. End quote. However, Ibn al-Jawzi said in al-'Ilal al-Mutanahiya (216): This hadith is not authentic. (2) (204), and what will follow

between brackets is from it. (3) In the copies: a pebble, and what is established is from (m). (4) His saying: I see you, from (m), and Sunan al-Darimi. (5) His saying: and tasbih from (kh) and (m), and Sunan al-Darimi. (6) After it in (d), (z), and (m): for you, and what is established is from (kh) and (zh), and it matches Sunan al-Darimi.

सूरा अल-अनाम: आयत 151 - 153 120

स्वर्ग [हर] नवाचार (बिदअत) करने वाले से दूर है"(1)। उन्होंने कहा: तो यहूदी और ईसाई उनसे अधिक आशावान हैं।

सहल ने कहा: जो अपने धर्म का सम्मान करना चाहता है उसे सुल्तान के पास नहीं जाना चाहिए, न ही महिलाओं के साथ अकेला रहना चाहिए, और न ही अपनी इच्छाओं के पीछे चलने वालों से विवाद करना चाहिए। उन्होंने यह भी कहा: अनुसरण करो और नवाचार न करो, क्योंकि तुम्हारे लिए पर्याप्त कर दिया गया है।

और मुसनद अल-दारिमी (2) में: कि अबू मूसा अल-अशरी अब्दुल्ला बिन मसूद के पास आए और कहा: ऐ अबू अब्द अल-रहमान, मैंने अभी मस्जिद में कुछ ऐसा देखा जिसे मैंने नापसंद किया, हालाँकि, खुदा का शुक्र है, मैंने अच्छाई के अलावा कुछ नहीं देखा! उन्होंने कहा: वह क्या है? उन्होंने कहा: यदि आप जीवित रहे, तो आप उसे देखेंगे। उन्होंने कहा: मैंने मस्जिद में लोगों को घेरों में बैठे हुए देखा, नमाज़ का इंतज़ार कर रहे थे; हर घेरे में एक आदमी था, और उनके हाथों में कंकड़ (3) थे। वह उनसे कहता है: सौ बार "अल्लाहु अकबर" कहो; तो वे सौ बार कहते हैं। फिर वह कहता है: सौ बार "ला इलाहा इल्लल्लाह" कहो; तो वे सौ बार कहते हैं। और वह कहता है: सौ बार "सुभान अल्लाह" कहो; तो वे सौ बार कहते हैं। उन्होंने कहा: तो आपने उनसे क्या कहा? उन्होंने कहा: मैंने उनसे कुछ नहीं कहा, आपकी राय और आपके आदेश की प्रतीक्षा कर रहा था। उन्होंने कहा: आपने उन्हें अपने पापों को गिनने का आदेश क्यों नहीं दिया, और उन्हें गारंटी दी कि उनका कोई भी नेक काम नष्ट नहीं होगा? फिर वह आगे बढ़े, और हम उनके साथ गए, यहाँ तक कि वह उन घेरों में से एक के पास आए; वह उनके पास खड़े हुए और कहा: यह क्या है जो मैं तुम्हें (4) करते हुए देख रहा हूँ? उन्होंने कहा: ऐ अबू अब्द अल-रहमान, कंकड़ हैं जिनसे हम तकबीर, तहलील और तस्बीह (5) गिनते हैं। उन्होंने कहा: तो अपने पाप गिनो, और मैं इस बात का गारंटर (6) हूँ कि तुम्हारा कोई भी नेक काम नष्ट नहीं होगा। धिक्कार है तुम पर, ऐ मुहम्मद की उम्मत! तुम्हारा विनाश कितनी जल्दी हो रहा है! ये तुम्हारे नबी ﷺ के साथी प्रचुर मात्रा में हैं, और ये उनके कपड़े हैं जो अभी पुराने नहीं हुए हैं, और उनके बर्तन जो टूटे नहीं हैं। उस सत्ता की कसम जिसके हाथ में मेरी जान है! वास्तव में, तुम ऐसे धर्म पर हो जो... के धर्म से अधिक सही राह पर है।

(1) (म) में: बिदअत, और कोष्ठक के बीच जो है वह स्रोतों से है। हदीस को अल-तबरानी ने अल-अवसत (4214) में और अल-बैहकी ने अल-शुआब (9457) में अनस बिन मलिक से मरफू रिवायत के रूप में इन शब्दों के साथ दर्ज किया है: "निश्चित रूप से, अल्लाह ने हर बिदअती से तौबा का पर्दा हटा दिया है..."। अल-मुन्दिरी ने अल-तरगीब वत-तरहीब 1/107 में कहा: इसकी सनद हसन है। अल-हैथमी ने अल-मजमा 10/189 में कहा: अल-तबरानी द्वारा वर्णित, और इसके लोग सहीह के लोग हैं सिवाय मूसा बिन हारून के, और वह विश्वसनीय है। हालाँकि, इब्न अल-जौज़ी ने अल-इलाल अल-मुतनाहिया (216) में कहा: यह हदीस सही नहीं है। (2) (204), और इसके बाद कोष्ठक में जो आएगा वह उसी से है। (3) प्रतियों में: एक कंकड़, और जो स्थापित है वह (म) से है। (4) उनका कहना: मैं तुम्हें देख रहा हूँ, (म) और सुनन अल-दारिमी से है। (5) उनका कहना: और तस्बीह (ख) और (म) और सुनन अल-दारिमी से है। (6) इसके बाद (द), (ज) और (म) में: तुम्हारे लिए, और जो स्थापित है वह (ख) और (ज) से है, और यह सुनन अल-दारिमी के अनुरूप है।

سورة الانعام: آیات ۱۵۱ - ۱۵۳ ۱۲۰

جنت [ہر] بدعتی کے ساتھی سے دور ہے"(۱)۔ انہوں نے کہا: تو یہودی اور نصرانی ان سے زیادہ پرامید ہیں۔

سہل نے کہا: جو شخص اپنے دین کی عزت کرنا چاہتا ہے وہ سلطان کے پاس نہ جائے، اور نہ ہی عورتوں کے ساتھ تنہا بیٹھے، اور نہ ہی خواہشات والوں سے جھگڑا کرے۔ انہوں نے یہ بھی کہا: پیروی کرو اور نئی باتیں نہ نکالیں، کیونکہ تمہارے لیے کافی کر دیا گیا ہے۔

اور مسند الدارمی (۲) میں ہے: کہ ابو موسیٰ الاشعری عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ کے پاس آئے اور کہا: اے ابو عبدالرحمن، میں نے ابھی مسجد میں ایک ایسی چیز دیکھی جسے میں نے ناپسند کیا، حالانکہ، اللہ کا شکر ہے، میں نے خیر کے سوا کچھ نہیں دیکھا! انہوں نے کہا: وہ کیا ہے؟ انہوں نے کہا: اگر آپ زندہ رہے تو اسے دیکھیں گے۔ انہوں نے کہا: میں نے مسجد میں کچھ لوگوں کو حلقوں میں بیٹھے دیکھا، وہ نماز کا انتظار کر رہے تھے؛ ہر حلقے میں ایک آدمی تھا، اور ان کے ہاتھوں میں کنکریاں (۳) تھیں، وہ ان سے کہتا ہے: سو بار "اللہ اکبر" کہو؛ تو وہ سو بار کہتے ہیں۔ پھر وہ کہتا ہے: سو بار "لا الہ الا اللہ" کہو؛ تو وہ سو بار کہتے ہیں۔ اور وہ کہتا ہے: سو بار "سبحان اللہ" کہو؛ تو وہ سو بار کہتے ہیں۔ انہوں نے کہا: تو آپ نے ان سے کیا کہا؟ انہوں نے کہا: میں نے ان سے کچھ نہیں کہا، آپ کی رائے اور آپ کے حکم کا انتظار کر رہا تھا۔ انہوں نے کہا: آپ نے انہیں اپنے گناہوں کو گننے کا حکم کیوں نہ دیا، اور ان کے لیے ضامن بنتے کہ ان کی نیکیوں میں سے کچھ بھی ضائع نہیں ہوگا؟ پھر وہ آگے بڑھے، اور ہم ان کے ساتھ گئے، یہاں تک کہ وہ ان حلقوں میں سے ایک کے پاس آئے؛ وہ ان کے پاس کھڑے ہوئے اور کہا: یہ کیا ہے جو میں تمہیں (۴) کرتے ہوئے دیکھ رہا ہوں؟ انہوں نے کہا: اے ابو عبدالرحمن، یہ کنکریاں ہیں

جن سے ہم تکبیر، تلیل اور تسبیح (۵) گنتے ہیں۔ انہوں نے کہا: تو اپنے گناہ گنو، اور میں ضامن (۶) ہوں کہ تمہاری نیکیوں میں سے کچھ بھی ضائع نہیں ہوگا۔ افسوس ہے تم پر اے امتِ محمد! تمہاری ہلاکت کتنی تیزی سے ہو رہی ہے! یہ تمہارے نبی ﷺ کے صحابہ کثیر تعداد میں موجود ہیں، اور یہ ان کے کپڑے ہیں جو ابھی بوسیدہ نہیں ہوئے، اور ان کے برتن جو ٹوٹے نہیں ہیں۔ اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں میری جان ہے! یقیناً تم ایسے دین پر ہو جو... کے دین سے زیادہ ہدایت والا ہے۔

(۱) (م) میں: بدعت، اور بریکٹ کے درمیان جو ہے وہ ذرائع سے ہے۔ اس حدیث کو طبرانی نے الاوسط (۴۲۱۴) میں اور بیہقی نے الشعب (۹۴۵۷) میں انس بن مالک سے مرفوعاً ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "بے شک اللہ نے ہر بدعتی سے توبہ کو روک دیا ہے..."۔ منذیری نے الترغیب والترہیب ۱۰۷/۱ میں کہا: اس کی سند حسن ہے، اور ہیثمی نے المجمع ۱۸۹/۱۰ میں کہا: اسے طبرانی نے روایت کیا، اور اس کے رجال صحیح کے رجال ہیں سوائے موسیٰ بن ہارون کے، اور وہ ثقہ ہیں۔ تاہم ابن الجوزی نے العلل المتناہیہ (۲۱۶) میں کہا: یہ حدیث صحیح نہیں ہے۔ (۲) (۲۰۴)، اور آگے بریکٹ میں جو آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۳) نسخوں میں: ایک کنکری، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۴) ان کا قول: میں تمہیں دیکھ رہا ہوں، (م) اور سنن الدارمی سے ہے۔ (۵) ان کا قول: اور تسبیح (خ) اور (م) اور سنن الدارمی سے ہے۔ (۶) اس کے بعد (د)، (ز) اور (م) میں: تمہارے لیے، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، اور یہ سنن الدارمی کے مطابق ہے۔

١٢١ Surah Al-An'am, Verses 151 - 153

[Muhammad]. Or have you opened(1) a door of misguidance! They said: "By Allah, O Abu Abd al-Rahman, we only intended good." He said: "And how many a seeker of good will never attain it!"

And on the authority of Umar bin Abd al-Aziz, a man asked him about something from the people of desires and innovations; he said: "Stick to the religion of the Bedouins, and the boy in the school, and disregard anything other than that."

Al-Awza'i said: Iblis said to his allies: "From what direction do you approach the children of Adam?" They said: "From every direction." He said: "Do you approach them from the direction of seeking forgiveness?" They said: "Far from it! That is something coupled with monotheism." He said: "I will surely spread among them something for which they do not seek Allah's forgiveness." He said: So he spread among them 'desires' (misguided whims).

Mujahid said: "I do not know which of the two blessings upon me is greater; that He guided me to Islam, or that He protected me from these desires."

Al-Sha'bi said: "They were only called 'people of desires' (ashab al-ahwa') because they fall (yahwun) into the Fire." All of this is from al-Darimi(2).

Sahl bin Abd Allah was asked about praying behind the Mu'tazilites and intermarrying with them. He said: "No, and no honor [to them]! They are disbelievers. How can one believe who says: the Quran is created, no Paradise is created, no Fire is created, there is no Path (Sirat) for Allah, no intercession, and no believer will enter the Fire, and no sinner from the Ummah of Muhammad ﷺ will exit the Fire, and no punishment in the grave, no Munkar and Nakir, no seeing our Lord in the Hereafter and no increase, and that Allah's knowledge is created, and they do not recognize the Sultan nor Friday [prayer]; and they declare as disbelievers those who believe in this."

Al-Fudayl bin Iyad said: "Whoever loves a person of innovation, Allah will nullify his deeds and take the light of Islam out of his heart(3)." This has been mentioned previously from his speech and more.

Sufyan al-Thawri said: "Innovation is more beloved to Iblis than sin; from sin one repents, [but not from innovation]."

(1) In the manuscripts: "or openers of," and what is established is from Sunan al-Darimi. (2) 1/103, 121. (3) Narrated by al-Lalika'i in Sharh Usul I'tiqad Ahl al-Sunnah wa al-Jama'ah (263), and previously in 8/419.

१२१ सूरा अल-अनाम, आयत १५१ - १५३

[मुहम्मद]। या क्या तुमने गुमराही का दरवाज़ा खोल दिया है(१)! उन्होंने कहा: "अल्लाह की कसम, ऐ अबू अब्दुर रहमान, हमने केवल भलाई ही चाही थी।" उन्होंने कहा: "और कितने ही भलाई चाहने वाले इसे कभी नहीं पा सकेंगे!"

और उमर बिन अब्दुल अजीज से रिवायत है कि एक व्यक्ति ने उनसे उन लोगों के बारे में पूछा जो अपनी इच्छाओं (हवा) और नवाचारों (बिदअत) का पालन करते हैं; उन्होंने कहा: "ग्रामीणों के धर्म और मकतब के बच्चों के धर्म पर टिके रहो, और उसके अलावा सब कुछ छोड़ दो।"

अल-औज़ाई ने कहा: इब्लीस ने अपने साथियों से कहा: "तुम आदम की संतान के पास किस रास्ते से आते हो?" उन्होंने कहा: "हर रास्ते से।" उसने कहा: "क्या तुम उनके पास माफ़ी मांगने के रास्ते से आते हो?" उन्होंने कहा: "बहुत दूर! वह तो तौहीद (एकेश्वरवाद) के साथ जुड़ी हुई चीज़ है।" उसने कहा: "मैं निश्चित रूप से उनके बीच कुछ ऐसा फैलाऊंगा जिसके लिए वे अल्लाह से माफ़ी नहीं मांगेंगे।" उन्होंने कहा: तो उसने उनके बीच 'हवा' (गुमराह इच्छाएं) फैला दीं।

मुजाहिद ने कहा: "मुझे नहीं पता कि मुझ पर दो एहसानों में से कौन सा बड़ा है; कि उसने मुझे इस्लाम की ओर निर्देशित किया, या उसने मुझे इन इच्छाओं (हवा) से बचाया।"

अल-शा'बी ने कहा: "उन्हें 'हवा' (इच्छाओं) वाले लोग केवल इसलिए कहा जाता है क्योंकि वे आग (जहन्नम) में गिरते (यहवुन) हैं।" यह सब अल-दारीमी(२) से है।

सहल बिन अब्दुल्ला से मोतज़िला के पीछे नमाज़ पढ़ने और उनके साथ विवाह के बारे में पूछा गया। उन्होंने कहा: "नहीं, और कोई सम्मान नहीं! वे काफ़िर हैं। वह व्यक्ति कैसे विश्वास कर सकता है जो कहता है: कुरान बनाया गया है (मखलूक), कोई जन्नत नहीं बनाई गई है, कोई आग नहीं बनाई गई है, अल्लाह का कोई सिरात (पुल) नहीं है, कोई सिफ़ारिश नहीं है, और कोई भी मोमिन आग में नहीं जाएगा, और मुहम्मद ﷺ की उम्मत के गुनहगारों में से कोई भी आग से बाहर नहीं निकलेगा, और कब्र की कोई सज़ा नहीं है, न मुनकर और न नकीर है, न परलोक में हमारे रब का दीदार है और न ही बढ़ोतरी (इज़ाफ़ा) है, और यह कि अल्लाह का ज्ञान मखलूक (बनाया हुआ) है, और वे न सुल्तान को मानते हैं और न ही जुम्मा को; और वे उन लोगों को काफ़िर कहते हैं जो इस पर विश्वास करते हैं।"

अल-फ़ुदैल बिन इयाद ने कहा: "जो किसी बिदअती (नवाचारी) से प्रेम करता है, अल्लाह उसके कर्मों को नष्ट कर देता है और उसके दिल से इस्लाम की रोशनी निकाल देता है(३)।" यह उनकी बात से पहले भी आ चुका है और उससे भी अधिक।

सुफ़यान अल-थौरी ने कहा: "बिदअत इब्लीस को गुनाह से ज़्यादा प्रिय है; गुनाह से तो तौबा की जाती है, [बिदअत से नहीं]।"

---

(१) प्रतियों में: "या खोलने वाले," और जो साबित है वह सुनन अल-दारीमी से है। (२) १/१०३, १२१। (३) अल-लालिकाई द्वारा 'शरह उसूल इतिक़ाद अहल अल-सुन्नाह वल जमा'ह' (२६३) में उद्धृत, और पहले ८/४१९ में।

۱۲۱ سورة الانعام، آیات ۱۵۱ - ۱۵۳

[محمد]۔ یا تم نے گمراہی کا دروازہ کھول دیا ہے(۱)! انہوں نے کہا: "اللہ کی قسم، اے ابو عبد الرحمن، ہم نے صرف بھلائی ہی چاہی تھی۔" انہوں نے کہا: "اور کتنے ہی بھلائی چاہنے والے اسے کبھی نہیں پا سکیں گے!"

اور عمر بن عبد العزیز سے روایت ہے کہ ایک شخص نے ان سے خواہشات (اہلِ اہواء) اور بدعات والوں کے بارے میں کچھ پوچھا؛ تو انہوں نے کہا: "تم دیہاتیوں کے دین اور مکتب کے بچوں کے دین کو لازم پکڑو، اور اس کے علاوہ سب کچھ چھوڑ دو۔"

امام اوزاعی نے کہا: ابلیس نے اپنے ساتھیوں سے کہا: "تم اولادِ آدم کے پاس کس راستے سے آتے ہو؟" انہوں نے کہا: "ہر راستے سے۔" اس نے کہا: "کیا تم ان کے پاس استغفار کے راستے سے آتے ہو؟" انہوں نے کہا: "دور کی بات ہے! وہ تو توحید کے ساتھ جڑی ہوئی چیز ہے۔" اس نے کہا: "میں یقیناً ان میں ایسی چیز پھیلاؤں گا جس پر وہ اللہ سے استغفار نہیں کریں گے۔" انہوں نے کہا: چنانچہ اس نے ان میں 'اہواء' (گمراہ کن خواہشات) پھیلا دیں۔

مجاہد نے کہا: "مجھے نہیں معلوم کہ مجھ پر دو نعمتوں میں سے کون سی بڑی ہے؛ کہ اس نے مجھے اسلام کی ہدایت دی، یا اس نے مجھے ان خواہشات سے بچا لیا۔"

امام شعبی نے کہا: "انہیں 'اہلِ اہواء' (خواہشات والے) صرف اس لیے کہا جاتا ہے کیونکہ وہ آگ میں گرتے (یہوُون) ہیں۔" یہ سب دارمی(۲) سے ہے۔

سہل بن عبد اللہ سے معتزلہ کے پیچھے نماز پڑھنے اور ان میں نکاح اور شادی کے بارے میں پوچھا گیا۔ تو انہوں نے کہا: "نہیں، اور کوئی عزت نہیں! وہ کافر ہیں، وہ شخص کیسے ایمان لا

سکتا ہے جو کہتا ہے: قرآن مخلوق ہے، نہ جنت مخلوق ہے نہ آگ مخلوق ہے، اللہ کا نہ کوئی صراط ہے نہ کوئی شفاعت، اور مومنین میں سے کوئی بھی آگ میں داخل نہیں ہوگا، اور امتِ محمد ﷺ کے گناہ گاروں میں سے کوئی بھی آگ سے نہیں نکلے گا، اور نہ قبر کا عذاب ہے اور نہ منکر و نکیر، نہ آخرت میں ہمارے رب کا دیدار ہوگا اور نہ مزید کچھ، اور یہ کہ اللہ کا علم مخلوق ہے، اور وہ نہ سلطان کو مانتے ہیں اور نہ جمعہ کو؛ اور جو اس پر ایمان رکھتے ہیں وہ انہیں کافر قرار دیتے ہیں۔"

فضیل بن عیاض نے کہا: "جس نے کسی بدعتی سے محبت کی، اللہ اس کے عمل کو ضائع کر دے گا اور اس کے دل سے اسلام کا نور نکال دے گا(۳)۔" یہ بات ان کے کلام میں پہلے بھی آ چکی ہے اور اس سے زیادہ بھی۔

سفیان ثوری نے کہا: "بدعت ابلیس کو گناہ سے زیادہ پسند ہے؛ گناہ سے تو توبہ کر لی جاتی ہے، [بدعت سے نہیں]۔"

---

(۱) نسخوں میں ہے: "أو مفتتحي"، اور جو ثابت ہے وہ سنن دارمی سے ہے۔ (۲) ۱/۱۰۳ ، ۱۲۱ .

(۳) اسے لالکائی نے 'شرح اصول اعتقاد اہل السنۃ والجماعۃ' (۲۶۳) میں روایت کیا ہے، اور گزشتہ ۸/۴۱۹۔

...and innovation is not repented from(1). And Ibn Abbas said: Looking at a man from the people of the Sunnah who calls to the Sunnah and forbids innovation is an act of worship(2). Abu al-Aliya said: Adhere to the first matter that they were upon before they split. Assim al-Ahwal said: I mentioned this to Al-Hasan, and he said: He has advised you - by Allah - and he has spoken the truth to you(3). The meaning of the Prophet's saying (peace and blessings be upon him) was mentioned previously in "Al Imran": "The Children of Israel split into seventy-two sects, and this nation will split into seventy-three." The Hadith(4). Some of the learned scholars have said: This sect which is an addition to the sects of the nation of Muhammad (PBUH) are a people who hate the scholars and are hostile to the jurists(5), and this never occurred among the previous nations(6). Rafi' bin Khadij narrated that he heard the Messenger of Allah (PBUH) saying: "There will be in my nation a people who disbelieve in Allah and in the Quran while they do not perceive; just as the Jews and Christians disbelieved." He said: I said: May I be sacrificed for you, O Messenger of Allah! How is that? He said: "They affirm some and disbelieve in some." He said: I said: May I be sacrificed for you, O Messenger of Allah! And what do they say? He said: "They make Iblis an equal to Allah in His creation, power, and sustenance, and they say: Good is from Allah and evil is from Iblis." He said: So they disbelieve in Allah, then they read the Book of Allah upon that, so they disbelieve in the Quran after faith and knowledge? He said: "What my nation will encounter..."

---

(1) Reported by Al-Harawi in Dhamm al-Kalam wa Ahlih (914), and Al-Lalika'i in Sharh Usul I'tiqad Ahl al-Sunnah (238). (2) Reported by Al-Lalika'i in Sharh Usul I'tiqad Ahl al-Sunnah wal-Jama'ah (11), and Ibn al-Jawzi in Talbis Iblis p. 11. (3) Reported by Ibn al-Jawzi in Talbis Iblis p. 11 with this wording. Also reported by Muhammad bin Nasr in as-Sunnah (26), and Al-Lalika'i in Sharh Usul I'tiqad Ahl al-Sunnah wal-Jama'ah in a similar but longer form. (4) Previous 5/241-242. (5) In (M): They are a people who are hostile to the scholars and hate the jurists. (6) In (Z): And they never had an equal in previous nations.

...और बिदअत (नवाचार) से तौबा नहीं की जाती(1)। और इब्न अब्बास ने कहा: सुन्नत वालों में से किसी ऐसे व्यक्ति को देखना जो सुन्नत की ओर बुलाता है और बिदअत से रोकता है, इबादत (पूजा) है(2)। अबू अल-आलिया ने कहा: तुम्हें उस पहले मामले पर कायम रहना चाहिए जिस पर वे अलग होने से पहले थे। आसिम अल-अहवल ने कहा: मैंने यह अल-हसन को बताया, तो उन्होंने कहा: अल्लाह की कसम, उन्होंने तुम्हें अच्छी सलाह दी है और तुमसे सच कहा है(3)। और "आल इमरान" में पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के इस कथन का अर्थ बीत चुका है: "बनी इसराइल बहत्तर संप्रदायों में बंट गए थे, और यह उम्मत तिहत्तर संप्रदायों में बंट जाएगी।" हदीस(4)। कुछ जानकार विद्वानों ने कहा है: यह संप्रदाय जो मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की उम्मत के संप्रदायों में बढ़ा है, वे लोग हैं जो विद्वानों से नफरत करते हैं और न्यायविदों (फ़ुक़हा) के दुश्मन हैं(5), और पिछली उम्मतों में ऐसा कभी नहीं हुआ(6)। राफे बिन खदीज ने रिवायत की है कि उन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को कहते सुना: "मेरी उम्मत में ऐसे लोग होंगे जो अल्लाह और कुरान का कुफ्र करेंगे जबकि उन्हें इसका अहसास नहीं होगा; जैसा कि यहूदियों और ईसाइयों ने कुफ्र किया।" उन्होंने कहा: मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल! मैं आप पर कुर्बान, यह कैसे होगा? उन्होंने फरमाया: "वे कुछ को मानेंगे और कुछ का कुफ्र करेंगे।" उन्होंने कहा: मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल! मैं आप पर कुर्बान, और वे क्या कहेंगे? उन्होंने फरमाया: "वे इब्लीस को अल्लाह की सृष्टि, उसकी शक्ति और उसके रिज्क (रोजी) में अल्लाह के बराबर बना देंगे, और वे कहेंगे: भलाई अल्लाह की तरफ से है और बुराई इब्लीस की तरफ से है।" उन्होंने कहा: तो क्या वे अल्लाह का कुफ्र करेंगे, फिर उस पर अल्लाह की किताब पढ़ेंगे, तो क्या वे ईमान और ज्ञान के बाद कुरान का कुफ्र करेंगे? उन्होंने फरमाया: "फिर मेरी उम्मत क्या सामना करेगी..."

---

(1) इसे अल-हरवी ने 'ज़म्म अल-कलाम व अहलिह' (914) में, और अल-लालिकाई ने 'शरह उसूल इतिक़ाद अहल अस-सुन्ना' (238) में निकाला है। (2) इसे अल-लालिकाई ने 'शरह उसूल इतिक़ाद अहल अस-सुन्ना वल-जमाअह' (11) में, और इब्न अल-जौजी ने 'तल्बीस इब्लीस' पृष्ठ 11 में निकाला है। (3) इसे इब्न अल-जौजी ने 'तल्बीस इब्लीस' पृष्ठ 11 में इसी शब्दों के साथ निकाला है। इसे मुहम्मद बिन नस्र ने 'सुन्ना' (26) में भी निकाला है, और अल-लालिकाई ने 'शरह उसूल इतिक़ाद अहल अस-सुन्ना वल-जमाअह' में इसी तरह के लंबे विवरण के साथ निकाला है। (4) पिछला

5/241-242। (5) (M) में: वे ऐसे लोग हैं जो विद्वानों की शत्रुता रखते हैं और फ़ुक़हा से नफरत करते हैं। (6) (Z) में: और पिछली उम्मतों में उनकी कोई मिसाल नहीं थी।

...اور بدعت سے توبہ نہیں کی جاتی(۱)۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: اہل سنت میں سے کسی ایسے شخص کی طرف دیکھنا جو سنت کی طرف بلاتا ہو اور بدعت سے روکتا ہو، عبادت ہے(۲)۔ ابو العالیہ نے کہا: تم پر وہ پہلا معاملہ لازم ہے جس پر وہ (صحابہ) تفرقہ ڈالنے سے پہلے تھے۔ عاصم الاحول نے کہا: میں نے یہ بات حسن (بصری) کو بتائی تو انہوں نے کہا: اللہ کی قسم! انہوں نے تمہیں نصیحت کی اور سچ کہا(۳)۔ اور "آل عمران" میں آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول کے معنی گزر چکے ہیں: "بنی اسرائیل بہتر فرقوں میں بٹ گئے تھے، اور یہ امت تہتر فرقوں میں بٹ جائے گی"۔ حدیث(۴)۔ بعض عارف علماء نے فرمایا ہے: یہ فرقہ جو امت محمد صلی اللہ علیہ وسلم کے فرقوں میں زیادہ ہوا ہے، یہ وہ لوگ ہیں جو علماء سے بغض رکھتے ہیں اور فقہاء سے دشمنی کرتے ہیں(۵)، اور یہ بات سابقہ امتوں میں کبھی نہیں تھی(۶)۔ رافع بن خدیج سے روایت ہے کہ انہوں نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کو فرماتے سنا: "میری امت میں ایسے لوگ ہوں گے جو اللہ اور قرآن کا کفر کریں گے اور انہیں شعور نہیں ہوگا؛ جیسا کہ یہودیوں اور عیسائیوں نے کفر کیا۔" راوی کہتے ہیں: میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول! میں آپ پر قربان جاؤں، یہ کیسے ہوگا؟ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "وہ کچھ کو مانیں گے اور کچھ کا کفر کریں گے"۔ انہوں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول! میں آپ پر قربان جاؤں، وہ کیا کہیں گے؟ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "وہ ابلیس کو اللہ کی مخلوق، اس کی قوت اور اس کے رزق میں اللہ کا ہمسر (برابر) بنائیں گے، اور کہیں گے: خیر اللہ کی طرف سے ہے اور شر ابلیس کی طرف سے ہے"۔ راوی نے پوچھا: تو کیا وہ اللہ کا کفر کریں گے، پھر اس پر اللہ کی کتاب پڑھیں گے، تو

کیا وہ ایمان اور معرفت کے بعد قرآن کا کفر کریں گے؟ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "پھر میری امت کیا پائے گی..."

---

(۱) اسے الہروی نے ذم الکلام وأهله (۹۱۴) میں اور اللالکائی نے شرح أصول اعتقاد أهل السنة (۲۳۸) میں روایت کیا ہے۔ (۲) اسے اللالکائی نے شرح أصول اعتقاد أهل السنة والجماعة (۱۱) میں اور ابن الجوزی نے تلبیس ابلیس ص ۱۱ میں روایت کیا ہے۔ (۳) اسے ابن الجوزی نے تلبیس ابلیس ص ۱۱ میں ان ہی الفاظ کے साथ روایت کیا ہے۔ اور اسے محمد بن نصر نے السنۃ ۲۶ میں بھی روایت کیا ہے، اور اللالکائی نے شرح أصول اعتقاد أهل السنة والجماعة میں اس کے ہم معنی طوالت کے ساتھ روایت کیا ہے۔ (۴) سابقہ ۲۴۱/۵ - ۲۴۲ ۔ (۵) نسخہ (م) میں ہے: یہ وہ قوم ہے جو علماء سے دشمنی اور فقہاء سے بغض رکھتی ہے۔ (۶) نسخہ (ظ) میں ہے: اور گزشتہ امتوں میں ان کی کبھی کوئی مثال نہیں تھی۔

123 Surah Al-An'am, Verses 151 - 155

...from them of enmity, hatred, and argument. Those are the heretics (Zanadiqa) of this Ummah." And the Hadith was mentioned (1). In [Surah] "An-Nisa" and this Surah, there is a prohibition against sitting with the people of innovation and desires, and that whoever sits with them, his ruling is their ruling. He [Allah] said: {And when you see those who engage in [offensive] discourse concerning Our verses...} the verse [Al-An'am: 68]. Then He clarified in Surah An-Nisa - which is Medinan - the punishment for whoever does that and violates what Allah commanded (2) him, saying: {And it has already come down to you in the Book...} the verse [An-Nisa: 140]. So, He joined those who sit with them to them. A group of the Imams of this Ummah held this view and ruled according to these verses regarding the gatherings of the people of innovation, in terms of companionship and mixing. Among them were Ahmad ibn Hanbal, Al-Awza'i, and Ibn al-Mubarak. They said regarding a man whose habit is to sit with the people of innovation: "He is forbidden from sitting with them; if he desists, [fine]; otherwise, he is joined with them," meaning in ruling. Umar bin Abdul Aziz applied the legal punishment (Hadd) to those who sit with wine drinkers and recited: {Indeed, you would then be like them}. It was said to him (3): "But he says: 'I sit with them to differ from them and refute them.'" He said (4): "He is forbidden from sitting with them; if he does not desist, he is joined with them" (5).

The Almighty's saying: {Then We gave Moses the Scripture, making complete [Our favor] upon the one who did good and as a detailed explanation of all things and as guidance and mercy that perhaps in the meeting with their Lord they would believe} [Al-An'am: 154]. {And this [Quran] is a Book We have revealed which is blessed, so follow it and fear Allah that you may receive mercy} [Al-An'am: 155].

The Almighty's saying: {Then We gave Moses the Scripture} - two objects. {Making complete} - an object for the sake of, or...

(1) Reported by Al-Uqayli in "Ad-Du'afa" 3/357. In its chain of narration is 'Atiyyah bin Abi 'Atiyyah. Al-Uqayli said: "Unknown through transmission, and in his hadith there is confusion (idhtirab), and he is not followed in it." Ad-Dhahabi said in "Mizan al-I'tidal" 3/80: "He brought a long fabricated report." See "Lisan al-Mizan" 4/175-176. (2) In versions (D), (Z), and (M): "what He commanded." (3) In the manuscripts: "It was said to them," and what is established is from (M). (4) In the manuscripts: "They said," and what is established is from (M). (5) A similar shortened version was mentioned before in 7/185.

123 सूरा अल-अनाम, आयतें 151 - 155

...उनमें से शत्रुता, घृणा और विवाद। वे इस उम्मत के ज़नादिका (पाखंडी) हैं।" और हदीस का उल्लेख किया गया (1)। [सूरा] "अन-निसा" और इस सूरा में बिदअत (नवाचार) और इच्छाओं वाले लोगों के साथ बैठने का निषेध बीत चुका है, और यह कि जो उनके साथ बैठता है, उसका हुक्म वही है जो उनका हुक्म है। अल्लाह ने फरमाया: {और जब तुम उन लोगों को देखो जो हमारी आयतों के बारे में [अपमानजनक] चर्चा में लगे रहते हैं...} आयत [अल-अनाम: 68]। फिर उसने सूरा अन-निसा में - जो मदनी है - स्पष्ट किया कि जो ऐसा करता है और अल्लाह के आदेश (2) का उल्लंघन करता है, उसकी सजा क्या है, और फरमाया: {और यह पहले ही किताब में तुम पर उतारा जा चुका है...} आयत [अन-निसा: 140]। अतः उसने उनके साथ बैठने वालों को उनके साथ मिला दिया। इस उम्मत के इमामों के एक समूह ने यही दृष्टिकोण अपनाया और इन आयतों के अनुसार बिदअत करने वालों की सभाओं, मेलजोल और मिलने-जुलने के बारे में फैसला दिया। उनमें अहमद बिन हंबल, अल-औज़ाई और इब्न अल-मुबारक शामिल थे। उन्होंने उस व्यक्ति के बारे में कहा जिसकी आदत बिदअत वालों के साथ बैठने की है: "उसे उनके साथ बैठने से मना किया जाता है; यदि वह रुक जाए, तो ठीक; अन्यथा, उसे उनके साथ शामिल माना जाएगा," यानी हुक्म के मामले में। उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ ने शराब पीने वालों के साथ बैठने वालों पर कानूनी सजा (हद) लागू की और पढ़ा: {निश्चित रूप से, तब तुम भी उन्हीं के समान होगे}। उनसे कहा गया (3): "लेकिन वह कहता है: 'मैं उनके साथ इसलिए बैठता हूँ ताकि उनसे अलग रहूँ और उनका खंडन करूँ।'" उन्होंने कहा (4): "उसे उनके साथ बैठने से रोका जाता है; यदि वह नहीं रुकता, तो उसे उनके साथ शामिल किया जाता है" (5)।

अल्लाह तआला का फरमान: {फिर हमने मूसा को किताब प्रदान की, ताकि जो अच्छा काम करे उस पर (हमारी कृपा) पूरी हो जाए और हर चीज़ के विस्तार के साथ और मार्गदर्शन और दया के रूप में, ताकि शायद वे अपने रब से मिलने पर विश्वास करें} [अल-अनाम: 154]। {और यह [कुरान] एक किताब है जिसे हमने उतारा है, जो बरकत वाली है, इसलिए इसका पालन करो और अल्लाह से डरो ताकि तुम पर दया की जाए} [अल-अनाम: 155]।

अल्लाह तआला का फरमान: {फिर हमने मूसा को किताब प्रदान की} - दो कर्म। {पूरी तरह से} - 'मफूल लहु' (उद्देश्य के लिए) या...

(1) अल-उकैली ने "अद-दुअफ़ा" 3/357 में इसे उद्धृत किया है। इसके वर्णन की श्रृंखला में अतिय्या बिन अबी अतिय्या है। अल-उकैली ने कहा: "प्रसारण के माध्यम से अज्ञात, और उसकी हदीस में भ्रम (इज़्तिराब) है, और उसका अनुसरण नहीं किया जाता है।" अज़-ज़हबी ने "मिज़ान अल-इतिदाल" 3/80 में कहा: "वह एक लंबी मनगढ़ंत खबर लेकर आया।" "लिसान अल-मिज़ान" 4/175-176 देखें। (2) संस्करणों (D), (Z) और (M) में: "जो उसने आदेश दिया।" (3) पांडुलिपियों में: "उनसे कहा गया," और जो स्थापित है वह (M) से है। (4) पांडुलिपियों में: "उन्होंने कहा," और जो स्थापित है वह (M) से है। (5) ऐसा ही संक्षिप्त वर्णन पहले 7/185 में बीत चुका है।

123 سورة الانعام، آيات 151 - 155

...ان میں سے دشمنی، بغض اور جھگڑا۔ یہ اس امت کے زندیق ہیں۔" اور حدیث ذکر کی گئی (1)۔ [سورہ] "النساء" اور اس سورت میں اہل بدعت اور خواہشات پرستوں کے پاس بیٹھنے کی ممانعت گزر چکی ہے، اور یہ کہ جو ان کے پاس بیٹھے اس کا حکم وہی ہے جو ان کا ہے۔ پس اللہ نے فرمایا: {اور جب تم ان لوگوں کو دیکھو جو ہماری آیات میں [بیہودہ] گفتگو کرتے ہیں...} آیت [الانعام: 68]۔ پھر اس نے سورہ النساء میں - جو مدنی ہے - اس شخص کی سزا بیان کی جو ایسا کرے اور اللہ کے حکم (2) کی مخالفت کرے، تو فرمایا: {اور تحقیق تم پر کتاب میں نازل کیا جا چکا ہے...} آیت [النساء: 140]۔ پس ان کے ساتھ بیٹھنے والوں کو انہی کے ساتھ ملا دیا۔ اس امت کے ائمہ کی ایک جماعت نے یہی موقف اپنایا ہے اور ان آیات کے مطابق اہل بدعت کی مجالس میں میل جول اور اختلاط کے بارے میں فیصلہ دیا ہے۔ ان میں احمد بن حنبل، اوزاعی اور ابن المبارک شامل ہیں۔ انہوں نے اس شخص کے بارے میں کہا جس کا شیوہ اہل بدعت کے پاس بیٹھنا ہے: "اسے ان کے پاس بیٹھنے سے منع کیا جائے گا؛ اگر وہ باز آ جائے [تو ٹھیک]؛ ورنہ اسے ان کے ساتھ ملا دیا جائے گا،" یعنی حکم میں۔ حضرت عمر بن عبدالعزیز نے شراب پینے والوں کے پاس بیٹھنے والوں پر حد جاری کی اور یہ آیت تلاوت کی: {بے شک تب تم بھی انہی جیسے ہو}۔ ان سے کہا گیا (3): "لیکن وہ کہتا ہے: 'میں ان کے پاس ان سے اختلاف کرنے اور ان کی تردید کرنے کے لیے بیٹھتا ہوں۔'" انہوں نے فرمایا (4): "اسے ان کے پاس بیٹھنے سے روکا جائے گا؛ اگر وہ باز نہ آئے تو اسے ان کے ساتھ ملا دیا جائے گا" (5)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر ہم نے موسیٰ کو کتاب عطا کی، اس شخص پر (نعمت) پوری کرنے کے لیے جس نے نیکی کی اور ہر چیز کی تفصیل کے طور پر اور ہدایت اور رحمت کے طور پر تاکہ

شاید وہ اپنے رب سے ملاقات پر ایمان لائیں} [الانعام: 154]۔ {اور یہ [قرآن] ایک کتاب ہے جسے ہم نے نازل کیا ہے، بابرکت ہے، پس اس کی پیروی کرو اور اللہ سے ڈرو تاکہ تم پر رحم کیا جائے} [الانعام: 155]۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر ہم نے موسیٰ کو کتاب عطا کی} - دو مفعول ہیں۔ {پوری کرنے کے لیے} - مفعول لہ ہے یا...

(1) اسے عقیلی نے "الضعفاء" 3/357 میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں عطیہ بن ابی عطیہ ہے، عقیلی نے کہا: "نقل میں مجہول ہے، اور اس کی حدیث میں اضطراب ہے، اور اس کی متابعت نہیں کی جاتی۔" اور ذہبی نے "میزان الاعتدال" 3/80 میں کہا: "وہ ایک لمبی موضوع (من گھڑت) خبر لایا ہے۔" اور دیکھئے "لسان المیزان" 4/175-176۔ (2) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "ما امر" (جو اس نے حکم دیا)۔ (3) خطی نسخوں میں ہے: "ان سے کہا گیا"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (4) خطی نسخوں میں ہے: "انہوں نے کہا"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (5) اس سے ملتا جلتا مختصر حصہ 7/185 میں پہلے گزر چکا ہے۔

source (1). {Upon him who did good} [Quranic phrase] it has been read with both the accusative (nasb) and the nominative (raf'). Whoever reads it with the nominative—which is the reading of Yahya ibn Ya'mar and Ibn Abi Ishaq (2)—it is based on the interpretation: "In full measure for him who is better." Al-Mahdawi said: There is some distance [implausibility] in this because of the omission of the subject (mubtada') referring back to "alladhi" (the one who) (3). Sibawayh (4) reported from Al-Khalil that he heard: "I am not the one [who is] saying anything to you" (5). And whoever reads it in the accusative case, it is on the basis that it is a past tense verb included in the relative clause (6). This is the opinion of the Basrans. Al-Kisa'i and Al-Farra' allowed it to be a noun acting as an adjective for "alladhi." They allowed phrases like: "I passed by the one, your brother," where they describe "alladhi" with a definite noun or something close to it. Al-Nahhas (7) said: This is impossible according to the Basrans; because it is an adjective for a noun before it is complete, and the meaning according to them is: "Upon the doer of good." Mujahid said: "In full measure for the believing doer of good" (8). Al-Hasan said regarding the meaning of His saying: "In full measure for him who did good": There were among them those who did good and those who did not do good; so Allah revealed the Book in full measure for the doers of good. The evidence for the correctness of this statement is that Ibn Mas'ud read: "In full measure for those (9) who did good." It was said: The meaning is: We gave Moses the Torah as an addition to what Moses was already doing well of what was...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/108. (2) Al-Muhtasib 1/234, Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/519, Tafsir al-Tabari 9/677, and al-Muharrar al-Wajiz 2/364. (3) Ibn Jinni also weakened this view in al-Muhtasib 1/234. (4) In al-Kitab 2/108. (5) That is: by the one who is saying. Al-Muhtasib 1/235. (6) Mushkil I'rab al-Qur'an 1/278, and al-Bayan by Ibn al-Anbari 1/350. (7) In I'rab al-Qur'an 2/108, and the words of al-Kisa'i and al-Farra' are from it, and see Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 1/365. (8) Narrated by al-Tabari 9/674. (9) In (d), (z), and (z): "alladhi" (singular), and what is confirmed from (kh) and (m) [is plural], which is in agreement with Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/519, and the context and the saying of al-Hasan are from it, and see Tafsir al-Baghawi 2/143, al-Muharrar al-Wajiz 2/364, and the reading of Ibn Mas'ud appeared in Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 1/365, Tafsir al-Tabari 9/674, and al-Nukat wa al-'Uyun 2/189.

124 सूरह अल-अनाम: आयतें 154 - 155

स्रोत (1)। {उस पर जिसने अच्छा किया} [कुरान का वाक्यांश] इसे नसब (अक्यूसेटिव) और रफ़अ (नॉमिनेटिव) दोनों के साथ पढ़ा गया है। जिसने इसे रफ़अ के साथ पढ़ा - जो कि याह्या बिन यामर और इब्न अबी इशाक (2) का पाठ है - तो वह इस अनुमान पर आधारित है: "उस पर पूर्णता जो बेहतर है।" अल-महदवी ने कहा: इसमें "अल्लज़ी" (जो) की ओर लौटने वाले मुब्तदा (विषय) के लोप के कारण कुछ दूरी [असंभाव्यता] है (3)। सिबवैह (4) ने अल-खलील से वर्णन किया है कि उन्होंने सुना: "मैं वह नहीं हूँ जो आपसे कुछ कह रहा है" (5)। और जिसने इसे नसब के साथ पढ़ा, तो वह इस आधार पर है कि यह सिला (सम्बन्धी उपवाक्य) में शामिल एक भूतकाल की क्रिया है (6)। यह बसरावासियों का मत है। अल-किसाई और अल-फर्रा ने इसे एक संज्ञा (नाम) होने की अनुमति दी जो "अल्लज़ी" के विशेषण के रूप में कार्य करती है। उन्होंने अनुमति दी: "मैं उस व्यक्ति, तुम्हारे भाई के पास से गुजरा"; वे "अल्लज़ी" को एक निश्चित संज्ञा या उसके करीब की चीज़ के साथ विशेषण बताते हैं। अल-नहस (7) ने कहा: बसरावासियों के अनुसार यह असंभव है; क्योंकि यह संज्ञा के पूरा होने से पहले उसका विशेषण है, और उनके अनुसार इसका अर्थ है: "नेकी करने वाले पर।" मुजाहिद ने कहा: "मोमिन (आस्थावान) नेकी करने वाले पर पूर्णता" (8)। अल-हसन ने उनके इस कथन के अर्थ में कहा: "उस पर पूर्णता जिसने अच्छा किया": उनमें नेकी करने वाले और न करने वाले दोनों थे; तो अल्लाह ने नेकी करने वालों पर पूर्णता के रूप में किताब उतारी। इस कथन की सत्यता का प्रमाण यह है कि इब्न मसूद ने इसे पढ़ा: "उन लोगों पर पूर्णता (9) जिन्होंने अच्छा किया।" और कहा गया: इसका अर्थ है: हमने मूसा को तौरात दी, जो मूसा द्वारा की जा रही भलाई के अतिरिक्त थी...

(1) इराब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 2/108। (2) अल-मुहतासिब 1/234, मानी अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 2/519, तफ़सीर अल-तबरी 9/677, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/364। (3) इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासिब 1/234 में भी इस विचार को कमजोर माना है। (4) अल-किताब 2/108 में। (5) यानी: जो कह रहा है। अल-मुहतासिब 1/235। (6) मुशकिल इराब अल-कुरान 1/278, और अल-बयान, इब्न अल-अंबारी द्वारा 1/350। (7) इराब अल-कुरान 2/108 में, और अल-किसाई और अल-फर्रा के शब्द वहीं से हैं, और देखें मानी अल-कुरान, अल-फर्रा द्वारा 1/365। (8) अल-तबरी 9/674 द्वारा उद्धृत। (9) (द), (ज़), और (ज़) में: "अल्लज़ी" (एकवचन), और जो (ख) और (म) से पुष्ट है [बहुवचन], जो अल-नहस 2/519 द्वारा मानी अल-कुरान के अनुरूप है, और संदर्भ और अल-हसन का कहना वहीं से है, और देखें तफ़सीर अल-बग़वी 2/143, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/364, और

इब्न मसूद का पाठ अल-फर्रा 1/365 द्वारा मानी अल-कुरान, तफ़सीर अल-तबरी 9/674, और अल-नुकात व अल-उयून 2/189 में आया है।

۱۲۴ سورة الانعام: آیات ۱۵۴ - ۱۵۵

مصدر(۱)۔ ﴿عَلَى الَّذِي أَحْسَنَ﴾ اسے نصب اور رفع دونوں کے ساتھ پڑھا گیا ہے۔ جس نے رفع کے ساتھ پڑھا - اور یہ یحییٰ بن یعمر اور ابن ابی اسحاق(۲) کی قرات ہے - تو وہ اس تقدیر پر ہے: "تماماً على الذي هو أحسنُ" (اس پر مکمل جو بہتر ہے)۔ المہدوی نے کہا: اس میں "الذی" کی طرف لوٹنے والے مبتدا کے حذف ہونے کی وجہ سے بعد [بعید ہونا] ہے(۳)۔ سیبویہ(۴) نے الخلیل سے روایت کی ہے کہ انہوں نے سنا: "ما أنا بالذي قائلٌ لك شيئاً" (میں وہ نہیں جو تم سے کچھ کہہ رہا ہو)(۵)۔ اور جس نے نصب کے ساتھ پڑھا تو اس بنیاد پر کہ یہ فعل ماضی ہے جو صلہ میں داخل ہے(۶)۔ یہ بصریوں کا قول ہے۔ الکسائی اور الفراء نے اسے "الذی" کی صفت کے طور پر اسم ہونا جائز قرار دیا ہے۔ انہوں نے یہ بھی جائز قرار دیا ہے: "مررت بالذي أخيك" (میں تمہارے بھائی، اس شخص کے پاس سے گزرا)؛ وہ "الذی" کی صفت معرفہ یا اس کے قریب کی چیز سے لاتے ہیں۔ النحاس(۷) نے کہا: بصریوں کے نزدیک یہ محال ہے؛ کیونکہ یہ اسم کے مکمل ہونے سے پہلے اس کی صفت ہے، اور ان کے نزدیک اس کا معنی ہے: "نیکوکار پر"۔ مجاہد نے کہا: "ایماندار نیکوکار پر مکمل"(۸)۔ الحسن نے اللہ کے اس قول: "تَمَاماً عَلَى الَّذِي أَحْسَنَ" کے معنی میں کہا: ان میں نیکوکار اور غیر نیکوکار دونوں تھے؛ چنانچہ اللہ نے نیکوکاروں پر تکمیل کے طور پر کتاب نازل فرمائی۔ اس قول کی صحت پر دلیل یہ ہے کہ ابن مسعود نے اسے پڑھا: "تماماً على الذين(۹) أحسنوا" (ان لوگوں پر مکمل جنہوں نے نیکی کی)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: ہم نے موسیٰ کو تورات دی، اس پر زیادتی کے طور پر جو موسیٰ نیکی کر رہے تھے اس میں سے جو...

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۱۰۸/۲۔ (۲) المحتسب ۲۳۴/۱ ، ومعاني القرآن للنحاس ۵۱۹/۲ ، وتفسير الطبري ۶۷۷/۹ ، والمحرر الوجيز ۳۶۴/۲ ۔ (۳) وضعف هذا القول أيضاً ابن جني في المحتسب

٢٣٤/١ ـ (٤) في الكتاب ١٠٨/٢ ـ (٥) أي: بالذي هو قائل. المحتسب ٢٣٥/١ ـ (٦) مشكل إعراب القرآن ٢٧٨/١ ، والبيان لابن الأنباري ٣٥٠/١ ـ (٧) في إعراب القرآن ١٠٨/٢ ، وكلام الكسائي والفراء منه ، وينظر معاني القرآن للفراء ٣٦٥/١ ـ (٨) أخرجه الطبري ٦٧٤/٩ ـ (٩) في (د) و(ز) و(ظ): الذي، والمثبت من (خ) و(م)، وهو الموافق لمعاني القرآن للنحاس ٥١٩/٢ ، والكلام وقول الحسن منه، وينظر تفسير البغوي ١٤٣/٢ ، والمحرر الوجيز ٣٦٤/٢ ، وقراءة ابن مسعود وردت في معاني القرآن للفراء ٣٦٥/١ ، وتفسير الطبري ٦٧٤/٩ . والنكت والعيون ١٨٩/٢ ـ

Surah Al-An'am: Verses 154 - 155 125

Allah taught him before the Torah was revealed to him(1). Muhammad ibn Yazid said: The meaning is: "completely for those who did good," meaning: completely for the goodness that Allah Almighty bestowed upon Moses, peace and blessings be upon him, regarding the message and other things(2).

Abdullah ibn Zaid said: Its meaning is: regarding Allah Almighty's goodness to His prophets, peace be upon them, in the message and other things(3).

Al-Rabi' ibn Anas said: "completely" refers to Moses' goodness in his obedience to Allah Almighty. This was also stated by Al-Farra'(4).

Then it was said: "Then" (thumma) indicates(5) that the second follows the first, and the story of Moses ﷺ and his receiving the Book was before this. So it was said: "Then" means "and" (wa), i.e., "And We gave Moses the Book"; because they are both conjunctions.

It was said: The intended meaning is: Then We had given Moses the Book before Our revelation of the Quran to Muhammad (6) ﷺ. It was also said: The meaning is: Say, come, I will recite what your Lord has prohibited for you, then I will recite what We gave to Moses completely(7).

{And a detailed explanation} (Wa Tafseelan) is conjoined to it. Likewise {and a guidance and a mercy} (Wa Hudan Wa Rahmatan).

{And this is a Book} (Wa Hadha Kitabun) is a subject and predicate. {We have revealed it, blessed} (Anzalnahu Mubarakun) is an adjective, i.e., abundant in goodness. In non-Quranic Arabic, it is permissible to say "mubarakan" as an adverb of state (hal) (8). {So follow it} (Fattabi'uhu) i.e., act upon what is in it. {And fear (Allah)} (Wa-ttaqu).

---

(1) Tafsir Abi Al-Layth 1/525, and Tafsir Al-Baghawi 2/143. (2) I'rab Al-Quran 2/108 by Al-Nahhas. Muhammad ibn Yazid is Al-Mubarrad. (3) His saying: "from the message and other things" is from (m), and narrated by Al-Tabari 9/677. (4) In Ma'ani Al-Quran 1/365, and the saying of Al-Rabi' was narrated by Al-Tabari 9/676. (5) In (d), (z), and (m): "yadullu" (it indicates). And the speech is from Ma'ani Al-Quran by Al-Nahhas 2/520. (6) Mentioned by Ibn Al-Jawzi in Zad Al-Masir 3/152 from Ibn Al-Anbari. (7) Ma'ani Al-Quran by Al-Zajjaj 2/306. (8) I'rab Al-Quran 2/108 by Al-Nahhas.

सूरह अल-अनाम: आयतें 154 - 155 125

अल्लाह ने उन्हें तौरात के उतरने से पहले सिखाया था(1)। मुहम्मद बिन यज़ीद ने कहा: इसका अर्थ है: "पूरी तरह से उन लोगों के लिए जिन्होंने अच्छा किया," अर्थात: उस अच्छाई के लिए जो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने मूसा (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) को संदेश और अन्य चीजों के रूप में प्रदान की(2)।

अब्दुल्ला बिन ज़ैद ने कहा: इसका अर्थ है: अल्लाह सर्वशक्तिमान द्वारा अपने पैगंबरों (उन पर शांति हो) को संदेश और अन्य चीजों में की गई कृपा पर(3)।

अल-रबी बिन अनस ने कहा: "पूरी तरह से" मूसा की अल्लाह सर्वशक्तिमान के प्रति आज्ञाकारिता में उनकी अच्छाई को संदर्भित करता है। यही बात अल-फर्रा ने भी कही है(4)।

फिर यह कहा गया: "फिर" (थुम्मा) संकेत देता है(5) कि दूसरा पहले के बाद है, और मूसा ﷺ की कहानी और उन्हें किताब का दिया जाना इससे पहले था। इसलिए यह कहा गया: "फिर" का अर्थ "और" (वा) है, यानी: "और हमने मूसा को किताब दी"; क्योंकि ये दोनों ही संयोजक हैं।

कहा गया: बात का तात्पर्य यह है: फिर हमने मुहम्मद ﷺ पर कुरान उतारने से पहले मूसा को किताब दी थी(6)। यह भी कहा गया: अर्थ यह है: कहो, आओ मैं तुम्हें वह सुनाऊं जो तुम्हारे रब ने तुम पर हराम किया है, फिर मैं वह सुनाऊं जो हमने मूसा को पूरी तरह से दिया(7)।

{और विस्तृत विवरण} (व तफसीलन) उसी के साथ जुड़ा हुआ है। इसी प्रकार {और मार्गदर्शन और दया} (व हुदन व रहमतन)।

{और यह एक किताब है} (व हाज़ा किताबुन) मुब्तदा (विषय) और खबर (विधेय) है। {हमने इसे उतारा है, बरकत वाली} (अनज़लनाहु मुबारकुन) एक विशेषण है, अर्थात: बहुत सारी अच्छाइयों वाली। कुरान के अलावा अन्य अरबी में, हाल (अवस्थावाचक क्रिया विशेषण) के रूप में "मुबारक़न" कहना जायज़ है(8)। {तो इसका अनुसरण करो} (फत्तबि'उहु) अर्थात: इसमें जो कुछ है उस पर अमल करो। {और डरो} (वत्तक़ू)।

---

(1) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 1/525, और तफ़्सीर अल-बग़वी 2/143। (2) इराब अल-कुरान 2/108 अल-नहहास द्वारा। मुहम्मद बिन यज़ीद: वह अल-मुबर्रद हैं। (3) उनकी बात: "संदेश और अन्य चीजों से," (म) से, और अल-तबरी 9/677 द्वारा उद्धृत। (4) मानी अल-कुरान 1/365 में, और अल-

रबी का कथन अल-तबरी 9/676 द्वारा उद्धृत किया गया है। (5) (द), (ज़) और (म) में: "यदुल्लु" (इंगित करता है)। और यह अंश अल-नहहास की मानी अल-कुरान 2/520 से है। (6) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 3/152 में इब्न अल-अंबारी के हवाले से इसका उल्लेख किया है। (7) मानी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज 2/306 द्वारा। (8) इराब अल-कुरान 2/108 अल-नहहास द्वारा।

سورة الانعام: آیات 154 - 155 125

اللہ نے انہیں تورات کے نزول سے پہلے سکھایا تھا(1)۔ محمد بن یزید نے کہا: اس کا معنی ہے: "پوری طرح سے اس پر جس نے نیکی کی،" یعنی: اس بھلائی پر جو اللہ عزوجل نے موسیٰ علیہ الصلاۃ والسلام پر رسالت اور دیگر امور کی صورت میں کی(2)۔

عبداللہ بن زید نے کہا: اس کا معنی ہے: اللہ تعالیٰ کا اپنے انبیاء علیہم السلام پر رسالت اور دیگر امور میں احسان فرمانے پر(3)۔

ربیع بن انس نے کہا: "پوری طرح" سے مراد موسیٰ علیہ السلام کی اللہ عزوجل کی فرمانبرداری میں ان کا احسان ہے۔ یہی بات الفراء نے بھی کہی ہے(4)۔

پھر کہا گیا: لفظ «ثم» (پھر) دلالت کرتا ہے(5) کہ دوسری چیز پہلی کے بعد ہے، اور موسیٰ ﷺ کا قصہ اور انہیں کتاب کا عطا ہونا اس سے پہلے تھا؛ چنانچہ کہا گیا: «ثم» یہاں «واؤ» (اور) کے معنی میں ہے، یعنی: "اور ہم نے موسیٰ کو کتاب دی"؛ کیونکہ دونوں حروف عطف ہیں۔

اور کہا گیا: کلام کا مفہوم یہ ہے: پھر ہم موسیٰ کو کتاب دے چکے تھے محمد ﷺ پر قرآن نازل کرنے سے پہلے(6)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: کہو آؤ میں تمہیں سناؤں جو تمہارے رب نے تم پر حرام کیا ہے، پھر میں سناؤں جو ہم نے موسیٰ کو مکمل طور پر عطا کیا(7)۔

﴿وَتَفْصِيلاً﴾ کا عطف اس پر ہے۔ اسی طرح ﴿وَهُدًى وَرَحْمَةً﴾ بھی۔

﴿وَهَذَا كِتَبٌ﴾ مبتدا اور خبر ہے۔ ﴿أَنزَلْنَهُ مُبَارَكٌ﴾ صفت ہے، یعنی: بہت زیادہ خیر و برکت والا۔ قرآن کے علاوہ میں «مبارکاً» (منصوب) حال کے طور پر پڑھنا جائز ہے(8)۔ ﴿فَاتَّبِعُوهُ﴾ یعنی: اس میں جو احکام ہیں ان پر عمل کرو۔ ﴿وَاتَّقُوا﴾ (اور ڈرو)۔

(1) تفسير أبي الليث 525/1 ، اور تفسير البغوي 143/2 ۔ (2) إعراب القرآن 108/2 للنحاس۔ اور محمد بن یزید: وہ المبرد ہیں۔ (3) ان کا قول: "رسالت اور دیگر امور سے"، (م) سے، اور اسے طبری نے 677/9 میں روایت کیا ہے۔ (4) ان کی کتاب معانی القرآن 365/1 میں، اور ربیع کا قول طبری نے 676/9 میں روایت کیا ہے۔ (5) (د)، (ز) اور (م) میں: «یدل» ہے۔ اور یہ عبارت نحاس کی معانی القرآن 520/2 سے ہے۔ (6) اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر 152/3 میں ابن الانباری کے حوالے سے ذکر کیا ہے۔ (7) معانی القرآن للزجاج 306/2 ۔ (8) إعراب القرآن للنحاس 108/2 ۔

Surah al-An'am: Verses 154 - 157 126

Meaning: Fear its distortion. {that you may receive mercy}, meaning: so that you may hope for mercy and not be punished(1).

The Almighty's saying: {Lest you say, "The Scripture was only sent down to two groups before us, and we were indeed unaware of their study." (156) Or lest you say, "If only the Scripture had been sent down to us, we would have been better guided than they." Now there has come to you a clear proof from your Lord and guidance and mercy. Who then is more unjust than one who denies the verses of Allah and turns away from them? We will recompense those who turn away from Our verses with a grievous punishment for their turning away. (157)}

The Almighty's saying: {Lest you say} is in the accusative position. The Kufans said: "So that you do not say." The Basrans said: "We sent it down to prevent you from saying"(2). Al-Farra and Al-Kisa'i said: The meaning is: "So fear saying [this], O people of Mecca"(3). {The Scripture was only sent down}, meaning: the Torah and the Gospel. {to two groups before us}, meaning: to the Jews and Christians, and no book was sent down to us. {and we were indeed unaware of their study}, meaning: from reciting their books and from their languages. He did not say: "from their [dual] study" because each group is a collective. {Or lest you say} is conjoined to {Lest you say}. {Now there has come to you a clear proof from your Lord}, meaning: the excuse has been removed with the coming of Muhammad ﷺ. Clear proof (bayyinah) and clarification (bayan) are one; and the intended meaning is Muhammad (4)ﷺ, whom the Exalted named a clear proof. {and guidance and mercy}, meaning: for those who follow him. Then He said: {Who then is more unjust}, meaning: if you deny, then no one is more unjust than you(5). {And turns away}: he turned aside, and {they turn away}: they turn aside. This has been mentioned before(6).

---

(1) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 2/306, and Tafsir al-Baghawi 2/143. (2) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 2/307, I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/108, and Tafsir al-Tabari 10/6. (3) The saying of al-Farra in his Ma'ani al-Quran 1/366, and the saying of al-Kisa'i mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 2/143, and al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 8/239. (4) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/108, Tafsir Abi al-Layth 1/525, and al-Wasit 2/340. (5) Tafsir Abi al-Layth 1/525. (6) 8/383 - 384.

सूरह अल-अनाम: आयत १५४ - १५७ १२६

अर्थात्: इसके परिवर्तन से डरें। {ताकि तुम पर दया की जाए}, अर्थात्: ताकि तुम दया की आशा रखने वाले बनो, और तुम्हें दंड न दिया जाए(१)।

अल्लाह तआला का कथन: {ताकि तुम यह न कह सको कि, "किताब तो हम से पहले केवल दो समूहों पर उतारी गई थी, और हम उनके अध्ययन से बेखबर थे।" (१५६) या तुम यह न कह सको कि, "यदि हमारे पास किताब उतारी गई होती, तो हम उनसे अधिक मार्गदर्शन प्राप्त होते।" तो अब तुम्हारे पास तुम्हारे रब की ओर से एक स्पष्ट प्रमाण और मार्गदर्शन और दया आ गई है। फिर उससे अधिक अत्याचारी कौन है जिसने अल्लाह की आयतों को झुठलाया और उनसे मुँह मोड़ा? हम उन लोगों को जो हमारी आयतों से मुँह मोड़ते हैं, उनके मुँह मोड़ने के कारण बुरा दंड देंगे। (१५७)}

अल्लाह तआला का कथन: {ताकि तुम यह न कह सको} नसब (accusative) की स्थिति में है। कूफ़ियों ने कहा: "ताकि तुम न कहो।" बस्रियों ने कहा: "हमने इसे इसलिए उतारा ताकि तुम यह कहने से बचो"(२)। अल-फ़र्रा और अल-किसाई ने कहा: इसका अर्थ है: "तो हे मक्का के लोगो, ऐसा कहने से डरो"(३)। {किताब तो केवल उतारी गई}, अर्थात्: तौरात और इंजील। {हमसे पहले दो समूहों पर}, अर्थात्: यहूदियों और ईसाइयों पर, और हम पर कोई किताब नहीं उतारी गई। {और हम उनके अध्ययन से बेखबर थे}, अर्थात्: उनकी किताबों के पाठ और उनकी भाषाओं से। उन्होंने यह नहीं कहा: "उन दोनों के अध्ययन से"; क्योंकि प्रत्येक समूह एक समुदाय है। {या तुम यह न कह सको} का संबंध {ताकि तुम यह न कह सको} से है। {तो अब तुम्हारे पास तुम्हारे रब की ओर से एक स्पष्ट प्रमाण आ गया है}, अर्थात्: मुहम्मद ﷺ के आने से बहाना खत्म हो गया है। स्पष्ट प्रमाण (बय्यिनाह) और स्पष्टीकरण (बयान) एक ही हैं; और अभिप्रेत अर्थ मुहम्मद ﷺ हैं(४), जिन्हें अल्लाह तआला ने स्पष्ट प्रमाण कहा है। {और मार्गदर्शन और दया}, अर्थात्: उनके लिए जो उनका अनुसरण करते हैं। फिर उसने कहा: {फिर उससे अधिक अत्याचारी कौन है}, अर्थात्: यदि तुम झुठलाते हो, तो तुमसे अधिक अत्याचारी कोई नहीं है(५)। {और मुँह मोड़ा}: उसने मुँह फेर लिया, और {वे मुँह मोड़ते हैं}: वे मुँह फेर लेते हैं। यह पहले भी आ चुका है(६)।

---

(१) मआनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज २/३०६, और तफ़सीर अल-बग़वी २/१४३। (२) मआनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज २/३०७, एराब अल-कुरान अन-नह़्हास २/१०८, और तफ़सीर अत-तब़री १०/६। (३) मआनी अल-कुरान में अल-फ़र्रा का कथन १/३६६, और अल-किसाई का कथन अल-बग़वी ने

अपनी तफ़सीर २/१४३ में उल्लेख किया है, और अत-तब्रसी ने मजमा अल-बयान ८/२३९ में। (४) एराब अल-कुरान अन-नह़ह़ास २/१०८, तफ़सीर अबी अल-लैथ १/५२५, और अल-वसीत २/३४०। (५) तफ़सीर अबी अल-लैथ १/५२५। (६) ८/ ३८३ - ३८४।

سورہ الانعام: آیات ۱۵۴ - ۱۵۷ ۱۲۶

یعنی: اس کی تحریف سے ڈرو۔ {تاکہ تم پر رحم کیا جائے}، یعنی: تاکہ تم رحمت کے امیدوار بنو، اور تمہیں عذاب نہ دیا جائے(۱)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {تاکہ تم یہ نہ کہو کہ "کتاب تو ہم سے پہلے صرف دو گروہوں پر اتاری گئی تھی، اور ہم ان کے پڑھنے پڑھانے سے بے خبر تھے" (۱۵۶) یا تم یہ نہ کہو کہ "اگر ہم پر کتاب اتاری گئی ہوتی تو ہم ان سے زیادہ ہدایت پانے والے ہوتے۔" سو اب تمہارے پاس تمہارے رب کی طرف سے ایک واضح دلیل اور ہدایت اور رحمت آ گئی ہے۔ پس اس سے بڑھ کر ظالم کون ہے جس نے اللہ کی آیات کو جھٹلایا اور ان سے منہ موڑا؟ ہم عنقریب ان لوگوں کو جو ہماری آیات سے منہ موڑتے ہیں، ان کے منہ موڑنے کی وجہ سے برا عذاب دیں گے (۱۵۷)}۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {تاکہ تم یہ نہ کہو} نِصب کے مقام پر ہے۔ کوفیوں نے کہا: "تاکہ تم نہ کہو۔" بصریوں نے کہا: "ہم نے اسے اس ناپسندیدگی کی وجہ سے اتارا کہ تم یہ کہو"(۲)۔ الفراء اور الکسائی نے کہا: معنی یہ ہے: "پس اے اہل مکہ، ایسا کہنے سے ڈرو"(۳)۔ {کتاب تو صرف اتاری گئی}، یعنی: تورات اور انجیل۔ {ہم سے پہلے دو گروہوں پر}، یعنی: یہودیوں اور عیسائیوں پر، اور ہم پر کوئی کتاب نہیں اتاری گئی۔ {اور ہم ان کے پڑھنے سے بے خبر تھے}، یعنی: ان کی کتابوں کی تلاوت اور ان کی زبانوں سے۔ اس نے "ان دونوں کے پڑھنے سے" نہیں کہا؛ کیونکہ ہر گروہ ایک جماعت ہے۔ {یا تم یہ نہ کہو} کا عطف {تاکہ تم یہ نہ کہو} پر ہے۔ {سو اب تمہارے پاس تمہارے رب کی طرف سے ایک واضح دلیل آ گئی ہے}، یعنی: محمد ﷺ کی آمد سے عذر ختم ہو گیا ہے۔ بَیِّنَة (واضح دلیل) اور بیان ایک ہی ہیں؛ اور مراد محمد ﷺ ہیں(۴)، جنہیں اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے "بَیِّنَة" کا نام دیا ہے۔ {اور ہدایت اور رحمت} یعنی: ان کے لیے جو ان کی پیروی کریں۔

پھر فرمایا: {پس کون زیادہ ظالم ہے}، یعنی: اگر تم نے جھٹلایا تو تم سے بڑھ کر کوئی ظالم نہیں(۵)۔ {اور اس نے منہ موڑ لیا}: اس نے اعراض کیا، اور {وہ منہ موڑتے ہیں}: وہ اعراض کرتے ہیں۔ یہ پہلے گزر چکا ہے(۶)۔

---

(۱) معانی القرآن للزجاج ۲/ ۳۰۶، اور تفسیر البغوی ۲/ ۱۴۳۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۲/ ۳۰۷، اور إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۱۰۸، اور تفسیر الطبری ۱۰/ ۶۔ (۳) الفراء کا قول ان کی کتاب معانی القرآن ۱/ ۳۶۶ میں، اور الکسائی کا قول بغوی نے اپنی تفسیر ۲/ ۱۴۳ میں ذکر کیا ہے، اور الطبرسی نے مجمع البیان ۸/ ۲۳۹ میں۔ (۴) إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۱۰۸، اور تفسیر أبی اللیث ۱/ ۵۲۵، اور الوسیط ۲/ ۳۴۰۔ (۵) تفسیر أبی اللیث ۱/ ۵۲۵۔ (۶) ۸/ ۳۸۳ - ۳۸۴۔

Surah Al-An'am: Verse 158 127

His Almighty's saying: {Do they wait for anything except that the angels should come to them, or your Lord should come, or some of your Lord's signs should come? The day some of your Lord's signs come, no soul will benefit from its faith if it had not believed before or earned through its faith some good. Say, "Wait; indeed, we [too] are waiting." (158)}

His Almighty's saying: {Do they wait} means: I have established the evidence against them and sent down the Book to them, yet they did not believe. So what are they waiting for? {Do they wait for anything except that the angels should come to them} i.e., at the time of death to take their souls (1). {or your Lord should come}; Ibn Abbas and Al-Dahhak said: Your Lord's command regarding them for killing or otherwise (2). The genitive (Al-Mudaf Ilayh) might be mentioned, while the intended meaning is the construct (Al-Mudaf); as in His Almighty's saying: {And ask the village} [Yusuf: 82]; meaning the people of the village, and His saying: {and they were made to drink [the love of] the calf into their hearts} [Al-Baqarah: 93], meaning the love of the calf. Likewise here: "Your Lord's command comes", meaning your Lord's punishment and your Lord's torment.

It is also said: This is from the 'mutashabih' (ambiguous) whose interpretation no one knows except Allah (3). Discussion on similar verses has preceded in 'Al-Baqarah' (4) and elsewhere. {or some of your Lord's signs should come}; it was said: this refers to the rising of the sun from its west. He made it clear by this that they are given respite in this world, but when the Hour appears, there is no more respite.

And it was said: The coming of Allah Almighty: refers to His coming to deliver judgment among His creation on the Day of Resurrection; as He said: {And your Lord has come and the angels, rank upon rank} [Al-Fajr: 22] (5). His coming, Exalted be He, is not movement, nor displacement, nor cessation; because that only happens if the coming one is a body or a substance (6). And what the majority of the Imams of Ahl al-Sunnah are upon is that they say: He comes, He descends, and He approaches. And they do not ask 'how' (takyif); because {There is nothing like unto Him, and He is the Hearing, the Seeing}.

---

(1) Tafsir Abi al-Layth 1/525. (2) Al-Wahidi cited Ibn Abbas's view in Al-Wasit 2/340. (3) Tafsir Abi al-Layth 1/526 in a similar vein, and see Tafsir al-Razi 14/6. (4) 3/397 - 398. (5) Tafsir al-Baghawi 2/144. (6) Risala ila Ahl al-Thaghr by al-Ash'ari, pp. 227-228.

सूरह अल-अनाम: आयत 158 127

अल्लाह तआला का फरमान: {क्या वे इसी की प्रतीक्षा कर रहे हैं कि उनके पास फ़रिश्ते आ जाएँ या तुम्हारा रब आ जाए या तुम्हारे रब की कुछ निशानियाँ आ जाएँ? जिस दिन तुम्हारे रब की कुछ निशानियाँ आ जाएँगी, उस समय किसी ऐसे व्यक्ति को उसका ईमान लाभ न देगा जो पहले से ईमान न लाया हो या जिसने अपने ईमान में कोई भलाई न कमाई हो। कह दो, "प्रतीक्षा करो, हम भी प्रतीक्षा कर रहे हैं।" (158)}

अल्लाह तआला का फरमान: {क्या वे प्रतीक्षा कर रहे हैं} का अर्थ है: मैंने उनके विरुद्ध प्रमाण स्थापित कर दिया और उन पर किताब नाजिल की, फिर भी वे ईमान नहीं लाए। तो अब वे किस चीज़ का इंतज़ार कर रहे हैं? {क्या वे इसी की प्रतीक्षा कर रहे हैं कि उनके पास फ़रिश्ते आ जाएँ} यानी: उनकी रूहें कब्ज़ करने के लिए मौत के समय (1)। {या तुम्हारा रब आ जाए}; इब्न अब्बास और अद-दह्हाक ने कहा: उनके बारे में कत्ल या किसी और चीज़ का तुम्हारे रब का हुक्म (2)। कभी 'मुदाफ इलैह' का ज़िक्र किया जाता है जबकि मुराद 'मुदाफ' होता है; जैसे अल्लाह तआला का फरमान है: {और उस बस्ती से पूछो} [यूसुफ़: 82]; यानी बस्ती वालों से, और उसका फरमान: {और उनके दिलों में बछड़े (की मुहब्बत) पिला दी गई} [अल-बक़रह: 93], यानी बछड़े की मुहब्बत। इसी तरह यहाँ भी: "तुम्हारे रब का हुक्म आता है", यानी तुम्हारे रब का अज़ाब और सजा।

और कहा जाता है: यह 'मुतशाबिह' (अस्पष्ट) आयतों में से है जिसका अर्थ अल्लाह के सिवा कोई नहीं जानता (3)। इस तरह की आयतों पर चर्चा 'अल-बक़रह' (4) और अन्य जगहों पर पहले हो चुकी है। {या तुम्हारे रब की कुछ निशानियाँ आ जाएँ}; कहा गया है: यह पश्चिम से सूर्य का उदय होना है। इसके ज़रिए उन्होंने स्पष्ट किया कि उन्हें दुनिया में मोहलत दी जा रही है, लेकिन जब कयामत ज़ाहिर हो जाएगी तो फिर कोई मोहलत नहीं होगी।

और कहा गया है: अल्लाह तआला का 'आना': कयामत के मैदान में अपनी मखलूक (सृष्टि) के बीच फैसला करने के लिए उसका आना है; जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: {और तुम्हारा रब आएगा और फ़रिश्ते सफ़-दर-सफ़ (कतारों में)} [अल-फज्र: 22] (5)। अल्लाह तआला का आना कोई हरकत, स्थानांतरण या विस्थापन नहीं है; क्योंकि ऐसा तभी होता है जब आने वाला कोई जिस्म या पदार्थ हो (6)। और अहले सुन्नत के अधिकांश इमामों का मत यह है कि वे कहते हैं: वह आता है,

उतरता है और पहुँचता है। और वे इसकी कैफियत (स्वरूप) बयान नहीं करते; क्योंकि {उसके जैसा कोई नहीं है, और वह सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ देखने वाला है}।

---

(1) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 1/525। (2) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 2/340 में इब्न अब्बास का कथन उद्धृत किया है। (3) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 1/526 में इसी तरह, और देखें तफ़्सीर अल-राज़ी 14/6। (4) 3/397 - 398। (5) तफ़्सीर अल-बगवी 2/144। (6) अल-अशअरी द्वारा रिसाला इला अहल अल-थग्र, पृष्ठ 227-228।

سورہ الانعام: آیت 158 صفحہ 127

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ کیا وہ اس بات کا انتظار کر رہے ہیں کہ ان کے پاس فرشتے آئیں یا تمہارا رب آئے یا تمہارے رب کی کچھ نشانیاں آئیں؟ جس دن تمہارے رب کی کچھ نشانیاں آئیں گی، اس وقت کسی ایسے شخص کو اس کا ایمان نفع نہ دے گا جو پہلے سے ایمان نہ لایا ہو یا جس نے اپنے ایمان میں کوئی بھلائی نہ کمائی ہو۔ کہہ دو، "تم انتظار کرو، ہم بھی انتظار کر رہے ہیں۔" (158) ﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ کیا وہ انتظار کر رہے ہیں ﴾ کا مطلب ہے: میں نے ان پر حجت قائم کر دی اور ان پر کتاب نازل کی، پھر بھی وہ ایمان نہ لائے، تو اب وہ کس چیز کا انتظار کر رہے ہیں؟ ﴿ کیا وہ اس بات کا انتظار کر رہے ہیں کہ ان کے پاس فرشتے آئیں ﴾ یعنی: موت کے وقت ان کی روحیں قبض کرنے کے لیے (1)۔ ﴿ یا تمہارا رب آئے ﴾؛ ابن عباس اور الضحاک نے کہا: ان کے بارے میں تمہارے رب کا قتل یا کسی اور چیز کا حکم (2)۔ کبھی مضاف الیہ کا ذکر کیا جاتا ہے اور اس سے مراد مضاف ہوتا ہے؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ اور بستی سے پوچھ لو ﴾ [یوسف: 82]؛ یعنی بستی والوں سے، اور اس کا فرمان: ﴿ اور ان کے دلوں میں بچھڑے (کی محبت) پلا دی گئی ﴾ [البقرۃ: 93]، یعنی بچھڑے کی محبت۔ اسی طرح یہاں بھی: "تمہارے رب کا حکم آتا ہے"، یعنی تمہارے رب کا عذاب اور سزا۔

اور کہا جاتا ہے: یہ ان متشابہات میں سے ہے جن کی تاویل اللہ کے سوا کوئی نہیں جانتا (3)۔ اس جیسی باتوں کا ذکر پہلے 'البقرہ' (4) وغیرہ میں ہو چکا ہے۔ ﴿ یا تمہارے رب کی کچھ نشانیاں آئیں ﴾؛ کہا گیا ہے: یہ سورج کا مغرب سے طلوع ہونا ہے۔ اس کے ذریعے واضح کیا کہ انہیں دنیا میں مہلت دی جا رہی ہے، لیکن جب قیامت ظاہر ہو جائے گی تو پھر کوئی مہلت نہیں ہوگی۔

اور کہا گیا: اللہ تعالیٰ کا آنا: قیامت کے میدان میں اپنی مخلوق کے درمیان فیصلے کے لیے اس کا تشریف لانا ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ اور تمہارا رب آئے گا اور فرشتے صف در صف ﴾ [الفجر: 22] (5)۔ اللہ تعالیٰ کا آنا کوئی حرکت، منتقلی یا زوال نہیں ہے؛ کیونکہ یہ اسی وقت ہوتا ہے جب آنے والا کوئی جسم یا جوہر ہو (6)۔ اور اہل سنت کے جمہور ائمہ کا مسلک یہ ہے کہ وہ کہتے ہیں: وہ آتا ہے، اترتا ہے اور تشریف لاتا ہے۔ اور وہ اس کی کیفیت بیان نہیں کرتے؛ کیونکہ ﴿ اس جیسی کوئی چیز نہیں، اور وہی سب کچھ سننے والا، سب کچھ دیکھنے والا ہے ﴾۔

---

(1) تفسیر ابی اللیث 525/1۔ (2) الواحدی نے الوسیط 340/2 میں ابن عباس کا قول نقل کیا ہے۔

(3) تفسیر ابی اللیث 526/1 اسی طرح، اور دیکھیے تفسیر الرازی 6/14۔ (4) 397/3 - 398۔

(5) تفسیر البغوی 144/2۔ (6) الاشاعری کی رسالہ الی اہل الثغر ص 227 - 228۔

Surah Al-An'am, Verse 158. Page 128.

In Sahih Muslim, from Abu Hurairah, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "There are three things which, when they appear, no soul will benefit from its faith if it had not believed before or earned good through its faith: the rising of the sun from the west, the Dajjal, and the Beast of the Earth."(1)

And from Safwan ibn 'Assal al-Muradi, who said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "Indeed, in the West, there is a door open for repentance, the distance of seventy years; it will not be closed until the sun rises from its direction."(2). Reported by al-Daraqutni and al-Tirmidhi, who said: This is a Hasan Sahih Hadith(3). Sufyan (4) said: Towards the Levant (Sham), Allah created it the day He created the heavens and the earth, open—meaning for repentance—it will not be closed until the sun rises from it. He said: A Hasan Sahih Hadith(5).

I say: The Khawarij and the Mu'tazilah denied all of this, as previously mentioned(6).

And Ibn Abbas narrated: I heard Umar ibn al-Khattab [delivering a sermon] saying: "O people, stoning (Rajm) is a truth, so do not be deceived regarding it. The sign of that is that the Messenger of Allah (peace be upon him) stoned, Abu Bakr stoned, and we have stoned after them. There will come a people from this Ummah who will deny stoning, deny the Dajjal, deny the rising of the sun from the west, deny the punishment of the grave, deny intercession (Shafa'ah), and deny a people who come out of the fire after they have been scorched." Mentioned by Abu Umar(7).

And al-Tha'labi mentioned in a lengthy hadith from Abu Hurairah from the Prophet (peace be upon him) the meaning of which is: that...

(1) Sahih Muslim (158), and it is with Ahmad (9752). (2) In (Zha): its west. (3) Sunan al-Daraqutni (761), Sunan al-Tirmidhi (3535) at length, and also reported by Ahmad (18095), al-Nasa'i in al-Kubra (11114), and Ibn Majah (4070). (4) He is Ibn 'Uyaynah; al-Tirmidhi narrated the hadith through his chain, and cited his words after the hadith. (5) This is how it appeared in the copies, and it is a repetition of al-Tirmidhi's comment on the hadith. (6) 1/66, see Al-Tamhid 9/84. (7) In Al-Tamhid 9/83, and what is in brackets also in Al-Tayalisi (25), Abdul-Razzaq (13364), Ahmad (156) similarly, and it is with Ahmad (276), al-Bukhari (6829), and Muslim (1691) similarly, shortened with the story of stoning.

सूरह अल-अनआम, आयत १५८। पृष्ठ १२८।

सहीह मुस्लिम में अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "तीन चीजें जब ज़ाहिर हो जाएँगी, तो किसी ऐसे व्यक्ति को उसका ईमान फ़ायदा नहीं पहुँचाएगा जो पहले ईमान नहीं लाया था या जिसने अपने ईमान के साथ कोई नेक अमल नहीं किया था: पश्चिम से सूरज का निकलना, दज्जाल, और ज़मीन का जानवर (दाब्बतुल अर्ज़)।"(१)

सफ़वान बिन अस्साल अल-मुरादी से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को कहते हुए सुना: "बेशक पश्चिम में तौबा (क्षमा) के लिए एक खुला दरवाज़ा है, जिसकी चौड़ाई सत्तर साल की मुसाफ़त (दूरी) के बराबर है; वह तब तक बंद नहीं होगा जब तक कि सूरज उसी दिशा से न निकल आए।"(२)। इसे अद-दारकुतनी और अत-तिर्मिज़ी ने रिवायत किया है और कहा है कि यह हदीस हसन सहीह है(३)। सुफ़यान (४) ने कहा: शाम (लेवेंट) की तरफ़, अल्लाह ने इसे उसी दिन बनाया था जिस दिन उसने आसमानों और ज़मीन को बनाया था, खुला हुआ - यानी तौबा के लिए - यह तब तक बंद नहीं होगा जब तक कि सूरज वहाँ से न निकल आए। उन्होंने कहा: हदीस हसन सहीह है(५)।

मैंने कहा: खवारिज और मोतज़िला ने इन सबका इनकार किया है, जैसा कि पहले ज़िक्र किया जा चुका है(६)।

इब्न अब्बास ने रिवायत किया कि मैंने उमर बिन अल-खत्ताब को [खुतबा देते हुए] सुना, उन्होंने कहा: "ऐ लोगों, रज़्म (पत्थर मार-मार कर मार डालना) हक़ है, इसलिए इसके बारे में धोखे में न रहना। इसकी निशानी यह है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने रज़्म किया, अबू बक्र ने रज़्म किया, और हमने उनके बाद रज़्म किया। इस उम्मत में कुछ ऐसे लोग होंगे जो रज़्म को झुठलाएंगे, दज्जाल को झुठलाएंगे, पश्चिम से सूरज निकलने को झुठलाएंगे, कब्र के अज़ाब को झुठलाएंगे, शफ़ाअत (सिफारिश) को झुठलाएंगे, और उन लोगों को झुठलाएंगे जो आग (जहन्नम) से झुलसने के बाद निकाले जाएँगे।" इसे अबू उमर ने ज़िक्र किया है(७)।

और अल-थालाबी ने अबू हुरैरा से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के हवाले से एक लंबी हदीस में ज़िक्र किया है जिसका अर्थ है: कि...

(१) सहीह मुस्लिम (१५८), और यह अहमद के यहाँ (९७५२) है। (२) (ज़): इसके पश्चिम में। (३) सुनन अद-दारकुतनी (७६१), सुनन अत-तिर्मिज़ी (३५३५) विस्तार से, और इसे अहमद (१८०९५), अल-

नसाई ने अल-कुबरा (११११४) में, और इब्न माजह (४०७०) ने भी रिवायत किया है। (४) वह इब्न उययना हैं; अत-तिर्मिज़ी ने उनके ज़रिये हदीस रिवायत की है, और हदीस के बाद उनकी बात उद्धृत की है। (५) प्रतियों में ऐसा ही आया है, और यह हदीस पर अत-तिर्मिज़ी की टिप्पणी का दोहराव है। (६) १/६६, देखें अत-तमहीद ९/८४। (७) अत-तमहीद ९/८३ में, और कोष्ठक में जो है वह अत-तयालिसी (२५) और अब्दुर रज़्ज़ाक (१३३६४), अहमद (१५६) में इसी तरह है, और यह अहमद (२७६), बुखारी (६८२९), और मुस्लिम (१६९१) में रज़्म की कहानी के साथ संक्षिप्त रूप में है।

سورۃ الانعام، آیت ۱۵۸۔ صفحہ ۱۲۸۔

صحیح مسلم میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تین چیزیں جب ظاہر ہو جائیں گی تو کسی ایسے شخص کو اس کا ایمان نفع نہیں دے گا جو پہلے ایمان نہیں لایا تھا یا جس نے اپنے ایمان میں کوئی بھلائی (نیک عمل) نہیں کمائی تھی: سورج کا مغرب سے طلوع ہونا، دجال، اور زمین کا جانور (دابۃ الارض)۔"(۱)

اور صفوان بن عسال المرادی رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "بے شک مغرب میں توبہ کے لیے ایک دروازہ کھلا ہے جس کی مسافت ستر سال کی ہے؛ وہ اس وقت تک بند نہیں ہوگا جب تک کہ سورج اسی سمت سے طلوع نہ ہو جائے۔"(۲)۔ اسے دارقطنی اور ترمذی نے روایت کیا ہے اور کہا کہ یہ حدیث حسن صحیح ہے(۳)۔ اور سفیان(۴) نے کہا: شام کی جانب، اللہ نے اسے جس دن آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا اسی دن سے کھلا رکھا ہے - یعنی توبہ کے لیے - وہ بند نہیں ہوگا یہاں تک کہ سورج وہیں سے طلوع ہو۔ انہوں نے کہا: حدیث حسن صحیح ہے(۵)۔

میں نے کہا: خوارج اور معتزلہ نے ان تمام باتوں کی تکذیب کی ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(۶)۔

اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے روایت کی کہ میں نے عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ کو [خطبہ دیتے ہوئے] سنا، انہوں نے فرمایا: "اے لوگو! رجم (سنگسار کرنا) حق ہے، پس تم اس کے بارے میں دھوکہ نہ کھانا۔ اس کی نشانی یہ ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے رجم کیا، ابوبکر نے رجم کیا اور ہم نے ان دونوں کے بعد رجم کیا۔ عنقریب اس امت میں ایسے لوگ ہوں گے جو رجم کو جھٹلائیں

گے، دجال کو جھٹلائیں گے، سورج کے مغرب سے طلوع ہونے کو جھٹلائیں گے، عذابِ قبر کو جھٹلائیں گے، شفاعت کو جھٹلائیں گے، اور ان لوگوں کو جھٹلائیں گے جو آگ میں جھلسنے کے بعد وہاں سے نکالے جائیں گے۔" اسے ابو عمر نے ذکر کیا ہے(۷)۔

اور ثعلبی نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ایک طویل حدیث میں نبی ﷺ سے ذکر کیا ہے جس کا معنی یہ ہے کہ: ...

(۱) صحیح مسلم (۱۵۸)، اور یہ احمد (۹۷۵۲) کے ہاں بھی ہے۔ (۲) نسخہ (ظ) میں: اس کا مغرب۔ (۳) سنن دارقطنی (۷۶۱)، سنن ترمذی (۳۵۳۵) مفصل، اور اسے احمد (۱۸۰۹۵)، نسائی نے الکبریٰ (۱۱۱۱۴) میں اور ابن ماجہ (۴۰۷۰) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۴) یہ ابن عیینہ ہیں؛ ترمذی نے ان کے واسطے سے حدیث روایت کی ہے اور حدیث کے بعد ان کا قول نقل کیا ہے۔ (۵) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور یہ حدیث پر ترمذی کے کلام کا تکرار ہے۔ (۶) ۱/۶۶، نیز دیکھئے التمہید ۹/۸۴۔ (۷) التمہید ۹/۸۳ میں، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ الطیالسی (۲۵)، عبد الرزاق (۱۳۳۶۴) اور احمد (۱۵۶) میں اسی طرح ہے، اور یہ احمد (۲۷۶)، بخاری (۶۸۲۹) اور مسلم (۱۶۹۱) کے ہاں قصہ رجم کے ساتھ مختصراً موجود ہے۔

Surah Al-An'am, Verse 158. Page 129.

The sun is withheld from people - when sins increase on earth, and goodness disappears, so no one commands it, and evil spreads, so no one forbids it - for the duration of a night beneath the Throne, whenever it prostrates and asks permission from its Lord, the Almighty, as to where it should rise; no answer comes to it (1) until the moon joins it, so it prostrates with it, and asks where it should rise, but no answer is brought to them (2) until they are both withheld for the duration of three nights for the sun and two nights for the moon. The length of that night will only be known by those who perform late-night prayers (Tahajjud) on earth, and they will be a small group in every city of the Muslim lands. When the duration of three nights is completed for them, Allah Almighty sends Gabriel, peace be upon him, to them, and he says: "Indeed, the Lord, Glorified and Exalted is He, commands you both to return to your setting places and rise from there, and that there is no radiance for you with us and no light." So they rise from their setting places blackened (3), with no light for the sun and no radiance for the moon, like their state in an eclipse before that. That is the word of Allah Almighty: {And the sun and the moon are joined} [Al-Qiyamah: 9]. And His saying: {When the sun is wrapped up [in darkness]} [At-Takwir: 1]. They rise together like two tethered camels (4); and when the sun and moon reach the navel of the sky - which is its midpoint - Gabriel, peace be upon him, comes to them, takes them by their horns, and returns them to the west. He does not set them through their usual setting places, but sets them through the Gate of Repentance. Then he closes the two doors, and what is between them joins together, so it becomes as if there were never a crack between them. When the Gate of Repentance is closed, no repentance from a servant will be accepted after that, and no good deed he does will benefit him; except for one who was already a doer of good before that, for he will continue in the state he was in before that day. That is the word of Allah Almighty: {The day that some of the signs of your Lord will come, no soul will benefit from its faith as long as it had not believed before or had earned through its faith some good.} Then the sun and the moon are clothed after that with radiance and light, then they rise upon the people and set as they used to rise and set before that (5).

(1) In (Zha): No answer came out for it. (2) In (Zha): So they are not answered with a response. (3) In the manuscripts: "aswadan" (nominative), and what is established is from (M) "aswadayn" (accusative/dual). (4) In the manuscripts: "and the two companions", and what is established is from (M). (5) Reported similarly in a

shortened form by Al-Tabari 10/21-22 from the hadith of Ibn Abbas, and mentioned by Al-Suyuti in Ad-Durr Al-Manthur =

सूरह अल-अनाम, आयत 158. पृष्ठ 129.

सूरज को लोगों से रोक दिया जाता है - जब पृथ्वी पर पाप बढ़ जाते हैं, और अच्छाई लुप्त हो जाती है, तो कोई उसका आदेश नहीं देता, और बुराई फैल जाती है, तो कोई उससे नहीं रोकता - अर्श (सिंहासन) के नीचे एक रात की अवधि के लिए, जब भी वह सजदा करता है और अपने सर्वशक्तिमान भगवान से अनुमति माँगता है कि उसे कहाँ से निकलना है; उसके पास कोई उत्तर नहीं आता (1) जब तक कि चंद्रमा उससे नहीं जुड़ जाता, तो वह उसके साथ सजदा करता है, और पूछता है कि कहाँ से निकलना है, लेकिन उन्हें कोई जवाब नहीं दिया जाता (2) जब तक कि उन्हें सूरज के लिए तीन रातों और चंद्रमा के लिए दो रातों की अवधि के लिए रोक नहीं दिया जाता। उस रात की लंबाई का पता केवल पृथ्वी पर तहज्जुद (देर रात की प्रार्थना) करने वालों को ही चलेगा, और वे उस समय मुस्लिम देशों के हर शहर में एक छोटा सा समूह होंगे। जब उनके लिए तीन रातों की अवधि पूरी हो जाती है, तो अल्लाह सर्वशक्तिमान उनके पास जिब्रईल (अलैहिस्सलाम) को भेजता है, और वह कहता है: "बेशक, रब (परवरदिगार) सुब्हानहु व तआला तुम्हें आदेश देता है कि तुम दोनों अपने डूबने के स्थानों पर वापस जाओ और वहीं से निकलो, और हमारे पास तुम्हारे लिए न कोई चमक है और न ही कोई प्रकाश।" तो वे अपने डूबने के स्थानों से काले होकर निकलते हैं (3), सूरज के लिए कोई चमक नहीं और चंद्रमा के लिए कोई प्रकाश नहीं, जैसा कि उससे पहले ग्रहण में उनकी स्थिति होती थी। वही अल्लाह तआला का कथन है: {और सूर्य और चंद्रमा को एक कर दिया जाएगा} [अल-क़ियामाह: 9]। और उनका कथन: {जब सूर्य लपेट लिया जाएगा (अंधेरे में)} [अत-तक्वीर: 1]। वे दोनों एक साथ जुड़े हुए दो ऊंटों की तरह उठते हैं (4); और जब सूरज और चाँद आसमान की नाभि तक पहुँच जाते हैं - जो कि उसका मध्य बिंदु है - तो जिब्रईल (अलैहिस्सलाम) उनके पास आते हैं, उन्हें उनके सींगों से पकड़ते हैं, और उन्हें पश्चिम की ओर लौटा देते हैं। वह उन्हें उनके सामान्य डूबने वाले स्थानों से नहीं डुबोते, बल्कि उन्हें तौबा (तौबा के दरवाजे) के माध्यम से डुबोते हैं। फिर वह दोनों द्वारों को बंद कर देते हैं, और उनके बीच का हिस्सा मिल जाता है, जिससे ऐसा लगता है कि उनके बीच कभी कोई दरार नहीं थी। जब तौबा का दरवाजा बंद हो जाता है, तो उसके बाद किसी बंदे की तौबा स्वीकार नहीं की जाएगी, और उसके बाद उसके द्वारा किया गया कोई भी नेक काम उसे लाभ नहीं पहुँचाएगा; सिवाय उसके जो उससे पहले नेक काम करने वाला था, क्योंकि उसके साथ वही व्यवहार होगा जैसा उस दिन से पहले था। वही अल्लाह तआला का कथन है: {जिस दिन तुम्हारे रब की कुछ निशानियां आएंगी, किसी भी व्यक्ति को उसके ईमान का लाभ नहीं होगा यदि वह पहले से ईमान

नहीं लाया था या उसने अपने ईमान के माध्यम से कोई भलाई नहीं कमाई थी।} फिर सूरज और चाँद को उसके बाद चमक और रोशनी पहनाई जाती है, फिर वे लोगों पर निकलते हैं और डूबते हैं जैसे वे उससे पहले निकलते और डूबते थे (5)।

(1) (ज़) में: उसके लिए कोई उत्तर नहीं निकला। (2) (ज़) में: उन्हें किसी उत्तर के साथ उत्तर नहीं दिया जाता। (3) प्रतियों में: "असवादान", और जो (म) से प्रमाणित है वह "असवादैन" है। (4) प्रतियों में: "और दो साथी", और जो (म) से प्रमाणित है। (5) इब्न अब्बास की हदीस से अल-तबरी 21/10-22 द्वारा संक्षिप्त रूप में इसी तरह उद्धृत किया गया है, और अल-सुयुति द्वारा अद-दुर्र अल-मंसूर में वर्णित है =

سورہ الانعام، آیت 158۔ صفحہ 129۔

سورج کو لوگوں سے روک دیا جاتا ہے - جب زمین پر گناہوں کی کثرت ہو جاتی ہے، اور نیکی ختم ہو جاتی ہے، تو کوئی اس کا حکم نہیں دیتا، اور برائی پھیل جاتی ہے، تو کوئی اس سے نہیں روکتا - عرش کے نیچے ایک رات کی مقدار تک، جب بھی وہ سجدہ کرتا ہے، اور اپنے رب تعالیٰ سے اجازت مانگتا ہے کہ کہاں سے طلوع ہو؛ اس کے پاس کوئی جواب نہیں آتا (1) یہاں تک کہ چاند اس کے پاس آ جائے، پھر وہ اس کے ساتھ سجدہ کرتا ہے، اور اجازت مانگتا ہے کہ کہاں سے طلوع ہوں، تو انہیں کوئی جواب نہیں دیا جاتا (2) یہاں تک کہ انہیں سورج کے لیے تین راتوں اور چاند کے لیے دو راتوں کی مقدار تک روک لیا جائے۔ اس رات کی لمبائی کا پتہ زمین پر صرف تہجد گزاروں کو ہی چلے گا، اور وہ اس وقت مسلمانوں کے شہروں میں سے ہر شہر میں ایک چھوٹی سی جماعت ہوں گے۔ جب ان کے لیے تین راتوں کی مقدار پوری ہو جاتی ہے تو اللہ تعالیٰ ان کی طرف جبرائیل علیہ السلام کو بھیجتا ہے، تو وہ کہتا ہے: "بے شک رب سبحانہ و تعالیٰ تم دونوں کو حکم دیتا ہے کہ تم اپنے غروب ہونے کے مقامات کی طرف لوٹ جاؤ اور وہیں سے طلوع ہو، اور یہ کہ ہمارے پاس تمہارے لیے نہ کوئی روشنی ہے اور نہ ہی نور۔" تو وہ اپنے غروب ہونے کے مقامات سے سیاہ ہو کر طلوع ہوتے ہیں (3)، سورج کے لیے نہ کوئی روشنی اور نہ چاند کے لیے کوئی نور، جیسا کہ اس سے پہلے گرہن کے وقت ان کی حالت ہوتی تھی۔ پس یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَجُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ﴾ [القیامہ: 9]۔ اور اس کا قول: ﴿إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ﴾ [التکویر: 1]، پس وہ دونوں دو جڑے ہوئے اونٹوں کی طرح بلند ہوتے ہیں (4)؛ اور جب سورج اور چاند آسمان کی ناف تک پہنچ جاتے ہیں - جو کہ اس کا درمیانی حصہ ہے - تو جبرائیل علیہ السلام ان کے پاس آتے ہیں، ان کے سینگوں سے پکڑتے ہیں، اور انہیں مغرب کی طرف لوٹا دیتے

ہیں، پس وہ انہیں ان کے غروب ہونے کے مقامات سے غروب نہیں کرتے، بلکہ انہیں توبہ کے دروازے سے غروب کرتے ہیں، پھر دونوں کواڑوں کو بند کر دیتے ہیں، پھر ان کے درمیان کا حصہ جڑ جاتا ہے، تو ایسا ہو جاتا ہے جیسے ان کے درمیان کبھی کوئی دراڑ نہ تھی۔ پس جب توبہ کا دروازہ بند ہو جائے گا تو اس کے بعد کسی بندے کی توبہ قبول نہیں کی جائے گی، اور اس کے بعد اس کا کوئی نیک عمل اسے فائدہ نہیں دے گا؛ سوائے اس کے جو اس سے پہلے نیکوکار تھا، کیونکہ اس پر وہی جاری رہے گا جس پر وہ اس دن سے پہلے تھا۔ پس یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿يَوْمَ يَأْتِيْ بَعْضُ اٰيٰتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا اِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ اٰمَنَتْ مِنْ قَبْلُ اَوْ كَسَبَتْ فِيْٓ اِيْمَانِهَا خَيْرًا﴾۔ پھر سورج اور چاند کو اس کے بعد روشنی اور نور پہنایا جاتا ہے، پھر وہ لوگوں پر طلوع ہوتے ہیں اور غروب ہوتے ہیں جیسے وہ اس سے پہلے طلوع اور غروب ہوتے تھے (5)۔

حاشیہ: (1) (ظ) میں ہے: اس کے لیے جواب نہیں نکلا۔ (2) (ظ) میں ہے: انہیں کسی جواب کے ساتھ جواب نہیں دیا جاتا۔ (3) نسخوں میں ہے: اسودان، اور جو (م) سے ثابت ہے وہ اسودین ہے۔ (4) نسخوں میں ہے: والقرینین، اور جو (م) سے ثابت ہے۔ (5) طبری 10/21-22 نے اسے ابن عباس کی حدیث سے مختصراً روایت کیا ہے، اور سیوطی نے اسے الدر المنثور میں ذکر کیا ہے =

Surah Al-An'am: Verse 158 130

The scholars said: A soul's faith does not benefit it when [the sun] rises from the west; because such terror enters their hearts that every desire of the self is extinguished, and every power of the body weakens. All people, due to their certainty of the approaching Day of Resurrection, become like one who is facing death, where the impulses to various sins are cut off from them and rendered invalid from their bodies. So, whoever repents in such a state, their repentance will not be accepted, just as the repentance of one facing death is not accepted. The Prophet (peace be upon him) said: "Indeed, Allah accepts the repentance of a servant as long as he has not reached the death rattle (gurgling sound)"(1), meaning: his soul reaches the top of his throat, and that is the time of witnessing when he sees his seat in Paradise or his seat in the Fire. Therefore, the one who witnesses the sun rising from the west is like him. Based on this, the repentance of everyone who witnesses that—or is as if they witnessed it—should be rejected as long as they live; because their knowledge of Allah Almighty, His Prophet (peace be upon him), and His promise has become a necessity (self-evident). If the days(2) of the world extend until people forget how great this matter was, and they only talk about it a little, so that the news of it becomes private and the mass-reporting (tawatur) of it ceases, then whoever embraces Islam at that time or repents, it will be accepted from them. And Allah knows best.

In Sahih Muslim, from Abdullah, he said: I memorized a Hadith from the Messenger of Allah (peace be upon him) that I have not forgotten since. I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) saying: "Indeed, the first of the signs to appear is the rising of the sun from the west, and the emergence of the Beast upon the people in the morning; whichever of them occurs before its companion, the other will follow shortly after it"(3).

And in it, from Hudhayfah bin Asid, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) was in a room and we were below him. He looked out at us and said: "What are you discussing?" We said: The Hour. He said: "Indeed, the Hour will not come until there are ten signs: a landslide in the east, a landslide in the west, and a landslide in the Arabian Peninsula, ..."

= 3/60-61 and he said: Ibn Mardawayh narrated it with a weak chain. And Ahmad narrated it (6881) from Abdullah bin Amr similarly in a summarized form. (1) Previously mentioned 5/197. (2) In (ظ): period. (3) Sahih Muslim (2941), and it is with

Ahmad (6531). And Abdullah is Ibn Amr bin al-As (may Allah be pleased with them both).

सूरह अल-अनआम: आयत 158 130

विद्वानों ने कहा: पश्चिम से सूर्य निकलने के समय किसी जीव को उसका ईमान लाना लाभ नहीं देगा; क्योंकि उनके दिलों में ऐसा भय समा जाता है जिससे आत्मा की हर इच्छा शांत हो जाती है और शरीर की हर शक्ति शिथिल हो जाती है। कयामत के निकट होने के विश्वास के कारण सभी लोग उस व्यक्ति की स्थिति में हो जाते हैं जिसकी मृत्यु निकट हो, जिससे विभिन्न प्रकार के पापों की प्रेरणा उनसे कट जाती है और उनके शरीर से समाप्त हो जाती है। अतः जो व्यक्ति ऐसी स्थिति में पश्चाताप (तौबा) करता है, उसका पश्चाताप स्वीकार नहीं किया जाएगा, जैसे कि मृत्यु के समय किसी व्यक्ति का पश्चाताप स्वीकार नहीं किया जाता है। पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "निश्चय ही अल्लाह बंदे का पश्चाताप तब तक स्वीकार करता है जब तक कि उसकी जान हलक तक न पहुँच जाए (घरघराहट न होने लगे)"(1), अर्थात: उसकी आत्मा उसके गले के ऊपरी हिस्से तक पहुँच जाए, और वह प्रत्यक्ष दर्शन का समय होता है जब वह जन्नत में अपना स्थान या नरक में अपना स्थान देखता है। अतः पश्चिम से सूर्य निकलते देखने वाला व्यक्ति भी उसी के समान है। इसी आधार पर, जो कोई भी इसे देखता है—या ऐसा है जैसे उसने इसे देखा हो—उसका पश्चाताप तब तक अस्वीकार किया जाना चाहिए जब तक वह जीवित है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान, उनके पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और उनके वादे का उनका ज्ञान एक आवश्यकता (अनिवार्य) बन गया है। यदि दुनिया के दिन(2) इतने लंबे हो जाएं कि लोग भूल जाएं कि यह महान मामला कितना बड़ा था, और वे इसके बारे में बहुत कम बात करें, जिससे इसकी खबर निजी हो जाए और इसका व्यापक रूप से रिपोर्ट किया जाना (तवातुर) बंद हो जाए, तो जो उस समय इस्लाम स्वीकार करेगा या पश्चाताप करेगा, वह उससे स्वीकार किया जाएगा। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

सहीह मुस्लिम में अब्दुल्ला से वर्णित है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से एक हदीस याद की जिसे मैं उसके बाद नहीं भूला। मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को यह कहते हुए सुना: "निश्चय ही प्रकट होने वाली पहली निशानियों में से सूर्य का पश्चिम से निकलना और सुबह के समय लोगों के सामने 'दाब्बा' (पशु) का निकलना है; इनमें से जो भी अपने साथी से पहले होगी, दूसरी उसके तुरंत बाद होगी"(3)।

और उसी में हुज़ैफ़ा बिन असैद से वर्णित है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) एक कमरे में थे और हम उनके नीचे थे। उन्होंने हमारी ओर देखा और कहा: "तुम किस बारे में चर्चा कर रहे हो?" हमने कहा: कयामत (घड़ी) के बारे में। उन्होंने कहा: "निश्चय ही वह घड़ी

तब तक नहीं आएगी जब तक कि दस निशानियाँ न हो जाएँ पूर्व में धंसाव (भूस्खलन), पश्चिम में धंसाव, और अरब प्रायद्वीप में धंसाव, ..."

= 3/60-61 और उन्होंने कहा: इब्न मरदुवैह ने इसे एक कमज़ोर सनद के साथ निकाला है। और अहमद ने इसे (6881) अब्दुल्ला बिन अम्र से संक्षिप्त रूप में इसी तरह निकाला है। (1) पूर्व में उल्लिखित 5/197। (2) (ظ) में: अवधि। (3) सहीह मुस्लिम (2941), और यह अहमद (6531) के पास है। और अब्दुल्ला: वह इब्न अम्र बिन अल-आस (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) हैं।

سورہ الانعام: آیت ۱۵۸ ۱۳۰

علماء نے کہا: مغرب سے سورج طلوع ہونے کے وقت کسی جان کا ایمان لانا اسے فائدہ نہیں پہنچائے گا؛ کیونکہ ان کے دلوں میں اس قدر خوف سما جائے گا جس سے نفس کی ہر خواہش ختم ہو جائے گی اور بدن کی ہر قوت سست پڑ جائے گی۔ قیامت کے قریب ہونے کے یقین کی وجہ سے تمام لوگ اس شخص کی حالت میں ہو جائیں گے جس کی موت کا وقت قریب ہو، جس سے گناہوں کی طرف رغبت ان سے منقطع ہو جائے گی اور ان کے بدن سے باطل ہو جائے گی۔ چنانچہ جو شخص ایسی حالت میں توبہ کرے گا اس کی توبہ قبول نہیں کی جائے گی جیسے کہ اس شخص کی توبہ قبول نہیں کی جاتی جس کی موت کا وقت آ پہنچا ہو۔ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: ”بے شک اللہ بندے کی توبہ قبول کرتا ہے جب تک کہ وہ نزع کی حالت (غرغرہ) کو نہ پہنچے“(۱)، یعنی: اس کی روح اس کے حلق کے اوپری حصے تک پہنچ جائے، اور وہ معائنے (دیکھنے) کا وقت ہے جس میں وہ جنت میں اپنا ٹھکانہ یا جہنم میں اپنا ٹھکانہ دیکھ لیتا ہے۔ لہٰذا سورج کا مغرب سے طلوع ہونا دیکھنے والا بھی اسی کی مانند ہے۔ اسی بنیاد پر، ہر اس شخص کی توبہ جو اسے دیکھے—یا وہ دیکھنے والے کی مانند ہو—رد ہونی چاہیے جب تک وہ زندہ رہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ، اس کے نبی ﷺ اور اس کے وعدے کا اس کا علم اب اضطراری (لازمی) ہو چکا ہے۔ اگر دنیا کے ایام(۲) اتنے طویل ہو جائیں کہ لوگ اس عظیم معاملے کو بھول جائیں اور اس کے بارے میں بہت کم بات کریں، جس سے اس کی خبر خاص ہو جائے اور اس کا تواتر منقطع ہو جائے، تو اس وقت جو اسلام لائے گا یا توبہ کرے گا تو اس سے قبول کی جائے گی۔ واللہ اعلم۔

اور صحیح مسلم میں عبد اللہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ سے ایک حدیث یاد کی جسے میں اس کے بعد کبھی نہیں بھولا، میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: ”پہلی

نشانیاں جو ظاہر ہوں گی وہ سورج کا مغرب سے طلوع ہونا اور چاشت کے وقت لوگوں کے سامنے دابۃ الارض کا نکلنا ہے، ان دونوں میں سے جو بھی پہلے ظاہر ہو گی دوسری اس کے فوراً بعد ہو گی"(۳)۔

اور اسی میں حذیفہ بن اسید سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ ایک کمرے میں تھے اور ہم ان کے نیچے تھے، آپ ﷺ نے ہماری طرف جھانک کر دیکھا اور پوچھا: "تم کس چیز کا تذکرہ کر رہے ہو؟" ہم نے کہا: قیامت کا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "قیامت اس وقت تک قائم نہیں ہو گی جب تک کہ دس نشانیاں ظاہر نہ ہو جائیں: مشرق میں زمین کا دھنسنا، مغرب میں زمین کا دھنسنا، اور جزیرہ نما عرب میں زمین کا دھنسنا، ..."

= ۳/۶۰-۶۱ اور کہا: اسے ابن مردویہ نے ضعیف سند کے ساتھ روایت کیا ہے۔ اور اسے احمد (۶۸۸۱) نے عبد اللہ بن عمرو سے اسی طرح مختصراً روایت کیا ہے۔ (۱) سلف ۵/۱۹۷۔ (۲) (ظ) میں: مدت۔ (۳) صحیح مسلم (۲۹۴۱)، اور یہ احمد (۶۵۳۱) کے پاس ہے۔ اور عبد اللہ: وہ ابن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہما ہیں۔

Surah Al-An'am: Verse 158 / 131

...and the Smoke, the Dajjal (Antichrist), the Beast of the Earth, Gog and Magog, the rising of the sun from its west, and a fire that emerges from the depths of Aden (1) driving the people." Shu'bah said: Abdul Aziz bin Rufai' narrated to me from Abu al-Tufayl, from Abu Sarihah (2) the like of that, without mentioning the Prophet ﷺ. One of them said regarding the tenth: "The descent of Jesus son of Mary ﷺ." And the other said: "And a wind that casts people into the sea" (3).

I say: This is a solid (4) hadith regarding the order of the signs. Some of them - which are the eclipses - have occurred as mentioned by Abu al-Faraj al-Jawzi from their occurrence in non-Arab Iraq and the Maghreb (West), and many people perished because of them; he mentioned it in the book "Fuhum al-Athar" and others (5). The mention of the Beast comes in "An-Naml" (The Ants). And Gog and Magog in "Al-Kahf" (The Cave) (6). It is said: Indeed, the signs follow one another like beads on a string, year after year.

It was said: Indeed, the wisdom in the rising of the sun from the west is that Ibrahim (peace be upon him) said to Nimrod: {Verily, Allah brings the sun from the east, so bring it from the west. Thus, the disbeliever was confounded} [Al-Baqarah: 258], and that the atheists and astrologers to the last of them deny that, saying: It will not happen; so Allah Almighty will bring it out one day from the west to show the deniers His power; that the sun is in His kingdom, if He wills He brings it out from the east, and if He wills He brings it out from the west (7). And based on this...

(1) Thus in the copies, and similar to it in Al-Mufhim 7/239, and in Sahih Muslim: the pit of Aden. (2) It is the kunya of Hudhayfah bin Asid, the narrator of the hadith, as will come in his biography. (3) Sahih Muslim (2901) (40). Ahmad also narrated it (16143), and with him: Shu'bah said: A man narrated this hadith to me from Abu al-Tufayl with it. His saying: "driving the people"; Al-Qadi 'Iyad said in Ikmal al-Mu'lim 8/442: meaning: taking them by departure and disturbing them, or making them depart before it. His saying: "the depths of Aden": the furthest of its land. His saying: one of them said... and the other said, meaning the aforementioned Abdul Aziz bin Rufai', and Furat al-Qazzaz, and the author did not mention him. Shu'bah narrated the hadith from both of them on the authority of Abu al-Tufayl: and Hudhayfah bin Asid Abu Sarihah, famous by his kunya, witnessed Al-Hudaybiyyah, and was mentioned among those who pledged allegiance under the tree, died in the year (42 AH). See Al-Isabah 2/222. (4) In (Za): agreed upon. (5) Al-Mufhim 7/239 without

mentioning the book's name. (6) At the interpretation of verse (82) of An-Naml, and verse (94) of Al-Kahf. (7) Zad al-Masir 3/157.

सूरह अल-अनआम: आयत 158 / 131

...और धुआं, दज्जाल, ज़मीन का जानवर (दाब्बत-उल-अर्द), याजूज और माजूज, पश्चिम से सूरज का निकलना, और एक आग जो अदन (1) की गहराई से निकलेगी और लोगों को खदेड़ देगी।" शुअबा ने कहा: अब्दुल अज़ीज़ बिन रफ़ई' ने मुझे अबू अल-तुफ़ैल से, उन्होंने अबू सरीहह (2) से इसी तरह की हदीस सुनाई, जिसमें नबी ﷺ का ज़िक्र नहीं किया। उनमें से एक ने दसवीं निशानी के बारे में कहा: "ईसा इब्न मरियम ﷺ का उतरना।" और दूसरे ने कहा: "और एक हवा जो लोगों को समुद्र में फेंक देगी" (3)।

मैंने कहा: निशानों के क्रम के संबंध में यह एक ठोस (4) हदीस है। उनमें से कुछ - जो ग्रहण हैं - घटित हो चुके हैं जैसा कि अबू अल-फ़रज अल-जौज़ी ने इराक-ए-अजम और मग़रिब में उनके घटित होने का उल्लेख किया है, और उनके कारण बहुत से लोग मारे गए; उन्होंने इसका उल्लेख अपनी पुस्तक "फ़ुहूम अल-आसार" और अन्य (5) में किया है। जानवर का ज़िक्र "अन-नम्ल" में आता है। और याजूज-माजूज का "अल-कहफ़" (6) में। कहा जाता है कि: वास्तव में, निशान एक के बाद एक ऐसे आते हैं जैसे एक धागे में पिरोए हुए मोती, साल-दर-साल।

कहा गया है कि: पश्चिम से सूर्योदय के पीछे हिकमत यह है कि इब्राहीम (अलैहिस्सलाम) ने नमरूद से कहा था: {अल्लाह सूरज को पूर्व से लाता है, तो तू उसे पश्चिम से ले आ। तब वह काफ़िर हक्का-बक्का रह गया} [अल-बक़रह: 258], और यह कि नास्तिक और ज्योतिषी अंत तक इसका खंडन करते हैं, और कहते हैं: यह होने वाला नहीं है; इसलिए अल्लाह तआला एक दिन इसे पश्चिम से निकालेगा ताकि इनकार करने वालों को अपनी शक्ति दिखा सके कि सूरज उसके राज्य में है, यदि वह चाहे तो उसे पूर्व से निकाले और यदि चाहे तो उसे पश्चिम से निकाले (7)। और इसी पर...

(1) प्रतियों में ऐसा ही है, और अल-मुफ़हिम 7/239 में भी ऐसा ही है, और सहीह मुस्लिम में: अदन का गढ़ा। (2) यह हुज़ैफ़ा बिन असीद की कुनियत है, जो हदीस के रावी हैं, जैसा कि उनकी जीवनी में आएगा। (3) सहीह मुस्लिम (2901) (40)। अहमद (16143) ने भी इसे रिवायत किया है, और उनके पास है: शुअबा ने कहा: एक व्यक्ति ने मुझे अबू अल-तुफ़ैल से यह हदीस सुनाई। उनका कहना है: "लोगों को खदेड़ना"; अल-काज़ी इयाद ने 'इकमल अल-मुल्लिम' 8/442 में कहा: यानी: उन्हें प्रस्थान पर मजबूर करना और उन्हें परेशान करना, या उन्हें अपने सामने रवाना करना। उनका कहना: "अदन की गहराई": उसकी भूमि का सबसे दूर का हिस्सा। उनका कहना: उनमें से एक ने कहा...

और दूसरे ने कहा, यानी ऊपर बताए गए अब्दुल अज़ीज़ बिन रफ़ई' और फ़ुरात अल-क़ज़्ज़ाज़, और लेखक ने उनका ज़िक्र नहीं किया। शुअबा ने उन दोनों से अबू अल-तुफ़ैल के माध्यम से हदीस रिवायत की है: और हुज़ैफ़ा बिन असीद अबू सरीहह, जो अपनी कुनियत से प्रसिद्ध हैं, हुदैबिया में उपस्थित थे, और उनका उल्लेख उन लोगों में किया गया है जिन्होंने पेड़ के नीचे बैअत (शपथ) ली थी, उनकी मृत्यु वर्ष (42 हिजरी) में हुई। देखिए 'अल-इसाबाह' 2/222। (4) (ज़) में: मुत्तफ़क़ (सहमत)। (5) अल-मुफ़हिम 7/239 किताब के नाम के बिना। (6) सूरह अन-नम्ल की आयत (82) और अल-कहफ़ की आयत (94) की व्याख्या में। (7) ज़ाद अल-मसीर 3/157।

سورة الانعام: آیت 158 / 131

اور دھواں، دجال، زمین کا جانور (دابۃ الارض)، یاجوج و ماجوج، سورج کا مغرب سے طلوع ہونا، اور ایک آگ جو عدن کی گہرائی (1) سے نکلے گی جو لوگوں کو ہانکے گی۔" شعبہ نے کہا: مجھ سے عبد العزیز بن رفیع نے ابو الطفیل سے، انہوں نے ابو سریحہ (2) سے اسی طرح روایت کی، اس میں نبی ﷺ کا ذکر نہیں کیا۔ ان میں سے ایک نے دسویں نشانی کے بارے میں کہا: "عیسیٰ بن مریم ﷺ کا نزول"۔ اور دوسرے نے کہا: "اور ایک ہوا جو لوگوں کو سمندر میں پھینک دے گی" (3)۔

میں کہتا ہوں: علامات کی ترتیب کے سلسلے میں یہ ایک پختہ (4) حدیث ہے۔ ان میں سے کچھ - جو کہ خسوف (گرہن) ہیں - واقع ہو چکے ہیں جیسا کہ ابو الفرج الجوزی نے عراقِ عجم اور مغرب میں ان کے واقع ہونے کا ذکر کیا ہے، اور ان کی وجہ سے بہت سی مخلوق ہلاک ہوئی؛ انہوں نے اس کا ذکر اپنی کتاب "فہوم الآثار" اور دیگر (5) میں کیا ہے۔ دابۃ الارض کا ذکر "النمل" میں آتا ہے۔ اور یاجوج و ماجوج کا "الکہف" (6) میں۔ اور کہا جاتا ہے کہ: نشانیاں ایک کے بعد ایک اس طرح لگاتار آتی ہیں جیسے ایک دھاگے میں موتی، سال بہ سال۔

کہا گیا ہے کہ: سورج کے مغرب سے طلوع ہونے میں حکمت یہ ہے کہ ابراہیم علیہ السلام نے نمرود سے کہا تھا: {بے شک اللہ سورج کو مشرق سے لاتا ہے تو تو اسے مغرب سے لے آ، تو وہ کافر ہکا بکا رہ گیا} [البقرہ: 258]، اور یہ کہ ملحد اور منجم (ستارہ شناس) آخری حد تک اس کا انکار کرتے ہیں، اور کہتے ہیں: یہ ہونے والا نہیں ہے؛ چنانچہ اللہ تعالیٰ ایک دن اسے مغرب سے نکالے گا تاکہ منکرین کو اپنی قدرت دکھائے؛ کہ سورج اس کی بادشاہی میں ہے، اگر وہ چاہے تو اسے مشرق سے نکالے اور اگر چاہے تو اسے مغرب سے نکالے (7)۔ اور اسی پر...

(1) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور اسی طرح المفہم 7/239 میں ہے، اور صحیح مسلم میں ہے: قعرہ عدن (عدن کا گڑھا)۔ (2) یہ حذیفہ بن اسید کی کنیت ہے جو حدیث کے راوی ہیں جیسا کہ ان کے تذکرے میں آئے گا۔ (3) صحیح مسلم (2901) (40)۔ اسے احمد (16143) نے بھی روایت کیا ہے، اور ان کے ہاں ہے: شعبہ نے کہا: مجھ سے ایک شخص نے ابو الطفیل کے واسطے سے یہ حدیث بیان کی۔ ان کا قول: "لوگوں کو ہانکنا"؛ قاضی عیاض نے اکمال المعلم 8/442 میں کہا: یعنی: انہیں کوچ پر مجبور کرنا اور پریشان کرنا، یا انہیں اپنے آگے چلنے پر مجبور کرنا۔ ان کا قول: "قعر عدن": اس کی زمین کا انتہائی حصہ۔ ان کا قول: ان میں سے ایک نے کہا... اور دوسرے نے کہا، یعنی مذکورہ بالا عبد العزیز بن رفیع، اور فرات القزاز، اور مصنف نے ان کا ذکر نہیں کیا۔ شعبہ نے ان دونوں سے ابو الطفیل کے واسطے سے حدیث روایت کی ہے: اور حذیفہ بن اسید ابو سریحہ، جو اپنی کنیت سے مشہور ہیں، صلح حدیبیہ میں حاضر تھے، اور ان کا ذکر ان لوگوں میں ہے جنہوں نے درخت کے نیچے بیعت کی تھی، ان کی وفات سن (42ھ) میں ہوئی۔ دیکھئے الاصابہ 2/222۔ (4) (ظ) میں: متفق۔ (5) المفہم 7/239 کتاب کا نام ذکر کیے بغیر۔ (6) سورہ نمل کی آیت (82) اور سورہ کہف کی آیت (94) کی تفسیر میں۔ (7) زاد المسیر 3/157۔

Surah Al-An'am: Verse 158 | 132

It is possible that the rejection of repentance and faith applies to those deniers who believed and repented at that time, having disbelieved the Prophet's ﷺ news of its rising [the sun from the west]; as for those who believed in that (1), their repentance is accepted and their faith before that benefits them.

It was narrated from Abdullah ibn Abbas that he said: No deed or repentance is accepted from a disbeliever if he becomes a Muslim upon seeing it [the sign], except for one who was a child at that time; if he becomes a Muslim after that, it is accepted from him (2). And whoever was a sinful believer and repented from the sin, it is accepted from him. It was narrated from Imran ibn Husayn that he said: It is only not accepted at the time of rising until there is a scream, in which many people will perish; so whoever becomes a Muslim or repents at that time and perishes, his repentance is not accepted, and whoever repents after that, it is accepted from him. Mentioned by Abu al-Layth al-Samarqandi in his Tafsir (4).

Abdullah ibn Umar said: People will remain after the rising of the sun from its west for a hundred and twenty years until they plant palm trees. And Allah knows best the unseen.

Ibn Umar and Ibn al-Zubayr read: "yawma ta'ti" (The day it comes) with the letter 'ta' (feminine) (5), like: {taltaqit-hu ba'du as-sayyarah} (Some caravan may pick him up) (6) [Yusuf: 10]. And some of his fingers were lost. Jarir said (7): When the news of Al-Zubayr came, the walls of the city and the humble mountains were humbled. Al-Mubarrad said: The feminization is due to proximity to a feminine noun, not according to the original rule (8).

Ibn Sirin read: "la tanfa'u" (does not benefit) with 'ta' (9). Abu Hatim said: They mention that this is a mistake by Ibn

---

(1) In the manuscripts: 'Al-Musaddiqin', and what is established is from (m) [the manuscript 'm']. (2) Tafsir Abi al-Layth 1/526. (3) In (m): His repentance was only not accepted at the time of the sun's rising when it occurs. (4) 1/526. (5) In Al-Bahr al-Muhit 4/259: Ibn Amr, Ibn Sirin, and Abu al-Aliya read it so. (6) Attributed to Al-Hasan in 'Al-Qira'at al-Shadhdhah' p. 62, and see 'I'rab al-Qur'an' by Al-Nahhas 2/109, and it will be mentioned in its place. (7) In his Diwan 2/913, and previously 2/209. (8) Al-Kamil 2/669, and Al-Muqtadab 4/197. (9) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 42, and Al-Muhtasib 1/236.

सूरा अल-अनाम: आयत 158 | 132

यह संभव है कि पश्चाताप (तौबा) और विश्वास (ईमान) की अस्वीकृति उन इनकार करने वालों पर लागू होती है जिन्होंने उस समय विश्वास किया और पश्चाताप किया; जिन्होंने नबी ﷺ की इसके(पश्चिम से सूर्य के) निकलने की खबर को झुठलाया था; जहाँ तक उन लोगों का सवाल है जिन्होंने उस पर विश्वास किया था (1), उनका पश्चाताप स्वीकार किया जाता है और उससे पहले का उनका विश्वास उन्हें लाभ पहुँचाता है।

अब्दुल्ला इब्न अब्बास से वर्णित है कि उन्होंने कहा: किसी काफ़िर (अविश्वासी) से कोई कर्म या पश्चाताप स्वीकार नहीं किया जाता है यदि वह उसे देखने पर मुसलमान हो जाता है, सिवाय उसके जो उस समय बच्चा था; यदि वह उसके बाद मुसलमान होता है, तो उससे स्वीकार किया जाता है (2)। और जो कोई पापी आस्तिक था और उसने पाप से पश्चाताप किया; तो उससे स्वीकार किया गया। इमरान बिन हुसैन से वर्णित है कि उन्होंने कहा: केवल उदय के समय ही स्वीकार नहीं किया जाता है जब तक कि एक चीख न हो, जिसमें बहुत से लोग मारे जाएँगे; अतः जो उस समय मुसलमान हुआ या पश्चाताप किया, और मारा गया, उसका पश्चाताप स्वीकार नहीं किया गया, और जिसने उसके बाद पश्चाताप किया, उससे स्वीकार किया गया। इसका उल्लेख अबू अल-लैथ अल-समरकंदी ने अपनी तफ़सीर में किया है (4)।

अब्दुल्ला इब्न उमर ने कहा: पश्चिम से सूर्य निकलने के बाद लोग एक सौ बीस वर्षों तक जीवित रहेंगे यहाँ तक कि वे खजूर के पेड़ लगाएंगे। और अल्लाह अपने अदृश्य ज्ञान को बेहतर जानता है।

इब्न उमर और इब्न अल-जुबैर ने पढ़ा: 'यौमा ता'ती' (जिस दिन वह आएगी) 'ता' के साथ (5), जैसे: {तल्तक़ित्-हु बाअदु अस-सय्याराह} (कोई यात्री दल उसे उठा ले) (6) [यूसुफ: 10]। और उनकी कुछ उंगलियां चली गई थीं। जरीर ने कहा (7): जब अल-जुबैर की खबर आई, तो शहर की दीवारें और विनम्र पहाड़ झुक गए। अल-मुबर्रद ने कहा: स्त्रीलिंग का प्रयोग स्त्रीवाची शब्द के निकट होने के कारण है, मूल नियम के अनुसार नहीं (8)।

इब्न सिरीन ने पढ़ा: 'ला तन्फ़उ' (लाभ नहीं देता) 'ता' के साथ (9)। अबू हातिम ने कहा: वे उल्लेख करते हैं कि यह इब्न की ओर से एक गलती है...

(1) प्रतियों में: 'अल-मुसद्दिक़ीन', और जो स्थापित है वह (म) [पांडुलिपि 'म'] से है। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/526। (3) (म) में: जब सूरज निकलेगा उस समय उसका पश्चाताप स्वीकार नहीं किया गया। (4) 1/526। (5) अल-बहर अल-मुहीत 4/259 में: इब्न अम्र, इब्न सिरीन और अबू अल-आलिया ने इसे इस तरह पढ़ा। (6) 'अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा' पृष्ठ 62 में अल-हसन को जिम्मेदार ठहराया गया है, और नहहास द्वारा 'इराब अल-क़ुरान' 2/109 देखें, और यह इसके स्थान पर आएगा। (7) उनके दीवान 2/913 में, और पहले 2/209 में। (8) अल-कामिल 2/669, और अल-मुक़्तदब 4/197। (9) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा पृष्ठ 42, और अल-मुह्तसिब 1/236।

یہ احتمال ہے کہ توبہ اور ایمان کا رد کیا جانا ان منکرین کے حق میں ہو جو اس وقت ایمان لائے اور توبہ کی؛ جنہوں نے اس کے (سورج کے مغرب سے) طلوع ہونے کی نبی ﷺ کی خبر کو جھٹلایا تھا، رہا ان کا معاملہ جنہوں نے اس کی تصدیق کی تھی (1) تو ان کی توبہ قبول کی جاتی ہے اور ان کا اس سے پہلے کا ایمان انہیں نفع دیتا ہے۔

عبداللہ بن عباس سے روایت ہے کہ انہوں نے فرمایا: کسی کافر سے کوئی عمل یا توبہ قبول نہیں کی جاتی جب وہ اسے (نشانی کو) دیکھ کر اسلام لائے، سوائے اس کے جو اس وقت بچہ ہو؛ کیونکہ اگر وہ اس کے بعد اسلام لاتا ہے تو اس سے قبول کر لیا جاتا ہے (2)۔ اور جو کوئی گناہ گار مومن تھا اور اس نے گناہ سے توبہ کی؛ تو اس سے قبول کی گئی۔ اور عمران بن حصین سے روایت ہے کہ انہوں نے فرمایا: طلوع کے وقت توبہ صرف اس وقت تک قبول نہیں ہوتی جب تک کہ ایک چیخ نہ ہو، جس میں بہت سے لوگ ہلاک ہو جائیں گے؛ چنانچہ جو اس وقت اسلام لایا یا توبہ کی، اور ہلاک ہو گیا اس کی توبہ قبول نہ ہوئی، اور جس نے اس کے بعد توبہ کی اس سے قبول کر لی گئی۔ اسے ابو اللیث سمرقندی نے اپنی تفسیر میں ذکر کیا ہے (4)۔

عبداللہ بن عمر نے فرمایا: سورج کے مغرب سے طلوع ہونے کے بعد لوگ ایک سو بیس سال تک رہیں گے یہاں تک کہ وہ کھجور کے درخت لگائیں گے۔ اور اللہ اپنے غیب کو بہتر جاننے والا ہے۔

ابن عمر اور ابن زبیر نے پڑھا: «يوم تأتي» (جس دن آئے گی) 'ت' کے ساتھ (5)، جیسے: ﴿تَلْتَقِطْهُ بَعْضُ السَّيَّارَةِ﴾ (کوئی قافلہ اسے اٹھا لے) (6) [یوسف: 10]۔ اور ان کی بعض انگلیاں کٹ گئی

تھیں۔ جریر نے کہا (7): جب زبیر کی خبر آئی تو شہر کی دیواریں اور عاجز پہاڑ جھک گئے۔

المبرد نے کہا: تانیث مؤنث کے قرب کی وجہ سے ہے، اصل قاعدے کے مطابق نہیں (8)۔

ابن سیرین نے پڑھا: «لا تنفع» (نفع نہیں دیتا) 'ت' کے ساتھ (9)۔ ابو حاتم نے کہا: وہ ذکر کرتے ہیں کہ یہ ابن کی طرف سے غلطی ہے...

---

(1) نسخوں میں: 'المصدقين' ہے، اور درست وہی ہے جو (م) [نسخہ 'م'] میں ہے یعنی 'المصدقون'۔ (2) تفسیر ابی اللیث 1/526۔ (3) (م) میں: سورج طلوع ہونے کے وقت اس کی توبہ قبول نہیں کی گئی جب وہ واقع ہوا۔ (4) 1/526۔ (5) البحر المحیط 4/259 میں: اسے ابن عمرو، ابن سیرین اور ابو العالیہ نے اسی طرح پڑھا ہے۔ (6) القراءات الشاذہ ص 62 میں اسے حسن کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور نحاس کی اعراب القرآن 2/109 ملاحظہ کریں، اور یہ اپنے مقام پر آئے گی۔ (7) ان کے دیوان 2/913 میں، اور پہلے 2/209 میں۔ (8) الکامل 2/669، اور المقتضب 4/197۔ (9) القراءات الشاذہ ص 42، اور المحتسب 1/236۔

Surah Al-An'am: Verses 158 - 159 133

...Sirin. Al-Nahhas said (1): There is a subtle point of grammar here mentioned by Sibawayh (2), which is that faith (al-iman) and the soul (al-nafs) are each contained within the other. Thus, "faith" was treated as feminine because it is from the soul and by it. Sibawayh recited: "They walked as spears shake when the passage of the blowing winds (marru al-riyah al-nawasim) affects their tops." (3) Al-Mahdawi said: Frequently, they make the verb of a masculine possessed noun (mudhaf) feminine if it is added to a feminine noun, and the possessed noun is part of the possessor or related to it. Based on this is the saying of Dhu al-Rumma: "They walked..." the verse. He made "passage" (al-marr) feminine because of its addition to "winds" (al-riyah), which is feminine, since the passage is of the winds. Al-Nahhas said (4): There is another view, which is that "faith" is treated as feminine because it is a verbal noun (masdar), just as a feminine verbal noun is sometimes treated as masculine; like: "He to whom an admonition (maw'izah) comes from his Lord" [Al-Baqarah: 257] [because 'maw'izah' is in the sense of 'wa'dh' (exhortation, which is masculine)]. And as it was said: "Indeed, the excuse (al-'udhr) has excused us in his companionship." (5) According to one of the views, "excuse" (al-'udhr) was treated as feminine because it carries the meaning of "apology" (al-ma'dhirah, which is feminine). "Say, 'Wait; indeed, we are waiting'" for punishment to befall you. Allah's saying: "Indeed, those who have divided their religion and become sects - you are not [associated] with them in anything. Their affair is only [left] to Allah; then He will inform them about what they used to do." Allah's saying: "Indeed, those who have divided (farraqu) their religion" - Hamza and Al-Kisa'i read it as "faraqu" with an 'alif' (6).

---

(1) In 'I'rab al-Qur'an', 2/109. (2) In 'Al-Kitab', 1/51 - 52. (3) Previously mentioned, 1/311. (4) In 'I'rab al-Qur'an', 2/109; what appears between brackets is from it. (5) The second half of a verse by Al-Abirad ibn al-Mu'adhdhar al-Yarbu'i lamenting his brother Burayd in a long poem. Its beginning is: "If the days have separated us," and it is in 'Al-Hamasa al-Basriyya', 1/268, and 'Al-Aghani', 13/136; in it: "our companionship" instead of "his companionship," and 'Al-Mu'talif wa al-Mukhtalif' by Al-Amidi, p. 26. (6) 'Al-Sab'ah', p. 274, and 'Al-Taysir', p. 108.

...सिरीन। अल-नहस ने कहा (1): यहाँ व्याकरण का एक सूक्ष्म बिंदु है जिसे सिबवैह (2) ने उल्लेख किया है, वह यह है कि 'ईमान' (आस्था) और 'नफ़्स' (आत्मा); दोनों एक-दूसरे में समाहित हैं। इसलिए, 'ईमान' को स्त्रीलिंग के रूप में माना गया क्योंकि यह आत्मा से है और उसी के द्वारा है। सिबवैह ने उद्धृत किया: "वे वैसे ही चले जैसे भाले हिलते हैं जब बहती हवाओं का गुजरना (मुर्रु अल-रियाह) उनके ऊपरी सिरों को प्रभावित करता है।" (3) अल-महदवी ने कहा: अक्सर, वे एक पुल्लिंग 'मुदाफ' (संबंधित संज्ञा) की क्रिया को स्त्रीलिंग बना देते हैं यदि उसका संबंध स्त्रीलिंग शब्द से हो, और वह 'मुदाफ' उस 'मुदाफ इलैह' का हिस्सा हो या उससे संबंधित हो; इसी पर ज़ू अल-रुम्मा का कहना आधारित है: "वे चले..." शेर का हिस्सा। तो उसने 'मुर्रु' (गुजरना) को स्त्रीलिंग बना दिया क्योंकि इसका संबंध 'रियाह' (हवाओं) से है जो स्त्रीलिंग है, क्योंकि गुजरना हवाओं का ही है। अल-नहस ने कहा (4): इसमें एक और मत है, वह यह कि 'ईमान' को स्त्रीलिंग माना जाता है क्योंकि यह एक 'मस्दर' (क्रियावाचक संज्ञा) है, जैसे स्त्रीलिंग 'मस्दर' को कभी-कभी पुल्लिंग माना जाता है; जैसे: "वह जिसके पास उसके रब की ओर से नसीहत (मौजज़ा) आई" [अल-बक़रह: 257] [क्योंकि 'मौजज़ा' का अर्थ 'वाज़' (उपदेश) है जो पुल्लिंग है]। और जैसा कि कहा गया है: "बेशक, उसकी संगत में उज्र (बहाना/क्षमा) ने हमें माफ कर दिया।" (5) एक मत के अनुसार 'उज्र' को स्त्रीलिंग माना गया क्योंकि इसका अर्थ 'माज़िरह' (क्षमा याचना) है जो स्त्रीलिंग है। "कह दो, 'इंतजार करो; बेशक, हम भी इंतजार कर रहे हैं'" तुम पर अज़ाब (दंड) आने का। अल्लाह का फरमान: "बेशक, जिन लोगों ने अपने धर्म में फूट डाली और गिरोहों में बंट गए, तुम्हारा उनसे कोई सरोकार नहीं। उनका मामला तो अल्लाह ही के हवाले है, फिर वह उन्हें बता देगा जो कुछ वे करते थे।" अल्लाह का फरमान: "बेशक, जिन लोगों ने अपने धर्म में फूट डाली (फ़र्रक़ू" - हमज़ा और अल-किसाई ने इसे अलिफ़ के साथ "फ़ारक़ू' पढ़ा है (6)।

---

(1) इराब अल-कुरान, 2/109 में। (2) अल-किताब, 1/51 - 52 में। (3) पहले उल्लेखित, 1/311। (4) इराब अल-कुरान, 2/109 में; जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। (5) अल-अबिरद इब्न अल-मुअद्दर अल-यरबूई के एक शेर का दूसरा भाग है, जो अपने भाई बुरैद के शोक में एक लंबी कविता में है। इसका पहला भाग है: "यदि दिनों ने हमें अलग कर दिया है," और यह 'अल-हमासा अल-बसरिया', 1/268 में है, और 'अल-अघानी', 13/136 में; इसमें: "हमारी संगत" है बजाय "उसकी संगत" के

और अल-आमिदी की 'अल-मुअतलिफ वल मुख्तलिफ' के पृष्ठ 26 पर। (6) अल-सबआह, पृष्ठ 274, और अल-तयसीर, पृष्ठ 108।

سورہ الانعام: آیات ۱۵۸ - ۱۵۹ ۱۳۳

...سیرین۔ النحاس نے کہا (۱): اس میں نحو کا ایک باریک نکتہ ہے جسے سیبویہ (۲) نے ذکر کیا ہے، اور وہ یہ ہے کہ ایمان اور نفس؛ ان میں سے ہر ایک دوسرے پر مشتمل ہے، چنانچہ ایمان کو مؤنث لایا گیا؛ کیونکہ یہ نفس سے ہے اور اسی کے ساتھ ہے، اور سیبویہ نے یہ شعر پڑھا: مَشَيْنَ كما اهتزت رماحٌ تَسفّهت أعاليَهَا مَرُّ الرياح النَّواسِمِ(۳) المہدوی نے کہا: اکثر وہ لوگ مضاف مذکر کے فعل کو مؤنث لاتے ہیں جب اس کی اضافت مؤنث کی طرف ہو، اور مضاف، مضاف الیہ کا جزو ہو یا اس سے متعلق ہو؛ اسی پر ذی الرمہ کا قول مبنی ہے: مشین... والا شعر۔ پس اس نے 'مَرّ' (گزرنے) کو مؤنث لایا کیونکہ اس کی اضافت 'ریاح' (ہواؤں) کی طرف ہے جو کہ مؤنث ہیں، کیونکہ گزرنا ہواؤں ہی کا ہے۔ النحاس نے کہا (۴): اس میں ایک اور قول بھی ہے، اور وہ یہ کہ 'ایمان' کو مؤنث لایا گیا ہے کیونکہ وہ مصدر ہے جس طرح مؤنث مصدر کو مذکر لایا جاتا ہے؛ جیسے: ﴿فَمَن جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِّن رَّبِّهِ﴾ [البقرہ: ۲۵۷] [کیونکہ 'موعظہ' بمعنی 'وعظ' ہے جو کہ مذکر ہے]۔ اور جیسا کہ کہا گیا: فقد عَذَرْتَنَا في صحابته العُذْرُ(۵) پس ایک قول کے مطابق 'عذر' کو مؤنث لایا گیا کیونکہ یہ 'معذرت' کے معنی میں ہے۔ ﴿قُلِ انتَظِرُوا إِنَّا مُنتَظِرُونَ﴾ تمہارے حق میں عذاب کے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيَعًا لَّسْتَ مِنْهُمْ فِي شَيْءٍ إِنَّمَا أَمْرُهُمْ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ يُنَبِّئُهُم بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ ﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ﴾ حمزہ اور کسائی نے اسے الف کے ساتھ «فارقوا» پڑھا ہے (۶)۔

---

(۱) إعراب القرآن ۱۰۹/۲ میں۔ (۲) الکتاب ۵۱/۱ - ۵۲ میں۔ (۳) سابقہ حوالہ ۳۱۱/۱۔ (۴) إعراب القرآن ۱۰۹/۲ میں، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (۵) یہ ابیرد بن المعذر الیربوعی کے ایک طویل مرثیہ کا مصرع ہے جو اس نے اپنے بھائی برید کے لیے کہا تھا، اس کا

پہلا مصرع ہے: فإن تكن الأيام فرقن بيننا، اور یہ الحماسہ البصریہ ۲۶۸/۱، اور الاغانی ۱۳۶/۱۳ میں موجود ہے، وہاں: 'صحابته' کے بجائے 'صحابتنا' ہے، اور الآمدی کی المؤتلف والمختلف ص۲۶۔ (۶) السبعۃ ص۲۷۴، اور التیسر ص۱۰۸۔

Surah Al-An'am: Verse 159 134

And it is the recitation of Ali bin Abi Talib, may Allah honor his face (1); derived from separation (mufaraqah) and parting (firaq). In the sense that they left their religion and departed from it. Ali used to say: By Allah, they did not split it (farraqūhu), but they departed from it (fāraqūhu) (2).

The rest [of the reciters] read it with emphasis [shaddah, i.e., farraqū]; except for al-Nakha'i, who read it: "faraqū" without emphasis (3); meaning: they believed in some [parts] and disbelieved in others.

The intended meaning: the Jews and the Christians; according to the saying of Mujahid, Qatadah, al-Suddi, and al-Dahhak (4). They have been described as being divided. Allah Almighty said: {And those who were given the Scripture did not divide until after there had come to them clear evidence} [Al-Bayyinah: 4]. And He said: {And wish to differentiate between Allah and His messengers} [An-Nisa: 150].

It is said: He meant the polytheists, some of whom worshipped idols, and some worshipped angels (5).

It is said: The verse is general to all disbelievers, and everyone who innovates and brings what Allah Almighty did not command, has divided his religion (6).

Abu Hurairah narrated from the Prophet ﷺ regarding this verse: {Indeed, those who have divided their religion} are the people of innovations and doubts, and the people of misguidance from this nation (7).

Baqiyyah bin al-Walid narrated, Shu'bah bin al-Hajjaj told us, Mujalid told us, from al-Sha'bi, from Shurayh, from 'Umar bin al-Khattab (may Allah be pleased with him) that the Messenger of Allah ﷺ said to Aisha: "Indeed, those who departed from (8) their religion and became sects are only the people of innovations, the people of whims, and the people of misguidance from..."

(1) Related by at-Tabari 10/30, and mentioned by Ibn 'Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 2/367. (2) Mentioned by al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 1/366. (3) Anomalous Recitations p. 42, and al-Muhtasib 1/238. (4) Related by at-Tabari 10/31. (5) Mentioned by ar-Razi in his Tafsir 7/14 and attributed to Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (6) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/110. (7) Related by at-Tabari 10/33. Ibn Kathir mentioned it in his Tafsir 3/377, and said: This chain is not authentic, for Abbad ibn

Kathir is a rejected narrator, and he did not fabricate this hadith, but he made a mistake in raising it to the Prophet. (8) In (m): they split (farraqū).

सूरह अल-अनआम: आयत १५९ १३४

यह अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उनके चेहरे को सम्मानित करे) की क़िरात (पढ़ने का तरीका) है (१); 'मुफ़ारक़ह' और 'फ़िराक़' (अलगाव) से। इस अर्थ में कि उन्होंने अपना धर्म छोड़ दिया और उससे बाहर निकल गए। अली कहा करते थे: अल्लाह की कसम, उन्होंने इसे विभाजित (फ़र्रक़ूहु) नहीं किया, बल्कि वे इससे अलग (फ़ारक़ूहु) हो गए (२)।

बाक़ी [क़ारियों] ने इसे तशदीद (ज़ोर) के साथ पढ़ा है; सिवाय नखई के, जिन्होंने इसे "फ़रकूह" बिना ज़ोर के पढ़ा (३); अर्थात: वे कुछ पर विश्वास लाए और कुछ का इनकार किया।

मुराद है: यहूदी और ईसाई; मुजाहिद, क़तादा, सुद्दी और दह्हाक के कथन के अनुसार (४)। उनका वर्णन मतभेद के साथ किया गया है, अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और वे लोग जिन्हें किताब दी गई थी, वे अलग नहीं हुए मगर इसके बाद कि उनके पास साफ़ दलील आ गई} [अल-बय्यिनाह: ४]। और फ़रमाया: {और अल्लाह और उसके रसूलों के बीच फ़र्क़ करना चाहते हैं} [अन-निसा: १५०]।

कहा गया है: उनका तात्पर्य मुशरिकों (बहुदेववादियों) से था, उनमें से कुछ ने मूर्तियों की पूजा की, और कुछ ने फरिश्तों की (५)।

कहा गया है: यह आयत सभी काफ़िरों (अविश्वासियों) के लिए सामान्य है, और हर वह व्यक्ति जिसने बिदअत (नवाचार) की और वह चीज़ लाया जिसका अल्लाह तआला ने आदेश नहीं दिया था, उसने अपने धर्म में फूट डाली (६)।

अबू हुरैरा ने इस आयत के बारे में नबी ﷺ से रिवायत की है: {निस्संदेह जिन लोगों ने अपने धर्म को टुकड़ों में बाँट दिया} वे इस उम्मत (समुदाय) के बिदअती, संदेही और गुमराह लोग हैं (७)।

बक़िय्याह बिन अल-वलीद ने रिवायत की, हमें शुअबा बिन अल-हज्जाज ने बताया, हमें मुजालिद ने बताया, अश्-शाबी से, उन्होंने शुरैह से, उन्होंने उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से कि रसूलुल्लाह ﷺ ने आयशा से फ़रमाया: "बेशक जिन लोगों ने अपने धर्म को छोड़ दिया (८) और गिरोहों में बंट गए, वे इस उम्मत के केवल बिदअती, मनमौजी और गुमराह लोग हैं..."

(१) इसे तबरी १०/३० ने निकाला है, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/३६७ में उल्लेख किया है। (२) इसे अल-फर्रा ने मानी अल-कुरान १/३६६ में उल्लेख किया है। (३) अल-क़िरात अश-शाद्दाह पृष्ठ ४२, और अल-मुहतसिब १/२३८। (४) इसे तबरी १०/३१ ने निकाला है। (५) इसे राज़ी ने

अपनी तफ़सीर ७/१४ में उल्लेख किया है और इसे इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की ओर संकेत किया है। (६) इराब अल-कुरान लिन-नहस २/११०। (७) इसे तबरी १०/३३ ने निकाला है। और इब्न कसीर ने अपनी तफ़सीर ३/३७७ में इसका उल्लेख किया है, और कहा: यह सनद (श्रृंखला) सही नहीं है, क्योंकि अब्बाद इब्न कसीर मतृक अल-हदीस (अस्वीकार्य कथावाचक) है, उसने यह हदीस गढ़ी नहीं है, लेकिन इसे नबी तक पहुँचाने में उसे भ्रम हुआ। (८) (म) में: उन्होंने विभाजित किया (फ़र्रक़ू।

سورہ الانعام: آیت ۱۵۹ ۱۳۴

یہ علی بن ابی طالب کرم اللہ وجہہ کی قراءت ہے (۱)؛ جو کہ 'مفارقہ' اور 'فراق' (جدائی) سے ہے۔ اس معنی میں کہ انہوں نے اپنا دین چھوڑ دیا اور اس سے باہر نکل گئے۔ علی رضی اللہ عنہ فرمایا کرتے تھے: اللہ کی قسم، انہوں نے اسے تقسیم (فرّقوہ) نہیں کیا، بلکہ اس سے جدا (فارقوہ) ہوئے (۲)۔

باقی [قاریوں] نے اسے تشدید کے ساتھ پڑھا ہے؛ سوائے نخعی کے، جنہوں نے اسے تخفیف کے ساتھ "فَرَقوا" پڑھا (۳)؛ یعنی: وہ بعض پر ایمان لائے اور بعض کا انکار کیا۔

مراد ہے: یہودی اور نصاریٰ؛ مجاہد، قتادہ، سدی اور ضحاک کے قول کے مطابق (۴)۔ ان کا تفرقہ کے ساتھ وصف بیان کیا گیا ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور جن لوگوں کو کتاب دی گئی وہ جدا نہیں ہوئے مگر اس کے بعد کہ ان کے پاس روشن دلیل آگئی} [البینہ: ۴]۔ اور فرمایا: {اور چاہتے ہیں کہ اللہ اور اس کے رسولوں کے درمیان فرق کریں} [النساء: ۱۵۰]۔

کہا گیا ہے: اس سے مراد مشرکین ہیں، ان میں سے بعض نے بتوں کی پوجا کی اور بعض نے فرشتوں کی (۵)۔

کہا گیا ہے: یہ آیت تمام کفار کے بارے میں عام ہے، اور ہر وہ شخص جس نے بدعت کی اور وہ چیز لایا جس کا اللہ عزوجل نے حکم نہیں دیا تھا، اس نے اپنے دین میں تفرقہ ڈالا (۶)۔

ابو ہریرہ نے اس آیت کے بارے میں نبی ﷺ سے روایت کی ہے: {بے شک جن لوگوں نے اپنے دین کو ٹکڑے ٹکڑے کر دیا} وہ اس امت کے اہل بدعت، اہل شبہات اور اہل ضلالت (گمراہ لوگ) ہیں (۷)۔

بقیہ بن ولید نے روایت کی، ہمیں شعبہ بن الحجاج نے بتایا، ہمیں مجالد نے بتایا، شعبی سے، انہوں نے شریح سے، انہوں نے عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ سے کہ رسول اللہ ﷺ نے عائشہ رضی اللہ عنہا سے فرمایا: "بے شک جن لوگوں نے اپنے دین کو چھوڑا (۸) اور وہ گروہ بن گئے وہ تو بس اس امت کے اہل بدعت، اہل خواہشات اور اہل ضلالت ہیں..."

(۱) اسے طبری ۱۰/ ۳۰ نے روایت کیا، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲/ ۳۶۷ میں ذکر کیا۔ (۲) اسے الفراء نے معانی القرآن ۱/ ۳۶۶ میں ذکر کیا۔ (۳) القراءات الشاذة ص ۴۲، اور المحتسب ۱/ ۲۳۸۔ (۴) اسے طبری ۱۰/ ۳۱ نے روایت کیا۔ (۵) اسے رازی نے اپنی تفسیر ۷/ ۱۴ میں ذکر کیا اور اسے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی طرف منسوب کیا۔ (۶) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۱۱۰۔ (۷) اسے طبری ۱۰/ ۳۳ نے روایت کیا۔ اور ابن کثیر نے اپنی تفسیر ۳/ ۳۷۷ میں ذکر کیا، اور کہا: یہ اسناد صحیح نہیں ہے، کیونکہ عباد ابن کثیر متروک الحدیث ہے، اس نے یہ حدیث گھڑی نہیں ہے، لیکن اسے مرفوع بیان کرنے میں اسے وہم ہوا۔ (۸) (م) میں: فرَّقوا (انہوں نے تفرقہ ڈالا)۔

Surah Al-An'am: Verse 159 135

This Ummah, O Aisha, indeed every sinner has a chance for repentance except for the people of innovations (Bid'ah) and the people of whims (desires), they have no repentance, and I am free of them, and they are free of us (1). Layth bin Abi Sulaim narrated from Tawus, from Abu Hurairah that the Prophet ﷺ recited: {Indeed, those who have divided their religion} (2). The meaning of {Shiya'an (sects)}: groups and parties. Every group whose matter is one, following each other's opinions, is a Shia (sect) (3). {You have no concern with them in anything} - so He necessitated his (the Prophet's) disavowal of them, and it is like his (peace and blessings be upon him) saying: "Whoever cheats us is not of us" (4), meaning: we are free of him. The poet said: If you attempted wickedness against a lion... then I am not of you and you are not of me (5) Meaning: I disavow you. The position of "in anything" is accusative (Mansub) as a 'Hal' (circumstance/condition) from the pronoun hidden in the predicate (Khabar), as said by Abu Ali. Al-Farra' said: It involves an omitted possessor (Mudaf) (6), the meaning being: you are not responsible for their punishment in any way, your duty is only to warn. {Their affair is only with Allah} is a consolation for the Prophet (7) ﷺ.

(1) Reported by Abu Nu'aym in Al-Hilya 4/138, and Ibn Kathir mentioned it briefly in his Tafsir 3/3077, saying: strange, its elevation (to the Prophet) is not authentic. (2) Reported by Hafs Al-Duri (the narrator of Al-Kisa'i) in "Juz' fi Qira'at al-Nabi ﷺ" p. 96, and Hamzah and Al-Kisa'i recited it thus as previously mentioned. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 2/192. (4) Part of a Hadith reported by Ahmad (9396), and Muslim (101) from the Hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), and it appeared previously in 4/240. (5) Its author is Al-Nabighah Al-Dhubyani, and it appeared previously in 4/240. (6) Meaning that "from them" is a preceding 'Hal', and the meaning: you are not involved in anything resulting from their division; when the attribute was brought forward, it became an accusative 'Hal'. As in Al-Durr Al-Masun 5/236, and see Ma'ani Al-Qur'an by Al-Farra' 1/366. (7) I'rab Al-Qur'an by Al-Nahhas 2/110.

सूरा अल-अनाम: आयत १५९ १३५

हे आयशा, इस उम्मत के हर गुनहगार के लिए तौबा है सिवाय बिदअत (नवाचार) वालों और अपनी ख्वाहिशों के पीछे चलने वालों के, उनके लिए कोई तौबा नहीं है, और मैं उनसे बरी हूँ, और वे हमसे बरी हैं (१)। लैथ बिन अबी सुलैब ने ताऊस से, उन्होंने अबू हुरैरा से रिवायत की कि नबी ﷺ ने पढ़ा: {बेशक जिन लोगों ने अपने दीन (धर्म) को अलग-अलग कर दिया} (२)। {शियान (गिरोह)} का अर्थ है: समूह और दल। जिस भी समूह का मामला एक हो और वे एक-दूसरे की राय का अनुसरण करें, वे शिया (गिरोह) हैं (३)। {तुम्हारा उनसे कोई सरोकार नहीं} - तो अल्लाह ने उनसे नबी की बेज़ारी (अलगाव) को अनिवार्य कर दिया, और यह नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के इस कथन के समान है: "जिसने हमें धोखा दिया वह हममें से नहीं है" (४), यानी: हम उससे बरी हैं। कवि ने कहा है: यदि तुमने शेर के प्रति दुष्टता का प्रयास किया... तो मैं तुम्हारा नहीं हूँ और तुम मेरे नहीं हो (५) अर्थात्: मैं तुमसे नाता तोड़ता हूँ। "किसी भी चीज़ में" (फ़ी शय-इन) का स्थान उस सर्वनाम से 'हाल' (स्थिति) के रूप में 'नसब' (कर्मकारक) है जो खबर में छिपा है, यह अबू अली ने कहा है। अल-फ़र्रा ने कहा: इसमें एक 'मुज़ाफ़' (संबद्ध शब्द) हटा दिया गया है (६), इसका अर्थ है: तुम उनकी सज़ा के किसी भी हिस्से के ज़िम्मेदार नहीं हो, तुम्हारा काम केवल सचेत करना है। {उनका मामला केवल अल्लाह के पास है} नबी ﷺ के लिए सांत्वना है (७)।

(१) इसे अबू नुऐम ने 'अल-हिल्या' ४/१३८ में उद्धृत किया है, और इब्न कसीर ने अपनी तफ़्सीर ३/३०७७ में संक्षेप में इसका उल्लेख किया है और कहा: यह 'ग़रीब' (दुर्लभ) है, इसे नबी तक पहुँचाना सही नहीं है। (२) इसे हफ़्स अद-दूरी (जो अल-किसई के रावी हैं) ने 'जुज़ फ़ी किराअत अल-नबी ﷺ' पृष्ठ ९६ में उद्धृत किया है, और हमज़ा और अल-किसई ने इसे वैसे ही पढ़ा है जैसा पहले बताया जा चुका है। (३) अन-नुकत वल-उयून २/१९२। (४) हदीस का एक हिस्सा जिसे अहमद (९३९६) और मुस्लिम (१०१) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है, और यह पहले ४/२४० में आ चुका है। (५) इसके रचयिता अल-नाबिघा अद-दुबयानी हैं, और यह पहले ४/२४० में आ चुका है। (६) इसका अर्थ है कि "उनमें से" एक अग्रगामी 'हाल' है, और अर्थ है: तुम उनके बँटवारे से उत्पन्न किसी भी चीज़ में शामिल नहीं हो, इसलिए जब सिफ़त (विशेषण) को आगे लाया गया, तो वह 'हाल' के रूप में 'मन्सूब' (कर्मकारक) हो गया। जैसा कि 'अद-दुर्र अल-मसन' ५/२३६ में है, और अल-फ़र्रा की 'मआनी अल-कुरान' १/३६६ देखें। (७) अन-नह़्हास की 'एराब अल-कुरान' २/११०।

سورہ الانعام: آیت ۱۵۹ ۱۳۵

اے عائشہ، اس امت کے ہر گناہ گار کے لیے توبہ ہے سوائے بدعت والوں اور اپنی خواہشات کی پیروی کرنے والوں کے، ان کے لیے کوئی توبہ نہیں، اور میں ان سے بری ہوں اور وہ ہم سے بری ہیں (۱)۔ لیث بن ابی سلیم نے طاؤس سے، انہوں نے ابوہریرہ سے روایت کی کہ نبی ﷺ نے پڑھا: {بے شک وہ لوگ جنہوں نے اپنے دین کو فرقوں میں بانٹ دیا} (۲)۔ {شِيَعًا} کے معنی ہیں: گروہ اور پارٹیاں۔ ہر وہ قوم جس کا معاملہ ایک ہو اور وہ ایک دوسرے کی رائے کی پیروی کریں، وہ شیعہ (گروہ) کہلاتے ہیں (۳)۔ {تمہارا ان سے کوئی تعلق نہیں} تو اللہ نے ان سے (نبی کی) برائت کو لازم قرار دیا، اور یہ آپ ﷺ کے اس فرمان کی طرح ہے: "جس نے ہمیں دھوکہ دیا وہ ہم میں سے نہیں ہے" (۴) یعنی: ہم اس سے بری ہیں۔ شاعر نے کہا: اگر تم نے شیر کے ساتھ برائی کی کوشش کی... تو میرا تم سے کوئی تعلق نہیں اور تمہارا مجھ سے کوئی تعلق نہیں (۵) یعنی: میں تم سے بیزار ہوں۔ "فی شئی" کا مقام اس ضمیر سے 'حال' ہونے کی وجہ سے 'منصوب' ہے جو خبر میں پوشیدہ ہے، یہ ابو علی کا قول ہے۔ فراء نے کہا: یہ مضاف کے حذف پر مبنی ہے (۶)، مطلب یہ ہے کہ: تم ان کے عذاب کے کسی بھی حصے کے ذمہ دار نہیں ہو، تم پر تو صرف خبردار کرنا لازم ہے۔ {ان کا معاملہ صرف اللہ کے پاس ہے} نبی ﷺ کے لیے تسلی ہے (۷)۔

(۱) اسے ابو نعیم نے الحلیہ ۴/ ۱۳۸ میں نکالا ہے، اور ابن کثیر نے اپنی تفسیر ۳/ ۳۰۷۷ میں اسے مختصرًا ذکر کیا ہے، اور کہا: یہ غریب ہے، اس کی مرفوعاً نسبت صحیح نہیں۔ (۲) اسے حفص دوری (جو کسائی کے راوی ہیں) نے "جزء فی قراءات النبی ﷺ" ص ۹۶ میں نکالا ہے، اور حمزہ اور کسائی نے اسے اسی طرح پڑھا ہے جیسا کہ پہلے گزرا۔ (۳) النکت والعیون ۲/ ۱۹۲۔ (۴) حدیث کا ایک حصہ جسے احمد (۹۳۹۶) اور مسلم (۱۰۱) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی

حدیث سے نکالا ہے، اور یہ ۴/ ۲۴۰ پر پہلے گزر چکا ہے۔ (۵) اس کے شاعر نابغہ ذبیانی ہیں، اور یہ ۴/ ۲۴۰ پر پہلے گزر چکا ہے۔ (۶) یعنی اس بات پر کہ "منہم" حالِ مقدم ہے، اور مطلب یہ ہے کہ: تم ان کے تفرقہ بازی کے نتیجے میں ہونے والی کسی چیز میں ملوث نہیں ہو، پس جب صفت کو مقدم کیا گیا تو وہ حال بن کر منصوب ہوگئی۔ جیسا کہ الدر المصون ۵/ ۲۳۶ میں ہے، اور دیکھیے معانی القرآن للفراء ۱/ ۳۶۶۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۱۱۰۔

Surah Al-An'am: Verse 160 136

Allah the Almighty says: {Whoever comes [on the Day of Judgement] with a good deed will have ten times the like thereof [to his credit], and whoever comes with an evil deed will not be recompensed except the like thereof; and they will not be wronged.} [160]

His saying, {Whoever comes with a good deed} is an initiation, and it is a condition, and the response is: {will have ten times the like thereof}. That is: he will have ten good deeds like it; so "good deeds" (hasanat) was omitted, and "likes" (amthal), which is its attribute, was put in its place, plural of "mithl" (like/equal). Sibawayh narrated: "I have ten genealogists," meaning: I have ten men who are genealogists (1).

Abu Ali said: Feminine gender was good in "ten likes thereof" (ashru amthaliha) because "likes" was added (idafah) to a feminine [noun], and addition to a feminine noun, if it is it in meaning, makes that good, like {some of the caravan will pick him up} [Yusuf: 10], and "some of his fingers went" (3).

Al-Hasan, Sa'id ibn Jubayr, and Al-A'mash read: "ten [are] its likes" (4). The estimation is: "he has ten good deeds, its likes" (5), meaning: he has ten times the reward of what is due to him. It is permissible for him to have one like, and the like is multiplied to become ten.

The "good deed" (al-hasanah) here is: Faith (Iman), meaning: whoever comes with the testimony that "there is no god but Allah"; for every deed he did in this world of good, he has ten times its like in reward.

{And whoever comes with an evil deed} means polytheism (shirk) {will not be recompensed except the like thereof}, which is eternal residence in Hell; because shirk is the greatest of sins, and Hell is the greatest of punishments, so that is His saying: {A fitting recompense} [An-Naba: 26], meaning a recompense that matches the deed (7).

---

(1) Al-Kitab 3/566, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/110, and Tafsir al-Razi 14/8. (2) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 62, and it will come in its place. (3) Al-Bayan by Abu al-Barakat Ibn al-Anbari 1/351. (4) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 41, and Yaqub from the ten read it. See al-Nashr 2/266. (5) In I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/110, the statement is: he has ten good deeds, its likes. (6) In (Z): what. (7) Tafsir Abi al-Layth 1/527.

सूरह अल-अन'आम: आयत 160 136

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {जो कोई [न्याय के दिन] एक अच्छा काम लेकर आएगा, उसे उसके जैसे दस गुना मिलेंगे, और जो कोई बुरा काम लेकर आएगा, उसे केवल उसके जैसा ही बदला दिया जाएगा; और उनके साथ अन्याय नहीं किया जाएगा।} [160]

उनका कहना, {जो कोई अच्छा काम लेकर आएगा} एक आरंभ है, और यह एक शर्त है, और जवाब है: {उसे उसके जैसे दस गुना मिलेंगे}। यानी: उसे उसके जैसे दस अच्छे काम मिलेंगे; इसलिए "अच्छे काम" (हसनात) को हटा दिया गया, और "अमसाल" (जैसे/समान), जो उसका गुण है, उसके स्थान पर रखा गया, जो "मिस्ल" का बहुवचन है। सिबावे ने वर्णन किया: "मेरे पास दस वंशावली लेखक हैं," जिसका अर्थ है: मेरे पास दस पुरुष हैं जो वंशावली लेखक हैं (1)।

अबू अली ने कहा: "दस उसके जैसे" (अश्रु अमसालिहा) में स्त्रीलिंग शब्द का प्रयोग अच्छा था क्योंकि "अमसाल" का संबंध एक स्त्रीलिंग [संज्ञा] के साथ जोड़ा गया था, और स्त्रीलिंग संज्ञा के साथ संबंध जोड़ना, यदि वह अर्थ में वही है, तो उसे अच्छा बनाता है, जैसे {कुछ यात्री उसे उठा लेंगे} [यूसुफ: 10], और "उसकी कुछ उंगलियां चली गईं" (3)।

अल-हसन, सईद इब्न जुबैर और अल-अ'मश ने पढ़ा: "उसके लिए दस उसके समान हैं" (4)। अनुमान है: "उसके लिए दस अच्छे काम हैं, उसके समान" (5), यानी: उसे उस चीज़ का दस गुना बदला मिलेगा जो उसका हक है। यह संभव है कि उसके पास एक समान हो, और वह समान दस गुना हो जाए।

यहाँ "अच्छी बात" (अल-हसनाह) का अर्थ है: विश्वास (ईमान), यानी: जो कोई इस गवाही के साथ आता है कि "अल्लाह के अलावा कोई ईश्वर नहीं है"; दुनिया में उसके द्वारा किए गए हर अच्छे काम के लिए, उसे इनाम में उसके जैसा दस गुना मिलेगा।

{और जो बुरा काम लेकर आएगा} का अर्थ है बहुदेववाद (शिर्क) {उसे केवल उसके जैसा ही बदला दिया जाएगा}, जो कि नरक में अनंत काल तक रहना है; क्योंकि शिर्क सबसे बड़ा पाप है, और नरक सबसे बड़ी सजा है, इसलिए अल्लाह का कहना है: {एक उपयुक्त बदला} [अन-नबा: 26], जिसका अर्थ है ऐसा बदला जो काम के अनुरूप हो (7)।

(1) अल-किताब 3/566, इराब अल-कुरान (नहहास) 2/110, और तफसीर अल-राजी 14/8। (2) अल-किरात अल-शाज्जाह पृ. 62, और यह अपने स्थान पर आएगा। (3) अल-बयान (अबू अल-बरकात इब्न अल-अंबारी) 1/351। (4) अल-किरात अल-शाज्जाह पृ. 41, और दसों में से याकूब ने इसे पढ़ा। अल-नश्र 2/266 देखें। (5) इराब अल-कुरान (नहहास) 2/110 में, कथन है: उसके लिए दस अच्छे काम हैं, उसके समान। (6) (ज़) में: क्या। (7) तफसीर अबी अल-लैथ 1/527।

سورة الانعام: آیت 160 136

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {جو کوئی [قیامت کے دن] ایک نیکی لے کر آئے گا، اسے اس کے جیسے دس گنا ملیں گے، اور جو کوئی برائی لے کر آئے گا، اسے صرف اسی کے برابر بدلہ دیا جائے گا؛ اور ان پر ظلم نہیں کیا جائے گا۔} [160]

اللہ تعالیٰ کا قول {جو کوئی نیکی لے کر آئے گا} ایک ابتدا ہے، اور یہ شرط ہے، اور اس کا جواب ہے: {اسے اس کے جیسے دس گنا ملیں گے}۔ یعنی: اسے اس کے جیسی دس نیکیاں ملیں گی؛ پس "نیکیاں" (حسنات) کو حذف کر دیا گیا، اور "امثال" (جیسی/برابر) کو، جو اس کی صفت ہے، اس کی جگہ رکھ دیا گیا، یہ "مثل" کی جمع ہے۔ سیبویہ نے روایت کیا: "میرے پاس دس شجرہ نسب جاننے والے ہیں،" یعنی: میرے پاس دس مرد ہیں جو شجرہ نسب کے ماہر ہیں (1)۔

ابو علی نے کہا: "عشر امثالہا" میں تانیث (مونث کا استعمال) اس لیے اچھا ہے کیونکہ "امثال" کی اضافت ایک مونث کی طرف ہوئی ہے، اور مونث کی طرف اضافت جب معنی میں وہی ہو تو یہ اچھا ہوتا ہے، جیسے {قافلے کے کچھ لوگ اسے اٹھا لیں گے} [یوسف: 10]، اور "اس کی کچھ انگلیاں چلی گئیں" (3)۔

الحسن، سعید بن جبیر اور الاعمش نے پڑھا: "فلہ عشرٌ أمثالُہا" (4)۔ اور تقدیر (مراد) یہ ہے: "اس کے لیے دس نیکیاں ہیں، ان جیسی" (5)، یعنی: اس کے لیے اس جزا سے دس گنا زیادہ ہے جو اس کا حق بنتا ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ اس کے لیے ایک مثل ہو، اور وہ مثل دس گنا ہو جائے۔

اور یہاں "حسنہ" (نیکی) سے مراد ایمان ہے، یعنی: جو شخص اس گواہی کے ساتھ آئے گا کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں؛ تو اس نے دنیا میں جو بھی نیک عمل کیا، اسے اس کے بدلے میں اس جیسا دس گنا ثواب ملے گا۔

{اور جو برائی لے کر آئے گا} سے مراد شرک ہے {اسے صرف اسی کے برابر بدلہ دیا جائے گا} اور وہ جہنم میں ہمیشہ رہنا ہے؛ کیونکہ شرک سب سے بڑا گناہ ہے، اور آگ سب سے بڑی سزا ہے، پس یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {پورا پورا بدلہ} [النبأ: 26] یعنی ایسا بدلہ جو عمل کے موافق ہو (7)۔

---

(1) الکتاب 3/566، اعراب القرآن للنحاس 2/110، اور تفسیر رازی 14/8۔ (2) القراءات الشاذة ص 62، اور یہ اپنے مقام پر آئے گا۔ (3) البیان لابی البرکات ابن الانباری 1/351۔ (4) القراءات الشاذة ص 41، اور دس میں سے یعقوب نے اسے پڑھا ہے۔ النشر 2/266 دیکھیں۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 2/110 میں ہے: پس اس کے لیے دس نیکیاں ہیں، ان جیسی۔ (6) (ظ) میں: ما۔ (7) تفسیر ابی اللیث 1/527۔

Surah Al-An'am, Verses 160 - 163 [137]

As for a good deed, it is contrary to that; because of Allah's explicit text regarding it. In a report: "A good deed is rewarded tenfold and I increase it, and a bad deed is one and I forgive it; woe to him whose ones outweigh his tens"(1).

Al-A'mash narrated from Abu Salih, who said: The good deed is: "La ilaha illa Allah" (there is no god but Allah), and the bad deed is: "Shirk" (associating partners with Allah)(2).

{And they will not be wronged} means: the reward for their deeds will not be diminished. The explanation of this verse has already passed in [the commentary of Surah] "Al-Baqarah"(3), noting that it differs regarding spending in the way of Allah; for this reason, some scholars said: Ten is for other good deeds, while seven hundred is for spending in the way of Allah, and the specific and the general are the same in this regard.

Some said: For the common people it is ten, and for the elite it is seven hundred and more, up to what cannot be counted(4). This requires textual evidence, and the first [view] is more correct due to the Hadith of Khuraim bin Fatik, from the Prophet (peace be upon him), in which it is said: "As for a good deed rewarded tenfold; whoever does a good deed shall have tenfold the like thereof. As for a good deed rewarded seven hundredfold, it is spending in the way of Allah"(5).

Allah's saying: {Say, "Indeed, my Lord has guided me to a straight path - a correct religion - the way of Abraham, inclining toward truth. And he was not of those who associate others with Allah." (161) Say, "Indeed, my prayer, my rites of sacrifice, my living and my dying are for Allah, Lord of the worlds. (162) No partner has He. And this I have been commanded, and I am the first [among you] of the Muslims." (163)}.

In it are four issues: The first: His saying: {Say, "Indeed, my Lord has guided me to a straight path"} Since the Almighty clarified that...

---

(1) We have not found it in this context. It was reported by Ahmad (21360) and Muslim (2687) from the Hadith of Abu Dharr (may Allah be pleased with him) who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Allah, the Mighty and Sublime, says: 'Whoever brings a good deed shall have tenfold its like and I increase it, and whoever brings an evil deed, its recompense is an evil deed like it, or I forgive...'" The wording is of Muslim. There are related narrations from Ibn Abbas

(may Allah be pleased with them both) in Al-Bukhari (6491), and from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) in Muslim (130). (2) Reported by Al-Tabari 10/40, and it is "Maqtu'" (an interrupted chain of narration). (3) 4/317 - 321. (4) Tafsir Abu Al-Layth 1/527. (5) Reported by Ahmad (18900) similarly.

सूरह अल-अनआम, आयतें 160 - 163 [137]

जहाँ तक नेक काम (हसनाह) की बात है, तो यह इसके विपरीत है; क्योंकि इस बारे में अल्लाह तआला का स्पष्ट आदेश है। रिवायत में है: "एक नेकी का बदला दस गुना और उससे भी अधिक है, और एक बुराई का बदला एक ही है और मैं क्षमा कर देता हूँ; तो तबाही है उस व्यक्ति के लिए जिसकी इकाइयां (बुराइयां) उसकी दहाइयों (नेकियों) पर भारी पड़ जाएं'(1)।

अल-अअमश ने अबू सालिह से रिवायत की है, उन्होंने कहा: नेकी 'ला इलाहा इल्लल्लाह' है, और बुराई 'शिर्क है(2)।

{और उनके साथ अन्याय नहीं किया जाएगा} यानी: उनके कर्मों के प्रतिफल में कमी नहीं की जाएगी। इस आयत का स्पष्टीकरण 'अल-बक़रह' में पहले ही आ चुका है(3), और यह कि अल्लाह की राह में खर्च करने के मामले में यह अलग है; इसीलिए कुछ विद्वानों ने कहा: सामान्य नेकियों के लिए दस गुना है; और अल्लाह की राह में खर्च करने के लिए सात सौ गुना है, और विशिष्ट और सामान्य इसमें बराबर हैं।

कुछ ने कहा: आम लोगों के लिए दस है, और खास लोगों के लिए सात सौ और उससे भी अधिक है जिसे गिना नहीं जा सकता(4)। इसके लिए पुख्ता प्रमाण की आवश्यकता है, और पहला विचार अधिक सही है; खुरायम बिन फ़ातिक की हदीस के कारण, नबी ﷺ से, जिसमें है: "जहाँ तक दस गुना वाली नेकी का सवाल है; तो जिसने कोई नेकी की उसे उसके दस गुना जैसा बदला मिलेगा, और जहाँ तक सात सौ गुना वाली नेकी का सवाल है, तो वह अल्लाह की राह में खर्च करना है"(5)।

अल्लाह तआला का फरमान: {कह दीजिए, "निस्संदेह मेरे पालनहार ने मुझे सीधे मार्ग की ओर निर्देशित किया है - एक सुदृढ़ धर्म - इब्राहीम का तरीक़ा, जो पूरी तरह अल्लाह के प्रति समर्पित थे। और वह मुश्रिकों (बहुदेववादियों) में से नहीं थे।" (161) कह दीजिए, "निस्संदेह मेरी नमाज़, मेरी कुर्बानी, मेरा जीना और मेरा मरना सब अल्लाह, समस्त लोकों के पालनहार के लिए है। (162) उसका कोई साझी नहीं है। और मुझे इसी का आदेश दिया गया है, और मैं मुसलमानों (आज्ञाकारियों) में सबसे पहला हूँ।" (163)}।

इसमें चार मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {कह दीजिए, "निस्संदेह मेरे पालनहार ने मुझे सीधे मार्ग की ओर निर्देशित किया है"} जब अल्लाह तआला ने स्पष्ट कर दिया कि...

(1) हमें यह इस संदर्भ में नहीं मिला है, और इसे अहमद (21360) और मुस्लिम (2687) ने अबू ज़र (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अल्लाह अज़्ज़ व जल फ़रमाता है: 'जो कोई एक नेकी लेकर आएगा उसे उसके दस गुना के बराबर बदला मिलेगा और मैं और बढ़ाऊँगा, और जो कोई बुराई लेकर आएगा तो उसका बदला वैसी ही एक बुराई है, या मैं माफ़ कर दूँगा...'" यह मुस्लिम के शब्द हैं। इस विषय में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से बुख़ारी (6491) में और अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से मुस्लिम (130) में भी रिवायतें मौजूद हैं। (2) इसे अल-तबरी (10/40) ने उद्धृत किया है, और यह 'मक़्तू' (टूटी हुई कड़ी) है। (3) 4/317 - 321. (4) तफ़सीर अबू अल-लैस 1/527. (5) इसे अहमद (18900) ने इसी तरह के शब्दों में उद्धृत किया है।

سورہ الأنعام، آیات ۱۶۰ - ۱۶۳ [۱۳۷]

جہاں تک نیکی (حسنہ) کا تعلق ہے تو وہ اس کے برعکس ہے؛ کیونکہ اس بارے میں اللہ تعالیٰ کی صریح نص موجود ہے۔ حدیث میں ہے: "نیکی دس گنا اور اس سے زیادہ ہے، اور برائی ایک ہی ہے اور میں اسے بھی معاف کر دیتا ہوں؛ پس ہلاکت ہے اس شخص کے لیے جس کی اکائیاں (برائیاں) اس کی دہائیوں (نیکیوں) پر غالب آ جائیں"(۱)۔

اور اعمش نے ابو صالح سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: نیکی "لا الہ الا اللہ" ہے، اور برائی "شرک" ہے(۲)۔

﴿وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ﴾ یعنی: ان کے اعمال کے ثواب میں کوئی کمی نہیں کی جائے گی۔ اس آیت کا بیان سورہ "البقرہ" میں گزر چکا ہے(۳)، اور یہ کہ یہ اللہ کی راہ میں خرچ کرنے کے معاملے میں مختلف ہے؛ اسی لیے بعض علماء نے کہا ہے: عام نیکیوں کے لیے دس گنا ہے؛ اور اللہ کی راہ میں خرچ کرنے کے لیے سات سو گنا ہے، اور اس میں خاص و عام سب برابر ہیں۔

اور بعض نے کہا: عام لوگوں کے لیے دس ہے، اور خاص لوگوں کے لیے سات سو اور اس سے بھی زیادہ ہے جس کا کوئی شمار نہیں(۴)۔ یہ بات کسی دلیل (توقیف) کی محتاج ہے، اور پہلی بات زیادہ درست ہے؛ خریم بن فاتک کی حدیث کی وجہ سے، نبی ﷺ سے مروی ہے، جس میں ہے: "رہی دس گنا والی نیکی؛ تو جس نے کوئی نیکی کی اسے اس جیسا دس گنا بدلہ ملے گا، اور رہی سات سو گنا والی نیکی، تو وہ اللہ کی راہ میں خرچ کرنا ہے"(۵)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قُلْ إِنَّنِي هَدَانِي رَبِّي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ دِينًا قِيَمًا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ١٦١ قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ١٦٢ لَا شَرِيكَ لَهُ وَبِذَلِكَ أُمِرْتُ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُسْلِمِينَ ١٦٣﴾۔

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قُلْ إِنَّنِي هَدَانِي رَبِّي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾ جب اللہ تعالیٰ نے یہ واضح فرما دیا کہ...

---

(۱) ہمیں اس سیاق کے ساتھ یہ نہیں ملی، اور اسے احمد (۲۱۳۶۰) اور مسلم (۲۶۸۷) نے حضرت ابو ذر ♦ کی حدیث سے روایت کیا ہے، وہ فرماتے ہیں کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ عزوجل فرماتا ہے: جو نیکی لے کر آئے گا اس کے لیے اس جیسی دس نیکیاں ہیں اور میں اس سے بھی زیادہ دوں گا، اور جو برائی لے کر آئے گا تو اس کا بدلہ اس جیسی ایک برائی ہے، یا میں اسے معاف کر دوں گا..." یہ مسلم کے الفاظ ہیں۔ اس باب میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے بخاری (۶۴۹۱) میں اور ابو ہریرہ ♦ سے مسلم (۱۳۰) میں بھی روایت ہے۔ (۲) اسے طبری نے ۱۰ / ۴۰ میں روایت کیا ہے، اور یہ مقطوع ہے۔ (۳) ۳۱۷/۴ - ۳۲۱۔ (۴) تفسیر ابو اللیث ۱ / ۵۲۷۔ (۵) اسے احمد (۱۸۹۰۰) نے اسی طرح روایت کیا ہے۔

Surah Al-An'am: Verses 161 - 163 [138]

The disbelievers were divided; He explained that Allah guided him to the straight religion, which is the religion of Abraham.

﴿دِينًا﴾ (Dinan - a religion): It is in the accusative case (nasb) as a 'hal' (circumstantial adverb), according to Qutrub. It was said: it is in the accusative because of "hadani" (He guided me); according to Al-Akhfash. Others said: it is in the accusative based on the meaning; because the meaning of "hadani" is: He made me know a religion. It is also permissible for it to be an appositive (badal) for 'al-sirat' (the path), meaning: He guided me to a straight path, a religion. It was also said: it is in the accusative due to a hidden verb, as if He said: follow a religion, and know a religion (1).

﴿قِيَمًا﴾ (Qiyaman): The Kufis and Ibn 'Amir read it with a kasrah on the 'qaf', lightened (without shaddah), and a fathah on the 'ya', as a verbal noun like 'al-shiba' (satisfaction), so it was used as a description. The rest read it with a fathah on the 'qaf' and a kasrah on the 'ya' with a shaddah (2), and they are two linguistic variations. The origin of the 'ya' is a 'waw' as in 'qayyum', then the 'waw' was assimilated into the 'ya' like 'mayyit', and its meaning is: a straight religion with no crookedness in it (3).

﴿مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ﴾ (The creed of Abraham): An appositive (badal). ﴿حَنِيفًا﴾ (Hanifan - inclining to truth): Al-Zajjaj said (4): it is a 'hal' (circumstantial adverb) for Abraham. Ali bin Sulayman said: it is in the accusative due to a hidden "I mean".

The second point: His statement, Exalted be He: ﴿قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي﴾ ("Say, 'Indeed, my prayer and my rites of sacrifice...' "): the derivation of the word 'al-salat' (prayer) has already been mentioned (5). It was said: what is meant by it here is the night prayer. And it was said: the Eid prayer. 'Al-nusuk' (rites of sacrifice) is the plural of 'nasikah', which is the slaughtered animal, and this was also said by Mujahid, Al-Dahhak, Sa'id bin Jubayr, and others (6). The meaning is: my slaughter in Hajj and Umrah. Al-Hasan said: 'nusuki' means 'my religion'. Al-Zajjaj said: 'my worship', and from it comes 'al-nasik' (the devotee) who draws close to Allah through worship (7). A group said: 'al-nusuk' in this verse refers to all...

(1) Ma'ani al-Qur'an for al-Zajjaj 2/311, I'rab al-Qur'an for al-Nahhas 2/110, and al-Muharrar al-Wajiz 2/369. (2) Al-Sab'ah p. 274, and al-Taysir p. 108. (3) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/459. (4) In Ma'ani al-Qur'an 2/311, and quoted by the author from him through I'rab al-Qur'an for al-Nahhas 2/110 - 111. (5) 1/258 and

what follows. (6) Narrated by al-Tabari 10/46 - 48. (7) Ma'ani al-Qur'an for al-Zajjaj 2/310, and Tafsir al-Mawardi 2/195.

सूरह अल-अनआम: आयतें 161 - 163 [138]

काफ़िर विभाजित हो गए थे; उन्होंने स्पष्ट किया कि अल्लाह ने उन्हें सीधे धर्म की ओर निर्देशित किया, जो इब्राहीम का धर्म है।

﴿دِينًا﴾ (दीनन): कुतरुब के अनुसार, यह 'हाल' (परिस्थिति) के रूप में 'नसब' (द्वितीया विभक्ति) में है। और कहा गया: यह 'हदानी' (उसने मुझे निर्देशित किया) के कारण नसब में है; अल-अख़फ़श के अनुसार। अन्य लोगों ने कहा: यह अर्थ के आधार पर नसब में है; क्योंकि 'हदानी' का अर्थ है: उसने मुझे एक धर्म से परिचित कराया। यह भी संभव है कि यह 'सिरात' (मार्ग) का 'बदल' (समानाधिकरण) हो, अर्थात: उसने मुझे एक सीधे मार्ग, एक धर्म की ओर निर्देशित किया। यह भी कहा गया: यह एक छिपी हुई क्रिया के कारण नसब में है, मानो उसने कहा हो: एक धर्म का पालन करो, और एक धर्म को जानो (1)।

﴿قِيَمًا﴾ (क़ियमान): कूफ़ियों और इब्न आमिर ने इसे 'क़ाफ़' पर कसरा के साथ, बिना तशदीद के और 'या' पर फ़तहा के साथ पढ़ा है, जो 'अल-शिबा' की तरह एक संज्ञा है, इसलिए इसका उपयोग विशेषण के रूप में किया गया। बाकी लोगों ने 'क़ाफ़' पर फ़तहा और 'या' पर कसरा और तशदीद के साथ पढ़ा (2), और ये दो भाषाई रूप हैं। 'या' का मूल 'वाव' है जैसे 'क़य्यूम' में, फिर 'वाव' को 'या' में आत्मसात कर दिया गया जैसे 'मय्यित' में, और इसका अर्थ है: एक सीधा धर्म जिसमें कोई टेढ़ापन नहीं है (3)।

﴿مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ﴾ (इब्राहीम का पंथ): यह बदल (समानाधिकरण) है। ﴿حَنِيفًا﴾ (हनीफ़न): अज़-ज़ज्जाज ने कहा (4): यह इब्राहीम के लिए 'हाल' है। अली बिन सुलेमान ने कहा: यह एक निहित "मेरा मतलब है" के कारण नसब में है।

दूसरा बिंदु: अल्लाह का कथन: ﴿قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي﴾ ("कह दो, 'निश्चय ही मेरी नमाज़ और मेरी कुर्बानी...' "): 'सलात' (नमाज़) शब्द की व्युत्पत्ति का पहले ही उल्लेख किया जा चुका है (5)। कहा गया: यहाँ इससे तात्पर्य रात की नमाज़ है। और कहा गया: ईद की नमाज़। 'नुसुक', 'नसीका' का बहुवचन है, जिसका अर्थ है बलि का जानवर, और ऐसा ही मुजाहिद, अज़-ज़हाक, सईद बिन जुबैर और अन्य लोगों ने भी कहा (6)। इसका अर्थ है: हज और उमराह में मेरी बलि। अल-हसन ने कहा: 'नुसुकी' का अर्थ है मेरा धर्म। अज़-ज़ज्जाज ने कहा: मेरी इबादत, और इसी से 'नासिक' (भक्त) शब्द

आता है जो इबादत के ज़रिए अल्लाह के करीब आता है (7)। कुछ लोगों ने कहा: इस आयत में 'नुसुक' से तात्पर्य सभी...

(1) अज़-ज़ज्जाज की मा'नी अल-कुरान 2/311, अन-नहहास की इराब अल-कुरान 2/110, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/369। (2) अस-सबा पृ. 274, और अत-तयसीर पृ. 108। (3) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िराअत अस-सबा 1/459। (4) मा'नी अल-कुरान 2/311 में, और लेखक द्वारा उनके माध्यम से अन-नहहास की इराब अल-कुरान 2/110-111 से उद्धृत। (5) 1/258 और उसके बाद। (6) अत-तबरी द्वारा उद्धृत 10/46 - 48। (7) अज़-ज़ज्जाज की मा'नी अल-कुरान 2/310, और अल-मावर्दी की तफ़सीर 2/195।

سورہ الانعام: آیات 161 - 163 [138]

کفار تفرقہ میں پڑ گئے تھے؛ اللہ نے واضح کیا کہ اس نے اسے دینِ مستقیم کی طرف ہدایت دی، جو ابراہیم علیہ السلام کا دین ہے۔

﴿دِينًا﴾ قطرب کے نزدیک حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے۔ اور کہا گیا: الأخفش کے نزدیک «هَدَانِي» کی وجہ سے منصوب ہے۔ دوسروں نے کہا: معنی پر محمول کرتے ہوئے منصوب ہے؛ کیونکہ «هداني» کا معنی ہے: مجھے ایک دین کی معرفت عطا کی۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ 'صراط' سے بدل ہو، یعنی: مجھے ایک سیدھا راستہ، ایک دین دکھایا۔ اور یہ بھی کہا گیا: فعل مقدر ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، گویا اس نے کہا: ایک دین کی پیروی کرو، اور ایک دین کو پہچانو (1)۔

﴿قِيَمًا﴾ اہل کوفہ اور ابن عامر نے اسے قاف کے کسرہ، تخفیف اور یاء کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے، یہ 'شِبَع' کی طرح مصدر ہے، اس لیے اسے بطور صفت استعمال کیا گیا۔ اور باقی قراء نے قاف کے فتحہ اور یاء کے کسرہ اور تشدید کے ساتھ پڑھا (2)، اور یہ دو لغتیں ہیں۔ یاء کی اصل واؤ ہے جیسے 'قَيُّوم'، پھر واؤ کو یاء میں مدغم کر دیا گیا جیسے 'مَيِّت'، اور اس کا معنی ہے: سیدھا دین جس میں کوئی ٹیڑھ نہ ہو (3)۔

﴿مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ﴾ بدل ہے۔ ﴿حَنِيفًا﴾ زجاج نے کہا (4): یہ ابراہیم علیہ السلام سے حال ہے۔ علی بن سلیمان نے کہا: یہ "اعنی" (میری مراد ہے) کے پوشیدہ ہونے کی وجہ سے منصوب ہے۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي﴾ لفظ 'صلاۃ' کے مشتق ہونے کا ذکر پہلے گزر چکا ہے (5)۔ کہا گیا: یہاں اس سے مراد نمازِ تہجد ہے۔ اور کہا گیا: نمازِ عید۔ 'نُسُک' 'نَسیکہ'

کی جمع ہے، جس سے مراد ذبیحہ (قربانی کا جانور) ہے، اور یہی بات مجاہد، ضحاک، سعید بن جبیر وغیرہ نے کہی ہے (6)۔ اور معنی ہے: حج اور عمرہ میں میرا ذبح کرنا۔ حسن بصری نے کہا: 'نُسُکی' یعنی میرا دین۔ زجاج نے کہا: میری عبادت، اور اسی سے 'ناسک' (عبادت گزار) ہے جو عبادت کے ذریعے اللہ کا قرب حاصل کرتا ہے (7)۔ اور ایک گروہ نے کہا: اس آیت میں 'نُسُک' سے مراد تمام...

(1) معانی القرآن للزجاج 2/311، وإعراب القرآن للنحاس 2/110، والمحرر الوجيز 2/369۔ (2) السبعة ص 274، والتيسير ص 108۔ (3) الكشف عن وجوه القراءات السبع 1/459۔ (4) في معانی القرآن 2/311، ونقله المصنف عنه بواسطة إعراب القرآن للنحاس 2/110 - 111۔ (5) 1/258 وما بعدها۔ (6) أخرجه الطبري 10/46 - 48۔ (7) معاني القرآن للزجاج 2/310، وتفسير الماوردي 2/195۔

Surah Al-An'am: Verses 161 - 163. Page 139.

...acts of obedience; from your saying: so-and-so performed rituals (nasaka), so he is a worshipper (nasik): when he devotes himself to worship (1). {And my life} meaning: what I do in my life. {And my death} meaning: what I bequeath after my death. {For Allah, Lord of the worlds} meaning: I single Him out by drawing near to Him through them. It was also said: "{And my life and my death are for Allah}" means: my life and my death belong to Him (2). Al-Hasan read: "nuski" with a sukun on the letter 'sin' (3). The people of Medina read: "mahyay" with a sukun on the 'ya' in continuous speech (4). The general public reads it with a fatha, because otherwise two saakin (vowelless) letters would meet. An-Nahhas said (5): No grammarian allowed it except Yunus. He only allowed it because it is preceded by an alif, and the long alif stands in for a vowel. Yunus allowed saying: "idribaan Zaidan" (strike, you two, Zaid). Grammarians forbade this because it brings two saakin letters together without idgham (merging) in the second one. Whoever reads according to the reading of the people of Medina and wants to be safe from grammatical error should pause on "mahyay"; thus he would not be making an error according to all grammarians. Ibn Abi Ishaq, 'Isa bin 'Umar, and 'Asim al-Jahdari read: "mahyiyya" with a shadda on the second 'ya' without an alif (6). This is the dialect of the upper Mudar; they say: "qafiyya" and "asiyya". Linguists recited the verse: "They preceded my desire and hurried to their desire." This has been mentioned before (7).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/369. (2) Similar wording in Al-Nukat wa al-'Uyun 2/195. (3) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 42. (4) Qalun and Warsh read it with a variation from him, and Abu Ja'far read it both in connection and in pause with an extended long vowel for the saakin. Al-Sab'ah p. 274, Al-Taysir p. 108, and Al-Nashr 2/267. (5) In I'rab al-Qur'an 2/111, and what precedes it is from it. (6) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 42. (7) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 2/111. The verse is by Abu Dhu'ayb al-Hudhali, and it was previously mentioned in full in 1/488, and its second half is: "So they were cut off, and for every side there is a place of falling."

सूरह अल-अनआम: आयत 161 - 163. पृष्ठ 139.

...आज्ञाकारिता के कार्य; आपके कहने से: फलां ने 'नसाका' (अनुष्ठान किया), तो वह 'नासिक' (इबादत करने वाला) है: जब वह इबादत में लग जाता है (1)। {और मेरा जीवन} यानी: वह जो मैं अपने जीवन में करता हूँ। {और मेरा मृत्यु} यानी: वह जिसकी मैं अपनी मृत्यु के बाद वसीयत करता हूँ। {अल्लाह के लिए, जो सारे जहानों का रब है} यानी: मैं इनके माध्यम से उसके करीब पहुँचकर उसे अकेला मानता हूँ। यह भी कहा गया है: "{और मेरा जीवन और मेरा मृत्यु अल्लाह के लिए है}" का अर्थ है: मेरा जीवन और मेरी मृत्यु उसी की है (2)। अल-हसन ने पढ़ा: "नुस्की" (nuski) 'सीन' अक्षर पर सुकुन के साथ (3)। मदीना के लोगों ने पढ़ा: "महयाइ" (mahyay) निरंतर भाषण में 'या' पर सुकुन के साथ (4)। आम लोग इसे 'फतहा' के साथ पढ़ते हैं; क्योंकि अन्यथा दो साकिन (स्वर रहित) अक्षर मिल जाते। अन-नह़्हास ने कहा (5): यूनुस के अलावा किसी भी वैयाकरण ने इसकी अनुमति नहीं दी। उन्होंने इसकी अनुमति केवल इसलिए दी क्योंकि इससे पहले एक अलिफ है, और लंबी अलिफ स्वर की जगह लेती है। यूनुस ने कहने की अनुमति दी: "इदरिबान ज़ैदन" (तुम दोनों ज़ैद को मारो)। वैयाकरणों ने इसे मना किया क्योंकि यह दूसरे में इद्ग़ाम (विलय) के बिना दो साकिन अक्षरों को एक साथ लाता है। जो कोई मदीना के लोगों के पाठ के अनुसार पढ़ता है और व्याकरण संबंधी त्रुटि से बचना चाहता है, उसे "महयाइ" पर रुकना चाहिए; इस प्रकार वह सभी वैयाकरणों के अनुसार त्रुटि नहीं कर रहा होगा। इब्न अबी इशाक, ईसा बिन उमर और आसिम अल-जहद़री ने पढ़ा: "महयिय्या" (mahyiyya) अलिफ के बिना दूसरी 'या' पर शद्दा के साथ (6)। यह उच्च मुद़र की बोली है; वे कहते हैं: "क़फ़िय्या" और "अ़सिय्या"। भाषाविदों ने पद सुनाया: "वे मेरी इच्छा से आगे निकल गए और अपनी इच्छा की ओर दौड़ पड़े।" यह पहले भी बताया जा चुका है (7)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/369। (2) अल-नुकात व अल-उयून 2/195 में इसी तरह के शब्द। (3) अल-किराआत अल-शज़्ज़ाह पृष्ठ 42। (4) कलून और वारश ने उनसे भिन्नता के साथ पढ़ा, और अबू जाफ़र ने साकिन के लिए विस्तारित लंबे स्वर के साथ जुड़ाव और ठहराव दोनों में इसे पढ़ा। अल-सब'आ पृष्ठ 274, अल-तयसीर पृष्ठ 108, और अल-नश्र 2/267। (5) इराब अल-कुरान 2/111 में, और इससे पहले जो कुछ है वह उसी से है। (6) अल-किराआत अल-शज़्ज़ाह पृष्ठ 42। (7) अन-नह़्हास द्वारा इराब अल-कुरान 2/111। यह पद्य अबू ज़ुयब अल-हुज़ली का है, और इसे पहले 1/488 में पूर्ण रूप से उद्धृत किया गया था, और इसका दूसरा भाग है: "तो वे काट दिए गए, और हर तरफ गिरने की जगह है।"

سورۃ الانعام: آیات 161 - 163۔ صفحہ 139۔

...فرمانبرداری کے اعمال؛ آپ کے کہنے سے: فلاں نے 'نَسَکَ' (عبادت کی)، تو وہ 'ناسک' (عبادت گزار) ہے: جب وہ عبادت میں مشغول ہو جائے (1)۔ {وَمَحْيَايَ} یعنی: وہ جو میں اپنی زندگی میں کرتا ہوں۔ {وَمَمَاتِي} یعنی: جس کی میں اپنی موت کے بعد وصیت کرتا ہوں۔ {لِلَّهِ رَبِّ الْعَلَمِينَ} یعنی: میں ان کے ذریعے اس کا قرب حاصل کر کے اسے اکیلا مانتا ہوں۔ یہ بھی کہا گیا ہے: "{وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لله}" کا مطلب ہے: میری زندگی اور میری موت اسی کی ہے (2)۔ الحسن نے پڑھا: "نُسْكی" سین پر سکون کے ساتھ (3)۔ اور اہل مدینہ نے پڑھا: "وَمَحْيَايْ" کلام کے تسلسل میں یاء پر سکون کے ساتھ (4)۔ اور عام قراء اسے فتحہ کے ساتھ پڑھتے ہیں؛ کیونکہ (سکون کی صورت میں) دو ساکن اکٹھے ہو جاتے ہیں۔ النحاس نے کہا (5): یونس کے سوا کسی نحوی نے اسے جائز قرار نہیں دیا۔ انہوں نے اسے صرف اس لیے جائز قرار دیا کیونکہ اس سے پہلے الف ہے، اور الف مدہ حرکت کے قائم مقام ہوتا ہے۔ یونس نے جائز قرار دیا: "اضربان زيداً" (تم دونوں زید کو مارو)۔ نحویوں نے اسے اس لیے منع کیا کیونکہ یہ دوسرے (حرف) میں ادغام کے بغیر دو ساکنوں کو جمع کرتا ہے۔ اور جو شخص اہل مدینہ کی قرات کے مطابق پڑھے اور چاہے کہ وہ لسانی غلطی سے بچ جائے تو اسے "مَحْيَايْ" پر وقف کرنا چاہیے، تو وہ تمام نحویوں کے نزدیک غلطی کرنے والا نہیں ہوگا۔ ابن ابی اسحاق، عیسیٰ بن عمر اور عاصم الجحدری نے پڑھا: "وَمَحْيِيَّ" الف کے بغیر دوسری یاء پر تشدید کے ساتھ (6)۔ یہ علیا مضر کی لغت ہے؛ وہ کہتے ہیں: "قَفِيَّ" اور "عَصِيَّ"۔ ماہرین لغت نے یہ شعر پڑھا: سَبَقُوا هَوَيَّ وأَعْنَقُوا لِهَواهُمُ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (7)۔

(1) المحرر الوجيز 369/2۔ (2) النکت والعیون 195/2 میں اسی طرح کی گفتگو ہے۔ (3) القراءات الشاذة ص 42۔ (4) اسے قالون اور ورش نے ان سے اختلاف کے ساتھ پڑھا، اور ابوجعفر نے وصل اور وقف میں ساکن کے لیے مد مشبع کے ساتھ پڑھا۔ السبعة ص 274، التیسیر ص 108، اور النشر 267/2۔ (5) إعراب القرآن 111/2 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے۔ (6) القراءات الشاذة ص 42۔ (7) إعراب القرآن للنحاس 111/2، اور یہ شعر ابوذؤیب الہذلی کا ہے، جو مکمل طور پر 488/1 میں گزر چکا ہے، اور اس کا دوسرا مصرعہ ہے: فَتَخُرُّمُوا ولكل جَنْبٍ مَصْرَع.

Surah Al-An'am: Verses 161 - 163. Page 140.

Third: Al-Kiya al-Tabari said (1): The Almighty’s saying: {Say, "Indeed, my Lord has guided me to a straight path"} up to His saying: {Say, "Indeed, my prayer, my rites of sacrifice, my living and my dying are for Allah, Lord of the worlds"}. Al-Shafi’i used this as evidence for opening the prayer with this remembrance, for Allah commanded His Prophet ﷺ [with it], and revealed it in His Book. Then he mentioned the hadith of Ali (may Allah be pleased with him): That the Prophet ﷺ, when he would open the prayer, said: "I have turned my face towards Him who created the heavens and the earth, sincerely, and I am not of the polytheists. Indeed, my prayer, my rites of sacrifice, my living, and my dying are for Allah, Lord of the worlds" until his saying: "and I am of the Muslims" (2).

I say: Muslim narrated in his "Sahih" from Ali ibn Abi Talib, from the Messenger of Allah ﷺ that when he stood for prayer, he said: "I have turned my face towards Him who created the heavens and the earth, sincerely, and I am not of the polytheists. Indeed, my prayer, my rites of sacrifice, my living, and my dying are for Allah, Lord of the worlds, having no partner. With that I have been commanded, and I am the first (3) of the Muslims. O Allah, You are the King, there is no deity except You. You are my Lord and I am Your servant. I have wronged myself and acknowledged my sin, so forgive me all my sins, for none forgives sins except You. And guide me to the best of characters; none guides to the best of them except You. And turn away from me the evil of them; none turns away from me the evil of them except You. At Your service and at Your pleasure! All good is in Your hands, and evil is not attributed to You. Blessed are You and exalted! I seek Your forgiveness and turn to You in repentance." The Hadith (4).

And Al-Daraqutni related it (5), and said at its end: It reached us from Al-Nadr ibn Shumayl - who was among the scholars of language and other things - that he said: The meaning of the Messenger of Allah’s ﷺ saying: "and evil is not to You" is: Evil is not something through which one draws closer to You.

Malik said: The opening supplication (al-tawjih) in prayer is not obligatory for people; what is obligatory for them is the Takbir (saying 'Allahu Akbar').

(1) In Ahkam al-Quran 3/129, and what will appear between brackets is from it. (2) Its reference was mentioned previously in 1/180, and it is the hadith following it. (3) In (Kh), (Z), and (Zha): "from", and they are two narrations in Muslim. (4) Sahih Muslim (771), and Ahmad recorded it (729). (5) In his Sunan (1137).

सूरह अल-अनआम: आयतें 161 - 163। पृष्ठ 140।

तीसरा: अल-किया अल-तबारी (1) ने कहा: सर्वशक्तिमान का कथन: {कह दो, "बेशक, मेरे रब ने मुझे एक सीधे रास्ते की ओर मार्गदर्शन किया है"} उनके इस कथन तक: {कह दो, "बेशक, मेरी नमाज़, मेरी कुर्बानी, मेरा जीना और मेरा मरना अल्लाह के लिए है, जो तमाम जहानों का रब है"}। अल-शाफई ने इस ज़िक्र के साथ नमाज़ शुरू करने के लिए इसे प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया, क्योंकि अल्लाह ने अपने नबी ﷺ को [इसका] आदेश दिया था, और इसे अपनी किताब में उतारा था। फिर उन्होंने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस का ज़िक्र किया: कि नबी ﷺ जब नमाज़ शुरू करते थे, तो कहते थे: "मैंने अपना चेहरा उस (अल्लाह) की ओर कर लिया जिसने आसमानों और ज़मीन को बनाया, एकनिष्ठ होकर, और मैं मुशरिकों (बहुदेववादियों) में से नहीं हूँ। बेशक, मेरी नमाज़, मेरी कुर्बानी, मेरा जीना और मेरा मरना अल्लाह के लिए है, जो तमाम जहानों का रब है" उनके इस कहने तक: "और मैं मुसलमानों में से हूँ" (2)।

मैंने कहा: मुस्लिम ने अपनी "सहीह" में अली इब्न अबी तालिब से, अल्लाह के रसूल ﷺ से रिवायत की है कि जब वह नमाज़ के लिए खड़े होते थे, तो कहते थे: "मैंने अपना चेहरा उस की ओर कर लिया जिसने आसमानों और ज़मीन को बनाया, एकनिष्ठ होकर, और मैं मुशरिकों में से नहीं हूँ। बेशक, मेरी नमाज़, मेरी कुर्बानी, मेरा जीना और मेरा मरना अल्लाह के लिए है, जो तमाम जहानों का रब है, उसका कोई शरीक (साझेदार) नहीं है। इसी का मुझे हुक्म दिया गया है, और मैं सबसे पहला (3) मुसलमान हूँ। ऐ अल्लाह, तू ही बादशाह है, तेरे सिवा कोई माबूद (उपास्य) नहीं है। तू मेरा रब है और मैं तेरा बंदा हूँ। मैंने अपनी जान पर ज़ुल्म किया और अपने गुनाह का इकरार किया, तो मेरे तमाम गुनाहों को माफ़ कर दे, क्योंकि तेरे सिवा कोई गुनाहों को माफ़ नहीं करता। और मुझे बेहतरीन अख़लाक़ (आचरण) की हिदायत दे; उनके बेहतरीन होने की हिदायत तेरे सिवा कोई नहीं दे सकता। और मुझसे उनकी बुराई को दूर कर दे; उनकी बुराई को तेरे सिवा कोई दूर नहीं कर सकता। मैं तेरे सामने हाज़िर हूँ और तेरी खुशी चाहता हूँ! सारा भला तेरे हाथों में है, और बुराई तेरी तरफ़ मंसूब (संबंधित) नहीं है। तू बरकत वाला और बुलंद है! मैं तुझसे माफ़ी माँगता हूँ और तेरी तरफ़ तौबा करता हूँ।" हदीस (4)।

और अल-दारक़ुतनी (5) ने इसे निकाला है, और इसके अंत में कहा: हमें अल-नद्र इब्न शुमैल से खबर मिली - जो भाषा और अन्य चीज़ों के विद्वानों में से थे - कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ के इस

कथन का अर्थ: "और बुराई तेरी तरफ़ नहीं है": बुराई वह चीज़ नहीं है जिससे तेरी नज़दीकी हासिल की जा सके।

मालिक ने कहा: नमाज़ में "तौजीह" (प्रारंभिक दुआ) लोगों पर वाजिब (अनिवार्य) नहीं है, उन पर वाजिब "तकबीर" (अल्लाहु अकबर कहना) है।

(1) अहकाम अल-क़ुरान 3/129 में, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह इसी से है। (2) इसका उल्लेख पहले 1/180 में हो चुका है, और यह इसके बाद आने वाली हदीस है। (3) (ख), (ज़), और (ज़) प्रतियों में: "में से", और ये मुस्लिम में दो रिवायतें हैं। (4) सहीह मुस्लिम (771), और अहमद (729) ने इसे निकाला है। (5) अपनी सुनन (1137) में।

سورة الانعام: آیات 161 - 163۔ صفحہ 140۔

تیسرا: الکیا الطبری (1) نے کہا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {فرما دیجئے، بیشک میرے رب نے مجھے سیدھے راستے کی ہدایت فرمائی ہے} اس کے ارشاد تک: {فرما دیجئے، بیشک میری نماز، میری قربانی، میرا جینا اور میرا مرنا اللہ کے لیے ہے جو تمام جہانوں کا رب ہے}۔ امام شافعی نے اس ذکر سے نماز کے آغاز پر استدلال کیا، کیونکہ اللہ نے اپنے نبی ﷺ کو [اس کا] حکم دیا، اور اسے اپنی کتاب میں نازل فرمایا، پھر حضرت علی کی حدیث ذکر کی: کہ نبی کریم ﷺ جب نماز شروع فرماتے تو کہتے: "میں نے اپنا رخ اس ذات کی طرف کر لیا جس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا، یکسو ہو کر، اور میں مشرکین میں سے نہیں ہوں۔ بیشک میری نماز، میری قربانی، میرا جینا اور میرا مرنا اللہ ہی کے لیے ہے جو تمام جہانوں کا رب ہے" اس کے اس قول تک: "اور میں مسلمانوں میں سے ہوں" (2)۔

میں نے کہا: مسلم نے اپنی "صحیح" میں علی بن ابی طالب سے، رسول اللہ ﷺ سے روایت کی ہے کہ آپ ﷺ جب نماز کے لیے کھڑے ہوتے تو فرماتے: "میں نے اپنا رخ اس ذات کی طرف کر لیا جس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا، یکسو ہو کر، اور میں مشرکوں میں سے نہیں ہوں۔ بیشک میری نماز، میری قربانی، میرا جینا اور میرا مرنا اللہ ہی کے لیے ہے جو تمام جہانوں کا رب ہے، اس کا کوئی شریک نہیں، اور مجھے اسی کا حکم دیا گیا ہے، اور میں سب سے پہلا (3) مسلمان ہوں۔ اے اللہ، تو ہی بادشاہ ہے، تیرے سوا کوئی معبود نہیں، تو میرا رب ہے اور میں تیرا بندہ ہوں۔ میں نے اپنی جان پر ظلم کیا اور اپنے گناہ کا اعتراف کیا، پس میرے تمام گناہ معاف فرما دے، کیونکہ تیرے سوا کوئی گناہوں کو معاف نہیں کرتا۔ اور مجھے بہترین اخلاق کی ہدایت عطا فرما؛ ان کے بہترین ہونے کی ہدایت تیرے سوا کوئی نہیں دے سکتا۔ اور مجھ سے ان کی برائی کو دور

کر دے؛ ان کی برائی کو تیرے سوا کوئی دور نہیں کر سکتا۔ میں تیری بارگاہ میں حاضر ہوں اور تیری خوشنودی کا طلب گار ہوں! تمام بھلائی تیرے ہاتھوں میں ہے، اور برائی تیری طرف منسوب نہیں ہے۔ تو بابرکت اور بلند و بالا ہے! میں تجھ سے مغفرت مانگتا ہوں اور تیری طرف توبہ کرتا ہوں"۔ الحدیث (4)۔

اور اسے دارقطنی (5) نے نکالا ہے، اور اس کے آخر میں کہا: ہمیں نضر بن شمیل سے خبر پہنچی - جو لغت اور دیگر علوم کے علماء میں سے تھے - انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ کے قول "اور برائی تیری طرف نہیں ہے" کا مطلب ہے: برائی وہ چیز نہیں ہے جس کے ذریعے تیرا تقرب حاصل کیا جائے۔

امام مالک نے کہا: نماز میں "توجیہ" (ابتدائی دعا) لوگوں پر واجب نہیں ہے، ان پر واجب تکبیر کہنا ہے۔

(1) احکام القرآن 3/129 میں، اور جو کچھ خطوط وحدانی میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (2) اس کا حوالہ پہلے 1/180 میں گزر چکا ہے، اور یہ اس کے بعد آنے والی حدیث ہے۔ (3) نسخہ (خ)، (ز) اور (ظ) میں: "میں سے"، اور یہ مسلم کے ہاں دو روایتیں ہیں۔ (4) صحیح مسلم (771)، اور اسے احمد (729) نے بھی روایت کیا ہے۔ (5) اپنی سنن (1137) میں۔

Surah Al-An'am: Verses 161 - 163 [141]

Then the recitation(1). Ibn al-Qasim said: Malik did not consider what people say before recitation: "Glory be to You, O Allah, and praise be to You." In the abridgement of "What is not in the Abridgement" (Mukhtasar ma laysa fil-Mukhtasar): Malik used to say it privately to himself because the Hadith regarding it is authentic, but he did not recommend it for the general public out of fear that they might believe it to be obligatory(2).

Abu al-Faraj al-Jawzi said: I used to pray behind our Sheikh, Abu Bakr al-Dinawari the jurist(3) during my youth. He saw me doing this once and said: "O my son, the jurists have differed regarding the obligation of reciting Al-Fatihah behind the Imam, but they have not differed that the opening supplication (Istiftah) is a Sunnah. So busy yourself with what is obligatory and leave the Sunan(4)."

The evidence for Malik is the statement of the Prophet ﷺ to the Bedouin whom he taught how to pray: "When you stand for prayer, say Allahu Akbar, then recite(5)." He did not say to him: "Say Subhanaka (Glorify Allah)," as Abu Hanifa says, nor did he say: "I have turned my face," as Al-Shafi'i says. He said to Ubayy: "How do you recite when you begin the prayer?" He replied: "I say: Allah is the Greatest, Praise be to Allah, Lord of the worlds(6)." So he did not mention any facing supplication (Tawjih) or glorification (Tasbih).

If it is said: Ali reported that the Prophet ﷺ used to say it.

We say: It is possible that he said it before the Takbir, then he said Takbir, and that is considered good by us.

If it is said: Al-Nasa'i and Al-Daraqutni narrated that when the Prophet ﷺ opened the prayer, he would say Takbir, then say: "Indeed, my prayer and my sacrifice..." until the end of the Hadith(7).

We say: We interpret this as applying to voluntary prayers at night, as recorded in the book of Al-Nasa'i on the authority of Abu...

(1) Al-Nawadir wal-Ziyadat 1/170. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/760. (3) He is Ahmad ibn Muhammad ibn Ahmad, died in the year (532 AH). Al-Muntazam 17/328. (4) Talbis Iblis p. 135. (5) Mentioned previously 1/262. (6) Mentioned previously 1/146, and the Hadith does not include his saying: "Allahu Akbar." (7) Al-Mujtaba 2/130, and

Sunan al-Daraqutni (1137), and it is from the Hadith of Ali (may Allah be pleased with him), referred to previously.

सूरा अल-अनाम: आयतें 161 - 163 [141]

फिर पाठ (क़िरात)(1)। इब्न अल-क़ासिम ने कहा: मलिक ने इसे सही नहीं माना जो लोग पाठ से पहले कहते हैं: "सुब्हानकल्लाहुम्मा व बिहम्दिका" (ऐ अल्लाह, तू पवित्र है और तेरी ही प्रशंसा है)। और 'मुख़्तसर मा लैसा फ़िल-मुख़्तसर' में है: मलिक इसे अपने निजी तौर पर कहते थे क्योंकि इसके बारे में हदीस प्रामाणिक (सहीह) है, लेकिन उन्होंने इसे आम लोगों के लिए उचित नहीं समझा इस डर से कि वे इसे अनिवार्य न समझ लें(2)।

अबू अल-फ़रज अल-जौज़ी ने कहा: मैं अपने बचपन में हमारे शेख अबू बक्र अद-दीनवारी अल-फ़क़ीह(3) के पीछे नमाज़ पढ़ता था। उन्होंने मुझे एक बार ऐसा करते देखा, तो कहा: "ऐ मेरे बेटे, फ़क़ीहों (धर्मशास्त्रियों) के बीच इमाम के पीछे अल-फ़ातिहा पढ़ने की अनिवार्यता पर मतभेद है, लेकिन उनमें इस बात पर कोई मतभेद नहीं है कि इफ़्तिताह (शुरुआती दुआ) सुन्नत है। इसलिए जो अनिवार्य है उसमें व्यस्त रहो और सुन्नतों को छोड़ दो(4)।"

मलिक के लिए दलील पैगंबर ﷺ का उस बद्दू से कहना है जिसे उन्होंने नमाज़ सिखाई थी: "जब तुम नमाज़ के लिए खड़े हो, तो तकबीर कहो, फिर पाठ करो(5)।" उन्होंने उसे यह नहीं कहा: "तस्बीह पढ़ो," जैसा कि अबू हनीफ़ा कहते हैं, न ही उन्होंने कहा: "वज्जह्तु वज्हिया" (मैंने अपना चेहरा फेर लिया), जैसा कि अल-शाफ़ई कहते हैं। उन्होंने उबय से पूछा: "जब तुम नमाज़ शुरू करते हो तो कैसे पढ़ते हो?" उन्होंने उत्तर दिया: "मैं कहता हूँ: अल्लाहू अकबर, अलहम्दुलिल्लाहि रब्बिल आ़लमीन(6)।" तो उन्होंने न तो वज्जह्तु (तौजीह) का ज़िक्र किया और न ही तस्बीह का।

यदि यह कहा जाए: तो अली ने बताया है कि पैगंबर ﷺ इसे कहा करते थे।

हम कहते हैं: यह संभव है कि उन्होंने इसे तकबीर से पहले कहा हो, फिर तकबीर कही हो, और यह हमारे यहाँ अच्छा माना जाता है।

यदि यह कहा जाए: तो अन-नसाई और अद-दाराक़ुतनी ने उल्लेख किया है कि जब पैगंबर ﷺ नमाज़ शुरू करते तो तकबीर कहते, फिर कहते: "बेशक, मेरी नमाज़ और मेरी क़ुर्बानी..." हदीस(7)।

हम कहते हैं: हम इसे रात की नफ़्ल (स्वैच्छिक) नमाज़ों पर लागू करते हैं, जैसा कि अबू... से अन-नसाई की किताब में आया है।

(1) अल-नवादिर वल-ज़ियादात 1/170। (2) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा 2/760। (3) वह अहमद बिन मुहम्मद बिन अहमद हैं, जिनकी मृत्यु वर्ष (532 हिजरी) में हुई थी। अल-मुंतज़म 17/328। (4) तल्बीस इब्लीस पृष्ठ 135। (5) पूर्ववर्ती 1/262। (6) पूर्ववर्ती 1/146, और हदीस में उनका यह कहना नहीं है: अल्लाहू अकबर। (7) अल-मुज्तबा 2/130, और सुनन अद-दाराक़ुतनी (1137), और यह अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से है, जिसका उल्लेख पहले किया गया है।

سورة الانعام: آیات ۱۶۱ - ۱۶۳ [۱۴۱]

پھر قرآت(۱)۔ ابن القاسم نے کہا: مالک نے اس چیز کو درست نہیں سمجھا جو لوگ قرآت سے پہلے کہتے ہیں: "سبحانک اللھم وبحمدک"۔ اور 'مختصر ما لیس في المختصر' میں ہے: کہ مالک اسے اپنی ذات کی حد تک کہتے تھے؛ اس بارے میں حدیث کے صحیح ہونے کی وجہ سے، لیکن وہ اسے عام لوگوں کے لیے اس خوف سے پسند نہیں کرتے تھے کہ وہ اسے واجب نہ سمجھ بیٹھیں(۲)۔

ابوالفرج الجوزی نے کہا: میں بچپن کے زمانے میں ہمارے شیخ ابوبکر الدینوَری الفقیہ(۳) کے پیچھے نماز پڑھتا تھا، انہوں نے مجھے ایک بار ایسا کرتے دیکھا تو فرمایا: اے میرے بیٹے، فقہاء کا امام کے پیچھے سورہ فاتحہ پڑھنے کے وجوب میں اختلاف ہے، لیکن اس بات میں کوئی اختلاف نہیں کہ دعائے افتتاح سنت ہے، تو واجب میں مشغول ہو جا اور سنتوں کو چھوڑ دو(۴)۔

اور امام مالک کی دلیل نبی کریم ﷺ کا اس اعرابی (دیہاتی) سے قول ہے جسے آپ ﷺ نے نماز سکھائی تھی: "جب تم نماز کے لیے کھڑے ہو تو تکبیر کہو، پھر قرآت کرو"(۵) اور آپ ﷺ نے اسے یہ نہیں فرمایا: "تسبیح کرو"، جیسا کہ ابوحنیفہ کہتے ہیں، اور نہ ہی یہ فرمایا: "وجہت وجھی"، جیسا کہ شافعی کہتے ہیں۔ اور آپ ﷺ نے ابی سے فرمایا: "جب تم نماز شروع کرتے ہو تو کیسے پڑھتے ہو؟" انہوں نے کہا: میں کہتا ہوں: اللہ اکبر، الحمد للہ رب العالمین(۶)۔ پس انہوں نے نہ تو توجہ (وجہت وجھی) کا ذکر کیا اور نہ تسبیح کا۔

پس اگر یہ کہا جائے: تو حضرت علیؓ نے بتایا ہے کہ نبی ﷺ یہ دعا پڑھا کرتے تھے۔

ہم کہتے ہیں: ممکن ہے کہ آپ ﷺ نے اسے تکبیر سے پہلے کہا ہو، پھر تکبیر کہی ہو، اور یہ ہمارے نزدیک مستحسن ہے۔

پس اگر یہ کہا جائے: تو نسائی اور دارقطنی نے روایت کیا ہے کہ نبی ﷺ جب نماز شروع کرتے تو تکبیر کہتے، پھر فرماتے: "إنَّ صلاتي ونسكي" الحديث(٧)۔

ہم کہتے ہیں: اسے ہم رات کی نفل نماز پر محمول کرتے ہیں، جیسا کہ کتاب النسائی میں ابی سے روایت آئی ہے...

(١) النوادر والزيادات ١/ ١٧٠۔ (٢) احكام القرآن لابن العربى ٢/ ٧٦٠۔ (٣) وہ احمد بن محمد بن احمد ہیں، جن کی وفات سن (٥٣٢ھ) میں ہوئی۔ المنتظم ١٧/ ٣٢٨۔ (٤) تلبيس ابليس ص ١٣٥۔ (٥) سلف ١/ ٢٦٢۔ (٦) سلف ١/ ١٤٦، اور حدیث میں ان کا یہ قول نہیں ہے: الله اكبر۔ (٧) المجتبىٰ ٢/ ١٣٠، اور سنن الدارقطنی (١١٣٧)، اور یہ حضرت علیؓ کی حدیث سے ہے، جس کا ذکر پہلے گزر چکا ہے۔

Sa'id said: When the Messenger of Allah ﷺ began the prayer at night, he would say: "Glory be to You, O Allah, and with Your praise. Blessed is Your name, and exalted is Your majesty, and there is no deity worthy of worship but You."(1) Or in voluntary prayers in general, for voluntary prayer is lighter than obligatory prayer; because it is permissible to pray it standing, sitting, or riding, and facing the Qiblah or otherwise while traveling, so its matter is easier.

An-Nasa'i narrated from Muhammad bin Maslamah that when the Messenger of Allah ﷺ stood to pray voluntarily, he would say: "Allah is Greatest, I have turned my face towards Him who created the heavens and the earth, sincerely as a monotheist, and I am not of those who associate partners with Allah. Indeed, my prayer, my sacrifice, my living, and my dying are for Allah, Lord of the worlds. No partner has He, and of this I have been commanded, and I am the first of the Muslims. O Allah, You are the King, there is no deity but You, Glory be to You and with Your praise." Then he would recite (the Quran).(2)

This text specifically refers to voluntary prayer, not obligatory. Even if it were authentic that this was in the obligatory prayer after the Takbir, it would be interpreted as permissible and recommended, but what is Sunnah is recitation after the Takbir, and Allah knows best the realities of matters. Then, if he says it, he should not say: "and I am the first of the Muslims." And it is:

Fourthly: Since none of them is the first except Muhammad ﷺ. If it is said: Were not Ibrahim and the prophets before him? We say: There are three answers to this:

First: He is the first of all creation in meaning, as in the hadith of Abu Hurairah from the words of him (peace and blessings be upon him): "We are the last ones, but the first ones on the Day of Resurrection, and we are the first to enter Paradise."(3) And in the hadith of Hudhayfah: "We are the last of the people of this world, and the first on the Day of Resurrection, judged before the rest of creation."(4)

Second: He is the first of them because he was prior to them in creation. Allah Almighty said: {And [remember, O Muhammad], when We took from the prophets their covenant and from you and from Noah} [Al-Ahzab: 7]. Qatadah said: The Prophet ﷺ said: "I was the first...

(1) Al-Mujtaba 2/132, and previously 1/136. (2) Al-Mujtaba 2/131. (3) Narrated by Ahmad (7706), Al-Bukhari (876), and Muslim (855). (4) Narrated by Muslim (856).

१४२ सूरा अल-अनआम: आयतें १६१ - १६३

सईद ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ जब रात को नमाज़ शुरू करते थे, तो कहते थे: "सुब्हानक अल्लाहहुम्मा व बि-हम्दिका, त-बार्क अस्मुका, व त-आला जद्दुका, व ला इलाहा गैरुका" (अल्लाह, तू पाक है अपनी खूबियों के साथ, तेरा नाम बरकत वाला है, तेरी शान ऊँची है और तेरे सिवा कोई माबूद नहीं)।(१) या सामान्य तौर पर नफ़्ल नमाज़ों में, क्योंकि नफ़्ल नमाज़ फ़र्ज़ से हल्की होती है; क्योंकि इसे खड़े होकर, बैठकर या सवारी पर पढ़ना जायज़ है, और सफ़र में किबला की तरफ़ या किसी और दिशा में भी, इसलिए इसका मामला आसान है।

अन्न-नसाई ने मुहम्मद बिन मसलमा से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ जब नफ़्ल नमाज़ के लिए खड़े होते थे, तो कहते थे: "अल्लाहू अकबर, वज्जह्तु वज्हिया लिल्लज़ी फ़त-रस-समावाति वल-अर्ज़ हनीफ़न व मा अना मिनल मुश-रिकीन, इन्ना सलाती व नुसुकी व महयाया व ममाती लिल्लाही रब्बिल आलमीन, ला शरी-क लहू, व बि-ज़ालिका उमिरतु व अना अव्वलुल मुस्लिमीन, अल्लाहहुम्मा अन्तुल मलिकु ला इलाहा इल्ला अन्त सुब्हानका व बि-हम्दिका"। फिर वह (क़ुरआन) पढ़ते थे।(२)

यह पाठ नफ़्ल नमाज़ के बारे में है, फ़र्ज़ के बारे में नहीं। और अगर यह सही भी हो कि यह तकबीर के बाद फ़र्ज़ नमाज़ में था, तो इसे जायज़ और मुस्तहब माना जाएगा, लेकिन सुन्नत तो तकबीर के बाद किरात (क़ुरआन पढ़ना) है, और अल्लाह ही मामलात की हकीकत को बेहतर जानता है। फिर अगर वह इसे कहे, तो यह न कहे: "और मैं पहला मुसलमान हूँ"। और यह है:

चौथा: चूँकि उनमें से कोई भी सबसे पहले नहीं है सिवाय मुहम्मद ﷺ के। अगर कहा जाए: क्या इब्राहीम और उनसे पहले के नबी नहीं थे? हमने कहा: इसके तीन जवाब हैं:

पहला: वह अर्थ के लिहाज़ से पूरी सृष्टि में सबसे पहले हैं, जैसा कि अबू हुरैरा की हदीस में उनके (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) इस कथन से है: "हम आख़िरी हैं लेकिन कयामत के दिन सबसे पहले होंगे, और हम जन्नत में दाख़िल होने वाले पहले होंगे"।(३) और हुज़ैफ़ा की हदीस में: "हम दुनिया वालों में सबसे आख़िरी हैं, और कयामत के दिन सबसे पहले होंगे, जिनका फ़ैसला मख्लूक से पहले किया जाएगा"।(४)

दूसरा: वह उनमें से पहले हैं क्योंकि वह पैदाइश में उनसे मुकद्दम (पहले) थे, अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और जब हमने नबियों से उनका अहद लिया और आपसे और नूह से} [अल-अहज़ाब: ७]। कतादा ने कहा: नबी ﷺ ने फ़रमाया: "मैं पहला था..."

(१) अल-मुज्तबा २/१३२, और पहले १/१३६। (२) अल-मुज्तबा २/१३१। (३) इसे अहमद (७७०६), बुखारी (८७६), और मुस्लिम (८५५) ने रिवायत किया है। (४) इसे मुस्लिम (८५६) ने रिवायत किया है।

۱۴۲ سورة الأنعام: آیات ۱۶۱ - ۱۶۳

سعید نے کہا: رسول اللہ ﷺ جب رات کو نماز کا آغاز فرماتے تو کہتے: «سبحانك اللهم وبحمدك، تبارك اسمك، وتعالى جدُّك، ولا إله غيرك» (پاک ہے تو اے اللہ اپنی تعریفوں کے ساتھ، تیرا نام بابرکت ہے، تیری شان بلند ہے، اور تیرے سوا کوئی معبود نہیں)۔(۱) یا مطلقاً نفل نماز میں، کیونکہ نفل نماز فرض سے ہلکی ہوتی ہے؛ اس لیے کہ اسے کھڑے ہو کر، بیٹھ کر، یا سواری پر پڑھنا جائز ہے، اور سفر میں قبلہ کی طرف یا کسی اور رخ پر بھی، چنانچہ اس کا معاملہ آسان ہے۔

اور نسائی نے محمد بن مسلمہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ جب نفل نماز کے لیے کھڑے ہوتے تو کہتے: «اللهُ أكبر، وَجَّهْتُ وَجْهِيَ للذي فَطَرَ السماواتِ والأرضَ حنيفاً وما أنا من المشركين، إنَّ صلاتي ونُسُكي وَمَحْيايَ ومماتي للهِ ربِّ العالمين، لا شريك له، وبذلك أُمِرْتُ وأنا أوَّلُ المسلمين، اللهمَّ أنتَ المَلِكُ لا إله إلا أنت سبحانك وبحمدك»۔ پھر قرآت فرماتے۔(۲)

یہ نص نفل نماز کے بارے میں ہے، فرض میں نہیں۔ اور اگر یہ ثابت بھی ہو جائے کہ یہ تکبیر کے بعد فرض نماز میں تھا، تو اسے جواز اور استحباب پر محمول کیا جائے گا، لیکن مسنون طریقہ تکبیر کے بعد قرآت ہے، اور اللہ ہی حقائقِ امور سے خوب واقف ہے۔ پھر اگر وہ اسے کہے تو یہ نہ کہے: «وأنا أوَّلُ المسلمين»۔ اور وہ یہ ہیں:

چوتھا: کیونکہ ان میں سے کوئی بھی سب سے پہلا نہیں ہے سوائے محمد ﷺ کے۔ اگر کہا جائے: کیا ابراہیم اور ان سے پہلے کے انبیاء نہیں تھے؟ ہم نے کہا: اس کے تین جوابات ہیں:

پہلا: وہ معنی کے اعتبار سے تمام مخلوق میں پہلے ہیں، جیسا کہ ابوہریرہ کی حدیث میں آپ ﷺ کے اس قول سے مروی ہے: «ہم سب سے آخر میں آنے والے ہیں لیکن قیامت کے دن سب سے

پہلے ہوں گے، اور ہم سب سے پہلے جنت میں داخل ہوں گے»۔(۳) اور حذیفہ کی حدیث میں ہے: «ہم اہل دنیا میں سب سے آخری ہیں، اور قیامت کے دن سب سے پہلے ہوں گے، جن کا فیصلہ تمام مخلوقات سے پہلے کیا جائے گا»۔(۴)

دوسرا: وہ ان میں سب سے پہلے ہیں کیونکہ وہ تخلیق میں ان سے مقدم (پہلے) تھے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّنَ مِيثَٰقَهُمْ وَمِنكَ وَمِن نُّوحٍ﴾ [الأحزاب: ۷]۔ قتادہ نے کہا: نبی ﷺ نے فرمایا: «میں پہلا تھا...»

(۱) المجتبیٰ ۱۳۲/۲، اور سابقہ ۱۳۶/۱۔ (۲) المجتبیٰ ۱۳۱/۲۔ (۳) اسے احمد (۷۷۰۶)، بخاری (۸۷۶)، اور مسلم (۸۵۵) نے روایت کیا ہے۔ (۴) اسے مسلم (۸۵۶) نے روایت کیا ہے۔

143

Surah Al-An'am: Verses 161 - 164

"...the prophets in creation, and the last of them in resurrection"(1). For this reason, his mention occurred here beforehand, prior to Noah and others.

Thirdly: The first of the Muslims from the people of his nation. This was stated by Ibn al-Arabi(2), and it is the opinion of Qatadah(3) and others.

The narrations have differed regarding "first"; in some of them it is affirmed, and in some it is not(4), as we mentioned.

Imran bin Husayn narrated that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "O Fatima, stand up and witness your sacrifice, for with the first drop of its blood, every sin you have committed will be forgiven. Then say: 'Indeed, my prayer, my rites of sacrifice, my living and my dying are for Allah, Lord of the worlds. No partner has He. And this I have been commanded, and I am the first of the Muslims.'" Imran said: O Messenger of Allah, is this for you and your household specifically, or for the Muslims in general? He said: "Rather, for the Muslims in general."(5)

His saying, Exalted is He: {Say, "Is it other than Allah I should desire as a lord while He is the Lord of all things? And every soul earns not [blame] except against itself, and no bearer of burdens will bear the burden of another. Then to your Lord is your return, and He will inform you concerning that over which you used to differ."}

His saying, Exalted is He: {Say, "Is it other than Allah I should desire as a lord while He is the Lord of all things?"} i.e., its Owner. It was narrated that the disbelievers...

---

(1) Narrated by al-Tabari 19/23, and there is an interruption in its chain of transmission. Al-Tabarani narrated it in Musnad al-Shamiyyin (2662) from Sa’id bin Bashir from Qatadah from al-Hasan from Abu Hurayrah in a marfu' form. Al-Bukhari said about Sa'id bin Bashir: they talk about his memory, and Ibn Ma'in said: he is nothing. And Al-Hasan - who is Al-Basri - did not hear from Abu Hurayrah, as in Al-Marasil by Ibn Abi Hatim p. 38. See Al-Maqasid Al-Hasana (837). (2) In Ahkam al-Qur’an 2/762. (3) Narrated by al-Tabari 10/48. (4) Meaning in the Hadith; in some narrations: "and I am the first of the Muslims" and in some of them: "and I am of the Muslims". As previously mentioned in the third issue. (5) Narrated by al-Tabarani in al-Awsat (2530), and al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 5/238 - 239. In its chain is Abu Hamza al-Thumali, who is very weak, as in al-Talkhis al-Habir 4/143.

143

सूरह अल-अनाम: आयतें 161 - 164

"...सृष्टि में पैगंबर, और पुनरुत्थान में उनमें से अंतिम"(1)। इसी कारण से, नूह और अन्यों से पहले यहाँ उनका उल्लेख पहले हुआ है।

तीसरा: उनकी उम्मत के लोगों में से पहले मुस्लिम। इब्न अल-अरबी (2) ने ऐसा कहा है, और यह कतादा (3) और अन्यों की राय है।

"पहले" के संबंध में रिवायतें अलग-अलग रही हैं; कुछ में इसकी पुष्टि की गई है और कुछ में नहीं (4), जैसा कि हमने उल्लेख किया है।

इमरान बिन हुसैन ने वर्णन किया कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "ऐ फातिमा, खड़ी हो जाओ और अपनी कुर्बानी का गवाह बनो, क्योंकि इसके खून की पहली बूंद के साथ ही तुम्हारे द्वारा किया गया हर गुनाह माफ कर दिया जाएगा। फिर कहो: 'बेशक मेरी नमाज़, मेरी कुर्बानी, मेरा जीना और मेरा मरना सब अल्लाह ही के लिए है, जो तमाम जहानों का रब है। उसका कोई शरीक नहीं और इसी का मुझे हुक्म दिया गया है और मैं सबसे पहला फरमाबरदार हूँ।" इमरान ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, क्या यह खास तौर पर आपके और आपके परिवार के लिए है या आम तौर पर मुसलमानों के लिए? उन्होंने कहा: "बल्कि, आम तौर पर मुसलमानों के लिए"(5)।

अल्लाह तआला का फरमान: {कहो, "क्या मैं अल्लाह के सिवा किसी और रब की तलाश करूँ जबकि वही हर चीज़ का रब है? और जो कोई भी कुछ कमाता है उसका बोझ उसी पर होगा, और कोई बोझ उठाने वाला किसी दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा। फिर तुम्हें अपने रब की तरफ ही लौटना है, फिर वह तुम्हें बता देगा जिसके बारे में तुम मतभेद किया करते थे"}।

अल्लाह तआला का फरमान: {कहो, "क्या मैं अल्लाह के सिवा किसी और रब की तलाश करूँ जबकि वही हर चीज़ का रब है?"} यानी: उसका मालिक। रिवायत है कि काफिरों ने...

---

(1) अल-तबरी 23/19 द्वारा उद्धृत और इसकी सनद में एक कड़ी टूटी हुई (Inqita) है। अल-तबरानी ने इसे मसनद अल-शामिय्यीन (2662) में सईद बिन बशीर के माध्यम से कतादा से, हसन से, अबू हुरैरा से मरफू रिवायत के रूप में उद्धृत किया है। सईद बिन बशीर के बारे में अल-बुखारी ने कहा: वे उनकी याददाश्त के बारे में बात करते हैं, और इब्न मुईन ने कहा: वह कुछ भी नहीं है।

और हसन - जो अल-बसरी हैं - ने अबू हुरैरा से नहीं सुना, जैसा कि इब्न अबी हातिम की 'अल-मरासील' पृष्ठ 38 में है। अल-मक़ासिद अल-हसना (837) देखें। (2) अहकाम अल-कुरआन 2/762 में। (3) अल-तबरी 10/48 द्वारा उद्धृत। (4) यानी हदीस में; कुछ रिवायतों में है: "और मैं मुसलमानों में सबसे पहला हूँ" और उनमें से कुछ में है: "और मैं मुसलमानों में से हूँ"। जैसा कि तीसरे मसले में पहले बताया गया है। (5) अल-तबरानी ने अल-अवसत (2530) में और अल-बैहकी ने अल-सुनन अल-कुबरा 5/238 - 239 में उद्धृत किया है। इसकी सनद में अबू हमज़ा अल-थुमाली है, जो बहुत कमजोर है, जैसा कि अल-तल्खीस अल-हबीर 4/143 में है।

١٤٣

سورہ الانعام: آیات ١٦١ - ١٦٤

"...مخلوق میں انبیاء، اور ان میں سے آخری بعثت میں"(١)۔ اسی لیے ان کا ذکر یہاں نوح وغیرہ سے پہلے مقدم ہوا۔

تیسرا: ان کی امت کے لوگوں میں سے پہلے مسلمان۔ یہ ابن العربی (٢) نے کہا ہے، اور یہی قتادہ (٣) وغیرہ کا قول ہے۔

"اول" کے بارے میں روایات مختلف رہی ہیں؛ بعض میں اس کا ثبوت ہے اور بعض میں نہیں (٤)، جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔

عمران بن حصین رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اے فاطمہ، اٹھو اور اپنی قربانی کے پاس حاضر ہو، کیونکہ اس کے خون کے پہلے قطرے کے گرتے ہی تمہارے وہ تمام گناہ معاف کر دیے جائیں گے جو تم نے کیے ہوں گے، پھر کہو: ﴿بیشک میری نماز اور میری قربانی اور میرا جینا اور میرا مرنا اللہ ہی کے لیے ہے جو تمام جہانوں کا پالنے والا ہے، اس کا کوئی شریک نہیں اور مجھے اسی کا حکم دیا گیا ہے اور میں سب سے پہلا فرمانبردار ہوں﴾۔" عمران نے کہا: اے اللہ کے رسول، کیا یہ خاص طور پر آپ اور آپ کے اہل بیت کے لیے ہے یا تمام مسلمانوں کے لیے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "بلکہ عام مسلمانوں کے لیے"(٥)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿کہہ دیجئے، کیا میں اللہ کے سوا کوئی اور رب تلاش کروں جبکہ وہی ہر چیز کا رب ہے؟ اور جو کوئی بھی (گناہ) کماتا ہے اس کا وبال اسی پر ہوگا، اور کوئی بوجھ اٹھانے والا

کسی دوسرے کا بوجھ نہیں اٹھائے گا۔ پھر تمہیں اپنے رب ہی کی طرف لوٹنا ہے، پھر وہ تمہیں بتا دے گا جس میں تم اختلاف کیا کرتے تھے﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿کہہ دیجئے، کیا میں اللہ کے سوا کوئی اور رب تلاش کروں جبکہ وہی ہر چیز کا رب ہے؟﴾ یعنی: اس کا مالک۔ روایت ہے کہ کفار نے...

---

(۱) اسے طبری نے ۱۹/۲۳ میں روایت کیا ہے اور اس کی سند میں انقطاع ہے۔ اور اسے طبرانی نے مسند الشامیین (۲٦٦۲) میں سعید بن بشیر کے واسطے سے قتادہ سے، انہوں نے حسن سے، انہوں نے ابوہریرہ سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ اور سعید بن بشیر کے بارے میں بخاری نے کہا: ان کے حفظ کے بارے میں کلام کیا گیا ہے، اور ابن معین نے کہا: وہ کچھ بھی نہیں ہے۔ اور حسن - جو بصری ہیں - نے ابوہریرہ سے نہیں سنا، جیسا کہ ابن ابی حاتم کی المراسیل صفحہ ۳۸ میں ہے۔ دیکھیے المقاصد الحسنہ (۸۳۷)۔ (۲) احکام القرآن ۲/ ۷٦۲ میں۔ (۳) اسے طبری نے ۱۰/٤۸ میں روایت کیا ہے۔ (٤) یعنی حدیث میں، چنانچہ بعض روایات میں ہے: "اور میں پہلا مسلمان ہوں" اور بعض میں ہے: "اور میں مسلمانوں میں سے ہوں"۔ جیسا کہ مسئلہ ثالثہ میں گزر چکا۔ (٥) اسے طبرانی نے الاوسط (۲٥۳۰) میں اور بیہقی نے السنن الکبریٰ ٥/ ۲۳۸ - ۲۳۹ میں روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں ابو حمزہ الثمالی ہے، وہ بہت ضعیف ہے، جیسا کہ التلخیص الحبیر ٤/ ۱٤۳ میں ہے۔

Surat al-An'am: Verse 164 144 They said to the Prophet ﷺ: "Return, O Muhammad, to our religion, worship our gods, and leave what you are upon, and we will take responsibility for any consequence you expect in your worldly life and your hereafter." So the verse was revealed. It is an interrogative that implies affirmation and reproach(1). And "ghayr" (other than) is in the accusative case (mansub) because of "abghi" (I seek), and "rabban" (Lord) is a specification (tamyiz). His Almighty's saying: {And no soul earns [evil] except against itself} contains two issues: First: His Almighty's saying: {And no soul earns [evil] except against itself} means: It does not benefit me in seeking a Lord other than Allah that you are upon that, since no soul earns except against itself; i.e., none other than it shall be held accountable for the disobedience it committed and the sin it performed. Second: Some scholars from the opponents have inferred from this verse that the sale of an unauthorized agent (fuduli) is not valid. This is the opinion of al-Shafi'i. Our scholars said: The meaning of the verse is the bearing of reward and punishment, not the rulings of this world(2), based on the evidence of His Almighty's saying: {and no bearer of burdens shall bear another's burden} as will follow. The sale of an unauthorized agent (fuduli) according to us is contingent upon the owner's authorization; if he authorizes it, it is valid. This is 'Urwah al-Bariqi who sold for the Prophet ﷺ, bought, and acted without his command, and the Prophet ﷺ authorized it, and this is what Abu Hanifa said(3). Al-Bukhari and al-Daraqutni narrated from 'Urwah ibn Abi al-Ja'd who said: A livestock caravan came to the Prophet ﷺ, so he gave me a dinar and said: "O 'Urwah, go to the livestock caravan and buy a sheep for us with this dinar." I went to the livestock caravan, bargained, and bought two sheep for a dinar. I came driving them - or he said leading them - and a man met me on the way and bargained with me, so I sold him one of the two sheep for a dinar. I came with the other sheep and the dinar and said: "O Messenger of Allah, here is the sheep and here is your dinar." He said: "How did you do it?" (1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/370. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/763. (3) A'lam al-Hadith by al-Khattabi 3/1622; and 'Urwah al-Bariqi is ibn Abi al-Ja'd.

सूरह अल-अनाम: आयत 164 144 उन्होंने नबी ﷺ से कहा: "ऐ मुहम्मद, हमारे धर्म की ओर लौट आओ, हमारे देवताओं की पूजा करो, और जो तुम कर रहे हो उसे छोड़ दो, और हम तुम्हारी दुनिया और आख़िरत में होने वाले हर परिणाम की ज़िम्मेदारी लेते हैं।" तब यह आयत उतरी। यह एक प्रश्नवाचक है जो पुष्टि और फटकार का बोध कराता है (1)। और "ग़ैर" (अलावा) "अब्ग़ी" (मैं चाहता हूँ) के कारण मंसूब (नसब) है, और "रब्बन" (रब) तमीज़ (विशेषता) है। अल्लाह तआला का फ़रमान: {और कोई भी जान नहीं कमाती मगर अपना ही बुरा} इसमें दो मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {और कोई भी जान नहीं कमाती मगर अपना ही बुरा} अर्थात: अल्लाह के सिवा किसी और को रब तलाश करने में तुम्हारा उस (धर्म) पर होना मुझे कोई लाभ नहीं पहुँचाता, क्योंकि कोई भी जान जो कुछ कमाती है उसका बोझ उसी पर होता है; यानी, उसके द्वारा की गई नाफरमानी और गुनाह के लिए उसके सिवा किसी और को ज़िम्मेदार नहीं ठहराया जाएगा। दूसरा: विरोधियों में से कुछ विद्वानों ने इस आयत से यह दलील दी है कि फुज़ूली (अनधिकृत एजेंट) की बिक्री सही नहीं है। और यह इमाम शाफ़ई का मत है। हमारे विद्वानों ने कहा: आयत का अर्थ सवाब और सज़ा का बोझ उठाना है, न कि दुनिया के अहकाम (2), जैसा कि अल्लाह तआला के इस फ़रमान के प्रमाण से स्पष्ट है: {और कोई बोझ उठाने वाला दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा} जैसा कि आगे आएगा। हमारे यहाँ फुज़ूली की बिक्री मालिक की अनुमति पर निर्भर है; यदि वह अनुमति दे दे तो यह जायज़ है। यह उरवाह अल-बारिक़ी हैं जिन्होंने नबी ﷺ के लिए बिक्री की, ख़रीदारी की और उनके आदेश के बिना काम किया, तो नबी ﷺ ने उसे जायज़ ठहराया, और यही अबू हनीफा ने कहा है (3)। अल-बुखारी और अल-दाराकुतनी ने उरवाह इब्न अबी अल-जा'द से रिवायत की है, उन्होंने कहा: नबी ﷺ के पास कुछ मवेशी आए, तो उन्होंने मुझे एक दीनार दिया और कहा: "ऐ उरवाह, इन मवेशियों के पास जाओ और हमारे लिए इस दीनार से एक बकरी ख़रीद लाओ।" मैं मवेशियों के पास गया, मोल-भाव किया और एक दीनार में दो बकरियाँ ख़रीद लीं। मैं उन्हें हाँकते हुए - या उन्होंने कहा ले जाते हुए - आ रहा था कि रास्ते में एक आदमी मिला और उसने मुझसे मोल-भाव किया, तो मैंने उन दो बकरियों में से एक उसे एक दीनार में बेच दी। मैं दूसरी बकरी और दीनार लेकर आया और कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, यह बकरी है और यह आपका दीनार है।" उन्होंने पूछा: "तुमने यह कैसे किया?" (1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2 / 370. (2) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी 2 / 763. (3) अलाम अल-हदीस अल-ख़त्ताबु 3 / 1622 और उरवाह अल-बारिक़ी: इब्न अबी अल-जा'द हैं।

سورة الانعام: آیت 164 144 انہوں نے نبی ﷺ سے کہا: اے محمد! ہمارے دین کی طرف لوٹ آؤ، ہمارے معبودوں کی عبادت کرو، اور جس پر تم ہو اسے چھوڑ دو، ہم تمہاری دنیا اور آخرت میں پیش آنے والے ہر نقصان کے ذمہ دار ہوں گے۔ تب یہ آیت نازل ہوئی۔ یہ ایک استفہام (سوال) ہے جو اقرار اور ملامت کا تقاضا کرتا ہے(1)۔ اور «غیر» "أبغی" کی وجہ سے منصوب ہے، اور «ربّاً» تمیز ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ إِلَّا عَلَيْهَا﴾ (اور جو بھی کوئی جان کماتی ہے اس کا وبال اسی پر ہے) اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ إِلَّا عَلَيْهَا﴾ یعنی: اللہ کے سوا کسی اور کو رب تلاش کرنے میں تمہارا اس (دین) پر ہونا مجھے فائدہ نہیں دیتا، کیونکہ ہر جان جو کچھ بھی کماتی ہے اس کا وبال اسی پر ہوتا ہے، یعنی اس نے جو نافرمانی کی اور جس گناہ کا ارتکاب کیا اس کا بدلہ اسی سے لیا جائے گا کسی دوسرے سے نہیں۔ دوسرا: مخالفین میں سے بعض علماء نے اس آیت سے یہ استدلال کیا ہے کہ بیع فضولی (مالک کی اجازت کے بغیر کسی اور کا مال بیچنا) صحیح نہیں ہے۔ اور یہ امام شافعی کا قول ہے۔ اور ہمارے علماء نے کہا: آیت سے مراد ثواب اور عذاب کا بوجھ اٹھانا ہے نہ کہ دنیا کے احکام(2)، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی دلیل سے واضح ہے: ﴿وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ﴾ (اور کوئی بوجھ اٹھانے والا کسی دوسرے کا بوجھ نہیں اٹھائے گا) جیسا کہ آگے آئے گا۔ اور بیع فضولی ہمارے نزدیک مالک کی اجازت پر موقوف ہے، پس اگر وہ اجازت دے دے تو جائز ہے۔ یہ عروہ بارقی ہیں جنہوں نے نبی ﷺ کے لیے فروخت کیا، اور خریدا اور آپ کے حکم کے بغیر تصرف کیا، تو نبی ﷺ نے اسے جائز قرار دیا، اور یہی امام ابوحنیفہ نے کہا ہے(3)۔ اور بخاری اور دارقطنی نے عروہ بن ابی الجعد سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: نبی ﷺ کے پاس کچھ مویشی لائے گئے، تو آپ ﷺ نے مجھے ایک دینار دیا اور فرمایا: "اے عروہ، ان مویشیوں کے پاس جاؤ اور ہمارے لیے

اس دینار سے ایک بکری خرید لاؤ"۔ میں مویشیوں کے پاس گیا اور بھاؤ تاؤ کیا، تو میں نے ایک دینار میں دو بکریاں خرید لیں۔ میں انہیں ہانکتے ہوئے - یا کہا لاتے ہوئے - آ رہا تھا کہ راستے میں مجھے ایک شخص ملا اور اس نے مجھ سے سودا کیا، تو میں نے اسے ان دو بکریوں میں سے ایک بکری ایک دینار میں بیچ دی۔ میں دوسری بکری اور ایک دینار لے کر حاضر ہوا اور کہا: یا رسول اللہ، یہ بکری ہے اور یہ آپ کا دینار ہے۔ آپ ﷺ نے پوچھا: "تم نے یہ کیسے کیا؟"

(1) المحرر الوجیز 2 / 370۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 2 / 763۔ (3) اعلام الحدیث للخطابی 3 / 1622 اور عروہ بارقی: یہ ابن ابی الجعد ہیں۔

Surah Al-An'am: Verse 164 145

So I told him the hadith. He said: "O Allah, bless him in his right-hand deal (transaction)." He said: So I found myself standing in the Kunasah of Kufa, and I profited forty thousand before I reached my family. The wording of Al-Daraqutni(1).

Abu Umar(2) said: It is a good (jayyid) hadith, and in it is the proof of the validity of the Prophet's ﷺ ownership of the two sheep, and if it were not for that, he would not have taken the dinar from him nor would he have completed the sale for him.

And in it is evidence for the permissibility of agency (wakala), and there is no disagreement about it among scholars. If the principal says to his agent: Buy such-and-such. So he bought more than what he was commissioned for, does that bind the principal or not? Like a man who says to another man: Buy with this dirham a ratl of meat with such-and-such description, and he bought him four ratls of that description with that dirham. What Malik and his companions hold is that all of it is binding upon him if it matches the description and [increased] in its kind; because he is an act-doer of good (muhsin). This is the opinion of Abu Yusuf and Muhammad bin Al-Hasan. Abu Hanifa said: The surplus belongs to the buyer. And this hadith is evidence against him.

His Almighty's saying: {And no bearer of burdens shall bear the burden of another} meaning: no carrier shall carry the weight of another, i.e., no soul shall be taken for the sin of another, but every soul is held accountable for its crime and punished for its sin.

The origin of "wizr" is weight, from which is His Almighty's saying: {And We removed from you your burden} [Ash-Sharh: 2].

And it here means "sin", as He Almighty said: {And they will bear their burdens on their backs}(4) [Al-An'am: 31]. And it has been mentioned previously.

Al-Akhfash(5) said: It is said: wazara yawzaru, and wazara yaziru, and wazara yawzaru wizran. And it is permissible to say: izran, just as it is said: isadah.

And the verse was revealed concerning Al-Walid bin Al-Mughirah, who used to say: Follow my path and I will carry your burdens;

---

(1) Sahih Al-Bukhari (3642), and Sunan Al-Daraqutni (2825), and it is with Ahmad (19367). (2) At-Tamhid 2/108, and what will come between brackets is from it. (3) In the copies: And in it is the validity of the Prophet's ﷺ establishment, and the

confirmed is from At-Tamhid. (4) Ahkam Al-Qur'an by Ibn Al-Arabi 2/763. (5) Ma'ani Al-Qur'an 2/487, and the author quoted it from him via An-Nahhas in I'rab Al-Qur'an 2/111.

सूरह अल-अनाम: आयत 164 145

फिर मैंने उन्हें हदीस सुनाई। उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह, उनके दाहिने हाथ के सौदे (लेन-देन) में बरकत दे।" उन्होंने कहा: तो मैंने खुद को कूफ़ा के कुनासा में खड़ा पाया, और अपने परिवार तक पहुँचने से पहले ही मुझे चालीस हज़ार का मुनाफ़ा हुआ। यह अल-दाराकुतनी(1) के शब्द हैं।

अबू उमर(2) ने कहा: यह एक अच्छी (जय्यिद) हदीस है, और इसमें नबी ﷺ के दो भेड़ों के स्वामित्व की वैधता का प्रमाण है, और यदि ऐसा न होता, तो वे उनसे दीनार न लेते और न ही उनके लिए बिक्री को पूरा करते।

और इसमें वकालत (एजेंसी) की अनुमति का प्रमाण है, और विद्वानों के बीच इसमें कोई असहमति नहीं है। यदि मुवक्किल (प्रमुख) अपने वकील (एजेंट) से कहे: ऐसा-वैसा खरीदो। तो उसने उससे अधिक खरीदा जिसके लिए उसे नियुक्त किया गया था, तो क्या वह आदेश उसे बाध्य करता है या नहीं? जैसे एक व्यक्ति दूसरे व्यक्ति से कहे: इस दिरहम से ऐसी-वैसी विशेषता वाला एक रतल मांस खरीदो, और उसने उस दिरहम से उस विशेषता के चार रतल खरीदे। मलिक और उनके साथियों का मत है कि यदि वह विवरण के अनुरूप है और उसी प्रकार में [बढ़ा] है, तो वह सब उस पर बाध्यकारी है; क्योंकि वह उपकारी (मुहसिन) है। यह अबू यूसुफ और मुहम्मद बिन अल-हसन का मत है। अबू हनीफा ने कहा: अतिरिक्त खरीदार का है। और यह हदीस उनके विरुद्ध प्रमाण है।

अल्लाह का कथन: {और कोई बोझ उठाने वाला दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा} अर्थात: कोई बोझ उठाने वाला दूसरे का भार नहीं ढोएगा, अर्थात: किसी भी व्यक्ति को दूसरे के पाप के लिए नहीं पकड़ा जाएगा, बल्कि हर व्यक्ति को उसके अपराध के लिए जवाबदेह ठहराया जाएगा और उसके पाप के लिए सजा दी जाएगी।

"विज़्र" का मूल अर्थ भार है, जिससे अल्लाह का कथन है: {और हमने तुमसे तुम्हारा बोझ उतार दिया} [अश-शराह: 2]।

और यहाँ इसका अर्थ "पाप" है, जैसा कि अल्लाह ने कहा: {और वे अपनी पीठ पर अपने बोझ उठाएंगे}(4) [अल-अनाम: 31]। और इसका उल्लेख पहले किया जा चुका है।

अल-अखफश(5) ने कहा: कहा जाता है: वज़ारा यवज़ारु, और वज़ारा यज़ीरु, और वज़ारा यवज़ारु विज़्रन। और "इज़्रन" कहना भी जायज़ है, जैसे कि "इसादाह" कहा जाता है।

और आयत अल-वलीद बिन अल-मुगीरा के बारे में अवतरित हुई थी, जो कहता था: मेरे मार्ग का अनुसरण करो, मैं तुम्हारे बोझ उठा लूँगा;

---

(1) सहीह अल-बुखारी (3642), और सुनन अल-दाराकुतनी (2825), और यह अहमद (19367) के पास है। (2) अल-तमहीद 2/108, और जो कोष्ठकों के बीच आएगा वह उसी से है। (3) प्रतियों में: और इसमें नबी ﷺ की स्थापना की वैधता है, और पुष्ट अल-तमहीद से है। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/763। (5) म'आनी अल-कुरान 2/487, और लेखक ने इसे नहस के माध्यम से इ'राब अल-कुरान 2/111 में उनसे उद्धृत किया है।

سورة الانعام: آیت 164 145

پھر میں نے انہیں حدیث سنائی۔ انہوں نے کہا: ”اے اللہ، اس کے دائیں ہاتھ کے سودے (لین دین) میں برکت عطا فرما۔“ انہوں نے کہا: تو میں نے خود کو کوفہ کے کناسہ میں کھڑا پایا، اور اپنے گھر والوں تک پہنچنے سے پہلے ہی مجھے چالیس ہزار کا منافع ہوا۔ یہ دارقطنی(1) کے الفاظ ہیں۔

ابو عمر(2) نے کہا: یہ ایک اچھی (جید) حدیث ہے، اور اس میں نبی ﷺ کی دو بھیڑوں کی ملکیت کی صحت کا ثبوت ہے، اور اگر ایسا نہ ہوتا تو آپ ﷺ ان سے دینار نہ لیتے اور نہ ہی ان کے لیے بیع مکمل کرتے۔

اور اس میں وکالت کے جواز کی دلیل ہے، اور اس میں علماء کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے۔ پس جب موکل اپنے وکیل سے کہے: فلاں چیز خریدو۔ تو اس نے اس سے زیادہ خریدا جس کا اسے وکیل بنایا گیا تھا، تو کیا وہ حکم اس پر لازم ہوگا یا نہیں؟ جیسے ایک شخص دوسرے شخص سے کہے: اس درہم سے اس صفت کا ایک رطل گوشت خریدو، اور اس نے اسی درہم سے اس صفت کے چار رطل خرید لیے۔ مالک اور ان کے اصحاب کا موقف یہ ہے کہ اگر وہ صفت کے مطابق ہے اور اسی جنس میں [زیادہ] ہے تو وہ سب اس پر لازم ہے؛ کیونکہ وہ محسن (نیکی کرنے والا) ہے۔ یہی ابو یوسف اور محمد بن الحسن کا قول ہے۔ اور ابو حنیفہ نے کہا: زیادتی خریدار کی ہے۔ اور یہ حدیث ان کے خلاف حجت ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى﴾ یعنی: کوئی بوجھ اٹھانے والی جان دوسرے کا بوجھ نہیں اٹھائے گی، یعنی: کسی جان کو دوسرے کے گناہ کی وجہ سے نہیں پکڑا جائے گا، بلکہ ہر جان اپنے جرم کی وجہ سے پکڑی جائے گی اور اپنے گناہ کی سزا پائے گی۔

اور "وزر" کی اصل بوجھ ہے، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَوَضَعْنَا عَنكَ وِزْرَكَ﴾ [الشرح: 2]۔

اور یہاں اس کا مطلب "گناہ" ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَهُمْ يَحْمِلُونَ أَوْزَارَهُمْ عَلَى ظُهُورِهِمْ﴾(4) [الأنعام: 31]۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔

الاخفش(5) نے کہا: کہا جاتا ہے: وَزَرَ يَوَزَرُ، اور وَزَرَ يَزِرُ، اور وَزَرَ يَوْزَرُ وِزْراً۔ اور "اِزراً" بھی جائز ہے، جیسا کہ "اِسادہ" کہا جاتا ہے۔

اور یہ آیت ولید بن المغیرہ کے بارے میں نازل ہوئی، وہ کہتا تھا: میرے راستے کی پیروی کرو، میں تمہارے بوجھ اٹھا لوں گا؛

---

(1) صحیح بخاری (3642)، اور سنن دارقطنی (2825)، اور یہ احمد کے ہاں ہے (19367)۔
(2) التمہید 2/108، اور جو کچھ بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (3) نسخوں میں ہے: اور اس میں نبی ﷺ کے ثبوت کی صحت ہے، اور ثابت شدہ التمہید سے ہے۔ (4) احکام القرآن از ابن العربی 2/763۔ (5) معانی القرآن ان کی 2/487، اور مصنف نے اسے ان سے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 2/111 میں نقل کیا ہے۔

146 Surah Al-An'am: Verse 164 Ibn Abbas mentioned it (1). It was said: It was revealed as a refutation to the Arabs in the Jahiliyyah (pre-Islamic era) regarding holding a man accountable for his father, his son, and for the crime of his ally (2). I said: It is possible that the intended meaning of this verse relates to the Hereafter, as well as the one preceding it. As for this world, some may indeed be held accountable for the crimes of others, especially if the righteous do not forbid the sinners, as previously mentioned in the hadith of Abu Bakr regarding the statement: {Take care of your own souls} (4) [Al-Ma'idah: 105]. And Allah Almighty said: {And fear a trial that will not strike only those who have wronged among you particularly} [Al-Anfal: 25]; {Indeed, Allah will not change the condition of a people until they change what is in themselves} [Ar-Ra'd: 11]. Zainab bint Jahsh said: O Messenger of Allah, will we be destroyed while the righteous are among us?! He said: "Yes, when filth (wickedness) increases" (5). Scholars said: Its meaning is: children of fornication. And 'al-khabath'—with an open 'ba'—is a name for fornication (6). And Allah Almighty mandated, through the words of His Messenger ﷺ, the blood money (diyah) for accidental killing to be paid by the paternal male relatives ('aqilah) (7) so that the blood of a free Muslim is not shed in vain (8), in veneration of life. The people of knowledge reached a consensus on this without disagreement among them (9), which points to what we have said. It is also possible that this applies in this world, in that one person (Zaid) is not held accountable for the action of another (Amr), and that every perpetrator of a crime bears its consequences (10). Abu Dawud narrated from Abu Rimthah who said: I set out with my father...

---

(1) Cited by Al-Wahidi in Al-Wasit 2/345, and Al-Baghawi in his tafsir 2/147. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/764. (3) After it in (M): that which. (4) Previously 8/249. (5) Narrated by Ahmad (27413), Al-Bukhari (7059), and Muslim (2880). (6) Ikmal al-Mu'allim 8/412, and al-Mufhim 7/208. (7) See Musnad Ahmad (7703), Sahih al-Bukhari (6910), and Sahih Muslim (1681). (8) In (Z): the person. (9) Al-Ishraf 2/195, and previous text 7/19 and onwards. And his saying: "so that it is not shed in vain," meaning: not wasted. Al-Munir (Talal): The sultan let the blood be shed, i.e., wasted it. (10) Ahkam al-Quran by al-Kiya 3/130.

146 सूरह अल-अनआम: आयत 164 इब्न अब्बास (1) ने इसका उल्लेख किया है। और यह कहा गया है: यह जाहिलियत के अरबों के उस रिवाज़ के खंडन में उतरा था जिसमें एक व्यक्ति को उसके पिता, उसके पुत्र और उसके सहयोगी के अपराध के लिए उत्तरदायी ठहराया जाता था (2)। मैंने कहा: यह संभव है कि इस आयत का उद्देश्य परलोक (आख़िरत) के बारे में हो, और इसी तरह इससे पहले वाली आयत का भी। जहाँ तक इस दुनिया की बात है, तो यहाँ कुछ लोगों को दूसरों के अपराधों के लिए उत्तरदायी ठहराया जा सकता है, विशेष रूप से यदि आज्ञाकारी लोग पापियों को नहीं रोकते हैं, जैसा कि पहले अबू बक्र की हदीस में उनके इस कथन के संबंध में आया है: {अपनी जानों की फिक्र करो} (4) [अल-माइदा: 105]। और अल्लाह तआला ने फरमाया: {और उस आज़माइश से डरो जो तुममें से केवल अत्याचारियों को ही विशेष रूप से नहीं पहुंचेगी} [अल-अनफाल: 25]; {बेशक अल्लाह किसी कौम की हालत नहीं बदलता जब तक कि वे खुद अपने आप को न बदल लें} [अर-रद: 11]। ज़ैनब बिन्त जहश ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, क्या हम नष्ट हो जाएँगे जबकि हमारे बीच नेक लोग मौजूद हैं?! उन्होंने फरमाया: "हाँ, जब गंदगी (बुराई) बढ़ जाएगी" (5)। विद्वानों ने कहा: इसका अर्थ है: व्यभिचार की संतान। और 'खबथ' — 'बा' पर फतह के साथ — व्यभिचार का एक नाम है (6)। और अल्लाह तआला ने अपने रसूल ﷺ की ज़बान से गलती से हुई हत्या का हर्जाना (दियत) रिश्तेदारों ('आक़िला) पर अनिवार्य कर दिया (7) ताकि एक स्वतंत्र मुसलमान का खून व्यर्थ न जाए (8), खून की पवित्रता के सम्मान में। विद्वानों ने इस पर बिना किसी मतभेद के सहमति व्यक्त की है (9), जो हमारी बात को सिद्ध करता है। यह भी संभव है कि यह इस दुनिया में हो, कि ज़ैद को अम्र के कार्यों के लिए उत्तरदायी न ठहराया जाए, और यह कि अपराध करने वाले प्रत्येक व्यक्ति पर ही उसका परिणाम होगा (10)। अबू दाऊद ने अबू रिमथह से रिवायत की, उन्होंने कहा: मैं अपने पिता के साथ निकला...

---

(1) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 2/345 में, और अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 2/147 में इसे उद्धृत किया है। (2) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/764। (3) (M) में इसके बाद: "वह जो"। (4) पिछला 8/249। (5) अहमद (27413), बुखारी (7059), और मुस्लिम (2880) द्वारा उद्धृत। (6) इकमल अल-मुअल्लिम 8/412, और अल-मुफ्हिम 7/208। (7) मसनद अहमद (7703), सहीह बुखारी (6910), और सहीह मुस्लिम (1681) देखें। (8) (Z) में: "व्यक्ति"। (9) अल-इशराफ 2/195, और पिछला पाठ 7/19 और उसके बाद। और उनका कहना: "ताकि वह व्यर्थ न जाए," यानी: बर्बाद

न हो। अल-मुनीर (तलाल): सुल्तान ने खून को व्यर्थ जाने दिया, यानी उसे बर्बाद कर दिया। (10) अल-किया की अहकाम अल-कुरान 3/130।

146 سورہ الانعام: آیت 164 ابن عباس (1) نے اس کا ذکر کیا ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ: یہ دورِ جاہلیت کے عربوں کے اس رواج کی تردید میں نازل ہوئی جس میں کسی شخص کو اس کے باپ، بیٹے اور اس کے حلیف کے جرم کی پاداش میں پکڑا جاتا تھا (2)۔ میں نے کہا: یہ ممکن ہے کہ اس آیت سے مراد آخرت ہو، اور اسی طرح اس سے پہلی آیت سے بھی۔ رہا دنیا کا معاملہ، تو یہاں بعض اوقات ایک کے جرم پر دوسرے کا مواخذہ ہو سکتا ہے، خاص طور پر جب نیک لوگ نافرمانوں کو نہ روکیں، جیسا کہ ابوبکر کی حدیث میں اس قول کے متعلق پہلے گزر چکا ہے: {اپنی جانوں کی فکر کرو} (4) [المائدہ: 105]۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور اس فتنے سے ڈرو جو تم میں سے صرف ظالموں کو ہی خاص طور پر نہیں پہنچے گا} [الانفال: 25]؛ {بیشک اللہ کسی قوم کی حالت نہیں بدلتا یہاں تک کہ وہ خود اپنی حالت نہ بدل لیں} [الرعد: 11]۔ زینب بنت جحش نے کہا: اے اللہ کے رسول، کیا ہم ہلاک ہو جائیں گے حالانکہ ہم میں صالح لوگ موجود ہیں؟! آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں، جب گندگی (برائی) بڑھ جائے گی" (5)۔ علماء نے کہا: اس کا مطلب ہے: زنا کی اولاد۔ اور 'الخَبَث' — 'ب' کے زبر کے ساتھ — زنا کا ایک نام ہے (6)۔ اور اللہ تعالیٰ نے اپنے رسول ﷺ کی زبان مبارک سے غلطی سے قتل کی دیت 'عاقلہ' (قریبی رشتہ داروں) پر واجب کی (7) تاکہ کسی آزاد مسلمان کا خون رائیگاں نہ جائے (8)، خون کی حرمت و تعظیم کی خاطر۔ اہلِ علم نے اس پر بغیر کسی اختلاف کے اتفاق کیا ہے (9)، جو ہماری بات کی دلیل ہے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ یہ دنیا کے بارے میں ہو، کہ زید کا مواخذہ عمرو کے فعل پر نہ ہو، اور یہ کہ ہر جرم کرنے والا خود ہی اس کا انجام بھگتے گا (10)۔ ابو داؤد نے ابو رمثہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں اپنے والد کے ساتھ نکلا...

(1) اسے الواحدی نے الوسیط 2/345 میں، اور البغوی نے اپنی تفسیر 2/147 میں نقل کیا ہے۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 2/764۔ (3) (م) میں اس کے بعد ہے: "وہ جو"۔ (4) سابقہ 8/249۔ (5) اسے احمد (27413)، بخاری (7059) اور مسلم (2880) نے روایت کیا ہے۔ (6) اکمال المعلم 8/412، اور المفہم 7/208۔ (7) دیکھئے مسند احمد (7703)، صحیح بخاری (6910)، اور صحیح مسلم (1681)۔ (8) (ظ) میں ہے: "شخص"۔ (9) الاشراف 2/195، اور گزشتہ کلام 7/19 اور اس کے بعد۔ اور ان کا قول: "تاکہ رائیگاں نہ جائے"، یعنی: ضائع نہ ہو۔ المنیر (طلل): سلطان نے خون کو رائیگاں جانے دیا، یعنی اسے ضائع کر دیا۔ (10) احکام القرآن للکیا 3/130۔

Page 147 Surah Al-An'am: Verses 164 - 165 ...towards the Prophet ﷺ, then the Prophet ﷺ said to my father: "Is this your son?" He said: "Yes, by the Lord of the Kaaba." He said: "Truly?" He said: "I bear witness to it." He said: Then the Prophet ﷺ smiled, laughing at the certainty of my resemblance to my father, and at my father's oath concerning me. Then he said: "Indeed, he will not bring harm upon you, nor will you bring harm upon him." And the Messenger of Allah ﷺ recited: {And no bearer of burdens will bear the burden of another} (1).

What we said first is not contradicted by His saying: {And they will surely carry their burdens and [other] burdens along with their burdens} [Al-Ankabut: 13]; for this is explained in another verse, His saying: {That they may bear their own burdens in full on the Day of Resurrection and some of the burdens of those whom they misguide without knowledge} [Al-Nahl: 25].

So whoever was a leader in misguidance, called to it, and was followed in it, he carries the burden of those he misguided without anything being diminished from the burden of the one who was misled, as will be explained later, if Allah Almighty wills.

His saying (Exalted is He): {And it is He who has made you successors upon the earth and has raised some of you above others in degrees [of rank] that He may try you through what He has given you. Indeed, your Lord is swift in penalty; but indeed, He is Forgiving and Merciful.}

His saying (Exalted is He): {And it is He who has made you successors upon the earth} "Khala'if" (successors) is the plural of "Khalifa", just as "Kara'im" is the plural of "Karima". Everyone who comes after those who have passed is a successor (2). Meaning: He made you successors to past nations and previous generations. Al-Shammakh said (3): Death strikes them and misses me, and I am left behind in one abode after another.

{And has raised some of you above others} in creation and provision, strength and expanse, and merit and knowledge.

{in degrees} in the accusative case due to the dropping of the preposition, meaning: to degrees (4). {that He may try you} in the accusative case with the "Lam" of purpose. "Al-Ibtila'" (trial) is the test, meaning: to manifest from you that which results in reward and punishment (5). And it has not ceased...

(1) Sunan Abi Dawud (4495), and previously 19/7. (2) Tafsir al-Baghawi 147/2. (3) His Diwan p. 224. (4) Al-Bayan by Abi al-Barakat al-Anbari 352/1. (5) Al-Wasit by al-Wahidi 346/2.

पृष्ठ १४७ सूरा अल-अनाम: आयतें १६४ - १६५ ...पैगंबर ﷺ की ओर, फिर पैगंबर ﷺ ने मेरे पिता से कहा: "क्या यह तुम्हारा बेटा है?" उन्होंने कहा: "हाँ, काबा के रब की कसम।" उन्होंने कहा: "सच में?" उन्होंने कहा: "मैं इसकी गवाही देता हूँ।" उन्होंने कहा: फिर पैगंबर ﷺ मुस्कुराए, मेरे पिता के साथ मेरी समानता की निश्चितता पर और मेरे बारे में मेरे पिता की शपथ पर हँसते हुए। फिर उन्होंने कहा: "वास्तव में, वह तुम पर कोई बोझ नहीं डालेगा और न ही तुम उस पर कोई बोझ डालोगे।" और अल्लाह के रसूल ﷺ ने पढ़ा: {और कोई बोझ उठाने वाला किसी दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा} (१)।

हमने जो पहले कहा, वह उनके इस कथन से विरोधाभास नहीं रखता: {और वे निश्चित रूप से अपने बोझ उठाएंगे और अपने बोझों के साथ [दूसरे] बोझ भी} [अल-अंकबूत: १३]; क्योंकि यह दूसरी आयत में स्पष्ट किया गया है, उनका कथन: {ताकि वे कयामत के दिन अपने पूरे बोझ उठाएँ और उन लोगों के बोझों में से कुछ उठाएँ जिन्हें वे बिना ज्ञान के गुमराह करते हैं} [अन-नहल: २५]।

अतः जो कोई गुमराह करने में अग्रणी था, उसने उसकी ओर बुलाया और उसका अनुसरण किया गया, तो वह उन लोगों का बोझ उठाता है जिन्हें उसने गुमराह किया, बिना गुमराह होने वाले के बोझ में कुछ भी कमी किए, जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा तो आगे स्पष्ट किया जाएगा।

अल्लाह का कथन (वह महान है): {और वही है जिसने तुम्हें पृथ्वी पर उत्तराधिकारी बनाया और तुम में से कुछ को दूसरों पर दर्जों में ऊँचा किया ताकि वह जो कुछ उसने तुम्हें दिया है उसमें तुम्हें आज़माए। निस्संदेह तुम्हारा रब जल्द सज़ा देने वाला है; और निस्संदेह वह बहुत क्षमाशील और अत्यंत दयावान है।}

अल्लाह का कथन: {और वही है जिसने तुम्हें पृथ्वी पर उत्तराधिकारी बनाया} "खलायफ़" (उत्तराधिकारी) "खलीफ़ा" का बहुवचन है, जैसे "कराइम" "करीमा" का बहुवचन है। हर वह व्यक्ति जो गुज़र चुके लोगों के बाद आता है, वह एक उत्तराधिकारी (२) है। अर्थात: उसने तुम्हें पिछली उम्मतों और पिछली पीढ़ियों का उत्तराधिकारी बनाया। अल-शम्माख ने कहा (३): मौत उन्हें मारती है और मुझे छोड़ देती है, और मैं एक बस्ती के बाद दूसरी बस्ती में पीछे रह जाता हूँ।

{और तुम में से कुछ को दूसरों पर ऊँचा किया} रचना और जीविका में, शक्ति और विस्तार में, और श्रेष्ठता और ज्ञान में।

{दर्जों में} कारक विभक्ति के लोप के कारण कर्म कारक में, अर्थात: दर्जों तक (४)। {ताकि वह तुम्हें आज़माए} उद्देश्य के"लाम" के साथ कर्म कारक में। "अल-इब्तिला" (आज़माइश) परीक्षा है, अर्थात: ताकि तुम में से वह प्रकट हो जिसका परिणाम इनाम और सज़ा हो (५)। और यह जारी रहा...

(१) सुनन अबी दाऊद (४४९५), और पूर्व १९/७। (२) तफ़्सीर अल-बग़वी १४७/२। (३) उनका दीवान पृ. २२४। (४) अबी अल-बरकात अल-अंबारी द्वारा अल-बयान ३५२/१। (५) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत ३४६/२।

صفحہ ۱۴۷ سورۃ الانعام: آیات ۱۶۴ - ۱۶۵ ...نبی ﷺ کی طرف، پھر نبی ﷺ نے میرے والد سے فرمایا: "کیا یہ تمہارا بیٹا ہے؟" انہوں نے کہا: "جی ہاں، رب کعبہ کی قسم۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "سچ مچ؟" انہوں نے کہا: "میں اس کی گواہی دیتا ہوں۔" راوی کہتے ہیں: پھر نبی ﷺ مسکرائے، میرے والد کے ساتھ میری مشابہت کے ثبوت اور میرے بارے میں میرے والد کے حلف پر ہنستے ہوئے، پھر آپ ﷺ نے فرمایا: "آگاہ رہو، نہ یہ تم پر زیادتی کرے گا اور نہ تم اس پر زیادتی کرو گے۔" اور رسول اللہ ﷺ نے تلاوت فرمائی: {اور کوئی بوجھ اٹھانے والا کسی دوسرے کا بوجھ نہیں اٹھائے گا} (۱)۔

اور جو کچھ ہم نے پہلے کہا وہ اللہ کے اس قول سے متصادم نہیں ہے: {اور وہ ضرور اپنے بوجھ اٹھائیں گے اور اپنے بوجھوں کے ساتھ (کچھ اور) بوجھ بھی} [العنکبوت: ۱۳]؛ کیونکہ یہ دوسری آیت میں واضح ہے، اللہ کا فرمان: {تاکہ وہ قیامت کے دن اپنے بوجھ پورے اٹھائیں اور ان کے بوجھوں میں سے کچھ (بوجھ) بھی جنہیں وہ بغیر علم کے گمراہ کرتے ہیں} [النحل: ۲۵]۔

پس جو شخص گمراہی میں پیشوا رہا، اس کی طرف دعوت دی، اور اس میں اس کی پیروی کی گئی، تو وہ ان لوگوں کا بوجھ بھی اٹھائے گا جنہیں اس نے گمراہ کیا، بغیر اس کے کہ گمراہ ہونے والے کے بوجھ میں کوئی کمی ہو، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے چاہا تو آگے اس کی وضاحت آئے گی۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور وہی ہے جس نے تمہیں زمین میں جانشین بنایا اور تم میں سے بعض کو بعض پر درجوں میں فوقیت دی تاکہ وہ تمہیں ان چیزوں میں آزمائے جو اس نے تمہیں دی ہیں۔ بے شک تمہارا رب جلد سزا دینے والا ہے اور بے شک وہ بہت بخشنے والا نہایت مہربان ہے}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور وہی ہے جس نے تمہیں زمین میں جانشین بنایا} "خلائف" خلیفہ کی جمع ہے، جیسے کرائم کریمہ کی جمع ہے۔ اور ہر وہ شخص جو گزرے ہوئے لوگوں کے بعد آئے وہ خلیفہ (۲) ہے۔ یعنی: تمہیں گزشتہ امتوں اور پچھلی صدیوں کا جانشین بنایا۔ الشماخ نے کہا (۳):

موتیں انہیں جا لیتی ہیں اور مجھ سے چوک جاتی ہیں، اور میں ایک بستی کے بعد دوسری بستی میں پیچھے رہ جاتا ہوں۔

{اور تم میں سے بعض کو بعض پر فوقیت دی} تخلیق اور رزق، قوت اور کشادگی، اور فضیلت اور علم میں۔

{درجات} خافض (حرف جار) کے گرنے کی وجہ سے حالت نصب میں ہے، یعنی: درجوں تک (۴)۔ {تاکہ وہ تمہیں آزمائے} لامِ کے (لامِ غرض) کی وجہ سے حالت نصب میں ہے۔ اور ابتلاء کا مطلب آزمائش ہے، یعنی: تاکہ تم سے وہ ظاہر ہو جس کا انجام ثواب اور عذاب ہو (۵)۔ اور ابھی تک...

(۱) سنن ابی داؤد (۴۴۹۵)، اور سلف ۱۹/۷۔ (۲) تفسیر البغوی ۱۴۷/۲۔ (۳) ان کا دیوان ص ۲۲۴۔ (۴) البیان لأبی البرکات الأنباری ۳۵۲/۱۔ (۵) الوسیط للواحدی ۳۴۶/۲۔

148 Surah Al-An'am: Verse 165

...by His knowledge, rich; so He tested the wealthy with wealth and sought gratitude from them, and He tested the insolvent with poverty and sought patience from them. It is said: "to test you," meaning: some of you by others; as He said: {And We have made some of you as a trial for others} [Al-Furqan: 20] as will be explained.

Then He warned them, saying: {Indeed, your Lord is swift in retribution} for those who disobey Him. {And indeed, He is Forgiving and Merciful} for those who obey Him.

And He said: "swift in retribution" despite Him, glory be to Him, being described as granting respite, and even though the punishment of the Fire is in the Hereafter; because everything that is coming is near; so it is swift in this sense. As the Almighty said: {And the matter of the Hour is not but as a twinkling of the eye or even nearer} [Al-Nahl: 77]. And He said: {They see it as distant, but We see it as near} [Al-Ma'arij: 6-7]. And the retribution can also be swift for those who deserve it in the abode of this world; thus it serves as a warning for the occurrences of sin in this regard(1). And Allah knows best.

Surah Al-An'am is completed by the praise of Allah the Almighty, and His prayers be upon Muhammad and upon his family and companions, and grant them much peace.

---

(1) Tafsir of Abi al-Layth 1/529, and Majma' al-Bayan 8/253.

148 सूरह अल-अनआम: आयत 165

...अपने ज्ञान से धनी; इसलिए उसने समृद्ध को धन के साथ परखा और उनसे कृतज्ञता चाही, और उसने विपन्न को गरीबी के साथ परखा और उनसे धैर्य चाहा। कहा जाता है: "तुम्हें परखने के लिए," यानी: तुम में से कुछ को दूसरों के द्वारा; जैसा कि उसने कहा: {और हमने तुममें से कुछ को दूसरों के लिए परीक्षा बना दिया है} [अल-फ़ुरकान: 20] जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा।

फिर उसने उन्हें चेतावनी देते हुए कहा: {निस्संदेह, आपका रब दंड देने में बहुत तेज़ है} उनके लिए जो उसकी अवज्ञा करते हैं। {और निस्संदेह, वह क्षमाशील और दयावान है} उनके लिए जो उसकी आज्ञा का पालन करते हैं।

और उसने कहा: "दंड देने में तेज़" इसके बावजूद कि उसकी, महिमा हो उसकी, मोहलत देने वाले के रूप में प्रशंसा की गई है, और भले ही आग की सज़ा परलोक में है; क्योंकि जो कुछ भी आने वाला है वह निकट है; इसलिए इस दृष्टि से यह तेज़ है। जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: {और कयामत का मामला पलक झपकने के समान है या उससे भी निकट} [अन-नहल: 77]। और उसने कहा: {वे इसे दूर देखते हैं, लेकिन हम इसे निकट देखते हैं} [अल-मआरिज: 6-7]। और दंड उन लोगों के लिए भी तेज़ हो सकता है जो इस दुनिया के घर में इसके हकदार हैं; इस प्रकार यह इस संबंध में पाप के स्थलों के लिए एक चेतावनी है(1)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

सूरह अल-अनआम अल्लाह सर्वशक्तिमान की स्तुति के साथ संपन्न हुई, और मुहम्मद पर और उनके परिवार और साथियों पर उसकी दया और बहुत अधिक शांति हो।

---

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/529, और मजमा अल-बयान 8/253।

148 سورة الانعام: آیت 165

...اپنے علم سے غنی؛ پس اس نے خوشحال کو مال و دولت کے ذریعے آزمایا اور اس سے شکر کا مطالبہ کیا، اور تنگدست کو فقر کے ذریعے آزمایا اور اس سے صبر کا مطالبہ کیا۔ کہا جاتا ہے: "تاکہ تمہیں آزمائے،" یعنی: تم میں سے بعض کو بعض کے ذریعے؛ جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿وَجَعَلْنَا بَعْضَكُمْ لِبَعْضٍ فِتْنَةً﴾ [الفرقان: 20] جیسا کہ اس کا بیان آگے آئے گا۔

پھر اس نے انہیں ڈراتے ہوئے فرمایا: ﴿إِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقَابِ﴾ ان لوگوں کے لیے جنہوں نے اس کی نافرمانی کی۔ ﴿وَإِنَّهُ لَغَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾ ان کے لیے جنہوں نے اس کی اطاعت کی۔

اور فرمایا: "جلد سزا دینے والا" اس کے باوجود کہ اس کی صفت مہلت دینا بھی ہے، اور اس کے باوجود کہ آگ کا عذاب آخرت میں ہے؛ اس لیے کہ ہر آنے والی چیز قریب ہے؛ پس وہ اس لحاظ سے جلد ہے۔ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَمَا أَمْرُ السَّاعَةِ إِلَّا كَلَمْحِ الْبَصَرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ﴾ [النحل: 77]۔ اور فرمایا: ﴿يَرَوْنَهُ بَعِيدًا وَنَرَاهُ قَرِيبًا﴾ [المعارج: 6-7]۔ اور یہ دنیا کے گھر میں بھی سزا کا مستحق ہونے والوں کے لیے جلد ہو سکتی ہے؛ تو یہ اس جہت سے گناہ کے مقامات کے لیے ایک تنبیہ ہے(1)۔ واللہ اعلم (اور اللہ بہتر جانتا ہے)۔

سورۃ الانعام اللہ تعالیٰ کی حمد کے ساتھ مکمل ہوئی، اور محمد صلی اللہ علیہ وسلم پر اور ان کی آل اور اصحاب پر اللہ کی رحمتیں اور بہت زیادہ سلامتی ہو۔

---

(1) تفسیر ابی اللیث 529/1، اور مجمع البیان 253/8۔

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

Interpretation of Surah Al-A'raf

It is Meccan, except for eight verses, which are the words of the Almighty: "And ask them about the town..." [Verse: 163] until His saying: "And when We raised the mountain over them..." Verse: 171.

An-Nasa'i narrated from Aisha that the Messenger of Allah (peace be upon him) recited Surah Al-A'raf in the Maghrib prayer, dividing it into two rak'ahs(2). Abu Muhammad Abd al-Haq graded it as authentic(3).

The words of the Almighty: "Alif, Lam, Meem, Sad. (1) [This is] a Book revealed to you, [O Muhammad] - so let there not be in your breast distress therefrom - that you may warn thereby and as a reminder to the believers. (2)"

The words of the Almighty: "Alif, Lam, Meem, Sad": [An explanation] preceded in the beginning of "Al-Baqarah"(4), and its grammatical position is nominative (raf') by inception (ibtida'). And "[This is a] Book" is its predicate (khabar). It is as if He said: "Alif-Lam-Meem-Sad" are letters of a "Book revealed to you". Al-Kisa'i said:

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/372, and Zad al-Masir 3/164. In both of them, the Medinan verses are from the Almighty's words: "And ask them about the town..." [Verse: 163] until the Almighty's words: "And [mention] when your Lord took from the children of Adam - from their loins - their descendants..." [Verse: 172]. They attributed this view to Muqatil. Ibn al-Jawzi reported from Ibn Abbas (may Allah be pleased with both) and Qatadah that it is Meccan except for five verses, the first of which is the Almighty's words: "And ask them about the town...". An-Nahhas in 'An-Nasikh wal-Mansukh' (506) narrated from Ibn Abbas (may Allah be pleased with both) that Surah Al-A'raf was revealed in Mecca. (2) Sunan an-Nasa'i 2/170. It was also narrated by al-Bukhari (764), Abu Dawood (812), and an-Nasa'i 2/170 from Marwan bin al-Hakam who said: Zaid bin Thabit said to me: "Why do you recite short surahs in Maghrib, when I heard the Prophet (peace be upon him) reciting the longer of the two longest ones?" Abu Dawood added: He said: I said: "What is the longer of the two longest ones?" He said: "Al-A'raf, and the other is Al-An'am." A similar addition is in an-Nasa'i. See Fath al-Bari 2/247. (3) In Al-Ahkam al-Sughra 1/234 - 235. (4) 1/237.

बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम

सूरह अल-अराफ़ की व्याख्या (तफसीर)

यह मक्की है, आठ आयतों को छोड़कर, जो अल्लाह ताला के ये शब्द हैं: "और उनसे उस बस्ती के बारे में पूछो..." [आयत: 163] से उसके कथन तक: "और जब हमने उनके ऊपर पहाड़ को खड़ा कर दिया..." आयत: 171।

नसाई ने आयशा से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने मग़रिब की नमाज़ में सूरह अल-अराफ़ पढ़ी, और इसे दो रकअतों में विभाजित किया(2)। अबू मुहम्मद अब्दुल हक़ ने इसे सहीह करार दिया(3)।

अल्लाह ताला का कथन: "अलिफ़. लाम. मीम. स्वाद. (1) [यह] एक किताब है जो आपकी ओर उतारी गई है, तो आपके सीने में इससे कोई घुटन न हो - ताकि आप इसके ज़रिए डराएँ और ईमान वालों के लिए नसीहत हो। (2)"

अल्लाह ताला का कथन: "अलिफ़. लाम. मीम. स्वाद": इसके बारे में "अल-बक़रह"(4) की शुरुआत में चर्चा हो चुकी है, और इसका व्याकरणिक स्थान इब्तिदा (आरंभ) के कारण रफ़ (कर्ता कारक) में है। और "किताब" इसकी ख़बर (विधेय) है। मानो उन्होंने कहा हो: "अलिफ़-लाम-मीम-स्वाद" उन "किताब के अक्षर हैं जो आपकी ओर उतारी गई है"। अल-किसाई ने कहा:

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/372, और ज़ाद अल-मसीर 3/164। इन दोनों में कहा गया है कि मदनी आयतें अल्लाह ताला के इन शब्दों से हैं: "और उनसे उस बस्ती के बारे में पूछो..." [आयत: 163] अल्लाह ताला के इन शब्दों तक: "और [याद करो] जब तुम्हारे रब ने आदम की संतानों से - उनकी पीठों से - उनकी संतानें निकालीं..." [आयत: 172]। उन्होंने इस विचार को मुक़ातिल की ओर श्रेय दिया। इब्न अल-जौज़ी ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) और क़तादा से उल्लेख किया है कि यह मक्की है सिवाय पाँच आयतों के, जिनमें से पहली अल्लाह ताला का शब्द है: "और उनसे उस बस्ती के बारे में पूछो..."। अन-नहास ने 'अन-नासिख़ वल-मंसूख़' (506) में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है कि सूरह अल-अराफ़ मक्का में नाज़िल हुई थी। (2) सुनन अन-नसाई 2/170। इसे अल-बुखारी (764), अबू दाऊद (812), और अन-नसाई 2/170 ने मरवान बिन अल-हकाम से भी रिवायत किया है जिन्होंने कहा: ज़ैद बिन साबित ने मुझसे कहा: "क्या बात है कि तुम

मग़रिब में छोटी सूरह पढ़ते हो, जबकि मैंने नबी ﷺ को दो सबसे लंबी सूरहों में से लंबी वाली पढ़ते हुए सुना है?" अबू दाऊद ने जोड़ा: उन्होंने कहा: मैंने पूछा: "दो सबसे लंबी सूरहों में से लंबी वाली कौन सी है?" उन्होंने कहा: "अल-अराफ़, और दूसरी अल-अनआम है।" इसी तरह की वृद्धि नसाई में भी है। फतह अल-बारी 2/247 देखें। (3) अल-अहकाम अल-सुग़रा 1/234 - 235 में। (4) 1/237।

بسم الله الرحمٰن الرحیم

تفسیر سورہ اعراف

یہ مکی ہے، سوائے آٹھ آیات کے، اور وہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَاسْأَلْهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ﴾ [آیت: 163] سے لے کر اس کے قول: ﴿وَإِذْ نَتَقْنَا الْجَبَلَ فَوْقَهُمْ﴾ [آیت: 171] تک(1)۔

اور نسائی نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے مغرب کی نماز میں سورہ اعراف کی تلاوت فرمائی، پس اسے دو رکعتوں میں تقسیم کیا(2)۔ ابو محمد عبد الحق نے اسے صحیح قرار دیا(3)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿الٓمٓصٓ (1) كِتَٰبٌ أُنزِلَ إِلَيْكَ فَلَا يَكُن فِي صَدْرِكَ حَرَجٌ مِّنْهُ لِتُنذِرَ بِهِۦ وَذِكْرَىٰ لِلْمُؤْمِنِينَ (2)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿الٓمٓصٓ﴾ اس کا ذکر سورہ «بقرہ»(4) کے شروع میں گزر چکا ہے، اور اس کا محل اعرابی ابتدا کی وجہ سے رفع ہے۔ اور ﴿كِتَٰبٌ﴾ اس کی خبر ہے۔ گویا کہ اس نے کہا: «المص» وہ حروف ہیں جو ﴿كِتَٰبٌ أُنزِلَ إِلَيْكَ﴾ (ایک کتاب ہے جو آپ کی طرف نازل کی گئی)۔ اور کسائی نے کہا:

---

(1) المحرر الوجیز 2/372، اور زاد المسیر 3/164، ان دونوں میں ہے کہ مدنی آیات اللہ تعالیٰ کے قول: ﴿وَاسْأَلْهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ﴾ [آیت: 163] سے لے کر اللہ تعالیٰ کے قول: ﴿وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ﴾ [آیت: 172] تک ہیں۔ انہوں نے اس قول کو مقاتل کی طرف منسوب کیا، اور ابن جوزی نے ابن عباس رضی اللہ عنہما اور قتادہ سے نقل کیا ہے کہ یہ مکی ہے سوائے پانچ آیات کے جن میں سے پہلی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَاسْأَلْهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ﴾۔ اور نحاس نے 'الناسخ

والمنسوخ' (506) میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے نقل کیا ہے کہ سورہ اعراف مکہ میں نازل ہوئی۔ (2) سنن نسائی 2/170، اور اسے بخاری (764)، ابوداؤد (812)، اور نسائی نے 2/170 پر مروان بن حکم سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: مجھ سے زید بن ثابت نے کہا: "تمہیں کیا ہوا ہے کہ مغرب میں چھوٹی سورتیں پڑھتے ہو، جبکہ میں نے نبی کریم ﷺ کو دو لمبی سورتوں میں سے لمبی والی پڑھتے سنا ہے؟" ابوداؤد نے اضافہ کیا: انہوں نے کہا: میں نے پوچھا: "دو لمبی میں سے لمبی کون سی ہے؟" انہوں نے کہا: "اعراف، اور دوسری انعام ہے۔" اس طرح کا اضافہ نسائی کے ہاں بھی ہے۔ دیکھیے فتح الباری 2/247۔ (3) الاحکام الصغری 1/234 - 235 میں۔ (4) 1/237۔

Surah Al-A'raf: Verses 1 - 2

150

That is: This is a book (1).

His, the Exalted, saying: {So let there not be in your breast any distress therefrom} contains two issues:

The first: His, the Exalted, saying: {distress (haraj)} means: constriction; that is: let not your breast be constricted by the delivery [of the message]; because it is narrated from him, peace and blessings be upon him, that he said: "I fear that they will shatter my head and leave it like a piece of bread." The hadith. Related by Muslim (2).

Al-Kiya (3) said: Its outward appearance is a prohibition, and its meaning is a negation (4) of distress from him; that is: let not your breast be constricted that they do not believe in it, for your duty is only delivery, and you are not responsible for anything concerning their faith or disbelief except for warning them with it. Similar to this is His, the Exalted, saying: {Perhaps you would kill yourself with grief} the verse [Al-Kahf: 6]. And He said: {Perhaps you would kill yourself with grief because they do not become believers} [Ash-Shu'ara: 3].

The view of Mujahid and Qatadah is that "distress" here means doubt (5), and this is not the doubt of disbelief, but rather the doubt of constriction. Similarly, His, the Exalted, saying: {And We surely know that your breast is straitened by what they say} [Al-Hijr: 97].

It was said: The address is to the Prophet (peace be upon him) but the intended meaning is his nation. This is unlikely.

The pronoun "ha" in "minhu" (from it) refers to the Quran. And it was said: for the warning, i.e., the Book was revealed to you so that you may warn with it, so let there not be in your breast any distress from it. So there is a grammatical precedence and delay in the speech. And it was said: for the denial that gives strength to the speech. I.e., let there not be in your breast constriction from the denial of those who deny it (6).

---

(1) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/113, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/372. The first saying is by al-Farra, and al-Zajjaj rejected it. (2) (2865) From the hadith of 'Iyad bin Himar al-Mujashi'i (may Allah be pleased with him), and its wording is: "...And Allah commanded me to burn Quraysh, so I said: My Lord, then they will shatter my

head..." and it is with Ahmad (17484). His saying: "Yathlaghu", al-Nawawi said in the commentary on Sahih Muslim 17/198: i.e., they smash it and wound it as bread is smashed, i.e., broken. (3) In Ahkam al-Quran 3/131. (4) In (D) and (Zah): raising (raf'), and what is established is from (Za) and (M). (5) Narrated by al-Tabari 10/54-55. (6) Tafsir al-Tabari 10/55-56, Tafsir Abi al-Layth 1/530, Al-Muharrar al-Wajiz 2/372, and Zad al-Masir 3/165-166.

सूरह अल-अराफ़: आयत 1 - 2

150

यानी: यह एक किताब है (1)।

अल्लाह तआला का फरमान: {तो आपके सीने में इससे कोई तंगी न हो} में दो मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {तंगी (हरज)} यानी: संकोच; अर्थात: संदेश पहुँचाने में आपका सीना तंग न हो; क्योंकि उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) बारे में रिवायत है कि उन्होंने कहा: "मुझे डर है कि वे मेरा सिर कुचल देंगे और उसे रोटी की तरह छोड़ देंगे।" हदीस। इसे मुस्लिम ने रिवायत किया है (2)।

अल-किया (3) ने कहा: इसका ज़ाहिरी अर्थ मनाही है, और इसका अर्थ उससे तंगी की नफ़ी (4) (नकार) है; यानी: आपका सीना इस बात पर तंग न हो कि वे इस पर ईमान नहीं लाते, क्योंकि आपकी ज़िम्मेदारी सिर्फ पहुँचाना है, और उनके ईमान या कुफ़्र के बारे में डराने के अलावा आप पर कुछ भी नहीं है। इसी तरह अल्लाह तआला का फरमान है: {शायद आप अपनी जान हलाक कर डालेंगे} आयत [अल-कहफ़: 6]। और फरमाया: {शायद आप अपनी जान हलाक कर डालेंगे कि वे ईमान नहीं लाते} [अश-शुआरा: 3]।

मुजाहिद और क़तादा का मत है कि यहाँ 'हरज' (तंगी) का अर्थ संदेह (5) है, और यह कुफ़्र वाला संदेह नहीं है, बल्कि यह तंगी वाला संदेह है। इसी प्रकार अल्लाह तआला का फरमान है: {और हम जानते हैं कि जो कुछ वे कहते हैं उससे आपका सीना तंग होता है} [अल-हिज्र: 97]।

कहा गया है: संबोधन नबी ﷺ से है लेकिन मुराद उनकी उम्मत है। यह बात दूर की है।

"मिन्हु" (उससे) में "हा" (ज़मीर) कुरान के लिए है। और कहा गया: डराने के लिए, यानी: आप पर किताब इसलिए नाज़िल की गई ताकि आप उसके ज़रिए डराएँ तो आपके सीने में उससे कोई तंगी न हो। अतः कलाम में तक़दीम और ताख़ीर (आगे-पीछे) है। और कहा गया: उस झुठलाने के लिए जो कलाम को ताकत देता है। यानी: झुठलाने वालों के झुठलाने से आपके सीने में कोई तंगी न हो (6)।

---

(1) इ'राब अल-कुरान लिन-नहस 2/113, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/372। पहली बात अल-फर्रा की है, और अल-ज़ज्जाज ने इसे खारिज कर दिया है। (2) (2865) इयाद बिन हिमार अल-

मुजाशी'ई (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से, और इसके शब्द हैं: "...और अल्लाह ने मुझे कुरैश को जलाने का आदेश दिया, तो मैंने कहा: ऐ मेरे रब, तब वे मेरा सिर कुचल देंगे..." और यह अहमद (17484) के पास है। उनका कहना: "यथलघू", अल-नववी ने सहीह मुस्लिम की व्याख्या 17/198 में कहा: यानी: वे इसे कुचल देंगे और ज़ख्मी कर देंगे जैसे रोटी को कुचला जाता है, यानी तोड़ा जाता है। (3) अहकाम अल-कुरान 3/131 में। (4) (द) और (ज़) में: रफ़' (उठाना), और जो स्थापित है वह (ज़) और (म) से है। (5) इसे अल-तबरी 10/54-55 ने निकाला है। (6) तफ़सीर अल-तबरी 10/55-56, तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/530, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/372, और ज़ाद अल-मसीर 3/165-166।

سورة الاعراف: آیات ۱ - ۲

۱۵۰

یعنی: یہ ایک کتاب ہے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَلَا يَكُن فِي صَدْرِكَ حَرَجٌ مِّنْهُ﴾ اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿حَرَجٌ﴾ یعنی: تنگی؛ یعنی: تبلیغ کی وجہ سے آپ کا سینہ تنگ نہ ہو؛ کیونکہ آپ ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: «مجھے اندیشہ ہے کہ وہ میرا سر کچل دیں گے اور اسے روٹی کی طرح چھوڑ دیں گے»۔ حدیث۔ اسے مسلم نے روایت کیا ہے (۲)۔

کیا (۳) نے کہا: اس کا ظاہر نہی (ممانعت) ہے، اور اس کا معنی اس سے حرج کی نفی (۴) ہے؛ یعنی: آپ کا سینہ اس بات پر تنگ نہ ہو کہ وہ اس پر ایمان نہیں لاتے، کیونکہ آپ کے ذمے صرف پہنچا دینا ہے، اور ان کے ایمان یا کفر کے بارے میں انتباہ کے سوا آپ پر کچھ نہیں، اور اسی طرح اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَّفْسَكَ﴾ آیت [الکہف: ۶]۔ اور فرمایا: ﴿لَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَّفْسَكَ أَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ﴾ [الشعراء: ۳]۔

اور مجاہد اور قتادہ کا مذہب یہ ہے کہ یہاں حرج سے مراد شک (۵) ہے، اور یہ کفر والا شک نہیں ہے، بلکہ یہ تنگی والا شک ہے۔ اور اسی طرح اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّكَ يَضِيقُ صَدْرُكَ بِمَا يَقُولُونَ﴾ [الحجر: ۹۷]۔

اور کہا گیا: خطاب نبی ﷺ سے ہے اور مراد آپ کی امت ہے۔ اور اس میں بعد (یعنی یہ بات بعید) ہے۔

اور «مِنْهُ» میں "ہا" (ضمیر) قرآن کے لیے ہے۔ اور کہا گیا: انذار (ڈرانے) کے لیے، یعنی: آپ کی طرف کتاب اس لیے نازل کی گئی تاکہ آپ اس کے ذریعے ڈرائیں، تو آپ کے سینے میں اس سے کوئی تنگی نہ ہو۔ تو کلام میں تقدیم و تاخیر ہے۔ اور کہا گیا: اس تکذیب (جھٹلانے) کے لیے جو کلام کو قوت دیتی ہے۔ یعنی: جھٹلانے والوں کے جھٹلانے سے آپ کے سینے میں کوئی تنگی نہ ہو (۶)۔

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۱۱۳/۲، والمحرر الوجيز ۳۷۲/۲۔ پہلا قول الفراء کا ہے، اور اسے الزجاج نے مسترد کر دیا ہے۔ (۲) (۲۸۶۵) عياض بن حمار المجاشعیؓ کی حدیث سے، اور اس کے الفاظ ہیں: «...اور اللہ نے مجھے قریش کو جلانے کا حکم دیا، تو میں نے کہا: اے میرے رب، پھر وہ میرا سر کچل دیں گے...» اور یہ احمد (۱۷۴۸۴) کے ہاں ہے۔ ان کا قول: «يثلغوا»، النووی نے شرح صحیح مسلم ۱۹۸/۱۷ میں کہا: یعنی: وہ اسے کچل دیں گے اور زخمی کر دیں گے جیسے روٹی کو کچلا جاتا ہے، یعنی توڑنا۔ (۳) أحكام القرآن ۱۳۱/۳ میں۔ (۴) (د) اور (ظ) میں: رفع، اور جو ثابت ہے وہ (ز) اور (م) سے ہے۔ (۵) اسے الطبری ۵۴/۱۰ - ۵۵ نے نکالا ہے۔ (۶) تفسير الطبری ۵۵/۱۰ - ۵۶، وتفسير أبی الليث ۵۳۰/۱، والمحرر الوجيز ۳۷۲/۲، وزاد المسير ۱۶۵/۳ - ۱۶۶۔

Surat al-A'raf: Verses 1-3 151

The second point: His words, Exalted be He: ﴿and a reminder﴾ (wa-dhikrā). It is permissible for it to be in the position of Raf' (nominative), Nasb (accusative), or Khafd (genitive). The Raf' is in two ways; the Basrans said: It is Raf' based on a hidden subject (mubtada'). Al-Kisa'i said: It is a conjunction with "Kitab" (Book). The Nasb is also in two ways; as an infinitive (masdar), i.e., "and reminding with it as a reminder" (wa-dhakkara bihi dhikrā); this was said by the Basrans. Al-Kisa'i said: It is a conjunction with the pronoun "ha" in "anzalnahu" (We sent it down) (1). The Khafd is based on the position of "to warn with it" (li-tundhira bihi). Warning is for the disbelievers, and the reminder is for the believers because they are the ones who benefit from it.

His words, Exalted be He: ﴿Follow what has been sent down to you from your Lord, and do not follow besides Him any allies. Little do you remember. 3﴾

There are two matters in it: First: His words, Exalted be He: ﴿Follow what has been sent down to you from your Lord﴾ means the Book and the Sunnah. Allah the Almighty said: ﴿And whatever the Messenger gives you, take it, and whatever he forbids you from, abstain from it﴾ [Al-Hashr: 7]. A group said: This is a command that applies to the Prophet ﷺ and his Ummah. The apparent meaning is that it is a command for all people excluding him (2). That is: Follow the religion of Islam and the Qur'an, permit its lawful things and forbid its unlawful things, comply with its commands, and avoid its prohibitions (3). And the verse indicates leaving the following of opinions when there is a text present in it (4).

Second: His words, Exalted be He: ﴿and do not follow besides Him any allies﴾. "besides Him" (min dunihi): meaning from other than Him. The pronoun "ha" refers to the Lord, Glory be to Him, and the meaning is: Do not worship anyone else with Him, and do not take as an ally anyone who deviates from the religion of Allah, and whoever is pleased with a doctrine, then the people of that doctrine are his allies. It is narrated from Malik bin Dinar that he recited: "and do not seek besides Him any allies," meaning: and do not

---

(1) It means - and Allah knows best - based on the estimation of His words, Exalted be He: "A Book sent down" - which is the wording of the verse - with "We sent it down" - see I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/114, and see al-Durr al-Masun 5/244. (2) Al-

Muharrar al-Wajiz 2/373 without the word: dunihi. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/766. (4) The word: fihi (in it), is from (d) and (z).

सूरा अल-अराफ: आयत १ - ३ १५१

दूसरी बात: अल्लाह तआला का फ़रमान: ﴿और एक नसीहत﴾ (wa-dhikrā)। यह रफ़अ (कर्ता कारक), नसब (कर्म कारक) और खफ़्ज़ (संबध कारक) की स्थिति में हो सकता है। रफ़अ दो तरह से है; बसरा वालों ने कहा: यह एक छिपे हुए मुब्तदा (विषय) पर रफ़अ है। अल-किसाई ने कहा: यह "किताब" पर अत्फ़ (संयोजन) है। नसब भी दो तरह से है; मस्दर (क्रियात्मक संज्ञा) के रूप में, यानी: "और इसके ज़रिए नसीहत करना" (wa-dhakkara bihi dhikrā); यह बसरा वालों ने कहा है। अल-किसाई ने कहा: यह "अन्ज़लनाहु" (हमने इसे उतारा) में 'हा' ज़मीर (सर्वनाम) पर अत्फ़ है (१)। खफ़्ज़ "लि-तुन्ज़िरा बिही" (ताकि आप इसके ज़रिए डराएं) की स्थिति के आधार पर है। डराना काफ़िरों के लिए है, और नसीहत मोमिनों के लिए; क्योंकि वही इससे लाभान्वित होने वाले हैं।

अल्लाह तआला का फ़रमान: ﴿उसका अनुसरण करो जो तुम्हारे रब की ओर से तुम्हारी ओर उतारा गया है, और उसके सिवा संरक्षकों (औलिया) का अनुसरण न करो। तुम बहुत कम नसीहत हासिल करते हो। ३﴾

इसमें दो मामले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: ﴿उसका अनुसरण करो जो तुम्हारे रब की ओर से तुम्हारी ओर उतारा गया है﴾ यानी किताब और सुन्नत। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: ﴿और रसूल तुम्हें जो कुछ दें उसे ले लो, और जिससे तुम्हें रोकें उससे रुक जाओ﴾ [अल-हश्र: ७]। एक समूह ने कहा: यह एक ऐसा आदेश है जो नबी ﷺ और उनकी उम्मत पर लागू होता है। ज़ाहिर यह है कि यह उनके अलावा सभी लोगों के लिए एक आदेश है (२)। यानी: इस्लाम के धर्म और कुरआन का अनुसरण करो, इसके हलाल को हलाल और इसके हराम को हराम समझो, इसके आदेशों का पालन करो, और इसकी मनाही से बचो (३)। और यह आयत साफ़ तौर पर बताती है कि जहाँ कोई नस (स्पष्ट प्रमाण) मौजूद हो, वहाँ अपनी राय का पालन छोड़ देना चाहिए (४)।

दूसरा: अल्लाह तआला का फ़रमान: ﴿और उसके सिवा संरक्षकों का अनुसरण न करो﴾। "उसके सिवा" (मिन दूनिही): यानी उसके अलावा किसी और का। 'हा' ज़मीर रब सुब्हानहू की ओर लौटती है, और अर्थ यह है: उसके साथ किसी और की इबादत न करो, और अल्लाह के दीन से हटने वाले को अपना वली (संरक्षक) न बनाओ, और जो कोई किसी मज़हब (विचारधारा) से राज़ी हो गया, तो उस मज़हब वाले ही उसके औलिया हैं। मलिक बिन दीनार से रिवायत है कि उन्होंने पढ़ा: "और उसके सिवा संरक्षकों की तलाश न करो," यानी: और न

(१) इसका मतलब है - और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है - अल्लाह तआला के इस कथन के अनुमान पर: "किताब अनज़िला" - जो कि आयत के शब्द हैं - "अन्ज़लनाहु" के साथ - देखिए इ'राब अल-कुरआन अन्नहस २/११४, और देखिए अद-दुर्र अल-मसन ५/२४४। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/३७३ बिना इस शब्द के दूनिही। (३) अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी २/७६६। (४) शब्द: 'फीही' (इसमें), (द) और (ज़) प्रतियों से है।

سورة الاعراف: آیات ۱ - ۳ ۱۵۱

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَذِكْرَىٰ﴾ (اور نصیحت)۔ جائز ہے کہ یہ رفع، نصب اور خفض (جر) کی جگہ پر ہو۔ پس رفع دو وجوہات سے ہے؛ بصریوں نے کہا: یہ ایک پوشیدہ مبتدا پر رفع ہے۔ اور کسائی نے کہا: یہ لفظ "کتاب" پر عطف ہے۔ اور نصب بھی دو وجوہات سے ہے؛ مصدر ہونے کی بنا پر، یعنی: "اور اس کے ذریعے نصیحت کرنا" (وذکر به ذکری)؛ یہ بصریوں نے کہا۔ اور کسائی نے کہا: یہ "أنزلناه" (ہم نے اسے اتارا) میں 'ہا' ضمیر پر عطف ہے (۱)۔ اور خفض "لتنذر به" (تاکہ آپ اس کے ذریعے ڈرائیں) کے مقام پر حمل کرنے کی وجہ سے ہے۔ اور ڈرانا کافروں کے لیے ہے، اور نصیحت مومنوں کے لیے؛ کیونکہ وہی اس سے فائدہ اٹھانے والے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اتَّبِعُوا مَا أُنزِلَ إِلَيْكُم مِّن رَّبِّكُمْ وَلَا تَتَّبِعُوا مِن دُونِهِ أَوْلِيَاءَ قَلِيلًا مَّا تَذَكَّرُونَ ۳﴾

اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اتَّبِعُوا مَا أُنزِلَ إِلَيْكُم مِّن رَّبِّكُمْ﴾ یعنی کتاب اور سنت۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا﴾ [الحشر: ۷]۔ ایک گروہ نے کہا: یہ ایک ایسا حکم ہے جو نبی ﷺ اور آپ کی امت کو شامل ہے۔ اور ظاہر یہ ہے کہ یہ آپ کے علاوہ تمام لوگوں کے لیے حکم ہے (۲)۔ یعنی: اسلام کے دین اور قرآن کی پیروی کرو، اس کے حلال کو حلال اور حرام کو حرام جانو، اس کے حکم کی تعمیل کرو، اور اس کی ممانعت سے بچو (۳)۔ اور یہ آیت نص (واضح حکم) کی موجودگی میں اپنی آراء کی پیروی چھوڑ دینے پر دلالت کرتی ہے (۴)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا تَتَّبِعُوا مِن دُونِهِ أَوْلِيَاءَ﴾ "من دونه" سے مراد: اللہ کے سوا کسی اور سے۔ اور 'ہا' ضمیر رب سبحانہ کی طرف لوٹتی ہے، اور معنی یہ ہے کہ: اس کے ساتھ کسی اور کی عبادت نہ کرو، اور جو شخص اللہ کے دین سے پھر گیا ہو اسے اپنا ولی (دوست/سرپرست)

نہ بناؤ، اور جو شخص جس مذہب (یا طریقے) پر راضی ہوا تو اس مذہب کے لوگ ہی اس کے اولیاء ہیں۔ اور مالک بن دینار سے روایت ہے کہ انہوں نے پڑھا: "ولا تبتغوا من دونه أولياء" یعنی: اور نہ

---

(۱) یعنی - واللہ اعلم - اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تقدیر پر: "كتاب أنزل" - جو کہ آیت کے الفاظ ہیں - "أنزلناه" کے ساتھ - دیکھئے اعراب القرآن للنحاس ۲/۱۱۴، اور دیکھئے الدر المصون ۵/۲۴۴۔

(۲) المحرر الوجیز ۲/۳۷۳ بغیر اس لفظ کے: دونہ۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۲/۷۶۶۔ (۴) لفظ: 'فیہ' (اس میں)، نسخہ (د) اور (ز) سے ہے۔

...you seek(1). And "Awliya" (protectors/allies) is indeclinable because it contains the feminine Alif. It was said: it refers back(2) to "what" in His saying: {Follow what has been sent down to you from your Lord}. {Little is it that you remember} "Ma" is extra. It was said: it forms an infinitive with the verb(3). His saying (Exalted is He): {And how many a city have We destroyed, and Our punishment came to it by night or while they were sleeping at noon (4) And their plea was not, when Our punishment came to them, except that they said, 'Indeed, we were wrongdoers.' (5)} His saying (Exalted is He): {And how many a city have We destroyed}: "Kam" (how many) is for multiplicity, just as "Rubba" (perhaps/few) is for scarcity. It is in the nominative case as the subject (Mubtada), and "Ahlaknaha" (We destroyed it) is the predicate (Khabar). Meaning: many of the cities—which are places where people gather—We have destroyed. It is permissible to be in the accusative case by implying a verb after it, and it cannot be estimated before it; because the interrogative does not allow what precedes it to operate on it(4). The first view is strengthened by His saying: {And how many generations have We destroyed after Noah} [Al-Isra: 17]. Had "Ahlakna" not been occupied with the pronoun, the position of "Kam" would have been in the accusative case because of it. It is also permissible for "Ahlaknaha" to be an adjective for "the city", and "Kam" in meaning is the city, so when you describe the city, it is as if you have described "Kam". This is indicated by His saying: {And how many an angel there is in the heavens whose intercession will not avail at all} [An-Najm: 26], so the pronoun returned to "Kam" based on the meaning, since the angels were meant. According to this estimation, it is not correct for "Kam" to be in the accusative position by implying a verb after it. {And Our punishment came to it} There is a problem regarding the conjunction with "fa". Al-Farra' said: the "fa" means "wa" (and), so...

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/9, and the reading of Malik bin Dinar cited by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 42, attributing it additionally to al-Jahdari, and Ibn Atiyyah attributed it in Al-Muharrar al-Wajiz 2/373 to Mujahid. (2) i.e.: the pronoun "hu" (it), from His saying: "besides Him". See Al-Muharrar al-Wajiz 2/373. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/114. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/114, and Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 1/281-282.

152 सूरा अल-अराफ: आयत 3 - 5

...तुम तलाश करो(1)। और "औलिया" (संरक्षक) शब्द विभक्त नहीं होता क्योंकि इसमें 'अलिफ अल-तनीथ' (स्त्रीलिंग अलिफ) है। और कहा गया: यह (2) अल्लाह के इस कथन में "मा" (जो) की ओर वापस जाता है: {उसका अनुसरण करो जो तुम्हारे रब की ओर से तुम्हारी ओर उतारा गया है}। {तुम बहुत कम याद रखते हो} "मा" यहाँ अतिरिक्त है। और कहा गया: यह क्रिया के साथ मिलकर 'मस्दर' (संज्ञा) बनता है(3)। अल्लाह का फरमान: {और कितनी ही बस्तियाँ हैं जिन्हें हमने नष्ट कर दिया, तो हमारा अज़ाब उन पर रात के समय आया या जब वे दोपहर को सो रहे थे (4) फिर जब हमारा अज़ाब उन पर आया, तो उनका दावा इसके सिवा कुछ न था कि उन्होंने कहा, 'निश्चय ही हम अत्याचारी थे।' (5)} अल्लाह का फरमान: {और कितनी ही बस्तियाँ हैं जिन्हें हमने नष्ट कर दिया}: "कम" (कितनी ही) यहाँ अधिकता (तकसीर) के लिए है, जैसे "रुब्बा" कमी (तकलील) के लिए होता है। यह वाक्य के आरंभ में कर्ता (मुब्तदा) के स्थान पर है, और "अहलकनाहा" उसकी खबर है। अर्थात: बहुत सी बस्तियाँ—जो लोगों के इकट्ठा होने के स्थान हैं—हमने उन्हें नष्ट कर दिया। इसके बाद एक क्रिया को मानकर इसे कर्म (नस्ब) के रूप में भी लिया जा सकता है, और इसके पहले कुछ अनुमानित नहीं किया जा सकता; क्योंकि प्रश्नवाचक शब्द पर उसके पहले आने वाली चीज़ का प्रभाव नहीं पड़ता(4)। पहले विचार को अल्लाह का यह कथन पुष्ट करता है: {और नूह के बाद हमने कितनी ही नस्लों को नष्ट कर दिया} [अल-इसरा: 17]। यदि "अहलकना" सर्वनाम (जमीर) में व्यस्त न होता, तो "कम" का स्थान इसके कारण कर्म (नस्ब) में होता। यह भी संभव है कि "अहलकना" बस्ती का विशेषण (सिफत) हो, और "कम" अर्थ में स्वयं बस्ती है, इसलिए यदि आपने बस्ती की विशेषता बताई, तो मानो आपने "कम" की विशेषता बताई। अल्लाह का यह कथन इस ओर संकेत करता है: {और आसमानों में कितने ही फ़रिश्ते हैं जिनकी सिफ़ारिश कुछ काम न आएगी} [अन-नज्म: 26], यहाँ सर्वनाम अर्थ के आधार पर "कम" की ओर लौटा है, क्योंकि अर्थ में फ़रिश्ते ही थे। इस अनुमान के आधार पर, "कम" का किसी क्रिया के लोप के कारण कर्म (नस्ब) के स्थान पर होना सही नहीं है। {तो हमारा अज़ाब उन पर आया} इसमें 'फा' (fā) के साथ जोड़ने में एक समस्या है। अल-फर्रा ने कहा: यहाँ 'फा' का अर्थ 'वा' (और) है, इसलिए...

---

(1) मआनी अल-कुरान, अल-नहहास 3/9, और मालिक बिन दीनार की किरअत जिसे इब्न खालवेह ने 'अल-किरअत अल-शाद्दा' पृष्ठ 42 में उद्धृत किया है, और इसे अल-जहदूरी से भी जोड़ा है, और इब्न अतिया ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/373 में इसे मुजाहिद से जोड़ा है। (2) अर्थात: जमीर

(सर्वनाम) 'हा', अल्लाह के इस कथन से: "उसके सिवा"। देखिए 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/373। (3) इराब अल-कुरान, अल-नहहास 2/114। (4) इराब अल-कुरान, अल-नहहास 2/114, और मुश्किल इराब अल-कुरान, मक्की 1/281-282।

۱۵۲ سورة الاعراف: آیات ۳ - ۵

...تم تلاش کرو(۱)۔ اور لفظ «أولیاء» منصرف نہیں ہوتا کیونکہ اس میں الف تانیث ہے۔ اور کہا گیا: یہ (۲) اللہ تعالیٰ کے اس قول میں «ما» کی طرف لوٹتا ہے: ﴿ اتَّبِعُوا مَا أُنزِلَ إِلَيْكُم مِّن رَّبِّكُمْ ﴾ (پیروی کرو اس کی جو تمہارے رب کی طرف سے تمہاری طرف نازل کیا گیا ہے)۔ ﴿ قَلِيلاً مَّا تَذَكَّرُونَ ﴾ (تم بہت کم نصیحت پکڑتے ہو) میں «ما» زائدہ ہے۔ اور کہا گیا: یہ فعل کے ساتھ مل کر مصدر بنتا ہے(۳)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَكَم مِّن قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَهَا فَجَاءَهَا بَأْسُنَا بَيْتًا أَوْ هُمْ قَائِلُونَ (٤) فَمَا كَانَ دَعْوٰهُمْ إِذْ جَاءَهُم بَأْسُنَا إِلَّا أَن قَالُوا إِنَّا كُنَّا ظَلِمِينَ (٥) ﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَكَم مِّن قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَهَا ﴾: یہاں «کم» کثرت (تکثیر) کے لیے ہے، جیسے «رُبَّ» قلت (تقلیل) کے لیے ہوتا ہے۔ یہ ابتدا کی وجہ سے محلِ رفع (مبتدا) میں ہے، اور «أهلکنا» اس کی خبر ہے۔ یعنی: بہت سی بستیاں - جو لوگوں کے جمع ہونے کے مقامات ہیں - ہم نے انہیں ہلاک کر دیا۔ اس کے بعد ایک فعل مقدر مان کر اسے محلِ نصب میں لانا بھی جائز ہے، اور اس سے پہلے کسی عامل کا اندازہ نہیں لگایا جا سکتا؛ کیونکہ استفہام اپنے ما قبل سے متاثر نہیں ہوتا(۴)۔ پہلے قول کی تائید اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے ہوتی ہے: ﴿ وَكَمْ أَهْلَكْنَا مِنَ الْقُرُونِ مِن بَعْدِ نُوحٍ ﴾ [الاسراء: ۱۷]۔ اگر «أهلکنا» ضمیر میں مشغول نہ ہوتا تو «کم» کا محل اس کی وجہ سے منسوب ہوتا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «أَهْلَكْنَا» بستی کی صفت ہو، اور «کم» معنی میں بستی ہی ہے، چنانچہ جب آپ نے بستی کی صفت بیان کی تو گویا آپ نے «کم» کی صفت بیان کی۔ اس پر اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد دلالت کرتا ہے: ﴿ وَكَم مِّن مَّلَكٍ فِي السَّمَاوَاتِ لَا تُغْنِي شَفَاعَتُهُمْ شَيْئًا ﴾ [النجم: ۲۶]، یہاں ضمیر معنی کے اعتبار سے «کم» کی طرف لوٹی ہے، کیونکہ معنی میں فرشتے ہی مراد تھے۔ اس تقدیر کی بنا پر یہ درست نہیں کہ «کم» کسی فعل کے مضمر ہونے کی وجہ سے محلِ نصب میں ہو۔ ﴿ فَجَاءَهَا بَأْسُنَا ﴾ (پس ان پر ہمارا عذاب آ

گیا) اس میں 'فا' کے ذریعے عطف کرنے میں ایک اشکال ہے۔ چنانچہ فراء نے کہا: یہاں 'فا' بمعنی 'واؤ' (اور) ہے، اس لیے...

---

(۱) معانی القرآن للنحاس ۹/۳، اور مالک بن دینار کی قرات جسے ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ۴۲ میں ذکر کیا ہے اور اس کی نسبت جحدری کی طرف بھی کی ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲/۳۷۳ میں اس کی نسبت مجاہد کی طرف کی ہے۔ (۲) یعنی: ضمیر 'ہ'، اللہ تعالیٰ کے اس قول سے: «من دونہ»۔ دیکھئے المحرر الوجیز ۲/۳۷۳۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲/۱۱۴۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۲/۱۱۴، اور مشکل اعراب القرآن لمکی ۱/۲۸۱ - ۲۸۲۔

Page 153 Surah Al-A'raf: Verses 4 - 5

It necessitates order(1). It was said: It means: and how many a town We intended to destroy, then Our punishment came upon it, like His saying: "So when you recite the Qur'an, seek refuge with Allah from Satan, the rejected" An-Nahl: 98. It was said: The destruction fell upon some of the people, so the estimation is: and how many a town some of which We destroyed, then Our punishment came upon it, so We destroyed everyone. It was said: The meaning is: and how many a town We destroyed in Our judgment, then Our punishment came upon it. It was said: We destroyed it by sending the angels of torment to it, so Our punishment came upon it, which is complete eradication(3). Punishment (al-ba’s) is the torment that comes upon the self. It was said: The meaning is: We destroyed it, so Our destruction of them was at such a time, so the coming of the punishment according to this is the destruction itself. It was said: Punishment is other than destruction, as we mentioned.

Al-Farra' also narrated that if the meaning of the two verbs is one, or like one, you may put whichever you wish first; thus the meaning would be: and how many a town Our punishment came upon it and We destroyed it; like: he drew near and approached, and he approached and drew near, and he insulted me and did wrong, and he did wrong and insulted me; because wrongdoing and insulting are one thing(4). Similarly His saying: "The Hour has come near, and the moon has split" [Al-Qamar: 1]. The meaning - and Allah knows best - is that the moon split, so the Hour drew near(5). And the meaning is one.

[Bayatan]: meaning: by night, and from it is 'al-bayt' (the house), because one spends the night (yubatu) in it. It is said: bata yabitu baytan and bayatan (spent the night).

[Aw hum qa’ilun]: meaning: or while they were taking a midday nap (qa’ilun), they found it heavy, so they omitted the 'waw'; Al-Farra' said this(6).

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 1/371-372, and this view was weakened by as-Samin in al-Durr al-Masun 5/248. (2) Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 1/282. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/200, and Majma' al-Bayan by al-Tabarsi 10/8. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 1/371 and the wording in it is: that destruction and punishment occur together, as you say: you gave to me and did good, for the good-doing was not after the giving nor before it, but they occurred together, and see Tafsir al-Tabari 10/59, and al-Muharrir al-Wajiz 2/374, and al-Durr al-Masun 5/249. (5) In (Z): 'wa aqtarabat' (and approached). (6) In Ma'ani al-Qur'an 1/372.

पृष्ठ 153 सूरा अल-अराफ: आयत 4 - 5

यह क्रम की आवश्यकता है(1)। यह कहा गया था: इसका अर्थ है: और हमने कितनी ही बस्तियों को नष्ट करने का इरादा किया, फिर उन पर हमारा दंड आया, जैसा कि उनका कहना है: "तो जब आप कुरान का पाठ करें, तो अल्लाह की शरण लें शैतान, बहिष्कृत से" अन-नहल: 98। यह कहा गया था: विनाश कुछ लोगों पर हुआ, इसलिए अनुमान है: और कितनी बस्तियाँ जिनमें से कुछ को हमने नष्ट कर दिया, फिर उन पर हमारा दंड आया, तो हमने सभी को नष्ट कर दिया। यह कहा गया था: अर्थ है: और कितनी बस्तियाँ जिन्हें हमने अपने निर्णय में नष्ट कर दिया, फिर उन पर हमारा दंड आया। यह कहा गया था: हमने उन पर यातना के स्वर्गदूतों को भेजकर उन्हें नष्ट कर दिया, फिर उन पर हमारा दंड आया, जो पूर्ण उन्मूलन (जड़ से मिटाना) है(3)। 'अल-बास' (दंड) वह यातना है जो स्वयं पर आती है। यह कहा गया था: अर्थ है: हमने उन्हें नष्ट कर दिया, इसलिए हमारा उनका विनाश ऐसे समय में हुआ, इसलिए इस अनुसार दंड का आना ही विनाश है। यह कहा गया था: दंड विनाश से अलग है, जैसा कि हमने उल्लेख किया है।

अल-फर्रा ने यह भी वर्णन किया कि यदि दो क्रियाओं का अर्थ एक ही है, या एक जैसा है, तो आप जिसे चाहें पहले रख सकते हैं; इस प्रकार अर्थ होगा: और कितनी बस्तियाँ जिन पर हमारा दंड आया और हमने उन्हें नष्ट कर दिया; जैसे: वह समीप आया और निकट हुआ, और वह निकट हुआ और समीप आया, और उसने मेरा अपमान किया और बुरा किया, और उसने बुरा किया और मेरा अपमान किया; क्योंकि बुराई और अपमान एक ही बात है(4)। इसी तरह उनका कहना है: "प्रलय की घड़ी निकट आ गई, और चंद्रमा फट गया" [अल-कमर: 1]। अर्थ - और अल्लाह सबसे अच्छा जानता है - चंद्रमा फट गया, तो घड़ी निकट आ गई(5)। और अर्थ एक ही है।

[बय्यातन]: अर्थात: रात के समय, और इसी से 'अल-बैत' (घर) है, क्योंकि इसमें रात बिताई (युबातु) जाती है। कहा जाता है: बाता यबीतु बय्तन और बय्यातन (रात बिताई)।

[अव हुम काइलून]: अर्थात: या जब वे दोपहर में विश्राम कर रहे थे (काइलून), उन्होंने इसे भारी पाया, इसलिए उन्होंने 'वाव' हटा दिया; अल-फर्रा ने यह कहा है(6)।

---

(1) अल-फर्रा द्वारा 'मानी अल-कुरान' 1/371-372, और इस विचार को अस-समीन ने 'अल-दुर्र अल-मसूद' 5/248 में कमजोर बताया है। (2) मक्की द्वारा 'मुशकिल इराब अल-कुरान' 1/282। (3) 'अल-नुकात वल-उयून' 2/200, और अल-तबरसी द्वारा 'मजमा अल-बयान' 10/8। (4) अल-फर्रा

द्वारा 'मानी अल-कुरान' 1/371 और इसमें शब्द इस प्रकार हैं: कि विनाश और दंड एक साथ होते हैं, जैसे आप कहते हैं: आपने मुझे दिया और अच्छा किया, क्योंकि भलाई देने के बाद या उससे पहले नहीं थी, बल्कि वे एक साथ हुए, और देखें 'तफ़सीर अल-तबरी' 10/59, और 'अल-मुहर्रिर अल-वजीज़' 2/374, और 'अल-दुर्र अल-मसून' 5/249। (5) (ज़) में: 'व अक़तरबत' (और निकट आ गई)। (6) 'मानी अल-कुरान' 1/372 में।

صفحہ 153 سورۃ الاعراف: آیات 4 - 5

ترتیب لازم ہے(1)۔ اور کہا گیا: یعنی: اور کتنی ہی بستیاں جن کی ہم نے ہلاکت کا ارادہ کیا، تو ان پر ہمارا عذاب آ پہنچا، جیسے ان کا قول ہے: ﴿فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْءَانَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَنِ الرَّجِيمِ﴾ النحل: 98۔ اور کہا گیا: ہلاکت کچھ لوگوں پر واقع ہوئی، تو تقدیر اس طرح ہوگی: اور کتنی ہی بستیاں جن کے بعض کو ہم نے ہلاک کیا تو ان پر ہمارا عذاب آیا، پھر ہم نے سب کو ہلاک کر دیا۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: اور کتنی بستیاں جنہیں ہم نے اپنے حکم میں ہلاک کر دیا تو ان پر ہمارا عذاب آیا۔ اور کہا گیا: ہم نے ان پر عذاب کے فرشتے بھیج کر انہیں ہلاک کیا تو ان پر ہمارا عذاب آیا، اور یہ جڑ سے اکھاڑنا ہے(3)۔ 'البأس' سے مراد وہ عذاب ہے جو نفس پر آتا ہے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: ہم نے انہیں ہلاک کیا، تو ہمارا انہیں ہلاک کرنا فلاں وقت میں تھا، پس اس لحاظ سے عذاب کا آنا ہی ہلاکت ہے۔ اور کہا گیا: عذاب ہلاکت کے علاوہ ہے؛ جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔

فراء نے یہ بھی بیان کیا ہے کہ جب دو فعلوں کا معنی ایک ہو، یا ایک جیسا ہو؛ تو آپ جس کو چاہیں پہلے رکھ دیں؛ تو معنی یہ ہوگا: اور کتنی بستیاں جن پر ہمارا عذاب آیا تو ہم نے انہیں ہلاک کر دیا؛ جیسے: وہ قریب ہوا اور نزدیک آیا، اور وہ نزدیک آیا اور قریب ہوا، اور اس نے مجھے گالی دی اور برا کیا، اور اس نے برا کیا اور مجھے گالی دی؛ کیونکہ برائی اور گالی ایک ہی چیز ہے(4)۔ اسی طرح ان کا قول ہے: ﴿اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانشَقَّ الْقَمَرُ﴾ [القمر: 1]۔ معنی - واللہ اعلم - یہ ہے کہ چاند پھٹ گیا تو قیامت قریب آگئی(5)۔ اور معنی ایک ہی ہے۔

﴿بَيْتًا﴾ یعنی: رات کے وقت، اور اسی سے 'بیت' (گھر) ہے، کیونکہ اس میں رات گزاری جاتی ہے۔ کہا جاتا ہے: بات یبیت بیتاً وبیاتاً (رات گزاری)۔

﴿أَوْ هُمْ قَائِلُونَ﴾ یعنی: یا وہ دوپہر کو آرام کرنے والے تھے (قائلون)، تو انہوں نے اسے گراں پایا، لہذا واؤ کو حذف کر دیا؛ یہ فراء نے کہا ہے(6)۔

---

(1) معانی القرآن للفراء 1 / 371 - 372 ، اور سمین نے الدر المصون 5 / 248 میں اس قول کو ضعیف قرار دیا ہے۔ (2) مشکل إعراب القرآن لمکی 1 / 282۔ (3) النکت والعیون 2 / 200 ، اور مجمع البیان للطبرسی 10 / 8۔ (4) معانی القرآن للفراء 1 / 371 اور اس کے الفاظ یہ ہیں: ہلاکت اور عذاب ایک ساتھ واقع ہوتے ہیں، جیسے آپ کہیں: آپ نے مجھے دیا اور احسان کیا، تو احسان عطا کے بعد یا اس سے پہلے نہیں تھا، بلکہ دونوں ایک ساتھ واقع ہوئے، اور دیکھئے تفسیر الطبری 10 / 59 ، اور المحرر الوجیز 2 / 374 ، اور الدر المصون 5 / 249۔ (5) (ظ) میں: 'واقتربت' ہے۔ (6) معانی القرآن 1 / 372 میں۔

Page 154 Surah Al-A'raf: Verses 4 - 5

Al-Zajjaj said (1): This is an error; if the mention is repeated, the 'waw' (and) is dispensed with. You say: "Zaid came to me riding or he is walking," and it does not need the 'waw'. Al-Mahdawi said: He did not say: "by night or while they were taking their midday rest"; because in the sentence there is a pronoun that refers back to the first, so it dispensed with the 'waw'. This is exactly the meaning of Al-Zajjaj's statement. And "aw" (or) is not for doubt, but for detailing; like your saying: "I will surely honor you whether you are fair to me or unjust." This 'waw' is called by grammarians the 'waw of time' (2). And "qa'ilun" (taking midday rest) is from 'al-qa'ilah', which is 'al-qaylulah'; and it is sleeping at midday. It was also said: resting at midday when the heat intensifies, even if it is not accompanied by sleep. The meaning is: Our punishment came upon them while they were heedless, either by night or by day (3). And 'al-da'wa' means: supplication (du'a), as in His saying: {And the end of their call [will be]...} [Yunus: 10]. Grammarians narrated: O Allah, include us in the righteous prayer of whoever called upon You. 'Al-da'wa' can also mean 'claim' or 'assertion'. The meaning is: they did not achieve anything (4) at the time of destruction except the admission that they were wrongdoers. And {da'wahum} (their call) is in the accusative case (nasb) as the predicate (khabar) of 'kana', and its subject (ism) is {illa an qalu} (except that they said). Its parallel is: {But the answer of his people was not except that they said...} [An-Naml: 56]. It is also permissible for 'al-da'wa' to be in the nominative case (raf') and 'an qalu' in the accusative (nasb); like His saying, Exalted be He: {It is not righteousness that you turn...} [Al-Baqarah: 177] with 'al-birr' in the nominative (5).

Footnotes: (1) In 'Ma'ani al-Qur'an' by him, 2/317, and the author quoted it from him via 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas, 2/114. (2) Al-Fayruzabadi said in 'Al-Qamus al-Muhit' (chapter of the soft alif): it is close to the 'waw of state' (waw al-hal). (3) Tahdhib al-Lugha 9/309, and Tafsir al-Baghawi 2/148. (4) In the copies: "they were not saved", and the established text is from 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Nahhas 3/10, and the speech is from it. (5) It is the recitation of Nafi', Ibn Kathir, Ibn 'Amir, and 'Asim in the narration of Shu'bah and al-Kisa'i. Its mention has passed in 3/53-54. See Tafsir al-Razi 14/21.

पृष्ठ १५४ सूरह अल-अराफ: आयत ४ - ५

अल-ज़ज्जाज ने कहा (१): यह एक त्रुटि है; यदि ज़िक्र लौट आए, तो 'वाव' की आवश्यकता नहीं रह जाती। आप कहते हैं: "ज़ैद मेरे पास सवारी करते हुए आया या वह चल रहा है," और इसमें 'वाव' की आवश्यकता नहीं है। अल-महदवी ने कहा: उन्होंने यह नहीं कहा: "रात में या जब वे दोपहर में आराम कर रहे थे"; क्योंकि वाक्य में एक सर्वनाम है जो पहले की ओर लौटता है, इसलिए 'वाव' की आवश्यकता नहीं रही। यह बिल्कुल अल-ज़ज्जाज के कथन के अर्थ जैसा ही है। और "औ" (या) संदेह के लिए नहीं है, बल्कि विस्तार के लिए है; जैसे आपका कहना: "मैं निश्चित रूप से आपका सम्मान करूँगा चाहे आप मेरे प्रति निष्पक्ष हों या अन्यायी।" और इस 'वाव' को वैयाकरण 'समय का वाव' (२) कहते हैं। और "क़ाईलून" 'अल-क़ाईलाह' से है, जो 'अल-क़ैलूला' है; और यह दोपहर की नींद है। यह भी कहा गया है: दोपहर के समय आराम करना जब गर्मी तीव्र हो जाती है, भले ही उसके साथ नींद न हो। अर्थ यह है: हमारा दंड उन पर तब आया जब वे बेखबर थे, चाहे रात में या दिन में (३)। और 'अल-दावा' का अर्थ है: प्रार्थना (दुआ), जैसे उनका कथन है: {और उनकी पुकार का अंत...} [यूनुस: १०]। वैयाकरणों ने वर्णन किया है: ऐ अल्लाह, हमें उस व्यक्ति की नेक दुआ में शामिल कर जिसने तुझे पुकारा। और 'दावा' का अर्थ 'दावा' या 'आरोप' भी हो सकता है। अर्थ यह है: विनाश के समय उन्हें केवल इस स्वीकारोक्ति के अलावा कुछ प्राप्त नहीं हुआ (४) कि वे अन्यायी थे। और {दावाहुम} (उनकी पुकार) 'काना' के'ख़बर' के रूप में 'नसब' (कर्म कारक) की स्थिति में है, और उसका 'इस्म' {इल्ला अन क़ालू} है। इसका उदाहरण है: {तो उनकी कौम का जवाब इसके अलावा कुछ न था कि उन्होंने कहा...} [अन-नमल: ५६]। यह भी संभव है कि 'दावा' 'रफ़' (कर्ता कारक) में हो और 'अन क़ालू' 'नसब' में हो; जैसे अल्लाह तआला का कथन है: {पुण्य यह नहीं है कि तुम अपना मुँह फेर लो...} [अल-बक़रह: १७७] 'अल-बिर्र' के'रफ़' के साथ (५)।

पाद-टिप्पणियाँ: (१) उनके द्वारा 'मआनी अल-क़ुरआन' में २/३१७, और लेखक ने इसे उनके माध्यम से अल-नहस द्वारा 'एराब अल-क़ुरआन' २/११४ से उद्धृत किया है। (२) अल-फ़ैरुज़ाबादी ने 'अल-क़ामूस अल-मुहीत' (नरम अलिफ़ का अध्याय) में कहा: यह 'वाव अल-हाल' के करीब है। (३) तहज़ीब अल-लुग़ा ९/३०९, और तफ़सीर अल-बग़वी २/१४८। (४) प्रतियों में: "वे मुक्त नहीं हुए", और स्थापित पाठ अल-नहस द्वारा 'मआनी अल-क़ुरआन' ३/१० से है, और कथन उसी का है। (५) यह नाफ़े, इब्न कसीर, इब्न आमिर और आसिम की शुबा और अल-किसाई के वर्णन में क़िरात (पठन) है। इसका ज़िक्र ३/५३-५४ में आ चुका है। तफ़सीर अल-राज़ी १४/२१ देखें।

صفحہ ١٥٤ سورۃ الاعراف: آیت ٤ - ٥

اور زجاج (١) نے کہا: یہ غلطی ہے، جب ذکر لوٹ آئے تو 'واؤ' سے استغنا حاصل ہو جاتا ہے، آپ کہتے ہیں: "زید میرے پاس سوار ہو کر آیا یا وہ پیدل چل رہا ہے،" اور اسے 'واؤ' کی ضرورت نہیں ہوتی۔ مہدوی نے کہا: اس نے یہ نہیں کہا: "رات کو یا جب وہ دوپہر کو آرام کرنے والے تھے"؛ کیونکہ جملے میں ایک ضمیر ہے جو پہلے کی طرف لوٹتی ہے، اس لیے 'واؤ' کی ضرورت نہیں رہی۔ اور یہی بعینہ زجاج کے قول کا مطلب ہے۔ اور "أو" (یا) شک کے لیے نہیں ہے، بلکہ تفصیل کے لیے ہے؛ جیسے آپ کا قول ہے: "میں ضرور تیری عزت کروں گا خواہ تو میرے ساتھ انصاف کرنے والا ہو یا ظالم۔" اور اس 'واؤ' کو نحوی 'واوِ وقت' (٢) کہتے ہیں۔ اور "قائلون" 'قائلہ' سے ہے، اور وہ 'قیلولہ' ہے؛ اور وہ آدھے دن کی نیند ہے۔ اور کہا گیا ہے: آدھے دن کا آرام جب گرمی شدید ہو جائے اگرچہ اس کے ساتھ نیند نہ ہو۔ اور مطلب یہ ہے کہ: ہمارا عذاب ان پر اس حال میں آیا کہ وہ غافل تھے، خواہ رات کو یا دن کو (٣)۔ اور 'دعویٰ': دعا ہے، اور اسی میں سے اللہ کا یہ قول ہے: {وَآخِرُ دَعْوَاهُمْ} [یونس: ١٠]۔ اور نحویوں نے حکایت کی ہے: اے اللہ ہمیں اس شخص کی نیک دعا میں شریک کر جس نے تجھے پکارا۔ اور کبھی 'دعویٰ' دعوے (ادعاء) کے معنی میں بھی ہوتا ہے۔ اور مطلب یہ ہے کہ: ہلاکت کے وقت انہیں اس اقرار کے علاوہ کچھ حاصل نہ ہوا (٤) کہ وہ ظالم تھے۔ اور {دَعْوَاهُمْ} 'کان' کی خبر ہونے کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے، اور اس کا اسم {إِلَّا أَن قَالُوا} ہے، اس کی نظیر ہے: {فَمَا كَانَ جَوابَ قَوْمِهِۦٓ إِلَّا أَن قَالُوا} [النمل: ٥٦]۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ 'دعویٰ' حالتِ رفع میں ہو اور 'أن قالوا' حالتِ نصب میں؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {لَّيْسَ ٱلْبِرَّ أَن تُوَلُّوا۟} [البقرۃ: ١٧٧] 'البر' کے رفع کے ساتھ (٥)۔

حواشی: (١) ان کی کتاب 'معانی القرآن' ٣١٧/٢ میں، اور مصنف نے اسے ان سے نحاس کی 'اعراب القرآن' ١١٤/٢ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (٢) فیروز آبادی نے 'القاموس المحیط' (باب الالف اللینہ) میں کہا: اور یہ 'واوِ حال' کے قریب ہے۔ (٣) تہذیب اللغۃ ٣٠٩/٩، اور تفسیر بغوی ١٤٨/٢۔ (٤) نسخوں میں ہے: "وہ نجات نہ پا سکے"، اور ثابت شدہ متن نحاس کی 'معانی القرآن' ١٠/٣ سے ہے، اور عبارت اسی کی ہے۔ (٥) یہ نافع، ابن کثیر، ابن عامر اور عاصم کی شعبہ اور کسائی کی روایت میں قراءت ہے۔ اور اس کا ذکر پہلے ٥٣/٣ - ٥٤ میں گزر چکا ہے۔ اور دیکھیے تفسیر رازی ٢١/١٤۔

Surah Al-A'raf: Verses 4 - 7 155

And His saying: {Then evil was the end of those who did evil, because they denied (the Ayât of Allah)} [Ar-Rum: 10] with the nominative case for 'Aaqibatu' (1).

The Almighty's saying: {Then surely, We shall question those to whom (the Messengers) were sent and surely, We shall question the Messengers. (6) Then surely, We shall narrate unto them (their whole story) with knowledge, and We were indeed not absent. (7)}

The Almighty's saying: {Then surely, We shall question those to whom (the Messengers) were sent} is evidence that the disbelievers will be held accountable (2). And in the Revelation: {Then surely, upon Us is their reckoning} [Al-Ghashiyah: 26]. And in Surah Al-Qasas: {And the criminals will not be asked about their sins} [78], meaning when they are established in punishment (3).

And the Hereafter has various stations: a station where they are questioned for reckoning, and a station where they are not questioned. Their questioning is for confirmation, reprimand, and disclosure, while the questioning of the Messengers is for seeking their testimony and disclosure, i.e., regarding the people's response to them (4). This is the meaning of His saying: {That He may question the truthful about their truth} [Al-Ahzab: 8] (5) as will follow.

It is also said: The meaning of {Then surely, We shall question those to whom (the Messengers) were sent} refers to the Prophets, and {and surely, We shall question the Messengers} refers to the angels who were sent to them (6).

The 'Lam' in 'fa-lanas'alanna' is the 'Lam' of oath, which denotes emphasis. Similarly in {Then surely, We shall narrate unto them with knowledge} (7). Ibn Abbas said: It (their record) will speak against them (8). {And We were indeed not absent} means: We were witnesses to their actions. The verse indicates that Allah the Almighty is knowledgeable with knowledge (9).

(1) This is the reading of Nafi', Ibn Kathir, and Abu 'Amr. Al-Sab'ah p. 506, and Al-Taisir p. 174. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/115. (3) Regarding the interpretation of this verse, there are opinions mentioned by the author in their respective places. (4) Tafsir al-Tabari 10/66, Tafsir al-Razi 13/23, and Majma' al-Bayan 8/14-15. (5) Tafsir Abi al-Layth 1/531. (6) Al-Suyuti attributed it in al-Durr al-Manthur 3/67-68 to 'Abd ibn Humayd. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/115. (8) Narrated by al-Tabari in a similar

way 10/64-65 and 67. (9) In manuscripts (d) and (z): "He knows"; see Tafsir al-Razi 13/23 and Al-Bahr al-Muhit 4/270.

सूरह अल-अराफ़: आयतें 4 - 7 155

और अल्लाह का कहना: {फिर जिन्होंने बुरा किया था उनका अंजाम बुरा ही हुआ, इसलिए कि उन्होंने (अल्लाह की आयतों को) झुठलाया था} [अर-रूम: 10], इसमें 'आकिबतु' को पेश (रफ़ा) के साथ पढ़ा गया है (1)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {अलबत्ता हम उनसे ज़रूर पूछेंगे जिनके पास रसूल भेजे गए थे और हम उन रसूलों से भी ज़रूर पूछेंगे। (6) फिर हम उनके सामने अपने इल्म से उनका पूरा हाल बयान करेंगे, और हम कहीं ग़ायब न थे। (7)}

अल्लाह तआला का यह कहना: {अलबत्ता हम उनसे ज़रूर पूछेंगे जिनके पास रसूल भेजे गए थे} इस बात की दलील है कि काफ़िरों का हिसाब होगा (2)। और कुरान में है: {फिर बेशक हमारे ही ज़िम्मे उनका हिसाब है} [अल-ग़ाशिया: 26]। और सूरह अल-क़सस में है: {और गुनाहगारों से उनके गुनाहों के बारे में नहीं पूछा जाएगा} [78], यानी जब वे अज़ाब में मुस्तक़िल हो जाएंगे (3)।

और आख़िरत के कई मक़ामात हैं: एक मक़ाम जहाँ उनसे हिसाब के लिए पूछा जाएगा, और एक मक़ाम जहाँ उनसे नहीं पूछा जाएगा। उनसे जो सवाल होगा वह इक़रार कराने, डांटने और ज़ाहिर करने के लिए होगा। और रसूलों से सवाल उनकी गवाही और वज़ाहत के लिए होगा, यानी कि लोगों ने उन्हें क्या जवाब दिया (4)। और यही अल्लाह के इस फ़रमान का मतलब है: {ताकि वह सच्चाई वालों से उनकी सच्चाई के बारे में सवाल करे} [अल-अहज़ाब: 8] (5), जैसा कि आगे आएगा।

और यह भी कहा गया है: {अलबत्ता हम उनसे ज़रूर पूछेंगे जिनके पास रसूल भेजे गए थे} से मुराद अंबिया हैं, और {और हम उन रसूलों से भी ज़रूर पूछेंगे} से मुराद वे फ़रिश्ते हैं जो उनकी तरफ़ भेजे गए थे (6)।

शब्द 'फ़-लनसअ़लन्ना' में 'लाम' क़सम के लिए है, जिसका हक़ीक़ी मक़सद ताकीद (ज़ोर देना) है। और इसी तरह {फिर हम ज़रूर उनके सामने इल्म के साथ बयान करेंगे} (7) में भी है। इब्ने अब्बास ने कहा: (अमालनामा) उनके ख़िलाफ़ बोलेगा (8)। {और हम कहीं ग़ायब न थे} यानी: हम उनके आमाल के गवाह थे। और यह आयत दलालत करती है कि अल्लाह तआला इल्म वाला है (9)।

(1) यह नाफ़े इब्ने कसीर और अबू अम्र की क़िरात है। अस्-सबअह पृ. 506, और अत-तयसीर पृ. 174। (2) इ'राब अल-कुरान, अन-नह़्हास 2/115। (3) इस आयत की तफ़्सीर में कई अक़वाल हैं

जिनका ज़िक्र मुसन्निफ़ ने उनकी जगह पर किया है। (4) तफ़्सीर अल-तबरी 10/66, तफ़्सीर अल-राज़ी 13/23, और मज्मअ़ अल-बयान 8/14-15। (5) तफ़्सीर अबी अल-लैस 1/531। (6) सुयूती ने इसे 'अद-दुर्र अल-मन्सूर' 3/67-68 में अब्द बिन हुमैद की तरफ़ मन्सूब किया है। (7) इ'राब अल-कुरान, अन-नह़्ह़ास 2/115। (8) तबरी ने इसे इसी तरह निकाला है 10/64-65 और 67। (9) (द) और (ज़) के नुस्खों में: "वह जानता है"; देखिये तफ़्सीर अल-राज़ी 13/23 और अल-बह़र अल-मुह़ीत 4/270।

سورہ الاعراف: آیات 4 - 7 155

اور اللہ کا ارشاد: ﴿ ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ أَسَاؤُوا السُّوأَى أَنْ كَذَّبُوا ﴾ [الروم: 10] لفظ «عاقبة» کے رفع کے ساتھ (1)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ فَلَنَسْئَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَلَنَسْئَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ (6) فَلَنَقُصَّنَّ عَلَيْهِمْ بِعِلْمٍ وَمَا كُنَّا غَابِينَ (7) ﴾

اللہ تعالیٰ کا یہ فرمانا: ﴿ فَلَنَسْئَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ ﴾ اس بات کی دلیل ہے کہ کفار کا محاسبہ ہوگا (2)۔ اور وحی الٰہی میں ہے: ﴿ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُمْ ﴾ [الغاشیہ: 26]۔ اور سورہ القصص میں ہے: ﴿ وَلَا يُسْئَلُ عَنْ ذُنُوبِهِمُ الْمُجْرِمُونَ ﴾ [78]، یعنی جب وہ عذاب میں قرار پا جائیں گے (3)۔

اور آخرت کے کئی مقامات ہیں: ایک مقام جہاں ان سے حساب کے لیے پوچھا جائے گا، اور ایک مقام جہاں ان سے نہیں پوچھا جائے گا۔ ان سے سوال اقرار کرانے، ڈانٹنے اور حقیقت واضح کرنے کے لیے ہوگا، اور رسولوں سے سوال ان کی گواہی لینے اور وضاحت کے لیے ہوگا، یعنی ان کی قوم نے انہیں کیا جواب دیا (4)۔ اور یہی اللہ کے اس فرمان کا مطلب ہے: ﴿ لِيَسْئَلَ الصَّدِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ ﴾ [الاحزاب: 8] (5) جیسا کہ آگے آئے گا۔

اور ایک قول یہ ہے کہ: ﴿ فَلَنَسْئَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ ﴾ سے مراد انبیاء ہیں، اور ﴿ وَلَنَسْئَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ ﴾ سے مراد وہ فرشتے ہیں جو ان کی طرف بھیجے گئے تھے (6)۔

لفظ «فلنسألَنَّ» میں 'لام' قسم کا ہے، جس کی حقیقت تاکید ہے۔ اسی طرح ﴿ فَلَنَقُصَّنَّ عَلَيْهِمْ بِعِلْمٍ ﴾ (7) میں بھی ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: (ان کا نامہ اعمال) ان کے خلاف بولے گا (8)۔ ﴿ وَمَا كُنَّا غَابِينَ ﴾

یعنی: ہم ان کے اعمال کے گواہ تھے۔ اور یہ آیت اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ اللہ تعالیٰ علم والا ہے (9)۔

(1) یہ نافع، ابن کثیر اور ابو عمرو کی قرات ہے۔ السبعۃ ص 506، اور التیسیر ص 174۔ (2) اعراب القرآن للنساس 2/115۔ (3) اس آیت کی تفسیر میں کئی اقوال ہیں جنہیں مصنف نے ان کے مقام پر ذکر کیا ہے۔ (4) تفسیر طبری 10/66، تفسیر رازی 13/23، اور مجمع البیان 8/14-15۔ (5) تفسیر ابی اللیث 1/531۔ (6) سیوطی نے الدر المنثور 3/67-68 میں اسے عبد بن حمید کی طرف منسوب کیا ہے۔ (7) اعراب القرآن للنساس 2/115۔ (8) طبری نے اسی طرح روایت کیا ہے 10/64-65 اور 67۔ (9) نسخہ (د) اور (ظ) میں: "وہ جانتا ہے"؛ دیکھئے تفسیر رازی 13/23 اور البحر المحیط 4/270۔

Surat Al-A'raf: Verses 8 - 9 156

His words, the Almighty: {And the weighing that Day will be the truth. So those whose scales are heavy - it is they who will be the successful. (8) And those whose scales are light - those are the ones who will have lost themselves for what injustice they were doing toward Our verses. (9)}

His words, the Almighty: {And the weighing that Day will be the truth} is a subject and a predicate. It is permissible for "the truth" (Al-Haqq) to be its attribute, and the predicate to be "that Day". It is also permissible for "the truth" to be in the accusative case as a verbal noun (masdar) (1).

What is meant by weighing is the weighing of the servants' deeds with the Scale. Ibn Umar said: The scrolls of the servants' deeds are weighed (2). This is the correct view, and it is what has been reported in the narrations as follows.

It was said: The Scale is the book in which the deeds of creation are recorded. Mujahid said: The Scale is the good and bad deeds themselves. From him also, and Al-Dahhak and Al-A'mash: Weighing and the Scale mean justice and judgment (3), and the mention of weighing is a metaphor; as you say: "This speech is in the weight of this and in its balance," meaning: it equals it and is equivalent to it even if there was no actual weighing.

Al-Zajjaj said (4): This is permissible from a linguistic perspective, but it is better to follow what has come in the authentic chains of narration regarding the mention of the Scale. Al-Qushayri said: He has spoken well, for if the Scale were to be interpreted in this way, then the Bridge (As-Sirat) should be interpreted as the true religion, Paradise and Hell as what affects the souls rather than the bodies, the devils and Jinn as blameworthy character traits, and the angels as praiseworthy powers. The Ummah in the first generations agreed upon taking these literal meanings without interpretation. And since they agreed on prohibiting interpretation, it became mandatory to take the literal meaning, and these literal meanings became definitive texts.

Ibn Furak said: The Mu'tazilites denied the Scale based on their view that accidents (deeds) are impossible to weigh.

---

(1) I'rab al-Quran by Al-Nahas 2/115. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 2/201. (3) Tafsir al-Razi 13/25. (4) In Ma'ani al-Quran for him 2/319.

सूरह अल-अराफ: आयतें 8 - 9 156

अल्लाह तआला का फरमान: {और उस दिन तौल (कर्मों का वजन) सत्य है। अतः जिनके पलड़े भारी होंगे, वही सफल होने वाले हैं। (8) और जिनके पलड़े हल्के होंगे, ये वे लोग हैं जिन्होंने अपने आप को घाटे में डाला, उस अन्याय के कारण जो वे हमारी आयतों के साथ करते थे। (9)}

अल्लाह का कथन: {और उस दिन तौल सत्य है} इसमें 'तौल' विषय (मुब्तदा) है और 'सत्य' (अल-हक़) उसकी खबर है। यह भी संभव है कि 'सत्य' उसका विशेषण हो और 'उस दिन' खबर हो। 'सत्य' को स्रोत (मस्दर) के रूप में कर्म कारक (मन्सूब) भी माना जा सकता है (1)।

तौल से तात्पर्य बंदों के कर्मों को तराजू (मीज़ान) में तौलना है। इब्न उमर ने कहा: बंदों के कर्मों के पत्रक तौले जाएंगे (2)। यही सही विचार है, और यही उन हदीसों में आया है जो आगे आएंगी।

यह भी कहा गया है कि: तराजू वह किताब है जिसमें सृष्टि के कर्म दर्ज हैं। मुजाहिद ने कहा: तराजू स्वयं नेकियाँ और बुराइयाँ हैं। उनसे, और अल-दहक तथा अल-आमश से भी यह वर्णित है कि: तौल और तराजू का अर्थ न्याय और फैसला है (3), और तौल का उल्लेख एक मुहावरे के रूप में है; जैसे आप कहते हैं: "यह बात इसके वजन में है," यानी: यह इसके बराबर है, भले ही वहां कोई वास्तविक तौल न हो।

अल-ज़ज्जाज ने कहा (4): भाषाई दृष्टि से यह संभव है, लेकिन तराजू के उल्लेख वाली सही हदीसों का पालन करना बेहतर है। अल-कुशैरी ने कहा: उन्होंने बहुत अच्छी बात कही है, क्योंकि यदि तराजू को इस अर्थ में लिया जाए, तो पुल-सिरात को 'सत्य धर्म' के अर्थ में, जन्नत और जहन्नम को शरीरों के बजाय केवल आत्माओं पर बीतने वाली चीज़ों के रूप में, शैतानों और जिन्नों को बुरी आदतों के रूप में और फरिश्तों को प्रशंसनीय शक्तियों के रूप में मानना पड़ेगा। जबकि प्रारंभिक पीढ़ी (सलफ) के मुसलमानों का इस बात पर आम सहमति (इज्मा) है कि इन बातों को उनके प्रत्यक्ष अर्थ (जाहिर) में लिया जाए, बिना किसी तावील (व्याख्या) के। और जब तावील न करने पर सहमति हो गई, तो प्रत्यक्ष अर्थ को लेना अनिवार्य हो गया।

इब्न फुरक ने कहा: मुअतज़िला ने तराजू का खंडन इस आधार पर किया है कि उनके अनुसार कर्मों (अराज़) का तौला जाना असंभव है।

(1) इराब अल-कुरान, अल-नहास 2/115। (2) अल-नुकत वल-उयून 2/201। (3) तफ़सीर अल-राज़ी 13/25। (4) मा'नी अल-कुरान, उनके द्वारा 2/319।

سورة الاعراف: آیات ۸ - ۹ ١٥٦

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور اس دن وزن (اعمال کا تولنا) برحق ہے۔ پس جن کے ترازو بوجھل ہوں گے، وہی فلاح پانے والے ہیں۔ (۸) اور جن کے ترازو ہلکے ہوں گے، یہی وہ لوگ ہیں جنہوں نے اپنی جانوں کا نقصان کیا، اس وجہ سے کہ وہ ہماری آیات کے ساتھ ظلم کرتے تھے۔ (۹)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اس دن وزن برحق ہے} مبتدا اور خبر ہے۔ یہ بھی جائز ہے کہ «الحق» اس کی صفت ہو، اور خبر «یومئذ» ہو۔ اور «الحق» کو مصدر کی بنا پر نصب دینا بھی جائز ہے (۱)۔

وزن سے مراد میزان (ترازو) میں بندوں کے اعمال کا تولا جانا ہے۔ ابن عمر رضی اللہ عنہما نے فرمایا: بندوں کے اعمال کے رجسٹر تولے جائیں گے (۲)۔ یہی صحیح قول ہے، اور یہی وہ خبر ہے جو آگے آنے والی روایات میں وارد ہوئی ہے۔

اور کہا گیا: میزان وہ کتاب ہے جس میں مخلوق کے اعمال درج ہیں۔ مجاہد نے کہا: میزان خود نیکیاں اور بدیاں ہیں۔ ان سے بھی اور ضحاک اور اعمش سے مروی ہے کہ: وزن اور میزان سے مراد عدل و انصاف ہے (۳)، اور وزن کا ذکر ایک مثال کے طور پر ہے؛ جیسے تم کہتے ہو: "یہ کلام اس کلام کے وزن میں ہے" یعنی: اس کے برابر اور ہم پلہ ہے، چاہے وہاں حقیقت میں وزن نہ ہو۔

زجاج نے کہا (٤): لسانی اعتبار سے یہ جائز ہے، لیکن اولیٰ یہی ہے کہ ان صحیح اسانید کی پیروی کی جائے جن میں میزان کا ذکر آیا ہے۔ قشیری نے کہا: انہوں نے بہت اچھی بات کہی، کیونکہ اگر میزان کو اس معنی پر محمول کیا جائے تو پھر پل صراط کو 'دینِ حق' پر، جنت اور

دوزخ کو ان چیزوں پر جو ارواح پر وارد ہوتی ہیں نہ کہ اجسام پر، شیاطین اور جنات کو 'بری اخلاق' پر، اور فرشتوں کو 'پسندیدہ قوتوں' پر محمول کرنا پڑے گا۔ حالانکہ قرونِ اولیٰ میں امت کا اس بات پر اجماع ہے کہ ان ظاہری نصوص کو بغیر کسی تاویل کے قبول کیا جائے۔ اور جب انہوں نے تاویل کی ممانعت پر اجماع کر لیا، تو ظاہر پر عمل واجب ہو گیا، اور یہ ظواہر نصوص بن گئے۔

ابن فورک نے کہا: معتزلہ نے میزان کا انکار کیا ہے، ان کی بنیاد اس پر ہے کہ ان کے نزدیک اعراض (اعمال) کا تولا جانا محال ہے۔

---

(١) إعراب القرآن للنحاس ١١٥/٢۔ (٢) النكت والعيون ٢٠١/٢۔ (٣) تفسير الرازى ٢٥/١٣۔ (٤) فى معانى القرآن لہ ٣١٩/٢۔

Surah Al-A'raf: Verses 8-9 157

...its weight, as they (actions) do not stand by themselves (1). Some of the theologians say: God Almighty transforms accidents (incorporeal things like actions) into bodies and weighs them on the Day of Resurrection. This is not correct according to us. The correct view is that the scales become heavy with the books in which the deeds are written, and light because of them. A report has been narrated that confirms this, which is: "It is narrated that the scale of some sons of Adam was about to be light with good deeds, then a parchment was placed in it with 'There is no god but Allah' written on it, and it became heavy" (2). Thus, it is known that this refers back to the weight of what the deeds are written in, not the deeds themselves, and that God, glory be to Him, lightens the scale if He wills and makes it heavy if He wills, by what is placed in its two pans of the scrolls containing the deeds.

In "Sahih" Muslim, from Safwan bin Muhriz, he said: A man said to Ibn Umar: How did you hear the Messenger of Allah (peace be upon him) speak about Al-Najwa (the private conversation)? He said: I heard him say: "The believer will be brought near to his Lord on the Day of Resurrection until He covers him with His screen (Kenaf), and makes him confess his sins, saying: Do you recognize (these)? He says: O Lord, I recognize them. He (Allah) says: I covered them for you in the world, and I forgive them for you today. Then he will be given the record of his good deeds. As for the disbelievers and the hypocrites, they will be called out before all creation: 'These are the ones who lied against God'" (3). So his saying: "Then he will be given the record of his good deeds" is evidence that deeds are written in scrolls and weighed.

Ibn Majah narrated from the hadith of Abdullah bin Amr, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "A man from my Ummah will be called out on the Day of Resurrection before all creation, and ninety-nine registers will be spread out for him, each register as far as the eye can see. Then Allah, Blessed and Exalted be He, will say: Do you deny anything of this? He will say: No, O Lord. He will say: Have My recording angels treated you unjustly? He will say: No. Then He will say: Do you have an excuse, do you have..."

(1) Zad al-Masir 3/170. (2) We did not find it with this exact wording, and the author will mention something similar from Abdullah bin Amr (may Allah be pleased with them). His word: "Raqq": it is what is written on, which is thin skin/parchment. Mukhtar al-Sihah (ra-q-q). (3) Sahih Muslim (2768), and it was extracted by Ahmad

(5436), and Al-Bukhari (2441). His word: "Kanafeh", Al-Nawawi said in Explanation of Sahih Muslim 17/87: It is His covering and His pardon.

...उनका वजन, क्योंकि वे (कर्म) स्वयं में खड़े नहीं होते (1)। कुछ विद्वानों का कहना है: अल्लाह तआला कर्मों (अमूर्त चीज़ों) को शरीरों में बदल देता है और क़यामत के दिन उन्हें तौलता है। हमारे अनुसार यह सही नहीं है, और सही बात यह है कि तराज़ू उन किताबों से भारी हो जाते हैं जिनमें कर्म लिखे होते हैं, और उन्हीं के कारण हल्के होते हैं। इस विषय में एक हदीस रिवायत की गई है जो इसकी पुष्टि करती है: "रिवायत है कि आदम की औलाद में से किसी का तराज़ू नेकियाँ कम होने की वजह से हल्का होने वाला था, तभी उसमें एक कागज़ (रक़) रखा गया जिस पर 'ला इलाहा इल्लल्लाह' लिखा था, और वह भारी हो गया" (2)। इससे पता चला कि यह कर्मों के लिखे जाने के वज़न की ओर इशारा करता है, न कि स्वयं कर्मों की ओर, और अल्लाह सुब्हानहू व तआला जब चाहता है तराज़ू को हल्का कर देता है और जब चाहता है उसे भारी कर देता है; उन कागज़ात (सहाइफ़) के माध्यम से जो तराज़ू के पलड़ों में रखे जाते हैं और जिनमें कर्म लिखे होते हैं।

"सहीह" मुस्लिम में सफ़वान बिन मुहरिज़ से रिवायत है, उन्होंने कहा: एक व्यक्ति ने इब्न उमर से कहा: आपने रसूलुल्लाह ﷺ को "नजवा" (निजी बातचीत) के बारे में क्या कहते सुना है? उन्होंने कहा: मैंने उन्हें कहते सुना: "क़यामत के दिन मोमिन को उसके रब के करीब लाया जाएगा यहाँ तक कि वह उस पर अपनी ओट (कनफ़) डाल देगा, फिर उसे उसके गुनाहों का इकरार कराएगा और कहेगा: क्या तुम इन्हें पहचानते हो? वह कहेगा: ऐ रब, मैं पहचानता हूँ। अल्लाह कहेगा: मैंने दुनिया में इन्हें तुझ पर छुपाए रखा था, और आज मैं उन्हें तेरे लिए माफ़ करता हूँ। फिर उसे उसकी नेकियों का रजिस्टर दिया जाएगा। जहाँ तक काफ़िरों और मुनाफ़िक़ों का सवाल है, उन्हें पूरी दुनिया के सामने पुकारा जाएगा: 'ये वे लोग हैं जिन्होंने अल्लाह पर झूठ बोला था'" (3)। अतः उनका यह कहना: "फिर उसे उसकी नेकियों का रजिस्टर दिया जाएगा" इस बात का प्रमाण है कि कर्म कागज़ों पर लिखे जाते हैं और तौले जाते हैं।

इब्न माजह ने अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: रसूलुल्लाह ﷺ ने फ़रमाया: "क़यामत के दिन मेरी उम्मत के एक आदमी को पूरी दुनिया के सामने पुकारा जाएगा, और उसके सामने निन्यानवे दफ़्तर (सिजिल) फैलाए जाएँगे, हर दफ़्तर नज़र की हद तक लंबा होगा। फिर अल्लाह तबारक व तआला फ़रमाएगा: क्या तुम इसमें से किसी चीज़ का इनकार करते हो? वह कहेगा: नहीं ऐ मेरे रब। अल्लाह फ़रमाएगा: क्या मेरे लिखने वाले (फ़रिश्तों) ने तुझ पर ज़ुल्म किया है? वह कहेगा: नहीं। फिर अल्लाह फ़रमाएगा: क्या तेरे पास कोई उज़्र (बहाना) है, क्या तेरे पास..."

(1) ज़ाद अल-मसीर 3 / 170। (2) हमें इस शब्द के साथ यह नहीं मिला, और लेखक इसके समान अब्दुल्ला बिन अम्र (रज़ि.) से उल्लेख करेंगे। उनका शब्द: "रक़": जिस पर लिखा जाता है, और वह पतली खाल (चमड़ा) है। मुख़्तार अल-सिहाह (र-क़-क़)। (3) सहीह मुस्लिम (2768), और इसे अहमद (5436) और बुखारी (2441) ने उद्धृत किया है। उनका शब्द: "कनफ़हू", अन-नववी ने सहीह मुस्लिम की शरह 17 / 87 में कहा है: यह उसका परदा और उसकी माफ़ी है।

سورہ الاعراف: آیات ۸ - ۹ ۱۵۷

...ان کا وزن، کیونکہ وہ (اعمال) خود سے قائم نہیں ہوتے(۱)۔ اور متکلمین میں سے کچھ کہتے ہیں: اللہ تعالیٰ اعراض (اعمال وغیرہ) کو اجسام میں بدل دے گا اور قیامت کے دن انہیں تولے گا۔ ہمارے نزدیک یہ صحیح نہیں ہے، اور صحیح بات یہ ہے کہ ترازو ان کتابوں سے بھاری ہوتے ہیں جن میں اعمال لکھے ہوئے ہیں، اور انہی سے وہ ہلکے ہوتے ہیں۔ اس بارے میں ایک روایت منقول ہے جو اس کی تصدیق کرتی ہے، اور وہ یہ ہے کہ روایت کیا گیا ہے کہ "بنی آدم میں سے کسی کا ترازو نیکیوں کے ساتھ ہلکا ہونے والا تھا، تو اس میں ایک رقعہ (رق) رکھا گیا جس پر 'لا الہ الا اللہ' لکھا تھا، پس وہ بھاری ہو گیا"(۲)۔ تو معلوم ہوا کہ اس کا تعلق اس چیز کے وزن سے ہے جس میں اعمال لکھے گئے ہیں، نہ کہ خود اعمال سے، اور اللہ سبحانہ و تعالی جب چاہتا ہے ترازو کو ہلکا کر دیتا ہے اور جب چاہتا ہے بھاری کر دیتا ہے؛ ان صحیفوں کے ذریعے جو ترازو کے پلڑوں میں رکھے جاتے ہیں جن میں اعمال درج ہوتے ہیں۔

اور "صحیح" مسلم میں صفوان بن محرز سے مروی ہے، انہوں نے کہا: ایک شخص نے ابن عمر سے کہا: آپ نے رسول اللہ ﷺ کو "نجویٰ" (سرگوشی) کے بارے میں کیا فرماتے سنا؟ انہوں نے کہا: میں نے آپ ﷺ کو فرماتے سنا: "قیامت کے دن مومن کو اس کے رب کے قریب لایا جائے گا یہاں تک کہ وہ اس پر اپنا پردہ (کَنَف) ڈال دے گا، پھر اس سے اس کے گناہوں کا اقرار کرائے گا اور فرمائے گا: کیا تم انہیں پہچانتے ہو؟ وہ کہے گا: اے میرے رب، میں پہچانتا ہوں۔ اللہ فرمائے گا: میں نے دنیا میں تمہارے ان گناہوں کو چھپائے رکھا تھا، اور آج میں تمہارے لیے انہیں معاف کرتا ہوں۔ پھر اسے اس کی نیکیوں کا رجسٹر دیا جائے گا۔ رہا کافروں اور منافقوں کا معاملہ، تو انہیں پوری مخلوق کے سامنے پکارا جائے گا: 'یہ وہ لوگ ہیں جنہوں نے اللہ پر جھوٹ بولا

تھا""(۳)۔ تو آپ ﷺ کا یہ فرمانا: "پھر اسے اس کی نیکیوں کا رجسٹر دیا جائے گا" اس بات کی دلیل ہے کہ اعمال صحیفوں میں لکھے جاتے ہیں اور تولے جاتے ہیں۔

اور ابن ماجہ نے عبداللہ بن عمرو کی حدیث سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "قیامت کے دن میری امت کے ایک شخص کو تمام مخلوق کے سامنے پکارا جائے گا، اور اس کے سامنے نینانوے رجسٹر (سجل) پھیلائے جائیں گے، ہر رجسٹر حدِ نگاہ تک ہوگا، پھر اللہ تبارک و تعالیٰ فرمائے گا: کیا تم اس میں سے کسی چیز کا انکار کرتے ہو؟ وہ کہے گا: نہیں اے میرے رب۔ اللہ فرمائے گا: کیا میرے لکھنے والے محافظ فرشتوں نے تم پر ظلم کیا ہے؟ وہ کہے گا: نہیں۔ پھر اللہ فرمائے گا: کیا تمہارے پاس کوئی عذر ہے، کیا تمہارے پاس..."

(۱) زاد المسیر ۳ / ۱۷۰ ۔ (۲) ہمیں ان الفاظ کے ساتھ یہ نہیں ملی، اور مصنف عنقریب عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما سے اس جیسی روایت ذکر کریں گے۔ اور ان کا لفظ: "رق": جس پر لکھا جائے، اور وہ باریک چمڑا ہے۔ مختار الصحاح (ر ق ق)۔ (۳) صحیح مسلم (۲۷٦۸)، اور اسے احمد (٥٤٣٦) اور بخاری (۲٤٤۱) نے روایت کیا ہے۔ اور ان کا لفظ: "کنفہ"، امام نووی نے شرح صحیح مسلم ۱۷ / ۸۷ میں کہا ہے: یہ اس کا پردہ اور اس کا عفو (درگزر) ہے۔

Surah Al-A'raf: Verses 8 - 9 158

[A good deed]? The man will be afraid and say: No. He will say: Nay, you have a good deed with us (1), and indeed there is no injustice upon you today. Then a card is brought out for him containing: 'I bear witness that there is no god but Allah, and that Muhammad is His servant and messenger.' He says: O Lord (2), what is this card compared to these scrolls? He says: You shall not be wronged. Then the scrolls are placed on one scale and the card on the other, and the scrolls fly up while the card outweighs them (3). Al-Tirmidhi added: "Nothing outweighs the Name of Allah," and said: "This is a good and strange (Hasan Gharib) hadith" (4). Further explanation on this topic will follow in 'Al-Kahf' and 'Al-Anbiya', if Allah Almighty wills (5).

His words, Exalted be He: {Then those whose scales are heavy [with good deeds] - it is they who are the successful. And those whose scales are light - those are the ones who have lost their souls because of what they used to do of injustice towards Our verses.}

"Mawazinuhu" (His scales) is the plural of "mizan" (scale), and its origin is "muwzan"; the waw was changed to ya because of the kasra (vowel) before it (6).

It is said: It is possible for there to be multiple scales for a single worker; each category of his actions is weighed by a separate scale. Or it could be a single scale expressed in the plural form; just as you say: "So-and-so went to Mecca on mules," or "He went to Basra in ships." In the Revelation: {The people of Noah denied the messengers} [Ash-Shu'ara: 105], {Aad denied the messengers} [Ash-Shu'ara: 123], whereas it was only one messenger in one of the interpretations.

It is also said: "Al-Mawazin" is the plural of "mawzun" (the weighed thing), not the plural of "mizan" (scale). By "scales" he meant the weighed actions (7). "And those whose scales are light" is similar.

Ibn Abbas said: Good deeds and bad deeds are weighed in a scale that has a tongue (pointer) and two pans; as for...

---

(1) In (M) and the margin of (Kh): good deeds (plural). (2) His saying: "O Lord", from (M) and source books of Hadith. (3) Sunan Ibn Majah (4300), and narrated by Ahmad (6994). (4) Sunan al-Tirmidhi (2639). (5) In the exegesis of verse (105) of Al-Kahf, and verse (47) of Al-Anbiya. (6) Al-Sihah (w-z-n). (7) Tafsir al-Razi 13/26.

सूरह अल-आराफ़: आयतें 8 - 9 158

[एक पुण्य (हसनह)]? वह आदमी डरेगा और कहेगा: नहीं। वह कहेगा: हाँ, हमारे पास तुम्हारा एक पुण्य है (१), और आज तुम पर कोई अन्याय नहीं होगा। फिर उसके लिए एक कार्ड (बिताका) निकाला जाएगा जिसमें लिखा होगा: 'मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह के अलावा कोई इबादत के लायक नहीं है, और मुहम्मद उसके बंदे और रसूल हैं।' वह कहेगा: ऐ रब (२), इन रिकॉर्ड बुक्स (सिजिल्लात) के सामने यह कार्ड क्या है? वह कहेगा: तुम पर अन्याय नहीं होगा। फिर रिकॉर्ड बुक्स को तराजू के एक पलड़े में रखा जाएगा और कार्ड को दूसरे पलड़े में, तो रिकॉर्ड बुक्स वाला पलड़ा ऊपर उठ जाएगा और कार्ड वाला पलड़ा भारी हो जाएगा (३)। तिरमिज़ी ने जोड़ा: "अल्लाह के नाम के साथ कोई चीज़ भारी नहीं होती," और कहा: यह एक हसन गरीब हदीस है (४)। इस विषय पर अधिक स्पष्टीकरण इन्शाअल्लाह 'अल-कहफ' और 'अल-अंबिया' में आएगा (५)।

अल्लाह ताला का फरमान: {जिनके तराज़ू (पुण्यों से) भारी होंगे, वही सफल होने वाले हैं। और जिनके तराज़ू हल्के होंगे, ये वही लोग हैं जिन्होंने अपनी जानों का नुकसान किया, क्योंकि वे हमारी आयतों के साथ अन्याय करते थे।}

"मवाजीनुहू" (Mawazinuhu) 'मीज़ान' (तराज़ू) का बहुवचन है, और इसका मूल 'मौज़ान' है; इससे पहले कसरा होने के कारण वाव को या में बदल दिया गया (६)।

कहा गया है: यह संभव है कि एक ही कार्यकर्ता के लिए कई तराज़ू हों; उसके कार्यों के प्रत्येक वर्ग को उनमें से एक तराज़ू द्वारा तौला जाए। या यह एक ही तराज़ू हो सकता है जिसे बहुवचन के रूप में व्यक्त किया गया है; जैसे आप कहते हैं: "अमुक व्यक्ति खच्चरों पर मक्का गया," या "वह जहाजों में बसरा गया।" कुरआन में है: {नुह की कौम ने रसूलों को झुठलाया} [अश-शुआरा: १०५], {आद ने रसूलों को झुठलाया} [अश-शुआरा: १२३], जबकि एक व्याख्या के अनुसार वे केवल एक ही रसूल थे।

यह भी कहा गया है: "अल-मवाजीन" 'मौज़ून' (तौली गई चीज़) का बहुवचन है, न कि 'मीज़ान' का। तराज़ू से उनका तात्पर्य तौले गए कर्मों से था (७)। "और जिनके तराज़ू हल्के होंगे" इसी के समान है।

इब्न अब्बास ने कहा: पुण्य और पाप एक तराज़ू में तौले जाते हैं जिसकी एक सुई (जुबान) और दो पलड़े होते हैं; जहाँ तक...

(१) (म) और (ख) के हाशिये में: हसनत (पुण्य - बहुवचन)। (२) उनका कहना: ऐ रब, (म) और हदीस के स्रोतों से। (३) सुनन इब्न माजह (४३००), और अहमद (६९९४) द्वारा वर्णित। (४) सुनन अल-तिरमिज़ी (२६३९)। (५) अल-कहफ़ की आयत (१०५) और अल-अंबिया की आयत (४७) की व्याख्या के समय। (६) अल-सिहाह (व-ज़-न)। (७) तफ़सीर अल-राज़ी १३/२६।

سورہ الاعراف: آیات ۸ - ۹ ۱۵۸

[ایک نیکی (حسنہ)]؟ وہ آدمی ڈرے گا اور کہے گا: نہیں۔ وہ فرمائے گا: ہاں، تمہاری ہمارے پاس ایک نیکی ہے (۱)، اور آج تم پر کوئی ظلم نہیں ہوگا، پھر اس کے لیے ایک کارڈ (بطاقہ) نکالا جائے گا جس میں (لکھا) ہوگا: 'میں گواہی دیتا ہوں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، اور محمد اس کے بندے اور رسول ہیں۔' وہ کہے گا: اے رب (۲)، ان دفتروں (سجلات) کے مقابلے میں یہ کارڈ کیا چیز ہے؟ وہ فرمائے گا: تم پر ظلم نہیں کیا جائے گا۔ چنانچہ وہ دفتر ایک پلڑے میں رکھے جائیں گے اور وہ کارڈ دوسرے پلڑے میں، تو وہ دفتر اوپر اڑ جائیں گے اور وہ کارڈ بھاری ہو جائے گا (۳)۔ ترمذی نے اضافہ کیا ہے: "اللہ کے نام کے ساتھ کوئی چیز بھاری نہیں ہو سکتی" اور کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے (۴)۔ اور اس باب کی مزید وضاحت انشاء اللہ تعالیٰ 'الکہف' اور 'الانبیاء' میں آئے گی (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿پس جن کے پلڑے بھاری ہوں گے وہی کامیاب ہونے والے ہیں۔ اور جن کے پلڑے ہلکے ہوں گے یہی وہ لوگ ہیں جنہوں نے اپنا نقصان کیا اس وجہ سے کہ وہ ہماری آیتوں کے ساتھ ظلم کرتے تھے﴾۔

"مَوَازِينُهُ" میزان کی جمع ہے، اور اس کی اصل 'موزان' تھی، اس سے پہلے کسرہ ہونے کی وجہ سے واؤ کو یاء سے بدل دیا گیا (۶)۔

اور کہا گیا ہے: یہ بھی ممکن ہے کہ ایک ہی عمل کرنے والے کے لیے کئی ترازو ہوں؛ اس کے اعمال کی ہر قسم کو ان میں سے ایک ترازو سے تولا جائے۔ اور یہ بھی ہو سکتا ہے کہ وہ ایک ہی ترازو ہو جسے جمع کے لفظ سے تعبیر کیا گیا ہو؛ جیسے تم کہتے ہو: فلاں خچروں پر مکہ گیا، اور جہازوں میں بصرہ گیا، اور قرآن میں ہے: ﴿نوح کی قوم نے رسولوں کو جھٹلایا﴾ [الشعراء:

۱۰۵]، ﴿عاد نے رسولوں کو جھٹلایا﴾ [الشعراء: ۱۲۳]، حالانکہ وہ ایک ہی رسول تھے ایک تاویل کے مطابق۔

اور کہا گیا ہے: موازین 'موزون' (تولی ہوئی چیز) کی جمع ہے، نہ کہ میزان کی جمع۔ موازین سے مراد وہ اعمال ہیں جو تولے گئے ہیں (۷)۔ ﴿اور جس کے پلڑے ہلکے ہوئے﴾ کا بھی یہی حال ہے۔

اور ابن عباس نے فرمایا: نیکیاں اور برائیاں ایک ایسے ترازو میں تولی جائیں گی جس کی ایک زبان (کانٹا) اور دو پلڑے ہوں گے؛ پس بہرحال...

---

(۱) (م) اور (خ) کے حاشیے میں ہے: حسنات۔ (۲) ان کا قول: اے رب، (م) اور حدیث کے مآخذ سے ہے۔ (۳) سنن ابن ماجہ (۴۳۰۰)، اور اسے احمد نے روایت کیا ہے (۶۹۹۴)۔ (۴) سنن ترمذی (۲۶۳۹)۔ (۵) سورہ کہف کی آیت (۱۰۵) اور سورہ انبیاء کی آیت (۴۷) کی تفسیر کے وقت۔ (۶) الصحاح (وزن)۔ (۷) تفسیر رازی ۲۶/۱۳۔

Surah Al-A'raf: Verses 8 - 9. Page 159.

The believer's deeds are brought in the best form and placed in the scale of the balance, and his good deeds outweigh his bad deeds; that is what He says: "Then those whose scales are heavy [with good deeds] - it is they who are the successful" [Quran 7:8]. And the disbeliever's deeds are brought in the ugliest form and placed in the scale of the balance, and their weight is light until they fall into the Fire (1). What Ibn Abbas pointed out is similar to what was said: Allah Almighty creates every part of the servants' deeds as a substance, and the weighing occurs on those substances. Ibn Furak and others rejected this. In the narration: If a believer's good deeds are light, the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) brings out a card like a fingertip and throws it into the right scale of the balance containing his good deeds, so the good deeds outweigh [the bad]. That believing servant says to the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "May my father and mother be sacrificed for you, how beautiful is your face, and how excellent is your character, who are you?!" He says: "I am Muhammad, your Prophet, and these are your prayers that you used to send upon me; I have fulfilled them for you when you needed them most." Al-Qushayri mentioned it in his "Tafsir" (2); and mentioned that the card (al-bitaqah) - with a kasra on the letter 'ba' - is a slip of paper with the numbering of goods in the dialect of the people of Egypt. Ibn Majah said: Muhammad ibn Yahya said (3): The 'bitaqah' is a slip of paper, and the people of Egypt call a slip of paper a 'bitaqah'. Hudhayfah said: The one in charge of the balances on the Day of Resurrection is Gabriel (peace be upon him). Allah Almighty says: "O Gabriel, weigh between them, and return from some to others." He said: And there is neither gold nor silver there; if the oppressor has good deeds, they are taken from his good deeds and given back to the oppressed. If he has no good deeds, some of the oppressed person's bad deeds are taken and carried by the oppressor; so the man returns with sins like mountains (4).

(1) Reported by al-Wahidi in al-Wasit 2/350, and narrated similarly by al-Bayhaqi in al-Shu'ab (282). Its chain of narration includes al-Kalbi, who is accused of lying as in Taqrib al-Tahdhib p. 415. (2) Reported by al-Razi in his Tafsir 13/27, and attributed it to al-Wahidi in al-Basit. (3) Al-Dhuhli, Abu Abdullah al-Nisaburi al-Hafiz, who is the teacher of Ibn Majah from whom he narrated the hadith of Abdullah ibn Amr (may Allah be pleased with them both) (4300) mentioned shortly before. This statement of his was mentioned by Ibn Majah after the hadith. (4) Reported by al-Tabari 10/69, and in its chain of narration is Abd al-Aziz ibn Aban al-Umawi. Ahmad abandoned him,

and Ibn Ma'in said about him: "A wicked liar who fabricates hadith," as in Tahdhib al-Tahdhib 2/581.

सूरह अल-आराफ़: आयतें 8 - 9। पृष्ठ 159.

आस्तिक के कर्मों को सबसे सुंदर रूप में लाया जाता है और तराजू के पलड़े में रखा जाता है, और उसके नेक काम उसके बुरे कामों से भारी हो जाते हैं; यही वह बात है जिसे अल्लाह फरमाता है: "फिर जिनके पलड़े भारी होंगे [नेक कामों के कारण] - वही सफल होने वाले हैं" [क़ुरआन 7:8]। और काफिर के कर्मों को सबसे बदसूरत रूप में लाया जाता है और तराजू के पलड़े में रखा जाता है, और उनका वजन हल्का होता है यहाँ तक कि वे आग में गिर जाते हैं (1)। इब्न अब्बास ने जिस ओर इशारा किया है वह उस बात के करीब है जो कही गई थी: अल्लाह सर्वशक्तिमान बंदों के कार्यों के प्रत्येक भाग को एक पदार्थ के रूप में बनाता है, और वजन उन पदार्थों पर होता है। इब्न फुरक और अन्य लोगों ने इसे खारिज कर दिया। हदीस में है: यदि किसी आस्तिक के नेक काम हल्के हों, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) एक उंगली के पोर की तरह एक कार्ड (बिताक़ा) निकालते हैं और उसे तराजू के दाहिने पलड़े में डाल देते हैं जिसमें उसके नेक काम होते हैं, तो नेक काम भारी हो जाते हैं। वह आस्तिक बंदा नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से कहता है: "मेरे माता-पिता आप पर कुर्बान हों, आपका चेहरा कितना सुंदर है, और आपका चरित्र कितना उत्कृष्ट है, आप कौन हैं?!" वह कहते हैं: "मैं मुहम्मद, तुम्हारा नबी हूँ, और ये तुम्हारी वे दुआएं(दरूद) हैं जो तुम मुझ पर भेजा करते थे; मैंने उन्हें तुम्हारे लिए तब पूरा किया है जब तुम्हें उनकी सबसे अधिक आवश्यकता थी।" अल-कुशायरी ने इसे अपनी "तफ़सीर" (2) में उल्लेख किया है; और उल्लेख किया कि कार्ड (अल-बिताक़ा) - 'बा' अक्षर पर कसरा के साथ - मिस्र के लोगों की बोली में सामान की नंबरिंग वाली एक पर्ची है। इब्न माजाह ने कहा: मुहम्मद बिन यह्या ने कहा (3): 'बिताक़ा' एक पर्ची है, और मिस्र के लोग पर्ची को 'बिताक़ा' कहते हैं। हुजैफा ने कहा: कयामत के दिन तराजू के प्रभारी जिब्रील (अलैहिस्सलाम) होंगे। अल्लाह सर्वशक्तिमान फ़रमाता है: "ऐ जिब्रील, उनके बीच वजन करो, और कुछ से लेकर दूसरों को लौटा दो।" उन्होंने कहा: और वहां न सोना होगा और न चांदी; यदि अत्याचारी के पास नेक काम होंगे, तो उसके नेक कामों से लेकर पीड़ित को दे दिए जाएंगे। यदि उसके पास कोई नेक काम नहीं होगा, तो पीड़ित व्यक्ति के कुछ बुरे काम लेकर अत्याचारी पर डाल दिए जाएंगे; तो वह आदमी पहाड़ों जैसे गुनाहों के साथ लौटेगा (4)।

(1) अल-वाहिदी द्वारा अल-वासित 2/350 में दर्ज किया गया, और अल-बैहकी द्वारा अल-शुअब (282) में इसी तरह वर्णित किया गया। इसके वर्णन की श्रृंखला में अल-कल्बी शामिल है, जिस पर झूठ बोलने का आरोप है जैसा कि तक़रीब अल-तहजीब पृष्ठ 415 में है। (2) अल-राज़ी द्वारा अपनी

तफ़सीर 13/27 में दर्ज किया गया, और इसे अल-बसित में अल-वाहिदी को जिम्मेदार ठहराया गया। (3) अल-जुहली, अबू अब्दुल्ला अल-नैसापुरी अल-हाफिज़, जो इब्न माजाह के शिक्षक हैं, जिनसे उन्होंने अब्दुल्ला बिन अम्र (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस (4300) का वर्णन किया जो कुछ समय पहले बताई गई थी। उनका यह कथन इब्न माजाह ने हदीस के बाद उल्लेख किया था। (4) अल-तबरी 10/69 द्वारा दर्ज किया गया, और इसके वर्णन की श्रृंखला में अब्दुल अजीज बिन अबान अल-उमावी है। अहमद ने उसे छोड़ दिया, और इब्न मुईन ने उसके बारे में कहा: "एक दुष्ट झूठा जो हदीस गढ़ता है," जैसा कि तहजीब अल-तहजीब 2/581 में है।

سورہ الاعراف: آیات ۸ - ۹۔ صفحہ ۱۵۹۔

مومن کا عمل بہترین صورت میں لایا جائے گا، پھر اسے میزان (ترازو) کے پلڑے میں رکھا جائے گا، پس اس کی نیکیاں اس کی برائیوں پر بھاری ہو جائیں گی؛ پس اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿فَمَن ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾ (پھر جن کے پلڑے بھاری ہوں گے وہی فلاح پانے والے ہیں)۔ اور کافر کا عمل بدصورت ترین شکل میں لایا جائے گا، پھر اسے ترازو کے پلڑے میں رکھا جائے گا، تو اس کا وزن ہلکا ہو جائے گا یہاں تک کہ وہ آگ میں گر جائے گا (۱)۔ اور جس کی طرف ابن عباس نے اشارہ کیا وہ اس کے قریب ہے جو کہا گیا کہ: اللہ تعالیٰ بندوں کے اعمال کے ہر حصے کو ایک جوہر (مادہ) بنا دیتا ہے، پھر وزن ان جواہر پر ہوتا ہے۔ ابن فورک اور دوسروں نے اس کا رد کیا ہے۔ اور حدیث میں ہے: جب مومن کی نیکیاں ہلکی ہوں گی؛ تو رسول اللہ ﷺ ناخن کے برابر ایک پرچی (بطاقة) نکالیں گے، پھر اسے میزان کے دائیں پلڑے میں ڈال دیں گے جس میں اس کی نیکیاں ہوں گی، تو نیکیاں غالب آ جائیں گی، تو وہ مومن بندہ نبی ﷺ سے کہے گا: میرے ماں باپ آپ پر قربان ہوں، آپ کا چہرہ کتنا حسین ہے، اور آپ کا اخلاق کتنا عمدہ ہے، آپ کون ہیں؟! تو آپ ﷺ فرمائیں گے: "میں تمہارا نبی محمد ہوں، اور یہ تمہارے وہ درود ہیں جو تم مجھ پر پڑھا کرتے تھے؛ میں نے انہیں تمہارے لیے اس وقت پورا کیا ہے جب تمہیں ان کی سب سے زیادہ ضرورت تھی"۔ اسے قشیری نے اپنی "تفسیر" (۲) میں ذکر کیا ہے؛ اور ذکر کیا کہ البطاقة - با کے کسرہ کے ساتھ - اہل مصر کی زبان میں سامان کے نمبر والی پرچی کو کہتے ہیں۔ اور ابن ماجہ نے کہا: محمد بن یحییٰ نے کہا (۳): البطاقة پرچی ہے، اور اہل مصر پرچی کو بطاقة کہتے ہیں۔ اور حذیفہ نے کہا: قیامت کے دن میزان کے منتظم جبرئیل علیہ السلام ہوں گے، اللہ تعالیٰ فرمائے گا: "اے جبرئیل، ان کے درمیان وزن کرو، اور بعض کا حق بعض کو لوٹاؤ"۔ انہوں

نے کہا: اور وہاں سونا اور چاندی نہیں ہوگا؛ اگر ظالم کی نیکیاں ہوں گی تو اس کی نیکیوں سے لے کر مظلوم کو دے دی جائیں گی، اور اگر اس کی نیکیاں نہ ہوں گی تو مظلوم کے گناہوں میں سے لے کر ظالم پر لاد دیے جائیں گے؛ پس آدمی پلٹے گا اور اس پر پہاڑوں جیسے گناہ ہوں گے (۴)۔

(۱) اسے واحدی نے الوسیط ۲/ ۳۵۰ میں روایت کیا ہے، اور بیہقی نے الشعب (۲۸۲) میں اسی طرح نقل کیا ہے، اور اس کی سند میں کلبی ہے، اور وہ جھوٹ کے ساتھ متہم ہے جیسا کہ تقریب التہذیب ص ۴۱۵ میں ہے۔ (۲) رازی نے اسے اپنی تفسیر ۱۳/ ۲۷ میں نقل کیا ہے، اور اسے واحدی کی البسیط کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۳) الذہلی، ابو عبداللہ النیسابوری الحافظ، اور وہ ابن ماجہ کے شیخ ہیں جنہوں نے ان سے عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث (۴۳۰۰) روایت کی جو ابھی گزری ہے۔ اور ان کا یہ قول ابن ماجہ نے حدیث کے بعد ذکر کیا ہے۔ (۴) اسے طبری ۱۰/ ۶۹ نے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں عبد العزیز بن ابان الاموی ہے، احمد نے اسے چھوڑ دیا، اور ابن معین نے اس کے بارے میں کہا: کذاب خبیث جو حدیثیں گھڑتا ہے، جیسا کہ تہذیب التہذیب ۲/ ۵۸۱ میں ہے۔

Page 160 Surah Al-A'raf, Verses 8 - 10

It is narrated from the Prophet ﷺ: "Allah Almighty says on the Day of Resurrection: 'O Adam, stand beside the Throne at the Scale, and see what is raised to you from the deeds of your children. Whoever's good deeds outweigh his evil deeds by the weight of a grain, for him is Paradise. And whoever's evil deeds outweigh his good deeds by the weight of a grain, for him is the Fire, so that you may know that I do not punish except an oppressor.'" (1)

The Almighty's saying: {And We have certainly established you upon the earth and made for you therein ways of livelihood. Little are you grateful.} [Surah Al-A'raf: 10]

Meaning: We made it a stable place and a bed for you, and We prepared for you therein the means of living. "Ma’ayish" (معايش) is the plural of "Ma’ishah" (معيشة), which is that by which life is sustained, such as food and drink, and whatever life depends on. It is said: 'Asha, Ya’ishu, ‘Ayshan, Ma’ashan, Ma’ishan, Ma’ishatan, and ‘Aishatan' (all related to living).

Al-Zajjaj said (2): "Al-Ma’ishah" is that through which life is attained. And "Ma’ishah" according to the opinion of Al-Akhfash and many grammarians is of the pattern "Maf’ilah" (3).

Al-A’raj recited: "Ma’ayi’" (معايئ) with a Hamzah. This was also narrated by Kharijah bin Mus’ab from Nafi’ (4).

Al-Nahhas said (5): "The Hamzah is a grammatical error and is not permissible, because the singular is 'Ma’ishah' (معيشة), its root is 'Ma’yishah' (مَعْيِشة)."

Footnotes: = What is correct in the chapter of returning injustices is from Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him), who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever has committed an injustice against his brother, whether in his honor or anything else, let him seek his forgiveness for it today before there will be no Dinar or Dirham. If he has good deeds, they will be taken from him according to his injustice; and if he has no good deeds, some of the bad deeds of his companion will be taken and loaded onto him." Narrated by Ahmad (9615) and Al-Bukhari (2449), and previously 2/76. The famous Hadith of the bankrupt was narrated by Ahmad (8029), Muslim (2581) and previously 4/273. (1) Narrated by Al-Tabarani in Al-Saghir (856) similarly at length from the Hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him), and Al-Haythami mentioned it in Majma’ al-Zawa’id 10/347, and said: In it is Al-Fadl bin ‘Isa al-Raqashi, and he is a liar. Ibn Hajar said about him in Al-Taqrib p. 382:

Disowned in Hadith, accused of Qadarism. See Al-Tadhkirah by the author p. 309 and following. (2) In Ma’ani al-Qur’an 2/320-321. (3) Ma’ani al-Qur’an by Al-Akhfash 2/511-512, and Mushkil I’rab al-Qur’an 1/283. (4) Al-Qira’at al-Shadhdhah p. 42. This recitation from Nafi’ is not the famous one from him; his common recitation of this word is the same as the group. (5) In I’rab al-Qur’an 2/115.

पृष्ठ १६० सूरा अल-अराफ, आयतें ८ - १०

पैगंबर ﷺ से रिवायत है कि: "अल्लाह सर्वशक्तिमान कयामत के दिन कहेगा: 'ऐ आदम, तराजू के पास अर्श के किनारे पर खड़े हो जाओ, और देखो कि तुम्हारे बच्चों के कर्मों में से तुम्हारे पास क्या लाया जाता है। जिसके अच्छे कर्म उसके बुरे कर्मों से एक दाने के वजन के बराबर भी ज्यादा होंगे, उसके लिए जन्नत है। और जिसके बुरे कर्म उसके अच्छे कर्मों से एक दाने के वजन के बराबर भी ज्यादा होंगे, उसके लिए आग (जहन्नम) है, ताकि तुम्हें पता चले कि मैं किसी जालिम के अलावा किसी को सजा नहीं देता।'" (१)

अल्लाह तआला का फरमान: {और हमने तुम्हें ज़मीन में बसाया और तुम्हारे लिए उसमें आजीविका के साधन बनाए। तुम बहुत कम शुक्र अदा करते हो।} [सूरा अल-अराफ: १०]

अर्थात्: हमने इसे तुम्हारे लिए एक स्थिर स्थान और बिछौना बनाया, और हमने तुम्हारे लिए इसमें जीवन के साधन तैयार किए। "मआयिश" (معايش) "मईशह" (معيشة) का बहुवचन है, यानी वह जिससे जीवन चलता है जैसे भोजन और पेय, और जो कुछ भी जीवन के लिए आवश्यक है। कहा जाता है: 'आशा, यईशु, आयशन, मआशन, मईशन, मईशतन, और आइशतन'।

अल-ज़ज्जाज ने कहा (२): "मईशह" वह है जिसके माध्यम से जीवन प्राप्त किया जाता है। और अल-अखफश और कई व्याकरणविदों की राय में "मईशह" का वजन "मफइला" (३) है।

अल-अअराज ने इसे हमज़ा के साथ "मआई" (معايئ) पढ़ा है। खारिजा बिन मुसाब ने नाफी से भी ऐसा ही रिवायत किया है (४)।

अल-नह़्हास ने कहा (५): "हमज़ा एक व्याकरणिक त्रुटि है और जायज़ नहीं है; क्योंकि इसका एकवचन 'मईशह' (معيشة) है, जिसका मूल रूप 'मय्-यिशह' (مَعْيِشة) है।"

पाद-टिप्पणियाँ: = अन्याय वापस करने के अध्याय में सही रिवायत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिसने अपने भाई के सम्मान या किसी और चीज़ में उसके साथ अन्याय किया हो, तो वह आज ही उससे क्षमा माँग ले, इससे पहले कि वह दिन आए जब न दीनार होगा और न ही दिरहम। यदि उसके पास नेक काम होंगे, तो उसके अन्याय के अनुसार उससे ले लिए जाएंगे; और यदि उसके पास नेक काम नहीं होंगे, तो उसके साथी की बुराइयां लेकर उस पर डाल दी जाएंगी।" इसे अहमद (९६१५) और बुखारी (२४४९) ने रिवायत किया है, और पहले

७६/२ में। दिवालिया व्यक्ति की प्रसिद्ध हदीस अहमद (८०२९), मुस्लिम (२५८१) और पहले २७३/४ में रिवायत की गई है। (१) इसे अल-तबरानी ने अल-सगीर (८५६) में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से विस्तार से रिवायत किया है, और अल-हैथमी ने इसे मजमा अल-जवैद १०/३४७ में उल्लेख किया है, और कहा: इसमें अल-फज़ल बिन ईसा अल-रकाशी है, और वह झूठा है। इब्न हजर ने अल-तक़रीब पृष्ठ ३८२ में उसके बारे में कहा: हदीस में अस्वीकार्य, उस पर कदरियत का आरोप है। लेखक की अल-तज़किराह पृष्ठ ३०९ और उसके बाद देखें। (२) मआनी अल-क़ुरआन २/३२० - ३२१ में। (३) अल-अखफश द्वारा मआनी अल-क़ुरआन २/५११ - ५१२, और मुश्किल एराब अल-क़ुरआन १/२८३। (४) अल-किरात अल-शाज़ाह पृष्ठ ४२। नाफी से यह रिवायत मशहूर नहीं है, उनकी प्रसिद्ध किरात आम लोगों की तरह ही है। (५) एराब अल-क़ुरआन २/११५ में।

صفحہ ۱۶۰ سورۃ الاعراف، آیات ۸ - ۱۰

نبی کریم ﷺ سے روایت ہے کہ: "اللہ تعالیٰ قیامت کے دن فرمائے گا: اے آدم، میزان کے پاس کرسی (عرش) کے پہلو میں کھڑے ہو جاؤ، اور دیکھو کہ تمہارے بیٹوں کے اعمال میں سے تمہاری طرف کیا اٹھایا جاتا ہے، پس جس کی نیکی اس کی برائی پر ایک دانے کے برابر بھی وزنی ہوئی تو اس کے لیے جنت ہے، اور جس کی برائی اس کی نیکی پر ایک دانے کے برابر بھی وزنی ہوئی تو اس کے لیے آگ ہے، یہاں تک کہ تم جان لو کہ میں کسی ظالم کے سوا کسی کو عذاب نہیں دیتا۔" (۱)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَقَدْ مَكَّنَّكُمْ فِي الْأَرْضِ وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ قَلِيلًا مَا تَشْكُرُونَ﴾

یعنی: ہم نے اسے تمہارے لیے جائے قرار اور بچھونا بنایا، اور ہم نے اس میں تمہارے لیے اسباب معیشت مہیا کیے۔ "معایش" معیشت کی جمع ہے، یعنی وہ چیز جس سے زندگی بسر کی جائے جیسے کھانا پینا اور جس سے زندگی قائم رہتی ہے۔ کہا جاتا ہے: عاش يَعِيش عَيْشاً ومَعاشاً ومَعِيشاً ومَعِيشة وعَيْشَةً۔

زجاج (۲) نے کہا: معیشت وہ چیز ہے جس کے ذریعے زندگی تک پہنچا جائے۔ اور اخفش اور بہت سے نحویوں کے قول کے مطابق معیشت کا وزن "مفعلہ" (۳) ہے۔

اور اعرج نے اسے ہمزہ کے ساتھ "مَعَايِئ" پڑھا ہے۔ اور خارجہ بن مصعب نے نافع (۴) سے اسی طرح روایت کیا ہے۔

نحاس (۵) نے کہا: ہمزہ کے ساتھ پڑھنا غلط ہے جو جائز نہیں؛ کیونکہ اس کا واحد معیشت (معیشة) ہے، جس کی اصل مَعْيِشة ہے۔

حواشی: = مظالم کی واپسی کے باب میں صحیح حدیث ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے اپنے بھائی کی آبرو یا کسی اور چیز میں اس پر ظلم کیا ہو، تو اسے چاہیے کہ آج ہی اس سے معاف کرا لے، اس سے پہلے کہ وہ وقت آئے جب نہ دینار ہوگا اور نہ درہم۔ اگر اس کے پاس نیک اعمال ہوں گے تو اس کے ظلم کے بقدر اس سے لے لیے جائیں گے، اور اگر اس کے پاس نیکیاں نہ ہوں گی تو اس کے ساتھی کے گناہ لے کر اس پر ڈال دیے جائیں گے۔" اسے احمد (۹۶۱۵) اور بخاری (۲۴۴۹) نے روایت کیا ہے، اور اس سے قبل ۲/ ۷۶ میں۔ مفلس والی مشہور حدیث احمد (۸۰۲۹) اور مسلم (۲۵۸۱) نے روایت کی ہے، اور اس سے قبل ۴/ ۲۷۳ میں۔ (۱) اسے طبرانی نے الصغیر (۸۵۶) میں ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے طوالت کے ساتھ روایت کیا ہے، اور ہیثمی نے مجمع الزوائد ۱۰/ ۳۴۷ میں اسے نقل کیا ہے اور کہا ہے کہ: اس میں فضل بن عیسیٰ الرقاشی ہے، اور وہ کذاب (جھوٹا) ہے۔ حافظ ابن حجر نے التقریب ص ۳۸۲ میں اس کے بارے میں کہا: منکر الحدیث ہے، اس پر قدری ہونے کا الزام ہے۔ مصنف کی التذکرہ ص ۳۰۹ اور اس کے بعد دیکھیں۔ (۲) معانی القرآن ۲/ ۳۲۰ - ۳۲۱ میں۔ (۳) معانی القرآن از اخفش ۲/ ۵۱۱ - ۵۱۲، اور مشکل اعراب القرآن ۱/ ۲۸۳۔ (۴) القراءات الشاذہ ص ۴۲۔ اور نافع سے یہ قرات مشہور نہیں ہے، ان کی اس لفظ کی قرات عام جماعت کی قرات کی طرح ہے۔ (۵) اعراب القرآن ۲/ ۱۱۵ میں۔

Page 161

Surah Al-A'raf: Verses 10 - 11

So the 'alif' of the plural was added(1), and it is quiescent (sakina), and the 'ya' is quiescent, so movement (vocalization) is necessary; as there is no way to delete it, and 'alif' is not vocalized, so the 'ya' was vocalized with what it was entitled to in the singular. Its counterpart from 'waw' is: 'manarah' (lighthouse) and 'manawir', and 'maqam' (place) and 'maqawim'; as the poet said: "And I am an upholder, a resistant, which neither Jarir nor Jarir's master can uphold(2)." Similarly: 'musibah' (calamity) and 'masawib'. This is the good (usage), and an anomalous (shadh) language: 'masa'ib'. Al-Akhfash(3) said: 'Masa'ib' was only permitted because the singular form is defective (containing a weak letter). Al-Zajjaj(4) said: This is an error, for it would then require him to say: 'maqa'im'. But the correct view is that it is like: 'wisadah' and 'isadah'.

And it was said: Hamza was not permitted in 'ma'ayish' because 'ma'ishah' follows the pattern 'maf'ilah'; hence the 'ya' is original, and a hamza is only used if the 'ya' is extra; like 'madinah' (city) and 'mada'in'(5), 'sahifah' (page) and 'saha'if', 'karimah' (noble woman) and 'kara'im', and 'wasifah' (maidservant) and 'wasa'if'(6), and the like.

His words, Exalted is He: {And We have certainly created you, [O Mankind], and given you [human] form. Then We said to the angels, "Prostrate to Adam"; so they prostrated, except for Iblees. He was not of those who prostrated.}

His words, Exalted is He: {And We have certainly created you, [O Mankind], and given you [human] form} when He mentioned His blessings, He mentioned the beginning of His creation. The meaning of creation has been previously discussed in other places(7). "Then We gave you form" means: We created you as sperm-drops (nutaf), then We formed you, then We inform you that We said to the angels: "Prostrate to Adam." On the authority of Ibn Abbas and al-Dahhak.

---

(1) In the manuscripts: 'Alif al-Wasl', and what is established is from 'I'rab al-Qur'an'. (2) The verse belongs to Al-Akhtal, and it is in his Diwan, p. 123. (3) Ma'ani al-Qur'an 2/512. (4) In Ma'ani al-Qur'an 2/320. (5) This is according to the opinion of those who derive 'mada'in' from 'madana'. As for those who derive it from 'dana yadin', they do not use hamza because the 'ya' is then original. See Ma'ani al-Qur'an by Al-Akhfash 2/512 and Al-Hujjah lil-Qurra' al-Sab'ah 4/8-9. (6) In (m): 'wazifah' and 'waza'if'. (7) See 1/341 and 376.

पृष्ठ 161

सूरह अल-अराफ: आयत 10 - 11

इसलिए बहुवचन की 'अलिफ़' जोड़ी गई(1), और वह साकिन है और 'या' भी साकिन है, तो हरकत (स्वरीकरण) आवश्यक है; क्योंकि इसे हटाने का कोई रास्ता नहीं है, और 'अलिफ़' को हरकत नहीं दी जाती, इसलिए 'या' को उस हरकत के साथ स्वर दिया गया जो एकवचन में उसके लिए आवश्यक थी। 'वाव' से इसके समकक्ष है: 'मनाराह' और 'मनावर', और 'मक़ाम' और 'मक़ाविम'; जैसा कि कवि ने कहा है: "और मैं एक अडिग रहने वाला, डटने वाला हूँ, जिसे न तो जरीर और न ही जरीर का स्वामी संभाल सकता है(2)।" इसी तरह: 'मुसीबा' और 'मसाविब'। यह श्रेष्ठ (प्रयोग) है, और एक असामान्य (शाद) भाषा 'मसाइब' है। अल-अख्फ़श(3) ने कहा: 'मसाइब' की अनुमति केवल इसलिए दी गई क्योंकि एकवचन रूप दोषपूर्ण (कमज़ोर अक्षर वाला) है। अल-ज़ज्जाज(4) ने कहा: यह एक गलती है, क्योंकि इससे उसे 'मक़ाइम' कहने की आवश्यकता होगी। लेकिन सही मत यह है कि यह 'विसादाह' और 'इसादाह' की तरह है।

और यह कहा गया कि 'मआयीश' में हमज़ा की अनुमति नहीं थी क्योंकि 'मईशह' 'मफ़इलाह' के स्वरूप पर है; अतः 'या' मूल है, और हमज़ा केवल तभी लगाया जाता है जब 'या' अतिरिक्त हो; जैसे 'मदीनाह' और 'मदाइन'(5), 'सहीफ़ा' और 'सहाइफ़', 'करीमा' और 'कराइम', और 'वसीफ़ा' और 'वसाइफ़'(6), और इसी तरह के शब्द।

अल्लाह तआला का कथन है: {हमने तुम्हें पैदा किया, फिर तुम्हारी सूरत बनाई, फिर हमने फ़रिश्तों से कहा कि आदम को सजदा करो, तो सबने सजदा किया सिवाय इबलीस के, वह सजदा करने वालों में से न था।}

अल्लाह तआला का कथन: {हमने तुम्हें पैदा किया, फिर तुम्हारी सूरत बनाई} जब उसने अपनी नेमतों का ज़िक्र किया; तो अपनी सृष्टि की शुरुआत का ज़िक्र किया। सृष्टि का अर्थ पहले भी अन्य स्थानों पर आ चुका है(7)। "फिर तुम्हारी सूरत बनाई" का अर्थ है: हमने तुम्हें नुतफ़ा (वीर्य) के रूप में पैदा किया, फिर तुम्हें रूप दिया, फिर हम तुम्हें सूचित करते हैं कि हमने फ़रिश्तों से कहा: "आदम को सजदा करो।" इब्न अब्बास और अद-दह्हाक से वर्णित।

पाद-टिप्पणियाँ: (1) प्रतियों में: 'अलिफ़ अल-वस्ल', और जो स्थापित है वह 'इराब अल-क़ुरान' से है। (2) यह शेर अल-अख़तल का है, और यह उनके दीवान, पृष्ठ 123 में है। (3) मआनी अल-क़ुरान 2/512। (4) मआनी अल-क़ुरान 2/320 में। (5) यह उन लोगों की राय के अनुसार है जिन्होंने 'मदाइन' को 'मदना' से निकाला है। जहाँ तक उन लोगों का प्रश्न है जिन्होंने इसे 'दाना यदीनु' से लिया है, तो वे हमज़ा का उपयोग नहीं करते क्योंकि तब 'या' मूल होती है। देखें अल-अख्फ़श की मआनी अल-क़ुरान 2/512 और अल-हुज्जाह लिल-क़ुर्रा अल-सबअह 4/8-9। (6) (म) में: 'वज़ीफ़ा' और 'वज़ाइफ़'। (7) देखें 1/341 और 376।

صفحہ 161

سورہ الاعراف: آیات 10 - 11

چنانچہ جمع کا 'الف' زیادہ کیا گیا(1)، اور وہ ساکن ہے اور 'یا' بھی ساکن ہے، تو حرکت دینا ضروری ہے؛ کیونکہ حذف کرنے کی کوئی صورت نہیں، اور 'الف' متحرک نہیں ہوتا، اس لیے 'یا' کو اس حرکت کے ساتھ متحرک کیا گیا جو واحد میں اس کے لیے واجب تھی۔ اور 'واؤ' سے اس کی نظیر 'منارة' اور 'مناور' ہے، اور 'مقام' اور 'مقاوِم' ہے؛ جیسا کہ شاعر نے کہا: "اور میں بلاشبہ ایک قائم رہنے والا، ڈٹ جانے والا ہوں، جسے نہ جریر اور نہ جریر کا آقا سنبھال سکتا ہے(2)۔" اسی طرح: 'مصيبة' اور 'مصاوِب'۔ یہ عمدہ (استعمال) ہے، اور ایک شاذ زبان 'مصائب' ہے۔ الاخفش(3) نے کہا: 'مصائب' صرف اس لیے جائز ہوا کیونکہ اس کا واحد معتل (کمزور حرف والا) ہے۔ الزجاج(4) نے کہا: یہ غلطی ہے جس سے اس پر یہ لازم آئے گا کہ وہ 'مقائم' کہے۔ لیکن قول یہ ہے کہ یہ 'وِسادة' اور 'إسادة' کی طرح ہے۔

اور کہا گیا کہ 'مَعايِش' میں ہمزہ اس لیے جائز نہیں ہوا کیونکہ 'معيشة' 'مَفْعِلة' کے وزن پر ہے؛ چنانچہ 'یا' اصلی ہے، اور ہمزہ صرف اس وقت آتا ہے جب 'یا' زائد ہو؛ جیسے 'مدينة' اور 'مدائن'(5)، 'صحيفة' اور 'صحائف'، 'كريمة' اور 'كرائم'، اور 'وصيفة' اور 'وصائف'(6)، اور اس جیسی دیگر مثالیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور بیشک ہم نے تمہیں پیدا کیا، پھر تمہاری صورت گری کی، پھر ہم نے فرشتوں سے کہا کہ آدم کو سجدہ کرو، تو سب نے سجدہ کیا سوائے ابلیس کے، وہ سجدہ کرنے والوں میں سے نہ تھا۔}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور بیشک ہم نے تمہیں پیدا کیا، پھر تمہاری صورت گری کی} جب اس نے اپنی نعمتوں کا ذکر فرمایا؛ تو اپنی تخلیق کی ابتدا کا ذکر فرمایا۔ اور تخلیق کے معنی پہلے دیگر مقامات پر گزر چکے ہیں(7)۔ "پھر تمہاری صورت گری کی" یعنی: ہم نے تمہیں نطفوں کی صورت میں پیدا کیا، پھر تمہاری شکل وصورت بنائی، پھر ہم تمہیں خبر دیتے ہیں کہ ہم نے فرشتوں سے کہا: "آدم کو سجدہ کرو۔" ابن عباس اور الضحاک سے مروی ہے۔

حواشی: (1) نسخوں میں: 'الف الوصل' ہے، اور جو ثابت ہے وہ 'اعراب القرآن' سے ہے۔ (2) یہ شعر الاخطل کا ہے، اور یہ اس کے دیوان ص 123 میں ہے۔ (3) معانی القرآن 2/ 512۔ (4) معانی القرآن 2/ 320 میں۔ (5) یہ ان لوگوں کی رائے پر ہے جنہوں نے 'مدائن' کو 'مَدَنَ' سے ماخوذ مانا، لیکن جنہوں نے اسے 'دانَ یدینُ' سے مانا انہوں نے ہمزہ نہیں پڑھا کیونکہ اس صورت میں 'یا' اصلی ہے۔ دیکھئے معانی القرآن للاخفش 2/ 512 اور الحجة للقراء السبعة 4/ 8-9۔ (6) (م) میں: 'وظیفة' اور 'وظائف'۔ (7) دیکھئے 1/ 341 اور 376۔

Surah Al-A'raf, Verse 11 162 And others said: The meaning is: We created Adam, then We fashioned you in his loins (1). Al-Akhfash said: "thumma" (then) is in the sense of "wa" (and) (2). It was said: The meaning: "And We have certainly created you" refers to Adam, peace be upon him, then We said to the angels: bow down to Adam, then We fashioned you; based on advancement and delay. And it was said: "And We have certainly created you" means Adam; it is mentioned in the plural form because he is the father of mankind, "then We fashioned you" also refers to him. As it is said: We killed you; meaning: we killed your master. "Then We said to the angels bow down to Adam". According to this, there is no advancement or delay. This is also from Ibn Abbas (3). And it was said: The meaning: And We have certainly created you, means Adam and Eve; Adam was from dust, and Eve was from one of his ribs, then the fashioning occurred after that. So the meaning is: We created your parents, then We fashioned them (4). Al-Hasan said it. And it was said: The meaning: We created you in the loin of Adam, then We fashioned you when We took the covenant from you. This is the saying of Mujahid. Narrated from him by Ibn Jurayj and Ibn Abi Najih (5). Al-Nahhas said: This is the best of opinions. Mujahid goes to the view that He created them in Adam's loin, then fashioned them when He took the covenant from them, then the prostration was after that. This is strengthened by: {And [mention] when your Lord took from the children of Adam - from their loins - their descendants} [Al-A'raf: 172], and the Hadith "He brought them out like tiny ants, and took the covenant from them" (6).

---

(1) Reported by Al-Tabari 10/75-77. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Akhfash 2/512, and Al-Zajjaj considered it an error in his Ma'ani al-Qur'an 2/321, and Al-Nahhas in his Ma'ani al-Qur'an 3/12. (3) Tafsir al-Baghawi 2/150. (4) Al-Zajjaj mentioned something similar in Ma'ani al-Qur'an 2/321-322. (5) Reported by Al-Tabari 10/78 with the wording: Mujahid said: "And We have certainly created you" he said: Adam, "then We fashioned you" he said: in the loin of Adam. (6) Reported by Ahmad (2455), and Al-Nasa'i in Al-Kubra (11127) from the Hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both).

सूरह अल-अराफ़, आयत 11 162 और अन्यों ने कहा: इसका अर्थ है: हमने आदम को पैदा किया, फिर तुम्हें उनकी पीठ (वंश) में आकार दिया (1)। अल-अखफ़श ने कहा: "थुम्मा" (फिर) यहाँ "वा" (और) के अर्थ में है (2)। कहा गया: अर्थ है: "और हमने निश्चय ही तुम्हें पैदा किया" से तात्पर्य आदम (उन पर शांति हो) से है, फिर हमने फ़रिश्तों से कहा: आदम को सजदा करो, फिर हमने तुम्हें आकार दिया; यह अग्रता और विलंब के आधार पर है। और कहा गया: "और हमने निश्चय ही तुम्हें पैदा किया" का अर्थ आदम है; इसे बहुवचन में उल्लेख किया गया है क्योंकि वह मानव जाति के पिता हैं, "फिर हमने तुम्हें आकार दिया" भी उन्हीं की ओर संकेत करता है। जैसे कहा जाता है: हमने तुम्हें मार डाला; अर्थात: हमने तुम्हारे स्वामी को मार डाला। "फिर हमने फ़रिश्तों से कहा कि आदम को सजदा करो"। इस अनुसार, कोई अग्रता या विलंब नहीं है। यह इब्न अब्बास (3) से भी वर्णित है। और कहा गया: अर्थ है: और हमने निश्चय ही तुम्हें पैदा किया, इससे तात्पर्य आदम और हव्वा से है; आदम मिट्टी से थे; और हव्वा उनकी एक पसली से थीं, फिर उसके बाद रूप देना हुआ। तो अर्थ है: हमने तुम्हारे माता-पिता को पैदा किया, फिर उन्हें आकार दिया (4)। अल-हसन ने यह कहा। और कहा गया: अर्थ है: हमने तुम्हें आदम की पीठ में पैदा किया, फिर जब हमने तुमसे वचन लिया तब तुम्हें आकार दिया। यह मुजाहिद का कथन है। उनसे इब्न जुैराज और इब्न अबी नजीह (5) ने इसे वर्णित किया है। अल-नहस ने कहा: यह सबसे अच्छा मत है। मुजाहिद इस विचार की ओर जाते हैं कि उन्होंने उन्हें आदम की पीठ में पैदा किया, फिर जब उनसे वचन लिया तब उन्हें आकार दिया, फिर उसके बाद सजदा हुआ। इसे यह आयत पुष्ट करती है: {और जब तुम्हारे रब ने आदम की संतानों से - उनकी पीठ से - उनकी संतति को निकाला} [अल-अराफ़: 172], और हदीस है "कि उन्होंने उन्हें चींटियों के समान निकाला, और उनसे वचन लिया" (6)।

---

(1) इसे अल-तबरी 10/75-77 ने निकाला है। (2) अल-अखफ़श की 'मआनी अल-क़ुरान' 2/512, और अल-ज़ज्जाज ने अपनी 'मआनी अल-क़ुरान' 2/321 में इसे गलत बताया, और अल-नहस ने अपनी 'मआनी अल-क़ुरान' 3/12 में। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 2/150। (4) अल-ज़ज्जाज ने 'मआनी अल-क़ुरान' 2/321-322 में इसी तरह का उल्लेख किया है। (5) इसे अल-तबरी 10/78 ने इन शब्दों में निकाला है: मुजाहिद ने कहा: "और हमने निश्चय ही तुम्हें पैदा किया" उन्होंने कहा: आदम, "फिर हमने तुम्हें आकार दिया" उन्होंने कहा: आदम की पीठ में। (6) इसे अहमद (2455) और अल-नसाई ने 'अल-कुबरा' (11127) में इब्न अब्बास की हदीस से निकाला है।

سورہ الاعراف، آیت 11 ١٦٢ اور دوسروں نے کہا: معنی یہ ہے: ہم نے آدم کو پیدا کیا، پھر تمہیں ان کی پشت میں صورت بخشی (١)۔ اور الاخفش نے کہا: «ثم» (پھر) واؤ (اور) کے معنی میں ہے (٢)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: «وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ» (اور یقیناً ہم نے تمہیں پیدا کیا) سے مراد آدم علیہ السلام ہیں، پھر ہم نے فرشتوں سے کہا: آدم کو سجدہ کرو، پھر ہم نے تمہیں صورت بخشی؛ یہ تقدیم و تاخیر (آگے پیچھے کرنے) پر مبنی ہے۔ اور کہا گیا: «ولقد خَلَقْنَاكم» سے مراد آدم ہیں؛ جمع کے لفظ کے ساتھ ذکر کیا گیا؛ کیونکہ وہ انسانوں کے باپ ہیں، «ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ» بھی انہی کی طرف لوٹتا ہے۔ جیسا کہ کہا جاتا ہے: ہم نے تمہیں قتل کیا؛ یعنی: ہم نے تمہارے سردار کو قتل کیا۔ «ثم قلنا للملائكة اسجدوا لآدم»۔ اور اس بنیاد پر کوئی تقدیم و تاخیر نہیں ہے۔ یہ ابن عباس (٣) سے بھی مروی ہے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: اور یقیناً ہم نے تمہیں پیدا کیا، اس سے مراد آدم اور حوا ہیں؛ تو آدم مٹی سے تھے؛ اور حوا ان کی ایک پسلی سے تھیں، پھر اس کے بعد صورت گری ہوئی۔ تو معنی یہ ہے: ہم نے تمہارے والدین کو پیدا کیا، پھر ان کی صورت گری کی (٤)۔ یہ حسن (بصری) نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: ہم نے تمہیں آدم کی پشت میں پیدا کیا، پھر جب ہم نے تم سے عہد (میثاق) لیا تو تمہیں صورت بخشی۔ یہ مجاہد کا قول ہے۔ اسے ان سے ابن جریج اور ابن ابی نجیح (٥) نے روایت کیا ہے۔ النحاس نے کہا: یہ اقوال میں سب سے بہتر ہے۔ مجاہد کا رجحان اس طرف ہے کہ اللہ نے انہیں آدم کی پشت میں پیدا کیا، پھر جب ان سے عہد لیا تو ان کی صورت گری کی، پھر اس کے بعد سجدہ ہوا۔ اور اس کی تائید اس سے ہوتی ہے: ﴿وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ﴾ [الاعراف: ١٧٢]، اور حدیث ہے کہ «اس نے انہیں چیونٹیوں کی مانند نکالا، پس ان سے عہد لیا» (٦)۔

(۱) اسے الطبری ۷۵/۱۰ - ۷۷ نے روایت کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن للاخفش ۵۱۲/۲، اور الزجاج نے اپنی کتاب معانی القرآن ۳۲۱/۲ میں اسے غلط قرار دیا، اور النحاس نے معانی القرآن ۱۲/۳ میں۔ (۳) تفسیر البغوی ۱۵۰/۲۔ (۴) الزجاج نے معانی القرآن ۳۲۱/۲ - ۳۲۲ میں اس کی مانند ذکر کیا ہے۔ (۵) اسے الطبری ۷۸/۱۰ نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: مجاہد نے کہا: «ولقد خلقناكم» اس نے کہا: آدم، «ثم صورناكم» اس نے کہا: آدم کی پشت میں۔ (۶) اسے احمد (۲۴۵۵) اور النسائی نے الکبریٰ (۱۱۱۲۷) میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

And it was said: "Then" is for information, meaning: We have created you, that is, in the loins of Adam (peace be upon him), then We formed you, meaning: in the wombs. Al-Nahhas said: This is correct from Ibn Abbas (1). I say: All these sayings are possible, and the correct one among them is what is supported by the Revelation; Allah Almighty said: {And We certainly created man from an extract of clay} [Al-Mu'minun: 12], meaning Adam. And He said: {and created from it its mate} [An-Nisa: 1], then He said: {We placed him} meaning: We placed his offspring and descendants {as a sperm-drop in a firm lodging} the verse [Al-Mu'minun: 13]. So Adam was created from clay, then formed and honored by prostration, and his descendants were formed in the wombs of mothers after they were created therein and in the loins of fathers. It was already mentioned at the beginning of Surah Al-An'am (2) that every human is created from a sperm-drop and soil; so contemplate it. And He said here: {We created you, then We formed you}, and He said at the end of "Al-Hashr": {He is Allah, the Creator, the Producer, the Fashioner} [Verse: 24]. So He mentioned fashioning (forming) after producing. And the explanation of that will come, God willing. And it was said: the meaning of {And We have certainly created you} is: We created the souls first, then we formed the bodies (shadows) last. The statement of Allah the Almighty: {except for Iblees. He was not of those who prostrated.} It is an exception from a different kind. And it was said: from the same kind (3). Scholars have differed: Was he from the angels or not? As previously explained in "Al-Baqarah" (4). The statement of Allah the Almighty: {[Allah] said, "What prevented you from prostrating when I commanded you?" [Satan] said, "I am better than him. You created me from fire and created him from clay." [12]} In it there are four issues:

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/12-13, and the report of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) was narrated by al-Tabari 10/75. (2) 8/318-319. (3) Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 1/284. (4) 1/438.

और कहा गया है: "फिर" जानकारी के लिए है, जिसका अर्थ है: हमने तुम्हें बनाया, यानी आदम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की पीठ (वंश) में, फिर हमने तुम्हें रूप दिया यानी गर्भ में। अल-नहहास ने कहा: यह इब्न अब्बास (1) से सही साबित है। मैंने कहा: ये सभी कथन संभावित हैं, और उनमें से सही वही है जिसका समर्थन वही (खुलासा) करता है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {हमने मनुष्य को मिट्टी के सत्त्व से बनाया} [अल-मुमिनून: 12] यानी आदम। और फरमाया: {और उसी से उसका जोड़ा पैदा किया} [अन-निसा: 1], फिर फरमाया: {हमने उसे बनाया} यानी: हमने उसकी संतान और वंश को बनाया {एक सुरक्षित स्थान में वीर्य की एक बूंद के रूप में} आयत [अल-मुमिनून: 13]। तो आदम मिट्टी से बनाए गए, फिर उन्हें रूप दिया गया और सजदे के साथ सम्मानित किया गया, और उनकी संतान को माताओं के गर्भ में रूप दिया गया, इसके बाद कि वे वहां और पिताओं की पीठ में बनाए गए थे। सूरह अल-अनआम (2) की शुरुआत में पहले ही बताया जा चुका है कि प्रत्येक मनुष्य वीर्य और मिट्टी से बनाया गया है; तो इस पर विचार करें। और यहाँ फरमाया: {हमने तुम्हें बनाया, फिर हमने तुम्हें रूप दिया}, और "अल-हश्र" के अंत में फरमाया: {वही अल्लाह है, पैदा करने वाला, अस्तित्व में लाने वाला, रूप देने वाला} [आयत: 24]। तो उन्होंने अस्तित्व में लाने के बाद रूप देने का उल्लेख किया। और इसका स्पष्टीकरण इंशाअल्लाह (ईश्वर ने चाहा तो) आएगा। और कहा गया: {और निश्चय ही हमने तुम्हें बनाया} का अर्थ है: हमने पहले आत्माओं को बनाया, फिर अंत में शरीर (छाया) को रूप दिया। अल्लाह तआला का फरमान: {इब्लीस के सिवा; वह सजदा करने वालों में से न था।} यह एक विजातीय (अलग वर्ग से) अपवाद है। और कहा गया: उसी वर्ग से (3)। विद्वानों में मतभेद रहा है: क्या वह फरिश्तों में से था या नहीं? जैसा कि "अल-बकराह" (4) में पहले स्पष्ट किया जा चुका है। अल्लाह तआला का फरमान: {(अल्लाह ने) कहा, "जब मैंने तुझे आज्ञा दी थी, तो तुझे सजदा करने से किस चीज़ ने रोका?" उसने कहा, "मैं उससे बेहतर हूँ। तूने मुझे आग से पैदा किया और उसे मिट्टी से बनाया।" [12]} इसमें चार मुद्दे हैं:

---

(1) नहहास द्वारा 'मआनी अल-कुरान' 3/12-13, और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) का कथन अल-तबारी 10/75 द्वारा निकाला गया है। (2) 8/318-319. (3) मक्की द्वारा 'मुश्किल इ'राब अल-कुरान' 1/284। (4) 1/438.

سورہ الاعراف، آیت 11 - 12 163

اور کہا گیا: «ثم» خبر دینے کے لیے ہے، یعنی: اور یقیناً ہم نے تمہیں پیدا کیا، یعنی آدم علیہ السلام کی پشت میں، پھر تمہیں صورت دی یعنی رحموں میں۔ النحاس نے کہا: یہ ابن عباس (1) سے صحیح مروی ہے۔ میں نے کہا: یہ تمام اقوال احتمال رکھتے ہیں، اور ان میں سے صحیح وہ ہے جس کی تائید وحی (تنزیل) کرتی ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اور ہم نے انسان کو مٹی کے خلاصے سے پیدا کیا﴾ [المؤمنون: 12] یعنی آدم کو۔ اور فرمایا: ﴿اور اس سے اس کا جوڑا پیدا کیا﴾ [النساء: 1]، پھر فرمایا: ﴿ہم نے اسے بنایا﴾ یعنی: ہم نے اس کی نسل اور ذریت کو بنایا ﴿ایک محفوظ ٹھکانے میں نطفہ بنا کر﴾ آیت [المؤمنون: 13]۔ پس آدم مٹی سے پیدا کیے گئے، پھر صورت دی گئی اور سجدے کے ذریعے عزت دی گئی، اور ان کی اولاد کو ماؤں کے رحموں میں صورت دی گئی اس کے بعد کہ وہ وہاں اور باپوں کی پشت میں پیدا کیے گئے۔ اور سورہ الانعام (2) کے شروع میں یہ بات گزر چکی ہے کہ ہر انسان نطفے اور مٹی سے پیدا ہوا ہے؛ پس اس پر غور کرو۔ اور یہاں فرمایا: ﴿ہم نے تمہیں پیدا کیا پھر تمہاری صورتیں بنائیں﴾، اور "الحشر" کے آخر میں فرمایا: ﴿وہی اللہ ہے پیدا کرنے والا، وجود بخشنے والا، صورت گری کرنے والا﴾ [آیت: 24]۔ پس وجود بخشنے کے بعد صورت گری کا ذکر کیا۔ اور ان شاء اللہ اس کا بیان آگے آئے گا۔ اور کہا گیا: ﴿اور یقیناً ہم نے تمہیں پیدا کیا﴾ کا مطلب ہے: ہم نے پہلے روحوں کو پیدا کیا، پھر آخر میں جسموں (سایوں) کی صورت گری کی۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿سوائے ابلیس کے وہ سجدہ کرنے والوں میں سے نہ تھا﴾ یہ استثنائے منقطع (غیر جنس سے) ہے۔ اور کہا گیا: اسی جنس سے (3)۔ اور علماء نے اس میں اختلاف کیا ہے: کیا وہ فرشتوں میں سے تھا یا نہیں؟ جیسا کہ اس کا بیان "البقرہ" (4) میں گزر چکا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فرمایا: تجھے کس چیز نے سجدہ کرنے سے روکا جب میں

نے تجھے حکم دیا؟ اس نے کہا: میں اس سے بہتر ہوں، تو نے مجھے آگ سے پیدا کیا اور اسے مٹی سے پیدا کیا [12]﴾۔ اس میں چار مسائل ہیں:

---

(1) معانی القرآن للنحاس 3/ 12 - 13، اور اثر ابن عباس رضی اللہ عنہما الطبری نے تخریج کی ہے 10/ 75۔ (2) 8/ 318 - 319۔ (3) مشکل إعراب القرآن لمکی 1/ 284۔ (4) 1/ 438۔

Surah Al-A'raf: Verse 12 164

First: His (the Almighty's) saying: {What prevented you} — "What" (mā) is in the nominative case as a subject (mubtada'); meaning: what thing prevented you? This is a question of rebuke. {that you should not prostrate} is in the accusative case, meaning: from prostrating. And "not" (lā) is redundant (1). And in Surah Sad: {What prevented you that you should prostrate} [Verse: 75]. A poet said: His generosity refused, not stinginess, so it hastened with it --- Yes, from a young man whose bounty does not prevent his asker (2) He meant: his generosity refused stinginess, so he added "not".

It was said: It is not redundant; for "prevention" (man') contains an element of speaking and calling, as if he said: Who told you not to prostrate? Or who called you to not prostrate? Just as you say: I told you not to do such-and-such.

It was said: There is an omission in the speech, and the estimation is: What prevented you from obedience and necessitated you not to prostrate (3).

The scholars said: That which necessitated him to abandon prostration was arrogance and envy; and he had harbored that in himself when he was commanded with it. His command was before the creation of Adam; Allah the Almighty says: {Indeed, I am going to create a human being from clay. So when I have proportioned him and breathed into him of My [created] soul, then fall down to him in prostration} [Sad: 71-72]. It was as if something great entered him from His saying: {then fall down to him in prostration}. For in falling down there is a humbling of the one who falls and an honoring of the one for whom he falls; so he harbored in himself not to prostrate if He commanded him at that time. When He breathed the soul into him, the angels fell down prostrating, and he remained standing among them; so by his standing and abandoning prostration, he showed what was in his conscience. Then Allah the Almighty said: {What prevented you that you should not prostrate} i.e., what prevented you from submission.

---

(1) Mushkil I'rab al-Qur'an 1/284. (2) Tafsir al-Tabari 10/83, Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/323, Amali Ibn al-Shajari 2/537, al-Muharrar al-Wajiz 2/378, al-Lisan (Na'am), and Sharh Shawahid al-Mughni by al-Suyuti 2/634; and they have: "his killer" (qātilahu) instead of "his asker" (nā'ilahu). And with al-Tabari, al-Zajjaj, and Ibn Manzur: "hunger" (al-jū') instead of "generosity" (al-jūd). Al-Suyuti said: His saying: "generosity does not prevent its speaker": he meant: generosity even if it kills him

does not prevent him, so "his killer" is in the accusative case as a state (hal), i.e.: generosity does not prevent in the state of its killing him, because generosity impoverishes him. And it is permissible for "his killer" to be in the accusative as an object, i.e.: that he does not prevent one who wants to kill him from generosity towards him. (3) Tafsir al-Tabari 10/82-84, and Zad al-Masir 3/174.

सूरह अल-अराफ़: आयत 12 164

प्रथम: अल्लाह तआला का कथन: {तुझे किस चीज़ ने रोका} — यहाँ "क्या" (मा) मुब्तदा (विषय) के रूप में रफ़अ (कर्ता कारक) की स्थिति में है; अर्थात: किस चीज़ ने तुझे रोका? और यह एक डांट-फटकार वाला प्रश्न है। {कि तू सजदा न करे} नसब (कर्म कारक) की स्थिति में है, अर्थात: सजदा करने से। और यहाँ "नहीं" (ला) अतिरिक्त (ज़ायद) है (1)। और सूरह 'साद' में है: {तुझे किस चीज़ ने सजदा करने से रोका} [आयत: 75], और कवि ने कहा है: उसकी उदारता ने इंकार किया, कंजूसी ने नहीं, तो वह इसके साथ जल्दी कर गया --- हाँ, एक ऐसे युवक से जिसकी उदारता उसके मांगने वाले को नहीं रोकती (2) उसका आशय था: उसकी उदारता ने कंजूसी से इंकार किया, तो उसने "नहीं" (ला) जोड़ दिया।

कहा गया है: यह अतिरिक्त नहीं है; क्योंकि 'रोकने' (मन्अ) में कहने और पुकारने का एक पहलू होता है, तो मानो उसने कहा: तुझे किसने कहा कि तू सजदा न कर? या तुझे किसने बुलाया कि तू सजदा न कर? जैसा कि आप कहते हैं: मैंने तुझसे कहा था कि ऐसा न करना।

यह भी कहा गया है: वाक्य में कुछ शब्द छिपे हुए हैं, और अनुमानित अर्थ यह है: तुझे आज्ञाकारिता से किस चीज़ ने रोका और तुझे सजदा न करने पर किसने मजबूर किया (3)।

विद्वानों ने कहा: जिस चीज़ ने उसे सजदा छोड़ने पर मजबूर किया वह अहंकार और ईर्ष्या थी; और उसने अपने मन में यह बात तब छिपा ली थी जब उसे इसका आदेश दिया गया था। और उसका आदेश आदम के निर्माण से पहले का था; अल्लाह तआला फ़रमाता है: {मैं मिट्टी से एक मनुष्य बनाने वाला हूँ। तो जब मैं उसे पूरी तरह बना लूँ और उसमें अपनी रूह फूँक दूँ, तो तुम उसके आगे सजदे में गिर जाना} [साद: 71-72]। तो मानो अल्लाह के इस कथन {तो तुम उसके आगे सजदे में गिर जाना} से उसके मन में एक बड़ी बात समा गई। क्योंकि सजदे में गिरने में गिरने वाले की अधीनता और जिसके लिए गिरा जा रहा है उसका सम्मान होता है; इसलिए उसने अपने मन में यह ठान लिया कि जब वह उसे उस समय आदेश देगा तो वह सजदा नहीं करेगा। फिर जब उसमें रूह फूँकी गई, तो फ़रिश्ते सजदे में गिर गए, और वह उनके बीच खड़ा रहा; तो उसने अपने खड़े रहने और सजदा न करने से अपने मन की बात ज़ाहिर कर दी। तब अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {तुझे किस चीज़ ने रोका कि तू सजदा न करे} अर्थात: तुझे आज्ञा मानने से किस चीज़ ने रोका।

(1) मुश्किल एराब अल-कुरान 1/284. (2) तफ़्सीर अल-तबरी 10/83, मानी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 2/323, अमाली इब्न अल-शजरी 2/537, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/378, अल-लिसान (नअम), और शरह शवाहिद अल-मुग़नी लिस-सुयूती 2/634; और उनके पास 'नाइलाहु' (मांगने वाला) के बजाय 'क़ातिलाहु' (उसका कातिल) है। और तबरी, ज़ज्जाज और इब्न मंज़ूर के पास 'अल-जूद' (उदारता) के बजाय 'अल-जू' (भूख) है। सुयूती ने कहा: उसका कथन: 'उदारता उसके कहने वाले को नहीं रोकती': उसका अर्थ है: उदारता भले ही उसे मार डाले, उसे नहीं रोकती, तो 'क़ातिलाहु' हाल (अवस्था) होने के कारण नसब में है, अर्थात: उसकी हत्या की स्थिति में भी उदारता उसे नहीं रोकती, क्योंकि उदारता उसे निर्धन बना देती है। और यह भी संभव है कि 'क़ातिलाहु' मफ़ऊल (कर्म) के रूप में नसब में हो, अर्थात: वह उस व्यक्ति को नहीं रोकता जो उसे मारना चाहता है, उस पर उदारता करने से। (3) तफ़्सीर अल-तबरी 10/82-84, और ज़ाद अल-मसीर 3/174।

سورة الاعراف: آیت ۱۲ ۱۶۴

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿مَا مَنَعَكَ﴾ «ما» یہاں مبتدا ہونے کی وجہ سے رفع کے محل میں ہے؛ یعنی: کس چیز نے تجھے روکا؟ اور یہ سوال ڈانٹ ڈپٹ کے طور پر ہے۔ ﴿أَلَّا تَسْجُدَ﴾ نصب کے محل میں ہے، یعنی: سجدہ کرنے سے۔ اور «لا» یہاں زائد ہے(۱)۔ اور سورہ «ص» میں ہے: ﴿مَا مَنَعَكَ أَن تَسْجُدَ﴾ [آیت: ۷۵]، اور شاعر نے کہا ہے: اس کی سخاوت نے انکار کیا نہ کہ بخل نے، پس وہ اس کے ساتھ جلدی کر گیا --- ہاں، ایسے نوجوان کی طرف سے جس کی جود و سخا اس کے مانگنے والے کو نہیں روکتی(۲) اس کی مراد تھی: اس کی سخاوت نے بخل سے انکار کیا، تو اس نے «لا» کا اضافہ کر دیا۔

کہا گیا ہے: یہ زائد نہیں ہے؛ کیونکہ 'منع' (روکنے) میں کہنے اور پکارنے کا ایک پہلو ہوتا ہے، گویا اس نے کہا: تجھے کس نے کہا کہ تو سجدہ نہ کر؟ یا تجھے کس نے بلایا کہ تو سجدہ نہ کر؟ جیسا کہ آپ کہتے ہیں: میں نے تجھ سے کہا تھا کہ ایسا نہ کرنا۔

کہا گیا ہے: کلام میں کچھ حذف ہے، اور تقدیرِ عبارت یہ ہے: تجھے اطاعت سے کس چیز نے روکا اور تجھے سجدہ نہ کرنے پر کس چیز نے مجبور کیا(۳)۔

علماء نے کہا: جس چیز نے اسے سجدہ چھوڑنے پر مجبور کیا وہ تکبر اور حسد تھا؛ اور اس نے اپنے دل میں یہ بات اس وقت چھپا لی تھی جب اسے اس کا حکم دیا گیا تھا۔ اور اس کا حکم آدم کی تخلیق سے پہلے کا تھا؛ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِّن طِينٍ فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِن رُّوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ﴾ [ص: ۷۱-۷۲]۔ تو گویا اللہ کے اس قول ﴿فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ﴾ سے اس کے دل میں ایک بڑی بات سما گئی۔ کیونکہ سجدے میں گرنے میں گرنے والے کی عاجزی اور جس کے لیے گرا جا رہا ہے اس کی تعظیم ہوتی ہے؛ چنانچہ اس نے اپنے دل میں یہ ٹھان لیا کہ جب وہ

اسے اس وقت حکم دے گا تو وہ سجدہ نہیں کرے گا۔ پھر جب اس میں روح پھونکی گئی؛ تو فرشتے سجدے میں گر گئے، اور وہ ان کے درمیان کھڑا رہا؛ پس اس نے اپنے کھڑے رہنے اور سجدہ نہ کرنے سے اپنے ضمیر کی بات ظاہر کر دی، تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ما منعك ألا تسجد﴾ یعنی: تجھے اطاعت گزاری سے کس چیز نے روکا۔

---

(١) مشكل إعراب القرآن ١/ ٢٨٤ . (٢) تفسير الطبري ١٠/ ٨٣ ، ومعاني القرآن للزجاج ٢/ ٣٢٣ ، وأمالي ابن الشجري ٢/ ٥٣٧ ، والمحرر الوجيز ٢/ ٣٧٨ ، واللسان (نعم)، وشرح شواهد المغني للسيوطي ٢/ ٦٣٤ ، اور ان کے پاس: 'نائلہ' کی جگہ 'قاتلہ' ہے۔ اور طبری، زجاج اور ابن منظور کے پاس: 'جود' کی جگہ 'جوع' (بھوک) ہے۔ سیوطی نے کہا: اس کا قول: 'جود اس کے کہنے والے کو نہیں روکتا': اس کی مراد ہے: جود و سخا اگرچہ اسے قتل کر دے اسے نہیں روکتی، پس 'قاتلہ' حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے، یعنی: اس کے قتل کیے جانے کی حالت میں بھی جود و سخا اسے نہیں روکتی، کیونکہ جود اسے فقیر بنا دیتا ہے، اور یہ بھی جائز ہے کہ 'قاتلہ' مفعول ہونے کی بنا پر منصوب ہو، یعنی وہ اس شخص کو نہیں روکتا جو اسے قتل کرنا چاہتا ہے، اس پر جود و سخا کرنے سے۔ (٣) تفسير الطبري ١٠/ ٨٢ - ٨٤ ، وزاد المسير ٣/ ١٧٤ .

Surah Al-A'raf, Verse 12

165

...to my command? So he brought out the secret of his conscience and said: {I am better than him}.

Second: Allah Almighty's saying: {when I commanded you} indicates what the jurists say, that a command inherently implies obligation without needing further evidence; because condemnation was linked to abandoning the absolute command, which is the saying of the Mighty and Majestic to the angels: {Prostrate to Adam}, and this is clear (1).

Third: Allah Almighty's saying: {He said: I am better than him} meaning: my superiority over him prevented me from prostrating. This is Iblis's answer based on the meaning, as you might say: Whose house is this? And the respondent says: Its owner is Zaid. This isn't the direct answer, but it's speech that refers back to the meaning of the answer (2).

{You created me from fire and created him from clay} He saw that fire is nobler than clay; because of its height, ascent, and lightness, and because it is a luminous essence.

Ibn Abbas, Al-Hasan, and Ibn Sirin said: The first one to use analogy (qiyas) was Iblis, and he erred in analogy. Whoever uses analogy in religion based on his own opinion, Allah will group him with Iblis. Ibn Sirin said: The sun and the moon were only worshipped because of analogies.

The wise said: The enemy of Allah was wrong in preferring fire over clay, even though they are on the same level in terms of being created inanimate objects (3). For clay is better than fire in four aspects:

One of them: That from the essence of clay is stability and stillness, dignity and deliberation, forbearance, life, and patience. And that is what called Adam, peace be upon him, after the happiness that preceded him, to repentance, humility, and supplication, which brought him forgiveness, selection, and guidance. And from the essence of fire is lightness and recklessness, sharpness and elevation, and agitation. And that is what called Iblis, after the wretchedness that preceded him, to arrogance and causing harm; which brought him destruction, torment, and curse.

(1) Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Harrasi 3/132. (2) Similar words in Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/15, and Zad al-Masir 3/174. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/376, and Tafsir al-Baghawi 2/150, and al-Tabari narrated the previous sayings 10/87.

सूरह अल-अराफ, आयत 12

165

...मेरे आदेश पर? तो उसने अपने अंतःकरण का रहस्य प्रकट किया और कहा: {मैं उससे बेहतर हूँ}।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {जब मैंने तुझे आदेश दिया} उस बात की ओर संकेत करता है जो फकीह (धर्मशास्त्री) कहते हैं कि आदेश स्वयं में बिना किसी अन्य प्रमाण के अनिवार्यता का बोध कराता है; क्योंकि निंदा उस पूर्ण आदेश को छोड़ने पर की गई थी, जो सर्वशक्तिमान अल्लाह का फरिश्तों से कहना था: {आदम को सजदा करो}, और यह स्पष्ट है (1)।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {उसने कहा: मैं उससे बेहतर हूँ} अर्थात: मेरी श्रेष्ठता ने मुझे सजदा करने से रोक दिया। यह इबलीस का अर्थ पर आधारित उत्तर है, जैसे आप कहें: यह घर किसका है? और उत्तर देने वाला कहे: इसका मालिक ज़ैद है। यह सीधा उत्तर नहीं है, बल्कि वह बात है जो उत्तर के अर्थ की ओर ले जाती है (2)।

{तूने मुझे आग से बनाया और उसे मिट्टी से बनाया} उसने देखा कि आग मिट्टी से अधिक श्रेष्ठ है; क्योंकि वह ऊँची है, ऊपर उठती है और हल्की है, और इसलिए कि वह एक प्रकाशमय तत्व है।

इब्न अब्बास, अल-हसन और इब्न सिरीन ने कहा: सबसे पहले कयास (तर्क) करने वाला इबलीस था, और उसने कयास में गलती की। जो कोई अपनी राय से धर्म में कयास करता है, अल्लाह उसे इबलीस के साथ जोड़ देगा। इब्न सिरीन ने कहा: सूरज और चाँद की पूजा केवल कयासों के कारण की गई थी।

विद्वानों ने कहा: अल्लाह के दुश्मन ने आग को मिट्टी पर श्रेष्ठता देने में गलती की, भले ही वे दोनों निर्जीव रचना होने के मामले में एक ही स्तर पर हों (3)। क्योंकि मिट्टी चार पहलुओं से आग से बेहतर है:

पहला: मिट्टी के तत्व से गंभीरता और शांति, गरिमा और धैर्य, सहनशीलता, जीवन और धैर्य मिलता है। और यही वह कारण था जिसने आदम (अ.स.) को, उनके पूर्व सौभाग्य के बाद, तौबा (पश्चाताप), नम्रता और गिड़गिड़ाहट की ओर बुलाया, जिससे उन्हें क्षमा, चयन और मार्गदर्शन प्राप्त हुआ। और आग के तत्व से हल्कापन, उतावलापन, तीव्रता, ऊँचाई और बेचैनी मिलती है। और यही वह कारण

था जिसने इबलीस को, उसकी पूर्व बदकिस्मती के बाद, अहंकार और नुकसान पहुँचाने की ओर बुलाया; जिससे उसे विनाश, दंड और अभिशाप प्राप्त हुआ।

---

(1) अहकाम अल-कुरान, अल-किया अल-हर्रासी 3/132। (2) इसी तरह की बात नहहास की मानी अल-कुरान 3/15 और ज़ाद अल-मसीर 3/174 में है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/376, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/150 और तबरी ने पिछले कथनों को उद्धृत किया है 10/87।

سورہ الاعراف، آیت ۱۲

۱۶۵

...میرے حکم پر؟ تو اس نے اپنے ضمیر کا راز ظاہر کیا اور کہا: {میں اس سے بہتر ہوں}۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {جب میں نے تجھے حکم دیا} اس بات پر دلالت کرتا ہے جو فقہاء کہتے ہیں کہ حکم اپنی ذات میں بغیر کسی قرینے کے وجوب کا تقاضا کرتا ہے؛ کیونکہ مذمت مطلق حکم کو ترک کرنے پر لگائی گئی ہے، جو کہ اللہ عزوجل کا فرشتوں سے کہنا تھا: {آدم کو سجدہ کرو}، اور یہ واضح ہے (۱)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {اس نے کہا: میں اس سے بہتر ہوں} یعنی: میری اس پر فضیلت نے مجھے سجدہ کرنے سے روک دیا۔ تو یہ ابلیس کی طرف سے معنی کے اعتبار سے جواب ہے، جیسا کہ آپ کہیں: یہ گھر کس کا ہے؟ تو مخاطب کہے: اس کا مالک زید ہے۔ تو یہ عین جواب نہیں ہے، بلکہ ایسی بات ہے جو جواب کے معنی کی طرف لوٹتی ہے (۲)۔

{تو نے مجھے آگ سے پیدا کیا اور اسے مٹی سے پیدا کیا} تو اس نے دیکھا کہ آگ مٹی سے زیادہ معزز ہے؛ اس کی بلندی، اوپر چڑھنے اور ہلکے پن کی وجہ سے، اور اس لیے کہ وہ ایک روشن جوہر ہے۔

ابن عباس، حسن اور ابن سیرین نے کہا: سب سے پہلے جس نے قیاس کیا وہ ابلیس تھا، تو اس نے قیاس میں غلطی کی۔ پس جس نے اپنی رائے سے دین میں قیاس کیا، اللہ اسے ابلیس کے ساتھ جوڑ دے گا۔ ابن سیرین نے کہا: سورج اور چاند کی عبادت صرف قیاسات کی وجہ سے کی گئی۔

حکماء نے کہا: اللہ کے دشمن نے آگ کو مٹی پر فضیلت دینے میں غلطی کی، اگرچہ وہ دونوں ایک ہی درجے میں ہیں اس اعتبار سے کہ وہ مخلوق جماد ہیں (۳)۔ پس مٹی چار وجوہات سے آگ سے بہتر ہے:

ان میں سے ایک: مٹی کے جوہر میں وقار اور سکون، سنجیدگی اور بردباری، حلم، زندگی اور صبر پایا جاتا ہے۔ اور یہی وہ چیز ہے جس نے حضرت آدم علیہ السلام کو ان کی سابقہ خوش بختی کے بعد توبہ، عاجزی اور زاری کی طرف بلایا، تو اس کے نتیجے میں انہیں مغفرت، برگزیدگی اور ہدایت ملی۔ اور آگ کے جوہر میں ہلکا پن، طیش، تیزی، بلندی اور اضطراب ہے۔ اور یہی وہ چیز ہے جس نے ابلیس کو اس کی سابقہ بدبختی کے بعد تکبر اور نقصان پہنچانے کی طرف بلایا؛ تو اس کے نتیجے میں اسے ہلاکت، عذاب اور لعنت ملی۔

---

(۱) احکام القرآن للکیا الہراسی ۳/ ۱۳۲۔ (۲) اسی طرح کی گفتگو معانی القرآن للنحاس ۳/ ۱۵، اور زاد المسیر ۳/ ۱۷۴ میں ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۲/ ۳۷۶، اور تفسیر البغوی ۲/ ۱۵۰، اور طبری نے پچھلے اقوال نقل کیے ہیں ۱۰/ ۸۷۔

166 Surah Al-A'raf: Verse 12

and misery(1); as stated by Al-Qaffal.

Second: The report states that the soil of Paradise is pungent musk(2), while the report does not state that there is fire in Paradise or that there is soil in Hell.

Third: Fire is the cause of punishment, and it is God's punishment for His enemies; whereas soil is not a cause of punishment.

Fourth: Clay is independent of fire, while fire is in need of a place, and its place is the soil(3).

I said: A fifth view is possible: which is that soil is a place of prostration and purification, as stated in the authentic Hadith(4). And fire is intimidation and punishment; as the Almighty said: {That is how Allah threatens His servants} [Az-Zumar: 16].

Ibn Abbas said: Obedience was more appropriate for Iblis than analogy (qiyas), but he disobeyed his Lord, and he was the first to use analogy based on his opinion. Analogy that contradicts a text (the Quran or Hadith) is rejected(5).

Fourth (Point): People differed regarding analogy, between those who uphold it and those who reject it; as for those who uphold it, they are the Companions, the Followers, and the majority after them, and that practicing it is intellectually permissible and legally established, and it is...

(1) The text is similar in Tafsir al-Tabari 10/86, and Tafsir al-Baghawi 2/150 - 151. (2) Muslim (163) narrated from Anas bin Malik (may Allah be pleased with him) - as part of the Hadith of Isra' - he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "...then I was admitted into Paradise and behold, in it were domes of pearls, and its soil was musk." Narrated by Ahmad (12542) and Al-Bukhari (6581) also from him on the authority of the Prophet (peace be upon him), who said: "While I was walking in Paradise, I saw a river whose banks were domes of hollow pearls. I said: What is this, O Gabriel? He said: This is Al-Kawthar which your Lord gave you, and its mud was pungent musk." Pungent musk (Al-Misk al-Adhfar) is the good-smelling one. Al-Nihaya (Dhafar). (3) Similar meanings and others regarding the preference of clay over fire were mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 3/174. (4) As in his saying (peace be upon him): "...the earth has been made for me a place of prostration and purification..." narrated by Ahmad (14264), Al-Bukhari (335), and Muslim (521) from

the Hadith of Jabir (may Allah be pleased with him). (5) Tafsir Abi al-Layth 1/532 - 533, and the saying of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) was mentioned previously.

166 सूरह अल-अराफ: आयत 12

और दुख(1); अल-क़फ़्फ़ाल ने यही कहा है।

दूसरा: विवरण यह कहता है कि स्वर्ग (जन्नत) की मिट्टी सुगंधित कस्तूरी (मस्क अज़फ़र) है(2), जबकि किसी विवरण में यह नहीं कहा गया है कि स्वर्ग में आग है और नर्क में मिट्टी है।

तीसरा: अग्नि दंड का कारण है, और यह उसके शत्रुओं के लिए ईश्वर का दंड है; जबकि मिट्टी दंड का कारण नहीं है।

चौथा: मिट्टी आग से स्वतंत्र है, जबकि आग को स्थान की आवश्यकता होती है, और उसका स्थान मिट्टी है(3)।

मैंने कहा: एक पांचवां विचार संभव है: वह यह कि मिट्टी सजदा करने का स्थान (मस्जिद) और पवित्रता का साधन है; जैसा कि सही हदीस(4) में आया है। और आग डराने और दंड देने के लिए है; जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा है: {इसी के माध्यम से अल्लाह अपने सेवकों को डराता है} [अज़-ज़ुमर: 16]।

इब्न अब्बास ने कहा: इबलीस के लिए कियास (तर्क) की तुलना में आज्ञाकारिता अधिक उचित थी, लेकिन उसने अपने रब की अवज्ञा की, और वह अपनी राय के आधार पर तर्क करने वाला पहला व्यक्ति था। और जो तर्क स्पष्ट पाठ (नस्) के विरुद्ध हो, वह अस्वीकार्य है(5)।

चौथी (बात): तर्क(कियास) के संबंध में लोगों में मतभेद है, कुछ इसे मानते हैं और कुछ इसे नकारते हैं; जहाँ तक मानने वालों का प्रश्न है, वे सहाबा (साथी), ताबेईन और उनके बाद के अधिकांश लोग हैं, और यह कि उस पर अमल करना बौद्धिक रूप से अनुमेय और कानूनी रूप से सिद्ध है, और वह है...

(1) इसी तरह की बात तफ़सीर अल-तबरी 10/86 और तफ़सीर अल-बग़वी 2/150 - 151 में है। (2) मुस्लिम (163) ने अनस बिन मलिक (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से रिवायत की है - इसरा की हदीस के हिस्से के रूप में - उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "...फिर मुझे जन्नत में दाखिल किया गया, तो देखा कि उसमें मोतियों के गुंबद थे, और उसकी मिट्टी कस्तूरी थी।" अहमद (12542) और अल-बुखारी (6581) ने भी नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से रिवायत किया है कि आपने फरमाया: "जब मैं जन्नत में चल रहा था, मैंने एक नदी देखी जिसके

किनारों पर खोखले मोतियों के गुंबद थे। मैंने पूछा: ऐ जिब्रील, यह क्या है? उन्होंने कहा: यह अल-कौसर है जो तुम्हारे रब ने तुम्हें दिया है, और उसकी मिट्टी सुगंधित कस्तूरी (मस्क अज़फ़र) थी।" मस्क अज़फ़र का अर्थ है तेज़ और अच्छी खुशबू वाली कस्तूरी। अल-निहाया (ज़फ़र)। (3) आग पर मिट्टी की श्रेष्ठता के बारे में इसी तरह के और अन्य अर्थ इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 3/174 में उल्लेख किए हैं। (4) जैसा कि आपके(सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के वचन में है: "...मेरे लिए ज़मीन को नमाज़ की जगह और पवित्रता का साधन बनाया गया है..." इसे अहमद (14264), अल-बुखारी (335) और मुस्लिम (521) ने जाबिर (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से निकाला है। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/532 - 533, और इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों पर प्रसन्न हो) का कथन पहले आ चुका है।

166 سورہ الاعراف: آیت ۱۲

اور شقاوت(۱)؛ یہ القفال کا قول ہے۔

دوسرا: یہ کہ خبر (حدیث) بتاتی ہے کہ جنت کی مٹی مشک اذفر ہے(۲)، اور خبر میں یہ نہیں آیا کہ جنت میں آگ ہے اور آگ میں مٹی ہے۔

تیسرا: یہ کہ آگ عذاب کا سبب ہے، اور وہ اللہ کا اپنے دشمنوں کے لیے عذاب ہے؛ جبکہ مٹی عذاب کا سبب نہیں ہے۔

چوتھا: یہ کہ مٹی آگ سے بے نیاز ہے، اور آگ جگہ کی محتاج ہے، اور اس کی جگہ مٹی ہے(۳)۔

میں نے کہا: پانچویں قول کا احتمال بھی ہے: اور وہ یہ کہ مٹی سجدہ گاہ (مسجد) اور پاکیزگی کا ذریعہ ہے؛ جیسا کہ صحیح حدیث(۴) میں آیا ہے۔ اور آگ ڈرانے اور عذاب دینے کے لیے ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ذَٰلِكَ يُخَوِّفُ اللَّهُ بِهِ عِبَادَهُ﴾ [الزمر: ۱۶]۔

اور ابن عباس نے فرمایا: ابلیس کے لیے قیاس کے مقابلے میں اطاعت زیادہ بہتر تھی، لیکن اس نے اپنے رب کی نافرمانی کی، اور وہ پہلا شخص تھا جس نے اپنی رائے سے قیاس کیا۔ اور نص کے خلاف قیاس مردود ہے(۵)۔

چوتھی (بات): اور قیاس کے بارے میں لوگوں کا اختلاف ہے، کچھ اسے ماننے والے ہیں اور کچھ رد کرنے والے؛ جہاں تک ماننے والوں کا تعلق ہے تو وہ صحابہ، تابعین اور ان کے بعد کے جمہور ہیں، اور یہ کہ اس کے ذریعے عبادت کرنا عقلاً جائز اور شرعاً واقع ہے، اور وہ ہے...

(۱) اسی طرح کی گفتگو تفسیر الطبری ۱۰/۸۶، اور تفسیر البغوی ۲/۱۵۰ - ۱۵۱ میں ہے۔ (۲) مسلم (۱۶۳) نے انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے - حدیث اسراء کے ضمن میں -

انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "...پھر مجھے جنت میں داخل کیا گیا تو اس میں موتیوں کے گنبد تھے، اور اس کی مٹی مشک تھی۔" اور احمد (۱۲۵۴۲) اور بخاری (۶۵۸۱) نے بھی آپ سے روایت کیا ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جب میں جنت میں چل رہا تھا تو اچانک ایک نہر دیکھی جس کے دونوں کناروں پر کھوکھلے موتیوں کے گنبد تھے، میں نے کہا: اے جبرائیل یہ کیا ہے؟ انہوں نے کہا: یہ کوثر ہے جو آپ کے رب نے آپ کو عطا کیا ہے، اور اس کی مٹی مشک اذفر تھی۔" اور مشک اذفر سے مراد خوشبودار مشک ہے۔ النہایہ (ذفر)۔ (۳) آگ پر مٹی کی فضیلت کے بارے میں ان جیسے اور دیگر معانی کا ذکر ابن الجوزی نے زاد المسیر ۳/۱۷۴ میں کیا ہے۔ (۴) جیسا کہ آپ ﷺ کے قول میں ہے: "...میرے لیے زمین کو سجدہ گاہ اور پاکیزگی کا ذریعہ بنایا گیا ہے..." اسے احمد (۱۴۲۶۴)، بخاری (۳۳۵) اور مسلم (۵۲۱) نے جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۵) تفسیر ابی اللیث ۱/۵۳۲ - ۵۳۳، اور ابن عباس رضی اللہ عنہما کا قول پہلے گزر چکا ہے۔

The correct opinion. Al-Qaffal from the Shafi'is and Abu al-Husayn al-Basri (1) held that worship through it [analogy/Qiyas] is rationally obligatory (2). Al-Nazzam held that worship through it is rationally and legally impossible, and some of the Zahiris (3) rejected it. The first opinion is the correct one. Al-Bukhari said in the Book of Adhering to the Quran and Sunnah: The meaning is: there is no infallibility for anyone except in the Book of Allah, the Sunnah of His Prophet, or the consensus (Ijma) of the scholars; if the ruling is found in them. If not found, then analogy (Qiyas) (4). He titled a chapter on this: Chapter on whoever likens a known principle to a clear principle whose ruling Allah has explained (5) so that the questioner understands. After this, he titled another chapter: Chapter on rulings known by evidence, and how is the meaning of evidence and its interpretation (6). Al-Tabari said: Ijtihad and deduction from the Book of Allah, the Sunnah of His Prophet ﷺ, and the consensus of the Ummah is the obligatory truth and the necessary duty for people of knowledge. Thus came the reports from the Prophet ﷺ, and from a group of the companions and the followers (Tabi'un). Abu Tammam Al-Maliki (7) said: The Ummah has reached a consensus on analogy (Qiyas); part of that is their consensus on the analogy of gold and silver in Zakat. Abu Bakr said: "Relieve me of my pledge." Ali said: "By Allah, we will not relieve you, nor will we seek to be relieved (8). The Messenger of Allah ﷺ was pleased with you for our religion, so shall we not be pleased with you [for our worldly affairs]?"

(1) Muhammad bin Ali bin al-Tayyib, shaykh of the Mu'tazilites, author of theological works, has a book "Al-Mu'tamad fi Usul al-Fiqh". Died in the year (436 AH). Al-Siyar 17/587. (2) Al-Mahsul fi 'Ilm Usul al-Fiqh by al-Razi 5/22. (3) Similarly, Ibn Qudama al-Maqdisi attributed in "Rawdat al-Nazir" 3/806 the rejection of rational and legal analogy to al-Nazzam and the Zahiris. However, al-Juwayni attributed that in "al-Burhan" 2/490-491 to the Zahiris only, and mentioned that al-Nazzam's school is the view of rational analogy and the denial of legal analogy. (4) Al-Bukhari, may Allah have mercy on him, pointed to his book "Al-I'tisam" following hadith (7271) where he said: Look into the main book of "Al-I'tisam". Al-Hafiz Ibn Hajar recorded in "Al-Fath" 13/246 words similar to Al-Bukhari's above, and attributed it to Ibn Battal. (5) In (D), (Z), and (M): "its ruling", and what is established is from (Zah), which agrees with what is in Sahih al-Bukhari in the chapter title of hadith (7356). (6) Chapter title of hadith (7356). (7) Perhaps he is Ali bin Muhammad bin Ahmad al-Misri, companion of al-Abhari, has an abridgment on disagreement called "Nukat al-Adilla" and a book on

Usul al-Fiqh. Al-Dibaj al-Mudhahhab 1/100. (8) His words: "nor will we seek to be relieved," from (M).

सही मत यह है। शाफई विद्वानों में से अल-कफ़्फ़ाल और अबू अल-हुसैन अल-बसरी (1) का मानना था कि तर्क के आधार पर इसके द्वारा उपासना (क़ियास/अनुमान) अनिवार्य है (2)। अन-नज़्ज़ाम का मानना था कि तर्क और शरीयत दोनों के अनुसार इसके द्वारा उपासना असंभव है, और कुछ ज़ाहिरी विद्वानों (3) ने इसे खारिज कर दिया। पहला मत ही सही है। इमाम बुखारी ने 'किताब अल-इतिसाम बिल-किताब वस-सुन्नह' में कहा है: इसका अर्थ है: अल्लाह की किताब, उसके नबी की सुन्नत, या विद्वानों की आम सहमति (इज्मा) के अलावा किसी के लिए कोई मासूमियत (त्रुटिहीनता) नहीं है; यदि उनमें फैसला मिल जाए। यदि न मिले, तो क़ियास (अनुमान) (4) का सहारा लिया जाता है। उन्होंने इस पर एक अध्याय का शीर्षक दिया है: उस व्यक्ति पर अध्याय जिसने किसी ज्ञात मूल की तुलना उस स्पष्ट मूल से की जिसका हुक्म अल्लाह ने स्पष्ट कर दिया है (5) ताकि पूछने वाला समझ सके। इसके बाद उन्होंने एक और शीर्षक दिया: उन फैसलों पर अध्याय जो प्रमाणों से जाने जाते हैं, और प्रमाण का अर्थ और उसकी व्याख्या क्या है (6)। अल-तबरी ने कहा: अल्लाह की किताब, उसके नबी ﷺ की सुन्नत और उम्मत की आम सहमति से इजतिहाद और निष्कर्ष निकालना ज्ञान रखने वालों के लिए वाजिब हक और अनिवार्य कर्तव्य है। इसी तरह की खबरें नबी ﷺ से और सहाबा और ताबिईन के एक समूह से प्राप्त हुई हैं। अबू तमाम अल-मालिकी (7) ने कहा: उम्मत ने क़ियास (अनुमान) पर सहमति व्यक्त की है; इसका एक उदाहरण यह है कि उन्होंने ज़कात में सोने और चांदी के क़ियास पर सहमति जताई। अबू बक्र ने कहा: "मुझे मेरी बैअत (शपथ) से मुक्त कर दो।" तो अली ने कहा: "अल्लाह की कसम, न हम आपको मुक्त करेंगे और न ही हम खुद मुक्त होना चाहेंगे (8)। अल्लाह के रसूल ﷺ हमारे दीन के लिए आपसे खुश थे, तो क्या हम आपसे खुश नहीं होंगे?"

(1) मुहम्मद बिन अली बिन अल-तय्यब, मोअतज़िला के शेख और कलाम (धर्मशास्त्र) की पुस्तकों के लेखक, उनकी पुस्तक 'अल-मुअतमद फी उसूल अल-फ़िक़्ह' है। उनकी मृत्यु वर्ष (436 हिजरी) में हुई। अस-सियार 17/587। (2) अर-राज़ी की 'अल-महसूल फ़ी इल्म उसूल अल-फ़िक़्ह' 5/22। (3) इसी तरह इब्न क़ुदामा अल-मक़दीसी ने 'रौदत अल-नाज़िर' 3/806 में तर्कसंगत और शरीयत आधारित क़ियास के खंडन का श्रेय अन-नज़्ज़ाम और ज़ाहिरियों को दिया है। लेकिन अल-जुवैनी ने 'अल-बुरहान' 2/490-491 में इसे केवल ज़ाहिरियों के लिए जिम्मेदार ठहराया है, और उल्लेख किया है कि अन-नज़्ज़ाम का मत तर्कसंगत क़ियास के पक्ष में और शरीयत आधारित क़ियास के इनकार में है। (4) इमाम बुखारी (अल्लाह उन पर रहम करे) ने हदीस (7271) के बाद अपनी पुस्तक 'अल-

इतिसाम' का उल्लेख किया है जहाँ उन्होंने कहा: 'अल-इतिसाम' की मूल पुस्तक में देखें। हाफिज़ इब्न हजर ने 'अल-फतह' 13/246 में ऊपर दिए गए बुखारी के शब्दों जैसा ही उल्लेख किया है, और इसे इब्न बत्ताल की ओर सूचित किया है। (5) संस्करण (द), (ज़) और (म) में: "उसका हुक्म", और (ज़ाह) से जो प्रमाणित है वह सहीह बुखारी में हदीस (7356) के अध्याय शीर्षक के अनुरूप है। (6) हदीस (7356) का अध्याय शीर्षक। (7) शायद वह अली बिन मुहम्मद बिन अहमद अल-मिसरी हैं, जो अल-अभरी के साथी थे, उनकी मतभेदों पर एक संक्षिप्त पुस्तक है जिसे 'नुकात अल-अदिल्ला' कहा जाता है और उसूल अल-फ़िक़्ह पर एक पुस्तक है। अद-दीबाज अल-मुज़ह्हब 1/100। (8) उनका कहना: "और न ही हम खुद मुक्त होना चाहेंगे", संस्करण (म) से।

صحیح (قول یہی ہے)۔ شافعیوں میں سے القفال اور ابو الحسین البصری (۱) عقل کی رو سے اس (قیاس) کے ذریعے تعبد (پیروی) کے وجوب کے قائل ہوئے ہیں (۲)۔ جبکہ النظّام کا موقف تھا کہ عقل اور شرع دونوں اعتبار سے اس کے ذریعے تعبد محال ہے، اور بعض اہل ظاہر (۳) نے اسے رد کر دیا ہے۔ پہلا قول ہی صحیح ہے۔ امام بخاری نے 'کتاب الاعتصام بالکتاب والسنہ' میں کہا ہے: معنی یہ ہے کہ: اللہ کی کتاب، اس کے نبی کی سنت، یا علماء کے اجماع کے علاوہ کسی کے لیے کوئی عصمت نہیں ہے؛ اگر ان میں حکم مل جائے۔ اگر نہ ملے تو پھر قیاس (۴)۔ انہوں نے اس پر یہ عنوان قائم کیا ہے: باب اس شخص کے بارے میں جس نے ایک معلوم اصل کو ایک ایسی واضح اصل سے تشبیہ دی جس کا حکم اللہ نے بیان کر دیا ہو (۵) تاکہ سائل سمجھ سکے۔ اس کے بعد انہوں نے یہ عنوان قائم کیا: باب ان احکام کے بارے میں جو دلائل سے معلوم ہوتے ہیں، اور دلالت کے معنی اور اس کی تفسیر کیا ہے (۶)۔ اور طبری نے کہا: اللہ کی کتاب، اس کے نبی ﷺ کی سنت اور امت کے اجماع سے اجتہاد اور استنباط کرنا حقِ واجب اور اہل علم کے لیے فرضِ لازم ہے، اور اسی طرح کی روایات نبی ﷺ سے اور صحابہ و تابعین کی ایک جماعت سے مروی ہیں۔ اور ابو تمام مالکی (۷) نے کہا: امت نے قیاس پر اجماع کیا ہے؛ چنانچہ ان میں سے ایک یہ ہے کہ انہوں نے زکوۃ میں سونے اور چاندی کے قیاس پر اجماع کیا۔ اور ابو بکر (رضی اللہ عنہ) نے کہا: "میری بیعت واپس لے لو (مجھے اس سے سبکدوش کر دو)۔" تو علی (رضی اللہ عنہ) نے فرمایا: "اللہ کی قسم، نہ ہم آپ کو سبکدوش کریں گے اور نہ ہی ہم سبکدوش ہونا چاہتے ہیں (۸)، رسول اللہ ﷺ آپ سے ہمارے دین کے لیے راضی ہوئے، تو کیا ہم آپ سے (دنیاوی امور کے لیے) راضی نہیں ہوں گے؟"

(۱) محمد بن علی بن الطیب، معتزلہ کے شیخ، اور کلامی تصانیف کے مصنف، ان کی کتاب 'المعتمد فی اصول الفقہ' ہے۔ وفات سن (۴۳۶ ھ) میں ہوئی۔ السیر ۱۷/ ۵۸۷۔ (۲) المحصول فی علم اصول الفقہ للرازی ۵/ ۲۲۔ (۳) اسی طرح ابن قدامہ مقدسی نے 'روضۃ الناظر' ۳/ ۸۰۶ میں عقلی اور شرعی قیاس کے رد کی نسبت النظّام اور اہل ظاہر کی طرف کی ہے، لیکن جوینی نے 'البرہان' ۲/ ۴۹۰ - ۴۹۱ میں اس کی نسبت صرف اہل ظاہر کی طرف کی ہے، اور ذکر کیا ہے کہ نظام کا مذہب عقلی قیاس کا قول اور شرعی قیاس کا جحد (انکار) ہے۔ (۴) امام بخاری رحمہ اللہ نے حدیث (۷۲۷۱) کے بعد اپنی کتاب 'الاعتصام' کی طرف اشارہ کیا جہاں انہوں نے کہا: کتاب الاعتصام کی اصل میں دیکھیں۔ حافظ ابن حجر نے 'الفتح' ۱۳/ ۲۴۶ میں امام بخاری کے مذکورہ بالا کلام کی طرح نقل کیا ہے، اور اس کی نسبت ابن بطال کی طرف کی ہے۔ (۵) نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں: "حکمھا" ہے، اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہی صحیح بخاری میں حدیث (۷۳۵۶) کے ترجمۃ الباب کے موافق ہے۔ (۶) ترجمۃ الحدیث (۷۳۵۶)۔ (۷) غالباً یہ علی بن محمد بن احمد المصری ہیں، جو ابہری کے شاگرد تھے، ان کی اختلاف میں ایک مختصر کتاب 'نکت الادلہ' کے نام سے ہے اور اصول فقہ میں ایک کتاب ہے۔ الدیباج المذہب ۱/ ۱۰۰۔ (۸) ان کا قول: "ولا نستقیلک"، نسخہ (م) سے۔

Surah Al-A'raf: Verse 12

168

...for our worldly affairs(1)?! Thus, he likened the Imamate to prayer. And as-Siddiq (Abu Bakr) likened Zakat to prayer, saying: "By Allah, I will not differentiate between what Allah has joined together(2)." Ali also explicitly mentioned Qiyas (analogy) regarding the wine-drinker in the presence of the Companions, saying: "If he gets drunk, he raves, and if he raves, he slanders; so his punishment should be the punishment of a slanderer(3)." Umar wrote a letter to Abu Musa al-Ash'ari saying: "Understanding, understanding regarding what wavers in your heart of what has not reached you in the Book and the Sunnah. Know the examples and similarities, then measure things accordingly. Aim for what is most beloved to Allah Almighty and most resembling the truth in your view." The full hadith is long, mentioned by al-Daraqutni(4). Abu Ubaydah said to Umar (may Allah be pleased with them both) in the hadith of the plague, when Umar returned from Sargh(5): "Are we fleeing(6) from Allah's decree?" Umar said: "Yes, we are fleeing from Allah's decree to Allah's decree." Then Umar said to him: "Consider(7)..." and he argued with him using an analogy similar to his situation in the presence of the Muhajireen and Ansar, and that is sufficient for you.

As for the reports and Quranic verses in this regard, they are many. They indicate that Qiyas (analogy) is one of the foundations of religion and a safeguard for Muslims. Mujtahids refer to it, and practicing scholars resort to it to derive rulings. This is the view of the collective (Jama'ah) who are the authority, and no attention is paid to those who deviate from it. As for the blameworthy opinion and the forced analogy which is forbidden, it is what does not...

(1) Previous 1/406 - 407. (2) Narrated by Ahmad (67), Bukhari (1400), and Muslim (20) from the hadith of Abu Hurairah, with the wording: Abu Bakr said: "By Allah, I will surely fight whoever separates prayer and Zakat." (3) Narrated by Malik in Al-Muwatta 2/842 from Thawr bin Zayd al-Dili, that Umar consulted regarding a man drinking wine, so Ali said to him: "We think you should lash him eighty..." and he mentioned it. Al-Hafiz Ibn Hajar said in Talkhis al-Habir 4/75: It is disconnected (munqati') because Thawr did not meet Umar without dispute, but An-Nasa'i connected it in Al-Kubra [5269] from another route from Thawr, from Ikrimah, from Ibn Abbas. See Fath al-Bari 12/69. (4) Under number (4471). (5) A city opened by Abu Ubaydah, it, Yarmouk, and Al-Jabiyah are contiguous. Fath al-Bari 10/184. (6) In (ظ):

'a-firar' (is it fleeing?), and in Sahih Bukhari and Sahih Muslim (and the hadith is in both as will follow): 'a-firaran' (fleeing?). (7) Narrated by Bukhari (5729) and Muslim (2219) at length, and it is in Musnad Ahmad (1683) in brief.

सूरा अल-अराफ: आयत 12

168

...हमारे सांसारिक मामलों के लिए(1)?! इस प्रकार, उन्होंने इमामत की तुलना नमाज़ से की। और अस-सिद्दीक़ (अबू बक्र) ने ज़कात की तुलना नमाज़ से की, और कहा: "अल्लाह की कसम, मैं उन चीजों में भेद नहीं करूँगा जिन्हें अल्लाह ने एक साथ रखा है(2)।" अली ने भी सहाबा की उपस्थिति में शराब पीने वाले के मामले में 'कियास' (तुलनात्मक तर्क) को स्पष्ट रूप से व्यक्त किया, उन्होंने कहा: "यदि वह नशे में होता है, तो वह बड़बड़ाता है, और यदि वह बड़बड़ाता है, तो वह बदनामी करता है; इसलिए उसकी सज़ा वही होनी चाहिए जो बदनामी करने वाले की होती है(3)।" उमर ने अबू मूसा अल-अशअरी को एक पत्र लिखा जिसमें था: "उस बात को समझने की कोशिश करो जो तुम्हारे दिल में खटकती है और जो किताब (कुरान) और सुन्नत में तुम तक नहीं पहुँची है। उदाहरणों और समानताओं को पहचानो, फिर उसके अनुसार चीजों का आकलन करो। जो अल्लाह तआला को सबसे प्रिय हो और जो तुम्हारी नज़र में सच्चाई के सबसे करीब हो, उसी का चयन करो।" यह पूरी हदीस लंबी है, जिसे दारकुतनी ने उद्धृत किया है(4)। ताऊन (प्लेग) की हदीस में अबू उबैदा ने उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से कहा था, जब उमर 'सरग'(5) से वापस लौटे: "क्या हम अल्लाह की तक़दीर से भाग रहे हैं(6)?" उमर ने कहा: "हाँ, हम अल्लाह की एक तक़दीर से अल्लाह की दूसरी तक़दीर की ओर भाग रहे हैं।" फिर उमर ने उनसे कहा: "तुम्हारा क्या विचार है(7)..." और उन्होंने मुहाजिरीन और अंसार की उपस्थिति में उनकी समस्या के समान उदाहरण देकर उनके साथ बहस की, और तुम्हारे लिए इतना ही काफी है।

रही बात इस अर्थ में हदीसों और कुरान की आयतों की, तो वे बहुत सी हैं। यह इस बात का प्रमाण है कि 'कियास' (तुलनात्मक तर्क) धर्म के सिद्धांतों में से एक है, और मुसलमानों के लिए एक सुरक्षा है। मुजतहिद (विद्वान) इसी की ओर लौटते हैं, और कर्मठ विद्वान नियमों को निकालने के लिए इसी का सहारा लेते हैं। यह उस 'जमात' (समूह) का मत है जो प्रमाण हैं, और उनसे अलग होने वालों की ओर ध्यान नहीं दिया जाता। रहा निंदनीय मत और बोझिल कियास जिससे मना किया गया है, तो वह वह है जो...

(1) पिछला 406/1 - 407। (2) इसे अहमद (67), बुखारी (1400), और मुस्लिम (20) ने अबू हुरैरा की हदीस से उद्धृत किया है, इन शब्दों के साथ: अबू बक्र ने कहा: "अल्लाह की कसम, मैं उन लोगों

से ज़रूर लड़ूँगा जो नमाज़ और ज़कात के बीच फर्क करेंगे।" (3) इसे मालिक ने अल-मुवत्ता 842/2 में थौर बिन ज़ैद अल-दिली से उद्धृत किया है, कि उमर ने एक आदमी द्वारा शराब पीने के बारे में मशवरा किया, तो अली ने उनसे कहा: "हमारा विचार है कि आप उसे अस्सी कोड़े मारें..." और उन्होंने इसका उल्लेख किया। अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने तलख़ीस अल-हबीर 4/75 में कहा है: यह 'मुनक़ति' (टूटा हुआ) है; क्योंकि थौर बिना किसी विवाद के उमर से नहीं मिले थे, लेकिन अन-नसाई ने इसे अल-कुबरा [5269] में थौर से, इकरामा से, इब्न अब्बास के माध्यम से जोड़ा है। फतह अल-बारी 12/69 देखें। (4) संख्या (4471) के तहत। (5) अबू उबैदा द्वारा जीता गया एक शहर, यह, यारमुक और अल-जाबिया एक साथ जुड़े हुए हैं। फतह अल-बारी 10/184। (6) (ظ) में: 'अ-फ़िरार' (क्या भागना?), और सहीह बुखारी और सहीह मुस्लिम में (और हदीस दोनों में है जैसा कि आगे आएगा): 'अ-फ़िरारन' (भागते हुए?)। (7) इसे बुखारी (5729) और मुस्लिम (2219) ने विस्तार से उद्धृत किया है, और यह मुसनद अहमद (1683) में संक्षेप में है।

سورة الاعراف: آیت ۱۲

۱۶۸

---ہمارے دنیاوی معاملات کے لیے(۱)؟! چنانچہ انہوں نے امامت کو نماز پر قیاس کیا۔ اور صدیق (ابو بکرؓ) نے زکوٰۃ کو نماز پر قیاس کیا، اور فرمایا: "اللہ کی قسم، میں ان چیزوں میں تفریق نہیں کروں گا جنہیں اللہ نے جمع کیا ہے(۲)۔" اور علیؓ نے صحابہ کی موجودگی میں شراب نوشی کے بارے میں قیاس کو صراحت کے ساتھ بیان کیا، انہوں نے فرمایا: "جب وہ نشے میں ہوتا ہے تو ہذیان بکتا ہے، اور جب ہذیان بکتا ہے تو بہتان لگاتا ہے؛ پس اس کی سزا وہی ہونی چاہیے جو بہتان لگانے والے کی ہے(۳)۔" اور عمرؓ نے ابو موسیٰ اشعریؓ کو ایک خط لکھا جس میں تھا: "اس بات کو سمجھنے کی کوشش کرو، سمجھنے کی کوشش کرو جو تمہارے دل میں کھٹکتی ہے اس میں سے جو تم تک کتاب (قرآن) اور سنت میں نہیں پہنچا ہے۔ مثالوں اور مماثلتوں کو پہچانو، پھر اس کے مطابق معاملات کو قیاس کرو۔ پس اس چیز کا قصد کرو جو اللہ تعالیٰ کو سب سے زیادہ محبوب ہو اور تمہاری نظر میں حق کے سب سے زیادہ مشابہ ہو۔" یہ پوری حدیث لمبی ہے، جسے دارقطنی نے ذکر کیا ہے(۴)۔ اور طاعون کی حدیث میں ابو عبیدہؓ نے عمرؓ سے کہا تھا جب عمرؓ 'سرغ'(۵) سے واپس لوٹے: "کیا ہم اللہ کی تقدیر سے بھاگ رہے ہیں(۶)؟" عمرؓ نے فرمایا: "ہاں، ہم اللہ کی ایک تقدیر سے اللہ کی دوسری تقدیر کی طرف بھاگ رہے ہیں۔" پھر عمرؓ نے ان سے کہا: "تمہارا کیا خیال ہے(۷)---" اور انہوں نے مہاجرین و انصار کی موجودگی میں ان کے مسئلے سے مشابہ مثال دے کر ان سے بحث کی، اور تمہارے لیے اتنا ہی کافی ہے۔

رہے اس معنی میں آثار اور قرآنی آیات، تو وہ بہت زیادہ ہیں، جو اس بات پر دلالت کرتی ہیں کہ قیاس دین کے اصولوں میں سے ایک اصل ہے، اور مسلمانوں کے لیے ایک تحفظ ہے، مجتہدین

اسی کی طرف رجوع کرتے ہیں، اور باعمل علماء اسی کی طرف پناہ لیتے ہیں، پس اس کے ذریعے احکام اخذ کرتے ہیں۔ اور یہ اس جماعت کا قول ہے جو حجت ہیں، اور ان کی طرف توجہ نہیں دی جاتی جو اس سے منحرف ہوئے۔ رہا مذموم رائے اور تکلف والا قیاس جس سے منع کیا گیا ہے، تو وہ وہ ہے جو---

(۱) سابقہ ۴۰۶/۱ - ۴۰۷۔ (۲) اسے احمد (۶۷)، بخاری (۱۴۰۰) اور مسلم (۲۰) نے ابو ہریرہؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے، ان الفاظ کے ساتھ: ابو بکرؓ نے فرمایا: "اللہ کی قسم، میں ان لوگوں سے ضرور لڑوں گا جو نماز اور زکوٰۃ کے درمیان فرق کریں گے۔" (۳) اسے مالک نے الموطا ۸۴۲/۲ میں ثور بن زید الدیلی سے روایت کیا ہے، کہ عمرؓ نے ایک شخص کے شراب پینے کے بارے میں مشورہ کیا، تو علیؓ نے ان سے کہا: " ہمارا خیال ہے کہ آپ اسے اسی کوڑے ماریں---" اور اسے ذکر کیا۔ حافظ ابن حجر نے تلخیص الحبیر ۷۵/۴ میں کہا ہے: یہ منقطع ہے؛ کیونکہ ثور بلا اختلاف عمرؓ سے نہیں ملے، لیکن نسائی نے اسے الکبریٰ [۵۲۶۹] میں ایک اور طریقے سے ثور، عکرمہ سے، ابن عباسؓ کے واسطے سے موصول کیا ہے۔ دیکھئے فتح الباری ۶۹/۱۲۔ (۴) نمبر (۴۴۷۱) کے تحت۔ (۵) ایک شہر جسے ابو عبیدہؓ نے فتح کیا تھا، وہ، یرموک اور الجابیہ ایک دوسرے سے ملے ہوئے ہیں۔ فتح الباری ۱۸۴/۱۰۔ (۶) (ظ) میں: 'أفرار' (کیا فرار ہے؟)، اور صحیح بخاری اور صحیح مسلم میں (اور حدیث ان دونوں میں ہے جیسا کہ آگے آئے گا): 'أفراراً'۔ (۷) اسے بخاری (۵۷۲۹) اور مسلم (۲۲۱۹) نے تفصیل کے ساتھ روایت کیا ہے، اور یہ مسند احمد (۱۶۸۳) میں مختصراً ہے۔

Surah Al-A'raf: Verses 12 - 15 169

...was not based on these mentioned principles; because that is conjecture and an instigation (1) from Satan. Allah the Almighty said: {And do not pursue that of which you have no knowledge} [Al-Isra: 36]. And everything the opponent brings forward of weak hadiths and frail reports in disparaging analogy (qiyas); they are interpreted as referring to this type of blameworthy analogy; which has no known basis in the Sharia. The completion of this topic is found in the books of Principles (Usul) (2). His words, the Almighty: { [Allah] said, "Descend from it, for it is not for you to be arrogant therein. So get out; indeed, you are of the debased." } [13] His words, the Almighty: {Descend from it} meaning: from heaven. {for it is not for you to be arrogant therein} because its inhabitants are the humble angels. {So get out; indeed, you are of the debased} meaning: of the humiliated. This indicates that whoever disobeys his Master is humiliated. Abu Rawq and Al-Bajali said: "Descend from it" means: from your form that you are in (3); because he boasted that he is from fire, so his image was distorted by darkness and the loss of its radiance. And it was said: "Descend from it" meaning: move from the land to the islands of the seas, just as it is said: we descended into such a land, meaning: we moved to it from another place. So it is as if he was taken out from the land to the islands of the seas, his dominion being therein, so he does not enter the land except like the state of a thief; fearing in it until he departs from it (4). And the first opinion is more apparent, and it has already been mentioned in "Al-Baqarah" (5). His words, the Almighty: { [Iblis] said, "Reprieve me until the Day they are resurrected." } { [Allah] said, "Indeed, you are of those reprieved." } [14-15] He asked for a reprieve and respite until the Day of Resurrection and Reckoning; he sought not to die; because the Day...

(1) In (d) and (z): And after. (2) Al-Burhan by Al-Juwayni 2/487 and following, and Al-Mahsul by Al-Razi 5/5 and following. (3) Ibn Atiyyah reported something similar in Al-Muharrar al-Wajiz 4/515, and mentioned that Al-Thalabi narrated it from Al-Hasan and Abu Al-Aliyah. Abu Rawq: He is Atiyyah bin Al-Harith Al-Hamadani. And Al-Bajali: He is Al-Husayn bin Al-Fadl, Abu Ali Al-Kufi the mufassir. (4) The speech is similar in the Tafsir of Abu Al-Layth 1/533, and the Tafsir of Al-Baghawi 2/151. (5) 1/486.

सूरह अल-आराफ़: आयतें 12 - 15 169

...इन उल्लेखित सिद्धांतों पर नहीं था; क्योंकि वह शैतान की ओर से एक अनुमान और उकसावा (1) है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और उस चीज़ के पीछे न पड़ो जिसका तुम्हें ज्ञान नहीं है} [अल-इसरा: 36]। और कयास (सादृश्य) की निंदा में विरोधी जो कुछ भी कमज़ोर हदीसें और दुर्बल खबरें लाते हैं; वे इसी प्रकार के निंदनीय कयास के संदर्भ में ली जाती हैं; जिसका शरीयत में कोई ज्ञात आधार नहीं है। इस विषय की पूर्णता 'उसूल' (सिद्धांतों) की पुस्तकों में मिलती है (2)। अल्लाह का कथन: {कहा, "यहाँ से उतर जा, तेरे लिए यह उचित नहीं कि तू यहाँ अहंकार करे। अतः निकल जा, निस्संदेह तू अपमानितों में से है।" } अल्लाह का कथन: {यहाँ से उतर जा} यानी: स्वर्ग से। {तेरे लिए यह उचित नहीं कि तू यहाँ अहंकार करे} क्योंकि इसके निवासी विनम्र फ़रिश्ते हैं। {अतः निकल जा, निस्संदेह तू अपमानितों में से है} यानी: अपमानितों में से। यह दर्शाता है कि जो कोई अपने स्वामी की अवज्ञा करता है वह अपमानित होता है। अबू रौक और अल-बजली ने कहा: "वहां से उतर जा" का अर्थ है: अपने उस रूप से जिसमें तू है (3); क्योंकि उसने गर्व किया था कि वह आग से बना है, इसलिए अंधकार और उसकी चमक के मिट जाने से उसका रूप विकृत हो गया। और कहा गया: "वहां से उतर जा" यानी: धरती से समुद्र के द्वीपों की ओर चले जाओ, जैसा कि कहा जाता है: हम फलां भूमि में उतरे, यानी: हम दूसरे स्थान से वहां चले गए। तो मानो उसे धरती से समुद्र के द्वीपों की ओर निकाल दिया गया, उसका शासन वहीं है, इसलिए वह चोर की स्थिति के अलावा धरती में प्रवेश नहीं करता; वह उसमें डरता रहता है जब तक कि वह वहां से निकल न जाए (4)। और पहला मत अधिक स्पष्ट है, और इसका उल्लेख 'अल-बकरा' में हो चुका है (5)। अल्लाह का कथन: {कहा, "मुझे उस दिन तक की मोहलत दे जब लोग दोबारा जीवित किए जाएँगे।" } {कहा, "निश्चित रूप से तू मोहलत पाने वालों में से है।" } उसने दोबारा जीवित किए जाने और हिसाब-किताब के दिन तक की मोहलत और देरी माँगी; उसने चाहा कि उसकी मृत्यु न हो; क्योंकि जिस दिन...

(1) (द) और (ज़) में: और बाद में। (2) अल-बुरहान अल-जुवैनी द्वारा 2/487 और उसके बाद, और अल-महसूल अल-राज़ी द्वारा 5/5 और उसके बाद। (3) इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/515 में इसी तरह की बात कही है, और उल्लेख किया है कि अल-तलाबी ने इसे अल-हसन और अबू अल-आलिया से वर्णित किया है। अबू रौक: वह अतिय्या बिन अल-हारिस अल-हमदानी है। और अल-बजली: वह अल-हुसैन बिन अल-फज़ल है, जो अबू अली अल-कूफी मुफ़स्सिर (व्याख्याकार) है।

(4) इसी तरह की बात अबू अल-लैथ की तफ़्सीर 1/533 और अल-बग़वी की तफ़्सीर 2/151 में है।

(5) 1/486।

سورة الاعراف: آیات ۱۲ - ۱۵ ۱۶۹

...ان مذکورہ اصولوں پر نہ تھا؛ کیونکہ وہ شیطان کی طرف سے ایک گمان اور وسوسہ (1) ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ﴾ [الاسراء: ٣٦] (اور جس بات کا تجھے علم نہیں اس کے پیچھے نہ پڑ)۔ اور قیاس کی مذمت میں مخالف جو کچھ بھی ضعیف احادیث اور بودی خبریں لاتا ہے؛ وہ اسی قسم کے قابلِ مذمت قیاس پر محمول ہیں؛ جس کی شریعت میں کوئی معلوم اصل نہیں۔ اس باب کی تکمیل اصول (فقہ) کی کتابوں میں ہے (2)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالَ فَاهْبِطْ مِنْهَا فَمَا يَكُونُ لَكَ أَن تَتَكَبَّرَ فِيهَا فَاخْرُجْ إِنَّكَ مِنَ الصَّاغِرِينَ﴾ (فرمایا: تو یہاں سے اتر جا، تجھے یہ حق نہیں کہ تو یہاں تکبر کرے، پس نکل جا، بے شک تو ذلیلوں میں سے ہے)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَاهْبِطْ مِنْهَا﴾ یعنی: آسمان سے۔ ﴿فَمَا يَكُونُ لَكَ أَن تَتَكَبَّرَ فِيهَا﴾ کیونکہ اس کے رہنے والے عاجزی کرنے والے فرشتے ہیں۔ ﴿فَاخْرُجْ إِنَّكَ مِنَ الصَّاغِرِينَ﴾ یعنی: ذلیل و خوار لوگوں میں سے۔ یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ جس نے اپنے مولیٰ کی نافرمانی کی وہ ذلیل ہے۔ ابو روق اور البجلی نے کہا: "فاہبط منہا" یعنی: اپنی اس صورت سے (نیچے گر جا) جس میں تو ہے (3)؛ کیونکہ اس نے آگ سے ہونے پر فخر کیا تھا، تو اندھیرے اور چمک ختم ہو جانے کی وجہ سے اس کی صورت مسخ کر دی گئی۔ اور کہا گیا: "فاہبط منہا" یعنی: زمین سے سمندر کے جزیروں کی طرف منتقل ہو جا، جیسا کہ کہا جاتا ہے: ہم فلاں زمین میں اترے، یعنی: ہم کسی دوسری جگہ سے وہاں منتقل ہوئے۔ گویا اسے زمین سے نکال کر سمندر کے جزیروں کی طرف بھیج دیا گیا، اس کی حکومت وہیں ہے، چنانچہ وہ زمین میں صرف چور کی طرح داخل ہوتا ہے؛ اس میں ڈرتا رہتا ہے یہاں تک کہ وہاں سے نکل جائے (4)۔ اور پہلا قول زیادہ ظاہر (واضح) ہے، اور یہ "البقرہ" میں گزر چکا ہے (5)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالَ أَنظِرْنِي إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ﴾ ﴿قَالَ إِنَّكَ مِنَ الْمُنظَرِينَ﴾ (اس نے کہا: مجھے

اس دن تک مہلت دے جب لوگ دوبارہ اٹھائے جائیں گے۔ فرمایا: یقیناً تو مہلت پانے والوں میں سے ہے)۔ اس نے دوبارہ اٹھائے جانے اور حساب و کتاب کے دن تک مہلت اور تاخیر مانگی؛ اس نے چاہا کہ اسے موت نہ آئے؛ کیونکہ جس دن...

(۱) (د) اور (ز) میں: "وبعد" ہے۔ (۲) البرہان للجوینی ۲/ ٤٨٧ اور اس کے بعد، اور المحصول للرازی ٥/٥ اور اس کے بعد۔ (۳) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٤/ ٥١٥ میں اسی طرح ذکر کیا ہے، اور ذکر کیا کہ ثعلبی نے اسے حسن اور ابو العالیہ سے روایت کیا ہے۔ ابو روق: یہ عطیہ بن الحارث ہمدانی ہے۔ اور بجلی: یہ حسین بن الفضل، ابو علی کوفی مفسر ہیں۔ (۴) اسی طرح کی کلام تفسیر ابو اللیث ۱/ ٥٣٣ اور تفسیر بغوی ۲/ ١٥١ میں ہے۔ (٥) ۱/ ٤٨٦۔

Surah Al-A'raf: Verses 14 - 17

...resurrection after which there is no death. So Allah Almighty said: "Indeed, you are of those given respite." Ibn Abbas, al-Suddi, and others said: He was granted respite until the first blast (of the Trumpet) when all creations die. His request was for respite until the second blast when people stand before the Lord of the worlds, but Allah refused him that(1).

And he said: "{until the day they are resurrected}", and there was no prior mention of who would be resurrected; because the story is about Adam and his progeny, so context indicates that they are the ones resurrected.

Allah's saying: "{ [Iblees] said, 'Because You have put me in error, I will surely sit in wait for them on Your straight path. (16) Then I will come to them from before them and from behind them and on their right and on their left, and You will not find most of them grateful.' (17) }"

It contains three issues: First: Allah's saying: "{Because You have put me in error (aghwaytani)}". Misguidance (ighwa'): planting error (ghay) in the heart, i.e., 'because of the error, stubbornness, and arrogance You have placed in my heart'. This is because Iblees's disbelief was not a disbelief of ignorance, but rather a disbelief of stubbornness and arrogance. This has been discussed previously in 'Al-Baqarah'(2).

It was said: the meaning of the speech is an oath, i.e., 'by Your misguiding me, I will surely sit in wait for them on Your path', or 'in Your path', so [the oath particle] was omitted. The proof for this saying is his statement in [Surah] 'Sad': "{ [Iblees] said, 'By Your might, I will surely mislead them all.' }" [Verse 82]. It is as if Iblees magnified the degree of Allah's misguiding him because of the power it gave him over the servants, so he swore by it in veneration of its status in his eyes.

And it was said: the [letter] 'Ba' is in the sense of 'Lam', as if he said: 'so for Your misguiding me'. And it was said: it is in the sense of 'with', and the meaning is: 'so along with Your misguiding me'. And it was said: it is an interrogation, as if he asked by what thing did He misguide him? According to this, it should have been: 'so by what did You misguide me?' And it was said: the meaning is: 'so for how You destroyed me by Your curse upon me'.

And 'Ighwa' [misguidance] means destruction; Allah Almighty said: "{they will meet with Ghayy [destruction]}" [Maryam: 59], i.e., destruction. And it was said: 'so because You led me astray' - and 'ighwa' is leading astray and distancing - this was said by Ibn Abbas(3). And it was said:

(1) Al-Suyuti mentioned something similar in 'Al-Durr al-Manthur' 4/99, and attributed it to Ibn Abi Hatim. (2) 1/444. (3) Narrated by al-Tabari 10/91.

सूरह अल-अराफ़: आयतें 14 - 17

...पुनरुत्थान जिसके बाद कोई मृत्यु नहीं है। अतः अल्लाह तआला ने कहा: "निश्चित रूप से, तुम उन लोगों में से हो जिन्हें मोहलत दी गई है।" इब्न अब्बास, अल-सुद्दी और अन्य लोगों ने कहा: उसे पहली फूँक (सूर फूँके जाने) तक मोहलत दी गई थी जब सभी सृष्टि मर जाएगी। उसकी माँग दूसरी फूँक तक मोहलत की थी जब लोग संसारों के रब के सामने खड़े होंगे, लेकिन अल्लाह ने उसे इससे इनकार कर दिया(१)।

और उसने कहा: "{उस दिन तक जब उन्हें पुनर्जीवित किया जाएगा}", और किसका पुनरुत्थान होगा इसका पहले कोई उल्लेख नहीं था; क्योंकि कहानी आदम और उनकी संतान के बारे में है, इसलिए संदर्भ यह दर्शाता है कि वे ही वे लोग हैं जिन्हें पुनर्जीवित किया जाएगा।

अल्लाह का कहना: "{ [इबलीस] ने कहा, 'चूंकि आपने मुझे मार्गभ्रष्ट किया है, मैं निश्चित रूप से आपके सीधे मार्ग पर उनके लिए घात लगाकर बैठूँगा। (१६) फिर मैं उनके सामने से और उनके पीछे से और उनके दाएँ से और उनके बाएँ से उनके पास आऊँगा, और आप उनमें से अधिकांश को आभारी नहीं पाएंगे।' (१७) }"

इसमें तीन मसले (मुद्दे) हैं: पहला: अल्लाह का कहना: "{चूंकि आपने मुझे मार्गभ्रष्ट किया है (अघवैतनी)}"। इग़वा (मार्गभ्रष्ट करना): दिल में ग़य (त्रुटि) डालना है, यानी: 'उस त्रुटि, हठ और अहंकार के कारण जो आपने मेरे दिल में पैदा कर दी है।' ऐसा इसलिए है क्योंकि इबलीस का कुफ़्र (अविश्वास) अज्ञानता का कुफ़्र नहीं था, बल्कि हठ और अहंकार का कुफ़्र था। इस पर 'अल-बकराह' में पहले चर्चा की जा चुकी है(२)।

कहा गया है: इस वाणी का अर्थ शपथ है, यानी: 'आपकी मुझे गुमराह करने की कसम, मैं निश्चित रूप से उनके लिए आपके मार्ग पर बैठूँगा', या 'आपके मार्ग में', इसलिए [शपथ के शब्द] को हटा दिया गया है। इस कथन का प्रमाण सूरह 'साद' में उसका कथन है: "{ [इबलीस] ने कहा, 'आपकी प्रतिष्ठा की कसम, मैं निश्चित रूप से उन सभी को गुमराह करूँगा।' }" [आयत: ८२]। ऐसा लगता है मानो इबलीस ने अल्लाह द्वारा उसे गुमराह किए जाने के दर्जे को बड़ा माना क्योंकि इसमें उसे बंदों पर वर्चस्व दिया गया था, इसलिए उसने अपनी दृष्टि में इसके महत्व के सम्मान में इसकी शपथ ली।

और कहा गया: [अक्षर] 'बा' 'लाम' के अर्थ में है, जैसे कि उसने कहा: 'तो आपकी मुझे गुमराह करने के कारण'। और कहा गया: यह 'साथ' (मा'अ) के अर्थ में है, और अर्थ है: 'तो आपकी मुझे गुमराह

करने के साथ'। और कहा गया: यह एक प्रश्न है, जैसे कि उसने पूछा कि उसे किस चीज़ से गुमराह किया गया? इसके अनुसार यह होना चाहिए था: 'तो आपने मुझे किससे गुमराह किया?' और कहा गया: अर्थ है: 'तो जिस तरह आपने मुझ पर अपनी लानत (श्राप) भेजकर मुझे नष्ट किया'।

और 'इग़वा' का अर्थ विनाश (हलाका) है; अल्लाह तआला ने कहा: "{वे ग़ाय [विनाश] से मिलेंगे}" [मरियम: ५९], यानी: विनाश। और कहा गया: 'तो चूंकि आपने मुझे भटका दिया' - और इग़वा भटकना और दूर करना है - यह इब्न अब्बास(३) ने कहा है। और कहा गया:

(१) अल-सुयुती ने इसे 'अल-दुर्र अल-मन्थूर' ९९/४ में इसी तरह उद्धृत किया है, और इसे इब्न अबी हातिम को जिम्मेदार ठहराया है। (२) ४४४/१। (३) अल-तबरी १०/९१ द्वारा उद्धृत।

سورہ الاعراف: آیات ۱۴ - ۱۷

...ایسا بعث (دوبارہ اٹھایا جانا) جس کے بعد کوئی موت نہ ہو۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿بیشک تو مہلت پانے والوں میں سے ہے﴾۔ ابن عباس، سدی اور دیگر نے کہا: اسے پہلی نفخہ (صور پھونکے جانے) تک مہلت دی گئی جب تمام مخلوق مر جائے گی۔ اس کی درخواست دوسری نفخہ تک مہلت کی تھی جب لوگ رب العالمین کے سامنے کھڑے ہوں گے، تو اللہ نے اسے اس سے انکار کر دیا(۱)۔

اور اس نے کہا: ﴿جس دن وہ اٹھائے جائیں گے﴾، اور کون اٹھایا جائے گا اس کا پہلے ذکر نہیں ہوا؛ کیونکہ قصہ آدم اور ان کی اولاد کے بارے میں ہے، تو قرینے نے دلالت کی کہ وہی اٹھائے جانے والے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کہا پس اس وجہ سے کہ تو نے مجھے گمراہ کیا، میں ضرور ان کے لیے تیرے سیدھے راستے پر بیٹھوں گا (۱۶) پھر میں ضرور ان کے پاس ان کے آگے سے اور ان کے پیچھے سے اور ان کے دائیں سے اور ان کے بائیں سے آؤں گا، اور تو ان میں سے اکثر کو شکر گزار نہ پائے گا (۱۷)﴾

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿پس اس وجہ سے کہ تو نے مجھے گمراہ کیا﴾۔ اغوا: دل میں غی (گمراہی) ڈالنا ہے، یعنی: اس گمراہی، عناد اور تکبر کی وجہ سے جو تو نے میرے دل میں ڈالی۔ اور یہ اس لیے ہے کہ ابلیس کا کفر جہل کا کفر نہیں ہے، بلکہ وہ عناد اور تکبر کا کفر ہے۔ اور یہ بات 'البقرہ' میں پہلے گزر چکی ہے(۲)۔

کہا گیا: کلام کا معنی قسم ہے، یعنی: 'تیری مجھے گمراہ کرنے کی قسم، میں ضرور ان کے لیے تیرے راستے پر بیٹھوں گا'، یا 'تیرے راستے میں'، تو [حرفِ قسم] حذف کر دیا گیا۔ اس قول کی دلیل سورہ 'ص' میں اس کا قول ہے: ﴿کہا پس تیری عزت کی قسم، میں ضرور ان سب کو گمراہ کروں گا (۸۲)﴾ [آیت: ۸۲]، تو گویا ابلیس نے اللہ کے اسے گمراہ کرنے کی قدر کو بڑا سمجھا اس وجہ سے کہ اس میں اسے بندوں پر مسلط کیا گیا تھا، چنانچہ اس نے اپنی نظر میں اس کی قدر کی تعظیم کی وجہ سے اس کی قسم کھائی۔

اور کہا گیا: 'باء' 'لام' کے معنی میں ہے، گویا اس نے کہا: 'پس تیری مجھے گمراہ کرنے کی خاطر'۔ اور کہا گیا: یہ 'مع' (ساتھ) کے معنی میں ہے، اور معنی ہے: 'پس تیری مجھے گمراہ کرنے کے ساتھ'۔ اور کہا گیا: یہ استفہام ہے، گویا اس نے پوچھا کہ کس چیز کے ساتھ اسے گمراہ کیا گیا؟ اور اس صورت میں ہونا چاہیے تھا: 'تو تو نے مجھے کس سے گمراہ کیا؟' اور کہا گیا: معنی ہے: 'پس جس طرح تو نے اپنی لعنت کے ذریعے مجھے ہلاک کیا'۔

اور اغوا: ہلاکت ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿عنقریب وہ غی [ہلاکت] سے ملیں گے﴾ [مریم: ۵۹] یعنی: ہلاکت۔ اور کہا گیا: 'پس اس وجہ سے کہ تو نے مجھے بہکا دیا' - اور اغوا: بہکانا اور دور کرنا ہے - یہ بات ابن عباس(۳) نے کہی ہے۔ اور کہا گیا:

(۱) اسی طرح سیوطی نے اسے 'الدر المنثور' ۹۹/۴ میں ذکر کیا ہے، اور اسے ابن ابی حاتم کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۲) ۴۴۴/۱۔ (۳) اسے طبری نے ۱۰/۹۱ میں روایت کیا ہے۔

١٧١ Surah Al-A'raf, Verses 16 - 17

[You] disappointed me of Your mercy (1), and from it is the saying of the poet: And whoever goes astray will not lack a blamer for his error (2) Meaning: Whoever is disappointed. Ibn al-A'rabi said: It is said: A man goes astray (ghawā) when his affairs are corrupted, or he himself becomes corrupted. This is one of the meanings of the Almighty's saying: {And Adam disobeyed his Lord and went astray} [Ta-Ha: 121], meaning: his life in Paradise was corrupted. It is also said: The weaned camel went astray (ghawiya) if its mother's milk did not flow (3).

Second: The doctrine of the people of the Sunnah is that God Almighty led him astray and created disbelief in him. Therefore, the leading astray in this is attributed to God Almighty, and that is the truth; for nothing in existence exists except that it is created by Him, originating from His will, the Almighty.

The Imamiyyah, the Qadariyyah, and others differed with their master, Iblis, whom they obeyed in everything he beautified for them, but they did not obey him in this matter. They say: Iblis erred, and he is prone to error, by attributing misguidance to his Lord—exalted is God far above that.

It is said to them: Even if Iblis were prone to error, what do you make of an honored, infallible Prophet, and he is Noah, peace be upon him, when he said to his people: {And my advice will not benefit you, if I wish to advise you, if Allah intends to let you go astray. He is your Lord, and to Him you will be returned} [Hud: 34]. And it was narrated that Tawus was approached by a man in the Sacred Mosque, who was accused of [the heresy of] Qadar (predestination), and he was one of the great jurists. He sat by him, so Tawus said to him: Will you stand up or be made to stand up? It was said to Tawus: Do you say this to a man who is a jurist?! He said: Iblis...

(1) See these meanings in Al-Muharrar al-Wajiz 2/380, An-Nukat wa al-'Uyun 2/206, Tafsir al-Baghawi 2/151, Zad al-Masir 3/176, and Tafsir al-Razi 13/38. (2) Its speaker is Al-Muraqqish al-Asghar, and its opening is: "Whoever encounters good, people praise his affair." It is in Al-Mufaddaliyyat p. 247, and Ash-Shi'r wa ash-Shu'ara' 1/215. (3) Tahdhib al-Lughah 8/218, similarly. (4) Hazz al-Ghalasim by Layth ibn Ibrahim, p. 28.

171 सूरा अल-अराफ़, आयत 16 - 17

[आपने] मुझे अपनी दया से निराश कर दिया (1), और इसी से कवि का कथन है: "और जो कोई गुमराह होता है, उसे उसके भटकाव के लिए दोष देने वाले की कमी नहीं होती" (2) अर्थात: जो कोई निराश हो जाए। इब्न अल-अराबी ने कहा: कहा जाता है: एक आदमी गुमराह हो गया (ग़वा) जब उसके मामले बिगड़ गए, या वह स्वयं भ्रष्ट हो गया। यह सर्वशक्तिमान के इस कथन के अर्थों में से एक है: {और आदम ने अपने रब की नाफ़रमानी की और वह गुमराह हो गया} [ता-हा: 121], अर्थात: स्वर्ग में उसका जीवन बिगड़ गया। यह भी कहा जाता है: ऊंट का बच्चा गुमराह हो गया (ग़विया) यदि उसकी माँ का दूध न निकला हो (3)।

दूसरा: सुन्नत के मानने वालों (अहल अल-सुन्नाह) का मत यह है कि अल्लाह तआला ने उसे गुमराह किया और उसमें कुफ़्र (अविश्वास) पैदा किया। इसलिए, इसमें गुमराह करने का श्रेय अल्लाह तआला को दिया गया है, और यही हकीकत है; क्योंकि अस्तित्व में ऐसी कोई चीज़ नहीं है जो उसके द्वारा निर्मित न हो, और उसकी इच्छा से उत्पन्न न हुई हो।

इमामिया, कादरिया और अन्य लोगों ने अपने सरदार इब्लीस का विरोध किया, जिसकी उन्होंने उन सभी बातों में आज्ञा मानी जो उसने उनके लिए सजाई थीं, लेकिन उन्होंने इस मामले में उसकी आज्ञा नहीं मानी। वे कहते हैं: इब्लीस ने गलती की, और वह गलती का पात्र है, क्योंकि उसने गुमराही को अपने रब की ओर जिम्मेदार ठहराया—अल्लाह इससे बहुत ऊंचा और पाक है।

उनसे कहा जाता है: यदि इब्लीस गलती का पात्र था, तो आप एक सम्मानित, मासूम नबी के बारे में क्या कहेंगे, और वे नूह (अलैहिस्सलाम) हैं जब उन्होंने अपनी कौम से कहा: {और मेरा उपदेश तुम्हें लाभ नहीं देगा, यदि मैं तुम्हें उपदेश देना चाहूँ, यदि अल्लाह तुम्हें गुमराह करना चाहता हो। वही तुम्हारा रब है, और उसी की ओर तुम्हें लौटना है} [हूद: 34]। और रिवायत है कि ताऊस के पास मस्जिद-ए-हराम में एक आदमी आया, जिस पर क़दर (तक़दीर का इनकार) का आरोप था, और वह बड़े फकीहों (धर्मशास्त्रियों) में से था। वह उनके पास बैठ गया, तो ताऊस ने उससे कहा: तुम खुद खड़े होगे या तुम्हें खड़ा किया जाए? ताऊस से कहा गया: क्या आप एक फकीह आदमी से ऐसा कह रहे हैं?! उन्होंने कहा: इब्लीस...

(1) ये अर्थ अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/380, अन-नुकात व अल-उयून 2/206, तफ़सीर अल-बग़वी 2/151, ज़ाद अल-मसीर 3/176 और तफ़सीर अल-राज़ी 13/38 में देखें। (2) इसके वक्ता अल-

मुराक्किश अल-असग़र हैं, और इसकी शुरुआत है: "जो कोई अच्छाई पाता है, लोग उसके मामले की प्रशंसा करते हैं।" यह अल-मुफ़ज़्ज़लिय्यात पृष्ठ 247 और अल-शिअर व अल-शुआरा 1/215 में है। (3) तहज़ीब अल-लुग़ा 8/218, इसी तरह। (4) हज़्ज़ अल-ग़लासिम, लैथ इब्न इब्राहिम द्वारा, पृष्ठ 28।

۱۷۱ سورة الاعراف، آیات ۱۶ - ۱۷

[تونے] مجھے اپنی رحمت سے ناامید کر دیا (۱)، اور اسی سے شاعر کا قول ہے: "اور جو کوئی گمراہ ہو جائے، اس کے لیے گمراہی پر ملامت کرنے والا کم نہیں ہوتا" (۲) یعنی: جو ناامید ہو جائے۔ ابن الاعرابی نے کہا: کہا جاتا ہے: آدمی گمراہ ہو گیا (غویٰ) جب اس کا معاملہ بگڑ گیا، یا وہ خود بگڑ گیا۔ یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کے معانی میں سے ایک ہے: {اور آدم نے اپنے رب کی نافرمانی کی اور وہ راہ سے بھٹک گیا} [طٰہٰ: ۱۲۱]، یعنی: جنت میں اس کی زندگی بگڑ گئی۔ اور کہا جاتا ہے: اونٹ کا بچہ بھٹک گیا (غوی) جب اس کی ماں کا دودھ نہ نکلا ہو (۳)۔

دوسری بات: اہل سنت کا مذہب یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے اسے گمراہ کیا اور اس میں کفر پیدا کیا، اسی لیے اس میں گمراہ کرنے کی نسبت اللہ تعالیٰ کی طرف کی گئی ہے، اور یہی حقیقت ہے، کیونکہ کائنات میں کوئی چیز ایسی نہیں ہے جو اس کی مخلوق نہ ہو اور اس کے ارادے سے صادر نہ ہوئی ہو۔

اور امامیہ، قدریہ اور دیگر نے اپنے پیشوا ابلیس کی مخالفت کی جس کی انہوں نے ہر اس چیز میں پیروی کی جو اس نے ان کے لیے آراستہ کی تھی، لیکن اس مسئلے میں اس کی پیروی نہیں کی۔ وہ کہتے ہیں: ابلیس نے غلطی کی، اور وہ غلطی کا اہل ہے، کیونکہ اس نے گمراہی کی نسبت اپنے رب کی طرف کی، اللہ تعالیٰ اس سے بہت بلند و برتر ہے۔

ان سے کہا جاتا ہے: اگر ابلیس غلطی کا اہل تھا، تو تم ایک مکرم اور معصوم نبی کے بارے میں کیا کہو گے، اور وہ نوح علیہ السلام ہیں جب انہوں نے اپنی قوم سے کہا: {اور میری نصیحت تمہیں نفع نہ دے گی، اگر میں چاہوں کہ تمہیں نصیحت کروں، بشرطیکہ اللہ تمہیں گمراہ کرنا

چاہے، وہی تمہارا رب ہے اور اسی کی طرف تم لوٹائے جاؤ گے} [ہود: ۳۴]۔ اور روایت ہے کہ طاؤس کے پاس مسجد حرام میں ایک شخص آیا، جو عقیدہ قدر (تقدیر کے انکار) کا ملزم تھا، اور وہ بڑے فقہاء میں سے تھا، وہ ان کے پاس بیٹھ گیا، تو طاؤس نے اس سے کہا: تم اٹھتے ہو یا اٹھائے جاؤ گے؟ طاؤس سے کہا گیا: کیا آپ ایک فقیہ آدمی سے ایسا کہتے ہیں؟! تو انہوں نے کہا: ابلیس...

(۱) یہ معانی المحرر الوجیز ۲/۳۸۰، النکت والعیون ۲/۲۰۶، تفسیر البغوی ۲/۱۵۱، زاد المسیر ۳/۱۷۶ اور تفسیر الرازی ۱۳/۳۸ میں دیکھیں۔ (۲) اس کا کہنے والا مرقش اصغر ہے، اور اس کا پہلا مصرع ہے: "جو کوئی بھلائی پاتا ہے لوگ اس کے کام کی تعریف کرتے ہیں۔" یہ المفضلات ص ۲۴۷، اور الشعر والشعراء ۱/۲۱۵ میں ہے۔ (۳) تہذیب اللغۃ ۸/۲۱۸، اسی طرح۔ (۴) حز الغلاصم از لیث بن ابراہیم ص ۲۸۔

Surah Al-A'raf: Verses 16 - 17 172

...more knowledgeable than him, Iblis says: 'My Lord, because You have misguided me,' and he says this: 'I misguide myself' (1). Third: The words of the Almighty: ﴿Surely I will sit in wait for them on Your straight path﴾ meaning: by hindering [them] from it, and beautifying falsehood so that they perish as he perished, or go astray as he went astray, or are disappointed as he was disappointed; according to the three meanings mentioned previously for "You misguided me" (2). And the Straight Path: is the road that leads to Paradise. And "Your path" (sirataka) is in the accusative case due to the omission of [the preposition] 'on' or 'in' from His saying: "Your straight path"; as Sibawayh (3) recounted "Zaid was struck [on] the back and the belly." And he recited: Ladun... with the shaking of the hand, its middle quivers in it as the fox quivers [on] the road (4). And among the best that has been said in the interpretation of: ﴿Then I will come to them from before them and from behind them and on their right and on their left﴾ meaning: I will certainly turn them away from the truth, make them desire the world, and make them doubt the Hereafter (5). And this is the ultimate misguidance, as He said: ﴿And I will surely lead them astray﴾ [An-Nisa: 119] according to what has preceded (6). Sufyan narrated from Mansur, from Al-Hakam bin Utaybah, who said: "From before them": from their worldly life, "and from behind them": from their Hereafter, "and on their right" meaning their good deeds, "and on their left" meaning their bad deeds (7).

---

(1) Mentioned by Al-Zamakhshari in his Kashshaf 2/70, and he considered it among the lies of the Mujbirah (Predestinarians), and Ibn al-Munir refuted him in 'Al-Intisaf' regarding the Mu'tazilite views contained in 'Al-Kashshaf'. For more detail on the issue of the creation of actions, see Al-Insaf by Al-Baqillani p. 144 and Al-Irshad by Al-Juwayni p. 173. (2) In the first issue. (3) Al-Kitab 1/36, 158, and 214. (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/117, and the verse is by Sa'ida bin Ju'ayyah al-Hudhali, describing his spear, and it is in the Sharh Diwan al-Hudhaliyin 3/1120. In it is: "Laddu" instead of "Ladun". Its commentator said: "Laddu" meaning the hand takes pleasure in shaking it. And his saying: "quivers its middle in it", i.e., in his palm, "quivers" i.e., it vibrates. "As the fox quivers [on] the road", i.e., on the road, which is its vibration. (5) Narrated by al-Tabari 10/99 similarly from the words of al-Hakam and al-Suddi. (6) 7/135. (7) Narrated by al-Tabari 10/98.

सूरह अल-अराफ़: आयत 16 - 17 172

उससे अधिक जानकार, इबलीस कहता है: "हे मेरे रब, क्योंकि तूने मुझे गुमराह किया है," और वह यह कहता है: "मैं स्वयं को गुमराह करता हूँ" (1)। तीसरी बात: सर्वशक्तिमान का वचन: ﴿तो मैं निश्चित रूप से उनके लिए तेरे सीधे रास्ते पर बैठूँगा﴾ अर्थात्: उन्हें इससे रोककर, और असत्य को सुशोभित करके ताकि वे वैसे ही नष्ट हो जाएँ जैसे वह नष्ट हुआ, या वैसे ही भटक जाएँ जैसे वह भटका, या वैसे ही निराश हों जैसे वह निराश हुआ; "तूने मुझे गुमराह किया" (2) के लिए पहले बताए गए तीन अर्थों के अनुसार। और सीधा रास्ता: वह मार्ग है जो स्वर्ग तक पहुँचाता है। और "तेरा रास्ता" (सिरातका) कर्मकारक (मन्सूब) में है, "पर" या "में" के विलोपन के कारण, जैसा कि सिबवैह (3) ने उद्धृत किया है "ज़ैद को पीठ और पेट [पर] मारा गया।" और उन्होंने पढ़ा: लदुन... हाथ के हिलने से, उसका मध्य भाग उसमें वैसे ही काँपता है जैसे लोमड़ी रास्ते [पर] काँपती है (4)। और ﴿फिर मैं उनके पास उनके आगे से और उनके पीछे से और उनके दाहिने से और उनके बाएँ से आऊँगा﴾ की व्याख्या में जो सबसे अच्छी बातें कही गई हैं उनमें से है: अर्थात्: मैं उन्हें निश्चित रूप से सत्य से विमुख कर दूँगा, उन्हें दुनिया का लालच दूँगा, और उन्हें आख़िरत (परलोक) के बारे में संशय में डाल दूँगा (5)। और यह गुमराह करने की पराकाष्ठा है, जैसा कि उसने कहा: ﴿और मैं उन्हें अवश्य ही पथभ्रष्ट कर दूँगा﴾ [अन-निसा: 119] जो पहले बीत चुका है उसके अनुसार (6)। सुफ़यान ने मंसूर से, उन्होंने अल-हकम बिन उतैबा से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: "उनके आगे से": उनके सांसारिक जीवन से, "और उनके पीछे से": उनके आख़िरत से, "और उनके दाहिने से" का अर्थ है उनकी अच्छाइयाँ, "और उनके बाएँ से" का अर्थ है उनकी बुराइयाँ (7)।

---

(1) अल-ज़मख़्शारी ने अपनी 'कश्शाफ़' 2/70 में इसका उल्लेख किया है, और इसे मुजबिरा के झूठों में से माना है, और इब्न अल-मुनीर ने 'अल-इंतिसाफ़' में कश्शाफ़ में निहित एतज़ाल (मुअतज़िला विचारधारा) के संबंध में उनका खंडन किया है। कार्यों के सृजन के मुद्दे पर विस्तार से जानने के लिए, अल-बाक़िल्लानी की 'अल-इंसाफ़' पृ. 144 और अल-जुवैनी की 'अल-इरशाद' पृ. 173 देखें। (2) पहले मुद्दे में। (3) अल-किताब 1/36, 158 और 214। (4) अल-नह्हास द्वारा 'इराब अल-कुरान' 2/117, और यह छंद साआदा बिन जुअय्या अल-हुज़ली का है, जिसमें वह अपने भाले का वर्णन कर रहे हैं, और यह 'शरह दीवान अल-हुज़लियीन' 3/1120 में है। इसमें: 'लदुन' के स्थान पर 'लद्दु' है। इसके टीकाकार ने कहा: 'लद्दु' अर्थात् हिलाने से हाथ को सुख मिलता है। और उनका कहना: "उसका मध्य भाग उसमें काँपता है", अर्थात् उसकी हथेली में, "काँपता है" अर्थात् हिलता है। "जैसे

लोमड़ी रास्ते [पर] काँपती है", अर्थात् रास्ते पर, जो कि उसका कंपन है। (5) अल-तबरी 10/99 ने अल-हकम और अल-सुद्दी के शब्दों से इसी तरह उद्धृत किया है। (6) 7/135। (7) अल-तबरी 10/98 द्वारा उद्धृत।

سورہ الاعراف: آیت ۱۶ - ۱۷ ۱۷۲

اس سے زیادہ جاننے والا، ابلیس کہتا ہے: "اے میرے رب، اس وجہ سے کہ تو نے مجھے گمراہ کیا،" اور وہ یہ کہتا ہے: "میں خود کو گمراہ کرتا ہوں" (۱)۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿میں ضرور ان کی تاک میں تیرے سیدھے راستے پر بیٹھوں گا﴾ یعنی: اس سے روک کر، اور باطل کو مزین کر کے یہاں تک کہ وہ ہلاک ہو جائیں جیسے وہ ہلاک ہوا، یا بھٹک جائیں جیسے وہ بھٹکا، یا ناامید ہو جائیں جیسے وہ ناامید ہوا؛ ان تین معانی کے مطابق جو "تو نے مجھے گمراہ کیا" (۲) کے سلسلے میں پہلے گزر چکے ہیں۔ اور صراط مستقیم: وہ راستہ ہے جو جنت تک پہنچانے والا ہے۔ اور "صراطک" (تیرا راستہ) منسوب ہے 'پر' یا 'میں' کے حذف ہونے کی وجہ سے اس کے قول میں: "تیرے سیدھے راستے"؛ جیسا کہ سیبویہ (۳) نے نقل کیا ہے "زید کی پیٹھ اور پیٹ [پر] ضرب لگی"۔ اور انہوں نے پڑھا: لَدُنْ بَهَزَّ الكَفِّ يَعْسِلُ مَتْنُه... یعنی ہاتھ کے ہلانے سے اس کا درمیانی حصہ اس میں اس طرح تھرتھراتا ہے جیسے لومڑی راستے [پر] تھرتھراتی ہے (۴)۔ اور ﴿پھر میں ان کے پاس ان کے آگے سے اور ان کے پیچھے سے اور ان کے دائیں سے اور ان کے بائیں سے آؤں گا﴾ کی تفسیر میں جو بہترین باتیں کہی گئی ہیں ان میں سے یہ ہے: یعنی: میں انہیں ضرور حق سے روک دوں گا، انہیں دنیا کی طرف راغب کروں گا، اور انہیں آخرت کے بارے میں شک میں ڈال دوں گا (۵)۔ اور یہ گمراہی کی انتہا ہے، جیسا کہ اس نے کہا: ﴿اور میں انہیں ضرور گمراہ کروں گا﴾ [النساء: ۱۱۹] اس کے مطابق جو پہلے گزر چکا (۶)۔ اور سفیان نے منصور سے، انہوں نے حکم بن عتیبہ سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: "ان کے آگے سے": ان کی دنیا سے، "اور ان کے پیچھے سے": ان کی آخرت سے، "اور ان کے دائیں سے" یعنی ان کی نیکیوں سے، "اور ان کے بائیں سے" یعنی ان کی برائیوں سے (۷)۔

(۱) اسے زمخشری نے اپنی کشاف ۲ / ۷۰ میں ذکر کیا ہے، اور اسے مجبرہ کے جھوٹوں میں سے قرار دیا ہے اور ابن المنیر نے 'الانتصاف' میں کشاف کے اعتزالی نظریات پر ان کا رد کیا ہے۔ افعال کی تخلیق کے مسئلے پر مزید تفصیل کے لیے باقلانی کی 'الانصاف' ص ۱۴۴ اور جوینی کی 'الارشاد' ص ۱۷۳ دیکھیں۔ (۲) پہلے مسئلے میں۔ (۳) الکتاب ۱ / ۳۶، ۱۵۸ اور ۲۱۴۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۲ / ۱۱۷، اور یہ شعر ساعدہ بن جؤیہ الہذلی کا ہے، جس میں وہ اپنے نیزے کی صفت بیان کر رہا ہے، اور یہ 'شرح دیوان الہذلیین' ۳ / ۱۱۲۰ میں ہے۔ اس میں 'لدن' کی جگہ 'لدُّ' ہے۔ اس کے شارح نے کہا: 'لدُّ' یعنی ہاتھ اس کے ہلانے سے لذت پاتا ہے۔ اور اس کا قول: "اس کا درمیانی حصہ اس میں تھرتھراتا ہے"، یعنی اس کی ہتھیلی میں، "تھرتھراتا ہے" یعنی لرزتا ہے۔ "جیسے لومڑی راستے [پر] تھرتھراتی ہے"، یعنی راستے میں، جو اس کا لرزنا ہے۔ (۵) اسے طبری ۱۰ / ۹۹ نے حکم اور سدی کے قول سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۶) ۷ / ۱۳۵۔ (۷) اسے طبری ۱۰ / ۹۸ نے روایت کیا ہے۔

Page 173 Surah Al-A'raf: Verses 16 - 18

Al-Nahhas said (1): This is a good saying, and its explanation is that the meaning of "Then I will come to them from before them" is: from their worldly life; so that they disbelieve in the signs and news of previous nations therein, "and from behind them": from their hereafter; so that they disbelieve in it, "and on their right": from their good deeds and religious matters. This is indicated by His saying: {Indeed, you used to come to us from the right} [As-Saffat: 38], "and on their left" meaning their bad deeds, i.e., they follow desires because he beautifies them for them. {And You will not find most of them grateful} i.e.: monotheists, obedient; showing gratitude. His, the Almighty's, saying: {[Allah] said, "Get out of it [Paradise], reproached and expelled. Whoever follows you among them - I will surely fill Hell with you, all of you."} His, the Almighty's, saying: {[Allah] said, "Get out of it"} i.e.: from Paradise. {reproached} i.e.: censured. "Ad-da'm" is defect (2), with a lightened 'meem'. Ibn Zaid said: 'Madhoum' and 'Madmoum' are the same (3); it is said: 'dha'amtuhu', 'dhamamtuhu', and 'dhimtuhu'; with one meaning. Al-A'mash recited: "Madouman"(4), and the meaning is the same, except that he lightened the hamza. Mujahid said: "Al-madhoum" is the banished one. The two meanings are close. "Al-madhur" is the one distanced and expelled (5); narrated from Mujahid and others. Its root is 'daf' (pushing away). {Whoever follows you among them - I will surely fill Hell with you, all of you} The 'lam' is the 'lam' of oath, and the response is: "I will surely fill Hell". It was said: "Laman tabi'aka" (whoever follows you) the 'lam' is for emphasis. "La'amla'anna" is the 'lam' of oath, and the evidence for this is that it is permissible in other than the Quran (6) to omit the first 'lam', but it is not permissible to omit the second. And in the speech...

Footnotes: (1) In 'Ma'ani al-Quran' 3/16-17, and what precedes it is from it. (2) Al-Sahhah (Dha'm), Al-Jawhari said: it can be pronounced with or without hamza. (3) Reported by Al-Tabari 10/104. (4) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 42, and Al-Muhtasib 1/243. (5) 'Ma'ani al-Quran' by Al-Nahhas 3/21, and Mujahid's saying reported by Al-Tabari 10/103. (6) In (d), (z), and (m): 'the recitation', and what is established from (zha) is what agrees with 'I'rab al-Quran' by Al-Nahhas 2/117-118, and the speech is from him.

पृष्ठ १७३ सूरा अल-अराफ: आयत १६ - १८

अल-नहास ने कहा (१): यह एक अच्छी बात है, और इसका स्पष्टीकरण यह है कि "फिर मैं उनके पास उनके सामने से आऊँगा" का अर्थ है: उनके सांसारिक जीवन से; ताकि वे उसमें मौजूद पिछली कौमों की आयतों और खबरों को झुठलाएँ "और उनके पीछे से": उनके परलोक से; ताकि वे इसे झुठलाएँ "और उनके दाहिने से": उनके अच्छे कर्मों और धार्मिक मामलों से। यह उनके इस कथन से संकेतित होता है: {निस्संदेह, तुम हमारे पास दाहिनी ओर से आते थे} [अस-साफ़ात: ३८], "और उनके बाईं ओर से" जिसका अर्थ है उनके बुरे कर्म, यानी, वे अपनी इच्छाओं का पालन करते हैं, क्योंकि वह उन्हें उनके लिए सुशोभित करता है। {और आप उनमें से अधिकांश को कृतज्ञ नहीं पाएंगे} यानी: एकेश्वरवादी, आज्ञाकारी; कृतज्ञता प्रकट करने वाले। अल्लाह तआला का कथन: {[अल्लाह ने] कहा, "यहाँ से [स्वर्ग से] अपमानित और बहिष्कृत होकर निकल जा। उनमें से जो कोई तेरा अनुसरण करेगा - मैं अवश्य ही तुम सबसे जहन्नम को भर दूँगा।" } अल्लाह तआला का कथन: {[अल्लाह ने] कहा, "यहाँ से निकल जा"} यानी: स्वर्ग से। {अपमानित} यानी: निंदित। "अद-दाअम" का अर्थ दोष है (२), 'मीम' को हल्का करने के साथ। इब्न ज़ैद ने कहा: 'मज़ूम' और 'मज़मूम' एक ही हैं (३); कहा जाता है: 'ज़अमतुहु', 'ज़ममतुहु', और 'ज़िमतुहु'; एक ही अर्थ में। अल-अमश ने पढ़ा: "मदूमन"(४), और अर्थ एक ही है, सिवाय इसके कि उन्होंने हमज़ा को हल्का कर दिया। मुजाहिद ने कहा: "अल-मज़ूम" वह है जिसे निकाल दिया गया हो। दोनों अर्थ करीब हैं। "अल-मदहूर" वह है जिसे दूर कर दिया गया और खदेड़ दिया गया हो (५); मुजाहिद और अन्य से वर्णित है। इसका मूल 'दफ़अ' (धकेलना) है। {उनमें से जो कोई तेरा अनुसरण करेगा - मैं अवश्य ही तुम सबसे जहन्नम को भर दूँगा} यहाँ 'लाम' शपथ का लाम है, और इसका उत्तर है: "मैं अवश्य ही जहन्नम को भर दूँगा"। कहा गया है: "लमन तबिअका" (जो कोई तेरा अनुसरण करेगा) में 'लाम' ताकीद (ज़ोर देने) के लिए है। "लअम-लअन्ना" शपथ का लाम है, और इसका प्रमाण यह है कि कुरान के अलावा अन्य (६) में पहले 'लाम' को छोड़ना जायज़ है, लेकिन दूसरे को छोड़ना जायज़ नहीं है। और इस कथन में...

पाद टिप्पणियाँ: (१) मानी अल-कुरान ३/१६-१७ में, और जो इससे पहले है वह इसी से है। (२) अल-सिहाह (ज़अम), अल-जौहरी ने कहा: इसे हमज़ा के साथ और बिना हमज़ा के बोला जा सकता है। (३) अल-तबरी १०/१०४ द्वारा उद्धृत। (४) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा पृ. ४२, और अल-मुहतासिब १/२४३। (५) अल-नहास द्वारा मानी अल-कुरान ३/२१, और मुजाहिद का कथन अल-तबरी १०/१०३ द्वारा

उद्धृत। (६) (द), (ज़), और (म) में: 'क़िरात', और (ज़ाह) से जो स्थापित है वह अल-नहास द्वारा 'इराब अल-कुरान' २/११७-११८ के अनुरूप है, और यह कथन उन्हीं का है।

صفحہ ۱۷۳ سورۃ الاعراف: آیات ۱۶ - ۱۸

النحاس نے کہا (۱): یہ ایک اچھی بات ہے، اور اس کی وضاحت یہ ہے کہ "پھر میں ان کے پاس ان کے سامنے سے آؤں گا" کا مطلب ہے: ان کی دنیا سے؛ تاکہ وہ اس میں موجود پچھلی قوموں کی آیات اور خبروں کو جھٹلائیں، "اور ان کے پیچھے سے": ان کی آخرت سے؛ تاکہ وہ اسے جھٹلائیں، "اور ان کے دائیں سے": ان کی نیکیوں اور دینی امور سے۔ اس پر اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان دلالت کرتا ہے: {بے شک تم ہمارے پاس دائیں طرف سے آتے تھے} [الصافات: ۳۸]، "اور ان کے بائیں طرف سے" یعنی ان کی برائیاں، یعنی وہ خواہشات کی پیروی کرتے ہیں، کیونکہ وہ انہیں ان کے لیے مزین کرتا ہے۔ {اور تو ان میں سے اکثر کو شکر گزار نہیں پائے گا} یعنی: موحدین، فرمانبردار؛ شکر کا اظہار کرنے والے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {[اللہ نے] فرمایا، "یہاں سے [جنت سے] ذلیل اور دھتکارے ہوئے ہو کر نکل جا۔ ان میں سے جو کوئی تیری پیروی کرے گا - میں ضرور تم سب سے جہنم کو بھر دوں گا۔"} اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {[اللہ نے] فرمایا، "یہاں سے نکل جا"} یعنی: جنت سے۔ {مذؤوماً} یعنی: قابلِ مذمت۔ "الذَّأْمُ" کا مطلب عیب ہے (۲)، میم کی تخفیف کے ساتھ۔ ابن زید نے کہا: 'مذؤوم' اور 'مذموم' ایک ہی ہیں (۳)؛ کہا جاتا ہے: 'ذأمتُه'، 'ذممتُه'، اور 'ذمتُه'؛ ایک ہی معنی میں۔ الاعمش نے "مَذُوماً"(۴) پڑھا ہے، اور معنی ایک ہی ہے؛ سوائے اس کے کہ انہوں نے ہمزہ کو ہلکا کر دیا۔ مجاہد نے کہا: 'المذؤوم' کا مطلب نکالا ہوا ہے۔ اور دونوں معنی ایک دوسرے کے قریب ہیں۔ 'المَدحور' کا مطلب ہے دور کیا ہوا، دھتکارا ہوا (۵)؛ مجاہد وغیرہ سے مروی ہے۔ اس کی اصل 'دفع' (دھکیلنا) ہے۔ {ان میں سے جو کوئی تیری پیروی کرے گا - میں ضرور تم سب سے جہنم کو بھر دوں گا} یہاں 'لام' قسم کا ہے، اور جواب ہے: "میں ضرور جہنم کو بھر دوں گا"۔ کہا گیا کہ: "لَمَن تَبِعَكَ" میں لام تاکید کے لیے ہے۔ "لَأَمْلَأَنَّ" قسم کا

لام ہے، اور اس کی دلیل یہ ہے کہ قرآن کے علاوہ (۶) میں پہلے لام کو حذف کرنا جائز ہے، لیکن دوسرے کو حذف کرنا جائز نہیں۔ اور اس کلام میں...

حواشی: (۱) معانی القرآن ۳/۱۶-۱۷ میں، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی اسی سے ہے۔ (۲) الصحاح (ذأم)، جوہری نے کہا: اسے ہمزہ کے ساتھ اور بغیر ہمزہ کے پڑھا جا سکتا ہے۔ (۳) اسے طبری نے ۱۰/۱۰۴ میں روایت کیا ہے۔ (۴) القراءات الشاذہ ص ۴۲، اور المحتسب ۱/۲۴۳۔ (۵) معانی القرآن للنحاس ۳/۲۱، اور مجاہد کا قول طبری نے ۱۰/۱۰۳ میں روایت کیا ہے۔ (۶) (د)، (ز) اور (م) میں: 'القراءہ' ہے، اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ النحاس کی 'اعراب القرآن' ۲/۱۱۷-۱۱۸ کے موافق ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے۔

The meaning is conditional and consequential, i.e., whoever follows you, I will punish him. If you were to say: "Whoever follows you, I punish him" [in the present tense without emphasis], it would not be permissible, unless you mean: "I will surely punish him."

Asim, in the narration of Abu Bakr ibn Ayyash (1), recited: "Liman tabi'aka minhum" (For whoever follows you among them) with a kasra on the 'lam'. Some grammarians rejected this. An-Nahhas (2) said: Its estimation - and Allah knows best - is: "because of whoever follows you", as it is said: "I honored so-and-so for your sake." And the meaning could be: "the treasure/reward is for whoever follows you."

And the meaning of {from among you all} i.e., from you and from the children of Adam; because they had been mentioned previously, when He said: {And We have certainly created you} [Al-A'raf: 11], addressing the children of Adam.

His Almighty's saying: {O Adam, dwell, you and your wife, in Paradise and eat from wherever you will but do not approach this tree, lest you be among the wrongdoers (19)}

He said to Adam after expelling Iblis from his place in the sky: Dwell, you and Eve, in Paradise. The meaning of "dwelling" was previously mentioned in Al-Baqarah (3), so it is not necessary to repeat it. And the meaning of {but do not approach this tree} was mentioned there (4). Praise be to Allah.

His Almighty's saying: {But Satan whispered to them to make apparent to them that which was concealed from them of their private parts and said, "Your Lord did not forbid you this tree except that you become angels or become of the immortal." (20)}

His Almighty's saying: {But Satan whispered to them} i.e., to both of them. It was said: [he was] inside Paradise by the snake bringing him in. And it was said: [he was] from outside, through the authority that was granted to him. This has already been mentioned in "Al-Baqarah" (5).

(1) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 42, Al-Kashshaf 2/71, Al-Bahr al-Muhit 4/77, and the famous recitation from Abu Bakr ibn Ayyash - who is Shu'bah - from Asim is like the congregation's recitation. (2) In I'rab al-Qur'an 2/117, and what is before it is from him. (3) 1/445. (4) 1/452 and what follows. (5) 1/464 and what follows, and it was

previously mentioned that the mention of the snake is from the Isra'iliyyat (Judeo-Christian traditions).

174 सूरा अल-अराफ: आयत 18 - 20

शर्त और प्रतिफल का अर्थ है, अर्थात: जो कोई तुम्हारा अनुसरण करेगा, मैं उसे दंडित करूँगा। यदि आप कहें: "जो कोई तुम्हारा अनुसरण करेगा, मैं उसे दंडित करता हूँ," तो यह अनुमत नहीं होगा, जब तक कि आपका अर्थ यह न हो: "मैं उसे निश्चित रूप से दंडित करूँगा।"

असीम ने अबू बक्र बिन अय्याश (1) के वर्णन में पढ़ा: "लिमन तबिअका मिन्हुम" (उनमें से जो कोई तुम्हारा अनुसरण करे, उसके लिए) 'लाम' पर कसरा के साथ। कुछ व्याकरणविदों ने इसे नकार दिया। अन-नहहास (2) ने कहा: इसका अनुमान - और अल्लाह बेहतर जानता है - है: "उस व्यक्ति के कारण जिसने तुम्हारा अनुसरण किया", जैसा कि कहा जाता है: "मैंने तुम्हारी वजह से फलां का सम्मान किया।" और अर्थ यह भी हो सकता है: "खजाना/प्रतिफल उसके लिए है जिसने तुम्हारा अनुसरण किया।"

और {तुम सभी में से} का अर्थ है: तुममें से और आदम की संतानों में से; क्योंकि उनका उल्लेख पहले हो चुका था, जब उसने कहा: {और हमने निश्चित रूप से तुम्हें बनाया है} [अल-अराफ: 11], आदम की संतानों को संबोधित करते हुए।

अल्लाह तआला का कथन: {और ऐ आदम, तुम और तुम्हारी पत्नी स्वर्ग में रहो और जहाँ से चाहो खाओ, लेकिन इस वृक्ष के पास मत जाना, वर्ना तुम अत्याचारियों में से हो जाओगे (19)}

इब्लीस को आसमान में उसके स्थान से निकालने के बाद आदम से कहा गया: तुम और हव्वा स्वर्ग में रहो। "रहने" (इस्कान) का अर्थ पहले अल-बक़रह (3) में बताया जा चुका है, इसलिए इसे दोहराने की आवश्यकता नहीं है। और {लेकिन इस वृक्ष के पास मत जाना} का अर्थ भी वहां (4) बताया गया है। अल्लाह का शुक्र है।

अल्लाह तआला का कथन: {लेकिन शैतान ने उन्हें बहकाया ताकि उनके लिए वह प्रकट कर दे जो उनके गुप्तांगों में से उनसे छिपा हुआ था और कहा, "तुम्हारे रब ने तुम्हें इस वृक्ष से केवल इसलिए मना किया है कि कहीं तुम दोनों फरिश्ते न बन जाओ या अमर न हो जाओ।" (20)}

अल्लाह तआला का कथन: {लेकिन शैतान ने उन्हें बहकाया} अर्थात: उन दोनों को। कहा गया: स्वर्ग के अंदर सांप के उसे अंदर ले जाने के द्वारा। और कहा गया: बाहर से, उस अधिकार के माध्यम से जो उसे दिया गया था। यह पहले "अल-बक़रह" (5) में बीत चुका है।

(1) अल-क़िरात अल-शज़्ज़ाह पृ. 42, अल-कश्शाफ़ 2/71, अल-बह्र अल-मुहीत 4/77, और अबू बक्र इब्न अय्याश - जो शुबा हैं - से असीम की प्रसिद्ध तिलावत जमात की तिलावत की तरह है। (2) इराब अल-कुरान 2/117 में, और उससे पहले का भी उन्हीं से है। (3) 1/445। (4) 1/452 और उसके बाद। (5) 1/464 और उसके बाद, और यह पहले कहा जा चुका है कि सांप का उल्लेख इसराइलियात (यहूदी-ईसाई परंपराओं) से है।

١٧٤ سورة الاعراف: آيات ١٨ - ٢٠

شرط اور جزا کا معنی ہے، یعنی: جس نے تمہاری پیروی کی، میں اسے عذاب دوں گا۔ اور اگر تم کہو: "جس نے تمہاری پیروی کی، میں اسے عذاب دیتا ہوں"، تو یہ جائز نہ ہوگا، سوائے اس کے کہ تمہاری مراد ہو: "میں اسے ضرور عذاب دوں گا"۔

اگلا پیراگراف: عاصم نے ابو بکر بن عیاش (١) کی روایت سے پڑھا: «لِمَن تَبِعَك منهم» لام کے نیچے زیر کے ساتھ۔ بعض نحویوں نے اس کا انکار کیا ہے۔ نحاس (٢) نے کہا: اس کی تقدیر - اور اللہ بہتر جانتا ہے - یہ ہے: "تمہاری پیروی کرنے والے کی وجہ سے"، جیسے کہا جاتا ہے: "میں نے تمہاری خاطر فلاں کی عزت کی"۔ اور معنی یہ بھی ہو سکتا ہے: "ذخیرہ/اجر اس کے لیے ہے جس نے تمہاری پیروی کی"۔

اور ﴿مِنكُمْ أَجْمَعِينَ﴾ کا معنی ہے: تم میں سے اور بنی آدم میں سے؛ کیونکہ ان کا ذکر پہلے ہو چکا ہے، جب اس نے فرمایا: ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَٰكُمْ﴾ [الاعراف: ١١]، جس میں اولاد آدم سے خطاب کیا گیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَيَٰٓـَٔادَمُ ٱسْكُنْ أَنتَ وَزَوْجُكَ ٱلْجَنَّةَ فَكُلَا مِنْ حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَٰذِهِ ٱلشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ ٱلظَّٰلِمِينَ ١٩﴾

ابلیس کو آسمان میں اس کے مقام سے نکالنے کے بعد آدم سے کہا: تم اور حوا جنت میں رہو۔ "رہائش" (اسکان) کا معنی پہلے البقرہ (٣) میں گزر چکا ہے، لہذا اسے دہرانے کی ضرورت نہیں۔ اور ﴿وَلَا تَقْرَبَا هَٰذِهِ ٱلشَّجَرَةَ﴾ کا معنی وہاں (٤) گزر چکا ہے۔ والحمد للہ۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَوَسْوَسَ لَهُمَا ٱلشَّيْطَٰنُ لِيُبْدِيَ لَهُمَا مَا وُۥرِيَ عَنْهُمَا مِن سَوْءَٰتِهِمَا وَقَالَ مَا نَهَىٰكُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هَٰذِهِ ٱلشَّجَرَةِ إِلَّآ أَن تَكُونَا مَلَكَيْنِ أَوْ تَكُونَا مِنَ ٱلْخَٰلِدِينَ ٢٠﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَوسْوَسَ لَهُمَا ٱلشَّيْطَـٰنُ﴾ یعنی: ان دونوں کے دل میں وسوسہ ڈالا۔ کہا گیا: جنت کے اندر، سانپ کے اسے داخل کرنے کے ذریعے۔ اور کہا گیا: باہر سے، اس سلطنت کے ذریعے جو اسے دی گئی تھی۔ اور یہ "البقرہ" (٥) میں گزر چکا ہے۔

(١) القراءات الشاذة ص٤٢ ، والكشاف ٧١/٢ ، والبحر المحيط ٧٧/٤ ، اور ابو بکر ابن عیاش - جو شعبہ ہیں - سے عاصم کی مشہور قرأت جماعت کی قرأت کی طرح ہے۔ (٢) إعراب القرآن ١١٧/٢ میں، اور اس سے پہلے کا کلام بھی انہی سے ہے۔ (٣) ٤٤٥/١ . (٤) ٤٥٢/١ اور اس کے بعد۔ (٥) ٤٦٤/١ اور اس کے بعد، اور پہلے ذکر ہو چکا ہے کہ سانپ کا تذکرہ اسرائیلیات سے ہے۔

Surah Al-A'raf, Verse 20 175

Al-Waswasah (whispering): The hidden sound, and al-waswasah: the talk of the self; it is said: his self whispered (waswasat) to him waswasatan and wiswasan, with a kasra on the waw. And al-Waswas (the whisperer), with a fatha: the noun, like al-zilzal and al-zalzal (1). It is also said for the faint sound of a hunter and dogs, and the sound of jewelry: waswas. Al-A'sha said: You hear a whispering (waswas) from the jewelry when she turns away, as the loud 'ishriq plant seeks aid from the wind. And al-Waswas: a name for Satan (2), Allah Almighty said: {From the evil of the retreating whisperer} [An-Nas: 4]. {To make manifest to them} i.e., to show to them. The "lam" (prefix 'li-') is the lam of consequence, as He said: {That it might become for them an enemy and a grief} [Al-Qasas: 8], and it was said: it is the lam of purpose (lam kay). And {Was concealed} (wuriya) i.e., was hidden and covered from them (3). It is permissible in other than the Quran to say: "uriya", like "uqtitat" (4). And {From their private parts} from their nakedness. The private part is called "awrah" (shameful) because exposing it distresses its owner. This indicates the ugliness of exposing it. It was said: their private parts only appeared to them and not to others; there was light upon them; their nakedness was not seen, then the light disappeared (5). And it was said: it was a garment that fell away. Allah knows best. {Unless you become angels} "An" is in the accusative position (nasb), meaning: except for fear that; so it was omitted.

---

(1) The word: 'wa al-zalzal' is not in (D) and (M). (2) Al-Sahhah (waswasa), and the verse is in the Diwan of Al-A'sha, p. 105, and it is from his Mu'allaqa. Al-Nahhas said in "Sharh al-Qasa'id al-Mashhurat" 2/131: His saying: "when she turns away": he means when she turns to her bed. Al-Asma'i said: Al-'Ishriq: a shrub about an arm's length; it has pods containing small seeds, when they dry and the wind passes through them, the seeds move, so he likened the sound of jewelry to its rattling on pebbles. End. And in Al-Lisan (zajal): a 'zajil' plant: the wind makes sound in it. (3) Tafsir al-Baghawi 2/152, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/384. (4) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 2/118. (5) Narrated by Al-Tabari 10/114 similarly from the words of Wahb bin Munabbih, and Ibn Kathir authenticated its chain in his Tafsir 3/398. Al-Nawr: the blossom, or the white part of it. Al-Qamus al-Muhit (nawra).

सूरा अल-आराफ़, आयत २० १७५

अल-वसवसा (फुसफुसाहट): छिपी हुई आवाज़, और अल-वसवसा: मन की बात; कहा जाता है: उसके मन ने उससे वसवसा और विस्वास (फुसफुसाहट) की, 'वाव' पर कसरा (इ की मात्रा) के साथ। और अल-वस्वास; 'फत्हा' (अ की मात्रा) के साथ: संज्ञा है, जैसे अज़-ज़िलज़ाल और अज़-ज़लज़ाल (१)। शिकारी और कुत्तों की हल्की आवाज़ और गहनों की आवाज़ के लिए भी 'वस्वास' कहा जाता है। अल-अशा ने कहा है: तुम गहनों से एक फुसफुसाहट (वस्वास) सुनते हो जब वह मुड़ती है, जैसे हवा से ज़ोरदार 'इश्रिक़' पौधा सहारा लेता है। और अल-वस्वास: शैतान का एक नाम है (२), अल्लाह तआला ने फरमाया: {पीछे हटने वाले फुसफुसाने वाले की बुराई से} [अन-नास: ४]। {ताकि उनके लिए ज़ाहिर कर दे} यानी: उन्हें दिखाने के लिए। यहाँ 'लाम' परिणाम वाला लाम है, जैसा कि उसने फरमाया: {ताकि वह उनके लिए दुश्मन और दुख का कारण बने} [अल-क़सस: ८], और कहा गया है: यह उद्देश्य वाला लाम (लाम-ए-कय) है। और {छुपाया गया था} यानी: उन दोनों से ढका और छुपाया गया था (३)। कुरान के अलावा अन्यत्र "ऊरिया" कहना जायज़ है, जैसे: "उक़्तितात" (४)। और {उनके शर्मगाहों से} उनकी नग्नता से। जननांग को "औराह" (शर्मनाक) कहा जाता है क्योंकि इसे प्रकट करना इसके मालिक को दुख देता है। यह इसे प्रकट करने की कुरूपता को दर्शाता है। कहा गया है: उनकी शर्मगाहें केवल उन्हें दिखाई दीं, दूसरों को नहीं; उन पर नूर (प्रकाश) था; उनकी नग्नता नहीं दिखती थी, फिर नूर चला गया (५)। और कहा गया: यह एक लिबास था जो गिर गया, अल्लाह बेहतर जानता है। {मगर यह कि तुम दोनों फ़रिश्ते बन जाओ} यहाँ "अन" नसब (कर्म कारक) की स्थिति में है, जिसका अर्थ है: सिवाय इस डर के कि; इसलिए इसे हटा दिया गया है।

---

(१) शब्द: 'वज़-ज़लज़ाल', (द) और (म) में नहीं है। (२) अस-सिह़ाह़ (वसवसा), और यह शेर दीवान-ए-अशा पृ. १०५ में है, और यह उसके मुअल्लक़ा से है। अन-नह़्हास ने "शरह़ अल-क़साइद अल-मशहूरात" २/१३१ में कहा है: उनका कहना: "जब वह मुड़ती है": उनका अर्थ है जब वह अपने बिस्तर की ओर मुड़ती है। अल-असमई ने कहा: अल-इश्रिक़: लगभग एक हाथ लंबा एक झाड़ीदार पौधा; इसमें फलियां होती हैं जिनमें छोटे बीज होते हैं, जब वे सूख जाते हैं और हवा उनसे गुज़रती है, तो बीज हिलते हैं, इसलिए उन्होंने गहनों की आवाज़ की तुलना कंकड़ पर उनकी खड़खड़ाहट से की है। समाप्त। और अल-लिसान (ज़जल) में: एक 'ज़जिल' पौधा: हवा उसमें आवाज़ पैदा करती है। (३) तफ़्सीर अल-बग़वी २/१५२, और अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ २/३८४। (४) इराबुल कुरान अन-नह़्हास २/११८। (५) इसे अत-तब़री १०/११४ ने वहब बिन मुनब्बिह के कथन से इसी तरह उद्धृत किया है,

और इब्न कसीर ने अपनी तफ़्सीर ३/३९८ में इसके सनद (प्रमाण) को सही बताया है। अन-नौर: फूल, या उसका सफेद हिस्सा। अल-क़ामूस अल-मुहीत (नौर)।

سورة الاعراف، آیت ۲۰ ۱۷۵

والوَسْوَسَةُ : مخفی آواز، اور الوَسْوَسَةُ : جی کی بات؛ کہا جاتا ہے: وَسْوَسَتْ إليه نفسه وَسْوَسَةً اور ووسواساً، واؤ کے کسرہ کے ساتھ اور الوَسْواسُ؛ فتحہ کے ساتھ: اسم ہے، جیسے الزلزال اور الزّلزال (۱)۔ اور شکاری اور کتوں کی آہٹ اور زیورات کی آواز کو بھی وَسْواس کہا جاتا ہے۔ اعشی نے کہا ہے: تَسْمعُ للحَلْيِ وَسْواساً إذا انصرفت كما استعان بريح عِشرِقٌ زَجِلُ جب وہ مڑتی ہے تو تم زیورات کی ایک بھنبھناہٹ (وسواس) سنتے ہو، جیسے تیز ہوا سے عشرق کا پودا آواز پیدا کرتا ہے۔ اور الوسواس : شیطان کا نام ہے (۲) ، اللہ تعالیٰ نے فرمایا : ﴿مِن شَرِّ الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِ ﴾ [الناس : ۴]۔ ﴿لِيُبْدِيَ لَهُمَا﴾ یعنی: تاکہ ان پر ظاہر کر دے۔ اور یہ 'لام' عاقبت (نتیجے) کا لام ہے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا﴾ [القصص : ۸]، اور کہا گیا: یہ لامِ کے (تعلیل) ہے۔ اور ﴿وُورِيَ﴾ یعنی: ان دونوں سے چھپایا اور ڈھانپا گیا تھا (۳)۔ قرآن کے علاوہ میں 'أورِيَ' جائز ہے، جیسے: 'أُقتَتْ' (۴)۔ اور ﴿مِن سَوْءَاتِهِمَا﴾ ان کی شرمگاہوں سے۔ شرمگاہ کو 'عورت' اس لیے کہا جاتا ہے کہ اس کا ظاہر ہونا اس کے مالک کو برا لگتا ہے۔ اور یہ اس کے کھولنے کی قباحت پر دلالت کرتا ہے، پس کہا گیا: ان کی شرمگاہیں صرف ان दोनों को نظر آئیں نہ کہ کسی اور کو؛ ان پر نور تھا؛ ان کی شرمگاہیں نظر نہیں آتی تھیں، پھر نور زائل ہو گیا (۵)۔ اور کہا گیا: وہ لباس تھا جو گر گیا، واللہ اعلم۔ ﴿إِلَّا أَن تَكُونَا مَلَكَيْنِ﴾ 'أن' محلِ نصب میں ہے، بمعنی: مگر اس کراہت سے کہ؛ پس (خوف کا لفظ) حذف کر دیا گیا۔

---

(۱) لفظ: والزلزال، نسخہ (د) اور (م) میں نہیں ہے۔ (۲) الصحاح (وسوس)، اور یہ شعر دیوانِ اعشی ص ۱۰۵ میں ہے، اور یہ اس کے معلقہ میں سے ہے۔ نحاس نے 'شرح القصائد المشهورات' ۲ / ۱۳۱ میں کہا ہے: ان کا قول: 'إذا انصرفت': اس سے مراد ہے جب وہ اپنے بستر کی طرف

پلٹتی ہے، اصمعی نے کہا: العشرق: ایک ہاتھ کے برابر ایک جھاڑی ہے؛ اس میں پھلیاں ہوتی ہیں جن میں چھوٹے بیج ہوتے ہیں، جب وہ خشک ہو جاتے ہیں اور ہوا ان پر سے گزرتی ہے تو بیج حرکت کرتے ہیں، چنانچہ اس نے زیورات کی آواز کو کنکریوں پر اس کی کھڑکھڑاہٹ سے تشبیہ دی۔ انتہی۔ اور لسان العرب (زجل) میں ہے: 'نبت زَجِلٌ': وہ پودا جس میں ہوا آواز پیدا کرے۔ (۳) تفسیر البغوی ۲ / ۱۵۲ ، اور المحرر الوجیز ۲ / ۳۸۴۔ (۴) إعراب القرآن للنحاس ۲ / ۱۱۸۔ (۵) اسے طبری نے ۱۱۴/۱۰ میں وہب بن منبہ کے قول سے اسی طرح نقل کیا ہے، اور ابن کثیر نے اپنی تفسیر ۳ / ۳۹۸ میں اس کی سند کو صحیح قرار دیا ہے۔ والنور: پھول، یا اس کا سفید حصہ۔ القاموس المحیط (نور)۔

Surah Al-A'raf: Verse 20 | 176

...the mudaf (possessive). This is the opinion of the Basrans. The Kufans say: "lest you two become." And it was said: i.e., "except that you do not become two angels who know good and evil"(1). It was said: Adam desired immortality because he knew that the angels do not die until the Day of Resurrection(2). Al-Nahhas said: Allah, the Mighty and Sublime, clarified the superiority of the angels over all creation in several places in the Quran. Among them is this: {except that you become two angels}, and also: {And I do not say that I am an angel} [Hud: 31], and: {nor the angels who are near [to Allah]} [An-Nisa: 172]. Al-Hasan said: Allah favored the angels with their forms, wings, and honor. Others said: He, the Exalted and Majestic, favored them with obedience and refraining from disobedience; thus(3), preference occurs in everything(4). Ibn Furak(5) said: There is no evidence in this verse, because it is possible that He means "two angels" in terms of not having a desire for food. The choice of Ibn Abbas, Al-Zajjaj(6), and many scholars is that believers are superior to angels, and this has already been discussed in [Surah] "Al-Baqarah"(7). Al-Kalbi said: They [believers/prophets] were favored over all creations, except for a group of angels: Gabriel, Michael, Israfil, and the Angel of Death, because they are among the messengers of Allah. Each group held onto the outward meanings of the Sharia, and favor is in the Hand of Allah. Ibn Abbas read it as "malikayn" (two kings) with a kasra on the [letter] lam, which is the reading of Yahya bin Abi Kathir.

---

(1) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 2/118, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/385. (2) Al-Razi mentioned something similar in his tafsir 14/47. (3) In (m): for this. (4) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 2/118-119, and the saying of Al-Hasan was narrated by Ibn Abi Hatim in his tafsir (8291). (5) Transmitted from him by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 2/385. (6) In Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 2/136: "And the angels—Allah knows best—are more honorable than the prophets; do you not see that Noah, peace be upon him, said: {And I do not say to you that I have the treasures of Allah, nor do I know the unseen, nor do I say that I am an angel} [Hud: 31]." (7) 1/430-431 and 436.

सूरह अल-अराफ: आयत 20 | 176

...मुदाफ (संबद्ध)। यह बसरा के विद्वानों का मत है। कूफ़ा के विद्वान कहते हैं: "ताकि तुम दोनों न बन जाओ।" और कहा गया है: यानी "बल्कि इसलिए कि तुम दोनों दो ऐसे फ़रिश्ते न बन जाओ जो भले और बुरे को जानते हों"(1)। कहा गया है: आदम को अमरता का लोभ हुआ; क्योंकि वे जानते थे कि फ़रिश्ते कयामत के दिन तक नहीं मरते(2)। अन-नहहास ने कहा: अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला ने क़ुरआन में कई स्थानों पर समस्त सृष्टि पर फ़रिश्तों की श्रेष्ठता स्पष्ट की है; उनमें से एक यह है: {सिवाय इसके कि तुम दोनों फ़रिश्ते बन जाओ}, और इसमें से एक: {और मैं यह नहीं कहता कि मैं फ़रिश्ता हूँ} [हूद: 31], और इसमें से: {और न ही वे फ़रिश्ते जो (अल्लाह के) निकट हैं} [अन-निसा: 172]। अल-हसन ने कहा: अल्लाह ने फ़रिश्तों को उनके रूपों, पंखों और सम्मान के साथ श्रेष्ठता प्रदान की। दूसरों ने कहा: उसने, जो महान और प्रतापी है, उन्हें आज्ञाकारिता और अवज्ञा न करने के साथ श्रेष्ठता दी; तो इस(3) प्रकार हर चीज़ में श्रेष्ठता पाई जाती है(4)। इब्न फ़ूरक(5) ने कहा: इस आयत में कोई प्रमाण नहीं है; क्योंकि संभव है कि इससे उनका अभिप्राय दो ऐसे फ़रिश्ते हों जिन्हें भोजन की इच्छा न हो। इब्न अब्बास, अज़-ज़ज्जाज(6) और कई विद्वानों का मत है कि मोमिनों (ईमान वालों) को फ़रिश्तों पर श्रेष्ठता प्राप्त है, और यह "अल-बक़रह"(7) में पहले ही गुज़र चुका है। अल-कल्बी ने कहा: उन्हें समस्त सृष्टि पर श्रेष्ठता दी गई, सिवाय फ़रिश्तों के एक समूह के जिब्रईल, मीकाईल, इसराफ़ील और मौत का फ़रिश्ता; क्योंकि वे अल्लाह के दूतों (रसूलों) में से हैं। प्रत्येक दल ने शरीयत के ज़ाहिरी (स्पष्ट) अर्थों को थामा है, और श्रेष्ठता अल्लाह के हाथ में है। इब्न अब्बास ने इसे "मलिकैन" (दो राजा) लाम के नीचे कसरा के साथ पढ़ा, और यह याह्या बिन अबी कसीर का पाठ है।

---

(1) इराब अल-क़ुरआन अन-नहहास द्वारा 2/118, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/385। (2) अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 14/47 में इसी तरह का उल्लेख किया है। (3) (म) में: इसलिए। (4) इराब अल-क़ुरआन अन-नहहास द्वारा 2/118 - 119, और अल-हसन का कथन इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर (8291) में उद्धृत किया है। (5) इब्न अतिया ने इसे अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/385 में उद्धृत किया है। (6) मआनी अल-क़ुरआन अज़-ज़ज्जाज 2/136 में: "और फ़रिश्ते - अल्लाह बेहतर जानता है - नबियों से अधिक सम्मानित हैं, क्या आप नहीं देखते कि नूह अलैहिस्सलाम ने कहा: {और मैं तुमसे यह नहीं कहता कि मेरे पास अल्लाह के खजाने हैं और न मैं ग़ैब (परोक्ष) का ज्ञान रखता हूँ और न मैं यह कहता हूँ कि मैं फ़रिश्ता हूँ} [हूद: 31]।" (7) 1/430 - 431 और 436।

مضاف۔ یہ بصریوں کا قول ہے۔ اور کوفی کہتے ہیں: تاکہ تم دونوں نہ بن جاؤ۔ اور کہا گیا: یعنی اس کے سوا کہ تم دونوں ایسے فرشتے نہ بن جاؤ جو خیر و شر کو جانتے ہوں(۱)۔ اور کہا گیا: آدم علیہ السلام کو ہمیشگی کا لالچ ہوا؛ کیونکہ وہ جانتے تھے کہ فرشتے قیامت کے دن تک نہیں مرتے(۲)۔ نحاس نے کہا: اللہ عزوجل نے قرآن میں متعدد مقامات پر تمام مخلوقات پر فرشتوں کی فضیلت کو واضح کیا ہے؛ منجملہ ان کے یہ ہے: ﴿إِلَّا أَن تَكُونَا مَلَكَيْنِ﴾ (مگر اس لیے کہ تم دونوں فرشتے بن جاؤ)، اور منجملہ ان کے: ﴿وَلَا أَقُولُ إِنِّي مَلَكٌ﴾ (اور میں یہ نہیں کہتا کہ میں فرشتہ ہوں) [ہود: ۳۱]، اور منجملہ ان کے: ﴿وَلَا الْمَلَائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ﴾ (اور نہ مقرب فرشتے) [النساء: ۱۷۲]۔ اور حسن (بصری) نے کہا: اللہ نے فرشتوں کو ان کی صورتوں، پروں اور بزرگی کے ذریعے فضیلت عطا کی۔ اور دوسروں نے کہا: اللہ عزوجل نے انہیں فرمانبرداری اور نافرمانی ترک کرنے کے ذریعے فضیلت دی، تو اس(۳) سے ہر چیز میں فضیلت ثابت ہوتی ہے(٤)۔ اور ابن فورک(٥) نے کہا: اس آیت میں کوئی دلیل نہیں ہے؛ کیونکہ اس کا احتمال ہے کہ ان سے مراد ایسے دو فرشتے ہوں جنہیں کھانے کی خواہش نہ ہو۔ اور ابن عباس، زجاج(٦) اور بہت سے علماء کا انتخاب یہ ہے کہ مومنوں کو فرشتوں پر فضیلت حاصل ہے، اور یہ بحث "البقرہ"(۷) میں گزر چکی ہے۔ اور کلبی نے کہا: انہیں (انسانوں/نبیوں کو) تمام مخلوقات پر فضیلت دی گئی ہے، سوائے فرشتوں کی ایک جماعت کے: جبریل، میکائیل، اسرافیل، اور ملک الموت؛ کیونکہ وہ اللہ کے رسولوں میں سے ہیں۔ ہر گروہ نے شریعت کے ظاہری پہلوؤں کو تھام لیا ہے، اور فضل اللہ کے ہاتھ میں ہے۔ اور ابن عباس نے اسے "مَلِكَيْنِ" (دو بادشاہ) لام کے نیچے زیر (کسرہ) کے ساتھ پڑھا، اور یہی یحییٰ بن ابی کثیر کی قرأت ہے۔

(١) إعراب القرآن للنحاس ١١٨/٢، والمحرر الوجيز ٣٨٥/٢۔ (٢) رازی نے اپنی تفسیر میں اسی طرح کا ذکر کیا ہے ٤٧/١٤۔ (٣) (م) میں: فلہذا۔ (٤) إعراب القرآن للنحاس ١١٨/٢ - ١١٩، اور حسن کا قول ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر میں روایت کیا ہے (٨٢٩١)۔ (٥) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٣٨٥/٢ میں اسے ان سے نقل کیا ہے۔ (٦) معانی القرآن للزجاج ١٣٦/٢ میں ہے: اور فرشتے - اللہ بہتر جانتا ہے - نبیوں سے زیادہ معزز ہیں، کیا آپ نہیں دیکھتے کہ نوح علیہ السلام نے فرمایا: ﴿وَلَا أَقُولُ لَكُمْ عِندِي خَزَائِنُ اللَّهِ وَلَا أَعْلَمُ الْغَيْبَ وَلَا أَقُولُ إِنِّي مَلَكٌ﴾ (اور میں تم سے یہ نہیں کہتا کہ میرے پاس اللہ کے خزانے ہیں اور نہ ہی میں غیب جانتا ہوں اور نہ یہ کہتا ہوں کہ میں فرشتہ ہوں) [ہود: ٣١]۔ (٧) ٤٣٠/١ - ٤٣١ و ٤٣٦۔

Surah Al-A'raf: Verses 20 - 21 177 ...al-Dahhak (1). Abu Amr ibn al-Ala rejected the kasra on the 'lam' and said: There was no king before Adam, peace be upon him, so they could become two kings. Al-Nahhas (2) said: According to this reading, the 'lam' can be sukun-ed, but it is not permissible in the first reading due to the lightness of the fatha. Ibn Abbas said: The accursed one (Iblis) came to them from the perspective of sovereignty; that is why he said: "Shall I direct you to the Tree of Eternity and a kingdom that will not decay?" [Ta-Ha: 120]. Abu Ubayd claimed that Yahya ibn Abi Kathir's argument using the phrase "and a kingdom that will not decay" is a clear proof, but people have abandoned it, so we abandoned it. Al-Nahhas (3) said: "Except that you become two angels" is an anomalous (shadhdh) reading. This statement of Abu Ubayd has been rejected and considered a gross error. Could Adam, peace be upon him, have imagined reaching more than the kingdom of Paradise, which is the ultimate goal of seekers? The meaning of "a kingdom that will not decay" is staying in the kingdom of Paradise and eternal life therein. The Almighty's saying: {And he swore to them both, "Indeed, I am to you among the sincere advisers." (21)} The Almighty's saying: {And he swore to them} means: he took an oath to them; it is said: "aqsama iqsaman," meaning he swore. The poet said: "He swore to her by God a solemn oath: 'Surely you are... (4) sweeter than honey when we gather it.'" (5) The form "fa'ala" (of 'qasama') came from one person, which rebuts those who say that the "mufa'ala" form can only be between two, and this has been previously discussed in "Al-Ma'idah" (6).

---

(1) Al-Qira'at al-Shadhdha, p. 42; Al-Muharrar al-Wajiz, 2/385; and narrated by al-Tabari, 10/108. (2) Ma'ani al-Qur'an, 3/20-21. (3) In I'rab al-Qur'an, 2/118 and before it. (4) In the manuscripts: "wa qasamahuma billahi jahdan la-antuma" (dual). The text follows (M) and sources. (5) The verse is by Khalid ibn Zuhayr al-Hudhali; and his saying: "al-salwa" means honey. "nushuruha" means: we gather it, and it was previously mentioned in 2/119. (6) 8/126, and see 1/27-28.

सूरा अल-अराफ: आयत 20 - 21 177 ...अद-दहाक (1)। अबू अम्र इब्न अल-अला ने 'लाम' पर कसरा (जेर) को खारिज कर दिया और कहा: आदम (अलैहिस्सलाम) से पहले कोई राजा नहीं था कि वे दोनों दो राजा बन जाते। अल-नहस (2) ने कहा: इस किरात (पाठ) के अनुसार, 'लाम' को सुकून दिया जा सकता है, लेकिन पहली किरात में फतह (जबर) की सहजता के कारण ऐसा करना जायज नहीं है। इब्न अब्बास ने कहा: शापित (इबलीस) उनके पास बादशाही (सत्ता) के दृष्टिकोण से आया; इसीलिए उसने कहा: {क्या मैं तुम्हें अमरता के वृक्ष और ऐसे राज्य की ओर निर्देशित करूँ जो कभी नष्ट न होगा?} [ता-हा: 120]। अबू उबैद ने दावा किया कि यह्या इब्न अबी कसीर का "और ऐसा राज्य जो कभी नष्ट न होगा" वाक्यांश का उपयोग करते हुए तर्क एक स्पष्ट प्रमाण है, लेकिन लोगों ने इसे छोड़ दिया है, इसलिए हमने भी इसे छोड़ दिया। अल-नहस (3) ने कहा: "कि तुम दोनों दो फरिश्ते बन जाओ" एक असामान्य (शाज़) किरात है। अबू उबैद के इस कथन को खारिज कर दिया गया है और इसे एक गंभीर त्रुटि माना गया है। क्या आदम (अलैहिस्सलाम) कल्पना कर सकते थे कि वे स्वर्ग (जन्नत) के राज्य से अधिक कुछ पा लेंगे, जो साधकों का अंतिम लक्ष्य है? "एक ऐसा राज्य जो कभी नष्ट न होगा" का अर्थ जन्नत के राज्य में निवास और उसमें अमरता है। अल्लाह का फरमान: {और उसने उन दोनों से कसम खाई, "मैं निश्चित रूप से तुम्हारा शुभचिंतक हूँ।" (21)} अल्लाह का फरमान: {और उसने उन दोनों से कसम खाई} का अर्थ है: उसने उनके लिए शपथ ली; कहा जाता है: "अक्समा इक़सामन," यानी उसने कसम खाई। कवि ने कहा: "उसने ईश्वर की कसम खाई पूरी कोशिश के साथ: 'निश्चित रूप से तुम... (4) शहद से भी मीठे हो जब हम उसे इकट्ठा करते हैं।'" (5) यहाँ "फाअला" का रूप ('कासमा' में) एक व्यक्ति से आया है, जो उन लोगों का खंडन करता है जो कहते हैं कि "मुफ़ाअला" रूप केवल दो व्यक्तियों के बीच हो सकता है, और इस पर "अल-माइदा" (6) में पहले चर्चा की जा चुकी है।

---

(1) अल-किराअत अल-शाज़्ज़ा, पृ. 42; अल-मुहर्रर अल-वजीज़, 2/385; और अल-तबारी द्वारा वर्णित, 10/108। (2) मानी अल-कुरान, 3/20-21। (3) एराब अल-कुरान, 2/118 और उससे पहले। (4) हस्तलिपियों में: "व कासमहुमा बिल्लाही जहदान ल-अंतुमा" (द्विवचन)। पाठ (म) और स्रोतों का अनुसरण करता है। (5) यह शेर खालिद इब्न जुहैर अल-हुज़ली का है; और उनका कहना है: "अल-सलवा" का अर्थ शहद है। "नुशुरुहा" का अर्थ है: हम उसे इकट्ठा करते हैं, और यह पहले 2/119 में आ चुका है। (6) 8/126, और देखें 1/27-28।

سورہ الاعراف: آیات 20 - 21 177 ...الضحاک(1)۔ ابوعمرو بن العلاء نے 'لام' کے کسرہ (زیر) کا انکار کیا اور کہا: آدم علیہ السلام سے پہلے کوئی بادشاہ نہیں تھا کہ وہ دونوں بادشاہ بن جاتے۔ النحاس(2) نے کہا: اس قرأت کے مطابق 'لام' کو ساکن کرنا جائز ہے، لیکن پہلی قرأت میں فتحہ (زبر) کی خفت (ہلکے پن) کی وجہ سے یہ جائز نہیں ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: ملعون (ابلیس) ان کے پاس بادشاہت کی جہت سے آیا؛ اسی لیے اس نے کہا: {کیا میں تمہیں ہمیشگی کے درخت اور ایسی سلطنت کی راہ نہ بتاؤں جو پرانی نہ ہو؟} [طہ: 120]۔ ابو عبید کا خیال تھا کہ یحییٰ بن ابی کثیر کا {اور ایسی سلطنت جو پرانی نہ ہو} کے قول سے استدلال ایک واضح حجت ہے، لیکن لوگوں نے اسے ترک کر دیا ہے، اس لیے ہم نے بھی اسے چھوڑ دیا۔ النحاس(3) نے کہا: "کہ تم دونوں فرشتے بن جاؤ" ایک شاذ قرأت ہے۔ ابو عبید کے اس کلام پر اعتراض کیا گیا ہے اور اسے ایک فاش غلطی قرار دیا گیا ہے۔ کیا آدم علیہ السلام یہ وہم کر سکتے تھے کہ وہ جنت کی بادشاہت سے زیادہ کچھ پا لیں گے، جو کہ طلب کرنے والوں کا آخری مقصود ہے؟ {اور ایسی سلطنت جو پرانی نہ ہو} کا اصل معنی جنت کی بادشاہت میں قیام اور اس میں ہمیشہ رہنا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اس نے ان دونوں سے قسم کھائی کہ یقیناً میں تم دونوں کا خیر خواہ ہوں۔ (21)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَقَاسَمَهُمَا} یعنی: ان دونوں کے لیے قسم کھائی؛ کہا جاتا ہے: "أقسم إقساماً"، یعنی: اس نے قسم کھائی۔ شاعر نے کہا: "اور اس نے اللہ کی پوری کوشش کے ساتھ قسم کھائی کہ یقیناً تم... (4) شہد سے بھی زیادہ لذیذ ہو جب ہم اسے جمع کرتے ہیں۔" (5) لفظ "قاسم" (فاعلت کے وزن پر) ایک کی طرف سے آیا ہے، اور یہ ان لوگوں کی تردید کرتا ہے جو کہتے ہیں کہ "مفاعلہ" کا وزن صرف دو کی طرف سے ہوتا ہے، اور یہ بحث "المائدہ" (6) میں گزر چکی ہے۔

(1) القراءات الشاذة ص 42، والمحرر الوجيز 385/2، وأخرجها الطبري 108/10۔ (2) معانی القرآن 20/3 - 21۔ (3) إعراب القرآن 118/2 اور اس سے پہلے۔ (4) خطی نسخوں میں ہے: "وقاسمهما بالله جهداً لأنتما" (تثنیہ)۔ متن (م) اور مصادر کے مطابق ہے۔ (5) یہ شعر خالد بن زہیر الہذلی کا ہے، اور ان کا قول: "السلوی" سے مراد شہد ہے۔ اور "نشورها" یعنی: ہم اسے حاصل کرتے ہیں، اور یہ 119/2 میں گزر چکا ہے۔ (6) 126/8، اور دیکھیے 27/1 - 28۔

178 Surah Al-A'raf: Verses 21-24

"Indeed, I am for you from among the sincere advisers." [7:21] "For you" (lakuma) is not part of the relative clause. The implied meaning is: I am an adviser for you, from among the sincere advisers. This was stated by Hisham the Grammarian (1). A similar instance has preceded in Surah Al-Baqarah (2). The meaning of the statement is: follow me and I will guide you; this was mentioned by Qatadah (3).

The Almighty's saying: "So he misled them with deception. And when they tasted of the tree, their private parts became apparent to them, and they began to fasten together over themselves from the leaves of Paradise. And their Lord called to them, 'Did I not forbid you from that tree and tell you that Satan is to you a clear enemy?' (22) They said, 'Our Lord, we have wronged ourselves, and if You do not forgive us and have mercy upon us, we will surely be among the losers.' (23) [Allah] said, 'Descend, being to one another enemies. And for you on the earth is a place of settlement and enjoyment for a time.' (24)"

The Almighty's saying: "So he misled them with deception": He caused them to fall into destruction. Ibn Abbas said: He deceived them by swearing an oath. Adam thought that no one would swear by Allah falsely (4), so he deceived them with his whispering and his oath to them. Qatadah said: He swore by Allah to them until he deceived them, and a believer can be deceived by an oath in Allah's name. Some scholars used to say: Whoever tries to deceive us using Allah's name, succeeds (5). In a Hadith from the Prophet ﷺ: "The believer is naive and noble, while the wicked person is crafty and mean." (6). Naftawayh recited: Indeed, you can deceive a noble person if you wish, But you see the mean person experienced and not easily deceived (7).

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/119. Hisham the Grammarian is Ibn Mu'awiyah. (2) 2/406. (3) Narrated by al-Tabari 10/109. (4) Zad al-Masir 2/180, and narrated by al-Tabari 10/111-112 in a similar longer form. (5) Narrated by al-Tabari 10/109-110. (6) Narrated by Ahmad (9118), Abu Dawud (4790), and al-Tirmidhi (1964) from the Hadith of Abu Hurairah (RA). Regarding "naive and noble" (ghirr karim): Ibn al-Athir said in Al-Nihayah (gh-r-r): meaning: he is not clever in a bad way, so he is deceived due to his compliance and gentleness; it is the opposite of "khabb" (crafty). It means that the praised believer has a natural disposition of simple-heartedness and little awareness of evil, and refrains from searching for it. This is not out of ignorance, but rather due to nobility and good character. Regarding "khabb": Ibn al-Athir said in Al-Nihayah (kh-

b-b): "khabb" - with fat-ha on the kha - means deception; its first letter can also take a kasra, but as a verbal noun, it only takes a kasra. (7) We have not come across it.

१७८ सूरह अल-आराफ़: आयतें २१-२४

"वास्तव में, मैं तुम दोनों के लिए शुभचिंतकों में से हूँ।" [७:२१] यहाँ 'लकुमा' (तुम दोनों के लिए) विशेषण का हिस्सा नहीं है। इसका निहित अर्थ है: मैं तुम दोनों का शुभचिंतक हूँ, उन लोगों में से जो शुभचिंतक हैं। यह हिशाम अल-नहवी (१) ने कहा है। सूरह अल-बक़रह (२) में भी ऐसा ही उदाहरण पहले आ चुका है। इस कथन का अर्थ है: मेरा अनुसरण करो, मैं तुम्हें सही राह दिखाऊंगा; यह कतादा (३) ने उल्लेख किया है।

अल्लाह का कथन: "तो उसने उन दोनों को धोखे से बहका दिया। फिर जब उन्होंने उस वृक्ष को चखा, तो उनके गुप्त अंग उनके सामने प्रकट हो गए, और वे जन्नत के पत्तों से अपने आप को ढंकने लगे। और उनके पालनहार ने उन्हें पुकारा, 'क्या मैंने तुम्हें उस वृक्ष से मना नहीं किया था और तुमसे नहीं कहा था कि शैतान तुम्हारा खुला शत्रु है?' (२२) उन दोनों ने कहा, 'ऐ हमारे पालनहार! हमने स्वयं पर ज़ुल्म किया है, और यदि तूने हमें क्षमा न किया और हम पर दया न की, तो हम निश्चित रूप से घाटा उठाने वालों में से हो जाएंगे।' (२३) [अल्लाह ने] कहा, 'उतरो, तुम एक-दूसरे के शत्रु हो। और तुम्हारे लिए धरती पर एक समय तक ठहरना और लाभ उठाना है।' (२४)"

अल्लाह का कथन: "तो उसने उन दोनों को धोखे से बहका दिया": उसने उन्हें विनाश में डाल दिया। इब्न अब्बास ने कहा: उसने उन्हें कसम खाकर धोखा दिया। आदम का मानना था कि कोई भी अल्लाह की झूठी कसम नहीं खाएगा (४), इसलिए उसने उन्हें अपने बहकावे और कसम से धोखा दिया। कतादा ने कहा: उसने उनके सामने अल्लाह की कसम खाई यहाँ तक कि उन्हें धोखा दे दिया, और एक मोमिन (आस्तिक) को अल्लाह के नाम की कसम से धोखा दिया जा सकता है। कुछ विद्वान कहा करते थे: जो कोई अल्लाह के नाम का उपयोग करके हमें धोखा देता है, वह सफल हो जाता है (५)। पैगंबर ﷺ की एक हदीस में है: "मोमिन सरल-हृदय और उदार होता है, जबकि दुष्ट व्यक्ति धूर्त और नीच होता है।" (६)। नफ़तवेह ने काव्य में कहा: वास्तव में, तुम चाहो तो एक उदार व्यक्ति को धोखा दे सकते हो, लेकिन तुम देखोगे कि नीच व्यक्ति अनुभवी होता है और उसे आसानी से धोखा नहीं दिया जा सकता (७)।

(१) एराब अल-क़ुरआन अल-नहहास २/११९ द्वारा। हिशाम अल-नहवी: वह इब्न मुआविया है। (२) २/४०६। (३) इसे अल-तबरी १०/१०९ ने उद्धृत किया है। (४) ज़ाद अल-मसीर २/१८०, और अल-तबरी १०/१११-११२ ने इसी तरह के विस्तृत रूप में उद्धृत किया है। (५) इसे अल-तबरी १०/१०९-११०

ने उद्धृत किया है। (६) इसे अहमद (९११८), अबू दाऊद (४७९०), और अल-तिरमिज़ी (१९६४) ने अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है। "सरल-हृदय और उदार" (गिरुन करीम) के बारे में इब्न अल-असीर ने 'अल-निहाया' में कहा है: इसका अर्थ है कि वह बुराई में चतुर नहीं है, इसलिए अपनी कोमलता और आज्ञाकारिता के कारण धोखा खा जाता है; यह "ख़ब्बी" (धूर्त) का विलोम है। इसका तात्पर्य यह है कि प्रशंसित मोमिन का स्वभाव सरल होता है और उसमें बुराई के प्रति कम जागरूकता होती है, और वह उसे खोजने से बचता है। यह अज्ञानता के कारण नहीं, बल्कि महानता और अच्छे चरित्र के कारण है। "ख़ब्ब" के बारे में इब्न अल-असीर ने 'अल-निहाया' में कहा है: "ख़ब्ब" का अर्थ धोखा है। (७) हमें यह नहीं मिला।

۱۷۸ سورة الاعراف: آیات ۲۱ - ۲۴

﴿إِنِّي لَكُمَا لَمِنَ النَّصِحِينَ﴾ یہاں «لکما» صلہ کا حصہ نہیں ہے، اور تقدیر (پوشیدہ مفہوم) یہ ہے: میں تمہارا خیر خواہ ہوں، خیر خواہوں میں سے، یہ بات ہشام نحوی(۱) نے کہی ہے۔ اور اس جیسی مثال «البقرہ»(۲) میں پہلے گزر چکی ہے۔ کلام کا معنی یہ ہے: میری پیروی کرو میں تمہیں راستہ دکھاؤں گا، یہ قتادہ(۳) نے ذکر کیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَدَلَّهُمَا بِغُرُورٍ فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ بَدَتْ لَهُمَا سَوْءَ تُهُمَا وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِن وَرَقِ الْجَنَّةِ وَنَادَهُمَا رَبُّهُمَا أَلَمْ أَنْهَكُمَا عَن تِلْكُمَا الشَّجَرَةِ وَأَقُل لَّكُمَا إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمَا عَدُوٌّ مُّبِينٌ (22) قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا وَإِن لَّمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَسِرِينَ (23) قَالَ اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَى حِينٍ (24)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول ﴿فَدَلَّهُمَا بِغُرُورٍ﴾: ان دونوں کو ہلاکت میں ڈال دیا۔ ابن عباس نے کہا: انہیں قسم کے ذریعے دھوکہ دیا۔ حضرت آدم کا گمان تھا کہ کوئی بھی اللہ کی جھوٹی قسم نہیں کھائے گا(۴)، پس اس نے اپنے وسوسے اور قسم کے ذریعے انہیں دھوکہ دیا۔ قتادہ نے کہا: ان کے لیے اللہ کی قسم کھائی یہاں تک کہ انہیں دھوکہ دے دیا، اور مومن کو اللہ کے نام پر دھوکہ دیا جا سکتا ہے۔ بعض علماء کہا کرتے تھے: جس نے اللہ کے نام پر ہمیں دھوکہ دیا، اس نے ہمیں دھوکہ دے دیا(۵)۔ اور نبی ﷺ کی حدیث میں ہے: «مومن بھولا بھالا اور شریف ہوتا ہے، اور بدکار چالاک اور کمینہ ہوتا ہے»(٦)۔ اور نفطویہ نے شعر پڑھا: بے شک شریف آدمی کو جب تم چاہو دھوکہ دے سکتے ہو، اور تم دیکھو گے کہ کمینہ تجربہ کار ہوتا ہے وہ دھوکہ نہیں کھاتا(۷)۔

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۱۱۹/۲ ۔ اور ہشام نحوی: وہ ابن معاویہ ہیں۔ (۲) ٤٠٦/٢ ۔ (۳) اسے طبری نے ۱۰۹/۱۰ میں روایت کیا ہے۔ (۴) زاد المسیر ۲/ ۱۸۰، اور اسے طبری نے ۱۱۱/۱۰ -

۱۱۲ میں اسی طرح تفصیل سے روایت کیا ہے۔ (۵) اسے طبری نے ۱۰۹/۱۰ - ۱۱۰ میں روایت کیا ہے۔ (۶) اسے احمد (۹۱۱۸)، ابوداؤد (۴۷۹۰) اور ترمذی (۱۹۶۴) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور آپ ﷺ کا قول: «غِرٌّ كريم»: ابن الاثیر نے 'النہایہ' (غرر) میں کہا: یعنی: وہ برائی میں چالاک نہیں ہے پس وہ اپنی اطاعت اور نرمی کی وجہ سے دھوکہ کھا جاتا ہے، اور وہ «خِبّ» کی ضد ہے۔ مراد یہ ہے کہ وہ مومن جس کی تعریف کی گئی ہے اس کی فطرت میں بھولپن اور شر کے حوالے سے کم سمجھ ہوتی ہے، اور وہ اس کی تلاش چھوڑ دیتا ہے، اور یہ اس کی جہالت کی وجہ سے نہیں ہے بلکہ شرافت اور حسن اخلاق کی وجہ سے ہے۔ اور آپ ﷺ کا قول: «خِبّ» ابن الاثیر نے 'النہایہ' (خبب) میں کہا: «الخِبّ» - خا پر فتحہ کے ساتھ -: دھوکہ، اور کبھی اس کے خا کے نیچے کسرہ بھی ہوتا ہے، جہاں تک مصدر کا تعلق ہے تو وہ صرف کسرہ کے ساتھ ہی آتا ہے۔ (۷) ہمیں یہ دستیاب نہیں ہو سکا۔

179

Surah Al-A'raf: Verses 22 - 24

﴿So he misled them﴾ It is said: 'adla dalwahu' means he sent it down (the bucket). And 'dallaha' means he brought it out. It was also said: ﴿So he misled them﴾ meaning he emboldened them, from 'al-dallah', which is boldness. That is, he made them bold enough to commit the act of disobedience, so they departed from Paradise(1).

God Almighty's words: ﴿So when they tasted of the tree, their private parts became apparent to them, and they began to fasten together over themselves from the leaves of Paradise﴾

It contains three issues:

First: God Almighty's words: ﴿So when they tasted of the tree﴾ meaning: they ate from it. The disagreement over this tree and how Adam ate from it has already passed in [Surah] 'Al-Baqarah'(2). ﴿their private parts became apparent to them﴾ Eve ate first and nothing happened to her, but when Adam ate, the punishment occurred; because the prohibition was issued to both of them as previously mentioned in 'Al-Baqarah'(3). Ibn Abbas said: The light that was their clothing retracted, and it became nails on the hands and feet(4).

Second: ﴿and they began﴾: and it is permissible to make the 'fa' quiescent (fataqa)(5). Al-Akhfash related(6): 'tafiqa yatfiqu', like 'daraba yadribu'; it is said: 'tafiqa', meaning: he began the action.

﴿to fasten together﴾: Al-Hasan read it with a kasrah on the 'kha' and a shaddah on the 'sad'(7), and the original is: 'yakhtasifani'.

(1) See Tahdhib al-Lughah 14 / 171 - 172. (2) 1 / 454 - 455. (3) 1 / 457 - 458. (4) We did not find it with this wording. Ibn Abi Hatim narrated in his Tafsir (8300) on his authority ﷺ that he said: When God settled Adam in Paradise, He clothed him in a garment of nail. When he committed the sin, He stripped him of the garment, and it remained at his fingertips. And (8345) with the wording: The clothing of Adam, peace be upon him, was like nails, similar to feathers on a bird. When he disobeyed, his clothing fell off, and nails were left as decoration and benefit. In the chain of the first is Al-Hasan bin Abi Ja'far al-Jafari; Al-Bukhari said about him: rejected in hadith (munkar al-hadith), and Ahmad and An-Nasa'i weakened him, as in Tahdhib al-Kamal 6/73. In the chain of the second is An-Nadr bin Abd al-Rahman Abu Umar al-Khazzaz;

Ahmad weakened him and said: he is nothing. Ibn Ma'in said: it is not permissible for anyone to narrate from him. Al-Bukhari said: rejected in hadith, as in Tahdhib al-Tahdhib 4 / 225. (5) Meaning outside the Qur'an, and the speech is from I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2 / 119. Perhaps he means the permissibility of making the 'fa' quiescent for the sake of lightness, for an-Nahhas mentioned similar in I'rab al-Qur'an 1 / 499 regarding the Almighty's saying: ﴿Except one who has been wronged﴾ [An-Nisa: 148], where he said: it is permissible to make the 'lam' quiescent. Similar was mentioned recently in verse (20) regarding his saying: ﴿two angels﴾. (6) In Ma'ani al-Qur'an 2 / 515. (7) Al-Muhtasab 1 / 245.

१७९

सूरह अल-अराफ़: आयतें २२ - २४

﴿तो उसने उन्हें बहका दिया﴾ कहा जाता है: 'अदला दलवहु' का अर्थ है उसने उसे (बाल्टी को) नीचे भेजा। और 'दल्लाहा' का अर्थ है उसने उसे बाहर निकाला। यह भी कहा गया है: ﴿तो उसने उन्हें बहका दिया﴾ यानी उन्हें ढीठ बना दिया, 'अल-दल्लाह' से, जिसका अर्थ है ढिठाई। यानी, उसने उन्हें अवज्ञा के कार्य के प्रति ढीठ बना दिया, जिससे वे स्वर्ग से बाहर निकल गए (१)।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿फिर जब उन्होंने उस वृक्ष का स्वाद चखा, तो उनके निजी अंग उनके सामने प्रकट हो गए, और वे स्वर्ग के पत्तों से खुद को ढंकने लगे﴾

इसमें तीन मुद्दे हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: ﴿फिर जब उन्होंने उस वृक्ष का स्वाद चखा﴾ यानी: उन्होंने उसमें से खाया। इस वृक्ष के बारे में विवाद और आदम ने इससे कैसे खाया, यह पहले ही [सूरह] 'अल-बक़रह' (२) में आ चुका है। ﴿उनके निजी अंग उनके सामने प्रकट हो गए﴾ हव्वा ने पहले खाया और उन्हें कुछ नहीं हुआ, लेकिन जब आदम ने खाया, तो सजा हुई; क्योंकि निषेध उन दोनों के लिए जारी किया गया था जैसा कि पहले 'अल-बक़रह' (३) में बताया गया है। इब्न अब्बास ने कहा: वह प्रकाश जो उनका वस्त्र था, सिकुड़ गया और वह हाथों और पैरों के नाखून बन गया (४)।

दूसरा: ﴿और वे लगे﴾: और 'फ़ा' (f) को सुकूँ के साथ पढ़ना भी जायज़ है (५)। अल-अख़फ़श ने बताया है (६): 'तफ़िक़ यतफ़िक़', जैसे 'ज़रबा यज़रिबू'; कहा जाता है: 'तफ़िक़', यानी: उसने क्रिया शुरू की।

﴿जोड़ने/सीलने﴾: अल-हसन ने इसे 'खा' (kh) पर कसरा और 'साद' (s) पर शद्दा के साथ पढ़ा है (७), और मूल शब्द 'यख़्तसिफ़ानी' है।

(१) तहज़ीब अल-लुग़ह १४ / १७१ - १७२ देखें। (२) १ / ४५४ - ४५५। (३) १ / ४५७ - ४५८। (४) हमें इस शब्द के साथ यह नहीं मिला। इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़्सीर (८३००) में उनके ﷺ अधिकार से वर्णित किया है कि उन्होंने कहा: जब अल्लाह ने आदम को स्वर्ग में बसाया, तो उन्हें नाखूनों की पोशाक पहनाई। जब उन्होंने पाप किया, तो उनसे वह पोशाक छीन ली गई, और वह उनकी उंगलियों के सिरों पर रह गई। और (८३४५) इस शब्दावली के साथ: आदम अलैहिस्सलाम की पोशाक नाखूनों की तरह थी, जैसे पक्षी पर पंख। जब उन्होंने अवज्ञा की, तो उनकी पोशाक गिर गई,

और नाखूनों को सजावट और लाभ के रूप में छोड़ दिया गया। पहले की श्रृंखला में अल-हसन बिन अबी जाफ़र अल-जफ़री हैं; अल-बुखारी ने उनके बारे में कहा: हदीस में अस्वीकार्य (मुनकर अल-हदीस), और अहमद और अन-नसाई ने उन्हें कमज़ोर बताया, जैसा कि तहज़ीब अल-कमाल ६ / ७३ में है। दूसरी श्रृंखला में अन-नद्र बिन अब्द अल-रहमान अबू उमर अल-खज़्ज़ाज़ हैं; अहमद ने उन्हें कमज़ोर बताया और कहा: वह कुछ भी नहीं है। इब्न मुईन ने कहा: किसी के लिए भी उनसे वर्णन करना जायज़ नहीं है। अल-बुखारी ने कहा: हदीस में अस्वीकार्य, जैसा कि तहज़ीब अल-तहज़ीब ४ / २२५ में है। (५) यानी कुरान के अलावा, और यह बात अन-नह्हास की ए'राब अल-क़ुरआन २ / ११९ से है। शायद उनका मतलब हल्कापन चाहने के लिए 'फ़ा' को साकिन करना जायज़ होने से है, क्योंकि अन-नह्हास ने ए'राब अल-क़ुरआन १ / ४९९ में अल्लाह तआला के कथन: ﴿सिवाय उसके जिस पर ज़ुल्म हुआ हो﴾ [अन-निसा: १४८] के संबंध में भी इसी तरह का ज़िक्र किया है, जहाँ उन्होंने कहा: 'लाम' को साकिन करना जायज़ है। इसी तरह का ज़िक्र हाल ही में आयत (२०) में उनके कथन {दो फ़रिश्ते} के बारे में आया है। (६) उनकी किताब मानी अल-क़ुरआन २ / ५१५ में। (७) अल-मुहतसिब १ / २४५।

١٧٩

سورة الاعراف: آيات ٢٢ - ٢٤

﴿فَدَلَّاهُمَا﴾ کہا جاتا ہے: 'أَدْلَى دَلْوَه': اس نے (ڈول) لٹکایا۔ اور 'دَلَّاها': اسے باہر نکالا۔ اور کہا گیا: ﴿فَدَلَّاهُمَا﴾ یعنی: انہیں جرات دلائی، 'الدَّالَّة' سے، جس کے معنی جرات اور دلیری کے ہیں۔ یعنی انہیں نافرمانی پر دلیر کر دیا، پس وہ جنت سے نکل گئے (١)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ بَدَتْ لَهُمَا سَوْءَاتُهُمَا وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِن وَرَقِ الْجَنَّةِ﴾

اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ﴾ یعنی: اس میں سے کھایا۔ اس درخت کے بارے میں اور آدم نے اس سے کیسے کھایا، اس کا اختلاف «البقرہ» (٢) میں گزر چکا ہے۔ ﴿بَدَتْ لَهُمَا سَوْءَاتُهُمَا﴾ پہلے حوا نے کھایا تو انہیں کچھ نہ ہوا، پھر جب آدم نے کھایا تو سزا واقع ہو گئی؛ کیونکہ ممانعت ان دونوں کے لیے تھی جیسا کہ «البقرہ» (٣) میں پہلے گزر چکا ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: وہ نور جو ان کا لباس تھا سکڑ گیا، پس وہ ہاتھوں اور پیروں کے ناخن بن گئے (٤)۔

دوسرا: ﴿وَطَفِقَا﴾ اور 'فاء' کو ساکن کرنا بھی جائز ہے (٥)۔ اور الاخفش نے روایت کیا ہے (٦): 'طَفَق يَطْفِق'، جیسے 'ضَرَبَ يَضْرِب'؛ کہا جاتا ہے: 'طَفِقَ'، یعنی: وہ کام شروع کر دیا۔

﴿يَخْصِفَانِ﴾ حسن نے 'خاء' کے کسرہ اور 'صاد' کی شد کے ساتھ پڑھا ہے (٧)، اور اصل: «يَخْتَصِفَانِ» ہے۔

(١) دیکھیے تہذیب اللغہ ١٤ / ١٧١ - ١٧٢۔ (٢) ١ / ٤٥٤ - ٤٥٥۔ (٣) ١ / ٤٥٧ - ٤٥٨۔ (٤) ہمیں یہ ان الفاظ کے ساتھ نہیں ملا، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر (٨٣٠٠) میں ان ﷺ سے روایت کی

ہے کہ آپ نے فرمایا: جب اللہ نے آدم کو جنت میں بسایا تو انہیں ناخنوں کا لباس پہنایا، پھر جب ان سے خطا ہوئی تو وہ لباس چھین لیا گیا، پس وہ ان کی انگلیوں کے پوروں میں رہ گیا۔ اور (٨٣٤٥) ان الفاظ کے ساتھ ہے: آدم علیہ السلام کا لباس ناخنوں کی طرح تھا جیسے پرندوں پر پر ہوتے ہیں، پھر جب انہوں نے نافرمانی کی تو ان کا لباس گر گیا، اور ناخنوں کو زینت اور فائدے کے طور پر چھوڑ دیا گیا۔ پہلی سند میں الحسن بن ابی جعفر الجفری ہیں، ان کے بارے میں بخاری نے کہا: منکر الحدیث ہیں، اور احمد اور نسائی نے انہیں ضعیف قرار دیا ہے، جیسا کہ تہذیب الکمال ٦ / ٧٣ میں ہے۔ اور دوسری سند میں النضر بن عبد الرحمن ابو عمر الخزاز ہیں، احمد نے انہیں ضعیف کہا اور فرمایا: وہ کچھ بھی نہیں ہے، اور ابن معین نے کہا: کسی کے لیے حلال نہیں کہ ان سے روایت کرے، اور بخاری نے کہا: منکر الحدیث ہے، جیسا کہ تہذیب التہذیب ٤ / ٢٢٥ میں ہے۔ (٥) یعنی قرآن کے علاوہ میں، اور یہ کلام النحاس کی اعراب القرآن ٢ / ١١٩ سے ہے، اور شاید ان کی مراد فاء کو ساکن کرنے کے جواز سے تخفیف طلب کرنا ہے، چنانچہ النحاس نے اعراب القرآن ١ / ٤٩٩ میں اللہ تعالیٰ کے اس قول: ﴿إِلَّا مَنْ ظُلِمَ﴾ [النساء: ١٤٨] کے بارے میں اسی طرح کا ذکر کیا ہے اور کہا: لام کو ساکن کرنا جائز ہے۔ اور اس کی مثال حال ہی میں آیت (٢٠) میں ان کے قول: ﴿مَلَكَيْنِ﴾ کے بارے میں گزر چکی ہے۔ (٦) ان کی کتاب معانی القرآن ٢ / ٥١٥ میں۔ (٧) المحتسب ١ / ٢٤٥۔

Surah Al-A'raf, Verses 22 - 24 180

So it was assimilated, and the 'kha' was given a kasra (short 'i' vowel) due to the meeting of two non-voweled letters (sukun). Ibn Buraydah and Ya'qub recited it with a fatha (short 'a' vowel) on the 'kha', having transferred the vowel of the 'ta' onto it. It is also permissible to recite: "yukhassifani" with a damma (short 'u' vowel) on the 'ya', from 'khassafa yukhasifu' (1). Az-Zuhri recited: "yukhsifani" from 'akhsafa' (2), and both are derived through hamza or doubling (tashdid).

The meaning is: they were cutting leaves and sticking them together to cover themselves, and from this is 'khasafa al-na'l' (mending a sandal). A 'khassaf' is one who patches them, and 'al-mikhasaf' is an awl (3).

Ibn Abbas said: It was fig leaves (4). It is narrated that when Adam, peace be upon him, realized his nakedness and his private parts became visible, he went around the trees of Paradise seeking (5) a leaf from them to cover his private parts; but the trees of Paradise rebuked him until the fig tree took pity on him and gave him a leaf. So, "they began" - meaning Adam and Eve - "to stitch together for themselves the leaves of Paradise", so God rewarded the fig tree by making its exterior and interior equal in sweetness and benefit, and gave it two fruits in one year, twice (6).

Thirdly: The verse provides evidence for the ugliness of uncovering private parts, and that God made covering them obligatory for them; therefore, they immediately set about covering them (7), and it is not impossible that they were commanded to do so in Paradise, just as it was said to them: "and do not approach this tree". The author of "Al-Bayan" (8) narrated from Al-Shafi'i (9) that whoever cannot find...

(1) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/119. The reading: "yakhassafani" with a fatha on the kha was mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhah p. 42, attributing it to al-Zuhri, and Ibn Jinni mentioned it in Al-Muhtasab 1/245 without attribution. The reading of Ya'qub - who is one of the ten - famous from him is like the reading of the group. And the reading: "yukhassifani" with a damma on the ya, Ibn Jinni attributed it to Ibn Buraydah, al-Hasan, al-Zuhri and al-A'raj. (2) Al-Muhtasab 1/245, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/386. (3) Tahdhib al-Lugha 7/147. (4) Narrated by al-Tabari 10/113. Ibn Kathir corrected it in his Tafsir 3/398. (5) In (d) and 'Ara'is al-Majalis p. 33 (and the report therein): he asks. (6) The word: twice, is not in 'Ara'is al-Majalis, and something similar to this report preceded in 1/465, and it is from the Isra'iliyyat (Judeo-Christian traditions). (7) Tafsir Abi al-Layth 1/534, and Tafsir al-Razi 14/49. (8) He is Yahya bin

Abi al-Khayr bin Salim al-Imrani al-Yamani, died in the year (558 AH). Tabaqat al-Shafi'iyyah 7/336. (9) Al-Umm 1/79.

सूरा अल-अराफ, आयत २२ - २४ १८०

तो इसे मिला दिया गया (इदघम), और दो सुकुन वाले अक्षरों के मिलने के कारण 'खा' (خ) पर कसरा (इ की मात्रा) दी गई। इब्न बुरैदाह और याकूब ने 'खा' पर फत्हा (अ की मात्रा) के साथ पढ़ा, 'ता' की हरकत को उस पर स्थानांतरित कर दिया। यह भी संभव है: "युख़स्सिफानी" (يُخَصِّفان) 'या' पर धम्मा (उ की मात्रा) के साथ, 'ख़स्सफ़ा युख़स्सिफ़ु' (१) से। और अज़-ज़ुहरी ने पढ़ा: "युख़्सिफानी" (يُخصِفان) 'अख़्सफ़ा' (२) से, और दोनों हमज़ा या तशदीद (अक्षर को दोगुना करने) के माध्यम से बने हैं।

अर्थ है: वे पत्तों को काट रहे थे और खुद को ढंकने के लिए उन्हें आपस में जोड़ रहे थे, और इसी से 'ख़सफ़ा अन-ना'ल' (चप्पल की मरम्मत करना) बना है। 'ख़स्साफ़' वह है जो उन्हें पैबंद लगाता है, और 'अल-मिख़्सफ़' एक सुआ (सूराख करने का औज़ार) है (३)।

इब्न अब्बास ने कहा: वह अंजीर के पत्ते थे (४)। यह रिवायत है कि जब आदम अलैहिस्सलाम को अपनी नग्नता का आभास हुआ और उनके निजी अंग दिखाई देने लगे, तो वे जन्नत के पेड़ों के चक्कर लगाने लगे ताकि उनसे एक पत्ता निकाल सकें(५) जिससे वे अपने निजी अंगों को ढक सकें, लेकिन जन्नत के पेड़ों ने उन्हें झिड़क दिया यहाँ तक कि अंजीर के पेड़ को उन पर दया आ गई और उसने उन्हें एक पत्ता दे दिया। तो, "वे शुरू हुए" - यानी आदम और हव्वा - "जन्नत के पत्तों को अपने ऊपर जोड़ना", तो अल्लाह ने अंजीर को यह पुरस्कार दिया कि उसके बाहर और भीतर को मिठास और लाभ में समान बना दिया, और उसे एक वर्ष में दो बार, दो फल दिए (६)।

तीसरा: आयत में निजी अंगों को उघाड़ने की कुरूपता का प्रमाण है, और यह कि अल्लाह ने उनके लिए ढकना अनिवार्य कर दिया था; इसलिए उन्होंने तुरंत उन्हें ढकने का काम शुरू कर दिया (७), और यह असंभव नहीं है कि उन्हें जन्नत में इसका आदेश दिया गया हो, जैसा कि उनसे कहा गया था: "और इस पेड़ के पास न जाना"। "अल-बयान" के लेखक (८) ने शाफ़ई (९) से वर्णन किया है कि जिसे नहीं मिलता...

(१) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान २/११९। पाठ: "यख़स्साफ़ानी" खा पर फत्हा के साथ इब्न खालवायह द्वारा अल-किराअत अल-शाद्दाह पृष्ठ ४२ में उल्लेख किया गया है, इसे अल-ज़ुहरी को जिम्मेदार ठहराया गया है, और इब्न जिन्नी ने इसे अल-मुहतासब १/२४५ में बिना श्रेय के उल्लेख किया है। याकूब का पाठ - जो दस पाठकों में से एक हैं - उनके बारे में प्रसिद्ध सामूहिक पाठ की तरह है।

और पाठ: "युख़स्सिफानी" या पर धम्मा के साथ, इब्न जिन्नी ने इसे इब्न बुरैदाह, अल-हसन, अल-ज़ुहरी और अल-अ'राज को जिम्मेदार ठहराया। (२) अल-मुहतासब १/२४५, और अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ २/३८६। (३) तहज़ीब अल-लुग़ा ७/१४७। (४) अल-तबरी १०/११३ द्वारा निकाला गया। और इब्न कसीर ने अपनी तफ़सीर ३/३९८ में इसकी पुष्टि की है। (५) (द) में और 'अराइस अल-मजालिस' पृष्ठ ३३ में (और उसमें खबर): वह मांगता है। (६) शब्द: 'दो बार', 'अराइस अल-मजालिस' में नहीं है, और इस खबर जैसा पहले १/४६५ में गुजर चुका है, और यह इस्राइली रिवायतों में से है। (७) तफ़सीर अबी अल-लैथ १/५३४, और तफ़सीर अल-राज़ी १४/४९। (८) वह याह्या बिन अबी अल-खैर बिन सालिम अल-उमरानी अल-यमनी हैं, जिनका निधन वर्ष (५५८ हिजरी) में हुआ। तबक़ात अल-शाफ़ईय्या ७/३३६। (९) अल-उम्म १/७९।

سورة الاعراف، آیات ۲۲ - ۲۴ ۱۸۰

پس ادغام کر دیا گیا، اور دو ساکن حرفوں کے ملاپ کی وجہ سے 'خاء' کو کسرہ (زیر) دی گئی۔ ابن بریدہ اور یعقوب نے خاء کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا، تاء کی حرکت اس پر منتقل کر دی۔ اور "يُخَصِّفان" یاء کے ضمہ (پیش) کے ساتھ بھی جائز ہے، 'خَصَّف يُخَصِّف' (۱) سے۔ اور زہری نے "يُخصِفان" 'أخْصَف' (۲) سے پڑھا، اور یہ دونوں ہمزہ یا تضعیف (تشدید) کے ساتھ منقول ہیں۔

مفہوم یہ ہے کہ: وہ پتے کاٹ رہے تھے اور انہیں جوڑ رہے تھے تاکہ خود کو چھپا سکیں، اور اسی سے 'خَصَف النَّعل' (جوتا گانٹھنا) نکلا ہے۔ اور 'الخصَّاف' وہ ہے جو ان میں پیوند لگاتا ہے، اور 'المِخصَف': وہ اوزار جس سے سوراخ کیا جاتا ہے (۳)۔

ابن عباس نے کہا: وہ انجیر کے پتے تھے (۴)۔ مروی ہے کہ جب حضرت آدم علیہ السلام کی پردہ پوشی جاتی رہی اور ان کی شرمگاہ ظاہر ہو گئی تو وہ جنت کے درختوں کے گرد گھومنے لگے تاکہ ان سے کوئی پتا نکال (۵) سکیں جس سے اپنی شرمگاہ ڈھانپ لیں؛ لیکن جنت کے درختوں نے انہیں جھڑک دیا یہاں تک کہ انجیر کے درخت کو ان پر رحم آ گیا اور اس نے انہیں ایک پتا دے دیا۔ چنانچہ "طفقا" یعنی آدم اور حوا "جنت کے پتے اپنے اوپر جوڑنے لگے"، تو اللہ نے انجیر کو یہ صلہ دیا کہ اس کے ظاہر اور باطن کو مٹھاس اور فائدے میں برابر کر دیا، اور اسے ایک سال میں دو بار، دو پھل عطا کیے (۶)۔

تیسری بات: اس آیت میں شرمگاہ کھولنے کی قباحت کی دلیل ہے، اور یہ کہ اللہ نے ان پر پردہ واجب کیا تھا؛ اسی لیے انہوں نے اسے ڈھانپنے کی ابتدا کی (۷)، اور یہ ناممکن نہیں کہ انہیں جنت میں اس کا حکم دیا گیا ہو، جیسا کہ ان سے کہا گیا تھا: ﴿وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ﴾۔ اور "البیان" (۸) کے مصنف نے شافعی (۹) سے روایت کی ہے کہ جسے نہیں ملتا...

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۱۱۹/۲۔ اور "يَخَصَّفان" خاء کے فتحہ کے ساتھ ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ۴۲ میں ذکر کیا ہے، اور اسے زہری کی طرف منسوب کیا ہے، اور ابن جنی نے المحتسب ۱/ ۲۴۵ میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے۔ اور یعقوب کی قرأت - جو کہ دس قراء میں سے ایک ہیں - ان سے مشہور قرأت وہی ہے جو عام جماعت کی ہے۔ اور "يُخَصِّفان" یاء کے ضمہ کے ساتھ، ابن جنی نے اسے ابن بریدہ، حسن، زہری اور اعرج کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۲) المحتسب ۲۴۵/۱، اور المحرر الوجیز ۳۸۶/۲۔ (۳) تہذیب اللغۃ ۱۴۷/۷۔ (۴) اسے طبری نے ۱۱۳/۱۰ میں روایت کیا ہے۔ اور ابن کثیر نے اپنی تفسیر ۳۹۸/۳ میں اس کی تصحیح کی ہے۔ (۵) (د) میں اور عرائس المجالس ص ۳۳ میں (اور خبر اس میں ہے): وہ سوال کرتا ہے۔ (۶) لفظ: 'دو بار'، عرائس المجالس میں نہیں ہے، اور اس طرح کی خبر ۱/ ۴۶۵ میں گزر چکی ہے، اور یہ اسرائیلیات میں سے ہے۔ (۷) تفسیر ابی اللیث ۵۳۴/۱، اور تفسیر رازی ۴۹/۱۴۔ (۸) وہ یحییٰ بن ابی الخیر بن سالم العمرانی الیمنی ہیں، وفات سن (۵۵۸ھ)۔ طبقات الشافعیہ ۷/ ۳۳۶۔ (۹) الام ۷۹/۱۔

Surat Al-A'raf: Verses 22-26 181

...there was nothing to cover his private parts except the leaves of the trees; it became necessary for him to cover himself with that, because it is an apparent covering with which he can cover himself, as Adam did in Paradise. And Allah knows best.

His Almighty saying: {And their Lord called to them: "Did I not forbid you from that tree and tell you that Satan is an open enemy to you?" They said: "Our Lord, we have wronged ourselves, and if You do not forgive us and have mercy on us, we will surely be among the losers."} i.e., He said to them: Did I not forbid you? They said: "Our Lord," a vocative of annexation. The original is: "O our Lord." It was said that omitting "O" carries a sense of glorification (1). So they confessed their sin and repented, as was mentioned in [Surat] "Al-Baqarah" (2). And the meaning of His saying: {He said: "Go down"} has also preceded to the end of the verse (3).

His Almighty saying: {He said: "Therein you shall live, and therein you shall die, and from it you shall be brought forth."} All the pronouns refer to the earth. The "and" (waw) was not mentioned in "He said" [qala], and if it had been mentioned, it would have been permissible too. It is like saying: "Zaid said to Amr so-and-so, he said to him so-and-so."

His Almighty saying: {O children of Adam, We have bestowed upon you clothing to conceal your private parts and as adornment. But the clothing of righteousness - that is best. That is from the signs of Allah that perhaps they will remember.} In it are four issues: The first: His Almighty saying: {O children of Adam, We have bestowed upon you clothing to conceal your private parts}. Many scholars said: This verse is evidence for the obligation of covering the private parts [awrah], because He said: {to conceal your private parts}. A group of people said: It contains no evidence for what they mentioned, but rather it contains evidence of [divine] blessing only (4). I say: The first opinion is more correct, and among the totality of blessings is covering the private parts. So He, Glorified be He, explained that...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/119. Makki said in Mushkil I'rab al-Qur'an 1/285: That is because the vocative has a hint of the meaning of a command, for when you say: "O Zaid," its meaning is: "Come, O Zaid, I call you, O Zaid." So "O" was omitted from calling upon the Lord so that the meaning of a command is removed and diminished, because "O" emphasizes it and makes its meaning apparent. (2) 1 / 481-482. (3) 1 / 474 and what follows. (4) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Harrasi 3/134.

सूरा अल-अराफ़: आयत 22 - 26 181

...उनके पास अपने गुप्तांगों को ढकने के लिए पेड़ों के पत्तों के अलावा कुछ नहीं था; उन्हें इसके साथ खुद को ढकना आवश्यक हो गया; क्योंकि यह एक प्रकट आवरण है जिससे वे खुद को ढक सकते थे, जैसा कि आदम ने स्वर्ग में किया था। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और उनके रब ने उन्हें पुकारा: "क्या मैंने तुम्हें उस पेड़ से मना नहीं किया था और तुमसे नहीं कहा था कि शैतान तुम्हारा खुला दुश्मन है?" उन दोनों ने कहा: "ऐ हमारे रब, हमने अपने आप पर ज़ुल्म किया है, और अगर तूने हमें माफ़ न किया और हम पर रहम न किया, तो हम ज़रूर घाटे में रहने वालों में से हो जाएँगे।" } यानी: उनसे कहा: क्या मैंने तुम्हें मना नहीं किया था? उन्होंने कहा: "ऐ हमारे रब" (रब्बना), यह पुकारने का एक रूप है। मूल रूप में यह था: "ऐ हमारे रब" (या रब्बना)। कहा गया है कि "या" (ऐ) को हटाने में महिमा का भाव है (1)। अतः उन्होंने अपनी गलती स्वीकार की और पश्चाताप किया, और यह "अल-बक़रह" (2) में बीत चुका है। और उनके कहने का अर्थ: {कहा: नीचे उतर जाओ} यह भी आयत के अंत तक पहले आ चुका है (3)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {उसने कहा: "तुम उसी में जिओगे और उसी में मरोगे और उसी से निकाले जाओगे।" } सभी सर्वनाम (pronouns) धरती के लिए हैं। "कहा" (क़ाला) में "और" (वाव) का उल्लेख नहीं किया गया है, और यदि इसका उल्लेख किया गया होता तो भी यह जायज़ होता। यह वैसा ही है जैसे आप कहें: "ज़ैद ने अम्र से ऐसा कहा, उसने उससे वैसा कहा।"

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {ऐ आदम की औलाद, हमने तुम्हारे लिए पोशाक उतारी है जो तुम्हारे गुप्तांगों को छुपाती है और शोभा का साधन भी है। और परहेज़गारी की पोशाक, वही सबसे अच्छी है। यह अल्लाह की निशानियों में से है ताकि वे नसीहत हासिल करें।} इसमें चार मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ आदम की औलाद, हमने तुम्हारे लिए पोशाक उतारी है जो तुम्हारे गुप्तांगों को छुपाती है}। बहुत से विद्वानों ने कहा: यह आयत 'सतर-ए-औरत' (गुप्तांगों को ढकने) की अनिवार्यता का प्रमाण है; क्योंकि उसने कहा: {तुम्हारे गुप्तांगों को छुपाती है}। कुछ लोगों ने कहा: इसमें उनके द्वारा बताए गए प्रमाण का कोई आधार नहीं है, बल्कि इसमें केवल अल्लाह की नेमत (वरदान) होने का प्रमाण है (4)। मैं कहता हूँ: पहली बात अधिक सही है, और नेमतों के समूह में गुप्तांगों को ढकना भी शामिल है, अतः उन्होंने स्पष्ट किया कि वह महिमामय...

(1) इ'राब अल-क़ुरआन - अल-नहहास 2/119। मक्की ने मुश्किल इ'राब अल-क़ुरआन 1/285 में कहा है: ऐसा इसलिए है क्योंकि पुकारने में आदेश के अर्थ का एक पहलू होता है, क्योंकि जब आप कहते हैं: "ऐ ज़ैद", तो इसका अर्थ होता है: "आओ ऐ ज़ैद, मैं तुम्हें बुलाता हूँ ऐ ज़ैद"। इसलिए रब को पुकारने में से "या" (ऐ) को हटा दिया गया ताकि आदेश का अर्थ समाप्त हो जाए और कम हो जाए, क्योंकि "या" इस पर ज़ोर देता है और इसके अर्थ को प्रकट करता है। (2) 1 / 481 - 482. (3) 1 / 474 और उसके बाद। (4) अहकाम अल-क़ुरआन - अल-किया अल-हर्रासी 3/134।

سورة الاعراف: آیات ۲۲ - ۲۶ ۱۸۱

...ان کے پاس اپنی شرمگاہوں کو چھپانے کے لیے درخت کے پتوں کے سوا کچھ نہ تھا؛ ان پر لازم ہوا کہ وہ اسی سے پردہ کریں؛ کیونکہ یہ ایک ظاہری پردہ ہے جس سے پردہ کرنا ممکن ہے، جیسا کہ آدم علیہ السلام نے جنت میں کیا تھا۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور ان کے رب نے انہیں پکارا: "کیا میں نے تمہیں اس درخت سے منع نہیں کیا تھا اور تم سے نہیں کہا تھا کہ شیطان تمہارا کھلا دشمن ہے؟" ان دونوں نے کہا: "اے ہمارے رب، ہم نے اپنی جانوں پر ظلم کیا، اور اگر تو نے ہمیں معاف نہ کیا اور ہم پر رحم نہ کیا تو ہم ضرور نقصان اٹھانے والوں میں سے ہو جائیں گے۔" } یعنی: ان سے کہا: کیا میں نے تمہیں منع نہیں کیا تھا؟ انہوں نے کہا: "رَبَّنَا" یہ ندا مضاف ہے۔ اور اصل میں "یا ربنا" تھا۔ کہا گیا ہے کہ "یا" کے حذف کرنے میں تعظیم کا معنی ہے (۱)۔ چنانچہ انہوں نے گناہ کا اعتراف کیا اور توبہ کی، اور یہ بات "البقرہ" (۲) میں گزر چکی ہے۔ اور ان کے قول {فرمایا: نیچے اتر جاؤ} کا معنی بھی آیت کے آخر تک پہلے گزر چکا ہے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {فرمایا: "تم اسی میں زندگی گزارو گے اور اسی میں مرو گے اور اسی سے نکالے جاؤ گے۔" } تمام ضمیریں زمین کی طرف لوٹتی ہیں۔ "قال" میں "واو" کا ذکر نہیں کیا گیا، اور اگر اس کا ذکر کیا جاتا تو بھی جائز تھا، اور یہ ایسا ہی ہے جیسے تم کہو: زید نے عمرو سے ایسا کہا، اس نے اس سے ایسا کہا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اے بنی آدم، ہم نے تم پر لباس اتارا جو تمہاری شرمگاہوں کو چھپاتا ہے اور زینت کا باعث بھی ہے۔ اور پرہیزگاری کا لباس، وہ سب سے بہتر ہے۔ یہ اللہ کی نشانیوں میں

سے ہے تاکہ وہ نصیحت حاصل کریں۔} اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے بنی آدم، ہم نے تم پر لباس اتارا جو تمہاری شرمگاہوں کو چھپاتا ہے}۔ بہت سے علماء نے کہا: یہ آیت ستر عورت کے واجب ہونے کی دلیل ہے؛ کیونکہ اس نے فرمایا: {جو تمہاری شرمگاہوں کو چھپاتا ہے}۔ ایک گروہ نے کہا: اس میں ان کی ذکر کردہ بات پر کوئی دلیل نہیں ہے، بلکہ اس میں صرف انعام و احسان کی دلیل ہے (۴)۔ میں کہتا ہوں: پہلا قول زیادہ صحیح ہے، اور انعام کے مجموعے میں ستر عورت بھی شامل ہے، چنانچہ اس نے واضح فرمایا کہ وہ سبحانہ...

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۲/۱۱۹۔ اور مکی نے مشکل اعراب القرآن ۱/۲۸۵ میں کہا ہے: اور وہ یہ کہ ندا میں امر (حکم) کے معنی کا ایک پہلو ہوتا ہے، کیونکہ جب تم کہتے ہو: "اے زید"، تو اس کا معنی ہوتا ہے: "آؤ اے زید، میں تمہیں پکارتا ہوں اے زید"۔ پس رب کی ندا سے "یا" کو حذف کر دیا گیا تاکہ امر کا معنی زائل اور کم ہو جائے، کیونکہ "یا" اس کی تاکید کرتا ہے اور اس کے معنی کو ظاہر کرتا ہے۔ (۲) ۱ / ۴۸۱ - ۴۸۲۔ (۳) ۱ / ۴۷۴ اور اس کے بعد۔ (۴) احکام القرآن للکیا الہراسی ۳ / ۱۳۴۔

Surah Al-A'raf: Verse 26 | 182

And the Almighty made for his progeny that which covers their private parts, and it pointed to the command for concealment. And there is no disagreement among scholars regarding the obligation of covering the 'Awrah (private parts) from the eyes of people. But they differed on what the 'Awrah is. Ibn Abi Dhib said: For a man, it is the genitals themselves; the front and back parts only. This is the view of Dawood, the literalists (Ahl al-Zahir), Ibn 'Ulayyah (1), and al-Tabari, based on the Almighty's saying: {clothing to cover your private parts} [Al-A'raf: 26], {their private parts became visible to them} [Al-A'raf: 22], {to show them their private parts} [Al-A'raf: 27]. In Al-Bukhari, from Anas: The Messenger of Allah (peace be upon him) rode through the lanes of Khaybar... And it includes: "Then he uncovered the lower garment (izar) from his thigh, so much so that I was looking at the whiteness of the thigh of the Prophet of Allah (peace be upon him)" (2). Malik said: The navel is not part of the 'Awrah, but I dislike for a man to expose his thigh in the presence of his wife (3). Abu Hanifa said: The knee is 'Awrah, which is also the view of 'Ata'. Al-Shafi'i said: Neither the navel nor the knees are part of the 'Awrah according to the correct view. Abu Hamid al-Tirmidhi (4) narrated that Al-Shafi'i had two opinions regarding the navel. Malik's evidence is the saying of the Prophet (peace be upon him) to Jarhad: "Cover your thigh, for the thigh is 'Awrah." Al-Bukhari recorded it as a hanging narration (mu'allaq) and said: "The Hadith of Anas is more supported, and the Hadith of Jarhad is more precautionary so as to avoid their disagreement" (5). This Hadith of Jarhad indicates contrary to what Abu Hanifa said. It is narrated that Abu Hurayrah kissed the navel of Al-Hasan ibn Ali and said: "I kiss from you what the Messenger of Allah (peace be upon him) used to kiss from you" (6). If the navel were 'Awrah, Abu Hurayrah would not have kissed it, nor would Al-Hasan have allowed him.

---

(1) In (D) and (M): Ibn Abi 'Ablah, and what is established is from (Z) and (Za), which corresponds to al-Tamheed 6/380 and al-Istidhkar 5/439, and the speech is from both of them. (2) Sahih al-Bukhari (371), recorded by Ahmad (11992), and Muslim 2/1043 (1365) (Book of Marriage). (3) Ibn Abd al-Barr said in al-Istidhkar 5/439: This is something I do not know anyone else saying besides him. (4) In al-Istidhkar: Ibn Hamid, and we do not know him. (5) Sahih al-Bukhari (before hadith 371), recorded by Ahmad (15932). Jarhad: He is Ibn Khuwaylid ibn Bujrah, he was from the people of al-Suffah, died at the end of the caliphate of Yazid. Al-Isabah 2/74. (6) Recorded by Ahmad (7462).

सूरह अल-अराफ़: आयत 26 | 182

और सर्वशक्तिमान ने अपनी संतान के लिए वह बनाया जिससे वे अपने गुप्त अंगों (औराह) को ढक सकें, और उसने छिपने के आदेश की ओर इशारा किया। और लोगों की नज़रों से 'औराह' को ढकने की अनिवार्यता के संबंध में विद्वानों के बीच कोई मतभेद नहीं है। लेकिन उन्होंने इस बात पर असहमति जताई कि 'औराह' क्या है। इब्न अबी धीब ने कहा: एक पुरुष के लिए, यह स्वयं जननांग है; केवल अगला और पिछला हिस्सा। यह दाऊद, अहल अल-ज़ाहिर (शाब्दिकवादी), इब्न 'उलय्या (1) और अल-तबरी का विचार है; सर्वशक्तिमान के इस कथन के कारण: {पोशाक जो तुम्हारे गुप्त अंगों को ढके} [अल-अराफ़: 26], {उनके गुप्त अंग उन्हें दिखाई देने लगे} [अल-अराफ़: 22], {ताकि उन्हें उनके गुप्त अंग दिखाए} [अल-अराफ़: 27]। और अल-बुखारी में अनस से रिवायत है: अल्लाह के रसूल ﷺ खैबर की गलियों में चले... और इसमें है: "फिर उन्होंने अपनी जांघ से तहबंद (इज़ार) हटाया, यहाँ तक कि मैं अल्लाह के नबी ﷺ की जांघ की सफेदी को देख रहा था" (2)। मालिक ने कहा: नाभि 'औराह' नहीं है, और मैं एक पुरुष के लिए अपनी पत्नी (3) की उपस्थिति में अपनी जांघ को उजागर करना नापसंद करता हूँ। अबू हनीफ़ा ने कहा: घुटना 'औराह' है, और यही अता का भी विचार है। अल-शाफ़ई ने कहा: सही विचार के अनुसार न तो नाभि और न ही घुटने 'औराह' का हिस्सा हैं, और अबू हामिद अल-तिर्मिज़ी (4) ने वर्णन किया कि नाभि के संबंध में अल-शाफ़ई की दो राय थीं। मालिक का प्रमाण जरहद को नबी ﷺ का कहना है: "अपनी जांघ को ढको, क्योंकि जांघ 'औराह' है।" अल-बुखारी ने इसे एक लटकी हुई रिवायत (मुअल्लाक) के रूप में उद्धृत किया और कहा: "अनस की हदीस अधिक समर्थित है, और जरहद की हदीस अधिक एहतियाती है ताकि उनके मतभेद से बचा जा सके" (5)। जरहद की यह हदीस अबू हनीफ़ा की बात के विपरीत संकेत देती है। यह वर्णित है कि अबू हुरैरा ने अल-हसन इब्न अली की नाभि को चूमा और कहा: "मैं आपसे वह चूमता हूँ जो अल्लाह के रसूल ﷺ आपसे चूमते थे" (6)। यदि नाभि 'औराह' होती, तो अबू हुरैरा उसे नहीं चूमते और न ही अल-हसन उन्हें ऐसा करने देते।

---

(1) (द) और (म) में: इब्न अबी अबला, और जो स्थापित है वह (ज़) और (ज़ॉ) से है, जो अल-तम्हीद 6/380 और अल-इस्तिधकार 5/439 के अनुरूप है, और भाषण दोनों से है। (2) सहीह अल-बुखारी (371), अहमद (11992) द्वारा उद्धृत, और मुस्लिम 2/1043 (1365) (निकाह की किताब)। (3) इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तिधकार 5/439 में कहा: यह ऐसी बात है जिसे मैं उनके अलावा किसी और को कहते हुए नहीं जानता। (4) अल-इस्तिधकार में: इब्न हामिद, और हम उन्हें नहीं जानते। (5) सहीह

अल-बुखारी (हदीस 371 से पहले), अहमद (15932) द्वारा उद्धृत। जरहद: वह इब्न खुवायलिद इब्न बुजराह है, वह अहल अल-सुफ़्फ़ा में से था, यज़ीद के खिलाफत के अंत में उसकी मृत्यु हुई। अल-इसाबा 2/74। (6) अहमद (7462) द्वारा उद्धृत।

اور اللہ تعالیٰ نے اپنی اولادِ (آدم) کے لیے وہ چیز بنائی جس سے وہ اپنی شرمگاہوں کو ڈھانپتے ہیں، اور اس نے پردہ پوشی کے حکم پر دلالت کی۔ اور لوگوں کی نظروں سے ستر (عورت) کو چھپانے کے وجوب میں علماء کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے۔ لیکن اس میں اختلاف ہوا کہ ستر کیا ہے؟ ابن ابی ذئب نے کہا: مرد کے لیے یہ خود اعضائے تناسل ہیں؛ صرف آگے اور پیچھے کا حصہ ان کے سوا کچھ نہیں۔ یہ داؤد، اہل ظاہر، ابن عُلَیّہ (١) اور طبری کا قول ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿لِبَاسًا يُوَارِي سَوْءَاتِكُمْ﴾ [الاعراف: ٢٦]، ﴿بَدَتْ لَهُمَا سَوْءَاتُهُمَا﴾ [الاعراف: ٢٢]، ﴿لِيُرِيَهُمَا سَوْءَاتِهِمَا﴾ [الاعراف: ٢٧]۔ اور بخاری میں حضرت انس سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ خیبر کی گلیوں میں چلے... اور اس میں ہے: "پھر آپ نے اپنی ران سے تہبند ہٹایا، یہاں تک کہ میں اللہ کے نبی ﷺ کی ران کی سفیدی دیکھ رہا تھا" (٢)۔ امام مالک نے فرمایا: ناف ستر نہیں ہے، اور میں کسی مرد کے لیے اپنی بیوی (٣) کی موجودگی میں اپنی ران کھولنا ناپسند کرتا ہوں۔ امام ابو حنیفہ نے فرمایا: گھٹنا ستر ہے، اور یہی عطا کا قول ہے۔ امام شافعی نے فرمایا: صحیح قول کے مطابق نہ ناف ستر ہے اور نہ ہی دونوں گھٹنے، اور ابو حامد ترمذی (٤) نے بیان کیا کہ ناف کے بارے میں امام شافعی کے دو اقوال ہیں۔ امام مالک کی دلیل حضور ﷺ کا جرھد سے یہ فرمانا ہے: "اپنی ران ڈھانپو، کیونکہ ران ستر ہے۔" بخاری نے اسے تعلیقاً بیان کیا اور کہا: "انس کی حدیث زیادہ مستند ہے، اور جرھد کی حدیث زیادہ احتیاط والی ہے تاکہ ان کے اختلاف سے نکلا جا سکے" (٥)۔ جرھد کی یہ حدیث امام ابو حنیفہ کے قول کے خلاف پر دلالت کرتی ہے۔ اور روایت ہے کہ ابوہریرہ نے حسن بن علی کی ناف کو چوما اور کہا: "میں آپ سے وہ جگہ چومتا

ہوں جو رسول اللہ ﷺ آپ سے چوما کرتے تھے" (٦)۔ پس اگر ناف ستر ہوتی تو ابوہریرہ اسے نہ چومتے اور نہ ہی حسن انہیں اس کا موقع دیتے۔

---

(١) (د) اور (م) میں: ابن ابی عبلہ، اور جو ثابت ہے وہ (ز) اور (ظ) سے ہے، جو التمہید ٦/ ٣٨٠ اور الاستذکار ٥/ ٤٣٩ کے مطابق ہے، اور کلام انہی دونوں سے ہے۔ (٢) صحیح بخاری (٣٧١)، اور اسے احمد (١١٩٩٢) اور مسلم ٢/ ١٠٤٣ (١٣٦٥) (کتاب النکاح) نے روایت کیا ہے۔ (٣) ابن عبد البر نے الاستذکار ٥/ ٤٣٩ میں کہا: یہ وہ بات ہے جسے میں نہیں جانتا کہ ان کے علاوہ کسی اور نے کہی ہو۔ (٤) الاستذکار میں: ابن حامد، اور ہم انہیں نہیں جانتے۔ (٥) صحیح بخاری (حدیث ٣٧١ سے پہلے)، اور اسے احمد (١٥٩٣٢) نے روایت کیا ہے۔ جرھد: وہ ابن خویلد بن بجرہ ہے، وہ اصحاب صفہ میں سے تھا، یزید کی خلافت کے آخر میں فوت ہوا۔ الاصابہ ٢/ ٧٤۔ (٦) اسے احمد (٧٤٦٢) نے روایت کیا ہے۔

Surah Al-A'raf: Verse 26 (Page 183)

As for the free woman, her entire body is 'awrah except for the face and the hands; this is the opinion of most scholars (1). The Prophet (peace and blessings be upon him) said: "Whoever wishes to marry a woman should look at her face and hands" (2), and because exposing them is mandatory during Ihram.

Abu Bakr bin Abdul Rahman bin Al-Harith bin Hisham said: Everything about a woman is 'awrah, even her fingernails. A similar opinion was narrated from Ahmad bin Hanbal.

As for the Umm al-Walad (slave-mother); Al-Athram said: I heard him—meaning Ahmad bin Hanbal—being asked about the Umm al-Walad: How should she pray? He said: She covers her head and her feet; because she is not sold, and she prays as a free woman prays (3).

As for the female slave; her 'awrah is what is below her breasts (4), and she may show her head and her wrists. It was said: Her ruling is like that of a man. It was also said: It is disliked for her to uncover her head and chest. Umar (may Allah be pleased with him) used to hit female slaves for covering their heads, saying: Do not imitate free women (5).

Asbagh said: If her thigh is uncovered, she should repeat the prayer within its time (6).

---

(1) Al-Tamhid 6/379-381 and 364, and Al-Istidhkar 5/438-439. (2) We did not find it with this exact wording. Ahmad recorded (14586) from Jabir (may Allah be pleased with him) that the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: "When one of you proposes to a woman, if he can look at what would encourage him to marry her, let him do so." And the Prophet (peace and blessings be upon him) said to Mughirah bin Shu'bah (may Allah be pleased with him): "Go and look at her..." Recorded by Ahmad (18137). From Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), a man proposed to a woman, and the Prophet (peace and blessings be upon him) said: "Look at her, for there is something in the eyes of the Ansar." Recorded by Ahmad (7842) and Muslim (1424). Al-Bukhari titled a chapter: Chapter on looking at a woman before marriage. He mentioned the hadith of Sahl bin Sa'd (5126) that a woman came to the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) and said: O Messenger of Allah, I have come to offer myself to you. The Messenger of Allah looked at her, looking her up and down... (3) Al-Tamhid 6/364-366, and Al-Istidhkar 5/444-445. (4) In

(Kh): her body; in (Zha): her hands; in (Z) and (M): her breast. The text used is from Al-Mufhim 1/597, and the speech is from there. (5) Recorded by Abd al-Razzaq in Al-Musannaf (5064), and Ibn Abi Shaybah in Al-Musannaf 2/231. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/771.

सूरा अल-अराफ़: आयत 26 (पृष्ठ 183)

जहाँ तक स्वतंत्र महिला की बात है, तो चेहरा और हथेलियों को छोड़कर उसका पूरा शरीर 'औरह' (पर्दे की चीज़) है; अधिकांश विद्वानों की यही राय है (1)। पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने कहा है: "जो कोई किसी महिला से शादी करना चाहता है उसे उसके चेहरे और हथेलियों को देखना चाहिए" (2), और इसलिए भी क्योंकि एहराम के दौरान उन्हें खुला रखना अनिवार्य है।

अबू बक्र बिन अब्दुल रहमान बिन अल-हारिस बिन हिशाम ने कहा: महिला की हर चीज़ 'औरह' है, यहाँ तक कि उसके नाखून भी। अहमद बिन हनबल से भी इसी तरह की राय रिवायत की गई है।

जहाँ तक उम्म अल-वलद (दासी जिसने अपने मालिक की संतान को जन्म दिया हो) का सवाल है; अल-अथराम ने कहा: मैंने उन्हें — यानी अहमद बिन हनबल को — उम्म अल-वलद के बारे में पूछते हुए सुना: वह कैसे प्रार्थना (नमाज़) करेगी? उन्होंने कहा: वह अपना सिर और अपने पैर ढँक लेगी; क्योंकि उसे बेचा नहीं जाता है, और वह वैसे ही प्रार्थना करती है जैसे एक स्वतंत्र महिला प्रार्थना करती है (3)।

जहाँ तक दासी की बात है; उसके शरीर का वह हिस्सा जो उसके स्तनों के नीचे है 'औरह' है (4) और वह अपना सिर और अपनी कलाई दिखा सकती है। यह कहा गया है: उसका नियम एक पुरुष की तरह है। यह भी कहा गया है: उसके लिए अपना सिर और छाती खोलना नापसंद किया जाता है। उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) दासियों को अपना सिर ढँकने पर मारते थे, और कहते थे: स्वतंत्र महिलाओं की नकल मत करो (5)।

असबाघ ने कहा: यदि उसकी जाँघ खुल जाए, तो वह समय के भीतर प्रार्थना दोहराएगी (6)।

---

(1) अल-तमहीद 6/379-381 और 364, और अल-इस्तिधकार 5/438-439. (2) हमें यह इन सटीक शब्दों के साथ नहीं मिला। अहमद ने जाबिर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत किया (14586) कि अल्लाह के रसूल (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने कहा: "जब आप में से कोई किसी महिला को निकाह का पैगाम दे, तो यदि वह उस चीज़ को देख सके जो उसे उससे निकाह करने के लिए प्रेरित करे, तो उसे ऐसा करना चाहिए।" और पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने मुगीरा बिन शुबा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से कहा: "जाओ और उसे देखो..." अहमद (18137) द्वारा रिवायत। अबू हुरैरा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत है कि एक आदमी ने एक महिला को निकाह का पैगाम

दिया, तो पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने कहा: "उसे देखो, क्योंकि अंसार की आँखों में कुछ है।" अहमद (7842) और मुस्लिम (1424) द्वारा रिवायत। बुखारी ने एक अध्याय का शीर्षक दिया: निकाह से पहले महिला को देखने का अध्याय। उन्होंने सहल बिन साद (5126) की हदीस का उल्लेख किया कि एक महिला अल्लाह के रसूल (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के पास आई और कहा: हे अल्लाह के रसूल, मैं अपने आप को आपको भेंट करने आई हूँ। अल्लाह के रसूल ने उसे देखा, उसे ऊपर से नीचे तक देखा... (3) अल-तमहीद 6/364-366, और अल-इस्तिधकार 5/444-445. (4) (ख) में: उसका शरीर; (ज़) में: उसके हाथ; (ज़) और (म) में: उसका स्तन। पाठ अल-मुफहीम 1/597 से लिया गया है, और कथन वहीं से है। (5) मुसन्नफ़ (5064) में अब्द अल-रज्जाक द्वारा और मुसन्नफ़ 2/231 में इब्न अबी शयबा द्वारा रिवायत। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/771.

سورة الاعراف: آیت ٢٦ (صفحہ ١٨٣)

رہا آزاد عورت کا معاملہ، تو اس کا سارا جسم پردہ (عورت) ہے سوائے چہرے اور ہتھیلیوں کے، زیادہ تر اہل علم کا یہی قول ہے (١)۔ اور نبی کریم ﷺ نے فرمایا ہے: "جو شخص کسی عورت سے نکاح کا ارادہ کرے، اسے چاہیے کہ اس کے چہرے اور ہتھیلیوں کو دیکھ لے" (٢)، اور اس لیے بھی کہ احرام میں ان کا کھلا رکھنا واجب ہے۔

اور ابوبکر بن عبدالرحمن بن الحارث بن ہشام نے کہا: عورت کی ہر چیز پردہ ہے یہاں تک کہ اس کا ناخن بھی۔ اور احمد بن حنبل سے بھی اسی طرح مروی ہے۔

رہا ام الولد کا معاملہ؛ تو الاثرم نے کہا: میں نے سنا - یعنی احمد بن حنبل سے - ان سے ام الولد کے بارے میں سوال کیا گیا کہ: وہ نماز کیسے پڑھے؟ تو انہوں نے کہا: وہ اپنا سر اور اپنے پاؤں ڈھانپے گی؛ کیونکہ وہ بیچی نہیں جاتی، اور وہ اسی طرح نماز پڑھے گی جیسے آزاد عورت نماز پڑھتی ہے (٣)۔

رہا لونڈی کا معاملہ؛ تو اس کا پردہ اس کے سینے کے نیچے سے ہے (٤) اور اسے اپنا سر اور اپنی کلائیاں ظاہر کرنے کی اجازت ہے، اور کہا گیا ہے: اس کا حکم مرد کے حکم کی طرح ہے، اور کہا گیا ہے: اس کے لیے اپنا سر اور سینہ کھولنا ناپسندیدہ ہے، اور حضرت عمر ؓ لونڈیوں کو سر ڈھانپنے پر مارتے تھے، اور فرماتے تھے: آزاد عورتوں کی مشابہت اختیار نہ کرو (٥)۔

اور اصبغ نے کہا: اگر اس کی ران کھل جائے تو وہ وقت کے اندر نماز لوٹائے گی (٦)۔

---

(١) التمہید ٦/٣٧٩ - ٣٨١ و ٣٦٤، والاستذکار ٥/٤٣٨ - ٤٣٩۔ (٢) ہمیں ان الفاظ کے ساتھ نہیں ملی، اور احمد نے (١٤٥٨٦) جابر ؓ سے روایت کیا ہے کہ: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب تم میں

سے کوئی کسی عورت کو نکاح کا پیغام دے، تو اگر وہ اس چیز کو دیکھ سکے جو اسے اس سے نکاح پر آمادہ کرے تو اسے ایسا کرنا چاہیے"۔ اور نبی کریم ﷺ نے مغیرہ بن شعبہ ؓ سے فرمایا: "جاؤ اور اسے دیکھ لو..." اسے احمد (۱۸۱۳۷) نے روایت کیا، اور ابوہریرہ ؓ سے روایت ہے کہ ایک شخص نے ایک عورت کو نکاح کا پیغام دیا، تو نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اسے دیکھ لو، کیونکہ انصار کی آنکھوں میں کچھ ہوتا ہے"، اسے احمد (۷۸۴۲) اور مسلم (۱۴۲۴) نے روایت کیا ہے۔ اور بخاری نے باب باندھا ہے: نکاح سے پہلے عورت کو دیکھنے کا باب۔ اور سہل بن سعد ؓ کی حدیث (۵۱۲۶) کا ذکر کیا ہے کہ ایک عورت رسول اللہ ﷺ کے پاس آئی اور عرض کی: یا رسول اللہ، میں نے اپنے آپ کو آپ کے لیے ہبہ کرنے آئی ہوں۔ تو رسول اللہ ﷺ نے اسے دیکھا، اوپر سے نیچے تک نظر ڈالی... (۳) التمهيد ۳۶۴/۶ - ۳۶۶، والاستذكار ۴۴۴/۵ - ۴۴۵۔ (۴) (خ) میں: اس کا جسم؛ (ظ) میں: اس کے ہاتھ؛ (ز) اور (م) میں: اس کا سینہ۔ متن 'المفہم' ۵۹۷/۱ سے ثابت ہے، اور کلام وہیں سے ہے۔ (۵) اسے عبدالرزاق نے المصنف (۵۰۶۴) میں، اور ابن ابی شیبہ نے المصنف ۲۳۱/۲ میں روایت کیا ہے۔ (۶) احکام القرآن لابن العربی ۷۷۱/۲۔

Surah Al-A'raf: Verse 26 (184)

Abu Bakr bin Abd al-Rahman bin al-Harith bin Hisham said: "Everything of a slave woman is 'awrah, even her fingernails." (1)

This is contrary to the opinions of the jurists; due to their consensus that a free woman may pray the obligatory prayer with her hands and face entirely uncovered, touching the ground with them (2), so a slave woman has more right [to this], and the 'Umm al-Walad' (a slave mother of her master's child) is in a more stringent position than a slave woman. A young child's 'awrah' has no sanctity. But when a girl reaches an age where she attracts attention and is desired, her 'awrah' must be covered.

The evidence of Abu Bakr bin Abd al-Rahman is the Almighty's saying: {O Prophet, tell your wives and your daughters and the women of the believers to bring down over themselves [part] of their outer garments} [Al-Ahzab: 59], and the Hadith of Umm Salama, that she was asked: "What clothes should a woman pray in?" She said: "She prays in a chemise and a long headscarf that covers the tops of her feet." It was narrated as a 'marfu' (attributed to the Prophet) report, and those who attributed it to Umm Salama are more numerous and more reliable in memory, among them Malik (3), Ibn Ishaq and others. Abu Dawud said: Abd al-Rahman bin Abd Allah bin Dinar raised it, from Muhammad bin Zayd, from his mother, from Umm Salama, that she asked the Messenger of Allah (peace be upon him). Abu 'Umar (5) said: This Abd al-Rahman is considered weak by them, but Al-Bukhari has included some of his narrations, and the consensus in this chapter is stronger than the report.

Second point: The Almighty's saying: {We have sent down upon you clothing} means: the rain that grows cotton and flax, and sustains animals from which wool, fur, and hair are obtained (6). This is metaphorical like: {And He sent down for you eight pairs of livestock} [Al-Zumar: 6], as will follow.

It was said: This 'sending down' is the sending down of some clothing with Adam and Eve, to be an example for others.

---

(1) Al-Mufhim 1/598. The same was said previously regarding women. (2) Al-Tamhid 6/365, Ibn Abd al-Barr mentioned this statement as a critique of the first opinion of Abu Bakr bin Abd al-Rahman. (3) Al-Muwatta 1/142, and through Malik it was narrated by Abu Dawud (639). (4) Sunan Abi Dawud (640). (5) In Al-Tamhid 6/368 and what precedes it. (6) Similar wording in 'Mushkil I'rab al-Qur'an' 1/286.

सूरह अल-आराफ़: आयत 26 (पृष्ठ 184)

अबू बक्र बिन अब्द अल-रहमान बिन अल-हारिस बिन हिशाम ने कहा: "एक दासी का सब कुछ 'अव्रह' (पर्दा करने योग्य) है, यहाँ तक कि उसके नाखून भी।" (1)

यह न्यायविदों (फुकहा) के मतों के विपरीत है; क्योंकि उनकी इस बात पर सहमति है कि एक स्वतंत्र महिला को अपने हाथों और चेहरे को पूरी तरह से खुला रखकर अनिवार्य नमाज़ पढ़ने की अनुमति है, जिनसे वह ज़मीन को छूती है (2), इसलिए एक दासी इसके लिए अधिक हकदार है, और 'उम्म अल-वलद' (वह दासी जिसने अपने मालिक के बच्चे को जन्म दिया हो) की स्थिति दासी से अधिक सख्त है। एक छोटे बच्चे की 'अव्रह' की कोई पवित्रता (पाबंदी) नहीं है। लेकिन जब कोई लड़की उस उम्र तक पहुँच जाती है जहाँ वह ध्यान आकर्षित करती है और उसे चाहत की नज़रों से देखा जाता है, तो उसकी 'अव्रह' को ढका जाना चाहिए।

अबू बक्र बिन अब्द अल-रहमान का प्रमाण सर्वशक्तिमान अल्लाह का यह वचन है: {हे नबी! अपनी पत्नियों और अपनी बेटियों और ईमानवालों की स्त्रियों से कह दो कि वे अपने ऊपर अपनी चादरों का कुछ हिस्सा लटका लिया करें} [अल-अहज़ाब: 59], और उम्मे सलमा की हदीस कि उनसे पूछा गया: "एक महिला को किन कपड़ों में नमाज़ पढ़नी चाहिए?" उन्होंने कहा: "वह एक कमीज़ और एक लंबी ओढ़नी (खिमार) में नमाज़ पढ़ती है जो उसके पैरों के ऊपरी हिस्से को छुपा ले।" इसे 'मरफ़ू (पैगंबर से संबंधित) रिपोर्ट के रूप में भी वर्णित किया गया है, और जिन्होंने इसे उम्मे सलमा तक ही सीमित रखा है, वे अधिक संख्या में हैं और याददाश्त में अधिक विश्वसनीय हैं, जिनमें मालिक (3), इब्न इशाक और अन्य शामिल हैं। अबू दाऊद ने कहा: अब्द अल-रहमान बिन अब्द अल्लाह बिन दीनार ने इसे मोहम्मद बिन ज़ैद से, उनकी माँ से, उम्मे सलमा से आगे बढ़ाया, कि उन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से पूछा। अबू उमर (5) ने कहा: यह अब्द अल-रहमान उनके अनुसार कमज़ोर (रावियों में) है, सिवाय इसके कि अल-बुखारी ने उनकी कुछ हदीसों को शामिल किया है, और इस अध्याय में आम सहमति (इज्मा) इस रिपोर्ट से अधिक मजबूत है।

दूसरा बिंदु: सर्वशक्तिमान अल्लाह का वचन: {हमने तुम्हारे लिए पोशाक उतारी है} का अर्थ है: वह वर्षा जो कपास और सन उगाती है, और उन जानवरों का पालन-पोषण करती है जिनसे ऊन, रोएँ और बाल प्राप्त होते हैं (6)। यह एक रूपक (मजाज़) है जैसे: {और उसने तुम्हारे लिए चौपायों के आठ जोड़े उतारे} [अज़-ज़ुमर: 6], जैसा कि आगे आएगा।

कहा गया है: यह 'उतारना' आदम और हव्वा के साथ कुछ कपड़ों का उतारा जाना है; ताकि दूसरों के लिए एक उदाहरण बन सके।

---

(1) अल-मुफ़हिम 1/598। महिलाओं के बारे में पहले भी यही बात कही गई थी। (2) अल-तम्हीद 6/365, इब्न अब्द अल-बर्र ने अबू बक्र बिन अब्द अल-रहमान के पहले मत की आलोचना के रूप में इस कथन का उल्लेख किया है। (3) अल-मुवत्ता 1/142, और मालिक के माध्यम से इसे अबू दाऊद (639) ने वर्णित किया है। (4) सुनन अबी दाऊद (640)। (5) अल-तम्हीद 6/368 और उससे पहले के अंशों में। (6) इसी तरह की बात 'मुश्किल इ'राब अल-कुरान' 1/286 में है।

سورہ الاعراف: آیت ٢٦ (صفحہ ١٨٤)

ابو بکر بن عبد الرحمن بن الحارث بن ہشام نے کہا: "لونڈی کا سب کچھ ستر (عورت) ہے یہاں تک کہ اس کے ناخن بھی۔" (١)

اور یہ فقہاء کے اقوال سے ہٹ کر ہے؛ کیونکہ ان کا اس بات پر اجماع ہے کہ آزاد عورت کے لیے فرض نماز پڑھنا جائز ہے جبکہ اس کے ہاتھ اور چہرہ بالکل کھلے ہوں، وہ ان کے ساتھ زمین کو چھوتی ہے (٢)، تو لونڈی زیادہ حقدار ہے، اور 'ام الولد' کی حالت لونڈی سے زیادہ سخت ہے۔ چھوٹے بچے کے ستر کی کوئی حرمت نہیں ہے۔ پس جب لڑکی اس عمر کو پہنچ جائے کہ وہ نگاہوں میں آئے اور اس کی خواہش کی جانے لگے تو اس کا ستر چھپا دیا جائے۔

اور ابو بکر بن عبد الرحمن کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿يَأَيُّهَا النَّبِيُّ قُل لِّأَزْوَاجِكَ وَبَنَاتِكَ وَنِسَاءِ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِن جَلَابِيبِهِنَّ﴾ [الاحزاب: ٥٩]، اور ام سلمہ کی حدیث کہ ان سے پوچھا گیا: "عورت کن کپڑوں میں نماز پڑھے؟" انہوں نے کہا: "وہ قمیص اور لمبی اوڑھنی میں نماز پڑھے جو اس کے پیروں کی پشت کو چھپا لے۔" یہ مرفوع بھی روایت کی گئی ہے، اور جنہوں نے اسے ام سلمہ پر موقوف رکھا ہے وہ تعداد میں زیادہ اور یادداشت میں زیادہ مستند ہیں، ان میں سے مالک (٣) اور ابن اسحاق وغیرہ ہیں۔ ابو داؤد نے کہا: اسے عبد الرحمن بن عبد اللہ بن دینار نے محمد بن زید سے، انہوں نے اپنی والدہ سے، انہوں نے ام سلمہ سے مرفوعاً بیان کیا ہے کہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے سوال کیا۔ ابو عمر (٥) نے کہا: یہ عبد الرحمن ان کے نزدیک ضعیف ہے، مگر یہ کہ بخاری نے اس کی کچھ احادیث کی تخریج کی ہے، اور اس باب میں اجماع خبر سے زیادہ قوی ہے۔

دوسرا نکتہ: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَنزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا﴾ یعنی: بارش جو کپاس اور کتان اگاتی ہے، اور ان چوپایوں کی پرورش کرتی ہے جن سے اون، رواں اور بال حاصل ہوتے ہیں (٦)، تو یہ مجاز ہے جیسے: ﴿وَأَنزَلَ لَكُم مِّنَ الْأَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ﴾ [الزمر: ٦] اس پر جو آگے آئے گا۔

اور کہا گیا ہے: یہ اتارنا آدم اور حوا کے ساتھ کسی لباس کا اتارنا ہے؛ تاکہ دوسروں کے لیے نمونہ ہو۔

---

(١) المفہم ٥٩٨/١۔ اور عورت کے بارے میں یہی قول پہلے گزر چکا ہے۔ (٢) التمہید ٣٦٥/٦، اور ابن عبد البر نے یہ بات ابو بکر بن عبد الرحمن کے پہلے قول کے تعاقب میں ذکر کی ہے۔ (٣) الموطأ ١٤٢/١، اور مالک کے واسطے سے اسے ابو داؤد (٦٣٩) نے روایت کیا ہے۔ (٤) سنن ابی داؤد (٦٤٠)۔ (٥) التمہید ٣٦٨/٦ اور اس سے ماقبل میں۔ (٦) اسی طرح کی کلام 'مشکل اعراب القرآن' ٢٨٦/١ میں ہے۔

185

Surat Al-A'raf: Verse 26

Said bin Jubayr said: “We have sent down upon you,” meaning: We created for you; like His saying: {And He sent down for you eight pairs of livestock}, meaning: He created. As will come later. And it was said: We inspired you with how to make it (1).

Third: His, the Exalted, saying: {And feathers (warishan)}. Abu Abd al-Rahman, al-Hasan, and Asim from the narration of al-Mufaddal al-Dabbi, and Abu Amr from the narration of al-Husayn bin Ali al-Ju’fi read it as: “wa riyasan.” Abu Ubayd did not relate it except from al-Hasan, and he did not explain its meaning (2).

It is the plural of 'reesh' (feather). It refers to what was of wealth and clothing. Al-Farra said (3): 'reesh' and 'riyash', just as it is said: 'libs' and 'libas'. A bird's feathers are what Allah covers it with. It was also said: it is fertility and luxurious living (4).

What most linguists agree on is that 'reesh' is what covers, whether clothing or sustenance. Sibawayh recited: "My plumage is from you and my love is with you, even if your visits are occasional" (5).

Abu Hatim narrated from Abu Ubayda: "I gave him a beast with its 'reesh'"; meaning: with its covering and the harness that is on it (6).

Fourth: His, the Exalted, saying: {And the garment of piety, that is best}. He explained that piety is the best garment; as it was said:

If a man does not wear the garments of piety, he turns about naked even if he is clothed. And the best of a man's garment is obedience to his Lord, and there is no good in one who is disobedient to Allah (7).

(1) Zad al-Masir 3/181, and Majma' al-Bayan 8/36-37. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/120, and Ibn Khalawayh mentioned this reading in 'al-Qira'at al-Shadhdhah' p. 43, and Ibn Jinni in 'al-Muhtasib' 1/246. The mutawatir reading from Asim and Abu Amr bin al-Ala is like the reading of the majority. (3) In 'Ma'ani al-Qur'an' 1/375, and the author quoted it from him via 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 2/120. (4) Tafsir al-Tabari 10/123. (5) Al-Kitab 3/287, and Sibawayh attributed it to Al-Ra'i, but it is not in his Diwan. It is in the Diwan of Jarir 1/225, and its first part there is: "And my plumage is from you and my love is in you." (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/23, and see 'Majaz al-Qur'an' 1/213. (7) The first verse is by Abu al-Atahiya, in his Diwan p. 434, and we did not find the second verse.

१८५

सूरा अल-अराफ: आयत २६

सईद बिन जुबैर ने कहा: “हमने तुम पर उतारा है”, यानी: हमने तुम्हारे लिए पैदा किया है; जैसे उनका कहना है: {और उसने तुम्हारे लिए मवेशियों के आठ जोड़े उतारे}, यानी: पैदा किए। जैसा कि आगे आएगा। और कहा गया है: हमने तुम्हें उसे बनाने का तरीका सिखाया (१)।

तीसरा: अल्लाह तआला का फरमान: {और पंख (वरीशन)}। अबू अब्दुर्रहमान, अल-हसन, और आसिम ने अल-मुफद्दल अल-दब्बी के रिवायत से, और अबू अम्र ने अल-हुसैन बिन अली अल-जुअफी के रिवायत से इसे “रियासन” पढ़ा है। अबू उबैद ने इसे केवल अल-हसन से उद्धृत किया है, और इसके अर्थ की व्याख्या नहीं की है (२)।

यह 'रीश' का बहुवचन है। इसका अर्थ वह सब है जो धन और वस्त्र के रूप में था। अल-फर्रा ने कहा (३): 'रीश' और 'रियाश', जैसे कहा जाता है: 'लिब्स' और 'लिबास'। पक्षी के पंख वे हैं जिनसे अल्लाह उसे ढकता है। यह भी कहा गया है: यह खुशहाली और ऐशो-आराम की ज़िंदगी है (४)।

अधिकांश भाषाविदों का मानना है कि 'रीश' वह है जो ढकता है, चाहे वह पहनावा हो या जीवन यापन का साधन। सिबवैह ने ये शेर पढ़े: “मेरे पंख तुमसे हैं और मेरा प्यार तुम्हारे साथ है, भले ही तुम्हारी मुलाक़ातें कभी-कभी हों” (५)।

अबू हातिम ने अबू उबैदा से रिवायत किया है: “मैंने उसे उसके'रीश' के साथ एक जानवर दिया”; यानी: उसके आवरण और उस पर जो कपड़े हैं उसके साथ (६)।

चौथा: अल्लाह तआला का फरमान: {और तक़वा (धर्मपरायणता) का लिबास, वही सबसे बेहतर है}। उन्होंने स्पष्ट किया कि तक़वा सबसे अच्छा लिबास है; जैसा कि कहा गया है:

यदि मनुष्य तक़वा के वस्त्र नहीं पहनता है, तो वह नग्न होकर घूमता है भले ही उसने कपड़े पहने हों। और मनुष्य का सबसे अच्छा लिबास अपने रब की आज्ञाकारिता है, और उस व्यक्ति में कोई भलाई नहीं है जो अल्लाह का नाफ़रमान (अवज्ञाकारी) हो (७)।

(१) ज़ाद अल-मसीर ३/१८१, और मजमा अल-बयान ८/३६-३७। (२) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान २/१२०, और इब्न खलवैह ने इस किरत का ज़िक्र 'अल-किरात अल-शाज्जाह' पृ. ४३ में किया है, और इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतासिब' १/२४६ में। आसिम और अबू अम्र बिन अल-अला से मुतवातिर

किरत वैसी ही है जैसी बहुमत की किरत है। (३) 'मानी अल-कुरान' १/३७५ में, और लेखक ने इसे अल-नहस द्वारा 'इराब अल-कुरान' २/१२० के माध्यम से उद्धृत किया है। (४) तफ़सीर अल-तबरी १०/१२३। (५) अल-किताब ३/२८७, और सिबवैह ने इसे अल-राई की ओर से बताया है, लेकिन यह उनके दीवान में नहीं है। यह ज़रीर के दीवान १/२२५ में है, और उसका पहला हिस्सा वहाँ है: "और मेरे पंख तुमसे हैं और मेरा प्यार तुममें है।" (६) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान ३/२३, और देखें 'मजाज़ अल-कुरान' १/२१३। (७) पहला शेर अबू अल-अताहिया का है, जो उनके दीवान पृ. ४३४ में है, और हमें दूसरा शेर नहीं मिला।

۱۸۵

سورة الاعراف: آیت ۲۶

سعید بن جبیر نے کہا: «أَنزَلْنَا عَلَيْكُمْ» یعنی: ہم نے تمہارے لیے پیدا کیا؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَأَنزَلَ لَكُم مِّنَ الْأَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ﴾ یعنی: پیدا کیا۔ جیسا کہ آگے آئے گا۔ اور کہا گیا: ہم نے تمہیں اس کے بنانے کا طریقہ الہام کیا (۱)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَرِيشًا﴾ اسے ابوعبدالرحمن، حسن اور عاصم نے مفضل الضبی کی روایت سے، اور ابو عمرو نے حسین بن علی الجعفی کی روایت سے «ورِياساً» پڑھا ہے۔ ابو عبید نے اسے صرف حسن سے نقل کیا ہے، اور اس کے معنی کی وضاحت نہیں کی (۲)۔

یہ 'ریش' کی جمع ہے۔ اور یہ وہ مال اور لباس تھا جو پاس ہوتا تھا۔ فراء نے کہا (۳): ریش اور ریاش، جیسے کہا جاتا ہے: لِبْس اور لباس۔ پرندے کے ریش (پر) وہ ہیں جن سے اللہ نے اسے ڈھانپ رکھا ہے۔ اور کہا گیا: اس سے مراد خوشحالی اور زندگی کی آسائشیں ہیں (۴)۔

اہلِ لغت کی اکثریت کا اس پر اتفاق ہے کہ 'ریش' وہ ہے جو لباس یا گزر اوقات کے طور پر ڈھانپ دے۔ سیبویہ نے یہ شعر پڑھا: فَرِيشِي مِنكُمُ وَهَوايَ مَعْكُمْ ... وَإِنْ كَانَتْ زِيَارَتُكُمْ لِمَامَا (۵) (میرا ساز و سامان تم سے ہے اور میری محبت تمہارے ساتھ ہے، چاہے تمہاری ملاقات کبھی کبھار ہی کیوں نہ ہو)۔

ابو حاتم نے ابو عبیدہ سے نقل کیا: میں نے اسے ایک چوپایہ اس کے 'ریش' سمیت دیا؛ یعنی: اس کے پہناوے اور اس پر موجود لباس के ساتھ (۶)۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلِبَاسُ التَّقْوَىٰ ذَٰلِكَ خَيْرٌ﴾ اس میں واضح کیا کہ تقویٰ بہترین لباس ہے؛ جیسا کہ کہا گیا ہے:

اذا المرء لم یلبس ثیاباً من التقی ... تقلب عریاناً وان کان کاسیا (اگر انسان تقویٰ کے کپڑے نہ پہنے تو وہ ننگا ہی پھرتا ہے خواہ اس نے کپڑے پہن رکھے ہوں)۔ وخیر لباس المرء طاعة ربه ... ولا خیر فیمن کان للہ عاصیا (۷) (اور انسان کا بہترین لباس اپنے رب کی اطاعت ہے، اور اس شخص میں کوئی خیر نہیں جو اللہ کا نافرمان ہو)۔

(۱) زاد المسیر ۱۸۱/۳ ، اور مجمع البیان ۳۶/۸ - ۳۷ ۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۱۲۰/۲ ، اور اس قرات کا ذکر ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ۴۳ میں کیا ہے، اور ابن جنی نے المحتسب ۲۴۶/۱ میں۔ اور عاصم اور ابو عمرو بن العلاء سے متواتر قرات وہی ہے جو جمہور کی قرات ہے۔ (۳) معانی القرآن ۳۷۵/۱ میں، اور مصنف نے اسے اعراب القرآن للنحاس ۱۲۰/۲ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (۴) تفسیر طبری ۱۲۳/۱۰ ۔ (۵) الکتاب ۲۸۷/۳ ، اور سیبویہ نے اسے الراعی کی طرف منسوب کیا ہے، لیکن یہ ان کے دیوان میں نہیں ہے، یہ جریر کے دیوان ۲۲۵/۱ میں ہے، اور اس کا پہلا مصرع وہاں یہ ہے: وریشی منکم وہوای فیکم۔ (۶) معانی القرآن للنحاس ۲۳/۳ ، اور دیکھئے مجاز القرآن ۲۱۳/۱ ۔ (۷) پہلا شعر ابو العتاہیہ کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ۴۳۴ پر ہے، اور ہمیں دوسرے شعر کا سراغ نہیں ملا۔

Surah Al-A'raf: Verse 26 186

Qasim bin Malik narrated from Awf, from Ma'bad al-Juhani, who said: "The garment of righteousness" (Libas al-Taqwa) is modesty (Haya')(1). Ibn Abbas said: "The garment of righteousness" is good deeds. It is also narrated from him: it is a good countenance in the face(2). It was also said: it is what Allah Almighty taught and guided him to. And it was said: "The garment of righteousness" is wearing wool and coarse clothing; for being humble before Allah Almighty and worshipping Him through it is better than other types(3).

Zayd bin Ali said: "The garment of righteousness" refers to armor, helmets, arm-guards(4), and leg-guards; they are used for protection in war(5).

Urwah bin Zubayr said: it is the fear of Allah. It was also said: it is the internalizing of consciousness (taqwa) of Allah Almighty in what He commanded and what He forbade(6).

I say: And this is the correct view, to which the statements of Ibn Abbas and Urwah return. Zayd bin Ali's statement is also good, for it is an encouragement for Jihad.

Ibn Zayd said: It is the covering of the private parts(7), but there is repetition in this, for He said first: {We have sent down to you clothing to cover your private parts}. As for those who said: it is wearing coarse clothing, as it is closer to humility and abandoning arrogance, then it is a claim; for the virtuous among the scholars used to wear fine clothes while achieving taqwa (piety), as will be explained later, if Allah Almighty wills(8).

The people of Medina and al-Kisa'i read: "wa libasa" with the accusative (nasb)(9) as an apposition to the first "libasan". It was also said: it is in the accusative due to a hidden verb, meaning: And We sent down the garment of righteousness.

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/24, and recorded by al-Tabari 10/125-126. (2) Both recorded by al-Tabari 10/126-127. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/120. (4) In (Z): and the forearm. (5) Tafsir al-Baghawi 2/155. (6) Tafsir al-Tabari 10/127 and 130. (7) Recorded by al-Tabari 10/128 in a similar manner. (8) Page 203 and following in this part. (9) Ibn 'Amir al-Shami also read it this way, as in 'Al-Sab'ah' p. 280, and 'Al-Taysir' p. 109.

सूरह अल-अराफ: आयत 26 186

कासिम बिन मलिक ने औफ से, उन्होंने मा'बद अल-जुहानी से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "परहेजगारी का लिबास" (लिबास-उत-तक़वा) लज्जा (हया) है(1)। इब्न अब्बास ने कहा: "परहेजगारी का लिबास" नेक अमल (अच्छे कर्म) हैं। उनसे यह भी रिवायत है कि: इसका अर्थ चेहरे की सौम्यता है(2)। यह भी कहा गया है कि: यह वह ज्ञान है जो अल्लाह ने सिखाया और जिसके जरिए मार्गदर्शन किया। और यह भी कहा गया है कि: "परहेजगारी का लिबास" ऊन और खुरदरे कपड़े पहनना है; क्योंकि अल्लाह के लिए विनम्रता और इबादत के वास्ते इन्हें पहनना दूसरों से बेहतर है(3)।

ज़ैद बिन अली ने कहा: "परहेजगारी का लिबास" से मुराद कवच, लोहे की टोपी, बाजूबंद(4) और पैरों के रक्षक हैं; जिनसे युद्ध में बचाव किया जाता है(5)।

उरवाह बिन ज़ुबैर ने कहा: यह अल्लाह का डर है। यह भी कहा गया है कि: अल्लाह ने जिन चीजों का हुक्म दिया और जिनसे रोका, उनमें अल्लाह के प्रति संयम (तक़वा) का भाव रखना है(6)।

मैं कहता हूँ: यही सही बात है, और इब्न अब्बास और उरवाह की बात इसी की ओर लौटती है। ज़ैद बिन अली की बात भी अच्छी है, क्योंकि इसमें जिहाद के लिए प्रोत्साहन है।

इब्न ज़ैद ने कहा: यह सतर (गुप्तांगों) को ढंकना है(7), लेकिन इसमें दोहराव है; क्योंकि अल्लाह ने पहले ही फरमाया है: {हमने तुम्हारे लिए लिबास उतारा जो तुम्हारे गुप्तांगों को छुपाता है}। और जिन्होंने कहा: यह खुरदरे कपड़े पहनना है क्योंकि यह विनम्रता और अहंकार को छोड़ने के करीब है, तो यह केवल एक दावा है; क्योंकि विद्वानों में से कई नेक लोग तक़वा (धर्मपरायणता) के साथ-साथ उम्दा कपड़े पहनते थे, जैसा कि इंशा-अल्लाह आगे विस्तार से बताया जाएगा(8)।

मदीना वालों और अल-किसानी ने इसे "व-लिबासा" (नस्ब के साथ) पढ़ा है(9), जो पहले वाले शब्द "लिबासन" से जुड़ा है। यह भी कहा गया है कि यह एक छिपे हुए क्रिया के कारण 'नस्ब' की स्थिति में है, जिसका अर्थ है: और हमने परहेजगारी का लिबास उतारा।

---

(1) मआनी अल-कुरान, अल-नहहास 3/24, और अल-तब़री 10/125-126 द्वारा उद्धृत। (2) दोनों अल-तब़री 10/126-127 द्वारा उद्धृत। (3) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 2/120। (4) (ज़) में: और बाजू। (5) तफ़सीर अल-बगवी 2/155। (6) तफ़सीर अल-तब़री 10/127 और 130। (7) अल-तब़री 10/128 द्वारा इसी तरह उद्धृत। (8) इस भाग का पृष्ठ 203 और उसके बाद। (9) इब्न आमिर

अल-शामी ने भी इसे इसी तरह पढ़ा है, जैसा कि 'अल-सब'आ' पृष्ठ 280 और 'अल-तयसीर' पृष्ठ 109 में है।

سورة الاعراف: آیت ۲۶ ۱۸۶

قاسم بن مالک نے عوف سے، انہوں نے مَعْبَد الجُهَنِی سے روایت کیا، انہوں نے کہا: «لباسُ التَّقوی» (تقویٰ کا لباس) حیا ہے(۱)۔ اور ابن عباس نے فرمایا: «لباس التقویٰ» نیک عمل ہے۔ ان سے یہ بھی مروی ہے: اس سے مراد چہرے کی عمدہ ہیئت اور رونق ہے(۲)۔ اور کہا گیا: وہ علم ہے جو اللہ عزوجل نے سکھایا اور جس کے ذریعے ہدایت دی۔ اور یہ بھی کہا گیا: «لباس التقویٰ» اون اور کھردرے کپڑے پہننا ہے؛ اللہ تعالیٰ کے لیے تواضع اختیار کرنے اور اس کی عبادت کرنے کے لیے یہ دوسرے کپڑوں سے بہتر ہے(۳)۔

زید بن علی نے فرمایا: «لباس التقویٰ» زرہ، خود (ہیلمٹ)، بازو بند(۴) اور پنڈلیوں کے محافظ ہیں؛ جنگ میں ان کے ذریعے بچاؤ کیا جاتا ہے(۵)۔

عروہ بن زبیر نے کہا: یہ اللہ کا ڈر ہے۔ اور کہا گیا: یہ اللہ تعالیٰ کے اوامر و نواہی (احکامات اور ممانعتوں) میں اللہ کے تقویٰ کا احساس پیدا کرنا ہے(۶)۔

میں کہتا ہوں: اور یہی صحیح ہے، اور ابن عباس اور عروہ کا قول اسی کی طرف لوٹتا ہے، اور زید بن علی کا قول بھی اچھا ہے؛ کیونکہ اس میں جہاد کی ترغیب ہے۔

ابن زید نے کہا: یہ پردہ پوشی ہے(۷)، لیکن اس میں تکرار ہے؛ کیونکہ اللہ نے پہلے ہی فرمایا ہے: ﴿قَدْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُوَارِي سَوْآتِكُمْ﴾ (بیشک ہم نے تم پر لباس اتارا جو تمہاری شرمگاہوں کو چھپاتا ہے)۔ اور جس نے یہ کہا کہ: یہ کھردرے کپڑے پہننا ہے کیونکہ یہ تواضع اور تکبر چھوڑنے کے زیادہ قریب ہے، تو یہ محض ایک دعویٰ ہے؛ کیونکہ علمائے کرام میں سے فضلاء

تقویٰ کے حصول کے ساتھ ساتھ نفیس کپڑے بھی پہنتے تھے، جیسا کہ ان شاء اللہ تعالیٰ آگے تفصیل سے آئے گا(۸)۔

اہلِ مدینہ اور کسائی نے «ولباسَ» کو زبر (نصب) کے ساتھ پڑھا ہے(۹) جو پہلے «لباساً» پر عطف ہے، اور کہا گیا: یہ ایک پوشیدہ فعل کی وجہ سے منصوب ہے، یعنی: اور ہم نے تقویٰ کا لباس اتارا۔

---

(۱) معانی القرآن للنحاس ۳ / ۲۴، اور اسے طبری نے ۱۰ / ۱۲۵ - ۱۲۶ میں روایت کیا ہے۔ (۲) ان دونوں کو طبری نے ۱۰ / ۱۲۶ - ۱۲۷ میں روایت کیا ہے۔ (۳) إعراب القرآن للنحاس ۲ / ۱۲۰۔ (۴) نسخہ (ظ) میں: «والساعد» (ایک بازو)۔ (۵) تفسیر البغوی ۲ / ۱۵۵۔ (۶) تفسیر الطبری ۱۰ / ۱۲۷ اور ۱۳۰۔ (۷) اسے طبری نے ۱۰ / ۱۲۸ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۸) اس جلد کا صفحہ ۲۰۳ اور اس کے بعد۔ (۹) ابن عامر شامی نے بھی اسے اسی طرح پڑھا ہے، جیسا کہ 'السبعہ' ص ۲۸۰، اور 'التیسیر' ص ۱۰۹ میں ہے۔

Surah Al-A'raf: Verses 26 - 27 187

And the others [recited] with the nominative case (raf') based on it being the subject (mubtada'), and "thalika" (that) is its adjective (na't), and "khayrun" (better) is the predicate (khabar) of the subject. The meaning is: And the garment of piety referred to, which you were taught, is better for you than wearing the clothes that cover your nakedness and the fine apparel that We have sent down to you, so wear it. And it was said: it is in the nominative case by implying 'huwa' (it), meaning: and it is the garment of piety, i.e., it is the covering of the private parts; and based on this, the saying of Ibn Zayd is explained. And it was said: the meaning is: and the garment of piety is better, so "thalika" has the meaning of 'huwa' (it), and the first grammatical analysis is the best of what has been said about it(1).

And Al-A'mash recited: "wa libasa al-taqwa khayrun" (and the garment of piety is better), and he did not recite: "thalika"(2), and this is contrary to the Mushaf (the written text of the Quran).

{That is from the signs of Allah} means: from what indicates that it has a Creator(3).

And "thalika" (4) is in the nominative case as an adjective, or as a substitute (badal), or as an explanatory apposition ('atf bayan).

His Almighty's saying: {O children of Adam, let not Satan tempt you as he removed your parents from Paradise, stripping them of their clothing to show them their private parts. Indeed, he sees you, he and his tribe, from where you do not see them. Indeed, We have made the devils allies to those who do not believe 27}

In it are two matters:

The first: His Almighty's saying: {let him not tempt you}, meaning: let not Satan turn you away from the religion as he tempted your parents by expulsion from Paradise. "Ab" is for the masculine, and "Abatun" is for the feminine; therefore it was said: "Abawan" (two parents).

{stripping them of their clothing} is in the position of the accusative case (nasb) as a circumstantial phrase (hal), and it could be an introductory clause (musta'naf), thus one would pause at "from Paradise".

---

(1) Similar speech is in 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 2/120 - 121. (2) 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Nahhas 3/24, and Ibn Khalawayh mentioned it in 'The Shadh (Irregular) Recitations' p. 43, and attributed it to Ibn Mas'ud. (3) 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas

2/121. (4) Meaning in His saying: "That is better". 'Mushkil I'rab al-Qur'an' 1/286, and 'Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at' 1/461.

सूरह अल-अराफ़: आयतें 26 - 27 187

और बाकी पाठकों ने इसे प्रथमा विभक्ति (रफ़') के साथ विषय (मुब्तदा) होने के आधार पर पढ़ा है, और "ज़ालिका" (वह) इसका विशेषण (नअत) है, और "खैरुन" (बेहतर) विषय की खबर (ख़बर) है। इसका अर्थ है: और तक़वा (ईश्वर-भीति) का वह पहनावा जिसकी ओर संकेत किया गया है, जो तुम्हें सिखाया गया है, तुम्हारे लिए उन कपड़ों को पहनने से बेहतर है जो तुम्हारे गुप्त अंगों को ढकते हैं और उस साजो-सामान (रयाश) से जो हमने तुम्हारी ओर उतारा है, तो उसे पहनो। और कहा गया है कि: यह 'हुवा' (वह) के गुप्त होने के कारण 'रफ़' (प्रथमा) में है, अर्थात: और वह तक़वा का लिबास है, यानी: वह गुप्त अंगों का पर्दा है; और इसी आधार पर इब्न ज़ैद के कथन की व्याख्या की जाती है। और कहा गया है: अर्थ यह है कि: तक़वा का लिबास ही बेहतर है, तो "ज़ालिका" यहाँ 'हुवा' के अर्थ में है, और पहला व्याकरण विश्लेषण इस बारे में कही गई बातों में सबसे उत्तम है(1)।

और अल-अअमश ने पढ़ा: "वा लिबासा अत-तक़वा खैरुन" (और तक़वा का लिबास बेहतर है), और उन्होंने "ज़ालिका" नहीं पढ़ा(2), और यह मुसहफ़ (कुरान की लिखित प्रति) के विरुद्ध है।

{यह अल्लाह की निशानियों में से है} अर्थात: उन चीज़ों में से है जो इस बात को दर्शाती हैं कि उसका एक स्रष्टा (खालिक) है(3)।

और "ज़ालिका" (4) विशेषण के रूप में, या बदल (प्रतिस्थापन) के रूप में, या अत्फ़-ए-बयान (स्पष्टीकरण) के रूप में रफ़ (प्रथमा) में है।

अल्लाह तआला का कथन: {हे आदम की संतानो! शैतान तुम्हें बहका न दे जैसा कि उसने तुम्हारे माता-पिता को जन्नत से निकलवा दिया, उनसे उनके कपड़े उतरवा दिए ताकि उन्हें उनके गुप्त अंग दिखा दे। निस्संदेह वह तुम्हें देखता है, वह और उसका कबीला, वहाँ से जहाँ से तुम उन्हें नहीं देख सकते। वास्तव में हमने शैतानों को उन लोगों का मित्र बना दिया है जो ईमान नहीं लाते (27)}

इसमें दो मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {वह तुम्हें फ़ितने (बहकावे) में न डाल दे}, अर्थात: शैतान तुम्हें दीन (धर्म) से न फेर दे जैसे उसने तुम्हारे माता-पिता को जन्नत से निकलवा कर आज़माइश में डाला। "अ़ब" पुल्लिंग के लिए है, और "अ़बतुल" स्त्रीलिंग के लिए, अतः इस आधार पर कहा गया: "अ़बवान" (दो माता-पिता)।

{उनसे उनके वस्त्र उतारता है} यह 'हाल' (स्थिति) होने के कारण 'नसब' (द्वितीया) के स्थान पर है, और यह एक नया वाक्य (मुस्तआनफ़) भी हो सकता है, तब "जन्नत से" पर ठहराव (वक़्फ़) किया जाएगा।

---

(1) इसी तरह की बात अन-नह़्ह़ास की 'इराब अल-कुरआन' 2/ 120 - 121 में है। (2) अन-नह़्ह़ास की 'मानी अल-कुरआन' 3/ 24, और इब्न खालवैह ने इसे 'शज़ क़िरात' पृष्ठ 43 में उल्लेख किया है, और इसे इब्न मसऊद से जोड़ा है। (3) अन-नह़्ह़ास की 'इराब अल-कुरआन' 2/ 121। (4) यानी उसके कथन "ज़ालिका खैर" में। 'मुश्किल इराब अल-कुरआन' 1/ 286, और 'अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात' 1/ 461।

سورہ الاعراف: آیات ۲۶ - ۲۷ ۱۸۷

اور باقی قارئین نے رفع (پیش) کے ساتھ ابتدا (مبتدا) کی بنیاد پر پڑھا ہے، اور «ذلک» اس کی صفت ہے، اور «خیر» مبتدا کی خبر ہے۔ مطلب یہ ہے کہ: تقویٰ کا وہ لباس جس کی طرف اشارہ کیا گیا ہے، جو تمہیں سکھایا گیا ہے، تمہارے لیے ان کپڑوں سے بہتر ہے جو تمہارے پردے کی جگہوں کو چھپاتے ہیں اور اس زیب و زینت کے سامان سے جو ہم نے تمہاری طرف نازل کیا ہے، پس اسے پہنو۔ اور کہا گیا ہے کہ: یہ 'ھو' (وہ) کی ضمیر مقدر ماننے کی وجہ سے مرفوع ہے، یعنی: اور وہ تقویٰ کا لباس ہے، یعنی: وہ شرمگاہ کا پردہ ہے، اور ابن زید کے قول کی تخریج اسی پر کی جاتی ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ: معنی یہ ہے کہ تقویٰ کا لباس ہی بہتر ہے، تو «ذلک» یہاں 'ھو' کے معنی میں ہے، اور پہلا اعراب اس بارے میں کہی گئی باتوں میں سب سے بہتر ہے(۱)۔

اور اعمش نے پڑھا: «ولباسَ التقوی خیرٌ»، اور «ذلک» نہیں پڑھا(۲)، اور یہ مصحف (قرآن کے مکتوب نسخے) کے خلاف ہے۔

﴿ذٰلِکَ مِنْ اٰیٰتِ اللّٰہِ﴾ یعنی: ان نشانیوں میں سے ہے جو اس بات پر دلالت کرتی ہیں کہ اس کا ایک خالق ہے(۳)۔

اور «ذلک»(٤) صفت ہونے کی بنا پر، یا بدل ہونے کی بنا پر، یا عطفِ بیان ہونے کی بنا پر مرفوع ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے اولادِ آدم! شیطان تمہیں فتنے میں نہ ڈال دے جس طرح اس نے تمہارے ماں باپ کو جنت سے نکلوا دیا، ان کے لباس ان سے اتروا دیے تاکہ انہیں ان کے ستر دکھائے، وہ

اور اس کا کنبہ تمہیں وہاں سے دیکھتا ہے جہاں سے تم انہیں نہیں دیکھ سکتے، بے شک ہم نے شیطانوں کو ان لوگوں کا دوست بنا دیا ہے جو ایمان نہیں لاتے ۲۷﴾

اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لَا يَفْتِنَنَّكُمُ﴾ یعنی: شیطان تمہیں دین سے نہ پھیر دے جس طرح اس نے تمہارے ماں باپ کو جنت سے نکلوانے کے ذریعے آزمائش میں ڈالا۔ لفظ «اب» مذکر کے لیے ہے، اور «ابتۃ» مؤنث کے لیے، پس اس بنیاد پر کہا گیا: «ابوان» (دو والدین)۔

﴿يَنْزِعُ عَنْهُمَا لِبَاسَهُمَا﴾ حال ہونے کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے، اور یہ جملہ مستانفہ (نیا جملہ) بھی ہو سکتا ہے، ایسی صورت میں «مِنَ الْجَنَّةِ» پر وقف کیا جائے گا۔

---

(۱) اسی طرح کی گفتگو النحاس کی 'اعراب القرآن' ۲/ ۱۲۰ - ۱۲۱ میں ہے۔ (۲) النحاس کی 'معانی القرآن' ۳/ ۲۴، اور ابن خالویہ نے اسے 'القراءات الشاذة' ص ۴۳ میں ذکر کیا ہے، اور اسے ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۳) النحاس کی 'اعراب القرآن' ۲/ ۱۲۱۔ (۴) یعنی اللہ تعالیٰ کے قول «ذلک خیر» میں۔ 'مشکل اعراب القرآن' ۱/ ۲۸۶، اور 'الکشف عن وجوہ القراءات' ۱/ ۴۶۱۔

Surah Al-A'raf: Verse 27 188

﴿To show them both﴾ is in the accusative case (nasb) due to the lam of purpose (lam kay). ﴿Indeed, he sees you, he and his tribe﴾ The original form was "yara'akum", then the hamza was eased. "And his tribe" (wa-qabiluhu) is a conjunction with the hidden pronoun, and "he" (huwa) is an emphasis (tawkid) to make the conjunction sound better, similar to His saying: ﴿Dwell, you and your wife, in Paradise﴾ [Al-Baqarah: 35]. This indicates that saying "I saw you and Amr" (without a separate pronoun) is considered linguistically unrefined, and that the hidden pronoun is treated like the apparent noun (1).

In this, there is also evidence for the obligation of covering the private parts (awrah); because of His saying: "stripping them of their clothing". Others said: It is only a warning against the cessation of blessings as happened to Adam (peace be upon him); this is if it were established that the law of Adam is binding upon us, but the matter is otherwise (2).

Second: His (the Almighty's) saying: ﴿Indeed, he sees you, he and his tribe﴾ "His tribe" (qabiluhu): his soldiers. Mujahid said: meaning the Jinn and the devils. Ibn Zaid said: "his tribe": his progeny, and it was said: his race/generation (3).

﴿From where you do not see them﴾.

Some scholars said (4): In this is evidence that the Jinn are not seen; because of His saying: "From where you do not see them". And it was said: It is permissible for them to be seen; because if Allah Almighty wants to show them, He reveals their bodies so they can be seen.

Al-Nahhas said (5): "From where you do not see them" indicates that the Jinn are not seen except in the time of a Prophet; so that it may be evidence for his prophethood; because Allah, the Mighty and Sublime, created them in a form in which they are not seen, and they are only seen if they are moved from their original forms, and that is from the miracles that occur only in the time of the Prophets, peace and blessings of Allah be upon them.

(1) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/121, and in it: "and that the hidden pronoun is not like the apparent one". (2) Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya Al-Harrasi 3/134. (3) These opinions were narrated by Al-Tabari 10/136; see also Majaz al-Qur'an by Abu Ubaidah 1/213, Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 3/24, and Al-Nukat wal-Uyun 2/216. And his saying "jiluhu" means his race/kind, as in Lisan al-Arab (j-y-l). In versions (d) and (z), it

appeared as "khayluhu" (his horses). (4) Al-Kashshaf 2/74-75, and Majma' al-Bayan 8/38. (5) In I'rab al-Qur'an 2/121.

सूरह अल-अराफ: आयत 27 188

﴿ताकि वह उन दोनों को दिखाए﴾ यह शब्द 'लाम' के कारण कर्मकारक (नस्ब) में है। ﴿बेशक वह तुम्हें देखता है, वह और उसका कबीला﴾ मूल शब्द "यरा'अकुम" था, फिर 'हमज़ा' को सुगम बनाया गया। "और उसका कबीला" (वक़बीलुहू) छिपे हुए सर्वनाम (मुज़्मर) के साथ जुड़ा है, और "वह" (हुवा) इस जुड़ाव को बेहतर बनाने के लिए ज़ोर (ताकीद) देने हेतु है, जैसे अल्लाह का कहना है: ﴿रहो तुम और तुम्हारी पत्नी जन्नत में﴾ [अल-बक़रह: 35]। यह दर्शाता है कि "मैंने तुम्हें और अम्र को देखा" (अलग सर्वनाम के बिना) कहना भाषाई रूप से अनुचित माना जाता है, और यह कि छिपा हुआ सर्वनाम प्रकट संज्ञा के समान होता है (1)।

इसमें सतर (शर्मगाह) को ढंकने की अनिवार्यता का भी प्रमाण है; क्योंकि अल्लाह का कथन है: "उनसे उनके कपड़े उतारने लगा"। अन्यों ने कहा: इसमें केवल नेमतों (आशीर्वादों) के छिन जाने के प्रति चेतावनी है जैसा कि आदम (अ.स.) के साथ हुआ था; यह तब होता यदि यह साबित हो जाता कि आदम का कानून हम पर अनिवार्य है, जबकि स्थिति इसके विपरीत है (2)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन है: ﴿बेशक वह तुम्हें देखता है, वह और उसका कबीला﴾ "उसका कबीला" (क़बीलुहू): उसके सैनिक। मुजाहिद ने कहा: इसका अर्थ जिन्न और शैतान हैं। इब्न ज़ैद ने कहा: "उसका कबीला": उसकी संतान, और यह भी कहा गया है: उसकी नस्ल/पीढ़ी (3)।

﴿वहाँ से जहाँ से तुम उन्हें नहीं देख सकते﴾।

कुछ विद्वानों ने कहा (4): इसमें यह प्रमाण है कि जिन्नों को नहीं देखा जा सकता; क्योंकि अल्लाह का कथन है: "वहाँ से जहाँ से तुम उन्हें नहीं देख सकते"। और यह भी कहा गया है: उन्हें देखा जाना संभव है; क्योंकि यदि अल्लाह तआला उन्हें दिखाना चाहे, तो वह उनके शरीरों को प्रकट कर देता है ताकि वे देखे जा सकें।

अन-नह़्ह़ास ने कहा (5): "वहाँ से जहाँ से तुम उन्हें नहीं देख सकते" यह दर्शाता है कि जिन्नों को नबियों के समय के अलावा नहीं देखा जाता है; ताकि यह उनकी नबी होने का प्रमाण बने; क्योंकि अल्लाह महान और पराक्रमी ने उन्हें ऐसी रचना में पैदा किया है जिसमें वे नहीं देखे जाते, और वे केवल तभी देखे जाते हैं जब उन्हें उनके मूल रूपों से बदला जाए, और यह उन चमत्कारों (मोज़िज़ात) में से है जो केवल नबियों के समय में ही होते हैं, अल्लाह की उन पर कृपा और शांति हो।

(1) इ'राब अल-क़ुरआन - अन-नह़्ह़ास 2/121, और इसमें है: और यह कि छिपा हुआ सर्वनाम प्रकट संज्ञा जैसा नहीं है। (2) अहकाम अल-क़ुरआन - अल-किया अल-हर्रासी 3/134। (3) अल-तबरी 10/136 ने इन कथनों को उद्धृत किया है; देखें मजाज़ अल-क़ुरआन - अबू उबैदा 1/213, मानी अल-क़ुरआन - अन-नह़्ह़ास 3/24, और अल-नुकात वल-उयून 2/216। और उनका कहना 'जीलहु' का अर्थ उसकी नस्ल है, जैसा कि लिसान अल-अरब (जील) में है। प्रतियों (द) और (ज़) में 'खैलहु' (उसके घोड़े) आया है। (4) अल-कशशाफ़ 2/74-75, और मजम' अल-बयान 8/38। (5) इ'राब अल-क़ुरआन 2/121 में।

سورة الاعراف: آیت ۲۷ ۱۸۸

﴿لِيُرِيَهُمَا﴾ لامِ کیٔ کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے۔ ﴿إِنَّهُ يَرَاكُمْ هُوَ وَقَبِيلُهُ﴾ اصل میں "يَرَاُاكُم" تھا، پھر ہمزہ کو ہلکا (تخفیف) کر دیا گیا۔ "وَقَبِيلُهُ" ضمیرِ مستتر (مضمر) پر عطف ہے، اور "ھو" تاکید ہے تاکہ عطف بہتر ہو جائے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿اسْكُنْ أَنتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ﴾ [البقرة: ۳۵]، اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ "رأيتك وعمرو" (بغیر علیحدہ ضمیر کے) کہنا ناپسندیدہ ہے، اور یہ کہ ضمیرِ مستتر اسمِ ظاہر کی طرح ہے (۱)۔

اس میں پردہ پوشی (سترِ عورت) کے واجب ہونے کی دلیل بھی ہے؛ کیونکہ ارشاد باری تعالیٰ ہے: "وہ ان دونوں سے ان کے لباس اتارنے لگا"۔ دوسروں نے کہا: اس میں صرف نعمت کے زوال سے ڈرانا مقصود ہے جیسا کہ آدم علیہ السلام کے ساتھ ہوا؛ یہ اس صورت میں ہے کہ اگر یہ ثابت ہو جائے کہ حضرت آدم علیہ السلام کی شریعت ہم پر لازم ہے، جبکہ معاملہ اس کے برعکس ہے (۲)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِنَّهُ يَرَاكُمْ هُوَ وَقَبِيلُهُ﴾ "قَبِيلُهُ" سے مراد اس کے لشکر ہیں۔ مجاہد نے کہا: یعنی جنات اور شیاطین۔ ابن زید نے کہا: "قبیلہ" سے مراد اس کی نسل ہے، اور ایک قول کے مطابق اس کی قوم/نسل ہے (۳)۔

﴿جہاں سے تم انہیں نہیں دیکھ سکتے﴾۔

بعض علماء نے کہا (۴): اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ جنات دیکھے نہیں جاتے؛ کیونکہ اللہ کا فرمان ہے: "جہاں سے تم انہیں نہیں دیکھ سکتے"۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: ان کا دیکھا جانا جائز

ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ جب چاہے گا کہ انہیں دکھائے تو ان کے اجسام کو ظاہر فرما دے گا یہاں تک کہ وہ نظر آنے لگیں۔

نحاس نے کہا (۵): "جہاں سے تم انہیں نہیں دیکھ سکتے" اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ جنات صرف نبی کے زمانے میں ہی دیکھے جاتے ہیں؛ تاکہ یہ ان کی نبوت کی نشانی بن جائے؛ کیونکہ اللہ عزوجل نے انہیں ایسی خلقت میں پیدا کیا ہے جس میں وہ دیکھے نہیں جاتے، اور وہ صرف اسی صورت میں دیکھے جاتے ہیں جب انہیں ان کی اصل شکلوں سے منتقل کیا جائے، اور یہ ان معجزات میں سے ہے جو صرف انبیاء علیہم السلام کے زمانے میں ہوتے، اللہ تعالی کا ان پر درود و سلام ہو۔

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۱۲۱/۲، اور اس میں ہے: اور یہ کہ مضمر مظہر کی طرح نہیں ہے۔ (۲) احکام القرآن للکیا الہراسی ۱۳۴/۳۔ (۳) ان اقوال کی تخریج طبری نے ۱۳۶/۱۰ میں کی ہے، اور دیکھئے مجاز القرآن لابی عبیدہ ۲۱۳/۱، اور معانی القرآن للنحاس ۲۴/۳، اور النکت والعیون ۲۱۶/۲۔ اور ان کا قول: "جیلہ" یعنی اس کی جنس، جیسا کہ لسان العرب (جیل) میں ہے۔ اور نسخہ (د) اور (ز) میں "خیلہ" (اس کے گھوڑے) واقع ہوا ہے۔ (۴) الکشاف ۷۴/۲-۷۵، اور مجمع البیان ۳۸/۸۔ (۵) فی اعراب القرآن ۱۲۱/۲۔

Al-Qushayri said: Allah has established the custom that the children of Adam do not see devils today. In the tradition: "Indeed, Satan circulates in the human being like the circulation of blood" (1). And Allah Almighty said: {Who whispers into the chests of mankind} [An-Nas: 5]. And peace and blessings be upon him said: "Verily, the angel has a 'lammah' (touch/influence) and the devil has a 'lammah' - i.e., in the heart. As for the angel's touch, it is a promise of good and confirmation of truth. As for the devil's touch, it is a promise of evil and denial of truth." This was mentioned previously in [the commentary of] 'Al-Baqarah' (2). Sahih reports have been mentioned regarding seeing them. Al-Bukhari narrated from Abu Hurairah, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) entrusted me with guarding the Zakat of Ramadan, and he mentioned a long story; in which he mentioned that he caught the genie who was taking the dates, and that the Prophet (peace be upon him) said to him: "What did your prisoner do last night?" It was mentioned previously in 'Al-Baqarah' (3). And in 'Sahih Muslim', the Prophet (peace be upon him) said: "By Allah, were it not for the supplication of my brother Solomon, he would have been bound so that the children of the people of Medina could play with him" (4); referring to the 'Ifrit who rebelled against him. This will come in [the commentary of Surah] 'Saad', God willing (5). {Indeed, We have made the devils allies to those who do not believe} meaning: an increase in their punishment, and We have made them equal in straying from the truth (6). Allah Almighty's saying: {And when they commit an immorality, they say, "We found our fathers doing it, and Allah has ordered us to do it." Say, "Indeed, Allah does not order immorality. Do you say about Allah that which you do not know?" 28} Immorality here, according to the view of most commentators, refers to their circumambulating the House (Kaaba) naked. Al-Hasan said: it is...

---

(1) Narrated by Ahmad (12592) and Muslim (2174) from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him), and previously 1/449. It was narrated by Al-Bukhari (2035) from the hadith of Safiyyah (may Allah be pleased with her). (2) 4/355. 'Al-Lammah': A passing thought that occurs in the heart; he meant the angel's or devil's approach and proximity to it. Al-Nihayah (L-M-M). (3) 4/264. The hadith is in Sahih Al-Bukhari (2311). (4) Sahih Muslim (542) from the hadith of Abu Al-Darda (may Allah be pleased with him). On the same subject from Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him) narrated by Ahmad (11780), and from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) narrated by Al-Bukhari (461). (5) In the commentary of its verse (35). (6) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 2/329-330.

अल-कुशैरी ने कहा: अल्लाह ने यह नियम बनाया है कि आदम की संतान आज शैतानों को नहीं देख पाती है। और हदीस में है: "बेशक शैतान इंसान के खून के प्रवाह की तरह दौड़ता है" (1)। और अल्लाह तआला ने फरमाया: {जो लोगों के दिलों में वसवसे डालता है} [अन-नास: 5]। और आप (स.अ.व.) ने फरमाया: "बेशक फ़रिश्ते का एक प्रभाव (लम्मा) होता है और शैतान का एक प्रभाव (लम्मा) होता है - यानी दिल में। फ़रिश्ते का प्रभाव भलाई का वादा और सच्चाई की पुष्टि है, और शैतान का प्रभाव बुराई का वादा और सच्चाई को झुठलाना है।" यह पहले 'अल-बक़रह' (2) के तहत आ चुका है। उन्हें देखने के संबंध में सहीह हदीसें आई हैं। अल-बुखारी ने अबू हुरैरा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने मुझे रमज़ान की ज़कात की सुरक्षा के लिए नियुक्त किया था, और उन्होंने एक लंबी कहानी ज़िक्र की; जिसमें उन्होंने बताया कि उन्होंने उस जिन्न को पकड़ लिया जो खजूर चुरा रहा था, और नबी (स.अ.व.) ने उनसे कहा: "तुम्हारे कैदी ने कल रात क्या किया?" यह पहले 'अल-बक़रह' (3) में आ चुका है। और 'सहीह मुस्लिम' में है कि नबी (स.अ.व.) ने फरमाया: "अल्लाह की कसम, अगर मेरे भाई सुलेमान की दुआ न होती, तो वह बंधा हुआ सुबह करता और मदीना के बच्चे उसके साथ खेलते" (4); उस इफ़रीत (शक्तिशाली जिन्न) के बारे में जो आप पर झपटा था। यह इंशा अल्लाह 'साद' (5) के तहत आएगा। {बेशक हमने शैतानों को उन लोगों का मित्र बना दिया है जो ईमान नहीं लाते} यानी: उनकी सज़ा में इज़ाफे के तौर पर, और हमने हक से भटकने में उन्हें बराबर कर दिया (6)। अल्लाह तआला का फरमाना: {और जब वे कोई निर्लज्जता का काम करते हैं, तो कहते हैं, "हमने अपने बाप-दादा को इसी पर पाया है और अल्लाह ने हमें इसका हुक्म दिया है।" कहो, "अल्लाह निर्लज्जता का हुक्म नहीं देता। क्या तुम अल्लाह के बारे में ऐसी बात कहते हो जो तुम नहीं जानते?" 28} यहाँ 'निर्लज्जता' (फाहशा) से अधिकांश मुफस्सिरों (टीकाकारों) का अर्थ है: नंगे होकर काबा का तवाफ़ करना। हसन ने कहा: यह...

---

(1) इसे अहमद (12592) और मुस्लिम (2174) ने अनस (रजि.) की हदीस से निकाला है, और पहले 1/449 में आ चुका है। अल-बुखारी (2035) ने सफ़िया (रजि.) की हदीस से निकाला है। (2) 4/355. 'अल्-लम्मा': दिल में आने वाला खयाल; इसका अर्थ है फ़रिश्ते या शैतान का दिल के करीब आना। अन-निहाया (ल-म-म)। (3) 4/264. हदीस सहीह बुखारी (2311) में है। (4) सहीह मुस्लिम (542) जो अबू दरदा (रजि.) की हदीस है। इसी विषय पर अबू सईद अल-खुद्री (रजि.) से अहमद (11780) ने

और अबू हुरैरा (रजि.) से अल-बुखारी (461) ने निकाला है। (5) उसकी आयत (35) की व्याख्या के पास। (6) मआनी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज 2/329-330।

القشیری نے کہا: اللہ تعالیٰ نے یہ عادت جاری کی ہے کہ بنی آدم آج کل شیاطین کو نہیں دیکھ پاتے۔ اور خبر (حدیث) میں ہے: "بے شک شیطان انسان کی رگوں میں خون کی طرح دوڑتا ہے" (۱)۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ٱلَّذِي يُوَسْوِسُ فِي صُدُورِ ٱلنَّاسِ﴾ [الناس: ۵]۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "بے شک فرشتے کا ایک اثر (لمّہ) ہوتا ہے اور شیطان کا ایک اثر (لمّہ) ہوتا ہے - یعنی دل میں - فرشتے کا اثر بھلائی کا وعدہ اور سچائی کی تصدیق ہے، اور شیطان کا اثر برائی کا وعدہ اور حق کو جھٹلانا ہے"۔ یہ پہلے "البقرہ" (۲) میں گزر چکا ہے۔ انہیں دیکھنے کے بارے میں صحیح احادیث آئی ہیں۔ امام بخاری نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے مجھے رمضان کی زکوٰۃ کی حفاظت پر مامور کیا، اور انہوں نے ایک طویل قصہ ذکر کیا؛ جس میں ذکر کیا کہ انہوں نے اس جن کو پکڑ لیا جو کھجوریں لے رہا تھا، اور نبی ﷺ نے ان سے فرمایا: "تمہارے قیدی نے کل رات کیا کیا"۔ یہ پہلے "البقرہ" (۳) میں گزر چکا ہے۔ اور "صحیح مسلم" میں ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "اللہ کی قسم اگر میرے بھائی سلیمان (علیہ السلام) کی دعا نہ ہوتی تو وہ بندھا ہوا صبح کرتا اور مدینہ کے بچے اس سے کھیلتے" (۴)؛ اس عفریت کے بارے میں جو آپ پر جھپٹا تھا۔ یہ ان شاء اللہ "ص" (۵) میں آئے گا۔ ﴿إِنَّا جَعَلْنَا ٱلشَّيَـٰطِينَ أَوْلِيَآءَ لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ یعنی: ان کی سزا میں اضافے کے طور پر، اور ہم نے حق سے دوری میں ان کے درمیان برابری کر دی (۶)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِذَا فَعَلُوا۟ فَـٰحِشَةً قَالُوا۟ وَجَدْنَا عَلَيْهَآ ءَابَآءَنَا وَٱللَّهُ أَمَرَنَا بِهَا ۗ قُلْ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يَأْمُرُ بِٱلْفَحْشَآءِ ۖ أَتَقُولُونَ عَلَى ٱللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ۲۸﴾ اکثر مفسرین کے نزدیک یہاں "فاحشہ" سے مراد ہے: ان کا ننگے ہو کر بیت اللہ کا طواف کرنا۔ اور حسن نے کہا: یہ...

(۱) اسے احمد (۱۲۵۹۲) اور مسلم (۲۱۷۴) نے حضرت انس کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور پہلے ۱/۴۴۹ گزر چکا ہے۔ اور اسے بخاری (۲۰۳۵) نے حضرت صفیہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) ۴/۳۵۵۔ اللمۃ: دل میں آنے والا خیال، مراد فرشتے یا شیطان کا اس کے قریب آنا ہے۔ النہایۃ (لمم)۔ (۳) ۴/۲۶۴۔ اور حدیث صحیح بخاری (۲۳۱۱) میں ہے۔ (۴) صحیح مسلم (۵۴۲) اور یہ ابودرداء کی حدیث سے ہے۔ اور اس باب میں ابوسعید الخدری سے احمد (۱۱۷۸۰) نے اور ابوہریرہ سے بخاری (۴۶۱) نے روایت کی ہے۔ (۵) اس کی آیت (۳۵) کی تفسیر کے مقام پر۔ (۶) معانی القرآن للزجاج ۲/۳۲۹ - ۳۳۰۔

polytheism and disbelief (1). And they argued for that by imitating their predecessors, and that God had commanded them to do so. Al-Hasan said: {And God has commanded us to do it} they said: If God disliked what we are on, He would have moved us away from it (2).

{Say, "Indeed, Allah does not order immorality."} He made it clear that they are arbitrary, and they have no evidence that God commanded them what they claimed. The blame for imitation and the blame for many of their ignorances has already passed (3). And this is one of them.

The Almighty's saying: {Say, "My Lord has ordered justice and that you maintain yourselves [in worship of Him] at every place [or time] of prayer, and invoke Him, sincere to Him in religion." Just as He originated you, you will return [to life]. (29) A group [of you] He guided, and a group deserved [to be in] error. Indeed, they [had] taken the devils as allies instead of Allah while they thought that they were guided. (30)}

The Almighty's saying: {Say, "My Lord has ordered justice"} Ibn Abbas said: There is no god but Allah (4). It was said: Justice (al-qist): is fairness (5), meaning: He commanded fairness, so obey Him; there is an omission in the speech. {and that you maintain yourselves [in worship of Him]} meaning: Turn towards Him in every prayer towards the Qibla. {at every place [or time] of prayer} meaning: in whichever mosque you are. {and invoke Him, sincere to Him in religion} meaning: Unify Him and do not associate partners with Him.

{Just as He originated you, you will return}; its counterpart is: {And you have certainly come to Us alone as We created you the first time} [Al-An'am: 94], and it has been mentioned before (6). And the 'kaaf' (as/like) is in the position of 'nasb' (accusative case), meaning: you return as He began you, meaning: just as He created you the first time, He will bring you back. Al-Zajjaj said: It is related to what precedes it, meaning: from it you are brought forth, just as He began you, you return (7).

{A group [of you] He guided} "Farieqan" (a group) is in the 'nasb' position as a 'haal' (circumstantial state) from the hidden pronoun in "ta'oodoon" (you return), meaning: you return as two groups: the happy and the wretched. This is strengthened by the reading of Ubayy: "you return as two groups, a group He guided and a group...

(1) Reported by Al-Mawardi in Al-Nukat wa Al-Uyun 2/216, and Ibn Al-Jawzi in Zad al-Masir 3/185. (2) Mentioned by Al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 8/39. (3) 3/15 and what follows. (4) Tafsir al-Baghawi 2/156, and Tafsir al-Razi 14/57. (5) Narrated by al-Tabari 10/139 from the saying of Mujahid and al-Suddi. (6) 8/462. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/122, and see Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/331.

सूरह अल-अराफ़, आयत 28 - 30 190

शिर्क और कुफ़्र (1)। और उन्होंने अपने पूर्वजों के अंधानुकरण के साथ इसका तर्क दिया, और यह कि अल्लाह ने उन्हें ऐसा करने का आदेश दिया था। अल-हसन ने कहा: {और अल्लाह ने हमें इसका आदेश दिया है} उन्होंने कहा: यदि अल्लाह को वह पसंद नहीं होता जिस पर हम हैं, तो वह हमें उससे हटा देता (2)।

{कहो, "बेशक अल्लाह अश्लीलता का आदेश नहीं देता।"} उन्होंने स्पष्ट किया कि वे मनमानी कर रहे हैं, और उनके पास इस बात का कोई प्रमाण नहीं है कि अल्लाह ने उन्हें वह आदेश दिया जिसका उन्होंने दावा किया। अंधानुकरण की निंदा और उनकी कई अज्ञानताओं की निंदा पहले ही बीत चुकी है (3)। और यह उनमें से एक है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {कहो, "मेरे रब ने न्याय का आदेश दिया है और यह कि तुम अपनी दिशा सीधी रखो हर नमाज़ के अवसर पर, और उसे पुकारो, धर्म को उसी के लिए शुद्ध करते हुए। जिस प्रकार उसने तुम्हें आरंभ किया, उसी प्रकार तुम लौटोगे।" (29) एक गिरोह को उसने मार्ग दिखाया, और एक गिरोह पर पथभ्रष्टता सिद्ध हो गई। निस्संदेह उन्होंने अल्लाह को छोड़कर शैतानों को अपना संरक्षक बना लिया था और वे समझते हैं कि वे मार्ग पर हैं। (30)}

अल्लाह का कथन: {कहो, "मेरे रब ने न्याय (अल-क़िस्त) का आदेश दिया है"} इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं (4)। कहा गया: अल-क़िस्त: न्याय (अदल) है (5), अर्थात: उसने न्याय का आदेश दिया, तो उसका पालन करो, यहाँ वाक्य में कुछ शब्द लुप्त हैं। {और तुम अपनी दिशा सीधी रखो} अर्थात: हर नमाज़ में किबला की ओर मुड़ो। {हर नमाज़ के अवसर पर (मस्जिद के पास)} अर्थात: तुम जिस भी मस्जिद में हो। {और उसे पुकारो, धर्म को उसी के लिए शुद्ध करते हुए} अर्थात: उसे एक मानो और उसके साथ किसी को शरीक न करो।

{जिस प्रकार उसने तुम्हें आरंभ किया, उसी प्रकार तुम लौटोगे}; इसके समान है: {और निश्चय ही तुम हमारे पास अकेले आए हो जैसा कि हमने तुम्हें पहली बार पैदा किया था} [अल-अनआम: 94], और इसका उल्लेख पहले हो चुका है (6)। और 'काफ़' (जैसा) यहाँ नसब की स्थिति में है, अर्थात: तुम वैसे ही लौटोगे जैसे उसने तुम्हें आरंभ किया था, अर्थात: जैसे उसने तुम्हें पहली बार पैदा किया था, वह तुम्हें वापस लाएगा। अल-ज़ज्जाज ने कहा: यह अपने से पहले वाले से संबंधित है, अर्थात: तुम उसी से निकाले जाओगे जैसे उसने तुम्हें आरंभ किया था, तुम लौटोगे (7)।

{एक गिरोह को उसने मार्ग दिखाया} 'फ़रीक़न' (एक गिरोह) 'तऊदून' (तुम लौटोगे) के छिपे हुए सर्वनाम से 'हाल' (अवस्था) के रूप में नसब है, अर्थात: तुम दो गिरोहों के रूप में लौटोगे: सौभाग्यशाली और दुर्भाग्यशाली। इसे उबैय की क़िरात (पठन) बल देती है: "तुम दो गिरोहों के रूप में लौटोगे, एक गिरोह जिसे उसने मार्ग दिखाया और एक गिरोह...

(1) अल-मावर्दी ने अल-नुक़्त वल-उयून 2/216 में, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 3/185 में इसे उद्धृत किया है। (2) अल-तबरसी ने मजमा अल-बयान 8/39 में इसका उल्लेख किया है। (3) 3/15 और उसके बाद। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 2/156, और तफ़सीर अल-राज़ी 14/57। (5) मुजाहिद और अल-सुद्दी के कथन से अल-तबरी 10/139 द्वारा उद्धृत। (6) 8/462। (7) इ'राब अल-क़ुरआन अल-नहहास द्वारा 2/122, और देखें मा'नी अल-क़ुरआन अल-ज़ज्जाज द्वारा 2/331।

سورہ الاعراف، آیات ۲۸ - ۳۰ ۱۹۰

شرک اور کفر (۱)۔ اور انہوں نے اپنے اسلاف کی تقلید اور اس بات سے دلیل پکڑی کہ اللہ نے انہیں اس کا حکم دیا ہے۔ حسن بصری نے کہا: {اللہ نے ہمیں اس کا حکم دیا ہے} انہوں نے کہا: اگر اللہ کو ہمارا یہ عمل ناپسند ہوتا تو ہمیں اس سے پھیر دیتا (۲)۔

{کہہ دیجیے، "بے شک اللہ فحش کاموں کا حکم نہیں دیتا۔"} واضح کیا کہ وہ من مانی کر رہے ہیں، اور ان کے پاس اس بات کی کوئی دلیل نہیں ہے کہ اللہ نے انہیں وہ حکم دیا جس کا وہ دعویٰ کرتے ہیں۔ تقلید کی مذمت اور ان کی بہت سی جہالتوں کی مذمت پہلے گزر چکی ہے (۳)۔ اور یہ بھی انہی میں سے ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کہہ دیجیے، "میرے رب نے انصاف کا حکم دیا ہے اور یہ کہ تم ہر نماز کے وقت اپنے رخ سیدھے رکھو، اور اسی کو پکارو، دین کو اسی کے لیے خالص کرتے ہوئے؛ جس طرح اس نے تمہیں شروع کیا تھا تم اسی طرح دوبارہ لوٹو گے۔ (۲۹) ایک گروہ کو اس نے ہدایت دی، اور ایک گروہ پر گمراہی ثابت ہو چکی؛ بے شک انہوں نے اللہ کو چھوڑ کر شیطانوں کو اپنا کارساز بنا لیا تھا اور وہ سمجھتے ہیں کہ وہ راہِ راست پر ہیں۔ (۳۰)"}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کہہ دیجیے، "میرے رب نے انصاف (قسط) کا حکم دیا ہے"} ابن عباس نے کہا: لا الہ الا اللہ (٤)، اور کہا گیا: القسط: عدل ہے (٥)، یعنی: اس نے عدل کا حکم دیا پس اس کی اطاعت کرو، یہاں کلام میں حذف ہے۔ {اور اپنے رخ سیدھے رکھو} یعنی: ہر نماز میں قبلہ کی طرف رخ کرو۔ {ہر مسجد کے پاس} یعنی: تم جس بھی مسجد میں ہو کلام۔ {اور اسی کو پکارو،

دین کو اسی کے لیے خالص کرتے ہوئے} یعنی: اسے ایک مانو اور اس کے ساتھ کسی کو شریک نہ کرو۔

{جس طرح اس نے تمہیں شروع کیا تھا تم اسی طرح دوبارہ لوٹو گے}؛ اس کی نظیر ہے: {اور تم یقیناً ہمارے پاس اکیلے ہی آؤ گے جیسا کہ ہم نے تمہیں پہلی بار پیدا کیا تھا} [الأنعام: ٩٤]، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (٦)۔ اور 'کاف' (جیسا کہ) محلِ نصب میں ہے، یعنی: تم لوٹو گے جیسے اس نے تمہیں شروع کیا تھا، یعنی: جیسے اس نے تمہیں پہلی بار پیدا کیا تھا ویسے ہی وہ تمہیں دوبارہ پیدا کرے گا۔ زجاج نے کہا: یہ اپنے ما قبل سے متعلق ہے، یعنی: وہیں سے تم نکالے جاؤ گے جس طرح اس نے تمہیں شروع کیا تھا تم لوٹو گے (٧)۔

{ایک گروہ کو اس نے ہدایت دی} «فریقاً» یہاں «تَعُودُونَ» کی پوشیدہ ضمیر سے حال ہونے کی بنا پر نصب ہے، یعنی: تم دو گروہوں کی صورت میں لوٹو گے: خوش نصیب اور بد نصیب، ابی بن کعب کی قرات اس کی تائید کرتی ہے: «تم دو گروہوں کی صورت میں لوٹو گے، ایک گروہ کو اس نے ہدایت دی اور ایک گروہ...»

(١) الماوردی نے النکت والعیون ٢١٦/٢ میں، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ١٨٥/٣ میں اسے نقل کیا ہے۔ (٢) الطبرسی نے مجمع البیان ٣٩/٨ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (٣) ١٥/٣ اور اس کے بعد۔ (٤) تفسیر البغوی ١٥٦/٢، اور تفسیر الرازی ٥٧/١٤۔ (٥) الطبری نے ١٣٩/١٠ میں مجاہد اور سدی کے قول سے اسے روایت کیا ہے۔ (٦) ٤٦٢/٨۔ (٧) اعراب القرآن للنحاس ١٢٢/٢، اور دیکھئے معانی القرآن للزجاج ٣٣١/٢۔

'...misguidance has become deserved by them', narrated from Al-Kisa'i (1). And [Muhammad bin] Ka'b al-Qurazi said regarding the Almighty's saying: {A group He has guided, and a group deserved [to be in] error}: He said: Whoever Allah began his creation for misguidance, He turned him towards misguidance even if he performed the deeds of the people of guidance (2). And whoever Allah began his creation on guidance, He turned him towards guidance even if he performed the deeds of misguidance. Allah began the creation of Iblis on misguidance, and he performed the deeds of bliss with the angels, then Allah returned him to what He had begun his creation upon. He said: {and he was of the disbelievers} [Al-Baqarah: 34] (3). And in this is a clear refutation of the Qadariyyah and those who follow them. It was said: "A group" (fariqan) is in the accusative case due to "guided" (hada), and the second "a group" is in the accusative due to an implicit verb, meaning: 'and He misguided a group'. Sibawayh recited (4): I have become such that I cannot carry weapons nor... control the head of the camel if it bolts. And the wolf I fear if I pass by it... alone, and I fear the winds and the rain. Al-Farra' said (5): If it were in the nominative case, it would have been permissible. {Indeed, they took the devils as allies instead of Allah} Isa bin Umar read it: "Annahum" with the fatha on the hamza, meaning 'because they' (6). His saying, the Almighty: {O children of Adam, take your adornment at every masjid, and eat and drink, but be not excessive. Indeed, He likes not those who commit excess.} It contains seven issues:

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/122, and see Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 1/287 - 288, and al-Muharrar al-Wajiz 2/392, and the reading of Abi is also mentioned by al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 1/376. (2) In (Z): Bliss (As-Sa'ada). (3) Narrated similarly by al-Tabari 10/143, and Ibn Abi Hatim (8367), and what is between the brackets is from them. (4) In al-Kitab 1/89 and attributed them to Al-Rabi' bin Dabu' al-Fazari, and Abu Ali al-Qali cited them in his Amali 2/185. (5) In Ma'ani al-Qur'an 1/376. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/122 - 123, and al-Muharrar al-Wajiz 2/392.

१९१ सूरा अल-अराफ: आयत २९ - ३१

'...उन पर गुमराही हक हो गई', अल-किसाई से (१)। और [मुहम्मद बिन] काब अल-कुरज़ी ने अल्लाह के इस कथन के बारे में कहा: {एक गिरोह को उसने हिदायत दी और एक गिरोह पर गुमराही हक हो गई}: उन्होंने कहा: जिसकी सृष्टि अल्लाह ने गुमराही के लिए शुरू की, उसने उसे गुमराही की ओर कर दिया, भले ही उसने हिदायत वाले लोगों के काम किए हों (२), और जिसकी सृष्टि अल्लाह ने हिदायत पर शुरू की, उसे उसने हिदायत की ओर कर दिया, भले ही उसने गुमराही वाले काम किए हों। अल्लाह ने इबलीस की सृष्टि गुमराही पर शुरू की, और उसने फरिश्तों के साथ सुख (सआदत) के काम किए, फिर अल्लाह ने उसे उसी पर लौटा दिया जिस पर उसकी सृष्टि शुरू की थी। उसने कहा: {और वह काफिरों में से था} [अल-बकराह: ३४] (३)। और इसमें कदरिया और उनके अनुयायियों का स्पष्ट खंडन है। कहा गया: "फ़रीकन" (एक गिरोह) "हदा" (हिदायत दी) के कारण नसब (अक्यूसेटिव) में है, और दूसरा "फ़रीकन" एक छिपी हुई क्रिया के कारण नसब में है, जिसका अर्थ है: 'और उसने एक गिरोह को गुमराह किया'। सिबवैह ने ये पंक्तियाँ उद्धृत कीं (४): मैं ऐसा हो गया हूँ कि न तो हथियार उठा सकता हूँ और न ही... ऊँट के सिर पर काबू पा सकता हूँ अगर वह बिदक जाए। और भेड़िये से मैं डरता हूँ अगर मैं उसके पास से... अकेले गुजरूँऔर मैं हवाओं और बारिश से डरता हूँ। अल-फर्रा ने कहा (५): यदि यह रफ़ा (नॉमिनेटिव) में होता, तो भी जायज़ होता। {बेशक उन्होंने अल्लाह को छोड़कर शैतानों को अपना दोस्त बना लिया} ईसा बिन उमर ने इसे "अन्नाहुम" पढ़ा, हमज़ा पर फतह के साथ, जिसका अर्थ है 'क्योंकि वे' (६)। सर्वशक्तिमान का कथन: {ऐ आदम की औलाद! हर इबादत की जगह पर अपनी ज़ीनत (लिबास) लिया करो, और खाओ और पियो और हद से न बढ़ो। बेशक वह हद से बढ़ने वालों को पसंद नहीं करता।} इसमें सात मसले हैं:

---

(१) इराब अल-कुरआन अन-नहहास २/१२२, और देखें मुश्किल इराब अल-कुरआन मक्की १/२८७ - २८८, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/३९२, और अबी की क़िरात का उल्लेख अल-फर्रा ने मानी अल-कुरआन १/३७६ में भी किया है। (२) (ज़) में: सुख (सआदत)। (३) इसे इसी तरह अल-तबरी १०/१४३ और इब्न अबी हातिम (८३६७) ने रिवायत किया है, और ब्रैकेट के बीच का हिस्सा उन्हीं से है। (४) अल-किताब १/८९ में और उन्हें अल-रबी बिन दबा अल-फजारी से जोड़ा गया है, और अबू अली अल-क़ाली ने उन्हें अपनी अमाली २/१८५ में दर्ज किया है। (५) मानी अल-कुरआन १/३७६ में। (६) इराब अल-कुरआन अन-नहहास २/१२२ - १२३, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/३९२।

۱۹۱ سورة الاعراف: آیات ۲۹ - ۳۱

'...ان پر گمراہی ثابت ہو گئی'، الکسائی سے (۱)۔ اور [محمد بن] کعب القرظی نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں کہا: {ایک گروہ کو اس نے ہدایت دی اور ایک گروہ پر گمراہی ثابت ہو گئی}: انہوں نے کہا: جس کی پیدائش اللہ نے گمراہی کے لیے شروع کی، اسے گمراہی کی طرف پھیر دیا چاہے اس نے ہدایت والوں کے سے عمل کیے ہوں (۲)، اور جس کی پیدائش اللہ نے ہدایت پر شروع کی، اسے ہدایت کی طرف پھیر دیا چاہے اس نے گمراہی کے کام کیے ہوں۔ اللہ نے ابلیس کی پیدائش گمراہی پر شروع کی، اور اس نے فرشتوں کے ساتھ سعادت (خوش بختی) والے کام کیے، پھر اللہ نے اسے اسی طرف لوٹا دیا جس پر اس کی پیدائش شروع کی تھی۔ فرمایا: {اور وہ کافروں میں سے تھا} [البقرہ: ۳٤] (۳)۔ اور اس میں قدریہ اور ان کے پیروکاروں کا واضح رد ہے۔ کہا گیا: "فرِيقًا" (پہلا) "هدٰى" کی وجہ سے منصوب ہے، اور دوسرا "فرِيقًا" ایک پوشیدہ فعل کی وجہ سے منصوب ہے، یعنی: 'اور اس نے ایک گروہ کو گمراہ کر دیا'، اور سیبویہ نے یہ شعر پڑھے (٤): میں ایسا ہو گیا ہوں کہ نہ ہتھیار اٹھا سکتا ہوں اور نہ ہی... اونٹ کے سر پر قابو پا سکتا ہوں اگر وہ بدک جائے۔ اور بھیڑیے سے میں ڈرتا ہوں اگر میں اس کے پاس سے... تنہا گزروں، اور میں ہواؤں اور بارش سے ڈرتا ہوں۔ الفراء نے کہا (٥): اگر یہ مرفوع ہوتا تو بھی جائز ہوتا۔ {بیشک انہوں نے اللہ کو چھوڑ کر شیطانوں کو اپنا دوست بنا لیا} اور عیسیٰ بن عمر نے اسے ہمزہ کے فتحہ کے ساتھ "أنَّهم" پڑھا، جس کا مطلب ہے 'کیونکہ وہ' (٦)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اے اولادِ آدم! ہر نماز کے وقت اپنی زینت (لباس) اختیار کرو، اور کھاؤ اور پیو اور حد سے نہ بڑھو۔ بے شک وہ حد سے بڑھنے والوں کو پسند نہیں کرتا۔} اس میں سات مسائل ہیں:

(١) إعراب القرآن للنحاس ١٢٢/٢ ، اور دیکھئے مشکل إعراب القرآن لمکی ٢٨٧/١ - ٢٨٨ ، والمحرر الوجيز ٣٩٢/٢ ، اور ابی کی قرات کا تذکرہ الفراء نے معانی القرآن ٣٧٦/١ میں بھی کیا ہے۔ (٢) (ز) میں: السعادة (خوش بختی)۔ (٣) اسے اسی طرح طبری ١٤٣/١٠ اور ابن ابی حاتم (٨٣٦٧) نے روایت کیا ہے اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ ان کی روایت سے ہے۔ (٤) الكتاب ٨٩/١ میں اور انہیں الربيع بن ضبع الفزاری کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور ابو علی القالی نے انہیں اپنی الأمالي ١٨٥/٢ میں نقل کیا ہے۔ (٥) معانی القرآن ٣٧٦/١ میں۔ (٦) إعراب القرآن للنحاس ١٢٢/٢ - ١٢٣ ، والمحرر الوجيز ٣٩٢/٢۔

Surah Al-A'raf: Verse 31 192 First: The Almighty's saying: {O children of Adam} is an address to the entire world, even if the intended meaning was those of the Arabs who used to perform Tawaf around the Kaaba naked. It is general to every mosque for prayer; because the lesson is in the generality of the expression, not the specificity of the reason. Some scholars denied that Tawaf is what is meant, because Tawaf only takes place in one mosque (the Sacred Mosque), while what encompasses every mosque is prayer. This is the saying of someone to whom the objectives of Sharia were hidden. In "Sahih Muslim" (1) on the authority of Ibn Abbas, he said: A woman used to circumambulate the House (Kaaba) while she was naked, saying: "Who will lend me a 'titwaf' (a garment for circumambulation)?" She would place it over her private parts and say: Today some or all of it appears, and what appears of it, I do not make lawful. Then this verse was revealed: {Take your adornment at every mosque} (2). "Titwaf" is with a 'kasra' on the 'ta'. This woman is Dhuba'ah bint 'Amir ibn Qurt, as stated by Judge Iyad (3). Also in "Sahih Muslim" (4) on the authority of Hisham ibn Urwah, on the authority of his father, he said: The Arabs used to circumambulate the House naked except for the Hums - and the Hums are Quraysh and those born to them - they used to circumambulate the House naked unless the Hums gave them clothes; the men would give to the men and the women to the women. The Hums would not leave Muzdalifah, while all other people would stand (5) at Arafat. In other than Muslim (6): And they would say: We are the people of the Sanctuary, so it is not appropriate for anyone from the Arabs to circumambulate except in our clothes, nor to eat when entering our land except from our food. So whoever did not have...

(Footnotes): (1) Hadith (3028). (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/767 and 769. (3) Transmitted by the author from him through "al-Mufhim" by Abu al-Abbas al-Qurtubi 7/346, see also "Ikmal al-Mu'lim" by Judge Iyad 8/589. (4) Hadith (1219): (152), and it is in Sahih al-Bukhari (1665) similarly. (5) In Sahih Muslim: they reach Arafat. They were called al-Hums because they were strict with themselves. When they entered the state of Ihram for Hajj or Umrah, they would not eat meat, nor would they spin wool or hair. Fath al-Bari 3/516. (6) In Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/767-768, and the speech is from it until the end of the issue.

सूरा अल-अराफ: आयत 31 192 प्रथम: सर्वशक्तिमान का कथन: {हे आदम की संतानों} यह पूरी दुनिया के लिए एक संबोधन है, भले ही इसका उद्देश्य उन अरबों से था जो काबा के चारों ओर नग्न होकर तवाफ़ करते थे। यह प्रार्थना के लिए हर मस्जिद के लिए सामान्य है; क्योंकि सबक अभिव्यक्ति की व्यापकता में है, न कि कारण की विशिष्टता में। कुछ विद्वानों ने इस बात से इनकार किया कि इसका मतलब तवाफ़ है; क्योंकि तवाफ़ केवल एक ही मस्जिद (मस्जिद अल-हरम) में होता है, जबकि जो हर मस्जिद को घेरे हुए है वह प्रार्थना है। यह उन लोगों का कहना है जिनसे शरीयत के उद्देश्य छिपे हुए थे। "सहीह मुस्लिम" (1) में इब्न अब्बास के अधिकार पर, उन्होंने कहा: एक महिला नग्न अवस्था में घर (काबा) की परिक्रमा करती थी और कहती थी: "कौन मुझे 'तितवाफ' (परिक्रमा के लिए एक कपड़ा) उधार देगा?" वह इसे अपने निजी अंगों पर रखती और कहती: आज इसका कुछ या पूरा हिस्सा दिखाई देता है, और जो कुछ इसका दिखाई देता है, मैं उसे वैध नहीं मानती। फिर यह आयत नाजिल हुई: {हर मस्जिद में अपनी ज़ीनत (शालीन कपड़े) लो} (2)। "तितवाफ" 'ता' पर 'कसरा' के साथ है। यह महिला जुबाआ बिन्त आमिर इब्न कुर्त्त है, जैसा कि काज़ी अयाज़ (3) ने कहा है। "सहीह मुस्लिम" (4) में भी हिशाम इब्न उरवा के अधिकार पर, अपने पिता के अधिकार पर, उन्होंने कहा: अरब 'हुम्स' को छोड़कर नग्न होकर घर की परिक्रमा करते थे - और हुम्स कुरैश और उनसे पैदा हुए लोग थे - वे नग्न होकर घर की परिक्रमा करते थे जब तक कि हुम्स उन्हें कपड़े नहीं देते थे; पुरुष पुरुषों को देते थे और महिलाएं महिलाओं को। हुम्स मुज़दलिफ़ा नहीं छोड़ते थे, जबकि अन्य सभी लोग अराफात (5) में खड़े होते थे। मुस्लिम (6) के अलावा अन्य में: और वे कहते थे: हम हरम के लोग हैं, इसलिए किसी भी अरब के लिए यह उचित नहीं है कि वह हमारे कपड़ों के अलावा अन्य कपड़ों में परिक्रमा करे, और न ही हमारी भूमि में प्रवेश करने पर हमारे भोजन के अलावा कुछ खाए। तो जिसके पास...

(पाद टिप्पणियाँ): (1) हदीस (3028)। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/767 और 769। (3) लेखक ने अबू अल-अब्बास अल-कुर्तुबी 7/346 द्वारा "अल-मुफहीम" के माध्यम से उनसे इसे प्रसारित किया है, काज़ी अयाज़ 8/589 द्वारा "इकमाल अल-मुअल्लिम" भी देखें। (4) हदीस (1219): (152), और यह सहीह अल-बुखारी (1665) में इसी तरह है। (5) सहीह मुस्लिम में: वे अराफात तक पहुँचते हैं। उन्हें 'हुम्स' इसलिए कहा गया क्योंकि वे अपने प्रति सख्त थे। जब वे हज या उमराह के लिए एहराम की स्थिति में होते थे, तो वे मांस नहीं खाते थे, और न ही वे ऊन या बाल

कातते थे। फ़तह अल-बारी 3/516। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/767-768 में, और भाषण वहां से मुद्दे के अंत तक है।

سورۃ الاعراف: آیت ۳۱ ۱۹۲ اول: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے بنی آدم} تمام جہان والوں کے لیے خطاب ہے، اگرچہ اس سے مراد وہ عرب تھے جو بیت اللہ کا ننگے ہو کر طواف کرتے تھے، لیکن یہ نماز کے لیے ہر مسجد کے حق میں عام ہے۔ کیونکہ اعتبار لفظ کے عموم کا ہوتا ہے، سبب کی خصوصیت کا نہیں۔ بعض علماء نے اس بات کا انکار کیا کہ اس سے مراد طواف ہے، کیونکہ طواف صرف ایک مسجد (مسجد حرام) میں ہوتا ہے، جبکہ جو چیز ہر مسجد کو عام ہے وہ نماز ہے۔ یہ ان لوگوں کا قول ہے جن پر مقاصدِ شریعت مخفی رہے۔ اور "صحیح مسلم" (۱) میں ابن عباس سے مروی ہے، انہوں نے کہا: عورت ننگے ہو کر بیت اللہ کا طواف کرتی تھی اور کہتی تھی: "کون ہے جو مجھے 'تطواف' (اوڑھنے کا کپڑا) ادھار دے؟" وہ اسے اپنی شرمگاہ پر رکھ لیتی اور کہتی: آج اس کا کچھ حصہ یا سارا ہی ظاہر ہو رہا ہے، اور جو حصہ ظاہر ہے میں اسے حلال نہیں کرتی۔ تو یہ آیت نازل ہوئی: {اپنی زینت اختیار کرو ہر مسجد کے پاس} (۲)۔ "تطواف" تاء کے کسرہ (زیر) کے ساتھ ہے۔ یہ عورت ضباعہ بنت عامر بن قرط تھی، یہ قاضی عیاض (۳) کا قول ہے۔ اور "صحیح مسلم" (۴) ہی میں ہشام بن عروہ سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کی، کہا: عرب ننگے ہو کر بیت اللہ کا طواف کرتے تھے سوائے 'حمس' کے۔ حمس سے مراد قریش اور ان کی اولاد ہے۔ وہ ننگے ہو کر طواف کرتے تھے الا یہ کہ حمس انہیں کپڑے دیں؛ مرد مردوں کو دیتے اور عورتیں عورتوں کو۔ حمس مزدلفہ سے باہر نہیں نکلتے تھے، جبکہ باقی تمام لوگ عرفات (۵) میں وقوف کرتے تھے۔ غیر مسلم (۶) میں ہے: اور وہ کہتے تھے: ہم حرم والے ہیں، پس کسی عرب کے لیے یہ جائز نہیں کہ وہ ہمارے کپڑوں کے سوا کسی اور کپڑے میں طواف کرے، اور نہ ہی ہماری زمین میں داخل ہونے پر ہمارے کھانے کے سوا کچھ کھائے۔ تو جس کے پاس...

(حواشی): (۱) حدیث (۳۰۲۸)۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۷۶۷ و ۷۶۹۔ (۳) مصنف نے اسے ابوالعباس قرطبی کی کتاب "المفہم" ۳۴۶/۷ کے واسطے سے نقل کیا ہے، اور دیکھئے اکمال المعلم للقاضی عیاض ۵۸۹/۸۔ (۴) حدیث (۱۲۱۹) : (۱۵۲) ، اور یہ صحیح بخاری (۱۶۶۵) میں بھی اسی طرح ہے۔ (۵) صحیح مسلم میں ہے: وہ عرفات تک پہنچتے ہیں۔ انہیں 'حمس' اس لیے کہا گیا کیونکہ انہوں نے اپنے اوپر سختی کی تھی، وہ جب حج یا عمرہ کا احرام باندھتے تو گوشت نہ کھاتے، اور نہ اون یا بال کاتتے۔ فتح الباری ۵۱۶/۳۔ (۶) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۷۶۷ - ۷۶۸ ، اور یہ عبارت وہاں سے مسئلہ کے آخر تک ہے۔

Surah Al-A'raf: Verse 31 193

The Arabs [who had] a friend in Mecca who would lend them a garment, or wealth to rent one; were faced with one of two choices: either to circumambulate (perform Tawaf) the House naked, or to circumambulate in their clothes, then when they finished their Tawaf, they would cast off their clothes; and no one would touch them, and that garment was called 'Al-Luqa' (the discarded). An Arab poet said: 'Sorrow is enough that he was attacked as if he were a discarded [garment] in the hands of the circumambulators, forbidden (Haram) (1).' They remained in that ignorance, innovation, and misguidance until Allah sent His Prophet Muhammad ﷺ, so Allah Almighty revealed: {O children of Adam, take your adornment...} the verse, and a caller of the Messenger of Allah ﷺ announced: 'Indeed, no naked person shall circumambulate the House' (2). I say: And whoever says that what is meant is prayer; then its adornment is shoes, because of what was narrated by Kurz bin Wabarah, from Ata, from Abu Hurairah, from the Prophet ﷺ that he said one day: 'Take the adornment of prayer.' It was asked: 'And what is the adornment of prayer?' He said: 'Wear your shoes and pray in them' (3). Second: The verse indicates the obligation of covering the 'awrah (private parts) as previously mentioned (4), and the majority of scholars are of the opinion that it is an obligatory duty (fard) among the duties of prayer. Al-Abhari said: It is an obligatory duty in general, and a person must cover it from the eyes of people in prayer and otherwise, and this is the correct view; because of the saying of peace and blessings be upon him to Al-Miswar bin Makhramah: 'Go back to your garment and take it, and do not walk naked,' narrated by Muslim (5). Ismail Al-Qadi was of the opinion that covering the 'awrah is among the Sunnahs (recommended acts) of prayer.

(1) Reported by Abu Al-Abbas in Al-Mufhim 7/346, and Ibn Manzur in Al-Lisan (haram). (2) Reported by Ahmad (7977), Al-Bukhari (369), and Muslim (1347) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). (3) Reported by Ibn Adi in Al-Kamil 6/2171, and in its chain of narration is Muhammad bin Al-Fadl bin Atiyyah. Ibn Ma'in said: He is nothing, and his hadith should not be written. An-Nasa'i said: Rejected in hadith, according to what Ibn Adi mentioned. It was also reported in Al-Kamil 5/1829 from another path from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), and in it is Ali bin Abi Ali Al-Qurashi. Ibn Adi said: Unknown and denounced in hadith. Ibn Abi Hatim reported it in Al-Ilal 1/149, and said: My father said: This is a denounced hadith. The author will mention in the third issue that it is narrated from

Anas (may Allah be pleased with him), and said: It is not authentic. (4) Page 181 of this volume. (5) Hadith (341).

सूरा अल-अराफ: आयत 31 193

अरबों का मक्का में कोई दोस्त होता था जो उन्हें कपड़ा उधार दे देता, या उनके पास इतना पैसा होता कि वे इसे किराए पर ले लेते; वे दो स्थितियों में से एक में होते थे: या तो वे नग्न होकर काबा का तवाफ़ करते, या वे अपने कपड़ों में तवाफ़ करते, फिर जब वे अपने तवाफ़ से फारिग होते, तो अपने कपड़े उतार देते; फिर उसे कोई नहीं छूता था, और उस कपड़े को 'अल-लुक़ा' (फेंका हुआ) कहा जाता था। अरब के एक शायर ने कहा: 'दुख ही काफी है कि उस पर ऐसे हमला किया गया जैसे वह तवाफ़ करने वालों के हाथों में फेंका हुआ हराम (निषिद्ध) कपड़ा हो (1)।' वे उसी अज्ञानता, बिदअत (नवाचार) और पथभ्रष्टता पर रहे जब तक कि अल्लाह ने अपने नबी मुहम्मद ﷺ को नहीं भेजा, तो अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया: {ऐ आदम की औलाद! अपनी ज़ीनत (सजावट) धारण करो...} आयत, और अल्लाह के रसूल ﷺ के एक पुकारने वाले ने घोषणा की: 'सावधान, कोई भी नग्न व्यक्ति काबा का तवाफ़ नहीं करेगा' (2)। मैंने कहा: और जिसने कहा कि इससे मुराद नमाज़ है; तो उसकी ज़ीनत जूते हैं, क्योंकि कुर्ज़ बिन वबराह ने अता से, उन्होंने अबू हुरैरा से, उन्होंने नबी ﷺ से रिवायत की है कि आपने एक दिन फ़रमाया: 'नमाज़ की ज़ीनत अपनाओ।' पूछा गया: 'और नमाज़ की ज़ीनत क्या है?' आपने फ़रमाया: 'अपने जूते पहनो और उनमें नमाज़ पढ़ो' (3)। दूसरा: आयत सत्र-ए-औरत (सतर ढकने) की अनिवार्यता की ओर संकेत करती है जैसा कि पहले बताया गया है (4), और अधिकांश विद्वानों का मत है कि यह नमाज़ के फर्ज़ों में से एक फर्ज़ है। अल-अबहरी ने कहा: यह सामान्य रूप से फर्ज़ है, और इंसान के लिए नमाज़ और अन्य समय में लोगों की नज़रों से इसे छिपाना अनिवार्य है, और यही सही बात है; क्योंकि नबी ﷺ ने मिस्वर बिन मख़रमा से फ़रमाया: 'अपने कपड़े के पास वापस जाओ और उसे ले लो, और नग्न मत घूमो', इसे मुस्लिम ने रिवायत किया है (5)। इस्माइल अल-क़ाज़ी का मत था कि सतर ढकना नमाज़ की सुन्नतों में से है।

(1) इसे अबू अल-अब्बास ने अल-मुफ्हिम 7/346 में और इब्न मंजूर ने अल-लिसान (हरम) में उल्लेख किया है। (2) इसे अहमद (7977), अल-बुखारी (369), और मुस्लिम (1347) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से रिवायत किया है। (3) इसे इब्न अदी ने अल-कामिल 6/2171 में रिवायत किया है, और इसके इसनाद में मुहम्मद बिन अल-फज़्ल बिन अतिया है, इब्न मुईन ने कहा: वह कुछ भी नहीं है, और उसकी हदीस नहीं लिखी जानी चाहिए, और अन-नसाई ने कहा: हदीस में परित्यक्त (मत्रूक) है, जैसा कि इब्न अदी ने उल्लेख किया है। इसे अल-कामिल 5/1829 में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से एक अन्य माध्यम से भी रिवायत किया गया है, और इसमें अली बिन अबी अली

अल-कुरैशी है, इब्न अदी ने कहा: अज्ञात और मुनकर (अस्वीकृत) हदीस है। इब्न अबी हातिम ने इसे अल-इलाल 1/149 में उल्लेख किया है, और कहा: मेरे पिता ने कहा: यह एक मुनकर हदीस है। और लेखक तीसरे मुद्दे में उल्लेख करेंगे कि यह अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है, और कहा: यह सही नहीं है। (4) इस भाग का पृष्ठ 181। (5) हदीस (341)।

سورة الاعراف: آیت ۳۱ ۱۹۳

عرب کا مکہ میں کوئی دوست ہوتا جو اسے لباس ادھار دے دیتا، یا اس کے پاس اتنی وسعت ہوتی کہ وہ اسے کرایہ پر لے لیتا؛ وہ دو باتوں میں سے ایک کے درمیان ہوتا: یا تو وہ ننگے ہو کر بیت اللہ کا طواف کرتا، یا وہ اپنے کپڑوں میں طواف کرتا، پھر جب وہ اپنے طواف سے فارغ ہوتا تو اپنا لباس اتار کر پھینک دیتا؛ پھر اسے کوئی ہاتھ نہ لگاتا، اور اس لباس کو 'اللقٰی' (پھینکا ہوا) کہا جاتا تھا۔ عرب کے ایک کہنے والے نے کہا: كفى حزناً كري عليه كأنه لقى بين أيدى الطائفين حريم (۱) پس وہ اسی جہالت، بدعت اور گمراہی پر رہے یہاں تک کہ اللہ نے اپنے نبی محمد ﷺ کو مبعوث فرمایا، تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿يَبَنِي ءَادَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ﴾ آیت، اور اللہ کے رسول ﷺ کے ایک منادی نے اعلان کیا: «آگاہ رہو، کوئی ننگا شخص بیت اللہ کا طواف نہ کرے»(۲)۔ میں نے کہا: اور جس نے کہا کہ مراد نماز ہے؛ تو اس کی زینت جوتے ہیں، اس کی وجہ سے جو کرز بن وبرہ نے عطاء سے، انہوں نے ابوہریرہ سے، انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کی کہ آپ نے ایک دن فرمایا: «نماز کی زینت اختیار کرو»، کہا گیا: اور نماز کی زینت کیا ہے؟ فرمایا: «اپنے جوتے پہنو اور ان میں نماز پڑھو» (۳)۔ دوسری بات: آیت ستر عورت کے وجوب پر دلالت کرتی ہے جیسا کہ پہلے گزرا (۴)، اور جمہور اہل علم کا مذہب یہ ہے کہ یہ نماز کے فرائض میں سے ایک فرض ہے، اور ابہری نے کہا: یہ مجموعی طور پر فرض ہے، اور انسان پر واجب ہے کہ اسے نماز اور غیر نماز میں لوگوں کی آنکھوں سے چھپائے، اور یہی صحیح ہے؛ کیونکہ نبی کریم ﷺ نے مسور بن مخرمہ سے فرمایا: «اپنے کپڑے کی طرف لوٹ جاؤ اور اسے لے لو، اور ننگے مت چلو»، اسے مسلم نے روایت کیا ہے (۵)۔ اور اسماعیل القاضی اس طرف گئے ہیں کہ ستر عورت نماز کی سنتوں میں سے ہے۔

(۱) اسے ابوالعباس نے المفہم ۷/۳۴۶ میں اور ابن منظور نے اللسان (حرم) میں ذکر کیا ہے۔ (۲) اسے احمد (۷۹۷۷)، بخاری (۳۶۹)، اور مسلم (۱۳۴۷) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۳) اسے ابن عدی نے الکامل ۶/۲۱۷۱ میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں محمد بن الفضل بن عطیہ ہے، ابن معین نے کہا: وہ کچھ نہیں ہے، اور اس کی حدیث نہیں لکھی جائے گی، اور نسائی نے کہا: متروک الحدیث ہے، جیسا کہ ابن عدی نے ذکر کیا۔ اور اسے الکامل ۵/۱۸۲۹ میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کے ایک اور طریق سے بھی روایت کیا گیا ہے، اور اس میں علی بن ابی علی القرشی ہے، ابن عدی نے کہا: مجہول اور منکر الحدیث ہے۔ اور اسے ابن ابی حاتم نے العلل ۱/۱۴۹ میں ذکر کیا ہے، اور کہا: میرے والد نے کہا: یہ منکر حدیث ہے۔ اور مصنف تیسرے مسئلے میں ذکر کریں گے کہ یہ حضرت انس رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، اور کہا: یہ صحیح نہیں۔ (۴) اسی جلد کا صفحہ ۱۸۱۔ (۵) حدیث (۳۴۱)۔

He argued that if covering the 'awrah was an obligation in prayer, it would not be permissible for a naked person to pray; because everything that is an obligation of prayer must be performed when one is capable of doing so, or its substitute in its absence, or else the prayer is dropped entirely, and that is not the case (1).

Ibn al-Arabi said: If we say that covering the 'awrah is an obligation in prayer, and an imam's garment falls, exposing his backside while he is bowing, and then he raises his head and covers it, it suffices him; this was stated by Ibn al-Qasim. Sahnun said: Everyone among the followers who looked at him must repeat the prayer. It was also narrated from Sahnun: that he repeats it and they repeat it too; because covering the 'awrah is a condition of the prayer, so if it appears, the prayer is invalidated. Its basis is purification.

Judge Ibn al-Arabi said (2): As for those who said: their prayer is not invalidated; they did not miss a condition. And as for those who said: if he takes his place, his prayer is valid, but the prayer of whoever looked at him is invalidated; then this is a record that must be erased, and it is not permissible to occupy oneself with it.

In Al-Bukhari and An-Nasa'i: On the authority of Amr bin Salama, he said: When my people returned from the presence of the Prophet ﷺ, they said: He said: "Let the one who has memorized the most Qur'an lead you in prayer." He said: So they called me, and they taught me bowing and prostration, and I used to lead them in prayer, and I had a short, open cloak on me, and they would say to my father: "Will you not cover your son's backside from us?" This is the wording of An-Nasa'i (3).

It is established from Sahl bin Sa'd that he said: Men used to tie their lower garments (izar) around their necks due to the tightness of the garments behind the Messenger of Allah ﷺ in prayer like children, so a caller said: "O assembly of women, do not raise your heads until the men have raised theirs." Reported by Al-Bukhari, An-Nasa'i, and Abu Dawood (4).

---

(1) Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 3/32, Al-Tamhid 6/376-379, Al-Istidhkhar 5/437, Al-Muntaqa 1/247, and 'Uqd al-Jawahir al-Thamina 1/158. (2) In Ahkam al-Qur'an 2/770. (3) In Al-Mujtaba 2/71, Sahih al-Bukhari (4302). Also reported by Ahmad (20333). (4) Sahih al-Bukhari (362), Al-Mujtaba 2/70, Sunan Abi Dawood (630). Also reported by Ahmad (15562), and Muslim (441).

194 सूरह अल-अराफ: आयत 31

उन्होंने तर्क दिया कि यदि सतर (गुप्त अंग) ढकना प्रार्थना (नमाज़) में अनिवार्य होता, तो नग्न व्यक्ति के लिए नमाज़ पढ़ना जायज़ नहीं होता; क्योंकि नमाज़ के अनिवार्य कार्यों में से हर चीज़ को सामर्थ्य होने पर करना आवश्यक है, या उसके अभाव में उसके विकल्प को, अन्यथा नमाज़ पूरी तरह से समाप्त हो जाती है, जबकि ऐसा नहीं है (1)।

इब्न अल-अरबी ने कहा: और यदि हम कहें कि नमाज़ में सतर ढंकना अनिवार्य है, और एक इमाम का कपड़ा गिर जाता है, जिससे झुकते (रुकू) समय उसका पिछला हिस्सा खुल जाता है, फिर वह अपना सिर उठाता है और उसे ढंक लेता है, तो यह उसके लिए पर्याप्त है; यह इब्न अल-क़ासिम ने कहा है। सहनून ने कहा: नमाज़ियों में से जिस किसी ने भी उसे देखा, वह नमाज़ दोहराएगा। सहनून से यह भी वर्णित है कि: वह स्वयं नमाज़ दोहराएगा और वे भी दोहराएंगे; क्योंकि सतर ढंकना नमाज़ की शर्तों में से एक शर्त है, इसलिए यदि वह प्रकट हो जाए तो नमाज़ अमान्य हो जाती है। इसका आधार पवित्रता है।

न्यायाधीश इब्न अल-अरबी ने कहा (2): जहाँ तक उन लोगों का प्रश्न है जिन्होंने कहा कि उनकी नमाज़ अमान्य नहीं होती, तो उन्होंने किसी शर्त को नहीं खोया। और जहाँ तक उन लोगों का प्रश्न है जिन्होंने कहा कि यदि वह उसे उसकी जगह ले आए तो उसकी नमाज़ सही है, और जिसने उसे देखा उसकी नमाज़ अमान्य है; तो यह एक ऐसा विचार है जिसे मिटा दिया जाना चाहिए, और इसमें व्यस्त होना जायज़ नहीं है।

अल-बुखारी और अन-नसाई में: अम्र बिन सलमा से वर्णित है, उन्होंने कहा: जब मेरे लोग नबी ﷺ के पास से लौटे, तो उन्होंने कहा: उन्होंने फ़रमाया: "तुममें से वह इमामत करे जिसे कुरान का सबसे अधिक ज्ञान हो", उन्होंने कहा: तो उन्होंने मुझे बुलाया, और मुझे रुकू और सजदा सिखाया, और मैं उन्हें नमाज़ पढ़ाता था, और मेरे ऊपर एक खुला हुआ लबादा (बुरदा) था, और वे मेरे पिता से कहते थे: "क्या तुम अपने बेटे के पिछले हिस्से को हमसे नहीं ढंकोगे?" यह अन-नसाई के शब्द हैं (3)।

सहल बिन साद से सिद्ध है कि उन्होंने कहा: पुरुष रसूल अल्लाह ﷺ के पीछे नमाज़ में कपड़ों की तंगी के कारण अपने तहबंद (इज़ार) बच्चों की तरह अपनी गर्दन पर बांधते थे, तो एक पुकारने वाले ने कहा: "ऐ महिलाओं के समूह, अपने सिर तब तक न उठाएं जब तक कि पुरुष अपने सिर न उठा लें।" इसे बुखारी, नसाई और अबू दाऊद ने उद्धृत किया है (4)।

(1) अहकाम अल-कुरान अल-जस्सास 3/32, अल-तम्हीद 6/376-379, अल-इस्तिज़कार 5/437, अल-मुंतक़ा 1/247, और उक़द अल-जवाहर अल-थमीना 1/158। (2) अहकाम अल-कुरान 2/770 में। (3) अल-मुज्तबा 2/71, सहीह अल-बुखारी (4302) में। इसे अहमद (20333) ने भी उद्धृत किया है। (4) सहीह अल-बुखारी (362), अल-मुज्तबा 2/70, सुनन अबी दाऊद (630)। इसे अहमद (15562) और मुस्लिम (441) ने भी उद्धृत किया है।

194 سورة الأعراف: آیت 31

انہوں نے دلیل دی کہ اگر نماز میں ستر پوشی فرض ہوتی تو ننگے شخص کو نماز پڑھنا جائز نہ ہوتا؛ کیونکہ نماز کے فرائض میں سے ہر وہ چیز جس پر قدرت ہو اسے بجا لانا ضروری ہے، یا اس کی عدم موجودگی میں اس کا نعم البدل، ورنہ نماز سرے سے ساقط ہو جاتی ہے، اور ایسا نہیں ہے (1)۔

ابن العربی نے کہا: اور اگر ہم کہیں کہ نماز میں ستر ڈھانپنا فرض ہے، اور امام کا کپڑا گر جائے اور رکوع کی حالت میں اس کی پشت کھل جائے، پھر وہ اپنا سر اٹھائے اور اسے ڈھانپ لے؛ تو یہ اسے کافی ہے؛ یہ ابن القاسم نے کہا ہے۔ سحنون نے کہا: مقتدیوں میں سے جس کسی نے بھی اسے دیکھا، وہ دوبارہ نماز پڑھے۔ سحنون سے یہ بھی مروی ہے کہ: وہ خود بھی لوٹائے گا اور وہ سب بھی لوٹائیں گے؛ کیونکہ ستر چھپانا نماز کی شرائط میں سے ایک شرط ہے، چنانچہ اگر وہ ظاہر ہو جائے تو نماز باطل ہو جاتی ہے۔ اس کی اصل طہارت ہے۔

قاضی ابن العربی نے کہا (2): رہا ان کا قول جنہوں نے کہا: ان کی نماز باطل نہیں ہوتی؛ تو انہوں نے کوئی شرط ضائع نہیں کی۔ اور رہا ان کا قول جنہوں نے کہا: اگر وہ اسے اپنی جگہ لے آئے تو اس کی نماز درست ہے، اور جس نے اسے دیکھا اس کی نماز باطل ہے؛ تو یہ ایک ایسی تحریر ہے جسے مٹا دینا چاہیے، اور اس میں مشغول ہونا جائز نہیں ہے۔

بخاری اور نسائی میں ہے: عمرو بن سلمہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: جب میری قوم نبی ﷺ کے پاس سے واپس آئی تو انہوں نے کہا: آپ ﷺ نے فرمایا: "تم میں سے وہ امامت کرائے جسے قرآن سب سے زیادہ یاد ہو"، انہوں نے کہا: تو انہوں نے مجھے بلایا، اور مجھے رکوع اور سجدہ

سکھایا، اور میں انہیں نماز پڑھاتا تھا، اور مجھ پر ایک چھوٹی کھلی ہوئی چادر تھی، اور وہ میرے والد سے کہتے تھے: "کیا تم اپنے بیٹے کی پشت ہم سے نہیں چھپاؤ گے؟" نسائی کے الفاظ (3)۔

سہل بن سعد سے ثابت ہے، انہوں نے کہا: مرد رسول اللہ ﷺ کے پیچھے نماز میں کپڑوں کی تنگی کی وجہ سے اپنے تہبند بچوں کی طرح اپنی گردنوں میں باندھے ہوئے تھے، تو ایک پکارنے والے نے کہا: "اے خواتین کی جماعت، اپنے سر اس وقت تک نہ اٹھاؤ جب تک کہ مرد اپنے سر نہ اٹھا لیں۔" اسے بخاری، نسائی اور ابوداؤد نے روایت کیا ہے (4)۔

---

(1) احکام القرآن للجصاص 32/3، والتمہید 376/6 - 379، والاستذکار 437/5، والمنتقی 247/1 ، وعقد الجواہر الثمینہ 158/1۔ (2) فی احکام القرآن 770/2۔ (3) فی المجتبیٰ 71/2، وصحیح البخاری (4302)۔ اور اسے احمد (20333) نے بھی روایت کیا ہے۔ (4) صحیح البخاری (362)، والمجتبیٰ 70/2 ، وسنن ابی داؤد (630)۔ اور اسے احمد (15562)، اور مسلم (441) نے بھی روایت کیا ہے۔

Surah Al-A'raf: Verse 31 195

Thirdly: They differed if one sees their own 'awrah (nakedness). Al-Shafi'i said: If the garment is narrow, he should button it or fasten it with something so the shirt doesn't gape and allow the 'awrah to be seen through the neck opening. If he doesn't do so and sees his 'awrah, he must repeat the prayer. This is also the view of Ahmad. Malik permitted praying in a shirt with unbuttoned buttons(1), without wearing trousers underneath, and this is the view of Abu Hanifa and Abu Thawr. Salim used to pray with unbuttoned buttons(2). Dawood al-Ta'i(3) said: If he has a thick beard, there is no harm in it. Al-Athram narrated its meaning from Ahmad.

If he is an imam, he should only pray in his cloak (rida'), because it is part of the adornment (zina).

It was said: Part of the adornment is praying in sandals. Anas narrated this from the Prophet ﷺ, but it is not authentic(4).

It was said: The adornment of prayer is raising the hands during bowing (ruku') and when rising from it. Ibn Umar(5) said: Everything has an adornment, and the adornment of prayer is the Takbir and raising the hands.

And Umar (may Allah be pleased with him) said: "When Allah gives you plenty, then be generous to yourselves. A man should gather his clothes upon himself; pray in a waist-wrapper (izar) and a cloak (rida'), in an izar and a shirt (qamis), in an izar and a tunic (qaba'), in trousers (sarawil) and a rida', in sarawil and a qamis, in sarawil and a qaba'." And I think he said: "in short trousers (tubban) and a qamis, in a tubban and a rida', in a tubban and a qaba'." Narrated by Al-Bukhari and Al-Daraqutni(6).

---

(1) In (Kh), (Z), and Al-Tamhid 6/375 (the wording is from it): "al-izar", and what is confirmed from (D), (Zah), and (M) is what matches Al-Istidhkar 5/436 - 437 (the wording is also from it). (2) In (Z) and Al-Tamhid: "al-izar", and what is confirmed is from (Kh), (D), (Zah), (M) and Al-Istidhkar. (3) Dawood bin Nusayr, Abu Sulaiman al-Kufi, was one of the major imams of jurisprudence and opinion, and excelled in knowledge under Abu Hanifa. He died in the year (162 AH), and it is said: (165 AH). Al-Siyar 7/422. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/770, and Al-Uqayli cited it in Al-Du'afa' 3/143. Its chain includes Abbad bin Juwayriyah, whom Ahmad and Al-Bukhari called a liar. Mizan al-I'tidal 2/365. Something similar preceded in the first issue. (5) In (Kh), (D), (Z), and (M): Abu Umar said. In (Zah): Ibn Umar said it. What is confirmed is from Al-Tamhid 7/83 and 9/225. (6) Sahih al-Bukhari (365), and Sunan al-Daraqutni

(1091) and the wording is his. His saying: "And I think," Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Fath 1/475: The one who said that is Abu Hurairah (the narrator of the Hadith) and the pronoun in "I think" refers to Umar. End quote. "Al-Qaba'" is a type of garment, named for the meeting of its ends. It is mostly the dress of non-Arabs, and today it is known among us as "al-qunbaz". Mu'jam Matn al-Lugha (Qab-y). "Al-Tubban": short trousers that cover only the major 'awrah. Al-Nihayah (T-b-n).

सूरह अल-आराफ़: आयत 31 195

तीसरा: वे इस बात पर असहमत थे कि क्या होगा यदि कोई अपने स्वयं के 'अवरह' (नग्नता) को देख ले। अल-शफीई ने कहा: यदि कपड़ा तंग है, तो उसे बटन लगाना चाहिए या किसी चीज़ से जोड़ना चाहिए ताकि कमीज़ ढीली न हो और गर्दन के खुले हिस्से से 'अवरह' न दिखे। यदि वह ऐसा नहीं करता है और अपना 'अवरह' देख लेता है, तो उसे प्रार्थना (नमाज़) दोहरानी चाहिए। यह अहमद का भी मत है। मालिक ने कमीज़ में बटन खोले हुए(1) प्रार्थना करने की अनुमति दी, बिना पतलून पहने, और यही अबू हनीफ़ा और अबू थौर का मत है। सालिम बटन खोलकर प्रार्थना किया करते थे(2)। दाऊद अल-ताई(3) ने कहा: यदि उसकी दाढ़ी घनी है, तो इसमें कोई बुराई नहीं है। अल-अथराम ने अहमद से इसका अर्थ वर्णित किया है।

यदि वह इमाम है, तो उसे केवल अपनी चादर (रिदा) में ही प्रार्थना करनी चाहिए क्योंकि यह "ज़ीनत" (सजावट/अलंकरण) का हिस्सा है।

यह कहा गया है: ज़ीनत में से जूतों (नैलैन) में प्रार्थना करना है। अनस ने इसे पैगंबर ﷺ से वर्णित किया है, लेकिन यह प्रामाणिक नहीं है(4)।

यह कहा गया है: प्रार्थना की ज़ीनत झुकने (रुकू) के दौरान और उससे उठते समय हाथ उठाना है। इब्न उमर(5) ने कहा: हर चीज़ की एक ज़ीनत होती है, और प्रार्थना की ज़ीनत तकबीर और हाथ उठाना है।

उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: "जब अल्लाह आप पर विस्तार करे (प्रचुरता दे), तो अपने आप पर भी विस्तार करें। एक व्यक्ति को अपने कपड़ों को अपने ऊपर इकट्ठा करना चाहिए: एक कमरबंद (इज़ार) और एक चादर (रिदा) में प्रार्थना करें, एक इज़ार और कमीज़ (क़मीस) में, एक इज़ार और एक लबादे (क़बा) में, पतलून (सराविल) और रिदा में, सराविल और क़मीस में, सराविल और क़बा में।" और मुझे लगता है कि उन्होंने कहा: "छोटी पतलून (तुब्बान) और क़मीस में, तुब्बान और रिदा में, तुब्बान और क़बा में।" बुखारी और दाराकुतनी द्वारा वर्णित(6)।

---

(1) (ख) और (ज़) और अल-तमहीद 6/375 में (और शब्द वहीं से हैं): "इज़ार", और (द), (ज़ाह) और (म) से जो पुष्ट है वह अल-इस्तिधकार 5/436 - 437 से मेल खाता है (और शब्द वहीं से भी हैं)। (2) (ज़) और अल-तमहीद में: "इज़ार", और जो पुष्ट है वह (ख), (द), (ज़ाह), (म) और अल-इस्तिधकार से

है। (3) दाऊद बिन नसीर, अबू सुलेमान अल-कूफी, न्यायशास्त्र और राय के प्रमुख इमामों में से एक थे, अबू हनीफ़ा के अधीन ज्ञान में उत्कृष्ट थे। उनकी मृत्यु वर्ष (162 हिजरी) में हुई थी, और कहा जाता है: (165 हिजरी)। अल-सियार 7/422। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 2/770, और अल-उकैली ने इसे अल-दुआफ़ा 3/143 में उद्धृत किया है। इसकी श्रृंखला में अब्बाद बिन जुवैरिया शामिल है, जिसे अहमद और बुखारी ने झूठा कहा है। मिज़ान अल-इतिदाल 2/365। पहली समस्या में भी इसी तरह का उल्लेख आ चुका है। (5) (ख), (द), (ज़) और (म) में: अबू उमर ने कहा। (ज़ाह) में: इब्न उमर ने कहा। जो पुष्ट है वह अल-तमहीद 7/83 और 9/225 से है। (6) सहीह अल-बुखारी (365), और सनन अल-दाराकुतनी (1091) और शब्द उनके हैं। उनका कहना: "और मुझे लगता है," अल-हाफिज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह 1/475 में कहा: ऐसा कहने वाले अबू हुरैरा (हदीस के वर्णनकर्ता) हैं और "मुझे लगता है" में सर्वनाम उमर को संदर्भित करता है। अंत। "क़बा" कपड़ों में से एक है, जिसका नाम इसके किनारों के मिलन के कारण रखा गया है। यह अधिकतर गैर-अरबों की पोशाक है, और आज हमारे बीच इसे "कुनबाज़" के रूप में जाना जाता है। मुअजम मतन अल-लुगा (क़ब-य)। "तुब्बान": छोटी पतलून जो केवल मुख्य 'अवरह' को ढंकती है। अल-निहाया (त-ब-न)।

سورہ الاعراف: آیت ۳۱ ۱۹۵

تیسرا مسئلہ: اور انہوں نے اختلاف کیا جب کوئی اپنی شرمگاہ (عورت) کو خود دیکھے۔ امام شافعی نے فرمایا: اگر لباس تنگ ہو تو اسے بٹن لگائے یا کسی چیز سے جوڑے تاکہ قمیص الگ نہ ہو اور گریبان سے شرمگاہ نظر نہ آئے، پس اگر اس نے ایسا نہ کیا اور اپنی شرمگاہ دیکھ لی تو وہ نماز دہرائے، اور یہی امام احمد کا قول ہے۔ اور امام مالک نے بٹن کھلے ہوئے قمیص(1) میں نماز پڑھنے کی رخصت دی ہے، جبکہ اس پر پاجامہ (سراویل) نہ ہو، اور یہی ابوحنیفہ اور ابوثور کا قول ہے۔ اور سالم بٹن کھول کر نماز پڑھا کرتے تھے(2)۔ اور داؤد طائی(3) نے کہا: اگر اس کی داڑھی گھنی ہو تو اس میں کوئی حرج نہیں، اور الاثرم نے امام احمد سے اس کے معنی حکایت کیے ہیں۔

پس اگر وہ امام ہو تو اپنی چادر (رداء) کے بغیر نماز نہ پڑھے کیونکہ یہ "زینت" میں سے ہے۔

اور کہا گیا ہے: زینت میں سے جوتوں (نعلین) میں نماز پڑھنا ہے، اسے انس نے نبی کریم ﷺ سے روایت کیا ہے، لیکن یہ صحیح ثابت نہیں ہے(4)۔

اور کہا گیا ہے: نماز کی زینت رکوع میں اور اس سے سر اٹھاتے وقت رفع یدین کرنا ہے۔ ابن عمر(5) نے کہا: ہر چیز کی ایک زینت ہوتی ہے اور نماز کی زینت تکبیر اور رفع یدین ہے۔

اور حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "جب اللہ تم پر وسعت کرے تو تم بھی اپنے آپ پر وسعت کرو، آدمی اپنے اوپر کپڑے جمع کرے: ایک تہبند (ازار) اور چادر (رداء) میں نماز پڑھے، ازار اور قمیص میں، ازار اور قباء میں، پاجامہ (سراویل) اور رداء میں، سراویل اور قمیص میں،

سراویل اور قباء میں۔" اور میرا خیال ہے کہ انہوں نے کہا: "تُبَّان (چھوٹا کچھا) اور قمیص میں، تُبَّان اور رداء میں، تُبَّان اور قباء میں۔" اسے بخاری اور دارقطنی نے روایت کیا(6)۔

---

(1) (خ) اور (ز) اور التمہید 375/6 (اور کلام اسی سے ہے) میں: "الازار" ہے، اور جو (د) اور (ظ) اور (م) سے ثابت ہے وہ الاستذکار 436/5 - 437 کے موافق ہے (اور کلام اس سے بھی ہے)۔ (2) (ز) اور التمہید میں: "الازار" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (د) اور (ظ) اور (م) اور الاستذکار سے ہے۔ (3) داؤد بن نصیر، ابو سلیمان الکوفی، فقہ اور رائے کے بڑے اماموں میں سے تھے، انہوں نے ابو حنیفہ سے علم میں مہارت حاصل کی۔ سن (162ھ) میں وفات پائی، اور کہا گیا: (165ھ)۔ السیر 422/7۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 770/2، اور اسے العقیلی نے الضعفاء 143/3 میں نکالا ہے، اور اس کی سند میں عباد بن جویریہ ہے، جسے احمد اور بخاری نے جھٹلایا ہے۔ میزان الاعتدال 365/2۔ اور پہلے مسئلے میں اس جیسا گزر چکا ہے۔ (5) (خ) اور (د) اور (ز) اور (م) میں ہے: ابوعمر نے کہا، اور (ظ) میں ہے: ابن عمر نے اسے کہا، اور جو ثابت ہے وہ التمہید 83/7 اور 225/9 سے ہے۔ (6) صحیح بخاری (365)، اور سنن دارقطنی (1091) اور الفاظ اسی کے ہیں۔ اور ان کا قول: "میرا خیال ہے"، حافظ ابن حجر نے الفتح 475/1 میں کہا: ایسا کہنے والے ابوہریرہ (جو حدیث کے راوی ہیں) ہیں اور "میرا خیال ہے" میں ضمیر عمر کی طرف راجع ہے۔ انتہیٰ۔ اور "القباء" کپڑوں میں سے ہے، اس کا نام اس کے کناروں کے جمع ہونے کی وجہ سے رکھا گیا ہے، اور یہ زیادہ تر عجمیوں کا لباس ہے، اور آج کل ہمارے ہاں اسے "قنباز" کے نام سے جانا جاتا ہے۔ معجم متن اللغہ (قبی)۔ اور "التبان": چھوٹا پاجامہ جو صرف شرمگاہ غلیظہ کو چھپاتا ہے، النہایہ (تبن)۔

196 Surah Al-A'raf, Verse 31

Fourth: The saying of the Almighty: {Eat and drink, but be not excessive}. Ibn Abbas said: In this verse, Allah permitted eating and drinking as long as it is not for extravagance or conceit (1).

As for what is needed - which is what satisfies hunger and quenches thirst - it is recommended both rationally and legally; because it involves self-preservation and guarding the senses. Therefore, the Sharia prohibits 'wisal' (continuous fasting without breaking it) (2); because it weakens the body, deadens the soul, and weakens one from worship, which the law forbids and reason rejects. One who denies their self the amount needed has no share of piety nor a portion of asceticism; for what they prevent of obedience through inability and weakness has a greater reward and a grander recompense (3).

There are two opinions regarding what exceeds the amount of need: it is said to be forbidden, and it is said to be disliked. Ibn al-Arabi said (4): And it is the correct view; for the amount of satiety varies according to countries, times, ages, and foods.

Then it was said: There are many benefits in eating little; including that a man becomes healthier in body, better in memory, sharper (5) in understanding, sleeps less, and is lighter in spirit. In eating much, there is stuffing of the stomach, the stench of indigestion, and it gives rise to various diseases, requiring more treatment than what one who eats little requires.

Some wise men said: The greatest medicine is the estimation of food (6). The Prophet ﷺ explained this meaning in a healing manner that makes the talk of doctors unnecessary, saying: "No human ever filled a vessel worse than his stomach. A few morsels are enough for the son of Adam to keep his back straight. If it must be, then a third for his food, a third for his drink, and a third for his breath."

(1) Reported by Al-Tabari 10/155, and Al-Bayhaqi in Al-Shu'ab (6572). (2) Hadiths prohibiting 'wisal' preceded in 3/210-211. (3) Adab al-Dunya wa al-Din by Al-Mawardi, p. 319. (4) In Ahkam al-Qur'an 2/771. (5) In (d) and (m): Azka (purer), and what is established is from (kh), (z), and (zha). (6) Mentioned by Al-Mawardi in Adab al-Dunya wa al-Din, p. 320.

१९६ सूरा अल-अराफ, आयत ३१

चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: {खाओ और पीओ, लेकिन अति न करो}। इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह ने इस आयत में खाना और पीना जायज़ बताया है जब तक कि वह फिजूलखर्ची या अहंकार के लिए न हो (१)।

जहाँ तक ज़रूरत की बात है - जो भूख मिटाती है और प्यास बुझाती है - यह तर्कसंगत और धार्मिक रूप से अनुशंसित है; क्योंकि इसमें आत्म-संरक्षण और इंद्रियों की रक्षा शामिल है। इसीलिए शरीयत ने 'विसाल' (बिना इफ्तार के लगातार उपवास) से मना किया है (२); क्योंकि यह शरीर को कमजोर करता है, आत्मा को मारता है, और इबादत से रोकता है, जिसे शरीयत मना करती है और बुद्धि नकारती है। जो व्यक्ति अपनी ज़रूरत भर की चीज़ से खुद को वंचित रखता है, उसका न तो नेकी में कोई हिस्सा है और न ही ज़ुहद (वैराग्य) में; क्योंकि असमर्थता और कमजोरी के कारण जिस आज्ञाकारिता को उसने रोका है, उसका सवाब और इनाम कहीं अधिक होता (३)।

ज़रूरत से ज़्यादा खाने के बारे में दो राय हैं; कहा गया है कि यह हराम है, और कहा गया है कि यह मकरूह (नापसंद) है। इब्न अल-अरबी ने कहा (४): और यही सही राय है; क्योंकि पेट भरने की मात्रा देशों, समय, उम्र और भोजन के अनुसार अलग-अलग होती है।

फिर कहा गया: कम खाने में बहुत से फायदे हैं; जिनमें से एक यह है कि आदमी का शरीर अधिक स्वस्थ होता है, याददाश्त बेहतर होती है, समझ अधिक तेज (५) होती है, नींद कम आती है और स्वभाव हल्का रहता है। अधिक खाने से पेट भारी होता है, अपच की बदबू आती है, और इससे विभिन्न बीमारियाँ पैदा होती हैं, जिससे कम खाने वाले की तुलना में अधिक उपचार की आवश्यकता होती है।

कुछ बुद्धिमानों ने कहा: सबसे बड़ी दवा भोजन का अनुमान लगाना है (६)। पैगंबर ﷺ ने इस अर्थ को एक उपचार के रूप में स्पष्ट किया है जो डॉक्टरों की बातों को अनावश्यक बना देता है, उन्होंने कहा: "किसी भी मनुष्य ने अपने पेट से बुरा कोई बर्तन नहीं भरा। आदम के बेटे के लिए उसकी पीठ सीधी रखने के लिए कुछ निवाले ही काफी हैं। यदि आवश्यक ही हो, तो एक तिहाई उसके भोजन के लिए, एक तिहाई उसके पेय के लिए, और एक तिहाई उसके सांस लेने के लिए।"

(१) इसे अल-तबरी १०/१५५ और अल-बयहकी ने अल-शुअब (६५७२) में उद्धृत किया है। (२) विसाल की मनाही वाली हदीसें ३/२१०-२११ में आ चुकी हैं। (३) अल-मावर्दी द्वारा अदब अल-दुनिया व

अल-दीन, पृष्ठ ३१९। (४) अहकाम अल-कुरान २/७७१ में। (५) (द) और (म) में: अज़का (अधिक पवित्र), और (ख), (ज़), और (ज़) से जो सिद्ध है। (६) अल-मावर्दी द्वारा अदब अल-दुनिया व अल-दीन, पृष्ठ ३२० में उल्लिखित।

۱۹۶ سورۃ الاعراف، آیت ۳۱

چوتھا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور کھاؤ اور پیو اور حد سے نہ بڑھو}۔ ابن عباس نے فرمایا: اللہ نے اس آیت میں کھانا پینا حلال کیا ہے جب تک کہ وہ اسراف یا تکبر کے طور پر نہ ہو (۱)۔

جہاں تک اس چیز کا تعلق ہے جس کی ضرورت ہو - جو بھوک کو ختم کرے اور پیاس بجھائے - تو عقلی اور شرعی طور پر اس کی ترغیب دی گئی ہے؛ کیونکہ اس میں جان کی حفاظت اور حواس کی نگرانی ہے، اسی لیے شریعت میں 'وصال' (مسلسل روزہ رکھنا) سے منع کیا گیا ہے (۲)؛ کیونکہ یہ بدن کو کمزور کرتا ہے، نفس کو مردہ کرتا ہے، اور عبادت سے عاجز کر دیتا ہے، اور شریعت اس سے روکتی ہے اور عقل اسے رد کرتی ہے۔ جو شخص اپنے آپ کو ضرورت کی حد تک بھی روک لے، اس کا نیکی میں کوئی حصہ ہے اور نہ ہی زہد میں؛ کیونکہ عجز اور کمزوری کی وجہ سے اس نے جس اطاعت سے اپنے آپ کو روکا، اس کا ثواب اور اجر کہیں زیادہ ہوتا (۳)۔

اور ضرورت سے زیادہ کھانے کے بارے میں دو اقوال کے مطابق اختلاف ہے؛ کہا گیا ہے کہ یہ حرام ہے، اور کہا گیا ہے کہ مکروہ ہے، ابن العربی نے کہا (۴): اور یہی صحیح قول ہے؛ کیونکہ سیر ہونے کی مقدار شہروں، زمانوں، عمروں اور کھانوں کے اختلاف کے ساتھ مختلف ہوتی ہے۔

پھر کہا گیا: کم کھانے میں بہت سے فوائد ہیں؛ ان میں سے یہ کہ انسان کا جسم زیادہ تندرست ہوتا ہے، حافظہ بہتر ہوتا ہے، سمجھ زیادہ تیز (۵) ہوتی ہے، نیند کم آتی ہے، اور طبیعت ہلکی رہتی ہے۔ اور زیادہ کھانے میں پیٹ کا بوجھ، بدہضمی کی بو، اور اس سے مختلف بیماریاں پیدا ہوتی ہیں، جس کے علاج کی ضرورت کم کھانے والے کی ضرورت سے کہیں زیادہ ہوتی ہے۔

بعض حکماء نے کہا: سب سے بڑی دوا غذا کی مقدار کا اندازہ کرنا ہے (۶)۔ نبی اکرم ﷺ نے اس مفہوم کو ایسی شفا بخش وضاحت کے ساتھ بیان فرمایا ہے جو اطباء کے کلام سے بے نیاز کر دیتی ہے، آپ ﷺ نے فرمایا: "آدمی نے اپنے پیٹ سے برا کوئی برتن نہیں بھرا، ابن آدم کے لیے چند لقمے ہی کافی ہیں جو اس کی پیٹھ سیدھی رکھیں، اگر ناگزیر ہو؛ تو ایک تہائی اس کے کھانے کے لیے، ایک تہائی پینے کے لیے، اور ایک تہائی سانس کے لیے۔"

(۱) اسے الطبری ۱۰/۱۵۵ اور البیہقی نے الشعب (۶۵۷۲) میں روایت کیا ہے۔ (۲) وصال سے ممانعت کی احادیث ۳/۲۱۰-۲۱۱ میں گزر چکی ہیں۔ (۳) الماوردی کی ادب الدنیا والدین ص ۳۱۹۔ (۴) احکام القرآن ۲/۷۷۱ میں۔ (۵) (د) اور (م) میں: ازکٰی (پاکیزہ تر)، اور جو (خ)، (ز) اور (ظ) سے ثابت ہے۔ (۶) اسے الماوردی نے ادب الدنیا والدین ص ۳۲۰ میں ذکر کیا ہے۔

Surah Al-A'raf: Verse 31 197

"...for himself." At-Tirmidhi related it from the Hadith of Al-Miqdam bin Ma'dikarib (1). Our scholars said: If Hippocrates heard this classification, he would have marveled at this wisdom (2). It is mentioned that [Harun] al-Rashid had a skilled Christian physician, who said to Ali bin al-Husayn (3): "There is nothing about the science of medicine in your book, yet science is of two types: the science of religions and the science of bodies?" Ali said to him: "Allah has gathered all of medicine in half a verse of our book." He asked: "What is it?" He said: The words of the Almighty: "Eat and drink, but be not excessive." The Christian then asked: "And is nothing narrated from your Messenger regarding medicine?" Ali replied: "The Messenger of Allah ﷺ gathered medicine in a few words." He asked: "What are they?" He said: "The stomach is the house of diseases, and diet (abstinence) is the head of every remedy, and give every body what it is accustomed to." The Christian remarked: "Neither your book nor your Prophet has left any medicine for Galen." (4). I say: It is said that treating a patient consists of two halves: half medicine and half diet. If they are combined, it is as if the patient has recovered and become healthy by the permission of Allah Almighty (5); otherwise, diet is more important for him, for medicine is of no use if diet is neglected, whereas diet (6) can be beneficial even if medicine is left out. And it was said...

(1) Sunan al-Tirmidhi (2380), and Ahmad narrated it (17186) and in both of them: "akalat" (meals) instead of "luqaymat" (morsels). "Akalat," with a damma: plural of "ukla," like "luqma," in word and meaning. Al-Sindi said it in Hashiyat al-Musnad. (2) Talbis Iblis p. 208. Hippocrates: He is the son of Heracleides, the master of naturalists in his era, he lived about a hundred years before Alexander, and has noble compositions in medicine. Akhbar al-Ulama bi-Akhbar al-Hukama by al-Qifti p. 64. (3) Ali bin al-Husayn bin Waqid, Abu al-Hasan al-Marwazi, the Hadith scholar, a client of the Amir of Khorasan, Abdullah bin Amir bin Kurayz al-Qurashi, died in the year (211 AH), Al-Siyar 10/211. (4) Al-Zamakhshari mentioned this story in Al-Kashshaf 2/76, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 3/188, and said: This story was transmitted this way, but the mentioned Hadith from the Prophet ﷺ is not established. End. Al-Sakhawi said in Al-Maqasid al-Hasana p. 389: It is not correct to attribute it to the Prophet ﷺ, rather it is from the words of al-Harith bin Kalada, the physician of the Arabs, or someone else. Galen: He is the Greek natural philosopher sage, the imam of physicians in his time, author of great books in the craft of medicine and other things. Al-Mas'udi said: Galen was about two hundred years after Christ and about six hundred years after

Hippocrates. Akhbar al-Ulama for al-Qifti p. 86. (5) His saying: "By the permission of Allah Almighty," from (Zh). (6) In (Zh): "And indeed," and in (Kh), (D), and (Z): "By my life," and what is established is from (M).

सूरा अल-अराफ़: आयत ३१ १९७

"...अपने लिए।" अत-तिर्मिज़ी ने इसे मिकदाम बिन मादी करिबे की हदीस से उद्धृत किया है (१)। हमारे विद्वानों ने कहा: यदि हिप्पोक्रेट्स (बकरात) ने इस विभाजन को सुना होता, तो वह इस बुद्धिमत्ता पर आश्चर्यचकित हो जाता (२)। यह उल्लेख किया गया है कि [हारून] अल-रशीद के पास एक कुशल ईसाई चिकित्सक था, जिसने अली बिन अल-हुसैन (३) से कहा: "आपकी पुस्तक में चिकित्सा विज्ञान के बारे में कुछ भी नहीं है, जबकि विज्ञान दो प्रकार के होते हैं: धर्मों का विज्ञान और शरीरों का विज्ञान?" अली ने उससे कहा: "अल्लाह ने चिकित्सा के पूरे विज्ञान को हमारी पुस्तक की आधी आयत में समाहित कर दिया है।" उसने पूछा: "वह क्या है?" उन्होंने कहा: सर्वशक्तिमान अल्लाह का वचन: "खाओ और पियो, लेकिन फिजूलखर्ची (अति) न करो।" ईसाई ने तब पूछा: "और क्या आपके रसूल से चिकित्सा के बारे में कुछ भी वर्णित नहीं है?" अली ने उत्तर दिया: "अल्लाह के रसूल ﷺ ने चिकित्सा को कुछ संक्षिप्त शब्दों में समेट दिया है।" उसने पूछा: "वे क्या हैं?" उन्होंने कहा: "पेट बीमारियों का घर है, और परहेज़ (संयम) हर इलाज की जड़ है, और हर शरीर को वह दें जिसका वह आदी है।" ईसाई ने कहा: "न तो आपकी पुस्तक और न ही आपके नबी ने गैलेन (जालिनुस) के लिए कोई चिकित्सा छोड़ी है।" (४)। मैं कहता हूँ: कहा जाता है कि रोगी का उपचार दो हिस्सों में होता है: आधा दवा और आधा परहेज़। यदि दोनों मिल जाएं, तो मानो रोगी अल्लाह सर्वशक्तिमान की अनुमति से स्वस्थ और निरोग हो गया है (५); अन्यथा, उसके लिए परहेज़ अधिक महत्वपूर्ण है, क्योंकि परहेज़ छोड़ने पर दवा का कोई लाभ नहीं होता, जबकि परहेज़ (६) दवा के बिना भी फायदेमंद हो सकता है। और कहा गया है...

(१) सुनन अत-तिर्मिज़ी (२३८०), और अहमद ने इसे (१७१८६) में उद्धृत किया है और दोनों में: 'लुकैमात' (निवाले) के बजाय 'अकलात' (भोजन) है। 'अकलात', दम्मा के साथ: 'उकला' का बहुवचन है, जैसे शब्द और अर्थ में 'लुक़्मा'। अल-सिंदी ने इसे हाशियात अल-मुसनद में कहा है। (२) तलबीस इब्लीस पृ. २०८। बकरात (हिप्पोक्रेट्स): वह इब्राकलस का पुत्र है, अपने युग के प्रकृतिवादियों का स्वामी, वह सिकंदर से लगभग सौ साल पहले था, चिकित्सा में उसकी उत्कृष्ट रचनाएं हैं। अल-किफ़्ती द्वारा अख़बार अल-उलमा बी-अख़बार अल-हुकमा पृ. ६४। (३) अली बिन अल-हुसैन बिन वाकिद, अबू अल-हसन अल-मर्वज़ी, हदीस विद्वान, खुरासान के अमीर अब्दुल्ला बिन आमिर बिन कुरैज़ अल-कुरैशी के मौला, वर्ष (२११ हिजरी) में मृत्यु हुई, अल-सियार १०/२११। (४) अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ़ २/७६ में और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर ३/१८८ में इस कहानी का उल्लेख किया है

और कहा है: यह कहानी इसी तरह से प्रेषित की गई है, सिवाय इसके कि नबी ﷺ से इसमें वर्णित हदीस साबित नहीं है। समाप्त। अल-सखावी ने अल-मक़ासिद अल-हसना पृ. ३८९ में कहा: इसे नबी ﷺ तक पहुँचाना सही नहीं है, बल्कि यह अरबों के चिकित्सक अल-हारिस बिन कलदा या किसी और के शब्द हैं। जालिनुस (गैलेन): वह यूनानी प्राकृतिक दार्शनिक हकीम है, अपने समय के चिकित्सकों का इमाम, चिकित्सा के शिल्प और अन्य चीजों में महान पुस्तकों के लेखक। अल-मसूदी ने कहा: जालिनुस मसीह के लगभग दो सौ साल बाद और बकरात के लगभग छह सौ साल बाद था। अल-किफ़्ती के लिए अख़बार अल-उलमा पृ. ८६। (५) उनका कहना: "अल्लाह सर्वशक्तिमान की अनुमति से", (ज़ह) से। (६) (ज़ह) में: "और वास्तव में", और (ख), (द), और (ज़) में: "मेरे जीवन की कसम", और जो स्थापित है वह (म) से है।

سورة الاعراف: آیت ۳۱ ۱۹۷

"...اپنے لیے۔" اسے ترمذی نے مقدام بن معدی کرب (۱) کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ہمارے علماء نے کہا: اگر بقراط یہ تقسیم سن لیتا تو اس حکمت پر حیران رہ جاتا (۲)۔ ذکر کیا جاتا ہے کہ [ہارون] الرشید کا ایک ماہر عیسائی طبیب تھا، اس نے علی بن الحسین (۳) سے کہا: "آپ کی کتاب میں علمِ طب کے بارے میں کچھ نہیں ہے، حالانکہ علم دو قسم کے ہیں: ادیان کا علم اور ابدان کا علم؟" علی نے اس سے کہا: "اللہ نے تمام طب کو ہماری کتاب کی آدھی آیت میں جمع کر دیا ہے۔" اس نے پوچھا: "وہ کیا ہے؟" انہوں نے کہا: اللہ عزوجل کا قول: ﴿وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا﴾ (اور کھاؤ اور پیو اور حد سے نہ بڑھو)۔ تب عیسائی نے پوچھا: "اور کیا آپ کے رسول سے طب کے بارے میں کچھ منقول نہیں ہے؟" علی نے کہا: "رسول اللہ ﷺ نے طب کو چند الفاظ میں جمع فرما دیا ہے۔" اس نے پوچھا: "وہ کیا ہیں؟" انہوں نے کہا: "معدہ بیماریوں کا گھر ہے، اور پرہیز ہر دوا کی جڑ ہے، اور ہر جسم کو وہ دو جس کا وہ عادی ہو چکا ہے۔" اس پر عیسائی نے کہا: "آپ کی کتاب اور آپ کے نبی نے جالینوس کے لیے کوئی طب نہیں چھوڑی۔" (۴)۔ میں کہتا ہوں: کہا جاتا ہے کہ مریض کا علاج دو حصوں پر مشتمل ہے: آدھی دوا اور آدھا پرہیز، پس اگر یہ دونوں جمع ہو جائیں تو گویا مریض اللہ تعالیٰ کے حکم سے تندرست و توانا ہو گیا (۵)، ورنہ پرہیز اس کے لیے زیادہ ضروری ہے، کیونکہ پرہیز چھوڑنے کے ساتھ دوا فائدہ نہیں دیتی، جبکہ دوا چھوڑنے کے باوجود پرہیز فائدہ دیتا ہے (۶)۔ اور کہا گیا ہے...

(۱) سنن ترمذی (۲۳۸۰)، اور اسے احمد نے روایت کیا (۱۷۹۷۶) اور ان دونوں میں: 'لقیمات' کی جگہ 'اکلات' ہے۔ اور اکلات، ضمہ کے ساتھ: 'اکلہ' کی جمع ہے، جیسے 'لقمہ'، لفظاً اور معنیً۔ یہ بات سندی نے حاشیہ مسند میں کہی ہے۔ (۲) تلبیس ابلیس ص ۲۰۸، اور بقراط: یہ ابراقلوس کا

بیٹا ہے، اپنے زمانے کے ماہرینِ طب کا سردار، سکندر سے تقریباً سو سال پہلے تھا، طب میں اس کی بہترین تصانیف ہیں۔ اخبار العلماء باخبار الحکماء للقفطی ص ۶۴۔ (۳) علی بن الحسین بن واقد، ابو الحسن المروزی، محدث، امیرِ خراسان عبداللہ بن عامر بن کریز القرشی کے آزاد کردہ غلام، وفات سن (۲۱۱ھ)، السیر ۲۱۱/۱۰۔ (۴) زمخشری نے الکشاف ۷۶/۲ میں اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۱۸۸/۳ میں اس قصے کا ذکر کیا ہے، اور کہا: یہ حکایت اسی طرح نقل کی گئی ہے، سوائے اس کے کہ اس میں نبی ﷺ سے منسوب مذکورہ حدیث ثابت نہیں ہے۔ انتہیٰ۔ اور سخاوی نے المقاصد الحسنہ ص ۳۸۹ میں کہا: اسے نبی ﷺ کی طرف منسوب کرنا صحیح نہیں ہے، بلکہ یہ عربوں کے طبیب حارث بن کلدہ یا کسی اور کا کلام ہے۔ اور جالینوس: یہ یونانی فلسفی طبیب ہے، اپنے زمانے کے اطباء کا امام، فنِ طب اور دیگر علوم میں بلند پایہ کتابوں کا مصنف، مسعودی نے کہا: جالینوس حضرت مسیح علیہ السلام کے تقریباً دو سو سال بعد اور بقراط کے تقریباً چھ سو سال بعد تھا۔ اخبار العلماء للقفطی ص ۸۶۔ (۵) ان کا قول: "بإذن الله تعالى" (اللہ تعالیٰ کے حکم سے)، نسخہ (ظ) سے ہے۔ (۶) نسخہ (ظ) میں: "وقد" (اور تحقیق)، اور (خ)، (د) اور (ز) میں: "ولعمری" (اور میری جان کی قسم)، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔

Surah Al-A'raf: Verse 31 198

The Messenger of Allah (PBUH) said: "The root of all medicine is diet (dieting/ moderation)"(1). The meaning of it - and Allah knows best - is that it suffices for all medicine. Therefore, it is said: The people of India, the bulk of their treatment is diet. The patient refrains from eating, drinking, and talking for several days, so he recovers and becomes healthy. Fifth: Muslim narrated from Ibn Umar who said: I heard the Messenger of Allah (PBUH) say: "A non-believer eats in seven intestines, and a believer eats in one intestine"(2). This is an encouragement from him (PBUH) to reduce worldly desires, to be ascetic in it, and to be content with just enough. The Arabs used to praise having little food and criticize having much of it, as one of them said:

A piece of liver suffices him if he encounters it ... of roasted meat, and a small cup (Al-Ghumr) quenches his thirst.(3)

And Umm Zar' said about the son of Abu Zar': "The forearm of a young goat (jafra) satisfies him."(4) And Hatim al-Ta'i said, criticizing eating a lot:

For if you give your stomach its desire ... and your private parts, they will reach the limit of all blame combined.(5)

Al-Khattabi(6) said: The meaning of his (PBUH) saying: "A believer eats in one intestine" is that he consumes less than his fill, prefers others over himself, and leaves some of his provision for others, so what he ate satisfies him. The first interpretation is more appropriate, and Allah knows best. It was said regarding his (PBUH) saying: "And a non-believer eats in seven intestines": it is not ...

(1) A part of the Hadith previously discussed. (2) Sahih Muslim (2060), and narrated by Ahmad (4718), and Al-Bukhari (5393). (3) The verse is by Al-A'sha Bahila from a poem mourning Al-Muntashir bin Wahb Al-Bahili, and it is in Al-Kamil 459/1 and 1431/3. Al-Ghumr: is a small cup. Lisan (Ghamr). (4) A part of the long Hadith of Umm Zar' narrated by Lady Aisha (may Allah be pleased with her), narrated by Al-Bukhari (5189), and Muslim (2448). Al-Jafra: a female kid of a goat, when it is four months old, separated from its mother, and begins grazing. Fath al-Bari 270/9. (5) Diwan Hatim p. 68, its beginning is: "And whenever you give your stomach its desire." (6) A'lam al-Hadith 2045/3.

सूरा अल-अराफ़: आयत 31 198

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "सभी दवाओं की जड़ संयम (परहेज) है"(1), और इसका अर्थ - और अल्लाह बेहतर जानता है - यह है कि यह हर दवा के बदले काम आता है। इसीलिए कहा जाता है कि: भारत के लोगों का ज़्यादातर इलाज परहेज है, मरीज़ कई दिनों तक खाने, पीने और बोलने से परहेज करता है, जिससे वह ठीक और स्वस्थ हो जाता है। पाँचवीं बात: मुस्लिम ने इब्न उमर से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को यह कहते सुना: "काफिर सात आंतों में खाता है, और मोमिन (आस्तिक) एक आंत में खाता है"(2)। यह उनकी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ओर से दुनिया को कम करने, उसमें वैराग्य और थोड़े पर संतोष करने का प्रोत्साहन है। अरब लोग कम खाने की प्रशंसा करते थे और अधिक खाने की निंदा करते थे, जैसा कि उनके किसी कहने वाले ने कहा:

जिगर का एक टुकड़ा उसे पर्याप्त है यदि वह उसे मिल जाए... भुने हुए मांस का, और एक छोटा प्याला (अल-गुम्र) उसकी प्यास बुझा देता है।(3)

और उम्मे ज़रअ ने इब्न अबी ज़रअ के बारे में कहा: "बकरी के बच्चे (जफ्रा) का हाथ (बाजू) उसे तृप्त कर देता है।" (4) और हातिम अल-ताई ने बहुत खाने की निंदा करते हुए कहा:

क्योंकि यदि तुम अपने पेट को उसकी इच्छा दे दोगे... और अपने गुप्तांग को, तो वे दोनों पूरी निंदा की सीमा तक पहुँच जाएँगे। (5)

अल-खत्ताबी(6) ने कहा: उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कहने का अर्थ: "मोमिन एक आंत में खाता है" यह है कि वह पेट भर खाने से कम खाता है, और अपने ऊपर दूसरों को प्राथमिकता देता है, और अपने भोजन का कुछ हिस्सा दूसरों के लिए बचा लेता है, इसलिए जो उसने खाया वह उसे संतुष्ट कर देता है। पहली व्याख्या अधिक उचित है, और अल्लाह बेहतर जानता है। और उनके (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस कथन के बारे में कहा गया है: "और काफिर सात आंतों में खाता है": यह इस पर नहीं है...

(1) हदीस का एक हिस्सा जिसका ज़िक्र पहले हो चुका है। (2) सहीह मुस्लिम (2060), और इसे अहमद (4718) और बुखारी (5393) ने भी रिवायत किया है। (3) यह शेर अल-अशा बाहिला का है, जो अल-मुंतशिर बिन वहब अल-बाहिली के शोक में लिखी गई कविता से है। यह अल-कामिल 459/1 और 1431/3 में है। अल-गुम्र: एक छोटा प्याला है। लिसान (गुम्र)। (4) उम्मे ज़रअ की लंबी

हदीस का एक हिस्सा जिसे हज़रत आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) ने रिवायत किया है, इसे बुखारी (5189) और मुस्लिम (2448) ने निकाला है। अल-जफ्रा: बकरी का मादा बच्चा, जब वह चार महीने का हो जाता है और अपनी माँ से अलग हो जाता है और चरना शुरू कर देता है। फ़तह अल-बारी 270/9। (5) दीवान हातिम पृष्ठ 68, और इसकी शुरुआत है: "और तुम जब भी अपने पेट को उसकी इच्छा दोगे।" (6) आलम अल-हदीस 2045/3।

سورہ الاعراف: آیت ۳۱ ۱۹۸

رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «دوا کی جڑ پرہیز ہے»(۱)، اور اس کا مطلب - اللہ بہتر جانتا ہے - یہ ہے کہ یہ ہر دوا سے بے نیاز کر دیتا ہے، اسی لیے کہا جاتا ہے: اہلِ ہند کا زیادہ تر علاج پرہیز ہے، مریض کئی دن تک کھانے، پینے اور کلام کرنے سے رکا رہتا ہے، تو وہ تندرست اور صحت یاب ہو جاتا ہے۔ پانچویں بات: مسلم نے ابن عمر رضی اللہ عنہما سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: «کافر سات آنتوں میں کھاتا ہے، اور مومن ایک آنت میں کھاتا ہے»(۲)۔ اور یہ آپ ﷺ کی طرف سے دنیا میں کمی کرنے، اس میں زہد اور بقدر ضرورت پر قناعت کرنے کی ترغیب ہے۔ عرب کم کھانے کی تعریف اور زیادہ کھانے کی مذمت کیا کرتے تھے، جیسا کہ ان کے کسی شاعر نے کہا:

تَكفيهِ فِلْذَةُ كَبِدٍ إنْ ألمَّ بها ... مِن الشّواءِ ويُرْوي شُرْبَهُ الغُمْرُ(۳)

اور ام زرع نے ابن ابی زرع کے بارے میں کہا: «اور اسے بکری کے بچے کا بازو سیر کر دیتا ہے»(۴)۔ اور حاتم طائی نے زیادہ کھانے کی مذمت میں کہا:

فإنَّكَ إنْ أعطيتَ بطنك سُؤْلَهُ ... وفَرْجَكَ نالا مُنتهى الذَّمِّ أجْمَعا(۵)

اور خطابی(۶) نے کہا: آپ ﷺ کے قول: «مومن ایک آنت میں کھاتا ہے» کا مطلب یہ ہے کہ وہ پیٹ بھرنے سے کم کھاتا ہے، اور دوسروں کو اپنے آپ پر ترجیح دیتا ہے، اور اپنے زادِ راہ میں سے دوسروں کے لیے بچا لیتا ہے، تو جو کچھ اس نے کھایا وہ اسے قناعت دیتا ہے۔ اور پہلی تاویل زیادہ بہتر ہے، واللہ اعلم۔ اور آپ ﷺ کے قول: «اور کافر سات آنتوں میں کھاتا ہے» کے بارے میں کہا گیا: یہ اس پر نہیں ہے کہ...

(۱) اس حدیث کا ایک ٹکڑا جس پر پہلے کلام گزر چکا ہے۔ (۲) صحیح مسلم (۲۰۶۰)، اور اسے احمد (۴۷۱۸) اور بخاری (۵۳۹۳) نے روایت کیا ہے۔ (۳) یہ شعر اعشی باہلہ کا ہے اس قصیدے میں سے جس میں انہوں نے المنتشر بن وہب الباہلی کا مرثیہ کہا ہے، اور یہ الکامل ۴۵۹/۱ اور ۱۴۳۱/۳ میں ہے، اور الغُمر: چھوٹا پیالہ ہے۔ اللسان (غمر)۔ (۴) ام زرع کی طویل حدیث کا ایک حصہ جسے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے روایت کیا ہے، اسے بخاری (۵۱۸۹) اور مسلم (۲۴۴۸) نے نکالا ہے۔ اور الجفرہ: بکری کا مادہ بچہ، جب وہ چار ماہ کا ہو جائے اور اپنی ماں سے الگ ہو کر چرنا شروع کر دے۔ فتح الباری ۲۷۰/۹۔ (۵) دیوان حاتم ص ۶۸، اور اس کا آغاز یوں ہے: «وإنك مهما تعط بطنك سؤله»۔ (۶) اعلام الحدیث ۲۰۴۵/۳۔

Surah Al-A'raf: Verse 31 199

... its generality; because observation contradicts it, for it may be that a disbeliever exists who eats less than a believer, and a disbeliever may embrace Islam and his eating neither decreases nor increases. It was also said: it is an indication of a specific person; a disbelieving guest visited the Prophet ﷺ - it is said that he was Jahjah Al-Ghifari, and it was said: Thumamah bin Uthal, and it was said: Nadlah bin 'Amr Al-Ghifari, and it was said: Basrah bin Abi Basrah Al-Ghifari (1) - and he drank the milk of seven sheep. Then, in the morning, he embraced Islam and drank the milk of one sheep, but he could not finish it. So the Prophet ﷺ said that (2). It is as if he said: This is the disbeliever. And Allah knows best. It was said: When the heart is enlightened with the light of Tawhid (Monotheism), it looks at food with the eye of piety for the sake of obedience, so it takes from it only according to need. When it was darkened by disbelief, its eating was like a beast grazing until it excretes thin dung (3). And opinions differed regarding these intestines: are they real or not? It was said: they are real, and they have names known to people of medicine and anatomy (4). It was said: they are metaphors for seven reasons for which the glutton (5) eats: he eats for need, for curiosity, smell, sight, touch, taste, and he increases out of greed (6). It was also said: The meaning is that he eats the eating of one who has seven intestines, while the believer, due to the lightness of his eating, eats the eating of one who has only one intestine; so the disbeliever shares in a part of his eating and exceeds him.

(1) Al-Mufhim 5/343. (2) Narrated by Malik in Al-Muwatta 2/924, Muslim (2063), and Al-Tirmidhi (1819) from the hadith of Abu Hurairah ؓ without identifying the man. Al-Tabarani narrated it in Al-Kabir (2152) from the hadith of Jahjah Al-Ghifari, Ahmad (18962) from the hadith of Nadlah bin 'Amr Al-Ghifari, and Ahmad also narrated it (27226) from the hadith of Abi Basrah Al-Ghifari. These three ؓ are the companions related to the story. Ibn Ishaq mentioned in the Sirah (Sirat Ibn Hisham 2/638) from the hadith of Abu Hurairah that when Thumamah bin Uthal was captured and then embraced Islam, a story similar to Jahjah's occurred with him. So it is permissible to interpret the guest as Thumamah as mentioned by Al-Hafiz Ibn Hajar, and it is likely that the story occurred multiple times. See Fath al-Bari 9/538. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/771. His saying: 'tathlit': the camel 'thalata' when it voids thin dung. Al-Sihah (th-l-t). (4) Similar text is in Ikmal al-Mu'lim 6/557. (5) In manuscripts: 'Al-Bahim', what is established is from (M). (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/771.

सूरह अल-अराफ़: आयत 31 199

... इसकी व्यापकता; क्योंकि अवलोकन इसका खंडन करता है, क्योंकि कभी-कभी एक काफिर (अविश्वासी) एक मोमिन (विश्वासी) की तुलना में कम खाने वाला हो सकता है, और एक काफिर इस्लाम स्वीकार कर सकता है और उसके खाने में न कमी आती है और न ही वृद्धि होती है। और यह भी कहा गया है: यह एक विशिष्ट व्यक्ति की ओर इशारा है; एक काफिर मेहमान नबी ﷺ के पास आया - कहा जाता है कि वह जहजाह अल-ग़िफ़ारी था, और कहा गया: थुमामा बिन उथल, और कहा गया: नदला बिन अम्र अल-ग़िफ़ारी, और कहा गया: बसरा बिन अबी बसरा अल-ग़िफ़ारी (1) - उसने सात भेड़ों का दूध पिया, फिर सुबह उसने इस्लाम स्वीकार कर लिया और एक भेड़ का दूध पिया, लेकिन उसे पूरा नहीं कर सका। तब नबी ﷺ ने यह बात कही (2)। तो मानो उन्होंने कहा: यह काफिर है। और अल्लाह बेहतर जानता है। और कहा गया: जब हृदय तौहीद (एकेश्वरवाद) के प्रकाश से आलोकित हो जाता है, तो वह आज्ञाकारिता के लिए धर्मपरायणता की दृष्टि से भोजन को देखता है, इसलिए वह उसमें से आवश्यकता के अनुसार ही लेता है। और जब वह कुफ्र (अविश्वास) से अंधकारमय था, तो उसका खाना एक जानवर की तरह था जो तब तक चरता है जब तक कि वह पतला गोबर न कर दे (3)। और इन आंतों के बारे में मतभेद है, क्या वे वास्तविक हैं या नहीं? तो कहा गया: वे वास्तविक हैं, और उनके ऐसे नाम हैं जो चिकित्सा और शरीर रचना विज्ञान के विशेषज्ञों को ज्ञात हैं (4)। और कहा गया: वे सात कारणों के लिए रूपक हैं जिनके लिए एक लालची (5) व्यक्ति खाता है: वह आवश्यकता के लिए, जानकारी के लिए, सूंघने के लिए, देखने के लिए, छूने के लिए, स्वाद के लिए खाता है, और अवसर का लाभ उठाने के लिए और अधिक खाता है (6)। और यह भी कहा गया: इसका अर्थ यह है कि वह ऐसे व्यक्ति की तरह खाता है जिसकी सात आंतें हों, जबकि मोमिन अपने खाने के हल्केपन के कारण ऐसे व्यक्ति की तरह खाता है जिसकी केवल एक आंत हो, इसलिए काफिर उसके खाने के एक हिस्से में शरीक होता है और उससे अधिक खाता है।

(1) अल-मुफ़हिम 5/343। (2) इसे मालिक ने अल-मुवत्ता 2/924 में, मुस्लिम (2063) और तिर्मिज़ी (1819) ने अबू हुरैरा ؓ की हदीस से उस व्यक्ति का नाम बताए बिना उद्धृत किया है। और अल-तबरानी ने अल-कबीर (2152) में जहजाह अल-ग़िफ़ारी की हदीस से, अहमद (18962) ने नदला बिन अम्र अल-ग़िफ़ारी की हदीस से इसे उद्धृत किया है, और अहमद ने भी इसे (27226) अबी बसरा अल-ग़िफ़ारी की हदीस से उद्धृत किया है, और ये तीनों ؓ कहानी के पात्र हैं। इब्न इस्हाक ने सीरा (सीरत इब्न हिशाम 2/638) में अबू हुरैरा की हदीस से उल्लेख किया है कि जब थुमामा बिन

उथल को बंदी बनाया गया और फिर उन्होंने इस्लाम स्वीकार किया, तो उनके साथ भी जहजाह जैसी ही कहानी हुई। इसलिए हाफ़िज़ इब्न हजर ने मेहमान की व्याख्या थुमामा के रूप में करना संभव बताया है, और यह प्रबल है कि यह कहानी कई बार घटित हुई हो। देखिए फ़तह अल-बारी 9/538। (3) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी 2/771। और उनका कहना: 'तथलित': ऊँट ने 'थलत' किया जब उसने पतला गोबर किया। अल-सिहाह (थ-ल-त)। (4) इसी तरह की बात इकमल अल-मुल्लिम 6/557 में है। (5) पांडुलिपियों में: 'अल-बहीम', स्थापित पाठ (म) से है। (6) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी 2/771।

سوره الاعراف: آيت ٣١ ١٩٩

عمومه؛ لأنَّ المشاهدةَ تدفعه، فإنَّه قد يوجد كافرٌ أقلَّ أكلاً من مؤمنٍ، ويُسلِمُ الكافرُ فلا يقلُّ أكلُه ولا يزيدُ. وقيل: هو إشارةٌ إلى معيَّن؛ ضافَ النبيَّ ﷺ ضيفٌ كافرٌ - يقال: إنَّه الجَهْجاهُ الغفاريُّ، وقيل: ثُمامة بن أُثال، وقيل: نضلة بن عمرو الغفاريُّ، وقيل: بصرة بن أبي بصرة الغفاريُّ(١) - فشربَ حِلابَ سبع شياهٍ، ثم إنَّه أصبح فأسلم، فشربَ حِلابَ شاةٍ، فلم يستتمَّهُ، فقال النبيُّ ﷺ ذلك(٢). فكأنَّه قال: هذا الكافر. والله أعلم. وقيل: إنَّ القلبَ لما تنوَّر بنور التوحيد نظرَ إلى الطعام بعين التقوى على الطاعة، فأخذ منه قدرَ الحاجة، وحين كان مظلماً بالكفر كان أكلُه كالبهيمة ترتع حتى تثلِط(٣). واختلف في هذه الأمعاء، هل هي حقيقةٌ أم لا؟ فقيل: حقيقةٌ، ولها أسماءٌ معروفةٌ عند أهل العلم بالطبِّ والتشريح(٤). وقيل: هي كناياتٌ عن أسباب سبعةٍ يأكلُ بها النَّهِمُ(٥): يأكل للحاجة، وللخبر، والشمِّ، والنظر، واللَّمس، والذوق، ويزيدُ استغناماً(٦). وقيل: المعنى أن يأكل أكل مَن له سبعةُ أمعاء، والمؤمنُ بخفَّةِ أكله يأكل أكل مَن ليس له إلا معى واحدٌ، فيشارك الكافرُ بجزءٍ من أجزاء أكله، ويزيدُ الكافرُ.

(١) المفهم ٥/ ٣٤٣. (٢) أخرجه مالك في الموطأ ٢ / ٩٢٤، ومسلم (٢٠٦٣)، والترمذي (١٨١٩) من حديث أبي هريرة ؓ دون تعيين الرجل. وقد أخرجه الطبراني في الكبير (٢١٥٢) من حديث جهجاه الغفاري، وأحمد (١٨٩٦٢) من حديث نضلة بن عمرو الغفاري، وأخرجه أحمد أيضاً (٢٧٢٢٦) من حديث أبي بصرة الغفاري، وهؤلاء الثلاثة ؓ هم أصحاب القصة، وذكر ابن إسحاق في السيرة (سيرة ابن هشام ٢/ ٦٣٨) من حديث أبي هريرة أن ثُمامة بن أثال لما أسر ثم أسلم وقعت له قصة تشبه قصة جهجاه، فيجوز أن يفسر الضيف بثمامة فيما ذكره الحافظ ابن حجر، وقوي أن تكون القصة متعددة. وينظر فتح الباري ٩/ ٥٣٨. (٣) أحكام القرآن لابن العربي ٢/ ٧٧١. وقوله: تثلِط: ثلط البعير إذا ألقى

بعره رقيقاً. الصحاح (ثلط). (٤) الكلام بنحوه في إكمال المعلم ٦/ ٥٥٧. (٥) في النسخ الخطية: البهيم، والمثبت من (م). (٦) أحكام القرآن لابن العربي ٢/ ٧٧١.

Surah Al-A'raf: Verse 31 — 200

...seven times its like. The meaning in this hadith is the stomach(1).

Sixthly: Once this is established, know that it is recommended for a person to wash their hands before and after eating; because he (peace and blessings be upon him) said: "Performing ablution (washing) before and after food is a blessing," and it is also in the Torah, narrated by Zadân from Salman(2). Malik used to dislike washing a clean hand(3), but following the hadith is more appropriate.

One should not eat food until they know if it is hot or cold? For if it is hot, they might be harmed. It is narrated from the Messenger of Allah ﷺ that he said: "Cool the food, for hot food is not blessed." This is a Sahih (authentic) hadith(4), and it has been mentioned before in "Al-Baqarah"(5). And he should not sniff it, for that is the act of animals; rather, if he desires it, he eats it, and if he dislikes it, he leaves it. He should make small mouthfuls and chew them well so as not to be considered greedy.

He should mention the name of Allah the Almighty at the beginning and praise Him at the end. He should not raise his voice in praise unless his companions have finished eating; because raising the voice prevents them from eating. The etiquettes of eating are many; these are some of them, and more will come in Surah Hud, God willing(6).

---

(1) Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Fath 9/540: Al-Kirmani quoted from physicians regarding naming the seven intestines as the stomach. (2) Narrated by Ahmad (23732), Abu Dawood (3761), and Al-Tirmidhi (1846) with the wording: "The blessing of food is ablution before it and ablution after it." Abu Dawood said: It is weak (da'if), and Al-Tirmidhi said: We do not know this hadith except from the hadith of Qais bin Al-Rabi', and Qais bin Al-Rabi' is weakened in hadith. And Salman: is Al-Farsi. (3) Al-Mufhim 5/300. (4) Narrated by Al-Tabarani in Al-Awsat (6205) from the hadith of Abu Huraira, and in its chain is Abdullah bin Yazid Al-Bakri, Abu Hatim weakened him and said: his hadith is gone, as in Al-Jarh wa Al-Ta'dil 5/201, and Al-Hakim narrated it in Al-Mustadrak 4/118 from the hadith of Jabir, and remained silent about it, and in its chain is Muhammad bin Ubaid Allah Al-Arzami, Al-Bukhari said: Ibn Al-Mubarak and Yahya left him, and Ibn Ma'in said: he is nothing, and his hadith is not to be written. As in Tahdhib al-Kamal 26/41-43. See Al-Maqasid Al-Hasana p. 11, and Fayd Al-Qadir 1/77. (5) 2/366, which is the hadith of Asma (may Allah be pleased with her); when she made tharid (a dish of bread and meat), she would cover it for a while until its

steam subsided, and she would say: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "It is greater for blessing." (6) In the interpretation of verse (99) thereof.

सूरह अल-अराफ: आयत 31 — 200

...इसके सात गुना के बराबर। इस हदीस में अर्थ पेट है (1)।

छठा: जब यह स्थापित हो जाए, तो जान लें कि भोजन से पहले और बाद में हाथ धोना मनुष्य के लिए मुस्तहब (पसंद किया गया) है; क्योंकि आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "भोजन से पहले और बाद में वज़ू (हाथ धोना) बरकत है", और तौरात में भी ऐसा ही है, इसे ज़ादान ने सलमान (2) से रिवायत किया है। मलिक साफ हाथ धोने को नापसंद करते थे (3), लेकिन हदीस का पालन करना अधिक उचित है।

और भोजन तब तक न खाएं जब तक यह न जान लें कि वह गर्म है या ठंडा? क्योंकि यदि वह गर्म है, तो उसे नुकसान पहुँच सकता है। अल्लाह के रसूल ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने फरमाया: "भोजन को ठंडा करो, क्योंकि गर्म भोजन में बरकत नहीं होती।" यह एक सहीह हदीस है (4), और यह "अल-बकराह" (5) में पहले आ चुका है। और उसे सूंघे नहीं, क्योंकि वह जानवरों का काम है, बल्कि यदि वह उसे चाहता है तो उसे खा ले, और यदि उसे नापसंद करता है तो उसे छोड़ दे। वह निवाले को छोटा रखे और उसे खूब चबाए ताकि उसे लालची न समझा जाए।

वह शुरू में अल्लाह तआला का नाम ले (बिस्मिल्लाह कहे) और अंत में उसकी प्रशंसा करे (अल्हम्दुलिल्लाह कहे)। उसे अपनी आवाज़ प्रशंसा (अल्हम्दुलिल्लाह) में ऊँची नहीं करनी चाहिए जब तक कि उसके साथ बैठने वाले भोजन से फारिग (फ्री) न हो गए हों; क्योंकि आवाज़ ऊँची करने से उन्हें भोजन करने में रुकावट होती है। खाने के आदाब बहुत हैं, ये उनमें से कुछ हैं, और इंशा अल्लाह तआला (6) सूरह हूद में कुछ और आएंगे।

---

(1) अल-हाफिज़ इब्न हजर ने अल-फतह 9/540 में कहा: अल-किरमानी ने डॉक्टरों से सात आंतों के पेट के रूप में नामकरण के बारे में उद्धृत किया। (2) अहमद (23732), अबू दाऊद (3761), और तिर्मिज़ी (1846) द्वारा इन शब्दों के साथ निकाला गया: "भोजन की बरकत उससे पहले वज़ू और उसके बाद वज़ू है", अबू दाऊद ने कहा: यह ज़ईफ़ (कमज़ोर) है, और तिर्मिज़ी ने कहा: हम इस हदीस को केवल कैस बिन अल-रबी' की हदीस से जानते हैं, और कैस बिन अल-रबी' को हदीस में कमज़ोर माना जाता है। और सलमान: अल-फ़ारसी हैं। (3) अल-मुफ़हिम 5/300। (4) इसे तबरानी ने अल-अवसत (6205) में अबू हुरैरा की हदीस से निकाला है, और इसके इसनाद में अब्दुल्ला बिन यज़ीद अल-बकरी है, जिसे अबू हातिम ने कमज़ोर बताया और कहा: उनकी हदीसें लुप्त हो गई हैं,

जैसा कि अल-जराह वल तादील 5/201 में है, और हाकिम ने मुस्तदरक 4/118 में जाबिर की हदीस से इसे निकाला और इस पर चुप रहे, और इसके इसनाद में मुहम्मद बिन उबैद उल्लाह अल-अर्ज़मी है, बुखारी ने कहा: इब्न अल-मुबारक और यहया ने उन्हें छोड़ दिया, और इब्न मईन ने कहा: वह कुछ भी नहीं है, और उसकी हदीस नहीं लिखी जाती। जैसा कि तहज़ीब अल-कमाल 26/41 - 43 में है। अल-मक़ासिद अल-हसना पृ. 11, और फ़ैज़ अल-क़दीर 1/77 देखें। (5) 2/366, और यह अस्मा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस है; कि वह जब थरीद बनाती थीं, तो उसे कुछ देर ढंक देती थीं जब तक कि उसकी भाप निकल न जाए, और वह कहती थीं: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को फरमाते सुना: "यह बरकत के लिए बहुत बड़ा है।" (6) इसकी आयत (99) की व्याख्या पर।

سورہ الاعراف: آیت ۳۱ ـــ ۲۰۰

...اس کے سات گنا کے برابر۔ اور اس حدیث میں معنی معدہ ہے (۱)۔

چھٹا: جب یہ ثابت ہو گیا تو جان لو کہ انسان کے لیے کھانا کھانے سے پہلے اور بعد میں ہاتھ دھونا مستحب ہے؛ آپ (صلی اللہ علیہ وسلم) کے فرمان کی وجہ سے: "کھانے سے پہلے اور بعد میں وضو (ہاتھ دھونا) برکت ہے"، اور تورات میں بھی ایسا ہی ہے، اسے زاذان نے سلمان (۲) سے روایت کیا ہے، اور مالک صاف ہاتھ دھونا ناپسند کرتے تھے (۳)، اور حدیث کی پیروی زیادہ بہتر ہے۔

اور کھانا نہ کھائے یہاں تک کہ جان لے کہ وہ گرم ہے یا ٹھنڈا؟ کیونکہ اگر وہ گرم ہے تو ہو سکتا ہے اسے تکلیف پہنچے۔ اور اللہ کے رسول ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "کھانے کو ٹھنڈا کرو، کیونکہ گرم کھانے میں برکت نہیں ہوتی۔" یہ صحیح حدیث ہے (٤)، اور یہ "البقرہ" (٥) میں پہلے گزر چکی ہے۔ اور اسے سونگھے نہیں، کیونکہ وہ جانوروں کا کام ہے، بلکہ اگر اسے کھانے کی خواہش ہو تو کھا لے، اور اگر ناپسند ہو تو چھوڑ دے۔ اور لقمہ چھوٹا بنائے اور اسے خوب چبائے تاکہ اسے حریص (لالچی) نہ سمجھا جائے۔

اور شروع میں اللہ تعالیٰ کا نام لے اور آخر میں اس کی حمد کرے۔ اور اسے حمد (الحمدللہ) کے لیے اپنی آواز بلند نہیں کرنی چاہیے جب تک کہ اس کے ساتھ بیٹھنے والے کھانے سے فارغ نہ ہو جائیں؛ کیونکہ آواز بلند کرنے میں انہیں کھانے سے روکنا ہے۔ کھانے کے آداب بہت سے ہیں، یہ ان کا ایک مجموعہ ہے، اور ان میں سے کچھ سورہ ہود میں انشاء اللہ تعالیٰ (٦) آئیں گے۔

(١) الحافظ ابن حجر نے الفتح ٩/ ٥٤٠ میں کہا: اور الکرمانی نے اطباء سے سات آنتوں کے نام رکھنے کے بارے میں نقل کیا کہ وہ معدہ ہیں۔ (٢) اسے احمد (٢٣٧٣٢)، ابوداؤد (٣٧٦١)، اور ترمذی (١٨٤٦) نے ان الفاظ کے ساتھ نکالا: "کھانے کی برکت اس سے پہلے وضو اور اس کے بعد وضو ہے"، ابوداؤد نے کہا: یہ ضعیف ہے، اور ترمذی نے کہا: ہم اس حدیث کو صرف قیس بن الربیع کی حدیث سے جانتے ہیں، اور قیس بن الربیع کو حدیث میں ضعیف قرار دیا جاتا ہے۔ اور سلمان: وہ الفارسی ہیں۔ (٣) المفہم ٥/٣٠٠۔ (٤) اسے طبرانی نے الاوسط (٦٢٠٥) میں ابوہریرہ کی حدیث سے نکالا ہے، اور اس کی اسناد میں عبداللہ بن یزید البکری ہے، ابوحاتم نے اسے ضعیف قرار دیا اور کہا: اس کی حدیثیں ختم ہو گئی ہیں، جیسا کہ الجرح والتعدیل ٥/٢٠١ میں ہے، اور حاکم نے المستدرک ٤/١١٨ میں اسے جابر کی حدیث سے نکالا اور اس پر خاموش رہے، اور اس کی اسناد میں محمد بن عبید اللہ العرزمی ہے، بخاری نے کہا: ابن المبارک اور یحییٰ نے اسے چھوڑ دیا، اور ابن معین نے کہا: یہ کچھ بھی نہیں ہے، اور اس کی حدیث نہیں لکھی جاتی۔ جیسا کہ تہذیب الکمال ٢٦/٤١ - ٤٣ میں ہے۔ اور المقاصد الحسنہ ص١١، اور فیض القدیر ١/٧٧ دیکھیں۔ (٥) ٢/٣٦٦، اور یہ اسماء رضی اللہ عنہا کی حدیث ہے؛ کہ وہ جب ثرید بناتی تھیں تو اسے تھوڑی دیر ڈھانپ دیتی تھیں یہاں تک کہ اس کی بھاپ نکل جائے، اور کہتی تھیں: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: "یہ برکت کے لیے سب سے عظیم ہے۔" (٦) اس کی آیت (٩٩) کی تفسیر پر۔

Surah Al-A'raf: Verse 31 201

Regarding drinking (1) there are also well-known etiquettes, which we omitted for their fame. In "Sahih Muslim" (2), narrated by Ibn Umar, the Messenger of Allah (PBUH) said: "When one of you eats, let him eat with his right hand, and when he drinks, let him drink with his right hand; for Satan eats with his left hand and drinks with his left hand."

Seventh: His Almighty's saying: {And be not extravagant}, meaning: in overeating, which leads to overdrinking, and that burdens the stomach and discourages a person from serving his Lord and taking his share of voluntary good deeds. If it exceeds that to what prevents him from performing the obligatory (3), it becomes forbidden for him, and he has been extravagant in his food and drink.

Asad bin Musa narrated from the hadith of Awn bin Abi Juhaifa, from his father, who said: I ate tharid with fatty meat, then I came to the Prophet (PBUH) while I was belching (4). He said: "Stop your belching, O Abu Juhaifa, for the people who satisfy their hunger most in this world will be the hungriest on the Day of Resurrection." So Abu Juhaifa never filled his stomach until he left this world; if he had lunch, he would not have dinner, and if he had dinner, he would not have lunch (5).

I say: This might be the meaning of his (peace and blessings be upon him) saying: "A believer eats in one intestine", meaning: the one with complete faith. Because one whose Islam is good and whose faith is complete, like Abu Juhaifa, reflects on what will happen to him in death and what follows it. Fear and apprehension of those horrors prevent him from fulfilling his desires. And Allah knows best.

(1) In (Zah): And for drinking. (2) Hadith (2020), and it is in Musnad Ahmad (4537). (3) After it in (Kha), (Dal), (Zay), and (Mim): upon him, and what is established is from (Zah). (4) In (Kha) and (Dal): I belched, and it was not perfected in (Zah), and what is established is from (Zay), which matches the sources. (5) Recorded by Al-Tabarani in Al-Awsat (8924), and Al-Bayhaqi in Al-Shu'ab (5644) via Asad bin Musa. It was also recorded by Ibn Adi in Al-Kamil 7/2537, and in its chain is Al-Walid bin Amr bin Saj; Ibn Adi said: Despite his weakness, his hadith is written. The Marfu' (elevated) part of it—without mentioning Abu Juhaifa—was recorded by Al-Tirmidhi (2478) and Ibn Majah (3350) from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them both.

सूरह अल-अराफ: आयत 31 201

पीने के लिए (1) भी प्रसिद्ध शिष्टाचार हैं, जिन्हें हमने उनकी प्रसिद्धि के कारण छोड़ दिया है। "सहीह मुस्लिम" (2) में इब्न उमर से वर्णित है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जब तुम में से कोई खाए, तो उसे अपने दाहिने हाथ से खाना चाहिए, और जब पीए, तो उसे अपने दाहिने हाथ से पीना चाहिए; क्योंकि शैतान अपने बाएं हाथ से खाता है और अपने बाएं हाथ से पीता है।"

सातवां: अल्लाह तआला का कथन: {और फ़िज़ूलखर्ची न करो}, अर्थात: बहुत अधिक खाने में, जिससे बहुत अधिक पानी पीना होता है, और यह पेट को भारी कर देता है, और मनुष्य को अपने रब की सेवा करने और स्वैच्छिक अच्छे कार्यों का हिस्सा लेने से हतोत्साहित करता है। यदि यह उससे आगे बढ़ जाए जो उसे अनिवार्य कर्तव्यों (3) को निभाने से रोकता है, तो यह उसके लिए हराम (वर्जित) हो जाता है, और उसने अपने भोजन और पेय में फ़िज़ूलखर्ची की है।

असद बिन मूसा ने औन बिन अबी जुहैफ़ा की हदीस से, उनके पिता से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैंने चिकने मांस के साथ शरीद (एक प्रकार का भोजन) खाया, फिर मैं नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आया जबकि मैं डकार (4) ले रहा था। उन्होंने फ़रमाया: "अबू जुहैफ़ा, अपनी डकार को रोको, क्योंकि दुनिया में जो लोग सबसे अधिक पेट भरकर खाते हैं, वे कयामत के दिन सबसे अधिक भूखे होंगे।" इसके बाद अबू जुहैफ़ा ने कभी भी अपना पेट भर कर नहीं खाया यहाँ तक कि वे दुनिया से चले गए; यदि वे दोपहर का भोजन करते, तो रात का नहीं करते थे, और यदि रात का भोजन करते, तो दोपहर का नहीं करते थे (5)।

मैं कहता हूँ: यह उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस कथन का अर्थ हो सकता है: "मोमिन (आस्तिक) एक आंत में खाता है", अर्थात: जिसका ईमान पूर्ण हो। क्योंकि जिसका इस्लाम अच्छा और ईमान पूर्ण हो, जैसे कि अबू जुहैफ़ा, वह मृत्यु और उसके बाद होने वाले मामलों के बारे में विचार करता है। उन भयावहताओं का डर और चिंता उसे अपनी इच्छाओं को पूरा करने से रोकती है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

(1) (ज़ह) में: और पीने के लिए। (2) हदीस (2020), और यह मसनद अहमद (4537) में है। (3) (ख़ा), (दाल), (ज़ाय), और (मीम) में इसके बाद: उस पर, और जो स्थापित है वह (ज़ह) से है। (4) (ख़ा) और (दाल) में: मैंने डकार ली, और (ज़ह) में यह स्पष्ट नहीं था, और जो स्थापित है वह (ज़ाय) से है, जो

स्रोतों के अनुरूप है। (5) इसे अल-तबरानी ने अल-औसत (8924) में और अल-बैहकी ने अल-शुअब (5644) में असद बिन मूसा के माध्यम से निकाला है। इसे इब्न अदी ने अल-कामिल 7/2537 में भी निकाला है, और इसके इसनाद (श्रृंखला) में अल-वलीद बिन अम्र बिन साज है; इब्न अदी ने कहा: अपनी कमजोरी के बावजूद, उनकी हदीस लिखी जाती है। इसका मरफ़ू (उन्नत) भाग - अबू जुहैफ़ा का उल्लेख किए बिना - अल-तिर्मिज़ी (2478) और इब्न माजाह (3350) ने इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से निकाला है।

سورہ الاعراف: آیت ۳۱ ۲۰۱

اور پینے (۱) کے بھی معروف آداب ہیں، جنہیں ہم نے ان کی شہرت کی وجہ سے ذکر کرنا چھوڑ دیا ہے۔ "صحیح مسلم" (۲) میں ابن عمر سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب تم میں سے کوئی کھائے تو اسے اپنے دائیں ہاتھ سے کھانا چاہیے، اور جب پیے تو اسے اپنے دائیں ہاتھ سے پینا چاہیے؛ کیونکہ شیطان اپنے بائیں ہاتھ سے کھاتا ہے اور اپنے بائیں ہاتھ سے پیتا ہے"۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَا تُسْرِفُواْ﴾ یعنی: بہت زیادہ کھانے میں، اور اسی سے بہت زیادہ پینا پیدا ہوتا ہے، اور یہ معدے کو بوجھل کر دیتا ہے، اور انسان کو اپنے رب کی بندگی اور نفلی نیکیوں میں حصہ لینے سے سست کر دیتا ہے، پس اگر یہ اس حد سے بڑھ جائے جو اسے واجبات (۳) کی ادائیگی سے روک دے، تو یہ اس پر حرام ہو جاتا ہے، اور اس نے اپنے کھانے پینے میں اسراف (فضول خرچی) کیا۔

اسد بن موسیٰ نے عون بن ابی جحیفہ کی حدیث سے، اپنے والد سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں نے چکنے گوشت کے ساتھ ثرید کھایا، پھر میں نبی ﷺ کے پاس آیا جبکہ میں ڈکار (۴) لے رہا تھا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اے ابو جحیفہ، اپنی ڈکاریں روک لو، کیونکہ دنیا میں سب سے زیادہ پیٹ بھر کر کھانے والے لوگ قیامت کے دن سب سے زیادہ بھوکے ہوں گے"۔ چنانچہ ابو جحیفہ نے دنیا چھوڑنے تک کبھی پیٹ بھر کر نہیں کھایا، اور اگر وہ دوپہر کا کھانا کھاتے تو رات کا نہیں کھاتے تھے، اور اگر رات کا کھانا کھاتے تو دوپہر کا نہیں کھاتے تھے (۵)۔

میں کہتا ہوں: اور شاید آپ ﷺ کے اس قول کا یہی معنی ہو: "مومن ایک آنت میں کھاتا ہے" یعنی: کامل ایمان والا؛ کیونکہ جس کا اسلام اچھا ہو اور ایمان کامل ہو جیسے ابو جحیفہ، وہ موت اور اس

کے بعد کے معاملات کے بارے میں فکر کرتا ہے، تو ان ہولناکیوں کا خوف اور فکر اسے اپنی خواہشات کی تکمیل سے روک دیتا ہے، واللہ اعلم۔

(۱) (ظ) میں ہے: وللشرب۔ (۲) حدیث (۲۰۲۰)، اور یہ مسند احمد (۴۵۳۷) میں ہے۔ (۳) اس کے بعد (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں ہے: علیہ، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (۴) (خ) اور (د) میں ہے: اتجشی، اور (ظ) میں واضح نہیں تھا، اور جو ثابت ہے وہ (ز) سے ہے، جو کہ مصادر کے مطابق ہے۔ (۵) اسے طبرانی نے الاوسط (۸۹۲۴) میں، اور بیہقی نے الشعب (۵۶۴۴) میں اسد بن موسیٰ کے طریق سے روایت کیا ہے، اور ابن عدی نے الکامل ۷/۲۵۳۷ میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں ولید بن عمرو بن ساج ہے، ابن عدی نے کہا: اپنی کمزوری کے باوجود اس کی حدیث لکھی جاتی ہے۔ اور اس کا مرفوع حصہ - بغیر ابو جحیفہ کے ذکر کے - ترمذی (۲۴۷۸) اور ابن ماجہ (۳۳۵۰) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Ibn Zayd said: The meaning of "do not be excessive" is: do not eat what is forbidden (1). It was also said: "It is part of excess to eat everything you desire," narrated by Anas bin Malik from the Prophet ﷺ, recorded by Ibn Majah in his "Sunan" (2). It was also said: Among excesses is eating after being full, and all of that is prohibited (3). Luqman said to his son: "O my son, do not eat fullness upon fullness, for if you throw it to a dog, it is better than for you to eat it" (4). Samurah bin Jundub asked about his son and what he did. They said: He suffered from indigestion (bashim) last night. He said: Indigestion! They said: Yes. He said: Verily, if he had died, I would not have prayed over him (5). It was also said: Indeed, the Arabs in the pre-Islamic period of ignorance (Jahiliyyah) used not to eat fats during the days of their pilgrimage, and they would suffice with a small amount of food and perform Tawaf naked. So it was said to them: ﴾Take your adornment at every mosque, and eat and drink, but be not excessive﴿ [Quran 7:31], meaning: do not be excessive in forbidding what has not been forbidden for you (6).

The Almighty's saying: ﴾Say, 'Who has forbidden the adornment of Allah which He has produced for His servants and the good [lawful] things of provision?' Say, 'They are for those who believe during the worldly life [but] exclusively for them on the Day of Resurrection.' Thus do We detail the verses for a people who know.﴿ [Quran 7:32]

There are four issues regarding this: The first: The Almighty's saying: ﴾Say, 'Who has forbidden the adornment of Allah'﴿ He clarified that they forbade on their own accord what Allah had not forbidden for them. Adornment here means: good clothing; if its owner is able to afford it, and it was said:

---

(1) Recorded by al-Tabari 10/156. (2) Hadith (3352). In its chain is Nuh bin Dhakwan; Abu Hatim said about him: "He is nothing," and Ibn Hibban said: "His Hadith is very rejected (munkar)." Mizan al-I'tidal 4/277. (3) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya 3/138. (4) Recorded by Abd al-Razzaq in al-Musannaf (19539), Ahmad in al-Zuhd p. 97, and al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (4891) and (5698) on the authority of al-Hasan. (5) Recorded by Ahmad in al-Zuhd p. 248, and in al-Wara' p. 102, and al-Baghawi in al-Ja'diyyat (3221). "Al-basham" is indigestion from fatty food. Al-Nihayah (b-sh-m). (6) Recorded by al-Tabari 10/155 on the authority of al-Suddi.

इब्न ज़ैद ने कहा: "अति न करो" का अर्थ है: जो हराम है उसे न खाओ (१)। और कहा गया है: "यह ज़्यादती में से है कि आप वह सब कुछ खाएँ जिसकी आप इच्छा करते हैं", अनस बिन मलिक द्वारा पैगंबर ﷺ से वर्णित, इब्न माजा ने अपनी "सुनन" (२) में उद्धृत किया है। और कहा गया है: पेट भरने के बाद खाना भी ज़्यादती (इ सराफ़) में से है, और यह सब वर्जित है (३)। लुकमान ने अपने बेटे से कहा: "हे मेरे बेटे, पेट भरे होने पर और अधिक मत खाओ, क्योंकि यदि तुम इसे कुत्ते को फेंक दो तो यह तुम्हारे इसे खाने से बेहतर है" (४)। समुरह बिन जुंदुब ने अपने बेटे के बारे में पूछा कि उसने क्या किया। उन्होंने कहा: उसे कल रात अपच (बशिम) हो गई थी। उन्होंने कहा: अपच! उन्होंने कहा: हाँ। उन्होंने कहा: वास्तव में, यदि वह मर जाता, तो मैं उसका जनाज़ा नहीं पढ़ता (५)। यह भी कहा गया है: वास्तव में, अज्ञानता के काल (जाहिलिया) में अरब अपने हज के दिनों में वसायुक्त भोजन नहीं करते थे, और थोड़े से भोजन पर संतोष करते थे, और नग्न होकर तवाफ़ करते थे। इसलिए उनसे कहा गया: ﴿प्रत्येक मस्जिद में अपनी शोभा धारण करो और खाओ और पियो, परन्तु अति न करो﴾ (कुरान ७:३१), अर्थात: जो तुम्हारे लिए हराम नहीं किया गया है उसे हराम ठहराने में अति न करो (६)।

अल्लाह का कथन: ﴿कह दो, 'अल्लाह की उस शोभा को किसने हराम किया जिसे उसने अपने बंदों के लिए निकाला है और रोज़ी की अच्छी (हलाल) चीज़ों को?' कह दो, 'वे सांसारिक जीवन में उन लोगों के लिए हैं जो ईमान लाए [परन्तु] पुनरुत्थान के दिन केवल उन्हीं के लिए होंगी।' इस प्रकार हम उन लोगों के लिए आयतों को विस्तार से बताते हैं जो जानते हैं।﴾ (कुरान ७:३२)

इसमें चार मसले हैं: पहला: अल्लाह का कथन: ﴿कह दो, 'किसने अल्लाह की शोभा को हराम किया'﴾ उसने स्पष्ट किया कि उन्होंने स्वयं अपनी ओर से उन चीज़ों को हराम कर दिया जो अल्लाह ने उनके लिए हराम नहीं की थीं। यहाँ शोभा (ज़ीनत) का अर्थ है: अच्छे कपड़े; यदि उसका मालिक उसे वहन करने में सक्षम हो, और कहा गया है:

---

(१) अल-तबरी १०/१५६ द्वारा उद्धृत। (२) हदीस (३३५२)। इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में नूह बिन ज़कवान है; अबू हातिम ने उसके बारे में कहा: "वह कुछ भी नहीं है," और इब्न हिब्बान ने कहा: "उसकी हदीस बहुत ही अस्वीकार्य (मुनकर) है।" मीज़ान अल-इतिदाल ४/२७७। (३) अल-किया द्वारा अहकाम अल-कुरान ३/१३८। (४) अल-मुसन्नफ़ (१९५३९) में अब्द अल-रज़्ज़ाक़ द्वारा उद्धृत, अज़-

ज़ुहद पृष्ठ ९७ में अहमद द्वारा, और अल-हसन के अधिकार पर शुअब अल-ईमान (४८९१) और (५६९८) में अल-बैहकी द्वारा। (५) अज़-ज़ुहद पृष्ठ २४८ में अहमद द्वारा, और अल-वरा पृष्ठ १०२ में, और अल-बग़वी द्वारा अल-जअदियत (३२२१) में उद्धृत। "अल-बशम" वसायुक्त भोजन से होने वाली अपच है। अल-निहाया (ब-श-म)। (६) अल-सुद्दी के अधिकार पर अल-तबरी १०/१५५ द्वारा उद्धृत।

ابن زید نے کہا: "فضول خرچی نہ کرو" (ولا تُسْرِفُوا) کا معنی ہے: حرام نہ کھاؤ (۱)۔ اور کہا گیا ہے: "فضول خرچی میں سے یہ ہے کہ تم ہر وہ چیز کھاؤ جس کی تم خواہش کرو"، اسے انس بن مالک نے نبی کریم ﷺ سے روایت کیا ہے، ابن ماجہ نے اسے اپنی "سنن" (۲) میں روایت کیا ہے۔ اور کہا گیا ہے: پیٹ بھرنے کے بعد کھانا فضول خرچی میں سے ہے، اور یہ سب ممنوع ہے (۳)۔ لقمان نے اپنے بیٹے سے کہا: "اے میرے بیٹے، پیٹ بھر کر اوپر سے اور نہ کھاؤ، کیونکہ اگر تم اسے کتے کے سامنے پھینک دو تو یہ تمہارے اسے کھانے سے بہتر ہے" (۴)۔ سمرہ بن جندب نے اپنے بیٹے کے بارے میں پوچھا کہ اس نے کیا کیا۔ لوگوں نے کہا: اسے کل رات بدہضمی (بشم) ہو گئی تھی۔ انہوں نے کہا: بدہضمی! انہوں نے کہا: جی ہاں۔ انہوں نے کہا: خبردار! اگر وہ مر جاتا تو میں اس کا جنازہ نہ پڑھتا (۵)۔ اور کہا گیا ہے: بے شک زمانہ جاہلیت میں عرب اپنے حج کے دنوں میں چکنائی والا کھانا نہیں کھاتے تھے، اور تھوڑی سی غذا پر اکتفا کرتے تھے، اور ننگے ہو کر طواف کرتے تھے، تو ان سے کہا گیا: ﴿ہر نماز کے وقت اپنی زینت اختیار کرو اور کھاؤ اور پیو اور فضول خرچی نہ کرو﴾ (سورۃ الاعراف: ۳۱)، یعنی: جو چیزیں تم پر حرام نہیں کی گئیں انہیں حرام قرار دینے میں حد سے نہ بڑھو (۶)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿آپ کہیے کہ اللہ کی اس زینت کو کس نے حرام کیا ہے جسے اس نے اپنے بندوں کے لیے نکالا ہے اور پاکیزہ رزق کو؟ کہیے کہ یہ دنیا کی زندگی میں (بھی) ایمان والوں کے لیے ہیں (اور) قیامت کے دن خاص طور پر انہی کے لیے ہوں گی۔ اسی طرح ہم علم رکھنے والے لوگوں کے لیے آیات کھول کھول کر بیان کرتے ہیں﴾ (سورۃ الاعراف: ۳۲)۔

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کہہ دیجئے کس نے اللہ کی زینت کو حرام کیا ہے﴾ اس نے واضح کیا کہ انہوں نے خود اپنی طرف سے وہ چیزیں حرام کر لی تھیں جو اللہ نے ان پر حرام نہیں کی تھیں۔ اور یہاں زینت سے مراد ہے: عمدہ لباس؛ جب اس کا مالک اس کی استطاعت رکھتا ہو، اور کہا گیا ہے:

---

(۱) اسے طبری نے ۱۰/۱۵۶ میں روایت کیا ہے۔ (۲) حدیث (۳۳۵۲)، اور اس کی اسناد میں نوح بن ذکوان ہے، ابو حاتم نے اس کے بارے میں کہا: "یہ کچھ نہیں ہے" اور ابن حبان نے کہا: "انتہائی منکر الحدیث ہے"۔ میزان الاعتدال ۴/۲۷۷۔ (۳) احکام القرآن للکیا ۳/۱۳۸۔ (۴) اسے عبد الرزاق نے المصنف (۱۹۵۳۹) میں، احمد نے الزہد ص۹۷ میں، اور بیہقی نے شعب الایمان (۴۸۹۱) اور (۵۶۹۸) میں حسن سے روایت کیا ہے۔ (۵) اسے احمد نے الزہد ص ۲۴۸، اور الورع ص ۱۰۲ میں، اور بغوی نے الجعدیات (۳۲۲۱) میں روایت کیا ہے۔ "البشم": چکنائی سے ہونے والی بدہضمی۔ النہایہ (بشم)۔ (۶) اسے طبری نے ۱۰/۱۵۵ میں سدی سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-A'raf: Ayah 32 [Page] 203

...all clothes, as it was narrated from Umar: "If Allah bestows abundance upon you, then show abundance [in your dress]," as previously mentioned (1).

It was narrated from Ali bin Al-Hussein bin Ali bin Abi Talib, the teacher of Malik (2), that he used to wear a garment of silk and wool (khazz) costing fifty dinars. He would wear it in winter, and when summer came, he would give it in charity, or sell it and give its price in charity. In summer, he would wear two garments from the goods of Egypt dyed with red clay (mumashaqayn), and say: {Say, "Who has forbidden the adornment of Allah which He has produced for His servants and the good [things] of provision?"} (3).

The second point: If this is the case, the verse indicates wearing high-quality clothes and beautifying oneself with them on Fridays, Eids, when meeting people, and visiting brothers. Abu Al-Aliyah said: "When the Muslims used to visit each other, they would beautify themselves" (4). In Sahih Muslim, from the hadith of Umar bin Al-Khattab, he saw a silken suit (hulla siyara') being sold at the door of the mosque and said: "O Messenger of Allah, why don't you buy it for Friday and for the delegations when they come to you?" The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Only those who have no portion in the Hereafter wear this" (5). He did not object to the mention of beautification, but rather he objected to it being of silken material. Tamim Ad-Dari bought a suit for a thousand dirhams in which he used to pray, and Malik bin Anas (6) used to wear fine Adeni clothes, and the garment of Ahmad bin Hanbal used to be bought for about a dinar.

---

(1) 7/191. (2) There is an observation regarding this statement, as he was among the teachers of Malik's teachers. Imam Malik was born in 93 AH, as stated in Al-Siyar 8/49, and Imam Ali bin Al-Hussein bin Ali bin Abi Talib (known as Zayn al-Abidin) died in that year, or it is said 94 AH, or 92 AH, or 100 AH, as in Al-Tamheed 9/158. Allah knows best. (3) Narrated by Ibn Sa'd in Al-Tabaqat 5/218, and Ibn Abd al-Barr in Al-Tamheed 9/158-159. The word "mumashaqayn" refers to "al-mushq" which is red ochre dye. A garment so dyed is called "mamshuq" or "mumashaq". Al-Lisan (M-Sh-Q). In Al-Tabaqat, it says "Ashmuniyayn" instead of "mumashaqayn". (4) Narrated by Ibn Sa'd in Al-Tabaqat 7/115, and Al-Bukhari in Al-Adab al-Mufrad (1/348). (5) Sahih Muslim (2068), narrated by Ahmad (4713), and Al-Bukhari (886). "Hulla siyara'" means a silk suit. Al-Nihaya 2/433. (6) In the manuscripts it says: Malik bin Dinar, but what is

established is from Talbis Iblis p. 193 (and the text is from it), Tabaqat Ibn Sa'd (supplementary part) 1/434, and Al-Siyar 8/70.

सूरा अल-अराफ: आयत 32 [पृष्ठ] 203

...सभी कपड़े, जैसा कि उमर से रिवायत है: "यदि अल्लाह तुम्हें प्रचुरता दे, तो प्रचुरता दिखाओ [अपने पहनावे में]," जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (1)।

अली बिन अल-हुसैन बिन अली बिन अबी तालिब, जो मालिक (2) के उस्ताद थे, से रिवायत है कि वे पचास दीनार की ऊनी-रेशमी (खज़) पोशाक पहनते थे। वे इसे सर्दियों में पहनते थे, और जब गर्मी आती, तो उसे सदका (दान) कर देते, या उसे बेचकर उसकी कीमत सदका कर देते। गर्मियों में, वे मिस्र के माल से बने दो कपड़े पहनते थे जो लाल मिट्टी (मुमशक़ैन) से रंगे होते थे, और कहते थे: {कहो, "किसने अल्लाह की उस ज़ीनत (सुंदरता) को हराम किया है जिसे उसने अपने बंदों के लिए निकाला है और रिज़्क़ की पाकीज़ा चीज़ें?"} (3)।

दूसरा बिंदु: यदि ऐसा है, तो आयत उम्दा कपड़े पहनने और जुमा, ईद, लोगों से मिलने और भाइयों से मुलाक़ात के समय उनसे खुद को संवारने का संकेत देती है। अबू अल-आलिया ने कहा: "जब मुसलमान एक-दूसरे से मिलते थे, तो वे सजते-संवरते थे" (4)। सहीह मुस्लिम में, उमर बिन अल-खत्ताब की हदीस से, उन्होंने मस्जिद के दरवाज़े पर रेशमी लिबास (हुल्ला सियरा) बिकते देखा और कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, काश आप इसे जुमा के दिन और आने वाले प्रतिनिधिमंडलों के लिए खरीद लेते?" अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "इसे वही पहनता है जिसका आखिरत में कोई हिस्सा नहीं है" (5)। उन्होंने सजने-संवरने के ज़िक्र पर एतराज़ नहीं किया, बल्कि उसके रेशमी होने पर एतराज़ किया। तमीम अद-दारी ने एक हजार दिरहम में एक पोशाक खरीदी थी जिसमें वे नमाज़ पढ़ते थे, और मालिक बिन अनस (6) उमदा अदेनी कपड़े पहनते थे, और अहमद बिन हंबल का कपड़ा लगभग एक दीनार में खरीदा जाता था।

---

(1) 7/191। (2) इस बात पर गौर करने की ज़रूरत है, क्योंकि वे मालिक के उस्तादों के उस्ताद थे। इमाम मालिक का जन्म 93 हिजरी में हुआ था, जैसा कि अल-सियार 8/49 में है, और इमाम अली बिन अल-हुसैन बिन अली बिन अबी तालिब (ज़ैनुल आबिदीन) का इंतकाल उसी वर्ष हुआ, या कहा जाता है 94 हिजरी, या 92 हिजरी, या 100 हिजरी, जैसा कि अल-तमहीद 9/158 में है। अल्लाह बेहतर जानता है। (3) इब्न साद ने अल-तबाक़ात 5/218 में, और इब्न अब्द अल-बर ने अल-तमहीद 9/158-159 में रिवायत की है। "मुमशक़ैन": अल-मुशक़ लाल मिट्टी का रंग है। अल-लिसान (म-श-क़)। अल-तबाक़ात में "मुमशक़ैन" की जगह "अशमूनियैन" आया है। (4) इब्न साद ने अल-तबाक़ात

7/115 में, और अल-बुखारी ने अल-अदब अल-मुफ़रद (1/348) में रिवायत की है। (5) सहीह मुस्लिम (2068), अहमद (4713) और अल-बुखारी (886)। "हुल्ला सियरा" का अर्थ है रेशमी पोशाक। अल-निहाया 2/433। (6) नुस्खों में 'मालिक बिन दीनार' है, लेकिन सही 'तल्बीस इब्लीस' पृष्ठ 193 से है (और इबारत वहीं की है), तबाक़ात इब्न साद 1/434, और अल-सियार 8/70।

سورہ الاعراف: آیت ۳۲ ۲۰۳

تمام کپڑے، جیسا کہ عمر سے روایت ہے: "اگر اللہ تم پر وسعت کرے تو تم بھی وسعت اختیار کرو،" اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے (۱)۔

اور علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب سے مروی ہے، جو امام مالک (۲) کے استاد تھے، کہ وہ پچاس دینار کا خز (ریشم آمیز) جبہ پہنتے تھے، وہ اسے سردیوں میں پہنتے، پھر جب گرمی آتی تو اسے صدقہ کر دیتے، یا اسے بیچ کر اس کی قیمت صدقہ کر دیتے۔ وہ گرمیوں میں مصر کے سامان سے بنے ہوئے دو گیروے رنگ کے کپڑے پہنتے تھے، اور فرماتے: ﴿قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ﴾ (اے نبی! کہئے کہ کس نے اللہ کی اس زینت کو حرام کیا ہے جسے اس نے اپنے بندوں کے لیے نکالا ہے اور پاکیزہ رزق کو؟) (۳)۔

دوسری بات: اور جب ایسا ہے تو اس آیت نے اعلیٰ درجے کے لباس پہننے اور جمعہ، عیدوں، لوگوں سے ملاقات اور بھائیوں کی زیارت کے وقت ان کے ذریعے زینت اختیار کرنے پر دلالت کی۔ ابوالعالیہ نے کہا: "مسلمان جب ایک دوسرے کی زیارت کرتے تو زیب و زینت اختیار کرتے تھے" (۴)۔ صحیح مسلم میں حضرت عمر بن خطاب کی حدیث ہے کہ انہوں نے مسجد کے دروازے پر ایک ریشمی جبہ (حلۃ سیراء) بکتا دیکھا تو کہا: اے اللہ کے رسول، کاش آپ اسے جمعہ کے دن کے لیے اور جب وفود آپ کے پاس آئیں تو (پہننے کے لیے) خرید لیتے؟ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اسے وہی پہنتا ہے جس کا آخرت میں کوئی حصہ نہیں" (۵)۔ چنانچہ آپ ﷺ نے زینت اختیار کرنے کے تذکرے پر نکیر نہیں فرمائی، بلکہ اس کے ریشمی ہونے پر نکیر فرمائی۔ اور تمیم الداری نے ایک ہزار درہم میں ایک جبہ خریدا تھا جس میں وہ نماز پڑھتے تھے، اور

مالک بن انس (۶) عمدہ عدنی کپڑے پہنتے تھے، اور امام احمد بن حنبل کا لباس تقریباً ایک دینار میں خریدا جاتا تھا۔

---

(۱) ۷/۱۹۱۔ (۲) اس کلام میں نظر ہے کیونکہ وہ امام مالک کے اساتذہ کے اساتذہ میں سے ہیں۔ امام مالک ۹۳ھ میں پیدا ہوئے جیسا کہ السیر ۸/۴۹ میں ہے، اور امام علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب (جو زین العابدین کے لقب سے مشہور ہیں) اسی سال فوت ہوئے، اور کہا گیا ہے کہ ۹۴ھ، ۹۲ھ، یا ۱۰۰ھ میں، جیسا کہ التمہید ۹/۱۵۸ میں ہے، واللہ اعلم۔ (۳) اسے ابن سعد نے الطبقات ۵/۲۱۸ میں اور ابن عبد البر نے التمہید ۹/۱۵۸-۱۵۹ میں روایت کیا۔ اور ان کا قول "ممشقین": المشق سے مراد گیرو ہے، جو کہ ایک سرخ رنگ ہے، اور "ثوب ممشوق و ممشق" کا مطلب گیروے رنگ کا کپڑا ہے۔ اللسان (مشق)۔ اور الطبقات میں "ممشقین" کی جگہ "اشمونیین" واقع ہوا ہے۔ (۴) اسے ابن سعد نے الطبقات ۷/۱۱۵ میں اور بخاری نے الادب المفرد (۱/۳۴۸) میں روایت کیا۔ (۵) صحیح مسلم (۲۰۶۸)، احمد (۴۷۱۳) اور بخاری (۸۸۶)۔ اور ان کا قول "حلۃ سیراء" یعنی ریشمی جوڑا۔ النہایہ ۲/۴۳۳۔ (۶) نسخوں میں "مالک بن دینار" ہے، اور جو ثابت ہے وہ "تلبیس ابلیس" ص ۱۹۳ سے ہے (اور عبارت وہیں کی ہے)، اور طبقات ابن سعد ۱/۴۳۴، اور السیر ۸/۷۰۔

Surat Al-A'raf: Verse 32 204

Where does this stand compared to those who disdain it and prefer wearing coarse linen and wool garments, saying: {And the clothing of righteousness - that is best}?! Far from it! Do you think those we mentioned abandoned the clothing of righteousness? No, by Allah! Rather, they are the people of righteousness and those of knowledge and reason, while others are merely making claims, with hearts empty of righteousness. Khalid bin Shawdhab (1) said: I witnessed al-Hasan [al-Basri] when Farqad came to him. Al-Hasan took hold of his garment, pulled it toward him, and said: "O Furayqad, O son of the mother of Furayqad, indeed, piety is not in this garment. Piety is rather what is settled in the heart and confirmed by deeds" (2). Abu Muhammad, the nephew of Ma'ruf al-Karkhi, visited Abu al-Hasan bin Bashshar (3) wearing a woolen cloak. Abu al-Hasan said to him: "O Abu Muhammad, have you made your heart woolly or your body? Make your heart woolly, and wear fine linen over fine linen" (4). A man said to al-Shibli: "A group of your companions has arrived and they are in the congregational mosque." He went and saw them wearing patched garments and towels (futa), and he began to recite poetry: As for the tents, they are like their tents, but I see the women of the tribe are other than their women (5). Abu al-Faraj ibn al-Jawzi, may Allah have mercy on him (6), said: I dislike wearing towels and patched garments for four reasons: First, it was not the clothing of the Salaf (early generations); they only patched their clothes out of necessity. Second, it involves a pretense of poverty, while man has been commanded to manifest the blessing (7) of Allah upon him.

(1) Abu Abd al-Rahman al-Jushami al-Basri, Al-Jarh wa al-Ta'dil 3/336. (2) Reported by Ahmad in Az-Zuhd p. 327, and Ibn al-Jawzi in Talbis Iblis p. 189. (3) In (D) and (Z): Yasar. The discussion is in Talbis Iblis p. 192. Abu al-Hasan bin Bashshar is Ali bin Muhammad bin Bashshar the ascetic, who died in the year (313 AH). Tabaqat al-Hanabilah 2/57, and the story is there. (4) Al-Quhi: A type of white garment, Persian, attributed to Quhistan. Al-Lisan (q-w-h). (5) Reported by Ibn al-Jawzi in Talbis Iblis p. 184. The verse is by Abu al-Hasan al-Fali, as in Mu'jam al-Udaba 12/227. (6) In Talbis Iblis p. 184. (7) In (D), (Z), and (M): "the trace of blessings." What is established is from (Kh) and (Z), and Talbis Iblis.

सूरा अल-अराफ़: आयत 32 204

यह उनकी तुलना में कहाँ ठहरता है जो इससे कतराते हैं और सूती और ऊनी मोटे कपड़े पहनने को तरजीह देते हैं, और कहते हैं: {ت था परहेज़गारी (धर्मनिष्ठा) का लिबास—यही सबसे उत्तम है}?! कदापि नहीं! क्या आप समझते हैं कि जिनका हमने उल्लेख किया है उन्होंने परहेज़गारी का लिबास छोड़ दिया था? नहीं, अल्लाह की कसम! बल्कि वे ही परहेज़गार और ज्ञान एवं बुद्धि वाले लोग हैं, जबकि अन्य केवल दावा करने वाले हैं, जिनके हृदय परहेज़गारी से खाली हैं। खालिद बिन शौज़ब (1) ने कहा: मैं अल-हसन [अल-बसरी] के पास मौजूद था जब फरकद उनके पास आया। अल-हसन ने उसके लबादे को पकड़कर अपनी ओर खींचा और कहा: "हे फुरैकद, हे फुरैकद की माँ के बेटे, वास्तव में नेकी इस लबादे में नहीं है। नेकी तो वह है जो सीने (दिल) में समा जाए और कर्मों से उसकी पुष्टि हो" (2)। मारूफ़ अल-करखी के भतीजे अबू मुहम्मद, अबू अल-हसन बिन बशार (3) के पास आए, उन्होंने ऊन का जुब्बा पहना हुआ था। अबू अल-हसन ने उनसे कहा: "हे अबू मुहम्मद, तुमने अपने दिल को ऊनी बनाया है या अपने शरीर को? अपने दिल को ऊनी बनाओ, और कीमती कपड़ों (अल-कुही) के ऊपर कीमती कपड़े पहनो" (4)। एक आदमी ने अल-शिबली से कहा: "आपके साथियों का एक समूह आया है और वे जामा मस्जिद में हैं।" वह वहाँ गए और उन्हें पैबंद लगे कपड़े और फुता (तौलिये जैसे वस्त्र) पहने हुए देखा, तो उन्होंने ये शेर पढ़े: जहाँ तक खेमों की बात है, वे तो उनके खेमों जैसे ही हैं, लेकिन मैं कबीले की औरतों को उनकी औरतों के अलावा कोई और देख रहा हूँ (5)। अबू अल-फ़रज इब्न अल-जौज़ी (6) रहमतुल्लाह अलैहि ने कहा: मैं चार कारणों से फुता और पैबंद लगे कपड़े पहनना नापसंद करता हूँ: पहला यह कि यह सलफ़ (पूर्वजों) का पहनावा नहीं है; वे केवल ज़रूरत के समय ही कपड़ों में पैबंद लगाते थे। दूसरा यह कि इसमें गरीबी का प्रदर्शन शामिल है, जबकि इंसान को अल्लाह की दी हुई नेमत (7) को ज़ाहिर करने का हुक्म दिया गया है।

(1) अबू अब्द अल-रहमान अल-जुशमी अल-बसरी, अल-जराह वल-तादील 3/336। (2) इसे अहमद ने अज़-ज़ुहद पृ. 327 में और इब्न अल-जौज़ी ने तलबीस इबलीस पृ. 189 में उद्धृत किया है। (3) (द) और (ज़) में: यसार, और इसकी चर्चा तलबीस इबलीस पृ. 192 में है। अबू अल-हसन बिन बशार, अली बिन मुहम्मद बिन बशार ज़ाहिद हैं, जिनकी मृत्यु (313 हिजरी) में हुई। तबकात अल-हनाबिला 2/57, और कहानी वहीं है। (4) अल-कुही: सफ़ेद कपड़ों का एक प्रकार, फ़ारसी, कुहिस्तान से संबंधित। अल-लिसान (क-व-ह)। (5) इसे इब्न अल-जौज़ी ने तलबीस इबलीस पृ. 184 में उद्धृत किया है। यह शेर अबू अल-हसन अल-फ़ाली का है, जैसा कि मुअजम अल-उदबा 12/227 में है। (6)

तलबीस इबलीस पृ. 184 में। (7) (द), (ज़) और (म) में: "नेमतों का प्रभाव", और जो पाठ यहाँ है वह (ख) और (ज़) तथा तलबीस इबलीस से है।

سورة الاعراف: آیت ۳۲ ۲۰۴

کہاں یہ (تعلیم) ان لوگوں کے مقابلے میں جو اس سے بے رغبتی کرتے ہیں اور کتان (باریک سوت) اور اون کے کھردرے لباس کو ترجیح دیتے ہیں، اور کہتے ہیں: {اور تقویٰ کا لباس، وہی سب سے بہتر ہے}؟! ہرگز نہیں! کیا آپ سمجھتے ہیں کہ جن کا ہم نے ذکر کیا انہوں نے تقویٰ کا لباس چھوڑ دیا تھا؟ نہیں، اللہ کی قسم! بلکہ وہی اہل تقویٰ اور معرفت و عقل والے ہیں، جبکہ دوسرے محض دعویٰ کرنے والے ہیں، اور ان کے دل تقویٰ سے خالی ہیں۔ خالد بن شوذب (۱) نے کہا: میں حسن (بصری) کے پاس موجود تھا جب فرقد ان کے پاس آئے۔ حسن نے ان کے جبے کو پکڑ کر اپنی طرف کھینچا اور کہا: "اے فُریقَد، اے فُریقَد کی ماں کے بیٹے، بے شک نیکی اس جبے میں نہیں ہے۔ نیکی تو وہ ہے جو سینے (دل) میں گھر کر جائے اور عمل اس کی تصدیق کرے" (۲)۔ معروف کرخی کے بھتیجے ابو محمد، ابو الحسن بن بشار (۳) کے پاس آئے، وہ اون کا جبہ پہنے ہوئے تھے۔ ابو الحسن نے ان سے کہا: "اے ابو محمد، تم نے اپنے دل کو صوف (اونی) بنایا ہے یا اپنے جسم کو؟ اپنے دل کو صوف بناؤ، اور قوہی (اعلیٰ درجے کا کپڑا) پر قوہی پہنو" (۴)۔ ایک شخص نے شبلی سے کہا: "آپ کے ساتھیوں کی ایک جماعت آئی ہے اور وہ جامع مسجد میں ہیں۔" وہ گئے تو دیکھا کہ وہ پیوند لگے کپڑے اور فُوطے (تولیہ نما چادریں) پہنے ہوئے ہیں، تو انہوں نے یہ شعر پڑھے: خیمے تو انہی کے خیموں جیسے ہیں، لیکن میں قبیلے کی عورتوں کو ان کی عورتوں کے علاوہ دیکھ رہا ہوں (۵)۔ ابو الفرج ابن الجوزی رحمہ اللہ (۶) نے کہا: میں چار وجوہات کی بنا پر فُوطہ اور پیوند لگے کپڑے پہننا ناپسند کرتا ہوں: پہلی یہ کہ یہ سلف کا لباس نہیں ہے؛ وہ صرف ضرورت کے تحت ہی پیوند لگاتے تھے۔ دوسری یہ کہ اس میں فقر کا دعویٰ پایا جاتا ہے، جبکہ انسان کو حکم دیا گیا ہے کہ وہ اپنے اوپر اللہ کی نعمت (۷) کا اظہار کرے۔

(١) ابو عبد الرحمن الجشمی البصری، الجرح والتعدیل ٣/ ٣٣٦۔ (٢) اسے احمد نے الزھد ص ٣٢٧ اور ابن الجوزی نے تلبیس ابلیس ص ١٨٩ میں روایت کیا ہے۔ (٣) (د) اور (ز) میں: یسار، اور اس کا تذکرہ تلبیس ابلیس ص ١٩٢ میں ہے۔ ابو الحسن بن بشار، علی بن محمد بن بشار زاہد ہیں، وفات ٣١٣ھ طبقات الحنابلہ ٢/ ٥٧، اور قصہ وہیں ہے۔ (٤) القوہی: سفید کپڑوں کی ایک قسم، فارسی، کوہستان کی طرف منسوب۔ اللسان (قوہ)۔ (٥) اسے ابن الجوزی نے تلبیس ابلیس ص ١٨٤ میں روایت کیا ہے۔ یہ شعر ابو الحسن الفالی کا ہے, جیسا کہ معجم الادباء ٢٢٧/١٢ میں ہے۔ (٦) تلبیس ابلیس ص ١٨٤ میں۔ (٧) (د)، (ز) اور (م) میں: "اثرِ نعم" ہے، اور جو متن میں ہے وہ (خ) اور (ظ) اور تلبیس ابلیس سے ہے۔

205 Surah Al-A'raf, Verse 32

Third: Showing off asceticism, whereas we have been commanded to conceal it. Fourth: It is an imitation of those who stray from the Sharia, and whoever imitates a people is one of them. Al-Tabari said(1): "He who preferred wearing hair and wool over cotton and linen garments, despite having a lawful means to obtain them, has surely erred. So has he who ate legumes and lentils, choosing them over wheat bread, and he who abandoned eating meat out of fear of being overcome by the desire for women." Bishr bin Al-Harith(3) was asked about wearing wool, and it weighed heavily on him, and dislike was evident on his face. Then he said: "Wearing silk-wool blends (Khazz) and saffron-dyed garments is more beloved to me than wearing wool in the cities." Abu al-Faraj said: "The righteous predecessors (Salaf) used to wear moderate clothing, neither extravagant nor base. They would choose the finest of them for Friday, Eid, and for meeting brothers. Choosing the finest was not considered ugly by them. As for the clothing that disgraces its wearer, it involves showing off asceticism and poverty, and it is as if it is a tongue of complaint against Allah Almighty, and it brings contempt upon the wearer; all of that is disliked and forbidden." If someone says: "Improving one's dress is a whim of the soul, and we were commanded to struggle against it, and it is an adornment for creatures, whereas we were commanded that our actions should be for Allah and not for creatures." The answer is: "Not everything the soul desires is condemned, and not everything used as an adornment for people is disliked. It is only forbidden if the Sharia has prohibited it, or if it is done by way of showing off (Riya) in religious matters. For man loves(5) to be seen as beautiful, and that is a share for the soul for which he is not blamed. For this reason, [the hair] is combed..."

(1) The author quoted him via Ibn al-Jawzi in 'Talbis Iblis' p. 193, and previously in 6/262. (2) In the manuscripts: 'Al-Nayl', and what is established is from (M) and 'Talbis Iblis'. (3) Abu Nasr Al-Marwazi, the Baghdadi, the Hadith scholar, was a leader in piety and sincerity, died in the year (227 AH). 'Al-Siyar' 10/469. (4) In 'Talbis Iblis' p. 193: "And it was not otherwise." (5) In (D), (Z), (Th), and (M) and the printed version of 'Talbis Iblis' p. 195: "It is necessary", and what is established is from (Kh).

205 सूरा अल-अराफ़, आयत 32

तीसरा: तपस्या का प्रदर्शन करना, जबकि हमें इसे छिपाने का आदेश दिया गया है। चौथा: यह उन लोगों की नकल करना है जो शरीयत से भटक गए हैं, और जो किसी कौम की नकल करता है, वह उन्हीं में से है। अल-तबरी ने कहा(1): "निश्चित रूप से वह व्यक्ति गलत है जिसने कपास और लिनन के कपड़ों के बजाय बालों और ऊन के कपड़े पहनने को प्राथमिकता दी, जबकि उसके पास वैध तरीके से उन्हें प्राप्त करने का साधन मौजूद था। और वह भी जिसने गेहूं की रोटी के बजाय फलियों और दालों को चुना, और जिसने महिलाओं की इच्छा के डर से मांस खाना छोड़ दिया।" बिश्र बिन अल-हारिस(3) से ऊन पहनने के बारे में पूछा गया, तो उन्हें यह बात नागवार गुजरी और उनके चेहरे पर नापसंदगी साफ झलक रही थी। फिर उन्होंने कहा: "शहरों में ऊन पहनने से ज्यादा मुझे रेशम-ऊन के मिश्रित कपड़े (खज़) और केसरिया रंग के कपड़े पहनना पसंद है।" अबू अल-फ़रज ने कहा: "पूर्वज (सलफ) मध्यम दर्जे के कपड़े पहनते थे, न तो बहुत ऊंचे और न ही बहुत मामूली। वे जुमा, ईद और भाइयों से मिलने के लिए उनमें से सबसे अच्छे कपड़ों का चुनाव करते थे। सबसे अच्छे कपड़ों का चयन करना उनके पास बुरा नहीं था। जहाँ तक उस पहनावे का सवाल है जो पहनने वाले को अपमानित करता है, तो इसमें तपस्या और गरीबी का प्रदर्शन शामिल है, और यह ऐसा है जैसे अल्लाह के खिलाफ शिकायत की ज़ुबान हो, और यह पहनने वाले के लिए तिरस्कार का कारण बनता है; और यह सब नापसंद और वर्जित है।" यदि कोई कहे: "कपड़ों को संवारना मन की इच्छा है, और हमें इसके खिलाफ संघर्ष करने का आदेश दिया गया है, और यह लोगों के लिए सजावट है, जबकि हमें आदेश दिया गया है कि हमारे कर्म अल्लाह के लिए होने चाहिए न कि लोगों के लिए।" जवाब यह है: "मन जो कुछ भी चाहता है वह निंदनीय नहीं है, और लोगों के लिए खुद को सजाना हमेशा नापसंद नहीं किया जाता है। इसकी मनाही केवल तब है जब शरीयत ने इसे मना किया हो, या धर्म के मामले में दिखावे (रिया) के रूप में हो। क्योंकि मनुष्य सुंदर दिखना पसंद(5) करता है, और यह मन का एक हिस्सा है जिसके लिए उसे दोषी नहीं ठहराया जा सकता। इसीलिए [बालों] में कंघी की जाती है..."

(1) लेखक ने इब्न अल-जौज़ी के माध्यम से 'तल्बीस इबलीस' पृ. 193 में उनका उल्लेख किया है, और इससे पहले 6/262 में। (2) हस्तलिखित प्रतियों में: 'अल-नैल', और जो प्रमाणित है वह (म) और 'तल्बीस इबलीस' से है। (3) अबू नस्र अल-मरवाज़ी, बगदादी, हदीस विद्वान, परहेज़गारी और ईमानदारी में अग्रणी थे, मृत्यु वर्ष (227 हिजरी)। 'अल-सियार' 10/469। (4) 'तल्बीस इबलीस' पृ.

193 में: "और इसके अलावा कुछ नहीं था।" (5) (द), (ज़), (ज़), और (म) और 'तल्बीस इबलीस' के मुद्रित संस्करण पृ. 195 में: "अनिवार्य है", और जो प्रमाणित है वह (ख) से है।

۲۰۵ سورۃ الاعراف، آیت ۳۲

تیسرا: زہد کا اظہار، جبکہ ہمیں اسے چھپانے کا حکم دیا گیا ہے۔ چوتھا: یہ ان لوگوں کی مشابہت ہے جو شریعت سے کنارہ کش ہیں، اور جو جس قوم کی مشابہت اختیار کرے وہ انہی میں سے ہے۔ طبری (۱) نے کہا: "اس شخص نے یقیناً غلطی کی جس نے حلال طریقے سے میسر ہونے کے باوجود سوتی اور کتان کے لباس پر بالوں اور اون کے لباس کو ترجیح دی، اور جس نے گندم کی روٹی پر اناج اور دالوں کو ترجیح دی، اور جس نے عورتوں کی شہوت کے خوف سے گوشت کھانا چھوڑ دیا۔" بشر بن حارث (۳) سے اون پہننے کے بارے میں پوچھا گیا تو انہیں یہ گراں گزرا اور ان کے چہرے سے ناگواری ظاہر ہوئی، پھر انہوں نے فرمایا: "شہروں میں اون پہننے سے زیادہ مجھے خز (ریشم و اون کا ملا جلا کپڑا) اور عصفر (زرد رنگ) میں رنگا ہوا لباس پہننا زیادہ پسند ہے۔" ابو الفرج نے کہا: "سلف صالحین درمیانہ لباس پہنا کرتے تھے، نہ بہت اعلیٰ اور نہ ہی نہایت معمولی، اور وہ جمعہ، عید اور بھائیوں سے ملاقات کے لیے عمدہ لباس کا انتخاب کرتے تھے، اور ان کے نزدیک عمدہ لباس کا انتخاب برا نہیں تھا۔ رہا وہ لباس جو اپنے پہننے والے کو عیب دار بنا دے تو اس میں زہد اور فقر کا اظہار ہوتا ہے، اور یہ گویا اللہ تعالیٰ سے شکایت کی زبان ہے، اور یہ پہننے والے کی تحقیر کا باعث بنتا ہے؛ اور یہ سب ناپسندیدہ اور ممنوع ہے۔" اگر کوئی کہے: "لباس کو عمدہ بنانا نفس کی خواہش ہے، اور ہمیں نفس کے خلاف جہاد کا حکم دیا گیا ہے، اور یہ لوگوں کے لیے زینت ہے، جبکہ ہمیں حکم دیا گیا ہے کہ ہمارے اعمال اللہ کے لیے ہوں نہ کہ لوگوں کے لیے۔" تو جواب یہ ہے: "نفس جس چیز کی خواہش کرے وہ ہر جگہ قابلِ مذمت نہیں ہے، اور ہر وہ چیز جس سے لوگوں کے لیے زینت اختیار کی جائے ناپسندیدہ نہیں ہے۔ بلکہ اس سے تب منع کیا جاتا ہے جب شریعت نے اس سے منع کیا ہو، یا دین

کے معاملے میں ریا کاری کے طور پر ہو، کیونکہ انسان پسند کرتا ہے (۵) کہ وہ خوبصورت نظر آئے، اور یہ نفس کا وہ حصہ ہے جس پر ملامت نہیں کی جاتی، اسی لیے [بالوں کو] سنوارا جاتا ہے..."

(۱) مصنف نے ان کا قول ابن الجوزی کے واسطے سے 'تلبیس ابلیس' ص ۱۹۳ میں نقل کیا ہے، اور اس سے قبل ۶/۲۶۲ میں۔ (۲) قلمی نسخوں میں: 'النیل'، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور 'تلبیس ابلیس' سے ہے۔ (۳) ابو نصر المروزی، البغدادی، محدث، تقویٰ اور اخلاص میں امام تھے، ۲۲۷ ھ میں وفات پائی۔ 'السیر' ۱۰/۴۶۹۔ (۴) 'تلبیس ابلیس' ص ۱۹۳ میں: "اور اس کے سوا کچھ نہ تھا۔" (۵) (د)، (ز)، (ظ) اور (م) اور 'تلبیس ابلیس' کے مطبوعہ نسخے ص ۱۹۵ میں: "واجب ہے"، اور جو ثابت ہے وہ (خ) سے ہے۔

Surah Al-A'raf: Verse 32 206

...his hair, and he would look in the mirror and straighten his turban. He would wear the rough lining of the garment on the inside and its beautiful exterior on the outside. There is nothing in any of this that is disliked or blameworthy.

Makhul reported from Aisha, who said: A group of the companions of the Messenger of Allah (ﷺ) were waiting for him at the door. He came out to meet them, and in the house was a small water skin (rakwah) containing water. He began to look into the water and straighten his beard and hair. I said: "O Messenger of Allah, do you do this?!" He said: "Yes, when a man goes out to his brothers, he should prepare himself, for Allah is Beautiful and He loves beauty."(1)

In "Sahih" Muslim: from Ibn Mas'ud that the Prophet (ﷺ) said: "He who has in his heart an atom's weight of pride will not enter Paradise." A man said: "Indeed, a man likes his garment to be beautiful and his shoes to be beautiful." He (ﷺ) said: "Indeed, Allah is Beautiful and He loves beauty. Pride is rejecting the truth and looking down on people."(2)

There are many hadiths with this meaning, all of which indicate cleanliness and good appearance.

Muhammad ibn Sa'd reported: Al-Fadl ibn Dukayn informed us, saying: Mandal narrated to us, from Thawr, from Khalid ibn Ma'dan, who said: The Messenger of Allah (ﷺ) used to travel with a comb, a mirror, oil, a tooth-stick (siwak), and kohl. And from Ibn Jurayj: [He had] an ivory comb that he used for combing.

Ibn Sa'd said: Qabisah ibn 'Uqbah informed us, saying: Sufyan narrated to us, from Rabi' ibn Sabih, from Yazid al-Raqashi, from Anas ibn Malik, who said: The Messenger of Allah (ﷺ) used to apply oil to his head frequently and comb [it].

(1) His statement from it: "Indeed Allah is beautiful and loves beauty" is authentic (sahih), and it will follow. As for the rest of the hadith, it was recorded by Ibn al-Jawzi in 'Al-'Ilal al-Mutanahiyah' 2/687 through Ayyub ibn Mudrik, and he recorded it in 'Talbis Iblis' p. 195 through Al-Ala' ibn Kathir ad-Dimashqi, both from Makhul from Aisha (may Allah be pleased with her). Ayyub ibn Mudrik was deemed a liar by Ibn Ma'in, and Abu Hatim and An-Nasa'i said: abandoned (matruk), and Ibn Hibban said: Ayyub narrated from Makhul a fabricated manuscript. And he did not see it. Mizan al-I'tidal 1/293. And Al-Ala' ibn Kathir ad-Dimashqi, Al-Bukhari said of him: his hadiths are munkar (denied), and Ibn 'Adi said: he has copies from Makhul from the

Companions, all of which are not preserved. And Makhul did not meet Aisha (may Allah be pleased with her). See Tanzih al-Shari'ah 2/278. (2) Sahih Muslim (91), and Ahmad recorded it (3789) in a similar way. Abu al-Abbas al-Qurtubi said in 'Al-Mufhim' 1/288-289: 'Batar al-Haqq' means rejecting it. And 'Ghamt al-Nas' means despising and belittling them.

सूरह अल-आराफ़: आयत 32 २०६

...अपने बाल, और वह शीशे में देखते और अपनी पगड़ी ठीक करते थे। वह कपड़े के खुरदरे अस्तर को अंदर की ओर और उसके सुंदर बाहरी हिस्से को बाहर की ओर पहनते थे। इनमें से किसी भी चीज़ में ऐसा कुछ नहीं है जिसे नापसंद किया जाए या जिसकी निंदा की जाए।

मक़हूल ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के कुछ सहाबा दरवाज़े पर उनका इंतज़ार कर रहे थे। वह उनसे मिलने के लिए बाहर निकले, और घर में पानी से भरा एक छोटा चमड़े का बर्तन (रक्का) था। वह पानी में देखने लगे और अपनी दाढ़ी और बाल ठीक करने लगे। मैंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, क्या आप भी ऐसा करते हैं?!" उन्होंने कहा: "हाँ, जब कोई आदमी अपने भाइयों के पास जाता है, तो उसे खुद को तैयार करना चाहिए, क्योंकि अल्लाह सुंदर है और वह सुंदरता को पसंद करता है।"(1)

सहीह मुस्लिम में: इब्न मसूद से रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जिसके दिल में ज़र्रा बराबर भी अहंकार (घमंड) होगा, वह जन्नत में प्रवेश नहीं करेगा।" एक आदमी ने कहा: "बेशक, एक आदमी पसंद करता है कि उसका कपड़ा सुंदर हो और उसके जूते सुंदर हों।" उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाया: "बेशक, अल्लाह सुंदर है और वह सुंदरता को पसंद करता है। अहंकार सत्य को ठुकराना और लोगों को नीचा समझना है।"(2)

इस अर्थ में बहुत सी हदीसें हैं, जो सभी स्वच्छता और अच्छे पहनावे का संकेत देती हैं।

मुहम्मद इब्न साद ने रिवायत की है: अल-फ़ज़ल इब्न दुख़ैन ने हमें बताया, उन्होंने कहा: मंडल ने हमें थौर से, उन्होंने खालिद इब्न मादान से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) यात्रा करते समय अपने साथ कंघी, आईना, तेल, मिस्वाक और सूरमा रखते थे। और इब्न जुरैज से रिवायत है: [उनके पास] हाथीदांत की एक कंघी थी जिससे वह कंघी करते थे।

इब्न साद ने कहा: क़बीसा इब्न उकबा ने हमें बताया, उन्होंने कहा: सुफ़ियान ने हमें रबी इब्न सबीह से, उन्होंने यज़ीद अल-रक़ाशी से, उन्होंने अनस इब्न मलिक से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अपने सिर पर अक्सर तेल लगाते थे और कंघी करते थे।

(1) उनका यह कथन: "बेशक अल्लाह सुंदर है और सुंदरता को पसंद करता है" सहीह है, और इसके बाद आएगा। जहाँ तक शेष हदीस का प्रश्न है, इसे इब्न अल-जौज़ी ने 'अल-इलाल अल-

मुतानाहियाह' २/६८७ में अय्यूब इब्न मुद्रिक के माध्यम से दर्ज किया है, और उन्होंने इसे 'तल्बीस इब्लीस' पृष्ठ १९५ में अल-अला इब्न कसीर अद-दिमश्की के माध्यम से दर्ज किया है, दोनों ही मक़हूल से, आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से। अय्यूब इब्न मुद्रिक को इब्न मुईन ने झूठा करार दिया था, और अबू हातिम और अन-नसाई ने कहा: परित्यक्त (मतरूक), और इब्न हिब्बान ने कहा: अय्यूब ने मक़हूल से एक गढ़ी हुई पांडुलिपि रिवायत की। और उन्होंने इसे नहीं देखा था। मीज़ान अल-इतिदाल १/२९३। और अल-अला इब्न कसीर अद-दिमश्की के बारे में अल-बुखारी ने कहा: उनकी हदीसें मुनकर (अस्वीकृत) हैं, और इब्न अदी ने कहा: उनके पास सहाबा से मक़हूल के माध्यम से कई प्रतियाँ हैं, जो सभी सुरक्षित नहीं हैं। और मक़हूल की आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से मुलाकात नहीं हुई थी। देखें तन्ज़ीह अल-शरिया २/२७८। (2) सहीह मुस्लिम (९१), और अहमद ने इसे (३७८९) इसी तरह दर्ज किया है। अबू अल-अब्बास अल-कुर्तुबी ने 'अल-मुफ़हिम' १/२८८-२८९ में कहा है: 'बतर अल-हक़' का अर्थ है उसे रद्द करना। और 'ग़म्त अल-नास' का अर्थ है उन्हें हिकारत से देखना और उन्हें छोटा समझना।

سورہ الاعراف: آیت 32 ٢٠٦

...اپنے بال، اور وہ آئینے میں دیکھتے اور اپنا عمامہ درست کرتے تھے۔ وہ لباس کا کھردرا استر اندر کی طرف اور اس کا خوبصورت بیرونی حصہ باہر کی طرف پہنتے تھے۔ ان میں سے کسی بھی چیز میں ایسی کوئی بات نہیں ہے جو ناپسندیدہ یا قابلِ مذمت ہو۔

مکحول نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ کے چند صحابہ دروازے پر آپ کا انتظار کر رہے تھے۔ آپ ان سے ملنے کے لیے باہر نکلے، اور گھر میں ایک چھوٹی سی مشک (رکوہ) تھی جس میں پانی تھا۔ آپ پانی میں دیکھنے لگے اور اپنی داڑھی اور بالوں کو درست کرنے لگے۔ میں نے عرض کیا: "یا رسول اللہ، کیا آپ بھی ایسا کرتے ہیں؟!" آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں، جب کوئی آدمی اپنے بھائیوں کے پاس جائے، تو اسے چاہیے کہ وہ خود کو تیار کرے، کیونکہ اللہ جمیل ہے اور جمال کو پسند کرتا ہے۔"(1)

اور صحیح مسلم میں ہے: ابن مسعود رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جس کے دل میں رتی برابر بھی تکبر ہوگا وہ جنت میں داخل نہ ہوگا۔" ایک شخص نے عرض کیا: "بیشک آدمی پسند کرتا ہے کہ اس کا لباس اچھا ہو اور اس کا جوتا اچھا ہو۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "بیشک اللہ جمیل ہے اور جمال کو پسند کرتا ہے، تکبر حق کا انکار کرنے اور لوگوں کو حقیر سمجھنے کا نام ہے۔"(2)

اور اس مفہوم میں بہت سی احادیث ہیں، جو تمام کی تمام صفائی ستھرائی اور اچھی ہیئت پر دلالت کرتی ہیں۔

محمد بن سعد نے روایت کیا ہے: ہمیں فضل بن دکین نے خبر دی، انہوں نے کہا: ہمیں مندل نے ثور سے، انہوں نے خالد بن معدان سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ سفر میں اپنے ساتھ کنگھی، آئینہ، تیل، مسواک اور سرمہ رکھا کرتے تھے۔ اور ابن جریج سے روایت ہے: [آپ ﷺ کے پاس] ہاتھی دانت کی ایک کنگھی تھی جس سے آپ کنگھی فرماتے تھے۔

ابن سعد نے کہا: ہمیں قبیصہ بن عقبہ نے خبر دی، انہوں نے کہا: ہمیں سفیان نے ربیع بن صبیح سے، انہوں نے یزید الرقاشی سے، انہوں نے انس بن مالک سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ اپنے سر پر کثرت سے تیل لگاتے اور کنگھی کیا کرتے تھے۔

(1) ان کا یہ قول: "اللہ جمیل ہے اور جمال کو پسند کرتا ہے" صحیح ہے، اور آگے آئے گا۔ جہاں تک باقی حدیث کا تعلق ہے، تو اسے ابن الجوزی نے 'العلل المتناہیہ' 2/687 میں ایوب بن مدرک کے طریق سے روایت کیا ہے، اور انہوں نے اسے 'تلبیس ابلیس' ص 195 میں العلاء بن کثیر الدمشقی کے طریق سے روایت کیا ہے، دونوں نے مکحول سے اور انہوں نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے۔ ایوب بن مدرک کو ابن معین نے جھوٹا قرار دیا ہے، اور ابو حاتم اور نسائی نے کہا: وہ متروک ہے، اور ابن حبان نے کہا: ایوب نے مکحول سے ایک موضوع نسخہ روایت کیا ہے۔ اور اس نے اسے نہیں دیکھا۔ میزان الاعتدال 1/293۔ اور العلاء بن کثیر الدمشقی کے بارے میں بخاری نے کہا: وہ منکر الحدیث ہے، اور ابن عدی نے کہا: اس کے پاس مکحول سے صحابہ کے ایسے نسخے ہیں جو محفوظ نہیں ہیں۔ اور مکحول نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کو نہیں پایا۔ دیکھیے تنزیہ الشریعہ 2/278۔ (2) صحیح مسلم (91)، اور اسے احمد (3789) نے بھی اسی طرح روایت کیا ہے۔ ابوالعباس القرطبی نے 'المفہم' 1/288-289 میں کہا ہے: 'بطر الحق' کا مطلب ہے اسے باطل قرار دینا۔ اور 'غمط الناس' کا مطلب ہے انہیں حقیر اور چھوٹا سمجھنا۔

Surat Al-A'raf: Ayah 32 Page 207

...his beard with water. Yazid ibn Harun informed us, 'Abbad ibn Mansur informed us, on the authority of Ikrimah, on the authority of Ibn Abbas, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) had a kohl container with which he applied kohl three times in each eye before sleeping. (1) Third: His words, the Almighty: "and the good things of [His] provision": The good things are a general term for whatever is earned through good and pleasant means. Ibn Abbas and Qatadah said: It means the good things from the provision: what the people of Jahiliyyah (pre-Islamic period) prohibited such as the Bahira, Sa’iba, Wasila, and Hami. (2) It was also said: It refers to everything that is pleasant from food. (3) People have differed concerning the abandonment of good things and turning away from pleasures. Some said: This is not an act of worship, and doing it or leaving it is equal in permissible matters. Others said: It is an act of worship in itself, and it is only a path to asceticism in this world, shortening hope in it, and leaving behind excess for its sake; thus it is recommended as an act of worship. Others said: It was narrated from Umar bin Al-Khattab (may Allah be pleased with him) that he said: "If we wanted, we could have taken roasted meats and thin breads, but I heard Allah the Almighty censuring some people, saying: 'You consumed your good things in your worldly life' (4) [Al-Ahqaf: 20]." And it was narrated: "Sura'iq", with a "ra" (ر), and they are all "al-Jaradiq" (a type of bread). "Al-Salla'iq": with a "lam" (ل): what is prepared from meats and legumes. "Al-Salla'" with a "kasra" (short 'i' sound) under the "sad" (ص) and lengthening: grilled food. "Al-Sinab": mustard with raisins. (5) Others distinguished between obtaining all of that with burden and without burden. Abu al-Hasan Ali ibn al-Mufaddal al-Maqdisi (6), our Sheikh, said: And this is the correct view, if Allah Almighty wills, for he did not transmit...

(1) Tabaqat Ibn Sa'd 1/484 and the report of Khalid ibn Ma'dan is mursal, and the hadith of Anas (may Allah be pleased with him) was extracted by Al-Bayhaqi in Ash-Sha'b (6463), and Al-Tirmidhi similarly in Al-Shama'il (32), and the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with him) was extracted by Ahmad (3318), Al-Tirmidhi (2048), and Ibn Majah (3499). (2) Extracted by Al-Tabari 10/158, and similar explanations of these terms are in 6/335-336. (3) Al-Nukat wa al-Uyun 2/219. (4) Extracted by Ibn Al-Mubarak in Al-Zuhd (579), and Abu Nu'aym in Al-Hilya 49/1 similarly. (5) Gharib Al-Hadith by Abu Ubayd 3/264, and Al-Fa'iq 2/296 and 311. Al-Salla'iq is also narrated as: As-Sala'iq with a "seen" (س). Al-Jaradiq: plural of jurdaqah: the loaf of bread, a

Persianized word, Al-Lisan (jaraq). (6) Then Al-Iskandarani, excelled in the Maliki school, and died in the year (611 AH). Al-Siyar 22/66.

सूरत अल-अराफ़: आयत 32 पृष्ठ 207

...उनकी दाढ़ी पानी के साथ। यज़ीद इब्न हारून ने हमें बताया, अब्बाद इब्न मंसूर ने हमें बताया, इकरामा के माध्यम से, इब्न अब्बास से, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) के पास एक सूरमादानी थी जिससे वे सोते समय प्रत्येक आँख में तीन बार सुरमा लगाते थे। (1) तीसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: "और जीविका की अच्छी चीज़ें": "अल-तय्यिबात" (अच्छी चीज़ें) उन सभी चीज़ों के लिए एक सामान्य नाम है जो सुखद तरीके से कमाई और खाई जाती हैं। इब्न अब्बास और क़तादा ने कहा: इसका अर्थ जीविका में से वे अच्छी चीज़ें हैं जिन्हें जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) के लोगों ने हराम (निषिद्ध) कर दिया था जैसे बहीरा, साईबा, वसीला और हामी। (2) यह भी कहा गया है: यह हर उस चीज़ को संदर्भित करता है जो भोजन में स्वादिष्ट हो। (3) अच्छी चीज़ों को छोड़ने और सुख-भोगों से दूर रहने के संबंध में लोगों में मतभेद रहा है। कुछ लोगों ने कहा: यह कोई इबादत (पुण्य कार्य) नहीं है, और जायज़ मामलों में इसे करना या छोड़ना बराबर है। दूसरों ने कहा: यह अपने आप में एक इबादत है, और यह केवल इस दुनिया में ज़ुहद (वैराग्य) का एक मार्ग है, इसमें उम्मीदों को कम करना और इसके लिए अत्यधिक परिश्रम छोड़ना है; इस प्रकार यह अनुशंसित (मन्दूब) पुण्य कार्य है। दूसरों ने कहा: उमर बिन अल-खत्ताब (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "यदि हम चाहते, तो हम भुना हुआ मांस और पतली रोटियाँ ले सकते थे, लेकिन मैंने अल्लाह सर्वशक्तिमान को कुछ लोगों की निंदा करते हुए सुना है: 'तुमने अपनी सांसारिक जीवन में अपनी अच्छी चीज़ें उपभोग कर लीं' (4) [अल-अहकाफ: 20]।" और यह रिवायत है: "सुराइक", 'रा' के साथ, और वे सभी "अल-जरादीक" (एक प्रकार की रोटी) हैं। "अल-सल्लाइक": 'लाम' के साथ: वह जो मांस और दालों से बनाया जाता है। "अल-सल्ला" 'साद' के नीचे कसरा और खिंचाव के साथ: भुना हुआ भोजन। "अल-सिनाब": किशमिश के साथ सरसों। (5) दूसरों ने इन सबको बिना किसी बोझ और कठिनाई के प्राप्त करने के बीच अंतर किया है। हमारे शेख अबू अल-हसन अली बिन अल-मुफद्दल अल-मकदिसी (6) ने कहा: और यही सही विचार है, यदि अल्लाह चाहे, क्योंकि उन्होंने संचारित नहीं किया...

(1) तबाक़ात इब्न साद 1/484 और खालिद इब्न मादान की रिपोर्ट मुरसल है, और अनस (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस अल-बयहाकी ने अल-शब (6463) में निकाली, और अल-तिर्मिज़ी ने अल-शमाइल (32) में इसी तरह, और इब्न अब्बास (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस अहमद (3318), अल-तिर्मिज़ी (2048), और इब्न माजाह (3499) द्वारा निकाली गई। (2) अल-तबरी 10/158 द्वारा

उद्धृत, और इन शब्दों की समान व्याख्या 6/335-336 में है। (3) अल-नुकत व अल-उयून 2/219। (4) इब्न अल-मुबारक ने अल-जुहद (579) में और अबू नुएम ने अल-हिल्या 49/1 में इसी तरह उद्धृत किया। (5) अबू उबैद द्वारा ग़रीब अल-हदीस 3/264, और अल-फ़ाएक 2/296 और 311। अल-सल्लाइक को 'सीन' (س) के साथ अस-सलाईक भी कहा गया है। अल-जरादीक: जरदाका का बहुवचन: रोटी का टुकड़ा, एक फ़ारसी शब्द, अल-लिसान (जराक़)। (6) फिर अल-इस्कंदरानी, मलिकी स्कूल में उत्कृष्ट, और वर्ष (611 हिजरी) में उनकी मृत्यु हो गई। अल-सियार 22/66।

سورة الاعراف: آیت 32 صفحہ 207

...ان کی داڑھی پانی کے ساتھ۔ یزید بن ہارون نے ہمیں بتایا، عباد بن منصور نے ہمیں بتایا، عکرمہ کے واسطے سے، ابن عباس رضی اللہ عنہ سے، انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے پاس ایک سرمہ دانی تھی جس سے آپ سوتے وقت ہر آنکھ میں تین بار سرمہ لگاتے تھے۔ (1) تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور پاکیزہ رزق": "الطیبات" ہر اس چیز کا عام نام ہے جو پاکیزہ طریقے سے کمائی اور کھائی جائے۔ ابن عباس اور قتادہ نے کہا: اس سے مراد رزق میں سے وہ پاکیزہ چیزیں ہیں جنہیں اہل جاہلیت نے حرام کر دیا تھا جیسے بحیرہ، سائبہ، وصیلہ اور حامی۔ (2) یہ بھی کہا گیا ہے: اس سے مراد ہر وہ چیز ہے جو کھانے میں لذیذ ہو۔ (3) پاکیزہ چیزوں کو چھوڑنے اور لذتوں سے کنارہ کشی کے بارے میں لوگوں میں اختلاف رہا ہے۔ بعض نے کہا: یہ کوئی تقرب (عبادت) نہیں ہے، اور مباح امور میں اس کا کرنا یا چھوڑنا برابر ہے۔ دوسروں نے کہا: یہ بذات خود تقرب ہے، اور یہ صرف دنیا میں زہد کا ایک راستہ ہے، اس میں امیدوں کو کم کرنا اور اس کی خاطر تکلف کو چھوڑنا ہے؛ لہذا یہ ایک پسندیدہ (مندوب) عمل ہے۔ دوسروں نے کہا: عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ سے منقول ہے کہ انہوں نے فرمایا: "اگر ہم چاہتے تو بھنا ہوا گوشت اور پتلی روٹیاں لے سکتے تھے، لیکن میں نے اللہ تعالیٰ کو کچھ لوگوں کی مذمت کرتے ہوئے سنا ہے: 'تم نے اپنی دنیاوی زندگی میں اپنی پاکیزہ چیزیں برباد کر دیں' (4) [الاحقاف: 20]۔" اور منقول ہے: "سرائق"، 'را' کے ساتھ، اور یہ سب "الجرادیق" (ایک قسم کی روٹی) ہیں۔ "الصلائق": 'لام' کے ساتھ: وہ جو گوشت اور دالوں سے تیار کیا جائے۔ "الصلاء": 'صاد' کے نیچے کسرہ اور مد کے ساتھ: بھنا ہوا کھانا۔ "الصناب": کشمش کے ساتھ رائی۔ (5) دوسروں نے ان سب چیزوں کو بغیر کسی مشقت کے حاصل کرنے کے درمیان فرق کیا ہے۔ ہمارے شیخ ابو

الحسن علی بن المفضل المقدسی (6) نے کہا: اور یہی صحیح قول ہے، ان شاء اللہ، کیونکہ انہوں نے نقل نہیں کیا...

(1) طبقات ابن سعد 1/484 اور خالد بن معدان کی روایت مرسل ہے، اور انس رضی اللہ عنہ کی حدیث بیہقی نے الشعب (6463) میں نکالی، اور ترمذی نے الشمائل (32) میں اسی طرح، اور ابن عباس رضی اللہ عنہ کی حدیث احمد (3318)، ترمذی (2048)، اور ابن ماجہ (3499) نے نکالی۔ (2) اسے طبری 10/158 نے نکالا ہے، اور ان اصطلاحات کی اسی طرح کی تشریح 6/335-336 میں ہے۔ (3) النکت والعیون 2/219۔ (4) اسے ابن المبارک نے الزہد (579) میں اور ابو نعیم نے الحلیہ 49/1 میں اسی طرح نکالا ہے۔ (5) غریب الحدیث از ابو عبید 3/264، اور الفائق 2/296 اور 311۔ الصلائق کو 'سین' (س) کے ساتھ السلائق بھی پڑھا گیا ہے۔ الجرادیق: جردقہ کی جمع: روٹی، فارسی لفظ، اللسان (جرق)۔ (6) پھر اسکندرانی، مالکی مسلک میں کمال پایا، اور سن (611ھ) میں وفات پائی۔ السیر 22/66۔

Surat Al-A'raf: Verse 33 208

It has been narrated from the Prophet ﷺ that he never abstained from food because of its goodness. Rather, he used to eat sweets, honey, watermelon, and fresh dates (1). What is disliked is over-extravagance (takalluf), as it involves preoccupation with worldly desires at the expense of matters concerning the Hereafter. And Allah knows best.

I say: Some Sufis have disliked eating good things (tayyibat), citing the saying of Umar (may Allah be pleased with him): "Beware of meat, for it has an addiction like the addiction to wine" (2). The answer is that this saying of Umar was directed at someone for whom he feared a preference for worldly indulgence, continuous pursuit of desires, seeking gratification from pleasures, forgetting the Hereafter, and turning towards the world. That is why he would write (3) to his officials: "Beware of luxury and the attire of non-Arabs, and lead a simple, rugged life" (4). He (may Allah be pleased with him) did not mean to prohibit anything that Allah has made lawful, nor to restrict what Allah, blessed be His Name, has permitted. The Word of Allah, Almighty and Majestic, is the foremost to be obeyed and relied upon. Allah Almighty says: {Say, "Who has forbidden the adornment of Allah which He has produced for His servants and the good [lawful] things of provision?"} [Quran 7:32]. And he [the Prophet] peace and blessings be upon him said: "The master of condiments in this world and the Hereafter is meat" (5). Hisham bin Urwah narrated from his father, from Aisha, that the Prophet ﷺ used to eat 'tabikh' (melon/watermelon) with fresh dates, and say: "The heat of this [dates] breaks the cold of this [melon], and this [melon] offsets the heat of this [dates]" (6). 'Tabikh' is a linguistic term for 'battikh' (melon/watermelon), and it is a case of metathesis (reversal of letters), as previously mentioned.

(1) Narrated by Ahmad (24316), Al-Bukhari (5614), and Muslim (1474) from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her) who said: "The Messenger of Allah ﷺ used to love sweets and honey..." The hadith of him ﷺ eating watermelon and fresh dates will come soon. (2) Narrated by Malik in Al-Muwatta 2/935. (3) In manuscripts (D) and (M), the word 'Umar' follows. (4) Narrated by Ahmad (92), Muslim (2069): (12), and Ibn Hibban (5454). The wording "wa kh-shushinu" (lead a rugged life) is in Ibn Hibban alone. Something similar was mentioned before on 5/56. (5) Narrated by Al-Tabarani in Al-Awsat (7473) from the hadith of Buraydah (may Allah be pleased with him). Its chain of narrators includes Sa'id bin Anbasah Al-Razi, whom Ibn Ma'in and Ibn Al-Junayd called a liar, as in Lisan al-Mizan 3/39. Narrated by Ibn Majah (3305) from the

hadith of Abu Al-Darda (may Allah be pleased with him) with the wording: "The master of the food of the people of the world and the people of Paradise is meat." It contains Sulayman bin Ata Al-Jazari, who is 'munkar al-hadith' (rejected in hadith), as stated by Hafiz Ibn Hajar in Tahrir al-Taqrib 2/74. See Al-Maqasid Al-Hasanah p. 244.
(6) Narrated by Abu Dawud (3836), and narrated by Al-Tirmidhi (1843) in a concise form without the verbal part of it. In the same chapter from Abdullah bin Ja'far (may Allah be pleased with him) who said: "I saw the Prophet ﷺ eating fresh dates with cucumbers." Narrated by Ahmad (1741), Al-Bukhari (5447), and Muslim (2043). See Fath al-Bari 9/573.

सूरह अल-अराफ: आयत 33 208

नबी ﷺ से यह वर्णित है कि उन्होंने कभी भी भोजन की अच्छाई के कारण उसे खाने से परहेज नहीं किया, बल्कि वे मिठाई, शहद, तरबूज और ताजी खजूरें (१) खाते थे। जो बात नापसंद की गई है वह है विलासिता (तकल्लुफ), क्योंकि इसमें आखिरत (परलोक) के महत्वपूर्ण कार्यों की उपेक्षा कर दुनिया की इच्छाओं में व्यस्त होना शामिल है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

मैं कहता हूँ: कुछ सूफियों ने अच्छी चीजों (तय्यिबात) को खाने को नापसंद किया है, और उन्होंने उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) के इस कथन का प्रमाण दिया है: "मांस से बचो, क्योंकि इसमें शराब की लत की तरह लत होती है" (२)। इसका उत्तर यह है कि उमर का यह कथन उस व्यक्ति के लिए था जिसके बारे में उन्हें डर था कि वह दुनिया के सुखों को प्राथमिकता देगा, लगातार इच्छाओं का पालन करेगा, इंद्रिय सुखों की तलाश करेगा, आखिरत को भूल जाएगा और दुनिया की ओर झुक जाएगा। इसीलिए उन्होंने (३) अपने अधिकारियों को लिखा था: "विलासिता और अजनबियों (गैर-अरबों) की वेशभूषा से बचो, और सादगीपूर्ण व कठिन जीवन जियो" (४)। उन्होंने (रज़ियल्लाहु अन्हु) अल्लाह द्वारा हलाल की गई किसी भी चीज़ को हराम करने या अल्लाह (जिसका नाम धन्य है) द्वारा अनुमत चीज़ों को प्रतिबंधित करने का इरादा नहीं किया था। अल्लाह अज्ज़ व जल्ल का वचन सबसे पहले पालन करने योग्य और भरोसा करने योग्य है। अल्लाह तआला ने फरमाया: {कह दीजिए, 'अल्लाह की उस शोभा (ज़ीनत) को किसने हराम किया जिसे उसने अपने बंदों के लिए निकाला है और आजीविका की अच्छी चीज़ों को?'} [कुरान ७:३२]। और आप (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "दुनिया और आखिरत के सालन (तरकारी) का सरदार मांस है" (५)। हिशाम बिन उरवा ने अपने पिता से, उन्होंने आयशा से रिवायत की है कि नबी ﷺ ताजी खजूरों के साथ 'तबीख' (तरबूज/खरबूजा) खाते थे और कहते थे: "इसकी (खजूर की) गर्मी इसकी (तरबूज की) ठंडक को तोड़ देती है, और यह इसकी गर्मी को दूर कर देता है" (६)। 'तबीख' भाषाई रूप से 'बत्तीख' (तरबूज) के लिए इस्तेमाल होता है, और यह अक्षरों के उलटने (मकलूब) का मामला है, जैसा कि पहले बताया जा चुका है।

(१) अहमद (२४३१६), बुखारी (५६१४), और मुस्लिम (१४७४) ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से निकाला है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ हलवा और शहद पसंद करते थे... और उनके ﷺ तरबूज और ताजी खजूरें खाने की हदीस जल्द ही आएगी। (२) मालिक ने अल-मुवट्टा २/९३५ में निकाला है। (३) इसके बाद (द) और (म) प्रतियों में है: उमर। (४) अहमद (९२), मुस्लिम

(२०६९): (१२), और इब्न हिब्बान (५४५४) ने निकाला है, और इसके शब्द हैं: 'वख्शौशिनू' (सादगी भरा कठिन जीवन जियो), केवल इब्न हिब्बान के यहाँ। और इससे मिलता-जुलता ५/५६ पर पहले आ चुका है। (५) तबरानी ने अल-अवसत (७४७३) में बरैदा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है, और इसकी सनद में सईद बिन अनबसा अल-राज़ी है, जिसे इब्न मुईन और इब्न अल-जुनैद ने झूठा कहा है, जैसा कि लिसान अल-मीज़ान ३/३९ में है। और इब्न माजाह (३३०५) ने अबू दरदा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इन शब्दों के साथ निकाला है: "दुनिया वालों और जन्नत वालों के खाने का सरदार मांस है", और इसमें सुलेमान बिन अता अल-जज़री है, जो 'मुनकर अल-हदीस' है, जैसा कि हाफ़िज़ इब्न हजर ने तहरीर अल-तक़रीब २/७४ में कहा है। देखिए अल-मकासिद अल-हसना पृ. २४४। (६) अबू दाऊद (३८३६) ने निकाला है, और तिर्मिज़ी (१८४३) ने इसे संक्षेप में निकाला है बिना इसके बोले गए भाग के। और इस विषय में अब्दुल्ला बिन जाफर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से है कि उन्होंने कहा: मैंने नबी ﷺ को ककड़ी के साथ ताजी खजूर खाते हुए देखा। इसे अहमद (१७४१), बुखारी (५४४७), और मुस्लिम (२०४३) ने निकाला है। देखिए फतह अल-बारी ९/५७३।

سورة الاعراف: آیت ۳۳ ۲۰۸

نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے کبھی بھی کھانے کی اچھائی کی وجہ سے اس سے پرہیز نہیں کیا، بلکہ آپ مٹھائی، شہد، تربوز اور تازہ کھجوریں (۱) کھایا کرتے تھے۔ ناپسندیدہ چیز تکلف ہے، کیونکہ اس میں آخرت کے اہم کاموں سے غافل ہو کر دنیاوی خواہشات میں مشغول ہونا پایا جاتا ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

میں کہتا ہوں: بعض صوفیاء نے اچھی چیزوں (طیبات) کے کھانے کو ناپسند کیا ہے، اور انہوں نے حضرت عمر رضی اللہ عنہ کے اس قول سے استدلال کیا ہے: "گوشت سے بچو، کیونکہ اس میں شراب کی لت جیسی لت ہوتی ہے" (۲)۔ اس کا جواب یہ ہے کہ عمر رضی اللہ عنہ کا یہ قول اس شخص کے لیے تھا جس کے بارے میں انہیں یہ ڈر تھا کہ وہ دنیا کی نعمتوں کو ترجیح دے گا، مسلسل خواہشات کی پیروی کرے گا، لذتوں سے جی بہلائے گا، آخرت کو بھول جائے گا اور دنیا کی طرف مائل ہو جائے گا۔ اسی لیے وہ (۳) اپنے گورنروں کو لکھا کرتے تھے: "آسائشوں اور عجمیوں کے لباس سے بچو، اور کھردری زندگی گزارو" (۴)۔ آپ رضی اللہ عنہ کا مقصد اللہ کی حلال کردہ کسی چیز کو حرام کرنا یا اللہ تعالی کی مباح کردہ چیزوں پر پابندی لگانا نہیں تھا۔ اللہ عزوجل کا قول ہی سب سے زیادہ پیروی کے لائق اور قابلِ اعتماد ہے۔ اللہ تعالی نے فرمایا: {فرما دیجئے، کس نے اللہ کی اس زینت کو حرام کیا ہے جو اس نے اپنے بندوں کے لیے پیدا کی ہے اور پاکیزہ رزق کو؟} [سورۃ الاعراف: ۳۲]۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "دنیا اور آخرت کے سالن کا سردار گوشت ہے" (۵)۔ ہشام بن عروہ نے اپنے والد سے، انہوں نے حضرت عائشہ سے روایت کی ہے کہ نبی ﷺ تازہ کھجوروں کے ساتھ 'طبیخ' (تربوز) کھایا کرتے تھے اور فرماتے تھے: "اس (کھجور) کی گرمی اس (تربوز) کی ٹھنڈک کو توڑ دیتی ہے، اور یہ اس کی گرمی کو دور کر دیتا

ہے" (۶)۔ 'طبیخ' لغت میں 'بطیخ' (تربوز) کو کہتے ہیں، اور یہ حروف کی تبدیلی (مقلوب) کی ایک صورت ہے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔

(۱) اسے احمد (۲۴۳۱۶)، بخاری (۵۶۱۴) اور مسلم (۱۴۷۴) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ حلوہ اور شہد پسند فرماتے تھے... اور آپ ﷺ کے تربوز اور تازہ کھجوریں کھانے کی حدیث جلد ہی آئے گی۔ (۲) اسے مالک نے الموطا ۹۳۵/۲ میں روایت کیا ہے۔ (۳) اس کے بعد (د) اور (م) کے نسخوں میں 'عمر' کا لفظ ہے۔ (۴) اسے احمد (۹۲)، مسلم (۲۰۶۹): (۱۲) اور ابن حبان (۵۴۵۴) نے روایت کیا ہے، اور اس کے الفاظ ہیں: 'واخشوشنوا' (کھردری زندگی گزارو)، صرف ابن حبان کے ہاں۔ اور اس طرح کی بات ۵/۵۶ پر پہلے گزر چکی ہے۔ (۵) اسے طبرانی نے الاوسط (۷۴۷۳) میں حضرت بریدہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اس کی سند میں سعید بن عنبسہ الرازی ہے جسے ابن معین اور ابن الجنید نے جھوٹا قرار دیا ہے، جیسا کہ لسان المیزان ۳/۳۹ میں ہے۔ اسے ابن ماجہ (۳۳۰۵) نے حضرت ابو الدرداء رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "دنیا والوں اور اہل جنت کے کھانے کا سردار گوشت ہے"، اس میں سلیمان بن عطا الجزری ہے جو منکر الحدیث ہے، جیسا کہ حافظ ابن حجر نے تحریر التقریب ۷۴/۲ میں کہا ہے۔ دیکھئے المقاصد الحسنہ ص ۲۴۴۔ (۶) اسے ابو داؤد (۳۸۳۶) نے روایت کیا ہے، اور ترمذی (۱۸۴۳) نے اسے مختصر طور پر بغیر قولی حصے کے روایت کیا ہے۔ اس باب میں عبداللہ بن جعفر رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے نبی ﷺ کو ککڑی کے ساتھ تازہ کھجوریں کھاتے ہوئے دیکھا۔ اسے احمد (۱۷۴۱)، بخاری (۵۴۴۷) اور مسلم (۲۰۴۳) نے روایت کیا ہے۔ دیکھئے فتح الباری ۹/۵۷۳۔

Surah Al-A'raf: Verse 32

209

In "Al-Ma'idah"(1), there is a refutation of those who preferred eating coarse food, and this verse refutes them along with others, and praise be to Allah.

Fourth: His statement, Exalted is He: {Say, "They are for those who believed during the worldly life"} meaning: by fulfilling its right of monotheism (Tawhid) towards Allah the Almighty and believing in Him. For Allah bestows blessings and provides sustenance. If the one blessed declares His oneness and believes in Him, he has fulfilled the right of the blessing. But if he disbelieves, he has empowered Satan over himself. It is stated in a Sahih (authentic) Hadith: "No one is more patient against harm than Allah; He grants them health and provides for them, while they claim for Him a consort and a son."(2).

The speech concluded at(3): "the worldly life." Then He said: "{خَالِصَةٌ} (Khalisatun)" with the nominative case (Damma), and it is the reading of Ibn Abbas(4) and Nafi'(5).

{Purely [for them] on the Day of Resurrection} meaning: Allah will make the good things pure in the Hereafter for those who believe, and the polytheists will have no share in them, as they shared in them in this world. The figurative meaning of the verse is: Say: they are shared by those who believe in this world with others, and they are exclusively for the believers on the Day of Resurrection(6). Thus, "Khalisatun" is a fresh start (musta'naf) acting as a predicate for an implied subject. This is the opinion of Ibn Abbas, Al-Dahhak, Al-Hasan, Qatada, Al-Suddi, Ibn Jurayj, and Ibn Zayd(7).

It was also said: The meaning is: These good things found in the worldly life are pure on the Day of Resurrection.

---

(1) 8/118. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/772-773. The Hadith was recorded by Ahmad (19589), Al-Bukhari (6099), and Muslim (2804) from the Hadith of Abu Musa Al-Ash'ari, and they do not have the words: "a consort." It is found in Abdul Razzaq's Al-Musannaf (20250). (3) In (Kh), (D), and (Z): "in" instead of "at", and it does not contain the phrase: "The speech concluded." What is established is from (Za) and (M). (4) In (D) and (Z): Ibn 'Amir, which is an error, and in (Kh): my father, and what is established is from (Za) and (M), which is consistent with the I'rab of the Quran by Al-Nahhas 2/123, and the discussion there is similar. (5) Al-Sab'ah p. 280, and Al-Taysir p. 109. (6) Ma'ani al-Quran by Al-Farra' 1/377. (7) Recorded by Al-Tabari 10/159-161.

सूरह अल-अराफ: आयत 32

209

"अल-माइदा"(1) में उन लोगों का खंडन है जिन्होंने रूखा-सूखा भोजन करने को प्राथमिकता दी, और यह आयत तथा अन्य आयतें उनका खंडन करती हैं, और अल्लाह की स्तुति हो।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: ﴿قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا﴾ यानी: अल्लाह तआला की तौहीद और उसे सच मानने के हक के साथ। क्योंकि अल्लाह ही नेमतें देता है और रिज़्क देता है। यदि नेमत पाने वाला अल्लाह को एक मानता है और उसे सच मानता है, तो उसने नेमत का हक अदा कर दिया। और यदि उसने कुफ्र किया, तो उसने शैतान को अपने ऊपर हावी होने का मौका दे दिया। और सहीह हदीस में है: "अल्लाह से बढ़कर तकलीफदेह बातों पर सब्र करने वाला कोई नहीं है; वह उन्हें आफियत देता है और उन्हें रिज़्क देता है, जबकि वे उसके लिए पत्नी और संतान होने का दावा करते हैं"(2)।

बात यहाँ समाप्त हुई(3): "दुनियावी ज़िंदगी"। फिर फरमाया: «خَالِصَةٌ» पेश (रफा) के साथ, और यह इब्ने अब्बास(4) और नाफे(5) की किराअत (पठन शैली) है।

﴿خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ﴾ अर्थात: अल्लाह आखिरत में पाक चीज़ों को ईमान वालों के लिए खास (खालिस) कर देगा, और उसमें मुशरिकों का कोई हिस्सा नहीं होगा जैसा कि दुनिया में उनका हिस्सा था। आयत का मफ़हूम है: कहो: ये दुनिया में ईमान वालों के लिए दूसरों के साथ साझी हैं, और कयामत के दिन ईमान वालों के लिए खास होंगी(6)। तो «खालिसा» एक छिपे हुए मुब्तदा (विषय) की खबर के तौर पर शुरू होता है। और यह इब्ने अब्बास, अल-दह्हाक, अल-हसन, कतादा, अस-सुद्दी, इब्ने जुरैज और इब्ने ज़ैद(7) का कथन है।

और यह भी कहा गया है: अर्थ यह है कि दुनिया में मौजूद ये पाक चीज़ें कयामत के दिन खास (खालिस) होंगी।

---

(1) 118/8। (2) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/772-773। हदीस को अहमद (19589), अल-बुखारी (6099), और मुस्लिम (2804) ने अबू मूसा अल-अशअरी की हदीस से रिवायत किया है, और उनके पास "पत्नी" शब्द नहीं है। यह अब्दुल रज्जाक के अल-मुसन्निफ (20250) में मौजूद है। (3) (ख), (द) और (ज़) में: 'में' के स्थान पर 'पर', और उसमें यह कथन नहीं है:

'बात मुकम्मल हुई'। जो साबित है वह (ज़) और (म) से है। (4) (द) और (ज़) में: इब्न आमिर, जो कि गलत है, और (ख) में: 'मेरे पिता', और जो साबित है वह (ज़) और (म) से है, जो अल-नह्सास 2/123 द्वारा कुरान के एराब (व्याकरण) के अनुरूप है, और वहां इसी तरह की चर्चा है। (5) अल-सबआ पृष्ठ 280, और अल-तयसीर पृष्ठ 109। (6) अल-फर्रा की मानी अल-कुरान 1/377। (7) अल-तबरी 10/159-161 द्वारा रिवायत किया गया।

سورہ الاعراف: آیت ۳۲

۲۰۹

«المائدہ»(۱) میں ان لوگوں کا رد ہے جنہوں نے کھردرا (موٹا) کھانا کھانے کو ترجیح دی، اور یہ آیت اور دیگر آیات ان کا رد کرتی ہیں، اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا﴾ یعنی: اللہ تعالیٰ کی توحید اور اس کی تصدیق کے حق کے ساتھ، کیونکہ اللہ ہی نعمت دیتا ہے اور رزق عطا کرتا ہے۔ پس اگر نعمت پانے والے نے اللہ کو ایک مانا اور اس کی تصدیق کی، تو اس نے نعمت کا حق ادا کر دیا۔ اور اگر اس نے کفر کیا تو اس نے شیطان کو اپنے آپ پر مسلط ہونے کا موقع دے دیا۔ اور صحیح حدیث میں ہے: "اللہ سے بڑھ کر اذیت (تکلیف دہ باتوں) پر صبر کرنے والا کوئی نہیں ہے؛ وہ انہیں عافیت دیتا ہے اور انہیں رزق دیتا ہے، جبکہ وہ اس کے لیے بیوی اور اولاد کا دعویٰ کرتے ہیں"(۲)۔

بات یہاں ختم ہوئی(۳): «الحیاۃ الدنیا» پر۔ پھر فرمایا: «خَالِصَةٌ» رفع (پیش) کے ساتھ، اور یہ ابن عباس(٤) اور نافع(٥) کی قرات ہے۔

﴿خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ﴾ یعنی: اللہ تعالیٰ آخرت میں پاکیزہ چیزوں کو ایمان والوں کے لیے خاص کر دے گا، اور ان میں مشرکین کا کوئی حصہ نہیں ہوگا جیسا کہ دنیا میں ان کے ساتھ شرکت تھی۔ اور آیت کا مفہوم یہ ہے: کہو: یہ دنیا میں ایمان والوں کے لیے دوسروں کے ساتھ مشترک ہیں، اور قیامت کے دن ایمان والوں کے لیے خالص ہوں گی(٦)۔ تو لفظ «خالصة» ایک پوشیدہ مبتدا کی خبر کے

طور پر مستأنف ہے۔ اور یہ ابن عباس، ضحاک، حسن، قتادہ، سدی، ابن جریج اور ابن زید کا قول ہے(۷)۔

اور یہ بھی کہا گیا: معنی یہ ہے کہ دنیا میں موجود یہ پاکیزہ چیزیں قیامت کے دن خالص ہوں گی۔

---

(۱) ۸/۱۱۸ . (۲) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۷۷۲ - ۷۷۳ . اور حدیث کی تخریج احمد (۱۹۵۸۹)، بخاری (٦۰۹۹)، اور مسلم (۲۸۰٤) نے ابوموسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے کی ہے، اور ان کے ہاں «الصاحبة» (بیوی) کے الفاظ نہیں ہیں۔ یہ عبدالرزاق کے ہاں المصنف (۲۰۲۵۰) میں ہے۔ (۳) (خ)، (د) اور (ز) میں: «فی» کی جگہ «علی» ہے، اور ان میں یہ قول نہیں ہے: «وتم الكلام»۔ اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور (م) سے ہے۔ (٤) (د) اور (ز) میں: ابن عامر ہے، جو کہ غلطی ہے، اور (خ) میں: «أبي»، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور (م) سے ہے، جو کہ نحاس کی «اعراب القرآن» ۲/۱۲۳ کے موافق ہے، اور وہاں کلام اسی طرح ہے۔ (٥) السبعة ص ۲۸۰ ، والتیسیر ص ۱۰۹ . (٦) معانی القرآن للفراء ۱/۳۷۷ . (۷) اس کی تخریج طبری نے ۱۰/۱۵۹ - ۱٦۱ میں کی ہے۔

Page 210 Surah Al-A'raf, Verses 32 - 33

...for the believers in this world, and its purity is that they are not punished for it nor tormented. So, His saying: "in the worldly life" is related to "those who believe", and the interpretation of Sa'id ibn Jubayr refers to this (1). The rest [of the reciters] read it with the accusative case (Nasb) as a circumstantial state (Hal) and disconnection (Qat'); because the speech is complete without it. It is not permissible to pause at "this worldly life" according to this reading; because what follows is related to His saying: "for those who believe" as a state from it, by estimation: Say, it is established for those who believe in the worldly life in its state of being pure for them on the Day of Resurrection. This was said by Abu 'Ali. The predicate (Khabar) of the subject is "for those who believe", and the operator (Amil) in the circumstantial state is what is in the [letter] Lam from the meaning of the verb in His saying: "for those who believe" (2). Sibawayh chose the accusative case due to the precedence of the adverb (3). "Thus do We explain the signs in detail" [Quran 7:32], i.e.: Just as I have explained to you the permissible (Halal) and the prohibited (Haram); I explain to you what you need. His saying, the Almighty: "Say, 'My Lord has only forbidden immoralities - what is apparent of them and what is concealed - and sin, and oppression without right, and that you associate with Allah that for which He has not sent down authority, and that you say about Allah that which you do not know.'" [Quran 7:33] There is one issue in it: Al-Kalbi said: When the Muslims wore clothes and performed Tawaf around the House (Ka'bah), the polytheists blamed them, so this verse was revealed. "Immoralities" (Al-Fawahish) are deeds excessive in ugliness. "What is apparent of them and what is concealed": Rawh ibn 'Ubadah narrated from Zakariyya ibn Ishaq, from Ibn Abi Najih, from Mujahid who said: "What is apparent of them": Marrying mothers in the Jahiliyyah (pre-Islamic period), "and what is concealed": Zina (adultery/fornication). Qatadah said: Its secret and its public forms (4). This is subject to scrutiny; for He mentioned "sin" and "oppression", which indicates that what is meant by "immoralities" is some of them. If that is so, then the apparent meaning of "immoralities" is Zina (5), and Allah knows best.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/393-394, and the saying of Sa'id ibn Jubayr was recorded by al-Tabari 10/162. (2) Al-Hujjah lil-Qurra' al-Sab'ah 4/15-17, see Al-Muharrar al-Wajiz 2/394. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/123, see Al-Kitab 2/92. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/28-29, al-Tabari recorded the sayings of Mujahid and Qatadah 9/518, 516, 660, and 661. (5) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya 3/139.

पृष्ठ २१० सूरह अल-अराफ़, आयत ३२ - ३३

...दुनिया में ईमान वालों के लिए, और इसकी शुद्धि यह है कि उन्हें इसके लिए दंडित नहीं किया जाएगा और न ही अज़ाब दिया जाएगा। इसलिए, उनका कहना: "दुनियावी जीवन में" "जो ईमान लाए" से संबंधित है, और सईद इब्न जुबैर की व्याख्या इसी की ओर संकेत करती है (१)। बाकी [क़ारियों] ने इसे 'हाल' (परिस्थिति) और 'क़तअ' के रूप में 'नस्ब' (आरोपकारक कारक) के साथ पढ़ा है; क्योंकि इसके बिना भी बात पूरी हो जाती है। इस पाठ के अनुसार "दुनिया" पर रुकना जायज़ नहीं है; क्योंकि जो इसके बाद है वह उनके कथन: "उन लोगों के लिए जो ईमान लाए" से संबंधित है, 'हाल' के रूप में, इस अनुमान के साथ कि: कहो, यह उन लोगों के लिए साबित है जो दुनियावी जीवन में ईमान लाए, क़यामत के दिन उनके लिए शुद्ध होने की स्थिति में। यह अबू अली ने कहा है। और शुरुआती खबर (मुब्तदा की ख़बर) है: "उन लोगों के लिए जो ईमान लाए", और 'हाल' में अमल करने वाला वह है जो 'लाम' में क्रिया के अर्थ से है उनके कथन: "उन लोगों के लिए" में (२)। सिबवैह ने 'ज़रफ़' (क्रिया विशेषण) की प्रधानता के कारण 'नस्ब' को चुना (३)। "इसी प्रकार हम आयतों को विस्तार से समझाते हैं" [क़ुरान ७:३२], यानी: जिस तरह मैंने तुम्हारे लिए हलाल और हराम को विस्तार से बताया है; मैं तुम्हारे लिए वह विस्तार से बताता हूँ जिसकी तुम्हें ज़रूरत है। अल्लाह तआला का फ़रमान: "कहो, 'मेरे रब ने केवल अश्लीलता (फवाहिश) को हराम किया है - जो उनमें से ज़ाहिर हैं और जो छुपे हुए हैं - और गुनाह, और बिना अधिकार के ज़्यादती, और यह कि तुम अल्लाह के साथ उसे शरीक ठहराओ जिसके लिए उसने कोई प्रमाण नहीं उतारा, और यह कि तुम अल्लाह के बारे में वह कहो जिसे तुम नहीं जानते।'" [क़ुरान ७:३३] इसमें एक मसला है: अल-कल्बी ने कहा: जब मुसलमानों ने कपड़े पहने और बैतुल्लाह का तवाफ़ किया, तो मुशरिकों ने उन्हें बुरा-भला कहा, तब यह आयत नाज़िल हुई। "फवाहिश" (अश्लीलता): बहुत ज़्यादा बुराई वाले काम। "जो उनमें से ज़ाहिर हैं और जो छुपे हुए हैं": रौह इब्न उबादा ने ज़करिया इब्न इसहाक़ से, उन्होंने इब्न अबी नजीह से, उन्होंने मुजाहिद से रिवायत की कि उन्होंने कहा: "जो उनमें से ज़ाहिर है": जाहिलियत में माताओं से निकाह करना, "और जो छुपा हुआ है": ज़िना (व्यभिचार)। क़तादा ने कहा: इसका गुप्त और प्रकट रूप (४)। इसमें गौर करने की बात है; क्योंकि उन्होंने "गुनाह" और "बग़ावत" (ज़्यादती) का ज़िक्र किया है, जो इस बात की ओर संकेत करता है कि "फवाहिश" से मुराद उनमें से कुछ हैं। और अगर ऐसा है, तो "फवाहिश" से ज़ाहिर तौर पर मुराद ज़िना है (५), और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/३९३-३९४, और सईद इब्न जुबैर का कथन अल-तबरी १०/१६२ द्वारा निकाला गया है। (२) अल-हुज्जह लिल-कुर्रा अल-सबअह ४/१५-१७, और देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/३९४। (३) इराब अल-कुरआन अल-नहहास २/१२३, और देखें अल-किताब २/९२। (४) मानी अल-कुरआन अल-नहहास ३/२८-२९, और अल-तबरी ने मुजाहिद और क़तादा के दो कथनों को ९/५१८, ५१६, ६६० और ६६१ में निकाला है। (५) अहकाम अल-कुरआन अल-किया ३/१३९।

صفحہ ۲۱۰ سورۃ الاعراف، آیات ۳۲ - ۳۳

...دنیا میں مومنوں کے لیے، اور اس کا خالص ہونا یہ ہے کہ انہیں ان پر سزا نہیں دی جائے گی اور نہ ہی عذاب دیا جائے گا، پس اللہ کا قول: "دنیاوی زندگی میں" (آمَنُوا) "جو ایمان لائے" سے متعلق ہے، اور سعید بن جبیر کی تفسیر اسی طرف اشارہ کرتی ہے(۱)۔ اور باقی قرآء نے اسے 'حال' اور 'قطع' کی بنا پر 'نصب' کے ساتھ پڑھا ہے؛ کیونکہ کلام اس کے بغیر بھی مکمل ہو چکا ہے، اور اس قرات پر "الدنیا" پر وقف کرنا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ اس کے بعد جو ہے وہ اس کے قول: "لِلَّذِينَ آمَنُوا" (ان لوگوں کے لیے جو ایمان لائے) سے 'حال' کے طور پر متعلق ہے، اس تقدیر کے ساتھ: کہو، یہ ان لوگوں کے لیے ثابت ہے جو دنیاوی زندگی میں ایمان لائے، قیامت کے دن ان کے لیے خالص ہونے کی حالت میں۔ یہ بات ابو علی نے کہی ہے۔ اور خبرِ ابتداء ہے: "لِلَّذِينَ آمَنُوا"، اور 'حال' میں عمل کرنے والا وہ ہے جو 'لام' میں فعل کے معنی سے ہے اس کے قول: "للذین" میں(۲)، اور سیبویہ نے ظرف کے مقدم ہونے کی وجہ سے نصب کو اختیار کیا ہے(۳)۔ ﴿كَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ﴾ یعنی: جس طرح میں نے تمہارے لیے حلال و حرام کی تفصیل بیان کی ہے؛ میں تمہارے لیے ان چیزوں کی تفصیل بیان کرتا ہوں جن کی تمہیں ضرورت ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّيَ الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَالْإِثْمَ وَالْبَغْيَ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَأَن تُشْرِكُوا بِاللَّهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهِ سُلْطَانًا وَأَن تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴾ اس میں ایک مسئلہ ہے: کلبی نے کہا: جب مسلمانوں نے لباس پہنا اور بیت اللہ کا طواف کیا تو مشرکوں نے انہیں عار دلائی، تب یہ آیت نازل ہوئی، اور فواحش: برائی میں حد سے بڑھے ہوئے اعمال، جو ان میں سے ظاہر ہیں اور جو پوشیدہ ہیں: روح بن عبادہ نے زکریا بن اسحاق سے، انہوں نے ابن ابی نجیح سے، انہوں نے مجاہد سے روایت کیا، انہوں نے کہا: "ما ظَهَرَ منها": جاہلیت میں ماؤں سے نکاح، "وما بَطَنَ": زنا۔ اور قتادہ

نے کہا: اس کا پوشیدہ اور اعلانیہ ہونا(۴)۔ اور اس میں غور کی گنجائش ہے؛ کیونکہ اس نے گناہ اور سرکشی کا ذکر کیا ہے، تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ فواحش سے مراد ان میں سے بعض ہیں، اور اگر ایسا ہے تو فواحش سے ظاہر مراد زنا ہے(۵)، واللہ اعلم۔

(۱) المحرر الوجیز ۳۹۳/۲ - ۳۹۴، اور سعید بن جبیر کا قول طبری نے ۱۶۲/۱۰ میں نقل کیا ہے۔ (۲) الحجة للقراء السبعة ۱۵/۴ - ۱۷، اور دیکھئے المحرر الوجیز ۳۹۴/۲۔ (۳) إعراب القرآن للنحاس ۱۲۳/۲ ، اور دیکھئے الکتاب ۹۲/۲۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۲۸/۳ - ۲۹، اور طبری نے مجاہد اور قتادہ کے اقوال ۵۱۸/۹، ۵۱۶، ۶۶۰ اور ۶۶۱ میں نکالے ہیں۔ (۵) أحکام القرآن للکیا ۱۳۹/۳۔

Surat Al-A'raf: Verse 33 211

{And sin}: Al-Hasan said: It is wine (1). A poet said: I drank sin until my mind went astray Likewise, sin takes away minds (2) And another said: We drink sin by the sa' (large vessel) openly And you see the citron (3) between us being passed around

{And oppression}: Injustice and exceeding the limit in it, and it has been mentioned before (4). Tha'lab said: Oppression is for a man to fall upon another man and speak ill of him, and wrong him without right, unless he seeks justice against him rightfully. Sin and oppression were singled out from immoralities, though they are part of them, due to their gravity and obscenity, so their mention was explicitly stated to emphasize their importance and intended to deter from them. Likewise: {and that you associate}, {and that you say}, and they are in the accusative case as a conjunction to what preceded (5).

A group has denied that sin means wine. Al-Farra' said (6): Sin is what is below the legal limit (hadd), and [oppression:] is overbearing behavior towards people. Al-Nahhas said: As for sin being wine, that is not known, and the reality of sin is that it encompasses all acts of disobedience, as the poet said: I found that the most guided of matters is fear of God And the worst of them is sin (7) I said: Ibn al-Arabi also denied it and said: There is no proof in the verse; because if he said: I drank...

(1) Cited by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 3/191. Ibn Atiyya said in al-Muharrar al-Wajiz 2/395: This is a rejected view; because this surah is Meccan, and the Sharia did not address the prohibition of wine except in Medina after Uhud. (2) Previously mentioned 3/446. (3) In (m): Musk, and the verse is in Tahdhib al-Lugha 15/161, and Zad al-Masir 3/191 without mentioning its speaker. Al-Azhari said: Al-Mulk: The citron, meaning: we pass it between our hands, smelling it. (4) 3/45. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/124. (6) In Ma'ani al-Qur'an 1/378, and the author quoted it from him via I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/123, and what will appear between brackets is from them. (7) Its speaker is Al-Mukhabbal Al-Sa'di, and it is in Al-Mufaddaliyyat p. 113, and Muntaha al-Talab 1/376.

सूरा अल-अराफ़: आयत 33 211

{और पाप}: अल-हसन ने कहा: इसका अर्थ शराब है (1), कवि ने कहा है: मैंने पाप तब तक पिया जब तक कि मेरी बुद्धि नहीं भटक गई, इसी प्रकार पाप बुद्धियों को हर लेता है (2) और एक अन्य कवि ने कहा: हम खुल्लम-खुल्ला साअ (पात्र) से पाप पीते हैं, और तुम हमारे बीच [अतरज/एक फल] (3) को फिरता हुआ देखते हो

{और ज़्यादती}: अन्याय और उसमें सीमा पार करना, और यह पहले भी आ चुका है (4)। थलाब ने कहा: ज़्यादती यह है कि एक व्यक्ति दूसरे व्यक्ति पर गिर जाए और उसके बारे में बात करे, और बिना किसी अधिकार के उस पर ज़्यादती करे, जब तक कि वह हक़ के साथ बदला न ले। पाप और ज़्यादती को अनैतिक कार्यों (फ़वाहिश) से अलग उल्लेख किया गया है, हालाँकि वे उसी का हिस्सा हैं, उनकी गंभीरता और अश्लीलता के कारण, इसलिए उनके उल्लेख पर ज़ोर दिया गया है ताकि उनके बारे में ताकीद की जा सके और उनसे रोका जा सके। इसी प्रकार: {और यह कि तुम शरीक करो}, {और यह कि तुम कहो}, और ये दोनों पिछले शब्दों के साथ संबंध (अत्फ़) के कारण नसब (अक्यूज़ेटिव) की स्थिति में हैं (5)।

एक समूह ने इस बात का खंडन किया है कि पाप का अर्थ शराब है। अल-फ़र्रा (6) ने कहा: पाप वह है जो हद (सज़ा की सीमा) से नीचे हो, और [ज़्यादती:] लोगों पर हावी होना है। अल-नहस ने कहा: जहाँ तक पाप के शराब होने की बात है, तो यह ज्ञात नहीं है, और पाप की वास्तविकता यह है कि यह सभी अवज्ञाओं का नाम है, जैसा कि कवि ने कहा: मैंने पाया कि मामलों में सबसे सही मार्गदर्शन ईश-भय (तक़वा) है, और उनमें सबसे बुरा पाप है (7) मैंने कहा: इब्न अल-अरबी ने भी इसे नकारा और कहा: इस छंद में कोई दलील नहीं है; क्योंकि अगर उसने कहा होता: मैंने पिया...

(1) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 3/191 में इसका उल्लेख किया है। इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/395 में कहा: यह एक खारिज किया गया विचार है; क्योंकि यह सूरा मक्की है, और शरीयत ने उहुद के बाद मदीना में ही शराब की मनाही की थी। (2) पहले 3/446 पर उल्लेख हो चुका है। (3) (म) में: कस्तूरी, और यह छंद तहज़ीब अल-लुग़ा 15/161 में है, और ज़ाद अल-मसीर 3/191 में इसके लेखक का नाम बताए बिना है। अल-अज़हरी ने कहा: 'अल-मुल्क': अतरज (एक प्रकार का खट्टा फल), यानी: हम इसे अपने हाथों के बीच बारी-बारी से लेते हैं, इसे सूंघते हैं। (4) 3/45. (5) अल-नहस द्वारा ए'राब अल-क़ुरान 2/124। (6) मा'आनी अल-क़ुरान 1/378 में, और

लेखक ने इसे अल-नहस के ए'राब अल-क़ुरान 2/123 के माध्यम से उद्धृत किया है, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उन्हीं से है। (7) इसके वक्ता अल-मुख़ब्बल अल-सादी हैं, और यह अल-मुफ़ज़्ज़लिय्यात पृष्ठ 113 और मुंतहा अल-तलब 1/376 में है।

سورة الاعراف: آیت ۳۳ ۲۱۱

﴿ وَالإِثْمَ ﴾ الحسن بصری رحمہ اللہ نے فرمایا: اس سے مراد شراب ہے (۱)، شاعر نے کہا ہے: شربتُ الإثمَ حتّٰی ضلَّ عقلی کذاك الإثمُ تَذْهَبُ بالعُقولِ (۲) (میں نے گناہ (شراب) پیا یہاں تک کہ میری عقل گم ہوگئی، اسی طرح گناہ عقلوں کو لے جاتا ہے) اور دوسرے شاعر نے کہا: نشربُ الإثمَ بالصُّواعِ جِهارا وتری المُلْكَ (۳) بیننا مُسْتَعارا (ہم علانیہ صاع (بڑے پیالے) سے گناہ پیتے ہیں، اور تم دیکھتے ہو کہ ہمارے درمیان [اترج] (۳) گردش کر رہا ہے)

﴿ وَالبَغْيَ ﴾: اس کا مطلب ہے ظلم اور اس میں حد سے تجاوز کرنا، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۴)۔ ثعلب نے کہا: بغی یہ ہے کہ ایک شخص دوسرے کے بارے میں زبان درازی کرے اور اس پر ناحق زیادتی کرے، الا یہ کہ وہ حق کے ساتھ بدلہ لے۔ گناہ اور زیادتی کو فواحش (بے حیائیوں) میں سے الگ ذکر کیا گیا ہے حالانکہ وہ اسی میں شامل ہیں، ان کی عظمت اور سنگینی کی وجہ سے، چنانچہ ان کے ذکر پر زور دیا گیا تاکہ ان کے بارے میں تاکیدی حکم ہو اور ان سے روکا جا سکے۔ اسی طرح: ﴿ وَأَن تُشْرِكُوا ﴾ اور ﴿ وَأَن تَقُولُوا ﴾، یہ دونوں ما قبل پر عطف ہونے کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہیں (۵)۔

ایک جماعت نے اس بات کا انکار کیا ہے کہ 'اثم' کے معنی شراب ہیں۔ فراء (۶) نے کہا: 'اثم' وہ ہے جو حد سے کم ہو، اور [بغی:] لوگوں پر دست درازی کرنا ہے۔ نحاس نے کہا: جہاں تک اس بات کا تعلق ہے کہ 'اثم' شراب ہے، تو یہ معلوم نہیں ہے، اور اثم کی حقیقت یہ ہے کہ یہ تمام گناہوں کا نام ہے، جیسا کہ شاعر نے کہا: إنّي وجَدتُ الأمرَ أَرشَدُهُ تَقوى الإلَهِ وشرُّهُ الإثْمُ (۷) (میں نے پایا کہ معاملات میں سب سے بہتر رہنمائی اللہ کا تقویٰ ہے اور سب سے برا کام گناہ ہے) میں

کہتا ہوں: ابن العربی نے بھی اس کا انکار کیا ہے اور کہا: اس شعر میں کوئی دلیل نہیں ہے؛ کیونکہ اگر وہ کہتا: 'شربتُ'...

(۱) ابن الجوزی نے زاد المسیر ۳/۱۹۱ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲/۳۹۵ میں کہا: یہ قول مردود ہے؛ کیونکہ یہ سورت مکی ہے، اور شریعت نے شراب کی تحریم کا تذکرہ مدینہ میں احد کے بعد ہی کیا تھا۔ (۲) پہلے گزر چکا ہے ۳/۴۴۶۔ (۳) (م) نسخے میں: 'المسک' (کستوری) ہے، اور یہ شعر تہذیب اللغہ ۱۵/۱۶۱ میں ہے، اور زاد المسیر ۳/۱۹۱ میں بغیر قائل کے ذکر کے ہے۔ ازہری نے کہا: 'المُلک': اترج (ایک پھل)، یعنی: ہم اسے ہاتھوں ہاتھ ایک دوسرے کو دیتے ہیں، اسے سونگھتے ہیں۔ (۴) ۳/۴۵۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۲/۱۲۴۔ (۶) معانی القرآن ۱/۳۷۸ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کی اعراب القرآن ۲/۱۲۳ کے واسطے سے نقل کیا ہے، اور جو کچھ قوسین میں آئے گا وہ انہی سے ہے۔ (۷) اس کے قائل المخبّل السعدی ہیں، اور یہ المفضلیات ص ۱۱۳، اور منتہی الطلب ۱/۳۷۶ میں ہے۔

... the sin, or 'I drank the burden'; it would be the same, and his saying does not necessitate that 'sin' and 'burden' be names for wine. Likewise 'ithm' (sin), and what necessitated speaking like this is ignorance of the language and of the way of evidence in meanings (1). I say: We have mentioned it from Al-Hasan, and Al-Jawhari said in "Al-Sahah" (2): Wine may be called 'ithm', and he recited: "I drank the ithm...", the verse. And Al-Harawi recited it in his "Gharibayn" on the basis that wine is 'ithm'. So it is not far-fetched that 'ithm' applies to all acts of disobedience, and to wine as well linguistically, so there is no contradiction. And 'baghy' (transgression) is exceeding in oppression, and it is said: corruption. The words of the Almighty: {And for every nation is a [specified] term. So when their time has come, they will not remain behind an hour, nor will they precede [it]. (34)} In it is one issue: His words: {And for every nation is a term} i.e., a temporary time. {So when their time has come} i.e., the time known to God Almighty. And Ibn Sirin read (3): "their terms [ajaluhum]" in plural. {they will not remain behind} from it an hour or less than an hour, except that the hour was specified in the mention because it is the smallest of the names of times, and it is an adverb of time (4), {nor will they precede}, thus this indicated that the slain person is only killed at his appointed time (5), and the term of death is the time of death, just as the term of a debt is the time of its maturity, and everything by which a thing is timed is a term for it, and the term of a human is the time which... (1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/774. (2) Entry (ithm). (3) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 44, and al-Muhtasib 1/246. (4) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 2/334, and Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/30. (5) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/124.

212 सूरह अल-अराफ: आयत 33 - 34

... पाप, या 'मैंने बोझ पी लिया'; तो यह भी वैसा ही होता, और उनके कहने से यह अनिवार्य नहीं हो जाता कि पाप और बोझ शराब के नामों में से हों, इसी तरह 'इथ्म' (पाप) भी, और इस तरह की बात करने का कारण भाषा का अज्ञान और अर्थों में प्रमाण के तरीकों की अनभिज्ञता है (1)। मैं कहता हूँ: हमने इसे अल-हसन से उद्धृत किया है, और अल-जौहरी ने "अल-साह" में कहा है (2): कभी-कभी शराब को 'इथ्म' कहा जाता है, और उन्होंने पढ़ा: "मैंने इथ्म पी लिया...", पूरा पद। और अल-हरवी ने इसे अपने "ग़रीबैन" में इस आधार पर उद्धृत किया है कि शराब 'इथ्म' है। तो यह असंभव नहीं है कि 'इथ्म' सभी पापों पर लागू हो, और भाषाई रूप से शराब पर भी, इसलिए इसमें कोई विरोधाभास नहीं है। और 'बग़ी' (अत्याचार) जुल्म में सीमा लांघना है, और कहा गया है: भ्रष्टाचार। अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हर समुदाय के लिए एक निर्धारित समय है। फिर जब उनका समय आ जाएगा, तो वे न एक घड़ी पीछे रह सकेंगे और न ही आगे बढ़ सकेंगे (34)} इसमें एक विषय है: उनका कथन: {और हर समुदाय के लिए एक निर्धारित समय है} यानी: एक निश्चित समय। {फिर जब उनका समय आ जाएगा} यानी: वह समय जो अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल के ज्ञान में है। और इब्न सिरीन ने पढ़ा (3): "उनके समय [आजालुहुम]", बहुवचन में। {वे पीछे नहीं रहेंगे} उससे एक घड़ी भी और न ही एक घड़ी से कम, सिवाय इसके कि घड़ी (साअत) का विशेष उल्लेख किया गया क्योंकि यह समय के नामों में सबसे छोटा है, और यह समय का सूचक (अव्यय) है (4), {और न वे आगे बढ़ेंगे}, अतः इससे यह संकेत मिलता है कि मारा गया व्यक्ति केवल अपने निर्धारित समय पर ही मारा जाता है (5), और मृत्यु का समय ही मृत्यु की निर्धारित अवधि है, जिस तरह ऋण की अवधि उसके भुगतान का समय होती है, और हर वह चीज़ जिससे किसी चीज़ का समय निर्धारित किया जाए वह उसके लिए 'अजल' (अवधि) है, और इंसान की अजल वह समय है जिसमें... (1) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी 2/774 द्वारा। (2) शब्द (इथ्म)। (3) अल-क़िरात अल-शाधाह पृष्ठ 44, और अल-मुहतासिब 1/246। (4) मआनी अल-क़ुरान अज़-ज़ज्जाज 2/334 द्वारा, और मआनी अल-क़ुरान अल-नहस 3/30 द्वारा। (5) इराब अल-क़ुरान अल-नहस 2/124 द्वारा।

۲۱۲ سورة الاعراف: آیتیں ۳۳ - ۳۴

... گناہ، یا 'میں نے بوجھ پی لیا'؛ تو بھی ایسا ہی ہوتا، اور اس کے قول سے یہ لازم نہیں آتا کہ گناہ اور بوجھ شراب کے ناموں میں سے ہوں، اسی طرح 'اثم' (گناہ) بھی، اور اس طرح کی گفتگو کا سبب زبان سے لاعلمی اور معانی میں دلائل کے طریقوں سے ناواقفیت ہے (۱)۔ میں کہتا ہوں: ہم نے اسے الحسن سے ذکر کیا ہے، اور الجوہری نے "الصحاح" میں کہا ہے (۲): بسا اوقات شراب کو 'اثم' کہا جاتا ہے، اور انہوں نے یہ شعر پڑھا: "میں نے اثم پی لی..."، پورا بیت۔ اور الہروی نے اسے اپنی کتاب "الغریبین" میں اس بنیاد پر پڑھا ہے کہ شراب 'اثم' ہے۔ پس یہ بعید نہیں کہ 'اثم' کا اطلاق تمام گناہوں پر ہو، اور لغوی طور پر شراب پر بھی ہو، لہذا کوئی تضاد نہیں ہے۔ اور 'بغی' (زیادتی) ظلم میں حد سے بڑھنا ہے، اور کہا گیا ہے: فساد۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہر امت کے لیے ایک مقررہ وقت ہے، پس جب ان کا وقت آ جائے گا تو وہ ایک گھڑی نہ پیچھے رہ سکیں گے اور نہ آگے بڑھ سکیں گے (۳۴)} اس میں ایک مسئلہ ہے: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہر امت کے لیے ایک مقررہ وقت ہے} یعنی: ایک معینہ وقت۔ {پس جب ان کا وقت آ جائے گا} یعنی: وہ وقت جو اللہ عزوجل کے علم میں ہے۔ اور ابن سیرین نے پڑھا (۳): "ان کے اوقات [آجالہم]"، جمع کے ساتھ۔ {وہ پیچھے نہیں رہیں گے} اس سے ایک گھڑی بھی اور نہ ہی ایک گھڑی سے کم، مگر یہ کہ گھڑی (ساعت) کا ذکر خاص طور پر کیا گیا کیونکہ یہ اوقات کے ناموں میں سب سے مختصر ہے، اور یہ ظرفِ زمان ہے (۴)، {اور نہ وہ آگے بڑھیں گے}، پس اس سے یہ ثابت ہوا کہ مقتول اپنے مقررہ وقت ہی پر قتل کیا جاتا ہے (۵)، اور موت کا وقت ہی موت کی مقررہ مدت ہے، جس طرح قرض کی مدت اس کی ادائیگی کا وقت ہوتا ہے، اور ہر وہ چیز جس سے کسی چیز کا وقت مقرر کیا جائے وہ اس کے لیے 'اجل' (مدت) ہے، اور انسان کی اجل وہ وقت ہے جس... (۱) احکام

القرآن لابن العربى ٢ / ٧٧٤. (٢) ماده (اثم). (٣) القراءات الشاذة ص ٤٤، اور المحتسب ١ / ٢٤٦. (٤) معانى القرآن للزجاج ٢ / ٣٣٤، اور معانى القرآن للنحاس ٣ / ٣٠. (٥) اعراب القرآن للنحاس ٢ / ١٢٤.

Allah knows that the living being will inevitably die in it, and it is a time when the delay of their death is not permissible, not in the sense that its delay is not possible.

Many of the Mu'tazilites - except for those who deviated from them - said: Indeed, the person who is killed died before their appointed time (ajal) that was set for them, and that if they had not been killed, they would have lived.

And this is an error; because the killed person did not die because of someone else's act of killing them, but because of what Allah did by taking away their soul at the time of the strike (1).

If it is asked: If they died at their appointed time, then why do you kill the striker and take retribution (qisas) from them? It is said to them: We kill them for their transgression and their interference in what they have no right to interfere in, not for the death and the departure of the soul, since that is not from their act. If people were left to commit transgressions without retribution, it would lead to corruption and the destruction of the servants (people), and this is clear.

Allah the Almighty says: {O children of Adam, if there come to you messengers from among you, relating to you My verses, then whoever fears Allah and reforms - there will be no fear concerning them, nor will they grieve. (35) But those who deny Our verses and are arrogant toward them - those are the companions of the Fire; they will abide therein eternally. (36)}

His saying, the Almighty: {O children of Adam, if there come to you messengers from among you} is a conditional statement. The 'nun' (in ya'tiyannakum) was added for emphasis due to the entry of 'ma' (2). It was also said: 'ma' is a connective (silah), meaning: 'if they come to you' (3). He informed that He sends messengers to them from among themselves so that their response might be closer (more likely). And 'qasas' (relating stories) is the following of one part of a speech by another.

{My verses} means: My obligations and rulings (4).

{then whoever fears Allah and reforms} is a condition, and what follows it is its answer, which is the answer to the first [condition], meaning: and reforms...

---

(1) Tamhid al-Awa'il by al-Baqillani 1/374 - 375. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/124. (3) In the manuscripts: 'ya'tikum', and what is established is from (m). (4) Tafsir al-

Baghawi 2/158, and it is attributed to Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both.

अल्लाह जानता है कि जीवित व्यक्ति उसमें अनिवार्य रूप से मर जाएगा, और यह वह समय है जब उसकी मृत्यु में देरी की अनुमति नहीं है, इस अर्थ में नहीं कि इसकी देरी संभव नहीं है।

कई मुअतज़िलाओं ने कहा - सिवाय उनके जो उनमें से अलग हो गए -: वास्तव में, जो व्यक्ति मारा गया वह अपने उस निर्धारित समय (अजल) से पहले मर गया जो उसके लिए तय किया गया था, और यदि उसे नहीं मारा जाता, तो वह जीवित रहता।

और यह एक गलती है; क्योंकि मारे गए व्यक्ति की मृत्यु किसी और के द्वारा उसे मारने के कारण नहीं हुई, बल्कि अल्लाह ने प्रहार के समय उसकी आत्मा को निकाल कर जो किया उसके कारण हुई (1)।

यदि यह पूछा जाए: यदि वे अपने निर्धारित समय पर मरे; तो फिर आप प्रहार करने वाले को क्यों मारते हैं और उससे बदला (किसास) क्यों लेते हैं? उनसे कहा जाता है: हम उन्हें उनके उल्लंघन और उस चीज़ में उनके हस्तक्षेप के लिए मारते हैं जिसमें उन्हें हस्तक्षेप करने का कोई अधिकार नहीं है, न कि मृत्यु और आत्मा के निकलने के लिए, क्योंकि यह उनके कार्य से नहीं है। यदि लोगों को बिना किसी प्रतिशोध के उल्लंघन करने के लिए छोड़ दिया जाए, तो इससे भ्रष्टाचार और बंदों (लोगों) का विनाश होगा, और यह स्पष्ट है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान फरमाता है: {हे आदम की संतान, यदि तुम्हारे पास तुम्हीं में से रसूल आएँ जो तुम्हें मेरी आयतें सुनाएँ, तो जो कोई डरा और उसने सुधार कर लिया, तो उनके लिए न कोई डर होगा और न वे दुखी होंगे। (35) और जिन लोगों ने हमारी आयतों को झुठलाया और उनके प्रति अहंकार किया, वही आग वाले (नरकवासी) हैं; वे उसमें सदैव रहेंगे। (36)}

उसका कथन, सर्वशक्तिमान: {हे आदम की संतान, यदि तुम्हारे पास तुम्हीं में से रसूल आएँ} एक शर्त है। 'नूँ' (या'तियान्नकुम में) 'मा' के प्रवेश के कारण ताकीद (ज़ोर) के लिए जोड़ा गया है (2)। यह भी कहा गया है: 'मा' एक जोड़ (सिला) है, जिसका अर्थ है: 'यदि वे तुम्हारे पास आएँ (3)। उसने सूचित किया कि वह उनके पास उन्हीं में से रसूल भेजता है ताकि उनकी प्रतिक्रिया अधिक निकट (संभावित) हो। और 'क़सस' (कहानियाँ सुनाना) भाषण के एक भाग के बाद दूसरे भाग का अनुसरण करना है।

{मेरी आयतें} यानी: मेरे दायित्व और नियम (4)।

{तो जो कोई डरा और उसने सुधार कर लिया} एक शर्त है, और उसके बाद जो आता है वह उसका उत्तर है, जो पहले [शर्त] का उत्तर है, यानी: और सुधार किया...

---

(1) तम्हीद अल-अवाइल अल-बाक़िल्लानी द्वारा 1/374 - 375। (2) इ'राब अल-क़ुरआन अल-नहहास द्वारा 2/124। (3) हस्तलिपियों में: 'या'तीकुम', और जो स्थापित है वह (म) से है। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 2/158, और इसका श्रेय इब्न अब्बास को दिया जाता है, अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो।

اللہ جانتا ہے کہ جاندار اس میں لازماً مرے گا، اور یہ وہ وقت ہے جس سے اس کی موت کی تاخیر جائز نہیں، اس لحاظ سے نہیں کہ اس کی تاخیر ممکن نہیں۔

اور بہت سے معتزلہ نے کہا - سوائے ان کے جو ان میں سے الگ ہوئے -: کہ مقتول اپنی اس مقررہ مدت (اجل) کے بغیر مرا جو اس کے لیے طے کی گئی تھی، اور اگر وہ قتل نہ کیا جاتا تو زندہ رہتا۔

اور یہ غلطی ہے؛ کیونکہ مقتول کسی دوسرے کے اسے قتل کرنے کی وجہ سے نہیں مرا، بلکہ اللہ نے مارنے کے وقت اس کی روح نکال کر جو کیا اس کی وجہ سے مرا (1)۔

اگر یہ پوچھا جائے: اگر وہ اپنی اجل پر مرا؛ تو تم مارنے والے کو کیوں قتل کرتے ہو اور اس سے قصاص کیوں لیتے ہو؟ ان سے کہا گیا: ہم اسے اس کی زیادتی اور اس چیز میں مداخلت کی وجہ سے قتل کرتے ہیں جس میں اسے مداخلت کا حق نہیں تھا، نہ کہ موت اور روح کے نکلنے کی وجہ سے، کیونکہ یہ اس کے فعل سے نہیں ہے۔ اگر لوگوں کو قصاص کے بغیر زیادتی کے لیے چھوڑ دیا جائے تو اس سے زمین میں فساد اور بندوں کی ہلاکت ہوگی، اور یہ بات واضح ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اے اولادِ آدم، اگر تمہارے پاس تم ہی میں سے رسول آئیں جو تمہیں میری آیات سنائیں، تو جو کوئی ڈرا اور اس نے اصلاح کر لی، تو ان پر نہ کوئی خوف ہوگا اور نہ وہ غمگین ہوں گے۔ (35) اور جن لوگوں نے ہماری آیات کو جھٹلایا اور ان کے مقابلے میں تکبر کیا، وہی آگ والے ہیں؛ وہ اس میں ہمیشہ رہیں گے۔ (36)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اے اولادِ آدم، اگر تمہارے پاس تم ہی میں سے رسول آئیں﴾ شرط ہے، اور 'نون' (يأتينكم میں) 'ما' کے داخل ہونے کی وجہ سے تاکید کے لیے داخل ہوا (2)۔ اور کہا گیا: 'ما' صلہ ہے، یعنی: اگر تمہارے پاس آئیں (3)، خبر دی کہ وہ ان کی طرف ان ہی میں سے رسول بھیجتا ہے؛ تاکہ ان کا جواب دینا (قبول کرنا) زیادہ قریب ہو۔ اور 'قصص' کا معنی ہے: کلام کے ایک حصے کا دوسرے کے پیچھے آنا۔

﴿میری آیات﴾ یعنی: میرے فرائض اور احکام (4)۔

﴿تو جو کوئی ڈرا اور اس نے اصلاح کی﴾ شرط ہے، اور اس کے بعد جو ہے وہ اس کا جواب ہے، اور یہ پہلے کا جواب ہے، یعنی: اور اصلاح کی...

---

(1) تمہید الاوائل للباقلانی 1/374 - 375۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 2/124۔ (3) قلمی نسخوں میں: 'يأتيكم'، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (4) تفسیر البغوی 2/158، اور اسے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔

...between me and him. "There shall be no fear upon them, nor shall they grieve" [Quran 7:35] is evidence that believers on the Day of Resurrection will not fear or grieve, nor will they be overtaken by dread or terror (1). It was said: The horrors of the Day of Resurrection may affect them, but their ultimate destination is safety (2). It was also said: the answer to "If there come to you" is what the speech indicates, meaning: so obey them, "then whoever fears [Allah] and reforms" (3), and the first opinion is the saying of Al-Zajjaj (4).

Allah Almighty says: "And who is more unjust than one who invents a lie against Allah or denies His signs? Those will attain their portion of the Book until, when Our messengers come to them to take them in death, they [the messengers] say, 'Where are those you used to invoke besides Allah?' They will say, 'They have departed from us,' and will bear witness against themselves that they were disbelievers." (37)

Allah Almighty says: "And who is more unjust than one who invents a lie against Allah or denies His signs?" The meaning: What injustice is more heinous (5) than inventing lies against Allah Almighty and denying His signs? Then He said: "Those will attain their portion of the Book," meaning: what was written for them of sustenance, lifespan, and deeds. From Ibn Zaid. Ibn Jubayr said: from misery and happiness. Ibn Abbas said: from good and evil. Al-Hasan and Abu Salih said: from punishment according to the extent of their disbelief (6).

Al-Tabari's preference is that the meaning be: what was written for them, i.e., what was predestined for them of good and evil, sustenance, deeds, and lifespan, based on what was previously mentioned from Ibn Zaid, Ibn Abbas, and Ibn Jubayr. He said: Do you not see that it was followed by His saying: "until, when Our messengers come to them to take them in death" (7), meaning the messengers of the Angel of Death.

It was said: "The Book" here refers to the Quran, because the punishment of the disbelievers is mentioned in it. It was also said: "The Book" is the Preserved Tablet (Lawh al-Mahfuz) (8).

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/124. (2) Tafsir al-Razi 14/69. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Akhfash 2/516. (4) Ma'ani al-Qur'an by him 2/334. (5) In (kh): What sin is more heinous, and in (d): what injustice is more heinous, and in (zha): what thing is more unjust and heinous, and what is established is from (z) and (m). (6) Al-Tabari narrated

these opinions 10/168, 169, 173, and 175. (7) Tafsir al-Tabari 10/175. (8) Zad al-Masir 3/193.

...मेरे और उसके बीच। "उन पर न कोई डर होगा और न वे दुखी होंगे" [क़ुरान 7:35] इस बात का प्रमाण है कि कयामत के दिन ईमान वालों को न तो कोई डर होगा और न ही वे दुखी होंगे, और न ही उन्हें कोई घबराहट या आतंक घेरेगा (1)। कहा गया है: कयामत के दिन की विभीषिकाएं उन्हें प्रभावित कर सकती हैं, लेकिन उनका अंतिम परिणाम सुरक्षा है (2)। यह भी कहा गया है: "अगर तुम्हारे पास आएँ' का उत्तर वह है जो भाषण संकेत देता है, अर्थात: तो उनकी आज्ञा मानो, "फिर जो कोई अल्लाह से डरा और उसने सुधार किया" (3), और पहला मत अल-ज़ज्जाज का कथन है (4)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान है: "उससे बड़ा अत्याचारी कौन होगा जिसने अल्लाह पर झूठ गढ़ा या उसकी आयतों को झुठलाया? ऐसे लोगों को किताब (अल्लाह के हुक्म) से उनका हिस्सा मिलता रहेगा, यहाँ तक कि जब हमारे भेजे हुए फरिश्ते उनके प्राण निकालने के लिए उनके पास आएँगे, तो वे पूछेंगे, 'कहाँ हैं वे जिन्हें तुम अल्लाह के सिवा पुकारते थे?' वे कहेंगे, 'वे हमसे गुम हो गए' और वे स्वयं अपने विरुद्ध गवाही देंगे कि वे काफ़िर थे।" (37)

अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान है: "उससे बड़ा अत्याचारी कौन होगा जिसने अल्लाह पर झूठ गढ़ा या उसकी आयतों को झुठलाया?" अर्थ: अल्लाह सर्वशक्तिमान पर झूठ गढ़ने और उसकी आयतों को झुठलाने से बढ़कर कौन सा अन्याय घिनौना (5) है? फिर उसने कहा: "ऐसे लोगों को किताब से उनका हिस्सा मिलता रहेगा", अर्थात: उनके लिए जो जीविका, आयु और कर्म लिखे गए हैं। इब्न ज़ैद से। इब्न जुबैर: दुख और सुख से। इब्न अब्बास: भलाई और बुराई से। अल-हसन और अबू सालेह: उनके कुफ्र के अनुसार दंड से (6)।

अल-तबरी की पसंद यह है कि अर्थ यह हो: जो उनके लिए लिखा गया है, यानी जो उनके लिए भलाई और बुराई, जीविका, कर्म और आयु में से पूर्वनिर्धारित है, जैसा कि इब्न ज़ैद, इब्न अब्बास और इब्न जुबैर से पहले उल्लेख किया गया है। उन्होंने कहा: क्या आप नहीं देखते कि इसके बाद उनके इस कथन का पालन किया गया: "यहाँ तक कि जब हमारे भेजे हुए फरिश्ते उनके प्राण निकालने के लिए उनके पास आएँगे" (7) यानी मौत के फरिश्ते के दूत।

कहा गया है: "किताब" यहाँ कुरान है; क्योंकि इसमें काफिरों की सजा का उल्लेख है। यह भी कहा गया है: "किताब" लौह-ए-महफूज़ (8) है।

(1) नह़स द्वारा ए'राबुल कुरान 2/124। (2) तफ़सीर अल-राज़ी 14/69। (3) अल-अख़फ़श द्वारा मा'नी अल-कुरान 2/516। (4) उनके द्वारा मा'नी अल-कुरान 2/334। (5) (ख़) में: कौन सा पाप अधिक घिनौना है, और (द) में: कौन सा अन्याय अधिक घिनौना है, और (ज़) में: कौन सी चीज़ अधिक अन्यायपूर्ण और घिनौनी है, और जो स्थापित है वह (ज़) और (म) से है। (6) अल-तबरी ने इन कथनों को उद्धृत किया है 10/168, 169, 173 और 175। (7) तफ़सीर अल-तबरी 10/175। (8) ज़ाद अल-मसीर 3/193।

۲۱۴ سورہ الاعراف، الآیات ۳۵ - ۳۷

... میرے اور اس کے درمیان۔ ﴿فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾ اس بات کی دلیل ہے کہ قیامت کے دن مومنوں پر نہ کوئی خوف ہوگا اور نہ وہ غمگین ہوں گے، اور نہ ہی انہیں کوئی گھبراہٹ یا دہشت لاحق ہوگی (۱)۔ کہا گیا ہے: قیامت کی ہولناکیاں انہیں لاحق ہو سکتی ہیں، لیکن ان کا انجام امن ہے (۲)۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ ﴿إِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ﴾ کا جواب وہی ہے جس پر کلام دلالت کرتا ہے، یعنی: پس ان کی اطاعت کرو، ﴿فَمَنِ اتَّقَىٰ وَأَصْلَحَ﴾ (۳)، اور پہلا قول زجاج کا قول ہے (۴)۔

فرمانِ الہیٰ ہے: ﴿فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ ۚ أُولَٰئِكَ يَنَالُهُمْ نَصِيبُهُم مِّنَ ٱلْكِتَٰبِ ۖ حَتَّىٰٓ إِذَا جَآءَتْهُمْ رُسُلُنَا يَتَوَفَّوْنَهُمْ قَالُوٓاْ أَيْنَ مَا كُنتُمْ تَدْعُونَ مِن دُونِ ٱللَّهِ ۖ قَالُواْ ضَلُّواْ عَنَّا وَشَهِدُواْ عَلَىٰٓ أَنفُسِهِمْ أَنَّهُمْ كَانُواْ كَٰفِرِينَ ﴿٣٧﴾﴾

قولِ باری تعالیٰ: ﴿فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ ۚ﴾ معنی ہے: اللہ تعالیٰ پر جھوٹ باندھنے اور اس کی آیات کو جھٹلانے سے بڑھ کر کون سا ظلم زیادہ گھناؤنا (۵) ہے؟ پھر فرمایا: ﴿أُولَٰئِكَ يَنَالُهُمْ نَصِيبُهُم مِّنَ ٱلْكِتَٰبِ ۖ﴾ یعنی: جو ان کے لیے رزق، عمر اور عمل میں سے لکھا گیا ہے۔ ابن زید سے مروی ہے۔ ابن جبیر نے کہا: بدبختی اور خوش بختی سے۔ ابن عباس نے کہا: خیر و شر سے۔ حسن اور ابو صالح نے کہا: ان کے کفر کی مقدار کے مطابق عذاب سے (۶)۔

طبری کا اختیار کردہ قول یہ ہے کہ معنی یہ ہو: جو کچھ ان کے لیے لکھا گیا ہے، یعنی خیر و شر، رزق، عمل اور موت کا وقت جو ان کے لیے مقدر ہے، جیسا کہ ابن زید، ابن عباس اور ابن جبیر سے پہلے ذکر کیا گیا۔ انہوں نے کہا: کیا آپ نہیں دیکھتے کہ اس کے بعد اللہ کا یہ قول ہے: ﴿حَتَّىٰٓ إِذَا جَآءَتْهُمْ رُسُلُنَا يَتَوَفَّوْنَهُمْ﴾ (۷) یعنی ملک الموت کے بھیجے ہوئے فرشتے۔

اور کہا گیا ہے کہ یہاں "الکتاب" سے مراد قرآن ہے؛ کیونکہ اس میں کافروں کے عذاب کا ذکر ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ "الکتاب" لوحِ محفوظ ہے (۸)۔

---

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۱۲۴/۲۔ (۲) تفسیر الرازی ۶۹/۱۴۔ (۳) معانی القرآن للاخفش ۵۱۶/۲۔ (۴) معانی القرآن (زجاج) ۳۳۴/۲۔ (۵) (خ) میں: "کون سا گناہ زیادہ گھناؤنا ہے"، اور (د) میں: "کون سا ظلم زیادہ گھناؤنا ہے"، اور (ظ) میں: "کون سی چیز زیادہ ظالمانہ اور گھناؤنی ہے"، اور جو متن میں ہے وہ (ز) اور (م) سے ہے۔ (۶) ان اقوال کو طبری نے روایت کیا ہے ۱۰/ ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۳ اور ۱۷۵۔ (۷) تفسیر الطبری ۱۷۵/۱۰۔ (۸) زاد المسیر ۱۹۳/۳۔

215 Surah al-A'raf: Verse 37

Al-Hasan ibn Ali al-Halwani (1) mentioned: Ali ibn al-Madini dictated to me, saying: I asked Abd al-Rahman ibn Mahdi about destiny (Qadar), and he said to me: Everything is by decree, and obedience and disobedience are by decree. He said (2): Whoever says that disobedience is not by decree has committed a great falsehood. Ali said: Abd al-Rahman ibn Mahdi said to me: Knowledge, destiny, and the Book are the same. Then I presented the words of Abd al-Rahman ibn Mahdi to Yahya ibn Sa'id, and he said: Nothing little or much remains after this (3).

Yahya ibn Ma'in narrated: Marwan al-Fazari told us, Ismail ibn Sumay' told us, from Bukayr al-Tawil, from Mujahid, from Ibn Abbas regarding: {Those will receive their share of the Decree} he said: People doing deeds they must inevitably do (4).

And "hatta" (until) is not a limit, but rather the beginning of information about them. Al-Khalil and Sibawayh said: "hatta", "imma", and "illa" are not inclined (imālah); because they are particles (harf), so he distinguished between them and nouns like: Hubla and Sakra.

Al-Zajjaj said (5): "hatta" is written with "ya" because it resembles "sakra" (6), and if "illa" were written with "ya" it would resemble "ila". And "imma" was not written with "ya" because it is "in" combined with "ma".

{They will say, "Where are those you used to invoke besides Allah?"} A question of rebuke. And the meaning of "you invoke" is: you worship.

{They will say, "They have departed from us"} meaning: they became void and went away. It was said: this will be in the Hereafter. {And they will testify against themselves that they were disbelievers} meaning: they confessed to disbelief against themselves (7).

(1) Abu Muhammad al-Hadhli, resident in Mecca, the memorizer, the truthful, died in the year (242 AH). Al-Siyar 11/398. (2) The word "said" is from (kh), (z), and (z). (3) Al-Tamhid 6/67, and Yahya ibn Sa'id is al-Qattan. (4) Narrated by Ibn Abi Hatim (8439) via Ismail ibn Sumay'. And narrated by al-Tabari 10/171 via Marwan al-Fazari, but from the words of Mujahid. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/335, and the author quoted it from him, with what preceded it through I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/125, and see Kitab Sibawayh 4/135. (6) Meaning because it consists of four letters, as al-Zajjaj said. (7) Al-Wasit 2/366, and Zad al-Masir 3/194.

215 सूरह अल-अराफ़: आयत 37

अल-हसन बिन अली अल-हलवानी (1) ने उल्लेख किया, उन्होंने कहा: अली बिन अल-मदीनी ने मुझे लिखवाया, उन्होंने कहा: मैंने अब्दुर रहमान बिन महदी से भाग्य (तक़दीर) के बारे में पूछा, तो उन्होंने मुझसे कहा: हर चीज़ तक़दीर से है, और आज्ञाकारिता तथा अवज्ञा भी तक़दीर से है। उन्होंने कहा (2): और जिसने यह कहा कि पाप तक़दीर से नहीं हैं, उसने बहुत बड़ा झूठ बोला। अली ने कहा: और अब्दुर रहमान बिन महदी ने मुझसे कहा: ज्ञान, तक़दीर और किताब (लिखा हुआ) एक समान हैं। फिर मैंने अब्दुर रहमान बिन महदी की बात याह्या बिन सईद के सामने रखी, तो उन्होंने कहा: इसके बाद कुछ भी थोड़ा या बहुत बाकी नहीं बचा (3)।

और याह्या बिन मुईन ने रिवायत की: हमसे मरवान अल-फ़ज़ारी ने बयान किया, हमसे इस्माइल बिन समी' ने बयान किया, उन्होंने बुखैर अल-तवील से, उन्होंने मुजाहिद से, उन्होंने इब्न अब्बास से इस आयत के बारे में रिवायत की: {उन लोगों को उनके भाग्य का हिस्सा पहुँच जाएगा} उन्होंने कहा: ये वे लोग हैं जो ऐसे कर्म करते हैं जिन्हें करना उनके लिए अनिवार्य है (4)।

और "हत्ता" (तक) कोई सीमा नहीं है, बल्कि यह उनके बारे में जानकारी की शुरुआत है। अल-खलील और सिबवैय ने कहा: "हत्ता", "इम्मा" और "इल्ला" में झुकाव (इमाला) नहीं होता; क्योंकि वे अक्षर (हर्फ़) हैं, इसलिए उन्होंने उनके और संज्ञाओं जैसे: 'हुबला' और 'सकरा' के बीच अंतर किया।

अल-ज़ज्जाज ने कहा (5): "हत्ता" या (या) के साथ लिखा जाता है; क्योंकि यह 'सकरा' (6) के समान है, और यदि "इल्ला" या के साथ लिखा जाता तो वह 'इला' के समान हो जाता। और "इम्मा" या के साथ नहीं लिखा गया; क्योंकि वह 'इन' है जिसके साथ 'मा' जोड़ दिया गया है।

{वे कहेंगे, "वे कहाँ हैं जिन्हें तुम अल्लाह के सिवा पुकारते थे?"} यह एक फटकार वाला प्रश्न है। और "पुकारते थे" का अर्थ है: तुम पूजा करते थे।

{वे कहेंगे, "वे हमसे खो गए हैं"} अर्थात्: वे व्यर्थ हो गए और चले गए। कहा गया है कि: यह आख़िरत (परलोक) में होगा। {और वे स्वयं के विरुद्ध गवाही देंगे कि वे काफिर थे} अर्थात्: उन्होंने स्वयं पर कुफ्र (अविश्वास) को स्वीकार किया (7)।

(1) अबू मुहम्मद अल-हुज़ली, मक्का निवासी, हाफ़िज़, सच्चे, मृत्यु वर्ष (242 हिजरी)। अल-सियार 11/398। (2) शब्द: "क़ाला" (कहा), (ख़), (ज़) और (ज़) प्रतियों से है। (3) अल-तमहीद 6/67, और

याह्या बिन सईद, अल-क़त्तान हैं। (4) इसे इब्न अबी हातिम (8439) ने इस्माइल बिन समी' के माध्यम से उद्धृत किया है। और तबरी ने 10/171 में मरवान अल-फ़ज़ारी के माध्यम से उद्धृत किया है, लेकिन मुजाहिद के कथन से। (5) मा'नी अल-क़ुरआन 2/335 में, और लेखक ने उनसे इसे उद्धृत किया है, इससे पहले की बात के साथ अल-नहहास की ए'राब अल-क़ुरआन 2/125 के माध्यम से, और सिबवैय की किताब 4/135 देखें। (6) यानी क्योंकि यह चार अक्षरों पर आधारित है, जैसा कि अल-ज़ज्जाज ने कहा। (7) अल-वसीत 2/366, और ज़ाद अल-मसीर 3/194।

215 سورة الاعراف: آیت ۳۷

الحسن بن علی الحلوانی (۱) نے ذکر کیا، انہوں نے کہا: علی بن المدینی نے مجھے املا کرایا، انہوں نے کہا: میں نے عبد الرحمن بن مہدی سے تقدیر کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے مجھ سے کہا: ہر چیز تقدیر سے ہے، اور اطاعت و معصیت بھی تقدیر سے ہے۔ انہوں نے کہا (۲): اور جس نے یہ کہا کہ گناہ تقدیر سے نہیں ہیں، اس نے بہت بڑا جھوٹ بولا۔ علی نے کہا: اور عبد الرحمن بن مہدی نے مجھ سے کہا: علم، تقدیر اور کتاب برابر ہیں۔ پھر میں نے عبد الرحمن بن مہدی کی گفتگو یحییٰ بن سعید کے سامنے پیش کی، تو انہوں نے کہا: اس کے بعد کچھ تھوڑا یا زیادہ باقی نہیں بچا (۳)۔

اور یحییٰ بن معین نے روایت کیا: ہم سے مروان الفزاری نے بیان کیا، ہم سے اسماعیل بن سمیع نے بیان کیا، انہوں نے بکیر الطویل سے، انہوں نے مجاہد سے، انہوں نے ابن عباس سے اس قول کے بارے میں روایت کیا: ﴿أُولَئِكَ يَنَالُهُمْ نَصِيبُهُمْ مِنَ الْكِتَابِ﴾ (ان لوگوں کو ان کا لکھا ہوا حصہ پہنچ جائے گا) انہوں نے کہا: یہ وہ لوگ ہیں جو ایسے اعمال کرتے ہیں جن کا کرنا ان کے لیے ناگزیر ہے (۴)۔

اور لفظ «حتی» غایت (انتہا) نہیں ہے، بلکہ یہ ان کے بارے میں خبر کی ابتدا ہے۔ الخلیل اور سیبویہ نے کہا: «حتی»، «إما» اور «إلا» میں امالہ نہیں ہوتا؛ کیونکہ یہ حروف ہیں، لہذا انہوں نے ان کے اور اسماء جیسے: حُبْلَی اور سَكْرَى کے درمیان فرق کیا ہے۔

زجاج نے کہا (۵): «حتی» یاء کے ساتھ لکھا جاتا ہے؛ کیونکہ یہ «سکری» سے مشابہ ہے (۶)، اور اگر «إلا» کو یاء کے ساتھ لکھا جاتا تو یہ «إلی» کے مشابہ ہو جاتا۔ اور «إما» یاء کے ساتھ نہیں لکھا گیا؛ کیونکہ یہ «إن» ہے جس کے ساتھ «ما» ملا دیا گیا ہے۔

﴿قَالُوا أَيْنَ مَا كُنتُمْ تَدْعُونَ مِن دُونِ اللَّهِ﴾ (وہ کہیں گے کہ وہ کہاں ہیں جنہیں تم اللہ کے سوا پکارتے تھے؟) یہ توبیخی سوال ہے۔ اور «تَدْعُونَ» کا معنی ہے: تم عبادت کرتے تھے۔

﴿قَالُوا ضَلُّوا عَنَّا﴾ (وہ کہیں گے کہ وہ ہم سے گم ہو گئے) یعنی: باطل ہو گئے اور چلے گئے۔ کہا گیا ہے کہ: یہ آخرت میں ہوگا۔ ﴿وَشَهِدُوا عَلَى أَنفُسِهِمْ أَنَّهُمْ كَانُوا كافِرِينَ﴾ (اور وہ اپنے خلاف گواہی دیں گے کہ وہ کافر تھے) یعنی: انہوں نے اپنے نفسوں پر کفر کا اقرار کیا (۷)۔

(۱) ابو محمد الہذلی، مکہ کے پڑوسی، حافظ، سچے، وفات سال (۲۴۲ھ)۔ السیر ۳۹۸/۱۱۔ (۲) لفظ: 'قال' (کہا)، نسخہ (خ)، (ز) اور (ظ) سے ہے۔ (۳) التمہید ۶۷/۶، اور یحییٰ بن سعید، القطان ہیں۔ (۴) اسے ابن ابی حاتم (۸۴۳۹) نے اسماعیل بن سمیع کے طریق سے روایت کیا ہے۔ اور طبری نے ۱۷۱/۱۰ میں مروان الفزاری کے طریق سے روایت کیا ہے، لیکن مجاہد کے قول سے۔ (۵) معانی القرآن ۳۳۵/۲ میں، اور مصنف نے اسے ان سے نقل کیا ہے، اس سے پہلے کے کلام کے ساتھ النحاس کی اعراب القرآن ۱۲۵/۲ کے واسطے سے، اور سیبویہ کی کتاب ۱۳۵/۴ دیکھیں۔ (۶) یعنی اس لیے کہ یہ چار حروف پر مشتمل ہے، جیسا کہ زجاج نے کہا۔ (۷) الوسیط ۳۶۶/۲، اور زاد المسیر ۱۹۴/۳۔

216 Surah Al-A'raf: Verses 38 - 39 The Almighty says: {He will say, "Enter among nations which had passed on before you of jinn and mankind into the Fire." Every time a nation enters, it will curse its sister, until, when they have all overtaken one another therein, the last of them will say about the first of them, "Our Lord, these had misled us, so give them a double punishment of the Fire." He will say, "For each is double, but you do not know." (38) And the first of them will say to the last of them, "Then you had not [any] merit over us, so taste the punishment for what you used to earn." (39)} The Almighty's saying: {He will say, "Enter among nations which had passed on before you of jinn and mankind into the Fire"} means: with nations, for "in" (fi) here means "with" (ma'a). This is not prohibited; for your saying: "Zaid is in the people," means: with the people. It was also said: it is in its literal sense (1), meaning: enter into their midst. And the speaker, it was said: is Allah, the Mighty and Sublime, meaning: Allah said, "Enter." And it was said: he is Malik, the keeper of the Fire (2). {Every time a nation enters, it will curse its sister} meaning: the one that preceded it to the Fire, and it is its sister in religion and creed (3). {until, when they have all overtaken one another therein} meaning: they have gathered. Al-A'mash read: "tadaraku," which is the origin, then assimilation occurred, so the "alif al-wasl" (connecting alif) was needed. Al-Mahdawi narrated it from Ibn Mas'ud (4). Al-Nahhas: Ibn Mas'ud read: "hatta idha adraku," meaning: some of them reached others (5). And Ismah (6) from Abu Amr: "hatta idha addaraku" by establishing the alif (7) on combining between...

(1) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/32, and see at-Tasarif by Yahya bin Salam p. 226. (2) Tafsir al-Razi 14/72. (3) Al-Wasit 2/366, and Zad al-Masir 3/194. (4) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/125, Al-Muhtasib 1/247, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/399. (5) I'rab al-Quran 2/125, and in it is Mujahid, instead of: Ibn Mas'ud. We did not come across who attributed it to Ibn Mas'ud, may Allah be pleased with him. (6) Ismah bin Urwa, Abu Najih al-Fuqaymi al-Basri, narrated the reading from Abu Amr bin al-Ala and Asim bin Abi al-Nujud. Ghayat al-Nihayah 1/512. (7) It means the alif of "idha," and Ibn Jinni attributed this reading in Al-Muhtasib 1/247 to Mujahid, Hamid, Yahya, and Ibrahim. Abu Amr's famous reading is like the reading of the group.

216 सूरा अल-आराफ़: आयतें 38 - 39 अल्लाह तआला का फरमान है: {वह कहेगा, "उन उम्मतों में दाखिल हो जाओ जो तुम से पहले जिन्न और इंसानों में से गुज़र चुकी हैं, आग में।" जब भी कोई उम्मत दाखिल होगी, वह अपनी बहन (जैसी दूसरी उम्मत) को कोसेगी, यहाँ तक कि जब वे सब उसमें एक दूसरे से जा मिलेंगे, तो उनमें से पिछली अपनी पहली के बारे में कहेगी, "ऐ हमारे रब! इन्होंने हमें गुमराह किया था, तो इन्हें आग का दोहरा अज़ाब दे।" वह कहेगा, "हर एक के लिए दोहरा है, लेकिन तुम नहीं जानते।" (38) और उनकी पहली उनकी पिछली से कहेगी, "तो तुमको हम पर कोई श्रेष्ठता प्राप्त नहीं थी, अतः जो तुम कमाते थे उसके बदले में अज़ाब का मज़ा चखो।" (39)} अल्लाह तआला का फरमान: {वह कहेगा, "उन उम्मतों में दाखिल हो जाओ जो तुम से पहले जिन्न और इंसानों में से गुज़र चुकी हैं, आग में"} यानी: उम्मतों के साथ, यहाँ "फ़ि" का अर्थ "मअ" (साथ) है। और यह वर्जित नहीं है; क्योंकि आपका यह कहना: "ज़ैद लोगों में है", यानी: लोगों के साथ है। और कहा गया: यह अपने मूल अर्थ में है (1), यानी: उनके समूह में दाखिल हो जाओ। और कहने वाला, कहा गया कि: वह अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल है, यानी: अल्लाह ने कहा, "दाकिल हो जाओ।" और कहा गया: वह मालिक है, जो जहन्नुम का दरोग़ा है (2)। {जब भी कोई उम्मत दाखिल होगी, वह अपनी बहन को कोसेगी} यानी: वह जो उससे पहले आग में जा चुकी है, और वह दीन और मज़हब में उसकी बहन है (3)। {यहाँ तक कि जब वे सब उसमें एक दूसरे से जा मिलेंगे} यानी: वे इकट्ठा हो जाएंगे। और अल-अमश ने "तदारकू" पढ़ा, जो मूल है, फिर "इदग़ाम" (संधि) हुआ, तो "अलिफ़ अल-वस्ल" की आवश्यकता पड़ी। और अल-महदवी ने इसे इब्न मसूद से रिवायत किया है (4)। नहहस: और इब्न मसूद ने पढ़ा: "हत्ता इज़ा अद्रकू यानी: उनमें से कुछ कुछ तक पहुँच गए (5)। और इस्मा (6) ने अबू अम्र से रिवायत की: "हत्ता इज़ा अद्दारकू अलिफ़ को साबित रखते हुए (7) ... को जोड़ने पर।

(1) मआनी अल-क़ुरआन लिन-नहहस 3/32, और देखें अत-तसारीफ़ लियह्या बिन सलाम पृ. 226। (2) तफ़सीर अल-राज़ी 14/72। (3) अल-वसीत 2/366, और ज़ाद अल-मसीर 3/194। (4) इराब अल-क़ुरआन लिन-नहहस 2/125, और अल-मुहतासिब 1/247, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/399। (5) इराब अल-क़ुरआन 2/125, और इसमें मुजाहिद है, इब्न मसूद के बजाय। और हमें नहीं मिला जिसने इसे इब्न मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु की ओर मंसूब किया हो। (6) इस्मा बिन उर्वा, अबू नजीह अल-फ़ुकैमी अल-बसरी, ने अबू अम्र बिन अल-अला और आसिम बिन अबी अल-नजूर से किराअत रिवायत की। ग़ायत अल-निहाया 1/512। (7) यानी "इज़ा" का अलिफ़, और इब्न जिन्नी ने

अल-मुहतासिब 1/247 में इस किराअत को मुजाहिद, हमीद, यह्या और इब्राहीम की ओर मंसूब किया है। और अबू अम्र की मशहूर किराअत जमाअत की किराअत की तरह है।

۲۱۶ سورۃ الاعراف: آیتیں ۳۸ - ۳۹ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {وہ فرمائے گا کہ تم سے پہلے جو جنوں اور انسانوں کی جماعتیں گزر چکی ہیں، انہی میں (شامل ہو کر) تم بھی دوزخ میں جاؤ۔ جب ایک جماعت (دوزخ میں) داخل ہوگی تو اپنی (جیسی دوسری) بہن کو کوسے گی، یہاں تک کہ جب سب اس میں ایک دوسرے سے جا ملیں گے تو ان میں سے پچھلی اپنی پہلی کے بارے میں کہے گی کہ اے پروردگار! انہی لوگوں نے ہمیں گمراہ کیا تھا تو ان کو دوزخ کا دگنا عذاب دے۔ وہ فرمائے گا کہ (تم میں سے) ہر ایک کے لیے دگنا ہے لیکن تم نہیں جانتے۔ (۳۸) اور پہلی جماعت دوسری سے کہے گی کہ (جب تم بھی ہمارے ہی جیسے رہے) تو تم کو ہم پر کچھ فضیلت نہ ہوئی، سو جو کام تم کرتے تھے ان کے بدلے عذاب (کے مزے) چکھو۔ (۳۹)} اللہ تعالیٰ کا قول: {قال ادخلوا في أمم قد خلت من قبلكم من الجن والإنس في النار} یعنی: امتوں کے ساتھ، پس "فی" یہاں "مع" کے معنی میں ہے۔ اور یہ منع نہیں ہے؛ کیونکہ تمہارا کہنا: "زید لوگوں میں ہے"، یعنی: لوگوں کے ساتھ ہے۔ اور کہا گیا: یہ اپنے اصلی معنی پر ہے (۱)، یعنی: ان کی جماعت میں داخل ہو جاؤ۔ اور کہنے والے کے بارے میں کہا گیا کہ: وہ اللہ عزوجل ہے، یعنی: اللہ نے فرمایا، "داخل ہو جاؤ"۔ اور کہا گیا: وہ مالک ہے جو آگ کا داروغہ ہے (۲)۔ {كلما دخلت أمة لعنت أختها} یعنی: وہ جو اس سے پہلے آگ میں جا چکی ہے، اور وہ دین اور ملت میں اس کی بہن ہے (۳)۔ {حتى إذا ادارکوا فيها} یعنی: وہ سب جمع ہو گئے۔ اور الاعمش نے "تدارکوا" پڑھا، جو اصل ہے، پھر ادغام ہوا، تو الف وصل کی ضرورت پڑی۔ اور المہدوی نے اسے ابن مسعود سے نقل کیا ہے (۴)۔ النحاس: اور ابن مسعود نے پڑھا: "حتى إذا أدركوا" یعنی: ان میں سے بعض بعض تک پہنچ گئے (۵)۔ اور عصمہ (۶) نے ابو عمرو سے روایت کیا: "حتى إذا ادارکوا" الف کے اثبات کے ساتھ (۷) ... کے درمیان جمع کرنے پر۔

(۱) معانی القرآن للنحاس ۳/۳۲، اور دیکھئے التصاریف لیحییٰ بن سلام ص ۲۲۶۔ (۲) تفسیر الرازی ۱۴/۷۲۔ (۳) الوسیط ۲/۳۶۶، اور زاد المسیر ۳/۱۹۴۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۲/۱۲۵، اور المحتسب ۱/۲۴۷، اور المحرر الوجیز ۲/۳۹۹۔ (۵) اعراب القرآن ۲/۱۲۵، اور اس میں ابن مسعود کے بجائے مجاہد ہے۔ اور ہمیں نہیں ملا جس نے اسے ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی طرف منسوب کیا ہو۔ (۶) عصمہ بن عروہ، ابو نجیح الفقیمی البصری، انہوں نے ابو عمرو بن العلاء اور عاصم بن ابی النجود سے قرات روایت کی۔ غایۃ النہایۃ ۱/۵۱۲۔ (۷) یعنی "إذا" کا الف، اور ابن جنی نے المحتسب ۱/۲۴۷ میں اس قرات کو مجاہد، حمید، یحییٰ اور ابراہیم کی طرف منسوب کیا ہے۔ اور ابو عمرو کی مشہور قرات جماعت کی قرات کی طرح ہے۔

Surah Al-A'raf: Verses 38 - 39 217 [...meeting of] the two sakin letters. And it was narrated: "Hadhani 'abda Allah" (these are the two servants of Allah). And: "Lahu thulutha al-mal" (he has two-thirds of the wealth). And from Abu Amr also: "idha iddaraku" with the cutting (pronunciation) of the hamzat al-wasl (1); it is as if he paused at "idha" to remember, and when his silence was prolonged, he pronounced the hamzat al-wasl like one starting with it. Cutting the hamzat al-wasl has occurred in poetry, as in the saying: "O soul, have patience, every living thing shall meet [its end], and every two are headed for separation." (2) And from Mujahid and Humayd bin Qays: "hatta id iddaraku" by omitting the alif of "idha" due to the meeting of two sakin letters, and omitting the alif that follows the dal (3). "Jami'an" (all together) is in the accusative case (mansub) as a hal (circumstantial adverb). {Their latter said to their former} meaning: the last ones to enter, and they are the followers, [speaking] to their former ones, and they are the leaders: {Our Lord, these misled us, so give them a double punishment from the Fire} (4). The 'lam' in "li'ulahum" is a lam of reason; because they did not address their former ones, but they said concerning their former ones: Our Lord, these misled us (5). And 'Al-di'f' (double/multiple) is the equivalent added to its like once or several times. And from Ibn Mas'ud that 'al-di'f' here refers to vipers and snakes (6). And the parallel to this verse is: {Our Lord, give them double the punishment and curse them with a great curse} (7) [Al-Ahzab: 68]. And the mention of 'al-di'f' will come there more extensively than this, along with the rulings resulting from it, God willing. {He will say: For each is double} meaning: for the follower and the followed (8). {But you do not know} according to the reading of those who read...

---

(1) Al-Muhtasib 1/247, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/399. (2) Al-Muhtasib 1/247-248, and the verse is in it and in Al-Khasa'is 2/475 without attribution. (3) Al-Qira'at al-Shadhah p. 44. (4) Al-Wasit 2/366. (5) Tafsir al-Razi 14/73, and see al-Kashshaf 2/78. (6) Narrated by al-Tabari 10/179. (7) The seven readers read it this way except for Asim, who read: "kabiran" (great), and it will come in its place. (8) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/337, and Al-Wasit 2/366.

सूरा अल-आराफ़: आयतें 38 - 39 217 दो साकिन अक्षरों के मिलने के बारे में। और यह वर्णन किया गया है: "हाज़ानी अब्दा अल्लाह" (ये अल्लाह के दो बंदे हैं)। और: "लहु थुलुथ अल-माल" (उसके पास धन का दो-तिहाई हिस्सा है)। और अबू अम्र से भी: "इज़ा इद्दारकू" हमज़तुल वस्ल को काट कर (उच्चारण करके) (1); ऐसा लगता है जैसे वह याद करने के लिए "इज़ा" पर रुक गए, और जब उनकी चुप्पी लंबी हो गई, तो उन्होंने हमज़तुल वस्ल का उच्चारण ऐसे किया जैसे कोई उससे शुरू कर रहा हो। कविता में हमज़तुल वस्ल को काटना आया है, जैसे इस कहावत में: "हे आत्मा, धैर्य रख, हर जीवित चीज़ [अपने अंत से] मिलेगी, और हर दो अलग होने की ओर अग्रसर हैं।" (2) और मुजाहिद और हुमैद बिन कैस से: "हत्ता इज़ इद्दारकू" दो साकिन अक्षरों के मिलन के कारण "इज़ा" के अलिफ़ को हटाकर, और दाल के बाद आने वाले अलिफ़ को हटाकर (3)। "जमियान" (सब मिलकर) हाल (परिस्थिति विशेषण) के रूप में नसब (कर्मकारक) में है। {उनके बाद वालों ने अपने पहले वालों के बारे में कहा} यानी: सबसे अंत में प्रवेश करने वाले, और वे अनुयायी हैं, अपने पहले वालों के लिए जो नेता थे: {हमारे रब, इन्होंने हमें गुमराह किया, तो उन्हें आग का दोहरा दंड दे} (4)। "लि'उलाहुम" में 'लाम' कारण का लाम है; क्योंकि उन्होंने अपने पहले वालों को संबोधित नहीं किया, बल्कि उन्होंने अपने पहले वालों के बारे में कहा: हमारे रब, इन्होंने हमें गुमराह किया (5)। और 'अल-दि'फ़' (दोहरा/गुणक) वह समकक्ष है जिसे उसके समान एक बार या कई बार जोड़ा जाता है। और इब्न मसूद से कि यहाँ 'अल-दि'फ़' का अर्थ वाइपर और सांप हैं (6)। और इस आयत के समान है: {हमारे रब, उन्हें दोहरा दंड दे और उन पर भारी लानत भेज} (7) [अल-अहज़ाब: 68]। और 'अल-दि'फ़' का उल्लेख वहां इससे अधिक विस्तार से आएगा, और उससे जुड़े नियमों के साथ, यदि अल्लाह ने चाहा। {वह कहेगा: प्रत्येक के लिए दोहरा है} यानी: अनुयायी और जिसका अनुसरण किया गया दोनों के लिए (8)। {लेकिन तुम नहीं जानते} उन लोगों के पाठ के अनुसार जिन्होंने पढ़ा...

---

(1) अल-मुहतासिब 1/247, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/399। (2) अल-मुहतासिब 1/247-248, और यह शेर इसमें और अल-खसैस 2/475 में बिना किसी श्रेय के है। (3) अल-किराआत अल-शाज़ाह पृ. 44। (4) अल-वसीत 2/366। (5) तफ़सीर अल-राज़ी 14/73, और देखें अल-कश्शाफ़ 2/78। (6) अल-तबरी 10/179 द्वारा वर्णित। (7) आसिम के अलावा सात पाठकों ने इसे इसी तरह पढ़ा है, जिन्होंने पढ़ा: "कबीरन" (बड़ा), और यह अपने स्थान पर आएगा। (8) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 2/337, और अल-वसीत 2/366।

سورة الاعراف: آیات ۳۸ - ۳۹ ۲۱۷ ساکنین کا ملاپ۔ اور حکایت کی گئی: "ہذان عبدا اللہ"۔ اور: "لہ ثلثا المال"۔ اور ابو عمرو سے بھی مروی ہے: "إذا إدَّارکوا" ہمزہ وصل کو قطع کرنے (پڑھنے) کے ساتھ (۱)؛ گویا وہ یاد کرنے کے لیے "إذا" پر خاموش ہو گئے، پھر جب ان کی خاموشی طویل ہو گئی تو انہوں نے ہمزہ وصل کو ابتدا کرنے والے کی طرح پڑھا۔ اور شاعری میں ہمزہ وصل کو قطع کرنا آیا ہے جیسے کہ یہ قول: "اے نفس صبر کر، ہر ذی روح ملنے والا ہے، اور ہر دو جدائی کی طرف بڑھ رہے ہیں" (۲) اور مجاہد اور حمید بن قیس سے مروی ہے: "حتی إذ ادَّرکوا" التقاء ساکنین کی وجہ سے "إذا" کے الف کو حذف کرنے کے ساتھ، اور دال کے بعد والے الف کے حذف کے ساتھ (۳)۔ "جمیعاً" حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے۔ ﴿قَالَتْ أُخْرَاهُمْ لِأُولَاهُمْ﴾ یعنی: ان میں سے سب سے آخر میں داخل ہونے والے، اور وہ پیروکار ہیں، اپنے پہلوں کے بارے میں جو کہ رہنما تھے: ﴿رَبَّنَا هَؤُلَاءِ أَضَلُّونَا فَآتِهِمْ عَذَابًا ضِعْفًا مِنَ النَّارِ﴾ (۴)۔ پس "لأولاهم" میں لام علت (وجہ) کے لیے ہے؛ کیونکہ انہوں نے اپنے پہلوں سے خطاب نہیں کیا، بلکہ انہوں نے اپنے پہلوں کے حق میں کہا: اے ہمارے رب ان لوگوں نے ہمیں گمراہ کیا (۵)۔ اور ضعف: ایک مثل پر ایک یا کئی بار مزید مثل کا اضافہ ہے۔ اور ابن مسعود سے مروی ہے کہ یہاں ضعف سے مراد افعی اور سانپ ہیں (۶)۔ اور اس آیت کی نظیر یہ ہے: ﴿رَبَّنَا آتِهِمْ ضِعْفَيْنِ مِنَ الْعَذَابِ وَالْعَنْهُمْ لَعْنًا كَثِيرًا﴾ (۷) [الاحزاب: ۶۸]۔ اور وہاں ضعف کا ذکر اس سے زیادہ تفصیل کے ساتھ آئے گا، اور اس سے مرتب ہونے والے احکام بھی، ان شاء اللہ تعالی۔ ﴿قَالَ لِكُلٍّ ضِعْفٌ﴾ یعنی: تابع اور متبوع دونوں کے لیے (۸)۔ ﴿وَلَكِنْ لَا تَعْلَمُونَ﴾ ان کی قرات کے مطابق جنہوں نے پڑھا...

---

(۱) المحتسب ۱/۲۴۷، اور المحرر الوجیز ۲/۳۹۹۔ (۲) المحتسب ۱/۲۴۷ - ۲۴۸، اور یہ شعر اس میں اور الخصائص ۲/۴۷۵ میں بغیر نسبت کے ہے۔ (۳) القراءات الشاذة ص ۴۴۔ (۴) الوسیط

۲/۳۶۶۔ (۵) تفسیر الرازی ۱۴/۷۳، اور دیکھیے الکشاف ۲/۷۸۔ (۶) اسے طبری نے ۱۰/۱۷۹ میں روایت کیا ہے۔ (۷) عاصم کے سوا ساتوں قراء نے اسے اسی طرح پڑھا ہے، عاصم نے "کبیراً" پڑھا ہے، اور یہ اپنے مقام پر آئے گا۔ (۸) معانی القرآن للزجاج ۲/۳۳۷، اور الوسیط ۲/۳۶۶۔

Surah Al-A'raf: Verses 38 - 41 218 ...with the 'ya' (1), meaning: each group does not know what is with the other group, for if some of those in the Fire knew that someone's punishment was above theirs, it would be a kind of solace for them. And it was said: The meaning is: {But you do not know} with 'ta', meaning: but you, the addressed ones, do not know what they find of the punishment. And it is permissible that the meaning be: but you, O people of the world, do not know the extent of what they are in of the punishment (2). {And the first of them will say to the last of them, 'So you had over us no favor' } meaning: you have disbelieved and acted as we did, so you do not deserve a reduction in the punishment {so taste the punishment for what you used to earn} (3). His saying, the Almighty: {Indeed, those who deny Our verses and are arrogant toward them - the gates of Heaven will not be opened for them, nor will they enter Paradise until a camel enters through the eye of a needle. And thus do We recompense the criminals. (40) They will have from Hell a bed and over them coverings. And thus do We recompense the wrongdoers. (41)} His saying, the Almighty: {Indeed, those who deny Our verses and are arrogant toward them - the gates of Heaven will not be opened for them} meaning: for their souls. Authentic reports have come regarding this, which we mentioned in the book 'Al-Tadhkirah' (4), including the hadith of Al-Bara' bin 'Azib, and in it regarding the seizing of the disbeliever's soul, he said: 'And there comes out from it (5) a scent like the foulest carcass found on the face of the earth. They ascend with it, and they do not pass by any group of angels except that they say: What is this foul soul? They say: So-and-so, son of so-and-so; with the ugliest of his names by which he was called in the world, until they reach the lowest heaven, and they ask for it to be opened, but it is not opened for them.' Then the Messenger of Allah ﷺ recited: {The gates of Heaven will not be opened for them} the verse (6).

---

(1) It is the recitation of Asim in the narration of Shu'bah, and the others recited it with 'ta'. Al-Sab'ah p. 280, and Al-Taysir p. 110. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/337. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/125. (4) P. 119. (5) In (kh), (z), and (zha): with it. (6) A portion of the long hadith of Al-Bara'; recorded by Ahmad (18534), and in it: "What is this foul spirit" instead of: "What is this foul soul".

सूरा अल-अराफ़: आयतें ३८ - ४१ २१८ ...'या' के साथ (१), अर्थात्: प्रत्येक समूह नहीं जानता कि दूसरे समूह के साथ क्या है, क्योंकि यदि अग्नि में रहने वाले कुछ लोग यह जान लेते कि किसी का दंड उनके दंड से बढ़कर है, तो यह उनके लिए एक प्रकार की सांत्वना होती। और कहा गया: अर्थ है: {लेकिन तुम नहीं जानते} 'ता' के साथ, अर्थात्: लेकिन तुम, संबोधित लोग, नहीं जानते कि वे दंड में क्या पा रहे हैं। और यह भी संभव है कि अर्थ यह हो: लेकिन ऐ दुनिया के लोगो, तुम नहीं जानते कि वे किस कदर दंड में हैं (२)। {और उनमें से पहले अपने बाद वालों से कहेंगे, 'तो तुम्हारा हम पर कोई एहसान नहीं था'} अर्थात्: तुमने कुफ़्र किया और वैसा ही किया जैसा हमने किया, इसलिए तुम दंड में कमी के हकदार नहीं हो {तो उस दंड का स्वाद चखो जो तुम कमाते थे} (३)। अल्लाह तआला का फरमान: {निश्चित रूप से जिन लोगों ने हमारी आयतों को झुठलाया और उनके प्रति अहंकार किया - उनके लिए स्वर्ग के द्वार नहीं खोले जाएंगे, और न ही वे जन्नत में प्रवेश करेंगे जब तक कि ऊंट सुई की आंख से न गुजर जाए। और इसी तरह हम अपराधियों को बदला देते हैं। (४०) उनके लिए जहन्नुम से बिछौना होगा और उनके ऊपर से परदे होंगे। और इसी तरह हम अत्याचारियों को बदला देते हैं। (४१)} अल्लाह तआला का फरमान: {निश्चित रूप से जिन लोगों ने हमारी आयतों को झुठलाया और उनके प्रति अहंकार किया - उनके लिए स्वर्ग के द्वार नहीं खोले जाएंगे} अर्थात्: उनकी आत्माओं के लिए। इस संबंध में प्रामाणिक रिपोर्टें आई हैं जिनका उल्लेख हमने पुस्तक 'अल-तज़किराह' (४) में किया है, जिसमें अल-बरा बिन अज़िब की हदीस भी शामिल है, और इसमें काफ़िर की आत्मा निकालने के बारे में उन्होंने कहा: 'और उससे (५) ऐसी गंध निकलती है जैसे पृथ्वी पर पाया जाने वाला सबसे गंदा शव हो। वे उसे लेकर ऊपर जाते हैं, और वे फरिश्तों के जिस भी समूह के पास से गुजरते हैं, वे कहते हैं: यह अपवित्र आत्मा कौन सी है? वे कहते हैं: अमुक पुत्र अमुक; उसके उन सबसे बुरे नामों के साथ जिनसे उसे दुनिया में पुकारा जाता था, यहाँ तक कि वे निचले आसमान तक पहुँच जाते हैं, और वे इसे खोलने के लिए कहते हैं, लेकिन उनके लिए इसे नहीं खोला जाता।' फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने तिलावत फरमाई: {उनके लिए स्वर्ग के द्वार नहीं खोले जाएंगे} आयत (६)।

---

(१) यह शु'बाह के वर्णन में आसिम का पाठ है, और अन्यों ने इसे 'ता' के साथ पढ़ा है। अल-सबआ पृष्ठ २८०, और अल-तयसीर पृष्ठ ११०। (२) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान २/३३७। (३) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान २/१२५। (४) पृष्ठ ११९। (५) (ख), (ज़), और (ज़) में: उसके साथ। (६) अल-बरा की लंबी हदीस का एक हिस्सा; अहमद (१८५३४) द्वारा वर्णित, और इसमें: "यह अपवित्र रूह (पुल्लिंग) क्या है" के बजाय: "यह अपवित्र रूह (स्त्रीलिंग) क्या है"।

سورة الاعراف: آیات ۳۸ - ۴۱ ۲۱۸ ...یاء کے ساتھ (۱)، یعنی: ہر گروہ نہیں جانتا کہ دوسرے گروہ کے ساتھ کیا ہے، کیونکہ اگر آگ میں موجود کچھ لوگوں کو معلوم ہو جائے کہ کسی کا عذاب ان کے عذاب سے بڑھ کر ہے، تو یہ ان کے لیے ایک طرح کی تسلی ہوتی۔ اور کہا گیا: معنی ہے: {لیکن تم نہیں جانتے} تاء کے ساتھ، یعنی: لیکن تم، جن سے خطاب کیا جا رہا ہے، نہیں جانتے کہ وہ عذاب میں کیا پاتے ہیں۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ معنی یہ ہو: لیکن اے دنیا والو، تم نہیں جانتے کہ وہ کس قدر عذاب میں ہیں (۲)۔ {اور ان میں سے پہلے اپنے بعد والوں سے کہیں گے، 'تو تمہارا ہم پر کوئی احسان نہیں تھا'} یعنی: تم نے کفر کیا اور وہی کیا جو ہم نے کیا، لہٰذا تم عذاب میں تخفیف کے حقدار نہیں ہو {پس عذاب کا مزہ چکھو اس کے بدلے جو تم کماتے تھے} (۳)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یقیناً جنہوں نے ہماری آیات کو جھٹلایا اور ان کے مقابلے میں تکبر کیا، ان کے لیے آسمان کے دروازے نہیں کھولے جائیں گے اور نہ وہ جنت میں داخل ہوں گے جب تک کہ اونٹ سوئی کے ناکے میں سے نہ گزر جائے۔ اور اسی طرح ہم مجرموں کو بدلہ دیتے ہیں۔ (۴۰) ان کے لیے جہنم سے بچھونا ہوگا اور ان کے اوپر سے پردے ہوں گے۔ اور اسی طرح ہم ظالموں کو بدلہ دیتے ہیں۔ (۴۱)} اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یقیناً جنہوں نے ہماری آیات کو جھٹلایا اور ان کے مقابلے میں تکبر کیا، ان کے لیے آسمان کے دروازے نہیں کھولے جائیں گے} یعنی: ان کی روحوں کے لیے۔ اس بارے میں صحیح احادیث آئی ہیں جن کا ذکر ہم نے کتاب 'التذکرہ' (۴) میں کیا ہے، جن میں البراء بن عازب کی حدیث بھی شامل ہے، اور اس میں کافر کی روح قبض کرنے کے بارے میں انہوں نے کہا: 'اور اس میں سے (۵) ایسی بو نکلتی ہے جیسے زمین پر پائے جانے والے سب سے گندے مردار کی ہو۔ وہ اسے لے کر اوپر چڑھتے ہیں، اور وہ فرشتوں کی جس جماعت کے پاس سے بھی گزرتے ہیں، وہ کہتے ہیں: یہ ناپاک روح کون سی ہے؟ وہ کہتے ہیں: فلاں بن فلاں؛

اس کے ان برے ناموں کے ساتھ جن سے اسے دنیا میں پکارا جاتا تھا، یہاں تک کہ وہ آسمان دنیا تک پہنچ جاتے ہیں، اور وہ اسے کھولنے کا مطالبہ کرتے ہیں، لیکن ان کے لیے نہیں کھولا جاتا۔' پھر رسول اللہ ﷺ نے تلاوت فرمائی: {ان کے لیے آسمان کے دروازے نہیں کھولے جائیں گے} آیت (۶)۔

---

(۱) یہ شعبہ کی روایت میں عاصم کی قرآت ہے، اور باقیوں نے اسے تاء کے ساتھ پڑھا ہے۔ السبعة ص ۲۸۰، والتیسیر ص ۱۱۰۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۲/۳۳۷۔ (۳) إعراب القرآن للنحاس ۲/۱۲۵۔ (۴) ص ۱۱۹۔ (۵) (خ) اور (ز) اور (ظ) میں: اس کے ساتھ۔ (۶) البراء کی طویل حدیث کا ایک ٹکڑا؛ اسے احمد (۱۸۵۳۴) نے روایت کیا ہے، اور اس میں ہے: "یہ ناپاک روح (مذکر)" بجائے: "یہ ناپاک روح (مونث)"۔

Page 219 Surat Al-A'raf: Verses 40 - 41

It was said: The gates of heaven are not opened for them when they pray. This was said by Mujahid and al-Nakha'i (1). It was also said: The meaning is that the gates of Paradise are not opened for them, because Paradise is in heaven (2). This is indicated by His saying: {nor will they enter Paradise until a camel enters through the eye of a needle}. Since a camel cannot enter [the eye of a needle], they will never enter at all. This is definitive proof that they cannot be forgiven. On this, the Muslims (3) – who cannot be in collective error – have reached a consensus that Allah, Glorified and Exalted, does not forgive them nor anyone among them. Judge Abu Bakr ibn al-Tayyib (4) said: If someone asks: How can this be a consensus of the nation, when some theologians have claimed that the followers of Jews, Christians, and other disbelievers are not in the Fire? It would be said to him: These are people who denied that the follower is a disbeliever due to a misconception that occurred to them; they did not claim that the follower is a disbeliever and yet, despite that, is not in the Fire. Knowing whether a follower is a disbeliever or not is a matter of reasoning and deduction, not revelation and transmission. Hamzah and al-Kisa'i read: "la yuftahu" (shall not be opened) with a 'ya' and a dammah, treating the plural as masculine. The rest read it with a 'ta', treating the collective as feminine (5), as He said: {for whom the gates are opened wide} [Sad: 50], thus it was made feminine. Since the femininity in "gates" is not literal, it was permissible to treat the plural as masculine. This is also the reading of Ibn Abbas with a 'ya' (6). Abu 'Amr, Hamzah, and al-Kisa'i read it with the lightened pronunciation (takhfif), on the basis that the lightened form applies to both little and much, while the emphasized form (tashdid) is for multiplicity and repetition time after time and nothing else. The emphasis here is more appropriate because it more strongly indicates a large amount (7).

(1) Narrated by al-Tabari 10/184. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/337. (3) In versions (kh), (z), and (zha): "the consensus of Muslims." (4) In Tamhid al-Awa'il p. 403. (5) With takhfif for Abu Amr, and tashdid for Nafi', Ibn Kathir, Ibn 'Amir, and 'Asim. Al-Sab'ah p. 280, and al-Taysir p. 110. (6) We did not find who attributed it to Ibn Abbas, but al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/125 attributed it to al-A'mash. (7) Similar discussion in I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/125, and al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/462.

पृष्ठ २१९ सूरत अल-अराफ: आयत ४० - ४१

और कहा गया: जब वे प्रार्थना करते हैं तो उनके लिए आकाश के द्वार नहीं खोले जाते। यह मुजाहिद और अल-नखई (१) ने कहा है। और कहा गया: इसका अर्थ है: उनके लिए जन्नत के द्वार नहीं खोले जाते; क्योंकि जन्नत आकाश में है (२)। और इस पर उनका यह कथन प्रमाण है: {और वे जन्नत में प्रवेश नहीं करेंगे जब तक कि ऊँट सुई के नाके से न निकल जाए}। और चूँकि ऊँट प्रवेश नहीं कर सकता, इसलिए वे इसमें कभी प्रवेश नहीं करेंगे। यह एक निर्णायक प्रमाण है कि उन्हें क्षमा नहीं किया जा सकता, और इस पर मुसलमानों (३) की सर्वसम्मति है - जो गलती पर सहमत नहीं हो सकते - कि अल्लाह सुब्हानहु व तआला उन्हें या उनमें से किसी को भी क्षमा नहीं करता। काजी अबू बक्र बिन अल-तय्यिब (४) ने कहा: यदि कोई पूछने वाला पूछे: यह उम्मा की सर्वसम्मति कैसे हो सकती है, जबकि कुछ धर्मशास्त्रियों ने दावा किया है कि यहूदियों, ईसाइयों और अन्य काफिरों के अनुयायी आग में नहीं हैं? उनसे कहा जाएगा: ये वे लोग हैं जिन्होंने इस संदेह के कारण कि अनुयायी काफिर है, इनकार कर दिया; उन्होंने यह दावा नहीं किया कि अनुयायी काफिर है और फिर भी वह आग में नहीं है। और यह जानना कि अनुयायी काफिर है या नहीं, तर्क का विषय है, न कि केवल सुनने और मानने का। हमज़ा और अल-किसाई ने "ला युफ़्तहु" को 'या' के साथ पढ़ा है, जो बहुवचन के पुल्लिंग होने के आधार पर है। बाकियों ने इसे 'ता' के साथ पढ़ा है, जो समूह के स्त्रीलिंग होने के आधार पर है (५), जैसा कि उन्होंने कहा: {जिनके लिए द्वार खुले हुए हैं} [साद: ५०], अतः इसे स्त्रीलिंग बनाया गया। और चूँकि "दरवाजों" का स्त्रीलिंग होना वास्तविक नहीं है, इसलिए बहुवचन को पुल्लिंग मानना जायज़ था। और यह इब्न अब्बास का पाठ 'या' के साथ है (६)। और अबू अम्र, हमज़ा और अल-किसाई ने इसे हल्का (तख़फ़ीफ़) पढ़ा है, इस अर्थ में कि तख़फ़ीफ़ कम और ज़्यादा दोनों के लिए होता है, और तशदीद (ज़ोर देना) केवल बार-बार होने और बहुलता के लिए होता है, और यहाँ तशदीद अधिक उपयुक्त है; क्योंकि यह अधिकता का अधिक संकेत देता है (७)।

(१) अल-तबरी १०/१८४ द्वारा उद्धृत। (२) अल-ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-क़ुरआन २/३३७। (३) (ख़), (ज़) और (ज़ौ) में: "मुसलमानों की सर्वसम्मति"। (४) तम्हीद अल-अवाइल पृष्ठ ४०३ में। (५) अबू अम्र के लिए तख़फ़ीफ़ के साथ, और नाफ़े इब्न कसीर, इब्न आमिर और आसिम के लिए तशदीद के साथ। अल-सबआ पृष्ठ २८०, और अल-तयसीर पृष्ठ ११०। (६) हमें वह नहीं मिला जिसने इसे इब्न अब्बास से जोड़ा हो, और अल-नहस ने इराब अल-क़ुरआन २/१२५ में इसे अल-आमश से जोड़ा है। (७) अल-

नहस द्वारा इराब अल-क़ुरआन २/१२५ में इसी तरह की बात, और अल-कशफ़ अन वुजूह अल-किरात १/४६२।

صفحہ ۲۱۹ سورۃ الاعراف: آیت ۴۰ - ۴۱

اور کہا گیا: جب وہ دعا کرتے ہیں تو ان کے لیے آسمان کے دروازے نہیں کھولے جاتے۔ یہ مجاہد اور نخعی (۱) نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ ان کے لیے جنت کے دروازے نہیں کھولے جاتے؛ کیونکہ جنت آسمان میں ہے (۲)۔ اور اس پر اللہ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: {اور وہ جنت میں داخل نہیں ہوں گے جب تک کہ اونٹ سوئی کے ناکے میں سے نہ گزر جائے}۔ اور اونٹ داخل نہیں ہو سکتا، تو وہ ہرگز داخل نہیں ہوں گے۔ یہ ایک قطعی دلیل ہے کہ ان کی معافی جائز نہیں، اور اسی پر مسلمانوں (۳) کا اجماع ہے - جن کے لیے غلطی پر جمع ہونا ممکن نہیں - کہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نہ انہیں معاف کرتا ہے اور نہ ہی ان میں سے کسی کو۔ قاضی ابو بکر بن الطیب (۴) نے کہا: اگر کوئی کہنے والا کہے: یہ امت کا اجماع کیسے ہو سکتا ہے، حالانکہ متکلمین کی ایک جماعت کا خیال ہے کہ یہودیوں، عیسائیوں اور دیگر کفار کے مقلدین آگ میں نہیں ہیں؟ تو اس سے کہا جائے گا: یہ وہ لوگ ہیں جنہوں نے کسی شبہ کی بنا پر مقلد کے کافر ہونے کا انکار کیا؛ انہوں نے یہ دعویٰ نہیں کیا کہ مقلد کافر ہے اور اس کے باوجود وہ آگ میں نہیں ہے۔ اور یہ جاننا کہ مقلد کافر ہے یا نہیں، اس کا طریقہ عقل و نظر ہے نہ کہ محض نقلی خبر۔ اور حمزہ اور کسائی نے "لا يُفْتَحُ" 'یا' کے ساتھ پڑھا ہے، جو جمع کی تذکیر (مذکر ہونے) پر مبنی ہے۔ اور باقیوں نے 'تا' کے ساتھ تانیث (مونث ہونے) کی بنیاد پر پڑھا ہے (۵)، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: {مُفَتَّحَةً لَّهُمُ الْأَبْوَابُ} [ص: ۵۰] تو اسے مونث لایا گیا۔ اور چونکہ ابواب (دروازوں) میں تانیث حقیقی نہیں تھی، اس لیے جمع کو مذکر لانا جائز تھا۔ اور یہی ابن عباس کی قرأت ہے 'یا' کے ساتھ (۶)۔ اور ابو عمرو، حمزہ اور کسائی نے اسے تخفیف کے ساتھ پڑھا ہے، اس معنی پر کہ تخفیف قلیل اور

کثیر دونوں کے لیے ہوتی ہے، اور تشدید صرف کثرت اور تکرار کے لیے ہوتی ہے، اور یہاں تشدید زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ یہ کثرت پر زیادہ دلالت کرتی ہے (۷)۔

(۱) اسے طبری نے ۱۰/۱۸۴ میں روایت کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۲/۳۳۷۔ (۳) نسخہ (خ)، (ز) اور (ظ) میں: "اجماع المسلمین"۔ (۴) تمہید الاوائل ص ۴۰۳ میں۔ (۵) ابو عمرو کے لیے تخفیف کے ساتھ، اور نافع، ابن کثیر، ابن عامر اور عاصم کے لیے تشدید کے ساتھ۔ السبعہ ص ۲۸۰، اور التیسیر ص ۱۱۰۔ (۶) ہمیں کوئی ایسا نہیں ملا جس نے اسے ابن عباس کی طرف منسوب کیا ہو، جبکہ نحاس نے اعراب القرآن ۲/۱۲۵ میں اسے اعمش کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۷) اسی طرح کی گفتگو نحاس کی اعراب القرآن ۲/۱۲۵، اور الکشف عن وجوہ القراءات ۱/۴۶۲ میں ہے۔

And the word *al-Jamal* (camel) is from the *Ibil* (camels). Al-Farra (1) said: *Al-Jamal* is the male of the she-camel (*al-Naqah*). Similarly, Abdullah bin Mas'ud said when he was asked about the camel, and he replied: It is the husband of the she-camel! (2) as if he deemed the one who asked him as ignorant regarding what is known by all people (3).

And the plural forms are: *Jimāl*, *Ajmāl*, *Jimālāt*, and *Jamā'il*. It is only called a *Jamal* when it reaches four years of age (4).

In the recitation of Abdullah: "until the yellow camel (*al-Jamal al-Asfar*) enters the eye of the needle." Mentioned by Abu Bakr al-Anbari: My father told us, Nasr bin Dawud told us, Abu Ubayd told us, Hajjaj told us, from Ibn Jurayj, from Ibn Kathir, from Mujahid who said regarding the recitation of Abdullah, then he mentioned it (5).

Ibn Abbas recited: "*al-Jummal*" (6) with a *damma* on the *Jeem*, a *fatha* on the *Meem*, and a *shadda*. It refers to the ship's rope which is called: *al-Qals*, and it is a collection of ropes (7), a plural of *Jumlah*; as stated by Ahmad bin Yahya Thalab (8). It was also said: the thick rope made of hemp. And it was said: the rope used to climb palm trees (9).

It was also narrated from him (10), and from Sa'id bin Jubayr: "*al-Jumul*" with a *damma* on the *Jeem* and a lightened *Meem* (without *shadda*). It is said: it is also *al-Qals* and the rope, as we mentioned earlier. It was also narrated from him: "*al-Jumul*" with two *dammas* as the plural of *Jamal*; like *Asad* (lion) and *Usud* (lions), and "*al-Jumul*" is like *Asad* and *Usud*. And from Abu al-Sammal:

---

(1) In *Ma'ani al-Qur'an* 1/379. (2) Narrated by al-Tabari 10/188. (3) *Ma'ani al-Qur'an* by al-Nahhas 3/35. (4) *Al-Sihah* (entry: *jamal*). (5) *Al-Masahif* by Ibn al-Anbari as in *al-Durr al-Manthur* 3/84, and it is in *Fada'il al-Qur'an* by Abu Ubayd p. 172. (6) *Al-Qira'at al-Shadhah* p. 43, and *al-Muhtasib* 1/249, and narrated by al-Tabari 10/192. (7) *Al-Sihah* (entry: *jamal*). (8) *Ma'ani al-Qur'an* by al-Nahhas 3/35 - 36. (9) Narrated by al-Tabari 10/193 from the saying of Ikrimah. (10) Meaning from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). *Al-Qira'at al-Shadhah* p. 43, and *al-Muhtasib* 1/249.

220 सूरा अल-अराफ: आयत 40 - 41

और शब्द 'अल-जमल' (ऊंट) 'इबिल' (ऊंटों) में से है। अल-फर्रा (1) ने कहा: जमल, ऊंटनी (नाक़ा) का नर है। इसी तरह अब्दुल्लाह बिन मसूद ने कहा जब उनसे ऊंट के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: वह ऊंटनी का पति है! (2) मानो उन्होंने पूछने वाले को अज्ञानी समझा क्योंकि यह बात सभी जानते हैं (3)।

बहुवचन: जिमाल, अजमाल, जिमालात और जमाइल हैं। इसे 'जमल' तभी कहा जाता है जब वह चार साल का हो जाए (4)।

अब्दुल्लाह के पाठ में है: "जब तक कि पीला ऊंट (अल-जमल अल-असफ़र) सुई के नाके में न समा जाए।" इसे अबू बक्र अल-अम्बारी ने उल्लेख किया है: हमारे पिता ने हमें बताया, नस्र बिन दाऊद ने हमें बताया, अबू उबैद ने हमें बताया, हज्जाज ने हमें बताया, इब्न जुरैज से, इब्न कसीर से, मुजाहिद से, जिन्होंने अब्दुल्लाह के पाठ के बारे में कहा, फिर उसका उल्लेख किया (5)।

इब्न अब्बास ने पढ़ा: "अल-जुम्मल" (6) जीम पर पेश (दम्मा), मीम पर ज़बर (फ़तहा) और तशदीद के साथ। यह जहाज की वह रस्सी है जिसे 'अल-क़ल्स' कहा जाता है, और यह रस्सियों का एक समूह है (7), 'जुमला' का बहुवचन; जैसा कि अहमद बिन यह्या सा'लब ने कहा है (8)। और कहा गया है: पटसन की मोटी रस्सी। और कहा गया है: वह रस्सी जिससे खजूर के पेड़ पर चढ़ा जाता है (9)।

उनके(10) और सईद बिन जुबैर से भी रिवायत है: "अल-जुल" जीम पर पेश और मीम को हल्का (बिना तशदीद) पढ़कर। कहा गया है: यह भी अल-क़ल्स और रस्सी ही है, जैसा कि हमने पहले उल्लेख किया है। उनके बारे में यह भी रिवायत है: दो पेश के साथ "अल-जुल" जो जमल का बहुवचन है; जैसे 'असद' (शेर) और 'उसुद' (शेरों), और "अल-जुल" जैसे 'असद' और 'उसुद' है। और अबू अल-सम्माल से रिवायत है:

---

(1) मानी अल-कुरान 1/379 में। (2) अल-तबरी 10/188 द्वारा उद्धृत। (3) अल-नहस द्वारा रचित मानी अल-कुरान 3/35। (4) अल-सिहाह (जमल)। (5) इब्न अल-अम्बारी की अल-मसाहिफ जैसा कि अल-दुर्र अल-मन्सूर 3/84 में है, और यह अबू उबैद की फ़ज़ाइल अल-कुरान पृष्ठ 172 में है। (6) अल-क़िरात अल-शाज़ाह पृष्ठ 43, और अल-मुहतासिब 1/249, और अल-तबरी 10/192 ने इसे उद्धृत किया है। (7) अल-सिहाह (जमल)। (8) अल-नहस द्वारा रचित मानी अल-कुरान 3/35 - 36।

(9) इक्रमा के कथन से अल-तबरी 10/193 द्वारा उद्धृत। (10) यानी इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से। अल-क़िरात अल-शाज़ाह पृष्ठ 43, और अल-मुहतासिब 1/249।

۲۲۰ سورۃ الاعراف: آیات ۴۰ - ۴۱

اور "الجَمَل" (اونٹ) اونٹوں میں سے ہے۔ فرّاء (۱) نے کہا: الجَمَل اونٹنی (ناقہ) کا نر ہے۔ اسی طرح عبد اللہ بن مسعود نے کہا جب ان سے اونٹ کے بارے میں پوچھا گیا، تو انہوں نے جواب دیا: وہ اونٹنی کا شوہر ہے! (۲) گویا انہوں نے پوچھنے والے کو نادان سمجھا کہ ایسی بات پوچھ رہا ہے جسے تمام لوگ جانتے ہیں (۳)۔

جمع کے صیغے: جِمال، اجمال، جِمالات اور جمائل ہیں، اور اسے "جمل" تب کہا جاتا ہے جب وہ چار سال کا ہو جائے (۴)۔

اور عبد اللہ کی قرات میں ہے: "یہاں تک کہ پیلا اونٹ (الجمل الاصفر) سوئی کے ناکے میں داخل ہو جائے"۔ اسے ابو بکر الانباری نے ذکر کیا ہے: ہمیں میرے والد نے بتایا، ہمیں نصر بن داؤد نے بتایا، ہمیں ابو عبید نے بتایا، ہمیں حجاج نے بتایا، ابن جریج سے، انہوں نے ابن کثیر سے، انہوں نے مجاہد سے، جنہوں نے عبد اللہ کی قرات کے بارے میں کہا، پھر اسے ذکر کیا (۵)۔

اور ابن عباس نے پڑھا: "الجُمَّل" (۶) جیم کے پیش (ضمہ)، میم کے زبر (فتحہ) اور تشدید کے ساتھ اور یہ جہاز کا وہ رسہ ہے جسے "القَلْس" کہا جاتا ہے، اور یہ رسوں کا مجموعہ ہے (۷)، یہ "جملہ" کی جمع ہے؛ یہ احمد بن یحییٰ ثعلب نے کہا ہے (۸)۔ اور کہا گیا ہے: پٹسن کا موٹا رسہ۔ اور یہ بھی کہا گیا: وہ رسہ جس سے کھجور کے درخت پر چڑھا جاتا ہے (۹)۔

اور ان (۱۰) سے بھی روایت ہے، اور سعید بن جبیر سے بھی: "الجُمُل" جیم کے پیش اور میم کی تخفیف (بغیر تشدید) کے ساتھ کہا گیا ہے: یہ بھی القلس اور رسہ ہی ہے، جیسا کہ ہم نے پہلے ذکر کیا۔ اور ان سے یہ بھی مروی ہے: دو پیش (ضمتین) کے ساتھ "الجُمُل" جو "جمل" کی جمع ہے؛

جیسے "أَسَد" کی جمع "أُسُد"، اور "الجُمُل" جیسے "أَسَد" اور "أُسُد" ہے۔ اور ابو السمال سے مروی ہے:

---

(۱) معانی القرآن ۳۷۹/۱ میں۔ (۲) اسے الطبری نے ۱۸۸/۱۰ میں روایت کیا ہے۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۳/ ۳۵۔ (۴) الصحاح (مادہ جمل)۔ (۵) المصاحف لابن الانباری جیسا کہ الدر المنثور ۳/ ۸۴ میں ہے، اور یہ فضائل القرآن لابی عبید ص ۱۷۲ میں ہے۔ (۶) القراءات الشاذة ص ۴۳، اور المحتسب ۲۴۹/۱، اور الطبری نے اسے ۱۹۲/۱۰ میں روایت کیا ہے۔ (۷) الصحاح (مادہ جمل)۔ (۸) معانی القرآن للنحاس ۳/ ۳۵ - ۳۶۔ (۹) اسے الطبری نے ۱۹۳/۱۰ میں عکرمہ کے قول سے روایت کیا ہے۔ (۱۰) یعنی ابن عباس رضی اللہ عنہما سے۔ القراءات الشاذة ص ۴۳، اور المحتسب ۲۴۹/۱۔

"Al-Jamal" with a fatha on the Jeem and a sukun on the Meem; a lightened form of "Jamal" (1). "Samm al-khiyat" (eye of the needle): the hole of the needle, according to Ibn Abbas and others (2). Every small hole in the body is called "samm" (with fatha or damma), its plural is "sumum". The plural of "summ" (poison) is "simam" (3). Ibn Sirin recited it as "fi summ" with a damma on the Seen (4). "Al-khiyat" is that with which one sews; it is said: khiyat and mikhyat, like: izar and mi'zar, and qina' and miqna' (5). "Al-mihad": the bed/resting place. And "ghawash" is the plural of ghashiyah, meaning: fires covering them. "And thus do We recompense the wrongdoers" meaning the disbelievers (6), and Allah knows best. Allah's saying: "But those who believed and did righteous deeds - We charge no soul except [within] its capacity - those are the companions of Paradise; they will abide therein eternally" (42). Allah's saying: "We charge no soul except [within] its capacity" is a parenthetical statement, meaning: And those who believed and did righteous deeds, those are the companions of Paradise, they will abide therein eternally (7). And the meaning of "We charge no soul except [within] its capacity" (8) is: that He does not obligate anyone regarding wives' maintenance except what he has found and was able to provide, not what is beyond his reach; and He did not intend to establish ability before action, as said by Ibn al-Tayyib, similar to: "Allah does not charge a soul except [according to] what He has given it" [At-Talaq: 7] (9).

(1) Al-Qira'at al-Shadhah p. 43, and al-Muhtasib 1/249, and lightening means the sukun of the Meem. (2) Reported by al-Tabari 10/196. (3) Thus he said, and both are pluralized as sumum and simam. See al-Sihah (s-m-m). (4) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/36, and al-Muharrar al-Wajiz 2/400, and Ibn Khalawayh attributed it in Al-Qira'at al-Shadhah p. 43 to Abu al-Sammal. (5) Ma'ani al-Quran by al-Farra' 1/379. (6) Similar wording in Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/36-37. (7) Tafsir al-Razi 14/78. (8) In the manuscripts, and Tamhid al-Awa'il p. 328, and the wording from it: "Allah does not charge a soul except [within] its capacity" [Al-Baqarah: 286]. (9) The meaning of the verse is that the Sharia does not establish any of its obligations that are unbearable; so no soul is charged except with its capacity and what does not cause embarrassment or constriction. See al-Muharrar al-Wajiz 2/401, and Tafsir al-Baghawi 2/160.

सूरह अल-अराफ़, आयत 40 - 42 221

«अल-जमल» जीम पर फतहा और मीम पर सुकुन के साथ; «जमल» (ऊँट) का हल्का रूप (1)। «सम्मू अल-खियात» (सुई का नाका): सुई का छेद, इब्न अब्बास और अन्य लोगों से उद्धृत (2)। शरीर के हर छोटे छेद को «सम्म» (फतहा या दम्मा के साथ) कहा जाता है, इसका बहुवचन «सुमूम» है। और घातक ज़हर «सुम्म» का बहुवचन «सिमाम» है (3)। इब्न सिरीन ने सीन पर दम्मा के साथ «फ़ि सुम्म» पढ़ा है (4)। «अल-खियात» वह चीज़ है जिससे सिलाई की जाती है, कहा जाता है: खियात और मिख़यत, जैसे: इज़ार और मिअ़ज़र, और क़िनाअ़ और मिक़नअ़ (5)। «अल-मिहाद»: बिछौना। और «ग़वाशिन» ग़ाशियह का बहुवचन है, यानी: आग जो उन्हें ढाँप लेगी। «और इसी प्रकार हम ज़ालिमों को बदला देते हैं» यानी काफ़िरों को (6), और अल्लाह बेहतर जानता है। अल्लाह तआला का फ़रमान: «और जो लोग ईमान लाए और उन्होंने नेक काम किए - हम किसी व्यक्ति पर उसकी शक्ति से अधिक बोझ नहीं डालते - वही जन्नत वाले हैं, वे उसमें हमेशा रहेंगे» (42)। अल्लाह तआला का फ़रमान: «हम किसी व्यक्ति पर उसकी शक्ति से अधिक बोझ नहीं डालते» एक बीच का जुमला है, यानी: और जो लोग ईमान लाए और उन्होंने नेक अमल किए, वही जन्नत के साथी हैं, वे उसमें हमेशा रहने वाले हैं (7)। और «हम किसी व्यक्ति पर उसकी शक्ति से अधिक बोझ नहीं डालते» (8) का अर्थ है: कि उसने पत्नियों के खर्च के संबंध में किसी को भी उसी चीज़ का पाबंद नहीं किया जो उसने पाई और जिस पर वह सक्षम था, न कि वह जो उसकी पहुँच से बाहर है; और उसने कार्य से पहले क्षमता स्थापित करने का इरादा नहीं किया, जैसा कि इब्न अल-तैयब ने कहा है, इसके समान: «अल्लाह किसी व्यक्ति पर उसकी शक्ति से अधिक बोझ नहीं डालता सिवाय उसके जो उसने उसे दिया है» [अत-तलाक़: 7] (9)।

(1) अल-क़िराअत अल-शाज़ह पृ. 43, और अल-मुहतसिब 1/249, और हल्का करने का अर्थ है मीम का सुकुन। (2) इसे अल-तबरी 10/196 ने उद्धृत किया है। (3) जैसा कि उन्होंने कहा, और दोनों का बहुवचन सुमूम और सिमाम होता है। देखिए अल-सिहाह (स़-म-म)। (4) मआनी अल-क़ुरआन अल-नहह़ास 3/36, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/400, और इब्न खालवैय ने अल-क़िराअत अल-शाज़ह पृ. 43 में इसे अबू अल-स़म्माल से जोड़ा है। (5) मआनी अल-क़ुरआन अल-फ़र्रा 1/379। (6) इसी तरह की बात मआनी अल-क़ुरआन अल-नहह़ास 3/36-37 में है। (7) तफ़्सीर अल-राज़ी 14/78। (8) हस्तलिपियों में, और तम्हीद अल-अवाइल पृ. 328, और इबारत वहाँ से है: «अल्लाह किसी जान पर उसकी ताक़त से ज़्यादा बोझ नहीं डालता» [अल-बक़रह: 286]। (9) आयत का अर्थ यह है कि

शरीयत अपने दायित्वों में से ऐसी कोई चीज़ तय नहीं करती जो असहनीय हो; इसलिए किसी भी जान पर उसकी क्षमता से अधिक बोझ नहीं डाला जाता और न ही उसे किसी तंगी या दबाव में डाला जाता है। देखिए अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/401, और तफ़्सीर अल-बग़वी 2/160।

سورہ الاعراف، آیات 40 - 42 221

«الجَمْل» جیم کے فتحہ اور میم کے سکون کے ساتھ؛ «جَمَل» کی تخفیف (1)۔ «سَمُّ الخِیاط» (سوئی کا ناکا): سوئی کا سوراخ، ابن عباس وغیرہ سے مروی ہے (2)۔ جسم کے ہر باریک سوراخ کو «سَمّ» اور «سُمّ» کہا جاتا ہے، اس کی جمع «سُموم» ہے۔ اور قاتل زہر «سُمّ» کی جمع «سِمام» ہے (3)۔ ابن سیرین نے سین کے ضمہ کے ساتھ «فی سُمِّ» پڑھا ہے (4)۔ «الخِیاط» وہ چیز ہے جس سے سیا جاتا ہے، کہا جاتا ہے: خیاط اور مِخیَط، جیسے: اِزار اور مِئزَر، اور قِناع اور مِقنَع (5)۔ «المِهاد»: بچھونا۔ اور «غواشٍ» غاشیہ کی جمع ہے، یعنی: آگ جو انہیں ڈھانپ لے گی۔ ﴿وَكَذَٰلِكَ نَجْزِي الظَّٰلِمِينَ﴾ یعنی کفار (6)، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّٰلِحَٰتِ لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا أُوْلَٰئِكَ أَصْحَٰبُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَٰلِدُونَ ٤٢﴾ ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾ جملہ معترضہ ہے، یعنی: اور وہ لوگ جو ایمان لائے اور انہوں نے نیک اعمال کیے، وہی جنت والے ہیں وہ اس میں ہمیشہ رہیں گے (7)۔ اور ﴿لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾ (8) کا معنی ہے: کہ اس نے بیویوں کے اخراجات کے معاملے میں کسی کو مکلف نہیں کیا مگر اسی کا جو اسے میسر ہو اور جس پر وہ قادر ہو، نہ کہ اس کا جو اس کے بس سے باہر ہو؛ اور فعل سے پہلے استطاعت ثابت کرنا مراد نہیں لیا، جیسا کہ ابن طیب نے کہا ہے، اس کی مثال یہ ہے: ﴿لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا مَا ءَاتَاهَا﴾ [الطلاق: 7] (9)۔

(1) القراءات الشاذة ص 43، والمحتسب 249/1، اور تخفیف سے مراد میم کا سکون ہے۔ (2) اسے طبری نے 196/10 میں روایت کیا ہے۔ (3) اسی طرح انہوں نے کہا، اور دونوں کی جمع سموم اور سمام آتی ہے۔ دیکھئے الصحاح (سمم)۔ (4) معانی القرآن للنحاس 36/3، والمحرر الوجیز 400/2، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص 43 میں اسے ابو السمال کی طرف منسوب کیا ہے۔

(5) معانی القرآن للفراء 379/1۔ (6) اسی طرح کی بات معانی القرآن للنحاس 36/3 - 37 میں ہے۔ (7) تفسیر الرازی 78/14۔ (8) قلمی نسخوں میں، اور تمہید الاوائل ص 328، اور کلام وہاں سے ہے: ﴿لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾ [البقرة: 286]۔ (9) آیت کا مطلب یہ ہے کہ شریعت کی تکالیف میں سے کوئی ایسی چیز ثابت نہیں ہے جو ناقابل برداشت ہو؛ لہذا کسی جان کو اس کی طاقت سے زیادہ مکلف نہیں کیا جاتا اور نہ ہی اسے کسی تنگی یا مشقت میں ڈالا جاتا ہے۔ دیکھئے المحرر الوجیز 401/2، وتفسیر البغوی 160/2۔

Page 222

Surah Al-A'raf: Verse 43

Allah Almighty says: {And We will have removed whatever is within their breasts of resentment, [while] flowing beneath them are rivers. And they will say, "Praise to Allah, who has guided us to this; and we would never have been guided if Allah had not guided us. Certainly the messengers of our Lord had come with the truth." And they will be called, "This is Paradise, which you have been made to inherit for what you used to do."} [43]

Allah, Mighty and Sublime, mentioned among the blessings He bestows upon the people of Paradise the removal of resentment (al-ghill) from their breasts.

'Al-Naz' (removal) means extraction. 'Al-Ghill' is the hidden hatred in the chest, and its plural is 'ghilal' (1).

Meaning: We removed in Paradise whatever resentment was in their hearts in the worldly life. The Prophet (PBUH) said: "Resentment [is left] at the gate of Paradise like camel resting places; Allah has removed it from the hearts of the believers" (2). It was narrated from Ali (may Allah be pleased with him) that he said: "I hope that I, Uthman, Talha, and Az-Zubayr are among those about whom Allah Almighty said: {And We will have removed whatever is within their breasts of resentment}" (3).

It was said: The removal of resentment in Paradise means they do not envy each other regarding the variation in their levels (4). It was also said: that occurs because of the drink of Paradise, and for this reason, He said: {And their Lord will give them a pure drink} [Al-Insan: 21], meaning: it purifies the filth from the breasts, as will be explained in Surah Al-Insan and Az-Zumar, if Allah Almighty wills (5).

{And they will say, "Praise to Allah, who has guided us to this"} meaning: to this reward; by guiding us and creating guidance for us. This is a refutation of the Qadariyyah.

{And we were not [would not have been]} is the reading of Ibn 'Amir without the 'waw' (and), while the rest recite it with it (6). {to be guided} is the 'lam' of negation (7). {if Allah had not guided us} is in the position of nominative case (raf').

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/136. (2) We did not find it, but the author quoted it from Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 2/401. (3) Narrated by Abd al-Razzaq in al-Tafsir 2/229, and al-Tabari 10/199. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/339, and Ma'ani

al-Qur'an by al-Nahhas 3/37. (5) Surah Al-Insan, Verse (21), and Surah Az-Zumar, Verse (73). (6) Al-Sab'ah p. 280, and al-Taysir p. 110. (7) In the manuscript copies and (M): 'kay', but what is established is from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/126, and the speech is from him. The 'lam' of negation: is the 'lam' that comes after the negated 'kana', and most call it the 'lam' of denial (al-juhud). Ibn Hisham said in al-Mughni p. 278: Al-Nahhas said: The correct term is to call it the 'lam' of negation; because 'al-jahd' in the language is denying what you know, not absolute denial.

पृष्ठ २२२

सूरा अल-आराफ: आयत ४३

अल्लाह तआला का कथन है: {और उनके सीनों में जो कुछ कपट (रंजिश) होगा, हम उसे निकाल देंगे, उनके नीचे नहरें बह रही होंगी और वे कहेंगे, "सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है जिसने हमें यहाँ तक पहुँचाया (मार्गदर्शन किया); और हम कभी मार्ग न पाते यदि अल्लाह हमें मार्ग न दिखाता। निश्चय ही हमारे रब के रसूल सत्य लेकर आए थे।" और उन्हें पुकारा जाएगा कि "यह जन्नत है जिसके तुम वारिस बनाए गए हो उन कर्मों के बदले जो तुम करते थे।"} [४३]

अल्लाह अज्जा व जल्ल ने जन्नत वालों पर किए जाने वाले अपने एहसानों में उनके सीनों से कपट निकालने का उल्लेख किया है।

'नज़' (نزع) का अर्थ है: निकालना। और 'ग़िल्ल' (غل) का अर्थ है: सीने में छिपा हुआ द्वेष, और इसका बहुवचन 'ग़िलाल' (غلال) है (१)।

अर्थात्: हमने जन्नत में उनके दिलों से वह कपट दूर कर दिया जो दुनिया में था। नबी ﷺ ने फरमाया: "कपट जन्नत के दरवाज़े पर ऊंटों के बैठने के स्थान की तरह (छोड़ दिया जाता) है, अल्लाह ने इसे मोमिनों के दिलों से निकाल दिया है" (२)। अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "मुझे आशा है कि मैं, उस्मान, तल्हा और ज़ुबैर उन लोगों में से होंगे जिनके बारे में अल्लाह तआला ने फरमाया: {और उनके सीनों में जो कुछ कपट होगा, हम उसे निकाल देंगे}" (३)।

कहा गया है: जन्नत में कपट निकालने का अर्थ यह है कि वे एक-दूसरे के दर्जों के अंतर पर ईर्ष्या नहीं करेंगे (४)। यह भी कहा गया है कि: यह जन्नत के पेय (शरबत) के कारण होगा, और इसी कारण उसने फरमाया: {और उनका रब उन्हें पवित्र पेय पिलाएगा} [अल-इन्सान: २१] अर्थात्: यह सीनों से गन्दगी को साफ कर देगा, जैसा कि इंशा अल्लाह सूरा अल-इन्सान और अज़-ज़ुमर के विवरण में आएगा (५)।

{और वे कहेंगे, "सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है जिसने हमें यहाँ तक पहुँचाया"} अर्थात्: इस प्रतिफल (सवाब) तक; हमें मार्गदर्शन देकर और हमारे लिए हिदायत पैदा करके। यह 'कदरिया' (एक संप्रदाय) का खंडन है।

{व मा कुन्ना} (وَمَا كُنَّا) इब्न आमिर की किराअत (पठन) में 'वाव' (و) के बिना है, और बाकी 'वाव' के साथ पढ़ते हैं (६)। {लि-नहतदिया} (لِنَهْتَدِيَ) 'लाम' निषेध (नफी) के लिए है (७)। {लौला अन हदानल्लाहु} (لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ) रफ़ (nominative case) के स्थान पर है।

(१) इराबुल कुरान, नह्हास २/१३६। (२) हमें यह नहीं मिली, लेखक ने इसे इब्न अतिया से 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' २/४०१ में उद्धृत किया है। (३) इसे अब्दुर रज्जाक ने 'तफ़्सीर' २/२२९ में और तबरी ने १०/१९९ में उद्धृत किया है। (४) मआनी अल-कुरान, ज़ज्जाज २/३३९, और मआनी अल-कुरान, नह्हास ३/३७। (५) सूरा अल-इन्सान, आयत (२१), और सूरा अज़-ज़ुमर, आयत (७३)। (६) अस्-सबा पृ. २८०, और अत-तयसीर पृ. ११०। (७) हस्तलिखित प्रतियों और (म) में: 'कै (كي), और जो स्थापित है वह इराबुल कुरान, नह्हास २/१२६ से है, और शब्द उन्हीं के हैं। नफी का लाम: वह लाम है जो नफी वाले 'काना' के बाद आता है, और अधिकांश लोग इसे 'लाम अल-जुहूद' (अस्वीकृति का लाम) कहते हैं। इब्न हिशाम ने 'अल-मुग़नी' पृ. २७८ में कहा है: नह्हास ने कहा: सही इसे नफी का लाम कहना है; क्योंकि भाषा में 'जहद' (جحد) उस चीज़ का इनकार है जिसे आप जानते हैं, न कि पूर्ण इनकार।

صفحہ ۲۲۲

سورۃ الاعراف: آیت ۴۳

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور ہم ان کے سینوں میں جو کچھ کینہ (رنجش) ہو گا، اسے نکال دیں گے، ان کے نیچے نہریں بہہ رہی ہوں گی اور وہ کہیں گے، "تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں جس نے ہمیں اس کی ہدایت دی؛ اور ہم کبھی ہدایت نہ پاتے اگر اللہ ہمیں ہدایت نہ دیتا۔ یقیناً ہمارے رب کے رسول حق لے کر آئے تھے۔" اور انہیں پکارا جائے گا کہ "یہ وہ جنت ہے جس کے تم وارث بنائے گئے ہو ان اعمال کے بدلے جو تم کیا کرتے تھے۔"﴾ [۴۳]

اللہ عزوجل نے اہل جنت پر اپنی نعمتوں کا ذکر کرتے ہوئے ان کے سینوں سے کینہ نکالنے کا ذکر فرمایا۔

النزع: نکال لینا، باہر نکالنا۔ اور الغل: سینے میں چھپا ہوا کینہ (دشمنی)، اور اس کی جمع غلال ہے (۱)۔

یعنی: ہم نے جنت میں ان کے دلوں سے وہ کینہ دور کر دیا جو دنیا میں تھا، نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "کینہ جنت کے دروازے پر اونٹوں کے بیٹھنے کی جگہ کی طرح (رہ جاتا) ہے، اللہ نے اسے مومنوں کے دلوں سے نکال دیا ہے" (۲)۔ اور حضرت علی رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: "مجھے امید ہے کہ میں، عثمان، طلحہ اور زبیر ان لوگوں میں سے ہوں گے جن کے بارے میں اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اور ہم ان کے سینوں میں جو کچھ کینہ ہوگا، اسے نکال دیں گے﴾" (۳)۔

اور کہا گیا ہے: جنت میں کینہ نکالنے کا مطلب یہ ہے کہ وہ درجات کے فرق پر ایک دوسرے سے حسد نہیں کریں گے (۴)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: یہ جنت کی شراب (پینے کی چیز) سے ہوگا، اسی لیے فرمایا: ﴿اور ان کے رب نے انہیں پاکیزہ مشروب پلایا﴾ [الانسان: ۲۱] یعنی: وہ سینوں سے گندگیوں کو صاف کر دے گا، جیسا کہ ان شاء اللہ سورۃ الانسان اور الزمر کے بیان میں آئے گا (۵)۔

﴿اور انہوں نے کہا تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جس نے ہمیں اس کی ہدایت دی﴾ یعنی: اس ثواب کی؛ اس طرح کہ ہماری رہنمائی فرمائی اور ہمارے لیے ہدایت پیدا کی۔ اور یہ قدریہ پر رد ہے۔

﴿وَمَا كُنَّا﴾ ابن عامر کی قرات میں واو کے بغیر ہے، اور باقی سب واو کے ساتھ پڑھتے ہیں (۶)۔ ﴿لِنَهْتَدِيَ﴾ لامِ نفی ہے (۷)۔ ﴿لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ﴾ محلِ رفع میں ہے۔

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۱۳۶/۲۔ (۲) ہم اس پر مطلع نہیں ہو سکے، مصنف نے اسے ابن عطیہ سے المحرر الوجیز ۴۰۱/۲ میں نقل کیا ہے۔ (۳) اسے عبدالرزاق نے التفسیر ۲۲۹/۲ میں اور طبری نے ۱۹۹/۱۰ میں روایت کیا ہے۔ (۴) معاني القرآن للزجاج ۳۳۹/۲، اور معاني القرآن للنحاس ۳۷/۳۔ (۵) سورۃ الانسان، آیت (۲۱)، اور سورۃ الزمر، آیت (۷۳)۔ (۶) السبعة ص ۲۸۰، اور التیسیر ص ۱۱۰۔ (۷) قلمی نسخوں اور (م) میں: "کی" ہے، اور جو ثابت شدہ ہے وہ اعراب القرآن للنحاس ۱۲۶/۲ سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ لام نفی: وہ لام ہے جو کانہ کی نفی کے بعد آتا ہے، اور اکثر اسے لامِ جحود کہتے ہیں۔ ابن ہشام نے المغنی ص ۲۷۸ میں کہا: نحاس نے کہا: صحیح یہ ہے کہ اسے لامِ نفی کہا جائے؛ کیونکہ لغت میں جحد اس چیز کا انکار کرنا ہے جسے آپ جانتے ہوں، نہ کہ مطلق انکار۔

Surah Al-A'raf: Verse 43 223 "And it was cried out" (wa nūdū): Its root is 'nūdiyū'. "That" (an) is in the position of accusative, a lightened form of the heavy one (anna), i.e., "that this is the Paradise" (tulkumu al-jannah). It could also be an explanation of what they were called with; because the call is a saying, so it would have no grammatical position, meaning: it was said to them: "That is the Paradise"; because they were promised it in the world, meaning: it was said to them: that is (1) the Paradise which you were promised, or they were told that before entering when they saw it from afar (2). It was also said: "that" (tilkum) means "this" (hādhihi) (3). And the meaning of "you were made to inherit it because of what you used to do" (ūrithtumūhā bimā kuntum ta'malūn) means: you inherited its abodes through your deeds, and your entrance into it is by the mercy of Allah and His grace, as He said: "That is the grace from Allah" [An-Nisa: 70], and He said: "He will soon admit them into mercy from Him and grace" [An-Nisa: 175]. And in "Sahih Muslim": "None of you will enter Paradise by his deeds," they said: "Not even you, O Messenger of Allah?!" He said: "Not even I, unless Allah covers me with mercy from Him and grace" (4). And in other than Sahih: "There is no disbeliever or believer but has an abode in Paradise and the Fire. When the people of Paradise enter Paradise and the people of the Fire enter the Fire, Paradise is raised for the people of the Fire, and they look at their abodes in it. It is said to them: These would have been your abodes had you worked in obedience to Allah. Then it is said: O people of Paradise, inherit them for what you used to do, so their abodes are divided among the people of Paradise" (5). I say: And in "Sahih Muslim": "No Muslim man dies but Allah puts in his place in the Fire a Jew or a Christian" (6). This is also an inheritance. Yes (7), He bestows grace on whom He wills by His favor, and punishes with His justice whom...

(1) In copies other than (Zha): "this is that". It appears that the word "this" is a variant for "that", which was inserted into the text. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/340, I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/126, and Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 3/38. (3) Tafsir Abi al-Layth 1/542. (4) Sahih Muslim (2816) (75), and recorded by Ahmad (7587), and al-Bukhari (5673) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). (5) Recorded by al-Tabari 10/202 from the saying of al-Suddi. And in the chapter on the slave seeing his seat in Paradise or Hell at death, on the authority of Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him) in Ahmad (11000). See the hadith of Anas (may Allah be pleased with him) in Muslim (2870). (6) Sahih Muslim (2767) (50), and recorded by Ahmad (19485) from the hadith of Abu Musa al-Ash'ari (may Allah be pleased with him). (7) In (Zay) and (Zha): encompasses.

सूरा अल-आराफ़: आयत 43 223 "और पुकारा गया" (wa nūdū): इसका मूल 'nūdiyū' है। "कि" (an) नसब (accusative) के स्थान पर है, जो 'अन्न' (anna) का हल्का रूप है, यानी: "कि यही वह जन्नत है" (tulkumu al-jannah)। यह उस पुकार की व्याख्या भी हो सकती है; क्योंकि पुकार एक कथन है, इसलिए इसका कोई व्याकरणिक स्थान नहीं होगा, यानी: उनसे कहा गया: "वह जन्नत है"; क्योंकि दुनिया में उनसे इसका वादा किया गया था, यानी: उनसे कहा गया: वही (1) जन्नत है जिसका तुमसे वादा किया गया था, या उन्हें प्रवेश करने से पहले यह कहा गया जब उन्होंने उसे दूर से देखा (2)। यह भी कहा गया है कि: "तुलकुमा" (tilkum) का अर्थ "यह" (hādhihi) है (3)। और "तुम इसके उत्तराधिकारी बनाए गए उस कारण से जो तुम करते थे" (ūrithtumūhā bimā kuntum ta'malūn) का अर्थ है: तुम अपने कर्मों के माध्यम से इसके घरों के वारिस बने, और इसमें तुम्हारा प्रवेश अल्लाह की दया और उसकी कृपा से है, जैसा कि उसने कहा: "यह अल्लाह की ओर से कृपा है" [अन-निसा: 70], और उसने कहा: "वह जल्द ही उन्हें अपनी ओर से दया और कृपा में प्रवेश कराएगा" [अन-निसा: 175]। और "सहीह मुस्लिम" में है: "तुममें से कोई भी अपने कर्मों के कारण जन्नत में प्रवेश नहीं करेगा," उन्होंने कहा: "आप भी नहीं, हे अल्लाह के रसूल?!" उन्होंने कहा: "मैं भी नहीं, जब तक कि अल्लाह मुझे अपनी ओर से दया और कृपा से न ढँक ले" (4)। और सहीह के अलावा अन्य में: "कोई काफिर या मोमिन ऐसा नहीं है जिसका जन्नत और जहन्नुम में घर न हो। जब जन्नती जन्नत में और जहन्नुमी जहन्नुम में दाखिल हो जाएंगे, तो जन्नत जहन्नुम वालों के लिए ऊँची की जाएगी, और वे उसमें अपने घरों को देखेंगे। उनसे कहा जाएगा: यदि तुम अल्लाह की आज्ञाकारिता में काम करते तो ये तुम्हारे घर होते। फिर कहा जाएगा: ऐ जन्नत वालो, उनके वारिस बन जाओ उस कारण से जो तुम करते थे, तो उनके घर जन्नत वालों के बीच बाँट दिए जाएँगे" (5)। मैं कहता हूँ: और "सहीह मुस्लिम" में है: "कोई भी मुसलमान व्यक्ति नहीं मरता मगर अल्लाह आग में उसके स्थान पर एक यहूदी या ईसाई को डाल देता है" (6)। यह भी एक विरासत है। हाँ (7), वह अपनी कृपा से जिसे चाहता है उपकृत करता है, और अपने न्याय से जिसे चाहता है दंड देता है...

(1) (ظ) के अलावा अन्य प्रतियों में: "यह वही है"। ऐसा प्रतीत होता है कि शब्द "यह", शब्द "वही" का एक संस्करण है, जिसे पाठ में शामिल किया गया था। (2) मा'आनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 2/340, इ'राब अल-कुरान अन-नहहास 2/126, और मा'आनी अल-कुरान अन-नहहास 3/38। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/542। (4) सहीह मुस्लिम (2816) (75), और इसे अहमद (7587), और अल-बुखारी (5673) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। (5) इसे अल-

तबरी 10/202 ने अल-सुद्दी के कथन से उद्धृत किया है। और अहमद (11000) में अबू सईद अल-खुदरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से मृत्यु के समय जन्नत या जहन्नुम में अपने स्थान को देखने वाले अध्याय में। मुस्लिम (2870) में अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस देखें। (6) सहीह मुस्लिम (2767) (50), और इसे अहमद (19485) ने अबू मूसा अल-अशअरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। (7) (ز) और (ط) में: "व्याप्त है"।

سورة الاعراف: آیت ۴۳ ۲۲۳ ﴿وَنُودُوا﴾ اس کی اصل 'نُودِیوا' ہے۔ ﴿أَن﴾ نُصب کے مقام پر ہے، جو ثقیلہ (اَنَّ) سے مخفف ہے، یعنی: اس بات پر کہ ﴿تِلْكُمُ الْجَنَّةُ﴾۔ اور یہ اس پکار کی تفسیر بھی ہو سکتی ہے جس کے ذریعے انہیں پکارا گیا؛ کیونکہ پکارنا ایک قول ہے، اس لیے اس کا کوئی (اعرابی) محل نہیں ہوگا، یعنی: ان سے کہا گیا: "وہ جنت ہے"؛ کیونکہ دنیا میں ان سے اس کا وعدہ کیا گیا تھا، یعنی: ان سے کہا گیا: یہی (۱) وہ جنت ہے جس کا تم سے وعدہ کیا گیا تھا، یا ان سے یہ داخل ہونے سے پہلے اس وقت کہا گیا جب انہوں نے اسے دور سے دیکھا (۲)۔ اور کہا گیا ہے کہ: "تلکم" بمعنی "ہذہ" (یہ) ہے (۳)۔ اور ﴿أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ﴾ کا معنی ہے: تم اپنے اعمال کی بدولت اس کے گھروں کے وارث بنے، اور تمہارا اس میں داخلہ اللہ کی رحمت اور اس کے فضل سے ہے، جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿ذَلِكَ الْفَضْلُ مِنَ اللَّهِ﴾ [النساء: ۷۰]، اور فرمایا: ﴿فَسَيُدْخِلُهُمْ فِي رَحْمَةٍ مِّنْهُ وَفَضْلٍ﴾ [النساء: ۱۷۵]۔ اور "صحیح" مسلم میں ہے: "تم میں سے کسی کو اس کا عمل جنت میں داخل نہیں کرے گا"، انہوں نے کہا: "اور آپ بھی نہیں، اے اللہ کے رسول؟!" فرمایا: "میں بھی نہیں، سوائے اس کے کہ اللہ مجھے اپنی طرف سے رحمت اور فضل سے ڈھانپ لے" (۴)۔ اور غیر صحیح میں ہے: "کوئی کافر یا مومن ایسا نہیں جس کا جنت اور دوزخ میں ایک ٹھکانہ نہ ہو، پھر جب اہل جنت جنت میں اور اہل دوزخ دوزخ میں داخل ہو جائیں گے، تو اہل دوزخ کے لیے جنت بلند کی جائے گی، وہ اس میں اپنے ٹھکانوں کو دیکھیں گے، تو ان سے کہا جائے گا: یہ تمہارے ٹھکانے ہوتے اگر تم اللہ کی اطاعت کرتے، پھر کہا جائے گا: اے اہل جنت، ان کے وارث بن جاؤ ان اعمال کی بدولت جو تم کرتے تھے، چنانچہ اہل جنت کے درمیان ان کے گھر تقسیم کر دیے جائیں گے" (۵)۔ میں کہتا ہوں: اور "صحیح" مسلم میں ہے: "جو بھی مسلمان آدمی فوت ہوتا ہے اللہ اس کی جگہ دوزخ میں ایک یہودی یا عیسائی کو داخل کر دیتا ہے" (۶)، پس یہ

بھی ایک وراثت ہے، ہاں (۷) وہ اپنے فضل سے جس پر چاہے انعام کرتا ہے، اور اپنے عدل سے جسے چاہے عذاب دیتا ہے...

(۱) (ظ) کے علاوہ دیگر نسخوں میں ہے: "ہذہ تلکم" (یہ وہ ہے)۔ بظاہر لفظ "ہذہ" لفظ "تلکم" کا ایک نسخہ ہے جو متن میں شامل ہو گیا۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۲/۳۴۰، اعراب القرآن للنحاس ۲/۱۲۶، اور معانی القرآن للنحاس ۳/۳۸۔ (۳) تفسیر ابی اللیث ۱/۵۴۲۔ (۴) صحیح مسلم (۲۸۱۶) (۷۵)، اور اسے احمد (۷۵۸۷) اور بخاری (۵۶۷۳) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۵) اسے طبری نے ۱۰/۲۰۲ میں سدی کے قول سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (۱۱۰۰۰) میں ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ سے موت کے وقت بندے کا جنت یا دوزخ میں اپنا ٹھکانہ دیکھنے کے باب میں۔ اور مسلم (۲۸۷۰) میں انس رضی اللہ عنہ کی حدیث دیکھیں۔ (۶) صحیح مسلم (۲۷۶۷) (۵۰)، اور اسے احمد (۱۹۴۸۵) نے ابوموسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۷) (ز) اور (ط) میں ہے: "یعُمّ" (عام ہے)۔

...He wills. In summary; Paradise and its stations are not attained except through His mercy. If they enter it due to their deeds, they have inherited it through His mercy, and entered it through His mercy, since their deeds are a mercy from Him to them and a favor upon them. It was read as: (awrathtumuha) without idgham (assimilation), and it was read with idgham of the 'tha' into the 'ta'(1).

Allah Almighty says: {And the companions of Paradise will call out to the companions of the Fire, "We have already found what our Lord promised us to be true. Have you found what your Lord promised to be true?" They will say, "Yes." Then an announcer will announce among them, "The curse of Allah shall be upon the wrongdoers" (44)}.

Allah Almighty's saying: {And the companions of Paradise will call out} this is a question of rebuke and taunting.

{that we have found} like {that this is Paradise} i.e.: it is that we found, and it was said: it is the call itself(2).

{Then an announcer will announce among them} i.e.: called and shouted; meaning from the angels, "among them" is an adverb of place, just as you say: I informed in their midst.

Al-A'mash and Al-Kisa'i read: "Na'im" with a kasra on the 'ayn, and in this dialect, it is permissible to keep the 'ayn quiescent (with a sukun)(3). Makki said(4): Whoever said: "Na'im" with a kasra on the 'ayn wanted to distinguish between "Na'am" which is an answer, and "Na'am" which is a noun for camels, cattle, and sheep. It was reported that Umar rejected "Na'am" with a fatha on the 'ayn in the answer, and said: Say Na'im(5).

Na'am and Na'im are two linguistic variations; meaning promise and confirmation. "Promise" is when asking about a positive statement, like saying: Is Zaid standing? He says: Yes. "Confirmation" is when reporting about something that happened, you say: It happened.

---

(1) Abu 'Amr and Ibn 'Amir from the narration of Hisham, Hamza, and Al-Kisa'i read with idgham (awrathtumuha), and the rest without idgham. Al-Sab'ah p. 281, and Al-Taysir p. 44. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 2 / 340. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2 / 127, and the reading of Al-Kisa'i in Al-Sab'ah p. 281, and Al-Taysir p. 110. (4) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1 / 462 - 463. (5) Ibn Atiyyah also mentioned this story in Al-

Muharrar al-Wajiz 2 / 403. Al-Samin said in Al-Durr al-Masun 5 / 326: The Arabs did not know what they reported from Umar, and we see it as fabricated. Then he said: This is an attack on the mutawatir (widely transmitted), so it is not accepted.

सूरह अल-आराफ़, आयत 43 - 44 | 224

...वह चाहता है। संक्षेप में; स्वर्ग और उसके स्थान उनकी दया के बिना प्राप्त नहीं किए जा सकते। यदि वे अपने कर्मों के कारण उसमें प्रवेश करते हैं, तो उन्होंने इसे उनकी दया के माध्यम से विरासत में प्राप्त किया है, और उनकी दया के माध्यम से इसमें प्रवेश किया है, क्योंकि उनके कर्म उनकी ओर से उनके लिए एक दया और उन पर एक कृपा है। इसे (औ-रथ-तु-मु-हा) बिना इदग़ाम (अक्षरों का मेल) के पढ़ा गया, और 'था' को 'ता' में मिलाकर इदग़ाम के साथ भी पढ़ा गया (1)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और जन्नत (स्वर्ग) वाले जहन्नुम (नरक) वालों को पुकारेंगे कि "हमारे रब ने हमसे जो वादा किया था, हमने उसे सच पाया। तो क्या तुमने भी वह सच पाया जिसका तुम्हारे रब ने तुमसे वादा किया था?" वे कहेंगे, "हाँ।" फिर उनके बीच एक पुकारने वाला पुकारेगा कि "अल्लाह की लानत (धिक्कार) ज़ालिमों पर है" (44)}।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और जन्नत वाले पुकारेंगे} यह फटकार और ताना मारने का प्रश्न है।

{कि हमने पाया} जैसे {कि यह स्वर्ग है} यानी: यह है कि हमने पाया, और कहा गया: यह स्वयं पुकार ही है (2)।

{फिर उनके बीच एक पुकारने वाला पुकारेगा} यानी: पुकारा और आवाज़ दी; मतलब फ़रिश्तों में से, "उनके बीच" एक स्थान वाचक क्रिया विशेषण है, जैसे आप कहते हैं: मैंने उनके बीच सूचित किया।

अल-आमश और अल-किसाई ने पढ़ा: 'ऐन' पर कसरा के साथ "नइम", और इस बोली में 'ऐन' को साकिन (सुकून के साथ) रखना जायज़ है (3)। मक्की ने कहा (4): जिस किसी ने 'ऐन' पर कसरा के साथ "नइम" कहा, वह "न'अम" (हाँ) जो उत्तर है, और "न'अम" (मवेशी) जो ऊंटों, गायों और भेड़ों के लिए एक संज्ञा है, के बीच अंतर करना चाहता था। हज़रत उमर से रिवायत है कि उन्होंने उत्तर में 'ऐन' पर फत्हा के साथ "न'अम" को अस्वीकार किया और कहा: "नइम" कहो (5)।

'न'अम' और 'नइम' दो भाषाई रूप हैं; जिनका अर्थ है वचन और पुष्टि। "वचन" तब होता है जब किसी सकारात्मक बात के बारे में पूछा जाता है, जैसे आपका कहना: क्या ज़ैद खड़ा है? वह कहता है: हाँ। और "पुष्टि" तब होती है जब जो कुछ हुआ उसके बारे में बताया जाता है, आप कहते हैं: वह हो चुका।

(1) हिशाम की रिवायत से अबू अम्र और इब्न आमिर, हमजा और अल-किसाई ने इदग़ाम के साथ (औ-रथ-तु-मु-हा) पढ़ा, और बाकी ने बिना इदग़ाम के। अल-सबआ पृष्ठ 281, और अल-तयसीर पृष्ठ 44। (2) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 2 / 340। (3) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 2 / 127, और अल-सबआ पृष्ठ 281 में अल-किसाई की किराअत, और अल-तयसीर पृष्ठ 110। (4) अल-कश्फ अन वुजुह अल-किराअत 1 / 462 - 463। (5) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2 / 403 में भी इस कहानी का उल्लेख किया है। अल-समीन ने अल-दुर्र अल-मसन 5 / 326 में कहा: अरबों को वह नहीं पता था जो उन्होंने उमर से रिवायत किया था, और हम इसे गढ़ा हुआ देखते हैं। फिर उन्होंने कहा: यह मुतवातिर (व्यापक रूप से प्रसारित) पर हमला है, इसलिए इसे स्वीकार नहीं किया जाता है।

... وہ چاہے۔ اور خلاصہ کلام یہ کہ جنت اور اس کی منزلیں اس کی رحمت کے بغیر حاصل نہیں ہوتیں، پس جب وہ اپنے اعمال کی وجہ سے اس میں داخل ہوئے تو انہوں نے اسے اس کی رحمت سے وراثت میں پایا، اور اس کی رحمت سے اس میں داخل ہوئے، کیونکہ ان کے اعمال ان کے لیے اس کی طرف سے رحمت اور ان پر فضل ہیں۔ اور پڑھا گیا: (أورثتموها) بغیر ادغام کے، اور پڑھا گیا ثاء کا تاء میں ادغام کے ساتھ(۱)۔

قولہ تعالیٰ: ﴿وَنَادَىٰ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابَ النَّارِ أَنْ قَدْ وَجَدْنَا مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا حَقًّا فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا قَالُوا نَعَمْ فَأَذَّنَ مُؤَذِّنٌ بَيْنَهُمْ أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ ٤٤﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَنَادَىٰ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ﴾ یہ ملامت اور شرمندہ کرنے کا سوال ہے۔

﴿أَنْ قَدْ وَجَدْنَا﴾ جیسے: ﴿أَنْ تِلْكُمُ الْجَنَّةُ﴾ یعنی: یہ کہ ہم نے پا لیا، اور کہا گیا: یہ خود پکار ہی ہے(۲)۔

﴿فَأَذَّنَ مُؤَذِّنٌ بَيْنَهُمْ﴾ یعنی: پکارا اور آواز دی؛ مراد فرشتوں میں سے کوئی ہے، "بینہم" ظرف ہے، جیسے تم کہتے ہو: میں نے ان کے درمیان مطلع کیا۔

اور اعمش اور کسائی نے عین کے کسرہ کے ساتھ "نَعِم" پڑھا ہے، اور اس لغت پر عین کے سکون کے ساتھ بھی جائز ہے(۳)۔ مکی نے کہا(۴): جس نے عین کے کسرہ کے ساتھ "نَعِم" کہا اس نے "نَعَم" کے درمیان فرق کرنا چاہا جو کہ جواب ہے، اور اس "نَعَم" کے درمیان جو کہ اونٹ، گائے اور بکری کا نام ہے۔ اور حضرت عمر سے جواب میں عین کے فتحہ کے ساتھ "نَعَم" کا انکار مروی ہے، انہوں نے کہا: کہو "نَعِم"(۵)۔

نَعَم اور نَعِم دو لغتیں ہیں؛ وعدہ اور تصدیق کے معنی میں، پس "وعدہ" تب ہے جب کسی مثبت چیز کے بارے میں پوچھا جائے، جیسے تمہارا قول: کیا زید کھڑا ہے؟ وہ کہتا ہے: نعم۔ اور "تصدیق" تب ہے جب تم کسی وقوع پذیر ہونے والی چیز کی خبر دو، تم کہتے ہو: وہ ہو چکا۔

---

(۱) ہشام کی روایت سے ابو عمرو اور ابن عامر، حمزہ اور کسائی نے ادغام کے ساتھ (أورثتموها) پڑھا، اور باقیوں نے بغیر ادغام کے۔ السبعۃ ص ۲۸۱، اور التیسیر ص ۴۴۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۲ / ۳۴۰۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲ / ۱۲۷، اور قراءت کسائی السبعۃ ص ۲۸۱، اور التیسیر ص ۱۱۰ میں۔ (۴) الکشف عن وجوہ القراءات ۱ / ۴۶۲ - ۴۶۳۔ (۵) اور اس قصے کا ذکر ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲ / ۴۰۳ میں بھی کیا ہے۔ سمین نے الدر المصون ۵ / ۳۲۶ میں کہا: عربوں کو اس کا علم نہ تھا جو انہوں نے حضرت عمر سے روایت کیا، اور ہم اسے من گھڑت سمجھتے ہیں۔ پھر انہوں نے کہا: یہ متواتر میں طعن ہے لہٰذا اسے قبول نہیں کیا جائے گا۔

...such and such, and he says: "Yes" (Na'am). If you inquire about a negative, the answer is "Bala" (on the contrary/yes indeed), for example, your saying: "Did I not honor you?" and he says: "Bala." So "Na'am" is for answering an inquiry entering upon an affirmation, as in this verse. And "Bala" is for answering an inquiry entering upon a negation, as the Almighty said: {“Am I not your Lord?” They said: “Bala” (Yes, we testify)} [Al-A'raf: 172]. Al-Bazzi, Ibn 'Amir, Hamzah, and Al-Kisa'i read: "Anna la'nata-llah" (that the curse of Allah), which is the original. The rest read with the lightened "an" and the nominative case for "la'nah" as a subject (1). Thus, "an" is in the accusative position in both readings due to the omission of the preposition. It is permissible for the lightened form not to have a position in parsing and to be explanatory as mentioned before (2). It was narrated from Al-A'mash that he read: "Inna la'nata-llah" (verily the curse of Allah) with the breaking of the hamza (kasrah), and this is based on an implied statement, just as the Kufans read: {So the angels called him (3) while he was standing in prayer in the sanctuary: "Inna (4) Allah..."} (5) [Al-Imran: 39]. It is narrated that Tawus visited Hisham bin Abd al-Malik and said to him: "Fear Allah and beware of the Day of the Proclamation." He said: "And what is the Day of the Proclamation?" He said: The saying of the Almighty: {Then an announcer will announce among them: “The curse of Allah is upon the wrongdoers.”} Hisham collapsed, so Tawus said: "This is the humiliation of the description, so how about the humiliation of witnessing it?" (6). The saying of the Almighty: {Those who avert [people] from the way of Allah and seek to make it [seem] deviant while they, concerning the Hereafter, are disbelievers. 45} The saying of the Almighty: {Those who avert [people] from the way of Allah} is in the genitive case (khafd) as an attribute for "the wrongdoers," and it is permissible to be in the nominative or accusative cases based on an implied: "they" or "I mean" (7), meaning: those who were...

(1) Al-Sab'ah p. 281, and Al-Taysir p. 110. (2) In the interpretation of the previous verse, regarding the words: (That these). (3) Hamzah and Al-Kisa'i read it this way, with imalah, while the rest read: "fanadat-hu" as mentioned in 5/112. (4) Ibn 'Amir and Hamzah read it this way, while the rest read: "anna" with fat-ha on the hamza, as mentioned in 5/113. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/127. (6) Al-Dhahabi mentioned this story in Al-Kaba'ir p. 179. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/127.

२२५ सूरह अल-अराफ़: आयत ४४ - ४५

...ऐसा और वैसा, तो वह कहता है: "हाँ" (नाम)। यदि आप किसी नकारात्मक के बारे में प्रश्न करते हैं, तो उत्तर "बला" (क्यों नहीं) होता है, जैसे आपका कहना: "क्या मैंने आपका सम्मान नहीं किया?" तो वह कहता है: "बला"। तो "नाम" (हाँ) उस प्रश्न का उत्तर देने के लिए है जो सकारात्मक पर आता है, जैसा कि इस आयत में है। और "बला" उस प्रश्न का उत्तर देने के लिए है जो नकारात्मक पर आता है, जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा: {“क्या मैं तुम्हारा रब नहीं हूँ?” उन्होंने कहा: “बला” (हाँ, हम गवाही देते हैं)} [अल-अराफ़: १७२]। और अल-बज़्ज़ी, इब्न आमिर, हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: "अन्ना ला'नतल्लाहि" (कि अल्लाह की लानत), और यही मूल है। बाकियों ने "अन" को हल्का करके और "ला'नाह" को इब्तिदा (विषय) के रूप में रफ़अ (उकारांत) के साथ पढ़ा (१), तो "अन" दोनों किरातों में हर्फ़ए-जर के लोप के कारण नसब (अकारांत) के स्थान पर है। यह जायज़ है कि हल्की वाली "अन" का इराब में कोई स्थान न हो और वह व्याख्यात्मक (मुफ़स्सिरा) हो जैसा कि पहले बताया गया है (२)। अल-अ'मश से वर्णित है कि उन्होंने हमज़ा के कसरा के साथ "इन्ना ला'नतल्लाहि" (निस्संदेह अल्लाह की लानत) पढ़ा, तो यह एक छिपे हुए कथन पर आधारित है जैसे कूफ़ियों ने पढ़ा: {तो फरिश्तों ने उसे पुकारा (३) जबकि वह मिहराब में खड़े नमाज़ पढ़ रहे थे कि "इन्ना (४) अल्लाह..."} (५) [आल-इमरान: ३९]। और वर्णित है कि ताऊस हिशाम बिन अब्दुल मलिक के पास आए और उनसे कहा: "अल्लाह से डरो और अज़ान (घोषणा) के दिन से बचो।" उसने पूछा: "और अज़ान का दिन क्या है?" उन्होंने कहा: अल्लाह तआला का कथन: {फिर उनके बीच एक पुकारने वाला पुकारेगा कि ज़ालिमों पर अल्लाह की लानत है।} तो हिशाम बेहोश हो गए, ताऊस ने कहा: "यह तो केवल वर्णन की ज़िल्लत है, तो आँखों देखी (साक्षात) ज़िल्लत कैसी होगी?" (६)। अल्लाह तआला का कथन: {जो अल्लाह के रास्ते से रोकते हैं और उसमें टेढ़ापन तलाशते हैं और वे आख़िरत के इनकार करने वाले हैं ४५} अल्लाह तआला का कथन: {जो अल्लाह के रास्ते से रोकते हैं} "ज़ालिमों" के लिए सिफ़त (विशेषण) के रूप में जर (इकारांत) के स्थान पर है, और "हुम" (वे) या "अ'नी" (मेरा मतलब है) के छुपा होने के आधार पर रफ़अ और नसब भी जायज़ है (७), अर्थात: वे जो थे...

(१) अल-सबआ पृ. २८१, और अल-तयसीर पृ. ११०। (२) पिछली आयत की व्याख्या में, अल्लाह के कथन के पास: (कि ये)। (३) हमज़ा और अल-किसाई ने इसे इमाला के साथ पढ़ा, और बाकियों ने पढ़ा: "फ़नादत-हु" जैसा कि ५/११२ में गुज़रा। (४) इब्न आमिर और हमज़ा ने इसे पढ़ा, और बाकियों ने पढ़ा: "अन्ना" हमज़ा पर फ़तहा के साथ, जैसा कि ५/११३ में गुज़रा। (५) एराब अल-कुरआन

अन्नहस २/१२७। (६) अल-धहबी ने इस कहानी का ज़िक्र अल-कबायर पृ. १७९ में किया है। (७) एराब अल-कुरआन अन्नहस २/१२७।

۲۲۵ سورة الاعراف: آیت ۴۴ - ۴۵

...ایسا اور ویسا، تو وہ کہتا ہے: "نَعَمْ" (ہاں)۔ پس جب آپ کسی منفی چیز کے بارے میں سوال کریں تو جواب "بَلیٰ" (کیوں نہیں) ہوتا ہے، جیسے آپ کا کہنا: "کیا میں نے آپ کا اکرام نہیں کیا؟" تو وہ کہتا ہے: "بَلیٰ"۔ پس "نعم" اس استفہام (سوال) کے جواب کے لیے ہے جو اثبات (مثبت) پر داخل ہو جیسا کہ اس آیت میں ہے۔ اور "بَلیٰ" اس استفہام کے جواب کے لیے ہے جو نفی پر داخل ہو، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {کیا میں تمہارا رب نہیں ہوں؟ انہوں نے کہا: بَلیٰ (ہاں ہم گواہی دیتے ہیں)} [الاعراف: ۱۷۲]۔ اور البزی، ابن عامر، حمزہ اور الکسائی نے "أنَّ لعنةَ اللہ" (کہ اللہ کی لعنت) پڑھا ہے، اور یہی اصل ہے۔ باقیوں نے "أنْ" کو تخفیف کے ساتھ اور "اللعنة" کو رَفع کے ساتھ بطور مبتدا پڑھا ہے (۱)، تو "أنْ" دونوں قرأتوں میں حذفِ خافض (حرفِ جر کے گرنے) کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ مخففہ کا اعراب میں کوئی مقام نہ ہو اور وہ مفسرہ ہو جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۲)۔ الاعمش سے مروی ہے کہ انہوں نے ہمزہ کے کسرہ (زیر) کے ساتھ "إنَّ لعنةَ اللہ" (بے شک اللہ کی لعنت) پڑھا، تو یہ ایک چھپے ہوئے قول پر مبنی ہے جیسا کہ کوفیوں نے پڑھا: {پس فرشتوں نے انہیں پکارا (۳) جبکہ وہ محراب میں کھڑے نماز پڑھ رہے تھے کہ "إنَّ (۴) اللہ..."} (۵) [آل عمران: ۳۹]۔ اور مروی ہے کہ طاؤس، ہشام بن عبدالملک کے پاس داخل ہوئے اور اس سے کہا: "اللہ سے ڈرو اور اذان (اعلان) کے دن سے بچو۔" اس نے پوچھا: "اور اذان کا دن کیا ہے؟" انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر ان کے درمیان ایک پکارنے والا پکارے گا کہ ظالموں پر اللہ کی لعنت ہے۔} تو ہشام بے ہوش ہو گیا، طاؤس نے کہا: "یہ تو صرف صفت (بیان) کی ذلت ہے، تو معائنہ (آمنے سامنے دیکھنے) کی ذلت کیسی ہوگی؟" (۶)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {جو اللہ کی راہ سے روکتے ہیں اور اس میں کجی تلاش

کرتے ہیں اور وہ آخرت کا انکار کرنے والے ہیں ۴۵} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {جو اللہ کی راہ سے روکتے ہیں} "الظالمین" کے لیے صفت ہونے کی بنا پر محلِ جر میں ہے، اور "هم" یا "اعنی" (یعنی) کے اضمار (چھپا ہونے) پر رَفع اور نصب بھی جائز ہے (۷)، یعنی: وہ جو تھے...

(۱) السبعۃ ص ۲۸۱ ، والتیسیر ص ۱۱۰۔ (۲) پچھلی آیت کی تفسیر میں، اللہ تعالیٰ کے قول: (کہ یہ) کے پاس۔ (۳) اسے حمزہ اور الکسائی نے امالہ کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے پڑھا: "فنادته" جیسا کہ ۵/۱۱۲ میں گزرا۔ (۴) اسے ابن عامر اور حمزہ نے پڑھا، اور باقیوں نے پڑھا: "أن" ہمزہ کے فتحہ کے ساتھ، اور ۵/۱۱۳ میں گزرا۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۱۲۷/۲۔ (۶) الذہبی نے اس قصے کا ذکر الکبائر ص ۱۷۹ میں کیا ہے۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ۱۲۷/۲۔

Page 226 Surah Al-A'raf: Verses 45 - 46

They turn away people in this world from Islam, for it is from 'As-Sadd' which means preventing, or they turn away themselves from the way of Allah, i.e., they turn aside, and this is from 'As-Sudud'. {And they seek therein crookedness} - they seek to make it crooked and blame it so people would not believe in it, and the meaning has already passed(1). {And they are disbelievers in the Hereafter} - i.e., they were disbelievers in it; the verb is omitted, and this is common in speech.

Allah's saying: {And between them is a partition, and on [its] elevations are men who recognize all by their mark. And they call out to the companions of Paradise, 'Peace be upon you.' They have not [yet] entered it, but they long [to do so].}

His saying, {And between them is a partition} - i.e., between Hellfire and Paradise - because they were mentioned earlier - a barrier(2), i.e., a wall, which is the wall that Allah mentioned in His saying: {So a wall will be placed between them} [Al-Hadid: 13].

{And on the Elevations are men} - i.e., on the highest parts of the wall, which are its battlements. From it comes 'Urf al-Faras' (the horse's mane)(3) and 'Urf al-Deek' (the rooster's comb). Ubayd Allah(4) bin Abi Yazid narrated from Ibn Abbas that he said: Al-A'raf: the high thing. And Mujahid narrated from Ibn Abbas that he said: Al-A'raf: a wall that has a crest like the crest of a rooster(5).

And 'Al-A'raf' in language: the high place, plural of 'Urf'. Yahya bin Adam(6) said: I asked Al-Kasa'i about the singular of 'Al-A'raf', and he remained silent. So I said: Isra'il narrated to us, from Jabir, from...

---

(1) 5/233. (2) In (Zh): Hijab. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 127/2. (4) In the copies: Abd Allah, and what is established is from Tafsir al-Tabari 10/209 - 210, and Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 3/40, and the text is from it. He is among the men of Al-Tahdhib. (5) Both narrated by Al-Tabari 10/210 - 211. (6) Abu Zakariyya al-Amwi, al-Kufi, the Hafiz and author of 'Al-Kharaj', died in the year (203 AH). Al-Siyar 9/522.

पृष्ठ 226 सूरा अल-अराफ़: आयत 45 - 46

वे दुनिया में लोगों को इस्लाम से रोकते हैं, यह 'सद' से है जिसका अर्थ है रोकना, या वे स्वयं को अल्लाह के मार्ग से दूर कर लेते हैं, यानी वे विमुख हो जाते हैं, और यह 'सुदूद' से है। {और वे उसमें टेढ़ापन तलाशते हैं} - वे इसे टेढ़ा बनाने की कोशिश करते हैं और इसकी निंदा करते हैं ताकि लोग इस पर विश्वास न करें, और इसका अर्थ पहले बीत चुका है(1)। {और वे आख़िरत (परलोक) के इनकार करने वाले हैं} - यानी, वे इसमें अविश्वास करते थे; क्रिया को हटा दिया गया है, और यह बातचीत में सामान्य है।

अल्लाह का कथन: {और उन दोनों के बीच एक पर्दा होगा और ऊँचाइयों (अल-अराफ़) पर कुछ लोग होंगे जो सबको उनके लक्षणों से पहचान लेंगे। और वे जन्नत वालों को पुकारेंगे कि 'तुम पर शांति हो'। वे अभी उसमें प्रविष्ट नहीं हुए होंगे, परन्तु उसकी आशा रखते होंगे।}

उनका कथन, {और उन दोनों के बीच एक पर्दा होगा} - यानी, नर्क और स्वर्ग के बीच - क्योंकि उनका ज़िक्र पहले आ चुका है - एक अवरोध(2), यानी एक दीवार, और यह वही दीवार है जिसका उल्लेख अल्लाह ने अपने इस कथन में किया है: {तो उनके बीच एक दीवार खड़ी कर दी जाएगी} [अल-हदीद: 13]।

{और ऊँचाइयों (अल-अराफ़) पर कुछ लोग होंगे} - यानी दीवार के सबसे ऊँचे हिस्सों पर, जो उसके कंगूरे हैं। इसी से 'उर्फ़ अल-फ़रस' (घोड़े की अयाल)(3) और 'उर्फ़ अद-दीक' (मुर्गे की कलगी) शब्द आए हैं। उबैदुल्लाह(4) बिन अबी यज़ीद ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल-अराफ़: ऊँची चीज़। और मुजाहिद ने इब्न अब्बास से रिवायत की कि उन्होंने कहा: अल-अराफ़: एक ऐसी दीवार जिसकी कलगी मुर्गे की कलगी जैसी है(5)।

और भाषा में 'अल-अराफ़': ऊँचा स्थान, 'उर्फ़' का बहुवचन। याह्या बिन आदम(6) ने कहा: मैंने अल-कसई से 'अल-अराफ़' के एकवचन के बारे में पूछा, तो वे चुप रहे। फिर मैंने कहा: हमें इसराइल ने जाबिर से रिवायत किया, ...

---

(1) 5/233. (2) (ज़) में: हिजाब। (3) इराब अल-कुरान अन-नह़्हास 127/2। (4) प्रतियों में: 'अब्दुल्लाह' है, और सही 'तफ़्सीर अल-तबरी' 10/209 - 210 और 'मआनी अल-क़ुरान' अन-नह़्हास 3/40 से प्रमाणित है, और पाठ वहीं से है। वे 'तहज़ीब' के व्यक्तियों में से हैं। (5) अल-तबरी ने दोनों

को उद्धृत किया है 10/210 - 211। (6) अबू ज़करिया अल-अमवी, अल-कूफ़ी, हाफ़िज़ और 'अल-खराज' के लेखक, मृत्यु वर्ष (203 हिजरी)। अल-सियार 9/522।

صفحہ 226 سورۃ الاعراف: آیات 45 - 46

وہ دنیا میں لوگوں کو اسلام سے روکتے ہیں، پس یہ 'صد' سے ہے جس کا معنی روکنا ہے، یا وہ خود اللہ کی راہ سے رک جاتے ہیں، یعنی اعراض کرتے ہیں، اور یہ 'صدود' سے ہے۔ {اور وہ اس میں کجی تلاش کرتے ہیں} وہ اس کی کجی طلب کرتے ہیں اور اس کی مذمت کرتے ہیں تاکہ لوگ اس پر ایمان نہ لائیں، اور یہ معنی پہلے گزر چکا ہے(1)۔ {اور وہ آخرت کے منکر ہیں} یعنی: وہ اس کا انکار کرنے والے تھے، پس فعل کو حذف کر دیا گیا، اور کلام میں ایسا کثرت سے ہوتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور ان دونوں کے درمیان ایک حجاب ہوگا اور اعراف پر کچھ لوگ ہوں گے جو ہر ایک کو ان کی نشانیوں سے پہچانیں گے اور وہ اہل جنت کو پکاریں گے کہ تم پر سلامتی ہو، وہ اس میں داخل نہیں ہوئے ہوں گے مگر وہ اس کی امید رکھتے ہوں گے}

اس کا قول، {اور ان دونوں کے درمیان ایک حجاب ہوگا} یعنی: آگ اور جنت کے درمیان - کیونکہ ان کا ذکر پہلے آ چکا ہے - ایک رکاوٹ(2)، یعنی ایک دیوار، اور یہ وہی دیوار ہے جس کا ذکر اللہ نے اپنے اس قول میں کیا ہے: {پس ان کے درمیان ایک دیوار کھڑی کر دی جائے گی} [الحدید: 13]۔

{اور اعراف پر کچھ لوگ ہوں گے} یعنی دیوار کے بالائی حصوں پر، اور وہ اس کے کنگرے ہیں۔ اسی سے 'عرف الفرس' (گھوڑے کے بال یا ایال)(3) اور 'عرف الدیک' (مرغ کی کلغی) ہے۔ عبید اللہ(4) بن ابی یزید نے ابن عباس سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: الاعراف: اونچی چیز۔ اور مجاہد نے ابن عباس سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: الاعراف: ایک دیوار جس کی کلغی مرغ کی کلغی جیسی ہے(5)۔

اور لغت میں 'الاعراف': بلند جگہ، 'عُرف' کی جمع ہے۔ یحییٰ بن آدم(6) نے کہا: میں نے الکسائی سے الاعراف کے واحد کے بارے میں پوچھا تو وہ خاموش رہے، پھر میں نے کہا: ہمیں اسرائیل نے جابر سے روایت کیا، عن...

---

(1) 233/5۔ (2) (ظ) میں ہے: حجاب۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 127/2۔ (4) نسخوں میں ہے: عبد اللہ، اور درست تفسیر الطبری 209/10 - 210 اور معانی القرآن للنحاس 40/3 سے ثابت ہے اور عبارت وہیں سے ہے۔ وہ رجالِ تہذیب میں سے ہیں۔ (5) ان دونوں کو الطبری نے 210/10 - 211 پر روایت کیا ہے۔ (6) ابو زکریا الاموی، الکوفی، حافظ اور صاحبِ 'الخراج'، وفات سنہ (203ھ)۔ السیر 522/9۔

Page 227 Surah Al-A'raf: Verse 46

Mujahid reported from Ibn Abbas who said: "Al-A'raf is a wall that has a crest like the crest (1) of a rooster." He (Ibn Abbas) said: "Yes, by Allah, 'Araf' is its singular, and its plural is 'A'raf'. O boy, bring the paper," so he wrote it down. This speech was made in the context of praise, as He said regarding them: {Men whom neither merchandise nor sale diverts from the remembrance of Allah} [An-Nur: 37]. Scholars have spoken regarding the companions of Al-A'raf with ten opinions: Abdullah bin Mas'ud, Hudhayfah bin al-Yaman, Ibn Abbas, al-Sha'bi, al-Dahhak, and Ibn Jubayr said: They are people whose good deeds and bad deeds were equal (2). Ibn Atiyyah (3) said: In the Musnad of Khaythama bin Sulayman (4) at the end of the fifteenth part, there is a hadith from Jabir bin Abdullah who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "The scales will be set on the Day of Resurrection, and good deeds and bad deeds will be weighed. Whoever's good deeds outweigh his bad deeds by the weight of a 'suwaba' (a louse egg) will enter Paradise, and whoever's bad deeds outweigh his good deeds by the weight of a 'suwaba' will enter the Fire." It was asked: O Messenger of Allah, what about those whose good deeds and bad deeds are equal? He said: "Those are the companions of Al-A'raf, they have not entered it yet they hope (to do so)" (5). Mujahid said: They are righteous people, jurists, and scholars (6). It was also said: They are the martyrs. Mentioned by Al-Mahdawi (7). Al-Qushayri said: It was said: They are the virtuous among the believers and the martyrs, who have finished with their own affairs and have devoted themselves to observing the state of the people; when they see the people of the Fire, they seek refuge in Allah from being returned to the Fire, for everything is within Allah's power, and what is contrary to what is known is possible.

Footnotes: (1) In (Kh), (Z), and (T): Like the crest. (2) Reported by At-Tabari 10/213-217. (3) In Al-Muharrar al-Wajiz 2/404. (4) Al-Qurashi, the Hadith scholar of the Levant, author of "Virtues of the Companions." Died in year (343 AH). As-Siyar 15/412. (5) Also reported by Ibn Asakir in History of Damascus 5/121, Abu ash-Shaykh and Ibn Mardawayh as mentioned by as-Suyuti in Ad-Durr al-Manthur 3/87. His saying: "Suwaba": it is a louse egg. Al-Sihah (S'B). (6) Reported by At-Tabari 10/219. (7) Transmitted from him by the author via Al-Muharrar al-Wajiz by Ibn Atiyyah 2/404.

पृष्ठ 227 सूरा अल-अराफ़: आयत 46

मुजाहिद ने इब्न अब्बास से रिवायत की, उन्होंने कहा: "अल-अराफ़ एक दीवार है जिसमें मुर्गे की कलगी (1) जैसी कलगी है।" उन्होंने (इब्न अब्बास) कहा: "हाँ, अल्लाह की कसम, 'अरफ़' इसका एकवचन है, और इसका बहुवचन 'अराफ़' है। ऐ लड़के, कागज लाओ," तो उन्होंने इसे लिख लिया। यह बात प्रशंसा के संदर्भ में कही गई थी; जैसा कि अल्लाह ने उनके बारे में कहा: {ऐसे पुरुष जिन्हें व्यापार और क्रय-विक्रय अल्लाह की याद से गाफ़िल नहीं करता} [अन-नूर: 37]। विद्वानों ने अल-अराफ़ के साथियों के बारे में दस मत व्यक्त किए हैं: अब्दुल्ला बिन मसूद, हुजैफा बिन अल-यमन, इब्न अब्बास, अल-शा'बी, अल-दह्हाक और इब्न जुबैर ने कहा: वे ऐसे लोग हैं जिनकी नेकियां और बुराइयां बराबर थीं (2)। इब्न अतिय्या (3) ने कहा: खैथमा बिन सुलेमान (4) की मसनद में पंद्रहवें भाग के अंत में, जाबिर बिन अब्दुल्ला से एक हदीस है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्ल.) ने फरमाया: "कयामत के दिन तराजू रखे जाएंगे, और नेकियां और बुराइयां तौली जाएंगी। जिसकी नेकियां उसकी बुराइयों से एक 'सुवाबा' (जुएं के अंडे) के वजन के बराबर भी ज्यादा होंगी, वह जन्नत में दाखिल होगा, और जिसकी बुराइयां उसकी नेकियों से एक 'सुवाबा' के वजन के बराबर ज्यादा होंगी, वह आग में दाखिल होगा।" पूछा गया: ऐ अल्लाह के रसूल, जिनके नेक और बुरे काम बराबर होंगे उनका क्या होगा? उन्होंने फरमाया: "वे अल-अराफ़ के साथी हैं, वे उसमें दाखिल नहीं हुए होंगे लेकिन वे उम्मीद रखते होंगे" (5)। मुजाहिद ने कहा: वे नेक लोग, फकीह और विद्वान हैं (6)। और यह भी कहा गया: वे शहीद हैं। अल-महदवी (7) ने इसका उल्लेख किया है। अल-कुशैरी ने कहा: यह भी कहा गया है कि वे श्रेष्ठ मोमिन और शहीद हैं, जो अपने कामों से फारिग हो चुके हैं और लोगों की स्थिति देखने के लिए खुद को समर्पित कर चुके हैं; जब वे आग वालों को देखते हैं, तो अल्लाह की पनाह मांगते हैं कि वे आग में न लौटाए जाएं क्योंकि अल्लाह की शक्ति में हर चीज है, और जो ज्ञात है उसके विपरीत होना संभव है।

पादलेख (Footnotes): (1) (ख), (ज़), और (त) में: जैसे कलगी। (2) अल-तबरी 10/213-217 द्वारा निकाला गया। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/404 में। (4) अल-कुरशी, शाम के हदीस विद्वान, "फजाइल अल-सहाबा" के लेखक। मृत्यु वर्ष (343 हिजरी)। अल-सियार 15/412। (5) इब्न असाकिर ने तारीख दमिश्क 5/121 में, अबू अल-शेख और इब्न मर्दवैह ने सुयूती द्वारा अल-दुर अल-मंसूर 3/87 में उल्लेख किया है। उनका कहना: "सुवाबा": यह जुएं का अंडा है। अल-सिहाह (S'B)। (6)

अल-तबरी 10/219 द्वारा निकाला गया। (7) लेखक द्वारा इब्न अतिय्या के अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/404 के माध्यम से उनसे उद्धृत।

صفحہ ۲۲۷ سورۃ الاعراف: آیت ۴۶

مجاہد نے ابن عباس سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: "الاعراف ایک دیوار ہے جس کی مرغ کی کلغی (۱) جیسی کلغی ہے۔" انہوں نے (ابن عباس) کہا: "ہاں اللہ کی قسم، 'عرف' اس کا واحد ہے، اور اس کی جمع 'اعراف' ہے، اے لڑکے، کاغذ لاؤ،" تو انہوں نے اسے لکھ لیا۔ اور یہ کلام مدح کے طور پر نکلا ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے ان کے بارے میں فرمایا: ﴿ایسے مرد جنہیں تجارت اور خرید و فروخت اللہ کی یاد سے غافل نہیں کرتی﴾ [النور: ۳۷]۔ اور علماء نے اصحابِ اعراف کے بارے میں دس اقوال بیان کیے ہیں: چنانچہ عبداللہ بن مسعود، حذیفہ بن الیمان، ابن عباس، شعبی، ضحاک اور ابن جبیر نے کہا: وہ ایسے لوگ ہیں جن کی نیکیاں اور برائیاں برابر ہو گئیں (۲)۔ ابن عطیہ (۳) نے کہا: خیثمہ بن سلیمان (۴) کی مسند میں پندرہویں پارے کے آخر میں جابر بن عبداللہ سے ایک حدیث ہے، وہ کہتے ہیں: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "قیامت کے دن ترازو رکھے جائیں گے، تو نیکیاں اور برائیاں تولی جائیں گی، پس جس کی نیکیاں اس کی برائیوں پر ایک 'صوابہ' (جوئیں کے انڈے) کے برابر بھی بھاری ہوئیں وہ جنت میں داخل ہو گیا، اور جس کی برائیاں اس کی نیکیوں پر ایک 'صوابہ' کے برابر بھی بھاری ہوئیں وہ آگ میں داخل ہو گیا۔" پوچھا گیا: اے اللہ کے رسول، تو وہ لوگ جن کی نیکیاں اور برائیاں برابر ہو گئیں؟ آپ نے فرمایا: "وہی اصحابِ اعراف ہیں، وہ ابھی اس میں داخل نہیں ہوئے ہوں گے لیکن وہ امید رکھتے ہوں گے" (۵)۔ اور مجاہد نے کہا: وہ صالح لوگ، فقہاء اور علماء ہیں (۶)۔ اور یہ بھی کہا گیا: وہ شہداء ہیں۔ اسے مہدوی (۷) نے ذکر کیا ہے۔ اور قشیری نے کہا: یہ بھی کہا گیا ہے: وہ فضلاءِ مومنین اور شہداء ہیں، جو اپنے نفسوں کے کاموں سے فارغ ہو چکے ہیں، اور لوگوں کے حال کے مطالعہ کے لیے

فارغ ہوئے ہیں، پس جب وہ اہلِ جہنم کو دیکھتے ہیں تو اللہ کی پناہ مانگتے ہیں کہ انہیں آگ میں لوٹا دیا جائے، کیونکہ اللہ کی قدرت میں ہر چیز ہے، اور معلوم کے خلاف ہونا مقدور ہے۔

حواشی: (۱) (خ)، (ز) اور (ط) میں ہے: مثلِ عرف۔ (۲) اسے طبری نے ۲۱۳/۱۰ - ۲۱۷ میں روایت کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۲/۴۰۴ میں۔ (۴) القرشی، محدثِ شام، مصنف «فضائل الصحابہ»۔ وفات (۳۴۳ھ)۔ السیر ۴۱۲/۱۵۔ (۵) اور اسے ابن عساکر نے تاریخ دمشق ۱۲۱/۵ میں، اور ابو الشیخ اور ابن مردویہ نے اس میں جس کا ذکر سیوطی نے الدر المنثور ۸۷/۳ میں کیا ہے روایت کیا ہے۔ اور ان کا قول: «صوابہ»: وہ جوئیں کا انڈا ہے۔ الصحاح (صأب)۔ (۶) اسے طبری نے ۲۱۹/۱۰ میں روایت کیا ہے۔ (۷) اسے مصنف نے ابن عطیہ کی المحرر الوجیز ۴۰۴/۲ کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔

Surat Al-A'raf, Verse 46 228

So when they see the people of Paradise, while they have not yet entered it, they hope for them to enter it. Shurahbil ibn Sa'd said: They are the martyrs in the cause of Allah, who went out in disobedience to their fathers (1). Al-Tabari mentioned a hadith from the Prophet (PBUH) in this regard, stating that their disobedience and their martyrdom were equal (2). Al-Thalabi mentioned with his chain of narration from Ibn Abbas regarding the saying of the Almighty: "And on Al-A'raf are men," he said: Al-A'raf is an elevated place on the Bridge (As-Sirat), upon which are Al-Abbas, Hamza, Ali ibn Abi Talib, and Ja'far with two wings, may Allah be pleased with them. They recognize those who love them by the whiteness of their faces, and those who hate them by the blackness of their faces (3). Al-Zahrawi narrated that they are the just ones of the Day of Resurrection who testify against people for their deeds, and they are in every nation (4). Al-Nahhas chose this view (5), and said: It is among the best that has been said about it. They are on the wall between Paradise and Hell. Al-Zajjaj said (6): They are a group of prophets. It is also said: They are people who had minor sins for which they were not expiated through pain and calamities in this world, and they have no major sins, so they are held back from Paradise to experience sorrow, which serves as a counterpart to their minor sins. Salim, the freed slave of Abu Hudhayfa, wished to be among the companions of Al-A'raf (7), because his view was that they are sinners. It was also said: They are the children of adultery, mentioned by Al-Qushayri on the authority of Ibn Abbas (8).

(1) Narrated by Al-Tabari 10/218. (2) Al-Muharrar Al-Wajiz 2/404. The hadith mentioned by Al-Tabari 10/218 contains Abu Ma'shar, who is weak, and it is inconsistent, as mentioned by Hafiz Ibn Hajar in Al-Isaba 6/330. See the comments of Sheikh Ahmed Shakir in the Tafsir of Al-Tabari 12/458 (his edition). (3) Mentioned by Al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 8/65. (4) Al-Muharrar Al-Wajiz 2/404. (5) In I'rab al-Qur'an 2/127. (6) In Ma'ani al-Qur'an 2/343. (7) Narrated by Ahmad in Al-Zuhd p. 249, and Ibn Abi al-Dunya in his book Al-Mutamannin p. 31. (8) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 3/205.

सूरा अल-आराफ़, आयत 46 228

तो जब वे जन्नत वालों को देखेंगे, जबकि वे अभी उसमें प्रवेश नहीं किए होंगे, तो वे उनके प्रवेश की आशा करेंगे। शुरहबील इब्न साद ने कहा: वे अल्लाह के मार्ग में शहीद होने वाले हैं, जो अपने पिताओं की अवज्ञा करते हुए निकले थे (1)। अल-तबरी ने इस संबंध में पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से एक हदीस का उल्लेख किया है कि उनकी अवज्ञा और उनकी शहादत बराबर थी (2)। अल-थलाबी ने इब्न अब्बास से अपनी रिवायत की श्रृंखला के साथ सर्वशक्तिमान के कथन के बारे में उल्लेख किया: "और अल-आराफ़ पर कुछ आदमी होंगे," उन्होंने कहा: अल-आराफ़ पुल (अत-सिरात) पर एक ऊँचा स्थान है, जिस पर अल-अब्बास, हमज़ा, अली इब्न अबी तालिब और जाफ़र दो पंखों वाले (रज़ियल्लाहु अन्हुम) होंगे। वे अपने चाहने वालों को उनके चेहरों की सफेदी से पहचानेंगे, और उनसे नफरत करने वालों को उनके चेहरों की कालिख से (3)। अल-ज़हरावी ने उल्लेख किया है कि वे क़यामत के दिन के न्यायप्रिय लोग हैं जो लोगों के उनके कार्यों पर गवाही देंगे, और वे हर उम्मत में हैं (4)। अल-नहहास ने इस दृष्टिकोण को चुना (5), और कहा: यह इसके बारे में कही गई सबसे अच्छी बातों में से है। वे स्वर्ग और नर्क के बीच की दीवार पर हैं। अल-ज़ज्जाज ने कहा (6): वे नबियों का एक समूह हैं। यह भी कहा गया है: वे वे लोग हैं जिनके छोटे पाप थे जिनका प्रायश्चित इस दुनिया में दर्द और विपत्तियों के माध्यम से नहीं हुआ था, और उनके पास कोई बड़े पाप नहीं हैं, इसलिए उन्हें स्वर्ग से रोक दिया जाता है ताकि उन्हें दुःख का अनुभव हो, जो उनके छोटे पापों के बदले में हो। सलीम, अबू हुजैफा के स्वतंत्र गुलाम, ने अल-आराफ़ के साथियों में से होने की कामना की (7), क्योंकि उनका विचार था कि वे पापी हैं। यह भी कहा गया: वे व्यभिचार की संतान हैं, जिसका उल्लेख अल-कुशयरी ने इब्न अब्बास के हवाले से किया है (8)।

(1) अल-तबरी 10/218 द्वारा वर्णित। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/404। अल-तबरी 10/218 द्वारा उल्लेखित हदीस में अबू माशर है, जो कमज़ोर है, और इसमें विरोधाभास है, जैसा कि हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-इसाबा 6/330 में उल्लेख किया है। अल-तबरी के तफसीर 12/458 (उनके संस्करण) में शेख अहमद शाकिर की टिप्पणियाँ देखें। (3) मजमा अल-बयान 8/65 में अल-तबरसी द्वारा उल्लेखित। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/404। (5) इराब अल-कुरान 2/127 में। (6) मा'नी अल-कुरान 2/343 में। (7) अल-जुहद पृ. 249 में अहमद द्वारा वर्णित, और इब्न अबी अल-दुनिया ने अपनी पुस्तक अल-मुतमन्निईन पृ. 31 में। (8) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 3/205 में उल्लेख किया है।

سورۃ الاعراف، آیت 46 228

پس جب وہ اہل جنت کو دیکھیں گے حالانکہ وہ ابھی اس میں داخل نہیں ہوئے ہوں گے، تو وہ ان کے داخل ہونے کی امید رکھیں گے۔ شرحبیل بن سعد نے کہا: وہ اللہ کی راہ میں شہید ہونے والے ہیں، جو اپنے بالوں کی نافرمانی کرتے ہوئے نکلے تھے (1)، اور طبری نے اس سلسلے میں نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم سے ایک حدیث ذکر کی ہے کہ ان کی نافرمانی اور ان کی شہادت برابر ہو گئی تھی (2)۔ اور ثعلبی نے اپنی سند کے ساتھ ابن عباس سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں ذکر کیا: (وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ) انہوں نے کہا: اعراف پل صراط پر ایک اونچی جگہ ہے، جس پر عباس، حمزہ، علی بن ابی طالب اور جعفر ذو الجناحین رضی اللہ عنہم ہوں گے، وہ اپنے چاہنے والوں کو چہروں کی سفیدی سے پہچانیں گے، اور اپنے دشمنوں کو چہروں کی سیاہی سے (3)۔ الزہراوی نے روایت کیا ہے کہ وہ قیامت کے عادل لوگ ہیں جو لوگوں کے ان کے اعمال پر گواہی دیں گے، اور وہ ہر امت میں ہیں (4)۔ اور النحاس نے اسی قول کو اختیار کیا (5)، اور کہا: یہ اس بارے میں کہی گئی بہترین باتوں میں سے ہے، پس وہ جنت اور دوزخ کے درمیان دیوار پر ہیں۔ اور زجاج نے کہا (6): وہ انبیاء کی ایک جماعت ہیں۔ اور یہ بھی کہا گیا: وہ ایسے لوگ ہیں جن کے صغیرہ گناہ تھے جن کا کفارہ دنیا میں تکلیفوں اور مصیبتوں سے نہیں ہوا تھا، اور ان کے پاس کوئی کبیرہ گناہ نہیں ہیں، پس انہیں جنت سے روک دیا جائے گا تاکہ انہیں غم پہنچے جو ان کے صغیرہ گناہوں کے بدلے میں ہو۔ سالم مولیٰ ابی حذیفہ نے تمنا کی کہ وہ اصحابِ اعراف میں سے ہوں (7)؛ کیونکہ ان کا مذہب یہ تھا کہ وہ گناہ گار ہیں۔ اور کہا گیا: وہ زنا کی اولاد ہیں، اسے قشیری نے ابن عباس سے ذکر کیا ہے (8)۔

(1) اسے طبری نے 10/ 218 میں روایت کیا ہے۔ (2) المحرر الوجیز 2/ 404، اور جس حدیث کا طبری نے 10/ 218 میں ذکر کیا ہے اس میں ابو معشر ہے، اور وہ ضعیف ہے، اور حافظ ابن حجر نے الاصابہ 6/ 330 میں جو ذکر کیا ہے اس میں اس میں اضطراب ہے، اور تفسیر طبری 12/ 458 (مطبوعہ) میں شیخ احمد شاکر کا کلام دیکھیں۔ (3) اسے طبرسی نے مجمع البیان 8/ 65 میں ذکر کیا ہے۔ (4) المحرر الوجیز 2/ 404۔ (5) اعراب القرآن 2/ 127 میں۔ (6) معانی القرآن 2/ 343 میں۔ (7) اسے احمد نے الزہد ص 249 میں روایت کیا ہے، اور ابن ابی الدنیا نے اپنی کتاب المتمنین ص 31 میں۔ (8) اور ابن الجوزی نے اسے زاد المسیر 3/ 205 میں ذکر کیا ہے۔

Page 229 Surah Al-A'raf: Verse 46

It was said: They are angels entrusted with this wall, distinguishing the disbelievers from the believers before their entry into Paradise and Hell. Abu Mijlaz mentioned this. It was said to him: Are angels not called men? He replied: They are males and not females (1), so it is not far-fetched to apply the term 'men' to them, just as it was applied to the Jinn in His saying: "And there were men from mankind who sought refuge in men from the jinn" (2) [Al-Jinn: 6]. So these angels recognize the believers by their marks, and the disbelievers by their marks. They give glad tidings to the believers before they enter Paradise, while they have not yet entered it, hoping for it. And when they see the people of the Fire, they pray for themselves for safety from the punishment.

Ibn Atiyyah (3) said: "What follows from the verse is that on Al-A'raf there are men from the people of Paradise whose entry is delayed, and what is described of considering both groups happens to them. 'They recognize each by their marks' (4) meaning: by their signs, which are the whiteness and beauty of faces for the people of Paradise, and the blackness and ugliness for the people of the Fire, among other ways of knowing the domain of these and the domain (5) of those."

I say: He stopped short of specifying due to the conflicting reports and details, and Allah knows best the realities of matters.

Then it was said: Al-A'raf is the plural of 'Urf', which is every high, elevated thing; because due to its prominence, it is more recognizable than low ground. Ibn Abbas said: "Al-A'raf are the ramparts of the Path (6)."

It was said: It is Mount Uhud placed there. Ibn Atiyyah (7) said: Al-Zahrawi mentioned a hadith that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Uhud is a mountain that loves us and we love it, and on the Day of Resurrection, it will be placed between Paradise..."

(1) Reported by At-Tabari 10/219 - 221. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/404. (3) In Al-Muharrar al-Wajiz 2/404 - 405. (4) In (D) and (M): by their signs. (5) In (D), (Z), and (T): 'report' in both places. What is established is from (Kh) and (M), which conforms to Al-Muharrar al-Wajiz 2/404 - 405, and the text is from it. (6) Mentioned by Ar-Razi in his Tafsir 14/87. (7) In Al-Muharrar al-Wajiz 2/404.

पृष्ठ 229 सूरह अल-अराफ़: आयत 46

कहा गया: वे इस दीवार पर नियुक्त फरिश्ते हैं, जो स्वर्ग और नर्क में प्रवेश करने से पहले अविश्वासियों को विश्वासियों से अलग करते हैं। अबू मिजलाज़ ने इसका उल्लेख किया। उनसे कहा गया: क्या फरिश्तों को पुरुष नहीं कहा जाता? उन्होंने उत्तर दिया: वे नर हैं और मादा नहीं (1), इसलिए उन पर 'पुरुष' शब्द का प्रयोग करना दूर की बात नहीं है, जैसा कि जिन्नों पर उनके इस कथन में प्रयोग किया गया है: "और यह कि मानव जाति में से कुछ पुरुष जिन्न में से कुछ पुरुषों की शरण माँगते थे" (2) [अल-जिन्न: 6]। अतः ये फरिश्ते विश्वासियों को उनके चिन्हों से और अविश्वासियों को उनके चिन्हों से पहचानते हैं। वे विश्वासियों को स्वर्ग में प्रवेश करने से पहले खुशखबरी देते हैं, जबकि वे अभी तक इसमें प्रविष्ट नहीं हुए हैं, इसकी आशा रखते हुए। और जब वे नर्क के लोगों को देखते हैं, तो वे अपने लिए दंड से सुरक्षा की प्रार्थना करते हैं।

इब्न अतिय्या (3) ने कहा: "आयत से यह निष्कर्ष निकलता है कि अल-अराफ़ पर स्वर्ग के लोगों में से कुछ पुरुष हैं जिनके प्रवेश में देरी हुई है, और दोनों समूहों पर विचार करने का जो वर्णन है वह उनके साथ घटित होता है। 'वे प्रत्येक को उनके लक्षणों से पहचानते हैं' (4) अर्थात्: उनके चिन्हों से, जो स्वर्ग के लोगों के लिए चेहरों की सफेदी और सुंदरता है, और नर्क के लोगों के लिए कालापन और कुरूपता है, इनके और उनके क्षेत्र (5) को जानने के अन्य तरीकों के अलावा।"

मैंने कहा: वह रिपोर्टों और विवरणों की अनिश्चितता के कारण निर्दिष्ट करने से रुक गए, और अल्लाह मामलों की वास्तविकताओं को सबसे बेहतर जानता है।

फिर कहा गया: अल-अराफ़ 'उर्फ़ का बहुवचन है, और वह हर ऊँची, उठी हुई चीज़ है; क्योंकि अपनी प्रमुखता के कारण, वह नीची भूमि की तुलना में अधिक पहचाने जाने योग्य है। इब्न अब्बास ने कहा: "अल-अराफ़ सिरात (पुल) के ऊँचे स्थान (6) हैं।"

और कहा गया: यह उहुद पहाड़ है जिसे वहां रखा गया है। इब्न अतिय्या (7) ने कहा: अल-जहरावी ने एक हदीस का उल्लेख किया कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "उहुद एक पहाड़ है जो हमसे प्यार करता है और हम उससे प्यार करते हैं, और कयामत के दिन इसे जन्नत और... के बीच रखा जाएगा।"

(1) इसे अल-तबरी 10/219 - 221 द्वारा संकलित किया गया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/404। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/404 - 405 में। (4) (द) और (म) में: उनके चिन्हों के साथ।

(5) (द), (ज़) और (त) में: दोनों स्थानों पर 'खबर'। जो स्थापित है वह (ख) और (म) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/404 - 405 के अनुरूप है, और पाठ उसी से है। (6) राजी ने अपनी तफ़सीर 14/87 में इसका उल्लेख किया है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/404 में।

صفحہ ۲۲۹ سورۃ الاعراف: الآیۃ ۴۶

اور کہا گیا: وہ اس دیوار پر مقرر فرشتے ہیں، جو جنت اور دوزخ میں داخل کرنے سے پہلے کافروں کو مومنوں سے ممتاز کرتے ہیں۔ ابو مجلز نے اس کا ذکر کیا۔ ان سے کہا گیا: کیا فرشتوں کو مرد نہیں کہا جاتا؟ انہوں نے جواب دیا: وہ نر ہیں اور مادہ نہیں (۱)، لہٰذا ان پر 'رجال' (مرد) کا لفظ بولنا بعید نہیں، جیسا کہ جنات پر اللہ کے اس قول میں بولا گیا: ﴿ وَأَنَّهُ كَانَ رِجَالٌ مِّنَ الْإِنسِ يَعُوذُونَ بِرِجَالٍ مِّنَ الْجِنِّ ﴾ (۲) [الجن: ۶]۔ پس یہ فرشتے مومنوں کو ان کی علامتوں سے اور کافروں کو ان کی علامتوں سے پہچانتے ہیں۔ وہ مومنوں کو جنت میں داخل ہونے سے پہلے خوشخبری دیتے ہیں جبکہ وہ ابھی اس میں داخل نہیں ہوئے ہوتے، اس کی امید رکھتے ہوئے۔ اور جب وہ اہل دوزخ کو دیکھتے ہیں تو اپنے لیے عذاب سے سلامتی کی دعا کرتے ہیں۔

ابن عطیہ (۳) نے کہا: "آیت سے لازم یہ آتا ہے کہ اعراف پر اہل جنت میں سے کچھ ایسے مرد ہوں گے جن کے داخلے میں تاخیر ہوئی ہو، اور دونوں گروہوں کے بارے میں جو سوچ بچار کا ذکر ہے وہ ان کے ساتھ پیش آتا ہے۔ ﴿ يَعْرِفُونَ كُلًّا بِسِيمَاهُمْ ﴾ یعنی: ان کے نشانات سے (۴)، جو اہل جنت کے لیے چہروں کی سفیدی اور حسن ہے، اور اہل دوزخ کے لیے سیاہی اور بدصورتی ہے، اس کے علاوہ ان کے اور ان کے دائرہ کار (۵) کی پہچان کے دیگر طریقوں سے۔"

میں نے کہا: وہ روایت اور تفصیل کے اضطراب کی وجہ سے تعین سے رک گئے، اور اللہ ہی معاملات کی حقیقتوں کو بہتر جاننے والا ہے۔

پھر کہا گیا: 'اعراف' 'عُرف' کی جمع ہے، اور وہ ہر بلند و بالا چیز ہے؛ کیونکہ اپنے ظہور کی وجہ سے وہ نشیب سے زیادہ پہچانی جاتی ہے۔ ابن عباس نے کہا: "اعراف پل صراط کے اونچے مقام (۶) ہیں۔"

اور کہا گیا: وہ احد پہاڑ ہے جو وہاں رکھا جائے گا۔ ابن عطیہ (۷) نے کہا: الزہراوی نے ایک حدیث ذکر کی کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «احد ایک پہاڑ ہے جو ہم سے محبت کرتا ہے اور ہم اس سے محبت کرتے ہیں، اور وہ قیامت کے دن جنت اور... کے درمیان پیش کیا جائے گا۔»

(۱) اسے الطبری نے ۱۰/۲۱۹ - ۲۲۱ میں روایت کیا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۴۰۴/۲۔ (۳) المحرر الوجیز ۴۰۴/۲ - ۴۰۵ میں۔ (۴) (د) اور (م) میں: ان کی علامتوں کے ساتھ۔ (۵) (د)، (ز) اور (ط) میں: دونوں جگہوں پر 'خبر' ہے۔ ثابت شدہ (خ) اور (م) سے ہے جو المحرر الوجیز ۴۰۴/۲ - ۴۰۵ کے موافق ہے، اور کلام وہیں سے ہے۔ (۶) رازی نے اپنی تفسیر ۱۴ / ۸۷ میں ذکر کیا ہے۔ (۷) المحرر الوجیز ۴۰۴/۲ میں۔

Surah Al-A'raf, Verse 46 230

...and the Fire, where people who recognize everyone by their marks will be detained; they are, God willing, among the inhabitants of Paradise"(1). He mentioned another hadith from Safwan ibn Sulaym that the Prophet ﷺ said: "Indeed, Uhud is upon one of the pillars of Paradise"(2).

I say: Abu Umar mentioned from Anas ibn Malik that the Prophet ﷺ said: "Uhud is a mountain that loves us and we love it, and it is on one of the meadows of Paradise"(3).

The words of the Almighty: {And they call out to the companions of Paradise} meaning: the companions of Al-A'raf called out to the companions of Paradise, {Peace be upon you} meaning: they said to them: Peace be upon you.

And it was said: The meaning is that you have been saved from punishment, {they have not yet entered it, though they hope to} meaning: the companions of Al-A'raf have not entered Paradise, i.e., they have not entered it yet. "They hope" according to this interpretation means: they know that they will enter it, and it is known in language that 'tama' (hope) can mean 'alima' (knew), as mentioned by Al-Nahhas (4). This is the opinion of Ibn Mas'ud, Ibn Abbas, and others; that the ones intended are the companions of Al-A'raf (5). Abu Mijlaz said: They are the inhabitants of Paradise, i.e., the companions of Al-A'raf said to them: Peace be upon you, while the people of Paradise had not yet entered Paradise, and they (the believers) were hoping to enter it.

---

(1) We did not find it with this context. His saying: "Indeed, Uhud is a mountain that loves us and we love it" was narrated by Ahmad (12421), Al-Bukhari (4083), and Muslim (1393) from the hadith of Anas. And it was narrated by Ahmad (23604), Al-Bukhari (4422), and Muslim (1392) from the hadith of Abu Humayd al-Sa'idi. (2) Narrated by Ibn Shabbah in "Tarikh al-Madinah" (1/83) from the hadith of Dawud ibn al-Husayn, and narrated by Abu Ya'la (7516), and al-Tabarani in "al-Kabir" (5813) from the hadith of Sahl ibn Sa'd, and its wording: "Uhud is a pillar from the pillars of Paradise". In its chain is Abdullah ibn Ja'far ibn Najih, the father of Ali ibn al-Madini, agreed upon to be weak. Yahya said: He is nothing. Ibn al-Madini said: My father is weak. Abu Hatim said: A narrator of very rejected hadiths, Mizan al-I'tidal (2/401). (3) Al-Tamheed (22/330), and narrated by Ibn Majah (3115), and in it is Muhammad ibn Ishaq, who is a muddalis (conceals source), and he used 'an-an' (reported with 'on the

authority of'). His saying from it: "Uhud is a mountain that loves us and we love it" is authentic, and was mentioned recently. And his saying: "Tur'ah": Tur'ah in origin: is a meadow on a specifically elevated place; if it is in a low-lying area, it is a Rawdah. Al-Nihayah (Tr'a). (4) In "I'rab al-Qur'an" (2/127-128). (5) Narrated by al-Tabari (10/226).

सूरह अल-अराफ़, आयत 46 230

...और आग, जहाँ ऐसे लोग रोके जाएँगे जो सबको उनके निशानों से पहचानेंगे; वे, इंशा अल्लाह, स्वर्ग (जन्नत) के निवासियों में से हैं"(1)। उन्होंने सफवान इब्न सुलैम से एक और हदीस का ज़िक्र किया कि नबी ﷺ ने फरमाया: "बेशक, उहुद जन्नत के खंभों में से एक खंभे पर है"(2)।

मैंने कहा: अबू उमर ने अनस बिन मालिक से उल्लेख किया कि नबी ﷺ ने फरमाया: "उहुद एक ऐसा पहाड़ है जो हमसे प्यार करता है और हम उससे प्यार करते हैं, और यह जन्नत के बागों (Meadows) में से एक पर है"(3)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और वे जन्नत वालों को पुकारेंगे} यानी: अल-अराफ़ वालों ने जन्नत वालों को पुकारा, {तुम पर सलाम हो} यानी: उन्होंने उनसे कहा: तुम पर सलाम हो।

और कहा गया: इसका अर्थ है कि तुम सज़ा से बच गए हो, {वे अभी तक उसमें दाखिल नहीं हुए हैं, जबकि वे इसकी उम्मीद रखते हैं} यानी: अल-अराफ़ वाले अभी जन्नत में दाखिल नहीं हुए हैं, यानी: वे अभी तक दाखिल नहीं हुए हैं। "वे उम्मीद रखते हैं" इस व्याख्या के अनुसार इसका अर्थ है: वे जानते हैं कि वे इसमें दाखिल होंगे, और भाषा में यह ज्ञात है कि 'तमअ' (उम्मीद) का अर्थ 'अलम' (जानना) भी हो सकता है, जैसा कि अल-नहस ने ज़िक्र किया है (4)। यह इब्न मसूद, इब्न अब्बास और अन्य का मत है; कि यहाँ अल-अराफ़ वाले मुराद हैं (5)। अबू मिज्लज़ ने कहा: वे जन्नत वाले हैं, यानी अल-अराफ़ वालों ने उनसे कहा: तुम पर सलाम हो, जबकि जन्नत वाले अभी तक जन्नत में दाखिल नहीं हुए थे, और वे (मोमिन) उसमें दाखिल होने की उम्मीद रखते थे।

---

(1) हमने इसे इस संदर्भ में नहीं पाया। उनका यह कहना: "बेशक उहुद एक पहाड़ है जो हमसे प्यार करता है और हम उससे प्यार करते हैं" अहमद (12421), अल-बुखारी (4083), और मुस्लिम (1393) ने अनस की हदीस से रिवायत किया है। और इसे अहमद (23604), अल-बुखारी (4422), और मुस्लिम (1392) ने अबू हुमैद अल-साइदी की हदीस से रिवायत किया है। (2) इब्न शब्बा ने "तारीख अल-मदीना" (1/83) में दाऊद बिन अल-हुसैन की हदीस से रिवायत किया है, और अबू याला (7516), और अल-तबरानी ने "अल-कबीर" (5813) में सहल बिन साद की हदीस से रिवायत किया है, और इसके शब्द हैं: "उहुद जन्नत के खंभों में से एक खंभा है"। इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला (इसनाद) में अब्दुल्ला बिन जाफ़र बिन नजीह हैं, जो अली बिन अल-मदीनी के पिता हैं, उनके कमज़ोर होने पर सहमति है। याह्या ने कहा: वह कुछ भी नहीं है। इब्न अल-मदीनी ने कहा: मेरे पिता

कमज़ोर हैं। अबू हातिम ने कहा: हदीसों का बहुत बड़ा अस्वीकारक (मुनकर), मीज़ान अल-एतिदाल (2/401)। (3) अल-तमहीद (22/330), और इब्न माजह (3115) द्वारा रिवायत, और इसमें मोहम्मद इब्न इशाक हैं, जो मुदल्लिस हैं, और उन्होंने 'अन-अन' का उपयोग किया है। इससे उनका कहना: "उहुद एक पहाड़ है जो हमसे प्यार करता है और हम उससे प्यार करते हैं" सही (प्रामाणिक) है, और हाल ही में इसका उल्लेख किया गया है। उनका कहना: "तुरआह": शब्द 'तुरआह' का मूल अर्थ है: विशेष रूप से ऊंचे स्थान पर बना हरा-भरा बाग; यदि वह निचले स्थान पर हो तो वह 'रौज़ा' कहलाता है। अल-निहाया (Tr'a)। (4) इराब अल-कुरान (2/127-128) में। (5) अल-तबरी (10/226) द्वारा रिवायत।

سوره الاعراف، آيت ٤٦ ٢٣٠

والنَّار يُحبَسُ عليه أقوامٌ يَعرفون كلًّا بسيماهم، هم إن شاء الله من أهل الجنَّة»(١)، وذكر حديثاً آخر عن صفوان بن سُليم أنَّ النبيَّ ﷺ قال: «إنَّ أحُداً على ركنٍ من أركان الجنَّة»(٢).

قلت : وذكر أبو عمر عن أنس بن مالك أنَّ النبيَّ ﷺ قال: «أُحُدٌ جَبَلٌ يُحِبُّنا ونُحِبُّه، وإنه لعلى تُرْعَةٍ مِنْ تُرَعِ الجنَّة»(٣).

قوله تعالى: ﴿وَنَادَوْا أَصْحَابَ الْجَنَّةِ﴾ أي: نادى أصحابُ الأعراف أصحابَ الجنَّة، ﴿أَنْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ﴾ أي : قالوا لهم : سلامٌ عليكم.

وقيل : المعنى سَلِمتم من العقوبة، ﴿لَمْ يَدْخُلُوهَا وَهُمْ يَطْمَعُونَ﴾ أي : لم يدخل الجنَّة أصحاب الأعراف، أي: لم يدخلوها بَعْدُ، «وهم يطمعون» على هذا التأويل بمعنى: وهم يعلمون أنَّهم يَدخلونَها، وذلك معروفٌ في اللغة أنْ يكونَ طمع بمعنى عَلِمَ، ذَكَرَه النحَّاس (٤). وهذا قولُ ابن مسعود وابن عباس وغيرهما؛ أنَّ المُرادَ أصحابُ الأعراف(٥). وقال أبو مِجْلَز: هم أهلُ الجنَّة، أي قال لهم أصحابُ الأعراف: سلامٌ عليكم، وأهل الجنَّة لم يدخلوا الجنةَ بَعْدُ، وهم يطمعون في دخولها للمؤمنين.

---

(١) لم نقف عليه بهذا السياق، وقوله فيه : «إن أحداً جبل يحبنا ونحبه» أخرجه أحمد (١٢٤٢١) والبخاري (٤٠٨٣)، ومسلم (١٣٩٣) من حديث أنس . وأخرجه أحمد (٢٣٦٠٤)، والبخاري (٤٤٢٢)، ومسلم (١٣٩٢) من حديث أبي حميد الساعدي . (٢) أخرجه ابن شبة في تاريخ المدينة ٨٣/١ من حديث داود بن الحصين، وأخرجه أبو يعلى (٧٥١٦)، والطبراني في الكبير (٥٨١٣) من حديث سهل بن سعد ، ولفظه : «أحد ركن من أركان الجنة»، وفي إسناده عبد الله بن جعفر بن نجيح، والد علي بن المديني، متفق على ضعفه، قال يحيى: ليس بشيء، وقال ابن المديني: أبي ضعيف، وقال أبو حاتم :

منكر الحديث جداً، ميزان الاعتدال ٤٠١/٢ . (٣) التمهيد ٢٢/ ٣٣٠ ، وأخرجه ابن ماجه (٣١١٥)، وفيه محمد بن إسحاق، وهو مدلس، وقد عنعن. وقوله منه : «أحد جبل يحبنا ونحبه» صحيح، وسلف قريباً. وقوله: «ترعة»: الترعة في الأصل: الروضة على المكان المرتفع خاصة، فإذا كانت في المطمئن فهي روضة، النهاية (ترع). (٤) في إعراب القرآن ١٢٧/٢ - ١٢٨ . (٥) أخرجه الطبري ٢٢٦/١٠ .

Surah Al-A'raf: Verses 46 - 49 231

...passing over the People of Al-A'raf (1).

The stop [waqf] is at His saying: "Peace be upon you." And at His saying: "They have not entered it." Then start with: "While they long [for it]" meaning: and they long to enter it. It is permissible for "while they long" to be a circumstantial clause [hal], and the meaning would be: The believers who pass over the People of Al-A'raf did not enter it while longing, rather they entered it without longing to enter it, so one should not stop at "they have not entered it" (2).

The Almighty's saying: {And when their eyes are turned toward the companions of the Fire, they say, "Our Lord, do not place us with the wrongdoing people." (47)}

The Almighty's saying: {And when their eyes are turned toward the companions of the Fire} i.e.: the direction of meeting, which is the direction of being opposite [to them] (3). And no verbal noun [masdar] has come on the scale of tif'āl except for two words: tilqā’ and tibyān, and the rest are with fat-ha, like tasyār, tehām, and tadhkār. As for the noun with kasra, there are many, like qiṣār and timthāl (4).

{They say} i.e.: the People of Al-A'raf said: {Our Lord, do not place us with the wrongdoing people}. They asked Allah not to place them with them, even though they knew He would not place them with them. This is by way of humility, as the people of Paradise say: {"Our Lord, perfect for us our light"} [Al-Tahrim: 8], and they say: "Praise be to Allah," by way of gratitude to Allah, the Mighty and Sublime, and they find pleasure in that (5).

The Almighty's saying: {And the people of Al-A'raf will call out to men whom they recognize by their marks, saying, "Your gathering did not avail you, nor did that in which you were arrogant." (48) [Are] these the ones whom you swore that Allah would not grant them mercy? "Enter Paradise, no fear will there be concerning you, nor will you grieve." (49)}

The Almighty's saying: {And the people of Al-A'raf will call out to men whom they recognize by their marks} i.e.: from the people of the Fire. {They say...

(1) Narrated by Al-Tabari 10/227 in a similar way. (2) Al-Muktafa fi Al-Waqf wa Al-Ibtida p. 271, and Manar Al-Huda by Al-Ashmouni p. 109. (3) Al-Wasit by Al-Wahidi 2/371. (4) Tafsir Al-Razi 14/90-91, and Imla’ ma manna bihi Al-Rahman 3/13. (5) I'rab Al-Quran by Al-Nahas 2/128.

सूरह अल-अराफ़: आयतें 46 - 49 231

...अल-अराफ़ वालों के पास से गुजरने वाले (1)।

'सलामून अलैकुम' पर रुकना (वक़्फ़)। और उनके इस कथन पर: 'वे इसमें प्रवेश नहीं कर पाए थे'। फिर शुरू करें: 'और वे लालसा रखते थे' इस अर्थ पर: और वे इसमें प्रवेश की लालसा रखते थे। यह भी संभव है कि 'और वे लालसा रखते थे' एक हाल (अवस्था) हो, और अर्थ यह होगा: अल-अराफ़ वालों के पास से गुजरने वाले मोमिन इसमें लालसा रखते हुए प्रवेश नहीं किए, बल्कि वे इसमें प्रवेश की लालसा के बिना ही प्रवेश कर गए, इसलिए 'वे इसमें प्रवेश नहीं कर पाए थे' पर नहीं रुकना चाहिए (2)।

अल्लाह तआला का कथन: {और जब उनकी आँखें नरक के साथियों की ओर फेरी जाएँगी, तो वे कहेंगे, "हमारे रब, हमें अत्याचारी लोगों के साथ न कर।" (47)}

अल्लाह तआला का कथन: {और जब उनकी आँखें नरक के साथियों की ओर फेरी जाएँगी} यानी: मिलने की दिशा, और वह सामने की दिशा है (3)। और 'तिफ़ाल' (tif'āl) के वजन पर केवल दो ही शब्द आए हैं: 'तिलक़ा' (tilqā') और 'तिब्यान' (tibyān), और बाकी 'फ़त्हा' के साथ हैं, जैसे 'तस्यार', 'तेहाम' और 'तज़कार'। जहाँ तक 'कसरा' के साथ संज्ञा (इस्म) की बात है, तो वे बहुत हैं, जैसे 'क़िसार' और 'तिमसाल' (4)।

{वे कहेंगे} यानी: अल-अराफ़ वालों ने कहा: {हमारे रब, हमें अत्याचारी लोगों के साथ न कर}। उन्होंने अल्लाह से प्रार्थना की कि वह उन्हें उनके साथ न करे, जबकि वे जानते थे कि वह उन्हें उनके साथ नहीं करेगा। यह विनम्रता के तौर पर है, जैसा कि जन्नत वाले कहते हैं: {"ऐ हमारे रब! हमारे लिए हमारे नूर (प्रकाश) को पूर्ण कर दे"} [अत-तहरीम: 8], और वे कहते हैं: "अल्लाह का शुक्र है", अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल के प्रति कृतज्ञता के तौर पर, और उन्हें इसमें आनंद मिलता है (5)।

अल्लाह तआला का कथन: {और अल-अराफ़ वाले ऐसे पुरुषों को पुकारेंगे जिन्हें वे उनके लक्षणों से पहचानते होंगे, वे कहेंगे, "तुम्हारे जत्थे और वह जिस पर तुम अहंकार करते थे, तुम्हारे किसी काम न आए।" (48) क्या ये वही लोग हैं जिनके बारे में तुम कसमें खाते थे कि अल्लाह उन पर दया नहीं करेगा? "जन्नत में प्रवेश करो, न तुम्हें कोई भय होगा और न तुम दुखी होगे।" (49)}

अल्लाह तआला का कथन: {और अल-अराफ़ वाले ऐसे पुरुषों को पुकारेंगे जिन्हें वे उनके लक्षणों से पहचानते होंगे} यानी: नरक वालों में से। {वे कहेंगे...

(1) इसे अल-तबरी ने 10/227 में इसी तरह उद्धृत किया है। (2) अल-मुक्तफा फ़िल वक़्फ़ वल इब्तिदा पृ. 271, और मनार अल-हुदा अल-अशमुनी पृ. 109। (3) अल-वसीत अल-वाहिदी 2/371। (4) तफ़सीर अल-राज़ी 14/90-91, और इमला मा मन्ना बिही अल-रहमान 3/13। (5) एराब अल-क़ुरान अल-नहस 2/128।

سورہ الاعراف: آیات ٤٦ - ٤٩ ٢٣١

...اصحابِ اعراف پر گزرنے والے (١)۔

اور "سَلامٌ علیکم" پر وقف کرنا۔ اور اللہ کے اس قول پر: "لم یَدْخُلُوھا" (وہ اس میں داخل نہیں ہوئے تھے)۔ پھر اس سے شروع کریں: "وھم یَطْمَعُونَ" (اور وہ طمع رکھتے تھے) اس معنی پر کہ: اور وہ اس میں داخل ہونے کی طمع رکھتے تھے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ "وھم یطمعون" حال ہو، اور معنی یہ ہو گا کہ: اصحابِ اعراف پر سے گزرنے والے مومنین اس میں طمع رکھتے ہوئے داخل نہیں ہوئے، بلکہ وہ اس میں داخل ہونے کی طمع رکھے بغیر داخل ہو گئے، لہذا "لم یدخلوھا" پر وقف نہیں کیا جائے گا (٢)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَإِذَا صُرِفَتْ أَبْصَارُهُمْ تِلْقَاءَ أَصْحَابِ النَّارِ قَالُوا رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ ٤٧﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِذَا صُرِفَتْ أَبْصَارُهُمْ تِلْقَاءَ أَصْحَابِ النَّارِ﴾ یعنی: ملاقات کی سمت، اور وہ سامنے کی سمت ہے (٣)۔ اور "تِفعال" کے وزن پر سوائے دو لفظوں کے کوئی مصدر نہیں آیا: "تِلقاء" اور "تِبیان"، اور باقی سب زبر (فتحہ) کے ساتھ ہیں جیسے "تَسیار"، "تَہام" اور "تَذکار"۔ جہاں تک زیر (کسرہ) کے ساتھ اسم کا تعلق ہے تو وہ بہت ہیں جیسے "قِصار" اور "تِمثال" (٤)۔

﴿قَالُوا﴾ یعنی: اصحابِ اعراف نے کہا: ﴿رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾ انہوں نے اللہ سے سوال کیا کہ وہ انہیں ان کے ساتھ نہ کرے، حالانکہ وہ جانتے تھے کہ وہ انہیں ان کے ساتھ نہیں کرے گا، تو یہ تذلل (عاجزی) کے طور پر ہے، جیسا کہ اہل جنت کہتے ہیں: ﴿رَبَّنَا أَتْمِمْ لَنَا نُورَنَا﴾ [التحریم: ٨]،

اور وہ اللہ عزوجل کے شکر کے طور پر "الحمد للہ" کہتے ہیں، اور انہیں اس میں ایک لذت ملتی ہے (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَنَادَى أَصْحَابُ الْأَعْرَافِ رِجَالًا يَعْرِفُونَهُم بِسِيمَاهُمْ قَالُوا مَا أَغْنَى عَنكُمْ جَمْعُكُمْ وَمَا كُنتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ ٤٨ أَهَؤُلَاءِ الَّذِينَ أَقْسَمْتُمْ لَا يَنَالُهُمُ اللَّهُ بِرَحْمَةٍ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمْ وَلَا أَنتُمْ تَحْزَنُونَ ٤٩﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَنَادَى أَصْحَابُ الْأَعْرَافِ رِجَالًا يَعْرِفُونَهُم بِسِيمَاهُمْ﴾ یعنی: اہل نار میں سے۔ ﴿قَالُوا...

(۱) اسے الطبری نے ۱۰/۲۲۷ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۲) المکتفی فی الوقف والابتدا ص ۲۷۱، اور منار الہدی للاشتمونی ص ۱۰۹۔ (۳) الوسیط للواحدی ۳۷۱/۲۔ (۴) تفسیر الرازی ۱۴/۹۰-۹۱، اور املاء ما من بہ الرحمن ۱۳/۳۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۱۲۸/۲۔

Surah Al-A'raf, Verses 48 - 50. Page 232.

"Your gathering and your arrogance did not avail you," meaning: for the sake of this world, and your arrogance against faith. "Are these the ones," referring to a group of poor believers, such as Bilal, Salman, Khabbab, and others. "Whom you swore" in this world, that "Allah would not reach them" in the hereafter, "with mercy." They are rebuked for that, and their sorrow and regret are increased when it is said to them: "Enter Paradise." Ikrimah recited: "Dakhalu al-Jannah" without the Alif, with a fatha on the dal. Talhah bin Musarrif recited: "Udkhilu al-Jannah" with a kasra on the kha, as a past tense verb (1). The verse indicates that the companions of Al-A'raf are angels or prophets; for their saying so is an announcement from Allah Almighty. Whoever considered the companions of Al-A'raf to be sinners, the last of their words to the companions of the Fire would be "And what you used to be arrogant about," and "Are these the ones" to the end of the verse would be from the words of Allah Almighty to the people of the Fire as a rebuke for what they said in this world; this was narrated from Ibn Abbas (2), and the first opinion is from Al-Hasan. It was said: it is from the speech of the angels entrusted with the companions of Al-A'raf, for the people of the Fire swear that the companions of Al-A'raf will enter the Fire with them, so the angels say to the companions of Al-A'raf: "Enter Paradise; no fear shall there be upon you, nor shall you grieve" (3). His words, Almighty: "And the companions of the Fire will call out to the companions of Paradise, 'Pour upon us some water or from what Allah has provided you.' They will say, 'Indeed, Allah has forbidden them both to the disbelievers.'" His words, Almighty: "And the companions of the Fire will call out to the companions of Paradise, 'Pour upon us some water or from what Allah has provided you,'" contains three issues: The first: His words, Almighty: "And [they] will call out," it was said: When the companions of Al-A'raf enter Paradise, the people of the Fire become hopeful and say: "O our Lord, we have relatives in Paradise; so permit us so that we may see them and speak to them." The people of Paradise do not recognize them because of the blackness of their faces, so they say: "Pour upon us some water or from what Allah has provided you."

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/128, and see al-Qira'at al-Shadhdhah p. 44, and al-Muhtasib 1/249. (2) Narrated by al-Tabari 10/231. (3) Tafsir al-Baghawi 2/163.

सूरह अल-अराफ, आयतें 48 - 50। पृष्ठ 232।

"तुम्हारे जत्थे और तुम्हारे अहंकार ने तुम्हारे काम कुछ न दिया," अर्थात: दुनिया के लिए, और ईमान के प्रति तुम्हारा अहंकार। "क्या ये वही लोग हैं," जो बिलाल, सलमान, खब्बाब और अन्य जैसे गरीब विश्वासियों के समूह की ओर इशारा है। "जिनके बारे में तुमने कसमें खाई थीं" दुनिया में, कि "अल्लाह उन तक नहीं पहुंचेगा" परलोक में, "अपनी दया के साथ।" उन्हें इसके लिए फटकारा जाता है, और यह कहकर उनके दुख और पछतावे को बढ़ाया जाता है: "स्वर्ग में प्रवेश करो।" इक्रमा ने पढ़ा: "दखलु अल-जन्नत" बिना अलिफ के, दाल पर फतह के साथ। तल्हा बिन मुसर्रिफ ने पढ़ा: "उदखिलु अल-जन्नत" खा पर कसरा के साथ, एक भूतकाल क्रिया के रूप में (1)। आयत दर्शाती है कि अल-अराफ के साथी फरिश्ते या नबी हैं; क्योंकि उनका ऐसा कहना अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से एक सूचना है। जिसने अल-अराफ के साथियों को पापी माना, नरक के साथियों के लिए उनके शब्दों का अंत "और जिसके बारे में तुम अहंकार करते थे" होगा, और "क्या ये वही लोग हैं" आयत के अंत तक नरक के लोगों के लिए अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों में से होगा, जो दुनिया में उनके द्वारा कही गई बातों के लिए एक फटकार के रूप में होगा; यह इब्न अब्बास (2) से वर्णित है, और पहली राय अल-हसन से है। यह कहा गया है: यह अल-अराफ के साथियों को सौंपे गए फरिश्तों का भाषण है, क्योंकि नरक के लोग कसम खाते हैं कि अल-अराफ के साथी उनके साथ नरक में प्रवेश करेंगे, इसलिए फरिश्ते अल-अराफ के साथियों से कहते हैं: "स्वर्ग में प्रवेश करो; न तुम्हें कोई डर होगा और न तुम दुखी होगे" (3)। उनके शब्द, सर्वशक्तिमान: "और नरक के साथी स्वर्ग के साथियों को पुकारेंगे, 'हम पर कुछ पानी डालो या उसमें से जो अल्लाह ने तुम्हें प्रदान किया है।' वे कहेंगे, 'वास्तव में, अल्लाह ने इन दोनों को काफिरों के लिए वर्जित कर दिया है।'" उनके शब्द, सर्वशक्तिमान: "और नरक के साथी स्वर्ग के साथियों को पुकारेंगे, 'हम पर कुछ पानी डालो या उसमें से जो अल्लाह ने तुम्हें प्रदान किया है,'" इसमें तीन मुद्दे हैं: पहला: उनके शब्द, सर्वशक्तिमान: "और [वे] पुकारेंगे," कहा गया: जब अल-अराफ के साथी स्वर्ग में चले जाते हैं, तो नरक के लोग आशावान हो जाते हैं और कहते हैं: "हे हमारे रब, स्वर्ग में हमारे रिश्तेदार हैं; इसलिए हमें अनुमति दें ताकि हम उन्हें देख सकें और उनसे बात कर सकें।" स्वर्ग के लोग उनके चेहरों की कालिमा के कारण उन्हें नहीं पहचानते, इसलिए वे कहते हैं: "हम पर कुछ पानी डालो या उसमें से जो अल्लाह ने तुम्हें प्रदान किया है।"

(1) इ'राब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 2/128, और अल-किरात अल-शद्दाह पृष्ठ 44, और अल-मुहतासिब 1/249 देखें। (2) अल-तबरी 10/231 द्वारा उद्धृत। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 2/163।

سورہ الاعراف، آیات 48 - 50۔ صفحہ 232۔

"نہ تمہاری جماعت تمہارے کام آئی اور نہ تمہارا تکبر،" یعنی: دنیا کے لیے، اور ایمان سے تمہارا تکبر۔ "کیا یہ وہی لوگ ہیں،" غریب مومنوں کی ایک جماعت کی طرف اشارہ ہے، جیسے بلال، سلمان، خباب اور دیگر۔ "جن کے بارے میں تم قسمیں کھاتے تھے" دنیا میں، کہ "اللہ انہیں نہیں پہنچے گا" آخرت میں، "اپنی رحمت کے ساتھ" انہیں اس پر ملامت کی جاتی ہے، اور ان کے غم و حسرت میں اضافہ کیا جاتا ہے جب ان سے کہا جاتا ہے: "جنت میں داخل ہو جاؤ۔" عکرمہ نے اسے الف کے بغیر "دَخَلُوا الجَنَّةَ" پڑھا، دال پر زبر کے ساتھ اور طلحہ بن مصرف نے اسے خا کے نیچے زیر کے ساتھ "أُدْخِلُوا الجَنَّةَ" پڑھا، اس طور پر کہ یہ فعل ماضی ہے (1)۔ آیت اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ اصحاب اعراف فرشتے یا انبیاء ہیں؛ کیونکہ ان کا یہ قول اللہ تعالیٰ کی طرف سے خبر دینا ہے۔ اور جس نے اصحاب اعراف کو گناہگار قرار دیا، تو اہل نار کے لیے ان کی آخری بات "وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ" (اور جس پر تم تکبر کرتے تھے) ہوگی، اور "أَهَؤُلَاءِ الَّذِينَ" آیت کے آخر تک اہل نار کے لیے اللہ تعالیٰ کے کلام میں سے ہوگا جو دنیا میں ان کے کہے ہوئے قول پر بطور ملامت ہوگا؛ یہ ابن عباس (2) سے مروی ہے، اور پہلا قول حسن بصری سے ہے۔ اور کہا گیا: یہ ان فرشتوں کا کلام ہے جو اصحاب اعراف پر مقرر ہیں، کیونکہ اہل نار قسم کھاتے ہیں کہ اصحاب اعراف ان کے ساتھ آگ میں داخل ہوں گے، تو فرشتے اصحاب اعراف سے کہتے ہیں: "جنت میں داخل ہو جاؤ، نہ تم پر کوئی خوف ہوگا اور نہ تم غمگین ہوگے" (3)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: "اور دوزخی بہشتیوں کو پکاریں گے کہ ہم پر تھوڑا پانی بہا دو یا جو رزق اللہ نے تمہیں دیا ہے اس میں سے (کچھ دے دو)۔ وہ کہیں گے کہ اللہ نے یہ دونوں چیزیں کافروں پر حرام کر دی ہیں۔" اللہ تعالیٰ کا قول: "اور دوزخی بہشتیوں کو پکاریں گے کہ ہم پر تھوڑا پانی بہا دو یا جو رزق اللہ

نے تمہیں دیا ہے اس میں سے (کچھ دے دو)،" اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: "وَنَادَى" (اور پکاریں گے)، کہا گیا: جب اصحاب اعراف جنت میں چلے جائیں گے تو اہل نار طمع کریں گے اور کہیں گے: اے ہمارے رب! جنت میں ہمارے رشتہ دار ہیں؛ ہمیں اجازت دے کہ ہم انہیں دیکھ سکیں اور ان سے بات کر سکیں۔ اہل جنت ان کے چہروں کی سیاہی کی وجہ سے انہیں نہیں پہچانیں گے، تو وہ کہیں گے: "ہم پر تھوڑا پانی بہا دو یا جو رزق اللہ نے تمہیں دیا ہے اس میں سے (کچھ دے دو)۔"

(1) اعراب القرآن للنحاس 2/128، اور دیکھئے القراءات الشاذہ ص 44، اور المحتسب 1/249۔

(2) اسے طبری نے 10/231 میں نکالا ہے۔ (3) تفسیر البغوی 2/163۔

Page 233

Surah Al-A'raf: Verse 50

Allah (1), thus explaining that the son of Adam cannot dispense with food and drink even if he is in torment (2). "They said, 'Indeed, Allah has forbidden them to the disbelievers'" - meaning the food and drink of Paradise. "Al-Ifadhah" means expansion or abundance (3); it is said, "He poured out (afadha) his blessings upon him."

Second: In this verse there is evidence that providing water is among the best of deeds. Ibn Abbas was asked: "Which charity is best?" He said: "Water. Have you not seen the people of the Fire when they cried out for help to the people of Paradise: 'Pour upon us some water or from what Allah has provided you' (4)?"

Abu Dawood narrated that Sa'd came to the Prophet (peace be upon him) and asked: "Which charity is most pleasing to you?" He said: "Water." In another narration: He dug a well and said: "This is for the mother of Sa'd" (5).

And from Anas, he said: Sa'd said: "O Messenger of Allah, indeed Sa'd's mother loved charity, so will it benefit her if I give charity on her behalf?" He said: "Yes, and prioritize water" (6). In another narration: The Prophet (peace be upon him) ordered Sa'd ibn Ubadah to provide water on her behalf.

This indicates that providing water is one of the greatest acts of drawing closer to Allah Almighty.

Some of the Tabi'un (successors of the companions) said: "Whoever has many sins should provide water." For Allah has forgiven the sins of the one who gave water to a dog, so how about the one who gives water to a believing monotheist man and gives him life (7).

Al-Bukhari narrated from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "While a man was walking on a path..."

---

(1) Zad al-Masir 3/208. (2) Tafsir Abi al-Layth 1/544. (3) Tafsir al-Tabari 10/235. (4) Narrated by Abu Ya'la in his Musnad (2673), and al-Tabarani in al-Awsat (1015), and in its chain is Musa bin al-Mughirah, and he is unknown, and the teacher from whom he narrated the report is not known. Al-Dhahabi said this in al-Mizan 4/224. Then he mentioned this report. (5) Sunan Abi Dawood (1679) and (1681), and it is in Ahmad (22459). Sa'd is Ibn Ubadah (may Allah be pleased with him). (6) Narrated by Diya' al-

Din al-Maqdisi in al-Mukhtarah (2056). (7) We have not found it, and Al-Ayni mentioned it in 'Umdat al-Qari 12/208.

पृष्ठ २३३

सूरह अल-अराफ: आयत ५०

अल्लाह (१), इस प्रकार समझाते हुए कि आदम का पुत्र भोजन और पानी के बिना नहीं रह सकता, भले ही वह यातना में हो (२)। "उन्होंने कहा, 'वास्तव में, अल्लाह ने उन दोनों को काफिरों पर हराम कर दिया है'" - अर्थात जन्नत का भोजन और उसका पेय। "अल-इफादा" का अर्थ है विस्तार या प्रचुरता (३); कहा जाता है, "उसने उस पर अपनी नेमतें बरसा दीं।"

दूसरा: इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि पानी पिलाना सर्वोत्तम कार्यों में से एक है। इब्न अब्बास से पूछा गया: "कौन सा सदका (दान) सबसे अच्छा है?" उन्होंने कहा: "पानी। क्या आपने आग वालों को नहीं देखा जब उन्होंने जन्नत वालों से मदद के लिए पुकारा: 'हम पर थोड़ा पानी डालो या उसमें से जो अल्लाह ने तुम्हें प्रदान किया है' (४)?"

अबू दाऊद ने वर्णन किया है कि साद पैगंबर (उन पर शांति हो) के पास आए और पूछा: "कौन सा सदका आपको सबसे अधिक पसंद है?" उन्होंने कहा: "पानी।" एक अन्य रिवायत में: उन्होंने एक कुआं खोदा और कहा: "यह साद की माँ के लिए है" (५)।

और अनस से रिवायत है, उन्होंने कहा: साद ने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, साद की माँ सदका पसंद करती थीं, तो क्या उन्हें लाभ होगा यदि मैं उनकी ओर से सदका दूँ?" उन्होंने कहा: "हाँ, और पानी पिलाने को प्राथमिकता दो" (६)। एक अन्य रिवायत में: पैगंबर (उन पर शांति हो) ने साद इब्न उबादा को उनकी ओर से पानी पिलाने का आदेश दिया।

इससे पता चलता है कि पानी पिलाना अल्लाह तआला के सबसे करीब लाने वाले कार्यों में से एक है।

कुछ ताबिईन (साथियों के उत्तराधिकारी) ने कहा: "जिसके पाप बहुत हों, उसे पानी पिलाना चाहिए।" क्योंकि अल्लाह ने उस व्यक्ति के पापों को क्षमा कर दिया जिसने एक कुत्ते को पानी पिलाया था, तो फिर उस व्यक्ति के बारे में क्या जो एक आस्तिक एकेश्वरवादी व्यक्ति को पानी पिलाता है और उसे जीवन देता है (७)।

अल-बुखारी ने अबू हुरैरा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने फरमाया: "एक बार एक आदमी रास्ते पर चल रहा था..."

(१) ज़ाद अल-मसीर ३/२०८। (२) तफ़सीर अबी अल-लैथ १/५४४। (३) तफ़सीर अल-तबरी १०/२३५। (४) अबू याला ने अपनी मसनद (२६७३) में इसे उद्धृत किया है, और अल-तबरानी ने अल-अवसत (१०१५) में, और इसके सूत्र में मूसा बिन अल-मुग़ीरा है, और वह अज्ञात है, और जिस शिक्षक से उसने यह रिपोर्ट दी है वह ज्ञात नहीं है। अल-धहाबी ने अल-मीज़ान ४/२२४ में यह कहा है। फिर उन्होंने इस रिपोर्ट का उल्लेख किया। (५) सुनन अबी दाऊद (१६७९) और (१६८१), और यह अहमद (२२४५९) में है। साद: वह इब्न उबादा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) हैं। (६) दीया अल-दीन अल-मक़दिसी ने अल-मुख्तारा (२०५६) में इसे उद्धृत किया है। (७) हमें यह नहीं मिला, और अल-अयनी ने 'उमदत अल-क़ारी १२/२०८ में इसका उल्लेख किया है।

صفحہ ۲۳۳

سورہ الاعراف: آیت ۵۰

اللہ (۱) پس بیان کیا کہ ابن آدم کھانے اور پینے سے بے نیاز نہیں ہو سکتا اگرچہ وہ عذاب میں ہی کیوں نہ ہو (۲)۔ "انہوں نے کہا کہ اللہ نے ان دونوں کو کافروں پر حرام کر دیا ہے" یعنی جنت کا کھانا اور پینا۔ اور "افاضہ" کے معنی وسعت یا فراخی کے ہیں (۳)، کہا جاتا ہے: "اس نے اس پر اپنی نعمتیں بہا دیں"۔

دوسری بات: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ پانی پلانا افضل ترین اعمال میں سے ہے۔ ابن عباس سے پوچھا گیا: "کون سا صدقہ سب سے افضل ہے؟" تو انہوں نے فرمایا: "پانی۔ کیا تم نے جہنم والوں کو نہیں دیکھا جب انہوں نے اہل جنت سے فریاد کی: 'ہم پر تھوڑا پانی بہا دو یا اس میں سے جو اللہ نے تمہیں عطا کیا ہے' (۴)؟"

اور ابو داؤد نے روایت کیا ہے کہ سعد نبی کریم ﷺ کے پاس آئے اور پوچھا: "آپ کو کون سا صدقہ سب سے زیادہ پسند ہے؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "پانی"۔ اور ایک روایت میں ہے: پس انہوں نے ایک کنواں کھودا اور کہا: "یہ سعد کی ماں کے لیے ہے" (۵)۔

اور انس رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ سعد رضی اللہ عنہ نے کہا: "اے اللہ کے رسول، سعد کی والدہ صدقہ کرنا پسند کرتی تھیں، تو کیا انہیں نفع پہنچے گا اگر میں ان کی طرف سے صدقہ کروں؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں، اور تم پانی پلانے کا اہتمام کرو" (۶)۔ اور ایک روایت میں ہے: کہ نبی کریم ﷺ نے سعد بن عبادہ کو حکم دیا کہ ان کی طرف سے پانی پلائیں۔

پس یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ پانی پلانا اللہ تعالیٰ کے ہاں عظیم ترین نیکیوں میں سے ہے۔

اور بعض تابعین نے فرمایا: "جس کے گناہ زیادہ ہوں تو اسے پانی پلانے کا اہتمام کرنا چاہیے"۔ اللہ نے اس شخص کے گناہ بخش دیے جس نے کتے کو پانی پلایا تھا، تو اس کے بارے میں کیا خیال ہے جس نے ایک مومن موحد آدمی کو پانی پلایا اور اسے زندگی بخشی (۷)۔

بخاری نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ایک آدمی کسی راستے پر چل رہا تھا کہ..."

---

(۱) زاد المسیر ۳/۲۰۸۔ (۲) تفسیر ابی اللیث ۱/۵۴۴۔ (۳) تفسیر الطبری ۱۰/۲۳۵۔ (۴) اسے ابو یعلیٰ نے اپنی مسند (۲۶۷۳) میں، اور طبرانی نے الاوسط (۱۰۱۵) میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں موسیٰ بن المغیرہ ہے، اور وہ مجہول ہے اور اس کا شیخ جس سے اس نے اثر روایت کیا ہے معلوم نہیں ہے۔ ذہبی نے میزان ۴/۲۲۴ میں یہ بات کہی ہے۔ پھر انہوں نے یہ اثر ذکر کیا۔ (۵) سنن ابی داؤد (۱۶۷۹) اور (۱۶۸۱)، اور یہ احمد (۲۲۸۶۹) کے پاس ہے۔ اور سعد: وہ ابن عبادہ رضی اللہ عنہ ہیں۔ (۶) اسے ضیاء الدین المقدسی نے المختارہ (۲۰۵۶) میں روایت کیا ہے۔ (۷) ہمیں یہ نہیں ملا، اور عینی نے عمدۃ القاری ۱۲/۲۰۸ میں اس کا ذکر کیا ہے۔

234 Surah Al-A'raf, Verse 50

Thirst became severe for him, so he went down into a well and drank from it, then he came out; and there was a dog [panting] eating the moist earth from thirst. He said: "This dog has reached the same state of thirst that I had reached." So he filled his leather sock, then held it in his mouth, then climbed up and gave the dog to drink. Allah thanked him and forgave him." They said: "O Messenger of Allah, is there a reward for us in [serving] animals?" He said: "In every living being (lit. moist liver) there is a reward."(1)

The opposite of this is what Muslim narrated from Abdullah bin Umar, that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "A woman was punished because of a cat which she imprisoned until it died, and then she entered Hellfire because of it. She did not feed it or give it water while she held it, nor did she let it eat the vermin of the earth."(2)

In the hadith of Aisha from the Prophet (peace be upon him): "Whoever gives a Muslim a drink of water where water is found, it is as if he freed a slave; and whoever gives a Muslim a drink of water where water is not found, it is as if he gave him life." Reported by Ibn Majah in 'As-Sunan'.(3)

Third: Those who say that the owner of a basin and a water-skin has more right to its water, and that he has the right to prevent anyone from it who wants it, have used this verse as evidence. Because the meaning of the people of Paradise saying: {Indeed, Allah has forbidden them to the disbelievers} [7:50] is: You have no right to them. Al-Bukhari (may Allah have mercy on him) titled a chapter based on this meaning: "Chapter: Whoever holds that the owner of the basin and the water-skin has more right to its water." And he included in the chapter: from Abu Hurairah, from the Prophet (peace be upon him) who said: "By Him in Whose Hand my soul is, I will drive men away from my basin, as strange camels are driven away from a basin."(4) Al-Muhallab said: There is no disagreement that the owner of the basin has more right.

---

(1) Sahih al-Bukhari (2363), reported by Ahmad (8874), and Muslim (2244). The text between brackets is from them. It occurred in (M): "for a reward..." and "In every possessor of a liver...". It is also in Bukhari (2466). (2) Sahih Muslim (2242), reported by al-Bukhari (3482). Regarding this chapter, from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), reported by Ahmad (7847), and Muslim (2243). His saying:

"khashash al-ard": meaning its vermin and insects. Al-Nihaya (khashash). (3) Hadith (2474). In its chain is Zuhair bin Marzuq, from Ali bin Zaid bin Jad'an. Al-Bukhari said regarding Zuhair: Rejected in hadith (munkar al-hadith). Ali bin Zaid bin Jad'an is also weak. Mizan al-I'tidal: 2/85-86 and 3/127. See Tanzeeh al-Shari'ah 2/136. (4) Sahih al-Bukhari (2367). Reported by Ahmad (7968), and Muslim (2302).

२३४ सूरह अल-आराफ़, आयत ५०

उस व्यक्ति को बहुत ज़ोर की प्यास लगी, तो वह एक कुएं में उतरा और उससे पानी पिया, फिर बाहर आया; तो देखा कि एक कुत्ता [हाँफ रहा है] प्यास के कारण गीली मिट्टी चाट रहा है। उसने कहा: "यह कुत्ता भी उसी प्यास की स्थिति में पहुँच गया है जिसमें मैं पहुँच गया था।" तो उसने अपना मोज़ा भरा, फिर उसे अपने मुँह से पकड़ा, फिर ऊपर चढ़ा और कुत्ते को पानी पिलाया। अल्लाह ने उसके इस कार्य को स्वीकार किया और उसे क्षमा कर दिया।" लोगों ने पूछा: "ऐ अल्लाह के रसूल, क्या हमें जानवरों (की सेवा) में भी पुण्य मिलता है?" उन्होंने कहा: "हर जीवित प्राणी (गीले जिगर वाले) में पुण्य है।" (१)

इसके विपरीत वह है जिसे मुस्लिम ने अब्दुल्ला बिन उमर से रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "एक महिला को एक बिल्ली के कारण दंड दिया गया जिसे उसने कैद कर रखा था यहाँ तक कि वह मर गई, और फिर वह उसके कारण नरक में गई। उसने उसे न तो खाना दिया और न ही पानी जब उसने उसे कैद किया था, और न ही उसे धरती के कीड़े-मकोड़े खाने के लिए छोड़ा।" (२)

और आयशा की हदीस में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत है: "जिसने किसी मुसलमान को ऐसी जगह पानी पिलाया जहाँ पानी उपलब्ध हो, तो यह ऐसा है जैसे उसने एक गुलाम आज़ाद किया; और जिसने किसी मुसलमान को ऐसी जगह पानी पिलाया जहाँ पानी न हो, तो यह ऐसा है जैसे उसने उसे जीवन दान दिया।" इसे इब्न माजह ने 'अस-सुनन' में रिवायत किया है। (३)

तीसरा: इस आयत से उन लोगों ने तर्क दिया है जिन्होंने कहा है: हौज (कुंड) और मशक का मालिक अपने पानी का अधिक हकदार है, और उसे अधिकार है कि जिसे वह चाहे उसे मना कर दे, क्योंकि जन्नत वालों के इस कथन का अर्थ: {निश्चित रूप से अल्लाह ने इन दोनों (चीजों) को काफिरों पर हराम कर दिया है} [७:५०] यह है कि: उन पर तुम्हारा कोई हक नहीं है। इमाम बुखारी (रहमतुल्लाहि अलैहि) ने इसी अर्थ पर एक अध्याय का शीर्षक दिया है: "अध्याय: जो यह मानता है कि हौज और मशक का मालिक अपने पानी का अधिक हकदार है।" और उन्होंने इस अध्याय में शामिल किया: अबू हुरैरा से, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "उसकी कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, मैं कुछ लोगों को अपने हौज से वैसे ही भगा दूँगा जैसे पराया ऊँट हौज से भगाया जाता है।" (४) अल-मुहल्लब ने कहा: इसमें कोई मतभेद नहीं है कि हौज का मालिक अधिक हकदार है।

(१) सहीह अल-बुखारी (२३६३), और इसे अहमद (८८७४) और मुस्लिम (२२४४) ने रिवायत किया है। कोष्ठक के बीच का हिस्सा उन्हीं से है। और (म) में आया है: "पुण्य के लिए..." और: "हर जिगर वाले में..."। यह बुखारी (२४६६) में भी है। (२) सहीह मुस्लिम (२२४२), और इसे बुखारी (३४८२) ने रिवायत किया है। इस विषय में अबू हुरैरा (रज़ि.) से अहमद (७८४७) और मुस्लिम (२२४३) ने रिवायत किया है। उनका कहना: "खशाश अल-अर्ज़": यानी: धरती के कीड़े-मकोड़े। अल-निहाया (खशाश)। (३) हदीस (२४७४), इसकी सनद में ज़ुहैर बिन मरज़ूक, अली बिन ज़ैद बिन जदआन से हैं। बुखारी ने ज़ुहैर के बारे में कहा: मुनकर अल-हदीस। अली बिन ज़ैद बिन जदआन भी कमज़ोर हैं। मीज़ान अल-एतेदाल: २/८५-८६ और ३/१२७। देखें तनज़ीह अल-शरीया २/१३६। (४) सहीह अल-बुखारी (२३६७)। और इसे अहमद (७९६८) और मुस्लिम (२३०२) ने रिवायत किया है।

234 سورة الاعراف، آیت 50

اسے سخت پیاس لگی، تو وہ ایک کنویں میں اترا اور اس سے پانی پیا، پھر نکلا؛ تو اچانک ایک کتا دیکھا جو [ہانپ رہا تھا] پیاس کی وجہ سے گیلی مٹی کھا رہا تھا۔ اس نے کہا: "یہ کتا پیاس کی اسی حالت کو پہنچ گیا ہے جس کو میں پہنچا تھا۔" چنانچہ اس نے اپنا موزہ بھرا، پھر اسے اپنے منہ سے پکڑا، پھر اوپر چڑھا اور کتے کو پانی پلایا۔ اللہ نے اس کا یہ عمل قبول کیا اور اسے بخش دیا۔" لوگوں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، کیا ہمیں جانوروں (کی خدمت) میں بھی اجر ملتا ہے؟ آپؐ نے فرمایا: "ہر تر جگر والے (زندہ جانور) میں اجر ہے۔"(1)

اس کے برعکس وہ روایت ہے جسے مسلم نے عبداللہ بن عمر سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ایک عورت کو ایک بلی کی وجہ سے عذاب دیا گیا جسے اس نے قید کر رکھا تھا یہاں تک کہ وہ مر گئی، پس وہ اس کی وجہ سے آگ (جہنم) میں داخل ہوئی۔ جب اس نے اسے قید کیا تو نہ اسے کھانا دیا اور نہ پانی پلایا، اور نہ ہی اسے چھوڑا کہ وہ زمین کے کیڑے مکوڑے کھا لے۔"(2)

اور حضرت عائشہؓ کی نبی کریم ﷺ سے مروی حدیث میں ہے: "جس نے کسی مسلمان کو ایسی جگہ پانی کا گھونٹ پلایا جہاں پانی پایا جاتا ہو، تو گویا اس نے ایک غلام آزاد کیا، اور جس نے کسی مسلمان کو ایسی جگہ پانی کا گھونٹ پلایا جہاں پانی نہ پایا جاتا ہو، تو گویا اس نے اسے زندگی بخشی۔" اسے ابن ماجہ نے 'السنن' میں روایت کیا ہے۔(3)

تیسری بات: اس آیت سے ان لوگوں نے استدلال کیا ہے جنہوں نے کہا ہے کہ: حوض اور مشکیزے کا مالک اپنے پانی کا زیادہ حقدار ہے، اور اسے اختیار ہے کہ جسے چاہے اسے روک

دے، کیونکہ اہل جنت کے اس قول کا مطلب ہے: ﴿بے شک اللہ نے ان دونوں کو کافروں پر حرام کر دیا ہے﴾ [7:50]: تمہارا ان دونوں میں کوئی حق نہیں ہے۔ اور امام بخاریؒ نے اسی معنی پر باب باندھا ہے: "باب: جو شخص یہ رائے رکھتا ہے کہ حوض اور مشکیزے کا مالک اپنے پانی کا زیادہ حقدار ہے۔" اور انہوں نے اس باب میں ذکر کیا ہے: حضرت ابوہریرہؓ سے، وہ نبی کریم ﷺ سے روایت کرتے ہیں کہ آپؐ نے فرمایا: "اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں میری جان ہے، میں اپنے حوض سے لوگوں کو ایسے ہی ہٹاؤں گا جیسے اجنبی اونٹ کو حوض سے ہٹایا جاتا ہے۔"(4) المہلب نے کہا: اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ حوض کا مالک زیادہ حقدار ہے۔

---

(1) صحیح البخاری (2363)، اور اسے احمد (8874) اور مسلم (2244) نے روایت کیا ہے۔ بریکٹ کے درمیان والا حصہ انہی سے ہے۔ اور (م) میں آیا ہے: "اجر کے لیے..." اور: "ہر جگر والے میں..."۔ یہ بخاری (2466) میں بھی ہے۔ (2) صحیح مسلم (2242)، اور اسے بخاری (3482) نے روایت کیا ہے۔ اس باب میں حضرت ابوہریرہؓ سے احمد (7847) اور مسلم (2243) نے روایت کیا ہے۔ ان کا قول: "خشاش الارض": یعنی: زمین کے کیڑے مکوڑے اور حشرات۔ النہایہ (خشاش)۔ (3) حدیث (2474)، اس کی سند میں زہیر بن مرزوق، علی بن زید بن جدعان سے ہیں۔ بخاری نے زہیر کے بارے میں کہا: منکر الحدیث۔ علی بن زید بن جدعان بھی ضعیف ہیں۔ میزان الاعتدال: 2/85-86 اور 3/127۔ دیکھیے تنزیہ الشریعہ 2/136۔ (4) صحیح البخاری (2367)۔ اور اسے احمد (7968) اور مسلم (2302) نے روایت کیا ہے۔

Surah Al-A'raf: Verses 50 - 52 235

...with its water; because of his (peace and blessings be upon him) saying: "I will surely drive men away from my cistern."(1)

Allah's saying: {Who took their religion as amusement and play and whom the worldly life deluded. So today We will forget them as they forgot the meeting of this Day of theirs and as they used to reject Our verses.} (Verse 51)

"Those" (alladhīna) is in the genitive case as an attribute of the disbelievers. It could also be in the nominative or accusative cases by ellipsis(2). It is said: it is from the speech of the people of Paradise. {So today We will forget them} meaning: We will leave them in the Fire. {As they forgot the meeting of this Day of theirs} meaning: they abandoned working for it(3) and denied it. The "mā" is infinitive, meaning: like their forgetting. {And as they used to reject Our verses} is conjoined to it, meaning: and their rejection(4).

Allah's saying: {And We had certainly brought them a Book which We detailed by knowledge, as guidance and mercy for a people who believe.} (Verse 52)

Allah's saying: {And We had certainly brought them a Book} meaning the Quran. {detailed it} meaning: We explained it so that whoever reflects upon it may know it. It is also said: "detailed it" means We sent it down in stages. {by knowledge} from Us about it, no oversight or error occurred in it.

{guidance and mercy}, Az-Zajjaj said: meaning: a guide and possessor of mercy, making it an adverbial clause (hal) from the pronoun "ha" in "fassalnahu". Az-Zajjaj said: It is permissible to read: "hudan wa rahmatun" (nominative) in the sense of "It is guidance and mercy"(5). It is also said: It is permissible: "hudan wa rahmatin" (genitive) as an appositive (badal) for "kitab"(6).

Al-Kisa'i and Al-Farra'(7) said: It is permissible: "hudan wa rahmatin" (genitive) as an attribute for "kitab".

---

(1) Mentioned by Al-Hafiz Ibn Hajar in Al-Fath 5/31, and attributed it to Ibn Battal. (2) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/129. (3) In (d), (z), and (m): "with it", and what is established is from (kh) and (z). (4) Al-Wasit 2/374, and Al-Bayan 1/364. (5) Ma'ani al-Quran 2/341, and the author quoted it from him via I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/129. (6) Makki attributed this in Mushkil I'rab al-Quran 1/293 to al-Farra' and al-Kisa'i. Because the nominative and genitive cases are permissible here, meaning in

the language, not in the [canonical] recitation. (7) Ma'ani al-Quran by him 1/380, and the author quoted it from him via I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/129.

सूरा अल-अराफ: आयत 50 - 52 235

...उसके पानी के साथ; क्योंकि उनका (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) कहना है: "मैं निश्चित रूप से पुरुषों को अपने हौज़ से दूर भगा दूँगा।" (1)

अल्लाह का कहना है: {जिन्होंने अपने दीन (धर्म) को खेल और तमाशा बना लिया था और जिन्हें सांसारिक जीवन ने धोखे में डाल दिया था। तो आज हम उन्हें भुला देंगे जैसे वे अपने इस दिन की मुलाकात को भूल गए थे और जैसे वे हमारी आयतों का इनकार किया करते थे।} (आयत 51)

"अल-लजीना" (वे जो) काफिरों के विशेषण के रूप में जर्र (genitive) की स्थिति में है। यह लोप के कारण रफा (nominative) या नसब् (accusative) में भी हो सकता है(2)। कहा गया है: यह जन्नत वालों की बात है। {तो आज हम उन्हें भुला देंगे} यानी: हम उन्हें आग में छोड़ देंगे। {जैसे वे अपने इस दिन की मुलाकात को भूल गए थे} यानी: उन्होंने इसके लिए कर्म करना छोड़ दिया(3) और इसे झुठला दिया। और "मा" मसदरीया (infinitive) है, यानी: उनके भूलने की तरह। {और जैसे वे हमारी आयतों का इनकार किया करते थे} इस पर जुड़ा हुआ है, यानी: और उनका इनकार करना(4)।

अल्लाह का कहना है: {और हम निश्चित रूप से उनके पास एक ऐसी किताब लाए जिसे हमने ज्ञान के आधार पर विस्तार से बयान किया है, उन लोगों के लिए मार्गदर्शन और दया के रूप में जो ईमान लाते हैं।} (आयत 52)

अल्लाह का कहना है: {और हम निश्चित रूप से उनके पास एक किताब लाए} यानी कुरान। {विस्तार से बयान किया} यानी: हमने इसे स्पष्ट किया ताकि जो कोई इस पर विचार करे वह इसे जान सके। और यह भी कहा गया है: "हमने इसे विस्तार से बयान किया": हमने इसे अलग-अलग करके उतारा। {ज्ञान के आधार पर} हमारी ओर से, इसमें न तो कोई चूक हुई और न ही कोई गलती।

{मार्गदर्शन और दया}, अज़-ज़ज्जाज ने कहा: यानी: मार्गदर्शक और दया वाला, इसे "फस्सलनाहु" में 'हा' ज़मीर (सर्वनाम) से 'हाल' (adverbial clause) बनाया। अज़-ज़ज्जाज ने कहा: यह भी जायज़ है: "हुदन व रहमतुन" (रफा के साथ), इस अर्थ में कि "वह मार्गदर्शन और दया है"(5)। और कहा गया है: यह जायज़ है: "हुदन व रहमतिन" (जर्र के साथ), 'किताब' से बदल (appositive) के रूप में(6)।

अल-किसाई और अल-फर्रा'(7) ने कहा: यह जायज़ है: "हुदन व रहमतिन" (जर्र के साथ) 'किताब' के विशेषण (नअत) के रूप में।

(1) अल-हाफिज़ इब्न हजर ने अल-फतह 5/31 में इसका उल्लेख किया है, और इसे इब्न बत्तल को जिम्मेदार ठहराया है। (2) इ'राब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 2/129। (3) (द), (ज़) और (म) में: 'उसके साथ', और जो स्थापित है वह (ख) और (ज़) से है। (4) अल-वसीत 2/374, और अल-बयान 1/364। (5) मा'नी अल-कुरान 2/341, और लेखक ने इसे इ'राब अल-कुरान अल-नहहास 2/129 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (6) मक्की ने 'मुश्किल इ'राब अल-कुरान' 1/293 में इसे अल-फर्रा' और अल-किसाई को जिम्मेदार ठहराया है। यहाँ रफा और जर्र की अनुमति का अर्थ भाषा में है, न कि क़िरात (पाठ) में। (7) उनके द्वारा मा'नी अल-कुरान 1/380, और लेखक ने इसे इ'राब अल-कुरान अल-नहहास 2/129 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है।

سورة الاعراف: آیات ۵۰ - ۵۲ ۲۳۵

...اس کے پانی کے ساتھ؛ کیونکہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا ارشاد ہے: "میں یقیناً اپنے حوض سے لوگوں کو ہٹاؤں گا" (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَهْوًا وَلَعِبًا وَغَرَّتْهُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا فَالْيَوْمَ نَنسَاهُمْ كَمَا نَسُوا لِقَاءَ يَوْمِهِمْ هَذَا وَمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ ﴾ (آیت ۵۱)

"الذین" کافروں کی صفت کے طور پر محلِ جر میں ہے۔ اور یہ اضمار (حذف) کی وجہ سے رفع یا نصب میں بھی ہو سکتا ہے (۲)۔ کہا گیا ہے: یہ اہل جنت کا کلام ہے۔ ﴿ فَالْيَوْمَ نَنسَاهُمْ ﴾ یعنی: ہم انہیں آگ میں چھوڑ دیں گے۔ ﴿ كَمَا نَسُوا لِقَاءَ يَوْمِهِمْ هَذَا ﴾ یعنی: انہوں نے اس کے لیے عمل کرنا چھوڑ دیا (۳) اور اسے جھٹلایا۔ اور "ما" مصدریہ ہے، یعنی: ان کے بھولنے کی طرح۔ ﴿ وَمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ ﴾ اس پر عطف ہے، یعنی: اور ان کا انکار کرنا (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَلَقَدْ جِئْنَاهُمْ بِكِتَابٍ فَصَّلْنَاهُ عَلَى عِلْمٍ هُدًى وَرَحْمَةً لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴾ (آیت ۵۲)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَلَقَدْ جِئْنَاهُمْ بِكِتَابٍ ﴾ یعنی قرآن۔ ﴿ فَصَّلْنَاهُ ﴾ یعنی: ہم نے اسے واضح کیا تاکہ جو بھی اس میں تدبر کرے وہ اسے جان لے۔ اور کہا گیا ہے: "فصلناہ" یعنی: ہم نے اسے متفرق طور پر نازل کیا۔ ﴿ عَلَى عِلْمٍ ﴾ ہماری طرف سے اس کے علم کے ساتھ، اس میں کوئی سہو یا غلطی واقع نہیں ہوئی۔

﴿ هُدًى وَرَحْمَةً ﴾، زجاج نے کہا: یعنی: ہدایت دینے والا اور رحمت والا، پس اس نے اسے "فصلناہ" میں 'ہ' ضمیر سے 'حال' قرار دیا۔ زجاج نے کہا: اور یہ بھی جائز ہے: "ہدًی ورحمۃٌ" (رفع کے

ساتھ)، اس معنی میں کہ وہ ہدایت اور رحمت ہے (۵)۔ اور کہا گیا ہے: جائز ہے: "ہدًی ورحمۃٍ" (جر کے ساتھ)، کتاب سے بدل کے طور پر (۶)۔

اور کسائی اور فراء نے کہا (۷): جائز ہے: "ہدًی ورحمۃٍ" (جر کے ساتھ) کتاب کی صفت کے طور پر۔

---

(۱) حافظ ابن حجر نے الفتح ۵/۳۱ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور اسے ابن بطال کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۲/۱۲۹۔ (۳) (د)، (ز) اور (م) سے: "بہ" (اس کے ساتھ)، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے۔ (۴) الوسیط ۲/۳۷۴، اور البیان ۱/۳۶۴۔ (۵) معانی القرآن ۲/۳۴۱، اور مصنف نے اسے اعراب القرآن للنحاس ۲/۱۲۹ کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔ (۶) مکی نے مشکل اعراب القرآن ۱/۲۹۳ میں اسے فراء اور کسائی کی طرف منسوب کیا ہے۔ یہاں رفع اور جر کے جواز کا مطلب لغت میں ہے، قرأت میں نہیں۔ (۷) معانی القرآن ان کی ۱/۳۸۰، اور مصنف نے اسے اعراب القرآن للنحاس ۲/۱۲۹ کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔

Al-Farra' said: Like "And this is a Book which We have sent down, blessed" [Al-An'am: 92]. "For a people who believe": The believers are specified because they are the ones who benefit from it. Allah Almighty's saying: {Do they wait for anything except its fulfillment? The Day its fulfillment comes, those who had forgotten it before will say, "The messengers of our Lord had come with the truth. Now, are there any intercessors for us to intercede for us? Or could we be sent back to do other than what we used to do?" They have certainly lost themselves, and what they used to invent has strayed from them. 53} Allah Almighty's saying: {Do they wait for anything except its fulfillment?} with hamza, from "āl". The people of Medina lighten the hamza. And "nazar" (viewing) means waiting, i.e., are they waiting for anything other than what they were promised in the Quran of punishment and reckoning? It was said: "they wait" is from looking towards the Day of Resurrection(1), so the pronoun in "its fulfillment" refers back to the Book, and the consequence of the Book is what Allah promised in it of resurrection and reckoning(2). Mujahid said: "its fulfillment" means its reward, i.e., the reward for their denial of the Book. Qatadah said: "its fulfillment" means its consequence(3). The meanings are close. {The Day its fulfillment comes} means: its consequences appear on the Day of Resurrection. And "The Day" is in the accusative case (nasb) by "will say"(4), i.e., those who had forgotten it before will say on the Day its fulfillment comes: {The messengers of our Lord had come with the truth. Now, are there any intercessors for us?} An interrogation with the meaning of a wish. {to intercede} is in the accusative because it is the answer to the interrogation. {for us? Or could we be sent back} Al-Farra'(5) said: The meaning is: Or shall we be sent back {to do other than what we used to do?}. Al-Zajjaj(6) said: "sent back" is conjoined to the meaning, i.e., will anyone intercede for us or will we be sent back. And Ibn [Abi] read...

(1) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/129 - 130. (2) From his saying: and the consequence of the Book... up to here, perhaps it should have come after Qatadah's saying below. (3) Narrated by al-Tabari 10/241 - 242. (4) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/130. (5) In Ma'ani al-Quran 1/380. (6) We did not find it in his Ma'ani al-Quran.

236 सूरा अल-अराफ: आयतें 52 - 53

अल-फर्रा ने कहा: जैसे "और यह एक किताब है जिसे हमने उतारा है, बरकत वाली" [अल-अनाम: 92]। "उन लोगों के लिए जो ईमान लाते हैं": ईमान वालों को विशेष रूप से उल्लेख किया गया है क्योंकि वे ही इससे लाभ उठाने वाले हैं। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {क्या वे केवल इसके परिणाम की प्रतीक्षा कर रहे हैं? जिस दिन इसका परिणाम आएगा, वे लोग जो इसे पहले भूल चुके थे, कहेंगे, "हमारे रब के रसूल सच्चाई के साथ आए थे। तो क्या हमारे लिए कोई सिफारिश करने वाले हैं जो हमारी सिफारिश करें? या क्या हमें वापस भेज दिया जा सकता है ताकि हम वह न करें जो हम किया करते थे?" उन्होंने वास्तव में स्वयं को खो दिया है, और जो कुछ वे गढ़ते थे, वह उनसे लुप्त हो गया है। 53} अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {क्या वे केवल इसके परिणाम की प्रतीक्षा कर रहे हैं?} हमज़ा के साथ, "आल" से। मदीना के लोग हमज़ा को हल्का करते हैं। और "नज़र" (देखना) का अर्थ है प्रतीक्षा करना, यानी: क्या वे कुरान में उनसे वादा की गई सज़ा और हिसाब के अलावा किसी चीज़ की प्रतीक्षा कर रहे हैं? कहा गया है: "वे प्रतीक्षा करते हैं" प्रलय के दिन को देखने से है(1), इसलिए "इसके परिणाम" में सर्वनाम किताब की ओर वापस जाता है, और किताब का परिणाम वह है जिसका अल्लाह ने उसमें पुनरुत्थान और हिसाब का वादा किया है(2)। मुजाहिद ने कहा: "इसका परिणाम": इसका बदला, यानी: किताब को झुठलाने का उनका बदला। कतादा ने कहा: "इसका परिणाम": इसका अंत या अंजाम(3)। अर्थ करीब हैं। {जिस दिन इसका परिणाम आएगा} यानी: प्रलय के दिन इसके परिणाम प्रकट होंगे। और "जिस दिन" शब्द "कहेंगे" द्वारा कर्म कारक (नसब) में है(4), यानी: वे लोग जो इसे पहले भूल चुके थे, उस दिन कहेंगे जब इसका परिणाम आएगा: {हमारे रब के रसूल सच्चाई के साथ आए थे। तो क्या हमारे लिए कोई सिफारिश करने वाले हैं?} एक प्रश्न जिसमें इच्छा का अर्थ है। {सिफारिश करें} नसब में है क्योंकि यह प्रश्न का उत्तर है। {हमारे लिए? या क्या हमें वापस भेज दिया जा सकता है} अल-फर्रा(5) ने कहा: अर्थ है: या क्या हमें वापस भेज दिया जाएगा {ताकि हम वह न करें जो हम किया करते थे?}। अल-ज़ज्जाज(6) ने कहा: "वापस भेज दिया" अर्थ पर आधारित है, यानी: क्या कोई हमारे लिए सिफारिश करेगा या हमें वापस भेज दिया जाएगा। और इब्न [अबी] ने पढ़ा...

(1) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/129 - 130। (2) उनके कथन से: और किताब का परिणाम... यहाँ तक, शायद इसे नीचे कतादा के कथन के बाद आना चाहिए था। (3) अल-तबरी

10/241 - 242 द्वारा उद्धृत। (4) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/130। (5) मानी अल-कुरान 1/380 में। (6) हमें उनकी किताब मानी अल-कुरान में यह नहीं मिला।

٢٣٦ سورة الاعراف: آيات ٥٢ - ٥٣

فراء نے کہا: جیسے ﴿وَهَذَا كِتَبٌ أَنزَلْنَهُ مُبَارَكٌ﴾ [الأنعام: ٩٢]۔ ﴿لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾ مومنوں کو خاص کیا گیا کیونکہ وہی اس سے نفع پانے والے ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿هَلْ يَنظُرُونَ إِلَّا تَأْوِيلَهُ يَوْمَ يَأْتِي تَأْوِيلُهُ يَقُولُ الَّذِينَ نَسُوهُ مِن قَبْلُ قَدْ جَاءَتْ رُسُلُ رَبِّنَا بِالْحَقِّ فَهَل لَّنَا مِن شُفَعَاءَ فَيَشْفَعُوا لَنَا أَوْ نُرَدُّ فَنَعْمَلَ غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ قَدْ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ وَضَلَّ عَنْهُم مَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ ٥٣﴾ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿هَلْ يَنظُرُونَ إِلَّا تَأْوِيلَهُ﴾ ہمزہ کے ساتھ، "آل" سے۔ اہل مدینہ ہمزہ کو ہلکا پڑھتے ہیں۔ اور "نظر" کا مطلب انتظار ہے، یعنی: کیا وہ اس کے علاوہ کسی چیز کا انتظار کر رہے ہیں جس کا قرآن میں ان سے عذاب اور حساب کا وعدہ کیا گیا ہے؟ کہا گیا: "ینظرون" سے مراد قیامت کے دن کا انتظار ہے(١)، پس "تاویلہ" میں ضمیر کتاب کی طرف لوٹتی ہے، اور کتاب کا انجام وہ ہے جس کا اللہ نے اس میں بعث اور حساب کا وعدہ کیا ہے(٢)۔ مجاہد نے کہا: "تاویلہ": اس کی جزا، یعنی: کتاب کو جھٹلانے کی ان کی جزا۔ قتادہ نے کہا: "تاویلہ": اس کا انجام(٣)۔ اور معنی قریب قریب ہیں۔ ﴿يَوْمَ يَأْتِي تَأْوِيلُهُ﴾ یعنی: قیامت کے دن اس کے نتائج ظاہر ہوں گے۔ اور "یوم" نصب میں ہے "یقول"(٤) کی وجہ سے، یعنی: جو لوگ اسے پہلے بھول چکے تھے وہ اس دن کہیں گے جب اس کا انجام سامنے آئے گا: ﴿قَدْ جَاءَتْ رُسُلُ رَبِّنَا بِالْحَقِّ فَهَل لَّنَا مِن شُفَعَاءَ﴾ استفہام جس میں تمنا کا معنی ہے۔ ﴿فَيَشْفَعُوا﴾ نصب میں ہے؛ کیونکہ یہ استفہام کا جواب ہے۔ ﴿لَنَا أَوْ نُرَدُّ﴾ فراء(٥) نے کہا: معنی یہ ہے: یا کیا ہم لوٹائے جائیں گے ﴿فَنَعْمَلَ غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ﴾۔ زجاج(٦) نے کہا: "نردُّ" کا عطف معنی پر ہے، یعنی: کیا کوئی ہمارے لیے سفارش کرے گا یا ہم لوٹائے جائیں گے۔ اور ابن [ابی] نے پڑھا...

(١) إعراب القرآن للنحاس ١٢٩/٢ - ١٣٠۔ (٢) ان کے قول سے: "وعاقبة الكتاب..." یہاں تک، شاید اس کا مقام قتادہ کے آنے والے قول کے بعد ہونا چاہیے تھا۔ (٣) ان دونوں کو طبری نے روایت کیا

۲۴۱/۱۰ - ۲۴۲۔ (٤) إعراب القرآن للنحاس ۱۳۰/۲۔ (٥) معانی القرآن میں ۳۸۰/۱۔ (٦) ہمیں ان کی کتاب "معانی القرآن" میں یہ نہیں ملا۔

Ishaq: “Or if we were returned, we might work,” with both in the accusative case (mansub) (1), and the meaning is: except that we be returned and then we work (2); as he said: I said to him, let your eye not weep, for we indeed Seek a kingdom or die and thus be excused (3). And Al-Hasan read: “Or we are returned and we work” with both in the nominative case (marfu’). {They have lost their souls} meaning: they did not benefit from them, and whoever does not benefit from himself has lost it (4). And it was said: they lost the blessings and their own share of them. {And that which they used to invent has strayed from them} meaning: what they used to say about there being another god with Allah became void (5). His, the Almighty’s, saying: {Indeed, your Lord is Allah, who created the heavens and the earth in six days and then established Himself above the Throne. He covers the night with the day, [another night] chasing it rapidly; and [He created] the sun, the moon, and the stars, subjected by His command. Unquestionably, His is the creation and the command; blessed is Allah, Lord of the worlds 54}. His, the Almighty’s, saying: {Indeed, your Lord is Allah, who created the heavens and the earth in six days}; He clarified that He is the only one with the power of creation, so He is the one who must be worshipped. The origin of "sitta" (six) is "sidsa", they intended to merge the 'dal' into the 'sin', so they met at the articulation point of the 'ta'; so it (the 'ta') overcame both of them - and if you wish, you could say: He replaced one of the two 'sins' with a 'ta' and merged it into the 'dal' - because you say in its diminutive form: "sudaysa", and in the plural: "asdas", and the plural and diminutive return names to their origins. And they say: "So-and-so came sixth (sadisan), sadiyan, and saatan"; so whoever said "sadiyan" replaced the 'sin' with a 'ya' (6).

(1) Al-Qira’at al-Shadhah p. 44, and al-Muhtasib 1/251, and what is between the two brackets is from them and from I’rab al-Qur’an by al-Nahhas 1/130, and from it the author quoted the two previous statements of al-Farra’ and al-Zajjaj. (2) His saying: "fana'mala", from (zh). (3) Its speaker is Imru' al-Qais, and it is in his Diwan p. 66, and it was previously mentioned in 5/307. (4) I’rab al-Qur’an by al-Nahhas 2/130, and the reading of al-Hasan in Al-Qira’at al-Shadhah p. 44. (5) Al-Wasit 2/375. (6) It occurred in the copies: "saadata", replacing the 'sin' with a 'ta', and the established version is from Tahdhib al-Lughah 12/282, see al-Mukhassas 17/112, and al-Durr al-Masun 5/339.

सूरह अल-अराफ: आयत 53 - 54 237

इसहाक: "या हम लौटा दिए जाएं तो हम काम करें," दोनों में नसब (accusative) के साथ (1), और अर्थ है: सिवाय इसके कि हम लौटा दिए जाएं और फिर हम काम करें (2); जैसा कि उन्होंने कहा: मैंने उससे कहा, तुम्हारी आँखें न रोएं, हम तो एक साम्राज्य की तलाश में हैं या मर जाएं और इस तरह क्षमा पा जाएं(3)। और अल-हसन ने पढ़ा: "या हम लौटाए जाते हैं और हम काम करते हैं" दोनों को रफ़ा (nominative) के साथ। {उन्होंने खुद को नुकसान पहुँचाया} यानी: उन्होंने उनसे लाभ नहीं उठाया, और जो कोई खुद से लाभ नहीं उठाता उसने उसे खो दिया (4)। और कहा गया: उन्होंने नेमतों और उनमें अपने हिस्से को खो दिया। {और जो कुछ वे गढ़ते थे, वह उनसे भटक गया} यानी: अल्लाह के साथ किसी और ईश्वर के होने के बारे में वे जो कहते थे, वह व्यर्थ हो गया (5)। अल्लाह तआला का फरमान: {निश्चित रूप से, तुम्हारा रब अल्लाह है, जिसने छह दिनों में आसमानों और धरती को बनाया और फिर अर्श पर आसीन हुआ। वह रात को दिन से ढँक देता है, जो उसके पीछे तेज़ी से आती है; और [उसने] सूरज, चाँद और सितारों को बनाया, जो उसके आदेश के अधीन हैं। निःसंदेह, सृजन और आदेश उसी का है; बरकत वाला है अल्लाह, सारे संसार का रब 54}। अल्लाह तआला का फरमान: {निश्चित रूप से, तुम्हारा रब अल्लाह है, जिसने छह दिनों में आसमानों और धरती को बनाया}; उन्होंने स्पष्ट किया कि वही अकेले सृजन की शक्ति रखते हैं, इसलिए वही हैं जिनकी पूजा की जानी चाहिए। "सित्ता" (छह) का मूल "सिदसा" है, उन्होंने 'दाल' को 'सीन' में मिलाना चाहा, तो वे 'ता' के उच्चारण स्थान पर मिले; तो वह (ता) उन दोनों पर हावी हो गया - और यदि आप चाहें तो कह सकते हैं: उन्होंने दो 'सीन' में से एक को 'ता' से बदल दिया और उसे 'दाल' में मिला दिया - क्योंकि आप इसके लघु रूप (diminutive) में कहते हैं: "सुदैसा", और बहुवचन में: "अस्दास", और बहुवचन और लघु रूप नामों को उनके मूल में लौटा देते हैं। और वे कहते हैं: "अमुक व्यक्ति छठे(सादिसन), सादियन और सातन आया"; तो जिसने "सादियन" कहा, उसने 'सीन' को 'या' से बदल दिया (6)।

(1) अल-किराअत अल-शाद्दाह पृ. 44, और अल-मुहतासिब 1/251, और दो कोष्ठकों के बीच जो कुछ है वह उनसे और अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 1/130 से है, और उसी से लेखक ने अल-फर्रा और अल-ज़ज्जाज के पिछले दो कथनों को उद्धृत किया है। (2) उनका कहना: "फ़न'मला", (ज़) से। (3) इसके वक्ता इमरु अल-कैस हैं, और यह उनके दीवान पृ. 66 में है, और इसका उल्लेख पहले 5/307 में हो चुका है। (4) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/130, और

अल-किराअत अल-शाद्दाह पृ. 44 में अल-हसन का पाठ। (5) अल-वसीत 2/375। (6) प्रतियों में "सादाता" आया है, 'सीन' को 'ता' से बदलते हुए, और स्थापित पाठ तहज़ीब अल-लुगा 12/282 से है, देखें अल-मुखस्सस 17/112, और अल-दुर अल-मसून 5/339।

سورہ الاعراف: آیات 53 - 54 237

اسحاق: «أو نُرَدَّ فنعمل»، دونوں میں نصب کے ساتھ (1)، اور معنی ہے: مگر یہ کہ ہم لوٹا دیے جائیں تو عمل کریں (2)؛ جیسا کہ اس نے کہا: میں نے اس سے کہا تیری آنکھ نہ روئے ہم تو حصولِ سلطنت کی کوشش میں ہیں یا مر کر معذور قرار پائیں (3)۔ اور حسن نے پڑھا: «أو نردُّ فنعملُ» دونوں کے رفع کے ساتھ۔ ﴿قَدْ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ﴾ یعنی: انہوں نے ان سے فائدہ نہیں اٹھایا، اور جس نے خود سے فائدہ نہ اٹھایا اس نے اسے کھو دیا (4)۔ اور کہا گیا: انہوں نے نعمتوں اور ان میں اپنے حصے کو کھو دیا۔ ﴿وَضَلَّ عَنْهُم مَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾ یعنی: وہ جو اللہ کے ساتھ دوسرے الہ کے ہونے کی باتیں کرتے تھے وہ باطل ہو گئیں (5)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ يُغْشِي اللَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيثًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِهِ أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ ٥٤﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ﴾؛ بیان فرمایا کہ وہی تخلیق کی قدرت میں تنہا ہے، پس وہی ہے جس کی عبادت کی جانی چاہیے۔ اور «ستة» کی اصل «سِدسة» ہے، انہوں نے دال کو سین میں مدغم کرنا چاہا، تو وہ 'تا' کے مخرج پر ملے؛ تو وہ ان دونوں پر غالب آ گئی - اور اگر تم چاہو تو کہو: دو سین میں سے ایک کو تا سے بدل دیا اور دال میں مدغم کر دیا - کیونکہ تم اس کی تصغیر میں کہتے ہو: «سُدَيسة»، اور جمع میں: «أسداس»، اور جمع و تصغیر اسماء کو ان کی اصل کی طرف لوٹا دیتے ہیں۔ اور وہ کہتے ہیں: «جاء فلانٌ سادساً وسادياً وساتاً»؛ تو جس نے «سادياً» کہا اس نے سین کو یا سے بدل دیا (6)۔

(1) القراءات الشاذة ص 44، اور المحتسب 1/251، اور ان دونوں سے اور نحاس کی اعراب القرآن 1/130 سے جو کچھ قوسین کے درمیان ہے، اور اسی سے مصنف نے الفراء اور الزجاج

کے گزشتہ اقوال نقل کیے ہیں۔ (2) ان کا قول: فنعمل، (ظ) سے۔ (3) اس کے قائل امرؤ القیس ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص 66 میں ہے، اور 5/307 میں گزر چکا ہے۔ (4) اعراب القرآن للنسحاس 2/130، اور القراءات الشاذة ص 44 میں حسن کی قرات۔ (5) الوسیط 2/375۔ (6) نسخوں میں واقع ہوا ہے: سادتا، سین کو تا سے بدلتے ہوئے، اور ثابت شدہ متن تہذیب اللغۃ 12/282 سے ہے، دیکھئے المخصص 17/112، اور الدر المصون 5/339۔

238 Surah Al-A'raf: Verse 54

And the day: from the rising of the sun to its setting. If there is no sun, there is no day; this was said by Al-Qushayri. He also said: And the meaning of "in six days" is: from the days of the Hereafter, each day being a thousand years; to magnify the matter of (1) the creation of the heavens and the earth. And it was said: from the days of this world. Mujahid and others said: the first of them is Sunday and the last of them is Friday (2). He mentioned this duration, and had He willed to create them in an instant, He would have done so; for He is capable of saying to it: "Be," and it is. However, He wanted to teach His servants gentleness and deliberation in matters, and so that His power would appear to the angels bit by bit (3). This is according to those who say: Allah created the angels before creating the heavens and the earth. Another wisdom: He created them in six days because everything with Him has a term. He clarified by this the abandonment of hastening punishment for the disobedient; because everything with Him has a term. This is like His saying: "And We did certainly create the heavens and the earth and what is between them in six days, and there touched Us no fatigue. So be patient over what they say" [Qaf: 38-39]. After He said: "And how many a generation have We destroyed before them who were stronger than them in power" (4) [Qaf: 36]. His Almighty's saying: "Then He established Himself above the Throne". This is the issue of Istiwa' (establishment), and scholars have much to say and discuss about it (5). We have explained the views of the scholars on it in the book "Al-Kitab Al-Asna fi Sharh Asma' Allah Al-Husna wa Sifatihi Al-Ula" (6), and we mentioned fourteen views there. The majority of the predecessors and successors agree that if it is necessary to declare the Creator, Glorified be He, transcendent above direction and confinement, then it is a necessity and its necessary consequence for the general body of early scholars and the leaders of the later ones to declare Him, Blessed and Exalted, transcendent above direction. Thus, He is not in a direction above according to them; because that would entail, according to them, whenever...

(1) His saying: "the matter of," is not in (m). (2) Reported by Al-Tabari 10/245. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/131. (4) Tafsir al-Razi 14/99. (5) In (m): and procedure. (6) Page 187 and what follows.

२३८ सूरह अल-आराफ़: आयत ५४

और दिन: सूर्य के उदय होने से उसके अस्त होने तक। यदि सूर्य नहीं है, तो कोई दिन नहीं है; यह अल-कुशैरी ने कहा था। उन्होंने कहा: "छह दिनों में" का अर्थ है: परलोक के दिनों में से, प्रत्येक दिन एक हजार वर्ष का; आकाश और पृथ्वी के निर्माण (१) के मामले की भव्यता के लिए। और यह कहा गया: इस दुनिया के दिनों में से। मुजाहिद और अन्य लोगों ने कहा: उनमें से पहला रविवार है और अंतिम शुक्रवार है (२)। उन्होंने इस अवधि का उल्लेख किया, और यदि वे उन्हें एक क्षण में बनाना चाहते, तो वे ऐसा कर सकते थे; क्योंकि वे उसे कहने में सक्षम हैं: "हो जा," और वह हो जाता है। हालाँकि, वे अपने सेवकों को मामलों में कोमलता और विचारशीलता सिखाना चाहते थे, और ताकि उनकी शक्ति स्वर्गदूतों के सामने धीरे-धीरे प्रकट हो (३)। यह उनके अनुसार है जो कहते हैं: अल्लाह ने आकाश और पृथ्वी बनाने से पहले स्वर्गदूतों की रचना की। एक और हिकमत (बुद्धिमत्ता): उसने उन्हें छह दिनों में बनाया क्योंकि उसके पास हर चीज की एक अवधि है। उन्होंने इसके द्वारा अवज्ञाकारियों को दंड देने में जल्दबाजी न करने को स्पष्ट किया; क्योंकि उसके पास हर चीज की एक अवधि है। यह उनके इस कथन की तरह है: "और हमने आकाशों और पृथ्वी को और जो कुछ उनके बीच है, छह दिनों में बनाया, और हमें कोई थकान नहीं हुई। तो जो कुछ वे कहते हैं उस पर धैर्य रखो" [क़ाफ़: ३८-३९]। उनके यह कहने के बाद: "और उनसे पहले हमने कितनी ही पीढ़ियों को नष्ट कर दिया जो शक्ति में उनसे कहीं अधिक सशक्त थीं" (४) [क़ाफ़: ३६]। सर्वशक्तिमान का कथन: "फिर वह सिंहासन पर विराजमान हुआ"। यह इस्तिवा (विराजमान होने) का मुद्दा है, और विद्वानों के पास इसके बारे में बहुत कुछ कहने और चर्चा करने के लिए है (५)। हमने इस पर विद्वानों के विचारों को पुस्तक "अल-किताब अल-अस्ना फी शरह असमा' अल्लाह अल-हुस्ना वा सिफ़ातिही अल-उला" (६) में स्पष्ट किया है, और हमने वहां चौदह विचार बताए हैं। अधिकांश पूर्ववर्तियों और उत्तराधिकारियों का मानना है कि यदि स्रष्टा, वह महिमामय है, को दिशा और स्थान से परे घोषित करना आवश्यक है, तो शुरुआती विद्वानों और बाद के नेताओं के सामान्य निकाय के लिए उन्हें, धन्य और महान, को दिशा से परे घोषित करना एक आवश्यकता और इसका अनिवार्य परिणाम है। इस प्रकार, वे उनके अनुसार ऊपर की दिशा में नहीं हैं; क्योंकि उनके अनुसार इसका अर्थ होगा कि जब भी...

(१) उनका कहना: "मामले की", (म) में नहीं है। (२) अल-तबरी १०/२४५ द्वारा उद्धृत। (३) अल-नहस द्वारा 'इराब अल-कुरान' २/१३१। (४) तफ़सीर अल-राज़ी १४/९९। (५) (म) में: और प्रक्रिया। (६) पृष्ठ १८७ और उसके बाद।

۲۳۸ سورہ الاعراف: آیت ۵۴

اور دن: سورج کے طلوع ہونے سے اس کے غروب ہونے تک۔ پس اگر سورج نہ ہو تو کوئی دن نہیں؛ یہ القشیری نے کہا۔ اور انہوں نے کہا: "چھ دنوں میں" کا مطلب ہے: آخرت کے دنوں میں سے، ہر دن ایک ہزار سال کا؛ آسمانوں اور زمین کی تخلیق (۱) کے معاملے کی عظمت کے لیے۔ اور کہا گیا: دنیا کے دنوں میں سے۔ مجاہد اور دیگر نے کہا: ان میں سے پہلا اتوار اور آخری جمعہ ہے (۲)۔ اور اس مدت کا ذکر کیا، اور اگر وہ اسے ایک لمحے میں پیدا کرنا چاہتا تو کر لیتا؛ کیونکہ وہ اس پر قادر ہے کہ اسے کہے: "ہو جا،" تو وہ ہو جاتا ہے۔ لیکن اس نے چاہا کہ اپنے بندوں کو معاملات میں نرمی اور ثبات سکھائے، اور تاکہ اس کی قدرت فرشتوں پر تھوڑا تھوڑا کر کے ظاہر ہو (۳)۔ یہ ان کے نزدیک ہے جو کہتے ہیں: اللہ نے آسمانوں اور زمین کی تخلیق سے پہلے فرشتوں کو پیدا کیا۔ اور ایک دوسری حکمت: انہیں چھ دنوں میں پیدا کیا؛ کیونکہ اس کے نزدیک ہر چیز کی ایک میعاد ہے۔ اور اس سے نافرمانوں کو عذاب دینے میں جلدی نہ کرنے کو واضح کیا؛ کیونکہ اس کے نزدیک ہر چیز کی ایک میعاد ہے۔ اور یہ اس کے قول کی طرح ہے: "اور یقیناً ہم نے آسمانوں اور زمین کو اور جو کچھ ان کے درمیان ہے چھ دنوں میں پیدا کیا، اور ہمیں کوئی تھکن نہ پہنچی۔ پس جو کچھ وہ کہتے ہیں اس پر صبر کرو" [ق: ۳۸-۳۹]۔ اس کے بعد کہ اس نے فرمایا: "اور ہم نے ان سے پہلے کتنی ہی نسلیں ہلاک کر دیں جو قوت میں ان سے زیادہ سخت تھیں" (۴) [ق: ۳۶]۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: "پھر وہ عرش پر مستوی ہوا"۔ یہ استواء کا مسئلہ ہے، اور علماء کا اس میں کلام اور بحث (۵) ہے۔ اور ہم نے اس میں علماء کے اقوال اپنی کتاب "الکتاب الاسنی فی شرح اسماء اللہ الحسنی وصفاتہ العلی" (۶) میں بیان کر دیے ہیں، اور ہم نے وہاں چودہ اقوال ذکر کیے ہیں۔ اور متقدمین اور متاخرین کی اکثریت کا خیال ہے کہ جب باری

سبحانہ کو جہت اور تحیز (جگہ گھیرنے) سے پاک قرار دینا واجب ہو گیا، تو عام متقدمین علماء اور متاخرین کے ائمہ کے نزدیک یہ اس کی ضرورت اور لازمہ ہے کہ اسے تبارک و تعالیٰ کو جہت سے پاک قرار دیا جائے، پس وہ ان کے نزدیک اوپر کی جہت میں نہیں ہے؛ کیونکہ ان کے نزدیک اس سے لازم آتا ہے کہ جب بھی...

(۱) ان کا قول: "کا معاملہ"، (م) میں نہیں ہے۔ (۲) اسے طبری ۱۰/ ۲۴۵ نے روایت کیا ہے۔ (۳) نحاس کی اعراب القرآن ۲/ ۱۳۱۔ (۴) تفسیر رازی ۱۴/ ۹۹۔ (۵) (م) میں: اور اجراء۔ (۶) ص ۱۸۷ اور اس کے بعد۔

Page 239

Surah Al-A'raf, Verse 54

...specialized in a direction, meaning to be in a place or space. Being in a place or space necessitates movement and stillness for what is spatialized, as well as change and contingency. This is the statement of the theologians (Mutakallimun).

The early predecessors (Salaf) did not deny direction, nor did they speak of it [negatively]. Rather, they and the majority affirmed it for Allah Almighty, as His Book stated and His Messengers informed.

None of the righteous predecessors denied that He rose over His Throne in reality. He specified the Throne for that because it is the greatest of His creations. They were only ignorant of the 'how' (kayfiyyah) of the rising (Istiwa'), for its true nature is not known, as Malik (may Allah have mercy on him) said: "Rising is known – meaning in language – and the 'how' is unknown, and asking about it is an innovation (Bid'ah)."(1) Umm Salamah (may Allah be pleased with her) said the same.(2) This amount is sufficient, and whoever wants more than this should look for it in its proper place in the books of the scholars.

In the language of the Arabs, 'Istiwa' (rising/establishing) means highness and stability. Al-Jawhari said: He straightened from crookedness, and he became settled (istawa) on the back of his beast, meaning: he became stable. "He turned (istawa) towards the sky," meaning: he aimed. And 'istawa', meaning: he conquered and prevailed. He said: Bishr has established himself over Iraq, without a sword or shed blood.

And the man 'istawa', meaning: his youth reached its peak. And the thing 'istawa': when it became balanced.(3)

Abu Umar ibn Abd al-Barr narrated from Abu Ubaydah(4) regarding Allah Almighty's saying: {The Most Merciful rose over the Throne} [Ta-Ha: 5], he said: He ascended. The poet said: So I brought them to water in a desolate wasteland, while the Yemeni star had soared and reached its zenith (istawa).

Meaning: it rose and ascended.(5)

---

(1) Salaf 1/381. (2) Narrated by al-Lalaka'i in Sharh Usul I'tiqad Ahl al-Sunnah wa al-Jama'ah (663). (3) Al-Sihah (Sawa). The verse is by al-Akhtal, and it preceded in 1/382. (4) In Majaz al-Qur'an 2/15. (5) Al-Tamhid 7/131, and the verse preceded in 1/381.

पृष्ठ २३९

सूरह अल-अराफ: आयत ५४

...किसी दिशा के साथ विशिष्ट होना, यानी किसी स्थान या क्षेत्र में होना। स्थान और क्षेत्र में होने से गति और स्थिरता, और परिवर्तन और आकस्मिकता अनिवार्य हो जाती है। यह मुतवल्लमीन (धर्मशास्त्रियों) का कथन है।

प्रारंभिक पूर्वज (सलफ) दिशा का निषेध नहीं करते थे और न ही इस बारे में बोलते थे, बल्कि उन्होंने और बहुमत ने अल्लाह तआला के लिए इसे उसी तरह प्रमाणित किया जैसा कि उनकी पुस्तक ने कहा और उनके रसूलों ने सूचित किया।

सदाचारी पूर्वजों में से किसी ने भी इस बात से इंकार नहीं किया कि वह वास्तव में अपने अर्श (सिंहासन) पर प्रतिष्ठित हुआ (इस्तिवा)। उसने अर्श को इसके लिए विशेष रूप से चुना क्योंकि यह उसकी महानतम रचना है। वे केवल इस्तिवा के तरीके(कैफियत) से अनभिज्ञ थे, क्योंकि इसकी वास्तविकता नहीं जानी जा सकती, जैसा कि इमाम मलिक (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा: "इस्तिवा ज्ञात है - यानी भाषा में - और तरीका अज्ञात है, और इसके बारे में पूछना एक बिदत (नवाचार) है।"(१) उम्म सलमा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हों) ने भी यही कहा।(२) यह मात्रा पर्याप्त है, और जो कोई इससे अधिक चाहता है, उसे विद्वानों की पुस्तकों में इसके उचित स्थान पर देखना चाहिए।

अरबों की भाषा में इस्तिवा का अर्थ ऊँचाई और स्थिरता है। अल-जौहरी ने कहा: वह टेढ़ेपन से सीधा हो गया, और वह अपनी सवारी की पीठ पर स्थिर (इस्तवा) हो गया, यानी: वह जम गया। "वह आसमान की ओर मुड़ा (इस्तवा)", यानी: उसने इरादा किया। और इस्तिवा, यानी: वह हावी हो गया और प्रकट हुआ। उन्होंने कहा: बिश्र बिना तलवार और खून बहाए इराक पर काबिज (इस्तवा) हो गया।

और आदमी 'इस्तवा' हो गया, यानी: उसकी जवानी चरम पर पहुँच गई। और चीज़ 'इस्तवा' हो गई: जब वह संतुलित हो गई।(३)

अबू उमर इब्न अब्द अल-बर्र ने अबू उबैदा से(४) अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में उल्लेख किया है: {परम दयालु अर्श पर प्रतिष्ठित हुआ} [ता-हा: ५] उन्होंने कहा: वह ऊपर गया। कवि ने

कहा: तो मैं उन्हें एक उजाड़ मैदान में पानी पर ले आया, जबकि यमनी सितारा ऊपर उठकर स्थिर (इस्तवा) हो गया था।

यानी: वह ऊँचा हुआ और उठ गया।(५)

---

(१) सलफ १/३८१। (२) इसे अल-लालकाई ने 'शराह उसूल इत्तेक़ाद अहल अल-सुन्नत वल जमात' (६६३) में उद्धृत किया है। (३) अल-सिहाह (सवा)। और शेर अल-अख़तल का है, और यह पहले १/३८२ में आ चुका है। (४) मजाज़ अल-कुरान २/१५ में। (५) अल-तम्हीद ७/१३१, और शेर पहले १/३८१ में आ चुका है।

صفحہ ۲۳۹

سورۃ الاعراف: آیت ۵۴

...کسی جہت کے ساتھ خاص ہونا کہ وہ کسی مکان یا جگہ میں ہو، اور مکان و جگہ کے لیے متحرک چیز کا حرکت و سکون، اور تغیر و حدوث لازم آتا ہے۔ یہ متکلمین کا قول ہے۔

اور سلف صالحین جہت کی نفی نہیں کرتے تھے اور نہ ہی اس کا تذکرہ کرتے تھے، بلکہ انہوں نے اور تمام اہل سنت نے اللہ تعالیٰ کے لیے اسے اسی طرح ثابت کیا جس طرح اس کی کتاب نے بیان کیا اور اس کے رسولوں نے خبر دی۔

اور سلف صالحین میں سے کسی نے اس بات کا انکار نہیں کیا کہ وہ حقیقت میں اپنے عرش پر مستوی ہوا۔ اور اس کے لیے عرش کو اس لیے خاص کیا کیونکہ وہ اس کی سب سے عظیم مخلوق ہے۔ وہ صرف استواء کی کیفیت سے ناواقف تھے، کیونکہ اس کی حقیقت نہیں جانی جا سکتی، جیسا کہ امام مالک رحمہ اللہ نے فرمایا: "استواء معلوم ہے - یعنی لغت میں - اور کیفیت مجہول ہے، اور اس کے بارے میں سوال کرنا بدعت ہے"۔(۱) اور اسی طرح ام سلمہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا۔(۲) اور اتنی مقدار کافی ہے، اور جو شخص اس سے زیادہ کا ارادہ رکھتا ہے تو وہ علماء کی کتابوں میں اس کے مقام پر رجوع کرے۔

اور عربوں کے کلام میں استواء کا معنی بلندی اور قرار پکڑنا ہے۔ جوہری نے کہا: وہ ٹیڑھ پن سے سیدھا ہو گیا، اور وہ اپنے جانور کی پیٹھ پر مستوی ہوا، یعنی: قرار پکڑا۔ اور وہ آسمان کی طرف متوجہ (استویٰ) ہوا، یعنی: ارادہ کیا۔ اور استویٰ، یعنی: غالب آیا اور ظاہر ہوا۔ اس نے کہا: بشر بغیر تلوار اور خون بہائے عراق پر غالب (استویٰ) آگیا۔

اور آدمی 'استویٰ' ہوا، یعنی: اس کی جوانی انتہا کو پہنچ گئی۔ اور چیز 'استویٰ' ہوئی: جب وہ معتدل ہو گئی۔(۳)

اور ابو عمر بن عبد البر نے ابو عبیدہ سے(۴) اللہ تعالیٰ کے قول: {رحمٰن عرش پر مستوی ہوا} [طہٰ: ۵] کے بارے میں نقل کیا کہ انہوں نے کہا: وہ بلند ہوا۔ اور شاعر نے کہا: پس میں انہیں ایک ویران میدان میں پانی پر لایا، جبکہ یمنی ستارہ بلند ہو کر مستوی ہو گیا تھا۔

یعنی: بلند ہوا اور اوپر اٹھا۔(۵)

---

(۱) سلف ۳۸۱/۱ . (۲) اسے لالکائی نے شرح اصول اعتقاد اہل السنۃ والجماعۃ (۶۶۳) میں روایت کیا ہے۔ (۳) الصحاح (سوی)۔ اور شعر اخطل کا ہے، اور یہ ۳۸۲/۱ میں گزر چکا ہے۔ (۴) مجاز القرآن ۱۵/۲ میں۔ (۵) التمہید ۱۳۱/۷، اور شعر ۳۸۱/۱ میں گزر چکا ہے۔

Surah Al-A'raf: Verse 54 240

I said: The loftiness and highness of Allah Almighty is an expression of the highness of His glory, attributes, and sovereignty. That is, there is no one above Him in the meanings of majesty that are due to Him, nor is there anyone with Him with whom highness is shared. Rather, He is the Absolutely High, glorified be He.

His saying, Exalted is He: {Upon the Throne}, the Throne (Al-Arsh)(1): A shared term applied to more than one meaning.

Al-Jawhari(2) and others said: The Arsh is the throne of the king. In the Revelation (Quran): {Disguise her throne for her} [An-Naml: 41], and {He raised his parents upon the throne} [Yusuf: 100]. Arsh also means the roof of a house. The 'arsh of the foot' is the protruding part on its back where the toes are. The 'arsh of as-Simak' refers to four small stars below(3) Al-'Awwa(4); it is said they are the hindquarters of Leo. The 'arsh of a well' is lining it with wood after lining its lower part with stones the height of a man; that wood is the arsh, and the plural is urush. Al-Arsh is also a name for Makkah(5). And Al-Arsh means kingdom and authority. It is said: 'So-and-so's throne was overturned (thulla)' when his kingdom, authority, and power departed. Zuhair said:

You two mended the rift between Abs when its throne was overturned And Dhubyan when the sandal slipped(6) from its feet.

And the Throne in the verse might be interpreted(7) to mean kingdom, i.e., the kingdom belongs to none but Him, Exalted and Majestic. This is a fair(8) opinion, but it is subject to scrutiny, and we have explained it among all the opinions in our book. Praise be to Allah(9).

(1) The word: Al-Arsh, from (D) and (Z). (2) Al-Sihah (article 'arsh'). (3) In (Z): smaller. (4) Al-'Awa: A lunar mansion consisting of five stars, or four. Al-Qamus al-Muhit ('arsh') ('awa'). (5) In the manuscripts: name of the King, and the one established is from (M). The author said in his book 'al-Asna' p. 186: It is said that Arsh is a name for the King, due to its elevation and high status. (6) In (M): dhallat (stumbled). The divan version p. 109: You mended the alliances whose throne had been overturned, and Dhubyan whose feet had slipped from the sandal. (7) In the manuscripts: ta'awwala, and the one established is from (M). (8) Rather, it is the opinion of some Mu'tazilites, and the researchers among the Salaf rejected it. 'Istawa' (rising over) according to the People of the Sunnah means highness, settling, and rising. (9) Al-Asna p. 186 onwards.

सूरह अल-अराफ: आयत 54 240

मैंने कहा: अल्लाह तआला की बुलंदी और ऊँचाई उसकी महिमा, गुणों और संप्रभुता की बुलंदी की अभिव्यक्ति है। अर्थात, जो महिमा के अर्थ उसके लिए आवश्यक हैं, उनमें उसके ऊपर कोई नहीं है, और न ही उसके साथ कोई ऐसा है जिसके साथ बुलंदी साझा हो। बल्कि, वह परम उच्च (अल-अली) है, वह पवित्र है।

अल्लाह तआला का फरमान: {अर्श पर}। अर्श(1): एक बहुअर्थी शब्द है जो एक से अधिक अर्थों के लिए उपयोग किया जाता है।

अल-जौहरी(2) और अन्यों ने कहा: अर्श: राजा का सिंहासन। और कुरआन में है: {उसका सिंहासन उसके लिए अनजाना बना दो} [अन-नमल: 41], और {उसने अपने माता-पिता को सिंहासन पर बिठाया} [यूसुफ: 100]। अर्श: घर की छत। पैर का अर्श: वह भाग जो उसके पिछले हिस्से में उबरा हुआ होता है, जिसमें उंगलियां होती हैं। अर्श अल-सिमाक: अल-अव्वा(4) के नीचे(3) के चार छोटे सितारे; कहा जाता है कि वे सिंह राशि के पिछले हिस्से हैं। कुएं का अर्श: निचला हिस्सा पत्थरों से एक आदमी की ऊंचाई तक चिन्ने के बाद उसे लकड़ी से ढंकना; वह लकड़ी ही अर्श है, और इसका बहुवचन उरुश है। अर्श: मक्का(5) का एक नाम है। अर्श: राज्य और सत्ता। कहा जाता है: 'फलां का अर्श उजड़ गया' जब उसका राज्य, सत्ता और सम्मान चला गया। जुहैर ने कहा:

तुम दोनों ने एब्स कबीले के घावों को तब भरा जब उनका अर्श उजड़ गया था और जुब्यान जब उनके पैरों से जूती फिसल गई(6) थी।

और आयत में अर्श की व्याख्या(7) राज्य के रूप में की जा सकती है, अर्थात: राज्य उसके सिवा किसी का नहीं, वह महान और गौरवशाली है। यह एक अच्छा(8) विचार है, लेकिन यह विचारणीय है, और हमने इसे अपनी पुस्तक में सभी मतों के साथ स्पष्ट किया है। और अल्लाह का शुक्र है(9)।

(1) शब्द: अर्श, (द) और (ज़) से। (2) अस-सिहाह (अर्श)। (3) (ज़) में: छोटा। (4) अल-अव्वा: चंद्रमा का एक पड़ाव जिसमें पाँच या चार तारे होते हैं। अल-क़ामूस अल-मुहीत (अर्श) (अव्वा)। (5) पांडुलिपियों में: राजा का नाम, और (म) से पुख्ता किया गया है। लेखक ने अपनी पुस्तक 'अल-अस्ना' पृष्ठ 186 में कहा: कहा जाता है कि अर्श राजा का नाम है, उसकी ऊँचाई और उच्च पद के कारण। (6) (म) में: ज़ल्लत। दीवान का विवरण पृष्ठ 109: तुम दोनों ने गठबंधनों को सुधारा जब उनका अर्श उजड़ गया था, और जुब्यान जिनके पैरों से जूती फिसल गई थी। (7) पांडुलिपियों में: ताअव्वल, और

(म) से पुख्ता। (8) बल्कि यह कुछ मुअतज़िलाओं का मत है, और पूर्ववर्तियों (सलफ) के शोधकर्ताओं ने इसे खारिज कर दिया है। सुन्नी विचारधारा के अनुसार 'इस्तिवा' का अर्थ बुलंदी, स्थिरता और ऊपर उठना है। (9) अल-अस्मा पृष्ठ 186 और उसके बाद।

سورۃ الاعراف: آیت 54 240

میں نے کہا: اللہ تعالیٰ کی بلندی اور رفعت اس کی عظمت، صفات اور بادشاہت کی بلندی کا اظہار ہے، یعنی: جلال کے وہ معانی جو اس کے لیے واجب ہیں، ان میں اس سے بڑھ کر کوئی نہیں، اور نہ ہی اس کے ساتھ کوئی ایسا ہے جو اس کے ساتھ بلندی میں شریک ہو۔ بلکہ وہ مطلقاً بلند (العلی) ہے، وہ پاک ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿عَلَى الْعَرْشِ﴾، العَرْشُ(1): ایک مشترک لفظ ہے جو ایک سے زائد معنوں پر بولا جاتا ہے۔

الجوہری(2) اور دوسروں نے کہا: العرش: بادشاہ کا تخت۔ اور قرآن میں ہے: ﴿نَكِرُوا لَهَا عَرْشَهَا﴾ [النمل: 41]، اور ﴿وَرَفَعَ أَبَوَيْهِ عَلَى الْعَرْشِ﴾ [یوسف: 100]۔ العرش: گھر کی چھت۔ پاؤں کا عرش: پاؤں کی پشت پر ابھرا ہوا حصہ جس میں انگلیاں ہوتی ہیں۔ عرش السماک: العواء(4) کے نیچے(3) چار چھوٹے ستارے؛ کہا جاتا ہے کہ یہ شیر (برج اسد) کے پچھلے حصے ہیں۔ کنویں کا عرش: کنویں کے نچلے حصے کو ایک آدمی کے قد تک پتھروں سے پاٹنے کے بعد اسے لکڑی سے درست کرنا؛ وہ لکڑی ہی عرش ہے، اور اس کی جمع عروش ہے۔ العرش: مکہ(5) کا ایک نام ہے۔ العرش: بادشاہت اور سلطنت۔ کہا جاتا ہے: 'فلاں کا عرش گر گیا' جب اس کی بادشاہت، سلطنت اور عزت چلی جائے۔ زہیر نے کہا:

تم دونوں نے قبیلہ عبس کی اس وقت اصلاح کی جب ان کا عرش گر چکا تھا اور ذبیان کی اس وقت جب ان کے قدموں سے جوتی پھسل گئی(6) تھی۔

اور آیت میں عرش کی تاویل(7) بادشاہت کے معنی میں بھی کی جاتی ہے، یعنی: بادشاہت اس کے سوا کسی کے پاس نہیں وہ جلیل و عظیم ہے۔ یہ ایک اچھا(8) قول ہے، لیکن اس میں نظر ہے، اور ہم نے اپنی کتاب میں اسے تمام اقوال کے ضمن میں بیان کر دیا ہے۔ اور اللہ ہی کا شکر ہے(9)۔

(1) لفظ: العرش، (د) اور (ز) سے۔ (2) الصحاح (مادہ عرش)۔ (3) (ز) میں: أصغر (چھوٹا)۔ (4) العواء: چاند کی ایک منزل جس میں پانچ یا چار ستارے ہوتے ہیں۔ القاموس المحیط (مادہ عرش، عوی)۔ (5) قلمی نسخوں میں: بادشاہ کا نام، اور (م) سے ثابت شدہ ہے۔ مصنف نے اپنی کتاب الاسنی ص 186 میں کہا: کہا جاتا ہے کہ عرش بادشاہ کا نام ہے، اس کی رفعت اور بلندی کی وجہ سے۔ (6) (م) میں: ذلَّت۔ دیوان کی روایت ص 109: تم دونوں نے ان حلیفوں کی خبر لی جن کا عرش گر چکا تھا، اور ذبیان جن کے پاؤں سے جوتی پھسل گئی تھی۔ (7) قلمی نسخوں میں: تأول، اور (م) سے ثابت شدہ۔ (8) بلکہ یہ بعض معتزلہ کا قول ہے، اور سلف کے محققین نے اسے مسترد کر دیا ہے، اور اہل سنت کے نزدیک استواء کے معنی بلندی، استقرار اور رفعت کے ہیں۔ (9) الاسنی ص 186 اور اس کے بعد۔

٢٤١ Surat Al-A'raf: Verse 54

The Almighty's saying: {He covers the night with the day} i.e.: He makes it like a cover(1), meaning: the light of the day goes away so that the basis of life in this world is completed with the coming of night. For night is for rest, and day is for livelihood. It was read as: "yughashshī" (with shadda), and similar to it is in "Ar-Ra'd" [Verse: 3]. It is the reading of Abu Bakr from 'Asim, Hamza, and Al-Kisa'i. The rest recited it lightly (without shadda)(2). They are two linguistic forms: 'aghshā and ghashshā. They all agreed on: {Then there covered it that which covered} [An-Najm: 54] with shadda, and they all agreed on: {so We covered them} [Ya-Sin: 9]. Thus, the two readings are equal, and in the shadda (intensification) there is the meaning of repetition and abundance(3). Covering (at-taghshiyah and al-ighsha') is to clothe one thing with another. He did not mention in this verse the entry of day into night, so He sufficed with one of them over the other, like: {garments to protect you from the heat}(4) [An-Nahl: 81] and {In Your hand is [all] good} [Ali 'Imran: 26]. Hamid bin Qays read: "yaghshā al-layla an-nahāru"(5), which means: that the day covers the night. {seeking it rapidly} i.e.: seeking it always without flagging(6). And "He covers the night with the day" is in the accusative position as a circumstantial phrase (hal). The estimation is: He rose over the Throne covering the night with the day. Similarly, "seeking it" is a hal (circumstantial phrase) from the night, i.e.: He covers the night with the day while it (the night) is seeking it (the day). It is possible that the sentence is inaugural (musta'nafah) and not a hal. "Rapidly" (hathīthan) is a substitute for the estimated "seeker", or an adjective for it, or an adjective for an omitted verbal noun (masdar), i.e.: seeking it with a rapid seeking(7). Al-haththh: is to hasten and speed. "He turned away rapidly" means: quickly. {And [He created] the sun, the moon, and the stars, subjected by His command}, Al-Akhfash(8) said: they are conjoined to...

---

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/131. (2) As-Sab'ah p. 282, and at-Taysir p. 110. (3) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/464-465. (4) Al-Wasit by al-Wahidi 2/376. (5) Al-Muhtasib 1/253. (6) Al-Wasit 2/376. (7) It is also parsed as: hal. See I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/131, al-Bayan 1/364-365, ad-Durr al-Masun 5/342, and others. (8) Ma'ani al-Qur'an 2/519, and the author quoted it from him via I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/131.

२४१ सूरा अल-अराफ: आयत ५४

अल्लाह तआला का कथन: {वह रात को दिन से ढांप देता है} अर्थात: वह इसे एक आवरण (गिलाफ़) की तरह बना देता है(१), यानी: दिन का प्रकाश चला जाता है ताकि रात के आने से इस दुनिया में जीवन का आधार पूरा हो जाए। क्योंकि रात विश्राम के लिए है, और दिन आजीविका के लिए। और इसे पढ़ा गया है: "युग़श्शी" (तशदीद के साथ), और इसी तरह "अर-राद" [आयत: ३] में भी है। यह आसिम से अबू बक्र, हमज़ा और अल-किसाई की क़िरात है। बाकी लोगों ने इसे बिना तशदीद के पढ़ा है(२)। ये दो भाषाई रूप हैं: 'अग़शा' और 'ग़शा'। उन्होंने {फिर उस पर छा गया जो छाना था} [अन-नज्म: ५४] पर तशदीद के साथ सहमति व्यक्त की, और उन्होंने {तो हमने उन्हें ढांप दिया} [या-सीन: ९] पर भी सहमति जताई। अतः दोनों क़िरातें बराबर हैं, और तशदीद (सख्ती) में दोहराव और प्रचुरता का अर्थ होता है(३)। 'तग़शिया' और 'इग़शा' का अर्थ है: एक चीज़ को दूसरी चीज़ से ढंकना या पहनाना। इस आयत में उन्होंने रात पर दिन के प्रवेश का उल्लेख नहीं किया, इसलिए उन्होंने एक के उल्लेख को दूसरे के लिए पर्याप्त समझा, जैसे: {ऐसे लिबास (कुर्ते) जो तुम्हें गर्मी से बचाते हैं}(४) [अन-नहल: ८१]। {तेरे ही हाथ में भलाई है} [आलि इमरान: २६]। हमीद बिन क़ैस ने पढ़ा: "यग़शा अल-लैला अन-नहारु"(५), जिसका अर्थ है: कि दिन रात को ढांप लेता है। {वह तेज़ी से उसका पीछा करती है} अर्थात: वह बिना किसी सुस्ती के हमेशा उसकी तलाश में रहती है(६)। और "वह रात को दिन से ढांप देता है" व्याकरणिक रूप से 'हाल' (परिस्थिति) के स्थान पर है। इसका अनुमानित अर्थ है: वह अर्श पर रात को दिन से ढांपते हुए स्थिर हुआ। इसी तरह "उसका पीछा करना" रात से 'हाल' है, यानी: वह रात को दिन से ढांपता है जबकि वह (रात) उसकी तलाश में होती है। यह भी संभव है कि यह वाक्य 'मुस्तअनफ़ा' (नया वाक्य) हो, 'हाल' न हो। "हथीथन" (तेज़ी से) छिपे हुए 'तालिब' (तलाश करने वाले) का बदल है, या उसका विशेषण है, या किसी लुप्त क्रियाविशेषण (मस्दर) का विशेषण है, यानी: वह उसे बहुत तेज़ तलाश के साथ तलाश करता है(७)। 'हथ': जल्दी करना और तेज़ी लाना है। "वल्ला हथीथन" का अर्थ है: वह तेज़ी से मुड़ गया। {और सूरज और चाँद और सितारे उसके हुक्म के अधीन हैं}, अल-अख़फ़श(८) ने कहा: ये जुड़े हुए हैं...

---

(१) इराब अल-कुरान, अल-नहहास २/१३१। (२) अल-सबआ पृष्ठ २८२, और अल-तयसीर पृष्ठ ११०। (३) अल-कश्फ अन वुजूह अल-किराअत अल-सब १/४६४-४६५। (४) अल-वसीत, अल-वाहिदी २/३७६। (५) अल-मुह्तसिब १/२५३। (६) अल-वसीत २/३७६। (७) इसे 'हाल' के रूप में भी समझा जाता है। देखिए इराब अल-कुरान, अल-नहहास २/१३१, अल-बयान १/३६४-३६५, अद-दुर्र अल-

मसून ५/३४२, आदि। (८) मआनी अल-कुरान २/५१९, और लेखक ने इसे अल-नहहास की इराब अल-कुरान २/१३१ के माध्यम से उद्धृत किया है।

٢٤١ سورة الاعراف: آیت ٥٤

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿يُغْشِي الَّيْلَ النَّهَارَ﴾ یعنی: وہ اسے غلاف کی طرح بنا دیتا ہے(١)، یعنی: دن کی روشنی چلی جاتی ہے تاکہ رات کے آنے سے دنیا میں زندگی کا قیام مکمل ہو جائے۔ کیونکہ رات سکون کے لیے ہے، اور دن معاش کے لیے۔ اور پڑھا گیا ہے: «يُغَشِّي» تشدید کے ساتھ، اور اسی طرح «الرعد» [آیت: ٣] میں ہے۔ یہ عاصم سے ابوبکر، حمزہ اور کسائی کی قرات ہے۔ باقیوں نے اسے بغیر تشدید کے پڑھا ہے(٢)۔ یہ دو لغوی صورتیں ہیں: أغْشی اور غَشَّی۔ انہوں نے ﴿فَغَشَّهَا مَا غَشَّى﴾ [النجم: ٥٤] پر تشدید کے ساتھ اتفاق کیا ہے، اور ﴿فَأَغْشَيْنٰهم﴾ [یس: ٩] پر بھی اتفاق کیا ہے۔ پس دونوں قراتیں برابر ہیں، اور تشدید میں تکرار اور کثرت کا معنی ہوتا ہے(٣)۔ تغشیہ اور اغشاء کا مطلب ہے: ایک چیز کو دوسری چیز کا لباس پہنانا۔ اور اس آیت میں دن کا رات پر داخل ہونا ذکر نہیں کیا، چنانچہ ایک کے ذکر پر دوسرے سے اکتفا کیا گیا، جیسے: ﴿سَرَبِيلَ تَقِيكُمُ الْحَرَّ﴾(٤) [النحل: ٨١]۔ ﴿بِيَدِكَ الْخَيْرُ﴾ [آل عمران: ٢٦]۔ حمید بن قیس نے پڑھا ہے: «يَغْشَى الليلَ النهارُ»(٥) اور اس کا معنی ہے: کہ دن رات کو ڈھانپ لیتا ہے۔ ﴿يَطْلُبُهُ حَثِيثًا﴾ یعنی: اسے ہمیشہ بغیر کسی سستی کے طلب کرتا ہے(٦)۔ اور «يُغْشِي اللَّيْلَ النَّهَارَ» حال کے طور پر محلِ نصب میں ہے۔ اور تقدیر (مراد) یہ ہے: وہ عرش پر مستوی ہوا اس حال میں کہ رات کو دن سے ڈھانپ رہا تھا۔ اسی طرح «يَطْلُبُهُ» رات سے حال ہے، یعنی: وہ رات کو دن سے ڈھانپتا ہے اس حال میں کہ وہ (رات) اسے طلب کر رہی ہوتی ہے۔ یہ بھی احتمال ہے کہ جملہ مستأنفہ (نیا جملہ) ہو، حال نہ ہو۔ «حَثِيثاً» مقدر (پوشیدہ) 'طالب' کا بدل ہے، یا اس کی صفت ہے، یا محذوف مصدر کی صفت ہے، یعنی: وہ اسے بہت تیز طلب کے ساتھ طلب کرتا ہے(٧)۔ اور 'حث' کا مطلب ہے: جلدی کرنا اور تیزی

دکھانا۔ "وَلَّى حثيثاً" یعنی: وہ تیزی سے مڑا۔ ﴿وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِهِ﴾، اخفش(۸) نے کہا: یہ عطف ہے...

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۱۳۱/۲۔ (۲) السبعة ص ۲۸۲ ، والتيسير ص ۱۱۰ ۔ (۳) الكشف عن وجوه القراءات السبع ٤٦٤/١ - ٤٦٥ ۔ (٤) الوسيط للواحدي ۳۷٦/۲ ۔ (٥) المحتسب ۲٥۳/۱ ۔ (٦) الوسيط ۳۷٦/۲ ۔ (۷) اسے 'حال' کے طور پر بھی اعراب دیا جاتا ہے۔ دیکھئے إعراب القرآن للنحاس ۱۳۱/۲ ، والبيان ٣٦٤/١-٣٦٥ ، والدر المصون ٣٤٢/٥ ، وغیرہ۔ (۸) معاني القرآن ٥١٩/٢ ، اور مصنف نے اسے نحاس کی إعراب القرآن ۱۳۱/۲ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔

the heavens; i.e., and He created the sun(1). And it was narrated from Abdullah bin 'Amir with the nominative case (raf') for all of them(2) based on the subject and predicate.

His words, Exalted be He: {Unquestionably, His is the creation and the command} contains two issues:

First: The truthfulness of Allah in His report; for His is the creation and His is the command. He created them and commanded them as He willed. And this command implies prohibition. Ibn 'Uyaynah said: He distinguished between creation and command; so whoever combines them has disbelieved(3).

Creation is what is created, and command is His speech which is uncreated, and it is His saying: {Be}(4). {Indeed, Our word to a thing when We intend it is but that We say to it, "Be," and it is.}(5) [An-Nahl: 40].

In His distinction between creation and command is a clear proof of the falsity of the statement of those who say the Quran is created. For if His speech – which is a command – were created, He would have said: Unquestionably, His is the creation and the creation. And that is a defect in speech, reprehensible and weak. Allah is far exalted above speaking that which has no benefit. This is also indicated by His, Exalted be He, words: {And of His signs is that the heaven and earth stand by His command} [Ar-Rum: 25], {And [He created] the sun, the moon, and the stars, subjected by His command}. So He, Glory be to Him, informed that the creatures are sustained by His command. If the command were created, it would require another command to sustain it, and that command another command, and so on infinitely. And that is impossible. Thus, it is established that His command, which is His speech, is eternal and uncreated, so that the existence of creatures by it is valid.

It is also indicated by His words, Exalted be He: {And We did not create the heavens and earth and that between them except in truth}

---

(1) In the copies: the heavens, and what is established is from (m). (2) Al-Sab'ah p. 282, and al-Taysir p. 110. (3) Al-Bukhari mentioned it as a hanging (mu'allaq) report before Hadith (7555) in a similar way, and al-'Ayni cited it with this wording in 'Umdat al-Qari 25/144. Ibn Abi Hatim linked it in the book "Refutation of the Jahmites" as mentioned by al-Hafiz Ibn Hajar in al-Fath 13/532. (4) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas

3/43. (5) In (m): {His command is only when He intends a thing that He says to it, "Be," and it is} [Ya-Sin: 82], and what is established is from the manuscripts, which is in agreement with "al-Insaf" by al-Baqillani, and the discussion on it will follow.

242 सूरा अल-अराफ़: आयत 54

आकाश; यानी: और उसने सूरज को बनाया (1)। और अब्दुल्ला बिन आमिर से इन सबमें रफ़ (पेश) के साथ रिवायत किया गया है (2) जो मुब्तदा (विषय) और ख़बर (विधेय) पर आधारित है।

अल्लाह तआला का फरमान: {सुनो, पैदा करना और हुक्म देना उसी का काम है} इसमें दो मसले हैं:

पहला: अल्लाह का अपनी ख़बर में सच्चा होना, क्योंकि रचना (ख़ल्क) भी उसी की है और आदेश (अम्र) भी उसी का है। उसने उन्हें पैदा किया और उन्हें वह आदेश दिया जो उसने चाहा। और यह आदेश निषेध (नही) को भी शामिल करता है। इब्न उययना ने कहा: उसने रचना और आदेश के बीच अंतर किया है; तो जिसने इन दोनों को एक माना, उसने कुफ्र किया (3)।

रचना (ख़ल्क) वह है जो पैदा किया गया है, और आदेश (अम्र) उसका कलाम (शब्द) है जो कि रचना नहीं है (अमख़लूक़ है), और वह उसका कहना है: {हो जा}(4)। {किसी चीज़ के लिए हमारा कहना जब हम उसका इरादा करते हैं, बस यही है कि हम उससे कहते हैं "हो जा", तो वह हो जाती है}(5) [अन-नह्ल: 40]।

रचना और आदेश के बीच उनके अंतर में उन लोगों के कथन की असत्यता का स्पष्ट प्रमाण है जो कुरान को मखलूक (बनाया हुआ) कहते हैं। क्योंकि अगर उसका कलाम - जो कि एक आदेश है - मखलूक होता, तो उसने कहा होता: सुनो, रचना और रचना उसी की है। और यह वाणी का दोष है, निंदनीय और व्यर्थ है। और अल्लाह इससे बहुत ऊँचा है कि वह ऐसी बात कहे जिसमें कोई लाभ न हो। इस पर अल्लाह का यह कथन भी प्रमाण है: {और उसकी निशानियों में से यह है कि आसमान और ज़मीन उसके हुक्म से कायम हैं} [अर-रूम: 25], {और सूरज, चाँद और सितारों को उसके हुक्म के अधीन कर दिया गया है}। तो अल्लाह ने खबर दी कि मखलूकात (सृष्टि) उसके हुक्म से कायम हैं, अगर हुक्म भी मखलूक होता तो उसे कायम रहने के लिए एक और हुक्म की ज़रूरत होती, और वह हुक्म किसी और हुक्म का मोहताज होता, अनंत काल तक। और यह असंभव है। अतः यह सिद्ध हुआ कि उसका हुक्म, जो कि उसका कलाम है, कदीम (अनादि), अज़ली (अनंत) और गैर-मखलूक है; ताकि उसके द्वारा मखलूकात का कायम रहना सही हो सके।

इस पर अल्लाह तआला का यह फरमान भी दलालत करता है: {और हमने आसमानों और ज़मीन को और जो कुछ उनके बीच है उसे नहीं पैदा किया मगर हक़ के साथ}

(1) प्रतियों में: आसमानों, और जो स्थापित है वह (म) से है। (2) अस-सबा पृ. 282, और अत-तयसीर पृ. 110। (3) बुखारी ने इसे हदीस (7555) से पहले इस तरह तालीक के रूप में उल्लेख किया है, और ऐनी ने 'उमदतुल कारी' 25/144 में इन शब्दों के साथ इसे उद्धृत किया है। और इब्न अबी हातिम ने "जहमियों के खंडन" की किताब में इसे जोड़ा है जैसा कि हाफिज़ इब्न हजर ने 'फतह' 13/532 में उल्लेख किया है। (4) नह्हास द्वारा 'मानी अल-कुरान' 3/43। (5) (म) में: {उसका हुक्म तो बस यही है कि जब वह किसी चीज़ का इरादा करता है, तो उससे कहता है "हो जा", तो वह हो जाती है} [या-सीन: 82], और जो स्थापित है वह पांडुलिपियों से है, और यह बाक़िल्लानी की 'अल-इंसाफ' के अनुकूल है, और इस पर चर्चा आगे आएगी।

٢٤٢ سورة الاعراف: آیت ٥٤

آسمان؛ یعنی: اور اس نے سورج کو پیدا کیا(١)۔ اور عبداللہ بن عامر سے ان سب میں رفع کے ساتھ روایت کیا گیا ہے(٢) جو کہ مبتدا اور خبر کی بنیاد پر ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ﴾ (خبردار، اسی کے لیے پیدا کرنا اور حکم دینا ہے) اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ کا اپنی خبر میں سچا ہونا، پس اسی کے لیے خلق ہے اور اسی کے لیے امر ہے، اس نے انہیں پیدا کیا اور انہیں وہ حکم دیا جو اس نے چاہا۔ اور یہ امر نہی (ممانعت) کا تقاضا بھی کرتا ہے۔ ابن عیینہ نے کہا: اس نے خلق اور امر کے درمیان فرق کیا ہے؛ پس جس نے ان دونوں کو ایک کر دیا اس نے کفر کیا(٣)۔

پس خلق سے مراد مخلوق ہے، اور امر اس کا کلام ہے جو کہ غیر مخلوق ہے، اور وہ اس کا قول ہے: ﴿كُن﴾ (ہو جا)(٤)۔ ﴿إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَن نَّقُولَ لَهُ كُن فَيَكُونُ﴾ (جب ہم کسی چیز کا ارادہ کرتے ہیں تو ہمارا قول اس کے لیے یہی ہوتا ہے کہ ہم اس سے کہتے ہیں "ہو جا"، تو وہ ہو جاتی ہے)(٥) [النحل: ٤٠]۔

خلق اور امر کے درمیان اللہ کے فرق کرنے میں ان لوگوں کے قول کے فاسد ہونے کی واضح دلیل ہے جو قرآن کو مخلوق کہتے ہیں، کیونکہ اگر اس کا کلام - جو کہ ایک امر (حکم) ہے - مخلوق ہوتا تو وہ کہتا: خبردار، اسی کے لیے خلق اور خلق ہے۔ اور یہ کلام کا عیب ہے اور ناپسندیدہ و کمزور بات ہے۔ اور اللہ اس سے بہت بلند و برتر ہے کہ وہ ایسی بات کرے جس میں کوئی فائدہ نہ ہو۔ اس پر اللہ سبحانہ کا یہ قول بھی دلالت کرتا ہے: ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَن تَقُومَ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ بِأَمْرِهِ﴾ (اور

اس کی نشانیوں میں سے یہ ہے کہ آسمان اور زمین اس کے حکم سے قائم ہیں) [الروم: ۲۵]، ﴿وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِهِ﴾ (اور سورج، چاند اور ستارے اس کے حکم کے تابع کر دیے گئے ہیں)۔ پس اللہ سبحانہ نے خبر دی کہ مخلوقات اس کے امر سے قائم ہیں، تو اگر امر بھی مخلوق ہوتا تو وہ اپنے قیام کے لیے کسی دوسرے امر کا محتاج ہوتا، اور وہ امر کسی اور امر کا، لامتناہی سلسلے تک۔ اور یہ ناممکن ہے۔ پس ثابت ہوا کہ اس کا امر جو کہ اس کا کلام ہے، قدیم، ازلی اور غیر مخلوق ہے؛ تاکہ اس کے ذریعے مخلوقات کا قیام درست ہو سکے۔

اس پر اللہ تعالیٰ کا یہ قول بھی دلالت کرتا ہے: ﴿وَمَا خَلَقْنَا السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ﴾ (اور ہم نے آسمانوں اور زمین کو اور جو کچھ ان کے درمیان ہے حق کے ساتھ ہی پیدا کیا ہے)۔

---

(۱) نسخوں میں: "السماوات" (آسمان)، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔ (۲) السبعة ص ۲۸۲، والتیسیر ص ۱۱۰ . (۳) بخاری نے اسے حدیث (۷۵۵۵) سے پہلے اس طرح تعلیقاً ذکر کیا ہے، اور عینی نے 'عمدة القاری' ۲۵/۱٤٤ میں ان الفاظ کے ساتھ اسے پیش کیا ہے۔ اور ابن ابی حاتم نے "جہمیة کے رد" کی کتاب میں اسے موصولاً ذکر کیا ہے جیسا کہ حافظ ابن حجر نے 'فتح الباری' ۱۳/۵۳۲ میں ذکر کیا ہے۔ (٤) معانی القرآن للنحاس ۳/٤۳۔ (۵) (م) میں ہے: ﴿إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَن يَقُولَ لَهُ كُن فَيَكُونُ﴾ [یس: ۸۲]، اور جو متن میں ہے وہ خطی نسخوں سے ہے، اور یہ باقلانی کی 'الانصاف' کے موافق ہے، اور اس پر کلام اسی طرح آگے آئے گا جیسا کہ آرہا ہے۔

٢٤٣ Surah Al-A'raf: Verse ٥٤

[Al-Hijr: ٨٥], and the Almighty informed that He created them with truth, meaning the Word, which is His saying to the creations: "Be". If the "Truth" (the Word) were created, it would not be correct that creations are created by it; because creation is not created by something created. This is indicated by: {And our word has already gone forth to Our servants, the messengers} [As-Saffat: ١٧١]. {Indeed, those for whom the best [reward] has preceded from Us - they are from it far removed} [Al-Anbiya: ١٠١]. {But the word from Me will come true} [As-Sajda: ١٣]. All of this is an indication of the precedence of the Word in eternity, and that necessitates pre-eternity in existence. This point is sufficient in refuting them.

They have verses they used to argue for their school of thought; such as the saying of the Almighty: {No mention comes to them from their Lord newly revealed...} the verse [Al-Anbiya: ٢], and like the saying of the Almighty: {And the command of Allah was a decree ordained} [Al-Ahzab: ٣٨]. And {executed} [Al-Ahzab: ٣٧] and what was like it.

Judge Abu Bakr (١) said: The meaning of {No mention comes to them} is: from the preaching of the Prophet ﷺ, promise and warning {except that they listen to it while they play} [Al-Anbiya: ٢]; because the preaching of the messengers, peace and blessings of Allah be upon them, and their warning is a "remembrance" (dhikr); Allah the Almighty said: {So remind, [O Muhammad]; you are only a reminder} [Al-Ghashiya: ٢١], and it is said: "So-and-so is in a session of dhikr (remembrance)".

The meaning of {And the command of Allah was a decree ordained} and {executed} is that He, Glory be to Him, intended His punishment and revenge upon the disbelievers, and His victory for the believers, and what He decreed and ordained of His actions. Among that is the saying of the Almighty: {Until, when Our command came} [Hud: ٤٠], and the Mighty and Majestic said: {And the command of Pharaoh was not right-minded} [Hud: ٩٧], meaning his affair, his actions, and his ways. The poet said:

It has its affair until when it took up With its hooves a pasture, it took up a resting place (٢)

Second: If this is established, then know that the "command" is not part of the "will" in any way. The Mu'tazilah say: The command is the will itself. This is not correct;

rather, He commands what He does not will, and forbids what He wills. Do you not see that...

---

(١) In Al-Insaaf pp. ٧٥-٧٤, and see the talk before it on p. ٧١ onwards, and in Tamheed Al-Awail (٢) .٢٧١/١ Reported by Abu Ali al-Qali in his Amali ٢/١٤٠ and mentioned that Jandal bin al-Ra'i recited it from his father al-Ra'i's poetry. And with him: "li-akhfafiha" instead of "bi-akhfafiha".

२४३ सूरह अल-आराफ़: आयत ५४

[अल-हिज्र: ८५], और सर्वशक्तिमान अल्लाह ने सूचित किया कि उसने उन्हें सत्य के साथ बनाया, जिसका अर्थ है शब्द, जो सृष्टियों के लिए उसका कहना है: "हो जा"। यदि "सत्य" (वह शब्द) स्वयं सृजित होता, तो यह सही नहीं होता कि उसके द्वारा सृष्टियां बनाई जाएं; क्योंकि सृष्टि किसी सृजित वस्तु द्वारा नहीं बनाई जाती। इसका संकेत है: {और वास्तव में हमारा शब्द हमारे सेवकों, संदेशवाहकों के लिए पहले ही जा चुका है} [अस-साफ़ात: १७१]। {निस्संदेह वे जिनके लिए हमारी ओर से सर्वोत्तम (पुरस्कार) पहले ही तय हो चुका है - वे उससे बहुत दूर रखे जाएंगे} [अल-अंबिया: १०१]। {लेकिन मेरी ओर से वचन सच होकर रहेगा} [अस-सजदा: १३]। यह सब अनादि काल में शब्द की प्रधानता का संकेत है, और वह अस्तित्व में अनादिता को अनिवार्य बनाता है। यह बिंदु उनका खंडन करने के लिए पर्याप्त है।

उनके पास कुछ आयतें हैं जिनका उपयोग उन्होंने अपने संप्रदाय के पक्ष में तर्क देने के लिए किया; जैसे सर्वशक्तिमान का कहना: {उनके रब की ओर से उनके पास कोई नया स्मरण नहीं आता...} आयत [अल-अंबिया: २], और सर्वशक्तिमान का कहना: {और अल्लाह का आदेश एक निश्चित नियति था} [अल-अहज़ाब: ३८]। और {पूरा होने वाला} [अल-अहज़ाब: ३७] और इसके समान अन्य।

काज़ी अबू बक्र (१) ने कहा: {उनके पास कोई स्मरण नहीं आता} का अर्थ है: नबी ﷺ के उपदेश, वादे और चेतावनी से {मगर वे उसे खेल-कूद करते हुए सुनते हैं} [अल-अंबिया: २]; क्योंकि रसूलों (उन पर अल्लाह की कृपा और शांति हो) का उपदेश और उनकी चेतावनी एक "ज़िक्र" (स्मरण) है; अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {अतः आप याद दिला दें, आप तो बस याद दिलाने वाले हैं} [अल-ग़ाशिया: २१], और कहा जाता है: "अमुक व्यक्ति ज़िक्र (स्मरण) की सभा में है"।

और {अल्लाह का आदेश एक निश्चित नियति था} और {पूरा होने वाला} का अर्थ है कि उसने (पाक है वह) काफ़िरों पर अपने दंड और प्रतिशोध का इरादा किया, और मोमिनों के लिए अपनी सहायता का, और उसने अपने कार्यों में से जो निर्णय लिया और निर्धारित किया। इसमें सर्वशक्तिमान का यह कहना भी शामिल है: {यहाँ तक कि जब हमारा आदेश आ गया} [हूद: ४०], और अज़्ज़ व जल्ल ने फ़रमाया: {और फ़िरऔन का आदेश सही रास्ते पर नहीं था} [हूद: ९७] यानी उसका मामला, उसके कार्य और उसके तरीके। कवि ने कहा है:

उसका अपना मामला है यहाँ तक कि जब उसने ग्रहण किया अपने खुरों से एक चारागाह, तो उसने एक शयनागार ग्रहण कर लिया (२)

दूसरा: यदि यह सिद्ध हो गया है, तो जान लें कि "आदेश" (अम्र) किसी भी तरह से "इच्छा" (इरादा) का हिस्सा नहीं है। मुअतज़िला कहते हैं: आदेश ही इच्छा है। और यह सही नहीं है, बल्कि वह उस चीज़ का आदेश देता है जो वह नहीं चाहता, और उस चीज़ से मना करता है जो वह चाहता है। क्या आप नहीं देखते कि...

---

(१) अल-इंसाफ़ पृष्ठ ७४-७५ में, और उससे पहले की चर्चा पृष्ठ ७१ और उसके बाद देखें, और तमहीद अल-अवाइल १/२७१ में। (२) इसे अबू अली अल-काली ने अपनी 'अमाली' २/१४० में उद्धृत किया है और उल्लेख किया है कि जंदल बिन अल-रा'ई ने इसे अपने पिता अल-रा'ई की कविता से सुनाया था। और उनके पास: "ला-अखफ़ाफ़िहा" है, "बि-अखफ़ाफ़िहा" के बजाय।

۲۴۳ سورہ الاعراف: آیت ۵۴

[الحجر: ۸۵]، اور اللہ تعالیٰ نے خبر دی کہ اس نے ان دونوں کو حق کے ساتھ پیدا کیا، یعنی قول کے ساتھ، اور وہ اس کا مخلوقات کے لیے فرمانا ہے: «کُن» (ہو جا)۔ اگر حق (وہ قول) مخلوق ہوتا تو اس کے ذریعے مخلوقات کو پیدا کرنا درست نہ ہوتا؛ کیونکہ مخلوق کے ذریعے مخلوق پیدا نہیں کی جاتی۔ اس پر دلالت کرتی ہے: {اور یقیناً ہمارا کلمہ ہمارے بندوں، رسولوں کے لیے پہلے ہی سبقت لے چکا ہے} [الصافات: ۱۷۱]۔ {بے شک وہ لوگ جن کے لیے ہماری طرف سے بھلائی (کا فیصلہ) پہلے ہو چکا ہے، وہ اس سے دور رکھے جائیں گے} [الانبیاء: ۱۰۱]۔ {لیکن میری طرف سے قول برحق ہو چکا} [السجدۃ: ۱۳]۔ اور یہ سب کچھ قدیم میں قول کی سبقت کی طرف اشارہ ہے، اور وہ وجود میں ازلیت کو واجب کرتا ہے۔ اور یہ نکتہ ان کی تردید میں کافی ہے۔

ان کے پاس کچھ آیات ہیں جن سے انہوں نے اپنے مذہب پر استدلال کیا؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ان کے پاس ان کے رب کی طرف سے کوئی نیا ذکر (نصیحت) نہیں آتا...} آیت [الانبیاء: ۲]، اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اللہ کا حکم ایک قطعی فیصلہ تھا} [الاحزاب: ۳۸]۔ اور {پورا ہونے والا} [الاحزاب: ۳۷] اور اس جیسی دیگر آیات۔

قاضی ابوبکر (۱) نے کہا: {ان کے پاس کوئی ذکر نہیں آتا} کا معنی ہے: نبی ﷺ کی وعظ و نصیحت، وعدہ اور ڈراوا {مگر وہ اسے کھیلتے ہوئے سنتے ہیں} [الانبیاء: ۲]؛ کیونکہ رسولوں (صلوات اللہ علیہم وسلامہ) کی نصیحت اور ان کا ڈرانا "ذکر" ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {پس آپ نصیحت کریں، آپ تو صرف نصیحت کرنے والے ہیں} [الغاشیہ: ۲۱]، اور کہا جاتا ہے: فلاں ذکر کی مجلس میں ہے۔

اور {اللہ کا حکم ایک طے شدہ تقدیر تھی} اور {پورا ہونے والا} کا معنی یہ ہے کہ سبحانہ و تعالیٰ نے کافروں سے اپنے عذاب اور انتقام کا ارادہ کیا، اور مومنوں کے لیے اپنی نصرت کا، اور اپنے افعال میں سے جس کا فیصلہ فرمایا اور مقدر کیا۔ اسی میں سے اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: {یہاں تک کہ جب ہمارا حکم آ گیا} [ہود: ۴۰]، اور عزوجل نے فرمایا: {اور فرعون کا حکم راستی والا نہ تھا} [ہود: ۹۷] یعنی اس کا معاملہ، اس کے افعال اور اس کے طریقے مراد ہیں۔ شاعر نے کہا:

اس کا اپنا معاملہ ہے یہاں تک کہ جب اس نے ٹھکانہ بنا لیا اپنے کھروں کے ساتھ چراگاہ کو، تو اس نے خواب گاہ میں جگہ پالی (۲)

دوسرا: جب یہ بات ثابت ہوگئی تو جان لو کہ "امر" (حکم) ارادے میں سے نہیں ہے۔ معتزلہ کہتے ہیں: امر عینِ ارادہ ہے۔ اور یہ صحیح نہیں ہے، بلکہ وہ اس چیز کا حکم دیتا ہے جس کا ارادہ نہیں فرماتا، اور اس سے روکتا ہے جس کا ارادہ فرماتا ہے۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ...

---

(۱) الانصاف ص ۷۴-۷۵ میں، اور اس سے پہلے کی گفتگو ص ۷۱ اور اس کے بعد دیکھیں۔ نیز تمہید الاوائل ۱/۲۷۱ میں۔ (۲) اسے ابو علی القالی نے اپنی "امالی" ۲/۱۴۰ میں ذکر کیا ہے اور بتایا ہے کہ جندل بن الراعی نے اسے اپنے والد الراعی کے شعر سے پڑھا تھا۔ اور ان کے ہاں: "لاخفافها" ہے، "باخفافها" کی جگہ۔

244 Surah Al-A'raf: Verses 54 - 55 Did He command Ibrahim to slaughter his son and not desire it from him? And He commanded His Prophet to pray fifty prayers with his nation, yet He did not desire from him but five prayers (1). And He desired the martyrdom of Hamza as He says: "And [that He] may take martyrs from among you" [Al Imran: 140]. Yet He forbade the disbelievers from killing him, and did not command them to do so. This is a sound and precious point in its chapter, so ponder it. His Almighty's saying: {Blessed be Allah, the Lord of the worlds}, "Tabaraka" is on the pattern of 'tafa'ul', from 'barakah', which is (2) abundance and expansion. It is said: a thing was blessed (burika) and it was blessed in it; this was stated by Ibn Arfa. Al-Azhari said (3): "Tabaraka" means: He is exalted, great, and high. It was also said: that by His name one seeks blessing and good fortune. The meaning of {Lord of the worlds} was previously discussed in "Al-Fatihah" (4). His Almighty's saying: {Call upon your Lord in humility and privately; indeed, He does not like transgressors} In it are three issues: The first: His Almighty's saying: {Call upon your Lord} is a command to supplicate and a form of worship. Then He, the Exalted and Majestic, coupled the command with qualities that are fitting for it, which are humility, submission, and supplication. The meaning of "privately" (khufyatan) is: secretly within oneself to distance from hypocrisy (ostentation); and by this, He praised His Prophet Zechariah, peace be upon him, as He said reporting about him: {When he called to his Lord a private call} (5) [Maryam: 3]. Similar to this is the saying of the Prophet (peace be upon him): "The best remembrance is the hidden one, and the best provision is that which suffices" (6). The Sharia establishes that secrecy in non-obligatory (7) acts of righteousness earns a greater reward than being open.

(1) Previously mentioned 4/493. (2) In the copies: 'and it is', what is confirmed is from (m). (3) Tahdhib al-Lugha 10/230. (4) 1/211 and beyond. (5) Tafsir al-Tabari 10/248. (6) Narrated by Ahmad (1477) from the hadith of Sa'd ibn Malik (may Allah be pleased with him). (7) In (d) and (m) and al-Muharrar al-Wajiz 2/410 (and the speech is from him): 'object', and what is confirmed is from (z) and (zha). And the phrasing of (kha): "And the Sharia establishes that there is not in what you consider obligatory..."

२४४ सूरा अल-अराफ़: आयत ५४ - ५५ क्या उन्होंने इब्राहीम को अपने बेटे को ज़िबह करने का आदेश दिया और उनसे इसकी इच्छा नहीं की? और उन्होंने अपने नबी को अपनी उम्मत के साथ पचास नमाज़ें पढ़ने का आदेश दिया, फिर भी उन्होंने उनसे केवल पाँच नमाज़ों की इच्छा की (१)। और उन्होंने हमजा की शहादत की इच्छा की जैसा कि वे कहते हैं: "और [ताकि वह] तुम में से शहीदों को चुन ले" [आल इमरान: १४०]। फिर भी उन्होंने काफ़िरों को उन्हें मारने से मना किया, और उन्हें ऐसा करने का आदेश नहीं दिया। यह अपने अध्याय में एक सही और कीमती बिंदु है, इसलिए इस पर विचार करें। अल्लाह तआला का कथन: {बरकत वाला है अल्लाह, तमाम जहानों का रब}, "तबारक" 'तफ़ा'उल' के पैटर्न पर है, 'बरकत' से, जिसका अर्थ (२) प्रचुरता और विस्तार है। कहा जाता है: एक चीज़ मुबारक हो गई (बुरिका) और उसमें बरकत दी गई; यह इब्न अरफ़ा ने कहा है। अल-अज़हरी ने कहा (३): "तबारक" का अर्थ है: वह बुलंद, महान और उच्च है। यह भी कहा गया है: कि उनके नाम से बरकत और सौभाग्य की तलाश की जाती है। {तमाम जहानों का रब} का अर्थ पहले "अल-फ़ातिहा" में चर्चा किया जा चुका है (४)। अल्लाह तआला का कथन: {अपने रब को गिड़गिड़ाकर और चुपके से पुकारो; बेशक वह हद से बढ़ने वालों को पसंद नहीं करता} इसमें तीन मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {अपने रब को पुकारो} यह दुआ करने का आदेश और इबादत का एक रूप है। फिर अल्लाह अज़्ज़ व जल ने इस आदेश के साथ उन गुणों को जोड़ा जो इसके लिए उपयुक्त हैं, जो कि विनम्रता, आज़िजी और गिड़गिड़ाहट हैं। "चुपके से" (खुफ़यतन) का अर्थ है: अपने मन में गुप्त रूप से ताकि दिखावे (रियाकारी) से दूर रहा जा सके और इसी के द्वारा उन्होंने अपने नबी ज़करिया अलैहिस्सलाम की प्रशंसा की, जैसा कि उन्होंने उनके बारे में रिपोर्ट करते हुए कहा: {जब उन्होंने अपने रब को चुपके से पुकारा} (५) [मरयम: ३]। इसी के समान नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का कथन है: "सबसे अच्छा ज़िक्र छिपा हुआ है, और सबसे अच्छा रिज़्क़ वह है जो पर्याप्त हो" (६)। शरीयत यह स्थापित करती है कि गैर-अनिवार्य (७) नेकी के कामों में गोपनीयता, खुले तौर पर करने की तुलना में अधिक इनाम दिलाती है।

(१) पहले ४/४९३ में उल्लेख किया गया है। (२) प्रतियों में: 'और वह', जो पुष्ट है वह (म) से है। (३) तहज़ीब अल-लुग़ा १०/२३०। (४) १/२११ और उसके बाद। (५) तफ़सीर अल-तबरी १०/२४८। (६) अहमद (१४७७) द्वारा साद इब्न मलिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत। (७) (द) और (म) और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/४१० में (और कथन उन्हीं का है): 'विरोध करता है', और जो पुष्ट है

वह (ज़) और (ज़हा) से है। और (खा) का वाक्यांश है: "और शरीयत यह स्थापित करती है कि जो तुम अनिवार्य मानते हो उसमें नहीं है..."

۲۴۴ سورۃ الاعراف: آیات ۵۴ - ۵۵ کیا اللہ نے ابراہیم کو اپنے بیٹے کو ذبح کرنے کا حکم دیا اور ان سے یہ نہیں چاہا؟ اور اپنے نبی کو حکم دیا کہ اپنی امت کے ساتھ پچاس نمازیں پڑھیں، پھر ان سے صرف پانچ نمازوں کا ہی ارادہ کیا (۱)۔ اور حمزہ کی شہادت کا ارادہ کیا جیسا کہ وہ فرماتا ہے: "اور [تاکہ وہ] تم میں سے شہید بنا لے" [آل عمران: ۱۴۰]۔ حالانکہ اس نے کافروں کو ان کے قتل سے منع کیا تھا، اور انہیں اس کا حکم نہیں دیا تھا۔ یہ اپنے باب میں ایک صحیح اور قیمتی نکتہ ہے، پس اس پر غور کرو۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بڑی برکت والا ہے اللہ، جو تمام جہانوں کا رب ہے}، "تبارک" تفاؤل کے وزن پر ہے، 'برکت' سے جس کا مطلب (۲) کثرت اور وسعت ہے۔ کہا جاتا ہے: کوئی چیز بابرکت ہوئی (بُورک) اور اس میں برکت ڈالی گئی؛ یہ ابن عرفہ کا قول ہے۔ الازہری نے کہا (۳): "تبارک" کا مطلب ہے: وہ بلند و برتر، عظیم اور اونچا ہوا۔ اور کہا گیا: کہ اس کے نام سے برکت اور نیک شگونی حاصل کی جاتی ہے۔ {رب العالمین} کا مفہوم "الفاتحہ" میں گزر چکا ہے (۴)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اپنے رب کو گڑگڑا کر اور چپکے سے پکارو، بے شک وہ حد سے بڑھنے والوں کو پسند نہیں کرتا} اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اپنے رب کو پکارو} یہ دعا کا حکم اور اس کے ذریعے عبادت ہے۔ پھر اللہ عزوجل نے اس حکم کے ساتھ ایسی صفات جوڑی ہیں جو اس کے ساتھ مناسب ہیں، اور وہ خشوع، عاجزی اور تضرع (گڑگڑانا) ہیں۔ اور "خفیہ" (خفیۃ) کا مطلب ہے: اپنے جی میں چھپا کر تاکہ ریاکاری سے دور رہا جا سکے؛ اور اسی وجہ سے اللہ نے اپنے نبی زکریا علیہ السلام کی تعریف کی جب ان کے بارے میں خبر دیتے ہوئے فرمایا: {जब उन्होंने अपने रब को चुपके से पुकारा} (۵) [مریم: ۳]۔ اسی طرح نبی کریم ﷺ کا قول ہے: "بہترین ذکر پوشیدہ ہے، اور بہترین رزق وہ ہے جو کافی ہو

جائے" (۶)۔ اور شریعت کا یہ مسلمہ اصول ہے کہ غیر فرضی (۷) نیک کاموں میں پوشیدگی، اعلانیہ کرنے سے زیادہ اجر کا باعث ہے۔

(۱) سابقہ ۴/۴۹۳۔ (۲) نسخوں میں: 'وہ ہے'، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۳) تہذیب اللغہ ۱۰/۲۳۰۔ (۴) ۱/۲۱۱ اور اس کے بعد۔ (۵) تفسیر الطبری ۱۰/۲۴۸۔ (۶) اسے احمد (۱۴۷۷) نے سعد بن مالکؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۷) (د) اور (م) اور المحرر الوجیز ۲/۴۱۰ میں (اور کلام اسی سے ہے): 'اعتراض کرتا ہے'، اور جو ثابت ہے وہ (ز) اور (ظ) سے ہے۔ اور (خ) کی عبارت ہے: "اور شریعت یہ طے کرتی ہے کہ جو تم فرض سمجھتے ہو اس میں نہیں ہے..."

245 Surah Al-A'raf, Verse 55

This meaning has already been mentioned in "Al-Baqarah"(1). Al-Hasan ibn Abi al-Hasan said: "We have known people who, if they were able to perform an act of worship secretly on earth, would never do it openly. The Muslims used to strive in supplication (dua), yet no sound would be heard from them; it was nothing but whispering between them and their Lord." This is because Allah Almighty says: {Call upon your Lord in humility and secretly}. And He mentioned a righteous servant whose action He approved of, saying: {When he called upon his Lord a secret cry} (2) [Maryam: 3].

The followers of Abu Hanifa have used this as evidence that concealing "Amin" is preferable to saying it aloud; because it is a supplication (3). The discussion on this has already passed in "Al-Fatihah" (4).

Muslim narrated from Abu Musa who said: "We were with the Prophet ﷺ on a journey - and in one narration: in a military expedition - and the people began to raise their voices in Takbir (saying Allahu Akbar) - and in another narration: a man whenever he ascended a hill would say: 'La ilaha illa Allah' (There is no god but Allah) - so the Messenger of Allah ﷺ said: 'O (5) people, be gentle with yourselves, for you are not calling upon one who is deaf or absent; rather, you are calling upon One Who is All-Hearing and Near, and He is with you'." The Hadith (6).

The Second: Scholars differed regarding raising hands during supplication. A group disliked it; among them were Jubayr ibn Mut'im (7), Sa'id ibn al-Musayyib (8), and Sa'id ibn Jubayr. Shurayh saw a man raising his hands and said: "Whom are you reaching for with them? May you have no mother (9)!" And Masruq said to some people who raised their hands: "May Allah cut them off (10)." They preferred that when a person supplicates to Allah for a need, they should point with their index finger, and they say: that...

(1) 4/359 onwards. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/410. (3) Ahkam al-Quran by al-Kiya 3/140. (4) 1/195 onwards. (5) In the manuscripts: "O people", and what is established is from (m), which is consistent with Sahih Muslim. (6) Sahih Muslim (2704): (44) and (46), and recorded by Ahmad (19520), and al-Bukhari (6384). (7) Mentioned by al-Hafiz Ibn Hajar in al-Fath 11/143, and attributed it to al-Tabari. (8) Recorded by Abd al-Razzaq in al-Musannaf (3251). (9) Mentioned by al-Hafiz Ibn Hajar in al-Fath 11/143, and attributed it to al-Tabari. (10) Recorded by Ibn Abi Shaybah 2/147.

245 सूरह अल-अराफ़, आयत 55

यह अर्थ पहले "अल-बक़रह" (1) में आ चुका है। अल-हसन बिन अबी अल-हसन ने कहा: "हमने ऐसे लोगों को पाया है जो पृथ्वी पर ऐसा कोई काम नहीं करते थे जिसे वे गुप्त रख सकते हों और फिर भी उसे सार्वजनिक करें। मुसलमान दुआ में कड़ी मेहनत करते थे और उनकी आवाज़ नहीं सुनी जाती थी; यह उनके और उनके रब के बीच बस एक फुसफुसाहट होती थी।" ऐसा इसलिए है क्योंकि अल्लाह तआला कहता है: {अपने रब को गिड़गिड़ाकर और चुपके से पुकारो}। और उसने एक नेक बंदे का ज़िक्र किया जिसके काम से वह प्रसन्न हुआ, तो कहा: {जब उसने अपने रब को चुपके से पुकारा} (2) [मरियम: 3]।

अबू हनीफा के अनुयायियों ने इससे यह दलील दी है कि "आमीन" को धीरे से कहना ज़ोर से कहने से बेहतर है; क्योंकि यह एक दुआ है (3)। इस पर चर्चा "अल-फातिहा" (4) में हो चुकी है।

मुस्लिम ने अबू मूसा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: "हम नबी ﷺ के साथ एक सफ़र में थे - और एक रिवायत में: एक युद्ध में - तो लोग ज़ोर-ज़ोर से तकबीर कहने लगे - और एक रिवायत में: एक व्यक्ति जब भी किसी टीले पर चढ़ता तो कहता: 'ला इलाहा इल्लल्लाह' - तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: 'हे (5) लोगों, अपने आप पर नरमी बरतो, क्योंकि तुम किसी बहरे या अनुपस्थित को नहीं पुकार रहे हो; तुम तो सुनने वाले और निकट रहने वाले को पुकार रहे हो, और वह तुम्हारे साथ है'।" हदीस (6)।

दूसरा मुद्दा: विद्वानों ने दुआ में हाथ उठाने के बारे में मतभेद किया है। एक समूह ने इसे नापसंद किया; उनमें जुबैर बिन मुतइम (7), सईद बिन अल-मुसय्यब (8), और सईद बिन जुबैर शामिल थे। शुरैह ने एक आदमी को अपने हाथ उठाए हुए देखा तो कहा: "तुम उनके साथ किसे पकड़ रहे हो? तुम्हारी माँ न रहे (9)!" और मसरूक ने उन लोगों से कहा जिन्होंने अपने हाथ उठाए थे: "अल्लाह उन्हें काट दे (10)।" उन्होंने पसंद किया कि जब कोई व्यक्ति किसी ज़रूरत के लिए अल्लाह से दुआ करे, तो वह अपनी तर्जनी उंगली (इशारा करने वाली उंगली) से इशारा करे, और वे कहते हैं: वह...

(1) 4/359 और उसके बाद। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/410। (3) अहकाम अल-कुरान अल-किया द्वारा 3/140। (4) 1/195 और उसके बाद। (5) हस्तलिखित प्रतियों में: "या अय्युहान-नास" (हे लोगो), और जो (म) से प्रमाणित है, वह सही मुस्लिम के अनुरूप है। (6) सही मुस्लिम (2704): (44) और (46), और इसे अहमद (19520) और बुखारी (6384) ने निकाला है। (7) हाफिज इब्न हजर ने

अल-फतह 11/143 में इसका उल्लेख किया है और इसे तबरी की ओर श्रेय दिया है। (8) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अल-मुसन्नफ (3251) में निकाला है। (9) हाफिज इब्न हजर ने अल-फतह 11/143 में इसका उल्लेख किया है और इसे तबरी की ओर श्रेय दिया है। (10) इसे इब्न अबी शैबा 2/147 ने निकाला है।

245 سورة الاعراف، آیت 55

اور یہ معنی «البقرہ»(1) میں پہلے بیان ہو چکا ہے۔ الحسن بن ابی الحسن نے کہا: ہم نے ایسی قوموں کو پایا ہے کہ زمین پر کوئی ایسا عمل نہ تھا جسے وہ چھپا کر کر سکتے ہوں اور پھر بھی اسے علانیہ کریں (یعنی وہ ہر عمل پوشیدہ کرنے کی کوشش کرتے)۔ مسلمان دعا میں خوب محنت کرتے تھے لیکن ان کی آواز نہیں سنی جاتی تھی، وہ صرف ان کے اور ان کے رب کے درمیان سرگوشی ہوتی تھی۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿اپنے رب کو عاجزی اور چپکے سے پکارو﴾۔ اور اللہ نے ایک نیک بندے کا ذکر کیا جس کا فعل اسے پسند آیا، تو فرمایا: ﴿جب اس نے اپنے رب کو چپکے سے پکارا﴾(2) [مریم: 3]۔

اور اصحابِ امام ابو حنیفہ نے اس سے استدلال کیا ہے کہ «آمین» کا اخفاء (آہستہ کہنا) اسے جہر (بلند آواز) سے کہنے سے بہتر ہے؛ کیونکہ یہ دعا ہے(3)۔ اور اس بارے میں گفتگو «الفاتحہ»(4) میں گزر چکی ہے۔

اور مسلم نے ابو موسیٰ سے روایت کی، انہوں نے کہا: ہم نبی ﷺ کے ساتھ ایک سفر میں تھے - اور ایک روایت میں: ایک غزوے میں - تو لوگ بلند آواز سے تکبیر کہنے لگے - اور ایک روایت میں: ایک شخص جب بھی کسی گھاٹی پر چڑھتا تو کہتا: لا الہ الا اللہ - تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «اے(5) لوگو، اپنی جانوں پر نرمی کرو، تم کسی بہرے یا غائب کو نہیں پکار رہے، تم تو سننے والے اور قریب کو پکار رہے ہو، اور وہ تمہارے ساتھ ہے»۔ حدیث(6)۔

دوسری بات: اور علماء کا دعا میں ہاتھ اٹھانے کے بارے میں اختلاف ہے، تو ایک جماعت نے اسے ناپسند کیا؛ ان میں جبیر بن مطعم(7)، سعید بن المسیب(8)، اور سعید بن جبیر شامل ہیں۔ اور شریح نے ایک شخص کو ہاتھ اٹھائے ہوئے دیکھا تو کہا: تم ان (ہاتھوں) کے ذریعے کسے پکڑنا

چاہتے ہو؟ تیری ماں نہ رہے(9)! اور مسروق نے ان لوگوں سے کہا جنہوں نے اپنے ہاتھ اٹھائے تھے: اللہ انہیں کاٹ دے(10)۔ اور انہوں نے یہ پسند کیا کہ جب اللہ سے کسی حاجت کی دعا کرے تو اپنی شہادت کی انگلی سے اشارہ کرے، اور وہ کہتے ہیں: وہ...

(1) 4/359 اور اس کے بعد۔ (2) المحرر الوجیز 2/410۔ (3) احکام القرآن للکیا 3/ 140۔ (4) 1/195 اور اس کے بعد۔ (5) قلمی نسخوں میں: "یا ایھا"، اور جو (م) سے ثابت ہے وہ صحیح مسلم کے موافق ہے۔ (6) صحیح مسلم (2704): (44) و (46)، اور اسے احمد (19520) اور بخاری (6384) نے نکالا ہے۔ (7) حافظ ابن حجر نے الفتح 11/143 میں ان کا ذکر کیا ہے، اور اسے طبری کی طرف منسوب کیا ہے۔ (8) اسے عبد الرزاق نے المصنف (3251) میں نکالا ہے۔ (9) حافظ ابن حجر نے الفتح 11/143 میں ان کا ذکر کیا ہے، اور اسے طبری کی طرف منسوب کیا ہے۔ (10) اسے ابن ابی شیبہ 2/147 نے نکالا ہے۔

246 Surah Al-A'raf: Verse 55

...sincerity (1). Qatada used to point with his finger and not raise his hands. 'Ata, Tawus (2), Mujahid, and others disliked raising the hands.

The permissibility of raising them was narrated from a group of the Companions and the Successors, and it was narrated from the Prophet ﷺ - mentioned by Al-Bukhari - Abu Musa Al-Ash'ari said: The Prophet ﷺ supplicated, then raised his hands, and I saw the whiteness of his armpits. Something similar is narrated from Anas. Ibn Umar said: The Prophet ﷺ raised his hands and said: "O Allah, I disassociate myself from what Khalid has done" (3).

In "Sahih Muslim" (4) from the hadith of Umar ibn al-Khattab, he said: On the day of Badr, the Messenger of Allah ﷺ looked at the polytheists, and they were a thousand, and his companions were three hundred and seventeen men (5), so the Prophet of Allah ﷺ faced the Qibla, stretching out his hands, and began imploring his Lord. And he mentioned the hadith.

At-Tirmidhi narrated from him that he said: When the Messenger of Allah ﷺ raised his hands, he did not lower them until he wiped his face with them. He said: This is a Sahih Gharib hadith (6).

Ibn Majah narrated from Salman, from the Prophet ﷺ that he said: "Indeed, your Lord is Modest and Generous, He is ashamed of His servant when he raises his hands to Him, to return them empty [or he said:] disappointed" (7).

The former argued with what Muslim narrated from 'Umara ibn Ruwayba that he saw Bishr ibn Marwan (8) on...

(1) Recorded by Abd al-Razzaq in his Musannaf (3247) from the saying of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (2) Recorded by Ibn Abi Shaybah 2/147. (3) Al-Bukhari recorded (6341) the hadith of Anas, may Allah be pleased with him, and commented before it on the two hadiths of Abu Musa and Ibn Umar, may Allah be pleased with them, and connected the hadith of Abu Musa under number (4323), and the hadith of Ibn Umar under number (4339). (4) Hadith (1763), and mentioned previously 5/296. (5) In Sahih Muslim: nineteen men, and the author's narration is the narration of al-Mufhim 3/572. (6) Sunan at-Tirmidhi (3386). (7) Sunan Ibn Majah (3865), and what is between brackets is from it. Abu Dawood recorded it (1488) and Ahmad recorded it (23714) from Salman al-Farsi, may Allah be pleased with him. It was narrated as Mawquf, and Ibn Hibban (880) and al-Hakim 1/535 authenticated it

as Marfu' from him. (8) He is the brother of Abd al-Malik ibn Marwan, he governed the two Iraqs after the killing of Mus'ab, died in the year (75 AH). As-Siyar 4/145.

246 सूरह अल-अराफ़: आयत 55

...इखलास (निष्ठा) (1)। क़तादा अपनी उंगली से इशारा करते थे और अपने हाथ नहीं उठाते थे। अता, ताऊस (2), मुजाहिद और अन्य लोगों ने हाथ उठाने को नापसंद किया।

सहाबा और ताबिईन के एक समूह से हाथ उठाने की अनुमति वर्णित है, और नबी ﷺ से वर्णित है - जैसा कि अल-बुखारी ने उल्लेख किया है - अबू मूसा अल-अशरी ने कहा: नबी ﷺ ने दुआ की, फिर अपने हाथ उठाए, और मैंने उनकी बगल की सफेदी देखी। अनस से भी इसी तरह वर्णित है। इब्न उमर ने कहा: नबी ﷺ ने अपने हाथ उठाए और कहा: "हे अल्लाह, खालिद ने जो किया मैं उससे बरी हूँ" (3)।

"सहीह मुस्लिम" (4) में उमर इब्न अल-खत्ताब की हदीस से वर्णित है, उन्होंने कहा: जब बद्र का दिन था, अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुशरिकों (बहुदेववादियों) की ओर देखा, और वे एक हजार थे, और उनके साथी तीन सौ सत्रह आदमी थे (5), तो अल्लाह के नबी ﷺ ने किबला की ओर मुंह किया, अपने हाथ फैलाए, और अपने रब को पुकारने लगे। और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया।

तिर्मिज़ी ने उनसे रिवायत किया कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ जब अपने हाथ उठाते थे, तो उन्हें तब तक नीचे नहीं करते थे जब तक कि उनसे अपने चेहरे को पोंछ न लेते। उन्होंने कहा: यह एक सहीह गरीब हदीस है (6)।

इब्न माजह ने सलमान से, नबी ﷺ से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: "बेशक तुम्हारा रब हया वाला और उदार है, उसे अपने बंदे से शर्म आती है जब वह उसके सामने अपने हाथ उठाता है, कि वह उन्हें खाली [या कहा:] निराश लौटा दे" (7)।

पहले लोगों ने उमारा इब्न रुवयबा से मुस्लिम द्वारा वर्णित बात से दलील दी कि उन्होंने बिश्र इब्न मरवान (8) को देखा...

(1) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अपने मुसन्नफ (3247) में इब्न अब्बास के कथन से दर्ज किया है। (2) इसे इब्न अबी शैबा 2/147 ने दर्ज किया है। (3) अल-बुखारी ने अनस की हदीस (6341) दर्ज की है, और उससे पहले अबू मूसा और इब्न उमर की दो हदीसों पर टिप्पणी की है, और अबू मूसा की हदीस को नंबर (4323) के तहत जोड़ा है, और इब्न उमर की हदीस को नंबर (4339) के तहत जोड़ा है। (4) हदीस (1763), और पहले 5/296। (5) सहीह मुस्लिम में: उन्नीस आदमी, और लेखक का विवरण

अल-मुफहिम 3/572 का विवरण है। (6) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3386)। (7) सुनन इब्न माजह (3865), और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। इसे अबू दाऊद (1488) और अहमद (23714) ने सलमान अल-फ़ारसी से दर्ज किया है। यह मौकूफ़ के रूप में भी है, और इब्न हिब्बान (880) और अल-हाकिम 1/535 ने इसे मरफ़ू के रूप में सहीह करार दिया है। (8) वह अब्द अल-मलिक इब्न मरवान का भाई है, मुसाब की हत्या के बाद वह दो इराकों का गवर्नर था, साल (75 हिजरी) में उसकी मृत्यु हुई। अस-सियर 4/145।

٢٤٦ سورہ الاعراف: آیت ٥٥

...اخلاص (1)۔ قتادہ اپنی انگلی سے اشارہ کرتے تھے اور اپنے ہاتھ نہیں اٹھاتے تھے۔ عطا، طاؤس (2)، مجاہد اور دوسروں نے ہاتھ اٹھانے کو ناپسند کیا۔

صحابہ اور تابعین کی ایک جماعت سے ہاتھ اٹھانے کا جواز مروی ہے، اور نبی ﷺ سے مروی ہے - جسے بخاری نے ذکر کیا ہے - ابو موسیٰ اشعری نے کہا: نبی ﷺ نے دعا کی، پھر اپنے ہاتھ اٹھائے، اور میں نے آپ کی بغلوں کی سفیدی دیکھی۔ اسی طرح انس رضی اللہ عنہ سے مروی ہے۔ ابن عمر رضی اللہ عنہما نے کہا: نبی ﷺ نے اپنے ہاتھ اٹھائے اور فرمایا: "اے اللہ، میں اس سے بری ہوں جو خالد نے کیا" (3)۔

"صحیح مسلم" (4) میں عمر بن خطاب کی حدیث سے ہے، انہوں نے کہا: جب بدر کا دن تھا، رسول اللہ ﷺ نے مشرکین کی طرف دیکھا، اور وہ ایک ہزار تھے، اور آپ کے ساتھی تین سو سترہ آدمی تھے (5)، تو اللہ کے نبی ﷺ نے قبلہ رخ ہو کر اپنے ہاتھ پھیلائے، اور اپنے رب کو پکارنے لگے۔ اور انہوں نے حدیث ذکر کی۔

ترمذی نے ان سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ جب اپنے ہاتھ اٹھاتے تھے، تو انہیں نیچے نہیں کرتے تھے یہاں تک کہ ان سے اپنے چہرے کا مسح کر لیتے۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث صحیح غریب ہے (6)۔

ابن ماجہ نے سلمان سے، نبی ﷺ سے روایت کی کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "بیشک تمہارا رب حیا والا اور کریم ہے، وہ اپنے بندے سے شرماتا ہے جب وہ اس کی طرف اپنے ہاتھ اٹھاتا ہے کہ وہ انہیں خالی [یا فرمایا:] ناکام لوٹا دے" (7)۔

پہلے لوگوں نے اس سے استدلال کیا جسے مسلم نے عمارہ بن رویبہ سے روایت کیا کہ انہوں نے بشر بن مروان (8) کو دیکھا...

(1) اسے عبد الرزاق نے اپنے مصنف (3247) میں ابن عباس کے قول سے روایت کیا ہے۔ (2) اسے ابن ابی شیبہ 2/147 نے روایت کیا ہے۔ (3) بخاری (6341) نے انس رضی اللہ عنہ کی حدیث روایت کی، اور اس سے پہلے ابو موسیٰ اور ابن عمر رضی اللہ عنہما کی دو حدیثوں پر تبصرہ کیا، اور ابو موسیٰ کی حدیث کو نمبر (4323) کے ساتھ اور ابن عمر کی حدیث کو نمبر (4339) کے ساتھ جوڑا۔ (4) حدیث (1763)، اور پہلے 5/296۔ (5) صحیح مسلم میں: انیس آدمی، اور مصنف کی روایت المفہم 3/572 کی روایت ہے۔ (6) سنن ترمذی (3386)۔ (7) سنن ابن ماجہ (3865)، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے، اور اسے ابو داؤد (1488) نے روایت کیا اور احمد (23714) نے سلمان فارسی رضی اللہ عنہ سے روایت کیا۔ یہ موقوفاً بھی ہے، اور اسے ابن حبان (880) اور حاکم 1/535 نے مرفوعاً صحیح قرار دیا۔ (8) وہ عبد الملک بن مروان کا بھائی ہے، مصعب کے قتل کے بعد عراقین کا گورنر بنا، سن (75ھ) میں فوت ہوا۔ السیر 4/145۔

Page 247 Surah Al-A'raf: Verse 55

[The narrator reported that the person was on] the pulpit raising his hands and said: "May Allah uglify these two hands! I saw the Messenger of Allah ﷺ doing no more than this with his hand," and he pointed with his index finger. (1) And based on what Saeed bin Abi Arubah narrated from Qatadah, that Anas bin Malik told him that the Prophet ﷺ did not used to raise his hands in any supplication except for Istisqa (prayer for rain), for he used to raise them so much that the whiteness of his armpits could be seen.

The first way is more authentic and firmer than the hadith of Saeed bin Abi Arubah; for Saeed's mind had changed at the end of his life (2). Shu'bah contradicted him in his narration from Qatadah, from Anas bin Malik, saying: "The Messenger of Allah ﷺ used to raise his hands until the whiteness of his armpits could be seen." (3)

It has been said: If a calamity befalls the Muslims, raising hands at that time is beautiful and good, just as the Prophet ﷺ did during Istisqa and on the day of Badr.

I say: Supplication is good in whatever way it is easy, and it is what is required from a person to show the position of poverty and need to Allah Almighty, and to humble oneself and submit to Him. If one wishes, one faces the Qibla and raises their hands, which is good, and if one wishes not to, one doesn't, for the Prophet ﷺ did that as reported in the hadiths. Allah Almighty said: {Call upon your Lord in humility and privately} [Al-A'raf: 55]. No specific manner of raising hands or otherwise was mentioned. And He said: {Who remember Allah while standing or sitting} [Al-Imran: 191], praising them without stipulating any condition other than what was mentioned. The Prophet ﷺ supplicated in his Friday sermon while not facing the Qibla (4).

Footnotes: (1) Sahih Muslim (874), and it is in Musnad Ahmad (17219). (2) Saeed's confusion is not a flaw in this hadith, as a group narrated it from him before his confusion, then this hadith of his was recorded by Ahmad (12867), Al-Bukhari (1031), and Muslim (895). (3) We did not find this wording through Shu'bah from Qatadah from Anas (RA). Rather, Abu Nu'aym recorded it through this path in Akhbar Asbahan 1/141 with the wording of Saeed's hadith cited by the author. Muslim (895: 5) recorded it through Shu'bah, from Thabit, from Anas (RA) who said: "I saw the Messenger of Allah ﷺ raising his hands in supplication until the whiteness of his armpits could be seen." Furthermore, Imam Muslim, may Allah have mercy on him, cited these two wordings in the chapter on raising hands in supplication during

Istisqa, so there is no difference between the two narrations as mentioned by the author! (4) Recorded by Ahmad (13016), Al-Bukhari (6342), and Muslim (897) from the hadith of Anas (RA). Al-Bukhari titled the chapter: "Chapter on Supplicating while Not Facing the Qibla."

पृष्ठ २४७ सूरा अल-अराफ: आयत ५५

[वर्णनकर्ता ने बताया कि वह व्यक्ति] मिम्बर पर अपने हाथ उठाए हुए था और कहा: "अल्लाह इन दो हाथों को कुरूप करे! मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को अपने हाथ से इससे अधिक करते नहीं देखा," और उन्होंने अपनी तर्जनी उंगली से इशारा किया (१)। और सईद बिन अबी अरुबा ने कतादा से जो रिवायत की है, उसके अनुसार अनस बिन मालिक ने उन्हें बताया कि नबी ﷺ इस्तिका (बारिश के लिए प्रार्थना) के अलावा किसी भी दुआ में अपने हाथ नहीं उठाते थे, क्योंकि वह उन्हें इतना ऊंचा उठाते थे कि उनके बगलों की सफेदी देखी जा सकती थी।

पहली विधि सईद बिन अबी अरुबा की हदीस की तुलना में अधिक प्रामाणिक और दृढ़ है; क्योंकि सईद की बुद्धि उनके जीवन के अंत में बदल गई थी (२)। शुबा ने कतादा से, अनस बिन मालिक के माध्यम से अपनी रिवायत में उनका विरोध किया, और कहा: "अल्लाह के रसूल ﷺ अपने हाथ उठाते थे यहाँ तक कि उनके बगलों की सफेदी देखी जा सकती थी।" (३)

कहा गया है: यदि मुसलमानों पर कोई विपत्ति आती है, तो उस समय हाथ उठाना सुंदर और अच्छा है, जैसा कि नबी ﷺ ने इस्तिका के दौरान और बदर के दिन किया था।

मैंने कहा: दुआ हर तरह से अच्छी है जैसे भी आसान हो, और यह अल्लाह सर्वशक्तिमान के सामने अपनी गरीबी और ज़रूरत की स्थिति दिखाने, और स्वयं को विनम्र करने और उनके सामने झुकने के लिए मनुष्य से अपेक्षित है। यदि कोई चाहे तो किबला की ओर मुंह करे और अपने हाथ उठाए, तो यह अच्छा है, और यदि न चाहे तो न करे, क्योंकि नबी ﷺ ने हदीसों में वर्णित अनुसार ऐसा किया था। अल्लाह तआला ने फरमाया: {अपने रब को गिड़गिड़ाते हुए और चुपके से पुकारो} [अल-अराफ: ५५]। हाथ उठाने या अन्य की कोई विशेष विशेषता नहीं बताई गई है। और उसने फरमाया: {जो खड़े और बैठे अल्लाह को याद करते हैं} [आल-इमरान: १९१], तो उनकी प्रशंसा की और जो उल्लेख किया गया है उसके अलावा कोई अन्य शर्त नहीं रखी। और नबी ﷺ ने जुमे के खुत्बे में दुआ की जबकि आप किबला की ओर मुंह नहीं किए हुए थे (४)।

पाद टिप्पणियाँ: (१) सहीह मुस्लिम (८७४), और यह मसनद अहमद (१७२१९) में है। (२) सईद का मतिभ्रम इस हदीस में कोई दोष नहीं है, क्योंकि उनके मतिभ्रम से पहले एक समूह ने उनसे इसे रिवायत किया था, फिर उनकी इस हदीस को अहमद (१२८६७), अल-बुखारी (१०३१), और मुस्लिम (८९५) ने उद्धृत किया है। (३) हमें अनस (रजि.) से कतादा के माध्यम से शुबा के मार्ग से ये शब्द

नहीं मिले। बल्कि, अबू नुअैम ने इसे 'अखबार असबहान' १/१४१ में लेखक द्वारा उद्धृत सईद की हदीस के शब्दों के साथ इस मार्ग से निकाला है। और मुस्लिम (८९५: ५) ने इसे शुबा के मार्ग से, साबित से, अनस (रजि.) से निकाला है जिन्होंने कहा: "मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को दुआ में हाथ उठाते देखा यहाँ तक कि उनके बगलों की सफेदी देखी जा सकती थी।" फिर इमाम मुस्लिम (रह.) ने इन दोनों शब्दों को इस्तिका में दुआ के दौरान हाथ उठाने के अध्याय में उद्धृत किया है, इसलिए दोनों रिवायतों के बीच कोई अंतर नहीं है जैसा कि लेखक ने उल्लेख किया है! (४) इसे अहमद (१३०१६), अल-बुखारी (६३४२), और मुस्लिम (८९७) ने अनस (रजि.) की हदीस से निकाला है। और अल-बुखारी ने इसका शीर्षक दिया है: 'किबला की ओर बिना मुंह किए दुआ करने का अध्याय' ।

صفحہ 247 سورۃ الاعراف: آیت 55

[راوی نے بتایا کہ وہ شخص] منبر پر اپنے ہاتھ اٹھائے ہوئے تھا تو اس نے کہا: اللہ ان دونوں ہاتھوں کو قبیح (بدصورت) کرے! میں نے رسول اللہ ﷺ کو دیکھا ہے کہ آپ اپنے ہاتھ سے اس سے زیادہ نہیں کرتے تھے، اور انہوں نے اپنی شہادت کی انگلی سے اشارہ کیا (1)۔ اور اس روایت کے مطابق جو سعید بن ابی عروبہ نے قتادہ سے بیان کی، کہ انس بن مالک رضی اللہ عنہ نے انہیں بتایا کہ نبی ﷺ دعا کی کسی چیز میں اپنے ہاتھ نہیں اٹھاتے تھے سوائے استسقاء (بارش کی دعا) کے، کیونکہ آپ انہیں اتنا اٹھاتے تھے کہ آپ کی بغلوں کی سفیدی نظر آتی تھی۔

اور پہلا طریقہ سعید بن ابی عروبہ کی حدیث سے زیادہ صحیح اور ثابت ہے؛ کیونکہ سعید کی عقل ان کی عمر کے آخری حصے میں تبدیل ہو گئی تھی (2)۔ اور شعبہ نے قتادہ سے، انس بن مالک کے واسطے سے اپنی روایت میں ان کی مخالفت کی ہے، پس اس میں کہا: رسول اللہ ﷺ اپنے ہاتھ اٹھاتے تھے یہاں تک کہ آپ کی بغلوں کی سفیدی نظر آتی تھی (3)۔

اور کہا گیا ہے: کہ اگر مسلمانوں پر کوئی مصیبت نازل ہو تو اس وقت ہاتھ اٹھانا جمیل اور حسن ہے؛ جیسا کہ نبی ﷺ نے استسقاء میں اور بدر کے دن کیا تھا۔

میں نے کہا: اور دعا حسن ہے جیسے بھی میسر ہو، اور اللہ عزوجل کے سامنے محتاجی اور حاجت کے مقام کے اظہار، اور اس کے لیے عاجزی اور انکساری کے لیے انسان سے یہی مطلوب ہے۔ پس اگر چاہے تو قبلہ رخ ہو کر ہاتھ اٹھائے تو یہ حسن ہے، اور اگر چاہے تو نہ اٹھائے، کیونکہ نبی ﷺ نے احادیث میں وارد شدہ تفصیل کے مطابق ایسا کیا ہے۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: {اپنے رب کو گڑگڑا کر اور چپکے سے پکارو} [الاعراف: 55]۔ اور ہاتھ اٹھانے کی

کوئی خاص صفت وغیرہ بیان نہیں فرمائی۔ اور فرمایا: {وہ جو اللہ کو کھڑے اور بیٹھے یاد کرتے ہیں} [آل عمران: 191]، پس ان کی تعریف فرمائی اور جو ذکر کیا اس کے علاوہ کوئی اور حالت شرط نہیں کی۔ اور نبی ﷺ نے جمعہ کے خطبے میں دعا فرمائی جبکہ آپ قبلہ رخ نہیں تھے (4)۔

حواشی: (1) صحیح مسلم (874)، اور یہ مسند احمد (17219) میں ہے۔ (2) سعید کا اختلاط (یادداشت کا بگاڑ) اس حدیث میں کوئی عیب نہیں ہے، کیونکہ ان کے اختلاط سے پہلے ایک جماعت نے ان سے اسے روایت کیا تھا، پھر ان کی اس حدیث کو احمد (12867)، بخاری (1031)، اور مسلم (895) نے روایت کیا ہے۔ (3) ہمیں انس رضی اللہ عنہ سے قتادہ کے واسطے سے شعبہ کی روایت میں یہ لفظ نہیں ملے۔ بلکہ اسے اسی طریقے سے ابو نعیم نے 'اخبار اصبہان' 1/141 میں سعید کی اس حدیث کے الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے جسے مصنف نے ذکر کیا ہے، اور مسلم (895: 5) نے اسے شعبہ کے طریقے سے، ثابت سے، انس رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو دعا میں ہاتھ اٹھاتے دیکھا یہاں تک کہ آپ کی بغلوں کی سفیدی نظر آتی تھی۔ پھر امام مسلم رحمہ اللہ نے ان دونوں لفظوں کو استسقاء میں دعا کے دوران ہاتھ اٹھانے کے باب میں ذکر کیا ہے، لہٰذا دونوں روایتوں میں کوئی اختلاف نہیں ہے جیسا کہ مصنف نے ذکر کیا ہے! (4) اسے احمد (13016)، بخاری (6342)، اور مسلم (897) نے انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور بخاری نے اس پر باب باندھا ہے: 'قبلہ رخ ہوئے بغیر دعا کرنے کا باب'۔

Thirdly: The saying of Allah the Almighty: {Indeed, He does not like the transgressors} refers to supplication (du'a), even if the wording is general. This is indicated here (1). The transgressor is the one who exceeds the limit and commits a prohibited act, and it varies according to what he transgressed in. It was narrated from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) that he said: "There will be a people who transgress in supplication." Reported by Ibn Majah, from Abu Bakr bin Abi Shaybah, from Affan, from Hammad bin Salama, from Sa'id Al-Jurayri, from Abu Na'ama, that Abdullah bin Mughaffal heard his son saying: "O Allah, I ask You for the white palace on the right of Paradise when I enter it." So he said: "O my son, ask Allah for Paradise, and seek refuge with Him from Hellfire, for I heard the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) saying: 'There will be a people who transgress in supplication'" (2).

Transgression in supplication takes several forms: including excessive loudness and shouting, as mentioned previously (3). And including that a person prays for the status of a prophet, or prays for something impossible, and similar excesses (4).

And including praying for a sin or other such things (5).

And including praying with things not found in the Book or Sunnah, choosing rhymed words and rhythmic sentences (6), which he found in notebooks with no origin or basis, making them his slogan while leaving what his Messenger (peace and blessings of Allah be upon him) prayed with. All of this prevents the response to supplication, as explained previously in "Al-Baqarah" (7).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/410. (2) Sunan Ibn Majah (3864), and reported by Ahmad (16801) and Abu Dawud (96) and with them: .. in supplication and purification. (3) In the first issue. (4) In (kh) and (z): Al-Tashattut. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/410. (6) Al-Bukhari (6337) narrated from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) who said: "...so look for rhyming in supplication and avoid it, for I knew the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) and his companions to avoid only that." (7) 3/179 and onwards.

तीसरा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {निस्संदेह, वह सीमा पार करने वालों को पसंद नहीं करता} दुआ (प्रार्थना) के संबंध में है, भले ही शब्द सामान्य हों। यह यहाँ संकेत दिया गया है (1)। सीमा पार करने वाला वह है जो सीमा से आगे निकल जाता है और वर्जित कार्य करता है, और यह उस बात के अनुसार भिन्न होता है जिसमें उसने सीमा लांघी है। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "कुछ ऐसे लोग होंगे जो दुआ में सीमा पार करेंगे।" इब्न माजाह द्वारा अबू बक्र बिन अबी शायबा से, अफ़ान से, हम्माद बिन सलामा से, सईद अल-जुरैरी से, अबू नामा से रिवायत है कि अब्दुल्ला बिन मुग़फ़्फ़ल ने अपने बेटे को यह कहते सुना: "हे अल्लाह, मैं आपसे स्वर्ग में प्रवेश करते समय उसके दाईं ओर के सफेद महल की प्रार्थना करता हूँ।" तो उन्होंने कहा: "हे मेरे बेटे, अल्लाह से जन्नत (स्वर्ग) माँगो, और उससे नरक की आग से पनाह माँगो, क्योंकि मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को यह कहते सुना है: 'कुछ ऐसे लोग होंगे जो दुआ में सीमा पार करेंगे'" (2)।

दुआ में सीमा पार करना कई प्रकार का होता है: जिसमें बहुत शोर मचाना और चिल्लाना शामिल है, जैसा कि पहले बताया गया है (3)। और इसमें यह भी शामिल है कि कोई व्यक्ति नबी का पद पाने के लिए दुआ करे, या किसी असंभव चीज़ के लिए दुआ करे, और इसी तरह की अतिशयोक्ति (4)।

और इसमें किसी पाप या ऐसी ही अन्य चीज़ों की माँग करना शामिल है (5)।

और इसमें वह दुआ करना भी शामिल है जो किताब (कुरआन) और सुन्नत में नहीं है, तुकांत शब्दों और लयबद्ध वाक्यों का चयन करना (6), जो उसे ऐसी पुस्तिकाओं में मिले जिनका कोई आधार या भरोसा नहीं है, उन्हें अपना नारा बना लेना और उन दुआओं को छोड़ देना जो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने की थीं। यह सब दुआ की स्वीकृति में बाधा डालता है, जैसा कि पहले "अल-बकराह" में स्पष्ट किया गया है (7)।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/410। (2) सुनन इब्न माजाह (3864), और अहमद (16801) और अबू दाऊद (96) द्वारा रिवायत किया गया और उनके पास है: .. दुआ और पवित्रता में। (3) पहले मुद्दे में। (4) (ख़) और (ज़) में: अल-तशत्तुत। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/410। (6) अल-बुखारी (6337) ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: "...तो दुआ में तुकबंदी (सज)

को देखो और उससे बचो, क्योंकि मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) और उनके साथियों को केवल उसी से बचते हुए पाया।" (7) 3/179 और उसके बाद।

سورہ الاعراف، آیت 55 | 248

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿یقیناً وہ حد سے بڑھنے والوں کو پسند نہیں کرتا﴾ دعا کے بارے میں مراد ہے اگرچہ لفظ عام ہے، اس کی طرف یہ اشارہ ہے(1)۔ اور حد سے بڑھنے والا وہ ہے جو حد سے تجاوز کرے اور ممنوع کام کا ارتکاب کرے، اور یہ اس چیز کے لحاظ سے مختلف ہو سکتا ہے جس میں اس نے حد پار کی ہو۔ نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "عنقریب کچھ لوگ ایسے ہوں گے جو دعا میں حد سے بڑھیں گے"۔ اسے ابن ماجہ نے ابو بکر بن ابی شیبہ سے، انہوں نے عفان سے، انہوں نے حماد بن سلمہ سے، انہوں نے سعید الجریری سے، انہوں نے ابو نعامہ سے روایت کیا ہے کہ عبداللہ بن مغفل نے اپنے بیٹے کو یہ کہتے سنا: "اے اللہ! میں تجھ سے جنت میں داخل ہوتے وقت اس کی دائیں جانب سفید محل کا سوال کرتا ہوں"۔ تو انہوں نے کہا: "اے میرے بیٹے! اللہ سے جنت کا سوال کر، اور اس سے آگ (جہنم) سے پناہ مانگ، کیونکہ میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا ہے: 'عنقریب کچھ لوگ ایسے ہوں گے جو دعا میں حد سے بڑھیں گے'"(2)۔

اور دعا میں حد سے بڑھنا کئی صورتوں میں ہے: ان میں سے بہت زیادہ بلند آواز اور چیخنا چلانا ہے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(3)۔ اور ان میں سے یہ ہے کہ انسان دعا کرے کہ اسے نبی کا درجہ مل جائے، یا کسی ناممکن چیز کی دعا کرے، اور اس طرح کی فضول باتیں(4)۔

اور ان میں سے یہ بھی ہے کہ کوئی گناہ کی طلب میں دعا کرے اور اس کے علاوہ(5)۔

اور ان میں سے یہ ہے کہ ایسی دعا کرے جو کتاب و سنت میں نہ ہو، تو وہ قافیہ پیمائی والے الفاظ اور مسجع کلمات کا انتخاب کرے(6)، جو اسے ایسی کاپیوں میں ملے ہوں جن کی کوئی اصل نہیں اور نہ ہی ان پر بھروسہ کیا جا سکتا ہے، پس وہ انہیں اپنا شعار بنا لے اور ان دعاؤں کو چھوڑ دے

جو رسول اللہ ﷺ نے مانگی تھیں۔ اور یہ سب دعا کی قبولیت میں رکاوٹ ہیں، جیسا کہ پہلے "البقرہ" میں اس کا بیان گزر چکا ہے(7)۔

---

(1) المحرر الوجیز 2/ 410۔ (2) سنن ابن ماجہ (3864)، اور اسے احمد (16801) اور ابو داؤد (96) نے روایت کیا اور ان کے پاس ہے: .. دعا اور طہارت میں۔ (3) پہلے مسئلے میں۔ (4) (خ) اور (ز) میں: التشطط۔ (5) المحرر الوجیز 2/ 410۔ (6) امام بخاری نے (6337) حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا کہ انہوں نے فرمایا: "...پس دعا میں سجع (تک بندی) کو دیکھو اور اس سے بچو، کیونکہ میں نے رسول اللہ ﷺ اور آپ کے صحابہ کو پایا کہ وہ اسی سے اجتناب کرتے تھے۔" (7) 3/ 179 اور اس کے بعد۔

249 Surah Al-A'raf: Verse 56

Allah the Almighty says: {And cause not corruption upon the earth after its reformation. And invoke Him in fear and aspiration. Indeed, the mercy of Allah is near to the doers of good ٥٦}

His saying: {And cause not corruption upon the earth after its reformation} contains one issue, which is that He, glorified be He, forbade all corruption, little or much, after reformation, little or much. It is general according to the correct opinion. Ad-Dahhak said: It means: Do not dry up(1) flowing water, and do not cut down fruit-bearing trees harmfully. It has been mentioned that clipping coins is part of corruption on earth. It has also been said that the trade of rulers is part of corruption on earth(2).

Al-Qushayri said: What is meant is: Do not associate partners with Allah; so it is a prohibition against Shirk (polytheism), bloodshed, and chaos on earth, and a command to adhere to the Divine laws after their reformation, after Allah reformed them by sending(3) the Messengers, establishing the laws, and the clarity of the religion of Muhammad ﷺ. Ibn Atiyyah(4) said: The one who made this statement intended the greatest(5) corruption after the greatest reformation, so he singled it out for mention.

I say: As for what Ad-Dahhak mentioned, it is not general; rather, that is if it causes harm to the believer. As for what causes harm to the polytheists, that is permissible; for the Prophet ﷺ dried up(6) the water of the well of Badr and cut down the trees of the disbelievers(7). The discussion on clipping coins will follow in "Hud," Allah willing(8).

---

(1) In (d), (z), and (z): "do not dry up," and what is established is from (kh) and (m). It says in Al-Lisan (awwar): "to dry up the springs of water" means when you bury and block them. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/410. (3) In (kh) and (z): "by sending," and in (d): "by dispatch." (4) In Al-Muharrar al-Wajiz 2/410. (5) In (z): "more." (6) In the copies: "dried," and what is established is from (m), and its meaning has preceded. (7) Prophetic Biography by Ibn Hisham 1/620, 2/191. (8) In the interpretation of verse (86) thereof.

२४९ सूरा अल-अराफ़: आयत ५६

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और धरती में उसके सुधार के बाद बिगाड़ न फैलाओ, और उसे (अल्लाह को) डर और आशा के साथ पुकारो। निस्संदेह अल्लाह की दया उपकार करने वालों के निकट है ५६}

उनका कथन: {और धरती में उसके सुधार के बाद बिगाड़ न फैलाओ} में एक मुद्दा है, और वह यह है कि उन्होंने, वह महिमामय है, थोड़े या बहुत सुधार के बाद थोड़े या बहुत बिगाड़ से मना किया है। सही राय के अनुसार यह सामान्य है। अद-दहाक ने कहा: इसका अर्थ है: बहते पानी को मत सुखाओ(1), और फलदार पेड़ों को नुकसान पहुँचाने के लिए मत काटो। यह बताया गया है कि सिक्कों को काटना (घिसना) भी धरती पर बिगाड़ का हिस्सा है। यह भी कहा गया है कि शासकों का व्यापार धरती पर बिगाड़ का हिस्सा है(2)।

अल-कुशैरी ने कहा: इसका अर्थ है: अल्लाह के साथ किसी को शरीक न करो; तो यह शिर्क, रक्तपात और धरती पर अशांति फैलाने के विरुद्ध मनाही है, और अल्लाह द्वारा रसूलों को भेजकर(3), नियमों को स्थापित करने और मुहम्मद ﷺ के धर्म की स्पष्टता के बाद सुधार होने पर शरीयत का पालन करने का आदेश है। इब्न अतिया(4) ने कहा: जिसने यह बात कही, उसने सबसे बड़े(5) सुधार के बाद सबसे बड़े बिगाड़ का उल्लेख करने का इरादा किया, इसलिए उसने विशेष रूप से इसका जिक्र किया।

मैं कहता हूँ: जहाँ तक अद-दहाक ने उल्लेख किया है, वह सामान्य नहीं है; बल्कि वह तब है जब उसमें मोमिन को नुकसान हो। जहाँ तक उस चीज़ का सवाल है जिसका नुकसान मुशरिकों को होता है, तो वह जायज़ है; क्योंकि नबी ﷺ ने बद्र के कुएँ के पानी को सुखा दिया था(6) और काफ़िरों के पेड़ों को काट दिया था(7)। इंशा अल्लाह, 'हुद' में सिक्कों को काटने पर चर्चा होगी(8)।

---

(1) (द), (ज़) और (ज़) में: "मत सुखाओ," और जो स्थापित है वह (ख़) और (म) से है। लिसान में (अवर) के तहत आया है: "पानी के चश्मों को अंधा (बंद) करना" जब आप उन्हें दफन कर दें और बंद कर दें। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/410. (3) (ख़) और (ज़) में: "भेजने से," और (द) में: "भेजने से"। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/410. (5) (ज़) में: "अधिक"। (6) प्रतियों में: "सुखाया," और जो स्थापित है वह (म) से है, और इसका अर्थ पहले आ चुका है। (7) इब्न हिशाम की सीरतुल नबविय्या 1/620, 2/191. (8) इसके पद (86) की व्याख्या में।

۲۴۹ سورة الاعراف: آیت ۵۶

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور زمین میں اس کی اصلاح کے بعد فساد نہ پھیلاؤ اور اسے خوف اور امید کے ساتھ پکارو، بے شک اللہ کی رحمت نیکی کرنے والوں کے قریب ہے ۵۶﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور زمین میں اس کی اصلاح کے بعد فساد نہ پھیلاؤ﴾ اس میں ایک مسئلہ ہے، اور وہ یہ ہے کہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے ہر قسم کے فساد سے منع فرمایا ہے، خواہ وہ تھوڑا ہو یا زیادہ، اصلاح کے بعد، خواہ وہ اصلاح تھوڑی ہو یا زیادہ۔ صحیح اقوال کے مطابق یہ حکم عام ہے۔ ضحاک نے کہا: اس کا مطلب ہے: جاری پانی کو خشک نہ کرو(۱)، اور پھلدار درختوں کو نقصان پہنچانے کے لیے نہ کاٹو۔ یہ بھی منقول ہے کہ سکے کاٹنا (دھات چرانا) زمین میں فساد کا حصہ ہے۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ حکمرانوں کی تجارت زمین میں فساد کا حصہ ہے(۲)۔

قشیری نے کہا: مراد یہ ہے کہ شرک نہ کرو، پس یہ شرک، خونریزی اور زمین میں ہنگامہ آرائی سے ممانعت ہے، اور اصلاح کے بعد شریعتوں کی پابندی کا حکم ہے، اس کے بعد کہ اللہ نے رسولوں کو بھیج کر(۳)، شریعتوں کو قائم کر کے اور ملتِ محمدی ﷺ کو واضح کر کے اصلاح فرما دی تھی۔ ابن عطیہ(۴) نے کہا: اس قول کے قائل نے سب سے بڑی اصلاح کے بعد سب سے بڑے(۵) فساد کا قصد کیا، اس لیے اسے خاص طور پر ذکر کیا۔

میں (مصنف) کہتا ہوں: جہاں تک ضحاک کے ذکر کردہ قول کا تعلق ہے، تو وہ اپنے عموم پر نہیں ہے، بلکہ یہ اس وقت ہے جب اس میں مومن کو نقصان پہنچے۔ لیکن جو بات مشرکین کے لیے نقصان دہ ہو، وہ جائز ہے؛ کیونکہ نبی ﷺ نے بدر کے کنویں کا پانی خشک کر دیا تھا(۶)، اور

کافروں کے درخت کاٹ دیے تھے(۷)۔ ان شاء اللہ تعالیٰ 'ہود' میں سکے کاٹنے کے بارے میں گفتگو آئے گی(۸)۔

---

(۱) نسخہ (د)، (ز) اور (ظ) میں: "لا تغوروا" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (م) سے ہے۔ اللسان (عور) میں ہے: پانی کے چشموں کو 'عور' کرنا: جب انہیں دفن کر دیا جائے اور بند کر دیا جائے۔ (۲) المحرر الوجیز ۲/ ۴۱۰۔ (۳) نسخہ (خ) اور (ظ) میں: "ببعثة" ہے، اور (د) میں: "ببعث"۔ (۴) المحرر الوجیز ۲/ ۴۱۰۔ (۵) نسخہ (ظ) میں: "أكثر"۔ (۶) نسخوں میں: "غور" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، اور اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے۔ (۷) السیرة النبویة لابن هشام ۱/ ۶۲۰، ۲/ ۱۹۱۔ (۸) اس سورت کی آیت (۸۶) کی تفسیر میں۔

Surah Al-A'raf: Verse 56 Page 250

His words, the Almighty: "And call upon Him in fear and aspiration." He commanded that man should be in a state of anticipation, fear, and hope for Allah, the Mighty and Sublime, so that hope and fear for man are like two wings for a bird; they carry him on the path of his uprightness, and if one of them is solitary, the human perishes (1). Allah the Almighty said: "Inform My servants that it is I who am the Forgiving, the Merciful. And that My punishment is the painful punishment" [Al-Hijr: 49-50]. So He gave hope and caused fear. Thus, a person supplicates out of fear of His punishment and in aspiration for His reward; Allah the Almighty said: "and they used to call upon Us in hope and fear" [Al-Anbiya: 90]. Discussion on this will follow. Fear: agitation due to what is not safe from harm. Aspiration (at-tama'): expecting the beloved, as said by al-Qushayri.

Some people of knowledge said: Fear should prevail over hope throughout life, but when death comes, hope should prevail (2). The Prophet ﷺ said: "None of you should die except while he has good expectations of Allah." Sahih, narrated by Muslim (3).

His words, the Almighty: "Indeed, the mercy of Allah is near to the doers of good." He did not say "qaribah" (feminine form of near). There are seven aspects to this: first, that 'al-rahmah' (mercy) and 'al-ruhm' are one, and it means pardon and forgiveness; this was said by Al-Zajjaj and chosen by Al-Nahhas (4). Al-Nadr bin Shumayl said: Rahmah is a verbal noun (masdar), and the right of a verbal noun is to be masculine; as His words: "So whoever there comes to him an admonition (maw'izah)" [Al-Baqarah: 275]. This is close to Al-Zajjaj's statement, because 'maw'izah' means 'al-wa'z' (admonition) (5). It was said: He meant by 'rahmah' excellence (al-ihsan); and because what is not truly feminine can be treated as masculine, as mentioned by Al-Jawhari (6). It was said: He meant by 'rahmah' here rain; as said by Al-Akhfash (7). He said: It is permissible to treat it as masculine just as some feminine words are treated as masculine. And he recited poetry as evidence:

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/411. (2) The previous source. (3) Hadith (2877), and it is in Musnad Ahmad (14125) from the hadith of Jabir (may Allah be pleased with him). (4) Ma'ani al-Qur'an for Al-Zajjaj 2/344, and I'rab al-Qur'an for Al-Nahhas 2/131. (5) Tafsir al-Razi 14/137. (6) In As-Sahah (q-r-b). (7) In Ma'ani al-Qur'an by him 2/519.

सूरह अल-अराफ: आयत 56 पृष्ठ 250

अल्लाह तआला का फरमान: "और उसे डरते हुए और उम्मीद रखते हुए पुकारो।" उसने आदेश दिया कि मनुष्य अल्लाह के प्रति प्रतीक्षा, भय और आशा की स्थिति में रहे, ताकि मनुष्य के लिए आशा और भय पक्षी के दो पंखों के समान हो जाएँ, वे उसे उसकी सीधे रास्ते पर ले चलें, और यदि उनमें से एक भी अकेला रह जाए, तो मनुष्य नष्ट हो जाता है (1)। अल्लाह तआला ने फरमाया: "मेरे बंदों को सूचित कर दो कि मैं ही क्षमा करने वाला, अत्यंत दयालु हूँ। और यह कि मेरा दंड ही दुखद दंड है" [अल-हिज्र: 49-50]। तो उसने उम्मीद भी दिलाई और डराया भी। अतः मनुष्य उसके दंड के भय से और उसके पुरस्कार की लालसा में पुकारता है; अल्लाह तआला ने फरमाया: "और वे हमें आशा और भय के साथ पुकारते थे" [अल-अंबिया: 90]। इस पर चर्चा आगे आएगी। भय: उन नुकसानों से घबराहट जिनसे सुरक्षा का भरोसा न हो। लालसा (अत-तमा): प्रिय वस्तु की प्रतीक्षा करना, यह अल-कुशैरी ने कहा है।

ज्ञान के कुछ लोगों ने कहा है: जीवन भर भय आशा पर हावी रहना चाहिए, और जब मृत्यु आए, तो आशा हावी हो जानी चाहिए (2)। नबी ﷺ ने फरमाया: "तुममें से कोई भी इस हाल में न मरे कि वह अल्लाह के बारे में अच्छा गुमान न रखता हो।" सहीह, इसे मुस्लिम ने संकलित किया है (3)।

अल्लाह तआला का फरमान: "निश्चय ही अल्लाह की दया (रहमत) नेक लोगों के निकट (क़रीब) है।" उसने "क़रीबह" (स्त्रीलिंग) नहीं कहा। इसमें सात पहलू हैं: पहला यह कि 'रहमत' और 'रुहम' एक ही हैं, और इसका अर्थ क्षमा और माफी है; यह अल-ज़ज्जाज ने कहा है और अल-नहहास ने इसे चुना है (4)। अल-नद्र बिन शुमैल ने कहा: रहमत एक स्रोत (मस्दर) है, और स्रोत का अधिकार पुल्लिंग होना है; जैसे उनका कथन: "तो जिसके पास उसके पालनहार की ओर से कोई उपदेश (मवाइज़ाह) आया" [अल-बक़रह: 275]। यह अल-ज़ज्जाज के कथन के करीब है; क्योंकि उपदेश (मवाइज़ाह) का अर्थ उपदेश (वा'ज़) है (5)। और यह भी कहा गया है: रहमत से उनका तात्पर्य परोपकार (इहसान) है; और चूँकि जो वास्तविक स्त्रीलिंग नहीं है, उसे पुल्लिंग माना जा सकता है, अल-जौहरी ने इसका उल्लेख किया है (6)। और यह भी कहा गया है: यहाँ रहमत से तात्पर्य वर्षा है; यह अल-अखफश ने कहा है (7)। उन्होंने कहा: इसे पुल्लिंग मानना जायज़ है जैसे कुछ स्त्रीलिंग शब्दों को पुल्लिंग माना जाता है। और उन्होंने शेर पढ़ा:

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/411। (2) पिछला स्रोत। (3) हदीस (2877), और यह जाबिर रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से मुस्नद अहमद (14125) में है। (4) अल-ज़ज्जाज के लिए मा'नी अल-कुरान 2/344, और अल-नहहास के लिए इ'राब अल-कुरान 2/131। (5) तफ़सीर अल-राज़ी 14/137। (6) अस-सहाह में (क़-र-ब)। (7) उनके द्वारा मा'नी अल-कुरान में 2/519।

سورہ الاعراف: آیت 56 صفحہ 250

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَادْعُوهُ خَوْفًا وَطَمَعًا﴾ (اور اسے خوف اور امید کے ساتھ پکارو)۔ اس میں حکم دیا گیا ہے کہ انسان اللہ تعالیٰ کے حضور ڈر، خوف اور امید کی ملی جلی حالت میں رہے، تاکہ انسان کے لیے خوف اور امید پرندے کے دو پروں کی مانند ہو جائیں؛ جو اسے اس کی استقامت کی راہ پر لے چلیں، اور اگر ان میں سے ایک بھی اکیلا رہ جائے تو انسان ہلاک ہو جاتا ہے (1)۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿نَبِّئْ عِبَادِي أَنِّي أَنَا الْغَفُورُ الرَّحِيمُ . وَأَنَّ عَذَابِي هُوَ الْعَذَابُ الْأَلِيمُ﴾ [الحجر: 49-50] (میرے بندوں کو خبر دے دو کہ بے شک میں ہی بخشنے والا مہربان ہوں، اور بے شک میرا عذاب ہی دردناک عذاب ہے)۔ چنانچہ اللہ نے امید بھی دلائی اور خوفزدہ بھی کیا۔ پس انسان اس کے عذاب کے خوف سے اور اس کے ثواب کی طمع (لالچ) میں دعا کرتا ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَيَدْعُونَنَا رَغَبًا وَرَهَبًا﴾ [الانبیاء: 90] (اور وہ ہمیں رغبت اور ڈر کے ساتھ پکارتے تھے)۔ اس کے بارے میں گفتگو آگے آئے گی۔ خوف: ان نقصانات سے گھبرانا جن سے امان نہ ہو۔ طمع: محبوب چیز کی توقع کرنا، یہ قشیری نے کہا ہے۔

بعض اہل علم نے کہا ہے: پوری زندگی خوف کو امید پر غالب رہنا چاہیے، لیکن جب موت آئے تو امید غالب ہونی چاہیے (2)۔ نبی ﷺ نے فرمایا: "تم میں سے کوئی بھی اس حال میں نہ مرے مگر یہ کہ وہ اللہ کے بارے میں حسن ظن (اچھی امید) رکھتا ہو۔" صحیح، اسے مسلم نے روایت کیا ہے (3)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِّنَ الْمُحْسِنِينَ﴾ (بے شک اللہ کی رحمت نیکوکاروں کے قریب ہے)۔ یہاں "قریبۃ" (مؤنث) نہیں کہا گیا۔ اس میں سات وجوہات ہیں: پہلی یہ کہ رحمت اور رحم ایک ہی ہیں، اور یہ عفو و درگزر کے معنی میں ہے؛ یہ زجاج نے کہا ہے اور نحاس نے

اسے پسند کیا ہے (4)۔ نضر بن شمیل نے کہا: رحمت مصدر ہے، اور مصدر کا حق یہ ہے کہ وہ مذکر ہو؛ جیسے اللہ کا قول ہے: ﴿فَمَن جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ﴾ [البقرة: 275] (پس جس کے پاس نصیحت پہنچی)۔ یہ زجاج کے قول کے قریب ہے؛ کیونکہ موعظہ بمعنی وعظ ہے (5)۔ اور کہا گیا ہے: رحمت سے مراد احسان ہے؛ اور اس لیے کہ جس کی تانیث (مؤنث ہونا) حقیقی نہ ہو اس کا مذکر لانا جائز ہے، جوہری نے اس کا ذکر کیا ہے (6)۔ اور کہا گیا ہے: یہاں رحمت سے مراد بارش ہے؛ یہ اخفش نے کہا ہے (7)۔ انہوں نے کہا: اس کا مذکر لانا جائز ہے جس طرح بعض مؤنث الفاظ کو مذکر لایا جاتا ہے۔ اور انہوں نے شعر پڑھا:

---

(1) المحرر الوجیز 411/2۔ (2) پچھلا ماخذ۔ (3) حدیث (2877)، اور یہ جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مسند احمد (14125) میں ہے۔ (4) معانی القرآن للزجاج 344/2، اور اعراب القرآن للنحاس 131/2۔ (5) تفسیر الرازی 137/14۔ (6) الصحاح میں (قرب)۔ (7) معانی القرآن میں ان کا قول ا519/2

Surah Al-A'raf: Verse 56 Page 251

Neither did a rain cloud pour its rain ... nor did the earth sprout its greenery. (1)

Abu Ubaida said (2): "Near" (Qareeb) is used in the masculine form based on the masculinity of the word "place" (makan), i.e., "a near place." Ali ibn Sulayman said: "This is incorrect. If it were as he said, then 'Qareeb' would have been in the accusative case (mansub) in the Quran, as you say: 'Zaid is near (qareeban) to you'."

It was also said: It is masculine based on attribution (nasab), as if it says: "Indeed, the mercy of Allah is of closeness," just as you say a woman is "divorced" (taliq) or "menstruating" (ha'id) [using masculine forms for feminine subjects]. (3)

Al-Farra said: If "near" refers to distance, it can be masculine or feminine. But if (4) it refers to lineage (kinship), it is made feminine without dispute among them. You say: "This woman is my kinswoman" (qaribati), meaning: she of my kinship, as mentioned by Al-Jawhari. (5)

Others mentioned from Al-Farra: In lineage, one says "so-and-so's kinswoman" (qaribat fulan). In contexts other than lineage, both masculine and feminine are permissible. It is said: "Your house is near (qareeb) to us," and "so-and-so [female] is near (qareeb) to us." Allah Almighty said: {And what can make you know? Perhaps the Hour is near} [Al-Ahzab: 63]. And those who argued for this said: This is how the Arabs speak, as Imru' al-Qais said:

Woe to him if evening comes and neither Umm Hashim ... is near, nor is Al-Basbasa, the daughter of Yashkur. (6)

Az-Zajjaj said (7): "This is wrong; because the path for masculine and feminine forms is to correspond with their verbs."

---

(1) The verse is by 'Amir ibn Juwayn al-Ta'i, and it is in Al-Kitab 2/46, Majaz al-Qur'an 2/67, and Khizanat al-Adab 1/45. 'Muznah' is the singular of 'muzn', which is a white cloud. 'Wadq' is rain. 'Abqala' means its greenery grew. Khizanat al-Adab. (2) In Majaz al-Qur'an 1/216. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/132. (4) In (m): "And if". (5) In Al-Sahah (q-r-b), and see Ma'ani Al-Farra 1/380-381. (6) Previously 3/413. (7) In his Ma'ani al-Qur'an 2/345, and the author quoted it from him via I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/131-132. What precedes it is from him, and the previous saying of Al-Farra is in his Ma'ani al-Qur'an 1/380-381.

सूरह अल-अराफ: आयत 56 पृष्ठ 251

न ही किसी बादल ने अपना पानी बरसाया... और न ही धरती ने अपनी हरियाली उगाई। (1)

अबू उबैदा ने कहा (2): "निकट" (करीब) शब्द का प्रयोग स्थान (मकान) की पुल्लिंगता के आधार पर पुल्लिंग रूप में किया गया है, यानी: "एक निकट स्थान"। अली इब्न सुलेमान ने कहा: "यह गलत है। यदि ऐसा होता जैसा उन्होंने कहा, तो कुरान में 'करीब' कर्म कारक (मनसुब) में होता, जैसा कि आप कहते हैं: 'ज़ैद आपके निकट (करीबन) है'।"

यह भी कहा गया है: यह संबंध (नसब) के आधार पर पुल्लिंग है, जैसे कि कहा गया हो: "निस्संदेह, अल्लाह की दया निकटता वाली है," ठीक उसी तरह जैसे आप एक महिला को "तलाकशुदा" (तालिक) या "मासिक धर्म वाली" (हईज़) कहते हैं [स्त्रीलिंग विषयों के लिए पुल्लिंग रूपों का उपयोग करते हुए]। (3)

अल-फर्रा ने कहा: यदि "निकट" का तात्पर्य दूरी से है, तो यह पुल्लिंग या स्त्रीलिंग हो सकता है। लेकिन यदि (4) इसका तात्पर्य वंश (रिश्तेदारी) से है, तो उनके बीच बिना किसी विवाद के इसे स्त्रीलिंग बनाया जाता है। आप कहते हैं: "यह महिला मेरी रिश्तेदार (करीबती) है," यानी: मेरे वंश की, जैसा कि अल-जौहरी द्वारा उल्लेख किया गया है। (5)

अन्यों ने अल-फर्रा से उल्लेख किया है: वंश में, कोई कहता है "फलां की रिश्तेदार" (करीबत फुलान)। वंश के अलावा अन्य संदर्भों में, पुल्लिंग और स्त्रीलिंग दोनों की अनुमति है। कहा जाता है: "आपका घर हमसे निकट (करीब) है," और "फलां [स्त्री] हमसे निकट (करीब) है।" अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और आपको क्या पता? शायद वह घड़ी निकट ही हो} [अल-अहज़ाब: 63]। और जिन्होंने इसका तर्क दिया उन्होंने कहा: अरबों की भाषा ऐसी ही है, जैसा कि इमरुल कैस ने कहा:

उस पर धिक्कार है अगर शाम हो जाए और न तो उम्म हाशिम... निकट हो, और न ही यशकुर की बेटी अल-बस्बासा। (6)

अज़-ज़ज्जाज ने कहा (7): "यह गलत है; क्योंकि पुल्लिंग और स्त्रीलिंग रूपों का मार्ग उनकी क्रियाओं के अनुरूप होना है।"

(1) यह छंद आमिर बिन जुवेन अल-ताई का है, और यह अल-किताब 2/46, मजाज़ अल-कुरान 2/67, और खिज़ानत अल-अदब 1/45 में है। 'मुज़ना' 'मुज़्न' का एकवचन है, जो एक सफेद बादल है। 'वदक़' बारिश है। 'अबक़ला' का अर्थ है उसकी हरियाली उगी। खिज़ानत अल-अदब। (2) मजाज़ अल-कुरान 1/216 में। (3) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 2/132। (4) (म) में: "और यदि"। (5) अल-साह (क़-र-ब) में, और देखें मानी अल-फर्रा 1/380-381। (6) पूर्व 3/413। (7) उनके मानी अल-कुरान 2/345 में, और लेखक ने इसे अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 2/131-132 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। जो इससे पहले है वह उन्हीं का है, और अल-फर्रा का पिछला कथन उनके मानी अल-कुरान 1/380-381 में है।

سورہ الاعراف: آیت ۵۶ صفحہ ۲۵۱

فلا مُزْنَةٌ وَدَقَتْ وَدْقَهَا ... ولا أَرْضَ أَبْقَلَ إِبْقَالَها (۱)

اور ابو عبیدہ (۲) نے کہا: «قریبٌ» کو مکان کی تذکیر کی بنیاد پر مذکر لایا گیا ہے، یعنی: مکاناً قریباً۔ علی بن سلیمان نے کہا: یہ غلط ہے، اور اگر ایسا ہی ہوتا جیسا اس نے کہا؛ تو قرآن میں «قریبٌ» منصوب ہوتا، جیسا کہ تم کہتے ہو: إن زيداً قريباً منك۔

اور کہا گیا: اسے نسبت کی بنیاد پر مذکر لایا گیا ہے، گویا اس نے کہا: إنَّ رحمة الله ذاتُ قُرْبٍ، جیسا کہ تم کہتے ہو: امرأةٌ طالقٌ وحائضٌ (۳)۔

اور الفراء نے کہا: جب «قریب» مسافت کے معنی میں ہو تو اسے مذکر اور مؤنث دونوں طرح لایا جا سکتا ہے، اور جب (۴) یہ نسب (رشتہ داری) کے معنی میں ہو تو بلا اختلاف مؤنث لایا جاتا ہے۔ تم کہتے ہو: هذه المرأةُ قريبتي، یعنی: ذاتُ قرابتي، اسے جوہری نے ذکر کیا ہے (۵)۔

اور دوسروں نے الفراء سے نقل کیا ہے: نسب میں کہا جاتا ہے: قريبةُ فلان، اور نسب کے علاوہ میں تذکیر و تانیث دونوں جائز ہیں، کہا جاتا ہے: دارُكَ منَّا قريبٌ، اور فلانةُ منا قريبٌ، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ تَكُونُ قَرِيباً﴾ [الاحزاب: ۶۳]۔ اور جس نے اس کی دلیل دی اس نے کہا: عربوں کا کلام اسی طرح ہے، جیسا کہ امرؤ القیس نے کہا:

لَهُ الوَيْلُ إِنْ أَمْسَى ولا أُمَّ هاشمٍ ... قَرِيبٌ ولا البَسْبَاسَةُ ابنَةُ يَشْكُرَا (۶)

زجاج (۷) نے کہا: یہ غلط ہے؛ کیونکہ مذکر اور مؤنث کا طریقہ یہ ہے کہ وہ اپنے افعال کے مطابق چلیں۔

(۱) یہ شعر عامر بن جوین الطائی کا ہے، اور یہ الکتاب ۴۶/۲، مجاز القرآن ۶۷/۲، اور خزانہ الادب ۴۵/۱ میں ہے۔ المُزْنَة: المُزْن کا واحد ہے، اور یہ سفید بادل ہے۔ الوَدْق: بارش۔ وأبْقَلَ: یعنی: اس کا سبزہ اگ آیا۔ خزانہ الادب۔ (۲) مجاز القرآن ۲۱۶/۱ میں۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۱۳۲/۲۔ (۴) (م) میں: وإن۔ (۵) الصحاح (قرب) میں، اور دیکھئے معانی الفراء ۳۸۰/۱ - ۳۸۱۔ (۶) سابقہ ۴۱۳/۳۔ (۷) ان کی کتاب معانی القرآن ۳۴۵/۲ میں، اور مصنف نے اسے ان سے اعراب القرآن للنحاس ۱۳۱/۲ - ۱۳۲ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ اور اس سے پہلے کا حصہ انہی کا ہے، اور الفراء کا گزشتہ قول ان کی کتاب معانی القرآن ۳۸۰/۱ - ۳۸۱ میں ہے۔

Surah Al-A'raf: Verse 57 252

The Almighty said: {And He is the One Who sends the winds as glad tidings before His mercy; until when they have carried heavy clouds, We drive them to a dead land, then We send down water therein, then We bring forth thereby of all kinds of fruits. Thus We bring forth the dead, that you may remember. 57}

His saying: {And He is the One Who sends the winds as glad tidings before His mercy} is conjoined with His saying: {He covers the night with the day}. He mentioned another of His blessings and indicated His oneness and the certainty of His divinity. Discussion about the wind has already passed in "Al-Baqarah"(1). "Riyah" (winds) is a plural of multitude, and "arwah" (souls/breezes) is a plural of paucity. The origin of "reeh" (wind) is "rooh". And he who said "aryah" for the plural of paucity was mistaken.

{Bushran} (as glad tidings): regarding it, there are seven recitations:

The people of the two sanctuaries (Mecca and Medina) and Abu 'Amr read: "Nushuran" with a dammah on the nun and the shin(2); plural of "nashir" (spreader) in the sense of attribution, i.e., possessor of spreading, so it is like: "shahid" (witness) and "shuhud". And it is possible for it to be the plural of "nushur"; like "rasul" (messenger) and "rusul". It is said: the wind of "nushur" is when it comes from here and there. And "an-nushur" is in the sense of "al-manshur" (that which is spread out); like "ar-rukub" in the sense of "al-markub" (the mount). Meaning: and He is the one who sends the winds spreading.

Al-Hasan and Qatadah read: "Nushran" with a dammah on the nun and a sukun on the shin(3), as a shortening of "nushuran"; just as "kutub" (books) and "rusul" are said.

Al-A'mash and Hamzah read: "Nashran" with a fatha on the nun and a sukun on the shin as a gerund (verbal noun)(4), applying the meaning of what preceded it, as if He said: and He is the one who spreads the winds spreading. I spread the thing and it spread, so it was as if they were folded then spread(5) upon blowing. And it could be a gerund in the place of a circumstantial adverb for the winds; as if He said: He sends the winds spreading(6), i.e., reviving; from "anshara Allahu al-mayyit" (Allah revived the dead).

(1) 2/298 in the commentary of verse 197 from it. (2) Meaning it is the recitation of Nafi', Ibn Kathir and Abu 'Amr. Al-Sab'ah p. 283, and al-Taysir p. 110. (3) And it is the recitation of Ibn 'Amir from the seven. (4) And it is also the recitation of al-Kisa'i. (5) In (kh) and (z): so they spread. In (zha): it spreads. And what is established is from (m). (6) In (zha): spread out.

सूरह अल-अराफ़: आयत 57 252

अल्लाह तआला का इरशाद है: {और वही है जो अपनी रहमत (बारिश) के आगे हवाओं को खुशखबरी बनाकर भेजता है; यहाँ तक कि जब वे भारी बादलों को उठा लेती हैं, तो हम उन्हें किसी मुर्दा शहर की तरफ ले जाते हैं, फिर उससे पानी बरसाते हैं, फिर उसके ज़रिये हर किस्म के फल निकालते हैं। इसी तरह हम मुर्दों को (कब्रों से) निकालेंगे, ताकि तुम नसीहत हासिल करो। 57}

अल्लाह तआला का इरशाद: {और वही है जो अपनी रहमत के आगे हवाओं को खुशखबरी बनाकर भेजता है} उनके इस इरशाद पर अत्फ़ (जुड़ा हुआ) है: {वह रात को दिन पर ढांक देता है}। उन्होंने अपनी नेमतों में से एक और नेमत का ज़िक्र किया और अपनी वहदानियत (एकेश्वरवाद) और अपनी उलूहियत (ईश्वरत्व) की सच्चाई को साबित किया। हवा (रीह) के बारे में चर्चा "अल-बकरह"(1) में गुज़र चुकी है। "रियाह" (हवाएं) बहुतायत का बहुवचन है, और "अरवाह" कमी का बहुवचन है। "रीह" का मूल "रूह" है। और जिसने जमा किल्लत (कमी के बहुवचन) के लिए "अरियाह" कहा, उसने गलती की।

{बुशरान} (खुशखबरी): इसमें सात किराअतें (पढ़ने के तरीके) हैं:

हरमैन (मक्का और मदीना) के लोगों और अबू अम्र ने इसे "नुशुरन" (नुन और शीन पर ज़म्मा/पेश के साथ)(2) पढ़ा है; यह निस्बत के अर्थ में 'नाशिर' का बहुवचन है, यानी 'फैलाने वाली', जैसे 'शाहिद' और 'शुहुद'। और यह भी मुमकिन है कि यह 'नुशूर' का बहुवचन हो; जैसे 'रसूल' और 'रुसुल'। कहा जाता है: 'नुशूर' की हवा जब वह इधर-उधर से आती है। और 'अन-नुशूर' का अर्थ 'मन्शूर' (फैला हुआ) है; जैसे 'रुकूब' का अर्थ 'मरकूब' (सवारी) है। यानी: और वही है जो हवाओं को फैलाने वाली बनाकर भेजता है।

हसन और क़तादा ने इसे "नुशरण" (नुन पर ज़म्मा और शीन साकिन के साथ)(3) पढ़ा है, जो कि "नुशुरन" का हल्का रूप है; जैसे 'कुतुब' और 'रुसुल' कहा जाता है।

अअमश और हमज़ा ने इसे मसूदर (क्रियार्थक संज्ञा) के रूप में "नशरण" (नुन पर फत्हा और शीन साकिन के साथ)(4) पढ़ा है, इसमें उससे पहले आने वाले शब्द का अर्थ क्रियान्वित है, मानो उसने कहा: और वही है जो हवाओं को फैलाने के तौर पर फैलाता है। मैंने चीज़ को फैलाया तो वह फैल गई, तो ऐसा लग रहा था मानो वे लिपटी हुई थीं और फिर चलने पर फैल गईं(5)। और यह भी मुमकिन है कि यह हवाओं के लिए हाल (अवस्था बताने वाला शब्द) के स्थान पर मसूदर हो; जैसे

उसने कहा: वह हवाओं को फैलाने वाली बनाकर भेजता है(6), यानी: ज़िंदा करने वाली; 'अन्शर-अल्लाह-उल-मय्यत' (अल्लाह ने मुर्दे को जीवित किया) से।

---

(1) 2/298 इसकी आयत 197 की तफ़सीर में। (2) यानी यह नाफ़े इब्न कसीर और अबू अम्र की किराअत है। अस-सबअह पृ. 283, और अत-तयसीर पृ. 110। (3) और यह सात (क़ुर्रा) में से इब्न आमिर की किराअत है। (4) और यही अल-किसाई की भी किराअत है। (5) (ख) और (ज़) में: "तो वे फैल जाती हैं"। (ज़्हा) में: "वह फैलाती है"। और जो स्थापित है वह (म) से है। (6) (ज़्हा) में: "फैली हुई"।

سورة الاعراف: آیت ۵۷ ۲۵۲

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَهُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِۦ حَتَّىٰٓ إِذَآ أَقَلَّتْ سَحَابًا ثِقَالًا سُقْنَٰهُ لِبَلَدٍ مَّيِّتٍ فَأَنزَلْنَا بِهِ ٱلْمَآءَ فَأَخْرَجْنَا بِهِۦ مِن كُلِّ ٱلثَّمَرَٰتِ كَذَٰلِكَ نُخْرِجُ ٱلْمَوْتَىٰ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ ۵۷﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَهُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ﴾ اس کے قول ﴿يُغْشِي الَّيْلَ النَّهَارَ﴾ پر عطف ہے۔ اس نے اپنی نعمتوں میں سے ایک اور نعمت کا ذکر کیا، اور اپنی وحدانیت اور اپنی الوہیت کے ثبوت پر دلالت کی۔ ہوا (ریح) کے بارے میں گفتگو "البقرہ"(۱) میں گزر چکی ہے۔ "ریاح" جمع کثرت ہے، اور "ارواح" جمع قلت ہے۔ "ریح" کی اصل "روح" ہے۔ اور جس نے جمع قلت کے لیے "ارياح" کہا، اس نے غلطی کی۔

﴿بُشْرًا﴾ اس میں سات قراتیں ہیں:

اہلِ حرمین اور ابو عمرو نے اسے "نُشُراً" (ن اور ش کے ضمہ کے ساتھ)(۲) پڑھا ہے؛ یہ نسبت کے معنی میں 'ناشر' کی جمع ہے، یعنی 'پھیلانے والی'، پس یہ 'شاہد' اور 'شُہُد' کی طرح ہے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ یہ 'نُشور' کی جمع ہو؛ جیسے 'رسول' اور 'رُسُل'۔ کہا جاتا ہے: 'نُشور' کی ہوا جب وہ اِدھر اُدھر سے آتی ہے۔ اور 'النُّشور' 'منشور' (پھیلی ہوئی) کے معنی میں ہے؛ جیسے 'الرکوب' 'مرکوب' (سواری) کے معنی میں ہے۔ یعنی: اور وہی ہے جو ہواؤں کو پھیلانے والی بنا کر بھیجتا ہے۔

حسن اور قتادہ نے اسے "نُشْراً" پڑھا ہے (ن کے ضمہ اور ش کے سکون کے ساتھ)(۳) جو کہ "نُشر" کا مخفف ہے؛ جیسے 'کتب' اور 'رسل' کہا جاتا ہے۔

اعمش اور حمزہ نے اسے مصدر کے طور پر "نَشْراً" پڑھا ہے (ن کے فتحہ اور ش کے سکون کے ساتھ)(۴)، اس میں اس سے پہلے والے لفظ کے معنی کو عمل میں لایا گیا ہے، گویا اس نے کہا: اور وہی ہے جو ہواؤں کو پھیلانے کے طور پر پھیلاتا ہے۔ میں نے چیز کو پھیلایا تو وہ پھیل گئی، تو گویا وہ لپٹی ہوئی تھیں اور پھر چلنے پر پھیل گئیں(۵)۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ یہ ہواؤں کے لیے حال کی جگہ پر مصدر ہو؛ گویا اس نے کہا: وہ ہواؤں کو پھیلانے والی بنا کر بھیجتا ہے(۶)، یعنی: زندہ کرنے والی؛ 'انشر الله الميت' (اللہ نے مردے کو زندہ کیا) سے۔

---

(۱) ۲۹۸/۲ اس کی آیت ۱۹۷ کی تفسیر کے پاس۔ (۲) یعنی یہ نافع، ابن کثیر اور ابو عمرو کی قرات ہے۔ السبعہ ص ۲۸۳، اور التیسیر ص ۱۱۰۔ (۳) اور یہ سبعہ میں سے ابن عامر کی قرات ہے۔ (۴) اور یہی الکسائی کی بھی قرات ہے۔ (۵) (خ) اور (ز) میں: "فتنتشر" (تو وہ پھیل جاتی ہیں)۔ اور (ظ) میں: "تنشر"۔ اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۶) (ظ) میں: "منتشره" (پھیلی ہوئی)۔

Surah Al-A'raf: Verse 57 | Page 253

...Then [He sends it] as a scattering (nushuran) (1), as you would say: 'He came to us running (rakdan)', meaning 'running (rakidan)'. It has been said: indeed 'nashran' - with a fatha - is from 'al-nashr' which is the opposite of folding, as we mentioned. It's as if the wind in its stillness is like something folded, then it is released from that fold, so it becomes like something opened. Abu Ubayda (2) interpreted it as: dispersed in various directions, in the sense of scattering it here and there.

And 'Asim recited: 'bushran' with 'ba' and a sukun on 'shin' and nunation; the plural of 'bashir', meaning: winds bringing good tidings of rain, and the evidence for it is His saying: {And of His signs is that He sends the winds as bringers of good tidings} [Ar-Rum: 46]. The original state of the 'shin' is with damma, but it was made sukun (3) for lightening; like 'rusul' (4) and 'rusl'. It was also narrated from him as 'basharan' with fatha on the 'ba' (5). Al-Nahhas said: And he reads: 'bushran' and 'bashran' (6); a verbal noun of 'bashshara' meaning he gave good news. So these are five readings. Al-Yamani recited: 'bushra' (7), on the weight of 'hubla'. And a seventh reading: 'bushuran' (8) with damma on both 'ba' and 'shin'.

His Almighty saying: {Until, when they have carried heavy clouds} 'al-sahab' (clouds) is treated as masculine or feminine, and so is every collective plural that has a 'ta marbuta' (ha) in its singular. It is permissible to describe it with a singular; so you say: heavy cloud (sahab thaqil or thaqilah) (9). The meaning: the wind carried clouds heavy with water, i.e., it lifted (10) its burden. It is said: 'aqalla' (lifted).

(1) In (Th): 'yanshuruhu'. (2) In (Kh), (Z), and (M): 'Abu Ubayd'. The established text is from (Th). His words are similar in 'Majaz al-Quran' 1/217. (3) In (Th): 'wa-uskinat' (and was made silent). (4) In the manuscript copies: 'karasul'. The established text is from (M). (5) Ibn Khalawayh attributed it in 'al-Qira'at al-Shadhdha' p. 44 to Isma from 'Asim. Ibn Jinni attributed it in 'al-Muhtasab' 1/255 to Abu Abd al-Rahman. The mutawatir reading from 'Asim is the one mentioned first. (6) See 'I'rab al-Quran' 1/133. And his saying: 'yaqra'u', meaning 'Asim. (7) 'al-Qira'at al-Shadhdha' p. 44, and 'al-Muhtasab' 1/255, and they added its attribution to Ibn Qutayb. (8) In (M): 'bushra'. The established text is consistent with 'I'rab al-Quran'. Ibn Jinni attributed the reading in 'al-Muhtasab' 1/255 to Ibn Abbas and al-Sulami with variation, and 'Asim with variation. (9) 'I'rab al-Quran' by al-Nahhas 2/133. (10) In (M): 'athqalat' (weighted).

सूरह अल-अराफ़: आयत 57 | पृष्ठ 253

...फिर [वह इसे भेजता है] बिखरते हुए (नशुरन) (1), जैसा कि आप कहते हैं: 'वह दौड़ते हुए (रकदन) हमारे पास आया', यानी 'दौड़ता हुआ (राकिदान)'। यह कहा गया है: वास्तव में 'नशरन' - फतह के साथ - 'अल-नशर' से है जो तह करने (लपेटने) के विपरीत है, जैसा कि हमने उल्लेख किया है। ऐसा लगता है कि हवा अपनी स्थिरता में मुड़ी हुई चीज़ की तरह है, फिर उसे उस तह से मुक्त कर दिया जाता है, जिससे वह खुली हुई चीज़ की तरह हो जाती है। अबू उबैदा (2) ने इसका अर्थ इस प्रकार किया है: विभिन्न दिशाओं में बिखरी हुई, यहाँ-वहाँ फैलाने के अर्थ में।

और आसिम ने पढ़ा: 'बुशरन' 'बा' के साथ और 'शीन' पर सुकून और तन्वीन; 'बशीर' का बहुवचन, जिसका अर्थ है: बारिश की खुशखबरी लाने वाली हवाएँ, और इसका प्रमाण अल्लाह का कथन है: {और उसकी निशानियों में से एक यह है कि वह हवाओं को खुशखबरी देने वाली बनाकर भेजता है} [अर-रूम: 46]। 'शीन' का मूल रूप धम्मा के साथ है, लेकिन इसे हल्का करने के लिए सुकून (3) कर दिया गया था; जैसे 'रुसुल' (4) और 'रुस्ल'। उनसे 'बशरन' 'बा' पर फतह के साथ भी वर्णित है (5)। अल-नहस ने कहा: और वह पढ़ता है: 'बुशरन' और 'बशरन' (6); 'बशरा' का स्रोत (मस्दर) जिसका अर्थ है उसने खुशखबरी दी। तो ये पाँच पाठ हैं। अल-यमनी ने पढ़ा: 'बुशरा' (7), 'हुबला' के वजन पर। और सातवाँ पाठ: 'बुशुरन' (8) 'बा' और 'शीन' दोनों पर धम्मा के साथ।

अल्लाह का कथन: {यहाँ तक कि जब वे भारी बादलों को उठा लेते हैं} 'अल-सहाब' (बादल) को पुंलिंग या स्त्रीलिंग माना जाता है, और इसी तरह हर वह सामूहिक बहुवचन जिसके एकवचन में 'हा' (ता मरबूता) होता है। इसे एकवचन के साथ विशेषण देना जायज है; तो आप कहते हैं: भारी बादल (सहाब सक़ील या सक़ीलाह) (9)। अर्थ: हवा ने पानी से भारी बादलों को उठाया, यानी उसने इसके भार को संभाला (10)। कहा जाता है: 'अक़ल्ला' (उठाया)।

(1) (ज़) में: 'यन्शुरुहु'। (2) (ख़), (ज़) और (म) में: 'अबू उबैद'। स्थापित पाठ (ज़) से है। उनके शब्द 'मज़ाज़ अल-कुरान' 1/217 में इसी तरह के हैं। (3) (ज़) में: 'व-उस्क़िनत' (और सुकून कर दिया गया)। (4) पांडुलिपियों में: 'करसूल'। स्थापित पाठ (म) से है। (5) इब्न खालवेह ने 'अल-किराअत अल-शाद्दा' पृष्ठ 44 में इसे आसिम से इस्मा के नाम दिया है। इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतसब' 1/255 में इसे अबू अब्द अल-रहमान के नाम दिया है। आसिम से मुतवातिर पाठ वह है जिसका पहले उल्लेख किया गया है। (6) देखें 'इराब अल-कुरान' 1/133। और उनका कहना: 'यक़रउ', यानी आसिम। (7)

'अल-किराअत अल-शाद्दा' पृष्ठ 44, और 'अल-मुहतसब' 1/255, और उन्होंने इसे इब्न कुतैब के नाम भी बताया। (8) (म) में: 'बुशरा'। स्थापित पाठ 'इराब अल-कुरान' के अनुरूप है। इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतसब' 1/255 में इस पाठ को इब्न अब्बास और अल-सुलमी के नाम मतभेद के साथ और आसिम के नाम मतभेद के साथ दिया है। (9) अल-नहस द्वारा 'इराब अल-कुरान' 2/133। (10) (म) में: 'अल़्क़लत' (भारी किया / बोझ लादा)।

سورة الاعراف: آیت 57 | صفحہ 253

...پھر [وہ اسے بھیجتا ہے] بکھرتے ہوئے (نُشراً) (1)، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: 'وہ ہمارے پاس دوڑتے ہوئے (رکضاً) آیا'، یعنی 'دوڑنے والا (راکضاً)'۔ اور یہ کہا گیا ہے: بے شک 'نَشراً' - فتحہ کے ساتھ - 'النشر' سے ہے جو لپیٹنے (الطي) کے برعکس ہے، جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔ گویا ہوا اپنی سکون کی حالت میں لپٹی ہوئی چیز کی طرح ہے، پھر اسے اس کے لپیٹ سے آزاد کر دیا جاتا ہے، تو وہ کھلی ہوئی چیز کی طرح ہو جاتی ہے۔ ابو عبیدہ (2) نے اس کی تفسیر یہ کی ہے: اپنی سمتوں میں منتشر، یہاں وہاں پھیلانے کے معنی میں۔

اور عاصم نے 'بُشراً' با کے ساتھ اور شین کے سکون اور تنوین کے ساتھ پڑھا؛ یہ بشیر کی جمع ہے، یعنی: ہوائیں بارش کی خوشخبری لاتی ہیں، اور اس پر شاہد اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَمِنْ ءَايَٰتِهِۦٓ أَن يُرْسِلَ ٱلرِّيَاحَ مُبَشِّرَٰتٍ﴾ [الروم: 46]۔ شین کی اصل ضمہ ہے، لیکن تخفیف کے لیے اسے ساکن (3) کر دیا گیا؛ جیسا کہ 'رُسُل' (4) اور 'رُسْل'۔ اور ان سے 'بَشراً' با کے فتحہ کے ساتھ بھی مروی ہے (5)۔ النحاس نے کہا: اور وہ پڑھتے ہیں: 'بُشراً' اور 'بَشراً' (6)؛ یہ بَشَّرهُ يُبشِّرهُ کا مصدر ہے یعنی اس نے خوشخبری دی۔ تو یہ پانچ قرأتیں ہوئیں۔ اور الیمانی نے 'بُشریٰ' (7) پڑھا، حُبلیٰ کے وزن پر۔ اور ساتویں قرأت: 'بُشُراً' (8) با اور شین کے ضمہ کے ساتھ۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿حَتَّىٰٓ إِذَآ أَقَلَّتْ سَحَابًا ثِقَالًا﴾ 'السحاب' (بادل) مذکر اور مؤنث دونوں استعمال ہوتا ہے، اور اسی طرح وہ ہر جمع جس کے واحد کے درمیان 'ہ' (تاء مربوطہ) کا فرق ہو۔ اس کی صفت واحد کے ساتھ لانا جائز ہے؛ پس آپ کہتے ہیں: بادل بھاری (سحاب ثقيل اور ثقيلة) (9)۔ اور معنی یہ ہے: ہوا نے پانی سے لدے بوجھل بادل اٹھائے، یعنی اس کے بوجھ کو اٹھایا (10)۔ کہا جاتا ہے: 'اقلّ' (اٹھایا)۔

(1) (ظ) میں: 'ینشرہ'۔ (2) (خ)، (ز) اور (م) میں: 'ابو عبید'۔ اور جو متن میں ہے وہ (ظ) سے ہے۔ ان کا کلام 'مجاز القرآن' 217/1 میں اسی طرح ہے۔ (3) (ظ) میں: 'واسکِنت'۔ (4) قلمی نسخوں میں: 'کرسول'۔ اور ثابت شدہ متن (م) سے ہے۔ (5) اسے ابن خالویہ نے 'القراءات الشاذة' ص 44 میں عصمہ سے عاصم کی طرف منسوب کیا ہے۔ اور ابن جنی نے 'المحتسب' 255/1 میں اسے ابو عبد الرحمن کی طرف منسوب کیا ہے، اور عاصم سے متواتر قرأت وہی ہے جو پہلے ذکر کی گئی ہے۔ (6) دیکھیے 'إعراب القرآن' 133/1۔ اور ان کا قول: 'یقرأ' یعنی عاصم۔ (7) 'القراءات الشاذة' ص 44، اور 'المحتسب' 255/1، اور انہوں نے اس کی نسبت ابن قطیب کی طرف بھی بڑھائی ہے۔ (8) (م) میں: 'بُشری'۔ اور ثابت شدہ 'إعراب القرآن' کے موافق ہے۔ اور ابن جنی نے 'المحتسب' 255/1 میں اس قرأت کو ابن عباس اور السلمی کی طرف اختلاف کے ساتھ منسوب کیا ہے، اور عاصم کی طرف بھی اختلاف کے ساتھ۔ (9) 'إعراب القرآن' للنحاس 133/2۔ (10) (م) میں: 'أثقلت'۔

254 Surah Al-A'raf, Verse 57 ...such-and-such a thing, meaning: he carried it. "We drove it" [Suqnahu] i.e., the cloud. "To a dead land" [li-baladin mayyitin] i.e., it has no vegetation. It is said: I drove it to such-and-such a land, and towards such-and-such a land. And it is said: for the sake of a dead land; thus the [letter] 'Lam' is the 'Lam' of purpose. 'Al-Balad' (Land/Country): every place on earth, whether inhabited or uninhabited, vacant or populated (1). 'Al-Baldah' and 'Al-Balad': the singular forms of 'Al-Bilad' and 'Al-Buldan' (lands/countries). 'Al-Balad': The trace/mark, and its plural is 'Ablad'. The poet said (2): "After decay had encompassed its traces." 'Al-Balad': The ostrich's nest in the sand (3). It is said: "He is more humiliated than the egg of the balad," meaning: the ostrich egg that it leaves behind. 'Al-Baldah': The earth/land; it is said: "This is our baldah," just as it is said: "our bahrah" (territory). 'Al-Baldah': One of the lunar mansions, and it consists of six stars from [the constellation of] Sagittarius, in which the sun resides on the shortest day of the year (4). 'Al-Baldah': The chest; it is said: "Such-and-such a person is wide of baldah," meaning: wide-chested. The poet said: "She was made to kneel, so she cast a baldah upon a baldah ... where sounds are few except for her low moaning" (5). He means: The camel knelt down and placed its chest on the ground. 'Al-Buldah' (with the 'Ba' vowelized with fatha [a] or damma [u]): the clear space between the eyebrows (6); they are among the homonymous words.

(1) Tahdhib al-Lugha 14/127. (2) He is Ibn al-Riqa', as in al-Sihah (b-l-d) - from which the author quoted - and Tahdhib al-Lugha 14/129, and al-Lisan (b-l-d). (3) It is its place where it hatches. (4) See Tahdhib al-Lugha 14/128. (5) Its sayer is Dhu al-Rumma, and the verse is in his Diwan 2/1004 (Sharh al-Asma'i). His saying: 'bughamuhu'; 'bugham al-naqa': a sound made by the camel that is not articulate. Al-Sihah (b-gh-m). (6) Al-Sihah (b-l-d), and what precedes it is from there.

पृष्ठ 254 सूरा अल-अराफ़, आयत 57 ...फलां चीज़, यानी: उसने उसे उठाया। "हमने उसे हाँका" (सुक़नाहु) यानी बादल को। "एक मृत भूमि की ओर" (लि-बलदिन मय्यितिन) यानी जिसमें कोई वनस्पति नहीं है। कहा जाता है: मैंने उसे फलां भूमि की ओर हाँका, और फलां भूमि तक। और कहा गया है: एक मृत भूमि के लिए; अतः [अक्षर] 'लाम' उद्देश्य का 'लाम' है। 'अल-बलद' (देश/भूमि): पृथ्वी का प्रत्येक स्थान, चाहे वह आबाद हो या गैर-आबाद, खाली हो या बसा हुआ (1)। 'अल-बल्दह' और 'अल-बलद': 'अल-बिलाद' और 'अल-बुल्दान' (देशों) के एकवचन रूप हैं। 'अल-बलद': निशान/अवशेष, और इसका बहुवचन 'अबलाद' है। कवि ने कहा (2): "जब क्षय ने उसके अवशेषों को घेर लिया था।" 'अल-बलद': शुतुरमुर्ग का घोंसला (3)। कहा जाता है: "वह बलद के अंडे से भी अधिक अपमानित है," यानी: शुतुरमुर्ग का अंडा जिसे वह छोड़ देता है। 'अल-बल्दह': पृथ्वी/भूमि; कहा जाता है: "यह हमारा बल्दह है," जैसे कहा जाता है: "हमारा बहरह" (क्षेत्र)। 'अल-बल्दह': चंद्रमा के घरों (मंज़िलों) में से एक है, और इसमें धनु राशि के छह तारे होते हैं, जिसमें सूर्य वर्ष के सबसे छोटे दिन ठहरता है (4)। 'अल-बल्दह': छाती; कहा जाता है: "फलां व्यक्ति चौड़े बल्दह वाला है," यानी: चौड़ी छाती वाला। कवि ने कहा: "उसे घुटनों के बल बैठाया गया, तो उसने एक बल्दह को दूसरे बल्दह पर डाल दिया ... जहाँ उसकी धीमी आवाज़ के अलावा आवाज़ें कम हैं" (5)। उसका अर्थ है: ऊँटनी बैठ गई और उसने अपनी छाती ज़मीन पर टिका दी। 'अल-बुल्दह' ('बा' पर फ़त्हा या ज़म्मा के साथ): भौंहों के बीच का साफ़ स्थान (6); ये समरूपी (होमोनिमस) शब्दों में से हैं।

(1) तहज़ीब अल-लुगा 14/127. (2) वह इब्न अल-रिका' है, जैसा कि अल-सिहह (ब-ल-द) में है - जिससे लेखक ने उद्धृत किया है - और तहज़ीब अल-लुगा 14/129, और अल-लिसान (ब-ल-द)। (3) वह उसका वह स्थान है जहाँ वह अंडे सेती है। (4) देखें तहज़ीब अल-लुगा 14/128. (5) इसके कहने वाले ज़ु अल-रुम्मा हैं, और यह शेर उनके दीवान 2/1004 (शराह अल-असमी) में है। उनका कहना: 'बुग़ामुहा'; 'बुग़ाम अल-नाका': ऊँटनी की वह आवाज़ जो स्पष्ट न हो। अल-सिहह (ब-ग़-म)। (6) अल-सिहह (ब-ल-द), और उससे पहले वाला भाग इसी से है।

صفحہ 254 سورۃ الاعراف، آیت 57 ...فلاں چیز، یعنی: اس نے اسے اٹھایا۔ ﴿سُقْنَٰهُ﴾ یعنی بادل کو۔ ﴿لِبَلَدٍ مَّيِّتٍ﴾ یعنی ایسی زمین جس میں نباتات نہ ہوں۔ کہا جاتا ہے: میں نے اسے فلاں شہر کی طرف ہانکا، اور فلاں شہر تک۔ اور کہا گیا: ایک مردہ شہر کے لیے؛ پس [حرف] 'لام' لامِ غرض (مقصد کے لیے) ہے۔ اور 'البلد': زمین کی ہر وہ جگہ جو آباد ہو یا غیر آباد، خالی ہو یا بستی والی (1)۔ اور 'البلدة' اور 'البلد': 'البلاد' اور 'البلدان' کے واحد ہیں۔ اور 'البَلَد': نشان، اور اس کی جمع 'أبلاد' ہے۔ شاعر نے کہا (2): "اس کے بعد کہ بوسیدگی نے اس کے نشانات کو گھیر لیا۔" اور 'البلد': شتر مرغ کا گھونسلا (3)۔ کہا جاتا ہے: "وہ 'بيضة البلد' (بلد کے انڈے) سے بھی زیادہ ذلیل ہے"؛ یعنی شتر مرغ کا وہ انڈا جسے وہ چھوڑ دیتا ہے۔ اور 'البلدة': زمین؛ کہا جاتا ہے: یہ ہمارا شہر (بلدہ) ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: یہ ہمارا علاقہ (بحرة) ہے۔ اور 'البَلْدَة': چاند کی منزلوں میں سے ایک منزل ہے، اور یہ برجِ قوس کے چھ ستارے ہیں، جن میں سورج سال کے سب سے چھوٹے دن اترتا ہے (4)۔ اور 'البلدة': سینہ؛ کہا جاتا ہے: فلاں 'واسع البلدة' ہے؛ یعنی چوڑے سینے والا؛ شاعر نے کہا: "اسے بٹھایا گیا تو اس نے ایک سینے کو دوسرے سینے پر ڈال دیا ... وہاں آوازیں کم تھیں سوائے اس کی دبی دبی آواز کے" (5)۔ وہ کہتا ہے: اونٹنی بیٹھ گئی، پس اس نے اپنا سینہ زمین پر ٹیک دیا۔ اور 'البُلْدَة'؛ باء کے فتحہ اور ضمہ کے ساتھ: ابروؤں کے درمیان کی جگہ (6)؛ پس یہ دونوں مشترک الفاظ میں سے ہیں۔

(1) تہذیب اللغۃ 14/127۔ (2) وہ ابن الرقاع ہے، جیسا کہ الصحاح (بلد) میں ہے - اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے - اور تہذیب اللغۃ 14/129، اور اللسان (بلد)۔ (3) یہ اس کی وہ جگہ ہے جہاں وہ انڈے سیتا ہے۔ (4) دیکھیے تہذیب اللغۃ 14/128۔ (5) اس کا قائل ذو الرمہ ہے، اور یہ شعر اس کے دیوان 2/1004 (شرح الاصمعی) میں ہے۔ اس کا قول: 'بغَامها'؛ 'بغَام الناقہ': اونٹنی

کی وہ آواز جو واضح نہ ہو۔ الصحاح (بغم)۔ (6) الصحاح (بلد)، اور جو اس سے پہلے ہے وہ اسی سے ہے۔

Page 255 Surah Al-A'raf: Verses 57 - 58

"So We sent down water through it": Meaning: upon the land. It was also said: We sent down water through the clouds, because clouds are the means for sending down water. It is possible that the meaning is: We sent down water from it, as in His saying: "from which the servants of Allah drink" [Al-Insan: 6], meaning: from it.

"And thereby We brought forth all kinds of fruits. Thus will We bring forth the dead, so that you may take heed." The 'kaaf' (in 'kadhalika') is in the accusative case, meaning: like that bringing forth, He brings the dead back to life. Al-Bayhaqi and others narrated from Abu Razin Al-Uqayli who said: I said: O Messenger of Allah, how does Allah recreate creation, and what is the sign of that in His creation? He said: "Have you not passed by the valley of your people while it was barren, then passed by it while it was vibrant and green?" He said: Yes. He said: "That is Allah's sign in His creation."(2)

It was also said: The point of comparison is that their revival from their graves will be through rain that Allah sends upon their graves, then the graves split open for them, and then the souls return to them.

In Sahih Muslim, from the hadith of Abdullah bin Amr, from the Prophet ﷺ: "Then Allah sends - or he said: Allah brings down - rain like drizzle, and the bodies of people grow from it. Then it will be said: O people, come forward to your Lord, and stop them, for they are to be questioned."(3)(4) And he mentioned the hadith. We have mentioned it in its entirety in the book 'At-Tadhkirah'(5), and praise be to Allah. This indicates the resurrection and the gathering, and to Allah all matters return.

His Almighty's saying: "The vegetation of a good land comes forth [abundantly] by permission of its Lord; but that which is bad does not come forth except sparingly. Thus do We diversify the signs for a people who are grateful." (58)

His Almighty's saying: "The vegetation of a good land comes forth [abundantly] by permission of its Lord; but that which is bad does not come forth except sparingly."

---

(1) In the manuscripts: Ibn Razin, and what is established is from (M). His name is Laqit bin Amir. (2) It is narrated by Al-Bayhaqi in Al-I'tiqad p. 145, and in Al-Asma' wa As-Sifat (1069) and (1070). It was also narrated by Ahmad in his Musnad (16193), and Al-Hakim in Al-Mustadrak 4/560. (3) In Sahih Muslim: Halamu (Come). (4) Sahih

Muslim (2940). Also narrated by Ahmad (6555). (5) P. 165 Chapter on the passing away of this creation and mention of this blowing.

पृष्ठ 255 सूरा अल-अराफ: आयतें 57 - 58

"फिर हमने इसके माध्यम से पानी उतारा": यानी: शहर (ज़मीन) पर। और यह भी कहा गया है: हमने बादलों के माध्यम से पानी उतारा; क्योंकि बादल पानी बरसाने का एक ज़रिया हैं। और यह संभावना है कि इसका अर्थ है: हमने इससे पानी उतारा, जैसे उनका कहना है: "जिससे अल्लाह के बंदे पीते हैं" [अल-इंसान: 6] यानी: उससे।

"और हमने उसके ज़रिए हर तरह के फल पैदा किए। इसी तरह हम मुर्दों को (दोबारा) जीवित करेंगे ताकि तुम नसीहत हासिल करो।" यहाँ ('कज़ालिका' में) 'काफ़' (तुलना के लिए) है, जिसका अर्थ है: उसी तरह जैसे (वनस्पतियों का) निकलना होता है, वैसे ही अल्लाह मुर्दों को जीवित करेगा। अल-बैहक़ी और अन्य लोगों ने अबू रज़ीन अल-उक़ैली से रिवायत की है(1), उन्होंने कहा: मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, अल्लाह सृष्टि को दोबारा कैसे पैदा करेगा, और उसकी सृष्टि में इसकी क्या निशानी है? आपने फ़रमाया: "क्या तुम अपनी कौम की उस घाटी से नहीं गुज़रे जो सूखी और बंजर थी, फिर तुम दोबारा वहाँ से गुज़रे तो वह हरी-भरी लहलहा रही थी?" उन्होंने कहा: हाँ। आपने फ़रमाया: "यही अल्लाह की उसकी सृष्टि में निशानी है।"(2)

और यह भी कहा गया है: तुलना का पहलू यह है कि उनका अपनी कब्रों से निकलना उस बारिश के कारण होगा जिसे अल्लाह उनकी कब्रों पर भेजेगा, फिर उनके लिए कब्रें फट जाएंगी, और फिर रूहें (आत्माएं) उनमें वापस आ जाएंगी।

सहीह मुस्लिम में अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस में नबी ﷺ से वर्णित है: "फिर अल्लाह भेजेगा - या उन्होंने कहा: अल्लाह उतारेगा - शबनम (ओस) की तरह बारिश, जिससे लोगों के शरीर उगेंगे। फिर कहा जाएगा: ऐ लोगो, अपने रब की ओर आओ, और उन्हें रोको, उनसे पूछताछ की जानी है।"(3)(4) और हदीस का उल्लेख किया। हमने इसे 'अत-तज़किराह' पुस्तक में विस्तार से बताया है(5), और अल्लाह की प्रशंसा हो। यह पुनरुत्थान और हश्र (प्रलय के दिन इकट्ठा होना) का प्रमाण है, और अल्लाह ही की ओर तमाम मामले लौटते हैं।

अल्लाह तआला का फरमान: "और जो अच्छी ज़मीन होती है, उसकी वनस्पति उसके रब के हुक्म से (खूब) निकलती है, और जो ज़मीन खराब होती है, उसकी पैदावार बहुत कम निकलती है। इसी तरह हम शुक्रगुज़ार लोगों के लिए निशानियाँ खोल-खोल कर बयान करते हैं।" (58)

अल्लाह तआला का फरमान: "और जो अच्छी ज़मीन होती है, उसकी वनस्पति उसके रब के हुक्म से (खूब) निकलती है, और जो ज़मीन खराब होती है, उसकी पैदावार बहुत कम निकलती है।"

---

(1) पांडुलिपियों में: इब्न रज़ीन, और जो (म) से साबित है। उनका नाम लक़ीत बिन आमिर है। (2) यह अल-बैहक़ी की अल-इतिकाद पृष्ठ 145 में, और अल-अस्मा वस-सिफ़ात (1069) और (1070) में है। इसे अहमद ने अपनी मुसनद (16193) में और अल-हाकिम ने अल-मुस्तदरक 4/560 में भी वर्णित किया है। (3) सहीह मुस्लिम में: हलम्मु (आओ)। (4) सहीह मुस्लिम (2940)। इसे अहमद (6555) ने भी वर्णित किया है। (5) पृष्ठ 165 इस सृष्टि के समाप्त होने और इस फूंक (सूर) के उल्लेख का अध्याय।

صفحہ 255 سورۃ الاعراف: آیات 57 - 58

"پھر ہم نے اس کے ذریعے پانی اتارا": یعنی: شہر (زمین) پر۔ اور کہا گیا: ہم نے بادلوں کے ذریعے پانی اتارا؛ کیونکہ بادل پانی اتارنے کا آلہ (ذریعہ) ہیں۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ اس کا معنی یہ ہو: ہم نے اس سے پانی اتارا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "جس سے اللہ کے بندے پیتے ہیں" [الإنسان: 6] یعنی: اس سے۔

"پس ہم نے اس کے ذریعے ہر قسم کے پھل نکالے، اسی طرح ہم مُردوں کو (دوبارہ) زندہ کریں گے تاکہ تم نصیحت حاصل کرو۔" (کذلک میں) 'کاف' حالت نصب میں ہے، یعنی: اسی طرح نکالنے کی مانند اللہ مردوں کو زندہ کرے گا۔ بیہقی وغیرہ نے ابو رزین العقیلی سے روایت کی ہے(1)، انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، اللہ تعالیٰ مخلوق کو دوبارہ کیسے پیدا کرے گا، اور اس کی مخلوق میں اس کی نشانی کیا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "کیا تم اپنی قوم کی اس وادی سے نہیں گزرے جو خشک و بنجر تھی، پھر تم وہاں سے گزرے تو وہ لہلہا رہی تھی اور سبزہ زار تھی؟" انہوں نے کہا: جی ہاں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "پس یہی اللہ کی اس کی مخلوق میں نشانی ہے۔"(2)

اور کہا گیا: تشبیہ کی وجہ یہ ہے کہ ان کا قبروں سے جی اٹھنا اس بارش کے ذریعے ہو گا جسے اللہ ان کی قبروں پر بھیجے گا، پھر ان سے قبریں پھٹ جائیں گی، پھر روحیں ان کی طرف لوٹ آئیں گی۔

صحیح مسلم میں عبداللہ بن عمرو کی حدیث میں نبی ﷺ سے مروی ہے: "پھر اللہ بھیجے گا - یا فرمایا: اللہ اتارے گا - ایسی بارش جیسے شبنم ہو، جس سے لوگوں کے جسم اگیں گے، پھر کہا جائے گا: اے لوگو، اپنے رب کی طرف آؤ، اور انہیں ٹھہراؤ، ان سے سوال کیا جانا ہے۔"(3)(4)

اور حدیث ذکر کی۔ ہم نے اسے کتاب 'التذکرہ' میں مکمل ذکر کیا ہے(5)، والحمد للہ۔ پس یہ بعث و نشور (مرنے کے بعد دوبارہ اٹھنے) پر دلیل ہے، اور تمام معاملات اللہ ہی کی طرف لوٹائے جاتے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور جو پاکیزہ زمین ہوتی ہے، اس کا سبزہ اس کے رب کے حکم سے (خوب) نکلتا ہے، اور جو خراب ہوتی ہے، اس کا سبزہ بہت کم نکلتا ہے۔ اسی طرح ہم شکر گزار لوگوں کے لیے نشانیاں پھیر پھیر کر بیان کرتے ہیں۔" (58)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور جو پاکیزہ زمین ہوتی ہے، اس کا سبزہ اس کے رب کے حکم سے (خوب) نکلتا ہے، اور جو خراب ہوتی ہے، اس کا سبزہ بہت کم نکلتا ہے۔"

---

(1) خطی نسخوں میں: ابن رزین، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (م) سے ہے۔ اور ان کا نام لقیط بن عامر ہے۔ (2) یہ بیہقی کی 'الاعتقاد' ص 145، اور 'الاسماء والصفات' (1069) اور (1070) میں ہے۔ اور اسے احمد نے اپنی مسند (16193) میں، اور حاکم نے 'المستدرک' 4 / 560 میں بھی روایت کیا ہے۔ (3) صحیح مسلم میں ہے: هلم (آؤ)۔ (4) صحیح مسلم (2940)۔ اور اسے احمد (6555) نے بھی روایت کیا ہے۔ (5) ص 165 اس مخلوق کے فنا ہونے اور اس صور پھونکنے کے ذکر کا باب۔

256 Surah Al-A'raf: Verse 58

Meaning: Good soil. And "the bad": that which has stones or thorns in its soil; according to Al-Hasan. It is said: its meaning is a simile; the Almighty likened the quick-witted to the good land and the dull-witted to that which is bad; according to Al-Nahhas (1). It is said: this is a parable for hearts; a heart that accepts admonition and remembrance, and a sinful heart that repels that; Al-Hasan also said this. Qatadah said: a parable for the believer who works seeking reward voluntarily, and the hypocrite who does not seek reward (2). The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "By Him in Whose Hand is my soul, if one of them knew that he would find a fleshy bone or two good meat-covered ribs, he would surely attend the 'Isha' prayer" (3).

﴿ نَكِدًا ﴾ (Nakidan - scanty/bad): It is in the accusative case as a circumstantial adverb (hal), and it means the difficulty that prevents giving good. This is a representation. Mujahid said: it means that among the children of Adam are the good and the bad (4).

Talhah read it as: "illa nakdan" (5), omitting the kasra due to its heaviness. Ibn Al-Qa'qa' read it as: "nakadan" with a fatha on the kaf (6), so it is a verbal noun meaning: one of hardship; as it is said:

For it is but advancing and retreating (7)

It is said: "nakidan" with the kaf having a fatha or kasra has meanings like "ad-danaf" and "ad-danif" (severely ill), which are two linguistic variants (8).

﴿ كَذَلِكَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ ﴾ (Thus do We explain the signs): that is, just as We have explained the signs—which are arguments and proofs—in invalidating polytheism, so too do We explain the signs (9) in everything people need. ﴿ لِقَوْمٍ... ﴾

(1) See I'rab al-Qur'an by him, 2/134. (2) Al-Tabari narrated something similar, 10/259. (3) Narrated by Ahmad (7328), Al-Bukhari (644), and Muslim (651) from the hadith of Abu Hurairah. His saying "mirmātayn": the mirmah is the hoof of a sheep, and it is said: what is between its hooves, and its meem is pronounced with kasra or fatha. Al-Nihayah (Ramy). (4) Narrated by Al-Tabari, 10/258-259. (5) Al-Qira'at al-Shadhdhah, p. 44. (6) Ibn Al-Qa'qa' is Abu Ja'far, one of the ten readers, and his reading is in Al-Nashr, 2/270. (7) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas, 2/134. The verse is by Al-Khansa' and is in her Diwan, p. 48. Its beginning is: "It grazes as long as it grazes until it

remembers", and Salaf 3/54. (8) See Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra', 1/382. (9) His saying: "the signs" is from (m).

256 सूरा अल-अराफ: आयत 58

अर्थ: अच्छी मिट्टी। और "खराब": जिसकी मिट्टी में पत्थर या कांटे हों; अल-हसन के अनुसार। यह कहा गया है: इसका अर्थ एक उपमा है; सर्वशक्तिमान ने तेज़ समझ वाले की तुलना अच्छी भूमि से की है और सुस्त समझ वाले की तुलना उस भूमि से की है जो खराब है; अल-नहस के अनुसार (1)। यह भी कहा गया है: यह दिलों के लिए एक दृष्टांत है; एक दिल जो उपदेश और नसीहत स्वीकार करता है, और एक पापी दिल जो उससे दूर भागता है; अल-हसन ने भी यही कहा। कतादा ने कहा: यह उस मोमिन (विश्वासी) का उदाहरण है जो स्वेच्छा से सवाब की उम्मीद में काम करता है, और उस मुनाफिक (पाखंडी) का जो सवाब की उम्मीद नहीं रखता (2)। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "उसकी कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, अगर उनमें से किसी को पता होता कि उसे एक मांसल हड्डी या दो अच्छी मांस वाली पसलियाँ मिलेंगी, तो वह निश्चित रूप से ईशा की नमाज़ में शामिल होता" (3)।

﴿نَكِدًا﴾ (नकिदान - मुश्किल से/बुरा): यह 'हाल' (परिस्थिति) के रूप में नसब (accusative) में है, और इसका अर्थ है वह कठिनाई जो अच्छाई देने से रोकती है। यह एक रूपक है। मुजाहिद ने कहा: इसका अर्थ है कि आदम की संतानों में अच्छे और बुरे दोनों होते हैं (4)।

तलहा ने इसे पढ़ा: "इल्ला नकदन" (5), भारीपन के कारण कसरा को हटा दिया। इब्न अल-कका ने पढ़ा: "नकदन" काफ पर फतहा के साथ (6), इसलिए यह एक संज्ञा (मस्दर) है जिसका अर्थ है: कठिनाई वाला; जैसा कि कहा गया है:

क्योंकि यह केवल आगे बढ़ना और पीछे हटना है (7)

यह भी कहा गया है: "नकिदान" में काफ पर फतहा या कसरा होना "अद-दनफ" और "अद-दनिफ" (गंभीर रूप से बीमार) की तरह है, जो दो भाषाई रूप हैं (8)।

﴿كَذَٰلِكَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ﴾ (इसी तरह हम आयतों को विस्तार से बयान करते हैं): यानी, जिस तरह हमने शिर्क(बहुदेववाद) को गलत साबित करने के लिए आयतों—जो दलीलें और सबूत हैं—को विस्तार से बयान किया है, उसी तरह हम आयतों को (9) उन सभी चीज़ों में भी विस्तार से बयान करते हैं जिनकी लोगों को ज़रूरत है। ﴿لِقَوْمٍ...﴾

(1) देखें इराब अल-कुरान, 2/134। (2) अल-तबरी ने इसी तरह का वर्णन किया है, 10/259। (3) इसे अहमद (7328), अल-बुखारी (644), और मुस्लिम (651) ने अबू हुरैरा की हदीस से उद्धृत किया है। उनका कहना "मिर्मातैन": मिर्माह भेड़ का खुर है, और कहा जाता है: उसके खुरों के बीच की जगह, और इसके'मीम' को कसरा या फतहा के साथ पढ़ा जाता है। अल-निहाया (रमी)। (4) इसे अल-तबरी ने उद्धृत किया है, 10/258-259। (5) अल-किराअत अल-शद्दाह, पृष्ठ 44। (6) इब्न अल-कका अबू जफर हैं, जो दस पाठकों में से एक हैं, और उनका पाठ अल-नश्र, 2/270 में है। (7) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान, 2/134। यह पद अल-खंसा का है और उनके दीवान, पृष्ठ 48 में है। इसकी शुरुआत है: "यह तब तक चरता है जब तक चरता है जब तक इसे याद आता है", और सलफ 3/54। (8) देखें अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान, 1/382। (9) उनका कहना: "आयतें" (m) से है।

٢٥٦ سورة الاعراف: آیت ٥٨

یعنی: پاکیزہ مٹی۔ اور "خبیث": وہ جس کی مٹی میں پتھر یا کانٹے ہوں؛ حسن بصری سے مروی ہے۔ اور کہا گیا: اس کا معنی تشبیہ ہے؛ اللہ تعالیٰ نے تیز فہم کو پاکیزہ شہر (زمین) سے اور کند ذہن کو اس سے جو ناپاک (خراب) ہو تشبیہ دی ہے؛ نحاس سے مروی ہے (١)۔ اور کہا گیا: یہ دلوں کی مثال ہے؛ ایک وہ دل جو وعظ اور نصیحت قبول کرتا ہے، اور ایک فاسق دل جو اس سے دور بھاگتا ہے؛ حسن نے بھی یہی کہا ہے۔ قتادہ نے کہا: یہ اس مومن کی مثال ہے جو ثواب کی نیت سے نفلی کام کرتا ہے، اور منافق جو ثواب کی امید نہیں رکھتا (٢)۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «قسم ہے اس ذات کی جس کے ہاتھ میں میری جان ہے، اگر ان میں سے کسی کو معلوم ہو جائے کہ اسے گوشت والی ہڈی ملے گی، یا دو بہترین کھر ملیں گے تو وہ ضرور عشاء کی نماز میں حاضر ہو» (٣)۔

﴿ نَكِدًا ﴾ حال ہونے کی بنا پر نصب میں ہے، اور اس کا مطلب وہ تنگی ہے جو بھلائی دینے سے مانع ہو۔ اور یہ ایک تمثیل ہے۔ مجاہد نے کہا: یعنی بنی آدم میں پاکیزہ اور خبیث دونوں ہوتے ہیں (٤)۔

اور طلحہ نے اسے: «إِلَّا نَكَدًا» (٥) پڑھا، بھاری پن کی وجہ سے کسرہ حذف کر دیا۔ اور ابن القعقاع نے پڑھا: «نَكَدًا» کاف کے فتحہ کے ساتھ (٦)، پس یہ مصدر ہے بمعنی: تنگی والا؛ جیسا کہ کہا گیا ہے:

پس وہ تو بس آگے بڑھنا اور پیچھے ہٹنا ہے (٧)

اور کہا گیا: «نَكِدًا» کاف کے فتحہ اور کسرہ کے ساتھ بمعنی "دَنَف" اور "دَنِف" (شدید بیمار) کی طرح ہے، جو دو لغات ہیں (۸)۔

﴿ كَذَٰلِكَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ ﴾ یعنی: جس طرح ہم نے آیات کو پھیر پھیر کر بیان کیا—جو کہ دلائل اور نشانیاں ہیں—شرک کے باطل ہونے میں؛ اسی طرح ہم آیات کو (۹) ان تمام چیزوں میں بیان کرتے ہیں جن کی لوگوں کو ضرورت ہوتی ہے۔ ﴿ لِقَوْمٍ... ﴾

(۱) دیکھیے اعراب القرآن، ۲/ ۱۳٤ . (۲) طبری نے اسی طرح کی روایت کی ہے ۱۰/ ۲۵۹ . (۳) اسے احمد (۷۳۲۸)، بخاری (٦٤٤)، اور مسلم (٦٥١) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور آپ کا قول: مرماتین؛ المِرماۃ: بکری کا کھر، اور کہا گیا: اس کے کھروں کے درمیان کا حصہ، اور اس کے میم کو کسرہ اور فتحہ دونوں کے ساتھ پڑھا جاتا ہے۔ النہایہ (رمی)۔ (٤) اسے طبری نے روایت کیا ہے ۱۰/ ۲۵۸ - ۲۵۹ . (٥) القراءات الشاذہ ص٤٤ . (٦) ابن القعقاع ابو جعفر ہیں، جو دس قراء میں سے ایک ہیں، اور ان کی قرأت النشر ۲/ ۲۷۰ میں ہے۔ (۷) نحاس کی اعراب القرآن ۲/ ۱۳٤ . اور یہ شعر خنساء کا ہے اور ان کے دیوان ص ٤۸ میں ہے، اور اس کا مصرع اول ہے: "وہ چرتی ہے جب تک چرتی ہے یہاں تک کہ اسے یاد آتا ہے"، اور سلف ۳ / ٥٤ . (۸) دیکھیے فراء کی معانی القرآن ۱ / ۳۸۲ . (۹) آپ کا قول: الآیات (م) سے ہے۔

Surah Al-A'raf, Ayah 59 257

...they are grateful} He specifically mentioned those who are grateful because they are the ones who benefit from that.

His, the Almighty's, words: {Indeed, We sent Noah to his people, and he said, 'O my people, worship Allah; you have no deity other than Him. Indeed, I fear for you the punishment of a tremendous Day.'} [Al-A'raf: 59]

His, the Almighty's, words: {Indeed, We sent Noah to his people, and he said, 'O my people, worship Allah'} Since He has explained that He is the Creator, Capable of perfection; He mentioned the stories of nations and the warnings for the disbelievers contained therein. The 'L' in 'laqad' is for emphasis, indicating an oath. The 'fa' (in 'fa-qala') indicates that the second action followed the first. {O my people} is a possessive vocative, and it is permissible to say: 'ya qawmi' (with a long 'i') as per the original rule (1).

Noah was the first of the messengers to Earth after Adam, peace be upon them both, with the prohibition of daughters, sisters, paternal aunts, and maternal aunts. Al-Nahhas said (2): and it [the name Nuh] is inflected because it consists of three letters, and it may be possible that it is derived from 'naha yanuhu' (to wail); this meaning and others were previously mentioned in 'Al 'Imran' (3), making repetition unnecessary.

Ibn al-Arabi said: Whichever historian said that Idris was before him (4) is mistaken. The evidence for his mistake is the authentic hadith of the Isra (Night Journey) (5), when the Prophet ﷺ met Adam and Idris. Adam said to him: 'Welcome, O righteous Prophet and righteous son.' And Idris said to him: 'Welcome, O righteous Prophet and righteous brother.' If Idris were a father (ancestor) to Noah [on the lineage of Muhammad], he would have said: 'Welcome, O righteous Prophet and righteous son.' When he said to him: 'And righteous brother,' it indicated that he joins with him at Noah, peace be upon them all. No fair-minded person can argue after this.

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/134. (2) In I'rab al-Qur'an 1/368. (3) 5/94 at Verse (33). (4) In the manuscripts: And whoever among the historians said that Idris was before him. What is stated is from Ahkam al-Qur'an 2/775. And what is between brackets is from it. (5) Narrated by al-Bukhari (349) and Muslim (163) from the hadith of Abu Dharr (may Allah be pleased with him). See also the hadith of Ubayy ibn Ka'b in Musnad Ahmad (21288).

सूरह अल-अराफ़, आयत 59 257

...वे आभारी हैं} उन्होंने विशेष रूप से आभारी लोगों का उल्लेख किया क्योंकि वे ही इससे लाभान्वित होते हैं।

अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह, हमने नूह को उसकी कौम की ओर भेजा, तो उसने कहा, 'हे मेरी कौम! अल्लाह की इबादत करो, उसके सिवा तुम्हारा कोई पूज्य नहीं है। मुझे तुम्हारे लिए एक बड़े दिन के अज़ाब का डर है।'} [अल-अराफ़: 59]

अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह, हमने नूह को उसकी कौम की ओर भेजा, तो उसने कहा, 'हे मेरी कौम! अल्लाह की इबादत करो'} चूंकि उसने स्पष्ट कर दिया है कि वह पूर्णता पर सक्षम निर्माता है; उसने राष्ट्रों की कहानियों और उनमें काफ़िरों (अविश्वासियों) के लिए चेतावनी का उल्लेख किया। 'लकद' में 'ल' ताकीद (ज़ोर) के लिए है, जो कसम (शपथ) की ओर इशारा करता है। 'फा' (फ़-क़ाला में) यह दर्शाता है कि दूसरा कार्य पहले के बाद हुआ। {या कौमी} एक निदा (संबोधन) है, और मूल नियम (1) के अनुसार 'या कौमी' (अंत में ई के साथ) कहना जायज़ है।

नूह, आदम (उन दोनों पर शांति हो) के बाद बेटियों, बहनों, बुआओं और मौसियों के निषेध के साथ पृथ्वी पर भेजे गए पहले रसूल (संदेशवाहक) थे। अल-नहहास ने कहा (2): और यह (नाम नूह) मुनसरिफ (विभक्ति स्वीकार करने वाला) है क्योंकि इसमें तीन अक्षर हैं, और यह मुमकिन है कि यह 'नाहा यनूहू' (विलाप करना) से निकला हो; यह अर्थ और अन्य 'आल इमरान' (3) में पहले बताए जा चुके हैं, इसलिए उन्हें दोहराने की आवश्यकता नहीं है।

इब्न अल-अरबी ने कहा: इतिहासकारों में से जिसने भी यह कहा कि इदरीस उनसे पहले थे (4), उसने गलती की है। उनकी गलती का प्रमाण मेराज (इसरा) की सही हदीस है (5), जब पैगंबर ﷺ आदम और इदरीस से मिले। आदम ने उनसे कहा: 'आपका स्वागत है, हे नेक नबी और नेक बेटे।' और इदरीस ने उनसे कहा: 'आपका स्वागत है, हे नेक नबी और नेक भाई।' अगर इदरीस नूह के पूर्वज होते [मुहम्मद के वंश में], तो वे कहते: 'आपका स्वागत है, हे नेक नबी और नेक बेटे।' जब उन्होंने उनसे कहा: 'और नेक भाई', तो इससे पता चला कि वे नूह पर उनके साथ मिलते हैं, उन सभी पर अल्लाह की सलामती हो। इसके बाद किसी न्यायप्रिय व्यक्ति के लिए कहने को कुछ नहीं बचता।

(1) इराब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 2/134। (2) इराब अल-कुरान में 1/368। (3) 5/94 आयत (33) पर। (4) प्रतियों में: और इतिहासकारों में से जिसने कहा कि इदरीस उनसे पहले थे। जो कुछ दर्ज है वह 'अहकाम अल-कुरान' 2/775 से है। और कोष्ठक के बीच की सामग्री उसी से है। (5) इसे बुखारी (349) और मुस्लिम (163) ने अबू ज़र (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है। मसनद अहमद (21288) में उबई इब्न काब की हदीस भी देखें।

سورة الاعراف، آیت 59 257

...وہ شکر گزار ہوں} اور شکر گزاروں کو خاص کیا کیونکہ وہی اس سے نفع پانے والے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بے شک ہم نے نوح کو ان کی قوم کی طرف بھیجا، تو انہوں نے کہا اے میری قوم! اللہ کی عبادت کرو، اس کے سوا تمہارا کوئی معبود نہیں۔ مجھے تمہارے بارے میں ایک بڑے دن کے عذاب کا ڈر ہے۔} [الاعراف: 59]

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بے شک ہم نے نوح کو ان کی قوم کی طرف بھیجا، تو انہوں نے کہا اے میری قوم! اللہ کی عبادت کرو} چونکہ اس نے واضح کر دیا کہ وہ خالق ہے اور کمال پر قادر ہے؛ تو قوموں کے قصے اور ان میں کافروں کے لیے جو تنبیہ ہے اس کا ذکر کیا۔ 'لقد' میں 'لام' تاکید کے لیے ہے جو قسم پر متنبہ کرتا ہے۔ اور 'فا' (ف-قال میں) اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ دوسرا کام پہلے کے بعد ہے۔ {يا قومي} نداء مضاف ہے، اور اصل (1) کے مطابق 'يا قومي' (یاء کے ساتھ) کہنا جائز ہے۔

نوح علیہ السلام، آدم علیہ السلام کے بعد زمین پر پہلے رسول ہیں جنہوں نے بیٹیوں، بہنوں، پھوپھیوں اور خالاؤں کی حرمت کا حکم دیا۔ نحاس نے کہا (2): اور یہ (نام نوح) منصرف ہے کیونکہ یہ تین حرفوں پر مشتمل ہے، اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ 'ناح ينوح' (نوحہ کرنا) سے مشتق ہو؛ یہ معنی اور دیگر 'آل عمران' (3) میں پہلے گزر چکے ہیں، اس لیے اسے دہرانے کی ضرورت نہیں۔

ابن العربی نے کہا: مورخین میں سے جس نے یہ کہا کہ ادریس ان سے پہلے تھے (4)، تو اس نے وہم (غلطی) کھائی ہے۔ اور اس کے وہم کے درست ہونے پر دلیل معراج (اسراء) کی صحیح حدیث

ہے (5)، جب نبی کریم ﷺ آدم اور ادریس سے ملے۔ تو آدم نے ان سے کہا: 'خوش آمدید، اے نیک نبی اور نیک بیٹے'۔ اور ادریس نے ان سے کہا: 'خوش آمدید، اے نیک نبی اور نیک بھائی'۔ تو اگر ادریس نوح کے باپ (جدِ امجد) ہوتے [محمد کی صلب پر] تو وہ کہتے: خوش آمدید، اے نیک نبی اور نیک بیٹے۔ پس جب انہوں نے کہا: 'اور نیک بھائی'؛ تو اس نے دلالت کی کہ وہ ان کے ساتھ نوح میں جمع ہوتے ہیں، ان سب پر اللہ کی سلامتی ہو۔ اس کے بعد کسی انصاف پسند کے لیے کلام کی گنجائش نہیں۔

---

(1) إعراب القرآن للنحاس 2/ 134۔ (2) في إعراب القرآن 1/ 368۔ (3) 5/ 94 آیت (33) کے پاس۔ (4) نسخوں میں ہے: اور مورخین میں سے جس نے کہا کہ ادریس ان سے پہلے تھے۔ اور ثابت شدہ 'احکام القرآن' 2/775 سے ہے۔ اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت اسی سے ہے۔ (5) اسے بخاری (349) اور مسلم (163) نے حضرت ابو ذر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور مسند احمد (21288) میں ابی بن کعب کی حدیث دیکھیں۔

Surah Al-A'raf: Verse 59 258 Al-Qadi 'Iyad said (1): The response of the fathers came here; like Noah, Abraham, and Adam: "Welcome to the righteous son," and he said about Idris: "To the righteous brother" as he mentioned about Moses, Jesus, Joseph, Aaron, and Yahya, who are not fathers—by consensus—to the Prophet ﷺ. Al-Mazari said (2): Historians have mentioned that Idris is the grandfather of Noah, peace be upon them both. If evidence exists that Idris was also sent, the genealogists' claim that he preceded Noah would be incorrect, because of what the Prophet ﷺ said regarding Adam's statement: "Indeed, Noah was the first messenger to be sent." If no evidence exists, then what they said is possible, and it would be correct to assume that Idris was a prophet but not a messenger. Al-Qadi 'Iyad said (3): This can be reconciled by saying: Noah's mission was specifically for the entire people of the earth—as mentioned in the hadith (4)—collectively, like our Prophet ﷺ. Meanwhile, Idris was sent to his own people, like Moses, Hud, Salih, Lot, and others. Some have used as evidence for this the verse: {And indeed, Elias was among the messengers * When he said to his people, "Will you not fear Allah?"} [As-Saffat: 123-124]. It has been said that Elias is Idris, and it has been read as: "Peace be upon Idrisin" (5). Al-Qadi 'Iyad said (6): I have seen that Abu Al-Hasan Ibn Battal was of the opinion that Adam was not a messenger, in order to avoid this objection. However, the long hadith of Abu Dharr indicates that Adam and Idris were both messengers. (1) In Ikmal al-Mu'lim 1/502. (2) In al-Mu'lim 1/341. The author quoted from him via Ikmal al-Mu'lim 1/575. (3) In Ikmal al-Mu'lim 1/575 - 576. (4) The hadith of intercession in Ahmad (12153), Bukhari (4476), and Muslim (193) from the hadith of Anas bin Malik (may Allah be pleased with him). (5) Ibn Khalawayh attributed it in ash-Shadhdhadh Readings p. 128 to Ibn Mas'ud, and Ibn Jinni added in al-Muhtasib 2/224 its attribution to Yahya, al-A'mash, al-Minhal, and al-Hakam bin 'Uyaynah. He said: It must be an Arab distortion of a foreign word because it is not from their language. (6) Ikmal al-Mu'lim 1/576.

सूरह अल-अराफ़: आयत 59 258 अल-क़ादी इयाद (1) ने कहा: यहाँ पिताओं का जवाब आया है; जैसे नूह, इब्राहीम और आदम: "नेक बेटे का स्वागत है," और इदरीस के बारे में उन्होंने कहा: "नेक भाई का स्वागत है," जैसा कि उन्होंने मूसा, ईसा, यूसुफ़, हारून और यहया के बारे में उल्लेख किया, जो नबी ﷺ के पिता नहीं हैं—आम सहमति से। अल-माज़री (2) ने कहा: इतिहासकारों ने उल्लेख किया है कि इदरीस नूह के दादा हैं, उन दोनों पर शांति हो। यदि यह प्रमाण मिलता है कि इदरीस को भी भेजा गया था, तो वंशावली विशेषज्ञों की यह बात सही नहीं होगी कि वह नूह से पहले थे; क्योंकि नबी ﷺ ने आदम के इस कथन की सूचना दी है: "वास्तव में, नूह पहले रसूल थे जिन्हें भेजा गया।" यदि कोई प्रमाण नहीं है, तो उन्होंने जो कहा वह संभव है, और यह मानना सही होगा कि इदरीस एक नबी थे, रसूल नहीं। अल-क़ादी इयाद (3) ने कहा: इस बात में इस प्रकार सामंजस्य बिठाया जा सकता है कि: नूह का मिशन विशेष रूप से पूरी धरती के लोगों के लिए था—जैसा कि हदीस (4) में कहा गया है—सामूहिक रूप से, जैसे हमारे नबी ﷺ। जबकि इदरीस अपनी क़ौम के लिए थे, जैसे मूसा, हूद, सालेह, लूत और अन्य। कुछ लोगों ने इस पर इस आयत से प्रमाण लिया है: {और वास्तव में, इलियास भी रसूलों में से थे * जब उन्होंने अपनी क़ौम से कहा, "क्या तुम डरते नहीं हो?"} [अस-साफ़्फ़ात: 123-124]। और यह कहा गया है कि इलियास ही इदरीस हैं, और इसे "इदरीसीन पर शांति हो" (5) के रूप में भी पढ़ा गया है। अल-क़ादी इयाद (6) ने कहा: मैंने देखा है कि अबुल हसन इब्न बत्ताल का विचार था कि आदम रसूल नहीं थे, ताकि इस आपत्ति से बचा जा सके। लेकिन अबू ज़र की लंबी हदीस यह संकेत देती है कि आदम और इदरीस दोनों रसूल थे। (1) इकमल अल-मुल्लिम 1/502 में। (2) अल-मुल्लिम 1/341 में। लेखक ने इकमल अल-मुल्लिम 1/575 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया। (3) इकमल अल-मुल्लिम 1/575 - 576 में। (4) अनस बिन मालिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से अहमद (12153), बुखारी (4476), और मुस्लिम (193) में शफ़ाअत की हदीस। (5) इब्न खालवाय ने इसे 'अश-शाद्दाह' क़िरात (पृष्ठ 128) में इब्न मसूद के नाम से उद्धृत किया है, और इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतासिब' (2/224) में इसे यहया, अल-अमाश, अल-मिन्हाल और अल-हकम बिन उयैना के नाम से भी जोड़ा है। उन्होंने कहा: यह विदेशी शब्द का अरबी विरूपण होना चाहिए क्योंकि यह उनकी भाषा से नहीं है। (6) इकमल अल-मुल्लिम 1/576।

سورة الاعراف: آیت 59 258 القاضی عیاض(1) نے کہا: یہاں آباء کا جواب آیا ہے؛ جیسے نوح، ابراہیم اور آدم: "نیک بیٹے کو خوش آمدید،" اور ادریس کے بارے میں کہا: "نیک بھائی کو خوش آمدید" جیسا کہ انہوں نے موسیٰ، عیسیٰ، یوسف، ہارون اور یحییٰ کے بارے میں ذکر کیا جو - بالاتفاق - نبی ﷺ کے والد نہیں ہیں۔ المازری(2) نے کہا: مؤرخین نے ذکر کیا ہے کہ ادریس نوح علیہما السلام کے دادا ہیں، اگر یہ دلیل قائم ہو جائے کہ ادریس بھی مبعوث ہوئے تھے، تو ماہرین انساب کا یہ قول صحیح نہیں ہو گا کہ وہ نوح سے پہلے تھے؛ اس وجہ سے جو آپ ﷺ نے آدم کے قول سے خبر دی ہے کہ: "بے شک نوح پہلے رسول ہیں جو مبعوث ہوئے۔" اور اگر کوئی دلیل قائم نہ ہو تو جو انہوں نے کہا وہ جائز ہے، اور یہ صحیح ہے کہ یہ محمول کیا جائے کہ ادریس نبی تھے رسول نہیں۔ القاضی عیاض(3) نے کہا: اس کے درمیان یہ کہہ کر تطبیق دی جا سکتی ہے کہ: نوح کی بعثت زمین والوں کے لیے خاص تھی - جیسا کہ حدیث(4) میں آیا ہے - تمام کے لیے؛ جیسے ہمارے نبی ﷺ، اور ادریس اپنی قوم کے لیے تھے جیسے موسیٰ، ہود، صالح، لوط اور دیگر۔ بعض نے اس پر اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا ہے: {اور بے شک الیاس رسولوں میں سے تھے * جب انہوں نے اپنی قوم سے کہا، "کیا تم ڈرتے نہیں ہو؟"} [الصافات: 123-124]۔ اور کہا گیا ہے کہ الیاس ہی ادریس ہیں، اور پڑھا گیا ہے: "سلام ہو ادراسین پر"(5)۔ القاضی عیاض(6) نے کہا: میں نے دیکھا ہے کہ ابو الحسن ابن بطال کا یہ موقف تھا کہ آدم رسول نہیں تھے؛ تاکہ اس اعتراض سے بچا جا سکے۔ لیکن ابو ذر کی طویل حدیث اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ آدم اور ادریس دونوں رسول تھے۔ (1) اکمال المعلم 1/502 میں۔ (2) المعلم 1/341 میں۔ مصنف نے ان سے اکمال المعلم 1/575 کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (3) اکمال المعلم 1/575 - 576 میں۔ (4) شفاعت کی حدیث احمد (12153)، بخاری (4476)، اور مسلم (193)

میں حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ (5) ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذة ص 128 میں ابن مسعود کی طرف منسوب کیا، اور ابن جنی نے المحتسب 2/224 میں یحییٰ، الاعمش، المنہال اور الحکم بن عیینہ کی طرف منسوب کرنے کا اضافہ کیا، اور کہا: پس اسے کسی عجمی کلمہ کی عربی تحریف ہونا چاہیے؛ کیونکہ یہ ان کی لغت سے نہیں ہے۔ (6) اکمال المعلم 1/576-

259 Surah Al-A'raf: Verse 59

Ibn Atiyyah (1) said: This is combined by the fact that Noah's mission was famous for reforming people and driving them to faith through punishment and destruction; so what is meant is that he was the first prophet sent with this characteristic. And God knows best. It was narrated from Ibn Abbas: That Noah, peace be upon him, was sent at the age of (2) forty years. Al-Kalbi said: Eight hundred years after Adam.

Ibn Abbas said: And he remained among his people calling them for a thousand years less fifty years; as the Revelation (3) informed, then he lived sixty years after the flood, until people multiplied and spread (4). Wahb said: Noah was sent when he was fifty years old (5). Awn bin Shaddad said: Noah was sent when he was three hundred and fifty years old (6).

In many books of Hadith; Al-Tirmidhi and others: That all creation now are from the offspring of Noah, peace be upon him (7).

Al-Naqqash mentioned from Sulayman bin Arqam from Al-Zuhri: That the Arabs, Persians, Romans, the people of the Levant, and the people of Yemen are from the children of Shem (Sam) son of Noah. The Sindh, India, Zanj (East Africans), Abyssinians, Zut (Jats), and Nubians, and every black skin are from the children of Ham son of Noah. The Turks, Berbers, beyond China, Gog and Magog, and the Slavs; all of them are from the children of Japheth son of Noah. And all creation are the offspring of Noah (8).

(1) In Al-Muharrar Al-Wajiz 2/416. And the hadith of Abu Dharr that the author referred to was mentioned shortly before. (2) In (M): "and he was the son of". (3) In the Almighty's saying: {And he stayed among them a thousand years less fifty years} [Al-Ankabut: 14]. (4) Narrated by Ibn Abi Shaybah 13/60-61 as mawquf (stopped at a companion). And narrated by Al-Hakim 2/545-546 as marfu' (attributed to the Prophet). (5) Al-Muharrar Al-Wajiz 2/416. (6) Narrated by Al-Tabari 18/370. (7) Al-Bazzar (218) (Zawa'id) narrated something similar from the hadith of Abu Hurairah as marfu', and said: We do not know anyone who narrated it from the Prophet ﷺ except Abu Hurairah with this chain... and others narrated it as mursal (missing the companion), and indeed he made it from the saying of Sa'id ibn al-Musayyib] End. And Al-Hakim 4/463 narrated it as mawquf on Sa'id ibn al-Musayyib, and Al-Tirmidhi's hadith is in the following comment. (8) Al-Muharrar Al-Wajiz 2/416. Al-Tirmidhi (3230) narrated from Samurah, from the Prophet ﷺ regarding the saying of God Almighty:

{And We made his progeny the survivors} [Al-Saffat: 77] he said: "Ham, Shem, and Japheth." He said: A good (hasan) and strange (gharib) hadith. =

२५९ सूरह अल-अराफ: आयत ५९

इब्न अतिय्या (१) ने कहा: यह इस तथ्य से जुड़ता है कि नूह का मिशन लोगों को सुधारने और उन्हें सज़ा और विनाश के माध्यम से विश्वास (ईमान) की ओर ले जाने के लिए प्रसिद्ध था; तो इसका अर्थ यह है कि वह इस विशेषता के साथ भेजे गए पहले नबी थे। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। इब्न अब्बास से रिवायत है: कि नूह अलैहिस्सलाम को चालीस (२) वर्ष की आयु में भेजा गया था। अल-कल्बी ने कहा: आदम के आठ सौ साल बाद।

इब्न अब्बास ने कहा: और वह अपनी कौम के बीच उन्हें एक हजार साल में पचास साल कम (९५० साल) तक दावत देते रहे; जैसा कि कुरान (३) ने बताया है, फिर वह तूफान के बाद साठ साल तक जीवित रहे, यहाँ तक कि लोग बढ़ गए और फैल गए (४)। वहब ने कहा: नूह को तब भेजा गया था जब वह पचास साल के थे (५)। औन बिन शद्दाद ने कहा: नूह को तब भेजा गया था जब वह साढ़े तीन सौ साल के थे (६)।

हदीस की कई किताबों में; अल-तिर्मिज़ी और अन्य में: कि अब पूरी मानव जाति नूह अलैहिस्सलाम की संतान है (७)।

अल-नक़्क़ाश ने सुलेमान बिन अरकम के हवाले से अल-ज़ुहरी से उल्लेख किया है: कि अरब, फारस, रोम, शाम के लोग और यमन के लोग नूह के बेटे साम की संतान हैं। सिंध, भारत, ज़ंज (पूर्वी अफ्रीकी), हबशा (इथियोपियाई), जुत और नूबियाई, और हर काली त्वचा वाले नूह के बेटे हाम की संतान हैं। तुर्क बर्बर, चीन के पार, याजूज और माजूज, और स्लाव; ये सभी नूह के बेटे याफिथ की संतान हैं। और पूरी मानव जाति नूह की संतान है (८)।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/४१६ में। और अबू ज़र की हदीस जिसका लेखक ने उल्लेख किया है, उसका ज़िक्र पहले आ चुका है। (२) (म) में: "और वह पुत्र थे"। (३) अल्लाह तआला के इस कथन में: {तो वह उनके बीच पचास साल कम एक हज़ार साल रहे} [अल-अनकबूत: १४]। (४) इसे इब्न अबी शैबा १३/६०-६१ ने मौकूफ़ के रूप में उद्धृत किया है। और अल-हाकिम ने इसे २/५४५-५४६ में मरफू के रूप में उद्धृत किया है। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/४१६ । (६) इसे अल-तबरी १८/३७० ने उद्धृत किया है। (७) अल-बज़ार (२१८) (ज़वैद) ने अबू हुरायरा की हदीस से मरफू के रूप में इसी तरह उद्धृत किया है, और कहा: हम नहीं जानते कि अबू हुरायरा के अलावा किसी और ने इसे इस सनद के साथ नबी ﷺ से रिवायत किया हो... और दूसरों ने इसे मुरसल के रूप में रिवायत किया है,

और उन्होंने इसे सईद इब्न अल-मुसय्यब का कथन माना है] समाप्त। और अल-हाकिम ४/४६३ ने इसे सईद इब्न अल-मुसय्यब पर मौकूफ़ के रूप में उद्धृत किया है, और अल-तिर्मिज़ी की हदीस अगले कमेंट में है। (८) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/४१६ । और अल-तिर्मिज़ी (३२३०) ने समुरा से, नबी ﷺ से अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में रिवायत किया: {और हमने उसकी संतान को ही जीवित रहने वाला बनाया} [अस-साफ़ात: ७७] उन्होंने कहा: "हाम, साम और याफिथ"। उन्होंने कहा: एक हसन ग़रीब हदीस। =

۲۵۹ سورۃ الاعراف: آیت ۵۹

ابن عطیہ (۱) نے کہا: اس سے مراد یہ ہے کہ نوح علیہ السلام کی بعثت لوگوں کی اصلاح اور انہیں عذاب اور ہلاکت کے ذریعے ایمان پر لانے کے لیے مشہور تھی؛ پس مراد یہ ہے کہ وہ پہلے نبی تھے جو اس صفت کے ساتھ مبعوث ہوئے۔ اللہ بہتر جانتا ہے۔ ابن عباس سے روایت ہے کہ نوح علیہ السلام کو چالیس (۲) سال کی عمر میں مبعوث کیا گیا۔ کلبی نے کہا: آدم علیہ السلام کے آٹھ سو سال بعد۔

ابن عباس نے کہا: اور وہ اپنی قوم میں پچاس سال کم ایک ہزار سال تک انہیں دعوت دیتے رہے؛ جیسا کہ قرآن (۳) نے خبر دی، پھر وہ طوفان کے بعد ساٹھ سال تک زندہ رہے، یہاں تک کہ لوگ کثیر ہو گئے اور پھیل گئے (۴)۔ وہب نے کہا: نوح علیہ السلام کو اس وقت مبعوث کیا گیا جب وہ پچاس سال کے تھے (۵)۔ عون بن شداد نے کہا: نوح علیہ السلام کو تین سو پچاس سال کی عمر میں مبعوث کیا گیا (۶)۔

حدیث کی بہت سی کتابوں میں؛ ترمذی وغیرہ میں: کہ اب تمام مخلوق نوح علیہ السلام کی اولاد میں سے ہے (۷)۔

نقاش نے سلیمان بن ارقم سے، انہوں نے زہری سے ذکر کیا ہے: کہ عرب، فارس، روم، اہل شام اور اہل یمن نوح کے بیٹے سام کی اولاد میں سے ہیں۔ سندھ، ہند، زنج، حبشہ، زط اور نوبہ، اور ہر سیاہ رنگت والا نوح کے بیٹے حام کی اولاد میں سے ہے۔ ترک، بربر، چین کے پرے، یاجوج و ماجوج اور صقالبہ؛ یہ سب نوح کے بیٹے یافث کی اولاد میں سے ہیں۔ اور تمام مخلوق نوح کی اولاد ہے (۸)۔

(١) المحرر الوجيز ٤١٦/٢ میں۔ اور ابوذر کی حدیث جس کی طرف مصنف نے اشارہ کیا ہے، اس کا تذکرہ قریب ہی گزر چکا ہے۔ (٢) (م) میں: وھو ابن (اور وہ بیٹے تھے)۔ (٣) اللہ تعالیٰ کے قول میں: {پس وہ ان میں پچاس برس کم ایک ہزار سال رہے} [العنکبوت: ١٤]۔ (٤) اسے ابن ابی شیبہ ٦٠/١٣ - ٦١ نے موقوفاً روایت کیا ہے۔ اور حاکم نے ٥٤٥/٢ - ٥٤٦ میں مرفوعاً روایت کیا ہے۔ (٥) المحرر الوجیز ٤١٦/٢ ۔ (٦) اسے طبری نے ١٨/ ٣٧٠ میں روایت کیا ہے۔ (٧) بزار نے (٢١٨) (زوائد) میں ابوہریرہ کی حدیث سے مرفوعاً اسی طرح روایت کیا ہے، اور کہا: ہمیں علم نہیں کہ ابوہریرہ کے علاوہ کسی اور نے اس سند کے ساتھ اسے نبی ﷺ سے روایت کیا ہو... اور دوسروں نے اسے مرسلاً روایت کیا ہے، اور انہوں نے اسے سعید بن المسیب کا قول قرار دیا ہے] اھ اور حاکم نے ٤/ ٤٦٣ میں اسے سعید بن المسیب پر موقوفاً روایت کیا ہے اور ترمذی کی حدیث اگلے حاشیہ میں ہے۔ (٨) المحرر الوجیز ٢/ ٤١٦ ۔ اور ترمذی (٣٢٣٠) نے سمرہ سے، انہوں نے نبی ﷺ سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں روایت کیا: {اور ہم نے اس کی اولاد ہی کو باقی رہنے والا بنایا} [الصافات: ٧٧] آپ ﷺ نے فرمایا: "حام، سام اور یافث"۔ اور کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے۔ =

260 Surah Al-A'raf: Verses 59 - 62

His words (Exalted is He): ﴿You have no god other than Him﴾ with the nominative case "غيرُهُ" (Ghayruhu) is the reading of Nafi', Abu 'Amr, 'Asim, and Hamza(1); meaning: "You have no god [who is] other than Him"; it is an adjective based on the grammatical position. It is also said: "غير" (Ghayr) has the meaning of "إلا" (Illa - except); meaning: "You have no god except Allah." Abu 'Amr said: "I do not know the genitive or the accusative [cases for it]." Al-Kisa'i read it with the genitive case based on the grammatical position. Accusative case is permissible based on exception, though it is not common; however, Al-Kisa'i and Al-Farra' allowed the accusative case of "غير" (Ghayr) in every place where "إلا" (Illa) is appropriate; whether the sentence is complete or not. So they allowed: "No one came to me except you" with 'Ghayraka' in accusative.

Al-Farra' said(3): This is the dialect of some of the tribes of Bani Asad and Quda'ah. He recited: "Nothing prevented her from drinking except that a dove sang ... in a tall palm tree with its fruits."(4)

Al-Kisa'i said: It is not permissible to say: "جاءني غيرَك" (Someone other than you came to me [with 'Ghayraka' in accusative]) in an affirmative sentence; because "إلا" (Illa) cannot occur here.

Al-Nahhas said(5): According to the Basrans, it is not permissible to put "غير" (Ghayr) in the accusative case if the sentence is not complete, and that is considered by them as the ugliest of grammatical errors.

His words (Exalted is He): ﴿The leaders of his people said, "Indeed, we see you in clear error." (60) [Noah] said, "O my people, there is no error in me, but I am a messenger from the Lord of the worlds. (61) I convey to you the messages of my Lord and advise you; and I know from Allah what you do not know." (62)﴾

"The leaders" (Al-Mala'): The nobles and chiefs of the people, and its explanation has been previously given in [the section for] Surah Al-Baqarah(6).

= And it was also narrated (3231) from Samurah, from the Prophet ﷺ who said: "Shem is the father of the Arabs, Ham is the father of the Abyssinians, and Japheth is the father of the Romans." And it is in Musnad Ahmad (20099). (1) It is also the reading of Ibn Kathir and Ibn 'Amir. Al-Sab'ah p. 284, and Al-Taysir p. 110. (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/134 - 135 and the permissibility of putting "Ghayraka" in the

accusative case, meaning in language, not in the [standard] reading. (3) In Ma'ani al-Qur'an 1/382. And the author cited him via I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/135. (4) Sibawayh attributed it in Al-Kitab 2/329 to a Kinani, and it was attributed in Sharh Shawahid al-Mughni 1/458 and Sharh al-Mufassal by Ibn Ya'ish 3/80 to Abu Qays bin Rifa'ah. It was mentioned in Al-Lisan (waqal) without attribution, and he said: Al-Sahuq: tall trees (large Doum palms), and its 'Awqal' are its fruits. (5) In I'rab al-Qur'an 2/135 and what preceded it. (6) 4/228 at verse 246.

२६० सूरा अल-अराफ: आयत ५९ - ६२

अल्लाह तआला का कथन: ﴿तुम्हारे लिए उसके अलावा कोई पूज्य नहीं है﴾ यहाँ "غيرُهُ" (ग़ैरूहु) को पेश (रफ़ा) के साथ पढ़ना नाफ़े, अबू अम्र, आसिम और हमज़ा की क़िरात (पढ़ने का तरीका) है(१); अर्थात: "तुम्हारे लिए उसके सिवा कोई ईश्वर नहीं है"; यह स्थान के आधार पर एक विशेषण है। और यह भी कहा गया है कि "غير" (ग़ैर) का अर्थ "إلا" (इल्ला - सिवाय) के रूप में है; अर्थात: "अल्लाह के सिवाय तुम्हारा कोई ईश्वर नहीं है।" अबू अम्र ने कहा: "मैं इसके लिए ज़र (जेर) या नसब (ज़बर) नहीं जानता।" अल-किसाई ने स्थान के आधार पर इसे जेर (ज़र) के साथ पढ़ा। अपवाद (इस्तिसना) के आधार पर ज़बर (नसब) जायज़ है, लेकिन यह अधिक प्रचलित नहीं है; हालाँकि, अल-किसाई और अल-फर्रा ने हर उस स्थान पर "गैर" के नसब (ज़बर) की अनुमति दी है जहाँ "इल्ला" का प्रयोग सही हो; चाहे वाक्य पूरा हो या न हो। इसलिए उन्होंने अनुमति दी: "मेरे पास तुम्हारे सिवा कोई नहीं आया" नसब के साथ 'गैरका'।

अल-फर्रा ने कहा(३): यह बनी असद और कुदाआ के कुछ कबीलों की भाषा है। और उन्होंने यह शेर पढ़ा: "उसे पीने से किसी चीज़ ने नहीं रोका सिवाय इसके कि एक कबूतर चहक उठा... एक ऊँचे पेड़ में जिसके फल लगे थे।"(४)

अल-किसाई ने कहा: सकारात्मक वाक्य में "جاءني غيرَك" (मेरे पास तुम्हारे अलावा कोई आया) कहना जायज़ नहीं है; क्योंकि यहाँ "इल्ला" नहीं आ सकता।

अल-नह़ह़ास ने कहा(५): बसरा के व्याकरणविदों के अनुसार, यदि वाक्य पूरा न हो तो "गैर" को नसब (ज़बर) देना जायज़ नहीं है, और उनके यहाँ यह व्याकरण की सबसे बड़ी गलतियों में से एक है।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿उसकी कौम के सरदारों ने कहा, "निस्संदेह, हम तुम्हें खुली गुमराही में देख रहे हैं।" (६०) [नूह ने] कहा, "ऐ मेरी कौम, मुझमें कोई गुमराही नहीं है, बल्कि मैं दुनिया के रब की ओर से एक रसूल (संदेशवाहक) हूँ। (६१) मैं तुम्हें अपने रब के संदेश पहुँचाता हूँ और तुम्हें नसीहत करता हूँ; और मैं अल्लाह की ओर से वह बातें जानता हूँ जो तुम नहीं जानते।" (६२)﴾

«अल-मला (सरदार)»: कौम के कुलीन और प्रमुख लोग, और इसका वर्णन पहले "अल-बक़रा" में आ चुका है(६)।

= और इसे समुरह से भी रिवायत किया गया है (३२३१), नबी ﷺ से जिन्होंने फ़रमाया: "साम अरबों के पिता हैं, हाम हबशियों के पिता हैं, और याफ़ेस रोमियों के पिता हैं।" और यह मुसनद अहमद (२००९९) में है। (१) और यह इब्ने कसीर और इब्ने आमिर की भी क़िरात है। अस्सबह़ा पृ. २८४, और अत्तयसीर पृ. ११०। (२) इ'राबुल क़ुरआन अन-नह़्ह़ास २/१३४ - १३५ और "गैरका" के नसब की अनुमति, अर्थात भाषा में, क़िरात में नहीं। (३) मा'नी अल-क़ुरआन १/३८२ में। और लेखक ने इ'राबुल क़ुरआन अन-नह़्ह़ास २/१३५ के माध्यम से उनका हवाला दिया है। (४) सीबावई ने इसे 'अल-किताब' २/३२९ में एक किनानी से जोड़ा है, और 'शरह शवाहिद अल-मुग़नी' १/४५८ और इब्ने यईश की 'शरह अल-मुफ़स्सल' ३/८० में इसे अबू क़ैस बिन रिफ़ाआ से जोड़ा गया है। 'अल-लिसान' (वक़ल) में बिना किसी संदर्भ के इसका उल्लेख किया गया है, और उन्होंने कहा: 'अल-सहूक': ऊँचे पेड़ (बड़े ताड़), और इसके'अवक़ाल' इसके फल हैं। (५) इ'राबुल क़ुरआन २/१३५ में और उससे पहले के अंश में। (६) ४/२२८ आयत २४६ पर।

۲۶۰ سورة الاعراف: آیات ۵۹ - ۶۲

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مَا لَكُمْ مِنْ إِلَٰهٍ غَيْرُهُ﴾ (تمہارے لیے اس کے سوا کوئی معبود نہیں ہے) میں "غيرُهُ" کو رفع (پیش) کے ساتھ پڑھنا نافع، ابو عمرو، عاصم اور حمزہ کی قرأت ہے(۱)؛ یعنی: تمہارے لیے اس کے سوا کوئی معبود نہیں ہے؛ یہ محل کے اعتبار سے صفت ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ "غیر" یہاں "إلا" کے معنی میں ہے؛ یعنی: اللہ کے سوا تمہارا کوئی معبود نہیں۔ ابو عمرو نے کہا: میں [اس کے لیے] جر یا نصب سے واقف نہیں ہوں۔ الکسائی نے محل کے اعتبار سے اسے جر کے ساتھ پڑھا۔ استثناء کی بنا پر نصب بھی جائز ہے، مگر یہ کثیر نہیں ہے؛ البتہ الکسائی اور الفراء نے ہر اس مقام پر "غیر" کے نصب کو جائز قرار دیا ہے جہاں "إلا" کا استعمال درست ہو؛ خواہ کلام مکمل ہو یا نہ ہو۔ چنانچہ انہوں نے اجازت دی ہے: "ما جاءني غيرَك" (میرے پاس تمہارے سوا کوئی نہیں آیا [غیرَک کے نصب کے ساتھ])(۲)۔

الفراء نے کہا(۳): یہ بنی اسد اور قضاعہ کے بعض قبائل کی لغت ہے۔ اور انہوں نے یہ شعر پڑھا:

"اسے پینے سے کسی چیز نے نہیں روکا سوائے اس کے کہ ایک فاختہ چہچہائی ... ایک بلند درخت (سحوق) میں جس پر پھل لگے تھے۔"(۴)

الکسائی نے کہا: ایجاب (مثبت جملے) میں "جاءني غيرَك" کہنا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ یہاں "إلا" واقع نہیں ہو سکتا۔

النحاس نے کہا(۵): اہل بصرہ کے نزدیک کلام مکمل نہ ہونے کی صورت میں "غیر" کو نصب دینا جائز نہیں ہے، اور ان کے نزدیک یہ بدترین غلطیوں میں سے ہے۔

ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿اس کی قوم کے سرداروں نے کہا، "بے شک ہم تمہیں کھلی گمراہی میں دیکھ رہے ہیں۔" (۶۰) [نوح نے] کہا، "اے میری قوم، مجھ میں کوئی گمراہی نہیں ہے، بلکہ میں رب العالمین کی طرف سے ایک رسول ہوں۔ (۶۱) میں تمہیں اپنے رب کے پیغامات پہنچاتا ہوں اور تمہاری خیر خواہی کرتا ہوں؛ اور میں اللہ کی طرف سے وہ باتیں جانتا ہوں جو तुम نہیں جانتے۔" (۶۲)﴾

«المَلأُ»: قوم کے اشراف اور سردار، اور اس کی وضاحت پہلے سورہ "البقرہ" میں گزر چکی ہے(۶)۔

= اور اسے سمرہ سے بھی روایت کیا گیا ہے (۳۲۳۱)، نبی ﷺ سے کہ آپ نے فرمایا: "سام عربوں کے باپ ہیں، حام حبشیوں کے باپ ہیں، اور یافث رومیوں کے باپ ہیں۔" اور یہ مسند احمد (۲۰۰۹۹) میں ہے۔ (۱) اور یہ ابن کثیر اور ابن عامر کی بھی قرأت ہے۔ السبعہ ص۲۸۴، اور التیسیر ص۱۱۰۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۲/۱۳۴ - ۱۳۵ اور "غیرَک" کے نصب کا جواز یعنی لغت میں، قرأت میں نہیں۔ (۳) معانی القرآن ۱/۳۸۲ میں۔ اور مصنف نے النحاس کی اعراب القرآن ۲/۱۳۵ کے واسطے سے ان کا قول نقل کیا ہے۔ (۴) سیبویہ نے اسے الکتاب ۲/۳۲۹ میں ایک کنانی سے منسوب کیا ہے، اور شرح شواہد المغنی ۱/۴۵۸ اور ابن یعیش کی شرح المفصل ۳/۸۰ میں اسے ابو قیس بن رفاعہ سے منسوب کیا گیا ہے۔ لسان العرب (وقل) میں بغیر نسبت کے اس کا ذکر ہے، اور کہا: السحوق: اونچا درخت (بڑا ڈوم پام)، اور اوْقال: اس کے پھل۔ (۵) اعراب القرآن ۲/۱۳۵ اور اس سے پہلے کے حصے میں۔ (۶) ۴/۲۲۸ آیت ۲۴۶ کے تحت۔

Surah Al-A'raf: Verses 60 - 64

261

Straying (Al-Dalal and Al-Dalalah): Deviating from the path of truth and departing from it, i.e., "We see you in your call to one God as being in error from the truth."

(I convey to you) [uballighukum]: with a 'shadda' (stress) from 'tabligh' (conveying), and without 'shadda' [ublighukum] from 'iblagh' (1). It is said that they both have the same meaning in two linguistic variations; like 'karramahu' and 'akramahu' (both meaning to honor someone).

(And I advise you) [wa anṣahu lakum]: 'Nus-h' (Advice) is the sincerity of intention free from the impurities of corruption in dealings, as opposed to deceit. It is said: 'nasahtuhu' (I advised him) and 'nasahtu lahu' (I gave advice to him), as 'nasihatan', 'nasahatan', and 'nus-han'. Using it with the 'lam' preposition is more eloquent, as Allah Almighty said: (And I advise you). The noun is 'nasiha'. 'Nasih' is the advisor, and its plural is 'nusaha'. A man is described as 'nasih al-jayb' (pure-breasted), meaning pure of heart. Al-Asma'i said: 'Nasih' is the pure honey or other substances, similar to 'nasia'. Everything that becomes pure has 'nasaha' (advised/purified). A person 'intasaha' when he accepted advice (2). It is said: 'intasihni' (accept my advice), for I am an advisor to you. 'Nasih' also means a tailor. 'Nasah' is the thread used for sewing. 'Nasahat' are also skins. Al-A'sha said (3):

"You see the drinkers (4) all intoxicated... like the stretched skins of young camels."

'Ar-Rubah' is a variant of 'Ar-Ruba'', which is a young camel. 'Ar-Rubah' is also a bird. More meaning for this will come in Surah At-Tawbah [Verse: 92], God willing.

His Almighty Word: (Do you wonder that there has come to you a reminder from your Lord through a man from among you, to warn you and that you may fear Allah and that you may receive mercy? * But they denied him, so We saved him and those who were with him in the ship, and We drowned those who denied Our signs. Indeed, they were a blind people.)

His Almighty Word: (Do you wonder) [awa 'ajibtum]: The 'waw' is vowelized with 'fatha' because it is a coordinating conjunction, which an 'alif' (the interrogative) entered...

---

(1) Abu 'Amr read: "Ublighukum" without shadda, while the rest of the seven readers read it with shadda. Al-Sab'a p. 284, and Al-Taysir p. 111. (2) In some manuscripts:

"So-and-so accepted advice, he turned towards advice." What is confirmed is from Al-Sihah (root: n-s-h) and the text is from it. (3) Diwan p. 41. (4) In Al-Sihah (n-s-h) and Tahdhib al-Lugha 4/249: "The folk". 'Al-Sharb' means the folk who drink. Al-Qamus (sh-r-b).

सूरह अल-अराफ: आयतें 60 - 64

261

'अद-दलाल' और 'अद-दलालाह' का अर्थ है: सत्य के मार्ग से विचलन और उससे हटना, यानी: "हम आपको एक ईश्वर की ओर बुलाने के अपने आह्वान में सत्य से भटकते हुए देखते हैं।"

(मैं तुम तक पहुँचाता हूँ) [उबल्लिगुकुम]: 'तब़लीग़' से तशदीद के साथ, और 'इबलाग़' से बिना तशदीद के[उबलिगुकुम] (1)। कहा गया है कि दोनों के एक ही अर्थ हैं लेकिन दो भाषाई शैलियाँ हैं; जैसे 'कर्रमाहु' और 'अकरमाहु' (दोनों का अर्थ सम्मान करना है)।

(और मैं तुम्हें नेक सलाह देता हूँ) [व अनसहु लकुम]: 'नुस्ह' (सलाह) का अर्थ है व्यवहार में भ्रष्टाचार की अशुद्धियों से मुक्त इरादे की ईमानदारी, जो धोखे के विपरीत है। कहा जाता है: 'नसहतुहु' और 'नसहतु लहू', 'नसीहतन', 'नसाहतन' और 'नुस्हन'। 'लाम' (ल-) के साथ इसका उपयोग अधिक प्रभावशाली है, जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा: (और मैं तुम्हें नेक सलाह देता हूँ)। संज्ञा 'नसीहत' है। 'नसीह' सलाह देने वाला है, और इसका बहुवचन 'नुसहा' है। एक व्यक्ति को 'नसीह अल-जेब' (शुद्ध हृदय वाला) कहा जाता है, जिसका अर्थ है पवित्र हृदय वाला। अल-असमत ने कहा: 'नसीह' शुद्ध शहद या अन्य चीजों के लिए आता है, जो 'नासिअ' के समान है। हर वह चीज़ जो शुद्ध हो गई, उसने 'नसह' किया। 'इंतसहा फलां' का अर्थ है: उसने सलाह स्वीकार कर ली (2)। कहा जाता है: 'इंतसिहनी' (मेरी सलाह स्वीकार करो), क्योंकि मैं तुम्हारा शुभचिंतक हूँ। 'नासिह' का अर्थ दर्जी भी होता है। 'नसाह' वह धागा है जिससे सिलाई की जाती है। 'नसाहात' खाल को भी कहते हैं। अल-आशा ने कहा (3):

"आप शराब पीने वालों (4) को नशे में धुत देखते हैं... जैसे कि ऊंट के बच्चों की खालें खींची गई हों।"

'अर-रुबह' शब्द 'अर-रुबा' का एक रूप है; और यह ऊंट का बच्चा है। 'अर-रुबह' एक पक्षी का नाम भी है। इसके बारे में अधिक जानकारी सूरह अत-तौबाह [आयत: 92] में आएगी, इंशाअल्लाह।

अल्लाह तआला का कथन: (क्या तुम्हें इस बात पर आश्चर्य हुआ कि तुम्हारे पास तुम्हारे पालनहार की ओर से तुम्हीं में से एक व्यक्ति के माध्यम से एक अनुस्मारक आया है, ताकि वह तुम्हें डराए और ताकि तुम अल्लाह से डरो और ताकि तुम पर दया की जाए? * फिर उन्होंने उसे झुठला दिया, तो

हमने उसे और जो उसके साथ नौका में थे, उन्हें बचा लिया और उन लोगों को डुबो दिया जिन्होंने हमारी आयतों को झुठलाया था। निश्चय ही वे अंधे लोग थे।)

अल्लाह तआला का कथन: (क्या तुम्हें आश्चर्य हुआ) [अवा अजिब्तुम]: 'वाव' पर 'फतह' है क्योंकि यह संयोजन का 'वाव' है, जिस पर 'अलिफ' (प्रश्नवाचक) आया है...

---

(1) अबू अम्र ने बिना तशदीद के'उबलिगुकुम' पढ़ा, जबकि बाकी सात पाठकों ने तशदीद के साथ पढ़ा। अस-सबअ पृ. 284, और अत-तयसीर पृ. 111। (2) प्रतियों में: "फलां ने सलाह ली, वह सलाह की ओर प्रवृत्त हुआ।" और जो प्रमाणित है वह 'अस-सिह़ाह' (न-स-ह) से है और पाठ उसी से है। (3) दीवान पृ. 41। (4) 'अस-सिह़ाह' (न-स-ह) और 'तहदीब अल-लुग़ा' 4/249 में: "लोग"। 'अश-शर्ब' का अर्थ है वे लोग जो पीते हैं। 'अल-क़ामूस' (श-र-ब)।

سورة الاعراف: آیات 60 - 64

261

الضَّلال اور الضَّلالَة: حق کے راستے سے انحراف اور اس سے ہٹ جانا، یعنی: "ہم تمہیں ایک خدا کی طرف بلانے میں حق سے بھٹکا ہوا دیکھتے ہیں۔"

﴿أُبَلِّغُكُمْ﴾ 'تبلیغ' سے تشدید کے ساتھ، اور 'ابلاغ' سے بغیر تشدید کے (1)۔ کہا گیا ہے کہ یہ دونوں ایک ہی معنی میں دو لغتیں ہیں؛ جیسے 'کرّمہ' اور 'اکرمہ'۔

﴿وَأَنصَحُ لَكُمْ﴾ النصح: معاملات میں فساد کی آمیزش سے نیت کا خالص ہونا، جو کہ دھوکہ دہی کے برعکس ہے۔ کہا جاتا ہے: 'نصحتہ'، اور 'نصحت لہ'، 'نصیحۃً' اور 'نصاحۃً' اور 'نُصحاً'، اور یہ 'لام' کے ساتھ زیادہ فصیح ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَأَنصَحُ لَكُمْ﴾۔ اور اسم 'النصیحۃ' ہے۔ اور 'النصیح' نصیحت کرنے والا ہے، اور اس کی جمع 'نصحاء' ہے۔ اور 'ناصح الجیب' اس شخص کو کہتے ہیں جو پاک دل ہو۔ اصمعی نے کہا: 'الناصح' خالص شہد وغیرہ کو کہتے ہیں، جیسے 'الناصع'۔ اور ہر وہ چیز جو خالص ہو جائے تو وہ 'نصح' ہو گئی۔ 'انتصح فلان' یعنی اس نے نصیحت قبول کر لی (2)۔ کہا جاتا ہے: 'انتصحنی' یعنی میری نصیحت مان لے، میں تمہارا خیر خواہ ہوں۔ اور 'الناصح' درزی کو بھی کہتے ہیں۔ اور 'النصاح' وہ دھاگہ ہے جس سے سیا جاتا ہے۔ اور 'النصاحات' کھالوں کو بھی کہتے ہیں۔ اعشیٰ نے کہا (3):

"تم پینے والوں (4) کو مدہوش دیکھتے ہو... جیسے اونٹ کے بچوں کی کھالیں تانی گئی ہوں۔"

'الرُّبَح' لغت میں 'الرُّبَع' کے معنی میں ہے؛ اور وہ اونٹ کا بچہ ہے۔ اور 'الرُّبَح' ایک پرندے کا نام بھی ہے۔ ان شاء اللہ تعالیٰ اس کا مزید مفہوم سورہ براءت [آیت: 92] میں آئے گا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَوَ عَجِبْتُمْ أَن جَاءَكُمْ ذِكْرٌ مِّن رَّبِّكُمْ عَلَى رَجُلٍ مِّنكُمْ لِيُنذِرَكُمْ وَلِتَتَّقُوا وَلَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ۝ فَكَذَّبُوهُ فَأَنجَيْنَاهُ وَالَّذِينَ مَعَهُ فِي الْفُلْكِ وَأَغْرَقْنَا الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا ۚ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا عَمِينَ ۝﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَوَ عَجِبْتُمْ﴾ واؤ پر فتحہ ہے کیونکہ یہ واؤ عطف ہے، جس پر الف (استفہام) داخل ہوا ہے...

---

(1) ابو عمرو نے بغیر تشدید کے "أُبْلِغُكُم" پڑھا، اور باقی سات قراء نے تشدید کے ساتھ پڑھا۔ السبعہ ص 284، اور التیسیر ص 111۔ (2) نسخوں میں ہے: "فلاں نے نصیحت قبول کی، وہ نصیحت کی طرف مائل ہوا۔" اور ثابت شدہ عبارت الصحاح (نصح) سے ہے اور کلام اسی کا ہے۔ (3) دیوان ص 41۔ (4) الصحاح (نصح) اور تہذیب اللغۃ 4/249 میں ہے: "قوم"۔ اور 'الشَّرْبُ' کا مطلب پینے والی قوم ہے۔ القاموس (شرب)۔

262 Surah Al-A'raf: Verses 64 - 69 The interrogation is for affirmation. The way of the 'waw' [conjunction] is that it enters upon interrogation particles, except for the 'alif' [hamza of interrogation] because of its strength(1). {That there has come to you a reminder} meaning: an admonition from your Lord. {Upon a man from among you} i.e., by the tongue of a man. It is said: 'ala (upon) is in the sense of 'ma'a' (with), i.e., with a man. It is also said: the meaning is: that there has come to you a reminder from your Lord, sent down upon a man from among you, i.e., whose lineage you know, or(2): upon a man of your kind. If it were an angel, perhaps there would be an aversion of nature due to the difference in kind. And 'al-fulk' (the ship) can be singular or plural. This has been discussed previously in [the commentary on] Surah Al-Baqarah(3). {And were blind} i.e., to the truth; this was said by Qatadah. It is also said: [blind] to the knowledge of God the Almighty and His power. It is said: a man is 'ami' (blind) to such-and-such, meaning: ignorant of it(4). The words of the Almighty: {And to 'Ad [We sent] their brother Hud. He said, "O my people, worship Allah; you have no deity other than Him. Then will you not fear Him?" (65) The eminent ones who disbelieved among his people said, "Indeed, we see you in foolishness, and indeed, we think you are of the liars." (66) [Hud] said, "O my people, there is not foolishness in me, but I am a messenger from the Lord of the worlds. (67) I convey to you the messages of my Lord, and I am to you a trustworthy adviser. (68) Then do you wonder that there has come to you a reminder from your Lord upon a man from among you, that he may warn you? And remember when He made you successors after the people of Noah and increased you in stature. So remember the favors of Allah that you might succeed." (69)} The words of the Almighty: {And to 'Ad [We sent] their brother Hud} i.e., and We sent to 'Ad their brother Hud. Ibn Abbas said: i.e., the son of their father(5). It is said: their brother in the tribe. And it is said: i.e., a human from the children of their father Adam. In the compilation of Abu Dawud, 'their brother Hud' means: their companion(6). 'Ad was from the children of Shem son of Noah. Ibn Ishaq said: 'Ad is the son of 'Aws son of Iram son of...

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/135-136. (2) In (m): i.e. (3) 2/294 in the commentary of verse 164 of it. (4) Tafsir al-Wahidi 2/380-381. (5) Mentioned by al-Wahidi in his Tafsir 2/381 without attribution. (6) We did not find it.

262 सूरा अल-आराफ़: आयतें 64 - 69 प्रश्न पुष्टि के लिए है। 'वाव' (संयोजक) का तरीका यह है कि यह प्रश्नवाचक अक्षरों पर आता है, सिवाय 'अलिफ़' (प्रश्नवाचक हमज़ा) के, क्योंकि वह शक्तिशाली है(1)। {कि तुम्हारे पास एक उपदेश आया है} अर्थात: तुम्हारे रब की ओर से एक नसीहत। {तुम में से ही एक व्यक्ति पर} अर्थात: एक व्यक्ति की ज़ुबान से। कहा गया है: 'अला' (पर) यहाँ 'मा'आ' (के साथ) के अर्थ में है, यानी एक व्यक्ति के साथ। यह भी कहा गया है कि इसका अर्थ है: तुम्हारे रब की ओर से तुम्हारे पास एक उपदेश आया है, जो तुम में से ही एक व्यक्ति पर उतारा गया है, अर्थात जिसका वंश तुम जानते हो, या(2): तुम्हारी ही प्रजाति के एक व्यक्ति पर। यदि वह फरिश्ता होता, तो प्रजाति के अंतर के कारण स्वभाव में विरोध हो सकता था। 'अल-फुल्क' (जहाज़) एकवचन और बहुवचन दोनों हो सकता है। इसका वर्णन 'अल-बक़रह' के तफ़सीर में पहले आ चुका है(3)। {और अंधे थे} यानी: सच्चाई से; यह क़तादह ने कहा है। कहा गया है: अल्लाह तआला के ज्ञान और उसकी शक्ति से [अंधे थे]। कहा जाता है: एक व्यक्ति इस बात से 'अमिन्' (अंधा) है, अर्थात: वह इससे अनभिज्ञ है(4)। अल्लाह तआला का कथन: {और आद की ओर उनके भाई हूद को भेजा। उन्होंने कहा, "ऐ मेरी क़ौम के लोगो! अल्लाह की इबादत करो, उसके सिवा तुम्हारा कोई पूज्य (इलाह) नहीं है। तो क्या तुम डरते नहीं?" (65) उनकी क़ौम के उन प्रमुखों ने जिन्होंने इनकार किया था, कहा, "निश्चय ही, हम तुम्हें मूर्खता में पड़ा देख रहे हैं और वास्तव में हम तुम्हें झूठों में से समझते हैं।" (66) हूद ने कहा, "ऐ मेरी क़ौम के लोगो! मुझमें कोई मूर्खता नहीं है, बल्कि मैं ब्रह्मांड के रब का संदेशवाहक (रसूल) हूँ। (67) मैं तुम्हें अपने रब के संदेश पहुँचाता हूँ और मैं तुम्हारे लिए एक विश्वसनीय शुभचिंतक हूँ। (68) क्या तुम्हें इस बात पर आश्चर्य हुआ कि तुम्हारे रब की ओर से तुम में से ही एक व्यक्ति के माध्यम से तुम्हारे पास एक नसीहत आई ताकि वह तुम्हें सावधान करे? और याद करो जब उसने तुम्हें नूह की क़ौम के बाद उत्तराधिकारी बनाया और तुम्हें डील-डौल (शारीरिक गठन) में अधिकता प्रदान की। अतः अल्लाह की नेमतों को याद करो ताकि तुम सफल हो सको।" (69)} अल्लाह तआला का कथन: {और आद की ओर उनके भाई हूद को भेजा} अर्थात: और हमने आद की ओर उनके भाई हूद को भेजा। इब्न अब्बास ने कहा: यानी उनके पिता का पुत्र(5)। कहा गया है: कबीले में उनका भाई। और कहा गया है: यानी उनके पिता आदम की संतानों में से एक मनुष्य। अबू दाऊद के'मुसन्नफ' में है कि 'उनके भाई हूद' का अर्थ है: उनके साथी(6)। आद, नूह के पुत्र साम की संतान से थे। इब्न इसहाक ने कहा: आद, औस के पुत्र थे, जो इरम के पुत्र थे, जो...

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 2/135-136। (2) (म) में: यानी। (3) 2/294, उसकी आयत 164 की व्याख्या में। (4) तफ़सीर अल-वाहिदी 2/380-381। (5) अल-वाहिदी ने अपनी तफ़सीर 2/381 में बिना श्रेय दिए इसका उल्लेख किया है। (6) हमें यह नहीं मिला।

262 سورۃ الاعراف: آیات 64 - 69 استفہام (سوال) اقرار کے لیے ہے۔ 'واؤ' کا طریقہ یہ ہے کہ وہ حروفِ استفہام پر داخل ہوتی ہے، سوائے 'الف' (ہمزہ استفہام) کے، اس کی قوت کی وجہ سے(1)۔ ﴿أَنْ جَاءَكُمْ ذِكْرٌ﴾ یعنی: تمہارے رب کی طرف سے نصیحت۔ ﴿عَلَىٰ رَجُلٍ مِنْكُمْ﴾ یعنی: ایک آدمی کی زبان پر۔ کہا گیا ہے: 'علیٰ' بمعنی 'مع' (ساتھ) ہے، یعنی ایک آدمی کے ساتھ۔ اور کہا گیا ہے کہ معنی یہ ہے: کہ تمہارے پاس تمہارے رب کی طرف سے ذکر آیا، جو تم میں سے ہی ایک شخص پر نازل کیا گیا، یعنی تم اس کا نسب جانتے ہو، یا(2): تمہاری ہی جنس (انسان) کے ایک آدمی پر۔ اگر وہ فرشتہ ہوتا تو شاید جنس کے اختلاف کی وجہ سے طبیعت میں بیزاری ہوتی۔ اور 'الفلک' (کشتی) واحد بھی استعمال ہوتا ہے اور جمع بھی۔ یہ سورۃ البقرہ کی تفسیر میں پہلے گزر چکا ہے(3)۔ ﴿وَعَمِينَ﴾ یعنی: حق سے (اندھے تھے)؛ یہ قتادہ نے کہا ہے۔ اور کہا گیا ہے: اللہ تعالیٰ کی معرفت اور اس کی قدرت سے (اندھے تھے)؛ کہا جاتا ہے: فلاں آدمی اس بات سے 'عَمٍ' (اندھا) ہے، یعنی: وہ اس سے جاہل (ناواقف) ہے(4)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِلَىٰ عَادٍ أَخَاهُمْ هُودًا ۗ قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَٰهٍ غَيْرُهُ ۚ أَفَلَا تَتَّقُونَ ٦٥ قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ إِنَّا لَنَرَاكَ فِي سَفَاهَةٍ وَإِنَّا لَنَظُنُّكَ مِنَ الْكَاذِبِينَ ٦٦ قَالَ يَا قَوْمِ لَيْسَ بِي سَفَاهَةٌ وَلَٰكِنِّي رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ ٦٧ أُبَلِّغُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي وَأَنَا لَكُمْ نَاصِحٌ أَمِينٌ ٦٨ أَوَعَجِبْتُمْ أَنْ جَاءَكُمْ ذِكْرٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَلَىٰ رَجُلٍ مِنْكُمْ لِيُنْذِرَكُمْ ۚ وَاذْكُرُوا إِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَاءَ مِنْ بَعْدِ قَوْمِ نُوحٍ وَزَادَكُمْ فِي الْخَلْقِ بَصْطَةً ۖ فَاذْكُرُوا آلَاءَ اللَّهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ٦٩﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِلَىٰ عَادٍ أَخَاهُمْ هُودًا﴾ یعنی: اور ہم نے قومِ عاد کی طرف ان کے بھائی ہود کو بھیجا۔ ابنِ عباس نے فرمایا: یعنی ان کے باپ کا بیٹا(5)۔ کہا گیا ہے: قبیلے میں ان کا بھائی۔ اور کہا گیا ہے: یعنی ان کے باپ آدم کی اولاد میں سے ایک انسان۔ ابو داؤد کی 'مصنف' میں ہے کہ ان کے بھائی

ہود سے مراد ان کا ساتھی ہے(6)۔ قومِ عاد، نوح علیہ السلام کے بیٹے سام کی اولاد میں سے تھے؛ ابنِ اسحاق نے کہا: عاد، عوص کے بیٹے تھے، جو ارم کے بیٹے تھے، جو...

---

(1) اعراب القرآن للنحاس 2/135 - 136۔ (2) (م) میں: یعنی۔ (3) 2/294 اس کی آیت 164 کی تفسیر میں۔ (4) تفسیر الواحدی 2/380 - 381۔ (5) واحدی نے اپنی تفسیر 2/381 میں بغیر کسی حوالے کے اس کا ذکر کیا ہے۔ (6) ہمیں یہ نہیں ملا۔

Page 263 Surah Al-A'raf, Verses 65 - 69

Shalikh bin Arfakhshad bin Sam bin Nuh, peace be upon him (1). And Hud: He is Hud bin Abdullah bin Rabah bin Al-Khulud (2) bin 'Ad bin 'Aws bin Iram bin Sam bin Nuh; Allah sent him to 'Ad as a prophet, and he was among the mid-most of them in lineage, and the best of them in nobility (3). And regarding " 'Ad ", whoever does not decline it (grammatically) makes it a name for the tribe, and whoever declines it makes it a name for the clan. Abu Hatim said: In the reading of Ubayy and Ibn Mas'ud: " 'Ad al-Ula " without an Alif (4). And "Hud" is a non-Arabic name, but it is declined due to its lightness (brevity), because it consists of three letters. It might also be Arabic, derived from "hada yahudu" (to return/repent), and it is in the accusative case (5) as an appositive (badal). Between Hud and Nuh—as mentioned by the commentators—were seven generations. 'Ad was, according to what was narrated, thirteen tribes, living in the sands; the sands of 'Alij (6). They were people of gardens, crops, and construction, and their lands were the most fertile of lands. Then Allah became angry with them, so He turned them into deserts. They were—according to what was narrated—in the regions of Hadramaut towards Yemen, and they used to worship idols. Hud and those who believed with him joined those in Mecca when his people were destroyed, and they remained there until they died (7). {Indeed, we see you in foolishness} i.e., in stupidity and light-headedness. He (the poet) said: They walked as the spears shook whose tops were tossed by the passing of the soft breezes (8).

---

(1) Reported by Al-Tabari 10/268, but it does not contain: "son of Shalikh bin Arfakhshad". Nor does it appear in "Al-Muhabbar" p. 384, "Al-Muntazam" 1/252, or "Arais al-Majalis" p. 62. (2) In (Kh), (D), and (M): "Al-Julud". In (Z): "Al-Huluth". What is fixed is from (Zha), which agrees with the History of Al-Tabari 1/216, "Arais al-Majalis" p. 63, and "Al-Muntazam" 1/252, which said: With the damma on the Kha and Lam, as I saw it... and it is said: with the broken Jeem and the open Lam. (3) "Arais al-Majalis" p. 63. (4) Al-Razi mentioned it in his Tafsir 23/29 without attribution, and it is from verse (50) in Surah An-Najm. (5) In (M): "And the accusative". (6) In "Majma' al-Bayan" 3/96: "Al-Ahqaf", which are sands called "Raml 'Alij". (7) Tafsir al-Tabari 10/268, "Al-Muharrar al-Wajiz" 2/418, and "Majma' al-Bayan" 3/96. (8) Its speaker is Dhu al-Rumma. It was mentioned previously 1/311.

पृष्ठ २६३ सूरह अल-अराफ, आयतें ६५ - ६९

शालिख बिन अरफखशद बिन साम बिन नूह, उन पर शांति हो (१)। और हूद: वह हूद बिन अब्दुल्ला बिन रबाह बिन अल-खुलुद (२) बिन आद बिन औस बिन इरम बिन साम बिन नूह हैं; अल्लाह ने उन्हें आद की ओर नबी बनाकर भेजा, और वह वंश में उनके बीच के थे, और कुलीनता में उनमें सबसे श्रेष्ठ थे (३)। और "आद" के बारे में, जो इसे अविकारी रखता है वह इसे कबीले का नाम बनाता है, और जो इसे विकारी बनाता है वह इसे वंश (टोले) का नाम बनाता है। अबू हातिम ने कहा: उबैय और इब्न मसूद के पाठ में: "आद अल-ऊला" बिना अलिफ के है (४)। और "हूद" एक गैर-अरबी नाम है, लेकिन अपनी लघुता (हल्केपन) के कारण यह विकारी है; क्योंकि इसमें तीन अक्षर हैं। यह अरबी भी हो सकता है, जो "हादा यहूदु" (लौटना/तौबा करना) से निकला हो, और यह "बदल" (समानाधिकरण) के रूप में कर्म कारक (नसब) में है (५)। हूद और नूह के बीच - जैसा कि टीकाकारों ने उल्लेख किया है - सात पूर्वज थे। रिवायतों के अनुसार आद तेरह कबीले थे, जो रेत के मैदानों में रहते थे; 'आलिज की रेत (६)। वे बागों, फसलों और इमारतों वाले लोग थे, और उनके देश सबसे उपजाऊ देश थे। फिर अल्लाह उन पर क्रोधित हुआ; तो उसने उन्हें मरुस्थल बना दिया। रिवायतों के अनुसार वे यमन की ओर हज़रमौत के क्षेत्रों में थे, और वे मूर्तियों की पूजा करते थे। जब हूद की कौम तबाह हुई, तो वह और उनके साथ ईमान लाने वाले मक्का चले गए, और वे वहीं रहे जब तक उनकी मृत्यु नहीं हो गई (७)। {बेशक हम तुम्हें मूर्खता में देखते हैं} अर्थात: नादानी और बुद्धि की कमी में। उसने (कवि ने) कहा: वे इस तरह चलीं जैसे वे भाले लरज़ते हैं जिनके ऊपरी हिस्सों को मंद हवा के झोंकों ने झकझोर दिया हो (८)।

---

(१) इसे अल-तब़री १०/२६८ ने उद्धृत किया है, और इसमें "इब्न शालिख बिन अरफखशद" नहीं है। यह "अल-मुहब्बर" पृ. ३८४, "अल-मुंतज़म" १/२५२ और "अराइस अल-मजालिस" पृ. ६२ में भी नहीं आया है। (२) (ख), (द) और (म) में: "अल-जुलूद"। (ज़) में: "अल-हुलुद"। जो स्थापित है वह (ज़ा) से है, और यह तब़री के इतिहास १/२१६, "अराइस अल-मजालिस" पृ. ६३ और "अल-मुंतज़म" १/२५२ के अनुरूप है, जिसमें कहा गया है: खा और लाम पर पेश के साथ, जैसा कि मैंने इसे देखा... और कहा जाता है: नीचे ज़ेर वाली जीम और ज़बर वाली लाम के साथ। (३) "अराइस अल-मजालिस" पृ. ६३। (४) अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर २३/२९ में बिना किसी संदर्भ के इसका उल्लेख किया है, और यह सूरह अन-नज्म की आयत (५०) से है। (५) (म) में: "और नसब"। (६) "मजमा अल-बयान" ३/९६ में: "अल-अहकाफ", ये रेत के मैदान हैं जिन्हें "रमल आलिज" कहा जाता है। (७) तफ़सीर अल-तब़री

१०/२६८, "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" २/४१८ और "मजमा अल-बयान" ३/९६। (८) इसके कहने वाले 'ज़ू अल-रुम्मा' हैं। और यह पहले १/३११ पर आ चुका है।

صفحہ ۲۶۳ سورۃ الاعراف، آیات ۶۵ - ۶۹

شالخ بن ارفخشد بن سام بن نوح علیہ السلام(۱)۔ اور ہود: وہ ہود بن عبد اللہ بن رباح بن الخلود(۲) بن عاد بن عوص بن ارم بن سام بن نوح ہیں؛ اللہ نے انہیں قوم عاد کی طرف نبی با کر بھیجا، اور وہ ان کے نسب میں درمیانے اور شرافت میں سب سے بہتر تھے(۳)۔ اور «عاد» جس نے اسے غیر منصرف پڑھا اس نے اسے قبیلے کا نام قرار دیا، اور جس نے اسے منصرف پڑھا اس نے اسے محلے (حی) کا نام قرار دیا۔ ابو حاتم نے کہا: ابی اور ابن مسعود کی قرأت میں: «عاد الاولی» بغیر الف کے ہے(۴)۔ اور «ہود» عجمی (غیر عربی) نام ہے، اور اپنی ہلکی ساخت کی وجہ سے منصرف ہے؛ کیونکہ یہ تین حرفی ہے، اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ عربی ہو جو «ہاد یہود» سے مشتق ہو، اور یہ بدل ہونے کی وجہ سے حالتِ نصب(۵) میں ہے۔ ہود اور نوح کے درمیان - جیسا کہ مفسرین نے ذکر کیا ہے - سات پشتیں تھیں۔ روایت کے مطابق عاد تیرہ قبائل پر مشتمل تھے، وہ ریت کے علاقوں میں رہتے تھے؛ رملِ عالج(۶) میں، اور وہ باغات، زراعت اور عمارتوں والے لوگ تھے، اور ان کے علاقے سب سے زیادہ زرخیز تھے، پھر اللہ ان پر ناراض ہوا؛ تو ان علاقوں کو ریگستان بنا دیا، اور وہ - روایات کے مطابق - حضرموت کے نواح میں یمن کی طرف تھے، اور وہ بتوں کی پوجا کرتے تھے۔ جب ہود کی قوم ہلاک ہوئی تو وہ اپنے ایمان لانے والے ساتھیوں کے ساتھ مکہ چلے گئے، اور وہ وہیں رہے یہاں تک کہ ان کا انتقال ہو گیا(۷)۔ ﴿إِنَّا لَنَرٰىكَ فِيْ سَفَاهَةٍ﴾ یعنی: حماقت اور عقل کی کمی میں۔ (شاعر نے) کہا: وہ اس طرح چلیں جیسے وہ نیزے لرزتے ہیں جن کے اوپری حصوں کو چلتی ہوئی ٹھنڈی ہواؤں نے جھنجھوڑ دیا ہو (۸)

---

(۱) اسے طبری نے ۱۰/ ۲۶۸ میں نقل کیا ہے، اور اس میں یہ نہیں ہے: "ابن شالخ بن ارفخشد"۔ اور نہ ہی یہ المحبر ص ۳۸۴، المنتظم ۱/ ۲۵۲، اور عرائس المجالس ص ۶۲ میں آئی ہے۔ (۲)

(خ)، (د) اور (م) میں: الجلود ہے۔ اور (ز) میں: الحلوذ ہے۔ اور جو متن میں ہے وہ (ظ) سے ہے، اور یہی تاریخ طبری ۱/ ۲۱۶، عرائس المجالس ص ۶۳، اور المنتظم ۱/ ۲۵۲ کے مطابق ہے، جس میں کہا گیا ہے: خا اور لام کے پیش کے ساتھ، اسی طرح میں نے اسے دیکھا ہے... اور کہا جاتا ہے: جیم کے زیر اور لام کے زبر کے ساتھ۔ (۳) عرائس المجالس ص ۶۳ ۔ (۴) رازی نے اپنی تفسیر ۲۳/ ۲۹ میں اسے بغیر کسی حوالے کے ذکر کیا ہے، اور یہ سورہ نجم کی آیت (۵۰) میں سے ہے۔ (۵) (م) میں ہے: "والنصب"۔ (۶) مجمع البیان ۳/ ۹۶ میں ہے: "الاحقاف"، اور یہ وہ ریت ہے جسے رمل عالج کہا جاتا ہے۔ (۷) تفسیر طبری ۱۰/ ۲۶۸ ، المحرر الوجیز ۲/ ۴۱۸ ، اور مجمع البیان ۳/ ۹۶ ۔ (۸) اس کے قائل ذو الرمہ ہیں۔ اور یہ پہلے ۱/ ۳۱۱ پر گزر چکا ہے۔

This meaning has been previously mentioned in "Al-Baqarah" [Verse: 13]. The vision (ru'yah) here and in the story of Noah, it is said: it refers to ocular vision. And it was said: it is permissible that opinion (ra'y) is intended, which is the preponderance of thought. His Almighty's saying: {And remember when He made you successors after the people of Noah}. "Khulafa" (successors) is the plural of "Khalifa" according to the masculine form and meaning, and "Khala'if" according to the word (1); He bestowed favor upon them by making them the inhabitants of the earth after the people of Noah (2). {And increased you in stature (bastatan) extensively}. It is permissible to spell it "bastatan" with the letter 'Sād' because it is followed by the letter 'Tā' (3), meaning: height in creation and greatness of the body. Ibn Abbas said: The tallest of them was a hundred cubits, and the shortest was sixty cubits (4). This increase was over the creation of their fathers. And it was said: over the creation of the people of Noah. Wahb said: The head of one of them was like a great dome, and a man's eye was such that wild beasts would nest in it, and likewise their nostrils (5). Shahr bin Hawshab narrated from Abu Hurairah who said: A man from the people of 'Ad would take two doorframes made of stone, such that if five hundred (7) of this nation gathered around them, they would not be able to lift them, and if one of them were to press his foot (8) into the earth, it would sink into it (9). {So remember the favors of Allah}. Meaning: the blessings of Allah, the singular of which is: Ilan, Ilyin, Ilwan, or Alan; like Ālā'.

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/136. (2) Reported by al-Tabari 10/266 from al-Suddi and Ibn Ishaq. See al-Muharrar al-Wajiz 2/417. (3) Qunbul, Hafs, Hisham, Abu 'Amr, and Hamza read it with 'Sīn' contrary to Khallad, and the rest of the seven read it with 'Sād', which is the second way for Khallad. Al-Sab'ah pp. 185-186, and Al-Taysir p. 81. (4) Mentioned by Abu al-Layth in his Tafsir 1/550, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 3/222. (5) Tafsir al-Baghawi 2/170, and these reports are from the Isra'iliyyat. (6) In (m): "takes". What is fixed from the manuscripts matches the Tafsir of al-Tabari 22/137. (7) In (d), (z), and (m): "five hundred men". What is fixed from (kh) and (z) matches the Tafsir of al-Tabari. (8) In (d), (z), and (m): "with his leg". What is fixed from (kh) and (z). (9) Reported by al-Tabari 22/137 - 138. And al-Suyuti mentioned it in al-Durr al-Manthur 6/136 and added its attribution to Abd ibn Humayd. Shahr bin Hawshab is known for many irsal (disconnected chains) and errors; as mentioned by Al-Hafiz Ibn Hajar in Taqrib al-Tahdhib.

२६४ सूरा अल-अराफ: आयत ६५ - ६९

यह अर्थ पहले "अल-बकरा" [आयत: १३] में आ चुका है। यहाँ और नूह की कहानी में 'दृष्टि' के बारे में कहा गया है: यह आँखों से देखना है। और यह भी कहा गया है: यह संभव है कि इससे तात्पर्य राय हो; जो विचारों की प्रबलता है। अल्लाह तआला का कथन: {और याद करो जब उसने तुम्हें नूह की कौम के बाद उत्तराधिकारी बनाया}। "खुलफ़ा" (उत्तराधिकारी) "खलीफ़ा" का बहुवचन है पुलिंग और अर्थ के अनुसार, और "खलाइफ" शब्द के अनुसार (१); उन पर यह एहसान किया कि उन्हें नूह की कौम के बाद ज़मीन का निवासी बनाया (२)। {और तुम्हें कद-काठी (बस्ततन) में बहुत अधिक बढ़ा दिया}। इसे 'साद' के साथ "बस्ततन" पढ़ना भी जायज़ है क्योंकि इसके बाद 'ता' है (३), अर्थात: बनावट में लंबाई और शरीर की विशालता। इब्न अब्बास ने कहा: उनमें से सबसे लंबा सौ हाथ का था, और सबसे छोटा साठ हाथ का (४)। यह वृद्धि उनके पूर्वजों की बनावट की तुलना में थी। और कहा गया है: नूह की कौम की तुलना में। वहब ने कहा: उनमें से एक का सिर एक विशाल गुंबद की तरह था, और एक आदमी की आँख ऐसी थी कि जंगली जानवर उसमें बसेरा कर लेते थे, और उनके नथुने भी ऐसे ही थे (५)। शहर बिन हौशब ने अबू हुरैरा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: आद की कौम का एक आदमी पत्थर के दो कपाट बनाता था, जिसे अगर इस उम्मत के पांच सौ (७) लोग मिलकर भी उठाना चाहें तो नहीं उठा सकते थे, और अगर उनमें से कोई अपना पैर (८) ज़मीन में धँसाता तो वह उसमें अंदर चला जाता (९)। {तो अल्लाह की नेमतों को याद करो}। अर्थात: अल्लाह के एहसान, जिसका एकवचन है: इलयन, इलयिन, इलवान, या अलन; जैसे आला'।

(१) नह्हास द्वारा एराब अल-कुरान १३६/२। (२) अल-तबरी १०/२६६ द्वारा सुद्दी और इब्न इसहाक से उद्धृत। अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४१७/२ देखें। (३) कुनबुल, हफ़्स, हिशाम, अबू अम्र और हमज़ा ने खल्लाद के विपरीत 'सीन' के साथ पढ़ा, और बाकी सातों ने 'साद' के साथ पढ़ा, जो खल्लाद के लिए दूसरा विकल्प है। अल-सब'आ पृष्ठ १८५-१८६, और अल-तयसीर पृष्ठ ८१। (४) अबू लैथ ने अपनी तफ़सीर १/५५० में और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर ३/२२२ में इसका उल्लेख किया है। (५) तफ़सीर अल-बग़वी २/१७०, और ये विवरण इस्राइली रिवायतों (इस्राइलियत) से हैं। (६) (म) में: "लेता है"। पांडुलिपियों से जो पुष्ट है वह अल-तबरी की तफ़सीर १३७/२२ के अनुरूप है। (७) (द), (ज़) और (म) में: "पांच सौ आदमी"। जो (ख) और (ज़) से पुष्ट है वह अल-तबरी की तफ़सीर के अनुरूप है। (८) (द), (ज़) और (म) में: "अपने पैर से"। जो (ख) और (ज़) से पुष्ट है। (९) अल-तबरी १३७/२२ - १३८ द्वारा उद्धृत। और अल-सुयुति ने इसे अल-दुर्र अल-मन्सूर १३६/६ में पेश किया और अब्द इब्न हुमैद के

प्रति इसके श्रेय को बढ़ाया। शहर बिन हौशब इरसाल और भ्रमों के लिए जाने जाते हैं; जैसा कि अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने तक़रीब अल-तहज़ीब में उल्लेख किया है।

٢٦٤ سورة الاعراف: آيات ٦٥ - ٦٩

یہ معنی پہلے "البقرہ" [آیت: ١٣] میں گزر چکا ہے۔ یہاں اور قصہ نوح میں رویت (دیکھنے) کے بارے میں کہا گیا ہے: یہ آنکھ کا دیکھنا ہے۔ اور کہا گیا: جائز ہے کہ اس سے مراد رائے ہو؛ جو کہ گمانِ غالب ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور یاد کرو جب اس نے تمہیں قومِ نوح کے بعد جانشین بنایا}۔ "خلفاء"، "خلیفہ" کی جمع ہے تذکیر اور معنی کے اعتبار سے، اور "خلائف" لفظ کے اعتبار سے (١)؛ ان پر احسان کیا کہ انہیں قومِ نوح کے بعد زمین کا بسنے والا بنایا (٢)۔ {اور تمہیں قد و قامت (بصطۃ) میں زیادہ وسعت دی}۔ اسے "صاد" کے ساتھ "بصطۃ" پڑھنا بھی جائز ہے؛ کیونکہ اس کے بعد "طاء" ہے (٣)، یعنی: تخلیق میں لمبائی اور جسم کی عظمت۔ ابن عباس نے فرمایا: ان میں سب سے لمبا سو ہاتھ کا تھا، اور سب سے چھوٹا ساٹھ ہاتھ کا (٤)۔ یہ زیادتی ان کے آباؤ اجداد کی تخلیق پر تھی۔ اور کہا گیا: قومِ نوح کی تخلیق پر۔ وہب نے کہا: ان میں سے ایک کا سر ایک عظیم گنبد کی طرح تھا، اور آدمی کی آنکھ ایسی تھی کہ درندے اس میں بچے دیتے تھے، اور اسی طرح ان کے نتھنے تھے (٥)۔ شہر بن حوشب نے ابوہریرہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: قومِ عاد کا ایک آدمی پتھر کے دو کواڑ بناتا تھا، اگر اس امت کے پانچ سو (٧) آدمی بھی ان پر جمع ہو جائیں تو وہ انہیں نہ اٹھا سکیں، اور اگر ان میں سے کوئی زمین پر اپنا پاؤں (٨) دباتا تو وہ اس میں دھنس جاتا (٩)۔ {پس اللہ کی نعمتوں کو یاد کرو}۔ یعنی: اللہ کے انعامات، اس کا واحد ہے: اِلیٰ، اِلْی، اِلْو اور اَلًی؛ جیسے آلاء؛

(١) اعراب القرآن للنحاس ١٣٦/٢۔ (٢) اسے الطبری نے ٢٦٦/١٠ میں السدی اور ابن اسحاق سے روایت کیا ہے۔ اور المحرر الوجیز ٤١٧/٢ دیکھیں۔ (٣) قنبل، حفص، ہشام، ابوعمرو اور حمزہ نے خلاد کے برعکس "سین" کے ساتھ پڑھا، اور باقی سات نے "صاد" کے ساتھ پڑھا، جو خلاد کے

لیے دوسرا پہلو ہے۔ السبعۃ ص ۱۸۵ - ۱۸٦، اور التیسیر ص ۸۱۔ (٤) اسے ابواللیث نے اپنی تفسیر ۵۵۰/۱ میں اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۲۲۲/۳ میں ذکر کیا ہے۔ (٥) تفسیر البغوی ۱۷۰/۲، اور یہ خبریں اسرائیلیات میں سے ہیں۔ (٦) (م) میں ہے: "لیتا ہے"۔ اور نسخوں میں جو ثابت ہے وہ تفسیر الطبری ۱۳۷/۲۲ کے موافق ہے۔ (۷) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "پانچ سو آدمی"۔ اور جو (خ) اور (ظ) میں ثابت ہے وہ تفسیر الطبری کے موافق ہے۔ (۸) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "اپنے پاؤں سے"۔ اور جو (خ) اور (ظ) میں ثابت ہے۔ (۹) اسے الطبری نے ۱۳۷/۲۲ - ۱۳۸ میں روایت کیا ہے۔ اور السیوطی نے اسے الدر المنثور ۱۳٦/٦ میں نقل کیا اور عبد بن حمید کی طرف اس کی نسبت کا اضافہ کیا۔ اور شہر بن حوشب کثرت سے ارسال اور اوہام والے ہیں؛ جیسا کہ حافظ ابن حجر نے تقریب التہذیب میں ذکر کیا ہے۔

Surah Al-A'raf: Verses 65 - 73. Page 265.

Its singular forms: "innī", "wa-innī", "wa-innahu", and "annā". "Perhaps you may succeed" was mentioned before (1).

Allah Almighty's saying: {They said, "Have you come to us that we should worship Allah alone and abandon what our fathers used to worship? Then bring us what you promise us, if you should be of the truthful." (70) [Hud] said, "Already have defilement and anger from your Lord fallen upon you. Do you dispute with me concerning [mere] names you have named them, you and your fathers, for which Allah has not sent down any authority? Then wait; indeed, I am with you among those who wait." (71) So We saved him and those with him by mercy from Us. And We uprooted those who denied Our signs, and they were not believers. (72)}

They asked for the punishment with which he had frightened and warned them, so he said to them: {Already have... fallen upon you}. The meaning of "waqa'a" (fallen/occurred) is: become mandatory. It is said: the word and the judgment "waqa'a", meaning: it became mandatory. Similar to it is: {And when the punishment fell upon them} [Al-A'raf: 134], meaning: descended upon them. {And when the word has fallen upon them, We will bring forth for them a creature from the earth} [An-Naml: 82]. "Ar-Rijs" means: punishment. It is also said that "Ar-Rijs" refers to the stain on the heart due to increased disbelief. {Do you dispute with me concerning [mere] names you have named them} meaning the idols they worshipped, which had different names. {for which Allah has not sent down any authority} meaning: no proof for you in worshipping them. The "name" here means the "named object". Its parallel is: {You worship not besides Him except [mere] names you have named them} [Yusuf: 4]. These names include Al-'Uzza, derived from "al-'izz" (might) and "al-a'azz" (the mightiest), and Al-Lat; yet they possess nothing of might or divinity. {Dabir}: the end/remnant, and it was mentioned before (2), meaning: no remnant was left for them.

Allah Almighty's saying: {And to Thamud [We sent] their brother Salih. He said, "O my people, worship Allah; you have no deity other than Him. There has come to you evidence from your Lord. This is the she-camel of Allah [sent] to you as a sign. So leave her to eat within Allah's land and do not touch her with harm, lest there seize you a painful punishment." (73)}

He is Thamud son of 'Ad (3) son of Iram son of Sam son of Nuh. He is the brother of Judays, and they were in abundance.

(1) 1/277. (2) 6/427. (3) Thus in the manuscript sources, (M), and Al-Ara'is p. 68, from which the author quoted. In Tarikh al-Tabari 1/226, and in his Tafsir 10/282, and Al-Muhabbar by Ibn Habib p. 384, and Jamharat Ansab al-'Arab by Ibn Hazm p. 462: Jathir. In Al-Kashshaf 2/89, and Tafsir al-Baghawi 2/173: 'Abir. In Al-Muharrar al-Wajiz 2/420: Ghathin.

सूरा अल-अराफ़: आयतें 65 - 73। पृष्ठ 265।

इसका एकवचन: "इन्नी", "व-इन्नी", "व-इन्नहू", और "अन्ना"। "ताकि तुम सफल हो सको" पहले उल्लेख किया गया है (1)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {उन्होंने कहा, "क्या तुम हमारे पास इसलिए आए हो कि हम केवल एक अल्लाह की इबादत करें और उन्हें छोड़ दें जिनकी इबादत हमारे बाप-दादा करते थे? तो वह (अज़ाब) हम पर ले आओ जिसका तुम हमसे वादा करते हो, यदि तुम सच्चों में से हो।" (70) (हूद ने) कहा, "तुम्हारे रब की ओर से तुम पर गंदगी और प्रकोप गिर चुका है। क्या तुम मुझसे उन (महज़) नामों के बारे में झगड़ते हो जो तुमने और तुम्हारे बाप-दादाओं ने रख लिए हैं, जिनके लिए अल्लाह ने कोई प्रमाण नहीं उतारा है? तो प्रतीक्षा करो; मैं भी तुम्हारे साथ प्रतीक्षा करने वालों में से हूँ।" (71) फिर हमने उसे और उसके साथ वालों को अपनी दया से बचा लिया। और हमने उन लोगों की जड़ काट दी जिन्होंने हमारी आयतों को झुठलाया था और वे ईमान वाले नहीं थे। (72)}

उन्होंने उस अज़ाब की माँग की जिससे उसने उन्हें डराया और चेतावनी दी थी, तो उसने उनसे कहा: {तुम पर गिर चुका है}। "वका'आ" (गिरना/घटित होना) का अर्थ है: अनिवार्य हो जाना। कहा जाता है: बात और फैसला "वका'आ" हो गया, यानी: वह अनिवार्य हो गया। इसी के समान है: {और जब उन पर अज़ाब आ पड़ा} [अल-अराफ़: 134] यानी: उन पर उतरा। {और जब उन पर बात पूरी हो जाएगी, तो हम उनके लिए पृथ्वी से एक जानवर निकालेंगे} [अन-नमल: 82]। "अल-रिज्स" का अर्थ है: अज़ाब। और यह भी कहा गया है कि "अल-रिज्स" से तात्पर्य कुफ़्र की अधिकता के कारण दिल पर लगने वाला धब्बा है। {क्या तुम मुझसे उन नामों के बारे में झगड़ते हो जो तुमने रखे हैं} यानी वे मूर्तियाँ जिनकी वे पूजा करते थे, और उनके अलग-अलग नाम थे। {जिनके लिए अल्लाह ने कोई प्रमाण नहीं उतारा है} यानी: उनकी इबादत के लिए तुम्हारे पास कोई दलील नहीं है। यहाँ "नाम" का अर्थ "नामित वस्तु" है। इसका उदाहरण है: {तुम उसके सिवा केवल उन नामों की इबादत करते हो जो तुमने रख लिए हैं} [यूसुफ: 4]। ये नाम अल-उज़्ज़ा (अल-इज़्ज़ और अल-अअज़्ज़ से) और अल-लात की तरह हैं; जबकि उनके पास इज़्ज़त (शक्ति) और दिव्यता का कुछ भी हिस्सा नहीं है। {दाबिर}: अंत/अवशेष, और इसका उल्लेख पहले (2) किया जा चुका है, यानी: उनका कोई अवशेष नहीं बचा।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और समूद की ओर उनके भाई सालेह को (भेजा)। उसने कहा, "ऐ मेरी क़ौम के लोगो! अल्लाह की इबादत करो; उसके सिवा तुम्हारा कोई और पूज्य नहीं है। तुम्हारे

पास तुम्हारे रब की ओर से एक स्पष्ट प्रमाण आ चुका है। यह अल्लाह की ऊँटनी तुम्हारे लिए एक निशानी है। तो इसे छोड़ दो कि अल्लाह की ज़मीन में खाए और इसे किसी बुराई (नुक़सान) के साथ न छूना, अन्यथा तुम्हें एक दुखद अज़ाब पकड़ लेगा।" (73)}

वह समूद बिन आद (3) बिन इरम बिन साम बिन नूह है। वह जुदैस का भाई है, और वे बड़ी समृद्धि में थे।

---

(1) 1/277। (2) 6/427। (3) हस्तलिखित प्रतियों, (एम), और अल-अराइस पृष्ठ 68 में ऐसा ही है, जहाँ से लेखक ने उद्धृत किया है। तारीख़ अल-तबरी 1/226 में, और उनकी तफ़्सीर 10/282 में, और इब्न हबीब की अल-मुहब्बर पृष्ठ 384 में, और इब्न हज़्म की जमहरत अनसाब अल-अरब पृष्ठ 462 में: जाथिर है। अल-कश्शाफ़ 2/89 में, और तफ़्सीर अल-बग़वी 2/173 में: आबिर है। अल-मुहर्रर, अल-वजीज़ 2/420 में: ग़ाथिन है।

سورہ الاعراف: آیات 65 - 73۔ صفحہ 265۔

اس کے واحد الفاظ: "إني"، "وإني"، "وإنه" اور "أنى" ہیں۔ "لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ" پہلے گزر چکا ہے (1)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ قَالُوا أَجِئْتَنَا لِنَعْبُدَ اللَّهَ وَحْدَهُ وَنَذَرَ مَا كَانَ يَعْبُدُ آبَاؤُنَا فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ (70) قَالَ قَدْ وَقَعَ عَلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ رِجْسٌ وَغَضَبٌ أَتُجَادِلُونَنِي فِي أَسْمَاءٍ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ مَا نَزَّلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِينَ (71) فَأَنْجَيْنَاهُ وَالَّذِينَ مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا وَقَطَعْنَا دَابِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَمَا كَانُوا مُؤْمِنِينَ (72) ﴾۔

انہوں نے اس عذاب کا مطالبہ کیا جس سے اس نے انہیں ڈرایا اور خبردار کیا تھا، تو اس نے ان سے کہا: ﴿ قَدْ وَقَعَ عَلَيْكُمْ ﴾۔ اور "وقع" کے معنی ہیں: واجب ہو گیا۔ کہا جاتا ہے: قول اور حکم "وقع" ہو گیا، یعنی: واجب ہو گیا۔ اسی کی مانند ہے: ﴿ وَلَمَّا وَقَعَ عَلَيْهِمُ الرِّجْزُ ﴾ [الاعراف: 134] یعنی: ان پر نازل ہوا۔ ﴿ وَإِذَا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ أَخْرَجْنَا لَهُمْ دَابَّةً مِنَ الْأَرْضِ ﴾ [النمل: 82]۔ اور "الرجس" عذاب ہے۔ اور کہا گیا کہ "الرجس" سے مراد کفر کی زیادتی کی وجہ سے دل پر زنگ لگ جانا ہے۔ ﴿ أَتُجَادِلُونَنِي فِي أَسْمَاءٍ سَمَّيْتُمُوهَا ﴾ یعنی وہ بت جن کی وہ پوجا کرتے تھے، اور ان کے مختلف نام تھے۔ ﴿ مَا نَزَّلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ ﴾ یعنی: ان کی عبادت کے بارے میں تمہارے پاس کوئی دلیل نہیں۔ یہاں "نام" سے مراد "مسمی" (جس کا نام رکھا گیا) ہے۔ اس کی نظیر ہے: ﴿ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا أَسْمَاءً سَمَّيْتُمُوهَا ﴾ [یوسف: 4]۔ اور یہ نام جیسے "العزٰی" (العز اور الاعز سے)، اور "اللات" ہیں؛ حالانکہ ان کے پاس عزت اور الوہیت کا کچھ بھی نہیں۔ ﴿ دَابِرَ ﴾: آخری حصہ، اور یہ پہلے (2) گزر چکا ہے، یعنی: ان کا کوئی بقایا نہ رہا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَإِلَى ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ قَدْ جَاءَتْكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ هَذِهِ نَاقَةُ اللَّهِ لَكُمْ آيَةً فَذَرُوهَا تَأْكُلْ فِي أَرْضِ اللَّهِ وَلَا تَمَسُّوهَا بِسُوءٍ فَيَأْخُذَكُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (73) ﴾۔

اور وہ ثمود بن عاد (3) بن ارم بن سام بن نوح ہے۔ وہ جدیس کا بھائی ہے، اور وہ بڑی وسعت میں تھے۔

---

(1) 277/1۔ (2) 427/6۔ (3) قلمی نسخوں، (م)، اور العرائس ص 68 میں اسی طرح ہے، جہاں سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ تاریخ طبری 226/1، ان کی تفسیر 282/10، المحبر لابن حبیب ص 384، اور جمہرۃ انساب العرب لابن حزم ص 462 میں: جاثر ہے۔ الکشاف 89/2 اور تفسیر بغوی 173/2 میں: عابر ہے۔ المحرر الوجیز 420/2 میں: غاثن ہے۔

٧٣٧ Surah Al-A'raf: Verse 73

...from their livelihoods, so they disobeyed Allah's command, worshipped others besides Him, and spread corruption on earth. So Allah sent Salih to them as a Prophet; he was Salih bin Ubaid bin Asif bin Masih (1) bin Ubaid bin Hadhar (2) bin Thamud. They were an Arab people, and Salih was from among them of the middle lineage and the best in nobility. He called them to Allah Almighty until his hair turned grey (3), and only a few oppressed people followed him (4).

The name 'Thamud' is not declined because it was made a name for the tribe. Abu Hatim said: It is not declined because it is a non-Arabic name (5). Al-Nahhas (6) said: This is a mistake; because it is derived from 'al-thahmad', which means a small amount of water. Reciters have read: {Unquestionably, Thamud denied their Lord} (7) [Hud: 68] on the basis that it is a name for the clan.

The dwellings of Thamud were Al-Hijr between Hijaz and Sham (Syria) towards Wadi al-Qura. They are from the children of Sam, son of Nuh.

Thamud was so named because of the scarcity of its water (8). Its explanation will come in [the interpretation of Surah] 'Al-Hijr' (9) if Allah Almighty wills.

{This is the she-camel of Allah [sent] to you as a sign} He brought out the she-camel for them when they asked him, from a solid rock. She had a day on which she drank all the water of the valley, and she would give them the same amount in milk; nothing tastier or sweeter than it was ever drunk, and it was enough for their needs despite their large numbers. Allah Almighty said: {For her is a drink, and for you is a drink of a day}.

(1) In (Kh) and (Z): Ma'asikh. In Tarikh al-Tabari 1/226: Masih. In (M): Kashih. Dropped from (D). The established text is from (Za), which corresponds to Al-Ara'is p. 68, and Tafsir al-Baghawi 2/173. (2) In (Kh), (Z), and (Za): Hadar. In Tarikh al-Tabari 1/226, and Tafsir al-Baghawi 2/173: Khadar. The established text is from (D) and (M), which corresponds to Al-Ara'is p. 68. (3) Al-Shammat: Whiteness of the hair of the head mixing with its blackness. Mukhtar al-Sihah (shamat). (4) Ara'is al-Majalis p. 68. See Tafsir al-Tabari 10/286. (5) In (D) and (M): A non-Arabic name. (6) In I'rab al-Qur'an, and what precedes it is from it. (7) Hafs and Hamza read: "Thamud" without tanwin, and the rest with tanwin. Al-Sab'ah p. 337, and Al-Taysir p. 125. (8) Al-Baghawi 2/174, Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 3/223, and al-Tha'labi in Al-Ara'is p. 68 attributed this saying to Abu Amr bin al-Ala. (9) When interpreting verse (80) of it.

२६६ सूरा अल-आराफ़: आयत ७३

...उनकी आजीविका से, इसलिए उन्होंने अल्लाह के आदेश की अवज्ञा की, उसके अलावा दूसरों की पूजा की, और पृथ्वी पर भ्रष्टाचार फैलाया। सो अल्लाह ने उनकी ओर सालेह को एक नबी बनाकर भेजा; वे सालेह बिन उबैद बिन आसिफ बिन मासिह (१) बिन उबैद बिन हाज़र (२) बिन समूद थे। वे एक अरबी लोग थे, और सालेह उनके बीच मध्यम वंश के और कुलीनता में श्रेष्ठ थे। उन्होंने उन्हें अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर बुलाया यहाँ तक कि उनके बाल सफेद (३) हो गए, और केवल कुछ ही शोषित लोगों ने उनका अनुसरण किया (४)।

'समूद' शब्द का रूप नहीं बदलता क्योंकि इसे कबीले का नाम बनाया गया था। अबू हातिम ने कहा: इसका रूप नहीं बदलता क्योंकि यह एक विदेशी (गैर-अरबी) (५) नाम है। अल-नहहास (६) ने कहा: यह गलत है; क्योंकि यह 'अल-थमद' से निकला है, जिसका अर्थ है थोड़ा पानी। पाठकों ने पढ़ा है: {निश्चित रूप से, समूद ने अपने रब को नकार दिया} (७) [हुद: ६८] इस आधार पर कि यह कबीले का नाम है।

समूद के आवास हिजाज़ और शाम के बीच वादी अल-कुरा की ओर अल-हिज्र में थे। वे नूह के पुत्र साम की संतान हैं।

पानी की कमी के कारण इसका नाम समूद रखा गया (८)। यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा तो इसका विवरण 'अल-हिज्र' (९) में आएगा।

{यह अल्लाह की ऊंटनी तुम्हारे लिए एक निशानी है} उन्होंने उनके लिए ऊंटनी निकाली जब उन्होंने उनसे माँगा, एक ठोस चट्टान से। उसका एक दिन था जिसमें वह घाटी का सारा पानी पी जाती थी, और वह उन्हें उतना ही दूध देती थी; उससे अधिक स्वादिष्ट या मीठा कभी कुछ नहीं पिया गया, और यह उनकी बड़ी संख्या के बावजूद उनकी जरूरतों के लिए पर्याप्त था। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {उसके लिए पीने की बारी है, और तुम्हारे लिए एक दिन पीने की बारी है}।

(१) (ख) और (ज़) में: मा'सिख। तारीख अल-तबरी १/२२६ में: मासिह। (म) में: काशिह। (द) से हटा दिया गया। स्थापित (ज़) से है, जो अल-अरैस पृ. ६८ और तफ़सीर अल-बग़वी २/१७३ के अनुरूप है। (२) (ख), (ज़), और (ज़) में: हादर। तारीख अल-तबरी १/२२६ और तफ़सीर अल-बग़वी २/१७३ में: खादर। स्थापित (द) और (म) से है, जो अल-अरैस पृ. ६८ के अनुरूप है। (३) अल-शम्मत: सिर के बालों का सफेद होना जो उनके कालेपन के साथ मिल जाता है। मुख्तार अल-सिहाह (शमत)। (४)

अरैस अल-मजलिस पृ. ६८। देखें तफ़सीर अल-तबरी १०/२८६। (५) (द) और (म) में: विदेशी नाम। (६) इराब अल-कुरान में, और इससे पहले का हिस्सा उसी से है। (७) हफ़्स और हमज़ा ने पढ़ा: "समूद" बिना तनवीन के और बाकी ने तनवीन के साथ। अल-सब'आ पृ. ३३७, और अल-तयसीर पृ. १२५। (८) अल-बग़वी २/१७४, ज़ाद अल-मसीर ३/२२३ में इब्न अल-जौज़ी, और अल-अरैस पृ. ६८ में अल-थलाबी ने इस कथन का श्रेय अबू अम्र बिन अल-अला को दिया है। (९) उसकी आयत (८०) की व्याख्या करते समय।

266 سورة الاعراف: آیت 73

...اپنے معاش سے، انہوں نے اللہ کے حکم کی نافرمانی کی، اس کے علاوہ دوسروں کی عبادت کی، اور زمین میں فساد برپا کیا، چنانچہ اللہ نے ان کی طرف صالح کو بطور نبی مبعوث فرمایا؛ اور وہ صالح بن عبید بن آسف بن ماسح (1) بن عبید بن حاذر (2) بن ثمود تھے، وہ عرب قوم تھے، اور صالح ان کے متوسط نسب اور شرافت میں سب سے بہتر تھے، انہوں نے انہیں اللہ تعالیٰ کی طرف بلایا یہاں تک کہ وہ بوڑھے (3) ہو گئے، اور ان کی پیروی صرف چند کمزوروں نے کی (4)۔

اور لفظ 'ثمود' کو غیر منصرف پڑھا گیا ہے کیونکہ اسے قبیلے کا نام بنایا گیا ہے۔ ابو حاتم نے کہا: یہ غیر منصرف اس لیے ہے کہ یہ عجمی (5) نام ہے۔ نحاس (6) نے کہا: یہ غلط ہے؛ کیونکہ یہ 'الثمد' سے مشتق ہے، جس کا معنی ہے تھوڑا پانی۔ اور قراء نے پڑھا ہے: {آگاہ رہو! بیشک ثمود نے اپنے رب کا انکار کیا} (7) [ہود: 68] اس بنیاد پر کہ یہ ایک قبیلے کا نام ہے۔

اور ثمود کے مسکن حجاز اور شام کے درمیان وادی القریٰ تک الحجر میں تھے۔ اور وہ سام بن نوح کی اولاد میں سے ہیں۔

اور پانی کی کمی کی وجہ سے اس کا نام ثمود رکھا گیا (8)۔ اور اس کا بیان ان شاء اللہ 'الحجر' (9) میں آئے گا۔

{یہ اللہ کی اونٹنی تمہارے لیے ایک نشانی ہے} انہوں نے ان کے لیے ایک ٹھوس چٹان سے اونٹنی نکالی جب انہوں نے ان سے مطالبہ کیا، اس کے لیے ایک دن مقرر تھا جس میں وہ وادی کا سارا پانی پی جاتی تھی، اور وہ انہیں اتنا ہی دودھ پلاتی تھی؛ اس سے زیادہ لذیذ اور میٹھا کبھی نہیں پیا

گیا، اور وہ ان کی کثرت کے باوجود ان کی ضرورت کے مطابق تھا؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اس کے لیے پینے کی باری ہے اور تمہارے لیے ایک مقررہ دن پینے کی باری ہے}۔

(1) (خ) اور (ز) میں: ما اسخ۔ اور تاریخ طبری 226/1 میں: ماسح۔ اور (م) میں: کاشح۔ اور (د) سے ساقط ہے۔ اور جو متن میں ہے وہ (ظ) سے ہے اور یہی عرائس ص 68، اور تفسیر بغوی 173/2 کے موافق ہے۔ (2) (خ) اور (ز) اور (ظ) میں: حادر۔ اور تاریخ طبری 226/1، اور تفسیر بغوی 173/2 میں: خادر۔ اور جو متن میں ہے وہ (د) اور (م) سے ہے، اور یہی عرائس ص 68 کے موافق ہے۔ (3) الشمط: سر کے بالوں میں سفیدی کا سیاہی کے ساتھ ملنا۔ مختار الصحاح (شمط)۔ (4) عرائس المجالس ص 68۔ اور دیکھئے تفسیر طبری 286/10۔ (5) (د) اور (م) میں: اسم عجمی۔ (6) اعراب القرآن میں، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی کتاب سے ہے۔ (7) حفص اور حمزہ نے 'ثمود' بغیر تنوین کے پڑھا، اور باقی قراء نے تنوین کے ساتھ السبعہ ص 337، اور التیسیر ص 125۔ (8) بغوی 174/2، اور ابن جوزی نے زاد المسیر 223/3، اور ثعلبی نے عرائس ص 68 میں اس قول کی نسبت ابو عمرو بن العلاء کی طرف کی ہے۔ (9) اس کی آیت (80) کی تفسیر کے مقام پر۔

267 Surah Al-A'raf: Verses 73 - 74

...known [Ash-Shu'ara: 155].

And the she-camel was attributed to Allah, the Mighty and Sublime, in the sense of attributing the creation to the Creator, and it carries the meaning of honoring and specification (1).

{So leave her to eat in Allah's land} i.e., you are not responsible for her sustenance or her provisions (2).

Allah Almighty says: {And remember when He made you successors after 'Ad and settled you in the land, [and] you take for yourselves palaces from its plains and carve from the mountains, homes. Then remember the favors of Allah and do not commit abuse on the earth, spreading corruption}

There are three matters in it: First: The Almighty's saying: {and settled you in the land} has an omission, meaning: and settled you in dwellings in the land. {you take for yourselves palaces from its plains} meaning: you build palaces in every place (3). {and carve from the mountains, homes} they took houses in the mountains because of their long lives; for the roofs and buildings would wear out before the end of their lives (4).

Al-Hasan read it with a fatha on the 'ha' (tanhatuna), which is a dialect, and it contains a guttural letter; therefore it came in the form of fa'ala yaf'alu (5).

Second: Those who permitted tall buildings like palaces and the like used this verse as evidence, and also His saying: {Say, "Who has forbidden the adornment of Allah which He has produced for His servants and the good [things] of provision?"} [Al-A'raf: 32]. It was mentioned that a son of Muhammad ibn Sirin built a house and spent a lot of money on it; this was mentioned to Muhammad ibn Sirin and he said: "I see no harm in a man building a building that benefits him."

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/421, and Tafsir al-Razi 14/163. (2) Al-Wasit by al-Wahidi 2/383. (3) Al-Wahidi 2/383 attributed this saying to Ibn Abbas. (4) Al-Wahidi 2/383. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/137. Ibn Khalawayh added in "Al-Qira'at al-Shadhdhah" p. 44, attributing the reading to Al-A'raj.

पृष्ठ २६७ सूरा अल-अराफ़: आयत ७३ - ७४

...ज्ञात [अश-शुअरा: १५५]।

ऊँटनी का संबंध अल्लाह अज़ व जल्ल से इस प्रकार जोड़ा गया है जैसे सृजित वस्तु का संबंध सृष्टिकर्ता से होता है, और इसमें सम्मान और विशिष्टता का भाव निहित है (१)।

{तो उसे अल्लाह की धरती में चरने दो} अर्थात: उसका रिज़्क और खर्च तुम्हारे ज़िम्मे नहीं है (२)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और याद करो जब उसने तुम्हें आद के बाद उत्तराधिकारी बनाया और तुम्हें धरती में बसाया, तुम उसके मैदानों में महल बनाते हो और पहाड़ों को तराश कर घर बनाते हो। तो अल्लाह की नेमतों को याद करो और धरती में फ़साद फैलाते हुए ज़्यादती न करो}।

इसमें तीन मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {और तुम्हें धरती में बसाया} इसमें कुछ शब्द छिपे हैं, अर्थात्: तुम्हें धरती में रहने के ठिकानों पर बसाया। {तुम उसके मैदानों में महल बनाते हो} अर्थात्: तुम हर स्थान पर महल बनाते हो (३)। {और पहाड़ों को तराश कर घर बनाते हो} उन्होंने पहाड़ों में घर इसलिए बनाए क्योंकि उनकी आयु बहुत लंबी होती थी; छतें और इमारतें उनकी आयु समाप्त होने से पहले ही जर्जर हो जाती थीं (४)।

हसन ने 'हा' पर ज़बर (फ़तहा) के साथ पढ़ा है, जो एक भाषा (लहजा) है, और इसमें हलक़ का एक अक्षर है; इसलिए यह 'फ़अला यफ़अलु' के वज़न पर आया है (५)।

दूसरा: जिस किसी ने ऊँची इमारतों जैसे महलों आदि के निर्माण की अनुमति दी है, उसने इस आयत से और अल्लाह के इस कथन से दलील ली है: {कह दो कि अल्लाह की उस ज़ीनत को किसने हराम किया जिसे उसने अपने बंदों के लिए निकाला है और रिज़्क की पाक चीज़ों को?} [अल-अराफ़: ३२]। उल्लेख किया गया है कि मुहम्मद इब्न सीरीन के एक पुत्र ने एक घर बनवाया और उस पर बहुत धन खर्च किया; मुहम्मद इब्न सीरीन से इसका ज़िक्र किया गया तो उन्होंने कहा: "मैं इसमें कोई बुराई नहीं देखता कि आदमी ऐसी इमारत बनाए जो उसे लाभ पहुँचाए।"

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/४२१, और तफ़सीर अल-राज़ी १४/१६३। (२) अल-वसीत लिल-वाहिदी २/३८३। (३) अल-वाहिदी २/३८३ ने इस कथन को इब्न अब्बास की ओर मंसूब किया है। (४) अल-वाहिदी २/३८३। (५) इअराब अल-कुरान लिन-नह़्हास २/१३७। और इब्न खालवैह ने 'अल-किराआत अल-शाज़्ज़ह' पृष्ठ ४४ में इस किराअत को 'अल-अरज' की ओर मंसूब किया है।

صفحہ ۲۶۷ سورۃ الاعراف: آیات ۷۳ - ۷۴

معلوم [الشعراء: ۱۵۵]۔

اور اونٹنی کی نسبت اللہ عزوجل کی طرف خالق کی طرف مخلوق کی نسبت کے طور پر کی گئی ہے، اور اس میں شرف اور تخصیص کا معنی پایا جاتا ہے (۱)۔

﴿فَذَرُوهَا تَأْكُلْ فِي أَرْضِ اللَّهِ﴾ یعنی: اس کا رزق اور خرچہ تمہارے ذمے نہیں ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور یاد کرو جب اس نے تمہیں عاد کے بعد جانشین بنایا اور تمہیں زمین میں ٹھکانا دیا، تم اس کے میدانوں میں محل بناتے ہو اور پہاڑوں کو تراش کر گھر بناتے ہو، پس اللہ کی نعمتوں کو یاد کرو اور زمین میں فساد مچاتے ہوئے زیادتی نہ کرو﴾۔

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَبَوَّأَكُمْ فِي الْأَرْضِ﴾ اس میں کچھ حذف ہے، یعنی: اور تمہیں زمین میں مکانات دیے۔ ﴿تَتَّخِذُونَ مِنْ سُهُولِهَا قُصُورًا﴾ یعنی: تم ہر جگہ محلات بناتے ہو (۳)۔ ﴿وَتَنْحِتُونَ الْجِبَالَ بُيُوتًا﴾ انہوں نے پہاڑوں میں گھر اس لیے بنائے کیونکہ ان کی عمریں طویل تھیں؛ چھتیں اور عمارتیں ان کی عمروں کے ختم ہونے سے پہلے ہی بوسیدہ ہو جاتی تھیں (۴)۔

حسن نے 'حا' کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے، اور یہ ایک لغت ہے، اور اس میں حروفِ حلقی میں سے ایک حرف ہے؛ اسی لیے یہ فَعَلَ يَفْعَلُ کے وزن پر آیا ہے (۵)۔

دوسرا: اس آیت سے ان لوگوں نے استدلال کیا ہے جنہوں نے بلند و بالا عمارتوں جیسے محلات وغیرہ کی تعمیر کو جائز قرار دیا ہے، اور اللہ کے اس قول سے: ﴿کہہ دیجئے کہ اللہ کی اس زینت کو کس نے حرام کیا ہے جو اس نے اپنے بندوں کے لیے نکالی ہے اور رزق کی پاکیزہ چیزوں کو؟﴾ [الاعراف: ۳۲]۔ ذکر کیا گیا ہے کہ محمد بن سیرین کے ایک بیٹے نے ایک گھر بنایا اور اس

پر بہت سا مال خرچ کیا؛ محمد بن سیرین سے اس کا تذکرہ کیا گیا تو انہوں نے فرمایا: "میں اس میں کوئی حرج نہیں دیکھتا کہ آدمی ایسی عمارت بنائے جو اسے نفع دے۔"

---

(١) المحرر الوجيز ٢/٤٢١، اور تفسير الرازي ١٤/١٦٣۔ (٢) الوسيط للواحدي ٢/٣٨٣۔ (٣) الواحدي ٢/٣٨٣ نے یہ قول ابن عباس کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٤) الواحدي ٢/٣٨٣۔ (٥) إعراب القرآن للنحاس ٢/١٣٧۔ اور ابن خالویہ نے 'القراءات الشاذة' ص٤٤ میں اس قرأت کی نسبت 'الاعرج' کی طرف کی ہے۔

268 Surah Al-A'raf: Verse 74

It was narrated that he (peace and blessings be upon him) said: "When Allah bestows a blessing upon a servant, He loves to see the effect of that blessing on him."(1) Among the effects of blessing are good construction and fine clothes. Do you not see that if one were to buy a beautiful maidservant for a great sum, it is permissible, though less than that would suffice him? The same applies to building.

Others disliked it, including Al-Hasan Al-Basri and others, citing his saying (peace and blessings be upon him): "When Allah intends evil for a servant, He causes him to waste his wealth on clay and bricks."(2) And in another report from him (peace and blessings be upon him), he said: "Whoever builds more than what suffices him will come on the Day of Resurrection carrying it on his neck."(3)

I say: This is what I hold, because of his saying (peace and blessings be upon him): "And whatever a believer spends of expenditure, then..."

(1) Narrated by Ahmad (8107) and Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (6202) from the hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him). It was also narrated by Ahmad (6708) and Al-Tirmidhi (2819) from the hadith of Abdullah bin Amr; Al-Tirmidhi said: A good (Hasan) hadith. It was also narrated by Ahmad (19934) and Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (6200) from the hadith of Imran bin Husayn (may Allah be pleased with him). (2) Narrated by Al-Tabarani in Al-Mu'jam al-Kabir (2/1755), Al-Awsat (9365), and Al-Saghir (1127). Through his route, Al-Khatib in Tarikh Baghdad (11/381) narrated it from the hadith of Jabir (may Allah be pleased with him), with the wording: "When Allah intends evil for a servant, He makes it pleasing for him to use clay and bricks until he builds." Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id (4/69): Its narrators are the narrators of the Sahih except for the teacher of Al-Tabarani; and I found no one who weakened him. Al-Mundhiri deemed its chain of transmission good (Jayyid) in Al-Targhib wa al-Tarhib after (2794). Ibn Adi narrated something similar in Al-Kamil (3/1071) from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him), but in its chain is Abu Yahya al-Waqqar al-Misri; Ibn Adi said: He used to fabricate hadiths and link them. Al-Tabarani narrated it in Al-Awsat (8934) and Al-Bayhaqi in Al-Shu'ab (10720) from the hadith of Muhammad bin Bishr al-Ansari, similarly, saying: It is not narrated except with this chain. (3) Narrated by Al-Tabarani in Al-Mu'jam al-Kabir (10/10287), Ibn Adi in Al-Kamil (6/2384), Ibn Jami' al-Saydawi in Mu'jam al-Shuyukh p. 115, Abu Nu'aym in Al-Hilyah (8/246 & 252), and Al-Bayhaqi in Al-Shu'ab (10711) from the hadith of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him) in a Marfu'

manner. Ibn Abi Hatim said in Al-Ilal (2/115-116): A false (batil) hadith with no basis for this chain. Al-Mundhiri said in Al-Targhib wa al-Tarhib after (2796): Narrated by Al-Tabarani in Al-Kabir from the report of Al-Musayyab bin Wadih, and this hadith is among those rejected from him, and there is a break in its chain. Al-Dhahabi said in Al-Mizan (4/116): This is a rejected (munkar) hadith.

२६८ सूरा अल-अराफ: आयत ७४

और यह रिवायत है कि उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाया: "जब अल्लाह किसी बंदे पर अपनी नेमत (अनुग्रह) बरसाता है, तो वह चाहता है कि उस नेमत का असर उस पर दिखाई दे।" (१) नेमत के निशानों में से अच्छा घर बनाना और अच्छे कपड़े पहनना है। क्या आप नहीं देखते कि अगर कोई व्यक्ति बहुत अधिक धन देकर एक सुंदर दासी खरीदता है, तो यह जायज़ है, जबकि इससे कम में भी उसका काम चल सकता था; निर्माण (मकान बनाने) का भी यही हाल है।

दूसरों ने इसे नापसंद किया है, जिनमें हसन बसरी और अन्य शामिल हैं, और उन्होंने उनके (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस कथन को प्रमाण के रूप में पेश किया है: "जब अल्लाह किसी बंदे के साथ बुराई का इरादा करता है, तो उसके धन को मिट्टी और ईंटों (निर्माण) में नष्ट कर देता है।" (२) और उनके बारे में एक अन्य रिवायत में है कि उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाया: "जिसने अपनी ज़रूरत से ज़्यादा निर्माण किया, वह क़यामत के दिन उसे अपनी गर्दन पर लादे हुए आएगा।" (३)

मैंने कहा: मैं यही कहता हूँ; क्योंकि उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस कथन के कारण: "एक मोमिन जो कुछ भी खर्च करता है, तो..."

(१) इसे अहमद (८१०७) और अल-बैहकी ने शुअबल ईमान (६२०२) में अबू हुरैरा (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। इसे अहमद (६७०८) और अत-तिर्मिज़ी (२८१९) ने अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस से भी उद्धृत किया है, और अत-तिर्मिज़ी ने कहा: यह हसन हदीस है। इसे अहमद (१९९३४) और अल-बैहकी ने शुअबल ईमान (६२००) में इमरान बिन हुसैन (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से भी उद्धृत किया है। (२) इसे अत-तबरानी ने अल-मुअजम अल-कबीर (२/१७५५), अल-अवसत (९३६५) और अल-सगीर (११२७) में उद्धृत किया है। और उनके माध्यम से अल-खतीब ने तारीख़ बगदाद (११/३८१) में जाबिर (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "जब अल्लाह किसी बंदे के साथ बुराई का इरादा करता है, तो उसके लिए मिट्टी और ईंटों (का काम) पसंदीदा बना देता है यहाँ तक कि वह निर्माण करने लगे।" अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद (४/६९) में कहा: इसके वर्णनकर्ता सहीह (बुखारी व मुस्लिम) के वर्णनकर्ता हैं सिवाय तबरानी के उस्ताद के और मुझे कोई ऐसा नहीं मिला जिसने उन्हें कमज़ोर कहा हो। अल-मुन्ज़िरी ने अत-तरगीब वत-तरहीब (२७९४) के बाद इसकी सनद (श्रृंखला) को बेहतर बताया है। इब्न अदी ने अल-कामिल

(३/१०७१) में अनस (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से इसी तरह की बात उद्धृत की है, लेकिन इसकी सनद में अबू यह्या अल-वक्कार अल-मिसरी है; इब्न अदी ने कहा: वह हदीस गढ़ता और उन्हें जोड़ देता था। अत-तबरानी ने अल-अवसत (८९३४) में और अल-बैहकी ने अल-शुअह (१०७२०) में मुहम्मद बिन बिश्र अल-अंसारी की हदीस से इसी तरह उद्धृत किया और कहा: यह केवल इसी सनद से वर्णित है। (३) इसे अत-तबरानी ने अल-मुअजम अल-कबीर (१०/१०२८७), इब्न अदी ने अल-कामिल (६/२३८४), इब्न जमी अल-सैदवी ने मुअजम अल-शुयूख (पृ. ११५), अबू नुऐम ने अल-हिलिया (८/२४६ और २५२), और अल-बैहकी ने अल-शुअब (१०७११) में इब्न मसूद (रज़िअल्लाहु अन्हु) की मरफू हदीस से उद्धृत किया है। इब्न अबी हातिम ने अल-इलाल (२/११५-११६) में कहा: यह एक बातिल (झूठी) हदीस है जिसकी इस सनद के साथ कोई जड़ नहीं है। अल-मुन्ज़िरी ने अत-तरगीब वत-तरहीब (२७९६) के बाद कहा: इसे तबरानी ने कबीर में मुसय्यिब बिन वाज़िह की रिवायत से दर्ज किया है, और यह हदीस उन बातों में से है जो उन पर नकारी गई हैं, और इसकी सनद में इंक़िता (विच्छेद) है। अज़-ज़हबी ने अल-मीज़ान (४/११६) में कहा: यह एक मुनकर (नकारी गई) हदीस है।

صفحہ ۲۶۸، سورۃ الاعراف: آیت ۷۴

اور روایت ہے کہ آپ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) نے فرمایا: "جب اللہ کسی بندے پر کوئی نعمت نازل کرتا ہے، تو وہ پسند کرتا ہے کہ اس کی نعمت کا اثر اس پر نظر آئے۔"(۱) نعمت کے اثرات میں سے اچھی عمارت اور اچھے کپڑے ہیں۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ اگر کوئی شخص بڑی رقم دے کر ایک خوبصورت باندی خریدے تو یہ جائز ہے، حالانکہ اس سے کم میں بھی اس کا کام چل سکتا تھا؛ عمارت کا بھی یہی حال ہے۔

دوسروں نے اسے ناپسند کیا ہے، جن میں حسن بصری اور دیگر شامل ہیں، اور انہوں نے آپ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کے اس ارشاد سے استدلال کیا ہے: "جب اللہ کسی بندے کے ساتھ برائی کا ارادہ کرتا ہے، تو اس کا مال مٹی اور اینٹوں (تعمیرات) میں ضائع کر دیتا ہے۔"(۲) اور آپ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) سے ایک اور روایت میں ہے کہ آپ نے فرمایا: "جس نے اپنی ضرورت سے زیادہ تعمیر کی، وہ قیامت کے دن اسے اپنی گردن پر اٹھائے ہوئے آئے گا۔"(۳)

میں نے کہا: میں یہی کہتا ہوں؛ کیونکہ آپ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کا فرمان ہے: "ایک مومن جو کچھ بھی خرچ کرتا ہے، تو..."

(۱) اسے احمد (۸۱۰۷) اور بیہقی نے شعب الایمان (۶۲۰۲) میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نقل کیا ہے۔ نیز اسے احمد (۶۷۰۸) اور ترمذی (۲۸۱۹) نے حضرت عبداللہ بن عمرو کی حدیث سے نقل کیا ہے، اور ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن ہے۔ اور اسے احمد (۱۹۹۳۴) اور بیہقی نے شعب الایمان (۶۲۰۰) میں حضرت عمران بن حصین رضی اللہ عنہ کی حدیث سے بھی نقل کیا ہے۔ (۲) اسے طبرانی نے المعجم الکبیر (۲/۱۷۵۵)، الاوسط (۹۳۶۵) اور الصغیر (۱۱۲۷) میں نقل کیا ہے۔ اور ان کے واسطے سے خطیب نے تاریخ بغداد (۱۱/۳۸۱) میں حضرت

جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ان الفاظ میں نقل کیا ہے: "جب اللہ کسی بندے کے ساتھ برائی کا ارادہ کرتا ہے، تو اس کے لیے مٹی اور اینٹوں میں دلچسپی پیدا کر دیتا ہے یہاں تک کہ وہ عمارت بنانے لگے۔" ہیثمی نے مجمع الزوائد (۴/۶۹) میں کہا: اس کے راوی صحیح (بخاری و مسلم) کے راوی ہیں سوائے طبرانی کے استاد کے؛ اور مجھے کوئی ایسا نہیں ملا جس نے اسے ضعیف کہا ہو۔ منذری نے الترغیب والترہیب (۲۷۹۴) کے بعد اس کی سند کو جید قرار دیا ہے۔ ابن عدی نے الکامل (۳/۱۰۷۱) میں حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے اس کی مانند نقل کیا ہے، لیکن اس کی سند میں ابویحییٰ الوقار المصری ہے؛ ابن عدی نے کہا: وہ حدیثیں گھڑا کرتا اور انہیں جوڑ دیتا تھا۔ طبرانی نے الاوسط (۸۹۳۴) اور بیہقی نے الشعب (۱۰۷۲۰) میں محمد بن بشر الانصاری کی حدیث سے اسی طرح نقل کیا اور کہا: یہ صرف اسی سند سے روایت کی جاتی ہے۔ (۳) اسے طبرانی نے المعجم الکبیر (۱۰/۱۰۲۸۷)، ابن عدی نے الکامل (۶/۲۳۸۴)، ابن جمیع الصیداوی نے معجم الشیوخ (ص ۱۱۵)، ابونعیم نے الحلیہ (۸/۲۴۶ و ۲۵۲) اور بیہقی نے الشعب (۱۰۷۱۱) میں حضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ سے مرفوعاً نقل کیا ہے۔ ابن ابی حاتم نے العلل (۲/۱۱۵-۱۱۶) میں کہا: یہ باطل حدیث ہے جس کی اس سند کے ساتھ کوئی بنیاد نہیں ہے۔ منذری نے الترغیب والترہیب (۲۷۹۶) کے بعد کہا: اسے طبرانی نے الکبیر میں مسیب بن واضح کی روایت سے نقل کیا ہے، اور یہ حدیث ان باتوں میں سے ہے جن کا ان پر انکار کیا گیا ہے، اور اس کی سند میں انقطاع ہے۔ ذہبی نے المیزان (۴/۱۱۶) میں کہا: یہ حدیث منکر ہے۔

Surah Al-A'raf: Verses 74 - 76 269

...He leaves it to Allah, Mighty and Majestic; [so Allah] is a guarantor(1), except for what was in building or disobedience." Narrated by Jabir bin Abdullah, and compiled by Al-Daraqutni(2). And his saying, peace and blessings be upon him: "The son of Adam has no right to anything beyond these qualities: a house in which he lives, a garment that covers his nakedness, and a dry piece of bread and water." Reported by Al-Tirmidhi(3).

Third: The words of the Almighty: {So remember the favors of Allah} meaning: His blessings. This indicates that the disbelievers are bestowed with favors. And the discussion on this has already passed in "Al-Imran"(4).

{And do not act corruptly, making mischief on the earth} has been mentioned in Al-Baqarah(5). "Al-Athiy" and "Al-Uthu" are two linguistic forms. Al-A'mash read it as "ta'thiwu" with a kasra (vowel 'i') on the ta, taking it from "athiya ya'tha", not from "atha ya'thu"(6).

The Almighty's words: {The eminent ones who were arrogant among his people said to those who were oppressed - to those who believed among them, 'Do you [actually] know that Salih is sent from his Lord?' They said, 'Indeed we, in that with which he was sent, are believers.' (75) Those who were arrogant said, 'Indeed we, in that which you have believed, are disbelievers.' (76)}

The Almighty's words: {The eminent ones who were arrogant among his people said to those who were oppressed - to those who believed among them}, the second part is a substitute (badal) for the first, because the oppressed ones are the believers. It is a partial substitute (badal al-ba'd min al-kull).

---

(1) What is between brackets is from Al-Mustadrak by Al-Hakim 2/50, and the word "guarantor" is from (zha). (2) In his Sunan (2895), its beginning is: "Every good deed is a charity, and what a man spends on his family and himself is written for him as a charity, and what a man protects his honor with is written for him as a charity...". And Abu Ya'la recorded it in his Musnad (2040), and Al-Hakim in Al-Mustadrak 2/50. (3) In his Sunan (2341) from the hadith of Uthman bin Affan (may Allah be pleased with him), and it was also recorded by Ahmad (440), and it is a hadith that is not authentic as previously discussed in 5/57. (4) 5/482. (5) 2/142. (6) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/137, and the Ta' in the present tense is with a kasra because its past tense has a kasra on the 'ayn, which is the language of all Arabs except the people of Hijaz. Al-

Kitab 4/110, and see the interpretation of verse (117) to come, at His saying: "swallowing up what they falsified." And Ibn Khalawayh mentioned in "Al-Qira'at Al-Shadhah" p. 6 the reading of Al-A'mash (in Surah Al-Baqarah, verse 60).

सूरह अल-अराफ़: आयतें 74 - 76 269

...वह इसे अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी पर छोड़ देता है; [तो अल्लाह] ज़ामिन (गारंटर) है(1), सिवाय उस चीज़ के जो इमारत बनाने या अवज्ञा में हो।" जाबिर बिन अब्दुल्ला द्वारा वर्णित, और अल-दाराकुतनी द्वारा संकलित(2)। और उनका कथन, उन पर शांति और आशीर्वाद हो: "आदम के बेटे को इन गुणों के अलावा किसी चीज़ का अधिकार नहीं है: एक घर जिसमें वह रहता है, एक कपड़ा जो उसके गुप्त अंगों को ढकता है, और सूखी रोटी का एक टुकड़ा और पानी।" अल-तिर्मिज़ी द्वारा रिपोर्ट किया गया(3)।

तीसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {अतः अल्लाह के उपकारों को याद करो} जिसका अर्थ है: उसकी नेमतें। यह इंगित करता है कि काफिरों पर भी उपकार किया जाता है। और इस पर चर्चा पहले "आल-इमरान"(4) में हो चुकी है।

{और पृथ्वी पर फसाद फैलाते हुए मत फिरो} का उल्लेख अल-बकराह(5) में आ चुका है। "अल-अथिय" और "अल-उथू" दो भाषाई रूप हैं। अल-अ'मश ने इसे ता पर कसरा (इ की मात्रा) के साथ "ता'थिवु" पढ़ा है, इसे "अथिया या'था" से लिया गया है, न कि "अथा या'थू"(6) से।

सर्वशक्तिमान का कथन: {उसकी कौम के उन सरदारों ने जो घमंडी थे, उन लोगों से कहा जिन्हें दबाया गया था - उन लोगों से जो उनमें से ईमान लाए थे, 'क्या तुम [वास्तव में] जानते हो कि सालेह अपने रब की ओर से भेजा गया है?' उन्होंने कहा, 'निश्चय ही हम उस पर, जिसके साथ उसे भेजा गया है, ईमान रखने वाले हैं।' (75) जो घमंडी थे उन्होंने कहा, 'निश्चय ही हम उस चीज़ के इनकार करने वाले हैं जिस पर तुम ईमान लाए हो।' (76)}

सर्वशक्तिमान का कथन: {उसकी कौम के उन सरदारों ने जो घमंडी थे, उन लोगों से कहा जिन्हें दबाया गया था - उन लोगों से जो उनमें से ईमान लाए थे}, दूसरा हिस्सा पहले का बदल (विकल्प/विवरण) है, क्योंकि दबाए गए लोग ही ईमान वाले हैं। यह "बदल अल-बा'द मिन अल-कुल" (संपूर्ण में से एक अंश का बदल) है।

---

(1) जो कोष्ठकों के बीच है वह अल-हाकिम के अल-मुस्तदरक 2/50 से है, और "ज़ामिन" शब्द (ज़) से है। (2) उनकी सुनन (2895) में, इसकी शुरुआत है: "हर नेक काम सदका है, और एक आदमी अपने परिवार और खुद पर जो खर्च करता है; वह उसके लिए सदका के रूप में लिखा जाता है, और

एक आदमी जिस चीज़ से अपनी इज्जत की रक्षा करता है; वह उसके लिए सदका के रूप में लिखा जाता है..."। और अबू याला ने इसे अपनी मुसनद (2040) में दर्ज किया, और अल-हाकिम ने अल-मुस्तदरक 2/50 में। (3) उनकी सुनन (2341) में उस्मान बिन अफ़्फ़ान (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से, और इसे अहमद (440) ने भी दर्ज किया है, और यह एक ऐसी हदीस है जो सही नहीं है जैसा कि पहले 5/57 में चर्चा की गई है। (4) 5/482। (5) 2/142। (6) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-क़ुरान 2/137, और वर्तमान काल में 'ता' पर कसरा है क्योंकि इसके भूतकाल में 'ऐन' पर कसरा है, जो हिजाज़ के लोगों को छोड़कर सभी अरबों की भाषा है। अल-किताब 4/110, और आने वाली आयत (117) की व्याख्या देखें। उनके कथन पर: "निगल जाना जो उन्होंने गढ़ा था।" और इब्न खलवाय ने "अल-किरात अल-शाज़ा" पृष्ठ 6 में अल-अ'मश के पाठ का उल्लेख किया है (सूरह अल-बकराह, आयत 60 में)।

سورہ الاعراف: آیات 74 - 76 269

...وہ اسے اللہ عزوجل پر چھوڑ دیتا ہے؛ پس [اللہ] ضامن ہے(1)، سوائے اس کے جو عمارت بنانے یا نافرمانی میں ہو"۔ اسے جابر بن عبداللہ نے روایت کیا اور دارقطنی نے اسے نکالا ہے(2)۔ اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا قول ہے: "ابن آدم کا ان خصلتوں کے سوا کسی چیز میں حق نہیں ہے: وہ گھر جس میں وہ رہے، وہ کپڑا جو اس کے ستر کو چھپائے، اور روٹی کا خشک ٹکڑا اور پانی۔" اسے ترمذی نے نکالا ہے(3)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَاذْكُرُوا آلَاءَ اللَّهِ﴾ یعنی: اس کی نعمتوں کو یاد کرو۔ یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ کافروں پر بھی انعام کیا گیا ہے۔ اور اس کے بارے میں "آل عمران"(4) میں بات گزر چکی ہے۔

﴿وَلَا تَعْثَوْا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ﴾ اس کا ذکر سورہ بقرہ(5) میں گزر چکا ہے۔ "العثی" اور "العثو" دو لغات ہیں۔ الاعمش نے "تَعْثِوا" تا کے نیچے زیر (کسرہ) کے ساتھ پڑھا ہے، اسے "عثِيَ يَعْثَى" سے لیا ہے، نہ کہ "عثا يَعْثُو"(6) سے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِن قَوْمِهِ لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ أَتَعْلَمُونَ أَنَّ صَالِحًا مُّرْسَلٌ مِّن رَّبِّهِ قَالُوا إِنَّا بِمَا أُرْسِلَ بِهِ مُؤْمِنُونَ ٧٥ قَالَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا بِالَّذِي آمَنْتُم بِهِ كَافِرُونَ ٧٦﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِن قَوْمِهِ لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ﴾ دوسرا حصہ پہلے سے بدل ہے، کیونکہ مستضعفین (کمزور سمجھے جانے والے) ہی مومنین ہیں۔ اور یہ بدل البعض من الکل ہے۔

(1) بریکٹ کے درمیان جو ہے وہ حاکم کی مستدرک 2/50 سے ہے، اور لفظ "ضامن" (ظ) سے ہے۔ (2) اپنی سنن (2895) میں، اس کی شروعات ہے: "ہر نیکی صدقہ ہے، اور جو آدمی اپنے اہل و عیال اور اپنی ذات پر خرچ کرے؛ وہ اس کے لیے صدقہ لکھا جاتا ہے، اور جس چیز سے آدمی اپنی عزت بچائے؛ وہ اس کے لیے صدقہ لکھی جاتی ہے..."۔ اور اسے ابو یعلیٰ نے اپنی مسند (2040) میں نکالا ہے، اور حاکم نے مستدرک 2/50 میں۔ (3) اپنی سنن (2341) میں عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور اسے احمد (440) نے بھی نکالا ہے، اور یہ ایسی حدیث ہے جو صحیح نہیں ہے جیسا کہ پہلے 5/57 میں کلام گزر چکا ہے۔ (4) 5/482۔ (5) 2/142۔ (6) اعراب القرآن للنحاس 2/137، اور مضارع میں تا کے نیچے کسرہ ہے کیونکہ اس کے ماضی میں عین کلمہ مکسور ہے، اور یہ اہل حجاز کے علاوہ تمام عربوں کی زبان ہے۔ الکتاب 4/110، اور آگے آنے والی آیت (117) کی تفسیر دیکھیں۔ اس قول پر: "جو انہوں نے جھوٹ گھڑا تھا اسے نگل لینا۔" اور ابن خالویہ نے "القراءات الشاذہ" ص6 میں الاعمش کی قرات کا ذکر کیا ہے (سورہ بقرہ کی آیت 60 میں)۔

Surat Al-A'raf: Verses 77 - 79 270

Allah Almighty says: {So they hamstrung the she-camel and were insolent toward the command of their Lord and said, "O Salih, bring us what you promise us, if you should be of the messengers." (77) So the earthquake seized them, and they became within their home [corpses] fallen prone. (78) And he turned away from them and said, "O my people, I had certainly conveyed to you the message of my Lord and advised you, but you do not like advisors." (79)}

Allah Almighty's words: {So they hamstrung the she-camel}. 'Al-'aqr' (hamstringing) means wounding. It is also said: to cut an organ in a way that affects the soul. And 'aqartu al-faras' (I hamstrung the horse) means when you strike its legs with a sword. And 'khayl 'aqra' (hamstrung horses) (1). And 'aqartu dhahr al-dabbah' (I wounded the back of the beast) when you cause it to have a sore back.

Imru' al-Qais said: She says, while the saddle has tilted with us together, "You have wounded my camel, O Imru' al-Qais, so dismount." (2)

Meaning: you wounded it and caused it to have a sore back. Al-Qushayri said: Al-'aqr is exposing (3) the hock of the camel, then 'aqr was used for slaughtering; because hamstringing is usually the cause for slaughtering.

There are differing opinions regarding the one who hamstrung the she-camel; the most authentic is what is in Sahih Muslim from the hadith of Abdullah bin Zam'ah who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) gave a sermon and mentioned the she-camel, and mentioned the one who hamstrung it, saying: {"When the most wretched of them was sent forth"} [Ash-Shams: 12]; a man who was powerful, wicked, and unyielding among his people, like Abu Zam'ah, was sent for it," and he mentioned the hadith (4).

It was said that his name was: Qudar bin Salif. It was also said: Their rule belonged to a woman named Milka, and she envied Salih when people inclined towards him.

---

(1) In the manuscript copies: 'aqara'. What is established is from (m), which matches Mujmal al-Lughah 2/621 and the text is from it. (2) Diwan Imru' al-Qais p. 11. Al-Ghabit: the saddle, it is for women, upon which the litter is fastened, and Al-Lisan (ghabt). (3) In (zh): 'kasr' (breaking), and likewise in Fath al-Qadir 2/220. And in (m): 'kashf' (exposing); see Tahdhib al-Lughah 1/215. It is said in Al-Lisan (kasf): Al-kasf: cutting the hock... and kasf 'urqubih: cutting its tendon excluding the rest of the leg.

(4) Sahih Muslim (2855). Also narrated by Al-Bukhari (4942), and Ahmad (16222).
Al-'Arim: the wicked evil one. Al-Nihayah (arm). And the mentioned Abu Zam'ah is: Al-Aswad bin Al-Muttalib bin Asad, one of the mockers, he died in his disbelief in Mecca, and he is the grandfather of Abdullah bin Zam'ah, the narrator of the hadith. Al-Fath 8/706.

सूरत अल-अराफ़: आयतें 77 - 79 270

अल्लाह तआला का फरमान है: {फिर उन्होंने ऊंटनी की टांगें काट दीं और अपने रब के आदेश की अवहेलना की और कहा, "हे सालेह, हमारे पास वह ले आओ जिसका तुम हमसे वादा करते हो, यदि तुम रसूलों में से हो।" (77) तो भूकंप ने उन्हें पकड़ लिया, और वे अपने घर में औंधे मुंह पड़े रह गए। (78) और वह उनसे मुंह फेर कर चल दिया और कहा, "हे मेरी कौम, मैंने तुम्हें अपने रब का संदेश पहुँचा दिया था और तुम्हारी खैरख्वाही की थी, लेकिन तुम खैरख्वाहों को पसंद नहीं करते।" (79)}

अल्लाह तआला का शब्द: {फिर उन्होंने ऊंटनी की टांगें काट दीं}। 'अल-अक़्र' (टांगें काटना) का अर्थ है घायल करना। यह भी कहा गया है: किसी अंग को इस तरह से काटना जो प्राणों को प्रभावित करे। और 'अक़रतु अल-फ़रस' (मैंने घोड़े की टांगें काट दीं): जब आप तलवार से उसके पैरों पर प्रहार करते हैं। और 'खैल अक़रा' (कटे हुए पैरों वाले घोड़े) (1)। और 'अक़रतु ज़हर अद-दाब्बा': जब आप जानवर की पीठ को घायल कर दें।

इमरु अल-क़ैस ने कहा: वह कहती है, जबकि काठी हम दोनों के साथ झुक गई है, "तुमने मेरे ऊंट को घायल कर दिया है, हे इमरु अल-क़ैस, तो उतर जाओ।" (2)

यानी: तुमने उसे घायल कर दिया और उसकी पीठ को नुकसान पहुँचाया। अल-क़ुशैरी ने कहा: 'अल-अक़्र' ऊंट की कोपल को खोलना (3) है, फिर ज़िबह (नहर) के लिए 'अक़्र' कहा जाने लगा; क्योंकि टांगें काटना अक्सर ज़िबह का कारण होता है।

ऊंटनी की टांगें काटने वाले के बारे में अलग-अलग राय हैं; सबसे प्रामाणिक वह है जो सहीह मुस्लिम में अब्दुल्ला बिन ज़मआ की हदीस से है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने खुतबा दिया और ऊंटनी का ज़िक्र किया, और उसका ज़िक्र किया जिसने उसे घायल किया था, तो फ़रमाया: {"जब उनमें से सबसे अभागा व्यक्ति उठ खड़ा हुआ"} [अश-शम्स: 12]; उसके लिए एक ऐसा व्यक्ति खड़ा हुआ जो अपनी जाति में शक्तिशाली, दुष्ट और पहुँच से बाहर था, जैसे अबू ज़मआ," और हदीस का ज़िक्र किया (4)।

और उसके नाम के बारे में कहा गया: क़ुदार बिन सालिफ। और यह भी कहा गया: उनका शासन मिल्का नाम की एक महिला के पास था, तो उसने सालेह से ईर्ष्या की जब लोग उसकी ओर झुकने लगे।

(1) हस्तलिखित प्रतियों में: 'अक़ारा'। जो स्थापित है वह (म) से है, जो मुजमल अल-लुग़ाह 2/621 के अनुरूप है और पाठ उसी से है। (2) दीवान इमरु अल-क़ैस पृ. 11। अल-ग़बीत: काठी, यह महिलाओं के लिए है, जिस पर हौदा बाँधा जाता है, और अल-लिसान (ग़बत)। (3) (ज़) में: 'कसर' (तोड़ना), और इसी तरह फ़तह अल-क़दीर 2/220 में। और (म) में: 'कश्फ' (खोलना); देखिए तहज़ीब अल-लुग़ाह 1/215। अल-लिसान (कसफ़) में कहा गया है: अल-कसफ़: कोपल को काटना... और कसफ़ 'उर्क़ूबिहि: पैर के बाकी हिस्सों को छोड़कर उसकी नस काटना। (4) सहीह मुस्लिम (2855)। इसे बुखारी (4942) और अहमद (16222) ने भी निकाला है। अल-आरिम: दुष्ट शरारती। अन-निहाया (अरम)। और उल्लिखित अबू ज़मआ है: अल-अस्वद बिन अल-मुत्तलिब बिन असद, मज़ाक उड़ाने वालों में से एक, मक्का में अपने कुफ़्र पर मरा, और वह हदीस के रावी अब्दुल्ला बिन ज़मआ के दादा हैं। अल-फ़तह 8/706।

سورة الاعراف: آیات 77 - 79 270

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَعَقَرُوا النَّاقَةَ وَعَتَوْا عَنْ أَمْرِ رَبِّهِمْ وَقَالُوا يَاصَالِحُ ائْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا إِن كُنتَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ ٧٧ فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جَثِمِينَ ٧٨ فَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَاقَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رِسَالَةَ رَبِّي وَنَصَحْتُ لَكُمْ وَلَكِن لَّا تُحِبُّونَ النَّاصِحِينَ ٧٩﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَعَقَرُوا النَّاقَةَ﴾ العقر: زخم لگانا۔ اور کہا گیا: کسی عضو کو کاٹنا جو جان کو متاثر کرے۔ اور 'عقرتُ الفرس': جب تم تلوار سے اس کے پاؤں مارو۔ اور 'خیل عقری' (1)۔ اور 'عقرتُ ظہر الدابة': جب تم نے اسے پیٹھ پر زخم لگایا ہو۔

امرؤ القیس نے کہا: تقولُ وقد مَالَ الغَبِیط بنا معاً ... عَقَرْتَ بعیري یا امرأ القَیْسِ فانْزِلِ (2) یعنی: تم نے اسے زخمی کر دیا اور اس کی پیٹھ دُکھا دی۔ القشیری نے کہا: 'العقر' اونٹ کی کونپل کو کھولنا (3) ہے، پھر نحر (ذبح کرنے) کو عقر کہا جانے لگا؛ کیونکہ عقر (ٹانگیں کاٹنا) اکثر نحر کا سبب ہوتا ہے۔

اونٹنی کی ٹانگیں کاٹنے والے کے بارے میں مختلف اقوال ہیں؛ ان میں سب سے صحیح وہ ہے جو صحیح مسلم میں عبداللہ بن زمعہ کی حدیث میں ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے خطبہ دیا اور اونٹنی کا ذکر کیا، اور اس کا ذکر کیا جس نے اسے زخمی کیا تھا، تو فرمایا: ﴿إِذِ انْبَعَثَ أَشْقَىٰهَا﴾ [الشمس: 12]؛ اس کے لیے ایک ایسا شخص اٹھا جو اپنی قوم میں معزز، شریر اور طاقتور تھا، جیسے ابو زمعہ" اور حدیث ذکر کی (4)۔

اور اس کے نام کے بارے میں کہا گیا: قدار بن سالف۔ اور یہ بھی کہا گیا: ان کی بادشاہت ایک عورت کے پاس تھی جسے ملکا کہا جاتا تھا، تو اس نے صالح علیہ السلام سے حسد کیا جب لوگ ان کی طرف مائل ہونے لگے۔

---

(1) قلمی نسخوں میں: عقاری۔ اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، اور وہ مجمل اللغہ 621/2 کے مطابق ہے اور کلام اسی سے ہے۔ (2) دیوان امرؤ القیس ص 11۔ الغبیط: کجاوہ، یہ عورتوں کے لیے ہے، جس پر ہودج کسا جاتا ہے، اور اللسان (غبط)۔ (3) (ظ) میں: کسر، اور اسی طرح فتح القدیر 220/2 میں۔ اور (م) میں: کشف؛ دیکھئے تہذیب اللغہ 215/1۔ اللسان (کسف) میں کہا ہے: الکسف: کونپل کاٹنا... اور کسف عرقوبہ: پاؤں کے باقی حصے کے بغیر اس کی نس کاٹنا۔ (4) صحیح مسلم (2855)۔ اسے بخاری (4942) اور احمد (16222) نے بھی روایت کیا ہے۔ العارم: خبیث شریر۔ النہایہ (عرم)۔ اور مذکورہ ابو زمعہ: وہ الاسود بن المطلب بن اسد ہے، جو مذاق اڑانے والوں میں سے ایک تھا، مکہ میں اپنے کفر پر مرا، اور وہ حدیث کے راوی عبداللہ بن زمعہ کے دادا ہیں۔ الفتح 706/8۔

...the people, and she said to two women who had two lovers who adored them: "Do not obey them, and ask them to hamstring the camel," so they did. The two men went out and cornered the camel in a narrow pass, and one of them shot it with an arrow, and they killed it. Then the calf - which was its young - came to the rock from which the camel had emerged and cried out three times, and the rock opened up (1), and it entered into it; it is said: that it is the beast that will come out at the end of time for the people; according to what will be explained later in Surah An-Naml (2).

Ibn Ishaq said: Four men from those who hamstrung the camel followed the calf: Misda' and his brother Dhu'ab. Misda' shot it with an arrow that pierced its heart, then he dragged it by its leg and joined it with its mother, and they ate it with her (3). But the first [account] is more correct. And [it is said] that Salih said to them: There are three days left of your lives, and for this reason, it cried out three times.

It was also said: Its slaughterer hamstrung it along with eight men, and they are the ones whom Allah spoke of: {And there were in the city nine family heads} [An-Naml: 48] according to what will be explained in "An-Naml" (4). This is the meaning of His saying: {But they called their companion, and he took [a sword] and hamstrung [her]} [Al-Qamar: 29]. They were drinking, and they lacked water to mix their drink, and it was the day of the camel's milk, so one of them stood up and lay in wait for the camel (5) and said: "I will certainly relieve the people of it," and he hamstrung it.

His (the Exalted) saying: {and they were insolent toward the command of their Lord} meaning: they were arrogant. 'Ata Ya'tu 'Utuwwan, meaning: he was arrogant. And "so-and-so was obstinate" (ta'atta): when he did not obey. And "a fierce night" (al-layl al-'ati): very dark; according to Al-Khalil (6).

{And they said, "O Salih, bring us what you promise us"} meaning: of the punishment. {So the earthquake seized them} meaning: the violent trembling (7). And it was said: it was a mighty blast that tore their hearts out, as in Surah Hud in...

(1) In (m): exploded. (2) In the commentary of verse (82) thereof. See 'Ara'is al-Majalis p. 71. (3) Al-Ara'is p. 72. (4) In the commentary of verse (48) thereof. (5) In (kh): for the people. In (z) and (m): the people, and it was not found in (d) and what is established is from (zh). (6) Kitab al-'Ayn 2/226. (7) Ma'ani al-Qur'an wa I'rabuhu by Al-Zajjaj 2/350.

...लोग, और उसने दो ऐसी औरतों से कहा जिनके दो प्रेमी थे जो उन्हें बहुत चाहते थे: "उनकी बात मत मानना, और उनसे ऊंटनी की टाँगें काटने (वध करने) के लिए कहना," तो उन्होंने ऐसा ही किया। वे दोनों आदमी बाहर निकले और ऊंटनी को एक संकरे रास्ते में घेर लिया, और उनमें से एक ने उसे तीर मारा, और उन्होंने उसे मार डाला। फिर बछड़ा - जो उसका बच्चा था - उस चट्टान के पास आया जिससे ऊंटनी निकली थी और वह तीन बार चिल्लाया, और चट्टान फट गई (1), और वह उसमें समा गया; कहा जाता है: कि वह वही जानवर (दाबतुल-अर्द) है जो अंत समय में लोगों के लिए निकलेगा; जैसा कि सूरह अन-नम्ल (2) में स्पष्ट किया जाएगा।

इब्न इस्हाक ने कहा: ऊंटनी को मारने वालों में से चार लोगों ने बछड़े का पीछा किया: मिसदा और उसका भाई ज़ुआब। मिसदा ने उसे तीर मारा जो उसके दिल के पार हो गया, फिर उसने उसे पैर से घसीटा और उसे उसकी माँ के साथ मिला दिया, और उन्होंने उसे उसके साथ खा लिया (3)। लेकिन पहली बात अधिक सही है। और [कहा गया है कि] सालेह (अ.) ने उनसे कहा: तुम्हारे जीवन के तीन दिन शेष हैं, और इसी कारण वह तीन बार चिल्लाया।

यह भी कहा गया है: उसके वध करने वाले ने आठ आदमियों के साथ मिलकर उसे मारा था, और ये वे ही हैं जिनके बारे में अल्लाह ने कहा: {और उस शहर में नौ व्यक्ति थे जो मुखिया थे} [अन-नम्ल: 48] जैसा कि "अन-नम्ल" (4) में स्पष्ट किया जाएगा। यही उनके इस कथन का अर्थ है: {फिर उन्होंने अपने साथी को पुकारा, तो उसने [तलवार] उठाई और ऊंटनी की टाँगें काट दीं} [अल-क़मर: 29]। वे पी रहे थे, और उनके पास अपनी शराब में मिलाने के लिए पानी नहीं था, और वह ऊंटनी के दूध का दिन था, इसलिए उनमें से एक खड़ा हुआ और ऊंटनी की घात में बैठ गया (5) और कहा: "मैं निश्चित रूप से लोगों को इससे राहत दिलाऊँगा," और उसने उसे मार डाला।

अल्लाह तआला का कथन: {और उन्होंने अपने रब के आदेश की अवज्ञा की} अर्थात: उन्होंने अहंकार किया। 'अता याअतु उतूवन', यानी: उसने अहंकार किया। और "अमुक व्यक्ति अड़ियल हो गया" (तअत्ता): जब उसने बात नहीं मानी। और "भीषण रात" (अल-लैल अल-आती): बहुत अंधेरी; अल-खलील (6) के अनुसार।

{और उन्होंने कहा, "हे सालेह, हमारे पास वह ले आओ जिसका तुम हमसे वादा करते हो"} अर्थात: अज़ाब (दंड) में से। {तो उन्हें एक भयानक भूकंप ने पकड़ लिया} अर्थात: तीव्र कंपन (7)। और कहा गया है: वह एक भीषण चिंघाड़ थी जिसने उनके दिलों को फाड़ दिया; जैसा कि सूरह हूद में...

(1) (म) में: फट गया। (2) उसकी आयत (82) की व्याख्या के पास। देखिए अराइस अल-मजालिस पृ. 71। (3) अल-अराइस पृ. 72। (4) उसकी आयत (48) की व्याख्या के पास। (5) (ख़) में: लोगों के लिए। और (ज़) और (म) में: लोग, और (द) में नहीं मिला और जो स्थापित है वह (ज़ौ) से है। (6) किताब अल-ऐन 2/226। (7) मआनी अल-क़ुरआन व एराबुहु लिज़-ज़ज्जाज 2/350।

...لوگوں، اور اس نے دو عورتوں سے کہا جن کے دو چاہنے والے تھے جو ان پر عاشق تھے: "تم ان کی بات نہ مانو، اور ان سے اونٹنی کی کونچیں کاٹنے کا مطالبہ کرو،" چنانچہ انہوں نے ایسا ہی کیا۔ وہ دونوں آدمی نکلے اور اونٹنی کو ایک تنگ جگہ میں گھیر لیا، اور ان میں سے ایک نے اسے تیر مارا، اور انہوں نے اسے مار ڈالا۔ پھر بچھڑا - جو اس کا بچہ تھا - اس چٹان کے پاس آیا جہاں سے اونٹنی نکلی تھی اور وہ تین بار پکارا (رغا)، اور چٹان کھل گئی (۱)، پس وہ اس میں داخل ہو گیا؛ کہا جاتا ہے: کہ یہ وہی جانور (دابۃ) ہے جو آخری زمانے میں لوگوں پر نکلے گا؛ جیسا کہ سورہ النمل (۲) میں اس کی وضاحت آئے گی۔

ابن اسحاق کہتے ہیں: اونٹنی کو مارنے والوں میں سے چار افراد نے بچھڑے کا پیچھا کیا: مصدع اور اس کا بھائی ذؤاب، پس مصدع نے اسے تیر مارا جو اس کے دل کے پار ہو گیا، پھر اسے پاؤں سے گھسیٹ کر اس کی ماں کے پاس پہنچا دیا، اور انہوں نے اسے اس کے ساتھ کھا لیا (۳)۔ لیکن پہلی بات زیادہ صحیح ہے۔ اور صالح (علیہ السلام) نے ان سے کہا تھا: تمہاری عمر کے صرف تین دن باقی رہ گئے ہیں، اور اسی وجہ سے وہ تین بار پکارا تھا۔

اور یہ بھی کہا گیا: اس کے مارنے والے (عاقر) نے آٹھ آدمیوں کے ساتھ مل کر اسے مارا، اور یہ وہی ہیں جن کے بارے میں اللہ نے فرمایا: ﴿وَكَانَ فِي الْمَدِينَةِ تِسْعَةُ رَهْطٍ﴾ [النمل: ۴۸] جیسا کہ "النمل" (۴) میں اس کا بیان آئے گا۔ اور یہی معنی ہے اللہ کے اس قول کا: ﴿فَنَادَوْا صَاحِبَهُمْ فَتَعَاطَى فَعَقَرَ﴾ [القمر: ۲۹]۔ وہ پی رہے تھے، اور انہیں اپنی شراب میں ملانے کے لیے پانی کی ضرورت پڑی، اور وہ اونٹنی کے دودھ کا دن تھا، چنانچہ ان میں سے ایک اٹھا اور اونٹنی کی گھات میں بیٹھ گیا (۵) اور کہا: "میں ضرور لوگوں کو اس سے راحت دلاؤں گا،" اور اس نے اسے مار ڈالا۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَعَتَوْا عَنْ أَمْرِ رَبِّهِمْ﴾ یعنی: انہوں نے تکبر کیا۔ عتا یعتو عتوا، یعنی: اس نے تکبر کیا۔ اور "فلاں شخص سرکش ہو گیا" (تعتّی): جب اس نے اطاعت نہ کی۔ اور "سخت اندھیری رات" (الليل العاتی): بہت زیادہ اندھیری؛ الخلیل (۶) سے منقول ہے۔

﴿وَقَالُوا يَصَالِحُ ائْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا﴾ یعنی: عذاب میں سے۔ ﴿فأخذتهم الرجفة﴾ یعنی: شدید زلزلہ (۷)۔ اور کہا گیا: وہ ایک سخت چنگھاڑ تھی جس نے ان کے دل پاش پاش کر دیے؛ جیسا کہ سورہ ہود میں...

(۱) (م) میں: پھٹ گئی۔ (۲) اس کی آیت (۸۲) کی تفسیر کے پاس۔ اور دیکھئے عرائس المجالس ص ۷۱۔ (۳) العرائس ص ۷۲۔ (۴) اس کی آیت (۴۸) کی تفسیر کے پاس۔ (۵) (خ) میں: لوگوں کے لیے۔ اور (ز) اور (م) میں: لوگ، اور (د) میں نہیں پایا گیا اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (۶) کتاب العین ۲/۲۲۶۔ (۷) معانی القرآن وإعرابہ للزجاج | ۲/۳۵۰

Surah Al-A'raf: Verses 77 - 79 272

The story of Thamud: {And the cry overtook those who had wronged} 67. It is said: "Rajafa al-shay'" (the thing shook), "yarjufu rajfan wa rajafanan". And "the wind shook (arjaft) the tree": it moved it (2). Its origin is movement accompanied by sound; hence the Almighty's saying: {On the day the blast [the first blowing of the Trumpet] will shake [the universe]} [An-Nazi'at: 6]. The poet said: And when I saw that the Hajj time had arrived, the camels of the people began to shake with the people. (3) {So they became [lifeless bodies] in their home} i.e., their city. It was said: it was used in singular as a collective noun, and the meaning is: in their homes. And He said in another place: {in their homes} [Hud: 67 and 94] i.e., in their dwellings. {Jathimeen} i.e., sticking to the ground on their knees and faces; just as a bird perches (yajthumu), i.e., they became motionless from the severity of the punishment. The origin of "juthum" is for rabbits and the like, and the place is a "majtham". Zuhayr said: In it are the large-eyed [wild cows] and the white deer walking in succession, and their young ones rise from every crouching place. (4) It was said: they were burned by the thunderbolt and became dead, except for one man who was in the sanctuary (Haram) of Allah; when he left the sanctuary, what befell his people befell him (5). {Then he turned away from them} i.e., upon despairing of them. {and said, 'O my people, I had certainly conveyed to you the message of my Lord and advised you'} it is possible that he said this before their death, and it is possible that he said it after their death; like his saying...

---

(1) In the manuscripts: {So the cry seized them}. It is from Surah Al-Hijr, verse (83), and not in Surah Hud. (2) Tahdhib al-Lugha 11/ 42 - 43. (3) We did not find it with this wording, and Al-Samin mentioned something similar in Al-Durr al-Masun 5/368 and attributed it to Ibn Abi Rabi'ah; we did not find it in his diwan, see Al-Bahr al-Muhit 4/315. (4) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 3/49. The verse is in the Diwan of Zuhayr p. 5, and Tha'lab, its commentator, said: "Al-'In": cows, singular 'ayna, male a'yan. And "Al-Aram": pure white gazelles. And "khilfah": when one group passes, another comes. And "Al-Tala": the calf of a cow, and the young offspring of a gazelle. His saying: "they rise from every majtham": he meant that they nurse their young and then graze, and when they think their young have finished the milk in their bellies, they call out to them, so they rise to the sounds to drink. (5) Narrated by Ahmad (14160) from the hadith of Jabir as marfu', and Abu Dawud (3088) from the hadith of Abdullah ibn Amr as marfu'. The man is Abu Righal.

सूरा अल-अराफ़: आयतें 77 - 79 272

समूद की कहानी: {और उन लोगों को चीख ने आ लिया जिन्होंने जुल्म किया था} 67। कहा जाता है: "रजफ़ा अल-शय" (चीज़ कांप उठी), "यर्जुफु रज्फ़न व रजफ़ानन"। और "हवा ने पेड़ को हिला दिया (अर्ज़फ़त)": उसे गति दी (2)। इसका मूल ध्वनि के साथ गति है; इसी से सर्वशक्तिमान का कथन है: {जिस दिन कांपने वाली कांपा देगी} [अन-नाज़ियात: 6]। कवि ने कहा: और जब मैंने देखा कि हज का समय आ गया है, तो लोगों की ऊंटनियाँ लोगों के साथ कांपने लगीं। (3) {तो वे अपने घर में [बेजान शरीर होकर] रह गए} यानी: उनके शहर में। कहा गया: इसे एक श्रेणी (genus) के रूप में एकवचन में रखा गया है, और अर्थ है: उनके घरों में। और उन्होंने दूसरी जगह कहा: {अपने घरों में} [हूद: 67 और 94] यानी: उनके निवास स्थानों में। {जाथिमीन} यानी: अपने घुटनों और चेहरों के बल जमीन से चिपके हुए; जैसे पक्षी बैठता है (यज्थुमु), यानी: वे दंड की तीव्रता से बेजान हो गए। "जुथूम" का मूल खरगोश और उसके जैसे जीवों के लिए है, और उस स्थान को "मजथम" कहा जाता है। जुहैर ने कहा: उसमें बड़ी आँखों वाली [जंगली गाएँ] और सफेद हिरण एक के बाद एक चलते हैं, और उनके बच्चे हर दुबकने वाली जगह (मजथम) से उठते हैं। (4) कहा गया है: वे बिजली की कड़क से जल गए और मर गए, सिवाय एक आदमी के जो अल्लाह के हरम (पवित्र सीमा) में था; जब वह हरम से बाहर निकला, तो उसे भी वही पहुँचा जो उसकी कौम को पहुँचा था (5)। {फिर वह उनसे मुड़ गया} यानी: उनसे निराश होने पर। {और कहा, 'ऐ मेरी कौम, मैंने तुम्हें अपने रब का संदेश पहुँचा दिया था और तुम्हारी खैरख्वाही की थी'} यह संभव है कि उसने यह उनकी मृत्यु से पहले कहा हो, और यह भी संभव है कि उसने उनकी मृत्यु के बाद कहा हो; जैसे उसका कहना...

---

(1) प्रतियों में: {तो उन्हें चीख ने पकड़ लिया}। यह सूरा अल-हिज्र की आयत (83) से है, और सूरा हूद में नहीं है। (2) तहज़ीब अल-लुगा 11/ 42 - 43। (3) हमें यह इन शब्दों के साथ नहीं मिला, और अल-समीन ने अल-दुर अल-मसून 5/368 में इसी तरह का उल्लेख किया है और इसे इब्न अबी रबीआ से जोड़ा है; हमें यह उनके दीवान में नहीं मिला, देखें अल-बहर अल-मुहीत 4/315। (4) अल-नहहास द्वारा मआनी अल-कुरान 3/49। यह पद जुहैर के दीवान पृष्ठ 5 में है, और इसके व्याख्याकार थालब ने कहा: "अल-ईन": गायें, एकवचन ऐना, नर अयान। और "अल-आराम": शुद्ध सफेद गज़ेल। और "खिल्फा": जब एक समूह चला जाता है, तो दूसरा आता है। और "अल-तला": गाय का बछड़ा, और गज़ेल का छोटा बच्चा। उनका कहना: "वे हर मजथम से उठते हैं": उनका मतलब था कि वे अपने बच्चों को दूध पिलाती हैं और फिर चरने चली जाती हैं, और जब उन्हें लगता है कि उनके बच्चों ने

उनके पेट का दूध खत्म कर दिया है; तो वे अपने बच्चों को आवाज देती हैं, और वे पीने के लिए आवाजों पर उठ खड़े होते हैं। (5) अहमद (14160) द्वारा जाबिर की हदीस से मरफ़ू के रूप में उद्धृत, और अबू दाऊद (3088) द्वारा अब्दुल्ला इब्न अम्र की हदीस से मरफ़ू के रूप में। वह आदमी अबू रिघल है।

سورة الاعراف: آيات ٧٧ - ٧٩ ٢٧٢

قصہ ثمود: ﴿وَأَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةُ﴾ ٦٧۔ کہا جاتا ہے: "رَجَفَ الشيءُ" (چیز کانپ اٹھی)، "يَرْجُفُ رَجْفاً وَرَجَفاناً"۔ اور "ہوا نے درخت کو ہلا دیا (أرجفت)": اسے حرکت دی (٢)۔ اس کی اصل آواز کے ساتھ حرکت ہے؛ اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿يَوْمَ تَرْجُفُ الرَّاجِفَةُ﴾ [النازعات: ٦]۔ شاعر نے کہا: اور جب میں نے دیکھا کہ حج کا وقت آ گیا ہے، تو لوگوں کی سواریاں لوگوں کے ساتھ کانپنے لگیں۔ (٣) ﴿فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ﴾ یعنی: اپنے شہر میں۔ اور کہا گیا: جنس کے طور پر واحد لایا گیا ہے، اور معنی ہے: اپنے گھروں میں۔ اور دوسری جگہ فرمایا: ﴿ فِي دِيَارِهِمْ ﴾ [ہود: ٦٧ اور ٩٤] یعنی: اپنی منزلوں میں۔ ﴿جَثِمِينَ﴾ یعنی: اپنے گھٹنوں اور چہروں کے بل زمین سے چمٹے ہوئے؛ جیسے پرندہ بیٹھتا ہے (یجثُمُ)، یعنی: عذاب کی شدت سے خاموش (مردہ) ہو گئے۔ "جُثوم" کی اصل خرگوش اور اس جیسی چیزوں کے لیے ہے، اور اس جگہ کو "مَجْثَم" کہا جاتا ہے۔ زہیر نے کہا: اس میں بڑی آنکھوں والی [جنگلی گائیں] اور سفید ہرن باری باری چلتے ہیں، اور ان کے بچے ہر بیٹھنے کی جگہ (مجثم) سے اٹھتے ہیں۔ (٤) اور کہا گیا: وہ کڑک سے جل گئے اور مردہ ہو گئے، سوائے ایک شخص کے جو اللہ کے حرم میں تھا؛ پس جب وہ حرم سے نکلا تو اسے بھی وہی کچھ پہنچا جو اس کی قوم کو پہنچا تھا (٥)۔ ﴿فَتَوَلَّى عَنْهُمْ﴾ یعنی: ان سے مایوسی کے وقت۔ ﴿وَقَالَ يَقَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رِسَالَةَ رَبِّي وَنَصَحْتُ لَكُمْ﴾ احتمال ہے کہ اس نے یہ ان کی موت سے پہلے کہا ہو، اور احتمال ہے کہ ان کی موت کے بعد کہا ہو؛ جیسے اس کا قول...

---

(١) نسخوں میں ہے: ﴿فَأَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ﴾۔ یہ سورہ الحجر کی آیت (٨٣) سے ہے، اور سورہ ہود میں نہیں ہے۔ (٢) تہذیب اللغۃ ١١/ ٤٢ - ٤٣۔ (٣) ہمیں ان الفاظ کے ساتھ نہیں ملا، اور السمین نے "الدر المصون" ٣٦٨/٥ میں اس جیسا ذکر کیا ہے اور اسے ابن ابی ربیعہ کی طرف منسوب کیا

ہے؛ لیکن ہمیں ان کے دیوان میں نہیں ملا، دیکھئے "البحر المحیط" ۳۱۵/۴۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۴۹/۳۔ اور یہ بیت دیوانِ زہیر ص ۵ میں ہے، اور اس کے شارح ثعلب نے کہا: "العین": گائیں، واحد عیناء، مذکر أعین۔ اور "الآرام": خالص سفید ہرن۔ اور "خلفة": جب ایک گروہ گزر جائے تو دوسرا آ جائے۔ اور "الطَّلا": گائے کا بچہ، اور ہرنی کا چھوٹا بچہ۔ اور اس کا قول: "ینهضن من کل مجثم": اس کی مراد یہ تھی کہ وہ اپنے بچوں کو دودھ پلاتی ہیں، پھر چرنے جاتی ہیں، پھر جب وہ سمجھتی ہیں کہ ان کے بچوں نے ان کے پیٹ کا دودھ ختم کر دیا ہے؛ تو وہ اپنے بچوں کو آواز دیتی ہیں، اور وہ آوازوں پر پینے کے لیے اٹھ کھڑے ہوتے ہیں۔ (۵) اسے احمد (۱۴۱۶۰) نے جابر کی حدیث سے مرفوعاً روایت کیا ہے، اور ابو داؤد (۳۰۸۸) نے عبداللہ بن عمرو کی حدیث سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ اور وہ آدمی ابو رغال ہے۔

٢٧٣

Surah Al-A'raf, Verses 77 - 80

Peace and blessings be upon him, said to the slain of Badr: "Have you found what your Lord promised you to be true?" It was said: "Are you speaking to these corpses?!" He said: "You do not hear better than they do, but they cannot answer."(1) The first [interpretation] is more apparent; indicated by: {But you do not like those who advise} meaning: you did not accept my advice.

His Almighty's saying: {And [We sent] Lot, when he said to his people, 'Do you commit such immorality as no one has preceded you with from among the worlds?'} [80]

In it are four issues: First: His Almighty's saying: {And [We sent] Lot, when he said to his people}. Al-Farra said: 'Lut' is derived from their saying: This is *alyat* (more attached) to my heart, meaning: more sticking(2). Al-Nahhas(3) said: Al-Zajjaj(4) said: Some grammarians - meaning Al-Farra - claimed that 'Lut' could be derived from *luttu al-hawd* (I plastered the basin): when you smooth it with clay. He said: This is a mistake; because non-Arabic (foreign) names are not derived [from Arabic roots], like Ishaq (Isaac), so it is not said: it is from *al-sahq*, which is distance.

And 'Lut' is only *munsarif* (declinable) because of its lightness; because it consists of three letters, and the middle one is quiescent (has a sukun)(5). Al-Naqqash said: 'Lut' is among the non-Arabic names, and is not from Arabic. As for *luttu al-hawd*, and 'this is *alyat* to my heart than this', it is correct. But the name is non-Arabic, like Ibrahim (Abraham) and Ishaq (Isaac)(6).

---

(1) Al-Wahidi mentioned it with this wording in *Al-Wasit* 2/385. It was narrated similarly by Ahmad (182) and Muslim (2873) from the hadith of Umar ibn al-Khattab. Also narrated by Ahmad (4864) and Al-Bukhari (1370) from the hadith of Abdullah ibn Umar. Also narrated by Ahmad (12020) and Muslim (2874) from the hadith of Anas. And Ahmad (26361) from the hadith of Aisha. (2) We did not find it in Al-Farra's *Ma'ani al-Qur'an*, but Al-Nahhas and Al-Zajjaj mentioned it, as will follow. (3) In *I'rab al-Qur'an* 2/137. (4) In *Ma'ani al-Qur'an* 2/351-352. (5) *Al-Sihah* (L-W-T), and *Tafsir Al-Razi* 14/168. (6) This statement is by Al-Zajjaj, and it is the completion of his previous statement.

२७३

सूरह अल-अराफ, आयतें ७७ - ८०

उन पर शांति और आशीर्वाद हो, बद्र के मृतकों से कहा: "क्या तुमने वह पा लिया जो तुम्हारे रब ने तुमसे वादा किया था सच?" कहा गया: "क्या आप इन शवों से बात कर रहे हैं?!" उन्होंने कहा: "तुम उनसे बेहतर नहीं सुन रहे, लेकिन वे जवाब देने में सक्षम नहीं हैं।"(१) और पहला [स्पष्टीकरण] अधिक स्पष्ट है; जिसका संकेत है: {लेकिन तुम सलाह देने वालों को पसंद नहीं करते} अर्थात: तुमने मेरी सलाह स्वीकार नहीं की।

अल्लाह ताला का कथन: {और लूत को भेजा, जब उसने अपनी कौम से कहा, 'क्या तुम ऐसी अश्लीलता करते हो जो तुम में से पहले दुनिया के किसी व्यक्ति ने नहीं की?'} [८०]

इसमें चार मसले हैं: पहला: अल्लाह ताला का कथन: {और लूत को भेजा, जब उसने अपनी कौम से कहा}। अल-फर्रा ने कहा: 'लूत' उनके इस कथन से निकला है: यह मेरे दिल के लिए अल्यत (अधिक जुड़ा हुआ) है, यानी: अधिक सटा हुआ(२)। अल-नहहास(३) ने कहा: अल-ज़ज्जाज(४) ने कहा: कुछ व्याकरणविदों - अर्थात अल-फर्रा - ने दावा किया कि 'लूत' का 'लुत्तु अल-हौज़' (मैंने कुंड को चिकना किया) से निकला होना मुमकिन है: जब आप उसे मिट्टी से चिकना करते हैं। उन्होंने कहा: यह एक गलती है; क्योंकि गैर-अरबी (विदेशी) नाम अरबी मूल से नहीं निकलते हैं, जैसे इसहाक; इसलिए यह नहीं कहा जाता कि यह 'अल-सहक' से है, जिसका अर्थ है दूरी।

और 'लूत' को इसकी सुगमता (हल्केपन) के कारण 'मुनसरिफ' (परिवर्तनीय) रखा गया है; क्योंकि यह तीन अक्षरों का है, और इसका बीच का अक्षर 'साकिन' है(५)। अल-नक्कास ने कहा: 'लूत' गैर-अरबी नामों में से है, और अरबी से नहीं है। जहाँ तक 'लुत्तु अल-हौज़' और 'यह इससे मेरे दिल के अधिक अल्यत है' का सवाल है, तो यह सही है। लेकिन नाम गैर-अरबी है, जैसे इब्राहिम और इसहाक(६)।

---

(१) अल-वाहिदी ने इसे 'अल-वसीत' २/३८५ में इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है। और इसे अहमद (१८२) और मुस्लिम (२८७३) ने उमर इब्न अल-खत्ताब की हदीस से इसी तरह निकाला है। अहमद (४८६४) और बुखारी (१३७०) ने भी इसे अब्दुल्ला इब्न उमर की हदीस से निकाला है। अहमद (१२०२०) और मुस्लिम (२८७४) ने अनस की हदीस से और अहमद (२६३६१) ने आयशा की हदीस से इसे निकाला है। (२) हमने इसे अल-फर्रा की 'मआनी अल-कुरान' में नहीं पाया, लेकिन अल-नहहास

और अल-ज़ज्जाज ने इसका उल्लेख किया है, जैसा कि आगे आएगा। (३) इ'राब अल-कुरान २/१३७ में। (४) मआनी अल-कुरान २/३५१-३५२ में। (५) अल-सिहाह (लूत), और तफ़सीर अल-राज़ी १४/१६८। (६) यह कथन अल-ज़ज्जाज का है, और यह उनके पिछले कथन की पूर्णता है।

۲۷۳

سورہ الاعراف، آیات ۷۷ - ۸۰

آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے بدر کے مقتولین سے فرمایا: «کیا تم نے وہ پا لیا جو تمہارے رب نے تم سے سچ کا وعدہ کیا تھا؟» کہا گیا: کیا آپ ان مردار جسموں سے کلام کر رہے ہیں؟! تو آپ نے فرمایا: «تم ان سے زیادہ سننے والے نہیں ہو، لیکن وہ جواب دینے کی قدرت نہیں رکھتے»(۱)۔ اور پہلا قول زیادہ ظاہر ہے؛ جس پر اللہ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: ﴿لیکن تم خیر خواہوں کو پسند نہیں کرتے﴾ یعنی: تم نے میری نصیحت قبول نہ کی۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور لوط کو (بھیجا) جب انہوں نے اپنی قوم سے کہا کہ کیا تم وہ فحش کام کرتے ہو جو تم سے پہلے جہان والوں میں سے کسی نے نہیں کیا؟﴾ [۸۰]

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور لوط کو جب انہوں نے اپنی قوم سے کہا﴾۔ الفراء نے کہا: 'لوط' ان کے اس قول سے مشتق ہے: 'یہ میرے دل سے زیادہ الیط (لگا ہوا) ہے'، یعنی: زیادہ چمٹا ہوا(۲)۔ النحاس(۳) نے کہا: الزجاج(۴) نے کہا: بعض نحویوں یعنی الفراء کا خیال ہے کہ 'لوط' کا مشتق 'لطثُ الحوض' (میں نے حوض کو لیپا) سے ہونا جائز ہے: جب تم اسے مٹی سے ہموار کر دو۔ انہوں نے کہا: یہ غلطی ہے؛ کیونکہ عجمی نام مشتق نہیں ہوتے، جیسے 'اسحاق'؛ پس یہ نہیں کہا جاتا کہ یہ 'سحق' سے ہے، جس کے معنی دوری کے ہیں۔

اور 'لوط' کو اس کی تخفیف (ہلکا ہونے) کی وجہ سے منصرف پڑھا گیا ہے؛ کیونکہ یہ تین حرفوں پر مشتمل ہے اور اس کا درمیانی حرف ساکن ہے(۵)۔ النقاش نے کہا: 'لوط' عجمی ناموں میں سے

ہے، اور عربی سے نہیں ہے۔ رہی بات 'لطتُ الحوض' اور 'یہ اس سے میرے دل کے زیادہ الیط ہے' کی، تو یہ صحیح ہے۔ لیکن نام عجمی ہے، جیسے 'ابراہیم' اور 'اسحاق'(۶)۔

---

(۱) الواحدی نے اسے 'الوسیط' ۲/ ۳۸۵ میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے۔ اور اسے احمد (۱۸۲) اور مسلم (۲۸۷۳) نے حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ نیز احمد (۴۸۶۴) اور بخاری (۱۳۷۰) نے حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (۱۲۰۲۰) اور مسلم (۲۸۷۴) نے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالا ہے۔ اور احمد (۲۶۳۶۱) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے۔ (۲) ہمیں یہ الفراء کی 'معانی القرآن' میں نہیں ملا، اور النحاس اور الزجاج نے اس کا ذکر کیا ہے، جیسا کہ آگے آئے گا۔ (۳) 'اعراب القرآن' ۲/ ۱۳۷ میں۔ (۴) 'معانی القرآن' ۲/ ۳۵۱ - ۳۵۲ میں۔ (۵) 'الصحاح' (لوط)، اور 'تفسیر الرازی' ۱۴/ ۱۶۸۔ (۶) یہ کلام الزجاج کا ہے، اور یہ ان کے سابقہ کلام کا تتمہ ہے۔

Surat Al-A'raf: Verse 80 274

Sibawayh said (1): Nuh (Noah) and Lut (Lot) are non-Arabic names, but they are light (short); therefore, they are declined (treated as nunated). Allah Almighty sent him to a nation called Sodom, and he was the nephew of Ibrahim (Abraham) (2). Its accusative case (nasb) is either due to the preceding "We sent" (arsalna) (3), making it a conjunction. Or it could be in the accusative case with the meaning: "And remember" (wa-dhkur) (4). The second point: His words, the Almighty: "Do you commit such immorality" means the act of sodomy (coming to males). Allah mentioned it by the name "immorality" (al-fahishah) to clarify that it is like adultery (zina), as the Almighty said: "And do not approach adultery. Indeed, it is ever an immorality" [Al-Isra: 32]. The scholars differed on what is required for those who do that, after their consensus on its prohibition. Malik said: He is to be stoned (rajm), whether he was married (muhsan) or not. Similarly, the passive partner is stoned if he had reached puberty. It was also narrated from him: He is stoned if he was married, and imprisoned and disciplined if he was not married. This is the school of 'Ata', al-Nakha'i, Ibn al-Musayyib, and others (5). Abu Hanifa said: The married and unmarried are both given a discretionary punishment (ta'zir); this was also narrated from Malik. Al-Shafi'i said: He is punished with the prescribed punishment for adultery (hadd al-zina) by analogy to it. Malik argued based on the words of the Almighty: "And We rained upon them stones of layered baked clay" [Hud: 82]. This was a punishment for them and a recompense for their action. If it is said: There is no proof in it for two reasons: First: The people of Lut were only punished for disbelief and denial, like other nations. Second: Their young and old were included in it; this indicates its exclusion from the category of prescribed punishments (hudud). It is said: As for the first, it is a mistake; for Allah, glory be to Him, informed about them that they were committing sins and He took them for it; among them was this. As for the second; among them was the doer, and among them was the one who was pleased with it, so he was punished...

---

(1) Al-Kitab 3/235. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/424, and see Tafsir Ibn Kathir 3/444. (3) At the verse: "We have certainly sent Noah to his people..." Verse (59). (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/137. (5) Ibn al-Arabi narrated from them in Ahkam al-Qur'an 2/776 that their school is: stoning regardless of being married or not.

सूरह अल-अराफ़: आयत 80 274

सिबावह ने कहा (1): नूह और लूत गैर-अरबी नाम हैं, लेकिन वे हल्के(छोटे) हैं; इसलिए उन्हें विभक्ति के योग्य (मुनसरिफ) माना गया है। अल्लाह तआला ने उन्हें सदोम नामक राष्ट्र के पास भेजा था, और वह इब्राहीम (2) के भतीजे थे। इसका 'नस्ब' (accusative case) या तो पहले वाले "हमने भेजा" (अर्सलना) (3) के कारण है, जिससे यह संयोजी (अतफ़) बन जाता है। या फिर यह 'वज़कुर' (और याद करो) के अर्थ में 'मन्सूब' हो सकता है (4)। दूसरा बिंदु: अल्लाह तआला का यह कथन: "क्या तुम वह अश्लीलता (अल-फ़ाहिशह) करते हो" का अर्थ है: पुरुषों के पास जाना। अल्लाह ने इसे अश्लीलता के नाम से उल्लेख किया ताकि यह स्पष्ट हो सके कि यह ज़िना (व्यभिचार) की तरह है, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: "और व्यभिचार के निकट न जाओ। वास्तव में, वह अश्लीलता है" [अल-इसरा: 32]। इसकी मनाही पर सर्वसम्मति के बाद, विद्वानों में इस बात पर मतभेद हुआ कि ऐसा करने वाले पर क्या अनिवार्य है। मलिक ने कहा: उसे पत्थर मार-मार कर मार डाला जाए (रज़्म); चाहे वह शादीशुदा (मुहसन) हो या नहीं। इसी तरह, जिसके साथ यह कार्य किया गया है उसे भी रज़्म किया जाएगा यदि वह वयस्क हो। उनसे यह भी रिवायत है कि: यदि वह शादीशुदा हो तो रज़्म किया जाए, और यदि शादीशुदा न हो तो उसे कैद किया जाए और अनुशासित किया जाए। यह अता, अल-नखई, इब्न अल-मुसय्यब और अन्य (5) का मत है। अबू हनीफा ने कहा: शादीशुदा और गैर-शादीशुदा दोनों को ताज़ीर (विवेकाधीन दंड) दिया जाएगा; यह मलिक से भी रिवायत है। अल-शाफ़ई ने कहा: इस पर ज़िना की सज़ा (हद-ए-ज़िना) लागू की जाएगी, इसके साथ कयास (तुलना) करते हुए। मलिक ने अल्लाह के इस कथन से दलील दी: "और हमने उन पर पकी हुई मिट्टी के पत्थर बरसाए" [हूद: 82]। तो यह उनके काम के लिए उनके लिए सज़ा और बदला था। यदि यह कहा जाए कि: इसमें दो कारणों से कोई दलील नहीं है: पहला: लूत की कौम को केवल कुफ्र और झुठलाने के कारण सजा दी गई थी, जैसा कि अन्य राष्ट्रों के साथ हुआ। दूसरा: उनके छोटे और बड़े सभी इसमें शामिल थे; तो यह इसे 'हुदूद' (निर्धारित दंड) के दायरे से बाहर होने का संकेत देता है। कहा गया है: जहाँ तक पहले कारण की बात है, तो यह गलत है; क्योंकि अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने उनके बारे में बताया है कि वे गुनाहों पर थे और उसने उन्हें उन गुनाहों के कारण पकड़ा; उनमें से एक यह भी था। जहाँ तक दूसरे कारण की बात है; तो उनमें से कोई करने वाला था, और उनमें से कोई उससे खुश होने वाला था, इसलिए उसे सजा दी गई...

(1) अल-किताब 3/235। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/424, और देखें तफ़सीर इब्न कसीर 3/444। (3) अल्लाह के इस कथन के पास: "हमने नूह को उसकी कौम की तरफ भेजा..." आयत (59)। (4) एराब अल-कुरान अल-नहस 2/137 द्वारा। (5) इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-कुरान 2/776 में उनसे उद्धृत किया है कि उनका मत है: रज़्म, चाहे शादीशुदा हो या न हो।

سورہ الاعراف: آیت ۸۰ ۲۷٤

سیبویہ (۱) نے کہا: نوح اور لوط عجمی (غیر عربی) نام ہیں، سوائے اس کے کہ وہ ہلکے (مختصر) ہیں؛ اسی وجہ سے انہیں منصرف (اعراب قبول کرنے والا) پڑھا گیا۔ اللہ تعالیٰ نے انہیں سدوم نامی بستی کی طرف بھیجا، اور وہ حضرت ابراہیم (۲) کے بھتیجے تھے۔ ان کا (لفظ لوط کا) نصب میں ہونا یا تو پہلے گزرے ہوئے لفظ «أَرْسَلْنَا» (ہم نے بھیجا) کی وجہ سے ہے (۳) تو یہ اس پر معطوف ہوگا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ «واذکر» (اور یاد کرو) کے معنی میں منسوب ہو (٤)۔ دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ﴾ (کیا تم وہ بے حیائی کرتے ہو) یعنی مردوں کے پاس جانا۔ اللہ نے اسے لفظ 'فاحشہ' کے ساتھ ذکر کیا تاکہ واضح ہو جائے کہ یہ زنا کی طرح ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنَىٰ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً﴾ [الاسراء: ۳۲] (اور زنا کے قریب نہ جاؤ، بے شک وہ بے حیائی ہے)۔ اس فعل کی حرمت پر اجماع کے بعد، اس پر واجب ہونے والی سزا کے بارے میں علماء کا اختلاف ہے۔ امام مالک نے فرمایا: اسے رجم کیا جائے گا؛ خواہ وہ شادی شدہ (محصن) ہو یا غیر شادی شدہ۔ اسی طرح مفعول بہ (جس کے ساتھ فعل کیا گیا) کو بھی رجم کیا جائے گا اگر وہ بالغ ہو۔ ان سے ایک روایت یہ بھی ہے کہ: اگر وہ محصن ہو تو رجم کیا جائے، اور اگر غیر محصن ہو تو اسے قید کیا جائے اور تادیب کی جائے۔ یہی عطاء، نخعی، ابن مسیب اور دیگر (٥) کا مذہب ہے۔ امام ابو حنیفہ نے فرمایا: محصن اور غیر محصن دونوں کو تعزیر دی جائے گی؛ یہ امام مالک سے بھی مروی ہے۔ امام شافعی نے فرمایا: اس پر زنا کی حد لگائی جائے گی، اس پر قیاس کرتے ہوئے۔ امام مالک نے اللہ تعالیٰ کے اس فرمان سے استدلال کیا: ﴿وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِم حِجَارَةً مِّن سِجِّيلٍ﴾ [ہود: ۸۲] (اور ہم نے ان پر کھنگر کے پتھر برسائے)۔ تو یہ ان کے فعل کی وجہ سے ان کے لیے سزا اور بدلہ تھا۔ اگر یہ کہا جائے کہ: اس میں دو وجوہات کی

بنا پر کوئی دلیل نہیں ہے: ایک یہ کہ قومِ لوط کو صرف کفر اور جھٹلانے پر سزا دی گئی جیسے دیگر امتوں کو دی گئی۔ دوسری یہ کہ ان کے چھوٹے اور بڑے سب اس عذاب میں شامل تھے؛ تو یہ اس کے حدود کے باب سے نکلنے پر دلالت کرتا ہے۔ کہا گیا: جہاں تک پہلی بات کا تعلق ہے تو وہ غلط ہے؛ کیونکہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے ان کے بارے میں خبر دی کہ وہ گناہوں پر تھے تو اس نے انہیں ان گناہوں کی وجہ سے پکڑا؛ جن میں سے ایک یہ بھی تھا۔ اور جہاں تک دوسری بات کا تعلق ہے؛ تو ان میں کوئی فاعل (کرنے والا) تھا، اور کوئی اس پر راضی تھا، تو اسے سزا دی گئی...

---

(١) الکتاب ٣/ ٢٣٥۔ (٢) المحرر الوجیز ٢/ ٤٢٤، اور دیکھئے تفسیر ابن کثیر ٣/ ٤٤٤۔ (٣) اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس: «لقد أرسلنا نوحاً إلى قومه...» آیت (٥٩)۔ (٤) اعراب القرآن للنحاس ٢/ ١٣٧۔ (٥) ابن العربی نے احکام القرآن ٢/ ٧٧٦ میں ان سے نقل کیا ہے کہ ان کا مذہب یہ ہے: رجم کیا جائے خواہ محصن ہو یا نہ ہو۔

...everyone, due to the silence of the masses on it. This is the wisdom of Allah and His way among His servants. The matter of punishment for the doers remained hidden. And Allah knows best.

Abū Dāwūd, Ibn Mājah, al-Tirmidhī, al-Nasā'ī, and al-Dāraquṭnī narrated that the Messenger of Allah ﷺ said: "Whomever you find doing the act of the people of Lot, then kill the actor and the one to whom it is done." This is the wording of Abū Dāwūd and Ibn Mājah(1). According to al-Tirmidhī: "Whether they were married or not"(2).

Abū Dāwūd and al-Dāraquṭnī narrated from Ibn ʻAbbās regarding a virgin found committing sodomy, he said: "He is to be stoned"(3).

It has been narrated from Abū Bakr al-Ṣiddīq (may Allah be pleased with him) that he burned a man named al-Fujā'ah when he committed the act of the people of Lot with fire(4). This was also the opinion of ʻAlī ibn Abī Ṭālib; for when Khālid ibn al-Walīd wrote to Abū Bakr about that, Abū Bakr gathered the companions of the Prophet ﷺ and consulted them about it. ʻAlī said: "This sin was not committed by any nation except one nation; Allah did to them what you know. I see that he should be burned with fire." So the consensus of the companions of the Messenger of Allah ﷺ was that he be burned with fire. Abū Bakr wrote to Khālid ibn al-Walīd to burn him with fire, so he burned him(5). Then Ibn al-Zubayr burned them in his time(6). Then...

---

(1) Sunan Abī Dāwūd (4462), Sunan Ibn Mājah (2561), Sunan al-Tirmidhī (1456), Sunan al-Nasā'ī al-Kubrā (7297), Sunan al-Dāraquṭnī (3234), and it is in Musnad Aḥmad (2732), all of them through ʻAmr ibn Abī ʻAmr, from ʻIkrimah, from Ibn ʻAbbās (may Allah be pleased with both), with it. The wording of al-Nasā'ī: "Allah has cursed whoever does the act of the people of Lot" three times. Al-Bukhārī said—as in al-'Ilal al-Kabīr by al-Tirmidhī 2/622—: ʻAmr ibn Abī ʻAmr is truthful, but he narrated rejected reports from ʻIkrimah. Al-Tirmidhī said: He did not mention in any of that that he heard from ʻIkrimah. Ibn Ma'īn said: ʻAmr is trustworthy, but the hadith of ʻIkrimah from Ibn ʻAbbās that the Prophet ﷺ said: "Kill the actor and the one to whom it is done" is rejected from him. Mīzān al-I'tidāl 3/282. See the previous discussion on this matter in Aḥkām al-Qur'ān by Ibn al-'Arabī 2/777. (2) We did not find this wording in al-Tirmidhī, and it was narrated by al-Bazzār from the hadith of Abū Hurayrah (may Allah be pleased with him), and it contains ʻĀṣim ibn ʻUmar al-'Umarī, as mentioned by al-Ḥāfiẓ Ibn Ḥajar in al-Talkhīṣ al-Ḥabīr 4/55, and he said: It is not authentic, and ʻĀṣim

is abandoned. (3) Sunan Abī Dāwūd (4463), Sunan al-Dāraquṭnī (3235), and al-Nasāʾī also narrated it in al-Kubrā (7298). (4) Al-Muḥarrar al-Wajīz 2/425. (5) Narrated by al-Bayhaqī in al-Sunan al-Kubrā 8/232. (6) Mentioned by Ibn al-Mundhir in al-Ishrāf 2/36.

सूरह अल-आराफ़: आयत 80 | 275

...सबके लिए; क्योंकि जनसमूह उस पर खामोश रहा। और यह अल्लाह की हिकमत (बुद्धिमत्ता) और अपने बंदों में उसकी सुन्नत (परंपरा) है। और कर्ताओं पर सजा का मामला गुप्त रहा। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अबू दाऊद, इब्न माजह, तिर्मिज़ी, नसाई और दारक़ुत्नी ने रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिसे भी तुम लूत की कौम का काम करते हुए पाओ, तो कर्ता (करने वाले) और जिसके साथ किया गया, दोनों को मार डालो।" यह अबू दाऊद और इब्न माजह के शब्द हैं (1)। तिर्मिज़ी के अनुसार: "चाहे वे विवाहित हों या न हों" (2)।

अबू दाऊद और दारक़ुत्नी ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि एक कुंवारे के बारे में जो समलैंगिकता (लूत की कौम जैसा कृत्य) में पाया गया, उन्होंने कहा: उसे संगसार (पत्थरों से मारना) किया जाए (3)।

अबू बक्र सिद्दीक़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि उन्होंने अल-फुजआह नाम के एक व्यक्ति को आग से जला दिया था जब उसने लूत की कौम जैसा काम किया था (4)। और यही अली इब्न अबी तालिब की भी राय थी; क्योंकि जब खालिद बिन वलीद ने अबू बक्र को इस बारे में लिखा, तो अबू बक्र ने नबी ﷺ के साथियों को इकट्ठा किया और उनसे इस बारे में मशवरा किया। अली ने कहा: "यह गुनाह उम्मतों में से किसी उम्मत ने नहीं किया सिवाय एक उम्मत के, अल्लाह ने उनके साथ क्या किया आप जानते हैं। मेरी राय है कि उसे आग से जला दिया जाए।" तो रसूलुल्लाह ﷺ के साथियों की इस पर सहमति हुई कि उसे आग से जला दिया जाए। अतः अबू बक्र ने खालिद बिन वलीद को लिखा कि वह उसे आग से जला दे, तो उन्होंने उसे जला दिया (5)। फिर इब्न अल-ज़ुबैर ने अपने समय में उन्हें जलाया (6)। फिर...

---

(1) सुनन अबी दाऊद (4462), सुनन इब्न माजह (2561), सुनन अल-तिर्मिज़ी (1456), सुनन अल-नसाई अल-कुबरा (7297), सुनन अल-दारक़ुत्नी (3234), और यह मुसनद अहमद (2732) में है, ये सभी अम्र बिन अबी अम्र के माध्यम से, इकरिमा से, इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से हैं। नसाई के शब्द हैं: "अल्लाह ने उस पर लानत की है जिसने लूत की कौम जैसा काम किया" तीन बार। बुखारी ने कहा—जैसा कि तिर्मिज़ी की इलल अल-कबीर 2/622 में है—: अम्र बिन अबी अम्र सच्चे हैं, लेकिन उन्होंने इकरिमा से अस्वीकार्य रिवायतें की हैं। तिर्मिज़ी ने कहा: उन्होंने इनमें से किसी में भी यह जिक्र नहीं किया कि उन्होंने इकरिमा से सुना है। इब्न मुईन ने कहा: अम्र भरोसेमंद हैं, उनसे

इकरिमा की इब्न अब्बास से यह हदीस कि नबी ﷺ ने फरमाया: "कर्ता और जिसके साथ किया गया दोनों को मार डालो" अस्वीकार्य है। मीज़ान अल-इतिदाल 3/282। इस मामले में पिछली चर्चा इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/777 में देखें। (2) हमें तिर्मिज़ी के पास यह शब्द नहीं मिले, और अल-बज़ार ने इसे अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है, और इसमें आसिम बिन उमर अल-उमरी है, जैसा कि हाफिज़ इब्न हजर ने अल-तलखीस अल-हबीर 4/55 में उल्लेख किया है, और उन्होंने कहा: यह सही नहीं है, और आसिम को छोड़ दिया गया है (मात्रूक)। (3) सुनन अबी दाऊद (4463), सुनन अल-दारक़ुत्नी (3235), और इसे नसाई ने कुबरा (7298) में भी निकाला है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/425। (5) इसे अल-बैहकी ने अल-सुनन अल-कुबरा 8/232 में निकाला है। (6) इब्न अल-मुन्ज़िर ने अल-इशराफ 2/36 में इसका उल्लेख किया है।

الجمیع؛ اس پر جمہور کی خاموشی کی وجہ سے۔ اور یہ اللہ کی حکمت اور اس کے بندوں میں اس کی سنت ہے۔ اور کرنے والوں پر سزا کا معاملہ پوشیدہ رہا۔ واللہ اعلم۔

اور ابوداؤد، ابن ماجہ، ترمذی، نسائی اور دارقطنی نے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جسے تم قومِ لوط کا عمل کرتے ہوئے پاؤ، تو کرنے والے اور جس کے ساتھ کیا گیا ہو، دونوں کو قتل کر دو۔" یہ ابوداؤد اور ابن ماجہ کے الفاظ ہیں(۱)۔ اور ترمذی کے ہاں ہے: "خواہ وہ شادی شدہ ہوں یا غیر شادی شدہ"(۲)۔

اور ابوداؤد اور دارقطنی نے ابن عباس سے غیر شادی شدہ (کنوارے) کے بارے میں روایت کیا ہے جو لواطت کرتے ہوئے پایا جائے، انہوں نے کہا: اسے سنگسار کیا جائے گا(۳)۔

اور ابوبکر صدیق سے روایت ہے کہ انہوں نے ایک شخص کو جسے فُجاءہ کہا جاتا تھا، آگ میں جلا دیا تھا جب اس نے قومِ لوط والا عمل کیا تھا(۴)۔ اور یہی علی بن ابی طالب کا قول تھا؛ کیونکہ جب خالد بن ولید نے اس بارے میں ابوبکر کو لکھا، تو ابوبکر نے نبی ﷺ کے صحابہ کو جمع کیا اور ان سے اس معاملے میں مشورہ کیا۔ علی نے کہا: "یہ گناہ امتوں میں سے کسی امت نے نہیں کیا سوائے ایک امت کے؛ اللہ نے ان کے ساتھ کیا کیا وہ آپ کو معلوم ہے، میری رائے ہے کہ اسے آگ سے جلا دیا جائے۔" چنانچہ رسول اللہ ﷺ کے صحابہ کی رائے اس پر متفق ہوگئی کہ اسے آگ سے جلا دیا جائے۔ پس ابوبکر نے خالد بن ولید کو لکھا کہ اسے آگ سے جلا دیں، تو انہوں نے اسے جلا دیا(۵)۔ پھر ابن زبیر نے اپنے زمانے میں انہیں جلایا(۶)۔ پھر

(۱) سنن ابی داؤد (۴۴۶۲)، سنن ابن ماجہ (۲۵۶۱)، سنن ترمذی (۱۴۵۶)، سنن نسائی الکبریٰ (۷۲۹۷)، سنن دارقطنی (۳۲۳۴)، اور یہ مسند احمد (۲۷۳۲) میں ہے، یہ سب عمرو بن ابی عمرو کے واسطے سے، عکرمہ سے، ابن عباس رضی اللہ عنہما سے ہیں۔ اور نسائی کے الفاظ ہیں: "اللہ نے اس پر لعنت کی جس نے قومِ لوط کا عمل کیا" تین بار۔ بخاری نے کہا—جیسا کہ ترمذی کی علل الکبیر ۶۲۲/۲ میں ہے—: عمرو بن ابی عمرو سچے ہیں، لیکن انہوں نے عکرمہ سے منکر روایتیں بیان کی ہیں۔ ترمذی نے کہا: انہوں نے اس میں کسی جگہ یہ ذکر نہیں کیا کہ انہوں نے عکرمہ سے سنا ہے۔ ابن معین نے کہا: عمرو ثقہ ہیں، ان سے عکرمہ کی ابن عباس سے یہ حدیث منکر ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "کرنے والے اور جس کے ساتھ کیا گیا، دونوں کو قتل کر دو" میزان الاعتدال ۳/ ۲۸۲۔ اس مسئلے میں گزشتہ بحث ابن العربی کی احکام القرآن ۲/ ۷۷۷ میں دیکھیں۔ (۲) ہمیں ترمذی کے پاس یہ لفظ نہیں ملا، اور اسے بزار نے ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس میں عاصم بن عمر العمری ہے، جیسا کہ حافظ ابن حجر نے التلخیص الحبیر ۴/ ۵۵ میں ذکر کیا ہے، اور انہوں نے کہا: یہ صحیح نہیں ہے، اور عاصم متروک ہے۔ (۳) سنن ابی داؤد (۴۴۶۳)، سنن دارقطنی (۳۲۳۵)، اور اسے نسائی نے الکبریٰ (۷۲۹۸) میں بھی روایت کیا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۲/ ۴۲۵۔ (۵) اسے بیہقی نے السنن الکبریٰ ۸/ ۲۳۲ میں روایت کیا ہے۔ (۶) اسے ابن منذر نے الاشراف ۲/ ۳۶ میں ذکر کیا ہے۔

Hisham bin al-Walid burned them. Then Khalid al-Qasri burned them in Iraq (1). It is narrated that seven were caught during the time of Ibn al-Zubayr committing sodomy. He asked about them and found that four were married (muhsan). He ordered them to be taken out of the Sanctuary (Haram), and they were stoned with stones until they died, and he applied the prescribed punishment (hadd) to the other three. Ibn Abbas and Ibn Umar were with him and did not object (3). This was the view of Al-Shafi'i (4). Ibn al-Arabi said: The view that Malik held is more deserving of being followed, it has the most authentic chain and the strongest reliance. The Hanafis argued saying: The punishment for adultery is known. Since this sin is different from it, it must not share its prescribed punishment (hadd). They cite a hadith in this regard: "Whoever sets a prescribed punishment in other than its place has transgressed and acted unjustly" (5). Also, it is intercourse in a private part that does not involve legality, marriage status (ihsan), payment of dowry (mahr), or establishment of lineage, so no prescribed punishment (hadd) is attached to it (7). Third: If one commits bestiality, it has been said: Neither he nor the animal is to be killed. And it was said: Both are killed; this was narrated by Ibn al-Mundhir (8) from Abu Salamah bin Abd al-Rahman. Regarding this, there is a hadith narrated by Abu Dawood and al-Daraqutni from Ibn Abbas who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever has intercourse with an animal, kill him and kill the animal with him." We said to Ibn Abbas: What is the matter with the animal? He said: I only think he said that because he disliked its meat being eaten after such an act had been committed with it (9).

(1) Al-Muhalla 11/381. Khalid al-Qasri is Khalid bin Abdullah al-Dimashqi, Abu al-Haytham, the governor of the two Iraqs for Hisham bin al-Walid, died in the year (126 AH). Al-Siyar 5/425. (2) In the manuscripts: "he went out with them", and what is established is from (M). (3) Reported by Al-Bayhaqi in Al-Sunan al-Kubra 8/233. (4) We have not encountered it, and it was previously mentioned that Al-Shafi'i says regarding whoever does that: he is punished with the prescribed punishment of an adulterer, and it is also in Al-Ishraf 2/36, and Al-Istidhkar 24/78, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/776. (5) Reported by Al-Bayhaqi in Al-Sunan al-Kubra 8/327, and he said: The preserved version is that this hadith is mursal (disconnected). (6) In (M): "wat'u" (intercourse). (7) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/776-777. (8) In Al-Ishraf 2/37. (9) Sunan Abi Dawood (4464), Sunan al-Daraqutni (3237), reported by al-

Tirmidhi (1455), and al-Nasa'i in al-Kubra (7300). The marfu' version is in Ahmad (2420).

हिशाम बिन अल-वलीद ने उन्हें जला दिया। फिर खालिद अल-कसरी ने उन्हें इराक में जला दिया (1)। यह रिवायत है कि इब्न अल-जुबैर के समय में सात लोग कुकर्म (सडोमी) करते हुए पकड़े गए थे। उन्होंने उनके बारे में पूछा और पाया कि चार शादीशुदा (मुहसन) थे। उन्होंने उन्हें हरम (मक्का की पवित्र सीमा) से बाहर ले जाने का आदेश दिया, और उन्हें पत्थरों से तब तक मारा गया जब तक कि वे मर नहीं गए, और बाकी तीन पर निर्धारित सजा (हद्द) लागू की। इब्न अब्बास और इब्न उमर उनके साथ थे और उन्होंने इसका विरोध नहीं किया (3)। यही राय अल-शाफी की थी (4)। इब्न अल-अरबी ने कहा: मलिक ने जो राय अपनाई वह अधिक उचित है, इसकी सनद (परंपरा की कड़ी) सबसे विश्वसनीय है और इसका आधार सबसे मजबूत है। हनफियों ने यह दलील दी कि: व्यभिचार की सजा ज्ञात है। चूँकि यह गुनाह उससे अलग है, इसलिए इसकी सजा (हद्द) उसके समान नहीं होनी चाहिए। वे इस संबंध में एक हदीस का उल्लेख करते हैं: "जिसने निर्धारित सजा के अलावा कोई और सजा दी, उसने हद पार कर ली और अन्याय किया" (5)। साथ ही, यह एक ऐसे अंग में संभोग है जिससे वैधता, वैवाहिक स्थिति (इहसान), मेहर (दहेज) का भुगतान या वंश की स्थापना का कोई संबंध नहीं है, इसलिए इस पर कोई हद्द लागू नहीं होती (7)। तीसरा: यदि कोई जानवर के साथ कुकर्म करता है, तो यह कहा गया है: न तो उसे और न ही जानवर को मारा जाना चाहिए। और यह भी कहा गया है: दोनों को मार दिया जाए; इसे इब्न अल-मुन्ज़िर (8) ने अबू सलमा बिन अब्द अल-रहमान से रिवायत किया है। इस विषय में अबू दाऊद और अद-दाराकुतनी द्वारा इब्न अब्बास से एक हदीस रिवायत की गई है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जो किसी जानवर के साथ संभोग करे, उसे मार डालो और उसके साथ जानवर को भी मार डालो।" हमने इब्न अब्बास से पूछा: जानवर का क्या कसूर है? उन्होंने कहा: मेरा मानना है कि उन्होंने ऐसा इसलिए कहा क्योंकि वे उस जानवर का मांस खाना नापसंद करते थे जिसके साथ ऐसा कृत्य किया गया हो (9)।

(1) अल-मुहल्ला 11/381। खालिद अल-कसरी खालिद बिन अब्दुल्ला अद-दिमश्की, अबू अल-हैथम हैं, जो हिशाम बिन अल-वलीद के लिए दो इराक के गवर्नर थे, उनकी मृत्यु वर्ष (126 हिजरी) में हुई थी। अल-सियार 5/425। (2) पांडुलिपियों में: "वह उनके साथ बाहर निकला", और जो स्थापित है वह (एम) से है। (3) अल-बैहकी द्वारा अल-सुनन अल-कुबरा 8/233 में उद्धृत। (4) हमें यह नहीं मिला, और पहले उल्लेख किया गया था कि अल-शाफी ऐसा करने वाले के बारे में कहते हैं: उसे व्यभिचारी

की निर्धारित सजा दी जाती है, और यह अल-इशराफ 2/36, अल-इस्तिधकार 24/78 और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/776 में भी है। (5) अल-बैहकी द्वारा अल-सुनन अल-कुबरा 8/327 में उद्धृत, और उन्होंने कहा: यह हदीस मुरसल (अधूरी कड़ी वाली) है। (6) (एम) में: "वत'उ" (संभोग)। (7) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/776-777। (8) अल-इशराफ 2/37 में। (9) सुनन अबी दाऊद (4464), सुनन अल-दाराकुतनी (3237), अल-तिर्मिज़ी (1455) और अल-नसाई ने अल-कुबरा (7300) में उद्धृत किया। इसका मरफू संस्करण अहमद (2420) में है।

ہشام بن الولید نے انہیں جلا دیا۔ پھر خالد القسری نے انہیں عراق میں جلایا (1)۔ مروی ہے کہ ابن زبیر کے دور میں سات آدمی لواطت (بدفعلی) کرتے ہوئے پکڑے گئے۔ انہوں نے ان کے بارے میں دریافت کیا تو معلوم ہوا کہ چار شادی شدہ (محصن) تھے، چنانچہ انہوں نے حکم دیا، پس انہیں حرم سے باہر لے جایا گیا اور انہیں سنگسار کر دیا گیا یہاں تک کہ وہ مر گئے، اور باقی تین پر حد لگائی گئی۔ ان کے پاس ابن عباس اور ابن عمر موجود تھے اور انہوں نے اس پر کوئی اعتراض نہیں کیا (3)۔ امام شافعی کا یہی مسلک ہے (4)۔ ابن العربی کہتے ہیں: امام مالک کا اختیار کردہ موقف زیادہ حق بجانب ہے، اس کی سند زیادہ صحیح اور بنیاد زیادہ مضبوط ہے۔ احناف نے اس بات سے استدلال کیا ہے کہ: زنا کی سزا معلوم ہے، پس جب یہ گناہ اس سے مختلف ہے تو واجب ہے کہ اسے اس کی حد میں شریک نہ کیا جائے۔ وہ اس سلسلے میں ایک حدیث بیان کرتے ہیں: "جس نے حد کے علاوہ کسی اور جگہ حد قائم کی، اس نے زیادتی اور ظلم کیا" (5)۔ نیز یہ کہ یہ ایسی شرمگاہ میں وطی (جماع) ہے جس سے نہ حلت وابستہ ہے نہ احصان، نہ مہر واجب ہوتا ہے اور نہ نسب ثابت ہوتا ہے، لہٰذا اس پر کوئی حد لازم نہیں آتی (7)۔ تیسری بات: اگر کوئی جانور سے بدفعلی کرے تو کہا گیا ہے: نہ اسے قتل کیا جائے گا اور نہ جانور کو۔ اور ایک قول یہ ہے کہ: دونوں کو قتل کیا جائے گا؛ اسے ابن المنذر (8) نے ابو سلمہ بن عبد الرحمن سے نقل کیا ہے۔ اس باب میں ایک حدیث ہے جسے ابوداؤد اور دارقطنی نے ابن عباس سے روایت کیا ہے، وہ کہتے ہیں: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جو شخص کسی جانور سے بدفعلی کرے تو اسے قتل کر دو اور اس کے ساتھ اس جانور کو بھی قتل کر دو"۔ ہم نے ابن عباس سے پوچھا: جانور کا کیا قصور ہے؟

انہوں نے کہا: میرا خیال ہے کہ آپ ﷺ نے یہ بات اس لیے فرمائی کیونکہ آپ نے اس کا گوشت کھانا ناپسند کیا جس کے ساتھ یہ عمل کیا گیا ہو (9)۔

(1) المحلی 11/381۔ خالد القسری: یہ خالد بن عبد اللہ الدمشقی، ابو الہیثم ہیں، ہشام بن الولید کی طرف سے عراقین کے امیر تھے، ان کی وفات (126ھ) میں ہوئی۔ السیر 5/425۔ (2) نسخوں میں ہے: "پس وہ انہیں لے کر نکلا"، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔ (3) اسے بیہقی نے السنن الکبری 8/233 میں روایت کیا ہے۔ (4) ہمیں اس پر اطلاع نہیں ملی، اور پہلے گزر چکا ہے کہ امام شافعی ایسا کرنے والے کے بارے میں فرماتے ہیں: اسے زانی کی حد لگائی جائے گی، اور اسی طرح الاشراف 2/36، الاستذکار 24/78 اور ابن العربی کی احکام القرآن 2/776 میں ہے۔ (5) اسے بیہقی نے السنن الکبری 8/327 میں روایت کیا ہے اور کہا: محفوظ بات یہ ہے کہ یہ حدیث مرسل ہے۔ (6) نسخہ (م) میں ہے: "وطء"۔ (7) احکام القرآن لابن العربی 2/776-777۔ (8) الاشراف 2/37 میں۔ (9) سنن ابی داؤد (4464)، سنن دارقطنی (3237)، اور اسے ترمذی (1455) اور نسائی نے الکبری (7300) میں روایت کیا ہے۔ اور اس کی مرفوع روایت احمد (2420) کے ہاں ہے۔

Page 277

Surah Al-A'raf: Verse 80

Ibn al-Mundhir (1) said: "If the hadith is authentic, then following it is obligatory; if it is not authentic, then whoever has done that should seek Allah's forgiveness frequently, and if the ruler chastises him, it would be good. Allah knows best."

It has been said: "The animal is killed so that it does not give birth to a deformed creature; thus, killing it serves a purpose in this sense, along with what has come in the Sunnah. Allah knows best."

Abu Dawud narrated from Ibn Abbas, who said: "There is no prescribed punishment (hadd) for one who commits bestiality." Abu Dawud said: "Ata said the same." Al-Hakam said: "I believe he should be lashed, but not to the extent of the prescribed punishment." Al-Hasan said: "He is like an adulterer" (2).

Al-Zuhri said: "He is lashed one hundred times, whether he is married or not." Malik, al-Thawri, Ahmad, and the scholars of rational opinion (Ashab al-Ra'y) said: "He is to be chastised (ta'zir)." It was narrated from Ata, al-Nakha'i, and al-Hakam. Narrations from al-Shafi'i varied, and this is more consistent with his school of thought in this chapter (4). Jabir ibn Zaid said: "The prescribed punishment (hadd) is carried out against him, unless the animal belongs to him."

Fourth: The Almighty's saying: {No one among the worlds has ever done such a thing before you}. "Min" is for the exhaustion of the genus, meaning: sodomy did not exist in any nation before the people of Lot. Atheists claim that it existed before them. The truth is what has come in the Qur'an.

Al-Naqqash narrated that Iblis misdirected their actions by calling them to himself—may Allah curse him—so they would have intercourse with one another. Al-Hasan (5) said: "They used to do that with strangers (6), and they did not do it with one another."

---

(1) In al-Ishraf, 2/37-38. (2) Sunan Abi Dawud (4465), and narrated by al-Tirmidhi (1455). (3) In (M): the narration. (4) In al-Ishraf, 2/37 (and the words are his): "The Shafi'i view in this chapter was unclear to me because the reports from him varied." End. (5) In (Z) and (D): al-Nahhas. (6) Al-Muharrar al-Wajiz, 2/424.

पृष्ठ २७७

सूरह अल-अराफ: आयत ८०

इब्न अल-मुन्जिर (१) ने कहा: "यदि हदीस प्रमाणित है, तो उसका पालन करना अनिवार्य है; और यदि वह प्रमाणित नहीं है, तो जिसने भी ऐसा किया है उसे अल्लाह से बहुत क्षमा मांगनी चाहिए, और यदि शासक उसे दंडित करता है, तो यह अच्छा होगा। अल्लाह बेहतर जानता है।"

यह कहा गया है: "पशु को इसलिए मार दिया जाता है ताकि वह किसी विकृत जीव को जन्म न दे; इस प्रकार, सुन्नत में जो आया है उसके साथ इस अर्थ में उसे मारना एक उद्देश्य पूरा करता है। अल्लाह बेहतर जानता है।"

अबू दाऊद ने इब्न अब्बास से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: "पशु के साथ व्यभिचार करने वाले पर कोई निर्धारित दंड (हद्द) नहीं है।" अबू दाऊद ने कहा: "अता ने भी यही कहा।" अल-हकम ने कहा: "मेरा मानना है कि उसे कोड़े मारे जाने चाहिए, लेकिन निर्धारित दंड की सीमा तक नहीं।" अल-हसन ने कहा: "वह एक व्यभिचारी के समान है" (२)।

अल-ज़ुहरी ने कहा: "उसे सौ कोड़े मारे जाते हैं, चाहे वह शादीशुदा हो या नहीं।" मालिक, अल-थौरी, अहमद और तर्क के विद्वानों (अशाब अल-राय) ने कहा: "उसे ताज़ीर (शासकीय दंड) दिया जाना चाहिए।" अता, अल-नखई और अल-हकम से भी यही रिवायत है। अल-शाफी से रिवायतें अलग-अलग हैं, और यह इस अध्याय (४) में उनके मत के अधिक अनुरूप है। जाबिर इब्न ज़ैद ने कहा: "उस पर निर्धारित दंड लागू किया जाएगा, जब तक कि पशु उसका अपना न हो।"

चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: {तुमसे पहले संसार में किसी ने भी ऐसा काम नहीं किया}। "मिन" जाति की व्यापकता के लिए है, जिसका अर्थ है: लूत की कौम से पहले किसी भी राष्ट्र में समलैंगिकता मौजूद नहीं थी। नास्तिक दावा करते हैं कि यह उनसे पहले भी था। सच वही है जो कुरान में आया है।

अल-नक्कास ने उल्लेख किया है कि इबलीस ने उन्हें अपनी ओर बुलाकर उनके कार्यों को गुमराह किया—अल्लाह की उस पर लानत हो—इसलिए वे एक-दूसरे के साथ संभोग करते थे। अल-हसन (५) ने कहा: "वे अजनबियों (६) के साथ ऐसा करते थे, और वे आपस में ऐसा नहीं करते थे।"

---

(१) अल-इशराफ ३७/२ - ३८ में। (२) सुनन अबी दाऊद (४४६५), और अल-तिर्मिज़ी (१४५५) द्वारा वर्णित। (३) (म) में: रिवायत। (४) अल-इशराफ ३७/२ में (और शब्द उनके हैं): "इस अध्याय में शाफी

मत मुझ पर अस्पष्ट था, क्योंकि उनसे संबंधित रिवायतें अलग-अलग थीं।" समाप्त। (५) (ज़) और (द) में: अल-नहस। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४२४/२।

صفحہ ۲۷۷

سورۃ الاعراف: آیت ۸۰

ابن المنذر(۱) نے کہا: "اگر حدیث ثابت ہے تو اس پر عمل کرنا واجب ہے، اور اگر ثابت نہیں ہے تو جس نے ایسا کیا ہے اسے کثرت سے اللہ سے استغفار کرنا چاہیے، اور اگر حاکم اسے سزا دے تو یہ بہتر ہے۔ اللہ بہتر جانتا ہے۔"

اور کہا گیا ہے کہ: "جانور کو اس لیے قتل کیا جاتا ہے تاکہ وہ کسی بگڑی ہوئی خلقت کو جنم نہ دے؛ تو اس معنی میں اس کا قتل کرنا مصلحت ہے، اس کے ساتھ جو سنت میں وارد ہوا ہے۔ اللہ بہتر جانتا ہے۔"

اور ابو داؤد نے ابن عباس سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: "جس نے جانور کے ساتھ بدفعلی کی اس پر کوئی حد نہیں ہے۔" ابو داؤد نے کہا: "عطاء نے بھی یہی کہا۔" اور الحکم نے کہا: "میرا خیال ہے کہ اسے کوڑے مارے جائیں لیکن حد تک نہ پہنچے۔" اور حسن نے کہا: "وہ زانی کے درجے میں ہے" (۲)۔

اور الزہری نے کہا: "اسے سو کوڑے مارے جائیں گے، چاہے وہ شادی شدہ ہو یا نہ ہو۔" اور مالک، ثوری، احمد اور اصحاب الرائے نے کہا: "اسے تعزیر دی جائے گی۔" اور عطاء، نخعی اور حکم سے بھی مروی ہے۔ اور امام شافعی سے روایات مختلف ہیں، اور اس باب (۴) میں ان کے مذہب کے لیے یہی زیادہ مشابہ ہے۔ اور جابر بن زید نے کہا: "اس پر حد قائم کی جائے گی، سوائے اس کے کہ وہ جانور اس کا اپنا ہو۔"

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿تم سے پہلے جہان والوں میں سے کسی نے ایسا نہیں کیا﴾۔ یہاں "مِن" استغراق جنس کے لیے ہے، یعنی: قوم لوط سے پہلے کسی امت میں لواطت نہیں تھی۔ اور ملحدین دعویٰ کرتے ہیں کہ یہ ان سے پہلے بھی تھی۔ اور سچ وہی ہے جو قرآن میں وارد ہوا ہے۔

اور النقاش نے حکایت کی ہے کہ ابلیس نے انہیں اپنے نفس کی طرف بلا کر ان کے عمل کو گمراہ کر دیا تھا—اللہ کی اس پر لعنت ہو—پس وہ ایک دوسرے کے ساتھ بدفعلی کرتے تھے۔ حسن(۵) نے کہا: "وہ یہ کام مسافروں (اجنبیوں) (۶) کے ساتھ کرتے تھے، اور وہ اسے ایک دوسرے کے ساتھ نہیں کرتے تھے۔"

---

(۱) الاشراف ۳۷/۲ - ۳۸ میں۔ (۲) سنن ابی داؤد (۴۴۶۵)، اور اسے ترمذی نے نکالا ہے (۱۴۵۵)۔ (۳) (م) میں: الروایۃ۔ (۴) الاشراف ۳۷/۲ میں (اور کلام انہی کا ہے): "مجھ پر اس باب میں شافعی کا مذہب مشتبہ ہو گیا، کیونکہ ان سے روایات مختلف منقول ہیں۔" انتہیٰ۔ (۵) (ز) اور (د) میں: النحاس۔ (۶) المحرر الوجیز ۴۲۴/۲۔

Ibn Majah narrated from Jabir ibn Abdullah that he said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "Verily, what I fear most for my nation is the act of the people of Lot" (1). Muhammad ibn Sirin said: No animal commits the act of the people of Lot except the pig and the donkey (2).

The Almighty said: {Indeed, you approach men with desire instead of women. Rather, you are a transgressing people} [81].

His saying: {Indeed, you} - Nafi' and Hafs read it as a statement with a single broken (kasra) hamza, as an explanation for the aforementioned obscenity. Thus, it was not appropriate to introduce an interrogative (hamza) upon it; because it separates what follows from what preceded it. The rest read it with two hamzas in the form of an interrogation (3), which implies rebuke, and this was considered good; because what precedes and follows it are independent statements.

Abu Ubayd, Al-Kisa'i, and others chose the first [reading]. They argued with the saying of the Almighty: {Then if you should die, would they be eternal?} [Al-Anbiya: 34], and He did not say: "would they?". And He said: {Then if he dies or is killed, would you turn back on your heels?} [Al-Imran: 144], and He did not say: "would you turn back?". But this is one of the worst errors; because they likened two things that are not alike. The condition and its response are like one thing, such as the subject and predicate; so it is not permissible to have two interrogatives in them. It is not permissible to say: "If I die, would they be eternal?" [with two interrogatives], just as it is not permissible to say: "Is Zaid, is he departing?". While the story of Lot (peace be upon him) contains two independent sentences, so you may inquire about each of them. This is the view of Al-Khalil and Sibawayh, and it was chosen by Al-Nahhas, Makki, and others (4).

{With desire (Shahwatan)} is in the accusative (nasb) case as an absolute object (masdar), i.e., you desire them with a desire. It can also be a masdar in the position of a circumstantial clause (hal) (5).

---

(1) Sunan Ibn Majah (2563), and recorded by Ahmad (15093), and Al-Tirmidhi (1457) who said: A good (Hasan) strange (Gharib) hadith. (2) Mentioned by Al-Hakim al-Tirmidhi in Nawadir al-Usul p. 132. And previously 7/119. (3) Al-Sab'a p. 285, and Al-Taysir p. 111. (4) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 2/137-138, and see Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/468. (5) Tafsir al-Razi 14/168.

278 सूरा अल-अराफ: आयत 80 - 81

इब्न माजाह ने जाबिर बिन अब्दुल्लाह से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने फरमाया: "बेशक, मुझे अपनी उम्मत के बारे में जिस चीज़ का सबसे ज़्यादा डर है, वह लूत की कौम का अमल (समलैंगिकता) है" (1)। मुहम्मद बिन सिरीन ने कहा: सूअर और गधे के अलावा कोई भी जानवर लूत की कौम वाला काम नहीं करता (2)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {बेशक तुम पुरुषों के पास वासना के साथ आते हो और औरतों को छोड़ देते हो। बल्कि तुम सीमा पार करने वाले लोग हो} [81]।

अल्लाह का फरमान: {बेशक तुम (इन्नकुम)} - नाफी' और हफ़्स ने इसे एक 'हम्ज़ा-ए-मकसूरा' के साथ एक खबर (कथन) के रूप में पढ़ा है, जो ऊपर बताई गई अश्लीलता की व्याख्या है। इसलिए, इस पर प्रश्नवाचक (हम्ज़ा) लगाना उचित नहीं समझा गया; क्योंकि यह बाद की बात को पिछली बात से काट देता है। अन्य सभी ने इसे दो हम्ज़ा के साथ प्रश्नवाचक लहज़े में पढ़ा है (3), जिसका अर्थ फटकार या झिड़की है। और यह अच्छा समझा गया क्योंकि इसके पहले और बाद की बातें स्वतंत्र वाक्य हैं।

अबू उबैद, अल-किसाई और अन्य लोगों ने पहले विकल्प (बिना प्रश्नवाचक के) को चुना है। उन्होंने अल्लाह तआला के इस कथन से दलील दी: {क्या फिर अगर आप मर जाएं तो क्या वे हमेशा रहने वाले हैं?} [अल-अंबिया: 34], और उन्होंने यह नहीं कहा: "क्या वे?" (दोबारा प्रश्नवाचक नहीं लगाया)। और फरमाया: {क्या फिर अगर वह मर जाए या मारा जाए, तो क्या तुम अपनी एड़ियों के बल फिर जाओगे?} [आल-इमरान: 144], और उन्होंने यह नहीं कहा: "क्या तुम फिर जाओगे?"। लेकिन यह सबसे खराब गलतियों में से एक है; क्योंकि उन्होंने दो ऐसी चीज़ों की तुलना की जो समान नहीं हैं। शर्त और उसका जवाब एक ही चीज़ के दर्जे में होते हैं, जैसे मुब्तदा (विषय) और खबर (विधेय); इसलिए उनमें दो प्रश्नवाचक होना जायज़ नहीं है। यह कहना जायज़ नहीं है: "क्या अगर मैं मरूँ क्या वे रहेंगे?", जैसे यह कहना जायज़ नहीं है: "क्या ज़ैद क्या वह जा रहा है?"। जबकि लूत (अ.) के किस्से में दो स्वतंत्र जुमले (वाक्य) हैं, इसलिए आप उनमें से हर एक के बारे में सवाल कर सकते हैं। यह अल-खलील और सीबवैया का विचार है, और इसे अन-नहहास, मक्की और अन्य ने चुना है (4)।

{वासना के साथ (शहवतन)} मस्तर होने के कारण 'नसब' की स्थिति में है, यानी: तुम वासना के साथ उनकी चाहत रखते हो। यह भी मुमकिन है कि यह 'हाल' (परिस्थिति) के स्थान पर मस्तर हो (5)।

(1) सुनन इब्न माजाह (2563), और इसे अहमद (15093), और अल-तिर्मिज़ी (1457) ने भी रिवायत किया है और कहा: यह हदीस हसन गरीब है। (2) इसे अल-हकीम अल-तिर्मिज़ी ने 'नवादिर अल-उसूल' पृ. 132 में ज़िक्र किया है। और पहले 7/119 में आ चुका है। (3) अल-सबआ पृ. 285, और अल-तयसीर पृ. 111। (4) इ'राब अल-कुरान, अन-नहहास 2/137-138, और देखें अल-कश्फ 'अन वुजुह अल-किरात अल-सब' 1/468। (5) तफ़्सीर अल-राज़ी 14/168।

۲۷۸ سورۃ الاعراف: آیتیں ۸۰ - ۸۱

ابن ماجہ نے جابر بن عبداللہ سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "بے شک، مجھے اپنی امت کے بارے میں جس چیز کا سب سے زیادہ خوف ہے وہ قومِ لوط کا عمل ہے" (۱)۔ اور محمد بن سیرین نے کہا: خنزیر اور گدھے کے علاوہ کوئی جانور قومِ لوط والا کام نہیں کرتا (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {بے شک تم مردوں کے پاس شہوت کے ساتھ آتے ہو عورتوں کو چھوڑ کر بلکہ تم حد سے گزر جانے والے لوگ ہو} [۸۱]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بے شک تم (انّکم)} - نافع اور حفص نے اسے ایک ہمزہ مکسورہ کے ساتھ خبریہ انداز میں پڑھا ہے، جو مذکورہ بے حیائی کی تفسیر ہے، چنانچہ اس پر استفہام (سوالیہ ہمزہ) کا داخل ہونا مناسب نہیں سمجھا گیا؛ کیونکہ یہ اپنے بعد والی بات کو پہلے سے منقطع کر دیتا ہے۔ باقی قراء نے اسے دو ہمزہ کے ساتھ استفہام کے لفظ پر پڑھا ہے (۳) جس کا معنی توبیخ (جھڑکنا) ہے، اور یہ بہتر سمجھا گیا کیونکہ اس سے پہلے اور بعد کی گفتگو مستقل کلام ہے۔

ابو عبید، کسائی اور دیگر نے پہلی قرات کو اختیار کیا؛ اور انہوں نے اللہ عزوجل کے اس قول سے استدلال کیا: {پھر کیا اگر آپ فوت ہو جائیں تو کیا وہ ہمیشہ رہنے والے ہیں؟} [الانبیاء: ۳۴]، اور یہ نہیں کہا: "کیا وہ؟" (دوبارہ استفہام نہیں لائے)۔ اور فرمایا: {پھر کیا اگر وہ فوت ہو جائیں یا قتل کر دیے جائیں تو کیا تم اپنی ایڑیوں کے بل پھر جاؤ گے؟} [آل عمران: ۱۴۴]، اور یہ نہیں کہا: "کیا تم پھر جاؤ گے؟"۔ لیکن یہ بدترین غلطیوں میں سے ہے؛ کیونکہ انہوں نے دو ایسی چیزوں کو تشبیہ دی جو مشابہ نہیں ہیں۔ شرط اور جزا ایک ہی چیز کے درجے میں ہوتے ہیں، جیسے مبتدا اور خبر؛ لہذا ان میں دو استفہام ہونا جائز نہیں ہے۔ یہ جائز نہیں ہے کہ: "کیا اگر میں مر جاؤں، کیا

وہ ہمیشہ رہیں گے؟"، جیسا کہ یہ جائز نہیں: "کیا زید کیا وہ جانے والا ہے؟"۔ جبکہ لوط علیہ السلام کے قصے میں دو جملے ہیں، پس آپ ان میں سے ہر ایک کے بارے میں استفہام کر سکتے ہیں۔ یہ خلیل اور سیبویہ کا قول ہے، اور اسے نحاس، مکی اور دیگر نے اختیار کیا ہے (۴)۔

{شہوت کے ساتھ (شهوة)} مفعول مطلق (مصدر) ہونے کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے، یعنی: تم شہوت کے ساتھ ان کی خواہش کرتے ہو۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ 'حال' کے مقام پر مصدر ہو (۵)۔

---

(۱) سنن ابن ماجہ (۲۵۶۳)، اور اسے احمد (۱۵۰۹۳) اور ترمذی (۱۴۵۷) نے نکالا ہے اور کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے۔ (۲) اسے حکیم ترمذی نے نوادر الاصول ص ۱۳۲ میں ذکر کیا ہے۔ اور پہلے ۱۱۹/۷ میں گزرا ہے۔ (۳) السبعہ ص ۲۸۵، اور التیسیر ص ۱۱۱۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۱۳۷ - ۱۳۸، اور دیکھئے الکشف عن وجوہ القراءات السبع ۱/ ۴۶۸۔ (۵) تفسیر الرازی ۱۴/ ۱۶۸۔

Page 279

Surat Al-A'raf: Verses 82 - 84

"But you are a people who transgress" [7:81] is similar to: "But you are a people who transgress" [Ash-Shu'ara: 166] in your combining this indecency with polytheism.

Allah Almighty says: "But the answer of his people was only that they said, 'Expel them from your city! Indeed, they are people who keep themselves pure.' So We saved him and his family, except for his wife; she was of those who remained behind."

Allah Almighty says: "But the answer of his people was only that they said, 'Expel them...'" meaning: Lot and his followers. And the meaning of "keep themselves pure" is from engaging in this act. It is said: the man purified himself, meaning: he abstained from sin. Qatadah said: They criticized them - by Allah - for something that was not a flaw (1).

"Of those who remained behind (al-ghabireen)" meaning: those who remained in the punishment of Allah, according to Ibn Abbas and Qatadah (2). "Ghabara" means when something has passed, and also when it remains; it is one of the words with opposite meanings (contronyms). Some people said: the past is "abir" (with the letter 'ayn), and the remaining is "ghabir" (with the letter 'ghayn'). Ibn Faris narrated this in "Al-Mujmal" (3).

Al-Zajjaj said (4): "Of those who remained behind" means: those who were absent from salvation. It was also said: because of her long life.

Al-Nahhas said: Abu Ubaidah is of the opinion that the meaning is: of the long-lived; i.e., she had become very old. However, most linguistic usage is that "al-ghabir" means the one who remains. A poet (Rajiz) said:

Muhammad did not falter since God forgave him what passed and what remained (5).

Allah Almighty says: "And We rained down upon them a rain [of stones]. Then see how was the end of the criminals."

Lot departed with his family by night as Allah described: "in a portion of the night" [Hud: 81], then [Angel] Gabriel was commanded...

(1) Narrated by al-Tabari 10/307. (2) Narrated by al-Tabari 10/309. (3) 3/690. (4) In 'Ma'ani al-Quran' 2/353. (5) 'Ma'ani al-Quran' by al-Nahhas 3/51, and see 'Majaz al-Quran' by Abu Ubaidah 1/218. The verse is by al-Ajjaj, and it is in his Diwan p. 67. His commentator al-Asma'i said: "wa-ma wana": he did not flag or tire.

पृष्ठ २७९

सूरा अल-अराफ़: आयतें ८२ - ८४

"बल्कि तुम ऐसे लोग हो जो हद पार करने वाले हो" इसके समान है: "बल्कि तुम ऐसे लोग हो जो हद पार करने वाले हो" [अश-शुअरा: १६६] तुम्हारे इस अश्लीलता को शिर्क के साथ जोड़ने में।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: "तो उसकी कौम का जवाब इसके सिवा कुछ न था कि उन्होंने कहा, 'इन्हें अपनी बस्ती से निकाल दो! ये तो बड़े पवित्र बनने वाले लोग हैं।' तो हमने उसे और उसके घर वालों को बचा लिया, सिवाय उसकी पत्नी के, वह पीछे रह जाने वालों में से थी।"

अल्लाह तआला का फ़रमान है: "तो उसकी कौम का जवाब इसके सिवा कुछ न था कि उन्होंने कहा, 'इन्हें निकाल दो...'" अर्थात: लूत और उनके अनुयायियों को। और "पवित्र बनने वाले" का अर्थ है इस कुकर्म को करने से बचना। कहा जाता है: आदमी पवित्र हुआ, अर्थात: वह पाप से दूर रहा। कतादा ने कहा: अल्लाह की कसम, उन्होंने उनमें उस चीज़ का दोष निकाला जो दोष नहीं था (१)।

"पीछे रह जाने वालों में से (अल-ग़ाबिरीन)" अर्थात: अल्लाह के अज़ाब में बचे रहने वाले, यह इब्न अब्बास और कतादा ने कहा है (२)। "ग़बरा" का अर्थ है जब कोई चीज़ बीत गई हो, और जब कोई चीज़ बच गई हो, यह विरोधाभासी शब्दों (अज़दाद) में से है। कुछ लोगों ने कहा: बीत जाने वाला "आबिर" है (ऐन के साथ), और बच जाने वाला "ग़ाबिरा" है (ग़ैन के साथ)। इब्न फ़ारिस ने "अल-मुजमल" में इसे उद्धृत किया है (३)।

अल-ज़ज्जाज ने कहा (४): "पीछे रह जाने वालों में से" का अर्थ है: मोक्ष से वंचित रहने वालों में से। और यह भी कहा गया: उसकी लंबी उम्र के कारण।

अल-नह़ह़ास ने कहा: अबू उबैदा का मत है कि इसका अर्थ है: लंबी उम्र पाने वालों में से; अर्थात वह बहुत बूढ़ी हो गई थी। और भाषा में अधिक प्रचलन यह है कि "ग़ाबिरा" का अर्थ बचा हुआ होता है, राज़िज़ (कवि) ने कहा है:

मुहम्मद ने तब से कोई कसर नहीं छोड़ी जब से ईश्वर ने उनके पिछले और शेष (पापों) को क्षमा कर दिया (५)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: "और हमने उन पर एक वर्षा बरसाई। तो देखो कि अपराधियों का कैसा अंजाम हुआ।"

लूत अपने परिवार के साथ रात के समय निकले जैसा कि अल्लाह ने वर्णन किया है: "रात के एक हिस्से में" [हूद: ८१], फिर जिब्रील को आदेश दिया गया...

---

(१) इसे अल-तबरी ने १०/३०७ में निकाला है। (२) इसे अल-तबरी ने १०/३०९ में निकाला है। (३) ३/६९०। (४) मआनी अल-कुरान २/३५३ में। (५) मआनी अल-कुरान अल-नह़्ह़ास ५१/३, और अबू उबैदा की मजाज़ अल-कुरान २१८/१ देखें। यह रज्ज़ अल-अज्जाज का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ ६७ में है। उनके व्याख्याकार अल-अ़समई ने कहा: "वमा वना": वह सुस्त नहीं हुआ।

صفحہ ۲۷۹

سورة الاعراف: آیات ۸۲ - ۸۴

﴿ بَلْ أَنتُمْ قَوْمٌ مُّسْرِفُونَ ﴾ (بلکہ تم حد سے گزر جانے والے لوگ ہو) اس کی نظیر ہے: ﴿ بَلْ أَنتُمْ قَوْمٌ عادُونَ ﴾ [الشعراء: ۱۶۶] تمہارے اس فحش کام کو شرک کے ساتھ جمع کرنے میں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَن قَالُوا أَخْرِجُوهُم مِّن قَرْيَتِكُمْ إِنَّهُمْ أُنَاسٌ يَتَطَهَّرُونَ * فَأَنجَيْنَاهُ وَأَهْلَهُ إِلَّا امْرَأَتَهُ كَانَتْ مِنَ الْغَبِرِينَ ﴾۔

ارشاد باری تعالیٰ ہے: ﴿ وَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَن قَالُوا أَخْرِجُوهُم ﴾ یعنی: لوط علیہ السلام اور ان کے متبعین کو۔ اور ﴿ يَتَطَهَّرُونَ ﴾ کا معنی ہے اس برائی کے ارتکاب سے بچنا۔ کہا جاتا ہے: "تطهر الرجل" یعنی وہ گناہ سے پاک رہا۔ قتادہ نے کہا: اللہ کی قسم! انہوں نے ان میں اس چیز کا عیب نکالا جو عیب نہیں تھا (۱)۔

﴿ مِنَ الْغَبِرِينَ ﴾ یعنی: اللہ کے عذاب میں باقی رہ جانے والے، یہ ابن عباس اور قتادہ کا قول ہے (۲)۔ "غَبَرَ" جب کوئی چیز گزر جائے، اور "غَبَرَ" جب کوئی چیز باقی رہ جائے، یہ اضداد (الٹ معنی رکھنے والے الفاظ) میں سے ہے۔ ایک گروہ نے کہا: گزر جانے والے کو "عابر" (عین کے ساتھ) کہتے ہیں اور باقی رہ جانے والے کو "غابر" (غین کے ساتھ) کہتے ہیں۔ ابن فارس نے اسے "المجمل" میں نقل کیا ہے (۳)۔

زجاج نے کہا (۴): "من الغابرين" کا مطلب ہے: نجات سے محروم رہنے والوں میں سے، اور ایک قول کے مطابق: اس کی طویل عمر کی وجہ سے۔

نحاس نے کہا: ابو عبیدہ کی رائے یہ ہے کہ اس کا معنی ہے: لمبی عمر والوں میں سے؛ یعنی وہ بوڑھی ہو گئی تھی۔ اور زبان میں زیادہ عام یہ ہے کہ "الغابر" سے مراد باقی رہنے والا ہے، راجز نے کہا ہے:

پس محمد (ﷺ) نے سستی نہیں کی جب سے اللہ نے ان کے گزرے ہوئے اور باقی ماندہ (گناہ) معاف فرما دیے (۵)۔

ارشاد باری تعالیٰ ہے: ﴿ وَأَمطَرنا عَلَيهِم مَطَرًا فَانظُر كَيفَ كانَ عاقِبَةُ المُجرِمينَ ﴾

لوط (علیہ السلام) اپنے گھر والوں کو لے کر چلے جیسا کہ اللہ نے بیان فرمایا: ﴿ بِقِطْعٍ مِّنَ الَّيْلِ ﴾ [ہود: ۸۱]، پھر جبرئیل (علیہ السلام) کو حکم دیا گیا...

حواشی: (۱) اسے طبری نے ۳۰۷/۱۰ میں روایت کیا ہے۔ (۲) اسے طبری نے ۳۰۹/۱۰ میں روایت کیا ہے۔ (۳) ۶۹۰/۳ . (٤) معانی القرآن ۲/۳۵۳ میں۔ (۵) معانی القرآن للنحاس ۳/۵۱، اور دیکھئے مجاز القرآن لابی عبیدہ ۱/۲۱۸۔ اور یہ رجز العجاج کا ہے، ان کے دیوان ص ۶۷ میں ہے۔ ان کے شارح اصمعی نے کہا: "فما ونی": یعنی وہ سست نہیں ہوئے۔

Page 280 Surah Al-A'raf: Verses 84 - 87

[Gabriel], peace be upon him, placed his wing under their cities, uprooted them, and lifted them up until the inhabitants of heaven heard the crowing of roosters and the barking of dogs. Then he turned them upside down, and rained down on them stones of baked clay. It is said: upon whoever of them was absent. And a stone reached the wife of Lot—who was with him—and killed her. There were—as mentioned—four villages. It was said: five, containing four hundred thousand people (1). The story of Lot will come in Surah Hud (2) more clearly than this, God willing.

The Almighty said: {And to [the people of] Madyan [We sent] their brother Shu'ayb. He said, "O my people, worship Allah; you have no deity other than Him. There has come to you evidence from your Lord. So fulfill the measure and weight and do not deprive people of their due and do not cause corruption upon the earth after its reformation. That is better for you, if you should be believers. (85) And do not sit on every path, threatening and averting from the way of Allah those who believe in Him, seeking to make it [seem] deviant. And remember when you were few and He increased you. And see how was the end of the corrupters. (86) And if there should be a group among you who has believed in that with which I have been sent and a group that has not believed, then be patient until Allah judges between us. And He is the best of judges." (87)}

There are four issues in it: First: The Almighty's saying: {And to Madyan}. It was said about "Madyan": the name of a town and a region. It was said: the name of a tribe, as one says: Bakr and Tamim. It was said: they are from the descendants of Madyan son of Ibrahim Al-Khalil, peace be upon him. So whoever sees that "Madyan" is the name of a man does not inflect it (diptote); because it is a foreign proper noun. And whoever sees it as a name for a tribe or the land, it is more likely not to inflect it. Al-Mahdawi said: It is narrated that he was the son of Lot's daughter. Makki said: He was the husband of Lot's daughter (3).

---

(1) 'Ara'is al-Majalis, pp. 107-108, and Al-Muharrar al-Wajiz, 2/426. And what the author, may God have mercy on him, mentioned about Gabriel uprooting their cities and lifting them until the inhabitants of heaven heard the crowing of roosters... there is no authentic text (hadith) for it. (2) During the interpretation of verses (77 - 83). (3) Al-Muharrar al-Wajiz, 2/426.

पृष्ठ २८० सूरह अल-अराफ़: आयत ८४ - ८७

[जिब्रील], उन पर शांति हो, ने अपना पंख उनके शहरों के नीचे डाला, उन्हें उखाड़ दिया और उन्हें इतना ऊपर उठाया कि स्वर्ग के निवासियों ने मुर्गों की बांग और कुत्तों का भौंकना सुना। फिर उन्होंने उन्हें उलट दिया, और उन पर पकी हुई मिट्टी के पत्थर बरसाए। कहा गया है: उनमें से जो कोई अनुपस्थित था उन पर भी। और लूत की पत्नी तक - जो उनके साथ थी - एक पत्थर पहुँचा और उसे मार डाला। जैसा कि उल्लेख किया गया है, चार गाँव थे। कहा गया: पाँच, जिनमें चार लाख लोग थे (१)। लूत की कहानी सूरह हूद (२) में इससे अधिक स्पष्ट रूप से आएगी, यदि ईश्वर ने चाहा।

सर्वशक्तिमान ने कहा: {और मदयन (के लोगों) की ओर हमने उनके भाई शुएब को भेजा। उन्होंने कहा, "ऐ मेरी कौम के लोगो! अल्लाह की इबादत करो, उसके सिवा तुम्हारा कोई और पूज्य नहीं है। तुम्हारे पास तुम्हारे रब की ओर से स्पष्ट प्रमाण आ चुका है। अतः नाप और तौल पूरी करो और लोगों को उनकी चीज़ों में कमी न दो और ज़मीन में उसकी सुधार के बाद बिगाड़ न पैदा करो। यह तुम्हारे लिए बेहतर है, यदि तुम ईमान वाले हो। (८५) और हर रास्ते पर इस तरह न बैठो कि (ईमान वालों को) डराओ और अल्लाह की राह से उन्हें रोको जो उस पर ईमान लाए हैं, और उसमें टेढ़ापन ढूँढो। और याद करो जब तुम थोड़े थे तो उसने तुम्हें बहुत कर दिया। और देखो कि बिगाड़ पैदा करने वालों का अंजाम कैसा हुआ। (८६) और यदि तुममें से एक गिरोह उस (संदेश) पर ईमान लाया है जिसके साथ मैं भेजा गया हूँ और एक गिरोह ईमान नहीं लाया है, तो धैर्य रखो यहाँ तक कि अल्लाह हमारे बीच फ़ैसला कर दे। और वह सबसे अच्छा फ़ैसला करने वाला है।" (८७)}

इसमें चार मुद्दे हैं: पहला: सर्वशक्तिमान का कथन: {और मदयन की ओर}। "मदयन" के बारे में कहा गया: एक शहर और क्षेत्र का नाम। कहा गया: एक कबीले का नाम, जैसे कहा जाता है: बक्र और तमीम। कहा गया: वे इब्राहीम अल-खलील, उन पर शांति हो, के पुत्र मदयन की संतान हैं। तो जो कोई यह देखता है कि "मदयन" एक व्यक्ति का नाम है, वह उसे अपरिवर्तनीय (diptote) मानता है; क्योंकि यह एक विदेशी संज्ञा है। और जो इसे कबीले या भूमि के नाम के रूप में देखता है, तो इसके अपरिवर्तनीय रहने की अधिक संभावना है। अल-महदवी ने कहा: यह वर्णित है कि वह लूत की बेटी का बेटा था। मक्की ने कहा: वह लूत की बेटी का पति था (३)।

---

(१) अराइस अल-मजालिस पृ. १०७-१०८, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/४२६। और लेखक, ईश्वर उन पर दया करे, ने जिब्रील द्वारा उनके शहरों को उखाड़ने और उन्हें उठाने के बारे में जो उल्लेख

किया है यहाँ तक कि स्वर्ग के निवासियों ने मुर्गों की बांग सुनी... इसके लिए कोई सही (प्रामाणिक) पाठ नहीं है। (२) आयतों (७७ - ८३) की व्याख्या के समय। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/४२६।

صفحہ ۲۸۰ سورۃ الاعراف: آیات ۸۴ - ۸۷

[حضرت جبرئیل] علیہ السلام، نے اپنا پر ان کے شہروں کے نیچے ڈالا، پھر انہیں جڑ سے اکھاڑ دیا اور انہیں اتنا بلند کیا کہ آسمان والوں نے مرغوں کی بانگیں اور کتوں کے بھونکنے کی آوازیں سنیں۔ پھر ان کے اوپر کے حصے کو نیچے کر دیا (شہر کو الٹ دیا)، اور ان پر سنگِ سجیل کی بارش کر دی۔ کہا گیا ہے کہ ان پر بھی جو ان میں سے غائب (کہیں اور) تھے۔ اور لوط علیہ السلام کی بیوی کو بھی - جو ان کے ساتھ تھی - ایک پتھر لگا جس نے اسے ہلاک کر دیا۔ جیسا کہ ذکر کیا گیا، وہ چار بستیاں تھیں۔ کہا گیا: پانچ، جن میں چار لاکھ لوگ تھے(۱)۔ اور ان شاء اللہ تعالیٰ، سورہ ہود(۲) میں لوط علیہ السلام کا قصہ اس سے زیادہ واضح طور پر آئے گا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور مدین کی طرف ہم نے ان کے بھائی شعیب (علیہ السلام) کو بھیجا۔ انہوں نے کہا: اے میری قوم! اللہ کی عبادت کرو، اس کے سوا تمہارا کوئی معبود نہیں۔ تمہارے پاس تمہارے رب کی طرف سے واضح دلیل آ چکی ہے، پس تم ناپ اور تول پورا کیا کرو اور لوگوں کو ان کی چیزیں کم نہ دیا کرو اور زمین میں اس کی اصلاح کے بعد فساد نہ پھیلاؤ، یہ تمہارے لیے بہتر ہے اگر تم ایمان والے ہو۔ (۸۵) اور ہر راستے پر اس طرح نہ بیٹھو کہ ڈراؤ دھمکاؤ اور اللہ کی راہ سے ان لوگوں کو روکو جو اس پر ایمان لائے ہیں اور اس میں کجی تلاش کرو۔ اور یاد کرو جب تم تھوڑے تھے تو اس نے تمہیں زیادہ کر دیا۔ اور دیکھو کہ فساد مچانے والوں کا انجام کیسا ہوا۔ (۸۶) اور اگر تم میں سے ایک گروہ اس بات پر ایمان لایا ہے جس کے ساتھ میں بھیجا گیا ہوں اور ایک گروہ ایمان نہیں لایا، تو صبر کرو یہاں تک کہ اللہ ہمارے درمیان فیصلہ کر دے، اور وہ سب سے بہتر فیصلہ کرنے والا ہے۔ (۸۷)}

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور مدین کی طرف}۔ لفظ "مدین" کے بارے میں کہا گیا ہے کہ یہ ایک شہر اور علاقے کا نام ہے۔ کہا گیا: یہ ایک قبیلے کا نام ہے، جیسے کہا جاتا ہے: بکر اور تمیم۔ کہا گیا: یہ حضرت ابراہیم خلیل اللہ علیہ السلام کے بیٹے "مدین" کی اولاد ہیں۔ پس جو شخص یہ رائے رکھتا ہے کہ "مدین" ایک آدمی کا نام ہے، وہ اسے غیر منصرف پڑھتا ہے کیونکہ یہ علمِ عجمی (غیر عربی نام) ہے۔ اور جو اسے قبیلے یا زمین کا نام سمجھتا ہے، اس کے لیے بھی اسے غیر منصرف پڑھنا زیادہ مناسب ہے۔ مہدوی نے کہا: روایت ہے کہ وہ حضرت لوط علیہ السلام کی بیٹی کا بیٹا تھا۔ مکی نے کہا: وہ حضرت لوط علیہ السلام کی بیٹی کا شوہر تھا(۳)۔

---

(۱) عرائس المجالس ص ۱۰۷ - ۱۰۸، اور المحرر الوجیز ۴۲۶/۲۔ اور مصنف رحمہ اللہ نے جبرئیل علیہ السلام کے ان کے شہروں کو اکھاڑنے اور انہیں بلند کرنے کے بارے میں جو ذکر کیا ہے کہ یہاں تک کہ اہل آسمان نے مرغوں کی بانگیں سنیں... اس کے بارے میں کوئی صحیح نص موجود نہیں ہے۔ (۲) آیات (۷۷ - ۸۳) کی تفسیر کے مقام پر۔ (۳) المحرر الوجیز ۴۲۶/۲

There was a difference of opinion regarding his lineage. 'Ata, Ibn Ishaq, and others said: Shu'ayb was the son of Mikael ibn Yashjur ibn Madyan ibn Ibrahim, peace be upon him. His name in Syriac was Jethro (1). His mother was Mika'il, the daughter of Lot. Al-Sharqi ibn Qutami (2) claimed that Shu'ayb was the son of 'Aifa ibn Yubab (3) ibn Madyan ibn Ibrahim. Ibn Sim'an (4) claimed that Shu'ayb was the son of Jaza ibn Yashjur (5) ibn Lawi ibn Yaqub ibn Ishaq ibn Ibrahim. Shu'ayb is the diminutive form of Sha'b or Shu'b (6). Qatadah said: He is Shu'ayb ibn Yubab. And it was said: Shu'ayb ibn Saifun (7) ibn 'Aifa ibn Thabit ibn Madyan ibn Ibrahim. And Allah knows best. He was blind; that is why his people said: {And indeed, we see you among us as weak} (8) [Hud: 91]. He was called the Orator of the Prophets because of his excellent response to his people (9). His people were people of disbelief in Allah and were fraudulent in measures and weights.

(1) In the manuscripts: Beirut, and what is established is from Tafsir al-Tabari 12/554 (edited by Sheikh Mahmoud Shakir, may Allah have mercy on him), and Al-Kamil by Ibn al-Athir 1/157, and Ibn Kathir mentioned it in Al-Bidaya wa'l-Nihaya 1/427 (and in its printed version: Bishrun) and said: And in this there is a view. (2) Al-Walid ibn al-Husayn, and Al-Sharqi is his title; he has about ten hadiths in which there are denounced narrations. He was a scholar in lineage and abundant in literature. Al-Mansur attached Al-Mahdi to him to learn from his literature. Mizan al-I'tidal 2/268. (3) In (Kh): Thubab, and in Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/101 (and the text is from him): Nuwayb; what is established is from (Z), (Dha), and (M), and likewise al-Suyuti restricted it in Al-Durr al-Manthur 3/102 and said: Yubab on the weight of Ja'far, its beginning is a 'yā' followed by a 'wāw' then two 'bā's. (4) Abdullah ibn Ziyad ibn Sulaiman ibn Sam'an al-Makhzumi, Abu Abd al-Rahman al-Madani, the freed slave of Umm Salama; Malik called him a liar, and Ahmad said: Abandoned (Matruk). Tahdhib al-Tahdhib 2/336. (5) In (Z) and (Dha): Harra ibn Yashar, and in (Kh): Jaza ibn Yashar, and what is established is from (M) and Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas. (6) In Takmilat al-Sihah and Taj al-'Arus (Sha'b): al-Saghani said: Shu'ayb can be the diminutive of Sha'b or Ash'ab. (7) In the copies: Safwan, and what is established is from Tarikh al-Tabari 1/325, and 'Ara'is al-Majalis p. 167. (8) Narrated by al-Hakim in al-Mustadrak 2/568 from the saying of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both, and he said: Sahih according to the condition of Muslim, and al-Dhahabi agreed with him. (9) Narrated by al-Tabari in his history 1/327 and al-Hakim in al-Mustadrak 2/568 as a

mursal report. And Ibn Kathir mentioned it in Al-Bidaya wa'l-Nihaya 1/429 from the hadith of Ibn Abbas, and in it is Ishaq ibn Bishr, and he is abandoned (Matruk).

उनके वंश के बारे में मतभेद है। अता, इब्न इशाक और अन्य ने कहा: शुएब: वह मिकेल बिन यशजुर बिन मदयन बिन इब्राहिम अलैहिस्सलाम के बेटे हैं। सीरियाई भाषा में उनका नाम यथरो (1) था। उनकी माँ मिकाईल, लूत की बेटी थीं। अल-शर्की बिन कुतामी (2) ने दावा किया कि शुएब: ऐफा बिन युबाब (3) बिन मदयन बिन इब्राहिम के बेटे थे। इब्न सिमआन (4) ने दावा किया कि शुएब: जजा बिन यशजुर (5) बिन लावी बिन याकूब बिन इशाक बिन इब्राहिम के बेटे थे। शुएब 'शअब' या 'शुअब' का लघु रूप (diminutive) है (6)। कतादा ने कहा: वह शुएब बिन युबाब हैं। और कहा गया है: शुएब बिन सैफ़ून (7) बिन ऐफा बिन साबित बिन मदयन बिन इब्राहिम। और अल्लाह बेहतर जानता है। वह अंधे थे; इसीलिए उनकी कौम ने कहा: {और निस्संदेह, हम तुम्हें अपने बीच कमजोर देखते हैं} (8) [हूद: 91]। उन्हें 'नबियों का वक्ता' कहा जाता था, क्योंकि वे अपनी कौम को बहुत अच्छी तरह से समझाते थे (9)। उनकी कौम अल्लाह के साथ कुफ्र करने वाली और नाप-तौल में कमी करने वाली थी।

(1) प्रतियों में: बेरुत, और जो स्थापित है वह तफ़सीर अल-तबरी 12/554 (शेख महमूद शाकिर रहिमहुल्लाह द्वारा संपादित), और अल-कामिल इब्न अल-असीर 1/157 से है, और इब्न कसीर ने अल-बिदाया वल-निहाया 1/427 में इसका उल्लेख किया है (और इसके मुद्रित संस्करण में: बिश्रुन) और कहा: और इसमें एक विचार है। (2) अल-वलीद बिन अल-हुसैन, और अल-शर्की उनका उपनाम है; उनके पास लगभग दस हदीसें हैं जिनमें आपत्तियां हैं। वह वंश के विद्वान और साहित्य में समृद्ध थे। अल-मंसूर ने अल-महदी को उनके पास भेजा ताकि वे उनके साहित्य से सीख सकें। मिज़ान अल-इतिदाल 2/268। (3) (ख) में: थुबाब, और नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 5/101 में (और भाषण उन्हीं का है): नुवैब, और जो स्थापित है वह (ज़), (ज़) और (म) से है, और इसी तरह अल-सुयूती ने अल-दुर अल-मंसूर 3/102 में इसे प्रतिबंधित किया और कहा: युबाब, जाफ़र के वज़न पर, इसकी शुरुआत 'या' से होती है जिसके बाद 'वाव' फिर दो 'बा' होते हैं। (4) अब्दुल्ला बिन ज़ियाद बिन सुलेमान बिन सिमआन अल-मख़्ज़ूमी, अबू अब्द अल-रहमान अल-मदनी, उम्मे सलमा के आजाद किए गए गुलाम; मलिक ने उन्हें झूठा कहा, और अहमद ने कहा: परित्यक्त (Matruk)। तहज़ीब अल-तहज़ीब 2/336। (5) (ज़) और (ज़) में: हर्रा बिन यशर, और (ख) में: जज़ा बिन यशर, और जो स्थापित है वह (म) और नहहास द्वारा मानी अल-कुरान से है। (6) तक्मिलत अल-सिहह और ताज अल-अरुस (शअब) में: अल-सागानी ने कहा: शुएब, शअब या अशअब का लघु रूप हो सकता है।

(7) प्रतियों में: सफ़वान, और जो स्थापित है वह तारीख अल-तबरी 1/325 और अराइस अल-मजालिस पृ. 167 से है। (8) इसे अल-हाकिल ने अल-मुस्तदरक 2/568 में इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा के कथन से उद्धृत किया है, और कहा: मुस्लिम की शर्त पर सही है, और अल-धहाबी उनके साथ सहमत थे। (9) इसे अल-तबरी ने अपने इतिहास 1/327 में और अल-हाकिम ने अल-मुस्तदरक 2/568 में एक मुरसल रिपोर्ट के रूप में उद्धृत किया है। और इब्न कसीर ने इसे अल-बिदाया वल-निहाया 1/429 में इब्न अब्बास की हदीस से उल्लेख किया है, और इसमें इशाक बिन बिशर है, और वह परित्यक्त (Matruk) है।

ان کے نسب کے بارے میں اختلاف ہے، عطا، ابن اسحاق اور دیگر نے کہا: شعیب: وہ میکیل بن یشجر بن مدین بن ابراہیم علیہ السلام کے بیٹے ہیں۔ سریانی میں ان کا نام یثرون (1) تھا۔ ان کی والدہ میکائیل بنت لوط تھیں۔ الشرقی بن قطامی (2) نے دعویٰ کیا کہ شعیب: عیفا بن یوبب (3) بن مدین بن ابراہیم کے بیٹے تھے۔ ابن سمعان (4) نے دعویٰ کیا کہ شعیب: جزی بن یشجر (5) بن لاوی بن یعقوب بن اسحاق بن ابراہیم کے بیٹے تھے۔ شعیب 'شعب' یا 'شُعْب' کی تصغیر ہے (6)۔ قتادہ نے کہا: وہ شعیب بن یوبب ہیں۔ اور کہا گیا: شعیب بن صیفون (7) بن عیفا بن ثابت بن مدین بن ابراہیم۔ واللہ اعلم۔ وہ نابینا تھے؛ اسی لیے ان کی قوم نے کہا: {اور ہم آپ کو اپنے درمیان کمزور دیکھتے ہیں} (8) [ہود: 91]۔ انہیں 'خطیب الانبیاء' کہا جاتا تھا، کیونکہ وہ اپنی قوم کو بہت اچھے طریقے سے جواب دیتے تھے (9)۔ ان کی قوم اللہ کے ساتھ کفر کرنے والی اور ناپ تول میں کمی کرنے والی تھی۔

(1) نسخوں میں: بیروت، اور جو ثابت ہے وہ تفسیر طبری 12/554 (تحقیق شیخ محمود شاکر رحمہ اللہ) اور الکامل لابن الاثیر 1/157 سے ہے، اور ابن کثیر نے البدایہ والنہایہ 1/427 میں اس کا ذکر کیا ہے (اور ان کے مطبوعہ ورژن میں: بشرون) اور کہا: اور اس میں نظر ہے۔ (2) الولید بن الحصین، اور الشرقی ان کا لقب ہے، ان کے پاس تقریباً دس احادیث ہیں جن میں منکرات ہیں۔ وہ علم نسب کے ماہر اور ادب میں مالا مال تھے، منصور نے مہدی کو ان کے ساتھ منسلک کیا تاکہ وہ ان کے ادب سے سیکھ سکیں۔ میزان الاعتدال 2/268۔ (3) (خ) میں: ثوبب، اور معانی القرآن للنحاس 5/101 میں (اور کلام ان ہی سے ہے): نویب، اور جو ثابت ہے وہ (ز)، (ظ) اور (م) سے ہے، اور اسی طرح السیوطی نے الدر المنثور 3/102 میں اسے مقید کیا اور کہا: یوبب، جعفر کے

وزن پر، اس کا آغاز 'ی' سے ہوتا ہے جس کے بعد 'واؤ' پھر دو 'باء' ہیں۔ (4) عبداللہ بن زیاد بن سلیمان بن سمعان المخزومی، ابو عبدالرحمن المدنی، ام سلمہ کے آزاد کردہ غلام، مالک نے انہیں جھوٹا قرار دیا، اور احمد نے کہا: متروک۔ تہذیب التہذیب 2/336۔ (5) (ز) اور (ظ) میں: حرہ بن یسحر، اور (خ) میں: جزہ بن یسحر، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور معانی القرآن للنحاس سے ہے۔ (6) تکملۃ الصحاح اور تاج العروس (شعب) میں: صاغانی نے کہا: شعیب، شعب یا اشعب کی تصغیر ہو سکتا ہے۔ (7) نسخوں میں: صفوان، اور جو ثابت ہے وہ تاریخ طبری 1/325 اور عرائس المجالس ص 167 سے ہے۔ (8) اسے الحاکم نے المستدرک 2/568 میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کے قول سے روایت کیا ہے، اور کہا: مسلم کی شرط پر صحیح ہے، اور الذہبی نے ان سے اتفاق کیا۔ (9) اسے الطبری نے اپنی تاریخ 1/327 اور الحاکم نے المستدرک 2/568 میں بطور مرسل روایت کیا ہے۔ اور ابن کثیر نے اسے البدایہ والنہایہ 1/429 میں ابن عباس کی حدیث سے ذکر کیا ہے، اور اس میں اسحاق بن بشر ہے، اور وہ متروک ہے۔

Surah Al-A'raf: Verses 85 - 87 | 282

"There has come to you clear evidence from your Lord" means: a clarification, which is Shu'ayb coming with the message. No miracle is mentioned for him in the Quran(1). It is said: his miracle - according to what al-Kisa'i mentioned - is in the 'Stories of the Prophets'.

Second: His Almighty's saying: "And do not deprive people of their due." Al-bakhs (depriving): is reduction. This occurs in merchandise by shaming it and devaluing it, or by deceiving about its value, or being greedy in increasing the measure or decreasing it(2). All of that is consuming wealth unjustly, and it was forbidden in previous and ancient nations through the tongues of the messengers - may the prayers and peace of Allah be upon all of them - and Allah is sufficient for us, and He is the best Disposer of affairs.

Third: His Almighty's saying: "And do not cause corruption upon the earth after its reformation" is linked to "and do not deprive". It is a term that encompasses both minor and major corruption. Ibn Abbas said: Before Allah sent Shu'ayb as a messenger, the earth was a place where disobedience was practiced, forbidden things were made lawful, and blood was shed. He said: That was its corruption. When Allah sent Shu'ayb and he called them to Allah, the earth was reformed. Every prophet sent to his people is their reformation(3).

Fourth: His Almighty's saying: "And do not sit on every path, threatening" forbade them from sitting on the roads and blocking the path that leads to obedience to Allah, and they used to threaten those who believed with torment. Scholars differed on the meaning of their sitting on the path(4) in three ways: Ibn Abbas, Qatada, Mujahid, and al-Suddi said: They used to sit on the paths leading to Shu'ayb, threatening whoever wanted to come to him and blocking them, saying: 'He is a liar, so do not go to him,' just as...

---

(1) Tafsir Abi al-Layth 1/555. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/778. (3) We did not find it, and Abu al-Layth mentioned something similar in his Tafsir 1/96, and it was mentioned previously 1/306-307. (4) In (M): the paths.

सूरह अल-अराफ़: आयत 85 - 87 | 282

"निश्चित ही तुम्हारे पास तुम्हारे रब की ओर से स्पष्ट प्रमाण आ गया है" का अर्थ है: स्पष्टीकरण, जो कि शुऐब का संदेश लेकर आना है। उनके लिए कुरान (1) में किसी चमत्कार का उल्लेख नहीं किया गया है। और कहा गया है: उनका चमत्कार - जैसा कि अल-किसाई ने उल्लेख किया है - 'अंबिया (पैगंबरों) की कहानियों' में है।

दूसरी बात: अल्लाह तआला का कथन: "और लोगों को उनकी चीज़ों में कमी न दो।" अल-बख़्स (البخس): कमी। यह माल में दोष निकालकर या उसे कम करके या कीमत के बारे में धोखा देकर, या माप-तौल में हेराफेरी (2) करके होता है। यह सब अन्यायपूर्ण तरीके से धन हड़पना है, और यह पिछले और प्राचीन राष्ट्रों में रसूलों की ज़ुबान से मना किया गया था - उन सभी पर अल्लाह की सलामती और रहमत हो - और अल्लाह हमारे लिए काफी है, और वह बेहतरीन कार्यसाधक है।

तीसरी बात: अल्लाह तआला का कथन: "और धरती में उसके सुधार के बाद बिगाड़ न पैदा करो।" यह "और कमी न करो" पर आधारित है। यह एक ऐसा शब्द है जिसमें सूक्ष्म और स्पष्ट दोनों प्रकार का भ्रष्टाचार शामिल है। इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह द्वारा शुऐब को रसूल बनाकर भेजने से पहले धरती पर पाप किए जाते थे, हराम चीजों को जायज़ माना जाता था और खून बहाया जाता था। उन्होंने कहा: वही उसका बिगाड़ (भ्रष्टाचार) था। जब अल्लाह ने शुऐब को भेजा और उन्होंने उन्हें अल्लाह की ओर बुलाया, तो धरती सुधर गई। अपनी कौम के पास भेजा गया हर नबी उनका सुधार (3) होता है।

चौथी बात: अल्लाह तआला का कथन: "और हर रास्ते पर न बैठो कि डराओ।" उन्हें सड़कों पर बैठने और अल्लाह की आज्ञाकारिता की ओर ले जाने वाले रास्ते से रोकने से मना किया गया, और वे ईमान लाने वालों को अज़ाब की धमकी देते थे। विद्वानों ने रास्ते पर उनके बैठने के अर्थ (4) के बारे में तीन मतों पर मतभेद किया है: इब्न अब्बास, क़तादा, मुजाहिद और अल-सुद्दी ने कहा: वे शुऐब की ओर जाने वाले रास्तों पर बैठते थे, और जो उनके पास आना चाहता था उसे धमकाते थे और रोकते थे और कहते थे: 'वह झूठा है, इसलिए उसके पास मत जाओ,' जैसे कि...

---

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/555. (2) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 2/778 द्वारा। (3) हमें यह नहीं मिला, और अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर 1/96 में इसी तरह का कुछ उल्लेख किया है, और पहले 1/306-307 का उल्लेख किया गया है। (4) (M) में: रास्ते।

"بے شک تمہارے پاس تمہارے رب کی طرف سے واضح نشانی آگئی ہے" یعنی: بیان، اور وہ شعیب علیہ السلام کا پیغام لے کر آنا ہے۔ اور قرآن(1) میں ان کے لیے کسی معجزے کا ذکر نہیں کیا گیا۔ اور کہا گیا: ان کا معجزہ - جیسا کہ الکسائی نے ذکر کیا - قصص الانبیاء میں ہے۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور لوگوں کو ان کی چیزوں میں کم نہ دیا کرو"۔ البخس: کمی۔ یہ مال میں عیب نکال کر یا اسے حقیر بتا کر، یا قیمت میں دھوکہ دے کر، یا ناپ تول میں ہیرا پھیری(2) کر کے ہوتا ہے۔ یہ سب ناجائز طریقے سے مال کھانا ہے، اور یہ پچھلی اور قدیم امتوں میں رسولوں کی زبانوں پر منع کیا گیا تھا - ان تمام پر اللہ کی رحمتیں اور سلامتی ہو - اور اللہ ہمارے لیے کافی ہے، اور وہ بہترین کارساز ہے۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور زمین میں اس کی اصلاح کے بعد فساد نہ پھیلاؤ"۔ یہ "اور کم نہ کرو" پر عطف ہے۔ یہ ایسا لفظ ہے جو چھوٹے اور بڑے ہر طرح کے فساد کو شامل ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: اللہ کے شعیب کو رسول بنا کر بھیجنے سے پہلے زمین پر گناہ کیے جاتے تھے، حرام کاموں کو حلال سمجھا جاتا تھا، اور خون بہایا جاتا تھا۔ انہوں نے فرمایا: یہی اس کا فساد تھا۔ جب اللہ نے شعیب کو بھیجا اور انہوں نے انہیں اللہ کی طرف بلایا، تو زمین کی اصلاح ہوگئی۔ ہر نبی جو اپنی قوم کی طرف بھیجا گیا وہ ان کی اصلاح(3) ہوتا ہے۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور ہر راستے پر نہ بیٹھو کہ ڈراؤ"۔ انہیں راستوں پر بیٹھنے اور اللہ کی اطاعت کی طرف لے جانے والے راستے سے روکنے سے منع فرمایا، اور وہ ایمان لانے والوں کو عذاب کی دھمکیاں دیتے تھے۔ راستے پر بیٹھنے کے معنی(4) میں علماء کا تین اقوال پر اختلاف ہے: ابن عباس، قتادہ، مجاہد اور السدی نے کہا: وہ شعیب علیہ السلام کی طرف جانے والے

راستوں پر بیٹھتے تھے، اور جو ان کے پاس آنا چاہتا اسے دھمکاتے اور روکتے تھے اور کہتے: 'وہ جھوٹا ہے، اس کے پاس نہ جاؤ'، جیسا کہ...

---

(1) تفسیر ابی اللیث 1/555۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 2/778۔ (3) ہمیں یہ نہیں ملا، اور ابو اللیث نے اپنی تفسیر 1/96 میں اس جیسا کچھ ذکر کیا ہے، اور پہلے 1/306-307 پر گزر چکا ہے۔ (4) (م) میں: راستے۔

... [what] Quraysh used to do with the Prophet ﷺ. And this is the apparent meaning of the verse. Abu Hurayrah said: This is a prohibition against highway robbery and taking spoils, which was part of their conduct (1). It is narrated that the Prophet ﷺ said: "On the night I was taken on the night journey, I saw a piece of wood on the road; no garment passed by it without being torn, and nothing passed by it without being pierced. I asked, 'What is this, O Jibril?' He replied, 'This is a parable for a group of your community who sit on the road, cutting it off.' Then he recited: {And do not sit on every path, threatening [them]} (2). The discussion regarding thieves and highway robbers has already passed (3), and praise be to Allah. Al-Suddi also said: They were tax collectors who accepted [contracts for tax collection] (4). Our scholars said (5): Like them today are these tax collectors (makkasun) who take from the people what is not legally required of them from financial duties by force and compulsion. Thus, they guaranteed what is not permissible to guarantee at its root, such as Zakat (6), inheritances, and amusements, and those stationed on the roads, among other things that have become prevalent in existence and are practiced in all lands. It is among the greatest, largest, and most heinous of sins; for it is usurpation, injustice, and oppression against the people, a dissemination of evil and its practice, and persistence and endorsement of it. The greatest part of it is the subversion of Sharia and judicial rulings; truly, to Allah we belong and to Him we shall return. Nothing remains of Islam except its outward form, and nothing of religion except its name. This interpretation is supported by the previous prohibition regarding wealth in measures, weights, and defrauding. The words of the Almighty: {He who believes in Him}: The pronoun in "in Him" potentially refers to the name of Allah the Almighty, or it could refer to (7) Shu'ayb according to the view of those who see sitting on the road as being for the purpose of hindering [others], and that...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/427, and the previous statements were recorded by al-Tabari 10/313 - 314. (2) Recorded by al-Tabari 10/314, from the hadith of Abu Hurayrah (4) .6/148 (3) .رضي الله عنه Recorded by al-Tabari 10/314, without his statement: "accepting". (5) His statement: "Our scholars said" is not in (M). (6) In (M): Al-Zakat. (7) In (M): to.

२८३ सूरा अल-आराफ़: आयतें ८५ - ८७

... [जो] कुरैश नबी ﷺ के साथ किया करते थे। और यही आयत का स्पष्ट अर्थ है। अबू हुरैरा ने कहा: यह रास्ता रोकने और लूटपाट करने से मनाही है, और यह उनके कार्यों में से था (१)। नबी ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "जिस रात मुझे मेराज पर ले जाया गया, मैंने रास्ते में लकड़ी का एक टुकड़ा देखा; कोई भी कपड़ा उसके पास से नहीं गुजरता था जिसे वह फाड़ न देता, और कोई भी चीज़ उसके पास से नहीं गुजरती थी जिसे वह छेद न देता। मैंने पूछा, 'ऐ जिब्रील, यह क्या है?' उन्होंने उत्तर दिया, 'यह आपकी उम्मत के उन लोगों का उदाहरण है जो रास्ते में बैठते हैं और उसे काटते (रोकते) हैं।' फिर उन्होंने तिलावत की: {और हर रास्ते पर मत बैठो धमकाते हुए} (२)। चोरों और लुटेरों के बारे में चर्चा पहले हो चुकी है (३), और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है। अल-सुद्दी ने यह भी कहा कि वे कर वसूलने वाले थे जो ठेका लेते थे (४)। हमारे विद्वानों ने कहा (५): आज उनके समान वे कर संग्रहकर्ता (मक्कासून) हैं जो लोगों से जबरन और जबरदस्ती वह वित्तीय शुल्क लेते हैं जो शरीयत के अनुसार उन पर अनिवार्य नहीं है; उन्होंने उन चीजों की गारंटी ली जिनकी मूल रूप से गारंटी देना जायज़ नहीं है, जैसे ज़कात (६), विरासत और मनोरंजन के साधन, और जो रास्तों पर तैनात हैं, इसके अलावा और भी बहुत कुछ जो दुनिया में बहुत अधिक हो गया है और सभी देशों में इस पर अमल किया जा रहा है। यह सबसे बड़े, महानतम और सबसे जघन्य पापों में से है; क्योंकि यह लोगों पर गसब (छीनना), अन्याय और उत्पीड़न है, और बुराई का प्रसार और उस पर अमल है, और उस पर निरंतरता और उसकी स्वीकृति है। इसमें सबसे बड़ी बात शरीयत और अदालती फैसलों को बदलना है; वास्तव में हम अल्लाह के लिए हैं और उसी की ओर लौटने वाले हैं। इस्लाम का केवल ढांचा रह गया है और धर्म का केवल नाम। यह व्याख्या उस मनाही से पुष्ट होती है जो पहले धन के मामले में माप, तौल और कमी करने के बारे में बीत चुकी है। अल्लाह तआला का कथन: {जो उस पर ईमान लाया}: "उस पर" में ज़मीर (सर्वनाम) अल्लाह तआला के नाम की ओर लौट सकता है, और यह (७) शुऐब (अ.) की ओर भी लौट सकता है, उन लोगों के मत के अनुसार जो रास्ते पर बैठने को रोकने के उद्देश्य से देखते हैं, और यह कि...

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/४२७, और पिछली बातें अल-तबरी ३१३/१० - ३१४ ने उद्धृत की हैं। (२) अल-तबरी ३१४/१० द्वारा अबू हुरैरा रज़ि. की हदीस से उद्धृत। (३) ६/१४८। (४) अल-तबरी ३१४/१० द्वारा उद्धृत, उनके इस कथन के बिना: "मुलतक़िबीन (ठेका लेने वाले)"। (५) उनका कथन: "हमारे विद्वानों ने कहा", (M) में नहीं है। (६) (M) में: अज़-ज़कात। (७) (M) में: इला (की ओर)।

٢٨٣ سورة الاعراف: آيات ٨٥ - ٨٧

كانت قريش تفعله مع النبى ﷺ. وهذا ظاهرُ الآية. وقال أبو هريرة: هذا نهيٌ عن قطع الطريق، وأخذ السَّلَب، وكان ذلك من فِعْلهم (١). ورُوِىَ عن النبى ﷺ أنه قال: «رأيتُ ليلة أُسرىَ بى خشبةً على الطريق، لا يمرُّ بها ثوبٌ إلا شقَّتْه، ولا شيءٌ إلا خرقته، فقلت: ما هذا يا جبريل؟ فقال: هذا مَثَلٌ لقوم من أمَّتك يقعدون على الطريق، فيقطعونه، ثم تلا: ﴿وَلَا تَقْعُدُوا بِكُلِّ صِرَاطٍ تُوعِدُونَ﴾ الآية (٢). وقد مضى القولُ فى اللصوص والمحاربين (٣)، والحمد لله. وقال السُّدِّيُّ أيضاً كانوا عَشَّارين متقبلين (٤). قال علماؤنا (٥): ومثلُهم اليوم هؤلاء المَكَّاسون الذين يأخذون من الناس ما لا يَلزَمُهم شرعاً من الوظائف الماليَّة بالقهر والجَبْر؛ فضمنوا ما لا يجوز ضمانُ أصله من الزكوات (٦) والمواريث والملاهي، والمترتِّبون فى الطرق، إلى غير ذلك مما قد كثر فى الوجود، وعُمل به فى سائر البلاد. وهو من أعظم الذنوب وأكبرها وأفحشها؛ فإنه غَصْبٌ وظُلْم وعَسْفٌ على الناس، وإذاعةٌ للمنكر وعملٌ به، ودوامٌ عليه وإقرارٌ له، وأعظمُه تضمينُ الشرع والحُكم للقضاء، فإنَّا لله وإنَّا إليه راجعون، لم يبق من الإسلام إلا رَسْمُه، ولا من الدِّين إلا اسمُه. يَعْضُدُ هذا التأويلَ ما تقدَّم من النهى فى شأن المال فى الموازين والأكيال والبَخْس. قوله تعالى: ﴿مَنْ آمَنَ بِهِ﴾ الضمير فى «به» يحتمل أن يعود على اسم الله تعالى، وأن يعود على (٧) شعيب فى قول مَن رأى القعود على الطريق للصد، وأن

(١) المحرر الوجيز ٤٢٧/٢ ، والأقوال السالفة أخرجها الطبرى ٣١٣/١٠ - ٣١٤ . (٢) أخرجه الطبرى ٣١٤/١٠ ، من حديث أبى هريرة رضي الله عنه. (٣) ١٤٨/٦ . (٤) أخرجه الطبرى ٣١٤/١٠ ، دون قوله: متقبلين. (٥) قوله: قال علماؤنا، ليس فى (م). (٦) فى (م): الزكاة. (٧) فى (م): إلى.

284 Surah Al-A'raf: Verses 85 - 89 Refers back to "the path". {Crookedness}: Abu Ubaida and Az-Zajjaj said: the 'i' sound (kasra) on the 'ayn is for abstract meanings, while the 'a' sound (fatha) is for physical bodies (1). Allah's saying: {And remember when you were few and He increased you} meaning: He increased your numbers, or He increased you through wealth after poverty. Meaning: you were poor and He enriched you. {So be patient}: This is not a command to persist in disbelief, but rather a warning and a threat (2). He said: {And if there is a group among you}, using the masculine form for "group" based on meaning, whereas if the literal word was followed, it would be "kānat" (feminine) (3). Allah's saying: {The arrogant leaders of his people said, "We will certainly expel you, O Shu'ayb, and those who believe with you from our city, or you must return to our religion." He said, "Even if we are unwilling? (88) We would have invented a lie against Allah if we returned to your religion after Allah has saved us from it. It is not for us to return to it unless Allah, our Lord, wills. Our Lord encompasses all things in knowledge. In Allah we trust. Our Lord, judge between us and our people in truth, and You are the best of judges (89)} Allah's saying: {The arrogant leaders of his people said, "We will certainly expel you, O Shu'ayb, and those who believe with you from our city, or you must return to our religion."} its meaning was previously mentioned (4). The meaning of "or you must return to our religion" is: you will become part of our religion. And it was said: the followers of Shu'ayb were in disbelief before believing in him, meaning: you must return to us as you were before (5). Az-Zajjaj said (6): It is possible for "al-'awd" (returning) to mean beginning; it is said: "something returned to me (7) from so-and-so"

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/427, and see Majaz al-Qur'an by Abu Ubaida 1/219-220, and Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/354. (2) Tafsir Abi al-Layth 1/555, and al-Muharrar al-Wajiz 2/427. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/139. (4) The meaning of "al-mala'" was previously mentioned 4/228, and the meaning of "al-istikbar" 1/441-442. (5) Tafsir al-Baghawi 2/181. (6) In Ma'ani al-Qur'an 2/355, and see Zad al-Masir 3/231. (7) In Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj and Zad al-Masir: "upon me".

२८४ सूरह अल-अराफ: आयतें ८५ - ८९ "रास्ते" की ओर वापस लौटता है। {टेढ़ापन}: अबू उबैदा और अल-ज़ज्जाज ने कहा: 'ऐन' पर कसरा (इ) का प्रयोग अर्थों के लिए होता है, और फतहा (अ) का प्रयोग भौतिक वस्तुओं के लिए होता है (१)। अल्लाह का कथन: {और याद करो जब तुम थोड़े थे, तो उसने तुम्हें बढ़ा दिया} अर्थात: तुम्हारी संख्या बढ़ा दी, या गरीबी के बाद तुम्हें धन से समृद्ध कर दिया। अर्थात: तुम गरीब थे और उसने तुम्हें अमीर बना दिया। {तो धैर्य रखो}: यह कुफ्र (अविश्वास) पर बने रहने का आदेश नहीं है, बल्कि एक चेतावनी और धमकी है (२)। उन्होंने कहा: {और यदि तुममें से एक समूह...}, यहाँ 'समूह' के लिए पुल्लिंग शब्द का प्रयोग अर्थ के आधार पर किया गया है, जबकि शब्द के अनुसार 'कानत' (स्त्रीलिंग) होना चाहिए था (३)। अल्लाह का कथन: {उसके कौम के अभिमानी सरदारों ने कहा, "ऐ शुऐब! हम तुम्हें और तुम्हारे साथ ईमान लाने वालों को अपनी बस्ती से निकाल देंगे, या फिर तुम्हें हमारे धर्म में वापस आना होगा।" उसने कहा, "क्या तब भी जब हम इसे नापसंद करते हों? (८८) यदि हम तुम्हारे धर्म में वापस लौट आए, इसके बाद कि अल्लाह ने हमें उससे बचा लिया है, तो हमने अल्लाह पर झूठ गढ़ा। हमारे लिए यह संभव नहीं कि हम इसमें वापस लौटें, सिवाय इसके कि अल्लाह, जो हमारा रब है, चाहे। हमारे रब का ज्ञान हर चीज़ को घेरे हुए है। हमने अल्लाह पर ही भरोसा किया। ऐ हमारे रब! हमारे और हमारी कौम के बीच हक के साथ फैसला कर दे, और तू सबसे अच्छा फैसला करने वाला है (८९)} अल्लाह का कथन: {उसके कौम के अभिमानी सरदारों ने कहा, "ऐ शुऐब! हम तुम्हें और तुम्हारे साथ ईमान लाने वालों को अपनी बस्ती से निकाल देंगे, या फिर तुम्हें हमारे धर्म में वापस आना होगा।"} इसका अर्थ पहले बताया जा चुका है (४)। "या फिर तुम्हें हमारे धर्म में वापस आना होगा" का अर्थ है: तुम हमारे धर्म में शामिल हो जाओगे। और यह भी कहा गया है: ईमान लाने से पहले शुऐब के अनुयायी कुफ्र पर थे, अर्थात: तुम हमारे पास वापस आ जाओ जैसे तुम पहले थे (५)। अल-ज़ज्जाज ने कहा (६): 'अल-औद' (लौटना) का अर्थ 'शुरुआत' भी हो सकता है; कहा जाता है: "फलां व्यक्ति से मुझे (७) कुछ लौटा (प्राप्त हुआ)"

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/४२७, और देखें अबू उबैदा की मजाज़ अल-क़ुरआन १/२१९-२२०, और अल-ज़ज्जाज की मा'नी अल-क़ुरआन २/३५४। (२) तफ़सीर अबी अल-लैथ १/५५५, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/४२७। (३) अल-नहहास द्वारा इराब अल-क़ुरआन २/१३९। (४) 'अल-मला' का अर्थ पहले ४/२२८ में दिया गया है, और 'अल-इस्तिकबार' का अर्थ १/४४१-४४२ में। (५) तफ़सीर अल-बग़वी २/१८१। (६) मा'नी अल-क़ुरआन २/३५५ में, और देखें ज़ाद अल-मसीर ३/२३१। (७) अल-ज़ज्जाज की मा'नी अल-क़ुरआन और ज़ाद अल-मसीर में: "मुझ पर"।

۲۸۴ سورة الاعراف: آیات ۸۵ - ۸۹ "راستے" کی طرف لوٹتا ہے۔ ﴿عِوَجًا﴾ ابو عبیدہ اور الزجاج نے کہا: معنوی چیزوں میں 'عین' کے نیچے زیر (کسرہ) ہوتا ہے، اور ظاہری اجسام میں 'عین' پر زبر (فتحہ) ہوتا ہے (۱)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَاذْكُرُوا إِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا فَكَثَّرَكُمْ﴾ یعنی: تمہاری تعداد بڑھا دی، یا غربت کے بعد تمہیں مالداری کے ذریعے کثیر کر دیا۔ یعنی: تم فقیر تھے تو اس نے تمہیں غنی کر دیا۔ ﴿فَاصْبِرُوا﴾ یہ کفر پر قائم رہنے کا حکم نہیں ہے، بلکہ یہ ایک وعید اور دھمکی ہے (۲)۔ فرمایا: ﴿وَإِن كَانَ طَائِفَةٌ مِّنكُمْ﴾ تو معنی کے اعتبار سے مذکر کا صیغہ استعمال کیا، اور اگر لفظ کی رعایت کی جاتی تو 'کانت' (مونث) ہوتا (۳)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِن قَوْمِهِ لَنُخْرِجَنَّكَ يَاشُعَيْبُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَكَ مِن قَرْيَتِنَا أَوْ لَتَعُودُنَّ فِي مِلَّتِنَا قَالَ أَوَلَوْ كُنَّا كَرِهِينَ ۝ قَدِ افْتَرَيْنَا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا إِنْ عُدْنَا فِي مِلَّتِكُم بَعْدَ إِذْ نَجَّانَا اللَّهُ مِنْهَا وَمَا يَكُونُ لَنَا أَن نَّعُودَ فِيهَا إِلَّا أَن يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّنَا وَسِعَ رَبُّنَا كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا عَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْنَا رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ وَأَنتَ خَيْرُ الْفَاتِحِينَ ۝﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِن قَوْمِهِ لَنُخْرِجَنَّكَ يَاشُعَيْبُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَكَ مِن قَرْيَتِنَا أَوْ لَتَعُودُنَّ فِي مِلَّتِنَا﴾ اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے (۴)۔ اور "أَوْ لَتَعُودُنَّ فِي مِلَّتِنَا" کا معنی یہ ہے: کہ تم ہماری ملت کی طرف لوٹ آؤ گے (یعنی ہو جاؤ گے)۔ اور کہا گیا ہے: شعیب (علیہ السلام) کے متبعین ایمان لانے سے پہلے کفر پر تھے، یعنی: تم ہماری طرف لوٹ آؤ جیسے تم پہلے تھے (۵)۔ زجاج نے کہا (۶): یہ جائز ہے کہ 'العود' (لوٹنے) کا معنی 'ابتداء' (شروع کرنا) ہو؛ کہا جاتا ہے: "فلاں کی طرف سے میری طرف (۷) کوئی بات لوٹی (آئی)"۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۴۲۷/۲ ، اور دیکھئے مجاز القرآن ابو عبیدہ ۲۱۹/۱ - ۲۲۰ ، اور معانی القرآن للزجاج ۳۵۴/۲ ۔ (۲) تفسیر ابی اللیث ۵۵۵/۱ ، اور المحرر الوجیز ۴۲۷/۲ ۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۱۳۹/۲ ۔ (۴) 'الملأ' کا معنی ۲۲۸/۴ میں گزر چکا ہے، اور 'الاستکبار' کا معنی ۴۴۱/۱ -

۴۴۲ میں۔ (۵) تفسیر البغوی ۱۸۱/۲ ۔ (۶) معانی القرآن ۳۵۵/۲ میں، اور دیکھئے زاد المسیر ۲۳۱/۳ ۔ (۷) زجاج کی معانی القرآن اور زاد المسیر میں: "علیَّ" (مجھ پر) ہے۔

Page 285 Surah Al-A'raf, Verses 88 - 89

...hateful, meaning: it became so, even if it was not preceded by anything hateful before that, meaning: that happened to me from him. Shu'ayb said to them: {Even if we are unwilling?} meaning: even if we are unwilling, would you force us to it?! Meaning: to leave our homeland, or to return to your religion. Meaning: if you do this, you have committed a great thing. {We should have invented a lie against Allah if we returned to your religion after Allah has saved us from it} - this is despair of ever returning to their religion. {And it is not for us to return to it except that Allah, our Lord, should will} Abu Ishaq Al-Zajjaj said(1): meaning, except by the will of Allah, Mighty and Majestic is He. He said: And this is the view of Ahl al-Sunnah, meaning: our return to disbelief does not occur unless Allah wills it. So the exception is disconnected (munqati')(2). It was also said: The exception here is in the sense of submission to Allah, Mighty and Majestic is He; as He said: {And my success is only by Allah} [Hud: 88]. The evidence for this is that it is followed by {Our Lord encompasses all things in knowledge. Upon Allah we have relied}(3). It was said: It is like saying: I will not speak to you until the crow turns white, and until the camel passes through the eye of a needle. And the crow never turns white, and the camel never passes through the eye of a needle(4). The words of the Almighty: {Our Lord encompasses all things in knowledge} meaning: He knows what was and what will be. "Knowledge" ('ilman) is in the accusative case as a specification (tamyiz). It was also said: The meaning of {And it is not for us to return to it} meaning: to the village after you hated our presence, but we will leave your village migrating to another. {Unless Allah wills} to return us to it(5). There is distance in this view; because it is said: "returned to the village" (ada ilal-qaryah), and it is not said: "returned in the village" (ada fil-qaryah).

---

(1) In Ma'ani al-Qur'an 2/355, and the author quoted it from him via I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/139. (2) Mushkil I'rab al-Qur'an 1/297. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/55. (4) His saying: in the eye of a needle, from (m). Ibn Atiyyah mentioned this view in al-Muharrar al-Wajiz 2/428, and said: This interpretation belongs only to the Mu'tazilah whose doctrine is that disbelief and faith are not by the will of Allah Almighty, so this interpretation follows only their view, and this is an interpretation narrated by the commentators without realizing what it contains. (5) Tafsir al-Razi 14/178, and Majma' al-Bayan 9/118-119.

पृष्ठ 285 सूरह अल-अराफ़, आयत 88 - 89

...अप्रिय, यानी: यह हो गया, भले ही उससे पहले कोई अप्रिय बात न रही हो, यानी: मुझे उससे ऐसा मिला। शुएब ने उनसे कहा: {भले ही हम अनिच्छुक हों?} यानी: भले ही हम अनिच्छुक हों, क्या आप हमें इसके लिए मजबूर करेंगे?! यानी: वतन छोड़ने के लिए, या अपने पंथ (धर्म) में वापस आने के लिए। यानी: यदि आपने ऐसा किया, तो आपने बहुत बड़ा (गुनाह) किया। {हमने अल्लाह पर झूठ गढ़ा होगा यदि हम तुम्हारे पंथ में वापस लौट आएं इसके बाद कि अल्लाह ने हमें उससे बचा लिया है} - यह उनके पंथ में वापस लौटने से निराशा का भाव है। {और हमारे लिए संभव नहीं कि हम उसमें वापस लौटें, सिवाय इसके कि अल्लाह, हमारा रब, चाहे} अबू इसहाक अल-ज़ज्जाज ने कहा(1): यानी, केवल अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल की इच्छा से। उन्होंने कहा: और यही सुन्नत वालों का मत है, यानी: हमारा कुफ्र (अविश्वास) की ओर लौटना तब तक नहीं होगा जब तक अल्लाह इसे न चाहे। अतः यह अपवाद 'मुनक़ति' (विच्छिन्न) है(2)। और कहा गया है: यहाँ अपवाद अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल के प्रति समर्पण के अर्थ में है; जैसा कि उसने कहा: {और मेरी सफलता तो केवल अल्लाह ही की सहायता से है} [हूद: 88]। इसका प्रमाण यह है कि इसके बाद है {हमारे रब का ज्ञान हर चीज़ को घेरे हुए है। हमने अल्लाह पर ही भरोसा किया}(3)। और कहा गया है: यह आपकी इस बात की तरह है: मैं आपसे तब तक बात नहीं करूँगा जब तक कि कौआ सफेद न हो जाए, और जब तक ऊँट सुई के छेद से न गुज़र जाए। और कौआ कभी सफेद नहीं होता, और ऊँट सुई के छेद से कभी नहीं गुज़रता(4)। अल्लाह तआला का कथन: {हमारे रब का ज्ञान हर चीज़ को घेरे हुए है} यानी: वह जानता है जो हो चुका और जो होने वाला है। "इल्मन" (ज्ञान) व्याकरण की दृष्टि से 'तमीज़' (विशिष्टीकरण) के रूप में प्रयुक्त हुआ है। और कहा गया है: अर्थ है {और हमारे लिए संभव नहीं कि हम उसमें वापस लौटें} यानी: बस्ती में, आपके द्वारा हमारे पड़ोस को नापसंद करने के बाद, बल्कि हम आपकी बस्ती से निकलकर दूसरी जगह हिजरत करेंगे। {सिवाय इसके कि अल्लाह चाहे} हमें उसकी ओर वापस लौटाना(5)। इस मत में कुछ दूरी है; क्योंकि कहा जाता है: "बस्ती की ओर लौटा" (अद इलाल-क़र्या), और "बस्ती में लौटा" (अद फ़िल-क़र्या) नहीं कहा जाता।

---

(1) मआनी अल-क़ुरआन 2/355 में, और लेखक ने इसे अल-नहहास द्वारा इराब अल-क़ुरआन 2/139 के माध्यम से उद्धृत किया है। (2) मुशकिल इराब अल-क़ुरआन 1/297। (3) अल-नहहास द्वारा मआनी अल-क़ुरआन 3/55। (4) उनका कथन: सुई के छेद में, (म) से। इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/428 में इस मत का उल्लेख किया और कहा: यह व्याख्या केवल मुताज़िला की

है जिनका मत यह है कि कुफ़्र और ईमान अल्लाह तआला की इच्छा से नहीं हैं, इसलिए यह व्याख्या केवल उनके पास ही सुसंगत है, और यह एक ऐसी व्याख्या है जिसे टीकाकारों ने बिना इसके निहितार्थ को समझे उद्धृत किया है। (5) तफ़सीर अल-राज़ी 14/178, और मजमा अल-बयान 9/118-119।

صفحہ ۲۸۵ سورۃ الاعراف، آیت ۸۸ - ۸۹

مکروہ، یعنی: ہوگیا، اگرچہ اس سے پہلے وہ مکروہ نہ تھا، یعنی: مجھے اس سے یہ پہنچا۔ تو شعیب علیہ السلام نے ان سے کہا: ﴿أَوَلَوْ كُنَّا كَارِهِينَ﴾ یعنی: کیا اگرچہ ہم ناپسند کرنے والے ہوں (تب بھی تم ہمیں مجبور کرو گے)؟! یعنی: وطن سے نکلنے پر، یا تمہارے دین میں واپس آنے پر۔ یعنی: اگر تم نے ایسا کیا تو تم نے ایک بڑی بات (جرم) کا ارتکاب کیا۔ ﴿قَدِ افْتَرَيْنَا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا إِنْ عُدْنَا فِي مِلَّتِكُمْ بَعْدَ إِذْ نَجَّانَا اللَّهُ مِنْهَا﴾ یہ ان کے دین کی طرف واپسی سے مایوسی کا اظہار ہے۔ ﴿وَمَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَعُودَ فِيهَا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّنَا﴾ ابو اسحاق الزجاج نے کہا(۱): یعنی بجز اللہ عزوجل کی مشیئت کے۔ انہوں نے کہا: اور یہ اہل سنت کا قول ہے، یعنی: ہماری طرف سے کفر کی طرف واپسی واقع نہیں ہوگی مگر یہ کہ اللہ ایسا چاہے۔ تو یہ استثناء منقطع ہے(۲)۔ اور کہا گیا: یہاں استثناء اللہ عزوجل کے سپرد کرنے (تسلیم) کے طور پر ہے؛ جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ﴾ [ہود:۸۸]۔ اس کی دلیل یہ ہے کہ اس کے بعد ہے ﴿وَسِعَ رَبُّنَا كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا عَلَى اللَّهِ تَوَكَّلْنَا﴾ (۳)۔ اور کہا گیا: یہ تمہارے اس قول کی طرح ہے: میں تم سے کلام نہیں کروں گا یہاں تک کہ کوا سفید ہو جائے، اور یہاں تک کہ اونٹ سوئی کے ناکے میں داخل ہو جائے۔ اور کوا کبھی سفید نہیں ہوتا، اور اونٹ کبھی سوئی کے ناکے میں داخل نہیں ہوتا(۴)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَسِعَ رَبُّنَا كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا﴾ یعنی: جو ہو چکا اور جو ہوگا وہ سب جانتا ہے۔ "عِلماً" تمیز کی بنا پر منصوب ہے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے ﴿وَمَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَعُودَ فِيهَا﴾ یعنی: بستی میں تمہارے ہماری ہمسائیگی کو ناپسند کرنے کے بعد، بلکہ ہم تمہاری بستی سے نکل کر دوسری جگہ ہجرت کر جائیں گے۔ ﴿إِلا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ﴾ کہ ہمیں اس کی طرف لوٹا دے(۵)۔ اس میں بعد (کمزوری) ہے؛ کیونکہ کہا جاتا ہے: بستی کی طرف لوٹا (عاد للقریۃ)، اور یہ نہیں کہا جاتا: بستی میں لوٹا (عاد فی القریۃ)۔

(۱) معانی القرآن ۳۵۵/۲، اور مصنف نے اسے النحاس کی اعراب القرآن ۱۳۹/۲ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (۲) مشکل اعراب القرآن ۲۹۷/۱۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۵۵/۳۔ (۴) ان کا قول: سوئی کے ناکے میں، (م) سے۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴۲۸/۲ میں اس قول کا ذکر کیا، اور کہا: یہ تاویل صرف معتزلہ کے لیے ہے جن کا مذہب یہ ہے کہ کفر اور ایمان اللہ تعالیٰ کی مشیئت سے نہیں ہیں، تو یہ تاویل صرف انہی کے نزدیک مرتب ہوتی ہے، اور یہ ایسی تاویل ہے جسے مفسرین نے نقل تو کیا لیکن اس میں موجود (نکتے) کو محسوس نہیں کیا۔ (۵) تفسیر الرازی ۱۷۸/۱۴، اور مجمع البیان ۱۱۸/۹ - ۱۱۹۔

Page 286 | Surah Al-A'raf: Verses 88 - 93

The Almighty says: "Upon Allah we have relied," meaning we have placed our trust. This has been mentioned previously in other places (1). "Our Lord, judge between us and our people in truth." Qatada said: Allah sent him to two nations: the people of Midian and the companions of the Thicket (Aykah) (2).

Ibn Abbas said: Shuaib used to pray a lot. When his people persisted long in their disbelief and transgression, and he despaired of their rectification, he supplicated against them, saying: "Our Lord, judge between us and our people in truth, and You are the best of judges." Allah answered his prayer and destroyed them with the earthquake (Rajfah) (4).

The Almighty says: "The leaders of those who disbelieved among his people said, 'If you follow Shuaib, indeed, you will then be losers.' (90) So the earthquake seized them, and they became within their home [corpses] fallen prone. (91) Those who denied Shuaib became as though they had never lived there. Those who denied Shuaib - it was they who were the losers. (92) So he turned away from them and said, 'O my people, I had certainly conveyed to you the messages of my Lord and advised you, so how could I grieve for a disbelieving people?' (93)"

The Almighty says: "The leaders of those who disbelieved among his people said," meaning they said to those below them: "If you follow Shuaib, indeed, you will then be losers," meaning destroyed. "So the earthquake seized them," meaning the quake; it is also said: the shout (Sayhah). And the companions of the Thicket were destroyed by the canopy [of clouds], as will come (5).

The Almighty says: "Those who denied Shuaib became as though they had never lived there." Al-Jurjani said: It was said: This is a resumed speech; meaning: Those who denied Shuaib became as if they had always been dead. And "yagh-naw" (lived/dwelled): to reside; it is said: "I dwelled (ghaneetu) in the place" when I stayed there. And "the people dwelled in their home," meaning: stayed long...

(1) 5/290 - 292. (2) Narrated by al-Tabari in his history 1/327, and in his Tafsir 10/322 from the saying of al-Suddi. Al-Hafiz Ibn Kathir said in al-Bidayah wa al-Nihayah 1/438: Whoever among the commentators like Qatada and others claims that the companions of the Thicket were a different nation from the people of Midian, his statement is weak. (3) In (Kh): When their persistence lengthened. (4) 'Ara'is al-Majalis pp. 167 - 168. (5) In the interpretation of verses (176 - 189) of Surah Ash-Shu'ara.

पृष्ठ २८६ | सूरा अल-अराफ़: आयतें ८८ - ९३

अल्लाह तआला का फ़रमान: "हमने अल्लाह पर भरोसा किया," यानी हमने उस पर निर्भरता दिखाई। यह अन्य स्थानों पर भी पहले आ चुका है (१)। "ऐ हमारे पालनहार! हमारे और हमारी क़ौम के बीच सच्चाई के साथ फ़ैसला कर दे।" क़तादा ने कहा: अल्लाह ने उन्हें दो समुदायों के पास भेजा था: मदयन वाले और ऐका (झाड़ियों) वाले (२)।

इब्न अब्बास ने कहा: शुऐब (अ.) बहुत नमाज़ पढ़ने वाले थे। जब उनकी क़ौम अपने कुफ़्र (अविश्वास) और गुमराह होने में लंबे समय तक अड़ी रही, और वे उनके सुधरने से निराश हो गए, तो उन्होंने उनके विरुद्ध दुआ की: "ऐ हमारे पालनहार! हमारे और हमारी क़ौम के बीच सच्चाई के साथ फ़ैसला कर दे, और तू सबसे बेहतर फ़ैसला करने वाला है।" अल्लाह ने उनकी दुआ क़बूल की और उन्हें 'रजफ़ा' (भूकंप) से नष्ट कर दिया (४)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: "और उसकी क़ौम के उन सरदारों ने जिन्होंने कुफ़्र किया था, कहा, 'यदि तुमने शुऐब का अनुसरण किया, तो निश्चित रूप से तुम घाटे में रहोगे।' (९०) फिर उन्हें एक भूकंप ने पकड़ लिया, और वे अपने घरों में औंधे पड़े रह गए। (९१) जिन लोगों ने शुऐब को झुठलाया था, वे ऐसे हो गए जैसे वे वहाँ कभी रहे ही न थे। जिन लोगों ने शुऐब को झुठलाया था, वही घाटे में रहे। (९२) फिर वह उनसे मुँह मोड़ लिया और कहा, 'ऐ मेरी क़ौम! मैंने तुम्हें अपने पालनहार के संदेश पहुँचा दिए थे और तुम्हारी खैरख्वाही की थी, तो फिर मैं काफ़िर लोगों पर कैसे शोक करूँ?' (९३)"

अल्लाह तआला का फ़रमान: "और उसकी क़ौम के उन सरदारों ने जिन्होंने कुफ़्र किया था, कहा," यानी उन्होंने अपने से नीचले स्तर के लोगों से कहा: "यदि तुमने शुऐब का अनुसरण किया, तो निश्चित रूप से तुम घाटे में रहोगे," यानी नष्ट हो जाओगे। "फिर उन्हें रजफ़ा ने पकड़ लिया," यानी भूकंप; और कहा गया है कि: एक भयानक आवाज़ (चीख)। और ऐका वालों को 'ज़ुल्ला' (छाया/बादल) के ज़रिए नष्ट किया गया, जैसा कि आगे आएगा (५)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: "जिन लोगों ने शुऐब को झुठलाया था, वे ऐसे हो गए जैसे वे वहाँ कभी रहे ही न थे।" अल-जुरजानी ने कहा: कहा गया है कि यह एक नया वाक्य है; यानी: जिन लोगों ने शुऐब को झुठलाया, वे ऐसे हो गए मानो वे हमेशा से मृत ही थे। और 'यग़नौ' (बसे): ठहरना; कहा जाता है: 'ग़नीतु बिल-मक़ान' जब मैं वहाँ टिका। और 'क़ौम अपने घर में बसी', यानी: लंबे समय तक...

(१) ५/२९० - २९२। (२) इसे अल-तबरी ने अपने इतिहास १/३२७ में और तफ़्सीर १०/३२२ में सुद्दी के कथन से उद्धृत किया है। हाफ़िज़ इब्न कसीर ने 'अल-बिदाया वल-निहाया' १/४३८ में कहा है: मुफ़स्सिरों (टीकाकारों) में से जो क़तादा और अन्य लोग यह दावा करते हैं कि ऐका वाले मदयन वालों से अलग एक और क़ौम थी, तो उनकी बात कमज़ोर है। (३) (ख) में: जब उनकी हठधर्मिता लंबी हो गई। (४) अराइस अल-मजालिस पृ. १६७ - १६८। (५) सूरा अल-शुअरा की आयतों (१७६ - १८९) की तफ़्सीर में।

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "ہم نے اللہ ہی پر بھروسہ کیا"، یعنی ہم نے اسی پر اعتماد کیا۔ یہ پہلے بھی کئی مقامات پر گزر چکا ہے (۱)۔ "اے ہمارے پروردگار! ہمارے اور ہماری قوم کے درمیان حق کے ساتھ فیصلہ فرما دے"۔ قتادہ نے کہا: اللہ نے انہیں دو امتوں کی طرف بھیجا تھا: اہل مدین اور اصحاب الایکہ (بن کے رہنے والے) (۲)۔

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: شعیب علیہ السلام کثرت سے نماز پڑھنے والے تھے۔ جب ان کی قوم کفر اور گمراہی پر حد سے زیادہ اڑ گئی، اور وہ ان کی اصلاح سے مایوس ہو گئے، تو انہوں نے ان کے خلاف دعا کی اور کہا: "اے ہمارے رب! ہمارے اور ہماری قوم کے درمیان حق کے ساتھ فیصلہ فرما دے اور تو بہترین فیصلہ کرنے والا ہے"۔ چنانچہ اللہ تعالیٰ نے ان کی دعا قبول فرمائی اور انہیں ایک زلزلے (رجفہ) کے ذریعے ہلاک کر دیا (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور ان کی قوم کے ان سرداروں نے جنہوں نے کفر کیا تھا، کہا کہ 'اگر تم نے شعیب کی پیروی کی تو اس وقت تم یقیناً خسارے میں پڑو گے۔' (۹۰) پھر انہیں زلزلے نے پکڑ لیا، تو وہ اپنے گھروں میں اوندھے پڑے رہ گئے۔ (۹۱) جنہوں نے شعیب کو جھٹلایا تھا گویا وہ وہاں کبھی بسے ہی نہ تھے۔ جنہوں نے شعیب کو جھٹلایا تھا وہی نقصان پانے والے تھے۔ (۹۲) پھر شعیب ان سے پلٹ آئے اور کہنے لگے 'اے میری قوم! میں نے تمہیں اپنے رب کے پیغامات پہنچا دیے تھے اور تمہاری خیر خواہی کی تھی، اب میں ان کافر لوگوں پر کیوں کر افسوس کروں؟' (۹۳)"

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور ان کی قوم کے ان سرداروں نے جنہوں نے کفر کیا تھا، کہا"، یعنی انہوں نے اپنے ماتحتوں سے کہا: "اگر تم نے شعیب کی پیروی کی تو یقیناً تم خسارے میں رہو گے"،

یعنی ہلاک ہو جاؤ گے۔ "پھر انہیں زلزلے (رجفہ) نے پکڑ لیا"، یعنی زلزلہ؛ اور کہا گیا ہے کہ: ایک ہولناک آواز (چیخ)۔ اور اصحاب الایکہ کو 'ظلہ' (سائے والے بادل) کے عذاب سے ہلاک کیا گیا، جیسا کہ آگے آئے گا (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "جنہوں نے شعیب کو جھٹلایا تھا گویا وہ وہاں کبھی بسے ہی نہ تھے۔" جرجانی نے کہا: کہا گیا ہے کہ یہ کلام مستانف ہے؛ یعنی: جن لوگوں نے شعیب کو جھٹلایا وہ ایسے ہو گئے گویا وہ ہمیشہ سے مردہ تھے۔ اور «يَغْنَوْا» کا مطلب ہے: قیام کرنا؛ کہا جاتا ہے: «غَنِيتُ بِالْمَكَانِ» جب میں اس جگہ ٹھہر گیا ہوں۔ اور 'قوم اپنے گھر میں آباد ہوئی'، یعنی: طویل عرصے تک...

(۱) ۵/۲۹۰ - ۲۹۲۔ (۲) اسے طبری نے اپنی تاریخ ۱/۳۲۷ میں اور اپنی تفسیر ۱۰/۳۲۲ میں سدی کے قول سے روایت کیا ہے۔ حافظ ابن کثیر نے 'البدایہ والنہایہ' ۱/۴۳۸ میں فرمایا ہے کہ: مفسرین میں سے جو لوگ قتادہ وغیرہ کی طرح یہ گمان کرتے ہیں کہ اصحاب الایکہ اہل مدین کے علاوہ کوئی دوسری امت تھی، تو ان کا یہ قول ضعیف ہے۔ (۳) (خ) میں ہے: جب ان کی سرکشی طویل ہوگئی۔ (۴) عرائس المجالس ص ۱۶۷ - ۱۶۸۔ (۵) سورۃ الشعراء کی آیات (۱۷۶ - ۱۸۹) کی تفسیر میں۔

Their stay therein. *Al-maghna*: the dwelling, and the plural is *al-maghani* (1). Labid said (2): "And I lived for a long time (3) before the race of Dahis, if only the stubborn soul had immortality (4)." And Hatim al-Ta'i said: "We lived (5) for a time in poverty and wealth [as time has in its days hardship and ease]. [We clothed the vicissitudes of time with softness and roughness] and time gave us both to drink from its two cups (6). Our wealth did not increase our pride (7) over a kinsman, nor did poverty degrade our lineages." "Those who denied Shu'ayb [became] as if they had never dwelt there" is the beginning of an address, and it is an exaggeration in condemnation and reprimand, and a repetition to magnify and emphasize the matter. And when they said: "Whoever follows Shu'ayb is a loser," Allah said: The losers are those who said this statement. "How then can I grieve over a disbelieving people?" means: feel sad. "I grieved over the thing, I grieve, grief, and I am grieving (8)." Allah Almighty says: "And We sent to no city a prophet except that We seized its people with poverty and hardship that they might humble themselves (94). Then We exchanged in place of the evil, good, until they grew affluent and said, 'Our fathers were [also] touched by hardship and ease.' So We seized them suddenly while they did not perceive (95)." Allah Almighty says: "And We sent to no city a prophet" contains an ellipsis, which is: "but its people denied him, except..."

(1) Tahdhib al-Lugha 8/202, and Tafsir al-Baghawi 2/182. (2) In his Diwan, p. 35. (3) In (Z), (T), and (M): "sittan" (six), and in (Kh): "baytan" (a house), which is a distortion; the established reading is from the Diwan and the sources of the verse. (4) Al-Tusi, the commentator of the Diwan, said: "Ghanaytu" means I lived. "Sabtan" means a long time. It is said that "Sabt" is eighty years. "Dahis" is a horse. "Al-Lajuj" is the disobedient. (5) In the printed Diwan, p. 51: "unina," and what is between brackets is what follows from it. (6) In (M): "with its cup." (7) In the copies: "baghyan" (oppression), and the established reading is from the Diwan; "al-baw'": pride and arrogance. See Al-Khizana 4/213-214. (8) Mujmal al-Lugha 1/96.

287 सूरा अल-आराफ़: आयतें 90 - 95

वहां उनका ठहराव। 'अल-मग़्ना': घर, और बहुवचन 'अल-मघानी' (1) है। लबीद (2) ने कहा: "और मैं दाहिस की दौड़ से पहले एक लंबे समय (3) तक रहा, काश हठी आत्मा को अमरता मिल जाती (4)।" और हातिम अल-ताई ने कहा: "हम कुछ समय तक गरीबी और अमीरी में रहे [जैसे समय के दिनों में कठिनाई और आसानी होती है]। [हमने समय के उतार-चढ़ाव को कोमलता और कठोरता का लिबास पहनाया] और समय ने हमें इसके दोनों प्यालों (6) से पिलाया। हमारी अमीरी ने किसी रिश्तेदार पर हमारा घमंड (7) नहीं बढ़ाया, और न ही गरीबी ने हमारे वंश को अपमानित किया।" "जिन्होंने शुऐब को झुठलाया था वे ऐसे हो गए जैसे वे वहां कभी रहे ही न हों" यह संबोधन की शुरुआत है, और यह निंदा और फटकार में अतिशयोक्ति है, और मामले को बड़ा दिखाने और महत्व देने के लिए पुनरावृत्ति है। और जब उन्होंने कहा: "जो कोई शुऐब का अनुसरण करेगा वह घाटे में रहेगा," तो अल्लाह ने कहा: घाटे में रहने वाले वही हैं जिन्होंने यह बात कही। "फिर मैं एक काफ़िर कौम पर कैसे शोक करूँ" यानी: दुखी होऊं। मैंने उस चीज़ पर शोक किया, मैं शोक करता हूँ, और मैं शोकग्रस्त हूँ (8)। अल्लाह तआला का फरमान है: "और हमने किसी बस्ती में कोई नबी नहीं भेजा मगर हमने वहां के रहने वालों को तंगी और दुख में पकड़ लिया ताकि वे गिड़गिड़ाएं(94)। फिर हमने बुराई की जगह भलाई बदल दी यहाँ तक कि वे खुशहाल हो गए और कहने लगे, 'हमारे बाप-दादाओं को भी दुख और सुख पहुँचता रहा था।' तो हमने उन्हें अचानक पकड़ लिया और उन्हें पता भी न चला (95)।" अल्लाह तआला का फरमान: "और हमने किसी बस्ती में कोई नबी नहीं भेजा" इसमें एक शब्द छिपा हुआ है, जो है: "तो उसके लोगों ने उसे झुठला दिया, सिवाय इसके कि..."

(1) तहजीब अल-लुग़ा 8/202, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/182। (2) उनके दीवान में, पृष्ठ 35। (3) (ज़), (त), और (म) में: "सित्तन" (छह), और (ख) में: "बैतन" (एक घर), जो एक विकृति है; स्थापित पाठ दीवान और शेर के स्रोतों से है। (4) दीवान के व्याख्याकार अल-तूसी ने कहा: "ग़नैतु" का अर्थ है मैं रहा। "सब्तन" का अर्थ है एक युग। कहा जाता है कि "सब्त" अस्सी वर्ष का होता है। "दाहिस" एक घोड़ा है। "अल-लजूज" आज्ञा न मानने वाली। (5) मुद्रित दीवान में, पृष्ठ 51: "उनीना", और कोष्ठक के बीच जो है वह आगे का हिस्सा है। (6) (म) में: "उसके प्याले से"। (7) प्रतियों में: "बग़यन" (अत्याचार), और स्थापित पाठ दीवान से है; "अल-बाव"": गर्व और अभिमान। अल-खिज़ाना 4/213-214 देखें। (8) मुजमल अल-लुग़ा 1/96।

287 سورة الاعراف: آیات 90 - 95

ان کا وہاں ٹھہرنا۔ 'المغنی': گھر، اور جمع 'المغانی' (1) ہے۔ لبید (2) نے کہا: "اور میں 'داحس' کی دوڑ سے پہلے ایک طویل مدت (3) تک رہا، کاش سرکش جان کو ہمیشگی مل جاتی (4)۔" اور حاتم طائی نے کہا: "ہم ایک زمانے تک فقر اور غنا (امیری) میں رہے [جیسے زمانے کے دنوں میں تنگی اور آسانی ہوتی ہے]۔ [ہم نے زمانے کے نشیب و فراز کو نرمی اور سختی کا لباس پہنایا] اور زمانے نے ہمیں ان دونوں کے پیالوں (6) سے پلایا۔ ہماری امیری نے کسی قریبی پر ہمارے فخر و غرور (7) میں اضافہ نہیں کیا، اور نہ ہی فقر نے ہمارے حسب و نسب کو داغدار کیا۔" ﴿وہ لوگ جنہوں نے شعیب کو جھٹلایا تھا گویا وہ وہاں کبھی رہے ہی نہ تھے﴾ یہ خطاب کی ابتدا ہے، اور یہ مذمت اور توبیخ میں مبالغہ ہے، اور معاملے کی اہمیت اور اسے بڑا دکھانے کے لیے تکرار ہے۔ اور جب انہوں نے کہا: جس نے شعیب کی پیروی کی وہ خسارے میں رہا، تو اللہ نے فرمایا: خسارہ پانے والے وہی ہیں جنہوں نے یہ بات کہی۔ ﴿تو پھر میں کافر قوم پر کیسے غم کروں؟﴾ یعنی: غمگین ہوں۔ میں نے اس چیز پر غم کیا، میں غم کرتا ہوں، اور میں غمزدہ ہوں (8)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور ہم نے کسی بستی میں کوئی نبی نہیں بھیجا مگر یہ کہ ہم نے اس کے رہنے والوں کو تنگی اور سختی میں پکڑ لیا تاکہ وہ گڑگڑائیں (94) پھر ہم نے برائی کی جگہ بھلائی بدل دی یہاں تک کہ وہ خوب پھلے پھولے اور کہنے لگے کہ ہمارے باپ دادا کو بھی سختی اور خوشی پہنچتی رہی تھی، تو ہم نے انہیں اچانک پکڑ لیا اور انہیں خبر بھی نہ تھی (95)﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور ہم نے کسی بستی میں کوئی نبی نہیں بھیجا﴾ اس میں ایک لفظ پوشیدہ ہے، جو یہ ہے: "تو اس کے رہنے والوں نے اسے جھٹلا دیا مگر یہ کہ..."

(1) تہذیب اللغہ 8/202، اور تفسیر البغوی 2/182۔ (2) ان کے دیوان میں، ص 35۔ (3) (ز)، (ط) اور (م) میں: 'ستّاً' (چھ)، اور (خ) میں: 'بیتاً' (گھر)، جو کہ تحریف ہے؛ مستند متن دیوان اور بیت کے مصادر سے ہے۔ (4) دیوان کے شارح طوسی نے کہا: 'غنیتُ' یعنی میں رہا۔ 'سبتاً' یعنی ایک طویل عرصہ۔ کہا جاتا ہے کہ 'سبت' اسی (80) سال کا ہوتا ہے۔ 'داحس' ایک گھوڑا ہے۔ 'اللجوج' نافرمان۔ (5) مطبوعہ دیوان ص 51 میں ہے: 'عُنینا'، اور قوسین کے درمیان وہ ہے جو اس کے بعد آ رہا ہے۔ (6) (م) میں: 'اس کے پیالے سے'۔ (7) نسخوں میں: 'بغیاً' (سرکشی)، اور مستند متن دیوان سے ہے؛ 'البأو': تکبر اور فخر۔ دیکھیے الخزانہ 4/213-214۔ (8) مجمل اللغہ 1/961

We seized them {with misfortune and hardship that perhaps they might humble themselves} - this was previously mentioned (1).

{Then We exchanged the evil for the good} meaning: We replaced their drought with fertility (2). {until they flourished} meaning: they increased in number, according to Ibn Abbas (3). Ibn Zayd said: their wealth and children increased (4). 'Afa (flourished/faded) is one of the contraries. 'Afa: increased. And 'afa: faded/erased (5). Allah Almighty made it known that He tested them with hardship and prosperity, but they neither took heed nor showed gratitude. {And they said, "Our fathers were touched by hardship and ease"} so we are like them. {So We seized them suddenly} meaning: unexpectedly; so that it would be a source of greater regret.

His words, Most High: {And if only the people of the cities had believed and feared Allah, We would have opened upon them blessings from the heaven and the earth; but they denied [the messengers], so We seized them for what they were earning.}

His words, Most High: {And if only the people of the cities} - a city is called 'qarya' because of the congregation of people in it. From: 'qaraytu al-ma' (I collected the water): when you gathered it. This was already discussed in [Tafsir of Surah] 'Al-Baqarah' in detail (6). {believed} meaning: affirmed the truth. {and feared Allah} meaning: avoided polytheism. {We would have opened upon them blessings from the heaven and the earth} meaning: rain and plants (7). This refers to specific peoples whose mention has occurred. For believers may be tested with hardship in living as an expiation for their sins. Do you not see that He reported about Noah when he said to his people: {Ask forgiveness of your Lord. Indeed, He is ever a Perpetual Forgiver. He will send [rain from] the sky upon you in abundance} [Noah: 10-11]. And from Hud: {then turn to Him in repentance. He will send [rain from] the sky upon you in abundance} [Hud: 52]. So He promised them rain and fertility specifically. Evidence for this is: {but they denied, so We seized them for what they were earning} meaning: they denied the Messengers, while the believers affirmed the truth and did not deny.

---

(1) 3 / 62 - 63. (2) Tafsir Abi al-Layth 1 / 556 - 557. (3) Narrated by al-Tabari 10 / 330. (4) Narrated by al-Tabari 10 / 330 from the saying of Mujahid. (5) Al-Adhdad by Ibn al-Anbari, p. 86. (6) 2 / 122. (7) Tafsir Abi al-Layth 1 / 557, and Tafsir al-Baghawi 2 / 183.

सूरह अल-आराफ़, आयत 94 - 96 | 288

हमने उन्हें {तंगी और दुख से पकड़ा ताकि वे गिड़गिड़ाएँ} - इस बारे में पहले चर्चा की जा चुकी है (1)।

{फिर हमने बुराई की जगह भलाई बदल दी} यानी: हमने उनके सूखे को उपजाऊपन से बदल दिया (2)। {यहाँ तक कि वे फलने-फूलने लगे} यानी: वे संख्या में बढ़ गए, इब्न अब्बास के अनुसार (3)। इब्न ज़ैद ने कहा: उनके धन और संतान बढ़ गए (4)। और 'अफ़ा' के दो विपरीत अर्थ होते हैं। 'अफ़ा': बढ़ना, और 'अफ़ा': मिट जाना या पुराना होना (5)। अल्लाह तआला ने बताया कि उसने उन्हें कठिनाई और खुशहाली के साथ परखा, लेकिन उन्होंने न तो सबक लिया और न ही कृतज्ञता दिखाई। {और वे कहने लगे, "हमारे पूर्वजों को भी दुख और सुख पहुँचा था"} तो हम भी उन्हीं की तरह हैं। {तो हमने उन्हें अचानक पकड़ लिया} यानी: एकाएक; ताकि उनकी हसरत और बढ़ जाए।

अल्लाह का फ़रमान: {और यदि बस्तियों के लोग ईमान लाते और डरते, तो हम उन पर आसमान और ज़मीन से बरकतें खोल देते; परन्तु उन्होंने झुठलाया, तो हमने उन्हें उनकी कमाई के कारण पकड़ लिया।}

अल्लाह का फ़रमान: {और यदि बस्तियों के लोग} - शहर को 'क़र्या' कहा जाता है क्योंकि इसमें लोगों का जमावड़ा होता है। जैसे: 'क़रैतुल मा' (मैंने पानी जमा किया): जब तुमने उसे इकट्ठा किया। यह 'अल-बक़रा' में विस्तार से बताया जा चुका है (6)। {ईमान लाते} यानी: पुष्टि करते। {और डरते} यानी: शिर्क से बचते। {तो हम उन पर आसमान और ज़मीन से बरकतें खोल देते} यानी: वर्षा और वनस्पति (7)। यह विशेष रूप से उन लोगों के बारे में है जिनका उल्लेख हुआ है। क्योंकि कभी-कभी ईमान वालों को गुज़ारे की तंगी से आज़माया जाता है, जो उनके पापों का प्रायश्चित होता है। क्या आपने नहीं देखा कि नूह के बारे में बताया गया जब उन्होंने अपनी क़ौम से कहा: {अपने रब से माफ़ी मांगो, निस्संदेह वह बहुत माफ़ करने वाला है। वह तुम पर आसमान से मूसलाधार बारिश भेजेगा} [नूह: 10-11]। और हूद की ओर से: {फिर उसकी ओर तौबा करो, वह तुम पर आसमान से मूसलाधार बारिश भेजेगा} [हूद: 52]। तो उसने उनसे विशेष रूप से बारिश और उपजाऊपन का वादा किया। इसका प्रमाण है: {परन्तु उन्होंने झुठलाया, तो हमने उन्हें उनकी कमाई के कारण पकड़ लिया} यानी: उन्होंने रसूलों को झुठलाया, जबकि मोमिनों ने पुष्टि की और उन्हें नहीं झुठलाया।

(1) 3 / 62 - 63. (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1 / 556 - 557. (3) इसे तबरी ने 10 / 330 में उद्धृत किया है। (4) इसे तबरी ने मुजाहिद के कथन से 10 / 330 में उद्धृत किया है। (5) इब्न अल-अंबारी की 'अल-अज़दाद', पृष्ठ 86. (6) 2 / 122. (7) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1 / 557, और तफ़सीर अल-बग़वी 2 / 183.

ہم نے انہیں {تنگی اور تکلیف میں پکڑا تاکہ وہ عاجزی اختیار کریں} - اس بارے میں پہلے بات ہو چکی ہے (1)۔

{پھر ہم نے برائی کی جگہ بھلائی بدل دی} یعنی: ہم نے ان کی قحط سالی کو خوشحالی سے بدل دیا (2)۔ {یہاں تک کہ وہ کثرت کو پہنچ گئے} یعنی: ان کی تعداد بڑھ گئی، ابن عباس کے بقول (3)۔ ابن زید نے کہا: ان کے مال اور اولاد بڑھ گئے (4)۔ اور 'عفا' اضداد (متضاد الفاظ) میں سے ہے۔ عفا: بڑھ گیا، اور عفا: مٹ گیا یا پرانا ہو گیا (5)۔ اللہ تعالیٰ نے بتایا کہ اس نے انہیں سختی اور آسانی سے آزمایا، لیکن نہ انہوں نے عبرت پکڑی اور نہ ہی شکر ادا کیا۔ {اور کہنے لگے کہ ہمارے باپ دادا کو بھی دکھ اور سکھ پہنچا تھا} تو ہم بھی ان ہی کی طرح ہیں۔ {تو ہم نے انہیں اچانک پکڑ لیا} یعنی: ناگہانی طور پر؛ تاکہ ان کی حسرت اور بڑھ جائے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور اگر بستیوں والے ایمان لاتے اور ڈرتے تو ہم ان پر آسمان اور زمین سے برکتیں کھول دیتے لیکن انہوں نے جھٹلایا تو ہم نے ان کو ان کے کرتوتوں کی وجہ سے پکڑ لیا۔}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اگر بستیوں والے} - شہر کو 'قریہ' کہا جاتا ہے کیونکہ وہاں لوگوں کا اجتماع ہوتا ہے۔ لفظ 'قریت الماء' سے ہے: جب تم نے پانی جمع کیا۔ اور یہ 'البقرہ' میں پوری وضاحت کے ساتھ گزر چکا ہے (6)۔ {ایمان لاتے} یعنی: تصدیق کرتے۔ {اور ڈرتے} یعنی: شرک سے بچتے۔ {تو ہم ان پر آسمان اور زمین سے برکتیں کھول دیتے} یعنی: بارش اور نباتات (7)۔ اور یہ خاص طور پر ان قوموں کے بارے میں ہے جن کا تذکرہ ہوا ہے۔ کیونکہ کبھی مومنوں کو رزق کی تنگی سے آزمایا جاتا ہے جو ان کے گناہوں کا کفارہ بن جاتا ہے۔ کیا تم نہیں دیکھتے کہ

نوح علیہ السلام کے بارے میں خبر دی گئی جب انہوں نے اپنی قوم سے کہا: {اپنے رب سے معافی مانگو، بے شک وہ بڑا بخشنے والا ہے۔ وہ تم پر آسمان سے موسلا دھار بارش برسائے گا} [نوح: 10-11]۔ اور ہود علیہ السلام کی طرف سے: {پھر اس کی طرف توبہ کرو وہ تم پر آسمان سے خوب بارش برسائے گا} [ہود: 52]۔ تو ان سے خاص طور پر بارش اور خوشحالی کا وعدہ کیا گیا۔ اس کی دلیل یہ آیت ہے: {لیکن انہوں نے جھٹلایا تو ہم نے ان کو ان کے کرتوتوں کی وجہ سے پکڑ لیا} یعنی: انہوں نے رسولوں کو جھٹلایا، جبکہ مومنوں نے تصدیق کی اور نہیں جھٹلایا۔

---

(1) 3 / 62 - 63. (2) تفسیر ابی اللیث 1 / 556 - 557. (3) اسے طبری نے 10 / 330 میں روایت کیا ہے۔ (4) اسے طبری نے 10 / 330 میں مجاہد کے قول سے روایت کیا ہے۔ (5) ابن الانباری کی کتاب 'الاضداد'، ص 86. (6) 2 / 122. (7) تفسیر ابی اللیث 1 / 557، اور تفسیر البغوی 2 / 183۔

Surah Al-A'raf: Verses 97 - 98 289

His Almighty Word: {Did the people of the cities then feel secure that Our punishment should come to them by night while they were asleep? (97) Or did the people of the cities feel secure that Our punishment should come to them in the morning while they were at play? (98)}

His Almighty Word: {Did the people of the cities then feel secure} - The interrogation is for denial (disapproval), and the 'fa' is for conjunction (1), its equivalent is: {Is it then the judgment of [the time of] ignorance they desire?} [Al-Ma'idah: 50].

What is meant by 'the cities' is Makkah and its surroundings; because they disbelieved Muhammad ﷺ. And it was said: it is general to all cities. {that Our punishment should come to them} means: Our torment. {by night} means: at night {while they were asleep} (2).

{Or did the people of the cities feel secure that Our punishment should come to them} - The two Haramis (Ibn Kathir and Nafi') and Ibn 'Amir read (3) with the 'waw' having a sukun (أَوْ) for conjunction (4), in the sense of permission; like: {And do not obey from among them a sinner or an ungrateful one} [Al-Insan: 24], sit with Al-Hasan or Ibn Sirin. The meaning is: or did they feel secure from these sorts of punishments, i.e., if you feel secure from one type of them, you are not secure from the other. And it is permissible for 'aw' (or) to be for one of two things, like your saying: I struck Zaid or 'Amr. The rest read it with a fatha (أَوَ) followed by a hamza. He made it the 'waw' of conjunction entered upon by the 'alif' of interrogation, its equivalent being {Is it not that every time they made a covenant...} [Al-Baqarah: 100].

The meaning of {in the morning while they were at play} is: and they are in what is of no benefit to them; it is said of everyone who was in what harms him and is of no benefit to him: a player, mentioned by An-Nahhas (5).

And in Al-Sihah: Play (al-la'ib) is well-known, and al-la'ab is like it, and he played, he plays. And 'tala'aba': [played].

---

(1) Al-Zamakhshari said in his Kashshaf 2/98: If you say: What is it conjoined to, and why was the first conjoined with 'fa' and the second with 'waw'? I say: What it is conjoined to is His saying: "So We seized them suddenly", and His saying: "And if only the people of the cities" to "they were earning" fell as an objection between the conjoined and that which it is conjoined to. It was only conjoined with 'fa' because

the meaning is: they did and acted, so We seized them suddenly. Did the people of the cities then after that feel secure that Our punishment should come to them by night, and did they feel secure that Our punishment should come to them in the morning? (2) Al-Wasit 2/389, and Tafsir al-Baghawi 2/183. (3) In (Kh), (D), (Z), and (M): read it. (4) The two Haramis: Ibn Kathir and Nafi'. Warsh read according to his origin by casting the movement of the hamza onto the waw. Al-Sab'ah pp. 286-287, and al-Taysir p. 111, and see al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/468 - 469. (5) In Ma'ani al-Qur'an 3/58.

सूरह अल-अराफ़: आयतें 97 - 98 289

अल्लाह तआला का फ़रमान: {क्या फिर बस्तियों वाले इस बात से बेख़ौफ़ हो गए कि उन पर हमारा अज़ाब रात के वक़्त आए जबकि वे सो रहे हों? (97) या क्या बस्तियों वाले इस बात से बेख़ौफ़ हो गए कि उन पर हमारा अज़ाब दिन चढ़े आए जबकि वे खेल-कूद में लगे हों? (98)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {क्या फिर बस्तियों वाले बेख़ौफ़ हो गए} - यहाँ प्रश्न अस्वीकृति (इन्कार) के लिए है, और 'फ़ा' संयोजन (अतफ़) के लिए है (1), इसका उदाहरण है: {क्या फिर वे जाहिलियत का फ़ैसला चाहते हैं?} [अल-माइदा: 50]।

बस्तियों से तात्पर्य मक्का और उसके आसपास के क्षेत्र हैं; क्योंकि उन्होंने मुहम्मद ﷺ को झुठलाया। और कहा गया है: यह सभी बस्तियों के लिए सामान्य है। {कि उन पर हमारा अज़ाब आए} यानी: हमारा अज़ाब। {बयातन} यानी: रात के वक़्त {जबकि वे सो रहे हों} (2)।

{या क्या बस्तियों वाले इस बात से बेख़ौफ़ हो गए कि उन पर हमारा अज़ाब आए} - हरमैन के क़ारी (इब्न कसीर और नाफ़े) और इब्न आमिर ने (3) वाव पर सुकून के साथ (أَوْ) संयोजन के लिए पढ़ा है (4), अनुमति के अर्थ में; जैसे: {और उनमें से किसी पापी या कृतघ्न की बात न मानना} [अल-इन्सान: 24], हसन या इब्न सिरीन के साथ बैठो। और अर्थ यह है: या क्या वे इन प्रकार की सजाओं से बेख़ौफ़ हो गए, यानी: यदि आप उनमें से एक प्रकार से बेख़ौफ़ हो गए हैं, तो दूसरे से बेख़ौफ़ नहीं हैं। और यह भी संभव है कि 'अौ' (या) दो चीज़ों में से एक के लिए हो, जैसे आपका कहना: मैंने ज़ैद या अम्र को मारा। और बाक़ी लोगों ने इसे फ़तह (ज़बर) के साथ (أَوَ) पढ़ा है जिसके बाद हमज़ा है। उन्होंने इसे संयोजन का 'वाव' माना जिस पर प्रश्न का 'अलिफ़' लगा है, इसका उदाहरण है {क्या जब कभी उन्होंने कोई वचन दिया...} [अल-बक़रा: 100]।

और {दिन चढ़े जबकि वे खेल रहे हों} का अर्थ है: और वे ऐसी चीज़ में हों जो उन्हें लाभ न दे; हर उस व्यक्ति के बारे में जो ऐसी चीज़ में हो जो उसे हानि पहुँचाए और लाभ न दे, कहा जाता है: खेलने वाला, इसे अन-नह़्ह़ास ने उल्लेख किया है (5)।

और अस-सिह़ाह़ में है: 'अल-लैब' (खेलना) प्रसिद्ध है, और 'अल-लअ़ब' भी उसी के समान है, और उसने खेला, वह खेलता है। और 'तलअ़बा': [खेला]।

(1) ज़मख़्शरी ने अपनी कश्शाफ़ 98/2 में कहा: यदि आप कहें: संयोजित (अतफ़) किस पर है, और पहली आयत को 'फ़ा' के साथ और दूसरी को 'वाव' के साथ क्यों जोड़ा गया? मैंने कहा: जिस पर जोड़ा गया है वह अल्लाह का कथन है: "तो हमने उन्हें अचानक पकड़ लिया", और उनका कथन: "और यदि बस्तियों वाले" से लेकर "वे कमाते थे" तक, संयोजित और जिस पर जोड़ा गया है उसके बीच एक आपत्ति के रूप में आया है। और केवल 'फ़ा' के साथ संयोजन इसलिए किया गया क्योंकि अर्थ यह है: उन्होंने किया और किया, तो हमने उन्हें अचानक पकड़ लिया, क्या उसके बाद बस्तियों वाले इस बात से बेख़ौफ़ हो गए कि हमारा अज़ाब रात के वक़्त आए, और क्या वे बेख़ौफ़ हो गए कि हमारा अज़ाब दिन चढ़े आए? (2) अल-वसीत 389/2, और तफ़सीर अल-बग़वी 183/2। (3) (ख़), (द), (ज़) और (म) में: 'क़रअ़हु' (उसने इसे पढ़ा) है। (4) हरमैन के क़ारी: इब्न कसीर और नाफ़े और वरश ने अपने मूल के अनुसार हमज़ा की हरकत वाव पर डालकर पढ़ा है। अस-सबअ़ह पृ. 286-287, और अत-तयसीर पृ. 111, और देखें अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िराअ़त 468/1 - 469। (5) मआनी अल-क़ुरआन 58/3 में।

سورہ الاعراف: آیات 97 - 98 289

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا پھر بستیوں والے اس بات سے بے خوف ہو گئے کہ ان پر ہمارا عذاب رات کے وقت آئے جبکہ وہ سو رہے ہوں؟ (97) یا کیا بستیوں والے اس بات سے بے خوف ہو گئے کہ ان پر ہمارا عذاب دن چڑھے آئے جبکہ وہ کھیل کود میں لگے ہوں؟ (98)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا پھر بستیوں والے بے خوف ہو گئے} - یہاں استفہام انکار کے لیے ہے، اور 'فا' عطف کے لیے ہے (1)، اس کی مثال یہ ہے: {کیا پھر وہ جاہلیت کا فیصلہ چاہتے ہیں؟} [المائدہ: 50]۔

بستیوں سے مراد مکہ اور اس کے گرد و نواح ہیں؛ کیونکہ انہوں نے محمد ﷺ کی تکذیب کی۔ اور کہا گیا ہے: یہ تمام بستیوں کے لیے عام ہے۔ {کہ ان پر ہمارا عذاب آئے} یعنی: ہمارا عذاب۔ {بَيَاتًا} یعنی: رات کے وقت {جبکہ وہ سو رہے ہوں} (2)۔

{یا کیا بستیوں والے اس بات سے بے خوف ہو گئے کہ ان پر ہمارا عذاب آئے} - حرمین کے قراء (ابن کثیر اور نافع) اور ابن عامر نے (3) واؤ کے سکون کے ساتھ (أَوْ) عطف کے لیے پڑھا ہے (4)، اباحت کے معنی میں؛ جیسے: {اور ان میں سے کسی گناہ گار یا ناشکرے کا کہنا نہ ماننا} [الانسان: 24]، حسن یا ابن سیرین کے پاس بیٹھو۔ اور معنی یہ ہے: یا کیا وہ ان قسموں کی سزاؤں سے بے خوف ہو گئے، یعنی: اگر تم ان میں سے ایک قسم سے بے خوف ہو گئے ہو تو دوسری سے بے خوف نہیں ہو۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ 'أو' دو چیزوں میں سے ایک کے لیے ہو، جیسے آپ کا قول: میں نے زید یا عمرو کو مارا۔ اور باقیوں نے اسے زبر (فتحہ) کے ساتھ (أَوَ) پڑھا ہے جس کے بعد ہمزہ ہے۔ اس نے اسے واؤ عطف قرار دیا جس پر الف استفہام داخل ہوا، اس کی مثال ہے {کیا جب کبھی انہوں نے کوئی عہد کیا...} [البقرہ: 100]۔

اور {دن چڑھے جبکہ وہ کھیل رہے ہوں} کا معنی ہے: اور وہ ایسی چیز میں ہوں جو انہیں فائدہ نہ دے؛ ہر اس شخص کے بارے میں جو ایسی چیز میں ہو جو اسے نقصان دے اور اسے فائدہ نہ دے، کہا جاتا ہے: کھیلنے والا، اسے النحاس نے ذکر کیا ہے (5)۔

اور الصحاح میں ہے: 'اللَّعِب' معروف ہے، اور 'اللَّعَب' بھی اسی کی طرح ہے، اور 'لعب یلعب' (اس نے کھیلا، وہ کھیلتا ہے)۔ اور 'تَلَعَّبَ': [کھیلا]۔

---

(1) زمخشری نے اپنی کشاف 98/2 میں کہا: اگر تم کہو: معطوف علیہ کیا ہے، اور پہلی آیت کو 'فا' کے ساتھ اور دوسری کو 'واؤ' کے ساتھ کیوں عطف کیا گیا؟ میں نے کہا: معطوف علیہ اللہ کا قول ہے: "تو ہم نے انہیں اچانک پکڑ لیا"، اور ان کا قول: "اور اگر بستیوں والے" سے لے کر "وہ کماتے تھے" تک، معطوف اور معطوف علیہ کے درمیان بطورِ اعتراض واقع ہوا ہے۔ اور صرف 'فا' کے ساتھ عطف اس لیے کیا گیا کیونکہ معنی یہ ہے: انہوں نے کیا اور کیا، تو ہم نے انہیں اچانک پکڑ لیا، کیا اس کے بعد بستیوں والے اس بات سے بے خوف ہو گئے کہ ہمارا عذاب رات کے وقت آئے، اور وہ اس بات سے بے خوف ہو گئے کہ ہمارا عذاب دن چڑھے آئے؟ (2) الوسیط 389/2، اور تفسیر البغوی 183/2۔ (3) (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں: 'قرأه' (اس نے اسے پڑھا) ہے۔ (4) حرمین کے قراء: ابن کثیر اور نافع، اور ورش نے اپنی اصل کے مطابق ہمزہ کی حرکت واؤ پر ڈال کر پڑھا ہے۔ السبعہ ص 286-287، اور التیسیر ص 111، اور ملاحظہ کریں الکشف عن وجوہ القراءات 468/1 - 469۔ (5) معانی القرآن 58/3 میں۔

time after time. And a man is "til'aba": someone who plays a lot, and "at-tal'ab" - with a fatha - is the verbal noun (masdar). And a girl is "la'ub" (1).

His Almighty's saying: {Did they then feel secure against the plan of Allah? But no one feels secure against the plan of Allah except the people who are the losers.} (99)

His Almighty's saying: {Did they then feel secure against the plan of Allah} meaning: His punishment and His recompense for their plotting. It was also said: His plan is His leading them on gradually (istidraj) with blessings and health (2).

His Almighty's saying: {Has it not become clear to those who inherit the earth after its [former] inhabitants that if We willed, We could afflict them for their sins and seal over their hearts so they do not hear?} (100)

His Almighty's saying: {Has it not become clear} meaning: clarified. {to those who inherit the earth} referring to the disbelievers of Makkah and those around them. {We could afflict them} meaning: We would seize them. {for their sins} meaning: for their disbelief and denial. {and We seal} meaning: and We are sealing; so it is an independent clause. It was said: it is conjoined to "afflicted", meaning: We afflict them and seal; so the past tense occurred in place of the future (3).

His Almighty's saying: {Those cities - We relate to you [O Muhammad] some of their news. And certainly their messengers came to them with clear proofs, but they were not to believe in that which they had denied before. Thus does Allah seal over the hearts of the disbelievers.} (101)

His Almighty's saying: {Those cities} meaning: these cities that We destroyed, and they are the cities of the [people of] Noah, 'Ad, Lot, Hud (4), and Shu'ayb mentioned previously. {We relate} meaning: We recite. {to you some of their news}

---

(1) As-Sihah (article: la'aba), and what precedes it between brackets is from it. (2) Al-Waseet 2/390, and Tafsir al-Baghawi 2/184. (3) Al-Waseet 2/390, and Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 2/361. (4) Thus in the copies: Hud, and perhaps the correct is: and Thamud. See Tafsir al-Baghawi 2/184, and Tafsir al-Razi 14/188, and what is between brackets is from them.

सूरह अल-अराफ: आयत ९७ - १०१ २९०

समय-समय पर। और एक आदमी "तिलआबा" (til'aba) है: वह जो बहुत खेलता है, और "अत-ताल'अब" (at-tal'ab) - ता पर ज़बर के साथ - क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) है। और एक लड़की "ला'उब" (la'ub) है (१)।

अल्लाह तआला का कथन: {क्या वे अल्लाह की चाल से बेखौफ हो गए? तो अल्लाह की चाल से केवल घाटा उठाने वाले लोग ही बेखौफ होते हैं।} (९९)

अल्लाह तआला का कथन: {क्या वे अल्लाह की चाल से बेखौफ हो गए} का अर्थ है: उसकी सज़ा और उनकी चालबाजी का बदला। और यह भी कहा गया है: उसकी चाल उन्हें धीरे-धीरे (इस्तिदराज) नेमतों और स्वास्थ्य के साथ ढील देना है (२)।

अल्लाह तआला का कथन: {क्या उनके लिए यह बात स्पष्ट नहीं हुई जो पृथ्वी के उत्तराधिकारी होते हैं उसके(पूर्व) निवासियों के बाद, कि यदि हम चाहें तो उनके पापों के कारण उन्हें पकड़ लें और उनके दिलों पर मुहर लगा दें, तो वे सुन न सकें?} (१००)

अल्लाह तआला का कथन: {क्या स्पष्ट नहीं हुआ} अर्थात: स्पष्ट हो गया। {जो पृथ्वी के उत्तराधिकारी होते हैं} इससे मक्का के काफ़िर और उनके आसपास के लोग मुराद हैं। {उन्हें पकड़ लें} अर्थात: हम उन्हें पकड़ते। {उनके पापों के कारण} अर्थात: उनके कुफ्र और झुठलाने के कारण। {और हम मुहर लगा दें} अर्थात: और हम मुहर लगा रहे हैं; तो यह नया वाक्य (मुस्तनफ) है। और कहा गया: यह "पकड़ लें" पर अत्फ़ है, अर्थात: हम उन्हें पकड़ते हैं और मुहर लगा देते हैं; तो भूतकाल भविष्य काल के स्थान पर आया है (३)।

अल्लाह तआला का कथन: {ये बस्तियाँ हैं जिनके कुछ वृत्तांत हम आपको सुना रहे हैं। और उनके पास उनके रसूल स्पष्ट प्रमाण लेकर आए, परन्तु वे ऐसे न थे कि उस पर ईमान लाते जिसे वे पहले झुठला चुके थे। इसी प्रकार अल्लाह काफ़िरों के दिलों पर मुहर लगा देता है।} (१०१)

अल्लाह तआला का कथन: {ये बस्तियाँ} अर्थात: ये वे बस्तियाँ हैं जिन्हें हमने नष्ट कर दिया, और वे नूह, आद, लूत, हूद (४) और शुऐब की बस्तियाँ हैं जिनका पहले उल्लेख किया गया है। {हम सुनाते हैं} अर्थात: हम तिलावत करते हैं। {आपको उनके वृत्तांतों में से}

(१) अल-सिहाह (लअबा), और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह उसी से है। (२) अल-वसीत २/३९०, और तफसीर अल-बग़वी २/१८४। (३) अल-वसीत २/३९०, और मआनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज २/३६१। (४) प्रतियों में ऐसा ही है: हूद, और शायद सही है: और समूद। देखिए तफसीर अल-बग़वी २/१८४, और तफसीर अल-राज़ी १४/१८८, और कोष्ठकों के बीच जो कुछ है वह उनसे है।

سورہ الاعراف: آیات ۹۷ - ۱۰۱ ۲۹۰

بار بار۔ اور "تِلْعَابَة" وہ شخص جو بہت کھیلتا ہو، اور "التِّلْعَاب" - تا پر فتح کے ساتھ - مصدر ہے۔ اور "لَعُوب" لڑکی (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا وہ اللہ کی چال سے بے خوف ہو گئے؟ تو اللہ کی چال سے وہی لوگ بے خوف ہوتے ہیں جو نقصان اٹھانے والے ہیں۔} (۹۹)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا وہ اللہ کی چال سے بے خوف ہو گئے} یعنی: اس کا عذاب اور ان کی مکاری کا بدلہ۔ اور کہا گیا: اس کی چال انہیں بتدریج (استدراج) نعمتوں اور صحت کے ساتھ ڈھیل دینا ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا ان لوگوں پر یہ بات واضح نہیں ہوئی جو زمین کے وارث بنتے ہیں اس کے (سابقہ) رہنے والوں کے بعد، کہ اگر ہم چاہیں تو ان کے گناہوں کے بدلے انہیں پکڑ لیں اور ان کے دلوں پر مہر لگا دیں تو وہ سن نہ سکیں؟} (۱۰۰)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا واضح نہیں ہوا} یعنی: بیان کر دیا گیا۔ {ان لوگوں کے لیے جو زمین کے وارث بنتے ہیں} اس سے مراد مکہ کے کفار اور ان کے ارد گرد کے لوگ ہیں۔ {انہیں پکڑ لیں} یعنی: انہیں گرفت میں لے لیں۔ {ان کے گناہوں کے بدلے} یعنی: ان کے کفر اور جھٹلانے کی وجہ سے۔ {اور ہم مہر لگا دیں} یعنی: اور ہم مہر لگا رہے ہیں؛ تو یہ جملہ مستانفہ (نیا جملہ) ہے۔ اور کہا گیا: یہ "أَصَبْنَاهُمْ" پر معطوف ہے، یعنی: ہم انہیں پکڑتے ہیں اور مہر لگا دیتے ہیں؛ پس ماضی مستقبل کے مقام پر واقع ہوا ہے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یہ وہ بستیاں ہیں جن کے کچھ حالات ہم آپ کو سنا رہے ہیں، اور یقیناً ان کے پاس ان کے رسول واضح دلیلیں لے کر آئے، مگر وہ ایسے نہ تھے کہ اس پر ایمان لاتے جسے وہ پہلے جھٹلا چکے تھے۔ اسی طرح اللہ کافروں کے دلوں پر مہر لگا دیتا ہے۔} (۱۰۱)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یہ بستیاں} یعنی: یہ وہ بستیاں ہیں جنہیں ہم نے ہلاک کر دیا، اور وہ [قوم] نوح، عاد، لوط، ہود (۴) اور شعیب کی بستیاں ہیں جن کا پہلے ذکر ہو چکا ہے۔ {ہم سناتے ہیں} یعنی: ہم تلاوت کرتے ہیں۔ {آپ کو ان کے حالات میں سے}

---

(۱) الصحاح (لعب)، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان پہلے گزرا وہ اسی سے ہے۔ (۲) الوسیط ۲/ ۳۹۰، اور تفسیر البغوی ۲/ ۱۸۴۔ (۳) الوسیط ۲/ ۳۹۰، اور معانی القرآن للزجاج ۲/ ۳۶۱۔ (۴) نسخوں میں اسی طرح ہے: ہود، اور شاید صحیح ہے: وثمود۔ دیکھئے تفسیر البغوی ۲/ ۱۸۴، اور تفسیر الرازی ۱۴/ ۱۸۸، اور جو ان کے درمیان بریکٹ میں ہے وہ انہی سے ہے۔

Surah Al-A'raf, Verses 101 - 102

291

That is: from its news. It is a consolation for the Prophet (peace and blessings be upon him) and the Muslims. {But they were not to believe} meaning: those disbelievers were not going to believe after their destruction if We had brought them back to life; Mujahid said this. Its parallel is: {And even if they were returned, they would certainly revert} [Al-An'am: 28]. Ibn Abbas and Al-Rabi' said: It was in the knowledge of Allah Almighty on the day He took the covenant from them that they would not believe in the Messengers. {because they had denied before} It means the day of the covenant when He brought them out from the back of Adam, and they believed unwillingly, not willingly. Al-Suddi said: They believed on the day the covenant was taken from them unwillingly, so they were not going to believe now in reality. It is also said: They asked for miracles, and when they saw them, they were not going to believe in what they had denied before seeing the miracles(1). Its parallel is: {just as they did not believe in it the first time} (2) [Al-An'am: 110]. {Thus does Allah seal the hearts of the disbelievers} That is: like His sealing of the hearts of those mentioned, likewise Allah seals the hearts of those who disbelieve in Muhammad (3) ﷺ. Allah Almighty's saying: {And We did not find for most of them any covenant, and indeed, We found most of them to be defiantly disobedient} Allah Almighty's saying: {And We did not find for most of them any covenant}: "min" (any) is extra, and it indicates the meaning of category; if it weren't for "min," it might have been mistakenly thought to mean one in number (4). Ibn Abbas said: He means the covenant taken from them at the time of the scattering (of souls like atoms). Whoever breaks the covenant, it is said of him: he has no covenant, meaning: as if he never made a covenant. Al-Hasan said: The covenant that was entrusted to them with the prophets to worship Him and not associate anything with Him (5). It is also said: He meant that the disbelievers are divided, so most of them have no honesty and no loyalty, and among them are those who have honesty despite their disbelief, although they are few. It is narrated...

---

(1) In (m): the miracle. (2) Zad al-Masir 3/236, Tafsir al-Razi 14/188, and Al-Tabari 10/237-238 narrated the previous sayings similarly. (3) Tafsir al-Baghawi 2/184-185. (4) Ma'ani al-Quran by Al-Nahhas 3/60. (5) Ibn al-Jawzi mentioned these two sayings in Zad al-Masir 3/236.

सूरह अल-अराफ़, आयत 101 - 102

291

अर्थात्: उसकी ख़बरों से। यह पैग़ंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) और मुसलमानों के लिए सांत्वना है। {लेकिन वे ईमान लाने वाले न थे} अर्थात्: वे काफ़िर उनके विनाश के बाद ईमान लाने वाले नहीं थे यदि हमने उन्हें फिर से जीवित कर दिया होता; मुजाहिद ने यह कहा। इसके समान है: {और यदि उन्हें वापस लाया जाए, तो वे निश्चित रूप से फिर से वही करेंगे} [अल-अन'आम: 28]। इब्न अब्बास और अल-रबी' ने कहा: अल्लाह सर्वशक्तिमान के ज्ञान में उस दिन था जब उसने उनसे प्रतिज्ञा ली थी कि वे रसूलों पर विश्वास नहीं करेंगे। {क्योंकि उन्होंने पहले झुठलाया था} इसका अर्थ प्रतिज्ञा के दिन से है जब उसने उन्हें आदम की पीठ से निकाला था, और उन्होंने अनिच्छा से विश्वास किया था, स्वेच्छा से नहीं। अल-सुद्दी ने कहा: जिस दिन उनसे प्रतिज्ञा ली गई थी, उस दिन उन्होंने अनिच्छा से विश्वास किया था, इसलिए वे अब वास्तव में ईमान लाने वाले नहीं थे। और यह भी कहा गया है: उन्होंने चमत्कारों की माँग की, और जब उन्होंने उन्हें देखा, तो वे उस पर विश्वास नहीं करने वाले थे जिसे उन्होंने चमत्कार देखने से पहले झुठलाया था (1)। इसके समान है: {जैसे कि वे पहली बार इस पर विश्वास नहीं लाए थे} (2) [अल-अन'आम: 110]। {इसी तरह अल्लाह काफ़िरों के दिलों पर मुहर लगा देता है} अर्थात्: जैसे उन लोगों के दिलों पर मुहर लगाई जिनका उल्लेख हुआ, वैसे ही अल्लाह मुहम्मद ﷺ को न मानने वाले काफ़िरों के दिलों पर मुहर लगा देता है (3)। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने उनमें से अधिकांश के लिए कोई प्रतिज्ञा नहीं पाई, और वास्तव में, हमने उनमें से अधिकांश को अवज्ञाकारी पाया} अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने उनमें से अधिकांश के लिए कोई प्रतिज्ञा नहीं पाई}: "मिन" (कोई) अतिरिक्त है, और यह श्रेणी के अर्थ को दर्शाता है; यदि "मिन" नहीं होता, तो यह गलत समझा जा सकता था कि इसका अर्थ संख्या में एक है (4)। इब्न अब्बास ने कहा: उनका तात्पर्य उस प्रतिज्ञा से है जो उनके समय 'ज़र्र' (आत्माओं के सृजन के समय) उनसे ली गई थी। जिसने प्रतिज्ञा तोड़ी, उसके बारे में कहा जाता है: उसके पास कोई प्रतिज्ञा नहीं है, अर्थात्: जैसे कि उसने कभी प्रतिज्ञा ही नहीं की थी। अल-हसन ने कहा: वह प्रतिज्ञा जो नबियों के माध्यम से उन्हें सौंपी गई थी कि वे केवल उसी की इबादत करें और उसके साथ किसी को शरीक न करें (5)। और यह भी कहा गया है: उनका तात्पर्य था कि काफ़िर विभाजित हैं, इसलिए उनमें से अधिकांश के पास न तो ईमानदारी है और न ही वफ़ादारी, और उनमें से कुछ ऐसे भी हैं जो अपने कुफ़्र के बावजूद ईमानदार हैं, हालाँकि वे कम हैं। यह रिवायत है...

(1) (m) में: चमत्कार। (2) ज़ाद अल-मसीर 3/236, तफ़सीर अल-राज़ी 14/188, और अल-तबरी 10/237-238 ने पिछली बातों को इसी तरह वर्णित किया है। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 2/184-185। (4) अल-नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 3/60। (5) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 3/236 में इन दो बातों का उल्लेख किया है।

سورہ الاعراف، آیات ۱۰۱ - ۱۰۲

۲۹۱

یعنی: اس کی خبروں سے۔ اور یہ نبی کریم ﷺ اور مسلمانوں کے لیے تسلی ہے۔ ﴿ فَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا ﴾ یعنی: پس وہ کافر ان کی ہلاکت کے بعد ایمان لانے والے نہ تھے اگر ہم انہیں دوبارہ زندہ کر دیتے؛ یہ مجاہد کا قول ہے۔ اس کی نظیر ہے: ﴿وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا ﴾ [الأنعام: ۲۸]۔ اور ابن عباس اور ربیع نے کہا: اللہ تعالیٰ کے علم میں اس دن جب ان سے میثاق (عہد) لیا گیا تھا، یہ تھا کہ وہ رسولوں پر ایمان نہیں لائیں گے۔ ﴿ بِمَا كَذَّبُوا مِن قَبْلُ ﴾ اس سے مراد میثاق کا دن ہے جب اللہ نے انہیں آدم کی پشت سے نکالا تھا، تو وہ ناگواری سے ایمان لائے تھے، اپنی مرضی سے نہیں۔ سدی نے کہا: جس دن ان سے عہد لیا گیا انہوں نے بادلِ نخواستہ ایمان کا اقرار کیا، پس وہ اب حقیقت میں ایمان لانے والے نہ تھے۔ اور کہا گیا: انہوں نے معجزات مانگے، پھر جب انہوں نے انہیں دیکھ لیا تو وہ ایمان لانے والے نہ تھے اس وجہ سے جسے وہ معجزات دیکھنے سے پہلے جھٹلا چکے تھے(۱)۔ اس کی نظیر ہے: ﴿ كَمَا لَمْ يُؤْمِنُوا بِهِ أَوَّلَ مَرَّةٍ ﴾ (۲) [الأنعام: ۱۱۰]۔ ﴿ كَذَٰلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِ الْكَافِرِينَ ﴾ یعنی: جس طرح مذکورہ لوگوں کے دلوں پر مہر لگائی، اسی طرح اللہ تعالیٰ محمد ﷺ کے منکر کافروں کے دلوں پر مہر لگا دیتا ہے(۳)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَما وَجَدْنا لِأَكْثَرِهِمْ مِنْ عَهْدٍ وَإِنْ وَجَدْنا أَكْثَرَهُمْ لَفاسِقِينَ ﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَمَا وَجَدْنَا لِأَكْثَرِهِم مِّنْ عَهْدٍ ﴾: "من" زائدہ ہے، اور یہ جنس کے معنی پر دلالت کرتا ہے؛ اگر "من" نہ ہوتا تو وہم ہو سکتا تھا کہ معنی میں ایک مراد ہے(۴)۔ ابن عباس نے کہا: اس سے مراد وہ عہد ہے جو عالمِ ذر میں ان سے لیا گیا تھا۔ اور جس نے عہد توڑا اس کے بارے میں کہا جاتا ہے کہ اس کا کوئی عہد نہیں، یعنی: گویا اس نے کبھی عہد کیا ہی نہیں تھا۔ اور حسن نے کہا: وہ عہد جو انبیاء کے ذریعے ان سے لیا

گیا تھا کہ وہ اسی کی عبادت کریں اور اس کے ساتھ کسی کو شریک نہ ٹھہرائیں(۵)۔ اور کہا گیا: مراد یہ ہے کہ کافروں کی مختلف قسمیں ہیں، ان میں سے اکثر وہ ہیں جن میں نہ امانت ہے اور نہ وفاداری، اور ان میں سے کچھ وہ ہیں جن میں ان کے کفر کے باوجود امانت داری ہے اگرچہ وہ کم ہیں، روایت ہے...

---

(۱) (م) میں ہے: المعجزة (معجزہ)۔ (۲) زاد المسیر ۳ / ۲۳۶ ، اور تفسیر رازی ۱۴ / ۱۸۸ ، اور طبری نے گزشتہ اقوال کو اسی طرح روایت کیا ہے ۱۰ / ۲۳۷ - ۲۳۸۔ (۳) تفسیر بغوی ۲ / ۱۸۴ - ۱۸۵۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۳ / ۶۰۔ (۵) ابن الجوزی نے زاد المسیر ۳ / ۲۳۶ میں ان دو اقوال کو ذکر کیا ہے۔

292 Surah Al-A'raf: Verses 103 - 112

From Abu Ubaidah (1). Allah Almighty's saying: {Then We sent after them Moses with Our signs to Pharaoh and his establishment, but they were unjust toward them. So see how was the end of the corrupters.} Allah Almighty's saying: {Then We sent after them} means: after Noah, Hud, Salih, Lot, and Shu'aib. {Moses} means: Moses son of Imran. {with Our signs} means: with Our miracles. {but they were unjust toward them} means: they disbelieved and did not believe in the signs (2). Injustice is putting something in other than its proper place. Allah Almighty's saying: {So see how was the end of the corrupters} means: the final outcome of their affair. Allah Almighty's saying: {And Moses said, "O Pharaoh, indeed I am a messenger from the Lord of the worlds [104] Obligated not to say about Allah except the truth. I have come to you with clear evidence from your Lord, so send with me the Children of Israel." [105] [Pharaoh] said, "If you have come with a sign, then bring it forth, if you should be of the truthful." [106] So [Moses] threw his staff, and suddenly it was a manifest serpent. [107] And he drew out his hand, and behold, it was white for the observers. [108] The establishment of the people of Pharaoh said, "Indeed, this is a learned magician [109] Who wants to expel you from your land [through magic], so what do you instruct?" [110] They said [to Pharaoh], "Postpone [the matter of] him and his brother and send among the cities gatherers [111] Who will bring you every learned magician." [112]} "Obligated upon me" [Haqiqun 'alayya] means: mandatory. And whoever recited "upon that I do not" [ala an la], then the meaning is: keen not to say (3). And in the recitation of Abdullah: "Haqiqun an la aqula" by dropping "ala" (4). It was also said: "ala" has the meaning of the letter "ba", i.e., "Haqiqun bi-an la aqula" (obligated that I do not say). Likewise in the recitation of Ubayy and Al-A'mash: "bi-an la...

(1) Abu Ubaidah said in Majaz al-Qur'an 1/223: Its figurative meaning is: And we did not find for most of them a covenant, meaning: loyalty nor protection. And "min" is one of the redundant letters. See Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 3/60. (2) Tafsir al-Tabari 10/341. (3) Majaz al-Qur'an 1/224, and I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/141. The first recitation is for Nafi', and the second for the rest. Al-Sab'ah p. 287, and al-Taysir p. 111. (4) Al-Kashshaf 2/100, and Al-Bahr al-Muhit 4/356.

२९२ सूरा अल-अराफ़: आयतें १०३ - ११२

अबू उबैदा से (१)। अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर हमने उनके बाद मूसा को अपनी निशानियों के साथ फ़िरऔन और उसके दरबारियों के पास भेजा, तो उन्होंने उनके साथ ज़ुल्म किया। पस देखो कि बिगाड़ पैदा करने वालों का अंजाम कैसा हुआ।} अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर हमने उनके बाद भेजा} यानी: नूह, हूद, सालेह, लूत और शुऐब के बाद। {मूसा} यानी: मूसा बिन इमरान। {अपनी निशानियों के साथ} यानी: हमारे मोजिज़ों (चमत्कारों) के साथ। {तो उन्होंने उनके साथ ज़ुल्म किया} यानी: उन्होंने कुफ़्र किया और निशानियों पर ईमान नहीं लाए (२)। और ज़ुल्म: किसी चीज़ को उसकी ग़लत जगह पर रखना है। अल्लाह तआला का फ़रमान: {पस देखो कि बिगाड़ पैदा करने वालों का अंजाम कैसा हुआ} यानी: उनके मामले का अंत। अल्लाह तआला का फ़रमान: {और मूसा ने कहा, "ऐ फ़िरऔन! मैं वास्तव में समस्त संसार के रब का रसूल (संदेशवाहक) हूँ। [१०४] मेरे लिए यही योग्य है कि मैं अल्लाह पर हक़ (सत्य) के सिवा कुछ न कहूँ। मैं तुम्हारे पास तुम्हारे रब की ओर से एक खुली निशानी (प्रमाण) लेकर आया हूँ, अतः इस्राईल की संतान को मेरे साथ जाने दो।" [१०५] उसने (फ़िरऔन ने) कहा, "यदि तुम कोई निशानी लेकर आए हो, तो उसे पेश करो, यदि तुम सच्चों में से हो।" [१०६] तब उसने अपनी लाठी डाल दी, तो अचानक वह एक प्रत्यक्ष अजगर बन गई। [१०७] और उसने अपना हाथ (बग़ल से) निकाला, तो वह देखने वालों के लिए सफ़ेद (चमकता हुआ) था। [१०८] फ़िरऔन की क़ौम के दरबारियों ने कहा, "बेशक यह एक बड़ा माहिर जादूगर है। [१०९] वह चाहता है कि तुम्हें तुम्हारी धरती से निकाल दे, तो अब तुम क्या मशवरा देते हो?" [११०] उन्होंने कहा, "उसे और उसके भाई को ढील दो और शहरों में इकट्ठा करने वालों को भेज दो, [१११] कि वे तुम्हारे पास हर माहिर जादूगर को ले आएँ।" [११२]} "हक़ीक़ुन 'अलैया" (मुझ पर वाजिब) यानी: अनिवार्य। और जिसने "अ'ला अन ला" पढ़ा, तो उसका अर्थ है: इस बात का इच्छुक कि मैं न कहूँ (३)। और अब्दुल्लाह की क़िरात (पठन) में है: "हक़ीक़ुन अन ला अक़ूला" 'अ'ला' को हटाकर (४)। और कहा गया है: 'अ'ला' यहाँ 'बा' के अर्थ में है, यानी: "हक़ीक़ुन बि-अन ला अक़ूला"। और इसी तरह उबै और अ'मश की क़िरात में है: "बि-अन ला..."

(१) अबू उबैदा ने मजाज़ुल क़ुरआन १/२२३ में कहा है: इसका मजाज़ (अर्थ) है: और हमने उनमें से अधिकतर में कोई वादा (वफ़ादारी) नहीं पाया, यानी: वफ़ादारी और न ही सुरक्षा। और 'मिन' ज़ायद (अतिरिक्त) अक्षरों में से है। देखिए मआनी अल-क़ुरआन लि-नह़्हास ३/६०। (२) तफ़सीर अल-तबरी १०/३४१। (३) मजाज़ुल क़ुरआन १/२२४, और एराबुल क़ुरआन लि-नह़्हास २/१४१। पहली क़िरात

नाफ़े की है, और दूसरी बाक़ी लोगों की। अल-सबअह पृ. २८७, और अत-तयसीर पृ. १११। (४) अल-कश्शाफ़ २/१००, और अल-बह़रुल मुह़ीत ४/३५६।

۲۹۲ سورة الاعراف: آیات ۱۰۳ - ۱۱۲

ابو عبیدہ سے روایت ہے (۱)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر ہم نے ان کے بعد موسیٰ کو اپنی نشانیوں کے ساتھ فرعون اور اس کے درباریوں کی طرف بھیجا، تو انہوں نے ان (نشانیوں) کے ساتھ ظلم کیا۔ پس دیکھو کہ فساد کرنے والوں کا انجام کیسا ہوا۔} اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر ہم نے ان کے بعد بھیجا} یعنی: نوح، ہود، صالح، لوط اور شعیب کے بعد۔ {موسیٰ} یعنی: موسیٰ بن عمران۔ {اپنی نشانیوں کے ساتھ} یعنی: ہمارے معجزات کے ساتھ۔ {تو انہوں نے ان کے ساتھ ظلم کیا} یعنی: انہوں نے کفر کیا اور نشانیوں کی تصدیق نہیں کی (۲)۔ اور ظلم: کسی چیز کو اس کے اصل مقام کے علاوہ کہیں اور رکھنا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس دیکھو کہ فساد کرنے والوں کا انجام کیسا ہوا} یعنی: ان کے معاملے کا انجام۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور موسیٰ نے کہا، "اے فرعون! میں رب العالمین کا رسول ہوں۔ [۱۰۴] میرے لیے یہی سزاوار ہے کہ میں اللہ پر حق کے سوا کچھ نہ کہوں۱ میں تمہارے پاس تمہارے رب کی طرف سے واضح دلیل لے کر آیا ہوں، پس بنی اسرائیل کو میرے ساتھ بھیج دے۔" [۱۰۵] اس نے (فرعون نے) کہا، "اگر تم کوئی نشانی لائے ہو تو اسے پیش کرو اگر تم سچوں میں سے ہو۔" [۱۰۶] پس انہوں نے اپنی لاٹھی ڈال دی، تو اچانک وہ ایک نمایاں اژدہا بن گئی۔ [۱۰۷] اور انہوں نے اپنا ہاتھ نکالا تو وہ دیکھنے والوں کے لیے سفید (چمکتا ہوا) تھا۔ [۱۰۸] فرعون کی قوم کے درباریوں نے کہا، "بے شک یہ ایک بڑا ماہر جادوگر ہے۔ [۱۰۹] وہ چاہتا ہے کہ تمہیں تمہاری سرزمین سے نکال دے، تو اب تم کیا مشورہ دیتے ہو؟" [۱۱۰] انہوں نے کہا، "اسے اور اس کے بھائی کو (فی الحال) رہنے دو اور شہروں میں جمع کرنے والے بھیج دو، [۱۱۱] کہ وہ تمہارے پاس ہر ماہر جادوگر کو لے آئیں۔" [۱۱۲]} «حَقِيقٌ عَلَيَّ» یعنی: واجب۔ اور جس نے «عَلَىٰ أن لا» پڑھا، تو اس کا معنی ہے: اس بات پر حریص کہ

میں نہ کہوں (۳)۔ اور عبداللہ کی قرأت میں ہے: «حقيقٌ أن لا أقول» لفظ «على» کے بغیر (۴)۔ اور کہا گیا ہے کہ «على» یہاں «با» کے معنی میں ہے، یعنی: «حقيقٌ بأن لا أقول»۔ اور اسی طرح ابی اور اعمش کی قرأت میں ہے: «بأن لا...»

(۱) ابوعبیدہ نے مجاز القرآن ۱/۲۲۳ میں کہا: اس کا مجاز ہے: اور ہم نے ان کے اکثر لوگوں میں کوئی عہد (وفاداری) نہیں پایا، یعنی: وفاداری اور نہ ہی پاسداری۔ اور «مِنْ» زائد حروف میں سے ہے۔ دیکھیے معانی القرآن للنحاس ۳/۶۰۔ (۲) تفسیر الطبری ۱۰/۳۴۱۔ (۳) مجاز القرآن ۱/۲۲۴، اور اعراب القرآن للنحاس ۲/۱۴۱۔ پہلی قرأت نافع کی ہے، اور دوسری باقی قراء کی۔ السبعة ص ۲۸۷، اور التیسیر ص ۱۱۱۔ (۴) الکشاف ۲/۱۰۰، اور البحر المحیط ۴/۳۵۶۔

Surah Al-A'raf: Verses 104 - 112 293

I say(1). As you say: I shot with the bow and on the bow. So "Haqiq" (worthy/obligated) here is in the sense of "mahqouq" (obligated/deserving)(2). And the meaning of {Send with me the Children of Israel} i.e.: let them go. He used to employ them in arduous labor. {So he threw his staff} used for physical objects and meanings, and it has been mentioned before(3). And the "Thuban" (serpent): the huge male snake, and it is the greatest of snakes(4). {Plainly} i.e.: a snake in which there is no confusion. {And he drew out his hand} i.e.: he took it out and showed it. It was said: from his pocket or from under his arm; as in the Revelation: {And put your hand into your pocket, it will come forth white without harm} [An-Naml: 12] i.e.: without leprosy. Moses was dark-skinned, very brown, then he returned his hand to his pocket and it returned to its original color. Ibn Abbas said: His hand had a brilliant light that lit up what is between the heaven and the earth(5). It was also said: His hand would come out white like snow, shining, and when he returned it, it went back to being like the rest of his body(6). And the meaning of {knowing/learned} i.e.: in magic. {From your land} i.e.: from your kingdom, O Copts, by his putting the Children of Israel ahead of you(7). {What then do you command?} i.e.: Pharaoh said: What then do you command? It was also said: It is from the words of the chiefs, i.e.: they said to Pharaoh alone: What then do you command? Just as tyrants and leaders are addressed: "What do you see (opine) in such-and-such." And it is permissible that it was: they said to him and his companions(8). And "ma" (what) is in the position of nominative (raf'), on the basis that "dha" means "alladhi" (that which). And in the position of accusative (nasb), on the basis that "ma" and "dha" are one thing(9).

(1) Tafsir al-Baghawi 2/185, and al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 1/386 and Ibn Khalawayh in al-Qira'at al-Shadhah p. 45 attributed this reading to Ibn Mas'ud. (2) Tafsir al-Razi 14/191-192. (3) 5/356-357. (4) Al-Waseet 2/392. (5) Al-Razi mentioned it in his Tafsir 14/196. (6) Tafsir al-Tabari 10/346-347, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/436. (7) Al-Waseet 2/392-393. (8) Zad al-Masir 3/238, and Tafsir al-Razi 14/197. (9) Mushkil I'rab al-Qur'an 1/298.

सूरा अल-अराफ: आयत 104 - 112 293

मैं कहता हूँ(1)। जैसा कि आप कहते हैं: मैंने धनुष से और धनुष पर प्रहार किया। तो "हक़ीक़" (योग्य/कर्तव्यबद्ध) यहाँ "महक़ूक़" (कर्तव्यबद्ध/पात्र) के अर्थ में है(2)। और {भेज दो मेरे साथ बनी इस्राइल को} का अर्थ है: उन्हें जाने दो। वह उनसे कठिन परिश्रम करवाता था। {तो उसने अपनी लाठी फेंक दी} भौतिक वस्तुओं और अर्थों के लिए उपयोग किया जाता है, और इसका पहले उल्लेख किया जा चुका है(3)। और "सुबान" (अजगर): विशाल नर साँप, और यह साँपों में सबसे बड़ा है(4)। {स्पष्ट} अर्थात: एक ऐसा साँप जिसमें कोई भ्रम न हो। {और उसने अपना हाथ निकाला} अर्थात: उसे बाहर निकाला और प्रकट किया। कहा गया: अपनी जेब से या अपनी बाजू के नीचे से; जैसा कि आयत में है: {और अपना हाथ अपनी जेब में डाल, वह बिना किसी बीमारी (सफेद दाग) के चमकता हुआ निकलेगा} [अन-नमल: 12] अर्थात: बिना कोढ़ के। मूसा गहरे रंग के थे, बहुत सांवले, फिर उन्होंने अपना हाथ अपनी जेब में वापस डाला तो वह अपने मूल रंग में वापस आ गया। इब्न अब्बास ने कहा: उनके हाथ में एक चमकता हुआ नूर (प्रकाश) था जो आकाश और पृथ्वी के बीच की चीज़ों को रोशन कर देता था(5)। यह भी कहा गया: उनका हाथ बर्फ की तरह सफेद निकलता था, चमकता हुआ, और जब वह उसे वापस लेते, तो वह उनके बाकी शरीर जैसा हो जाता था(6)। और {ज्ञानी/विद्वान} का अर्थ है: जादू में। {तुम्हारी ज़मीन से} अर्थात: तुम्हारे राज्य से, ऐ किब्तियों, बनी इस्राइल को तुम पर प्राथमिकता देकर(7)। {तो तुम क्या आदेश देते हो?} अर्थात: फिरौन ने कहा: तो तुम क्या आदेश देते हो? यह भी कहा गया: यह दरबारियों के शब्द हैं, यानी उन्होंने अकेले फिरौन से कहा: आप क्या आदेश देते हैं? जैसे अत्याचारियों और नेताओं को संबोधित किया जाता है: "आप इस बारे में क्या सोचते हैं।" और यह संभव है कि: उन्होंने उससे और उसके साथियों से कहा हो(8)। और "मा" (क्या) रफ़ (कर्ता कारक) की स्थिति में है, इस आधार पर कि "दा" का अर्थ "अल्लाज़ी" (वह जो) है। और नसब (कर्म कारक) की स्थिति में, इस आधार पर कि "मा" और "दा" एक ही चीज़ हैं(9)।

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 2/185, और अल-फ़र्रा ने मानी अल-क़ुरआन 1/386 में और इब्न ख़ालवैह ने अल-क़िरत अल-शाज़ा पृ. 45 में इस किरात को इब्न मसऊद की ओर मनसूब किया है। (2) तफ़सीर अल-राज़ी 14/191-192। (3) 5/356-357। (4) अल-वसीत 2/392। (5) अल-राज़ी ने इसे अपनी तफ़सीर 14/196 में उल्लेख किया है। (6) तफ़सीर अल-तबरी 10/346-347, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/436। (7) अल-वसीत 2/392-393। (8) ज़ाद अल-मसीर 3/238, और तफ़सीर अल-राज़ी 14/197। (9) मुशकिल एराब अल-क़ुरआन 1/298।

میں کہتا ہوں(۱)۔ جیسا کہ تم کہتے ہو: میں نے کمان سے اور کمان پر تیر چلایا۔ تو "حقیق" (سزا وار/لائق) یہاں "محقوق" (حق دار/لازم) کے معنی میں ہے(۲)۔ اور {پس میرے ساتھ بنی اسرائیل کو بھیج دے} کا معنی ہے: انہیں چھوڑ دے۔ وہ ان سے مشقت والے کام لیتا تھا۔ {پس اس نے اپنی لاٹھی پھینک دی} اجسام اور معانی دونوں کے لیے استعمال ہوتا ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے(۳)۔ اور "ثعبان" (اژدہا): بڑا نر سانپ، اور یہ سانپوں میں سب سے بڑا ہوتا ہے(۴)۔ {صاف ظاہر} یعنی: ایسا سانپ جس میں کوئی شک و شبہ نہ ہو۔ {اور اس نے اپنا ہاتھ نکالا} یعنی: اسے باہر نکالا اور ظاہر کیا۔ کہا گیا: اپنے گریبان سے یا اپنی بغل سے؛ جیسا کہ قرآن میں ہے: {اور اپنا ہاتھ اپنے گریبان میں ڈال، وہ بغیر کسی بیماری (سفید داغ) کے چمکتا ہوا نکلے گا} [النمل: ۱۲] یعنی: برص (سفید داغ) کے بغیر۔ موسیٰ علیہ السلام گندمی رنگ کے تھے، بہت گہرے سانولے، پھر انہوں نے اپنا ہاتھ اپنے گریبان میں واپس ڈالا تو وہ اپنے پہلے رنگ پر لوٹ آیا۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: ان کے ہاتھ میں ایک روشن نور تھا جو آسمان و زمین کے درمیان کی چیزوں کو روشن کر دیتا تھا(۵)۔ اور کہا گیا ہے کہ: ان کا ہاتھ برف کی طرح سفید چمکتا ہوا نکلتا تھا، پھر جب وہ اسے واپس لوٹاتے تو وہ ان کے باقی جسم کی طرح ہو جاتا تھا(۶)۔ اور {علیم} (جاننے والا/ماہر) کا معنی ہے: جادو میں ماہر۔ {تمہاری زمین سے} یعنی: تمہاری سلطنت سے، اے قبطیو! بنی اسرائیل کو تم پر ترجیح دے کر(۷)۔ {پس تم کیا حکم دیتے ہو؟} یعنی: فرعون نے کہا: تو تم کیا حکم دیتے ہو؟ اور کہا گیا: یہ درباریوں کا قول ہے، یعنی انہوں نے اکیلے فرعون سے کہا: آپ کیا حکم دیتے ہیں؟ جیسے جابروں اور سرداروں سے مخاطب ہوا جاتا ہے: "آپ کی اس بارے میں کیا رائے ہے۔" اور یہ بھی جائز ہے کہ: انہوں نے اس سے اور اس کے ساتھیوں

سے کہا ہو(۸)۔ اور "ما" رفع کی جگہ پر ہے، اس بنیاد پر کہ "ذا" کا معنی "الذی" (جو کہ) ہے۔ اور نصب کی جگہ پر، اس بنیاد پر کہ "ما" اور "ذا" ایک ہی چیز ہیں(۹)۔

(۱) تفسیر البغوی ۲/ ۱۸۵، اور الفراء نے معانی القرآن ۱/ ۳۸۶ میں اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ۴۵ میں اس قرات کو ابن مسعود کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۲) تفسیر الرازی ۱۴/ ۱۹۱ - ۱۹۲۔ (۳) ۵/ ۳۵۶ - ۳۵۷۔ (۴) الوسیط ۲/ ۳۹۲۔ (۵) رازی نے اسے اپنی تفسیر ۱۴/ ۱۹۶ میں ذکر کیا ہے۔ (۶) تفسیر الطبری ۱۰/ ۳۴۶ - ۳۴۷، اور المحرر الوجیز ۲/ ۴۳۶۔ (۷) الوسیط ۲/ ۳۹۲ - ۳۹۳۔ (۸) زاد المسیر ۳/ ۲۳۸، اور تفسیر الرازی ۱۴/ ۱۹۷۔ (۹) مشکل إعراب القرآن ۱/ ۲۹۸۔

294 Surah Al-A'raf: Verses 104 - 112

"They said, 'Put him off [arji-h]'" (1). The people of Medina, Asim, and Al-Kisa'i recited it without a hamza, except that Warsh and Al-Kisa'i gave full length (ishba') to the kasra of the 'ha'. Abu Amr recited it with a silent hamza and the 'ha' with a damma. These are two linguistic forms; it is said: "arja'tuhu" and "arjaytuhu", meaning: I delayed him. Ibn Kathir, Ibn Muhaysin, and Hisham recited similarly, except they gave full length to the damma of the 'ha'. The rest of the people of Kufa recited: "arj-ih" with a silent 'ha' (2). Al-Farra' said (3): It is a dialect of the Arabs; they stop on the third-person pronominal 'ha' in connected speech if the letter before it is vowelled, as in: "Hadhihi Talha-h qad aqbalat" (This Talhah has arrived). The Basrans denied this (4).

Qatadah said: the meaning of "arji-h" is: imprison him. Ibn Abbas said: delay him (5). It is also said that "arji-h" is derived from "raja yarju" (to hope); meaning: give him hope and let him wait; this was related by Al-Nahhas (6) from Muhammad bin Yazid. The kasra on the 'ha' is due to following (itba'), and damma is permissible according to the original form. Making it silent is a linguistic error (lahn) not permissible except in rare poetic instances (7).

﴿وَأَخَاهُ﴾ (And his brother) is conjoined to the 'ha'. ﴿حَاشِرِينَ﴾ (collectors) is in the accusative case as a circumstantial adverb (hal). ﴿يَأْتُوكَ﴾ (They will bring to you) is in the jussive case because it is the response to a command, hence the 'nun' was omitted. The people of Kufa except Asim recited: «بِكُلِّ سَحَّار» (every skillful sorcerer). The rest of the people recited: «ساحر» (magician) (8). They are close in meaning, except that the "fa'al" pattern (sahhar) denotes greater intensity/exaggeration.

(1) Thus related the author from Al-Nahhas in 'I'rab al-Quran' 2/142-143. The famous recitation from Asim is: "arj-ih" with a silent 'ha', as will come. See 'al-Sab'ah' p.287, and 'al-Taysir' p.111. (2) Recited by Asim and Hamzah from the people of Kufa, and the recitation of Al-Kisa'i (who is also a Kufan) preceded. (3) In 'Ma'ani al-Quran' 1/388. (4) 'Ma'ani al-Quran' by Al-Zajjaj 2/365, and 'Tafsir al-Razi' 14/198. (5) Al-Tabari related these two opinions in 10/350-351. (6) In 'I'rab al-Quran' 2/143, and the discourse from him continues to the end of the verse's exegesis. (7) However, Asim and Hamzah recited with a silent 'ha' as mentioned. Al-Samin said in 'al-Durr al-Masun' 5/409: In this word (arji-h) there are six recitations among the famous mutawatir ones, and no attention is paid to those who denied some of them or to those who objected to their narrator. (8) 'al-Sab'ah' p.289, and 'al-Taysir' p.112.

२९४ सूरा अल-अराफ़: आयतें १०४ - ११२

"उन्होंने कहा, उसे मुल्तवी कर दो [अरजिह]" (१)। मदीना के लोगों, आसिम और अल-किसाई ने इसे बिना हम्ज़ा के पढ़ा है, सिवाय इसके कि वरश और अल-किसाई ने 'हा' की कसरा (इकार) को खींचकर (इशबा) पढ़ा। अबू अम्र ने इसे साकिन हम्ज़ा और 'हा' पर धम्मा (उकार) के साथ पढ़ा। ये दो भाषाई रूप हैं; कहा जाता है: "अरजातहु" और "अरजयतहु", जिसका अर्थ है: मैंने उसे देर से किया। इसी तरह इब्न कसीर, इब्न मुहयसिन और हिशाम ने पढ़ा; सिवाय इसके कि उन्होंने 'हा' के धम्मा को खींचकर पढ़ा। कूफ़ा के बाकी लोगों ने 'हा' को साकिन करके"अरजिह" पढ़ा (२)। अल-फ़र्रा ने कहा (३): यह अरबों की एक भाषा है, वे जुड़ने की स्थिति (वस्ल) में सर्वनाम 'हा' पर रुक जाते हैं यदि उससे पहले वाला अक्षर स्वरयुक्त हो, जैसे: "हाधिही तलहह क़द अक़बलत" (यह तलहा आई है)। बसरा वालों ने इसका खंडन किया है (४)।

क़तादा ने कहा: "अरजिह" का अर्थ है: उसे कैद कर लो। इब्न अब्बास ने कहा: उसे मुल्तवी कर दो (५)। यह भी कहा गया है कि "अरजिह" "रजा यर्जू" (आशा करना) से लिया गया है; यानी: उसे आशा दिलाओ और उसे प्रतीक्षा करने दो; अल-नहस (६) ने इसे मुहम्मद बिन यज़ीद से उद्धृत किया है। 'हा' पर कसरा 'इत्बा' (अनुसरण) के कारण है। मूल रूप के आधार पर धम्मा भी जायज़ है। उसे साकिन करना एक भाषाई त्रुटि (लहन) है जो कविता की विरलता के अलावा जायज़ नहीं है (७)।

﴿وَأَخَاهُ﴾ (और उसके भाई) का संबंध 'हा' से है। ﴿حَاشِرِينَ﴾ (एकत्र करने वाले) हाल (अवस्था) के रूप में नसब (कर्मकारक) में है। ﴿يَأْتُوكَ﴾ (वे तुम्हारे पास लाएंगे) जज़्म (मजबूरी) में है क्योंकि यह आदेश का उत्तर है, इसलिए इससे 'नून' हटा दिया गया है। आसिम को छोड़कर कूफ़ा के लोगों ने: «بِكُلِّ سَحَّار» (हर कुशल जादूगर) पढ़ा। बाकी लोगों ने: «ساحر» (जादूगर) पढ़ा (८)। वे दोनों अर्थ में करीब हैं, सिवाय इसके कि "फ़आल" का रूप (सह्हार) अधिक तीव्रता/अतिशयोक्ति दर्शाता है।

(१) लेखक ने 'एराब अल-क़ुरान' २/१४२-१४३ में अल-नहस से ऐसा ही उद्धृत किया है। आसिम की प्रसिद्ध क़िरात 'हा' को साकिन करके"अरजिह" है, जैसा कि आगे आएगा। देखिए 'अल-सबआ' पृष्ठ २८७, और 'अल-तयसीर' पृष्ठ १११। (२) इसे कूफ़ा के लोगों में से आसिम और हम्ज़ा ने पढ़ा है, और अल-किसाई (जो कूफ़ा के भी हैं) की क़िरात पहले आ चुकी है। (३) 'मानी अल-क़ुरान' १/३८८ में। (४) अल-ज़ज्जाज द्वारा 'मानी अल-क़ुरान' २/३६५, और 'तफ़सीर अल-राज़ी' १४/१९८। (५) तबरी ने इन दो कथनों को १०/३५०-३५१ में उद्धृत किया है। (६) 'एराब अल-क़ुरान' २/१४३ में, और उनकी बात

आयत की तफ़सीर के अंत तक है। (७) लेकिन आसिम और हम्ज़ा ने जैसा कि पहले बताया गया है, 'हा' को साकिन करके पढ़ा है। अल-समीन ने 'अल-दुर्र अल-मसून' ५/४०९ में कहा: इस शब्द (अरजिह) में मशहूर मुतवातिर क़िरात के बीच छह क़िरातें हैं, और उन लोगों पर ध्यान नहीं दिया जाता जिन्होंने उनमें से कुछ का खंडन किया या जिन्होंने उनके रावी (वर्णनकर्ता) पर आपत्ति की। (८) 'अल-सबआ' पृष्ठ २८९, और 'अल-तयसीर' पृष्ठ ११२।

۲۹۴ سورة الاعراف: آیات ۱۰۴ - ۱الیم

«قالوا أرجِهِ» (انہیں مہلت دو) (۱)؛ اہل مدینہ، عاصم اور کسائی نے اسے ہمزہ کے بغیر پڑھا ہے، سوائے اس کے کہ ورش اور کسائی نے 'ہا' کے زیر (کسرہ) کو کھینچ کر (اشباع کے ساتھ) پڑھا۔ ابو عمرو نے ساکن ہمزہ اور پیش (ضمہ) والی 'ہا' کے ساتھ پڑھا ہے۔ یہ دونوں لغتیں ہیں؛ کہا جاتا ہے: "أرجأته" اور "أرجيته"، یعنی: میں نے اسے مؤخر کر دیا۔ اسی طرح ابن کثیر، ابن محیصن اور ہشام نے پڑھا؛ سوائے اس کے کہ انہوں نے 'ہا' کے ضمہ کو اشباع کے ساتھ پڑھا۔ کوفہ کے باقی اہل علم نے 'ہا' کے سکون کے ساتھ «أرْجِهْ» پڑھا ہے (۲)۔ فراء نے کہا (۳): یہ عربوں کی ایک لغت ہے، وہ وصل (ملانے) کی صورت میں ضمیر 'ہا' پر ٹھہر جاتے ہیں جب اس سے پہلا حرف متحرک ہو، جیسے: "هذه طلحه قد أقبلت"۔ بصریوں نے اس کا انکار کیا ہے (۴)۔

قتادہ نے کہا: «أرْجِه» کے معنی ہیں: اسے قید کر لو۔ ابن عباس نے فرمایا: اسے مؤخر کر دو (۵)۔ کہا گیا ہے کہ «أرْجِهِ» "رجا يرجو" (امید کرنا) سے ماخوذ ہے؛ یعنی: اسے امید دلاؤ اور اسے امید رکھنے دو؛ اسے نحاس (۶) نے محمد بن یزید سے نقل کیا ہے۔ 'ہا' کا کسرہ اتباع کی وجہ سے ہے۔ اصل کے مطابق اسے ضمہ دینا بھی جائز ہے۔ اس کا سکون ایک لغوی غلطی (لحن) ہے جو شاعری کے شذوذ کے علاوہ کہیں جائز نہیں ہے (۷)۔

﴿وَأَخَاهُ﴾ کا عطف 'ہا' پر ہے۔ ﴿حَاشِرِينَ﴾ حال کی وجہ سے منصوب ہے۔ ﴿يَأْتُوكَ﴾ مجزوم ہے؛ کیونکہ یہ امر کا جواب ہے، اسی لیے اس سے 'نون' حذف کر دیا گیا۔ اہل کوفہ نے سوائے عاصم کے: «بِكُلِّ سَحَّار» پڑھا۔ باقی لوگوں نے: «ساحر» پڑھا (۸)۔ یہ دونوں معنی میں قریب ہیں، سوائے اس کے کہ "فَعَّال" کا وزن (سحّار) مبالغے میں زیادہ شدید ہے۔

(۱) مصنف نے 'اعراب القرآن' ۲/۱۴۲-۱۴۳ میں نحاس سے اسی طرح نقل کیا ہے، اور عاصم کی مشہور قرأت 'ہا' کے سکون کے ساتھ «أرْجِهْ» ہے، جو آگے آئے گی۔ دیکھئے 'السبعہ' ص ۲۸۷، اور 'التیسیر' ص ۱۱۱۔ (۲) اسے اہل کوفہ میں سے عاصم اور حمزہ نے پڑھا ہے، اور کسائی (جو خود بھی کوفی ہیں) کی قرأت پہلے گزر چکی ہے۔ (۳) 'معانی القرآن' ۱/۳۸۸ میں۔ (۴) زجاج کی 'معانی القرآن' ۲/۳۶۵، اور 'تفسیر رازی' ۱۴/۱۹۸۔ (۵) طبری نے ان دونوں اقوال کو ۱۰/۳۵۰-۳۵۱ میں روایت کیا ہے۔ (۶) 'اعراب القرآن' ۲/۱۴۳ میں، اور ان کی بات آیت کی تفسیر کے آخر تک ہے۔ (۷) لیکن عاصم اور حمزہ نے جیسا کہ پہلے گزرا 'ہا' کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے۔ سمین نے 'الدر المصون' ۵/۴۰۹ میں کہا: اس کلمہ (ارجہ) میں مشہور متواتر میں چھ قرأتیں ہیں، اور ان لوگوں کی طرف کوئی التفات نہیں کیا جائے گا جنہوں نے ان میں سے بعض کا انکار کیا اور نہ ہی ان کی طرف جنہوں نے اس کے راوی پر اعتراض کیا۔ (۸) 'السبعہ' ص ۲۸۹، اور 'التیسیر' ص ۱۱۲۔

295 Surah Al-A'raf: Verses 113 - 114 The Almighty's saying: {And the magicians came to Pharaoh. They said, "Indeed for us is a reward if we are the predominant." He said, "Yes, and indeed, you will be among those near [to me]."} The Almighty's saying: {And the magicians came to Pharaoh} - the mention of sending for them is omitted because it is known to the listener (1). Ibn Abd al-Hakam said: They were twelve leaders, with each leader twenty lieutenants, and under each lieutenant were a thousand magicians. Their leader was Sham'un according to Muqatil bin Sulayman (2). Ibn Jurayj said: They were nine hundred, from Al-Arish, Faiyum, and Alexandria, divided into three (3). Ibn Ishaq said: They were fifteen thousand magicians, and it is narrated from Wahb. It is also said they were twelve thousand. Ibn al-Munkadir said: Eighty thousand. It is said: Fourteen thousand. It is said: They were three hundred thousand magicians from the countryside (Al-Reef), three hundred thousand from Upper Egypt (Al-Sa'id), and three hundred thousand from Faiyum and its surroundings. It is also said they were seventy men. And it is said: Seventy-three; and Allah knows best (4). According to what is narrated, they had with them ropes and staffs carried by three hundred camels. Then the serpent swallowed all of that. Ibn Abbas and Al-Suddi said: When it opened its mouth, its jaw became eighty cubits; placing its lower jaw on the ground and its upper jaw on the wall of the palace (5). It is also said: The width of its mouth was forty cubits, and Allah knows best. It headed towards Pharaoh to swallow him, so he jumped from his throne, fled from it, and sought help from Moses, so he grabbed it, and it suddenly became a staff just as it was. Wahb said: Twenty-five thousand died from fear of the staff (6).

---

(1) I'rab al-Quran by al-Nahhas, 2/143. (2) Mentioned by al-Baghawi in his Tafsir, 2/187. (3) Reported by al-Suyuti in al-Durr al-Manthur, 3/106, attributing it to Abu al-Shaykh. (4) These opinions are found in Tafsir al-Tabari, 10/354-355; 'Ara'is al-Majalis, p. 188; Tafsir al-Baghawi, 2/187; al-Muharrar al-Wajiz, 2/438; and Zad al-Masir, 3/240-241. Ibn Atiyyah said: These opinions have no chain of narration to rely upon. (5) Reported by al-Tabari, 10/344, in a similar vein. (6) Reported by al-Tabari, 10/345. These reports are from Isra'iliyyat (Judeo-Christian traditions).

295 सूरह अल-अराफ़: आयत 113 - 114 अल्लाह तआला का कथन: {और जादूगर फिरौन के पास आए। उन्होंने कहा, "क्या हमारे लिए वास्तव में कोई पुरस्कार होगा यदि हम विजयी हुए?" उसने कहा, "हाँ, और वास्तव में, तुम [मेरे] निकटतम लोगों में से होगे।"} अल्लाह तआला का कथन: {और जादूगर फिरौन के पास आए} - उन्हें बुलाने भेजने का ज़िक्र छोड़ दिया गया है क्योंकि सुनने वाला इसे जानता है (1)। इब्न अब्द अल-हकम ने कहा: वे बारह प्रमुख थे, प्रत्येक प्रमुख के साथ बीस नायक थे, और प्रत्येक नायक के अधीन एक हज़ार जादूगर थे। मुक़ातिल बिन सुलेमान (2) के अनुसार उनका नेता शमून था। इब्न जुरैज ने कहा: वे अल-आरिश, फ़य्यूम और अलेक्जेंड्रिया से नौ सौ थे, तीन भागों में विभाजित (3)। इब्न इशाक़ ने कहा: वे पंद्रह हज़ार जादूगर थे, और यह वहब से वर्णित है। यह भी कहा गया है कि वे बारह हज़ार थे। इब्न अल-मुनकादिर ने कहा: अस्सी हज़ार। कहा गया है: चौदह हज़ार। कहा गया है: वे ग्रामीण इलाकों (अल-रीफ़) से तीन लाख जादूगर थे, ऊपरी मिस्र (अल-सईद) से तीन लाख जादूगर थे, और फ़य्यूम और उसके आस-पास से तीन लाख जादूगर थे। यह भी कहा गया है कि वे सत्तर पुरुष थे। और कहा गया है: तिहत्तर; और अल्लाह ही बेहतर जानता है (4)। जैसा कि वर्णित है, उनके पास रस्सियाँ और लाठियाँ थीं जिन्हें तीन सौ ऊँट ढो रहे थे। फिर अजगर ने वह सब निगल लिया। इब्न अब्बास और अल-सुद्दी ने कहा: जब उसने अपना मुँह खोला, तो उसका जबड़ा अस्सी हाथ का हो गया; अपना निचला जबड़ा ज़मीन पर और अपना ऊपरी जबड़ा महल की दीवार पर रख दिया (5)। यह भी कहा गया है: उसके मुँह की चौड़ाई चालीस हाथ थी, और अल्लाह बेहतर जानता है। वह फिरौन की ओर उसे निगलने के लिए बढ़ा, तो वह अपने सिंहासन से कूद गया, उससे भागा और मूसा से मदद मांगी, तो उन्होंने उसे पकड़ लिया, और वह अचानक पहले की तरह एक लाठी बन गई। वहब ने कहा: लाठी के डर से पच्चीस हज़ार लोग मर गए (6)।

---

(1) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान, 2/143। (2) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर, 2/187 में इसका उल्लेख किया है। (3) अल-सुयुती द्वारा अल-दुर अल-मंसूर, 3/106 में रिपोर्ट किया गया, इसे अबू अल-शेख के लिए जिम्मेदार ठहराया गया। (4) ये राय तफ़सीर अल-तबरी, 10/354-355; अराइस अल-मजालिस, पृ. 188; तफ़सीर अल-बग़वी, 2/187; अल-मुहर्रर अल-वजीज़, 2/438; और ज़ाद अल-मसीर, 3/240-241 में देखी जा सकती हैं। इब्न अतिय्या ने कहा: इन मतों की कोई ऐसी विश्वसनीय श्रृंखला (सनद) नहीं है जिस पर भरोसा किया जा सके। (5) अल-तबरी, 10/344 द्वारा इसी तरह रिपोर्ट किया गया। (6) अल-तबरी, 10/345 द्वारा रिपोर्ट किया गया। और ये खबरें इस्राइलीयात (यहूदी-ईसाई परंपराओं) में से हैं।

295 سورۃ الاعراف: آیات ۱۱۳ - ۱۱۴ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جادوگر فرعون کے پاس آئے، کہنے لگے: اگر ہم غالب رہے تو کیا ہمیں صلہ ملے گا؟ کہا: ہاں، اور تم (میرے) مقربین میں سے ہو جاؤ گے۔} اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جادوگر فرعونके پاس آئے} - یہاں بلائے جانے کے ذکر کو حذف کر دیا گیا ہے کیونکہ سننے والا اسے جانتا ہے (۱)۔ ابن عبد الحکم نے کہا: وہ بارہ نقیب (قائد) تھے، ہر نقیب کے ساتھ بیس عریف (نائب) تھے، اور ہر عریف کے ماتحت ایک ہزار جادوگر تھے۔ مقاتل بن سلیمان کے قول کے مطابق ان کا سربراہ شمعون تھا (۲)۔ ابن جریج نے کہا: وہ نو سو تھے، عریش، فیوم اور اسکندریہ سے، تین تہائی (۳)۔ ابن اسحاق نے کہا: وہ پندرہ ہزار جادوگر تھے، اور یہ وہب سے مروی ہے۔ اور کہا گیا ہے: وہ بارہ ہزار تھے۔ ابن المنکدر نے کہا: اسی ہزار۔ کہا گیا: چودہ ہزار۔ کہا گیا: وہ دیہی علاقوں (الریف) سے تین لاکھ جادوگر تھے، بالائی مصر (الصعید) سے تین لاکھ جادوگر، اور فیوم اور اس کے گردونواح سے تین لاکھ جادوگر تھے۔ اور کہا گیا: وہ ستر آدمی تھے۔ اور کہا گیا: تہتر؛ پس اللہ بہتر جانتا ہے (۴)۔ اور جو مروی ہے اس کے مطابق ان کے پاس رسیاں اور لاٹھیاں تھیں جنہیں تین سو اونٹ اٹھائے ہوئے تھے۔ پھر اژدھے نے ان سب کو نگل لیا۔ ابن عباس اور السدی نے کہا: جب اس نے اپنا منہ کھولا تو اس کا جبڑا اسی ہاتھ کا ہو گیا؛ اس نے اپنا نچلا جبڑا زمین پر اور اوپر والا جبڑا محل کی دیوار پر رکھ دیا (۵)۔ اور کہا گیا: اس کے منہ کی چوڑائی چالیس ہاتھ تھی، واللہ اعلم۔ پھر وہ فرعون کو نگلنے کے لیے اس کی طرف بڑھا، تو وہ اپنے تخت سے کود پڑا، اس سے بھاگا اور موسیٰ سے فریاد کی، تو انہوں نے اسے پکڑ لیا، تو وہ اچانک ویسے ہی ایک لاٹھی بن گئی جیسی پہلے تھی۔ وہب نے کہا: لاٹھی کے خوف سے پچیس ہزار افراد ہلاک ہو گئے (۶)۔

(۱) اعراب القرآن للنساس ۱۴۳/۲۔ (۲) اسے بغوی نے اپنی تفسیر ۱۸۷/۲ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) سیوطی نے اسے الدر المنثور ۱۰۶/۳ میں نقل کیا ہے اور اسے ابوالشیخ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۴) یہ اقوال تفسیر طبری ۱۰/ ۳۵۴ - ۳۵۵، عرائس المجالس ص ۱۸۸، تفسیر بغوی ۲/ ۱۸۷، المحرر الوجیز ۲/ ۴۳۸، اور زاد المسیر ۳/ ۲۴۰ - ۲۴۱ میں ملاحظہ کیے جا سکتے ہیں۔ ابن عطیہ نے کہا: ان اقوال کی کوئی ایسی سند نہیں ہے جس پر تکیہ کیا جا سکے۔ (۵) اسے طبری نے ۱۰/ ۳۴۴ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۶) اسے طبری نے ۱۰/ ۳۴۵ میں روایت کیا ہے۔ اور یہ خبریں اسرائیلیات میں سے ہیں۔

296 Surah Al-A'raf: Verses 113 - 117

{They said: "Will there indeed be a reward for us?"} meaning: a prize and money. And it didn't say: "So they said", with the letter 'Fa'; because it meant: when they came, they said(1). And it was read: "Indeed for us" as a statement, which is the recitation of Nafi' and Ibn Kathir(2). They made it binding on Pharaoh to grant them wealth if they prevailed; so Pharaoh said to them: {Yes, and indeed, you will then be among those near [to me].} meaning: among those of high status with us, so he gave them more than what they asked for. It was said: they only determined that for themselves in their judgment if they won. Meaning they said: reward is mandatory for us if we win.

The rest read it with an interrogative tone as an inquiry; they inquired of Pharaoh; would he grant them a reward if they won or not? So they did not impose that on Pharaoh, rather they inquired whether he would do so; and he said to them: "Yes" you shall have reward and proximity if you win(3).

The Almighty's saying: {They said: "O Moses, either you throw [your staff], or we will be the ones who throw [first]." (115) He said: "Throw [yours]." And when they threw, they bewitched the eyes of the people and struck terror into them, and they presented a great magic. (116) And We inspired to Moses: "Throw your staff," and behold, it devoured what they were falsifying. (117)}

They were polite with Moses, peace be upon him, and that was the reason for their faith(4). And "An" (that) is in the accusative position according to Al-Kisa'i and Al-Farra', meaning: either you perform the throwing. Similar to it is the poet's saying: They said, "Riding," and we said, "That is our habit."(5)

{He said: "Throw."} Al-Farra' said: there is an omission in the speech. The meaning is: Moses said to them: you will never overcome your Lord and you will never nullify His signs. This is among the miracles of the Qur'an, the likes of which do not appear in speech.

(1) Majma' al-Bayan 3/144. (2) Asim read it according to the narration of Hafs. The rest of the Seven read it with an interrogative tone as an inquiry - as the author will

mention - each according to his school; so Ibn Amir, Asim in the narration of Shu'bah, Hamza and Al-Kisa'i read it with two realized hamzas, except that Hisham (Ibn Amir's narrator) inserted an Alif between them, and Abu Amr read with two hamzas, the first realized and the second eased (musahhalah), and inserted an Alif between them. Al-Sab'ah p. 289, and Al-Taysir p. 112. (3) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/472 - 473. (4) Tafsir al-Razi 14/202. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/143, and Mushkil I'rab al-Qur'an 1/298, see Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 1/389. The verse is by al-A'sha, in his Diwan p. 113, and its second half is: or you dismount, for we are a descending folk.

296 सूरा अल-अराफ: आयत 113 - 117

{उन्होंने कहा: "क्या वास्तव में हमारे लिए कोई प्रतिफल होगा?"} यानी: इनाम और पैसा। और "फ़क़ालू" (तो उन्होंने कहा) नहीं कहा गया, 'फा' के साथ; क्योंकि इसका अर्थ था: जब वे आए, तो उन्होंने कहा(1)। और इसे एक कथन के रूप में "इन्ना लना" (बेशक हमारे लिए) पढ़ा गया, जो नाफ़ी और इब्न कसीर का पाठ (क़िरात) है(2)। उन्होंने फिरौन पर यह अनिवार्य कर दिया कि यदि वे जीत गए तो वह उन्हें धन दे; तो फिरौन ने उनसे कहा: {हाँ, और वास्तव में तुम [मेरे] निकटवर्तियों में से होगे।} यानी: हमारे पास उच्च पद के लोगों में से, तो उसने उन्हें उनकी माँग से अधिक दिया। यह भी कहा गया है कि उन्होंने अपनी जीत की स्थिति में अपने लिए यह स्वयं तय किया था। अर्थात उन्होंने कहा: यदि हम जीत गए तो हमारे लिए प्रतिफल अनिवार्य है।

बाकी लोगों ने इसे पूछताछ के तौर पर प्रश्नवाचक लहजे में पढ़ा; उन्होंने फिरौन से पूछताछ की; क्या वह उन्हें जीत की स्थिति में इनाम देगा या नहीं? इसलिए उन्होंने इसे फिरौन पर थोपा नहीं, बल्कि उससे पूछा कि क्या वह ऐसा करेगा; तो उसने उनसे कहा: "हाँ" यदि तुम जीत गए तो तुम्हारे लिए इनाम और निकटता है(3)।

अल्लाह तआला का कथन: {उन्होंने कहा: "ऐ मूसा, या तो तुम [अपनी लाठी] फेंको, या हम ही पहले फेंकने वाले होंगे।" (115) मूसा ने कहा: "तुम ही फेंको।" फिर जब उन्होंने फेंका, तो उन्होंने लोगों की आँखों पर जादू कर दिया और उन्हें डरा दिया, और एक बड़ा जादू पेश किया। (116) और हमने मूसा की ओर प्रकाशना (वही) की: "अपनी लाठी फेंको," और अचानक वह उनके गढ़े हुए जादू को निगलने लगी। (117)}

उन्होंने मूसा (अलैहिस्सलाम) के साथ अदब दिखाया, और यही उनके ईमान लाने का कारण बना(4)। अल-किसाई और अल-फर्रा के अनुसार "अन" (कि) यहाँ कर्म कारक (नस्ब) की स्थिति में है, जिसका अर्थ है: या तो तुम फेंकने का कार्य करो। इसी तरह कवि का कहना है: उन्होंने कहा, "सवारी," और हमने कहा, "यही हमारी आदत है।"(5)

{उसने कहा: "फेंको।" } अल-फर्रा ने कहा: यहाँ कथन में कुछ लोप (ओमिशन) है। अर्थ यह है: मूसा ने उनसे कहा: तुम कभी अपने रब पर प्रबल नहीं हो सकोगे और न ही उसके संकेतों को निष्फल कर सकोगे। यह कुरआन के चमत्कारों में से है, जिसके जैसा कलाम में कुछ नहीं आता।

(1) मजमा अल-बयान 144/3। (2) आसिम ने इसे हफ़्स के वर्णन के अनुसार पढ़ा। बाकी सातों पाठकों ने इसे पूछताछ के तौर पर प्रश्नवाचक लहजे में पढ़ा - जैसा कि लेखक उल्लेख करेंगे - प्रत्येक ने अपने मत के अनुसार; इब्न आमिर, शुबा के वर्णन में आसिम, हमज़ा और अल-किसाई ने इसे दो स्पष्ट हमज़ा के साथ पढ़ा, सिवाय इसके कि हिशाम (इब्न आमिर का रावी) ने उनके बीच एक अलिफ़ डाला, और अबू अम्र ने दो हमज़ा के साथ पढ़ा, पहला स्पष्ट और दूसरा आसान (मुसह्हला) और उनके बीच एक अलिफ़ डाला। अल-सबअ पृष्ठ 289, और अल-तयसीर पृष्ठ 112। (3) अल-कश्फ अन वुजूह अल-क़िरात अल-सबअ 1/472 - 473। (4) तफ़सीर अल-राज़ी 14/202। (5) एराब अल-कुरआन अल-नहस 2/143, और मुश्किल एराब अल-कुरआन 1/298, देखें मा'नी अल-कुरआन अल-फर्रा 1/389। यह शेर अल-अशा का है, जो उनके दीवान के पृष्ठ 113 पर है, और इसका दूसरा भाग है: या तुम उतरो, क्योंकि हम उतरने वाले लोग हैं।

296 سورة الاعراف: آیات 113 - 117

﴿قَالُوا أَئِنَّ لَنَا لَأَجْرًا﴾ یعنی: انعام اور مال۔ اور 'فقالوا' (پس انہوں نے کہا) 'فا' کے ساتھ نہیں کہا گیا؛ کیونکہ اس کا مقصد تھا: جب وہ آئے تو انہوں نے کہا(1)۔ اور اسے "إنَّ لنا" (بے شک ہمارے لیے) خبر کے طور پر پڑھا گیا ہے، اور یہ نافع اور ابن کثیر کی قرات ہے(2)۔ انہوں نے فرعون پر لازم کر دیا کہ اگر وہ غالب آ جائیں تو وہ انہیں مال دے؛ تو فرعون نے ان سے کہا: ﴿نَعَمْ وَإِنَّكُمْ لَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ﴾ یعنی: ہمارے پاس بلند مرتبے والوں میں سے، تو اس نے انہیں ان کے مطالبے سے زیادہ دیا۔ اور کہا گیا ہے: انہوں نے اپنے فیصلے میں اسے اپنے لیے خود ہی طے کر لیا تھا اگر وہ غالب آ جائیں۔ یعنی انہوں نے کہا: اگر ہم غالب آ گئے تو ہمارے لیے اجر واجب ہے۔

باقی قرأ نے اسے استفسار کے طور پر استفہام (سوالیہ انداز) میں پڑھا؛ انہوں نے فرعون سے دریافت کیا؛ کیا وہ انہیں اجر دے گا اگر وہ غالب آ جائیں یا نہیں؟ تو انہوں نے اسے فرعون پر مسلط نہیں کیا بلکہ اس سے پوچھا کہ کیا وہ ایسا کرے گا؛ تو اس نے ان سے کہا: "ہاں" تمہارے لیے اجر اور قربت ہے اگر تم غالب آ جاؤ(3)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالُوا يَمُوسَى إِمَّا أَن تُلْقِيَ وَإِمَّا أَن نَّكُونَ نَحْنُ الْمُلْقِينَ ١١٥ قَالَ أَلْقُوا فَلَمَّا أَلْقَوْا سَحَرُوا أَعْيُنَ النَّاسِ وَاسْتَرْهَبُوهُمْ وَجَاءُو بِسِحْرٍ عَظِيمٍ ١١٦ وَأَوْحَيْنَا إِلَى مُوسَى أَنْ أَلْقِ عَصَاكَ فَإِذَا هِيَ تَلْقَفُ مَا يَأْفِكُونَ ١١٧﴾۔

انہوں نے موسیٰ علیہ السلام کے ساتھ ادب کا مظاہرہ کیا، اور یہی ان کے ایمان لانے کا سبب بنا(4)۔ اور "أنْ" کسائی اور فراء کے نزدیک نصب کی جگہ پر ہے، اس معنی میں: یا تو تم پھینکنے کا عمل کرو۔ اسی کی مثال شاعر کا قول ہے: انہوں نے کہا، "سوار ہونا،" تو ہم نے کہا، "یہ ہماری عادت ہے"(5)

﴿قَالَ أَلْقُوا﴾ فراء نے کہا: کلام میں کچھ حذف ہے۔ اور معنی یہ ہے: موسیٰ نے ان سے کہا: تم ہرگز اپنے رب پر غالب نہیں آ سکو گے اور نہ ہی اس کی نشانیوں کو باطل کر سکو گے۔ اور یہ قرآن کے معجزات میں سے ہے جس کی مثال کلام میں نہیں آتی۔

(1) مجمع البيان ١٤٤/٣ ۔ (2) عاصم نے اسے حفص کی روایت کے مطابق پڑھا۔ باقی سات قرأ نے اسے استفسار کے طور پر استفہام میں پڑھا ہے - جیسا کہ مصنف ذکر کریں گے - ہر ایک نے اپنے مذہب کے مطابق؛ چنانچہ ابن عامر اور شعبہ کی روایت میں عاصم، حمزہ اور کسائی نے اسے دو واضح ہمزوں کے ساتھ پڑھا، سوائے اس کے کہ ہشام (ابن عامر کے راوی) نے ان کے درمیان الف داخل کیا، اور ابو عمرو نے دو ہمزوں کے ساتھ پڑھا پہلا واضح اور دوسرا مسہل (آسان) اور ان کے درمیان الف داخل کیا۔ السبعة ص ٢٨٩، والتيسير ص ١١٢۔ (3) الكشف عن وجوه القراءات السبع ٤٧٢/١ - ٤٧٣ ۔ (4) تفسير الرازي ٢٠٢/١٤ ۔ (5) إعراب القرآن للنحاس ١٤٣/٢ ، ومشكل إعراب القرآن ٢٩٨/١ ، ملاحظہ ہو معانی القرآن للفراء ٣٨٩/١ ۔ یہ شعر اعشی کا ہے، جو ان کے دیوان ص ١١٣ پر موجود ہے، اور اس کا دوسرا مصرعہ ہے: أو تنزلون فإنا معشر نُزُلُ.

people, and they are not capable of it; the simple word comes by gathering many meanings (1). It was said: It is a threat (2). Meaning: Begin the throwing, and you will see what disgrace will befall you, for it is not permissible for Moses to order them to perform magic. It was said: He ordered them to do that to demonstrate their lies and deception. {So when they threw} meaning: the ropes and sticks. {they bewitched the eyes of the people} meaning: they made it seem so to them, and changed their correct perception of it, through the imagined deception that followed the path of sleight of hand and light-handedness, as its explanation preceded in 'Al-Baqarah' (3). And the meaning of {great} is: in their view; because it was (4) much, and it is not great in reality (5). Ibn Zaid said: The gathering was in Alexandria, and the tail of the serpent reached behind the lake (6). Others said: She opened her mouth and began to 'talqaf' – i.e., swallow – what they had thrown of their ropes and sticks. It was said: What they threw were ropes of hide, containing mercury, so they moved and they said: These are snakes (7). Hafs read: 'talqaf' with the 'lam' silent and lightened (8); making it the future of 'laqifa yalqafu' – Al-Nahhas said (9): This reading 'talqaf' is permissible; because it is from 'laqifa' (10) – and the others read it with a 'shaddah' and opening the 'lam'; making it the future of 'talaqqafa', so it is 'tatalaqqafu' (11). It is said: 'Laqiftu al-shay' (I caught/swallowed the thing). WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/144. (2) Majma' al-Bayan 9/144. (3) 2/272 onwards. See al-Wasit 2/394. (4) In (Zh): because they were. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/144. (6) Tafsir al-Baghawi 2/187, and al-Muharrar al-Wajiz 2/439. Ibn Atiyyah said: This is a view far from correct and excessive, it should not be paid attention to. End. And Al-Buhaira: a province from the districts of Alexandria in Egypt, containing many villages. Mu'jam al-Buldan 1/351. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/144, and Tafsir al-Razi 14/203. (8) Al-Sab'ah p. 290, and al-Taysir p. 112. (9) In I'rab al-Qur'an 2/144. (10) Meaning breaking the first letters of present tense verbs if the eye of the past tense was broken. Sibawayh said in his book 4/110: This is in the language of all Arabs except the people of Hijaz, such as their saying: you (anta) ta'lamu (know), and I (ana) i'lamu... (11) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/473.

सूरह अल-अराफ: आयतें 115 - 117 297

लोग, और वे इस पर सक्षम नहीं हैं; संक्षिप्त शब्द बहुत सारे अर्थों को इकट्ठा करने के साथ आता है (1)। और कहा गया: यह एक धमकी है (2)। यानी: फेंकना शुरू करो, तो तुम देखोगे कि तुम पर क्या रुसवाई आती है, क्योंकि मूसा (अलैहिस्सलाम) के लिए यह जायज़ नहीं है कि वे उन्हें जादू का हुक्म दें। और कहा गया: उन्होंने उन्हें इसका हुक्म इसलिए दिया ताकि उनके झूठ और धोखे को स्पष्ट कर सकें। {जब उन्होंने फेंका} यानी: रस्सियाँ और लाठियाँ। {उन्होंने लोगों की आँखों पर जादू कर दिया} यानी: उनकी आँखों में भ्रम डाल दिया, और उनकी सही धारणा को बदल दिया, उस धोखे के माध्यम से जो हाथ की सफाई और जादूगरी के रूप में होता है, जैसा कि "अल-बक़रह" में इसका विवरण आ चुका है (3)। और {महान} का अर्थ है: उनके पास; क्योंकि वह (4) बहुत था, और वह वास्तव में महान नहीं था (5)। इब्न ज़ैद ने कहा: वह सभा अलेक्जेंड्रिया में हुई थी, तो सांप की पूंछ झील के पीछे तक पहुँच गई (6)। दूसरों ने कहा: उसने अपना मुँह खोला, और वह 'तलक़फ़' करने लगी - यानी निगलने लगी - उनकी फेंकी हुई रस्सियों और लाठियों को। और कहा गया: जो कुछ उन्होंने फेंका वह चमड़े की रस्सियाँ थीं जिनमें पारा था, तो वे हिलने लगीं और उन्होंने कहा: ये सांप हैं (7)। और हफ़्स ने पढ़ा: 'तलक़फ़ु' 'लम' के सुकून और हल्केपन के साथ (8); इसे 'लक़िफ़ा यलक़फ़ु' का भविष्य बनाया - नह़ास ने कहा (9): इस क़िरात पर 'तलक़फ़ु' जायज़ है; क्योंकि यह 'लक़िफ़ा' (10) से है - और बाकी क़ारियों ने तशदीद और 'लम' के फ़त्ह (ज़बर) के साथ पढ़ा; उन्होंने इसे 'तलक़्क़फ़ा' का भविष्य बनाया, तो वह 'ततलक़्क़फ़ु' है (11)। कहा जाता है: 'लक़िफ़्तु अल-शय' (मैंने चीज़ को पकड़ लिया/निगल लिया)। WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) इराब अल-क़ुरान, अल-नह़ास 2/144। (2) मजमा अल-बयान 9/144। (3) 2/272 और उसके बाद। और देखें अल-वसीत 2/394। (4) (ज़) में: क्योंकि वे थे। (5) इराब अल-क़ुरान, अल-नह़ास 2/144। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 2/187, और अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ 2/439। इब्न अतिय्या ने कहा: यह मत सच्चाई से बहुत दूर और अत्यधिक अतिरंजित है, इस पर ध्यान नहीं दिया जाना चाहिए। और अल-बुहैरा: मिस्र में अलेक्जेंड्रिया के पास का एक क्षेत्र है, जिसमें कई गाँव शामिल हैं। मुअजम अल-बुलदान 1/351। (7) इराब अल-क़ुरान, अल-नह़ास 2/144, और तफ़सीर अल-राज़ी 14/203। (8) अल-सबआ पृष्ठ 290, और अल-तयसीर पृष्ठ 112। (9) इराब अल-क़ुरान 2/144 में। (10) यानी वर्तमान काल की क्रियाओं के शुरुआती अक्षरों को कसरा (इ की मात्रा) देना यदि भूतकाल का मध्य अक्षर मक़सूर (इ की मात्रा वाला) हो। सिबावैह ने अपनी पुस्तक 4/110 में कहा: यह हिजाज़ के लोगों

को छोड़कर सभी अरबों की भाषा में है, और यह उनका कहना है: अंता तअलमु, और अना इअलमु... (11) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात अल-सब 1/473।

سورہ الاعراف: آیات 115 - 117 297

لوگ، اور وہ اس پر قادر نہیں ہیں؛ مختصر لفظ بہت سارے معانی جمع کرنے کے ساتھ آتا ہے (1)۔ اور کہا گیا: یہ دھمکی ہے (2)۔ یعنی: پھینکنا شروع کرو، تو تم دیکھو گے کہ تم پر کیا رسوائی نازل ہوتی ہے، کیونکہ موسیٰ علیہ السلام کے لیے یہ جائز نہیں کہ وہ انہیں جادو کرنے کا حکم دیں۔ اور کہا گیا: آپ نے انہیں اس کا حکم اس لیے دیا تاکہ ان کے جھوٹ اور دھوکے کو واضح کر دیں۔ ﴿فَلَمَّا أَلْقَوْا﴾ یعنی: رسیاں اور لاٹھیاں۔ ﴿سَحَرُوا أَعْيُنَ النَّاسِ﴾ یعنی: ان کی آنکھوں کو وہم میں ڈال دیا، اور ان کے صحیح ادراک کو بدل دیا، اس دھوکے کے ذریعے جو شعبدہ بازی اور ہاتھ کی صفائی کے طور پر ہوتا ہے، جیسا کہ اس کا بیان "البقرہ" میں گزر چکا ہے (3)۔ اور ﴿عَظِيمٌ﴾ کے معنی ہیں: ان کے نزدیک؛ کیونکہ وہ (4) بہت زیادہ تھا، اور وہ حقیقت میں عظیم نہیں تھا (5)۔ ابن زید نے کہا: یہ اجتماع اسکندریہ میں ہوا تھا، تو سانپ کی دم جھیل کے پیچھے تک پہنچ گئی (6)۔ دوسروں نے کہا: اس نے اپنا منہ کھولا، اور وہ 'تلقف' کرنے لگی - یعنی نگلنے لگی - ان کی پھینکی ہوئی رسیوں اور لاٹھیوں کو۔ اور کہا گیا: جو کچھ انہوں نے پھینکا وہ چمڑے کی رسیاں تھیں جن میں پارہ تھا، تو وہ حرکت کرنے لگیں اور انہوں نے کہا: یہ سانپ ہیں (7)۔ اور حفص نے پڑھا: «تَلْقَفُ» لام کے سکون اور تخفیف کے ساتھ (8)؛ اسے 'لَقِفَ يَلْقَفُ' کا مستقبل بنایا - نحاس نے کہا (9): اس قرات پر «تَلْقَفُ» جائز ہے؛ کیونکہ یہ 'لَقِفَ' سے ہے (10) - اور باقی قراء نے تشدید اور لام کے فتحہ کے ساتھ پڑھا؛ انہوں نے اسے 'تَلَقَّفَ' کا مستقبل بنایا، تو وہ 'تَتَلَقَّفُ' ہے (11)۔ کہا جاتا ہے: 'لَقِفْتُ الشَّيْءَ' (میں نے چیز کو پکڑ لیا/نگل لیا)۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) اعراب القرآن للنحاس 2 / 144۔ (2) مجمع البیان 9 / 144۔ (3) 272/2 اور اس کے بعد۔ اور دیکھئے الوسیط 2 / 394۔ (4) نسخہ (ظ) میں: کیونکہ وہ تھے (جمع)۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 2 / 144۔ (6) تفسیر البغوی 2 / 187، اور المحرر الوجیز 439/2۔ ابن عطیہ نے کہا: یہ قول حقیقت سے دور اور حد سے زیادہ غلو پر مبنی ہے، اس کی طرف توجہ نہیں دینی چاہیے۔ البحیرہ: مصر میں اسکندریہ کے مضافات میں ایک ضلع ہے، جس میں بہت سے دیہات شامل ہیں۔ معجم البلدان 351/1۔ (7) اعراب القرآن للنحاس 2 / 144، اور تفسیر الرازی 14 / 203۔ (8) السبعة ص 290، اور التیسیر ص 112۔ (9) اعراب القرآن 2 / 144 میں۔ (10) یعنی مضارع کے پہلے حروف کو کسرہ (زیر) دینا اگر ماضی کا عین کلمہ مکسور ہو۔ سیبویہ نے اپنی کتاب 4/110 میں کہا: یہ اہل حجاز کے علاوہ تمام عربوں کی زبان میں ہے، اور یہ ان کا قول ہے: 'انت تعلم' اور 'انا اعلم'۔ (11) الکشف عن وجوہ القراءات السبع 1 / 473۔

"And it snatched it up": when it took it or swallowed it (1). *Talqafa*, *talqama*, and *talhama* have the same meaning. Abu Hatim said: I have been informed that in some recitations it is: "Talqama" with a 'mim' and a 'shadda' (2). The poet said: You are the staff of Moses that has never ceased to swallow what the sorcerers fabricate (3). And it is narrated: *talqaf*. {What they fabricate} i.e., what they lie about; because they brought ropes and put mercury in them so that they moved. Allah Almighty said: {So the truth was established, and what they were doing was nullified. (118) Thus were they defeated there and returned humiliated. (119) And the sorcerers fell down prostrate. (120) They said, "We believe in the Lord of the worlds, (121) The Lord of Moses and Aaron." (122)} Allah Almighty said: {So the truth was established} Mujahid said: i.e., the truth appeared (4). {and returned humiliated} is in the accusative case as a 'hal' (state). The verb from it is *saghura*, *yasghuru*, *sigharan* and *sagharan* (5). Meaning: Pharaoh's people - and Pharaoh with them - returned abased, conquered, and defeated. As for the sorcerers, they believed. Allah Almighty said: {Pharaoh said, "Did you believe in him before I gave you permission? Indeed, this is a plot you have plotted in the city to drive out its people, but you are going to know. (123) I will surely cut off your hands and your feet on opposite sides; then I will surely crucify you all." (124) They said, "Indeed, to our Lord we will return. (125) And you do not take revenge on us except because we believed in the signs of our Lord when they came to us. Our Lord, pour upon us patience and let us die as Muslims [submitting to You]." (126)} Allah Almighty said: {Pharaoh said, "Did you believe in him before I gave you permission?"} This is a denunciation from him against them. {Indeed, this...

(1) Mujmal al-Lugha 3/812. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/63. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 2/246, and it was mentioned by al-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an 2/366, and in it: *talqaf* instead of: *talqam*. The author mentioned it after it. (4) Reported by al-Tabari 10/360-361. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/144. *Saghura*, from the patterns of *karuma* and *fariha*. Taj al-'Arus (s-gh-r).

"और उसने उसे झपट लिया": जब उसने उसे पकड़ लिया या निगल लिया (1)। तलक़ाफ़ा, तलक़मा, और तल्हामा एक ही अर्थ में हैं। अबू हातिम ने कहा: मुझे कुछ किरातों (पाठों) में यह सूचना मिली है: "तलक़मा" 'मीम' और 'शद्दा' के साथ (2)। कवि ने कहा: आप मूसा की वह लाठी हैं जो जादूगरों के फरेब को निगलती रही है (3)। और यह भी रिवायत है: तलक़ाफ़। {वे जो फरेब करते हैं} अर्थात: जो वे झूठ बोलते हैं; क्योंकि वे रस्सियाँ लाए थे और उनमें पारा डाल दिया था ताकि वे हिलें। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {तब सत्य स्थापित हो गया और जो कुछ वे कर रहे थे वह व्यर्थ हो गया। (118) अतः वे वहीं पराजित हो गए और अपमानित होकर लौटे। (119) और जादूगर सजदे में गिर पड़े। (120) उन्होंने कहा, "हम संसार के रब पर विश्वास करते हैं, (121) मूसा और हारून के रब पर।" (122)} अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {तब सत्य स्थापित हो गया} मुजाहिद ने कहा: यानी सत्य प्रकट हो गया (4)। {और अपमानित होकर लौटे} यहाँ 'हाल' (अवस्था) के रूप में प्रयुक्त हुआ है। इसकी क्रिया सग़ुरा, यसग़ुरु, सिग़रान और सग़ारान है (5)। अर्थात: फिरौन के लोग - और उनके साथ फिरौन - अपमानित, पराजित और पराभूत होकर लौटे। जहाँ तक जादूगरों की बात है, वे ईमान ले आए। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {फिरौन ने कहा, "क्या तुम उस पर विश्वास कर बैठे इससे पहले कि मैं तुम्हें अनुमति देता? निस्संदेह यह एक षडयंत्र है जो तुमने शहर में रचा है ताकि यहाँ के निवासियों को यहाँ से निकाल सको, तो शीघ्र ही तुम्हें मालूम हो जाएगा। (123) मैं निश्चित रूप से तुम्हारे हाथ और पैर विपरीत दिशाओं से काट दूँगा, फिर मैं तुम सबको सूली पर चढ़ा दूँगा।" (124) उन्होंने कहा, "निस्संदेह हम अपने रब की ओर ही लौटने वाले हैं। (125) और तू हमसे केवल इसी बात का बदला ले रहा है कि जब हमारे रब की आयतें हमारे पास आईं तो हम उन पर ईमान ले आए। हमारे रब! हम पर धैर्य उड़ेल दे और हमें आज्ञाकारी (मुस्लिम) होने की अवस्था में मृत्यु दे।" (126)} अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {फिरौन ने कहा, "क्या तुम उस पर विश्वास कर बैठे इससे पहले कि मैं तुम्हें अनुमति देता?"} यह उसकी ओर से उनका तिरस्कार है। {निस्संदेह यह...

(1) मुजमल अल-लुग़ा 3/812. (2) मआनी अल-कुरान लिन-नहस 3/63. (3) अल-नुकत वल-उयून 2/246, और इसे अल-ज़ज्जाज ने मआनी अल-कुरान 2/366 में उद्धृत किया है, और इसमें: 'तलक़म' के स्थान पर 'तलक़फ़' है। लेखक ने इसे इसके बाद उल्लेख किया है। (4) अल-तबरी द्वारा उद्धृत 10/360-361. (5) इ'राब अल-कुरान लिन-नहस 2/144. सग़ुरा, बाबू करमा और फ़रिहा से। ताज अल-अरूस (स-ग़-र).

سورہ الاعراف: آیات 115 - 126 | 298

"اور اس نے اسے لپک لیا": جب اس نے اسے پکڑ لیا یا نگل لیا (1)۔ تلقف، تلقم اور تلہم ایک ہی معنی میں ہیں۔ ابو حاتم نے کہا: مجھے بعض قراتوں میں یہ اطلاع ملی ہے: "تلَقَّم" میم اور تشدید کے ساتھ (2)۔ شاعر نے کہا: آپ موسیٰ کا وہ عصا ہیں جو جادوگروں کے فریب کو مسلسل نگلتا رہتا ہے (3)۔ اور روایت ہے: تلقف۔ ﴿جو وہ فریب کرتے ہیں﴾ یعنی: جو وہ جھوٹ بولتے ہیں؛ کیونکہ وہ رسیاں لائے تھے اور ان میں پارہ ڈال دیا تھا یہاں تک کہ وہ حرکت کرنے لگیں۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿پس حق ثابت ہو گیا اور وہ جو کچھ کر رہے تھے باطل ہو گیا (118) سو وہ وہاں مغلوب ہو گئے اور ذلیل ہو کر لوٹے (119) اور جادوگر سجدے میں گر پڑے (120) انہوں نے کہا ہم تمام جہانوں کے رب پر ایمان لائے (121) جو موسیٰ اور ہارون کا رب ہے (122)﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿پس حق ثابت ہو گیا﴾ مجاہد نے کہا: یعنی حق ظاہر ہو گیا (4)۔ ﴿اور ذلیل ہو کر لوٹے﴾ حالت کی بنا پر منصوب ہے۔ اس کا فعل صغُر یصغُر صِغراً و صغاراً ہے (5)۔ یعنی: فرعون کی قوم - اور فرعون ان کے ساتھ - ذلیل، مغلوب اور ہارے ہوئے ہو کر لوٹے۔ جہاں تک جادوگروں کا تعلق ہے تو وہ ایمان لے آئے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿فرعون نے کہا تم اس پر ایمان لے آئے اس سے پہلے کہ میں تمہیں اجازت دیتا؟ بے شک یہ ایک سازش ہے جو تم نے شہر میں رچی ہے تاکہ اس کے باشندوں کو وہاں سے نکال دو، سو عنقریب تمہیں معلوم ہو جائے گا (123) میں ضرور تمہارے ہاتھ اور پاؤں مخالف سمتوں سے کاٹ دوں گا، پھر میں تم سب کو سولی پر چڑھا دوں گا (124) انہوں نے کہا بے شک ہم اپنے رب ہی کی طرف لوٹنے والے ہیں (125) اور تو ہم سے صرف اسی بات کا بدلہ لے رہا ہے کہ جب ہمارے پاس ہمارے رب کی نشانیاں آئیں تو ہم ان پر ایمان لے آئے۔ اے ہمارے رب! ہم پر صبر انڈیل دے اور ہمیں مسلمان (فرمانبردار)

ہونے کی حالت میں موت دے (126)﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿فرعون نے کہا تم اس پر ایمان لے آئے اس سے پہلے کہ میں تمہیں اجازت دیتا؟﴾ یہ اس کی طرف سے ان پر انکار (زجر و توبیخ) ہے۔ ﴿بے شک یہ...

(1) مجمل اللغة 812/3۔ (2) معانی القرآن للنحاس 63/3۔ (3) النکت والعیون 246/2، اور اسے زجاج نے معانی القرآن 366/2 میں ذکر کیا ہے، اور اس میں ہے: تلقف بجائے تلقم۔ اور مصنف نے اسے اس کے بعد ذکر کیا ہے۔ (4) اسے طبری نے نکالا ہے 10/ 360 - 361۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 144/2۔ اور صغر، باب کرم اور فرح سے ہے۔ تاج العروس (صغر)۔

Surah Al-A'raf, Verses 123 - 128

"This is a plot which you have plotted in the city to drive out its people from it," meaning: there was a collusion between you and him in this matter so that you might take control over Egypt; i.e., this was from you in the city of Egypt before you emerged into this desert (1). "But soon you shall know" is a threat to them.

Ibn Abbas said: Pharaoh was the first to crucify and cut off hands and feet on opposite sides (2). The right foot and the left hand, and the right hand and the left foot; narrated from Al-Hasan (3).

"And you take no revenge on us except that we believed in the signs of our Lord." Al-Hasan read it with a 'fatha' on the 'qaf'. Al-Akhfash (4) said: it is a linguistic variation. It is said: 'naqamtu' the matter and 'naqimtu' it: meaning I disapproved of it (5). That is: you do not hate anything from us except that we (6) believed in Allah, and He is the Truth. "When they came to us," i.e., His signs and clear proofs.

"Our Lord, pour out upon us patience." Al-Ifraagh: means pouring, i.e., pour it over us during the cutting and crucifixion. "And cause us to die as Muslims." It was said: Pharaoh took the magicians and cut them on the river bank (7), and six hundred thousand people believed in Moses when the magicians believed (8).

Allah Almighty said: "And the eminent among the people of Pharaoh said, 'Will you leave Moses and his people to cause corruption in the land and leave you and your gods?' [Pharaoh] said, 'We will kill their sons and keep their women alive; and indeed, we are subjugators over them.' (127) Moses said to his people, 'Seek help through Allah and be patient. Indeed, the earth belongs to Allah. He causes to inherit it whom He wills of His servants. And the [best] outcome is for the righteous.' (128)"

Allah Almighty said: "And the eminent among the people of Pharaoh said, 'Will you leave Moses and his people to cause corruption in the land'" meaning:

---

(1) Al-Waseet 2/396, and Al-Kashshaf 2/104. (2) Reported by At-Tabari 14/363. (3) Majma' al-Bayan 9/149. (4) In Ma'ani al-Quran 2/530, cited by the author via Al-Nahhas in I'rab al-Quran 2/144. The reading of Al-Hasan was mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhdha p. 45, and attributed to Yahya, Ibrahim, and Abu Haywa. (5) Mujmal al-Lugha 4/880. (6) In (m): that. (7) Tafsir al-Baghawi 2/188. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 2/441.

सूरह अल-अराफ़, आयत 123 - 128

"यह एक साज़िश है जो तुमने शहर में रची है ताकि तुम यहाँ से इसके निवासियों को निकाल सको," अर्थात: तुम्हारे और उसके बीच इस मामले में एक गुप्त समझौता हुआ ताकि तुम मिस्र पर अधिकार कर सको; यानी यह तुम्हारी ओर से मिस्र शहर में किया गया था इससे पहले कि तुम इस मरुस्थल में बाहर आते (1)। ﴿जल्द ही तुम्हें पता चल जाएगा﴾ उनके लिए एक धमकी है।

इब्न अब्बास ने कहा: फिरौन पहला व्यक्ति था जिसने सूली दी और विपरीत दिशाओं से हाथ और पैर काटे (2)। दायां पैर और बायां हाथ, और दायां हाथ और बायां पैर; अल-हसन से उद्धृत (3)।

﴿और तुम हमसे केवल इसलिए बदला ले रहे हो कि हम अपने रब की निशानियों पर ईमान ले आए﴾ अल-हसन ने 'क़ाफ़' पर 'फ़तहा' के साथ पढ़ा। अल-अख़फ़श (4) ने कहा: यह एक भाषाई भिन्नता है। कहा जाता है: 'नक़मतु' और 'नक़िमतु' किसी मामले का: यानी मैंने उसे अस्वीकार किया (5)। अर्थात: तुम हमारी किसी बात को नापसंद नहीं करते सिवाय इसके कि हम (6) अल्लाह पर ईमान लाए, और वही सत्य है। ﴿जब वे हमारे पास आईं﴾ यानी उसकी निशानियां और स्पष्ट प्रमाण।

﴿हे हमारे रब! हम पर धैर्य उड़ेल दे﴾ 'इफ़राग' का अर्थ है उड़ेलना, यानी: काटने और सूली देने के समय इसे हम पर उड़ेल दे। ﴿और हमें मुसलमान होने की अवस्था में मृत्यु दे﴾ कहा गया है कि: फिरौन ने जादूगरों को पकड़ा और उन्हें नदी के किनारे काट दिया (7), और जादूगरों के ईमान लाने पर छह लाख लोग मूसा पर ईमान लाए (8)।

अल्लाह तआला का कथन है: ﴿और फिरौन की जाति के सरदारों ने कहा, 'क्या आप मूसा और उसकी जाति को छोड़ देंगे कि वे धरती में बिगाड़ पैदा करें और आपको और आपके देवताओं को छोड़ दें?' उसने कहा, 'हम उनके पुत्रों की हत्या करेंगे और उनकी स्त्रियों को जीवित रहने देंगे; और निःसंदेह हम उन पर पूर्ण अधिकार रखते हैं' (127) मूसा ने अपनी जाति से कहा, 'अल्लाह से सहायता मांगो और धैर्य रखो। निःसंदेह धरती अल्लाह की है। वह अपने दासों में से जिसे चाहता है उसका उत्तराधिकारी बनाता है। और अंततः परिणाम डर रखने वालों (संयमी) के लिए है' (128)﴾

अल्लाह तआला का कथन है: ﴿और फिरौन की जाति के सरदारों ने कहा, 'क्या आप मूसा और उसकी जाति को छोड़ देंगे कि वे धरती में बिगाड़ पैदा करें﴾ यानी:

(1) अल-वसीत 2/396, और अल-कश्शाफ 2/104। (2) अत-तबरी द्वारा रिपोर्ट किया गया 14/363। (3) मजमा' अल-बयान 9/149। (4) मा'नी अल-कुरान 2/530 में, अल-नहस के माध्यम से लेखक द्वारा उद्धृत इराब अल-कुरान 2/144 में। अल-हसन के पाठ का उल्लेख इब्न खालवेह ने अल-किरात अल-शाधधाह पृष्ठ 45 में किया था, और इसे याह्या, इब्राहिम और अबू हयवा के नाम बताया। (5) मुजमल अल-लुगा 4/880। (6) (म) में: कि। (7) तफ़सीर अल-बग़वी 2/188। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/441।

سورۃ الاعراف، آیات ۱۲۳ - ۱۲۸

"یہ ایک سازش ہے جو تم نے شہر میں رچی ہے تاکہ یہاں سے اس کے رہنے والوں کو نکال دو،" یعنی: تمہارے اور اس کے درمیان اس معاملے میں ملی بھگت ہوئی تاکہ تم مصر پر قابض ہو جاؤ؛ یعنی یہ تمہاری طرف سے مصر شہر میں ہوا تھا اس سے پہلے کہ تم اس صحرا میں نکل کر آتے (۱)۔ ﴿عنقریب تمہیں معلوم ہو جائے گا﴾ ان کے لیے ایک دھمکی ہے۔

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: فرعون پہلا شخص تھا جس نے سولی دی، اور ہاتھ اور پاؤں مخالف سمتوں سے کاٹے (۲)۔ دایاں پاؤں اور بایاں ہاتھ، اور دایاں ہاتھ اور بایاں پاؤں؛ حسن سے روایت ہے (۳)۔

﴿اور تم ہم سے صرف اس وجہ سے بدلہ لے رہے ہو کہ ہم اپنے رب کی نشانیوں پر ایمان لائے﴾ حسن نے قاف پر زبر کے ساتھ پڑھا ہے۔ اخفش (۴) نے کہا: یہ ایک لغت ہے۔ کہا جاتا ہے: 'نقمت' اور 'نقمت' کسی معاملے کا: یعنی میں نے اس کا انکار کیا (۵)۔ یعنی: تم ہماری کسی بات کو ناپسند نہیں کرتے سوائے اس کے کہ ہم (۶) اللہ پر ایمان لائے، اور وہ حق ہے۔ ﴿جب وہ ہمارے پاس آئیں﴾ یعنی اس کی نشانیاں اور واضح دلائل۔

﴿اے ہمارے رب! ہم پر صبر انڈیل دے﴾ 'افراغ' کا مطلب ہے انڈیلنا، یعنی: اسے کاٹنے اور سولی دینے کے وقت ہم پر انڈیل دے۔ ﴿اور ہمیں مسلمان ہونے کی حالت میں موت دے﴾ کہا گیا ہے: فرعون نے جادوگروں کو پکڑا اور انہیں دریا کے کنارے کاٹ دیا (۷)، اور جادوگروں کے ایمان لانے پر چھ لاکھ لوگ موسیٰ علیہ السلام پر ایمان لائے (۸)۔

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿اور فرعون کی قوم کے سرداروں نے کہا، 'کیا آپ موسیٰ اور اس کی قوم کو چھوڑ دیں گے کہ وہ زمین میں فساد پھیلائیں اور آپ کو اور آپ کے معبودوں کو چھوڑ دیں؟' اس نے کہا، 'ہم ان کے بیٹوں کو قتل کریں گے اور ان کی عورتوں کو زندہ رہنے دیں گے؛ اور یقیناً ہم ان پر غالب ہیں' (۱۲۷) موسیٰ نے اپنی قوم سے کہا، 'اللہ سے مدد مانگو اور صبر کرو۔ بیشک زمین اللہ کی ہے۔ وہ اپنے بندوں میں سے جسے چاہتا ہے اس کا وارث بناتا ہے۔ اور بہتر انجام پرہیزگاروں کے لیے ہے' (۱۲۸)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿اور فرعون کی قوم کے سرداروں نے کہا، 'کیا آپ موسیٰ اور اس کی قوم کو چھوڑ دیں گے کہ وہ زمین میں فساد پھیلائیں'﴾ یعنی:

---

(۱) الوسيط ۳۹۶/۲ ، والكشاف ۱۰۴/۲ . (۲) أخرجه الطبري ۳۶۳/۱۴ . (۳) مجمع البيان ۱۴۹/۹ . (۴) معانی القرآن ۲ / ۵۳۰ میں، اور اسے مصنف نے النحاس کے واسطے سے إعراب القرآن ۱۴۴/۲ میں نقل کیا ہے۔ حسن کی قرأت کا ذکر ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ۴۵ میں کیا ہے، اور اسے یحییٰ، ابراہیم اور ابو حیوہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۵) مجمل اللغة ۸۸۰/۴ . (۶) (م) میں: کہ۔ (۷) تفسير البغوي ۱۸۸/۲ . (۸) المحرر الوجيز ۴۴۱/۲ .

Surah Al-A'raf: Verses 127 - 128 (300)

...by causing division and scattering the community. {And to leave you} [wa-yadharaka] with the 'ra' having a fatha (nasb), as a response to the question, and the 'waw' stands in place of 'fa'(1). {And your gods} [wa-ilahataka] Al-Hasan said: Pharaoh used to worship idols(2), so he used to worship and be worshipped. Sulayman al-Taymi said: It reached me that Pharaoh used to worship cows. Al-Taymi said: I asked Al-Hasan: Did Pharaoh worship anything? He said: Yes, he used to worship something that he had (3) placed on his neck (4).

It was said: the meaning of "and your gods" is: and your obedience; just as it was said regarding the verse: {They have taken their scholars and monks as lords besides Allah} [At-Tawbah: 31]: they did not worship them, but they obeyed them; so it became a metaphor (5).

Nu'aym bin Maysara (6) read: "wa-yadharuka" with a damma (raf') on the assumption: "and he leaves you". Al-Ashhab al-'Uqayli read: "wa-yadhar'k" with a sukun (jazm), a lightened form of "wa-yadharuka" due to the heaviness of the damma. Anas bin Malik read: "wa-nadharuka" with a damma and the letter 'nun' (7). They reported about themselves that they would abandon his worship if he left Moses alive.

Ali bin Abi Talib, Ibn Abbas, and Al-Dahhak read: "wa-ilahataka". Its meaning is: and your worship (8). According to this reading, he was worshipped and did not worship, i.e., he leaves your worship of you.

Abu Bakr al-Anbari said: From the perspective of the proponents of this reading, when Pharaoh said: {I am your most exalted lord} [An-Nazi'at: 24], and: {I have not known of any god for you other than myself} [Al-Qasas: 38],

---

(1) Al-Wasit 2/396. (2) Mentioned by Al-Razi in his Tafsir 14/211, and narrated similarly by Al-Tabari 10/367. (3) In (M): he used to worship something that was... (4) Narrated by Ibn Abi Hatim in his Tafsir 5/1538 (8823). (5) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/65. (6) Abu 'Amr al-Kufi al-Nahwi, settled in Rayy, and irregular (shadh) readings from his choice are narrated from him, died in (174 AH). Ghayat al-Nihaya 2/342. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 2/441, see Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 45, and Al-Muhtasib 1/256-257. (8) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 45, and Al-Muhtasib 1/256.

सूरह अल-अराफ़: आयतें 127 - 128 (300)

...विभाजन पैदा करके और समुदाय को बिखेर कर। {और आपको छोड़ देने के लिए} [wa-yadharaka] 'रा' पर ज़बर (नस्ब) के साथ, प्रश्न के उत्तर के रूप में, और 'वाव' 'फ़ा'(1) के स्थान पर है। {और आपके देवताओं} [wa-ilahataka] अल-हसन ने कहा: फिरौन मूर्तियों की पूजा करता था(2), इसलिए वह पूजा करता था और उसकी पूजा की जाती थी। सुलेमान अल-तयमी ने कहा: मुझ तक यह पहुँचा है कि फिरौन गायों की पूजा करता था। अल-तयमी ने कहा: मैंने अल-हसन से पूछा: क्या फिरौन किसी चीज़ की पूजा करता था? उन्होंने कहा: हाँ, वह किसी ऐसी चीज़ की पूजा करता था जिसे उसने (3) अपनी गर्दन पर लटका रखा था (4)।

कहा गया है: "और आपके देवताओं" का अर्थ है: और आपकी आज्ञाकारिता; जैसा कि इस आयत के बारे में कहा गया है: {उन्होंने अल्लाह को छोड़कर अपने विद्वानों और संन्यासियों को अपना रब बना लिया} [अत-तौबाह: 31]: उन्होंने उनकी पूजा नहीं की, बल्कि उनकी आज्ञा मानी; तो यह एक उपमा बन गई (5)।

नुऐम बिन मैसरा (6) ने पढ़ा: "wa-yadharuka" पेश (रफ़ा) के साथ इस धारणा पर: "और वह आपको छोड़ देता है"। अल-अशहब अल-उकैली ने पढ़ा: "wa-yadhar'k" ज़ज़्म के साथ, पेश के भारीपन के कारण "wa-yadharuka" का हल्का रूप। अनस बिन मलिक ने "नुन" और पेश के साथ "wa-nadharuka" पढ़ा (7)। उन्होंने अपने बारे में बताया कि अगर उसने मूसा को जीवित छोड़ दिया तो वे उसकी इबादत छोड़ देंगे।

अली बिन अबी तालिब, इब्न अब्बास और अल-दह्हाक ने "wa-ilahataka" पढ़ा। इसका अर्थ है: और आपकी इबादत (पूजा) (8)। इस पाठ के अनुसार, उनकी पूजा की जाती थी और वे पूजा नहीं करते थे, यानी वह आपकी इबादत को छोड़ देता है।

अबू बक्र अल-अंसारी ने कहा: इस पाठ के समर्थकों के दृष्टिकोण से, जब फिरौन ने कहा: {मैं तुम्हारा सबसे ऊँचा रब हूँ} [अन-नाज़िअत: 24], और: {मुझे अपने सिवा तुम्हारे लिए किसी और इलाह (देवता) का ज्ञान नहीं है} [अल-क़सस: 38],

---

(1) अल-वसीत 2/396। (2) अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 14/211 में इसका उल्लेख किया है, और अल-तबारी 10/367 ने इसी तरह का वर्णन किया है। (3) (M) में: वह किसी ऐसी चीज़ की पूजा

करता था जो... (4) इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर 5/1538 (8823) में इसे उद्धृत किया है। (5) अल-नह्हाह की मानी अल-कुरान 3/65। (6) अबू अम्र अल-कूफी अल-नहवी, रय में बस गए, और उनकी पसंद से विषम (शाज़) पाठ उनके बारे में बताए गए हैं, मृत्यु (174 हिजरी)। ग़ायत अल-निहाया 2/342। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/441, देखें अल-किरात अल-शाज़ाह पृष्ठ 45, और अल-मुहतासिब 1/256-257। (8) अल-किरात अल-शाज़ाह पृष्ठ 45, और अल-मुहतासिब 1/256।

سورہ الاعراف: آیات ۱۲۷ - ۱۲۸ (۳۰۰)

... تفرقہ ڈال کر اور گروہ کو تتر بتر کر کے۔ ﴿وَيَذَرَكَ﴾ 'را' کے زبر (نصب) کے ساتھ، سوال کے جواب کے طور پر، اور 'واؤ' 'فا'(۱) کا نائب ہے۔ ﴿وَإِلَٰهَتَكَ﴾ حسن بصری نے کہا: فرعون بتوں کی پوجا کرتا تھا(۲)، پس وہ عبادت کرتا بھی تھا اور اس کی عبادت کی بھی جاتی تھی۔ سلیمان التیمی نے کہا: مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ فرعون گایوں کی پوجا کرتا تھا۔ تیمی نے کہا: میں نے حسن سے پوچھا: کیا فرعون کسی چیز کی پوجا کرتا تھا؟ انہوں نے کہا: ہاں، وہ کسی ایسی چیز کی پوجا کرتا تھا جسے اس نے (۳) اپنی گردن میں لٹکا رکھا تھا (۴)۔

اور کہا گیا: "وآلهتك" کا معنی ہے: اور تیری اطاعت؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے بارے میں کہا گیا ہے: ﴿انہوں نے اللہ کے سوا اپنے علماء اور درویشوں کو رب بنا لیا﴾ [التوبہ: ۳۱]: کہ انہوں نے ان کی عبادت نہیں کی بلکہ ان کی اطاعت کی؛ پس یہ ایک تمثیل بن گئی (۵)۔

نعیم بن میسرہ (۶) نے «وَيَذُرُكَ» پیش (رفع) کے ساتھ پڑھا اس تقدیر پر کہ: "اور وہ تجھے چھوڑ دے گا"۔ اور اشہب عقیلی نے «ويَذُرْكَ» جزم کے ساتھ پڑھا جو کہ پیش کے ثقل کی وجہ سے «يَذُرُكَ» کی تخفیف ہے۔ اور انس بن مالک نے نون اور پیش کے ساتھ «ونَذُرُكَ» پڑھا (۷)۔ انہوں نے اپنے بارے میں بتایا کہ اگر فرعون نے موسیٰ کو زندہ چھوڑ دیا تو وہ اس کی عبادت چھوڑ دیں گے۔

اور علی بن ابی طالب، ابن عباس اور ضحاک نے «وإلاهَتَكَ» پڑھا، جس کا معنی ہے: اور تیری عبادت (۸)۔ اور اس قرات کے مطابق وہ معبود تھا عابد نہیں تھا، یعنی: اور وہ تیری عبادت کو تیرے لیے چھوڑ دے گا۔

ابوبکر الانباری نے کہا: اس قرات والوں کے مذہب کے مطابق، جب فرعون نے کہا: ﴿میں تمہارا سب سے اعلیٰ رب ہوں﴾ [النازعات: ۲۴]، اور: ﴿میں اپنے سوا تمہارے لیے کسی معبود کو نہیں جانتا﴾ [القصص: ۳۸]،

---

(۱) الوسیط ۲/۳۹۶ ۔ (۲) رازی نے اپنی تفسیر ۱۴/۲۱۱ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور طبری نے اس کے ہم معنی ۱۰/۳۶۷ میں روایت کیا ہے۔ (۳) نسخہ (م) میں ہے: وہ کسی ایسی چیز کی پوجا کرتا تھا جو کہ... (۴) ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر ۵/۱۵۳۸ (۸۸۲۳) میں اسے روایت کیا ہے۔ (۵) معانی القرآن از نحاس ۳/۶۵ ۔ (۶) ابو عمرو الکوفی النحوی، ری میں مقیم ہوئے، ان کے اختیار کردہ حروف شواذ ان سے مروی ہیں، وفات ۱۷۴ھ غایۃ النہایہ ۲/۳۴۲ ۔ (۷) المحرر الوجیز ۲/۴۴۱، اور دیکھئے القراءات الشاذۃ ص ۴۵، اور المحتسب ۱/۲۵۶ - ۲۵۷ ۔ (۸) القراءات الشاذۃ ص ۴۵، اور المحتسب ۱/۲۵۶ ۔

Surah Al-A'raf: Verses 127 - 128 (301)

He denied that he had a Lord or divinity, so it was said to him: "And leave you and your goddess"; meaning: and leave you and people's worship of you.

The general reading is: «وَآلِهَتَكَ» (and your gods) as mentioned before, and it is based on the fact that Pharaoh claimed divinity outwardly, while he knew he was a created being (1). The evidence for this is his statement at the time of death (2): ﴿ءَامَنتُ أَنَّهُ لَا إِلَٰهَ إِلَّا الَّذِي ءَامَنَتْ بِهِ بَنُوا إِسْرَاءِيلَ﴾ [Yunus: 90]. This statement was not accepted from him because he made it after the door of repentance was closed. Before this state, he had a god he worshipped in secret besides the Lord of the worlds, Mighty and Majestic; this was said by Al-Hasan and others (3).

In the reading of Ubayy: «أَتَذَرُ موسى وقومَهُ لِيُفسِدُوا في الأرضِ وقد تَرَكُوكَ أن يعبدُوكَ» ("Will you leave Moses and his people to cause corruption in the land, when they have left you and refused to worship you?") (4).

It was said: regarding «وإلهتك» (your divinity), it was said: he used to worship a cow, and whenever he liked a cow, he ordered its worship, saying: "I am your Lord and the Lord of this." For this reason, He said: ﴿فَأَخْرَجَ لَهُمْ عِجْلًا جَسَدًا﴾ [Taha: 88]. Ibn Abbas and Al-Suddi mentioned this (5). Al-Zajjaj said (6): He had small idols that his people worshipped to draw near to him, so they were attributed to him; that is why he said: "I am your most exalted Lord." Ismail bin Ishaq said: Pharaoh's saying: "I am your most exalted Lord" indicates that they used to worship something other than him.

And it was said: What is meant by «الإلاهة» (the divinity) according to the reading of Ibn Abbas is the cow he used to worship. It was also said: they meant by it the sun, which they used to worship. The poet said:

---

(1) Tafsir Al-Razi 14/211. (2) Al-Himam: the decree of death and its fate. Al-Qamus al-Muhit (hmm). (3) Narrated by Al-Tabari 10/367. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/144-145, and al-Muharrar al-Wajiz 2/441, and narrated by al-Tabari 10/366. (5) Narrated by Al-Tabari 10/367, and the mentioned verse is about Al-Samiri. The meaning - and Allah knows best - is that since Pharaoh used to worship the cows he liked, Al-Samiri brought out for them a calf, a body with a lowing sound, and said: "This is your god and the god of Moses." See Al-Nukat wa Al-Uyun 2/248. (6) In Ma'ani al-Qur'an 2/367.

सूरह अल-अराफ़: आयत 127 - 128 (301)

उसने इस बात से इनकार किया कि उसका कोई रब या देवत्व है, तो उससे कहा गया: "और वह आपको और आपके देवत्व को छोड़ दे"; अर्थ: और आपको और लोगों द्वारा आपकी पूजा को छोड़ दे।

सामान्य पाठ (क़िराअत) है: «وَآلِهَتَكَ» (और आपके देवताओं को) जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है, और यह इस तथ्य पर आधारित है कि फिरौन ने प्रकट रूप से देवत्व का दावा किया था, जबकि वह जानता था कि वह एक सृजित प्राणी है (1)। इसका प्रमाण मृत्यु के समय (2) उसका यह कथन है: ﴿ءَامَنتُ أَنَّهُ لَا إِلَٰهَ إِلَّا الَّذِي ءَامَنَتْ بِهِ بَنُوا إِسْرَاءِيلَا﴾ [यूनुस: 90]। उसका यह कथन स्वीकार नहीं किया गया क्योंकि उसने तौबा (पश्चाताप) का द्वार बंद होने के बाद इसे कहा था। इस अवस्था से पहले, उसका एक देवता था जिसकी वह दुनिया के रब, सर्वशक्तिमान और प्रतापी, के अलावा गुप्त रूप से पूजा करता था; यह अल-हसन और अन्य लोगों द्वारा कहा गया है (3)।

उबय्य के पाठ में है: «أَتَذَرُ موسى وقومَهُ لِيُفسِدُوا في الأرضِ وقد تَرَكُوكَ أن يعبدُوكَ» ("क्या आप मूसा और उसकी कौम को धरती में उपद्रव मचाने के लिए छोड़ देंगे, जबकि उन्होंने आपको छोड़ दिया है और आपकी पूजा करने से इनकार कर दिया है?") (4)।

कहा गया: «وإلهتك» (आपकी दिव्यता) के संबंध में, यह कहा गया कि वह एक गाय की पूजा करता था, और जब भी उसे कोई गाय पसंद आती थी, वह उसकी पूजा करने का आदेश देता था और कहता था: "मैं तुम्हारा रब हूँ और इसका भी रब हूँ।" इसी कारण, उसने कहा: ﴿فَأَخْرَجَ لَهُمْ عِجْلًا جَسَدًا﴾ [ताहा: 88]। इब्न अब्बास और अल-सुद्दी ने इसका उल्लेख किया है (5)। अल-ज़ज्जाज ने कहा (6): उसके पास छोटी मूर्तियाँ थीं जिनकी उसकी कौम उसके निकट आने के लिए पूजा करती थी, इसलिए उन्हें उससे जोड़ा गया; इसीलिए उसने कहा: "मैं तुम्हारा सबसे ऊँचा रब हूँ।" इस्माइल बिन इशाक ने कहा: फिरौन का यह कहना: "मैं तुम्हारा सबसे ऊँचा रब हूँ" इंगित करता है कि वे उसके अलावा किसी और चीज़ की पूजा करते थे।

और यह कहा गया है: इब्न अब्बास के पाठ के अनुसार «الإلاهة» (देवत्व) से तात्पर्य उस गाय से है जिसकी वह पूजा करता था। यह भी कहा गया: उनका मतलब इससे सूर्य था, जिसकी वे पूजा करते थे। कवि ने कहा:

(1) तफ़सीर अल-राज़ी 14/211। (2) अल-हिमाम: मृत्यु का निर्णय और उसका भाग्य। अल-क़ामूस अल-मुहीत (हम्म)। (3) अल-तबरी 10/367 द्वारा वर्णित। (4) अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान 2/144-145, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/441, और अल-तबरी 10/366 द्वारा वर्णित। (5) अल-तबरी 10/367 द्वारा वर्णित, और उल्लिखित आयत सामिरी के बारे में है। अर्थ - और अल्लाह बेहतर जानता है - यह है कि चूंकि फिरौन उन गायों की पूजा करता था जिन्हें वह पसंद करता था, सामिरी उनके लिए एक बछड़ा लाया, एक शरीर जिसमें से रंभाने की आवाज़ आती थी, और कहा: "यह तुम्हारा भगवान है और मूसा का भगवान है।" अल-नुकात वा अल-उयुन 2/248 देखें। (6) मानी अल-कुरान 2/367 में।

سورة الاعراف: آیت ۱۲۷ - ۱۲۸ (۳۰۱)

اس نے اس بات کی نفی کی کہ اس کا کوئی رب اور معبود ہے، چنانچہ اس سے کہا گیا: "اور وہ آپ کو اور آپ کے معبود کو چھوڑ دے"؛ یعنی: آپ کو اور لوگوں کا آپ کی عبادت کرنا چھوڑ دے۔

عوام کی قرأت «وَآلِهَتَكَ» (اور تیرے معبودوں کو) ہے جیسا کہ پہلے گزرا، اور یہ اس بنیاد پر ہے کہ فرعون نے بظاہر ربوبیت کا دعویٰ کیا تھا، جبکہ وہ جانتا تھا کہ وہ خود مخلوق ہے (۱)۔ اس کی دلیل موت کے وقت (۲) اس کا یہ قول ہے: ﴿ءَامَنتُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا الَّذِي ءَامَنَتْ بِهِ بَنُوا إِسْرَاءِيلَ﴾ [یونس: ۹۰]۔ پس اس کا یہ قول قبول نہیں کیا گیا، کیونکہ اس نے اسے توبہ کا دروازہ بند ہونے کے بعد کہا تھا۔ اور اس حالت سے پہلے، اس کا ایک معبود تھا جس کی وہ رب العالمین جل وعز کے علاوہ چھپ کر عبادت کرتا تھا؛ یہ حسن بصری وغیرہ نے کہا ہے (۳)۔

اور ابی بن کعب کی قرأت میں ہے: «أَتَذَرُ موسى وقومَهُ لِيُفسِدُوا في الأرضِ وقد تَرَكُوكَ أن يعبدُوكَ» (کیا آپ موسیٰ اور ان کی قوم کو چھوڑ دیں گے کہ وہ زمین میں فساد پھیلائیں جبکہ انہوں نے آپ کو چھوڑ دیا ہے اور آپ کی عبادت کرنے سے انکار کر دیا ہے) (۴)۔

اور کہا گیا: «وإلهتك» (تیری معبودیت) کے بارے میں کہا گیا: وہ گائے کی عبادت کرتا تھا، اور جب اسے کوئی گائے پسند آتی تو اس کی عبادت کا حکم دیتا اور کہتا: میں تمہارا اور اس کا رب ہوں۔ اسی لیے فرمایا: ﴿فَأَخْرَجَ لَهُمْ عِجْلًا جَسَدًا﴾ [طہ: ۸۸]۔ اسے ابن عباس اور سدی نے ذکر کیا ہے (۵)۔ زجاج نے کہا (۶): اس کے پاس چھوٹے بت تھے جن کی اس کی قوم اس کا قرب حاصل کرنے کے لیے عبادت کرتی تھی، تو وہ بت اس کی طرف منسوب کر دیے گئے؛ اسی لیے اس نے کہا: "میں تمہارا سب سے بڑا رب ہوں"۔ اسماعیل بن اسحاق نے کہا: فرعون کا یہ قول: "میں تمہارا

سب سے بڑا رب ہوں" اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ وہ اس کے علاوہ کسی اور چیز کی عبادت کرتے تھے۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے: ابن عباس کی قرأت کے مطابق «الإلاهة» سے مراد وہ گائے ہے جس کی وہ عبادت کرتا تھا۔ اور کہا گیا: ان کی مراد اس سے سورج تھا، وہ اس کی عبادت کرتے تھے۔

شاعر نے کہا:

---

(۱) تفسیر رازی ۲۱۱/۱۴۔ (۲) الحِمام: موت کا فیصلہ اور تقدیر۔ القاموس المحیط (حمم)۔ (۳) اسے طبری نے ۳۶۷/۱۰ میں روایت کیا ہے۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۱۴۴/۲ - ۱۴۵، والمحرر الوجیز ۴۴۱/۲، اور اسے طبری نے ۳۶۶/۱۰ میں روایت کیا ہے۔ (۵) اسے طبری نے ۳۶۷/۱۰ میں روایت کیا ہے، اور مذکورہ آیت سامری کے بارے میں ہے، اور معنی - اللہ بہتر جانتا ہے - یہ ہے کہ جب فرعون ان گایوں کی عبادت کرتا تھا جنہیں وہ پسند کرتا تھا، تو سامری ان کے لیے ایک بچھڑا لایا جو ایک جسم تھا اور اس میں سے آواز نکلتی تھی، اور کہا: "یہ تمہارا الہ ہے اور موسیٰ کا الہ ہے۔" دیکھئے النکت والعیون ۲۴۸/۲۔ (۶) معانی القرآن میں ۳۶۷/۲۔

Surah Al-A'raf: Verses 127 - 129 302

"And we hurried the gods so that they would return"(1)

Then he comforted his people and said: {We will kill their sons} with light pronunciation [nuqatilu]; the reading of Nafi' and Ibn Kathir. The rest read it with shadda [nuqattilu] to signify multiplicity (2). {and keep their women alive} : leave them alive. Meaning: do not fear them. {and we have irresistible power over them} he comforted them with these words. He did not say: 'We will kill Moses'; because he knew he was not capable of it (4). And from Sa'id bin Jubayr (5) who said: Pharaoh was filled with terror of Moses, so when he saw him, he would urinate as a donkey urinates.

And when Moses' people reached this point with Pharaoh, Moses said to them: {Seek help from Allah and be patient. Indeed, the earth belongs to Allah. He causes to inherit it whom He wills} making them desire that Allah would cause them to inherit the land of Egypt. {And the [best] outcome is for the righteous} i.e., Paradise is for the one who fears [Allah] (6). The outcome (al-aqibah) of anything is its end, but when it is mentioned generally as 'the outcome is for so-and-so,' it is customarily understood as something good.

The Almighty's saying: {They said, 'We have been harmed before you came to us and after you have come to us.' He said, 'Perhaps your Lord will destroy your enemy and grant you succession in the land and see how you will do.' (129)}

The Almighty's saying: {They said, 'We have been harmed before you came to us'} meaning: at the beginning of your birth by the killing of sons and the enslavement of women. {and after you have come to us} meaning: and now that has been repeated against us; they mean the threat that came from Pharaoh. It was also said: the harm before was: their subjugation of the Children of Israel in their works until midday, and letting them go for the rest [of the day] to earn for themselves. And the harm after was: their subjugation for the entire day.

(1) Said by Mayya bint Utayba bin al-Harith al-Yarbu'i, and its beginning is: "We went in the evening from al-La'ba' shortly before sunset." It is in Tafsir al-Tabari 10/369, al-Muhtasib 2/123, and Tafsir al-Baghawi 2/189. (2) Al-Sab'ah p. 292, and al-Taysir p. 112. (3) What is between brackets is from Tafsir al-Baghawi 2/189, and it is the meaning mentioned by the commentators, which the author did not mention. (4) Zad al-Masir

3/245. (5) In (Z): Sa'id bin al-Musayyib, and the narration was recorded by Ibn Abi Hatim (16911) from the words of Mujahid. (6) Al-Wasit 2/397, and Zad al-Masir 3/245.

सूरह अल-अराफ: आयतें 127 - 129 302

"और हमने देवताओं को जल्दी किया ताकि वे लौट आएं'(1)

फिर उसने अपनी प्रजा को दिलासा देते हुए कहा: {हम उनके बेटों को मार डालेंगे} हल्के उच्चारण के साथ [नुक़तिलु]; नाफ़े और इब्न कसीर का पाठ। शेष ने इसे बहुलता को दर्शाने के लिए शिद्दत [नुक़त्तिलु] के साथ पढ़ा (2)। {और उनकी स्त्रियों को जीवित रहने देंगे} : उन्हें जीवित छोड़ देंगे। अर्थात्: उनके पक्ष से डरो मत। {और वास्तव में, हम उन पर प्रबल हैं} उसने उन्हें इन शब्दों से सांत्वना दी। उसने यह नहीं कहा: 'हम मूसा को मार देंगे'; क्योंकि वह जानता था कि वह उस पर सक्षम नहीं है (4)। और सईद बिन जुबैर (5) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: फिरौन मूसा के डर से भर गया था, इसलिए जब वह उन्हें देखता था तो गधे की तरह पेशाब कर देता था।

और जब मूसा की कौम फिरौन की इस बात से प्रभावित हुई, तो मूसा ने उनसे कहा: {अल्लाह से मदद माँगो और धैर्य रखो। वास्तव में, ज़मीन अल्लाह की है। वह अपने बंदों में से जिसे चाहता है इसका उत्तराधिकारी बनाता है} उन्हें इस बात की लालसा दिलाई कि अल्लाह उन्हें मिस्र की धरती का उत्तराधिकारी बना देगा। {और अंत भला [परहेजगारों] का ही है} अर्थात्: जन्नत उसके लिए है जो डरा (6)। किसी भी चीज़ का 'आकिबाह' उसका अंत होता है, लेकिन जब इसे सामान्य रूप से कहा जाता है कि 'आकिबाह फलां के लिए है', तो इससे प्रथागत रूप से अच्छाई समझी जाती है।

अल्लाह तआला का फरमान: {उन्होंने कहा, 'आपके हमारे पास आने से पहले भी हमें सताया गया और आपके आने के बाद भी।' उसने कहा, 'निकट है कि तुम्हारा रब तुम्हारे दुश्मन को हलाक कर दे और तुम्हें ज़मीन में उत्तराधिकारी बना दे, फिर वह देखे कि तुम कैसे कर्म करते हो' (129)}

अल्लाह तआला का फरमान: {उन्होंने कहा, 'आपके हमारे पास आने से पहले भी हमें सताया गया'} अर्थात्: आपके जन्म की शुरुआत में बेटों की हत्या और महिलाओं को दास बनाने के माध्यम से। {और आपके आने के बाद भी} अर्थात्: और अब वह हम पर दोहराया गया है; उनका मतलब फिरौन की तरफ से मिलने वाली धमकी थी। और कहा गया है: पहले का दुख यह था कि: इस्राइल की संतानों को दोपहर तक काम पर लगाया जाता था, और बाकी समय उन्हें अपने लिए कमाने के लिए छोड़ दिया जाता था। और बाद का दुख यह था कि: उन्हें पूरे दिन काम पर लगाया जाता था।

(1) इसकी कहने वाली मय्या बिन्त उतैबा बिन अल-हारिस अल-यरबुई हैं, और इसका आरंभ है: "हम अल-लाबाह से शाम को निकले।" यह तफ़सीर अल-तबरी 10/369, अल-मुहतासिब 2/123 और

तफ़सीर अल-बग़वी 2/189 में है। (2) अल-सबआ पृष्ठ 292, और अल-तयसीर पृष्ठ 112। (3) कोष्ठक के बीच का हिस्सा तफ़सीर अल-बग़वी 2/189 से है, और यही वह अर्थ है जिसे मुफ़स्सिरों ने उल्लेख किया है, और लेखक ने इसे उल्लेख नहीं किया। (4) ज़ाद अल-मसीर 3/245। (5) (ज़) में: सईद बिन अल-मुसय्यिब, और इस रिवायत को इब्न अबी हातिम (16911) ने मुजाहिद के शब्दों से उद्धृत किया है। (6) अल-वसीत 2/397, और ज़ाद अल-मसीर 3/245।

سورة الاعراف: آیات 127 - 129 302

"وأعْجَلْنَا الإلاهَةَ أنْ تَؤُوبَا"(١)

پھر اس نے اپنی قوم کو تسلی دیتے ہوئے کہا: ﴿سَنُقَتِّلُ أَبْنَاءَهُمْ﴾ تخفیف کے ساتھ؛ نافع اور ابن کثیر کی قرات۔ باقیوں نے کثرت کے لیے تشدید کے ساتھ پڑھا (2)۔ ﴿وَنَسْتَحْيِ نِسَاءَهُمْ﴾ : انہیں زندہ چھوڑ دیں گے۔ یعنی: ان کی جانب سے مت ڈرو۔ ﴿وَإِنَّا فَوْقَهُمْ قَاهِرُونَ﴾ اس کلام سے انہیں تسلی دی۔ اور یہ نہیں کہا: ہم موسیٰ کو قتل کر دیں گے؛ اس لیے کہ وہ جانتا تھا کہ وہ ان پر قادر نہیں ہے (4)۔ اور سعید بن جبیر (5) سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: فرعون موسیٰ کے رعب سے بھر گیا تھا، پس جب وہ انہیں دیکھتا تو اس طرح پیشاب کر دیتا جیسے گدھا پیشاب کرتا ہے۔

اور جب موسیٰ کی قوم فرعون کی اس بات سے متاثر ہوئی، تو موسیٰ نے ان سے کہا: ﴿اسْتَعِينُوا بِاللَّهِ وَاصْبِرُوا إِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ﴾ انہیں اس بات کی لالچ دلائی کہ اللہ انہیں مصر کی زمین کا وارث بنا دے گا۔ ﴿وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ﴾ یعنی: جنت اس کے لیے ہے جو ڈرا (6)۔ ہر چیز کا 'عاقبہ' اس کا انجام ہوتا ہے، لیکن جب یہ عام طور پر کہا جائے کہ 'عاقبت فلاں کے لیے ہے'، تو اس سے عرف میں خیر ہی سمجھا جاتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالُوا أُوذِينَا مِنْ قَبْلِ أَنْ تَأْتِيَنَا وَمِنْ بَعْدِ مَا جِئْتَنَا قَالَ عَسَى رَبُّكُمْ أَنْ يُهْلِكَ عَدُوَّكُمْ وَيَسْتَخْلِفَكُمْ فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ (١٢٩)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالُوا أُوذِينَا مِنْ قَبْلِ أَنْ تَأْتِيَنَا﴾ یعنی: آپ کی ولادت کے آغاز میں بیٹوں کے قتل اور عورتوں کو لونڈی بنانے کے ذریعے۔ ﴿وَمِنْ بَعْدِ مَا جِئْتَنَا﴾ یعنی: اور اب وہ ہم پر لوٹا دیا گیا ہے؛ ان کی مراد وہ وعید تھی جو فرعون کی طرف سے تھی۔ اور کہا گیا ہے کہ: پہلے کی اذیت یہ تھی

کہ: بنی اسرائیل سے نصف دن تک کام لیا جاتا تھا، اور باقی دن انہیں اپنے لیے کمانے کے لیے چھوڑ دیا جاتا تھا۔ اور بعد کی اذیت یہ تھی کہ: ان سے پورا دن کام لیا جاتا تھا۔

(1) اس کی قائلہ میہ بنت عتیبہ بن الحارث الیربوعی ہیں، اور اس کا مصرعہ اولیٰ ہے: "تروّحنا من اللّعباء قصراً"۔ یہ تفسیر طبری 369/10، المحتسب 123/2، اور تفسیر بغوی 189/2 میں ہے۔ (2) السبعہ ص 292، اور التیسیر ص 112۔ (3) بریکٹ کے درمیان کا حصہ تفسیر بغوی 189/2 سے ہے، اور یہی وہ معنی ہے جسے مفسرین نے ذکر کیا ہے، اور مصنف نے اسے ذکر نہیں کیا۔ (4) زاد المسیر 245/3۔ (5) (ظ) میں: سعید بن المسیب، اور اس اثر کو ابن ابی حاتم (16911) نے مجاہد کے قول سے نقل کیا ہے۔ (6) الوسیط 397/2، اور زاد المسیر 245/3۔

...the entire day without food or drink; this was said by Juwaybir. Al-Hasan said: The harm before and after is the same, and it is the taking of the jizya (1).

{He said: "Perhaps your Lord will destroy your enemy and make you successors in the land"} (Qur'an 7:129). "Perhaps" (Ar. 'Asa) from Allah is a certainty; He renewed (2) the promise to them and fulfilled it. They were made successors in Egypt during the time of David and Solomon, peace be upon them, and they conquered Jerusalem with Joshua son of Nun (3); as previously mentioned (4).

It is narrated that they said this when Moses led them out and Pharaoh pursued them, so he was behind them and the sea was before them (5). Then Allah fulfilled the threat; He drowned Pharaoh and his people and saved them.

{and see how you will behave} (Qur'an 7:129). Similar instances have been mentioned before. Meaning: He will see the deeds for which reward or punishment is due; because Allah does not recompense them based on what He knows about them (predestination), but rather recompenses them based on what they actually do (6).

The Almighty's saying: {And We certainly seized the people of Pharaoh with years of famine and a deficiency in fruits that perhaps they would be reminded} (Qur'an 7:130).

The Almighty's saying: {And We certainly seized the people of Pharaoh with years} means: droughts. This is well-known in the language; it is said: "A year (sanah) befell them," meaning a drought. The estimation is: "drought of a year." In the Hadith: "O Allah, make it [years of drought] upon them like the years of Joseph" (7).

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/249, and Zad al-Masir 3/245. (2) In (z): "defined", and in (zha): "stripped". (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/442. (4) 4/228 and what follows. (5) Mentioned similarly by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 2/442, then he said: "In summary, it is a speech that aligns with what is known of the Children of Israel; of their agitation against their prophets, and their lack of certainty and patience in the religion. Moses's attempt to win them over by saying: 'Perhaps your Lord will destroy your enemy' and his promise to them of succession in the land indicates that he is addressing reluctant souls. This perception of the Children of Israel is strengthened by their behavior in this manner in other stories." (6) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 2/367. (7) Narrated by Al-Bukhari (804) and Muslim (675) from the hadith of Abu Huraira (may Allah be pleased with him), and mentioned previously 2/6.

३०३ सूरह अल-अराफ: आयत १२९ - १३०

...पूरा दिन बिना भोजन या पानी के, यह जुवैबिर ने कहा है। अल-हसन ने कहा: पहले और बाद का कष्ट एक ही है, और वह है जजिया लेना (१)।

{उसने कहा: "शायद तुम्हारा रब तुम्हारे शत्रु को नष्ट कर दे और तुम्हें धरती में उत्तराधिकारी बना दे"} (क़ुरान ७:१२९)। अल्लाह की ओर से "शायद" (अरबी: अ'सा) का अर्थ निश्चितता है; उन्होंने उनके लिए वादे को नया किया (२) और उसे पूरा किया। दाऊद और सुलेमान (अ.) के समय में उन्हें मिस्र में उत्तराधिकारी बनाया गया था, और उन्होंने यूशा बिन नून के साथ बैतुल मक़दिस (यरूशलेम) को फतह किया था (३); जैसा कि पहले बताया जा चुका है (४)।

वर्णित है कि उन्होंने यह तब कहा था जब मूसा उन्हें लेकर निकले और फ़िरऔन ने उनका पीछा किया, तो वह उनके पीछे था और समुद्र उनके सामने था (५)। तब अल्लाह ने अपनी चेतावनी पूरी की; उन्होंने फ़िरऔन और उसकी सेना को डुबो दिया और उन्हें बचा लिया।

{ताकि वह देखे कि तुम कैसे कर्म करते हो} (क़ुरान ७:१२९)। इसके उदाहरण पहले आ चुके हैं। अर्थात: वह उन कार्यों को देखेगा जिनके आधार पर प्रतिफल (जज़ा) अनिवार्य होता है; क्योंकि अल्लाह उन्हें उस आधार पर बदला नहीं देता जो वह उनके बारे में जानता है (पूर्व-निर्धारण), बल्कि उनके वास्तविक कार्यों के आधार पर बदला देता है (६)।

अल्लाह तआला का कथन: {और हमने फ़िरऔन के लोगों को वर्षों के अकाल और फलों की कमी में पकड़ लिया ताकि वे चेत जाएँ} (क़ुरान ७:१३०)।

अल्लाह तआला का कथन: {और हमने फ़िरऔन के लोगों को वर्षों (सिनीन) में पकड़ लिया} का अर्थ है: अकाल। यह भाषा में प्रसिद्ध है, कहा जाता है: "उन्हें एक साल (सनह) ने आ लिया", अर्थात अकाल। इसका भाव है: "एक साल का अकाल"। हदीस में है: "ऐ अल्लाह! उन पर यूसुफ़ के वर्षों जैसे अकाल के वर्ष बना दे" (७)।

(१) अल-नुकत वल-उयून २/२४९, और ज़ाद अल-मसीर ३/२४५। (२) (ज़) में: "निर्धारित किया", और (ज़ा) में: "छीन लिया"। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/४४२। (४) ४/२२८ और उसके बाद। (५) इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/४४२ में इसी तरह का उल्लेख किया है, फिर कहा: "कुल मिलाकर, यह वैसी ही बात है जैसी बनी इसराईल के बारे में जानी जाती है; अपने नबियों के खिलाफ

उनकी बेचैनी, और दीन पर उनके यकीन और सब्र की कमी। मूसा का उन्हें यह कहकर दिलासा देना कि: 'शायद तुम्हारा रब तुम्हारे दुश्मन को तबाह कर दे' और उन्हें ज़मीन में खिलाफत का वादा देना दर्शाता है कि वह विमुख मन को संबोधित कर रहे हैं। बनी इसराईल के बारे में यह धारणा उनके अन्य किस्सों में भी इसी तरह के व्यवहार से पुष्ट होती है।" (६) ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-क़ुरआन २/३६७। (७) इसे अल-बुखारी (८०४) और मुस्लिम (६७५) ने अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है, और पहले आ चुका है २/६।

۳۰۳ سورة الاعراف: آیات ۱۲۹ - ۱۳۰

...سارا دن بغیر کھانے پینے کے؛ یہ جویبر نے کہا۔ الحسن نے کہا: پہلے اور بعد کی اذیت ایک ہی ہے، اور وہ جزیہ لینا ہے(۱)۔

﴿قَالَ عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَن يُهْلِكَ عَدُوَّكُمْ وَيَسْتَخْلِفَكُمْ فِي الْأَرْضِ﴾ (موسیٰ نے) کہا: "عین ممکن ہے کہ تمہارا رب تمہارے دشمن کو ہلاک کر دے اور تمہیں زمین میں خلیفہ (جانشین) بنا دے"۔ اللہ کی طرف سے "عسیٰ" (امید/امکان) وجوب (یقین) کے معنی میں ہے؛ اللہ نے ان کے لیے وعدے کی تجدید کی(۲) اور اسے سچ کر دکھایا۔ اور انہیں داؤد اور سلیمان علیہما السلام کے زمانے میں مصر میں جانشین بنایا گیا، اور انہوں نے یوشع بن نون کے ساتھ بیت المقدس فتح کیا(۳)؛ جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(۴)۔

مروی ہے کہ انہوں نے یہ اس وقت کہا تھا جب موسیٰ انہیں لے کر نکلے اور فرعون نے ان کا پیچھا کیا، تو فرعون ان کے پیچھے تھا اور سمندر ان کے سامنے(۵)، تو اللہ نے وعید (دھمکی) پوری کر دی؛ اس طرح کہ فرعون اور اس کی قوم کو غرق کر دیا اور انہیں نجات دی۔

﴿فَيَنظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ﴾ "پھر وہ دیکھے کہ تم کیسے عمل کرتے ہو"۔ اس کی مثالیں پہلے گزر چکی ہیں۔ یعنی وہ ایسا عمل دیکھے جس پر جزا واجب ہوتی ہے؛ اس لیے کہ اللہ انہیں اس چیز پر جزا نہیں دیتا جو وہ ان کے بارے میں (پہلے سے) جانتا ہے، بلکہ وہ انہیں اس پر جزا دیتا ہے جو ان سے سرزد ہوتا ہے(۶)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَقَدْ أَخَذْنَا آلَ فِرْعَوْنَ بِالسِّنِينَ وَنَقْصٍ مِّنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ ١٣٠﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَقَدْ أَخَذْنَا آلَ فِرْعَوْنَ بِالسِّنِينَ﴾ یعنی: قحط سالی۔ اور یہ لغت میں معروف ہے، کہا جاتا ہے: "ان پر ایک سال (سنة) آ پڑا"، یعنی قحط اور اس کی تقدیر (اصل عبارت) ہے: ایک سال کا قحط حدیث میں ہے: "اے اللہ! ان پر ان سالوں کو یوسف (علیہ السلام) کے سالوں کی طرح (قحط والے سال) بنا دے"(۷)۔

(۱) النکت والعیون ۲۴۹/۲ ، وزاد المسیر ۲۴۵/۳ . (۲) نسخہ (ز) میں: حدد، اور نسخہ (ظ) میں: جرد۔ (۳) المحرر الوجیز ۴۴۲/۲ . (۴) ۲۲۸/۴ اور اس کے بعد۔ (۵) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 442/2 میں اسے اسی طرح ذکر کیا ہے، پھر کہا: "خلاصہ یہ کہ یہ گفتگو بنی اسرائیل کے معروف رویے کے مطابق ہے؛ یعنی اپنے انبیاء کے بارے میں ان کا اضطراب، اور دین پر ان کے یقین اور صبر کی کمی۔ موسیٰ علیہ السلام کا یہ فرما کر تالیفِ قلب کرنا کہ: 'عسیٰ ربکم ان یھلک عدوکم' (قریب ہے کہ تمہارا رب تمہارے دشمن کو ہلاک کر دے) اور ان سے زمین میں خلافت کا وعدہ کرنا اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ وہ بدکنے والے نفوس کو راغب کر رہے ہیں۔ بنی اسرائیل کے بارے میں یہ گمان دوسرے قصوں میں بھی ان کے اسی طرزِ عمل سے تقویت پاتا ہے۔" (۶) معانی القرآن للزجاج ۳۶۷/۲ . (۷) اسے بخاری (804) اور مسلم (675) نے ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے 2/6۔

Surah Al-A'raf: Verses 130 - 131 (304)

Among the Arabs are those who decline the 'nun' in 'al-sinin' (years). Al-Farra' recited: I see the passing of years has taken from me, just as the 'sarar' takes from the crescent moon. (1)

Al-Nahhas (2) said: Sibawayh recited this verse with a fatha on the 'nun', but he recited in this context what cannot be otherwise, which is his saying: And I have passed the head of forty [years]. (3)

Al-Farra' narrated from Bani Amir that they say: "I stayed with him for sininan [years], O person," as a diptote (masruf). He said: Bani Tamim do not decline it (as diptotes), they say: "Years (sininu) have passed for him, O person." 'Sinin' is the plural of 'sanah' (year). 'Sanah' here means drought (al-jadb), not just a year (al-hawl). From it is 'asnata al-qawm', meaning they suffered from drought. Abdullah ibn al-Ziba'ra said: High-born 'Amr crumbled the tharid (bread broth) for his people, while the men of Mecca were suffering drought and lean. (4)

{so that they might take heed} i.e., so they might be admonished and their hearts might soften.

The Almighty's saying: {But when good came to them, they said, "This is for us." And if a bad thing befell them, they saw an evil omen in Moses and those with him. Unquestionably, their fortune is with Allah, but most of them do not know. 131}

It contains two points: The first: His saying, the Almighty: {But when good came to them} i.e., fertility and abundance. {they said, "This is for us."} i.e., we were given it by right. {And if a bad thing befell them} i.e., drought and illness, which is...

---

(1) Its author is Jarir, and it is in his Diwan 2/546, and in it 'ra'at' (she saw) instead of 'ara' (I see). 'Al-sarar' (with fatha or kasra on the sin) is the night in which the moon is hidden at the end of the month, i.e., it disappears. Lisan al-Arab (s-r-r). (2) In I'rab al-Qur'an 2/145, and what precedes it is from it. (3) Its author is Suhaym ibn Wathil al-Riyahi, and its beginning is: "What do the poets know of me?" It is in Tabaqat Fuhul al-Shu'ara' 1/72, al-Muqtadab 3/332, Sharh al-Mufassal 5/11, and al-Khizana 1/260. (4) Diwan Abdullah ibn al-Ziba'ra p. 53, and 'Amr is Hashim ibn Abd Manaf, and he was the first to feed tharid in Mecca. His name was 'Amr, but he was only named Hashim because he crumbled (hashama) bread in Mecca for his people. Al-Sira al-Nabawiyya 1/136.

सूरा अल-अराफ: आयत १३० - १३१ (३०४)

अरबों में कुछ ऐसे हैं जो 'सिनिन' (वर्षों) में 'न्यून' को विभक्ति देते हैं, और अल-फर्रा ने उद्धृत किया: मैं देखता हूँ कि वर्षों के बीतने ने मुझसे कुछ ले लिया है, ठीक वैसे ही जैसे 'सरार' अर्धचंद्र से लेता है। (१)

अल-नहहास (२) ने कहा: सिबावेह ने इस आयत को 'न्यून' पर फथा के साथ पढ़ा, लेकिन उन्होंने इस संदर्भ में वह पढ़ा जिसके अलावा कुछ संभव नहीं है, और वह उनका कहना है: और मैंने चालीस [वर्षों] के शीर्ष को पार कर लिया है। (३)

अल-फर्रा ने बनी आमिर से उल्लेख किया है कि वे कहते हैं: "मैं उसके पास 'सिनिनन' (वर्षों) तक रहा, हे व्यक्ति," इसे विसर्ग (मसरूफ) के रूप में। उन्होंने कहा: बनी तमीम इसे विसर्ग के रूप में नहीं लेते, वे कहते हैं: "उसके लिए 'सिनिनु' (वर्ष) बीत गए, हे व्यक्ति।" 'सिनिन' 'सनह' (वर्ष) का बहुवचन है। यहाँ 'सनह' का अर्थ सूखा (अकाल) है, न कि केवल एक वर्ष (चक्र)। इसी से 'असनाता अल-कौम' बना है, जिसका अर्थ है: वे सूखे की चपेट में आ गए। अब्दुल्ला बिन अल-ज़िबा'रा ने कहा: उच्चकुलीन अम्र ने अपने लोगों के लिए शरीद (रोटी का शोरबा) चूर किया, जबकि मक्का के लोग सूखे और दुबलेपन से जूझ रहे थे। (४)

{ताकि वे याद दिलाए जाएँ} अर्थात्: ताकि वे नसीहत हासिल करें और उनके दिल नरम हो जाएँ।

अल्लाह का फरमान: {लेकिन जब उनके पास कोई भलाई आती, तो वे कहते, "यह हमारे लिए है।" और यदि उन पर कोई बुराई आती, तो वे मूसा और उनके साथियों में अपशकुन देखते। सुनो! उनका अपशकुन तो अल्लाह के पास है, लेकिन उनमें से अधिकतर नहीं जानते। १३१}

इसमें दो मसले (बिंदु) हैं: पहला: अल्लाह का फरमान: {लेकिन जब उनके पास कोई भलाई आती} अर्थात्: खुशहाली और संपन्नता। {वे कहते, "यह हमारे लिए है"} अर्थात्: हमें यह हक के साथ दिया गया है। {और यदि उन पर कोई बुराई आती} अर्थात्: अकाल और बीमारी, और वह...

---

(१) इसके रचयिता जरीर हैं, और यह उनके दीवान २/५४६ में है, और उसमें 'अरा' (मैं देखता हूँ) के बजाय 'रअत' (उसने देखा) है। 'सरार' (सीन पर फथा या कसरा के साथ) वह रात है जिसमें महीने के अंत में चाँद छिप जाता है, यानी गायब हो जाता है। लिसान अल-अरब (स-र-र)। (२) ए'राब अल-कुरान २/१४५ में, और इससे पहले का हिस्सा उसी से है। (३) इसके रचयिता सुहैम बिन वतील अल-

रियाही हैं, और इसका आरंभ है: "कवि मेरे बारे में क्या जानते हैं?" यह तबकात फुहूल अल-शुअरा १/७२, अल-मुक्तदब ३/३३२, शरह अल-मुफस्सल ५/११, और अल-खिजाना १/२६० में है। (४) दीवान अब्दुल्ला बिन अल-ज़िबा'रा पृ. ५३, और अम्र हाशिम बिन अब्द मनाफ हैं, और वे मक्का में शरीद खिलाने वाले पहले व्यक्ति थे। उनका नाम अम्र था, लेकिन उनका नाम हाशिम केवल इसलिए रखा गया क्योंकि उन्होंने मक्का में अपने लोगों के लिए रोटी चूर (हशमा) की थी। अल-सीरा अल-नबविया १/१३६।

سورۃ الاعراف: آیتیں ۱۳۰ - ۱۳۱ (۳۰۴)

اور عربوں میں وہ بھی ہیں جو 'سنین' (برسوں) میں نون کا اعراب لگاتے ہیں، اور الفراء نے یہ شعر پڑھا: میں دیکھ رہا ہوں کہ سالوں کے گزرنے نے مجھ سے لے لیا ہے، جیسے 'سرار' ہلال سے لے لیتا ہے۔ (۱)

النحاس (۲) نے کہا: سیبویہ نے اس شعر کو نون کے فتحہ کے ساتھ پڑھا، لیکن انہوں نے اس بارے میں وہ پڑھا جس کے سوا کچھ جائز نہیں، اور وہ ان کا یہ قول ہے: اور میں چالیس [سالوں] کی حد عبور کر چکا ہوں۔ (۳)

اور الفراء نے بنی عامر سے روایت کیا ہے کہ وہ کہتے ہیں: "میں اس کے پاس 'سِنِیناً' (سالوں) رہا، اے شخص،" اسے منصرف پڑھتے ہوئے۔ انہوں نے کہا: بنی تمیم اسے غیر منصرف پڑھتے ہیں اور کہتے ہیں: "اس کے 'سنینُ' (سال) گزر گئے۔" 'سنین' 'سنۃ' کی جمع ہے، اور یہاں 'سنۃ' سے مراد خشک سالی (قحط) ہے، نہ کہ سال (حول)۔ اسی سے 'أسنت القوم' ہے، یعنی: وہ قحط زدہ ہو گئے۔ عبد اللہ بن الزبعری نے کہا: بلند مرتبہ عمرو نے اپنی قوم کے لیے ثرید (شوربے میں بھیگی روٹی) کے ٹکڑے کیے، جبکہ مکہ کے لوگ قحط زدہ اور دبلے ہو چکے تھے۔ (۴)

﴿لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ﴾ یعنی: تاکہ وہ نصیحت حاصل کریں اور ان کے دل نرم ہو جائیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿پھر جب ان پر کوئی بھلائی آتی تو وہ کہتے کہ یہ ہمارے لیے ہے، اور اگر انہیں کوئی برائی پہنچتی تو وہ موسیٰ اور ان کے ساتھیوں کو منحوس قرار دیتے۔ سن لو! ان کی نحوست تو اللہ کے پاس ہے، لیکن ان میں سے اکثر نہیں جانتے۔ ۱۳۱﴾

اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿پھر جب ان پر کوئی بھلائی آتی﴾ یعنی: خوشحالی اور کشادگی۔ ﴿وہ کہتے کہ یہ ہمارے لیے ہے﴾ یعنی: یہ ہمیں استحقاق کی بنا پر دی گئی ہے۔ ﴿اور اگر انہیں کوئی برائی پہنچتی﴾ یعنی: قحط اور بیماری، اور وہ...

---

(۱) اس کے شاعر جریر ہیں، اور یہ ان کے دیوان ۲/۵۴۶ میں ہے، اور اس میں 'أری' کی جگہ 'رأت' ہے۔ السرار (سین کے فتحہ اور کسرہ کے ساتھ): وہ رات جس میں مہینے کے آخر میں چاند چھپ جاتا ہے، یعنی غائب ہو جاتا ہے۔ اللسان (سرر)۔ (۲) إعراب القرآن ۲/۱۴۵ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے۔ (۳) اس کے شاعر سحیم بن وتیل الریاحی ہیں، اور اس کا مصرع اول ہے: "مجھ سے شعراء کیا جانتے ہیں"۔ یہ طبقات فحول الشعراء ۱/۷۲، المقتضب ۳/۳۳۲، شرح المفصل ۵/۱۱، اور الخزانة ۱/۲۶۰ میں ہے۔ (۴) دیوان عبد اللہ بن الزبعری ص ۵۳، اور عمرو، ہاشم بن عبد مناف ہیں، اور وہ پہلے شخص تھے جنہوں نے مکہ میں ثرید کھلایا، ان کا نام عمرو تھا، انہیں ہاشم صرف اس لیے کہا گیا کیونکہ انہوں نے مکہ میں اپنی قوم کے لیے روٹی توڑی (ہشما) تھی۔ السیرة النبویة ۱/۱۳۶۔

Surah Al-A'raf, Verse 131. Page 305.

The Issue: Second: {they ascribed bad fortune to Moses} means: they took him as an ill omen. Its equivalent is: {But if an evil thing befalls them, they say, "This is from you"} [An-Nisa: 78]. The origin is: "yatatayyarū" (يتطيَّروا); the letter "tā" (ت) was assimilated into "tā" (ط). Talha recited it as: "tatayyarū" as a past tense verb (1). The origin of this is from "at-tiyarah" (augury) and the scaring of birds; then its usage increased until it was said of everyone who took an ill omen: "tatayyara" (2).

The Arabs used to take a good omen from the "sānih": which is the bird that comes from the right side. And they took an ill omen from the "bārih": which is what comes from the left side (3). They also took ill omens from the sound of the crow, interpreting it as separation. They used to infer matters from the mutual calls of birds to one another, and from their sounds at unusual times in a similar way. Likewise, gazelles if they passed as "sānih" or "bārih," and they would say if it passed: "Who will give me a sānih after a bārih" (4). However, the strongest thing they had was what occurred with all birds, so they called everything "tatayyuran" from this perspective.

Non-Arabs take an ill omen if they see a boy being taken to a teacher in the morning, and they take a good omen at seeing a boy returning from the teacher to his home. They take an ill omen at seeing a water-carrier with a full, tied water-skin on his back, and they take a good omen at seeing him (5) with an empty water-skin, his water-skin being open (6). They take an ill omen at a porter burdened with a load, and a heavily laden beast, and they take a good omen at a porter (7) who has put down his load, and a beast from which its heavy load is removed.

So Islam came with the prohibition of "tatayyur" (ascribing bad luck) and taking ill omens from whatever bird sound is heard.

(1) Al-Qira’at ash-Shadhdhah, p. 45. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas, 2/145-146. (3) Zad al-Masir, 3/247-248. (4) Al-Amthal by al-Qasim bin Sallam, p. 245. (5) In (D), (Z), (Th), and (M): "at seeing", and the text is from (Kh). (6) The word: "qirbatuhu" (his water-skin), from (M). (7) In (D) and (Th): "with camels", in both places.

सूरह अल-अराफ, आयत 131. पृष्ठ 305.

मसअला (मुद्दा): दूसरा: {उन्होंने मूसा को अपशकुन माना} अर्थात: उन्होंने उनके साथ बुरा शकुन लिया। इसके समान है: {और यदि उन्हें कोई बुराई पहुँचती है तो वे कहते हैं, "यह तुम्हारी ओर से है"} [अन-निसा: 78]। मूलतः यह 'यततय्यरू' (يتطيَّرवा) था; 'ता' (ت) का 'ता' (ط) में समावेश कर दिया गया। तलहा ने इसे 'ततय्यरू' के रूप में पढ़ा, एक भूतकाल क्रिया के रूप में (1)। इसकी उत्पत्ति 'तियराह' (पक्षियों से शकुन लेना) और पक्षियों को डराकर उड़ाने से हुई है; फिर इसका प्रयोग इतना बढ़ गया कि हर उस व्यक्ति के लिए 'ततय्यरा' कहा जाने लगा जिसने अपशकुन माना (2)।

अरब 'सानिह' से शुभ शकुन लेते थे: जो दाईं ओर से आता है। और 'बारिह' से अपशकुन लेते थे: जो बाईं ओर से आता है (3)। वे कौवे की आवाज़ से भी अपशकुन लेते थे और उसे वियोग (जुदाई) का संकेत मानते थे। वे पक्षियों के एक-दूसरे को जवाब देने और असामान्य समय पर उनकी आवाज़ों से भी इसी तरह की बातों का अनुमान लगाते थे। इसी तरह हिरणों के बारे में भी था यदि वे दाईं या बाईं ओर से गुज़रते थे, और वे कहते थे जब वह गुज़र जाता: "बारिह के बाद मुझे सानिह कौन देगा" (4)। हालाँकि, उनके पास सबसे प्रबल धारणा वह थी जो सभी पक्षियों के साथ होती थी, इसलिए उन्होंने इस दृष्टिकोण से सभी को 'ततय्युर' नाम दिया।

गैर-अरब लोग अपशकुन मानते हैं यदि वे सुबह किसी लड़के को शिक्षक के पास ले जाते हुए देखते हैं, और वे शिक्षक के पास से घर लौटते हुए लड़के को देखकर शुभ शकुन लेते हैं। वे अपनी पीठ पर भरी हुई, बंधी हुई मशक (पानी की थैली) लिए पानी ढोने वाले को देखकर अपशकुन मानते हैं, और उसे (5) खाली मशक के साथ, उसकी मशक खुली होने पर शुभ शकुन लेते हैं (6)। वे भारी बोझ से दबे कुली और लदे हुए जानवर को देखकर अपशकुन मानते हैं, और उस कुली (7) से शुभ शकुन लेते हैं जिसने अपना बोझ उतार दिया हो, और उस जानवर से जिससे उसका भारी बोझ हटा दिया गया हो।

अतः इस्लाम पक्षियों की किसी भी आवाज़ को सुनकर 'ततय्युर' (अपशकुन मानना) और कुशकुन लेने की मनाही के साथ आया।

(1) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा, पृ. 45। (2) इ'राब अल-क़ुरान अल-नहस, 2/145-146। (3) ज़ाद अल-मसीर, 3/247-248। (4) अल-अमशाल अल-कासिम बिन सल्लम, पृ. 245। (5) (द), (ज़), (ज़), और (म) में: "देखने से", और पाठ (ख) से है। (6) शब्द: 'क़िरबतुहू' (उसकी मशक), (म) से। (7) (द) और (ज़) में: "ऊंटों के साथ", दोनों स्थानों पर।

سورۃ الاعراف، آیت 131۔ صفحہ 305۔

مسئلہ: دوسرا: ﴿يَطَّيَّرُوا بِمُوسَىٰ﴾ یعنی: ان سے بدشگونی لی۔ اس کی نظیر ہے: ﴿وَإِن تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَقُولُوا هَٰذِهِ مِنْ عِندِكَ﴾ [النساء: 78]۔ اصل لفظ "یتطیَّروا" تھا؛ 'ت' کو 'ط' میں مدغم کر دیا گیا۔ طلحہ نے اسے "تطیَّروا" پڑھا، اس بنا پر کہ یہ فعل ماضی ہے (1)۔ اس کی اصل "طیرہ" (پرندوں سے شگون لینا) اور پرندوں کو اڑانے سے ہے، پھر اس کا استعمال اتنا عام ہوا کہ ہر اس شخص کے لیے "تطیَّر" کہا جانے لگا جس نے بدشگونی لی (2)۔

عرب "سانح" سے نیک شگون لیتے تھے: اور وہ وہ ہے جو دائیں جانب سے آئے۔ اور "بارح" سے بدشگونی لیتے تھے: اور وہ وہ ہے جو بائیں جانب سے آئے (3)۔ وہ کوے کی آواز سے بھی بدشگونی لیتے تھے اور اسے جدائی پر محمول کرتے تھے۔ وہ پرندوں کے ایک دوسرے کو جواب دینے سے اور غیر معمولی اوقات میں ان کی آوازوں سے اسی طرح کے امور پر استدلال کرتے تھے۔ اسی طرح ہرنوں کا حال تھا جب وہ دائیں یا بائیں جانب سے گزرتے، اور وہ کہتے جب وہ گزر جاتا: "بارح کے بعد مجھے سانح کون دے گا" (4)۔ البتہ ان کے نزدیک سب سے قوی چیز وہ تھی جو تمام پرندوں میں واقع ہوتی تھی، اس لیے انہوں نے اس جہت سے سب کو "تطیُّر" کا نام دیا۔

غیر عرب (اعاجم) بدشگونی لیتے ہیں جب وہ صبح سویرے کسی بچے کو استاد کے پاس لے جاتے ہوئے دیکھیں، اور وہ استاد کے پاس سے گھر لوٹتے ہوئے بچے کو دیکھ کر نیک شگون لیتے ہیں۔ وہ پیٹھ پر بھری ہوئی، بندھی ہوئی مشک اٹھائے ہوئے سقا (پانی پلانے والے) کو دیکھ کر بدشگونی لیتے ہیں، اور اسے (5) خالی مشک کے ساتھ، جس کی مشک کھلی ہو، دیکھ کر نیک شگون لیتے ہیں (6)؛ اور وہ بوجھ سے لدے ہوئے قلی اور بھاری بوجھ والے جانور سے بدشگونی

لیتے ہیں، اور اس قلی (7) سے نیک شگون لیتے ہیں جس نے اپنا بوجھ اتار دیا ہو، اور اس جانور سے جس کا بوجھ اتار دیا گیا ہو۔

چنانچہ اسلام پرندوں کی آوازوں سے بدشگونی اور تطیُّر کی ممانعت کے ساتھ آیا، پرندہ کوئی بھی ہو۔

(1) القراءات الشاذة ص 45۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 145/2 - 146۔ (3) زاد المسير 247/3 - 248۔ (4) الامثال للقاسم بن سلاّم ص 245۔ (5) (د)، (ز)، (ظ) اور (م) میں: "برؤية" (دیکھنے سے)، اور متن (خ) سے ثابت ہے۔ (6) لفظ: "قربتہ" (اس کی مشک)، (م) سے۔ (7) (د) اور (ظ) میں: "بالجمال" (اونٹوں کے ساتھ)، دونوں جگہوں پر۔

306 Surah Al-A'raf, Verse 131

In any case, he (peace and blessings be upon him) said: "Leave the birds in their places" (1). This is because many of the people in the pre-Islamic era (Jahiliyyah), when they wanted to attend to a need, would go to a bird in its nest and frighten it away. If it flew to the right, he would proceed with his need, and this was called 'as-Sānih' by them. If it flew to the left, he would return, and this was called 'al-Bārih' by them. So the Prophet ﷺ forbade this by saying: "Leave the birds in their places," as it appears in the Hadith (2). Linguists say: its 'wukunāt' (nests). Imru' al-Qais said:

"I go out early while the birds are still in their nests" (3)

'Al-Wuknah' is a name for every nest or lair. 'Al-Wakan' is the place where a bird lays its eggs and hatches them; it is a hole in walls or trees. It is said: 'wakana al-tā'iru yakinu wukūnan' when it broods its eggs (4).

There were also some among the Arabs who did not consider omen-taking (tatiyyur) to be anything significant, and they praised those who rejected it. Al-Muraqqish said:

"I have gone out early, and I used not to go out based on the 'wāqi' (shrike) or 'hātim' (crow). So the unlucky omens were as the lucky ones, and the lucky ones as the unlucky ones" (5).

---

(1) Recorded by Ahmad (27139) and Abu Dawud (2835) from the Hadith of Umm Kurz al-Ka'biyyah (may Allah be pleased with her). In its chain of narration is Sibā' bin Thābit; Al-Dhahabi said in Al-Mizan (2/115): Sibā' bin Thābit from Umm Kurz is hardly known. 'Makināt' originally refers to the eggs of the dhabb (spiny-tailed lizard), singular 'makinah' with a kasrah on the kāf, though it may also take a fathah. It is said: 'makinat al-dhabbah' or 'amkanat'. Abu 'Ubaid said: It is linguistically permissible to borrow 'makin' of lizards and apply it to birds. It is also said: 'makināt' means places, and others say it comes from 'tamakkun' (empowerment/ steadfastness), meaning: leave them in whatever position you find them and do not seek omens from them. Al-Nihāyah (m-k-n). See also Gharīb al-Hadīth by Abu 'Ubaid 2/135. (2) See Al-Sunan by Al-Shafi'i 2/62-64. (3) Previously mentioned 5/382. (4) In the manuscripts: 'on its eggs', and what is confirmed is from (m). (5) The two verses are in Kitāb al-Hayawān 3/436, Tawīl Mukhtalaf al-Hadīth pp. 106-107, 'Uyūn al-Akhbār 1/145, and Al-Tamhīd 9/287. 'Al-Wāqi' is the shrike (surad): a bird slightly larger than a sparrow that hunts sparrows. 'Al-Hātim' is the black crow. Al-Lisān (s-r-d) (h-t-m) (w-q-y). There were two Al-Muraqqishs: the Elder, who was Rabī'ah bin Sa'd (some say 'Amr

bin Sa'd); and the Younger, who was Rabī'ah bin Sufyān of Banu Sa'd bin Mālik, the nephew of Al-Muraqqish the Elder, and he was a more skilled poet and lived longer. See Al-Shi'r wa al-Shu'arā 1/210 and 214.

३०६ सूरा अल-अराफ, आयत १३१

किसी भी मामले में, उन्होंने (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) कहा: "पक्षियों को उनके स्थानों पर रहने दो" (१)। इसका कारण यह है कि अज्ञानता के काल (जाहिलिया) के बहुत से लोग जब किसी काम के लिए जाना चाहते थे, तो वे पक्षी के घोंसले के पास जाते और उसे डरा कर उड़ा देते थे। यदि वह दाईं ओर उड़ता, तो वे अपने काम के लिए चले जाते, और इसे वे 'अस-सानिह' कहते थे। और यदि वह बाईं ओर उड़ता, तो वे लौट आते, और इसे वे 'अल-बारिह' कहते थे। इसलिए पैगंबर ﷺ ने यह कहते हुए इसे मना किया: "पक्षियों को उनके स्थानों पर रहने दो," जैसा कि हदीस (२) में आया है। और भाषाविद् कहते हैं: 'वुकुनात' (घोंसले)। इमरुल कैस ने कहा:

"मैं सुबह जल्दी निकल जाता हूँ जबकि पक्षी अभी भी अपने घोंसलों में होते हैं" (३)

'अल-वुकना' हर घोंसले या बसेरे का नाम है। 'अल-वकन' वह स्थान है जहाँ पक्षी अपने अंडे देता है और उन्हें सेता है; यह दीवारों या पेड़ों में एक छेद होता है। कहा जाता है: 'वकना अत-ताइरु यकिनु वुकूनन' जब वह अपने अंडों को सेता है (४)।

अरबों में कुछ ऐसे भी थे जो शगुन लेने (ततय्युर) को कुछ नहीं समझते थे, और वे उसकी निंदा करने वालों की प्रशंसा करते थे। अल-मुरक्किश ने कहा:

"मैं सुबह जल्दी निकला, और मैं 'वाकी' (एक पक्षी) या 'हातिम' (कौआ) के आधार पर नहीं निकलता था। इसलिए अशुभ शगुन शुभ के समान थे, और शुभ अशुभ के समान" (५)।

---

(१) अहमद (२७१३९) और अबू दाऊद (२८३५) द्वारा उम्म कुर्ज़ अल-काबियाह (रज़ि.) की हदीस से वर्णित। इसके वर्णनकर्ताओं में सिबा' बिन साबित है; अल-ज़हबी ने अल-मीज़ान (२/११५) में कहा: उम्म कुर्ज़ से सिबा' बिन साबित शायद ही जाने जाते हैं। 'मकिनात' का मूल अर्थ 'धब्ब' (छिपकली) के अंडे हैं, जिसका एकवचन 'मकिना' है (काफ पर कसरा के साथ)। अबू उबैद ने कहा: भाषा में यह जायज़ है कि छिपकलियों के'मकिन' का उपयोग पक्षियों के लिए रूपक के रूप में किया जाए। यह भी कहा गया है कि 'मकिनात' का अर्थ स्थान है, और कुछ कहते हैं कि यह 'तमकुन' (दृढ़ता) से है, यानी: उन्हें जिस स्थिति में देखो उसी में रहने दो और उनसे शगुन मत लो। अन-निहाया (म-क-न)। देखें 'ग़रीब अल-हदीस' अबू उबैद द्वारा २/१३५। (२) देखें अल-सुनन अल-शाफिई द्वारा २/६२-६४। (३) पहले उल्लेख किया गया ५/३८२। (४) प्रतियों में: 'अपने अंडों पर', और जो प्रमाणित है वह (म) से

है। (५) ये दो छंद किताब अल-हैवान ३/४३६, तावील मुख्तलिफ अल-हदीस पृष्ठ १०६-१०७, उयून अल-अखबार १/१४५, और अल-तमहीद ९/२८७ में हैं। 'अल-वाकी' श्रीक (सुरद) पक्षी है: एक पक्षी जो गौरैया से थोड़ा बड़ा होता है और गौरैया का शिकार करता है। 'अल-हातिम' काला कौआ है। अल-लिसान (स-र-द) (ह-त-म) (व-क़-य)। दो अल-मुरक्किश थे: बड़े, जो रबीया बिन साद थे (कुछ कहते हैं अम्र बिन साद); और छोटे जो रबीया बिन सुफियान थे, जो बड़े मुरक्किश के भतीजे थे, और वे बड़े वाले से बेहतर कवि थे। देखें 'अल-शीर वा अल-शुआरा' १/२१० और २१४।

۳۰۶ سورة الاعراف، آیت ۱۳۱

اور جس حال میں بھی ہو، آپ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) نے فرمایا: «پرندوں کو ان کے ٹھکانوں پر رہنے دو»(۱)۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ دورِ جاہلیت کے بہت سے لوگ جب کسی ضرورت کے لیے نکلنا چاہتے، تو وہ پرندے کے گھونسلے کے پاس جا کر اسے اڑاتے۔ اگر وہ دائیں جانب اڑتا تو وہ اپنے کام کے لیے چلے جاتے، اور یہ ان کے نزدیک 'سانح' (مبارک شگون) ہوتا۔ اور اگر وہ بائیں جانب اڑتا تو وہ لوٹ آتے، اور یہ ان کے نزدیک 'بارح' (نحس شگون) ہوتا۔ پس نبی کریم ﷺ نے یہ فرما کر اس سے منع کر دیا: «پرندوں کو ان کے ٹھکانوں پر رہنے دو»، حدیث میں اسی طرح ہے(۲)۔ اور اہل عرب کہتے ہیں: ان کے 'وُکنات' (گھونسلے)۔ امرؤ القیس نے کہا:

"اور میں صبح سویرے نکل پڑتا ہوں جبکہ پرندے ابھی اپنے گھونسلوں میں ہوتے ہیں"(۳)

'الوُکنہ': ہر گھونسلے اور ٹھکانے کا نام ہے۔ اور 'الوکن': پرندے کی وہ جگہ ہے جہاں وہ انڈے دیتا اور بچے نکالتا ہے، اور یہ دیواروں اور درختوں میں سوراخ ہوتا ہے۔ اور کہا جاتا ہے: 'وکن الطائر یکن وکوناً': جب وہ اپنے انڈوں پر بیٹھے(۴)۔

اور عربوں میں ایسے لوگ بھی تھے جو بدشگونی (تطیر) کو کچھ نہیں سمجھتے تھے، اور وہ اس کی تکذیب کرنے والوں کی تعریف کرتے تھے۔ مُرقش نے کہا:

"اور میں صبح نکلا، اور میں 'واقی' اور 'حاتم' (پرندوں کے نام) کی بنیاد پر نہیں نکلتا تھا۔ پس بدشگونی والے (پرندے) خوش شگونی والوں کی طرح تھے اور خوش شگونی والے بدشگونی والوں کی طرح"(۵)

(۱) اسے احمد (۲۷۱۳۹) اور ابوداؤد (۲۸۳۵) نے ام کرز الکعبیہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں سباع بن ثابت ہے، ذہبی نے المیزان (۱۱۵/۲) میں کہا: ام کرز سے سباع بن ثابت بمشکل پہچانے جاتے ہیں۔ اور المکنات اصل میں گوہ کے انڈوں کو کہتے ہیں، جس کا واحد 'مَکِنَہ' ہے (کاف کے کسرہ کے ساتھ)۔ ابوعبیدہ نے کہا: کلام میں جائز ہے کہ گوہ کے انڈوں کے لفظ کو پرندوں کے لیے مستعار لیا جائے۔ اور کہا گیا: مکنات سے مراد جگہیں ہیں، اور کہا گیا: مکنہ 'تمکن' سے ہے، یعنی: تم انہیں جس مکنہ (حالت) پر دیکھو اسی پر رہنے دو اور ان سے شگون لینے کو چھوڑ دو۔ النہایہ (مکن)۔ اور دیکھیے غریب الحدیث لابو عبید ۱۳۵/۲۔ (۲) دیکھیے السنن للشافعی ۶۲/۲ - ۶۴۔ (۳) سابقہ ۳۸۲/۵۔ (۴) نسخوں میں ہے: 'اپنے انڈوں پر'، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۵) یہ دونوں شعر کتاب الحیوان ۴۳۶/۳، تاویل مختلف الحدیث ص ۱۰۶-۱۰۷، عیون الاخبار ۱۴۵/۱، اور التمہید ۲۸۷/۹ میں ہیں۔ اور الواقی: صرد ہے، جو چڑیا سے بڑا ایک پرندہ ہے جو چڑیوں کا شکار کرتا ہے۔ اور الحاتم کالا کوا ہے۔ اللسان (صرد) (حتم) (وقی)۔ اور دو مرقش تھے: اکبر، جو ربیعہ بن سعد تھے (کہا جاتا ہے کہ عمرو بن سعد)؛ اور اصغر جو ربیعہ بن سفیان تھے، جو مرقش اکبر کے بھتیجے تھے اور وہ اکبر سے زیادہ قادر الکلام اور طویل العمر تھے۔ دیکھیے الشعر والشعراء ۲۱۰/۱ اور ۲۱۴۔

Ikrimah said: I was with Ibn Abbas when a bird passed by chirping. A man from the group said: "Good, good." Ibn Abbas said: "There is neither good nor evil with this [bird]." (1)

Our scholars said: As for the calls of birds, they have no connection to what is made a sign for them, nor do they have knowledge of what exists, let alone the future to inform about it. There is no one among people who knows the logic of birds, except for what Allah Almighty specifically granted to Solomon, peace be upon him. Thus, bird-divination (tatiyyur) joins the sum of falsehoods. And Allah knows best.

The Prophet (ﷺ) said: "He is not of us who interprets dreams (superstitiously), or practices divination, or is turned back from his journey by an omen." (2)

Abu Dawud narrated from Abdullah bin Mas'ud that the Prophet (ﷺ) said: "Omens are polytheism (shirk)," three times. "And there is none among us but [it occurs to him], but Allah removes it by trusting in Him (tawakkul)." (3)

Abdullah bin Amr bin al-As narrated that the Messenger of Allah (ﷺ) said: "Whoever is turned back from his need by an omen has committed polytheism." It was asked: "What is the expiation for that, O Messenger of Allah?" He said: "That one of you says: O Allah, there is no bird except Your bird, no good except Your good, and no god besides You, then he goes about his business." (4)

In another report: "If one of you finds that, let him say: O Allah, none brings good deeds except You..."

(1) Cited by Ibn Qutayba in 'Ta'wil Mukhtalif al-Hadith' p. 108, Ibn Abd al-Barr in 'Al-Tamhid' 24/194, and Al-Hafiz Ibn Hajar in 'Al-Fath' 10/215, attributing it to Al-Tabari. (2) We did not find it in this exact context. Al-Tabarani narrated it in 'Al-Awsat' (2684), Abu Nu'aym in 'Al-Hilya' 5/174, Al-Khatib in 'Tarikh Baghdad' 5/201, and Ibn al-Jawzi in 'Al-Ilal al-Mutanahiya' 2/711 from Abu al-Darda that the Prophet (ﷺ) said: "Three things, if they are in someone, he will not dwell in high ranks—nor do I say Paradise: one who practices soothsaying, or seeks oracles by arrows, or is turned back from a journey by an omen." In its chain is Muhammad bin al-Hasan al-Hamdani; Ibn Ma'in and Abu Dawud called him a liar, and Ahmad said: "I don't think he's worth anything." Mizan al-I'tidal 3/514. (3) Sunan Abi Dawud (3910), and it was narrated by Ahmad (3687), Al-Tirmidhi (1614), and Ibn Majah (3538). Al-Tirmidhi said: This is a Hasan Sahih hadith. The saying: "And there is none among us but..." is from the words of

Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him), inserted into the report, as explained by Sulayman bin Harb, the teacher of Al-Bukhari, in what Al-Tirmidhi narrated from Al-Bukhari. Fath al-Bari 10/213. The meaning of "none among us but" is: except one who experiences bird-divination and dislike for it occurs in his heart; it was omitted for brevity, relying on the listener's understanding. Ma'alim al-Sunan 4/232. (4) Narrated by Ibn Abd al-Barr in 'Al-Tamhid' 24/201, and in it: "from his need" instead of "about his need," and Ahmad (7045) narrated it similarly.

सूरह अल-आराफ़: आयत 131 307

इक्रिमा ने कहा: मैं इब्न अब्बास के पास था, जब एक पक्षी चहचहाते हुए गुजरा। समूह के एक व्यक्ति ने कहा: "शुभ, शुभ।" इब्न अब्बास ने कहा: "इस पक्षी के पास न तो कोई भलाई है और न ही कोई बुराई।" (1)

हमारे विद्वानों ने कहा: जहाँ तक पक्षियों की आवाज़ों का सवाल है, उनका उन चीजों से कोई संबंध नहीं है जिनका उन्हें संकेत माना जाता है, और न ही उन्हें वर्तमान का ज्ञान है, भविष्य की बात तो दूर रही कि वे उसके बारे में बता सकें। लोगों में से कोई भी पक्षियों की भाषा नहीं जानता, सिवाय उसके जो अल्लाह तआला ने सुलैमान अलैहिस्सलाम को विशेष रूप से प्रदान किया था। इस प्रकार, शकुन (ततय्युर) झूठ के समूह में शामिल हो जाता है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

पैगंबर (ﷺ) ने कहा: "वह हममें से नहीं है जो शकुन ले, या जो भविष्यवक्ता बने, या जिसे शकुन (पक्षियों की उड़ान) उसके सफर से वापस लौटा दे।" (2)

अबू दाऊद ने अब्दुल्ला बिन मसूद से रिवायत की है कि पैगंबर (ﷺ) ने कहा: "शकुन लेना शिर्क (बहुदेववाद) है," तीन बार। "और हममें से कोई ऐसा नहीं है [जिसके मन में यह न आए], लेकिन अल्लाह उस पर भरोसे (तवक्कुल) के ज़रिए इसे दूर कर देता है।" (3)

अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस ने अल्लाह के रसूल (ﷺ) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "जिसे शकुन ने उसकी ज़रूरत (काम) से वापस लौटा दिया, उसने शिर्क किया।" पूछा गया: "ऐ अल्लाह के रसूल, इसका कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) क्या है?" उन्होंने कहा: "यह कि तुममें से कोई कहे: ऐ अल्लाह, तेरे पक्षी के अलावा कोई पक्षी नहीं है, तेरी भलाई के अलावा कोई भलाई नहीं है, और तेरे सिवा कोई माबूद नहीं है, फिर वह अपने काम के लिए चला जाए।" (4)

एक अन्य रिवायत में है: "जब तुममें से कोई ऐसा महसूस करे, तो उसे कहना चाहिए: ऐ अल्लाह, तेरे सिवा कोई नेकियाँ नहीं लाता..."

(1) इसे इब्न कुतैबा ने 'तावील मुख्तलिफ अल-हदीस' पृष्ठ 108 में, इब्न अब्द अल-बर्र ने 'अल-तमहीद' 24/194 में, और अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने 'अल-फ़तह' 10/215 में उद्धृत किया है और इसे अल-तबरी की ओर श्रेय दिया है। (2) हमें यह इस सटीक संदर्भ में नहीं मिला। अल-तबरानी ने 'अल-अवसत' (2684) में, अबू नुऐम ने 'अल-हिलया' 5/174 में, अल-खतीब ने 'तारीख बगदाद' 5/201 में,

और इब्न अल-जौज़ी ने 'अल-इलाल अल-मुतनाहिया' 2/711 में अबू अल-दरदा से रिवायत की है कि पैगंबर (ﷺ) ने कहा: "तीन चीजें ऐसी हैं, अगर वे किसी में हों तो वह उच्च श्रेणियों में नहीं रहेगा—और न ही मैं आपसे जन्नत कहता हूँ: भविष्यवक्ता बनना, या पासा फेंककर किस्मत आज़माना, या जिसे शकुन ने सफर से वापस लौटा दिया।" इसकी श्रृंखला में मुहम्मद बिन अल-हसन अल-हमदानी है; इब्न मुईन और अबू दाऊद ने उसे झूठा कहा, और अहमद ने कहा: "मुझे नहीं लगता कि वह किसी चीज़ के लायक है।" मिज़ान अल-इतिदाल 3/514. (3) सुनन अबी दाऊद (3910), इसे अहमद (3687), अल-तिर्मिज़ी (1614), और इब्न माजाह (3538) ने भी रिवायत किया है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह हसन सहीह हदीस है। और "हममें से कोई नहीं..." कहना इब्न मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु का कथन है जिसे रिवायत में शामिल कर दिया गया है, जैसा कि सुलैमान बिन हर्ब (बुखारी के उस्ताद) ने स्पष्ट किया है। फ़तह अल-बारी 10/213. "हममें से कोई नहीं" का अर्थ है: सिवाय उस व्यक्ति के जो शकुन महसूस करे और उसके दिल में नापसंदगी पैदा हो; इसे संक्षिप्तता के लिए हटा दिया गया है। मालिम अल-सुनन 4/232. (4) इब्न अब्द अल-बर्र ने 'अल-तमहीद' 24/201 में इसे रिवायत किया है, जिसमें "उसकी ज़रूरत से" के बजाय "उसकी ज़रूरत के बारे में" शब्द हैं, और अहमद (7045) ने इसी तरह इसे रिवायत किया है।

سورہ الاعراف: آیت 131 307

اور عکرمہ نے کہا: میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کے پاس تھا کہ ایک پرندہ چہچہاتا ہوا گزرا، تو قوم میں سے ایک آدمی نے کہا: خیر، خیر۔ ابن عباس نے فرمایا: اس کے پاس نہ کوئی خیر ہے اور نہ کوئی شر (1)۔

ہمارے علماء نے کہا: جہاں تک پرندوں کی آوازوں کا تعلق ہے، ان کا ان چیزوں سے کوئی تعلق نہیں ہے جن کے لیے انہیں علامت بنایا جاتا ہے، اور نہ ہی انہیں موجودہ حالات کا علم ہے، مستقبل کی بات تو دور رہی کہ وہ اس کے بارے میں بتا سکیں، اور نہ ہی لوگوں میں کوئی ایسا ہے جو پرندوں کی منطق (زبان) جانتا ہو؛ سوائے اس کے جو اللہ تعالیٰ نے حضرت سلیمان علیہ السلام کو اس میں سے خاص کیا تھا، چنانچہ بدشگونی (تطیّر) باطل چیزوں کے مجموعے میں شامل ہوگئی۔ واللہ اعلم۔

اور آپ ﷺ نے فرمایا: «وہ ہم میں سے نہیں جس نے بدشگونی لی، یا جس نے کہانت کی، یا جسے بدشگونی نے اس کے سفر سے واپس کر دیا» (2)۔

اور ابوداؤد نے عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے روایت کیا، نبی ﷺ سے کہ آپ نے فرمایا: «بدشگونی شرک ہے» تین بار، «اور ہم میں سے کوئی ایسا نہیں (جس کے دل میں یہ خیال نہ آئے)، لیکن اللہ تعالیٰ توکل کے ذریعے اسے دور فرما دیتا ہے» (3)۔

اور عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہما نے رسول اللہ ﷺ سے روایت کیا، آپ نے فرمایا: «جسے بدشگونی نے اس کی ضرورت (کام) سے روک دیا، اس نے شرک کیا»۔ عرض کیا گیا: اے اللہ کے رسول، اس کا کفارہ کیا ہے؟ آپ نے فرمایا: «یہ کہ تم میں سے کوئی کہے: اے اللہ،

تیرے پرندے کے سوا کوئی پرندہ نہیں، اور تیری خیر کے سوا کوئی خیر نہیں، اور تیرے سوا کوئی معبود نہیں، پھر وہ اپنے کام کے لیے چلا جائے» (4)۔

اور ایک دوسری روایت میں ہے: «جب تم میں سے کوئی یہ محسوس کرے تو اسے کہنا چاہیے: اے اللہ، تیرے سوا کوئی بھلائیاں نہیں لاتا...»

(1) اسے ابن قتیبہ نے تاویل مختلف الحدیث ص 108 میں، ابن عبدالبر نے التمہید 24/194 میں، اور حافظ ابن حجر نے الفتح 10/215 میں ذکر کیا ہے اور اسے طبری کی طرف منسوب کیا ہے۔ (2) ہمیں یہ اس سیاق و سباق کے ساتھ نہیں ملا، اور طبرانی نے الاوسط (2684) میں، ابونعیم نے الحلیہ 5/174 میں، خطیب نے تاریخ بغداد 5/201 میں، اور ابن الجوزی نے العلل المتناہیہ 2/711 میں ابوالدرداء رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «تین چیزیں جس میں ہوں وہ بلند درجات میں نہیں رہے گا—اور میں تم سے جنت نہیں کہتا: جس نے کہانت کی، یا پانسہ ڈالا، یا جسے بدشگونی نے سفر سے واپس کر دیا»۔ اس کی سند میں محمد بن الحسن ہمدانی ہے، جسے ابن معین اور ابوداؤد نے جھوٹا کہا، اور احمد نے کہا: میرا نہیں خیال کہ وہ کسی چیز کے برابر ہے۔ میزان الاعتدال 3/514۔ (3) سنن ابی داؤد (3910)، اور اسے احمد (3687)، ترمذی (1614)، اور ابن ماجہ (3538) نے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے اور ان کا قول: «اور ہم میں سے کوئی نہیں مگر..» ابن مسعود رضی اللہ عنہ کا کلام ہے جو روایت میں شامل ہوگیا ہے، اور اسے سلیمان بن حرب (بخاری کے استاذ) نے واضح کیا ہے جیسا کہ ترمذی نے ان سے نقل کیا۔ فتح الباری 10/213۔ اور «ہم میں سے کوئی نہیں مگر» کا معنی ہے: مگر وہ جسے بدشگونی لاحق ہو اور اس کے دل میں ناگواری پیدا ہو، تو اسے کلام میں اختصار کی وجہ سے حذف کر دیا گیا ہے۔ معالم السنن 4/232۔ (4) اسے ابن عبدالبر نے التمہید

24/201 میں روایت کیا ہے، اور اس میں «عن حاجتہ» کے بجائے «من حاجتہ» ہے، اور اسے احمد (7045) نے اسی طرح روایت کیا ہے۔

308 Surah Al-A'raf: Verses 131 - 132

"And none removes evil deeds but You, and there is no power nor strength except through You"(1). Then he goes forth, relying on Allah, for Allah suffices him for what he feels within himself, and Allah the Exalted has sufficed him in what concerns him.

The difference between good omens (al-fa'l) and bad omens (al-tiyarah) has already been mentioned in "Al-Ma'idah"(2).

{Verily, their evil omen is with Allah} and Al-Hasan read it as: "Tiyaruhum"; the plural of 'ta'ir' (bird/omen), meaning: what was decreed for them and against them. {But most of them do not know} that the drought and hardships that befell them were only from Allah, the Mighty and Sublime, due to their sins, and not from Moses and his people(3).

His (the Exalted) saying: {And they said: "Whatever sign you may bring us with which to bewitch us, we will not believe in you."}

His (the Exalted) saying: {And they said: "Whatever sign you may bring us"} meaning: Pharaoh's people said to Moses: "Whatever" (mahma). Al-Khalil(4) said: The origin is 'ma ma', the first being for conditionality, and the second being extra, emphasizing the recompense, just as it is added to other particles, such as: 'imma', 'haythuma', 'aynama', and 'kayfama'. So they disliked two letters with the same pronunciation; thus they replaced the first 'alif' with a 'ha', saying: "mahma". Al-Kisa'i said: Its origin is 'mah', meaning: "Stop whatever sign you bring us". And it is said: It is a single word(5), used as a conditional tool to make what follows it jussive based on the estimation of "if" (in). The response is: {we will not believe in you}.

{To bewitch us}: meaning, to turn us away from what we are upon. The explanation of this term was previously mentioned in "Al-Baqarah"(6).

It is said: Moses remained among the Copts for twenty years after the magicians fell down in prostration, showing them the signs until Allah drowned Pharaoh, and this was their saying.

---

(1) Narrated by Abu Dawud (3919) from the hadith of Urwa bin Amir al-Qurashi. Al-Mundhiri said in his summary 379/5: Abu al-Qasim al-Dimashqi said: It is not confirmed that he was a companion. Al-Bukhari and others mentioned that he heard from Ibn Abbas. Therefore, the hadith is 'mursal'. End. (2) 7/290. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/146, and al-Hasan's reading is in 'Al-Qira'at al-Shadhah' p. 45. (4) In 'Al-

Ayn' 3/358, and the author quoted it from him via I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/146. (5) Imla' ma manna bihi al-Rahman, by al-Ukbari (on the margin of Al-Futuhat al-Ilahiyyah) 3/55. (6) 2/272 - 273.

308 सूरा अल-अराफ़: आयतें 131 - 132

"और आपके सिवा कोई बुराइयों को दूर नहीं करता, और आपके बिना न कोई शक्ति है और न कोई सामर्थ्य"(1)। फिर वह अल्लाह पर भरोसा करते हुए निकलता है, क्योंकि अल्लाह उसे उसके मन में जो कुछ भी है उसके लिए पर्याप्त होगा, और अल्लाह महान ने उसे उसकी चिंताओं के लिए पर्याप्त कर दिया है।

शकुन (अल-फ़ाल) और अपशकुन (अत-तियराह) के बीच का अंतर पहले ही 'अल-मैदा'(2) में बताया जा चुका है।

{सुनो! उनका अपशकुन तो अल्लाह के पास है} और अल-हसन ने इसे 'तियुरुहुम' पढ़ा है; 'ताइर' (पक्षी/शकुन) का बहुवचन, जिसका अर्थ है: जो कुछ उनके लिए और उनके विरुद्ध निर्धारित किया गया था। {लेकिन उनमें से अधिकांश नहीं जानते} कि जो अकाल और कठिनाइयाँ उन्हें घेरे हुए थीं, वे उनके पापों के कारण अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से थीं, न कि मूसा और उनके लोगों की ओर से(3)।

अल्लाह का कथन: {और उन्होंने कहा: "तुम हमारे पास जो कोई भी निशानी लाओगे जिससे हमें मोहित कर सको, हम तुम पर विश्वास करने वाले नहीं हैं।"}

अल्लाह का कथन: {और उन्होंने कहा: "तुम हमारे पास जो कोई भी निशानी लाओगे"} यानी: फिरौन के लोगों ने मूसा से कहा: "महमा" (चाहे जो भी हो)। अल-खलील(4) ने कहा: इसका मूल 'मा मा' है, पहला शर्त के लिए है, और दूसरा अतिरिक्त है, प्रतिफल पर ज़ोर देने के लिए, जैसा कि अन्य शब्दों में जोड़ा जाता है, जैसे: 'इम्मा', 'हैसुमा', 'ऐनामा', और 'कैफ़ामा'। इसलिए उन्हें एक ही उच्चारण वाले दो अक्षरों का होना नापसंद था; इसलिए उन्होंने पहले 'अलिफ़' को 'हा' से बदल दिया, और 'महमा' कहा। अल-किसाई ने कहा: इसका मूल 'मह' है, जिसका अर्थ है: "तुम हमारे पास जो भी निशानी लाओगे उसे रोक दो"। और कहा गया है कि यह एक एकल शब्द है(5), जिसका उपयोग शर्त के रूप में किया जाता है ताकि इसके बाद आने वाले शब्द को 'यदि' (इन) के अनुमान पर जज़्म (शांत) किया जा सके। और उत्तर है: {हम तुम पर विश्वास करने वाले नहीं हैं}।

{हमें मोहित करने के लिए}: यानी, हमें उस चीज़ से फेरने के लिए जिस पर हम हैं। इस शब्द की व्याख्या पहले 'अल-बकराह'(6) में आ चुकी है।

कहा गया है: जादूगरों के सजदे में गिरने के बाद मूसा बीस साल तक मिस्रियों (क़ब्तियों) के बीच रहे, उन्हें निशानियाँ दिखाते रहे जब तक कि अल्लाह ने फिरौन को डुबो नहीं दिया, और यह उनका कहना था।

---

(1) इसे अबू दाऊद (3919) ने उरवा बिन आमिर अल-कुरैशी की हदीस से उद्धृत किया है। अल-मुंज़िरी ने अपने सारांश 379/5 में कहा: अबू अल-कासिम अल-दमिश्की ने कहा: यह सिद्ध नहीं है कि वह एक सहाबी थे। अल-बुखारी और अन्य लोगों ने उल्लेख किया कि उन्होंने इब्न अब्बास से सुना था। इसलिए, यह हदीस 'मुरसल' होगी। समाप्त। (2) 7/290. (3) अल-नहस द्वारा 'इराब अल-कुरान' 2/146, और अल-हसन का पाठ 'अल-किरात अल-शाज़ह' पृ. 45 में है। (4) 'अल-ऐन' 3/358 में, और लेखक ने इसे अल-नहस द्वारा 'इराब अल-कुरान' 2/146 के माध्यम से उद्धृत किया है। (5) 'इमला मा मन्ना बिही अल-रहमान', अल-उकबरी द्वारा (अल-फ़ुतुहात अल-इलाहिय्या के हाशिये पर) 3/55। (6) 2/272 - 273.

۳۰۸ سورہ الاعراف: آیات ۱۳۱ - ۱۳۲

"اور تیرے سوا کوئی برائیوں کو دور نہیں کرتا، اور تیرے سوا نہ کوئی تدبیر ہے اور نہ کوئی طاقت"(۱)۔ پھر وہ اللہ پر بھروسہ کرتے ہوئے نکلتا ہے، کیونکہ اللہ اسے اس چیز کے لیے کافی ہے جو اس نے اپنے نفس میں پایا، اور اللہ تعالیٰ نے اسے اس کی فکروں کے لیے کافی کر دیا۔

اور 'المائدہ'(۲) میں فال اور بدشگونی کے درمیان فرق گزر چکا ہے۔

{سن لو! ان کی بدشگونی تو اللہ کے پاس ہے} اور حسن نے 'طِیَرُھم' پڑھا ہے؛ یہ طائر کی جمع ہے، یعنی: جو ان کے حق میں اور ان کے خلاف مقدر تھا۔ {لیکن ان میں سے اکثر نہیں جانتے} کہ انہیں جو قحط اور سختیاں لاحق ہوئیں وہ ان کے گناہوں کی وجہ سے اللہ عزوجل کی طرف سے تھیں، نہ کہ موسیٰ اور ان کی قوم کی طرف سے(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور انہوں نے کہا: "تم ہمارے پاس جو کوئی بھی نشانی لاؤ گے تاکہ ہمیں اس سے مسحور کر دو، تو ہم تم پر ایمان لانے والے نہیں ہیں۔"}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور انہوں نے کہا: "تم ہمارے پاس جو کوئی بھی نشانی لاؤ گے"} یعنی: فرعون کی قوم نے موسیٰ سے کہا: "مہما" (خواہ کچھ بھی ہو)۔ الخلیل(۴) نے کہا: اصل 'ما ما' ہے، پہلا شرط کے لیے ہے، اور دوسرا زائد ہے، جزا کی تاکید کے لیے، جیسا کہ دیگر حروف میں زیادہ کیا جاتا ہے، جیسے: 'اما'، 'حیثما'، 'اینما' اور 'کیفما'۔ تو انہوں نے ایک ہی لفظ کے دو بار آنے کو ناپسند کیا؛ چنانچہ انہوں نے پہلے الف کو ہا سے بدل دیا اور 'مہما' کہا۔ اور کسائی نے کہا: اس کی اصل 'مَہْ' ہے، یعنی: تم ہمارے پاس جو بھی نشانی لاؤ اسے روک دو۔ اور کہا گیا ہے

کہ یہ ایک اکیلا لفظ ہے(۵)، جس کے ذریعے جزا دی جاتی ہے تاکہ 'ان' (اگر) کی تقدیر پر اس کے بعد والے لفظ کو جزم دیا جائے۔ اور جواب ہے: {تو ہم تم پر ایمان لانے والے نہیں ہیں}۔

{تاکہ ہمیں مسحور کر دو}: تاکہ ہمیں اس چیز سے پھیر دو جس پر ہم ہیں۔ اور 'البقرہ'(۶) میں اس لفظ کا بیان گزر چکا ہے۔

کہا گیا ہے کہ جادوگروں کے سجدے میں گرنے کے بعد موسیٰ علیہ السلام بیس سال تک قبطیوں کے درمیان رہے، انہیں نشانیاں دکھاتے رہے یہاں تک کہ اللہ نے فرعون کو غرق کر دیا، تو یہ ان کا قول تھا۔

---

(۱) اسے ابو داؤد (۳۹۱۹) نے عروہ بن عامر القرشی کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ المنذری نے اپنے مختصر ۳۷۹/۵ میں کہا: ابو القاسم الدمشقی نے کہا: ان کا صحابی ہونا ثابت نہیں۔ اور بخاری وغیرہ نے ذکر کیا کہ انہوں نے ابن عباس سے سنا۔ تو اس بنیاد پر یہ حدیث 'مرسل' ہوگی۔ ختم شد۔ (۲) ۲۹۰/۷۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۱۴۶/۲، اور حسن کی قرأت 'القراءات الشاذة' ص ۴۵ میں ہے۔ (۴) 'العین' ۳۵۸/۳ میں، اور مصنف نے اسے اعراب القرآن للنحاس ۱۴۶/۲ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (۵) 'املاء ما منَّ به الرحمن'، للعکبری (الفتوحات الإلهية کے حاشیے پر) ۵۵/۳۔ (۶) ۲۷۲/۲ - ۲۷۳۔

309 Surah Al-A'raf: Verse 133

Allah the Almighty says: {So We sent upon them the flood and locusts and lice and frogs and blood as distinct signs, but they were arrogant and were a criminal people. 133}

In it are five issues: The first: Israel narrated from Simak, from Nawf al-Shami who said: Moses (PBUH) stayed among the family of Pharaoh for forty years after defeating the sorcerers. And Muhammad bin Uthman bin Abi Shaybah narrated from Minjab: twenty years; showing them the signs: the locusts, lice, frogs, and blood (1).

The second: His saying: {The Flood} i.e., heavy rain until they swam in it. Mujahid and Ata said: The flood: death (2). Al-Akhfash said (3): its singular is 'Tufanah'. And it was said: It is a verbal noun like 'preponderance' and 'decrease', so no singular is sought for it (4). Al-Nahhas said (5): 'Tufan' in language is whatever was destructive from death or a flood; i.e., what surrounds them and destroys them.

Al-Suddi said: Not a single drop of water hit the Children of Israel, rather it entered the houses of the Copts until they stood in the water up to their collarbones, and it remained upon them for seven days. And it was said: forty days. So they said: Call upon your Lord for us to lift it from us and we will believe in you. So he called upon his Lord, and He lifted the flood from them, but they did not believe. So Allah grew for them in that year what He had not grown before of pasture and crops. They said: That water was a blessing. Then Allah sent the locusts upon them—which is the well-known animal, the plural of 'Jaradah' in masculine and feminine; if you want to distinguish, you use an adjective and say: I saw a male locust (6)—so it ate their crops and fruits, until it was even eating the ceilings and doors until their houses collapsed (7).

(1) Both narrated by Abu Nu’aym in Al-Hilya 6/50. (2) Narrated by Al-Tabari 10/380. (3) In his 'Ma'ani al-Qur'an' 2/531. (4) Tahdhib al-Lugha 14/33. (5) In 'Ma'ani al-Qur'an' 3/69. (6) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/146. (7) In (Kh): 'tahaddamat', and in (D): 'tahaddam'.

309 सूरह अल-अराफ़: आयत 133

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {तो हमने उन पर तूफ़ान, टिड्डियाँ, जुएं मेंढक और खून स्पष्ट निशानियों के रूप में भेजे, लेकिन उन्होंने अहंकार किया और वे अपराधी लोग थे। 133}

इसमें पाँच मसले हैं: पहला: इसराइल ने सिमाक से, उन्होंने नौफ़ अल-शामी से रिवायत किया, उन्होंने कहा: मूसा (स.) जादूगरों पर जीत हासिल करने के बाद चालीस साल तक फिरौन के लोगों में रहे। और मुहम्मद बिन उस्मान बिन अबी शयबा ने मिन्जाब से रिवायत किया: बीस साल; उन्हें निशानियाँ दिखाते रहे: टिड्डियाँ, जुएं मेंढक और खून (1)।

दूसरा: अल्लाह तआला का फ़रमान: {अल-तूफ़ान} यानी: भारी बारिश यहाँ तक कि वे उसमें तैरने लगे। मुजाहिद और अता ने कहा: तूफ़ान: मौत है (2)। अल-अख़्फ़श ने कहा (3): इसका एकवचन 'तूफ़ाना' है। और यह भी कहा गया है: यह 'रुझान' और 'नुक़्सान' की तरह एक मस्तर (क्रियावाचक संज्ञा) है, इसलिए इसके लिए किसी एकवचन की तलाश नहीं की जाती (4)। अल-नहहास ने कहा (5): भाषा में 'तूफ़ान' वह है जो विनाशकारी हो, चाहे वह मौत से हो या बाढ़ से; यानी जो उन्हें घेर ले और उन्हें नष्ट कर दे।

अल-सुद्दी ने कहा: बनी इसराइल पर पानी की एक बूंद भी नहीं गिरी, बल्कि वह क़िब्तियों के घरों में घुस गया यहाँ तक कि वे अपनी हंसली तक पानी में खड़े रहे, और यह उन पर सात दिनों तक रहा। और कहा गया: चालीस दिन। उन्होंने कहा: हमारे लिए अपने रब से दुआ करें कि वह इसे हमसे दूर कर दे, तो हम आप पर ईमान लाएंगे। तो उन्होंने अपने रब से दुआ की, और उसने उनसे तूफ़ान हटा दिया, लेकिन वे ईमान नहीं लाए। फिर अल्लाह ने उस साल उनके लिए ऐसा चारा और फ़सलें उगाईं जो उसने पहले कभी नहीं उगाई थीं। उन्होंने कहा: वह पानी एक नेमत थी। फिर अल्लाह ने उन पर टिड्डियाँ भेजीं - जो कि जाना-पहचाना जानवर है, पुल्लिंग और स्त्रीलिंग दोनों के लिए 'जरदा' बहुवचन है; अगर आप फ़र्क करना चाहते हैं तो विशेषण इस्तेमाल करें और कहें: मैंने एक नर टिड्डी देखी (6) - तो उन्होंने उनकी फ़सलें और फल खा लिए, यहाँ तक कि वे छतों और दरवाजों को भी खाने लगीं जिससे उनके घर नष्ट हो गए (7)।

(1) अबू नुएम ने 'अल-हिल्या' 6/50 में दोनों को उद्धृत किया है। (2) अल-तबरी 10/380 ने इसे उद्धृत किया है। (3) उनकी पुस्तक 'मानी अल-क़ुरआन' 2/531 में। (4) तहज़ीब अल-लुग़ा 14/33।

(5) मानी अल-क़ुरआन 3/69 में। (6) अल-नहहास द्वारा 'इराब अल-क़ुरआन' 2/146। (7) (ख) में: 'तहददमत', और (द) में: 'तहददम' ।

309 سورہ الاعراف: آیت 133

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ پھر ہم نے ان پر طوفان، ٹڈیاں، جوئیں، مینڈک اور خون کی نشانیاں الگ الگ کر کے بھیجیں، پھر بھی انہوں نے تکبر کیا اور وہ مجرم لوگ تھے ۱۳۳ ﴾

اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا: اسرائیل نے سماک سے، انہوں نے نوف الشامی سے روایت کیا، انہوں نے کہا: حضرت موسیٰ ﷺ جادوگروں پر غالب آنے کے بعد فرعون کے لوگوں میں چالیس سال رہے۔ اور محمد بن عثمان بن ابی شیبہ نے منجاب سے روایت کیا: بیس سال؛ وہ انہیں نشانیاں دکھاتے رہے: ٹڈیاں، جوئیں، مینڈک اور خون (1)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿الطُّوفَانَ﴾ یعنی: شدید بارش یہاں تک کہ وہ اس میں تیرنے لگے۔ مجاہد اور عطا نے کہا: طوفان سے مراد موت ہے (2)۔ الاخفش نے کہا (3): اس کا واحد 'طوفانہ' ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ رجحان اور نقصان کی طرح ایک مصدر ہے، لہذا اس کا کوئی واحد تلاش نہیں کیا جاتا (4)۔ النحاس نے کہا (5): لغت میں 'طوفان' وہ ہے جو ہلاک کرنے والا ہو، چاہے وہ موت سے ہو یا سیلاب سے؛ یعنی جو انہیں گھیر لے اور انہیں ہلاک کر دے۔

السدی نے کہا: بنی اسرائیل پر پانی کا ایک قطرہ بھی نہیں گرا، بلکہ وہ قبطیوں کے گھروں میں داخل ہو گیا یہاں تک کہ وہ اپنی ہنسلیوں تک پانی میں کھڑے ہو گئے، اور یہ ان پر سات دن تک رہا۔ اور کہا گیا: چالیس دن۔ انہوں نے کہا: ہمارے لیے اپنے رب سے دعا کریں کہ وہ ہم سے اسے ہٹا دے، تو ہم آپ پر ایمان لائیں گے۔ پس انہوں نے اپنے رب سے دعا کی، تو اس نے ان سے طوفان اٹھا لیا، لیکن وہ ایمان نہ لائے۔ پھر اللہ نے اس سال ان کے لیے ایسا چارہ اور فصلیں اگائیں جو اس سے پہلے کبھی نہیں اگائی تھیں۔ انہوں نے کہا: وہ پانی ایک نعمت تھی۔ پھر اللہ نے ان پر

ٹڈیاں بھیجیں - جو کہ مشہور جانور ہے، مذکر اور مؤنث دونوں کے لیے 'جرادہ' جمع ہے، اگر آپ فرق کرنا چاہیں تو صفت لائیں اور کہیں: میں نے ایک نر ٹڈی دیکھی (6) - تو انہوں نے ان کی فصلیں اور پھل کھا لیے، یہاں تک کہ وہ چھتوں اور دروازوں کو بھی کھانے لگیں یہاں تک کہ ان کے گھر گر گئے (7)۔

(1) ابونعیم نے الحلیہ 6 / 50 میں ان دونوں کی تخریج کی ہے۔ (2) طبری 10 / 380 نے اس کی تخریج کی ہے۔ (3) ان کی کتاب معانی القرآن 2 / 531 میں۔ (4) تہذیب اللغہ 14 / 33 ۔ (5) معانی القرآن 3 / 69 میں۔ (6) اعراب القرآن للنحاس 2 / 146 ۔ (7) (خ) میں: تہدمت، اور (د) میں: تہدم۔

Surah Al-A'raf: Ayah 133 310

...and none of it entered the houses of the Children of Israel (1). Third: Scholars differed regarding killing locusts if they descend upon a people's land (2) and cause corruption. It was said: they are not to be killed. However, all people of jurisprudence said: they are to be killed. The former argued that they are a great creation of God's creation, eating from God's provision, and the pen [of accountability] does not apply to them. And based on what was narrated: "Do not kill locusts; for they are the greatest army of God" (3). The majority argued that leaving them causes the destruction of wealth, and the Prophet ﷺ permitted fighting (4) a Muslim if he wanted to take one's wealth; so if locusts wanted to destroy wealth, it would be even more appropriate that killing them be permissible. Do you not see that they have agreed that it is permissible to kill snakes and scorpions because they harm people? Thus are locusts. Ibn Majah narrated from Jabir and Anas bin Malik that the Prophet ﷺ, when he prayed against locusts, would say: "O Allah, destroy their elders, kill their young, ruin their eggs, cut off their lineage, and take their mouths away from our livelihoods and provisions, for You are the Hearer of prayers." A man said: "O Messenger of Allah, how can you pray for the cutting off of the lineage of one of the armies of Allah?" He said: "Indeed, locusts are the sneeze of the whale in the sea" (5). Fourth: It is established in "Sahih Muslim" (6) from Abdullah bin Abi Awfa, who said: "We went on seven military expeditions with the Messenger of Allah ﷺ, during which we ate locusts with him." Scholars did not differ overall regarding eating them, and that if taken alive and its head is cut off, it...

(1) Tafsir al-Tabari 10/386 onwards, and 'Ara'is al-Majalis p. 194. (2) The word: 'people' (qawm), from (d) and (z). (3) A weak hadith, and mentioned before 1/196, and it is clear that the first opinion is obviously invalid. (4) In (z): by killing. (5) Sunan Ibn Majah (3221), and narrated by at-Tirmidhi (1823), and in its chain is Musa bin Muhammad bin Ibrahim al-Taymi; Yahya said of him: He is nothing and his hadith is not written, and al-Bukhari said: He has rejected (munkar) narrations. Mizan al-I'tidal 4/218. And his saying: "sneeze of the whale": meaning: its sneeze. Al-Nihaya (n-th-r). (6) Hadith (1952), and it is in Sahih al-Bukhari (5495), and mentioned before 3/24-25.

सूरह अल-अराफ़: आयत 133 310

...और उनमें से कोई भी चीज़ बनी इसराइल के घरों में प्रवेश नहीं कर सकी (1)। तीसरा: विद्वानों ने टिड्डियों को मारने के बारे में मतभेद किया है यदि वे किसी कौम की ज़मीन (2) पर उतरें और तबाही मचाएं। कहा गया: उन्हें नहीं मारा जाना चाहिए। लेकिन फिक़्ह (धर्मशास्त्र) के सभी विद्वानों ने कहा: उन्हें मारा जाएगा। पहले समूह ने तर्क दिया कि वे ईश्वर की रचना की एक महान रचना हैं, ईश्वर के रिज़्क़ (आहार) से खाते हैं, और उन पर कलम (जवाबदेही) नहीं चलती। और जो रिवायत हुई है उसके आधार पर: "टिड्डियों को मत मारो; क्योंकि वे ईश्वर की सबसे बड़ी सेना हैं" (3)। बहुमत ने तर्क दिया कि उन्हें छोड़ने से धन की हानि होती है, और पैगंबर ﷺ ने एक मुसलमान से लड़ने (4) की अनुमति दी है यदि वह किसी का धन लेना चाहता है; तो यदि टिड्डियाँ धन नष्ट करना चाहती हैं, तो उन्हें मारना और भी अधिक उचित है। क्या आप नहीं देखते कि वे इस बात पर सहमत हैं कि सांप और बिच्छू को मारना जायज़ है क्योंकि वे लोगों को नुकसान पहुँचाते हैं? टिड्डियाँ भी वैसी ही हैं। इब्न माजह ने जाबिर और अनस बिन मालिक से रिवायत की है कि पैगंबर ﷺ जब टिड्डियों के खिलाफ दुआ करते थे, तो कहते थे: "हे अल्लाह, उनके बड़ों को नष्ट कर दे, उनके छोटों को मार दे, उनके अंडों को बर्बाद कर दे, उनकी जड़ काट दे, और उनके मुँह को हमारी आजीविका और संसाधनों से दूर कर दे, वास्तव में तू दुआएं सुनने वाला है।" एक आदमी ने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, आप अल्लाह की सेनाओं में से एक सेना की जड़ काटने की दुआ कैसे कर सकते हैं?" उन्होंने कहा: "वास्तव में टिड्डियां समुद्र में व्हेल की छींक हैं" (5)। चौथा: "सहीह मुस्लिम" (6) में अब्दुल्ला बिन अबी औफ़ा से प्रमाणित है, उन्होंने कहा: "हमने अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ सात युद्ध अभियानों में भाग लिया, जिनमें हम उनके साथ टिड्डियाँ खाते थे।" विद्वानों ने कुल मिलाकर उनके खाने के बारे में मतभेद नहीं किया है, और यह कि यदि उसे जीवित पकड़ा जाए और उसका सिर काट दिया जाए, तो वह...

(1) तफ़सीर अल-तबरी 10/386 और उसके बाद, और अराइस अल-मजालिस पृ. 194। (2) शब्द: 'कौम', (द) और (ज़) से। (3) कमज़ोर हदीस, और पहले 1/196, और यह स्पष्ट है कि पहला विचार स्पष्ट रूप से गलत है। (4) (ज़) में: मारने से। (5) सुनन इब्न माजह (3221), और इसे तिरमिज़ी (1823) ने संकलित किया है, और इसकी श्रृंखला में मूसा बिन मुहम्मद बिन इब्राहिम अल-तयमी है; याह्या ने उनके बारे में कहा: वह कुछ भी नहीं है और उसकी हदीस नहीं लिखी जाती, और बुखारी ने कहा: उसके पास मुनकर (अस्वीकृत) रिवायतें हैं। मीज़ान अल-इअतिदाल 4/218। और उनका

कहना: "नथ्रत अल-हूत": यानी: उसकी छींक। अल-निहाया (न-थ-र)। (6) हदीस (1952), और यह सहीह अल-बुखारी (5495) में है, और पहले 3/24-25।

سورہ الاعراف: آیت ۱۳۳ ۳۱۰

...اور ان میں سے کوئی چیز بنی اسرائیل کے گھروں میں داخل نہ ہوئی (۱)۔ تیسری بات: علماء کا ٹڈیوں کو مارنے کے بارے میں اختلاف ہے اگر وہ کسی قوم کی زمین (۲) پر اتریں اور فساد (تباہی) مچائیں، تو کہا گیا: انہیں نہیں مارا جائے گا۔ اور تمام اہل فقہ نے کہا: انہیں مارا جائے گا۔ پہلے گروہ نے اس بات سے استدلال کیا کہ یہ اللہ کی مخلوق میں سے ایک عظیم مخلوق ہے، اللہ کے رزق سے کھاتی ہے، اور ان پر قلم (حساب کتاب) نہیں چلتا۔ اور اس روایت کی بنا پر جو مروی ہے: "ٹڈیوں کو قتل نہ کرو؛ کیونکہ یہ اللہ کا سب سے بڑا لشکر ہیں" (۳)۔ جمہور نے اس بات سے استدلال کیا کہ انہیں چھوڑنے میں اموال کا فساد ہے، اور نبی ﷺ نے مسلمان سے لڑنے (٤) کی رخصت دی ہے اگر وہ کسی کا مال چھیننا چاہے؛ تو ٹڈی جب اموال کو ضائع کرنا چاہے، تو وہ قتل کیے جانے کی زیادہ حقدار ہے۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ ان کا اس بات پر اتفاق ہے کہ سانپ اور بچھو کو مارنا جائز ہے کیونکہ وہ لوگوں کو اذیت دیتے ہیں؟ تو ٹڈیاں بھی اسی طرح ہیں۔ ابن ماجہ نے جابر اور انس بن مالک سے روایت کی ہے کہ نبی ﷺ جب ٹڈیوں کے خلاف دعا کرتے تھے تو فرماتے تھے: "اے اللہ، ان کے بڑوں کو ہلاک کر دے، ان کے چھوٹوں کو مار دے، ان کے انڈوں کو ضائع کر دے، ان کی نسل کاٹ دے، اور ان کے منہ کو ہماری گزر اوقات اور رزق سے پھیر دے، بے شک تو دعا سننے والا ہے"۔ ایک شخص نے کہا: یا رسول اللہ، آپ اللہ کے لشکروں میں سے ایک لشکر کی نسل کاٹنے کی دعا کیسے کرتے ہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "بے شک ٹڈی سمندر میں مچھلی کی چھینک ہے" (٥)۔ چوتھی بات: "صحیح" مسلم (٦) میں عبد اللہ بن ابی اوفی سے ثابت ہے، انہوں نے کہا: ہم نے رسول اللہ ﷺ کے ساتھ سات غزوات کیے جن میں ہم

آپ کے ساتھ ٹڈیاں کھاتے تھے۔ اور علماء نے مجموعی طور پر ان کے کھانے کے بارے میں اختلاف نہیں کیا، اور یہ کہ اگر اسے زندہ پکڑا جائے اور اس کا سر کاٹ دیا جائے تو وہ...

(١) تفسیر طبری ٣٨٦/١٠ اور اس کے بعد، اور عرائس المجالس ص ١٩٤۔ (٢) لفظ: قوم، (د) اور (ز) سے۔ (٣) ضعیف حدیث، اور پہلے ١٩٦/١، اور یہ واضح ہے کہ پہلا قول صریحاً غلط ہے۔ (٤) (ظ) میں: قتل کے ساتھ۔ (٥) سنن ابن ماجہ (٣٢٢١)، اور اسے ترمذی (١٨٢٣) نے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں موسیٰ بن محمد بن ابراہیم التیمی ہے؛ یحییٰ نے ان کے بارے میں کہا: وہ کچھ بھی نہیں ہے اور اس کی حدیث نہیں لکھی جاتی، اور بخاری نے کہا: اس کے پاس منکر روایات ہیں۔ میزان الاعتدال ٢١٨/٤۔ اور آپ کا قول: "نثرة الحوت": یعنی: اس کی چھینک۔ النہایۃ (نثر)۔ (٦) حدیث (١٩٥٢)، اور یہ صحیح بخاری (٥٤٩٥) میں ہے، اور پہلے ٢٤/٣ - ٢٥۔

Surah Al-A'raf: Verse 133 [Page 311]

... lawful by consensus. And that this takes the place of slaughter for it. They only differed as to whether it needs a cause for its death when caught or not. Most of them are of the opinion that it does not need that, and it is eaten however it died. Their ruling on it is the same as the ruling on fish, and this was the view of Ibn Nafi' (1) and Mutarrif.

Malik went to the opinion that it must have a cause for its death, such as cutting off its head, its legs, or its wings; if it dies from that, or it is roasted (2) or thrown into the fire; because according to him, it is among the land animals, and its carrion is forbidden.

Al-Layth used to dislike eating dead locusts, except for those that were taken alive and then died; for taking them is its slaughter. This was also the view of Sa'id ibn al-Musayyib.

Al-Daraqutni narrated from Ibn Umar that the Messenger of Allah ﷺ said: "Two dead things and two types of blood have been made lawful for us: the fish and the locust, and the liver and the spleen" (3).

Ibn Majah said: Ahmad ibn Mani' told us, Sufyan ibn 'Uyaynah told us, from Abu Sa'd (4), who heard Anas ibn Malik saying: The wives of the Prophet ﷺ used to gift each other locusts on plates (5). Ibn al-Mundhir also mentioned it (6).

Fifth: Muhammad ibn al-Munkadir narrated from Jabir ibn Abdullah, from Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him), who said: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "Indeed, Allah Almighty created a thousand nations: six hundred of them are in the sea, and four hundred are on land, and the first of these nations to perish will be the locusts. When the locusts perish, the other nations will follow one after another like beads on a string when it is cut." Mentioned by Al-Tirmidhi al-Hakim in "Nawadir al-Usul".

(1) In Al-Mufhim 5/237-238 (and the text is from him): Ibn Abd al-Hakam. (2) That is: roasted. Lisan (Salaq). (3) Sunan al-Daraqutni (4732), and previously in 3/24. (4) In (d), (z), and (m): Abu Sa'id. And Abu Sa'd is: Sa'id ibn al-Marzuban al-Baqqal. Al-Bukhari said: Denied Hadith (Munkar al-Hadith) and Al-Nasa'i weakened him, as in Tahdhib al-Kamal 11/52. (5) Sunan Ibn Majah (3220). (6) In Al-Ishraf 2/341.

सूरा अल-आराफ़: आयत 133 [पृष्ठ 311]

...सहमति से हलाल (वैध) है। और यह उसके लिए ज़बह (वध) का स्थान लेता है। वे केवल इस बात पर असहमत थे कि पकड़े जाने पर उसकी मृत्यु के लिए किसी कारण की आवश्यकता होती है या नहीं? उनमें से अधिकांश की राय है कि उसे इसकी आवश्यकता नहीं है, और वह जिस तरह भी मरा हो उसे खाया जाता है। उनके अनुसार उसका हुक्म मछलियों के हुक्म जैसा है, और यही राय इब्न नाफ़े(1) और मुतर्रिफ की थी।

मालिक इस राय पर गए कि उसकी मृत्यु का कोई कारण होना चाहिए; जैसे उसके सिर, उसके पैर या उसके पंख काटना; यदि वह उससे मर जाता है, या उसे भुना (2) जाता है या आग में डाल दिया जाता है; क्योंकि उनके अनुसार, वह भूमि के जानवरों में से है, और उसका मुर्दार हराम (वर्जित) है।

अल-लैथ मृत टिड्डियों को खाने को नापसंद करते थे, सिवाय उन टिड्डियों के जो जीवित पकड़ी गईं और फिर मर गईं; क्योंकि उन्हें पकड़ना ही उनका ज़बह (वध) है। और यही राय सईद इब्न अल-मुसय्यिब की भी थी।

अल-दारकुतनी ने इब्न उमर से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "हमारे लिए दो मुर्दार और दो प्रकार के रक्त हलाल किए गए हैं: मछली और टिड्डी, और कलेजी और तिल्ली" (3)।

इब्न माजाह ने कहा: अहमद इब्न मनी' ने हमें बताया, सुफियान इब्न उययना ने हमें बताया, अबू साद (4) से, जिन्होंने अनस इब्न मलिक को यह कहते सुना: पैगंबर ﷺ की पत्नियाँ एक-दूसरे को थालियों में टिड्डियाँ उपहार में दिया करती थीं (5)। इब्न अल-मुंज़िर ने भी इसका उल्लेख किया है (6)।

पाँचवाँ: मुहम्मद इब्न अल-मुनकादिर ने जाबिर इब्न अब्दुल्लाह से, उमर इब्न अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते सुना: "निस्संदेह, अल्लाह तआला ने एक हजार उम्मतें (जातियाँ) पैदा की हैं: उनमें से छह सौ समुद्र में हैं, और चार सौ भूमि पर हैं, और इन उम्मतों में सबसे पहले नष्ट होने वाली टिड्डी होगी। जब टिड्डियां नष्ट हो जाएंगी, तो अन्य उम्मतें एक के बाद एक उसी तरह नष्ट होंगी जैसे तार टूटने पर माला के मोती गिरते हैं।" इसे अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने "नवादिर अल-उसूल" में उल्लेख किया है।

(1) अल-मुफ़हिम 5/237-238 में (और यह कथन उन्हीं का है): इब्न अब्द अल-हकम। (2) यानी: भुना हुआ। लिसान (सलक)। (3) सुनन अल-दारकुतनी (4732), और इससे पहले 3/24 में। (4) (द),

(ज़) और (म) में: अबू सईद। और अबू साद हैं: सईद इब्न अल-मरज़ुबान अल-बक़्क़ाल। अल-बुखारी ने कहा: मुनकर अल-हदीस और अल-नसाई ने उन्हें कमज़ोर करार दिया, जैसा कि तहज़ीब अल-कमाल 11/52 में है। (5) सुनन इब्न माजाह (3220)। (6) अल-इशराफ़ 2/341 में।

سورہ الاعراف: آیت 133 [صفحہ 311]

... بالاتفاق حلال ہے۔ اور یہ اس کے حق میں ذبح کے قائم مقام ہے۔ صرف اس بات میں اختلاف ہوا ہے کہ کیا اسے شکار کرنے کے بعد موت کے کسی سبب کی ضرورت ہے یا نہیں؟ چنانچہ ان کی اکثریت کی رائے یہ ہے کہ اسے اس کی ضرورت نہیں ہے، اور وہ جیسے بھی مر جائے کھایا جائے گا۔ ان کے نزدیک اس کا حکم مچھلیوں کے حکم کی طرح ہے، اور یہی رائے ابن نافع (1) اور مطرف نے اختیار کی ہے۔

امام مالک کی رائے یہ ہے کہ اس کی موت کا کوئی سبب ہونا ضروری ہے؛ جیسے اس کے سر، ٹانگیں یا پر کاٹنا؛ بشرطیکہ وہ اسی وجہ سے مرے، یا اسے بھونا (2) جائے یا آگ میں ڈالا جائے؛ کیونکہ ان کے نزدیک یہ زمین کے جانوروں میں سے ہے، لہذا اس کا مردار حرام ہے۔

لیث مردہ ٹڈیوں کے کھانے کو ناپسند کرتے تھے، سوائے ان کے جو زندہ پکڑی گئیں اور پھر مر گئیں؛ کیونکہ انہیں پکڑنا ہی ان کا ذبح ہونا ہے۔ یہی رائے سعید بن المسیب نے بھی اختیار کی ہے۔

دارقطنی نے ابن عمر سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ہمارے لیے دو مردار اور دو خون حلال کیے گئے ہیں: مچھلی اور ٹڈی، اور کلیجی اور تلی" (3)۔

ابن ماجہ نے کہا: ہمیں احمد بن منیع نے بیان کیا، ہمیں سفیان بن عیینہ نے ابو سعد (4) سے بیان کیا، انہوں نے انس بن مالک کو یہ کہتے ہوئے سنا: نبی ﷺ کی ازواج مطہرات ایک دوسرے کو پلیٹوں میں ٹڈیاں بطور تحفہ بھیجا کرتی تھیں (5)۔ ابن المنذر نے بھی اس کا ذکر کیا ہے (6)۔

پانچویں بات: محمد بن المنکدر نے جابر بن عبداللہ کے واسطے سے، عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "بے شک اللہ تعالی

نے ایک ہزار امتیں (مخلوقات کی اقسام) پیدا کی ہیں: ان میں سے چھ سو سمندر میں ہیں اور چار سو خشکی پر ہیں، اور ان امتوں میں سے سب سے پہلے ہلاک ہونے والی ٹڈی ہوگی، پس جب ٹڈیاں ہلاک ہو جائیں گی تو دوسری امتیں یکے بعد دیگرے اس طرح ختم ہوں گی جیسے کسی لڑی کا دھاگہ ٹوٹ جائے تو اس کے دانے گرنے لگتے ہیں"۔ حکیم ترمذی نے اسے "نوادر الاصول" میں ذکر کیا ہے۔

(1) المفہم 237/5 - 238 میں (اور یہ کلام انہیں سے مروی ہے): ابن عبد الحکم۔ (2) یعنی: بھونا جائے۔ اللسان (صلق)۔ (3) سنن الدارقطنی (4732)، اور سابقہ 24/3۔ (4) (د)، (ز) اور (م) میں: ابی سعید۔ اور ابو سعد سے مراد: سعید بن المرزبان البقال ہے۔ بخاری نے کہا: منکر الحدیث ہے اور نسائی نے اسے ضعیف قرار دیا، جیسا کہ تہذیب الکمال 52/11 میں ہے۔ (5) سنن ابن ماجہ (3220)۔ (6) الاشراف 341/2 میں۔

312 Surah Al-A'raf: Verse 133

[Al-Usul][1] He said: Locusts were the first of these nations to perish because they were created from the clay that remained from the clay of Adam. Nations perish due to the destruction of humans, because they are subjugated to them. Returning to the story of the Copts: They promised Moses that they would believe if the locusts were removed from them. So he prayed, and they were removed. Some of their crops remained, and they said: "What remains is enough for us," and they did not believe. So Allah sent lice (al-qummal) upon them—which are young locusts (ad-daba), as Qatada said. Ad-Daba refers to locusts before they fly; the singular is Dabah. A "madbiyyah" land is one whose vegetation has been eaten by ad-daba[2]. Ibn Abbas said: Al-Qummal are the weevils in wheat. Ibn Zaid said: Fleas. Al-Hasan said: Small black creatures[3]. Abu Ubaida said[4]: Al-Hamnan, which is a type of tick, the singular being Hamnanah—it ate their livestock and their crops, and stuck to their skins as if they were smallpox, preventing them from sleeping or finding rest. Habib ibn Abi Thabit said: Al-Qummal are dung beetles (al-ju'lan)[5]. According to linguists, al-qummal is a type of tick. Abu al-Hasan al-A'rabi al-Adawi said[6]: Al-Qummal are small creatures of the tick genus, except that they are smaller; the singular is qummalah. Al-Nahhas said[7]: This does not contradict what the people of interpretation said; because it is possible that all these things were sent upon them, and they are...

---

(1) P. 131, narrated by Ibn Hibban in al-Majruhin 2/256-257, and Ibn Adi in al-Kamil 5/1990. Ibn Hibban said: This is undoubtedly fabricated; it is not the speech of the Messenger of Allah (peace be upon him). We say: In its chain is Muhammad ibn Isa ibn Kaysan; al-Bukhari said: His hadith is rejected (munkar), Abu Zur'a said: It should not be narrated from him, and Ibn Hibban said: He narrates wonders from Muhammad ibn al-Munkadir. See Mizan al-I'tidal 3/677. (2) Al-Sahah (Daba). (3) Al-Tabari narrated these sayings 10/383-385. (4) In Majaz al-Qur'an 1/226. (5) Narrated by Ibn Abi Hatim (8874). Al-Ju'lan: plural of Ju'al, an insect like a beetle that is common in damp places. Al-Mu'jam al-Waseet (Ja'ala). (6) We do not know him. (7) In Ma'ani al-Qur'an 3/70. And what preceded it is from him.

312 सूरह अल-अराफ: आयत 133

[अल-उसूल][1] उन्होंने कहा: इन जातियों में सबसे पहले टिड्डियां नष्ट हुईं; क्योंकि वे उस मिट्टी से बनाई गई थीं जो आदम की मिट्टी से बच गई थी। जातियाँ मनुष्यों के विनाश के कारण नष्ट हो जाती हैं, क्योंकि वे उनके अधीन हैं। मिस्रियों (क़िब्तियों) की कहानी पर लौटते हुए: उन्होंने मूसा से वादा किया कि अगर उनसे टिड्डियों का प्रकोप हटा लिया गया, तो वे विश्वास करेंगे। मूसा ने प्रार्थना की, और वे हटा ली गईं। उनकी कुछ फसलें बच गई थीं, तो उन्होंने कहा: "जो बचा है वह हमारे लिए पर्याप्त है," और वे ईमान नहीं लाए। तब अल्लाह ने उन पर जुएं(अल-कुम्मल) भेज दीं—जो कि छोटी टिड्डियां (अद-दबा) हैं, जैसा कि क़तादा ने कहा। 'अद-दबा' उड़ने से पहले की टिड्डियों को कहते हैं, एकवचन 'दबा' है। 'मदबिय्याह' ज़मीन वह है जिसकी वनस्पतियां अद-दबा ने खा ली हों[2]। इब्न अब्बास ने कहा: 'अल-कुम्मल' गेहूं में लगने वाले घुन हैं। इब्न ज़ैद ने कहा: पिस्सू। अल-हसन ने कहा: छोटे काले जीव[3]। अबू उबैदा ने कहा[4]: 'अल-हमनान', जो कि एक प्रकार की टिक (किलनी) है, एकवचन 'हमनानाह' है—इसने उनके मवेशियों और फसलों को खा लिया, और उनकी खाल पर इस तरह चिपक गई जैसे उन्हें चेचक हो गया हो, जिससे वे सो नहीं पाते थे और न ही उन्हें चैन मिलता था। हबीब इब्न अबी साबित ने कहा: 'अल-कुम्मल' गोबरैले (अल-जु'लान) हैं[5]। भाषाविदों के अनुसार, 'अल-कुम्मल' एक प्रकार की टिक है। अबू अल-हसन अल-अराबी अल-अदवी ने कहा[6]: 'अल-कुम्मल' टिक प्रजाति के छोटे जीव हैं, सिवाय इसके कि वे उनसे छोटे होते हैं; एकवचन 'कुम्मलाह' है। अल-नहस ने कहा[7]: यह व्याख्या करने वालों की बातों का खंडन नहीं करता; क्योंकि यह संभव है कि ये सभी चीजें उन पर भेजी गई हों, और वे यह हैं कि...

---

(1) पृ. 131, इब्न हिब्बान द्वारा अल-मजरुहीन 2/256-257 में और इब्न अदी द्वारा अल-कामिल 5/1990 में वर्णित। इब्न हिब्बान ने कहा: यह निस्संदेह गढ़ा हुआ है; यह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की बात नहीं है। हम कहते हैं: इसके वर्णन की श्रृंखला में मुहम्मद इब्न ईसा इब्न कैसान है; अल-बुखारी ने कहा: उनकी हदीस अस्वीकार्य (मुनकर) है, अबू ज़ुर'आ ने कहा: उनसे वर्णन नहीं किया जाना चाहिए, और इब्न हिब्बान ने कहा: वह मुहम्मद इब्न अल-मुनकादिर से आश्चर्यजनक बातें वर्णन करते हैं। देखें मीज़ान अल-एतिदाल 3/677। (2) अल-सहह (दबा)। (3) अल-तबरी ने इन कथनों को उद्धृत किया 10/383-385। (4) मजाज़ अल-क़ुरान 1/226 में। (5) इब्न अबी हातिम (8874) द्वारा वर्णित। अल-जु'लान: जुअल का बहुवचन, भृंग जैसा एक कीड़ा जो नम

स्थानों में प्रचुर मात्रा में होता है। अल-मुजम अल-वसीत (जअला)। (6) हम उसे नहीं जानते। (7) मानी अल-क़ुरान 3/70 में। और जो इससे पहले आया वह उन्हीं से है।

312 سورة الاعراف: آیت 133

[الاصول][1] انہوں نے کہا: ان امتوں میں سے سب سے پہلے ٹڈیاں ہلاک ہوئیں؛ کیونکہ یہ اس مٹی سے پیدا کی گئی تھیں جو آدم علیہ السلام کی مٹی سے بچ گئی تھی۔ امتیں انسانوں کی ہلاکت کی وجہ سے ہلاک ہوتی ہیں کیونکہ وہ ان کے تابع ہیں۔ ہم قبطیوں کے قصے کی طرف لوٹتے ہیں: انہوں نے موسیٰ علیہ السلام سے عہد کیا کہ اگر ان سے ٹڈیاں ہٹا لی گئیں تو وہ ایمان لے آئیں گے۔ چنانچہ آپ نے دعا کی اور وہ ہٹا دی گئیں۔ ان کی فصلوں میں سے کچھ باقی بچ گیا تھا، تو انہوں نے کہا: "جو باقی ہے وہ ہمارے لیے کافی ہے"؛ اور وہ ایمان نہ لائے۔ تب اللہ نے ان پر "قُمَّل" (جوئیں) بھیج دیں—اور یہ چھوٹے بچے ٹڈیوں (دبی) کے ہیں، جیسا کہ قتادہ نے کہا۔ "دبی": اڑنے سے پہلے کی ٹڈی، واحد "دباۃ" ہے، اور "مَدْبِیّۃ" زمین وہ ہے جس کی نباتات دبی نے کھا لی ہوں[2]۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: "قُمَّل" وہ گھن ہے جو گندم میں ہوتا ہے۔ ابن زید نے کہا: پسو۔ حسن بصری نے کہا: چھوٹے سیاہ جانور[3]۔ ابو عبیدہ نے کہا[4]: "حمْنان"، اور یہ چیچڑی (قُراد) کی ایک قسم ہے، جس کی واحد "حمْنانہ" ہے—پس اس نے ان کے چوپایوں اور فصلوں کو کھا لیا، اور ان کی جلدوں سے اس طرح چمٹ گئیں جیسے انہیں چیچک نکل آئی ہو، اور انہیں نیند اور قرار سے محروم کر دیا۔ حبیب بن ابی ثابت نے کہا: "قُمَّل" سے مراد "جِعْلان" (گبریلے) ہیں[5]۔ اہل لغت کے نزدیک "قُمَّل" چیچڑی کی ایک قسم ہے۔ ابو الحسن الاعرابی العدوی نے کہا[6]: "قُمَّل" چیچڑی کی جنس سے چھوٹے جانور ہیں، مگر یہ ان سے چھوٹے ہوتے ہیں، واحد "قُمَّلہ" ہے۔ نحاس نے کہا[7]: یہ اہل تفسیر کی کہی ہوئی بات کے منافی نہیں ہے؛ کیونکہ یہ جائز ہے کہ یہ تمام چیزیں ان پر بھیجی گئی ہوں، اور وہ یہ ہے کہ...

(1) ص 131، اور اسے ابن حبان نے المجروحین 256/2 - 257 میں، اور ابن عدی نے الکامل 5 / 1990 میں روایت کیا ہے، ابن حبان نے کہا: یہ بلاشبہ موضوع ہے، یہ رسول اللہ ﷺ کا کلام نہیں ہے۔ ہم کہتے ہیں: اس کی سند میں محمد بن عیسیٰ بن کیسان ہے، بخاری نے کہا: منکر الحدیث ہے، اور ابو زرعہ نے کہا: اس سے روایت نہیں کرنی چاہیے۔ اور ابن حبان نے کہا: وہ محمد بن المنکدر سے عجائبات روایت کرتا ہے۔ دیکھیے میزان الاعتدال 3/ 677۔ (2) الصحاح (دبی)۔ (3) ان اقوال کو طبری نے روایت کیا 10/ 383 - 385۔ (4) مجاز القرآن 226/1 میں۔ (5) اسے ابن ابی حاتم نے روایت کیا (8874)، اور الجعلان: جعل کی جمع ہے، یہ بھنورے جیسا ایک کیڑا ہے جو نم جگہوں پر کثرت سے پایا جاتا ہے۔ المعجم الوسیط (جعل)۔ (6) ہم انہیں نہیں جانتے۔ (7) معانی القرآن 3 / 70 میں۔ اور جو اس سے پہلے ہے وہ ان سے ہے۔

Surah Al-A'raf: Verse 133 313

...all of them gather in that they harm them.

Some commentators mentioned that there was a dune of sand at Ain Shams, so Moses struck it with his staff and it became lice (1). The singular of al-qummal (lice) is qamlah. It is also said: al-qummal means al-qaml (lice), as stated by 'Ata al-Khurasani (2). In Al-Hasan's recitation, it is "al-qaml" with a fatha on the qaf and a sukun on the mim (3). So they pleaded, but when the plague was removed from them, they did not believe. So Allah sent frogs upon them, the plural of difda', which is the well-known creature that lives in water. There is a prohibition against killing them (4), narrated by Abu Dawood and Ibn Majah with a sound chain of narration; Abu Dawood narrated it from Ahmad ibn Hanbal, from Abdul Razzaq. And Ibn Majah narrated it from Muhammad ibn Yahya al-Nisaburi al-Dhuhli, from Abu Hurairah, who said: The Messenger of Allah ﷺ forbade killing the shrike (5), the frog, the ant, and the hoopoe (6).

Al-Nasa'i narrated from Abdurrahman ibn Uthman that a physician mentioned a frog in a medicine in the presence of the Prophet ﷺ, so the Prophet ﷺ forbade him from killing it (7). Abu Muhammad Abdul Haqq authenticated it (8).

(1) Narrated by al-Tabari (10/395) from the saying of Said ibn Jubayr and al-Hasan. (2) Cited by al-Baghawi in his Tafsir (2/192), and narrated by al-Tabari (10/397) from the saying of Zayd ibn Aslam. (3) Al-Qira'at al-Shadhah, p. 45, and Al-Muhtasab (1/257). (4) In (kh), (z), and (m): "And in it is one issue, which is that the prohibition is regarding killing it." (5) Al-Surad (Shrike): It is a bird with a large head and beak, having great feathers, half white and half black. Al-Nihayah (s-r-d). (6) Thus the author mentioned the two hadiths of Abu Dawood and Ibn Majah, and this was an oversight on his part, may Allah have mercy on him. What Abu Dawood narrated (5267) from Ahmad ibn Hanbal, and Ibn Majah (3224) from Muhammad ibn Yahya al-Nisaburi (which is what the author mentioned above), both of them (Ahmad and Muhammad) from Abdul Razzaq... with his chain to Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) said: Indeed the Prophet ﷺ forbade killing four types of animals: the ant, the bee, the hoopoe, and the shrike. (And it does not mention the frog). As for the hadith that the author cited above, it was narrated by Ibn Majah alone (3223) from Muhammad ibn Bashar and Abdul Rahman ibn Abdul Wahhab (not from Muhammad ibn Yahya)... with their chain to Abu Hurairah... with the wording mentioned by the author. As for the hadith prohibiting the killing of frogs in Abu Dawood, it follows after this. See

Tuhfat al-Ashraf (5/69 and 9/468). (7) Al-Mujtaba (7/210), and narrated by Ahmad (15757), and Abu Dawood (5269). (8) In Al-Ahkam al-Wusta (4/249-250), and Al-Ahkam al-Sughra (2/848-849).

सूरह अल-अराफ़: आयत 133 313

...ये सभी इस बात में एक हैं कि वे उन्हें नुकसान पहुँचाते हैं।

कुछ टीकाकारों ने उल्लेख किया है कि ऐन शम्स में रेत का एक टीला था, तो मूसा ने उसे अपनी छड़ी से मारा और वह जूँ (क़ुम्मल) बन गया (1)। 'क़ुम्मल' का एकवचन 'क़मलह' है। और कहा गया है: 'क़ुम्मल' का अर्थ 'क़मल' (जूँ) है, जैसा कि अता अल-खुरासानी ने कहा (2)। अल-हसन के पाठ में: 'अल-क़मल' है, क़ाफ पर फ़त्हा और मीम पर सुकून के साथ (3)। तो उन्होंने गिड़गिड़ाकर प्रार्थना की, लेकिन जब उनसे विपत्ति हटा ली गई, तो वे ईमान नहीं लाए। फिर अल्लाह ने उन पर मेंढक (ज़फ़ादि') भेजे, जो 'ज़िफ़दा' का बहुवचन है, और यह वही प्रसिद्ध जीव है जो पानी में रहता है, और इसे मारने की मनाही आई है (4), इसे अबू दाऊद और इब्न माजाह ने सही सनद के साथ रिवायत किया है; अबू दाऊद ने इसे अहमद बिन हंबल से, उन्होंने अब्दुर रज़्ज़ाक़ से रिवायत किया। और इब्न माजाह ने मुहम्मद इब्न याह्या अल-निशापुरी अल-धुहली से, उन्होंने अबू हुरैरा से रिवायत किया, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने लटोरा (सुरद) (5), मेंढक, चींटी और हुदहुद को मारने से मना किया (6)।

अल-नसाई ने अब्दुर्रहमान बिन उस्मान से रिवायत किया है कि एक चिकित्सक ने नबी ﷺ की उपस्थिति में दवा में मेंढक का उल्लेख किया, तो नबी ﷺ ने उसे उसे मारने से मना कर दिया (7)। इसे अबू मुहम्मद अब्दुल हक़ ने सही माना है (8)।

(1) इसे अल-तबरी (10/395) ने सईद बिन जुबैर और अल-हसन के कथन से रिवायत किया है। (2) इसे अल-बग़वी ने अपनी तफ़्सीर (2/192) में उद्धृत किया है, और अल-तबरी (10/397) ने ज़ैद बिन असलम के कथन से रिवायत किया है। (3) अल-किराआत अल-शाज़ाह पृष्ठ 45, और अल-मुहतासिब (1/257)। (4) (ख), (ज़) और (म) में: "और इसमें एक मसला है, वह यह कि इसे मारने की मनाही आई है।" (5) सुरद: यह एक बड़े सिर और चोंच वाला पक्षी है, जिसके पंख बड़े होते हैं, आधा सफेद और आधा काला। अल-निहाया (स-र-द)। (6) लेखक ने अबू दाऊद और इब्न माजाह की दो हदीसों का इसी प्रकार उल्लेख किया है, और यह उनसे एक चूक थी, अल्लाह उन पर रहम करे। जो अबू दाऊद (5267) ने अहमद बिन हंबल से और इब्न माजाह (3224) ने मुहम्मद बिन याह्या अल-निशापुरी से रिवायत की है (यही वह है जिसका उल्लेख लेखक ने ऊपर किया है), वे दोनों (अहमद और मुहम्मद) अब्दुर रज़्ज़ाक़ से... अपनी सनद के साथ इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत

करते हैं कि उन्होंने कहा: बेशक नबी ﷺ ने चार प्रकार के जानवरों को मारने से मना किया: चींटी, मधुमक्खी, हुदहुद और लटोरा (सुरद)। (और इसमें मेंढक का ज़िक्र नहीं है)। जहाँ तक उस हदीस का सवाल है जिसे लेखक ने ऊपर उद्धृत किया है, उसे अकेले इब्न माजाह (3223) ने मुहम्मद बिन बशार और अब्दुर रहमान बिन अब्दुल वहाब (मुहम्मद बिन याह्या से नहीं)... अपनी सनद के साथ अबू हुरैरा से... उन्हीं शब्दों के साथ रिवायत किया है जो लेखक ने उल्लेख किए हैं। जहाँ तक अबू दाऊद में मेंढक मारने की मनाही वाली हदीस का सवाल है, वह इसके बाद आती है। देखें तोहफ़तुल अशराफ़ (5/69 और 9/468)। (7) अल-मुजतबा (7/210), और इसे अहमद (15757) और अबू दाऊद (5269) ने रिवायत किया है। (8) अल-अहकाम अल-वुस्ता (4/249-250) में, और अल-अहकाम अल-सुग़रा (2/848-849) में।

سوره الاعراف: آيت ١٣٣ ٣١٣

كلها تجتمع في أنها تؤذيهم.

وذكر بعض المفسرين أنه كان بعين شمس كثيب من رمل، فضربه موسى بعصاه فصار قُمَّلًا (١). وواحد القُمَّل قَمْلَة. وقيل: القُمَّل: القَمْلُ، قاله عطاء الخراساني (٢). وفي قراءة الحسن: «والقَمْل» بفتح القاف وإسكان الميم (٣). فتضرعوا، فلما كُشِفَ عنهم لم يؤمنوا، فأرسل الله عليهم الضفادع، جمع ضفدع، وهي المعروفة التي تكون في الماء، وقد ورد النهي عن قتلها (٤)، أخرجه أبو داود وابن ماجه بإسناد صحيح؛ أخرجه أبو داود عن أحمد بن حنبل، عن عبد الرزاق. وابن ماجه عن محمد ابن يحيى النيسابوري الذُّهْلي، عن أبي هريرة قال: نهى رسول الله ﷺ عن قتل الصُّرَد (٥) والضفدع والنملة والهدهد (٦).

وخرَّج النسائي عن عبد الرحمن بن عثمان، أن طبيباً ذَكر ضفدعاً في دواء عند النبي ﷺ، فنهاه النبي ﷺ عن قتله (٧). صححه أبو محمد عبد الحق (٨).

(١) أخرجه الطبري ١٠/ ٣٩٥ من قول سعيد بن جبير والحسن. (٢) أورده البغوي في تفسيره ٢/ ١٩٢ ، وأخرجه الطبري ١٠/ ٣٩٧ من قول زيد بن أسلم. (٣) القراءات الشاذة ص ٤٥ ، والمحتسب ١/ ٢٥٧ . (٤) في (خ) و (ظ) و (م): وفيه مسألة واحدة، وهي أن النهي ورد عن قتلها . (٥) الصُّرَد: هو طائر ضخم الرأس والمنقار، له ريش عظيم، نصفه أبيض ونصفه أسود. النهاية (صرد). (٦) كذا ذكر المصنف حديثي أبي داود وابن ماجه، وهو وهم منه رحمه الله، فالذي رواه أبو داود (٥٢٦٧) عن أحمد بن حنبل، وابن ماجه (٣٢٢٤) عن محمد بن يحيى النيسابوري (وهو الذي ذكره المصنف أعلاه)، كلاهما (أحمد ومحمد) عن عبد الرزاق... بإسناده إلى ابن عباس رضي الله عنهما قال: إن النبي ﷺ نهى عن قتل أربع من الدواب: النملة، والنحلة، والهدهد، والصُّرَد. (وليس فيه ذكر الضفدع). وأما الحديث

الذي أورده المصنف أعلاه، فقد رواه ابن ماجه وحده (٣٢٢٣) عن محمد بن بشار وعبد الرحمن بن عبد الوهاب (وليس عن محمد بن يحيى)... بإسنادهما إلى أبي هريرة... باللفظ الذي ذكره المصنف وأما حديث النهي عن قتل الضفدع عند أبي داود فهو الآتي بعده. وانظر تحفة الأشراف ٥/ ٦٩ و ٩/ ٤٦٨ .

(٧) المجتبى ٧/ ٢١٠ ، وأخرجه أحمد (١٥٧٥٧)، وأبو داود (٥٢٦٩). (٨) في الأحكام الوسطى ٤/ ٢٤٩ - ٢٥٠ ، والأحكام الصغرى ٢/ ٨٤٨ - ٨٤٩ .

314 Surah Al-A'raf: Verse 133

And on the authority of Abu Hurairah, he said: The shrike (al-surad) was the first bird to fast. When Ibrahim (peace be upon him) left the Levant for the Sanctuary to build the House (the Kaaba), the Sakinah (1) and the shrike were with him. The shrike was his guide to the location, and the Sakinah was its measurement. When he reached the spot (2), the Sakinah descended upon the site of the House and called out: "Build, O Ibrahim, according to the extent of my shadow." So the Prophet ﷺ forbade the killing of the shrike because it was Ibrahim's guide to the House, and also the frog, because it used to pour water on Ibrahim's fire (3). And when they [frogs] were imposed upon Pharaoh, they came and took over all places. When they reached the oven (tannur), they jumped into it while it was a blazing fire, in obedience to Allah. So Allah made their croaking a glorification (tasbih). It is said that they are the most frequent of animals in glorification. Abdullah bin Amr said: "Do not kill frogs, for their croaking that you hear is glorification" (4). It was narrated that they filled their beds, vessels, food, and drink. A man would sit with frogs up to his chin, and if he spoke, a frog would jump into his mouth. They complained to Moses and said: "We repent." So Allah removed that from them, but they returned to their disbelief. Then Allah sent upon them blood, and the Nile flowed with blood upon them. An Israelite would scoop water from it, while a Copt would scoop blood. The Israelite would pour water into the mouth of the Copt, and it would turn into blood, and the Copt would pour blood into the mouth of the Israelite, and it would turn into pure water (5).

{Detailed signs}: Meaning clear and manifest; on the authority of Mujahid (6). Al-Zajjaj said (7): "Detailed signs" (Ayatin mufassalatin) is in the accusative case (nasb) as a state (hal). It is narrated that there were eight days between one sign and another. It was also said forty days. And it was said a month (8); that is why He said: "detailed" (mufassalatin). {And they acted arrogantly}: Meaning they turned away from faith in Allah Almighty.

(1) As-Sakinah: A fast-passing wind. An-Nihayah (skn). (2) In (zh): The Sanctuary (Al-Haram). (3) Nawadir al-Usul, p. 132. (4) Narrated by Abd al-Razzaq in Al-Musannaf (8418), and narrated by Al-Tabarani in Al-Awsat (3728) from him as marfu'. Al-Dhahabi said in Mizan al-I'tidal 4/117: What is correct is that it is mawquf. (5) 'Ara'is al-Majalis, p. 196. There is no authentic text for these exaggerations reported by the commentators. (6) Narrated by al-Tabari 10/398 similarly. (7) In Ma'ani al-Qur'an 2/370. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 2/444 - 445.

३१४ सूरा अल-अराफ़: आयत १३३

और अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: सुरद (एक प्रकार का पक्षी) पहला पक्षी था जिसने रोज़ा रखा। और जब इब्राहीम (उन पर शांति हो) शाम (लेवंत) से हरम (मक्का) की ओर काबा बनाने के लिए निकले, तो सकीना (१) और सुरद उनके साथ थे। सुरद स्थान की ओर उनका मार्गदर्शक था, और सकीना उसका माप थी। जब वह उस स्थान (२) पर पहुँचे, तो सकीना काबा के स्थान पर उतर गई और पुकारा: "ऐ इब्राहीम, मेरी छाया की सीमा के अनुसार निर्माण करो।" इसलिए नबी ﷺ ने सुरद को मारने से मना किया; क्योंकि वह इब्राहीम का घर (काबा) तक का मार्गदर्शक था, और मेंढक को भी मारने से मना किया; क्योंकि वह इब्राहीम की आग पर पानी डालता था (३)। और जब वे (मेंढक) फिरौन पर थोप दिए गए, तो वे आए और उन्होंने सभी स्थानों पर कब्ज़ा कर लिया। जब वे तंदूर (ओवन) तक पहुँचे, तो वे अल्लाह की आज्ञा में जलती हुई आग में कूद गए। इसलिए अल्लाह ने उनके टर्र-टर्र को अपनी महिमा (तस्बीह) बना दिया। कहा जाता है कि वे जानवरों में सबसे अधिक तस्बीह करने वाले हैं। अब्दुल्ला बिन अम्र ने कहा: "मेंढकों को मत मारो, क्योंकि उनकी टर्र-टर्र जो तुम सुनते हो वह तस्बीह है" (४)। यह रिवायत है कि उन्होंने उनके बिस्तरों, बर्तनों, भोजन और पेय को भर दिया था। एक आदमी अपनी ठुड्डी तक मेंढकों में बैठा रहता था, और यदि वह बोलता तो मेंढक उसके मुँह में कूद जाता था। उन्होंने मूसा से शिकायत की और कहा: "हम तौबा (पश्चाताप) करते हैं।" तो अल्लाह ने उनसे वह बला टाल दी, लेकिन वे फिर से अपने कुफ़्र (अविश्वास) पर लौट आए। तब अल्लाह ने उन पर खून (का अज़ाब) भेजा, और नील नदी उनके लिए खून बनकर बहने लगी। एक इसराइली उससे पानी निकालता था, जबकि एक किब्ती खून। इसराइली किब्ती के मुँह में पानी डालता और वह खून बन जाता, और किब्ती इसराइली के मुँह में खून डालता और वह साफ़ पानी बन जाता (५)।

{विस्तृत निशानियाँ}: यानी स्पष्ट और प्रकट; मुजाहिद के हवाले से (६)। अल-ज़ज्जाज ने कहा (७): "विस्तृत निशानियाँ" (आयतिन मुफ़स्सलातिन): हाल के रूप में नसब (accusative) में है। यह रिवायत है कि एक निशानी और दूसरी के बीच आठ दिन का अंतर था। कहा गया है: चालीस दिन। और कहा गया है: एक महीना (८); इसीलिए उन्होंने "मुफ़स्सलातिन" (विस्तृत/अलग-अलग) कहा। {और उन्होंने अहंकार किया}: यानी अल्लाह तआला पर ईमान लाने से कतरा गए।

(१) सकीना: तेज़ चलने वाली हवा। अन-निहाया (स्किन)। (२) (ज़ह) में: हरम। (३) नवादिर अल-उसूल, पृ. १३२। (४) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अल-मुसन्नफ़ (८४१८) में निकाला है, और अल-तबरानी ने

अल-अवसत (३७२८) में उनसे मरफ़ू के रूप में निकाला है। अल-ज़हबी ने मिज़ान अल-इतेदाल ४/११७ में कहा: इसका सही होना मौक़ूफ़ है। (५) अराइस अल-मजालिस, पृ. १९६। मुफ़स्सिरों द्वारा उद्धृत इन अतिशयोक्तियों का कोई सही पाठ नहीं है। (६) अल-तबरी १०/३९८ ने इसी तरह इसे निकाला है। (७) मानी अल-क़ुरआन २/३७० में। (८) अल-मुहर्रर अल-वजीज २/४४४ - ४४५।

۳۱۴ سورة الاعراف: آیت ۱۳۳

اور ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: صُرَد (ایک پرندہ) پہلا پرندہ تھا جس نے روزہ رکھا۔ اور جب ابراہیم علیہ السلام شام سے حرم کی طرف بیت اللہ کی تعمیر کے لیے نکلے، تو سکینہ (۱) اور صُرَد ان کے ساتھ تھے۔ پس صُرَد اس مقام تک ان کا رہنما تھا، اور سکینہ اس کی پیمائش تھی۔ جب وہ اس جگہ (۲) پر پہنچے تو سکینہ بیت اللہ کی جگہ پر نازل ہوئی اور پکارا: "اے ابراہیم! میرے سائے کی مقدار کے مطابق تعمیر کرو۔" پس نبی کریم ﷺ نے صُرَد کو مارنے سے منع فرمایا؛ کیونکہ وہ بیت اللہ تک ابراہیم علیہ السلام کا رہنما تھا، اور مینڈک کو بھی مارنے سے منع کیا؛ کیونکہ وہ ابراہیم علیہ السلام کی آگ پر پانی ڈالتا تھا (۳)۔ اور جب وہ (مینڈک) فرعون پر مسلط کیے گئے، تو وہ آئے اور تمام جگہوں پر قابض ہو گئے۔ جب وہ تندور تک پہنچے، تو وہ اللہ کی اطاعت میں دہکتی ہوئی آگ میں کود گئے، تو اللہ نے ان کی ٹرٹراہٹ کو تسبیح بنا دیا۔ کہا جاتا ہے کہ وہ جانوروں میں سب سے زیادہ تسبیح کرنے والے ہیں۔ عبداللہ بن عمرو نے کہا: "مینڈکوں کو قتل نہ کرو، کیونکہ ان کی ٹرٹراہٹ جو تم سنتے ہو تسبیح ہے" (۴)۔ مروی ہے کہ انہوں نے ان کے بستروں، برتنوں، کھانے اور پینے کی چیزوں کو بھر دیا تھا۔ آدمی اپنی ٹھوڑی تک مینڈکوں میں بیٹھا رہتا تھا، اور اگر وہ بات کرتا تو مینڈک اس کے منہ میں کود جاتا۔ انہوں نے موسیٰ علیہ السلام سے شکایت کی اور کہا: "ہم توبہ کرتے ہیں"؛ تو اللہ نے ان سے وہ بلا دور کر دی، لیکن وہ دوبارہ اپنے کفر کی طرف لوٹ گئے۔ پھر اللہ نے ان پر خون (کا عذاب) بھیجا، پس دریائے نیل ان پر خون بن کر بہنے لگا| ایک اسرائیلی اس سے پانی نکالتا تھا، جبکہ ایک قبطی خون| اسرائیلی قبطی کے منہ میں پانی ڈالتا تو وہ خون بن جاتا، اور قبطی اسرائیلی کے منہ میں خون ڈالتا تو وہ صاف پانی بن جاتا (۵)۔

﴿ءَايَتٖ مُّفَصَّلَٰتٖ﴾ یعنی: واضح اور ظاہر نشانیاں؛ مجاہد (۶) سے مروی ہے۔ زجاج (۷) نے کہا: "آیاتٍ مفصلاتٍ" حال کی بنا پر منصوب ہے۔ اور مروی ہے کہ ایک نشانی اور دوسری نشانی کے درمیان آٹھ دن کا فاصلہ تھا۔ اور کہا گیا ہے کہ چالیس دن۔ اور کہا گیا ہے کہ ایک مہینہ (۸)؛ اسی لیے فرمایا: "مفصلات" (جدا جدا)۔ ﴿فَاسۡتَكۡبَرُواْ﴾ یعنی: اللہ تعالیٰ پر ایمان لانے سے تکبر کیا۔

(۱) السکینہ: تیز رفتار ہوا (النہایہ: سکن)۔ (۲) نسخہ (ظ) میں: الحرم۔ (۳) نوادر الاصول ص ۱۳۲۔ (۴) اسے عبدالرزاق نے المصنف (۸۴۱۸) میں نکالا ہے، اور طبرانی نے الاوسط (۳۷۲۸) میں ان سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ ذہبی نے میزان الاعتدال ۴/۱۱۷ میں کہا: صحیح یہ ہے کہ یہ موقوف ہے۔ (۵) عرائس المجالس ص ۱۹۶۔ اور مفسرین کی طرف سے بیان کردہ ان مبالغہ آرائیوں کی کوئی صحیح نص موجود نہیں ہے۔ (۶) اسے طبری نے ۱۰/۳۹۸ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۷) معانی القرآن ۲/۳۷۰ میں۔ (۸) المحرر الوجیز ۲/۴۴۴ - ۴۴۵۔

Surah Al-A'raf, Verses 134 - 136 (Page 315)

Allah Almighty says: {And when the punishment fell upon them, they said, "O Moses, invoke for us your Lord by what He has promised you. If you remove the punishment from us, we will surely believe you, and we will surely send with you the Children of Israel." (134) But when We removed the punishment from them until a term which they were to reach, then at once they broke their word. (135) So We took retribution from them, and We drowned them in the sea because they denied Our signs and were heedless of them. (136)}

Allah's saying: {And when the punishment fell upon them} meaning: the torment. It was also recited with a damma on the 'ra' (Rujz); two dialects. Ibn Jubayr said: It was a plague, from which seventy thousand of the Copts died in one day. It was also said: What is meant by the 'Rijz' is what was previously mentioned of the signs.

{by what He has promised you} "ma" (what) means "that which," i.e., by the knowledge He entrusted to you, or: by what He distinguished you with and informed you of. It was also said: This is an oath, i.e., by His covenant with you, you should pray for us; thus "ma" is a connective (silah).

{If you remove the punishment from us} meaning: by your prayer to your God so that He removes it from us. {we will surely believe you} meaning: we will believe in what you have brought. {and we will surely send with you the Children of Israel} and they used to enslave them; as mentioned before.

{until a term which they were to reach} meaning: their appointed time (ajal) which was set for them for drowning. {then at once they broke their word} meaning: they broke what they had bound themselves to.

{So We took retribution from them, and We drowned them in the sea because they denied Our signs and were heedless of them.} And 'al-Yamm' is the sea. "And they were from it" meaning: from the vengeance; indicated by: "So We took retribution." It was also said: from the signs, i.e., they did not take heed of them until they became like those heedless of them.

(1) Mujahid and Ibn Muhaysin recited it this way as in "Al-Qira'at al-Shadhdhah" p. 45. (2) Reported by al-Tabari 10/399-400. (3) The correct view is that it is 'masdariyah' (infinitival), see "Al-Kashshaf" 2/108-109. (4) 4/263. (5) In the manuscripts: "ajalahum" (their terms), and the text is as established from (m).

सूरह अल-अराफ़, आयत 134 - 136 (पृष्ठ 315)

अल्लाह तआला का फरमान है: {और जब उन पर अज़ाब (दंड) आ पड़ा, तो उन्होंने कहा, "ऐ मूसा, हमारे लिए अपने रब से उस वादे के साथ दुआ करो जो उसने तुमसे किया है। यदि तुम हमसे अज़ाब हटा दो, तो हम निश्चित रूप से तुम पर ईमान ले आएंगे, और हम निश्चित रूप से तुम्हारे साथ बनी इसराइल को भेज देंगे।" (134) फिर जब हमने उनसे अज़ाब हटा दिया एक समय तक जिसे उन्हें पहुंचना था, तो वे तुरंत अपना वादा तोड़ने लगे। (135) फिर हमने उनसे बदला लिया, और उन्हें समुद्र में डुबो दिया क्योंकि उन्होंने हमारी निशानियों को झुठलाया और उनसे बेखबर रहे। (136)}

व्याख्या: अल्लाह तआला का फरमान: {और जब उन पर अज़ाब आ पड़ा} यानी: दंड। इसे 'रा' पर दम्मा (रुज) के साथ भी पढ़ा गया है; दो बोलियां हैं। इब्न जुबैर ने कहा: यह एक ताऊन (प्लेग) था, जिससे एक ही दिन में सत्तर हज़ार किबती (मिस्रवासी) मर गए। यह भी कहा गया है: 'रिज्ज' से तात्पर्य उन निशानियों से है जिनका पहले उल्लेख किया जा चुका है।

{उस वादे के साथ जो उसने तुमसे किया है} "मा" का अर्थ "वह जो" है, यानी: उस ज्ञान के साथ जो उसने तुम्हें सौंपा है, या: जिस चीज़ के साथ उसने तुम्हें विशिष्ट किया और तुम्हें सूचित किया। यह भी कहा गया है: यह एक शपथ है, यानी: तुम्हारे पास उसके वादे की कसम, तुम हमारे लिए दुआ करो; तो "मा" एक सिला (जोड़) है।

{यदि तुम हमसे अज़ाब हटा दो} यानी: अपने रब से तुम्हारी दुआ के माध्यम से ताकि वह हमसे इसे हटा दे। {हम निश्चित रूप से तुम पर ईमान ले आएंगे} यानी: तुम जो लाए हो उस पर हम विश्वास करेंगे। {और हम निश्चित रूप से तुम्हारे साथ बनी इसराइल को भेज देंगे} और वे उनसे सेवा लेते थे (गुलाम बनाया हुआ था); जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है।

{एक समय तक जिसे उन्हें पहुंचना था} यानी: उनका वह समय (अजल) जो उनके डूबने के लिए तय किया गया था। {तो वे तुरंत अपना वादा तोड़ने लगे} यानी: उन्होंने उस वादे को तोड़ दिया जो उन्होंने अपने ऊपर लाज़िम किया था।

{फिर हमने उनसे बदला लिया, और उन्हें समुद्र में डुबो दिया क्योंकि उन्होंने हमारी निशानियों को झुठलाया और उनसे बेखबर रहे।} और 'अल-यम्म' का अर्थ समुद्र है। "और वे उनसे" यानी: बदले (इन्तिकाम) से; यह "हमने बदला लिया" से संकेतित है। यह भी कहा गया है: निशानियों से, यानी: उन्होंने उन पर ध्यान नहीं दिया यहाँ तक कि वे उनके प्रति बेखबरों की तरह हो गए।

(1) मुजाहिद और इब्न मुहैसिन ने इसे इसी तरह पढ़ा है जैसा कि 'अल-किराअत अल-शाद्दा' पृष्ठ 45 में है। (2) अल-तबरी द्वारा उद्धृत 10/399 - 400। (3) सही यह है कि यह 'मस्दरिया' है, देखें 'अल-कशशाफ़' 2/108 - 109। (4) 4/263. (5) हस्तलिपियों में: "आजालाहुम" (उनके समय), और पाठ (म) से स्थापित किया गया है।

سورة الاعراف، آیات 134 - 136 (صفحہ 315)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور جب ان پر عذاب آ پڑا تو انہوں نے کہا، "اے موسیٰ، ہمارے لیے اپنے رب سے اس عہد کے واسطے دعا کیجئے جو اس نے آپ سے کر رکھا ہے۔ اگر آپ ہم سے یہ عذاب ہٹا دیں، تو ہم ضرور آپ پر ایمان لے آئیں گے، اور ہم ضرور آپ کے ساتھ بنی اسرائیل کو بھیج دیں گے۔" (134) پھر جب ہم نے ان سے عذاب ہٹا دیا ایک مدت تک جسے انہیں پہنچنا تھا، تو وہ فوراً عہد شکنی کرنے لگے۔ (135) پس ہم نے ان سے بدلہ لیا، اور انہیں سمندر میں غرق کر دیا کیونکہ انہوں نے ہماری نشانیوں کو جھٹلایا اور ان سے غافل رہے۔ (136)}

تفسیر: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جب ان پر عذاب آ پڑا} یعنی: عذاب۔ اسے 'را' پر پیش (رُجز) کے ساتھ بھی پڑھا گیا ہے؛ دو لغتیں ہیں۔ ابن جبیر نے کہا: یہ طاعون تھا، جس سے ایک ہی دن میں ستر ہزار قبطی ہلاک ہوئے تھے۔ یہ بھی کہا گیا ہے: 'رجز' سے مراد وہ نشانیاں ہیں جن کا ذکر پہلے ہو چکا ہے۔

{اس عہد کے واسطے جو اس نے آپ سے کر رکھا ہے} "ما" سے مراد "جو" ہے، یعنی: اس علم کے ذریعے جو اس نے آپ کو سونپا ہے، یا: اس چیز کے ذریعے جس کے ساتھ اس نے آپ کو خاص کیا اور آپ کو خبر دی۔ یہ بھی کہا گیا ہے: یہ ایک قسم ہے، یعنی: آپ کے پاس اس کے عہد کی قسم، آپ ہمارے لیے دعا کریں؛ پس "ما" صلہ ہے۔

{اگر آپ ہم سے یہ عذاب ہٹا دیں} یعنی: اپنے رب سے آپ کی دعا کے ذریعے تاکہ وہ اسے ہم سے دور کر دے {تو ہم ضرور آپ پر ایمان لے آئیں گے} یعنی: ہم اس چیز کی تصدیق کریں گے جو آپ لے کر آئے ہیں۔ {اور ہم ضرور آپ کے ساتھ بنی اسرائیل کو بھیج دیں گے} اور وہ ان سے کام لیتے تھے (غلام بنا رکھا تھا)؛ جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔

{ایک مدت تک جسے انہیں پہنچنا تھا} یعنی: ان کی وہ مدت (اجل) جو ان کے غرق ہونے کے لیے مقرر کی گئی تھی۔ {تو وہ فوراً عہد شکنی کرنے لگے۔} یعنی: وہ اس عہد کو توڑنے لگے جو انہوں نے اپنے اوپر لازم کیا تھا۔

{پس ہم نے ان سے بدلہ لیا، اور انہیں سمندر میں غرق کر دیا کیونکہ انہوں نے ہماری نشانیوں کو جھٹلایا اور ان سے غافل رہے۔} اور 'الیم' سے مراد سمندر ہے۔ "اور وہ ان سے" یعنی: عذاب (انتقام) سے؛ اس پر "ہم نے انتقام لیا" سے اشارہ ملتا ہے۔ یہ بھی کہا گیا ہے: نشانیوں سے، یعنی: انہوں نے ان سے عبرت حاصل نہیں کی یہاں تک کہ وہ ان سے غافل رہنے والوں کی طرح ہو گئے۔

(1) مجاہد اور ابن محیصن نے اسے اسی طرح پڑھا ہے جیسا کہ 'القراءات الشاذہ' ص 45 میں ہے۔ (2) اسے الطبری نے روایت کیا ہے 10/ 399 - 400۔ (3) درست یہ ہے کہ یہ 'مصدریہ' ہے، دیکھیے 'الکشاف' 2/ 108 - 109۔ (4) 4/ 263۔ (5) قلمی نسخوں میں: "آجالھم" ہے، اور متن (م) سے ثابت شدہ ہے۔

Surah Al-A'raf: Verse 137 316

His saying, Exalted is He: {And We caused the people who had been oppressed to inherit the eastern parts of the land and the western parts thereof, which We had blessed. And the good word of your Lord was fulfilled for the Children of Israel because of what they had endured with patience. And We destroyed what Pharaoh and his people were producing and what they were building.}

His saying, Exalted is He: {And We caused the people to inherit} refers to the Children of Israel. {who had been oppressed} meaning: they were humiliated through servitude. {the eastern parts of the land and the western parts thereof} Al-Kisa'i and Al-Farra' claimed that the original form was: "in the easts of the land and its wests," then "in" was omitted, so it became accusative (mansub) (1). The apparent meaning is that they inherited the land of the Copts. Thus, they are in the accusative case as a direct object; it is said: "I inherited the money" and "I caused him to inherit the money"; so when the verb became transitive by the hamza, it took two objects.

And "the land": it is the land of ash-Sham (Greater Syria) and Egypt. Its eastern and western parts are the directions of the east and west within them, so the land is specific, as narrated from Al-Hasan, Qatadah, and others. It was also said: He meant the whole earth; because from the Children of Israel were David and Solomon, and they both ruled the earth (2). {which We had blessed} meaning: by bringing forth crops, fruits, and rivers.

{And the good word of your Lord was fulfilled for the Children of Israel} it is His saying: {And We wanted to confer favor upon those who were oppressed in the land and make them leaders and make them inheritors} (3) [Al-Qasas: 5]. {because of what they had endured with patience} meaning: due to their patience under the harm of Pharaoh, and upon the command of Allah after they believed in Moses.

{And We destroyed what Pharaoh and his people were producing and what they were building} (4) It is said: 'arasha ya'rishu: when he built. Ibn Abbas and Mujahid said: meaning: whatever they were building of palaces and other things (5). Al-Hasan said: it refers to the trellising of grapevines.

---

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/147, and the saying of al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 1/397. (2) Similar speech is in al-Muharrar al-Wajiz 2/446 and Tafsir al-Razi 14/221, and the saying of al-Hasan and Qatadah was reported by at-Tabari 10/406-407 without mentioning Egypt. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/446, and attributed to al-

Mahdawi. (4) In (Kh), (Z), and (Za), instead of this verse, it says: "and they build buildings," and what is established is from (D) and (M). (5) Reported by at-Tabari 10/407.

सूरह अल-अराफ़: आयत 137 316

अल्लाह तआला का कहना है: {और हमने उन लोगों को जो कमज़ोर समझे जाते थे, ज़मीन के पूरब और पश्चिम के उन हिस्सों का वारिस बना दिया जिनमें हमने बरकत रखी थी। और आपके रब का नेक वादा बनी इसराइल के हक में उनकी सब्र के कारण पूरा हुआ। और हमने उसे तबाह कर दिया जो फ़िरऔन और उसकी कौम बनाया करती थी और जो कुछ वे ऊँची इमारतें उठाते थे।}

अल्लाह तआला का कहना है: {और हमने कौम को वारिस बना दिया} इससे मुराद बनी इसराइल हैं। {जो कमज़ोर समझे जाते थे} यानी: जिन्हें खिदमत (गुलामी) के ज़रिए ज़लील किया जाता था। {ज़मीन के पूरब और पश्चिम} अल-किसाई और अल-फ़र्रा का दावा है कि असल में यह था: "ज़मीन के पूरब और उसके पश्चिम में", फिर "में" (फी) को हटा दिया गया, तो यह नसब (कर्म कारक) में आ गया (1)। ज़ाहिर यह है कि वे कप्तियों की ज़मीन के वारिस बने। इसलिए ये दोनों प्रत्यक्ष कर्म (मफ़ऊल) के रूप में नसब हैं; कहा जाता है: "मैंने माल विरासत में पाया" और "मैंने उसे माल का वारिस बनाया"; तो जब क्रिया हमज़ा के ज़रिए सकर्मक (ट्रांजिटिव) हो गई, तो इसने दो कर्म लिए।

और "ज़मीन": यह शाम (सीरिया) और मिस्र की ज़मीन है। और इसके पूरब और पश्चिम: उनमें पूरब और पश्चिम की दिशाएँ हैं, तो ज़मीन विशिष्ट है, जैसा कि अल-हसन, क़तादा और अन्य से वर्णित है। यह भी कहा गया है: उनका इरादा पूरी ज़मीन से था; क्योंकि बनी इसराइल में से दाऊद और सुलेमान थे, और उन दोनों ने पूरी ज़मीन पर राज किया (2)। {जिसमें हमने बरकत रखी थी} यानी: फसलें, फल और नदियाँ निकालकर।

{और आपके रब का नेक वादा बनी इसराइल के हक में पूरा हुआ} यह उनका कहना है: {और हम चाहते थे कि उन लोगों पर एहसान करें जो ज़मीन में कमज़ोर कर दिए गए थे और उन्हें पेशवा बनाएँ और उन्हें वारिस बनाएँ} (3) [अल-क़सस: 5]। {उनकी सब्र के कारण} यानी: फ़िरऔन की तकलीफ़ों पर उनके सब्र के कारण, और मूसा पर ईमान लाने के बाद अल्लाह के हुक्म पर टिके रहने के कारण।

{और हमने उसे तबाह कर दिया जो फ़िरऔन और उसकी कौम बनाया करती थी और जो कुछ वे ऊँची इमारतें उठाते थे} (4) कहा जाता है: अरशा यअरिशु: जब उसने निर्माण किया। इब्न अब्बास और मुजाहिद ने कहा: यानी: महलों और अन्य चीज़ों में से जो वे बना रहे थे (5)। अल-हसन ने कहा: यह अंगूर की बेलों को चढ़ाना (ट्रेलेसिंग) है।

(1) इराब अल-क़ुरआन अन-नहहास 2/147 द्वारा, और अल-फ़र्रा का कहना मआनी अल-क़ुरआन 1/397 में। (2) इसी तरह की बात अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/446 और तफ़सीर अल-राज़ी 14/221 में है, और अल-हसन और क़तादा का कहना अत-तबरी 10/406-407 द्वारा रिपोर्ट किया गया है जिसमें मिस्र का ज़िक्र नहीं है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/446, और अल-महदवी को जिम्मेदार ठहराया गया है। (4) (ख), (ज़) और (ज़) प्रतियों में इस आयत के बजाय लिखा है: "और वे इमारतें बनाते हैं", और (द) और (म) से जो स्थापित है वही सही है। (5) अत-तबरी 10/407 द्वारा रिपोर्ट किया गया।

سورة الاعراف: آیت ۱۳۷ ۳۱۶

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ وَأَوْرَثْنَا الْقَوْمَ الَّذِينَ كَانُوا يُسْتَضْعَفُونَ مَشَارِقَ الْأَرْضِ وَمَغَارِبَهَا الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ الْحُسْنَى عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ بِمَا صَبَرُوا وَدَمَّرْنَا مَا كَانَ يَصْنَعُ فِرْعَوْنُ وَقَوْمُهُ وَمَا كَانُوا يَعْرِشُونَ ﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ وَأَوْرَثْنَا الْقَوْمَ ﴾ اس سے مراد بنی اسرائیل ہیں۔ ﴿ الَّذِينَ كَانُوا يُسْتَضْعَفُونَ ﴾ یعنی: جنہیں خدمت (غلامی) کے ذریعے ذلیل کیا جاتا تھا۔ ﴿ مَشَارِقَ الْأَرْضِ وَمَغَارِبَهَا ﴾ الکسائی اور الفراء کا دعویٰ ہے کہ اصل میں "فی مشارق الارض ومغاربها" (زمین کے مشرقوں اور اس کے مغربوں میں) تھا، پھر "فی" کو حذف کر دیا گیا تو یہ نصب میں آگیا (۱)۔ ظاہر یہ ہے کہ وہ قبطیوں کی زمین کے وارث بنے۔ چنانچہ یہ دونوں مفعول صریح ہونے کی بنا پر منصوب ہیں؛ کہا جاتا ہے: "ورثتُ المالَ" (میں نے مال وراثت میں پایا) اور "أورثتُه المال" (میں نے اسے مال کا وارث بنایا)؛ تو جب فعل ہمزہ کے ذریعے متعدی ہوا تو اس نے دو مفعولوں کو نصب دیا۔

اور "زمین": یہ شام اور مصر کی زمین ہے۔ اور اس کے مشارق اور مغارب: اس میں مشرق اور مغرب کی سمتیں ہیں، چنانچہ زمین مخصوص ہے، یہ حسن، قتادہ اور دیگر سے مروی ہے۔ اور کہا گیا: اس سے مراد پوری زمین ہے؛ کیونکہ بنی اسرائیل میں سے داؤد اور سلیمان علیہما السلام تھے، اور وہ دونوں زمین کے مالک بنے (۲)۔ ﴿ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا ﴾ یعنی: فصلیں، پھل اور نہریں نکال کر۔

﴿ وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ الْحُسْنَى عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ ﴾ یہ اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿ وَنُرِيدُ أَن نَّمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ ﴾ (۳) [القصص: ۵]۔ ﴿ بِمَا صَبَرُوا ﴾

یعنی: فرعون کی اذیتوں پر ان کے صبر کی وجہ سے، اور موسیٰ علیہ السلام پر ایمان لانے کے بعد اللہ کے حکم پر ثابت قدم رہنے کی وجہ سے۔

﴿ وَدَمَّرْنَا مَا كَانَ يَصْنَعُ فِرْعَوْنُ وَقَوْمُهُ وَمَا كَانُوا يَعْرِشُونَ ﴾ (۴) کہا جاتا ہے: "عَرَشَ يَعْرِشُ" جب اس نے تعمیر کی۔ ابن عباس اور مجاہد نے کہا: یعنی: جو کچھ وہ محلات اور دیگر چیزیں تعمیر کر رہے تھے (۵)۔ حسن نے کہا: اس سے مراد انگور کی بیلیں چڑھانا ہے۔

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۲/۱۴۷، اور الفراء کا قول ان کی کتاب معانی القرآن ۱/۳۹۷ میں۔ (۲) اسی طرح کی گفتگو المحرر الوجیز ۲/۴۴۶ اور تفسیر الرازی ۱۴/۲۲۱ میں ہے، اور حسن و قتادہ کا قول طبری نے ۱۰/۴۰۶-۴۰۷ میں نقل کیا ہے مگر مصر کا ذکر نہیں کیا۔ (۳) المحرر الوجیز ۲/۴۴۶، اور اسے مہدوی کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ (۴) نسخہ (خ)، (ز) اور (ظ) میں اس آیت کے بجائے یہ الفاظ ہیں: "ويعرشون يبنون"، اور جو متن میں ہے وہ (د) اور (م) سے ثابت ہے۔ (۵) اسے طبری نے ۱۰/۴۰۷ میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-A'raf: Verses 137 - 138 317

Ibn 'Amir and Abu Bakr on the authority of 'Asim recited: "Ya'rushun" with a dammah on the ra' (1). Al-Kisa'i said: This is the dialect of Tamim (2). Ibrahim bin Abi 'Abalah recited: "Yu'arrishun" with a shaddah on the ra' and a dammah on the ya' (3).

The Almighty's saying: {And We took the Children of Israel across the sea, and they came upon a people devoted to idols they had. They said, "O Moses, make for us a god just as they have gods." He said, "Indeed, you are a people behaving ignorantly." (138)}

The Almighty's saying: {And We took the Children of Israel across the sea, and they came upon a people devoted to idols they had} Hamza and Al-Kisa'i recited with a kasrah on the kaf, and the rest with a dammah (4). It is said: 'akafa ya'kifu and ya'kufu, meaning: he stayed with something and adhered to it. The verbal noun for both is on the pattern of fu'ul (5). Qatadah said: Those people were from Lakhm, and they were staying in Raqqah (6). It was said: their idols were statues of cows; and for this reason, the Samiri brought out a calf for them (7).

{They said, "O Moses, make for us a god just as they have gods."} Its counterpart is the saying of the ignorant Bedouins—when they saw a green tree belonging to the disbelievers, called Dhat Anwat (8), which they used to venerate one day every year —: O Messenger of Allah, make for us a Dhat Anwat just as they have a Dhat Anwat. So he, peace and blessings be upon him, said: "Allahu Akbar (God is the Greatest). You have said—by Him in Whose hand is my soul—just as the people of Moses said: {Make for us a god just as they have gods. He said, 'Indeed, you are a people behaving ignorantly.'} You will surely follow the ways of those before you, feather by feather (9)," even if they...

---

(1) Al-Sab'ah p. 292, and Al-Taysir p. 113. (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/147. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/447, and it is an anomalous recitation. (4) Al-Sab'ah p. 292, and Al-Taysir p. 113. (5) Tahdhib al-Lughah 1/321, and Al-Sihah (akafa). (6) Tafsir al-Baghawi 2/194, and Al-Tabari recorded it 10/409 - 410 without his saying: and they were staying in Raqqah. (7) Al-Tabari recorded it 10/409 from the saying of Ibn Jurayj. (8) It was named so because they used to hang (yanutun) their weapons on it. Al-Nihayah (nawt). (9) Al-qudhah: the feather of an arrow, its plural: qudhadh. That is: just as each one of them is measured according to its counterpart and cut. It is used as a proverb for two things that are equal and do not differ. Al-Nihayah (qadhdh).

सूरह अल-अराफ़: आयत 137 - 138 317

इब्न आमिर और आसिम के हवाले से अबू बक्र ने पढ़ा: रा (ر) पर दम्मा (पेश) के साथ "Ya'rushun" (1)। अल-किसाई ने कहा: यह तमीम की बोली है (2)। इब्राहिम बिन अबी अबलाह ने पढ़ा: रा पर शद्दा और या (ي) पर दम्मा के साथ "Yu'arrishun" (3)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और हमने इस्राईल की संतान को समुद्र पार कराया, तो वे ऐसे लोगों के पास आए जो अपने कुछ बुतों (मूर्तियों) की सेवा में लगे हुए थे। उन्होंने कहा, "ऐ मूसा, हमारे लिए भी एक पूज्य बना दे जैसा कि उनके पास पूज्य हैं।" उसने कहा, "वास्तव में तुम अज्ञानी लोग हो।" (138)}

अल्लाह तआला का फरमान: {और हमने इस्राईल की संतान को समुद्र पार कराया, तो वे ऐसे लोगों के पास आए जो अपने कुछ बुतों की सेवा में लगे हुए थे} हमज़ा और अल-किसाई ने काफ (ك) के नीचे कसरा (ज़ेर) के साथ पढ़ा, और बाकियों ने दम्मा के साथ (4)। कहा जाता है: 'अकफा य'किफु (ya'kifu) और य'कुफु(ya'kufu), जिसका अर्थ है: किसी चीज़ पर ठहरना और उससे जुड़े रहना। दोनों का मसदर 'फ़ुऊल' (fu'ul) के वज़न पर आता है (5)। कतादाह ने कहा: वे लोग लख्म (Lakhm) कबीले से थे, और वे रक्का (Raqqah) में बसे हुए थे (6)। यह भी कहा गया है: उनकी मूर्तियाँ गायों की प्रतिमाएँ थीं; और इसी कारण सामिरी ने उनके लिए एक बछड़ा निकाला था (7)।

{उन्होंने कहा, "ऐ मूसा, हमारे लिए भी एक पूज्य बना दे जैसा कि उनके पास पूज्य हैं।"} इसके समान अज्ञानी बद्दुओं का कहना है—जब उन्होंने काफिरों का एक हरा पेड़ देखा, जिसे 'ज़ात अनवात' (8) कहा जाता था, जिसकी वे हर साल एक दिन महिमा करते थे—: ऐ अल्लाह के रसूल, हमारे लिए भी एक ज़ात अनवात बना दें जैसे उनके पास ज़ात अनवात है। तो आप (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "अल्लाहु अकबर। तुमने—उसकी कसम जिसके हाथ में मेरी जान है—वैसा ही कहा जैसा मूसा की कौम ने कहा था: {हमारे लिए भी एक पूज्य बना दे जैसा कि उनके पास पूज्य हैं। उसने कहा, 'वास्तव में तुम अज्ञानी लोग हो।'} तुम अवश्य ही अपने से पहले वालों के तरीकों पर चलोगे, बाल के बराबर भी फर्क नहीं होगा (9)", यहाँ तक कि अगर वे...

---

(1) अल-सबा पृष्ठ 292, और अल-तयसीर पृष्ठ 113। (2) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 2/147। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/447, और यह एक शाज़ किरअत है। (4) अल-सबा पृष्ठ 292, और अल-तयसीर पृष्ठ 113। (5) तहज़ीब अल-लुग़ाह 1/321, और अल-सिहाह (अकफ)। (6) तफ़सीर

अल-बगवी 2/194, और अल-तबरी ने इसे 10/409 - 410 में उद्धृत किया है, सिवाय उनके इस कथन के और वे रक्का में बसे हुए थे। (7) अल-तबरी ने इसे इब्न जुरैज के कथन से 10/409 में उद्धृत किया है। (8) इसका नाम इसलिए पड़ा क्योंकि वे उस पर अपने हथियार लटकाते (यनुतुन) थे। अल-निहाया (नवत)। (9) अल-कुज़्ज़ाह: तीर का पंख, इसका बहुवचन: कुज़ज़। यानी: जैसे उनमें से प्रत्येक को उसके साथी के अनुसार मापा और काटा जाता है। यह दो ऐसी चीज़ों के लिए मिसाल के तौर पर इस्तेमाल किया जाता है जो बराबर हों और जिनमें कोई अंतर न हो। अल-निहाया (कज़ज़)।

سورة الاعراف: آیات 137 - 138 ۳۱۷

ابن عامر اور ابو بکر نے عاصم کی روایت سے پڑھا: «يَعْرُشُون» را کے ضمہ (پیش) کے ساتھ (۱)۔ کسائی نے کہا: یہ قبیلہ تمیم کی لغت ہے (۲)۔ اور ابراہیم بن ابی عبلہ نے پڑھا: «يُعَرِّشون» را کی تشدید اور یا کے ضمہ کے ساتھ (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَجَوَزْنَا بِبَنِي إِسْرَاوِيلَ الْبَحْرَ فَأَتَوْا عَلَى قَوْمٍ يَعْكُفُونَ عَلَى أَصْنَامٍ لَّهُمْ قَالُوا يَمُوسَى اجْعَل لَّنَا إِلَهًا كَمَا لَهُمْ وَالِهَةٌ قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ ﴿۱۳۸﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَجَوَزْنَا بِبَنِي إِسْرَاوِيلَ الْبَحْرَ فَأَتَوْا عَلَى قَوْمٍ يَعْكُفُونَ عَلَى أَصْنَامٍ لَّهُمْ﴾ حمزہ اور کسائی نے کاف کے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے اس کے ضمہ کے ساتھ (٤)۔ کہا جاتا ہے: عَكَف يَعْكِف اور يَعْكُف، بمعنی: کسی چیز پر ٹھہرنا اور اس کے ساتھ چمٹے رہنا۔ ان دونوں کا مصدر "فُعُول" کے وزن پر آتا ہے (٥)۔ قتادہ نے کہا: وہ لوگ لخم قبیلے سے تھے، اور وہ رَقہ میں قیام پذیر تھے (٦)۔ اور کہا گیا ہے کہ: ان کے بت گائے کی مورتیاں تھیں؛ اسی لیے سامری نے ان کے لیے بچھڑا نکالا تھا (٧)۔

﴿قَالُوا يَمُوسَى اجْعَل لَّنَا إِلَهًا كَمَا لَهُمْ وَالِهَةٌ﴾ اس کی مثال جاہل اعرابیوں کا وہ قول ہے جب انہوں نے کفار کا ایک سبز درخت دیکھا، جسے "ذات انواط" (٨) کہا جاتا تھا، وہ ہر سال ایک دن اس کی تعظیم کرتے تھے، تو انہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول! ہمارے لیے بھی "ذات انواط" بنا دیں جیسا کہ ان کا "ذات انواط" ہے۔ تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ اکبر۔ تم نے—اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں میری جان ہے—بالکل وہی بات کہی ہے جو قوم موسیٰ نے کہی تھی: ﴿اجْعَل لَّنَا إِلَهًا كَمَا لَهُمْ وَالِهَةٌ قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ﴾ تم ضرور اپنے سے پہلوں کے طریقوں پر چلو گے، بالکل برابر برابر (٩)"، یہاں تک کہ اگر وہ...

(١) السبعہ ص ٢٩٢، اور التیسیر ص ١١٣۔ (٢) اعراب القرآن للنحاس ١٤٧/٢۔ (٣) المحرر الوجیز ٤٤٧/٢، اور یہ ایک شاذ قرأت ہے۔ (٤) السبعہ ص ٢٩٢، اور التیسیر ص ١١٣۔ (٥) تہذیب اللغہ ٣٢١/١، اور الصحاح (عکف)۔ (٦) تفسیر البغوی ١٩٤/٢، اور اسے طبری نے ٤٠٩/١٠ - ٤١٠ میں روایت کیا ہے سوائے ان کے اس قول کے: اور وہ رَقہ میں قیام پذیر تھے۔ (٧) اسے طبری نے ٤٠٩/١٠ میں ابن جریج کے قول سے روایت کیا ہے۔ (٨) اس کا نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ وہ اس پر اپنے اسلحہ لٹکاتے (ینوطون) تھے۔ النہایہ (نوط)۔ (٩) القذہ: تیر کا پر، اس کی جمع: قذذ۔ یعنی: جیسے ان میں سے ہر ایک اپنے ساتھی کے برابر ناپا اور کاٹا جاتا ہے۔ یہ ان دو چیزوں کے لیے بطور مثال بولا جاتا ہے جو برابر ہوں اور ان میں کوئی فرق نہ ہو۔ النہایہ (قذذ)۔

Surah Al-A'raf: Verses 138 - 141 318

...if they entered a lizard's hole, you would follow them."(1) This was on his way to Hunayn, as will be explained in "Bara'ah" [Surah At-Tawbah], God willing.(2) Allah Almighty says: {Indeed, these [people] - destroyed is that which they are [engaged] in, and worthless is what they were doing. (139) He said, "Is it other than Allah I should desire for you as a god while He has preferred you over the worlds?" (140)} Allah Almighty's saying: {Indeed, these [people] - destroyed is that which they are [engaged] in} means: perishing, and 'Tabar' is destruction. Every broken vessel is 'Mutabbar'. And 'a destroyed matter' means that the worshiper and the worshipped are both perished. And His saying: {and worthless} means: departing and vanishing. {what they were doing} "Kanu" (were) is a superfluous connection. {He said, "Is it other than Allah I should desire for you as a god"} means: should I seek for you a god other than Allah Almighty? It is said: 'Baghaytuhu' (I sought it) and 'Baghaytu lahu' (I sought for it). {while He has preferred you over the worlds?} means: over the worlds of your time. And it was said: He preferred them by destroying their enemy and by the signs He specifically gave them. Allah Almighty's saying: {And [recall] when We saved you from the people of Pharaoh, who were afflicting you with the worst torment - killing your sons and keeping your women alive. And in that was a great trial from your Lord. (141)} He reminded them of His favor. It was also said: it is an address to the Jews of the Prophet's ﷺ time. That is: remember when We saved your ancestors(3); according to what was previously explained in Surah Al-Baqarah(4).

(1) This wording of the Hadith (as mentioned by the author) appears in more than one Hadith. It was narrated by Ahmad (21897) and Al-Tirmidhi (2180) from the Hadith of Abu Waqid Al-Laythi (may Allah be pleased with him), without the saying: "step by step..." to the end of the Hadith. The saying: "step by step" appears in the Hadith of Shaddad bin Aws (may Allah be pleased with him), narrated by Ahmad (17135). And his saying: "even if they entered a lizard's hole, you would enter it" appears in the Hadith of Abu Huraira (may Allah be pleased with him), narrated by Ahmad (8340), and the Hadith of Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him), narrated by Ahmad (11800), Al-Bukhari (3456), and Muslim (2669). (2) In the commentary of verse (25) of it. (3) Tafsir al-Tabari 10/413. (4) 2/80 onwards.

सूरह अल-अराफ: आयत 138 - 141 318

...यदि वे गोह (छिपकली जैसा जीव) के बिल में घुसते, तो तुम भी उनके पीछे चले जाते।"(1) यह उनके हुनैन की यात्रा के दौरान हुआ था, जैसा कि "बराआ" [सूरह अत-तौबा] में इंशाअल्लाह स्पष्ट किया जाएगा।(2) अल्लाह तआला का फ़रमान है: {बेशक ये लोग जिस काम में लगे हैं, वह नष्ट होने वाला है और जो कुछ वे कर रहे हैं, वह व्यर्थ है। (139) उसने (मूसा ने) कहा, "क्या मैं अल्लाह के सिवा तुम्हारे लिए कोई और उपास्य तलाश करूँजबकि उसने तुम्हें संसार वालों पर श्रेष्ठता प्रदान की है?" (140)} अल्लाह तआला का कथन: {बेशक ये लोग जिस काम में लगे हैं, वह नष्ट होने वाला है} अर्थात: विनाशकारी, और 'तबार' का अर्थ विनाश है। हर टूटा हुआ बर्तन 'मुतब्बर' है। और 'मुतब्बर मामला' का अर्थ है कि उपासक और उपास्य दोनों ही नष्ट होने वाले हैं। और उसका कथन: {और व्यर्थ} अर्थात: मिट जाने वाला और लुप्त होने वाला। {जो कुछ वे कर रहे थे} में "कानू" (थे) एक अतिरिक्त शब्द है। {उसने कहा, "क्या मैं अल्लाह के सिवा तुम्हारे लिए कोई और उपास्य तलाश करूँ} अर्थात: क्या मैं तुम्हारे लिए अल्लाह तआला के सिवा कोई और ईश्वर खोजूँ? कहा जाता है: 'बगैतुहु' और 'बगैतु लहू'। {जबकि उसने तुम्हें संसार वालों पर श्रेष्ठता प्रदान की है?} अर्थात: तुम्हारे समय के संसार के लोगों पर। और यह भी कहा गया है: उन्हें उनके शत्रुओं के विनाश द्वारा और उन आयतों (चमत्कारों) द्वारा श्रेष्ठता दी गई जो उनके लिए विशेष थीं। अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और (याद करो) जब हमने तुम्हें फ़िरऔन के लोगों से मुक्ति दिलाई, जो तुम्हें कठोर यातना देते थे - तुम्हारे पुत्रों की हत्या करते थे और तुम्हारी स्त्रियों को जीवित छोड़ देते थे। और इसमें तुम्हारे पालनहार की ओर से बड़ी परीक्षा थी। (141)} उसने उन्हें अपनी कृपा याद दिलाई। और यह भी कहा गया है कि: यह नबी ﷺ के समय के यहूदियों को संबोधित है। अर्थात: याद करो जब हमने तुम्हारे पूर्वजों को बचाया था(3); जैसा कि सूरह अल-बकरा(4) में पहले बताया जा चुका है।

(1) इस हदीस के शब्द (जैसा कि लेखक ने उल्लेख किया है) एक से अधिक हदीस में आए हैं। इसे अहमद (21897) और तिर्मिज़ी (2180) ने अबू वाकिद अल-लैथी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है, बिना इस कथन के "पग-पग पर..." हदीस के अंत तक। और कथन: "पग-पग पर" शद्दाद बिन औस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस में आया है, जिसे अहमद (17135) ने निकाला है। और उनका कथन: "यहाँ तक कि अगर वे गोह के बिल में घुसते तो तुम भी घुस जाते" अबू हुरायरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस में आया है, जिसे अहमद (8340) ने निकाला है, और अबू सईद अल-ख़ुदरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस जिसे अहमद (11800), बुखारी (3456) और मुस्लिम (2669) ने

निकाला है। (2) इसकी आयत (25) की व्याख्या में। (3) तफ़्सीर अल-तबरी 10/413। (4) 2/80 और उसके बाद।

سورہ الاعراف: آیات ۱۳۸ - ۱۴۱ ۳۱۸

...اگر وہ گوہ کے سوراخ میں داخل ہوتے تو تم بھی ان کے پیچھے چلے جاتے"(۱)۔ اور یہ آپ کے حنین کی طرف نکلنے کے موقع پر تھا، جیسا کہ ان شاء اللہ "براءہ" [سورہ توبہ] میں اس کی وضاحت آئے گی(۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿إِنَّ هَؤُلَاءِ مُتَبَّرٌ مَا هُمْ فِيهِ وَبَاطِلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (۱۳۹) قَالَ أَغَيْرَ اللَّهِ أَبْغِيكُمْ إِلَهًا وَهُوَ فَضَّلَكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ (۱۴۰)﴾ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِنَّ هَؤُلَاءِ مُتَبَّرٌ مَا هُمْ فِيهِ﴾ یعنی: ہلاک ہونے والا، اور 'تبار' کا مطلب ہلاکت ہے۔ ہر ٹوٹا ہوا برتن 'متبّر' ہے، اور 'متبّر معاملہ' یعنی عابد (عبادت کرنے والا) اور معبود دونوں ہلاک ہونے والے ہیں۔ اور اللہ کا فرمان: ﴿وَبَاطِلٌ﴾ یعنی: ختم ہو جانے والا اور مٹ جانے والا۔ ﴿مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ میں لفظ "کانوا" زائد صلہ ہے۔ ﴿قَالَ أَغَيْرَ اللَّهِ أَبْغِيكُمْ إِلَهًا﴾ یعنی: کیا میں تمہارے لیے اللہ تعالیٰ کے سوا کوئی اور معبود تلاش کروں؟ کہا جاتا ہے: 'بغیتہ' اور 'بغیت لہ'۔ ﴿وَهُوَ فَضَّلَكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ﴾ یعنی: تمہارے زمانے کے جہان والوں پر۔ اور کہا گیا ہے: انہیں ان کے دشمن کی ہلاکت اور ان نشانیوں کے ذریعے فضیلت دی گئی جو ان کے ساتھ خاص تھیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَإِذْ أَنْجَيْنَاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ يُقَتِّلُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ وَفي ذَلِكُمْ بَلَاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ (۱۴۱)﴾ اللہ نے انہیں اپنا احسان یاد دلایا۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: یہ نبی ﷺ کے زمانے کے یہودیوں سے خطاب ہے۔ یعنی: اور یاد کرو جب ہم نے تمہارے اسلاف (باپ دادا) کو نجات دی تھی(۳)؛ اس کی وضاحت کے مطابق جو سورہ بقرہ(۴) میں پہلے گزر چکی ہے۔

(۱) اس حدیث کے الفاظ (جیسا کہ مصنف نے ذکر کیے ہیں) ایک سے زیادہ احادیث میں آئے ہیں۔ اسے احمد (۲۱۸۹۷) اور ترمذی (۲۱۸۰) نے ابوو اقد لیثی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، بغیر اس قول کے: "بالشت برابر بالشت..." حدیث کے آخر تک۔ اور قول: "بالشت برابر

بالشت" شداد بن اوس رضی اللہ عنہ کی حدیث میں آیا ہے، جسے احمد (۱۷۱۳۵) نے روایت کیا ہے۔ اور آپ ﷺ کا قول: "یہاں تک کہ اگر وہ گوہ کے سوراخ میں داخل ہوئے تو تم بھی ضرور داخل ہو گے" ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث میں آیا ہے، جسے احمد (۸۳۴۰) نے روایت کیا ہے، اور ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث میں، جسے احمد (۱۱۸۰۰)، بخاری (۳۴۵۶) اور مسلم (۲۶۶۹) نے روایت کیا ہے۔ (۲) اس کی آیت (۲۵) کی تفسیر میں۔ (۳) تفسیر طبری ۴۱۳/۱۰۔ (۴) ۸۰/۲ اور اس کے بعد۔

319 Surah Al-A'raf: Verse 142

God Almighty's saying: {And We appointed for Moses thirty nights and perfected them with ten [more]; so the term of his Lord was completed as forty nights. And Moses said to his brother Aaron, 'Take my place among my people, do right [by them], and do not follow the way of the corrupters.'}

God Almighty's saying: {And We appointed for Moses thirty nights and perfected them with ten [more]; so the term of his Lord was completed as forty nights.}

There are three matters regarding this:

First: God Almighty's saying: {And We appointed for Moses thirty nights}, He mentioned that among the honors God bestowed upon Moses (peace be upon him) was this. So, the promise of intimate conversation was an honor for him.

{And perfected them with ten}: Ibn Abbas, Mujahid, and Masruq said: They are [the month of] Dhu al-Qi'dah and ten days of Dhu al-Hijjah (1). He commanded him to fast for the month and dedicate himself to worship therein. When he fasted, he disliked the change in the smell of his breath, so he used a miswak (tooth-stick). It was said: with a carob stick. The angels said: "We used to inhale the scent of musk from your mouth, but you have spoiled it with the miswak." So, ten nights of Dhu al-Hijjah were added for him.

It was said: God Almighty revealed to him when he used the miswak: "O Moses, I will not speak to you until your mouth returns to how it was before. Do you not know that the smell of a fasting person's breath is more beloved to Me than the scent of musk?" And He commanded him to fast for ten days (2).

God Almighty's speech to Moses (peace be upon him) was on the morning of the Sacrifice (Eid al-Adha) when He ransomed Ishmael from slaughter and completed the Hajj for Muhammad (peace be upon him) (3).

The 'haa' was omitted from 'ashr' (ten); because the counted noun is feminine.

The benefit in His saying: {so the term of his Lord was completed as forty nights}, even though it was known that thirty and ten...

(1) Reported by at-Tabari 10/414-415, and Ibn Abi Hatim 5/1556 (8920). (2) Al-Waseet 2/405, and Zad al-Masir 3/255, and reported by Ibn Abi Hatim 5/1556 (8918) similar to

it from the saying of Ibn Abbas (may God be pleased with them both). (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/781.

३१९ सूरा अल-अराफ़: आयत १४२

अल्लाह तआला का फरमान है: {और हमने मूसा से तीस रातों का वादा किया और उन्हें दस (और) के साथ पूरा किया, तो उनके रब का मुकर्रर किया हुआ समय चालीस रातें पूरी हो गईं। और मूसा ने अपने भाई हारून से कहा, 'मेरी कौम में मेरा उत्तराधिकारी बनो, और सुधार करो, और फसाद करने वालों के रास्ते पर न चलो।'}

अल्लाह तआला का फरमान: {और हमने मूसा से तीस रातों का वादा किया और उन्हें दस (और) के साथ पूरा किया, तो उनके रब का मुकर्रर किया हुआ समय चालीस रातें पूरी हो गईं।}

इसमें तीन मसले (विषय) हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {और हमने मूसा से तीस रातों का वादा किया}, यह उल्लेख किया गया कि अल्लाह ने मूसा (उन पर शांति हो) को जो सम्मान दिया, उनमें से यह भी था। अत; उनसे बात करने का वादा उनके लिए एक सम्मान था।

{और उन्हें दस (और) के साथ पूरा किया}: इब्न अब्बास, मुजाहिद और मसरूक ने कहा: ये ज़ुल-क़ादा का महीना और ज़ुल-हिज्जा के दस दिन हैं (१)। उन्हें महीने भर रोज़ा रखने और उसमें इबादत के लिए एकांत में रहने का आदेश दिया गया था। जब उन्होंने रोज़ा रखा, तो उन्हें अपने मुँह की गंध में बदलाव महसूस हुआ, तो उन्होंने मिसवाक किया। कहा जाता है: खरूबा (carob) की लकड़ी से। फरिश्तों ने कहा: "हम तुम्हारे मुँह से कस्तूरी की खुशबू सूँघते थे, लेकिन तुमने इसे मिसवाक से खराब कर दिया।" तो उनके लिए ज़ुल-हिज्जा की दस रातें बढ़ा दी गईं।

और कहा गया है: जब उन्होंने मिसवाक किया तो अल्लाह तआला ने उन पर वह्य (प्रकाशना) भेजी: "ऐ मूसा, मैं तुमसे तब तक बात नहीं करूँगा जब तक कि तुम्हारा मुँह वैसा न हो जाए जैसा पहले था। क्या तुम नहीं जानते कि रोज़ा रखने वाले के मुँह की गंध मुझे कस्तूरी की खुशबू से भी ज़्यादा पसंद है?" और उन्हें दस दिन रोज़ा रखने का हुक्म दिया (२)।

मूसा (उन पर शांति हो) के साथ अल्लाह तआला की बातचीत ईदुल-अज़हा की सुबह हुई जब उन्होंने इस्माइल को ज़बह होने से छुड़ाया था, और मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के लिए हज पूरा किया (३)।

'दस' (عشر) से 'हा' हटा दिया गया है क्योंकि गिनी गई चीज़ (रातें) स्त्रीलिंग है।

उनके इस कथन में लाभ: {तो उनके रब का मुकर्रर किया हुआ समय चालीस रातें पूरी हो गईं}, जबकि यह ज्ञात था कि तीस और दस...

(१) इसे अल-तब़री १०/४१४-४१५ और इब्न अबी हातिम ५/१५५६ (८९२०) ने उद्धृत किया है। (२) अल-वसीत २/४०५, और ज़ाद अल-मसीर ३/२५५, और इब्न अबी हातिम ५/१५५६ (८९१८) ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के कथन से इसी तरह उद्धृत किया है। (३) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरआन २/७८१।

۳۱۹ سورة الاعراف: آیت ۱۴۲

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور ہم نے موسیٰ سے تیس راتوں کا وعدہ کیا اور انہیں دس (مزید) کے ساتھ مکمل کیا، تو ان کے رب کا مقررہ وقت چالیس راتیں مکمل ہو گیا۔ اور موسیٰ نے اپنے بھائی ہارون سے کہا: تم میری قوم میں میرے نائب رہو، اور اصلاح کرو اور فساد کرنے والوں کے راستے پر نہ چلو۔﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور ہم نے موسیٰ سے تیس راتوں کا وعدہ کیا اور انہیں دس (مزید) کے ساتھ مکمل کیا، تو ان کے رب کا مقررہ وقت چالیس راتیں مکمل ہو گیا۔﴾

اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور ہم نے موسیٰ سے تیس راتوں کا وعدہ کیا﴾، ذکر کیا کہ ان چیزوں میں سے جن کے ذریعے اللہ نے موسیٰ علیہ السلام کو عزت بخشی وہ یہ بھی تھا۔ پس ہم کلامی کا وعدہ ان کے لیے ایک اعزاز تھا۔

﴿اور انہیں دس کے ساتھ مکمل کیا﴾، ابن عباس، مجاہد اور مسروق نے کہا: یہ ذوالقعدہ کا مہینہ اور ذوالحجہ کے دس دن ہیں (۱)۔ انہیں حکم دیا کہ وہ اس مہینے کا روزہ رکھیں اور اس میں تنہائی میں عبادت کریں، چنانچہ جب انہوں نے روزہ رکھا تو انہیں اپنے منہ کی بو ناگوار گزری تو انہوں نے مسواک کی۔ کہا گیا: خرنوب کی لکڑی سے، تو فرشتوں نے کہا: "ہم تمہارے منہ سے مشک کی خوشبو سونگھتے تھے، لیکن تم نے اسے مسواک سے خراب کر دیا۔" چنانچہ ان پر ذوالحجہ کی دس راتیں بڑھا دی گئیں۔

اور کہا گیا ہے: اللہ تعالیٰ نے ان کی طرف وحی بھیجی جب انہوں نے مسواک کی: "اے موسیٰ، میں تجھ سے تب تک کلام نہیں کروں گا جب تک کہ تیرا منہ ویسا نہ ہو جائے جیسا پہلے تھا، کیا تجھے معلوم نہیں کہ روزہ دار کے منہ کی بو میرے نزدیک مشک کی خوشبو سے زیادہ پسندیدہ ہے۔" اور انہیں دس دن کے روزوں کا حکم دیا (۲)۔

اور موسیٰ علیہ السلام سے اللہ تعالیٰ کا کلام یومِ نحر (عید الاضحیٰ) کی صبح ہوا جس وقت اسماعیل علیہ السلام کا فدیہ ذبح سے دیا گیا تھا، اور محمد ﷺ کے لیے حج کی تکمیل کی (۳)۔

اور 'عشر' سے 'ہا' حذف کر دی گئی کیونکہ معدود (راتیں) مؤنث ہے۔

اور اللہ کے فرمان: ﴿پس ان کے رب کا مقررہ وقت چالیس راتیں مکمل ہو گیا﴾ میں فائدہ یہ ہے کہ جب کہ یہ معلوم تھا کہ تیس اور دس...

(۱) اسے طبری نے ۱۰/۴۱۴-۴۱۵، اور ابن ابی حاتم نے ۵/۱۵۵۶ (۸۹۲۰) میں روایت کیا ہے۔ (۲) الوسیط ۲/۴۰۵، اور زاد المسیر ۳/۲۵۵، اور اسے ابن ابی حاتم نے ۵/۱۵۵۶ (۸۹۱۸) میں اسی طرح ابن عباس رضی اللہ عنہما کے قول سے روایت کیا ہے۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۲/۷۸۱۔

Surah Al-A'raf: Verse 142 320

...forty, lest it be mistakenly thought that the meaning is: we completed the thirty with ten of them; so He clarified that the ten are besides the thirty(1). If it is said: He said in "Al-Baqarah": "forty" [Verse: 51], and He said here: "thirty", so that would be from 'Bada' (change of mind)(2). It was said: It is not like that, for He said: {And We completed them with ten}. The forty, and the thirty and ten, are one saying, not different. He only said both sayings in detail and in combination. He said: "forty" in a combined saying, and said: "thirty" meaning: a consecutive month, and ten. All of that is forty; as the poet said: ten and four(3). Meaning: fourteen, the night of the full moon. And this is permissible in the speech of the Arabs. Second: Our scholars said: This verse indicated that setting a term for an appointment is an established Sunnah, and an ancient meaning established by God Almighty in judicial matters, and He ruled by it for the nations, and informed them by it of the measures of deliberation in actions. And the first term set by God Almighty is the six days in which He created all creatures(4), {And We did certainly create the heavens and earth and what is between them in six days, and there touched Us no weariness} [Qaf: 38]. And we have already explained its meaning earlier in this Surah from His saying: {Indeed, your Lord is Allah, who created the heavens and the earth in six days} [Verse: 54]. Ibn al-Arabi said(5): So if a term is set for a purpose in which the attainment of the deferred goal is attempted, and the term comes and it is not made easy, it is increased as a matter of insight and excuse. And God Almighty has clarified that for Moses, peace be upon him, so He set for him a term of thirty then increased him by ten to complete forty. And Moses, peace be upon him, delayed during these ten before his people, so they did not comprehend the permissibility of deliberation and delay until they said: Indeed, Moses has gone astray or forgotten, and they broke his covenant and changed after him, and worshipped a god other than Allah.

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/148, and Tafsir al-Razi 14/226. (2) It is said: 'Bada lahu fi hadha al-amr buda'an' - with elongation - meaning: an opinion arose for him regarding it. Al-Sihah (Bdw). (3) Its author is Abu Nuwas, and it is in his Diwan p. 223, and it is in full: Like the full moon on a night of ten and four for its auspiciousness... (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/780. (5) In Ahkam al-Qur'an 2/780.

सूरा अल-अराफ़: आयत 142 320

...चालीस, ताकि यह भ्रम न हो कि अर्थ यह है: हमने उन तीस को उनमें से दस के साथ पूरा किया; तो उन्होंने स्पष्ट किया कि दस तीस के अतिरिक्त हैं(1)। यदि यह कहा जाए: उन्होंने "अल-बक़रह" में कहा है: "चालीस" [आयत: 51], और यहाँ कहा: "तीस", तो यह 'बदा' (विचार परिवर्तन) से होगा(2)। कहा गया: ऐसा नहीं है, क्योंकि उन्होंने कहा: {और हमने उन्हें दस के साथ पूरा किया}। चालीस, और तीस और दस; एक ही बात है, अलग नहीं। उन्होंने केवल विस्तार और संयोजन में दोनों बातें कही हैं। उन्होंने एक संयुक्त कथन में "चालीस" कहा, और "तीस" कहा जिसका अर्थ है: एक निरंतर महीना, और दस। वह सब चालीस है; जैसा कि कवि ने कहा: दस और चार(3)। अर्थात: चौदह, पूर्णिमा की रात। और यह अरबों के भाषण में अनुमेय है। दूसरा: हमारे विद्वानों ने कहा: इस आयत ने संकेत दिया कि नियुक्ति के लिए समय सीमा तय करना एक स्थापित सुन्नत है, और ईश्वर सर्वशक्तिमान द्वारा न्यायिक मामलों में स्थापित एक प्राचीन अर्थ है, और उन्होंने इसके द्वारा राष्ट्रों के लिए शासन किया, और उन्हें कार्यों में विचार-विमर्श के उपायों की जानकारी दी। और ईश्वर सर्वशक्तिमान द्वारा निर्धारित पहली अवधि वे छह दिन हैं जिनमें उन्होंने सभी प्राणियों को बनाया(4), {और हमने निश्चित रूप से आकाशों और पृथ्वी और उनके बीच जो कुछ भी है उन्हें छह दिनों में बनाया, और हमें कोई थकान नहीं हुई} [क़ाफ़: 38]। और हम इस सूरा में उनके इस कथन से पहले ही इसका अर्थ समझा चुके हैं: {निश्चय ही तुम्हारा रब अल्लाह है, जिसने आकाशों और पृथ्वी को छह दिनों में बनाया} [आयत: 54]। इब्न अल-अरबी ने कहा(5): इसलिए यदि किसी ऐसे अर्थ के लिए अवधि निर्धारित की जाती है जिसमें विलंबित लक्ष्य की प्राप्ति का प्रयास किया जाता है, और अवधि आ जाती है और यह आसान नहीं होता है, तो इसे अंतर्दृष्टि और बहाने के रूप में बढ़ाया जाता है। और ईश्वर सर्वशक्तिमान ने मूसा (उन पर शांति हो) के लिए इसे स्पष्ट किया है, इसलिए उन्होंने उनके लिए तीस की अवधि निर्धारित की फिर चालीस पूरा करने के लिए उन्हें दस और बढ़ा दिया। और मूसा (उन पर शांति हो) इन दस के दौरान अपने लोगों के पास देर से पहुँचे, तो उन्होंने विचार-विमर्श और देरी की अनुमेयता को नहीं समझा यहाँ तक कि उन्होंने कहा: वास्तव में, मूसा भटक गया है या भूल गया है, और उन्होंने उसके वादे को तोड़ दिया और उसके बाद बदल गए, और अल्लाह के अलावा किसी और भगवान की पूजा की।

(1) नह्हास द्वारा इराब अल-कुरान 2/148, और तफ़सीर अल-राज़ी 14/226। (2) कहा जाता है: 'बदा लहू फी हाज़ा अल-अम्र बुदा'अन' - खिंचाव के साथ - यानी: उसके लिए इसमें एक राय पैदा

हुई। अल-सिह़ाह़ (बद्व)। (3) इसके लेखक अबू नुवास हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 223 में है, और यह पूर्ण रूप से है: दस और चार की रात के पूर्णिमा के चाँद की तरह उसकी शुभता के लिए... (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अह़काम अल-कुरान 2/780। (5) अह़काम अल-कुरान 2/780 में।

سورہ الاعراف: آیت ۱٤۲ ۳۲۰

...چالیس، تاکہ یہ وہم نہ ہو کہ مراد یہ ہے کہ: ہم نے ان تیس کو انہی میں سے دس کے ذریعے پورا کیا؛ چنانچہ واضح کر دیا کہ وہ دس تیس کے علاوہ ہیں(۱)۔ اگر یہ کہا جائے کہ: انہوں نے "البقرہ" میں فرمایا ہے: "چالیس" [آیت: ۵۱]، اور یہاں فرمایا: "تیس"، تو یہ 'بداء' (رائے کی تبدیلی) سے ہوگا(۲)۔ کہا گیا: ایسا نہیں ہے، کیونکہ انہوں نے فرمایا ہے: {اور ہم نے انہیں دس سے پورا کیا}۔ چالیس، اور تیس اور دس؛ ایک ہی بات ہے، الگ الگ نہیں۔ انہوں نے یہ دونوں باتیں تفصیل اور ترکیب کے طور پر کہی ہیں۔ ایک جگہ مرکب قول میں "چالیس" فرمایا، اور (یہاں) "تیس" فرمایا یعنی: ایک مسلسل مہینہ، اور دس۔ یہ سب چالیس ہی ہے؛ جیسا کہ شاعر نے کہا ہے: دس اور چار(۳)۔ یعنی: چودہ، چودھویں کی رات۔ اور یہ عربوں کے کلام میں جائز ہے۔ دوسری بات: ہمارے علماء نے کہا: یہ آیت اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ وعدے کے لیے مدت مقرر کرنا ایک جاری سنت ہے، اور اللہ تعالیٰ نے عدالتی معاملات میں ایک قدیم معنی کی بنیاد رکھی ہے، اور امتوں کے لیے اسی کا فیصلہ کیا، اور انہیں کاموں میں غور و فکر کی مقداروں سے آگاہ کیا۔ اور سب سے پہلی مدت جو اللہ تعالیٰ نے مقرر فرمائی وہ چھ دن ہیں جن میں تمام مخلوقات کو پیدا کیا گیا(٤)، {اور بیشک ہم نے آسمانوں اور زمین کو اور جو کچھ ان کے درمیان ہے چھ دن میں پیدا کیا اور ہمیں کوئی تکان نہ پہنچی} [سورہ ق: ۳۸]۔ اور ہم اس کا معنی پہلے اسی سورت میں ان کے اس قول میں بیان کر چکے ہیں: {بیشک تمہارا رب اللہ ہے جس نے آسمانوں اور زمین کو چھ دن میں پیدا کیا} [آیت: ٥٤]۔ ابن العربی نے کہا(٥): پس جب کسی مقصد کے لیے مدت مقرر کی جائے جس میں مؤخر شدہ چیز کے حصول کی کوشش کی جا رہی ہو، اور مدت آ جائے اور وہ کام میسر نہ ہو، تو بصیرت اور عذر کے طور پر اس میں اضافہ کر دیا جاتا

ہے۔ اور اللہ تعالیٰ نے موسیٰ علیہ السلام کے لیے یہ واضح فرما دیا، چنانچہ ان کے لیے تیس کی مدت مقرر فرمائی پھر چالیس کی تکمیل کے لیے دس کا اضافہ فرما دیا۔ اور موسیٰ علیہ السلام ان دس دنوں میں اپنی قوم کے پاس دیر سے پہنچے، تو انہوں نے تاخیر اور آہستگی کے جواز کو نہیں سمجھا یہاں تک کہ انہوں نے کہہ دیا: بیشک موسیٰ بھٹک گئے یا بھول گئے، اور انہوں نے ان کا عہد توڑ دیا اور ان کے بعد (دین) بدل دیا، اور اللہ کے سوا دوسرے معبود کی عبادت کی۔

(١) اعراب القرآن للنحاس ١٤٨/٢، اور تفسیر الرازی ٢٢٦/١٤۔ (٢) کہا جاتا ہے: 'بدا لہ فی ھذا الامر بداءً' - مد کے ساتھ - یعنی: اس کے لیے اس میں ایک (نئی) رائے پیدا ہوئی۔ الصحاح (بدو)۔ (٣) اس کے کہنے والے ابو نواس ہیں، اور یہ ان کے دیوان صفحہ ٢٢٣ میں ہے، اور یہ مکمل شعر ہے: کالبدر لیلة عشر وأربع لشعــوده (چودھویں کی رات کے چاند کی طرح اس کی سعادت مندی کے لیے...) (٤) احکام القرآن لابن العربی ٢/ ٧٨٠۔ (٥) احکام القرآن ٢/ ٧٨٠ میں۔

Ibn Abbas said: Moses said to his people: My Lord promised me thirty nights to meet Him, and I leave Aaron among you. When Moses departed (1) to his Lord, God added ten more, and their trial was in the ten that God added (2), due to what they did of worshiping the calf, as will be explained later (3). Then the increase that occurs on the term is predetermined, just as the term is predetermined. It only happens through the ijtihad (legal reasoning) (4) of the ruler after looking into the meanings related to the matter; regarding time, condition, and action. It would be like one-third of the previous period, as God delayed for Moses. If the ruler sees fit to combine the original term and the increase into one period, it is permissible, but there must be waiting after it for what may arise from human excuses, said Ibn al-Arabi. Al-Bukhari narrated from Abu Huraira, from the Prophet (peace be upon him), who said: "God has excused a person whose term He delayed until he reached sixty years of age" (5). I say: This is also a basis for rulers to excuse the subjects time after time. This was a kindness to creation, and for the upholders of justice to implement it rightly. It is said: 'He excused in the matter', meaning: he went to extremes in it (6), meaning: he excused to the utmost extent after which there is no further excuse. The greatest excuse to the sons of Adam is the sending of messengers to them; so that His proof against them may be complete, {And We would never punish until We had sent a messenger} [Al-Isra: 15]. And He said: {and there came to you the warner} [Fatir: 37], it was said: they are...

---

(1) i.e., departed, Al-Sihah (Fasl). (2) Mentioned by Al-Suyuti in Al-Durr Al-Manthur 3/115, attributed to Ibn al-Mundhir and Ibn Abi Hatim. (3) Page 333 of this volume. (4) Phrase from Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/781 (and the talk is from him): The increase that occurs on the term is not predetermined, just as the term is not predetermined, and that is only by ijtihad... (5) Sahih Al-Bukhari (6419), and it is with Ahmad (7713). Al-Hafiz Ibn Hajar said 11/240: Meaning: he no longer has any excuse, as if to say: if the term were extended for me, I would have done what I was commanded to do. (6) Al-Sihah (Adhar).

इब्न अब्बास ने कहा: मूसा ने अपनी कौम से कहा: मेरे रब ने मुझसे तीस रातों का वादा किया है कि मैं उनसे मिलूँ, और मैं तुम में हारून को छोड़ जाता हूँ। जब मूसा अपने रब के पास चले गए (1), तो अल्लाह ने उसमें दस और बढ़ा दिए, और उनकी परीक्षा उन्हीं दस दिनों में हुई जो अल्लाह ने बढ़ाए थे (2), उस बछड़े की पूजा के कारण जो उन्होंने की थी, जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा (3)। फिर वह वृद्धि जो निर्धारित समय पर होती है, पूर्व-निर्धारित होती है, ठीक वैसे ही जैसे समय सीमा पूर्व-निर्धारित होती है। और यह शासक के इज्तिहाद (विवेक) (4) के बिना संभव नहीं है, मामले से संबंधित अर्थों; समय, स्थिति और कार्य को देखने के बाद। यह पिछली अवधि के एक तिहाई की तरह होगा, जैसा कि अल्लाह ने मूसा के लिए विलंब किया था। यदि शासक उचित समझे कि मूल अवधि और वृद्धि को एक ही समय में मिला दिया जाए, तो यह जायज़ है, लेकिन इसके बाद इंसानी बहानों के लिए इंतज़ार करना ज़रूरी है, इब्न अल-अरबी ने कहा। अल-बुखारी ने अबू हुरैरा से रिवायत की है, नबी ﷺ से कि उन्होंने कहा: "अल्लाह ने उस व्यक्ति के लिए कोई बहाना नहीं छोड़ा जिसकी मौत उसने साठ साल तक टाल दी हो" (5)। मैं कहता हूँ: यह शासकों के लिए प्रजा को बार-बार मोहलत देने का एक आधार भी है। यह सृष्टि पर दया थी, और ताकि हक के साथ न्याय करने वाले इसे सही ढंग से लागू कर सकें। कहा जाता है: 'उसने मामले में उज़्र (बहाना) किया', यानी: उसने इसमें अति कर दी (6), यानी: उसने अंतिम सीमा तक मोहलत दी जिसके बाद कोई और मोहलत नहीं है। आदम की संतान के लिए सबसे बड़ी मोहलत उनके पास रसूलों का भेजा जाना है; ताकि उनके विरुद्ध अल्लाह का तर्क पूरा हो जाए, {और हम कभी भी सज़ा नहीं देते जब तक कि हम एक रसूल न भेज दें} [अल-इसरा: 15]। और उसने कहा: {और तुम्हारे पास डराने वाला आया} [फातिर: 37], कहा गया: वे हैं...

---

(1) यानी: निकलना, अल-सिहाह (फसल)। (2) अल-सुयुति ने अल-दुर्र अल-मंसूर 3/115 में इसका उल्लेख किया है, जिसे इब्न अल-मुन्ज़िर और इब्न अबी हातिम से उद्धृत किया गया है। (3) इस भाग का पृष्ठ 333। (4) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/781 का वाक्यांश (और बात उनकी है): समय सीमा पर होने वाली वृद्धि पूर्व-निर्धारित नहीं है, जैसे कि समय सीमा पूर्व-निर्धारित नहीं है, और यह केवल इज्तिहाद से होता है... (5) सहीह अल-बुखारी (6419), और यह अहमद (7713) के पास है। अल-हाफिज़ इब्न हजर ने कहा 11/240: अर्थ: अब उसके पास कोई बहाना नहीं बचा है,

जैसे कि वह कहे: अगर मेरे लिए समय और बढ़ा दिया जाता, तो मैं वही करता जिसका मुझे हुक्म दिया गया था। (6) अल-सिहाह (अदर)।

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: موسیٰ علیہ السلام نے اپنی قوم سے کہا: میرے رب نے مجھ سے تیس راتوں کا وعدہ کیا ہے کہ میں اس سے ملاقات کروں، اور میں تمہارے درمیان ہارون علیہ السلام کو چھوڑ کر جا رہا ہوں۔ پس جب موسیٰ علیہ السلام اپنے رب کی طرف روانہ ہوئے (1) تو اللہ تعالیٰ نے اس میں دس (راتوں) کا اضافہ فرما دیا، تو ان کی آزمائش ان دس دنوں میں ہوئی جو اللہ نے بڑھائے تھے (2)، اس بچھڑے کی عبادت کی وجہ سے جو انہوں نے کی تھی، جیسا کہ آگے اس کی وضاحت آئے گی (3)۔ پھر وہ اضافہ جو مقررہ مدت پر ہوتا ہے، وہ مقدر ہوتا ہے، جیسے کہ اصل مدت مقدر ہوتی ہے۔ اور یہ حاکم کے اجتہاد (4) کے بغیر ممکن نہیں ہے، معاملے سے متعلق معانی؛ وقت، حال اور عمل کو دیکھنے کے بعد۔ تو یہ گزشتہ مدت کے ایک تہائی کی طرح ہوگا، جیسا کہ اللہ نے موسیٰ علیہ السلام کے لیے تاخیر فرمائی۔ پس اگر حاکم مناسب سمجھے کہ اصل مدت اور اضافے کو ایک ہی مدت میں جمع کر دے تو یہ جائز ہے، لیکن اس کے بعد انسانی عذر کے پیش نظر انتظار کرنا ضروری ہے، یہ ابن العربی نے کہا ہے۔ بخاری نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اللہ نے اس شخص کا عذر ختم کر دیا جس کی موت کو ساٹھ سال تک مؤخر کر دیا" (5)۔ میں کہتا ہوں: یہ حکام کے لیے محکوموں کو بار بار مہلت دینے کی ایک اصل بھی ہے۔ اور یہ مخلوق پر مہربانی تھی، اور تاکہ حق کے ساتھ قائم رہنے والے ان پر اپنا فیصلہ نافذ کر سکیں۔ کہا جاتا ہے: 'اس نے معاملے میں عذر کیا'، یعنی: اس میں مبالغہ کیا (6)، یعنی: اس نے عذر کی اس حد تک مہلت دی جس کے بعد کوئی عذر باقی نہیں رہتا۔ اور بنی آدم کے لیے سب سے بڑی مہلت ان کی طرف رسولوں کی بعثت ہے؛ تاکہ ان پر اللہ کی حجت پوری ہو جائے، {اور ہم کبھی عذاب دینے والے نہیں جب تک کہ ہم

کوئی رسول نہ بھیج دیں} [الاسراء: 15]۔ اور اس نے فرمایا: {اور تمہارے پاس ڈرانے والا آیا} [فاطر: 37] کہا گیا: وہ ہیں...

---

(1) یعنی: نکلے، الصحاح (فصل)۔ (2) اسے سیوطی نے الدر المنثور 3/115 میں ذکر کیا ہے، اور ابن المنذر اور ابن ابی حاتم کی طرف منسوب کیا ہے۔ (3) اس حصے کا صفحہ 333۔ (4) ابن العربی کی احکام القرآن 2/781 کی عبارت (اور کلام ان کا ہے): مدت پر ہونے والا اضافہ مقدر نہیں ہے، جیسے کہ مدت مقدر نہیں ہے، اور یہ صرف اجتہاد سے ہوتا ہے... (5) صحیح بخاری (6419)، اور یہ احمد (7713) کے پاس ہے۔ حافظ ابن حجر نے 11/240 میں کہا ہے: مطلب یہ ہے کہ اب اس کے پاس کوئی عذر باقی نہیں رہا، گویا وہ کہے: اگر مجھے مزید مہلت دی جاتی تو میں وہ کام کرتا جس کا مجھے حکم دیا گیا تھا۔ (6) الصحاح (عذر)۔

Surah Al-A'raf: Verse 142 322 ...the Messengers. Ibn Abbas said: It is gray hair (1). For it comes at the age of maturity, so it is a sign of leaving the age of youth. And sixty was made the ultimate point of excuse; because sixty is close to the battlefield of the servants [of God] (2), and it is the age of turning back [to God], humility, and submission to Allah, and anticipating death and meeting Allah. In it, there is excuse after excuse (3); the first through the Prophet, peace and blessings be upon him, and the second through gray hair, and that is upon reaching the full age of forty. Allah Almighty said: {And reached forty years, he said, "My Lord, enable me to be grateful for Your favor..."} [Al-Ahqaf: 15]. So the Mighty and Majestic mentioned that whoever reaches forty, the time has come for him to know the extent of Allah's blessings upon him and his parents and to thank Him for them. Malik said: I knew the people of knowledge in our land while they were seeking the world and mixing with people, until one of them reached forty years. When they reached it, they withdrew from the people. Third: The verse also indicated that dates are calculated by nights rather than days; because of His Almighty's saying: {thirty nights}, because nights are the beginnings of months. And by this, the Companions (may Allah be pleased with them) used to report about days, until it was narrated from them that they used to say: We fasted five with the Messenger of Allah (peace be upon him). And the non-Arabs differ in that, so they calculate by days; because their reliance is on the sun. Ibn al-Arabi (4) said: The calculation of the sun is for benefits, and the calculation of the moon is for rituals; that is why He said: {And We appointed for Moses thirty nights}. It is said: "Arrakhtu ta'rikhan" and "Warrakhtu tawrikhan", two linguistic forms (5). His Almighty's saying: {And Moses said to his brother Aaron, "Take my place among my people and act righteously"} The meaning is: And Moses said - when he wanted to go for private conversation [with God] and absence in it - to his brother Aaron: Be my successor (6)...

---

(1) Narrated by Al-Bayhaqi 3/370. (2) In (d) and (z): worship. The author will mention this meaning in the interpretation of verse (37) of Surah Fatir, and in it: battlefield of deaths, instead of: battlefield of servants. (3) Al-Hafiz Ibn Hajar mentioned this speech in Al-Fath 11/240 and attributed it to Ibn Battal. (4) In Ahkam al-Quran 2/781, and what precedes it is from him. (5) Al-Sihah (Arkh). (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/450.

सूरह अल-अराफ़: आयत 142 322 रसूल। इब्न अब्बास ने कहा: यह सफ़ेद बाल (बुढ़ापा) है (1)। क्योंकि यह परिपक्वता की आयु में आता है, इसलिए यह लड़कपन की आयु को छोड़ने का संकेत है। और साठ को बहाने की अंतिम सीमा बनाया गया है; क्योंकि साठ बंदों (ईश्वर के दासों) के युद्धक्षेत्र के करीब है (2), और यह अल्लाह की ओर लौटने, विनम्रता और आत्मसमर्पण की आयु है, और मृत्यु तथा अल्लाह से मिलने की प्रतीक्षा की आयु है। इसमें बहाने के बाद बहाना है (3); पहला पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के माध्यम से, और दूसरा सफ़ेद बालों के माध्यम से, और वह चालीस की आयु पूरी होने पर होता है। अल्लाह तआला ने कहा: {और जब वह चालीस वर्ष की आयु को पहुँचा, उसने कहा, "मेरे रब, मुझे तौफ़ीक दे कि मैं तेरी उस नेमत का शुक्र अदा करूँ."} [अल-अहक़ाफ़: 15]। तो सर्वशक्तिमान ने उल्लेख किया कि जो कोई चालीस वर्ष का हो जाता है, उसके लिए अल्लाह की उन पर और उनके माता-पिता पर होने वाली कृपा की सीमा को जानने और उसका शुक्रिया अदा करने का समय आ गया है। मालिक ने कहा: मैंने अपने शहर के विद्वानों को पाया कि वे दुनिया की तलाश करते थे और लोगों के साथ घुलते-मिलते थे, जब तक कि उनमें से कोई चालीस वर्ष का नहीं हो जाता था। जब वे उस उम्र तक पहुँचते, तो वे लोगों से अलग हो जाते थे। तीसरा: इस आयत ने यह भी संकेत दिया कि तारीखें दिनों के बजाय रातों से गिनी जाती हैं; अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: {तीस रातें}, क्योंकि रातें महीनों की शुरुआत होती हैं। और इसी के द्वारा सहाबा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) दिनों के बारे में बताया करते थे, यहाँ तक कि उनसे रिवायत है कि वे कहा करते थे: हमने रसूल अल्लाह (उन पर शांति हो) के साथ पाँच (रातें) रोज़े रखे। और अजमी (गैर-अरब) इसमें अलग राय रखते हैं, वे दिनों से गिनती करते हैं; क्योंकि उनका आधार सूरज पर है। इब्न अल-अरबी (4) ने कहा: सूरज की गणना लाभों के लिए है, और चाँद की गणना इबादत (अनुष्ठानों) के लिए है; इसीलिए उसने कहा: {और हमने मूसा से तीस रातों का वादा किया}। कहा जाता है: "अर्खतु तारीखन", और "वर्खतु तौरीखन", दो भाषाई रूप हैं (5)। अल्लाह तआला का कथन: {और मूसा ने अपने भाई हारून से कहा, "मेरी कौम में मेरा उत्तराधिकारी बन और सुधार कर"} अर्थ है: और मूसा ने कहा - जब उन्होंने खुदा से बातचीत करने और उसमें गायब रहने के लिए जाने का इरादा किया - अपने भाई हारून से: मेरे खलीफा (उत्तराधिकारी) बनो (6)...

---

(1) अल-बैहकी 3/370 द्वारा वर्णित। (2) (द) और (ज़) में: इबादत। लेखक इस अर्थ का उल्लेख सूरह फातिर की आयत (37) की व्याख्या में करेंगे, और उसमें है: मौत का युद्धक्षेत्र, बंदों के युद्धक्षेत्र के बजाय। (3) अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह 11/240 में इस बात का उल्लेख किया है और इसे

इब्न बत्तल से जोड़ा है। (4) अहकाम अल-कुरान 2/781 में, और उससे पहले का हिस्सा उन्हीं से है। (5) अल-सिहाह (अर्ख)। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/450।

سورہ الاعراف: آیت ۱۴۲ ۳۲۲ رسول۔ ابن عباس نے فرمایا: یہ بڑھاپا (سفید بال) ہے (۱)۔ کیونکہ یہ بڑھاپے کی عمر میں آتا ہے، چنانچہ یہ بچپن کی عمر سے جدائی کی علامت ہے۔ اور ساٹھ سال کو عذر کی انتہا قرار دیا گیا ہے؛ کیونکہ ساٹھ سال بندوں کے معرکے کے قریب ہے (۲)، اور یہ اللہ کی طرف رجوع، عاجزی اور سر تسلیم خم کرنے کی عمر ہے، اور موت اور اللہ سے ملاقات کے انتظار کی عمر ہے، پس اس میں عذر کے بعد عذر ہے (۳)؛ پہلا نبی کریم ﷺ کے ذریعے، اور دوسرا بڑھاپے کے ذریعے، اور وہ چالیس سال مکمل ہونے پر ہوتا ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور جب وہ چالیس سال کی عمر کو پہنچا تو کہنے لگا، "اے میرے رب، مجھے توفیق دے کہ میں تیری اس نعمت کا شکر ادا کروں..."} [الاحقاف: ۱۵]۔ پس اللہ عزوجل نے ذکر فرمایا کہ جو کوئی چالیس سال کو پہنچ گیا، تو اس کے لیے وقت آگیا ہے کہ وہ اپنے اوپر اور اپنے والدین پر اللہ کی نعمتوں کی مقدار کو پہچانے اور ان کا شکر ادا کرے۔ امام مالک نے فرمایا: میں نے اپنے شہر کے اہل علم کو پایا کہ وہ دنیا طلب کرتے تھے اور لوگوں سے میل جول رکھتے تھے، یہاں تک کہ ان میں سے کوئی چالیس سال کا ہو جاتا۔ پس جب وہ اس عمر کو پہنچ جاتے تو لوگوں سے کنارہ کش ہو جاتے۔ تیسرا: آیت نے اس طرف بھی اشارہ کیا کہ تاریخ دنوں کے بجائے راتوں سے ہوتی ہے؛ اللہ تعالیٰ کے فرمان: {تیس راتیں} کی وجہ سے، کیونکہ راتیں مہینوں کا آغاز ہوتی ہیں۔ اور اسی کے ذریعے صحابہ کرام رضی اللہ عنہم دنوں کے بارے میں خبر دیا کرتے تھے، یہاں تک کہ ان سے مروی ہے کہ وہ کہتے تھے: ہم نے رسول اللہ ﷺ کے ساتھ پانچ (راتیں) روزے رکھے۔ اور عجمی اس میں اختلاف کرتے ہیں، پس وہ دنوں سے حساب کرتے ہیں؛ کیونکہ ان کا انحصار سورج پر ہے۔ ابن العربی (۴) نے کہا: سورج کا حساب فائدوں کے لیے ہے، اور چاند کا حساب عبادات (مناسک) کے لیے ہے؛ اسی لیے فرمایا: {اور ہم نے موسیٰ سے تیس راتوں کا وعدہ کیا}۔

کہا جاتا ہے: "ارّخت تأريخاً"، اور "ورّخت توريخاً"، دو لغات ہیں (۵)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور موسیٰ نے اپنے بھائی ہارون سے کہا: میری قوم میں میرا جانشین بننا اور اصلاح کرنا} مطلب ہے: اور موسیٰ نے کہا - جب انہوں نے مناجات اور غیب کے لیے جانے کا ارادہ کیا - اپنے بھائی ہارون سے: میرے خلیفہ (نائب) بنو (۶)...

---

(۱) اسے بیہقی نے ۳/ ۳۷۰ میں روایت کیا ہے۔ (۲) (د) اور (ز) میں ہے: العبادۃ۔ اور مصنف اس معنی کا ذکر سورہ فاطر کی آیت (۳۷) की تفسیر میں کریں گے، اور اس میں ہے: معترک المنایا (موتوں کا معرکہ)، بجائے: معترک العباد۔ (۳) حافظ ابن حجر نے الفتح ۱۱/ ۲۴۰ میں اس بات کا ذکر کیا ہے اور اسے ابن بطال کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۴) احکام القرآن ۲/ ۷۸۱ میں، اور اس سے پہلے کا کلام انہی سے ہے۔ (۵) الصحاح (أرخ)۔ (۶) المحرر الوجیز ۲/ ۴۵۰۔

This indicates deputation.

In "Sahih Muslim": Narrated by Sa'd ibn Abi Waqqas, he said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) saying to 'Ali when he left him behind during one of his military expeditions: "Are you not pleased that you should be to me as Aaron was to Moses, except that there is no prophet after me?" (1).

The Rawafid, Imamiyyah, and all other Shia sects used this as evidence that the Prophet (peace be upon him) appointed 'Ali as his successor over the entire Ummah, to the point that the Imamiyyah excommunicated the Companions - may Allah disgrace them - because they abandoned acting upon the explicit text regarding 'Ali's succession and appointed someone else through their own ijtihad (legal reasoning). Among them are those who excommunicated 'Ali because he did not rise to demand his right. These people are undoubtedly disbelievers, as are those who follow them in their statements (2). They did not realize that this appointment was during [his] life—like a power of attorney that ends with the dismissal of the agent by the principal or by his death—and it does not imply that it continues after his death. This refutes the claims of the Imamiyyah and others (3). The Prophet (peace be upon him) also appointed Ibn Umm Maktum and others over Medina as his deputies (4), and it does not follow from this that they were appointed permanently by consensus. Furthermore, Aaron was a partner with Moses in the essence of the Message, so there is no evidence for them in what they aimed for (5). And Allah is the Granter of guidance.

The Almighty's saying: {And rectify} is a command for rectification. Ibn Jurayj said: Part of the rectification was to restrain the Samiri and object to him (6). And it was said: Meaning: be gentle with them, rectify their affairs, and rectify yourself, i.e., be a reformer. {And do not follow the way of the corrupters} meaning: do not take the path of the disobedient, and do not be a helper to the wrongdoers.

(1) Sahih Muslim (2404), also with Ahmad (1583) and (1608), and Bukhari (4416). It was previously mentioned in 1/398. (2) Al-Mufhim 6/273. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/450. (4) Previously mentioned 1/400. (5) Al-Mufhim 6/273. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/450, and narrated by at-Tabari 10/416 similarly.

३२३ सूरह अल-आराफ़: आयत १४२

यह प्रतिनियुक्ति (deputation) को दर्शाता है।

"सहीह मुस्लिम" में: साद इब्न अबी वक़्क़ास से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को अली से कहते सुना जब उन्होंने उन्हें अपने कुछ सैन्य अभियानों में पीछे छोड़ दिया था: "क्या तुम इस बात से खुश नहीं हो कि तुम्हारा मेरे साथ वही स्थान हो जो हारून का मूसा के साथ था, सिवाय इसके कि मेरे बाद कोई नबी नहीं है?" (१)।

रावाफ़िद, इमामिया और शियाओं के अन्य सभी फ़िर्कों ने इसे इस बात के प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने पूरी उम्मत पर अली को अपना उत्तराधिकारी नियुक्त किया था, यहाँ तक कि इमामिया ने सहाबा को काफ़िर करार दिया - अल्लाह उन्हें ज़लील करे - क्योंकि उन्होंने अली के उत्तराधिकार के स्पष्ट पाठ पर अमल करना छोड़ दिया और अपने इज्तिहाद (स्वयं के तर्क) से किसी और को नियुक्त कर लिया। उनमें से कुछ वे भी हैं जिन्होंने अली को काफ़िर कहा क्योंकि वह अपना अधिकार माँगने के लिए नहीं उठे। इन लोगों के कुफ़्र में कोई संदेह नहीं है, और न ही उनके कुफ़्र में जो उनके इस कथन पर उनका अनुसरण करते हैं (२)। वे यह नहीं समझ पाए कि यह नियुक्ति जीवनकाल के दौरान थी - जैसे कि वकालत जो मुवक्किल द्वारा बर्खास्तगी या उसकी मृत्यु के साथ समाप्त हो जाती है - और यह संकेत नहीं देता कि यह उनकी मृत्यु के बाद भी जारी है। इस प्रकार, इमामिया और अन्य लोगों ने जो दावा किया है, वह निराधार हो जाता है (३)। पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने इब्न उम्म मकतूम और अन्य लोगों को भी मदीना पर अपना नायब नियुक्त किया था (४), और सर्वसम्मति से इसका मतलब यह नहीं है कि वे हमेशा के लिए उत्तराधिकारी नियुक्त किए गए थे। इसके अलावा, हारून पैग़म्बरी के मूल में मूसा के साथ शरीक थे, इसलिए इसमें उनके लिए वह कोई प्रमाण नहीं है जो वे चाहते थे (५)। और अल्लाह ही हिदायत देने वाला है।

अल्लाह का फरमान: {और सुधार करो} सुधार के लिए एक आदेश है। इब्न जुरैज ने कहा: सुधार का एक हिस्सा सामरी को रोकना और उसका विरोध करना था (६)। और कहा गया: यानी: उनके साथ नरमी बरतो, उनके मामलों को सुधारो, और खुद को सुधारो, यानी: सुधारक बनो। {और बिगाड़ पैदा करने वालों के रास्ते पर न चलो} यानी: नाफरमानों के रास्ते पर न चलो, और ज़ालिमों के मददगार न बनो।

(१) सहीह मुस्लिम (२४०४), यह अहमद (१५८३) और (१६०८), और बुखारी (४४१६) के पास भी है। और यह १/३९८ में पहले गुज़र चुका है। (२) अल-मुफ़्हिम ६/२७३। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/४५०। (४) पहले गुज़र चुका १/४००। (५) अल-मुफ़्हिम ६/२७३। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/४५०, और इसी तरह तबरी १०/४१६ ने इसे बयान किया है।

یہ نیابت (جانشینی) پر دلالت کرتا ہے۔

"صحیح مسلم" میں ہے: سعد بن ابی وقاص سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو علی سے فرماتے سنا جب آپ نے انہیں اپنے بعض غزوات میں پیچھے چھوڑا تھا: "کیا تم اس بات پر راضی نہیں ہو کہ تمہارا میرے ساتھ وہی مقام ہو جو ہارون کا موسیٰ کے ساتھ تھا، سوائے اس کے کہ میرے بعد کوئی نبی نہیں ہے؟" (۱)۔

روافض، امامیہ اور شیعوں کے دیگر تمام فرقوں نے اس سے یہ استدلال کیا کہ نبی کریم ﷺ نے پوری امت پر علی کو اپنا خلیفہ مقرر کیا تھا، یہاں تک کہ امامیہ نے صحابہ کرام کو کافر قرار دیا - اللہ انہیں رسوا کرے - اس لیے کہ انہوں نے اس نص (واضح حکم) پر عمل چھوڑ دیا جو علی کی جانشینی کے بارے میں تھا، اور اپنی اجتہاد سے کسی اور کو خلیفہ بنا لیا۔ ان میں سے بعض وہ بھی ہیں جنہوں نے علی کو کافر کہا کیونکہ وہ اپنا حق مانگنے کے لیے نہیں اٹھے۔ ان کے کفر میں کوئی شک نہیں، اور نہ ہی ان کے کفر میں جنہوں نے ان کے اس قول میں ان کی پیروی کی (۲)۔ اور انہیں یہ معلوم نہ ہوا کہ یہ زندگی میں ایک خلافت (جانشینی) تھی - جیسے وکالت جو موکل کے معزول کرنے یا اس کی موت سے ختم ہو جاتی ہے - اس سے یہ لازم نہیں آتا کہ یہ ان کی وفات کے بعد بھی جاری رہے، اس طرح امامیہ اور دیگر لوگوں نے جو اس سے وابستہ کیا تھا وہ ختم ہو جاتا ہے (۳)۔ اور نبی کریم ﷺ نے مدینہ پر ابن ام مکتوم اور دیگر کو بھی اپنا خلیفہ (نائب) مقرر کیا تھا (۴)، اور بالاتفاق اس سے ان کی دائمی خلافت لازم نہیں آتی۔ مزید یہ کہ ہارون اصل رسالت میں موسیٰ کے ساتھ شریک تھے، لہٰذا ان کے لیے اس میں کوئی دلیل نہیں ہے جس کا وہ ارادہ رکھتے تھے (۵)۔ اور اللہ ہی ہدایت کی توفیق دینے والا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأَصۡلِحۡ﴾ (اور اصلاح کرو) یہ اصلاح کا حکم ہے۔ ابن جریج نے کہا: اصلاح میں یہ شامل تھا کہ وہ سامری کو روکیں اور اس پر اعتراض کریں (۶)۔ اور کہا گیا: یعنی: ان کے ساتھ نرمی برتو، ان کے معاملات کی اصلاح کرو، اور اپنی اصلاح کرو، یعنی: مصلح بنو۔ ﴿وَلَا تَتَّبِعۡ سَبِيلَ ٱلۡمُفۡسِدِينَ﴾ یعنی: نافرمانوں کے راستے پر نہ چلو، اور ظالموں کے مددگار نہ بنو۔

(۱) صحیح مسلم (۲۴۰۴)، اور یہ احمد (۱۵۸۳) اور (۱۶۰۸) اور بخاری (۴۴۱۶) کے ہاں بھی ہے۔ اور یہ ۱/۳۹۸ میں پہلے گزر چکا ہے۔ (۲) المفہم ۶/۲۷۳۔ (۳) المحرر الوجیز ۲/۴۵۰۔ (۴) پہلے گزر چکا ۱/۴۰۰۔ (۵) المفہم ۶/۲۷۳۔ (۶) المحرر الوجیز ۲/۴۵۰، اور اسے طبری نے ۱۰/۴۱۶ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔

324 Surah Al-A'raf, Verse 143

His words (The Most High): "And when Moses arrived at Our appointed time and his Lord spoke to him, he said, 'My Lord, show me [Yourself] that I may look at You.' [Allah] said, 'You will not see Me, but look at the mountain; if it should remain in its place, then you will see Me.' But when his Lord appeared to the mountain, He rendered it level, and Moses fell unconscious. And when he awoke, he said, 'Exalted are You! I have repented to You, and I am the first of the believers. (143)'"

His words (The Most High): "And when Moses arrived at Our appointed time" means: at the promised time. "And his Lord spoke to him" means: He let him hear His speech without an intermediary. "He said, 'My Lord, show me [Yourself] that I may look at You'" - he asked to see Him, and longed to see Him when He made him hear His speech. So, "He said, 'You will not see Me'" means: in this worldly life. It is not permissible to interpret it as him meaning: Show me a great sign so that I may look at Your power; because he said: "at You" and [Allah] said: "You will not see Me." If he had asked for a sign, Allah would have given him what he asked for, just as He gave him other signs. And Moses (peace be upon him) had enough reason not to seek another sign, so this interpretation is invalid (1). "But look at the mountain; if it should remain in its place, then you will see Me" - He gave him an example of something that is stronger than his structure and more firm, meaning: if the mountain remains firm and still; then you will see Me, and if it does not remain still; then you will not be able to bear seeing Me; just as the mountain cannot bear seeing Me. And Al-Qadi Iyad (2) mentioned from Al-Qadi Abu Bakr bin al-Tayyib what means: that Moses (peace be upon him) saw Allah, which is why he fell unconscious, and that the mountain saw its Lord, so it became leveled through a perception that Allah created for it. This was deduced from His saying: "But look at the mountain; if it should remain in its place, then you will see Me." Then He said: "But when his Lord appeared to the mountain, He rendered it level, and Moses fell unconscious" and "appeared" (tajalla) its meaning is: it became manifest, from your saying: I unveiled the bride (jalawtu al-'arusa), meaning: I presented her. And I polished the sword (jalawtu al-sayfa): I cleared it of rust, a manifestation (jilaa') in both. And a thing appeared (tajalla): it was uncovered (3). And it was said: His command and His power appeared; Qutrub and others said it.

(1) Tafsir al-Razi 14 / 230. (2) In Ash-Shifa 1 / 385. (3) Al-Sihah (J-L-W).

324 सूरा अल-आराफ़, आयत 143

अल्लाह तआला का फरमान: "और जब मूसा हमारे निश्चित समय पर आए और उनके रब ने उनसे बातें कीं, तो उन्होंने कहा, 'ऐ मेरे रब, मुझे (अपना आप) दिखा दे कि मैं तुझे देख सकूँ।' अल्लाह ने फ़रमाया, 'तुम मुझे कदापि नहीं देख सकोगे, लेकिन पहाड़ की ओर देखो; यदि वह अपनी जगह पर स्थिर रहा, तो तुम मुझे देख सकोगे।' फिर जब उनके रब ने पहाड़ पर अपनी महिमा प्रकट की, तो उसे चूर-चूर कर दिया और मूसा बेहोश होकर गिर पड़े। फिर जब उन्हें होश आया, तो बोले, 'तू पवित्र है! मैं तेरी ओर तौबा करता हूँ और मैं सबसे पहला ईमान लाने वाला हूँ (143)'"

अल्लाह का फरमान: "और जब मूसा हमारे निश्चित समय पर आए" यानी: वादे के समय पर। "और उनके रब ने उनसे बातें कीं" यानी: उन्हें बिना किसी माध्यम के अपना कलाम (बात) सुनाया। "उन्होंने कहा, 'ऐ मेरे रब, मुझे (अपना आप) दिखा दे कि मैं तुझे देख सकूँ" - उन्होंने दीदार का सवाल किया, क्योंकि कलाम सुनने के बाद उनके मन में देखने का शौक पैदा हुआ। तो अल्लाह ने फ़रमाया: "तुम मुझे कदापि नहीं देख सकोगे" यानी: दुनिया में। यह अर्थ लेना जायज़ नहीं है कि उन्होंने अपनी शक्ति देखने के लिए कोई बड़ा चमत्कार (निशानी) माँगा था; क्योंकि उन्होंने कहा था: "तेरी ओर" और अल्लाह ने फ़रमाया: "तुम मुझे नहीं देख सकोगे।" अगर उन्होंने कोई निशानी माँगी होती, तो अल्लाह उन्हें वह दे देता जैसा कि अन्य निशानियां दी थीं। और मूसा (अलैहिस सलाम) के पास अन्य निशानी मांगने के लिए पर्याप्त कारण थे, इसलिए यह व्याख्या अमान्य है (1)। "लेकिन पहाड़ की ओर देखो; यदि वह अपनी जगह पर स्थिर रहा, तो तुम मुझे देख सकोगे" - अल्लाह ने उन्हें एक ऐसी चीज़ का उदाहरण दिया जो उनकी बनावट से अधिक मजबूत और स्थिर थी। यानी: यदि पहाड़ अपनी जगह स्थिर और शांत रहा, तो तुम मुझे देख सकोगे; और यदि वह स्थिर न रहा, तो तुम मेरा दीदार सहन नहीं कर पाओगे; जैसे कि पहाड़ मेरा दीदार सहन नहीं कर सका। क़ाज़ी अयाज़ (2) ने क़ाज़ी अबू बक्र बिन अल-तैय्यब से उल्लेख किया है जिसका अर्थ है: मूसा (अलैहिस सलाम) ने अल्लाह को देखा, इसलिए वह बेहोश होकर गिर पड़े, और पहाड़ ने अपने रब को देखा, तो वह अल्लाह द्वारा पैदा की गई एक चेतना (अनुभूति) के कारण चूर-चूर हो गया। यह उनके इस कथन से निकाला गया है: "लेकिन पहाड़ की ओर देखो; यदि वह अपनी जगह पर स्थिर रहा, तो तुम मुझे देख सकोगे।" फिर अल्लाह ने फ़रमाया: "फिर जब उनके रब ने पहाड़ पर अपनी महिमा प्रकट की, तो उसे चूर-चूर कर दिया और मूसा बेहोश होकर गिर पड़े।" और "तजल्ला" (प्रकट होना) का अर्थ है: ज़ाहिर होना, जैसे कि कहा जाता है: "मैंने दुल्हन को संवारा (जलाव्तु)", यानी: उसे पेश किया। और "मैंने तलवार को

चमकाया (जलाव्तु)": उसे जंग से साफ़ किया। और किसी चीज़ का "तजल्ली" होने का अर्थ है: उसका खुल जाना या प्रकट होना (3)। यह भी कहा गया है कि: उसका आदेश और शक्ति प्रकट हुई; यह क़ुतरुब और अन्य लोगों ने कहा है।

(1) तफ़सीर अल-राज़ी 14 / 230 (2) अल-शिफ़ा 1 / 385 में। (3) अल-सिहाह (ज-ल-व)।

324 سورہ الاعراف، آیت 143

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور جب موسیٰ ہمارے مقررہ وقت پر آئے اور ان کے رب نے ان سے کلام کیا، تو انہوں نے عرض کیا: اے میرے رب! مجھے (अपना جلوہ) دکھا کہ میں تجھے دیکھوں۔ اللہ نے فرمایا: تم مجھے ہرگز نہ دیکھ سکو گے، لیکن تم اس پہاڑ کی طرف دیکھو، پس اگر وہ اپنی جگہ پر قائم رہا تو تم مجھے دیکھ لو گے۔ پھر جب ان کے رب نے پہاڑ پر تجلی فرمائی تو اسے ریزہ ریزہ کر دیا اور موسیٰ بے ہوش ہو کر گر پڑے۔ پھر جب انہیں ہوش آیا تو کہنے لگے: تو پاک ہے! میں تیری طرف توبہ کرتا ہوں اور میں سب سے پہلا ایمان لانے والا ہوں (143)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور جب موسیٰ ہمارے مقررہ وقت پر آئے﴾ یعنی: موعودہ وقت پر۔ ﴿اور ان کے رب نے ان سے کلام کیا﴾ یعنی: انہیں بغیر کسی واسطے کے اپنا کلام سنایا۔ ﴿عرض کیا: اے میرے رب! مجھے دکھا کہ میں تجھے دیکھوں﴾ انہوں نے دیدار کا سوال کیا، جب کلام سنا تو دیدار کا اشتیاق پیدا ہوا۔ چنانچہ ﴿فرمایا: تم مجھے ہرگز نہ دیکھ سکو گے﴾ یعنی: دنیا میں۔ اور اس بات پر محمول کرنا جائز نہیں ہے کہ انہوں نے کسی بڑی نشانی کا ارادہ کیا تھا تاکہ آپ کی قدرت کو دیکھیں؛ کیونکہ انہوں نے کہا: "تیری طرف" اور اللہ نے فرمایا: "تم مجھے نہیں دیکھ سکو گے"۔ اور اگر وہ کسی نشانی کا سوال کرتے تو اللہ تعالیٰ انہیں وہ عطا فرما دیتا جو انہوں نے مانگا ہوتا، جیسا کہ انہیں دیگر نشانیاں عطا فرمائیں۔ اور موسیٰ علیہ السلام کے پاس کسی اور نشانی کے طلب کرنے سے رکنے کی کافی وجہ تھی، پس یہ تاویل باطل ہوگئی (1)۔ ﴿لیکن پہاڑ کی طرف دیکھو، پس اگر وہ اپنی جگہ پر قائم رہا تو تم مجھے دیکھ لو گے﴾ ان کے لیے ایک ایسی مثال بیان کی جو ان کی ساخت سے زیادہ قوی اور ثابت قدم ہے، یعنی: اگر پہاڑ ثابت اور ساکن رہا، تو تم مجھے

دیکھ سکو گے، اور اگر وہ ساکن نہ رہا، تو تم میرا دیدار نہیں کر سکو گے؛ جیسے پہاڑ میرا دیدار برداشت نہیں کر سکا۔ اور قاضی عیاض (2) نے قاضی ابوبکر بن الطیب سے نقل کیا ہے جس کا مفہوم یہ ہے کہ: موسیٰ علیہ السلام نے اللہ کو دیکھا، اسی لیے وہ بے ہوش ہو کر گر پڑے، اور پہاڑ نے اپنے رب کو دیکھا، تو وہ اس ادراک کی وجہ سے ریزہ ریزہ ہو گیا جو اللہ نے اس کے لیے پیدا کیا۔ اور یہ اس فرمان سے مستنبط کیا گیا ہے: ﴿لیکن پہاڑ کی طرف دیکھو، پس اگر وہ اپنی جگہ پر قائم رہا تو تم مجھے دیکھ لو گے﴾۔ پھر فرمایا: ﴿پھر جب ان کے رب نے پہاڑ پر تجلی فرمائی تو اسے ریزہ ریزہ کر دیا اور موسیٰ بے ہوش ہو کر گر پڑے﴾۔ اور "تجلی" کا معنی ہے: ظاہر ہونا، جیسے تمہارا قول: "میں نے دلہن کو سنوارا (جلوت العروس)" یعنی: اسے ظاہر کیا۔ اور "میں نے تلوار کو چمکایا (جلوت السیف)": اسے زنگ سے صاف کیا، دونوں میں جلاء (نمایاں ہونا) پایا جاتا ہے۔ اور کسی چیز کا "تجلی" ہونا: منکشف ہونا (3)۔ اور کہا گیا ہے کہ: اس کا حکم اور قدرت ظاہر ہوئی؛ یہ قطرب اور دیگر نے کہا ہے۔

(1) تفسیر رازی 14 / 230۔ (2) الشفا 1 / 385 میں۔ (3) الصحاح (جلو)۔

The reading of the people of Medina and Basra is: "dakkan" (1). Its correctness is indicated by the verse: {When the earth is crushed with a crushing} [Al-Fajr: 21], and that 'mountain' is masculine. The people of Kufa read it as: "dakkā'a" (2), meaning: He made it like a flat land (3) "dakkā'", which is a bulge that does not reach the height of being a mountain. The masculine is 'adakku', and the plural of 'dakkā' is 'dakkāwāt' and 'dukkun', like: 'hamrāwāt' (red ones) and 'humrun' (4). Al-Kisa'i said: 'Al-Dukk' among mountains are the broad ones, the singular is 'adakku'. Others said: 'Al-Dakkāwāt' is the plural of 'dakkā': hills of clay that are not thick. 'Al-Dakdāk' similarly in sand: what adheres to the ground and does not rise. And 'a dakkā' camel': one that has no hump (5).

In the Tafsir (interpretation): The mountain sank into the earth, and it is still going down until now. Ibn Abbas said: He turned it into dust. Atiyyah al-Awfi: immense sand.

{And Moses fell down unconscious}: meaning fainted, according to Ibn Abbas, al-Hasan, and Qatadah. It was also said: dead (6); it is said: 'sa'iqa al-rajulu' (the man fell unconscious), so he is 'sa'iq'. And 'sa'iqa', so he is 'mas'ūq' (7). Qatadah and al-Kalbi said: Moses fell unconscious on Thursday, the day of Arafah, and he was given the Torah on Friday, the Day of Sacrifice (8).

{Then when he recovered, he said: "Glory be to You! I turn to You in repentance"}: Mujahid said: from the question of vision in this world (9). And it was said: He asked without permission; therefore he repented (10). And it was said: He said it as a way of returning to God.

(1) Read by Nafi' al-Madani and Abu 'Amr al-Basri, and Ibn Kathir al-Makki, Ibn 'Amir al-Shami, and 'Asim al-Kufi agreed with them. Al-Sab'ah p. 293, and al-Taysir p. 113. (2) Read by Hamzah and al-Kisa'i from the people of Kufa, while 'Asim al-Kufi read: "dakkan", as mentioned before. (3) In (d), (z), and (z): the Earth. (4) I'rāb al-Qur'ān by al-Nahhas 2/148, and see Ma'āni al-Qur'ān by him 3/75. (5) Mujmal al-Lughah 1/318. (6) Tafsir al-Baghawi 2/197-198, and see these narrations in Tafsir al-Tabari 10/427-428. (7) Tahdhib al-Lughah 1/178. (8) Tafsir al-Baghawi 2/198 from al-Kalbi. (9) Reported by al-Tabari 10/434. (10) Al-Wasīt 2/408.

मदीना और बसरा के लोगों का पाठ है: "दक्कन" (1), इसकी सत्यता का प्रमाण इस आयत से मिलता है: {जब धरती को चूर-चूर कर दिया जाएगा} [अल-फज्र: 21], और यह कि 'पहाड़' पुल्लिंग है। कूफ़ा के लोगों ने इसे "दक्काआ" (2) पढ़ा है, जिसका अर्थ है: उसे एक समतल भूमि (3) "दक्का" के समान बना दिया, जो एक ऐसा उभार है जो पहाड़ होने की ऊँचाई तक नहीं पहुँचता। पुल्लिंग 'अदक्कु है, और 'दक्का' का बहुवचन 'दक्कावात' और 'दुक्कुन' है, जैसे: 'हमरावात' और 'हुमरुन' (4)। अल-किसाई ने कहा: पहाड़ों में 'अल-दुक्क' चौड़े पहाड़ हैं, जिसका एकवचन 'अदक्कु है। अन्य लोगों ने कहा: 'अल-दक्कावात' 'दक्का' का बहुवचन है: मिट्टी के टीले जो मोटे नहीं होते। इसी तरह रेत में 'अल-दकदाक': वह जो ज़मीन से सट गया और ऊपर नहीं उठा। और 'एक दक्का ऊँटनी': जिसका कूबड़ नहीं होता (5)।

तफसीर (व्याख्या) में: पहाड़ ज़मीन में धँस गया, और वह अब तक उसमें धँसता जा रहा है। इब्न अब्बास ने कहा: उसने उसे धूल बना दिया। अतिया अल-औफ़ी ने कहा: भारी रेत।

{और मूसा बेहोश होकर गिर पड़े}: इब्न अब्बास, अल-हसन और कतादा के अनुसार, इसका अर्थ है मूर्छित हो जाना। और कहा गया: मृत (6); कहा जाता है: 'सइक़ अल-रजुलु' (आदमी बेहोश हो गया), तो वह 'सइक़' है। और 'सइक़', तो वह 'मसऊक़' (7) है। कतादा और अल-कलबी ने कहा: मूसा गुरुवार को, अराफ़ा के दिन बेहोश होकर गिरे थे, और उन्हें शुक्रवार को, क़ुर्बानी के दिन तौरात दी गई थी (8)।

{फिर जब वे होश में आए, तो बोले: "पवित्र है तू! मैं तेरी ओर पश्चात्ताप के साथ मुड़ता हूँ"}: मुजाहिद ने कहा: इस दुनिया में देखने के सवाल से (9)। और यह कहा गया: उन्होंने बिना अनुमति के माँगा था; इसलिए उन्होंने तौबा की (10)। और यह कहा गया: उन्होंने इसे अल्लाह की ओर लौटने के रूप में कहा।

(1) इसे नाफ़े अल-मदनी और अबू अम्र अल-बसरी ने पढ़ा, और इब्न कसीर अल-मक्की, इब्न आमिर अल-शामी और आसिम अल-कूफ़ी उनके साथ सहमत थे। अल-सबआ पृष्ठ 293, और अल-तयसीर पृष्ठ 113। (2) इसे कूफ़ा के लोगों में से हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा, जबकि आसिम अल-कूफ़ी ने "दक्कन" पढ़ा, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। (3) (द), (ज़) और (ज़ॉ) प्रतियों में: पृथ्वी। (4) अल-नहहास द्वारा एराब अल-कुरान 2/148, और उनके द्वारा मानी अल-कुरान 3/75 देखें। (5)

मुजमल अल-लुगा 1/318। (6) तफसीर अल-बगवी 2/197-198, और इन वर्णनों को तफसीर अल-तबरी 10/427-428 में देखें। (7) तहज़ीब अल-लुगा 1/178। (8) अल-कलबी के हवाले से तफसीर अल-बगवी 2/198। (9) अल-तबरी 10/434 द्वारा उद्धृत। (10) अल-वसीत 2/408।

اہل مدینہ اور اہل بصرہ کی قرات ہے: «دکاً»(۱)، اس کی صحت پر یہ آیت دلالت کرتی ہے: ﴿دُكَّتِ الْأَرْضُ دَكًّا﴾ [الفجر: ۲۱]، اور یہ کہ پہاڑ مذکر ہے۔ اور اہل کوفہ نے «دَكَّاءَ»(۲) پڑھا ہے، یعنی: اسے «دکاء» زمین(۳) کی مثل کر دیا، اور وہ ایک ایسا ابھار ہے جو پہاڑ ہونے کی بلندی کو نہیں پہنچتا۔ اور مذکر «أَدَكُّ» ہے، اور «دکاء» کی جمع «دَكَّاوات» اور «دُكٌّ» ہے، جیسے: «حَمْراوات» اور «حُمْر»(۴)۔ کسائی نے کہا: پہاڑوں میں سے «الدُّكُّ» وہ ہیں جو چوڑے ہوں، اس کا واحد «أَدَكُّ» ہے۔ دوسروں نے کہا: «الدَّكَّاوات» دکاء کی جمع ہے: مٹی کے وہ ٹیلے جو زیادہ اونچے نہ ہوں۔ اور ریت میں «الدَّكْدَاكُ» بھی ایسا ہی ہے: جو زمین سے چپک جائے اور اوپر نہ اٹھے۔ اور «ناقة دکاء»: وہ اونٹنی جس کا کوہان نہ ہو(۵)۔

اور تفسیر میں ہے: پہاڑ زمین میں دھنس گیا، پس وہ اب تک اس میں جا رہا ہے۔ ابن عباس نے کہا: اسے مٹی بنا دیا۔ عطیہ العوفی نے کہا: بھاری ریت۔

﴿وَخَرَّ مُوسَىٰ صَعِقًا﴾ یعنی: بے ہوش ہو کر، ابن عباس، حسن اور قتادہ سے مروی ہے۔ اور کہا گیا: مردہ(۶)؛ کہا جاتا ہے: «صَعِق الرجل» تو وہ «صَعِقٌ» ہے، اور «صَعِق» تو وہ «مصعوق»(۷) ہے۔ قتادہ اور کلبی نے کہا: موسیٰ علیہ السلام جمعرات کو عرفہ کے دن بے ہوش ہو کر گرے تھے، اور انہیں جمعہ کو یوم النحر (قربانی کے دن) تورات عطا کی گئی(۸)۔

﴿فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ إِلَيْكَ﴾ مجاہد نے کہا: دنیا میں دیکھنے کے سوال سے(۹)۔ اور کہا گیا: بغیر اجازت کے مانگا تھا؛ اس لیے توبہ کی(۱۰)۔ اور کہا گیا: یہ بات اللہ کی طرف رجوع کے طور پر کہی۔

(۱) اسے نافع مدنی اور ابو عمرو بصری نے پڑھا، اور ابن کثیر مکی، ابن عامر شامی اور عاصم کوفی نے ان کی موافقت کی۔ السبعہ ص ۲۹۳، اور التیسیر ص ۱۱۳۔ (۲) اسے اہل کوفہ میں سے حمزہ اور کسائی نے پڑھا، جبکہ عاصم کوفی نے «دکاً» پڑھا، جیسا کہ پہلے گزرا۔ (۳) (د)، (ز) اور (ظ) کے نسخوں میں: «الأرض» (زمین) ہے۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۱۴۸/۲، اور ان کی معانی القرآن ۷۵/۳ دیکھیں۔ (۵) مجمل اللغہ ۳۱۸/۱۔ (۶) تفسیر بغوی ۱۹۷/۲-۱۹۸، اور ان آثار کو تفسیر طبری ۴۲۷/۱۰-۴۲۸ میں دیکھیں۔ (۷) تہذیب اللغہ ۱۷۸/۱۔ (۸) تفسیر بغوی ۱۹۸/۲ از کلبی۔ (۹) اسے طبری نے ۴۳۴/۱۰ میں نکالا ہے۔ (۱۰) الوسیط ۴۰۸/۲۔

326 Surah Al-A'raf: Verse 143

...and humility towards Him upon the appearance of the signs (1). The Ummah (nation) has agreed that this repentance was not for a sin, for the Prophets are infallible. Also, according to the People of Sunnah and the Community (Ahl al-Sunnah wa'l-Jama'ah), seeing [Allah] is permissible. According to the innovators, he [Moses] asked for the sake of his people to clarify to them that it is not permissible (2), and this does not necessitate repentance. It was said: i.e., I repent to You for killing the Copt. This was mentioned by al-Qushayri. It has already been explained in Surah "Al-An'am" (3) that seeing [Him] is permissible. Ali bin Mahdi al-Tabari (4) said: If Moses's request were impossible, he would not have ventured into it despite his knowledge of Allah, just as it was not permissible for him to say: O Lord, do You have a consort and a child? The school of thought of the Mu'tazilites and the response to them will follow in Surah "Al-Qiyamah" (5), if Allah Almighty wills. His words, the Almighty: "And I am the first of the believers." It was said: From my people. And it was said: From the Children of Israel in this era. And it was said: That You are not seen in this world, because of Your previous promise regarding that (6). In the authentic Hadith from the narration of Abu Hurairah and others, the Messenger of Allah ﷺ said: "Do not prefer one Prophet over another, for people will fall unconscious on the Day of Resurrection, then I will raise my head and find Moses holding onto one of the pillars of the Throne, and I do not know whether he was among those who fell unconscious and recovered before me, or if his first fainting [on the mountain] sufficed him," or he said: "His first fainting sufficed him" (7).

(1) Majma' al-Bayan 17/9 - 18. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/452. (3) 8/482 - 485. (4) Ali bin Muhammad bin Mahdi, Abu al-Hasan, a student of Abu al-Hasan al-Ash'ari, was among the prominent scholars in the science of Kalam (theology). He authored the book "Ta'wil al-Ahadith al-Mushkilat al-Waridat fi al-Sifat" (Interpretation of Problematic Hadiths Regarding Attributes), and he was of the class of al-Qaffal al-Shashi. Tabaqat al-Shafi'iyyah al-Kubra 3/466. (5) In the interpretation of verses (22 and 23). (6) Tafsir al-Tabari 10/434 - 435, and al-Muharrar al-Wajiz 2/452. (7) Narrated by Ibn Abi Shaybah 11/526 - and the wording is his - and Ahmad (11286), al-Bukhari (2412), and Muslim (2374) from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him). And narrated by Ahmad (7586), al-Bukhari (2411), and Muslim (2373) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). The first part of it was previously mentioned on 4/253.

326 सूरा अल-अराफ: आयत 143

...और आयतों के प्रकट होने पर उनके प्रति विनम्रता (1)। उम्मा (समुदाय) ने इस पर सहमति जताई है कि यह पश्चाताप (तौबा) किसी पाप के कारण नहीं था, क्योंकि नबी मासूम (निष्पाप) होते हैं। इसके अलावा, अहले सुन्नत वल जमाअत के अनुसार, [अल्लाह को] देखना जायज़ (संभव) है। बिदअतियों (नवाचारियों) के अनुसार, उन्होंने [मूसा ने] अपनी कौम के लिए यह स्पष्ट करने के लिए पूछा था कि यह जायज़ नहीं है (2), और इसके लिए तौबा की आवश्यकता नहीं है। यह कहा गया: अर्थात, मैंने कबाती को मारने के लिए आपकी ओर तौबा की। इसका उल्लेख अल-कुशैरी ने किया है। सूरा "अल-अनाम" (3) में पहले ही स्पष्ट किया जा चुका है कि देखना जायज़ है। अली बिन महदी अल-तबरी (4) ने कहा: यदि मूसा का अनुरोध असंभव होता, तो वे अल्लाह के ज्ञान के बावजूद ऐसा नहीं करते, जैसा कि उनके लिए यह कहना जायज़ नहीं था कि: हे मेरे रब, क्या आपकी कोई पत्नी और संतान है? मुअतज़िला का मत और उनका खंडन सूरा "अल-क़ियामा" (5) में आएगा, इंशा अल्लाह। अल्लाह तआला का कथन: "और मैं सबसे पहला ईमान लाने वाला हूँ।" कहा गया: मेरी कौम में से। और कहा गया: इस युग के बनी इसराइल में से। और कहा गया: कि आप इस दुनिया में नहीं देखे जा सकते; उस बारे में आपके पिछले वादे के कारण (6)। अबू हुरैरा और अन्य के माध्यम से सहीह हदीस में है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "नबियों के बीच भेदभाव न करो, क्योंकि कयामत के दिन लोग बेहोश हो जाएंगे, फिर मैं अपना सिर उठाऊंगा और मूसा को अर्श (सिंहासन) के पायों में से एक को पकड़े हुए पाऊंगा, और मैं नहीं जानता कि क्या वे उन लोगों में से थे जो बेहोश हुए और मुझसे पहले होश में आ गए, या उनके पहले बेहोश होने (पहाड़ पर) ने उन्हें पर्याप्त किया," या उन्होंने कहा: "उनकी पहली बेहोशी उनके लिए काफी थी" (7)।

(1) मजमा अल-बयान 17/9 - 18. (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/452. (3) 8/482 - 485. (4) अली बिन मुहम्मद बिन महदी, अबू अल-हसन, अबू अल-हसन अल-अशअरी के छात्र थे, कलाम शास्त्र (धर्मशास्त्र) में प्रमुख विद्वानों में से थे। उनकी पुस्तक "तावील अल-अहादीथ अल-मुश्किलात अल-वारिदात फि अल-सिफात" (गुणों के संबंध में कठिन हदीसों की व्याख्या) है, और वे अल-कफ्फाल अल-शाशी के वर्ग से थे। तबात अल-शफ़ियाह अल-कुबरा 3/466. (5) आयत (22 और 23) की व्याख्या में। (6) तफ़सीर अल-तबरी 10/434 - 435, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/452. (7) इसे इब्न अबी शैबा 11/526 द्वारा निकाला गया है - और शब्द उनके हैं - और अहमद (11286), बुखारी (2412), और मुस्लिम (2374) ने अबू सईद अल-खुदरी ؓ की हदीस से। और अहमद (7586), बुखारी

(2411), और मुस्लिम (2373) ने अबू हुरैरा ؓ की हदीस से। इसका पहला भाग 4/253 पर पहले ही बीत चुका है।

...اور نشانیاں ظاہر ہونے پر ان کے لیے عاجزی (۱)۔ امت کا اس بات پر اجماع ہے کہ یہ توبہ کسی گناہ کی وجہ سے نہیں تھی، کیونکہ انبیاء معصوم ہوتے ہیں۔ نیز، اہل سنت والجماعت کے نزدیک [اللہ کا] دیدار جائز ہے۔ اور بدعتیوں کے نزدیک، انہوں نے [موسیٰ علیہ السلام نے] اپنی قوم کے لیے پوچھا تھا تاکہ ان پر واضح کر دیں کہ یہ جائز نہیں ہے (۲)، اور یہ توبہ کا تقاضا نہیں کرتا۔ کہا گیا: یعنی، میں نے قبطی کو قتل کرنے پر آپ کی طرف توبہ کی۔ اسے قشیری نے ذکر کیا ہے۔ اور سورہ "الانعام" (۳) میں پہلے یہ بیان ہو چکا ہے کہ دیدار جائز ہے۔ علی بن مہدی الطبری (۴) نے کہا: اگر موسیٰ کا سوال ناممکن ہوتا، تو وہ اللہ کی معرفت کے باوجود اس کا اقدام نہ کرتے، جس طرح ان کے لیے یہ کہنا جائز نہ تھا کہ: اے میرے رب، کیا آپ کی کوئی صاحبہ (بیوی) اور اولاد ہے؟ معتزلہ کا مذہب اور ان کا رد سورہ "القیامہ" (۵) میں آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ﴾ (اور میں سب سے پہلا ایمان لانے والا ہوں)۔ کہا گیا: میری قوم میں سے۔ اور کہا گیا: اس دور کے بنی اسرائیل میں سے۔ اور کہا گیا: کہ آپ دنیا میں نہیں دیکھے جا سکتے؛ اس بارے میں آپ کے پچھلے وعدے کی وجہ سے (۶)۔ اور ابو ہریرہ اور دیگر کی روایت کردہ صحیح حدیث میں ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "انبیاء کے درمیان تفضیل نہ کرو (ایک کو دوسرے پر ترجیح نہ دو)، کیونکہ قیامت کے دن لوگ بے ہوش ہو جائیں گے، پھر میں اپنا سر اٹھاؤں گا تو دیکھوں گا کہ موسیٰ عرش کے پایوں میں سے ایک پایہ پکڑے ہوئے ہیں، پس میں نہیں جانتا کہ کیا وہ ان لوگوں میں سے تھے جو بے ہوش ہوئے اور مجھ سے پہلے ہوش میں آگئے، یا ان کی پہلی بے ہوشی (پہاڑ پر) ان کے لیے کافی ہوگئی،" یا فرمایا: "ان کی پہلی بے ہوشی انہیں کافی ہوگئی" (۷)۔

(۱) مجمع البیان ۱۷/۹ - ۱۸۔ (۲) المحرر الوجیز ۲/ ۴۵۲۔ (۳) ۸/ ۴۸۲ - ۴۸۵۔ (۴) علی بن محمد بن مہدی، ابو الحسن، ابو الحسن الاشعری کے شاگرد تھے، علمِ کلام کے نمایاں علماء میں سے تھے، ان کی کتاب "تاویل الاحادیث المشکلات الواردات فی الصفات" ہے، اور وہ القفال الشاشی کے طبقے سے تھے۔ طبقات الشافعیہ الکبری ۳/ ۴۶۶۔ (۵) دونوں آیتوں (۲۲ اور ۲۳) کی تفسیر میں۔ (۶) تفسیر الطبری ۱۰/ ۴۳۴ - ۴۳۵، اور المحرر الوجیز ۲/ ۴۵۲۔ (۷) اسے ابن ابی شیبہ نے ۱۱/ ۵۲۶ میں روایت کیا - اور الفاظ ان کے ہیں - اور احمد (۱۱۲۸۶)، بخاری (۲۴۱۲)، اور مسلم (۲۳۷۴) نے ابو سعید الخدری ؓ کی حدیث سے۔ اور احمد (۷۵۸۶)، بخاری (۲۴۱۱)، اور مسلم (۲۳۷۳) نے ابو ہریرہ ؓ کی حدیث سے۔ اس کا پہلا ٹکڑا ۴/ ۲۵۳ میں گزر چکا ہے۔

Abu Bakr bin Abi Shaybah (1) mentioned from Ka'b, who said: "Indeed, Allah, Blessed and Exalted be He, divided His speech and His vision between Muhammad and Moses, peace and blessings be upon them. He spoke to Moses twice, and Muhammad ﷺ saw Him twice."

The Almighty's saying: {He said, "O Moses, I have chosen you over the people with My messages and My words [to you]. So take what I have given you and be among the grateful." (144)}

The Almighty's saying: {He said, "O Moses, I have chosen you over the people with My messages and My words"}. Choosing (Al-Istifa'): Selection, meaning: I have favored you. He did not say: "over all creation," because part of this choosing is that He spoke to him, and He has spoken to the angels, and sent him and sent others (2). So the meaning is: "over the people" to whom messengers were sent.

Nafi' and Ibn Kathir read: "with My message" (bi-risalati) in the singular. The rest read it in the plural (3). "Message" is a verbal noun (masdar), so its singular form is permissible. Those who read it in the plural did so on the basis that he was sent with various kinds of messages (4), so their types differed. Thus, the verbal noun was pluralized due to the difference in types, as He said: {Indeed, the most disagreeable of sounds is the voice of donkeys} [Luqman: 19], where He pluralized due to the difference in kinds of sounds and the difference in those making the sounds, and used the singular in His saying: "the voice" (la-sawt) when He intended by it a single kind of sound (5). This indicates that his people did not share with him in the speaking, nor did any one of the seventy, as we explained in "Al-Baqarah" (6).

The Almighty's saying: {So take what I have given you} is an indication of contentment, meaning: be content with what I have given you (7).

{And be among the grateful} meaning: among those who manifest My kindness to you and My favor upon you. It is said: a beast...

---

(1) In Al-Musannaf 11/527. (2) Tafsir al-Razi 14/236. (3) Al-Sab'ah p. 293, and Al-Taysir p. 113. (4) In (M): The message. (5) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/476. (6) 2/114. (7) In (D), (Z), and (Zha): "Ataytuka".

३२७ सूरह अल-अराफ: आयत १४३ - १४४

अबू बक्र बिन अबी शायबा (१) ने काब से उल्लेख किया कि उन्होंने कहा: "बेशक, अल्लाह, जो बरकत वाला और बुलंद है, ने अपनी बातचीत और अपने दीदार को मुहम्मद और मूसा (उन दोनों पर अल्लाह की शांति और दुआएं हों) के बीच बांट दिया। उसने मूसा से दो बार बात की, और मुहम्मद ﷺ ने उसे दो बार देखा।"

अल्लाह तआला का फरमान: {उसने कहा, "ऐ मूसा, मैंने तुम्हें अपने संदेशों और अपनी बातचीत के साथ लोगों पर चुन लिया है। तो जो मैंने तुम्हें दिया है उसे थाम लो और शुक्रगुजारों में से हो जाओ।" (१४४)}

अल्लाह तआला का फरमान: {उसने कहा, "ऐ मूसा, मैंने तुम्हें अपने संदेशों और अपनी बातचीत के साथ लोगों पर चुन लिया है"} 'अल-इस्त़फ़ा' का अर्थ है: चयन करना, यानी: मैंने तुम्हें श्रेष्ठता दी है। उसने यह नहीं कहा: "सृष्टि पर"; क्योंकि इस चयन का एक हिस्सा यह है कि उसने उससे बात की, जबकि उसने फरिश्तों से भी बात की है, और उसे भी भेजा और दूसरों को भी भेजा (२)। तो अर्थ है: "लोगों पर" जिनकी ओर संदेशवाहक भेजे गए थे।

नाफ़े और इब्न कसीर ने "बि-रिसालती" (मेरे संदेश के साथ) एकवचन में पढ़ा है। बाकी लोगों ने इसे बहुवचन में पढ़ा है (३)। 'रिसाला' एक स्रोत (मस्दर) है, इसलिए इसका एकवचन होना जायज़ है। और जिसने इसे बहुवचन में पढ़ा, इस आधार पर कि उसे कई तरह के संदेशों के साथ भेजा गया था (४), इसलिए उनकी किस्में अलग-अलग थीं। तो स्रोत को उसकी किस्मों के अंतर के कारण बहुवचन में लाया गया, जैसा कि उसने कहा: {बेशक आवाज़ों में सबसे बुरी आवाज़ गधों की आवाज़ है} [लुक़मान: १९], यहाँ आवाज़ों की किस्मों और आवाज़ निकालने वालों के अंतर के कारण बहुवचन का उपयोग किया गया, और अपने वचन "ल-सौत" में एकवचन का उपयोग किया जब उसने उससे आवाज़ों की एक ही किस्म का इरादा किया (५)। यह इस बात का संकेत है कि उसकी कौम ने उसके साथ बातचीत में हिस्सा नहीं लिया, और न ही उन सत्तर में से किसी ने, जैसा कि हमने "अल-बकराह" (६) में स्पष्ट किया है।

अल्लाह तआला का फरमान: {तो जो मैंने तुम्हें दिया है उसे थाम लो} यह संतोष (क़नाअत) की ओर इशारा है, यानी: जो मैंने तुम्हें दिया है उस पर संतोष करो (७)।

{और शुक्रगुजारों में से हो जाओ} यानी: उन लोगों में से जो तुम पर मेरे एहसान और मेरे फज़ल को प्रकट करते हैं। कहा जाता है: एक जानवर...

---

(१) अल-मुसन्नफ़ ११/५२७ में। (२) तफ़सीर अल-राज़ी १४/२३६। (३) अल-सबआ पृष्ठ २९३, और अल-तयसीर पृष्ठ ११३। (४) (म) में: संदेश। (५) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िराआत अल-सब १/४७६। (६) २/११४। (७) (द), (ज़) और (ज़) में: "आतैतुका"।

327 سورة الاعراف: آیات 143 - 144

ابوبکر بن ابی شیبہ (1) نے کعب سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے کہا: "بے شک اللہ تبارک و تعالیٰ نے اپنے کلام اور اپنے دیدار کو محمد اور موسیٰ (ان دونوں پر اللہ کی سلامتی اور رحمتیں ہوں) کے درمیان تقسیم فرما دیا، چنانچہ اس نے موسیٰ سے دو بار کلام کیا، اور محمد ﷺ نے اسے دو بار دیکھا۔"

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فرمایا: اے موسیٰ! میں نے تجھے اپنے پیغامات اور اپنے کلام کے ساتھ لوگوں پر منتخب کر لیا ہے، پس جو کچھ میں نے تجھے دیا ہے اسے تھام لے اور شکر گزاروں میں سے ہو جا۔ (144)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فرمایا: اے موسیٰ! میں نے تجھے اپنے پیغامات اور اپنے کلام کے ساتھ لوگوں پر منتخب کر لیا ہے} الاصطفاء: چن لینا، یعنی: میں نے تجھے فضیلت دی۔ اور اس نے یہ نہیں فرمایا: "مخلوق پر"؛ کیونکہ اس انتخاب کا ایک حصہ یہ ہے کہ اس نے اس سے کلام کیا، حالانکہ اس نے فرشتوں سے بھی کلام کیا ہے، اور اسے بھی بھیجا اور دوسروں کو بھی بھیجا (2)۔ پس مراد یہ ہے: "لوگوں پر" جن کی طرف رسول بھیجے گئے تھے۔

نافع اور ابن کثیر نے "برسالتی" واحد کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور باقی قراء نے جمع کے ساتھ پڑھا ہے (3)۔ اور رسالہ مصدر ہے، لہذا اس کا واحد ہونا جائز ہے۔ اور جس نے جمع کے ساتھ پڑھا اس بنیاد پر کہ اسے مختلف قسم کے پیغامات کے ساتھ بھیجا گیا تھا (4) تو ان کی اقسام مختلف تھیں، چنانچہ مصدر کو اس کی اقسام کے اختلاف کی وجہ سے جمع کیا گیا، جیسا کہ اس نے فرمایا: {بے شک آوازوں میں سب سے بری آواز گدھوں کی آواز ہے} [لقمان: 19]، چنانچہ آوازوں کی اقسام اور آواز نکالنے والوں کے اختلاف کی وجہ سے جمع کیا، اور اپنے قول "لصوت" میں واحد

استعمال کیا جب اس سے آوازوں کی ایک ہی جنس مراد لی (5)۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اس کی قوم کلام کرنے میں اس کے ساتھ شریک نہیں تھی اور نہ ہی ان ستر میں سے کوئی ایک، جیسا کہ ہم نے "البقرہ" (6) میں بیان کیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس جو کچھ میں نے تجھے دیا ہے اسے تھام لے} یہ قناعت کی طرف اشارہ ہے، یعنی: جو میں نے تجھے دیا ہے اس پر قناعت کر (7)۔

{اور شکر گزاروں میں سے ہو جا} یعنی: ان لوگوں میں سے جو تجھ پر میرے احسان اور میرے فضل کو ظاہر کرنے والے ہوں، کہا جاتا ہے: ایک جانور...

---

(1) المصنف 11/527 میں۔ (2) تفسیر الرازی 14/236۔ (3) السبعہ ص 293، اور التیسیر ص 113۔ (4) (م) میں: الرسالہ۔ (5) الکشف عن وجوہ القراءات السبع 1/476۔ (6) 2/114۔ (7) (د) اور (ز) اور (ظ) میں: آتیتك۔

Surah Al-A'raf: Verses 144 - 145 328 Shakoor (grateful): [Regarding a beast] if fatness appears on it beyond what it is given of fodder(1). And the grateful one is subject to more, as He said: {If you are grateful, I will surely increase you} [Ibrahim: 7]. It is narrated that Moses, peace be upon him, stayed forty nights after Allah the Almighty spoke to him, and no one saw him except that they died from the light of Allah, the Mighty and Sublime(2). The Almighty's saying: {And We wrote for him on the tablets of everything an instruction and a detailed explanation for all things. "So take them with determination and order your people to take the best of them. I will show you the home of the defiantly disobedient." (145)} The Almighty's saying: {And We wrote for him on the tablets of everything} means the Torah. It was narrated in the report that Gabriel, peace be upon him, took him with his wing and passed with him through the heights until he brought him near, so much so that he heard the scratching of the pen when Allah wrote the tablets for him; mentioned by al-Tirmidhi al-Hakim(3). Mujahid said: The tablets were of green emerald. Ibn Jubayr: of red ruby. Abu al-Aliyah: of peridot. Al-Hasan: of wood, sent down from heaven. It was said: from a solid rock, which Allah softened for Moses, peace be upon him, so he cut it with his hand, then split it with his fingers, and it obeyed him like iron for David. Muqatil said: meaning: We wrote for him on the tablets like the engraving of a ring. Al-Rabi' bin Anas: The Torah was sent down, and it was seventy camel loads. He attributed the writing to Himself as an honor, since it was written by His command; Gabriel wrote it with the pen with which the Remembrance (Dhikr) was written. And it was supplied from a river of light(4). It was also said: it is writing that Allah manifested and created in the tablets. The origin of the word "Lawh" (tablet) is "Al-Lam'" (shining)(5) with a fatha on the 'lam'. Allah the Almighty said: {But it is a glorious Qur'an, in a tablet [preserved]}

---

(1) Similar speech in Tahdhib al-Lugha 10/12, and Mujmal al-Lugha 1/510. (2) This statement was narrated by Ibn Adi in al-Kamil 4/1618, and al-Hakim 2/576 from the statement of Abd al-Rahman bin Mu'awiya Abi al-Huwayrith. Al-Dhahabi said in the summary of al-Mustadrak: its chain of narration is weak (layyin). (3) We did not find it in the printed edition of Nawadir al-Usul; al-Tabari narrated 1/667 something similar from the statement of Abu al-Aliyah. (4) These opinions are found in the Tafsir of Ibn Abi Hatim 5/1562 - 1563, al-Nukat wa al-'Uyun 2/259 - 260, al-Wasit 2/408 - 409, and Tafsir al-Baghawi 2/199. (5) In (Zha) and (Meem): Lawh, and what is established is from (Kha), (Dal), and (Zay). See Mu'jam Maqayis al-Lugha 5/220.

सूरा अल-आराफ़: आयतें 144 - 145 328 शकूर (कृतज्ञ): [एक जानवर के बारे में] यदि चारे के दिए गए हिस्से से अधिक उस पर मोटापा दिखाई दे (1)। और कृतज्ञ व्यक्ति और अधिक का पात्र होता है, जैसा कि उन्होंने कहा: {यदि तुम कृतज्ञ होगे, तो मैं तुम्हें और अधिक दूँगा} [इब्राहीम: 7]। वर्णित है कि मूसा (उन पर शांति हो) अल्लाह तआला के उनसे बात करने के बाद चालीस रातें ठहरे, और उन्हें जिसने भी देखा वह अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल के नूर से मर गया (2)। अल्लाह तआला का कथन: {और हमने उसके लिए तख्तियों पर हर चीज़ की नसीहत और हर चीज़ का विस्तृत विवरण लिख दिया। "तो उन्हें मजबूती से थाम लो और अपनी कौम को हुक्म दो कि वे उनमें से सबसे अच्छी बातों को अपनाएँ। मैं तुम्हें जल्द ही अवज्ञाकारियों का घर दिखाऊँगा।" (145)} अल्लाह तआला का कथन: {और हमने उसके लिए तख्तियों पर हर चीज़ लिख दी} इससे तात्पर्य तौरात से है। रिवायत में आया है कि जिब्राइल (उन पर शांति हो) ने उन्हें अपने पंख से पकड़ लिया और उन्हें ऊंचाइयों से ले गए यहाँ तक कि उन्हें करीब ले आए, यहाँ तक कि उन्होंने कलम की आवाज़ सुनी जब अल्लाह ने उनके लिए तख्तियाँ लिखीं; इसका उल्लेख अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने किया है (3)। मुजाहिद ने कहा: तख्तियाँ हरे पन्ने की थीं। इब्न जुबैर: लाल याकूत की। अबू अल-आलिया: ज़बर्जद (पेरिडॉट) की। अल-हसन: लकड़ी की, जो स्वर्ग से उतरी थीं। कहा गया: एक ठोस चट्टान से, जिसे अल्लाह ने मूसा (उन पर शांति हो) के लिए नरम कर दिया था, तो उन्होंने उसे अपने हाथ से काटा, फिर अपनी उंगलियों से उसे चीरा, और वह उनके लिए वैसे ही आज्ञाकारी हो गई जैसे दाऊद के लिए लोहा। मुकातिल ने कहा: अर्थात: हमने उनके लिए तख्तियों पर अंगूठी की नक्काशी की तरह लिखा। अल-रबी बिन अनस: तौरात नाजिल हुई, और वह सत्तर ऊंटों का भार थी। और उन्होंने लिखने का श्रेय सम्मान के तौर पर खुद को दिया, क्योंकि यह उनके आदेश से लिखा गया था; जिब्राइल ने इसे उस कलम से लिखा जिससे 'ज़िक्र' (स्मरण) लिखा गया था। और इसे प्रकाश की नदी से लिया गया था (4)। यह भी कहा गया: यह वह लेख है जिसे अल्लाह ने प्रकट किया और तख्तियों में पैदा किया। शब्द "लौह" (तख्ती) का मूल "अल-लम" (चमकना) (5) है जिसमें 'लाम' पर फतह है। अल्लाह तआला ने फरमाया: {बल्कि यह एक महिमामय कुरआन है, एक तख्ती में [सुरक्षित]}

---

(1) तहज़ीब अल-लुग़ा 12/10 और मुजमल अल-लुग़ा 1/510 में इसी तरह की बात है। (2) इब्न अदी ने अल-कामिल 4/1618 में और अल-हाकिम ने 2/576 में अब्द अल-रहमान बिन मुआविया अबी अल-हुवैरिथ के कथन से इसे उद्धृत किया है। अल-ज़हबी ने तलख़ीस अल-मुस्तदरक में कहा: इसकी सनद कमज़ोर है। (3) हमें नवादिर अल-उतूल के मुद्रित संस्करण में यह नहीं मिला; अल-

तबरी ने 1/667 में अबू अल-आलिया के कथन से ऐसा ही कुछ उद्धृत किया है। (4) ये विचार इब्न अबी हातिम 5/1562 - 1563 की तफ़सीर, अल-नुकात वल-उयून 2/259 - 260, अल-वसीत 2/408 - 409 और तफ़सीर अल-बग़वी 2/199 में देखे जा सकते हैं। (5) (ज़ा) और (मीम) में: लौह, और जो स्थापित है वह (ख़ा), (दाल) और (ज़ाय) से है। मुअजम मक़ायिस अल-लुग़ा 5/220 देखें।

سورة الاعراف: آیات 144 - 145 328 شکور: [جانور کے بارے میں] جب اس پر چارے کی مقدار سے زیادہ فربہی (موٹاپا) ظاہر ہو(1)۔ اور شکر گزار مزید کا مستحق ہوتا ہے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿لَئِن شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ﴾ [ابراہیم:7] (اگر تم شکر کرو گے تو میں تمہیں ضرور زیادہ دوں گا)۔ مروی ہے کہ موسیٰ علیہ السلام اللہ تعالیٰ کے کلام فرمانے کے بعد چالیس راتیں ٹھہرے، انہیں کوئی دیکھتا تو اللہ عزوجل کے نور کی تاب نہ لا کر مر جاتا(2)۔ فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿وَكَتَبْنَا لَهُ فِي الْأَلْوَاحِ مِن كُلِّ شَيْءٍ مَّوْعِظَةً وَتَفْصِيلًا لِّكُلِّ شَيْءٍ فَخُذْهَا بِقُوَّةٍ وَأْمُرْ قَوْمَكَ يَأْخُذُوا بِأَحْسَنِهَا سَأُورِيكُمْ دَارَ الْفَاسِقِينَ (145)﴾ ترجمہ: (اور ہم نے ان کے لیے تختیوں میں ہر چیز کی نصیحت اور ہر چیز کی تفصیل لکھ دی، پس ان کو مضبوطی سے تھام لو اور اپنی قوم کو حکم دو کہ وہ ان کی بہتر باتوں پر عمل کریں، عنقریب میں تمہیں نافرمانوں کا گھر دکھاؤں گا)۔ فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿وَكَتَبْنَا لَهُ فِي الْأَلْوَاحِ مِن كُلِّ شَيْءٍ﴾ سے مراد تورات ہے۔ خبر میں مروی ہے کہ جبرائیل علیہ السلام نے انہیں اپنے بازوؤں میں لیا اور انہیں بلندیوں کی طرف لے گئے یہاں تک کہ قریب کر دیا، یہاں تک کہ انہوں نے قلم کی چرچراہٹ سنی جب اللہ نے ان کے لیے تختیاں لکھیں، اسے ترمذی حکیم نے ذکر کیا ہے(3)۔ مجاہد نے کہا: تختیاں سبز زمرد کی تھیں۔ ابن جبیر: سرخ یاقوت کی تھیں۔ ابو العالیہ: زبرجد کی۔ حسن: لکڑی کی تھیں، جو آسمان سے نازل ہوئیں۔ اور کہا گیا: ایک ٹھوس چٹان سے تھیں جسے اللہ نے موسیٰ علیہ السلام کے لیے نرم کر دیا تھا، تو انہوں نے اسے اپنے ہاتھ سے کاٹا، پھر اپنی انگلیوں سے اسے چیرا، اور وہ ان کے لیے لوہے کی طرح فرمانبردار ہو گئی جیسے داؤد کے لیے۔ مقاتل نے کہا: یعنی: ہم نے ان کے لیے تختیاں انگوٹھی کے نقش کی طرح لکھیں۔ ربیع بن انس: تورات نازل ہوئی اور وہ ستر اونٹوں کا بوجھ تھی۔ اللہ نے لکھنے کی نسبت اپنی طرف اعزاز کے طور پر کی، کیونکہ یہ اس کے حکم سے لکھی گئی تھیں، جبرائیل نے اسے

اس قلم سے لکھا جس سے 'ذکر' (لوحِ محفوظ) لکھا گیا تھا۔ اور اسے نور کی نہر سے لیا گیا تھا(4)۔ یہ بھی کہا گیا: یہ وہ تحریر ہے جسے اللہ نے ظاہر کیا اور تختیوں میں پیدا کیا۔ لفظ "لوح" کی اصل: "اللمع"(5) ہے، لام کے فتحہ (زبر) کے ساتھ۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَّجِيدٌ فِي لَوْحٍ [مَّحْفُوظٍ]﴾

---

(1) اسی طرح کی بات تہذیب اللغۃ 10/12 اور مجمل اللغۃ 1/510 میں ہے۔ (2) اس قول کو ابن عدی نے الکامل 4/1618 میں اور حاکم نے 2/576 میں عبدالرحمن بن معاویہ ابی الحویرث کے قول سے روایت کیا ہے۔ ذہبی نے تلخیص المستدرک میں کہا: اس کی سند کمزور (لَيِّن) ہے۔ (3) ہمیں یہ نوادر الاصول کے مطبوعہ نسخے میں نہیں ملا؛ طبری نے 1/667 میں ابو العالیہ کے قول سے اس کی مثل روایت کیا ہے۔ (4) یہ اقوال تفسیر ابن ابی حاتم 5/1562 - 1563، النکت والعیون 2/259 - 260، الوسیط 2/408 - 409 اور تفسیر بغوی 2/199 میں ملاحظہ فرمائیں۔ (5) نسخہ (ظ) اور (م) میں: لوح ہے، اور جو ثابت ہے وہ نسخہ (خ)، (د) اور (ز) سے ہے۔ معجم مقاییس اللغۃ 5/220 دیکھیں۔

Surah Al-A'raf: Verse 145 329

"Preserved Tablet" [Al-Buruj: 21-22]. It is as if the meanings are manifest (looh) in the tablet (Lawh) (1). It is narrated that they were two tablets, and the plural was used because two can be considered a collective (2). It is said: A man with "great tablets" (alwah) if he has large bones in his hands and feet (3). Ibn Abbas: And the tablets broke when he threw them down, so they were taken up except for a sixth of them. It was said: a seventh remained and six-sevenths were taken up. In what was taken up was the detail of everything, and in what remained was guidance and mercy (4). Abu Nu'aym al-Hafiz narrated on the authority of Amr ibn Dinar who said: It reached me that Moses, the son of 'Imran, the Prophet of Allah ﷺ, fasted forty nights. When he threw the tablets and they broke, he fasted the like of them again, and they were returned to him (5). The meaning of "of everything" is: of what is needed in his religion regarding rulings and clarification of the permissible and forbidden (6), from Al-Thawri and others. It was said: it is a term mentioned for emphasis and generalization is not intended; you say: I entered the market and bought everything. And so-and-so has everything. And "Destroying everything" [Al-Ahqaf: 25]. And "and she was given of everything" [An-Naml: 23]. And this has been mentioned previously (7). "An admonition and detailed explanation for everything" meaning: for everything they were commanded with regarding the rulings, for there was no independent reasoning (ijtihad) among them; that was specific to the nation of Muhammad ﷺ. "So take them with strength" there is an omission in the speech, i.e.: so We said to him: take them with strength; meaning: with seriousness and vigor. Its likeness is: "Hold what We have given you with strength" [Al-Baqarah: 63] and this has been mentioned previously (8).

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 2 / 260. (2) Zad al-Masir 3 / 258. (3) Tahdhib al-Lughah 5 / 248. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 2 / 263 - 264. (5) Hilyat al-Awliya 3 / 349. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 2 / 260, and Zad al-Masir 2 / 258. (7) 1 / 338. (8) 2 / 165.

सूरा अल-आराफ़: आयत 145 329

"सुरक्षित पट्टिका" [अल-बुरुज: 21-22]। ऐसा लगता है जैसे पट्टिका (लौह) में अर्थ प्रकट (तलूहु) होते हैं (1)। यह वर्णित है कि वे दो पट्टियाँ थीं, और बहुवचन का उपयोग किया गया था; क्योंकि दो को भी समूह माना जा सकता है (2)। कहा जाता है: एक व्यक्ति "महान पट्टियों" (अलवाह) वाला है, यदि उसके हाथों और पैरों की हड्डियाँ बड़ी हों (3)। इब्न अब्बास: और जब उन्होंने पट्टियों को नीचे फेंका तो वे टूट गईं, इसलिए उनके छठे हिस्से को छोड़कर बाकी उठा लिया गया। कहा गया: सातवां हिस्सा रह गया और छह-सातवें हिस्से उठा लिए गए। जो उठा लिया गया उसमें हर चीज़ का विवरण था, और जो रह गया उसमें मार्गदर्शन और दया थी (4)। अबू नुयैम अल-हाफिज़ ने अम्र इब्न दीनार के हवाले से बयान किया कि: मुझे खबर मिली कि अल्लाह के नबी मूसा इब्न इमरान ﷺ ने चालीस रातें उपवास किया, जब उन्होंने पट्टियाँ फेंकी और वे टूट गईं, तो उन्होंने फिर से उतने ही उपवास किए, और वे उन्हें वापस कर दी गईं (5)। "हर चीज़ में से" का अर्थ है: उसके धर्म में नियमों और हलाल-हराम के स्पष्टीकरण के लिए जिसकी आवश्यकता है (6), अल-थौरी और अन्य से। यह भी कहा गया है: यह एक ऐसा शब्द है जिसका उल्लेख महिमामंडन के लिए किया जाता है और इसका अर्थ पूर्ण व्यापकता नहीं है; जैसे आप कहते हैं: मैं बाज़ार गया और सब कुछ खरीद लिया। और फलां के पास सब कुछ है। और "हर चीज़ को नष्ट कर देना" [अल-अहकाफ: 25]। और "और उसे हर चीज़ में से दिया गया था" [अन-नमल: 23]। और यह पहले भी आ चुका है (7)। "हर चीज़ के लिए एक नसीहत और विस्तृत विवरण" अर्थात: हर उस चीज़ के लिए जिसका उन्हें नियमों में से आदेश दिया गया था, क्योंकि उनके पास स्वतंत्र सोच (इजतिहाद) नहीं थी; वह केवल मुहम्मद ﷺ की उम्मत के लिए विशेष थी। "तो उन्हें मजबूती से थाम लो" यहाँ वाक्य में कुछ शब्द छिपे हैं, यानी: तो हमने उससे कहा: उन्हें मजबूती से थामो; अर्थात: गंभीरता और उत्साह के साथ। इसका उदाहरण है: "जो कुछ हमने तुम्हें दिया है उसे मजबूती से पकड़ो" [अल-बकरह: 63] और यह पहले भी आ चुका है (8)।

---

(1) अल-नुकत व अल-उयून 2 / 260। (2) ज़ाद अल-मसीर 3 / 258। (3) तहज़ीब अल-लुग़ह 5 / 248। (4) अल-नुकत व अल-उयून 2 / 263 - 264। (5) हिल्यत अल-औलिया 3 / 349। (6) अल-नुकत व अल-उयून 2 / 260, और ज़ाद अल-मसीर 2 / 258। (7) 1 / 338। (8) 2 / 165।

سورة الاعراف: آیت 145 329

﴿تَحْفُوظٌ﴾ [البروج: 21-22]۔ گویا کہ لوح میں معانی چمکتے ہیں(۱)۔ اور روایت ہے کہ وہ دو تختیاں تھیں، اور جمع کا صیغہ لایا گیا؛ کیونکہ دو بھی جمع ہی ہوتے ہیں(۲)۔ اور کہا جاتا ہے: "رجلٌ عظيم الألواح" (بڑی تختیوں والا آدمی)، جب اس کے ہاتھوں اور پیروں کی ہڈیاں بڑی ہوں(۳)۔ ابن عباس: اور تختیاں ٹوٹ گئیں جب انہوں نے انہیں پھینکا، تو ان کے چھٹے حصے کے سوا باقی اٹھا لی گئیں۔ اور کہا گیا: ان کا ساتواں حصہ باقی رہا اور چھ حصے اٹھا لیے گئے۔ تو جو اٹھا لیا گیا اس میں ہر چیز کی تفصیل تھی، اور جو باقی رہا اس میں ہدایت اور رحمت تھی(٤)۔ اور ابو نعیم الحافظ نے عمرو بن دینار سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ اللہ کے نبی موسیٰ ابن عمران ﷺ نے چالیس راتیں روزہ رکھا، پھر جب انہوں نے تختیاں پھینکیں اور وہ ٹوٹ گئیں، تو انہوں نے ان کے برابر پھر روزے رکھے، تو وہ انہیں واپس مل گئیں(٥)۔ اور "مِن كُلِّ شَيْءٍ" کا معنی ہے: ان احکام میں سے جن کی ان کے دین میں ضرورت تھی اور حلال و حرام کی وضاحت(٦)، یہ ثوری وغیرہ سے مروی ہے۔ اور کہا گیا: یہ ایک ایسا لفظ ہے جو عظمت بیان کرنے کے لیے ذکر کیا جاتا ہے اور اس سے عموم مراد نہیں ہوتا؛ جیسے آپ کہتے ہیں: میں بازار گیا اور ہر چیز خرید لائے۔ اور فلاں کے پاس ہر چیز موجود ہے۔ اور ﴿تُدَمِّرُ كُلَّ شَيْءٍ﴾ [الاحقاف: ٢٥]۔ اور ﴿وَأُوتِيَتْ مِن كُلِّ شَيْءٍ﴾ [النمل: ٢٣]۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے(٧)۔ ﴿مَوْعِظَةً وَتَفْصِيلًا لِّكُلِّ شَيْءٍ﴾ یعنی: ہر اس چیز کے لیے جس کا انہیں احکام میں سے حکم دیا گیا تھا، کیونکہ ان کے پاس اجتہاد نہیں تھا، اور اس کے ساتھ صرف امت محمد ﷺ کو خاص کیا گیا ہے۔ ﴿فَخُذْهَا بِقُوَّةٍ﴾ کلام میں حذف ہے، یعنی: تو ہم نے ان سے کہا: اسے قوت کے ساتھ پکڑو؛ یعنی: سنجیدگی

اور جوش و خروش کے ساتھ اس کی مثال: ﴿خُذُوا مَا ءَاتَيْنَاكُم بِقُوَّةٍ﴾ [البقرہ: ٦٣] ہے اور یہ پہلے گزر چکا ہے(٨)۔

---

(١) النكت والعيون ٢ / ٢٦٠۔ (٢) زاد المسير ٣ / ٢٥٨۔ (٣) تهذيب اللغة ٥ / ٢٤٨۔ (٤) النكت والعيون ٢ / ٢٦٣ - ٢٦٤۔ (٥) حلية الأولياء ٣ / ٣٤٩۔ (٦) النكت والعيون ٢ / ٢٦٠، وزاد المسير ٢ / ٢٥٨۔ (٧) ٣٣٨/١۔ (٨) ٢/ ١٦٥۔

Surah Al-A'raf: Verses 145

330

“And enjoin your people to take the best thereof” means: let them act upon the commands and avoid the prohibitions, and let them contemplate the parables and exhortations. Its parallel is: “And follow the best of what was revealed to you from your Lord” [Az-Zumar: 55]. And He said: “and follow the best of it” [Az-Zumar: 18]. Forgiving is better than retaliation, and patience is better than seeking victory. It was also said: the “best” refers to the obligatory and recommended acts, while the “least” refers to the permissible ones (1).

“I will show you the home of the defiantly disobedient”. Al-Kalbi said: “The home of the defiantly disobedient” refers to the dwellings of ‘Ad, Thamud, and the generations who were destroyed, which they pass by when they travel. It was also said: it is Hell; according to Al-Hasan and Mujahid. That is: let it be in your remembrance, so beware of being among them. It was also said: he meant Egypt, meaning: I will show you the lands of the Copts and the dwellings of Pharaoh empty of them; according to Ibn Jubayr. Qatada said: the meaning is: I will show you the dwellings of the disbelievers which they inhabited before you among the tyrants and the Giants (Amalekites) so that you may take heed by them, referring to the Levant (3). These two opinions are supported by: “And We caused the people [who had been oppressed] to inherit” [Al-A'raf: 137] the verse. “And We wanted to confer favor upon those who were oppressed in the land” [Al-Qasas: 5] the verse, which has been mentioned before (4). Ibn Abbas and Qasama ibn Zuhair read: “I will make you inherit” (5) from “inheritance”. This is apparent.

It was said: “The home” (Ad-Dar) means destruction, and its plural is “Adwar”. That is because when God Almighty drowned Pharaoh, He revealed to the sea to cast their bodies onto the shore. He said: so it did, and the Children of Israel looked at them, so He showed them the destruction of the defiantly disobedient (6).

---

(1) Tafsir al-Baghawi 2/200, and Zad al-Masir 3/259. (2) In manuscripts (Kh), (D), (Z), and (M): “allati” (which - fem.), and the fixed text is from (Zha), and it matches Tafsir al-Baghawi 2/200 and the words are from it. (3) See these opinions in Al-Nukat wa al-‘Uyun 2/261, Al-Muharrar al-Wajiz 2/453, Al-Wajiz 2/409-410, Tafsir al-Baghawi 2/200, and Zad al-Masir 3/260. (4) P. 316 of this part. (5) Anomalous Readings p. 46. Al-Zamakhshari said in Al-Kashshaf 2/117: it is a good reading, corrected by His

saying: “And We caused the people who had been oppressed to inherit”, see Al-Bahr 4/389. And Qasama ibn Zuhair: Al-Mazini Al-Tamimi Al-Basri, narrated from Abu Musa al-Ash'ari and Abu Hurairah (may Allah be pleased with them), died after 80 AH. Tahdhib al-Tahdhib 3/440. (6) Tafsir Ibn Abi Hatim 5/1566 (8980).

सूरह अल-आराफ़: आयतें 145

330

"और अपनी कौम को आदेश दो कि वे इसके सर्वोत्तम (हिस्से) को अपनाएँ' यानी: वे आदेशों पर अमल करें और मनाही वाली चीजों को छोड़ दें, और मिसालों और नसीहतों पर गौर करें। इसके समान आयत है: "और उस बेहतरीन चीज़ का अनुसरण करो जो तुम्हारे रब की ओर से तुम्हारी ओर उतारी गई है" [अज़-ज़ुमर: 55]। और उसने कहा: "तो वे उसके बेहतरीन (हिस्से) का अनुसरण करते हैं" [अज़-ज़ुमर: 18]। बदला लेने से माफ़ कर देना बेहतर है, और जीत हासिल करने से सब्र करना बेहतर है। यह भी कहा गया है: "सर्वोत्तम" से मुराद अनिवार्य (फराइज) और स्वैच्छिक (नवाफिल) कार्य हैं, और "न्यूनतम" से मुराद जायज़ (मुबाह) कार्य हैं (1)।

"मैं जल्द ही तुम्हें नाफरमानों का घर दिखाऊँगा"। अल-कल्बी ने कहा: "नाफरमानों का घर" वह है जहाँ से वे अपनी यात्रा के दौरान आद, समूद और उन पीढ़ियों के घरों के पास से गुजरते हैं जिन्हें नष्ट कर दिया गया था। यह भी कहा गया है: वह जहन्नुम (नरक) है; अल-हसन और मुजाहिद के अनुसार। यानी: इसे अपने ध्यान में रखो, और उनमें से होने से बचो। यह भी कहा गया है: इससे मुराद मिस्र है, यानी: मैं तुम्हें मिस्रियों के घर और फिरौन के आवास दिखाऊँगा जो उनसे खाली हो गए हैं; इब्न जुबैर के अनुसार। कतादा ने कहा: अर्थ यह है कि: मैं तुम्हें काफिरों के वे आवास दिखाऊँगा जिनमें वे तुम से पहले रहते थे, जैसे कि अत्याचारी और अमालीका, ताकि तुम उनसे सबक ले सको, यानी शाम (सीरिया) (3)। इन दो मतों का प्रमाण इस आयत से मिलता है: "और हमने उस कौम को वारिस बना दिया" [अल-आराफ़: 137]। और आयत: "और हम चाहते हैं कि उन लोगों पर एहसान करें जिन्हें धरती में कमज़ोर कर दिया गया था" [अल-कसस: 5], जो पहले उल्लेख किया जा चुका है (4)। इब्न अब्बास और कसामा बिन जुहैर ने "सा-उरिसुकुम" (मैं तुम्हें वारिस बनाऊँगा) पढ़ा है (5) जो 'विरासत' (वरासत) से बना है। और यह स्पष्ट है।

यह भी कहा गया है: "घर" (अल-दार) का अर्थ विनाश (हलाकत) है, और इसका बहुवचन "अदवार" है। ऐसा इसलिए है क्योंकि जब अल्लाह तआला ने फिरौन को डुबो दिया, तो उसने समुद्र को आदेश दिया कि उनके शरीरों को किनारे पर फेंक दे। उसने कहा: तो उसने ऐसा ही किया, और बनी इस्राइल ने उन्हें देखा, तो उसने उन्हें नाफरमानों का विनाश दिखाया (6)।

(1) तफसीर अल-बग़वी 2/200, और ज़ाद अल-मसीर 3/259। (2) पांडुलिपियों (ख), (द), (ज़) और (म) में: 'अलती', और प्रमाणित पाठ (ज़) से है, जो तफसीर अल-बग़वी 2/200 के अनुरूप है और शब्द वहीं से हैं। (3) इन मतों के लिए देखें अल-नुकात वल-उयून 2/261, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/453, अल-वजीज़ 2/409-410, तफसीर अल-बग़वी 2/200, और ज़ाद अल-मसीर 3/260। (4) इस भाग का पृष्ठ 316। (5) अल-किरात अल-शाज़्ज़ाह पृष्ठ 46। अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ 2/117 में कहा: यह एक सुंदर पठन है, जिसकी पुष्टि उसके इस वचन से होती है: "और हमने उन लोगों को वारिस बनाया जिन्हें कमज़ोर कर दिया गया था", देखें अल-बह्र 4/389। और कसामा बिन जुहैर: अल-माज़नी अल-तमीमी अल-बसरी, उन्होंने अबू मूसा अल-अशअरी और अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत की है, उनकी मृत्यु 80 हिजरी के बाद हुई। तहज़ीब अल-तहज़ीब 3/440। (6) तफसीर इब्न अबी हातिम 5/1566 (8980)।

سورة الاعراف: آیات 145

330

﴿وَأْمُرْ قَوْمَكَ يَأْخُذُوا بِأَحْسَنِهَا﴾ یعنی: وہ احکامات پر عمل کریں اور ممانعتوں کو چھوڑ دیں، اور مثالوں اور نصیحتوں میں غور و فکر کریں۔ اس کی مثال یہ آیت ہے: ﴿وَاتَّبِعُوا أَحْسَنَ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ﴾ [الزمر: 55]۔ اور فرمایا: ﴿فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ﴾ [الزمر: 18]۔ اور بدلہ لینے سے معاف کرنا بہتر ہے، اور انتقام پر صبر کرنا بہتر ہے۔ اور کہا گیا ہے: "احسن" سے مراد فرائض اور نوافل ہیں، اور "ادون" (کمتر) سے مراد مباح چیزیں ہیں(1)۔

﴿سَأُورِيكُمْ دَارَ الْفَاسِقِينَ﴾، کلبی نے کہا: "فاسقوں کا گھر" وہ ہے جہاں سے وہ سفر کے دوران گزرتے ہیں یعنی عاد و ثمود کے مکانات اور وہ قومیں جو ہلاک کر دی گئیں۔ اور کہا گیا: اس سے مراد جہنم ہے؛ حسن اور مجاہد سے مروی ہے۔ یعنی: یہ تمہارے ذہن میں رہے، پس ڈرو کہ کہیں تم ان میں سے نہ ہو جاؤ۔ اور کہا گیا: اس سے مراد مصر ہے، یعنی: میں تمہیں قبطیوں کے گھر اور فرعون کے مسکن ان سے خالی کر کے دکھاؤں گا؛ ابن جبیر سے مروی ہے۔ قتادہ: معنی یہ ہے کہ: میں تمہیں کفار کی وہ منزلیں دکھاؤں گا جن میں وہ تم سے پہلے رہتے تھے یعنی جابر لوگ اور عمالقہ تاکہ تم ان سے عبرت حاصل کرو، یعنی شام(3)۔ ان دو اقوال کی دلیل یہ آیت ہے ﴿وَأَوْرَثْنَا الْقَوْمَ﴾ [الاعراف: 137]۔ اور ﴿وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا فِي الْأَرْضِ﴾ [القصص: 5] آیت، اور یہ پہلے گزر چکی ہے(4)۔ ابن عباس اور قسامہ بن زہیر نے "سأورثکم" (میں تمہیں وارث بنا دوں گا) پڑھا ہے(5) جو "وَرِثَ" سے ہے۔ اور یہ ظاہر ہے۔

اور کہا گیا: "الدار" سے مراد ہلاکت ہے، اور اس کی جمع "ادوار" ہے۔ وہ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے جب فرعون کو غرق کر دیا، تو سمندر کو وحی کی کہ ان کے اجسام کو ساحل پر پھینک دے،

فرمایا: تو اس نے ایسا ہی کیا، پھر بنی اسرائیل نے انہیں دیکھا، تو اللہ نے انہیں فاسقوں کی ہلاکت دکھا دی(6)۔

---

(1) تفسیر البغوی 2/ 200، اور زاد المسیر 3/ 259۔ (2) نسخوں (خ) اور (د) اور (ز) اور (م) میں: "التی" ہے، اور جو متن میں ہے وہ (ظ) سے ہے، جو تفسیر البغوی 2/ 200 کے موافق ہے اور کلام وہیں سے ہے۔ (3) یہ اقوال النکت والعیون 2/ 261، المحرر الوجیز 2/ 453، الوسیط 2/ 409 - 410، تفسیر البغوی 2/ 200، اور زاد المسیر 3/ 260 میں دیکھے جا سکتے ہیں۔ (4) اس حصے کا صفحہ 316۔ (5) القراءات الشاذة ص 46۔ زمخشری نے الکشاف 2/ 117 میں کہا: یہ ایک اچھی قرات ہے، اس کی تصحیح اللہ کے اس قول سے ہوتی ہے: ﴿وأورثنا القوم الذین کانوا یستضعفون﴾ اور دیکھیے البحر 4/ 389۔ اور قسامہ بن زہیر: مازنی تمیمی بصری ہیں، انہوں نے ابو موسیٰ اشعری اور ابو ہریرہ رضی اللہ عنہما سے روایت کی ہے، 80 ہجری کے بعد وفات پائی۔ تہذیب التہذیب 3/ 440۔ (6) تفسیر ابن ابی حاتم 5/ 1566 (8980)۔

Surah Al-A'raf: Verses 146 - 147

Page 331

Allah Almighty says: {I will turn away from My signs those who are arrogant upon the earth without right. And if they should see every sign, they will not believe in it. And if they see the way of righteousness, they will not adopt it as a way; but if they see the way of error, they will adopt it as a way. That is because they have denied Our signs and they were heedless of them. (146) And those who denied Our signs and the meeting of the Hereafter - their deeds have become worthless. Are they repaid except for what they used to do? (147)}

Allah Almighty says: {I will turn away from My signs those who are arrogant upon the earth without right} Qatadah said: I will prevent them from understanding My Book, and Sufyan bin 'Uyaynah said the same. It was said: I will turn them away from believing in them (1). And it was said: I will turn them away from benefiting from them (2), and that is a punishment for their arrogance; its equivalent is: {So when they deviated, Allah caused their hearts to deviate} [As-Saff: 6]. The signs in this context are: miracles, or the revealed Books. It was said: the creation of the heavens and the earth, meaning: I turn them away from reflecting upon them (3). {They are arrogant}: they see themselves as the best of creation, and this is a false assumption, which is why He said: {without right}, so they do not follow a prophet, nor do they listen to him because of their arrogance.

Allah Almighty says: {And if they should see every sign, they will not believe in it. And if they see the way of righteousness, they will not adopt it as a way; but if they see the way of error, they will adopt it as a way} meaning: these arrogant people. He informed about them that they leave the path of guidance and follow the path of deviation and error; i.e.: disbelief; they take it as a religion. Then He gave the reason and said: {That is because they have denied Our signs} meaning: that act which I did to them was because of their denial. {And they were heedless of them} meaning: they were in their abandonment of contemplating the truth like the heedless. It is possible that they were heedless of what they would be recompensed with; as it is said: How heedless so-and-so is of what is intended for him (4).

Malik bin Dinar read: «wa in yuraw» (and if they are shown) with a damma on the 'ya' in both instances; meaning: that is done to them (5).

(1) Zad al-Masir 3/260, and Sufyan's statement was recorded by al-Tabari 10/443. (2) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 2/79. (3) Recorded by al-Tabari 10/443 from the statement of Ibn Jurayj. (4) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/79, and Zad al-Masir 3/261. (5) Mentioned by al-Zamakhshari in al-Kashshaf 2/117, and Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 2/454.

सूरह अल-अराफ़: आयत 146 - 147

पृष्ठ 331

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {मैं अपनी निशानियों से उन लोगों को फेर दूँगा जो धरती में नाहक अहंकार करते हैं। और यदि वे हर निशानी देख लें, तब भी वे उस पर ईमान नहीं लाएंगे। और यदि वे सीधे मार्ग को देखें, तो उसे अपना मार्ग नहीं बनाएंगे; और यदि वे पथभ्रष्टता के मार्ग को देखें, तो उसे अपना मार्ग बना लेंगे। यह इसलिए कि उन्होंने हमारी निशानियों को झुठलाया और वे उनसे ग़ाफ़िल रहे। (146) और जिन लोगों ने हमारी निशानियों और आख़िरत की मुलाक़ात को झुठलाया, उनके कर्म व्यर्थ हो गए। क्या उन्हें वही बदला नहीं दिया जाएगा जो वे करते थे? (147)}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {मैं अपनी निशानियों से उन लोगों को फेर दूँगा जो धरती में नाहक अहंकार करते हैं} क़तादा ने कहा: मैं उन्हें अपनी किताब की समझ से रोक दूँगा, और सुफ़ियान बिन उयैना ने भी यही कहा। कहा गया: मैं उन्हें उन पर ईमान लाने से फेर दूँगा (1)। और कहा गया: मैं उन्हें उनके लाभ से फेर दूँगा (2), और यह उनके अहंकार की सज़ा के रूप में है; इसके समान है: {फिर जब वे टेढ़े हो गए, तो अल्लाह ने उनके दिलों को टेढ़ा कर दिया} [अस-सफ़: 6]। इस संदर्भ में निशानियाँ हैं: चमत्कार, या अवतरित पुस्तकें। कहा गया: आकाशों और पृथ्वी की रचना, अर्थात: मैं उन्हें उन पर विचार करने से फेर दूँगा (3)। {वे अहंकार करते हैं}: वे खुद को सृष्टि का सबसे अच्छा समझते हैं, और यह एक ग़लत धारणा है, इसीलिए उसने कहा: {नाहक}, इसलिए वे किसी नबी का अनुसरण नहीं करते, और न ही अपने अहंकार के कारण उसकी बात सुनते हैं।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और यदि वे हर निशानी देख लें, तब भी वे उस पर ईमान नहीं लाएंगे। और यदि वे सीधे मार्ग को देखें, तो उसे अपना मार्ग नहीं बनाएंगे; और यदि वे पथभ्रष्टता के मार्ग को देखें, तो उसे अपना मार्ग बना लेंगे} अर्थात: ये अहंकारी लोग। उसने उनके बारे में बताया कि वे मार्गदर्शन के मार्ग को छोड़ देते हैं और विचलन और त्रुटि के मार्ग का अनुसरण करते हैं; अर्थात: कुफ़्र; वे इसे अपना धर्म बना लेते हैं। फिर उसने कारण बताया और कहा: {यह इसलिए कि उन्होंने हमारी निशानियों को झुठलाया} अर्थात: वह कार्य जो मैंने उनके साथ उनके झुठलाने के कारण किया। {और वे उनसे ग़ाफ़िल रहे} अर्थात: वे सत्य पर चिंतन न करने में बेखबर लोगों की तरह थे। यह संभव है कि वे उस चीज़ से बेखबर हों जिसका उन्हें बदला दिया जाएगा; जैसा कि कहा जाता है: अमुक व्यक्ति उस चीज़ से कितना बेखबर है जो उसके लिए तय है (4)।

मालिक बिन दीनार ने पढ़ा: «व इन युरौ» (और यदि उन्हें दिखाया जाए) दोनों अक्षरों में 'या' पर पेश (धम्मा) के साथ; अर्थात: उनके साथ ऐसा किया जाता है (5)।

---

(1) ज़ाद अल-मसीर 3/260, और सुफ़ियान का कथन अल-तबारी 10/443 द्वारा उद्धृत किया गया है। (2) मआनी अल-क़ुरान, अल-नहस 2/79। (3) इब्न जुरैज के कथन से अल-तबारी 10/443 द्वारा उद्धृत। (4) मआनी अल-क़ुरान, अल-नहस 3/79, और ज़ाद अल-मसीर 3/261। (5) अल-ज़मख़्शरी ने अल-कश्शाफ़ 2/117 में और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/454 में इसका उल्लेख किया है।

سورۃ الاعراف: آیات 146 - 147

صفحہ 331

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {میں اپنی نشانیوں سے ان لوگوں کو پھیر دوں گا جو زمین میں ناحق تکبر کرتے ہیں۔ اور اگر وہ ہر نشانی دیکھ لیں تب بھی ان پر ایمان نہیں لائیں گے۔ اور اگر وہ ہدایت کا راستہ دیکھ لیں تو اسے اپنا راستہ نہیں بنائیں گے؛ اور اگر وہ گمراہی کا راستہ دیکھ لیں تو اسے اپنا راستہ بنا لیں گے۔ یہ اس لیے کہ انہوں نے ہماری نشانیوں کو جھٹلایا اور وہ ان سے غافل رہے۔ (146) اور جن لوگوں نے ہماری نشانیوں اور آخرت کی ملاقات کو جھٹلایا، ان کے اعمال ضائع ہو گئے۔ کیا انہیں وہی بدلہ نہیں دیا جائے گا جو وہ کرتے تھے؟ (147)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {میں اپنی نشانیوں سے ان لوگوں کو پھیر دوں گا جو زمین میں ناحق تکبر کرتے ہیں} قتادہ نے کہا: میں انہیں اپنی کتاب کی سمجھ سے روک دوں گا، اور سفیان بن عیینہ نے بھی یہی کہا۔ کہا گیا: میں انہیں ان پر ایمان لانے سے پھیر دوں گا (1)۔ اور کہا گیا: میں انہیں ان کے نفع سے پھیر دوں گا (2)، اور یہ ان کے تکبر کی سزا کے طور پر ہے؛ اس کی مثال ہے: {پھر جب وہ ٹیڑھے ہوئے تو اللہ نے ان کے دلوں کو ٹیڑھا کر دیا} [الصف: 6]۔ اس سیاق میں آیات سے مراد ہے: معجزات، یا نازل شدہ کتابیں۔ کہا گیا: آسمانوں اور زمین کی تخلیق، یعنی: میں انہیں ان میں غور و فکر کرنے سے پھیر دوں گا (3)۔ {وہ تکبر کرتے ہیں}: وہ خود کو بہترین مخلوق سمجھتے ہیں، اور یہ ایک باطل گمان ہے، اسی لیے اللہ نے فرمایا: {ناحق}، چنانچہ وہ کسی نبی کی پیروی نہیں کرتے، اور نہ ہی اپنے تکبر کی وجہ سے اس کی بات سنتے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور اگر وہ ہر نشانی دیکھ لیں تب بھی ان پر ایمان نہیں لائیں گے۔ اور اگر وہ ہدایت کا راستہ دیکھ لیں تو اسے اپنا راستہ نہیں بنائیں گے؛ اور اگر وہ گمراہی کا راستہ دیکھ لیں تو اسے اپنا راستہ بنا لیں گے} یعنی: یہ متکبر لوگ۔ اللہ نے ان کے بارے میں خبر دی کہ وہ ہدایت کا راستہ چھوڑ دیتے ہیں اور گمراہی و ضلالت کے راستے کی پیروی کرتے ہیں؛ یعنی: کفر؛ اسے اپنا دین بنا لیتے ہیں۔ پھر اللہ نے وجہ بیان فرمائی اور فرمایا: {یہ اس لیے کہ انہوں نے ہماری نشانیوں کو جھٹلایا} یعنی: وہ فعل جو میں نے ان کے ساتھ ان کی تکذیب کی وجہ سے کیا۔ {اور وہ ان سے غافل رہے} یعنی: وہ حق میں غور و فکر ترک کرنے میں غافلوں کی طرح تھے۔ یہ ممکن ہے کہ وہ اس جزا سے غافل ہوں جو انہیں دی جائے گی؛ جیسا کہ کہا جاتا ہے: فلاں شخص اس چیز سے کتنا غافل ہے جو اس کے لیے مقدر ہے (4)۔

مالک بن دینار نے پڑھا ہے: «وإِن يُروا» (اور اگر وہ دکھائے جائیں) دونوں جگہوں پر 'یا' کے ضمہ (پیش) کے ساتھ؛ یعنی: ان کے ساتھ ایسا کیا جاتا ہے (5)۔

---

(1) زاد المسیر 3/260، اور سفیان کا قول طبری نے 10/443 میں نقل کیا ہے۔ (2) معانی القرآن للنحاس 2/79۔ (3) طبری نے 10/443 میں ابن جریج کے قول سے نقل کیا ہے۔ (4) معانی القرآن للنحاس 3/79، اور زاد المسیر 3/261۔ (5) اس کا ذکر زمخشری نے الکشاف 2/117 میں اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 2/454 میں کیا ہے۔

The people of Madinah and Basra read: "sabeela al-rushdi" with a damma on the Ra and sukun on the Shin (1). The people of Kufa, except for 'Asim, read it as "al-rashada" with fatha on both the Ra and the Shin.

Abu 'Ubayd said: Abu 'Amr distinguished between "rushd" and "rashad," saying: "rushd" is for worldly rectitude, and "rashad" is for matters of religion.

Al-Nahhas said (2): Sibawayh believed that "rushd" and "rashad" are like "sukht" and "sakhat" (both meaning anger), and Al-Kisa'i said the same.

The correct view from Abu 'Amr is different from what Abu 'Ubayd said; Ismail bin Ishaq said: Nasr bin Ali narrated to us from his father, from Abu 'Amr bin al-Ala' who said: If "rushd" is in the middle of a verse, it is quiescent (sukun), and if it is at the end of a verse, it is vocalized (with fatha).

Al-Nahhas said: He means by "the head of a verse" as in [the verse] {and facilitate for us from our affair right guidance (rashada)} [Al-Kahf: 10], so for him, they are two linguistic variations with the same meaning; however, he used the fatha here so the verses would rhyme. It is said: rashada yarshudu and rashida yarshadu. Sibawayh reported rashuda yarshudu (3). The linguistic reality of "rushd" and "rashad" is for a person to achieve what they desire, which is the opposite of disappointment.

The Almighty's saying: {And the people of Moses made, after [his departure], from their ornaments a calf - an image having a lowing sound. Did they not see that it could neither speak to them nor guide them to a way? They took it [for worship], and they were wrongdoers.} [148]

The Almighty's saying: {And the people of Moses made, after him} meaning: after his departure to Mount Tur. {from their ornaments (huliyyihim)} - this is the reading of the people of Madinah and Basra (4). The people of Kufa except 'Asim read it as: "min hiliyyihim" (with a kasra on the ha).

---

(1) It was read by Nafi' from Madinah, Abu 'Amr from Basra, and also by Ibn Kathir al-Makki, Ibn 'Amir al-Shami, and 'Asim from the Kufans. Al-Sab'ah p. 293, and al-Taysir p. 113. (2) In I'rab al-Quran 2/149-150, and what precedes it. (3) We did not find it. (4) It was read by Nafi' from Madinah, Abu 'Amr from Basra, and also by Ibn Kathir al-Makki, Ibn 'Amir al-Shami, and 'Asim al-Kufi. Al-Sab'ah p. 294, and al-Taysir p. 113.

मदीना और बसरा के लोगों ने पढ़ा: "सबीलुर-रुश्द" (भलाई का रास्ता) रा पर दम्मा और शीन पर सुकून के साथ (१)। कूफ़ा के लोगों ने, आसिम को छोड़कर, "रशद" पढ़ा, रा और शीन दोनों पर फ़त्हा के साथ।

अबू उबैद ने कहा: अबू अम्र ने "रुश्द" और "रशद" के बीच अंतर किया और कहा: "रुश्द" सांसारिक सुधार में है, और "रशद" धर्म के मामलों में है।

अल-नह़्ह़ास ने कहा (२): सीबवैह का मानना है कि "रुश्द" और "रशद" वैसे ही हैं जैसे "सुख़्त" और "सख़त" (दोनों का अर्थ क्रोध है), और अल-किसाई ने भी यही कहा।

अबू अम्र से सही बात वह नहीं है जो अबू उबैद ने कही; इस्माइल बिन इशाक ने कहा: हमें नसर बिन अली ने अपने पिता के हवाले से बताया, अबू अम्र बिन अल-अला से कि उन्होंने कहा: यदि "रुश्द" आयत के बीच में हो तो वह साकिन (सुकून वाला) होता है, और यदि वह आयत के अंत में हो तो वह मुतहर्रिक (हरकत वाला) होता है।

अल-नह़्ह़ास ने कहा: आयत के अंत से उनका तात्पर्य है जैसे: {और हमारे लिए हमारे मामले में सही मार्गदर्शन (रशदा) की व्यवस्था कर} [अल-कहफ़: १०], तो उनके अनुसार ये एक ही अर्थ वाली दो भाषाएँ हैं; सिवाय इसके कि उन्होंने इसे यहाँ फ़त्हा दिया ताकि आयतें मेल खा सकें। कहा जाता है: रशद यरशुदु, और रशिद यरशदु। सीबवैह ने रशुद यरशुदु (३) का उल्लेख किया है। भाषा में "रुश्द" और "रशद" की वास्तविकता यह है कि मनुष्य वह प्राप्त कर ले जो वह चाहता है, और यह निराशा (ख़ैबा) के विपरीत है।

अल्लाह तआला का कथन: {और मूसा की कौम ने उनके पीछे अपने ज़ेवरों से एक बछड़ा बना लिया, एक ऐसा धड़ जिसमें से रंभाने की आवाज़ निकलती थी। क्या उन्होंने नहीं देखा कि न तो वह उनसे बात करता था और न ही उन्हें कोई रास्ता दिखाता था? उन्होंने उसे (उपासना के लिए) अपना लिया और वे ज़ालिम थे।} [१४८]

अल्लाह तआला का कथन: {और मूसा की कौम ने उनके पीछे} अर्थात: तूर पर्वत पर उनके जाने के बाद। {अपने ज़ेवरों (ह़ुलिय्यिहिम) से} - यह मदीना और बसरा के लोगों का पाठ है (४)। आसिम के अलावा कूफ़ा के लोगों ने इसे पढ़ा: "ह़िलिय्यिहिम" (हा के नीचे कसरा के साथ)।

(१) इसे मदीना के नाफ़े बसरा के अबू अम्र, और इब्न कसीर अल-मक्की, इब्न आमिर अल-शामी और कूफ़ियों में से आसिम ने पढ़ा। अल-सबआ पृ. २९३, और अल-तयसीर पृ. ११३। (२) इराब अल-कुरान २/१४९-१५० में, और जो इसके पहले है। (३) हमें यह नहीं मिला। (४) इसे मदीना के नाफ़े बसरा के अबू अम्र, और इब्न कसीर अल-मक्की, इब्न आमिर अल-शामी और आसिम अल-कूफ़ी ने पढ़ा। अल-सबआ पृ. २९४, और अल-तयसीर पृ. ११३।

مدینہ اور بصرہ والوں نے پڑھا: «سَبِيلَ الرُّشْدِ» را پر پیش اور شین پر جزم کے ساتھ (۱)۔ اور اہل کوفہ نے سوائے عاصم کے: «الرَّشَدَ» را اور شین دونوں پر زبر کے ساتھ۔

ابو عبید نے کہا: ابو عمرو نے «الرُّشْد» اور «الرَّشَد» کے درمیان فرق کیا اور کہا: «الرُّشْد» دنیاوی اصلاح میں ہے، اور «الرَّشَد» دین کے معاملات میں ہے۔

نحاس نے کہا (۲): سیبویہ کا خیال ہے کہ «الرُّشْد» اور «الرَّشَد» کی مثال «السُّخْط» اور «السَّخَط» جیسی ہے (دونوں کے معنی غصہ ہیں)، اور کسائی نے بھی یہی کہا ہے۔

ابو عمرو سے صحیح روایت وہ نہیں جو ابو عبید نے کہی؛ اسماعیل بن اسحاق نے کہا: ہم سے نصر بن علی نے اپنے والد سے، انہوں نے ابو عمرو بن العلاء سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: اگر «الرُّشْد» آیت کے درمیان میں ہو تو وہ ساکن ہوتا ہے، اور اگر آیت کے آخر میں ہو تو وہ متحرک ہوتا ہے۔

نحاس نے کہا: آیت کے سرے سے ان کی مراد ہے جیسے: ﴿وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا﴾ [الکہف: ۱۰]، تو ان کے نزدیک یہ دونوں ایک ہی معنی کے دو لغات ہیں؛ سوائے اس کے کہ انہوں نے یہاں زبر دیا تاکہ آیات کا اختتام ہم آہنگ رہے۔ کہا جاتا ہے: رَشَد يَرْشُد، اور رَشِدَ يَرْشَدُ۔ سیبویہ نے رَشُد يَرْشُد (۳) بھی نقل کیا ہے۔ لغت میں «الرُّشْد» اور «الرَّشَد» کی حقیقت یہ ہے کہ انسان وہ حاصل کر لے جو وہ چاہتا ہے، اور یہ ناکامی (خیبہ) کی ضد ہے۔

اللہ تعالی کا فرمان: ﴿وَاتَّخَذَ قَوْمُ مُوسَىٰ مِن بَعْدِهِ مِنْ حُلِيِّهِمْ عِجْلًا جَسَدًا لَّهُ خُوَارٌ أَلَمْ يَرَوْا أَنَّهُ لَا يُكَلِّمُهُمْ وَلَا يَهْدِيهِمْ سَبِيلًا اتَّخَذُوهُ وَكَانُوا ظَالِمِينَ ۱۴۸﴾

اللہ تعالی کا فرمان: ﴿وَاتَّخَذَ قَوْمُ مُوسَىٰ مِن بَعْدِهِ﴾ یعنی: ان کے کوہِ طور پر جانے کے بعد۔ ﴿مِنْ حُلِيِّهِمْ﴾ یہ اہل مدینہ اور اہل بصرہ کی قرأت ہے (۴)۔ اور اہل کوفہ نے سوائے عاصم کے پڑھا: «من حِلِيِّهِمْ» (حا کے نیچے زیر کے ساتھ)۔

---

(۱) اسے اہل مدینہ میں سے نافع، اہل بصرہ میں سے ابو عمرو، اور ابن کثیر المکی، ابن عامر الشامی اور کوفیوں میں سے عاصم نے پڑھا۔ السبعہ ص ۲۹۳، اور التیسیر ص ۱۱۳۔ (۲) اعراب القرآن ۱۴۹/۲ - ۱۵۰ میں، اور جو اس سے پہلے ہے۔ (۳) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (۴) اسے اہل مدینہ میں سے نافع، اہل بصرہ میں سے ابو عمرو، اور ابن کثیر المکی، ابن عامر الشامی اور عاصم الکوفی نے پڑھا۔ السبعہ ص ۲۹۴، اور التیسیر ص ۱۱۳۔

333 Surah Al-A'raf: Verse 148

"hiliyyihim" with a kasra on the letter haa. Ya'qub read: "min halihihim" with a fatha on the haa and lightened (without shadda) (1). Al-Nahhas said (2): the plural of 'haly' (jewelry) is 'huliyy' and 'hiliyy'; similar to 'thudiyy' and 'thidiyy'. The original form was 'huluwy', then the waw was merged into the ya, so the lam took a kasra because of its proximity to the ya, and the haa took a kasra because of the lam's kasra, or it remains with a damma based on the original form.

"A calf" (ijlan) is an object. "A body" (jasadan) is an adjective or a substitute. "It had a lowing sound" (lahu khowarun) is in the nominative case as a subject. It is said: 'khara yakhooru khowaran' when it lows/makes a sound. Similarly, 'ja'ara yaj'aru juwaran' (3). It is also said: 'khawara yakhuwaru khowaran' when someone is cowardly or weak.

It was narrated in the stories of the calf (4) that As-Samiri—whose name was Musa ibn Zafar—is attributed to a village called Samirah. He was born in the year the sons were being killed, and his mother hid him in a mountain cave where Gabriel fed him; so he recognized him because of that. When he crossed the sea on a 'wadiq' mare (5) leading Pharaoh into the sea, he took a handful of soil from the track of the horse's hoof. This is the meaning of his saying: "so I took a handful [of dust] from the track of the messenger" [Taha: 96].

Musa had promised his people thirty days. When he was delayed during the extra ten days, and thirty nights had passed, he said to the Children of Israel—and he was obeyed among them—: "You have jewelry from the jewelry of Pharaoh's people—they had a festival where they would adorn themselves and borrow jewelry from the Copts, so they borrowed for that day. When God brought them out of Egypt and the Copts drowned, that jewelry remained in their hands." So As-Samiri said to them: "It is forbidden for you; bring what you have so we may burn it."

And it was said: This jewelry is what the Children of Israel took from Pharaoh's people after the drowning, and Aaron told them: "Jewelry is booty, and it is not lawful for you." So he collected it in a pit he dug, and As-Samiri took it.

---

(1) Ya'qub is one of the ten readers. Al-Nashr fi al-Qira'at al-Ashr 2/272. (2) In I'rab al-Qur'an 2/150, and what precedes it is from him. (3) In the manuscripts, it says 'khara yakhooru khowaran', and what is fixed here is from (M), which corresponds to the I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/151, and the text is from it. (4) These stories can be

found in Tafsir al-Tabari 1/669 onwards, and 'Ara'is al-Majalis pp. 210-211. (5) It refers to a female horse in heat. Al-Nihayah (w-d-q).

333 सूरह अल-अराफ: आयत 148

"हिलिय्यिहिम" (hiliyyihim) में 'हा' पर कसरा है। याकूब ने पढ़ा: "मिन हलिहिहिम" (min halihihim) 'हा' पर फथ़ा के साथ और तखफीफ (हल्का) करके(1)। अन-नहहास ने कहा (2): 'हल्य' (गहने) का बहुवचन 'हुलिय्य' और 'हिलिय्य' है; जैसे 'थुदिय्य' और 'थिदिय्य'। मूल रूप 'हुलुवी' (huluwy) था, फिर 'वाव' को 'या' में मिला दिया गया, इसलिए 'लाम' पर उसके'या' के करीब होने के कारण कसरा आ गया, और 'हा' पर 'लाम' के कसरा के कारण कसरा आ गया, या उसे मूल रूप के आधार पर धम्मा के साथ पढ़ा जाता है।

"एक बछड़ा" (इज्लन) मफऊल (कर्म) है। "एक शरीर" (जसदन) सिफत (विशेषण) या बदल है। "उसकी एक रंभाने वाली आवाज़ थी" (लहू खुवारुन) मुब्तदा (कर्ता) के रूप में रफअ (मजबूत स्थिति) में है। कहा जाता है: 'खारा यखूरू खुवारन' जब वह आवाज़ करता है। इसी तरह 'जअरा यजअरु जुवारन' (3)। यह भी कहा जाता है: 'खवरा यख्वरु खवरन' जब कोई डरपोक या कमजोर हो।

बछड़े की कहानियों (4) में वर्णित है कि अस-सामिरी - जिसका नाम मूसा इब्न ज़फ़र था - सामिरा नामक गाँव से संबंधित है। वह उस वर्ष पैदा हुआ था जब बेटों को मारा जा रहा था, और उसकी माँ ने उसे एक पहाड़ की गुफा में छिपा दिया था जहाँ जिब्रील (गैब्रियल) ने उसे खिलाया था; इसलिए उसने उन्हें पहचान लिया। जब वह समुद्र पार कर रहा था एक 'वादिक़' घोड़ी (5) पर सवार होकर जो समुद्र में फिरौन के आगे चल रही थी, उसने घोड़े के खुर के निशान से एक मुट्ठी मिट्टी ले ली। यही उसके इस कथन का अर्थ है: "तो मैंने रसूल (फरिश्ते) के पदचिह्न से एक मुट्ठी भर ली" [ता-हा: 96]।

मूसा ने अपनी कौम से तीस दिनों का वादा किया था। जब वह अतिरिक्त दस दिनों में देरी कर गए, और तीस रातें बीत गईं, तो उसने बनी इस्राइल से कहा - और उनकी बात मानी जाती थी -: "तुम्हारे पास फिरौन के लोगों के गहनों में से कुछ गहने हैं - उनका एक त्योहार था जिसमें वे खुद को सजाते थे और कश्तियों (मिस्त्रियों) से गहने उधार लेते थे, इसलिए उन्होंने उस दिन के लिए उधार लिया था। जब अल्लाह ने उन्हें मिस्त्र से निकाला और कश्ती डूब गए, तो वह गहने उनके पास रह गए।" तो सामिरी ने उनसे कहा: "यह तुम्हारे लिए हराम (वर्जित) है; जो कुछ तुम्हारे पास है लाओ ताकि हम उसे जला दें।"

और कहा गया है: यह गहने वह हैं जो बनी इस्राइल ने डूबने के बाद फिरौन के लोगों से लिए थे, और हारून ने उनसे कहा था: "गहने गनीमत (युद्ध का माल) हैं, और वे तुम्हारे लिए हलाल (वैध) नहीं हैं।" इसलिए उन्होंने उन्हें एक गड्ढे में इकट्ठा किया जो उन्होंने खोदा था, और सामिरी ने उसे ले लिया।

---

(1) याकूब दस पाठकों में से एक हैं। अन-नश्र फी अल-किराआत अल-अश्र 2/272। (2) इराब अल-कुरआन 2/150 में, और इससे पहले का हिस्सा उन्हीं का है। (3) पांडुलिपियों में 'खारा यखूरू खुवारन' है, और यहाँ जो प्रमाणित है वह (म) से है, जो अन-नहहास की इराब अल-कुरआन 2/151 के अनुरूप है और पाठ उसी से है। (4) ये कहानियाँ तफ़्सीर अल-तबरी 1/669 और उसके बाद, और अराइस अल-मजालिस पृ. 210-211 में देखी जा सकती हैं। (5) यह वह मादा घोड़ा है जो नर की इच्छा रखती है। अन-निहाया (व-द-क़)।

۳۳۳ سورة الاعراف: آیت ۱٤۸

"حِلِيِّهِمْ" حا کے کسرہ (زیر) کے ساتھ اور یعقوب نے "مِن حَلِيِهِم" پڑھا، حا کے فتحہ (زبر) اور تخفیف کے ساتھ (۱)۔ النحاس نے کہا (۲): "حَلْي" (زیور) کی جمع "حُلِيّ" اور "حِلِيّ" ہے؛ جیسے "ثُدُيّ" اور "ثِدِيّ"۔ اصل میں "حُلُوي" تھا، پھر واؤ کو یاء میں مدغم کر دیا گیا، تو یاء کی قربت کی وجہ سے لام پر کسرہ آ گیا، اور لام کے کسرہ کی وجہ سے حا پر کسرہ آ گیا، یا اصل کے مطابق اس پر ضمہ (پیش) پڑھا جائے گا۔

﴿عِجْلًا﴾ مفعول ہے۔ ﴿جَسَدًا﴾ صفت یا بدل ہے۔ ﴿لَهُ خُوَارٌ﴾ مبتدا ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے۔ کہا جاتا ہے: "خار يَخُور خُواراً" جب وہ آواز نکالے۔ اسی طرح "جأر يجأر جُواراً" (۳)۔ اور کہا جاتا ہے: "خَورَ يَخوَرُ خَوَراً" جب کوئی بزدل اور کمزور ہو جائے۔

بچھڑے کے قصوں (٤) میں مروی ہے کہ سامری - جس کا نام موسیٰ بن ظفر تھا - کا تعلق سامرہ نامی گاؤں سے ہے۔ وہ اس سال پیدا ہوا جب بچوں کو قتل کیا رہا تھا، اور اس کی ماں نے اسے پہاڑ کے ایک غار میں چھپا دیا تھا جہاں جبرائیلؑ نے اسے پالا تھا؛ اسی لیے اس نے انہیں پہچان لیا۔ جب وہ ایک "ودیق" (جفتی کی خواہش مند) گھوڑی (٥) پر سوار ہو کر سمندر عبور کر رہا تھا تاکہ سمندر میں فرعون سے آگے رہے، تو اس نے گھوڑے کے سموں کے نشان سے ایک مٹھی بھر لی۔ یہی اس کے قول کا مطلب ہے: ﴿فَقَبَضْتُ قَبْضَةً مِّنْ أَثَرِ الرَّسُولِ﴾ [طہ: ۹٦]۔

اور موسیٰؑ نے اپنی قوم سے تیس دن کا وعدہ کیا تھا، جب وہ زائد دس دنوں میں لیٹ ہوئے اور تیس راتیں گزر گئیں، تو اس (سامری) نے بنی اسرائیل سے کہا - اور وہ ان میں صاحبِ اثر تھا -:

"تمہارے پاس آلِ فرعون کے زیورات میں سے کچھ زیورات ہیں - ان کی ایک عید تھی جس میں وہ

خود کو سجاتے تھے اور قبطیوں سے زیورات ادھار لیتے تھے، تو انہوں نے اس دن کے لیے ادھار لیے تھے۔ جب اللہ نے انہیں مصر سے نکالا اور قبطی ڈوب گئے، تو وہ زیورات ان کے ہاتھوں میں رہ گئے۔" تو سامری نے ان سے کہا: "یہ تمہارے لیے حرام ہے؛ جو تمہارے پاس ہے وہ لاؤ تاکہ ہم اسے جلا دیں۔"

اور کہا گیا ہے: یہ وہ زیورات ہیں جو بنی اسرائیل نے فرعون کی قوم سے ڈوبنے کے بعد لیے تھے، اور ہارونؑ نے ان سے کہا تھا: "زیورات غنیمت ہیں، اور وہ تمہارے لیے حلال نہیں ہیں"؛ چنانچہ انہوں نے اسے ایک گڑھے میں جمع کیا جو انہوں نے کھودا تھا، پھر سامری نے اسے لے لیا۔

---

(١) یعقوب دس قراء میں سے ایک ہیں۔ النشر في القراءات العشر ٢/ ٢٧٢۔ (٢) إعراب القرآن ٢/ ١٥٠ میں، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی انہی کا ہے۔ (٣) نسخوں میں "خار یخور خواراً" ہے، اور جو یہاں درج ہے وہ (م) سے ہے جو النحاس کی إعراب القرآن ٢/ ١٥١ کے مطابق ہے اور عبارت اسی سے ہے۔ (٤) یہ قصے تفسیر طبری ١/ ٦٦٩ اور اس کے بعد، اور عرائس المجالس ص ٢١٠-٢١١ میں دیکھے جا سکتے ہیں۔ (٥) یہ وہ مادہ ہے جو نر کی خواہش رکھتی ہے۔ النهاية (ودق)۔

Surah Al-A'raf: Verse 148 334

It is said: They borrowed the jewelry on the night they intended to leave Egypt, leading the Copts to believe they had a wedding or a gathering. As-Samiri had heard their saying: "Make for us a god just as they have gods" [Al-A'raf: 138]. Those gods were in the form of cows; so he fashioned for them a calf body, meaning solid, except that they would hear a lowing sound coming from it.

It is also said: Allah turned it into flesh and blood (1). And it is said: When he threw that handful of dust into the fire onto the jewelry, it became a calf with a lowing sound. It lowed once and did not repeat it (2). Then he said to the people: "This is your god and the god of Moses, but he forgot" [Ta-Ha: 88]. He says: He forgot it here and went to look for it, getting lost. So come, let us worship this calf. Allah said to Moses while he was conversing with Him: "Indeed, We have tried your people after you [departed], and As-Samiri has led them astray" [Ta-Ha: 85]. Moses said: "O Lord, this Samiri brought out for them a calf from their jewelry, but who gave it a body?" - meaning flesh and blood - "And who gave it a lowing sound?" Allah (Glorified and Exalted be He) said: "I did." So Moses said: "By Your might and majesty, none misled them but You." He replied: "You have spoken the truth, O Wisest of the Wise" (3). And this is the meaning of His saying: "It is not but Your trial" [Al-A'raf: 155].

Al-Qaffal said: As-Samiri had used a trick by hollowing out the calf and facing it toward the wind until a sound resembling lowing was produced. He deceived them into thinking that this happened because of the dust he had thrown into the body, which he had taken from the footprints of Gabriel's horse. This is weak speech, as Al-Qushayri said.

His words (the Almighty): "Did they not see that it could not speak to them" explained that the worshipped must be characterized by speech. "Nor guide them to a path" means a way to an argument (4). "They took it" meaning as a god. "And they were"

(1) Narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/236 on the authority of Qatadah. (2) Narrated by Ibn Abi Hatim in his Tafsir 5/1568 on the authority of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). (3) Narrated by Al-Tabari 1/671 from Al-Suddi in a similar vein, see also 'Ara'is al-Majalis p. 212. These reports are from the Isra'iliyyat (Judeo-Christian traditions). Al-Tahir ibn Ashur said in At-Tahrir wa-at-Tanwir 9/110: "What occurs in the stories that it was flesh and blood, eating and drinking, is from the inventions of storytellers." (4) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 2/378.

सूरा अल-अराफ़: आयत 148 334

कहा जाता है: उन्होंने उस रात गहने उधार लिए थे जब उन्होंने मिस्र छोड़ने का इरादा किया था, और मिस्रियों (क़िब्तियों) को विश्वास दिलाया था कि उनकी कोई शादी या सभा है। सामरी ने उनकी यह बात सुनी थी: "हमारे लिए भी एक ईष्ट (देवता) बना दो जैसे उनके कई ईष्ट हैं" [अल-अराफ़: 138]। वे ईष्ट गाय के रूप में थे; तो उसने उनके लिए एक बछड़े का शरीर ढाला, यानी ठोस, सिवाय इसके कि वे उससे रंभाने (बैं-बैं) की आवाज़ सुनते थे।

यह भी कहा गया है: अल्लाह ने उसे मांस और खून में बदल दिया (1)। और कहा गया है: जब उसने आग में गहनों पर वह मुट्ठी भर मिट्टी डाली; तो वह रंभाने वाला बछड़ा बन गया। वह एक बार रंभाया और दोबारा नहीं (2)। फिर उसने लोगों से कहा: "यह तुम्हारा ईश्वर है और मूसा का ईश्वर है, लेकिन वह भूल गया" [ता-हा: 88]। वह कहता है: वह उसे यहाँ भूल गया और उसे ढूँढने निकल गया और रास्ता भटक गया, तो आओ हम इस बछड़े की इबादत करें। अल्लाह ने मूसा से कहा जब वह उससे बातें कर रहा था: "बेशक हमने तुम्हारे बाद तुम्हारी क़ौम को आज़माइश में डाल दिया है और सामरी ने उन्हें गुमराह कर दिया है" [ता-हा: 85]। मूसा ने कहा: ऐ रब, इस सामरी ने उनके गहनों से उनके लिए एक बछड़ा निकाला, लेकिन उसे शरीर किसने दिया? - यानी मांस और खून - और उसे रंभाने की आवाज़ किसने दी? अल्लाह सुभानहु ने फ़रमाया: मैंने। मूसा ने कहा: तेरी इज़्ज़त और जलाल की क़सम, तेरे सिवा किसी और ने उन्हें गुमराह नहीं किया। उसने फ़रमाया: तूने सच कहा, ऐ हकीमों के हकीम (3)। और यही उसके इस कथन का अर्थ है: "यह केवल तेरी आज़माइश है" [अल-अराफ़: 155]।

अल-क़फ़्फ़ाल ने कहा: सामरी ने यह चाल चली थी कि उसने बछड़े को खोखला कर दिया था, और उसे हवा के सामने कर दिया था, यहाँ तक कि उससे रंभाने जैसी आवाज़ आने लगी, और उन्हें गुमराह किया कि यह सब उस मिट्टी के कारण हुआ है जो उसने जिब्रील के घोड़े के पैरों के निशान से लेकर शरीर में डाली थी। अल-कुशायरी के अनुसार यह बात कमज़ोर है।

अल्लाह का फ़रमान: "क्या उन्होंने नहीं देखा कि वह उनसे बात नहीं कर सकता" स्पष्ट किया कि पूज्य (इबादत के योग्य) की विशेषता बोलना होनी चाहिए। "और न ही उन्हें कोई रास्ता दिखा सकता" यानी किसी दलील का रास्ता (4)। "उन्होंने उसे अपना लिया" यानी ईश्वर के रूप में। "और वे थे"

(1) इसे अब्द अल-रज्जाक़ ने अपनी तफ़सीर 2/236 में क़तादह के हवाले से उद्धृत किया है। (2) इसे इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर 5/1568 में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के हवाले से उद्धृत किया है। (3) इसे तबरी ने 1/671 में सुद्दी से इसी तरह उद्धृत किया है, और देखें 'अरैस अल-मजालिस पृ. 212। ये खबरें इस्राइली रिवायतों से हैं। अत-तहरीर वत-तन्वीर 9/110 में अल-ताहिर इब्न आशूर ने कहा: किस्से-कहानियों में जो आया है कि वह मांस और खून का था और खाता-पीता था; वह किस्सागो (कहानी सुनाने वालों) की मनगढ़ंत बातें हैं। (4) ज़ज्जाज द्वारा 'मआनी अल-कुरान' 2/378।

سورة الاعراف: آیت ۱٤۸ ۳۳٤

کہا گیا ہے: انہوں نے اس رات زیورات ادھار لیے جب انہوں نے مصر سے نکلنے کا ارادہ کیا، اور قبطیوں کو وہم میں ڈالا کہ ان کی کوئی شادی یا اجتماع ہے، اور سامری نے ان کا یہ قول سنا تھا: ﴿ہمارے لیے بھی ایک معبود بنا دے جیسا کہ ان کے معبود ہیں﴾ [الاعراف: ۱۳۸]، اور وہ معبود گائے کی شکل میں تھے؛ تو اس نے ان کے لیے ایک بچھڑے کا جسم ڈھالا، یعنی ٹھوس، سوائے اس کے کہ وہ اس سے بیل کی آواز سنتے تھے۔

اور کہا گیا: اللہ نے اسے گوشت اور خون میں بدل دیا(۱)۔ اور کہا گیا: جب اس نے آگ میں زیورات پر وہ مٹھی بھر مٹی ڈالی؛ تو وہ ایک ایسا بچھڑا بن گیا جس کی آواز تھی، تو وہ ایک بار ڈکارا اور دوبارہ نہیں(۲)، پھر اس نے لوگوں سے کہا: ﴿یہ تمہارا الٰہ ہے اور موسیٰ کا الٰہ ہے، پس وہ بھول گیا﴾ [طہ: ۸۸]۔ وہ کہتا ہے: وہ اسے یہاں بھول گیا اور اسے تلاش کرنے گیا تو راستہ بھٹک گیا، پس آؤ ہم اس بچھڑے کی عبادت کریں۔ اللہ نے موسیٰ سے کہا جبکہ وہ اس سے ہم کلام تھا: ﴿بیشک ہم نے تمہارے بعد تمہاری قوم کو فتنے میں ڈال دیا ہے اور انہیں سامری نے گمراہ کر دیا ہے﴾ [طہ: ۸۵]۔ موسیٰ نے کہا: اے رب، اس سامری نے ان کے لیے ان کے زیورات سے ایک بچھڑا نکالا، تو اسے جسم کس نے دیا؟ - اس کی مراد گوشت اور خون ہے - اور اسے آواز کس نے دی؟ اللہ سبحانہ نے فرمایا: میں نے، تو موسیٰ نے کہا: تیری عزت و جلال کی قسم، تیرے سوا کسی نے انہیں گمراہ نہیں کیا۔ فرمایا: اے حکمت والوں کے سب سے بڑے حکیم، تو نے سچ کہا(۳)۔ اور یہی اللہ کے اس فرمان کا معنی ہے: ﴿یہ نہیں ہے مگر تیری آزمائش﴾ [الاعراف: ۱۵۵]۔

اور القفال نے کہا: سامری نے یہ چال چلی تھی کہ بچھڑے کو اندر سے کھوکھلا کر دیا تھا، اور اسے ہوا کے رخ پر رکھا تھا، یہاں تک کہ اس سے ڈکارنے جیسی آواز آتی تھی، اور انہیں یہ باور

کرایا کہ یہ اس لیے ہوا کیونکہ اس نے جسم میں وہ مٹی ڈالی تھی جو اس نے جبرائیل کے گھوڑے کے قدموں کے نشان سے لی تھی۔ اور یہ ایسی گفتگو ہے جس میں تضاد ہے، یہ القشیری نے کہا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿کیا انہوں نے نہیں دیکھا کہ وہ ان سے بات نہیں کرتا﴾ واضح کیا کہ معبود کو صاحبِ کلام ہونا چاہیے۔ ﴿اور نہ ہی انہیں کوئی راستہ دکھاتا ہے﴾ یعنی کسی دلیل کی طرف راستہ(٤)۔ ﴿انہوں نے اسے بنا لیا﴾ یعنی معبود۔ ﴿اور وہ تھے﴾

(١) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ٢٣٦/٢ میں قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (٢) اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر ١٥٦٨/٥ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (٣) اسے طبری نے ٦٧١/١ میں سدی سے اسی طرح روایت کیا ہے، اور دیکھیے عرائس المجالس ص ٢١٢۔ اور یہ خبریں اسرائیلیات میں سے ہیں۔ الطاہر ابن عاشور نے التحریر والتنویر ١١٠/٩ میں کہا: قصوں میں جو آیا ہے کہ وہ گوشت اور خون کا تھا اور کھاتا پیتا تھا؛ یہ قصہ گویوں کی من گھڑت باتیں ہیں۔

(٤) معانی القرآن للزجاج ٣٧٨/٢۔

Surah Al-A'raf: Verses 148 - 149 335

...wrongdoers } meaning: to themselves in what they did by taking it (as a god). And it was said: they became wrongdoers, meaning: polytheists (1) because they made the calf a god. The Almighty's saying: { And when they regretted and saw that they had gone astray, they said, "If our Lord does not have mercy upon us and forgive us, we will surely be among the losers." (149) } The Almighty's saying: { And when they regretted } [literally: it was fallen in their hands] meaning: after Moses returned from the appointed time. It is said of the regretful and confused person: it was fallen in his hand. Al-Akhfash (2) said: It is said: 'Suqita fi yadihi' (it was fallen in his hand) and 'Usqita'. And whoever says: 'Saqata fi aydihim' (fallen in their hands) using the active voice (3); the meaning according to them is: regret fell; this was said by Al-Azhari, Al-Nahhas, and others (4). And regret is in the heart, but the hand was mentioned because it is said to someone who has obtained something: such a matter has happened in his hand; because handling things is mostly done with the hand. Allah Almighty said: { That is for what your hands have put forth } [Al-Hajj: 10]. Also: regret, even if it resides in the heart (5), its effect appears on the body (6); because the regretful person bites his hand, and strikes one hand upon the other. Allah Almighty said: { And he began turning his hands over [in regret] over what he had spent on it } [Al-Kahf: 42], meaning: he regretted. { And the day when the wrongdoer will bite on his hands } meaning: from regret. And the regretful person places his chin in his hand (7). And it was said: its origin is from being taken captive, which is when a man strikes another man, or wrestles him down, then throws him from his hands to the ground to capture him or tie him up; so the one thrown is 'fallen' into the hand of the 'faller' (8).

(1) Mentioned by Al-Wahidi in Al-Waseet 2/411 from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them. (2) In Ma'ani al-Qur'an 2/532, and the author quoted him through I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/151. (3) Ibn al-Sumayfa' read it as such. Al-Qira'at al-Shadhah p. 46. (4) Tahdhib al-Lughah 8/392, I'rab al-Qur'an 2/151, and Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 2/378. (5) In (m): in the heart. (6) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 2/378. (7) Majma' al-Amthal by Al-Maydani 1/331. (8) Tafsir al-Tabari 10/448.

सूरह अल-अराफ: आयत 148 - 149 335

...अन्यायी (ज़ालिमीन)} अर्थात: उन्होंने जो (बछड़े को) अपनाया, उसमें उन्होंने स्वयं पर ज़ुल्म किया। और कहा गया है: वे ज़ालिम हो गए, अर्थात: मुशरिक (1) क्योंकि उन्होंने बछड़े को खुदा बना लिया था। अल्लाह तआला का फरमान: { और जब वे पछताए और उन्होंने देखा कि वे गुमराह हो गए हैं, तो उन्होंने कहा, "अगर हमारे रब ने हम पर रहम न किया और हमें माफ न किया, तो हम यकीनन घाटे में रहने वालों में से हो जाएंगे।" (149) } अल्लाह तआला का फरमान: { और जब वे पछताए } [शाब्दिक रूप से: उनके हाथों में गिर गया] अर्थात: मूसा के नियत समय से लौटने के बाद। पछताने वाले और भ्रमित व्यक्ति के लिए कहा जाता है: उसके हाथ में गिर गया। अल-अखफश (2) ने कहा: कहा जाता है: 'सुकिता फी यदिहि' (उसके हाथ में गिर गया) और 'उसकिता'। और जिसने कहा: 'सकता फी अयदिहिम' (उनके हाथों में गिर गया) कर्तावाच्य (active voice) (3) का उपयोग करते हुए; तो उनके अनुसार अर्थ है: पछतावा गिर गया; यह अल-अज़हरी, अल-नहहास और अन्य (4) द्वारा कहा गया था। और पछतावा दिल में होता है, लेकिन हाथ का उल्लेख इसलिए किया गया है क्योंकि उस व्यक्ति के लिए कहा जाता है जिसने कुछ प्राप्त किया है: ऐसा मामला उसके हाथ में हुआ है; क्योंकि चीजों को संभालना ज्यादातर हाथ से किया जाता है। अल्लाह तआला ने फरमाया: { यह उसके कारण है जो तुम्हारे हाथों ने आगे भेजा } [अल-हज्ज: 10]। इसके अलावा: पछतावा, भले ही वह दिल (5) में बसता हो, उसका प्रभाव शरीर (6) पर दिखाई देता है; क्योंकि पछताने वाला व्यक्ति अपना हाथ काटता है, और एक हाथ दूसरे पर मारता है। अल्लाह तआला ने फरमाया: { और वह अपने दोनों हाथ मलने लगा उस पर जो उसने उस पर खर्च किया था } [अल-कहफ: 42], अर्थात: वह पछताया। { और जिस दिन ज़ालिम अपने हाथों को काटेगा } अर्थात: पछतावे से। और पछताने वाला व्यक्ति अपनी ठुड्डी अपने हाथ में रखता है (7)। और कहा गया है: इसका मूल बंदी बनाए जाने से है, जो तब होता है जब एक आदमी दूसरे आदमी को मारता है, या उसे पटक देता है, फिर उसे पकड़ने या बांधने के लिए अपने हाथों से ज़मीन पर फेंक देता है; तो फेंका गया व्यक्ति 'गिरा हुआ' (मस्कूत) होता है गिरने वाले (साक़ित) के हाथ में (8)।

(1) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 2/411 में इब्न अब्बास (रज़ि.) से इसका उल्लेख किया है। (2) मानी अल-कुरान 2/532 में, और लेखक ने अल-नहहास द्वारा एराब अल-कुरान 2/151 के माध्यम से उन्हें उद्धृत किया है। (3) इब्न अल-सुमईफा ने इसे इसी तरह पढ़ा है। अल-किरात अल-शाज़ह पृ. 46। (4) तहज़ीब अल-लुग़ा 8/392, एराब अल-कुरान 2/151, और अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान

2/378। (5) (म) में: दिल में। (6) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 2/378। (7) अल-मैदानी द्वारा मजमा अल-अम्साल 1/331। (8) तफ़सीर अल-तबरी 10/448।

سورہ الاعراف: آیت 148 - 149 335

...ظالمین } یعنی: انہوں نے جو بچھڑے کو (خدا) بنایا، اس میں انہوں نے اپنے آپ پر ظلم کیا۔ اور کہا گیا ہے: وہ ظالم ہو گئے، یعنی: مشرک (1) کیونکہ انہوں نے بچھڑے کو خدا بنا لیا تھا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: { اور جب وہ پشیمان ہوئے اور انہوں نے دیکھا کہ وہ گمراہ ہو گئے ہیں، تو انہوں نے کہا، "اگر ہمارا رب ہم پر رحم نہ کرے اور ہمیں معاف نہ کرے، تو ہم یقیناً نقصان اٹھانے والوں میں سے ہو جائیں گے۔" (149) } اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: { اور جب وہ پشیمان ہوئے } [یعنی: جب ان کے ہاتھوں میں گر گیا] یعنی: حضرت موسیٰ علیہ السلام کے میقات سے واپس آنے کے بعد۔ نادم اور حیران شخص کے بارے میں کہا جاتا ہے: اس کے ہاتھ میں گر گیا۔ الاحفش (2) نے کہا: کہا جاتا ہے: 'سُقِطَ فی یَدِہٖ' اور 'اُسْقِطَ'۔ اور جس نے 'سَقَطَ فی اَیْدِیْہِمْ' پڑھا صیغہ معروف (3) کے ساتھ؛ تو اس کے نزدیک معنی ہے: ندامت گر گئی؛ یہ الازہری، النحاس اور دیگر (4) نے کہا ہے۔ اور ندامت دل میں ہوتی ہے، لیکن ہاتھ کا ذکر اس لیے کیا گیا کیونکہ جس شخص نے کچھ حاصل کیا ہو اس کے بارے میں کہا جاتا ہے: فلاں معاملہ اس کے ہاتھ میں ہو گیا؛ کیونکہ اشیاء کا براہ راست استعمال اکثر ہاتھ سے ہوتا ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: { یہ اس کی وجہ سے ہے جو تمہارے ہاتھوں نے آگے بھیجا } [الحج: 10]۔ اور یہ بھی کہ: ندامت اگرچہ دل (5) میں ہوتی ہے لیکن اس کا اثر جسم (6) پر ظاہر ہوتا ہے؛ کیونکہ نادم شخص اپنا ہاتھ کاٹتا ہے، اور اپنا ایک ہاتھ دوسرے پر مارتا ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: { تو وہ اپنے ہاتھ ملتا رہ گیا اس پر جو اس نے اس پر خرچ کیا تھا } [الکھف: 42] یعنی: وہ نادم ہوا۔ { اور جس دن ظالم اپنے ہاتھوں کو کاٹے گا } یعنی: ندامت کی وجہ سے۔ اور نادم شخص اپنی تھوڑی اپنے ہاتھ میں رکھتا ہے (7)۔ اور کہا گیا ہے: اس کی اصل قید کرنے سے ہے، اور وہ یہ کہ ایک آدمی دوسرے کو مارے یا اسے پچھاڑ دے، پھر

اسے قید کرنے یا باندھنے کے لیے اپنے ہاتھوں سے زمین پر پھینک دے؛ تو پھینکا گیا شخص گرانے والے (ساقط) کے ہاتھ میں گرا ہوا (مسقوط) ہوتا ہے (8)۔

(1) الواحدی نے الوسیط 2/411 میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے ذکر کیا ہے۔ (2) معانی القرآن 2/532 میں، اور مصنف نے اسے النحاس کی اعراب القرآن 2/151 کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (3) ابن السمیفع نے اسے اسی طرح پڑھا ہے۔ القراءات الشاذہ ص 46۔ (4) تہذیب اللغہ 8/392، اعراب القرآن 2/151، اور معانی القرآن للزجاج 2/378۔ (5) (م) میں: دل میں۔ (6) معانی القرآن للزجاج 2/378۔ (7) مجمع الامثال للمیدانی 1/331۔ (8) تفسیر الطبری ا10/448

336 Surah Al-A'raf: Verses 149 - 151

“And they saw that they had gone astray” (7:149): meaning they were overturned by their disobedience to Allah.

“They said: ‘If our Lord does not have mercy on us and forgive us, we shall surely be among the losers’” (7:149): They began confessing their servitude and seeking forgiveness. Hamza and Al-Kisa'i read it as: “If You do not have mercy on us, our Lord, and forgive us” with the letter 'tā' indicating a direct address, which carries the meaning of seeking aid, supplication, and earnest plea in asking and praying. “Rabbanā” (our Lord) is in the accusative case due to the omission of the vocative particle, which is also more eloquent in prayer and humility; their reading is more profound in submission and supplication, thus it is preferable (1).

Words of the Almighty: “And when Moses returned to his people, angry and grieved, he said: ‘How wretched is that which you have done in my place after me. Did you hasten the matter of your Lord?’ And he threw down the tablets and took hold of his brother’s head, dragging him towards himself. [Aaron] said: ‘O son of my mother, indeed the people weakened me and were about to kill me. So do not make the enemies rejoice over me and do not place me with the wrongdoing people.’ [150] [Moses] said: ‘O my Lord, forgive me and my brother and admit us into Your mercy, for You are the most merciful of the merciful.’ [151]”

Words of the Almighty: “And when Moses returned to his people, angry and grieved”: The word “Ghaḍbān” (angry) is diptote because its feminine form is “Ghaḍbā”, and because the 'alif' and 'nūn' in it are in the position of the 'alif' (2) of femininity as in your saying: “Hamrā’” (red). It is in the accusative case as a circumstantial adverb (ḥāl).

And “Asifan”: intensely angry. Abu Al-Darda' said: ‘Al-Asaf’ is a state beyond anger, more intense than it (3). It is related to ‘asīf’, ‘asīfān’, and ‘asūf’. ‘Asīf’ also means: the sad one.

Ibn 'Abbas and Al-Suddi: He returned sad because of the conduct of his people (4). Al-Tabari said: Allah, Mighty and Sublime, informed him before his return that they had been tried by the calf; therefore, he returned while he was angry (5).

---

(1) Al-Kashf ‘an Wujūh al-Qirā’āt al-Sab‘ 1/477, see also Al-Sab‘ah p. 294, and Al-Taysīr p. 113. (2) In manuscript (Ẓ): ‘alif’; for discussion see Al-Nahhās's I‘rāb al-Qur’ān 2/151.

(3) Related by Al-Tabari 10/450. (4) Related by Al-Tabari 10/450. (5) Tafsīr al-Tabari 10/449.

336 सूरा अल-अराफ़: आयतें 149 - 151

“और उन्होंने देखा कि वे भटक गए हैं” (7:149): अर्थात अल्लाह की अवज्ञा के कारण वे पलट गए।

“उन्होंने कहा: ‘यदि हमारे रब ने हम पर दया नहीं की और हमें क्षमा नहीं किया, तो हम निश्चित रूप से घाटा उठाने वालों में से होंगे’” (7:149): उन्होंने अपनी दासता स्वीकार करना और क्षमा माँगना शुरू कर दिया। हमज़ा और अल-किसाई ने इसे पढ़ा: “यदि तू हम पर दया नहीं करेगा, ऐ हमारे रब, और हमें क्षमा नहीं करेगा” दूसरे पुरुष संबोधन (ता) के साथ, जिसमें सहायता माँगने, गिड़गिड़ाने और प्रार्थना करने का अर्थ है। “रब्बाना” (ऐ हमारे रब) संबोधन के लोप होने के कारण कर्म कारक (नस्ब) में है, जो प्रार्थना और विनम्रता में अधिक प्रभावशाली है; उनका पाठ समर्पण और विनती में अधिक गहरा है, इसलिए यह बेहतर है (1)।

सर्वशक्तिमान का कथन: “और जब मूसा अपनी कौम के पास क्रोधित और दुखी होकर लौटे, तो उन्होंने कहा: ‘कितना बुरा काम है जो तुमने मेरे पीछे मेरी जगह पर किया। क्या तुमने अपने रब के आदेश की जल्दी की?’ और उन्होंने तख्तियाँ फेंक दीं और अपने भाई का सिर पकड़ लिया, उसे अपनी ओर खींचने लगे। [हारून ने] कहा: ‘ऐ मेरी माँ के बेटे, वास्तव में लोगों ने मुझे कमज़ोर समझ लिया और वे मुझे मार डालने वाले थे। इसलिए दुश्मनों को मुझ पर खुश होने का मौका न दें और मुझे अत्याचारी लोगों के साथ न रखें।’ [150] [मूसा ने] कहा: ‘ऐ मेरे रब, मुझे और मेरे भाई को क्षमा कर दे और हमें अपनी दया में प्रविष्ट कर, क्योंकि तू सबसे अधिक दया करने वाला है।’ [151]”

सर्वशक्तिमान का कथन: “और जब मूसा अपनी कौम के पास क्रोधित और दुखी होकर लौटे”: शब्द “ग़ज़बान” (क्रोधित) अविकारी है क्योंकि इसका स्त्रीलिंग रूप “ग़ज़बा” है, और क्योंकि इसमें ‘अलिफ़’ और ‘नून’ स्त्रीलिंग के’अलिफ़’ (2) के समान हैं जैसा कि आपके कहने में है: “हमरा” (लाल)। यह अवस्था (हाल) के रूप में कर्म कारक में है।

और “असिफ़न”: अत्यंत क्रोधित। अबू अल-दरदा ने कहा: ‘अल-असफ़’ क्रोध से आगे की एक अवस्था है, उससे भी अधिक तीव्र (3)। इसके रूप ‘असीफ़’, ‘असीफ़ान’ और ‘असूर’ हैं। ‘असीफ़’ का अर्थ उदास भी होता है।

इब्न अब्बास और अल-सुद्दी: वे अपनी कौम के कार्यों के कारण दुखी होकर लौटे (4)। अल-तबरी ने कहा: अल्लाह, जो सर्वशक्तिमान और महान है, ने उन्हें उनके लौटने से पहले ही सूचित कर दिया था कि वे बछड़े के कारण परीक्षा में पड़ गए हैं; इसलिए, वे क्रोधित अवस्था में लौटे (5)।

(1) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात अल-सब 1/477, अल-सबअ पृष्ठ 294, और अल-तयसीर पृष्ठ 113 भी देखें। (2) पांडुलिपि (ज़) में: 'अलिफ़'; चर्चा के लिए देखें अल-नहस की एराब अल-कुरान 2/151। (3) अल-तबरी द्वारा उद्धृत 10/450। (4) अल-तबरी द्वारा उद्धृत 10/450। (5) तफ़सीर अल-तबरी 10/449।

336 سورہ الاعراف: آیات 149 - 151

﴿وَرَأَوْا أَنَّهُمْ قَدْ ضَلُّوا﴾ یعنی: اللہ کی نافرمانی کی وجہ سے وہ الٹ گئے۔

﴿قَالُوا لَئِن لَّمْ يَرْحَمْنَا رَبُّنَا وَيَغْفِرْ لَنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾ انہوں نے بندگی کا اعتراف کرنا اور استغفار کرنا شروع کر دیا۔ حمزہ اور الکسائی نے اسے: «لئن لم تَرْحَمْنا ربُّنا وتغفِرْ لنا» خطاب کے ساتھ (ت) پڑھا ہے، اور اس میں سوال اور دعا میں استغاثہ، گریہ و زاری اور عاجزی کا معنی پایا جاتا ہے۔ «ربَّنا» منادی کے حذف ہونے کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے، اور یہ دعا اور عاجزی میں زیادہ بلیغ ہے؛ ان دونوں کی قرآت گریہ و زاری اور عاجزی میں زیادہ موثر ہے، اس لیے یہی بہتر ہے (1)۔

قول باری تعالیٰ: ﴿وَلَمَّا رَجَعَ مُوسَى إِلَى قَوْمِهِ غَضْبَانَ أَسِفًا قَالَ بِئْسَمَا خَلَفْتُمُونِي مِن بَعْدِي أَعَجِلْتُمْ أَمْرَ رَبِّكُمْ وَأَلْقَى الْأَلْوَاحَ وَأَخَذَ بِرَأْسِ أَخِيهِ يَجُرُّهُ إِلَيْهِ قَالَ ابْنَ أُمَّ إِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضْعَفُونِي وَكَادُوا يَقْتُلُونَنِي فَلَا تُشْمِتْ بِيَ الْأَعْدَاءَ وَلَا تَجْعَلْنِي مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ ﴿١٥٠﴾ قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي وَلِأَخِي وَأَدْخِلْنَا فِي رَحْمَتِكَ وَأَنتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ ﴿١٥١﴾﴾

قول باری تعالیٰ: ﴿وَلَمَّا رَجَعَ مُوسَى إِلَى قَوْمِهِ غَضْبَانَ أَسِفًا﴾ لفظ «غَضْبَانَ» غیر منصرف ہے کیونکہ اس کی مؤنث «غَضْبَى» ہے، اور اس لیے کہ اس میں الف اور نون تانیث کے الف (2) کے قائم مقام ہیں جیسے آپ کا قول: «حمراء»۔ یہ حال ہونے کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے۔

اور «أسفاً»: شدید غصہ۔ ابو الدرداء نے کہا: 'الاسف' غصے کے بعد کا ایک درجہ ہے جو اس سے بھی زیادہ شدید ہے (3)۔ اور وہ 'اسیف'، 'اسیفات' اور 'اسوف' ہے۔ 'اسیف' کا معنی غمگین بھی ہے۔

ابن عباس اور السدی: وہ اپنی قوم کے کرتوتوں کی وجہ سے غمگین ہو کر واپس آئے (4)۔ اور طبری نے کہا: اللہ عزوجل نے انہیں ان کی واپسی سے پہلے ہی بتا دیا تھا کہ وہ بچھڑے کے ذریعے فتنے میں ڈالے جا چکے ہیں؛ اسی لیے وہ غصے کی حالت میں واپس آئے (5)۔

---

(1) الکشف عن وجوہ القراءات السبع 477/1، اور دیکھئے السبعۃ ص 294، اور التیسیر ص 113۔ (2) نسخہ (ظ) میں: الف؛ اور کلام النحاس کی اعراب القرآن میں 151/2۔ (3) اسے طبری نے روایت کیا ہے 450/10۔ (4) اسے طبری نے روایت کیا ہے 450/10۔ (5) تفسیر طبری 449/10۔

Surah Al-A'raf: Verses 150 - 151 337

Ibn al-Arabi said: Moses, peace be upon him, was among the people with the greatest anger, but he was quick to return [to calm]; so one compensated for the other. Ibn al-Qasim said: I heard Malik saying: When Moses, peace be upon him, became angry, smoke would come out of his cap (qalansuwah), and the hair of his body would lift his robe (1). This is because anger is a glowing coal that ignites in the heart; for this reason, the Prophet ﷺ commanded whoever gets angry to lie down, and if his anger does not go away, he should perform ritual washing (ghusl) (2); so his lying down dampens it and his washing extinguishes it (3). His quickness to anger was the reason he slapped the Angel of Death and gouged out his eye. What scholars have said about this has already been mentioned in [Surat] Al-Ma'idah (4).

Al-Tirmidhi al-Hakim said (5): Moses, peace be upon him, only deemed that permissible because he was the one who spoke with God (Kalim Allah); it was as if he saw that whoever dared against him or extended a hand to harm him, the matter had become grave. Do you not see that he argued against him, saying: From where will you take my soul? From my mouth, when I have conversed with my Lord through it? Or from my hearing, when I have heard my Lord's speech through it? Or from my hand, when I have held the Tablets from Him (6)? Or from my foot, when I have stood before Him speaking to Him at Mount Tur? Or from my eye, when my face has shone with His light? So he [the Angel] returned to his Lord silenced.

In the "Musannaf" of Abu Dawud, on the authority of Abu Dharr, he said: The Messenger of Allah ﷺ said to us: "If one of you gets angry while he is standing, let him sit down; if the anger leaves him, then good; otherwise, let him lie down" (7). It was also narrated from Abu Wael al-Qass, who said: We entered upon Urwa ibn Muhammad al-Sa'di (8), and a man spoke to him...

(1) Previous 7/407, and it is from the Isra'iliyyat (Judeo-Christian narrations). (2) We did not find it in this context. The first part will come soon, and the second part was narrated by Abu Nu’aym in Al-Hilya 2/130 from the hadith of Mu’awiya, and in its chain is Yasin bin Mu’adh al-Zayyat. Al-Bukhari said: Denied hadith (Munkar al-Hadith), and Al-Nasa’i and Ibn al-Junayd said: Abandoned (Matruk). Mizan al-I’tidal 4/358. In the printed edition of Al-Hilya, it was distorted: Yasin (meaning Ibn Mu’adh) from Abdullah, to Yasin bin Abdullah. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/782-783. (4) 6/131. (5) In Nawadir al-Usul, p. 43. (6) In (Z): with it. (7) Sunan Abi Dawud (4782),

and it is in Musnad Ahmad (21348). (8) Governor for Umar bin Abdul Aziz over Yemen, and he was among the righteous governors, see Tahdhib al-Kamal 20/32.

सूरह अल-अराफ़: आयतें 150 - 151 337

इब्न अल-अरबी ने कहा: मूसा (उन पर शांति हो) उन लोगों में से थे जिन्हें सबसे अधिक क्रोध आता था, लेकिन वे जल्दी ही शांत हो जाते थे; इसलिए एक ने दूसरे की भरपाई कर दी। इब्न अल-कासिम ने कहा: मैंने मलिक को कहते सुना: जब मूसा (उन पर शांति हो) क्रोधित होते थे, तो उनकी टोपी (कलंसुवा) से धुआँ निकलता था, और उनके शरीर के बाल उनकी टोपी को ऊपर उठा देते थे (1)। ऐसा इसलिए है क्योंकि क्रोध एक सुलगता हुआ कोयला है जो हृदय में जलता है; इसी कारण पैगंबर ﷺ ने आज्ञा दी कि जो कोई क्रोधित हो उसे लेट जाना चाहिए, और यदि उसका क्रोध शांत न हो, तो उसे स्नान (गुस्ल) करना चाहिए (2); इसलिए उसका लेटना उसे मंद कर देता है और उसका स्नान उसे बुझा देता है (3)। उनके जल्दी क्रोधित होने का कारण ही था कि उन्होंने मौत के फरिश्ते को थप्पड़ मारा और उसकी आँख फोड़ दी। इसके बारे में विद्वानों ने जो कहा है, वह पहले ही [सूरह] अल-मैदा (4) में बताया जा चुका है।

अल-तिर्मिज़ी अल-हाकिम ने कहा (5): मूसा (उन पर शांति हो) ने इसे केवल इसलिए अनुमति दी क्योंकि वे 'कलीम अल्लाह' (अल्लाह से बात करने वाले) थे; ऐसा लगा जैसे उन्होंने देखा कि जिसने भी उनके खिलाफ साहस किया या उन्हें नुकसान पहुँचाने के लिए हाथ बढ़ाया, मामला बहुत गंभीर हो गया। क्या आप नहीं देखते कि उन्होंने उनके खिलाफ तर्क दिया और कहा: तुम मेरी आत्मा कहाँ से निकालोगे? मेरे मुँह से, जबकि मैंने इसके माध्यम से अपने रब से बातचीत की है? या मेरे सुनने से, जबकि मैंने इसके माध्यम से अपने रब का कलाम (वाणी) सुना है? या मेरे हाथ से, जबकि मैंने उनसे तख्तियां (6) ली हैं? या मेरे पैर से, जबकि मैं उनके सामने तूर पर्वत पर खड़े होकर उनसे बात कर चुका हूँ? या मेरी आँख से, जबकि मेरा चेहरा उनके नूर (प्रकाश) से चमक उठा है? तो वह [फरिश्ता] अपने रब के पास निरुत्तर होकर लौट गया।

अबू दाऊद की "मुसन्नफ" में, अबू धर के अधिकार पर, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने हमसे कहा: "यदि तुममें से किसी को खड़े होने पर क्रोध आए, तो उसे बैठ जाना चाहिए; यदि उसका क्रोध चला जाए, तो ठीक है; अन्यथा, उसे लेट जाना चाहिए" (7)। अबू वाइल अल-कास से भी वर्णित है, जिन्होंने कहा: हम उर्वा इब्न मुहम्मद अल-सादी (8) के पास गए, और एक व्यक्ति ने उनसे बात की...

(1) पिछला 7/407, और यह इस्राइली (यहूदी-ईसाई वृत्तांत) कथाओं में से है। (2) हमें इस संदर्भ में यह नहीं मिला। इसका पहला भाग जल्द ही आएगा, और दूसरा भाग अबू नुयैम ने अल-हिलिया

2/130 में मुआविया की हदीस से निकाला है, और इसकी श्रृंखला (इसनाद) में यासीन बिन मुआद अल-ज़य्यात है। अल-बुखारी ने कहा: मुनकर अल-हदीस (अस्वीकार्य हदीस), और अल-नसाई और इब्न अल-जुनैद ने कहा: मतरूक (परित्यक्त)। मीजान अल-इतिदाल 4/358। अल-हिलिया के मुद्रित संस्करण में यह विकृत था: अब्दुल्ला से यासीन (यानी इब्न मुआद), से यासीन बिन अब्दुल्ला। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/782-783। (4) 6/131। (5) नवादिर अल-उसूल, पृष्ठ 43 में। (6) (Z) में: इसके साथ। (7) सुनन अबी दाऊद (4782), और यह मुसनद अहमद (21348) में है। (8) यमन पर उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ के गवर्नर, और वे नेक गवर्नरों में से थे, तहज़ीब अल-कमाल 20/32 देखें।

سورة الاعراف: آیات 150 - 151 337

ابن العربی کہتے ہیں: موسیٰ علیہ السلام سب سے زیادہ غصہ والے لوگوں میں سے تھے، لیکن وہ جلدی ہی رجوع کرنے والے (پرسکون ہونے والے) تھے؛ چنانچہ وہ اس کے بدلے میں تھا۔ ابن القاسم کہتے ہیں: میں نے مالک کو یہ کہتے ہوئے سنا: موسیٰ علیہ السلام کو جب غصہ آتا تھا تو ان کی ٹوپی (قلنسوہ) سے دھواں نکلتا تھا، اور ان کے جسم کے بال ان کے جبے کو اٹھا دیتے تھے (1)۔ اور یہ اس لیے ہے کہ غصہ دل میں سلگنے والا ایک انگارہ ہے؛ اسی لیے نبی کریم ﷺ نے غصہ کرنے والے کو حکم دیا کہ وہ لیٹ جائے، پھر اگر اس کا غصہ نہ جائے تو وہ غسل کرے (2)؛ پس اس کا لیٹنا اسے ٹھنڈا کر دیتا ہے اور اس کا غسل اسے بجھا دیتا ہے (3)۔ ان کے غصے کی تیزی ہی ان کے موت کے فرشتے کو تھپڑ مارنے کا سبب بنی جس سے اس کی آنکھ پھوٹ گئی تھی۔ اور اس سلسلے میں علماء کا جو موقف ہے وہ (المائدہ) (4) میں گزر چکا ہے۔

اور ترمذی الحکیم (5) نے کہا: موسیٰ علیہ السلام نے اسے اس لیے جائز سمجھا کیونکہ وہ 'کلیم اللہ' تھے؛ گویا انہوں نے یہ دیکھا کہ جس نے ان پر جرات کی یا ایذا دہی کے لیے ہاتھ بڑھایا تو معاملہ بڑا سنگین ہو گیا۔ کیا تم نہیں دیکھتے کہ انہوں نے اس پر دلیل پیش کی اور کہا: تم میری روح کہاں سے نکالو گے؟ کیا میرے منہ سے، جبکہ میں نے اس کے ذریعے اپنے رب سے مناجات کی ہے؟ یا میرے کان سے، جبکہ میں نے اس کے ذریعے اپنے رب کا کلام سنا ہے؟ یا میرے ہاتھ سے، جبکہ میں نے اس سے الواح (تختیاں) (6) تھامی ہیں! یا میرے پاؤں سے، جبکہ میں طور پر ان کے سامنے کھڑے ہو کر ان سے کلام کر چکا ہوں! یا میری آنکھ سے، جبکہ میرا چہرہ ان کے نور سے چمک اٹھا ہے۔ پس وہ (فرشتہ) اپنے رب کی طرف لاجواب ہو کر لوٹ گیا۔

اور ابوداؤد کی (مصنف) میں ابوذر سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے ہم سے فرمایا: "جب تم میں سے کسی کو غصہ آئے اور وہ کھڑا ہو تو اسے چاہیے کہ بیٹھ جائے، اگر غصہ چلا جائے تو بہتر؛ ورنہ اسے چاہیے کہ لیٹ جائے" (7)۔ ابو وائل القاص سے بھی روایت ہے، انہوں نے کہا: ہم عروہ بن محمد السعدی (8) کے پاس گئے، تو ایک شخص نے ان سے بات کی...

(1) سابقہ 7/407، اور یہ اسرائیلیات میں سے ہے۔ (2) ہمیں اس سیاق کے ساتھ نہیں ملا، اور اس کا پہلا حصہ عنقریب آئے گا، اور دوسرا حصہ ابو نعیم نے الحلیہ 2/130 میں معاویہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں یاسین بن معاذ الزیاط ہے۔ بخاری نے کہا: منکر الحدیث، اور نسائی اور ابن الجنید نے کہا: متروک۔ میزان الاعتدال 4/358۔ اور الحلیہ کے مطبوعہ نسخے میں تحریف ہوئی ہے: یاسین (یعنی ابن معاذ) عن عبد اللہ سے یاسین بن عبد اللہ۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 2/ 782 - 783۔ (4) 6/131۔ (5) نوادر الاصول ص 43 میں۔ (6) (ظ) میں: بہا۔ (7) سنن ابی داؤد (4782)، اور یہ مسند احمد (21348) میں ہے۔ (8) عمر بن عبدالعزیز کے یمن پر عامل (گورنر)، اور وہ نیک عاملوں میں سے تھے، تہذیب الکمال 20/32 دیکھیں۔

It angered him; so he stood up, then returned after performing ablution (wudu) and said: My father narrated to me from my grandfather 'Atiyyah who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Indeed, anger is from Satan, and Satan was created from fire, and fire is extinguished by water, so if any of you becomes angry, let him perform ablution." (1)

His statement, Exalted be He: {Evil is that which you have done in my place after me} is a censure from him to them, meaning: Evil is the deed you performed (2) after me. It is said: "khalafahu" (succeeded/followed him) with what he dislikes, and it is also used for good; it is said: he followed him with good or with evil among his family and people after his departure (3).

{Did you hasten the matter of your Lord?} meaning: you preceded it. Haste (Al-'ajalah) is bringing something forward before its time, and it is blameworthy. Speed (Al-sur'ah) is doing something at the first of its times, and it is praiseworthy (4); Ya'qub said: It is said: 'ajiltu al-shay' (I hastened the thing): I preceded it, and 'ajaltu al-rajul (I hurried the man): I made him hurry (5), meaning: I incited him to haste. And the meaning of {the matter of your Lord} is: the appointment of your Lord, i.e., the promise of forty nights. And it was said: it means you hastened the wrath of your Lord. And it was said: you hastened to worship the calf before the command of your Lord reached you (6).

His statement, Exalted be He: {And he threw down the tablets} contains two issues:

The first: His statement, Exalted be He: {And he threw down the tablets} meaning: due to the anger and sorrow that overcame him when he looked upon his people while they were devoted to worshiping the calf, and upon his brother for neglecting their matter; this was said by Sa'id bin Jubayr (7). Therefore it was said: "Hearing is not like seeing" (8). And no attention is paid to...

(1) Sunan Abi Dawud (4784), and it is in Musnad Ahmad (17985) and its chain of narration is weak. (2) In (kh): 'amalukum (your deed), and in (zh): 'amaltumuhu (you did it). (3) Tafsir al-Baghawi 2/202. And his word "shukhusuhu": in Al-Qamus: someone "shakhasa" from a country to another: went. (4) Tafsir al-Razi 15/11, attributed to al-Wahidi. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/151. (6) In (kh) and (m): "min Rabbikum". See Tafsir al-Razi 15/11. (7) Narrated by al-Tabari 10/451, from the saying of Sa'id bin Jubayr from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them. (8) It is a hadith

from the Prophet (peace be upon him); narrated by Ahmad (1842) from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them. It preceded in 4/309.

३३८ सूरा अल-आराफ़: आयतें १५० - १५१

उसने उसे क्रोधित कर दिया; तो वह खड़ा हो गया, फिर वज़ू करके वापस आया और कहा: मेरे पिता ने मेरे दादा अतिय्याह से वर्णन किया, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फ़रमाया: "वास्तव में क्रोध शैतान की ओर से है, और शैतान आग से पैदा किया गया है, और आग पानी से बुझाई जाती है, इसलिए यदि तुममें से किसी को क्रोध आए, तो वह वज़ू कर ले।" (१)

अल्लाह का कथन: {बहुत बुरा है वह जो तुमने मेरे बाद किया} उनकी ओर से उनकी निंदा है, यानी: बहुत बुरा काम है जो तुमने मेरे बाद किया (२)। कहा जाता है: "ख़लफ़हु" (उसका स्थान लिया) उस चीज़ के साथ जिसे वह नापसंद करता है, और यह अच्छाई के लिए भी कहा जाता है; कहा जाता है: उसने उसके प्रस्थान (३) के बाद उसके परिवार और लोगों के बीच उसकी जगह अच्छाई या बुराई के साथ ली।

{क्या तुमने अपने रब के मामले में जल्दी की?} यानी: तुम उससे आगे बढ़ गए। जल्दबाजी (अल-अजला) किसी चीज़ को उसके समय से पहले लाना है, और यह निंदनीय है। तेजी (अल-सुरआ) किसी चीज़ को उसके शुरुआती समय में करना है, और यह प्रशंसनीय है (४); याकूब ने कहा: कहा जाता है: 'अजिलतु अल-शय' (मैंने चीज़ में जल्दी की): मैं उससे आगे निकल गया, और 'अजलतु अल-रजुल' (मैंने आदमी को जल्दी करने पर मजबूर किया): मैंने उसे जल्दी करवाया (५), यानी: मैंने उसे जल्दबाजी के लिए प्रेरित किया। और {अपने रब के मामले} का अर्थ है: तुम्हारे रब की नियुक्ति, यानी: चालीस रातों का वादा। और कहा गया: इसका अर्थ है कि तुमने अपने रब के क्रोध को जल्दी बुला लिया। और यह भी कहा गया: तुमने बछड़े की पूजा करने में जल्दबाजी की, इससे पहले कि तुम्हारे रब का आदेश तुम तक पहुँचता (६)।

अल्लाह का कथन: {और उसने तख्तियाँ फेंक दीं} इसमें दो मुद्दे हैं:

पहला: अल्लाह का कथन: {और उसने तख्तियाँ फेंक दीं} यानी: उस क्रोध और शोक के कारण जो उन पर हावी हो गया जब उन्होंने अपनी कौम को देखा कि वे बछड़े की पूजा में मग्न थे, और अपने भाई पर उनके मामले की अनदेखी करने के लिए; यह सईद बिन जुबैर (७) ने कहा है। इसीलिए कहा गया है: "सुनना देखने के समान नहीं है" (८)। और उस पर ध्यान नहीं दिया जाता...

(१) सुनन अबी दाऊद (४७८४), और यह मुसनद अहमद (१७९८५) में है और इसकी सनद कमजोर है। (२) (ख़) में: 'अमलुकुम' (तुम्हारा कर्म), और (ज़) में: 'अमलतुमुहु' (तुमने इसे किया)। (३) तफ़सीर

अल-बग़वी २/२०२। और उनका शब्द "शुख़ुसुहु": अल-क़ामूस में: कोई व्यक्ति एक देश से दूसरे देश "शाख़ासा": चला गया। (४) तफ़सीर अल-राज़ी १५/११, अल-वाहिदी की ओर संकेत किया गया। (५) एराब अल-क़ुरआन अल-नहहास २/१५१ द्वारा। (६) (ख़) और (म) में: "मिन रब्बिकुम"। तफ़सीर अल-राज़ी १५/११ देखें। (७) अल-तबरी १०/४५१ द्वारा रिवायत किया गया, सईद बिन जुबैर के कौल से इब्न अब्बास (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) के माध्यम से। (८) यह नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की एक हदीस है; अहमद (१८४२) ने इब्न अब्बास (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है। और यह ४/३०९ में पहले आ चुका है।

۳۳۸ سورة الاعراف: آیات ۱۵۰ - ۱۵۱

اس نے اسے غصہ دلایا؛ پس وہ کھڑا ہوا، پھر وضو کر کے واپس آیا اور کہا: میرے والد نے میرے دادا عطیہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «بے شک غصہ شیطان کی طرف سے ہے، اور شیطان آگ سے پیدا کیا گیا ہے، اور آگ پانی سے بجھائی جاتی ہے، لہٰذا جب تم میں سے کسی کو غصہ آئے تو اسے چاہیے کہ وضو کر لے» (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿بِئْسَمَا خَلَفْتُمُونِي مِنْ بَعْدِي﴾ ان کی طرف سے ان کی مذمت ہے، یعنی: بہت برا کام ہے جو تم نے میرے بعد کیا (۲)۔ کہا جاتا ہے: "خلفہ" (اس کے پیچھے رہا) اس چیز کے ساتھ جسے وہ ناپسند کرتا ہے، اور یہ خیر کے بارے میں بھی کہا جاتا ہے؛ کہا جاتا ہے: اس نے اس کی روانگی (۳) کے بعد اس کے گھر والوں اور قوم میں خیر یا شر کے ساتھ اس کی جگہ لی۔

﴿أَعَجِلْتُمْ أَمْرَ رَبِّكُمْ﴾ یعنی: تم اس سے پہلے نکل گئے۔ اور "عجلہ" (جلدی) کسی چیز کو اس کے وقت سے پہلے کر لینا ہے، اور یہ قابلِ مذمت ہے۔ اور "سرعت" (تیزی) کسی چیز کو اس کے ابتدائی وقت میں کرنا ہے، اور یہ قابلِ ستائش ہے (۴)؛ یعقوب نے کہا: کہا جاتا ہے: 'عجلت الشئ' (میں نے چیز میں جلدی کی): میں اس سے آگے نکل گیا، اور 'اعجلت الرجل' (میں نے آدمی کو جلدی کروائی): میں نے اسے جلدی کرنے پر آمادہ کیا (۵)۔ اور ﴿امر ربکم﴾ کا معنی ہے: تمہارے رب کی میعاد، یعنی: چالیس راتوں کا وعدہ۔ اور کہا گیا: یعنی تم نے اپنے رب کے غصے میں جلدی کی۔ اور کہا گیا: تم نے بچھڑے کی عبادت کرنے میں جلدی کی اس سے پہلے کہ تمہارے رب کا حکم تم تک پہنچتا (۶)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَأَلْقَى الْأَلْوَاحَ﴾ اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَأَلْقَى الْأَلْوَاحَ﴾ یعنی: اس غصے اور افسوس کی وجہ سے جو ان پر طاری ہوا جب انہوں نے اپنی قوم کو دیکھا کہ وہ بچھڑے کی عبادت میں مگن ہیں، اور اپنے بھائی پر ان کے معاملے میں غفلت برتنے کی وجہ سے؛ یہ سعید بن جبیر نے کہا (۷)۔ اسی لیے کہا گیا: «خبر دیکھ لینے کی طرح نہیں ہوتی» (۸)۔ اور اس طرف التفات نہیں کیا جائے گا جو...

(۱) سنن ابی داؤد (۴۷۸۴)، اور یہ مسند احمد (۱۷۹۸۵) میں ہے اور اس کی اسناد ضعیف ہے۔
(۲) (خ) میں: عملکم، اور (ظ) میں: عملتموہ۔ (۳) تفسیر بغوی ۲/۲۰۲۔ اور ان کا قول: "شخوصہ"؛ قاموس میں ہے: شخص من بلد الی بلد: یعنی ایک ملک سے دوسرے ملک چلا گیا۔ (۴) تفسیر رازی ۱۱/۱۵، اور اسے واحدی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۲/۱۵۱۔ (۶) (خ) اور (م) میں: "من ربکم"۔ دیکھیے تفسیر رازی ۱۱/۱۵۔ (۷) اسے طبری نے ۱۰/۴۵۱ میں نکالا ہے، سعید بن جبیر کے قول سے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے۔ (۸) یہ نبی ﷺ سے مروی حدیث ہے؛ اسے احمد (۱۸۴۲) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ اور اس سے پہلے ۳۰۹/۴ میں گزر چکا ہے۔

It was narrated from Qatadah - if it is authentic from him, and it is not authentic - that his throwing of the Tablets was only because of what he saw in them of the virtue of the nation of Muhammad ﷺ, and that it was not for his nation (1). This is a poor saying that should not be attributed to Moses (2) ﷺ. It has been previously mentioned from Ibn Abbas that the Tablets broke, and that the details were taken up from them, while guidance and mercy remained in them (4).

The second point: Some ignorant Sufis have used this as evidence for the permissibility of throwing clothes when their ecstasy intensifies during singing. Then some of them throw them intact, and some tear them and then throw them; he said: "These people are in a state of absence (trance), so they are not blamed; for when Moses, peace be upon him, was overwhelmed with grief by his people's worship of the calf, he threw the Tablets and broke them, and he did not know what he had done." Abu al-Faraj ibn al-Jawzi (5) said: "Who can confirm regarding Moses, peace be upon him, that he threw them with the intent to break? What is mentioned in the Qur'an is: his throwing them. So where did we get the idea that they broke? Then, if it were said: they broke; where did we get the idea that he intended to break them? Then, if we were to confirm that from him, we would say: he was in a state of absence, such that if there were a sea of fire before him, he would have waded into it. And who can confirm the absence for these people while they distinguish the singer from others, and they are wary of a well if it were near them? Then how can the states of prophets be compared to the states of these fools?" Ibn Aqeel (6) was asked about their ecstasy and tearing their clothes, and he said: "It is an error and forbidden, and the Messenger of Allah ﷺ forbade the wasting of wealth (7)." A questioner said to him: "But they do not understand what they are doing." He replied:

(1) Reported by al-Tabari 10/452. Ibn Kathir said in his Tafsir 3/477: It is as if Qatada received it from some of the People of the Book, among whom were liars, fabricators, slanderers, and heretics. (2) In (Kh), (D), and (Z): attributed to. (3) Said by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 2/457. (4) Previously on p. 329 of this part. (5) In Talbis Iblis, p. 251. (6) Ali bin Aqeel bin Muhammad bin Aqeel, Abu al-Wafa al-Baghdadi al-Hanbali, died in the year (513 AH). Al-Siyar 19/443. (7) Previously 4/482.

339 सूरह अल-अराफ: आयत 150 - 151

क़तादाह से वर्णित है - यदि यह उनके द्वारा प्रमाणित है, और यह प्रमाणित नहीं है - कि उनका तख्तियों (Tablets) को फेंकना केवल इसलिए था क्योंकि उन्होंने उनमें मुहम्मद ﷺ की उम्मत (समुदाय) के गुणों को देखा था, और यह कि वह उनकी उम्मत के लिए नहीं था (1)। यह एक अनुचित कथन है जिसे मूसा ﷺ की ओर नहीं जोड़ा जाना चाहिए (2)। इब्न अब्बास से पहले उल्लेख किया जा चुका है कि तख्तियाँ टूट गई थीं, और उनमें से विस्तार (detailing) उठा लिया गया था, जबकि उनमें मार्गदर्शन और दया शेष रह गई थी (4)।

दूसरा बिंदु: कुछ अज्ञानी सूफियों ने इसे इस बात के प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया है कि गायन के दौरान उनका उत्साह तीव्र होने पर कपड़े फेंकना जायज है। फिर उनमें से कुछ उन्हें साबुत फेंक देते हैं, और उनमें से कुछ उन्हें फाड़ देते हैं और फिर फेंक देते हैं; उन्होंने कहा: "ये लोग बेखुदी की स्थिति में हैं, इसलिए उन्हें दोषी नहीं ठहराया जाता है; क्योंकि जब मूसा (अ.स.) अपने लोगों द्वारा बछड़े की पूजा करने के कारण शोक से अभिभूत हो गए, तो उन्होंने तख्तियों को फेंक दिया और उन्हें तोड़ दिया, और उन्हें पता नहीं चला कि उन्होंने क्या किया है।" अबू अल-फ़रज अल-जौज़ी (5) ने कहा: "मूसा (अ.स.) के बारे में कौन पुष्टि कर सकता है कि उन्होंने उन्हें तोड़ने के इरादे से फेंका था? कुरान में जो उल्लेख किया गया है वह है: उनका उन्हें फेंकना। तो हमें यह कहाँ से मिला कि वे टूट गईं? फिर, यदि यह कहा जाए: वे टूट गईं; तो हमें यह कहाँ से मिला कि उनका इरादा उन्हें तोड़ने का था? फिर, यदि हम उनके बारे में इसकी पुष्टि करते, तो हम कहते: वह बेखुदी की स्थिति में थे, यहाँ तक कि यदि उनके सामने आग का समुद्र होता, तो वह उसमें भी घुस जाते। और इन लोगों की बेखुदी की पुष्टि कौन कर सकता है जबकि वे गायक को दूसरों से अलग पहचानते हैं, और यदि उनके पास कोई कुआँ हो तो वे उससे सावधान रहते हैं। फिर पैगंबरों की स्थिति की तुलना इन मूर्खों की स्थिति से कैसे की जा सकती है?" इब्न अकील (6) से उनके परमानंद (ecstasy) और उनके कपड़े फाड़ने के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: "यह एक गलती और हराम (वर्जित) है, और अल्लाह के रसूल ﷺ ने धन को बर्बाद करने से मना किया है (7)।" एक पूछने वाले ने उनसे कहा: "लेकिन वे नहीं समझते कि वे क्या कर रहे हैं।" उन्होंने उत्तर दिया:

(1) अल-तबरी 10/452 द्वारा उद्धृत। इब्न कथीर ने अपनी तफ़सीर 3/477 में कहा: ऐसा लगता है कि क़तादाह ने इसे अहले किताब के कुछ लोगों से प्राप्त किया था, जिनमें झूठे, जालसाज़, निंदा करने वाले और पाखंडी थे। (2) (ख़), (द) और (ज़) में: की ओर वर्णित। (3) इब्न अतिय्याह द्वारा अल-

मुहर्रर अल-वजीज़ 2/457 में कहा गया। (4) इस भाग के पृष्ठ 329 पर पहले आ चुका है। (5) तल्बीस इब्लीस, पृष्ठ 251 में। (6) अली बिन अकील बिन मुहम्मद बिन अकील, अबू अल-वफ़ा अल-बगदादी अल-हनबली, वर्ष (513 हिजरी) में मृत्यु हुई। अल-सियार 19/443। (7) पहले 4/482।

339 سورة الاعراف: آیات 150 - 151

قتادہ سے روایت ہے - اگر یہ ان سے صحیح ثابت ہو، اور یہ صحیح نہیں ہے - کہ ان کا الواح (تختیوں) کو پھینکنا صرف اس لیے تھا کہ انہوں نے ان میں امت محمد ﷺ کی فضیلت دیکھی تھی، اور یہ کہ وہ ان کی امت کے لیے نہیں تھی (1)۔ اور یہ ایک گھٹیا قول ہے جسے موسیٰ ﷺ کی طرف منسوب نہیں کرنا چاہیے (2)۔ ابن عباس سے پہلے گزر چکا ہے کہ الواح ٹوٹ گئی تھیں، اور ان سے تفصیل اٹھا لی گئی تھی اور ان میں ہدایت اور رحمت باقی رہ گئی تھی (4)۔

دوسرا نکتہ: بعض جاہل صوفیوں نے اس سے اس بات پر استدلال کیا ہے کہ جب گانے کے دوران ان کا وجد بڑھ جائے تو کپڑے پھینکنا جائز ہے۔ پھر ان میں سے کچھ انہیں صحیح سلامت پھینک دیتے ہیں، اور کچھ انہیں پھاڑ کر پھینک دیتے ہیں؛ اس نے کہا: "یہ لوگ بے خودی میں ہیں اس لیے ان پر ملامت نہیں کی جاتی؛ کیونکہ موسیٰ علیہ السلام جب اپنی قوم کے بچھڑے کی پوجا کرنے پر غم سے مغلوب ہوئے تو انہوں نے الواح پھینک دیں اور وہ ٹوٹ گئیں، اور وہ نہیں جانتے تھے کہ انہوں نے کیا کیا ہے۔" ابو الفرج الجوزی (5) نے کہا: "موسیٰ علیہ السلام کے بارے میں کون یہ صحیح ثابت کر سکتا ہے کہ انہوں نے انہیں توڑنے کے ارادے سے پھینکا تھا؟ اور قرآن میں جو ذکر ہے وہ ہے: ان کا انہیں پھینکنا، تو ہمیں کہاں سے معلوم ہوا کہ وہ ٹوٹ گئیں؟ پھر اگر یہ کہا جائے کہ: وہ ٹوٹ گئیں؛ تو ہمیں کہاں سے معلوم ہوا کہ انہوں نے انہیں توڑنے کا قصد کیا تھا؟ پھر اگر ہم ان سے اس بات کی تصحیح کر لیں تو ہم کہیں گے: وہ بے خودی کی حالت میں تھے، یہاں تک کہ اگر ان کے سامنے آگ کا سمندر ہوتا تو وہ اس میں گھس جاتے۔ اور ان لوگوں کی بے خودی کی تصحیح کون کر سکتا ہے جب کہ وہ گانے والے کو دوسروں سے پہچانتے ہیں، اور اگر ان کے پاس کنواں ہو تو اس سے بچتے ہیں۔ پھر انبیاء کے حالات کو ان بیوقوفوں کے

حالات پر کیسے قیاس کیا جا سکتا ہے۔" ابن عقیل (6) سے ان کے وجد اور کپڑے پھاڑنے کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: "یہ غلط اور حرام ہے، اور رسول اللہ ﷺ نے مال ضائع کرنے سے منع فرمایا ہے (7)۔" ایک کہنے والے نے ان سے کہا: "لیکن وہ نہیں جانتے کہ وہ کیا کر رہے ہیں۔" انہوں نے جواب دیا:

(1) اسے الطبری 10 / 452 نے نکالا ہے۔ ابن کثیر نے اپنی تفسیر 3 / 477 میں کہا: ایسا لگتا ہے کہ قتادہ نے اسے بعض اہل کتاب سے لیا تھا، اور ان میں جھوٹے، من گھڑت باتیں کرنے والے، تہمت لگانے والے اور زندیق تھے۔ (2) (خ) اور (د) اور (ز) میں: منسوب کیا جاتا ہے۔ (3) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 2 / 457 میں کہا ہے۔ (4) اس حصے کے صفحہ 329 پر گزر چکا ہے۔ (5) تلبیس ابلیس ص 251 میں۔ (6) علی بن عقیل بن محمد بن عقیل، ابو الوفا البغدادی الحنبلی، وفات سال (513ھ)۔ السیر 19 / 443۔ (7) سابقہ 4 / 482۔

Surah Al-A'raf, Verses 150 - 151 340

If they attend these places knowing that rapture (ecstasy) will overcome them and cause them to lose their minds, they have sinned for what they brought upon themselves of tearing [clothes] and other things they spoiled (1). The address of the Sharia (legal obligation) does not fall from them, because they were addressed before attending to avoid this place that leads to that. Just as they are forbidden from drinking intoxicants, so is this rapture which the people of Sufism call 'Wajd' (ecstasy). If they are truthful that it is a natural intoxication (2), and if they lie, they have caused corruption while sober; there is no safety in either state. Avoiding places of suspicion is mandatory (3).

God the Almighty says: {And he took hold of his brother's head, pulling him toward himself} [Quran 7:150], meaning by his beard and forelock. Aaron was three years older than Moses, peace and blessings be upon them, and more beloved to the Children of Israel than Moses, because he was gentle in anger (4).

Scholars have four interpretations regarding Moses taking hold of his brother's head:

First: That this was customary among them, just as the Arabs used to do by grasping a man's beard of his brother or companion as a gesture of honor and respect; it was not intended as humiliation (5).

Second: That it was only (6) to whisper to him about the descent of the Tablets upon him, as they were revealed to him during this intimate conversation, and he wanted to hide them from the Children of Israel before the Torah. So Aaron said to him: "Do not seize me by my beard or by my head," so that his whispering would not be mistaken by the Children of Israel for humiliating him (7).

Third: He did that to him because he thought that Aaron had sided with the Children of Israel in what they did regarding the calf. Such a thing is not permissible for Prophets.

---

(1) In the manuscripts: "yafsudu" (they spoil), and the established version is from (m). (2) In (Kh) and (Z): "in fihi" (indeed in it), and in (M): "an fihi" (that in it). (3) Talbis Iblis, p. 252. (4) Tafsir al-Baghawi, 2/202. (5) Al-Nukat wal-Uyun, 2/264. (6) In (Z): "innama kana dhalika" (that was only). (7) Al-Muharrar al-Wajiz, 2/457.

सूरह अल-अराफ़, आयत 150 - 151 340

यदि वे इन स्थानों पर यह जानते हुए उपस्थित होते हैं कि उन पर उल्लास (परमानंद) हावी हो जाएगा जिससे वे अपना विवेक खो देंगे, तो उन्होंने अपने ऊपर जो कुछ भी फाड़ने (कपड़े आदि) और अन्य चीजों को बर्बाद करने (1) का बोझ डाला है, उसके लिए वे गुनहगार हैं। शरीयत (कानूनी दायित्व) का संबोधन उनसे समाप्त नहीं होता; क्योंकि उन्हें उपस्थित होने से पहले ही इस स्थान से बचने के लिए संबोधित किया गया था जो उस स्थिति की ओर ले जाता है। जिस प्रकार उन्हें नशीली चीजों के सेवन से मना किया गया है, उसी प्रकार यह उल्लास भी है जिसे सूफी लोग 'वज्द' (परमानंद) कहते हैं। यदि वे इसमें सच्चे हैं कि यह एक प्राकृतिक नशा (2) है, और यदि वे झूठ बोलते हैं तो उन्होंने होश में रहते हुए भी बिगाड़ किया है; दोनों ही स्थितियों में इसमें कोई सुरक्षा नहीं है। संदेहास्पद स्थानों से बचना अनिवार्य है (3)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और उसने अपने भाई का सिर पकड़ लिया और उसे अपनी ओर खींचने लगा} [कुरान 7:150], यानी उसकी दाढ़ी और माथे के बालों से। हारून, मूसा (उन दोनों पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) से तीन साल बड़े थे, और मूसा की तुलना में बनी इसराइल को अधिक प्रिय थे; क्योंकि वे क्रोध में कोमल थे (4)।

मूसा द्वारा अपने भाई का सिर पकड़ने के बारे में विद्वानों के चार स्पष्टीकरण हैं:

पहला: यह उनके बीच प्रचलित था; जैसा कि अरब किसी व्यक्ति की दाढ़ी पकड़कर सम्मान और सत्कार के रूप में करते थे, इसलिए यह अपमानित करने के तरीके से नहीं था (5)।

दूसरा: यह केवल (6) उसे तख्तियों के अवतरण के बारे में चुपके से बताने के लिए था; क्योंकि वे इस फुसफुसाहट (मनाजात) के दौरान उन पर उतरी थीं, और वे इसे तौरात से पहले बनी इसराइल से छिपाना चाहते थे। तब हारून ने उनसे कहा: "मेरी दाढ़ी और मेरा सिर न पकड़ें," ताकि बनी इसराइल उनकी गुप्त बातचीत को उनके अपमान के रूप में न समझ लें (7)।

तीसरा: उन्होंने ऐसा इसलिए किया क्योंकि उन्हें लगा कि हारून बछड़े के मामले में बनी इसराइल के साथ मिल गए थे। और ऐसा काम पैगंबरों के लिए जायज नहीं है।

---

(1) प्रतियों में: "यफ़सुदू" (वे बिगाड़ते हैं), और स्थापित संस्करण (m) से है। (2) (ख) और (ज़) में: "इन फीही" (वास्तव में इसमें), और (म) में: "अन फीही" (कि इसमें)। (3) तल्बीस इब्लीस, पृ. 252। (4)

तफ़सीर अल-बगवी, 2/202। (5) अल-नुकत वल-उयून, 2/264। (6) (ज़) में: "इन्नमा काना ज़ालिका" (वह केवल यही था)। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़, 2/457।

سورۃ الاعراف، آیات 150 - 151 340

اگر وہ ان جگہوں پر اس علم کے باوجود حاضر ہوں کہ ان پر وجد و طرب غالب آ جائے گا جس سے ان کی عقلیں زائل ہو جائیں گی، تو وہ اس چیز کی وجہ سے گنہگار ہوں گے جو انہوں نے (کپڑے وغیرہ) پھاڑنے اور دیگر چیزوں کو خراب کرنے (1) کے ذریعے اپنے اوپر وارد کیں۔ ان سے شرعی خطاب ساقط نہیں ہوتا؛ کیونکہ انہیں حاضر ہونے سے پہلے ہی اس جگہ سے بچنے کا حکم دیا گیا تھا جو اس نتیجے تک پہنچاتی ہے۔ جس طرح انہیں نشہ آور چیز پینے سے منع کیا گیا ہے، اسی طرح یہ طرب بھی ہے جسے اہل تصوف 'وجد' کہتے ہیں۔ اگر وہ اس میں سچے ہیں کہ یہ قدرتی نشہ ہے (2)، اور اگر وہ جھوٹ بولیں تو انہوں نے ہوش و حواس میں رہ کر بگاڑ پیدا کیا؛ لہٰذا دونوں حالتوں میں اس میں کوئی سلامتی نہیں ہے۔ شبہ والی جگہوں سے بچنا واجب ہے (3)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَأَخَذَ بِرَأْسِ أَخِيهِ يَجُرُّهُ إِلَيْهِ﴾ یعنی: اس کی داڑھی اور پیشانی کے بالوں سے۔ اور ہارون علیہ السلام، موسیٰ علیہ السلام سے تین سال بڑے تھے، اور بنی اسرائیل کو موسیٰ علیہ السلام سے زیادہ محبوب تھے؛ کیونکہ وہ غصے میں نرم تھے (4)۔

موسیٰ علیہ السلام کا اپنے بھائی کے سر کو پکڑنے کے بارے میں علماء کی چار تاویلیں ہیں:

پہلی: یہ کہ ان کے ہاں یہ معروف طریقہ تھا؛ جیسا کہ عرب کسی شخص کی داڑھی پکڑ کر اس کی عزت اور تعظیم کرتے تھے، پس یہ ذلیل کرنے کے طور پر نہیں تھا (5)۔

دوسری: یہ کہ ایسا صرف (6) اس لیے تھا تاکہ وہ ان پر تختیوں کے نزول کا راز بتا سکیں؛ کیونکہ وہ اس سرگوشی کے دوران ان پر نازل ہوئی تھیں، اور وہ چاہتے تھے کہ تورات سے پہلے

اسے بنی اسرائیل سے چھپائے رکھیں۔ تب ہارون علیہ السلام نے ان سے کہا: "میری داڑھی اور میرا سر نہ پکڑو"؛ تاکہ بنی اسرائیل ان کی اس سرگوشی کو ان کی تذلیل نہ سمجھ بیٹھیں (7)۔

تیسری: انہوں نے ان کے ساتھ ایسا اس لیے کیا کیونکہ ان کے دل میں یہ خیال آیا کہ ہارون علیہ السلام بچھڑے والے معاملے میں بنی اسرائیل کی طرف مائل ہو گئے ہیں۔ اور اس طرح کی بات انبیاء کے بارے میں جائز نہیں ہے۔

---

(1) نسخوں میں: "يفسدوا" (وہ بگاڑتے ہیں)، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (2) (خ) اور (ظ) میں: "إن فيه"، اور (م) میں: "أن فيه"۔ (3) تلبیس ابلیس ص 252۔ (4) تفسیر البغوی 2/202۔ (5) النکت والعیون 2/264۔ (6) (ظ) میں: "إنما كان ذلك"۔ (7) المحرر الوجیز 2/457۔

Surah Al-A'raf: Verses 150 - 151 [341]

Fourthly: He drew his brother to him so that he might know what he had to say; Aaron disliked this lest the Children of Israel should think that he (Moses) was humiliating him. So his brother (Aaron) explained to him that they had overpowered him—meaning the calf-worshippers—and were about to kill him, i.e., they nearly did so (1). When he (Moses) heard his excuse, he said: "O my Lord! Forgive me and my brother." This means: "Forgive me for the anger because of which I threw down the Tablets, and forgive my brother because I thought he was negligent in forbidding them, even if no negligence had occurred on his part." That is: "Forgive my brother if he fell short." Al-Hasan said: "They all worshipped the calf except Aaron, for if there had been any other believer besides Moses and Aaron, he would not have restricted his prayer to: 'My Lord, forgive me and my brother,' but would have prayed for that believer as well" (2). It was also said: He asked forgiveness for himself for what he did to his brother, which he did out of his resentment toward him because Aaron had not joined him to inform him of what happened so that he could return and deal with them. For this reason, he said: "O Aaron, what prevented you, when you saw them going astray, from following me?" [Surah Taha: 92-93] (3). So Aaron explained that he only stayed out of fear for his life from being killed. This verse indicates that whoever fears for their life while trying to change an evil may remain silent. This point was explained previously in "Al Imran" (4).

Ibn al-Arabi (5): This contains evidence that anger does not change legal rulings as some people claim, for Moses (peace be upon him) did not let his anger change any of his actions. Rather, they followed their natural course, from throwing the tablet, reprimanding his brother, to striking an angel.

Al-Mahdawi: Because his anger was for the sake of Allah, the Almighty and Majestic, and his silence regarding the Children of Israel was for fear that they would fight each other and split up.

The Almighty's saying: "He said, 'O son of my mother.'" He was the son of both his mother and father, but it is a word of softness and affection.

Al-Zajjaj said (6): It was said: Aaron was the half-brother of Moses from his mother's side, not his father's.

---

(1) Similar discussion in Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi, 2/783. (2) Tafsir al-Razi, 15/6. (3) Similar discussion in Tafsir al-Tabari, 10/457. (4) 5/75. (5) In Ahkam al-Quran, 2/783,

and what precedes it is from him. (6) We did not find it in his "Ma'ani al-Quran"; this view was stated by Al-Nahhas in "I'rab al-Quran", 2/151.

सूरह अल-अराफ: आयत १५० - १५१ [३४१]

चौथा: उसने अपने भाई को अपनी ओर खींचा ताकि वह जान सके कि उसके पास क्या (सफाई) है; हारून को यह पसंद नहीं आया ताकि बनी इसराइल यह न समझें कि उसने (मूसा ने) उसका अपमान किया है। तो उसके भाई (हारून) ने उसे स्पष्ट किया कि उन्होंने उसे कमजोर समझ लिया था —अर्थात बछड़े के पूजकों ने—और वे उसे मारने ही वाले थे, यानी वे इसके करीब पहुँच गए थे (१)। जब उसने (मूसा ने) उसका बहाना सुना, तो उसने कहा: "ऐ मेरे रब! मुझे और मेरे भाई को क्षमा कर दे।" इसका अर्थ है: "मुझे उस क्रोध के लिए क्षमा कर दे जिसके कारण मैंने तख्तियाँ फेंक दी थीं, और मेरे भाई को क्षमा कर दे क्योंकि मैंने सोचा था कि उसने उन्हें रोकने में लापरवाही की है, भले ही उसकी ओर से कोई लापरवाही नहीं हुई थी।" अर्थात: "मेरे भाई को क्षमा कर दे यदि उसने कोई कमी की हो।" अल-हसन ने कहा: "हारून के अलावा उन सभी ने बछड़े की पूजा की, क्योंकि यदि मूसा और हारून के अलावा कोई अन्य आस्तिक होता, तो वह अपनी प्रार्थना केवल 'ऐ मेरे रब, मुझे और मेरे भाई को क्षमा कर दे' तक सीमित नहीं रखते, बल्कि उस आस्तिक के लिए भी प्रार्थना करते" (२)। यह भी कहा गया है: उसने अपने भाई के साथ जो किया, उसके लिए स्वयं के लिए क्षमा मांगी, जो उसने उसके प्रति अपनी नाराजगी के कारण किया था; क्योंकि हारून उसके साथ नहीं गया था ताकि उसे बता सके कि क्या हुआ है ताकि वह वापस आकर उन्हें संभाल सके; इसी कारण उसने कहा: "ऐ हारून, जब तूने उन्हें गुमराह होते देखा, तो तुझे मेरे पीछे आने से किसने रोका था?" [सूरह ता-हा: ९२-९३] (३)। तो हारून ने स्पष्ट किया कि वह केवल अपनी जान जाने के डर से रुका रहा। यह आयत संकेत देती है कि जो कोई बुराई को बदलने की कोशिश करते समय अपनी जान के लिए डरे, वह चुप रह सकता है। इस बात की व्याख्या पहले "आल इमरान" (४) में की जा चुकी है।

इब्न अल-अरबी (५): इसमें इस बात का प्रमाण है कि क्रोध कानूनी निर्णयों को नहीं बदलता जैसा कि कुछ लोग दावा करते हैं, क्योंकि मूसा (उन पर शांति हो) के क्रोध ने उनके किसी भी कार्य को नहीं बदला। बल्कि, वे अपने स्वाभाविक मार्ग पर चले, तख्ती फेंकने से लेकर अपने भाई को फटकारने और एक फरिश्ते को थप्पड़ मारने तक।

अल-महदवी: क्योंकि उनका क्रोध अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी के लिए था, और बनी इसराइल के संबंध में उनकी चुप्पी इस डर से थी कि वे आपस में लड़ेंगे और अलग हो जाएंगे।

अल्लाह का कथन: "उसने कहा, 'ऐ मेरी माँ के बेटे'।" वह अपनी माँ और पिता दोनों के बेटे थे। लेकिन यह कोमलता और स्नेह का शब्द है।

अल-ज़ज्जाज ने कहा (६): कहा गया है: हारून मूसा के अपनी माँ की ओर से भाई थे, पिता की ओर से नहीं।

---

(१) इसी तरह की बात इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान, २/७८३ में है। (२) तफ़सीर अल-राज़ी, १५/६। (३) इसी तरह की बात तफ़सीर अल-तबरी, १०/४५७ में है। (४) ५/७५। (५) अहकाम अल-कुरान, २/७८३ में, और इससे पहले की बात उन्हीं की है। (६) हमें उनकी "मआनी अल-कुरान" में यह नहीं मिला; यह विचार अल-नहहास ने "इ'राब अल-कुरान", २/१५१ में व्यक्त किया था।

سورة الاعراف: آیات ۱۵۰ - ۱۵۱ [۳۴۱]

چوتھا نکتہ: انہوں نے (موسیٰ علیہ السلام نے) اپنے بھائی کو اپنی طرف کھینچا تاکہ وہ جان سکیں کہ ان کے پاس کیا (عذر) ہے؛ ہارون علیہ السلام نے اسے ناپسند کیا کہ کہیں بنی اسرائیل یہ نہ سمجھیں کہ انہوں نے ان کی توہین کی ہے؛ چنانچہ ان کے بھائی نے انہیں واضح کیا کہ انہوں نے انہیں کمزور سمجھ لیا تھا، یعنی بچھڑے کے پجاریوں نے، اور قریب تھا کہ وہ انہیں قتل کر دیتے، یعنی وہ اس کے قریب پہنچ گئے تھے (۱)۔ پس جب انہوں نے ان کا عذر سنا تو کہا: اے میرے رب! مجھے اور میرے بھائی کو بخش دے؛ یعنی: مجھے اس غصے پر معاف کر دے جس کی وجہ سے میں نے تختیاں ڈال دیں، اور میرے بھائی کو؛ کیونکہ انہوں نے گمان کیا تھا کہ انہوں نے ان پر انکار کرنے (روکنے) میں کوتاہی کی ہے، اگرچہ ان سے کوئی کوتاہی واقع نہیں ہوئی تھی، یعنی: اگر میرے بھائی سے کوئی کوتاہی ہوئی ہو تو اسے بخش دے۔ حسن بصری نے کہا: ہارون کے علاوہ ان سب نے بچھڑے کی عبادت کی، کیونکہ اگر موسیٰ اور ہارون کے علاوہ وہاں کوئی اور مومن ہوتا تو وہ صرف یہ کہنے پر اکتفا نہ کرتے: 'اے میرے رب مجھے اور میرے بھائی کو بخش دے'، بلکہ اس مومن کے لیے بھی دعا کرتے (۲)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: انہوں نے اپنے بھائی کے ساتھ جو سلوک کیا اس پر اپنے لیے مغفرت طلب کی، انہوں نے یہ اس رنجش کی وجہ سے کیا تھا جو ان پر تھی؛ کیونکہ وہ ان کے پیچھے نہیں آئے تھے کہ انہیں صورتحال سے آگاہ کرتے تاکہ وہ واپس آکر ان کی تلافی کرتے؛ اسی لیے فرمایا: ﴿اے ہارون! جب تم نے انہیں گمراہ ہوتے دیکھا تھا تو تمہیں کس چیز نے روکا تھا کہ تم میرے پیچھے نہ آئے؟﴾ [طٰہٰ: ۹۲-۹۳] (۳)۔ تو ہارون نے واضح کیا کہ وہ صرف اپنی جان کے خوف سے رکے رہے۔ پس یہ آیت اس بات پر

دلالت کرتی ہے کہ جو شخص برائی کو روکتے وقت اپنی جان کے جانے کا اندیشہ رکھتا ہو، اس کے لیے خاموش رہنا جائز ہے۔ اور اس کی وضاحت پہلے «آل عمران» (۴) میں گزر چکی ہے۔

ابن العربی (۵): اور اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ غصہ احکام کو تبدیل نہیں کرتا جیسا کہ بعض لوگوں کا گمان ہے، کیونکہ موسیٰ علیہ السلام کے غصے نے ان کے افعال میں سے کچھ بھی تبدیل نہیں کیا، بلکہ وہ اپنے معمول کے مطابق جاری رہے، جیسے تختی پھینکنا، بھائی کی سرزنش کرنا، اور فرشتے کو طمانچہ مارنا۔

مہدوی: کیونکہ ان کا غصہ اللہ عزوجل کے لیے تھا، اور بنی اسرائیل کے بارے میں ان کی خاموشی اس خوف سے تھی کہ وہ آپس میں لڑنے لگیں گے اور تفرقہ پیدا ہو جائے گا۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿کہا اے میری ماں کے بیٹے﴾ اور وہ اپنی ماں اور باپ دونوں کے بیٹے تھے۔ لیکن یہ نرمی اور شفقت کا کلمہ ہے۔

زجاج (۶) نے کہا: کہا گیا ہے کہ ہارون موسیٰ کے اخیافی (صرف ماں کی طرف سے) بھائی تھے، سگے نہیں تھے۔

---

(۱) اسی طرح کی گفتگو ابن العربی کی احکام القرآن ۲/ ۷۸۳ میں ہے۔ (۲) تفسیر رازی ۱۵ / ۶۔ (۳) اسی طرح کی گفتگو تفسیر طبری ۱۰ / ۴۵۷ میں ہے۔ (۴) ۵ / ۷۵۔ (۵) احکام القرآن ۲ / ۷۸۳ میں، اور اس سے پہلے کا کلام بھی انہی کا ہے۔ (۶) ہمیں ان کی کتاب معانی القرآن میں یہ نہیں ملا، اور یہ قول نحاس نے اعراب القرآن ۲ / ۱۵۱ میں نقل کیا ہے۔

342 Surah Al-A'raf: Verses 150 - 151

And it was read with the fat-ha of the Meem and its kasra (1); whoever reads with fat-ha makes "Ibn Amm" (son of mother) a single name like "khamsata 'ashara" (fifteen), so it becomes like your saying: "O fifteen, come forward." And whoever reads with kasra of the Meem makes it added (mudaf) to the first-person pronoun (the speaker), then deletes the yaa of addition; because the basis of calling (nida') is deletion, and keeps the kasra on the Meem to indicate the addition, like His saying: "O my servants" (2). This is indicated by the reading of Ibn al-Sumayfa': "O son of my mother" (Ya ibna ummi) with the affirmation of the yaa according to the original rule (3). Al-Kisa'i, al-Farra, and Abu Ubaid said: "Ya ibna ammaa" with fat-ha, its estimation is: Ya ibna ammaa (4). The Basrans said: This saying is a mistake; because the alif is light and cannot be deleted, but rather the two names were made one name. Al-Akhfash and Abu Hatim said: "Ya ibna ummi" with kasra, as you say: "O boy of boy, come forward," and it is a rare (shadhah) linguistic variant and reading with it is far-fetched (5). This only applies to what is added to you; as for what is added to something added to you, the proper way is to say: "O boy of my boy," and "O son of my brother." And they permitted: "Ya ibna umm" (O son of mother), "Ya ibna 'amm" (O son of uncle), because of their frequent usage in speech (6). Al-Zajjaj and al-Nahhas said: But it has a good and fine aspect, making "son" with "mother" and with "uncle" as a single name; in the position of your saying: "O fifteen, come forward," so the yaa was deleted as it was deleted from: "O my boy" (Ya ghulami) (7). {Indeed the people deemed me weak}: they humiliated me and counted me as weak. {And they were about to}: i.e., they neared.

---

(1) Nafi', Ibn Kathir, Abu 'Amr, and 'Asim in the narration of Hafs read with fat-ha, and Ibn 'Amir, 'Asim - in the narration of Abu Bakr - Hamza, and al-Kisa'i read with kasra. Al-Sab'ah p. 295, and al-Taysir p. 113. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/152, and Tafsir al-Razi 15/12. (3) Mentioned by al-Zamakhshari in his Kashshaf 2/119, and Abu Hayyan in al-Bahr 4/396 without attribution. (4) In (m): Ammah. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/152, and see Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 1/394, and Ma'ani al-Qur'an by al-Akhfash 2/533. And his saying: "it is a rare language" is from the words of al-Nahhas; he said: because the second is not a vocative (munada), so the yaa should not be deleted from it. (6) Amali Ibn al-Shajari 2/295. (7) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/378, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/152. And see Amali Ibn al-Shajari 2/296.

342 सूरा अल-अराफ: आयत 150 - 151

और इसे मीम पर 'फत्हा' और 'कसरा' दोनों के साथ पढ़ा गया है(1); जिसने फत्हा के साथ पढ़ा, उसने «इब्न उम्म» को 'खम्सता अशरा' (पंद्रह) की तरह एक ही नाम बना दिया, तो यह आपके कहने के समान हो गया: हे पंद्रह, आगे आओ। और जिसने मीम पर कसरा दिया, उसने इसे उत्तम पुरुष सर्वनाम (बोलने वाले) के साथ जोड़ा हुआ (मुदाफ़) माना, फिर जोड़ने वाली 'या' को हटा दिया; क्योंकि पुकारने (निदा) का आधार विलोपन (हटाना) है, और मीम पर कसरा को बरकरार रखा ताकि वह जुड़ाव का संकेत दे सके, जैसा कि ईश्वर का वचन है: «हे मेरे दासों»(2)। इब्न अल-सुमैफा का पाठ इस ओर संकेत करता है: «हे मेरी माँ के बेटे» (या इब्ना उम्मी) मूल नियम के अनुसार 'या' को बरकरार रखते हुए(3)। अल-किसाई, अल-फर्रा और अबू उबैद ने कहा: «या इब्ना अम्मा» फत्हा के साथ, इसका अनुमान है: या इब्ना अम्मा(4)। बसरा के विद्वानों ने कहा: यह कहना गलत है; क्योंकि अलिफ़ हल्का होता है और उसे हटाया नहीं जाता, बल्कि दोनों नामों को एक नाम बना दिया गया था। अल-अख्फश और अबू हातिम ने कहा: «या इब्ना उम्मी» कसरा के साथ, जैसा कि आप कहते हैं: हे लड़के के लड़के, आगे आओ, और यह एक दुर्लभ (शाज़) भाषा शैली है और इसके साथ पढ़ना दूर की बात है(5)। यह केवल उसमें होता है जो आपसे सीधे जुड़ा हो; लेकिन जो आपसे जुड़े हुए किसी चीज़ से जुड़ा हो, तो सही तरीका यह कहना है: हे मेरे लड़के के लड़के, और हे मेरे भाई के बेटे। और उन्होंने इसकी अनुमति दी: हे माँ के बेटे, हे चाचा के बेटे, बातचीत में उनके अत्यधिक उपयोग के कारण(6)। अल-ज़ज्जाज और अल-नहस ने कहा: लेकिन इसका एक अच्छा और सही पहलू है, वह यह कि "बेटा" को "माँ" और "चाचा" के साथ मिलाकर एक नाम मान लिया जाए; आपके इस कहने के स्थान पर: हे पंद्रह, आगे आओ, तो 'या' को उसी तरह हटा दिया गया जैसे «हे मेरे लड़के» (या गुलामी) से हटाया गया था(7)। {बेशक, उन लोगों ने मुझे कमज़ोर समझा}: उन्होंने मुझे नीचा दिखाया और मुझे कमज़ोर माना। {और वे करीब थे कि}: यानी, वे पास आ गए थे।

---

(1) नाफी, इब्न कसीर, अबू अमर और आसिम (हफ्स के वर्णन में) ने फत्हा के साथ पढ़ा है, और इब्न आमिर, आसिम (अबू बक्र के वर्णन में), हमज़ा और अल-किसाई ने कसरा के साथ पढ़ा है। अल-सबअ पृष्ठ 295, और अल-तयसीर पृष्ठ 113। (2) इराब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 2/152, और तफ़सीर अल-राज़ी 15/12। (3) अल-ज़मखशरी ने अपनी कशशाफ़ 2/119 में इसका उल्लेख किया है, और अबू हय्यान ने अल-बहर 4/396 में बिना किसी स्रोत के इसका उल्लेख किया है। (4) (m) में: अम्मह। (5) इराब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 2/152, और देखें फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान

1/394, और अख्फश द्वारा मानी अल-कुरान 2/533। और उनका कहना: 'यह एक दुर्लभ भाषा है' अल-नहस के शब्द हैं; उन्होंने कहा: क्योंकि दूसरा पुकारा जाने वाला (मुनादा) नहीं है, इसलिए उससे 'या' को नहीं हटाना चाहिए। (6) अमाली इब्न अल-शजरी 2/295। (7) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 2/378, और अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 2/152। और देखें अमाली इब्न अल-शजरी 2/296।

٣٤٢ سورة الاعراف: آیت ١٥٠ - ١٥١

اور اسے میم کے فتحہ اور کسرہ (١) کے ساتھ پڑھا گیا ہے۔ جس نے فتحہ کے ساتھ پڑھا اس نے «ابن امَّ» کو ایک ہی نام قرار دیا جیسے ’خمسۃ عشر‘ (پندرہ)، تو یہ آپ کے اس قول کی طرح ہو گیا: اے پندرہ، آگے آؤ۔ اور جس نے میم کے نیچے کسرہ پڑھا، اس نے اسے ضمیرِ متکلم کی طرف مضاف کیا، پھر یائے اضافت کو حذف کر دیا؛ کیونکہ نداء کی بنیاد حذف پر ہے، اور میم پر کسرہ کو باقی رکھا تاکہ وہ اضافت پر دلالت کرے، جیسا کہ اللہ کا ارشاد ہے: «یا عبادِ» (اے میرے بندو) (٢)۔ ابن السمیفع کی قرآت اس پر دلالت کرتی ہے: «یا ابنَ أمِّي» (اے میری ماں کے بیٹے) اصل کے مطابق یاء کو برقرار رکھتے ہوئے (٣)۔ کسائی، فراء اور ابو عبیدہ نے کہا: «یا ابنَ أمَّا» فتحہ کے ساتھ، اس کی تقدیر ہے: یا ابن امَّا (٤)۔ بصریوں نے کہا: یہ قول غلط ہے؛ کیونکہ الف ہلکا ہوتا ہے اسے حذف نہیں کیا جاتا، بلکہ دونوں ناموں کو ایک نام قرار دیا گیا ہے۔ اخفش اور ابو حاتم نے کہا: «یا ابنَ أمِّ» کسرہ کے ساتھ، جیسے تم کہتے ہو: یا غلامَ غلامِ (اے لڑکے کے لڑکے) آگے آؤ، اور یہ ایک شاذ لغت ہے اور اس کے ساتھ قرآت بعید ہے (٥)۔ یہ صرف اس صورت میں ہے جو آپ کی طرف مضاف ہو؛ لیکن جو آپ کے مضاف کی طرف مضاف ہو تو صحیح طریقہ یہ ہے کہ آپ کہیں: یا غلامَ غلامی، اور یا ابن اخی۔ اور انہوں نے «یا ابنَ أمِّ»، «یا ابنَ عمِّ» کی کلام میں کثرتِ استعمال کی وجہ سے اجازت دی ہے (٦)۔ زجاج اور نحاس نے کہا: لیکن اس کی ایک اچھی اور درست وجہ ہے، وہ یہ کہ ’ابن‘ کو ’ام‘ اور ’عم‘ کے ساتھ ملا کر ایک نام قرار دیا جائے؛ آپ کے اس قول کے درجے میں: اے پندرہ، آگے آؤ، تو یاء اسی طرح حذف کر دی گئی جیسے «یا غلامِ» (اے میرے لڑکے) سے حذف کی گئی تھی (٧)۔ ﴿إِنَّ ٱلْقَوْمَ ٱسْتَضْعَفُونِي﴾: انہوں نے مجھے ذلیل کیا اور مجھے کمزور سمجھا۔ ﴿وَكَادُوا﴾ یعنی: وہ قریب تھے۔

(١) نافع، ابن كثير، ابو عمرو اور عاصم نے حفص کی روایت میں فتحہ کے ساتھ پڑھا، اور ابن عامر، عاصم نے ابوبکر کی روایت میں، حمزہ اور کسائی نے کسرہ کے ساتھ پڑھا۔ السبعہ ص ٢٩٥، اور التیسیر ص ١١٣۔ (٢) اعراب القرآن للنحاس ٢/ ١٥٢، اور تفسیر رازی ١٥/ ١٢۔ (٣) زمخشری نے اپنی کشاف ٢/ ١١٩ میں اسے ذکر کیا ہے، اور ابو حیان نے البحر ٤/ ٣٩٦ میں بغیر نسبت کے۔ (٤) (م) میں: أماہ۔ (٥) اعراب القرآن للنحاس ٢/ ١٥٢، اور دیکھیے معانی القرآن للفراء ١/ ٣٩٤، اور معانی القرآن للاخفش ٢/ ٥٣٣۔ اور ان کا قول: "یہ ایک شاذ لغت ہے" نحاس کے کلام سے ہے؛ انہوں نے کہا: کیونکہ دوسرا منادیٰ نہیں ہے، لہذا اس سے یاء حذف نہیں ہونی چاہیے۔ (٦) امالی ابن الشجری ٢/ ٢٩٥۔ (٧) معانی القرآن للزجاج ٢/ ٣٧٨، اور اعراب القرآن للنحاس ٢/ ١٥٢۔ اور دیکھیے امالی ابن الشجری ٢/ ٢٩٦۔

Surah Al-A'raf: Verses 150 - 151 343

﴿yaqtulunani﴾ (they would kill me) with two 'nuns'; because it is a future tense verb. Incorporation (idgham) is permissible outside the Quran (1). ﴿So do not make the enemies rejoice over me﴾ i.e., do not please them.

Gloat (shamatah): Joy at what befalls your brother of calamities in religion and the world, and it is forbidden and prohibited. In the Hadith from the Prophet ﷺ: "Do not express gloating over your brother; lest Allah have mercy on him and afflict you" (2). And the Messenger of Allah ﷺ used to seek refuge from it and say: "O Allah, I seek refuge in You from the evil of destiny, and from falling into wretchedness, and from the gloating of enemies." Narrated by Al-Bukhari and others (3). The poet said: If time drags its heavy chests over some people, it will kneel upon others. So say to those who gloat over us, wake up; the gloaters will encounter what we have encountered. (4)

Mujahid and Malik ibn Dinar read: "tashmat" (you gloat); with fathah on the 'ta' and 'mim', and "al-a'da'u" (the enemies) with raf' (nominative) (5). The meaning is: Do not do to me that for which the enemies gloat (6), i.e., let that not be from them due to an action You take against me. And from Mujahid also: "tashmat" with fathah on both; and "al-a'da'a" with nasb (accusative) (7). Ibn Jinni said: The meaning is: So do not gloat over me, You, O Lord. This is permissible as He said: ﴿Allah mocks them﴾ [Al-Baqarah: 15] and similar. Then he returned to the intended meaning, so he implied a verb...

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/152. (2) Narrated by at-Tirmidhi (2506) from the Hadith of Wathila ibn al-Asqa' with the wording: "Do not express gloating to your brother, for Allah may have mercy on him and afflict you." He said: A hasan gharib Hadith. (3) Sahih al-Bukhari (6347), and narrated by Ahmad (7355), and Muslim (2707) from the Hadith of Abu Hurayrah ؓ. (4) Ibn Qutaybah attributed these two verses in 'Uyun al-Akhbar 3/114 to al-Farazdaq, and Ibn 'Abd al-Barr attributed them in Bahjat al-Majalis 2/747, and al-Isfahani in al-Aghani 21/396 to al-'Ala ibn Qarazah, maternal uncle of al-Farazdaq, and al-Baghdadi attributed them in Khizanat al-Adab 5/287 to Dhu al-Isbi' al-'Adwani. His saying: "kalakilahu" (its heavy chests) - and in the Khizanah: "shwashirahu", meaning: weight -: The "kalkal" of a horse is what is between its girth and what touches the ground when it kneels, and it may be used metaphorically for what is not a body, so time is given a "kalkal". Lisan al-Arab (K-L-L). (5) Al-Qira'at al-Shadhah p. 46, and al-Muhtasib 1/259, and see I'rab al-Qur'an by an-

Nahhas 2/152. (6) In (Z) and (Zha): "yashmat minni bi-ajlihi", and in (D): "yashmat minni li-ajlihi". (7) Al-Qira'at al-Shadhah p. 46, and al-Muhtasib 1/259.

सूरह अल-अराफ: आयत १५० - १५१ ३४३

﴿ यक़्तुलूननी ﴾ (वे मुझे मार डालेंगे) दो 'नून' के साथ; क्योंकि यह भविष्य काल की क्रिया है। कुरान के बाहर इद्गाम (समामेलन) की अनुमति है (१)। ﴿ तो दुश्मनों को मुझ पर खुश न होने दें ﴾ यानी: उन्हें प्रसन्न न करें।

शमातह (दुश्मन की विपत्ति पर खुशी): धर्म और दुनिया की आपदाओं में से जो आपके भाई पर आती है उस पर खुशी होना, और यह हराम और मना है। पैगंबर ﷺ की हदीस में है: "अपने भाई पर शमातह (खुशी) प्रकट न करो; कहीं ऐसा न हो कि अल्लाह उस पर दया करे और तुम्हें परीक्षा में डाल दे" (२)। और अल्लाह के रसूल ﷺ इससे पनाह मांगते थे और कहते थे: "हे अल्लाह, मैं बुरी तकदीर, बदकिस्मती की पराकाष्ठा और दुश्मनों की शमातह (खुशी) से तेरी पनाह माँगता हूँ।" इसे बुखारी और अन्य ने उद्धृत किया है (३)। कवि ने कहा: अगर समय ने कुछ लोगों पर अपने भारी सीने घसीटे हैं, तो वह दूसरों पर भी घुटने टेकेगा। इसलिए हम पर खुश होने वालों से कहो कि होश में आओ; खुश होने वाले वैसा ही सामना करेंगे जैसा हमने किया है। (४)

मुजाहिद और मालिक बिन दीनार ने पढ़ा: "तश्मत"; 'ता' और 'मीम' पर ज़बर (फतहा) के साथ, और "अल-अदा'उ" पेश (रफ़) के साथ (५)। इसका अर्थ है: मेरे साथ वह न करें जिसके कारण दुश्मन खुश हों (६), यानी: आपकी किसी ऐसी कार्रवाई के कारण ऐसा न हो जो आप मेरे साथ करें। मुजाहिद से यह भी वर्णित है: "तश्मत" दोनों पर ज़बर के साथ; और "अल-अदा'आ" ज़बर (नस्ब) के साथ (७)। इब्न जिन्नी ने कहा: इसका अर्थ है: तो हे प्रभु, तू मुझ पर (दुश्मनों को) खुश न होने दे। यह अनुमेय है जैसा कि अल्लाह ने कहा: ﴿ अल्लाह उनका मज़ाक उड़ाता है ﴾ [अल-बक़रह: १५] और इसी तरह। फिर वह अभीष्ट अर्थ की ओर लौटा, तो उसने एक क्रिया छिपी हुई मानी...

(१) इराब अल-कुरान, अल-नहहास २/१५२। (२) इसे तिरमिज़ी (२५०६) ने वाथिला बिन अल-असक़ा की हदीस से इन शब्दों में उद्धृत किया है: "अपने भाई के लिए शमातह (खुशी) प्रकट न करो, क्योंकि अल्लाह उस पर दया कर सकता है और तुम्हें आज़मा सकता है।" उन्होंने कहा: यह एक हसन गरीब हदीस है। (३) सहीह बुखारी (६३४७), और अहमद (७३५५), और मुस्लिम (२७०७) ने अबू हुरैरा ؓ की हदीस से उद्धृत किया है। (४) इब्न कुतैबा ने 'उयून अल-अखबार ३/११४ में इन दो छंदों का श्रेय अल-फरज़दक को दिया है, और इब्न अब्द अल-बर ने बहजत अल-मजालिस २/७४७ में, और अल-इसफ़हानी ने अल-इसफ़हानी २१/३९६ में अल-अला बिन क़रज़ा (अल-फरज़दक के

मामा) को, और अल-बगदादी ने खिज़ानत अल-अदब ५/२८७ में ज़ी अल-इसबी अल-अदवानी को दिया है। उसका कहना है: कलाकिलुहु - और खिज़ाना में: शवाशिरुहु, जिसका अर्थ है: भारीपन -: घोड़े का कलकल वह है जो उसकी पेटी और ज़मीन के बीच होता है जब वह बैठता है, और इसे उस चीज़ के लिए रूपक के रूप में इस्तेमाल किया जा सकता है जो शरीर नहीं है, इसलिए समय को एक कलकल दिया गया है। लिसान अल-अरब (कलल)। (५) अल-क़िरात अल-शाज़ाह पृ. ४६, और अल-मुहतासिब १/२५९, और देखें इराब अल-कुरान, अल-नहहास २/१५२। (६) (ज़) और (ज़्हा) में: "यश्मत मिन्नी बि-अजलिही", और (द) में: "यश्मत मिन्नी ली-अजलिही"। (७) अल-क़िरात अल-शाज़ाह पृ. ४६, और अल-मुहतासिब १/२५९।

سورہ الاعراف: آیت ۱۵۰ - ۱۵۱ ۳۴۳

﴿ يَقْتُلُونَنِي ﴾ دو 'نون' کے ساتھ؛ کیونکہ یہ فعل مستقبل ہے۔ قرآن کے علاوہ ادغام جائز ہے (۱)۔

﴿ فَلَا تُشْمِتْ بِيَ الْأَعْدَاءَ ﴾ یعنی: انہیں خوش نہ کریں۔

شماتت (دشمن کی مصیبت پر خوشی): اپنے بھائی پر دین اور دنیا میں آنے والی مصیبتوں پر خوش ہونا، اور یہ حرام اور منع ہے۔ نبی کریم ﷺ کی حدیث میں ہے: «اپنے بھائی پر شماتت (خوشی) کا اظہار نہ کرو؛ کہیں اللہ اس پر رحم کرے اور تمہیں آزمائش میں ڈال دے» (۲)۔ اور رسول اللہ ﷺ اس سے پناہ مانگتے تھے اور فرماتے تھے: «اے اللہ، میں بری تقدیر، بدبختی کی گہرائی، اور دشمنوں کی شماتت (خوشی) سے تیری پناہ مانگتا ہوں»۔ اسے بخاری اور دیگر نے روایت کیا ہے (۳)۔ شاعر نے کہا: اگر زمانے نے کچھ لوگوں پر اپنے بھاری سینے گھسیٹے ہیں، تو وہ دوسروں پر بھی گھٹنے ٹیکے گا۔ پس ہم پر ہنسنے والوں سے کہہ دو کہ ہوش میں آ جاؤ؛ ہنسنے والے عنقریب وہی دیکھیں گے جو ہم نے دیکھا ہے۔ (۴)

مجاہد اور مالک بن دینار نے پڑھا: «تَشْمَتْ»؛ 'تا' پر زبر اور 'میم' کے فتحہ کے ساتھ، «الأعداءُ» پیش (رفع) کے ساتھ (۵)۔ اس کا مطلب ہے: میرے ساتھ وہ نہ کریں جس کی وجہ سے دشمن خوش ہوں (۶)، یعنی: آپ کے کسی ایسے کام کی وجہ سے ایسا نہ ہو جو آپ میرے ساتھ کریں۔ مجاہد سے یہ بھی مروی ہے: «تَشْمَتْ» دونوں پر زبر کے ساتھ؛ اور «الأعداءَ» زبر (نصب) کے ساتھ (۷)۔ ابن جنی نے کہا: معنی یہ ہے: پس اے رب، تو مجھ پر (دشمنوں کو) خوش نہ ہونے دے۔ یہ جائز ہے جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿ اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ ﴾ [البقرہ: ۱۵] اور اسی طرح۔ پھر وہ اصل مقصود کی طرف لوٹ آیا، پس اس نے ایک فعل پوشیدہ مانا...

(١) إعراب القرآن للنحاس ٢/١٥٢۔ (٢) اسے ترمذی (٢٥٠٦) نے واثلہ بن الاسقع کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: «اپنے بھائی کے لیے شماتت (خوشی) ظاہر نہ کرو، پس اللہ اس پر رحم کرے گا اور تمہیں آزمائش میں ڈال دے گا»۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے۔ (٣) صحیح بخاری (٦٣٤٧)، اور اسے احمد (٧٣٥٥)، اور مسلم (٢٧٠٧) نے ابوہریرہ ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٤) ان دو شعروں کی نسبت ابن قتیبہ نے عیون الاخبار ٣/١١٤ میں فرزدق کی طرف کی ہے، اور ابن عبد البر نے بہجۃ المجالس ٢/٧٤٧ میں، اور اصفہانی نے الاغانی ٢١/٣٩٦ میں علاء بن قرظہ (فرزدق کے ماموں) کی طرف، اور بغدادی نے خزانہ الادب ٥/٢٨٧ میں ذی الاصبع العدوانی کی طرف کی ہے۔ اس کا قول: کلاکلہ - اور خزانہ میں: شواشرہ، اور اس کا معنی ہے: بوجھ -: گھوڑے کا کلکل اس کی پیٹی اور زمین کے درمیان کا حصہ ہے جب وہ بیٹھتا ہے، اور یہ ایسی چیز کے لیے بھی استعارہ کے طور پر استعمال ہوتا ہے جو جسم نہ ہو، پس زمانے کے لیے کلکل مانا گیا۔ اللسان (کلل)۔ (٥) القراءات الشاذة ص ٤٦، والمحتسب ١/٢٥٩، اور دیکھیں إعراب القرآن للنحاس ٢/١٥٢۔ (٦) (ز) اور (ظ) میں: یشمت منی بأجله، اور (د) میں: یشمت منی لأجله۔ (٧) القراءات الشاذة ص ٤٦، والمحتسب ١/٢٥٩۔

Surah Al-A'raf: Verses 150 - 153 344

[The word] "al-A'da'a" (the enemies) is in the accusative case; it is as if he said: "And do not let the enemies rejoice at my misfortune" (1). Abu 'Ubayd said: It was narrated from Humayd: "fa-la tushmit" with a kasra on the letter meem (2). Al-Nahhas said (3): There is no basis for this recitation; because if it were from "shamita", he should have said "tashmat". And if it were from "ashmata", he should have said "tushmit". And His saying: {and place me not with the people who are wrongdoers} [7:150], Mujahid said: He means those who worshipped the calf (4). {He (Moses) said: My Lord! Forgive me and my brother and bring us into Your mercy, for You are the Most Merciful of those who show mercy} [7:151]. This has been mentioned previously. Allah's saying: {Indeed, those who took the calf [for worship] will obtain anger from their Lord and humiliation in the life of this world, and thus do We recompense the inventors [of falsehood]. * But those who committed evil deeds and then repented after them and believed - indeed, your Lord, thereafter, is Forgiving and Merciful.} [7:152-153]. Allah's saying: {Indeed, those who took the calf [for worship] will obtain anger from their Lord}. Anger from Allah means punishment. {And humiliation in the life of this world} because they were commanded to kill one another. It was also said: Humiliation refers to the Jizyah (tribute). However, this is unlikely because the Jizyah was not taken from them, but rather from their descendants (5). Then it was said: This is part of the complete (6) speech of Moses, peace be upon him; Allah, the Mighty and Sublime, reported it from him, and the speech ended. Then Allah the Almighty said: {and thus do We recompense the inventors [of falsehood]} (7). This statement was made by Moses, peace be upon him, before the people repented by killing themselves; for when they repented and Allah forgave them after the great slaughter occurred - as previously explained in [Surah] "Al-Baqarah" (8) - He informed them that whoever among them died...

(1) Al-Muhtasab 1/259, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/457. (2) Al-Qira'at al-Shadhah p. 46. (3) In I'rab al-Quran 2/152, from which the author quoted Abu 'Ubayd's preceding statement. (4) Narrated by al-Tabari 10/461. (5) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/84. (6) His saying: "tamam" (complete), from (M). (7) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/153. (8) 2/110.

सूरह अल-अराफ: आयतें 150 - 153 344

'अल-अदा' (शत्रुओं) शब्द कर्म कारक (accusative case) में है; मानो उसने कहा हो: "और शत्रुओं को मेरी विपत्ति पर प्रसन्न न होने दें" (1)। अबू उबैद ने कहा: यह हुमैद से वर्णित है: "फ़ला तुशमित" मीम अक्षर पर कसरा के साथ (2)। अल-नहहास ने कहा (3): इस पाठ का कोई आधार नहीं है; क्योंकि यदि यह "शमित" से होता, तो उसे "तशमत" कहना चाहिए था। और यदि यह "अशमत" से होता, तो उसे "तुशमित" कहना चाहिए था। और उनका कथन: {और मुझे अत्याचारी लोगों के साथ न रखें} [7:150], मुजाहिद ने कहा: उनका तात्पर्य उन लोगों से है जिन्होंने बछड़े की पूजा की थी (4)। {उसने (मूसा ने) कहा: ऐ मेरे रब! मुझे और मेरे भाई को क्षमा कर दे और हमें अपनी दया में प्रवेश करा दे, और तू दया करने वालों में सबसे बड़ा दयावान है} [7:151]। इसका उल्लेख पहले किया जा चुका है। अल्लाह का कथन: {निस्संदेह, जिन्होंने बछड़े को (पूजा के लिए) अपनाया, उन्हें उनके रब का क्रोध और सांसारिक जीवन में अपमान प्राप्त होगा, और इसी प्रकार हम झूठ गढ़ने वालों को बदला देते हैं। * परन्तु जिन्होंने बुरे कर्म किए और फिर उनके बाद तौबा (तौबा) कर ली और विश्वास किया - निस्संदेह, आपका रब उसके बाद क्षमा करने वाला और अत्यंत दयावान है।} [7:152-153]। अल्लाह का कथन: {निस्संदेह, जिन्होंने बछड़े को (पूजा के लिए) अपनाया, उन्हें उनके रब का क्रोध प्राप्त होगा}। अल्लाह का क्रोध दंड है। {और सांसारिक जीवन में अपमान} क्योंकि उन्हें एक-दूसरे को मारने का आदेश दिया गया था। यह भी कहा गया: अपमान से तात्पर्य जज़िया (श्रद्धांजलि) से है। हालाँकि, इसकी संभावना कम है क्योंकि जज़िया उनसे नहीं लिया गया था, बल्कि उनके वंशजों से लिया गया था (5)। फिर कहा गया: यह मूसा (अलैहिस्सलाम) के पूर्ण (6) भाषण का हिस्सा है; अल्लाह (अज़्ज़ व जल्ल) ने उनके माध्यम से इसकी सूचना दी, और भाषण समाप्त हुआ। फिर अल्लाह तआला ने कहा: {और इसी प्रकार हम झूठ गढ़ने वालों को बदला देते हैं} (7)। मूसा (अलैहिस्सलाम) का यह कथन लोगों द्वारा आत्म-हत्या करके तौबा करने से पहले का था; क्योंकि जब उन्होंने तौबा की और भारी नरसंहार होने के बाद अल्लाह ने उन्हें क्षमा कर दिया - जैसा कि पहले "अल-बकराह" (8) में स्पष्ट किया गया है - तो उसने उन्हें सूचित किया कि उनमें से जो मर गए...

(1) अल-मुहतासब 1/259, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/457। (2) अल-क़िरा'आत अल-शादा पृ. 46। (3) इराब अल-कुरान 2/152 में, जहाँ से लेखक ने अबू उबैद के पूर्ववर्ती कथन को उद्धृत किया। (4) अल-तबरी 10/461 द्वारा वर्णित। (5) अल-नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 3/84। (6) उनका कथन: "तमाम" (पूर्ण), (म) से। (7) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/153। (8) 2/110।

سورہ الاعراف: آیات ۱۵۰ - ۱۵۳ ۳۴۴

"الأعداء" (دشمنوں) کو نصب دیا گیا ہے؛ گویا اس نے کہا: "اور دشمنوں کو مجھ پر ہنسنے کا موقع نہ دے" (۱)۔ ابو عبید نے کہا: حمید سے مروی ہے: "فلا تُشمِت" میم کے کسرہ (زیر) کے ساتھ (۲)۔ النحاس نے کہا (۳): اس قرات کی کوئی وجہ نہیں ہے؛ کیونکہ اگر یہ "شَمِتَ" سے ہوتا تو اسے "تَشْمَت" کہنا واجب ہوتا۔ اور اگر یہ "أَشْمَتَ" سے ہوتا تو اسے "تُشْمِت" کہنا واجب ہوتا۔ اور اللہ کا فرمان: ﴿وَلَا تَجْعَلْنِي مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾ مجاہد نے کہا: یعنی وہ لوگ جنہوں نے بچھڑے کی عبادت کی (۴)۔ ﴿قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي وَلِأَخِي وَأَدْخِلْنَا فِي رَحْمَتِكَ وَأَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ﴾ یہ پہلے گزر چکا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿إِنَّ الَّذِينَ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ سَيَنَالُهُمْ غَضَبٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَذِلَّةٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُفْتَرِينَ ۝ وَالَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئَاتِ ثُمَّ تابُوا مِنْ بَعْدِها وَآمَنُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِها لَغَفُورٌ رَحِيمٌ ۝﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ الَّذِينَ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ سَيَنَالُهُمْ غَضَبٌ مِنْ رَبِّهِمْ﴾ اللہ کی طرف سے غضب کا مطلب سزا ہے۔ ﴿وَذِلَّةٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا﴾ کیونکہ انہیں ایک دوسرے کو قتل کرنے کا حکم دیا گیا تھا۔ اور کہا گیا ہے کہ ذلت سے مراد جزیہ ہے۔ اور اس میں بعد (دوری) ہے؛ کیونکہ جزیہ ان سے نہیں لیا گیا تھا، بلکہ ان کی اولاد سے لیا گیا تھا (۵)۔ پھر کہا گیا: یہ حضرت موسیٰ علیہ السلام کے کلام کا تتمہ (۶) ہے؛ اللہ عزوجل نے ان کے حوالے سے اس کی خبر دی، اور کلام مکمل ہوا۔ پھر اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُفْتَرِينَ﴾ (۷)۔ اور موسیٰ علیہ السلام کا یہ قول اس وقت کا تھا جب قوم نے اپنے آپ کو قتل کر کے توبہ نہیں کی تھی؛ کیونکہ جب انہوں نے توبہ کی اور اللہ نے قتلِ عظیم واقع ہونے کے بعد انہیں معاف کر دیا - جیسا کہ "البقرہ" (۸) میں اس کا بیان گزر چکا ہے - تو انہیں خبر دی کہ ان میں سے جو مر گئے...

(۱) المحتسب ۱/۲۵۹، اور المحرر الوجیز ۲/۴۵۷۔ (۲) القراءات الشاذہ ص۴۶۔ (۳) اعراب القرآن ۲/۱۵۲ میں، اور اسی سے مصنف نے ابو عبید کا سابقہ قول نقل کیا ہے۔ (۴) اسے طبری نے نکالا ۱۰/۴۶۱۔ (۵) معانی القرآن از النحاس ۳/۸۴۔ (۶) ان کا قول: "تمام" (مکمل)، (م) سے۔ (۷) اعراب القرآن از النحاس ۲/۱۵۳۔ (۸) ۲/۱۱۰۔

345 Surah Al-A'raf: Verses 152 - 154

...killed, he is a martyr, and whoever remained alive, he is forgiven (1).

It was said: There was a group whose hearts were made to drink the calf—meaning: its love—and they did not repent; so they are the ones intended by His saying: "Indeed, those who took the calf".

It was said: He intended those of them who died before Moses returned from the appointed time (2). And it was said: He intended their descendants, which is what happened to Qurayzah and al-Nadir, meaning: it will reach their descendants (3). And Allah knows best.

"And thus do We recompense the inventors [of falsehood]" (Verse 152), meaning: similar to what We did with these, We do with the inventors of falsehood.

Malik ibn Anas, may Allah have mercy on him, said: There is no innovator except that you find humiliation upon his head. Then he recited: "Indeed, those who took the calf will be seized by anger from their Lord..." until He said: "And thus do We recompense the inventors [of falsehood]" meaning: the innovators (4).

It was said: Moses was commanded to slaughter the calf, so blood flowed from it. He filed it down with a file and threw it with the blood into the sea, and commanded them to drink from that water. Whoever had worshipped that calf and drank it, it appeared on the corners of his mouth. By that, the calf-worshippers were known. This has already been mentioned in [Surah] al-Baqarah (5).

Then Allah the Almighty informed that Allah accepts the repentance of the one who repents from polytheism (shirk) and other things. This has been mentioned in other places.

"But those who committed evil deeds" meaning: disbelief and sins. "And then repented after them" meaning: after doing them. "And believed, indeed your Lord, after that" meaning: after repentance "is Forgiving and Merciful" (Verse 153).

The Almighty's saying: "And when the anger subsided from Moses, he took up the tablets; and in their inscription was guidance and mercy for those who are fearful of their Lord" (Verse 154).

The Almighty's saying: "And when the anger subsided from Moses" meaning: it stilled. Mu'awiyah read it in the same way.

(1) Ara'is al-Majalis, p. 213. (2) Narrated by al-Tabari 10/462 from Ibn Jurayj. (3) Tafsir al-Baghawi 2/202, and Zad al-Masir 3/266. (4) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 3/266, and al-Razi in his Tafsir 13/15. (5) 2/256.

345 सूरह अल-आराफ़: आयतें 152 - 154

...मारा गया तो वह शहीद है, और जो जीवित रहा उसे क्षमा कर दिया गया (1)।

यह भी कहा गया है: वहाँ एक समूह था जिनके दिलों में बछड़े को पिला दिया गया था - यानी: उसका प्यार - और उन्होंने पश्चाताप नहीं किया; तो वे ही उनकी इस बात से अभिप्रेत हैं: "निस्संदेह, जिन्होंने बछड़े को अपनाया"।

यह भी कहा गया है: उनका इरादा उन लोगों से था जो मूसा के नियत समय से लौटने से पहले मर गए थे (2)। और कहा गया: उनका इरादा उनके वंशजों से था, जैसा कि कुरैज़ा और नद़ीर के साथ हुआ, यानी: यह उनके वंशजों तक पहुँचेगा (3)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

"और इसी प्रकार हम झूठ गढ़ने वालों को बदला देते हैं" (आयत 152), यानी: जैसा हमने इनके साथ किया, वैसा ही हम झूठ गढ़ने वालों के साथ करेंगे।

मलिक इब्न अनस (अल्लाह उन पर दया करे) ने कहा: कोई भी नवप्रवर्तक (बिदअती) ऐसा नहीं है जिसके सिर पर आप अपमान न पायें। फिर उन्होंने पढ़ा: "निस्संदेह, जिन्होंने बछड़े को अपनाया, उन पर उनके रब का क्रोध होगा..." यहाँ तक कि उन्होंने कहा: "और इसी प्रकार हम झूठ गढ़ने वालों को बदला देते हैं" यानी: नवप्रवर्तकों (बिदअतियों) को (4)।

कहा गया है कि मूसा को बछड़े को ज़बह करने का आदेश दिया गया था, तो उससे खून बहने लगा; उन्होंने उसे रेती से घिसा और खून के साथ समुद्र में डाल दिया, और उन्हें उस पानी को पीने का आदेश दिया। जिस किसी ने उस बछड़े की पूजा की थी और उसे पिया था, वह उसके मुँह के कोनों पर दिखाई देने लगा। इस तरह, बछड़े की पूजा करने वालों की पहचान हुई। इसका उल्लेख 'अल-बक़रह' में पहले ही हो चुका है (5)।

फिर अल्लाह तआला ने सूचित किया कि अल्लाह शिर्क(बहुदेववाद) और अन्य चीज़ों से तौबा (पश्चाताप) करने वाले की तौबा स्वीकार करता है। इसका उल्लेख अन्य स्थानों पर भी हो चुका है।

"और जिन्होंने बुरे काम किए" यानी: कुफ़्र और पाप। "फिर उसके बाद तौबा कर ली" यानी: उन्हें करने के बाद। "और ईमान लाए, तो निस्संदेह आपका रब उसके बाद" यानी: तौबा के बाद "अत्यंत क्षमाशील, दयावान है" (आयत 153)।

अल्लाह तआला का कथन: "और जब मूसा का क्रोध शांत हुआ, तो उन्होंने तख्तियों को उठा लिया; और उनके लेख में उन लोगों के लिए मार्गदर्शन और दया थी जो अपने रब से डरते हैं" (आयत 154)।

अल्लाह तआला का कथन: "और जब मूसा का क्रोध शांत हुआ" यानी: वह थम गया। मुआविया ने भी इसे इसी तरह पढ़ा है।

---

(1) अराइस अल-मजालिस पृ. 213। (2) इसे अल-तबरी 10/462 ने इब्न जुरैज से उद्धृत किया है। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 2/202, और ज़ाद अल-मसीर 3/266। (4) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 3/266 में और अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 13/15 में इसका उल्लेख किया है। (5) 2/256।

345 سورہ الاعراف: آیات 152 - 154

...قتل ہوا وہ شہید ہے، اور جو زندہ رہا اس کی مغفرت کر دی گئی (1)۔

اور کہا گیا: وہاں ایک جماعت تھی جن کے دلوں میں بچھڑے کو پلا دیا گیا تھا - یعنی: اس کی محبت - پس انہوں نے توبہ نہ کی؛ پس وہی لوگ اللہ کے اس قول سے مراد ہیں: "بیشک جن لوگوں نے بچھڑے کو معبود بنایا"۔

اور کہا گیا: ان سے مراد وہ لوگ ہیں جو موسیٰ علیہ السلام کے میقات سے واپسی سے پہلے مر گئے تھے (2)، اور کہا گیا: ان سے مراد ان کی اولاد ہے، اور یہ وہی ہے جو (بنو) قریظہ اور (بنو) نضیر کے ساتھ ہوا، یعنی: ان کی اولاد کو پہنچے گا (3)۔ واللہ اعلم۔

"اور اسی طرح ہم بہتان باندھنے والوں کو بدلہ دیتے ہیں" (آیت 152) یعنی: جیسا ہم نے ان کے ساتھ کیا ویسا ہی ہم بہتان باندھنے والوں کے ساتھ کرتے ہیں۔

امام مالک بن انس رحمہ اللہ نے فرمایا: کوئی بدعتی ایسا نہیں ہے مگر یہ کہ تم اس کے سر پر ذلت پاؤ گے، پھر انہوں نے یہ آیت پڑھی: "بیشک جن لوگوں نے بچھڑے کو معبود بنایا عنقریب ان کو ان کے رب کی طرف سے غضب پہنچے گا..." یہاں تک کہ انہوں نے (آیت کا یہ حصہ) پڑھا: "اور اسی طرح ہم بہتان باندھنے والوں کو بدلہ دیتے ہیں" یعنی: بدعتیوں کو (4)۔

اور کہا گیا ہے کہ موسیٰ علیہ السلام کو بچھڑا ذبح کرنے کا حکم دیا گیا تو اس سے خون جاری ہوا؛ آپ نے اسے سوہن (آلے) سے رگڑا اور اسے خون کے ساتھ سمندر میں ڈال دیا، اور انہیں اس پانی میں سے پینے کا حکم دیا۔ جس کسی نے اس بچھڑے کی پوجا کی تھی اور اسے (پانی کو) پیا

تھا، اس کے منہ کے کناروں پر اس کا اثر ظاہر ہو گیا۔ پس اس کے ذریعے بچھڑے کے پجاریوں کی پہچان ہوئی۔ یہ (تفصیل) "البقرہ" میں گزر چکی ہے (5)۔

پھر اللہ تعالیٰ نے خبر دی کہ اللہ تعالیٰ شرک اور اس کے علاوہ سے توبہ کرنے والے کی توبہ قبول فرماتا ہے۔ اور یہ کئی مقامات پر گزر چکا ہے۔

"اور جن لوگوں نے برے کام کیے" یعنی: کفر اور گناہ۔ "پھر ان کے بعد توبہ کر لی" یعنی: ان کے ارتکاب کے بعد۔ "اور ایمان لائے، بیشک تمہارا رب اس کے بعد" یعنی: توبہ کے بعد "بڑا بخشنے والا نہایت مہربان ہے" (آیت 153)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: "اور جب موسیٰ کا غصہ ٹھنڈا ہوا تو انہوں نے تختیاں اٹھا لیں اور ان کی تحریر میں ان لوگوں کے لیے ہدایت اور رحمت تھی جو اپنے رب سے ڈرتے ہیں" (آیت 154)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: "اور جب موسیٰ کا غصہ ٹھنڈا ہوا" یعنی: ساکن ہو گیا۔ اور معاویہ (رضی اللہ عنہ) نے بھی اسی طرح پڑھا ہے۔

---

(1) عرائس المجالس ص 213۔ (2) اسے طبری نے 10/462 میں ابن جریج سے روایت کیا ہے۔ (3) تفسیر بغوی 2/202، اور زاد المسیر 3/266۔ (4) اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر 3/266 میں، اور رازی نے اپنی تفسیر 13/15 میں ذکر کیا ہے۔ (5) 2/256۔

346

Surat Al-A'raf: Verse 154

Ibn Qurra: "sakan" (subsided) with the letter 'nun'(1). The origin of "sukut" (silence/ subsiding) is stillness and withholding. It is said: The valley flowed for three [days] then it subsided (sakan), meaning: it stopped flowing. 'Ikrimah said(2): Moses was silenced from anger; so it is a form of inversion (metathesis), like saying: I inserted the finger into the ring, and I inserted the ring into the finger. And I inserted the cap onto my head, and I inserted my head into the cap. {He took up the tablets} which he had thrown down. {And in their inscription was guidance and mercy} meaning: "guidance" from misguidance, and "mercy" meaning: from punishment. Copying (An-Naskh) is transferring what is in one book to another book. The original from which it was written is called a copy (nuskha), and the derivative is called a copy. It was said: When the tablets were broken; Moses fasted for forty days, so those tablets were returned to him and restored to him in two tablets, and nothing from them was lost, mentioned by Ibn Abbas(3). Al-Qushayri said: Based on this, "and in their inscription" means: in what was copied from the broken tablets and transferred to the new tablets is guidance and mercy. 'Ata said: In what remained of them(4). That is because only a seventh of them remained, and six-sevenths of them were lost(5). However, nothing of the limits and rulings was lost. It was said: The meaning is: "and in their inscription" means: in what was copied for him from the Preserved Tablet (Al-Lawh al-Mahfuz) is guidance.

(1) The Anomalous Recitations, p. 46. (2) Mentioned by Al-Razi in his Tafsir 14/15. See Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 2/379. (3) Mentioned by Al-Baghawi in his Tafsir 2/203, and Al-Razi in his Tafsir 15/15. (4) Mentioned by Al-Baghawi in his Tafsir 2/203. (5) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 3/264 from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both, and narrated by Al-Tabari 10/456, and in it: "All was raised except a sixth of it."

346

सूरह अल-अराफ: आयत 154

इब्न कुर्रा: 'नून' के साथ "सकन" (शांत हो गया)(1)। "सुकूत" (खामोशी/शांत होना) का मूल अर्थ स्थिरता और रोक है। कहा जाता है: घाटी तीन [दिनों] तक बही फिर वह शांत हो गई (सकन), यानी: बहना रुक गया। इक्रिमा ने कहा(2): मूसा क्रोध से शांत हो गए; यह एक प्रकार का व्युत्क्रम (metathesis) है, जैसे आप कहें: मैंने उंगली को अंगूठी में डाला, और मैंने अंगूठी को उंगली में डाला। और मैंने टोपी को अपने सिर पर डाला, और मैंने अपने सिर को टोपी में डाला। {उन्होंने तख्तियाँ उठा लीं} जो उन्होंने फेंक दी थीं। {और उनके लेख में मार्गदर्शन और दया थी} यानी: पथभ्रष्टता से "मार्गदर्शन", और "दया" यानी: दंड से। नस्ख (प्रतिलिपि बनाना) एक पुस्तक में जो कुछ है उसे दूसरी पुस्तक में स्थानांतरित करना है। जिस मूल से इसे लिखा गया है उसे नुस्खा (कॉपी) कहा जाता है, और जो प्राप्त हुआ है उसे भी नुस्खा कहा जाता है। कहा गया है: जब तख्तियाँ टूट गईं; मूसा ने चालीस दिनों तक उपवास किया, तो वे तख्तियाँ उन्हें लौटा दी गईं और दो तख्तियों के रूप में बहाल कर दी गईं, और उनमें से कुछ भी नहीं खोया, इब्न अब्बास(3) द्वारा उल्लेखित। अल-कुशायरी ने कहा: इसके आधार पर "और उनके लेख में" का अर्थ है: टूटी हुई तख्तियों से जो कुछ भी कॉपी किया गया और नई तख्तियों में स्थानांतरित किया गया, उसमें मार्गदर्शन और दया है। अता ने कहा: उनमें से जो कुछ शेष बचा(4)। ऐसा इसलिए क्योंकि उनमें से केवल सातवां हिस्सा बचा था, और उनके छह-सातवें हिस्से चले गए थे(5)। हालाँकि, सीमाओं और फैसलों में से कुछ भी नहीं गया। कहा गया है: इसका अर्थ है: "और उनके लेख में" यानी: लौह-ए-महफूज से उनके लिए जो कुछ भी कॉपी किया गया था उसमें मार्गदर्शन है।

(1) अल-किराअत अल-शाद्दा, पृष्ठ 46। (2) अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 14/15 में इसका उल्लेख किया है। अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 2/379 देखें। (3) अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 2/203 में और अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 15/15 में इसका उल्लेख किया है। (4) अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 2/203 में इसका उल्लेख किया है। (5) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 3/264 में इब्न अब्बास (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) के हवाले से इसका उल्लेख किया है, और अल-तबरी 10/456 ने इसे उद्धृत किया है, और इसमें है: "उसका छठा हिस्सा छोड़कर सब उठा लिया गया।"

٣٤٦

سورة الأعراف: الآية ١٥٤

ابن قُرَّہ: «سکن» (ٹھہر گیا) نون کے ساتھ (١)۔ اور «سُکوت» کی اصل: ٹھہراؤ اور رک جانا ہے، کہا جاتا ہے: وادی تین دن تک بہی پھر ٹھہر گئی (سکن)، یعنی: بہنے سے رک گئی۔ اور عکرمہ (٢) نے کہا: موسیٰ کا غضب ٹھنڈا ہو گیا؛ پس یہ قلب (الٹ پلٹ) کی قبیل سے ہے، جیسے آپ کا کہنا: میں نے انگلی انگوٹھی میں ڈالی، اور میں نے انگوٹھی انگلی میں ڈالی۔ اور میں نے ٹوپی اپنے سر میں ڈالی، اور میں نے اپنا سر ٹوپی میں ڈالا۔ ﴿أَخَذَ الْأَلْوَاحَ﴾ جو انہوں نے پھینک دی تھیں۔ ﴿وَفِي نُسْخَتِهَا هُدًى وَرَحْمَةٌ﴾ یعنی: گمراہی سے «ہدایت»، اور «رحمت» یعنی: عذاب سے۔ اور نسخ: ایک کتاب میں موجود مواد کو دوسری کتاب میں منتقل کرنا ہے۔ اور جس اصل سے لکھا گیا اسے «نسخہ» کہا جاتا ہے، اور فرع کو بھی «نسخہ» کہتے ہیں۔ پس کہا گیا: جب تختیاں ٹوٹ گئیں؛ تو موسیٰ علیہ السلام نے چالیس دن روزے رکھے، تو وہ تختیاں انہیں واپس کر دی گئیں اور دو تختیوں میں ان کو بحال کر دیا گیا، اور ان میں سے کچھ بھی گم نہیں ہوا، اسے ابن عباس (٣) نے ذکر کیا ہے۔ قشیری نے کہا: پس اس بنا پر «وفي نسختها» کا مطلب ہے: اور ان ٹوٹ جانے والی تختیوں سے جو کچھ نقل کر کے نئی تختیوں میں منتقل کیا گیا اس میں ہدایت اور رحمت ہے۔ اور عطا نے کہا: جو ان میں سے باقی بچا (٤)۔ اور وہ اس لیے کہ ان میں سے صرف ساتواں حصہ باقی رہا، اور ان کے چھ حصے چلے گئے (٥)۔ لیکن حدود اور احکام میں سے کچھ بھی ضائع نہیں ہوا۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: «وفي نسختها» یعنی: اور ان کے لیے لوحِ محفوظ سے جو کچھ نقل کیا گیا اس میں ہدایت ہے۔

(١) القراءات الشاذة ص ٤٦۔ (٢) اسے رازی نے اپنی تفسیر ١٤/١٥ میں ذکر کیا ہے۔ اور زجاج کی معانی القرآن ٣٧٩/٢ دیکھیں۔ (٣) اسے بغوی نے اپنی تفسیر ٢٠٣/٢ میں اور رازی نے اپنی تفسیر ١٥/١٥ میں ذکر کیا ہے۔ (٤) اسے بغوی نے اپنی تفسیر ٢٠٣/٢ میں ذکر کیا ہے۔ (٥) اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر ٢٦٤/٣ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے ذکر کیا ہے، اور طبری نے ٤٥٦/١٠ میں اس کی تخریج کی ہے، اور اس میں ہے: تو اس کا چھٹا حصہ چھوڑ کر باقی سب اٹھا لیا گیا۔

It was said: The meaning is: And in what was written for him there was guidance and mercy, so there is no need for an original to be transmitted from. This is like saying: Copy what so-and-so says, meaning: record it in your book.

His Almighty's saying: {for those who are fearful of their Lord} i.e., they fear. Regarding the 'Lam' (ل), there are three opinions: The Kufis say it is extra. Al-Kisa'i said: I was told by someone who heard Al-Farazdaq saying: I counted (naqadtu) for her a hundred dirhams, meaning I counted them (naqadtu-ha). It was said: It is a 'Lam' of reason (Lām al-Ajal), meaning: and those who fear for the sake of their Lord; not for show or reputation; from Al-Akhfash. Muhammad ibn Yazid said: It is related to an infinitive (Masdar)(1), the meaning is: for those whose fear is for their Lord. It was said: Since the object was put forward, the insertion of the 'Lam' became good, as in His saying: {if you are able to interpret visions} [Yusuf: 43]. When the 'Ma'mul' (governed word) – which is the object – was put forward, the action of the verb became weak, thus it became like an intransitive verb(2).

His Almighty's saying: {And Moses chose from his people seventy men for Our appointment. Then, when the earthquake seized them, he said, 'My Lord, if You had willed, You could have destroyed them before and me [as well]. Would You destroy us for what the foolish among us have done? This is not but Your trial by which You send astray whom You will and guide whom You will. You are our Protector, so forgive us and have mercy upon us; and You are the best of forgivers.' (155)}

His Almighty's saying: {And Moses chose from his people seventy men}: Two objects, from one of which 'min' (from) was deleted, and Sibawayh recited: From us is the one for whom men were chosen for generosity and kindness when the violent winds blow (3) And Al-Ra'i said praising a man: I chose you from among people when their characters became worn out and the one from whom the request was hoped for became impaired (4)

(1) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/154, and Al-Akhfash's statement in Ma'ani al-Qur'an 2/535. Muhammad ibn Yazid is Al-Mubarrad. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/459, and Tafsir al-Razi 15/15. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/154, see also Kitab Sibawayh 1/39, and the verse is by Al-Farazdaq, and it is in his Diwan 1/418, and in it: 'wa khayran' instead of 'wa birran'. (4) Diwan Al-Ra'i Al-Numairi p. 194, and in it: 'wa i'talla' instead of 'wa ikhtalla'.

347 सूरह अल-अराफ़, आयत 154 - 155

कहा गया: अर्थ है: और जो कुछ उसके लिए उसमें लिखा गया था, उसमें मार्गदर्शन और दया थी, इसलिए उसे किसी मूल स्रोत की आवश्यकता नहीं है जिससे उसे उद्धृत किया जाए। यह वैसा ही है जैसे कहा जाता है: फलां जो कहता है उसकी नकल करो, यानी: उसे अपनी किताब में दर्ज करो।

सर्वशक्तिमान का कथन: {उन लोगों के लिए जो अपने रब से डरते हैं} यानी वे डरते हैं। 'लाम' (ل) के संबंध में तीन मत हैं: कूफी विद्वानों का कहना है कि यह अतिरिक्त है। अल-किसई ने कहा: मुझे उस व्यक्ति ने बताया जिसने अल-फ़रज़दक़ को कहते सुना: मैंने उसके लिए सौ दिरहम गिने (नक़दतु लहा), जिसका अर्थ है मैंने उन्हें गिना (नक़दतुहा)। कहा गया: यह कारण का 'लाम' (लाम अल-अजल) है, अर्थ है: और वे जो अपने रब के कारण डरते हैं; दिखावे या प्रसिद्धि के लिए नहीं; अल-अखफ़श से। मुहम्मद बिन यज़ीद ने कहा: यह एक स्रोत (मस्दर) (1) से संबंधित है, अर्थ है: उन लोगों के लिए जिनका डर अपने रब के लिए है। कहा गया: जब कर्म (मफ़ऊल) पहले आ गया, तो 'लाम' का प्रवेश अच्छा हो गया, जैसे उनके कथन में: {यदि तुम सपनों की व्याख्या कर सकते हो} [यूसुफ़: 43]। जब 'मामूल' - जो कर्म है - पहले आ गया, तो क्रिया का प्रभाव कमज़ोर हो गया, इस प्रकार वह अकर्मक क्रिया की तरह हो गया (2)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और मूसा ने अपनी जाति में से सत्तर पुरुषों को हमारे निर्धारित समय के लिए चुन लिया। फिर जब उन्हें भूकंप ने पकड़ लिया, तो उन्होंने कहा, 'ऐ मेरे रब, यदि तू चाहता तो उन्हें और मुझे इससे पहले ही नष्ट कर देता। क्या तू हमें उस काम के लिए नष्ट कर देगा जो हमारे बीच के मूर्खों ने किया है? यह केवल तेरी आज़माइश है जिससे तू जिसे चाहता है पथभ्रष्ट करता है और जिसे चाहता है मार्गदर्शन देता है। तू ही हमारा संरक्षक है, अतः हमें क्षमा कर दे और हम पर दया कर; और तू सबसे उत्तम क्षमा करने वाला है।' (155)}

सर्वशक्तिमान का कथन: {और मूसा ने अपनी जाति में से सत्तर पुरुषों को चुन लिया}: दो कर्म, जिनमें से एक से 'मिन' (से) हटा दिया गया है, और सिबावैह ने उद्धृत किया है: हममें से वह है जिसे उदारता और भलाई के लिए पुरुषों द्वारा चुना गया था जब तेज़ हवाएँ चलती हैं (3) और अल-राई ने एक व्यक्ति की प्रशंसा करते हुए कहा: मैंने तुम्हें लोगों में से चुना जब उनके चरित्र पुराने पड़ गए और वह व्यक्ति जिससे याचना की आशा की जाती थी, दुर्बल हो गया (4)

(1) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/154, और अल-अखफश का कथन मानी अल-कुरान 2/535 में। मुहम्मद बिन यज़ीद अल-मुबर्रद हैं। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/459, और तफ़सीर अल-राज़ी 15/15। (3) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/154, सिबावैह की किताब 1/39 देखें, और पद अल-फ़रज़दक़ का है, और यह उनके दीवान 1/418 में है, और इसमें: 'व ख़ैरन' है, 'व बिर्रन' के बजाय। (4) दीवान अल-राई अल-नुमैरी पृष्ठ 194, और इसमें: 'व इअतल्ला' है, 'व इख़तल्ला' के बजाय।

٣٤٧ سورة الاعراف، آیات ١٥٤ - ١٥٥

اور کہا گیا: معنی یہ ہے: اور جو کچھ اس کے لیے اس میں لکھا گیا اس میں ہدایت اور رحمت تھی، چنانچہ اسے کسی ایسی اصل کی ضرورت نہیں جس سے اسے نقل کیا جائے۔ اور یہ ایسے ہی ہے جیسے کہا جاتا ہے: فلاں جو کچھ کہتا ہے اسے نقل کر لو، یعنی: اسے اپنی کتاب میں ثبت کر لو۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لِلَّذِينَ هُمْ لِرَبِّهِمْ يَرْهَبُونَ﴾ یعنی: وہ ڈرتے ہیں۔ اور 'لام' کے بارے میں تین اقوال ہیں: کوفیوں کا قول ہے کہ یہ زائدہ ہے۔ کسائی نے کہا: مجھے اس شخص نے بتایا جس نے فرزدق کو کہتے سنا: نقدتُ لہا مئة درہم، یعنی نقدتُہا (میں نے اس کے لیے سو درہم گنے، یعنی میں نے انہیں گنا)۔ اور کہا گیا: یہ لامِ اجل (سبب کا لام) ہے، معنی یہ ہے: اور وہ جو اپنے رب کی خاطر ڈرتے ہیں؛ نہ کہ ریاکاری اور شہرت کے لیے؛ اخفش سے منقول ہے۔ اور محمد بن یزید نے کہا: یہ مصدر (١) سے متعلق ہے، معنی ہے: ان لوگوں کے لیے جن کا ڈر اپنے رب کے لیے ہے۔ اور کہا گیا: جب مفعول مقدم ہو گیا تو لام کا داخل ہونا حسن (اچھا) ہو گیا، جیسے اللہ کا فرمان ہے: ﴿إِن كُنتُمْ لِلرُّؤْيَا تَعْبُرُونَ﴾ [یوسف: ٤٣]۔ پس جب معمول - جو کہ مفعول ہے - مقدم ہو گیا تو فعل کا عمل کمزور ہو گیا، چنانچہ وہ اس درجے میں آ گیا جو متعدی نہیں ہوتا (٢)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَاخْتَارَ مُوسَىٰ قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا لِّمِيقَاتِنَا فَلَمَّا أَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ قَالَ رَبِّ لَوْ شِئْتَ أَهْلَكْتَهُم مِّن قَبْلُ وَإِيَّايَ أَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ السُّفَهَاءُ مِنَّا إِنْ هِيَ إِلَّا فِتْنَتُكَ تُضِلُّ بِهَا مَن تَشَاءُ وَتَهْدِي مَن تَشَاءُ أَنتَ وَلِيُّنَا فَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا وَأَنتَ خَيْرُ الْغَافِرِينَ ١٥٥﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَاخْتَارَ مُوسَىٰ قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا﴾: دو مفعول ہیں، جن میں سے ایک سے 'مِنْ' حذف کر دیا گیا ہے، اور سیبویہ نے یہ شعر پڑھا ہے: ہم میں سے وہ ہے جسے مردوں نے سخاوت

اور نیکی کے لیے منتخب کیا جب تند و تیز ہوائیں چلتی ہیں (۳) اور الراعی نے ایک شخص کی مدح میں کہا: میں نے تمہیں لوگوں میں سے منتخب کیا جب ان کے اخلاق بوسیدہ ہو گئے اور وہ شخص جس سے حاجت براری کی امید تھی معذور ہو گیا (٤)

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۱٥٤/۲، اور اخفش کا قول ان کی کتاب معانی القرآن ٥۳٥/۲ میں۔ اور محمد بن یزید المبرد ہیں۔ (۲) المحرر الوجیز ٤٥۹/۲، اور تفسیر الرازي ۱٥/۱٥۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۱٥٤/۲، اور دیکھیے کتاب سیبویہ ۳۹/۱، اور یہ شعر فرزدق کا ہے، اور ان کے دیوان ٤۱۸/۱ میں ہے، اور اس میں 'برّاً' کی جگہ 'خیراً' ہے۔ (٤) دیوان الراعی النمیری ص ۱۹٤، اور اس میں 'اختلَّ' کی جگہ 'اعتَلَّ' ہے۔

Page 348 Surah Al-A'raf: Verse 155

Meaning: I have chosen you from among the people. The origin of 'Ikhtar' (chose) is 'Ikhtayara'; when the 'ya' became vowelized and preceded by a fatha, it turned into an 'alif', as in: 'qala' and 'ba'a'. His words, the Almighty: {So when the earthquake seized them} meaning: they died. And 'Al-Rajfa' in language means: a severe earthquake. It is narrated that they were shaken until they died(1). His words, the Almighty: {He said, "My Lord, if You had willed, You could have destroyed them before and me [as well]"} meaning: killed them; as the Mighty and Majestic said: {If a man dies} [An-Nisa: 176]. "And me" is a conjunction. The meaning is: if You had willed, You would have killed us before we went out to the appointed time in the presence of the Children of Israel so that they would not accuse me(2). Abu Bakr bin Abi Shaybah(3): Yahya bin Sa'id al-Qattan narrated to us, from Sufyan, from Abu Ishaq, from 'Umarah bin 'Abd, from Ali (may Allah be pleased with him) who said: Moses and Aaron (peace be upon them) set out, and Shubbar and Shubayr set out - they are the sons of Aaron - and they reached a mountain with a bed on it. Aaron slept(4) on it and his soul was taken. Moses returned to his people, and they said: "You killed him, you envied us for his gentleness and his character," or words to that effect - the doubt is from Sufyan. He said: "How could I kill him when his two sons were with me!" He said: "Choose whomever you wish." So they chose ten from each tribe. He said: That is His saying: {And Moses chose from his people seventy men for Our appointment}. They reached him and said: "Who killed you, O Aaron?" He said: "No one killed me, but Allah took my soul." They said: "O Moses, you are not to be disobeyed(5)." Then the earthquake seized them, and he started to move(6) right and left, saying: {My Lord, if You had willed, You could have destroyed them before and me [as well]. Would You destroy us for what the foolish among us have done? This is not but Your trial}. He said: So he supplicated to Allah, and He revived them and made them all prophets(7).

Footnotes: (1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/86. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/154. (3) In al-Musannaf 11/529-530, and it is with him via another path from Sufyan. Al-Tabari also narrated it 10/470. (4) In (kh), (d), (z), and (m): "stood", and what is established is from (zha) which matches the sources. (5) In Al-Tabari: "O Moses, you will not be disobeyed after today." (6) In the manuscripts: "they started to move," and what is established is from Musannaf Ibn Abi Shaybah. In Al-Tabari: "Moses started to return..." (7) Ibn Kathir mentioned it in his exegesis and said: "This is a very strange narration."

पृष्ठ ३४८ सूरह अल-अराफ़: आयत १५५

अर्थ: मैंने आपको लोगों में से चुना है। 'इख्तार' (चुना) का मूल 'इख्तयरा' है; जब 'या' स्वरयुक्त हुआ और उससे पहले फतह आया, तो वह 'अलिफ़' में बदल गया, जैसे: 'क़ाला' और 'बाअ'। अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब उन्हें भूकंप ने पकड़ लिया} अर्थात: वे मर गए। और भाषा में 'अल-रजफ़ा' का अर्थ है: तीव्र भूकंप। यह वर्णित है कि वे तब तक हिलाए गए जब तक कि वे मर नहीं गए(१)। अल्लाह तआला का कथन: {उसने कहा, "मेरे रब, यदि तू चाहता, तो उन्हें और मुझे इससे पहले ही नष्ट कर देता"} अर्थात: उन्हें मार देता; जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा है: {यदि कोई व्यक्ति मर जाए} [अन-निसा: १७६]। "और मुझे" एक संयोजन है। इसका अर्थ है: यदि तू चाहता, तो तू हमें बनी इसराइल की उपस्थिति में नियत समय पर बाहर निकलने से पहले ही मार देता ताकि वे मुझ पर आरोप न लगा सकें(२)। अबू बक्र बिन अबी शैबा(३): हमें यहया बिन सईद अल-क़त्तान ने सुफ़यान से, उन्होंने अबू इसहाक से, उन्होंने उमारह बिन अब्द से और उन्होंने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: मूसा और हारून (अलैहिमुस्सलाम) निकले, और शुब्बर और शुबैर भी निकले - वे हारून के बेटे हैं - और वे एक पहाड़ पर पहुँचे जहाँ एक बिस्तर था। हारून उस पर सो गए(४) और उनके प्राण ले लिए गए। मूसा अपने लोगों के पास लौटे, तो उन्होंने कहा: "तूने उन्हें मार डाला, तूने उनकी कोमलता और उनके स्वभाव पर हमसे ईर्ष्या की," या इसी तरह के शब्द - यह संदेह सुफ़यान की ओर से है। उन्होंने कहा: "मैं उन्हें कैसे मार सकता हूँ जबकि उनके दोनों बेटे मेरे साथ थे!" उन्होंने कहा: "तुम जिसे चाहो चुन लो।" तो उन्होंने प्रत्येक कबीले से दस-दस लोगों को चुना। उन्होंने कहा: यही अल्लाह का कथन है: {और मूसा ने अपनी कौम के सत्तर आदमियों को हमारे नियत समय के लिए चुना}। वे उन तक पहुँचे और कहा: "ऐ हारून, तुझे किसने मारा?" उन्होंने कहा: "मुझे किसी ने नहीं मारा, बल्कि अल्लाह ने मेरे प्राण ले लिए।" उन्होंने कहा: "ऐ मूसा, आपकी अवज्ञा नहीं की जाएगी(५)।" फिर उन्हें भूकंप ने पकड़ लिया, और वे (मूसा) दाएंबाएं चक्कर लगाने लगे(६) और कहने लगे: {मेरे रब, यदि तू चाहता, तो उन्हें और मुझे इससे पहले ही नष्ट कर देता। क्या तू हमें उस काम के कारण नष्ट कर देगा जो हममें से मूर्खों ने किया है? यह केवल तेरी ओर से एक परीक्षा है}। उन्होंने कहा: फिर उन्होंने अल्लाह से प्रार्थना की, और उसने उन्हें पुनर्जीवित कर दिया और उन सभी को नबी बना दिया(७)।

पादलेख: (१) मआनी अल-कुरान, अल-नहस ३/८६। (२) इराब अल-कुरान, अल-नहस २/१५४। (३) अल-मुसन्नफ़ ११/५२९-५३० में, और यह उनके पास सुफ़यान से दूसरे मार्ग से है। अल-तबरी ने इसे

१०/४७० में उद्धृत किया है। (४) (ख), (द), (ज़) और (म) प्रतियों में: "खड़े हुए", और जो स्थापित है वह (ज़्हा) से है जो स्रोतों के अनुरूप है। (५) अल-तबरी के अनुसार: "ऐ मूसा, आज के बाद आपकी अवज्ञा नहीं की जाएगी।" (६) प्रतियों में: "वे चक्कर लगाने लगे," और जो स्थापित है वह मुसन्नफ़ इब्न अबी शैबा से है। अल-तबरी के अनुसार: "मूसा लौटने लगे..." (७) इब्न कसीर ने अपनी तफ़सीर में इसका उल्लेख किया है और कहा है: "यह एक बहुत ही अजीब रिवायत है।"

صفحہ ۳۴۸ سورہ الاعراف: آیت ۱۵۵

مراد: میں نے تمہیں لوگوں میں سے چن لیا۔ 'اختار' (چن لیا) کی اصل 'اختیَرَ' ہے؛ جب 'یا' متحرک ہوئی اور اس سے پہلے فتحہ (زبر) آیا، تو وہ 'الف' میں بدل گئی، جیسے: 'قال' اور 'باع'۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَلَمَّا أَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ﴾ یعنی: وہ مر گئے۔ اور لغت میں 'الرجفہ' کے معنی ہیں: شدید زلزلہ۔ مروی ہے کہ ان پر زلزلہ طاری ہوا یہاں تک کہ وہ مر گئے(۱)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالَ رَبِّ لَوْ شِئْتَ أَهْلَكْتَهُم مِّن قَبْلُ وَإِيَّيَ﴾ یعنی: انہیں موت دے دیتا؛ جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿إِنِ امْرُؤٌا هَلَكَ﴾ [النساء: ۱۷۶]۔ "وإیای" عطف ہے۔ معنی یہ ہے: اگر تو چاہتا تو ہمیں بنی اسرائیل کی موجودگی میں میقات (مقررہ وقت) پر نکلنے سے پہلے ہی موت دے دیتا تاکہ وہ مجھ پر الزام نہ لگاتے(۲)۔ ابو بکر بن ابی شیبہ(۳): ہمیں یحییٰ بن سعید القطان نے سفیان سے، انہوں نے ابو اسحاق سے، انہوں نے عمارہ بن عبد سے، انہوں نے حضرت علی رضی اللہ عنہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: حضرت موسیٰ اور حضرت ہارون علیہما السلام روانہ ہوئے، اور شبر اور شبیر بھی ساتھ چلے - یہ ہارون علیہ السلام کے بیٹے ہیں - وہ ایک پہاڑ پر پہنچے جہاں ایک پلنگ تھا۔ ہارون علیہ السلام اس پر سو گئے(۴) اور ان کی روح قبض کر لی گئی۔ موسیٰ علیہ السلام اپنی قوم کی طرف واپس آئے تو انہوں نے کہا: "آپ نے انہیں قتل کر دیا، آپ نے ان کی نرمی اور اخلاق پر ہم سے حسد کیا،" یا اسی طرح کے کلمات - یہ شک سفیان کی طرف سے ہے - انہوں نے کہا: "میں انہیں کیسے قتل کر سکتا تھا جبکہ ان کے دونوں بیٹے میرے ساتھ تھے!" انہوں نے کہا: "جسے چاہو منتخب کر لو۔" تو انہوں نے ہر قبیلے سے دس دس آدمی چنے۔ انہوں نے کہا: یہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا لِّمِيقَاتِنَا﴾۔ وہ ان تک پہنچے اور کہا: "اے ہارون، آپ کو کس نے قتل کیا؟" انہوں نے کہا: "مجھے کسی نے قتل نہیں کیا، بلکہ اللہ نے مجھے وفات دی۔"

انہوں نے کہا: "اے موسیٰ، آپ کی نافرمانی نہیں کی جائے گی(۵)۔" پھر انہیں زلزلے نے پکڑ لیا، تو وہ (موسیٰ علیہ السلام) دائیں بائیں چکر لگانے لگے(۶) اور کہنے لگے: ﴿رَبِّ لَوْ شِئْتَ أَهْلَكْتَهُم مِّن قَبْلُ وَإِيَّيَ أَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ السُّفَهَاءُ مِنَّا إِنْ هِيَ إِلَّا فِتْنَتُكَ﴾۔ انہوں نے کہا: پس انہوں نے اللہ سے دعا کی، تو اللہ نے انہیں زندہ کر دیا اور ان سب کو نبی بنا دیا(۷)۔

حواشی: (۱) معانی القرآن للنحاس ۳/ ۸۶۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۱۵۴۔ (۳) المصنف ۱۱/ ۵۲۹ - ۵۳۰ میں، اور یہ ان کے ہاں سفیان سے ایک اور سند سے ہے۔ طبوری نے اسے ۱۰/ ۴۷۰ میں نکالا ہے۔ (۴) (خ) اور (د) اور (ز) اور (م) میں: "کھڑے ہوئے"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے اور یہی مصادر کے موافق ہے۔ (۵) طبوری کے ہاں: "اے موسیٰ، آج کے بعد آپ کی نافرمانی نہیں کی جائے گی۔" (۶) نسخوں میں: "وہ چکر لگانے لگے،" اور جو ثابت ہے وہ مصنف ابن ابی شیبہ سے ہے۔ طبوری کے ہاں: "موسیٰ علیہ السلام واپس آنے لگے..." (۷) ابن کثیر نے تفسیر میں اس کا ذکر کیا ہے اور کہا ہے: "یہ بہت ہی عجیب روایت ہے۔"

349 Surah Al-A'raf: Verse 155 It was said: The earthquake seized them because of their saying: {Show us Allah plainly} (1) [An-Nisa: 153]; as Allah the Almighty said: {And when you said: O Musa! we will not believe in you until we see Allah plainly, so the thunderbolt seized you} [Al-Baqarah: 55]. Based on what was previously explained in "Al-Baqarah" (2). Ibn Abbas said: The earthquake only seized them because they did not forbid those who worshipped the calf, and they did not approve of its worship (3). It was said: These seventy are different from those who said: Show us Allah plainly. Said Wahb: They did not die, but the earthquake seized them out of awe until their joints almost came apart, and Moses feared death for them (4). It was previously mentioned in "Al-Baqarah" from Wahb that they died for a day and a night (5). Other things have been said about the meaning of the reason for them being seized by the earthquake. And Allah knows best the truth of that. The purpose of the question in His saying: "Will You destroy us" is denial, meaning: You are not doing that. This is common in the speech of the Arabs. And when it is a negation, it is in the sense of affirmation, as he said: Are you not the best of those who rode the mounts and the most generous of the worlds in the palms of hands (6) It was said: Its meaning is supplication and request; meaning: Do not destroy us, and he added it to himself. And what is meant is: the people who died from the earthquake. Al-Mubarrad said: What is meant by the question is a question of seeking sympathy (7), as if he is saying: Do not destroy us, and Moses knew that Allah does not destroy anyone for the sin of another; but it is like the saying of Jesus: {If You punish them, they are Your servants} [Al-Ma'idah: 118]. It was said: What is meant by the foolish ones are the seventy (8). The meaning is: Will You destroy the Children of Israel because of what these did

---

(1) Mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 2/459. (2) 2/113 and thereafter. (3) Narrated by At-Tabari 10/472. (4) Tafsir al-Baghawi 2/203. (5) Mentioned by Ath-Tha'labi in 'Ara'is al-Majalis p. 214, and we did not find it in "Al-Baqarah". (6) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 2/154, and the verse is by Jarir, in his Diwan 1/89. (7) In (kh), (d), (z), and (m): seeking glorification, and in (zha): glorification, and what is established is from Al-Wasit by Al-Wahidi 2/415, Tafsir al-Baghawi 2/204, and Tafsir al-Razi 15/19. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 2/460.

349 सूरा अल-आराफ़: आयत 155 और कहा गया: भूकंप ने उन्हें उनके इस कथन के कारण पकड़ लिया: {हमें अल्लाह को प्रत्यक्ष दिखाओ} (1) [अन-निसा: 153]; जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा: {और जब तुमने कहा: हे मूसा! हम तुम पर तब तक विश्वास नहीं करेंगे जब तक हम अल्लाह को प्रत्यक्ष न देख लें, तो कड़क (बिजली) ने तुम्हें पकड़ लिया} [अल-बक़रह: 55]। जैसा कि "अल-बक़रह" (2) में पहले बताया जा चुका है। इब्न अब्बास ने कहा: भूकंप ने उन्हें केवल इसलिए पकड़ा क्योंकि उन्होंने बछड़े की पूजा करने वालों को नहीं रोका था, और वे उसकी पूजा से सहमत नहीं थे (3)। और कहा गया: ये सत्तर वे लोग नहीं हैं जिन्होंने कहा था: हमें अल्लाह को प्रत्यक्ष दिखाओ। वहाब ने कहा: वे मरे नहीं थे, बल्कि उन पर खौफ की वजह से भूकंप का ऐसा असर हुआ कि उनके जोड़ अलग होने ही वाले थे, और मूसा को उनकी मृत्यु का डर सताने लगा (4)। "अल-बक़रह" में वहाब से पहले यह उल्लेख किया गया है कि वे एक दिन और एक रात के लिए मर गए थे (5)। उनके भूकंप की चपेट में आने के कारण के बारे में इसके अलावा भी बातें कही गई हैं। और अल्लाह ही इसकी सच्चाई को बेहतर जानता है। उनके इस कथन "क्या तू हमें नष्ट कर देगा" में प्रश्न का उद्देश्य नकारना है, अर्थात: तू ऐसा नहीं कर रहा है। यह अरबों के कलाम में बहुत है। और जब यह नकारात्मक होता है, तो यह सकारात्मकता के अर्थ में होता है, जैसा कि कवि ने कहा: क्या तुम उन लोगों में सबसे बेहतर नहीं हो जो सवारी पर सवार हुए और दुनिया में सबसे उदार नहीं हो? (6) कहा गया है: इसका अर्थ दुआ और प्रार्थना है; अर्थात: हमें नष्ट न कर, और उसने इसे अपनी ओर संबोधित किया। और इसका अर्थ है: वे लोग जो भूकंप से मर गए। अल-मुबर्रद ने कहा: प्रश्न से तात्पर्य सहानुभूति की याचना है (7), जैसे कि वे कह रहे हों: हमें नष्ट न कर, और मूसा जानते थे कि अल्लाह किसी को दूसरे के पाप के लिए नष्ट नहीं करता है; लेकिन यह ईसा के कथन की तरह है: {यदि तू उन्हें दंड दे तो वे तेरे दास हैं} [अल-माएदा: 118]। कहा गया है: मूर्खों से तात्पर्य वे सत्तर लोग हैं (8)। और अर्थ यह है: क्या तू बनी इस्राइल को उन कार्यों के कारण नष्ट कर देगा जो इन्होंने किए

---

(1) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/459 में इसका उल्लेख किया है। (2) 2/113 और उसके बाद। (3) इसे अत-तबरी 10/472 ने उद्धृत किया है। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 2/203। (5) इसका उल्लेख अत-त'लबी ने 'अराइस अल-मजालिस' पृष्ठ 214 में किया है, और हमें यह "अल-बक़रह" में नहीं मिला। (6) इ'राब अल-क़ुरआन अन-नहहास 2/154, और यह शेर ज़रीर का है, जो उनके दीवान 1/89 में है। (7) (ख़), (द), (ज़) और (म) में: महिमामंडन की मांग, और (ज़ा) में:

महिमामंडन, और जो स्थापित है वह अल-वाहिदी की अल-वसीत 2/415, तफ़सीर अल-बग़वी 2/204 और तफ़सीर अर-राज़ी 15/19 से है। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/460।

349 سورة الاعراف: آیت 155 اور کہا گیا: زلزلے نے انہیں ان کے اس قول کی وجہ سے پکڑ لیا: ﴿أَرِنَا اللَّهَ جَهْرَةً﴾ (1) [النساء: 153]؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَإِذْ قُلْتُمْ يَمُوسَىٰ لَن نُّؤْمِنَ لَكَ حَتَّىٰ نَرَى اللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذَتْكُمُ الصَّعِقَةُ﴾ [البقرہ: 55]۔ جیسا کہ "البقرہ" (2) میں پہلے بیان ہو چکا ہے۔ ابن عباس نے کہا: زلزلے نے انہیں صرف اس لیے پکڑا کہ انہوں نے بچھڑے کی عبادت کرنے والوں کو نہیں روکا تھا، اور وہ اس کی عبادت سے راضی نہیں تھے (3)۔ اور کہا گیا: یہ ستر وہ لوگ نہیں ہیں جنہوں نے کہا تھا کہ ہمیں اللہ علانیہ دکھاؤ۔ وہب نے کہا: وہ مرے نہیں تھے، بلکہ ہیبت سے ان پر زلزلہ طاری ہوا یہاں تک کہ ان کے جوڑ الگ ہونے کے قریب ہو گئے، اور موسیٰ علیہ السلام کو ان کی موت کا خوف لاحق ہوا (4)۔ اور "البقرہ" میں وہب سے پہلے یہ گزر چکا ہے کہ وہ ایک دن اور رات کے لیے مر گئے تھے (5)۔ زلزلے کی گرفت کے سبب کے بارے میں اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔ اور اللہ ہی اس کی حقیقت کو بہتر جانتا ہے۔ اور ان کے اس قول "أتهلكنا" (کیا تو ہمیں ہلاک کر دے گا) میں استفہام کا مقصد نفی ہے، یعنی: تو ایسا نہیں کرنے والا۔ یہ عربوں کے کلام میں بہت ہے۔ اور جب یہ نفی میں ہو تو اثبات کے معنی میں ہوتا ہے، جیسا کہ کہا گیا: کیا تم ان لوگوں میں سب سے بہتر نہیں ہو جو سواریوں پر سوار ہوئے اور دنیا والوں میں سب سے زیادہ سخی؟ (6) اور کہا گیا: اس کا معنی دعا اور التجا ہے؛ یعنی: ہمیں ہلاک نہ کر، اور اسے اپنی طرف منسوب کیا۔ اور مراد وہ قوم ہے جو زلزلے سے ہلاک ہوئی۔ المبرد نے کہا: استفہام سے مراد استفہام استعطاف (7) ہے، گویا وہ کہہ رہے ہیں: ہمیں ہلاک نہ کر، اور موسیٰ جانتے تھے کہ اللہ کسی کو دوسرے کے گناہ کی وجہ سے ہلاک نہیں کرتا؛ لیکن یہ عیسیٰ علیہ السلام کے قول کی طرح ہے: ﴿إِن تُعَذِّبْهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ﴾ [المائدہ: 118]۔ اور کہا گیا: بیوقوفوں سے

مراد وہ ستر لوگ ہیں (8)۔ اور معنی یہ ہے: کیا تو بنی اسرائیل کو ان کاموں کی وجہ سے ہلاک کر دے گا جو ان لوگوں نے کیے

---

(1) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 2/459 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (2) 2/113 اور اس کے بعد۔ (3) اسے الطبری 10/472 نے روایت کیا ہے۔ (4) تفسیر البغوی 2/203۔ (5) الثعلبی نے عرائس المجالس ص 214 میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ہمیں یہ "البقرہ" میں نہیں ملا۔ (6) اعراب القرآن للنحاس 2/154، اور یہ شعر جریر کا ہے جو اس کے دیوان 1/89 میں ہے۔ (7) (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں: استعظام، اور (ظ) میں: اعظام، اور جو ثابت شدہ ہے وہ الواحدی کی الوسیط 2/415، تفسیر البغوی 2/204، اور تفسیر الرازی 15/19 سے ہے۔ (8) المحرر الوجیز 2/460۔

350 Surah Al-A'raf: Verses 155 - 156

...the foolish in their saying: "Show us Allah face to face" [An-Nisa: 153]. "It is but Your trial" means: This is nothing but Your test and trial. He attributed the trial to Allah, Mighty and Majestic, and did not attribute it to himself; as Ibrahim said: "And when I am ill, it is He who cures me" [Ash-Shu'ara: 80], so he attributed illness to himself and healing to Allah Almighty. And Joshua said: "None but Satan made me forget it" [Al-Kahf: 63]. Moses, peace be upon him, learned this from Allah Almighty's saying to him: "Verily, We have tried your people in your absence" [Taha: 85]. So when he returned to his people and saw the calf set up for worship, and it had a lowing sound, he said: "It is but Your trial, with which You lead astray whom You will and guide whom You will." This is a refutation of the Qadariyah (1).

The Almighty's saying: "And ordain for us in this world [that which is] good and in the Hereafter; indeed, we have turned back to You. [Allah] said, 'My punishment - I afflict with it whom I will, but My mercy encompasses all things. So I will decree it [especially] for those who fear Me and give zakah and those who believe in Our signs.'"

The Almighty's saying: "And ordain for us in this world [that which is] good" means: grant us success in righteous deeds for which good deeds are written for us. "And in the Hereafter" means: as a reward for them. "Indeed, we have turned back to You" means: we have repented; this was said by Mujahid, Abu al-Aliyah, and Qatadah (2). "Al-Houd" means repentance; it has been previously mentioned in Surah Al-Baqarah (3). The Almighty's saying: "He said, 'My punishment - I afflict with it whom I will'" means: those who deserve it, i.e., this earthquake and thunderbolt are a punishment from Me with which I afflict whom I will. It was said: the meaning of "whom I will" is: whom I will to lead astray. His saying: "But My mercy encompasses all things" is general (4), meaning: it has no end; whoever enters it is not beyond its capacity. It was said: it encompasses everything of creation, such that even the beast has mercy and compassion for its offspring.

Footnotes: (1) Kharr al-Ghalasim by Shith ibn Ibrahim 1/26. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/88, and narrated by al-Tabari 10/481. (3) 2/158. (4) In (Zah): "from the creation" instead of "general".

३५० सूरह अल-अराफ़: आयतें १५५ - १५६

...मूर्खों ने अपनी इस बात में: "हमें अल्लाह को प्रत्यक्ष दिखाओ" [अन-निसा: १५३]। "यह तो केवल तेरी ओर से एक परीक्षा है" यानी: यह तेरे द्वारा ली गई परीक्षा और इम्तिहान के अलावा कुछ नहीं है। उन्होंने परीक्षा (फ़ितना) का संबंध अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल से जोड़ा, और इसे अपनी ओर नहीं मोड़ा; जैसा कि इब्राहीम ने कहा था: "और जब मैं बीमार होता हूँ, तो वही मुझे शफ़ा देता है" [अश-शुअरा: ८०], तो उन्होंने बीमारी को अपनी ओर और शफ़ा (इलाज) को अल्लाह तआला की ओर मन्सूब किया। और यूशा ने कहा: "और मुझे शैतान ही ने इसे भुला दिया" [अल-कहफ़: ६३]। मूसा अलैहिस्सलाम ने यह बात अल्लाह तआला के उस कथन से सीखी थी जो उनसे कहा गया था: "हमने तुम्हारे पीछे तुम्हारी क़ौम की परीक्षा ली है" [ताहा: ८५]। तो जब वह अपनी क़ौम के पास वापस आए और बछड़े को इबादत के लिए खड़ा पाया जिसकी आवाज़ निकल रही थी, तो उन्होंने कहा: "यह तो केवल तेरी ओर से एक परीक्षा है, तू इसके ज़रिए जिसे चाहे गुमराह कर दे और जिसे चाहे हिदायत दे।" और यह क़दरिया (१) का खंडन है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: "और हमारे लिए इस दुनिया में भी भलाई लिख दे और आख़िरत में भी, हम तेरी ही ओर लौट आए हैं। अल्लाह ने फ़रमाया: मेरी सज़ा तो वह है जिसे मैं जिस पर चाहूँ डाल दूँ, और मेरी रहमत हर चीज़ को घेरे हुए है। तो मैं उसे उन लोगों के लिए लिख दूँगा जो तक़वा (डर) रखते हैं और ज़कात देते हैं और जो हमारी आयतों पर ईमान लाते हैं।"

अल्लाह तआला का फ़रमान: "और हमारे लिए इस दुनिया में भी भलाई लिख दे" यानी: हमें नेक आमाल करने की तौफ़ीक़ अता फ़रमा जिसके बदले हमारे लिए नेकियाँ लिखी जाएँ। "और आख़िरत में भी" यानी: उनके बदले जज़ा (पुरस्कार) के तौर पर। "हम तेरी ही ओर लौट आए हैं" यानी: हमने तौबा की; यह मुजाहिद, अबू अल-आलिया और क़तादा (२) ने कहा है। 'अल-हौद' का अर्थ है तौबा; इसका उल्लेख पहले 'अल-बक़रह' (३) में आ चुका है। अल्लाह तआला का फ़रमान: "उसने फ़रमाया: मेरी सज़ा तो वह है जिसे मैं जिस पर चाहूँ डाल दूँ" यानी: जो इसके हक़दार हैं, यानी: यह भूकंप और बिजली की कड़क मेरी ओर से एक अज़ाब है जिसे मैं जिसे चाहूँ उस पर डाल दूँ। और कहा गया: इसका अर्थ है: "जिसे मैं चाहूँ" यानी: जिसे मैं गुमराह करना चाहूँ। उसका फ़रमान: "और मेरी रहमत हर चीज़ को घेरे हुए है" यह आम (४) है, यानी: इसका कोई अंत नहीं है; यानी जो इसमें दाखिल हुआ वह उससे बाहर नहीं रह सका। और कहा गया: इसमें मख़्लूक़ (सृष्टि) की हर चीज़ शामिल है यहाँ तक कि जानवर भी अपने बच्चे पर रहम और शफ़क़त (ममता) करता है।

पाद-टिप्पणियाँ: (१) खुर्र अल-ग़लासिम, शीश बिन इब्राहीम १/२६ । (२) मआनी अल-क़ुरआन, अल-नह्हास ३/८८, और इसे त़बरी ने १०/४८१ में उद्धृत किया है। (३) २/१५८ । (४) (ज़) प्रति में: 'मख़्लूक़ में से', 'आम' के बजाय।

۳۵۰ سورة الاعراف: آیات ۱۵۵ - ۱۵۶

بے وقوفوں کے اس قول میں: ﴿ أَرِنَا اللَّهَ جَهْرَةً ﴾ [النساء: ۱۵۳]۔ ﴿ إِنْ هِيَ إِلَّا فِتْنَتُكَ ﴾ یعنی: یہ تیری طرف سے آزمائش اور امتحان کے سوا کچھ نہیں۔ اور (موسیٰ علیہ السلام نے) فتنے کی نسبت اللہ عزوجل کی طرف کی، اور اسے اپنی طرف منسوب نہیں کیا؛ جیسا کہ ابراہیم علیہ السلام نے کہا تھا: ﴿ وَإِذَا مَرِضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِ ﴾ [الشعراء: ۸۰] پس انہوں نے بیماری کو اپنی طرف اور شفا کو اللہ تعالیٰ کی طرف منسوب کیا۔ اور یوشع نے کہا: ﴿ وَمَا أَنسَانِيهُ إِلَّا الشَّيْطَانُ ﴾ [الکہف: ۶۳]، اور موسیٰ علیہ السلام نے یہ بات اللہ تعالیٰ کے اس قول سے سیکھی تھی: ﴿ فَإِنَّا قَدْ فَتَنَّا قَوْمَكَ مِنْ بَعْدِكَ ﴾ [طٰہٰ: ۸۵]۔ پس جب وہ اپنی قوم کی طرف واپس آئے اور بچھڑے کو عبادت کے لیے نصب کیا ہوا دیکھا جس سے آواز نکل رہی تھی، تو انہوں نے کہا: ﴿ إِنْ هِيَ إِلَّا فِتْنَتُكَ تُضِلُّ بِهَا ﴾ یعنی اس فتنے کے ذریعے ﴿ مَنْ تَشَاءُ وَتَهْدِي مَنْ تَشَاءُ ﴾ اور یہ قدریہ (۱) کی تردید ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَاكْتُبْ لَنَا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ إِنَّا هُدْنَا إِلَيْكَ قَالَ عَذَابِي أُصِيبُ بِهِ مَنْ أَشَاءُ وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ فَسَأَكْتُبُهَا لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَالَّذِينَ هُمْ بِآيَاتِنَا يُؤْمِنُونَ ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَاكْتُبْ لَنَا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةً ﴾ یعنی: ہمیں ان نیک اعمال کی توفیق دے جن کے ذریعے ہمارے لیے نیکیاں لکھی جائیں۔ ﴿ وَفِي الْآخِرَةِ ﴾ یعنی: ان (اعمال) پر جزا کے طور پر۔ ﴿ إِنَّا هُدْنَا إِلَيْكَ ﴾ یعنی: ہم نے تیری طرف رجوع کیا (توبہ کی)؛ یہ مجاہد، ابو العالیہ اور قتادہ (۲) نے کہا ہے۔ اور 'الہود' کا معنی ہے توبہ؛ یہ سورہ 'البقرہ' (۳) میں گزر چکا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ قَالَ عَذَابِي أُصِيبُ بِهِ مَنْ أَشَاءُ ﴾ یعنی: جو اس کے مستحق ہیں، یعنی: یہ لرزہ اور بجلی کا کڑکنا میری طرف سے ایک عذاب ہے جو میں جس پر چاہوں ڈال دوں۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: "جسے میں چاہوں" یعنی: جسے میں چاہوں کہ گمراہ کر دوں۔ ارشاد باری تعالیٰ: ﴿ وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ

كُلَّ شَيْءٍ ﴾ یہ عموم (۴) ہے، یعنی: اس کی کوئی انتہا نہیں؛ یعنی جو اس میں داخل ہو گیا وہ اس سے باہر نہیں رہ سکا۔ اور کہا گیا: یہ مخلوق کی ہر چیز کو شامل ہے یہاں تک کہ چوپایہ بھی اپنے بچے پر رحم اور شفقت کرتا ہے۔

حواشی: (۱) خر الغلاصم لشیث بن إبراهیم ۲۶/۱ ۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۸۸/۳ ، اور اسے طبری نے ۴۸۱/۱۰ میں نکالا ہے۔ (۳) ۱۵۸/۲ ۔ (۴) (ظ) کے نسخے میں: 'خلق میں سے'، بجائے: 'عموم'۔

Surah Al-A'raf: Verses 156 - 157 351

Some commentators said: Everything coveted this verse, even Iblis (Satan), who said: "I am a thing." Then Allah Almighty said: {So I will decree it [mercy] for those who fear Me} (Quran 7:156). Then the Jews and Christians said: "We are the fearful ones." So Allah Almighty said: {Those who follow the Messenger, the unlettered Prophet...} (Quran 7:157) until the end of the verse. Thus, the verse was excluded from generality, and praise be to Allah(1).

Hammad bin Salama narrated from Ata bin al-Sa'ib, from Sa'id bin Jubayr, from Ibn Abbas, who said: Allah Almighty decreed it for this nation(2). And praise be to Allah(3).

The Almighty's saying: {Those who follow the Messenger, the unlettered Prophet, whom they find written [i.e., described] in what they have of the Torah and the Gospel, who enjoins upon them what is right and forbids them what is wrong and makes lawful for them the good things and prohibits for them the evil and relieves them of their burden and the shackles which were upon them. So they who have believed in him, honored him, supported him and followed the light which was sent down with him - it is those who will be the successful.} (Quran 7:157)

In it are ten issues:

First: Yahya bin Abi Kathir narrated from Nawf al-Bakali al-Himyari: When Moses chose seventy men from his people for the appointment with his Lord, Allah Almighty said to Moses: "I will make the earth a mosque and a place of purification for you; you can pray wherever the prayer time reaches you(4), except near a latrine, a bathhouse, or a grave. And I will place tranquility in your hearts, and I will make you recite the Torah by heart, recited by the man, the woman, the free, the slave, the young, and the old among you." Moses told that to his people, but they said: "We do not want to pray except in churches, and we cannot carry tranquility in our hearts; we want it to be as it was in the Ark. We cannot recite the Torah by heart, and we do not want to read it except by looking at it." Then Allah Almighty said: {So I will decree it for those who fear Me} until His saying: {the successful}. So He made it [for this nation].

---

(1) Reported by at-Tabari 10/484 from Ibn Jurayr. (2) Ma'ani al-Quran by an-Nahhas 3/88-89, and reported by at-Tabari 10/483. (3) His saying: "And praise be to Allah,"

from (Zha). (4) In (Dal) and (Zay): "reached you" [masculine plural], and in (Zha): "you [all] reached".

सूरा अल-अराफ: आयत 156 - 157 351

कुछ मुफस्सिरों (टीकाकारों) ने कहा: इस आयत में हर चीज़ ने लालच किया, यहाँ तक कि इबलीस (शैतान) ने भी, उसने कहा: "मैं भी एक चीज़ हूँ।" तब अल्लाह तआला ने फरमाया: {तो मैं इसे उन लोगों के लिए लिख दूँगा जो डरते हैं} (7:156)। तब यहूदियों और ईसाइयों ने कहा: "हम डरने वाले हैं।" तो अल्लाह तआला ने फरमाया: {वे लोग जो रसूल, नबी-ए-उम्मी (अनपढ़ नबी) का अनुसरण करते हैं...} (7:157)। इस प्रकार यह आयत सामान्यता से बाहर हो गई, और अल्लाह का शुक्र है(1)।

हम्माद बिन सलमा ने अता बिन अल-साइब से, उन्होंने सईद बिन जुबैर से, उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह अज़-व-जल्ल ने इसे इस उम्मत के लिए लिख दिया है(2)। और अल्लाह का शुक्र है(3)।

अल्लाह तआला का फरमान: {वे जो उस रसूल, नबी-ए-उम्मी का अनुसरण करते हैं जिसे वे अपने पास तौरात और इंजील में लिखा हुआ पाते हैं। वह उन्हें भलाई का हुक्म देता है और बुराई से रोकता है, उनके लिए पवित्र चीज़ों को हलाल (वैध) ठहराता है और अपवित्र चीज़ों को उन पर हराम (अवैध) करता है, और उनसे उनके बोझ और वे बेड़ियाँ उतारता है जो उन पर थीं। तो जो लोग उस पर ईमान लाए, उसका सम्मान किया, उसकी सहायता की और उस नूर (प्रकाश) का अनुसरण किया जो उसके साथ उतारा गया है, वही सफल होने वाले हैं।}

इसमें दस मसले (विषय) हैं:

पहला: यह्या बिन अबी कसीर ने नौफ़ अल-बकाली अल-हिमीयरी से रिवायत की: जब मूसा ने अपने रब के साथ मुलाकात के लिए अपनी कौम के सत्तर आदमियों को चुना, तो अल्लाह तआला ने मूसा से फरमाया: "मैं तुम्हारे लिए धरती को मस्जिद और पाक करने का साधन बना दूँगा; जहाँ भी नमाज़ का वक्त तुम्हें पा ले(4), तुम नमाज़ पढ़ लो, सिवाय शौचालय, हम्माम या कब्र के पास। और मैं तुम्हारे दिलों में सुकून (शांति) पैदा कर दूँगा, और मैं तुम्हें तौरात ज़बानी याद करा दूँगा, जिसे तुम में से पुरुष, महिला, आज़ाद, गुलाम, छोटा और बड़ा, हर कोई पढ़ेगा।" मूसा ने अपनी कौम को यह बताया, तो उन्होंने कहा: "हम गिरजों (चर्चों) के अलावा कहीं नमाज़ नहीं पढ़ना चाहते, और हम अपने दिलों में सुकून का बोझ नहीं उठा सकते; हम चाहते हैं कि यह वैसा ही रहे जैसा कि ताबूत (संदूक) में था। हम ज़बानी तौरात नहीं पढ़ सकते, और हम उसे केवल देख कर ही पढ़ना चाहते हैं।" तब अल्लाह

तआला ने फरमाया: {तो मैं इसे उन लोगों के लिए लिख दूँगा जो डरते हैं} से लेकर उनके फरमान {सफल होने वाले} तक। तो उसने इसे (इस उम्मत के लिए) बना दिया।

---

(1) इसे तबरी ने इब्न जुरैज से 10/484 में उद्धृत किया है। (2) मआनी अल-कुरान अल-नहस 3/88-89 द्वारा, और इसे तबरी ने 10/483 में उद्धृत किया है। (3) उनका कहना: "और अल्लाह का शुक्र है," (ज़ा) से। (4) (दाल) और (ज़ाय) में: "तुम्हें पा लिया" [पुल्लिंग बहुवचन], और (ज़ा) में: "तुम पहुँच गए"।

سورة الاعراف: آیات 156 - 157 351

بعض مفسرین نے کہا: اس آیت میں ہر چیز نے طمع کی یہاں تک کہ ابلیس نے بھی، اس نے کہا: "میں بھی ایک چیز ہوں۔" تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَسَأَكْتُبُهَا لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ﴾ (تو میں اسے ان لوگوں کے لیے لکھ دوں گا جو تقویٰ اختیار کرتے ہیں)۔ تو یہودیوں اور عیسائیوں نے کہا: "ہم متقی ہیں۔" تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ﴾ الآیہ (وہ جو رسول، نبی امی کی پیروی کرتے ہیں...)۔ پس یہ آیت عموم سے نکل گئی، اور اللہ کا شکر ہے(1)۔

حماد بن سلمہ نے عطاء بن السائب سے، انہوں نے سعید بن جبیر سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی، انہوں نے کہا: اللہ عزوجل نے اسے اس امت کے لیے لکھ دیا ہے(2)۔ اور اللہ کا شکر ہے(3)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِندَهُمْ فِي التَّوْرَاةِ وَالْإِنجِيلِ يَأْمُرُهُم بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ فَالَّذِينَ آمَنُوا بِهِ وَعَزَّرُوهُ وَنَصَرُوهُ وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنزِلَ مَعَهُ أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾ (وہ لوگ جو اس رسول، نبی امی کی پیروی کرتے ہیں جسے وہ اپنے پاس تورات اور انجیل میں لکھا ہوا پاتے ہیں۔ وہ انہیں نیکی کا حکم دیتا ہے اور برائی سے روکتا ہے، ان کے لیے پاکیزہ چیزوں کو حلال کرتا ہے اور ان پر گندی چیزوں کو حرام کرتا ہے، اور ان پر سے ان کا بوجھ اور وہ طوق اتارتا ہے جو ان پر تھے۔ پس جو لوگ اس پر ایمان لائے، اس کی تعظیم کی، اس کی مدد کی اور اس نور کی پیروی کی جو اس کے ساتھ نازل کیا گیا ہے، وہی لوگ فلاح پانے والے ہیں)۔

اس میں دس مسائل ہیں:

پہلا: یحییٰ بن ابی کثیر نے نوف البکالی الحمیری سے روایت کی: جب موسیٰ علیہ السلام نے اپنے رب کی میقات کے لیے اپنی قوم کے ستر آدمیوں کو منتخب کیا، تو اللہ تعالیٰ نے موسیٰ سے فرمایا: "میں تمہارے لیے زمین کو مسجد اور پاکیزگی کا ذریعہ بنا دوں گا؛ جہاں بھی تمہیں نماز کا وقت پا لے(4) وہیں نماز پڑھ لو سوائے بیت الخلا، حمام یا قبر کے پاس کے۔ اور میں تمہارے دلوں میں سکینہ (اطمینان) پیدا کر دوں گا، اور میں تمہیں تورات زبانی یاد کرا دوں گا، جسے تم میں سے مرد، عورت، آزاد، غلام، چھوٹا اور بڑا ہر کوئی پڑھے گا۔" موسیٰ نے اپنی قوم کو یہ بتایا، تو انہوں نے کہا: "ہم گرجوں کے علاوہ کہیں نماز نہیں پڑھنا چاہتے، اور ہم اپنے دلوں میں سکینہ کا بوجھ نہیں اٹھا سکتے؛ ہم چاہتے ہیں کہ یہ ویسا ہی رہے جیسا کہ تابوت میں تھا۔ ہم زبانی تورات نہیں پڑھ سکتے، اور ہم اسے صرف دیکھ کر ہی پڑھنا چاہتے ہیں۔" تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَسَأَكْتُبُهَا لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ﴾ سے لے کر اپنے اس قول ﴿الْمُفْلِحُونَ﴾ تک۔ پس اللہ نے اسے (اس امت کے لیے) بنا دیا۔

---

(1) اسے طبری نے ابن جریج سے 10/484 میں نکالا ہے۔ (2) معانی القرآن للنحاس 3/88-89، اور اسے طبری نے 10/483 میں نکالا ہے۔ (3) ان کا قول: "والحمد لله" (ظ) سے ہے۔ (4) (د) اور (ز) میں: "أدرككم" (تمہیں پا لیا)، اور (ظ) میں: "أدركتم" (تم پہنچ گئے)۔

Surah Al-A'raf: Verse 157 352

...for this nation. Moses said: O Lord, make me their prophet. He said: Their prophet is from among them. He said: Lord, make me among them(1). He said: You will not reach them. Moses said: O Lord, I came to You with a delegation of the Children of Israel, but You made our delegation for others. So Allah, the Mighty and Sublime, revealed: {And of the people of Moses is a community who guides by the truth and by it establishes justice} [Al-A'raf: 159]. So Moses was pleased. Nawf said: So praise Allah who made the delegation of the Children of Israel for you(2).

Abu Nu'aym(3) also mentioned this story from the Hadith of Al-Awza'i, he said: Yahya bin Abi Amr Al-Saybani told us, he said: Nawf Al-Bikali(4) told me - when he would begin a sermon - he said: Do you not praise your Lord who attended(5) your absence, and took(6) your share, and made the delegation of the people for you; that is because Moses, peace be upon him, went as a delegation with the Children of Israel, and Allah said to them: I have made the earth a mosque for you; wherever you pray from it(7) your prayer will be accepted except in three places, whoever prays in them, I will not accept his prayer: the graveyard, the bathhouse, and the toilet. They said: No, except in a church. He said: And I have made the soil a purification for you if you do not find water. They said: No, except with water. He said: And I have made it such that wherever a man prays alone, his prayer is accepted. They said: No, except in a congregation.

The second [point]: His words, Exalted be He: {Those who follow the Messenger, the unlettered prophet} - these words, as we mentioned, excluded the Jews and Christians from the participation that appears in His saying: {So I will decree it for those...

---

(1) In (Th): Lord, delay me until You make me among them. (2) Narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/238, and al-Tabari 10/490. Ibn Hajar said in Taqrib al-Tahdhib: Ibn Abbas belied what Nawf narrated from the People of the Book. (3) In Hilyat al-Awliya 6/48. And the report is from Nawf, and previous talk on it. (4) After it in (Z), (Th) and Al-Hilya: He said: He was Amr Al-Bikali. Perhaps its correction is: Abu Amr Al-Bikali, for it was said regarding the kunya of Nawf: Abu Amr. See Tahdhib al-Kamal 30/65. (5) In (M): preserved, and what is fixed from the manuscripts agrees with Al-Hilya. (6) After it in (M): for you after. (7) In (D), (Z) and (M): in it, and what is fixed is from (Th), which agrees with Al-Hilya.

सूरह अल-आराफ़: आयत १५७ ३५२

...इस उम्मत (राष्ट्र) के लिए। मूसा ने कहा: ऐ रब, मुझे उनका नबी बना दे। उसने कहा: उनका नबी उन्हीं में से है। उसने कहा: ऐ रब, मुझे उनमें से कर दे(१)। उसने कहा: तुम उन्हें नहीं पा सकोगे। मूसा ने कहा: ऐ रब, मैं बनी इसराइल के एक प्रतिनिधिमंडल के साथ तेरे पास आया था, लेकिन तूने हमारी आमद दूसरों के लिए कर दी। तब अल्लाह अज़ व जल्ल ने उतारा: {और मूसा की कौम में एक गिरोह ऐसा भी है जो हक़ के साथ रास्ता दिखाता है और उसी के साथ इंसाफ करता है} [अल-आराफ़: १५९]। तो मूसा खुश हो गए। नौफ ने कहा: तो अल्लाह की तारीफ करो जिसने बनी इसराइल की आमद तुम्हारे लिए कर दी(२)।

अबू नुयैम(३) ने भी अल-औज़ाई की हदीस से इस किस्से का ज़िक्र किया है, उन्होंने कहा: हमसे यहया बिन अबी अम्र अल-सैबानी ने बयान किया, उन्होंने कहा: मुझे नौफ अल-बिकाली(४) ने बताया - जब वह कोई नसीहत शुरू करते - उन्होंने कहा: क्या तुम अपने रब की तारीफ नहीं करते जिसने तुम्हारी गैर-मौजूदगी में हाज़िरी दी(५), और तुम्हारा हिस्सा लिया(६), और लोगों की आमद तुम्हारे लिए कर दी; और वह इसलिए कि मूसा अलैहिस्सलाम बनी इसराइल का प्रतिनिधिमंडल लेकर गए थे, तो अल्लाह ने उनसे कहा: मैंने तुम्हारे लिए ज़मीन को मस्जिद बना दिया है; तुम जहाँ कहीं भी नमाज़ पढ़ोगे(७) तुम्हारी नमाज़ कबूल की जाएगी सिवाय तीन जगहों के, जो कोई उनमें नमाज़ पढ़ेगा, मैं उसकी नमाज़ कबूल नहीं करूँगा: कब्रिस्तान, हम्माम (स्नानघर), और शौचालय। उन्होंने कहा: नहीं, सिवाय चर्च के। उसने कहा: और मैंने तुम्हारे लिए मिट्टी को पाक करने वाला बना दिया है अगर तुम्हें पानी न मिले। उन्होंने कहा: नहीं, सिवाय पानी के। उसने कहा: और मैंने तुम्हारे लिए ऐसा कर दिया है कि जहाँ कहीं भी आदमी अकेला नमाज़ पढ़े, उसकी नमाज़ कबूल हो। उन्होंने कहा: नहीं, सिवाय जमाअत (समूह) के।

दूसरी [बात]: अल्लाह तआला का फरमान: {वे जो रसूल, नबी-ए-उम्मी (अनपढ़ नबी) का अनुसरण करते हैं} - ये शब्द, जैसा कि हमने ज़िक्र किया, यहूदियों और ईसाइयों को उस साझेदारी से बाहर कर देते हैं जो उसके इस फरमान में ज़ाहिर होती है: {तो मैं इसे उन लोगों के लिए लिख दूँगा...

---

(१) (ज़) में: ऐ रब, मुझे तब तक टाल दे जब तक तू मुझे उनमें से न बना दे। (२) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफसीर २/२३८ में और तबरी ने १०/४९० में निकाला है। इब्न हजर ने तक़रीब अल-तहज़ीब में कहा: इब्न अब्बास ने उन बातों को झुठलाया जो नौफ ने अहले किताब से रिवायत की थीं।

(३) हिल्यत अल-औलिया ६/४८ में। और खबर नौफ से है, और उस पर पिछली बातचीत। (४) इसके बाद (ज़), (ज़) और अल-हिल्या में: उन्होंने कहा: वह अम्र अल-बिकाली थे। और शायद इसका सही रूप: अबू अम्र अल-बिकाली है, क्योंकि नौफ की कुन्नियत के बारे में कहा गया है: अबू अम्र। तहज़ीब अल-कमाल ३०/६५ देखें। (५) (म) में: सुरक्षित, और हस्तलिपियों से जो तय है वह अल-हिल्या के अनुरूप है। (६) इसके बाद (म) में: तुम्हारे लिए बाद में। (७) (द), (ज़) और (म) में: उसमें, और जो तय है वह (ज़) से है, जो अल-हिल्या के अनुरूप है।

سورة الاعراف: آیت ۱۵۷ ۳۵۲

...اس امت کے لیے۔ موسیٰ نے کہا: اے رب، مجھے ان کا نبی بنا دے۔ اس نے فرمایا: ان کا نبی انہی میں سے ہے۔ انہوں نے کہا: اے رب، مجھے ان میں سے کر دے(۱)۔ اس نے فرمایا: تم انہیں نہیں پا سکو گے۔ موسیٰ نے کہا: اے رب، میں بنی اسرائیل کے ایک وفد کے ساتھ تیرے پاس آیا تھا، لیکن تو نے ہماری آمد دوسروں کے لیے کر دی۔ تو اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: {اور موسیٰ کی قوم میں سے ایک جماعت وہ ہے جو حق کے ساتھ ہدایت کرتی ہے اور اسی کے ساتھ انصاف کرتی ہے} [الاعراف: ۱۵۹]۔ تو موسیٰ راضی ہو گئے۔ نوف نے کہا: پس اللہ کی حمد بیان کرو جس نے بنی اسرائیل کی آمد تمہارے لیے کر دی(۲)۔

ابو نعیم(۳) نے بھی الاوزاعی کی حدیث سے اس قصے کا ذکر کیا ہے، انہوں نے کہا: ہم سے یحییٰ بن ابی عمرو السیبانی نے بیان کیا، انہوں نے کہا: مجھے نوف البکالی(۴) نے بتایا - جب وہ وعظ شروع کرتے - انہوں نے کہا: کیا تم اپنے رب کی حمد نہیں کرتے جس نے تمہاری غیر موجودگی میں حاضری دی(۵)، اور تمہارا حصہ لیا(۶)، اور لوگوں کی آمد تمہارے لیے کر دی؛ اور وہ اس لیے کہ موسیٰ علیہ السلام بنی اسرائیل کا وفد لے کر گئے تھے، تو اللہ نے ان سے فرمایا: میں نے تمہارے لیے زمین کو مسجد بنا دیا ہے؛ تم جہاں کہیں بھی اس پر نماز پڑھو گے(۷) تمہاری نماز قبول کی جائے گی سوائے تین جگہوں کے، جو شخص ان میں نماز پڑھے گا، میں اس کی نماز قبول نہیں کروں گا: قبرستان، حمام (غسل خانہ)، اور بیت الخلا۔ انہوں نے کہا: نہیں، سوائے گرجے (چرچ) کے۔ اس نے فرمایا: اور میں نے تمہارے لیے مٹی کو پاک کرنے والی بنا دیا ہے اگر تمہیں پانی نہ ملے۔ انہوں نے کہا: نہیں، سوائے پانی کے۔ اس نے فرمایا: اور

میں نے تمہارے لیے ایسا کر دیا ہے کہ جہاں کہیں بھی آدمی اکیلا نماز پڑھے، اس کی نماز قبول ہو۔ انہوں نے کہا: نہیں، سوائے جماعت کے۔

دوسری [بات]: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وہ جو رسول، نبیِ امی کی پیروی کرتے ہیں} - یہ الفاظ، جیسا کہ ہم نے ذکر کیا، یہودیوں اور عیسائیوں کو اس اشتراک سے نکال دیتے ہیں جو اس کے اس قول میں ظاہر ہوتا ہے: {پس میں اسے ان لوگوں کے لیے لکھ دوں گا...

---

(١) (ظ) میں: اے رب، مجھے موخر کر دے یہاں تک کہ تو مجھے ان میں سے بنا دے۔ (٢) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ٢/٢٣٨، اور طبری نے ١٠/٤٩٠ میں روایت کیا ہے۔ ابن حجر نے تقریب التہذیب میں کہا: ابن عباس نے ان باتوں کو جھٹلایا جو نوف نے اہل کتاب سے روایت کی تھیں۔ (٣) حلیۃ الاولیاء ٦/٤٨ میں۔ اور خبر نوف سے ہے، اور اس پر سابقہ کلام ہو چکا ہے۔ (٤) اس کے بعد (ز) اور (ظ) اور الحلیہ میں ہے: انہوں نے کہا: وہ عمرو البکالی تھے۔ اور شاید اس کی تصحیح یہ ہے: ابو عمرو البکالی، کیونکہ نوف کی کنیت کے بارے میں کہا گیا ہے: ابو عمرو۔ دیکھیے تہذیب الکمال ٣٠/٦٥۔ (٥) (م) میں: حفظ (محفوظ)، اور نسخوں سے جو ثابت ہے وہ الحلیہ کے موافق ہے۔ (٦) اس کے بعد (م) میں ہے: تمہارے لیے بعد میں۔ (٧) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: اس میں، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، جو الحلیہ کے موافق ہے۔

(those who fear Allah), and this number was reserved for the Ummah of Muhammad ﷺ; as stated by Ibn Abbas, Ibn Jubayr, and others (1). And "who follow" means in his law, his religion, and what he brought. 'Messenger' and 'Prophet' are two names for two meanings; for 'Messenger' is more specific than 'Prophet'. The 'Messenger' was mentioned first to emphasize the meaning of the message, otherwise, the meaning of 'Prophethood' is prior. Therefore, the Messenger of Allah ﷺ corrected Al-Bara' when he said: "and in Your Messenger whom You have sent." He said to him: "Say: I believe in Your Prophet whom You have sent," narrated in the Sahih (2). Also, saying "and in Your Messenger whom You have sent" involves a repetition of the concept of sending a message, which is one meaning (3), making it like redundant padding with no benefit. This is unlike saying: "and Your Prophet whom You have sent," as there is no repetition in them. Accordingly, every Messenger is a Prophet, but not every Prophet is a Messenger; because the Messenger and the Prophet share a general matter, which is news (naba'), and they differ in a specific matter, which is the Message (risala). So if you say: Muhammad is a Messenger from Allah, it implies that he is both a Prophet and a Messenger (4), and likewise for the rest of the Prophets, may Allah's prayers and peace be upon them. Third: The Almighty's saying: {the unlettered (Ummi)} refers to the unlettered nation (Ummah), which remains in its original state of birth, having not learned writing or reading; said by Ibn Aziz (5). Ibn Abbas (may Allah be pleased with him) said: Your Prophet ﷺ was unlettered, he did not write, read, or calculate (6). Allah Almighty said: {And you did not recite before it any book, nor did you write it with your right hand} [Al-Ankabut: 48]. And it was narrated in the Sahih from Ibn Umar, from the Prophet ﷺ that he said: "We are an unlettered nation, we do not write nor [calculate]"

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/462, and narrated by al-Tabari 10/483 and 490. (2) Narrated by Ahmad (18588), al-Bukhari (247), and Muslim (2710). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/462. (4) Following it in (Z), (T), and (M): Allah. And the text is from al-Mufhim 7/40. (5) In Nuzhat al-Qulub p. 112. (6) Cited by al-Baghawi in his Tafsir 2/205.

पृष्ठ ३५३ सूरा अल-अराफ: आयत १५७

(वे जो डरते हैं), और यह संख्या मुहम्मद ﷺ की उम्मत के लिए विशेष थी; जैसा कि इब्न अब्बास, इब्न जुबैर और अन्य ने कहा है (१)। और "जो अनुसरण करते हैं" का अर्थ है उनकी शरीयत, उनके धर्म और वह जो कुछ लेकर आए उसमें। 'रसूल' और 'नबी' दो अर्थों के लिए दो नाम हैं; क्योंकि 'रसूल' 'नबी' से अधिक विशिष्ट है। संदेश (रिसालत) के अर्थ पर जोर देने के लिए 'रसूल' को पहले रखा गया है, अन्यथा 'नबूवत' का अर्थ पहले आता है; इसीलिए अल्लाह के रसूल ﷺ ने अल-बारा को सुधारा जब उन्होंने कहा: "और आपके रसूल पर जिसे आपने भेजा है।" उन्होंने उनसे कहा: "कहो: मैं आपके नबी पर ईमान लाया जिसे आपने भेजा है," इसे सहीह (२) में उद्धृत किया गया है। इसके अलावा, "और आपके रसूल पर जिसे आपने भेजा है" कहने में संदेश का दोहराव है, जो एक ही अर्थ है (३), जिससे यह बिना किसी लाभ के अनावश्यक भराव जैसा हो जाता है। "और आपके नबी जिसे आपने भेजा है" कहने के विपरीत, क्योंकि उनमें कोई दोहराव नहीं है। इसके अनुसार, प्रत्येक रसूल एक नबी है, लेकिन प्रत्येक नबी एक रसूल नहीं है; क्योंकि रसूल और नबी एक सामान्य बात में साझा करते हैं, जो कि 'खबर' (नबा) है, और वे एक विशिष्ट बात में भिन्न होते हैं, जो कि 'संदेश' (रिसालत) है। इसलिए यदि आप कहते हैं: मुहम्मद अल्लाह की ओर से एक रसूल हैं, तो इसमें यह निहित है कि वह नबी और रसूल दोनों हैं (४) और इसी तरह अन्य नबियों के लिए भी, अल्लाह की रहमत और सलामती उन पर हो। तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {उम्मी (अनपढ़)} यह उम्मी राष्ट्र (उम्मत) से संबंधित है, जो अपने जन्म की मूल स्थिति में है, जिसने न लिखना सीखा और न ही पढ़ना; यह इब्न अज़ीज़ ने कहा (५)। इब्न अब्बास (रज़िअल्लाहु अन्हु) ने कहा: तुम्हारे नबी ﷺ उम्मी थे, वे न लिखते थे, न पढ़ते थे और न ही हिसाब लगाते थे (६)। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और आप इससे पहले कोई किताब नहीं पढ़ते थे, और न ही उसे अपने दाहिने हाथ से लिखते थे} [अल-अनकबूत: ४८]। और सहीह में इब्न उमर से रिवायत है, नबी ﷺ से कि उन्होंने फरमाया: "हम एक उम्मी कौम हैं, हम न लिखते हैं और न [हिसाब लगाते हैं]"

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/४६२, और इसे अल-तबरी १०/४८३ और ४९० द्वारा निकाला गया। (२) इसे अहमद (१८५८८), बुखारी (२४७), और मुस्लिम (२७१०) द्वारा निकाला गया। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/४६२। (४) इसके बाद (ज़), (त) और (म) में: अल्लाह। और ये शब्द अल-मुफहिम ७/४० से हैं। (५) नुज़हत अल-कुलूब पृष्ठ ११२ में। (६) इसे अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर २/२०५ में उद्धृत किया है।

صفحہ ۳۵۳ سورۃ الاعراف: آیت ۱۵۷

(وہ جو ڈرتے ہیں)، اور یہ تعداد امت محمد ﷺ کے لیے مخصوص تھی؛ یہ ابن عباس، ابن جبیر اور دیگر نے کہا ہے (۱)۔ اور "جو پیروی کرتے ہیں" کا مطلب ہے ان کی شریعت، ان کے دین اور جو کچھ وہ لے کر آئے اس میں۔ 'رسول' اور 'نبی' دو معنوں کے لیے دو نام ہیں؛ کیونکہ 'رسول' 'نبی' سے زیادہ خاص ہے۔ پیغام (رسالت) کے معنی پر زور دینے کے لیے 'رسول' کو مقدم رکھا گیا ہے، ورنہ 'نبوت' کا معنی پہلے آتا ہے؛ اسی لیے اللہ کے رسول ﷺ نے البراء کو ٹوکا جب انہوں نے کہا: "اور آپ کے رسول پر جسے آپ نے بھیجا۔" آپ ﷺ نے ان سے فرمایا: "کہو: میں آپ کے نبی پر ایمان لایا جسے آپ نے بھیجا،" اسے صحیح (۲) میں روایت کیا گیا ہے۔ نیز یہ کہ "اور آپ کے رسول پر جسے آپ نے بھیجا" کہنے میں رسالت کی تکرار ہے، جو کہ ایک ہی معنی ہے (۳)، تو یہ بلا فائدہ حشو (اضافی الفاظ) کی طرح ہو جاتا ہے۔ اس کے برعکس "اور آپ کے نبی جسے آپ نے بھیجا" کہنا، کیونکہ ان دونوں میں تکرار نہیں ہے۔ اس بنا پر ہر رسول نبی ہوتا ہے، لیکن ہر نبی رسول نہیں ہوتا؛ کیونکہ رسول اور نبی ایک عام معاملے میں شریک ہیں، جو کہ 'خبر' (نبأ) ہے، اور ایک خاص معاملے میں جدا ہیں، جو کہ 'رسالت' ہے۔ پس جب آپ کہتے ہیں: محمد اللہ کی طرف سے رسول ہیں، تو اس میں یہ شامل ہے کہ وہ نبی اور رسول دونوں ہیں (۴) اور اسی طرح دیگر انبیاء بھی، اللہ کے درود و سلام ہوں ان پر۔ تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {الْأُمِّيَّ} یہ امتِ اُمّیہ کی طرف منسوب ہے، جو اپنی پیدائشی اصل حالت پر ہے، جس نے نہ لکھنا سیکھا اور نہ پڑھنا؛ یہ ابن عزیز نے کہا ہے (۵)۔ ابن عباسؓ نے فرمایا: تمہارے نبی ﷺ اُمّی تھے، نہ لکھتے تھے، نہ پڑھتے تھے اور نہ حساب کرتے تھے (۶)۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور اس سے پہلے آپ کوئی کتاب نہیں پڑھتے تھے اور نہ ہی اسے اپنے دائیں ہاتھ سے لکھتے تھے} [العنکبوت: ۴۸]۔

اور صحیح میں ابن عمر سے روایت ہے، نبی ﷺ سے کہ آپ نے فرمایا: "ہم ایک اُمّی امت ہیں، نہ ہم لکھتے ہیں اور نہ [حساب کرتے ہیں]"

---

(۱) المحرر الوجیز ۴۶۲/۲، اور اسے الطبری نے ۴۸۳/۱۰ اور ۴۹۰ میں روایت کیا ہے۔ (۲) اسے احمد (۱۸۵۸۸)، بخاری (۲۴۷) اور مسلم (۲۷۱۰) نے روایت کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۴۶۲/۲۔ (۴) اس کے بعد (ز) اور (ط) اور (م) میں ہے: اللہ۔ اور یہ کلام المفہم ۴۰/۷ سے ہے۔ (۵) نزہۃ القلوب ص ۱۱۲ میں۔ (۶) اسے البغوی نے اپنی تفسیر ۲۰۵/۲ میں ذکر کیا ہے۔

Surah Al-A'raf: Verse 157 354

...we count." The Hadith(1). It was said: The Prophet ﷺ was attributed to Makkah, the Mother of Cities, as mentioned by An-Nahhas(2). Fourth: His, the Almighty's, saying: {whom they find written in the Torah and the Gospel with them} [Al-A'raf: 157]. Al-Bukhari narrated: Muhammad bin Sinan narrated to us, saying: Fulayh narrated to us, saying: Hilal narrated to us, on the authority of Ata bin Yasar who said: I met Abdullah bin Amr bin Al-Aas and I said: Tell me about the description of the Messenger of Allah ﷺ in the Torah. He said: Yes, by Allah, he is described in the Torah with some of his descriptions in the Qur'an: {O Prophet! We have sent you as a witness, a bearer of glad tidings, and a warner} [Al-Ahzab: 45], and a sanctuary for the unlettered people. You are My servant and My messenger; I have named you Al-Mutawakkil (the one who relies on Allah). He is neither coarse nor harsh, nor loud(3) in the markets. He does not repel evil with evil, but he pardons and forgives. Allah will not take his soul until He straightens the crooked nation through him by their saying: "There is no god but Allah," and opens thereby blind eyes, deaf ears, and wrapped hearts(4). In other than Al-Bukhari: Ata said: Then I met Ka'b and asked him about that, and they did not differ in a single letter, except that Ka'b said in his dialect: "ghulufiya" hearts, "sumumiya" ears, and "umumiya" eyes(5). Ibn Atiyyah said(6): I think this is an error or a non-Arabic expression(7). It was reported from Ka'b that he said it as: "ghulufi" hearts, "sumumi" ears, and "umumi" eyes(8). Al-Tabari said: It is the Himyarite language(9). Ka'b added in the description of the Prophet ﷺ, saying: His birthplace was in Makkah, his migration was to Tabah (Madinah), his kingdom in Ash-Sham (Greater Syria), and his Ummah are the praisers;

Footnotes: (1) Reported by Ahmad (5017), Al-Bukhari (1913), and Muslim (1080): (15). (2) In Ma'ani al-Qur'an 3/89. (3) In (Za) and (Meem): Sakhab, and both have the same meaning. (4) Sahih Al-Bukhari (2125). It is in Musnad Ahmad (6622). (5) Reported by Al-Tabari 10/492. (6) In Al-Muharrar al-Wajiz 2/463. (7) In (Kha), (Za) and (Meem): or non-Arabic, and what is established is from (Dal) and (Zai), which is consistent with Al-Muharrar al-Wajiz. (8) This is the narration of Imam Ahmad (6622). (9) Tafsir al-Tabari 10/492.

सूरह अल-अराफ़: आयत १५७ ३५४

...हम गिनते हैं।" हदीस (१)। और यह भी कहा गया है कि: नबी ﷺ का संबंध मक्का से बताया गया है, जो 'उम्मुल कुरा' (नगरों की माता) है, इसका उल्लेख अन-नहहास (२) ने किया है। चौथी बात: अल्लाह तआला का यह फरमान: {जिसे वे अपने पास तौरात और इंजिल में लिखा हुआ पाते हैं} [अल-अराफ़: १५७]। बुखारी ने रिवायत की है: हमसे मुहम्मद बिन सिनान ने हदीस बयान की, उन्होंने कहा: हमसे फ़ुलैह ने हदीस बयान की, उन्होंने कहा: हमसे हिलाल ने अता बिन यसार के हवाले से हदीस बयान की, उन्होंने कहा: मैं अब्दुल्लाह बिन अम्र बिन अल-आस से मिला और मैंने कहा: मुझे तौरात में अल्लाह के रसूल ﷺ के गुणों के बारे में बताएं। उन्होंने कहा: हाँ, अल्लाह की कसम, तौरात में उनके कुछ गुणों का वर्णन वैसा ही है जैसा कुरान में है: {ऐ नबी! हमने तुम्हें गवाह, खुशखबरी देने वाला और डराने वाला बनाकर भेजा है} [अल-अहज़ाब: ४५], और अनपढ़ लोगों के लिए एक पनाहगाह। तुम मेरे बंदे और मेरे रसूल हो; मैंने तुम्हारा नाम 'अल-मुतवक्किल' (अल्लाह पर भरोसा करने वाला) रखा है। वह न तो कठोर हैं, न ही सख्त मिज़ाज, और न ही बाज़ारों में शोर मचाने वाले (३)। वह बुराई का जवाब बुराई से नहीं देते, बल्कि माफ कर देते हैं और दरगुज़र करते हैं। अल्लाह उनकी रूह तब तक कब्ज नहीं करेगा जब तक कि वह उनके जरिए टेढ़ी कौम को सीधी न कर दे, इस तरह कि वे कहें: 'अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं', और इसके जरिए वह अंधी आँखों, बहरे कानों और बंद दिलों (४) को खोल देगा। बुखारी के अलावा अन्य रिवायतों में है: अता ने कहा: फिर मैं काब से मिला और उनसे इसके बारे में पूछा, तो दोनों के बयानों में एक अक्षर का भी अंतर नहीं था, सिवाय इसके कि काब ने अपनी बोली में कहा: "गुलुफ़िया" दिल, "सुमुमिया" कान और "उमुमिया" आँखें (५)। इब्न अतिया ने कहा (६): मेरा ख्याल है कि यह भ्रम या कोई विदेशी शब्द (७) है। काब से यह भी रिवायत है कि उन्होंने कहा: "गुलुफ़ी" दिल, "सुमुमी" कान और "उमुमी" आँखें (८)। अल-तबरी ने कहा: यह हिमायती भाषा है (९)। काब ने नबी ﷺ के गुणों में और इजाफा करते हुए कहा: उनकी पैदाइश मक्का में हुई, उनकी हिजरत ताबा (मदीना) की ओर थी, उनका साम्राज्य शाम (सीरिया क्षेत्र) में होगा, और उनकी उम्मत बहुत प्रशंसा करने वाली होगी।

पाद टिप्पणियाँ: (१) इसे अहमद (५०१७), बुखारी (१९१३) और मुस्लिम (१०८०): (१५) ने उद्धृत किया है। (२) 'मआनी अल-कुरान' ३/८९ में। (३) (ज़) और (म) में: 'सखाब', और दोनों का अर्थ एक ही है। (४) सहीह बुखारी (२१२५)। यह मुसनद अहमद (६६२२) में भी है। (५) इसे अल-तबरी १०/४९२ ने उद्धृत किया है। (६) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' २/४६३ में। (७) (ख), (ज़) और (म) में: 'या अजमा'

(विदेशीपन), और (द) तथा (ज़) से जो प्रमाणित है वही 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' के अनुरूप है। (८) यह इमाम अहमद (६६२२) की रिवायत है। (९) तफसीर अल-तबरी १०/४९२।

سورہ الاعراف: آیت ۱۵۷ ۳۵۴

...ہم گنتے ہیں"۔ حدیث (۱)۔ اور کہا گیا ہے: نبی ﷺ کی نسبت مکہ ام القریٰ کی طرف ہے، اسے النحاس (۲) نے ذکر کیا ہے۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جسے وہ اپنے پاس تورات اور انجیل میں لکھا ہوا پاتے ہیں} [الاعراف: ۱۵۷]۔ بخاری نے روایت کیا: ہم سے محمد بن سنان نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہم سے فلیح نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہم سے ہلال نے عطا بن یسار کے حوالے سے بیان کیا، انہوں نے کہا: میں عبداللہ بن عمرو بن العاص سے ملا اور میں نے کہا: مجھے تورات میں رسول اللہ ﷺ کی صفت کے بارے میں بتائیے۔ انہوں نے کہا: ہاں، اللہ کی قسم، تورات میں آپ ﷺ کی بعض وہ صفات بیان کی گئی ہیں جو قرآن میں ہیں: {اے نبی! ہم نے آپ کو گواہ، خوشخبری دینے والا اور ڈرانے والا بنا کر بھیجا ہے} [الاحزاب: ۴۵] اور ان پڑھوں کے لیے ایک جائے پناہ۔ آپ میرے بندے اور میرے رسول ہیں؛ میں نے آپ کا نام 'المتوکل' رکھا ہے، آپ نہ بدزبان ہیں، نہ سخت مزاج اور نہ ہی بازاروں میں شور کرنے والے (۳)۔ وہ برائی کا بدلہ برائی سے نہیں دیتے بلکہ معاف کر دیتے ہیں اور درگزر کرتے ہیں۔ اللہ تعالیٰ آپ کی روح قبض نہیں کرے گا جب تک کہ آپ کے ذریعے ٹیڑھی قوم کو سیدھا نہ کر دے اس طرح کہ وہ کہیں: "اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں"، اور اس کے ذریعے اندھی آنکھیں، بہرے کان اور بند دل (۴) کھول دے۔ بخاری کے علاوہ دیگر روایات میں ہے: عطا نے کہا: پھر میں کعب سے ملا اور ان سے اس کے بارے میں پوچھا، تو ان میں ایک حرف کا بھی فرق نہ تھا سوائے اس کے کہ کعب نے اپنی زبان میں کہا: "غلوفیا" دل، "صمومیا" کان اور "عمومیا" آنکھیں (۵)۔ ابن عطیہ (۶) نے کہا: میرا خیال ہے کہ یہ وہم یا عجمی لہجہ (۷) ہے۔ کعب سے یہ بھی مروی ہے کہ انہوں نے کہا: "غلوفی" دل، "صمومی" کان اور "عمومی" آنکھیں (۸)۔ طبری نے کہا: یہ حمیری زبان ہے (۹)۔ کعب نے

نبی ﷺ کی صفت میں یہ اضافہ کیا: آپ کی جائے پیدائش مکہ ہے، ہجرت طیبہ (مدینہ) کی طرف، آپ کی حکومت شام میں ہوگی، اور آپ کی امت بہت حمد کرنے والی ہوگی؛

حواشی: (۱) اسے احمد (۵۰۱۷)، بخاری (۱۹۱۳) اور مسلم (۱۰۸۰): (۱۵) نے روایت کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن ۸۹/۳ میں۔ (۳) (ظ) اور (م) میں: 'صخاب'، اور دونوں کا ایک ہی معنی ہے۔ (۴) صحیح بخاری (۲۱۲۵)۔ اور یہ مسند احمد (۶۶۲۲) میں ہے۔ (۵) اسے طبری نے ۴۹۲/۱۰ میں نکالا ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۲/ ۴۶۳ میں۔ (۷) (خ)، (ظ) اور (م) میں: 'یا عجمہ'، اور جو (د) اور (ز) سے ثابت ہے وہی المحرر الوجیز کے موافق ہے۔ (۸) یہ امام احمد (۶۶۲۲) کی روایت ہے۔ (۹) تفسیر طبری ۴۹۲/۱۰۔

Surah Al-A'raf: Verse 157 355

They praise Allah in every state and at every station, they wash their limbs (perform ablution), they gird themselves to the middle of their shins, watchers of the sun, they pray whenever the time for prayer catches them even if on a pile of refuse (1). Their rank in fighting is like their rank in prayer. Then he recited: {Indeed, Allah loves those who fight in His cause in a row as though they are a [single] structure joined firmly} (2) [As-Saff: 4].

Fifth: His Almighty's saying: {He commands them for what is right and forbids them from what is wrong}. Ata said: "'He commands them for what is right' by discarding rivals, noble character, and upholding ties of kinship. 'And forbids them from what is wrong' is the worship of idols and severing ties of kinship (3)."

Sixth: His Almighty's saying: {And makes lawful for them the good things}. Malik's school is that "the good things" are those that are permissible; as if he described them as good because it is a word that includes praise and honor. Accordingly, he says regarding "evil things": they are the prohibited things. Likewise (4) Ibn Abbas said: "evil things" are the meat of swine, usury, and others (5). Based on this, Malik permitted loathsome creatures, such as snakes, scorpions, beetles, and the like.

Ash-Shafi'i's school - may Allah have mercy on him - is that "the good things" are in terms of taste, except that the word for him is not general; because its generality in terms of taste would imply making wine and pork lawful. Rather, he sees it as specific to what the Sharia has made lawful. He sees "evil things" as a general term for things prohibited by Sharia and for loathsome creatures; so he prohibits scorpions, beetles, geckos, and whatever follows this course. People follow these two opinions (6), and this meaning was previously mentioned in "Al-Baqarah" (7).

---

(1) Al-Kunasa: Rubbish heap. Al-Lisan (K-N-S). (2) Narrated by Al-Darimi (5), (7), and (8), Abu Nu'aym in Al-Hilya 5/387, and Al-Baghawi in his Tafsir 2/205. They have "those who praise much" (Al-Hammadun) instead of "those who praise" (Al-Hamidun). Its chain is weak and it is stopped at Ka'b. (3) Tafsir Al-Baghawi 2/205. (4) In (D), (Z), and (M): "For that". (5) Narrated by Al-Tabari 10/493. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/463. (7) 3/11.

सूरह अल-अराफ: आयत 157 355

वे हर हाल में और हर मुकाम पर अल्लाह की प्रशंसा करते हैं, वे अपने अंगों को धोते हैं (वज़ू करते हैं), और वे अपनी पिंडली के आधे हिस्से तक तहबंद बांधते हैं, सूरज की रखवाली करने वाले, वे नमाज़ पढ़ते हैं जहाँ भी नमाज़ का समय उन्हें पा ले, चाहे वह कूड़े के ढेर (1) पर ही क्यों न हो। युद्ध में उनकी सफ (पंक्ति) वैसी ही होती है जैसी नमाज़ में उनकी सफ होती है। फिर उन्होंने पढ़ा: {बेशक अल्लाह उन लोगों से प्यार करता है जो उसकी राह में सफ बांधकर लड़ते हैं गोया कि वे एक सीसा पिलाई हुई दीवार हों} (2) [अस-सफ़: 4]।

पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {वह उन्हें भलाई का आदेश देता है और बुराई से रोकता है}। अता ने कहा: "'भलाई का आदेश देना' शरीक बनाने को छोड़ने, उत्तम नैतिकता और नातेदारी निभाने के साथ है। 'बुराई से रोकना' मूर्तियों की पूजा और नातेदारी तोड़ने से है (3)।"

छठा: अल्लाह तआला का कथन: {और उनके लिए पाक (पवित्र) चीज़ों को हलाल (वैध) करता है}। इमाम मालिक का मत है कि 'पाक चीज़ें' वे हैं जो हलाल हैं; गोया उन्होंने इसे 'पाक' कहकर वर्णित किया है क्योंकि यह शब्द प्रशंसा और सम्मान को समाहित करता है। इसी के अनुसार वह 'नापाक चीज़ों' (ख़बाइस) के बारे में कहते हैं कि वे हराम (वर्जित) चीज़ें हैं। इसी तरह (4) इब्न अब्बास ने कहा: 'नापाक चीज़ें' सूअर का मांस, सूद और अन्य चीज़ें हैं (5)। इसी आधार पर इमाम मालिक ने घृणित चीज़ों को हलाल माना, जैसे सांप, बिच्छू गुबरैला और इस तरह की अन्य चीज़ें।

इमाम शाफ़ई (रहमतुल्लाहि अलैहि) का मत है कि 'पाक चीज़ें' स्वाद के लिहाज़ से हैं, सिवाय इसके कि उनके यहाँ यह शब्द अपने सामान्य अर्थ में नहीं है; क्योंकि स्वाद के लिहाज़ से इसकी व्यापकता शराब और सूअर को हलाल करने की मांग करेगी, बल्कि वह इसे शरीयत द्वारा हलाल की गई चीज़ों तक सीमित देखते हैं। वह 'नापाक चीज़ों' को शरीयत में हराम और घृणित चीज़ों के लिए एक व्यापक शब्द मानते हैं; इसलिए वह बिच्छू गुबरैले, छिपकली और इस तरह की चीज़ों को हराम मानते हैं। लोग इन दो मतों पर हैं (6), और यह अर्थ पहले 'अल-बक़रह' (7) में बीत चुका है।

---

(1) अल-कुनासा: कूड़ा फेंकने की जगह। अल-लिसान (क-न-स)। (2) इसे अल-दारिमी (5), (7) और (8), अबू नुयैम ने 'अल-हिलिया' 5/387 में और अल-बगवी ने अपनी 'तफ़सीर' 2/205 में उद्धृत किया है। उनके पास 'अल-हामिदून' के स्थान पर 'अल-हम्मादून' है। इसकी इसनाद (सूत्र) कमज़ोर है, और यह काब (रज़ि.) पर रुका हुआ है। (3) तफ़सीर अल-बगवी 2/205. (4) (द), (ज़) और (म)

प्रतियों में: 'इसलिए'। (5) इसे अल-तबरी 10/493 ने उद्धृत किया है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/463. (7) 3/11.

سورۃ الاعراف: آیت ۱۵۷ ۳۵۵

وہ ہر حال میں اور ہر منزل پر اللہ کی حمد بیان کرتے ہیں، اپنے اعضاء دھوتے ہیں (وضو کرتے ہیں)، اور اپنی پنڈلیوں کے نصف تک تہبند باندھتے ہیں، سورج کی نگرانی کرنے والے، وہ جہاں کہیں نماز کا وقت پائیں نماز پڑھ لیتے ہیں چاہے وہ کوڑے کے ڈھیر (۱) پر ہی کیوں نہ ہو۔ لڑائی میں ان کی صف نماز کی صف کی طرح ہوتی ہے۔ پھر انہوں نے یہ آیت پڑھی: {بے شک اللہ ان لوگوں سے محبت کرتا ہے جو اس کی راہ میں صف بستہ ہو کر لڑتے ہیں گویا کہ وہ ایک سیسہ پلائی ہوئی دیوار ہوں} (۲) [الصف: ۴]۔

پانچواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ انہیں نیکی کا حکم دیتا ہے اور برائی سے روکتا ہے}۔ عطا نے کہا: "'نیکی کا حکم دینا' شرک چھوڑنے، مکارمِ اخلاق اور صلہ رحمی کے ساتھ ہے۔ 'برائی سے روکنا' بتوں کی پوجا اور قطع رحمی سے روکنا ہے (۳)۔"

چھٹا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ان کے لیے پاکیزہ چیزوں کو حلال کرتا ہے}۔ امام مالک کا مذہب یہ ہے کہ 'طیبات' (پاکیزہ چیزیں) وہ ہیں جو حلال کی گئی ہیں؛ گویا انہوں نے ان کی صفت 'طیب' سے اس لیے بیان کی کہ یہ لفظ مدح اور شرف پر مشتمل ہے۔ اسی حساب سے وہ 'خبائث' کے بارے میں کہتے ہیں کہ وہ حرام چیزیں ہیں۔ اور اسی طرح (۴) ابن عباس نے کہا: 'خبائث' سور کا گوشت، سود اور دیگر چیزیں ہیں (۵)۔ اسی بنا پر امام مالک نے گھناؤنی چیزوں کو حلال قرار دیا، جیسے سانپ، بچھو، بھونرے اور اس جیسے دوسرے جانور۔

امام شافعی رحمہ اللہ کا مذہب یہ ہے کہ 'طیبات' ذائقے کے اعتبار سے ہیں، سوائے اس کے کہ ان کے نزدیک یہ لفظ اپنے عموم پر نہیں ہے؛ کیونکہ ذائقے کے اعتبار سے اس کا عموم شراب اور سور کو حلال کرنے کا تقاضا کرے گا، بلکہ وہ اسے شریعت کی حلال کردہ چیزوں کے ساتھ

خاص سمجھتے ہیں۔ وہ 'خبائث' کو شریعت میں حرام کردہ اور گھناؤنی چیزوں کے لیے ایک عام لفظ سمجھتے ہیں؛ چنانچہ وہ بچھو، بھونرے، چھپکلی اور اسی طرح کی چیزوں کو حرام قرار دیتے ہیں۔ لوگ ان دو اقوال پر منقسم ہیں (۶)، اور سورہ بقرہ (۷) میں یہ معنی پہلے گزر چکا ہے۔

---

(۱) الکناسہ: کوڑا کرکٹ پھینکنے کی جگہ۔ اللسان (کنس)۔ (۲) اسے دارمی (۵)، (۷) اور (۸) نے، ابو نعیم نے الحلیہ ۵/۳۸۷ میں، اور بغوی نے اپنی تفسیر ۲/۲۰۵ میں روایت کیا ہے، اور ان کے ہاں 'الحامدون' کے بجائے 'الحمادون' ہے۔ اس کی اسناد ضعیف ہے اور یہ کعب پر موقوف ہے۔ (۳) تفسیر البغوی ۲/۲۰۵۔ (۴) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: 'لذلک' (اس لیے)۔ (۵) اسے طبری ۱۰/۴۹۳ نے روایت کیا ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۲/۴۶۳۔ (۷) ۳/۱۱۔

Surah Al-A'raf: Verse 157 - Page 356

Seventh: Allah's saying: {And relieves them of their burden} The "Isr" (burden) means weight; this was stated by Mujahid, Qatadah, and Ibn Jubayr. "Isr" also means "covenant"; stated by Ibn Abbas, al-Dahhak, and al-Hasan. This verse has combined both meanings, for the children of Israel had been taken into a covenant to perform heavy deeds; so that covenant and the weight of those deeds (1) were lifted from them by Muhammad (peace be upon him); such as washing away urine, making spoils of war lawful, sitting with, eating with, and sleeping in the same bed as a menstruating woman. For if urine touched the garment of one of them, he would cut it out, and it is narrated: even their skin (2). And when they gathered spoils, a fire would descend from the sky and consume them (3), and if a woman menstruated, they would not go near her (4), and other things established in Sahih Hadith and elsewhere.

Eighth: His Almighty's saying: {and the shackles that were upon them} The shackles are a metaphor for those heavy burdens. Among the weights was refraining from work on the Sabbath, as it is narrated that Moses (peace be upon him) saw a man carrying reeds on the Sabbath day and struck his neck (executed him) (5). This is the opinion of the majority of commentators. And there was no blood money among them, only retaliation (Qisas) (6). And they were ordered to kill themselves as a sign of their repentance; and other such things. So that was likened to shackles, as the poet said: It is not like the covenant of the house, O Umm Malik, but chains have surrounded the necks. And the young man became like an old man, saying nothing but justice, so the blamers found rest (7). So the limits of Islam and its preventions from crossing into prohibitions were likened to surrounding chains.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/463. And Al-Tabari cited the previous sayings in 10/493-494. (2) Narrated by Al-Bukhari (226) in the first version, and Muslim (273): (74) in the second version from the saying of Abu Musa al-Ash'ari (RA). (3) Narrated by At-Tirmidhi (3085) from the hadith of Abu Hurayrah (RA). And previously in 6/130. (4) Narrated by Ahmad (13576), and Muslim (302) from the saying of Anas ibn Malik (RA). (5) Narrated by Al-Tabari 10/529 from the saying of Abu Malik or Sa'id ibn Jubayr. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 2/464. (7) The two verses are by Abu Khirash al-Hudhali. They are in the Diwan of the Hudhalis 2/150.

सूरह अल-अराफ: आयत 157 - पृष्ठ 356

सातवाँ: अल्लाह का कथन: {और उन पर से उनका बोझ हटा देता है} 'इस्र' (बोझ) का अर्थ है भारीपन; यह मुजाहिद, कतादाह और इब्न जुबैर ने कहा है। 'इस्र' का अर्थ 'वचन' (अहद) भी है; यह इब्न अब्बास, अल-दहहाक और अल-हसन ने कहा है। इस आयत ने दोनों अर्थों को समाहित किया है, क्योंकि बनी इस्राइल से भारी कार्य करने का वचन लिया गया था; तो मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के माध्यम से वह वचन और उन कार्यों का बोझ (1) उनसे हटा दिया गया; जैसे पेशाब को धोना, युद्ध के माल (गनीमत) को हलाल करना, और मासिक धर्म वाली महिला के साथ बैठना, खाना और सोना। क्योंकि यदि उनमें से किसी के कपड़े पर पेशाब लग जाता, तो वे उसे काट देते थे, और वर्णित है: उनकी त्वचा भी (2)। और जब वे गनीमत एकत्र करते, तो स्वर्ग से आग उतरती और उसे खा जाती (3), और यदि कोई स्त्री मासिक धर्म में होती, तो वे उसके पास नहीं जाते थे (4), और इसके अलावा अन्य बातें जो सही हदीस और अन्य स्रोतों में प्रमाणित हैं।

आठवाँ: अल्लाह का कथन: {और वह बेड़ियाँ जो उन पर थीं} बेड़ियाँ उन भारी बोझों के लिए एक रूपक हैं। भारी बोझों में से एक सब्त (शनिवार) के दिन काम छोड़ना था, क्योंकि यह वर्णित है कि मूसा (अलैहिस्सलाम) ने सब्त के दिन एक व्यक्ति को नरकट ले जाते देखा, तो उसकी गर्दन काट दी (मृत्युदंड दिया) (5)। यह अधिकांश टीकाकारों का मत है। और उनके बीच दियत (रक्त धन) नहीं था, केवल प्रतिशोध (किसास) था (6)। और उन्हें अपने पश्चाताप के प्रतीक के रूप में स्वयं को मारने का आदेश दिया गया था; और अन्य बातें। तो इसकी तुलना बेड़ियों से की गई, जैसा कि कवि ने कहा: "यह घर के उस वादे जैसा नहीं है, ऐ उम्म मलिक, बल्कि गर्दनों को जंजीरों ने घेर लिया है।" "और युवक वृद्ध के समान हो गया, सिवाय न्याय के कुछ नहीं कहता, तो दोष लगाने वालों को आराम मिल गया (7)।" तो इस्लाम की सीमाओं और निषेधों को पार करने से रोकने वाली रुकावटों की तुलना घेरने वाली जंजीरों से की गई है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/463। और अल-तबरी ने पिछले कथनों को 10/493-494 में उद्धृत किया है। (2) इसे बुखारी (226) ने पहली रिवायत में और मुस्लिम (273): (74) ने अबू मूसा अल-अशअरी (रजि.) के कथन से दूसरी रिवायत में उद्धृत किया है। (3) इसे तिरमिज़ी (3085) ने अबू हुरैरा (रजि.) की हदीस से उद्धृत किया है। और पहले 6/130 में। (4) इसे अहमद (13576) और मुस्लिम (302) ने अनस बिन मालिक (रजि.) के कथन से उद्धृत किया है। (5) इसे अल-तबरी 10/529 ने अबू मलिक या सईद बिन जुबैर के कथन से उद्धृत किया है। (6) अल-मुहर्रर अल-

वजीज 2/464। (7) ये दोनों शेर अबू खिराश अल-हुज़ैली के हैं। वे दीवान अल-हुज़ैलीयीन 2/150 में हैं।

سورة الاعراف: آیت ۱۵۷ - صفحہ ۳۵۶

ساتویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ﴾ اِصْر کا معنی بوجھ ہے؛ یہ مجاہد، قتادہ اور ابن جبیر نے کہا ہے۔ اور اِصْر کا ایک معنی 'عہد' بھی ہے؛ یہ ابن عباس، ضحاک اور حسن نے کہا ہے۔ اس آیت نے دونوں معانی کو جمع کر دیا ہے، کیونکہ بنی اسرائیل سے یہ عہد لیا گیا تھا کہ وہ بھاری اعمال انجام دیں گے؛ تو محمد ﷺ کے ذریعے ان سے وہ عہد اور ان اعمال کا بوجھ (۱) ہٹا دیا گیا؛ جیسے پیشاب کو دھونا، غنیمت کے مال کو حلال کرنا، اور حائضہ عورت کے ساتھ بیٹھنا، کھانا اور سونا؛ کیونکہ اگر ان میں سے کسی کے کپڑے پر پیشاب لگ جاتا تو وہ اسے کاٹ دیتے تھے، اور مروی ہے: ان کی جلد بھی (۲)۔ اور جب وہ مال غنیمت جمع کرتے تو آسمان سے آگ اترتی اور اسے کھا جاتی (۳)، اور جب عورت کو حیض آتا تو وہ اس کے قریب نہیں جاتے تھے (۴)، اور اس کے علاوہ دیگر امور جو صحیح احادیث وغیرہ میں ثابت ہیں۔

آٹھویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ﴾ تو اغلال (طوق/بیڑیاں) ان بوجھوں کے لیے ایک استعارہ ہے۔ ان بھاری بوجھوں میں سے ایک ہفتہ کے دن کام کا ترک کرنا تھا، کیونکہ مروی ہے کہ موسیٰ علیہ السلام نے ہفتہ کے دن ایک شخص کو سرکنڈے لے جاتے دیکھا تو اس کی گردن مار دی (۵)۔ یہ جمہور مفسرین کا قول ہے۔ اور ان میں دیت نہیں تھی، بلکہ صرف قصاص تھا (۶)۔ اور انہیں اپنی توبہ کی علامت کے طور پر خود کو قتل کرنے کا حکم دیا گیا تھا؛ اور اس کے علاوہ دیگر امور۔ تو اسے بیڑیوں سے تشبیہ دی گئی، جیسا کہ شاعر نے کہا: فليس كعهدِ الدَّارِ يا أمَّ مالكٍ ولكن أحاطت بالرِّقابِ السلاسلُ (اے ام مالک! یہ گھر کے اس پرانے عہد جیسا نہیں ہے، بلکہ اب تو گردنوں میں زنجیریں پڑ چکی ہیں) وعادَ الفتى كالكَهْل ليس بقائلٍ سوى العدل شيئاً فاستراح العواذلُ (۷) (اور نوجوان بوڑھے کی طرح ہو گیا جو سوائے عدل کے کچھ نہیں کہتا،

تو ملامت کرنے والوں کو چین آ گیا) تو اسلام کی حدود اور ممنوعات سے تجاوز کرنے کی رکاوٹوں کو گھیرنے والی زنجیروں سے تشبیہ دی گئی ہے۔

(۱) المحرر الوجیز ۲/ ۴۶۳۔ اور طبوری نے سابقہ اقوال ۱۰/ ۴۹۳ - ۴۹۴ میں نقل کیے ہیں۔ (۲) اسے بخاری (۲۲۶) نے پہلی روایت کے ساتھ، اور مسلم (۲۷۳): (۷۴) نے ابو موسیٰ اشعری ؓ کے قول سے دوسری روایت کے ساتھ نکالا ہے۔ (۳) اسے ترمذی (۳۰۸۵) نے ابوہریرہ ؓ کی حدیث سے نکالا ہے۔ اور سابقہ ۶/ ۱۳۰۔ (۴) اسے احمد (۱۳۵۷۶)، اور مسلم (۳۰۲) نے انس بن مالک ؓ کے قول سے نکالا ہے۔ (۵) اسے طبری ۱۰/ ۵۲۹ نے ابو مالک یا سعید بن جبیر کے قول سے نکالا ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۲/ ۴۶۴۔ (۷) یہ دونوں شعر ابو خراش ہذلی کے ہیں۔ اور یہ دیوان الہذلیین ۲/ ۱۵۰ میں ہیں۔

...with the necks. From this meaning is the saying of Abu Ahmad bin Jahsh (1) to Abu Sufyan: "Go with it, go with it, it has encircled her like a dove's collar." Meaning: its shame has clung to you. It is said: "So-and-so was collared with such-and-such" if it adhered to him (2).

Ninth: If it is said: how are the shackles (al-aghlal), which is a plural, conjoined to the burden (al-isr), which is singular? The answer is that "al-isr" is a verbal noun (masdar) that can denote a multitude. Ibn 'Amir recited: "āṣārahum" in the plural, like: "a'mālahum" (their deeds). He pluralized it due to the different types of sins. The others recited it in the singular (3); because it is a verbal noun that applies to a small and a large amount of its kind while keeping its word singular. They have agreed on the singular in His saying: {and lay not upon us a burden} [Al-Baqarah: 286]. And likewise, everything that comes to you with this meaning, such as: {and on their hearing} [Al-Baqarah: 7], {their gaze will not return to them} [Ibrahim: 43], and {looking with a stealthy glance} [Ash-Shura: 45]. All of it carries the meaning of the plural (4).

Tenth: His saying, Exalted is He: {So those who believe in him and honor him} meaning: they respected him and supported him. Al-Akhfash said: Al-Jahdari and 'Isa recited: "wa 'azaruhu"; with lightness (5). Likewise: {and you supported them} [Al-Ma'idah: 12]. It is said: 'azzarahu ya'zuruhu and ya'ziruhu (6). And {the Light} is the Quran. And "al-falah" (success) is attaining the desired goal. This has been mentioned previously (7).

---

(1) Al-Asadi, and he is the brother of the Mother of the Believers Zaynab, may Allah be pleased with them both. His name is: 'Abd: without addition. He was blind, and witnessed Badr and the battles. Abu Sufyan encroached upon his house when he migrated to Medina, and when Mecca was conquered, he said some verses to Abu Sufyan, including the verse mentioned by the author. As-Sirah an-Nabawiyyah 1/499-500, and al-Isabah 6/11. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/464. (3) As-Sab'ah p. 295, and at-Taysir p. 113. (4) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/479. (5) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 46, and al-Muhtasib 1/261. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/155-156. And from him the author quoted the saying of al-Akhfash. (7) 1/278.

३५७ सूरह अल-अराफ: आयत १५७

...गर्दन के संबंध में। इसी अर्थ से अबू अहमद बिन जहश (१) का अबू सुफियान से कहना है: "इसे लेकर जाओ, इसे लेकर जाओ, इसने उसे कबूतर के पट्टे की तरह घेर लिया है।" अर्थात्: इसका कलंक तुमसे चिपक गया है। कहा जाता है: "फलां को ऐसे-ऐसे से घेर दिया गया" यदि वह उससे चिपक गया हो (२)।

नौवां: यदि पूछा जाए: "अल-अघलाल" (बेड़ियाँ) जो बहुवचन है, उसे "अल-इस्र" (बोझ) जो एकवचन है, के साथ कैसे जोड़ा जा सकता है? उत्तर यह है कि "अल-इस्र" एक भाववाचक संज्ञा (मस्दर) है जो बहुलता को दर्शा सकता है। इब्न आमिर ने इसे बहुवचन में "आसारहुम" पढ़ा, जैसे: "अमालहुम" (उनके कर्म)। उन्होंने पापों के विभिन्न प्रकारों के कारण इसे बहुवचन बनाया। शेष ने इसे एकवचन में पढ़ा (३); क्योंकि यह एक भाववाचक संज्ञा है जो अपने प्रकार की थोड़ी और अधिक मात्रा दोनों पर लागू होती है जबकि इसका शब्द एकवचन रहता है। वे सभी उनके इस कथन में एकवचन पर सहमत हुए: {और हम पर कोई बोझ न डाल} [अल-बकराह: २८६]। और इसी तरह, इस अर्थ के साथ आपके पास जो कुछ भी आता है, जैसे: {और उनके सुनने पर} [अल-बकराह: ७], {उनकी दृष्टि उनकी ओर वापस नहीं लौटेगी} [इब्राहीम: ४३], और {चुपके से देखते हुए} [अश-शूरा: ४५]। यह सब बहुवचन के अर्थ में है (४)।

दसवां: अल्लाह तआला का कथन: {तो जो लोग उस पर ईमान लाए और उसका सम्मान किया} अर्थात्: उन्होंने उसका सम्मान किया और उसकी सहायता की। अल-अख़फ़श ने कहा: अल-जहदूरी और ईसा ने इसे "व अज़ारुहु" पढ़ा; बिना शिद्दत के(५)। इसी तरह: {और तुमने उनका समर्थन किया} [अल-माएदा: १२]। कहा जाता है: अज़राहू याज़ुरुहु और याज़िरुहु (६)। और {नूर} (प्रकाश) कुरान है। और "फ़लाह" (सफलता) वांछित लक्ष्य को प्राप्त करना है। यह पहले बताया जा चुका है (७)।

---

(१) अल-असदी, और वह उम्मुल मोमिनीन ज़ैनब (रज़िअल्लाहु अन्हा) के भाई हैं, उनका नाम है: अब्द: बिना किसी जुड़ाव के। वह दृष्टिहीन थे, बद्र और अन्य युद्धों में उपस्थित रहे। जब उन्होंने मदीना की ओर प्रवास किया तो अबू सुफियान ने उनके घर पर कब्जा कर लिया, और जब मक्का फतह हुआ तो उन्होंने अबू सुफियान को कुछ शेर कहे जिनमें वह शेर भी शामिल है जिसका उल्लेख लेखक ने किया है। अस-सीराह अन-नबविया १/४९९-५००, और अल-इसबाह ६/११। (२) अल-मुहर्रर

अल-वजीज़ २/४६४। (३) अस-साबअ पृष्ठ २९५, और अत-तयसीर पृष्ठ ११३। (४) अल-कशफ अन वुजूह अल-किराअत अस-सब १/४७९। (५) अल-किराअत अश-शज़्ज़ा पृष्ठ ४६, और अल-मुहतसिब १/२६१। (६) इराब अल-कुरान लेखक अन-नहहास २/१५५-१५६। और उन्हीं से लेखक ने अल-अख़फ़श का कथन उद्धृत किया है। (७) १/२७८।

...گردنوں کے متعلق۔ اسی معنی سے ابو احمد بن جحش (۱) کا ابو سفیان سے یہ قول ہے: إذهب بها إذ هب بها طَوَّقَتها طوق الحمامه یعنی: اس کی عار (شرمندگی) تجھ سے چمٹ گئی۔ کہا جاتا ہے: "فلاں کو ایسا طوق پہنایا گیا" جب وہ چیز اسے چمٹ جائے (۲)۔

نواں مسئلہ: اگر پوچھا جائے: "الاغلال" (طوق/بیڑیاں) جو جمع ہے، اسے "الاصر" (بوجھ) پر کیسے عطف کیا گیا جو کہ مفرد ہے؟ تو جواب یہ ہے کہ "الاصر" مصدر ہے جو کثرت پر واقع ہوتا ہے۔ ابن عامر نے اسے جمع کے ساتھ "آصارهم" پڑھا، جیسے: "أعمالهم"۔ انہوں نے گناہوں کی مختلف اقسام کی وجہ سے اسے جمع پڑھا۔ باقیوں نے اسے توحید (مفرد) کے ساتھ پڑھا (۳)؛ کیونکہ یہ ایک ایسا مصدر ہے جو اپنے جنس کی تھوڑی اور زیادہ مقدار پر واقع ہوتا ہے جبکہ اس کا لفظ مفرد رہتا ہے۔ اور ان سب کا ان کے اس قول میں توحید پر اتفاق ہے: {اور ہم پر بوجھ نہ ڈال} [البقرہ: ۲۸۶]۔ اور اسی طرح ہر وہ چیز جو اس معنی میں آپ کے پاس آئے، جیسے: {اور ان کی سماعت پر} [البقرہ: ۷]، {ان کی نگاہ ان کی طرف واپس نہیں آئے گی} [ابراہیم: ۴۳]، اور {کنکھیوں سے دیکھتے ہوئے} [الشوریٰ: ۴۵]۔ یہ سب جمع کے معنی میں ہے (۴)۔

دسواں مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس جو لوگ اس پر ایمان لائے اور اس کی تعظیم کی} یعنی: اس کی توقیر کی اور اس کی مدد کی۔ الاخفش نے کہا: الجحدری اور عیسیٰ نے "وَعَزَرُوه" (تخفیف کے ساتھ) پڑھا (۵)۔ اسی طرح: {اور تم نے ان کی مدد کی} [المائدہ: ۱۲]۔ کہا جاتا ہے: عَزَّرَه یَعْزُرُه اور یَعْزِرُه (۶)۔ اور {النور} سے مراد قرآن ہے۔ اور "الفلاح" سے مراد مطلوبہ مقصد کا حصول ہے۔ یہ بات پہلے گزر چکی ہے (۷)۔

(۱) الاسدی، اور وہ ام المومنین زینب رضی اللہ عنہما کے بھائی ہیں، ان کا نام ہے: عبد: بغیر اضافت کے۔ وہ نابینا تھے، بدر اور دیگر غزوات میں شریک رہے۔ جب انہوں نے مدینہ ہجرت کی تو ابو سفیان نے ان کے گھر پر قبضہ کر لیا، اور جب مکہ فتح ہوا تو انہوں نے ابو سفیان کو کچھ اشعار کہے جن میں وہ شعر بھی شامل ہے جس کا ذکر مصنف نے کیا ہے۔ السیرۃ النبویۃ ۱/۴۹۹-۵۰۰، اور الاصابۃ ۶/۱۱۔ (۲) المحرر الوجیز ۲/۴۶۴۔ (۳) السبعۃ ص ۲۹۵، اور التیسیر ص ۱۱۳۔ (۴) الکشف عن وجوہ القراءات السبع ۱/۴۷۹۔ (۵) القراءات الشاذۃ ص ۴۶، اور المحتسب ۱/۲۶۱۔ (۶) اعراب القرآن لِلنَّحاس ۲/۱۵۵-۱۵۶۔ اور ان ہی سے مصنف نے الاخفش کا قول نقل کیا ہے۔ (۷) ۱/۲۷۸۔

Surah Al-A'raf: Verses 158 - 159 358

Allah the Almighty said: ﴿Say, [O Muhammad], "O mankind, indeed I am the Messenger of Allah to you all, [of Him] to whom belongs the dominion of the heavens and the earth. There is no deity except Him; He gives life and causes death." So believe in Allah and His Messenger, the unlettered prophet, who believes in Allah and His words, and follow him that you may be guided.﴾ It was mentioned that Moses gave glad tidings of him, and that Jesus gave glad tidings of him. Then He commanded him to say himself: ﴿indeed I am the Messenger of Allah to you all.﴾ And ﴿His words﴾ are the words of Allah the Almighty, His books from the Torah, the Gospel, and the Quran.

Allah the Almighty said: ﴿And among the people of Moses is a community which guides by truth and by it establishes justice.﴾ Meaning: they invite people to guidance. And ﴿establishes justice﴾ means in judgment. In exegesis: These are a people from beyond China, beyond the River of Sand, worshipping Allah with truth and justice. They believed in Muhammad and left the Sabbath; they face our Qibla. No one from us reaches them, and no one from them reaches us. It is narrated that when disagreement occurred after Moses, there was a community among them that guided by the truth. They could not remain among the Children of Israel until Allah took them out to a part of His earth (1) in isolation from creation. A passage was formed for them in the earth, and they walked in it for a year and a half until they came out beyond China. They are upon the truth until now. Between people and them is a sea because of which they cannot be reached (2). Gabriel took the Prophet ﷺ to them on the Night of Ascension; they believed in him, and he taught them Surahs from the Quran. He said to them: "Do you have measures and scales?" They said: "No." He asked: "Then from where is your livelihood?" They said: "We go out to the wilderness and plant; when we harvest, we place it there, and if any of us needs it, he takes what he needs." He asked: "And where are your women?" They said: "In a separate area from us; if one of us needs his wife, he goes to her at the time of need." He asked: "Does any of you lie in his speech?" They said: "If any of us did that, the blazing fire would seize him; fire descends and burns him." He asked: "Why are your houses equal?" They said: "Lest [one] rises..."

(1) In (D) and (Z): Yemen. (2) Reported by al-Tabari 10/501 - 502 similarly from the saying of Ibn Jurayj and Ibn Abbas, may Allah be pleased with them. Ibn Kathir mentioned in his exegesis 3/492 that it is a strange report.

सूरह अल-अराफ़: आयत 158 - 159 358

अल्लाह तआला का फ़रमान है: ﴿कह दो (ऐ मुहम्मद!), "ऐ लोगो, मैं तुम सब की तरफ़ अल्लाह का रसूल हूँ, जिसके पास आसमानों और ज़मीन की बादशाही है। उसके सिवा कोई इबादत के लायक़ नहीं, वही ज़िन्दगी देता है और वही मौत देता है। तो अल्लाह और उसके रसूल, उस उम्मी नबी पर ईमान लाओ जो अल्लाह और उसकी बातों (कलाम) पर ईमान रखता है, और उसकी पैरवी करो ताकि तुम हिदायत पाओ"।﴾ ज़िक्र किया गया है कि मूसा अलैहिस्सलाम ने उनकी खुशखबरी दी थी, और ईसा अलैहिस्सलाम ने भी उनकी खुशखबरी दी थी। फिर अल्लाह ने उन्हें खुद ये कहने का हुक्म दिया: ﴿मैं तुम सब की तरफ़ अल्लाह का रसूल हूँ।﴾ और ﴿उसकी बातें (कलीमात)﴾ से मुराद अल्लाह तआला के कलीमात यानी उसकी किताबें: तौरात, इन्जील और क़ुरआन हैं।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: ﴿और मूसा की क़ौम में से एक जमात ऐसी है जो हक़ के साथ हिदायत करती है और उसी के ज़रिए इंसाफ़ करती है।﴾ यानी: वे लोगों को हिदायत की तरफ़ बुलाते हैं। और ﴿इंसाफ़ करती है﴾ का अर्थ है फ़ैसले में इंसाफ़ करना। तफ़सीर में है: ये लोग चीन के पार, रेत की नदी के पार के लोग हैं, जो हक़ और इंसाफ़ के साथ अल्लाह की इबादत करते हैं। वे मुहम्मद ﷺ पर ईमान लाए और शनिवार (सब्त) की पाबंदी छोड़ दी; वे हमारे क़िबले की तरफ़ रुख़ करते हैं। न उनमें से कोई हम तक पहुँच सकता है और न हम में से कोई उन तक। रिवायत है कि जब मूसा अलैहिस्सलाम के बाद मतभेद पैदा हुआ, तो उनमें एक ऐसी जमात थी जो हक़ के साथ हिदायत करती थी। वे बनी इसराइल के बीच रहने की सामर्थ्य नहीं रखते थे यहाँ तक कि अल्लाह ने उन्हें अपनी ज़मीन के एक हिस्से में (1) मख़लूक़ से अलग कर दिया। उनके लिए ज़मीन में एक मार्ग (सुरंग) बन गया, वे उसमें डेढ़ साल तक चलते रहे यहाँ तक कि चीन के पार निकल गए। वे अब तक हक़ पर हैं। उनके और लोगों के बीच एक समुद्र है जिसकी वजह से उन तक नहीं पहुँचा जा सकता (2)। जिब्रील अलैहिस्सलाम मेराज की रात नबी ﷺ को उनके पास ले गए, तो वे आप पर ईमान लाए, और आप ने उन्हें क़ुरआन की कुछ सूरतें सिखाईं। आप ने उनसे पूछा: "क्या तुम्हारे पास नाप और तौल है?" उन्होंने कहा: "नहीं।" आप ने पूछा: "फिर तुम्हारी आजीविका कहाँ से आती है?" उन्होंने कहा: "हम जंगल में जाकर खेती करते हैं, जब फ़सल काटते हैं तो उसे वहीं रख देते हैं, और जब हममें से किसी को ज़रूरत होती है तो वो अपनी ज़रूरत के मुताबिक ले लेता है।" आप ने पूछा: "और तुम्हारी औरतें कहाँ हैं?" उन्होंने कहा: "हमसे अलग एक तरफ़; जब हममें से किसी को अपनी पत्नी की ज़रूरत होती है तो ज़रूरत के वक़्त उसके पास जाता है।" आप ने पूछा: "क्या तुममें से कोई

अपनी बात में झूठ बोलता है?" उन्होंने कहा: "अगर हममें से कोई ऐसा करे तो उसे दहकती आग (लज़ा) पकड़ लेगी; आग उतरती है और उसे जला देती है।" आप ने पूछा: "तुम्हारे घर बराबर (एक जैसे) क्यों हैं?" उन्होंने कहा: "ताकि कोई ऊपर न उठे..."

(1) (द) और (ज़) में: यमन। (2) इसे अल-तबरी 10/501 - 502 में इब्न जुरैज और इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा के क़ौल से रिवायत किया गया है। इब्न कसीर ने अपनी तफ़सीर 3/492 में ज़िक्र किया है कि यह एक अजीब ख़बर है।

سورہ الاعراف: آیت ۱۵۸ - ۱۵۹ ۳۵۸

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعًا الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ يُحْيِي وَيُمِيتُ فَآمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ الَّذِي يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَكَلِمَاتِهِ وَاتَّبِعُوهُ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ﴾۔ ذکر کیا گیا ہے کہ موسیٰ (علیہ السلام) نے ان کی بشارت دی تھی، اور عیسیٰ (علیہ السلام) نے بھی ان کی بشارت دی تھی۔ پھر انہیں حکم دیا گیا کہ وہ خود کہیں: ﴿إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعًا﴾۔ اور ﴿وَكَلِمَاتِهِ﴾ سے مراد اللہ تعالیٰ کے کلمات یعنی اس کی کتابیں تورات، انجیل اور قرآن ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمِنْ قَوْمِ مُوسَى أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ﴾۔ یعنی: وہ لوگوں کو ہدایت کی طرف بلاتے ہیں۔ اور ﴿يَعْدِلُونَ﴾ کا مطلب فیصلے میں انصاف کرنا ہے۔ تفسیر میں ہے: یہ لوگ چین کے پیچھے، ریت کے دریا کے پار کی ایک قوم ہیں، جو حق اور انصاف کے ساتھ اللہ کی عبادت کرتے ہیں، محمد ﷺ پر ایمان لائے اور ہفتے (سنیچر) کے دن کی تعظیم چھوڑ دی، وہ ہمارے قبلے کی طرف رخ کرتے ہیں، نہ ان میں سے کوئی ہم تک پہنچ سکتا ہے اور نہ ہم میں سے کوئی ان تک۔ مروی ہے کہ جب موسیٰ (علیہ السلام) کے بعد اختلاف پیدا ہوا تو ان میں ایک ایسی جماعت تھی جو حق کے ساتھ ہدایت کرتی تھی، وہ بنی اسرائیل کے درمیان رہنے کی قدرت نہ رکھتے تھے یہاں تک کہ اللہ نے انہیں اپنی زمین کے ایک گوشے میں (۱) مخلوق سے الگ کر دیا۔ ان کے لیے زمین میں ایک راستہ (سرنگ) بن گیا، وہ اس میں ڈیڑھ سال تک چلتے رہے یہاں تک کہ چین کے پیچھے نکل گئے، وہ اب تک حق پر ہیں۔ لوگوں اور ان کے درمیان ایک سمندر ہے جس کی وجہ سے ان تک نہیں پہنچا جا سکتا (۲)۔ جبرئیل (علیہ السلام) معراج کی رات نبی ﷺ کو ان کے پاس لے گئے تو وہ آپ پر ایمان لائے، اور آپ نے انہیں قرآن کی سورتیں سکھائیں، اور ان سے پوچھا: "کیا تمہارے پاس ناپ اور تول (کے پیمانے) ہیں؟" انہوں نے کہا: "نہیں۔" آپ نے پوچھا: "پھر

تمہارا گزر بسر کہاں سے ہوتا ہے؟" انہوں نے کہا: "ہم جنگل میں جا کر کھیتی باڑی کرتے ہیں، جب فصل کاٹتے ہیں تو اسے وہیں رکھ دیتے ہیں، پھر جب ہم میں سے کسی کو ضرورت ہوتی ہے تو وہ اپنی ضرورت کے مطابق لے لیتا ہے۔" آپ نے پوچھا: "اور تمہاری عورتیں کہاں ہیں؟" انہوں نے کہا: "ہم سے الگ ایک طرف؛ جب ہم میں سے کسی کو اپنی بیوی کی ضرورت ہوتی ہے تو وہ ضرورت کے وقت اس کے پاس جاتا ہے۔" آپ نے پوچھا: "کیا تم میں سے کوئی اپنی بات میں جھوٹ بولتا ہے؟" انہوں نے کہا: "اگر ہم میں سے کوئی ایسا کرے تو اسے شعلہ زن آگ (لظیٰ) پکڑ لیتی ہے؛ آگ نازل ہوتی ہے اور اسے جلا دیتی ہے۔" آپ نے پوچھا: "تمہارے گھر برابر (ایک جیسے) کیوں ہیں؟" انہوں نے کہا: "تاکہ بلندی..."

(۱) (د) اور (ز) میں: یمن۔ (۲) اسے طبری نے ۱۰/۵۰۱ - ۵۰۲ میں ابن جریج اور ابن عباس رضی اللہ عنہما کے قول سے روایت کیا ہے۔ ابن کثیر نے اپنی تفسیر ۳/۴۹۲ میں ذکر کیا ہے کہ یہ ایک عجیب خبر ہے۔

359 Surah Al-A'raf: Verses 159 - 162

...one of us against the other. He said: "Why are your graves at your doors?" They said: "So that we do not neglect the remembrance of death." Then, when the Messenger of Allah (peace be upon him) returned to the world on the Night of Isra', it was revealed to him: {And among those We created is a community which guides by truth and thereby establishes justice}(1) [Al-A'raf: 181]. Meaning the nation of Muhammad (peace and blessings be upon him). It informs him that what I gave Moses among his people, I have given you in your nation. It is said: they are those from the People of the Book who believed in our Prophet Muhammad (peace and blessings be upon him)(2). And it is said: they are a group from the Children of Israel who adhered to the law of Moses before its abrogation, and did not change it, nor did they kill the prophets.

His words, the Almighty: {And We divided them into twelve descendant tribes [as] nations. And We inspired to Moses when his people asked him for water, "Strike with your staff the stone." And there gushed forth from it twelve springs. Every people knew its watering place. And We shaded them with clouds and sent down upon them manna and quails, [saying], "Eat from the good things with which We have provided you." And they wronged Us not, but they were [only] wronging themselves. (160) And [mention] when it was said to them, "Dwell in this city and eat from it wherever you will and say, 'Relieve us of our burdens,' and enter the gate bowing humbly; We will [then] forgive you your sins. We will increase the doers of good [in reward]." (161) But those who wronged among them changed [the words] to a statement other than that which had been said to them. So We sent upon them a punishment from the sky because they were wronging [themselves]. (162)}

His words, the Almighty: {And We divided them into twelve descendant tribes [as] nations} He counted His blessings upon the Children of Israel, and made them tribes so that the affairs of each tribe would be known through its leader, thus making the matter easier for Moses. And in the Revelation: {And We sent from among them twelve leaders} [Al-Ma'idah: 12] and it has been mentioned before. And His saying: "twelve" (feminine form) while "asbat" (tribes) is masculine; because after it is "umam" (nations - feminine), so the femininity goes back to the nations. And if it were said: "twelve" (masculine), to match the masculine 'sibt', it would be permissible, according to Al-Farra'(3). And it is said: he meant by tribes (asbat) the clans and divisions; therefore the number was made feminine. The poet said:

(1) Mentioned by Abu al-Layth in his Tafsir 2/270 at length from the saying of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). (2) Mentioned by Al-Razi in his Tafsir 31/15. (3) Ma'ani al-Qur'an 1/397. And Zad al-Masir 3/275.

पृष्ठ ३५९ सूरह अल-अराफ़: आयत १५९ - १६२

...हम में से एक दूसरे पर। उन्होंने कहा: "आपकी कब्रें आपके दरवाजों पर क्यों हैं?" उन्होंने कहा: "ताकि हम मौत की याद से गाफिल न हों।" फिर जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) इसरा की रात दुनिया में लौटे, तो उन पर नाजिल हुआ: {और जिन्हें हमने पैदा किया उनमें से एक गिरोह वह है जो हक के साथ रास्ता दिखाता है और उसी के जरिए इंसाफ करता है}(१) [अल-अराफ़: १८१]। यानी मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की उम्मत। उन्हें यह बताया जा रहा है कि जो मैंने मूसा को उनकी कौम में दिया था, वही मैंने तुम्हें तुम्हारी उम्मत में दिया है। और कहा गया है: ये वे लोग हैं जो अहल-ए-किताब में से हमारे नबी मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) पर ईमान लाए(२)। और कहा गया है: वे बनी इसराइल की एक कौम हैं जिन्होंने मूसा की शरीयत के मंसूख होने से पहले उस पर मजबूती से अमल किया, और उसे बदला नहीं, और न ही नबियों को कत्ल किया।

अल्लाह तआला का इरशाद: {और हमने उन्हें बारह खानदानों (कबीलों) के गिरोहों में बांट दिया। और हमने मूसा की तरफ वह्य भेजी जब उसकी कौम ने उससे पानी मांगा कि "अपनी लाठी पत्थर पर मारो।" तो उससे बारह चश्मे फूट निकले। हर गिरोह ने अपना घाट जान लिया। और हमने उन पर बादलों का साया किया और उन पर मन्न और सलवा उतारा (और कहा): "उन पाकीज़ा चीज़ों में से खाओ जो हमने तुम्हें दी हैं।" और उन्होंने हमारा कुछ नहीं बिगाड़ा, बल्कि वे अपना ही नुकसान करते थे। (१६०) और जब उनसे कहा गया कि "इस बस्ती में बस जाओ और इसमें से जहां चाहो खाओ और कहो: 'हत्ततुन' (माफी) और दरवाजे में सजदा करते हुए दाखिल हो; हम तुम्हारी खताएं माफ कर देंगे। हम नेकी करने वालों को और ज्यादा देंगे।" (१६१) फिर उनमें से जालिमों ने बात को बदल दिया उस बात के सिवा जो उनसे कही गई थी। तो हमने उन पर आसमान से अज़ाब भेजा इसलिए कि वे जुल्म करते थे। (१६२)}

अल्लाह तआला का इरशाद: {और हमने उन्हें बारह खानदानों के गिरोहों में बांट दिया} उसने बनी इसराइल पर अपनी नेमतों को गिनाया, और उन्हें कबीलों में बांट दिया ताकि हर कबीले का मामला उनके सरदार के जरिए मालूम रहे, जिससे मूसा के लिए आसानी हो। और कुरआन में है: {और हमने उनमें से बारह सरदार मुकर्रर किए} [अल-माइदा: १२] और यह पहले गुजर चुका है। और उसका कहना: "बारह" (स्त्रीलिंग) जबकि 'सबित' (कबीला) पुल्लिंग है; क्योंकि इसके बाद "उमम" (गिरोह/राष्ट्र - स्त्रीलिंग) है, इसलिए स्त्रीलिंग उम्मतों की तरफ जाता है। और अगर कहा जाता: "बारह" (पुल्लिंग), सबित की मुजक्कर (पुल्लिंग) होने की वजह से, तो अल-फर्रा के अनुसार यह जायज

होता(३)। और कहा गया है: उनका मुराद कबीलों और गिरोहों से था; इसलिए संख्या को स्त्रीलिंग बनाया गया। शायर ने कहा है:

(१) अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर २/२७० में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के कौल से विस्तार से इसका ज़िक्र किया है। (२) राजी ने अपनी तफ़सीर ३१/१५ में इसका ज़िक्र किया है। (३) मआनी अल-कुरआन १/३९७। और जाद अल-मसीर ३/२७५।

صفحہ ۳۵۹ سورۃ الاعراف: آیات ۱۵۹ - ۱۶۲

...ہم میں سے ایک دوسرے پر۔ فرمایا: "تمہاری قبریں تمہارے دروازوں پر کیوں ہیں؟" انہوں نے کہا: "تاکہ ہم موت کی یاد سے غافل نہ ہوں۔" پھر جب رسول اللہ ﷺ معراج کی رات دنیا میں واپس تشریف لائے تو آپ پر یہ آیت نازل ہوئی: ﴿وَمِمَّنْ خَلَقْنَا أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ﴾(1) [الاعراف: ۱۸۱]۔ یعنی امت محمدیہ ﷺ۔ آپ کو مطلع کیا جا رہا ہے کہ جو میں نے موسیٰ علیہ السلام کو ان کی قوم میں عطا کیا تھا، وہی میں نے آپ کو آپ کی امت میں عطا کیا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ اہل کتاب میں سے وہ لوگ ہیں جو ہمارے نبی محمد ﷺ پر ایمان لائے(2)۔ اور کہا گیا ہے: یہ بنی اسرائیل کی ایک جماعت ہے جنہوں نے موسیٰ علیہ السلام کی شریعت کی منسوخی سے پہلے اس پر سختی سے عمل کیا، اور نہ اسے بدلا اور نہ ہی انبیاء کو قتل کیا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَقَطَّعْنَاهُمُ اثْنَتَيْ عَشْرَةَ أَسْبَاطًا أُمَمًا وَأَوْحَيْنَا إِلَى مُوسَى إِذِ اسْتَسْقَاهُ قَوْمُهُ أَنِ اضْرِب بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْبَجَسَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْ وَظَلَّلْنَا عَلَيْهِمُ الْغَمَمَ وَأَنزَلْنَا عَلَيْهِمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوَى كُلُوا مِن طَيِّبَتِ مَا رَزَقْنَكُمْ وَمَا ظَلَمُونَا وَلَكِن كَانُوا أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ (۱۶۰) وَإِذْ قِيلَ لَهُمُ اسْكُنُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ وَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ وَقُولُوا حِطَّةٌ وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا نَّغْفِرْ لَكُمْ خَطِيئَتِكُمْ سَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ (۱۶۱) فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِجْزًا مِّنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَظْلِمُونَ (۱۶۲)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَطَّعْنَاهُمُ اثْنَتَيْ عَشْرَةَ أَسْبَاطًا أُمَمًا﴾ اس میں بنی اسرائیل پر اپنی نعمتوں کا شمار کیا، اور انہیں بارہ قبیلوں (اسباط) میں بانٹ دیا تاکہ ہر قبیلے کا معاملہ اس کے سردار کے ذریعے معلوم رہے، اور حضرت موسیٰ علیہ السلام کے لیے آسانی رہے۔ اور قرآن پاک میں ہے: ﴿وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا﴾ [المائدہ: ۱۲] اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔ اور اللہ کا فرمان: "اثنتی عشرۃ" (بارہ

- مؤنث) ہے حالانکہ "سبط" مذکر ہے؛ اس کی وجہ یہ ہے کہ اس کے بعد "امماً" (جماعتیں - مؤنث) آیا ہے، تو مؤنث ہونا امتوں کی طرف راجع ہے۔ اور اگر "اثنی عشر" (مذکر) کہا جاتا، سبط کی تذکیر کی رعایت کرتے ہوئے، تو یہ بھی الفراء(3) کے نزدیک جائز ہوتا۔ اور کہا گیا ہے: اسباط سے مراد قبائل اور گروہ ہیں؛ اسی لیے عدد کو مؤنث لایا گیا۔ شاعر نے کہا ہے:

(۱) ابو اللیث نے اپنی تفسیر ۲/۲۷۰ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کے قول سے تفصیل سے اس کا ذکر کیا ہے۔ (2) رازی نے اپنی تفسیر ۳۱/۱۵ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (3) معانی القرآن ۱/۳۹۷۔ اور زاد المسیر ۳/۲۷۵۔

Surah Al-A'raf: Verses 160 - 162, 360

"Indeed, Quraish is entirely ten bellies (sub-tribes), and you are free from its ten tribes." (1) He treated "al-batn" (the belly) as synonymous with tribe (al-qabilah) and clan (al-fasilah); thus he used the feminine gender. "Al-batn" is grammatically masculine, just as "al-asbat" (the tribes) is a masculine plural (2). Al-Zajjaj said (3): The meaning is: We divided them into twelve groups. ﴿Asbatan﴾ (tribes) is a substitute for "twelve", and ﴿umaman﴾ (nations/communities) is an adjective for the tribes. Al-Mufaddal narrated from 'Asim: "And We divided them" (wa-qatta'nahum) with a simplified (lightened) pronunciation (4). "Asbatan": The "asbat" among the offspring of Isaac are like the "qabail" among the offspring of Ishmael, peace be upon them both. "Al-asbat" is derived from "al-sabat", which is a type of tree that camels graze on (5). This has been fully discussed in [Surah] "Al-Baqarah" (6). Ma'mar narrated from Hammam ibn Munabbih from Abu Hurairah that the Prophet (peace be upon him) said regarding the words of the Almighty: ﴿But those who wronged among them substituted a word other than that which had been said to them﴾ they said: "A grain in hair." And it was said to them: ﴿Enter the gate prostrating﴾ but they entered sliding on their buttocks (7). ﴿For what they used to wrong﴾ is in the nominative case (marfu'); because it is a future tense verb, and its position is accusative (nasb). The "ma" acts as a gerund (masdar), meaning: because of their wrongdoing (8). The meanings contained in this verse have already been discussed in [Surah] "Al-Baqarah".

(1) Said by Al-Nuwah Al-Kilabi as mentioned by Al-Ayni in Sharh al-Shawahid al-Kubra (on the margin of Al-Khizanah) 4/484. It is in Al-Kitab 3/565, Al-Kamil 2/802, and Al-Khasais 2/417. According to them, the beginning is: "Indeed, Kilab are these ten bellies." (2) Tafsir al-Tabari 10/503. (3) In his Ma'ani al-Quran 2/382. (4) Mentioned by Ibn Khalawayh in al-Qira'at al-Shadhah p. 46, and Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 2/465, and they attributed it to Abu Haywah. Ibn Atiyyah mentioned that Aban narrated it from 'Asim. The famous recitation of 'Asim is like that of the majority. (5) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/92, see also Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 2/382. (6) 2/417. (7) Narrated by Ahmad (8110), al-Bukhari (3403), Muslim (3015), and previously 2/125. (8) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/156.

सूरह अल-आराफ़: आयतें 160 - 162, 360

"निश्चित रूप से पूरा कुरैश दस पेट (उप-कबीले) है, और आप उसके दस कबीलों से मुक्त हैं।" (1) उसने 'बत्न' (पेट) को कबीले (अल-क़बीला) और वंश (अल-फ़सीला) के समान माना; इसलिए उसने स्त्रीलिंग का प्रयोग किया। 'बत्न' व्याकरणिक रूप से पुल्लिंग है, जैसे 'अल-अस्बात' (कबीले) एक पुल्लिंग बहुवचन है (2)। अल-ज़ज्जाज ने कहा (3): इसका अर्थ है: हमने उन्हें बारह समूहों में विभाजित किया। ﴾अस्बातन﴿ (कबीले) "बारह" का स्थानापन्न (बदल) है, और ﴾उममन﴿ (समुदाय) कबीलों के लिए एक विशेषण है। अल-मुफ़द्दल ने आसिम से रिवायत की है: "और हमने उन्हें विभाजित किया" (वा-क़त्तअनाहुम) हल्के उच्चारण के साथ (4)। "अस्बातन": इस्हाक़ (अलैहिस्सलाम) की संतानों में 'अस्बात' वही स्थान रखते हैं जो इस्माइल (अलैहिस्सलाम) की संतानों में 'क़बायल' (कबीले) का है। 'अस्बात' शब्द 'सबत' से लिया गया है, जो एक प्रकार का पेड़ है जिसे ऊंट चरते हैं (5)। सूरह "अल-बक़रह" (6) में इसका विस्तार से वर्णन किया गया है। मअमर ने हम्माम इब्न मुनब्बिह के माध्यम से अबू हुरैरा से रिवायत की है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों के बारे में कहा: ﴾लेकिन उनमें से ज़ालिमों ने उस बात को बदल दिया जो उनसे कही गई थी﴿ उन्होंने कहा: "बाल में एक दाना।" और उनसे कहा गया था: ﴾सज्दा करते हुए दरवाज़े में दाखिल हो जाओ﴿ लेकिन वे अपने नितम्बों के बल घिसटते हुए दाखिल हुए (7)। ﴾उस ज़ुल्म के कारण जो वे करते थे﴿ रफ़' (मारफ़ू) की स्थिति में है; क्योंकि यह भविष्य काल की क्रिया है, और इसका स्थान नसब (मंसूब) है। "मा" यहाँ मस्दर (क्रियावाचक संज्ञा) के अर्थ में है, अर्थात: उनके ज़ुल्म के कारण (8)। सूरह "अल-बक़रह" में इस आयत के अर्थों पर पहले ही चर्चा की जा चुकी है।

(1) इसके कहने वाले अन-नुवाह अल-किलाबी हैं जैसा कि अल-ऐनी ने 'शरह अल-शवाहिद अल-कुबरा' (अल-खिजाना के हाशिये पर) 4/484 में उल्लेख किया है। यह 'अल-किताब' 3/565, 'अल-कामिल' 2/802 और 'अल-खसाइस' 2/417 में है। उनके अनुसार इसकी शुरुआत है: "वास्तव में ये किलाबी दस पेट हैं।" (2) तफ़सीर अल-तबरी 10/503। (3) उनकी पुस्तक 'मआनी अल-क़ुरआन' 2/382 में। (4) इब्न खालवेह ने 'अल-क़िरात अल-शाज़ा' पृ. 46 में और इब्न अतिय्या ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/465 में इसका उल्लेख किया है, और उन्होंने इसे अबू हयवाह से जोड़ा है। इब्न अतिय्या ने उल्लेख किया है कि अबान ने इसे आसिम से रिवायत किया है। आसिम की प्रसिद्ध क़िरात जमाअत (बहुमत) की तरह ही है। (5) अन-नह़्हास की 'मआनी अल-क़ुरआन' 3/92, देखें अल-

ज़ज्जाज की 'मआनी अल-क़ुरआन' 2/382। (6) 2/417। (7) अहमद (8110), बुखारी (3403), मुस्लिम (3015) द्वारा संकलित, और पूर्व में 2/125। (8) अन-नह़्हास द्वारा 'इराब अल-क़ुरआन' 2/156।

سورة الاعراف: آیات ۱۶۰ - ۱۶۲ ، ۳۶۰

"اور بے شک تمام قریش دس بطن (ذیلی قبیلے) ہیں، اور تم ان کے دس قبیلوں سے بری ہو (تعلق نہیں رکھتے)۔" (۱) اس نے 'بطن' سے مراد قبیلہ اور فصلیہ لیا؛ اسی لیے اسے مؤنث استعمال کیا۔ اور بطن (لفظی طور پر) مذکر ہے؛ جیسا کہ 'الاسباط' جمع مذکر ہے (۲)۔ الزجاج (۳) نے کہا: معنی یہ ہے کہ: ہم نے انہیں بارہ گروہوں میں تقسیم کر دیا۔ ﴿أَسْبَاطًا﴾ (قبیلے) "اثنتی عشرة" (بارہ) سے بدل ہے، اور ﴿أُمَمًا﴾ اسباط کی صفت ہے۔ اور المفضل نے عاصم سے روایت کیا ہے: "وقطعناهم" تخفیف کے ساتھ (بغیر تشدید کے) (۴)۔ "أسباطاً": حضرت اسحاق علیہ السلام کی اولاد میں اسباط کا وہی درجہ ہے جو حضرت اسماعیل علیہ السلام کی اولاد میں قبائل کا ہے۔ لفظ اسباط 'سبط' سے ماخوذ ہے، جو ایک قسم کا درخت ہے جسے اونٹ چرتے ہیں (۵)۔ اور سورہ "البقرہ" (۶) میں اس کی مکمل تفصیل گزر چکی ہے۔ اور معمر نے ہمام بن منبہ سے، انہوں نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ نبی کریم ﷺ نے اللہ عزوجل کے اس قول کے بارے میں فرمایا: ﴿پس ان میں سے ظالموں نے اس بات کو بدل دیا جو ان سے کہی گئی تھی﴾ انہوں نے کہا: "بال میں دانہ۔" اور ان سے کہا گیا تھا: ﴿دروازے میں سجدہ کرتے ہوئے داخل ہو جاؤ﴾ تو وہ اپنی سرینوں کے بل گھسٹتے ہوئے داخل ہوئے (۷)۔ ﴿بِمَا كَانُوا يَظْلِمُونَ﴾ (اس وجہ سے جو وہ ظلم کرتے تھے) مرفوع ہے؛ کیونکہ یہ فعل مستقبل ہے، اور اس کا مقام نصب ہے۔ اور "ما" مصدر کے معنی میں ہے، یعنی: ان کے ظلم کی وجہ سے (۸)۔ اور اس آیت میں جو معانی ہیں وہ سورہ "البقرہ" میں گزر چکے ہیں۔

(۱) اس کے قائل النواح الکلابی ہیں جیسا کہ العینی نے شرح الشواهد الکبری (خزانۃ کے حاشیے پر) ۴/۴۸۴ میں ذکر کیا ہے۔ یہ الکتاب ۳/۵۶۵، الکامل ۲/۸۰۲، اور الخصائص ۲/۴۱۷ میں

موجود ہے، اور ان کے ہاں اس کا آغاز یوں ہے: "اور بے شک یہ کلاب دس بطن ہیں۔" (۲) تفسیر الطبری ۱۰/۵۰۳۔ (۳) ان کی کتاب معانی القرآن ۲/۳۸۲ میں۔ (۴) ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ۴۶ میں اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲/۴۶۵ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور انہوں نے اسے ابو حیوہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ ابن عطیہ نے ذکر کیا ہے کہ ابان نے اسے عاصم سے روایت کیا ہے۔ اور عاصم کی مشہور قراءت وہی ہے جو جمہور کی ہے۔ (۵) معانی القرآن للنحاس ۳/۹۲، اور دیکھیں معانی القرآن للزجاج ۲/۳۸۲۔ (۶) ۲/۴۱۷۔ (۷) اسے احمد (۸۱۱۰)، بخاری (۳۴۰۳)، مسلم (۳۰۱۵) نے روایت کیا ہے، اور پہلے ۲/۱۲۵ پر گزر چکا ہے۔ (۸) إعراب القرآن للنحاس ۲/۱۵۶۔

361 Surah Al-A'raf: Verses 160 - 164

...and the rulings (1). And praise be to Allah.

Allah Almighty says: {And ask them about the town that was by the sea, when they transgressed in the matter of the Sabbath, when their fish came to them on their Sabbath day, appearing openly, and on the day they had no Sabbath, they did not come to them. Thus We tried them because they used to defiantly disobey. (163) And when a community among them said, "Why do you advise a people whom Allah is about to destroy or to punish with a severe punishment?" They said, "To be absolved before your Lord and that perhaps they may fear Him." (164)}

Allah's saying: {And ask them about the town} means: about the people of the town; it was expressed by it because it was a settlement for them, or the reason for their gathering. Its parallel is: {And ask the town in which we were} [Yusuf: 82], and his (peace and blessings be upon him) saying: "The Throne shook for the death of Sa'd ibn Mu'adh" (2) meaning: the people of the Throne from the angels, in joy and glad tidings of his arrival (3).

Meaning: Ask the Jews who are your neighbors about the news of their ancestors, and how Allah transformed some of them into apes and pigs. This is a question of confirmation and reprimand. And that was a sign of the truthfulness of the Prophet ﷺ; since Allah informed him of those matters without learning (4).

They used to say: We are the children of Allah and His beloved; because we are from the tribe of His friend Ibrahim, and from the tribe of Israel and they are the firstborn of Allah (5), and from the tribe of Moses who spoke to Allah, and from the tribe of His son Ezra, so we are from their children. So Allah, the Mighty and Sublime, said to His Prophet: Ask them, O Muhammad, about the town, did I not punish them (6)

---

(1) 2/121 and beyond. (2) Reported by Ahmad (14153), Al-Bukhari (3803), and Muslim (2466) from the hadith of Jabir (may Allah be pleased with him). And in this chapter from Abu Sa'id Al-Khudri (may Allah be pleased with him) with Ahmad (11184), and from Anas (may Allah be pleased with him) with Ahmad (13454) and Muslim (2467). (3) In (Kh), (Z), and (Zha): by him, meaning: by his arrival. The discussion is in Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/785-786. (4) Al-Wasit 2/419, and Tafsir al-Baghawi 2/208. (5) Preceded in 7/388 similarly from the saying of Al-Suddi. (6) In the manuscripts: punish them, and what is established is from (M).

३६१ सूरा अल-अराफ़: आयत १६० - १६४

...और निर्णय (१)। और अल्लाह के लिए प्रशंसा है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और उनसे उस बस्ती के बारे में पूछो जो समुद्र के किनारे थी, जब वे सब्त के मामले में उल्लंघन करते थे, जब उनकी मछलियाँ उनके पास उनके सब्त के दिन खुल्लम-खुल्ला आती थीं, और जिस दिन वे सब्त नहीं मनाते थे, वे उनके पास नहीं आती थीं। इस प्रकार हमने उनकी परीक्षा ली क्योंकि वे अवज्ञा करते थे। (१६३) और जब उनमें से एक समुदाय ने कहा, "तुम ऐसे लोगों को क्यों उपदेश देते हो जिन्हें अल्लाह नष्ट करने वाला है या उन्हें कड़ी सजा देने वाला है?" उन्होंने कहा, "अपने रब के सामने दोषमुक्त होने के लिए और इसलिए कि शायद वे उससे डरें।" (१६४)}

अल्लाह का कथन: {और उनसे बस्ती के बारे में पूछो} अर्थात: बस्ती के लोगों के बारे में; इसका उल्लेख इसलिए किया गया क्योंकि यह उनके लिए एक आवास था, या उनके एकत्र होने का कारण था। इसका उदाहरण है: {और उस बस्ती से पूछो जिसमें हम थे} [यूसुफ: ८२], और उनका (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) कहना है: "साद बिन मुआज की मृत्यु पर अर्श (सिंहासन) हिल गया" (२) अर्थात: अर्श के निवासी फ़रिश्ते, उनके आने की खुशी और शुभ सूचना में (३)।

अर्थात: अपने पड़ोसी यहूदियों से उनके पूर्वजों के समाचारों के बारे में पूछें, और कैसे अल्लाह ने उनमें से कुछ को बंदरों और सूअरों में बदल दिया। यह पुष्टि और फटकार का प्रश्न है। और यह पैगंबर ﷺ की सच्चाई का एक संकेत था; क्योंकि अल्लाह ने उन्हें बिना किसी अध्ययन के उन मामलों से अवगत कराया (४)।

वे कहते थे: हम अल्लाह के बच्चे और उसके प्रिय हैं; क्योंकि हम उसके मित्र इब्राहिम के कबीले से हैं, और इज़राइल के कबीले से हैं और वे अल्लाह के पहलौठे हैं (५), और अल्लाह से बात करने वाले मूसा के कबीले से हैं, और उनके बेटे उज़ैर के कबीले से हैं, इसलिए हम उनकी संतान हैं। तो अल्लाह, जो पराक्रमी और महान है, ने अपने नबी से कहा: ऐ मुहम्मद, उनसे बस्ती के बारे में पूछो, क्या मैंने उन्हें दंड नहीं दिया (६)

---

(१) २/१२१ और उसके बाद। (२) इसे अहमद (१४१५३), अल-बुखारी (३८०३), और मुस्लिम (२४६६) ने जाबिर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है। और इस अध्याय में अहमद (१११८४)

के पास अबू सईद अल-खुदरी (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से, और अहमद (१३४५४) और मुस्लिम (२४६७) के पास अनस (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से है। (३) (ख़), (ज़), और (ज़) में: उसके द्वारा, अर्थात: उसके आने से। चर्चा इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान २/७८५-७८६ में है। (४) अल-वासित २/४१९, और तफसीर अल-बगवी २/२०८। (५) ७/३८८ में अल-सुद्दी के कथन से मिलता-जुलता पहले आ चुका है। (६) पाण्डुलिपियों में: उन्हें दंडित किया, और जो स्थापित है वह (एम) से है।

٣٦١ سورة الاعراف: آيات ١٦٠ - ١٦٤

...اور احکام (١)۔ اور اللہ ہی کے لیے تمام تعریفیں ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور ان سے اس بستی کے بارے میں پوچھو جو سمندر کے کنارے تھی، جب وہ ہفتے کے دن کے معاملے میں حد سے گزر جاتے تھے، جب ان کے پاس ان کے ہفتے کے دن ان کی مچھلیاں ظاہر ہو کر آتی تھیں، اور جس دن وہ ہفتہ نہیں مناتے تھے وہ ان کے پاس نہیں آتی تھیں۔ اسی طرح ہم انہیں آزماتے تھے اس وجہ سے کہ وہ نافرمانی کرتے تھے۔ (١٦٣) اور جب ان میں سے ایک گروہ نے کہا، "تم ایسی قوم کو کیوں نصیحت کرتے ہو جسے اللہ ہلاک کرنے والا ہے یا انہیں سخت سزا دینے والا ہے؟" انہوں نے کہا، "تمہارے رب کے حضور عذر پیش کرنے کے لیے اور اس لیے کہ شاید وہ ڈر جائیں۔" (١٦٤)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ان سے بستی کے بارے میں پوچھو} یعنی: بستی کے لوگوں کے بارے میں؛ ان کا ذکر بستی کے نام سے کیا کیونکہ وہ ان کا ٹھکانہ تھی، یا ان کے جمع ہونے کا سبب تھی، اس کی مثال ہے: {اور اس بستی سے پوچھو جس میں ہم تھے} [یوسف: ٨٢]، اور آپ ﷺ کا فرمان ہے: "سعد بن معاذ کی موت پر عرش ہل گیا" (٢) یعنی: عرش والے فرشتے، ان کی آمد کی خوشی اور بشارت میں (٣)۔

یعنی: ان یہودیوں سے جو تمہارے پڑوسی ہیں، ان کے اسلاف کی خبروں کے بارے میں پوچھو، اور اللہ نے ان میں سے جنہیں بندر اور سور بنا دیا تھا۔ اور یہ سوال اقرار کروانے اور ڈانٹنے کے لیے ہے۔ اور یہ نبی ﷺ کی سچائی کی علامت تھی؛ کیونکہ اللہ نے انہیں بغیر کسی سے سیکھے ان امور سے مطلع کر دیا (٤)۔

اور وہ کہا کرتے تھے: ہم اللہ کے بیٹے اور اس کے محبوب ہیں؛ کیونکہ ہم اس کے خلیل ابراہیم کی نسل سے ہیں، اور اسرائیل کی نسل سے ہیں اور وہ اللہ کے پہلوٹھے ہیں (۵)، اور اللہ سے کلام کرنے والے موسیٰ کی نسل سے ہیں، اور اس کے بیٹے عزیر کی نسل سے ہیں، لہذا ہم ان کی اولاد ہیں۔ تو اللہ عزوجل نے اپنے نبی سے فرمایا: اے محمد، ان سے بستی کے بارے میں پوچھو، کیا میں نے انہیں عذاب نہیں دیا (٦)

---

(۱) ۱۲۱/۲ اور اس کے بعد۔ (۲) اسے احمد (۱۴۱۵۳)، بخاری (۳۸۰۳)، اور مسلم (۲۴٦٦) نے جابر ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور اس باب میں احمد (۱۱۱۸۴) کے ہاں ابو سعید خدری ؓ سے، اور احمد (۱۳۴۵۴) اور مسلم (۲۴٦۷) کے ہاں انس ؓ سے مروی ہے۔ (۳) (خ)، (ز) اور (ظ) میں: "بہ" (اس کے ذریعے) ہے، یعنی: ان کی آمد کے سبب۔ اور یہ بات ابن العربی کی احکام القرآن ۲/ ۷۸۵ - ۷۸٦ میں ہے۔ (۴) الوسیط ۲/ ۴۱۹، اور تفسیر البغوی ۲/ ۲۰۸۔ (۵) ۷/ ۳۸۸ میں سدی کے قول سے اسی طرح پہلے گزر چکا ہے۔ (٦) قلمی نسخوں میں ہے: "عذبہم" (انہیں عذاب دیا)، اور جو متن میں ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔

...for their sins, and that was by changing a branch from the branches of the Sharia (law) (1). There was a difference in identifying this town. Ibn Abbas, Ikrimah, and Al-Suddi said: It is Eilat. Also reported from Ibn Abbas that it is Madyan, between Eilat and Mount Tur. Al-Zuhri said: Tiberias. Qatadah and Zaid bin Aslam said: It is a coast among the coasts of the Levant, between Madyan and Aynun, called Maqnah (2). The Jews used to conceal this story because of the disgrace it brought upon them. {which was by the sea} meaning: it was near the sea. One says: "I was in the presence (hadra) of the house," meaning: near it (3). {when they transgressed in the matter of the Sabbath} meaning: they caught fish, although they had been forbidden from it. It is said: "The Jews sabatu" (observed the Sabbath): meaning they left work on their Sabbath. And "the man was subita" - in the passive - "subatan": it overtook him, like muteness. And "asbata": he became still and did not move. And "the people": they entered into the Sabbath. And "the Jews": they entered into the Sabbath, which is the well-known day. It is derived from rest and cutting off. Its plural is asbut, subut (4), and asbat (5). And in a report from the Messenger of Allah (peace be upon him): "Whoever undergoes cupping (hijama) on Saturday and is then afflicted with leprosy, let him blame none but himself" (6). Our scholars said: That is because blood congeals on Saturday, so if you pull it to extract it, it does not flow and turns into leprosy (7).

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/785. (2) These opinions were narrated by al-Tabari 10/507-509. See also al-Nukat wa al-Uyun 2/271, and al-Muharrar al-Wajiz 2/467. (3) Abu Hayyan said in Al-Bahr 4/410: It is possible that "al-hadira" (the present/resident one) is intended as a term of honor for it, meaning: it is the primary town among the sea villages. (4) Tahdhib al-Lugha 12/386, and al-Sihah (S-B-T). (5) We did not find this plural. (6) Narrated by Al-Bazzar (3022) (Zawa'id), and Al-Bayhaqi in As-Sunan al-Kubra 9/340 from the hadith of Abu Hurairah. Its chain of narration includes Sulayman bin Arqam; Al-Daraqutni said: abandoned (matruk), and Ibn Ma'in said: he is nothing, Mizan al-I'tidal 2/196. It was also narrated by Abd al-Razzaq in his Musannaf (19816) from al-Zuhri in a mursal form, and that is what is preserved according to what al-Bayhaqi said. (7) Incorrect statement based on a false report.

सूरा अल-अराफ़: आयतें 163 - 164 | 362

...उनके पापों के कारण, और वह शरीयत (कानून) की शाखाओं में से एक शाखा को बदलने के कारण था (1)। इस बस्ती की पहचान में मतभेद था। इब्न अब्बास, इकरीमा और अल-सुद्दी ने कहा: यह ऐला है। इब्न अब्बास से यह भी रिवायत है कि यह मदयन है, जो ऐला और तूर पर्वत के बीच है। अल-ज़ुहरी ने कहा: तिबरियास। क़तादा और ज़ैद बिन असलम ने कहा: यह शाम (लेवेंट) के तटों में से एक तट है, जो मदयन और अयनून के बीच है, जिसे मक़ना कहा जाता है (2)। यहूदी इस कहानी को छिपाते थे क्योंकि इसमें उनके लिए अपमान था। {जो समुद्र के किनारे थी} यानी: समुद्र के पास थी। कहा जाता है: "मैं घर की उपस्थिति (हज़रा) में था," यानी: उसके पास था (3)। {जब वे सब्त (शनिवार) के मामले में उल्लंघन करते थे} यानी: वे मछलियाँ पकड़ते थे, जबकि उन्हें इससे मना किया गया था। कहा जाता है: "यहूदियों ने सबतू" (सब्त मनाया): यानी उन्होंने अपने सब्त के दिन काम छोड़ दिया। और "व्यक्ति सुबिता हुआ" - कर्मवाच्य में - "सुबातन": उसे वह (निश्चलता) छा गई, जैसे गूंगापन। और "असबता": वह शांत हो गया और हिला नहीं। और "लोग": वे सब्त में दाखिल हुए। और "यहूदी": वे सब्त में दाखिल हुए, जो कि प्रसिद्ध दिन है। यह आराम और काट देने से निकला है। इसका बहुवचन असबुत, सुबूत (4) और असबात (5) है। और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से एक हदीस में है: "जो व्यक्ति शनिवार को हिजामा (पछना लगाना) करवाए और उसे कोढ़ हो जाए, तो वह अपने अलावा किसी और को दोष न दे" (6)। हमारे विद्वानों ने कहा: ऐसा इसलिए है क्योंकि शनिवार को खून जम जाता है, इसलिए यदि आप इसे निकालने के लिए खींचते हैं, तो यह बहता नहीं है और कोढ़ में बदल जाता है (7)।

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 2/785। (2) इन कथनों को अल-तबरी 10/507-509 ने उद्धृत किया है। देखें अल-नुकात वल-उयून 2/271, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/467। (3) अबू हय्यान ने अल-बहर 4/410 में कहा: यह संभव है कि "अल-हादिरा" (उपस्थित/निवासी) का अर्थ सम्मान के तौर पर हो, यानी: वह समुद्र के गांवों में प्रमुख बस्ती है। (4) तहज़ीब अल-लुग़ा 12/386, और अल-सिहाह (S-B-T)। (5) हमें यह बहुवचन नहीं मिला। (6) इसे अल-बज़ार (3022) (ज़वाइद) और अल-बयहाक़ी ने अल-सुनन अल-कुबरा 9/340 में अबू हुरैरा की हदीस से रिवायत किया है। इसके वर्णनकर्ताओं में सुलेमान बिन अर्क़म है; अल-दाराकुतनी ने कहा: परित्यक्त (मतरूक), और इब्न मुईन ने कहा: वह कुछ भी नहीं है, मीज़ान अल-इतिदाल 2/196। इसे अब्द अल-रज्ज़ाक ने

अपनी मुसन्निफ़ (19816) में अल-ज़ुहरी से मुरसल रूप में रिवायत किया है, और अल-बयहाक़ी के अनुसार यही सुरक्षित है। (7) एक झूठी रिपोर्ट पर आधारित गलत बात।

ان کے گناہوں کی وجہ سے، اور وہ شریعت کی شاخوں میں سے ایک شاخ کو تبدیل کرنے کی وجہ سے تھا (۱)۔ اس بستی کے تعین میں اختلاف ہوا ہے، چنانچہ ابن عباس، عکرمہ اور سدی نے کہا: یہ ایلہ ہے۔ ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے کہ یہ مدین ہے، ایلہ اور طور کے درمیان۔ زہری نے کہا: طبریہ۔ قتادہ اور زید بن اسلم نے کہا: یہ شام کے ساحلوں میں سے ایک ساحل ہے، مدین اور عینون کے درمیان، اسے مقنا کہا جاتا ہے (۲)۔ یہودی اس قصے کو چھپاتے تھے کیونکہ اس میں ان کے لیے عار اور بدنامی تھی۔ ﴿جو سمندر کے کنارے واقع تھی﴾ یعنی: سمندر کے قریب تھی، جیسے کہا جاتا ہے: "میں گھر کی موجودگی (حضرہ) میں تھا،" یعنی اس کے قریب تھا (۳)۔ ﴿جب وہ سبت (ہفتہ کے دن) میں زیادتی کرتے تھے﴾ یعنی: وہ مچھلیاں پکڑتے تھے، حالانکہ انہیں اس سے منع کیا گیا تھا۔ کہا جاتا ہے: "یہودیوں نے سبت کیا": یعنی انہوں نے اپنے سبت کے دن کام چھوڑ دیا۔ اور "آدمی سُبِت ہوا" - مجہول - "سُباتاً": اسے اس (خاموشی و سکون) نے پکڑ لیا، جیسے گونگا پن۔ اور "اسبت": وہ ساکن ہو گیا اور حرکت نہ کی۔ اور "قوم": وہ سبت میں داخل ہوئے۔ اور "یہودی": وہ سبت میں داخل ہوئے، جو کہ معروف دن ہے۔ یہ راحت اور کاٹ دینے سے مشتق ہے۔ اس کی جمع اسبُت، سبوت (۴) اور اسبات (۵) آتی ہے۔ اور رسول اللہ ﷺ سے ایک روایت میں ہے: "جس نے ہفتے کے دن پچھنے لگوائے اور اسے برص (سفید داغ) ہو گیا، تو وہ اپنے سوا کسی کو ملامت نہ کرے" (۶)۔ ہمارے علماء نے کہا: یہ اس لیے ہے کہ ہفتے کے دن خون جم جاتا ہے، چنانچہ جب آپ اسے نکالنے کے لیے کھینچتے ہیں تو وہ نہیں بہتا اور برص کی شکل اختیار کر لیتا ہے (۷)۔

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۷۸۵۔ (۲) ان اقوال کو طبری نے ۱۰/ ۵۰۷ - ۵۰۹ میں روایت کیا ہے، اور دیکھئے النکت والعیون ۲/ ۲۷۱، اور المحرر الوجیز ۲/ ۴۶۷۔ (۳) ابو حیان نے البحر ۴/ ۴۱۰ میں کہا: ممکن ہے کہ "حاضرہ" سے مراد اس کی تعظیم ہو، یعنی: وہ سمندر کی بستیوں میں مرکزی بستی ہے۔ (۴) تہذیب اللغہ ۱۲/ ۳۸۶، اور الصحاح (سبت)۔ (۵) ہمیں یہ جمع نہیں ملی۔ (۶) اسے البزار (۳۰۲۲) (زوائد)، اور البیہقی نے السنن الکبری ۹/ ۳۴۰ میں حضرت ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں سلیمان بن ارقم ہے، دارقطنی نے کہا: متروک ہے، اور ابن معین نے کہا: وہ کچھ بھی نہیں ہے، میزان الاعتدال ۲/ ۱۹۶۔ اسے عبد الرزاق نے اپنی مصنف (۱۹۸۱۶) میں زہری سے مرسل روایت کیا ہے، اور بیہقی کے قول کے مطابق یہی محفوظ ہے۔ (۷) ایک باطل روایت پر مبنی غلط کلام۔

Surah Al-A'raf: Verses 163 - 164 363

The general reading is: "ya'doon" (they transgress). Abu Naheek read it as: "yu'iddoon" with a damma on the ya, a kasra on the 'ain, and a shadda on the dal (1). The first is from transgression (i'tidaa), and the second is from preparation (i'daad), meaning: they prepare the tools to catch them. Ibn al-Samayfa' read: "in the asbaat" as a plural of Saturday (2). {When their fish came to them on their Sabbath day} And it was read as: "isbaatihim" (3).

{Shurra'an} meaning: emerging clearly and numerously on the water (4). Al-Layth said: fish that are "shurra'" are raising their heads. It was also said: it means the sea fish would come on Saturday in a fast-moving herd (5) from the sea, crowding (6) Aylah. Allah inspired them that they would not be caught on Saturday; because Allah had forbidden the Jews from catching them. It was said: they used to appear at their doors like white rams, raising their heads - as narrated by some later scholars - so they transgressed and caught them on Saturday, as said by Al-Hasan (7). And it was said: on Sunday, which is more correct as will be explained later.

{And on the day they do not observe the Sabbath} meaning: they do not perform the activities of the Sabbath. It is said: sabata yasbitu when one honors the Sabbath. Al-Hasan read it as: "yusbituna" with a damma on the ya (8), meaning: they enter into the Sabbath; just as it is said: ajma'na (we entered Friday), azharna (we entered noon), and ash-harna (we entered the month), meaning: we entered into Friday, noon, and the month (9).

---

(1) It is in Razi's exegesis 15/37, and al-Bahr 4/410 without attribution, and Ibn Khalawayh mentioned it in Shadh (irregular) Readings p. 46, and Ibn Jinni in al-Muhtasib 1/264 and Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajeez 2/467 that Abu Naheek read: "yu'iddoon". Ibn Jinni said: he meant "ya'tadoon", so he made the ta silent to merge it into the dal, and transferred its fatha to the 'ain so it became "yu'addoona". (2) We did not find it except with the author, and it was previously mentioned that we did not find that "Sabt" (Saturday) is pluralized as "Asbaat". (3) Meaning the infinitive of "Asbata" as in al-Bahr al-Muheet 4/411, and it is the reading of Umar bin Abdul Aziz as in the Shadh Readings p. 47. And it occurred in (M): "asbaatihim". (4) Tafsir al-Tabari 10/509. (5) Meaning: fast-moving, see al-Nihayah ('anaq). (6) In Tahdhib al-Lughah 1/428 (and the text is from him) and Lisan al-Arab (shara'): borders on. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/272. (8) Shadh Readings p. 47. (9) Tafsir al-Tabari 10/510.

सूरह अल-अराफ: आयत 163 - 164 363

आम पाठ (क़िरात) है: «यअदून» (वे उल्लंघन करते हैं)। अबू नहिक ने इसे पढ़ा: «युइद्दून» या पर दम्मा, ऐन पर कसरा और दाल पर शद्दा के साथ (1)। पहला 'अतिचार' (transgression) से है, और दूसरा 'तैयारी' (preparation) से है, यानी: वे उन्हें पकड़ने के औज़ार तैयार करते हैं। इब्न अल-समयफ़ा ने पढ़ा: «असबात में» सब्त (शनिवार) के बहुवचन के रूप में (2)। {जब उनकी मछलियाँ उनके सब्त के दिन उनके पास आती थीं} और इसे «इस्बातिहिम» (3) भी पढ़ा गया।

{शुर्रअन} यानी: पानी पर स्पष्ट और बड़ी संख्या में दिखाई देने वाली (4)। अल-लैथ ने कहा: «शुर्रअ» मछलियाँ वे हैं जो अपना सिर उठाए हुए हों। यह भी कहा गया: इसका अर्थ है कि समुद्र की मछलियाँ शनिवार के दिन समुद्र से तेज़ी से झुंड (5) में आती थीं, और आयला (शहर) के पास जमा हो जाती थीं (6)। अल्लाह तआला ने उन्हें यह प्रेरणा दी कि शनिवार के दिन उनका शिकार नहीं किया जाएगा; क्योंकि अल्लाह ने यहूदियों को उनके शिकार से मना किया था। कहा गया है: वे उनके दरवाजों पर सफेद भेड़ों की तरह अपना सिर उठाकर आती थीं - जैसा कि कुछ बाद के विद्वानों ने वर्णन किया है - तो उन्होंने उल्लंघन किया और उन्हें शनिवार को पकड़ लिया, यह हसन (7) का कहना है। और कहा गया: रविवार को, जो आगे के विवरण के अनुसार अधिक सही है।

{और जिस दिन वे सब्त नहीं मनाते थे} यानी: वे सब्त की रस्में नहीं निभाते थे। कहा जाता है: «सबता यसबीतु» जब कोई सब्त का सम्मान करता है। अल-हसन ने इसे «युसबीतूना» पढ़ा है या पर दम्मा के साथ (8), यानी: वे सब्त में प्रवेश करते हैं; जैसे कहा जाता है: «अज्मअना», «अज़हरना», और «अशहरना», यानी: हम जुमे (शुक्रवार), ज़ुहर (दोपहर) और महीने में दाखिल हुए (9)।

---

(1) यह राजी के तफ़सीर 15/37 में है, और अल-बहर 4/410 में बिना किसी श्रेय के, और इब्न खालवाय ने 'शज़' (दुर्लभ) पाठों में पृ. 46 पर इसका उल्लेख किया है, और इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतसिब' 1/264 में और इब्न अतियाह ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/467 में बताया है कि अबू नहिक ने «युइद्दून» पढ़ा। इब्न जिन्नी ने कहा: उनका मतलब «यअतदून» था, इसलिए उन्होंने 'ता' को साकिन (मौन) कर दिया ताकि उसे 'दाल' में मिला सकें और इसकी ज़बर (फ़तह) को 'ऐन' पर स्थानांतरित कर दिया जिससे यह «युअद्दून» हो गया। (2) हमें यह लेखक के अलावा कहीं और नहीं मिला, और पहले भी उल्लेख किया जा चुका है कि हमें यह नहीं मिला कि 'सब्त' का बहुवचन 'असबात' आता है। (3) इसका अर्थ है «असबता» का स्रोत (मस्दर) जैसा कि 'अल-बहर अल-मुहीत'

4/411 में है, और यह उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ का पाठ है जैसा कि 'शज़ पाठों' के पृ. 47 में है। और (म) प्रति में: «असबातिहिम» आया है। (4) तफ़सीर अल-तबरी 10/509। (5) यानी: तेज़ी से चलती हुई, 'अल-निहाया' (अनक़) देखें। (6) 'तहज़ीब अल-लुग़ा' 1/428 में (और शब्द उन्हीं के हैं) और 'लिसान अल-अरब' (शरअ): निकट होना या सीमा पर होना। (7) 'अल-नुकात व अल-'उयून' 2/272। (8) 'शज़ पाठ' पृ. 47। (9) तफ़सीर अल-तबरी 10/510।

سورہ الاعراف: آیات ۱۶۳ - ۱۶۴ ۳۶۳

جماعت کی قراءت ہے: «يَعْدُون»۔ اور ابو نَہیک نے پڑھا: «يُعِدُّون» یاء کے ضمہ، عین کے کسرہ اور دال کی تشدید کے ساتھ(۱)۔ پہلی قراءت اعتداء (زیادتی) سے ہے، اور دوسری اعداد (تیاری) سے، یعنی: وہ انہیں پکڑنے کے لیے آلات تیار کرتے ہیں۔ اور ابن السَّمَیْفَع نے پڑھا: «فی الأسبات» سبت (ہفتہ) کی جمع پر(۲)۔ ﴿إِذْ تَأْتِيهِمْ حِيتَانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ﴾ اور پڑھا گیا ہے: «إسباتهم»(۳)۔

﴿شُرَّعاً﴾ یعنی: پانی پر ظاہر اور بکثرت آنے والی(۴)۔ لیث نے کہا: شُرَّع مچھلیاں وہ ہیں جو اپنے سر اٹھائے ہوئے ہوں۔ اور کہا گیا: اس کا مطلب یہ ہے کہ سمندر کی مچھلیاں ہفتے کے دن سمندر سے گردنیں نکالے ہوئے (تیزی سے) آتی تھیں(۵) اور ایلہ (بستی) میں ہجوم کر دیتی تھیں(۶)۔ اللہ تعالیٰ نے انہیں الہام کیا تھا کہ ہفتے کے دن ان کا شکار نہیں کیا جائے گا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے یہودیوں کو ان کے شکار سے منع کیا تھا۔ اور کہا گیا: وہ ان کے دروازوں پر سفید مینڈھوں کی طرح سر اٹھائے آتی تھیں - یہ بعض متاخرین نے بیان کیا ہے - تو انہوں نے زیادتی کی اور انہیں ہفتے کے دن پکڑ لیا، یہ حسن (بصری) کا قول ہے(۷)۔ اور کہا گیا: اتوار کے دن، اور یہی زیادہ صحیح ہے جیسا کہ آگے اس کا بیان آئے گا۔

﴿وَيَوْمَ لَا يَسْبِتُونَ﴾ یعنی: وہ سبت (ہفتہ کی تعظیم) نہیں کرتے تھے۔ کہا جاتا ہے: «سَبَتَ يَسْبِتُ» جب کوئی سبت کی تعظیم کرے۔ اور حسن نے پڑھا: «يُسبتون» یاء کے ضمہ کے ساتھ(۸) ، یعنی: وہ سبت میں داخل ہوتے ہیں؛ جیسا کہ کہا جاتا ہے: «أجمعنا»، «أظهرنا»، اور «أشهرنا»، یعنی: ہم جمعہ، ظہر اور مہینے میں داخل ہوئے(۹)۔

(۱) یہ رازی کی تفسیر ۳۷/۱۵ میں ہے، اور البحر ۴۱۰/۴ میں بغیر نسبت کے، اور ابن خالویہ نے شاذ قراءات ص ۴۶ میں ذکر کیا ہے، اور ابن جنی نے المحتسب ۲۶۴/۱ میں اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴۶۷/۲ میں ذکر کیا ہے کہ ابو نہیک نے «يُعِدُّون» پڑھا۔ ابن جنی نے کہا: ان کی مراد «يعتدون» تھی، تو انہوں نے 'تا' کو ساکن کر دیا تاکہ اسے 'دال' میں مدغم کر سکیں، اور اس کے زبر (فتحہ) کو 'عین' کی طرف منتقل کر دیا تو یہ «يُعَدُّون» ہو گیا۔ (۲) ہمیں یہ مصنف کے علاوہ کسی اور کے ہاں نہیں ملی، اور پہلے گزر چکا ہے کہ ہمیں یہ نہیں ملا کہ سبت کی جمع اسبات آتی ہو۔ (۳) یعنی «أسبت» کا مصدر جیسا کہ البحر المحیط ۴۱۱/۴ میں ہے، اور یہ عمر بن عبدالعزیز کی قراءت ہے جیسا کہ شاذ قراءات ص ۴۷ میں ہے۔ اور نسخہ (م) میں «أسباتهم» واقع ہوا ہے۔ (۴) تفسیر طبری ۵۰۹/۱۰۔ (۵) یعنی: تیز رفتاری سے، دیکھیے النہایہ (عنق)۔ (۶) تہذیب اللغہ ۴۲۸/۱ میں (اور کلام اسی سے ہے) اور اللسان (شرع): قریب ہونا یا متصل ہونا۔ (۷) النکت والعیون ۲۷۲/۲۔ (۸) شاذ قراءات ص ۴۷۔ (۹) تفسیر طبری ۵۱۰/۱۰۔

"they come not to them" means: their fish. "Thus do We try them" means: We make worship strict for them and test them. The "kaaf" (prefix in Arabic) is in the position of accusative (nasb). "for that they used to transgress" means: because of their wickedness(1). Al-Hussein bin al-Fadl was asked: Do you find in the Book of Allah that the lawful (halal) comes to you only as sustenance (qutan), and the unlawful (haram) comes to you in abundance (jazfan jazfan)(2)? He said: Yes, in the story of David and Ayla: "When their fish came to them on their Sabbath day appearing on the surface, and on the day they had no Sabbath they came not to them."

It was narrated in the stories of this verse that it was in the time of David, peace be upon him(3), and that Iblis (Satan) inspired them, saying: You were only forbidden from taking them on the Sabbath, so build pools; so they would drive the fish into them on Friday and they would remain there, unable to exit because of the lack of water, then they would take them on Sunday(4).

Ashhab narrated from Malik that he said: Ibn Rūmān claimed that a man would take a thread and put(5) a snare(6) on it, and cast it onto the tail of the fish, and at the other end of the thread was a peg, and leave it like that until Sunday. Then people followed suit when they saw that whoever did this was not afflicted, until the fishing of fish increased, and it was walked through the markets, and the transgressors announced its catching. So a group of the Children of Israel stood up and forbade [it], and publicly announced the prohibition and withdrew.

It was said: The forbidder said: We will not live with you, so they divided the village with a wall. One day the forbidders were in their gatherings and no one from the aggressors came out, so they said: Something has happened to the people, so they climbed...

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/157. (2) Al-Jazf: Taking in abundance, and jazafa lahu fil-kayl: he increased for him. Al-Lisan (jazf). (3) 'Ara'is al-Majalis p. 290. (4) Tafsir al-Baghawi 2/208, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/786. (5) In (kh): and made, and in al-Muharrar al-Wajiz (and the text is from it) 2/467-468: and makes. This report was recorded by al-Tabari 10/519 in detail. (6) In al-Qamus: al-Wahaq, with movements and sukun: a rope thrown in a loop, by which an animal is caught...

364 सूरह अल-अराफ़: आयत 163 - 164

"वे उनके पास नहीं आतीं" अर्थात: उनकी मछलियाँ। "इस प्रकार हम उनकी परीक्षा लेते हैं" अर्थात: हम उन पर इबादत में सख्ती करते हैं और उनका इम्तिहान लेते हैं। और 'काफ़' (अरबी उपसर्ग) नसब (accusative) की स्थिति में है। "इसलिए कि वे अवज्ञा करते थे" अर्थात: उनकी बुराई के कारण(1)। अल-हुसैन बिन अल-फ़ज़ल से पूछा गया: क्या आपको अल्लाह की किताब में यह मिलता है कि हलाल (वैध) आपके पास केवल आहार के रूप में आता है, और हराम (अवैध) आपके पास बहुतायत (ज़ज्फ़न ज़ज्फ़न) में आता है(2)? उन्होंने कहा: हाँ, दाऊद और आयला की कहानी में: "जब उनकी मछलियाँ उनके पास उनके सब्त (शनिवार) के दिन सतह पर दिखाई देती थीं, और जिस दिन उनका सब्त नहीं होता था वे उनके पास नहीं आती थीं।"

इस आयत की कहानियों में यह वर्णित है कि यह दाऊद अलैहिस्सलाम(3) के समय में हुआ था, और इब्लीस (शैतान) ने उन्हें उकसाया और कहा: तुम्हें केवल सब्त के दिन उन्हें पकड़ने से मना किया गया है, इसलिए हौज़ (तालाब) बना लो; तो वे शुक्रवार को मछलियों को उनमें हाँक देते थे और वे वहीं रह जाती थीं, पानी की कमी के कारण बाहर नहीं निकल पाती थीं, फिर वे उन्हें रविवार को पकड़ लेते थे(4)।

अशहब ने मलिक से रिवायत की कि उन्होंने कहा: इब्न रुमान ने दावा किया कि एक आदमी धागा लेता था और उस पर एक फंदा(6) लगाता था(5), और उसे मछली की पूंछ में डाल देता था, और धागे के दूसरे सिरे पर एक खूंटी होती थी, और उसे रविवार तक ऐसे ही छोड़ देता था। फिर जब लोगों ने देखा कि ऐसा करने वाले पर कोई आफ़त नहीं आई, तो वे भी ऐसा ही करने लगे, यहाँ तक कि मछलियों का शिकार बढ़ गया, और उसे बाज़ारों में ले जाया जाने लगा, और गुनहगारों ने उनके शिकार का ऐलान कर दिया। तब बनी इस्राइल का एक समूह खड़ा हुआ और मना किया, और खुलेआम मना किया और अलग हो गए।

कहा गया है कि: रोकने वालों ने कहा: हम तुम्हारे साथ नहीं रहेंगे, इसलिए उन्होंने गाँव को एक दीवार से विभाजित कर दिया। एक दिन रोकने वाले अपनी सभाओं में थे और हमलावरों में से कोई बाहर नहीं आया, तो उन्होंने कहा: लोगों को कुछ हुआ है, फिर वे चढ़ गए...

---

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस 2/157 द्वारा। (2) अल-ज़ज्फ़: बहुतायत में लेना, और ज़जाफ़ा लहू फ़िल-कैल: उसने उसके लिए बढ़ा दिया। अल-लिसान (ज़ज्फ़)। (3) अरा'इस अल-मजालिस पृ. 290।

(4) तफ़सीर अल-बग़वी 2/208, और अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 2/786 द्वारा। (5) (ख़) में: और बनाया, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में (और इबारत वहीं से है) 2/467-468: और बनाता है। इस रिवायत को अल-तबरी 10/519 ने विस्तार से उद्धृत किया है। (6) अल-क़ामूस में: अल-वहक़, हरकत और सुकून के साथ: एक फंदे में फेंकी गई रस्सी, जिससे जानवर पकड़ा जाता है...

۳۶۴ سورة الاعراف: آیت ۱۶۳ - ۱۶۴

﴿لَا تَأْتِيهِمْ﴾ یعنی: ان کی مچھلیاں۔ ﴿كَذَٰلِكَ نَبْلُوهُمْ﴾ یعنی: ہم ان پر عبادت میں سختی کرتے ہیں اور ان کی آزمائش کرتے ہیں۔ اور 'کاف' (عربی سابقہ) نصب کی جگہ پر ہے۔ ﴿بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ﴾ یعنی: ان کی نافرمانی کی وجہ سے(۱)۔ الحسین بن الفضل سے پوچھا گیا: کیا آپ کو اللہ کی کتاب میں ملتا ہے کہ حلال آپ کے پاس صرف بقدرِ خوراک آتا ہے، اور حرام آپ کے پاس ڈھیر کے ڈھیر (جزفاً جزفاً) آتا ہے(۲)؟ انہوں نے کہا: ہاں، داؤد اور اَیْلَہ کے قصے میں: "جب ان کی مچھلیاں ان کے پاس ان کے ہفتے کے دن سطح پر ابھر کر آتی تھیں، اور جس دن ان کا ہفتہ نہ ہوتا تھا وہ ان کے پاس نہ آتی تھیں۔"

اور اس آیت کے قصص میں مروی ہے کہ یہ حضرت داؤد علیہ السلام کے زمانے میں تھا(۳)، اور ابلیس نے انہیں ورغلایا اور کہا: تمہیں صرف ہفتے کے دن انہیں پکڑنے سے روکا گیا ہے، لہذا تم حوض بنا لو؛ چنانچہ وہ جمعہ کے دن مچھلیوں کو ان میں ہانک دیتے تھے اور وہ وہیں رہ جاتی تھیں، پانی کی کمی کی وجہ سے باہر نہیں نکل پاتی تھیں، پھر وہ اتوار کے دن انہیں پکڑ لیتے تھے(۴)۔

اور اشہب نے مالک سے روایت کی، انہوں نے کہا: ابن رومان کا خیال ہے کہ ایک آدمی دھاگا لیتا اور اس میں پھندا(۶) ڈالتا(۵)، اور اسے مچھلی کی دم میں ڈال دیتا، اور دھاگے کے دوسرے سرے پر ایک کھونٹی ہوتی، اور اسے اتوار تک اسی طرح چھوڑ دیتا۔ پھر جب لوگوں نے دیکھا کہ ایسا کرنے والا کسی مصیبت میں مبتلا نہیں ہوا تو وہ بھی یہی کرنے لگے، یہاں تک کہ مچھلیوں کا شکار بڑھ گیا، اور اسے بازاروں میں لے جایا جانے لگا، اور نافرمانوں نے ان کے شکار کا اعلان

کر دیا۔ تب بنی اسرائیل کا ایک گروہ کھڑا ہوا اور منع کیا، اور اعلانیہ طور پر روکا اور ان سے الگ ہو گئے۔

اور کہا گیا: روکنے والوں نے کہا: ہم تمہارے ساتھ نہیں رہیں گے، چنانچہ انہوں نے بستی کو ایک دیوار کے ذریعے تقسیم کر دیا۔ ایک دن روکنے والے اپنی مجلسوں میں بیٹھے تھے اور نافرمانوں میں سے کوئی باہر نہ نکلا، تو انہوں نے کہا: لوگوں کو کچھ ہوا ہے، پھر وہ اوپر چڑھے---

---

(١) إعراب القرآن للنحاس ١٥٧/٢۔ (٢) الجزف: کثرت سے لینا، اور جَزَفَ له في الكيل: اس کے لیے ناپ میں زیادتی کی۔ اللسان (جزف)۔ (٣) عرائس المجالس ص ٢٩٠۔ (٤) تفسير البغوي ٢٠٨/٢ ، اور أحكام القرآن لابن العربي ٧٨٦/٢۔ (٥) (خ) میں: اور بنایا، اور المحرر الوجيز میں (اور عبارت وہیں سے ہے) ٤٦٧/٢ - ٤٦٨: اور بناتا ہے۔ اس اثر کو طبری نے ٥١٩/١٠ پر تفصیل سے نقل کیا ہے۔ (٦) القاموس میں ہے: الوَهَق، حرکت اور سکون کے ساتھ: وہ رسی جو پھندے کی صورت میں پھینکی جائے جس سے جانور کو پکڑا جائے---

...on the wall, they looked and found they had turned into monkeys. So they opened the door and entered upon them. The monkeys recognized their relatives among the humans, but the humans did not recognize their relatives among the monkeys. The monkeys would approach their human relatives, smell their clothes, and cry. The human would say, "Did we not forbid you?" and the monkey would nod its head in agreement. Qatada said: The young became monkeys and the old became pigs. None were saved except those who forbade [evil], and the rest perished (1).

According to this view, the Children of Israel were only divided into two groups. The meaning of the Almighty's words: "And when a community among them said, 'Why do you advise a people whom Allah is about to destroy or punish with a severe punishment?'" would be that the wrongdoers said to the advisors when they advised them: "If you know that Allah is going to destroy us, then why do you advise us?" Then Allah transformed them into monkeys. "[The advisors] said, 'As an excuse (2) to your Lord and perhaps they may fear Him.'" meaning the advisors said: "Our advising you is an excuse to your Lord," that is, it is only obligatory upon us to advise you so that perhaps you may fear [God]. Al-Tabari attributed this view to Ibn al-Kalbi (3).

Most commentators said: The Children of Israel were divided into three groups, which is apparent from the pronouns in the verse: a group that disobeyed and hunted, and they were about seventy thousand; a group that forbade [the evil] and isolated themselves, and they were twelve thousand; and a group that isolated themselves but neither forbade nor disobeyed. This [third] group said to those who were forbidding: "Why do you advise a people whom Allah is about to destroy or punish...?" based on their strong suspicion and what was known of Allah's actions towards disobedient nations at that time. Those who were forbidding replied: "Our preaching is an excuse to Allah, so that perhaps they may fear Him." If they were only two groups, those forbidding would have said to the disobedient: "And perhaps YOU [plural] may fear Him," using the second-person suffix (Kaf).

Then they differed after this; one group said: The group that neither forbade nor disobeyed perished along with the disobedient as a punishment for abandoning the forbidding of evil; this was stated by Ibn Abbas. He also said: I do not know what was done with them.

(1) 'Ara'is al-Majalis pp. 290-291, and Tafsir al-Baghawi 2/208, and narrated by al-Tabari 10/515-516 from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both, at length.

This was previously mentioned in 2/169-170. (2) Hafs read "Ma'dhiratan" (in the accusative case), while the rest read it in the nominative case, as will follow. (3) Tafsir al-Tabari 10/521, and the text is in Al-Muharrar al-Wajiz 2/468.

...दीवार पर, उन्होंने देखा तो वे बंदर बन चुके थे; फिर उन्होंने दरवाज़ा खोला और उनके पास गए। बंदरों ने मनुष्यों में अपने रिश्तेदारों को पहचान लिया, लेकिन मनुष्यों ने बंदरों में अपने रिश्तेदारों को नहीं पहचाना। बंदर अपने मानव रिश्तेदारों के पास आते, उनके कपड़े सूंघते और रोते। मनुष्य कहता: "क्या हमने तुम्हें मना नहीं किया था?" तो बंदर अपना सिर हिलाकर हाँ कहता। क़तादा ने कहा: युवा बंदर बन गए और बूढ़े सूअर, कोई नहीं बचा सिवाय उन लोगों के जिन्होंने [बुराई से] रोका था, और बाकी सब नष्ट हो गए (1)।

इस विचार के अनुसार, बनी इसराइल केवल दो समूहों में विभाजित थे। सर्वशक्तिमान के शब्दों का अर्थ: "और जब उनमें से एक समुदाय ने कहा, 'तुम उन लोगों को उपदेश क्यों देते हो जिन्हें अल्लाह नष्ट करने वाला है या उन्हें कड़ी सजा देने वाला है?'" यह होगा कि गलत काम करने वालों ने सलाह देने वालों से कहा जब उन्होंने उन्हें सलाह दी: "यदि तुम जानते हो कि अल्लाह हमें नष्ट करने वाला है, तो तुम हमें उपदेश क्यों देते हो?" फिर अल्लाह ने उन्हें बंदर बना दिया। "[सलाहकारों ने] कहा, 'तुम्हारे पालनहार के पास एक बहाने के तौर पर (2) और शायद वे डरें।'" यानी सलाहकारों ने कहा: "तुम्हें उपदेश देना हमारे पालनहार के पास एक बहाना है," अर्थात, हमारे लिए तुम्हें उपदेश देना अनिवार्य है ताकि शायद तुम [ईश्वर से] डरो। अल-तबरी ने इस विचार का श्रेय इब्न अल-कल्बी (3) को दिया है।

अधिकांश व्याख्याकारों ने कहा: बनी इसराइल तीन समूहों में विभाजित थे, जो आयत में सर्वनामों से स्पष्ट है: एक समूह जिसने अवज्ञा की और शिकार किया, और वे लगभग सत्तर हज़ार थे; एक समूह जिसने [बुराई से] रोका और खुद को अलग कर लिया, और वे बारह हज़ार थे; और एक समूह जिसने खुद को अलग कर लिया लेकिन न तो रोका और न ही अवज्ञा की। इस [तीसरे] समूह ने रोकने वालों से कहा: "तुम उन लोगों को उपदेश क्यों देते हो जिन्हें अल्लाह नष्ट करने वाला है या सजा देने वाला है...?" उनके प्रबल संदेह और उस समय अवज्ञाकारी राष्ट्रों के प्रति अल्लाह के कार्यों के बारे में जो ज्ञात था, उसके आधार पर। रोकने वालों ने उत्तर दिया: "हमारा उपदेश अल्लाह के पास एक बहाना है, ताकि शायद वे उससे डरें।" यदि वे केवल दो समूह होते, तो रोकने वाले अवज्ञाकारियों से कहते: "और शायद तुम [बहुवचन] उससे डरो," दूसरे व्यक्ति प्रत्यय (कफ़) का उपयोग करते हुए।

फिर इसके बाद उनमें मतभेद हो गया; एक समूह ने कहा: जिस समूह ने न तो रोका और न ही अवज्ञा की, वह बुराई को रोकने के त्याग के दंड के रूप में अवज्ञाकारियों के साथ नष्ट हो गया; यह इब्न अब्बास ने कहा था। उन्होंने यह भी कहा: मुझे नहीं पता कि उनके साथ क्या किया गया।

(1) अराइस अल-मजालिस पृ. 290-291, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/208, और अल-तबरी 10/515-516 द्वारा इब्न अब्बास (रज़ि.) से विस्तार से वर्णित। यह बात पहले 2/169-170 में आ चुकी है। (2) हफ़्स ने इसे "मअज़िरतन" (नस्ब के साथ) पढ़ा, और बाकी ने रफ़ के साथ, जैसा कि आगे आएगा। (3) तफ़सीर अल-तबरी 10/521, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/468 में यह बात मौजूद है।

...دیوار پر دیکھا تو وہ بندر بنے ہوئے تھے؛ پس انہوں نے دروازہ کھولا اور ان کے پاس داخل ہوئے، تو بندر انسانوں میں اپنے رشتہ داروں کو پہچان گئے، لیکن انسانوں نے بندر بن جانے والوں میں اپنے رشتہ داروں کو نہیں پہچانا؛ چنانچہ بندر اپنے انسانی رشتہ دار کے پاس آتا، اس کے کپڑے سونگھتا اور روتا، تو وہ انسان کہتا: کیا ہم نے تمہیں منع نہیں کیا تھا؟! تو وہ اپنے سر سے اشارہ کرتا کہ ہاں۔ قتادہ نے کہا: نوجوان بندر بن گئے اور بوڑھے خنزیر، پس ان لوگوں کے سوا کوئی نہ بچا جنہوں نے (برائی سے) روکا تھا، اور باقی سب ہلاک ہو گئے (1)۔

پس اس قول کے مطابق بنی اسرائیل صرف دو گروہوں میں تقسیم ہوئے۔ اور اللہ تعالیٰ کے اس قول کا معنی: ﴿وَإِذْ قَالَتْ أُمَّةٌ مِّنْهُمْ لِمَ تَعِظُونَ قَوْمًا اللَّهُ مُهْلِكُهُمْ أَوْ مُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا﴾ یہ ہوگا کہ: نافرمانوں نے نصیحت کرنے والوں سے اس وقت کہا جب انہوں نے انہیں نصیحت کی: اگر تم جانتے ہو کہ اللہ ہمیں ہلاک کرنے والا ہے، تو پھر ہمیں نصیحت کیوں کرتے ہو؟ تو اللہ نے انہیں بندر بنا دیا۔ ﴿قَالُوا مَعْذِرَةً (2) إِلَىٰ رَبِّكُمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ﴾ یعنی: نصیحت کرنے والوں نے کہا: ہمارا تمہیں نصیحت کرنا تمہارے رب کے حضور ایک عذر ہے، یعنی: ہم پر صرف یہ واجب ہے کہ ہم تمہیں نصیحت کریں تاکہ شاید تم ڈر جاؤ۔ طبری نے اس قول کی نسبت ابن الکلبی (3) کی طرف کی ہے۔

اور جمہور مفسرین نے کہا ہے کہ: بنی اسرائیل تین گروہوں میں تقسیم ہوئے، اور یہی آیت میں ضمیروں سے ظاہر ہے: ایک گروہ جس نے نافرمانی کی اور شکار کیا، اور وہ تقریباً ستر ہزار تھے؛ ایک گروہ جس نے روکا اور علیحدگی اختیار کی، اور وہ بارہ ہزار تھے؛ اور ایک گروہ جس نے علیحدگی تو اختیار کی لیکن نہ روکا اور نہ ہی نافرمانی کی، اور اس گروہ نے روکنے والوں سے کہا: ﴿لِمَ تَعِظُونَ قَوْمًا اللَّهُ مُهْلِكُهُمْ أَوْ مُعَذِّبُهُمْ﴾ غالب گمان کی بنیاد پر، اور اس وقت کی

نافرمان امتوں کے ساتھ اللہ تعالیٰ کے عمل کے مشاہدے کی بنا پر۔ تو روکنے والوں نے کہا: ہماری نصیحت اللہ کے حضور ایک عذر ہے تاکہ شاید وہ ڈر جائیں۔ اور اگر وہ دو گروہ ہوتے تو روکنے والا گروہ نافرمانوں سے کہتا: "ولعلکم تتقون" (کاف کے ساتھ کہ شاید تم ڈر جاؤ)۔

پھر اس کے بعد اختلاف ہوا؛ تو ایک گروہ نے کہا: وہ گروہ جس نے نہ روکا اور نہ نافرمانی کی، وہ نافرمانوں کے ساتھ ہلاک ہوگیا، برائی سے روکنے کو ترک کرنے کی سزا کے طور پر؛ یہ قول ابن عباس کا ہے۔ انہوں نے یہ بھی فرمایا: میں نہیں جانتا کہ ان کے ساتھ کیا کیا گیا (1)۔

(1) عرائس المجالس ص 290 - 291، اور تفسیر البغوی 208/2، اور اسے طبری نے 515/10 - 516 میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے تفصیل کے ساتھ روایت کیا ہے۔ اور یہ کلام پہلے 169/2 - 170 پر گزر چکا ہے۔ (2) حفص نے «معذرةً» نصب کے ساتھ پڑھا ہے، اور باقی مفسرین نے رفع کے ساتھ، جیسا کہ آگے آئے گا۔ (3) تفسیر طبری 521/10، اور المحرر الوجیز 468/2 میں یہ کلام موجود ہے۔

Surah Al-A'raf: Verses 163 - 164

And this is what is apparent from the verse (1). Ikrimah said: I said to Ibn Abbas when he said, "I do not know what was done to them": Do you not see that they disliked what they were doing and opposed them, saying: {Why do you advise a people whom Allah is about to destroy}? I continued explaining to him until he acknowledged that they were saved, so he clothed me in a robe (2). This is the school of thought of Al-Hasan (3). Evidence that only the transgressing group was destroyed is His saying: {And We seized those who wronged} [Al-A'raf: 165], and His saying: {And you had already known those who transgressed among you concerning the Sabbath} [Al-Baqarah: 65] the verse. Isa and Talhah read: "ma'dhiratan" (excuse) in the accusative case (Nasb). According to Al-Kisa'i, its accusative case is for two reasons: one as a verbal noun (Masdar). The second on the assumption of: "We did that as an excuse." This is the recitation of Hafs from 'Asim. The others read it in the nominative case (Raf') (4), which is the preferred choice; because they did not intend to offer a new excuse for an act they were blamed for, but they were asked: Why do you advise? They replied: Our advice is an excuse. If a man said to another man: "An excuse to Allah and to you for such and such," intending an apology, he would use the accusative case. This is the saying of Sibawayh (5). The verse indicates the principle of blocking the means (Sadd al-Dhara'i') (6). This has already been discussed in "Al-Baqarah". And the discussion therein regarding whether those transformed into animals reproduce or not has already been clarified (7). Praise be to Allah. And the command to enjoin good and forbid evil was mentioned in "Al-Imran" and "Al-Ma'idah" (8). And in "An-Nisa" (9) the practice of isolating oneself from the people of corruption and avoiding them was mentioned, and that whoever sits with them is like them; so there is no point in repeating it.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/468, and see Tafsir al-Baghawi 2/208-209, and al-Kashshaf 2/126-127. (2) Reported by al-Tabari 10/514. (3) Mentioned by al-Baghawi 2/209. (4) Al-Sab'ah p. 296, and al-Taysir p. 114. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/157-158, and see al-Kitab 1/320. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/787. (7) 2/168 and onwards. (8) 5/73 and 6/253. (9) 7/185.

सूरत अल-अराफ़: आयतें 163 - 164

और यही आयत से स्पष्ट है (1)। इक्रिमा ने कहा: मैंने इब्न अब्बास से कहा जब उन्होंने कहा, "मुझे नहीं पता कि उनके साथ क्या किया गया": क्या आप नहीं देखते कि उन्होंने जो कुछ वे कर रहे थे उसे नापसंद किया और उनका विरोध किया, यह कहते हुए: {तुम उन लोगों को उपदेश क्यों देते हो जिन्हें अल्लाह नष्ट करने वाला है}? मैं उन्हें तब तक समझाता रहा जब तक उन्होंने स्वीकार नहीं कर लिया कि वे बच गए थे, तो उन्होंने मुझे एक पोशाक पहनाई (2)। यह अल-हसन का विचार है (3)। इसका प्रमाण कि केवल उल्लंघन करने वाला समूह ही नष्ट हुआ था, उनका यह कथन है: {और हमने उन लोगों को पकड़ लिया जिन्होंने अन्याय किया था} [अल-अराफ़: 165], और उनका कथन: {और तुम उन लोगों को जान चुके हो जिन्होंने तुम में से सब्त के बारे में उल्लंघन किया था} [अल-बकराह: 65] आयत। ईसा और तल्हा ने पढ़ा: "मा'दिरतन" (बहाना) नसब के साथ। अल-किसाई के अनुसार, इसके नसब होने के दो कारण हैं: एक स्रोत (मसदर) के रूप में। दूसरा इस अनुमान पर: "हमने ऐसा बहाने के तौर पर किया।" यह असीम से हाफ़्स का पाठ है। बाकियों ने इसे रफ़' में पढ़ा (4), जो कि पसंदीदा विकल्प है; क्योंकि उनका इरादा किसी ऐसे कार्य के लिए नया बहाना पेश करना नहीं था जिसके लिए उन पर दोष लगाया गया हो, बल्कि उनसे पूछा गया था: तुम क्यों उपदेश देते हो? उन्होंने उत्तर दिया: हमारा उपदेश एक बहाना है। यदि कोई व्यक्ति दूसरे व्यक्ति से कहे: "अमुक चीज़ के लिए अल्लाह और आपसे माफ़ी," माफी माँगने के इरादे से, तो वह नसब का उपयोग करेगा। यह सिबवैह का कथन है (5)। आयत 'सद्द अल-ज़राई' (साधनों को रोकना) के सिद्धांत को इंगित करती है (6)। यह पहले ही "अल-बकराह" में वर्णित किया जा चुका है। और उसमें इस बारे में चर्चा कि क्या जानवरों में बदले हुए लोग प्रजनन करते हैं या नहीं, स्पष्ट की जा चुकी है (7)। और अल्लाह का शुक्र है। और "आल-इमरान" और "अल-माइदा" में भलाई का आदेश देने और बुराई से रोकने का उल्लेख हो चुका है (8)। और "अन-निसा" (9) में भ्रष्ट लोगों से अलग रहने और उनसे बचने का उल्लेख हो चुका है, और यह कि जो उनके साथ बैठता है वह उन्हीं जैसा है; इसलिए इसे दोहराने का कोई अर्थ नहीं है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 468/2, और देखें तफ़सीर अल-बगवी 208/2 - 209, और अल-कशफ़ 126/2 - 127। (2) अल-तबारी 514/10 द्वारा उद्धृत। (3) अल-बगवी 209/2 द्वारा उल्लेखित। (4) अल-सबा पृष्ठ 296, और अल-तयसीर पृष्ठ 114। (5) इ'राब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 157/2 -

158, और देखें अल-किताब 320/1। (6) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 787/2 द्वारा। (7) 168/2 और उसके बाद। (8) 73/5 और 253/6। (9) 185/7।

سورة الاعراف: آیت ۱۶۳ - ۱۶۴

اور یہی آیت سے ظاہر ہوتا ہے (۱)۔ عکرمہ نے کہا: میں نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے کہا جب انہوں نے کہا کہ "مجھے معلوم نہیں کہ ان کے ساتھ کیا کیا گیا": کیا آپ نہیں دیکھتے کہ وہ جس حال میں تھے اسے ناپسند کرتے تھے اور ان کی مخالفت کرتے تھے، تو انہوں نے کہا: {تم ایسے لوگوں کو کیوں نصیحت کرتے ہو جنہیں اللہ ہلاک کرنے والا ہے}؟ میں برابر انہیں سمجھاتا رہا یہاں تک کہ انہوں نے تسلیم کر لیا کہ وہ نجات پا گئے، تو انہوں نے مجھے ایک جوڑا پہنایا (۲)۔ اور یہی حسن بصری کا مسلک ہے (۳)۔ اور اس بات پر کہ صرف حد سے تجاوز کرنے والا گروہ ہی ہلاک ہوا تھا، اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد دلالت کرتا ہے: {اور ہم نے ان لوگوں کو پکڑ لیا جنہوں نے ظلم کیا} [الاعراف: ۱۶۵]، اور اس کا قول: {اور تم ان لوگوں کو جان ہی چکے ہو جنہوں نے تم میں سے ہفتے کے دن کے بارے میں حد سے تجاوز کیا} [البقرہ: ۶۵] آیت۔ اور عیسیٰ اور طلحہ نے "مَعذرۃً" کو نصب کے ساتھ پڑھا ہے۔ کسائی کے نزدیک اس کا نصب دو وجوہات سے ہے: ایک یہ کہ یہ مصدر ہے۔ دوسرا اس تقدیر پر: "ہم نے یہ عذر پیش کرنے کے لیے کیا"۔ اور یہ عاصم سے حفص کی قرآت ہے۔ باقیوں نے اسے رفع (۴) کے ساتھ پڑھا ہے، اور یہی پسندیدہ ہے؛ کیونکہ ان کا مقصد کسی ایسے کام پر نیا عذر پیش کرنا نہیں تھا جس پر ان کی ملامت کی گئی ہو، بلکہ ان سے پوچھا گیا تھا: تم نصیحت کیوں کرتے ہو؟ تو انہوں نے کہا: ہماری نصیحت ایک عذر ہے۔ اگر کوئی شخص دوسرے سے کہے: "فلاں چیز پر اللہ اور آپ کے سامنے میرا عذر ہے"، اور اس سے معذرت مراد ہو، تو وہ نصب پڑھے گا۔ یہ سیبویہ کا قول ہے (۵)۔ اور آیت نے سدِ ذرائع (برائی کے راستوں کو بند کرنے) کے قول پر دلالت کی ہے (۶)۔ اور یہ بحث سورۃ البقرہ میں گزر چکی ہے۔ اور اس میں مسخ شدہ لوگوں کے بارے میں یہ کلام کہ کیا ان کی

نسل چلتی ہے یا نہیں، واضح طور پر گزر چکا ہے (۷)۔ والحمد للہ۔ اور سورۃ آلِ عمران اور سورۃ المائدہ میں امر بالمعروف اور نہی عن المنکر کا ذکر گزر چکا ہے (۸)۔ اور سورۃ النساء (۹) میں اہل فساد سے علیحدگی اور ان سے بچنے کا ذکر گزر چکا ہے، اور یہ کہ جو ان کے پاس بیٹھے وہ انہی کی طرح ہے؛ لہذا اسے دہرانے کا کوئی فائدہ نہیں۔

(۱) المحرر الوجیز ۴۶۸/۲، اور دیکھئے تفسیر البغوی ۲۰۸/۲ - ۲۰۹، اور الکشاف ۱۲۶/۲ - ۱۲۷۔ (۲) اسے طبری نے ۵۱۴/۱۰ میں روایت کیا ہے۔ (۳) اسے بغوی نے ۲۰۹/۲ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) السبعہ ص ۲۹۶، اور التیسیر ص ۱۱۴۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۱۵۷/۲ - ۱۵۸، اور دیکھئے الکتاب ۳۲۰/۱۔ (۶) احکام القرآن لابن العربی ۷۸۷/۲۔ (۷) ۱۶۸/۲ اور اس کے بعد۔ (۸) ۷۳/۵ اور ۲۵۳/۶۔ (۹) ۱۸۵/۷۔

Surah Al-A'raf: Verse 165 | 367

His (The Almighty's) saying: "So when they forgot that which they had been reminded of, We saved those who forbade evil and seized those who wronged with a wretched punishment because they were defiantly disobeying." (165)

Forgetfulness applies to both the inadvertent person and the intentional quitter; because of His saying: "So when they forgot that which they had been reminded of," meaning: they left it intentionally (1), and from it is: "They forgot Allah, so He forgot them" [At-Tawbah: 67].

And the meaning of "with a wretched (ba'īsin) punishment" is: severe. In it, there are eleven recitations: First: The recitation of Abu Amr, Hamzah, and Al-Kisa'i: "Ba'īsin" on the scale of Fa'īl (2). Second: The recitation of the people of Mecca: "Bī'isin" with a kasra on the Baa, and the weight is the same (3). Third: The recitation of the people of Medina: "Biyīsin," the Baa has a kasra, followed by a silent Yaa, then a kasra on the Seen with tanween (4). There are two opinions on it. Al-Kisa'i said: Its origin is "Bī'isin" with a lightened hamza, so two Yaas met, one of them was deleted and its beginning was given a kasra, as in "raghīf" (loaf) and "shahīd" (witness). It was also said: He intended "ba'isin" on the scale of fa'il, so the first part was given a kasra, the hamza was lightened, and the kasra was deleted, as is said: "rahim" and "rikhim". Fourth: The recitation of Al-Hasan: The Baa has a kasra, followed by a silent hamza, then a fatha on the Seen (5). Fifth: Abu Abd Al-Rahman Al-Muqri read: "Ba'isin" with a fatha on the Baa, a kasra on the hamza, and a kasra on the Seen with tanween (6).

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/787. (2) It is also the recitation of Ibn Kathir and Asim in the narration of Hafs. Al-Sab'ah p. 296, and Al-Taysir p. 114. (3) Mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 2/469, and Abu Hayyan in Al-Bahr 4/413, and he said: It is the dialect of Tamim. The recitation of Ibn Kathir al-Makki is with a fatha on the Baa as mentioned previously. (4) Nafi' and Abu Ja'far recited with it. Al-Nashr 2/272. (5) Mentioned by Ibn Jinni in Al-Muhtasib 1/267. (6) Mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 2/469, and Abu Hayyan in Al-Bahr 4/413.

सूरह अल-अराफ़: आयत 165 | 367

परमात्मा का वचन: "फिर जब वे उसे भूल गए जिसके बारे में उन्हें याद दिलाया गया था, तो हमने उन लोगों को बचा लिया जो बुराई से रोकते थे और उन लोगों को पकड़ लिया जिन्होंने जुल्म किया था, एक बहुत बुरे दंड (बईस) के साथ, क्योंकि वे अवज्ञाकारी थे।" (165)

विस्मृति (भूल जाना) असावधान व्यक्ति और जानबूझकर त्यागने वाले दोनों पर लागू होती है; अल्लाह के इस वचन के कारण: "फिर जब वे उसे भूल गए जिसके बारे में उन्हें याद दिलाया गया था," यानी: उन्होंने इसे जानबूझकर छोड़ दिया (1), और इसी से है: "वे अल्लाह को भूल गए, तो अल्लाह ने उन्हें भुला दिया" [अत-तौबा: 67]।

और "बईस दंड" का अर्थ है: कठोर। इसमें ग्यारह पाठ (किरात) हैं: पहला: अबू अम्र, हमज़ा और अल-किसाई का पाठ: "बईसिन" (Ba'īsin) फ़ईल (Fa'īl) के वज़न पर (2)। दूसरा: मक्का वालों का पाठ: "बी-इसिन" (Bī'isin) 'बा' पर ज़ेर (कसरा) के साथ, और वज़न वही है (3)। तीसरा: मदीना वालों का पाठ: "बियीसिन" (Biyīsin), 'बा' पर ज़ेर है, उसके बाद एक साकिन 'या' है, फिर तनवीन के साथ ज़ेर वाली 'सीन' है (4)। इसमें दो मत हैं। अल-किसाई ने कहा: इसका मूल "बी-इसिन" है जिसमें हमज़ा हल्का है, इसलिए दो 'या' मिले, उनमें से एक को हटा दिया गया और इसके पहले अक्षर पर ज़ेर लगा दिया गया, जैसा कि "रग़ीफ़" और "शहीद" में कहा जाता है। यह भी कहा गया: उनका इरादा फ़इल (fa'il) के वज़न पर "बइस" था, इसलिए पहले अक्षर पर ज़ेर लगाया, हमज़ा को हल्का किया, और कसरा (ज़ेर) को हटा दिया, जैसा कि "रहिम" और "रिखिम" कहा जाता है। चौथा: अल-हसन का पाठ: 'बा' पर ज़ेर है, उसके बाद एक साकिन हमज़ा है, फिर ज़बर वाली 'सीन' है (5)। पांचवां: अबू अब्द अल-रहमान अल-मुकरी ने पढ़ा: "बइस" (Ba'isin), 'बा' पर ज़बर, हमज़ा पर ज़ेर और तनवीन के साथ 'सीन' पर ज़ेर (6)।

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 2/787। (2) यह हफ़्स के वर्णन में इब्न कसीर और आसिम का पाठ भी है। अस-सबअह पृ. 296, और अत-तयसीर पृ. 114। (3) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/469 में और अबू हय्यान ने अल-बहर 4/413 में इसका उल्लेख किया है, और उन्होंने कहा: यह तमीम की भाषा है। इब्न कसीर अल-मक्की का पाठ 'बा' पर ज़बर के साथ है जैसा कि पहले बताया गया है। (4) नाफ़े और अबू जाफ़र ने इसे पढ़ा। अन-नश्र 2/272। (5) इब्न जिन्नी ने

अल-मुहतासिब 1/267 में इसका उल्लेख किया है। (6) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/469 में और अबू हय्यान ने अल-बहर 4/413 में इसका उल्लेख किया है।

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "پھر جب وہ بھول گئے اس چیز کو جس کی انہیں نصیحت کی گئی تھی، تو ہم نے ان لوگوں کو بچا لیا جو برائی سے روکتے تھے اور ان لوگوں کو پکڑ لیا جنہوں نے ظلم کیا تھا، ایک عبرتناک (بئیس) عذاب کے ساتھ، اس وجہ سے کہ وہ نافرمانی کرتے تھے۔" (۱۶۵)

نسیان (بھولنا) سہو کرنے والے اور جان بوجھ کر چھوڑ دینے والے دونوں پر بولا جاتا ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: "پھر جب وہ بھول گئے اس چیز کو جس کی انہیں نصیحت کی گئی تھی،" یعنی: انہوں نے اسے قصداً چھوڑ دیا (۱)، اور اسی سے ہے: "وہ اللہ کو بھول گئے تو اس نے انہیں بھلا دیا" [التوبہ: ۶۷]۔

اور "بعذاب بئیس" کا معنی ہے: سخت۔ اس میں گیارہ قرأتیں ہیں: پہلی: ابو عمرو، حمزہ اور الکسائی کی قرأت: "بَئِیس" فعِیل کے وزن پر (۲)۔ دوسری: اہل مکہ کی قرأت: "بِیئس" با کے کسرہ (زیر) کے ساتھ اور وزن ایک ہی ہے (۳)۔ تیسری: اہل مدینہ کی قرأت: "بِییس" با مکسور ہے، اس کے بعد یاء ساکنہ ہے، اس کے بعد سین مکسور منون ہے (۴)۔ اس میں دو اقوال ہیں۔ کسائی نے کہا: اس میں اصل "بِیئس" ہے ہمزہ کی تخفیف کے ساتھ، پھر دو یاء جمع ہوگئیں، تو ان میں سے ایک حذف کر دی گئی اور اس کے اول کو کسرہ دیا گیا، جیسا کہ "رغیف" اور "شہید" کہا جاتا ہے۔ اور ایک قول یہ ہے کہ: "بئس" کا ارادہ کیا گیا جو فعِل کے وزن پر ہے، تو اس کے اول کو کسرہ دیا، ہمزہ میں تخفیف کی، اور کسرہ کو حذف کر دیا، جیسا کہ "رَحِم" اور "رِخِم" کہا جاتا ہے۔ چوتھی: الحسن کی قرأت: با مکسور ہے، اس کے بعد ہمزہ ساکنہ ہے، اس کے بعد سین مفتوح ہے (۵)۔ پانچویں: ابو عبد الرحمن المقری نے پڑھا: "بَئِس" با مفتوح، ہمزہ مکسور اور سین مکسور منون (۶)۔

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۷۸۷۔ (۲) اور یہی ابن کثیر اور عاصم کی قرأت ہے حفص کی روایت میں۔ السبعہ ص ۲۹۶، اور التیسیر ص ۱۱۴۔ (۳) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲/ ۴۶۹ میں، اور ابو حیان نے البحر ۴/ ۴۱۳ میں ذکر کیا ہے، اور کہا: یہ لغت تمیم ہے۔ اور ابن کثیر المکی کی قرأت با کے فتحہ کے ساتھ ہے جیسا کہ پہلے گزرا۔ (۴) اسے نافع اور ابو جعفر نے پڑھا۔ النشر ۲/ ۲۷۲۔ (۵) اسے ابن جنی نے المحتسب ۱/ ۲۶۷ میں ذکر کیا ہے۔ (۶) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۲/ ۴۶۹ ؁، اور ابو حیان نے البحر ۴/ ۴۱۳ میں ذکر کیا ہے۔

Surah Al-A'raf: Verse 165 - 368

Sixth: Ya'qub the reciter said: It was reported from some reciters: "bi-'adhabin ba'isa" with the 'ba' open (fat-ha), the 'hamza' broken (kasra), and the 'sin' open (fat-ha) (1).

Seventh: The recitation of Al-A'mash: "bay'isin" on the weight of 'fay'ilin' (2). It was also reported from him: "biyasin" on the weight of 'fayya'ilin' (3). And it was reported from him: "ba'sin" with an open 'ba' and a doubled (shadda) broken 'hamza', and the 'sin' in all of them is broken and nunated (tanwin), meaning the recitations of Al-A'mash (4).

Tenth: The recitation of Nasr bin 'Asim: "bi-'adhabin baysi" the 'ba' is open, and the 'ya' is doubled without a 'hamza' (5).

Ya'qub the reciter said: It was reported from some reciters: "bi'isi" the 'ba' is broken, followed by a silent (sukun) 'hamza', then an open 'ya' (6). These are eleven recitations mentioned by Al-Nahhas (7).

Ali bin Sulayman said: The Arabs say: "He brought daughters of bays," meaning: something bad. So the meaning of "bi-'adhabin baysin" is: with a bad punishment.

As for the recitation of Al-Hasan, Abu Hatim claimed it has no basis, saying: because one does not say: "I passed by a man [who is] bi'sa (wretched)," until one says: "bi'sa al-rajulu" (wretched is the man), or "bi'sa rajulan" (wretched as a man).

Al-Nahhas said: This is rejected from Abu Hatim's speech; grammarians recounted: "If you do so and so, then by it and it was good (ni'mat)." They mean (8): then by it and it was a good trait. The estimation based on Al-Hasan's recitation is: ...

(1) Mentioned by Abu Hayyan in Al-Bahr 4/412, and restricted by Ibn Atiyya in Al-Muharrar al-Wajiz 2/469 with the doubling of the hamza. (2) Ibn Atiyya said: This is irregular (shadh); because 'fay'il' does not exist in sound [roots], but only in weak [roots], like 'sayyid' and 'mayyit'. Al-Samin said the same in Al-Durr al-Masun 5/498. (3) This is the narration of Shu'ba with variation from him. (4) Mentioned by Ibn Atiyya in Al-Muharrar al-Wajiz 2/469 - 470. (5) Al-Qira'at al-Shadhah p. 47, and Al-Muhtasib 1/265. (6) Mentioned by Ibn Jinni in Al-Muhtasib 1/267 without attribution, and Ibn Atiyya reported in Al-Muharrar al-Wajiz 2/470 its attribution to Al-Hasan and Al-A'mash. (7) In I'rab al-Qur'an 2/158 - 159. See also Al-Durr al-Masun 5/496 - 498. (8) In the manuscripts: "he means", and what is fixed is from (M) and I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas.

सूरह अल-अराफ: आयत 165 - 368

छठी: याकूब कारी ने कहा: कुछ कारियों (पाठकों) से आया है: "ब-अज़ाबिन बईसा" (بعذاب بئيسَ) जिसमें 'बा' पर फतह (ज़बर), 'हमज़ा' के नीचे कसरा (ज़ेर) और 'सीन' पर फतह (ज़बर) है (1)।

सातवीं: अल-आमश का पाठ: "बयइसिन" (بَيْئِسٍ) 'फयइल' (فَيْعِلٍ) के वज़न पर (2)। और उनसे यह भी रिवायत है: "बियासिन" (بِيَّاسٍ) 'फय्याइल' (فَيَّاعِلٍ) के वज़न पर (3)। और उनसे "ब-सिन" (بَئسٍ) भी रिवायत है, जिसमें 'बा' पर ज़बर और 'हमज़ा' पर तशदीद और उसके नीचे ज़ेर है, और इन सब में 'सीन' के नीचे ज़ेर और तनवीन है, यानी अल-आमश के पाठ (4)।

दसवीं: नस्र बिन आसिम का पाठ: "ब-अज़ाबिन बयसि" (بعذاب بَيْسِ) जिसमें 'बा' पर ज़बर और 'या' पर तशदीद है बिना हमज़ा के(5)।

याकूब कारी ने कहा: कुछ कारियों से आया है: "बईसी" (بئيسِ) जिसमें 'बा' के नीचे ज़ेर, उसके बाद साकिन हमज़ा, और फिर 'या' पर ज़बर है (6)। तो ये नहहास द्वारा वर्णित ग्यारह पाठ हैं (7)।

अली बिन सुलेमान ने कहा: अरब कहते हैं: "वह बय्स की बेटियाँ लाया", यानी: कोई बुरी चीज़। तो "ब-अज़ाबिन बयसिन" (بِعَذابٍ بَيْسٍ) का अर्थ है: बुरे अज़ाब (दंड) के साथ।

जहाँ तक अल-हसन के पाठ का सवाल है, अबू हातिम ने दावा किया कि इसका कोई आधार नहीं है, उन्होंने कहा: क्योंकि यह नहीं कहा जाता: "मैं एक ऐसे आदमी के पास से गुज़रा जो बिअसा (बुरा) है", जब तक कि यह न कहा जाए: "बिअसा अर-रजुलु" (बुरा है वह आदमी), या "बिअसा रजुलन" (आदमी के रूप में बुरा)।

नहहास ने कहा: अबू हातिम की यह बात खारिज है, व्याकरणविदों ने उल्लेख किया है: "यदि आप ऐसा और ऐसा करते हैं, तो वह और अच्छा हुआ (नि'मत)।" उनका अर्थ है (8): तो वह और वह अच्छी विशेषता हुई। अल-हसन के पाठ पर अनुमान यह है: ...

(1) अबू हयान ने 'अल-बहर' 4/412 में इसका उल्लेख किया है, और इब्न अतिया ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/469 में इसे हमज़ा की तशदीद के साथ सीमित किया है। (2) इब्न अतिया ने कहा: यह शाज़ (असामान्य) है; क्योंकि 'फयइल' सही (निरोग) धातु में नहीं पाया जाता, यह केवल मोतल (रोगी) धातु में पाया जाता है, जैसे 'सय्यिद' और 'मय्यित'। इसी तरह अल-समीन ने 'अद-दुर्र अल-मसन' 5/498 में कहा है। (3) यह उनसे शुबा की रिवायत है जिसमें मतभेद है। (4) इब्न अतिया ने 'अल-

मुहर्रर अल-वजीज़' 2/469 - 470 में इसका उल्लेख किया है। (5) अल-किरात अल-शाज़ाह पृष्ठ 47, और अल-मुहतासिब 1/265। (6) इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतासिब' 1/267 में बिना किसी श्रेय के इसका उल्लेख किया है, और इब्न अतिया ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/470 में इसे अल-हसन और अल-आमश की ओर श्रेय दिया है। (7) इराब अल-कुरान 2/158 - 159 में। और देखें 'अद-दुर्र अल-मसन' 5/496 - 498। (8) हस्तलिखित प्रतियों में: "वह चाहता है", और जो पुख्ता है वह (म) और नहहास के'इराब अल-कुरान' से है।

سورہ الاعراف: آیت ۱۶۵ - ۳۶۸

چھٹی: یعقوب قاری نے کہا: بعض قراء سے مروی ہے: «بعذاب بئیسَ» با مفتوح (زبر کے ساتھ)، ہمزہ مکسور (زیر کے ساتھ) اور سین مفتوح (۱)۔

ساتویں: الاعمش کی قرات: «بَیْئِسٍ» ’فَیْعِلٍ‘ کے وزن پر (۲)۔ اور ان سے مروی ہے: «بِیَّاسٍ» ’فَیَّاعِلٍ‘ وزن پر (۳)۔ اور ان سے مروی ہے: «بَئِسٍ» با مفتوح اور ہمزہ مشدد مکسور کے ساتھ، اور ان تمام میں سین مکسور منون (زیر اور تنوین کے ساتھ) ہے، میری مراد الاعمش کی قرات ہے (۴)۔

دسویں: نصر بن عاصم کی قرات: «بعذاب بَیْسِ» با مفتوح، اور یا مشدد بغیر ہمزہ کے (۵)۔

یعقوب قاری نے کہا: بعض قراء سے مروی ہے: «بئیسِ» با مکسور، اس کے بعد ہمزہ ساکن، اور اس کے بعد یا مفتوح (۶)۔ پس یہ گیارہ قراتیں ہیں جنہیں نحاس نے ذکر کیا ہے (۷)۔

علی بن سلیمان نے کہا: عرب کہتے ہیں: "جاء ببنات بَیْس"، یعنی: کسی بری چیز کے ساتھ آیا۔ پس «بِعَذابٍ بَیْسٍ» کے معنی ہیں: برے عذاب کے ساتھ۔

رہی بات حسن کی قرات کی، تو ابو حاتم نے دعویٰ کیا کہ اس کی کوئی وجہ نہیں ہے، انہوں نے کہا: کیونکہ یہ نہیں کہا جاتا: "مررت برجل بِئْسَ" (میں ایک ایسے آدمی کے پاس سے گزرا جو برا ہے)، یہاں تک کہ یہ کہا جائے: "بِئْسَ الرجل" (برا ہے وہ آدمی)، یا "بِئْسَ رجلاً" (بطور آدمی برا)۔

نحاس نے کہا: یہ ابو حاتم کا قول مردود ہے، نحویوں نے حکایت بیان کی ہے: "اگر تم نے ایسا ایسا کیا، تو اس کے ساتھ اور وہ اچھا ہوا (نعمت)۔" ان کی مراد (۸) ہے: تو وہ اور وہ اچھی خصلت ہوئی۔ حسن کی قرات پر تقدیر یہ ہے: ...

(۱) اسے ابو حیان نے البحر ۴/۴۱۲ میں ذکر کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴۶۹/۲ میں ہمزہ کی تشدید کے ساتھ مقید کیا ہے۔ (۲) ابن عطیہ نے کہا: یہ شاذ ہے؛ کیونکہ 'فیعل' صحیح میں نہیں پایا جاتا، بلکہ یہ معتل میں پایا جاتا ہے، جیسے سید اور میت۔ اسی طرح السمین نے الدر المصون ۴۹۸/۵ میں کہا ہے۔ (۳) اور یہ شعبہ کی روایت ہے ان سے اختلاف کے ساتھ۔ (۴) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴۶۹/۲ - ۴۷۰ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) القراءات الشاذة ص ۴۷، اور المحتسب ۲۶۵/۱۔ (۶) اسے ابن جنی نے المحتسب ۲۶۷/۱ میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴۷۰/۲ میں اس کی نسبت حسن اور اعمش کی طرف کی ہے۔ (۷) اعراب القرآن ۱۵۸/۲ - ۱۵۹ میں۔ اور دیکھیے الدر المصون ۴۹۶/۵ - ۴۹۸۔ (۸) قلمی نسخوں میں: "وہ چاہتا ہے"، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور نحاس کی کتاب اعراب القرآن سے ہے۔

Surah Al-A'raf: Verses 166 - 167 369

...with a wretched punishment. His, the Exalted, saying: {So when they were insolent about that which they had been forbidden, We said to them, "Be apes, despised."} His, the Exalted, saying: {So when they were insolent about that which they had been forbidden} i.e., when they overstepped in disobeying Allah. {We said to them, "Be apes, despised"} It is said: "khasatuhu fakhasaa," meaning: I distanced him and drove him away(1). This has been previously mentioned in "Al-Baqara"(2). This indicates that disobedience is a cause for vengeance, and there is no hiddenness in this. It was said: He said to them that in spoken words that were heard, so they became as such. It was also said: the meaning is: We made them apes(3).

His, the Exalted, saying: {And [mention] when your Lord declared that He would surely send against them until the Day of Resurrection those who would afflict them with the worst torment. Indeed, your Lord is swift in retribution; but indeed, He is Forgiving and Merciful.} i.e.: Let their ancestors know that if they changed and did not believe in the Unlettered Prophet, Allah would send against them those who would punish them. Abu Ali said: "Adhana" (declared) with elongation: "A'lama" (informed). And "Adhdhana" with shadda: "Naada" (called out). Some said: "Adhana" and "Adhdhana" both mean "A'lama", as it is said: "Aiqana" and "Tayayqana" (to be certain)(4). Zuhair said: So I said: know (ta'allam) that for the hunt there is an opportunity / So if you do not seize it, then you are its killer(5). Another said: Know (ta'allam) that the worst of people is a living one / Who is called out in his mark: 'Yasar' (left/wealth)(6). Meaning: Know (i'lam). And the meaning of {Yusoomuhum}: They make them taste; and this has been previously mentioned in "Al-Baqara"(7). It was said: the intended one is Nebuchadnezzar (Bukhtanassar)(8).

---

(1) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/160. (2) 2/174. (3) Al-Muharrar al-Wajeez 2/470. (4) Al-Hujja lil-Qurra' al-Sab'a 4/404 and 410, and this speech was narrated from Sibawayh, and it is in his book 4/62. (5) Diwan Zuhair p. 134. (6) Its speaker is Zuhair also, and it is in his diwan p. 300. (7) 2/84. (8) Mentioned by al-Razi in his Tafsir 15/42.

सूरा अल-आराफ़: आयतें 166 - 167 369

...एक अत्यंत कठोर दंड के साथ। अल्लाह का कथन: {फिर जब वे उस काम में सरकशी करने लगे जिससे उन्हें रोका गया था, तो हमने उनसे कहा, 'धिक्कारे हुए बंदर बन जाओ।'} अल्लाह का कथन: {फिर जब वे उस काम में सरकशी करने लगे जिससे उन्हें रोका गया था} अर्थात: जब उन्होंने अल्लाह की अवज्ञा में सीमा पार कर ली। {हमने उनसे कहा, 'धिक्कारे हुए बंदर बन जाओ'} कहा जाता है: "खसातुलु फखासा", जिसका अर्थ है: मैंने उसे दूर कर दिया और भगा दिया(1)। इसका उल्लेख पहले "अल-बकरा"(2) में हो चुका है। यह इस बात का प्रमाण है कि पाप प्रतिशोध का कारण बनते हैं, और इसमें कोई संदेह नहीं है। यह भी कहा गया है: अल्लाह ने उनसे सुने जाने वाले शब्दों में यह कहा, और वे वैसे ही बन गए। और यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है: हमने उन्हें बंदर बना दिया(3)।

अल्लाह का कथन: {और याद करो जब तुम्हारे रब ने घोषणा कर दी कि वह प्रलय के दिन तक उन पर ऐसे लोगों को भेजता रहेगा जो उन्हें बुरी यातना देते रहेंगे। वास्तव में तुम्हारा रब दंड देने में बहुत तेज़ है, और वह अत्यंत क्षमाशील और दयावान भी है।} अर्थात: उनके पूर्वजों को यह ज्ञात होना चाहिए कि यदि उन्होंने बदलाव किया और उस अनपढ़ नबी पर ईमान नहीं लाए, तो अल्लाह उन पर उन्हें दंडित करने वालों को भेज देगा। अबू अली ने कहा: "आधना" (घोषणा की) दीर्घ उच्चारण के साथ: "अलामा" (सूचित किया)। और "अधधना" शद्दा के साथ: "नादा" (पुकारा)। कुछ ने कहा: "आधना" और "अधधना" दोनों का अर्थ "अलामा" है, जैसे कहा जाता है: "ऐक़ना" और "तयक़ना" (निश्चित होना)(4)। ज़ुहैर ने कहा: तो मैंने कहा: जान लो (त'अल्लम) कि शिकार के लिए एक अवसर होता है / यदि तुम इसे नहीं गँवाते हो, तो तुम उसके शिकारी हो(5)। एक अन्य ने कहा: जान लो (त'अल्लम) कि लोगों में सबसे बुरा वह जीवित व्यक्ति है / जिसे उसके चिह्न 'यसार' (धन/बायां) से पुकारा जाए(6)। अर्थात: जान लो (इलम)। और {यसूमहुम} का अर्थ है: वह उन्हें चखाएगा; और इसका उल्लेख पहले "अल-बकरा"(7) में हो चुका है। कहा गया है: इससे अभिप्राय बुख्तनस्सर (नेबुचादनेज़र) है(8)।

---

(1) इराब अल-क़ुरान, अल-नहहास द्वारा 2/160। (2) 2/174। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/470। (4) अल-हुज्जा लिल-कुर्रा अल-सबा 4/404 और 410, और यह बात सिबावैह से उद्धृत है, और यह उनकी पुस्तक 4/62 में है। (5) दीवान ज़ुहैर पृष्ठ 134। (6) इसके वक्ता ज़ुहैर ही हैं, और यह उनके

दीवान पृष्ठ 300 में है। (7) 2/84। (8) अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 15/42 में इसका उल्लेख किया है।

سورة الاعراف: آیات ١٦٦ - ١٦٧ ٣٦٩

...ایک برے عذاب کے ساتھ۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {پھر جب انہوں نے اس چیز میں سرکشی کی جس سے انہیں روکا گیا تھا، تو ہم نے ان سے کہا کہ 'تم دھتکارے ہوئے بندر بن جاؤ۔'} اللہ تعالیٰ کا قول: {پھر جب انہوں نے اس چیز میں سرکشی کی جس سے انہیں روکا گیا تھا} یعنی: جب انہوں نے اللہ کی نافرمانی میں حد سے تجاوز کیا۔ {ہم نے ان سے کہا کہ 'تم دھتکارے ہوئے بندر بن جاؤ'} کہا جاتا ہے: "خسأتُه فخسأ"، یعنی: میں نے اسے دور کر دیا اور بھگا دیا(١)۔ اس کا ذکر پہلے "البقرہ"(٢) میں ہو چکا ہے۔ یہ اس بات کی دلیل ہے کہ گناہ بدلہ لینے کا سبب ہیں، اور اس میں کوئی پوشیدگی نہیں ہے۔ کہا گیا ہے: اللہ نے ان سے ایسے کلمات میں کلام کیا جو سنے گئے، تو وہ ایسے ہی ہو گئے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: ہم نے انہیں بندر بنا دیا(٣)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور جب تمہارے رب نے آگاہ کر دیا کہ وہ قیامت کے دن تک ان پر ایسے لوگوں کو مسلط کرتا رہے گا جو انہیں برا عذاب دیں گے۔ بے شک تمہارا رب جلد سزا دینے والا ہے، اور بے شک وہ بخشنے والا مہربان ہے۔} یعنی: ان کے اسلاف کو معلوم ہونا چاہیے کہ اگر انہوں نے بدلاؤ کیا اور نبیِ اُمّی پر ایمان نہ لائے، تو اللہ ان پر ایسے لوگوں کو بھیجے گا جو انہیں عذاب دیں گے۔ ابو علی نے کہا: "آذنَ" مَد کے ساتھ: "أَعْلَمَ" (باخبر کیا)۔ اور "أذَّنَ" شد کے ساتھ: "نادی" (پکارا)۔ بعض نے کہا: "آذن" اور "أذَّن" دونوں کا ایک ہی معنی ہے یعنی "أعلم"، جیسے کہا جاتا ہے: "أیقن" اور "تیقن"(٤)۔ زہیر نے کہا: پس میں نے کہا: جان لو (تعلم) کہ شکار کے لیے ایک موقع ہوتا ہے / پس اگر تم اسے ضائع نہ کرو تو تم اس کے شکاری ہو(٥)۔ ایک اور نے کہا: جان لو (تعلم) کہ لوگوں میں سب سے برا وہ زندہ شخص ہے / جسے اس کے نشان 'یسار' کے ساتھ

پکارا جائے(٦)۔ یعنی: جان لو (اِعلم)۔ اور {يَسُومُهُمْ} کا معنی ہے: وہ انہیں چکھاتا ہے؛ اور اس کا ذکر پہلے "البقرہ"(٧) میں گزر چکا ہے۔ کہا گیا ہے: مراد بختنصر ہے(٨)۔

---

(١) إعراب القرآن للنحاس ٢/١٦٠۔ (٢) ٢ / ١٧٤۔ (٣) المحرر الوجيز ٢ / ٤٧٠۔ (٤) الحجة للقراء السبعة ٤ / ٤٠٤ اور ٤١٠، اور یہ کلام سیبویہ سے نقل کیا گیا ہے، اور یہ ان کی کتاب ٤ / ٦٢ میں ہے۔ (٥) دیوان زهير ص ١٣٤۔ (٦) اس کا قائل بھی زہیر ہی ہے، اور یہ اس کے دیوان ص ٣٠٠ میں ہے۔ (٧) ٢ / ٨٤۔ (٨) رازی نے اپنی تفسیر ١٥ / ٤٢ میں اس کا ذکر کیا ہے۔

Surah Al-A'raf: Verses 167 - 168 (370)

It was said: the Arabs. And it was said: the Ummah of Muhammad ﷺ, which is more apparent, for they are the ones remaining until the Day of Resurrection. And Allah knows best. Ibn Abbas said regarding "the evil torment": here it means the taking of Jizya (1). If it is asked: they were transformed (into apes and pigs), so how can Jizya be taken from them? The answer is that it is taken from their children and offspring, and they are the most humiliated people, and they are the Jews (2). And from Sa'id bin Jubayr regarding "the evil torment": he said: Al-Kharaj (land tax), and no prophet ever collected Kharaj except Moses, peace be upon him; he was the first to institute Kharaj, and he collected it for thirteen years, then he stopped, and our Prophet, peace and blessings be upon him (3).

Allah the Almighty says: {And We divided them throughout the earth into nations. Among them are the righteous, and among them are otherwise. And We tested them with good [times] and bad that perhaps they would return [to obedience].}

Allah the Almighty says: {And We divided them throughout the earth into nations} meaning: We dispersed them across the lands. He meant by this the scattering of their affairs, so they did not unite (4) upon a single word. {Among them are the righteous} is in the nominative case (marfu') as a subject (mubtada'). The meaning is: those who believed in Muhammad, peace and blessings be upon him, and those who did not change (the religion) among them and died before the abrogation of Moses' law. Or they are those beyond China, as previously mentioned (5).

{and among them are otherwise} is in the accusative case (mansub) as an adverb (zarf). Al-Nahhas said: We do not know anyone who read it in the nominative (6). The meaning is the disbelievers among them. {And We tested them} meaning: We tried them. {with good [times]} meaning: with fertility and well-being. {and bad} meaning: drought and hardships. {that perhaps they would return} so that they might turn back from their disbelief (7).

(1) These views were recorded by Al-Tabari 10/ 530 - 531. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 3/ 97. (3) Recorded by Al-Tabari 10/ 532. (4) In (D) and (M): "unite" (tajma'u), and the discussion is in Tafsir al-Baghawi 2/ 209. (5) 7/ 302, and see Al-Kashshaf 2/ 127. (6) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/ 160. (7) Al-Waseet 2/ 422.

सूरह अल-आराफ़: आयतें 167 - 168 (370)

कहा गया: अरब। और कहा गया: मुहम्मद ﷺ की उम्मत, जो अधिक स्पष्ट है; क्योंकि वे क़यामत के दिन तक रहने वाले हैं। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। इब्न अब्बास ने "बुरे अज़ाब" के बारे में कहा: यहाँ इसका अर्थ जज़िया लेना है(1)। यदि यह पूछा जाए: उन्हें तो विकृत कर दिया गया था, तो उनसे जज़िया कैसे लिया जा सकता है? इसका उत्तर यह है कि यह उनके बच्चों और संतानों से लिया जाता है, और वे सबसे अपमानित लोग हैं, और वे यहूदी हैं(2)। और सईद बिन जुबैर से "बुरे अज़ाब" के बारे में: उन्होंने कहा: अल-खराज (भूमि कर), और किसी भी नबी ने कभी खराज नहीं वसूला सिवाय मूसा अलैहिस्सलाम के, वह खराज लागू करने वाले पहले व्यक्ति थे, और उन्होंने इसे तेरह वर्षों तक वसूला, फिर रुक गए, और हमारे नबी अलैहिस्सलाम(3)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और हमने उन्हें पृथ्वी में कई समुदायों में विभाजित कर दिया। उनमें से कुछ नेक हैं और कुछ इसके विपरीत। और हमने उन्हें अच्छाइयों और बुराइयों से आज़माया ताकि शायद वे पलट आएँ।}

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और हमने उन्हें पृथ्वी में समुदायों में विभाजित कर दिया} अर्थात: हमने उन्हें देशों में बिखेर दिया। इससे उनका तात्पर्य उनके मामलों के बिखरने से था, इसलिए वे एक शब्द (एकता) पर एकजुट नहीं हुए(4)। {उनमें से कुछ नेक हैं} यह इब्तिदा (विषय) के रूप में रफ़अ (कर्त्ता कारक) में है। इसका तात्पर्य है: वे लोग जो मुहम्मद ﷺ पर ईमान लाए, और जिन्होंने अपने धर्म को नहीं बदला और मूसा के कानून के निरस्त होने से पहले मर गए। या वे लोग हैं जो चीन के परे हैं, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है(5)।

{और कुछ इसके विपरीत} यह ज़र्फ़(क्रिया विशेषण) के रूप में मंसूब (कर्म कारक) है। अल-नहस ने कहा: हम किसी को नहीं जानते जिसने इसे रफ़अ में पढ़ा हो(6)। और तात्पर्य उनमें से काफ़िरों से है। {और हमने उन्हें आज़माया} अर्थात: हमने उनकी परीक्षा ली। {अच्छाइयों के साथ} अर्थात: प्रचुरता और स्वास्थ्य के साथ। {और बुराइयों के साथ} अर्थात: अकाल और कठिनाइयों के साथ। {ताकि शायद वे पलट आएँ} ताकि वे अपने कुफ़्र (अविश्वास) से पलट जाएँ(7)।

(1) इन कथनों को अल-तबरी 10/ 530 - 531 ने उद्धृत किया है। (2) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 3/ 97। (3) अल-तबरी 10/ 532 द्वारा उद्धृत। (4) (द) और (म) में: "एकजुट होना", और

चर्चा तफ़सीर अल-बग़वी 2/ 209 में है। (5) 7/ 302, और अल-कशफ़ 2/ 127 देखें। (6) अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान 2/ 160। (7) अल-वसीत 2/ 422।

سورہ الاعراف: آیات ۱۶۷ - ۱۶۸ (۳۷۰)

کہا گیا: عرب۔ اور کہا گیا: امت محمد ﷺ، جو زیادہ ظاہر ہے؛ کیونکہ وہ قیامت کے دن تک باقی رہنے والے ہیں۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ ابن عباس نے "برے عذاب" کے بارے میں فرمایا: یہاں اس سے مراد جزیہ لینا ہے(۱)۔ اگر یہ سوال کیا جائے کہ: وہ تو مسخ کر دیے گئے تھے، تو ان سے جزیہ کیسے لیا جائے؟ جواب یہ ہے کہ یہ ان کے بچوں اور اولاد سے لیا جاتا ہے، اور وہ ذلیل ترین قوم ہیں، اور وہ یہودی ہیں(۲)۔ اور سعید بن جبیر سے "برے عذاب" کے بارے میں مروی ہے: انہوں نے کہا: الخراج (مالیاتی ٹیکس)، اور کسی نبی نے کبھی خراج وصول نہیں کیا سوائے موسیٰ علیہ السلام کے، وہ پہلے شخص تھے جنہوں نے خراج لگایا، اور انہوں نے تیرہ سال تک اسے وصول کیا، پھر رک گئے، اور ہمارے نبی علیہ الصلوۃ والسلام(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَقَطَّعْنَاهُمْ فِي الْأَرْضِ أُمَمًا مِّنْهُمُ الصَّالِحُونَ وَمِنْهُمْ دُونَ ذَٰلِكَ وَبَلَوْنَاهُمْ بِالْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّئَاتِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَقَطَّعْنَاهُمْ فِي الْأَرْضِ أُمَمًا﴾ یعنی: ہم نے انہیں ملکوں میں منتشر کر دیا۔ اس سے مراد ان کے معاملات کا تتر بتر ہونا تھا، چنانچہ ان کا کلمہ ایک نہ ہو سکا(۴)۔ ﴿مِّنْهُمُ الصَّالِحُونَ﴾ یہ مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے۔ اور اس سے مراد وہ لوگ ہیں جو محمد ﷺ پر ایمان لائے، اور جنہوں نے ان میں سے (دین کو) نہیں بدلا اور شریعتِ موسیٰ کے منسوخ ہونے سے پہلے وفات پا گئے۔ یا یہ وہ لوگ ہیں جو چین کے پرے ہیں، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(۵)۔

﴿وَمِنْهُمْ دُونَ ذَٰلِكَ﴾ یہ ظرف ہونے کی وجہ سے منصوب ہے۔ النحاس نے کہا: ہم کسی ایسے شخص کو نہیں جانتے جس نے اسے رفع کے ساتھ پڑھا ہو(۶)۔ اور مراد ان میں سے کفار ہیں۔ ﴿وَبَلَوْنَاهُمْ﴾

یعنی: ہم نے انہیں آزمایا۔ ﴿بِالْحَسَنَتِ﴾ یعنی: خوشحالی اور عافیت کے ساتھ ﴿وَالسَّيِّئَاتِ﴾ یعنی: قحط اور شدائد کے ساتھ ﴿لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾ تاکہ وہ اپنے کفر سے باز آ جائیں(۷)۔

(۱) ان اقوال کو الطبری ۱۰/ ۵۳۰ - ۵۳۱ نے روایت کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۳/ ۹۷۔ (۳) اسے الطبری ۱۰/ ۵۳۲ نے روایت کیا ہے۔ (۴) (د) اور (م) میں: "تجمع" ہے، اور یہ کلام تفسیر البغوی ۲/ ۲۰۹ میں ہے۔ (۵) ۷/ ۳۰۲، اور دیکھئے الکشاف ۲/ ۱۲۷۔ (۶) إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۱۶۰۔ (۷) الوسیط ۲/ ۴۲۲۔

371 Surah Al-A'raf: Verse 169

Allah the Almighty said: {Then there succeeded after them a successor who inherited the Scripture, taking the goods of this lower life and saying, "It will be forgiven us." And if there comes to them a similar offer, they would take it. Was not the covenant of the Scripture taken from them that they would not say about Allah except the truth, and they studied what was in it? And the home of the Hereafter is better for those who fear Allah. Will you not then reason?} [169]

His saying, the Almighty: {Then there succeeded after them a successor} means the children of those whom He dispersed in the earth. Abu Hatim said: "Al-khalf" with a sukun on the lam: means children, both singular and plural are the same in it. And "Al-khalaf" with a fatha on the lam: means a substitute, whether it was a child or a stranger. Ibn al-A'rabi said: "Al-khalaf" with fatha is for the righteous, and with jazm (sukun) is for the corrupt (1). Labid said: Those in whose protection people used to live have gone... and I remained among a successor (khalf) like the skin of a mangy [camel] (2) From it, bad speech was called: khalf, and from it the common proverb: He remained silent for a thousand and then spoke khalf (nonsense/evil) (3). So khalf is for blame, with sukun, and khalaf with fatha is for praise. This is the common used form. The Prophet ﷺ said: "This knowledge will be carried by the trustworthy ones of every generation (khalaf)" (4). Each of them might be used in place of the other. Hassan bin Thabit said: Our first step is towards you and our successor (khalfuna) ... follows our first in obedience to Allah (5) And another said: We found a successor (khalaf), what an evil successor... he closed his door on us and then swore The doorkeeper enters no one except those he knows... a slave who, if he rises with a load, stops (6)

(1) Tafsir al-Baghawi 2/210. (2) Salaf 6/422. (3) Al-Sihah (khalf), and see the book of proverbs by Al-Qasim bin Sallam p. 55, and Majma' al-Amthal by al-Maydani 1/330. (4) Salaf 1/63. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/472, and the verse is in the Diwan of Hassan p. 148. (6) Al-Rajz in Al-Kamil on the authority of Al-Riyashi censuring a man who held a banquet 3/1311. And in Al-Lisan (khadaf) with a difference in its arrangement, and in it: khadafa, instead of: waqafa.

371 सूरह अल-अराफ़: आयत 169

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {फिर उनके बाद उनके ऐसे उत्तराधिकारी हुए जो किताब (तौरात) के वारिस बने, वे इस तुच्छ दुनिया का सामान ले लेते हैं और कहते हैं, "हमें क्षमा कर दिया जाएगा।" और यदि उनके पास वैसा ही सामान फिर आ जाए, तो उसे भी ले लेंगे। क्या उनसे किताब का यह वचन नहीं लिया गया था कि वे अल्लाह के बारे में सत्य के सिवा कुछ न कहें? और उन्होंने उसे पढ़ा भी था जो उसमें है। और परलोक का घर उन लोगों के लिए बेहतर है जो डरते हैं। क्या तुम समझते नहीं?} [169]

अल्लाह तआला का कथन: {फिर उनके बाद उनके ऐसे उत्तराधिकारी हुए} इसका अर्थ है उन लोगों की संतान जिन्हें उसने पृथ्वी पर बिखेर दिया था। अबू हातिम ने कहा: "अल-खल्फ" (लाम पर सुकून के साथ) का अर्थ है संतान, इसमें एकवचन और बहुवचन समान हैं। और "अल-खलफ़" (लाम पर फतह के साथ) का अर्थ है विकल्प (बदला), चाहे वह संतान हो या अजनबी। इब्न अल-अराबी ने कहा: फतह के साथ "अल-खलफ़" नेक के लिए है, और जज़्म (सुकून) के साथ बुरे के लिए है (1)। लबीद ने कहा: वे लोग चले गए जिनके साये में लोग जिया करते थे... और मैं एक ऐसे उत्तराधिकारी (खल्फ) के बीच रह गया हूँ जैसे खाज वाले [ऊंट] की खाल (2) इसी से बुरी बात के लिए "खल्फ" कहा जाता है, और इसी से प्रसिद्ध कहावत है: वह एक हजार तक चुप रहा और फिर खल्फ (बुराई/निरर्थक) बोला (3)। तो "खल्फ" निंदा के लिए है, सुकून के साथ, और "खलफ़" प्रशंसा में फतह के साथ। यही सबसे ज़्यादा इस्तेमाल किया जाने वाला रूप है। पैगंबर ﷺ ने फ़रमाया: "इस ज्ञान को हर पीढ़ी (खलफ़) के विश्वसनीय लोग वहन करेंगे" (4)। कभी-कभी इनमें से प्रत्येक का उपयोग एक-दूसरे के स्थान पर किया जाता है। हसान बिन साबित ने कहा: तुम्हारी ओर पहला कदम हमारा है और हमारे उत्तराधिकारी (खल्फुना) ... अल्लाह की आज्ञाकारिता में हमारे पूर्वजों के अनुयायी हैं (5) और दूसरे ने कहा: हमने एक उत्तराधिकारी (खलफ़) पाया, कैसा बुरा उत्तराधिकारी... उसने हम पर अपना दरवाज़ा बंद कर लिया और फिर कसम खाई दरबान केवल उसी को अंदर जाने देता है जिसे वह जानता है... एक ऐसा दास जो बोझ के साथ उठते ही रुक जाता है (6)

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 2/210। (2) सलफ़ 6/422। (3) अस-सिहाह (खल्फ), और अल-कासिम बिन सलाम की कहावतों की किताब पृष्ठ 55, और अल-मैदानी की मजमा अल-अमथाल 1/330 देखें। (4) सलफ़ 1/63। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/472, और यह शेर हसान के दीवान के पृष्ठ 148 पर है। (6) अल-कामिल में अल-रियाशी के हवाले से अर-रजज़ एक ऐसे व्यक्ति की निंदा करते

हुए जिसने दावत दी थी 3/1311। और अल-लिसान (खदफ़) में इसके क्रम में अंतर है, और उसमें: खदफ़ा, वक़फ़ा के बदले।

371 سورة الاعراف: آیت 169

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {پھر ان کے بعد ایسے نااہل جانشین ان کے قائم مقام ہوئے جو کتاب کے وارث بنے، وہ اس ادنیٰ دنیا کا مال و متاع لے لیتے ہیں اور کہتے ہیں کہ "ہمیں معاف کر دیا جائے گا"۔ اور اگر ان کے پاس ویسا ہی اور مال آ جائے تو اسے بھی لے لیں۔ کیا ان سے کتاب کا یہ عہد نہیں لیا گیا تھا کہ وہ اللہ کے بارے میں حق کے سوا کچھ نہ کہیں؟ اور انہوں نے وہ کچھ پڑھ لیا تھا جو اس میں ہے۔ اور آخرت کا گھر ان لوگوں کے لیے بہتر ہے جو تقویٰ اختیار کرتے ہیں۔ کیا تم عقل سے کام نہیں لیتے؟} [169]

اللہ تعالیٰ کا قول: {پس ان کے بعد ایسے جانشین آئے} یعنی ان لوگوں کی اولاد جنہیں اس نے زمین میں منتشر کر دیا تھا۔ ابو حاتم نے کہا: "الخَلْف" لام کے سکون کے ساتھ: اولاد، واحد اور جمع اس میں برابر ہیں۔ اور "الخَلَف" لام کے فتحہ کے ساتھ: بدل، چاہے وہ اولاد ہو یا کوئی اجنبی۔ ابن الاعرابی نے کہا: "الخَلَف" زبر کے ساتھ نیک کے لیے، اور جزم (سکون) کے ساتھ برے کے لیے ہے (1)۔ لبید نے کہا: وہ لوگ چلے گئے جن کے سائے میں زندگی گزاری جاتی تھی... اور میں ایک ایسے جانشین (خَلْف) میں رہ گیا ہوں جیسے خارش زدہ [اونٹ] کی کھال (2) اسی سے بری بات کے لیے "خَلْف" کہا جاتا ہے، اور اسی سے مشہور مثل ہے: ہزار [کلمات] پر خاموش رہا اور پھر خَلْف (بری بات) کہی (3)۔ پس "خَلْف" مذمت میں ہے، سکون کے ساتھ، اور "الخَلَف" مدح میں فتحہ کے ساتھ یہی مستعمل اور مشہور ہے۔ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اس علم کو ہر طبقہ (خَلَف) کے عادل لوگ اٹھائیں گے" (4)۔ اور کبھی ان میں سے ہر ایک دوسرے کی جگہ بھی استعمال ہوتا ہے۔ حسان بن ثابت نے کہا: تمہاری طرف پہلا قدم ہمارا ہے اور ہمارے بعد آنے والے (خَلْفُنا) ... اللہ کی اطاعت میں ہمارے پہلوں کے پیروکار ہیں (5) اور ایک اور شاعر نے کہا: ہم نے ایک

جانشین (خَلَف) پایا، کتنا برا جانشین... اس نے ہم پر اپنا دروازہ بند کر لیا پھر قسم کھائی دربان صرف اسی کو داخل ہونے دیتا ہے جسے وہ پہچانتا ہے... ایسا غلام جو بوجھ اٹھاتے ہوئے رک جائے (6)

(1) تفسیر البغوی 2/210۔ (2) سلف 6/422۔ (3) الصحاح (خلف)، اور دیکھیں کتاب الامثال از قاسم بن سلام ص 55، اور مجمع الامثال از میدانی 1/330۔ (4) سلف 1/63۔ (5) المحرر الوجیز 2/472، اور یہ شعر دیوانِ حسان ص 148 میں ہے۔ (6) الکامل میں ریاشی کی سند سے الرجز ایک ایسے شخص کی مذمت میں جس نے ضیافت کی تھی 3/1311۔ اور اللسان (خضف) میں ترتیب کے اختلاف کے ساتھ، اور اس میں: خضف، وقف کی جگہ۔

372 Surah Al-A'raf: Verse 169

It is related: 'khasafa', meaning: 'radama'(1). The purpose of the verse is condemnation. "They inherited the Scripture", the commentators said: They are the Jews, they inherited the Book of Allah, read it and knew it, but they contravened its ruling and committed its prohibitions despite their study of it(2). This was a reproach and a rebuke to them. "They take the goods of this lower world" Then He informed about them that they take what is offered to them of the fleeting enjoyments of the world due to the intensity of their greed and voracity(3). "And they say: It will be forgiven us" while they do not repent. His saying, the Almighty: "And if an offer like it comes to them, they would take it" indicates that they do not repent. 'Al-Arad' (with fatha on 'ra'): the fleeting enjoyments of the world. With sukun on 'ra': whatever is of wealth other than dirhams and dinars(4).

The reference in this verse is to bribes and vile earnings. Then He condemned them for their delusion in saying: "It will be forgiven us," and that they are in a state where if the opportunity arises again, they would commit it. So they relied on their delusion of forgiveness while they are persistent (in sin). Rather, the one who says: 'it will be forgiven us' is the one who desists and regrets(5).

I say: This description with which Allah Almighty condemned those people is present among us. Al-Darimi Abu Muhammad narrated: Muhammad bin Al-Mubarak told us, Sadaqah bin Khalid told us, from Ibn Jabir, from a sheikh known as Abu Amr(6), from Mu'adh bin Jabal, may Allah be pleased with him, who said: The Qur'an will wear out in the hearts of some people just as a garment wears out and falls apart. They read it finding no desire or pleasure in it. They wear sheepskins over the hearts of wolves. Their deeds are greed unmixed with fear. If they fall short, they say: We shall reach (the goal). And if they do evil, they say: We shall be forgiven; for we do not associate anything with Allah(7).

---

(1) His saying: radama: i.e., passing wind. Al-Lisan (radam). (2) Tafsir al-Baghawi 2/210. (3) In (Z): and their voracity. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/100. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/472. (6) In the manuscripts: Abu Umar, and what is established is from (M), Sunan al-Darimi, and Ithaf al-Mahara 13/305. (7) Sunan al-Darimi (3346), and its chain of narration is weak.

कहा गया है: 'खसफ़ा', यानी: 'रदामा'(१)। आयत का उद्देश्य निंदा करना है। "उन्होंने किताब को विरासत में पाया", व्याख्याकारों ने कहा: वे यहूदी हैं, उन्हें अल्लाह की किताब विरासत में मिली, उन्होंने इसे पढ़ा और जाना, लेकिन इसके बावजूद उन्होंने इसके आदेशों का उल्लंघन किया और इसके वर्जित कार्यों को किया(२)। यह उनके लिए एक तिरस्कार और फटकार थी। "वे इस निचली दुनिया का सामान लेते हैं" फिर उन्होंने उनके बारे में सूचित किया कि वे दुनिया के भोग-विलास में से जो कुछ उनके सामने आता है, उसे अपने तीव्र लालच और भूख के कारण ले लेते हैं(३)। "और वे कहते हैं: हमें क्षमा कर दिया जाएगा" जबकि वे पश्चाताप नहीं करते। सर्वशक्तिमान का यह कथन कि "और यदि उनके पास वैसा ही कोई अवसर फिर आए, तो वे उसे भी ले लेंगे" दर्शाता है कि वे पश्चाताप नहीं करते हैं। 'अल-अरज़' (र पर ज़बर के साथ): दुनिया का सामान। र के सुकुन के साथ: दिरहम और दीनार के अलावा अन्य धन-संपत्ति(४)।

इस आयत में इशारा रिश्वत और बुरी कमाई की ओर है। फिर उन्होंने उनके इस भ्रम के लिए उनकी निंदा की कि "हमें क्षमा कर दिया जाएगा", और यह कि वे ऐसी स्थिति में हैं कि यदि उन्हें दोबारा मौका मिले तो वे वही अपराध करेंगे। उन्होंने क्षमा के भ्रम में पड़कर स्वयं को काट लिया जबकि वे (पाप पर) अड़े हुए हैं। वास्तव में, 'हमें क्षमा कर दिया जाएगा' वही कहता है जो (पाप) छोड़ दे और पछताए(५)।

मैं कहता हूँ: यह गुण जिससे अल्लाह तआला ने उन लोगों की निंदा की है, हम में भी मौजूद है। अल-दारिमी अबू मुहम्मद ने उल्लेख किया: हमें मुहम्मद बिन अल-मुबारक ने बताया, हमें सदक़ा बिन खालिद ने बताया, इब्न जाबिर से, एक शेख से जिन्हें अबू अम्र(६) कहा जाता है, मुआज़ बिन जबल (रज़िअल्लाहु अन्हु) से, उन्होंने कहा: कुरआन कुछ लोगों के दिलों में उसी तरह पुराना हो जाएगा जैसे कपड़ा पुराना होकर फट जाता है। वे इसे पढ़ेंगे लेकिन इसमें उन्हें कोई इच्छा या आनंद नहीं मिलेगा। वे भेड़ियों के दिलों पर भेड़ों की खाल पहनते हैं। उनके कार्य लालच हैं जिसमें कोई भय नहीं है। यदि वे कमी करते हैं तो कहते हैं: हम पहुँच जाएंगे। और यदि वे बुराई करते हैं तो कहते हैं: हमें क्षमा कर दिया जाएगा; क्योंकि हम अल्लाह के साथ किसी को शरीक नहीं करते(७)।

---

(१) उनका कहना: रदमा: यानी: पादना। लिसान (रदम)। (२) तफ़सीर अल-बग़वी २/२१०। (३) (ज़) में: और उनकी भूख। (४) मआनी अल-कुरआन अल-नहहास ३/१००। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़

२/४७२। (६) पांडुलिपियों में: अबू उमर, और जो स्थापित है वह (एम), सुनन अल-दारिमी, और इत्हाफ़ अल-महरा १३/३०५ से है। (७) सुनन अल-दारिमी (३३४६), और इसकी सनद कमज़ोर है।

۳۷۲ سورہ الاعراف: آیت ۱۶۹

روایت ہے: 'خصف'، یعنی: 'ردم' (۱)۔ اور اس آیت کا مقصد مذمت ہے۔ ﴿وَرِثُوا الْكِتَابَ﴾، مفسرین نے کہا: وہ یہودی ہیں، انہیں اللہ کی کتاب ورثے میں ملی، پس انہوں نے اسے پڑھا اور جانا، لیکن اس کے علم کے باوجود اس کے حکم کی مخالفت کی اور اس کے محرمات کا ارتکاب کیا (۲)۔ پس یہ ان کے لیے ایک ملامت اور ڈانٹ تھی۔ ﴿يَأْخُذُونَ عَرَضَ هَذَا الْأَدْنَى﴾ پھر ان کے بارے میں خبر دی کہ وہ دنیا کے ساز و سامان میں سے جو کچھ ان کے سامنے آتا ہے، اپنی شدید حرص اور لالچ کی وجہ سے لے لیتے ہیں (۳)۔ ﴿وَيَقُولُونَ سَيُغْفَرُ لَنَا﴾ حالانکہ وہ توبہ نہیں کرتے۔ اور ان کے توبہ نہ کرنے پر اللہ تعالیٰ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: ﴿وَإِن يَأْتِهِمْ عَرَضٌ مِّثْلُهُ يَأْخُذُوهُ﴾ اور 'عرض' (ر کے زبر کے ساتھ): دنیا کا ساز و سامان ہے۔ اور ر کے سکون کے ساتھ: درہم و دینار کے علاوہ دیگر مال (۴)۔

اور اس آیت میں اشارہ رشوت اور ناپاک کمائیوں کی طرف ہے۔ پھر ان کے اس قول "عنقریب ہمیں بخش دیا جائے گا" کے ذریعے ان کے دھوکے میں رہنے کی مذمت کی، اور یہ کہ ان کا حال ایسا ہے کہ اگر انہیں دوبارہ موقع ملے تو وہ پھر وہی گناہ کریں گے۔ پس انہوں نے بخشش کے دھوکے میں آ کر (حق سے ناتا) توڑ لیا حالانکہ وہ (گناہ پر) اصرار کرنے والے ہیں، جبکہ 'عنقریب ہمیں بخش دیا جائے گا' وہی کہتا ہے جو گناہ چھوڑ دے اور نادم ہو (۵)۔

میں کہتا ہوں: اور یہ صفت جس کے ذریعے اللہ تعالیٰ نے ان لوگوں کی مذمت کی ہے، ہم میں بھی موجود ہے۔ الدارمی ابو محمد نے سند بیان کی: ہمیں محمد بن المبارک نے بیان کیا، ہمیں صدقہ بن خالد نے بیان کیا، ابن جابر سے، انہوں نے ایک شیخ سے جن کی کنیت ابو عمرو (۶) ہے، انہوں نے معاذ بن جبل رضی اللہ عنہ سے روایت کیا، انہوں نے فرمایا: عنقریب قرآن کچھ لوگوں کے

سینوں میں اس طرح پرانا ہو جائے گا جیسے کپڑا پرانا ہو کر بوسیدہ ہو جاتا ہے، وہ اسے پڑھیں گے مگر اس میں انہیں کوئی رغبت اور لذت محسوس نہیں ہوگی، وہ بھیڑیوں جیسے دلوں پر بھیڑوں کی کھالیں پہنیں گے، ان کے اعمال محض طمع ہوں گے جس میں کوئی خوف شامل نہ ہوگا، اگر وہ کوتاہی کریں گے تو کہیں گے: ہم منزل کو پہنچ جائیں گے، اور اگر وہ برائی کریں گے تو کہیں گے: ہمیں بخش دیا جائے گا؛ ہم اللہ کے ساتھ کسی کو شریک نہیں ٹھہراتے (٧)۔

---

(١) ان کا قول: ردم: یعنی: ہوا خارج کرنا۔ اللسان (ردم)۔ (٢) تفسیر البغوی ٢/ ٢١٠۔ (٣) (ظ) میں ہے: اور ان کی بھوک۔ (٤) معانی القرآن للنحاس ٣/ ١٠٠۔ (٥) المحرر الوجیز ٢/ ٤٧٢۔ (٦) خطی نسخوں میں: ابا عمر، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (م)، سنن الدارمی، اور إتحاف المهرة ١٣/ ٣٠٥ سے ہے۔ (٧) سنن الدارمی (٣٣٤٦)، اور اس کی اسناد ضعیف ہے۔

Surat Al-A'raf: Verse 169 373

It was said: The pronoun in "yā'tihim" (comes to them) refers to the Jews of Medina, meaning: even if a similar ephemeral gain comes to the Jews of Yathrib (Medina) who were at the time of the Prophet ﷺ, they would take it just as their predecessors took it. The words of the Almighty: "Was not the covenant of the Scripture taken from them that they should not say about Allah except the truth, while they have studied what is in it? And the home of the Hereafter is better for those who fear [Allah]. Then will you not reason?" contains two points: First: His saying: "Was not the covenant of the Scripture taken from them" means the Torah. This is an intensification of the necessity of speaking the truth in legislation and rulings, and that judges should not lean towards falsehood with bribes(1). I say: This obligation that was binding upon them and for which the covenant was taken regarding speaking the truth is also binding upon us through the tongue of our Prophet ﷺ and the Book of our Lord, as previously explained in "An-Nisa"(2). There is no disagreement about this in any of the divine laws, and praise be to Allah. Second: His saying: "and they have studied what is in it" means: they read it, and they are recently acquainted with it(3). Abu Abd al-Rahman recited: "wa iddārasū mā fīhi" (and they have studied what is in it), assimilating the 'ta' into the 'dal'(4). Ibn Zayd said: A truthful person would come to them with a bribe, so they would bring out for him the Book of Allah and judge for him according to it. Then, when a false claimant came, they would take a bribe from him, bring out for him their own book which they had written with their own hands, and judge for him. Ibn Abbas said: "that they should not say about Allah except the truth" and they have spoken falsehood regarding the forgiveness of their sins which they mandate and assert with certainty(5). Ibn Zayd said: It refers to the rulings they judge by, as we mentioned. Some scholars said: The meaning of "wa darasū mā fīhi" is: they erased it by abandoning action upon it and understanding it(6), from the expression: "the wind erased (darasat) the tracks," when it wipes them away(7). Also, "faded writing" (khattun dāris) and "effaced dwelling" (rub'un dāris): when...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/472. (2) 7/207 and following. (3) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/100. (4) Al-Muhtasib 1/267, and I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/160. (5) Narrated by al-Tabari 10/539 and 540. (6) Al-Nukat wal-Uyun 2/275. (7) Tahdhib al-Lugha 12/359.

सूरा अल-अराफ: आयत 169 373

कहा गया है: "यातिहिम" (उनको आता है) में सर्वनाम मदीना के यहूदियों के लिए है, जिसका अर्थ है: यदि यथ्रिब (मदीना) के उन यहूदियों के पास जो पैगंबर ﷺ के समय में थे, कोई समान सांसारिक लाभ आए, तो वे उसे वैसे ही ले लेंगे जैसे उनके पूर्वजों ने लिया था। अल्लाह तआला का कथन: "क्या उनसे किताब का वह वचन नहीं लिया गया था कि वे अल्लाह के बारे में सच्चाई के सिवा कुछ न कहें, जबकि उन्होंने उसे पढ़ा है जो उसमें है? और आखिरत का घर उन लोगों के लिए बेहतर है जो डरते हैं। तो क्या तुम समझते नहीं?" इसमें दो मसले हैं: पहला: उनका कथन: "क्या उनसे किताब का वह वचन नहीं लिया गया था" इससे मुराद तौरात है। यह शरीयत और फैसलों में सच्चाई पर कायम रहने की अनिवार्यता पर जोर देना है, और यह कि न्यायाधीश रिश्वत के साथ असत्य की ओर न झुकें(1)। मैं कहता हूँ: यह बात जो उन पर अनिवार्य की गई थी और सच्चाई बोलने के संबंध में जिनसे वचन लिया गया था, हमारे लिए भी हमारे पैगंबर ﷺ की जुबान और हमारे रब की किताब के माध्यम से अनिवार्य है, जैसा कि पहले "अन-निसा" (2) में स्पष्ट किया जा चुका है। सभी शरीयतों में इस पर कोई मतभेद नहीं है, और अल्लाह की प्रशंसा है। दूसरा: उनका कथन: "और उन्होंने पढ़ा है जो उसमें है" अर्थात: उन्होंने इसे पढ़ा है, और वे इसके साथ हाल ही में परिचित हुए हैं (3)। अबू अब्द अल-रहमान ने इसे "व इद्दारसू मा फीहि" के रूप में पढ़ा है, जिसमें 'ता' को 'दाल' में मिला दिया गया है (4)। इब्न ज़ैद ने कहा: एक सच्चा व्यक्ति उनके पास रिश्वत लेकर आता था, तो वे उसके लिए अल्लाह की किताब निकालते थे और उसके अनुसार उसके पक्ष में फैसला करते थे। फिर, जब कोई झूठा व्यक्ति आता, तो वे उससे रिश्वत लेते और उसके लिए अपनी किताब निकालते जिसे उन्होंने अपने हाथों से लिखा था और उसके पक्ष में फैसला कर देते। इब्न अब्बास ने कहा: "कि वे अल्लाह के बारे में सच्चाई के सिवा कुछ न कहें" जबकि उन्होंने अपने पापों की क्षमा के बारे में झूठ बोला है जिसे वे अनिवार्य और निश्चित मानते हैं (5)। इब्न ज़ैद ने कहा: इसका अर्थ उन फैसलों से है जिनके द्वारा वे न्याय करते हैं, जैसा कि हमने उल्लेख किया है। कुछ विद्वानों ने कहा: "व दरासू मा फीहि" का अर्थ है: उन्होंने इस पर अमल करना और इसे समझना छोड़कर इसे मिटा दिया (6), जैसे कहावत है: "हवा ने निशानों को मिटा (दरसत) दिया," जब वह उन्हें मिटा देती है (7)। और "मिटा हुआ लेख" (खत्तुल दारिस) और "उजड़ा हुआ घर" (रबउल दारिस): जब...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/472। (2) 7/207 और उसके बाद। (3) अल-नहस द्वारा मा'नी अल-कुरान 3/100। (4) अल-मुहतासिब 1/267, और अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान 2/160। (5)

अल-तबरी 10/539 और 540 द्वारा उद्धृत। (6) अल-नुकात वल-उयून 2/275। (7) तहज़ीब अल-लुगा 12/359।

سورة الاعراف: آیت ۱۶۹ ۳۷۳

اور کہا گیا: «یأتھم» میں ضمیر مدینہ کے یہودیوں کے لیے ہے، یعنی: اگر مدینہ کے ان یہودیوں کے پاس جو نبی ﷺ کے زمانے میں تھے، ایسا ہی کوئی عارضی فائدہ آئے تو وہ اسے ویسے ہی لے لیں گے جیسے ان کے اسلاف نے لیا تھا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَلَمْ يُؤْخَذْ عَلَيْهِم مِّيثَاقُ الْكِتَابِ أَن لَّا يَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ وَدَرَسُوا مَا فِيهِ ۗ وَالدَّارُ الْآخِرَةُ خَيْرٌ لِّلَّذِينَ يَتَّقُونَ ۗ أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾ اس میں دو مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَلَمْ يُؤْخَذْ عَلَيْهِم مِّيثَاقُ الْكِتَابِ﴾ اس سے مراد تورات ہے۔ یہ شریعت اور احکام میں حق بات کے لازم ہونے پر تاکید ہے، اور یہ کہ حکام (جج) رشوت کے ذریعے باطل کی طرف مائل نہ ہوں (۱)۔ میں کہتا ہوں: یہ جو ان پر لازم کیا گیا اور جس پر ان سے حق بات کہنے کا عہد لیا گیا، وہ ہمارے نبی ﷺ کی زبان اور ہمارے رب کی کتاب کے ذریعے ہم پر بھی لازم ہے، جیسا کہ "النساء" (۲) میں اس کا بیان گزر چکا ہے۔ تمام شریعتوں میں اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے، والحمد للہ۔ دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَدَرَسُوا مَا فِيهِ﴾ یعنی: انہوں نے اسے پڑھا ہے، اور وہ اس سے حال ہی میں واقف ہوئے ہیں (۳)۔ ابو عبد الرحمن نے «وادَّارسوا ما فیه» پڑھا ہے، تو انہوں نے 'تاء' کو 'دال' میں مدغم کر دیا (۴)۔ ابن زید نے کہا: حق والا ان کے پاس رشوت لے کر آتا، تو وہ اس کے لیے اللہ کی کتاب نکالتے اور اس کے مطابق اس کا فیصلہ کرتے، پھر جب باطل والا آتا تو وہ اس سے رشوت لیتے اور اس کے لیے اپنی وہ کتاب نکالتے جو انہوں نے اپنے ہاتھوں سے لکھی ہوتی اور اس کے حق میں فیصلہ کر دیتے۔ ابن عباس نے کہا: ﴿أَن لَّا يَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ﴾ حالانکہ انہوں نے اپنے گناہوں کی بخشش کے بارے میں باطل بات کہی جسے وہ واجب قرار دیتے ہیں اور یقین سے کہتے ہیں (۵)۔ ابن زید نے کہا: یعنی ان احکام میں جن کے ذریعے وہ فیصلہ کرتے ہیں، جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔ بعض علماء نے کہا: «وَدَرَسُوا ما فیه» کا

معنی یہ ہے کہ: انہوں نے اس پر عمل چھوڑ کر اور اسے سمجھنا چھوڑ کر اسے مٹا دیا (۶)، تمہارے اس قول سے: «دَرَسَتِ الريحُ الآثارَ» (ہوا نے نشانات مٹا دیے): جب وہ انہیں مٹا دے (۷)۔ اور «خطٌّ دارسٌ» (مٹا ہوا خط)، اور «ربعٌ دارسٌ» (اجڑا ہوا علاقہ): جب...

(۱) المحرر الوجيز ۲/ ۴۷۲۔ (۲) ۷/ ۲۰۷ اور اس کے بعد۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۳/ ۱۰۰۔ (۴) المحتسب ۱/ ۲۶۷، اور إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۱۶۰۔ (۵) انہیں طبری نے ۱۰/ ۵۳۹ اور ۵۴۰ میں روایت کیا ہے۔ (۶) النكت والعيون ۲/ ۲۷۵۔ (۷) تهذيب اللغة ۱۲/ ۳۵۹۔

374 Surat Al-A'raf: Verses 169 - 171

...it was erased and its trace disappeared. This meaning corresponds to—meaning it agrees with—the words of the Almighty: {A party of those who were given the Scripture threw the Scripture of Allah behind their backs} [Al-Baqarah: 101] verse. And His words: {So they threw it away behind their backs} [Aali Imran: 187] as previously explained in 'Al-Baqarah' (1).

The words of the Almighty: {And those who hold fast to the Book and establish prayer—indeed, We will not allow the reward of the reformers to be lost. (170)}

The words of the Almighty: {And those who hold fast to the Book} meaning: the Torah, that is: by acting upon it. It is said: 'massaka bihi' and 'tamassaka bihi', meaning: he held fast to it (2). Abu al-'Aliyah and Asim, in the narration of Abu Bakr, read 'yumsikuna' (3) with lightened pronunciation from 'amsaka yumsiku'. The first reading is more appropriate because it contains the meaning of repetition and abundance in holding fast to the Book of Allah Almighty and His religion, for which they are praised. Holding fast to the Book of Allah and religion requires persistence and repetition of that action (4). Ka'b ibn Zuhayr said—matching his nature—censuring the frequent breaking of covenants (5):

"She does not hold fast to the covenant she claimed, except as sieves hold water." (6)

The words of the Almighty: {And [mention] when We raised the mountain over them as if it were a canopy and they thought it was about to fall on them, [and We said], 'Take what We have given you with determination and remember what is in it that perhaps you may become righteous.' (171)}

The words of the Almighty: {And [mention] when We raised (nataqna) the mountain} means: We lifted. Its explanation has already been given in 'Al-Baqarah'. {As if it were a canopy} meaning: as if it—due to its height—were a cloud giving shade. {Take what We have given you with strength} meaning: with seriousness. This has already passed in 'Al-Baqarah' up to the end of the verse (7).

---

(1) 2/268 - 269. (2) Al-Sihah (M-S-K). (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/160, and the reading of Abu Bakr in Al-Sab'ah p. 297, and Al-Taysir p. 114. (4) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/482. (5) From his words: "So he brought it..." to this point, it occurred in (M) after the verse, and what is established is consistent with I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/161 (and the speech is from him). (6) Diwan Ka'b p. 85, and the beginning

of the verse in it is: "And she does not hold fast to the connection..." (7) What the author mentioned in both places 2/164 - 165 has already passed.

३७४ सूरा अल-अराफ़: आयतें १६९ - १७१

...यह मिट गया और उसका निशान खत्म हो गया। यह अर्थ सर्वशक्तिमान के शब्दों के अनुरूप है - जिसका अर्थ है सहमत होना - : {जिन लोगों को किताब दी गई थी उनके एक गिरोह ने अल्लाह की किताब को अपनी पीठ पीछे फेंक दिया} [अल-बक़रह: १०१] आयत। और उनका कहना है: {तो उन्होंने उसे अपनी पीठ पीछे फेंक दिया} [आल इमरान: १८७] जैसा कि 'अल-बक़रह' (१) में पहले स्पष्ट किया जा चुका है।

सर्वशक्तिमान के शब्द: {और जो लोग किताब को मज़बूती से पकड़ते हैं और नमाज़ क़ायम करते हैं - बेशक, हम सुधार करने वालों का बदला ज़ाया नहीं करेंगे। (१७०)}

सर्वशक्तिमान के शब्द: {और जो लोग किताब को मज़बूती से पकड़ते हैं} यानी: तौरात, यानी: उस पर अमल करके। कहा जाता है: 'मस्सका बिही' और 'तमस्सका बिही', यानी: उसने उसे मजबूती से पकड़ लिया (२)। अबू अल-अलियाह और आसिम ने अबू बक्र के वर्णन में 'युम्सिकून' (३) पढ़ा है, जो 'अम्सका युम्सिकु का हल्का रूप है। पहली क़िरात (पढ़ना) अधिक उचित है क्योंकि इसमें अल्लाह सर्वशक्तिमान की किताब और उसके धर्म को मजबूती से थामे रखने में दोहराव और प्रचुरता का अर्थ है, जिसके लिए उनकी प्रशंसा की जाती है। अल्लाह की किताब और धर्म को थामे रखने के लिए उस कार्य की निरंतरता और पुनरावृत्ति की आवश्यकता होती है (४)। काब इब्न ज़ुहैर ने कहा - अपने स्वभाव के अनुसार - बार-बार वादा तोड़ने की निंदा करते हुए (५):

"वह उस वादे पर कायम नहीं रहती जिसका उसने दावा किया था, सिवाय इसके कि जैसे छलनी पानी को रोकती है।" (६)

सर्वशक्तिमान के शब्द: {और [याद करो] जब हमने उनके ऊपर पहाड़ उठा दिया जैसे कि वह कोई सायबान (छतरी) हो और उन्होंने सोचा कि वह उन पर गिरने ही वाला है, [और हमने कहा], 'जो कुछ हमने तुम्हें दिया है उसे मज़बूती से पकड़ो और जो कुछ उसमें है उसे याद रखो ताकि तुम परहेज़गार बन सको।' (१७१)}

सर्वशक्तिमान के शब्द: {और [याद करो] जब हमने पहाड़ को उठाया (नतक़ना)} का अर्थ है: हमने बुलंद किया। इसका विवरण 'अल-बक़रह' में पहले ही दिया जा चुका है। {जैसे कि वह कोई सायबान हो} यानी: मानो वह - अपनी ऊंचाई के कारण - साया देने वाला बादल हो। {जो कुछ हमने तुम्हें दिया

है उसे ताकत के साथ थामो} यानी: गंभीरता के साथ। यह 'अल-बक़रह' में आयत के अंत तक बीत चुका है (७)।

---

(१) २/२६८ - २६९। (२) अल-सिहाह (म-स-क)। (३) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान २/१६०, और अल-सबआ पृष्ठ २९७ में अबू बक्र की क़िरात, और अल-तयसीर पृष्ठ ११४। (४) अल-कश्फ अन वुजुह अल-किरात अल-सब १/४८२। (५) उनके शब्दों से: "तो वह उसे ले आया..." यहाँ तक, यह (M) में पद्य के बाद आया है, और जो स्थापित है वह अल-नहस २/१६१ द्वारा इराब अल-कुरान के अनुरूप है (और भाषण उन्हीं का है)। (६) दीवान काब पृष्ठ ८५, और उसमें पद्य की शुरुआत है: "और वह मिलन पर कायम नहीं रहती..." (७) लेखक ने दोनों स्थानों २/१६४ - १६५ में जो उल्लेख किया है वह पहले बीत चुका है।

۳۷۴ سورة الاعراف: آیات ۱۶۹ - ۱۷۱

...وہ مٹ گیا اور اس کا نشان ختم ہو گیا۔ یہ معنی اللہ تعالیٰ کے اس قول کے مطابق ہے - یعنی متفق ہے -: {جن لوگوں کو کتاب دی گئی تھی ان میں سے ایک گروہ نے اللہ کی کتاب کو اپنی پیٹھ کے پیچھے پھینک دیا} [البقرہ: ۱۰۱] آیت۔ اور اس کا قول: {پس انہوں نے اسے اپنی پیٹھ کے پیچھے پھینک دیا} [آل عمران: ۱۸۷] جیسا کہ 'البقرہ' (۱) میں پہلے بیان ہو چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور وہ لوگ جو کتاب کو مضبوطی سے تھامے ہوئے ہیں اور نماز قائم کرتے ہیں - بے شک ہم اصلاح کرنے والوں کا اجر ضائع نہیں کرتے۔ (۱۷۰)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور وہ لوگ جو کتاب کو مضبوطی سے تھامے ہوئے ہیں} یعنی: تورات، یعنی: اس پر عمل کرنے کے ذریعے۔ کہا جاتا ہے: 'مسَّک بہ' اور 'تمسَّک بہ'، یعنی: اس نے اسے مضبوطی سے تھام لیا (۲)۔ ابو العالیہ اور عاصم نے ابوبکر کی روایت میں 'یُمْسِکُون' (۳) پڑھا ہے جو 'اَمْسَکَ یُمْسِکُ' سے ہلکا ہے۔ پہلی قرأت زیادہ بہتر ہے کیونکہ اس میں اللہ تعالیٰ کی کتاب اور اس کے دین کو تھامنے میں تکرار اور کثرت کا معنی ہے، جس کی وجہ سے ان کی تعریف کی جاتی ہے۔ اللہ کی کتاب اور دین کو تھامنے کے لیے اس فعل پر ہمیشگی اور تکرار کی ضرورت ہوتی ہے (۴)۔ کعب بن زہیر نے - اپنی طبیعت کے مطابق - عہد شکنی کی کثرت کی مذمت کرتے ہوئے کہا (۵):

"وہ اس عہد پر قائم نہیں رہتی جس کا اس نے دعویٰ کیا تھا، مگر ویسے ہی جیسے چھلنی پانی کو روکتی ہے۔" (۶)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور [یاد کرو] جب ہم نے ان کے اوپر پہاڑ اٹھایا گویا کہ وہ کوئی سائبان ہو اور انہوں نے گمان کیا کہ وہ ان پر گرنے والا ہے، [اور ہم نے کہا]، 'جو کچھ ہم نے تمہیں دیا ہے اسے مضبوطی سے تھامو اور جو کچھ اس میں ہے اسے یاد رکھو تاکہ تم پرہیزگار بن سکو۔' {(۱۷۱)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور [یاد کرو] جب ہم نے پہاڑ کو اٹھایا (نَتَقْنَا)} اس کا مطلب ہے: ہم نے بلند کیا۔ اس کا بیان 'البقرہ' میں پہلے گزر چکا ہے۔ {گویا کہ وہ کوئی سائبان ہو} یعنی: گویا وہ - اپنی بلندی کی وجہ سے - سایہ کرنے والا بادل ہو۔ {جو کچھ ہم نے تمہیں دیا ہے اسے قوت کے ساتھ تھامو} یعنی: سنجیدگی کے ساتھ۔ اور یہ 'البقرہ' میں آیت کے آخر تک گزر چکا ہے (۷)۔

---

(۱) ۲/ ۲۶۸ - ۲۶۹۔ (۲) الصحاح (مسک)۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۱۶۰، اور القرآءۃ ابی بکر فی السبعہ ص ۲۹۷، اور التیسیر ص ۱۱۴۔ (۴) الکشف عن وجوہ القرآءات السبع ۱/ ۴۸۲۔ (۵) ان کے قول سے: "پس وہ اسے لایا..." یہاں تک، یہ (م) میں بیت کے بعد واقع ہوا ہے، اور جو ثابت ہے وہ اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۱۶۱ کے مطابق ہے (اور کلام انہی کا ہے)۔ (۶) دیوان کعب ص ۸۵، اور اس میں بیت کا پہلا مصرع ہے: "اور وہ وصل پر قائم نہیں رہتی..." (۷) مصنف نے دونوں جگہوں ۱۶۴/۲ - ۱۶۵ میں جو ذکر کیا ہے وہ پہلے گزر چکا ہے۔

Surah Al-A'raf: Verses 172 - 174 Page 375

The Almighty's saying: {And [mention] when your Lord took from the children of Adam - from their loins - their descendants and made them testify of themselves, [saying to them], "Am I not your Lord?" They said, "Yes, we have testified." [This] - lest you should say on the day of Resurrection, "Indeed, we were of this unaware." (172) Or [lest] you say, "It was only that our fathers associated [others in worship with Allah] before, and we were but descendants after them. Then would You destroy us for what the falsifiers have done?" (173) And thus do We detail the verses, and perhaps they will return (174)}.

There are six issues in it:

First: The Almighty's saying: {And when your Lord took} i.e.: And mention to them, along with the previous reminders of the covenants in their book, what covenants I took from the servants on the day of Ad-Dharr (the Day of the Primordial Covenant). This is a problematic verse, and scholars have spoken about its interpretation and rulings, so we will mention what they said about it according to what we have found:

A group said: The meaning of the verse is that Allah Almighty brought forth from the loins of the children of Adam some of them from others.

They said: And the meaning of {made them testify of themselves, "Am I not your Lord?"} is that He guided them by His creation to His Oneness; because every adult knows by necessity that they have one Lord, {Am I not your Lord?} i.e.: He said (1). So that stood in place of making them testify and their acknowledgment, just as the Almighty said regarding the heavens and the earth: {They both said, "We come willingly."} [Fussilat: 11]. Al-Qaffal went for this opinion and elaborated on it (2).

And it was said: He, glory be to Him, brought out the souls before creating the bodies, and that He placed in them the knowledge by which they knew what He addressed them with (3).

I say: In the hadith from the Prophet ﷺ there are other than these two opinions, and that Allah Almighty brought out the phantoms (ashbah) with souls in them from the back of Adam, peace be upon him. Malik narrated in his "Muwatta" (4) that Umar bin Al-Khattab, may Allah be pleased with him, was asked about this verse: {And when your Lord took from the children of Adam - from their loins - their descendants and made them testify of themselves, "Am I not...}

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/161. (2) Al-Razi mentioned something similar to this in his Tafsir 15/50. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 2/277. (4) 2/898 - 899, and through his path it was narrated by Ahmad (311), Abu Dawood (4703), and Al-Tirmidhi (3075), and Al-Nasa’i in Al-Kubra (11126), all of them through the path of Muslim bin Yasar from Umar, may Allah be pleased with him.

सूरा अल-अराफ़: आयतें 172 - 174 पृष्ठ 375

अल्लाह ताला का फरमान: {और (याद करो) जब तुम्हारे रब ने आदम की संतानों की पीठों से उनकी नस्ल को निकाला और उन्हें स्वयं अपने ऊपर गवाह बनाया (और पूछा), 'क्या मैं तुम्हारा रब नहीं हूँ?' उन्होंने कहा, 'क्यों नहीं, हम गवाह हैं।' ऐसा इसलिए हुआ ताकि तुम क़यामत के दिन यह न कहो कि हम इससे बेखबर थे। (172) या यह न कहो कि शिर्क तो इससे पहले हमारे बाप-दादा ही ने किया था, और हम तो उनके बाद उनकी संतान थे। तो क्या तू हमें उस काम के बदले तबाह कर देगा जो झूटों ने किया था? (173) और इसी तरह हम आयतों को विस्तार से बयान करते हैं, ताकि वे लौट आएं (174)}।

इसमें छह मुद्दे हैं:

पहला: अल्लाह ताला का फरमान: {और जब तुम्हारे रब ने लिया} यानी: और उनके सामने उन वादों के साथ जिनका उल्लेख पहले उनकी किताब में हो चुका है, उन वादों का भी ज़िक्र करो जो मैंने 'यौम-ए-ज़र' (सृष्टि के आरंभिक दिन) पर बंदों से लिए थे। और यह एक जटिल आयत है, और विद्वानों ने इसकी व्याख्या और इसके आदेशों के बारे में बात की है, इसलिए हम उनके द्वारा कहे गए तथ्यों का उल्लेख करेंगे जो हमें प्राप्त हुए हैं:

एक समूह ने कहा: आयत का अर्थ यह है कि अल्लाह ताला ने आदम की संतानों की पीठ से एक-दूसरे को निकाला।

उन्होंने कहा: और {उन्हें स्वयं अपने ऊपर गवाह बनाया, 'क्या मैं तुम्हारा रब नहीं हूँ?'} का अर्थ यह है कि उसने अपनी रचना के माध्यम से उन्हें अपनी एकेश्वरवाद (तौहीद) की ओर निर्देशित किया; क्योंकि हर वयस्क अनिवार्य रूप से जानता है कि उसका एक ही रब है, {क्या मैं तुम्हारा रब नहीं हूँ?} यानी: उसने कहा (1)। तो वह उनके गवाह बनने और उनके स्वीकार करने के स्थान पर खड़ा हो गया, जैसा कि अल्लाह ताला ने आसमानों और ज़मीन के बारे में कहा: {दोनों ने कहा, 'हम खुशी-खुशी हाज़िर हैं।'} [फुस्सिलत: 11]। अल-कफ़्फ़ाल ने यही राय दी और विस्तार से बताया (2)।

और यह कहा गया है: उसने (सुब्हानहु) शरीरों के सृजन से पहले आत्माओं को निकाला, और उनमें वह ज्ञान पैदा किया जिससे उन्होंने समझा कि उनसे क्या संबोधित किया गया है (3)।

मैं कहता हूँ: पैगंबर ﷺ से हदीस में इन दो मतों के अलावा भी वर्णन है, और यह कि अल्लाह ताला ने आदम अलैहिस्सलाम की पीठ से रूहों वाले अक्स (अश्बाह) निकाले। मालिक ने अपनी "मुवत्ता" (4) में रिवायत की है कि उमर बिन अल-खत्ताब रज़ियल्लाहु अन्हु से इस आयत के बारे में पूछा गया: {और जब तुम्हारे रब ने आदम की संतानों की पीठों से उनकी नस्ल को निकाला और उन्हें स्वयं अपने ऊपर गवाह बनाया, 'क्या मैं...}

(1) इ'राब अल-कुरान लिन-नहस 2/161। (2) राजी ने अपनी तफ़्सीर 15/50 में इसी तरह की बात का उल्लेख किया है। (3) अन-नुक़त वल-उयून 2/277। (4) 2/898 - 899, और उनके माध्यम से इसे अहमद (311), अबू दाऊद (4703), और तिर्मिज़ी (3075), और नसाई ने अल-कुबरा (11126) में रिवायत किया है, ये सभी उमर रज़ियल्लाहु अन्हु से मुस्लिम बिन यसार के माध्यम से हैं।

سورۃ الاعراف: آیات ۱۷۲ - ۱۷۴ صفحہ ۳۷۵

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ ١٧٢ أَوْ تَقُولُوا إِنَّمَا أَشْرَكَ آبَاؤُنَا مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا ذُرِّيَّةً مِنْ بَعْدِهِمْ أَفَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ الْمُبْطِلُونَ ١٧٣ وَكَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ وَلَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ ١٧٤ ﴾

اس میں چھ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ ﴾ یعنی: اور ان سے تذکرہ کرو ان عہد و پیمان کے ساتھ جو ان کی کتاب میں پہلے گزر چکے ہیں، ان عہد و پیمان کا جو میں نے عالمِ ذر میں بندوں سے لیے تھے۔ اور یہ ایک مشکل آیت ہے، اور علماء نے اس کی تاویل اور احکام کے بارے میں گفتگو کی ہے، پس ہم ان کے اقوال کا ذکر کرتے ہیں جو ہمیں میسر آئے:

ایک گروہ نے کہا: آیت کا معنی یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے بنی آدم کی پشتوں سے ان کی نسلوں کو ایک دوسرے سے نکالا۔

انہوں نے کہا: اور ﴿ أَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ ﴾ کا معنی یہ ہے کہ اس نے اپنی تخلیق کے ذریعے انہیں اپنی توحید کی طرف راہنمائی کی؛ کیونکہ ہر عاقل و بالغ کو اضطراری طور پر معلوم ہے کہ اس کا ایک رب ہے، ﴿ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ ﴾ یعنی: اس نے کہا (۱)۔ پس یہ ان پر گواہ بنانے اور ان کے اقرار کے قائم مقام ہو گیا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے آسمانوں اور زمین کے بارے میں فرمایا: ﴿ قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ ﴾ [فصلت: ۱۱]۔ القفال اسی طرف گئے ہیں اور اس پر تفصیل سے کلام کیا ہے (۲)۔

اور کہا گیا: بے شک اللہ سبحانہ نے اجسام کی تخلیق سے پہلے روحوں کو نکالا، اور ان میں وہ معرفت رکھ دی جس سے انہوں نے اسے پہچان لیا جس نے ان سے خطاب کیا (۳)۔

میں کہتا ہوں: نبی کریم ﷺ سے مروی حدیث میں ان دو اقوال کے علاوہ بھی ہے، اور وہ یہ کہ اللہ تعالیٰ نے آدم علیہ السلام کی پشت سے وہ سائے (اشباح) نکالے جن میں روحیں تھیں۔ مالک نے اپنی "مؤطا" (۴) میں روایت کیا ہے کہ عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ سے اس آیت کے بارے میں پوچھا گیا: ﴿ وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ ﴾

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۱۶۱/۲ ۔ (۲) رازی نے اپنی تفسیر ۵۰/۱۵ میں اس جیسی بات کا ذکر کیا ہے ۔ (۳) النکت والعیون ۲۷۷/۲ ۔ (۴) ۸۹۸/۲ - ۸۹۹ ، اور ان کی سند سے احمد (۳۱۱)، ابوداؤد (۴۷۰۳)، اور ترمذی (۳۰۷۵)، اور نسائی نے الکبری (۱۱۱۲۶) میں، ان سب نے مسلم بن یسار کے واسطے سے حضرت عمر رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔

376 Surah Al-A'raf: Verses 172 - 174

"...[Am I not] your Lord?' They said, 'Yes, we testify.' [This] - lest you should say on the Day of Resurrection, 'Indeed, we were of this unaware.'" Omar (may Allah be pleased with him) said: I heard the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) being asked about it, and the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Verily, Allah the Almighty created Adam, then stroked his back with His right hand and brought forth from him his offspring, saying: 'I created these for Paradise and they will do the deeds of the people of Paradise.' Then He stroked his back and brought forth from him his offspring, saying: 'I created these for the Fire and they will do the deeds of the people of Fire.'" A man said: "Then what is the use of doing deeds?" He said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "When Allah creates a servant for Paradise, He makes him perform the deeds of the people of Paradise until he dies doing one of the deeds of the people of Paradise, so He admits him into Paradise. And when He creates a servant for the Fire, He makes him perform the deeds of the people of the Fire until he dies doing one of the deeds of the people of the Fire, so Allah admits him into the Fire."

Abu Umar(1) said: This is a hadith with a broken chain of narration (munqati'); because Muslim bin Yasar did not meet Omar(2). Yahya bin Ma'in said about it: Muslim bin Yasar is not known; between him and Omar is Nu'aym bin Rabi'a, mentioned by Al-Nasa'i(3), and Nu'aym is not known for carrying knowledge. However, the meaning of this hadith has been confirmed from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) through many established ways from the hadith of Omar bin Al-Khattab, Abdullah bin Mas'ud, Ali bin Abi Talib, and Abu Huraira (may Allah be pleased with them all) and others(4).

Al-Tirmidhi narrated and authenticated it from Abu Huraira, who said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "When Allah created Adam, He stroked his back, and there fell from his back every soul He is to create [from his offspring] until the Day of Resurrection, and He placed between the eyes of every man among them a glint of light, then He presented them to Adam, and he said: 'O Lord..."

---

(1) In Al-Tamhid 6/3-7, and Al-Istidhkar 26/90. (2) Al-Hafiz Ibn Kathir said in his Tafsir 3/503-504: It appears that Imam Malik only omitted the mention of Nu'aym bin Rabi'a intentionally because he was ignorant of his state and did not know him, for he is unknown except in this hadith. Likewise, he omits the mention of a group of those he

does not approve of, and for this reason, he often sends down mursal reports and cuts off many connected chains. (3) Narrated by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 4/6-5 through the route of Al-Nasa'i, and it is not in his Sunan through this route, but rather through another route (11126). See Tuhfat al-Ashraf 113/8. (4) The hadith of Omar (may Allah be pleased with him) was narrated by Ahmad (196), Al-Tirmidhi (2135) and (3111). The hadith of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him) was mentioned previously 1/296. The hadith of Ali (may Allah be pleased with him) was narrated by Ahmad (621), Al-Bukhari (1362), and Muslim (2647). The hadith of Abu Huraira (may Allah be pleased with him) was narrated by Ahmad (10286), and Muslim (2651).

376 सूरह अल-अराफ़: आयतें 172 - 174

"...[क्या मैं] तुम्हारा रब नहीं हूँ?' उन्होंने कहा, 'हाँ, हम गवाही देते हैं।' [यह] - ऐसा न हो कि तुम क़यामत के दिन कहो, 'बेशक, हम इससे अनजान थे।'" उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को इसके बारे में पूछे जाते सुना, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "बेशक अल्लाह तआला ने आदम को पैदा किया, फिर अपने दाहिने हाथ से उनकी पीठ को सहलाया और उनसे उनकी संतान निकाली और कहा: 'मैंने इन्हें जन्नत के लिए पैदा किया है और वे जन्नत वालों के काम करेंगे।' फिर उनकी पीठ को सहलाया और उनसे उनकी संतान निकाली और कहा: 'मैंने इन्हें आग (जहन्नम) के लिए पैदा किया है और वे आग वालों के काम करेंगे'।" एक आदमी ने कहा: "फिर कर्म करने का क्या फ़ायदा?" उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "बेशक अल्लाह जब किसी बंदे को जन्नत के लिए पैदा करता है, तो उसे जन्नत वालों के काम में लगा देता है यहाँ तक कि वह जन्नत वालों के कामों में से किसी काम पर मरता है, तो उसे जन्नत में दाखिल कर देता है। और जब वह किसी बंदे को आग के लिए पैदा करता है, तो उसे आग वालों के काम में लगा देता है यहाँ तक कि वह आग वालों के कामों में से किसी काम पर मरता है, तो अल्लाह उसे आग में दाखिल कर देता है।"

अबू उमर(1) ने कहा: यह टूटी हुई सनद (मुनक़तिअ) वाली हदीस है; क्योंकि मुस्लिम बिन यसार उमर(2) से नहीं मिले थे। यहया बिन मईन ने इसके बारे में कहा: मुस्लिम बिन यसार को नहीं जाना जाता; उनके और उमर के बीच नुअैम बिन रबीअ हैं, जिनका ज़िक्र अन-नसाई(3) ने किया है, और नुअैम इल्म ले जाने के लिए मशहूर नहीं हैं। लेकिन इस हदीस का अर्थ नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से उमर बिन अल-खत्ताब, अब्दुल्लाह बिन मसूद, अली बिन अबी तालिब और अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हुम अजमईन) और अन्य(4) की कई मज़बूत रिवायतों से साबित हो चुका है।

तिर्मिज़ी ने इसे अबू हुरैरा से रिवायत किया और सहीह बताया, उन्होंने कहा: बेशक अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जब अल्लाह ने आदम को पैदा किया, तो उनकी पीठ को सहलाया, तो उनकी पीठ से हर वह जान गिर गई जिसे वह क़यामत के दिन तक पैदा करने वाला है [उनकी संतान में से], और उनमें से हर आदमी की आँखों के बीच नूर की एक चमक रख दी, फिर उन्हें आदम के सामने पेश किया, तो उन्होंने कहा: ऐ रब..."

(1) अत-तम्हीद 6/3 - 7, और अल-इस्तिज़कार 26/90 में। (2) हाफ़िज़ इब्न कसीर ने अपनी तफ़्सीर 3/503-504 में कहा है: ज़ाहिर है कि इमाम मालिक ने नुअैम बिन रबीअ का ज़िक्र जानबूझकर छोड़ दिया क्योंकि वे उनकी स्थिति से अनभिज्ञ थे और उन्हें नहीं जानते थे, क्योंकि वे केवल इसी हदीस में जाने जाते हैं। इसी तरह, वे उन लोगों के समूह का ज़िक्र छोड़ देते हैं जिन्हें वे पसंद नहीं करते, और इसी कारण से वे अक्सर मुरसल रिवायतें भेजते हैं और कई मुत्तसिल (जुड़ी हुई) सनदों को काट देते हैं। (3) इसे इब्न अब्दुल बर्र ने अत-तम्हीद 4/6-5 में अन-नसाई के माध्यम से निकाला है, और यह उनकी सुनन में इस माध्यम से नहीं है, बल्कि यह दूसरे माध्यम (11126) से है। देखें तुहफ़तुल अशराफ़ 113/8। (4) उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस को अहमद (196), तिर्मिज़ी (2135) और (3111) ने निकाला है। इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस पहले 1/296 में आ चुकी है। अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस को अहमद (621), बुखारी (1362) और मुस्लिम (2647) ने निकाला है। अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस को अहमद (10286) और मुस्लिम (2651) ने निकाला है।

صفحہ 376 سورۃ الاعراف: آیات ۱۷۲ - ۱۷۴

’’...تمہارا رب نہیں ہوں؟ انہوں نے کہا: کیوں نہیں! ہم گواہی دیتے ہیں، تاکہ تم قیامت کے دن یہ نہ کہو کہ ہم تو اس سے بے خبر تھے۔‘‘ حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: میں نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کو اس (آیت) کے بارے میں سوال کرتے ہوئے سنا، تو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: ’’بیشک اللہ تعالیٰ نے آدم کو پیدا کیا، پھر اپنے دائیں ہاتھ سے ان کی پیٹھ پر مسح کیا، تو ان سے ان کی اولاد نکالی اور فرمایا: میں نے ان کو جنت کے لیے پیدا کیا ہے اور وہ اہل جنت کے سے عمل کریں گے، پھر ان کی پیٹھ پر مسح کیا اور ان سے ان کی اولاد نکالی اور فرمایا: میں نے ان کو آگ کے لیے پیدا کیا ہے اور وہ اہل نار کے سے عمل کریں گے۔‘‘ ایک آدمی نے عرض کیا: (اے اللہ کے رسول!) پھر عمل کس لیے؟ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: ’’بیشک اللہ تعالیٰ جب کسی بندے کو جنت کے لیے پیدا کرتا ہے تو اس سے اہل جنت کے عمل کرواتا ہے یہاں تک کہ وہ اہل جنت کے اعمال میں سے کسی عمل پر مرتا ہے، تو وہ اسے جنت میں داخل کر دیتا ہے۔ اور جب کسی بندے کو آگ کے لیے پیدا کرتا ہے تو اسے اہل نار کے عمل میں لگا دیتا ہے یہاں تک کہ وہ اہل نار کے اعمال میں سے کسی عمل پر مرتا ہے تو اللہ اسے آگ میں داخل کر دیتا ہے۔‘‘

ابو عمر (1) نے کہا: یہ حدیث منقطع الاسناد ہے؛ کیونکہ مسلم بن یسار کی حضرت عمر (2) سے ملاقات نہیں ہوئی۔ یحییٰ بن معین نے اس کے بارے میں کہا: مسلم بن یسار معروف نہیں ہیں، ان کے اور عمر کے درمیان نعیم بن ربیعہ ہیں، ان کا ذکر نسائی (3) نے کیا ہے، اور نعیم علم کی روایت کے لیے معروف نہیں ہیں۔ لیکن اس حدیث کا معنی نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے حضرت

عمر بن خطاب، عبداللہ بن مسعود، علی بن ابی طالب اور ابوہریرہ رضی اللہ عنہم اجمعین وغیرہ کی بہت سی ثابت شدہ وجوہ سے صحیح ثابت ہو چکا ہے (4)۔

امام ترمذی نے اسے روایت کیا اور ابوہریرہ سے اسے صحیح قرار دیا، انہوں نے کہا: بیشک رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: ”جب اللہ تعالیٰ نے آدم کو پیدا کیا تو ان کی پیٹھ پر مسح کیا، تو ان کی پیٹھ سے وہ تمام جانیں گر پڑیں جنہیں وہ قیامت کے دن تک پیدا کرنے والا ہے [ان کی ذریت میں سے]، اور ان میں سے ہر انسان کی دونوں آنکھوں کے درمیان نور کی ایک چمک رکھ دی، پھر انہیں آدم پر پیش کیا، تو انہوں نے عرض کیا: اے میرے رب...“

---

(۱) التمہید ۶/ ۳ - ۷، اور الاستذکار ۹۰/۲۶ میں۔ (۲) حافظ ابن کثیر نے اپنی تفسیر ۳/ ۵۰۳ - ۵۰۴ میں کہا ہے: ظاہر ہے کہ امام مالک نے نعیم بن ربیعہ کا ذکر دانستہ اس لیے چھوڑ دیا کیونکہ وہ ان کے حال سے ناواقف تھے اور انہیں نہیں جانتے تھے، کیونکہ وہ صرف اسی حدیث میں معروف ہیں، اسی طرح وہ ان لوگوں کی جماعت کا ذکر چھوڑ دیتے ہیں جنہیں وہ پسند نہیں کرتے، اور اسی وجہ سے وہ اکثر مرفوع روایات کو مرسل کر دیتے ہیں اور بہت سی متصل سندوں کو منقطع کر دیتے ہیں۔ (۳) اسے ابن عبد البر نے التمہید ۴/۶ - ۵ میں نسائی کے طریق سے روایت کیا ہے، اور یہ ان کی سنن میں اس طریق سے نہیں ہے، بلکہ اس میں دوسرے طریق (۱۱۱۲۶) سے ہے، دیکھیے تحفۃ الاشراف ۱۱۳/۸۔ (۴) حضرت عمر کی حدیث کو امام احمد (۱۹۶)، ترمذی (۲۱۳۵) اور (۳۱۱۱) نے روایت کیا ہے۔ اور ابن مسعود کی حدیث پہلے ۲۹۶/۱ پر گزر چکی ہے۔ اور حضرت علی کی حدیث کو امام احمد (۶۲۱)، بخاری (۱۳۶۲) اور مسلم (۲۶۴۷) نے روایت کیا ہے۔ اور حضرت ابوہریرہ کی حدیث کو امام احمد (۱۰۲۸۶) اور مسلم (۲۶۵۱) نے روایت کیا ہے۔

'Who are these?' He said: 'These are your offspring.' Then he saw a man among them and was impressed by the glow between his eyes. He said: 'O Lord, who is this?' He said: 'This is a man from the last of the nations from your offspring called Dawud (David).' He said: 'Lord, how much life have You granted him?' He said: 'Sixty years.' He said: 'O Lord, add forty years to his life from mine.' When Adam's life, peace be upon him, came to an end, the Angel of Death came to him. He said: 'Are there not forty years left of my life?' He said: 'Did you not give them to your son Dawud?' He said: 'So Adam denied, and his offspring denied; and Adam forgot, and his offspring forgot.'(1)

In sources other than At-Tirmidhi: 'At that time, He ordered the Book and the witnesses.'(2) In one narration: 'He saw among them the weak, the rich, the poor(3), the afflicted, and the healthy. Adam said to Him: "O Lord, what is this?! Why did You not make them all equal?!" He said: "I wanted to be thanked."(4)'

Abdullah bin Amr(5) narrated that the Prophet ﷺ said: 'They were taken from his back as a comb is taken through hair.'(6) And Allah gave them intellects like Solomon’s ant, and took a covenant from them that He is their Lord, and that there is no god but He. They acknowledged and committed to that, and He informed them that He would send messengers to them, and they bore witness against one another. Ubayy bin Ka'b said: 'The seven heavens were made to witness against them, and there is no one born until the Day of Resurrection except that the covenant has been taken from him.'(7)

---

(1) The word 'Adam' is not in the manuscripts, but we have included it from (M), Sunan At-Tirmidhi (3076), and what preceded between brackets, and this segment was mentioned in 1/294. (2) It is also in At-Tirmidhi (3368), and Ibn Hibban recorded it (6167) from the hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him). (3) After it in (D), (Z), and (Zha): 'and the lowly'. (4) Abu Ya'la recorded this narration in his Musnad (6377) from the hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him). Al-Musannif Ibn al-Arabi cited it with the wording he mentioned in Ahkam al-Qur'an 2/789. His saying: 'I wanted to be thanked', As-Sindi said (as in the footnote of Al-Musnad 35/157): Meaning: they do not achieve gratitude for a blessing unless they know it by its opposite. (5) In (D), (Z), and (Zha): 'Umar', and what is established is from (Kh) and (M). (6) Recorded by At-Tabari 10/552, and Ibn Kathir mentioned it 3/502, and weakened its attribution as Marfu' (elevated to the Prophet), stating that its

attribution as Mawquf (stopping at a companion) to Abdullah bin Amr (may Allah be pleased with both of them) is more authentic. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 2/474, and the statement of Ubayy (may Allah be pleased with him) was recorded by Ahmad (21232).

सूरा अल-अराफ: आयत 172 - 174 377

'ये कौन हैं?' उसने कहा: 'ये तुम्हारी संतान हैं।' फिर उन्होंने उनमें से एक आदमी को देखा और उसकी आँखों के बीच की चमक से प्रभावित हुए। उन्होंने कहा: 'हे प्रभु, यह कौन है?' उसने कहा: 'यह तुम्हारी संतान में से अंतिम उम्मतों का एक आदमी है जिसे दाऊद कहा जाता है।' उन्होंने कहा: 'प्रभु, आपने उसे कितनी उम्र दी है?' उसने कहा: 'साठ साल।' उन्होंने कहा: 'हे प्रभु, मेरे जीवन में से चालीस साल उसकी उम्र में जोड़ दें।' जब आदम (अलैहिस्सलाम) का जीवन समाप्त हुआ, तो मौत का फरिश्ता उनके पास आया। उन्होंने कहा: 'क्या मेरे जीवन के चालीस वर्ष शेष नहीं हैं?' उसने कहा: 'क्या आपने उन्हें अपने बेटे दाऊद को नहीं दिया था?' उन्होंने कहा: 'तो आदम ने इनकार किया, और उनकी संतान ने इनकार किया; और आदम भूल गए, और उनकी संतान भूल गई।' (1)

तिर्मिज़ी के अलावा अन्य स्रोतों में: 'उस समय, उसने किताब और गवाहों का आदेश दिया।' (2) एक वर्णन में: 'उसने उनमें कमजोर, अमीर, गरीब (3), पीड़ित और स्वस्थ लोगों को देखा। आदम ने उनसे कहा: "हे प्रभु, यह क्या है?! आपने उन सभी को समान क्यों नहीं बनाया?!" उसने कहा: "मैं चाहता था कि मेरा शुक्र अदा किया जाए।" (4)'

अब्दुल्ला बिन अम्र (5) ने नबी ﷺ से वर्णन किया कि उन्होंने कहा: 'उन्हें उनकी पीठ से वैसे ही निकाला गया जैसे बालों से कंघी निकाली जाती है।' (6) और अल्लाह ने उन्हें सुलेमान की चींटी के समान बुद्धि दी, और उनसे यह वचन लिया कि वही उनका रब है, और उसके अलावा कोई पूज्य नहीं है। उन्होंने इसे स्वीकार किया और इसके प्रति प्रतिबद्ध हुए, और उसने उन्हें सूचित किया कि वह उनके पास रसूल भेजेगा, और उन्होंने एक-दूसरे के विरुद्ध गवाही दी। उबैय बिन काब ने कहा: 'सातों आसमानों को उनके खिलाफ गवाह बनाया गया था, और कयामत के दिन तक पैदा होने वाला कोई भी व्यक्ति ऐसा नहीं है जिससे यह वचन न लिया गया हो।' (7)

---

(1) 'आदम' शब्द पांडुलिपियों में नहीं है, लेकिन हमने इसे (M), सुनन अत-तिर्मिज़ी (3076) से शामिल किया है, और जो कोष्ठक के बीच पहले आया है, और यह अंश 1/294 में वर्णित था। (2) यह अत-तिर्मिज़ी (3368) में भी है, और इब्न हिब्बान ने इसे अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से दर्ज किया है (6167)। (3) (D), (Z), और (Zha) में इसके बाद: 'और अपमानित'। (4) अबू याला ने इस वर्णन को अपने मसनद (6377) में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से दर्ज किया है। मुसन्निफ़ इब्न अल-अरबी ने इसे उस शब्द के साथ उद्धृत किया जिसका उन्होंने अहकाम अल-

कुरआन 2/789 में उल्लेख किया था। उनका कहना: 'मैं चाहता था कि मेरा शुक्र अदा किया जाए', अस-सिंदी ने कहा (जैसा कि मसनद 35/157 के फुटनोट में है): अर्थात: वे किसी नेमत के लिए तब तक कृतज्ञता प्राप्त नहीं करते जब तक कि वे उसे उसके विपरीत से न जान लें। (5) (D), (Z), और (Zha) में: 'उमर', और जो स्थापित है वह (Kh) और (M) से है। (6) अत-तबरी 10/552 द्वारा दर्ज, और इब्न कसीर ने इसका उल्लेख 3/502 में किया, और इसके मरफू(नबी तक ऊँचा) होने के आरोप को कमजोर बताया, यह कहते हुए कि अब्दुल्ला बिन अम्र (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) पर इसका मौकूफ़ (साथी पर रुकना) होना अधिक प्रामाणिक है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/474, और उबैय (रज़ियल्लाहु अन्हु) का कथन अहमद (21232) द्वारा दर्ज किया गया है।

سورة الاعراف: آیات ۱۷۲ - ۱۷۴ ۳۷۷

'یہ کون ہیں؟' اللہ نے فرمایا: 'یہ تمہاری ذریت (اولاد) ہیں۔' پھر انہوں نے ان میں سے ایک آدمی کو دیکھا جس کی پیشانی کی چمک انہیں پسند آئی، تو انہوں نے پوچھا: 'اے رب، یہ کون ہے؟' فرمایا: 'یہ تمہاری اولاد میں سے آخری امتوں کا ایک آدمی ہے جسے داؤد کہا جاتا ہے۔' انہوں نے پوچھا: 'اے رب، تو نے اس کی عمر کتنی مقرر کی ہے؟' فرمایا: 'ساٹھ سال۔' انہوں نے عرض کی: 'اے رب، میری عمر میں سے چالیس سال اس کی عمر میں بڑھا دے۔' پھر جب آدم علیہ السلام کی عمر پوری ہوئی اور ملک الموت آئے تو آدم علیہ السلام نے کہا: 'کیا میری عمر کے چالیس سال باقی نہیں ہیں؟' انہوں نے کہا: 'کیا آپ نے وہ اپنے بیٹے داؤد کو نہیں دے دیے تھے؟' فرمایا: 'پس آدم نے انکار کیا تو ان کی اولاد نے بھی انکار کیا، اور آدم بھول گئے تو ان کی اولاد بھی بھول گئی۔'(۱)

ترمذی کے علاوہ روایت میں ہے: 'تب اللہ نے تحریر اور گواہوں کا حکم دیا۔'(۲) ایک روایت میں ہے: 'انہوں نے ان میں کمزور، غنی، فقیر(۳)، بیمار اور تندرست کو دیکھا۔ آدم علیہ السلام نے عرض کی: اے رب، یہ کیا ہے؟! تو نے ان سب کو برابر کیوں نہ بنایا؟! اللہ نے فرمایا: میں نے چاہا کہ میرا شکر ادا کیا جائے۔'(۴)

اور عبداللہ بن عمرو(۵) نے نبی کریم ﷺ سے روایت کیا کہ آپ نے فرمایا: 'انہیں ان کی پشت سے اس طرح نکالا گیا جیسے سر سے کنگھی پھیری جاتی ہے۔'(۶) اور اللہ نے انہیں سلیمان علیہ السلام کی چیونٹی جیسی عقل دی، اور ان سے عہد لیا کہ وہی ان کا رب ہے اور اس کے سوا کوئی معبود نہیں۔ انہوں نے اس کا اقرار کیا اور اسے لازم پکڑا، اور اللہ نے انہیں بتایا کہ وہ ان کی طرف رسول بھیجے گا، تو انہوں نے ایک دوسرے پر گواہی دی۔ ابی بن کعب رضی اللہ عنہ نے

کہا: 'ان پر ساتوں آسمانوں کو گواہ بنایا گیا، پس قیامت تک پیدا ہونے والا کوئی ایسا نہیں جس سے یہ عہد نہ لیا گیا ہو۔'(۷)

---

(۱) لفظ 'آدم' قلمی نسخوں میں نہیں ہے، ہم نے اسے (م) اور سنن ترمذی (۳۰۷۶) سے ثابت کیا ہے، اور یہ ٹکڑا ۱/۲۹۴ میں گزر چکا ہے۔ (۲) یہ ترمذی (۳۳۶۸) میں بھی ہے، اور اسے ابن حبان (۶۱۶۷) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۳) (د)، (ز) اور (ظ) میں اس کے بعد 'والذلیل' (اور ذلیل) کا اضافہ ہے۔ (۴) اس روایت کو ابویعلیٰ نے اپنی مسند (۶۳۷۷) میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اسے ابن العربی نے احکام القرآن ۲/۷۸۹ میں اسی لفظ کے ساتھ ذکر کیا ہے۔ اور اللہ کا فرمان 'میں نے چاہا کہ میرا شکر ادا کیا جائے'، سندی نے کہا (جیسا کہ حاشیہ مسند ۳۵/۱۵۷ میں ہے): یعنی نعمت پر شکر اسی وقت حاصل ہوتا ہے جب اس کے الٹ (ضد) کو پہچان لیا جائے۔ (۵) (د)، (ز) اور (ظ) میں 'عمر' ہے، اور درست (خ) اور (م) کے مطابق 'عمرو' ہے۔ (۶) اسے طبری نے ۱۰/۵۵۲ میں نکالا، اور ابن کثیر نے ۳/۵۰۲ میں ذکر کیا، اور اسے مرفوع قرار دینے میں ضعف بتایا، اور کہا کہ اس کا عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما پر موقوف ہونا زیادہ صحیح ہے۔ (۷) المحرر الوجیز ۲/۴۷۴، اور ابی بن کعب رضی اللہ عنہ کا قول احمد (۲۱۲۳۲) نے نکالا ہے۔

Surat Al-A'raf: Verses 172 - 174 378

There was a difference of opinion regarding the place where the Covenant (Mithaq) was taken when they were brought forth, with four views: Ibn Abbas said: At the valley of Nu'man, a valley beside 'Arafah(1). It was also narrated from him that it was in Dahna(2) - a land in India - where Adam, peace be upon him, descended. Yahya bin Sallam said: Ibn Abbas said regarding this verse: Allah sent Adam down in India, then stroked his back, and brought forth from it every soul He was to create until the Day of Resurrection. Then He said: "Am I not your Lord?" They said, "Yes, we testify"(3). Yahya said: Al-Hasan said: Then He returned them to the loins of Adam, peace be upon him(4). Al-Kalbi said: Between Makkah and Ta'if(5). As-Suddi said: In the lowest heaven when he was sent down from Paradise to it, He stroked his back, and brought forth from the right side of his back white offspring like pearls, and said to them: Enter Paradise by My mercy. And He brought forth from the left side of his back black offspring and said to them: Enter the Fire, and I do not care(6). Ibn Jurayj said: Every soul created for Paradise came out white, and every soul created for the Fire came out black(7). Second: Ibn al-Arabi, may Allah have mercy on him, said(8): If it is asked: How is it permissible to punish the creation when they have not sinned, or punish them for what He intended for them, decreed for them, and led them towards it(9)? We say:

---

(1) Narrated by at-Tabari 10/550. (2) In the copies: Birahba, and what is established is from the Tafsir of at-Tabari 13/225 (edition of Sheikh Mahmoud Shakir, may Allah have mercy on him), and Tafsir al-Baghawi 2/212, and the discussion is in it. (3) Narrated by at-Tabari 10/548. (4) Narrated by at-Tabari 10/555 from the words of Ibn Abbas, may Allah be pleased with both of them. (5) Mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 2/212. (6) Narrated by at-Tabari 10/560. (7) Narrated by at-Tabari 10/556 from the words of Ibn Abbas, may Allah be pleased with both of them. (8) In Ahkam al-Quran 2/791. (9) In the manuscripts: "and led it to them", and what is established is from (M) and Ahkam al-Quran.

सूरा अल-आराफ़: आयतें 172 - 174 378

वह स्थान जहाँ अहद (मिसाक़) लिया गया था जब उन्हें बाहर निकाला गया था, के बारे में चार मत हैं: इब्न अब्बास ने कहा: नुमान की घाटी में, अराफा के किनारे एक घाटी(1)। उनसे यह भी रिवायत है कि वह दहना(2) में था - भारत की एक भूमि - जहाँ आदम, अलैहिस्सलाम, उतरे थे। यहया बिन सल्लम ने कहा: इब्न अब्बास ने इस आयत के बारे में कहा: अल्लाह ने आदम को भारत में उतारा, फिर उनकी पीठ पर हाथ फेरा, और उससे हर उस जान (आत्मा) को निकाला जिसे वह कयामत के दिन तक पैदा करने वाला था, फिर कहा: "क्या मैं तुम्हारा रब नहीं हूँ?" उन्होंने कहा, "हाँ, हम गवाह हैं"(3)। यहया ने कहा: अल-हसन ने कहा: फिर उसने उन्हें आदम, अलैहिस्सलाम, की पीठ में वापस कर दिया(4)। अल-कलबी ने कहा: मक्का और ताइफ़ के बीच(5)। अस-सुद्दी ने कहा: निचले आसमान में जब उन्हें जन्नत से वहाँ उतारा गया था, उसने उनकी पीठ पर हाथ फेरा, और उनकी पीठ के दाहिने हिस्से से मोतियों जैसी सफेद संतान निकाली, और उनसे कहा: मेरी दया से जन्नत में प्रवेश करो। और उनकी पीठ के बाएं हिस्से से काली संतान निकाली और उनसे कहा: आग (नरक) में प्रवेश करो, और मुझे कोई परवाह नहीं(6)। इब्न जुरैज ने कहा: जन्नत के लिए पैदा की गई हर आत्मा सफेद निकली, और नरक के लिए पैदा की गई हर आत्मा काली निकली(7)। दूसरा: इब्न अल-अरबी (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा(8): यदि यह पूछा जाए: सृष्टि को दंड देना कैसे जायज़ है जब उन्होंने पाप नहीं किया है, या उन्हें उस चीज़ के लिए दंडित करना जो उसने उनके लिए चाही थी, उनके लिए लिखी थी, और उन्हें उसकी ओर ले गया(9)? हमने कहा:

---

(1) अत-तबरी द्वारा वर्णित 10/550. (2) प्रतियों में: बिरहबा, और जो स्थापित है वह अत-तबरी की तफ़सीर 13/225 (शेख महमूद शाकिर का संस्करण, अल्लाह उन पर रहम करे) से है, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/212 से, और चर्चा इसी में है। (3) अत-तबरी द्वारा वर्णित 10/548. (4) अत-तबरी द्वारा 10/555 में इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के शब्दों से वर्णित। (5) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 2/212 में इसका उल्लेख किया है। (6) अत-तबरी द्वारा वर्णित 10/560. (7) अत-तबरी द्वारा 10/556 में इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के शब्दों से वर्णित। (8) अहकाम अल-क़ुरान 2/791 में। (9) पांडुलिपियों में: "और इसे उनकी ओर ले गया", और जो स्थापित है वह (म) और अहकाम अल-क़ुरान से है।

سورة الاعراف: آیات ۱۷۲ - ۱۷۴ ۳۷۸

اس جگہ کے بارے میں اختلاف ہے جہاں میثاق لیا گیا تھا جب انہیں نکالا گیا تھا، اس پر چار اقوال ہیں: پس ابن عباس نے فرمایا: نعمان کی وادی میں، جو عرفہ کے پہلو میں ایک وادی ہے(۱)۔ اور ان سے روایت ہے کہ وہ دہنا(۲) میں تھا - ہندوستان کی ایک زمین - جہاں آدم علیہ السلام اترے تھے۔ اور یحییٰ بن سلام نے کہا: ابن عباس نے اس آیت کے بارے میں کہا: اللہ نے آدم کو ہندوستان میں اتارا، پھر ان کی پیٹھ پر مسح کیا (ہاتھ پھیرا)، پس اس سے ہر وہ جان نکالی جسے وہ قیامت کے دن تک پیدا کرنے والا تھا، پھر فرمایا: "کیا میں تمہارا رب نہیں ہوں؟" انہوں نے کہا، "کیوں نہیں، ہم گواہ ہیں"(۳)۔ یحییٰ نے کہا: حسن نے کہا: پھر انہیں آدم علیہ السلام کی پشت میں لوٹا دیا(۴)۔ اور کلبی نے کہا: مکہ اور طائف کے درمیان(۵)۔ اور سدی نے کہا: آسمان دنیا میں جب وہ جنت سے اس کی طرف اتارے گئے، ان کی پیٹھ پر مسح کیا، تو ان کی دائیں پیٹھ سے موتیوں جیسی سفید نسل نکالی، اور ان سے فرمایا: میری رحمت سے جنت میں داخل ہو جاؤ۔ اور ان کی بائیں پیٹھ سے سیاہ نسل نکالی اور ان سے فرمایا: آگ میں داخل ہو جاؤ اور مجھے کوئی پرواہ نہیں(۶)۔ ابن جریج نے کہا: جنت کے لیے پیدا ہونے والی ہر جان سفید نکلی، اور آگ کے لیے پیدا ہونے والی ہر جان سیاہ نکلی(۷)۔ دوسرا قول: ابن العربی رحمہ اللہ نے فرمایا(۸): اگر یہ کہا جائے کہ: یہ کیسے جائز ہے کہ مخلوق کو عذاب دیا جائے حالانکہ انہوں نے گناہ نہیں کیا، یا انہیں اس پر سزا دی جائے جو اللہ نے ان کے لیے چاہا، ان پر لکھا، اور ان کو اس کی طرف ہانکا(۹)؟ ہم نے کہا:

---

(۱) اسے طبری نے ۵۵۰/۱۰ میں روایت کیا ہے۔ (۲) نسخوں میں: برہبا، اور جو ثابت ہے وہ تفسیر طبری ۲۲۵/۱۳ (شیخ محمود شاکر رحمہ اللہ کا ایڈیشن) سے ہے، اور تفسیر بغوی ۲۱۲/۲،

اور اس میں کلام ہے۔ (۳) اسے طبری نے ۵۴۸/۱۰ میں روایت کیا ہے۔ (۴) اسے طبری نے ۵۵۵/۱۰ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کے قول سے روایت کیا ہے۔ (۵) اسے بغوی نے اپنی تفسیر ۲۱۲/۲ میں ذکر کیا ہے۔ (۶) اسے طبری نے ۵۶۰/۱۰ میں روایت کیا ہے۔ (۷) اسے طبری نے ۵۵۶/۱۰ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کے قول سے روایت کیا ہے۔ (۸) احکام القرآن ۷۹۱/۲ میں۔ (۹) قلمی نسخوں میں: "اور اسے ان کی طرف ہانکا"، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور احکام القرآن سے ہے۔

Surah Al-A'raf: Verses 172 - 174 Page 379

And from where is that prohibited, is it by reason or by law? If it is said: because the merciful and wise among us is not allowed to do that. We say: because above him is a commander who commands him and a forbidder who forbids him(1), and our Lord, Exalted is He, is not questioned about what He does, but they are questioned. It is not permissible to measure the Creator by the creation, nor should the actions of the servants be compared to the actions of the God(2). In reality, all actions belong to Allah, glorified be His majesty, and all creation belongs to Him(3). He disposes of them as He wills, and He judged among them as He intended(4). This [feeling] that a human finds is only prompted by the delicacy of innate nature(5), the compassion of kinship, and the love of praise and commendation; because of the benefit expected therein. The Creator, Exalted is He, is sanctified from all of that(6), so it is not permissible for Him to be considered in light of [human traits].

Third: There is disagreement regarding this verse: Is it specific or general? It was said: The verse is specific; because He, the Exalted, said: {from the children of Adam - from their loins}. Thus, those who were the immediate offspring of Adam were excluded. And He, Exalted and Mighty, said: {Or [lest] you say, "It was only that our fathers associated [others with Allah] before,"} thus excluding everyone who did not have polytheistic fathers. And it was said: It is specific to those from whom the covenant was taken through the tongues of the Prophets. And it was said: Rather, it is general for all people; because everyone knows that they were a child who was nourished and raised, and that they have a Disposer and a Creator. This is the meaning of {and made them testify concerning themselves}.

And the meaning of {They said, "Yes"} is: that this is obligatory upon them(7). When the creation acknowledged to Allah, Glorified be He, that He is the Lord and then they became heedless of it, He reminded them through His Prophets, and He concluded the reminder with the best of His chosen ones; so that His proof would be established against them. So He said to him: {So remind, [O Muhammad]; you are only a reminder. You are not over them a controller} [Al-Ghashiyah: 21-22]. Then He empowered him with control, gave him authority, and established His religion for him on earth.

Footnotes: (1) In the manuscripts: "a command he commanded him and a forbidder he forbade him", and what is established is from (M) and Ahkam al-Quran. (2) In Ahkam al-Quran: It is not permissible for the Creator to be measured against the

creature, nor should the actions of God be carried over to the actions of the servants. (3) The word: "to Him", is from (M) and Ahkam al-Quran. (4) In (Kh): "He judged in them as He willed", and in Ahkam al-Quran: "He judged in them as He intended". (5) In the manuscripts: "al-jabaliyyah", and what is established is from (M) and Ahkam al-Quran. (6) His saying: "all of it", is from (M). (7) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/162.

सूरह अल-अराफ: आयतें 172 - 174 पृष्ठ 379

और यह कहाँ से मना है, बुद्धि से या शरीयत से? यदि कहा जाए: क्योंकि हममें से दयालु और बुद्धिमान के लिए ऐसा करना जायज़ नहीं है। हम कहते हैं: क्योंकि उसके ऊपर एक आदेश देने वाला है जो उसे आदेश देता है और एक मना करने वाला है जो उसे मना करता है(1), और हमारा रब, जो महान है, उससे उसके कार्यों के बारे में नहीं पूछा जाता, बल्कि उनसे पूछा जाता है। सृष्टिकर्ता की तुलना सृष्टि से करना जायज़ नहीं है, और न ही सेवकों के कार्यों को ईश्वर के कार्यों पर थोपा जाना चाहिए(2)। वास्तव में, सभी कार्य अल्लाह के हैं, उसकी महिमा महान हो, और सारी सृष्टि उसी की है(3)। उसने उन्हें जैसा चाहा वैसे व्यवस्थित किया, और उनके बीच वह निर्णय लिया जो उसने चाहा(4)। और यह जो मनुष्य अनुभव करता है वह केवल जन्मजात प्रकृति की कोमलता(5), आत्मीयता की करुणा, और प्रशंसा और गुणगान के प्रेम से प्रेरित होता है; क्योंकि इसमें लाभ की अपेक्षा होती है। और सृष्टिकर्ता, जो महान है, इन सबसे पवित्र है(6), इसलिए उसके साथ [मानवीय गुणों का] विचार करना जायज़ नहीं है।

तीसरा: इस आयत के बारे में मतभेद है; क्या यह विशेष है या सामान्य? कहा गया: आयत विशेष है; क्योंकि उसने, जो महान है, कहा: {आदम की संतानों से - उनकी पीठों से}। तो इससे वे बाहर हो गए जो आदम की अपनी संतान थे। और उसने, जो महान और शक्तिशाली है, कहा: {या तुम कहो, "हमारे पूर्वजों ने ही पहले शिर्क किया था,"} तो इससे वे सभी बाहर हो गए जिनके पूर्वज मुशरिक (बहुदेववादी) नहीं थे। और यह कहा गया: यह उनके लिए विशिष्ट है जिनसे पैगंबरों की ज़ुबान के माध्यम से वचन लिया गया था। और कहा गया: बल्कि यह सभी लोगों के लिए सामान्य है; क्योंकि हर कोई जानता है कि वह एक बच्चा था जिसे पाला और पोसा गया, और उसका एक प्रबंधक और सृष्टिकर्ता है। यही {और उन्हें स्वयं उनके विरुद्ध गवाह बनाया} का अर्थ है।

और {उन्होंने कहा, "हाँ"} का अर्थ है: कि यह उन पर अनिवार्य है(7)। जब सृष्टि ने अल्लाह, जो महिमामय है, के लिए स्वीकार कर लिया कि वह रब है और फिर वे उससे बेखबर हो गए, तो उसने उन्हें अपने पैगंबरों के माध्यम से याद दिलाया, और अपने चुने हुए लोगों में सबसे उत्तम के साथ याद दिलाने का अंत किया; ताकि उनके विरुद्ध उसका तर्क स्थापित हो सके। तो उसने उससे कहा: {अतः आप याद दिलाते रहें, [हे मुहम्मद]; आप तो बस याद दिलाने वाले हैं। आप उन पर कोई दारोगा नहीं हैं} [अल-गाशिया: 21-22]। फिर उसने उसे नियंत्रण करने की शक्ति दी, उसे अधिकार दिया, और पृथ्वी पर उसके लिए अपना धर्म स्थापित किया।

पाद-टिप्पणियाँ: (1) पांडुलिपियों में: "एक आदेश जो उसने उसे दिया और एक निषेध जो उसने उसे किया", और जो स्थापित है वह (एम) और अहकाम अल-कुरान से है। (2) अहकाम अल-कुरान में: सृष्टिकर्ता की तुलना प्राणी से करना जायज़ नहीं है, और न ही ईश्वर के कार्यों को सेवकों के कार्यों पर लागू किया जाना चाहिए। (3) शब्द: "उसके लिए", (एम) और अहकाम अल-कुरान से है। (4) (ख) में: "उसने उनमें वही निर्णय लिया जो उसने चाहा", और अहकाम अल-कुरान में: "उसने उनमें वैसा ही निर्णय लिया जैसा उसने चाहा"। (5) पांडुलिपियों में: "अल-जबालियाह", और जो स्थापित है वह (एम) और अहकाम अल-कुरान से है। (6) उनका कहना: "वह सब", (एम) से है। (7) इ'राब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 2/162।

سورۃ الاعراف: آیات ۱۷۲ - ۱۷۴ صفحہ ۳۷۹

اور یہ کہاں سے ممنوع ہے، عقل کی رو سے یا شرع کی رو سے؟ اگر کہا جائے: کیونکہ ہم میں سے جو رحیم اور حکیم ہو اس کے لیے ایسا کرنا جائز نہیں ہے۔ ہم کہتے ہیں: کیونکہ اس کے اوپر ایک حکم دینے والا ہے جو اسے حکم دیتا ہے اور ایک روکنے والا ہے جو اسے روکتا ہے (۱)، اور ہمارا رب جو بلند و برتر ہے، اس سے اس کے کاموں کے بارے میں نہیں پوچھا جاتا جبکہ ان سے پوچھا جاتا ہے۔ خالق کو مخلوق پر قیاس کرنا جائز نہیں ہے، اور نہ ہی بندوں کے افعال کو الٰہ کے افعال پر محمول کیا جانا چاہیے (۲)۔ حقیقت میں تمام افعال اللہ جل جلالہ کے ہیں، اور تمام مخلوق اسی کی ہے (۳)، اس نے ان کو جیسے چاہا تصرف میں لایا، اور ان کے درمیان وہ فیصلہ کیا جو اس نے چاہا (۴)۔ اور یہ جو انسان محسوس کرتا ہے وہ صرف جبلت کی رقت (۵)، ہم جنس کی شفقت، اور حمد و ثنا کی محبت کی وجہ سے ہے؛ کیونکہ وہ اس میں نفع کی توقع رکھتا ہے۔ اور باری تعالیٰ ان سب سے پاک ہے (۶) لہٰذا اسے ان پر قیاس کرنا جائز نہیں۔

تیسری بات: اس آیت کے بارے میں اختلاف ہے کہ آیا یہ خاص ہے یا عام؟ کہا گیا: آیت خاص ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {آدم کی اولاد سے ان کی پشتوں سے}۔ تو اس سے وہ نکل گئے جو آدم علیہ السلام کی براہِ راست اولاد تھے۔ اور اللہ عزوجل نے فرمایا: {یا تم کہو کہ شرک تو ہمارے باپ دادا نے پہلے کیا تھا}، تو اس سے وہ سب نکل گئے جن کے باپ دادا مشرک نہ تھے۔ اور کہا گیا: یہ ان لوگوں کے ساتھ مخصوص ہے جن سے انبیاء کی زبانوں پر عہد لیا گیا تھا۔ اور کہا گیا: بلکہ یہ تمام لوگوں کے لیے عام ہے؛ کیونکہ ہر شخص جانتا ہے کہ وہ ایک بچہ تھا جسے غذا دی گئی اور پالا گیا، اور اس کا ایک مدبر اور خالق ہے۔ پس یہی مطلب ہے {اور انہیں خود ان کے خلاف گواہ بنایا} کا۔

اور {انہوں نے کہا: کیوں نہیں} کا مطلب ہے: کہ یہ ان پر واجب ہے (۷)۔ پس جب مخلوق نے اللہ سبحانہ کے لیے اعتراف کر لیا کہ وہی رب ہے اور پھر وہ اس سے غافل ہو گئے، تو اس نے اپنے انبیاء کے ذریعے انہیں یاد دلایا، اور اس یاد دہانی کا اختتام اپنے بہترین برگزیدہ بندوں پر کیا؛ تاکہ ان پر اس کی حجت قائم ہو جائے۔ چنانچہ اس سے فرمایا: {پس آپ نصیحت کرتے رہیے، [اے محمد]؛ آپ تو بس نصیحت کرنے والے ہیں۔ آپ ان پر کوئی داروغہ نہیں ہیں} [الغاشیہ: ۲۱-۲۲]۔ پھر اسے غلبہ عطا فرمایا، اسے سلطنت دی، اور زمین میں اس کے لیے اپنے دین کو مستحکم کر دیا۔

حواشی: (۱) خطی نسخوں میں ہے: "ایک حکم جو اس نے اسے دیا اور ایک روکنا جو اس نے اسے روکا"، اور جو متن میں ہے وہ (م) اور احکام القرآن سے ہے۔ (۲) احکام القرآن میں ہے: خالق کو مخلوق پر قیاس کرنا جائز نہیں، اور نہ ہی اللہ کے افعال کو بندوں کے افعال پر محمول کرنا چاہیے۔ (۳) لفظ: "اس کے لیے"، (م) اور احکام القرآن سے ہے۔ (۴) (خ) میں ہے: "ان میں جو چاہا فیصلہ کیا"، اور احکام القرآن میں ہے: "ان میں ویسا ہی فیصلہ کیا جیسا اس نے چاہا"۔ (۵) خطی نسخوں میں "الجبلية" ہے، اور جو متن (م) में है वह और احکام القرآن (۶) ।से है اس کا قول: "سب"، (م) سے ہے۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ۱۶۲/۲۔

Surah Al-A'raf: Verses 172 - 174 380

Al-Turtushi said: This covenant is binding upon humans even if they do not remember it in this life, just as divorce is binding upon one against whom it was witnessed, even if he has forgotten it (1).

Fourth: This verse has been used as evidence by those who say: Whoever dies as a child enters Paradise, because of their affirmation in the first covenant. However, for those who reach the age of reason, the first covenant is not sufficient. This proponent says: The children of polytheists are in Paradise, which is the correct view on this matter.

This issue was disputed due to differing reports, and the correct view is what we mentioned (2). Discussion on this will follow in [Surah] Ar-Rum, God willing (3). We have also addressed it in the book "Al-Tadhkirah," and praise be to God (4).

Fifth: His Almighty's saying: {from their loins} is an appositive of inclusion (badal ishtimal) for His saying: "from the children of Adam." The wording of the verse implies that the taking was only from the children of Adam, and there is no mention of Adam in the verse according to the literal wording (5).

The aspect of the arrangement (6) based on this is: "And [mention] when your Lord took from the children of Adam - from their loins - their descendants." Adam's loin was not mentioned because it is known that they are all his children, and that they were brought out on the day of the covenant from his loin, so it was unnecessary to mention him due to the phrase: "from the children of Adam" (7).

{their descendants} The Kufans and Ibn Kathir read it in the singular form with a fat-hah on the letter ta (8), and it applies to one...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/475. (2) Al-Mufhim 6/677 - 678. (3) In the interpretation of verse (30) of it. (4) P. 511 and following. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/474. (6) In (Z): consideration. (7) Tafsir al-Baghawi 2/212. (8) Al-Sab'ah p. 298, At-Taysir p. 114, and Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/483, and the speech from it continues to the end of the issue.

सूरह अल-अराफ़: आयतें 172 - 174 380

अल-तुर्तुशी ने कहा: यह वादा (अहद) इंसानों पर लाज़िम है, भले ही वे इस ज़िन्दगी में इसे याद न रखें, बिल्कुल वैसे ही जैसे तलाक़ उस शख़्स पर लाज़िम हो जाता है जिसके ख़िलाफ़ गवाही दी गई हो, जबकि वह उसे भूल चुका हो (1)।

चौथा: और इस आयत से उस शख़्स ने दलील ली है जिसने कहा: बेशक जो बचपन में मर गया वह जन्नत में दाख़िल हुआ; पहले मीसाक़ (वादे) में उसके इक़रार की वजह से। और जो अक़्ल की हद तक पहुँच गया, उसे पहला मीसाक़ काम न आया। और यह कहने वाला कहता है: मुशरिकों के बच्चे जन्नत में हैं, और इस मामले में यही सही है।

और इस मसले में रिवायतों के अलग होने की वजह से इख़्तिलाफ़ है, और सही वही है जिसका हमने ज़िक्र किया (2)। और इंशा अल्लाह इस पर कलाम 'अर-रुम' में आएगा (3)। और हम इसे किताब 'अत-तज़किराह' में बयान कर चुके हैं, और अल्लाह का शुक्र है (4)।

पाँचवाँ: अल्लाह तआला का फ़रमान: {उनकी पीठों से} 'बदल-ए-इशतिमाल' है उनके इस क़ौल से: "आदम की औलाद में से"। और आयत के अल्फ़ाज़ यह तक़ाज़ा करते हैं कि लेना सिर्फ़ बनी आदम से हुआ, और लफ़्ज़ के ऐतबार से आयत में आदम का कोई ज़िक्र नहीं है (5)।

और इसके हिसाब से तरतीब (6) की सूरत यह है: और जब आपके रब ने बनी आदम की पीठों से उनकी नस्ल को निकाला। और आदम की पीठ का ज़िक्र इसलिए नहीं किया गया क्योंकि यह मालूम है कि वे सब उनके बेटे हैं, और यह कि उन्हें मीसाक़ के दिन उनकी पीठ से निकाला गया था, लिहाज़ा "आदम की औलाद में से" (7) कहने की वजह से उनके ज़िक्र की ज़रूरत न रही।

{उनकी नस्ल} कूफ़ा वालों और इब्न कसीर ने इसे वाहिद (एकवचन) और 'ता' पर ज़बर के साथ पढ़ा है (8), और यह एक के लिए बोला जाता है...

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 475/2. (2) अल-मुफ़्हिम 677/6 - 678. (3) इसकी आयत (30) की व्याख्या में। (4) पृ. 511 और उसके बाद। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 474/2. (6) (ज़) में: विचार। (7) तफ़सीर अल-बग़वी 212/2. (8) अल-सबआ पृ. 298, अत-तयसीर पृ. 114, और अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात 483/1, और यहाँ से बात मुद्दे के अंत तक जाती है।

سورہ الاعراف: آیات ۱۷۲ - ۱۷۴ ۳۸۰

الطرطوشی نے کہا: بے شک یہ عہد انسانوں پر لازم ہے اگرچہ وہ اسے اس زندگی میں یاد نہ رکھتے ہوں، جس طرح کہ طلاق اس شخص پر لازم ہوتی ہے جس کے خلاف گواہی دی گئی ہو حالانکہ وہ اسے بھول چکا ہو (۱)۔

چوتھی بات: اور اس آیت سے اس شخص نے استدلال کیا ہے جس کا قول ہے: بے شک جو بچپن میں فوت ہو گیا وہ جنت میں داخل ہو گیا؛ اس کے پہلے میثاق میں اقرار کی وجہ سے۔ اور جو عقل کی حد تک پہنچ گیا، اسے پہلا میثاق فائدہ نہ دے سکا۔ اور یہ کہنے والا کہتا ہے: مشرکین کے بچے جنت میں ہیں، اور اس باب میں یہی صحیح ہے۔

اور اس مسئلے میں روایات کے اختلاف کی وجہ سے اختلاف پایا جاتا ہے، اور صحیح وہی ہے جو ہم نے ذکر کیا (۲)۔ اور اس بارے میں کلام سورہ «الروم» میں آئے گا، ان شاء اللہ (۳)۔ اور ہم اسے کتاب «التذکرہ» میں بیان کر چکے ہیں، اور اللہ کا شکر ہے (۴)۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مِن ظُهُورِهِمْ﴾ بدلِ اشتمال ہے اس کے قول: «مِنْ بَنِي آدَمَ» سے۔ اور آیت کے الفاظ یہ تقاضا کرتے ہیں کہ لینا صرف بنی آدم سے ہوا، اور لفظ کے اعتبار سے آیت میں آدم کا کوئی ذکر نہیں ہے (۵)۔

اور اس پر نظم (۶) کی صورت یہ ہے: اور جب آپ کے رب نے بنی آدم کی پشتوں سے ان کی ذریت کو نکالا۔ اور آدم کی پشت کا ذکر اس لیے نہیں کیا گیا کیونکہ یہ معلوم ہے کہ وہ سب ان کے بیٹے ہیں، اور یہ کہ انہیں میثاق کے دن ان کی پشت سے نکالا گیا تھا، لہذا «مِنْ بَنِي آدَمَ» (۷) کہنے کی وجہ سے ان کے ذکر سے بے نیازی ہو گئی۔

﴿ذُرِّيَّتَهُمْ﴾ کوفیوں اور ابن کثیر نے توحید (واحد) اور تاء کے زبر کے ساتھ پڑھا ہے (۸)، اور یہ واحد کے لیے آتا ہے...

---

(۱) المحرر الوجيز ۲ / ۴۷۵۔ (۲) المفهم ۶ / ۶۷۷ - ۶۷۸۔ (۳) اس کی آیت (۳۰) کی تفسیر میں۔ (۴) ص ۵۱۱ اور اس کے بعد۔ (۵) المحرر الوجيز ۲ / ۴۷۴۔ (۶) (ظ) میں: النظر۔ (۷) تفسیر البغوي ۲ / ۲۱۲۔ (۸) السبعة ص ۲۹۸، والتيسير ص ۱۱۴، والكشف عن وجوه القراءات ۱ / ۴۸۳، اور کلام وہاں سے لے کر مسئلے کے اختتام تک ہے۔

381 Surah Al-A'raf: Verses 172 - 174

...and plural, Allah Almighty said: {Grant me from Yourself a good offspring} [Al Imran: 38], so this is for the singular; because he only asked for the gift of a child, and he was given the good news of Yahya. And the reciters agreed on the singular in His saying: {from the offspring of Adam} [Maryam: 58], and there is nothing more numerous than the offspring of Adam. And He said: {and we were offspring after them} [Al-A'raf: 173] so this is for the plural. The rest read it as "dhurriyyatihim" (their offsprings) in the plural, because since "dhurriyya" (offspring) can refer to the singular; He used a word that does not refer to the singular, so He used the plural so that the word would purely convey its intended meaning, which is plural, without any ambiguity; because from the backs of the children of Adam, many successive offsprings were extracted, generation after generation, whose number none knows but Allah, so He used the plural for this meaning.

Sixth: His saying, the Almighty: {Bala} (Yes/Indeed), the discussion on it preceded in "Al-Baqarah" at His saying: {Yes, whoever earns evil} [Verse: 81], fully explained, so contemplate it there (1). "An yaqulu" (lest they say), "aw yaqulu" (or they say): Abu Amr read both with the "ya" (3rd person) (2), referring them back to the recurring third-person (absentee) form before it, which is His saying: {from the children of Adam from their backs their offspring and made them testify against themselves}, and His saying: {They said: Yes} also in the third-person form. And likewise {and we were offspring after them}, {la'allahum} (perhaps they), so he carried it on what was before it and what was after it of the third-person form. The rest read both with the "ta" (2nd person), referring it back (3) to the second-person (address) form mentioned previously in His saying: {Am I not your Lord? They said: Yes}. And it would be: "We testify", from the speech of the angels. When they said: "Yes," the angels said: "We testify, lest you say" or "you say" i.e.: so that you do not say. It was said: the meaning of that is: when they said: "Yes," and acknowledged His Lordship, Allah Almighty said to the angels: Bear witness. They said: We witness your acknowledgment so that you do not say, or you say. And this is the saying of Mujahid.

(1) 2 / 226. (2) Al-Sab'ah p. 298, and Al-Taysir p. 114. (3) In the manuscripts: "radduhu" (refer it - singular), and what is established is from (m), which is consistent with "Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab'" 1 / 484, and the speech is from it.

३८१ सूरा अल-अराफ: आयत १७२ - १७४

...और बहुवचन, अल्लाह तआला ने कहा: {मुझे अपने पास से एक पवित्र संतान प्रदान कर} [आल इमरान: ३८], तो यह एकवचन के लिए है; क्योंकि उन्होंने केवल एक संतान के उपहार के लिए प्रार्थना की थी, और उन्हें यहया (अलै.) की खुशखबरी दी गई। और पाठकों (क़ुर्रा) ने उनके इस कथन में एकवचन पर सहमति व्यक्त की है: {आदम की संतान में से} [मरयम: ५८], और आदम की संतान से अधिक संख्या में कुछ भी नहीं है। और उन्होंने कहा: {और हम उनके बाद की संतान थे} [अल-अराफ: १७३] तो यह बहुवचन के लिए है। बाकी लोगों ने इसे बहुवचन में "धुर्रिय्यातिहिम" (उनकी संतानों) के रूप में पढ़ा, क्योंकि चूँकि "धुर्रिय्या" (संतान) एकवचन के लिए भी आता है; इसलिए उन्होंने एक ऐसा शब्द इस्तेमाल किया जो एकवचन के लिए नहीं आता, ताकि शब्द अपने इच्छित अर्थ, यानी बहुवचन, के प्रति पूरी तरह स्पष्ट हो जाए और उसमें कुछ और शामिल न हो; क्योंकि आदम की संतानों की पीठ से बहुत सी क्रमिक संतानें निकाली गईं, पीढ़ी दर पीढ़ी, जिनकी संख्या अल्लाह के सिवा कोई नहीं जानता, इसलिए इस अर्थ के लिए बहुवचन का प्रयोग किया गया।

छठा: अल्लाह तआला का कहना: {बला} (हाँ/क्यों नहीं), इसके बारे में चर्चा "अल-बक़रह" में उनके इस कथन पर पहले ही आ चुकी है: {हाँ, जिसने भी बुराई कमाई} [आयत: ८१], विस्तार से, तो वहाँ उस पर विचार करें(१)। "अन यक़ूलू" (ताकि वे न कहें), "अव यक़ूलू" (या वे कहें): अबू अम्र ने इन दोनों को "या" के साथ (तीसरे पुरुष में) पढ़ा (२), उन्हें इससे पहले बार-बार आने वाले परोक्ष (ग़ैब) के शब्द पर वापस ले जाते हुए, जो कि उनका कहना है: {आदम की औलाद में से उनकी पीठों से उनकी नस्लें और उन्हें उनके अपने ऊपर गवाह बनाया}, और उनका कहना: {उन्होंने कहा हाँ} भी परोक्ष का शब्द है। और इसी तरह {और हम उनके बाद की संतान थे}, {लअल्लहुम} (शायद वे), तो उन्होंने इसे परोक्ष के शब्द के पहले और बाद के शब्दों पर आधारित किया। बाकी लोगों ने इन दोनों को "ता" के साथ (दूसरे पुरुष में) पढ़ा, उसे (३) संबोधन (ख़िताब) के शब्द पर वापस ले जाते हुए जो उनके इस कथन में पहले आया है: {क्या मैं तुम्हारा रब नहीं हूँ? उन्होंने कहा: हाँ}। और यह होगा: "हमने गवाही दी", फरिश्तों के कथन से। जब उन्होंने कहा: "हाँ" तो फरिश्तों ने कहा: "हमने गवाही दी कि कहीं तुम यह न कहो" या "तुम कहो" यानी: ताकि तुम न कहो। और कहा गया है: इसका अर्थ यह है: कि जब उन्होंने "हाँ" कहा, और उसकी रूबूबियत (परवरदिगारी) को स्वीकार कर लिया, तो अल्लाह तआला ने फरिश्तों से कहा: गवाह बन जाओ। उन्होंने कहा: हमने तुम्हारी स्वीकृति की गवाही दी ताकि तुम यह न कहो, या तुम कहो। और यह मुजाहिद का कथन है।

(१) २ / २२६। (२) अस-सबा पृ. २९८, और अत-तयसीर पृ. ११४। (३) हस्तलिखित प्रतियों में: "रद्दुहु" (इसे वापस करें - एकवचन), और जो स्थापित है वह (म) से है, जो "अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात अस-सबा" १ / ४८४ के अनुरूप है, और बात उसी की है।

۳۸۱ سورة الاعراف: آیات ۱۷۲ - ۱۷۴

اور جمع، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿هَبْ لِي مِن لَّدُنكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً﴾ [آل عمران: ۳۸]، پس یہ واحد کے لیے ہے؛ کیونکہ اس نے صرف ایک اولاد کے عطیہ کی دعا کی تھی، پس اسے یحییٰ (علیہ السلام) کی بشارت دی گئی۔ اور قراء نے اس قول میں توحید (واحد) پر اتفاق کیا ہے: ﴿مِن ذُرِّيَّةِ ءَادَمَ﴾ [مریم: ۵۸]، اور آدم کی اولاد سے بڑھ کر کوئی چیز کثیر نہیں۔ اور فرمایا: ﴿وَكُنَّا ذُرِّيَّةً مِّن بَعْدِهِمْ﴾ [الأعراف: ۱۷۳] تو یہ جمع کے لیے ہے۔ اور باقیوں نے «ذُرِّيَّاتِهِم» جمع کے ساتھ پڑھا، کیونکہ ذریت جب واحد کے لیے بھی آتی تھی؛ تو وہ ایسا لفظ لائے جو واحد کے لیے نہیں آتا، تو جمع کا صیغہ لائے تاکہ کلمہ اپنے مقصود معنی کی طرف خالص ہو جائے جس میں کوئی اور شریک نہ ہو، اور وہ جمع ہے؛ کیونکہ بنی آدم کی پشتوں سے بہت سی متناسب ذریتیں نکالی گئیں، نسل در نسل، جن کی تعداد اللہ کے سوا کوئی نہیں جانتا، تو اس معنی کے لیے جمع لایا گیا۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿بَلَى﴾ (ہاں/کیوں نہیں)، اس کے بارے میں گفتگو "البقرہ" میں اس قول کے پاس گزر چکی ہے: ﴿بَلَى مَن كَسَبَ سَيِّئَةً﴾ [آیت: ۸۱]، پوری تفصیل کے ساتھ، تو وہاں اس پر غور کریں (۱)۔ «أن يقولوا»، «أو يقولوا»: ابو عمرو نے دونوں میں "یا" کے ساتھ (صیغہ غائب) پڑھا (۲)، انہیں اس سے پہلے بار بار آنے والے لفظ غائب پر لوٹایا، اور وہ اس کا قول ہے: ﴿من بني آدم من ظهورهم ذُرِّيَّاتهم وأشهَدَهم على أنفسهم﴾، اور اس کا قول: ﴿قالوا بلى﴾ بھی لفظ غائب ہے۔ اور اسی طرح ﴿وَكُنَّا ذُرِّيَّةً مِّن بَعْدِهِمْ﴾، ﴿لَعَلَّهُمْ﴾ تو اس کو اس سے پہلے اور بعد والے لفظ غائب پر محمول کیا۔ اور باقیوں نے دونوں میں "تا" کے ساتھ (صیغہ خطاب) پڑھا، انہوں نے اسے (۳) اس خطاب کے لفظ پر لوٹایا جو اس کے قول میں پہلے گزر چکا ہے: ﴿أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى﴾۔ اور ہوگا: «شهدنا» (ہم نے گواہی دی)، فرشتوں کے قول سے۔ جب انہوں نے کہا: «بلى» تو فرشتوں نے کہا:

«شهدنا أن تقولوا» (ہم نے گواہی دی کہ کہیں تم یہ نہ کہو) «أو تقولوا» یعنی: تاکہ تم نہ کہو۔ اور کہا گیا ہے: اس کا معنی یہ ہے کہ: جب انہوں نے کہا: «بلی»، اور اس کی ربوبیت کا اقرار کر لیا، تو اللہ تعالیٰ نے فرشتوں سے فرمایا: گواہ بن جاؤ، انہوں نے کہا: ہم نے تمہارے اقرار کی گواہی دی تاکہ تم نہ کہو، یا تم کہو۔ اور یہ مجاہد کا قول ہے۔

(١) ٢ / ٢٢٦۔ (٢) السبعہ ص ٢٩٨، اور التیسیر ص ١١٤۔ (٣) قلمی نسخوں میں: ردُّہ، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، جو کہ "الکشف عن وجوہ القراءات السبع" ١ / ٤٨٤ کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔

and Al-Dahhak and Al-Suddi (1). Ibn Abbas and Ubayy ibn Ka'b said: His saying: "We testify" (shahidna) is from the words of the children of Adam, and the meaning is: We testify that You are our Lord and our God (2). Ibn Abbas said: He made some of them testify against others, so the meaning based on this is: They said: "Yes, some of us testified against others" (3). So if that was from the words of the angels, then the pause should be on "Yes" (Bala), and it is not good to pause on it if it is from the words of the children of Adam (4); because "that" (an) is connected to what precedes "Yes" from His saying: "and made them testify concerning themselves" so that they should not say. Mujahid narrated from Ibn 'Amr (5) that the Prophet ﷺ said: "Your Lord took their descendants from the backs of the children of Adam, just as a comb is taken from the head, and said to them: 'Am I not your Lord?' They said: 'Yes.' The angels said: 'We testify that you say...'" That is: We testified against you regarding the acknowledgement of Lordship, so that you should not say. This indicates the 'Taa' (second person). Makki said: This is the preferred choice for the correctness of its meaning, and because the group (consensus) is upon it. It has been said: His saying: "We testify" is from the words of Allah Almighty and the angels. The meaning is: So we testified to your acknowledgement; this was said by Abu Malik, and it was narrated from Al-Suddi as well (6). "and were descendants after them" meaning: we followed them. "Would You then destroy us because of what the falsifiers did?" in the sense of: You would not do this. And there is no excuse for the blind follower (muqallid) in monotheism (Tawhid). The saying of the Almighty: "And recite to them the story of him to whom We gave Our signs, but he detached himself from them; so Satan followed him, and he became of the deviators. (175)" He reminded the People of the Book of a story they knew from the Torah. There was disagreement in identifying the one who was given the signs,

(1) Reported by Al-Tabari 10/552 and 561. (2) Reported by Al-Tabari 10/556 - 557. (3) Tafsir Al-Baghawi 2/212. (4) Al-Muharrar Al-Wajiz 2/476, and see Tafsir Al-Razi 15/52. (5) In Al-Nasakh and Al-Kashf 'an Wujuh Al-Qira'at Al-Sab' 1/484, and the speech is from him: 'Umar and it has preceded in the first issue. (6) Reported by Al-Tabari 10/563.

सूरह अल-अराफ़: आयतें 172 - 175 382

और अल-दहाक और अल-सुद्दी (1)। इब्न अब्बास और उबय बिन काब ने कहा: उनका कहना है: "हमने गवाही दी" (शहिदना) आदम की संतानों के शब्दों से है, और इसका अर्थ है: हमने गवाही दी कि आप हमारे रब और हमारे ईश्वर हैं (2)। इब्न अब्बास ने कहा: उन्होंने उनमें से कुछ को दूसरों पर गवाह बनाया, इसलिए इस आधार पर अर्थ यह है: उन्होंने कहा: "हाँ, हममें से कुछ ने दूसरों पर गवाही दी" (3)। तो अगर वह फरिश्तों के शब्दों से था; तो "बला" (हाँ) पर रुकना चाहिए, और यदि वह आदम की संतानों के शब्दों से है तो उस पर रुकना अच्छा नहीं है (4); क्योंकि "अन" (कि) "बला" से पहले उनके इस कथन से संबंधित है: "और उन्हें स्वयं उनके विरुद्ध गवाह बनाया" ताकि वे न कहें। मुजाहिद ने इब्न अम्र (5) से रिवायत की है कि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "तुम्हारे रब ने आदम की संतानों की पीठ से उनकी संतानों को निकाला, जैसे सिर से कंघी निकाली जाती है, और उनसे कहा: 'क्या मैं तुम्हारा रब नहीं हूँ?' उन्होंने कहा: 'हाँ।' फरिश्तों ने कहा: 'हमने गवाही दी कि तुम कहो...'।" यानी: हमने रब होने की स्वीकृति के संबंध में तुम्हारे खिलाफ गवाही दी; ताकि तुम न कहो। यह 'ता' (मध्यम पुरुष) को दर्शाता है। मक्की ने कहा: अर्थ की शुद्धता के कारण और इस पर आम सहमति होने के कारण यही पसंदीदा विकल्प है। यह भी कहा गया है: उनका कहना "हमने गवाही दी" अल्लाह तआला और फरिश्तों के शब्दों से है। और अर्थ यह है: तो हमने तुम्हारी स्वीकृति पर गवाही दी; यह अबू मलिक ने कहा है, और अल-सुद्दी (6) से भी रिवायत है। "और उनके बाद उनके वंशज थे" यानी: हमने उनका अनुसरण किया। "क्या तू हमें उस चीज़ के कारण नष्ट कर देगा जो झूठों ने किया?" इस अर्थ में: आप ऐसा नहीं करेंगे। और एकेश्वरवाद (तौहीद) में आँख मूँदकर अनुसरण करने वाले (मुक़ल्लिद) के लिए कोई बहाना नहीं है। अल्लाह तआला का कथन: "और उन्हें उस व्यक्ति का हाल सुनाओ जिसे हमने अपनी आयतें दी थीं, फिर वह उनसे निकल गया; तो शैतान उसके पीछे लग गया, और वह गुमराहों में से हो गया। (175)" उन्होंने अहले किताब (किताब वाले) को एक ऐसी कहानी की याद दिलाई जिसे वे तौरात में जानते थे। आयतें दिए जाने वाले व्यक्ति की पहचान में मतभेद था,

(1) अल-तबरी 10/552 और 561 द्वारा उद्धृत। (2) अल-तबरी 10/556 - 557 द्वारा उद्धृत। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 2/212। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/476, और देखें तफ़सीर अल-राज़ी 15/52। (5) अन-नसख़ वल-कश्फ़ 'अन वुजूह अल-किरात अस-सबा' 1/484 में, और यह कथन

उन्हीं का है: उमर और पहली समस्या में इसका ज़िक्र आ चुका है। (6) अल-तबरी 10/563 द्वारा उद्धृत।

سورہ الاعراف: آیات ۱۷۲ - ۱۷۵ ۳۸۲

اور الضحاک اور السدی (۱)۔ اور ابن عباس اور ابی بن کعب نے کہا: ان کا قول: «شہدنا» (ہم نے گواہی دی) اولادِ آدم کے کلام سے ہے، اور معنی یہ ہے: ہم نے گواہی دی کہ آپ ہمارے رب اور ہمارے معبود ہیں (۲)۔ اور ابن عباس نے کہا: ان میں سے بعض کو بعض پر گواہ بنایا، چنانچہ اس بنا پر معنی یہ ہے: انہوں نے کہا: ہاں، ہم میں سے بعض نے بعض پر گواہی دی (۳)۔ پس اگر یہ فرشتوں کا قول ہو؛ تو «بلی» پر وقف کیا جائے گا، اور اگر یہ اولادِ آدم کا قول ہو تو اس پر وقف کرنا درست نہیں (٤)؛ کیونکہ «أن» (کہ) «بلی» سے پہلے ان کے اس قول سے متعلق ہے: ﴿وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنفُسِهِمْ﴾ (اور انہیں ان کے نفسوں پر گواہ بنایا) تاکہ وہ یہ نہ کہیں۔ اور مجاہد نے ابن عمرو (٥) سے روایت کیا ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "تمہارے رب نے اولادِ آدم کی پشتوں سے ان کی نسلوں کو نکالا، جیسے سر سے کنگھی نکالی جاتی ہے، اور ان سے پوچھا: کیا میں تمہارا رب نہیں ہوں؟ انہوں نے کہا: کیوں نہیں (ہاں)، فرشتوں نے کہا: ہم نے گواہی دی کہ تم یہ کہو"۔ یعنی: ہم نے ربوبیت کے اقرار پر تمہارے خلاف گواہی دی؛ تاکہ تم یہ نہ کہو۔ یہ 'تا' (مخاطب) پر دلالت کرتا ہے۔ مکی نے کہا: معنی کی درستی اور جمہور کا اس پر اتفاق ہونے کی وجہ سے یہی پسندیدہ قول ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: ان کا قول «شہدنا» اللہ تعالیٰ اور فرشتوں کا قول ہے۔ اور معنی یہ ہے: ہم تمہارے اقرار پر گواہ ہوئے؛ یہ ابو مالک نے کہا ہے، اور السدی (٦) سے بھی مروی ہے۔ ﴿وَكُنَّا ذُرِّيَّةً مِّن بَعْدِهِمْ﴾ یعنی: ہم نے ان کی پیروی کی۔ ﴿أَفَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ الْمُبْطِلُونَ﴾ اس معنی میں کہ: آپ ایسا نہیں کریں گے۔ اور توحید میں مقلد کے لیے کوئی عذر نہیں ہے۔ ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ الَّذِي آتَيْنَاهُ آيَاتِنَا فَانسَلَخَ مِنْهَا فَأَتْبَعَهُ الشَّيْطَانُ فَكَانَ مِنَ

الْغَاوِينَ ١٧٥﴾ اہلِ کتاب کو ایک ایسا قصہ یاد دلایا جسے وہ تورات میں جانتے تھے۔ اور جس شخص کو آیات دی گئی تھیں اس کے تعین میں اختلاف ہے،

(١) اسے الطبری نے ١٠/ ٥٥٢ اور ٥٦١ میں روایت کیا ہے۔ (٢) اسے الطبری نے ١٠/ ٥٥٦ - ٥٥٧ میں روایت کیا ہے۔ (٣) تفسیر البغوی ٢/ ٢١٢۔ (٤) المحرر الوجیز ٢/ ٤٧٦، اور دیکھیے تفسیر الرازی ١٥/ ٥٢۔ (٥) النسخ والکشف عن وجوہ القراءات السبع ١/ ٤٨٤ میں، اور یہ کلام ان کا ہے: عمر اور پہلی مسئلہ میں گزر چکا ہے۔ (٦) اسے الطبری نے ١٠/ ٥٦٣ میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-A'raf, Verse 175 Page 383

Ibn Mas'ud and Ibn Abbas said: He is Balaam the son of Beor (1), and it is said: Baer (2), from the Children of Israel in the time of Moses, peace be upon him. He was in such a state that when he looked, he saw the Throne [of God]. He is the one meant by the saying: {And recite to them, [O Muhammad], the news of him to whom we gave [knowledge of] Our signs} and it did not say: a [single] sign. In his assembly, there were twelve thousand inkpots for students who were writing from him. Then it came to be that he was the first to compose a book [claiming] that the universe has no Creator.

Malik ibn Dinar said: Balaam the son of Beor was sent to the King of Midian to call him to faith. The King gave him gifts and land, so he followed the King's religion and abandoned the religion of Moses. These verses were revealed regarding him (3).

Mu'tamir ibn Sulayman narrated from his father, who said: Balaam had been granted prophethood (5), and his prayers were answered. When Moses approached with the Children of Israel intending to fight the giants, the giants asked Balaam the son of Beor to pray against Moses. He stood up to pray, but his tongue turned to pray against his own companions. When asked about this, he said: "I cannot do more than what you hear." His tongue hung out onto his chest, and he said: "Now both this world and the hereafter are gone from me. Nothing remains except cunning, deceit, and trickery. I will scheme for you. I suggest you send out your young women to them, for God hates adultery. If they fall into it, they will perish." They did so, and the Children of Israel fell into adultery. So God sent a plague upon them, and seventy thousand of them died. Al-Tha'labi and others mentioned this report in its entirety (6).

It is also narrated that Balaam the son of Beor prayed that Moses should not enter the city of the giants. His prayer was answered, and they remained wandering in the desert. Moses said: "O Lord, for what sin do we remain in the desert?" He said: "Because of the prayer of Balaam."

Footnotes: (1) Reported by Al-Tabari 10/566-568. (2) In (D), (Z), and (Zha): Ba'am, and in (M): Na'im, and what is established is from (Kh). (3) Reported by Ibn Abi Hatim in his Tafsir 5/1618. (4) His saying: "narrated," is from (M). (5) His saying: "granted prophethood" is rejected, as will be mentioned later. (6) 'Ara'is al-Majalis p. 239 - 241, and reported by Al-Tabari 10/576 from Sayyar.

सूरह अल-अराफ़, आयत 175 पृष्ठ 383

इब्न मसूद और इब्न अब्बास ने कहा: वह बालम बिन बाओरा (1) है, और कहा जाता है: बार (2), मूसा अलैहिस्सलाम के समय में बनी इस्राइल में से था। वह ऐसी अवस्था में था कि जब वह देखता था, तो उसे अर्श (ईश्वर का सिंहासन) दिखाई देता था। उसके बारे में यह आयत है: {और उन्हें उस व्यक्ति का समाचार सुनाओ जिसे हमने अपनी आयतें प्रदान की थीं} और इसमें 'एक आयत' नहीं कहा गया। उसकी सभा में विद्यार्थियों के लिए बारह हजार दवातें थीं जो उससे लिख रहे थे। फिर उसकी स्थिति ऐसी हो गई कि वह पहला व्यक्ति बना जिसने यह पुस्तक लिखी कि सृष्टि का कोई रचयिता नहीं है।

मलिक बिन दीनार ने कहा: बालम बिन बाओरा को मदयन के राजा के पास भेजा गया था ताकि उसे ईमान की ओर बुलाए। राजा ने उसे उपहार और जागीर दी, तो उसने राजा के धर्म का अनुसरण किया और मूसा के धर्म को छोड़ दिया। ये आयतें उसी के बारे में अवतरित हुईं (3)।

मुअतमिर बिन सुलेमान ने अपने पिता से वर्णन किया, उन्होंने कहा: बालम को नबूवत (पैग़म्बरी) दी गई थी (5), और उसकी दुआ स्वीकार की जाती थी। जब मूसा बनी इस्राइल के साथ दिग्गजों (जब्बारीन) से लड़ने के लिए आए, तो दिग्गजों ने बालम बिन बाओरा से मूसा के विरुद्ध दुआ करने को कहा। वह दुआ करने के लिए खड़ा हुआ, लेकिन उसकी ज़ुबान मुड़कर उसके अपने साथियों के विरुद्ध दुआ करने लगी। जब उससे इस बारे में पूछा गया, तो उसने कहा: "मैं उससे अधिक कुछ नहीं कर सकता जो तुम सुन रहे हो।" उसकी ज़ुबान उसके सीने पर लटक गई, और उसने कहा: "अब मेरे हाथ से दुनिया और आख़िरत दोनों चली गई हैं। अब केवल छल, कपट और युक्ति ही बची है। मैं तुम्हारे लिए चाल चलूँगा। मेरा सुझाव है कि तुम अपनी युवतियों को उनकी ओर भेजो, क्योंकि ईश्वर व्यभिचार (ज़िना) से घृणा करता है। यदि वे इसमें पड़ गए, तो नष्ट हो जाएँगे।" उन्होंने ऐसा ही किया, और बनी इस्राइल व्यभिचार में पड़ गए। तब ईश्वर ने उन पर प्लेग (ताऊन) भेज दिया, जिससे उनमें से सत्तर हज़ार लोग मारे गए। अल-थलाबी और अन्य लोगों ने इस वृत्तांत को विस्तार से बताया है (6)।

और यह भी वर्णित है कि बालम बिन बाओरा ने दुआ की कि मूसा दिग्गजों के शहर में प्रवेश न करें। उसकी दुआ स्वीकार कर ली गई और वे जंगल (तीह) में भटकते रहे। मूसा ने कहा: "हे प्रभु, हम किस पाप के कारण जंगल में भटक रहे हैं?" उसने कहा: "बालम की दुआ के कारण।"

पाद-टिप्पणियाँ: (1) इसे अल-तब़री 10/566-568 द्वारा संकलित किया गया है। (2) (D), (Z) और (Zha) में: बाअम, और (M) में: नाईम, और जो स्थापित है वह (Kh) से है। (3) इसे इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर 5/1618 में संकलित किया है। (4) उसका कहना: "वर्णित," (M) से है। (5) उसका कहना: "नबूवत दी गई," अस्वीकार्य है, जैसा कि आगे आएगा। (6) अराइस अल-मजालिस पृष्ठ 239 - 241, और अल-तब़री 10/576 ने सैय्यार के माध्यम से इसे संकलित किया है।

سورۃ الاعراف، آیت 175 صفحہ 383

ابن مسعود اور ابن عباس نے کہا: وہ بلعام بن باعوراء (1) ہے، اور کہا جاتا ہے: باعر (2)، بنی اسرائیل میں سے تھا جو موسیٰ علیہ السلام کے زمانے میں تھا۔ وہ اس حال میں تھا کہ جب وہ دیکھتا تو عرش نظر آتا، اور وہی مراد ہے اللہ کے اس قول سے: {اور انہیں اس شخص کا حال سناؤ جسے ہم نے اپنی آیتیں دی تھیں} اور اس نے ایک آیت نہیں کہا۔ اس کی مجلس میں طلباء کے لیے بارہ ہزار دواتیں تھیں جو اس سے لکھتے تھے، پھر وہ اس حال کو پہنچا کہ وہ پہلا شخص تھا جس نے یہ کتاب تصنیف کی کہ کائنات کا کوئی خالق نہیں ہے۔

مالک بن دینار نے کہا: بلعام بن باعوراء کو مدین کے بادشاہ کی طرف ایمان کی دعوت دینے کے لیے بھیجا گیا تھا، تو اس نے اسے تحائف اور جاگیر دی، پس اس نے بادشاہ کے دین کی پیروی کی اور موسیٰ کا دین چھوڑ دیا، تو اس کے بارے میں یہ آیات نازل ہوئیں (3)۔

معتمر بن سلیمان نے اپنے والد سے روایت کی، انہوں نے کہا: بلعام کو نبوت عطا کی گئی تھی (5)، اور وہ مستجاب الدعوات تھا، پس جب موسیٰ بنی اسرائیل کے ساتھ جبارین (دیوقامت لوگوں) سے لڑنے کے لیے آئے، تو جبارین نے بلعام بن باعوراء سے کہا کہ وہ موسیٰ کے خلاف بددعا کرے۔ وہ بددعا کرنے کھڑا ہوا تو اس کی زبان اس کے اپنے ساتھیوں کے خلاف بددعا کرنے لگی، اس بارے میں اس سے پوچھا گیا تو اس نے کہا: "میں اس سے زیادہ پر قادر نہیں ہوں جو تم سن رہے ہو،" اور اس کی زبان اس کے سینے پر لٹک گئی، تو اس نے کہا: "اب مجھ سے دنیا اور آخرت دونوں چلی گئیں، اب سوائے مکر، فریب اور حیلے کے کچھ باقی نہیں رہا، اور میں تمہارے لیے چال چلوں گا، میرا مشورہ ہے کہ تم اپنی جوان عورتوں کو ان کی طرف نکالو، کیونکہ اللہ زنا کو ناپسند کرتا ہے، پس اگر وہ اس میں پڑ گئے تو ہلاک ہو جائیں گے،" انہوں نے ایسا ہی کیا، تو

بنی اسرائیل زنا میں پڑ گئے، پس اللہ نے ان پر طاعون بھیج دیا، تو ان میں سے ستر ہزار مر گئے۔ اور یہ خبر ثعلبی اور دیگر نے مکمل طور پر ذکر کی ہے (6)۔

اور روایت ہے کہ بلعام بن باعوراء نے دعا کی کہ موسیٰ جبارین کے شہر میں داخل نہ ہوں، پس اس کی دعا قبول ہوئی اور وہ میدانِ تیہ میں بھٹکتے رہے، تو موسیٰ نے کہا: "اے پروردگار، کس گناہ کی وجہ سے ہم تیہ میں پڑے ہوئے ہیں؟" تو اللہ نے فرمایا: "بلعام کی دعا کی وجہ سے۔"

حواشی: (1) اسے الطبری 10/ 566 - 568 نے نکالا ہے۔ (2) (د)، (ز) اور (ظ) میں: باعم ہے، اور (م) میں: ناعم ہے، اور جو ثابت ہے وہ (خ) سے ہے۔ (3) اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر 5/ 1618 میں نکالا ہے۔ (4) اس کا قول: 'روی' (روایت ہے)، (م) سے ہے۔ (5) اس کا قول: 'نبوت دی گئی'، مردود (ناقابلِ قبول) ہے، جیسا کہ آگے آئے گا۔ (6) عرائس المجالس ص 239 - 241، اور اسے الطبری 10/ 576 نے سیار سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-A'raf: Verse 175 [Page] 384

He said: Just as You heard his prayer against me, hear my prayer against him. So Moses prayed that God would take away from him the Greatest Name (Ism al-A'zam), and God stripped him of what he had (1).

Abu Hamid [al-Ghazali] said at the end of his book "Minhaj al-Arifin": I heard some of the gnostics (Arifin) saying: Indeed, some of the prophets asked God Almighty about the matter of Balaam and his expulsion after those signs and miracles. God Almighty said: He did not thank Me for even a single day for what I gave him; had he thanked Me for it once, I would not have stripped it from him.

Ikrima said: Balaam was a prophet and was given a book. Mujahid said: He was given prophethood, but his people bribed him to remain silent, so he did and left them as they were (2). Al-Mawardi said: This is incorrect; because God Almighty does not choose for His prophethood except those whom He knows (3) will not turn from His obedience to disobedience (4).

Abdullah bin Amr bin al-Aas and Zaid bin Aslam said: It was revealed concerning Umayya bin Abi al-Salt al-Thaqafi. He had read the scriptures and knew that God would send a messenger at that time, and he hoped to be that messenger. But when God sent Muhammad ﷺ, he envied him and disbelieved in him (5). It is regarding him that the Messenger of Allah ﷺ said: "His poetry believed, but his heart disbelieved" (6).

Saïd bin al-Musayyib said: It was revealed concerning Abu 'Amir bin Sayfi, who used to wear haircloth (musuh) in...

---

(1) 'Ara'is al-Majalis p. 241, and Tafsir al-Baghawi 2/214. All these reports are from the Isra'iliyyat (Judeo-Christian traditions). (2) Reported by al-Tabari 10/573-574. (3) In (m): 'alim. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/279. Ibn Atiyyah also refuted it in Al-Muharrar al-Wajiz 2/476, saying: This is a rejected statement that is not authentic from Mujahid. (5) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 223. It was also summarized by al-Tabari 10/570-571 from the statement of Abdullah bin Amr, may God be pleased with them both. (6) Reported by Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 4/7 with this wording from the hadith of Ibn Abbas, may God be pleased with them both. Recorded by Ahmad (19457) and Muslim (2255) from the hadith of al-Sharid bin Suwayd, may God be pleased with him, that the Prophet ﷺ asked him to recite some of the poetry of

Umayya bin Abi al-Salt, so he recited it... the Prophet ﷺ said: "He almost became a Muslim in his poetry."

सूरा अल-अराफ: आयत 175 [पृष्ठ] 384

उसने कहा: जैसे तूने मेरे खिलाफ उसकी दुआ सुनी, वैसे ही उसके खिलाफ मेरी दुआ सुन। तो मूसा (अ.) ने दुआ की कि अल्लाह उससे 'इस्मे आज़म' (महानतम नाम) छीन ले, तो अल्लाह ने वह चीज़ उससे छीन ली जो उसके पास थी (1)।

अबू हामिद [अल-ग़ज़ाली] ने अपनी किताब "मिन्हाजुल आरिफीन" के अंत में कहा है: मैंने कुछ आरिफ़ीन (अल्लाह को पहचानने वालों) को कहते सुना: वास्तव में, कुछ नबियों ने अल्लाह तआला से बलआम (बिन बाऊरा) के मामले और उन निशानियों और करामातों के बाद उसे ठुकराए जाने के बारे में पूछा। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: उसने जो कुछ मैंने उसे दिया था, उसके लिए किसी भी दिन मेरा शुक्र अदा नहीं किया; अगर उसने एक बार भी इसके लिए मेरा शुक्रिया अदा किया होता, तो मैं इसे उससे न छीनता।

इक्रमा ने कहा: बलआम एक नबी था और उसे एक किताब दी गई थी। मुजाहिद ने कहा: उसे नबुवत (पैग़म्बरी) दी गई थी, लेकिन उसकी कौम ने उसे चुप रहने के लिए रिश्वत दी, तो वह चुप रहा और उन्हें उनकी हालत पर छोड़ दिया (2)। अल-मावर्दी ने कहा: यह सही नहीं है; क्योंकि अल्लाह तआला अपनी नबुवत के लिए केवल उसे चुनता है जिसे वह जानता (3) है कि वह उसकी आज्ञाकारिता से निकलकर उसकी अवज्ञा की ओर नहीं जाएगा (4)।

अब्दुल्लाह बिन अम्र बिन अल-आस और ज़ैद बिन असलम ने कहा: यह आयत उमैया बिन अबी अल-सल्त अल-सकफ़ी के बारे में उतरी थी। उसने किताबें पढ़ी थीं और वह जानता था कि अल्लाह उस समय एक रसूल भेजने वाला है, और उसे उम्मीद थी कि वह वही रसूल होगा। लेकिन जब अल्लाह ने मुहम्मद ﷺ को भेजा, तो उसने उनसे ईर्ष्या की और उनका इनकार कर दिया (5)। उन्हीं के बारे में रसूलुल्लाह ﷺ ने फ़रमाया: "उसकी कविता ने ईमान लाया लेकिन उसके दिल ने कुफ़्र किया" (6)।

सईद बिन अल-मुसय्यब ने कहा: यह आयत अबू आमिर बिन सैफ़ी के बारे में उतरी थी, वह टाट (मुलुह) के कपड़े पहना करता था...

---

(1) अराइसुल मजालिस पृष्ठ 241, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/214। ये सभी खबरें इसराइली रिवायतों से हैं। (2) इसे अल-तबरी ने 10/573-574 में उद्धृत किया है। (3) (m) में: 'आलिम'। (4)

अल-नुकत वल-उयून 2/279। इब्न अतिया ने भी अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/476 में इसका खंडन किया और कहा: यह एक अस्वीकार्य कथन है जो मुजाहिद से प्रमाणित नहीं है। (5) अल-वाहिदी की असबाब अल-नुज़ूल पृष्ठ 223। इसे संक्षेप में अल-तबरी ने 10/570-571 में अब्दुल्लाह बिन अम्र (रज़ि.) के कथन से उद्धृत किया है। (6) इसे इब्न अब्द अल-बर ने अल-तमहीद 7/4 में इब्न अब्बास (रज़ि.) की हदीस से इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है। अहमद (19457) और मुस्लिम (2255) ने अल-शरीद बिन सुवैद (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है कि नबी ﷺ ने उनसे उमैया बिन अबी अल-सल्त की कविता सुनने को कहा, तो उन्होंने सुनाई... नबी ﷺ ने फ़रमाया: "वह अपनी कविता में इस्लाम के बहुत करीब पहुँच गया था।"

سورة الاعراف: آیت ۱۷۵ ۳۸۴

کہا: جس طرح تو نے میرے خلاف اس کی دعا سنی، اس کے خلاف میری دعا سن، چنانچہ موسیٰ علیہ السلام نے دعا کی کہ اللہ اس سے اسمِ اعظم چھین لے، تو اللہ نے اسے اس چیز سے محروم کر دیا جو اس کے پاس تھی (۱)۔

اور ابو حامد [الغزالی] نے اپنی کتاب "منہاج العارفین" کے آخر میں کہا ہے: میں نے بعض عارفین کو کہتے سنا: بیشک بعض انبیاء نے اللہ تعالیٰ سے بلعام (بن باعورا) کے معاملے اور ان آیات و کرامات کے بعد اسے دھتکارے جانے کے بارے میں پوچھا، تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: اس نے جو کچھ میں نے اسے عطا کیا تھا، اس پر کسی ایک دن بھی میرا شکر ادا نہیں کیا؛ اگر وہ ایک مرتبہ بھی اس پر میرا شکر ادا کرتا تو میں اسے اس سے نہ چھینتا۔

اور عکرمہ نے کہا: بلعام ایک نبی تھا اور اسے کتاب دی گئی تھی، اور مجاہد نے کہا: اسے نبوت دی گئی تھی، پھر اس کی قوم نے اسے خاموش رہنے پر رشوت دی تو اس نے ایسا ہی کیا اور انہیں ان کے حال پر چھوڑ دیا (۲)۔ الماوردی نے کہا: یہ درست نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ اپنی نبوت کے لیے صرف اسے منتخب کرتا ہے جس کے بارے میں وہ جانتا (۳) ہے کہ وہ اس کی اطاعت سے نکل کر نافرمانی کی طرف نہیں جائے گا (۴)۔

اور عبد اللہ بن عمرو بن العاص اور زید بن اسلم نے کہا: یہ (آیت) امیہ بن ابی الصلت الثقفی کے بارے میں نازل ہوئی، اس نے کتابیں پڑھی تھیں اور وہ جانتا تھا کہ اللہ اس زمانے میں ایک رسول بھیجنے والا ہے، اور وہ امید رکھتا تھا کہ وہی رسول ہوگا، لیکن جب اللہ نے محمد ﷺ کو مبعوث

فرمایا تو اس نے ان سے حسد کیا اور ان کا انکار کر دیا (۵)۔ وہی ہے جس کے بارے میں رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اس کا شعر ایمان لایا اور اس کا دل کافر رہا" (۶)۔

اور سعید بن المسیب نے کہا: یہ (آیت) ابو عامر بن صیفی کے بارے میں نازل ہوئی، وہ ٹاٹ (مسوح) پہنا کرتا تھا...

---

(۱) عرائس المجالس ص ۲۴۱، اور تفسیر البغوی ۲/۲۱۴، اور یہ تمام خبریں اسرائیلیات میں سے ہیں۔ (۲) اسے الطبری نے ۱۰/ ۵۷۳ - ۵۷۴ میں روایت کیا ہے۔ (۳) (م) میں: علِم۔ (۴) النکت والعیون ۲/ ۲۷۹، اور ابن عطیہ نے بھی المحرر الوجیز ۲/ ۴۷۶ میں اسے رد کیا اور کہا: یہ ایک مردود قول ہے جو مجاہد سے ثابت نہیں ہے۔ (۵) اسباب النزول للواحدی ص ۲۲۳، اور اسے الطبری نے ۱۰/ ۵۷۰ - ۵۷۱ میں عبد اللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کے قول سے مختصراً روایت کیا ہے۔ (۶) اسے ابن عبد البر نے التمہید ۷/۴ میں اسی الفاظ کے ساتھ ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (۱۹۴۵۷) اور مسلم (۲۲۵۵) نے الشرید بن سوید رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے کہ نبی ﷺ نے ان سے امیہ بن ابی الصلت کے اشعار سنانے کی فرمائش کی، تو انہوں نے سنائے... نبی ﷺ نے فرمایا: "وہ اپنے اشعار میں قریب تھا کہ اسلام لے آتا"۔

...of Jahiliyyah, so he disbelieved in the Prophet ﷺ. This was because he entered upon the Prophet ﷺ in Medina and said, "O Muhammad, what is this that you have brought?" He said, "I have come with Hanifiyyah, the religion of Ibrahim." He said, "Indeed, I am on it." The Prophet ﷺ said, "You are not on it, because you have introduced into it what is not part of it." Abu 'Amir said, "May Allah cause the liar among us to die as an outcast and alone." The Prophet ﷺ said, "Yes, may Allah cause the liar among us to die as such." He only said this implying the Messenger of Allah ﷺ when he left Mecca. So Abu 'Amir went to Ash-Sham, went to Caesar, and wrote to the hypocrites: "Prepare yourselves, for I am coming to you from Caesar with an army to expel Muhammad from Medina." But he died in Ash-Sham alone (1). Concerning him, it was revealed: {And as an observation post for those who had warred against Allah and His Messenger before} [At-Tawbah: 107]. This will be mentioned in Surah Bara'ah (At-Tawbah).

Ibn 'Abbas said in a narration: It was revealed concerning a man who had three supplications that would be answered. He had a wife called Al-Basus, and he had a son with her. She said, "Give me one of those supplications." He said, "You have one; what do you command?" She said, "Supplicate to Allah to make me the most beautiful woman among the Children of Israel." When she realized that there was no one like her among them, she turned away from him (desired other than him). So he supplicated against her that Allah turn her into a barking dog. Thus, two supplications were spent on her. Then her sons came and said, "We cannot bear this; our mother has become a dog, and people are shaming us because of her. So supplicate to Allah to return her to as she was (2)." He supplicated to Allah, and she returned to her former state, and all the supplications were spent on her (3). The first opinion is more famous, and it is what the majority hold.

'Ubadah bin As-Samit said: It was revealed concerning the Quraysh; Allah gave them His signs which He revealed to Muhammad ﷺ, but they detached themselves from them and did not accept them (4). Ibn 'Abbas said: Balaam was from the city of the tyrants (Al-Jabbarin), and it was said: He was from Yemen (5).

---

(1) 'Ara'is al-Majalis p. 242, and Majma' al-Bayan 9/65-66. (2) In (Kh) and (Z): to a state like what she was in. (3) Recorded by Ibn Abi Hatim in his Tafsir 5/1617, mentioned by Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul pp. 223-224, and mentioned by Ibn Kathir in his Tafsir 3/507-508, saying: "Gharib" (strange/uncommon). (4) We did not find its source. (5)

Both recorded by Al-Tabari 10/568-569 from the words of Ibn 'Abbas, may Allah be pleased with both of them.

३८५ सूरह अल-आराफ़, आयत १७५

...जाहिलियत की, तो उसने पैगंबर ﷺ का इनकार किया। यह इसलिए हुआ क्योंकि वह मदीना में पैगंबर ﷺ के पास आया और कहा, "हे मुहम्मद, यह क्या है जो तुम लेकर आए हो?" उन्होंने कहा, "मैं हनीफ़िया (सच्चा एकेश्वरवाद), इब्राहीम का धर्म लेकर आया हूँ।" उसने कहा, "मैं भी उसी पर हूँ।" पैगंबर ﷺ ने कहा, "तुम उस पर नहीं हो, क्योंकि तुमने उसमें ऐसी चीज़ें मिला दी हैं जो उसका हिस्सा नहीं हैं।" अबू आमिर ने कहा, "अल्लाह हम में से जो झूठा है उसे अकेला और दर-बदर मौत दे।" पैगंबर ﷺ ने कहा, "हाँ, अल्लाह हम में से झूठे को वैसे ही मौत दे।" उसने यह बात रसूलुल्लाह ﷺ को ताना देते हुए कही थी जब वे मक्का से निकले थे। फिर अबू आमिर शाम की ओर निकल गया, कैसर के पास गया और मुनाफिकों (पाखंडियों) को पत्र लिखा: "तैयार हो जाओ, क्योंकि मैं कैसर के पास से एक सेना लेकर आ रहा हूँ ताकि मुहम्मद को मदीना से बाहर निकाल सकूँ।" लेकिन वह शाम में अकेला ही मर गया (१)। उसी के बारे में यह आयत उतरी: {और उन लोगों के लिए घात की जगह जो इससे पहले अल्लाह और उसके रसूल से लड़ चुके थे} [अत-तौबा: १०७]। इसका ज़िक्र 'बाराह' (सूरह तौबा) में आगे आएगा।

इब्न अब्बास ने एक रिवायत में कहा: यह एक ऐसे आदमी के बारे में उतरी जिसकी तीन दुआएं कुबूल होनी थीं। उसकी एक पत्नी थी जिसका नाम 'अल-बसूस' था, और उससे उसका एक बेटा था। पत्नी ने कहा, "मेरे लिए उनमें से एक दुआ रख लो।" उसने कहा, "तुम्हारे लिए एक है; बताओ क्या चाहती हो?" उसने कहा, "अल्लाह से दुआ करो कि वह मुझे बनी इसराइल की सबसे खूबसूरत औरत बना दे।" जब उसने देखा कि उनके बीच उसके जैसा कोई नहीं है, तो वह उससे विमुख हो गई (दूसरों को चाहने लगी)। तब उसने उसके खिलाफ दुआ की कि अल्लाह उसे एक भौंकने वाली कुतिया बना दे। इस तरह उस पर दो दुआएं खर्च हो गईं। फिर उसके बेटे आए और बोले, "हम यह बर्दाश्त नहीं कर सकते; हमारी माँ कुतिया बन गई है और लोग हमें इस वजह से ताना देते हैं। इसलिए अल्लाह से दुआ करो कि वह उसे वैसा ही बना दे जैसी वह थी (२)।" उसने अल्लाह से दुआ की और वह अपनी पुरानी स्थिति में वापस आ गई, और सारी दुआएं उस पर खत्म हो गईं (३)। पहली बात अधिक प्रसिद्ध है और अधिकांश लोग उसी पर हैं।

उबादा बिन अस-सामित ने कहा: यह कुरैश के बारे में उतरी; अल्लाह ने उन्हें अपनी आयतें दीं जो उसने मुहम्मद ﷺ पर उतारी थीं, लेकिन वे उनसे अलग हो गए और उन्हें स्वीकार नहीं किया (४)।

इब्न अब्बास ने कहा: बलआम जब्बारीन (ज़ालिमों) के शहर से था, और कहा गया: वह यमन से था (५)।

---

(१) अराइस अल-मजालिस पृ. २४२, और मजमा अल-बयान ९/६५-६६। (२) (ख़) और (ज़) प्रतियों में: "उस स्थिति की तरह जिसमें वह थी"। (३) इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर ५/१६१७ में इसे उद्धृत किया है, वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. २२३-२२४ में, और इब्न कसीर ने अपनी तफ़सीर ३/५०७-५०८ में, और कहा: "ग़रीब" (अजीब)। (४) हमें इसका स्रोत नहीं मिला। (५) दोनों को अल-तबरी १०/५६८-५६९ में इब्न अब्बास (रज़ि.) के कथन से उद्धृत किया गया है।

جاہلیت کی، تو اس نے نبی ﷺ کے ساتھ کفر کیا، اور یہ اس لیے کہ وہ مدینہ میں نبی ﷺ کے پاس آیا، اور کہا: اے محمد، یہ کیا ہے جو آپ لائے ہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "میں حنیفیت (دینِ حق) کے ساتھ آیا ہوں جو ابراہیم کا دین ہے"۔ اس نے کہا: میں بھی اسی پر ہوں۔ نبی ﷺ نے فرمایا: "تم اس پر نہیں ہو، کیونکہ تم نے اس میں وہ کچھ شامل کر دیا ہے جو اس میں سے نہیں ہے"۔ ابو عامر نے کہا: اللہ ہم میں سے جھوٹے کو تنہا اور دربدر موت دے۔ نبی ﷺ نے فرمایا: "ہاں، اللہ ہم میں سے جھوٹے کو ایسے ہی موت دے"۔ اس نے یہ بات رسول اللہ ﷺ پر تعریض (طنز) کرتے ہوئے کہی تھی جب آپ مکہ سے نکلے تھے۔ پھر ابو عامر شام کی طرف نکل گیا، قیصر کے پاس گیا، اور منافقوں کو لکھا: تیاری کرو، میں تمہارے پاس قیصر کی طرف سے ایک لشکر لے کر آ رہا ہوں تاکہ محمد کو مدینہ سے نکال دوں، لیکن وہ شام میں تنہا ہی مر گیا (۱)۔ اور اسی کے بارے میں یہ آیت نازل ہوئی: ﴿وَإِرْصَادًا لِّمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مِن قَبْلُ﴾ [التوبہ: ۱۰۷] (اور ان کے لیے گھات لگانے کی جگہ جنہوں نے پہلے اللہ اور اس کے رسول سے جنگ کی)۔ اور یہ آگے سورہ "براءت" (توبہ) میں آئے گا۔

اور ابن عباس نے ایک روایت میں فرمایا: یہ ایک ایسے شخص کے بارے میں نازل ہوئی جس کی تین دعائیں مستجاب (قبول ہونے والی) تھیں، اور اس کی ایک بیوی تھی جسے "البسوس" کہا جاتا تھا، اور اس سے اس کا ایک بیٹا بھی تھا۔ بیوی نے کہا: میرے لیے ان میں سے ایک دعا مخصوص کر دیں۔ اس نے کہا: تمہارے لیے ایک ہے، بتاؤ کیا حکم دیتی ہو؟ اس نے کہا: اللہ سے دعا کریں کہ وہ مجھے بنی اسرائیل کی سب سے خوبصورت عورت بنا دے۔ جب اسے معلوم ہوا کہ ان میں اس جیسی کوئی نہیں ہے، تو وہ اس (شوہر) سے بے رغبت ہو گئی، چنانچہ اس نے اس کے خلاف

دعا کی کہ اللہ اسے ایک بھونکنے والی کتیا بنا دے۔ اس طرح دو دعائیں اس پر خرچ ہو گئیں۔ پھر اس کے بیٹے آئے اور کہا: ہم اس پر صبر نہیں کر سکتے، ہماری ماں کتیا بن گئی ہے اور لوگ ہمیں اس کا طعنہ دیتے ہیں، تو اللہ سے دعا کریں کہ اسے پہلے جیسا بنا دے (۲)۔ چنانچہ اس نے دعا کی اور وہ اپنی اصلی حالت پر لوٹ آئی، اور دعائیں اس میں ختم ہو گئیں (۳)۔ اور پہلا قول زیادہ مشہور ہے اور اسی پر اکثر علماء ہیں۔

عبادہ بن صامت نے کہا: یہ قریش کے بارے میں نازل ہوئی، اللہ نے انہیں اپنی وہ آیات دیں جو اللہ تعالیٰ نے محمد ﷺ پر نازل فرمائی تھیں، لیکن وہ ان سے نکل گئے اور انہیں قبول نہیں کیا (٤)۔ ابن عباس نے فرمایا: بلعام جبارین (جابروں) کے شہر سے تھا، اور کہا گیا: وہ یمن سے تھا (٥)۔

---

(۱) عرائس المجالس ص ۲٤۲، اور مجمع البیان ۹/٦٥ - ٦٦۔ (۲) (خ) اور (ظ) نسخوں میں ہے: "جیسی وہ پہلے تھی"۔ (۳) اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر ٥/١٦١٧ میں روایت کیا ہے، اور واحدی نے اسباب النزول ص ۲۲۳ - ۲۲٤ میں اور ابن کثیر نے اپنی تفسیر ۳/٥۰۷ - ٥۰۸ میں ذکر کیا ہے اور کہا: غریب ہے۔ (٤) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (٥) ان دونوں کو طبری نے ۱۰/٥٦۸ - ۱۰/٥٦۹ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کے قول سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-A'raf: Verses 175 386

﴿And he detached himself from them﴾ meaning: from the knowledge of Allah Almighty, i.e., the knowledge he had was stripped from him. In the Hadith from the Prophet ﷺ: "Knowledge is of two types: knowledge in the heart, which is the beneficial knowledge, and knowledge on the tongue, which is Allah Almighty's proof against the son of Adam."(1) This is like the example of the knowledge of Balaam and his ilk; we seek refuge in Allah from it, and we ask Him for success and death upon the truth.

And detachment (al-insilakh): means exiting. It is said: the snake detached (insalakhat) from its skin, i.e., it exited it(2). It is said: this is an inversion, meaning: the verses detached from him.

﴿So Satan followed him﴾ meaning: he caught up with him. It is said: I followed the people, i.e., I caught up with them.

It is said: It was revealed concerning the Jews and Christians; they waited for the emergence of Muhammad ﷺ then disbelieved in him(3).

Allah Almighty says: ﴿And if We had willed, We could have elevated him thereby, but he adhered [instead] to the earth and followed his own desire. So his example is like that of a dog: if you chase him, he pants, or if you leave him, he [still] pants. That is the example of the people who denied Our signs. So relate the stories that perhaps they will give thought (175) Evil is the example of the people who denied Our signs and used to wrong themselves (176)﴾

Allah Almighty says: ﴿And if We had willed, We could have elevated him﴾ referring to Balaam, i.e., if We had willed, We would have caused him to die before he disobeyed, so We would have elevated him to Paradise. ﴿thereby﴾ i.e., by acting upon them(4). ﴿But he adhered to the earth﴾ i.e., leaned towards it, from Ibn Jubayr and al-Suddi. Mujahid said: He settled into it(5), i.e., settled into its pleasures. The origin of 'al-ikhlad' (adhering) is persistence; it is said: So-and-so 'akhlada' in a place if he stayed there and persisted. Zuhair said:

Whose are the dwellings you came upon in the desert, Like the revelation on the stone of the everlasting stream(6)

---

(1) Narrated by Ibn Abi Shaybah in his Musannaf 13/235, al-Darimi in his Sunan (365), and Ibn Abd al-Barr in Jami' Bayan al-Ilm (1150) from al-Hasan as a mursal report. Al-

Darimi also narrated it (364) from the words of al-Hasan. (2) Tafsir Abi al-Layth 1/501. (3) Tafsir al-Baghawi 2/215, and Tafsir al-Razi 15/54-55. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/163. (5) Al-Tabari narrated these sayings 10/584. (6) Diwan Zuhair p. 268; it occurred in the manuscripts as "al-Gharqad," and the established version is from the Diwan, which is the correct one in what he said =

सूरह अल-आराफ़: आयतें 175 386

﴿और वह उनसे अलग हो गया﴾ का अर्थ है: अल्लाह सर्वशक्तिमान के ज्ञान से, अर्थात, वह ज्ञान जो वह जानता था, उससे छीन लिया गया। पैगंबर ﷺ की एक हदीस में है: "ज्ञान दो प्रकार के हैं: दिल का ज्ञान, तो वह लाभदायक ज्ञान है, और ज़बान का ज्ञान, तो वह आदम के बेटे के खिलाफ अल्लाह सर्वशक्तिमान का प्रमाण है।"(1) यह बालम (Balaam) और उसके जैसों के ज्ञान का उदाहरण है; हम इससे अल्लाह की शरण मांगते हैं, और उससे सफलता और सत्य पर मृत्यु की प्रार्थना करते हैं।

और 'इंसिलाख' (al-insilakh) का अर्थ है: बाहर निकलना। कहा जाता है: सांप अपनी केंचुली से अलग हो गया (इंसलाखत), यानी वह उससे बाहर निकल गया(2)। यह भी कहा गया है कि यह उलटा है, अर्थात: आयतें उससे अलग हो गईं।

﴿तो शैतान उसके पीछे लग गया﴾ यानी: वह उसे जा मिला। कहा जाता है: मैंने लोगों का पीछा किया, अर्थात मैं उनसे जा मिला।

कहा गया है: यह यहूदियों और ईसाइयों के बारे में अवतरित हुआ; उन्होंने मुहम्मद ﷺ के आने का इंतज़ार किया और फिर उनका इनकार कर दिया(3)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान है: ﴿और यदि हम चाहते, तो उसे उनके द्वारा उन्नत कर देते, परन्तु वह पृथ्वी की ओर झुक गया और अपनी इच्छा का अनुसरण किया। तो उसका उदाहरण कुत्ते के उदाहरण जैसा है: यदि तुम उस पर प्रहार करो तो वह हाँफता है, या यदि तुम उसे छोड़ दो तो वह [तब भी] हाँफता है। यह उन लोगों का उदाहरण है जिन्होंने हमारी आयतों को झुठलाया। तो कहानियाँ सुनाओ ताकि शायद वे सोच-विचार करें (175) बुरा है उन लोगों का उदाहरण जिन्होंने हमारी आयतों को झुठलाया और वे स्वयं पर ही अत्याचार करते रहे (176)﴾

अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान: ﴿और यदि हम चाहते, तो उसे उन्नत कर देते﴾ इससे मुराद बालम है, यानी: अगर हम चाहते, तो उसे अवज्ञा करने से पहले ही मौत दे देते, और उसे स्वर्ग में उठा लेते। ﴿उनके द्वारा﴾ यानी उन पर अमल करने के माध्यम से(4)। ﴿परन्तु वह पृथ्वी की ओर झुक गया﴾ यानी उसकी ओर झुक गया, इब्न जुबैर और अल-सुद्दी के अनुसार। मुजाहिद ने कहा: वह उसमें बस गया(5), यानी उसकी सुख-सुविधाओं में बस गया। 'इख्लाद' का मूल अर्थ डटे रहना है; कहा जाता है: फलां व्यक्ति एक स्थान पर 'अख्लाद' हो गया, यदि वह वहाँ ठहर गया और वहीं बना रहा। ज़ुहैर ने कहा:

किसके हैं वे घर जिन्हें तुमने मरुस्थल में देखा, जैसे चिरस्थायी जलधारा के पत्थर पर कोई रहस्यमय लिपि(6)

---

(1) इब्न अबी शायबा ने अपने मुसन्निफ़ 13/235 में, अल-दारिमी ने अपनी सुनन (365) में, और इब्न अब्द अल-बर्र ने जामी बयान अल-इल्म (1150) में अल-हसन से मुर्सल के रूप में उद्धृत किया है। अल-दारिमी ने इसे अल-हसन के शब्दों से भी उद्धृत किया है (364)। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/501। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 2/215, और तफ़सीर अल-राज़ी 15/54-55। (4) इ'राब अल-कुरान अल-नहस 2/163। (5) अल-तबरी ने इन कथनों को उद्धृत किया 10/584। (6) दीवान ज़ुहैर पृष्ठ 268; प्रतियों में यह "अल-ग़रक़द" के रूप में आया था, और स्थापित संस्करण दीवान से है, जो उनके द्वारा कही गई बात में सही है =

سورة الاعراف: آیات ۱۷۵ ۳۸۶

﴿فَانسَلَخَ مِنْهَا﴾ یعنی: اللہ تعالیٰ کی معرفت سے، یعنی: اس سے وہ علم چھین لیا گیا جو وہ جانتا تھا، اور نبی ﷺ سے مروی حدیث میں ہے: «علم دو طرح کے ہیں: دل کا علم، پس وہی نفع بخش علم ہے، اور زبان کا علم، پس وہ ابن آدم پر اللہ تعالیٰ کی حجت ہے»(۱)، تو یہ بلعام اور اس جیسے لوگوں کے علم کی مثال ہے، ہم اس سے اللہ کی پناہ مانگتے ہیں، اور اس سے توفیق اور حق پر موت کا سوال کرتے ہیں۔

اور 'انسلاخ' کے معنی ہیں: نکلنا، کہا جاتا ہے: سانپ اپنی کھال سے نکل گیا (انسلخت)، یعنی اس سے باہر نکل گیا(۲)، اور کہا گیا ہے: یہ مقلوب میں سے ہے، یعنی: آیات اس سے نکل گئیں۔

﴿فَأَتْبَعَهُ الشَّيْطَانُ﴾ یعنی: وہ اسے جا ملا، کہا جاتا ہے: میں لوگوں کے پیچھے چلا، یعنی میں ان سے جا ملا۔

اور کہا گیا: یہ یہودیوں اور عیسائیوں کے بارے میں نازل ہوئی، انہوں نے محمد ﷺ کے ظہور کا انتظار کیا پھر ان کا انکار کر دیا(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ بِهَا وَلَكِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوَاهُ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ إِن تَحْمِلْ عَلَيْهِ يَلْهَثْ أَوْ تَتْرُكْهُ يَلْهَث ذَّلِكَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِايَتِنَا فَاقْصُصِ الْقَصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ ۱۷۵ سَاءَ مَثَلًا الْقَوْمُ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِايَتِنَا وَأَنفُسَهُمْ كَانُوا يَظْلِمُونَ ۱۷۶﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ﴾ اس سے مراد بلعام ہے، یعنی: اگر ہم چاہتے تو اسے نافرمانی کرنے سے پہلے ہی موت دے دیتے، پس ہم اسے جنت کی طرف اٹھا لیتے، ﴿بِهَا﴾ یعنی: ان پر عمل کرنے کے ذریعے(۴)۔ ﴿وَلَكِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ﴾ یعنی: اس کی طرف مائل ہو گیا، ابن جبیر اور سدی

سے مروی ہے۔ مجاہد نے کہا: وہ اس میں بس گیا(۵)، یعنی: اس کی لذتوں میں مگن ہو گیا۔ اور 'اخلاد' کی اصل لازم ہو جانا ہے، کہا جاتا ہے: فلاں شخص جگہ کے ساتھ چمٹ گیا (اخلد): جب وہ وہاں ٹھہر جائے اور اسے لازم پکڑ لے، زہیر نے کہا ہے:

لِمَنِ الدِّيارُ غَشِيتَهَا بِالْفَدْفَدِ كَالوَحْيِ في حَجَرِ المَسِيلِ الْمُخْلِدِ(۶)

---

(۱) اسے ابن ابی شیبہ نے اپنی مصنف ۲۳۵/۱۳ میں، اور دارمی نے اپنی سنن (۳۶۵) میں، اور ابن عبد البر نے جامع بیان العلم (۱۱۵۰) میں حسن سے مرسلاً روایت کیا۔ اور اسے دارمی نے (۳۶۴) حسن کے قول سے روایت کیا ہے۔ (۲) تفسیر ابی اللیث ۵۰۱/۱۔ (۳) تفسیر بغوی ۲۱۵/۲، اور تفسیر رازی ۵۴/۱۵ - ۵۵۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۱۶۳/۲۔ (۵) طبری نے ان اقوال کو روایت کیا ۵۸۴/۱۰۔ (۶) دیوان زہیر ص ۲۶۸، اور نسخوں میں یہ 'بالغرقد' واقع ہوا، اور ثابت شدہ دیوان سے ہے، اور وہی درست ہے جو اس نے کہا =

Surah Al-A'raf: Verses 176 - 177 387 It means: the resident. It is as if the meaning is: he clung to the pleasures of the earth, so he expressed them as "the earth" because the enjoyment of the world is on the face of the earth. {and followed his own desire} i.e., what Satan made attractive to him. It was said: his desire was with the disbelievers (1). And it was said: he followed the pleasure of his wife (2), and she had desired wealth until she induced him to pray against Moses. {So his likeness is as the likeness of a dog} is a subject and predicate. {if you drive him away, he pants} is a conditional statement and its response, and it is in the position of a state (hal), meaning: his likeness is as the likeness of a dog panting. The meaning is: he remains in one state, not turning away from disobedience, just like a dog whose state is this (3). So the meaning is: he is panting in every case, whether you drive him away or not. Ibn Jurayj said: The dog's heart is cut off, it has no heart; if you drive it away it pants, or if you leave it, it pants. Similarly, the one who leaves guidance has no heart, for his heart is indeed cut off (4). Al-Qutbi said: Everything that pants only pants from exhaustion or thirst, except for the dog, for it pants in a state of weariness and a state of rest, in a state of illness and a state of health, in a state of satiation and a state of thirst. So God set him as an example for those who deny His signs, saying: If you advise him, he goes astray, and if you leave him, he goes astray. He is like a dog; if you leave him, he pants, and if you drive him away, he pants, as He, the Almighty, says: {And if you invite them to guidance, they will not follow you. It is all the same to you whether you invite them or whether you remain silent} (5) [Al-A'raf: 193]. Al-Jawhari said: "lahatha al-kalb" (the dog panted) with 'fatha' (on the second root letter); "yalhathu lahthan" and "luhathan" with 'damma': when it puts out its tongue from fatigue or thirst. Likewise, a man when he is exhausted. His saying: {if you drive him away, he pants} is because if you drive a dog away, it barks and turns to flee, and if you leave it, it attacks you and barks.

= Sheikh Mahmoud Shakir, may God have mercy on him, in the Tafsir of al-Tabari (his edition) 13/270. Tha'lab, the commentator on the Diwan, said: Al-Fadfad: a high place with hardness and stones. Ka-l-wahy: like a book. (1) Narrated by al-Tabari 10/585 from the saying of Ibn Zayd. (2) Mentioned by Abu al-Layth 1/583. (3) In (Kh), (D), (Z), and (M): its state, and the confirmed is from (Zah) and I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/163, and the speech is from it. (4) Narrated by al-Tabari 10/586 - 587. (5) Interpretation of Difficult Verses of the Qur'an, p. 286.

सूरह अल-अराफ़: आयत 176 - 177 387 अर्थ: निवासी। मानो अर्थ यह है: वह पृथ्वी के सुखों से चिपका रहा, इसलिए उसने उन्हें "पृथ्वी" के रूप में व्यक्त किया, क्योंकि दुनिया का भोग पृथ्वी की सतह पर है। {और अपनी इच्छा का पालन किया} यानी, जो शैतान ने उसके लिए आकर्षक बना दिया। कहा गया: उसकी इच्छा अविश्वासियों के साथ थी (1)। और कहा गया: उसने अपनी पत्नी की खुशी का पालन किया (2), और वह धन की इच्छुक थी यहाँ तक कि उसने उसे मूसा के विरुद्ध प्रार्थना करने के लिए प्रेरित किया। {अतः उसकी उपमा कुत्ते की उपमा जैसी है} यह उद्देश्य और विधेय है। {यदि तुम उसे भगाओ तो वह हाँफता है} यह एक शर्त और उसका उत्तर है, और यह 'हाल' (स्थिति) के स्थान पर है, यानी: उसकी उपमा हाँफते हुए कुत्ते की उपमा जैसी है। अर्थ यह है: वह एक ही स्थिति में रहता है, अवज्ञा से पीछे नहीं हटता, ठीक उस कुत्ते की तरह जिसकी यह स्थिति है (3)। तो अर्थ यह है: वह हर हाल में हाँफता रहता है, चाहे तुम उसे भगाओ या न भगाओ। इब्न जुरैज ने कहा: कुत्ते का हृदय कटा हुआ है, उसका कोई हृदय नहीं है; यदि तुम उसे भगाओ तो वह हाँफता है, या यदि तुम उसे छोड़ दो तो वह हाँफता है। इसी प्रकार, जो मार्गदर्शन छोड़ देता है उसका कोई हृदय नहीं होता, क्योंकि उसका हृदय वास्तव में कटा हुआ है (4)। अल-कुतबी ने कहा: हाँफने वाली हर चीज़ केवल थकान या प्यास से हाँफती है, सिवाय कुत्ते के, क्योंकि वह थकान की स्थिति में और आराम की स्थिति में, बीमारी की स्थिति में और स्वास्थ्य की स्थिति में, तृप्ति की स्थिति में और प्यास की स्थिति में हाँफता है। इसलिए ईश्वर ने उसे उन लोगों के लिए एक उदाहरण के रूप में पेश किया जिन्होंने उसकी आयतों को झुठलाया, और कहा: यदि तुम उसे उपदेश दो तो वह भटक जाता है, और यदि तुम उसे छोड़ दो तो वह भटक जाता है। वह कुत्ते के समान है; यदि तुम उसे छोड़ दो तो वह हाँफता है, और यदि तुम उसे भगाओ तो वह हाँफता है, जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: {और यदि तुम उन्हें मार्गदर्शन की ओर बुलाओ, तो वे तुम्हारा अनुसरण नहीं करेंगे। तुम्हारे लिए बराबर है चाहे तुम उन्हें बुलाओ या तुम चुप रहो} (5) [अल-अराफ़: 193]। अल-जौहरी ने कहा: 'लहासा अल-कल्ब' (कुत्ता हाँफने लगा) फथा के साथ; 'यल्हासू लहसन' और 'लुहासन' दम्मा के साथ: जब वह थकान या प्यास से अपनी जीभ बाहर निकालता है। इसी प्रकार मनुष्य भी जब थक जाता है। उनका कथन: {यदि तुम उसे भगाओ तो वह हाँफता है} इसलिए है क्योंकि यदि तुम कुत्ते को भगाते हो, तो वह भौंकता है और भागने के लिए मुड़ता है, और यदि तुम उसे छोड़ देते हो, तो वह तुम पर झपटता है और भौंकता है।

= शेख महमूद शाकिर रहमतुल्लाह अलैहि, तबरी की तफ़सीर में (उनका संस्करण) 13/270। दीवान के टीकाकार सालब ने कहा: अल-फदफद: कठोरता और पत्थरों वाली ऊँची जगह। कल-वही: एक किताब की तरह। (1) इब्न ज़ैद के कथन से तबरी 10/585 द्वारा वर्णित। (2) अबू अल-लैथ 1/583 द्वारा उल्लेखित। (3) (ख़ा), (दाल), (ज़ा), और (मीम) में: उसकी स्थिति, और पुष्ट (ज़ाह) और अन्नहस द्वारा इराब अल-क़ुरान 3/163 से है, और भाषण उसी से है। (4) तबरी 10/586 - 587 द्वारा वर्णित। (5) तावील मुशकिल अल-कुरान पृ. 286।

سورہ الاعراف: آیات ۱۷۶ - ۱۷۷ ۳۸۷ یعنی: مقیم، گویا معنی یہ ہے: وہ زمین کی لذتوں سے چمٹ گیا، چنانچہ ان سے "زمین" کے ذریعے تعبیر کیا، کیونکہ دنیا کا سامان زمین کی سطح پر ہے۔ {اور اپنی خواہش کی پیروی کی} یعنی: جو شیطان نے اس کے لیے مزین کر دیا۔ اور کہا گیا: اس کی خواہش کفار کے ساتھ تھی (۱)۔ اور کہا گیا: اس نے اپنی بیوی کی خوشنودی کی پیروی کی (۲)، اور وہ مال کی خواہش مند تھی یہاں تک کہ اس نے اسے موسیٰ علیہ السلام کے خلاف بددعا کرنے پر آمادہ کیا۔ {پس اس کی مثال کتے کی مثال کی طرح ہے} مبتدا اور خبر ہے، {اگر تم اس پر حملہ کرو تو وہ ہانپتا ہے} شرط اور اس کا جواب ہے، اور یہ حال کے مقام پر ہے، یعنی: پس اس کی مثال ہانپتے ہوئے کتے کی مثال کی طرح ہے، اور معنی یہ ہے: وہ ایک ہی حالت پر ہے، نافرمانی سے باز نہیں آتا، اس کتے کی طرح جس کی یہ حالت ہے (۳)۔ تو معنی یہ ہے: وہ ہر حال میں ہانپنے والا ہے، تم اسے بھگاؤ یا نہ بھگاؤ۔ ابن جریج نے کہا: کتا کٹے ہوئے دل والا ہے، اس کا کوئی دل نہیں، اگر تم اس پر حملہ کرو تو وہ ہانپتا ہے یا اسے چھوڑ دو تو وہ ہانپتا ہے، اسی طرح وہ شخص جو ہدایت چھوڑ دیتا ہے اس کا دل نہیں ہوتا، بلکہ اس کا دل کٹا ہوا ہوتا ہے (۴)۔ القتبی نے کہا: ہر ہانپنے والی چیز تھکاوٹ یا پیاس کی وجہ سے ہانپتی ہے، سوائے کتے کے کہ وہ تھکن کی حالت میں اور آرام کی حالت میں، بیماری کی حالت میں اور صحت کی حالت میں، سیرابی کی حالت میں اور پیاس کی حالت میں ہانپتا ہے، چنانچہ اللہ نے اسے ان لوگوں کے لیے بطور مثال بیان کیا جنہوں نے اس کی آیات کو جھٹلایا اور فرمایا: اگر تم اسے نصیحت کرو تو وہ گمراہ ہوتا ہے، اور اگر تم اسے چھوڑ دو تو وہ گمراہ ہوتا ہے، پس وہ کتے کی طرح ہے اگر تم اسے چھوڑ دو تو وہ ہانپتا ہے، اور اگر تم اسے بھگاؤ تو وہ ہانپتا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور اگر تم انہیں ہدایت کی طرف بلاؤ تو وہ تمہاری پیروی نہیں کریں گے۔ تمہارے لیے برابر

ہے خواہ تم انہیں بلاؤ یا تم خاموش رہو} (۵) [الاعراف: ۱۹۳]۔ الجوہری نے کہا: 'لَهَثَ الكلبُ' فتح کے ساتھ؛ 'يلهثُ لَهْثاً' اور 'لُهاثاً' ضمہ کے ساتھ: جب وہ تھکاوٹ یا پیاس کی وجہ سے اپنی زبان باہر نکالے۔ اور اسی طرح آدمی جب تھک جائے۔ اور اس کا قول: {اگر تم اس پر حملہ کرو تو وہ ہانپتا ہے} اس لیے کہ اگر تم کتے پر حملہ کرو تو وہ بھونکتا ہے اور پیٹھ پھیر کر بھاگتا ہے، اور اگر تم اسے چھوڑ دو تو وہ تم پر جھپٹتا ہے اور بھونکتا ہے۔

= شیخ محمود شاکر رحمہ اللہ تفسیر طبری میں (ان کی مطبوعہ) ۱۳ / ۲۷۰ ۔ شارح دیوان ثعلب نے کہا: الفدفد: وہ بلند جگہ جس میں سختی اور پتھر ہوں۔ کالوحی: کتاب کی طرح۔ (۱) اسے طبری نے ۱۰ / ۵۸۵ میں ابن زید کے قول سے روایت کیا ہے۔ (۲) اسے ابو اللیث نے ۱/ ۵۸۳ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں: 'حالتہ' ہے، اور ثابت شدہ (ظ) اور اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۱۶۳ سے ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (۴) اسے طبری نے ۱۰ / ۵۸۶ - ۵۸۷ میں روایت کیا ہے۔ (۵) تأویل مشکل القرآن ص ۲۸۶۔

...he exhausts himself coming towards you and going away from you, and he experiences at that time what he experiences during thirst, which is sticking out his tongue (1). Al-Tirmidhi al-Hakim said in "Nawadir al-Usul" (2): "He was only compared to a dog among all predatory animals because the dog has a dead heart, and its panting (3) is due to the death of its heart. Other predatory animals are not like that, so they do not pant. The dog became like this because when Adam (peace be upon him) descended to the earth, the enemy rejoiced at his misfortune, and went to the predatory animals and incited them (4) against Adam. The dog was among the most persistent of them. Then Gabriel descended with the staff that was later given to Moses in Midian, and made it a sign for him to Pharaoh and his assembly, and placed great authority in it. It was from the myrtle of Paradise. Gabriel gave it to Adam (peace be upon him) on that day to drive away the predatory animals from himself. He was commanded, in what was narrated, to approach the dog and place his hand on its head. From that, the dog became familiar with him, and its heart died due to the authority of the staff. It remained familiar with him and his children until our day because he placed his hand on its head, and it became one of the guards of his children. If it is disciplined and taught hunting, it becomes disciplined and accepts instruction, as per His saying: {teaching them of what Allah has taught you} [Al-Ma'idah: 4]."

Al-Suddi said: After that, Balaam would pant just as a dog pants (5). This parable, according to many scholars of interpretation, is general for everyone who was given the Quran but did not act upon it. And it was said: it refers to every hypocrite. The first opinion is more correct.

Mujahid said regarding the Almighty's saying: {So his example is like that of a dog: if you chase him, he pants, or if you leave him, he [still] pants} [Al-A'raf: 176]: meaning, if you bear down on him with your beast or your foot, he pants, or if you leave him alone, he pants. Likewise is the one who reads the Book and does not act according to what is in it. Others said: This is the worst of comparisons because He compared him—since his whims have overcome him to the point that he no longer possesses harm or benefit for himself—to a dog that is always panting.

---

(1) Al-Sihah (l-h-th). (2) His saying: in Nawadir al-Usul, from (M), and we did not find it in the printed version of it, and this report cited by the author from it is false. (3) In (Kh), (Z), and (Zha): "ilhanahu", and the phrase was dropped from (D), and what is

confirmed is from (M). (4) Meaning: called them; "I incited the dog on the prey" like: "I enticed it", in weight and meaning. Al-Misbah al-Munir (sh-l-w). (5) Narrated by Al-Tabari 10/588.

सूरह अल-अराफ: आयत 176 - 177 388

...वह आपकी ओर आते और आपसे दूर जाते समय खुद को थका देता है, और उस समय उसे वही अनुभव होता है जो प्यास के समय होता है, यानी अपनी जीभ बाहर निकालना (1)। अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने "नवादिर अल-उसूल" (2) में कहा: "सभी शिकारी जानवरों में से उसकी तुलना कुत्ते से ही इसलिए की गई क्योंकि कुत्ते का दिल मरा हुआ होता है, और उसका हांफना (3) उसके दिल की मौत के कारण है। अन्य शिकारी जानवर ऐसे नहीं होते, इसलिए वे हांफते नहीं हैं। कुत्ता ऐसा इसलिए हुआ क्योंकि जब आदम (उन पर शांति हो) धरती पर उतरे, तो दुश्मन ने उनकी विपत्ति पर खुशी मनाई और शिकारी जानवरों के पास जाकर उन्हें आदम के खिलाफ उकसाया (4)। कुत्ता उनमें सबसे अधिक तत्पर था। फिर जिब्रईल (गैब्रियल) वह लाठी लेकर उतरे जो बाद में मदयन में मूसा को दी गई थी, और उसे फिरौन और उसके दरबारियों के लिए एक निशानी बनाया, और उसमें महान अधिकार रखा। वह स्वर्ग के मेंहदी (आस) से थी। जिब्रईल ने उस दिन आदम (उन पर शांति हो) को वह लाठी दी ताकि वह शिकारी जानवरों को खुद से दूर भगा सकें। जो रिवायत किया गया है उसके अनुसार उन्हें आदेश दिया गया कि वे कुत्ते के करीब जाएं और अपना हाथ उसके सिर पर रखें। इसी से कुत्ता उनसे परिचित हो गया, और लाठी के अधिकार के कारण उसका दिल मर गया। वह उनसे और उनकी संतान से आज तक परिचित रहा क्योंकि उन्होंने अपना हाथ उसके सिर पर रखा था, और वह उनकी संतान के रक्षकों में से एक बन गया। यदि उसे अनुशासित किया जाए और शिकार करना सिखाया जाए, तो वह अनुशासित हो जाता है और शिक्षा स्वीकार करता है, और यही उनका कहना है: {उन्हें वह सिखाते हुए जो अल्लाह ने तुम्हें सिखाया है} [अल-माइदा: 4]।"

अस-सुद्दी ने कहा: उसके बाद बालम वैसे ही हांफता था जैसे कुत्ता हांफता है (5)। व्याख्या के जानकारों में से कई के अनुसार यह मिसाल उन सभी के लिए आम है जिन्हें कुरान दिया गया लेकिन उन्होंने उस पर अमल नहीं किया। और कहा गया: यह हर मुनाफिक (पाखंडी) के लिए है। पहला मत अधिक सही है।

मुजाहिद ने सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में कहा: {तो उसकी मिसाल कुत्ते की तरह है: यदि तुम उस पर बोझ डालो तो वह हांफता है, या यदि तुम उसे छोड़ दो तो वह हांफता है} यानी, यदि तुम उस पर अपनी सवारी या अपने पैर से हमला करो तो वह हांफता है, या यदि तुम उसे छोड़ दो तो वह हांफता है। इसी तरह वह है जो किताब पढ़ता है और उसमें जो है उसके अनुसार अमल नहीं करता। अन्यों ने कहा: यह सबसे बुरी मिसाल है; क्योंकि उसने उसकी तुलना—चूंकि उसकी ख्वाहिशें उस

पर हावी हो गई हैं यहां तक कि वह अब अपने लिए नुकसान या लाभ का मालिक नहीं रहा—एक ऐसे कुत्ते से की है जो हमेशा हांफता रहता है।

---

(1) अस-सिहाह (ल-ह-थ)। (2) उनका कथन: नवादिर अल-उसूल में, (M) से, और हमें यह इसके मुद्रित संस्करण में नहीं मिला, और लेखक द्वारा इससे उद्धृत यह खबर निराधार है। (3) (Kh), (Z) और (Zha) में: "इल्हानाहु", और (D) से यह वाक्यांश हटा दिया गया है, और जो पुष्ट है वह (M) से है। (4) यानी: उन्हें बुलाया; "मैंने शिकार पर कुत्ते को उकसाया" जैसे: "मैंने उसे ललचाया", वजन और अर्थ में। अल-मिसबाह अल-मुनीर (श-ल-व)। (5) अल-तबरी 10/588 द्वारा उद्धृत।

سورة الاعراف: آیات ۱۷۶ - ۱۷۷ ۳۸۸

...وہ آپ کی طرف آتے اور آپ سے پیٹھ پھیر کر جاتے ہوئے خود کو تھکا دیتا ہے، اور اس وقت اسے وہی کیفیت پیش آتی ہے جو پیاس کے وقت زبان نکالنے کی صورت میں ہوتی ہے (۱)۔ الترمذی الحکیم نے "نوادر الاصول" (۲) میں کہا: "اسے تمام درندوں میں سے کتے سے ہی اس لیے تشبیہ دی گئی کیونکہ کتا مردہ دل ہوتا ہے، اور اس کا ہانپنا (۳) اس کے دل کی موت کی وجہ سے ہے۔ دیگر درندے ایسے نہیں ہوتے، اس لیے وہ نہیں ہانپتے۔ کتا اس لیے ایسا ہوا کیونکہ جب آدم علیہ السلام زمین پر اترے تو دشمن نے ان پر شماتت کی، اور درندوں کے پاس جا کر انہیں آدم کے خلاف اکسایا (۴)۔ کتا ان میں سب سے زیادہ طلب کرنے والا تھا۔ پھر جبرئیلؑ وہ عصا لے کر اترے جو مدین میں موسیٰؑ کی طرف پھیرا گیا تھا، اور اسے فرعون اور اس کے درباریوں کے لیے ایک نشانی بنایا، اور اس میں عظیم غلبہ رکھا، اور وہ جنت کے "آس" (مہندی) سے تھا۔ پس جبرئیلؑ نے اس دن آدمؑ کو وہ عصا دیا تاکہ وہ اس کے ذریعے درندوں کو اپنے آپ سے دور بھگائیں۔ اور جیسا کہ روایت کیا گیا ہے، انہیں حکم دیا گیا کہ وہ کتے کے قریب جائیں اور اپنا ہاتھ اس کے سر پر رکھیں۔ پس اسی وجہ سے کتا ان سے مانوس ہو گیا، اور عصا کی ہیبت سے اس کا دل مر گیا، اور وہ ان سے اور ان کی اولاد سے آج کے دن تک مانوس رہا کیونکہ انہوں نے اپنا ہاتھ اس کے سر پر رکھا تھا، اور وہ ان کی اولاد کے محافظوں میں سے ایک بن گیا۔ اور جب اسے ادب سکھایا جائے اور شکار کی تعلیم دی جائے تو وہ ادب سیکھ لیتا ہے اور تعلیم قبول کرتا ہے، اور یہی اللہ کا قول ہے: ﴿تُعَلِّمُونَهُنَّ مِمَّا عَلَّمَكُمُ اللَّهُ﴾ [المائدہ: ۴]۔"

السدی نے کہا: اس کے بعد بلعم اسی طرح ہانپتا تھا جیسے کتا ہانپتا ہے (۵)۔ اور اہل علمِ تاویل میں سے بہت سے لوگوں کے نزدیک یہ مثال ان تمام لوگوں کے لیے عام ہے جنہیں قرآن دیا گیا لیکن

انہوں نے اس پر عمل نہیں کیا۔ اور کہا گیا: یہ ہر منافق کے بارے میں ہے۔ اور پہلا قول زیادہ صحیح ہے۔

مجاہد نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں کہا: ﴿فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ إِن تَحْمِلْ عَلَيْهِ يَلْهَثْ أَوْ تَتْرُكْهُ يَلْهَث﴾ یعنی: اگر تم اپنی سواری یا اپنے پاؤں سے اس پر بوجھ ڈالو تو وہ ہانپتا ہے، یا اسے چھوڑ دو تو وہ ہانپتا ہے۔ اور اسی طرح وہ شخص ہے جو کتاب پڑھتا ہے اور اس میں موجود احکامات پر عمل نہیں کرتا۔ اور دوسروں نے کہا: یہ بدترین مثال ہے؛ کیونکہ اللہ نے اس کی مثال—چونکہ اس کی خواہشات اس پر غالب آ چکی ہیں یہاں تک کہ وہ اپنے نفع و نقصان کا مالک نہیں رہا— ایک ہمیشہ ہانپنے والے کتے سے دی ہے۔

---

(۱) الصحاح (لہث)۔ (۲) ان کا قول: "نوادر الاصول" میں، (م) سے ہے اور ہمیں اس کے مطبوعہ نسخے میں نہیں ملا، اور یہ خبر جو مصنف نے اس سے نقل کی ہے باطل ہے۔ (۳) (خ)، (ز) اور (ظ) میں: "إلهانه" ہے، اور (د) سے یہ عبارت ساقط ہے، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (۴) یعنی: انہیں بلایا؛ اور میں نے کتے کو شکار پر اکسایا جیسے: میں نے اسے ترغیب دی، وزن اور معنی میں۔ المصباح المنیر (شلو)۔ (۵) اسے طبری نے ۱۰/ ۵۸۸ میں روایت کیا ہے۔

whether he is burdened or not, for he cannot control his own panting(1). It is also said: It is among the characteristics of a dog to attack those who have not scared it, starting with hostility, then its agitation calms down upon receiving any meager compensation. Allah struck this as a parable for the one who accepted a bribe in religion until he stripped away from his Lord's signs. The verse indicates to whoever contemplates it that no one should be deluded by their knowledge or deeds, for one does not know how their end will be. It also indicates the prohibition of taking bribes to invalidate a right or change it, and its explanation was previously given in "Al-Ma'idah"(2). It also indicates the prohibition of blindly following a scholar except with a proof he clarifies; because Allah Almighty informed that He gave this person His signs then he stripped away from them, so it is necessary to fear such a thing for others, and not to accept anything from him except with proof(3). Allah's saying: {That is the likeness of the people who denied Our signs. So relate the stories that perhaps they will give thought.} {How evil is the likeness of the people who denied Our signs and used to wrong themselves.} i.e.: it is the example of all disbelievers. And His saying: {How evil is the likeness of the people}. It is said: "saa'a al-shay'" (the thing became evil): it became ugly, so it is intransitive. And "saa'ahu yasu'uhu masa'atan" (he grieved/harmed him), so it is transitive. Meaning: their likeness is ugly. The estimation is: "saa'a mathalan mathalu al-qawm" (evil as an example is the example of the people), so the possessor was omitted, and "mathalan" was made accusative (mansub) as a specification (tamyiz)(4). Al-Akhfash(5) said: So "mathal" was figuratively made to mean "al-qawm". And "al-qawm" is nominative (marfu') as a subject (mubtada'), or on the implication of a subject. The estimation is: "saa'a al-mathalu mathalan huwa mathalu al-qawm" (The example became evil as an example, it is the example of the people). Abu Ali estimated it as: "saa'a mathalan mathalu al-qawm" (Evil as an example is the example of the people)(6). 'Asim al-Jahdari and al-A'mash recited: "saa'a mathalu al-qawm": making "mathalu" nominative as the subject of "saa'a"(7).

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/106, and Mujahid's saying was extracted by al-Tabari 10/586. (2) 6/183. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/164. (4) Similar talk is in Tafsir al-Razi 15/57. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/537-538, and the author quoted it from him through al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/164. (6) It is al-Zajjaj's saying as in Ma'ani al-Qur'an 2/391. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/164, and 'Asim al-Jahdari's recitation in "Al-Qira'at al-Shadhdhah" p. 47.

389 सूरह अल-अराफ: आयत 176 - 177

चाहे उस पर बोझ डाला जाए या न डाला जाए, क्योंकि वह अपनी हांफने की आदत को नियंत्रित नहीं कर सकता(1)। यह भी कहा गया है: कुत्ते के स्वभाव में यह है कि वह उन पर भी हमला करता है जिन्होंने उसे डराया नहीं है, शुरू में ही कठोरता दिखाते हुए, फिर उसकी उत्तेजना किसी भी तुच्छ मुआवजे को पाकर शांत हो जाती है। अल्लाह ने इसे उस व्यक्ति के उदाहरण के रूप में पेश किया है जिसने धर्म के मामले में रिश्वत स्वीकार की, यहाँ तक कि वह अपने रब की आयतों से विमुख हो गया। यह आयत उन लोगों के लिए संकेत देती है जो इस पर विचार करते हैं कि किसी को भी अपने ज्ञान या अपने कर्मों पर घमंड नहीं करना चाहिए, क्योंकि कोई नहीं जानता कि उसका अंत कैसा होगा। और यह अधिकार को अमान्य करने या उसे बदलने के लिए रिश्वत लेने की मनाही का संकेत देती है, और इसका विवरण "अल-माइदा" (2) में पहले ही दिया जा चुका है। यह किसी विद्वान का अंधानुकरण करने की मनाही का भी संकेत देती है जब तक कि वह प्रमाण न दे; क्योंकि अल्लाह तआला ने सूचित किया है कि उसने इस व्यक्ति को अपनी आयतें दी थीं, फिर वह उनसे निकल गया, इसलिए दूसरों के बारे में भी ऐसा ही डर होना चाहिए, और बिना प्रमाण के उसकी बात स्वीकार नहीं की जानी चाहिए(3)। अल्लाह का कथन: {यही उन लोगों की मिसाल है जिन्होंने हमारी आयतों को झुठलाया। तो आप कहानियाँ सुनाएँ ताकि वे सोच-विचार करें।} {बुरी है उन लोगों की मिसाल जिन्होंने हमारी आयतों को झुठलाया और वे स्वयं अपने आप पर अत्याचार करते थे।} यानी: यह सभी काफिरों की मिसाल है। और उसका कथन: {बुरी है उन लोगों की मिसाल}। कहा जाता है: "सा-अ अल-शै" (चीज़ बुरी हो गई): यानी वह भद्दी हो गई, तो यह अकर्मक (intransitive) है। और "सा-अहु यसू-उहु मसा-अतन" (उसने उसे दुखी किया), तो यह सकर्मक (transitive) है। यानी: उनकी मिसाल भद्दी है। इसका व्याकरणिक अनुमान है: "सा-अ मसलान मसलुल क़ौम" (मिसाल के तौर पर बुरी है उन लोगों की मिसाल), तो पहला 'मसल' (विशेषण) हटा दिया गया और 'मसलान' को विभेदक (तमीज़) के रूप में कर्म कारक (नसब) में रखा गया(4)। अल-अखफश(5) ने कहा: तो 'मसल' (मिसाल) को लाक्षणिक रूप से 'क़ौम' (लोग) मान लिया गया। और 'अल-क़ौम' कर्ता (मुब्तदा) के रूप में प्रथमा विभक्ति (रफ़अ) में है, या एक छिपे हुए कर्ता के आधार पर। अनुमान है: "सा-अ अल-मसलु मसलान हुवा मसलुल क़ौम" (वह मिसाल एक मिसाल के तौर पर बुरी हो गई, वह उन लोगों की मिसाल है)। अबू अली ने इसका अनुमान लगाया: "सा-अ मसलान मसलुल क़ौम" (मिसाल के तौर पर

बुरी है उन लोगों की मिसाल)(6)। आसिम अल-जहदरी और अल-अ'मश ने इसे "सा-अ मसलुल क़ौम" पढ़ा है: 'मसलु' को 'सा-अ' के कर्ता के रूप में प्रथमा विभक्ति में रखा गया(7)।

(1) अल-नहहास द्वारा मा-नी अल-कुरान 3/106, और मुजाहिद का कथन अल-तबरी 10/586 द्वारा निकाला गया। (2) 6/183। (3) अल-नहहास द्वारा इ-राब अल-कुरान 2/164। (4) इसी तरह की बात तफ़सीर अल-राज़ी 15/57 में है। (5) मा-नी अल-कुरान 2/537-538 में, और लेखक ने इसे इ-राब अल-कुरान 2/164 में अल-नहहास के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (6) यह अल-ज़ज्जाज का कथन है जैसा कि मा-नी अल-कुरान 2/391 में है। (7) अल-नहहास द्वारा इ-राब अल-कुरान 2/164, और आसिम अल-जहदरी की तिलावत "अल-क़िरात अल-शाज़्ह" पृष्ठ 47 में।

۳۸۹ سورة الاعراف: آیت ۱۷۶ - ۱۷۷

چاہے اس پر بوجھ ڈالا جائے یا نہ ڈالا جائے، وہ ہانپنے کو نہیں چھوڑ سکتا(۱)۔ اور کہا گیا ہے: کتے کی خصلتوں میں سے یہ ہے کہ وہ اس شخص پر حملہ کر دیتا ہے جس نے اسے ڈرایا نہ ہو، ابتدا ہی سے سختی اور بدتمیزی کرتے ہوئے، پھر اس کا جوش کسی بھی معمولی معاوضے کے ملنے پر ٹھنڈا ہو جاتا ہے۔ اللہ نے اسے اس شخص کی مثال کے طور پر پیش کیا ہے جس نے دین کے معاملے میں رشوت قبول کی یہاں تک کہ وہ اپنے رب کی آیات سے محروم ہو گیا۔ پس یہ آیت اس پر غور کرنے والے کو بتاتی ہے کہ کوئی بھی اپنے علم یا عمل سے دھوکا نہ کھائے، کیونکہ کوئی نہیں جانتا کہ اس کا خاتمہ کس چیز پر ہوگا۔ اور یہ کسی حق کو باطل کرنے یا اسے بدلنے کے لیے رشوت لینے کی ممانعت پر دلالت کرتی ہے، اور اس کا بیان سورہ "المائدہ"(۲) میں گزر چکا ہے۔ نیز یہ کسی عالم کی اندھی تقلید سے منع کرنے پر بھی دلالت کرتی ہے سوائے اس کے کہ وہ کوئی ایسی دلیل پیش کرے جسے وہ واضح کرے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے خبر دی ہے کہ اس نے اس شخص کو اپنی آیات عطا کی تھیں پھر وہ ان سے نکل گیا، لہٰذا دوسروں کے بارے میں بھی ایسے ہی انجام کا خوف ہونا چاہیے، اور اس سے بغیر دلیل کے کچھ قبول نہیں کیا جانا چاہیے(۳)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {یہی ان لوگوں کی مثال ہے جنہوں نے ہماری آیات کو جھٹلایا، پس آپ یہ قصے بیان کریں تاکہ وہ غور و فکر کریں}۔ {ان لوگوں کی مثال کتنی بری ہے جنہوں نے ہماری آیات کو جھٹلایا اور وہ اپنی جانوں پر ظلم کرتے تھے} یعنی: یہ تمام کفار کی مثال ہے۔ اور اس کا ارشاد: {سَاءَ مَثَلًا الْقَوْمُ}۔ کہا جاتا ہے: "ساءَ الشیءُ" (چیز بری ہوگئی): یعنی قبیح ہوگئی، تو یہ فعل لازم ہے۔ اور "ساءَہ یسوؤہ مساءةً" (اس نے اسے برا لگا یا تکلیف دی)، تو یہ فعل متعدی ہے۔ یعنی: ان کی مثال قبیح ہے۔ اس کی تقدیر (اصل عبارت) یہ ہے: "ساء مَثَلاً مَثَلُ القوم" (مثال کے طور پر ان

لوگوں کی مثال بری ہے)، تو مضاف کو حذف کر دیا گیا اور "مثلاً" کو تمیز کی بنا پر منصوب پڑھا گیا(۴)۔ اخفش(۵) نے کہا: پس "المثل" (مثال) کو مجازی طور پر "القوم" (لوگ) قرار دیا گیا ہے۔ اور "القوم" مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے، یا ایک پوشیدہ مبتدا کی بنا پر، تقدیر یہ ہے: "ساء المَثَلُ مَثلاً ہو مَثَلُ القوم"۔ اور ابو علی نے اس کی تقدیر یہ بتائی: "ساء مَثَلاً مَثَلُ القوم"(۶)۔ اور عاصم الجحدری اور اعمش نے "ساء مَثَلُ القوم" پڑھا ہے: یعنی "مثلاً" کو "ساء" کے فاعل ہونے کی بنا پر رفع دیا ہے(۷)۔

(۱) معانی القرآن للنحاس ۳/ ۱۰۶، اور مجاہد کا قول طبری نے ۱۰/ ۵۸۶ میں روایت کیا ہے۔ (۲) ۶/ ۱۸۳۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۱۶۴۔ (۴) اسی طرح کی گفتگو تفسیر رازی ۱۵/ ۵۷ میں موجود ہے۔ (۵) معانی القرآن ۲/ ۵۳۷ - ۵۳۸ میں، اور مصنف نے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۲/ ۱۶۴ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۶) اور یہی زجاج کا قول ہے جیسا کہ معانی القرآن ۲/ ۳۹۱ میں ہے۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۱۶۴، اور عاصم الجحدری کی قرات "القراءات الشاذة" ص ۴۷ میں ہے۔

390 Surah Al-A'raf: Verses 178 - 180

The Almighty's saying: {Whomsoever Allah guides, he is the guided one; and whomsoever He leaves astray, then it is those who are the losers.} (178) Its meaning has been mentioned previously in other places. This verse refutes the Qadariyah as mentioned before, and refutes those who said: Allah the Almighty has guided all responsible beings (mukallafin), and it is not permissible for Him to lead anyone astray.

The Almighty's saying: {And We have certainly created for Hell many of the jinn and mankind. They have hearts with which they do not understand, they have eyes with which they do not see, and they have ears with which they do not hear. Those are like livestock; rather, they are more astray. It is they who are the heedless.} (179) The Almighty informed that He created inhabitants for Hell out of His justice, then He described them, saying: {They have hearts with which they do not understand}, meaning: they(1) are like those who do not understand; because they do not benefit from them(2), nor do they comprehend reward or fear punishment. And {eyes with which they do not see} guidance. And {ears with which they do not hear} admonitions. The purpose is not to deny sensory perceptions from their senses entirely, as we explained in [Surah] "Al-Baqarah"(3). {Those are like livestock; rather, they are more astray} because they are not guided to reward, so they are like livestock, i.e., their concern is eating and drinking, and they are more astray; because livestock see their benefits and harms and follow their owner, while they are the opposite(4). 'Ata said: Livestock know Allah, while the disbeliever does not know Him. It is also said: Livestock are obedient to Allah the Almighty, while the disbeliever is not obedient(5). {It is they who are the heedless} meaning: they abandoned contemplation, and turned away from Paradise and Hell.

The Almighty's saying: {And to Allah belong the best names, so invoke Him by them. And leave [the company of] those who practice deviation concerning His names. They will be recompensed for what they have been doing.} (180) The Almighty's saying: {And to Allah belong the best names, so invoke Him by them} contains six issues:

---

(1) The word "they" (hum) is not in (m). (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/164. (3) 1/324. (4) Al-Wasit 2/430. (5) Tafsir Abi al-Layth 1/584, and Tafsir al-Razi 15/65.

पृष्ठ ३९० सूरा अल-आराफ़: आयत १७८ - १८०

अल्लाह तआला का कथन: {जिसे अल्लाह हिदायत (मार्गदर्शन) दे, वही हिदायत पाने वाला है; और जिसे वह गुमराह (पथभ्रष्ट) छोड़ दे, तो वही लोग घाटे में रहने वाले हैं।} (१७८) इसका अर्थ पहले अन्य स्थानों पर भी आ चुका है। यह आयत 'कदरिया' संप्रदाय का खंडन करती है जैसा कि पहले बताया गया, और उनका भी खंडन करती है जो कहते हैं कि: अल्लाह तआला ने सभी उत्तरदायी मनुष्यों (मुकल्लफ़ीन) को हिदायत दी है, और उसके लिए किसी को गुमराह करना जायज़ नहीं है।

अल्लाह तआला का कथन: {और हमने निश्चित रूप से नरक के लिए बहुत से जिन्न और मनुष्य पैदा किए हैं। उनके पास दिल हैं जिनसे वे समझते नहीं, उनकी आँखें हैं जिनसे वे देखते नहीं, और उनके कान हैं जिनसे वे सुनते नहीं। वे मवेशियों की तरह हैं; बल्कि, वे उनसे भी अधिक गुमराह हैं। वही लोग बेखबर (ग़ाफ़िल) हैं।} (१७९) अल्लाह तआला ने सूचित किया कि उसने अपने न्याय से नरक के लिए कुछ लोग पैदा किए हैं, फिर उनके बारे में बताया: {उनके पास दिल हैं जिनसे वे समझते नहीं}, अर्थात्: वे(१) उन लोगों की तरह हैं जो नहीं समझते; क्योंकि वे उनसे लाभ नहीं उठाते(२), न ही वे इनाम को समझते हैं और न ही सज़ा से डरते हैं। और {ऐसी आँखें जिनसे वे देखते नहीं} हिदायत को। और {ऐसे कान जिनसे वे सुनते नहीं} उपदेशों को। इसका उद्देश्य उनकी इंद्रियों से पूरी तरह से बोध को नकारना नहीं है, जैसा कि हमने सूरा "अल-बक़रह" में स्पष्ट किया है(३)। {वे मवेशियों की तरह हैं; बल्कि, वे उनसे भी अधिक गुमराह हैं} क्योंकि वे प्रतिफल (इनाम) की ओर मार्गदर्शन नहीं पाते, इसलिए वे मवेशियों की तरह हैं, अर्थात: उनकी चिंता केवल खाने-पीने की है, और वे उनसे भी अधिक गुमराह हैं; क्योंकि मवेशी अपने लाभ और हानि को देखते हैं और अपने मालिक का अनुसरण करते हैं, जबकि ये इसके विपरीत हैं(४)। अता ने कहा: मवेशी अल्लाह को जानते हैं, जबकि काफिर उसे नहीं जानता। यह भी कहा गया है: मवेशी अल्लाह तआला के आज्ञाकारी हैं, जबकि काफ़िर आज्ञाकारी नहीं है(५)। {वही लोग बेखबर (ग़ाफ़िल) हैं} अर्थात्: उन्होंने सोच-विचार करना छोड़ दिया, और जन्नत और जहन्नम से मुँह मोड़ लिया।

अल्लाह तआला का कथन: {और अल्लाह ही के लिए सबसे अच्छे नाम हैं, अतः उन्हीं के द्वारा उसे पुकारो। और उन लोगों को छोड़ दो जो उसके नामों के संबंध में विचलन करते हैं। उन्हें उनके किए का बदला दिया जाएगा।} (१८०) अल्लाह तआला का कथन: {और अल्लाह ही के लिए सबसे अच्छे नाम हैं, अतः उन्हीं के द्वारा उसे पुकारो} इसमें छह मसले (विषय) हैं:

(१) शब्द "वे" (हुम) पांडुलिपि (म) में नहीं है। (२) इराब अल-कुरान, नहहस द्वारा २/१६४। (३) १/३२४। (४) अल-वसीत २/४३०। (५) तफ़सीर अबी अल-लैथ १/५८४, और तफ़सीर अल-राज़ी १५/६५।

۳۹۰ سورة الاعراف: آیات ۱۷۸ - ۱۸۰

قولہ تعالیٰ: ﴿مَن يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِي وَمَن يُضْلِلْ فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَسِرُونَ﴾ (۱۷۸) اس کے معنی پہلے کئی مقامات پر گزر چکے ہیں۔ یہ آیت قدریہ کا رد کرتی ہے جیسا کہ پہلے گزرا، اور ان لوگوں کا بھی رد کرتی ہے جو کہتے ہیں کہ: اللہ تعالیٰ نے تمام مکلفین کو ہدایت دی ہے، اور اس کے لیے جائز نہیں کہ وہ کسی کو گمراہ کرے۔

قولہ تعالیٰ: ﴿وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِّنَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَّا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَّا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ ءَاذَانٌ لَّا يَسْمَعُونَ بِهَا أَوْلَئِكَ كَالْأَنْعَمِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُوْلَئِكَ هُمُ الْغَفِلُونَ﴾ (۱۷۹) اللہ تعالیٰ نے خبر دی کہ اس نے اپنے عدل کے ساتھ جہنم کے لیے کچھ لوگوں کو پیدا کیا، پھر ان کا وصف بیان فرمایا: ﴿لَهُمْ قُلُوبٌ لَّا يَفْقَهُونَ بِهَا﴾ یعنی: وہ(۱) اس شخص کے منزلت پر ہیں جو سمجھتا نہیں؛ کیونکہ وہ ان سے فائدہ نہیں اٹھاتے(۲)، اور نہ ثواب کو سمجھتے ہیں اور نہ عذاب سے ڈرتے ہیں۔ اور ﴿ایسی آنکھیں جن سے وہ دیکھتے نہیں﴾ ہدایت کو۔ اور ﴿ایسے کان جن سے وہ سنتے نہیں﴾ نصیحتوں کو۔ مقصد ان کے حواس سے ادراکات کی قطعی نفی کرنا نہیں ہے جیسا کہ ہم نے سورہ "بقرہ" میں بیان کیا ہے(۳)۔ ﴿أُوْلَئِكَ كَالْأَنْعَمِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ﴾ کیونکہ وہ ثواب کی طرف ہدایت نہیں پاتے، پس وہ چوپایوں کی طرح ہیں، یعنی: ان کی ہمت صرف کھانے پینے تک ہے، اور وہ ان سے بھی زیادہ گمراہ ہیں؛ کیونکہ چوپائے اپنے نفع و نقصان کو دیکھتے ہیں اور اپنے مالک کی پیروی کرتے ہیں، جبکہ یہ اس کے برعکس ہیں(۴)۔ عطا نے کہا: چوپائے اللہ کو پہچانتے ہیں، جبکہ کافر اسے نہیں پہچانتا۔ اور کہا گیا: چوپائے اللہ تعالیٰ کے مطیع ہیں، اور کافر غیر مطیع ہے(۵)۔ ﴿أُوْلَئِكَ هُمُ الْغَفِلُونَ﴾ یعنی: انہوں نے تدبر چھوڑ دیا، اور جنت و دوزخ سے اعراض کیا۔

قولہ تعالیٰ: ﴿وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى فَادْعُوهُ بِهَا وَذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَيْهِ سَيُجْزَوْنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

(۱۸۰) قولہ تعالیٰ: ﴿وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى فَادْعُوهُ بِهَا﴾ اس میں چھ مسائل ہیں:

---

(۱) لفظ "ہم" نسخہ (م) میں نہیں ہے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۱۶۴۔ (۳) ۱/ ۳۲۴۔ (۴) الوسیط ۲/ ۴۳۰۔ (۵) تفسیر ابی اللیث ۱/ ۵۸۴، اور تفسیر الرازی ۱۵/ ۶۵۔

Surah Al-A'raf: Verse 180 / 391

First: The saying of Allah the Almighty: {To Allah belong the most beautiful names, so call on Him by them} [Quran 7:180] is a command to be sincere in worshiping Allah and to avoid (1) polytheists and atheists.

Muqatil and other commentators said: This verse was revealed regarding a man from the Muslims who used to say in his prayer: "O Most Merciful, O Most Compassionate." A man from the polytheists of Makkah said: "Doesn't Muhammad and his companions claim that they worship one Lord? Why is this man calling upon two lords?" So Allah Sub-hanahu wa Ta'ala revealed: {To Allah belong the most beautiful names, so call on Him by them} (2).

Second: In the book of Al-Tirmidhi and "Sunan" Ibn Majah (3) and others, there is a hadith from Abu Huraira from the Prophet ﷺ which specifies: "ninety-nine names," and in one of them there is what is not in the other. We have explained this in "Al-Kitab al-Asna fi Sharh Asma' Allah al-Husna" (4).

Ibn Atiyyah said (5) - mentioning the hadith of Al-Tirmidhi -: And that hadith is not mutawatir (successive/widely narrated) - although Abu Isa (Al-Tirmidhi) said about it: "This is a strange (gharib) hadith that we only know from the hadith of Safwan bin Salih, and he is trustworthy according to the people of hadith" - rather what is mutawatir is the saying of the Prophet ﷺ: "Indeed, Allah has ninety-nine names, one hundred minus one; whoever counts (enumerates/memorizes) them will enter Paradise" (6). The meaning of "counted them" (ahsa-ha) is: enumerated them and memorized them.

And other things have been said which we explained in our book (7). We mentioned there the authentication of the hadith of Al-Tirmidhi (8), and we mentioned from the names what was agreed upon and what was differed upon among what we came across in the books of our imams...

(1) In (Z): and avoid. (2) Mentioned by Al-Baghawi in his tafsir 2/217. (3) Sunan Al-Tirmidhi (3507), and Sunan Ibn Majah (3861). (4) P. 80 and onwards. (5) In Al-Muharrar al-Wajiz 2/481. (6) Narrated by Ahmad (7502), Al-Bukhari (2736), and Muslim (2677) from the hadith of Abu Huraira ؓ. (7) Al-Asna p. 32. (8) Al-Asna p. 83.

सूरह अल-अराफ़: आयत 180 / 391

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और अल्लाह ही के लिए सबसे अच्छे नाम हैं, तो उसे उन्हीं के ज़रिए पुकारो} [क़ुरआन 7:180] अल्लाह की इबादत में इख्लास (निष्ठा) और मुशरिकों और मुल्हिदों (नास्तिकों) से दूर रहने (1) का आदेश है।

मुक़ातिल और अन्य मुफस्सिरों ने कहा: यह आयत मुसलमानों में से एक व्यक्ति के बारे में उतरी, जो अपनी नमाज़ में कहता था: "हे रहमान, हे रहीम।" मक्का के मुशरिकों में से एक व्यक्ति ने कहा: "क्या मुहम्मद और उनके साथी यह दावा नहीं करते कि वे एक रब की इबादत करते हैं? तो फिर यह व्यक्ति दो रबों को क्यों पुकार रहा है?" तब अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने नाज़िल किया: {और अल्लाह ही के लिए सबसे अच्छे नाम हैं, तो उसे उन्हीं के ज़रिए पुकारो} (2)।

दूसरा: तिर्मिज़ी की किताब और "सुनन" इब्न माजह (3) और अन्य में अबू हुरैरा से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "निन्यानवे नाम", और उनमें से एक में वह है जो दूसरे में नहीं है। हमने इसे "अल-किताब अल-अस्ना फी शर्ह अस्मा अल्लाह अल-हुस्ना" (4) में स्पष्ट किया है।

इब्न अतिय्या ने कहा (5) - तिर्मिज़ी की हदीस का ज़िक्र करते हुए -: और वह हदीस मुतवातिर नहीं है - हालांकि अबू ईसा (तिर्मिज़ी) ने इसके बारे में कहा है: "यह एक ग़रीब हदीस है जिसे हम केवल सफवान बिन सालेह की हदीस से जानते हैं, और वह हदीस के लोगों के पास विश्वसनीय है" - बल्कि जो मुतवातिर है वह नबी ﷺ का कथन है: "बेशक अल्लाह के निन्यानवे नाम हैं, सौ में एक कम; जिसने उन्हें गिना (याद किया) वह जन्नत में दाखिल होगा" (6), और "अहसा-हा" (उन्हें गिना) का अर्थ है: उन्हें गिनना और उन्हें याद रखना।

और इसके अलावा और भी बातें कही गई हैं जो हमने अपनी किताब (7) में बयान की हैं। हमने वहाँ तिर्मिज़ी की हदीस (8) की तस्दीक (प्रमाणिकता) का ज़िक्र किया है, और हमने उन नामों का ज़िक्र किया है जिन पर सहमति है और जिन पर मतभेद है, जो हमें अपने इमामों की किताबों में मिले...

(1) (ज़) में: और परहेज करना। (2) इसे अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 2/217 में ज़िक्र किया है। (3) सुनन तिर्मिज़ी (3507), और सुनन इब्न माजह (3861)। (4) पृष्ठ 80 और उसके बाद। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/481 में। (6) इसे अहमद (7502), बुखारी (2736), और मुस्लिम (2677) ने अबू हुरैरा ؓ की हदीस से उद्धृत किया है। (7) अल-अस्ना पृष्ठ 32। (8) अल-अस्ना पृष्ठ 83।

سورة الاعراف: آیت ۱۸۰ / ۳۹۱

پہلی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا﴾ (اور اللہ ہی کے لیے بہترین نام ہیں، سو تم اسے انہی کے ساتھ پکارو) یہ اللہ کے لیے اخلاص کے ساتھ عبادت کرنے اور مشرکین اور ملحدین سے کنارہ کشی (۱) کرنے کا حکم ہے۔

مقاتل اور دیگر مفسرین نے کہا: یہ آیت مسلمانوں کے ایک شخص کے بارے میں نازل ہوئی، جو اپنی نماز میں کہتا تھا: یا رحمن یا رحیم۔ تو مکہ کے مشرکین میں سے ایک شخص نے کہا: کیا محمد اور ان کے ساتھی یہ دعویٰ نہیں کرتے کہ وہ ایک ہی رب کی عبادت کرتے ہیں، تو یہ شخص دو ربوں کو کیوں پکار رہا ہے؟ تو اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا﴾ (۲)۔

دوسری بات: ترمذی کی کتاب اور "سنن" ابن ماجہ (۳) وغیرہ میں ابوہریرہ سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "ننانوے نام"، اور ان میں سے ایک میں وہ ہے جو دوسرے میں نہیں ہے۔ اور ہم نے اسے اپنی کتاب "الکتاب الاسنی فی شرح اسماء اللہ الحسنی" (۴) میں بیان کر دیا ہے۔

ابن عطیہ نے کہا (۵) - اور ترمذی کی حدیث کا ذکر کیا -: اور وہ حدیث متواتر نہیں ہے - اگرچہ ابو عیسیٰ (ترمذی) نے اس کے بارے میں کہا ہے: یہ حدیث غریب ہے جسے ہم صرف صفوان بن صالح کی حدیث سے جانتے ہیں، اور وہ اہل حدیث کے نزدیک ثقہ ہیں - بلکہ متواتر تو آپ ﷺ کا یہ قول ہے: "بے شک اللہ کے ننانوے نام ہیں، ایک کم سو، جس نے انہیں شمار کیا (یاد کیا) وہ جنت میں داخل ہو گیا" (۶)، اور "احصاھا" کا معنی ہے: انہیں گننا اور یاد رکھنا۔

اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے جو ہم نے اپنی کتاب (۷) میں بیان کر دیا ہے۔ اور ہم نے وہاں حدیثِ ترمذی کی تصحیح (۸) کا ذکر کیا ہے، اور ہم نے ان اسماء کا ذکر کیا ہے جن پر اتفاق ہوا اور جن میں اختلاف ہوا ان میں سے جو ہمیں اپنے ائمہ کی کتب میں ملے۔۔۔

(۱) (ظ) میں: واجتناب۔ (۲) اسے بغوی نے اپنی تفسیر ۲/۲۱۷ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) سنن ترمذی (۳۵۰۷)، اور سنن ابن ماجہ (۳۸۶۱)۔ (۴) ص ۸۰ اور اس کے بعد۔ (۵) المحرر الوجیز ۲/۴۸۱ میں۔ (۶) اسے احمد (۷۵۰۲)، بخاری (۲۷۳۶) اور مسلم (۲۶۷۷) نے حضرت ابوہریرہ ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۷) الاسنی ص ۳۲۔ (۸) الاسنی ص ۸۳۔

Surah Al-A'raf: Verse 180 | Page 392

It exceeds two hundred names (1). We mentioned before determining them in the introduction of the book thirty-two chapters regarding their rulings. Whoever wishes for them may find them there or in other books written on this subject. And Allah is the grantor of success to what is right, there is no lord besides Him.

Third: The scholars differed on this chapter regarding the Name (al-Ism) and the Named (al-Musamma), and we have mentioned what the scholars said about that in "Al-Kitab al-Asna" (2). Ibn al-Hassar said: In this verse, the Name falls on the Named and falls on the naming. His saying: "And to Allah" falls (3) on the Named, and His saying: "the Names" - which is the plural of 'name' - falls on the namings. Evidence for the correctness of what we said is His saying: "so call upon Him by them", the 'h' (him) in His saying: "call upon Him" refers to the Named, Glory be to Him, He is the One called upon. The 'ha' (them) in His saying: "by them" refers to the names, which are the namings by which He is called and not by others; this is what the Arabic language requires. Similar to that is the saying of the Messenger of Allah ﷺ: "I have five names; I am Muhammad, and Ahmad" the Hadith (4). Something of this has already been mentioned in "Al-Baqarah" (5).

What the people of truth believe is that the Name is the Named, or an attribute of Him related to Him, and that it is different from the naming.

Ibn al-Arabi said in his commentary on the words of the Almighty: "And to Allah belong the best names" (6): There are three opinions on this:

Some of our scholars said: There is evidence in that for the Name being the Named; because if it were other than Him, it would be necessary that the names belong to other than Allah Almighty.

---

(1) Al-Asna, p. 96 onwards. (2) p. 59 onwards. (3) In (Kh), (Z), and (Zha): falls (waqi'). (4) Narrated by Ahmad (16734), Al-Bukhari (3532), and Muslim (2354) from the Hadith of Jubayr ibn Mut'im (may Allah be pleased with him). (5) 1/ 420. (6) We did not find it in Ahkam al-Qur'an. The author also mentioned it in Al-Asna, pp. 60-63.

यह दो सौ नामों से अधिक है (1)। हमने पुस्तक की प्रस्तावना में उनके निर्धारण से पहले उनके नियमों के संबंध में बत्तीस अध्याय बताए हैं। जो कोई भी उन्हें चाहता है, वह उन्हें वहाँ या इस विषय पर लिखी गई अन्य पुस्तकों में पा सकता है। और अल्लाह ही सही कार्य की सफलता देने वाला है, उसके सिवा कोई रब नहीं है।

तीसरा: इस अध्याय में विद्वानों के बीच 'नाम' (इस्म) और 'नामित' (मुसम्मा) के बारे में मतभेद है, और हमने "अल-किताब अल-अस्ना" (2) में इसके बारे में विद्वानों के कथनों का उल्लेख किया है। इब्न अल-हस्सार ने कहा: इस आयत में, नाम 'नामित' पर लागू होता है और 'नामकरण' पर भी लागू होता है। उनका कहना: "और अल्लाह के लिए" (3) 'नामित' पर लागू होता है, और उनका कहना: "नाम" - जो 'नाम' का बहुवचन है - 'नामकरणों' पर लागू होता है। जो हमने कहा उसकी सत्यता का प्रमाण उनका यह कहना है: "तो उसे उनके द्वारा पुकारो", उनके कहने में 'उसे' (फ़ाद-ऊ-हु) 'नामित' (ईश्वर) की ओर संकेत करता है, वही पुकारा जाने वाला है। और उनके कहने में 'उनके द्वारा' (बि-हा) 'नामों' की ओर संकेत करता है, और ये वे नामकरण हैं जिनके द्वारा उन्हें पुकारा जाता है, न कि किसी और के द्वारा; अरबी भाषा की यही आवश्यकता है। इसी के समान अल्लाह के रसूल ﷺ का कथन है: "मेरे पाँच नाम हैं; मैं मुहम्मद हूँ, और अहमद हूँ" हदीस (4)। "अल-बकरा" (5) में इसका कुछ उल्लेख पहले ही आ चुका है।

सत्य के मार्ग पर चलने वालों का मानना है कि 'नाम' ही 'नामित' है, या उसका कोई गुण है जो उससे संबंधित है, और यह कि यह 'नामकरण' से भिन्न है।

इब्न अल-अरबी ने सर्वशक्तिमान के शब्दों पर अपनी टिप्पणी में कहा: "और अल्लाह के सबसे अच्छे नाम हैं" (6): इसमें तीन मत हैं:

हमारे कुछ विद्वानों ने कहा: इसमें इस बात का प्रमाण है कि नाम ही नामित है; क्योंकि यदि वह उसके अलावा कुछ और होता, तो यह आवश्यक होता कि नाम अल्लाह सर्वशक्तिमान के अलावा किसी और के हों।

---

(1) अल-अस्ना, पृष्ठ 96 और उसके बाद। (2) पृष्ठ 59 और उसके बाद। (3) (ख), (ज़), और (ज़ा) की प्रतियों में: 'लागू' (वाक़े)। (4) इसे अहमद (16734), अल-बुखारी (3532), और मुस्लिम (2354) ने

जुबैर बिन मुतइम (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। (5) 1/420। (6) हमें यह 'अहकाम अल-कुरान' में नहीं मिला। लेखक ने इसका उल्लेख 'अल-अस्रा' पृष्ठ 60-63 में भी किया है।

یہ دو سو سے زائد ناموں پر مشتمل ہے (۱)۔ ہم نے کتاب کے مقدمے میں ان کے تعین سے پہلے ان کے احکام سے متعلق بتیس ابواب کا ذکر کیا ہے، چنانچہ جو شخص ان کا ارادہ رکھتا ہو وہ وہاں یا اس باب میں لکھی گئی دیگر کتب میں انہیں دیکھ سکتا ہے۔ اور اللہ ہی درستی کی توفیق دینے والا ہے، اس کے سوا کوئی رب نہیں۔

تیسرا مسئلہ: اس باب میں علماء کا 'اسم' (نام) اور 'مسمی' (جس کا نام رکھا گیا ہے) کے بارے میں اختلاف ہے، اور ہم نے "الکتاب الاسنیٰ" (۲) میں اس بارے میں علماء کے اقوال ذکر کیے ہیں۔ ابن الحصار نے کہا: اس آیت میں اسم کا اطلاق مسمی پر بھی ہے اور تسمیہ (نام رکھنے) پر بھی۔ ان کا قول: "وللہ" (اللہ کے لیے) مسمی پر واقع (۳) ہوا ہے، اور ان کا قول: "الاسماء" (ناموں) - جو اسم کی جمع ہے - تسمیات (نام رکھنے) پر واقع ہوا ہے۔ ہماری کہی ہوئی بات کی صحت پر ان کا یہ قول دلالت کرتا ہے: "فادعوہ بہا" (پس اسے ان کے ذریعے پکارو)، پس ان کے قول "فادعوہ" میں 'ہ' کی ضمیر مسمی سبحانہ وتعالیٰ کی طرف لوٹتی ہے، وہی پکارا جانے والا ہے، اور ان کے قول "بہا" میں 'ہا' की ضمیر اسماء کی طرف لوٹتی ہے، اور یہ وہ تسمیات ہیں جن کے ذریعے پکارا جاتا ہے نہ کہ ان کے علاوہ، عربی زبان کا یہی تقاضا ہے۔ اسی طرح رسول اللہ ﷺ کا قول ہے: "میرے پانچ نام ہیں؛ میں محمد ہوں، اور احمد ہوں" حدیث (۴)۔ اس بارے میں کچھ تذکرہ سورہ "البقرہ" (۵) میں گزر چکا ہے۔

اہل حق کا موقف یہ ہے کہ اسم ہی مسمی ہے، یا اس کی کوئی صفت ہے جو اس سے متعلق ہے، اور یہ تسمیہ (نام رکھنے کے عمل) سے الگ ہے۔

ابن العربی نے اللہ تعالیٰ کے قول: ﴿وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى﴾ (۶) کی تفسیر میں کہا: اس میں تین اقوال ہیں:

ہمارے بعض علماء نے کہا: اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ اسم ہی مسمی ہے؛ کیونکہ اگر وہ اس کے علاوہ ہوتا تو لازم آتا کہ وہ نام اللہ تعالیٰ کے علاوہ کسی اور کے ہوں۔

---

(۱) الاسنیٰ، ص ۹۶ اور اس کے بعد۔ (۲) ص ۵۹ اور اس کے بعد۔ (۳) (خ)، (ز) اور (ظ) کے نسخوں میں: واقع۔ (۴) اسے احمد (۱۶۷۳۴)، بخاری (۳۵۳۲) اور مسلم (۲۳۵۴) نے حضرت جبیر بن مطعم ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۵) ۱/ ۴۲۰۔ (۶) ہمیں یہ 'احکام القرآن' میں نہیں ملا۔ مصنف نے اسے "الاسنیٰ" ص ۶۰ - ۶۳ میں بھی ذکر کیا ہے۔

Surah Al-A'raf: Verse 180 393

Second: Others said: What is meant by it is the namings (tasmīyāt); because He, glorified be He, is One, and the names (asmā') are plural. I say: Ibn 'Atiyyah mentioned in his "Tafsir" that the names in the verse mean namings, by the consensus of the interpreters, and no other [interpretation] is permissible (1). Judge Abu Bakr said in the book "Al-Tamheed" (2): The interpretation of the Prophet's ﷺ saying: "Allah has ninety-nine names; whoever enumerates them will enter Paradise," is that He has ninety-nine namings without dispute, and they are expressions of Allah Almighty being characterized by various attributes, some of which He deserves for Himself, and some of which He deserves for an attribute related to Him. His names referring to Himself are He, and what is related to an attribute of His are names for Him, and among them are attributes of His essence, and among them are attributes of actions. This is the interpretation of the Almighty's saying: {And to Allah belong the most beautiful names, so invoke Him by them} [7:180], meaning: the beautiful namings. Third: Others among them said: And to Allah belong the attributes. Fourth: Allah, glorified be He, called His names "the most beautiful" (al-husnā) because they are beautiful to the ears and hearts, for they indicate His monotheism, generosity, bounty, mercy, and grace. And "al-husnā" is a verbal noun used as an adjective. It is possible that "al-husnā" is considered in the form of "fu'lā", the feminine of "al-ahsan" (the best), like "al-kubrā" is the feminine of "al-akbar" (the greatest), and the plurals are "al-kubar" and "al-husan". According to the first [view], it was used as a singular just as a description for the inanimate/irrational plural is used as a singular, as the Almighty said: {other uses} [Taha: 18], and {O mountains, repeat [Our praises] with him} [Saba: 10]. Fifth: The Almighty's saying: {so invoke Him by them} meaning: ask Him by His names, so each name is used for what is appropriate to it. You say: O Merciful, have mercy on me; O Wise, judge for me; O Provider, provide for me; O Guide, guide me; O Opener, open for me; O Accepter of repentance, turn to me in forgiveness. Thus, if you supplicate with a general name, you say: O Master, have mercy on me; O Mighty, judge for me; O Subtle, provide for me. And if you supplicate with the Greatest Name (4), ...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/480. (2) Tamheed al-Awa'il p. 263. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/480. (4) In (d), (z), (zh), and (m): "with the more general". What is established is from (kh), which corresponds to Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/805, and the speech is from him.

सूरह अल-अराफ: आयत 180 393

दूसरा: दूसरों ने कहा: इससे तात्पर्य 'तस्मियात' (नामकरण) है; क्योंकि वह, पवित्र है, एक है, और 'अस्मा' (नाम) बहुवचन है। मैंने कहा: इब्न अतिया ने अपनी "तफ़सीर" में उल्लेख किया है कि आयत में नामों का अर्थ 'तस्मियात' है, व्याख्याकारों की सर्वसम्मति के अनुसार, और इसके अलावा कुछ भी स्वीकार्य नहीं है (1)। न्यायाधीश अबू बक्र ने पुस्तक "अल-तमहीद" (2) में कहा: पैगंबर ﷺ के इस कथन की व्याख्या: "अल्लाह के निन्यानवे नाम हैं; जिसने उन्हें याद किया (या गणना की) वह जन्नत में प्रवेश करेगा," यह है कि उसके बिना किसी विवाद के निन्यानवे नामकरण हैं, और वे अल्लाह सर्वशक्तिमान के विभिन्न गुणों से युक्त होने की अभिव्यक्तियाँ हैं, जिनमें से कुछ वह स्वयं के लिए हकदार है, और कुछ वह अपने से जुड़े किसी गुण के लिए हकदार है। उसके नाम जो उसके अपने होने की ओर इशारा करते हैं, वह स्वयं ही है, और जो उसके किसी गुण से संबंधित हैं वे उसके नाम हैं, और उनमें से कुछ उसकी सत्ता (जात) के गुण हैं, और उनमें से कुछ कार्यों के गुण हैं। और यही सर्वशक्तिमान के इस कथन की व्याख्या है: {और अल्लाह ही के लिए अच्छे नाम हैं, तो तुम उसे उन्हीं नामों से पुकारो} [7:180], अर्थात: सुंदर नामकरण। तीसरा: उनमें से दूसरों ने कहा: और अल्लाह के लिए गुण हैं। चौथा: अल्लाह ने अपने नामों को "अल-हुस्ना" (सबसे सुंदर) कहा है; क्योंकि वे कानों और दिलों को अच्छे लगते हैं, क्योंकि वे उसके एकेश्वरवाद, उदारता, दानशीलता, दया और कृपा को दर्शाते हैं। और "अल-हुस्ना" एक भाववाचक संज्ञा (मस्दर) है जिससे विशेषण का काम लिया गया है। यह संभव है कि "अल-हुस्ना" को "फुआला" के वजन पर माना जाए, जो "अल-अहसन" (सबसे सुंदर) का स्त्रीलिंग है, जैसे "अल-कुबरा", "अल-अकबर" (सबसे बड़ा) का स्त्रीलिंग है, और इनका बहुवचन "अल-कुबर" और "अल-हुसन" है। पहले मत के अनुसार, इसे एकवचन के रूप में प्रयोग किया गया है जैसे कि निर्जीव/अचेतन बहुवचन के विशेषण को एकवचन के रूप में प्रयोग किया जाता है, जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: {अन्य उपयोग} [ताहा: 18], और {हे पहाड़ों, उसके साथ (तस्बीह) दोहराओ} [सबा: 10]। पांचवां: सर्वशक्तिमान का कथन: {तो तुम उसे उन्हीं नामों से पुकारो} अर्थात: उसके नामों के साथ उससे माँगो, तो प्रत्येक नाम के साथ वह माँगा जाता है जो उसके उपयुक्त हो। आप कहें: हे दयालु (रहीम), मुझ पर दया कर; हे बुद्धिमान (हकीम), मेरे लिए निर्णय कर; हे जीविका प्रदाता (रज्ज़ाक), मुझे जीविका दे; हे मार्गदर्शक (हादी), मुझे मार्गदर्शन दे; हे खोलने वाले (फत्ताह), मेरे लिए खोल दे; हे पश्चाताप स्वीकार करने वाले (तवाब), मेरी तौबा स्वीकार कर। इसी प्रकार, यदि आप किसी सामान्य नाम से पुकारते हैं; आप कहें: हे मालिक, मुझ पर दया कर; हे शक्तिशाली

(अज़ीज़), मेरे लिए निर्णय कर; हे अत्यंत सूक्ष्म (लतीफ़), मुझे जीविका दे। और यदि आपने सबसे महान नाम (4) के साथ पुकारा, ...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/480। (2) तमहीद अल-अवाइल पृष्ठ 263। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/480। (4) प्रतियों (द), (ज़), (ज़ह), और (म) में: "अधिक सामान्य के साथ"। जो स्थापित है वह (ख़) से है, जो इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरआन' 2/805 के अनुरूप है, और यह कथन उन्हीं का है।

سورہ الاعراف: آیت ۱۸۰ ۳۹۳

دوسرا قول: دوسروں نے کہا: اس سے مراد 'تسمیات' (نام رکھنا) ہے؛ کیونکہ اللہ سبحانہ اکیلا ہے، اور 'اسماء' (نام) جمع ہے۔ میں کہتا ہوں: ابن عطیہ نے اپنی «تفسیر» میں ذکر کیا ہے کہ آیت میں اسماء سے مراد 'تسمیات' ہے، مفسرین کے اجماع کے مطابق، اس کے علاوہ کچھ جائز نہیں(۱)۔ قاضی ابوبکر نے کتاب «التمہید»(۲) میں کہا: اور نبی کریم ﷺ کے اس قول کی تاویل: «اللہ کے ننانوے نام ہیں، جس نے انہیں یاد کیا وہ جنت میں داخل ہوگا»، یہ ہے کہ: اللہ تعالیٰ کے بلا اختلاف ننانوے تسمیات (نام رکھنے کی صورتیں) ہیں، اور یہ اللہ تعالیٰ کے مختلف اوصاف سے متصف ہونے کے بارے میں عبارتیں ہیں، ان میں سے کچھ وہ ہیں جن کا وہ اپنی ذات کی وجہ سے مستحق ہے، اور کچھ وہ ہیں جن کا وہ اپنی کسی صفت کی وجہ سے مستحق ہے جو اس سے متعلق ہے، اور اس کے وہ نام جو اس کی ذات کی طرف لوٹتے ہیں وہ خود وہی ہے، اور جو اس کی کسی صفت سے متعلق ہیں وہ اس کے نام ہیں، اور ان میں سے کچھ صفاتِ ذات ہیں، اور کچھ صفاتِ افعال ہیں۔ اور یہی اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تاویل ہے: ﴿وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا﴾ یعنی: بہترین تسمیات۔ تیسرا قول: ان میں سے دوسروں نے کہا: اور اللہ کے لیے صفات ہیں۔ چوتھا نکتہ: اللہ سبحانہ نے اپنے ناموں کو «حُسنیٰ» (بہترین) کہا ہے؛ کیونکہ وہ کانوں اور دلوں میں اچھے لگتے ہیں، اس لیے کہ وہ اس کی توحید، کرم، سخاوت، رحمت اور فضیلت پر دلالت کرتے ہیں۔ اور «حسنیٰ» مصدر ہے جس سے صفت بیان کی گئی ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «حسنیٰ» کو «فعلیٰ» کے وزن پر مانا جائے جو «احسن» کی مؤنث ہے، جیسے «کبریٰ» «اکبر» کی مؤنث ہے، اور ان کی جمع «کُبَر» اور «حُسَن» ہے۔ اور پہلے قول کے مطابق اسے واحد لایا گیا ہے جیسے غیر عاقل کی صفت کو واحد لایا جاتا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿مَنَارِبُ أُخْرَىٰ﴾

[طہ: ۱۸]، اور ﴿يَجِبَالُ أَوِّبِي مَعَهُ﴾ [سبأ: ۱۰]۔ پانچواں نکتہ: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَادْعُوهُ بِهَا﴾ یعنی: اس کے ناموں کے واسطے سے اس سے مانگو، پس ہر نام کے ساتھ وہی چیز مانگی جائے جو اس کے مناسب ہو، تم کہو: اے رحیم مجھ پر رحم فرما، اے حکیم میرے حق میں فیصلہ فرما، اے رزاق مجھے رزق عطا فرما، اے ہادی مجھے ہدایت دے، اے فتاح میرے لیے (راہیں) کھول دے، اے تواب میری توبہ قبول فرما، اسی طرح اگر تم نے کسی عام نام کے ساتھ دعا کی؛ تو کہا: اے مالک مجھ پر رحم فرما، اے عزیز میرے لیے فیصلہ فرما، اے لطیف مجھے رزق عطا فرما اور اگر تم نے اسمِ اعظم(۴) کے ساتھ دعا کی، ...

(۱) المحرر الوجیز ۲/ ۴۸۰۔ (۲) تمہید الاوائل ص ۲۶۳۔ (۳) المحرر الوجیز ۲/ ۴۸۰۔ (۴) نسخوں (د) اور (ز) اور (ظ) اور (م) میں: «بالاعم» (زیادہ عام کے ساتھ) ہے۔ اور جو متن میں ثابت ہے وہ نسخہ (خ) سے ہے اور یہی ابن العربی کی «احکام القرآن» ۲/ ۸۰۵ کے موافق ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے۔

Surah Al-A'raf: Verse 180 (Page 394)

I said: O Allah, for it encompasses every name. Do not say: O Provider (Ar-Razzaq), guide me, unless you mean: O Provider, provide me with goodness (1). Ibn al-Arabi said: Similarly, arrange your supplication and you will be among the sincere (2). The conditions of supplication have been mentioned previously in 'Al-Baqarah' (3), and in this Surah as well (4), and praise be to Allah. Sixth: Judge Abu Bakr ibn al-Arabi included several names among His (the Exalted) names, such as: Perfector of His Light (Mutimmu nurihi), Best of Inheritors, Best of Planners, the fourth of three, the sixth of five, the Good (At-Tayyib), the Teacher (Al-Mu'allim), and the like (5). Ibn al-Hassar said: In this, he followed Ibn Barjan (6), as he mentioned among the names 'the Clean' (An-Nazif) and others that were not mentioned in the Book or the Sunnah. I said: As for what he mentioned: 'what was not mentioned in the Book or the Sunnah', it has appeared in 'Sahih Muslim': 'the Good' (At-Tayyib) (7). And At-Tirmidhi narrated: 'the Clean' (An-Nazif) (8). And it was narrated from Ibn Abbas that the Prophet (peace be upon him) used to say in his supplication: "My Lord, help me and do not help [others] against me, and grant me victory and do not grant victory [to others] over me, and plan for me..."

Footnotes: (1) In Ahkam al-Quran: Guidance. (2) In Ahkam al-Quran: Similarly, arrange your supplication based on your belief, and you will be among the doers of good. (3) 3/182 onwards. (4) p. 244 of this volume. (5) Ahkam al-Quran 2/796-797, 799, and 804. We have not found mention of 'the Teacher' among His names (the Exalted). Perhaps it is in his book 'Al-Amad al-Aqsa' which he referred to in Ahkam al-Quran 2/803. (6) Abd al-Salam bin Abd al-Rahman bin Abi al-Rijal, Abi al-Hakam al-Lakhmi al-Maghribi, then al-Andalusi al-Ishbili, was among the people of knowledge in recitations and Hadith, he has useful compositions, died in the year (536 AH). Al-Siyar 20/72. (7) Hadith (1015) on the authority of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "Indeed, Allah is Good, He accepts only what is good..." And previously 3/21. (8) Hadith (2799) on the authority of Sa'd bin Abi Waqqas (may Allah be pleased with him) elevated (marfu'), and in it: "...Indeed Allah is good and loves goodness, clean and loves cleanliness..". In its chain of narration is Khalid bin Ilyas, Al-Bukhari said: he is nothing, and Ahmad and An-Nasa'i said: abandoned. Mizan al-I'tidal 1/627.

सूरा अल-अराफ: आयत १८० (पृष्ठ ३९४)

मैंने कहा: ऐ अल्लाह, क्योंकि इसमें हर नाम शामिल है। और यह मत कहो: ऐ रिज़क़ देने वाले (या रज्ज़ाक), मुझे हिदायत दे, जब तक कि तुम्हारा मतलब न हो: ऐ रिज़क़ देने वाले, मुझे भलाई का रिज़क़ दे (१)। इब्न अल-अरबी ने कहा: और इसी तरह, अपनी प्रार्थना (दुआ) को व्यवस्थित करें, तो आप निष्ठावानों में से होंगे (२)। दुआ की शर्तें पहले 'अल-बक़रह' (३) में बताई जा चुकी हैं, और इस सूरा में भी (४), और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है। छठी बात: काजी अबू बक्र इब्न अल-अरबी ने अल्लाह के नामों में कई नाम शामिल किए हैं, जैसे: अपने नूर को पूरा करने वाला (मुतिम्मु नूरीही), वारिसों में सबसे बेहतर, चाल चलने वालों में सबसे बेहतर, तीन में चौथा, पांच में छठा, और पाकीज़ा (अत-तय्यब), शिक्षक (अल-मुअल्लिम), और इसके जैसे अन्य (५)। इब्न अल-हस्सार ने कहा: इसमें उन्होंने इब्न बरजान (६) का अनुसरण किया, क्योंकि उन्होंने नामों में 'साफ-सुथरा' (अन-नज़ीफ़) और अन्य का उल्लेख किया जो कुरान या सुन्नत में नहीं आए हैं। मैंने कहा: जहाँ तक उनके इस कथन का सवाल है: 'जो कुरान या सुन्नत में नहीं आया', वह 'सहीह मुस्लिम' में आया है: 'अत-तय्यब' (पाकीज़ा) (७)। और तिरमिज़ी ने 'अन-नज़ीफ़' (साफ-सुथरा) (८) को उद्धृत किया है। और इब्न अब्बास से रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अपनी दुआ में कहा करते थे: "ऐ मेरे रब, मेरी मदद कर और मेरे खिलाफ मदद न कर, और मुझे जीत दिला और मुझ पर किसी को जीत न दिला, और मेरे लिए तदबीर कर..."

फुटनोट: (१) अहकाम अल-कुरान में: हिदायत। (२) अहकाम अल-कुरान में: और इसी तरह अपनी दुआ को अपने विश्वास पर व्यवस्थित करें, तो आप नेक लोगों में से होंगे। (३) ३/१८२ और उसके बाद। (४) इस खंड का पृष्ठ २४४। (५) अहकाम अल-कुरान २/७९६-७९७, ७९९ और ८०४। हमें अल्लाह के नामों में 'शिक्षक' (अल-मुअल्लिम) का उल्लेख नहीं मिला। शायद यह उनकी किताब 'अल-अमद अल-अक्सा' में है जिसका उन्होंने अहकाम अल-कुरान २/८०३ में उल्लेख किया है। (६) अब्द अल-सलाम बिन अब्द अल-रहमान बिन अबी अल-रिजाल, अबी अल-हकम अल-लखमी अल-मगरीबी, फिर अल-अंदालुसी अल-इशबिली, वे क़िरात और हदीस के जानकार लोगों में से थे, उनकी उपयोगी रचनाएँ हैं, ५३६ हिजरी में उनका इंतकाल हुआ। अल-सियार २०/७२। (७) हदीस (१०१५) अबू हुरैरा (रज़िअल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "बेशक अल्लाह पाकीज़ा है, वह सिर्फ पाकीज़ा चीज़ ही कुबूल करता है..." और पहले ३/२१। (८) हदीस (२७९९) साद बिन अबी वक्कास (रज़िअल्लाहु अन्हु) से मरफू(मर्फ़ूअ) रिवायत है,

और उसमें है: "..बेशक अल्लाह पाकीज़ा है और पाकीज़गी को पसंद करता है, साफ-सुथरा है और सफाई को पसंद करता है..."। और इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में खालिद बिन इलियास है, बुखारी ने कहा: वह कुछ भी नहीं है, और अहमद और नसाई ने कहा: त्याग दिया गया है। मीज़ान अल-एतिदाल १/६२७।

سورة الاعراف: آیت ۱۸۰ (صفحہ ۳۹۴)

میں نے کہا: یا اللہ، کیونکہ یہ ہر نام کو شامل ہے۔ اور یہ نہ کہو: اے رزق دینے والے (یا رزاق) مجھے ہدایت دے، الا یہ کہ تمہارا ارادہ یہ ہو: اے رزق دینے والے مجھے خیر عطا کر (۱)۔ ابن العربی نے کہا: اور اسی طرح اپنی دعا کو ترتیب دو تم مخلصین میں سے ہو جاؤ گے (۲)۔ دعا کے شرائط پہلے «البقرة» (۳) میں گزر چکے ہیں، اور اس سورت میں بھی (۴)، والحمد للہ۔ چھٹی بات: قاضی ابوبکر بن العربی نے اللہ تعالیٰ کے ناموں میں کئی نام داخل کیے ہیں، جیسے: متمّ نورہ (اپنے نور کو پورا کرنے والا)، خیر الوارثین، خیر الماکرین، تین میں چوتھا، پانچ میں چھٹا، اور الطیب (پاکیزہ)، المعلم (سکھانے والا)، اور اس طرح کے دیگر (۵)۔ ابن الحصار نے کہا: اس میں انہوں نے ابن برجان (۶) کی پیروی کی، کیونکہ انہوں نے ناموں میں «النظیف» (صاف ستھرا) اور دیگر ایسے ناموں کا ذکر کیا جو نہ کتاب (قرآن) میں آئے ہیں اور نہ سنت میں۔ میں نے کہا: جہاں تک ان کے اس قول کا تعلق ہے: «جو کتاب اور سنت میں نہیں آیا»، تو وہ «صحیح» مسلم میں آیا ہے: «الطیب» (۷)۔ اور ترمذی نے «النظیف» (۸) کی تخریج کی ہے۔ اور ابن عباس سے روایت ہے کہ نبی ﷺ اپنی دعا میں فرمایا کرتے تھے: «اے میرے رب میری مدد فرما اور میرے خلاف کسی کی مدد نہ کر، اور مجھے غلبہ عطا فرما اور مجھ پر کسی کو غلبہ نہ دے، اور میرے لیے تدبیر فرما...»

حواشی: (۱) احکام القرآن میں: الہدیٰ (ہدایت)۔ (۲) احکام القرآن میں: اور اسی طرح اپنی دعا کو اپنے اعتقاد پر ترتیب دو تم محسنین میں سے ہو جاؤ گے۔ (۳) ۳/۱۸۲ اور اس کے بعد۔ (۴) اس جزء کا ص ۲۴۴۔ (۵) احکام القرآن ۲/۷۹۶-۷۹۷، ۷۹۹ اور ۸۰۴۔ اللہ تعالیٰ کے ناموں میں «المعلم» کے ذکر پر ہم مطلع نہیں ہو سکے۔ شاید یہ ان کی کتاب «الأمد الأقصی» میں ہو جس کی

طرف انہوں نے احکام القرآن ۲/۸۰۳ میں اشارہ کیا ہے۔ (۶) عبد السلام بن عبد الرحمن بن ابی الرجال، ابی الحکم اللخمی المغربی، پھر اندلسی اشبیلی، قرآت اور حدیث کے ماہرین میں سے تھے، ان کی مفید تصانیف ہیں، وفات ۵۳۶ھ السیر ۲۰/۷۲۔ (۷) حدیث (۱۰۱۵) حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «بے شک اللہ پاکیزہ ہے، وہ صرف پاکیزہ چیز ہی قبول فرماتا ہے...» اور گزشتہ ۲۱/۳۔ (۸) حدیث (۲۷۹۹) حضرت سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ سے مرفوعاً مروی ہے، اور اس میں ہے: «..بے شک اللہ پاکیزہ ہے پاکیزگی کو پسند کرتا ہے، صاف ستھرا ہے صفائی کو پسند کرتا ہے..»۔ اور اس کی سند میں خالد بن الیاس ہے، بخاری نے کہا: وہ کچھ نہیں ہے، اور احمد و نسائی نے کہا: متروک ہے۔ میزان الاعتدال ۱/۶۲۷۔

395 Surat al-A'raf, Ayat 180

"And do not plot against me" the Hadith, and he said about it: a good, authentic Hadith (1). Therefore, it is permissible to say: O Best of Plotters, plot for me and do not plot against me. And Allah knows best.

We have mentioned "the Good (Al-Tayyib), and the Clean (Al-Nazif)" in our book (2) and others among what was mentioned in the reports and from the righteous predecessors, and what is permissible to be named and called by, what is permissible to be named by but not called by, and what is not permissible to be named or called by, according to what was mentioned by Sheikh Abu al-Hasan al-Ash'ari. There it will become clear to you, God willing (3).

The Almighty's saying: {And leave those who deviate concerning His names. They will be recompensed for what they used to do.} [Al-A'raf: 180] contains two issues:

First: The Almighty's saying: "yulhidun" (deviate). Deviation (Ilhad) means inclining away and abandoning purpose. It is said: "lahada" (4) the man in religion, and "alhada": if he inclined. From it comes "al-lahd" (the niche) in the grave; because it is to its side (5). It was also read as "yalhadun" (6), which are two linguistic forms.

Deviation (Ilhad) occurs in three ways: First: By changing them as the polytheists did, in that they turned them away from what they are, so they named their idols with them; they derived Al-Lat from Allah, Al-Uzza from Al-Aziz, and Manat from Al-Mannan, as stated by Ibn Abbas and Qatadah (7). Second: By adding to them. Third: By reducing from them, as done by the ignorant who invent supplications in which they name Allah the Almighty with other than His names, and mention Him with other than His attributes and (8) what is mentioned of His actions, among other things that do not befit Him.

---

(1) Sunan al-Tirmidhi (3551), and previously 5/152. (2) Al-Asna p. 235 and 239, and the preceding discussion therein is p. 42-43. (3) Al-Asna p. 39-40, and the author attributed it to the book Al-Ijaz by Abu al-Hasan al-Ash'ari, may God have mercy on him. (4) In (D) and (M): Alhada. (5) In the manuscripts: "nahiyah" (side), and what is confirmed is from (M). See Mujmal al-Lughah 3/803. (6) Hamza read it this way. Al-Sab'ah p. 298, and Al-Taysir p. 114. (7) Tafsir al-Baghawi 2/218, and al-Tabari recorded it 10/597 similarly. (8) His saying: "attributes and", from (Za).

३९५ सूरह अल-अराफ़, आयत १८०

"और मेरे खिलाफ चाल न चल" हदीस, और उन्होंने इसके बारे में कहा: एक अच्छी, प्रामाणिक (हसन सहीह) हदीस है (१)। इसलिए, यह कहना जायज़ है: हे सबसे अच्छे चाल चलने वाले, मेरे लिए चाल चलें और मेरे खिलाफ चाल न चलें। और अल्लाह ही सबसे बेहतर जानता है।

हमने अपनी पुस्तक (२) और अन्य में "अल-तैयब (पवित्र), और अल-नज़ीफ़ (स्वच्छ)" का उल्लेख किया है जो समाचारों और नेक पूर्वजों से मिली रिपोर्टों में आया है, और यह कि किसे नाम दिया जा सकता है और पुकारा जा सकता है, किसे नाम दिया जा सकता है लेकिन पुकारा नहीं जा सकता, और किसे नाम देना या पुकारना जायज़ नहीं है। जैसा कि शेख अबू अल-हसन अल-अशअरी ने उल्लेख किया है। वहाँ यह आपके लिए स्पष्ट हो जाएगा, यदि ईश्वर ने चाहा (३)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और उन लोगों को छोड़ दो जो उसके नामों में विचलन (इलहाद) करते हैं। वे जो कुछ करते थे उसका बदला उन्हें दिया जाएगा।} इसमें दो मुद्दे हैं:

पहला: सर्वशक्तिमान का कथन: "युलहिदुन" (विचलन करना)। इलहाद का अर्थ है: झुकना और उद्देश्य को छोड़ देना। कहा जाता है: "लहदा" (४) आदमी धर्म में, और "अल-हदा": यदि वह झुक गया। इसी से कब्र में "लहद" (बगल की खाई) शब्द आया है; क्योंकि यह उसके किनारे पर होती है (५)। इसे "येलहदून" (६) भी पढ़ा गया है, ये दो भाषाई रूप हैं।

इलहाद (विचलन) तीन तरह से होता है: पहला: उनमें बदलाव करके जैसा कि बहुदेववादियों ने किया, कि उन्होंने उन्हें उनके सही रूप से मोड़ दिया, और उनके साथ अपनी मूर्तियों के नाम रखे; उन्होंने अल्लाह से अल-लात, अल-अज़ीज़ से अल-उज़्ज़ा, और अल-मन्नान से मनात को निकाला, जैसा कि इब्न अब्बास और कतादा ने कहा (७)। दूसरा: उनमें वृद्धि करके। तीसरा: उनमें कमी करके, जैसा कि अज्ञानी लोग करते हैं जो ऐसी दुआएँ गढ़ते हैं जिनमें वे अल्लाह तआला को उसके नामों के अलावा अन्य नामों से पुकारते हैं, और उसके गुणों के अलावा अन्य गुणों और (८) उसके कार्यों का उल्लेख करते हैं, इसके अलावा अन्य बातें जो उसकी गरिमा के अनुकूल नहीं हैं।

---

(१) सुनन अल-तिर्मिज़ी (३५५१), और पूर्व ५/१५२। (२) अल-अस्मा पृ. २३५ और २३९, और इसमें पिछला वर्णन पृ. ४२ - ४३ है। (३) अल-अस्मा पृ. ३९ - ४०, और लेखक ने इसे अबू अल-हसन अल-अशअरी (अल्लाह उन पर दया करे) की पुस्तक 'अल-ईजाज़' से जोड़ा है। (४) (द) और (म) में: अल-

हदा। (५) पांडुलिपियों में: 'नाहिया' (तरफ), और जो प्रमाणित है वह (म) से है। देखें मुजमल अल-लुगा ३/८०३। (६) हमज़ा ने इसे इस तरह पढ़ा। अल-सब'ह पृ. २९८, और अल-तयसीर पृ. ११४। (७) तफ़सीर अल-बग़वी २/२१८, और अल-तबरी ने इसे १०/५९७ में इसी तरह दर्ज किया है। (८) उनका कथन: "सिफ़ाते व (गुण और)", (ज़ा) से।

۳۹۵ سورۃ الاعراف، آیت ۱۸۰

"اور میرے خلاف چال نہ چل" حدیث، اور انہوں نے اس کے بارے میں کہا: یہ ایک حسن صحیح حدیث ہے (۱)۔ اس بنا پر یہ کہنا جائز ہے: اے بہترین تدبیر کرنے والے، میرے حق میں تدبیر فرما اور میرے خلاف تدبیر نہ فرما۔ اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔

ہم نے اپنی کتاب (۲) اور دیگر میں "الطیب" (پاکیزہ) اور "النظیف" (صاف ستھرا) کا ذکر کیا ہے جو خبروں اور نیک اسلاف سے مروی ہے، اور یہ کہ کن ناموں سے پکارنا اور نام رکھنا جائز ہے، اور کن سے نام رکھنا جائز ہے لیکن پکارنا نہیں، اور کن سے نہ نام رکھنا جائز ہے اور نہ پکارنا۔ جیسا کہ شیخ ابو الحسن الاشعری نے ذکر کیا ہے۔ وہاں یہ آپ کے لیے واضح ہو جائے گا، ان شاء اللہ (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ سَيُجْزَوْنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ (اور ان لوگوں کو چھوڑ دو جو اس کے ناموں میں الحاد کرتے ہیں، انہیں ان کے اعمال کا بدلہ دیا جائے گا)۔ اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "يُلحدون"۔ الحاد کا مطلب ہے: جھکاؤ اور مقصد کو چھوڑ دینا۔ کہا جاتا ہے: "لحد" (۴) آدمی دین میں، اور "ألحَد": جب وہ مڑ گیا۔ اسی سے قبر میں "اللحد" (بغل کی قبر) ہے؛ کیونکہ وہ اس کی ایک جانب ہوتی ہے (۵)۔ اسے "يَلْحدون" (۶) بھی پڑھا گیا ہے، یہ دو لغات ہیں۔

اور الحاد تین طرح سے ہوتا ہے: پہلا: ان میں تبدیلی کر کے جیسا کہ مشرکین نے کیا، کہ انہوں نے ان ناموں کو ان کی اصل سے پھیر دیا، اور اپنے بتوں کے نام ان پر رکھ دیئے؛ چنانچہ انہوں

نے اللہ سے 'اللات'، العزیز سے 'العزّی'، اور المنّان سے 'منات' نکالا، جیسا کہ ابن عباس اور قتادہ نے کہا (۷)۔ دوسرا: ان میں زیادتی کر کے۔ تیسرا: ان میں کمی کر کے، جیسا کہ وہ جاہل لوگ کرتے ہیں جو ایسی دعائیں ایجاد کرتے ہیں جن میں وہ اللہ تعالیٰ کو اس کے ناموں کے علاوہ ناموں سے پکارتے ہیں، اور اس کے اوصاف کے علاوہ اوصاف اور (۸) اس کے افعال کا ذکر کرتے ہیں، ان چیزوں کے علاوہ جو اس کی شان کے لائق نہیں۔

---

(۱) سنن الترمذی (۳۵۵۱)، اور سابقہ ۱۵۲/۵۔ (۲) الأسنی ص ۲۳۵ اور ۲۳۹، اور اس میں سابقہ کلام ص ۴۲ - ۴۳ ہے۔ (۳) الأسنی ص ۳۹ - ۴۰ اور مصنف نے اسے ابو الحسن الاشعری رحمہ اللہ کی کتاب "الایجاز" کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۴) (د) اور (م) میں: ألحد۔ (۵) قلمی نسخوں میں: "ناحیۃ" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ دیکھیے مجمل اللغۃ ۸۰۳/۳۔ (۶) حمزہ نے اسے اسی طرح پڑھا ہے۔ السبعۃ ص ۲۹۸، اور التیسیر ص ۱۱۴۔ (۷) تفسیر البغوی ۲۱۸/۲، اور طبری نے اسے ۱۰/۵۹۷ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۸) ان کا قول: "صفاتہ و"، (ظ) سے۔

Surah Al-A'raf: Verses 180 - 181 396

Ibn al-Arabi said(1): "Beware of them, and let none of you call [upon Allah] except with what is in the Book of Allah and the five books—namely, Bukhari, Muslim, al-Tirmidhi, Abu Dawood, and al-Nasa'i. These are the books upon which Islam revolves. What is in the 'Muwatta', which is the origin of [all] compositions, has been included in them. Leave aside what is besides them, and let no one say: 'I choose such-and-such a prayer'; for Allah has already chosen for him, and sent His Messenger ﷺ to the creation with that."

The second [point]: The meaning of addition in the Names [of Allah] is anthropomorphism (Tashbih), and the meaning of subtraction is negation (Ta'til). For the anthropomorphists described Him with what He did not authorize, and the negators stripped Him of what He is characterized by. Therefore, the people of truth said: "Our religion is a path between two paths, neither anthropomorphism nor negation." Sheikh Abu al-Hasan al-Bushanji(2) was asked about Monotheism (Tawhid), and he said: "It is the affirmation of an Essence that is not like [other] essences, nor devoid of Attributes."

It has been said regarding His Almighty's saying: {And leave those who deviate...} it means: Leave them alone, do not argue with them, and do not confront them. According to this, the verse is abrogated by [the command to] fight, as stated by Ibn Zayd(3).

And it was said: Its meaning is a threat, like His Almighty's saying: {Leave Me to deal with him whom I created alone} [Al-Muddaththir: 11] and His saying: {Leave them to eat and enjoy themselves}(4) [Al-Hijr: 3]. This is what is apparent from the verse; because of His Almighty's saying: {They will be recompensed for what they used to do}, and Allah knows best.

His Almighty's saying: {And among those We created is a community which guides by truth and thereby establishes justice 181}

In the report, the Prophet ﷺ said: "They are this Ummah"(5). And it is narrated that he said: "This is for you, and Allah had given the people of Moses the like of it," and he recited this verse(6). And he said: "Indeed, from my Ummah there is a group upon the truth."

(1) In Ahkam al-Quran 2/805, and what precedes it is from him. (2) Ali bin Ahmed bin Sahl, among the most knowledgeable Sheikhs of his time in the sciences of Tawhid

and the sciences of transactions (mu'amalat); he was of good character and religious. He died in the year (348 AH). Tabaqat al-Sufiyya p. 458. His statement is in Al-Risala al-Qushayriyya 1/45. (3) Narrated by al-Tabari 10/599. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/481. (5) Narrated by al-Tabari 10/600 from Ibn Jurayj as a mursal report. (6) Narrated by al-Tabari 10/600 from Qatadah in a similar way as a mursal report.

सूरा अल-अराफ़: आयत 180 - 181 396

इब्न अल-अरबी (1) ने कहा: "उनसे सावधान रहें, और आप में से कोई भी अल्लाह को केवल उसी के साथ न पुकारे जो अल्लाह की किताब और पांच किताबों में है - अर्थात बुखारी, मुस्लिम, अल-तिर्मिज़ी, अबू दाऊद और अल-नसाई। ये वे किताबें हैं जिन पर इस्लाम घूमता है। 'मुवत्ता' में जो कुछ है, जो कि [सभी] रचनाओं का मूल है, वह उनमें शामिल किया गया है। उनके अलावा जो कुछ है उसे छोड़ दें, और कोई यह न कहे: 'मैं अमुक प्रार्थना चुनता हूँ'; क्योंकि अल्लाह ने पहले ही उसके लिए चुन लिया है, और उस संदेश के साथ अपनी रचना के पास अपने रसूल ﷺ को भेजा है।"

दूसरी [बात]: [अल्लाह के] नामों में वृद्धि का अर्थ सादृश्य (तशबीह) है, और कमी का अर्थ नकार (तातील) है। क्योंकि सादृश्यवादियों ने उनका वर्णन उन बातों से किया जिनकी उन्होंने अनुमति नहीं दी थी, और नकारने वालों ने उनसे उन गुणों को छीन लिया जिनसे वे विशेषता रखते हैं। इसलिए, सत्य के लोगों ने कहा: "हमारा धर्म दो रास्तों के बीच का एक रास्ता है, न तो सादृश्य और न ही नकार।" शेख अबू अल-हसन अल-बुशंजी (2) से एकेश्वरवाद (तौहीद) के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: "यह एक ऐसी सत्ता की पुष्टि है जो [अन्य] सत्ताओं के समान नहीं है, और न ही गुणों से रहित है।"

और उनके सर्वशक्तिमान के वचन के बारे में कहा गया है: {और उन लोगों को छोड़ दो जो विचलित होते हैं...} इसका अर्थ है: उन्हें अकेला छोड़ दो, उनसे बहस न करो और उनका सामना न करो। इसके अनुसार, यह आयत युद्ध [के आदेश] द्वारा निरस्त (मन्सूख) है, जैसा कि इब्न ज़ैद (3) ने कहा है।

और कहा गया: इसका अर्थ एक धमकी है, जैसे उनके सर्वशक्तिमान के वचन में: {मुझे उस व्यक्ति से निपटने के लिए छोड़ दें जिसे मैंने अकेला पैदा किया है} [अल-मुददस्सिर: 11] और उनका कहना है: {उन्हें खाने और आनंद लेने के लिए छोड़ दें}(4) [अल-हिज्र: 3]। आयत से यही स्पष्ट होता है; क्योंकि उनके सर्वशक्तिमान के वचन के कारण: {उन्हें उनके किए का प्रतिफल दिया जाएगा}, और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

उनके सर्वशक्तिमान का वचन: {और हमने जिन्हें पैदा किया है, उनमें एक समुदाय ऐसा भी है जो सत्य के अनुसार मार्गदर्शन करता है और उसी के अनुसार न्याय करता है 181}

विवरण में है कि नबी ﷺ ने कहा: "वे यही उम्मत (समुदाय) हैं"(5)। और यह वर्णित है कि उन्होंने कहा: "यह आपके लिए है, और अल्लाह ने मूसा की कौम को भी इसी तरह का उपहार दिया था," और उन्होंने यह आयत पढ़ी (6)। और उन्होंने कहा: "निश्चित रूप से, मेरी उम्मत में से एक समूह सत्य पर होगा।"

(1) अहकाम अल-कुरान 2/805 में, और इससे पहले जो कुछ है वह उनसे है। (2) अली बिन अहमद बिन सहल, तौहीद के विज्ञान और मुआमलात (लेनदेन) के विज्ञान में अपने समय के सबसे ज्ञानी शेखों में से एक थे; वे अच्छे चरित्र वाले और धार्मिक थे। उनका निधन वर्ष (348 हिजरी) में हुआ। तबात अल-सूफिया पृ. 458। उनका यह कथन अल-रिसाला अल-कुशयरीया 1/45 में है। (3) अल-तबरी 10/599 द्वारा उद्धृत। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/481। (5) अल-तबरी 10/600 द्वारा इब्न जुरैज से एक मुरसल रिपोर्ट के रूप में उद्धृत। (6) अल-तबरी 10/600 द्वारा कतादाह से इसी प्रकार एक मुरसल रिपोर्ट के रूप में उद्धृत।

سورة الاعراف: آیات ۱۸۰ - ۱۸۱ ۳۹۶

ابن العربی(۱) نے کہا: "ان سے خبردار رہو، اور تم میں سے کوئی اللہ کو صرف اسی کے ذریعے نہ پکارے جو اللہ کی کتاب اور پانچ کتابوں میں ہے - یعنی بخاری، مسلم، ترمذی، ابوداؤد اور نسائی۔ یہ وہ کتابیں ہیں جن پر اسلام کا مدار ہے۔ 'موطا' میں جو کچھ ہے، جو کہ تصانیف کی اصل ہے، وہ ان میں شامل ہو چکا ہے۔ ان کے علاوہ جو کچھ ہے اسے چھوڑ دو، اور کوئی یہ نہ کہے: 'میں فلاں فلاں دعا کا انتخاب کرتا ہوں'؛ کیونکہ اللہ نے اس کے لیے پہلے ہی انتخاب کر لیا ہے، اور اسی پیغام کے ساتھ مخلوق کی طرف اپنے رسول ﷺ کو بھیجا ہے۔"

دوسری [بات]: [اللہ کے] اسماء میں زیادتی کا مطلب تشبیہ ہے، اور نقصان کا مطلب تعطیل ہے۔ کیونکہ مشبہہ نے اللہ کو ان صفات سے نوازا جن کی اس نے اجازت نہیں دی تھی، اور معطلہ نے اس سے ان صفات کو چھین لیا جن سے وہ متصف ہے۔ اس لیے اہل حق نے کہا: "ہمارا دین دو راستوں کے درمیان ایک راستہ ہے، نہ تشبیہ ہے اور نہ تعطیل۔" شیخ ابوالحسن بوشنجی(۲) سے توحید کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: "یہ ایک ایسی ذات کا اثبات ہے جو [دوسری] ذاتوں کے مشابہ نہیں ہے، اور نہ ہی صفات سے خالی ہے۔"

اور اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں کہا گیا ہے: {اور ان لوگوں کو چھوڑ دو جو الحاد کرتے ہیں...} اس کا مطلب ہے: انہیں ان کے حال پر چھوڑ دو، ان سے بحث نہ کرو اور ان کے درپے نہ ہو۔ اس لحاظ سے یہ آیت قتال کے حکم سے منسوخ ہے، جیسا کہ ابن زید(۳) نے کہا ہے۔

اور کہا گیا: اس کا مطلب وعید (دھمکی) ہے، جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {مجھے اور اس شخص کو چھوڑ دو جسے میں نے اکیلا پیدا کیا} [المدثر: ۱۱] اور اس کا فرمان: {انہیں چھوڑ دو

کہ کھائیں اور فائدہ اٹھائیں}(۴) [الحجر: ۳]۔ آیت سے یہی ظاہر ہوتا ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {عنقریب انہیں ان کے کیے کا بدلہ دیا جائے گا}، واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جنہیں ہم نے پیدا کیا ہے ان میں ایک ایسی جماعت بھی ہے جو حق کے ساتھ رہنمائی کرتی ہے اور اسی کے ساتھ انصاف کرتی ہے ۱۸۱}

حدیث میں ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "وہ یہی امت ہے"(۵)۔ اور روایت ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ تمہارے لیے ہے، اور اللہ نے موسیٰ کی قوم کو بھی اسی جیسی چیز عطا فرمائی تھی"، اور آپ نے یہ آیت تلاوت فرمائی(۶)۔ اور فرمایا: "بے شک میری امت میں سے ایک گروہ حق پر قائم رہے گا۔"

(۱) احکام القرآن ۲/۸۰۵ میں، اور اس سے پہلے کا کلام انہی کا ہے۔ (۲) علی بن احمد بن سہل، اپنے وقت کے توحید اور معاملات کے علوم کے جید مشائخ میں سے تھے، خوش اخلاق اور دیندار تھے۔ ۳۴۸ھ میں وفات پائی۔ طبقات الصوفیہ ص ۴۵۸۔ ان کا یہ قول الرسالہ القشیریہ ۱/۴۵ میں ہے۔ (۳) اسے طبری نے ۱۰/۵۹۹ میں روایت کیا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۲/۴۸۱۔ (۵) اسے طبری نے ۱۰/۶۰۰ میں ابن جریج سے مرسلاً روایت کیا ہے۔ (۶) اسے طبری نے ۱۰/۶۰۰ میں قتادہ سے اسی طرح مرسلاً روایت کیا ہے۔

...until Jesus son of Mary descends(1). The verse indicated that Allah, the Almighty and Majestic, does not leave the world at any time without a caller calling to the Truth(2).

Allah the Almighty said: {And those who deny Our signs - We will lead them to destruction from where they do not know} (182)

Allah Almighty informed about those who denied His signs that He will lead them gradually from where they do not know(3). Ibn Abbas said: They are the people of Mecca(4). 'Al-Istidraj' (leading gradually) is taking step by step, level after level. 'Ad-darj' means wrapping something; it is said: I wrapped it (adrajtuhu) or rolled it (darrajtuhu). From it is wrapping the deceased in their shrouds(5). It is also said: it is from 'darajah' (degree/step), so 'istidraj' is to be brought down degree by degree towards the intended end(6).

Ad-Dahhak said: Whenever they renew a sin for Us, We renew a blessing for them(7). Dhul-Nun was asked: What is the furthest thing a servant is deceived by? He said: By kindnesses and miracles; therefore(8) He, the Glorified, said: {We will lead them to destruction from where they do not know}(9); We lavish blessings upon them, and make them forget(10) gratitude, and they recited:

You thought well of the days when they were good, and did not fear the evil of what destiny brings.

---

(1) Related by Ibn Abi Hatim 5/1623 (8589) from Al-Rabi' bin Anas in a mursal form. And related by Ahmad (19851) from the hadith of 'Imran bin Husayn in a marfu' form with the wording: "A group of my Ummah will continue to be prevailing upon the truth over those who oppose them until the command of Allah comes and Jesus son of Mary descends." And regarding this chapter from Al-Mughira bin Shu'bah, related by Ahmad (18135), Al-Bukhari (3640), and Muslim (1921). (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/165. (3) His saying: from where they do not know, from (z). (4) Zad al-Masir 3/294. (5) Tahdhib al-Lughah 10/642. (6) Similar words in Ta'wil Mushkil al-Qur'an by Ibn Qutayba p. 126, and Tafsir al-Razi 15/72. (7) Al-Wasit by al-Wahidi 2/431, and Tafsir al-Baghawi 2/218. (8) In the manuscripts: likewise, and what is established is from (m). (9) Mentioned by al-Munawi in Fayd al-Qadir 1/355. (10) In (d) and (z): He lavishes... makes them forget (with the letter 'ya').

397 सूरह अल-अराफ: आयत 181 - 182

...जब तक कि मरियम के बेटे ईसा अवतरित न हो जाएँ(1)। आयत ने संकेत दिया कि अल्लाह सर्वशक्तिमान और प्रतापी, किसी भी समय दुनिया को सत्य की ओर बुलाने वाले से खाली नहीं छोड़ता(2)।

अल्लाह तआला का कथन है: {और जिन्होंने हमारी आयतों को झुठलाया, हम उन्हें धीरे-धीरे (विनाश की ओर) ले जाएंगे वहां से जहां से वे नहीं जानते} (182)

अल्लाह तआला ने उन लोगों के बारे में बताया जिन्होंने उसकी आयतों को झुठलाया कि वह उन्हें धीरे-धीरे वहां से ले जाएगा जहां से वे नहीं जानते(3)। इब्न अब्बास ने कहा: वे मक्का के लोग हैं(4)। 'इस्तिदराज' (धीरे-धीरे ले जाना) का अर्थ है कदम-दर-कदम, एक स्तर के बाद दूसरे स्तर पर ले जाना। 'दर्ज' का अर्थ है किसी चीज़ को लपेटना; कहा जाता है: मैंने इसे लपेटा (अद्रज्तुहु) या मोड़ा (दर्रज्तुहु)। इसी से मृतक को कफन में लपेटना (इदरीज) निकला है(5)। और कहा गया: यह 'दरजा' (पद/सीढ़ी) से है, तो इस्तिदराज का अर्थ है एक-एक दर्जा नीचे गिरना जब तक कि उद्देश्य (विनाश) तक न पहुँच जाए(6)।

अद-दह्हाक ने कहा: जब भी वे हमारे प्रति कोई नया पाप करते हैं, हम उनके लिए एक नई नियामत (वरदान) प्रदान करते हैं(7)। ज़ुन-नून से पूछा गया: वह कौन सी अंतिम चीज़ है जिससे एक बंदा धोखा खा जाता है? उन्होंने कहा: मेहरबानियों और करामतों से; इसीलिए(8) अल्लाह सुब्हानहू ने कहा: {हम उन्हें धीरे-धीरे (विनाश की ओर) ले जाएंगे वहां से जहां से वे नहीं जानते}(9); हम उन पर नियामतों की वर्षा करते हैं, और उन्हें शुक्र (कृतज्ञता) करना भुला देते हैं(10), और उन्होंने यह कविता पढ़ी:

तुमने दिनों के बारे में अच्छा सोचा जब वे अच्छे थे, और भाग्य जो बुराई लाएगा उसके डर से बेफिक्र रहे।

---

(1) इब्न अबी हातिम 5/1623 (8589) ने रबी' बिन अनस से मुरसल रूप में इसे निकाला है। और अहमद (19851) ने इमरान बिन हुसैन की हदीस से मरफ़ू' रूप में इन शब्दों के साथ निकाला है: "मेरी उम्मत का एक समूह सत्य पर बना रहेगा और अपने विरोधियों पर प्रभावी रहेगा, जब तक कि अल्लाह का आदेश न आ जाए और मरियम का पुत्र ईसा अवतरित न हो जाए।" और मुग़ीरा बिन

शुबा से इस अध्याय में अहमद (18135), बुखारी (3640), और मुस्लिम (1921) ने भी इसे निकाला है। (2) नह्हास द्वारा इराब अल-कुरान 2/165। (3) उनका कथन: जहाँ से वे नहीं जानते, (ज़) से। (4) ज़ाद अल-मसीर 3/294। (5) तहज़ीब अल-लुग़ा 10/642। (6) इब्न कुतैबा द्वारा तावील मुशकिल अल-कुरान पृष्ठ 126, और तफ़सीर अल-राज़ी 15/72 में इसी तरह के शब्द हैं। (7) वाहिदी द्वारा अल-वसीत 2/431, और तफ़सीर अल-बग़वी 2/218। (8) पांडुलिपियों में: वैसे ही, और जो स्थापित है वह (म) से है। (9) मुनवी द्वारा फैज़ अल-क़दीर 1/355 में उद्धृत। (10) (द) और (ज़) में: वह बरसाता है... वह भुला देता है (य के साथ)।

397 سورہ الاعراف: آیات 181 - 182

... یہاں تک کہ عیسیٰ ابن مریم علیہ السلام نازل ہو جائیں(1)۔ پس آیت نے دلالت کی کہ اللہ عزوجل کسی بھی وقت دنیا کو حق کی طرف بلانے والے سے خالی نہیں رکھتا(2)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور جنہوں نے ہماری آیتوں کو جھٹلایا، ہم انہیں رفتہ رفتہ (ہلاکت کی طرف) لے جائیں گے ایسی جگہ سے جہاں سے وہ نہیں جانتے} (182)

اللہ تعالیٰ نے ان لوگوں کے بارے میں بتایا جنہوں نے اس کی آیات کو جھٹلایا کہ وہ انہیں وہاں سے بتدریج لے جائے گا جہاں سے وہ نہیں جانتے ہوں گے(3)۔ ابن عباس رضی اللہ عنہ نے فرمایا: وہ اہل مکہ ہیں(4)۔ اور 'استدراج' کا مطلب ہے درجہ بدرجہ، ایک مقام کے بعد دوسرے مقام تک لے جانا۔ اور 'درج' کا مطلب ہے چیز کو لپیٹنا، کہا جاتا ہے: میں نے اسے لپیٹا (ادرجتہ) یا تہہ کیا (درجتہ)۔ اسی سے میت کو کفن میں لپیٹنا (ادراج) ہے(5)۔ اور کہا گیا: یہ 'درجہ' سے ہے، تو استدراج یہ ہے کہ اسے درجہ بدرجہ نیچے گرایا جائے یہاں تک کہ وہ مقصود (ہلاکت) تک پہنچ جائے(6)۔

ضحاک نے کہا: جب بھی وہ ہمارے لیے کوئی نیا گناہ کرتے ہیں، ہم ان کے لیے ایک نئی نعمت پیدا کر دیتے ہیں(7)۔ ذوالنون سے پوچھا گیا: وہ آخری چیز کیا ہے جس سے بندہ دھوکہ کھا جاتا ہے؟ انہوں نے کہا: مہربانیوں اور کرامات سے؛ اسی لیے(8) اللہ سبحانہ نے فرمایا: {ہم انہیں رفتہ رفتہ (ہلاکت کی طرف) لے جائیں گے ایسی جگہ سے جہاں سے وہ نہیں جانتے}(9)؛ ہم ان پر نعمتوں کی فراوانی کر دیتے ہیں، اور انہیں شکر کرنا بھلا دیتے ہیں(10)، اور انہوں نے (یہ شعر) پڑھا:

تم نے دنوں کے بارے میں اچھا گمان کیا جب وہ اچھے تھے، اور تقدیر جو برا لانے والی ہے اس سے نہ ڈرے۔

---

(1) اسے ابن ابی حاتم 5/1623 (8589) نے ربیع بن انس سے مرسلاً روایت کیا ہے۔ اور احمد (19851) نے عمران بن حصین کی حدیث سے مرفوعاً ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "میری امت کا ایک گروہ حق پر ظاہر رہے گا، ان پر غالب رہے گا جو ان کی مخالفت کریں، یہاں تک کہ اللہ کا حکم آ جائے اور عیسیٰ ابن مریم نازل ہوں۔" اور اس باب میں مغیرہ بن شعبہ سے مروی ہے، جسے احمد (18135)، بخاری (3640) اور مسلم (1921) نے روایت کیا ہے۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 2/165۔ (3) ان کا قول: جہاں سے وہ نہیں جانتے، (ظ) سے۔ (4) زاد المسیر 3/294۔ (5) تہذیب اللغۃ 10/642۔ (6) ابن قتیبہ کی تاویل مشکل القرآن ص 126، اور تفسیر الرازی 15/72 میں اس جیسی کلام ہے۔ (7) الوسيط للواحدي 2/431، اور تفسیر البغوی 2/218۔ (8) خطی نسخوں میں: اسی طرح، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (9) اسے مناوی نے فیض القدیر 1/355 میں ذکر کیا ہے۔ (10) (د) اور (ظ) میں: يُسبغ ... ينسيهم (یا کے ساتھ)۔

398 Surah Al-A'raf: Verses 182 - 185

"The nights were peaceful with you, so you were deceived by them; and in the clarity of the nights, murkiness occurs." (1)

The Almighty's saying: {And I will give them respite; indeed, My plan is firm.} (183) His saying: {And I will give them respite} meaning: I will prolong the duration for them, give them more time, and delay their punishment. {Indeed, My plan} meaning: My plot. {is firm} meaning: intense and strong. Its origin is from "al-matn," which is the thick muscle on the side of the spine (2). It was said: It was revealed concerning the mockers from the Quraysh; God killed them in a single night after giving them respite for a period (3). Its parallel is: {So when they rejoiced in what they were given, We seized them suddenly} [Al-An'am: 44], and it has been mentioned before (4).

The Almighty's saying: {Do they not give thought? There is in their companion no madness. He is not but a clear warner.} (184) His saying: {Do they not give thought?} meaning: regarding what Muhammad ﷺ brought to them. Stopping at "give thought" is good (5). Then He said: {There is in their companion no madness} as a rebuttal to their saying: {O you upon whom the message has been sent down, indeed you are mad.} [Al-Hijr: 6]. It was said: It was revealed because the Messenger of Allah ﷺ stood one night on Mount Al-Safa calling the Quraysh, clan by clan, and saying: "O sons of so-and-so," warning them of God's might and His punishment. So one of them said: "Indeed this companion of yours (6) is mad; he spent the night shouting until morning." (7)

The Almighty's saying: {Do they not look into the kingdom of the heavens and the earth and everything that Allah has created and that perhaps their term has drawn near? In what statement hereafter will they believe?} (185) His saying: {Do they not look into the kingdom of the heavens and the earth} contains four issues:

(1) Al-Abshihi attributed them in Al-Mustatraf 2/134 to Imam Al-Shafi'i. (2) Majma' al-Bayan by Al-Tabarsi 9/73. (3) Tafsir Al-Baghawi 2/218, and Zad al-Masir 3/194. (4) 6/426. (5) Abu Bakr ibn al-Anbari mentioned in Al-Idah 2/671, and Abu 'Amr al-Dani in Al-Muktafa p. 281, that it is a complete stop. (6) In (Kh), (D), (Z), and (M): "their companion," and what is established is from (Zha). (7) Reported by Al-Tabari 10/602 from Qatada as a mursal report.

398 सूरह अल-अराफ़: आयत 182 - 185

"रातों ने तुम्हारे साथ शांति बरती, तो तुम उनके बहकावे में आ गए; और रातों की निर्मलता में ही धुंधलापन (कठिनाई) पैदा होता है।" (1)

अल्लाह तआला का कथन: {और मैं उन्हें ढील दूँगा; बेशक मेरी चाल बहुत मज़बूत है।} (183) उसका कथन: {और मैं उन्हें ढील दूँगा} यानी: मैं उनके लिए अवधि बढ़ा दूँगा, उन्हें मोहलत दूँगा और उनके दंड में देरी करूँगा। {बेशक मेरी चाल} यानी: मेरी योजना। {मज़बूत है} यानी: तीव्र और शक्तिशाली। इसका मूल "अल-मतन" से है, जो रीढ़ की हड्डी के किनारे की मोटी मांसपेशी होती है (2)। कहा गया: यह कुरैश के उपहास करने वालों के बारे में उतरी थी; अल्लाह ने उन्हें एक लंबी मोहलत के बाद एक ही रात में मार डाला (3)। इसके समान है: {फिर जब वे उस पर खुश हो गए जो उन्हें दिया गया था, तो हमने उन्हें अचानक पकड़ लिया} [अल-अनआम: 44], और यह पहले भी आ चुका है (4)।

अल्लाह तआला का कथन: {क्या उन्होंने विचार नहीं किया? उनके साथी में कोई पागलपन नहीं है। वह तो बस एक स्पष्ट रूप से सचेत करने वाला है।} (184) उसका कथन: {क्या उन्होंने विचार नहीं किया?} यानी: उस चीज़ पर जो मुहम्मद ﷺ उनके पास लाए हैं। "विचार नहीं किया" पर रुकना अच्छा है (5)। फिर उसने कहा: {उनके साथी में कोई पागलपन नहीं है} यह उनके इस कथन का खंडन है: {ऐ वह व्यक्ति जिस पर यह उपदेश उतारा गया है, तू तो पागल है।} [अल-हिज्र: 6]। कहा गया: यह इसलिए उतरी क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ एक रात सफ़ा पहाड़ी पर खड़े हुए और कुरैश को कबीले-दर-कबीले पुकारा, और कह रहे थे: "ऐ फ़लां के बेटों", उन्हें अल्लाह की पकड़ और उसके दंड से आगाह कर रहे थे। तो उनमें से किसी ने कहा: "तुम्हारा यह साथी (6) पागल है, रात भर सुबह तक चिल्लाता रहा।" (7)

अल्लाह तआला का कथन: {क्या उन्होंने आसमानों और ज़मीन के राज्य और अल्लाह की पैदा की हुई हर चीज़ पर नज़र नहीं डाली और इस बात पर कि संभव है कि उनका अंतिम समय निकट आ गया हो? तो इस (क़ुरआन) के बाद वे और किस बात पर ईमान लाएंगे?} (185) उसका कथन: {क्या उन्होंने आसमानों और ज़मीन के राज्य में नज़र नहीं डाली} इसमें चार मसले हैं:

(1) अल-अबशीही ने 'अल-मुस्तत्रफ' 134/2 में इन्हें इमाम अल-शफीई के नाम से उद्धृत किया है। (2) अल-तबरसी द्वारा 'मजमा अल-बयान' 73/9। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 218/2, और ज़ाद अल-

मसीर 194/3। (4) 426/6. (5) अबू बक्र इब्न अल-अनबारी ने 'अल-इदाह' 671/2 में, और अबू अम्र अल-दानी ने 'अल-मुक्तफा' पृष्ठ 281 में उल्लेख किया है कि यह एक पूर्ण विराम है। (6) (ख), (द), (ज़) और (म) प्रतियों में: "उनका साथी", और जो स्थापित है वह (ज़) प्रति से है। (7) अल-तब़री ने 602/10 में क़तादा से मुरसल के रूप में रिवायत किया है।

۳۹۸ سورہ الاعراف: آیات ۱۸۲ - ۱۸۵

"راتوں نے تم سے صلح کر لی تو تم دھوکے میں آ گئے، حالانکہ راتوں کی صفائی میں ہی گدلا پن واقع ہوتا ہے۔" (۱)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور میں انہیں مہلت دوں گا، بے شک میری تدبیر بڑی مضبوط ہے۔} (۱۸۳) ارشاد باری تعالیٰ: {اور میں انہیں مہلت دوں گا} یعنی: میں ان کی مدت دراز کر دوں گا، انہیں ڈھیل دوں گا اور ان کی سزا میں تاخیر کروں گا۔ {بے شک میری تدبیر} یعنی: میرا مکر (چال)۔ {مضبوط ہے} یعنی: سخت اور قوی۔ اس کی اصل "متن" سے ہے، اور وہ پشت (ریڑھ کی ہڈی) کے پہلو کا گاڑھا گوشت ہوتا ہے (۲)۔ کہا گیا: یہ قریش کے مذاق اڑانے والوں کے بارے میں نازل ہوئی، اللہ نے انہیں ایک مدت تک مہلت دینے کے بعد ایک ہی رات میں ہلاک کر دیا (۳)۔ اس کی مثال یہ ہے: {یہاں تک کہ جب وہ ان چیزوں پر خوش ہو گئے جو انہیں دی گئی تھیں، تو ہم نے انہیں اچانک پکڑ لیا} [الانعام: ٤٤]، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (٤)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کیا انہوں نے غور نہیں کیا کہ ان کے ساتھی کو کوئی جنون نہیں؟ وہ تو صرف ایک واضح ڈرانے والا ہے۔} (۱۸٤) ارشاد باری تعالیٰ: {کیا انہوں نے غور نہیں کیا} یعنی: اس میں جو محمد ﷺ ان کے پاس لے کر آئے۔ "یتفکروا" (غور کریں) پر وقف کرنا حسن (اچھا) ہے (٥)۔ پھر فرمایا: {ان کے ساتھی کو کوئی جنون نہیں} ان کے اس قول کا رد ہے: {اے وہ شخص جس پر ذکر (قرآن) نازل کیا گیا ہے، بے شک تو مجنون ہے۔} [الحجر: ٦]۔ اور کہا گیا: یہ اس وجہ سے نازل ہوئی کہ رسول اللہ ﷺ ایک رات صفا (پہاڑی) پر کھڑے ہوئے اور قریش کو قبیلہ در قبیلہ پکارنے لگے، اور فرما رہے تھے: "اے فلاں کے بیٹو"، انہیں اللہ کی پکڑ اور اس کے عذاب سے

ڈرا رہے تھے، تو ان کے کسی کہنے والے نے کہا: "تمہارا یہ ساتھی (٦) مجنون ہے، رات بھر صبح تک پکارتا رہا۔" (٧)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کیا انہوں نے آسمانوں اور زمین کی بادشاہت میں اور اللہ کی پیدا کردہ ہر چیز پر نظر نہیں ڈالی اور اس بات پر کہ شاید ان کی موت کا وقت قریب آ پہنچا ہو؟ تو اس کے بعد وہ کس بات پر ایمان لائیں گے؟} (١٨٥) ارشاد باری تعالیٰ: {کیا انہوں نے آسمانوں اور زمین کی بادشاہت میں نظر نہیں ڈالی} اس میں چار مسائل ہیں:

(١) ابشیہی نے "المستطرف" ١٣٤/٢ میں ان (اشعار) کی نسبت امام شافعی کی طرف کی ہے۔ (٢) مجمع البیان للطبرسی ٧٣/٩۔ (٣) تفسیر البغوی ٢١٨/٢، اور زاد المسیر ١٩٤/٣۔ (٤) ٤٢٦/٦۔ (٥) ابوبکر ابن الانباری نے "الایضاح" ٦٧١/٢ میں، اور ابو عمرو الدانی نے "المکتفی" ص ٢٨١ میں ذکر کیا کہ یہ وقف تام ہے۔ (٦) نسخہ (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں: "صاحبهم" (ان کا ساتھی)، اور جو متن میں ہے وہ نسخہ (ظ) سے ہے۔ (٧) اسے طبری نے ٦٠٢/١٠ میں قتادہ سے مرسل روایت کیا ہے۔

Surah Al-A'raf: Verse 185 399 The first point: His Almighty's saying: {Do they not look...} He expressed wonder at their turning away from looking at His signs; so that they might know the perfection of His power, as we explained in Surah Al-Baqarah (1). And 'Al-Malakut' (Kingdom/Dominion) is of the forms of exaggeration, meaning: the Great Kingdom, and it has been mentioned before (2). The second point: This verse – and similar ones like His saying: {Say, Observe what is in the heavens and the earth}, and His saying: {Have they not looked at the sky above them – how We structured it} [Qaf: 6], and His saying: {Then do they not look at the camels – how they are created?} [Al-Ghashiyah: 17], and His saying: {And in yourselves – then do you not see?} [Adh-Dhariyat: 21] – was used as evidence by those who said that it is obligatory to look at His signs and take lessons from His creations. They said: Allah the Almighty has condemned those who do not look, and deprived them of the benefit of their senses, saying: {They have hearts with which they do not understand} [Al-A'raf: 179] verse. Scholars have differed on the first of duties; is it observation and reasoning, or faith, which is the belief occurring in the heart for which knowledge is not a condition for its validity? The Judge (3) and others held the view that the first of duties is observation and reasoning; because Allah, Blessed and Exalted be He, is not known by necessity, but is rather known through observation and reasoning (4) with the evidence He has set for knowing Him. Imam Al-Bukhari, may Allah have mercy on him, followed this view when he titled a chapter in his book: "Chapter: Knowledge before speech and action"; due to the word of Allah, Mighty and Sublime: {So know that there is no deity except Allah} (5) [Muhammad: 19]. The Judge said: Whoever is not knowledgeable about Allah is ignorant, and the one ignorant of Him is a disbeliever. Ibn Rushd said in his "Muqaddimat" (6): And this is not clear; because faith is valid with certainty which may occur for someone whom Allah has guided through imitation (taqlid), and at first glance of consideration of what Allah has guided to...

---

(1) 2/505. (2) 7/23. (3) He is Abu Bakr al-Baqillani, as in Ibn Rushd's Muqaddimat 1/37, and the speech is from him. (4) From his saying: "Because Allah, Blessed and Exalted be He..." to this point, from (kh) and (m). (5) Sahih al-Bukhari after Hadith (67), see Fath al-Bari 1/159. (6) 1/37 - 38.

सूरह अल-अराफ़: आयत 185 399 पहला बिंदु: अल्लाह तआला का कथन: {क्या उन्होंने नहीं देखा...} उसने अपनी आयतों को देखने से उनकी बेरुखी पर आश्चर्य व्यक्त किया; ताकि वे उसकी शक्ति की पूर्णता को जान सकें, जैसा कि हमने सूरह अल-बकरा (1) में स्पष्ट किया है। और 'अल-मलकूत' (महान साम्राज्य) अतिशयोक्ति के रूपों में से है, जिसका अर्थ है: महान साम्राज्य, और इसका उल्लेख पहले (2) किया जा चुका है। दूसरा बिंदु: इस आयत - और अल्लाह तआला के इसी तरह के अन्य कथनों जैसे: {कहो, देखो कि आकाश और पृथ्वी में क्या है}, और उसका कथन: {क्या उन्होंने अपने ऊपर के आकाश को नहीं देखा - कि हमने उसे कैसे बनाया} [क़ाफ़: 6], और उसका कथन: {तो क्या वे ऊंटों को नहीं देखते कि वे कैसे पैदा किए गए?} [अल-गाशिया: 17], और उसका कथन: {और स्वयं तुम्हारे भीतर - तो क्या तुम नहीं देखते?} [अद-धारियात: 21] - से उन लोगों ने प्रमाण लिया जिन्होंने कहा कि अल्लाह की आयतों को देखना और उसकी रचनाओं से शिक्षा लेना अनिवार्य है। उन्होंने कहा: अल्लाह तआला ने उन लोगों की निंदा की है जो नहीं देखते, और उन्हें उनकी इंद्रियों के लाभ से वंचित कर दिया, और कहा: {उनके पास दिल हैं जिनसे वे समझते नहीं} [अल-अराफ़: 179] आयत। विद्वानों के बीच पहले कर्तव्य के बारे में मतभेद रहा है; क्या वह अवलोकन और तर्क है, या विश्वास (ईमान), जो दिल में होने वाला वह सत्यापन है जिसकी वैधता के लिए ज्ञान एक शर्त नहीं है? काज़ी (3) और अन्य लोगों ने यह विचार व्यक्त किया कि पहला कर्तव्य अवलोकन और तर्क है; क्योंकि अल्लाह, जो धन्य और महान है, आवश्यकता से नहीं जाना जाता है, बल्कि उसे जानने के लिए उसके द्वारा स्थापित प्रमाणों के साथ अवलोकन और तर्क(4) के माध्यम से जाना जाता है। इमाम अल-बुखारी (रहमतुल्लाहि अलैहि) ने इसी मत को अपनाया जब उन्होंने अपनी पुस्तक में एक अध्याय का शीर्षक दिया: "अध्याय: बोलने और कर्म करने से पहले ज्ञान"; अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल के इस कथन के कारण: {तो जान लो कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है} (5) [मुहम्मद: 19]। काज़ी ने कहा: जो अल्लाह के बारे में जानकार नहीं है, वह अज्ञानी है, और जो उससे अज्ञानी है, वह काफ़िर है। इब्न रुश्द ने अपनी "मुक़द्दीमात" (6) में कहा: और यह स्पष्ट नहीं है; क्योंकि ईमान उस विश्वास (यकीन) के साथ वैध है जो किसी ऐसे व्यक्ति के लिए हो सकता है जिसे अल्लाह ने अनुकरण (तक्लीद) के माध्यम से निर्देशित किया हो, और अल्लाह ने जो मार्गदर्शन दिया है उस पर विचार करने की पहली नज़र में ही...

---

(1) 2/505. (2) 7/23. (3) वह अबू बक्र अल-बाक़िलानी हैं, जैसा कि इब्न रुश्द की मुक़द्दीमात 1/37 में है, और कथन उन्हीं का है। (4) उनके इस कथन से: "क्योंकि अल्लाह, जो धन्य और महान है..."

इस बिंदु तक, (ख़) और (म) से। (5) सहीह अल-बुखारी हदीस (67) के बाद, देखें फ़तह अल-बारी 1/159। (6) 1/37 - 38।

سورہ الاعراف: آیت ۱۸۵ ۳۹۹ پہلا نکتہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {أَوَلَمْ يَنْظُرُوا} (کیا انہوں نے غور نہیں کیا...) اللہ نے اپنی نشانیوں پر غور کرنے سے ان کے اعراض پر تعجب کا اظہار فرمایا؛ تاکہ وہ اس کی قدرت کے کمال کو پہچان لیں، جیسا کہ ہم نے سورہ "البقرہ" (۱) میں بیان کیا ہے۔ اور 'الملکوت' مبالغہ کا صیغہ ہے، اور اس کا معنی ہے: عظیم بادشاہت، اور یہ پہلے (۲) گزر چکا ہے۔ دوسرا نکتہ: اس آیت سے - اور اللہ تعالیٰ کے اس طرح کے دیگر ارشادات جیسے: {قُلِ انْظُرُوا مَاذَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ} (کہہ دیجئے کہ دیکھو آسمانوں اور زمین میں کیا کیا ہے)، اور اللہ کا فرمان: {أَفَلَمْ يَنظُرُوا إِلَى السَّمَاءِ فَوْقَهُمْ كَيْفَ بَنَيْنَهَا} (کیا انہوں نے اپنے اوپر آسمان کی طرف نہیں دیکھا کہ ہم نے اسے کیسے بنایا) [ق: ۶]، اور فرمان: {أَفَلَا يَنظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ} (کیا وہ اونٹوں کی طرف نہیں دیکھتے کہ وہ کیسے پیدا کیے گئے) [الغاشیہ: ۱۷]، اور فرمان: {وَفِي أَنفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ} (اور تمہارے اپنے وجود میں بھی، کیا تم نہیں دیکھتے) [الذاریات: ۲۱] - ان لوگوں نے استدلال کیا ہے جو اللہ کی نشانیوں پر غور و فکر اور اس کی مخلوقات سے عبرت حاصل کرنے کے وجوب کے قائل ہیں۔ انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ نے ان لوگوں کی مذمت فرمائی ہے جو غور نہیں کرتے، اور انہیں ان کے حواس سے فائدہ اٹھانے کی صلاحیت سے محروم کر دیا، فرمایا: {لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا} (ان کے دل ہیں جن سے وہ سمجھتے نہیں) [الاعراف: ۱۷۹] آیت۔ علماء کے درمیان واجبات میں سب سے پہلے واجب کے بارے میں اختلاف ہوا ہے؛ کیا وہ غور و فکر اور استدلال ہے، یا ایمان، جو دل میں پیدا ہونے والی وہ تصدیق ہے جس کی صحت کے لیے علم (معرفت) شرط نہیں؟ قاضی (۳) اور دیگر کا موقف یہ ہے کہ پہلا واجب غور و فکر اور استدلال ہے؛ کیونکہ اللہ تبارک و تعالیٰ کا علم بدیہی طور پر نہیں ہوتا، بلکہ اس کی معرفت کے لیے اس کی مقرر کردہ دلیلوں کے ساتھ غور و فکر اور استدلال (۴) سے ہوتا ہے۔ امام بخاری

رحمہ اللہ اسی طرف گئے ہیں جب انہوں نے اپنی کتاب میں باب باندھا: "باب: قول اور عمل سے پہلے علم کا بیان"؛ اللہ عزوجل کے اس فرمان کی وجہ سے: {فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ} (سو جان لیجئے کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں) (۵) [محمد: ۱۹]۔ قاضی نے کہا: جو شخص اللہ کی معرفت نہیں رکھتا وہ جاہل ہے، اور اس سے جاہل شخص کافر ہے۔ ابن رشد نے اپنی "مقدمات" (۶) میں کہا: اور یہ بات واضح نہیں ہے؛ کیونکہ ایمان اس یقین کے ساتھ درست ہوتا ہے جو اس شخص کو حاصل ہو سکتا ہے جسے اللہ نے تقلید کے ذریعے ہدایت دی ہو، اور پہلی نظر میں ہی ان چیزوں پر غور کرنے سے جن کی طرف اللہ نے رہنمائی فرمائی ہے...

---

(۱) ۵۰۵/۲ . (۲) ۲۳/۷ . (۳) وہ ابوبکر الباقلانی ہیں، جیسا کہ مقدمات ابن رشد ۳۷/۱ میں ہے، اور یہ کلام ان ہی کا ہے۔ (۴) ان کے قول: "کیونکہ اللہ تبارک و تعالیٰ..." سے لے کر اس مقام تک، (خ) اور (م) سے۔ (۵) صحیح البخاری، حدیث (۶۷) کے بعد، دیکھئے فتح الباری ۱۵۹/۱ . (۶) ۳۷/۱ - ۳۸ .

Observation of it is mentioned in more than one verse. He said: Al-Baji argued against those who say that observation and reasoning are the first of obligations based on the consensus of Muslims throughout the ages on calling the general public and the blind followers (1) as believers. He said: If what they went to were correct, it would not be correct to call anyone a believer except those who possess knowledge through observation and reasoning. He said: Also, if faith were not valid except after observation and reasoning, it would be permissible for the disbelievers, if Muslims prevailed over them, to say: "It is not permissible for you to kill us; because according to your religion, faith is not valid except after observation and reasoning, so delay us until we observe and reason." He said: This leads to leaving them in their disbelief, and that they should not be killed until they observe and reason.

I say: This is the correct view on the subject. The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "I have been commanded to fight against the people until they testify that 'there is no god but Allah', and believe in me and in what I have brought. When they do that, their blood and wealth are protected from me except by a right, and their account is with Allah" (2).

Ibn al-Mundhir recorded in the book "Al-Ishraf" (3): Mentioning the description of the perfection of faith: All those of the people of knowledge from whom it is preserved have reached a consensus that if a disbeliever says: "I bear witness that there is no god but Allah, and I bear witness that Muhammad is His servant and His Messenger, and that everything that Muhammad brought is truth, and I disavow (4) every religion that contradicts the religion of Islam," and he is an adult of sound mind, then he is a Muslim. If he turns back after that and manifests disbelief, he would be an apostate to whom the laws of an apostate apply.

And Abu Hafs al-Zanjani (5) said: And our Sheikh, the Judge Abu Ja'far Ahmad bin Muhammad...

---

(1) In the copies: "and the follower," and the recorded text is from the introductions of Ibn Rushd. (2) Preceded 1/204 in brief, and see its documentation there. (3) 260/2 - 261. (4) In (d) and (z): "and disavowed," and in (m): "and I disavow," and the recorded one is from (kh) and (zha), which is consistent with Al-Ishraf. (5) Umar bin Ali bin Ahmad, read the speech to Abu Ja'far al-Samnani, and heard Hadith from him, died in the year (459 AH). Tabaqat al-Shafi'iyyah 5/302.

सूरह अल-अराफ: आयत 185 | पृष्ठ 400

इसके बारे में एक से अधिक आयतों में विचार किया गया है। उन्होंने कहा: अल-बाजी ने उन लोगों के खिलाफ तर्क दिया है जो कहते हैं कि अवलोकन और तर्क पहली अनिवार्यताओं में से हैं, जो सभी युगों में आम जनता और अनुयायियों (मुक़ल्लिद) (1) को 'मोमिन' (आस्तिक) कहने की मुसलमानों की आम सहमति पर आधारित है। उन्होंने कहा: यदि उनका विचार सही होता, तो किसी को तब तक मोमिन कहना सही नहीं होता जब तक कि उसके पास अवलोकन और तर्क के माध्यम से ज्ञान न हो। उन्होंने यह भी कहा: यदि अवलोकन और तर्क के बिना विश्वास मान्य नहीं होता, तो काफिरों के लिए, यदि मुसलमान उन पर विजय प्राप्त कर लेते, तो यह कहना जायज़ होता: "तुम्हारे लिए हमें मारना जायज़ नहीं है; क्योंकि तुम्हारे धर्म के अनुसार, अवलोकन और तर्क के बाद ही विश्वास मान्य होता है, इसलिए हमें तब तक प्रतीक्षा करने दें जब तक हम अवलोकन और तर्क न कर लें।" उन्होंने कहा: इससे उन्हें उनके कुफ्र (अविश्वास) में छोड़ना होगा, और उन्हें तब तक नहीं मारा जा सकेगा जब तक वे अवलोकन और तर्क न कर लें।

मैंने कहा: इस मामले में यही सही है, अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "मुझे लोगों से तब तक लड़ने का आदेश दिया गया है जब तक वे कहें: 'ला इलाहा इल्लल्लाह' (अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं है), और मुझ पर और जो मैं लाया हूँ उस पर विश्वास करें। जब वे ऐसा कर लेंगे, तो उनके खून और माल मेरी ओर से सुरक्षित हो जाएंगे सिवाय उसके अधिकार के, और उनका हिसाब अल्लाह पर होगा" (2)।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने किताब "अल-इशराफ़" (3) में उल्लेख किया है: विश्वास की पूर्णता के वर्णन का उल्लेख: विद्वानों में से जिनके बारे में स्मृति सुरक्षित है, उन सभी ने इस पर सहमति व्यक्त की है कि यदि कोई काफिर यह कहता है: "मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है, और मैं गवाही देता हूँ कि मुहम्मद उसके बंदे और उसके रसूल हैं, और मुहम्मद जो कुछ भी लाए हैं वह सत्य है, और मैं हर उस धर्म से विमुख होने का ऐलान करता हूँ (4) जो इस्लाम के धर्म के विरुद्ध है," और वह वयस्क और स्वस्थ दिमाग का है; तो वह मुसलमान है। यदि वह इसके बाद पलट जाता है और कुफ्र (अविश्वास) प्रकट करता है, तो वह धर्मत्यागी (मुर्तद) होगा जिस पर वही लागू होगा जो धर्मत्यागी पर लागू होता है।

और अबू हफ्स अल-जंजानी (5) ने कहा: और हमारे शेख, काजी अबू जाफर अहमद बिन मुहम्मद...

(1) प्रतियों में: "मुक़ल्लिद", और जो दर्ज है वह इब्न रुश्द की प्रस्तावनाओं से है। (2) संक्षिप्त में 1/204 पहले आया है, और वहां इसका स्रोत देखें। (3) 2/260-261। (4) (द) और (ज़) में: "और अलग हुआ", और (म) में: "और मैं अलग होता हूँ", और जो दर्ज है वह (ख) और (ज़हा) से है, जो अल-इशराफ़ के अनुकूल है। (5) उमर बिन अली bin अहमद, अबू जाफ़र अल-समनानी को भाषण सुनाया, और उनसे हदीस सुनी, मृत्यु वर्ष (459 हिजरी)। तबाक़ात अल-शाफ़ीया 5/302।

اس کا اعتبار ایک سے زائد آیات میں ہے۔ انہوں نے کہا: الباجی نے ان لوگوں کے خلاف استدلال کیا ہے جو کہتے ہیں کہ غور و فکر اور استدلال پہلی واجبات میں سے ہے، اس پر تمام زمانوں میں مسلمانوں کے اس اجماع کی بنیاد پر کہ عام لوگوں اور مقلدین (۱) کو مومن کہا جائے۔ انہوں نے کہا: اگر ان کا نظریہ درست ہوتا تو کسی کو مومن کہنا درست نہ ہوتا سوائے اس کے جس کے پاس غور و فکر اور استدلال کا علم ہو۔ انہوں نے مزید کہا: اگر ایمان غور و فکر اور استدلال کے بغیر صحیح نہ ہوتا تو کافروں کے لیے، اگر مسلمان ان پر غالب آ جاتے، تو یہ کہنا جائز ہوتا: "تمہارے لیے ہمیں قتل کرنا حلال نہیں ہے؛ کیونکہ تمہارے دین کے مطابق، ایمان غور و فکر اور استدلال کے بعد ہی صحیح ہوتا ہے، لہٰذا ہمیں مہلت دیں یہاں تک کہ ہم غور و فکر اور استدلال کر لیں۔" انہوں نے کہا: اس سے انہیں ان کے کفر پر چھوڑنا لازم آئے گا، اور انہیں تب تک قتل نہیں کیا جا سکے گا جب تک وہ غور و فکر اور استدلال نہ کر لیں۔

میں کہتا ہوں: اس باب میں یہی صحیح ہے، رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "مجھے حکم دیا گیا ہے کہ میں لوگوں سے لڑوں یہاں تک کہ وہ کہیں: 'لا الہ الا اللہ'، اور مجھ پر اور جو میں لایا ہوں اس پر ایمان لائیں، پس جب وہ ایسا کریں گے تو ان کے خون اور ان کے مال مجھ سے محفوظ ہو جائیں گے مگر اس کے حق کے ساتھ، اور ان کا حساب اللہ پر ہے" (۲)۔

ابن المنذر نے کتاب "الاشراف" (۳) میں لکھا ہے: ایمان کے کمال کی صفت کا ذکر: تمام اہل علم جن سے (علم) محفوظ کیا گیا ہے، اس بات پر متفق ہیں کہ جب کافر کہے: "میں گواہی دیتا ہوں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، اور میں گواہی دیتا ہوں کہ محمد اللہ کے بندے اور اس کے رسول ہیں، اور یہ کہ جو کچھ محمد لائے وہ حق ہے، اور میں ہر اس دین سے بیزاری کا اظہار کرتا ہوں

(۴) جو دینِ اسلام کے خلاف ہو،" اور وہ بالغ اور عقل مند ہو؛ تو وہ مسلمان ہے، اور اگر وہ اس کے بعد پھر جائے اور کفر ظاہر کرے تو وہ مرتد ہوگا جس پر وہی کچھ واجب ہوگا جو مرتد پر واجب ہوتا ہے۔

اور ابو حفص الزنجانی (۵) نے کہا: اور ہمارے شیخ قاضی ابو جعفر احمد بن محمد...

---

(۱) نسخوں میں: "والمقلد"، اور جو ثابت ہے وہ ابن رشد کے مقدمات سے ہے۔ (۲) پہلے ۲۰۴/۱ میں مختصراً گزر چکا ہے، اور وہاں اس کی تخریج دیکھیں۔ (۳) ۲۶۰/۲ - ۲۶۱۔ (۴) (د) اور (ز) میں: "وتبرأ"، اور (م) میں: "وأبرأ"، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، جو "الاشراف" کے موافق ہے۔ (۵) عمر بن علی بن احمد، ابو جعفر السمنانی سے کلام پڑھا، اور ان سے حدیث سنی، وفات سن (۴۵۹ھ)۔ طبقات الشافعیہ ۳۰۲/۵۔

401 Surah Al-A'raf: Verse 185

Al-Samnani (1) says: The first of obligations is faith in Allah, His Messenger, and everything he brought, followed by observation and reasoning leading to the knowledge of Allah Almighty. Thus, the obligation of faith in Allah Almighty precedes the knowledge of Allah in his view. He said: This is closer to the truth and more lenient towards creation; because most of them do not know the reality of knowledge, observation, and reasoning.

So if we said: The first of obligations is the knowledge of Allah; it would lead to declaring the vast majority and great numbers as disbelievers, and that only a few individuals would enter Paradise, which is far-fetched; because the Messenger ﷺ stated with certainty that the majority of the people of Paradise are from his Ummah (nation), and that all the nations of the prophets combined are one row (2), while his Ummah consists of eighty rows. This is clear and without problem, and praise be to Allah.

Third: Some later and earlier theologians (Mutakallimun) held that whoever does not know Allah Almighty through the paths they traversed and the researches they refined, his faith is not valid, and he is a disbeliever. This would necessitate declaring the majority of Muslims as disbelievers, and the first to be started with are their fathers, ancestors, and neighbors. It was mentioned to one of them, and he said: Do not vilify me for the abundance of the people of Hell, or as he said (3).

I say: This statement only comes from one ignorant of Allah's Book and the Sunnah of His Prophet; because he restricted Allah's vast mercy to a small group of theologians, and they ventured into declaring the general public of Muslims as disbelievers. Where is this from the statement of the Bedouin who exposed himself to urinate, and the companions of the Prophet ﷺ rebuked him: O Allah, have mercy on me and Muhammad, and do not have mercy on anyone else with us, so the Prophet ﷺ said: "You have narrowed something vast."

(1) This is how the author, may Allah have mercy on him, named him, as did Yaqut al-Hamawi in Mu'jam al-Buldan 3/152 and 252, and al-Subki in Tabaqat al-Shafi'iyyah 5/302. Al-Khatib al-Baghdadi named him in his Tarikh 1/355, al-Dhahabi in al-Siyar 17/651, and al-Lucknowi in al-Fawa'id al-Bahiyyah p. 262: Muhammad bin Ahmad bin Muhammad bin Ahmad bin Muhammad bin Mahmoud al-Samnani, al-Hanafi, al-Iraqi, the judge of Mosul, who held the Ash'ari doctrine and has various writings. (2) This is what the author, may Allah have mercy on him, said, and we have not found

anyone who mentioned "one row." Ahmad (22940) and al-Tirmidhi (2546) narrated from the hadith of Buraydah al-Aslami as a marfu' (elevated) report: "The people of Paradise are one hundred and twenty rows, eighty of which are from this Ummah." (3) Al-Mufhim 6/693.

401 सूरह अल-अराफ़: आयत 185

अल-समनानी (1) कहते हैं: दायित्वों में सबसे पहला अल्लाह, उनके रसूल और वे जो कुछ भी लाए हैं, उन पर ईमान लाना है, उसके बाद अल्लाह सर्वशक्तिमान के ज्ञान की ओर ले जाने वाला चिंतन और तर्क है। अत; उनके अनुसार अल्लाह सर्वशक्तिमान पर ईमान का दायित्व अल्लाह के ज्ञान से पहले आता है। उन्होंने कहा: यह सत्य के अधिक निकट है और सृष्टि के प्रति अधिक उदार है; क्योंकि उनमें से अधिकांश लोग ज्ञान, चिंतन और तर्क की वास्तविकता को नहीं जानते हैं।

यदि हम कहें कि: कर्तव्यों में पहला कर्तव्य अल्लाह का ज्ञान है; तो यह विशाल जनसमूह और बड़ी संख्या को काफ़िर (अविश्वासी) घोषित करने की ओर ले जाएगा, और यह कि केवल कुछ ही लोग स्वर्ग में प्रवेश करेंगे, जो कि दूर की बात है; क्योंकि रसूल ﷺ ने निश्चितता के साथ कहा है कि स्वर्ग के अधिकांश निवासी उनकी उम्मा (राष्ट्र) से हैं, और यह कि नबियों के सभी राष्ट्र मिलकर एक पंक्ति (2) हैं, जबकि उनकी उम्मा अस्सी पंक्तियों की है। यह स्पष्ट है और इसमें कोई समस्या नहीं है, और अल्लाह की स्तुति हो।

तीसरा: कुछ बाद के और पहले के धर्मशास्त्रियों (मुतकल्लिमून) का मानना था कि जो कोई अल्लाह सर्वशक्तिमान को उन तरीकों से नहीं जानता जो उन्होंने अपनाए हैं और उन शोधों से जिन्हें उन्होंने परिष्कृत किया है, उसका ईमान मान्य नहीं है, और वह काफ़िर है। इसके परिणामस्वरूप अधिकांश मुसलमानों को काफ़िर घोषित करना पड़ेगा, और जिसकी शुरुआत उनके अपने पिता, पूर्वजों और पड़ोसियों से होगी। उनमें से एक को यह बताया गया तो उसने कहा: नर्क के लोगों की अधिकता के लिए मेरी निंदा न करें, या जैसा उसने कहा (3)।

मैं कहता हूँ: यह कथन केवल अल्लाह की पुस्तक और उसके नबी की सुन्नत से अनभिज्ञ व्यक्ति ही कह सकता है; क्योंकि उसने अल्लाह की व्यापक दया को धर्मशास्त्रियों के एक छोटे समूह तक सीमित कर दिया है, और उन्होंने आम मुसलमानों को काफ़िर घोषित करने का दुस्साहस किया है। यह उस ग्रामीण (बदुआ) के कथन से कहाँ मेल खाता है जिसने पेशाब करने के लिए खुद को उजागर किया था, और नबी ﷺ के साथियों ने उसे झिड़का था: ऐ अल्लाह, मुझ पर और मुहम्मद पर दया कर, और हमारे साथ किसी और पर दया न कर, तो नबी ﷺ ने कहा: "तुमने एक व्यापक चीज़ को संकुचित कर दिया है।"

(1) लेखक, अल्लाह उन पर दया करे, ने उन्हें इसी नाम से पुकारा है, जैसा कि याकूत अल-हमावी ने मुअजम अल-बुल्दान 3/152 और 252 में, और अल-सुबकी ने तबकात अल-शाफिय्याह 5/302 में किया है। अल-खतीब अल-बगदादी ने अपनी तारीख 1/355 में, अल-धहाबी ने अल-सियर 17/651 में, और अल-लखनवी ने अल-फवाइद अल-बहिह पृ. 262 में उनका नाम दिया है: मुहम्मद बिन अहमद बिन मुहम्मद बिन अहमद बिन मुहम्मद बिन महमूद अल-समनानी, अल-हनफी, अल-इराकी, मोसुल के न्यायाधीश, जो अशअरी विचारधारा के अनुयायी थे और उनकी कई रचनाएँ हैं। (2) ऐसा लेखक ने कहा है, अल्लाह उन पर दया करे, और हमें कोई ऐसा नहीं मिला जिसने "एक पंक्ति" का उल्लेख किया हो। अहमद (22940) और अल-तिर्मिज़ी (2546) ने बुरैदाह अल-असलमी की हदीस से मरफ़ू' (उन्नत) रिवायत के रूप में उद्धृत किया है: "स्वर्ग के लोग एक सौ बीस पंक्तियाँ हैं, जिनमें से अस्सी इस उम्मा से हैं।" (3) अल-मुफहिम 6/693।

401 سورة الاعراف: آیت 185

سمنانی (1) کہتے ہیں: واجبات میں سب سے پہلا اللہ، اس کے رسول اور جو کچھ وہ لے کر آئے ہیں اس پر ایمان لانا ہے، پھر اللہ تعالیٰ کی معرفت تک پہنچانے والا غور و فکر اور استدلال ہے۔ چنانچہ ان کے نزدیک اللہ تعالیٰ پر ایمان کا وجوب معرفتِ الٰہی سے پہلے ہے۔ انہوں نے کہا: یہ حق کے زیادہ قریب اور مخلوق کے لیے زیادہ نرم ہے؛ کیونکہ ان میں سے اکثر معرفت، غور و فکر اور استدلال کی حقیقت کو نہیں جانتے۔

پس اگر ہم یہ کہیں کہ: واجبات میں پہلا واجب اللہ کی معرفت ہے؛ تو یہ جمِ غفیر اور کثیر تعداد کی تکفیر کا باعث بنے گا، اور یہ کہ جنت میں صرف چند لوگ ہی داخل ہوں گے، اور یہ بعید از قیاس ہے؛ کیونکہ رسول اللہ ﷺ نے قطعیت کے ساتھ فرمایا ہے کہ اہل جنت کی اکثریت آپ کی امت سے ہے، اور تمام انبیاء کی امتیں مل کر ایک صف (2) ہیں، جبکہ آپ کی امت اسی صفیں ہے۔ اور یہ بات واضح ہے اس میں کوئی اشکال نہیں، والحمد للہ۔

تیسری بات: متکلمین میں سے بعض متأخرین اور متقدمین اس طرف گئے ہیں کہ جو شخص اللہ تعالیٰ کو ان طریقوں سے نہیں جانتا جو انہوں نے اختیار کیے، اور ان ابحاث کے ذریعے جنہیں انہوں نے مرتب کیا، اس کا ایمان صحیح نہیں ہے اور وہ کافر ہے، تو اس پر اکثر مسلمانوں کی تکفیر لازم آئے گی، اور اس کی ابتدا ان کے اپنے آباء و اجداد اور پڑوسیوں سے ہوگی۔ ان میں سے کسی پر یہ بات پیش کی گئی تو اس نے کہا: مجھ پر اہل جہنم کی کثرت کا الزام نہ لگاؤ، یا جیسا کہ اس نے کہا (3)۔

میں کہتا ہوں: یہ قول صرف وہی شخص کہہ سکتا ہے جو اللہ کی کتاب اور اس کے نبی کی سنت سے جاہل ہو؛ کیونکہ اس نے اللہ کی وسیع رحمت کو متکلمین کے ایک مختصر گروہ تک محدود کر دیا، اور وہ عام مسلمانوں کی تکفیر کے معاملے میں حد سے تجاوز کر گئے۔ یہ بات اس اعرابی کے قول کے مقابلے میں کہاں ٹھہرتی ہے جس نے پیشاب کرنے کے لیے جگہ کھولی تو نبی ﷺ کے صحابہ نے اسے ڈانٹا، اس نے دعا کی: اے اللہ! مجھ پر اور محمد (ﷺ) پر رحم فرما، اور ہمارے ساتھ کسی اور پر رحم نہ فرما، تو نبی ﷺ نے فرمایا: "تم نے ایک وسیع چیز کو تنگ کر دیا ہے"۔

(1) مصنف رحمہ اللہ نے انہیں اسی نام سے پکارا ہے، اسی طرح یاقوت حموی نے معجم البلدان 3/ 152 اور 252 میں، اور سبکی نے طبقات الشافعیہ 5/ 302 میں۔ خطیب بغدادی نے اپنی تاریخ 1/ 355 میں، اور ذہبی نے السیر 17/ 651 میں، اور لکھنوی نے الفوائد البہیہ ص 262 میں ان کا نام یوں بتایا ہے: محمد بن احمد بن محمد بن احمد بن محمد بن محمود السمنانی، حنفی، عراقی، قاضی موصل، جو اشعری مذہب کے معتقد تھے، ان کی کئی تصانیف ہیں۔ (2) مصنف رحمہ اللہ نے ایسا ہی کہا ہے لیکن ہمیں کوئی ایسی روایت نہیں ملی جس میں (ایک صف) کا ذکر ہو، اور احمد (22940) اور ترمذی (2546) نے بریدہ اسلمی کی حدیث سے مرفوعاً یہ الفاظ نقل کیے ہیں: «اہل جنت ایک سو بیس صفیں ہیں، جن میں سے اسی اس امت سے ہیں»۔ (3) المفہم 6/ 693۔

Narrated by Al-Bukhari, At-Tirmidhi, and other Imams (1). Do you see that this Bedouin knew Allah through evidence, proof, argument, and clarification?! And that His mercy encompasses everything, and how many like him are judged to have faith. Rather, the Prophet ﷺ was satisfied with many of those who embraced Islam by uttering the two testimonies (Shahada), and he was even satisfied with a gesture regarding that. Don't you see that when he said to the black slave woman: "Where is Allah?" she said: "In the heaven." He said: "Who am I?" she said: "You are the Messenger of Allah." He said: "Set her free, for she is a believer" (2), and there was no contemplation or reasoning involved. Instead, he judged their faith from the first instance, even if there was negligence regarding contemplation and knowledge. And Allah knows best.

Fourth point: Contemplation and consideration should not be directed towards the beautiful faces of beardless youths and women. Abu al-Faraj al-Jawzi (3) said: Abu al-Tayyib Tahir bin Abdullah al-Tabari said: It reached me regarding this group that listens to music (Sama') that they add to it looking at the face of a beardless youth, and they might adorn him with jewelry and dyed clothes, claiming they intend to increase their faith through contemplation and consideration, and by inferring the Maker from the workmanship. This is the ultimate following of whim, deception of the intellect, and opposition to knowledge.

Abu al-Faraj said: Imam Abu al-Wafa ibn Aqeel said: Allah did not permit looking except at images that the soul is not inclined towards, and which have no share of whim, but rather a lesson unmixed with desire, and not accompanied (4) by pleasure. Therefore, Allah, Glory be to Him, did not send a woman with a message, nor did He make her a judge, an Imam, or a Muadhin; all because she is a subject of desire and temptation. So whoever says: "I take (5) lessons from beautiful images," we disbelieve him. And whoever distinguishes himself with a nature that takes him out of our human nature, we disbelieve him. Indeed, these are the deceptions of Satan for the pretenders.

---

(1) Sahih al-Bukhari (6010), Sunan at-Tirmidhi (147), and it is in Ahmad (7255) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). (2) Previously mentioned 5/123. (3) In Talbis Iblis, pp. 259-260. (4) In (Zh): "comes close to it", and in Talbis Iblis: "afflicts it". (5) In (Kh), (D), (Z), and (M) and Talbis Iblis: "I find", and what is established is from (Zh).

सूरह अल-आराफ़: आयत 185, पृष्ठ 402

इसे अल-बुखारी, अल-तिर्मिज़ी और अन्य इमामों ने उद्धृत किया है (1)। क्या आप देखते हैं कि इस बद्दू ने अल्लाह को प्रमाण, साक्ष्य, तर्क और स्पष्टीकरण के माध्यम से जाना?! और यह कि उसकी दया हर चीज़ को घेरे हुए है, और उसके जैसे कितने ही लोगों को ईमान वाला माना गया है। बल्कि पैगंबर ﷺ ने इस्लाम स्वीकार करने वाले कई लोगों के लिए केवल दो गवाहियाँ (कलमा) पढ़ने को ही पर्याप्त माना, और यहाँ तक कि उन्होंने इसके लिए केवल इशारे को भी पर्याप्त माना। क्या आप नहीं देखते कि जब उन्होंने एक अश्वेत दासी से कहा: "अल्लाह कहाँ है?" उसने कहा: "आसमान में।" उन्होंने कहा: "मैं कौन हूँ?" उसने कहा: "आप अल्लाह के रसूल हैं।" उन्होंने कहा: "इसे आज़ाद कर दो, क्योंकि यह मोमिन (विश्वासी) है" (2), और वहाँ कोई चिंतन या तर्क नहीं था, बल्कि उन्होंने पहली ही नज़र में उनके ईमान का फैसला कर दिया, भले ही वहाँ चिंतन और ज्ञान के प्रति लापरवाही रही हो। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

चौथा: चिंतन और विचार सुंदर चेहरों, चाहे वे किशोर लड़के हों या महिलाएँ पर नहीं होना चाहिए। अबू अल-फराज अल-जौजी (3) ने कहा: अबू अल-तय्यिब ताहिर बिन अब्दुल्ला अल-तबरी ने कहा: मुझे उस समूह के बारे में पता चला है जो 'समा' (धार्मिक संगीत) सुनते हैं, कि वे इसके साथ बेदाढ़ी वाले किशोरों के चेहरे को देखने को जोड़ते हैं, और शायद उसे गहनों और रंगे हुए कपड़ों से सजाते हैं, और दावा करते हैं कि उनका इरादा चिंतन और विचार के माध्यम से ईमान बढ़ाना है, और शिल्प से शिल्पकार का अनुमान लगाना है। यह वासना के पीछे चलने, बुद्धि को धोखा देने और ज्ञान के विरोध की पराकाष्ठा है।

अबू अल-फराज ने कहा: इमाम अबू अल-वफ़ा इब्न अकील ने कहा: अल्लाह ने केवल उन चित्रों को देखने की अनुमति दी है जिनकी ओर आत्मा का झुकाव न हो, और जिसमें वासना का कोई हिस्सा न हो, बल्कि वह एक ऐसा सबक हो जिसमें कामुकता का मिश्रण न हो, और न ही उसमें सुख (4) शामिल हो। इसीलिए अल्लाह सुभानहु व ताला ने किसी महिला को रसूल बनाकर नहीं भेजा, और न ही उसे काजी, इमाम या मुअज्जिन बनाया; यह सब इसलिए क्योंकि वह वासना और प्रलोभन का पात्र है। तो जो कोई कहता है: "मैं सुंदर चित्रों से सबक लेता (5) हूँ," हम उसे झुठलाते हैं। और जो कोई खुद को एक ऐसी प्रकृति के साथ अलग करता है जो उसे हमारी मानवीय प्रकृति से बाहर निकाल देती है, हम उसे झुठलाते हैं। वास्तव में, ये ढोंगियों के लिए शैतान के धोखे हैं।

(1) सहीह अल-बुखारी (6010), सुनन अल-तिर्मिज़ी (147), और यह अहमद (7255) में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से है। (2) पिछला 5/123। (3) तल्बीस इबलीस में, पृ. 259 - 260। (4) (ज़) में: "उसके करीब आता है", और तल्बीस इबलीस में: "उसे घेरता है"। (5) (ख़), (द), (ज़) और (म) तथा तल्बीस इबलीस में: "मुझे मिलता है", और जो स्थापित है वह (ज़) से है।

سورة الاعراف: آیت ۱۸۵، صفحہ ۴۰۲

اسے بخاری، ترمذی اور دیگر ائمہ نے روایت کیا ہے (۱)۔ کیا آپ دیکھتے ہیں کہ اس اعرابی (دیہاتی) نے اللہ کو دلیل، برہان، حجت اور بیان کے ذریعے پہچانا؟! اور یہ کہ اس کی رحمت ہر چیز پر محیط ہے، اور اس جیسے کتنے ہی لوگوں کے ایمان کا فیصلہ کیا گیا۔ بلکہ نبی کریم ﷺ نے اسلام لانے والے بہت سے لوگوں سے صرف کلمہ شہادت پڑھنے پر اکتفا کیا، یہاں تک کہ آپ نے اس بارے میں اشارے پر بھی اکتفا کیا۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ جب آپ نے کالی رنگت والی باندی سے پوچھا: "اللہ کہاں ہے؟" اس نے کہا: "آسمان میں۔" آپ نے پوچھا: "میں کون ہوں؟" اس نے کہا: "آپ اللہ کے رسول ہیں۔" آپ نے فرمایا: "اسے آزاد کر دو، کیونکہ یہ مومنہ ہے" (۲)، اور وہاں کوئی غور و فکر یا استدلال نہیں تھا، بلکہ آپ نے پہلی ہی نظر میں ان کے ایمان کا فیصلہ کر دیا، چاہے وہاں غور و فکر اور معرفت سے غفلت ہی کیوں نہ ہو۔ اور اللہ ہی بہتر جاننے والا ہے۔

چوتھی بات: خوبصورت چہروں، خواہ وہ لڑکے ہوں یا عورتیں، کو دیکھنا غور و فکر اور عبرت حاصل کرنے کا ذریعہ نہیں ہونا چاہیے۔ ابوالفرج الجوزی (۳) نے کہا: ابوالطیب طاہر بن عبداللہ الطبری نے کہا: مجھے اس گروہ کے بارے میں معلوم ہوا ہے جو 'سماع' سنتے ہیں کہ وہ اس کے ساتھ نوعمر لڑکوں کے چہروں کو دیکھنے کا اضافہ کرتے ہیں، اور بسا اوقات اسے زیورات اور رنگین کپڑوں سے سجاتے ہیں، اور دعویٰ کرتے ہیں کہ ان کا مقصد غور و فکر اور عبرت کے ذریعے ایمان میں اضافہ کرنا ہے، اور کاریگری سے کاریگر پر استدلال کرنا ہے۔ یہ خواہشات کی پیروی، عقل کو دھوکہ دینے اور علم کی مخالفت کی انتہا ہے۔

ابوالفرج نے کہا: امام ابو الوفاء ابن عقیل نے کہا: اللہ نے دیکھنے کو صرف ان صورتوں پر حلال کیا ہے جن کی طرف نفس کا میلان نہ ہو، اور جن میں خواہشِ نفس کا کوئی حصہ نہ ہو، بلکہ وہ

ایسی عبرت ہو جس میں شہوت کی آمیزش نہ ہو، اور نہ ہی اس کے ساتھ لذت (۴) شامل ہو۔ اسی لیے اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے کسی عورت کو رسالت دے کر نہیں بھیجا، اور نہ ہی اسے قاضی، امام یا مؤذن بنایا؛ یہ سب اس لیے کہ وہ شہوت اور فتنے کا مقام ہے۔ پس جس نے کہا: "میں خوبصورت صورتوں سے عبرت لیتا (۵) ہوں،" ہم نے اسے جھٹلا دیا، اور جس نے بھی اپنے آپ کو ایسی فطرت سے ممتاز کیا جو اسے ہماری انسانی فطرت سے نکال دے، ہم نے اسے جھٹلا دیا، درحقیقت یہ مدعیوں کے لیے شیطان کے دھوکے ہیں۔

---

(۱) صحیح بخاری (۶۰۱۰)، سنن ترمذی (۱۴۷)، اور یہ احمد (۷۲۵۵) میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے۔ (۲) سابقہ ۵/ ۱۲۳۔ (۳) تلبیس ابلیس ص ۲۵۹ - ۲۶۰ میں۔ (۴) نسخہ (ظ) میں: "اس کے قریب ہوتا ہے"، اور تلبیس ابلیس میں ہے: "اسے لاحق ہوتی ہے"۔ (۵) نسخہ (خ)، (د)، (ز) اور (م) نیز تلبیس ابلیس میں "میں پاتا ہوں" ہے، اور جو متن میں ہے وہ نسخہ (ظ) سے ہے۔

Surah Al-A'raf: Ayah 185 / 403

Some wise men said: Everything in the macrocosm has a counterpart in the microcosm. Therefore, Allah the Almighty said: {Indeed, We created man in the best form} [At-Tin: 4], and said: {And in yourselves, do you not see?} [Adh-Dhariyat: 21]. We have explained the manner of representation at the beginning of "Al-An'am"(1).

So the sane person should look at himself and reflect on his creation; from the time he was a spurting water until he became a well-formed creation, aided by nutrients, raised with gentleness, and protected with softness until he gains strength and reaches full maturity. And then he says: "I am this, and I am that," forgetting a time when he was not even mentioned, and he will return to being buried. Woe to him if he is regretful. Allah the Almighty said: {And We certainly created man from an extract of clay. Then We placed him as a drop in a firm lodging} until His saying: {you will be resurrected} [Al-Mu'minun: 12-16]. So he sees that he is a nurtured, responsible servant, threatened with punishment if he falls short, and hopeful(2) of reward if he obeys. So he turns to the worship of his Master, for He(3), even if he does not see Him, sees him. He should not fear(4) people, for Allah is more deserving of being feared, and he should not be arrogant toward any of Allah's servants; for he is composed of filth, heading toward Paradise – if he obeys – or to Fire. Ibn al-Arabi said(5): Our sheikhs used to prefer that a person look at the wise verses that gathered these scientific descriptions:

How can one be proud whose excrement Is his eternal companion? It(6) is from him and toward him And it is his brother and suckling partner.

---

(1) 8 / 318. (2) In (D), (Z), and (M): "hoping," and in (Zha): "it is hoped," and what is established is from (Kha), which is consistent with "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi 2/807, and the speech is from him, and what will come between brackets is also from him. (3) The word: "for He," is from "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi. (4) In the manuscripts: "and he fears," and what is established is from "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi. (5) In "Ahkam al-Quran" 2/807. (6) In (D), (Z), (Zha), and (M) and "Ahkam al-Quran": "so he," and what is established is from (Kha), which is consistent with the Diwan of Ibn al-Rumi 4/1552, and the verses are his.

सूरा अल-अराफ: आयत 185 / 403

कुछ बुद्धिमानों ने कहा: बड़े संसार (ब्रह्मांड) की हर चीज़ का छोटे संसार (मनुष्य) में एक समकक्ष होता है। इसीलिए अल्लाह तआला ने फरमाया: {हमने मनुष्य को सर्वोत्तम रूप में बनाया है} [अत-तिन: 4], और फरमाया: {और तुम्हारे अपने भीतर भी, क्या तुम देखते नहीं?} [अज़-ज़रियात: 21]। हमने "अल-अनाम"(1) की शुरुआत में प्रतिनिधित्व के तरीके को स्पष्ट किया है।

इसलिए बुद्धिमान व्यक्ति को स्वयं को देखना चाहिए, और अपनी रचना पर विचार करना चाहिए; उस समय से जब वह उछलता हुआ पानी था, जब तक कि वह एक सुव्यवस्थित रचना नहीं बन गया, जिसे पोषक तत्वों से सहायता मिली, कोमलता से पाला गया, और नरमी से संरक्षित किया गया जब तक कि वह शक्ति प्राप्त न कर ले और पूर्ण परिपक्वता तक न पहुँच जाए। और फिर वह कहता है: "मैं यह हूँ, और मैं वह हूँ," उस समय को भूल जाता है जब उसका कोई ज़िक्र भी नहीं था, और वह फिर से दफना दिया जाएगा। हाय अफसोस अगर वह पछतावे में हो। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और हमने मनुष्य को मिट्टी के सार से बनाया। फिर हमने उसे एक सुरक्षित स्थान में एक बूंद के रूप में रखा} उसके कहने तक: {तुम्हें पुनर्जीवित किया जाएगा} [अल-मुमिनून: 12-16]। तो वह देखता है कि वह एक पाला हुआ, उत्तरदायी सेवक है, जिसे कमी रहने पर दंड का भय है, और आज्ञा मानने पर पुरस्कार की आशा(2) है। तो वह अपने स्वामी की इबादत की ओर झुकता है, क्योंकि वह(3), भले ही वह उसे न देखता हो, उसे देखता है। उसे लोगों से नहीं डरना(4) चाहिए, क्योंकि अल्लाह डरने के अधिक योग्य है, और उसे अल्लाह के किसी भी सेवक के प्रति अहंकारी नहीं होना चाहिए; क्योंकि वह गंदगी से बना है, स्वर्ग की ओर बढ़ रहा है - यदि वह आज्ञा मानता है - या नर्क की ओर। इब्न अल-अरबी ने कहा(5): हमारे शेख यह पसंद करते थे कि कोई व्यक्ति उन बुद्धिमान छंदों को देखे जिनमें इन वैज्ञानिक वर्णनों को एकत्र किया गया है:

वह कैसे गर्व कर सकता है जिसका मलमूत्र उसका शाश्वत साथी है? यह(6) उससे है और उसी की ओर है तथा यह उसका भाई और दूध पीने वाला साथी है।

---

(1) 8 / 318. (2) (द), (ज़) और (म) में: "आशा करते हुए," और (ज़ा) में: "आशा की जाती है," और जो स्थापित है वह (खा) से है, जो इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" 2/807 के अनुरूप है, और भाषण उन्हीं का है, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह भी उन्हीं का है। (3) शब्द: "क्योंकि वह," इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" से है। (4) प्रतियों में: "और वह डरता है," और जो

स्थापित है वह इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" से है। (5) "अहकाम अल-कुरान" 2/807 में। (6) (द), (ज़), (ज़ा) और (म) और "अहकाम अल-कुरान" में: "तो वह," और जो स्थापित है वह (खा) से है, जो इब्न अल-रूमी के दीवान 4/1552 के अनुरूप है, और छंद उनके हैं।

بعض حکماء نے کہا: بڑی کائنات (عالمِ کبیر) میں ہر چیز کا ایک ہم پلہ چھوٹی کائنات (عالمِ صغیر یعنی انسان) میں موجود ہے، اسی لیے اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ہم نے یقیناً انسان کو بہترین ساخت میں پیدا کیا ہے﴾ [التین: ٤]، اور فرمایا: ﴿اور خود تمہاری ذات میں بھی، کیا تم دیکھتے نہیں ہو؟﴾ [الذاریات: ٢١]، اور ہم نے سورہ "الانعام"(١) کے شروع میں تمثیل کی وضاحت کر دی ہے۔

چنانچہ عقل مند انسان کو چاہیے کہ وہ اپنی ذات پر غور کرے، اور اپنی تخلیق میں فکر کرے؛ اس وقت سے جب وہ ایک اچھلتا ہوا پانی تھا یہاں تک کہ وہ ایک درست تخلیق بن گیا، جس کی غذاؤں سے مدد کی گئی، نرمی سے اس کی پرورش کی گئی، اور اسے پیار سے محفوظ رکھا گیا یہاں تک کہ اس نے قوتیں حاصل کر لیں اور جوانی کو پہنچ گیا۔ اور اچانک وہ کہنے لگا: میں، اور میں، اور وہ اس وقت کو بھول گیا جب اس پر زمانے کا ایک ایسا وقت گزرا تھا کہ وہ کوئی قابلِ ذکر چیز نہ تھا، اور وہ عنقریب قبر میں دفن ہو جائے گا، تو ہائے اس کی ہلاکت اگر وہ حسرت زدہ رہ گیا، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اور بے شک ہم نے انسان کو مٹی کے خلاصے سے پیدا کیا۔ پھر ہم نے اسے ایک محفوظ جگہ میں نطفہ بنا کر رکھا﴾ اللہ کے اس قول تک: ﴿تم اٹھائے جاؤ گے﴾ [المؤمنون: ١٢-١٦]۔ پس وہ دیکھتا ہے کہ وہ ایک پالا ہوا بندہ ہے جس پر ذمہ داری ہے، اگر اس نے کوتاہی کی تو اسے عذاب کا خوف ہے، اور اگر اس نے حکم مانا تو ثواب کی امید(٢) ہے، پس وہ اپنے مولیٰ کی عبادت کی طرف متوجہ ہوتا ہے، کیونکہ وہ(٣) اگرچہ اسے نہیں دیکھتا، وہ اسے دیکھتا ہے، اور وہ لوگوں سے نہیں ڈرتا(٤)، بلکہ اللہ اس بات کا زیادہ حقدار ہے کہ اس سے ڈرا جائے، اور وہ اللہ کے بندوں میں سے کسی پر تکبر نہیں کرتا؛ کیونکہ وہ گندگی سے بنا ہے، اور جنت کی طرف جانے والا ہے - اگر اس نے اطاعت کی - یا آگ کی طرف۔ اور ابن العربی نے کہا(٥):

ہمارے شیوخ اس بات کو پسند کرتے تھے کہ آدمی ان حکیمانہ اشعار پر نظر ڈالے جن میں یہ علمی صفات جمع کر دی گئی ہیں:

وہ کیسے فخر کر سکتا ہے جس کی غلاظت ہمیشہ اس کے ساتھ رہتی ہے وہ(٦) اسی سے ہے اور اسی کی طرف ہے اور وہ اس کا بھائی اور اس کا ہم شیر ہے

---

(١) ٨ / ٣١٨۔ (٢) (د)، (ز) اور (م) میں: "مرتجیاً" (امید کرتے ہوئے)، اور (ظ) میں: "یرجی" (امید کی جاتی ہے)، اور جو متن میں ہے وہ (خ) سے ہے، جو ابن العربی کی "احکام القرآن" ٨٠٧/٢ کے موافق ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے، اور جو کچھ قوسین کے درمیان آئے گا وہ بھی انہی کا ہے۔ (٣) لفظ: "فإنہ" (کیونکہ وہ)، ابن العربی کی "احکام القرآن" سے ہے۔ (٤) نسخوں میں ہے: "ویخشی" (اور وہ ڈرتا ہے)، اور جو متن میں ہے وہ ابن العربی کی "احکام القرآن" سے ہے۔ (٥) "احکام القرآن" ٨٠٧/٢ میں۔ (٦) (د)، (ز)، (ظ) اور (م) اور "احکام القرآن" میں: "فہو" (پس وہ)، اور جو متن میں ہے وہ (خ) سے ہے جو دیوانِ ابن الرومی ١٥٥٢/٤ کے موافق ہے، اور اشعار انہی کے ہیں۔

Surah Al-A'raf: Verses 185 - 187 404 ...and he calls him (1) to the lavatory (2) with smallness, and he obeys him. His saying, Exalted is He: {Have they not looked into the kingdom of the heavens and the earth and everything that Allah has created} is conjoined with what precedes it, meaning: and into the things that Allah has created. {And that perhaps their term has already drawn near} meaning: and into their terms which may have drawn near; so it is in a state of genitive, conjoined with what precedes it (3). Ibn Abbas said: He meant by the approach of the term the day of Badr and the day of Uhud (4). {In what statement hereafter will they believe?} meaning: in what Quran other than what Muhammad ﷺ brought will they believe? (5). It was said: the pronoun (it/him) refers to the term, in the sense: in what statement after the term will they believe when faith no longer benefits? Because the hereafter is not a place of obligation (6). His saying, Exalted is He: {Whoever Allah leaves astray - there is no guide for him. And He leaves them in their transgression, wandering blindly.} He explained that their turning away is because Allah has led them astray, and this is a rebuttal to the Qadariyyah. {And He leaves them in their transgression} with the nominative case for starting a new sentence (7). And it was read in the jussive case carrying over from the place of "fa" and what follows it (8). {wandering blindly} meaning: they are perplexed, and it was said: they hesitate, and it has already been fully discussed at the beginning of "Al-Baqarah" (9). His saying, Exalted is He: {They ask you about the Hour: when is its arrival? Say, "Its knowledge is only with my Lord. None will reveal its time except Him. It weighs heavily throughout the heavens and the earth. It will not come upon you except unexpectedly." They ask you as if you are familiar with it. Say, "Its knowledge is only with Allah, but most of the people do not know."} His saying, Exalted is He: {They ask you about the Hour: when is its arrival?} "Ayyan" is a question about time, like: when.

---

(1) In the Diwan: then he compels him. (2) Al-Hush: (with fatha on the 'H' and its damma): the place of relieving oneself, and its origin is from al-hush: the orchard; because they used to defecate a lot in orchards. Al-Nihaya (h-sh-sh). (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/165. (4) We did not come across it. (5) Al-Waseet by al-Wahidi 2/432. (6) Similar words are in Al-Muharrar al-Wajiz 2/483. (7) Abu 'Amr and 'Asim read it this way. Al-Sab'ah p. 299, and al-Taysir p. 115. (8) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/485, and Hamza and al-Kisa'i read it this way, while the rest read: "and We leave them". (9) 1/317 - 318.

सूरह अल-अराफ़: आयतें 185 - 187 404 ...और वह उसे (1) छोटेपन के साथ शौचालय (2) की ओर बुलाता है, तो वह उसकी बात मान लेता है। अल्लाह तआला का कथन: {क्या उन्होंने आसमानों और ज़मीन के राजपाट और अल्लाह की पैदा की हुई हर चीज़ पर विचार नहीं किया} अपने पहले वाले हिस्से से जुड़ा है, यानी: और उन चीज़ों में जो अल्लाह ने पैदा की हैं। {और यह कि शायद उनकी मौत का समय करीब आ गया हो} यानी: और उनके जीवन काल के बारे में जो शायद करीब आ गया हो; तो यह जर्र (genitive) की स्थिति में है, अपने पहले वाले हिस्से से जुड़ा हुआ है (3)। इब्न अब्बास ने कहा: उनका मतलब मौत के करीब आने से बदर के दिन और उहुद के दिन से था (4)। {तो इसके बाद वे किस बात पर ईमान लाएंगे?} यानी: मुहम्मद ﷺ जो लाए हैं उसके अलावा और किस कुरान पर वे विश्वास करेंगे? (5)। और यह कहा गया है: 'हु' (वह/उसका) सर्वनाम 'अजल' (मौत का समय) के लिए है, इस अर्थ में: मौत के समय के बाद वे किस बात पर ईमान लाएंगे जब ईमान का कोई लाभ नहीं होगा? क्योंकि आखिरत (परलोक) कर्तव्य का घर नहीं है (6)। अल्लाह तआला का कथन: {जिसे अल्लाह गुमराह कर दे, उसे कोई रास्ता दिखाने वाला नहीं। और वह उन्हें उनकी सरकशी में भटकता हुआ छोड़ देता है।} उन्होंने स्पष्ट किया कि उनका मुँह मोड़ना इसलिए है क्योंकि अल्लाह ने उन्हें गुमराह कर दिया है, और यह कदरिया (तक़दीर को न मानने वाले) का खंडन है। {और वह उन्हें उनकी सरकशी में छोड़ देता है} 'रफा' (nominative) के साथ एक नया वाक्य शुरू करने के लिए (7)। और इसे 'जज़्म' (jussive) के साथ भी पढ़ा गया है 'फा' और उसके बाद वाले हिस्से के स्थान के आधार पर (8)। {भटकते हुए} यानी: वे हैरान-परेशान हैं, और कहा गया है: वे हिचकिचाते हैं, और यह 'अल-बकराह' की शुरुआत में विस्तार से आ चुका है (9)। अल्लाह तआला का कथन: {वे आपसे क़यामत के बारे में पूछते हैं कि उसका आना कब होगा? कह दीजिए, "उसका ज्ञान तो केवल मेरे रब के पास है। उसके समय को उसके सिवा कोई प्रकट नहीं करेगा। वह आसमानों और ज़मीन में बोझिल है। वह तुम पर अचानक ही आ जाएगी।" वे आपसे इस तरह पूछते हैं मानो आप उसकी पूरी जानकारी रखते हों। कह दीजिए, "उसका ज्ञान तो केवल अल्लाह के पास है, लेकिन अधिकांश लोग नहीं जानते।" } अल्लाह तआला का कथन: {वे आपसे क़यामत के बारे में पूछते हैं कि उसका आना कब होगा?} 'अय्यान' समय के बारे में एक सवाल है, जैसे: कब।

---

(1) दीवान में: फिर वह उसे मजबूर करता है। (2) अल-हुश: (हा पर फथा और दम्मा के साथ): शौच करने का स्थान, और इसका मूल अल-हुश से है: बगीचा; क्योंकि वे अक्सर बगीचों में शौच करते थे। अल-निहाया (ह-श-श)। (3) इराब अल-कुरान, अल-नहस 2/165। (4) हमें यह नहीं मिला। (5) अल-

वसीत, अल-वाहिदी 2/432। (6) इसी तरह की बात अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/483 में है। (7) अबू अम्र और असीम ने इसे इसी तरह पढ़ा है। अल-सबअ पृ. 299, और अल-तयसीर पृ. 115। (8) अल-कश्फ अन वुजूह अल-किरात अल-सब 1/485, और हमजा और अल-किसाई ने इसे इसी तरह पढ़ा, जबकि बाकी लोगों ने पढ़ा: "और हम उन्हें छोड़ देंगे"। (9) 1/317 - 318।

سورہ الاعراف: آیات ۱۸۵ - ۱۸۷ ۴۰۴ ...اور وہ اسے (۱) پاخانے (۲) کی طرف حقارت کے ساتھ بلاتا ہے، تو وہ اس کی اطاعت کرتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کیا انہوں نے آسمانوں اور زمین کی بادشاہت اور اللہ کی پیدا کی ہوئی ہر چیز پر غور نہیں کیا} اپنے ماقبل پر معطوف ہے، یعنی: اور ان چیزوں میں جو اللہ نے پیدا کیں۔ {اور یہ کہ شاید ان کی موت کا وقت قریب آ پہنچا ہو} یعنی: اور ان کی مدتوں میں جو شاید قریب آ گئی ہوں؛ پس یہ حالتِ جر میں ہے، اپنے ماقبل پر معطوف ہے (۳)۔ ابن عباس رضی اللہ عنہ نے فرمایا: موت کے قریب آنے سے ان کی مراد جنگِ بدر اور جنگِ احد کا دن تھا (۴)۔ {تو اس کے بعد وہ کون سی بات پر ایمان لائیں گے؟} یعنی: محمد ﷺ جو کچھ لائے ہیں اس کے علاوہ اور کس قرآن پر وہ تصدیق کریں گے؟ (۵)۔ اور کہا گیا ہے: ضمیر 'ہا' اجل (موت کے وقت) کی طرف لوٹتی ہے، اس معنی میں کہ: موت کے وقت کے بعد وہ کس بات پر ایمان لائیں گے جب ایمان لانا فائدہ مند نہیں ہوگا؟ کیونکہ آخرت دارِ تکلیف (ذمہ داری کا گھر) نہیں ہے (۶)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {جسے اللہ گمراہ کر دے تو اس کا کوئی ہدایت دینے والا نہیں، اور وہ انہیں ان کی سرکشی میں بھٹکتا ہوا چھوڑ دیتا ہے} واضح کیا کہ ان کا اعراض اس وجہ سے ہے کہ اللہ نے انہیں گمراہ کر دیا ہے، اور یہ قدریہ پر رد ہے۔ {اور انہیں ان کی سرکشی میں چھوڑ دیتا ہے} رفع کے ساتھ استیناف (نئے جملے کے آغاز) کی بنا پر (۷)۔ اور اسے جزم کے ساتھ بھی پڑھا گیا ہے 'فا' اور اس کے بعد والے کے محل پر محمول کرتے ہوئے (۸)۔

{بھٹکتے ہوئے} یعنی: وہ حیران و پریشان ہیں، اور کہا گیا ہے: وہ تردد میں ہیں، اور یہ 'البقرہ' کے شروع میں تفصیل سے گزر چکا ہے (۹)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وہ آپ سے قیامت کے بارے میں پوچھتے ہیں کہ اس کا آنا کب ہوگا؟ فرما دیجئے: "اس کا علم تو صرف میرے رب ہی کے پاس ہے، اسے اس کے وقت پر سوائے اس کے اور کوئی ظاہر نہیں کرے گا۔ وہ آسمانوں اور زمین میں (ایک) بھاری (واقعہ) ہے۔ وہ تم پر اچانک ہی آئے گی۔" وہ آپ سے (یوں) پوچھتے ہیں جیسے آپ

اس کی پوری تحقیق کر چکے ہوں۔ فرما دیجئے: "اس کا علم تو صرف اللہ ہی کے پاس ہے، لیکن اکثر لوگ نہیں جانتے"۔} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وہ آپ سے قیامت کے بارے میں پوچھتے ہیں کہ اس کا آنا کب ہوگا؟} "ایان" زمانے کے بارے میں سوال ہے، جیسے: کب۔

---

(۱) دیوان میں ہے: پھر اسے مجبور کرتا ہے۔ (۲) الحش: (ح پر زبر اور پیش کے ساتھ): قضائے حاجت کی جگہ، اور اس کی اصل الحش یعنی باغ سے ہے؛ کیونکہ وہ اکثر باغوں میں قضائے حاجت کیا کرتے تھے۔ النہایہ (حشش)۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۱۶۵۔ (۴) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (۵) الوسیط للواحدی ۲/ ۴۳۲۔ (۶) کلام اسی طرح المحرر الوجیز ۲/ ۴۸۳ میں ہے۔ (۷) اسے ابو عمرو اور عاصم نے پڑھا ہے۔ السبعہ ص ۲۹۹، اور التیسیر ص ۱۱۵۔ (۸) الکشف عن وجوہ القراءات السبع ۱/ ۴۸۵، اور اسے حمزہ اور کسائی نے پڑھا ہے، اور باقیوں نے 'وَنَذَرُهُم' پڑھا ہے۔ (۹) ۱/ ۳۱۷ - ۳۱۸۔

Surah Al-A'raf: Verse 187 405 The poet said: When will my need be fulfilled, when? Do you not see a time for its success? (1) The Jews used to say to the Prophet ﷺ: "If you are a prophet, then tell us about the Hour, when will it occur?" (2). It is also narrated that the polytheists said that out of excessive denial (3). And "Mursaha" (its fixed time) is in the position of Raf' (nominative case) as a subject according to Sibawayh (4), and the predicate is "Ayyan" (when), which is an adverb fixed on Fatha; it is indeclinable because it carries the meaning of interrogation (5). And "Mursaha" with Damma on the Mim is from: "Arsaha Allah" (Allah made it firm), meaning: He established it, i.e., when is its establishment, meaning when is its occurrence. And with Fatha on the Mim from: "Rasat" (it became firm), meaning: it became firm and stopped, and from it: {and large basins fixed [in place]} [Saba: 13]. Qatada said: meaning: fixed (6). {Say, "Its knowledge is only with my Lord"} Subject and predicate (7), meaning: He did not clarify it for anyone, so that the servant may always be on guard. {No one will reveal its time} meaning: none will make it appear {except Him} at its [appointed] time. And "at-tajliya" means showing something; it is said: So-and-so clarified (jala) the news for me: when he showed and clarified it. And the meaning of {It is heavy in the heavens and the earth} its knowledge is hidden from the people of the heavens and the earth. And everything whose knowledge is hidden is heavy on the heart (8). And it was said: Its coming is momentous for the people of the heavens.

(1) Al-Nukat wa al-Uyun 2/284, and it is in Majaz al-Qur'an by Abu Ubaydah 1/234, and Tafsir al-Tabari 10/606, and Al-Lisan (Abn) and in it: "ibbana" instead of "awana", Ibn Manzur said: "ibban" of everything is its time and moment in which it is. (2) Reported by al-Tabari 10/605 from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). (3) Reported by al-Tabari 10/604 from Qatada similarly. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/166. (5) Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 1/306. (6) Reported by al-Tabari 19/234. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/166. (8) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/110 - 111.

सूरह अल-अराफ: आयत 187 405 कवि ने कहा: मेरी ज़रूरत कब पूरी होगी, कब? क्या आप इसके सफल होने का समय नहीं देखते? (1) यहूदी पैगंबर ﷺ से कहते थे: "यदि आप नबी हैं, तो हमें कयामत (प्रलय) के बारे में बताएं, वह कब आएगी?" (2)। यह भी रिवायत है कि मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने अत्यधिक इनकार के कारण ऐसा कहा था (3)। और सिबवैह के अनुसार "मुरसाहा" (उसका तय समय) इब्तिदा (विषय) के रूप में रफ़ (प्रथमा विभक्ति) की स्थिति में है (4), और खबर (विधेय) "अयान" (कब) है, जो फतहा पर आधारित एक क्रिया-विशेषण है; यह अव्यय है क्योंकि इसमें प्रश्न का भाव है (5)। और "मुरसाहा" मीम पर दम्मा के साथ "अरसाहा अल्लाह" (अल्लाह ने इसे स्थिर किया) से है, यानी: उसने इसे स्थापित किया, अर्थात: इसकी स्थापना कब है, यानी इसका होना कब है। और मीम पर फतहा के साथ "रसत" से है, यानी: वह स्थिर हो गई और रुक गई, और इसी से है: {और बड़े बर्तन जो अपनी जगह जमे हुए हों} [सबा: 13]। कतादा ने कहा: यानी: स्थिर (6)। {कह दीजिए, "इसका ज्ञान तो केवल मेरे रब के पास है"} यह विषय और विधेय है (7), अर्थात: उसने इसे किसी के लिए स्पष्ट नहीं किया, ताकि बंदा हमेशा सावधान रहे। {उसके समय पर उसे प्रकट नहीं करेगा} यानी: उसे कोई ज़ाहिर नहीं करेगा {सिवाय उसके}। और "तजलिया" का अर्थ है किसी चीज़ को दिखाना; कहा जाता है: फलां ने मेरे लिए खबर स्पष्ट (जला) कर दी: जब उसने उसे दिखाया और स्पष्ट किया। और {वह आसमानों और ज़मीन में भारी है} का अर्थ है कि उसका ज्ञान आसमान और ज़मीन के लोगों से छुपा हुआ है। और हर वह चीज़ जिसका ज्ञान छुपा हो, वह हृदय पर भारी होती है (8)। और कहा गया है: उसका आना आसमान वालों पर भारी है।

(1) अल-नुकत वल-उयून 2/284, और यह अबू उबैदा की मजाज़ अल-कुरान 1/234, और तफ़सीर अल-तबरी 10/606, और अल-लिसान (अब्न) में है और इसमें "अवाना" की जगह "इब्बाना" है, इब्न मंज़ूर ने कहा: हर चीज़ का "इब्बान" उसका समय और क्षण होता है जिसमें वह होती है। (2) इसे तबरी 10/605 ने इब्न अब्बास (रज़ि.) से रिवायत किया है। (3) इसे तबरी 10/604 ने कतादा से इसी तरह रिवायत किया है। (4) इराब अल-कुरान लिन-नहस 2/166। (5) मुश्किल इराब अल-कुरान लि-मक्की 1/306। (6) इसे तबरी 19/234 ने रिवायत किया है। (7) इराब अल-कुरान लिन-नहस 2/166। (8) मानी अल-कुरान लिन-नहस 3/110-111।

سورة الاعراف: آیت ۱۸۷ ۴۰۵ راجز (شاعر) نے کہا: کب میری حاجت پوری ہوگی، کب؟ کیا تم اس کی کامیابی کا کوئی وقت نہیں دیکھتے؟ (۱) یہود نبی کریم ﷺ سے کہا کرتے تھے: اگر آپ نبی ہیں تو ہمیں قیامت کے بارے میں بتائیں کہ وہ کب قائم ہوگی؟ (۲)۔ اور روایت ہے کہ مشرکین نے یہ بات کمالِ انکار کی وجہ سے کہی تھی (۳)۔ اور سیبویہ کے نزدیک لفظ «مُرساها» (اس کا وقتِ مقررہ) اپنی جگہ میں 'رفع' (مبتدا) ہے (۴)، اور اس کی خبر «أيّان» (کب) ہے، جو کہ ظرف ہے اور فتح پر مبنی ہے؛ اسے مبنی اس لیے رکھا گیا ہے کیونکہ اس میں استفہام (سوال) کا معنی پایا جاتا ہے (۵)۔ اور میم کے ضمہ (پیش) کے ساتھ «مُرساها»، «أرساها الله» سے ہے، یعنی: اللہ نے اسے ثابت کیا، یعنی: اس کے ثابت ہونے کا وقت کیا ہے، یعنی: اس کے واقع ہونے کا وقت۔ اور میم کے فتحہ (زبر) کے ساتھ «رَسَت» سے ہے، یعنی: وہ ثابت ہوئی اور ٹھہر گئی، اور اسی سے ہے: ﴿وَقُدُورٍ رَّاسِيَاتٍ﴾ [سبا: ۱۳]۔ قتادہ نے کہا: یعنی: جمی ہوئی (۶)۔ ﴿قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِندَ رَبِّي﴾ (آپ کہہ دیجیے کہ اس کا علم صرف میرے رب کے پاس ہے) یہ مبتدا اور خبر ہے (۷)، یعنی: اللہ نے اسے کسی پر واضح نہیں کیا، تاکہ بندہ ہمیشہ چوکنا رہے۔ ﴿لَا يُجَلِّيهَا﴾ یعنی: اسے کوئی ظاہر نہیں کرے گا ﴿لِوَقْتِهَا﴾ یعنی: اس کے اپنے وقت پر ﴿إِلَّا هُوَ﴾ (سوائے اس کے)۔ اور «تجلية» کا معنی ہے کسی چیز کو ظاہر کرنا، کہا جاتا ہے: "جلا لي فلانٌ الخبرَ" یعنی فلاں شخص نے خبر کو میرے سامنے واضح اور ظاہر کر دیا۔ اور ﴿ثَقُلَتْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ (وہ آسمانوں اور زمین میں بوجھل ہے) کا معنی ہے کہ اس کا علم اہل آسمان اور اہل زمین سے پوشیدہ ہے۔ اور ہر وہ چیز جس کا علم پوشیدہ ہو وہ دل پر گراں (بھاری) ہوتی ہے (۸)۔ اور کہا گیا ہے کہ اس کا آنا اہل آسمان پر بہت بڑا معاملہ ہے۔

(۱) النکت والعیون ۲/ ۲۸۴، اور یہ ابوعبیدہ کی مجاز القرآن ۱/ ۲۳۴، اور تفسیر طبری ۱۰/ ۶۰۶، اور اللسان (أبن) میں ہے اور اس میں «أوانا» کے بدلے «إبّانا» ہے، ابن منظور نے کہا: ہر چیز کا «إبّان» اس کا وہ وقت اور گھڑی ہے جس میں وہ واقع ہوتی ہے۔ (۲) اسے طبری نے ۱۰/ ۶۰۵ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (۳) اسے طبری نے ۱۰/ ۶۰۴ میں قتادہ سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۱۶۶۔ (۵) مشکل اعراب القرآن لمکی ۱/ ۳۰۶۔ (۶) اسے طبری نے ۱۹/ ۲۳۴ میں روایت کیا ہے۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۱۶۶۔ (۸) معانی القرآن للنحاس ۳/ ۱۱۰ - ۱۱۱۔

Surah Al-A'raf, Verse 187 406

...and the earth, on the authority of Al-Hasan and others. Ibn Jurayj and Al-Suddi said: Its description is grave for the inhabitants of the heavens and the earth. Qatadah and others said: The meaning is: the heavens and the earth cannot bear it due to its magnitude; because the sky will split open, the stars will scatter, and the seas will dry up (1). And it was said: The meaning is: the question about it is weighty (2). "It will not come to you except unexpectedly" i.e., suddenly, a verbal noun in the position of a state (3). "They ask you as if you are well-informed about it" i.e., knowledgeable about it, asking many questions about it. Ibn Faris (4) said: Al-Hafi is the one who knows something, and Al-Hafi is the one who investigates thoroughly in questioning. Al-A'sha (5) said: If you ask about me, O how many a questioner is well-informed about Al-A'sha wherever he goes up. It is said: "Ahfa" (to be persistent) in the question and in the search, so he is "Muhfi", and "Hafi" is for emphasis, like "Mukhsib" and "Khasib". Muhammad ibn Yazid said: The meaning is: they ask you as if you are persistent in questioning about it, meaning: insistent, holding that there is no precedence or delay in the wording (6). And Ibn Abbas and others said: It involves precedence and delay, and the meaning is: they ask you about it as if you are "Hafi" (solicitous/well-disposed) towards them, i.e., caring for their well-being and happy with their questioning, because they said: there is kinship between us and you, so reveal the timing of the Hour to us in secret (7). "Say, 'Its knowledge is only with Allah, but most people do not know'" This is not a repetition, but one knowledge is for its occurrence, and the other for its true nature/essence (8).

(1) Tafsir al-Tabari 10/608-609, and al-Nukat wa al-Uyun 2/285. (2) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/111. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/166. (4) In Mujmal al-Lughah 1/243. (5) His Diwan p. 185. (6) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/166, and Muhammad ibn Yazid is al-Mubarrad. (7) Tafsir al-Tabari 10/611-612, and Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 3/111-112. (8) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/166.

सूरह अल-अराफ़, आयत 187 406

...और पृथ्वी, अल-हसन और अन्यों से। इब्न जुरैज और अल-सुद्दी ने कहा: इसका वर्णन आकाश और पृथ्वी के निवासियों के लिए भारी है। क़तादा और अन्यों ने कहा: अर्थ यह है: आकाश और पृथ्वी इसकी विशालता के कारण इसे सहन नहीं कर सकते; क्योंकि आकाश फट जाएगा, तारे बिखर जाएंगे, और समुद्र सूख जाएंगे (1)। और यह कहा गया: अर्थ है: इसके बारे में प्रश्न भारी है (2)। "वह तुम पर अचानक ही आएगी" यानी: एकाएक, हाल (अवस्था) के स्थान पर एक क्रियात्मक संज्ञा (3)। "वे आपसे पूछते हैं जैसे कि आप उसके बारे में अच्छी तरह से जानते हों" यानी: उसके बारे में जानकार, उसके बारे में बहुत प्रश्न करने वाले। इब्न फ़ारिस (4) ने कहा: 'अल-हफ़ी' वह है जो किसी चीज़ को जानता है, और 'अल-हफ़ी' वह है जो पूछने में गहन जांच करता है। अल-आशा (5) ने कहा: यदि तुम मेरे बारे में पूछो, तो ओ कितने ही पूछने वाले अल-आशा के बारे में अच्छी तरह से जानते हैं जहाँ भी वह जाता है। कहा जाता है: प्रश्न और खोज में 'अहफ़ा' (अत्यधिक होना), तो वह 'मुहफ़ी' है, और 'हफ़ी' बहुलता के लिए है, जैसे 'मुख़सिब' और 'ख़सीब'। मुहम्मद बिन यज़ीद ने कहा: अर्थ यह है: वे आपसे पूछते हैं जैसे कि आप इसके बारे में पूछने में बहुत आग्रह करने वाले हैं, यानी: ज़िद्दी, यह मानते हुए कि शब्दों में कोई आगे-पीछे (تقديم وتأخير) नहीं है (6)। और इब्न अब्बास और अन्यों ने कहा: इसमें शब्दों का आगे-पीछे होना शामिल है, और अर्थ यह है: वे आपसे इसके बारे में पूछते हैं जैसे कि आप उनके प्रति 'हफ़ी' (सहानुभूतिपूर्ण/कृपालु) हैं, यानी: उनके कल्याण की परवाह करते हैं और उनके पूछने से खुश हैं, क्योंकि उन्होंने कहा: हमारे और आपके बीच रिश्तेदारी है, इसलिए कयामत के समय को गुप्त रूप से हमें बता दें (7)। "कह दो, 'उसका ज्ञान केवल अल्लाह के पास है, लेकिन अधिकांश लोग नहीं जानते'" यह कोई दोहराव नहीं है, बल्कि एक ज्ञान उसके होने के बारे में है, और दूसरा उसकी वास्तविकता/तत्व के बारे में (8)।

(1) तफ़सीर अल-तबरी 10/608-609, और अल-नुकात व अल-उयून 2/285। (2) मआनी अल-क़ुरआन अल-नहहास द्वारा 3/111। (3) इराब अल-क़ुरआन अल-नहहास द्वारा 2/166। (4) मुजमल अल-लुग़ह 1/243 में। (5) उनका दीवान पृष्ठ 185। (6) इराब अल-क़ुरआन अल-नहहास द्वारा 2/166, और मुहम्मद बिन यज़ीद अल-मुबर्रद हैं। (7) तफ़सीर अल-तबरी 10/611-612, और मआनी अल-क़ुरआन अल-नहहास द्वारा 3/111-112। (8) इराब अल-क़ुरआन अल-नहहास द्वारा 2/166।

سورہ الاعراف، آیت ۱۸۷ ۴۰۶

...اور زمین، حسن اور دوسروں سے مروی ہے۔ ابن جریج اور سدی نے کہا: آسمانوں اور زمین والوں پر اس کی صفت (بیان) گراں ہے۔ قتادہ اور دیگر نے کہا: معنی یہ ہے کہ: آسمان اور زمین اپنی عظمت کی وجہ سے اس کی تاب نہیں لا سکیں گے؛ کیونکہ آسمان پھٹ جائے گا، ستارے بکھر جائیں گے، اور سمندر خشک ہو جائیں گے (۱)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: اس کے متعلق سوال گراں گزرا (۲)۔ "وہ تم پر نہیں آئے گی مگر اچانک" یعنی: ناگہانی، مصدر حال کے مقام پر ہے (۳)۔ "وہ آپ سے پوچھتے ہیں گویا آپ اس کی کھوج میں لگے ہوئے ہیں" یعنی: اس کے عالم ہیں، اس کے بارے میں بہت کثرت سے سوال کرنے والے ہیں۔ ابن فارس (۴) نے کہا: الحفی: کسی چیز کا جاننے والا، اور الحفی: سوال میں گہرائی تک جانے والا۔ الاعشی (۵) نے کہا: پس اگر تم میرے بارے میں پوچھو، تو اے کتنے ہی پوچھنے والے الاعشی کے بارے میں باخبر ہیں جہاں کہیں وہ جاتا ہے۔ کہا جاتا ہے: سوال اور طلب میں مبالغہ کیا (احفی)، تو وہ 'محفی' ہے، اور 'حفی' کثرت کے لیے ہے، جیسے 'مخصب' اور 'خصیب'۔ محمد بن یزید نے کہا: معنی یہ ہے: وہ آپ سے پوچھتے ہیں گویا آپ اس کے بارے میں سوال کرنے میں بہت اصرار کرنے والے ہیں، یعنی: الحاح کرنے والے، ان کا خیال ہے کہ کلام میں تقدیم و تاخیر نہیں ہے (۶)۔ اور ابن عباس اور دیگر نے کہا: یہ تقدیم و تاخیر پر مبنی ہے، اور معنی یہ ہے: وہ آپ سے اس کے بارے میں پوچھتے ہیں گویا آپ ان کے ساتھ 'حفی' (مہربان/خیر خواہ) ہیں، یعنی: ان کی بھلائی کے خواہاں اور ان کے سوال سے خوش ہیں، اور یہ اس لیے کہ انہوں نے کہا: ہمارے اور آپ کے درمیان قرابت ہے، پس ہمیں قیامت کے وقت کے بارے میں خفیہ طور پر بتا دیں (۷)۔ "کہہ دیجیے کہ اس کا علم تو صرف

اللہ کے پاس ہے لیکن اکثر لوگ نہیں جانتے" یہ تکرار نہیں ہے، بلکہ ایک علم اس کے واقع ہونے کے لیے ہے، اور دوسرا اس کی حقیقت و ماہیت کے لیے (۸)۔

(۱) تفسیر طبری ۱۰ / ۶۰۸ - ۶۰۹ ، اور النکت والعیون ۲ / ۲۸۵ ۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۳ / ۱۱۱ ۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲ / ۱۶۶ ۔ (۴) مجمل اللغة ۱ / ۲۴۳ میں۔ (۵) دیوان ص ۱۸۵ ۔ (۶) اعراب القرآن للنحاس ۲ / ۱۶۶ ، اور محمد بن یزید: المبرد ہیں۔ (۷) تفسیر طبری ۱۰ / ۶۱۱ - ۶۱۲ ، اور معانی القرآن للنحاس ۳ / ۱۱۱ - ۱۱۲ ۔ (۸) اعراب القرآن للنحاس ۲ / ۱۶۶ ۔

Surah Al-A'raf: Verse 188. Page 407.

His saying (the Exalted): {Say, "I hold not for myself [the power of] benefit or harm except what Allah has willed. And if I knew the unseen, I could have acquired much wealth, and no harm would have touched me. I am not except a warner and a bringer of good tidings to a people who believe."}

His saying (the Exalted): {Say, "I hold not for myself [the power of] benefit or harm"} meaning: I do not possess the power to bring good to myself, nor to ward off harm from it; so how can I possess the knowledge of the Hour? (1) It was also said: I do not possess for myself guidance or misguidance (2).

{Except what Allah has willed} is in the accusative case due to exception, and the meaning is: except what Allah willed to grant me possession and power over; and Sibawayh recited: Whatever He wills with people, He does (3)

{And if I knew the unseen, I could have acquired much wealth} The meaning: If I knew what Allah (Mighty and Majestic) wanted from me before He informed me of it; I would have done it. And it was said: If I knew when victory in war would be mine, I would have fought and never been defeated (4).

Ibn Abbas said: If I knew the year of drought, I would have prepared for it during the time of plenty what would suffice me (5). And it was said: The meaning is if I knew the trade that would be profitable, I would have bought it when it was stagnant (6).

It was said: The meaning is: If I knew when I would die, I would have performed more righteous deeds; narrated from Al-Hasan and Ibn Jurayj (7). And it was said: The meaning is: If I knew the unseen, I would have answered everything I am asked about (8).

---

(1) Tafsir Abu Al-Layth 1/587. (2) Narrated by Al-Tabari 10/616 from Ibn Jurayj. (3) From a verse by Al-Aswad bin Ya'fur as in Sibawayh's Book 2/246, and Nawaadir Abi Zayd p. 159, and its completion: O, is there any excuse for this time ... from people, whatever He wills with people, He does. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/166-167. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/112, and al-Muharrar al-Wajiz 2/485. (6) Narrated similarly by Abu al-Layth in his Tafsir 1/587, and al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 2/285. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/285, and narrated by al-Tabari 10/616 from the words of Ibn Jurayj and Mujahid. (8) Narrated by al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 9/79.

सूरह अल-अराफ़: आयत 188। पृष्ठ 407।

उनका कथन (उच्च): {कह दीजिए, "मैं अपने लिए किसी लाभ या हानि का अधिकार नहीं रखता, सिवाय उसके जो अल्लाह चाहे। और यदि मैं परोक्ष (ग़ैब) का ज्ञान रखता, तो मैं बहुत सा लाभ प्राप्त कर लेता और मुझे कोई बुराई न पहुँचती। मैं तो केवल एक डराने वाला और शुभ सूचना देने वाला हूँ उन लोगों के लिए जो विश्वास रखते हैं।"}

उनका कथन (उच्च): {कह दीजिए, "मैं अपने लिए किसी लाभ या हानि का अधिकार नहीं रखता"} अर्थात: मैं अपने लिए कोई भलाई लाने या उससे किसी बुराई को दूर करने का अधिकार नहीं रखता; तो फिर मैं प्रलय के समय (क़यामत) का ज्ञान कैसे रख सकता हूँ? (1) और यह भी कहा गया है: मैं अपने लिए मार्गदर्शन या भटकाव का अधिकार नहीं रखता (2)।

{सिवाय उसके जो अल्लाह चाहे} अपवाद (इस्तिसना) के कारण नसब की स्थिति में है, और अर्थ है: सिवाय उसके जिसे अल्लाह ने मुझे स्वामित्व देने और उस पर सक्षम बनाने की इच्छा की हो; और सिबवैह ने पढ़ा है: लोगों के साथ वह जो चाहता है, करता है (3)

{और यदि मैं परोक्ष का ज्ञान रखता, तो मैं बहुत सा लाभ प्राप्त कर लेता} अर्थ: यदि मैं वह जानता जो अल्लाह (अज़्ज़ व जल्ल) मुझसे चाहता था इससे पहले कि वह मुझे सूचित करता; तो मैं उसे कर लेता। और कहा गया है: यदि मैं जानता कि युद्ध में मेरी विजय कब होगी, तो मैं लड़ता और कभी पराजित न होता (4)।

इब्न अब्बास ने कहा: यदि मैं सूखे के वर्ष को जानता, तो मैं प्रचुरता के समय में उसके लिए पर्याप्त तैयारी कर लेता (5)। और यह भी कहा गया है: अर्थ यह है कि यदि मैं उस व्यापार को जानता जो खूब चलेगा, तो मैं उसे मंदी के समय खरीद लेता (6)।

कहा गया है: अर्थ है: यदि मैं जानता कि मैं कब मरूँगा, तो मैं और अधिक नेक काम करता; यह अल-हसन और इब्न जुरैज से वर्णित है (7)। और यह भी कहा गया है: अर्थ है: यदि मैं परोक्ष जानता, तो मैं उन सभी चीज़ों का उत्तर दे देता जो मुझसे पूछी जाती हैं (8)।

---

(1) तफ़सीर अबू अल-लैथ 1/587। (2) इब्न जुरैज से अल-तबरी 10/616 द्वारा वर्णित। (3) अल-असवद बिन याफ़ुर के एक शेर से जैसा कि सिबवैह की पुस्तक 2/246 में है, और नवादिर अबी ज़ैद पृष्ठ 159, और इसकी पूर्णता है: क्या इस समय के लिए कोई बहाना है ... लोगों से, वह जो चाहता है

लोगों के साथ करता है। (4) इराब अल-कुरान अल-नहस 2/166-167 द्वारा। (5) मानी अल-कुरान अल-नहस 3/112 द्वारा, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/485। (6) अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर 1/587 में इसी तरह वर्णित किया है, और अल-मावर्दी ने अल-नुकत वा अल-उयुन 2/285 में। (7) अल-नुकत वा अल-उयुन 2/285, और इब्न जुरैज और मुजाहिद के शब्दों से अल-तबरी 10/616 द्वारा वर्णित। (8) अल-तबरसी द्वारा मजमा अल-बयान 9/79 में वर्णित।

سورۃ الاعراف: آیت ۱۸۸۔ صفحہ ٤٠٧۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کہہ دیجئے، "میں اپنی ذات کے لیے کسی نفع اور نقصان کا مالک نہیں ہوں مگر جو اللہ چاہے۔ اور اگر میں غیب کا علم رکھتا ہوتا تو میں بہت سی بھلائیاں حاصل کر لیتا اور مجھے کوئی برائی نہ پہنچتی۔ میں تو محض ڈرانے والا اور خوشخبری دینے والا ہوں ان لوگوں کے لیے جو ایمان لاتے ہیں۔"}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کہہ دیجئے، "میں اپنی ذات کے لیے کسی نفع اور نقصان کا مالک نہیں ہوں"} یعنی: میں اپنی طرف کوئی خیر لانے یا اپنے آپ سے کوئی شر دور کرنے پر قادر نہیں ہوں؛ تو میں قیامت کے علم کا مالک کیسے ہو سکتا ہوں؟ (١) اور کہا گیا ہے: میں اپنے لیے ہدایت اور گمراہی کا مالک نہیں ہوں (٢)۔

{مگر جو اللہ چاہے} استثناء کی وجہ سے نصب کی جگہ پر ہے، اور معنی ہے: سوائے اس کے جس کا اللہ نے مجھے مالک بنانا اور اس پر قدرت دینا چاہا؛ اور سیبویہ نے پڑھا ہے: لوگوں کے ساتھ وہ جو چاہتا ہے، کرتا ہے (٣)

{اور اگر میں غیب کا علم رکھتا ہوتا تو میں بہت سی بھلائیاں حاصل کر لیتا} معنی: اگر میں وہ جانتا جو اللہ عزوجل مجھ سے چاہتا تھا اس سے پہلے کہ وہ مجھے اس سے آگاہ کرتا؛ تو میں وہ کر لیتا۔ اور کہا گیا ہے: اگر میں جانتا کہ مجھے جنگ میں کب فتح حاصل ہوگی تو میں لڑتا اور کبھی مغلوب نہ ہوتا (٤)۔

ابن عباس نے فرمایا: اگر میں قحط سالی کا سال جانتا تو میں خوشحالی کے زمانے میں اس کے لیے اتنی تیاری کر لیتا جو میرے لیے کافی ہوتی (٥)۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ اگر میں وہ تجارت جانتا جو خوب نفع بخش ہوتی تو میں اسے کساد بازاری کے وقت خرید لیتا (٦)۔

کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: اگر میں جانتا کہ میں کب مروں گا تو میں نیک اعمال کی کثرت کرتا، یہ حسن اور ابن جریج سے مروی ہے (٧)۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: اگر میں غیب جانتا تو میں ان تمام باتوں کا جواب دیتا جو مجھ سے پوچھی جاتی ہیں (٨)۔

---

(١) تفسیر ابی اللیث ١/ ٥٨٧۔ (٢) اسے طبری نے ١٠/ ٦١٦ میں ابن جریج سے روایت کیا ہے۔ (٣) اسود بن یعفر کے ایک شعر سے جیسا کہ کتاب سیبویہ ٢/ ٢٤٦ میں ہے، اور نوادر ابی زید ص ١٥٩، اور اس کی تکمیل ہے: آیا اس زمانے کے لیے کوئی عذر ہے ... لوگوں سے، وہ جو چاہتا ہے لوگوں کے ساتھ کرتا ہے (٤) اعراب القرآن للنحاس ٢/ ١٦٦ - ١٦٧۔ (٥) معانی القرآن للنحاس ٣/ ١١٢ ، والمحرر الوجیز ٢/ ٤٨٥ ۔ (٦) اسے ابواللیث نے اپنی تفسیر ١/ ٥٨٧ میں اس طرح نقل کیا ہے، اور الماوردی نے النکت والعیون ٢/ ٢٨٥ میں۔ (٧) النکت والعیون ٢/ ٢٨٥ ، اور اسے طبری نے ١٠/ ٦١٦ میں ابن جریج اور مجاہد کے قول سے روایت کیا ہے۔ (٨) اسے طبرسی نے مجمع البیان ٩/ ٧٩ میں نقل کیا ہے۔

Surah Al-A'raf: Verses 188 - 190. Page 408.

And all of it is intended, and Allah knows best.

"[And no evil has touched me. I am not but a warner and a bringer of good tidings to a people who believe.]" This is a resumption of speech, meaning: I am not possessed by madness; because they attributed madness to him. And it was said: it is connected, and the meaning is: If I had known the unseen, no evil would have touched me and I would have been cautious (1). This is indicated by His saying, the Almighty: "[I am not but a warner and a bringer of good tidings]."

His saying, the Almighty: "[It is He who created you from one soul and created from it its mate that he might dwell in security with her. And when he covers her, she carries a light burden and continues therein. And when it becomes heavy, they both supplicate Allah, their Lord, 'If You should give us a good child, we will surely be among the grateful.' (189) But when He gives them a good child, they ascribe partners to Him in what He has given them. Exalted is Allah above what they associate with Him (190)]."

There are seven issues in it:

The first: His saying, the Almighty: "[It is He who created you from one soul]". The majority of commentators said: What is meant by the 'one soul' is Adam [peace be upon him]. "[And created from it its mate]" meaning: Eve. "[That he might dwell in security with her]": to find comfort in her and be at peace, and all of this was in Paradise. Then he began with another state, which is in the world after their descent, and said: "[And when he covers her]", a metaphor for sexual intercourse (2). "[She carries a light burden]", everything that is in a womb or on the top of a tree is 'haml' (with fat-ha). If it is on a back or on a head, it is 'himl' (with kasra). Ya'qub related that for the bearing (haml) of the palm tree, the kasra [himl] is also used (3).

And Abu Sa'id al-Sirafi said (4): It is said for the woman's pregnancy: 'haml' and 'himl', likened once...

---

(1) Tafsir Al-Razi 15/85. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/486. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/167, and Ya'qub: he is Ibn al-Sikkit. See Islah al-Mantiq by him, p. 3, and Tahdhib al-Lugha 5/90. (4) Al-Hasan ibn Abd Allah ibn al-Marzuban, a Baghdadi grammarian, who presided over the teaching of Quranic readings and language, and read the

Quran under Ibn Mujahid. He excelled in explaining Sibawayh's book, and has a work titled 'Alifat al-Qat' wa al-Wasl'. He died in the year (368 AH). Al-Siyar 16/247.

सूरह अल-अराफ़: आयतें 188 - 190। पृष्ठ 408।

और यह सब अभिप्रेत है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

"[और मुझे कोई बुराई नहीं छुई है। मैं तो केवल एक डराने वाला और खुशखबरी देने वाला हूँ उन लोगों के लिए जो ईमान लाते हैं।]" यह बातचीत का पुनरारंभ है, जिसका अर्थ है: मुझे पागलपन नहीं है; क्योंकि उन्होंने उसे पागलपन से जोड़ा था। और यह कहा गया: यह जुड़ा हुआ है, और अर्थ है: यदि मैं परोक्ष (ग़ैब) जानता, तो मुझे कोई बुराई नहीं छूती और मैं सतर्क रहता (1)। और अल्लाह के इस कथन ने इसका संकेत दिया: "[मैं तो केवल एक डराने वाला और खुशखबरी देने वाला हूँ]"।

अल्लाह का कथन: "[वही है जिसने तुम्हें एक जान से पैदा किया और उसी से उसका जोड़ा बनाया ताकि वह उसके पास सुकून पाए। फिर जब उसने उसे ढँक लिया, तो उसे एक हल्का सा गर्भ ठहर गया और वह उसे लेकर चलती-फिरती रही। फिर जब वह बोझिल हो गई, तो उन दोनों ने अपने रब अल्लाह से दुआ की, 'यदि तूने हमें एक भला (स्वस्थ) बच्चा दिया, तो हम अवश्य ही शुक्रगुज़ार होंगे।' (189) फिर जब उसने उन्हें एक भला बच्चा दे दिया, तो जो कुछ उसने उन्हें दिया था उसमें उन्होंने उसके शरीक ठहराने लगे। तो अल्लाह उससे बहुत ऊँचा है जिसे वे शरीक ठहराते हैं (190)]"।

इसमें सात मसले हैं:

पहला: अल्लाह का कथन: "[वही है जिसने तुम्हें एक जान से पैदा किया]"। अधिकांश टीकाकारों (मुफ़स्सिरों) ने कहा: 'एक जान' से मुराद आदम [अलैहिस्सलाम] हैं। "[और उसी से उसका जोड़ा बनाया]" यानी: हव्वा। "[ताकि वह उसके पास सुकून पाए]": ताकि वह उससे जुड़ाव और शांति महसूस करे, और यह सब स्वर्ग (जन्नत) में था। फिर उन्होंने एक और स्थिति शुरू की जो उनके (धरती पर) उतरने के बाद दुनिया में है, तो फ़रमाया: "[फिर जब उसने उसे ढँक लिया]", यह संभोग का रूपक है (2)। "[उसे एक हल्का सा गर्भ ठहर गया]", जो कुछ कोख में या पेड़ के ऊपर होता है, उसे 'हम्ल' (ज़बर के साथ) कहा जाता है। और यदि वह पीठ पर या सिर पर हो, तो उसे 'हिम्ल' (ज़ेर के साथ) कहा जाता है। याकूब ने खजूर के पेड़ के फल के लिए 'हिम्ल' (ज़ेर के साथ) का उल्लेख किया है (3)।

और अबू सईद अल-सीराफ़ी ने कहा (4): महिला के गर्भ के लिए 'हम्ल' और 'हिम्ल' दोनों शब्द कहे जाते हैं, कभी तुलना करते हुए...

(1) तफ़सीर अल-राज़ी 15/85। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/486। (3) इराब अल-कुरान लिन-नह़ास 2/167, और याकूब: वह इब्न अल-सिक्कीत है। उसकी रचना 'इस्लाह अल-मन्तिक' पृ. 3, और 'तहज़ीब अल-लुग़ह' 5/90 देखें। (4) अल-हसन बिन अब्दुल्ला बिन अल-मर्ज़ुबान, एक बग़दादी व्याकरणविद्, जिन्होंने क़िरात और भाषा पढ़ाने का काम संभाला, और इब्न मुजाहिद से कुरान पढ़ा। उन्होंने सिबावैह की किताब की व्याख्या में महारत हासिल की, और उनकी रचना 'अलिफ़ात अल-क़त' व अल-वस्ल' है। उनका निधन (368 हिजरी) में हुआ। अल-सियार 16/247।

سورة الاعراف: آیات 188 - 190۔ صفحہ 408۔

اور یہ سب مراد ہے، واللہ اعلم۔

"﴿وَمَا مَسَّنِيَ السُّوءُ إِنْ أَنَا إِلَّا نَذِيرٌ وَبَشِيرٌ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾" یہ استئنافِ کلام ہے، یعنی: مجھے جنون نہیں ہے؛ کیونکہ انہوں نے اسے جنون کی طرف منسوب کیا تھا۔ اور کہا گیا: یہ متصل ہے، اور معنی ہے: اگر میں غیب جانتا تو مجھے کوئی برائی نہ پہنچتی اور میں بچاؤ کرتا (1)۔ اور اللہ تعالیٰ کے اس قول نے اس پر دلالت کی: "﴿إِنْ أَنَا إِلَّا نَذِيرٌ وَبَشِيرٌ﴾"۔

اللہ تعالیٰ کا قول: "﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَكُم مِّن نَّفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا فَلَمَّا تَغَشَّاهَا حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِيفًا فَمَرَّتْ بِهِ فَلَمَّا أَثْقَلَت دَّعَوَا اللَّهَ رَبَّهُمَا لَئِنْ آتَيْتَنَا صَالِحًا لَّنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ (١٨٩) فَلَمَّا آتَاهُمَا صَالِحًا جَعَلَا لَهُ شُرَكَاءَ فِيمَا آتَاهُمَا فَتَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ (١٩٠)﴾"۔

اس میں سات مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: "﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَكُم مِّن نَّفْسٍ وَاحِدَةٍ﴾"۔ جمہور مفسرین نے کہا: نفسِ واحدہ سے مراد آدم [علیہ السلام] ہیں۔ "﴿وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا﴾" یعنی: حواء۔ "﴿لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا﴾": تاکہ ان سے مانوس ہوں اور اطمینان پائیں، اور یہ سب جنت میں تھا۔ پھر ایک اور حالت سے آغاز کیا جو ان کے اترنے کے بعد دنیا میں ہے، پس فرمایا: "﴿فَلَمَّا تَغَشَّاهَا﴾" یہ جماع (مباشرت) سے کنایہ ہے (2)۔ "﴿حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِيفًا﴾"، جو کچھ پیٹ میں یا درخت کی چوٹی پر ہو؛ وہ 'حَمْل' (زبر کے ساتھ) ہے؛ اور اگر وہ پیٹھ پر یا سر پر ہو؛ تو وہ 'حِمْل' (زیر کے ساتھ) ہے۔ اور یعقوب نے کھجور کے لدنے پر 'حِمْل' (زیر کے ساتھ) بھی نقل کیا ہے (3)۔

اور ابو سعید السیرافی نے کہا (4): عورت کے حمل کے لیے 'حَمْل' اور 'حِمْل' دونوں کہے جاتے ہیں، کبھی تشبیہ دیتے ہوئے...

---

(1) تفسیر رازی 15/85۔ (2) المحرر الوجیز 2/486۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 2/167، اور یعقوب: وہ ابن السکیت ہیں۔ اور ان کی کتاب اصلاح المنطق ص 3، اور تہذیب اللغۃ 5/90 دیکھیں۔ (4) الحسن بن عبد اللہ بن المرزبان، ایک بغدادی نحوی، قراتوں اور لغت کی تعلیم میں پیش پیش رہے، اور ابن مجاہد سے قرآن پڑھا، سیبویہ کی کتاب کی شرح کو عمدہ کیا، اور ان کی کتاب 'ألفات القطع والوصل' ہے۔ وفات سن (368ھ) میں ہوئی۔ السیر 16/247۔

Surah Al-A'raf: Verses 189 - 190. Page 409.

...for its hiddenness in the woman's pregnancy, and at another time for its prominence and appearance in the animal's load (1). "Hamal" (load/pregnancy) is also the infinitive of "Hamala 'alayhi Yahmilu Hamlan" when someone attacks.

{Then she carried it lightly} meaning the semen, i.e., she continued with that light load. It is said: she stands, sits, and turns around, not caring about carrying it until it became heavy. This is narrated from Al-Hasan, Mujahid, and others (2).

It was said the meaning is: the pregnancy continued with her, so it is inverted, as you say: "I put the cap in my head" [instead of head in cap]. Abdullah bin Amr (3) read: "Fa-mārat bihi" with an 'alif' and lightened, from: "Māra Yamūru" which means if something goes, comes, and acts. Ibn Abbas and Yahya bin Ya'mar read: "Fa-marat bihi" (4) lightened from "al-miryah" (doubt), i.e., she doubted what had happened to her, whether it was pregnancy, an illness, or something like that.

Second: The Almighty's saying: {When she became heavy} she became burdened with weight, as you say: "the palm trees bore fruit" (5). It was said: she entered into the state of heaviness, as you say: "he entered the morning" and "he entered the evening."

{They both called upon Allah, their Lord} The pronoun in "They both called" refers to Adam and Eve. According to this view, what is narrated in the stories of this verse is that when Eve became pregnant with her first pregnancy, she did not know what it was – and this supports the reading of those who read "Fa-marat bihi" with lightening – so she became anxious about that, and Iblis found a way to her (6).

Al-Kalbi said: Iblis came to Eve in the form of a man when she became heavy in her first pregnancy and said: "What is this in your womb?" She said: "I do not know!" He said: "I fear it might be a beast." She told that to Adam, peace be upon him. They remained in worry because of that. Then he returned to her and said: "It has a high status with Allah. If you call upon Allah and it is born as a human, will you name him after me?" She said: "Yes." He said: "For I am..."

(1) Lisan al-Arab (Hamal). (2) Reported by At-Tabari 10/618 similarly, and see Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 2/395. (3) In the copies: "Abdullah bin Umar", and what is established is from Al-Muharrar Al-Wajiz 2/486, and Al-Muhtasib 1/270. (4) Al-Qira'at Al-Shadhah p. 47, and Al-Muhtasib 1/269. (5) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 2/167. (6)

Al-Muharrar Al-Wajiz 2/486. (7) In (kh), (z), and (zha): "fa-tusammiyahu", and in (d): "fa-sammihi bi-ismi", and what is established is from (m).

सूरह अल-अराफ़: आयतें 189 - 190। पृष्ठ 409।

...स्त्री के गर्भ में इसके छिपे होने के लिए, और दूसरी बार पशु के बोझ में इसके स्पष्ट होने और दिखने के लिए (1)। "हम्ल" (बोझ/गर्भ) "हमला 'अलैहि यह्मिलु हम्लन" का स्रोत भी है: जब कोई हमला करता है।

{फिर वह इसे हल्का लेकर चली} यानी वीर्य, अर्थात: वह उस हल्के बोझ के साथ जारी रही, कहा जाता है: वह खड़ी होती है, बैठती है और मुड़ती है, और भारी होने तक इसके बोझ की परवाह नहीं करती। यह अल-हसन, मुजाहिद और अन्य से वर्णित है (2)।

कहा गया कि अर्थ है: गर्भ उसके साथ जारी रहा, तो यह उल्टा है, जैसे आप कहते हैं: "मैंने टोपी को अपने सिर में डाल दिया" [सिर को टोपी में डालने के बजाय]। अब्दुल्ला बिन अम्र (3) ने पढ़ा: "फ-मारत बिही" अलिफ़ और हल्केपन के साथ, "मार यमूरु" से: जिसका अर्थ है आना-जाना और हरकत करना। इब्न अब्बास और यह्या बिन या'मर ने पढ़ा: "फ-मरत बिही" (4) 'मिरयाह' (संदेह) से हल्का, यानी उसे जो हुआ था उस पर संदेह हुआ कि क्या वह गर्भ है या बीमारी, या ऐसा ही कुछ।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {जब वह भारी हो गई} वह वजन वाली हो गई, जैसा कि आप कहते हैं: "खजूर के पेड़ों में फल आ गए" (5)। कहा गया: वह भारीपन की स्थिति में प्रवेश कर गई, जैसे आप कहते हैं: "सुबह हो गई" और "शाम हो गई"।

{उन दोनों ने अपने रब अल्लाह को पुकारा} "पुकारा" में सर्वनाम आदम और हव्वा की ओर वापस जाता है। इस राय के अनुसार, इस आयत की कहानियों में जो वर्णित है वह यह है कि जब हव्वा पहली बार गर्भवती हुई, तो वह नहीं जानती थी कि यह क्या है - और यह उन लोगों के पाठ का समर्थन करता है जिन्होंने "फ-मरत बिही" हल्केपन के साथ पढ़ा - इसलिए वह उस पर व्याकुल हो गई, और इब्लिस को उनके पास जाने का रास्ता मिल गया (6)।

अल-कल्बी ने कहा: इब्लिस एक आदमी के रूप में हव्वा के पास आया जब वह अपनी पहली गर्भावस्था में भारी हो गई थी और कहा: "तेरे गर्भ में यह क्या है?" उसने कहा: "मुझे नहीं पता!" उसने कहा: "मुझे डर है कि यह कोई जानवर हो सकता है।" उसने यह बात आदम अलैहिस्सलाम को बताई। वे दोनों उस कारण चिंता में रहे। फिर वह उसके पास लौटा और कहा: "अल्लाह के यहाँ इसका बड़ा स्थान है, अगर तुम अल्लाह से दुआ करो और वह इंसान पैदा हो, तो क्या तुम उसका नाम मेरे नाम पर रखोगी?" उसने कहा: "हाँ।" उसने कहा: "क्योंकि मैं..."

(1) लिसान अल-अरब (हम्ल)। (2) इसे अल-तबरी ने 10/618 में इसी तरह उद्धृत किया है, और अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 2/395 देखें। (3) प्रतियों में: "अब्दुल्ला बिन उमर", और जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/486 और अल-मुहतासिब 1/270 से है। (4) अल-किरा'त अल-शाद्दा पृष्ठ 47, और अल-मुहतासिब 1/269। (5) अन-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/167। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/486। (7) (ख), (ज़), और (ज़): "फ-तुसम्मीयहु" में, और (द) में: "फ-सम्मिही बि-इस्मी", और जो (म) से स्थापित है।

سورۃ الاعراف: آیات ۱۸۹ - ۱۹۰۔ صفحہ ۴۰۹۔

...عورت کے حمل میں اس کے پوشیدہ ہونے کی وجہ سے، اور دوسری بار جانور کے بوجھ میں اس کے نمایاں ہونے اور ظاہر ہونے کی وجہ سے (۱)۔ "حَمْل" (بوجھ/حمل) "حَمَلَ علیه یَحمل حَمْلاً" کا مصدر بھی ہے: جب کوئی حملہ کرے۔

﴿فَمَرَّتْ بِهِ﴾ یعنی منی، یعنی: وہ اس ہلکے بوجھ کے ساتھ چلتی رہی، کہا جاتا ہے: وہ اٹھتی بیٹھتی اور کروٹیں بدلتی ہے، اور بھاری ہونے تک اس کے بوجھ کی پرواہ نہیں کرتی۔ یہ حسن، مجاہد اور دیگر سے مروی ہے (۲)۔

کہا گیا کہ معنی یہ ہے: حمل اس کے ساتھ جاری رہا، تو یہ مقلوب (الٹا) ہے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "میں نے ٹوپی اپنے سر میں داخل کی" [بجائے سر ٹوپی میں ڈالنے کے]۔ عبداللہ بن عمرو (۳) نے پڑھا: «فَمَارَتْ به» الف اور تخفیف کے ساتھ، «مَارَ یَمُورُ» سے: جب کوئی چیز آئے جائے اور حرکت کرے۔ ابن عباس اور یحییٰ بن یعمر نے پڑھا: «فَمَرَتْ به» (۴) 'مریہ' (شک) سے ہلکا، یعنی اسے جو لاحق ہوا اس میں شک ہوا کہ آیا وہ حمل ہے یا بیماری، یا اس جیسی کوئی چیز۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَلَمَّا أَثْقَلَت﴾ وہ بوجھل ہو گئی، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "کھجور کے درخت پھل لائے" (۵)۔ کہا گیا: وہ بوجھل پن کی حالت میں داخل ہو گئی، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "صبح کی" اور "شام کی"۔

﴿دَعَوَا اللَّهَ رَبَّهُمَا﴾ «دَعَوَا» میں ضمیر آدم اور حوا کی طرف لوٹتی ہے۔ اس قول کے مطابق، اس آیت کے قصوں میں جو مروی ہے وہ یہ ہے کہ جب حوا پہلی بار حاملہ ہوئیں تو وہ نہیں جانتی تھیں کہ

یہ کیا ہے - اور یہ ان لوگوں کی قرات کو تقویت دیتا ہے جنہوں نے تخفیف کے ساتھ «فَمَرَتْ بہ» پڑھا - چنانچہ وہ اس پر گھبرا گئیں، تو ابلیس نے ان تک پہنچنے کا راستہ پا لیا (۶)۔

کلبی نے کہا: ابلیس ایک مرد کی شکل میں حوا کے پاس آیا جب وہ پہلی بار حاملہ ہونے کی وجہ سے بوجھل ہو گئی تھیں اور کہا: "تمہارے پیٹ میں یہ کیا ہے؟" انہوں نے کہا: "میں نہیں جانتی!" اس نے کہا: "مجھے ڈر ہے کہ یہ کوئی چوپایہ ہو سکتا ہے۔" انہوں نے یہ بات آدم علیہ السلام کو بتائی۔ وہ دونوں اس وجہ سے غم و فکر میں رہے۔ پھر وہ ان کے پاس دوبارہ آیا اور کہا: "اللہ کے ہاں اس کا ایک مقام ہے، اگر تم اللہ سے دعا کرو اور وہ انسان پیدا ہو، تو کیا تم اس کا نام میرے نام پر رکھو گی؟" انہوں نے کہا: "ہاں"۔ اس نے کہا: "کیونکہ میں..."

(۱) اللسان (حمل)۔ (۲) اسے طبری نے ۶۱۸/۱۰ میں اسی طرح روایت کیا ہے، اور زجاج کی معانی القرآن ۳۹۵/۲ دیکھیں۔ (۳) نسخوں میں: "عبداللہ بن عمر" ہے، اور جو ثابت ہے وہ المحرر الوجیز ۴۸۶/۲ اور المحتسب ۱/ ۲۷۰ سے ہے۔ (۴) القراءات الشاذہ ص ۴۷، اور المحتسب ۲۶۹/۱۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۱۶۷/۲۔ (۶) المحرر الوجیز ۴۸۶/۲۔ (۷) (خ)، (ز) اور (ظ) میں: "فتسميه"، اور (د) میں: "فسميه باسمي"، اور (م) سے ثابت شدہ۔

I call upon Allah. So he came to her when she had given birth and said: "Name him after me." She asked: "And what is your name?" He replied: "Al-Harith" — and if he had named himself to her, she would have recognized him — "Abd al-Harith" (1).

Something similar is mentioned in (2) weak hadiths, in At-Tirmidhi (3) and others.

In Isra'iliyyat (Judeo-Christian traditions), there are many things that are not established, so one with a discerning heart should not rely on them. Indeed, Adam and Eve (peace be upon them), even if the Deceiver (Satan) deceived them regarding Allah, the believer is not stung from the same hole twice. Especially since it has been recorded and written, the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "He deceived them twice: [he deceived them] in Paradise, and he deceived them on earth" (5). This is supported by the recitation of Al-Sulami: "Atushrikoon" (do you [plural] associate) with the letter 'taa' (6).

And the meaning of "Salihan" (righteous/sound) means: a healthy/normal child (7).

"But when He gave them a sound [child], they assigned to Him partners in what He was given them." Scholars differed in the interpretation of the 'shirk' (association) attributed to Adam and Eve, which are:

The third: The commentators said: It was shirk in naming and description, not in worship and Lordship (8).

---

(1) Tafsir al-Baghawi 2/221, and it is weak — as the author will mention — and it is not to be paid attention to. (2) In (Kh), (Zha), and (M): "from," and what is established is from (D) and (Z), which is consistent with "Ahkam al-Qur'an" by Ibn al-Arabi 2/809, and the speech is from him. (3) Hadith (3077), and narrated by Ahmad (20117), and al-Tabari 10/623 through the path of Umar ibn Ibrahim from Qatadah from al-Hasan from Samurah ibn Jundub (may Allah be pleased with him) in a Marfu' (elevated) manner. Regarding Umar ibn Ibrahim, Ibn Adi said in "al-Kamil" 5/1700: He narrates from Qatadah what is not agreed upon. Al-Hasan al-Basri is famous for Tadlees (concealing chains), and his hearing from Samurah is not proven except for the hadith of 'Aqiqah, as in "Marasil Ibn Abi Hatim" p. 32, and "Jami' al-Tahsil" by al-Ala'i p. 198. Ibn Kathir declared this hadith defective in his Tafsir and said: Al-Hasan al-Basri himself interpreted the verse differently than this; if he had a Marfu' report from Samurah, he would not have turned away from it. (4) The word "said" is repeated in

(Kh), (D), (Z), and (M), and what is established is consistent with (Zha). (5) Narrated by al-Tabari 10/633, and Ibn Abi Hatim in his Tafsir 5/1635 (8664) - and what is between brackets is from them - from Abd al-Rahman ibn Zaid ibn Aslam, Mursal (detached). It occurred in Ibn Abi Hatim: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "He deceived them twice," Zaid said: "He deceived them in Paradise, and he deceived them on earth." (6) In the next verse, and Ibn Khalawayh mentioned the recitation in "Shadh" recitations p. 48. (7) Tafsir al-Baghawi 2/221. (8) Tafsir al-Tabari 10/629.

४१० सूरह अल-आराफ: आयत १८९ - १९०

मैं अल्लाह को पुकारती हूँ। तो वह उसके पास आया जब उसने जन्म दिया था, और कहा: "इसका नाम मेरे नाम पर रखो।" उसने पूछा: "और तुम्हारा नाम क्या है?" उसने कहा: "अल-हारिस" — और अगर उसने उसे अपना नाम बताया होता, तो वह उसे पहचान लेती — "अब्द अल-हारिस" (१)।

इसी तरह का उल्लेख (२) कमजोर हदीसों में मिलता है, जैसे तिरमिज़ी (३) और अन्य में।

इस्राइली रिवायतों में बहुत सी ऐसी बातें हैं जो प्रमाणित नहीं हैं, इसलिए समझदार व्यक्ति को उन पर भरोसा नहीं करना चाहिए। वास्तव में, आदम और हव्वा (उन पर शांति हो), भले ही धोखेबाज़ (शैतान) ने उन्हें अल्लाह के बारे में धोखा दिया हो; लेकिन एक आस्तिक को एक ही छेद से दो बार नहीं डसा जाता। विशेष रूप से जबकि यह दर्ज और लिखा गया है, अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "उसने उन्हें दो बार धोखा दिया: [उसने उन्हें] स्वर्ग में धोखा दिया, और उसने उन्हें पृथ्वी पर धोखा दिया" (५)। इसका समर्थन अल-सुलामी के पाठ से होता है: "अतुशरिकून" (क्या तुम [बहुवचन] शरीक ठहराते हो) 'ता' अक्षर के साथ (६)।

और "सालिहन" (नेक/स्वस्थ) का अर्थ है: एक स्वस्थ/सामान्य बच्चा (७)।

"फिर जब उसने उन्हें एक स्वस्थ [बच्चा] दिया, तो जो उसने उन्हें दिया था, उसमें उन्होंने उसके लिए शरीक ठहरा दिए।" आदम और हव्वा के साथ जुड़े 'शिर्क (साझा करने) की व्याख्या में विद्वानों के मतभेद हैं, जो ये हैं:

तीसरा: टीकाकारों ने कहा: यह नाम रखने और विवरण में शिर्क था, इबादत (पूजा) और रुबूबियत (प्रभुता) में नहीं (८)।

---

(१) तफ़सीर अल-बग़वी २/२२१, और यह कमज़ोर है — जैसा कि लेखक उल्लेख करेंगे — और इस पर ध्यान नहीं दिया जाना चाहिए। (२) (ख़ा), (ज़ा), और (मी) में: "से", और जो स्थापित है वह (दाल) और (ज़ा) से है, जो इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-क़ुरान" २/८०९ के अनुरूप है, और भाषण उन्हीं का है। (३) हदीस (३०७७), और अहमद (२०११७), और अल-तबारी १०/६२३ द्वारा उमर बिन इब्राहिम के माध्यम से कतादह से अल-हसन से समुरह बिन जुंदुब (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के माध्यम से मरफ़ू(उन्नत) तरीके से वर्णित है। उमर बिन इब्राहिम के बारे में, इब्न आदि ने "अल-कामिल" ५/१७०० में कहा है: वह कतादह से वह रिवायत करते हैं जो मान्य नहीं है। अल-हसन अल-

बसरी तदलीस (श्रृंखला छिपाने) के लिए प्रसिद्ध हैं, और समुरह से उनकी सुनवाई हदीस-ए-अक़ीक़ा के अलावा सिद्ध नहीं है, जैसा कि "मरासील इब्न अबी हातिम" पृष्ठ ३२ और अल-अलाई की "जामि अल-तहसील" पृष्ठ १९८ में है। इब्न कसीर ने अपनी तफ़सीर में इस हदीस को दोषपूर्ण बताया है और कहा है: अल-हसन अल-बसरी ने स्वयं इस आयत की व्याख्या इसके अलावा की है; अगर उनके पास समुरह से मरफू रिपोर्ट होती, तो वे उससे नहीं मुड़ते। (४) शब्द "कहा" (ख़ा), (दाल), (ज़ा) और (मी) में दोहराया गया है, और जो स्थापित है वह (ज़ा) के अनुरूप है। (५) अल-तबारी १०/६३३ द्वारा वर्णित, और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर ५/१६३५ (८६६४) में - और उनके बीच कोष्ठक में जो है - अब्दुर रहमान बिन ज़ैद बिन असलम से, मुरसल (विच्छिन्न)। इब्न अबी हातिम में यह आया है: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "उसने उन्हें दो बार धोखा दिया," ज़ैद ने कहा: "उसने उन्हें स्वर्ग में धोखा दिया, और उसने उन्हें पृथ्वी पर धोखा दिया।" (६) अगली आयत में, और इब्न खलवाय ने "शाज़" पाठों के पृष्ठ ४८ में इस पाठ का उल्लेख किया है। (७) तफ़सीर अल-बग़वी २/२२१। (८) तफ़सीर अल-तबारी १०/६२९।

۴۱۰ سورہ اعراف: آیت ۱۸۹ - ۱۹۰

میں اللہ کو پکارتی ہوں۔ تو وہ اس کے پاس آیا جب وہ جن چکی تھی، تو اس نے کہا: اسے میرے نام پر نام دو۔ اس نے پوچھا: تمہارا نام کیا ہے؟ اس نے کہا: الحارث - اور اگر وہ اسے اپنا نام بتاتا تو وہ اسے پہچان لیتی - عبد الحارث (۱)۔

اور اسی طرح کا تذکرہ (۲) ضعیف احادیث میں ہے، ترمذی (۳) اور دیگر میں۔

اور اسرائیلیات میں بہت سی ایسی چیزیں ہیں جن کا کوئی ثبات نہیں، لہذا جس کے پاس دل (سمجھ) ہے وہ ان پر تکیہ نہ کرے، کیونکہ آدم اور حوا علیہما السلام کو اگرچہ دھوکہ دینے والے (شیطان) نے اللہ کے بارے میں دھوکے میں رکھا، لیکن مومن ایک سوراخ سے دو بار نہیں ڈسا جاتا۔ اس کے باوجود کہ یہ تحریر شدہ اور مکتوب ہے، رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اس نے ان دونوں کو دو بار دھوکہ دیا: [اس نے انہیں] جنت میں دھوکہ دیا، اور اس نے انہیں زمین میں دھوکہ دیا" (۵)۔

اور اس کی تائید السلمی کی قرات سے ہوتی ہے: "أتُشْرِکون" تاء کے ساتھ (۶)۔

اور "صَلِحاً" کا معنی ہے: تندرست/مکمل بچہ (۷)۔

"پس جب اس نے ان دونوں کو تندرست [بچہ] عطا کیا تو انہوں نے اس کی دی ہوئی چیز میں اس کے لیے شریک ٹھہرا لیے"۔ اور علما نے آدم اور حوا کی طرف منسوب شرک کی تاویل میں اختلاف کیا ہے، اور وہ یہ ہیں:

تیسری بات: مفسرین نے کہا: یہ نام رکھنے اور صفت میں شرک تھا، عبادت اور ربوبیت میں نہیں (۸)۔

(١) تفسیر بغوی ٢/٢٢١، اور یہ ضعیف ہے ۔ جیسا کہ مصنف ذکر کریں گے ۔ اور اس کی طرف توجہ نہیں دی جاتی۔ (٢) (خ) اور (ظ) اور (م) میں: "من"، اور جو ثابت ہے وہ (د) اور (ز) سے ہے، اور وہ ابن العربی کی "احکام القرآن" ٢/٨٠٩ کے موافق ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (٣) حدیث (٣٠٧٧)، اور اسے احمد (٢٠١١٧)، اور طبری ١٠/٦٢٣ نے عمر بن ابراہیم کے واسطے سے قتادہ سے انہوں نے حسن سے انہوں نے سمرہ بن جندب رضی اللہ عنہ سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ اور عمر بن ابراہیم کے بارے میں ابن عدی نے "الکامل" ٥/ ١٧٠٠ میں کہا ہے: وہ قتادہ سے ایسی چیزیں روایت کرتے ہیں جن پر اتفاق نہیں کیا جاتا۔ اور حسن بصری تدلیس کے لیے مشہور ہیں، اور ان کا سمرہ سے سننا سوائے عقیقہ کی حدیث کے ثابت نہیں ہے، جیسا کہ "مراسیل ابن ابی حاتم" ص ٣٢، اور علائی کی "جامع التحصیل" ص ١٩٨ میں ہے۔ اور ابن کثیر نے اپنی تفسیر میں اس حدیث کو معلول قرار دیا ہے اور کہا ہے: حسن بصری نے خود اس آیت کی تفسیر اس کے علاوہ کی ہے، اگر ان کے پاس سمرہ سے مرفوع روایت ہوتی تو وہ اس سے انحراف نہ کرتے۔ (٤) لفظ "قال" (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں مکرر ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) کے موافق ہے۔ (٥) اسے طبری ١٠/٦٣٣، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر ٥/ ١٦٣٥ (٨٦٦٤) میں - اور جو ان میں قوسین کے درمیان ہے - عبدالرحمن بن زید بن اسلم سے، مرسلاً روایت کیا ہے۔ اور ابن ابی حاتم کے ہاں یہ آیا ہے: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اس نے انہیں دو بار دھوکہ دیا"، زید نے کہا: "اس نے انہیں جنت میں دھوکہ دیا، اور زمین میں دھوکہ دیا"۔ (٦) اگلی آیت میں، اور ابن خالویہ نے "شاذ قراتوں" ص ٤٨ میں اس قرات کا ذکر کیا ہے۔ (٧) تفسیر بغوی ٢/٢٢١۔ (٨) تفسیر طبری ١٠/٦٢٩۔

The scholars of meanings (linguistic exegesis) said: They did not mean that Al-Harith was their Lord by naming their son Abd al-Harith, but rather they intended that Al-Harith was the cause of the child's salvation, so they named him after him, just as a man calls himself the slave of his guest as a gesture of humility towards him, not because the guest is his Lord(1), as Hatim [al-Tai] said:

"And I am the slave of the guest as long as he stays, and there is nothing in me but that character of a slave(2)."

Others said: This refers to the human race in general, explaining the condition of polytheists among the descendants of Adam, peace be upon him, and this is what should be relied upon. So the phrase "They attributed to Him [partners]" refers to the male and the female: the disbelievers, meaning both genders. This is indicated by: "Exalted is Allah above what they associate [with Him]" and He did not say: "what they both associate," and this is a good opinion.

It was also said: The meaning of "He it is who created you from a single soul" is from a single form and a single shape, "and made from it its mate" i.e., of its own kind, "so when he covered her" meaning the two sexes. According to this view, there is no mention of Adam and Eve in the verse(3). So when He gives them a righteous, healthy, and normal child as they desired, they divert him from his natural disposition (fitrah) to polytheism; this is the act of polytheists(4). The Prophet (ﷺ) said: "No child is born except upon the fitrah - in another narration: upon this faith - then his parents make him a Jew, a Christian, or a Magian"(5).

Ikrimah said: It did not specify Adam, but made it general for all creation after Adam(6). Al-Husayn ibn al-Fadl said: This is more appealing to people of insight than the first view(7); because of what is in the [second] view...

---

(1) This is a statement based on a false report, so it is not to be relied upon. (2) Al-Waseet by al-Wahidi 2/435, Tafsir al-Baghawi 2/221, Tafsir al-Razi 15/88, and the verse is in the Diwan of Hatim al-Tai p. 44, and in it: "illa tilka", instead of: "illa teeka". (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/167. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/486. (5) Previously mentioned 7/148. (6) Reported by al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 3/116, and al-Baghawi in his Tafsir 2/222. (7) His saying: "than the first view", from (Z).

अर्थ के विद्वानों (भाषाविदों) ने कहा: उनका यह आशय नहीं था कि अल-हारिस उनका रब है, जब उन्होंने अपने बेटे का नाम अब्दुल-हारिस रखा, बल्कि उनका इरादा यह था कि अल-हारिस बच्चे के बचाव का कारण था, इसलिए उन्होंने उसके नाम पर उसका नाम रखा, ठीक वैसे ही जैसे कोई आदमी विनम्रता के तौर पर खुद को अपने मेहमान का दास कहता है, इसलिए नहीं कि मेहमान उसका रब है(1), जैसा कि हातिम [अल-ताई] ने कहा:

"और मैं मेहमान का दास हूँ जब तक वह ठहरता है, और मुझमें दास के उस स्वभाव के अलावा और कुछ नहीं है(2)।"

एक समूह ने कहा: यह मानव जाति को संदर्भित करता है, और आदम (उन पर शांति हो) के वंशजों में से मुशरिकों (बहुदेववादियों) की स्थिति का वर्णन करता है, और इसी पर भरोसा किया जाना चाहिए। तो उनका कहना: "उन्होंने उसके लिए (साझेदार) ठहराए" का अर्थ नर और मादा: काफिरों से है, और इससे दोनों लिंग अभिप्रेत हैं। इसका प्रमाण यह है: "अल्लाह बहुत ऊँचा है उस शिर्क से जो वे करते हैं" और उन्होंने यह नहीं कहा: "जो वे दोनों करते हैं", और यह एक अच्छी बात है।

और यह भी कहा गया: "वही है जिसने तुम्हें एक जान से पैदा किया" का अर्थ है: एक ही रूप और एक ही आकृति से, "और उसी से उसका जोड़ा बनाया" यानी: उसकी अपनी नस्ल से, "फिर जब उसने उसे ढाँप लिया" यानी दोनों लिंगों को। इस राय के अनुसार, आयत में आदम और हव्वा का कोई उल्लेख नहीं है(3)। फिर जब वह उन्हें एक नेक, स्वस्थ और सामान्य बच्चा देता है जैसा वे चाहते थे; तो वे उसे फितरत (प्राकृतिक स्वभाव) से हटाकर शिर्क(बहुदेववाद) की ओर मोड़ देते हैं, तो यह मुशरिकों का कार्य है(4)। पैगंबर (ﷺ) ने कहा: "हर बच्चा फितरत पर पैदा होता है - एक रिवायत में: इसी धर्म पर - फिर उसके माता-पिता उसे यहूदी, ईसाई या मजूसी (पारसी) बना देते हैं"(5)।

इक्रमा ने कहा: इसने आदम को विशिष्ट नहीं किया, बल्कि इसे आदम के बाद सभी सृष्टि के लिए सामान्य बना दिया(6)। अल-हुसैन बिन अल-फदल ने कहा: और यह विचारकों को पहली राय की तुलना में अधिक पसंद है(7); क्योंकि इस राय में जो है...

---

(1) यह एक निराधार खबर पर आधारित कथन है, इसलिए इस पर भरोसा नहीं किया जाना चाहिए।
(2) अल-वासीत (अल-वाहिदी द्वारा) 2/435, तफ़सीर अल-बग़वी 2/221, तफ़सीर अल-राज़ी

15/88, और यह शेर हातिम अल-ताई के दीवान (पृष्ठ 44) में है, और उसमें: "إلا تلك" के बजाय "إلا تيك" है। (3) इराब अल-कुरान (अन-नहस द्वारा) 2/167। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/486। (5) पहले उल्लेख किया गया 7/148। (6) अन-नहस ने माआनी अल-कुरान 3/116 में और अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 2/222 में इसका उल्लेख किया है। (7) उनका कहना: "पहली राय से", (ظ) से।

اہلِ معانی نے کہا: ان دونوں کا یہ مطلب نہیں تھا کہ حارث ان کا رب ہے، جب انہوں نے اپنے بیٹے کا نام عبدالحارث رکھا، بلکہ ان کا مقصد یہ تھا کہ حارث بچے کی نجات کا سبب تھا، چنانچہ انہوں نے اس کے نام پر اس کا نام رکھا، جیسا کہ ایک آدمی عاجزی کے طور پر اپنے مہمان کا غلام کہلاتا ہے، نہ کہ اس لیے کہ مہمان اس کا رب ہے(۱)، جیسا کہ حاتم [طائی] نے کہا:

"اور میں مہمان کا غلام ہوں جب تک وہ ٹھہرا رہے، اور مجھ میں غلام کی اس خصلت کے علاوہ کچھ نہیں ہے(۲)۔"

ایک گروہ نے کہا: یہ نوعِ انسانی کی طرف لوٹتا ہے، اور حضرت آدم علیہ السلام کی اولاد میں سے مشرکین کے حال کی وضاحت کرتا ہے، اور یہی قابلِ اعتماد قول ہے۔ چنانچہ اللہ کا قول: "انہوں نے اس کے لیے (شریک) ٹھہرائے" سے مراد مرد اور عورت: کافر ہیں، اور اس سے دونوں صنفیں مراد ہیں، اور اس پر دلیل یہ قول ہے: "اللہ بہت بلند ہے اس شرک سے جو وہ کرتے ہیں" اور یہ نہیں فرمایا: "وہ دونوں کرتے ہیں"، اور یہ ایک اچھی بات ہے۔

اور کہا گیا: معنی یہ ہے "وہی ہے جس نے تمہیں ایک جان سے پیدا کیا" یعنی: ایک ہی ہیئت اور ایک ہی شکل سے، "اور اسی سے اس کا جوڑا بنایا" یعنی: اسی کی جنس سے، "پھر جب اس نے اسے ڈھانپ لیا" یعنی دونوں صنفیں۔ اس قول کے مطابق آیت میں آدم و حوا کا ذکر نہیں ہے(۳)۔ پس جب وہ انہیں نیک، تندرست اور درست بچہ دیتا ہے جیسا انہوں نے چاہا تھا؛ تو وہ اسے فطرت سے ہٹا کر شرک کی طرف لے جاتے ہیں، تو یہ مشرکوں کا فعل ہے(۴)۔ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "ہر بچہ فطرت پر پیدا ہوتا ہے - ایک روایت میں: اسی ملت پر - پھر اس کے والدین اسے یہودی، نصرانی یا مجوسی بنا دیتے ہیں"(۵)۔

عکرمہ نے کہا: اس نے آدم کو خاص نہیں کیا، بلکہ اسے آدم کے بعد تمام مخلوق کے لیے عام کر دیا(۶)۔ اور حسین بن فضل نے کہا: اور یہ اہل نظر کے نزدیک پہلے قول سے زیادہ پسندیدہ ہے(۷)؛ کیونکہ اس قول میں...

---

(۱) یہ ایک باطل خبر پر مبنی کلام ہے، لہٰذا اس پر بھروسہ نہیں کیا جائے گا۔ (۲) الوسیط للواحدی ۴۳۵/۲، تفسیر البغوی ۲۲۱/۲، تفسیر الرازی ۸۸/۱۵، اور یہ شعر دیوانِ حاتم الطائی ص ۴۴ میں ہے، اور اس میں: "إلا تلك" ہے، بجائے: "إلا تيك" کے۔ (۳) إعراب القرآن للنحاس ۱٦۷/۲۔ (۴) المحرر الوجیز ۴۸۶/۲۔ (۵) سلف ۱۴۸/۷۔ (۶) اسے نحاس نے معانی القرآن ۱۱٦/۳ اور بغوی نے اپنی تفسیر ۲۲۲/۲ میں ذکر کیا ہے۔ (۷) ان کا قول: "پہلے قول سے"، (ظ) سے۔

The first is from the annexing of greatness to the Prophet of God, Adam. The people of Madinah and Asim read: «shirkan» (partnership) in the singular (1). Abu Amr and the rest of the people of Kufa read it in the plural (2), like the pattern: 'fu'ala', the plural of 'sharik'. Al-Akhfash Sa'id rejected the first reading (3), but it is correct based on the omission of the annexed word, meaning: they gave him something possessing partnership, like: {And ask the town} [Yusuf: 82], so the meaning returns to their having given Him partners. Fourth: The verse indicates that pregnancy is a type of illness. Ibn al-Qasim and Yahya narrated from Malik that he said: The beginning of pregnancy is glad tidings (4) and joy, and its end is an illness among illnesses. This which Malik said—that it is an illness—is supported by the literal meaning of His saying: {They both called upon Allah, their Lord.} This condition is observed in pregnant women (5), and because of the gravity of the matter and the severity of the situation, her death was made martyrdom, as mentioned in the Hadith (6). And if this is established from the literal meaning of the verse, then the condition of the pregnant woman is like the condition of the sick person in their actions. There is no disagreement among the scholars of the cities that the actions of a sick person regarding what they gift or show favor in are within their third (of their estate).

(1) Nafi', Abu Ja'far al-Madani, and Asim in the narration of Shu'bah read it this way. Al-Sab'ah p. 299, Al-Taysir p. 115, and Al-Nashr 2/273. (2) Hamza, Al-Kisa'i, and Asim in the narration of Hafs, Abu Amr al-Basri, Ibn Kathir al-Makki, and Ibn Amir al-Shami read it this way. Al-Sab'ah p. 299 and Al-Taysir p. 115. (3) In "Ma'ani al-Quran" by him 2/539-540, and the author quoted it from him via "I'rab al-Quran" by Al-Nahhas 2/167-168, and what preceded it and followed it. (4) In (z), (zh), and (m): 'yusr' (ease), and what is established is from (kh) and (d), which is in accordance with Al-Muwatta 2/764, and "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi 2/809, and the speech is from him. (5) In the copies: 'Al-Hummal', and we did not find this plural, and what is established is from "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi. (6) Narrated by Malik in Al-Muwatta 1/233-234, Ahmad (23753), Abu Dawood (3111), and Al-Nasa'i 4/14 from the hadith of Jabir bin Atik, may Allah be pleased with him, raised to the Prophet, with the wording: «Martyrdom is seven types besides being killed in the way of Allah...» and mentioned: «A woman who dies 'bi-jum'' is a martyr.» His saying 'dies bi-jum'' means: dying in childbirth with her child in her womb not yet born while its creation is complete. As in the commentary of Al-Sindi on Musnad Ahmad.

४१२ सूरह अल-अराफ: आयत १८९ - १९०

पहला अल्लाह के नबी आदम की महानता के संबंध से है। मदीना के लोगों और आसिम ने पढ़ा है: «शिरकन» (साझेदारी) एकवचन में (१)। अबू अम्र और कूफा के बाकी लोगों ने इसे बहुवचन में पढ़ा है (२), जैसे: 'फुअला' के पैटर्न पर, 'शरीक' का बहुवचन। अल-अख्फश सईद ने पहली किरात (पढ़ने के तरीके) को खारिज कर दिया (३), लेकिन यह मज़ाफ़ (सम्बद्ध शब्द) के विलोप के आधार पर सही है, यानी: उन्होंने उसे साझेदारी वाला बनाया, जैसे: {और बस्ती से पूछो} [यूसुफ: ८२], तो अर्थ यह निकलता है कि उन्होंने उसके लिए शरीक (साझेदार) ठहराए। चौथा: आयत यह दर्शाती है कि गर्भावस्था रोगों में से एक रोग है। इब्न अल-कासिम और यह्या ने मालिक से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: गर्भावस्था की शुरुआत शुभ समाचार (४) और हर्ष है, और इसका अंत रोगों में से एक रोग है। और यह जो मालिक ने कहा कि यह एक बीमारी है, यह उनके इस कथन के ज़ाहिरी (स्पष्ट) अर्थ से मिलता है: {उन दोनों ने अल्लाह, अपने रब को पुकारा।} और यह स्थिति गर्भवती महिलाओं में देखी जाती है (५), और मामले की गंभीरता और परिस्थिति की गंभीरता के कारण, उसकी मृत्यु को शहादत (बलिदान) माना गया है, जैसा कि हदीस में आया है (६)। और यदि यह आयत के ज़ाहिरी अर्थ से सिद्ध हो जाता है, तो गर्भवती महिला की स्थिति उसके कार्यों में बीमार व्यक्ति की स्थिति की तरह है। शहरों के विद्वानों के बीच इस बात में कोई मतभेद नहीं है कि बीमार व्यक्ति जो दान करता है या पक्षपात करता है, वह उसके तिहाई (संपत्ति के तीसरे हिस्से) में होता है।

(१) इसे नाफी, अबू जाफर अल-मदनी और शोबा की रिवायत में आसिम ने पढ़ा है। अल-सबआ पृ. २९९, अल-तयसीर पृ. ११५, और अल-नश्र २/२७३। (२) इसे हमज़ा, अल-किसाई और हफ़्स की रिवायत में आसिम, अबू अम्र अल-बसरी, इब्न कसीर अल-मक्की और इब्न आमिर अल-शामी ने पढ़ा है। अल-सबआ पृ. २९९ और अल-तयसीर पृ. ११५। (३) उनकी पुस्तक "मआनी अल-कुरान" २/५३९-५४० में, और लेखक ने इसे अल-नहहास की "इराब अल-कुरान" २/१६७-१६८ के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है, और जो उससे पहले और उसके बाद है। (४) (ज़), (ज़), और (म) में: 'युस्र' (आसानी), और जो स्थापित है वह (ख) और (द) से है, जो अल-मुवत्ता २/७६४ और इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" २/८०९ के अनुरूप है, और कथन उन्हीं का है। (५) प्रतियों में: 'अल-हुम्माल', और हमें यह बहुवचन नहीं मिला, और जो स्थापित है वह इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" से है। (६) इसे मालिक ने अल-मुवत्ता १/२३३-२३४ में, अहमद (२३७५३), अबू दाऊद (३१११), और अल-नसाई ४/१४ में जाबिर बिन अतीक रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से मरफ़ूअ रिवायत

किया है, जिसके शब्द हैं: «अल्लाह की राह में मारे जाने के अलावा शहादत सात प्रकार की है...» और उल्लेख किया: «जो महिला 'बि-जुम' मरती है वह शहीद है।» उनका कहना 'बि-जुम मरती है' का अर्थ है: प्रसव काल में मरना जबकि उसका बच्चा उसके पेट में हो और अभी पैदा न हुआ हो जबकि उसकी रचना पूर्ण हो चुकी हो। जैसा कि मसनद अहमद पर अल-सिंदी की टीका में है।

۴۱۲ سورة الاعراف: آیات ۱۸۹ - ۱۹۰

پہلا اللہ کے نبی آدم کی عظمت کی نسبت سے ہے۔ اہلِ مدینہ اور عاصم نے پڑھا ہے: «شِرْكاً» واحد کے صیغے میں (۱)۔ اور ابو عمرو اور دیگر اہلِ کوفہ نے جمع کے صیغے میں (۲)، «فُعَلاء» کے وزن پر، جو «شریک» کی جمع ہے۔ اور الاخفش سعید نے پہلی قراءت کا انکار کیا ہے (۳)، حالانکہ وہ مضاف کے حذف ہونے پر صحیح ہے، یعنی: انہوں نے اس کے لیے شرکت والا بنایا، جیسے: ﴿وَسْئَلِ الْقَرْيَةَ﴾ [یوسف: ۸۲]، تو معنی اس طرف لوٹتا ہے کہ انہوں نے اس کے لیے شریک ٹھہرائے۔ چوتھی بات: آیت اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ حمل بیماریوں میں سے ایک بیماری ہے۔ ابن القاسم اور یحییٰ نے مالک سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: حمل کی ابتدا خوشخبری (۴) اور مسرت ہے، اور اس کا آخر بیماریوں میں سے ایک بیماری ہے۔ اور یہ بات جو مالک نے کہی کہ یہ ایک بیماری ہے، اللہ تعالیٰ کے اس قول کے ظاہر سے ثابت ہے: ﴿دَعَوَا اللَّهَ رَبَّهُمَا﴾ اور یہ حال حاملہ خواتین میں مشاہدہ کیا جاتا ہے (۵)، اور معاملے کی عظمت اور سنگینی کی وجہ سے، اس کی موت کو شہادت قرار دیا گیا، جیسا کہ حدیث میں وارد ہوا ہے (۶)۔ اور جب یہ بات آیت کے ظاہر سے ثابت ہوگئی؛ تو حاملہ کا حال اس کے افعال میں مریض کے حال کی طرح ہے۔ اور شہروں کے علماء کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ مریض کا وہ فعل جو وہ ہبہ کرنے یا رعایت دینے میں کرتا ہے، وہ اس کے ایک تہائی (ترکہ) میں ہوتا ہے۔

(۱) اسے نافع، ابو جعفر مدنی اور شعبہ کی روایت میں عاصم نے پڑھا ہے۔ السبعة ص ۲۹۹، والتیسیر ص ۱۱۵، والنشر ۲۷۳/۲۔ (۲) اسے حمزہ، کسائی اور حفص کی روایت میں عاصم، ابو عمرو بصری، ابن کثیر مکی اور ابن عامر شامی نے پڑھا ہے۔ السبعة ص ۲۹۹ اور التیسیر ص ۱۱۵۔ (۳) ان کی کتاب "معانی القرآن" ۵۳۹/۲ - ۵۴۰ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کی

"إعراب القرآن" ۱۶۷/۲-۱۶۸ کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے، اور جو اس سے پہلے اور اس کے بعد ہے۔ (۴) (ز) اور (ظ) اور (م) میں: «یسر» (آسانی) ہے، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (خ) اور (د) سے ہے، اور یہی مؤطا ۷۶۴/۲، اور ابن العربی کی "أحكام القرآن" ۸۰۹/۲ کے موافق ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (۵) نسخوں میں: «الحُمَّال» ہے، اور ہمیں اس جمع کا پتا نہیں چلا، اور ثابت شدہ وہی ہے جو ابن العربی کی "أحكام القرآن" میں ہے۔ (۶) اسے مالک نے مؤطا ۲۳۳/۱ - ۲۳۴ میں، احمد نے (۲۳۷۵۳)، ابو داؤد نے (۳۱۱۱)، اور نسائی نے ۱۴/۴ میں جابر بن عتیک رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مرفوعاً ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: «الشهادةُ سبعٌ سوى القتل في سبيل الله..» اور ذکر کیا: «المرأة تموت بجمع شهيدة»۔ اور ان کا قول «تموت بجمع» یعنی: وہ نفاس کی حالت میں مرے اور اس کا بچہ اس کے پیٹ میں ہو، ابھی پیدا نہ ہوا ہو اور اس کی تخلیق مکمل ہو چکی ہو۔ جیسا کہ مسند احمد پر حاشیہ سندی میں ہے۔

Abu Hanifa and al-Shafi'i said: This only applies to a pregnant woman in the state of labor; as for before that, it does not. They argued that pregnancy is a natural habit, and the norm is safety. We say: Likewise, most illnesses are usually safe, and sometimes one who is not ill dies (1).

Fifthly: Malik said: If six months have passed for a pregnant woman from the day she conceived, she is not allowed to dispose of her property except for one-third (2). Whoever divorces his wife irrevocably while she is pregnant, and when six months have passed for her, he wants to take her back; he is not allowed to do so because she is considered ill, and the marriage of an ill person is not valid (3).

Sixthly: Yahya said: I heard Malik saying regarding a man attending a battle: If he has advanced in the ranks for combat, he is not allowed to dispose of any of his wealth except for one-third, and he is in the position of a pregnant woman and a sick person whose condition is feared (4). Those imprisoned for execution in retaliation (qisas) are also included in this. Abu Hanifa, al-Shafi'i, and others disagreed on this.

Ibn al-Arabi said (5): If you consider it thoroughly, you will have no doubt that the one imprisoned for execution is in a more severe state than the sick person, and denying that is an oversight in consideration; for the cause of death is present in both, just as illness is a cause of death. Allah Almighty said: {And you had indeed wished for death before you encountered it; now you have seen it, and you are looking on.} [Al Imran: 143]. And Ruwaishid al-Ta'i said: O rider urging on his beast, ask the tribe of Asad, what is this sound? And tell them to hasten with excuses and seek a word that clears you, for I am death (6).

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/810. (2) Al-Muwatta 2/765. (3) Al-Nawadir wal-Ziyadat 4/560. (4) Al-Muwatta 2/765. (5) In Ahkam al-Qur'an 2/810, and what precedes it is from him. (6) Salaf al-Baytan 3/91.

सूरह अल-आराफ़: आयतें 189 - 190 413

अबू हनीफा और अल-शाफ़ई ने कहा: यह केवल प्रसव पीड़ा की स्थिति में गर्भवती महिला के लिए होता है; जहाँ तक उससे पहले की बात है, तो नहीं। उन्होंने तर्क दिया कि गर्भावस्था एक सामान्य बात है, और इसमें सुरक्षा की संभावना अधिक होती है। हमने कहा: इसी तरह, अधिकांश बीमारियाँ आमतौर पर सुरक्षित होती हैं, और कभी-कभी वह व्यक्ति भी मर जाता है जो बीमार नहीं होता (1)।

पांचवां: मलिक ने कहा: यदि गर्भवती महिला को गर्भ धारण किए हुए छह महीने बीत चुके हैं, तो उसे अपनी संपत्ति के एक-तिहाई से अधिक खर्च करने की अनुमति नहीं है (2)। और जिसने अपनी गर्भवती पत्नी को पक्का (बाइन) तलाक दे दिया, फिर जब उसके छह महीने बीत गए, और उसने उससे दोबारा शादी करनी चाही, तो उसे इसका अधिकार नहीं था; क्योंकि वह बीमार मानी जाती है, और बीमार व्यक्ति का विवाह मान्य नहीं होता (3)।

छठा: यह्या ने कहा: मैंने मलिक को युद्ध में उपस्थित व्यक्ति के बारे में कहते सुना: यदि वह युद्ध के लिए कतारों में आगे बढ़ गया है, तो उसे अपनी संपत्ति का एक-तिहाई से अधिक खर्च करने की अनुमति नहीं है, और वह उस गर्भवती और बीमार व्यक्ति की स्थिति में है जिसकी जान का खतरा हो (4)। इसमें प्रतिशोध (क़िसास) के लिए कैद किए गए व्यक्ति भी शामिल हैं। अबू हनीफा, अल-शाफ़ई और अन्य ने इस पर असहमति जताई।

इब्न अल-अरबी ने कहा (5): यदि आप गहराई से विचार करें, तो आपको इसमें कोई संदेह नहीं होगा कि वध के लिए कैद व्यक्ति की स्थिति बीमार व्यक्ति से अधिक गंभीर है, और इसे नकारना विचार में लापरवाही है; क्योंकि दोनों ही मामलों में मृत्यु का कारण मौजूद है, जैसे बीमारी मृत्यु का एक कारण है। अल्लाह तआला ने कहा: {और तुम तो मौत की तमन्ना करते थे इससे पहले कि उससे तुम्हारा सामना होता, सो अब तुमने उसे देख लिया और तुम देख रहे हो।} [आल इमरान: 143]। और रुवैशिद अल-ताई ने कहा: हे अपनी सवारी को हाँकने वाले सवार, बनी असद से पूछो कि यह कैसी आवाज़ है? और उनसे कहो कि बहाने बनाने में जल्दी करें और ऐसा शब्द खोजें जो तुम्हें निर्दोष साबित करे, क्योंकि मैं ही मौत हूँ (6)।

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/810। (2) अल-मुवत्ता 2/765। (3) अल-नवादिर वल-ज़ियादत 4/560। (4) अल-मुवत्ता 2/765। (5) अहकाम अल-कुरान 2/810 में, और इससे पहले का हिस्सा उन्हीं का है। (6) सलफ अल-बैतान 3/91।

سورۃ الاعراف: آیات ۱۸۹ - ۱۹۰ ۴۱۳

امام ابوحنیفہ اور امام شافعی نے فرمایا: یہ حکم صرف اس حاملہ عورت کے لیے ہے جو دردِ زہ (لیبر) کی حالت میں ہو، اس سے پہلے نہیں۔ انہوں نے یہ دلیل دی کہ حمل ایک عام عادت ہے اور اس میں غالب حالت سلامتی کی ہوتی ہے۔ ہم نے کہا: اسی طرح اکثر بیماریاں بھی ایسی ہیں جن میں غالب حالت سلامتی کی ہوتی ہے، حالانکہ کبھی وہ شخص بھی مر جاتا ہے جو بیمار نہیں ہوتا (۱)۔

پانچویں بات: امام مالک نے فرمایا: جب حاملہ کو حمل ٹھہرے ہوئے چھ ماہ گزر جائیں تو اس کے لیے اپنے مال میں ایک تہائی سے زیادہ کا تصرف جائز نہیں ہے (۲)۔ اور جس نے اپنی حاملہ بیوی کو طلاقِ بائن دے دی، پھر جب اس پر چھ ماہ گزر گئے تو اس نے رجوع کرنا چاہا، تو اسے اس کا حق نہیں؛ کیونکہ وہ بیمار کے حکم میں ہے، اور بیمار کا نکاح درست نہیں ہوتا (۳)۔

چھٹی بات: یحییٰ نے کہا: میں نے امام مالک کو اس شخص کے بارے میں فرماتے سنا جو جنگ میں حاضر ہو: جب وہ لڑائی کے لیے صفوں میں آگے بڑھ جائے تو اس کے لیے اپنے مال میں ایک تہائی سے زیادہ کا فیصلہ کرنا جائز نہیں، اور وہ اس حاملہ اور مریض کے درجے میں ہے جس کی جان کا خوف ہو (۴)۔ قصاص میں قتل کے لیے قید شخص کو بھی اسی کے ساتھ لاحق کیا جائے گا۔ امام ابوحنیفہ، امام شافعی اور دیگر نے اس میں اختلاف کیا ہے۔

ابن العربی نے کہا (۵): اور اگر آپ گہرائی سے غور کریں تو آپ کو اس میں کوئی شک نہیں رہے گا کہ قتل کے لیے قید شخص کی حالت مریض سے زیادہ سخت ہے، اور اس کا انکار کرنا غور و فکر میں غفلت ہے؛ کیونکہ ان دونوں کے پاس موت کا سبب موجود ہے، جس طرح بیماری موت کا

سبب ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور یقیناً تم موت کی تمنا کرتے تھے اس سے پہلے کہ تم اس سے ملو، پس اب تم نے اسے دیکھ لیا اور تم دیکھ رہے ہو۔} [آلِ عمران: ۱۴۳]۔ اور رویشد الطائی نے کہا: اے اپنے جانور کو ہانکنے والے سوار، بنی اسد سے پوچھو کہ یہ کیسی آواز ہے؟ اور ان سے کہہ دو کہ عذر پیش کرنے میں جلدی کریں اور ایسی بات تلاش کریں جو تمہیں بری کر دے، کیونکہ میں ہی موت ہوں (۶)۔

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۸۱۰۔ (۲) الموطأ ۲ / ۷۶۵۔ (۳) النوادر والزیادات ۴/ ۵۶۰۔ (۴) الموطأ ۲ / ۷۶۵۔ (۵) احکام القرآن ۲/ ۸۱۰ میں، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی انہی کا ہے۔ (۶) سلف البیتان ۳/ ۹۱۔

414 Surah Al-A'raf: Verses 189 - 192

And among what proves this is the words of the Almighty: {When they came upon you from above you and from below you, and when eyes shifted [in fear] and hearts reached the throats} [Al-Ahzab: 10]. So how can Al-Shafi'i and Abu Hanifa say: The severe state is only during combat, when Allah, the Almighty, has informed about the resistance of the enemy and the approach of the two groups with this greatest state of hearts reaching the throats, and of ill-founded suspicion towards Allah, and of the shaking and agitation of hearts? Is this a state you see in a sick person or not? There is no doubt about this for an objective person, and this is for one whose belief is firm, who has struggled for the sake of Allah with a true struggle, and witnessed the Messenger and his signs, so what about us?!

The seventh [point]: Our scholars differed regarding a passenger on a ship at a time of terror: Is his ruling the ruling of a healthy person or a pregnant woman?

Ibn al-Qasim said: His ruling is that of a healthy person. Ibn Wahb and Ashhab said: His ruling is like a pregnant woman if she has reached six months. Al-Qadi Abu Muhammad said: Their words are more accurate; because it is a state of fear for the soul, like the burden of pregnancy (1).

Ibn al-Arabi (2) said: Ibn al-Qasim never boarded a sea, nor saw a worm (3) on a piece of wood. Whoever wants to be certain in Allah, that He alone is the Doer and there is no doer with Him, and that causes are weak and not to be relied upon by a certain believer, and realizes trust and surrender, let him board the sea.

His (the Almighty's) saying: {Do they associate with Him those who create nothing and they themselves are created (191) And they cannot give them any help, nor can they help themselves (192)}

His (the Almighty's) saying: {Do they associate with Him those who create nothing}: i.e., do they worship what is unable to create anything. {While they are created}: i.e., the idols are created. He said: "yukhlaqun" (they are created) with the 'waw' and 'nun' because they believed...

---

(1) Aqd al-Jawahir al-Thamina by Ibn Shas 3/405, and al-Ma'una by Abdul Wahhab al-Baghdadi 3/1641. (2) Ahkam al-Quran 2/811. And the preceding speech is in it except for the statement of Al-Qadi Abu Muhammad. (3) In Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi: And I do not see that they are worms.

414 सूरा अल-अराफ़: आयतें 189 - 192

और जो इस पर संकेत करता है वह अल्लाह तआला का यह वचन है: {जब वे तुम्हारे ऊपर से और तुम्हारे नीचे से तुम पर आ चढ़े, और जब आँखें फटी की फटी रह गईं और दिल गले को आ लगे} [अल-अहज़ाब: 10]। तो अल-शाफ़ई और अबू हनीफ़ा कैसे कह सकते हैं कि: गंभीर स्थिति केवल आमने-सामने के मुक़ाबले की होती है, जबकि अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने दुश्मन के प्रतिरोध और दोनों समूहों के करीब आने के बारे में दिलों के गले तक पहुँचने की इस महान स्थिति, अल्लाह के बारे में बुरे विचारों, और दिलों के कांपने और व्याकुल होने की सूचना दी है; क्या यह ऐसी स्थिति है जिसे आप किसी बीमार व्यक्ति में देखते हैं या नहीं? इसमें किसी निष्पक्ष व्यक्ति को कोई संदेह नहीं है, और यह उसके लिए है जिसका विश्वास दृढ़ हो, जिसने अल्लाह के मार्ग में सच्चा जिहाद किया हो, और रसूल और उनके चमत्कारों को देखा हो, तो हमारा क्या होगा?!

सातवां (बिंदु): हमारे विद्वानों ने डर के समय समुद्र में सवार व्यक्ति के बारे में मतभेद किया है: क्या उसका नियम एक स्वस्थ व्यक्ति की तरह है या गर्भवती महिला की तरह?

इब्न अल-कासिम ने कहा: उसका नियम स्वस्थ व्यक्ति का है। इब्न वहब और अशहब ने कहा: उसका नियम गर्भवती महिला की तरह है यदि उसे छह महीने हो गए हों। अल-काज़ी अबू मुहम्मद ने कहा: उनकी बात अधिक तर्कसंगत है; क्योंकि यह जान के लिए डर की स्थिति है, जैसे गर्भावस्था का बोझ (1)।

इब्न अल-अरबी (2) ने कहा: इब्न अल-कासिम कभी समुद्र में सवार नहीं हुए, और न ही लकड़ी पर कोई कीड़ा (3) देखा। जो कोई अल्लाह पर यकीन करना चाहता है कि वही अकेला कर्ता है और उसके साथ कोई कर्ता नहीं है, और यह कि कारण कमज़ोर हैं जिन पर एक दृढ़ विश्वासी भरोसा नहीं करता, और वह तवक्कुल और आत्मसमर्पण की वास्तविकता को प्राप्त करना चाहता है, तो उसे समुद्र की यात्रा करनी चाहिए।

अल्लाह तआला का वचन: {क्या वे उन्हें शरीक ठहराते हैं जो कुछ भी पैदा नहीं करते और वे स्वयं पैदा किए गए हैं (191) और वे उनकी कोई मदद नहीं कर सकते और न ही वे अपनी मदद कर सकते हैं (192)}

अल्लाह तआला का वचन: {क्या वे उन्हें शरीक ठहराते हैं जो कुछ भी पैदा नहीं करते}: यानी क्या वे उनकी पूजा करते हैं जो कुछ भी बनाने में असमर्थ हैं। {जबकि वे स्वयं पैदा किए गए हैं}: यानी मूर्तियां बनाई गई हैं। उन्होंने कहा: "युखलकुन" वाव और नून के साथ क्योंकि उन्होंने विश्वास किया...

---

(1) इब्न शास द्वारा 'अकद अल-जवाहर अल-थमीना' 3/405, और अब्दुल वहाब अल-बगदादी द्वारा 'अल-मउना' 3/1641। (2) अहकाम अल-कुरान 2/811। और पिछला भाषण अल-काजी अबू मुहम्मद के कथन को छोड़कर इसमें है। (3) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' में: और मैं यह नहीं देखता कि वे कीड़े हैं।

٤١٤ سورہ الاعراف: آیات ١٨٩ - ١٩٢

اور اس پر جو چیز دلالت کرتی ہے وہ اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: {جب وہ تمہارے اوپر سے اور تمہارے نیچے سے تم پر چڑھ آئے اور جب آنکھیں پتھرا گئیں اور دل حلق کو پہنچ گئے} [الاحزاب: ١٠]۔ تو شافعی اور ابو حنیفہ کیسے کہہ سکتے ہیں کہ: شدید حالت صرف آمنے سامنے کے مقابلے کی ہوتی ہے، حالانکہ اللہ عزوجل نے دشمن کی مزاحمت اور دونوں گروہوں کے قریب آنے کے بارے میں دلوں کے حلق تک پہنچ جانے کی اس عظیم حالت، اللہ کے بارے میں بدگمانی، اور دلوں کے لرزنے اور مضطرب ہونے کی خبر دی ہے؛ کیا یہ وہ حالت ہے جو تم کسی مریض میں دیکھتے ہو یا نہیں؟ اس میں کسی انصاف پسند کو شک نہیں، اور یہ اس شخص کے لیے ہے جس کا عقیدہ پختہ ہو، جس نے اللہ کی راہ میں سچا جہاد کیا ہو اور رسول اور ان کے معجزات کا مشاہدہ کیا ہو، تو ہمارا کیا حال ہوگا؟!

ساتواں (مسئلہ): سمندر کے سفر میں خوف کے وقت سوار شخص کے بارے میں ہمارے علماء کا اختلاف ہے کہ کیا اس کا حکم تندرست شخص جیسا ہے یا حاملہ عورت جیسا؟

ابن القاسم نے کہا: اس کا حکم تندرست شخص کا ہے۔ ابن وہب اور اشہب نے کہا: اس کا حکم حاملہ عورت کا ہے جب اسے چھ ماہ ہو چکے ہوں۔ القاضی ابو محمد نے کہا: ان کا قول زیادہ قرینِ قیاس ہے، کیونکہ یہ جان کے لیے خوف کی حالت ہے، جیسے حمل کا بوجھ (١)۔

ابن العربی (٢) نے کہا: ابن القاسم کبھی سمندر میں سوار نہیں ہوئے، اور نہ ہی لکڑی پر کوئی کیڑا (٣) دیکھا۔ جو شخص اللہ پر یقین رکھنا چاہتا ہے کہ وہی اکیلا فاعل ہے اور اس کے ساتھ

کوئی فاعل نہیں، اور یہ کہ اسباب کمزور ہیں جن پر کسی یقین رکھنے والے کو تکیہ نہیں کرنا چاہیے، اور وہ توکل و تفویض کی حقیقت پانا چاہتا ہے، تو اسے چاہیے کہ وہ سمندر کا سفر کرے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا وہ ان کو شریک ٹھہراتے ہیں جو کچھ بھی پیدا نہیں کرتے اور وہ خود پیدا کیے گئے ہیں (۱۹۱) اور وہ ان کی کوئی مدد نہیں کر سکتے اور نہ اپنی ہی مدد کرتے ہیں (۱۹۲)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا وہ ان کو شریک ٹھہراتے ہیں جو کچھ بھی پیدا نہیں کرتے} یعنی کیا وہ ان کی عبادت کرتے ہیں جو کسی چیز کی تخلیق پر قادر نہیں۔ {اور وہ خود پیدا کیے گئے ہیں} یعنی بت مخلوق ہیں۔ انہوں نے کہا: "يُخْلَقُونَ" واؤ اور نون کے ساتھ، اس لیے کہ انہوں نے عقیدہ رکھا...

---

(۱) عقد الجواهر الثمينة لابن شاس ۳ / ٤٠٥ ، والمعونة لعبد الوهاب البغدادي ۳ / ١٦٤١ . (۲) أحكام القرآن ۲ / ۸۱۱ ۔ اور پچھلی گفتگو اس میں موجود ہے سوائے القاضی ابو محمد کے قول کے۔ (۳) أحكام القرآن لابن العربی میں ہے: اور میں یہ نہیں دیکھتا کہ وہ کیڑے ہیں۔

Surah Al-A'raf, Verses 193 - 196 415

...that idols harm and benefit, so they were treated like people; like His saying: {each in an orbit swimming} [Ya-Sin: 40]. And His saying: {O ants, enter your dwellings} [An-Naml: 18]. {And they are not able to give them help, nor can they help themselves.} meaning: that idols do not help nor are they helped.

Allah's saying: {And if you invite them to guidance, they will not follow you. It is all the same for you whether you invite them or whether you are silent.}

Allah's saying: {And if you invite them to guidance, they will not follow you.} Al-Akhfash said: i.e., even if you call the idols to guidance, they will not follow you. {It is all the same for you whether you invite them or whether you are silent.} Ahmad bin Yahya said: because it is the head of a verse, he meant that He said: {or whether you are silent} and did not say: or whether you were silent (past tense). "Saamitun" and "samattum" are the same according to Sibawayh (1). It was also said: it refers to those about whom Allah already knew they would not believe.

It was recited: "laa yattabi'ookum" with a shadda (doubled letter) and without it (2), two linguistic forms with the same meaning. Some linguists said: "atba'ahu" without shadda means: when he went behind him but did not catch up. And "ittaba'ahu" with shadda means: when he went behind him and caught up.

Allah's saying: {Indeed, those you call upon besides Allah are servants like yourselves. So call upon them and let them respond to you, if you should be truthful. (194) Do they have feet by which they walk? Or do they have hands by which they strike? Or do they have eyes by which they see? Or do they have ears by which they hear? Say, [O Muhammad], "Call your 'partners' and then conspire against me and give me no respite. (195) Indeed, my protector is Allah, who has sent down the Book; and He is the ally of the righteous. (196)}

Allah's saying: {Indeed, those you call upon besides Allah are servants like yourselves.} He argued against them regarding the worship of idols. "Tad'una": you worship. It was said: you call them gods. "Besides Allah" means: other than Allah. Idols were called "servants" because they are owned by Allah and subjugated.

Al-Hasan: The meaning is: idols are created beings like yourselves.

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/168. Ahmad bin Yahya is Tha'lab. (2) Nafi' recited "yatba'ookum", and the rest recited "yattabi'ookum". Al-Sab'ah p. 299, and al-Taysir p. 115.

सूरह अल-अराफ़, आयतें 193 - 196 415

...कि मूर्तियाँ हानि पहुँचाती हैं और लाभ पहुँचाती हैं, इसलिए उन्हें मनुष्यों की तरह माना गया; जैसे अल्लाह का कहना है: {प्रत्येक अपनी कक्षा में तैर रहे हैं} [या-सीन: 40]। और उसका कहना है: {हे चींटियों! अपने घरों में घुस जाओ} [अन-नमल: 18]। {और वे उनकी सहायता नहीं कर सकते और न ही स्वयं अपनी सहायता कर सकते हैं।} अर्थात: मूर्तियाँ न तो सहायता करती हैं और न ही उन्हें सहायता मिलती है।

अल्लाह का कथन: {और यदि तुम उन्हें मार्गदर्शन की ओर बुलाओ, तो वे तुम्हारा अनुसरण नहीं करेंगे। तुम्हारे लिए बराबर है चाहे तुम उन्हें बुलाओ या तुम मौन रहो।}

अल्लाह का कथन: {और यदि तुम उन्हें मार्गदर्शन की ओर बुलाओ, तो वे तुम्हारा अनुसरण नहीं करेंगे।} अल-अखफ़श ने कहा: अर्थात, यदि तुम मूर्तियों को मार्गदर्शन की ओर बुलाओगे तो वे तुम्हारा अनुसरण नहीं करेंगे। {तुम्हारे लिए बराबर है चाहे तुम उन्हें बुलाओ या तुम मौन रहो।} अहमद बिन यहया ने कहा: क्योंकि यह एक आयत का अंत है, उनका तात्पर्य था कि उन्होंने कहा: {या तुम मौन रहो} और यह नहीं कहा: या तुम मौन रहे (भूतकाल)। सिबवैया के अनुसार "सामितुन" और "समत्तुम" एक ही हैं (1)। यह भी कहा गया है: इसका तात्पर्य उन लोगों से है जिनके बारे में अल्लाह के ज्ञान में पहले से था कि वे ईमान नहीं लाएंगे।

इसे "ला यत्तबि'ऊकुम" पढ़ा गया है, शद्दा (द्वित्व) के साथ और उसके बिना (2), एक ही अर्थ के दो भाषाई रूप। कुछ भाषाविदों ने कहा: "अतबाअहु" बिना शद्दा के अर्थ है: जब वह उसके पीछे गया लेकिन उसे पकड़ नहीं पाया। और "इत्तबाअहु" शद्दा के साथ अर्थ है: जब वह उसके पीछे गया और उसे पकड़ लिया।

अल्लाह का कथन: {निश्चय ही जिन्हें तुम अल्लाह के सिवा पुकारते हो, वे तुम्हारे समान ही सेवक (मखलूक) हैं। अतः उन्हें पुकारो और उन्हें चाहिए कि वे तुम्हें उत्तर दें, यदि तुम सच्चे हो। (194) क्या उनके पास पैर हैं जिनसे वे चलते हैं? या उनके पास हाथ हैं जिनसे वे पकड़ते हैं? या उनके पास आँखें हैं जिनसे वे देखते हैं? या उनके पास कान हैं जिनसे वे सुनते हैं? कहो, "अपने साझेदारों को बुलाओ, फिर मेरे विरुद्ध षड्यंत्र करो और मुझे कोई मोहलत न दो। (195) निस्संदेह मेरा संरक्षक अल्लाह है जिसने पुस्तक अवतरित की है; और वह सदाचारियों का साथ देता है। (196)}

अल्लाह का कथन: {निश्चय ही जिन्हें तुम अल्लाह के सिवा पुकारते हो, वे तुम्हारे समान ही सेवक हैं।} उसने मूर्तियों की पूजा के संबंध में उनसे तर्क किया। "तद'ऊना": तुम पूजा करते हो। कहा गया है: तुम उन्हें ईश्वर कहकर पुकारते हो। "अल्लाह के सिवा" अर्थात: अल्लाह के अलावा। मूर्तियों को "सेवक" (इबाद) कहा गया क्योंकि वे अल्लाह के स्वामित्व में हैं और उसके अधीन हैं।

अल-हसन: अर्थ यह है कि मूर्तियाँ तुम्हारी तरह ही बनाई गई (मखलूक) हैं।

---

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 2/168। अहमद बिन यहया थलाब है। (2) नाफी ने "यतबअऊकुम" पढ़ा, और बाकी लोगों ने "यत्तबि'ऊकुम" पढ़ा। अल-सबअ पृष्ठ 299, और अल-तयसीर पृष्ठ 115।

سورہ الاعراف، آیات ۱۹۳ - ۱۹۶ ۴۱۵

...کہ بت نقصان اور نفع پہنچاتے ہیں، اس لیے انہیں انسانوں کے درجے میں رکھا گیا؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ ﴾ [یس: ٤٠]۔ اور اس کا ارشاد: ﴿ يَتأَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ ﴾ [النمل: ١٨]۔ ﴿ وَلَا يَسْتَطِيعُونَ لَهُمْ نَصْرًا وَلَا أَنفُسَهُمْ يَنصُرُونَ ﴾ یعنی: بت نہ کسی کی مدد کر سکتے ہیں اور نہ ہی اپنی مدد کر سکتے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَإِن تَدْعُوهُمْ إِلَى الْهُدَى لَا يَتَّبِعُوكُمْ سَوَاءٌ عَلَيْكُمْ أَدَعَوْتُمُوهُمْ أَمْ أَنتُمْ صَمِتُونَ ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَإِن تَدْعُوهُمْ إِلَى الْهُدَى لَا يَتَّبِعُوكُمْ ﴾ اخفش نے کہا: یعنی اگر تم بتوں کو ہدایت کی طرف بلاؤ تو وہ تمہاری پیروی نہیں کریں گے۔ ﴿ سَوَاءٌ عَلَيْكُمْ أَدَعَوْتُمُوهُمْ أَمْ أَنتُمْ صَمِتُونَ ﴾ احمد بن یحییٰ نے کہا: چونکہ یہ آیت کا اختتام ہے، ان کی مراد یہ ہے کہ اس نے کہا: ﴿ أَمْ أَنتُمْ صَمِتُونَ ﴾ اور یہ نہیں کہا: یا تم خاموش رہے۔ سیبویہ کے نزدیک "صامتون" اور "صمتم" ایک ہی ہیں (۱)۔ اور کہا گیا: اس سے مراد وہ لوگ ہیں جن کے بارے میں اللہ کے علم میں پہلے سے ہے کہ وہ ایمان نہیں لائیں گے۔

اسے "لا یتبِعوکم" پڑھا گیا ہے، مشدد اور مخفف (۲)، دونوں ہم معنی لغات ہیں۔ بعض ماہرین لغت نے کہا: "اَتْبَعَهُ" مخفف: جب کوئی کسی کے پیچھے چلے اور اسے نہ پا سکے۔ اور "اِتَّبَعَهُ" مشدد: جب کوئی پیچھے چلے اور اسے پا لے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِن دُونِ اللَّهِ عِبَادٌ أَمْثَالُكُمْ فَادْعُوهُمْ فَلْيَسْتَجِيبُوا لَكُمْ إِن كُنتُمْ صَدِقِينَ (١٩٤) أَلَهُمْ أَرْجُلٌ يَمْشُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ أَيْدٍ يَبْطِشُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ أَعْيُنٌ يُبْصِرُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا

قُلِ ادْعُوا شُرَكَاءَكُمْ ثُمَّ كِيدُونِ فَلَا تُنظِرُونِ (١٩٥) إِنَّ وَلِيِّيَ اللَّهُ الَّذِي نَزَّلَ الْكِتَبَ وَهُوَ يَتَوَلَّى الصَّلِحِينَ (١٩٦) ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِن دُونِ اللَّهِ عِبَادٌ أَمْثَالُكُمْ ﴾ اللہ نے بت پرستی کے معاملے میں ان پر حجت قائم کی۔ "تَدْعُونَ": تم عبادت کرتے ہو۔ اور کہا گیا: تم انہیں الٰہ پکارتے ہو۔ "مِن دُونِ اللَّهِ" یعنی: اللہ کے سوا۔ بتوں کو "عباد" (بندے/مخلوق) کہا گیا کیونکہ وہ اللہ کی ملکیت اور اس کے مسخر ہیں۔

الحسن: معنی یہ ہے کہ بت تمہاری طرح ہی مخلوق ہیں۔

---

(١) اعراب القرآن للنحاس ١٦٨/٢۔ اور احمد بن یحییٰ ثعلب ہیں۔ (٢) نافع نے "يَتْبَعُوكُمْ" (بغیر تشدید) پڑھا، اور باقی قراء نے "يَتَّبِعُوكُمْ" پڑھا۔ السبعہ ص ٢٩٩، اور التیسیر ص ١١٥۔

416 Surat Al-A'raf, Verses 194 - 196

When the polytheists believed that idols could harm and benefit, He treated them like people, saying: {Call upon them}, and He did not say: 'Call upon them (feminine)'. And He said: {Servants}, and He said: {Indeed, those [whom]}, and He did not say: 'Indeed, that which'. The meaning of {Call upon them} is: request benefit and harm from them. {If you are truthful} that the worship of idols is beneficial. Ibn Abbas said: The meaning of 'call upon them' is: worship them.

Then Allah Almighty rebuked them and mocked their intellects, saying: {Do they have feet by which they walk? Or do they have hands by which they strike? Or do they have eyes by which they see? Or do they have ears by which they hear?} the verse. Meaning: You are better than them, so how can you worship them? The purpose is to demonstrate their ignorance; because a deity should be characterized by limbs.

Sa'id ibn Jubayr read: "Indeed, those you call upon besides Allah are servants like you" with a lightened 'In' and a kasra due to the meeting of two silent letters, and 'ibadan' in the accusative with nunation, and 'amthalakum' in the accusative (1). The meaning: Those you call upon besides Allah are not servants like you, meaning: they are stone and wood; so you worship something you are nobler than.

Al-Nahhas said (2): This is a reading that should not be recited for three reasons: First: it contradicts the common script (sawaad). Second: Sibawayh prefers the nominative (raf') for the predicate of 'In' when it means 'Maa' (not), saying: 'In Zaydun muntaliqun'; because the operation of 'Maa' is weak, and 'In' shares its meaning, so it is even weaker. Third: Al-Kisa'i claimed that 'In' hardly ever appears in the speech of Arabs with the meaning of 'Maa', unless it is followed by an affirmation; as Allah Almighty said: {The disbelievers are not but in delusion} [Al-Mulk: 20].

{Then let them respond to you} Originally, the 'lam' should have a kasra, but the kasra was removed for ease of pronunciation. It was also said: There is an omission in the speech, the meaning being: Call them to follow you, so let them respond to you if you are truthful that they are gods.

Abu Ja'far and Shaibah read: {Or do they have hands with which they strike (yabtushuna)} with a damma on the 'ta' (3), which is a linguistic dialect. And the hand...

(1) Al-Qira'at al-Shadhah p. 48, and Al-Muhtasib 1/270. (2) In I'rab al-Qur'an 2/168-169 and what precedes it. (3) This is the reading of Abu Ja'far from the ten, Al-Nashr 2/274.

पृष्ठ ४१६ सूरत अल-आराफ, आयत १९४ - १९६

जब बहुदेववादियों ने विश्वास किया कि मूर्तियाँ हानि और लाभ पहुँचा सकती हैं; तो उसने उनके साथ लोगों जैसा व्यवहार किया, और कहा: {तो उन्हें पुकारो}, और यह नहीं कहा: 'उन्हें (स्त्रीलिंग) पुकारो'। और उसने कहा: {दास}, और कहा: {निश्चय ही वे जो}, और यह नहीं कहा: 'निश्चय ही वह जो'। और {तो उन्हें पुकारो} का अर्थ है: उनसे लाभ और हानि की माँग करो। {यदि तुम सच्चे हो} कि मूर्तियों की पूजा लाभदायक है। इब्न अब्बास ने कहा: 'उन्हें पुकारो' का अर्थ है: उनकी पूजा करो।

फिर अल्लाह तआला ने उन्हें फटकारा, और उनकी बुद्धि को मूर्खतापूर्ण बताया और कहा: {क्या उनके पैर हैं जिनसे वे चलते हैं? या उनके हाथ हैं जिनसे वे पकड़ते हैं? या उनकी आँखें हैं जिनसे वे देखते हैं? या उनके कान हैं जिनसे वे सुनते हैं?} आयत। अर्थात: तुम उनसे बेहतर हो, तो तुम उनकी पूजा कैसे करते हो? उद्देश्य उनकी अज्ञानता को प्रकट करना है; क्योंकि पूज्य अंगों वाला होता है।

सईद बिन जुबैर ने पढ़ा: "बेशक जिन्हें तुम अल्लाह के सिवा पुकारते हो, वे तुम्हारे जैसे ही दास हैं" 'इन' को हल्का करके और दो सुकुन वाले अक्षरों के मिलने के कारण उस पर कसरा लगाकर, और 'इबादन' को नून के साथ नसब (accusative) में पढ़कर, और 'अमथालकुम' को नसब में पढ़कर (१)। अर्थ है: अल्लाह के सिवा जिन्हें तुम पुकारते हो, वे तुम्हारे जैसे दास नहीं हैं, अर्थात: वे पत्थर और लकड़ी हैं; तो तुम उसकी पूजा करते हो जिससे तुम श्रेष्ठ हो।

अल-नह़्ह़ास ने कहा (२): यह ऐसी किरअत है जिसे तीन कारणों से नहीं पढ़ा जाना चाहिए: पहला: यह प्रचलित लिपि (सवाद) के विरुद्ध है। दूसरा: सीबवैह 'इन' के समाचार (खबर) में रफ़ (nominative) को चुनता है यदि उसका अर्थ 'मा' (नहीं) हो, तो वह कहता है: 'इन ज़ैदुन मुन्तलिकुन'; क्योंकि 'मा' का प्रभाव कमज़ोर है, और 'इन' उसी के अर्थ में है, इसलिए वह उससे भी कमज़ोर है। तीसरा: अल-किसाई ने दावा किया कि अरबों की भाषा में 'इन' शायद ही कभी 'मा' के अर्थ में आता है, जब तक कि उसके बाद कोई सकारात्मक कथन (इज्जाब) न हो; जैसा कि अल्लाह अज़-व-जल्ल ने कहा: {इन्-इल्-काफ़िरूना इल्ला फ़ी ग़ुरूर} (अविश्वासी धोखे में ही हैं) [अल-मुल्क: २०]।

{तो उन्हें चाहिए कि वे तुम्हारी पुकार सुनें} मूल रूप से 'लाम' पर कसरा होना चाहिए था, लेकिन भारीपन के कारण कसरा हटा दिया गया। फिर कहा गया: भाषण में लोप (omission) है, अर्थ यह

है: उन्हें अपना अनुसरण करने के लिए बुलाओ, तो उन्हें तुम्हारी बात माननी चाहिए यदि तुम अपने इस दावे में सच्चे हो कि वे ईश्वर हैं।

अबू जाफर और शैबा ने पढ़ा: {क्या उनके हाथ हैं जिनसे वे पकड़ते हैं (यबतुशूना)} 'ता' पर दम्मा के साथ (३), और यह एक भाषा (बोली) है। और हाथ...

(१) अल-किराआत अल-शादा पृ. ४८, और अल-मुहतसिब १/२७०। (२) इराब अल-क़ुरआन २/१६८-१६९ और उससे पहले के भाग में। (३) यह दस किरअतों में से अबू जाफर की किरअत है, अल-नश्र २/२७४।

صفحہ 416 سورۃ الاعراف، آیات 194 - 196

اور جب مشرکین نے یہ عقیدہ رکھا کہ بت نقصان اور نفع پہنچاتے ہیں؛ تو اس نے ان کے ساتھ انسانوں والا معاملہ کیا، پس فرمایا: ﴿فَادْعُوهُمْ﴾ (پس تم انہیں پکارو)، اور یہ نہیں فرمایا: 'فادعوهنَّ' (پس تم انہیں (مونث) پکارو)۔ اور فرمایا: ﴿عِبَادٌ﴾ (بندے)، اور فرمایا: ﴿إِنَّ الَّذِينَ﴾ (بے شک وہ جو)، اور یہ نہیں فرمایا: 'ان التي' (بے شک وہ جو (واحد مونث))۔ اور ﴿فَادْعُوهُمْ﴾ کا معنی ہے: یعنی ان سے نفع اور نقصان طلب کرو۔ ﴿إِن كُنتُمْ صَدِقِينَ﴾ (اگر تم سچے ہو) اس بات میں کہ بتوں کی عبادت نفع بخش ہے۔ اور ابن عباس نے فرمایا: 'فادعوهم' کا معنی ہے: پس ان کی عبادت کرو۔

پھر اللہ تعالیٰ نے انہیں ڈانٹا، اور ان کی عقلوں کو نادان قرار دیا اور فرمایا: ﴿أَلَهُمْ أَرْجُلٌ يَمْشُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ أَيْدٍ يَبْطِشُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ أَعْيُنٌ يُبْصِرُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ ءَاذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا﴾ (کیا ان کے پاؤں ہیں جن سے وہ چلتے ہیں؟ یا ان کے ہاتھ ہیں جن سے وہ پکڑتے ہیں؟ یا ان کی آنکھیں ہیں جن سے وہ دیکھتے ہیں؟ یا ان کے کان ہیں جن سے وہ سنتے ہیں؟) آیت۔ یعنی: تم ان سے بہتر ہو، تو تم ان کی عبادت کیسے کرتے ہو؟ اور مقصد ان کی جہالت کا بیان ہے؛ کیونکہ معبود اعضاء کے ساتھ متصف ہوتا ہے۔

اور سعید بن جبیر نے پڑھا: "إن الذين تدعون من دون الله عباداً أمثالكم" (بے شک جنہیں تم اللہ کے سوا پکارتے ہو وہ تمہارے جیسے بندے ہیں) 'إن' کی تخفیف کے ساتھ اور دو ساکنوں کے ملنے کی وجہ سے اسے کسرہ دے کر، اور 'عباداً' کو تنوین کے ساتھ نصب میں، اور 'امثالكم' کو نصب میں پڑھا (1)۔ اور معنی یہ ہے: وہ جنہیں تم اللہ کے سوا پکارتے ہو وہ تمہارے جیسے بندے نہیں ہیں، یعنی: وہ تو پتھر اور لکڑی ہیں؛ پس تم اس چیز کی عبادت کر رہے ہو جس سے تم زیادہ معزز ہو۔

النحاس نے کہا (2): اور یہ وہ قرآت ہے جسے تین وجوہات کی بنا پر نہیں پڑھا جانا چاہیے: پہلی: یہ رسم الخط (سواد) کے خلاف ہے۔ دوسری: سیبویہ 'إن' की خبر میں رفع کو ترجیح دیتا ہے جب وہ 'ما' (نہیں) کے معنی میں ہو، پس وہ کہتا ہے: 'إن زيدٌ منطلق'؛ کیونکہ 'ما' کا عمل کمزور ہے، اور 'إن' اس کے معنی میں ہے، لہذا وہ اس سے بھی زیادہ کمزور ہے۔ तीसरी: الکسائی نے دعویٰ کیا کہ اہل عرب کے کلام میں 'إن' شاذ و نادر ہی 'ما' کے معنی میں آتا ہے، سوائے اس کے کہ اس کے بعد ایجاب (مثبت جملہ) ہو؛ جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿إِنِ الْكَافِرُونَ إِلَّا فِي غُرُورٍ﴾ (کافر نہیں ہیں مگر دھوکے میں) [الملک: 20]۔

﴿فَلْيَسْتَجِيبُوا لَكُمْ﴾ (پس انہیں چاہیے کہ وہ تمہارا جواب دیں) اصل میں لام مکسور ہونا چاہیے تھا، لیکن ثقالت کی وجہ سے کسرہ حذف کر دیا گیا۔ پھر کہا گیا: کلام میں حذف ہے، معنی یہ ہے: پس انہیں اپنی پیروی کی طرف بلاؤ، تو انہیں چاہیے کہ وہ تمہارا جواب دیں اگر تم اس بات میں سچے ہو کہ وہ الٰہ ہیں۔

اور ابو جعفر اور شیبہ نے پڑھا: ﴿أم لهم أيد يبطشون بها﴾ طا کے ضمہ کے ساتھ (3)، اور یہ ایک لغت (لہجہ) ہے۔ اور ہاتھ...

(1) القراءات الشاذة ص 48، اور المحتسب 1 / 270۔ (2) إعراب القرآن 2 / 168 - 169 اور اس سے پہلے کا حصہ۔ (3) اور یہ دس قراتوں میں سے ابو جعفر کی قرات ہے، النشر 2 / 274۔

417 Surah Al-A'raf: Verses 194 - 198

The leg (ar-rijl) and the ear (al-udhun) are feminine nouns that take the letter 'ha' in their diminutive forms. In the word 'hand' (yad), a 'ya' is added in its diminutive form, which reverts to its original root, so it is said: 'yudayya' (little hand); with a shadda, because of the meeting of two 'ya's.

The Almighty's words: {Say, [O Muhammad], "Invoke your 'partners'"} meaning the idols. {then scheme against me} you and them. {and do not give me respite} meaning: do not delay me. The original form is: "keedooni"; the 'ya' was omitted because the kasra indicates it. Similarly: {and do not give me respite}(1). Al-kayd means plotting. Al-kayd also means war; it is said: he went to battle but met no 'kayd' (resistance/war).

{Indeed, my protector is Allah, who has sent down the Book} meaning: the one who takes charge of my support(2) and my protection is Allah. The protector (wali) of something is the one who preserves it and prevents harm(3) from reaching it. The Book is the Quran.

{and He protects the righteous} meaning: He preserves them. In Sahih Muslim, it is reported from 'Amr ibn al-'As that he said: I heard the Messenger of Allah ﷺ say publicly and not in secret: "Behold! Indeed, the family of my father – meaning so-and-so – are not my allies. Indeed, my protector is Allah and the righteous believers."(4)

Al-Akhfash said: It was also read: "Indeed, the protector of Allah is the one who sent down the Book" meaning Gabriel. Al-Nahhas said: This is the reading of 'Asim al-Jahdari(5). But the first reading is clearer because of His saying: {and He protects the righteous}.

Allah Almighty says: {And those you invoke besides Him are unable to help you, nor can they help themselves. (197) And if you invite them to guidance, they do not hear; and you see them looking at you while they do not see. (198)}

Allah Almighty says: {And those you invoke besides Him} He repeated this to clarify that what they worship neither benefits nor harms.

---

(1) Abu 'Amr and Abu Ja'far read: "keedooni" with the 'ya' retained in joined speech, and Ya'qub and Hisham with varying reports in joined and paused speech. Ya'qub read "tanzurooni" in both cases. Al-Sab'ah pp. 299-300, Al-Taysir p. 115, and Al-Nashr 2/181 and 184. (2) In (M): my victory. (3) In (M): from him. The discussion is in I'rab al-

Qur'an by al-Nahhas 2/169. (4) Sahih Muslim (215). It was also recorded by Ahmad (17804), and Al-Bukhari (5990). Qadi Iyad said in Ikmal al-Mu'lim 1/600: "meaning so-and-so" is a euphemism for people whose names the narrator disliked mentioning due to what might affect the hearts of their descendants... and it was said: the person alluded to is Al-Hakam ibn al-'As. (5) I'rab al-Qur'an 2/169. Ibn Khalawayh attributed this reading in Al-Qira'at al-Shadhah p. 48 to Al-Hasan and Shaybah, and Abu Hatim weakened this reading according to what Abu Hayyan quoted from him in Al-Bahr 4/446.

४१७ सूरह अल-अराफ़: आयतें १९४ - १९८

'पैर' (अर-रिज़्ल) और 'कान' (अल-उज़ुन) स्त्रीलिंग संज्ञाएँ हैं जो अपने लघु रूप (तसगीर) में 'हा' अक्षर लेती हैं। 'हाथ' (यद) शब्द के लघु रूप में 'या' जोड़ा जाता है, जो इसे इसके मूल मूल रूप में लौटा देता है, इसलिए कहा जाता है: 'युदैय्या' (छोटा हाथ); शद्दा के साथ, दो 'या' के मिलन के कारण।

सर्वशक्तिमान के शब्द: {कह दो (ऐ मुहम्मद), "अपने शरीकों को पुकारो"} यानी बुतों को। {फिर मेरे विरुद्ध चाल चलो} तुम और वे। {और मुझे मोहलत न दो} यानी: मुझे देर न करो। मूल रूप है: "कीदूनी"; 'या' को हटा दिया गया क्योंकि कसरा इसकी ओर संकेत करता है। इसी प्रकार: {और मुझे मोहलत न दो}(१)। 'अल-कैद' का अर्थ साज़िश है। 'अल-कैद' का अर्थ युद्ध भी है; कहा जाता है: वह युद्ध करने गया लेकिन उसे कोई 'कैद' (युद्ध/मुकाबला) नहीं मिला।

{निस्संदेह मेरा संरक्षक अल्लाह है जिसने यह किताब उतारी है} यानी: वह जो मेरी सहायता(२) और मेरी सुरक्षा का जिम्मा लेता है वह अल्लाह है। किसी चीज़ का संरक्षक (वली) वह होता है जो उसे सुरक्षित रखता है और उसे नुकसान(३) से बचाता है। 'किताब' कुरआन है।

{और वह नेक लोगों की रक्षा करता है} यानी: वह उन्हें सुरक्षित रखता है। सहीह मुस्लिम में, 'अम्र इब्न अल-आस से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को खुल्लम-खुल्ला और गुप्त रूप से नहीं, यह कहते हुए सुना: "सुनो! वास्तव में, मेरे पिता का परिवार - यानी अमुक - मेरे वली (मित्र/संरक्षक) नहीं हैं। वास्तव में, मेरा वली अल्लाह है और नेक मोमिन हैं।"(४)

अल-अख़फ़श ने कहा: इसे इस तरह भी पढ़ा गया: "निस्संदेह अल्लाह का संरक्षक वह है जिसने किताब उतारी" जिसका अर्थ है जिब्रील। अल-नहहास ने कहा: यह आसिम अल-जहदूरी(५) का पाठ है। लेकिन पहला पाठ अधिक स्पष्ट है क्योंकि उसके बाद आया है: {और वह नेक लोगों की रक्षा करता है}।

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और वे जिन्हें तुम उसके सिवा पुकारते हो, वे तुम्हारी मदद करने में असमर्थ हैं और न ही वे अपनी मदद कर सकते हैं। (१९७) और यदि तुम उन्हें हिदायत की ओर बुलाओ, तो वे नहीं सुनते; और तुम उन्हें अपनी ओर देखते हुए पाते हो जबकि वे कुछ नहीं देखते। (१९८)}

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और वे जिन्हें तुम उसके सिवा पुकारते हो} उन्होंने इसे यह स्पष्ट करने के लिए दोहराया कि वे जिसकी इबादत करते हैं वह न तो लाभ पहुँचाता है और न ही हानि।

---

(१) अबू अम्र और अबू जाफर ने पढ़ा: "कीदूनी" जोड़कर पढ़ते समय 'या' के साथ, और याकूब और हिशाम ने जोड़कर और रुककर पढ़ने में अलग-अलग विवरणों के साथ। याकूब ने दोनों स्थितियों में "तन्जुरूनी" पढ़ा। अल-सबअह पृ. २९९-३००, अल-तयसीर पृ. ११५, और अल-नश्र २/१८१ और १८४। (२) (म) में: मेरी जीत। (३) (म) में: उससे। चर्चा अल-नहहास की इराब अल-कुरआन २/१६९ में है। (४) सहीह मुस्लिम (२१५)। इसे अहमद (१७८०४) और अल-बुखारी (५९९०) ने भी दर्ज किया है। काज़ी अयाज़ ने इकमल अल-मुअल्लिम १/६०० में कहा: "यानी अमुक" उन लोगों के लिए एक संकेत है जिनके नाम रावी ने उनके वंशजों के दिलों पर पड़ने वाले प्रभाव के कारण बताना पसंद नहीं किया... और कहा गया: जिसकी ओर संकेत किया गया है वह अल-हकम इब्न अल-आस है। (५) इराब अल-कुरआन २/१६९। इब्न खालुवैह ने अल-किरात अल-शाज़ा पृ. ४८ में इस पाठ का श्रेय अल-हसन और शैबा को दिया, और अबू हातिम ने इस पाठ को कमजोर बताया जैसा कि अबू हयान ने अल-बह्र ४/४४६ में उनसे उद्धृत किया है।

٤١٧ سورہ الأعراف: آیات ١٩٤ - ١٩٨

لفظ 'رِجل' (پاؤں) اور 'أذن' (کان) مونث ہیں جن کی تصغیر (چھوٹا ظاہر کرنے والے الفاظ) کے آخر میں 'ہا' بڑھا دی جاتی ہے۔ لفظ 'ید' (ہاتھ) کی تصغیر میں 'یا' کا اضافہ کیا جاتا ہے جو اسے اس کی اصل بنیاد کی طرف لوٹاتا ہے، چنانچہ کہا جاتا ہے: 'یُدَیَّة'؛ تشدید کے ساتھ، دو 'یا' کے اکٹھا ہونے کی وجہ سے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿قُلِ ادْعُوا شُرَكَاءَكُمْ﴾ یعنی اپنے بتوں کو۔ ﴿ثُمَّ كِيدُونِ﴾ تم اور وہ سب مل کر۔ ﴿فَلَا تُنظِرُونِ﴾ یعنی: پس مجھے مہلت نہ دو۔ اصل لفظ "كيدوني" تھا؛ 'یا' کو حذف کر دیا گیا کیونکہ کسرہ اس کی طرف اشارہ کرتا ہے۔ اسی طرح: ﴿فَلَا تُنظِرُونِ﴾(١)۔ 'کید' کے معنی مکر (چال) کے ہیں۔ 'کید' جنگ کو بھی کہتے ہیں؛ کہا جاتا ہے: وہ لڑنے گیا مگر اسے کوئی 'کید' (جنگ/مقابلہ) نہ ملا۔

﴿إِنَّ وَلِيِّيَ اللَّهُ الَّذِي نَزَّلَ الْكِتَبَ﴾ یعنی: وہ جو میری مدد(٢) اور میری حفاظت کا ذمہ دار ہے وہ اللہ ہے۔ کسی چیز کا 'ولی' وہ ہوتا ہے جو اسے محفوظ رکھے اور اسے نقصان(٣) سے بچائے۔ اور 'کتاب' سے مراد قرآن ہے۔

﴿وَهُوَ يَتَوَلَّى الصَّلِحِينَ﴾ یعنی: وہ ان کی حفاظت فرماتا ہے۔ صحیح مسلم میں عمرو بن العاص سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو علانیہ سنا، نہ کہ چھپ کر، آپ فرما رہے تھے: "خبردار! میرے باپ کی آل – یعنی فلاں لوگ – میرے ولی نہیں ہیں۔ میرا ولی تو اللہ ہے اور نیک مومن ہیں۔"(٤)

الاخفش نے کہا: اسے یوں بھی پڑھا گیا ہے: "إنَّ وليَّ اللهِ الذي نزَّل الكتاب" جس کا مطلب جبرئیل ہے۔ النحاس کہتے ہیں: یہ عاصم الجحدری(٥) کی قرات ہے۔ لیکن پہلی قرات زیادہ واضح ہے کیونکہ اس کے بعد فرمایا: ﴿وَهُوَ يَتَوَلَّى الصَّلِحِينَ﴾۔

اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿وَالَّذِينَ تَدْعُونَ مِن دُونِهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ نَصْرَكُمْ وَلَا أَنفُسَهُمْ يَنصُرُونَ (١٩٧) وَإِن تَدْعُوهُمْ إِلَى الْهُدَى لَا يَسْمَعُوا وَتَرَىٰهُمْ يَنظُرُونَ إِلَيْكَ وَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ (١٩٨)﴾

اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿وَالَّذِينَ تَدْعُونَ مِن دُونِهِ﴾ اسے بار بار دہرایا گیا تاکہ یہ واضح کیا جا سکے کہ وہ جن کی عبادت کرتے ہیں وہ نہ نفع پہنچاتے ہیں اور نہ نقصان۔

---

(١) ابو عمرو اور ابو جعفر نے 'كيدوني' کو وصلاً 'یا' کے اثبات کے ساتھ پڑھا ہے، اور یعقوب اور ہشام نے وصلاً اور وقفاً کی مختلف روایات کے ساتھ۔ یعقوب نے دونوں صورتوں میں 'تنظروني' پڑھا ہے۔ السبعة ص٢٩٩-٣٠٠، التيسير ص١١٥، اور النشر ٢/١٨١ اور ١٨٤۔ (٢) نسخہ (م) میں ہے: نصری (میری مدد)۔ (٣) نسخہ (م) میں ہے: عنه (اس سے)۔ یہ گفتگو النحاس کی 'إعراب القرآن' ٢/١٦٩ میں ہے۔ (٤) صحيح مسلم (٢١٥)۔ اسے احمد (١٧٨٠٤) اور بخاری (٥٩٩٠) نے بھی روایت کیا ہے۔ قاضی عیاض 'إكمال المعلم' ١/٦٠٠ میں کہتے ہیں: "يعنى فلاں" ان لوگوں کی طرف کنایہ ہے جن کا نام لینا راوی نے اس وجہ سے ناپسند کیا کہ کہیں ان کی اولاد کے دلوں پر برا اثر نہ پڑے... اور کہا گیا ہے کہ جس کی طرف اشارہ ہے وہ حکم بن العاص ہیں۔ (٥) إعراب القرآن ٢/١٦٩۔ ابن خالویہ نے 'القراءات الشاذة' ص٤٨ میں اس قرات کی نسبت حسن اور شیبہ کی طرف کی ہے، اور ابو حاتم نے اسے ضعیف قرار دیا جیسا کہ ابو حیان نے 'البحر' ٤/٤٤٦ میں ان سے نقل کیا ہے۔

Surah Al-A'raf: Verses 197 - 199 418

"And if you call them to guidance, they do not hear. And you see them looking at you..." [7:198] is a conditional statement, and the response is "...they do not hear." And "...you see them..." starts a new clause. "...looking at you" is in the state (hal) position. It means the idols. The meaning of 'looking' is opening the eyes toward the object being looked at; that is, you see them like those looking at you. He spoke of them using the plural masculine suffix 'waw' (for rational beings) - even though they are inanimate objects that do not see - because the statement follows the action of those who possess intellect (1). It was also said: they had eyes made of gems, therefore He said: "And you see them looking." And it was said: the intended ones by this are the polytheists, He informed about them that they do not see because they did not benefit from their sight.

Allah the Almighty's saying: "Take what is given freely, enjoin what is good, and turn away from the ignorant." (199)

In it are three matters: First: This verse consists of three phrases, encompassing the principles of Sharia in commands and prohibitions (2). His saying: "Take what is given freely" includes connecting with those who sever ties, pardoning sinners, being gentle with believers, and other such morals of the obedient. Included in His saying: "and enjoin what is good" are connecting with kin, fearing Allah regarding the permissible and forbidden, lowering the gaze, and preparing for the eternal abode. And in His saying: "and turn away from the ignorant" is the encouragement to cling to knowledge, to turn away from the people of oppression, to refrain from quarreling with the foolish, and being on equal terms with the ignorant and simple-minded, and other such commendable morals and guided actions.

I say: These qualities need elaboration, and the Messenger of Allah ﷺ gathered them for Jabir ibn Sulaim. Jabir ibn Sulaim Abu Juray said: I rode my young camel (3), then I came to Makkah and sought the Messenger of Allah ﷺ. I made my young camel kneel at the door of the mosque, and they directed me to the Messenger of Allah ﷺ. He was sitting, wearing a wool cloak with red stripes. I said: Peace be upon you, O Messenger of Allah. He said: "And upon you...

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/170. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/815. (3) Al-Qa'ood among beasts: What a man sits on for riding and carrying... and among camels: That which can be ridden, the minimum age being two years. Al-Nihaya (Q-A-D).

सूरा अल-अराफ: आयत 197 - 199 418

"और यदि तुम उन्हें हिदायत की ओर बुलाओ तो वे नहीं सुनते। और तुम उन्हें अपनी ओर देखते हुए पाते हो..." [7:198] एक शर्त है, और उत्तर है: "...वे नहीं सुनते।" और "...तुम उन्हें देखते हो..." एक नया वाक्यांश है। "...तुम्हारी ओर देखते हुए" हाल (अवस्था) की स्थिति में है। इसका अर्थ है मूर्तियाँ। देखने का अर्थ है देखी जाने वाली वस्तु की ओर आँखें खोलना; अर्थात, तुम उन्हें तुम्हारी ओर देखने वालों की तरह देखते हो। उनके बारे में 'वाव' (विवेकशील प्राणियों के लिए बहुवचन प्रत्यय) का उपयोग करके बताया गया - जबकि वे निर्जीव वस्तुएँ हैं जो देख नहीं सकतीं - क्योंकि यह कथन उनके कार्य के अनुसार है जो बुद्धि रखते हैं (1)। यह भी कहा गया है: उनके पास रत्नों से बनी आँखें थीं, इसलिए उन्होंने कहा: "और तुम उन्हें देखते हुए पाते हो।" और यह भी कहा गया: इससे मुराद मुशरिक (बहुदेववादी) हैं, उनके बारे में बताया गया कि वे नहीं देखते क्योंकि उन्होंने अपनी दृष्टि से लाभ नहीं उठाया।

अल्लाह तआला का कथन: "क्षमा को अपनाओ, भलाई का आदेश दो और अज्ञानियों से किनारा करो।" (199)

इसमें तीन मामले हैं: पहला: यह आयत तीन शब्दों (वाक्यांशों) से बनी है, जिसमें आदेशों और निषेधों में शरीयत के नियम शामिल हैं (2)। उनका कहना: "क्षमा को अपनाओ" में रिश्तों को तोड़ने वालों से जुड़ना, गुनाहगारों को माफ करना, मोमिनों (आस्थावानों) के साथ विनम्र होना और आज्ञाकारियों के अन्य नैतिक गुण शामिल हैं। उनके कथन: "और भलाई का आदेश दो" में रिश्तेदारों से जुड़ना, हलाल और हराम में अल्लाह का डर रखना, निगाहें नीची रखना और परलोक के घर के लिए तैयारी करना शामिल है। और उनके कथन: "और अज्ञानियों से किनारा करो" में ज्ञान से जुड़े रहने का प्रोत्साहन, अत्याचारियों से किनारा करना, मूर्खों के साथ झगड़े से बचना, और अज्ञानी बेवकूफों के साथ बराबरी से बचना, और अन्य प्रशंसनीय नैतिकता और सही कार्य शामिल हैं।

मैंने कहा: इन गुणों को विस्तार की आवश्यकता है, और अल्लाह के रसूल ﷺ ने इन्हें जाबिर बिन सुलेम के लिए संकलित किया था। जाबिर बिन सुलेम अबू जुरई ने कहा: मैं अपने ऊँट (3) पर सवार हुआ, फिर मक्का आया, और अल्लाह के रसूल ﷺ को ढूँढा। मैंने मस्जिद के दरवाजे पर अपने ऊँट को बिठाया, और उन्होंने मुझे अल्लाह के रसूल ﷺ के पास निर्देशित किया। वह बैठे थे; उन्होंने ऊन

की एक चादर ओढ़ी हुई थी जिसमें लाल धारियाँ थीं। मैंने कहा: आप पर सलाम हो, हे अल्लाह के रसूल। उन्होंने कहा: "और तुम पर भी...

(1) अन-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/170। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/815। (3) अल-क़ौद जानवरों में: वह जिस पर आदमी सवारी और बोझ ढोने के लिए बैठता है... और ऊँटों में: जिसे सवारी के लिए इस्तेमाल किया जा सके, जिसकी न्यूनतम आयु दो वर्ष हो। अल-निहाया (क़-अ-द)।

سورة الاعراف: آیات 197 - 199 418

﴿وَإِن تَدْعُوهُمْ إِلَى الْهُدَىٰ لَا يَسْمَعُوا ۖ وَتَرَاهُمْ يَنظُرُونَ إِلَيْكَ﴾ شرط ہے، اور جواب یہ ہے: ﴿ لَا يَسْمَعُوا ﴾۔ اور ﴿ وَتَرَاهُمْ ﴾ جملہ مستانفہ (نیا جملہ) ہے۔ ﴿ يَنظُرُونَ إِلَيْكَ ﴾ حالت کے مقام پر ہے۔ اس سے مراد بت ہیں۔ نظر کے معنی ہیں: آنکھیں کھول کر دیکھی جانے والی چیز کی طرف دیکھنا، یعنی آپ انہیں اپنی طرف دیکھنے والوں کی طرح دیکھتے ہیں۔ ان کے بارے میں 'واو' (جمع مذکر سالم کا صیغہ جو ذوی العقول کے لیے آتا ہے) کے ساتھ خبر دی گئی - حالانکہ وہ جمادات ہیں جو نہیں دیکھتے - کیونکہ یہ کلام ان کے فعل پر جاری ہوا جو عقل رکھتے ہیں (1)۔ اور کہا گیا: ان کی آنکھیں قیمتی جواہرات سے بنی ہوئی تھیں، اس لیے فرمایا: ﴿ وَتَرَاهُمْ يَنظُرُونَ ﴾۔ اور یہ بھی کہا گیا: اس سے مراد مشرکین ہیں، ان کے بارے میں خبر دی کہ وہ نہیں دیکھتے کیونکہ انہوں نے اپنی بصارت سے فائدہ نہیں اٹھایا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ ﴾ (199)

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: یہ آیت تین کلمات پر مشتمل ہے، جس میں احکامات اور ممنوعات سے متعلق شریعت کے قواعد جمع ہیں (2)۔ پس اللہ کا قول: ﴿ خُذِ الْعَفْوَ ﴾ اس میں تعلق توڑنے والوں سے صلہ رحمی، گناہگاروں کو معاف کرنا، مومنوں کے ساتھ نرمی، اور فرمانبرداروں کے دیگر اخلاق داخل ہیں۔ اور اللہ کے قول: ﴿ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ ﴾ میں صلہ رحمی، حلال و حرام میں اللہ کا تقویٰ، نظریں نیچی رکھنا، اور آخرت کے گھر کی تیاری داخل ہے۔ اور اللہ کے قول: ﴿ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ ﴾ میں علم کے ساتھ وابستگی کی ترغیب، ظالموں سے اعراض (کنارہ کشی)، بے وقوفوں سے جھگڑے سے پرہیز، جاہل احمقوں کی برابری سے بچنا، اور اس کے علاوہ دیگر پسندیدہ اخلاق اور درست اعمال شامل ہیں۔

میں کہتا ہوں: ان خصلتوں کو تفصیل کی ضرورت ہے، اور رسول اللہ ﷺ نے انہیں جابر بن سلیم کے لیے جمع فرمایا تھا۔ جابر بن سلیم ابو جری فرماتے ہیں: میں اپنی سواری (3) پر سوار ہوا، پھر مکہ آیا، اور رسول اللہ ﷺ کو تلاش کیا۔ میں نے مسجد کے دروازے پر اپنی سواری کو بٹھایا، پھر لوگوں نے مجھے رسول اللہ ﷺ کا پتہ بتایا۔ آپ ﷺ تشریف فرما تھے؛ آپ ﷺ نے اون کی ایک چادر اوڑھ رکھی تھی جس میں سرخ دھاریاں تھیں، میں نے کہا: السلام علیک یا رسول اللہ۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "وعلیک...

(1) اعراب القرآن للنحاس 2 / 170۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 2 / 815۔ (3) القعود جانوروں میں سے: وہ جس پر آدمی سواری اور بوجھ کے لیے بیٹھتا ہے... اور اونٹوں میں سے: وہ جو سواری کے قابل ہو، اور اس کی کم از کم عمر دو سال ہو۔ النہایہ (قعد)۔

Peace be upon you." I said: "We are a group of desert people^(1), a people in whom there is harshness, so teach me words by which Allah may benefit me." He said: "Come closer" three times, so I approached. Then he said: "Repeat to me (what you said)," so I repeated it to him. He said: "Fear Allah, and do not belittle any good deed, even [if] it is meeting your brother with a cheerful face, and [even if] it is pouring from your bucket into the vessel of one seeking water. And if a man insults you for what he knows about you, do not insult him for what you know about him, for Allah will grant you a reward and lay a burden of sin upon him. And do not insult anything that Allah Almighty has bestowed upon you." Abu Juray said: "By Him in whose hand is my soul, I did not insult a sheep or a camel after that." Recorded by Abu Bakr al-Bazzar in his 'Musnad' with its meaning^(3).

Abu Sa'id al-Maqburi narrated from his father, from Abu Hurayrah, from the Prophet ﷺ that he said: "Indeed, you cannot accommodate people with your wealth, but what can accommodate them from you is a cheerful face and good character"^(4).

Al-Bukhari^(5) narrated from the hadith of Hisham ibn Urwah, from his father, from Abdullah ibn al-Zubayr regarding His saying: {Take what is given freely, enjoin what is good} [7:199], he said: "Allah did not reveal this verse except concerning the character of people."

Sufyan ibn 'Uyaynah narrated from al-Sha'bi that he said: "Indeed, Jibril descended upon the Prophet ﷺ, so the Prophet ﷺ said to him: 'What is this, O Jibril?' He said: 'I do not know until I ask the Knower.' In one narration: 'I do not know until I ask my Lord.' So he went and stayed for a while, then returned and said: 'Indeed, Allah Almighty commands you to forgive the one who wronged you, give to the one who deprived you, and maintain ties with the one who cut you off'"^(6). Then some people versified it...

---

(1) The word "Ahl" (people) is from (m). (2) In the manuscripts: "bima la" (with what not). The confirmed text is consistent with 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 2/812-813, and sources of documentation. (3) We did not find it in the printed 'Musnad al-Bazzar'. It was recorded by Ahmad (20632), Abu Dawud (4084), al-Tirmidhi (2721), and al-Nasa'i in 'al-Kubra' (9611). And what is between brackets is from them. (4) Recorded by al-Bazzar (1977) and (1978) (Zawa'id), Abu Ya'la (6550), and al-Hakim 1/124 and he said: "A Sahih (authentic) hadith." Al-Haythami said in 'Majma' al-

Zawa'id' 8/22: "In it is Abdullah bin Sa'id al-Maqburi, and he is weak." (5) In his 'Sahih' (4643) and (4644). It occurred in manuscripts other than (Zha) before that his saying: "Ibn al-Zubayr said: Allah did not reveal this verse except concerning the character of people." It is a repetition of what the author will quote from Sahih al-Bukhari, and the confirmed text is from (Zha). (6) 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 2/812. Recorded by Abd al-Razzaq in his 'Tafsir' 1/246, al-Tabari 10/643 and 644, and Abu al-Layth in his 'Tafsir' 1/590.

सलाम।" मैंने कहा: "हम रेगिस्तानी लोग^(१) हैं, हममें कठोरता है, इसलिए मुझे कुछ ऐसे शब्द सिखाएं जिनसे अल्लाह मुझे लाभ पहुँचाए।" उन्होंने तीन बार कहा: "पास आओ", तो मैं पास गया। फिर उन्होंने कहा: "मुझसे (अपनी बात) दोहराओ", तो मैंने उनके सामने उसे दोहराया। उन्होंने कहा: "अल्लाह से डरो, और किसी भी नेक काम को छोटा मत समझो, भले ही वह अपने भाई से मुस्कुराते हुए चेहरे के साथ मिलना हो, और भले ही वह अपने डोल से पानी माँगने वाले के बर्तन में पानी डालना हो। और यदि कोई व्यक्ति तुम्हें उस बात के लिए बुरा भला कहे जो वह तुम्हारे बारे में जानता है, तो तुम उसे उस बात के लिए बुरा भला न कहो जो तुम उसके बारे में जानते हो, क्योंकि अल्लाह तुम्हें इसका प्रतिफल देगा और उस पर इसका गुनाह होगा। और अल्लाह तआला ने तुम्हें जो कुछ भी प्रदान किया है, उसमें से किसी भी चीज़ को बुरा भला न कहो।" अबू जुरई ने कहा: "उसकी कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, मैंने उसके बाद किसी भेड़ या ऊँट को भी बुरा भला नहीं कहा।" इसे अबू बक्र अल-बज्ज़ार ने अपने 'मुसनद' में इसके अर्थ के साथ निकाला है^(३)।

अबू सईद अल-मक़बुरी ने अपने पिता से, उन्होंने अबू हुरैरा से, उन्होंने नबी ﷺ से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "निश्चित रूप से, तुम अपने धन से लोगों का दिल नहीं जीत सकते, लेकिन जो चीज़ तुम्हारा उनके लिए दिल जीत सकती है वह है मुस्कुराता हुआ चेहरा और अच्छा व्यवहार"^(४)।

अल-बुखारी^(५) ने हिशाम इब्न उरवाह की हदीस से, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने अब्दुल्ला इब्न अल-जुबैर से अल्लाह के इस कथन के बारे में रिवायत की है: {माफी का रास्ता अपनाओ और भलाई का हुक्म दो} [७:१९९], उन्होंने कहा: "अल्लाह ने यह आयत केवल लोगों के व्यवहार के बारे में उतारी है।"

सुफियान इब्न उययना ने अल-शाबी से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "निश्चित रूप से, जिब्रील नबी ﷺ के पास उतरे, तो नबी ﷺ ने उनसे कहा: 'यह क्या है, ऐ जिब्रील?' उन्होंने कहा: 'मुझे नहीं पता जब तक कि मैं जानने वाले (अल्लाह) से न पूछ लूँ।' एक रिवायत में है: 'मुझे नहीं पता जब तक कि मैं अपने रब से न पूछ लूँ।' फिर वह गए और कुछ देर ठहरे, फिर वापस आए और कहा: 'निश्चित रूप से, अल्लाह तआला आपको हुक्म देता है कि आप उसे माफ कर दें जिसने आप पर ज़ुल्म किया, उसे दें जिसने आपको वंचित रखा, और उससे रिश्ता जोड़ें जिसने आपसे नाता तोड़ लिया'"^(६)। तो उनमें से कुछ ने इसे कविता के रूप में व्यवस्थित किया...

पाद-टिप्पणियाँ: (१) "अहल" शब्द, (म) से है। (२) प्रतियों में: "बिमा ला" (जिसके साथ नहीं)। प्रमाणित पाठ इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरआन' ८१२/२ - ८१३ और स्रोत स्रोतों के अनुरूप है। (३) हमें यह मुसनद अल-बज़्ज़ार के मुद्रित संस्करण में नहीं मिला। इसे अहमद (२०६३२), अबू दाऊद (४०८४), अल-तिर्मिज़ी (२७२१), और अल-नसाई ने अल-कुबरा (९६११) में निकाला है। और कोष्ठकों के बीच का हिस्सा उनमें से है। (४) इसे अल-बज़्ज़ार (१९७७) और (१९७८) (ज़वाइद), अबू याला (६५५०), और अल-हाकिम १/१२४ ने निकाला है और उन्होंने कहा: "यह एक सहीह (प्रामाणिक) हदीस है।" अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' ८/२२ में कहा: "इसमें अब्दुल्ला बिन सईद अल-मक़बुरी है, और वह कमज़ोर है।" (५) उनके'सहीह' (४६४३) और (४६४४) में। (ज़) के अलावा अन्य प्रतियों में इससे पहले यह आया है: "इब्न अल-जुबैर ने कहा: अल्लाह ने यह आयत केवल लोगों के व्यवहार के बारे में उतारी है।" यह उसी का दोहराव है जो लेखक सहीह अल-बुखारी से उद्धृत करेंगे, और प्रमाणित पाठ (ज़) से है। (६) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरआन' ८१२/२। इसे अब्द अल-रज्ज़ाक ने अपनी 'तफ़सीर' १/२४६ में, अल-तबरी १०/६४३ और ६४४ में, और अबू अल-लैथ ने अपनी 'तफ़सीर' १/५९० में निकाला है।

السلام"۔ میں نے کہا: "ہم صحرا نشین۸(۱) ہیں، ہم میں سخت مزاجی ہے، پس مجھے ایسے کلمات سکھائیے جن سے اللہ مجھے نفع دے"۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "قریب آؤ" تین مرتبہ، پس میں قریب ہو گیا۔ پھر فرمایا: "اپنی بات دہراؤ"، پس میں نے دہرائی۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ سے ڈرو، اور کسی بھی نیکی کو معمولی نہ سمجھو، خواہ [اگرچہ] اپنے بھائی سے خندہ پیشانی کے ساتھ ملنا ہو، اور خواہ [اگرچہ] اپنے ڈول سے پانی مانگنے والے کے برتن میں پانی ڈالنا ہو۔ اور اگر کوئی شخص تمہیں اس بات پر برا بھلا کہے جو وہ تمہارے بارے میں جانتا ہے؛ تو تم اسے اس بات پر برا بھلا نہ کہو جو تم اس کے بارے میں جانتے ہو، کیونکہ اللہ تمہارے لیے اجر اور اس کے لیے گناہ لکھ دے گا، اور اللہ تعالیٰ نے تمہیں جو کچھ عطا فرمایا ہے اس میں سے کسی چیز کو برا بھلا نہ کہو"۔ ابو جری کہتے ہیں: "پس اس ذات کی قسم جس کے قبضے میں میری جان ہے، میں نے اس کے بعد کسی بکری یا اونٹ کو بھی برا بھلا نہیں کہا"۔ اسے ابو بکر البزار نے اپنی "مسند" میں ہم معنی روایت کیا ہے۸(۳)۔

اور ابو سعید المقبری نے اپنے والد سے، انہوں نے ابو ہریرہ سے، انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "بے شک تم اپنے مالوں سے لوگوں کی گنجائش نہیں نکال سکتے، لیکن جو چیز ان کے لیے تم میں گنجائش پیدا کر سکتی ہے وہ خندہ پیشانی اور حسن اخلاق ہے"۸(۴)۔

اور بخاری۸(۵) نے ہشام بن عروہ کی حدیث سے، اپنے والد سے، انہوں نے عبد اللہ بن زبیر سے اللہ کے اس قول کے بارے میں روایت کیا ہے: ﴿خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ﴾ [درگزر سے کام لو اور نیکی کا حکم دو]، انہوں نے کہا: "اللہ نے یہ آیت لوگوں کے اخلاق کے بارے میں ہی نازل فرمائی ہے"۔

اور سفیان بن عیینہ نے شعبی سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: "بے شک جبرائیلؑ نبی ﷺ پر نازل ہوئے، تو نبی ﷺ نے ان سے پوچھا: 'اے جبرائیل، یہ کیا ہے؟'، انہوں نے کہا: 'میں نہیں جانتا یہاں تک کہ میں جاننے والے (اللہ) سے پوچھ لوں'۔ ایک روایت میں ہے: 'میں نہیں جانتا یہاں تک کہ میں اپنے رب سے پوچھ لوں'۔ پھر وہ گئے اور کچھ دیر ٹھہرے، پھر واپس آئے اور کہا: 'بے شک اللہ تعالیٰ آپ کو حکم دیتا ہے کہ آپ اس کو معاف کر دیں جس نے آپ پر ظلم کیا، اور اسے دیں جس نے آپ کو محروم کیا، اور اس سے جڑیں جس نے آپ سے تعلق توڑا""٨(۶)۔ پس اسے بعض نے نظم کیا...

حواشی: (۱) لفظ "اہل"، (م) سے ہے۔ (۲) نسخوں میں: "بما لا"۔ اور ثابت شدہ متن ابن العربی کی "احکام القرآن" ۸۱۲/۲ - ۸۱۳، اور تخریج کے مصادر کے موافق ہے۔ (۳) ہمیں یہ مسند البزار کے مطبوعہ نسخہ میں نہیں ملا۔ اور اسے احمد (۲۰۶۳۲)، ابو داؤد (۴۰۸۴)، ترمذی (۲۷۲۱)، اور نسائی نے الکبریٰ (۹۶۱۱) میں روایت کیا ہے۔ اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت ان سے لی گئی ہے۔ (۴) اسے البزار (۱۹۷۷) اور (۱۹۷۸) (زوائد)، ابو یعلیٰ (۶۵۵۰)، اور الحاکم ۱۲۴/۱ نے روایت کیا اور کہا: یہ حدیث صحیح ہے۔ الہیثمی نے "مجمع الزوائد" ۸/۲۲ میں کہا: اس میں عبد اللہ بن سعید المقبری ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ (۵) اپنی "صحیح" (۴۶۴۳) اور (۴۶۴۴) میں۔ اور (ظ) کے علاوہ دیگر نسخوں میں اس سے پہلے یہ قول وارد ہوا ہے: "اور ابن زبیر نے کہا: اللہ نے یہ آیت لوگوں کے اخلاق کے بارے میں ہی نازل فرمائی ہے"۔ یہ اس بات کی تکرار ہے جسے مصنف صحیح بخاری سے نقل کریں گے، اور ثابت شدہ متن (ظ) سے ہے۔ (۶) ابن العربی کی "احکام القرآن" ۸۱۲/۲۔ اور اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۲۴۶/۱ میں، طبری ۶۴۳/۱۰ اور ۶۴۴، اور ابو اللیث نے اپنی تفسیر ۵۹۰/۱ میں روایت کیا ہے۔

420 Surah Al-A'raf: Verse 199

The poets said: Noble morals are in three traits; whoever possesses them is truly a (1) noble man: Giving to the one who deprives you, connecting with the one who cuts you off, and forgiving the one who transgresses against you. Ja'far al-Sadiq said: Allah commanded His Prophet with noble morals in this verse, and there is no verse in the Quran more comprehensive of noble morals than this verse (2). And he ﷺ said: "I was sent to perfect noble morals" (3). The poet said: All matters will pass away and end except for praise, for it remains for you. And if I were given a choice of every virtue, I would not have chosen anything other than noble morals (4). Sahl bin Abdullah said: Allah spoke to Moses at Mount Sinai. It was said to him: What did He enjoin upon you? He said: Nine things: fear in secret and in public, the word of truth in pleasure and anger, moderation in poverty and wealth, and He commanded me to join with the one who cuts me off, to give to the one who deprives me, to forgive the one who wrongs me, and that my silence be reflection, my speech be remembrance (5), and my gaze be a lesson. I say: It has been narrated from our Prophet Muhammad ﷺ that he said: "My Lord commanded me with nine: sincerity in secret and in public, justice in pleasure and anger, moderation in wealth and poverty, that I forgive the one who wrongs me, join with the one who cuts me off, give to the one who deprives me, and that my speech be remembrance, my silence be reflection, and my gaze be a lesson" (6).

---

(1) In (M): So that. (2) Mentioned by Al-Baghawi in his Tafsir 2/224. (3) Narrated by Al-Bayhaqi in As-Sunan al-Kubra 10/192 from the hadith of Abu Hurayrah with the wording: "Indeed, I was sent to perfect noble morals." Also narrated by Ahmad (8952) with the wording: "Indeed, I was sent to perfect righteous morals." (4) Makarim al-Akhlaq by Ibn Abi al-Dunya (57) and Shu'ab al-Iman (8510). (5) In (M): My speech be remembrance, and my silence be reflection. (6) We did not find it in its entirety, but Al-Quda'i narrated part of it in Ash-Shihab (1159) similarly abridged from the hadith of Ibn 'Aisha from his father. Al-Dhahabi said in Al-Mizan 3/550: A problematic (mu'dal) hadith.

पृष्ठ ४२० सूरा अल-अराफ़: आयत १९९

मुख्य पाठ: कवि ने कहा: उत्कृष्ट आचरण तीन चीजों में है, जिसमें ये पूर्ण हो गए, वही (१) असली जवान है: उसे देना जो तुम्हें वंचित रखे, उससे जुड़ना जो तुमसे नाता तोड़े, और उसे क्षमा करना जिसने तुम पर ज़्यादती की हो। और जाफ़र अल-सादिक ने कहा: अल्लाह ने अपने नबी को इस आयत में अच्छे आचरण का आदेश दिया है, और कुरान में इस आयत से अधिक अच्छे आचरण को समेटने वाली कोई आयत नहीं है (२)। और उन्होंने ﷺ कहा: "मुझे अच्छे आचरण की पूर्णता के लिए भेजा गया है" (३)। और कवि ने कहा: सभी मामले बीत जाएंगे और समाप्त हो जाएंगे सिवाय प्रशंसा के क्योंकि वह तुम्हारे लिए शेष रहती है। और यदि मुझे हर गुण चुनने का विकल्प दिया जाता, तो मैंने अच्छे आचरण के अलावा कुछ नहीं चुना होता (४)। और सहल बिन अब्दुल्लाह ने कहा: अल्लाह ने मूसा (अ.स.) से तूर सीना पर बात की। उनसे पूछा गया: उन्होंने आपको किस बात की वसीयत की? उन्होंने कहा: नौ चीजों की: एकांत और खुले में डरना, प्रसन्नता और क्रोध में सत्य की बात कहना, गरीबी और धन में मध्यम मार्ग अपनाना, और मुझे आदेश दिया कि मैं उससे नाता जोड़ूँ जिसने मुझसे नाता तोड़ा, उसे दूँ जिसने मुझे वंचित रखा, उसे क्षमा करूँ जिसने मुझ पर ज़ुल्म किया, और यह कि मेरा मौन चिंतन हो, मेरी बात अल्लाह का ज़िक्र हो (५), और मेरी दृष्टि शिक्षाप्रद हो। मैंने कहा: और हमारे नबी मुहम्मद ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "मेरे रब ने मुझे नौ बातों का हुक्म दिया है: एकांत और प्रकट में निष्ठा, प्रसन्नता और क्रोध में न्याय, धन और गरीबी में संयम, यह कि मैं उसे माफ़ करूँ जिसने मुझ पर ज़ुल्म किया, उससे जुड़ूँ जिसने मुझसे नाता तोड़ा, उसे दूँ जिसने मुझे वंचित रखा, और यह कि मेरा बोलना ज़िक्र हो, मेरी चुप्पी चिंतन हो, और मेरी नज़र इबरत (शिक्षा) हो" (६)।

---

(१) (म) में: "फज़लिक"। (२) अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर २/२२४ में इसका उल्लेख किया है। (३) अल-बैहकी ने अस-सुनन अल-कुबरा १०/१९२ में अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से इन शब्दों में उद्धृत किया है: "बेशक मुझे अच्छे आचरण की पूर्णता के लिए भेजा गया है।" और अहमद (८९५२) ने भी इन शब्दों में उद्धृत किया है: "बेशक मुझे नेक आचरण की पूर्णता के लिए भेजा गया है।" (४) मकारिम अल-अख़्लाक़ इब्न अबी अद-दुनिया (५७) और शुअब अल-ईमान (८५१०)। (५) (म) में: मेरा बोलना ज़िक्र हो, और मेरी चुप्पी चिंतन हो। (६) हमें यह पूरी तरह से नहीं मिला, और अल-कुदा'ई ने अल-शिहाब (११५९) में इसके कुछ हिस्से को इब्न आयशा की उनके पिता से रिवायत के अनुसार

संक्षिप्त रूप में उद्धृत किया है। अल-ज़हबी ने अल-मीज़ान ३/५५० में कहा: यह एक मुदल (समस्याग्रस्त) हदीस है।

صفحہ ۴۲۰ سورۃ الاعراف: آیت ۱۹۹

اصل متن: شعراء نے کہا: عمدہ اخلاق تین چیزوں میں ہیں، جس میں یہ مکمل ہو گئے وہی (۱) مردِ جری ہے: اس کو دینا جو تمہیں محروم رکھے، اس سے جڑنا جو تم سے تعلق توڑ دے، اور اسے معاف کرنا جس نے تم پر زیادتی کی۔ اور جعفر الصادق نے کہا: اللہ نے اپنے نبی کو اس آیت میں مکارمِ اخلاق کا حکم دیا ہے، اور قرآن میں مکارمِ اخلاق کو اس آیت سے زیادہ جمع کرنے والی کوئی آیت نہیں ہے (۲)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "میں بہترین اخلاق کی تکمیل کے لیے مبعوث کیا گیا ہوں" (۳)۔ اور شاعر نے کہا: تمام معاملات تم سے ختم ہو جائیں گے اور گزر جائیں گے سوائے تعریف کے، کیونکہ وہ تمہارے لیے باقی رہتی ہے۔ اور اگر مجھے ہر فضیلت چننے کا اختیار دیا جاتا، تو میں مکارمِ اخلاق کے سوا کچھ نہ چنتا (۴)۔ اور سہل بن عبد اللہ نے کہا: اللہ نے موسیٰ علیہ السلام سے طورِ سینا پر کلام فرمایا۔ ان سے پوچھا گیا: انہوں نے آپ کو کن باتوں کی وصیت فرمائی؟ انہوں نے کہا: نو چیزوں کی: چھپے اور ظاہر میں ڈرنا، خوشی اور غصے میں حق کی بات کہنا، غربت اور امیری میں میانہ روی اختیار کرنا، اور مجھے حکم دیا کہ میں اس سے جڑوں جس نے مجھ سے ناتا توڑا، اسے دوں جس نے مجھے محروم کیا، اسے معاف کروں جس نے مجھ پر ظلم کیا، اور یہ کہ میرا خاموش رہنا غور و فکر ہو، اور میرا بولنا ذکر ہو (۵)، اور میرا دیکھنا عبرت ہو۔ میں نے کہا: اور ہمارے نبی محمد ﷺ سے روایت ہے کہ آپ نے فرمایا: "میرے رب نے مجھے نو باتوں کا حکم دیا: چھپے اور ظاہر میں اخلاص، خوشی اور غصے میں عدل، امیری اور غریبی میں اعتدال، اور یہ کہ میں اسے معاف کروں جس نے مجھ پر ظلم کیا، اس سے جڑوں جس نے مجھ سے ناتا توڑا، اسے دوں جس نے مجھے محروم کیا، اور یہ کہ میرا بولنا ذکر ہو، میری خاموشی فکر ہو، اور میرا دیکھنا عبرت ہو" (۶)۔

(١) (م) میں: فذلک۔ (٢) بغوی نے اپنی تفسیر ٢ / ٢٢٤ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (٣) اسے بیہقی نے السنن الکبریٰ ١٠ / ١٩٢ میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ان الفاظ میں روایت کیا ہے: "میں صرف اس لیے بھیجا گیا ہوں تاکہ اچھے اخلاق کی تکمیل کروں"۔ اور اسے احمد (٨٩٥٢) نے بھی ان الفاظ میں روایت کیا ہے: "میں صرف اس لیے بھیجا گیا ہوں تاکہ صالح اخلاق کی تکمیل کروں"۔ (٤) مکارم الاخلاق لابن ابی الدنیا (٥٧) اور شعب الایمان (٨٥١٠)۔ (٥) (م) میں: میرا بولنا ذکر ہو، اور میری خاموشی فکر ہو۔ (٦) ہمیں یہ مکمل طور پر نہیں ملی، اور قضاعی نے "الشہاب" (١١٥٩) میں اس کا کچھ حصہ ابن عائشہ کی ان کے والد سے روایت کے مطابق اختصار کے ساتھ روایت کیا ہے۔ ذہبی نے المیزان ٣ / ٥٥٠ میں کہا: یہ حدیث معضل (سند میں خلل والی) ہے۔

421 Surah Al-A'raf: Verse 199

It was said: What is meant by His saying: {Take what is given freely} means: Zakat; because it is a small amount from much. This is far-fetched; because it is from 'afa': if it was worn out. It may be said: Take what is easy from him, i.e., do not be harsh with him and be lenient (1). The reason for revelation refutes this, and God knows best. For when He commanded him to argue with the polytheists, He guided him to noble morals, as they are a reason for drawing the polytheists to faith. Meaning: accept from people what of their morals is easy for you and manageable; you say: I took my right freely and purely, i.e., easily.

The Second: His Almighty's saying: {And enjoin what is right} meaning: what is good. Isa bin Umar read: "bil-'uruf" with two dhammas (2), like "al-hulum", and they are two dialects. Al-'urf, Al-Ma'ruf, and Al-'Arifa: are every good trait that minds approve of and souls find peace in.

The poet said: Whoever does good will not lack its rewards; kindness is never lost between God and people (3). And Ata said: {And enjoin what is right} means "There is no god but Allah" (4).

The Third: His Almighty's saying: {And turn away from the ignorant} meaning: If you have established proof against them, and commanded them to do good, and they behaved ignorantly towards you; then turn away from them; to protect him (5), and to elevate his status from responding to them. This, although addressed to His Prophet, peace and blessings be upon him, is an upbringing for all His creation. Ibn Zaid and Ata said: It is abrogated by the verse of the sword. Mujahid and Qatadah said: It is definitive (Muhkama); and this is the correct view according to what Al-Bukhari narrated (6) from Abdullah bin Abbas, who said: "Uyaynah bin Hisn bin Hudhayfa bin Badr arrived and stayed with his nephew Al-Hurr bin Qais bin Hisn, who was among the men whom Umar used to keep close. The reciters (scholars of Quran) were the companions of Umar's assembly (7) and his consultants, whether they were middle-aged or young."

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/170. (2) Al-Qira'at al-Shadhdhah p.48. (3) The verse is by al-Hutay'ah, in his Diwan p.284, and previously 7/126. (4) Mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 2/224. (5) After it in (M): against them. And in I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/170; and from it the author quoted: from them. (6) In his Sahih (7286). (7) In (M): assemblies.

४२१ सूरह अल-अराफ: आयत १९९

कहा गया है: उनके इस वचन का तात्पर्य: {क्षमा को अपनाओ} [जो सरलता से प्राप्त हो उसे ग्रहण करो] का अर्थ है: ज़कात; क्योंकि यह बहुत में से एक अल्प हिस्सा है। और इसमें सुदूरता है; क्योंकि यह "अफ़ा" से व्युत्पन्न है: जिसका अर्थ मिट जाना है। यह भी कहा जा सकता है: उससे सरलता को ग्रहण करो, अर्थात: उस पर कठोरता न बरतो और उसे क्षमा कर दो (१)। और अवतरण (नुज़ूल) का कारण इस विचार का खंडन करता है, और अल्लाह सर्वाधिक ज्ञाता है। क्योंकि जब अल्लाह ने उन्हें मुशरिकों (बहुदेववादियों) से शास्त्रार्थ करने का आदेश दिया; तो उन्हें उत्कृष्ट नैतिकता की ओर निर्देशित किया, क्योंकि यह मुशरिकों को ईमान की ओर आकर्षित करने का एक माध्यम है। अर्थात: लोगों से उनके आचरण का वह भाग स्वीकार करें जो आपके लिए सहज और सुगम हो; कहा जाता है: "मैंने अपना अधिकार सहजता और शुचिता से प्राप्त किया," अर्थात सरलता से।

दूसरी बात: अल्लाह तआला का कथन: {और भलाई का आदेश दो} अर्थात: मारूफ (नेकी) का। ईसा बिन उमर ने इसे "बिल-उरुफ़" (दो धम्मों के साथ) पढ़ा है (२), जैसे "अल-हुलुम", और ये दो भिन्न शैलियाँ हैं। 'उर्फ़, 'मारूफ' और 'आरिफ़ा': प्रत्येक वह उत्तम गुण है जिसे विवेक स्वीकार करता है और जिससे आत्मा को शांति मिलती है।

कवि का कथन है: जो सत्कर्म करता है वह उसके प्रतिफल से वंचित नहीं रहता; नेकी अल्लाह और मनुष्यों के मध्य कभी व्यर्थ नहीं जाती (३)। अता ने कहा: {और भलाई का आदेश दो} से तात्पर्य "ला इलाहा इल्लल्लाह" है (४)।

तीसरी बात: अल्लाह तआला का कथन: {और अज्ञानियों से विमुख हो जाओ} अर्थात: जब आपने उन पर प्रमाण प्रस्तुत कर दिया है, और उन्हें भलाई का आदेश दिया है, और वे आपके प्रति अज्ञानता का व्यवहार करें; तो उनसे विमुख हो जाएँ उनके(नबी के) मान की रक्षा हेतु (५), और उन्हें प्रत्युत्तर देने से उनके पद की गरिमा को ऊपर रखने हेतु। और यह, यद्यपि उनके पैगंबर (स.अ.व.) को संबोधित है; यह समस्त सृष्टि के लिए एक शिष्टाचार है। इब्न ज़ैद और अता ने कहा: यह तलवार वाली आयत द्वारा निरस्त (मन्सूख) है। जबकि मुजाहिद और कतादा ने कहा: यह अटल (मुहकम) है; और यही मत सही है जैसा कि अल-बुखारी ने (६) अब्दुल्ला बिन अब्बास से उद्धृत किया है, उन्होंने कहा: "उयैना बिन हिस्न बिन हुज़ैफ़ा बिन बद्र आए और अपने भतीजे अल-हुर बिन क़ैस बिन हिस्न के यहाँ ठहरे, जो

उन व्यक्तियों में से थे जिन्हें उमर (रजि.) अपने समीप रखते थे। कुरान के ज्ञाता (कुर्रा) उमर की सभा के सहभागी (७) और उनके परामर्शदाता थे, चाहे वे वयस्क हों या युवा।"

(१) इराब अल-कुरान लिन-नहास २/१७०। (२) अल-किरात अल-शाज़ा पृ. ४८। (३) यह छंद अल-हुतैया का है, जो उनके दीवान पृ. २८४ में वर्णित है, और पूर्व में ७/१२६ में आ चुका है। (४) अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर २/२२४ में इसका उल्लेख किया है। (५) इसके पश्चात (म) में है: उन पर। और इराब अल-कुरान लिन-नहास २/१७० में; और इसी स्रोत से लेखक ने उद्धृत किया है: उनसे। (६) अपनी सहीह (७२८६) में। (७) (म) में: मजालिस (सभाएँ)।

۴۲۱ سورة الاعراف: آیت ۱۹۹

اور کہا گیا: اللہ تعالیٰ کے قول {خُذِ الْعَفْوَ} [درگزر سے کام لو] سے مراد زکوٰۃ ہے؛ کیونکہ وہ بہت میں سے تھوڑا حصہ ہے۔ اور اس بات میں بُعد (دوری) ہے؛ کیونکہ یہ "عَفَا" سے ہے: جس کا معنی مٹ جانا یا پرانا ہونا ہے۔ اور یہ بھی کہا جا سکتا ہے: اس سے درگزر (آسانی) لے لو، یعنی: اس پر تنگی نہ کرو اور اسے معاف کر دو (۱)۔ اور سببِ نزول اس قول کو رد کرتا ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ کیونکہ جب اللہ نے آپ کو مشرکین سے حجت (بحث) کرنے کا حکم دیا؛ تو آپ کو مکارمِ اخلاق کی رہنمائی فرمائی، کیونکہ مکارمِ اخلاق مشرکین کو ایمان کی طرف مائل کرنے کا سبب ہیں۔ یعنی: لوگوں سے ان کے اخلاق میں سے وہ قبول کریں جو آپ کے لیے سہل اور میسر ہو؛ کہا جاتا ہے: "أخذت حقي عفواً صفواً" یعنی میں نے اپنا حق آسانی اور خوش دلی سے حاصل کیا۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ} یعنی: بھلائی کا حکم دیں۔ اور عیسیٰ بن عمر نے "بالعُرُف" (دونوں حروف پر پیش کے ساتھ) پڑھا ہے (۲)، جیسے لفظ "الحُلُم"، اور یہ دو لغتیں ہیں۔ اور "العُرْف"، "المعروف" اور "العارفہ": ہر وہ اچھی خصلت ہے جسے عقلیں پسند کریں اور نفوس اس سے مطمئن ہوں۔

شاعر نے کہا ہے: جو کوئی بھلائی کرتا ہے وہ اس کی جزا سے محروم نہیں رہتا؛ نیکی اللہ اور لوگوں کے درمیان ضائع نہیں ہوتی (۳)۔ اور عطاء نے کہا: {وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ} سے مراد "لا الہ الا اللہ" ہے (۴)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَهِلِينَ} یعنی: جب آپ ان پر حجت قائم کر دیں اور انہیں نیکی کا حکم دیں لیکن وہ آپ کے ساتھ نادانی برتیں؛ تو ان سے اعراض (کنارہ کشی) کریں؛

آپ (صلی اللہ علیہ وسلم) کی حفاظت کی خاطر (۵)، اور ان کو جواب دینے سے آپ کی قدر و منزلت کو بلند رکھنے کے لیے۔ اور یہ اگرچہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم سے خطاب ہے، لیکن یہ اللہ کی تمام مخلوق کے لیے تربیت ہے۔ ابن زید اور عطاء نے کہا: یہ آیتِ سیف (تلوار والی آیت) سے منسوخ ہے۔ جبکہ مجاہد اور قتادہ نے کہا: یہ محکم (غیر منسوخ) ہے؛ اور یہی قول صحیح ہے اس روایت کی وجہ سے جسے امام بخاری (۶) نے حضرت عبداللہ بن عباس سے نقل کیا ہے، انہوں نے فرمایا: "عیینہ بن حصن بن حذیفہ بن بدر آیا اور اپنے بھتیجے الحر بن قیس بن حصن کے ہاں قیام کیا، اور الحر ان لوگوں میں سے تھے جنہیں حضرت عمر (رضی اللہ عنہ) اپنے قریب رکھتے تھے، اور قراء (علماء قرآن) عمر کی مجلس (۷) کے ساتھی اور ان کے مشیر تھے، خواہ وہ سن رسیدہ ہوں یا جوان۔"

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۱۷۰۔ (۲) القراءات الشاذة ص ۴۸۔ (۳) یہ شعر حطیئہ کا ہے، جو ان کے دیوان ص ۲۸۴ میں موجود ہے، اور اس کا ذکر ۷/ ۱۲۶ میں پہلے ہو چکا ہے۔ (۴) اسے بغوی نے اپنی تفسیر ۲/ ۲۲۴ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) اس کے بعد نسخہ (م) میں ہے: "ان پر"۔ اور إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۱۷۰ میں ہے؛ اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے: "ان سے"۔ (۶) اپنی صحیح (حدیث نمبر ۷۲۸۶) میں۔ (۷) نسخہ (م) میں ہے: "مجالس"۔

Uyaina said to his nephew: "O my nephew, do you have influence with this leader so that you may seek permission for me to enter his presence?" He said: "I will seek permission for you." So he sought permission for Uyaina. When he entered, he said: "O son of Al-Khattab, by Allah, you do not give us much, nor do you judge between us with justice." Umar became angry until he was about to strike him. Then Al-Hurr said: "O Commander of the Faithful, Allah said to His Prophet (peace and blessings be upon him): 'Take what is given freely, enjoin what is good, and turn away from the ignorant' [7:199], and this man is among the ignorant." By Allah, Umar did not go beyond it when it was recited to him, and he was one who halted at the Book of Allah, the Mighty and Majestic.

I say: Umar's (may Allah be pleased with him) use of this verse and Al-Hurr's citation of it proves that it is definitive (muhkama) and not abrogated. Similarly, Al-Hasan ibn Ali ibn Abi Talib (may Allah be pleased with both of them) used it, as will be explained later(1). If the harshness toward the ruler is intentional and shows disdain for his rights, then he has the right to discipline (ta'zir). But if it is otherwise, then turning away, overlooking, and forgiving are appropriate, as the just Caliph did.

The saying of the Almighty: {And if an evil suggestion comes to you from Satan, then seek refuge in Allah. Indeed, He is Hearing and Knowing (200)}

There are two issues regarding it:

First: When the saying of the Almighty: {Take what is given freely} was revealed, the Prophet (peace and blessings be upon him) said: "How, O Lord, while there is anger?" Then {And if an evil suggestion comes to you} was revealed. The "nazgh" (evil suggestion) of Satan is his whispering. There are two linguistic forms: "nazgh" and "naghz". It is said: "Beware of the nazzaagh and naghghaz," meaning those who incite mischief(3).

Az-Zajjaj(4): "Nazgh" is the slightest movement that occurs, and from Satan, it is the slightest whispering. Sa'id ibn al-Musayyib said: "I witnessed Uthman and Ali when there was an evil suggestion (nazgh) from Satan between them, but neither of them left anything [unsaid or undone]."

---

(1) In the second issue after the verse. (2) Narrated by Al-Tabari in his Tafsir 10/646 from Ibn Zaid. (3) In (Z): "Al-Muwaswisun" (the whisperers). It is said in Al-Lisan

(warash): "At-Tawrish" means inciting; it is said: "I incited (warrashtu) between the people and provoked them." (4) In his "Ma'ani al-Qur'an" 2/396.

सूरह अल-अराफ़: आयत 199 - 200 | पृष्ठ 422

उयायना ने अपने भतीजे से कहा: "ओ मेरे भतीजे, क्या इस अमीर के पास तुम्हारी कोई साख है कि तुम मेरे लिए उनके पास जाने की अनुमति मांग सको?" उसने कहा: "मैं तुम्हारे लिए अनुमति मांगूँगा।" तो उसने उयायना के लिए अनुमति मांगी। जब वह अंदर आया, तो उसने कहा: "ओ इब्न अल-खत्ताब, अल्लाह की कसम, न तो आप हमें बहुत देते हैं और न ही हमारे बीच न्याय से फैसला करते हैं।" उमर क्रोधित हो गए यहाँ तक कि उन्होंने उस पर हाथ उठाने का इरादा किया। तब अल-हुर्र ने कहा: "ऐ विश्वासियों के अमीर (अमीरुल मोमिनीन), अल्लाह ने अपने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से कहा है: 'माफ करना इख्तियार करो, भलाई का हुक्म दो और जाहिलों से किनारा कर लो' [7:199], और यह आदमी जाहिलों में से है।" अल्लाह की कसम, उमर इससे आगे नहीं बढ़े जब यह उनके सामने पढ़ी गई, और वह अल्लाह की किताब के पास रुक जाने वाले थे।

मैं कहता हूँ: उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) का इस आयत का उपयोग और अल-हुर्र द्वारा इसे दलील के रूप में पेश करना इस बात का प्रमाण है कि यह 'मुहकम' (अटल) है, न कि निरस्त (मनसूख)। इसी प्रकार अल-हसन बिन अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने भी इसका उपयोग किया, जैसा कि आगे बताया जाएगा(1)। यदि शासक के साथ अभद्रता जानबूझकर और उसके अधिकारों के अपमान के रूप में हो, तो उसे दंड देने का अधिकार है। लेकिन यदि मामला इसके अलावा हो, तो किनारा करना, उपेक्षा करना और क्षमा करना ही उचित है, जैसा कि न्यायप्रिय खलीफा ने किया।

अल्लाह तआला का कथन: {और अगर शैतान की ओर से कोई उकसावा तुम्हें उकसाए, तो अल्लाह की शरण मांगो। बेशक वह सुनने वाला, जानने वाला है (200)}

इसमें दो बातें हैं:

पहली: जब अल्लाह तआला का यह कथन उतरा: {माफ करना इख्तियार करो}, तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "ऐ मेरे रब, क्रोध की स्थिति में कैसे?" तब उतरा: {और अगर तुम्हें कोई उकसावा उकसाए}। शैतान का उकसाना (नज़ग) उसके वसवसे (कुविचार) हैं। इसके लिए दो शब्द हैं: 'नज़ग' और 'नग़ज़'। कहा जाता है: "नज़्ज़ाग़ और नग़्गाज़ से बचो", अर्थात जो फसाद पैदा करने वाले हैं(3)।

अज़-ज़ज्जाज(4): "नज़ग" सबसे छोटी होने वाली हरकत है, और शैतान की ओर से यह सबसे छोटा वसवसा (कुविचार) है। सईद बिन अल-मुसय्यब ने कहा: "मैं उस्मान और अली के समय उपस्थित था

जब उनके बीच शैतान की ओर से कुछ उकसावा हुआ, लेकिन उनमें से किसी ने भी एक-दूसरे का लिहाज़ नहीं छोड़ा।"

---

(1) आयत के बाद दूसरे मसले में। (2) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 10/646 में इब्न ज़ैद के हवाले से इसे उद्धृत किया है। (3) (ज़) में: अल-मुसव्विसून (वसवसा डालने वाले)। अल-लिसान (वरश) में कहा गया है: अत-तौरीश का अर्थ है उकसाना; कहा जाता है: मैंने लोगों के बीच उकसाया (वररश्तु) और भड़काया। (4) उनकी पुस्तक "मआनी अल-कुरान" 2/396 में।

عُیینہ نے اپنے بھتیجے سے کہا: اے میرے بھتیجے، کیا تمہارا اس امیر کے ہاں کوئی مقام ہے کہ تم میرے لیے ان سے اندر آنے کی اجازت مانگو؟ اس نے کہا: میں تمہارے لیے اجازت مانگ لوں گا۔ چنانچہ اس نے عیینہ کے لیے اجازت مانگی۔ جب وہ داخل ہوا تو کہنے لگا: اے ابن الخطاب، اللہ کی قسم! نہ تو آپ ہمیں وافر عطیات دیتے ہیں اور نہ ہی ہمارے درمیان انصاف کے ساتھ فیصلہ کرتے ہیں۔ حضرت عمر (رضی اللہ عنہ) غصے میں آ گئے یہاں تک کہ آپ نے ارادہ کیا کہ اس پر ضرب لگائیں۔ اس پر حُر نے کہا: اے امیر المومنین! اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) سے فرمایا ہے: {خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَهِلِينَ} (درگزر کیجئے، نیکی کا حکم دیجئے اور جاہلوں سے اعراض کیجئے) اور یہ شخص جاہلوں میں سے ہے۔ اللہ کی قسم، جب یہ آیت حضرت عمر کو پڑھ کر سنائی گئی تو آپ اس سے آگے نہ بڑھے، اور آپ اللہ کی کتاب کے سامنے رک جانے والے (یعنی فورا عمل کرنے والے) تھے۔

میں کہتا ہوں: حضرت عمر (رضی اللہ عنہ) کا اس آیت کا استعمال اور حُر کا اس سے استدلال کرنا اس بات کی دلیل ہے کہ یہ آیت 'محکمہ' ہے منسوخ نہیں۔ اسی طرح حضرت حسن بن علی بن ابی طالب (رضی اللہ عنہما) نے بھی اسے استعمال کیا، جیسا کہ آگے بیان آئے گا(1)۔ اگر حاکم کے ساتھ گستاخی جان بوجھ کر اور اس کے حق کو ہلکا جانتے ہوئے ہو تو اسے تعزیر (سزا) دینے کا حق ہے۔ لیکن اگر معاملہ اس کے علاوہ ہو، تو اعراض، درگزر اور معافی ہی بہتر ہے جیسا کہ عادل خلیفہ نے کیا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَإِمَّا يَنزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (200)}

اس میں دو مسائل ہیں:

پہلا: جب اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد نازل ہوا: {خُذِ الْعَفْوَ} تو نبی کریم (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) نے عرض کیا: "اے میرے رب، غصے کی حالت میں کیا کروں؟" تو یہ آیت نازل ہوئی: {وَإِمَّا يَنزَغَنَّكَ}۔ شیطان کا 'نزغ' اس کے وسوسے ہیں۔ اس میں دو لغات ہیں: 'نزغ' اور 'نغز'۔ کہا جاتا ہے: "نزاغ اور نغاز سے بچو"، اور یہ وہ لوگ ہیں جو فتنہ و فساد پیدا کرتے ہیں(3)۔

الزجاج(4): 'النزغ' ہونے والی ادنیٰ ترین حرکت کو کہتے ہیں، اور شیطان کی جانب سے ادنیٰ ترین وسوسہ ہے۔ سعید بن المسیب نے کہا: "میں حضرت عثمان اور حضرت علی کے پاس موجود تھا جب ان کے درمیان شیطان کی طرف سے کچھ ترغیب (کشیدگی) پیدا ہوئی، لیکن ان میں سے کسی نے بھی (حق) نہیں چھوڑا۔"

---

(1) آیت کے بعد دوسرے مسئلے میں۔ (2) اسے طبری نے اپنی تفسیر 10/646 میں ابن زید سے روایت کیا ہے۔ (3) (ظ) میں: "الموسوسون" (وسوسہ ڈالنے والے)۔ اور 'اللسان' (ورش) میں ہے: التوریش کا معنی اشتعال دلانا ہے؛ کہا جاتا ہے: میں نے لوگوں کے درمیان ورش کیا یعنی اشتعال دلایا۔ (4) ان کی کتاب "معانی القرآن" 2/396 میں۔

Surah Al-A'raf: Verse 200 423

...to his companion at all, then they did not depart until each of them asked for forgiveness for the other(1). And the meaning of "if an evil whisper comes to you" (yan-zaghannaka): it hits you and appears to you - meaning (2): at the time of anger - with whispers of what is not permissible. "Then seek refuge in Allah" (fasta'idh bi-Allah) means: seek salvation from that with Allah. So Allah Almighty commanded that whispering be repelled by taking refuge in Him and seeking His protection. And to Allah belongs the highest example; one does not seek protection from dogs except from the Master of the dogs. It has been narrated from some of the predecessors that he said to his student: "What do you do with the devil if he tempts you with sins?" He said: "I fight him." He said: "What if he returns?" He said: "I fight him." He said: "What if he returns?" He said: "I fight him." He said: "This will go on for long. Have you considered if you passed by sheep and their dog barked at you and prevented you(3) from crossing, what would you do?" He said: "I would struggle against it and push it back(4) with my effort." He said: "This will be long for you, but seek help from the owner of the sheep, and he will keep it away from you."

Second: 'Al-Naghz', 'Al-Nazgh', 'Al-Hamz', and 'Al-Waswasah' are the same. Allah Almighty said: "And say, 'My Lord, I seek refuge in You from the incitements of the devils'" [Al-Mu'minun: 97], and He said: "From the evil of the retreating whisperer" [An-Nas: 4]. And the origin of 'Al-Nazgh' is corruption; it is said: 'Nazagha baynana' (he sowed discord between us); meaning: he corrupted. And from it is His saying: "Satan had sown discord between me and my brothers" [Yusuf: 100], meaning: he corrupted. It was also said: 'Al-Nazgh' is misguidance and incitement, and the meanings are close.

I say: The counterpart to this verse is what is in Sahih Muslim on the authority of Abu Huraira, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Satan comes to one of you and says, 'Who created such and such?' until he says to him, 'Who created your Lord?' So when he reaches that, let him seek refuge in Allah and stop(5)." And in it, on the authority of Abdullah, who said: The Prophet (peace be upon him) was asked about whispering, and he said: "That is pure faith(6)." And in the Hadith of Abu Huraira: "That is clear faith(7)." And 'Al-Sarih' means: pure.

(1) Narrated by Al-Khallal in Al-Sunnah (715), and Al-Khatib in Tarikh Baghdad 5/219. (2) Not in (M). (3) In the manuscripts: 'wa mana'a'. What is established is from (Z). (4) In (M): 'wa arudduhu'. (5) Sahih Muslim (134): (214). It was also narrated by Ahmad

(8376), and Al-Bukhari (3276). (6) Sahih Muslim (133). And Abdullah is Ibn Mas'ud. (7) Sahih Muslim (132). And it was narrated by Ahmad (9156).

सूरह अल-अराफ: आयत 200 423

...अपने साथी को कुछ भी, फिर वे तब तक नहीं हटे जब तक कि उनमें से प्रत्येक ने दूसरे के लिए क्षमा नहीं माँगी(1)। और "यदि तुम्हें (शैतान की ओर से) कोई उकसावा आए" (यं-ज़ग़न्नका) का अर्थ है: यह तुम पर आ पड़ता है और तुम्हारे सामने प्रकट होता है - यानी (2): क्रोध के समय - उन बातों के वसवसे (बुरे विचार) के साथ जो हलाल नहीं हैं। "तो अल्लाह की पनाह माँगो" (फस्त'इज़ बिल्लाह) का अर्थ है: अल्लाह के ज़रिए उससे बचाव चाहो। तो अल्लाह तआला ने हुक्म दिया कि पनाह माँगकर और उसकी शरण लेकर वसवसों को दूर किया जाए। और अल्लाह के लिए सर्वोच्च उदाहरण है; कुत्तों से पनाह कुत्तों के मालिक के अलावा किसी और से नहीं माँगी जाती। कुछ पूर्वजों (सलफ) से रिवायत है कि उन्होंने अपने शिष्य से कहा: "यदि शैतान तुम्हें पापों के लिए उकसाए तो तुम क्या करोगे?" उसने कहा: "मैं उससे लड़ूँगा।" उन्होंने कहा: "यदि वह फिर आए तो?" उसने कहा: "मैं उससे लड़ूँगा।" उन्होंने कहा: "यदि वह फिर आए तो?" उसने कहा: "मैं उससे लड़ूँगा।" उन्होंने कहा: "यह तो लंबा चलेगा। क्या तुमने सोचा है कि यदि तुम भेड़ों के पास से गुज़रो और उनका कुत्ता तुम पर भौंके और तुम्हें पार करने से रोके(3), तो तुम क्या करोगे?" उसने कहा: "मैं अपनी पूरी कोशिश से उससे जूझूँगा और उसे पीछे हटाऊँगा(4)।" उन्होंने कहा: "यह तुम्हारे लिए बहुत लंबा होगा, लेकिन भेड़ों के मालिक से मदद माँगो, वह उसे तुमसे दूर रखेगा।"

दूसरा: 'अल-नग़्ज़', 'अल-नज़ग़', 'अल-हमज़' और 'अल-वसवसा' सब एक ही हैं। अल्लाह तआला ने फरमाया: "और कहो, 'ऐ मेरे रब! मैं शैतानों के उकसावों से तेरी पनाह माँगता हूँ'" [अल-मुमिनून: 97], और फरमाया: "पीछे हट जाने वाले वसवसा डालने वाले की बुराई से" [अन-नास: 4]। और 'नज़ग़' का मूल अर्थ बिगाड़ या भ्रष्टाचार है; कहा जाता है: 'नज़ग़ा बैनाना' (उसने हमारे बीच बिगाड़ पैदा किया); यानी: उसने भ्रष्ट किया। और इसी से उसका यह कथन है: "शैतान ने मेरे और मेरे भाइयों के बीच बिगाड़ डाल दिया था" [यूसुफ: 100], यानी: उसने भ्रष्ट किया। यह भी कहा गया है: 'नज़ग़' का अर्थ गुमराह करना और उकसाना है, और इनके अर्थ करीब-करीब एक ही हैं।

मैं कहता हूँ: इस आयत के समान वह है जो सहीह मुस्लिम में अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "शैतान तुम में से किसी के पास आता है और कहता है, 'अमुक चीज़ किसने बनाई?' यहाँ तक कि वह उससे कहता है, 'तुम्हारे रब को किसने बनाया?' तो जब वह यहाँ तक पहुँच जाए, तो उसे अल्लाह की पनाह माँगनी चाहिए और रुक जाना चाहिए(5)।" और इसमें अब्दुल्ला से रिवायत है, उन्होंने कहा: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से

वसवसे के बारे में पूछा गया, तो आपने फरमाया: "वह शुद्ध ईमान है(6)।" और अबू हुरैरा की हदीस में है: "वह स्पष्ट ईमान है(7)।" और 'सरीह' का अर्थ है: शुद्ध।

(1) इसे अल-खल्लाल ने अल-सुन्नाह (715) में, और अल-खतीब ने तारीख़ बग़दाद 5/219 में उल्लेख किया है। (2) (म) में नहीं है। (3) नुस्खों में: 'व मना'अ'। जो स्थापित है वह (ज़) से है। (4) (म) में: 'व अरुददुहु'। (5) सहीह मुस्लिम (134): (214)। इसे अहमद (8376) और बुखारी (3276) ने भी उल्लेख किया है। (6) सहीह मुस्लिम (133)। और अब्दुल्ला, इब्न मसूद हैं। (7) सहीह मुस्लिम (132)। और इसे अहमद (9156) ने उल्लेख किया है।

سورہ الاعراف: آیت ۲۰۰ ۴۲۳

اپنے ساتھی کو کچھ بھی، پھر وہ دونوں وہاں سے نہیں ہٹے یہاں تک کہ ان میں سے ہر ایک نے اپنے ساتھی کے لیے استغفار کیا(۱)۔ اور "يَنزَغَنَّكَ" کے معنی ہیں: تمہیں کوئی چوٹ پہنچے یا تمہارے سامنے کوئی بات آئے - یعنی (۲): غصے کے وقت - ایسی چیز کا وسوسہ جو حلال نہیں۔ "فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ" یعنی: اللہ کے ذریعے اس سے نجات طلب کرو۔ پس اللہ تعالیٰ نے حکم دیا کہ وسوسہ کو اس کی پناہ اور اس کی طرف رجوع کے ذریعے دور کیا جائے، اور اللہ کے لیے سب سے اعلیٰ مثال ہے؛ کتوں سے پناہ نہیں مانگی جاتی مگر کتوں کے مالک سے۔ بعض سلف سے مروی ہے کہ انہوں نے اپنے شاگرد سے کہا: تم شیطان کے ساتھ کیا کرو گے اگر وہ تمہیں گناہوں کی ترغیب دے؟ اس نے کہا: میں اس سے جہاد کروں گا۔ انہوں نے کہا: اگر وہ دوبارہ آئے؟ اس نے کہا: میں اس سے جہاد کروں گا۔ انہوں نے کہا: اگر وہ دوبارہ آئے؟ اس نے کہا: میں اس سے جہاد کروں گا۔ انہوں نے کہا: یہ تو طویل ہو جائے گا، کیا تم نے دیکھا ہے کہ اگر تم بھیڑوں کے پاس سے گزرو اور ان کا کتا تم پر بھونکے اور تمہیں گزرنے سے روکے(۳) تو تم کیا کرو گے؟ اس نے کہا: میں اپنی پوری کوشش سے اس کا مقابلہ کروں گا اور اسے پیچھے ہٹاؤں گا(۴)۔ انہوں نے کہا: یہ تم پر بوجھ ہوگا، لیکن تم بھیڑوں کے مالک سے مدد مانگو وہ اسے تم سے روک دے گا۔

دوسری بات: النغز، النزغ، الہمز اور الوسوسہ سب ایک ہی ہیں، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "اور کہو کہ اے میرے رب! میں شیطانوں کے وسوسوں سے تیری پناہ مانگتا ہوں" [المؤمنون: ۹۷]، اور فرمایا: "بار بار وسوسہ ڈالنے والے، پیچھے ہٹ جانے والے کے شر سے" [الناس: ٤]۔ اور نزغ کی اصل فساد ہے؛ کہا جاتا ہے: "نزغ بيننا"؛ یعنی: ہمارے درمیان فساد ڈال دیا۔ اور اسی سے اللہ کا

قول ہے: "شیطان نے میرے اور میرے بھائیوں کے درمیان فساد ڈال دیا تھا" [یوسف: ۱۰۰] یعنی: فساد پیدا کیا۔ اور کہا گیا: النزغ گمراہ کرنا اور ورغلانا ہے، اور معنی ایک دوسرے کے قریب ہیں۔

میں کہتا ہوں: اس آیت کی مثال وہ ہے جو صحیح مسلم میں ابوہریرہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "شیطان تم میں سے کسی کے پاس آتا ہے اور کہتا ہے: فلاں چیز کس نے پیدا کی؟ فلاں چیز کس نے پیدا کی؟ یہاں تک کہ وہ اس سے کہتا ہے: تمہارے رب کو کس نے پیدا کیا؟ تو جب وہ اس حد تک پہنچ جائے تو اسے چاہیے کہ اللہ کی پناہ مانگے اور رک جائے(۵)"۔ اور اسی میں عبداللہ سے مروی ہے کہ نبی ﷺ سے وسوسہ کے بارے میں پوچھا گیا تو آپ نے فرمایا: "وہ خالص ایمان ہے(۶)"۔ اور ابوہریرہ کی حدیث میں ہے: "وہ صریح (واضح) ایمان ہے(۷)" اور الصریح کے معنی ہیں: خالص۔

(۱) اسے الخلال نے السنہ (۷۱۵) میں اور الخطیب نے تاریخ بغداد ۲۱۹/۵ میں روایت کیا ہے۔ (۲) (م) میں نہیں ہے۔ (۳) نسخوں میں: ومنع۔ اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (۴) (م) میں: وأردہ۔ (۵) صحیح مسلم (۱۳٤) : (۲۱٤)۔ اسے احمد (۸۳۷٦) اور بخاری (۳۲۷٦) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۶) صحیح مسلم (۱۳۳)۔ اور عبداللہ ابن مسعود ہیں۔ (۷) صحیح مسلم (۱۳۲)۔ اور اسے احمد (۹۱۵٦) نے روایت کیا ہے۔

This is not to be taken literally, as it is incorrect for the whispering itself to be faith, because faith is certainty. Rather, the reference is to the fear of Allah Almighty they felt that they would be punished for what occurred (1) in their minds. It is as if he said: Your distress from this is pure and sincere faith, because of the soundness of your faith and your knowledge of their corruption. He called the whispering faith because repelling it, turning away from it, rejecting it, not accepting it, and being distressed by it arises from faith. As for the command to seek refuge, it is because those whisperings are from the traces of Satan. As for the command to stop, it is from leaning towards them and paying attention to them. Whoever has sound faith and uses what his Lord and Prophet commanded him, it will benefit him and he will benefit from it. As for the one who is troubled by doubt and overcome by sensory perception, and is unable to break free from it, he must be confronted with rational evidence; as the Prophet ﷺ said to the one who was troubled by the doubt of mangy camels when the Prophet ﷺ said: "There is no contagion." A Bedouin said: "What about camels that are in the sand like gazelles, and when a mangy camel enters among them, it infects them?" The Prophet ﷺ said: "Then who infected the first one?" (2) Thus, he uprooted the doubt from its root (3). When Satan despaired of the companions of Muhammad ﷺ through temptation (4) and misguidance, he began to disturb their times with those riddles (5) and nonsensical whisperings. Their hearts recoiled from them, and their occurrence became a great burden for them. So they came - as in the Sahih - and said: "O Messenger of Allah, we find in ourselves that which one of us considers too grave to speak of." He said: "Have you really found it?" They said: "Yes." He said: "That is pure faith" (6) to spite Satan, according to what the Quran states in His saying: {Indeed, My servants - no authority will you have over them} [Al-Hijr: 42].

Footnotes: (1) His saying: "occurred" is from (M), which corresponds to Ikmal al-Mu'allim 1/428, and the author quoted from it. (2) Reported by Ahmad (7620), Al-Bukhari (5717), and Muslim (2220) from the Hadith of Abu Hurairah. (3) Al-Mufhim 1/346. (4) In (M): "through incitement". (5) Al-Alqiyyat, plural of Ulqiyyah, pattern: Uf'iyyah, which are riddles and puzzles cast. See Al-Qamus (L-Q-Y). (6) It is in Sahih Muslim (132) from the Hadith of Abu Hurairah, and was mentioned previously.

इसे शाब्दिक रूप में नहीं लिया जाना चाहिए, क्योंकि स्वयं वसवसे (बुरे विचार) का ईमान होना सही नहीं है, क्योंकि ईमान तो यकीन (निश्चय) है। बल्कि, इसका इशारा उस अल्लाह के डर की ओर है जो उन्होंने अपने मन में आए विचारों (1) के कारण सजा मिलने के भय के रूप में महसूस किया। मानो उन्होंने कहा: इससे तुम्हारी घबराहट ही शुद्ध और सच्चा ईमान है; तुम्हारे ईमान की शुद्धता और उनकी बुराई के बारे में तुम्हारे ज्ञान के कारण। उन्होंने वसवसे को ईमान इसलिए कहा क्योंकि उसे दूर भगाना, उससे विमुख होना, उसे अस्वीकार करना, उसे स्वीकार न करना और उससे परेशान होना ईमान से उत्पन्न होता है। जहाँ तक शरण (पनाह) मांगने के आदेश का सवाल है, तो ऐसा इसलिए है ताकि वे वसवसे शैतान के निशानों में से हों। और जहाँ तक रुक जाने के आदेश का सवाल है, तो वह उनके प्रति झुकने और उनकी ओर ध्यान देने से रुकने के बारे में है। जिसका ईमान सही है और जिसने अपने रब और नबी के आदेशों का पालन किया, उसे इसका लाभ होगा और वह इससे लाभान्वित होगा। लेकिन जिस व्यक्ति के मन में संदेह पैदा हो जाए, और इंद्रियों का प्रभाव उस पर हावी हो जाए, और वह उससे छुटकारा न पा सके, तो उसे तर्कसंगत प्रमाण के साथ समझाना अनिवार्य है; जैसा कि नबी ﷺ ने उस व्यक्ति से कहा था जिसे खुजली वाले ऊंटों का संदेह था, जब नबी ﷺ ने कहा: "कोई छूत की बीमारी नहीं होती।" एक देहाती ने कहा: "तो उन ऊंटों का क्या जो रेत में हिरणों की तरह होते हैं, और जब एक खुजली वाला ऊंट उनमें आता है, तो वह उन्हें संक्रमित कर देता है?" नबी ﷺ ने कहा: "तो फिर पहले वाले को किसने संक्रमित किया?" (2) इस तरह उन्होंने संदेह को उसकी जड़ से ही खत्म कर दिया (3)। जब शैतान मुहम्मद ﷺ के साथियों को बहकाने (4) और गुमराह करने से निराश हो गया, तो उसने उनके समय को उन पहेलियों (5) और निरर्थक वसवसों से परेशान करना शुरू कर दिया। उनके दिल उनसे नफरत करने लगे और उनका आना उन पर भारी पड़ने लगा। तो वे आए - जैसा कि सहीह में है - और कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, हम अपने मन में ऐसी बातें पाते हैं जिन्हें बोलना हमारे लिए बहुत बड़ी बात लगती है।" उन्होंने पूछा: "क्या वास्तव में तुमने इसे पाया है?" उन्होंने कहा: "हाँ।" उन्होंने कहा: "यह तो स्पष्ट ईमान है" (6) शैतान को नीचा दिखाने के लिए, जैसा कि कुरान में अल्लाह के इस फरमान में है: {बेशक मेरे बंदों पर तेरा कोई वश नहीं चलेगा} [अल-हिज्र: 42]।

पाद लेख: (1) उनका कथन: 'हुआ' (M) से है, जो इकमल अल-मुअल्लिम 428/1 के अनुरूप है, और लेखक ने वहीं से इसे लिया है। (2) इसे अहमद (7620), बुखारी (5717), और मुस्लिम (2220)

ने अबू हुरैरा की हदीस से उद्धृत किया है। (3) अल-मुफ़्हिम 346/1। (4) (M) में: 'उकसाने' के द्वारा। (5) अल-अल्कियात, उल्किया का बहुवचन, वज़न: उफ़ियाह, जो कि पहेलियाँ और गुत्थियाँ हैं। देखें अल-कामूस (ल-क-य)। (6) यह सहीह मुस्लिम (132) में अबू हुरैरा की हदीस में है, और पहले भी आ चुका है।

صفحہ کا عنوان: سورۃ الاعراف، آیت 200 | 424

یہ اپنے ظاہر پر نہیں ہے؛ کیونکہ یہ درست نہیں ہے کہ خود وسوسہ ہی ایمان ہو، کیونکہ ایمان تو یقین ہے، بلکہ اشارہ اس خوف کی طرف ہے جو انہوں نے اللہ تعالیٰ سے محسوس کیا کہ وہ ان کے دلوں میں آنے والے خیالات (1) پر سزا دیے جائیں گے۔ گویا آپ ﷺ نے فرمایا: تمہارا اس سے گھبرانا ہی عین ایمان اور خالص ایمان ہے؛ تمہارے ایمان کی درستی اور ان وسوسوں کے فساد کے تمہارے علم کی وجہ سے۔ چنانچہ وسوسہ کو ایمان اس لیے کہا گیا کیونکہ اسے دور کرنا، اس سے اعراض کرنا، اسے رد کرنا، اسے قبول نہ کرنا اور اس سے بے چین ہونا ایمان سے صادر ہوتا ہے۔ رہا پناہ مانگنے کا حکم، تو وہ اس لیے ہے کہ وہ وساوس شیطان کے اثرات سے ہوتے ہیں۔ اور رہا رک جانے کا حکم، تو وہ ان کی طرف مائل ہونے اور ان کی طرف توجہ کرنے سے رکنے کے بارے میں ہے۔ پس جس کا ایمان صحیح ہوا، اور اس نے اپنے رب اور اپنے نبی کے حکم پر عمل کیا؛ تو اسے فائدہ ہوا اور اس نے نفع پایا| رہا وہ شخص جس کے دل میں شبہ پیدا ہو گیا، اور اس پر حسی ادراک غالب آ گیا، اور وہ اس سے چھٹکارا پانے پر قادر نہ رہا؛ تو ضروری ہے کہ اسے عقلی دلیل کے ساتھ سمجھایا جائے؛ جیسا کہ نبی ﷺ نے اس شخص سے فرمایا جسے خارش زدہ اونٹوں کا شبہ ہوا تھا جب نبی ﷺ نے فرمایا: "کوئی چھوت کی بیماری (عدویٰ) نہیں ہوتی۔" ایک اعرابی نے کہا: "تو ان اونٹوں کا کیا حال ہے جو ریت میں ہرنوں کی طرح (صاف ستھرے) ہوتے ہیں، پھر جب ان میں کوئی خارش زدہ اونٹ داخل ہوتا ہے تو وہ انہیں بھی خارش زدہ کر دیتا ہے؟" نبی ﷺ نے فرمایا: "تو پہلے والے کو کس نے خارش زدہ کیا؟" (2) چنانچہ آپ ﷺ نے شبہ کو اس کی جڑ سے اکھیڑ دیا (3)۔ جب شیطان محمد ﷺ کے صحابہ کو بہکانے (4) اور گمراہ کرنے سے مایوس ہو گیا؛ تو اس نے ان پہیلیوں (5) اور فضول وسوسوں کے ذریعے ان کے

اوقات میں خلل ڈالنا شروع کر دیا، تو ان کے دل ان سے متنفر ہو گئے، اور ان کا پیش آنا ان پر گراں گزرنے لگا، چنانچہ وہ آئے - جیسا کہ صحیح میں ہے - اور کہا: اے اللہ کے رسول، ہم اپنے دلوں میں ایسی باتیں پاتے ہیں جن کا زبان پر لانا ہم میں سے کسی کے لیے بہت بڑی بات ہے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "کیا واقعی تم نے اسے پایا ہے؟" انہوں نے کہا: جی ہاں۔ فرمایا: "یہ تو واضح ایمان ہے" (6) شیطان کو ذلیل کرنے کے لیے، جیسا کہ قرآن میں اس کے قول کے مطابق ہے: ﴿ بیشک میرے بندوں پر تیرا کوئی زور نہیں چلے گا ﴾ [الحجر: 42]۔

حواشی: (1) ان کا قول: "واقع ہوا" (م) سے ہے، اور یہ اکمال المعلم 1/428 کے موافق ہے، اور وہیں سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (2) اسے احمد (7620)، بخاری (5717)، اور مسلم (2220) نے حضرت ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (3) المفہم 346/1۔ (4) (م) میں: "اکسانے" کے ساتھ ہے۔ (5) الالیقیات، القیۃ کی جمع، وزن: افعیۃ، یہ وہ پہیلیاں اور معمے ہیں جو ڈالے جاتے ہیں۔ دیکھیے القاموس (لقی)۔ (6) یہ صحیح مسلم (132) میں حضرت ابوہریرہ کی حدیث میں ہے، اور ابھی پہلے گزر چکی ہے۔

Surah Al-A'raf, Verses 200 - 202 425

Thoughts that are not stable and are not attracted by doubt; they are those that are repelled by ignoring them, and the name "whispering" (Waswasa) is applied to their likes(1). And Allah knows best. This meaning has already been discussed at the end of "Al-Baqarah"(2), and praise be to Allah.

His saying, the Exalted: "Indeed, those who fear Allah - when an impulse touches them from Satan, they remember [Him] and at once they have insight. (201) But their brothers - the devils extend them in error; then they do not stop. (202)"

There are two issues in it: First: His saying, the Exalted: {Indeed, those who fear Allah} means [fear] polytheism and disobedience. {When an impulse (tayfun) touches them from Satan} this is the recitation of the people of Basra and the people of Mecca(3). The people of Medina and the people of Kufa recited it as "ta'ifun"(4). And it was narrated from Sa'id ibn Jubayr: "tayyifun" with a doubled 'ya'(5). Al-Nahhas said(6): The speech of the Arabs in such cases is: "tayfun" with the light pronunciation; on the basis that it is a verbal noun from "tafa yatifu" (to go around). Al-Kisa'i said: It is a shortened form of "tayyif"; like "mayt" and "mayyit". Al-Nahhas said(7): The meaning of "tayf" in the language is: what is imagined in the heart, or what is seen in sleep; and such is the meaning of "ta'if". Abu Hatim said: I asked Al-Asma'i about "tayf"; he said: there is no "fay'al" form in the verbal nouns. Al-Nahhas said(8): It is not a verbal noun, but it takes the meaning of "ta'if" (one who circles/goes around). The meaning is: Indeed, those who fear [Allah]...

(1) Ikmal al-Mu'allim 1/429. (2) 4/495. (3) Meaning Abu 'Amr al-Basri and Ibn Kathir al-Makki recited it this way, and Al-Kisa'i from the people of Kufa also recited it this way. Al-Sab'ah p. 301, and Al-Taysir p. 115. (4) Nafi' al-Madani, 'Asim, and Hamza from the people of Kufa recited it this way, and Ibn 'Amir al-Shami agreed with them. As for Al-Kisa'i from the people of Kufa, he recited: "tayf", as mentioned before. (5) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 48. (6) In I'rab al-Qur'an 2/171. And what precedes it is from it. (7) The previous source. (8) In I'rab al-Qur'an 1/171. And what will come between brackets is from it.

सूरह अल-आराफ़, आयत २०० - २०२ ४२५

वे विचार जो स्थिर नहीं होते और संदेह द्वारा आकर्षित नहीं होते; ये वे हैं जिन्हें उनकी उपेक्षा करके दूर किया जाता है, और उनके जैसे ही "फुसफुसाहट" (वसवसा) नाम लागू होता है(१)। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। यह अर्थ "अल-बक़रह"(२) के अंत में पहले ही बीत चुका है, और अल्लाह का शुक्र है।

अल्लाह तआला का कहना है: "बेशक, जो लोग अल्लाह से डरते हैं - जब शैतान की ओर से कोई विचार उन्हें छूता है, तो वे [अल्लाह को] याद करते हैं और तुरंत वे देखने वाले बन जाते हैं। (२०१) और उनके भाई - शैतान उन्हें गुमराह करने में बढ़ाते चले जाते हैं; फिर वे रुकते नहीं हैं। (२०२)"

इसमें दो मामले हैं: पहला: अल्लाह तआला का कहना है: {बेशक, जो लोग अल्लाह से डरते हैं} इसका अर्थ है शिर्क और अवज्ञा से डरना। {जब शैतान की ओर से कोई विचार (तैफ़ुन) उन्हें छूता है} यह बसरा के निवासियों और मक्का के निवासियों का पाठ (क़िरात) है(३)। मदीना के निवासियों और कूफ़ा के निवासियों ने इसे "ताइफ़ुन" पढ़ा है(४)। और सईद इब्न जुबैर से रिवायत है: "तैयिफ़ुन" 'या' पर शद्दा के साथ(५)। अन-नहहास ने कहा(६): इस तरह के मामलों में अरबों की बातचीत है: "तैफ़ुन" हल्की आवाज़ के साथ; इस आधार पर कि यह "ताफ़ा यतीफ़ु" का म़सदर (क्रियावाचक संज्ञा) है। अल-किसाई ने कहा: यह (तैयिफ़) का संक्षिप्त रूप है; जैसे: मय्त और मय्यित। अन-नहहास ने कहा(७): भाषा में "तैफ़" का अर्थ है: वह जो दिल में कल्पित होता है, या जो नींद में देखा जाता है; और "ताइफ़" का अर्थ भी यही है। अबू हातिम ने कहा: मैंने अल-असमाई से "तैफ़" के बारे में पूछा; उन्होंने कहा: म़सदरों में "फ़ैअल" का कोई वज़न (रूप) नहीं है। अन-नहहास ने कहा(८): यह म़सदर नहीं है, लेकिन यह "ताइफ़" के अर्थ में है। और अर्थ यह है: बेशक, जो लोग डरते हैं...

(१) इकमल अल-मुअल्लिम १/४२९। (२) ४/४९५। (३) यानी अबू अमर अल-बसरी और इब्न कसीर अल-मक्की ने इसे इसी तरह पढ़ा, और कूफ़ा के लोगों में से अल-किसाई ने भी इसे इसी तरह पढ़ा। अस-सबअह पृ. ३०१, और अत-तयसीर पृ. ११५। (४) नाफ़ि अल-मदनी, आसिम और कूफ़ा के लोगों में से हमज़ा ने इसे इसी तरह पढ़ा, और इब्न आमिर अल-शामी उनसे सहमत थे। जहाँ तक कूफ़ा के निवासियों में से अल-किसाई का सवाल है, उन्होंने पढ़ा: "तैफ़", जैसा कि पहले बताया गया है। (५) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ाह पृ. ४८। (६) इराब अल-क़ुरआन २/१७१ में। और इससे पहले का हिस्सा

उसी से है। (७) पिछला स्रोत। (८) इराब अल-क़ुरआन १/१७١ में। और कोष्ठक में जो कुछ आएगा वह उसी से है।

سورة الأعراف، آیات ۲۰۰ - ۲۰۲ ۴۲۵

وہ خیالات جو پختہ نہیں ہوتے اور نہ ہی وہ کسی شبہ کی وجہ سے پیدا ہوتے ہیں؛ تو یہی وہ ہیں جنہیں ان سے اعراض کر کے دفع کیا جاتا ہے، اور انہی جیسے خیالات پر وسوسہ کا نام بولا جاتا ہے(۱)۔ اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔ اور "البقرہ"(۲) کے آخر میں یہ معنی گزر چکا ہے، اور اللہ کا شکر ہے۔

فرمانِ الٰہی: ﴿إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَيْفٌ مِنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا هُمْ مُبْصِرُونَ ﴿۲۰۱﴾ وَإِخْوَانُهُمْ يَمُدُّونَهُمْ فِي الْغَيِّ ثُمَّ لَا يُقْصِرُونَ ﴿۲۰۲﴾ ﴾

اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: فرمانِ الٰہی: {إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا} سے مراد شرک اور گناہوں سے بچنا ہے۔ {إِذَا مَسَّهُمْ طَيْفٌ مِنَ الشَّيْطَانِ} یہ اہلِ بصرہ اور اہلِ مکہ کی قرأت ہے(۳)۔ اور اہلِ مدینہ اور اہلِ کوفہ نے اسے "طَائِفٌ" پڑھا ہے(۴)۔ اور سعید بن جبیر سے مروی ہے: "طَيِّفٌ" یائے مشدد کے ساتھ(۵)۔ نحاس نے کہا(۶): اس جیسے معاملے میں عربوں کی کلام "طَيْفٌ" تخفیف کے ساتھ ہے؛ اس بنیاد پر کہ یہ 'طاف يطيف' سے مصدر ہے۔ کسائی نے کہا: یہ (طَيِّف) کا مخفف ہے؛ جیسے: مَيْت اور مَيِّت۔ نحاس نے کہا(۷): لغت میں "طيف" کے معنی ہیں: وہ جو دل میں خیال آئے، یا جو نیند میں نظر آئے؛ اور یہی "طائف" کے معنی بھی ہیں۔ ابو حاتم نے کہا: میں نے اصمعی سے "طيف" کے بارے میں پوچھا؛ تو انہوں نے کہا: مصدروں میں "فَيْعَل" کا وزن نہیں ہے۔ نحاس نے کہا(۸): یہ مصدر نہیں ہے، بلکہ "طائف" کے معنی میں ہوتا ہے۔ اور معنی یہ ہے: بے شک وہ لوگ جو تقویٰ اختیار کرتے ہیں...

(١) إكمال المعلم ١/٤٢٩ ـ (٢) ٤/٤٩٥ ـ (٣) یعنی اس کے ساتھ ابو عمرو بصری اور ابن کثیر مکی نے پڑھا ہے، اور اسے اہلِ کوفہ میں سے کسائی نے بھی پڑھا ہے۔ السبعۃ ص ٣٠١، اور التیسیر ص ١١٥ ـ (٤) اسے نافع مدنی، عاصم اور اہلِ کوفہ میں سے حمزہ نے پڑھا ہے، اور ان کی موافقت ابن عامر شامی نے کی۔ رہے اہلِ کوفہ میں سے کسائی تو انہوں نے "طیف" پڑھا ہے، جیسا کہ گزر چکا۔ (٥) القراءات الشاذة ص ٤٨ ـ (٦) إعراب القرآن ٢/١٧١ میں۔ اور اس سے پہلے کی بات اسی میں سے ہے۔ (٧) مصدر سابق۔ (٨) إعراب القرآن ١/١٧١ میں۔ اور جو کچھ قوسین کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔

٤٢٦ Surah Al-A'raf: Verses 201 - 202

...sins, when something [from Satan] touches them, they reflect on the power of God, Mighty and Sublime, and on His favors upon them, so they abandon the sin. It is said: Al-Tayf and Al-Ta'if have two different meanings. The first: imagination/illusion, and the second: Satan himself. The first is a verbal noun from 'tafa al-khayal yatifu'(1) 'tayfan'; and they did not say for this: 'ta'if' as an active participle. Al-Suhayli said(2): Because it is an imagination that has no reality. As for His saying: "So a visitation from your Lord came upon it" [Al-Qalam: 19], it is not called 'tayf'; because it is a real active participle, and it is said: it is Gabriel.

Al-Zajjaj said(3): I circled (tuftu) around them 'atufu', and the imagination 'tafa' (visited) 'yatifu'.

And Hassan said(4): Leave this, but who will help against a phantom... that keeps me awake when the night has gone.

Mujahid: Al-Tayf is anger(5). And insanity, anger, and whispering are called 'tayf' because it is a touch(6) from Satan resembling the touch of imagination.

"And then they see" meaning: they desist. It is also said: then they are insightful. Sa'id bin Jubayr read: «تَذَكَّرُوا» (tadhakkaru) with a doubled 'dhal', but there is no basis for it in Arabic; Al-Nahhas mentioned it(7).

Second: Isam bin Al-Mustaliq said: I entered Medina and saw Al-Hassan bin Ali, peace be upon them both, and I was impressed by his demeanor and good appearance, which stirred in me the envy that I had been concealing(8).

(1) In the manuscripts: 'yatufu'. What is established is from Al-Rawd Al-Unuf 117/4. It says in Al-Lisan (tayf): 'tafa yatifu' and 'yatufu tayfan' and 'tawfan'. (2) In Al-Rawd Al-Unuf 117/4, and what precedes it is from him in a similar manner. (3) In Ma'ani al-Quran 2/396. (4) His Diwan p. 7. (5) Narrated by Al-Tabari 10/648. (6) Al-Lummah: a thought that occurs in the heart. Al-Nihaya (l-m-m). (7) In I'rab al-Quran 2/171, and he attributed the recitation to Mujahid. (8) Meaning: hiding it.

४२६ सूरा अल-अराफ़: आयत २०१ - २०२

...पाप, जब [शैतान की ओर से] उन्हें कुछ छूता है, तो वे अल्लाह, जो पराक्रमी और महान है, की शक्ति और उन पर उसके उपकारों के बारे में सोचते हैं, और पाप करना छोड़ देते हैं। कहा गया है: अल-तयफ़ और अल-ताइफ़ के दो अलग-अलग अर्थ हैं। पहला: कल्पना/भ्रम, और दूसरा: स्वयं शैतान। पहला 'ताफ़ा अल-ख़याल यतीफ़ु'(१) 'तयफ़ान' से एक संज्ञा (मस्दर) है; और उन्होंने इसके लिए कर्ता के रूप में 'ताइफ़' का प्रयोग नहीं किया। अल-सुहैली ने कहा(२): क्योंकि यह एक कल्पना है जिसकी कोई वास्तविकता नहीं है। जहाँ तक उनके कथन का सवाल है: "तो तुम्हारे रब की ओर से एक चक्कर लगाने वाले ने उस पर चक्कर लगाया" [अल-क़लम: १९], इसे 'तयफ़' नहीं कहा जाता; क्योंकि यह वास्तव में एक कर्ता है, और कहा जाता है: वह जिब्रईल है।

अल-ज़ज्जाज ने कहा(३): मैंने उनके चारों ओर चक्कर लगाया (तुफ़्तु) 'अतूफ़ु', और कल्पना 'ताफ़ा' (मंडराई) 'यतीफ़ु'।

और हस्सान ने कहा(४): इसे छोड़ो, लेकिन कौन है जो एक कल्पना के विरुद्ध मदद करेगा... जो रात बीत जाने पर मुझे जगाए रखती है।

मुजाहिद: अल-तयफ़ क्रोध है(५)। पागलपन, क्रोध और फुसफुसाहट को 'तयफ़' कहा जाता है; क्योंकि यह शैतान का एक स्पर्श (लुम्माह)(६) है जो कल्पना के स्पर्श के समान है।

"तो फिर वे देखने लगते हैं" यानी: वे रुक जाते हैं। और कहा गया है: फिर वे अंतर्दृष्टि वाले हो जाते हैं। सईद बिन जुबैर ने 'धाल' पर तशदीद के साथ «تَذَكَّرُوا» पढ़ा, लेकिन अरबी में इसका कोई आधार नहीं है; अल-नहहास ने इसका उल्लेख किया है(७)।

दूसरा: इसाम बिन अल-मुस्तलीक ने कहा: मैं मदीना में दाखिल हुआ, तो मैंने हसन बिन अली (उन दोनों पर शांति हो) को देखा, और मुझे उनका व्यवहार और अच्छा रूप पसंद आया, जिससे मेरे अंदर छिपे हुए(८) ईर्ष्या को हवा मिली।

(१) प्रतियों में: 'यतूफ़ु'। जो प्रमाणित है वह अल-रौद अल-उनुफ़ ११७/४ से है। अल-लिसान (त-य-फ़) में कहा गया है: 'ताफ़ा यतीफ़ु' और 'यतूफ़ु तयफ़ान' और 'तौफ़ान'। (२) अल-रौद अल-उनुफ़ ११७/४ में, और उससे पहले का हिस्सा इसी तरह का है। (३) मानी अल-कुरान २/३९६ में। (४) उनका दीवान पृष्ठ ७। (५) अल-तबरी १०/६४८ द्वारा उद्धृत। (६) अल-लुम्माह: वह विचार जो हृदय में आता है।

अल-निहाया (ल-म-म)। (७) इराब अल-कुरान २/१७१ में, और उन्होंने इस पाठ को मुजाहिद की ओर संबद्ध किया। (८) यानी: उसे छिपाना।

٤٢٦ سورة الاعراف: آیات ٢٠١ - ٢٠٢

... گناہوں کا جب [شیطان کی طرف سے] انہیں کوئی چیز پہنچتی ہے تو وہ اللہ عزوجل کی قدرت اور ان پر اس کے احسانات کے بارے میں سوچتے ہیں، چنانچہ وہ گناہ چھوڑ دیتے ہیں۔ اور کہا گیا ہے: 'الطیف' اور 'الطائف' کے دو الگ الگ معنی ہیں۔ پہلا: خیال/تخیل، اور دوسرا: خود شیطان۔ پہلا 'طاف الخیال یطیف'(١) 'طیفاً' سے مصدر ہے؛ اور انہوں نے اس سے اسم فاعل 'طائف' نہیں کہا۔ سہیلی نے کہا(٢): کیونکہ یہ ایک تخیل ہے جس کی کوئی حقیقت نہیں ہے۔ رہا اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ فَطَافَ عَلَيْهَا طَائِفٌ مِّن رَّبِّكَ ﴾ [القلم: ١٩] تو اسے 'طیف' نہیں کہا جاتا؛ کیونکہ یہ حقیقت میں اسم فاعل ہے، اور کہا جاتا ہے: وہ جبرائیل علیہ السلام ہیں۔

زجاج نے کہا(٣): میں نے ان کے گرد چکر لگایا (طفتُ) 'اطوف'، اور خیال منڈلایا 'طاف الخیال یطیف'۔

اور حسان رضی اللہ عنہ نے کہا(٤): اسے رہنے دو، لیکن کون ہے جو اس خیال (طیف) سے بچائے گا... جو عشاء کے چلے جانے کے بعد مجھے بیدار رکھتا ہے۔

مجاہد: الطیف سے مراد غصہ ہے(٥)۔ اور جنون، غصے اور وسوسے کو 'طیف' کہا جاتا ہے؛ کیونکہ یہ شیطان کا ایک لمس (لمّہ)(٦) ہے جو خیال کے لمس کے مشابہ ہے۔

﴿ فَإِذَا هُم مُّبْصِرُونَ ﴾ یعنی: وہ باز آ جاتے ہیں۔ اور کہا گیا: یعنی وہ صاحبِ بصیرت ہو جاتے ہیں۔ سعید بن جبیر نے ذال کی تشدید کے ساتھ «تَذَكَّرُوا» پڑھا، لیکن عربی میں اس کی کوئی وجہ نہیں؛ اسے نحاس نے ذکر کیا ہے(٧)۔

دوسری بات: عصام بن مصطلق نے کہا: میں مدینہ میں داخل ہوا، تو میں نے حسن بن علی علیہما السلام کو دیکھا، مجھے ان کی چال ڈھال اور حسن و جمال نے بہت متاثر کیا، جس نے مجھ میں اس حسد کو ہوا دی جو میں چھپائے ہوئے تھا(۸)۔

(۱) نسخوں میں ہے: 'یطوف'۔ اور جو ثابت شدہ ہے وہ 'الروض الانف' ۱۱۷/۴ سے ہے۔ 'اللسان' (طیف) میں کہا گیا ہے: 'طاف یطیف' اور 'یطوف طیفاً' اور 'طوفاً'۔ (۲) 'الروض الانف' ۱۱۷/۴ میں، اور اس سے پہلے کی بات ان سے اسی طرح منقول ہے۔ (۳) 'معانی القرآن' ۳۹۶/۲ میں۔ (۴) ان کا دیوان ص ۷۔ (۵) اسے طبری نے ۶۴۸/۱۰ میں نکالا ہے۔ (۶) اللمَّہ: وہ خیال جو دل میں آتا ہے۔ النہایہ (لمم)۔ (۷) 'اعراب القرآن' ۱۷۱/۲ میں، اور قرأت کو مجاہد کی طرف منسوب کیا۔ (۸) یعنی: اسے چھپا رہا تھا۔

...my heart was filled with hatred for his father, so I said: Are you the son of Abu Talib? He said: Yes. So I went to extremes in insulting him and his father. He looked at me with a look of compassionate kindness, then said: I seek refuge in Allah from Satan the rejected, In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful: "Hold to forgiveness; command what is right; But turn away from the ignorant" [7:199]. He recited until the words: "...then they see [the right way]" [7:201]. Then he said to me: Calm down(1), I seek forgiveness from Allah for me and for you. If you had sought our help, we would have helped you; if you had sought our support(2), we would have supported you; and if you had sought our guidance, we would have guided you. He perceived regret in me for what I had done, so he said: "No blame will there be upon you today. Allah will forgive you; and He is the most merciful of the merciful." [Yusuf: 92]. Are you from the people of Syria? I said: Yes. He said: It is a trait I recognize from Akhzam(3) May Allah grant you life and a home(4), heal you and assist you(5). Feel free to come to us for your needs and whatever occurs to you; you will find us exceeding your expectations, if Allah wills. Issam said: The earth, despite its vastness, felt narrow for me, and I wished it would swallow me. Then I slipped(6) away from him secretly(7), and there was no one on the face of the earth more beloved to me than him and his father(8). Allah Almighty's saying: "But their brothers [i.e., the devils] plunge them deeper into error and then do not desist." It is said: The meaning is: the brothers of the devils—who are the wicked among the misguided humans—the devils extend them in error. And it was said to the wicked:

(1) i.e., take it easy. (2) 'Istirfad' is from 'rifd', which means giving and connection. (3) It is mentioned in Majma' al-Amthal 1/361: Ibn al-Kalbi said: The poetry belongs to Abu Akhzam al-Ta'i, the grandfather of Abu Hatim, or his great-grandfather. He had a son named Akhzam. It was said: He was unfilial, and when he died, he left sons who attacked their grandfather Abu Akhzam and bloodied him. He said: "Indeed, my sons have smeared me with blood..." And 'shanshanah' means nature and habit. (4) 'Bayyaka': granted you a home. Mukhtar al-Sihah (B-Y-A). (5) i.e., helped you. Lisan al-Arab 8/268. (6) In (m): I sneaked out. (7) i.e., in concealment. (8) Narrated by Ibn Asakir in his History 13/247.

पृष्ठ 427 सूरा अल-अराफ: आयत 201 - 202

...उनके पिता के प्रति मेरे हृदय में घृणा भरी थी, तो मैंने कहा: क्या आप अबू तालिब के पुत्र हैं? उन्होंने कहा: हाँ। तो मैंने उन्हें और उनके पिता को अपशब्द कहने में कोई कसर नहीं छोड़ी। उन्होंने मेरी ओर दया और करुणा भरी दृष्टि से देखा, फिर कहा: मैं दुत्कारे हुए शैतान से अल्लाह की शरण माँगता हूँ, अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और कृपाशील है: "क्षमा को अपनाओ, भलाई का आदेश दो और अज्ञानियों से मुँह फेर लो।" [7:199]। उन्होंने इस अंश तक पढ़ा: "...तभी वे देखने लगते हैं [सही मार्ग]।" [7:201]। फिर उन्होंने मुझसे कहा: शांत हो जाओ(1), मैं अपने लिए और तुम्हारे लिए अल्लाह से क्षमा माँगता हूँ। यदि तुमने हमसे सहायता माँगी होती, तो हम तुम्हारी सहायता करते; यदि तुमने हमसे सहारा(2) माँगा होता, तो हम तुम्हें सहारा देते; और यदि तुमने हमसे मार्गदर्शन माँगा होता, तो हम तुम्हारा मार्गदर्शन करते। उन्होंने मुझमें अपने किए पर पश्चात्ताप देखा, तो कहा: "आज तुम पर कोई दोष नहीं। अल्लाह तुम्हें क्षमा करेगा, और वह सबसे बड़ा दयालु है।" [यूसुफ: 92]। क्या तुम सीरिया के लोगों में से हो? मैंने कहा: हाँ। उन्होंने कहा: यह एक ऐसा गुण है जिसे मैं अख़ज़म से पहचानता हूँ(3) अल्लाह तुम्हें जीवन और घर(4) प्रदान करे, तुम्हें स्वस्थ रखे और तुम्हारी सहायता करे(5)। अपनी ज़रूरतों और तुम्हारे सामने आने वाली चीज़ों के लिए बेझिझक हमारे पास आओ; यदि अल्लाह ने चाहा तो तुम हमें अपनी उम्मीदों से बढ़कर पाओगे। इसाम ने कहा: पृथ्वी अपनी विशालता के बावजूद मेरे लिए संकरी हो गई, और मैंने चाहा कि वह मुझे निगल जाए। फिर मैं उनसे चुपके(7) से खिसक(6) गया, और पृथ्वी पर उनके और उनके पिता से अधिक प्रिय मेरे लिए कोई नहीं था(8)। अल्लाह तआला का कथन: "पर उनके भाई [यानी शैतान] उन्हें भटकाव में और खींचते ले जाते हैं और फिर वे कमी नहीं करते।" कहा गया है: इसका अर्थ है: शैतानों के भाई - जो गुमराह मनुष्यों में से दुष्ट हैं - शैतान उन्हें भटकाव में बढ़ाते हैं। और दुष्टों के लिए कहा गया है:

पादटिप्पणियाँ: (1) यानी: धीरज धरो। (2) 'इस्तिरफाद', 'रिफ़्द' से है, जिसका अर्थ है देना और मेल-जोल। (3) मजमा अल-अमशाल 1/361 में कहा गया है: इब्न अल-कलबी ने कहा: यह कविता अबू अख़ज़म अल-ताई की है, जो अबू हातिम के दादा या परदादा थे। उनका अख़ज़म नाम का एक पुत्र था। कहा गया: वह अवज्ञाकारी था, और जब उसकी मृत्यु हुई तो उसने पुत्र छोड़े जो अपने दादा अबू अख़ज़म पर टूट पड़े और उन्हें लहूलुहान कर दिया। उन्होंने कहा: "मेरे पुत्रों ने मुझे लहू से लथपथ कर दिया..." और 'शनशना' का अर्थ स्वभाव और आदत है। (4) 'बय्याका': तुम्हें घर प्रदान किया।

मुख्तार अल-सिहाह (ब-य-अ)। (5) यानी: तुम्हारी मदद की। लिसान अल-अरब 8/268। (6) (म) में: मैं खिसक गया। (7) यानी: छिपकर। (8) इब्न असाकिर ने अपनी 'तारीख' 13/247 में इसका वर्णन किया है।

صفحہ 427 سورۃ الاعراف: آیات 201 - 202

...میرا سینہ ان کے والد کے بغض سے بھرا ہوا تھا، میں نے کہا: کیا آپ ابن ابی طالب ہیں؟ انہوں نے فرمایا: جی ہاں۔ تو میں نے ان کی اور ان کے والد کی شان میں گستاخی کی انتہا کر دی، انہوں نے میری طرف ایک ہمدردانہ اور شفیقانہ نظر ڈالی، پھر فرمایا: میں شیطان مردود سے اللہ کی پناہ مانگتا ہوں، اللہ کے نام سے جو بڑا مہربان نہایت رحم والا ہے: ﴿خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ﴾ تو انہوں نے اس قول تک تلاوت فرمائی: ﴿فَإِذَا هُم مُّبْصِرُونَ﴾ پھر مجھ سے فرمایا: اپنے آپ پر نرمی کرو(1)، میں اپنے لیے اور تمہارے لیے اللہ سے بخشش مانگتا ہوں، اگر تم ہم سے مدد مانگتے تو ہم تمہاری مدد کرتے، اور اگر تم ہم سے عطیہ و تعاون(2) مانگتے تو ہم تمہیں عطا کرتے، اور اگر تم ہم سے رہنمائی چاہتے تو ہم تمہاری رہنمائی کرتے۔ تو انہوں نے مجھ میں اس پر ندامت محسوس کی جو مجھ سے سرزد ہوا تھا، تو فرمایا: ﴿لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ يَغْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ﴾ [یوسف: 92] کیا تم اہل شام میں سے ہو؟ میں نے کہا: جی ہاں۔ تو فرمایا: یہ وہ خصلت ہے جسے میں اخزم سے پہچانتا ہوں(3) اللہ تمہیں زندگی اور گھر(4) دے، اور تمہیں عافیت اور مدد(5) عطا فرمائے، اپنی ضروریات اور پیش آنے والے معاملات میں ہمارے پاس بلا تکلف آیا کرو، تم ہمیں ان شاء اللہ اپنی بہترین امیدوں کے مطابق پاؤ گے۔ عصام کہتے ہیں: تو زمین اپنی وسعت کے باوجود مجھ پر تنگ ہو گئی، اور میں نے خواہش کی کہ کاش زمین مجھے نگل لیتی، پھر میں ان سے چھپتے چھپاتے(7) نکل(6) گیا، اور روئے زمین پر مجھے ان سے اور ان کے والد سے زیادہ کوئی محبوب نہ تھا(8)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِخْوَانُهُمْ يَمُدُّونَهُمْ فِي الْغَيِّ ثُمَّ لَا يُقْصِرُونَ﴾ کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: اور شیطانوں کے بھائی - جو گمراہ انسانوں میں سے بدکار ہیں - شیطان انہیں گمراہی میں بڑھاتے ہیں۔ اور فجار کے لیے کہا گیا:

حواشی: (1) یعنی: نرمی کرو۔ (2) الاسترفاد، الرفد سے ہے، جس کے معنی عطا اور صلہ کے ہیں۔ (3) مجمع الامثال 361/1 میں کہا ہے: ابن الکلبی نے کہا: یہ شعر ابو اخزم الطائی کا ہے، جو ابو حاتم کے دادا یا پردادا تھے، ان کا ایک بیٹا تھا جسے اخزم کہا جاتا تھا۔ کہا گیا: وہ نافرمان تھا، وہ مر گیا اور بیٹے چھوڑ گیا، تو وہ اپنے دادا ابو اخزم پر ٹوٹ پڑے اور انہیں لہولہان کر دیا، تو انہوں نے کہا: میرے بیٹوں نے مجھے خون میں رنگ دیا... اور الشنشنۃ: فطرت اور عادت کو کہتے ہیں۔ (4) بیاک: تمہیں گھر دیا۔ مختار الصحاح (بیا)۔ (5) یعنی: تمہاری مدد کی۔ لسان العرب 268/8۔ (6) (م) میں ہے: میں سرک گیا۔ (7) یعنی: چھپ کر۔ (8) اسے ابن عساکر نے اپنی تاریخ 13/247 میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-A'raf: Verses 201 - 202

428

[They are] brothers of the devils because they accept from them. Mention of Satan has preceded in this verse. This is the best of what has been said about it, and it is the opinion of Qatadah(1), Al-Hasan, and Al-Dahhak. The meaning of "they do not desist" (la yuqsirun) is: they do not repent and do not return. Al-Zajjaj(2) said: There is transposition (preceding and delaying) in the speech; and the meaning is: And those you invoke besides Him cannot help you, nor can they help themselves, and their brothers increase them in error; because the disbelievers are brothers of the devils.

The meaning of the verse is: If an impulse from Satan touches a believer, he becomes mindful soon after; as for the polytheists, Satan increases them [in error]. And "they do not desist", it was said: it refers back to the disbelievers according to both opinions. And it was said: it is possible that it refers back to Satan. Qatadah said: The meaning is that they then do not desist from them nor do they have mercy on them(3). Desisting (al-iqsar) is to cease something, meaning: the devils do not fall short in extending the disbelievers in error.

His saying: "in error" (fi al-ghayy), it is permissible for it to be connected to His saying: "they increase them", and it is permissible for it to be connected to the "brothers"(4). And "al-ghayy" (error) is ignorance.

Nafi' recited: "yumiddunahum" with a damma on the ya' and a kasra on the mim, and the rest with a fatha on the ya' and a damma on the mim. They are two linguistic forms: madda and amadda, and madda is more common; without an alif; as stated by Makki(5).

Al-Nahhas(6): and a group of grammarians reject the recitation of the people of Medina; among them Abu Hatim and Abu Ubayd. Abu Hatim said: I do not know any basis for it, except that the meaning should be: they increase them in...

---

(1) Reported by Al-Tabari in his Tafsir 10/652. (2) In Ma'ani al-Quran 2/397, and the author quoted him via Al-Nahhas's I'rab al-Quran 2/171-172 and what precedes it. (3) Reported by Al-Tabari 10/653. (4) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 2/172. (5) In Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/487. And Nafi's recitation is in Al-Sab'ah p. 301, and Al-Taysir p. 115. (6) In I'rab al-Quran 2/172.

सूरह अल-अराफ़: आयतें २०१ - २०२

४२८

[वे] शैतानों के भाई हैं; क्योंकि वे उनसे (बातों को) स्वीकार करते हैं। इस आयत में शैतान का ज़िक्र पहले आ चुका है। इसके बारे में कही गई बातों में यह सबसे अच्छी है, और यह क़तादा(१), अल-हसन और अल-दह्हाक का विचार है। और "ला युक़्सिरून" (वे कमी नहीं करते/नहीं रुकते) का अर्थ है: वे तौबा नहीं करते और वापस नहीं लौटते। अल-ज़ज्जाज(२) ने कहा: वाणी में शब्दों का आगे-पीछे होना (तक़दीम व ताखीर) है; और अर्थ यह है: और जिन्हें तुम उसके सिवा पुकारते हो, वे तुम्हारी कोई मदद नहीं कर सकते और न ही वे अपनी मदद कर सकते हैं, और उनके भाई उन्हें गुमराह में बढ़ाते हैं; क्योंकि काफ़िर शैतानों के भाई हैं।

आयत का अर्थ है: यदि मोमिन को शैतान की ओर से कोई खयाल छू जाता है, तो वह शीघ्र ही सचेत हो जाता है; लेकिन जहाँ तक मुशरिकों का प्रश्न है, शैतान उन्हें [गुमराही में] बढ़ाता रहता है। और "ला युक़्सिरून" के बारे में कहा गया है: यह दोनों मतों के अनुसार काफ़िरों की ओर संकेत करता है। और यह भी कहा गया है: मुमकिन है कि यह शैतान की ओर संकेत करता हो। क़तादा ने कहा: अर्थ यह है कि फिर वे उनसे हाथ नहीं खींचते और न ही उन पर दया करते हैं(३)। "इक़्सार" का अर्थ है: किसी चीज़ से रुक जाना, यानी: शैतान काफ़िरों को गुमराही में धकेलने में कोई कसर नहीं छोड़ते।

और उनका कहना: "गुमराही में" (फ़िल ग़य्य), यह मुमकिन है कि उनके इस कथन से जुड़ा हो: "वे उन्हें बढ़ाते हैं", और यह भी मुमकिन है कि यह "भाइयों" से जुड़ा हो(४)। और "अल-ग़य्य" (गुमराही) का अर्थ अज्ञानता है।

नाफ़े ने "युमिद्दूनहुम" (य पर पेश और म पर ज़ेर के साथ) पढ़ा है, और बाक़ी सब ने "यमद्दूनहुम" (य पर ज़बर और म पर पेश के साथ) पढ़ा है। ये दो भाषाई रूप हैं: 'मद्दा' और 'अमद्दा', और 'मद्दा' (बिना अलिफ़ के) अधिक प्रचलित है; मक्की(५) ने ऐसा कहा है।

अल-नह़्हास(६): और अरबी विद्वानों का एक समूह मदीना वालों की क़िरात (पढ़ने के तरीके) को नकारता है; उनमें अबू हातिम और अबू उबैद शामिल हैं। अबू हातिम ने कहा: मुझे इसका कोई आधार नहीं पता, सिवाय इसके कि इसका अर्थ हो: वे उन्हें बढ़ाते हैं...

(१) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर १०/६५२ में इसे उद्धृत किया है। (२) 'म'आनी अल-क़ुरआन' २/३९७ में, और लेखक ने अल-नह़्ह़ास की 'इ'राब अल-क़ुरआन' २/१७१-१७२ और उससे पहले के माध्यम से इसे उद्धृत किया है। (३) अल-तबरी १०/६५३ द्वारा उद्धृत। (४) अल-नह़्ह़ास द्वारा 'इ'राब अल-क़ुरआन' २/१७२। (५) 'अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात' १/४८७ में। और नाफ़े की क़िरात 'अल-सब'आ' पृष्ठ ३०१ और 'अल-तयसीर' पृष्ठ ११५ में है। (६) 'इ'राब अल-क़ुरआन' २/१७२ में।

سورہ الاعراف: آیات ۲۰۱ - ۲۰۲

۴۲۸

[وہ] شیطانوں کے بھائی ہیں؛ کیونکہ وہ ان سے (باتیں) قبول کرتے ہیں۔ اس آیت میں شیطان کا ذکر پہلے ہو چکا ہے۔ اس بارے میں جو کچھ کہا گیا ہے یہ اس میں سب سے بہتر ہے، اور یہ قتادہ(۱)، حسن اور ضحاک کا قول ہے۔ اور «لَا يُقْصِرُونَ» کا معنی ہے: وہ توبہ نہیں کرتے اور نہ ہی رجوع کرتے ہیں۔ زجاج(۲) نے کہا: کلام میں تقدیم و تاخیر ہے؛ اور معنی یہ ہے: اور جنہیں تم اللہ کے سوا پکارتے ہو، وہ تمہاری مدد کی طاقت نہیں رکھتے اور نہ ہی اپنی مدد کر سکتے ہیں، اور ان کے بھائی انہیں گمراہی میں بڑھاتے ہیں؛ کیونکہ کفار شیطانوں کے بھائی ہیں۔

آیت کا مفہوم یہ ہے: مومن کو جب شیطان کا کوئی خیال چھوتا ہے تو وہ فوراً بیدار ہو جاتا ہے؛ رہے مشرکین، تو شیطان انہیں [گمراہی میں] بڑھاتا رہتا ہے۔ اور «لَا يُقْصِرُونَ» کے بارے میں کہا گیا: یہ دونوں اقوال کے مطابق کفار کی طرف لوٹتا ہے۔ اور کہا گیا: یہ بھی جائز ہے کہ یہ شیطان کی طرف لوٹے۔ قتادہ نے کہا: معنی یہ ہے کہ پھر وہ ان سے باز نہیں آتے اور نہ ہی ان پر رحم کرتے ہیں(۳)۔ اور «إقصار» کا مطلب ہے: کسی چیز سے رک جانا، یعنی: شیاطین کفار کو گمراہی میں کھینچنے میں کوئی کسر نہیں چھوڑتے۔

اور اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فِي الْغَيِّ﴾ (گمراہی میں)، جائز ہے کہ یہ اس کے قول «يَمُدُّونَهُمْ» سے متعلق ہو، اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ «اخوان» (بھائیوں) سے متعلق ہو(۴)۔ اور «غی» کا مطلب جہالت ہے۔

نافع نے «يُمِدُّونَهُمْ» (یا پر پیش اور میم کے نیچے زیر کے ساتھ) پڑھا ہے، اور باقی قراء نے «يَمُدُّونَهُمْ» (یا پر زبر اور میم پر پیش کے ساتھ) پڑھا ہے۔ یہ دو لغوی شکلیں ہیں: «مَدَّ» اور «أمدَّ»، اور «مَدَّ» (بغیر الف کے) زیادہ مستعمل ہے؛ یہ مکی(۵) نے کہا ہے۔

النحاس(۶): اور اہل عرب (نحویوں) کی ایک جماعت اہل مدینہ کی قراءت کا انکار کرتی ہے؛ جن میں ابو حاتم اور ابو عبید شامل ہیں۔ ابو حاتم نے کہا: میں اس کی کوئی وجہ نہیں جانتا، سوائے اس کے کہ اس کا معنی ہو: وہ انہیں زیادہ کرتے ہیں...

---

(۱) اسے طبری نے اپنی تفسیر ۶۵۲/۱۰ میں روایت کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن ۳۹۷/۲ میں، اور مصنف نے نحاس کی اعراب القرآن ۱۷۱/۲ - ۱۷۲ اور اس سے پہلے کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (۳) اسے طبری نے ۶۵۳/۱۰ میں روایت کیا ہے۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۱۷۲/۲۔ (۵) الکشف عن وجوہ القراءات ۱/۴۸۷ میں۔ اور نافع کی قراءت السبعہ ص ۳۰۱، اور التیسیر ص ۱۱۵ میں ہے۔ (۶) اعراب القرآن ۱۷۲/۲ میں۔

Surah Al-A'raf: Verses 201 - 203 429

...the error. A group of linguists, including Abu Ubayd, related that it is said when one thing increases another thing by itself: maddahu (extended it), and if it increases it by something else, it is said: amaddahu (supplied/aided it); for example: "Your Lord will reinforce you with five thousand angels having marks [of distinction]" [Al Imran: 125]. It was related from Muhammad bin Yazid that he argued for the recitation of the people of Medina, saying: "I extended (madadtu) for him in such-and-such," meaning: I beautified it for him and summoned him to do it. And "I aided (amdadtu) him in such-and-such," meaning: I assisted him with an opinion or otherwise.

Makki (2) said: "The choice is the fatha [i.e., yamudduhum]; because it is said: 'I extended (madadtu) in evil, and I supplied (amdadtu) in good.' Allah the Almighty said: 'And He leaves them to wander blindly in their transgression' [Al-Baqarah: 15]. This indicates the strength of the fatha in this letter [word form]; because it is regarding evil, and error is evil, and because the majority [of reciters] follow it."

Asim al-Jahdari recited: "yumaddunahum fi al-ghayyi" (3).

Isa bin Umar recited: "yaqsuruna" with fatha on the ya, dhamma on the sad, and light qaf (4). The rest read: "yuqsiruna" with the opposite, and they are two linguistic variants. Imru' al-Qays said:

A longing arose for you after it had shortened (aqsara). (5)

His saying, the Almighty: "And when you do not bring them a sign, they say, 'Why have you not chosen it?' Say, 'I only follow what is revealed to me from my Lord. This [Qur'an] is enlightenment from your Lord and guidance and mercy for a people who believe.'"

His saying, the Almighty: "And when you do not bring them a sign," meaning: you do not recite it to them. "They say, 'Why have you not chosen it?'" Lawla here means: "why not" (halla), and in this sense, it is only followed by a verb, either apparent or implied (6), and...

---

(1) In the manuscripts: maddahu. What is established is from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas. (2) In al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/487-488. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/172, and al-Qira'at al-Shadhah p. 48. (4) al-Muharrar al-Wajiz 2/493, and al-Qira'at al-Shadhah p. 48. (5) The first half of a verse by Imru' al-Qays, the second half being: "And Sulayma settled in the belly of Qaww and then Ar'ara." It is in his Diwan p. 56:

his commentator said: "Longing arose for you" means: it rose and took you everywhere; due to the distance of loved ones from you after it had shortened (ceased) from you and held back due to the proximity of the one whose closeness you love. Qaww and Ar'ara: two locations. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/172.

सूरा अल-अराफ़: आयतें 201 - 203 429

...गुमराही। भाषाविदों के एक समूह ने, जिनमें अबू उबैद भी शामिल हैं, वर्णन किया है कि जब कोई चीज़ स्वयं किसी दूसरी चीज़ को बढ़ाती है, तो कहा जाता है: 'मद्दहु' (उसने इसे बढ़ाया), और यदि वह किसी और चीज़ के माध्यम से इसे बढ़ाती है, तो कहा जाता है: 'अमद्दहु' (उसने इसे सहायता/आपूर्ति दी); जैसे: "तुम्हारा रब पाँच हज़ार चिन्हित फ़रिश्तों से तुम्हारी सहायता करेगा" [आल-इमरान: 125]। मुहम्मद बिन यज़ीद से रिवायत है कि उन्होंने मदीना वालों के पाठ (क़िरात) के लिए दलील देते हुए कहा: 'मददतु लहू फ़ी कज़ा'; यानी: मैंने उसके लिए इसे सुशोभित किया और उसे ऐसा करने के लिए प्रेरित किया। और 'अमददतुहू फ़ी कज़ा'; यानी: मैंने राय या किसी अन्य चीज़ से उसकी सहायता की।

मक्की (2) ने कहा: "पसंद फ़तहा [यानी यमुद्दुहुम] है; क्योंकि कहा जाता है: 'मददतु' (मैंने बढ़ाया) बुराई में, और 'अमददतु' (मैंने सहायता दी) भलाई में। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: 'और वह उन्हें उनकी सरकशी में भटकता हुआ छोड़ देता है' [अल-बक़रह: 15]। यह इस शब्द में फ़तहा की मज़बूती को दर्शाता है; क्योंकि यह बुराई के बारे में है, और गुमराही बुराई है, और इसलिए भी कि जमात (बहुसंख्यक) इसी पर है।"

आसिम अल-जहदूरी ने पढ़ा: "युमाददुनहुम फ़िल ग़ैयि" (3)।

ईसा बिन उमर ने पढ़ा: "यक्सुरुन" 'या' पर फ़तहा, 'साद' पर ज़म्मा और हल्की 'क़ाफ़' के साथ (4)। बाकी लोगों ने इसके विपरीत "युक़्सिरून" पढ़ा, और ये दोनों भाषाई रूप हैं। इमरु अल-क़ैस ने कहा:

"तुम्हारे लिए एक तड़प उठी, इसके कम होने (अक़्सरा) के बाद।" (5)

अल्लाह तआला का कथन: "और जब आप उनके पास कोई आयत नहीं लाते, तो वे कहते हैं, 'आपने इसे स्वयं क्यों नहीं चुन लिया?' कह दीजिए, 'मैं तो बस उसी का अनुसरण करता हूँ जो मेरे रब की ओर से मेरी ओर वह्य (प्रकाशना) की जाती है। यह [क़ुरआन] तुम्हारे रब की ओर से अंतर्दृष्टि है और उन लोगों के लिए मार्गदर्शन और दया है जो ईमान लाते हैं।'"

अल्लाह तआला का कथन: "और जब आप उनके पास कोई आयत नहीं लाते," यानी: आप उन्हें पढ़कर नहीं सुनाते। "वे कहते हैं, 'आपने इसे स्वयं क्यों नहीं चुन लिया?'" यहाँ 'लौला' का अर्थ है: "क्यों नहीं" (हल्ला), और इस अर्थ में, इसके बाद केवल क्रिया ही आती है, चाहे वह प्रकट हो या छिपी हुई (6), और...

(1) पांडुलिपियों में: मद्दहु। नह्हास की 'इराब अल-क़ुरआन' से जो स्थापित है, वह यही है। (2) 'अल-कशफ़ अन वुजूह अल-क़िरात' 1/487-488 में। (3) नह्हास की 'इराब अल-क़ुरआन' 2/172, और 'अल-क़िरात अल-शाज़ा' पृ. 48। (4) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/493, और 'अल-क़िरात अल-शाज़ा' पृ. 48। (5) इमरु अल-क़ैस के एक शेर का पहला मिसरा, जिसका दूसरा मिसरा है: "और सुलैमा ने क़व्व और अरअर की घाटी में पड़ाव डाला।" यह उनके दीवान के पृ. 56 पर है: उनके व्याख्याकार ने कहा: "तुम्हारे लिए तड़प उठी" का अर्थ है: यह बढ़ी और तुम्हें हर तरफ ले गई; अपनों की दूरी के कारण, इसके कम होने (रुकने) के बाद, जब चाहने वाला करीब था। क़व्व और अरअर: दो स्थान हैं। (6) नह्हास की 'इराब अल-क़ुरआन' 2/172।

سورة الاعراف: آیات 201 - 203 429

...گمراہی۔ اہل لغت کی ایک جماعت نے، جن میں ابو عبید بھی شامل ہیں، روایت کی ہے کہ جب کوئی چیز بذات خود کسی دوسری چیز کو بڑھائے تو کہا جاتا ہے: 'مَدَّهُ' (اسے دراز کیا)، اور اگر کسی دوسری چیز کے ذریعے اسے بڑھائے تو کہا جاتا ہے: 'اَمَدَّهُ' (اسے مدد دی/بڑھایا)؛ جیسے: "تمہارا رب پانچ ہزار نشان زدہ فرشتوں سے تمہاری مدد فرمائے گا" [آل عمران: 125]۔ محمد بن یزید سے مروی ہے کہ انہوں نے اہل مدینہ کی قراءت کے حق میں دلیل دیتے ہوئے کہا: 'مَدَدْتُ لَهُ فِی کَذَا'؛ یعنی: میں نے اس کے لیے اسے مزین کیا اور اسے ایسا کرنے پر اکسایا۔ اور 'اَمْدَدْتُهُ فِی کَذَا'؛ یعنی: میں نے رائے یا کسی اور ذریعے سے اس کی مدد کی۔

مکی (2) نے کہا: "اختیار (پسندیدہ) فتحہ [یعنی یَمُدُّہُمْ] ہے؛ کیونکہ کہا جاتا ہے: 'مَدَدْتُ' (میں نے بڑھایا) برائی میں، اور 'اَمَدَّدْتُ' (میں نے مدد دی) بھلائی میں۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: 'اور وہ انہیں ان کی سرکشی میں بھٹکتا ہوا چھوڑ دیتا ہے' [البقرہ: 15]۔ یہ اس حرف (کلمہ) میں فتحہ کی قوت پر دلالت کرتا ہے؛ کیونکہ یہ برائی کے بارے میں ہے، اور گمراہی برائی ہے، اور اس لیے کہ جماعت (جمہور قراء) اسی پر ہے۔"

عاصم الجحدری نے پڑھا: «یُمَادُّوْنَہُمْ فِی الْغَیِّ» (3)۔

عیسیٰ بن عمر نے پڑھا: «یَقْصُرُوْنَ» 'یا' کے فتحہ، 'صاد' کے ضمہ اور 'قاف' کی تخفیف کے ساتھ (4)۔ باقیوں نے اس کے برعکس «یُقْصِرُوْنَ» پڑھا، اور یہ دونوں لغتیں ہیں۔ امرؤ القیس نے کہا:

سَمَا لَکَ شَوْقٌ بَعْدَ مَا کَانَ اَقْصَرَا (5) (تیرے لیے تڑپ ابھری، اس کے کم ہونے کے بعد)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور جب آپ ان کے پاس کوئی آیت نہیں لاتے تو وہ کہتے ہیں، 'آپ نے اسے خود کیوں نہ چن لیا؟' فرما دیجیے، 'میں تو صرف اسی کی پیروی کرتا ہوں جو میرے رب کی طرف سے میری طرف وحی کی جاتی ہے۔ یہ [قرآن] تمہارے رب کی طرف سے بصیرتیں ہیں اور ان لوگوں کے لیے ہدایت اور رحمت ہے جو ایمان لاتے ہیں۔'"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: «وَاِذَا لَمْ تَاْتِهِمْ بِاٰيَةٍ» یعنی: آپ انہیں پڑھ کر نہیں سناتے۔ «قَالُوْا لَوْلَا اجْتَبَيْتَهَا» یہاں 'لولا' کے معنی 'ہلا' (کیوں نہیں) کے ہیں۔ اس معنی میں اس کے بعد صرف فعل ہی آتا ہے، خواہ وہ ظاہر ہو یا پوشیدہ (6)، اور...

---

(1) نسخوں میں: 'مدہ' ہے۔ اور جو ثابت ہے وہ نحاس کی 'اعراب القرآن' سے ہے۔ (2) 'الکشف عن وجوہ القراءات' 1/ 487 - 488 میں۔ (3) نحاس کی 'اعراب القرآن' 2/ 172 ، اور 'القراءات الشاذہ' ص 48۔ (4) 'المحرر الوجیز' 2/ 493 ، اور 'القراءات الشاذہ' ص 48۔ (5) امرؤ القیس کے ایک شعر کا پہلا مصرعہ ہے، اور دوسرا مصرعہ ہے: «وحَلَّت سُلَيمٰى بَطنَ قَوٍّ فَعَرعَرَا»۔ یہ ان کے دیوان ص 56 میں ہے: اس کے شارح نے کہا: "سما لک الشوق" یعنی: شوق ابھرا اور تجھے ہر طرف لے گیا؛ محبوب کے تجھ سے دور ہونے کی وجہ سے، بعد اس کے کہ وہ تجھ سے کم (ختم) ہو گیا تھا اور اس کے قرب کی وجہ سے رک گیا تھا جسے تو پسند کرتا ہے۔ 'قو' اور 'عرعر' دو مقامات کے نام ہیں۔ (6) نحاس کی 'اعراب القرآن' 2/ 172 ۔

The previous discussion on this was fully covered in Al-Baqarah(1). The meaning of "you have brought it" (ijtabaytaha) is: you have fabricated it from yourself. So he informed them that the verses are from Allah, the Almighty and Majestic(2), and that he only recites to them what He has revealed to him. It is said: "I brought the speech" (ijtabayt al-kalam), meaning: I improvised it, fabricated it, and invented it; if you brought it from yourself(3). {Say, "I only follow what is revealed to me from my Lord"} meaning: from Allah, not from myself. {This is enlightenment from your Lord} meaning the Quran. "Basa'ir" is the plural of "basirah", which means evidence and lesson. That is: this which He has guided you by to the fact that Allah, the Almighty and Majestic, is One, are "basa'ir", meaning they are used for insight. Al-Zajjaj(4) said: "Basa'ir" means paths, and "basa'ir" are paths of blood(5). Al-Ju'fi(6) said: "They went with their blood-paths on their shoulders, and my insight is carried by a sturdy and swift horse(7)." {And guidance}: right guidance and clarification. {And mercy} meaning: and a blessing. His saying, Exalted is He: {So when the Quran is recited, then listen to it and pay attention that you may receive mercy [204]} In it are two issues(8):

Footnotes: (1) 2/342. (2) Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 2/397. (3) Ma'ani al-Quran by Al-Nahhas 3/121. Al-Razi attributed it in 15/101, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 3/312 to Al-Farra'. (4) Ma'ani al-Quran by him 2/397. (5) In (m): religion. In Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj: streaks of blood. It is said in Al-Sihah (basara): Al-basirah from blood is what was on the ground. Al-Asma'i said: al-basirah is a bit of blood by which the prey is tracked. (6) He is Al-As'ar (with the letter seen), the famous poet and knight, as mentioned by Al-Amidi in Al-Mu'talif wa al-Mukhtalif p. 58. It is reported from Ibn al-Kalbi that his name is Marthad bin Abi Hamran... he was named Al-As'ar because of his saying: "Let my people not leave me to Sa'd bin Malik, if I do not kindle [as'ar] upon them and pierce." (7) The verse is in Majaz al-Quran by Abu 'Ubayda 1/238, Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 2/297, Al-Sihah (basara), and Al-Lisan ('atada, basara, wa'a). In it: a " 'atid" horse, with fat'ha and kasra on the ta', meaning: strong, of perfect build, quick to leap, prepared for running, with no shakiness or flabbiness. In it also: "al-wa'a" of animals is the fast one of sturdy build. (8) Thus in the copies. But he only mentioned one issue.

४३०

सूरह अल-अराफ़: आयतें २०१ - २०४

इस पर पिछली चर्चा अल-बक़रह (१) में पूरी तरह से की जा चुकी है। "इजतबयताह" (तुम इसे लाए हो) का अर्थ है: तुमने इसे अपने आप से गढ़ा है। तो उन्होंने उन्हें सूचित किया कि आयतें अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी की ओर से हैं (२), और यह कि वह उनके सामने केवल वही पढ़ता है जो उसने उस पर उतारा है। कहा जाता है: "इजतबयतु अल-कलाम", अर्थात: मैंने इसे तत्काल बनाया, गढ़ा और आविष्कार किया; यदि आप इसे अपने आप से लाए हैं (३)। {कहें, "मैं तो केवल उसी का अनुसरण करता हूँ जो मेरे रब की ओर से मेरी ओर वह्य (प्रकाशना) की जाती है"} अर्थात: अल्लाह की ओर से, न कि मेरी अपनी ओर से। {यह तुम्हारे रब की ओर से अंतर्दृष्टि (बसायर) है} यानी क़ुरआन। "बसायर", "बसीरत" का बहुवचन है, जिसका अर्थ प्रमाण और सबक है। अर्थात: यह जिसके द्वारा उसने तुम्हें इस बात की ओर निर्देशित किया है कि अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी, एक है, "बसायर" हैं, अर्थात उनके द्वारा अंतर्दृष्टि प्राप्त की जाती है। अल-ज़ज्जाज (४) ने कहा: "बसायर" का अर्थ मार्ग है, और "बसायर" रक्त के मार्ग हैं (५)। अल-जुफ़ी (६) ने कहा: "वे अपने कंधों पर अपने रक्त-मार्गों के साथ चले गए, और मेरी बसीरत को एक मजबूत और तेज़ घोड़ा ले जाता है (७)।" {और मार्गदर्शन}: सही रास्ता और स्पष्टीकरण। {और दया} अर्थात: और एक आशीर्वाद। अल्लाह तआला का कथन: {और जब क़ुरआन पढ़ा जाए, तो उसे ध्यान से सुनो और चुप रहो ताकि तुम पर दया की जाए [२०४]} इसमें दो मसले (मुद्दे) हैं (८):

पाद-टिप्पणियाँ: (१) २/३४२। (२) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-क़ुरआन २/३९७। (३) अल-नहस द्वारा मानी अल-क़ुरआन ३/१२१। अल-राज़ी ने इसे १५/१०१ में और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर ३/३१२ में अल-फ़र्रा को जिम्मेदार ठहराया है। (४) उनके द्वारा मानी अल-क़ुरआन २/३९७। (५) (एम) में: धर्म। और अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-क़ुरआन में: रक्त की धारियाँ। अल-सिहाह (बसर) में कहा गया है: रक्त से बसीरत वह है जो ज़मीन पर थी। अल-असमत ने कहा: बसीरत रक्त का एक हिस्सा है जिससे शिकार का पता लगाया जाता है। (६) वह अल-असआर (अक्षर सीन के साथ) है, प्रसिद्ध कवि और घुड़सवार, जैसा कि अल-अमीदी ने अल-मुतालिफ़ वा अल-मुख्तलिफ़ पृष्ठ ५८ में उल्लेख किया है। इब्न अल-कल्बी से उद्धृत किया गया है कि उसका नाम मरथद बिन अबी हमरान है... उसे अल-असआर कहा गया क्योंकि उसका कहना था: "मेरे लोग मुझे साद बिन मलिक के लिए न छोड़ें, यदि मैं उन पर आग न भड़काऊं(असआर) और छेद न करूँ।" (७) यह पद अबू उबैदा द्वारा मजाज़

अल-क़ुरआन १/२३८, अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-क़ुरआन २/२९७, अल-सिहाह (बसर), और अल-लिसान (अतदा, बसर, व'आ) में है। इसमें: एक "अतिद" घोड़ा, ता पर फतह और कसरा के साथ, जिसका अर्थ है: मजबूत, पूर्ण शरीर वाला, छलांग लगाने में तेज, दौड़ने के लिए तैयार, जिसमें कोई अस्थिरता या ढीलापन न हो। इसमें यह भी है: जानवरों में "अल-व'आ" मजबूत शरीर वाला तेज़ जानवर है। (८) प्रतियों में ऐसा ही है। लेकिन उसने केवल एक ही मसला बताया।

۴۳۰

سورة الاعراف: آیات ۲۰۱ - ۲۰۴

اس بارے میں پہلے کلام البقرہ (۱) میں مکمل ہو چکا ہے۔ اور «اجتبیتھا» کا معنی ہے: اسے تم نے اپنی طرف سے گھڑ لیا ہے۔ پس انہیں بتا دیا کہ آیات اللہ عزوجل کی طرف سے ہیں (۲)، اور یہ کہ وہ ان پر وہی پڑھتا ہے جو اس پر نازل کیا گیا ہے۔ کہا جاتا ہے: «اجتبیث الکلام»، یعنی: میں نے کلام برجستہ کہا اور اسے گھڑا اور ایجاد کیا: جب تم اسے اپنی طرف سے لاؤ (۳)۔ ﴿قُلْ إِنَّمَا أَتَّبِعُ مَا يُوحَى إِلَيَّ مِن رَّبِّي﴾ یعنی: اللہ کی طرف سے، نہ کہ میری اپنی طرف سے۔ ﴿هَذَا بَصَائِرُ مِن رَّبِّكُمْ﴾ یعنی قرآن، بصیرہ کی جمع، اور وہ دلیل اور عبرت ہے، یعنی: یہ وہ ہے جس سے اس نے تمہاری راہنمائی کی ہے کہ اللہ عزوجل ایک ہے، بصائر ہیں، یعنی ان سے بصیرت حاصل کی جاتی ہے۔ اور الزجاج (۴) نے کہا: «بصائر» یعنی راستے، اور بصائر: خون کے راستے ہیں (۵)۔ الجعفی (۶) نے کہا: "وہ اپنے کندھوں پر اپنے خون کے نشانات (بصائر) لے کر گئے، اور میری بصیرت کو ایک تیار اور تیز گھوڑا لے جاتا ہے (۷)" ﴿وَهُدًى﴾ : ہدایت اور بیان۔ ﴿وَرَحْمَةٌ﴾ یعنی: اور نعمت۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ٢٠٤﴾ اس میں دو مسئلے ہیں (۸):

حواشی: (۱) ۳۴۲/۲۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۳۹۷/۲۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۱۲۱/۳۔ اور اسے الرازی نے ۱۰۱/۱۵، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۳۱۲/۳ میں الفراء کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۴) معانی القرآن ان کی ۲/۳۹۷۔ (۵) (م) میں: دین۔ اور معانی القرآن للزجاج میں: خون کے نشانات۔ الصحاح (بصر) میں کہا ہے: خون سے بصیرہ: وہ ہے جو زمین پر ہو۔ اور الاصمعی نے کہا: بصیرہ خون کی وہ چیز ہے جس سے شکار کا پتہ لگایا جاتا ہے۔ (۶) وہ الأسعر (سین

مہملہ کے ساتھ) ہے، مشہور شاعر اور شہسوار، جیسا کہ الآمدی نے المؤتلف والمختلف ص ۵۸ میں ذکر کیا ہے، اور ابن الکلبی سے نقل کیا ہے کہ اس کا نام مرثد بن ابی حمران ہے... اسے الاسعر اس کے اس قول کی وجہ سے کہا گیا: فلا يَدَعُنِّي قومي لسعد بن مالك إذا أنا لم أسعر عليهم وأثقبِ (۷) یہ شعر مجاز القرآن لأبی عبیدہ ۲۳۸/۱، معانی القرآن للزجاج ۲۹۷/۲، اور الصحاح (بصر)، اور اللسان (عتد، بصر، وأی) میں ہے۔ اور اس میں ہے: فرس عَتِد، تاء کے فتحہ اور کسرہ کے ساتھ یعنی: مضبوط، مکمل خلقت والا، تیزی سے جھپٹنے والا، دوڑنے کے لیے تیار، اس میں کوئی لغزش یا ڈھیلا پن نہیں۔ اس میں یہ بھی ہے: چوپایوں میں الوأی: تیز رفتار مضبوط خلقت والا۔ (۸) نسخوں میں اسی طرح ہے۔ لیکن اس نے صرف ایک ہی مسئلہ ذکر کیا ہے۔

431 Surah Al-A'raf, Verse 204

First: The saying of Allah the Almighty: {And when the Qur'an is recited, listen to it and keep silent that you may receive mercy.} It was said: This was revealed regarding the prayer; it was narrated from Ibn Mas'ud, Abu Hurairah, Jabir, al-Zuhri, 'Ubayd Allah bin 'Umayr, 'Ata bin Abi Rabah, and Sa'id bin al-Musayyib (1).

Sa'id said: The polytheists used to come to the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) when he prayed, and some of them would say to others in Makkah: {Listen not to this Qur'an, and make noise in the midst of it} (2), so Allah (Glorified and Exalted) revealed as an answer to them: {And when the Qur'an is recited, listen to it and keep silent} (3).

It was also said: It was revealed regarding the sermon (Khutbah); this was said by Sa'id bin Jubayr, Mujahid, 'Ata, 'Amr bin Dinar, Zaid bin Aslam, al-Qasim bin Mukhaimirah, Muslim bin Yasar, Shahr bin Hawshab, and Abdullah bin al-Mubarak (4). And this [view] is weak; because there is little Qur'an in it [the khutbah], and silence is obligatory during the whole of it; this was said by Ibn al-Arabi (5). Al-Naqqash said: The verse is Makkan, and there was no sermon or Friday prayer in Makkah. Al-Tabari mentioned from Sa'id bin Jubayr also: That this refers to listening in silence on the day of Eid al-Adha, Eid al-Fitr, and Friday, and in whatever the Imam recites loudly, so it is general (6). And this is the correct view; because it gathers all that this verse and other sunnahs have made obligatory regarding silence (7). Al-Naqqash said: The people of exegesis (Tafsir) have a consensus that this listening is in the obligatory and non-obligatory prayers.

Al-Nahhas (8): In linguistic terms, it should be applicable to everything, unless a specific piece of evidence points to a particular exception.

(1) Al-Tabari recorded this statement from them in his Tafsir, 10 / 658 - 660. (2) Allah recounted their saying: {And those who disbelieve say: "Listen not to this Qur'an, and make noise in the midst of it that you may overcome"} [Fussilat: 26]. (3) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir, 3 / 312. Sa'id here is Ibn al-Musayyib. (4) Tafsir al-Tabari 10 / 664, and al-Durr al-Manthur 3 / 313. (5) In Ahkam al-Qur'an 2 / 817. (6) Tafsir al-Tabari 10 / 666, and the author cited it via al-Muharrar al-Wajiz 2 / 494, and what follows it. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 2 / 494. (8) In I'rab al-Qur'an 2 / 173.

431 सूरा अल-अराफ़, आयत 204

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और जब क़ुरआन पढ़ा जाए, तो उसे ध्यान से सुनो और चुप रहो ताकि तुम पर दया की जाए।} कहा गया है: यह नमाज़ के बारे में नाज़िल हुआ; यह इब्न मसूद, अबू हुरैरा, जाबिर, अल-ज़ुहरी, उबैद अल्लाह बिन उमैर, अता बिन अबी रबाह और सईद बिन अल-मुसय्यब से रिवायत है (1)।

सईद ने कहा: मुशरिक (मूर्तिपूजक) अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आते थे जब वह नमाज़ पढ़ते थे, और मक्का में उनमें से कुछ दूसरे से कहते थे: {इस क़ुरआन को मत सुनो और इसमें शोर मचाओ} (2), तो अल्लाह (जल्ल व अज़्ज़) ने उनके जवाब में नाज़िल किया: {और जब क़ुरआन पढ़ा जाए, तो उसे ध्यान से सुनो और चुप रहो} (3)।

और कहा गया है: यह खुतबा (भाषण) के बारे में नाज़िल हुआ; यह सईद बिन जुबैर, मुजाहिद, अता, अम्र बिन दीनार, ज़ैद बिन असलम, अल-कासिम बिन मुखैमिरा, मुस्लिम बिन यसार, शहर बिन हौशब और अब्दुल्ला बिन अल-मुबारक ने कहा (4)। और यह [विचार] कमज़ोर है; क्योंकि इसमें क़ुरआन कम होता है, और पूरे खुतबे में खामोश रहना अनिवार्य है; यह इब्न अल-अरबी ने कहा (5)। अल-नक्कास ने कहा: आयत मक्की है, और मक्का में कोई खुतबा या जुमा नहीं था। अल-तबरीज ने सईद बिन जुबैर से यह भी उल्लेख किया है: कि यह ईदुल अज़हा, ईदुल फित्र और जुमा के दिन खामोश रहने के बारे में है, और जो इमाम ज़ोर से पढ़ता है, इसलिए यह सामान्य है (6)। और यही सही है; क्योंकि यह उन सभी चीज़ों को इकट्ठा करता है जो इस आयत और सुन्नत की अन्य चीज़ों ने खामोश रहने के बारे में अनिवार्य की हैं (7)। अल-नक्कास ने कहा: तफ़सीर के जानकारों ने सहमति व्यक्त की है कि यह सुनना फ़र्ज़ और नफ़्ल नमाज़ों में है।

अल-नह़ह़ास (8): और भाषा में, यह हर चीज़ में अनिवार्य होना चाहिए, जब तक कि कोई सबूत किसी चीज़ की विशिष्टता की ओर इशारा न करे।

(1) अल-तबरीज ने अपनी तफ़सीर 10 / 658 - 660 में उनके इस कथन को उद्धृत किया है। (2) अल्लाह ने उनके बारे में कहा: {और काफ़िरों ने कहा: 'इस क़ुरआन को न सुनो और इसमें शोर मचाओ ताकि तुम ग़ालिब आ जाओ'} [फ़ुस्सिलत: 26]। (3) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 3 / 312 में इसका उल्लेख किया है। और सईद यहाँ इब्न अल-मुसय्यब हैं। (4) तफ़सीर अल-तबरीज 10 / 664, और अल-दुर्र अल-मनसूर 3 / 313। (5) अहकाम अल-क़ुरआन 2 / 817 में। (6)

तफ़सीर अल-तबरीज 10 / 666, और लेखक ने इसे अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2 / 494 के माध्यम से उद्धृत किया है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2 / 494। (8) इ'राब अल-क़ुरआन 2 / 173 में।

431 سورہ الاعراف، آیت 204

پہلی بات: اللہ تعالی کا ارشاد: {اور جب قرآن پڑھا جائے تو اسے غور سے سنو اور خاموش رہو تاکہ تم پر رحم کیا جائے۔} کہا گیا ہے: یہ نماز کے بارے میں نازل ہوئی؛ یہ ابن مسعود، ابو ہریرہ، جابر، زہری، عبید اللہ بن عمیر، عطا بن ابی رباح، اور سعید بن مسیب سے مروی ہے (1)۔

سعید نے کہا: مشرکین رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے پاس آتے تھے جب آپ نماز پڑھتے تھے، تو مکہ میں ان میں سے بعض بعض سے کہتے: {اس قرآن کو نہ سنو اور اس میں شور مچاؤ} (2)، تو اللہ جل و عز نے ان کے جواب میں نازل فرمایا: {اور جب قرآن پڑھا جائے تو اسے غور سے سنو اور خاموش رہو} (3)۔

اور کہا گیا ہے: یہ خطبہ کے بارے میں نازل ہوئی؛ یہ بات سعید بن جبیر، مجاہد، عطا، عمرو بن دینار، زید بن اسلم، قاسم بن مخیمرہ، مسلم بن یسار، شہر بن حوشب، اور عبداللہ بن مبارک نے کہی (4)۔ اور یہ [قول] ضعیف ہے؛ کیونکہ اس میں قرآن کم ہوتا ہے، اور خاموشی پورے خطبے میں واجب ہے؛ یہ ابن العربی نے کہا (5)۔ النقاش نے کہا: آیت مکی ہے، اور مکہ میں خطبہ یا جمعہ نہیں تھا۔ طبری نے سعید بن جبیر سے یہ بھی ذکر کیا ہے کہ: یہ عید الاضحی، عید الفطر اور جمعہ کے دن خاموشی کے بارے میں ہے، اور امام جس میں بلند آواز سے قرات کرے، پس یہ عام ہے (6)۔ اور یہی صحیح ہے؛ کیونکہ یہ ان تمام چیزوں کو جمع کرتی ہے جو اس آیت اور سنت کی دیگر نصوص نے خاموش رہنے کے بارے میں واجب کی ہیں (7)۔ النقاش نے کہا: اہل تفسیر کا اس پر اجماع ہے کہ یہ سننا فرض اور غیر فرض نمازوں میں ہے۔

النحاس (8): اور لغت میں، یہ ہر چیز میں واجب ہونا چاہیے، الا یہ کہ کوئی دلیل کسی چیز کی خصوصیت پر دلالت کرے۔

(1) طبری نے اپنی تفسیر 10 / 658 - 660 میں ان سے یہ قول نقل کیا ہے۔ (2) اللہ نے ان کا قول نقل فرمایا: {اور کافروں نے کہا: 'اس قرآن کو نہ سنو اور اس میں شور مچاؤ تاکہ تم غالب آ جاؤ'} [فصلت: 26]۔ (3) اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر 3 / 312 میں ذکر کیا ہے۔ اور سعید سے مراد ابن المسیب ہیں۔ (4) تفسیر طبری 10 / 664، اور الدر المنثور 3 / 313۔ (5) احکام القرآن 2 / 817 میں۔ (6) تفسیر طبری 10 / 666، اور مصنف نے اسے المحرر الوجیز 2 / 494 کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (7) المحرر الوجیز 2 / 494۔ (8) اعراب القرآن 2 / 173 میں۔

Al-Zajjaj said: It is possible that "So listen to it and pay attention" means: act upon what is in it, and do not overstep it.(1)

And Al-Insaat (paying attention) is remaining silent for the purpose of listening, paying heed, and observing. One says "ansata yunsitu insaatan"; and "nasata" is also used; a poet said: "The Imam told you the command of your master... so we did not disagree and we paid attention as they both said."(2)

It is said: "ansatuuhu" and "ansatuu lahu" (they paid attention to him); a poet said: "When Hadham speaks, then pay attention to her... for the truth is what Hadham said."(3)

Some of them said regarding His saying: "So listen to it and pay attention": This was specific to the Messenger of Allah ﷺ so that his companions might grasp it from him. (4)

I (the author) said: This is far-fetched, and the correct view is its general application, because of His saying: "that you may receive mercy." Specification requires evidence.

Abd al-Jabbar ibn Ahmad (5) said in his "Fawa'id al-Qur'an": Indeed, the polytheists used to make much noise and commotion out of obstinacy and defiance, according to what Allah narrated about them: {And those who disbelieve say, "Do not listen to this Qur'an and make noise during it that you may overcome."} [Fussilat: 26]. So Allah commanded the Muslims, during the delivery of revelation, to be in a state opposite to this, and to listen. He praised the Jinn for that, saying: {And [mention, O Muhammad], when We directed to you a few of the jinn, listening to the Qur'an...} the verse (6) [Al-Ahqaf: 29].

(1) Ma'ani al-Qur'an by him, 2/398, and the author cited it from him via al-Muharrar al-Wajiz, 2/494. (2) We did not find it. (3) Al-Sihah (nasata). It says: It is narrated as: "So believe her." In Al-Lisan (nasata), the verse is attributed to Luhaym ibn Sa'b. It says: Hadham is the name of the poet's wife, the daughter of Al-Atik ibn Aslam. (4) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas, 3/123. (5) Judge Abu al-Hasan al-Hamadhani, a Mu'tazilite scholar, author of many books, one of the great Shafi'i jurists. He was the Chief Judge in Rayy, died in the year (415 AH), in his nineties. Al-Siyar, 17/244. (6) Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya al-Tabari, 3/143-144.

४३२ सूरह अल-आराफ़: आयत २०४

अल-ज़ज्जाज ने कहा: यह संभव है कि "तो इसे सुनो और ध्यान दो" का अर्थ है: जो इसमें है उस पर अमल करो, और इससे आगे न बढ़ो।(१)

और अल-इनसाट (ध्यान देना): यह सुनने, ध्यान देने और अवलोकन के लिए चुप रहना है। 'अनसाता युन्सितु इनसातन' कहा जाता है; और 'नसाता' भी कहा जाता है; कवि ने कहा: "इमाम ने तुम्हें तुम्हारे मालिक की आज्ञा बताई... तो हमने असहमति नहीं जताई और ध्यान दिया जैसा कि उन दोनों ने कहा।" (२)

यह कहा जाता है: "अनसतूहु" और "अनसतू लहू" (उन्होंने उस पर ध्यान दिया); कवि ने कहा: "जब हज़ाम बोलती है, तो उस पर ध्यान दो... क्योंकि सत्य वही है जो हज़ाम ने कहा।" (३)

उनमें से कुछ ने उनके इस कथन के बारे में कहा: "तो इसे सुनो और ध्यान दो": यह अल्लाह के रसूल ﷺ के लिए विशिष्ट था ताकि उनके साथी इसे उनसे समझ सकें। (४)

मैंने (लेखक ने) कहा: यह बात दूर की है, और सही दृष्टिकोण इसका सामान्य अनुप्रयोग है; उनके इस कथन के कारण: "ताकि तुम पर दया की जाए"। विशिष्टीकरण के लिए प्रमाण की आवश्यकता होती है।

अब्द अल-जब्बार इब्न अहमद (५) ने अपनी पुस्तक "फ़वाइद अल-कुरआन" में कहा: वास्तव में, बहुदेववादी हठ और अवज्ञा के कारण बहुत शोर और हंगामा करते थे; जैसा कि अल्लाह ने उनके बारे में बताया है: {और जो लोग काफ़िर हैं उन्होंने कहा, 'इस कुरआन को न सुनो और इसमें शोर मचाओ ताकि तुम ग़ालिब आ जाओ।'} [फ़ुस्सिलत: २६]। तो अल्लाह ने मुसलमानों को आदेश दिया कि वह्य (दिव्य प्रेरणा) के अवतरण के दौरान वे इस स्थिति के विपरीत रहें, और सुनें। और उन्होंने इसके लिए जिन्नों की प्रशंसा की और कहा: {और (याद करो) जब हमने जिन्नों के एक समूह को तुम्हारी ओर मोड़ा जो कुरआन सुन रहे थे...} आयत (६) [अल-अहकाफ़: २९]।

(१) उनके लिए मआनी अल-कुरआन ३९८/२, और लेखक ने इसे उनके माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४९४/२ से लिया है। (२) हमें यह नहीं मिला। (३) अल-सिहाह (नसाता)। और कहा: यह "तो उसे सच मानो" के रूप में वर्णित है। अल-लिसान (नसाता) में इस छंद का श्रेय लुहैम बिन साब को दिया गया है। कहा: और हज़ाम कवि की पत्नी का नाम है, जो अतीक बिन असलम की बेटी है। (४)

अल-नहास के लिए मआनी अल-कुरआन १२३/३। (५) काज़ी अबू अल-हसन अल-हमदानी, मुतज़िली शेख, कई रचनाओं के लेखक, बड़े शाफ़ई न्यायविदों में से एक। उन्हें रय में काज़ी अल-कुज़ाद (मुख्य न्यायाधीश) नियुक्त किया गया था, वर्ष (४१५ हिजरी) में मृत्यु हुई, नब्बे के दशक में थे। अल-सियार २४४/१७। (६) अल-किया अल-तबरी के लिए अहकाम अल-कुरआन १४३/३ - १४४।

۴۳۲ سورة الاعراف: آیت ۲۰۴

الزجاج نے کہا: یہ ممکن ہے کہ {فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنصِتُوا} (پس اسے سنو اور خاموش رہو) کا مطلب ہو: اس میں جو کچھ ہے اس پر عمل کرو، اور اس سے تجاوز نہ کرو۔ (۱)

اور الإنصات (خاموش رہنا): یہ سننے، توجہ دینے اور رعایت کے لیے خاموشی اختیار کرنا ہے۔ 'انصتَ يُنصِتُ إنصاتاً' کہا جاتا ہے؛ اور 'نَصَتَ' بھی کہا جاتا ہے؛ شاعر نے کہا: "امام نے تمہیں تمہارے آقا کا حکم سنایا... تو ہم نے اختلاف نہیں کیا اور خاموش رہے جیسا کہ ان دونوں نے کہا۔" (۲)

اور کہا جاتا ہے: "أنصتوه" اور "أنصتوا له" (انہوں نے اسے غور سے سنا)؛ شاعر نے کہا: "جب حذام کہے تو اس کی بات غور سے سنو... کیونکہ بات وہی ہے جو حذام نے کہی۔" (۳)

اور ان میں سے بعض نے اللہ کے اس قول کے بارے میں کہا: {فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا}: یہ رسول اللہ ﷺ کے لیے خاص تھا تاکہ ان کے صحابہ اسے آپ سے سمجھ سکیں۔ (۴)

میں (مصنف) نے کہا: اس قول میں دوری ہے، اور صحیح بات اس کے عموم کا قول ہے؛ اللہ کے اس قول کی وجہ سے: {لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ} (تاکہ تم پر رحم کیا جائے)۔ اور تخصیص کے لیے دلیل کی ضرورت ہوتی ہے۔

عبد الجبار بن احمد (۵) نے اپنی کتاب "فوائد القرآن" میں کہا: بے شک مشرکین ہٹ دھرمی اور عناد کی وجہ سے بہت زیادہ شور و غل اور ہنگامہ کرتے تھے؛ جیسا کہ اللہ نے ان کے بارے میں بیان فرمایا: {وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْءَانِ وَالْغَوْا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَغْلِبُونَ} [فصلت: ۲۶]۔ چنانچہ اللہ نے مسلمانوں کو وحی کی ادائیگی کی حالت میں اس کے برعکس ہونے اور سننے کا حکم دیا،

اور اس پر جنوں کی تعریف کی اور فرمایا: {وَإِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفَرًا مِنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْءَانَ} آیت کے آخر تک۔ (۶) [الاحقاف: ۲۹]۔

(۱) ان کی کتاب معانی القرآن ۳۹۸/۲، اور مصنف نے اسے المحرر الوجیز ۴۹۴/۲ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (۲) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (۳) الصحاح (نصت)۔ اس میں ہے کہ روایت یوں بھی ہے: "فصدقوها" (پس اس کی تصدیق کرو)۔ لسان العرب (نصت) میں اس شعر کی نسبت لحیم بن صعب کی طرف کی گئی ہے۔ کہا: اور حذام شاعر کی بیوی کا نام ہے، جو عتیک بن اسلم کی بیٹی ہے۔ (۴) النحاس کی معانی القرآن ۱۲۳/۳۔ (۵) قاضی ابو الحسن الہمدانی، معتزلی شیخ، صاحبِ تصانیف، کبار شافعی فقہاء میں سے ایک۔ رے میں قاضی القضاۃ مقرر ہوئے، وفات سن (۴۱۵ھ) میں ہوئی، نوے سال سے زائد عمر تھی۔ السیر ۲۴۴/۱۷۔ (۶) الکیا الطبری کی احکام القرآن ۱۴۳/۳ - ۱۴۴۔

Surah Al-A'raf: Verses 204 - 205 433

Muhammad bin Ka'b al-Qurazi said: When the Messenger of Allah (PBUH) used to recite in prayer, those behind him would respond to him; when he said: "In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful," they would say the same as he said, until he finished the opening of the Book (Surah Al-Fatihah) and the Surah. He remained like that for as long as Allah willed him to remain; then it was revealed: {And when the Qur'an is recited, listen to it and be silent that you may receive mercy} (1). This indicates that the meaning of silence is to stop speaking aloud as they used to do by responding to the Messenger of Allah (PBUH).

Qatadah said regarding this verse: A man would come while they were in prayer and ask them: "How many rak'ahs have you prayed? How many are left?" So Allah Almighty revealed: {And when the Qur'an is recited, listen to it and be silent} (2).

From Mujahid also: They used to talk in prayer about their needs; then the words of Allah Almighty were revealed: {and be silent that you may receive mercy} (3).

And the disagreement regarding the recitation of the follower behind the Imam has already passed in "Al-Fatihah". The ruling on the sermon will come in Friday (prayer) (4), if Allah Almighty wills.

Words of the Almighty: {And remember your Lord within yourself in humility and in fear without being loud in speaking in the mornings and the evenings. And do not be among the heedless} [205].

Words of the Almighty: {And remember your Lord within yourself in humility and in fear} its equivalent is: {Invoke your Lord with humility and in private,} and this has preceded (5).

Abu Ja'far al-Nahhas said (6): There was no disagreement regarding the meaning of: {And remember your Lord within yourself} that it refers to supplication (Dua).

---

(1) Narrated by Sa'id bin Mansur (978) (Tafsir), similarly in brief, and Ibn Abi Hatim (8727). (2) Narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/247, and al-Tabari 10/662. (3) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 3/147. And what precedes it is from him. (4) At the interpretation of verse 9 thereof, the seventh issue. (5) 7/223. (6) In Ma'ani al-Qur'an 3/123.

सूरह अल-अराफ़: आयतें 204 - 205 433

मुहम्मद बिन काब अल-क़ुरज़ी ने कहा: जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) नमाज़ में तिलावत करते थे, तो उनके पीछे वाले उन्हें जवाब देते थे; जब वह कहते: "बिस्मिल्लाह हिर-रहमान निर-रहीम," तो वे वैसा ही कहते जैसा उन्होंने कहा था, यहाँ तक कि वह सूरा अल-फातिहा और (उसके बाद वाली) सूरा पूरी कर लेते। वह जब तक अल्लाह ने चाहा तब तक इसी तरह रहे; फिर यह आयत उतरी: {और जब क़ुरआन पढ़ा जाए, तो उसे ध्यान से सुनो और चुप रहो ताकि तुम पर दया की जाए} (1)। यह इस बात की ओर इशारा करता है कि खामोश रहने का अर्थ ज़ोर से बोलने को छोड़ना है जैसा कि वे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को जवाब देकर किया करते थे।

क़तादा ने इस आयत के बारे में कहा: एक आदमी तब आता जब वे नमाज़ में होते, और उनसे पूछता: "तुमने कितनी रकातें पढ़ीं? कितनी बाकी हैं?" तो अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया: {और जब क़ुरआन पढ़ा जाए, तो उसे ध्यान से सुनो और चुप रहो} (2)।

मुजाहिद से भी रिवायत है: वे अपनी ज़रूरतों के बारे में नमाज़ में बातें किया करते थे; तब अल्लाह तआला का यह कौल नाज़िल हुआ: {और चुप रहो ताकि तुम पर दया की जाए} (3)।

इमाम के पीछे मुक़्तदी की क़िरात के बारे में मतभेद "अल-फातिहा" में गुज़र चुका है। जुमे के खुतबे (4) का हुक्म इंशा अल्लाह आगे आएगा।

अल्लाह तआला का फरमान: {और अपने रब को अपने दिल में गिड़गिड़ाते हुए और डरते हुए और पस्त आवाज़ में सुबह और शाम याद किया करो, और गाफ़िलों (असावधानों) में से न हो} [205]।

अल्लाह तआला का फरमान: {और अपने रब को अपने दिल में गिड़गिड़ाते हुए और डरते हुए याद किया करो} इसका समानांतर है: {अपने रब को गिड़गिड़ाते हुए और चुपकेचुपके पुकारो,} और यह पहले गुज़र चुका है (5)।

अबू जाफ़र अल-नहस ने कहा (6): इस बारे में कोई मतभेद नहीं है कि: {और अपने रब को अपने दिल में याद किया करो} का अर्थ दुआ में है।

---

(1) सईद बिन मंसूर (978) (तफ़सीर) द्वारा संक्षिप्त रूप में, और इब्न अबी हातिम (8727) द्वारा निकाला गया। (2) अब्द अल-रज्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर 2/247 में और अल-तबरी ने 10/662 में

निकाला है। (3) अल-किया अल-तबरी की अहकाम अल-क़ुरआन 3/147। और इससे पहले वाला हिस्सा उसी से है। (4) उसकी आयत 9 की व्याख्या पर, सातवां मसला। (5) 7/223। (6) मआनी अल-क़ुरआन 3/123 में।

سورة الاعراف: آیات ۲۰۴ - ۲۰۵ ۴۳۳

اور محمد بن کعب القُرَظِيّ نے کہا: رسول اللہ ﷺ جب نماز میں قرأت فرماتے تو آپ کے پیچھے والے آپ کو جواب دیتے؛ جب آپ فرماتے: بسم اللہ الرحمن الرحیم، تو وہ بھی آپ کی طرح کہتے، یہاں تک کہ آپ فاتحہ الکتاب اور سورت مکمل فرما لیتے۔ پس جب تک اللہ نے چاہا یہ سلسلہ رہا؛ پھر یہ آیت نازل ہوئی: ﴿اور جب قرآن پڑھا جائے تو اسے غور سے سنو اور خاموش رہو تاکہ تم پر رحم کیا جائے﴾ (۱)۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ خاموش رہنے سے مراد بلند آواز میں بولنا چھوڑنا ہے جیسا کہ وہ رسول اللہ ﷺ کو جواب دے کر کیا کرتے تھے۔

اور قتادہ نے اس آیت کے بارے میں کہا: ایک آدمی آتا جبکہ وہ نماز میں ہوتے، تو ان سے پوچھتا: تم نے کتنی نماز (رکعتیں) پڑھی ہیں؟ کتنی باقی ہیں؟ تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿اور جب قرآن پڑھا جائے تو اسے غور سے سنو اور خاموش رہو﴾ (۲)۔

اور مجاہد سے بھی مروی ہے: وہ نماز میں اپنی ضرورت کی باتیں کیا کرتے تھے؛ تو اللہ تعالیٰ کا یہ قول نازل ہوا: ﴿اور خاموش رہو تاکہ تم پر رحم کیا جائے﴾ (۳)۔

اور امام کے پیچھے مقتدی کی قرأت میں اختلاف "الفاتحہ" میں گزر چکا ہے۔ اور جمعہ (۴) کے خطبہ کا حکم ان شاء اللہ تعالیٰ آئے گا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اپنے رب کو اپنے نفس میں عاجزی اور خوف کے ساتھ اور پکار کر (بلند آواز سے) کہنے سے کم (آواز) میں صبح اور شام یاد کرو، اور غافل ہونے والوں میں سے نہ بنو﴾ [۲۰۵]

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اپنے رب کو اپنے نفس میں عاجزی اور خوف کے ساتھ یاد کرو﴾ اس کی مثال ہے: ﴿اپنے رب کو عاجزی اور چپکے سے پکارو﴾ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۵)۔

ابو جعفر النحاس (۶) نے کہا: اس بات میں کوئی اختلاف نہیں کہ ﴿اور اپنے رب کو اپنے نفس (دل) میں یاد کرو﴾ سے مراد دعا میں ہے۔

---

(۱) اسے سعید بن منصور (۹۷۸) (تفسیر) نے مختصراً اسی طرح، اور ابن ابی حاتم (۸۷۲۷) نے روایت کیا ہے۔ (۲) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۲/۲۴۷ اور طبری نے ۱۰/۶۶۲ میں روایت کیا ہے۔ (۳) احکام القرآن للکیا الطبری ۳/۱۴۷۔ اور اس سے پہلے والا حصہ اسی سے ہے۔ (۴) اس کی آیت ۹ کی تفسیر کے وقت، ساتواں مسئلہ۔ (۵) ۷/۲۲۳۔ (۶) معانی القرآن میں ۳/۱۲۳۔

I said: It has been narrated from Ibn Abbas that he means by 'dhikr' the recitation in prayer (1). And it was said: The meaning is: Read the Quran with reflection and contemplation. "Tadarru'an" (humbly) is a verbal noun, and it could be in the position of a 'hal' (circumstantial state). "Khifatan" (fearfully) is coordinated with it, and the plural of 'khifa' is 'khuwaf'; because it has the meaning of 'khawf' (fear); mentioned by Al-Nahhas (2). The root of 'khifa' is 'khiwfa'; the 'waw' was changed to 'ya' due to the 'kasra' (short vowel 'i') before it. A man fears (khāfa yakhāfu) 'khawfan', 'khifatan', and 'makhāfatan', so he is 'khā'if' (fearing), and people are 'khuwwaf' based on the root, and 'khuyyaf' based on the pronunciation. Al-Farra' recounted that it is also said for the plural of 'khifa': 'khif' (3). Al-Jawhari said (4): 'Khifa' is fear, and the plural is 'khiyaf', and its root is with 'waw'. {And without being loud in speaking} meaning: without raising the voice in speech. That is: let yourself hear; as He said: {And seek between that a way} [Al-Isra: 110], meaning: between loudness and whispering. This indicated that raising the voice in 'dhikr' is prohibited; based on what has been mentioned previously in various places. {In the mornings and the afternoons} Qatadah and Ibn Zayd said: 'Al-Asal' (afternoons) are the evenings. And 'al-ghuduww' is the plural of 'ghudwah' (morning). Abu Mijlaz recited: "bi-l-ghuduwwi wa-l-isal", which is the verbal noun of 'asalna', meaning: we entered into the evening (5). 'Al-Asal' is the plural of 'asul'; like: 'tunub' and 'atnab' (6); so it is a plural of a plural, and the singular is 'asil', pluralized as 'asul'; on the authority of Al-Zajjaj (7). Al-Akhfash (8): 'Al-Asal' is the plural of 'asil'; like 'yamin' and 'ayman'. Al-Farra': 'Usul' is the plural of 'asil', and 'asul' could be singular, as the poet said:

(1) Al-Waseet by Al-Wahidi 2/440, and Al-Baghawi 2/226. (2) In I'rab al-Quran 2/173. (3) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 2/173, and we did not find the saying of Al-Farra' in his 'Ma'ani'. (4) In Al-Sihah (Khawf). (5) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 2/173. The recitation was mentioned by Ibn Khalawayh in 'Al-Qira'at al-Shadhah' p. 48, and Ibn Jinni in 'Al-Muhtasib' 1/271. (6) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 2/173. (7) In his 'Ma'ani al-Quran' 2/398. (8) His 'Ma'ani al-Quran' 2/541. The author quoted it from him via I'rab al-Quran by Al-Nahhas 2/173.

434 सूरह अल-अराफ़, आयत 205

मैंने कहा: इब्न अब्बास से रिवायत है कि 'ज़िक्र' से उनका मतलब नमाज़ में क़िरअत है (1)। और कहा गया: इसका अर्थ है: कुरान को सोच-समझकर और चिंतन के साथ पढ़ें। "तदर्रुआन" (विनम्रतापूर्वक) एक क्रियावाचक संज्ञा है, और यह 'हाल' (स्थिति) के स्थान पर हो सकता है। "ख़ीफ़तन" (डरते हुए) इसी पर आधारित है, और 'ख़ीफ़ा' का बहुवचन 'ख़ुवाफ़' है; क्योंकि इसका अर्थ 'ख़ौफ़' (डर) है; अल-नहहास ने इसका उल्लेख किया है (2)। 'ख़ीफ़ा' का मूल 'ख़िवफ़ा' है; इसके पहले 'कसर' (इ स्वर) होने के कारण 'वाव' को 'या' में बदल दिया गया। आदमी डरता है (ख़ाफ़ा यख़ाफ़ु) 'ख़ौफ़न', 'ख़ीफ़तन' और 'मख़ाफ़तन', तो वह 'ख़ाइफ़' (डरने वाला) है, और लोग मूल के आधार पर 'ख़ुव्वफ़' हैं, और उच्चारण के आधार पर 'ख़ुय्यफ़' हैं। अल-फर्रा ने उल्लेख किया है कि 'ख़ीफ़ा' के बहुवचन के लिए 'ख़ीफ़' भी कहा जाता है (3)। अल-जौहरी ने कहा (4): 'ख़ीफ़ा' का अर्थ डर है, और बहुवचन 'ख़ियफ' है, और इसका मूल 'वाव' के साथ है। {और ज़ोर से बोले बिना} यानी: बोलने में आवाज़ ऊँची किए बिना। अर्थात: अपने आप को सुनाएँ जैसा कि उन्होंने कहा: {और इसके बीच का रास्ता अपनाएँ} [अल-इसरा: 110] यानी: ज़ोर से बोलने और फुसफुसाने के बीच का। इससे संकेत मिलता है कि ज़िक्र में आवाज़ ऊँची करना मना है; जैसा कि पहले विभिन्न स्थानों पर बताया गया है। {सुबह और शाम को} कतादा और इब्न ज़ैद ने कहा: 'अल-आसाल' (शाम) का अर्थ शाम का समय है। और 'अल-ग़ुदुव' 'ग़ुदवा' (सुबह) का बहुवचन है। अबू मिजलज़ ने पढ़ा: "बि-ल-ग़ुदुव्वि व-ल-ईसाल", जो 'आसलना' की क्रियावाचक संज्ञा है, जिसका अर्थ है: हम शाम में दाखिल हुए (5)। 'अल-आसाल' 'असुल' का बहुवचन है; जैसे: 'तुनब' और 'अतनाब' (6); तो यह बहुवचन का बहुवचन है, और एकवचन 'असील' है, जिसका बहुवचन 'असुल' होता है; अल-ज़ज्जाज के अनुसार (7)। अल-अख़फ़श (8): 'अल-आसाल' 'असील' का बहुवचन है; जैसे 'यमीन' और 'अयमान'। अल-फर्रा: 'उसुल' 'असील' का बहुवचन है, और 'असुल' एकवचन भी हो सकता है, जैसा कि कवि ने कहा:

(1) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 2/440, और अल-बग़वी 2/226। (2) इ'राब अल-क़ुरान 2/173 में। (3) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-क़ुरान 2/173, और हमें अल-फर्रा का कथन उनके'मआनी' में नहीं मिला। (4) अल-सिहाह (ख़ौफ़) में। (5) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-क़ुरान 2/173। इब्न खालवाय ने 'अल-क़िराअत अल-शाद्दाह' पृष्ठ 48 में, और इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतासिब' 1/271 में इस पाठ का उल्लेख किया है। (6) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-क़ुरान 2/173। (7) उनके'मआनी अल-

क़ुरान' 2/398 में। (8) उनके'मआनी अल-क़ुरान' 2/541। लेखक ने इसे अल-नहहास की इ'राब अल-क़ुरान 2/173 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है।

میں نے کہا: ابن عباس سے مروی ہے کہ ان کی ذکر سے مراد نماز میں قرآت ہے (1)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ قرآن کو غور و فکر اور تدبر کے ساتھ پڑھو۔ «تَضَرُّعاً» مصدر ہے، اور یہ حالت (حال) کے مقام پر بھی ہو سکتا ہے۔ اور «خِيفَةً» اس پر عطف ہے، اور خیفة کی جمع خِوَف ہے؛ کیونکہ یہ خَوْف کے معنی میں ہے؛ اسے نحاس نے ذکر کیا ہے (2)۔ خِيفة کی اصل خِوْفَة ہے؛ اس سے پہلے کسرہ ہونے کی وجہ سے 'واؤ' کو 'یاء' سے بدل دیا گیا۔ آدمی ڈرتا ہے (خاف الرجلُ یخاف) خوفاً، خِيفةً اور مَخافةً، پس وہ خائف ہے، اور لوگ اصل کے اعتبار سے خُوَّفٌ ہیں، اور لفظ کے اعتبار سے خُيَّفٌ ہیں۔ الفراء نے حکایت کی ہے کہ خیفة کی جمع کے لیے خِيف بھی کہا جاتا ہے (3)۔ جوہری نے کہا (4): خِيفة خوف ہے، اور جمع خِيَف ہے، اور اس کی اصل واؤ ہے۔ ﴿وَدُونَ الْجَهْرِ﴾ یعنی: بات کرنے میں آواز بلند کیے بغیر۔ یعنی: اپنے آپ کو سناؤ؛ جیسا کہ اللہ تعالی نے فرمایا: ﴿وَابْتَغِ بَيْنَ ذَٰلِكَ سَبِيلًا﴾ [الإسراء: 110] یعنی: جہر (بلند آواز) اور پست آواز کے درمیان۔ یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ ذکر میں آواز بلند کرنا ممنوع ہے؛ جیسا کہ پہلے مختلف مقامات پر گزر چکا ہے۔ ﴿بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ﴾ قتادہ اور ابن زید نے کہا: الآصال شام کے اوقات ہیں۔ اور الغدوُّ غُدوة کی جمع ہے۔ ابو مجلز نے «بِالْغُدُوِّ وَال | إِيصال» پڑھا، جو آصلنا کا مصدر ہے، یعنی: ہم شام میں داخل ہوئے (5)۔ اور الآصال أصُل کی جمع ہے؛ جیسے: طُنُب اور أطْناب (6)؛ پس یہ جمع الجمع ہے، اور واحد أصيل ہے، جس کی جمع أصُل آتی ہے؛ زجاج کے حوالے سے (7)۔ اخفش (8): الآصال أصيل کی جمع ہے؛ جیسے یمین اور أیمان۔ الفراء: أُصُل أصيل کی جمع ہے، اور کبھی أصيل واحد بھی ہوتا ہے، جیسا کہ شاعر نے کہا:

(1) الوسيط للواحدي 2/440، والبغوي 2/226۔ (2) إعراب القرآن 2/173 میں۔ (3) إعراب القرآن للنحاس 2/173، اور ہم نے الفراء کا قول ان کے معانی میں نہیں پایا۔ (4) الصحاح (خوف) میں۔ (5) إعراب القرآن للنحاس 2/173۔ اور یہ قرأت ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص 48 میں، اور ابن جنی نے المحتسب 1/271 میں ذکر کی ہے۔ (6) إعراب القرآن للنحاس 2/173۔ (7) معانی القرآن 2/398 میں۔ (8) معانی القرآن 2/541۔ مصنف نے اسے نحاس کی کتاب إعراب القرآن 2/173 کے واسطے سے نقل کیا ہے۔

Surah Al-A'raf: Verses 205 - 206 435

...and not better than them when the evening (al-āṣāl) approached. (1)

Al-Jawhari (2) said: "Al-Aseel" is the time from after 'Asr until sunset. Its plurals are "uṣul", "āṣāl", and "aṣā'il", as if it were the plural of "aṣīlah". A poet said (3): "By my life, you are the house whose inhabitants are most noble, and I sit in its shade in the evenings (al-aṣā'il)." It is also pluralized as "aṣlān", like "ba'īr" (camel) and "bu'rān". Then they formed a diminutive for the plural and said "uṣaylān". Then they replaced the 'n' with an 'l' and said "uṣaylāl". From this is the saying of Al-Nabighah (4): "I stood there in the late evening (uṣaylāl) questioning it; it failed to answer, for there was no one in the abode." Al-Lihyani related: "I met him in the late evening (uṣaylāl)." "And do not be among the heedless," meaning: of the remembrance (dhikr).

Allah's saying: "Indeed, those who are with your Lord are not too proud to worship Him, and they exalt Him, and to Him they prostrate. ۩" In it are eight issues: The first: Allah's saying: "Indeed, those who are with your Lord" means the angels, by consensus. He said "with your Lord" - while Allah Almighty is in every place (5) - because they are close to His mercy, and anyone close to the mercy of Allah, Mighty and Majestic, is considered to be "with Him"; as reported from Al-Zajjaj (6). Others said: because they are in a place where only Allah's decree is executed. And it was said: because they are the messengers of Allah, just as it is said: "With the Caliph is a large army."

---

(1) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/173. The verse is by Al-A'sha, in his Diwan p. 107. The first half of the verse is: "A day with a fragrance more pleasant than hers." (2) Al-Sihah (root: aṣl). (3) He is Abu Dhu'ayb, and the verse is in the Diwan of the Hudhalis, p. 141. (4) Diwan of Al-Nabighah Al-Dhubyani p. 30, and previously 1/460. (5) This expression is ambiguous; the People of the Sunnah say: Allah, Mighty and Majestic, is above the heavens, and His knowledge is everywhere. (6) Ma'ani al-Qur'an by him 2/398. The author quoted him via I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/173, and what follows is from it.

सूरह अल-अराफ़: आयतें 205 - 206 435

...और उनसे बेहतर नहीं जब शाम (अल-आसाल) करीब आई। (1)

अल-जौहरी (2) ने कहा: "अल-असील" असर के बाद से सूर्यास्त तक का समय है। इसके बहुवचन "उसुल", "आसाल" और "असा-इल" हैं, जैसे कि यह "असीला" का बहुवचन हो। एक कवि ने कहा (3): "मेरे जीवन की कसम, तुम वह घर हो जिसके निवासी सबसे महान हैं, और मैं शामों (अल-असा-इल) में इसकी छाया में बैठता हूँ।" इसे "असलान" के रूप में भी बहुवचन बनाया जाता है, जैसे "ब'ईर" (ऊँट) और "बु'रान"। फिर उन्होंने इस बहुवचन का लघु रूप (diminutive) बनाया और "उसैलान" कहा। फिर उन्होंने 'न' को 'ल' से बदल दिया और "उसैलाल" कहा। इसी से अल-नाबिघा का कथन है (4): "मैं वहाँ देर शाम (उसैलाल) में खड़ा रहा, उससे सवाल करता रहा; उसने कोई जवाब नहीं दिया, क्योंकि उस निवास में कोई नहीं था।" अल-लिहयानी ने उल्लेख किया है: "मैं उससे देर शाम (उसैलाल) में मिला।" "और उन लोगों में से न होना जो गफ़लत (लापरवाही) में हैं," अर्थात: अल्लाह के ज़िक्र (याद) से।

अल्लाह का कथन: "निस्संदेह, जो (फरिश्ते) तुम्हारे रब के पास हैं, वे उसकी इबादत से अहंकार नहीं करते, और उसकी तस्बीह (महिमागान) करते हैं, और उसी के आगे सजदा करते हैं। ۩" इसमें आठ विषय हैं: पहला: अल्लाह का कथन: "निस्संदेह, जो तुम्हारे रब के पास हैं" इससे तात्पर्य सर्वसम्मति से फरिश्ते हैं। उसने कहा "तुम्हारे रब के पास" - जबकि अल्लाह सर्वशक्तिमान हर जगह है (5) - क्योंकि वे उसकी दया के निकट हैं, और जो कोई अल्लाह, महान और प्रतापी की दया के निकट है, वह "उसके पास" माना जाता है; जैसा कि अल-ज़ज्जाज से वर्णित है (6)। दूसरों ने कहा: क्योंकि वे एक ऐसे स्थान पर हैं जहाँ केवल अल्लाह का आदेश चलता है। और यह भी कहा गया: क्योंकि वे अल्लाह के दूत हैं, जैसे कि कहा जाता है: "खलीफा के पास एक बड़ी सेना है।"

---

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 2/173। यह शेर अल-अशा का है, जो उनके दीवान के पृष्ठ 107 पर है। शेर का पहला भाग है: "एक दिन जिसकी खुशबू उसकी खुशबू से अधिक सुखद थी।" (2) अल-सिहाह (मूल: असल)। (3) वह अबू ज़ुऐब हैं, और शेर हुज़ैलियों के दीवान, पृष्ठ 141 में है। (4) दीवान अल-नाबिघा अल-ज़ुबयानी पृष्ठ 30, और पहले 1/460। (5) यह वाक्यांश भ्रामक है; अहलुस्सुन्नाह कहते हैं: अल्लाह, महान और प्रतापी, आसमानों के ऊपर है, और उसका ज्ञान हर

जगह है। (6) मा'आनी अल-कुरान उनके द्वारा 2/398। लेखक ने इसे अल-नहहास की इ'राब अल-कुरान 2/173 के माध्यम से उद्धृत किया है, और इसके बाद का हिस्सा उसी से है।

سورہ الاعراف: آیات ۲۰۵ - ۲۰۶ ۴۳۵

اور نہ ہی ان سے بہتر جب شام (الأصل) قریب آئی۔ (۱)

الجوہری (۲) کہتے ہیں: "الأصیل" عصر کے بعد سے لے کر غروبِ آفتاب تک کا وقت ہے، اور اس کی جمع "أُصُلٌ"، "آصالٌ" اور "أصائلُ" ہے؛ گویا یہ "أصیلہ" کی جمع ہے۔ شاعر (۳) کہتا ہے: "میری جان کی قسم، تم وہ گھر ہو جس کے مکین سب سے زیادہ معزز ہیں، اور میں شاموں (بالأصائل) میں اس کے سایوں میں بیٹھتا ہوں۔" اس کی جمع "أصلان" بھی آتی ہے؛ جیسے "بعیر" اور "بعران"؛ پھر انہوں نے اس جمع کی تصغیر بنائی تو "أُصیلان" کہا، پھر انہوں نے 'ن' کو 'ل' سے بدل دیا تو "أُصیلال" کہا؛ اور اسی سے نابغہ (۴) کا قول ہے: "میں وہاں شام کے وقت (أُصیلالاً) کھڑا اسے پکارتا رہا؛ اس نے کوئی جواب نہ دیا کیونکہ اس گھر میں کوئی نہ تھا۔" اللحیانی نے روایت کی ہے: "میں اسے شام کے وقت (أُصیلالاً) ملا۔" ﴿وَلَا تَكُن مِّنَ الْغَافِلِينَ﴾ یعنی: ذکر سے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ الَّذِينَ عِندَ رَبِّكَ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَيُسَبِّحُونَهُ وَلَهُ يَسْجُدُونَ ۩﴾ اس میں آٹھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ الَّذِينَ عِندَ رَبِّكَ﴾ اس سے مراد بالاتفاق فرشتے ہیں۔ اور فرمایا: "عِنْدَ رَبِّكَ" - حالانکہ اللہ تعالیٰ ہر جگہ ہے (۵) - اس لیے کہ وہ اس کی رحمت کے قریب ہیں، اور جو بھی اللہ عزوجل کی رحمت کے قریب ہو وہ اس کے پاس ہے؛ یہ الزجاج (۶) سے منقول ہے۔ دوسروں نے کہا: اس لیے کہ وہ ایسی جگہ پر ہیں جہاں صرف اللہ کا حکم چلتا ہے۔ اور ایک قول یہ ہے: اس لیے کہ وہ اللہ کے رسول (پیغام رساں) ہیں؛ جیسا کہ کہا جاتا ہے: "خلیفہ کے پاس ایک بڑا لشکر ہے۔"

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۲/۱۷۳۔ اور یہ شعر الأعشی کا ہے، جو ان کے دیوان کے صفحہ ۱۰۷ پر ہے۔ شعر کا پہلا مصرع ہے: "یوماً بأطیب منها نشر رائحة" (ایک دن جس کی خوشبو اس کی خوشبو سے کہیں بہتر تھی)۔ (۲) الصحاح (مادہ: أصل)۔ (۳) وہ ابو ذؤیب ہیں، اور یہ شعر دیوان الهذلیین صفحہ ۱۴۱ میں ہے۔ (۴) دیوان النابغہ الذبیانی صفحہ ۳۰، اور ماقبل ۱/۴۶۰۔ (۵) یہ عبارت ابہام پیدا کرنے والی ہے، اور اہل سنت کہتے ہیں: بے شک اللہ عزوجل آسمانوں کے اوپر ہے اور اس کا علم ہر جگہ ہے۔ (۶) ان کی کتاب معانی القرآن ۲/۳۹۸۔ مصنف نے اسے إعراب القرآن للنحاس ۲/۱۷۳ کے واسطے سے نقل کیا ہے، اور اس کے بعد کا حصہ وہیں سے ہے۔

Surah Al-A'raf, Verse 206 (436)

It was said: This is by way of honoring them, and that they are in the honored place; it is an expression of their proximity in honor, not in distance(1). "And they glorify Him" means: they magnify Him and declare Him free from every evil. "And to Him they prostrate" It was said: they pray. And it was said: they humble themselves, unlike the people of disobedience(2). The second point: The majority of scholars are of the opinion that this is a place of prostration (Sajdah) for the reciter. They differed in the number of prostrations in the Quran; the maximum stated is fifteen; the first is at the end of Al-A'raf, and the last is at the end of Al-Alaq; this is the view of Ibn Habib and Ibn Wahb - in one narration - and Ishaq. Some scholars added the prostration of Al-Hijr; the Almighty's saying: "And be of those who prostrate" [98] as will be explained later, God willing. According to this, they would be sixteen. And it was said: fourteen; said by Ibn Wahb in another narration from him, and he omitted the second of Al-Hajj; this is the view of the people of opinion (Ashab al-Ray)(3), and the correct view is its omission; because the Hadith regarding its establishment is not authentic; narrated by Ibn Majah and Abu Dawood in their Sunan from Abdullah bin Munin of Bani Abd Kulal, from Amr bin Al-Aas, that the Messenger of Allah (peace be upon him) recited to him fifteen prostrations in the Quran; including three in the Mufassal, and two prostrations in Al-Hajj(4). Abdullah bin Munin is not to be used as evidence; said by Abu Muhammad Abdul Haqq(5). Abu Dawood also mentioned from the Hadith of Uqbah bin Amir who said: I said: O Messenger of Allah, are there two prostrations in Surah Al-Hajj? He said: "Yes, and whoever does not prostrate in them should not recite them"(6). In its chain of narration...

(1) Similar to it in Al-Muharrar al-Wajiz 2/495. (2) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 2/173. (3) Al-Mufhim 2/195. (4) Sunan Ibn Majah (1057), and Sunan Abi Dawood (1401). Al-Hakim also narrated it in Al-Mustadrak 1/223. Ibn Hajar said in Al-Talkhis al-Habir 2/9: Al-Mundhiri and Al-Nawawi classified it as Hasan, and Abdul Haqq and Ibn al-Qattan classified it as weak, and in it is Abdullah ibn Munin who is unknown, and the narrator from him is Al-Harith bin Saeed al-Atqi, who is also unknown. (5) In Al-Ahkam al-Wusta 2/92. (6) Sunan Abi Dawood (1402). Also narrated by Ahmad (17364), and Al-Tirmidhi (578).

सूरह अल-आराफ़, आयत २०६ (४३६)

कहा गया है: यह उनके सम्मान के तौर पर है, और यह कि वे सम्मानित स्थान पर हैं; यह उनकी गरिमा में निकटता की अभिव्यक्ति है, दूरी में नहीं(१)। "और वे उसकी महिमा गाते हैं" का अर्थ है: वे उसे महान बताते हैं और उसे हर बुराई से पवित्र मानते हैं। "और वे उसके सामने झुकते (सजदा करते) हैं" कहा गया है: वे प्रार्थना करते हैं। और कहा गया है: वे नम्र होते हैं, अवज्ञा करने वाले लोगों के विपरीत(२)। दूसरा बिंदु: अधिकांश विद्वानों का मत है कि यह पाठक के लिए सजदा (साष्टांग प्रणाम) का स्थान है। कुरान में सजदों की संख्या को लेकर उनमें मतभेद रहा है; अधिकतम संख्या पंद्रह बताई गई है; पहला अल-आराफ के अंत में है, और आखिरी अल-अलक के अंत में है; यह इब्न हबीब और इब्न वहब का विचार है - एक वर्णन में - और इशाक का। कुछ विद्वानों ने अल-हिज्र के सजदे को जोड़ा है; सर्वशक्तिमान का कथन: "और सजदा करने वालों में से हो जाओ" [९८] जैसा कि बाद में स्पष्ट किया जाएगा, ईश्वर ने चाहा तो। इसके अनुसार, वे सोलह होंगे। और कहा गया है: चौदह; इब्न वहब ने अपने से एक अन्य वर्णन में कहा, और उन्होंने अल-हज्ज के दूसरे सजदे को हटा दिया; यह राय वालों (अस्हाब अल-राय) का विचार है(३), और सही विचार इसे हटाना है; क्योंकि इसकी स्थापना के संबंध में हदीस प्रामाणिक नहीं है; इब्न माजाह और अबू दाऊद ने अपने सुनन में बनी अब्द कुलाल के अब्दुल्ला बिन मुनिन से, अम्र बिन अल-आस से वर्णन किया है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उन्हें कुरान में पंद्रह सजदे पढ़ाए; जिनमें से तीन मुफस्सल में हैं, और अल-हज्ज में दो सजदे हैं(४)। अब्दुल्ला बिन मुनिन को साक्ष्य के रूप में उपयोग नहीं किया जा सकता है; यह अबू मुहम्मद अब्दुल हक ने कहा है(५)। अबू दाऊद ने उकबाह बिन आमिर की हदीस का भी उल्लेख किया है जिन्होंने कहा: मैंने कहा: हे अल्लाह के रसूल, क्या सूरह अल-हज्ज में दो सजदे हैं? उन्होंने कहा: "हाँ, और जो कोई उनमें सजदा नहीं करता, उसे उन्हें नहीं पढ़ना चाहिए"(६)। इसके वर्णन की श्रृंखला में...

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/४९५ में इसके समान। (२) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान २/१७३। (३) अल-मुफिम २/१९५। (४) सुनन इब्न माजाह (१०५७), और सुनन अबी दाऊद (१४०१)। अल-हाकिम ने इसे अल-मुस्तदरक १/२२३ में भी उद्धृत किया है। इब्न हजर ने अल-तल्खिस अल-हबीर २/९ में कहा: अल-मुंधिरी और अल-नवावी ने इसे हसन (अच्छा) बताया है, और अब्दुल हक और इब्न अल-कत्तान ने इसे कमजोर बताया है, और इसमें अब्दुल्ला इब्न मुनिन हैं जो अज्ञात हैं, और उनसे वर्णन करने वाला अल-हारिस बिन सईद अल-अतकी है, जो भी अज्ञात है। (५) अल-अहकाम

अल-वुस्ता २/९२ में। (६) सुनन अबी दाऊद (१४०२)। अहमद (१७३६४) और अल-तिर्मिज़ी (५७८) ने भी इसे उद्धृत किया है।

سورة الاعراف، آیت ۲۰۶ (٤٣٦)

کہا گیا: یہ ان کی تشریف و عزت کی خاطر ہے، اور یہ کہ وہ مکرم مقام پر ہیں؛ پس یہ دوری کے لحاظ سے نہیں بلکہ بزرگی و کرامت میں ان کے قرب کی علامت ہے(۱)۔ ﴿وَيُسَبِّحُونَهُ﴾ یعنی: وہ اس کی عظمت بیان کرتے ہیں اور اسے ہر برائی سے پاک قرار دیتے ہیں۔ ﴿وَلَهُ يَسْجُدُونَ﴾ کہا گیا: وہ نماز پڑھتے ہیں۔ اور کہا گیا: وہ عاجزی کرتے ہیں، نافرمان لوگوں کے برعکس(۲)۔ دوسری بات: علمائے کرام کی اکثریت اس بات پر متفق ہے کہ یہ قاری کے لیے سجدے کا مقام ہے۔ انہوں نے قرآن کے سجدوں کی تعداد میں اختلاف کیا ہے؛ سب سے زیادہ پندرہ کہے گئے ہیں؛ جن میں پہلا اعراف کا خاتمہ اور آخری علق کا خاتمہ ہے؛ یہ ابن حبیب اور ابن وہب - ایک روایت میں - اور اسحاق کا قول ہے۔ بعض علماء نے سورہ حجر کا سجدہ بھی زیادہ کیا ہے؛ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَكُن مِّنَ السَّجِدِينَ﴾ [۹۸] جیسا کہ ان شاء اللہ آگے بیان آئے گا۔ اس لحاظ سے یہ سولہ ہوں گے۔ اور کہا گیا ہے: چودہ؛ یہ ابن وہب نے اپنی دوسری روایت میں کہا ہے، اور انہوں نے حج کا دوسرا سجدہ ساقط کر دیا ہے؛ یہی اصحابِ رائے کا قول ہے(۳)، اور صحیح ان کا ساقط ہونا ہی ہے؛ کیونکہ اس کی ثبوت میں حدیث صحیح نہیں ہے؛ اسے ابن ماجہ اور ابوداؤد نے اپنی سنن میں بنی عبد کلال کے عبداللہ بن منین سے، انہوں نے عمرو بن العاص سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے انہیں قرآن میں پندرہ سجدے پڑھائے؛ جن میں سے تین مفصل میں ہیں، اور حج میں دو سجدے ہیں(۴)۔ اور عبداللہ بن منین سے احتجاج نہیں کیا جا سکتا؛ یہ ابو محمد عبد الحق نے کہا ہے(۵)۔ اور ابوداؤد نے عقبہ بن عامر کی حدیث سے بھی ذکر کیا ہے، انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، کیا سورہ حج میں دو سجدے ہیں؟ آپ نے فرمایا: "ہاں، اور جو شخص ان میں سجدہ نہ کرے تو وہ انہیں نہ پڑھے"(۶)۔ اس کی سند میں---

(۱) المحرر الوجيز ۲/ ۴۹۵ میں اسی طرح ہے۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۱۷۳۔ (۳) المفہم ۲/ ۱۹۵۔ (۴) سنن ابن ماجہ (۱۰۵۷)، اور سنن ابی داؤد (۱۴۰۱)۔ اور حاکم نے المستدرک ۱/ ۲۲۳ میں اسے روایت کیا ہے۔ ابن حجر نے التلخیص الحبیر ۲/ ۹ میں کہا: منذری اور نووی نے اسے حسن کہا ہے، اور عبد الحق اور ابن القطان نے اسے ضعیف قرار دیا ہے، اور اس میں عبداللہ بن منین ہے جو مجہول ہے، اور اس سے روایت کرنے والا حارث بن سعید العتقی ہے، وہ بھی مجہول ہے۔ (۵) الأحکام الوسطی ۲/ ۹۲ میں۔ (۶) سنن ابی داؤد (۱۴۰۲)۔ اور اسے احمد (۱۷۳۶۴) اور ترمذی (۵۷۸) نے بھی روایت کیا ہے۔

Surah Al-A'raf: Verse 206 437

... Abdullah bin Lahi'ah, and he is very weak. Al-Shafi'i affirmed it (1), and omitted the prostration of Surah Sad. It is said: eleven prostrations, omitting the end of Al-Hajj and the three of Al-Mufassal. This is the famous view of Malik's school, and it was narrated from Ibn Abbas, Ibn Umar, and others.

In Sunan Ibn Majah: From Abu al-Darda, he said: "I prostrated with the Prophet ﷺ eleven times, none of which were from Al-Mufassal: Al-A'raf, Al-Ra'd, Al-Nahl, Bani Isra'il (Al-Isra), Maryam, a prostration in Al-Hajj, Al-Furqan, Sulayman (Surah Al-Naml), Al-Sajdah, Sad, and the prostration of the Ha-Mim surahs (2)."

It is also said: ten; omitting: the end of Al-Hajj, Sad, and the three of Al-Mufassal; this was mentioned from Ibn Abbas.

It is also said: they are four: the prostration of 'Alif-Lam-Mim Tanzil' (Al-Sajdah), 'Ha-Mim Tanzil' (Fussilat), Al-Najm, and Al-Alaq.

The reason for the disagreement is the difference in narrations of the hadiths and practice, and their disagreement regarding the bare command to prostrate in the Quran: is it intended to be the prostration of recitation (sujud al-tilawah), or the obligatory prostration in prayer (3)?

Third point: They differed regarding the obligation of the prostration (4) of recitation; Malik and Al-Shafi'i said: It is not obligatory. Abu Hanifa said: It is obligatory. He relied on the fact that an absolute command to prostrate implies obligation, and on the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "When the son of Adam recites a verse of prostration and prostrates, Satan withdraws weeping, saying: 'O woe to him' - and in the narration of Abu Kuraib: 'O woe to me (5)' - 'the son of Adam was commanded to prostrate and he prostrated, so for him [is Paradise]...'"

(1) Meaning the second one in Al-Hajj, and in (M): "And he affirmed both of them" (meaning the two prostrations of Al-Hajj). (2) Sunan Ibn Majah (1056). Also recorded by Ahmad (21692) and Al-Tirmidhi (568) in brief. Abu Dawood said after (1401): "It was narrated from Abu al-Darda from the Prophet ﷺ: eleven prostrations. Its chain of narration is weak (wahin)." In the printed edition of Ibn Majah, it says: "and Al-Hajj and the prostration of Al-Furqan," which is an error. (3) Al-Mufhim 2/195. And what precedes it is from it. (4) In the manuscripts: "sajdah" (a prostration). The established text is from (M), and the discussion is in Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/820. (5) After it in manuscripts other than (Z): "And by his saying (peace be upon him)

informing about Iblis, may Allah curse him." The correct version is what we have established, as it is one hadith; narrated by Muslim from Ibn Abi Shaybah and Abu Kuraib. In (Z) it occurred: "And by his saying (peace be upon him): The son of Adam was commanded... etc." omitting: "When the son of Adam recites..."

सूरह अल-अराफ़: आयत 206 437

... अब्दुल्लाह बिन लहिया, और वह बहुत कमजोर (रावी) हैं। और इसे (1) शाफ़ई ने पुख्ता किया है, और सूरह साद के सजदे को छोड़ दिया है। और कहा गया है: ग्यारह सजदे, और अल-हज के अंत के और मुफ़स्सल के तीन सजदों को छोड़ दिया है, और यह मालिकी मज़हब का प्रसिद्ध मत है, और यह इब्न अब्बास, इब्न उमर और अन्य लोगों से वर्णित है।

और सुनन इब्न माजा में है: अबू दरदा से वर्णित है कि उन्होंने कहा: मैंने नबी ﷺ के साथ ग्यारह सजदे किए, जिनमें से मुफ़स्सल का कोई नहीं था: अल-अराफ़, अर-राद, अन-नहल, बनी इस्राइल (अल-इस्रा), मरियम, अल-हज का एक सजदा, अल-फ़ुरक़ान, सुलेमान (सूरह अन-नमल), अस-सजदा, साद, और ह्वामीम (2) का सजदा।

और कहा गया है: दस; और छोड़ दिया गया: अल-हज का अंत, साद, और मुफ़स्सल के तीन; यह इब्न अब्बास से उल्लेखित है।

और कहा गया है: कि वे चार हैं: अलिफ़-लाम-मीम तंज़ील (अस-सजदा), हा-मीम तंज़ील (फ़ुस्सीलत), अन-नज्म और अल-अलक़ का सजदा।

मतभेद का कारण हदीसों के उल्लेख और अमल में अंतर है, और उनका कुरान में सजदे के निराले आदेश के बारे में मतभेद है; क्या इससे मुराद तिलावत का सजदा है, या नमाज़ में फ़र्ज़ सजदा है (3)?

तीसरा: और उन्होंने तिलावत के सजदे (4) की अनिवार्यता (वजुब) में मतभेद किया है; तो मालिक और शाफ़ई ने कहा: यह अनिवार्य नहीं है। और अबू हनीफ़ा ने कहा: यह अनिवार्य है। और उन्होंने इस बात का सहारा लिया कि सजदे का मुतलक़ (निरपेक्ष) आदेश अनिवार्यता पर आधारित होता है, और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन पर: "जब आदम का बेटा सजदे (की आयत) पढ़ता है और सजदा करता है, तो शैतान रोता हुआ अलग हो जाता है और कहता है: हाय उसकी तबाही - और अबू कुरैब के रिवायत में है: हाय मेरी तबाही (5) - आदम के बेटे को सजदे का हुक्म दिया गया और उसने सजदा किया, तो उसके लिए (जन्नत है)..."

(1) यानी हज का दूसरा सजदा, और (म) में है: "और उन्होंने उन दोनों को पुख्ता किया" (यानी हज के दो सजदे)। (2) सुनन इब्न माजा (1056)। इसे अहमद (21692) और तिरमिज़ी (568) ने भी संक्षेप में निकाला है। अबू दाऊद ने (1401) के बाद कहा: अबू दरदा से नबी ﷺ के हवाले से रिवायत है:

ग्यारह सजदे। और इसकी सनद कमजोर (वाही) है। इब्न माजा के मुद्रित संस्करण में आया है: "और हज और सजदा अल-फ़ुरक़ान", जो एक गलती है। (3) अल-मुफ़्हिम 2/195। और उससे पहले का हिस्सा इसी से है। (4) हस्तलिखित प्रतियों में: 'सजदा' है। और (म) से साबित है, और यह बात इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' 2/820 में है। (5) (ज़) के अलावा अन्य प्रतियों में इसके बाद आया है: "और उनके(अलैहिस्सलाम) इस कथन से इबलीस (अल्लाह की लानत हो उस पर) के बारे में बताते हुए।" और सही वही है जो हमने साबित किया है, क्योंकि यह एक ही हदीस है; इसे मुस्लिम ने इब्न अबी शैबा और अबू कुरैब से रिवायत किया है। और (ज़) में आया है: "और उनके (अलैहिस्सलाम) इस कथन से: आदम के बेटे को हुक्म दिया गया... आदि।" उसमें से "जब आदम का बेटा पढ़ता है..." वाला हिस्सा गिर गया है।

سورة الاعراف: آیت ۲۰۶ ۴۳۷

... عبداللہ بن لہیعہ، اور وہ بہت کمزور (راوی) ہیں۔ اور اسے (۱) شافعی نے ثابت کیا ہے، اور سورہ ص کا سجدہ ساقط کر دیا ہے۔ اور کہا گیا ہے: گیارہ سجدے، اور حج کا آخری سجدہ اور مفصل کے تین سجدے ساقط کر دیے ہیں، اور یہ امام مالک کے مذہب میں مشہور ہے، اور یہ ابن عباس، ابن عمر اور دیگر سے مروی ہے۔

اور سنن ابن ماجہ میں ہے: ابودرداء سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے نبی ﷺ کے ساتھ گیارہ سجدے کیے، جن میں مفصل کا کوئی سجدہ نہیں تھا: الاعراف، الرعد، النحل، بنی اسرائیل (الاسراء)، مریم، حج کا ایک سجدہ، الفرقان، سلیمان (سورہ النمل)، السجدہ، ص، اور حوامیم (۲) کا سجدہ۔

اور کہا گیا ہے: دس؛ اور حج का آخری سجدہ، ص، اور مفصل کے تین سجدے ساقط کر دیے گئے؛ یہ ابن عباس سے مروی ہے۔

اور کہا گیا ہے: کہ وہ چار ہیں: سجدہ الم تنزیل (السجدہ)، حم تنزیل (فصلت)، النجم، اور العلق۔

اختلاف کا سبب احادیث کی نقل اور عمل میں اختلاف ہے، और ان کا قرآن میں سجدے کے مجرد حکم میں اختلاف ہے؛ کیا اس سے مراد سجدہ تلاوت ہے، یا نماز کا فرض سجدہ ہے (۳)؟

تیسری بات: اور انہوں نے سجدہ (۴) تلاوت کے وجوب میں اختلاف کیا ہے؛ پس مالک اور شافعی نے کہا: یہ واجب نہیں ہے۔ اور ابوحنیفہ نے کہا: یہ واجب ہے۔ اور انہوں نے اس بات سے استدلال کیا کہ سجدے کا مطلق حکم وجوب پر دلالت کرتا ہے، اور نبی ﷺ کے اس فرمان سے کہ: "جب ابن آدم سجدہ (کی آیت) پڑھتا ہے اور سجدہ کرتا ہے، تو شیطان روتا ہوا الگ ہو جاتا ہے اور کہتا

ہے: ہائے اس کی تباہی - اور ابوکریب کی روایت میں ہے: ہائے میری تباہی (۵) - ابن آدم کو سجدے کا حکم دیا گیا تو اس نے سجدہ کیا، پس اس کے لیے (جنت ہے)..."

(۱) یعنی حج کا دوسرا سجدہ، اور (م) میں ہے: "اور انہوں نے ان دونوں کو ثابت کیا" (یعنی حج کے دو سجدے)۔ (۲) سنن ابن ماجہ (۱۰۵۶)۔ اور اسے احمد (۲۱۶۹۲) اور ترمذی (۵۶۸) نے بھی مختصراً روایت کیا ہے۔ ابوداؤد نے (۱۴۰۱) کے بعد کہا: ابودرداء سے نبی ﷺ کے حوالے سے مروی ہے: گیارہ سجدے۔ اور اس کی سند بہت کمزور (واہی) ہے۔ ابن ماجہ کے مطبوعہ نسخے میں واقع ہوا ہے: "اور حج اور سجدہ الفرقان"، جو کہ غلطی ہے۔ (۳) المفہم ۲ / ۱۹۵۔ اور اس سے پہلے والا حصہ اسی سے ہے۔ (۴) خطی نسخوں میں: سجدہ ہے۔ اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، اور کلام ابن العربی کی احکام القرآن ۲ / ۸۲۰ میں ہے۔ (۵) (ظ) کے علاوہ دیگر نسخوں میں اس کے بعد واقع ہوا ہے: "اور ان (علیہ السلام) کے اس فرمان سے ابلیس (اللہ کی اس پر لعنت ہو) کے بارے میں بتاتے ہوئے"۔ اور درست وہی ہے جو ہم نے ثابت کیا ہے، کیونکہ یہ ایک ہی حدیث ہے؛ اسے مسلم نے ابن ابی شیبہ اور ابوکریب سے روایت کیا ہے۔ اور (ظ) میں واقع ہوا ہے: "اور ان (علیہ السلام) کے اس قول سے: ابن آدم کو حکم دیا گیا... الخ"۔ اس میں سے "جب ابن آدم پڑھتا ہے..." والا حصہ گر گیا ہے۔

... Paradise, and I was commanded to prostrate and I refused; so for me is the Fire." Related by Muslim(1). And because the Prophet ﷺ used to maintain it. Our scholars relied on the established hadith of Umar - related by Al-Bukhari(2) - that he recited a [verse of] prostration(3) on the pulpit, then he descended and prostrated, and the people prostrated with him. Then he recited it(4) on another Friday, and the people prepared for prostration, so he said: "O people, stay as you are, for Allah has not prescribed it for us unless we wish." This was in the presence of the Sahaba (Companions) - may Allah be pleased with them all - from the Ansar and the Muhajirin, and no one objected to him, so consensus was established by it in that regard. As for his saying: "The son of Adam was commanded to prostrate," it is informing about the obligatory prostration, and the Prophet's ﷺ persistence [in it] indicates recommendation, and Allah knows best.

Fourth: There is no dispute that the prostration of the Quran [Sajdah Tilawat] requires what prayer requires in terms of purity from ritual impurity and filth, intention, facing the Qiblah, and time(5). Except for what Al-Bukhari mentioned from Ibn Umar that he used to prostrate without [state of] purity(6). And Ibn Al-Mundhir mentioned it from Al-Sha'bi(7).

And according to the view of the majority, does it require a Takbirat al-Ihram, raising the hands with it, Takbir, and Taslim? They differed on that; Al-Shafi’i, Ahmad, and Ishaq went to the view that he says Takbir and raises [his hands] for the Takbir for it(8).

And it was narrated in the tradition from Ibn Umar: that the Prophet ﷺ used to say Takbir when he prostrated, and likewise when he rose, he said Takbir(9).

---

(1) In his Sahih (81) from the hadith of Abu Huraira (may Allah be pleased with him). And Ahmad also related it (9713). (2) In his Sahih (1077) similarly. (3) In (m): a verse of prostration. And the discussion is in Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/820. (4) In Sahih al-Bukhari and Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi: he recited it. (5) Al-Mufhim 2/196, and Ikmal al-Mu'allim 2/523. (6) Al-Bukhari mentioned it as a mu'allaq report before hadith (1071), and Ibn Abi Shaybah connected it in his Musannaf 2/14, and through his chain Ibn Hajar in Taghliq al-Ta'liq 2/408. (7) Ibn Qudamah mentioned in Al-Mughni 2/358 from Al-Sha'bi that whoever hears the prostration without wudu, let him prostrate wherever his face was facing. (8) Al-Mufhim 2/196. (9) Ahkam al-Quran

by Ibn al-Arabi 2/820. And Abu Dawood related similarly (1413) through Abdullah bin Umar, =

... स्वर्ग, और मुझे सजदा (प्रणाम) करने का आदेश दिया गया और मैंने मना कर दिया; तो मेरे लिए आग है।" इसे मुस्लिम (1) ने रिपोर्ट किया है। और इसलिए कि पैगंबर ﷺ इसे नियमित रूप से करते थे। हमारे विद्वानों ने उमर की स्थापित हदीस पर भरोसा किया - जिसे अल-बुखारी (2) ने रिपोर्ट किया है - कि उन्होंने मिम्बर (मंच) पर सजदे की एक आयत (3) पढ़ी, फिर वे नीचे उतरे और सजदा किया, और लोगों ने उनके साथ सजदा किया। फिर उन्होंने इसे (4) दूसरे शुक्रवार को पढ़ा, और लोग सजदे के लिए तैयार हो गए, तो उन्होंने कहा: "ऐ लोगों, शांत रहो, क्योंकि अल्लाह ने इसे हम पर अनिवार्य नहीं किया है जब तक कि हम न चाहें।" यह अंसार और मुहाजिरीन में से सहाबा (साथियों) - अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो - की उपस्थिति में हुआ था, और किसी ने भी उनका विरोध नहीं किया, इसलिए उस संबंध में इस पर आम सहमति स्थापित हो गई। जहाँ तक उनके इस कथन का प्रश्न है: "आदम के बेटे को सजदा करने का आदेश दिया गया था," तो यह अनिवार्य सजदे के बारे में जानकारी दे रहा है, और पैगंबर ﷺ की निरंतरता इसकी सिफारिश (मुस्तहब) होने का संकेत देती है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

चौथा: इसमें कोई विवाद नहीं है कि कुरान के सजदे (सजदा तिलावत) के लिए उन्हीं चीजों की आवश्यकता होती है जिनकी नमाज (प्रार्थना) के लिए आवश्यकता होती है, जैसे अशुद्धि और गंदगी से पवित्रता, नियत (इरादा), किबला की ओर मुख करना और समय (5)। सिवाय उसके जो अल-बुखारी ने इब्न उमर से उल्लेख किया है कि वह बिना पवित्रता के सजदा करते थे (6)। और इब्न अल-मुन्ज़िर ने अल-शा'बी से इसका उल्लेख किया है (7)।

और बहुमत के विचार के अनुसार, क्या इसके लिए तहरीम (तकबीर-ए-तहरीमा), उसके साथ हाथ उठाना, तकबीर और तस्लीम की आवश्यकता है? वे इस बारे में असहमत थे; शाफई, अहमद और इसहाक इस विचार पर गए कि वह तकबीर कहता है और इसके लिए तकबीर कहते समय हाथ उठाता है (8)।

और इब्न उमर से रिवायत में वर्णित है: कि पैगंबर ﷺ जब सजदा करते थे तो तकबीर कहते थे, और इसी तरह जब वे सिर उठाते थे तो तकबीर कहते थे (9)।

---

(1) अपनी सहीह (81) में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से। और अहमद (9713) ने भी इसे रिपोर्ट किया है। (2) अपनी सहीह (1077) में इसी तरह। (3) (म) में: सजदे की आयत। और चर्चा इब्न

अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/820 में है। (4) सहीह अल-बुखारी और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान में: उन्होंने इसे पढ़ा। (5) अल-मुफ्हिम 2/196, और इकमाल अल-मुअल्लिम 2/523। (6) अल-बुखारी ने इसे हदीस (1071) से पहले एक मुअल्लाक रिपोर्ट के रूप में उल्लेख किया है, और इब्न अबी शैबा ने इसे अपनी मुसन्निफ़ 2/14 में जोड़ा है, और उनके माध्यम से इब्न हजर ने तगलीक अल-तालीक 2/408 में। (7) इब्न कुदामा ने अल-मुगनी 2/358 में अल-शा'बी से उल्लेख किया है कि जिसने बिना वज़ू के सजदा सुना, वह वहीं सजदा करे जहाँ उसका चेहरा हो। (8) अल-मुफ्हिम 2/196। (9) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/820। और अबू दाऊद ने इसी तरह (1413) अब्दुल्ला बिन उमर के माध्यम से रिपोर्ट किया, =

438 سورة الاعراف: آیت 206

... جنت ہے، اور مجھے سجدے کا حکم دیا گیا تو میں نے انکار کیا؛ تو میرے لیے آگ ہے۔" اسے مسلم (1) نے روایت کیا ہے۔ اور اس لیے کہ نبی ﷺ اس کی پابندی فرمایا کرتے تھے۔ ہمارے علماء نے عمر کی ثابت شدہ حدیث پر تکیہ کیا ہے - جسے بخاری (2) نے روایت کیا ہے - کہ انہوں نے منبر پر سجدہ (3) کی ایک آیت پڑھی، پھر نیچے اترے اور سجدہ کیا، اور لوگوں نے بھی ان کے ساتھ سجدہ کیا۔ پھر انہوں نے اسے (4) دوسرے جمعہ کو پڑھا، تو لوگ سجدے کے لیے تیار ہو گئے، تو آپ نے فرمایا: "اے لوگو، اپنی جگہ پر رہو، کیونکہ اللہ نے اسے ہم پر واجب نہیں کیا الا یہ کہ ہم چاہیں۔" یہ انصار اور مہاجرین میں سے صحابہ کرام رضی اللہ عنہم اجمعین کی موجودگی میں ہوا، اور کسی نے بھی ان پر اعتراض نہیں کیا، چنانچہ اس پر اجماع ثابت ہو گیا۔ جہاں تک آپ کے اس قول کا تعلق ہے: "ابن آدم کو سجدے کا حکم دیا گیا"، تو یہ واجب سجدے کی خبر دینا ہے، اور نبی ﷺ کی ہمیشگی اس کے مستحب ہونے پر دلالت کرتی ہے، واللہ اعلم۔

چوتھی بات: اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ سجدہ قرآن (سجدہ تلاوت) کے لیے وہی چیزیں درکار ہیں جو نماز کے لیے درکار ہیں، جیسے نجاست اور حدث سے طہارت، نیت، قبلہ رخ ہونا اور وقت (5)۔ سوائے اس کے جو بخاری نے ابن عمر سے ذکر کیا ہے کہ وہ بغیر طہارت کے سجدہ کیا کرتے تھے (6)۔ اور ابن المنذر نے اسے شعبی (7) سے ذکر کیا ہے۔

اور جمہور کے قول کے مطابق، کیا اس کے لیے تحریم (تکبیر تحریمہ)، اس کے ساتھ ہاتھ اٹھانا، تکبیر اور تسلیم کی ضرورت ہے؟ انہوں نے اس میں اختلاف کیا؛ چنانچہ شافعی، احمد اور اسحاق اس طرف گئے ہیں کہ وہ تکبیر کہے گا اور اس کے لیے تکبیر کے وقت ہاتھ اٹھائے گا (8)۔

اور ابن عمر سے اثر میں روایت کیا گیا ہے: کہ نبی ﷺ جب سجدہ کرتے تو تکبیر کہتے، اور اسی طرح جب سر اٹھاتے تو تکبیر کہتے (9)۔

---

(1) اپنی صحیح (81) میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ اور اسے احمد (9713) نے بھی روایت کیا ہے۔ (2) اپنی صحیح (1077) میں اسی طرح۔ (3) (م) میں: آیت سجدہ۔ اور کلام ابن العربی کی احکام القرآن 2/820 میں ہے۔ (4) صحیح بخاری اور ابن العربی کی احکام القرآن میں: اسے پڑھا۔ (5) المفہم 2/196، اور اکمال المعلم 2/523۔ (6) اسے بخاری نے حدیث (1071) سے پہلے تعلیقاً ذکر کیا ہے، اور ابن ابی شیبہ نے اسے اپنی مصنف 2/14 میں موصولاً بیان کیا ہے، اور ان کے واسطے سے ابن حجر نے تغلیق التعلیق 2/408 میں۔ (7) ابن قدامہ نے المغنی 2/358 میں شعبی سے ذکر کیا ہے کہ جس نے بغیر وضو کے سجدہ سنا، وہ وہیں سجدہ کرے جہاں اس کا رخ ہو۔ (8) المفہم 2/196۔ (9) احکام القرآن لابن العربی 2/820۔ اور اسی کی مثل ابوداؤد (1413) نے عبداللہ بن عمر کے واسطے سے روایت کی ہے، =

And the famous opinion of Malik's school is that one says "Allahu Akbar" (Takbir) for it (the prostration of recitation) when going down and coming up while in prayer. There is a difference of opinion reported from him regarding saying Takbir for it outside of prayer, and most jurists are of the opinion that Takbir should be said for it. According to the majority, there is no "Salam" (Taslim) at its end. However, a group of the predecessors (Salaf) and Ishaq were of the view that one should perform Taslim. According to this view, the initial Takbir is for the opening (Ihram), and according to those who do not perform Taslim, it is just for the prostration itself. The first view is more appropriate due to the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "The key to prayer is purification, its opening is Takbir, and its conclusion is Taslim" (1). Since this is a form of worship that has Takbir, it should have a conclusion like the funeral prayer, even more so, because it involves an action, whereas the funeral prayer consists of words. This is the preference of Ibn al-Arabi (2). Fifth: Regarding its timing, it was said: One prostrates at all times unconditionally because it is a prayer performed for a reason. This is the view of Ash-Shafi'i and a group. It was also said: as long as the dawn has not brightened or the sun has not turned yellow after Asr. It was also said: One should not prostrate after Subh (dawn) or after Asr. It was also said: One prostrates after Subh [as long as it has not brightened] and does not prostrate after Asr. These three opinions are within our school of thought. The reason for the disagreement is the conflict between what the reason for reciting the prostration verse necessitates (the ordained prostration) and the general prohibition of prayer after Asr and after Subh, as well as their difference regarding the underlying reason why prayer is prohibited at these two times. And Allah knows best (3). Sixth: When one prostrates, he should say in his prostration: "O Allah, remove a burden from me because of it, record a reward for me for it, and make it a treasure for me with You." It was narrated by Ibn Abbas from the Prophet (peace and blessings be upon him); mentioned by Ibn Majah (4).

= Narrated by Nafi' from Ibn Umar, who said: The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) used to recite the Quran to us, and when he passed a verse of prostration, he would say Takbir and prostrate, and we would prostrate with him. The basis of the Hadith is in Al-Bukhari (1075) and Muslim (575) through Ubaydullah bin Umar, but it does not contain the word: "Takbir". (1) Reported by Ahmad (1006), Abu Dawood (61), At-Tirmidhi (3), and Ibn Majah (275) from the Hadith of Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him). Also reported by At-Tirmidhi (238) and Ibn

Majah (276) from the Hadith of Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him). (2) In "Ahkam al-Quran" 2/820. (3) "Al-Mufhim" 2/196, and the content in brackets is from it. (4) Sunan Ibn Majah (1053). Also reported by At-Tirmidhi (576) and (3424), and in its chain is Hasan bin Muhammad bin =

और मलिकी मज़हब का प्रसिद्ध मत यह है कि नमाज़ के दौरान सज्दा-ए-तिलावत के लिए झुकते और उठते समय "अल्लाहू अकबर" (तकबीर) कहा जाए। नमाज़ के बाहर इसके लिए तकबीर कहने के बारे में उनके अलग-अलग मत हैं, और अधिकांश फ़ुकहा (धर्मशास्त्रियों) का मत यही है कि इसके लिए तकबीर कही जानी चाहिए। बहुमत के अनुसार इसके अंत में "सलाम" (तस्लीम) नहीं है, लेकिन पूर्ववर्तियों (सल्फ़) के एक समूह और इसहाक का मानना था कि इससे सलाम फेरना चाहिए। इस मत के अनुसार, शुरू की तकबीर एहराम के लिए है, और जो लोग सलाम नहीं फेरते, उनके अनुसार यह केवल सज्दे के लिए है। पहला मत अधिक उपयुक्त है क्योंकि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "नमाज़ की चाबी पवित्रता है, इसकी शुरुआत तकबीर है, और इसकी समाप्ति तस्लीम है" (1)। चूंकि यह एक ऐसी इबादत है जिसमें तकबीर है, इसलिए इसका भी जनाज़ा नमाज़ की तरह एक समापन (तस्लीम) होना चाहिए, बल्कि यह अधिक उचित है क्योंकि इसमें कर्म (झुकना) है, जबकि जनाज़ा नमाज़ केवल शब्दों का समूह है। यह इब्न अल-अरबी की पसंद है (2)। पांचवां: इसके समय के संबंध में; कहा गया है: यह बिना किसी शर्त के सभी समय में किया जा सकता है क्योंकि यह एक कारण (तिलावत) से जुड़ी नमाज़ है। यह अल-शफी और एक समूह का मत है। यह भी कहा गया है: जब तक सुबह का उजाला न फैल जाए, या असर के बाद सूरज पीला न पड़ जाए। यह भी कहा गया है: सुबह के बाद और असर के बाद सज्दा न करें। यह भी कहा गया है: सुबह के बाद सज्दा करें [जब तक उजाला न हो जाए] और असर के बाद न करें। ये तीन मत हमारे मज़हब (मलिकी) में हैं। मतभेद का कारण यह है कि सज्दा-ए-तिलावत की आयत पढ़ने से जो सज्दा अनिवार्य होता है, उसका टकराव असर और सुबह के बाद नमाज़ की सामान्य मनाही से होता है, और इन दो समयों में नमाज़ की मनाही के पीछे के कारण पर उनके मतभेद हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है (3)। छठा: जब कोई सज्दा करे, तो अपने सज्दे में कहे: "ऐ अल्लाह, इसके बदले मेरा बोझ (गुनाह) उतार दे, इसके बदले मेरे लिए सवाब लिख दे, और इसे अपने पास मेरे लिए खजाना बना दे।" इसे इब्न अब्बास ने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से रिवायत किया है; इब्न माजह ने इसका उल्लेख किया है (4)।

= नाफी' से, इब्न उमर से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) हमें कुरान पढ़कर सुनाते थे, और जब सज्दे वाली आयत आती, तो आप तकबीर कहते और सज्दा करते, और हम भी आपके साथ सज्दा करते थे। हदीस का मूल अल-बुखारी (1075) और मुस्लिम

(575) में उबैदुल्लाह बिन उमर के माध्यम से है, और इसमें "तकबीर" शब्द नहीं है। (1) इसे अहमद (1006), अबू दाऊद (61), तिरमिज़ी (3), और इब्न माजह (275) ने अली बिन अबी तालिब (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। इसे तिरमिज़ी (238) और इब्न माजह (276) ने अबू सईद अल-खुदनी (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से भी उद्धृत किया है। (2) 'अहकामुल कुरान' 2/820 में। (3) 'अल-मुफहिम' 2/196, और कोष्ठक के बीच की सामग्री उसी से है। (4) सुनन इब्न माजह (1053)। इसे तिरमिज़ी (576) और (3424) ने भी उद्धृत किया है और इसकी सनद में हसन बिन मुहम्मद बिन =

اور امام مالک کا مشہور مذہب یہ ہے کہ نماز میں سجدہ تلاوت کے لیے جھکتے اور اٹھتے وقت تکبیر کہی جائے۔ نماز کے علاوہ اس کے لیے تکبیر کہنے کے بارے میں ان سے اختلاف منقول ہے، اور عام فقہاء کا قول یہی ہے کہ اس کے لیے تکبیر کہی جائے۔ جمہور کے نزدیک اس کے آخر میں سلام نہیں ہے، جبکہ سلف کی ایک جماعت اور اسحاق اس طرف گئے ہیں کہ اس سے سلام پھیرا جائے۔ اس مذہب کے مطابق یہ ثابت ہوتا ہے کہ اس کے شروع کی تکبیر احرام (نماز شروع کرنے) کے لیے ہے، اور جو لوگ سلام نہیں پھیرتے ان کے نزدیک یہ صرف سجدہ کے لیے ہے۔ پہلا قول زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ نبی کریم ﷺ کا فرمان ہے: "نماز کی کنجی پاکیزگی ہے، اس کی تحریم (شروع کرنا) تکبیر ہے اور اس کی تحلیل (ختم کرنا) سلام ہے" (١)۔ چونکہ یہ ایسی عبادت ہے جس میں تکبیر ہے، تو نماز جنازہ کی طرح اس کے لیے بھی تحلیل (سلام) ہونا چاہیے، بلکہ یہ زیادہ بہتر ہے کیونکہ یہ ایک فعل ہے جبکہ نماز جنازہ قول ہے۔ اور یہی ابن العربی کا اختیار ہے (٢)۔ پانچویں بات: رہا اس کا وقت، تو کہا گیا ہے: یہ تمام اوقات میں مطلقاً کیا جائے گا کیونکہ یہ سبب والی نماز ہے۔ یہ امام شافعی اور ایک جماعت کا قول ہے۔ اور کہا گیا ہے: جب تک صبح روشن نہ ہو جائے یا عصر کے بعد سورج زرد نہ پڑ جائے۔ اور کہا گیا ہے: صبح کے بعد اور عصر کے بعد سجدہ نہ کیا جائے۔ اور کہا گیا ہے: صبح کے بعد سجدہ کیا جائے [جب تک روشنی نہ پھیل جائے] اور عصر کے بعد نہ کیا جائے۔ یہ تینوں اقوال ہمارے مذہب میں ہیں۔ اور اختلاف کا سبب یہ ہے کہ سجدہ تلاوت کی آیت پڑھنے سے جو سجدہ مرتب ہوتا ہے اس کا ٹکراؤ عصر اور صبح کے بعد نماز کی عمومی ممانعت سے ہوتا ہے، اور ان دونوں وقتوں میں نماز سے منع کرنے کی وجہ میں ان کا اختلاف ہے۔ واللہ اعلم (٣)۔ چھٹی بات: جب سجدہ کرے تو اپنے

سجدے میں کہے: "اے اللہ! اس کے بدلے میرا بوجھ (گناہ) اتار دے، اس کے بدلے میرے لیے اجر لکھ دے اور اسے اپنے پاس میرے لیے ذخیرہ بنا دے۔" اسے ابن عباس نے نبی کریم ﷺ سے روایت کیا ہے؛ ابن ماجہ نے اس کا ذکر کیا ہے (٤)۔

= نافع سے، انہوں نے ابن عمر سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ ہمیں قرآن پڑھ کر سناتے تھے، جب سجدے کی آیت سے گزرتے تو تکبیر کہتے اور سجدہ کرتے، اور ہم بھی آپ کے ساتھ سجدہ کرتے تھے۔ اصل حدیث بخاری (١٠٧٥) اور مسلم (٥٧٥) میں عبید اللہ بن عمر کے واسطے سے ہے، اور اس میں "کبّر" (تکبیر کہی) کا لفظ نہیں ہے۔ (١) اسے احمد (١٠٠٦)، ابوداؤد (٦١)، ترمذی (٣) اور ابن ماجہ (٢٧٥) نے حضرت علی بن ابی طالب ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور ترمذی (٢٣٨) اور ابن ماجہ (٢٧٦) نے اسے حضرت ابو سعید خدری ؓ کی حدیث سے بھی روایت کیا ہے۔ (٢) احکام القرآن ٢/٨٢٠ میں۔ (٣) المفہم ٢/١٩٦، اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت اسی سے ہے۔ (٤) سنن ابن ماجہ (١٠٥٣)۔ اسے ترمذی (٥٧٦) اور (٣٤٢٤) نے بھی روایت کیا ہے اور اس کی سند میں حسن بن محمد بن =

Surah Al-A'raf: Verse 206 Page: 440

Seventh: If one recites it during prayer; if it is a voluntary prayer (nafilah), one prostrates whether alone or in a congregation, provided there is no fear of confusion. If in a congregation and such fear exists, the stated opinion is its permissibility. Others said: One does not prostrate. As for the obligatory prayer, the famous opinion from Malik is the prohibition of it therein, whether the prayer is silent or loud, in congregation or alone. This is justified by it being an addition to the number of prostrations in an obligatory prayer. It is also said: it is justified by the fear of causing confusion to the congregation; and this is more likely. Based on this, it is not prohibited for an individual, nor for a congregation where confusion is not feared (1).

Eighth: Al-Bukhari narrated from Abu Rafi' who said: I prayed the 'Atamah (Isha) prayer with Abu Huraira. He recited: {When the sky has split [asunder]} and prostrated. I asked: What is this? He replied: I prostrated because of it behind Abu al-Qasim ﷺ, and I will continue to prostrate because of it until I meet him. He was the only one to record it (2).

In it: It was said to 'Imran bin Husayn: A man hears the verse of prostration but did not sit for it? He said: "What if he sat for it?" as if he did not consider it obligatory upon him. Salman said: "We did not come early for this." Uthman said: "The prostration is only upon the one who listened to it." Al-Zuhri said: "One should not prostrate unless he is pure (in a state of wudu). If you prostrate while resident, face the Qibla; if you are riding, it does not matter which direction your face is." Al-Sa'ib bin Yazid would not prostrate for the prostration of the storyteller (3). And Allah knows best.

= Ubaidullah, and he is unknown, Al-Uqayli said in Al-Du'afa 1/243, his hadith is not followed, and Al-Tirmidhi said: this is a strange hadith from the hadith of Ibn Abbas, we do not know it except from this way. (1) Al-Mufhim 2/196. (2) Sahih Al-Bukhari (766). He was not the only one to record it; Muslim recorded it (578): (110), and Ahmad also recorded it (7140), and Abu Dawood (1408), and Al-Nasa'i in Al-Mujtaba 2/162-163, and in Al-Kubra (1042). (3) Sahih Al-Bukhari, Book of Prostration of the Quran - before hadith (1077) and what is between brackets from it. Ibn Hajar connected these reports in Taghliq al-Ta'liq 2/411-412.

सूरा अल-आराफ़: आयत २०६ पृष्ठ: ४४०

सातवीं: यदि कोई इसे नमाज़ में पढ़े; यदि वह नफ़्ल नमाज़ में है, तो सज्दा करे चाहे वह अकेला हो या जमात में, बशर्ते कि उसमें किसी भ्रम (गड़बड़ी) का डर न हो। और यदि वह जमात में है और ऐसा डर है; तो स्पष्ट मत इसकी अनुमति का है। और कहा गया: वह सज्दा न करे। जहाँ तक फ़र्ज़ नमाज़ की बात है, तो इमाम मालिक से प्रसिद्ध मत इसमें इसकी मनाही का है, चाहे वह नमाज़ सिर्री (धीमी) हो या जहरी (ऊँची आवाज़ वाली), जमात में हो या अकेले। इसका कारण यह बताया गया है कि यह फ़र्ज़ सज्दों की संख्या में वृद्धि है। और यह भी कहा गया: इसका कारण जमात के लिए भ्रम का डर है; और यही अधिक उचित लगता है। इस आधार पर, यह अकेले व्यक्ति के लिए वर्जित नहीं है और न ही उस जमात के लिए जिसमें भ्रम का डर न हो (१)।

आठवीं: बुखारी ने अबू राफे से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैंने अबू हुरैरा के साथ इशा की नमाज़ पढ़ी, तो उन्होंने {إِذَا ٱلسَّمَآءُ ٱنشَقَّتْ} पढ़ी और सज्दा किया; मैंने पूछा: यह क्या है? उन्होंने कहा: मैंने इसके कारण अबुल क़ासिम ﷺ के पीछे सज्दा किया था, इसलिए मैं इसमें सज्दा करता रहूँगा जब तक कि उनसे न मिल जाऊँ। इसे केवल उन्होंने ही उद्धृत किया है (२)।

इसमें है: इमरान बिन हुसैन से कहा गया: एक व्यक्ति सज्दा (की आयत) सुनता है लेकिन उसके लिए नहीं बैठता? उन्होंने कहा: "अगर वह इसके लिए बैठ जाता तो तुम्हारा क्या विचार है?" मानो उन्होंने इसे उस पर अनिवार्य नहीं माना। सलमान ने कहा: "हम इसके लिए सुबह जल्दी नहीं आए थे।" उस्मान ने कहा: "सज्दा केवल उसी पर है जिसने इसे (ध्यान से) सुना हो।" जुहरी ने कहा: "वह सज्दा न करे जब तक कि वह पाक (वुज़ू में) न हो। जब तुम निवास की स्थिति में सज्दा करो तो क़िबला की ओर मुँह करो, और यदि तुम सवार हो तो तुम्हारा चेहरा जिस दिशा में भी हो कोई बात नहीं।" साहिब बिन यज़ीद कथावाचक (क़िस्सागो) के सज्दे पर सज्दा नहीं करते थे (३)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

= उबैदुल्लाह, और वह अज्ञात है, अल-उकैली ने अल-दुआफ़ा १/२४३ में कहा, उसकी हदीस का अनुसरण नहीं किया जाता है, और अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह इब्न अब्बास की हदीस से एक अजीब हदीस है, हम इसे केवल इसी तरीके से जानते हैं। (१) अल-मुफ़हिम २/१९६। (२) सहीह अल-बुखारी (७६६)। वे इसे अकेले उद्धृत करने वाले नहीं थे; मुस्लिम ने इसे उद्धृत किया है (५७८): (११०), और अहमद ने भी इसे उद्धृत किया (७१४०), और अबू दाऊद (१४०८), और अल-नसाई ने अल-मुजतबा

२/१६२-१६३ में, और अल-कुबरा (१०४२) में। (३) सहीह अल-बुखारी, किताब सुजूद अल-कुरान - हदीस (१०७७) से पहले और उसके कोष्ठकों के बीच। इब्न हजर ने इन रिपोर्टों को तगलीक अल-तालीक २/४११-४१२ में जोड़ा है।

سورة الاعراف: آیت ۲۰۶ صفحہ: ٤٤٠

ساتویں: اگر کوئی اسے نماز میں پڑھے؛ تو اگر وہ نفل نماز میں ہے، تو سجدہ کرے خواہ اکیلا ہو یا جماعت میں، بشرطیکہ اس میں التباس (الجھن) کا ڈر نہ ہو۔ اور اگر وہ جماعت میں ہے اور اس کا ڈر ہے؛ تو منصوص یہ ہے کہ یہ جائز ہے۔ اور کہا گیا: سجدہ نہ کرے۔ رہی بات فرض نماز کی، تو امام مالک سے مشہور روایت اس میں اس کی ممانعت کی ہے، خواہ وہ سری نماز ہو یا جہری، جماعت میں ہو یا تنہا۔ اس کی وجہ یہ بتائی گئی کہ یہ فرض سجدوں کی تعداد میں اضافہ ہے۔ اور کہا گیا: اس کی وجہ جماعت کے لیے التباس کا خوف ہے؛ اور یہی زیادہ مناسب ہے۔ اس بنیاد پر، یہ تنہا شخص کے لیے ممنوع نہیں ہے اور نہ ہی اس جماعت کے لیے جس میں التباس کا ڈر نہ ہو (۱)۔

آٹھویں: بخاری نے ابو رافع سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: میں نے ابو ہریرہ کے ساتھ عشاء کی نماز پڑھی، تو انہوں نے سورہ {إِذَا السَّمَاءُ انشَقَّتْ} پڑھی اور سجدہ کیا؛ تو میں نے پوچھا: یہ کیا ہے؟ انہوں نے کہا: میں نے ابو القاسم ﷺ کے پیچھے اس پر سجدہ کیا تھا، لہٰذا میں اس میں سجدہ کرتا رہوں گا یہاں تک کہ ان سے جاملوں۔ اسے صرف انہوں نے روایت کیا ہے (۲)۔

اور اسی میں ہے: عمران بن حصین سے کہا گیا: ایک شخص سجدہ تلاوت سنتا ہے لیکن وہ اس کے لیے نہیں بیٹھتا؟ انہوں نے کہا: "اگر وہ اس کے لیے بیٹھ جاتا تو تمہارا کیا خیال ہے؟" گویا انہوں نے اسے اس پر واجب قرار نہیں دیا۔ سلمان نے کہا: "ہم اس کے لیے صبح سویرے نہیں آئے۔" عثمان نے کہا: "سجدہ صرف اس پر ہے جو اسے (توجہ سے) سنے۔" زہری نے کہا: "وہ سجدہ نہ کرے مگر یہ کہ وہ باوضو ہو۔ جب تم مقیم حالت میں سجدہ کرو تو قبلہ رخ ہو جاؤ، اور

اگر تم سوار ہو تو تمہارا رخ جس طرف بھی ہو کوئی حرج نہیں۔" سائب بن یزید قصہ گو کے سجدے پر سجدہ نہیں کرتے تھے (۳)۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

= عبید اللہ، اور وہ مجہول ہے، العقیلی نے الضعفاء ۱/۲۴۳ میں کہا، اس کی حدیث کی پیروی نہیں کی جاتی، اور الترمذی نے کہا: یہ ابن عباس کی حدیث سے ایک غریب حدیث ہے، ہم اسے صرف اسی طریقے سے جانتے ہیں۔ (۱) المفہم ۲ / ۱۹۶۔ (۲) صحیح البخاری (۷٦٦)۔ وہ اس کی روایت میں تنہا نہیں تھے؛ بلکہ مسلم (۵۷۸): (۱۱۰) نے بھی اسے روایت کیا، اور احمد (۷۱٤۰)، ابو داؤد (۱٤۰۸)، اور نسائی نے المجتبیٰ ۲ / ۱٦۲ - ۱٦۳ ، اور الکبریٰ (۱۰٤۲) میں بھی اسے روایت کیا ہے۔ (۳) صحیح البخاری، کتاب سجود القرآن - حدیث (۱۰۷۷) سے پہلے اور جو اس کے بریکٹ کے درمیان ہے۔ ابن حجر نے ان آثار کو تغلیق التعلیق ۲ / ۴۱۱ - ۴۱۲ میں بیان کیا ہے۔

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

Surah Al-Anfal

It is Medinan and related to the Battle of Badr according to the opinions of Al-Hasan, Ikrimah, Jabir, and Ata'. Ibn Abbas said: It is Medinan except for seven verses; from His words (Exalted is He): {And [remember, O Muhammad], when those who disbelieved plotted against you...} until the end of the seven verses (1).

The Almighty's saying: {They ask you, [O Muhammad], about the spoils [of war]. Say, "The spoils are for Allah and the Messenger." So fear Allah and amend that which is between you and obey Allah and His Messenger, if you should be believers.} [1]

It contains seven matters:

The first: Ubadah bin Al-Samit narrated saying: The Messenger of Allah (peace be upon him) went out to Badr and met the enemy. When Allah defeated them, a group of Muslims followed them to kill them, another group surrounded the Messenger of Allah (peace be upon him) [to protect him], and a third group took charge (2) of the camp and the booty (3). When Allah had driven away the enemy and those who pursued them returned, they said: "The spoils belong to us; we are the ones who pursued the enemy, and through us Allah drove them away and defeated them." Those who had surrounded the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "You are no more entitled to it than us; rather, it belongs to us. We surrounded the Messenger of Allah (peace be upon him) so that the enemy would not take him by surprise." And those who had taken charge of the camp and the booty said: "You are no more entitled to it than us; it belongs to us, we gathered it and took possession (4) of it." So Allah, the Mighty and Sublime, revealed: {They ask you about the spoils [of war]. Say, "The spoils are for Allah and the Messenger. So fear Allah and amend that which is between you..."}

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 2/292, and see Al-Muharrar al-Wajiz 2/496. (2) In the manuscripts: "wastaulat" (took over), and the established version is from "Al-Durar fi Ikhtisar Al-Maghazi wal-Siyar" by Ibn Abd Al-Barr, p. 111 - and the words are from it - and its explanation will come later. (3) Al-Nahb: The spoils of war. Al-Nihayah (Nahb). (4) In (d), (z), (zh), and (m): "wastaulayna", and the established version is from (kh), which is consistent with Al-Durar.

बिस्मिल्लाह हिर-रहमान निर-रहीम

सूरह अल-अनफाल

अल-हसन, इकरीमा, जाबिर और अता के मत में यह मदनी और बद्र से संबंधित है। इब्न अब्बास ने कहा: यह सात आयतों को छोड़कर मदनी है; अल्लाह के कथन से: {और (याद करो) जब काफिर तुम्हारे खिलाफ साजिश रच रहे थे...} सात आयतों के अंत तक (1)।

अल्लाह का कथन: {वे आपसे (युद्ध के) माल-ए-गनीमत के बारे में पूछते हैं। कह दीजिए, "गनीमत अल्लाह और उसके रसूल के लिए है।" तो अल्लाह से डरो और अपने आपसी संबंधों को सुधारो और अल्लाह और उसके रसूल का कहना मानो, यदि तुम ईमान वाले हो।} [1]

इसमें सात विषय हैं:

पहला: उबादा बिन अल-सामित ने रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) बद्र की ओर निकले और दुश्मन से सामना हुआ। जब अल्लाह ने उन्हें हरा दिया, तो मुसलमानों के एक समूह ने उनका पीछा किया और उन्हें मारने लगे, एक अन्य समूह ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को घेर लिया, और एक समूह ने खेमे और लूट (माल-ए-गनीमत) (3) पर नियंत्रण (2) कर लिया। जब अल्लाह ने दुश्मन को भगा दिया और उनका पीछा करने वाले वापस लौटे, तो उन्होंने कहा: "गनीमत हमारी है; हम वे हैं जिन्होंने दुश्मन का पीछा किया और हमारे द्वारा अल्लाह ने उन्हें भगाया और हराया।" उन लोगों ने कहा जिन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को घेरा हुआ था: "तुम इसके हमसे ज्यादा हकदार नहीं हो; बल्कि यह हमारा है। हमने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को घेरा था ताकि दुश्मन उन्हें अचानक नुकसान न पहुँचा सके।" और जिन लोगों ने खेमे और लूट पर नियंत्रण किया था, उन्होंने कहा: "तुम इसके हमसे ज्यादा हकदार नहीं हो; यह हमारा है, हमने इसे इकट्ठा किया और इस पर अधिकार (4) कर लिया।" तब अल्लाह अज़ व जल ने नाज़िल किया: {वे आपसे माल-ए-गनीमत के बारे में पूछते हैं। कह दीजिए, "गनीमत अल्लाह और उसके रसूल के लिए है। तो अल्लाह से डरो और अपने आपसी संबंधों को सुधारो..."}

---

(1) अल-नुकत वल-उयून 2/292, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/496 देखें। (2) पांडुलिपियों में: "वस्तौवलत" (कब्जा कर लिया), और स्थापित पाठ इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा "अल-दुरार फी इख्तिसार

अल-मगाज़ी वल-सियार" से है, पृष्ठ 111 - और शब्द उसी से हैं - और इसकी व्याख्या आगे आएगी। (3) अल-नहब: युद्ध का माल-ए-गनीमत। अल-निहाया (नहब)। (4) (द), (ज़), (ज़), और (म) में: "वस्तौलयना", और स्थापित पाठ (ख) से है, जो अल-दुरार के अनुरूप है।

بسم الله الرحمن الرحيم

سورة الانفال

حسن، عکرمہ، جابر اور عطاء کے قول کے مطابق یہ مدنی بدری ہے۔ اور ابن عباس نے کہا: یہ سوائے سات آیات کے مدنی ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول سے: ﴿وَإِذْ يَمْكُرُ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ (اور جب کافر آپ کے خلاف تدبیر کر رہے تھے) آخر سات آیات تک (1)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ ۖ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ ۖ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ ۖ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ١﴾ (لوگ آپ سے مالِ غنیمت کے بارے میں پوچھتے ہیں۔ آپ کہہ دیجئے کہ مالِ غنیمت اللہ اور اس کے رسول کا ہے، لہٰذا اللہ سے ڈرو اور آپس کے معاملات درست کرو اور اللہ اور اس کے رسول کی اطاعت کرو اگر تم مومن ہو)۔

اس میں سات مسائل ہیں:

پہلا: عبادہ بن صامت رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ بدر کے لئے نکلے اور دشمن سے آمنا سامنا ہوا۔ جب اللہ نے انہیں شکست دی تو مسلمانوں کی ایک جماعت نے ان کا پیچھا کیا اور انہیں قتل کیا، ایک گروہ نے رسول اللہ ﷺ کو گھیرے میں لے لیا، اور ایک گروہ نے لشکر اور مالِ غنیمت (3) پر قبضہ کر لیا (2)۔ جب اللہ نے دشمن کو بھگا دیا اور پیچھا کرنے والے واپس آئے تو انہوں نے کہا: "مالِ غنیمت ہمارا ہے؛ ہم ہی وہ ہیں جنہوں نے دشمن کا تعاقب کیا اور ہمارے ذریعے اللہ نے انہیں بھگایا اور شکست دی۔" جن لوگوں نے رسول اللہ ﷺ کو گھیر رکھا تھا انہوں نے کہا: "تم اس کے ہم سے زیادہ حقدار نہیں ہو، بلکہ یہ ہمارا ہے، ہم نے رسول اللہ ﷺ کو گھیرے میں لیا تاکہ دشمن آپ کو اچانک نقصان نہ پہنچا سکے۔" اور جنہوں نے لشکر اور

مالِ غنیمت پر قبضہ کیا تھا انہوں نے کہا: "تم ہم سے زیادہ حقدار نہیں ہو، یہ ہمارا ہے، ہم نے اسے اکٹھا کیا اور اس پر قبضہ کیا (4)۔" تب اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: ﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ ۖ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ ۖ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ﴾

---

(1) النکت والعیون 292/2، اور دیکھئے المحرر الوجیز 496/2۔ (2) نسخوں میں: "واستولت"، اور ثابت شدہ "الدرر فی اختصار المغازی والسیر" لابن عبد البر ص 111 سے ہے - اور کلام وہیں سے ہے - اور اس کی تشریح آگے آئے گی۔ (3) النهب: مالِ غنیمت۔ النهایۃ (نهب)۔ (4) (د)، (ز)، (ظ) اور (م) میں: "واستولینا"، اور ثابت شدہ (خ) سے ہے، جو الدرر کے موافق ہے۔

442 Surah Al-Anfal: Verse 1

"And obey Allah and His Messenger if you are believers." So the Messenger of Allah (PBUH) divided it among them with speed (1). Abu Omar (2) said: Scholars of the Arabic language said: "istalwaw": they encircled and surrounded; it is said: Death is "mustalwin" (encompassing) over the servants. And his saying: "He divided it 'an fuwaq": meaning with speed. They said: "Al-fuwaq" is the time between two milkings of a camel. It is said: Wait for him for a "fuwaq" of a camel; meaning this amount of time. They pronounce it with damma (fuwaq) and fatha (fawaq). This was before the revelation of: "And know that whatever of war-booty you may gain, unto Allah is a fifth of it" [Al-Anfal: 41]. The meaning according to scholars is: judgment concerning them and acting upon them belongs to Allah and the Messenger in a way that brings one closer to Allah Almighty. Muhammad ibn Ishaq mentioned: Abd al-Rahman ibn al-Harith and others of our companions narrated to me, from Sulayman ibn Musa al-Ashdaq, from Makhul, from Abu Umama al-Bahili, who said: I asked Ubada ibn al-Samit about the spoils (Al-Anfal), and he said: They were revealed concerning us, the companions of Badr, when we differed regarding the spoils and our conduct became poor concerning them. So Allah took them from our hands and gave them to the Messenger, and the Messenger of Allah (PBUH) divided them "an bawa'", meaning: equally (3). That resulted in the fear of Allah, obedience to His Messenger, and reconciliation of the relationship (4). It was narrated in the Sahih from Sa'd ibn Abi Waqqas that he said: The Messenger of Allah (PBUH) obtained booty (5)...

---

(1) Reported by Al-Hakim in Al-Mustadrak 2/135-136, and Al-Bayhaqi in As-Sunan al-Kubra 6/292, and with them: "istawlat... istawlu..." instead of "istalwat... istalwaw..." which occurred with Ibn Abd al-Barr, and we did not find this word in dictionaries, except that it appeared in Al-Mu'jam al-Wasit: "The time 'istalwa' by them": destroyed them. (2) He is Ibn Abd al-Barr, and his words are in "Ad-Durar", p. 111. (3) As-Sira an-Nabawiyya 1/642, and Ahmad reported it through Ibn Ishaq (22753). (4) Ad-Durar by Ibn Abd al-Barr, pp. 111-112. (5) In (d) and (m): "The companions of the Messenger of Allah (PBUH) took booty", and what is established is from (kh), (z), and (zha), which corresponds to Sahih Muslim 2/1877 (1748), Book of the Virtues of the Companions: Chapter on the Virtue of Sa'd ibn Abi Waqqas, and the wording is his as the author will mention, and what will appear between brackets is from him.

४४२ सूरह अल-अनफ़ाल: आयत १

"और अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञा का पालन करो यदि तुम ईमान वाले हो।" तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने इसे उनके बीच फुवाक (शीघ्रता) के साथ विभाजित किया (१)। अबू उमर (२) ने कहा: अरबी भाषा के विद्वानों ने कहा: "इस्तलवा": उन्होंने घेर लिया और चारों ओर से घेर लिया; कहा जाता है: मृत्यु सेवकों पर "मुस्तलविन" (हावी/व्यापक) है। और उनका कहना: "उन्होंने इसे फुवाक के साथ विभाजित किया": यानी शीघ्रता के साथ। उन्होंने कहा: "अल-फुवाक" ऊंटनी को दो बार दुहने के बीच का समय है। कहा जाता है: उसका एक "फुवाक" तक इंतजार करो; यानी इतना समय। वे इसे दम्मा (फुवाक) और फतह (फवाक) के साथ बोलते हैं। यह आयत के अवतरण से पहले था: "और जान लो कि जो कुछ भी तुम गनीमत (युद्ध-सामग्री) के रूप में प्राप्त करो, उसका पाँचवाँ हिस्सा अल्लाह के लिए है" [अल-अनफ़ाल: ४१]। विद्वानों के अनुसार अर्थ यह है: उनके बारे में निर्णय और उन पर अमल अल्लाह और रसूल का है, जो अल्लाह के करीब ले जाए। मुहम्मद इब्न इसहाक ने उल्लेख किया: अब्द अल-रहमान इब्न अल-हारिस और हमारे अन्य साथियों ने मुझसे सुलेमान इब्न मूसा अल-अशदक से, मखुल से, अबू उमामा अल-बाहिली से सुनाया, जिन्होंने कहा: मैंने उबादा इब्न अल-सामित से गनीमत (अनफ़ाल) के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: यह हम बद्र के साथियों के बारे में अवतरित हुई थी जब गनीमत के बारे में हमारा मतभेद हो गया था और हमारा आचरण खराब हो गया था। इसलिए अल्लाह ने इसे हमारे हाथों से छीन लिया और रसूल को सौंप दिया, और अल्लाह के रसूल ﷺ ने इसे "बवा" यानी समानता के आधार पर विभाजित किया (३)। वह अल्लाह का डर, उसके रसूल की आज्ञाकारिता और आपसी संबंधों के सुधार का कारण बना (४)। सहीह में साद इब्न अबी वक्कास से वर्णित है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ को गनीमत प्राप्त हुई (५)...

---

(१) अल-हाकिम ने अल-मुस्तदरक २/१३५-१३६ में और अल-बैहकी ने अस-सुनन अल-कुबरा ६/२९२ में इसे उद्धृत किया है, और उनके पास: "इस्तवलत... इस्तवलू..." है बजाय "इस्तलवत... इस्तलवौ..." के जो इब्न अब्द अल-बर्र के पास है, और हमें शब्दकोशों में यह शब्द नहीं मिला, सिवाय इसके कि यह अल-मुअजम अल-वसीत में आया है: "समय ने उन्हें 'इस्तलवा' किया": उन्हें नष्ट कर दिया। (२) वह इब्न अब्द अल-बर्र हैं, और उनकी बातें "अद-दुरार" पृष्ठ १११ में हैं। (३) अस-सीरा अन-नबविय्या १/६४२, और अहमद ने इसे इब्न इसहाक (२२७५३) के माध्यम से उद्धृत किया है। (४) इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा अद-दुरार, पृष्ठ १११ - ११२। (५) (द) और (म) में: "अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों ने गनीमत ली", और जो प्रमाणित है वह (ख), (ज़) और (ज़्) से है जो सहीह मुस्लिम २/१८७७

(१७४८), सहाबा के गुणों की पुस्तक: साद इब्न अबी वक्कास के गुण पर अध्याय के अनुरूप है, और शब्द उनके हैं जैसा कि लेखक उल्लेख करेंगे, और कोष्ठक के बीच जो कुछ भी आएगा वह उन्हीं से है।

٤٤٢ سورة الانفال: آیت ١

﴿وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنْ كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾۔ پس رسول اللہ ﷺ نے اسے ان کے درمیان فواق کے ساتھ تقسیم کیا (١)۔ ابو عمر (٢) نے کہا: اہل علم نے زبانِ عرب میں کہا ہے: "استلوا": انہوں نے چکر لگایا اور گھیر لیا؛ کہا جاتا ہے: موت بندوں پر "مستلو" (گھیرنے والی) ہے۔ اور ان کا قول: "اسے فواق کے ساتھ تقسیم کیا": یعنی تیزی کے ساتھ۔ انہوں نے کہا: "الفواق" اونٹنی کے دو بار دوہنے کے درمیانی وقفے کو کہتے ہیں۔ کہا جاتا ہے: اس کا اونٹنی کے فواق جتنا انتظار کرو؛ یعنی اس مقدار کے برابر۔ وہ اسے ضمہ (فواق) اور فتحہ (فواق) کے ساتھ بولتے ہیں۔ اور یہ اس سے پہلے تھا کہ یہ نازل ہوتا: ﴿وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَأَنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ﴾ آیت [الانفال: ٤١]۔ اور علماء کے نزدیک معنی یہ ہے: یعنی ان میں فیصلہ اور ان پر عمل اللہ اور رسول کی طرف ہے جس سے اللہ تعالیٰ کا قرب حاصل ہو۔ محمد بن اسحاق نے ذکر کیا: مجھ سے عبد الرحمن بن الحارث اور ہمارے دیگر ساتھیوں نے، سلیمان بن موسیٰ الاشدق سے، مکحول سے، ابو امامہ الباہلی سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں نے عبادہ بن الصامت سے انفال کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے کہا: یہ ہم اہل بدر کے بارے میں نازل ہوئی جب ہم نے نفل (غنیمت) کے بارے میں اختلاف کیا، اور اس میں ہمارے اخلاق بگڑ گئے، تو اللہ نے اسے ہمارے ہاتھوں سے نکال لیا اور اسے رسول کے سپرد کر دیا، تو رسول اللہ ﷺ نے اسے "بوا" یعنی برابری کی بنیاد پر تقسیم فرمایا (٣)۔ پس وہ اللہ کا تقویٰ، اس کے رسول کی اطاعت اور آپس کے تعلقات کی اصلاح کا باعث بنا (٤)۔ اور صحیح میں سعد بن ابی وقاص سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ کو غنیمت ملی (٥)...

---

(١) اسے حاکم نے المستدرک ٢ / ١٣٥ - ١٣٦ میں، اور بیہقی نے السنن الکبریٰ ٦ / ٢٩٢ میں روایت کیا ہے، اور ان کے ہاں: "استولت... استولوا..." ہے بجائے "استلوت... استلوا..." کے جو

ابن عبد البر کے ہاں واقع ہوا ہے، اور ہمیں لغات میں یہ لفظ نہیں ملا، سوائے اس کے کہ المعجم الوسیط میں آیا ہے: "زمانہ انہیں لے اڑا (استلوى بهم الدهر)": یعنی انہیں ہلاک کر دیا۔ (۲) یہ ابن عبد البر ہیں، اور ان کا کلام "الدرر" ص ۱۱۱ میں ہے۔ (۳) السيرة النبوية ۱ / ٦٤٢، اور اسے احمد نے ابن اسحاق (۲۲۷۵۳) کے طریق سے روایت کیا ہے۔ (٤) الدرر از ابن عبد البر ص ۱۱۱ - ۱۱۲۔ (٥) (د) اور (م) میں ہے: "رسول اللہ ﷺ کے صحابہ نے غنیمت حاصل کی"، اور ثابت شدہ (خ)، (ز) اور (ظ) سے ہے جو صحیح مسلم ۲ / ۱۸۷۷ (۱۷٤۸) کتاب فضائل الصحابة: باب في فضل سعد بن أبي وقاص کے موافق ہے، اور الفاظ انہی کے ہیں جیسا کہ مصنف ذکر کریں گے، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ انہی سے ہوگا۔

Surah Al-Anfal, Ayah 1 443 great [spoil], and in it was a sword. I took it and brought it to the Prophet ﷺ and said: "Give me this sword as a bounty (naffilni), for you know my situation." He said: "Return it to where you took it from." So I went until [when] I wanted to throw it into the gathered spoils (Al-Qabadh)(1); my soul blamed me, so I returned to him and said: "Give it to me." He said: His voice became firm with me: "Return it to where you took it from." Then Allah revealed: {They ask you about the spoils of war (Al-Anfal)}. [Reported by] Muslim. The narrations are many, and what we have mentioned is sufficient, and Allah is the grantor of success for guidance.

The second [point]: Al-Anfal, its singular is Nafal, with a vowel on the 'fa'. He said: "Indeed, piety to our Lord is the best bounty (nafal), and by Allah's permission are my slowness and my haste."(2) Meaning: The best spoil.

And 'Al-Nafal' [also means]: the oath; from it is the Hadith: "Then the Jews would clear you by an oath (binafal) of fifty of them."(3) And 'Al-Nafal': disavowal/negation, and from it is the Hadith: "He disavowed (antafala) her child."(4)

And 'Al-Nafal': a well-known plant(5). And 'Al-Nafal': the increase over what is obligatory; which is voluntary (Al-Tatawwu'). A grandchild is 'nafila' because they are an addition to the child. And the spoil (ghanimah) is 'nafila' because it is an addition to what Allah has made lawful for this Ummah from what was forbidden to others. He ﷺ said: "I have been favored over the prophets with six [things]," and among them: "Spoils of war have been made lawful for me."(6) And Al-Anfal: are the spoils of war themselves. Antara said:

(1) Al-Qabadh, with vowels: is what is gathered of the spoils before it is distributed. Al-Nihayah (q-b-dh). (2) Its speaker is Labid, and it is in his Diwan p. 174, and his saying: 'raythi': slowness. Al-Lisan (r-y-th). (3) We did not find it with this wording; Al-

Bukhari (6899) narrated it from the Hadith of Anas, may Allah be pleased with him, at length, and in it: "Would you be satisfied with the oath (nafal) of fifty of the Jews that they did not kill him?", and the hadiths of Al-Qasamah preceded 2/196... (4) Malik narrated it with this wording in Al-Muwatta 2/567, and Ahmad (4527) and Al-Bukhari (5315) narrated it, and they have: "He disowned (antafa) her child." See Al-Tamheed 13/15, Al-Istidhkar 17/216, and see Al-Fath 9/460. In the language dictionaries: 'antafala' from something, i.e., he disassociated himself from it. (5) It is like clover (Al-Qassah, or: Al-Fisfisah): the well-known fodder. See Al-Qamus and Al-Mu'jam Al-Waseet (b-r-s-m, n-f-l). (6) Reported by Ahmad (9337) and Muslim (523) from the hadith of Abu Hurairah, may Allah be pleased with him. And the discussion is in 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 2/824, see Tahdhib al-Lughah 15/355.

सूरह अल-अन्फाल, आयत 1 443 महान [ग़नीमत], और उसमें एक तलवार थी। मैंने उसे ले लिया और उसे नबी ﷺ के पास लाया और कहा: "मुझे यह तलवार नफ़ल (इनाम) के रूप में दे दें, क्योंकि आप मेरी स्थिति जानते हैं।" उन्होंने कहा: "इसे वहीं वापस रख दो जहाँ से तुमने इसे लिया था।" तो मैं चला गया यहाँ तक कि [जब] मैंने इसे एकत्रित लूट (अल-क़बाज़)(1) में फेंकना चाहा; मेरे मन ने मुझे मलामत की, तो मैं उनके पास वापस आया और कहा: "यह मुझे दे दें।" उन्होंने कहा: उनकी आवाज़ मेरे लिए सख्त हो गई: "इसे वहीं वापस रख दो जहाँ से तुमने इसे लिया था।" तब अल्लाह ने नाज़िल किया: {वे आपसे युद्ध की लूट (अल-अन्फाल) के बारे में पूछते हैं}। मुस्लिम के शब्द। और वर्णन बहुत हैं, और जो हमने उल्लेख किया है वह पर्याप्त है, और अल्लाह ही मार्गदर्शन के लिए सफलता देने वाला है।

दूसरा [बिंदु]: अन्फाल, इसका एकवचन नफ़ल है, 'फ़ा' पर ज़बर के साथ। उन्होंने कहा: "वास्तव में, हमारे रब का डर सबसे अच्छा नफ़ल (इनाम) है, और अल्लाह की अनुमति से ही मेरी देरी और मेरी जल्दी है।"(2) अर्थात: सबसे अच्छी ग़नीमत।

और 'नफ़ल': शपथ (क़सम) भी है; इसी से हदीस है: "फिर यहूदी तुम में से पचास के नफ़ल (शपथ) से तुम्हें बरी कर देंगे।"(3) और 'नफ़ल': इनकार करना/अस्वीकार करना, और इसी से हदीस है: "उसने अपनी औलाद का इनकार (अन्तफ़ला) कर दिया।"(4)

और 'नफ़ल': एक प्रसिद्ध पौधा है(5)। और 'नफ़ल': अनिवार्य से अधिक वृद्धि है; जो कि नफ़्ल (स्वैच्छिक कार्य) है। पोता/नवासा 'नाफ़िला' है क्योंकि वह संतान पर एक इज़ाफ़ा है। और ग़नीमत (लूट का माल) 'नाफ़िला' है क्योंकि यह उस चीज़ में इज़ाफ़ा है जिसे अल्लाह ने इस उम्मत के लिए हलाल किया है जो दूसरों पर हराम थी। उन्होंने ﷺ फ़रमाया: "मुझे नबियों पर छह [चीज़ों] के साथ श्रेष्ठता दी गई है," और उनमें से: "मेरे लिए ग़नीमत हलाल कर दी गई है।"(6) और अल-अन्फाल: स्वयं ग़नीमत (युद्ध की लूट) है। अनतरा ने कहा:

(1) अल-क़बाज़: विभाजित होने से पहले ग़नीमत से जो कुछ एकत्र किया गया हो। अन-निहाया (क़-ब-ज़)। (2) इसके कहने वाले लबीद हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 174 में है, और उनका कहना: 'रैसी': देरी। अल-लिसान (र-य-स)। (3) हमें इस शब्द के साथ यह नहीं मिला; अल-बुखारी (6899) ने इसे अनस रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से विस्तार से उद्धृत किया है, और इसमें है: "क्या आप पचास यहूदियों के नफ़ल (शपथ) से संतुष्ट होंगे कि उन्होंने उसे नहीं मारा?", और क़सामा की हदीसें 2/196 में गुज़र चुकी हैं... (4) मालिक ने इसे इन शब्दों के साथ अल-मुवत्ता 2/567 में उद्धृत किया है, और अहमद (4527) और अल-बुखारी (5315) ने इसे उद्धृत किया है, और उनके पास है: "उसने अपनी औलाद का इनकार (अन्तफ़ा) किया।" अल-तमहीद 13/15, अल-इस्तिज़कार 17/216 देखें, और अल-फ़तह 9/460 देखें। भाषा के शब्दकोशों में: किसी चीज़ से 'अन्तफ़ला', यानी उससे अलग होना। (5) यह बरसीम जैसा है: प्रसिद्ध चारा। अल-क़ामूस और अल-मुअजम अल-वसीत (ब-र-स-म, न-फ़-ल) देखें। (6) अहमद (9337) और मुस्लिम (523) ने इसे अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से उद्धृत किया है। और चर्चा इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-क़ुरान' 2/824 में है, तहज़ीब अल-लुग़ा 15/355 देखें।

سورہ الانفال، آیت 1 443 عظیم [مالِ غنیمت]، تو اس میں ایک تلوار تھی، میں نے اسے لے لیا، پھر میں اسے لے کر نبی ﷺ کے پاس آیا، اور میں نے کہا: "مجھے یہ تلوار بطور نفل (انعام) دے دیں، کیونکہ آپ میرا حال جانتے ہیں۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "اسے وہیں لوٹا دو جہاں سے تم نے اسے لیا تھا۔" تو میں چل پڑا یہاں تک کہ [جب] میں نے چاہا کہ اسے اکٹھے کیے ہوئے مال (القبض) (1) میں ڈال دوں؛ تو میرے نفس نے مجھے ملامت کی، چنانچہ میں آپ کی طرف واپس لوٹا اور کہا: "یہ مجھے دے دیں۔" آپ ﷺ نے فرمایا: آپ کی آواز مجھ پر سخت ہوگئی: "اسے وہیں لوٹا دو جہاں سے تم نے اسے لیا تھا۔" تب اللہ نے نازل فرمایا: {وہ آپ سے مالِ غنیمت (الانفال) کے بارے میں سوال کرتے ہیں}۔ مسلم کے الفاظ اور روایات بہت ہیں، اور جو ہم نے ذکر کیا ہے وہ کافی ہے، اور اللہ ہی ہدایت کی توفیق دینے والا ہے۔

دوسری بات: الانفال، اس کا واحد نفل ہے، فاء کی زبر کے ساتھ، شاعر نے کہا: "بیشک ہمارے رب کا تقویٰ بہترین نفل (عطیہ) ہے، اور اللہ کے حکم سے ہی میری سستی اور میری جلدی ہے۔"(2) یعنی: بہترین غنیمت۔

اور 'النفل': قسم بھی ہے؛ اسی سے حدیث ہے: "پھر یہودی تم میں سے پچاس کے نفل (قسم) سے تمہیں بری کر دیں گے۔"(3) اور 'النفل': نفی کرنا/انکار کرنا، اور اسی سے حدیث ہے: "اس نے اپنی اولاد کی نفی (انتفل) کی۔"(4)

اور 'النفل': ایک معروف پودا ہے(5)۔ اور 'النفل': واجب پر زیادتی؛ جو کہ نفل (نفلی عبادت) ہے۔ اور پوتا/نواسا 'نافلہ' ہے کیونکہ وہ اولاد پر ایک اضافہ ہے۔ اور غنیمت 'نافلہ' ہے کیونکہ یہ اس چیز میں اضافہ ہے جو اللہ نے اس امت کے لیے حلال کی اس میں سے جو دوسروں پر حرام تھا۔ آپ ﷺ نے فرمایا:

"مجھے انبیاء پر چھ [چیزوں] کے ساتھ فضیلت دی گئی ہے،"

اور ان میں: "میرے لیے غنیمتیں حلال کر دی گئیں"(6)۔ اور الانفال: خود غنیمتیں ہیں۔ عنترہ نے کہا:

(1) القبض، زبر کے ساتھ: وہ مال جو تقسیم ہونے سے پہلے غنیمت میں سے جمع کیا گیا ہو۔ النہایہ (ق-ب-ض)۔ (2) اس کے کہنے والے لبید ہیں، اور یہ ان کے دیوان صفحہ 174 میں ہے، اور ان کا قول: 'ریثی': سستی/تاخیر۔ اللسان (ر-ی-ث)۔ (3) ہمیں ان الفاظ کے ساتھ یہ نہیں ملا؛ اسے بخاری (6899) نے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے طوالت کے ساتھ روایت کیا ہے اور اس میں ہے: "کیا تم پچاس یہودیوں کے نفل (قسم) سے راضی ہو گے کہ انہوں نے اسے قتل نہیں کیا؟"، اور قسامہ کی احادیث 2/196 میں گزر چکی ہیں... (4) اسے ان الفاظ کے ساتھ مالک نے الموطا 2/567 میں روایت کیا، اور احمد (4527)، اور بخاری (5315) نے روایت کیا اور ان کے پاس ہے: "اس نے اپنی اولاد کی نفی (انتفی) کی۔" دیکھئے التمہید 13/15، والاستذکار

17/216، اور دیکھئے الفتح 9/460۔ لغت کی لغات میں ہے: کسی چیز سے 'انتفل'، یعنی اس سے بری ہونا۔ (5) یہ برسیم کی طرح ہے: معروف چارہ۔ دیکھئے القاموس اور المعجم الوسیط (ب-ر-س-م، ن-ف-ل)۔ (6) اسے احمد (9337)، اور مسلم (523) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا، اور کلام ابن العربی کی 'احکام القرآن' 2/824 میں ہے، دیکھئے تہذیب اللغہ 15/355-

Surah al-Anfal: Verse 1 444

Indeed, when the heat of battle intensifies, we quench the spears / And we abstain at the distribution of spoils (Anfal) (1) Meaning: The spoils (Al-Ghanima). Third: The scholars differed on the location (source) of 'Anfal' into four opinions: First: Its source is what is taken from the disbelievers to the Muslims without a fight, or taken without war. Second: Its source is the Khums (one-fifth). Third: The fifth of the Khums. Fourth: The main body of the spoils; according to what the Imam sees fit. The school of Malik (may Allah have mercy on him) is that 'Anfal' are gifts from the Imam out of the Khums, according to what he sees fit through his reasoning (ijtihad). There is no extra gift (nafl) from the four-fifths. He did not consider the extra gift (nafl) to be from the main body of the spoils because its owners are designated—namely those who fought (al-muwjifun)—whereas the distribution of the Khums is returned to the Imam's discretion, and its recipients are not specifically designated (2). He (peace be upon him) said: "I have nothing of what Allah has bestowed upon you except the Khums, and the Khums is returned to you" (3). Thus, after this, it was not possible for the 'nafl' (extra gift) to be from anyone's specific right; rather, it is from the right of the Messenger of Allah (peace be upon him), which is the Khums (4). This is what is well-known from his school of thought. It has been narrated from him that it is from the fifth of the Khums. This is the opinion of Ibn al-Musayyib, ash-Shafi'i, and Abu Hanifah (5). The reason for the disagreement is the hadith of Ibn 'Umar, narrated by Malik (6), who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) sent an expedition towards Najd, and they took many camels as spoils. Their shares were twelve camels or eleven camels;

---

(1) Diwan Antarah p. 193, and in it: 'hamis' instead of 'ahmarra', and both mean: intensified. Lisan al-Arab. (hamr) and (hams). And in it: 'taqasim' instead of 'maqasim'. (2) Al-Tamhid 15/53, Al-Istidhkar 15/101, and Ahkam al-Qur'an 2/825 - 826. (3) Reported by Ahmad (6729), Abu Dawud (2694), and an-Nasa'i 6/262-264 from the hadith of Abdullah bin 'Amr (may Allah be pleased with them). In the same chapter from 'Irbad bin Sariyah (may Allah be pleased with him) in Ahmad (17154), and from 'Amr bin 'Abasah (may Allah be pleased with him) in Abu Dawud (2755), and from 'Ubadah bin as-Samit (may Allah be pleased with him) in Ahmad (22718). (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-'Arabi 2/827. (5) Al-Mufhim 3/536. (6) In al-Muwatta 2/450, and it is in Ahmad (5288), al-Bukhari (3134), and Muslim (1749).

सूरह अल-अनफाल: आयत 1 444

वाकई, जब युद्ध की गर्मी बढ़ जाती है, तो हम भालों को तृप्त करते हैं / और युद्ध की लूट (अनफाल) के वितरण के समय हम संयम बरतते हैं (1) अर्थ: युद्ध की लूट (अल-गनीमा)। तीसरा: विद्वानों ने 'अनफाल' (लूट के माल) के स्रोत के विषय पर चार मतों में मतभेद किया है: पहला: इसका स्रोत वह है जो काफिरों से मुसलमानों के पास बिना लड़ाई के आता है, या बिना युद्ध के लिया जाता है। दूसरा: इसका स्रोत 'खुम्स' (पांचवां हिस्सा) है। तीसरा: 'खुम्स' का पांचवां हिस्सा। चौथा: गनीमत (लूट) का मुख्य भाग; इमाम की राय के अनुसार। मलिक (अल्लाह उन पर रहम करे) का मत यह है कि 'अनफाल' इमाम द्वारा खुम्स में से दिए गए उपहार हैं, जो उनके अपने इज्तिहाद (तर्क) पर आधारित हैं। शेष चार-पांचवें हिस्से में कोई 'नफ्ल' (अतिरिक्त हिस्सा) नहीं है। उन्होंने गनीमत के मुख्य भाग से 'नफ्ल' को इसलिए नहीं माना क्योंकि इसके हकदार निश्चित हैं—यानी वे जिन्होंने युद्ध किया (अल-मुवजीफुन)—जबकि खुम्स का वितरण इमाम के विवेक पर छोड़ दिया जाता है, और इसके प्राप्तकर्ता विशेष रूप से नामित नहीं होते हैं (2)। उन्होंने (शांति उन पर हो) कहा: "अल्लाह ने तुम्हें जो कुछ भी दिया है, उसमें मेरा खुम्स के अलावा कोई हिस्सा नहीं है, और खुम्स तुम्हें ही लौटा दिया जाता है" (3)। इस प्रकार, इसके बाद यह संभव नहीं था कि 'नफ्ल' किसी के विशिष्ट अधिकार से हो; बल्कि यह अल्लाह के रसूल (शांति उन पर हो) के अधिकार से है, जो कि खुम्स है (4)। उनके मत से यही प्रसिद्ध है। उनसे यह भी वर्णित है कि यह खुम्स के पांचवें हिस्से में से है। यह इब्न अल-मुसय्यिब, अल-शफीई और अबू हनीफा की राय है (5)। मतभेद का कारण इब्न उमर की हदीस है, जिसे मलिक ने वर्णित किया है (6) जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (शांति उन पर हो) ने नजद की ओर एक दस्ता भेजा, और उन्होंने युद्ध के माल के रूप में कई ऊंट प्राप्त किए। उनके हिस्से बारह ऊंट या ग्यारह ऊंट थे;

---

(1) दीवान अंतरा पृष्ठ 193, और इसमें: 'अहमर्रा' के स्थान पर 'हमिस' है, और दोनों का अर्थ है: तीव्र होना। लिसान अल-अरब। (हम्त) और (हम्स)। और इसमें: 'मक़ासिम' के स्थान पर 'तकासिम' है। (2) अल-तमहीद 15/53, अल-इस्तिज़कार 15/101, और अहकाम अल-कुरान 2/825 - 826। (3) अहमद (6729), अबू दाऊद (2694), और अन-नसाई 6/262-264 द्वारा अब्दुल्ला बिन 'अम्र (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत। इसी अध्याय में अहमद (17154) में इरबाद बिन सारिया (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से, और अबू दाऊद (2755) में 'अम्र बिन अब्बास (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से, और अहमद (22718) में उबादा बिन अस-सामित (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से।

(4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/827। (5) अल-मुफ़हिम 3/536। (6) अल-मुवत्ता 2/450 में, और यह अहमद (5288), अल-बुखारी (3134), और मुस्लिम (1749) में है।

سورة الانفال: آیت ۱ ۴۴۴

بیشک جب جنگ کی آگ بھڑکتی ہے تو ہم اپنے نیزوں کو سیراب کرتے ہیں / اور اموالِ غنیمت (انفال) کی تقسیم کے وقت ہم پرہیزگاری برتتے ہیں (۱) یعنی: غنیمتیں۔ تیسرا: علماء نے انفال کے محل (مقام) کے بارے میں چار اقوال پر اختلاف کیا ہے: پہلا: اس کا محل وہ چیزیں ہیں جو کافروں سے مسلمانوں کی طرف بغیر لڑائی کے آئیں، یا بغیر جنگ کے لی گئیں۔ دوسرا: اس کا محل 'خمس' (پانچواں حصہ) ہے۔ تیسرا: خمس کا خمس۔ چوتھا: غنیمت کا اصل مال؛ امام کی رائے کے مطابق۔ اور امام مالک رحمہ اللہ کا مذہب یہ ہے کہ انفال، خمس میں سے امام کے عطایا (تحائف) ہیں، اس بنیاد پر جو وہ اپنی اجتہادی رائے سے مناسب سمجھیں، اور (باقی) چار پانچویں حصوں میں کوئی نفل (اضافی حصہ) نہیں ہے، اور انہوں نے غنیمت کے اصل مال سے نفل (کی گنجائش) اس لیے نہیں دیکھی کیونکہ اس کے اہل (حقدار) متعین ہیں، اور وہ جنگ کرنے والے ہیں، جبکہ خمس کی تقسیم امام کے اجتہاد پر منحصر ہے اور اس کے اہل متعین نہیں ہیں (۲)۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ نے تمہیں جو کچھ بطور غنیمت عطا کیا ہے اس میں سے میرے لیے خمس کے علاوہ کچھ نہیں، اور خمس بھی تمہیں ہی لوٹا دیا جاتا ہے" (۳)۔ تو اس کے بعد یہ ممکن نہ رہا کہ نفل کسی (شخص) کے حق میں سے ہو، بلکہ وہ رسول اللہ ﷺ کے حق سے ہوتا ہے، اور وہ خمس ہے (۴)۔ ان کے مذہب سے یہی بات مشہور ہے۔ اور ان سے یہ بھی روایت کیا گیا ہے کہ یہ خمس کے خمس میں سے ہے۔ یہی ابن المسیب، شافعی اور ابو حنیفہ کا قول ہے (۵)۔ اور اختلاف کا سبب ابن عمر کی حدیث ہے، جسے مالک نے روایت کیا (۶) انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے نجد کی طرف ایک لشکر بھیجا، تو انہوں نے بہت سے اونٹ غنیمت میں حاصل کیے، اور ان کے حصے بارہ اونٹ یا گیارہ اونٹ تھے؛

(۱) دیوان عنترہ ص ۱۹۳، اس میں: 'احمرَّ' کی جگہ 'حَمِسَ' ہے، اور دونوں کا معنی ہے: سخت ہونا۔ لسان العرب۔ (حمر) اور (حمس)۔ اور اس میں: 'مقاسم' کی جگہ 'تقاسم' ہے۔ (۲) التمہید ۵۳/۱۵، والاستذکار ۱۰۱/۱۵، واحکام القرآن ۸۲۵/۲ - ۸۲۶۔ (۳) اسے احمد (۶۷۲۹)، ابو داؤد (۲۶۹۴)، اور نسائی ۲۶۲/۶ - ۲۶۴ نے عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اسی باب میں عرباض بن ساریہ رضی اللہ عنہ سے احمد (۱۷۱۵۴) میں، اور عمرو بن عبسہ رضی اللہ عنہ سے ابو داؤد (۲۷۵۵) میں، اور عبادہ بن صامت رضی اللہ عنہ سے احمد (۲۲۷۱۸) میں مروی ہے۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۸۲۷/۲۔ (۵) المفہم ۵۳۶/۳۔ (۶) الموطأ ۴۵۰/۲ میں، اور یہ احمد (۵۲۸۸)، بخاری (۳۱۳۴)، اور مسلم (۱۷۴۹) میں ہے۔

Surah Al-Anfal: Verse 1 445 ...and they were given an extra camel each. This is how Malik narrated it with doubt in the narration of Yahya from him. A group of narrators of "Al-Muwatta" followed him in that, except for Al-Walid bin Muslim. He narrated it from Malik, from Nafi, from Ibn Umar, and said: Their shares were twelve camels, and they were given an extra camel each. He did not doubt. Al-Walid bin Muslim and Al-Hakam bin Nafi mentioned, from Shu'ayb bin Abi Hamza, from Nafi, from Ibn Umar who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) sent us in an army towards Najd - in the narration of Al-Walid: four thousand - and a scouting party set out from the army - in Al-Walid's narration: I was among those who went out in it - so the shares of the army were twelve camels each; and the members of the scouting party were given an extra camel each, so their shares were thirteen camels. It was mentioned by Abu Dawood(1). Those who say that the 'nafl' (extra gift) is only from the total of the 'khumus' (one-fifth share) argued with this. Their explanation is that if this scouting party consisted of, for example, ten people who obtained one hundred and fifty in their booty, one-fifth (thirty) would be taken out, and one hundred and twenty would remain for them. If divided among ten, twelve camels would be due to each person. Then he gave the people from the 'khumus' an extra camel each; because the 'khumus' of thirty does not contain ten camels. Thus, if you know the share for ten, you know the share for a hundred, a thousand, and more. Those who said that this was from the 'khumus' of the 'khumus' (one-fifth of the one-fifth) argued by saying: It is possible that there were clothes being sold and goods other than camels, so he gave those who did not receive a camel the value of a camel from those goods(2). What supports this is what Muslim(3) narrated in some versions of this hadith: "So we obtained camels and sheep"; the hadith.

(1) In his Sunan (2741), and the previous statement is in Al-Tamheed 14/35, which contains the narration of Al-Walid bin Muslim referred to by the author. (2) Al-Tamheed 14/65-66, and Al-Istidhkar 14/105-106. (3) Hadith (1749): (37).

सूरह अल-अंफाल: आयत 1 445 ...और उन्हें एक-एक ऊँट अतिरिक्त दिया गया। मलिक ने याह्या से उनकी रिवायत में संदेह के साथ इसे इसी तरह रिवायत किया है, और "अल-मुवत्ता" के रिवायत करने वालों के एक समूह ने इस पर उनका अनुसरण किया है, सिवाय अल-वलीद बिन मुस्लिम के। उन्होंने इसे मलिक से, नाफी से, इब्न उमर से रिवायत किया और कहा: उनके हिस्से बारह ऊँट थे, और उन्हें एक-एक ऊँट अतिरिक्त दिया गया। उन्हें कोई संदेह नहीं था। अल-वलीद बिन मुस्लिम और अल-हकम बिन नाफी ने शुएब बिन अबी हमजा से, नाफी से, इब्न उमर से उल्लेख किया है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने हमें नजद की ओर एक सेना में भेजा - अल-वलीद की रिवायत में: चार हजार - और सेना से एक गश्ती दल निकला - अल-वलीद की रिवायत में: मैं उनमें से था जो इसमें निकले थे - तो सेना के हिस्से बारह-बारह ऊँट थे; और गश्ती दल के सदस्यों को एक-एक अतिरिक्त ऊँट दिया गया, इसलिए उनके हिस्से तेरह ऊँट हो गए। इसे अबू दाऊद(1) ने उल्लेख किया है। जो लोग कहते हैं कि 'नफल' (अतिरिक्त उपहार) केवल 'खुलुस' (पांचवें हिस्से) के कुल हिस्से में से होता है, उन्होंने इसके साथ तर्क दिया। उनका स्पष्टीकरण यह है कि यदि यह गश्ती दल, उदाहरण के लिए, दस लोगों का था, जिन्होंने अपनी लूट में एक सौ पचास प्राप्त किए, तो पांचवां हिस्सा (तीस) निकाल दिया जाएगा, और उनके लिए एक सौ बीस रह जाएगा। यदि दस लोगों के बीच विभाजित किया जाए, तो प्रत्येक व्यक्ति के लिए बारह ऊँट देय होंगे। फिर उन्होंने लोगों को 'खुलुस' में से एक-एक ऊँट अतिरिक्त दिया; क्योंकि तीस के पांचवें हिस्से में दस ऊँट नहीं होते। इस प्रकार, यदि आप दस के लिए हिस्से को जानते हैं, तो आप सौ, हजार और अधिक के लिए हिस्से को जानते हैं। जिन्होंने कहा कि यह 'खुलुस' के'खुलुस' (पांचवें के पांचवें) में से था, उन्होंने यह कहकर तर्क दिया: यह संभव है कि वहां कपड़े बिक रहे हों और ऊँटों के अलावा अन्य सामान भी हो, इसलिए उन्होंने उन लोगों को जिन्हें ऊँट नहीं मिला, उन सामानों में से एक ऊँट का मूल्य दिया(2)। जो बात इसका समर्थन करती है वह वह है जिसे मुस्लिम(3) ने इस हदीस के कुछ संस्करणों में रिवायत किया है: "तो हमें ऊँट और भेड़ें प्राप्त हुईं"; हदीस।

(1) उनकी सुनन (2741) में, और पिछला कथन अल-तमीद 14/35 में है, जिसमें लेखक द्वारा संदर्भित अल-वलीद बिन मुस्लिम की रिवायत है। (2) अल-तमीद 14/65-66, और अल-इस्तिदकार 14/105-106। (3) हदीस (1749): (37)।

سورہ انفال: آیت 1 445 ...اور انہیں ایک ایک اونٹ زائد دیا گیا۔ امام مالک نے اسے یحییٰ سے اپنی روایت میں شک کے ساتھ اسی طرح روایت کیا ہے، اور "الموطأ" کے راویوں کی ایک جماعت نے اس میں ان کی پیروی کی ہے، سوائے ولید بن مسلم کے۔ انہوں نے اسے مالک سے، انہوں نے نافع سے، انہوں نے ابن عمر سے روایت کیا اور کہا: ان کے حصے بارہ بارہ اونٹ تھے، اور انہیں ایک ایک اونٹ زائد دیا گیا۔ انہیں کوئی شک نہیں تھا۔ ولید بن مسلم اور الحکم بن نافع نے شعیب بن ابی ہمزہ سے، انہوں نے نافع سے، انہوں نے ابن عمر سے ذکر کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے ہمیں نجد کی طرف ایک لشکر میں بھیجا - ولید کی روایت میں: چار ہزار - اور لشکر سے ایک سریہ (چھوٹا لشکر) نکلا - ولید کی روایت میں: میں ان لوگوں میں سے تھا جو اس میں نکلے تھے - تو لشکر کے حصے بارہ بارہ اونٹ تھے؛ اور اہل سریہ کو ایک ایک اونٹ زائد دیا گیا، تو ان کے حصے تیرہ تیرہ اونٹ ہو گئے۔ اسے ابو داؤد(1) نے ذکر کیا ہے۔ جو لوگ کہتے ہیں کہ 'نفل' (اضافی عطیہ) صرف 'خمس' (پانچویں حصے) کے مجموعے میں سے ہوتا ہے، انہوں نے اس سے استدلال کیا۔ اس کی وضاحت یہ ہے کہ اگر یہ سریہ، مثال کے طور پر، دس افراد پر مشتمل ہوتا جنہوں نے اپنی غنیمت میں ایک سو پچاس حاصل کیے ہوتے، تو اس کا خمس (تیس) نکالا جاتا، اور ان کے لیے ایک سو بیس رہ جاتے۔ اگر دس پر تقسیم کیا جاتا تو ہر ایک کے لیے بارہ اونٹ واجب ہوتے۔ پھر انہوں نے لوگوں کو خمس میں سے ایک ایک اونٹ زائد دیا؛ کیونکہ تیس کے خمس میں دس اونٹ نہیں ہوتے۔ پس جب آپ نے دس کا حصہ جان لیا تو آپ نے سو، ہزار اور اس سے زیادہ کا حصہ جان لیا۔ جنہوں نے کہا کہ یہ خمس کے خمس (پانچویں کے پانچویں) میں سے تھا، انہوں نے یہ کہہ کر استدلال کیا: یہ ممکن ہے کہ وہاں فروخت ہونے والے کپڑے اور اونٹوں کے علاوہ دیگر سامان ہو، تو انہوں نے ان لوگوں کو جنہیں

اونٹ نہیں پہنچا، ان سامانوں میں سے ایک اونٹ کی قیمت دی(2)۔ اس بات کی تائید وہ روایت کرتی ہے جو مسلم(3) نے اس حدیث کے بعض طریقوں میں روایت کی ہے: "تو ہمیں اونٹ اور بکریاں حاصل ہوئیں"؛ حدیث۔

(1) اپنی سنن (2741) میں، اور گزشتہ کلام التمہید 14/35 میں ہے، جس میں ولید بن مسلم کی وہ روایت ہے جس کی طرف مصنف نے اشارہ کیا ہے۔ (2) التمہید 14/65-66، والاستذکار 14/105-106۔ (3) حدیث (1749): (37)۔

Surah Al-Anfal: Verse 1 446

Muhammad ibn Ishaq mentioned in this Hadith: that the commander gave them extra spoils (nafal) before the division, and this necessitates that the nafal comes from the main bulk of the booty, which is contrary to the opinion of Malik (1). The opinion of those who narrated otherwise is more appropriate because they are memorizers (Huffaz); this was said by Abu Umar, may Allah have mercy on him (2).

Makhul and Al-Awza'i said: He should not give more than one-third as extra spoils; this is the opinion of the majority of scholars. Al-Awza'i said: If he gives them more, he must fulfill it for them and take it from the fifth (Khums).

Ash-Shafi'i said: There is no limit in giving extra spoils that the Imam cannot exceed (3).

Fourth: The Hadith of Ibn Umar indicated what Al-Walid and Al-Hakam narrated from Shu'ayb from Nafi' that if a detachment goes out from the main army and takes booty, the army shares with them. This is an issue and a ruling that none but Shu'ayb narrated from Nafi' in the Hadith, and scholars did not disagree on it, praise be to Allah (4).

Fifth: Scholars differed regarding the Imam saying before the battle: "Whoever demolishes such and such of the fortress shall have so much, and whoever reaches such and such a place shall have so much, and whoever brings a head shall have so much, and whoever brings a prisoner shall have so much," to encourage them (5); it was narrated from Malik that he disliked it. He said: "It is fighting for the sake of the worldly life." And he would not permit it. Al-Thawri said: "That is permissible and there is no harm in it" (6).

I say: This meaning has come in a marfu' (traced back to the Prophet) Hadith from Ibn Abbas, who said: "On the day of Badr, the Prophet ﷺ said: 'Whoever kills a slain enemy shall have so much, and whoever captures a prisoner shall have so much.'" The Hadith in its full length (7).

In the narration of Ikrimah from him (8) from the Prophet ﷺ: "Whoever does such and such, and reaches such a place..."

---

(1) At-Tamhid 14/41, and the narration of Muhammad ibn Ishaq was recorded by Abu Dawud (2743). (2) At-Tamhid 14/46-47. (3) At-Tamhid 14/53 and 55, and Al-Istidhkar 14/104 and 107. (4) Al-Istidhkar 14/100, and Al-Mufhim 3/537. (5) In (d), (z), and (za):

"yughrihim" (incites them), and both have the same meaning. (6) At-Tamhid 14/51 and 55, and Al-Istidhkar 14/102. (7) Recorded by Abu Dawud (2738). (8) Recorded by Abu Dawud (2737) and the previous narration from Ikrimah from him as well.

सूरा अल-अनफाल: आयत 1 446

मुहम्मद इब्न इसहाक़ ने इस हदीस में उल्लेख किया है: कि सेनापति ने विभाजन से पहले उन्हें अतिरिक्त लूट (नफल) दी, और यह आवश्यक बनाता है कि नफल लूट के मुख्य भाग से हो, जो मलिक की राय के विपरीत है (1)। उन लोगों की राय जिन्होंने इसके विपरीत रिवायत की है, अधिक उपयुक्त है क्योंकि वे हाफिज़ (स्मरणकर्ता) हैं; यह अबू उमर (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा था (2)।

मखुल और अल-अवज़ाई ने कहा: वह अतिरिक्त लूट के रूप में एक-तिहाई से अधिक नहीं देगा; यही अधिकांश विद्वानों की राय है। अल-अवज़ाई ने कहा: यदि वह उन्हें अधिक देता है, तो उसे उनके लिए इसे पूरा करना चाहिए और इसे पांचवें हिस्से (खुम्स) से लेना चाहिए।

अश-शाफ़ई ने कहा: अतिरिक्त लूट देने में ऐसी कोई सीमा नहीं है जिसे इमाम पार नहीं कर सकता (3)।

चौथा: इब्न उमर की हदीस ने उस ओर इशारा किया जो अल-वलीद और अल-हकाम ने शुएब से, उन्होंने नाफी से रिवायत की है कि यदि मुख्य सेना से एक टुकड़ी बाहर निकलती है और लूट का माल हासिल करती है, तो सेना उनके साथ साझा करती है। यह एक ऐसा मुद्दा और नियम है जिसे हदीस में शुएब के अलावा नाफी से किसी ने रिवायत नहीं किया है, और विद्वानों ने इस पर असहमति नहीं जताई है, अल्लाह का शुक्र है (4)।

पांचवां: विद्वानों ने इमाम द्वारा युद्ध से पहले यह कहने के बारे में मतभेद किया: "जो कोई किले के इस और उस हिस्से को गिरा देगा, उसे इतना मिलेगा, और जो कोई इस और उस स्थान पर पहुँचेगा, उसे इतना मिलेगा, और जो कोई सिर लाएगा, उसे इतना मिलेगा, और जो कोई बंदी लाएगा, उसे इतना मिलेगा," उन्हें प्रोत्साहित करने के लिए (5); मलिक से रिवायत है कि उन्होंने इसे नापसंद किया। उन्होंने कहा: "यह दुनियावी जीवन के लिए लड़ना है।" और वे इसकी अनुमति नहीं देते थे। अल-थौरी ने कहा: "यह जायज़ है और इसमें कोई बुराई नहीं है" (6)।

मैं कहता हूँ: यह अर्थ इब्न अब्बास की एक मरफू हदीस में आया है, जिन्होंने कहा: "बद्र के दिन, नबी ﷺ ने कहा: 'जो कोई किसी दुश्मन को मारता है उसे इतना मिलेगा, और जो कोई किसी को बंदी बनाता है उसे इतना मिलेगा'।" पूरी हदीस (7)।

इक्रमा की उनसे रिवायत में (8) नबी ﷺ से: "जो कोई ऐसा और वैसा करता है, और ऐसी जगह पहुँचता है..."

---

(1) अत-तम्हीद 14/41, और मुहम्मद इब्न इसहाक़ की रिवायत अबू दाऊद (2743) द्वारा दर्ज की गई है। (2) अत-तम्हीद 14/46-47। (3) अत-तम्हीद 14/53 और 55, और अल-इस्तिदकार 14/104 और 107। (4) अल-इस्तिदकार 14/100, और अल-मुफहिम 3/537। (5) (द), (ज़) और (ज़ा) में: "युगरीहिम" (उन्हें उकसाता है), और दोनों का एक ही अर्थ है। (6) अत-तम्हीद 14/51 और 55, और अल-इस्तिदकार 14/102। (7) अबू दाऊद (2738) द्वारा दर्ज। (8) अबू दाऊद (2737) द्वारा दर्ज और पिछली रिवायत भी इक्रमा से उन्हीं के माध्यम से है।

سورۃ الانفال: آیت ۱ ٤٤٦

اور محمد بن اسحاق نے اس حدیث میں ذکر کیا ہے: کہ امیر نے تقسیم سے پہلے انہیں نفل (اضافی مال غنیمت) دیا، اور یہ اس بات کو واجب کرتا ہے کہ نفل غنیمت کے اصل مال میں سے ہو، اور یہ امام مالک کے قول کے خلاف ہے (۱)۔ اور جس نے اس کے خلاف روایت کی ہے اس کا قول زیادہ بہتر ہے کیونکہ وہ حفاظ ہیں؛ یہ بات ابو عمر رحمہ اللہ نے کہی ہے (۲)۔

اور مکحول اور اوزاعی نے کہا: وہ تہائی سے زیادہ نفل نہیں دے گا؛ اور یہی جمہور علماء کا قول ہے۔ اوزاعی نے کہا: اگر وہ انہیں زیادہ دے تو ان کے لیے اسے پورا کرے اور اسے خمس (پانچویں حصے) میں سے قرار دے۔

اور امام شافعی نے کہا: نفل میں کوئی ایسی حد نہیں ہے جس سے امام تجاوز نہ کر سکے (۳)۔

چوتھی بات: اور ابن عمر کی حدیث اس بات پر دلالت کرتی ہے جو ولید اور حکم نے شعیب سے، انہوں نے نافع سے ذکر کی ہے کہ جب کوئی دستہ لشکر سے نکلے اور غنیمت حاصل کرے تو لشکر ان کا شریک ہوگا۔ اور یہ ایسا مسئلہ اور حکم ہے جسے حدیث میں شعیب کے علاوہ کسی اور نے نافع سے ذکر نہیں کیا، اور علماء نے اس میں اختلاف نہیں کیا، والحمد للہ (٤)۔

پانچویں بات: اور علماء نے امام کے لڑائی سے پہلے یہ کہنے میں اختلاف کیا ہے کہ: "جس نے قلعے کا فلاں حصہ ڈھایا اسے اتنا ملے گا، اور جو فلاں مقام تک پہنچا اسے اتنا ملے گا، اور جو سر لے کر آیا اسے اتنا ملے گا، اور جو قیدی لے کر آیا اسے اتنا ملے گا"؛ تاکہ انہیں ابھارا جائے (٥)؛ تو امام مالک سے مروی ہے کہ انہوں نے اسے ناپسند کیا۔ انہوں نے کہا: یہ دنیا پر لڑنا ہے۔

اور وہ اسے جائز نہیں سمجھتے تھے۔ ثوری نے کہا: یہ جائز ہے اور اس میں کوئی حرج نہیں ہے (٦)۔

میں کہتا ہوں: اور یہ معنی ابن عباس کی حدیث سے مرفوعاً آیا ہے، انہوں نے کہا: جب بدر کا دن تھا تو نبی ﷺ نے فرمایا: "جس نے کسی کو قتل کیا اسے اتنا ملے گا، اور جس نے کسی کو قیدی بنایا اسے اتنا ملے گا"۔ حدیث اپنی طوالت کے ساتھ (٧)۔

اور عکرمہ کی ان سے روایت میں (٨) نبی ﷺ سے مروی ہے: "جس نے ایسا ایسا کیا، اور فلاں جگہ آیا..."

---

(١) التمہید ١٤ / ٤١، اور محمد بن اسحاق کی روایت کو ابو داؤد (٢٧٤٣) نے نکالا ہے۔ (٢) التمہید ١٤ / ٤٦ - ٤٧۔ (٣) التمہید ١٤ / ٥٣ اور ٥٥، اور الاستذکار ١٤ / ١٠٤ اور ١٠٧۔ (٤) الاستذکار ١٤ / ١٠٠، اور المفہم ٣ / ٥٣٧۔ (٥) (د) اور (ز) اور (ظ) میں: "یغریہم" ہے، اور دونوں ایک ہی معنی میں ہیں۔ (٦) التمہید ١٤ / ٥١ اور ٥٥، اور الاستذکار ١٤ / ١٠٢۔ (٧) اسے ابو داؤد (٢٧٣٨) نے نکالا ہے۔ (٨) اسے ابو داؤد (٢٧٣٧) نے نکالا ہے اور پہلی روایت بھی ان سے عکرمہ کے واسطے سے ہے۔

and so and so, he shall have such and such." So the young men rushed forth while the elders remained steady with the banners. When victory was granted to them, the young men came seeking what had been promised to them. The elders said to them: "Do not take it without us, for we were a support for you." Then Allah the Almighty revealed: {and settle matters among yourselves}. This was also mentioned by Isma'il bin Ishaq. It is narrated from Umar bin al-Khattab that he said to Jarir bin Abdullah al-Bajali when he came to him with his people intending for ash-Sham: "Would you like to go to Kufa, and you shall have one-third after the fifth of every land and captive(1)?" A group of jurists of ash-Sham held this view: Al-Awza'i, Makhul, Ibn Haywah, and others. They viewed that the fifth is from the total booty, and the extra gift (nafl) is given after the fifth, then the booty is distributed among the army. This was the view of Ishaq, Ahmad, and Abu Ubaid. Abu Ubaid said: "People today are of the opinion that there is no extra gift from the total(2) booty until it is divided into fifths." Malik said: "It is not permissible for the Imam to say to a raiding party: 'Whatever you take, you shall have one-third of it.'" Sahnun said: "He means at the outset. But if it has already occurred, it proceeds, and they have their shares in the remainder." Sahnun said: "If the Imam says to a raiding party: 'Whatever you take, there is no fifth upon you in it,' then this is not permissible. If it has already occurred, I would return it; because this is an anomalous ruling that is neither permissible nor valid(3)." Sixth: Malik, may Allah have mercy on him, preferred that the Imam should not give as an extra gift except what is apparent, such as the turban, the horse, and the sword. Some scholars forbade the Imam from giving gold, silver, pearls, and the like as extra gifts. Some of them said: "Extra gifts (nafl) are permissible from everything(4)." And this is the correct view; because of the statement of Umar(5) and the implication of the verse. And Allah knows best.

---

(1) Narrated by Abu Ubaid in Al-Amwal (156). (2) In (D), (Z), and (M): "direction", and what is established is from (Kh) and (Zha), which is consistent with the sources. The discussion is in Al-Amwal by Abu Ubaid p. 322, Al-Tamhid 14/56, and Al-Istidhkar 14/107-108. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/498. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/499. (5) Mentioned previously.

और ऐसा और ऐसा, तो उसे इतना और इतना मिलेगा।" तो युवक आगे बढ़े जबकि बुजुर्ग झंडों के साथ डटे रहे। जब उन्हें जीत मिली, तो युवक वह मांगने आए जो उनके लिए तय किया गया था। बुजुर्गों ने उनसे कहा: "तुम इसे हमारे बिना नहीं ले जा सकते, क्योंकि हम तुम्हारे लिए सहारा थे।" तब अल्लाह तआला ने अवतरित किया: {और अपने बीच के मामलों को सुधारो}। इसका उल्लेख इस्माइल बिन इसहाक ने भी किया है। उमर बिन अल-खत्ताब से रिवायत है कि उन्होंने जरीर बिन अब्दुल्लाह अल-बजली से कहा, जब वह अपनी कौम के साथ शाम (सीरिया) जाने के इरादे से उनके पास आए: "क्या तुम कूफ़ा जाना पसंद करोगे, और तुम्हें हर ज़मीन और कैदियों(1) में से पांचवें हिस्से (खम्स) के बाद एक-तिहाई हिस्सा मिलेगा?" शाम के फकीहों (धर्मशास्त्रियों) के एक समूह ने यही विचार व्यक्त किया: अल-औज़ाई, मखूल, इब्न हयवाह और अन्य। उन्होंने माना कि पांचवां हिस्सा कुल लूट (गनीमत) में से है, और अतिरिक्त उपहार (नफ़्ल) पांचवें हिस्से के बाद दिया जाता है, फिर लूट का माल सेना के बीच बांटा जाता है। यही बात इसहाक, अहमद और अबू उबैद ने कही। अबू उबैद ने कहा: "आज लोग इस बात पर सहमत हैं कि कुल(2) लूट में से कोई अतिरिक्त उपहार तब तक नहीं है जब तक कि उसका पांचवां हिस्सा (खम्स) न निकाल लिया जाए।" मालिक ने कहा: "इमाम के लिए किसी लड़ाकू दल से यह कहना जायज़ नहीं है कि: 'जो कुछ तुम लोगे, उसका एक-तिहाई तुम्हारा होगा'।" सहनून ने कहा: "उनका मतलब शुरुआत से है। लेकिन अगर ऐसा हो चुका है, तो वह प्रभावी रहेगा, और बाकी माल में उनका हिस्सा होगा।" सहनून ने कहा: "यदि इमाम किसी लड़ाकू दल से कहता है: 'जो कुछ तुम लोगे, उसमें तुम पर कोई पांचवां हिस्सा (खम्स) नहीं होगा,' तो यह जायज़ नहीं है। यदि ऐसा हो चुका है, तो मैं उसे वापस कर दूँगा; क्योंकि यह एक असामान्य निर्णय है जो न तो जायज़ है और न ही मान्य(3)।" छठा: मालिक (अल्लाह उन पर रहम करे) ने पसंद किया कि इमाम केवल वही चीजें अतिरिक्त उपहार (नफ़्ल) के रूप में दे जो दिखाई देती हैं, जैसे पगड़ी, घोड़ा और तलवार। कुछ विद्वानों ने इमाम को सोना, चांदी, मोती और ऐसी अन्य चीजों को अतिरिक्त उपहार के रूप में देने से मना किया। उनमें से कुछ ने कहा: "अतिरिक्त उपहार (नफ़्ल) हर चीज़(4) से जायज़ है।" और यही सही है; उमर(5) के कथन और आयत की मंशा के कारण। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

---

(1) अबू उबैद ने अल-अमवाल (156) में इसे उद्धृत किया है। (2) (द), (ज़) और (म) में: "दिशा", और जो प्रमाणित है वह (ख) और (ज़) से है, जो स्रोतों के अनुकूल है। यह चर्चा अबू उबैद की अल-

अमवाल पृष्ठ 322, अल-तमहीद 14/56 और अल-इस्तिधकार 14/107-108 में है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/498. (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/499. (5) पहले उल्लेख किया जा चुका है।

اور فلاں فلاں، تو اس کے لیے اتنا اتنا ہے"۔ چنانچہ نوجوانوں نے جلدی کی اور بزرگ جھنڈوں کے ساتھ ثابت قدم رہے۔ جب انہیں فتح نصیب ہوئی تو نوجوان وہ مانگنے آئے جو ان کے لیے مقرر کیا گیا تھا۔ بزرگوں نے ان سے کہا: "تم اسے ہمارے بغیر نہیں لے جا سکتے، کیونکہ ہم تمہارے لیے پشت پناہ تھے"۔ تب اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: {اور اپنے باہمی معاملات درست کرو}۔ اس کا ذکر اسماعیل بن اسحاق نے بھی کیا ہے۔ عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے جریر بن عبداللہ البجلی سے کہا جب وہ اپنی قوم کے ساتھ شام جانے کے ارادے سے ان کے پاس آئے: "کیا تم اس بات پر راضی ہو کہ کوفہ چلے جاؤ اور تمہیں ہر زمین اور قیدیوں(1) میں سے پانچویں حصے (خمس) کے بعد تہائی حصہ ملے؟" اہل شام کے فقہاء کی ایک جماعت نے یہی قول اپنایا ہے: اوزاعی، مکحول، ابن حیوہ اور دیگر۔ ان کی رائے تھی کہ خمس پوری غنیمت میں سے ہے، اور نفل (اضافی انعام) خمس کے بعد دیا جاتا ہے، پھر غنیمت لشکر والوں کے درمیان تقسیم کی جاتی ہے۔ اسحاق، احمد اور ابو عبید کا بھی یہی قول ہے۔ ابو عبید نے کہا: "آج لوگوں کا اس پر عمل ہے کہ کل(2) غنیمت میں سے کوئی نفل نہیں دیا جائے گا جب تک کہ اس کا خمس نہ نکال لیا جائے"۔ امام مالک نے فرمایا: "امام کے لیے یہ کہنا جائز نہیں ہے کہ کسی سریہ (لشکر) سے کہے: 'جو تم حاصل کرو گے اس کا تہائی تمہارا ہے'"۔ سحنون نے کہا: "ان کی مراد آغاز سے ہے۔ لیکن اگر ایسا ہو چکا ہے تو وہ نافذ رہے گا، اور باقی میں ان کا حصہ ہوگا"۔ سحنون نے کہا: "اگر امام کسی سریہ سے کہے کہ 'جو تم حاصل کرو گے اس میں تم پر کوئی خمس نہیں ہے' تو یہ جائز نہیں ہے۔ اگر ایسا ہو چکا ہو تو میں اسے واپس کر دوں گا؛ کیونکہ یہ ایک شاذ (غیر معمولی) حکم ہے جو نہ جائز ہے اور نہ ہی نافذ العمل(3)"۔ چھٹی بات: امام مالک

رحمہ اللہ نے پسند کیا کہ امام نفل میں صرف وہی چیز دے جو ظاہر ہو، جیسے عمامہ، گھوڑا اور تلوار۔ بعض علماء نے امام کو سونا، چاندی، موتی اور اس جیسی اشیاء نفل میں دینے سے منع کیا ہے۔ بعض نے کہا: "نفل ہر چیز(4) میں سے جائز ہے"۔ اور یہی صحیح ہے؛ کیونکہ حضرت عمر(5) کا قول اور آیت کا تقاضا یہی ہے۔ واللہ اعلم۔

---

(1) اسے ابو عبید نے الاموال (156) میں روایت کیا ہے۔ (2) نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں لفظ "جهة" ہے، اور جو متن میں ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے جو کہ اصل مآخذ کے مطابق ہے۔ یہ بحث ابو عبید کی الاموال صفحہ 322، التمهید 14/56 اور الاستذکار 14/107-108 میں ہے۔ (3) المحرر الوجیز 498/2. (4) المحرر الوجیز 499/2. (5) اس کا ذکر ابھی پہلے گزر چکا ہے۔

Seventh: Allah the Almighty's saying: {So fear Allah and amend that which is between you} is a command for piety and reconciliation, meaning: stay united upon the command of Allah in supplication: O Allah, amend what is between us, meaning: the condition through which unity occurs (1). This indicates an explicit statement that a disagreement had broken out between them, or that souls had inclined towards mutual resentment; as is explicitly stated in the Hadith (2).

The meaning of piety (Taqwa) has been previously mentioned (3), meaning: fear Allah in your words and actions, and amend what is between you. {And obey Allah and His Messenger} regarding spoils of war and other matters (4). {if you are believers} meaning: the path of the believer is to comply with what we have mentioned. It was said: "if" (in) means "when" (idha).

Allah the Almighty's saying: {The believers are only those who, when Allah is mentioned, their hearts become fearful, and when His verses are recited to them, it increases them in faith; and upon their Lord they rely (2) Those who establish prayer, and from what We have provided them, they spend (3) Those are the believers, truly. For them are degrees [of high position] with their Lord and forgiveness and noble provision (4)}.

Allah the Almighty's saying: {The believers are only those who, when Allah is mentioned, their hearts become fearful, and when His verses are recited to them, it increases them in faith; and upon their Lord they rely}.

There are three issues in it: First: The scholars said: This verse is an incitement to adhere to the obedience of the Messenger ﷺ in what he commanded regarding the division of that booty (5).

Al-Wajal (وَجَل): means fear. Regarding its future tense (present tense form), there are four linguistic variations: wajila yawjalu, yaajalu, yayjalu, and yiijalu, as reported by Sibawayh (6). The infinitive (Masdar) is wajalun, jallan, and mawjalu - with fatha - and this is mawjilu - with kasra.

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/175. (2) Refers to the Hadith of 'Ubadah ibn al-Samit mentioned in the first issue. Similar wording is in al-Mufhim 3/537. (3) 1/248. (4) In (m): and the like. (5) Al-Wasit 2/444. (6) Al-Kitab 4/111-112, and the author quoted him via I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/175.

448 सूरह अल-अनफाल: आयतें 1 - 4

सातवीं: अल्लाह तआला का फ़रमान: {अतः अल्लाह का डर रखो और अपने आपसी संबंधों को सुधारो} यह तक़वा (परहेज़गारी) और सुधार का आदेश है, यानी: अल्लाह के आदेश पर दुआ में एकजुट रहो: ऐ अल्लाह, हमारे आपसी संबंधों को सुधार दे, यानी: वह स्थिति जिसके द्वारा एकता होती है (1)। यह इस बात का स्पष्ट संकेत है कि उनके बीच मतभेद पैदा हो गया था, या मन आपसी द्वेष की ओर झुक गए थे; जैसा कि हदीस में स्पष्ट रूप से उल्लेख किया गया है (2)।

तक़वा का अर्थ पहले बताया जा चुका है (3), यानी: अपनी बातों और कामों में अल्लाह से डरो, और अपने आपसी संबंधों को सुधारो। {और अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञा का पालन करो} युद्ध के माल (गनीमत) और अन्य मामलों में (4)। {यदि तुम मोमिन हो} यानी: मोमिन का रास्ता वही है जो हमने ज़िक्र किया है उसका पालन करना। कहा गया है: "इन" (अगर) का अर्थ "इज़" (जब) है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {ईमान वाले तो वही हैं कि जब अल्लाह का ज़िक्र किया जाता है, तो उनके दिल दहल जाते हैं और जब उनके सामने उसकी आयतें पढ़ी जाती हैं, तो वे उनके ईमान को और बढ़ा देती हैं और वे अपने रब पर भरोसा रखते हैं (2) जो नमाज़ क़ायम करते हैं और जो कुछ हमने उन्हें दिया है, उसमें से ख़र्च करते हैं (3) वही सच्चे मोमिन हैं। उनके लिए उनके रब के पास ऊँचे दर्जे, क्षमा और सम्मानजनक आजीविका है (4)}।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {ईमान वाले तो वही हैं कि जब अल्लाह का ज़िक्र किया जाता है, तो उनके दिल दहल जाते हैं और जब उनके सामने उसकी आयतें पढ़ी जाती हैं, तो वे उनके ईमान को और बढ़ा देती हैं और वे अपने रब पर भरोसा रखते हैं}।

इसमें तीन मसले (विषय) हैं: पहला: विद्वानों ने कहा: यह आयत रसूल ﷺ की उस आज्ञा के पालन के लिए प्रोत्साहित करती है जो उन्होंने उस गनीमत (युद्ध के माल) के बँटवारे के बारे में दी थी (5)।

अल-वजल (وَجَل): का अर्थ है डर। इसके वर्तमान काल (मुस्तक़बिल) में चार भाषाई रूप हैं: वजिला यौजलु, याजलु, यैजलु, और यीजलु, जिसे सिबवैह ने उल्लेख किया है (6)। इसका स्रोत (मस्दर) वजलुन, जलन और मौजलन - ज़बर के साथ - है, और यह मौजिलु - ज़ेर के साथ - है।

---

(1) एराब अल-क़ुरआन लिल-नह़्हास 2/175. (2) यानी उबादा बिन सामित की हदीस जो पहले मसले में गुज़र चुकी है। इसी तरह की बात अल-मुफहिम 3/537 में है। (3) 1/248. (4) (म) में: और

इसके समान। (5) अल-वसीत 2/444. (6) अल-किताब 4/111-112, और लेखक ने इसे एराब अल-क़ुरआन लिल-नह़्ह़ास 2/175 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है।

٤٤٨ سورة الانفال: آیات ١ - ۴

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ﴾ (پس اللہ سے ڈرو اور اپنے باہمی تعلقات کو درست کرو) یہ تقویٰ اور اصلاح کا حکم ہے، یعنی: اللہ کے حکم پر دعا میں اکٹھے رہو: اے اللہ، ہمارے باہمی تعلقات کو درست کر دے، یعنی: وہ حالت جس سے اتحاد پیدا ہوتا ہے (١)۔ یہ اس بات کی صراحت کرتا ہے کہ ان کے درمیان اختلاف پیدا ہو گیا تھا، یا دل باہمی رنجش کی طرف مائل ہو گئے تھے؛ جیسا کہ حدیث میں صراحت کے ساتھ مذکور ہے (٢)۔

تقویٰ کا معنی پہلے گزر چکا ہے (٣)، یعنی: اپنے قول و فعل میں اللہ سے ڈرو، اور اپنے باہمی تعلقات کی اصلاح کرو۔ ﴿وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ﴾ (اور اللہ اور اس کے رسول کی اطاعت کرو) مالِ غنیمت اور دیگر امور میں (۴)۔ ﴿إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ﴾ (اگر تم مومن ہو) یعنی: مومن کا طریقہ یہ ہے کہ وہ ان باتوں کی تعمیل کرے جو ہم نے ذکر کی ہیں۔ اور کہا گیا ہے کہ "اِن" (اگر) یہاں "اِذ" (جب) کے معنی میں ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ (٢) الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ (٣) أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا ۚ لَّهُمْ دَرَجَاتٌ عِندَ رَبِّهِمْ وَمَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ (٤)﴾ (مومن تو وہی ہیں کہ جب اللہ کا ذکر کیا جاتا ہے تو ان کے دل ڈر جاتے ہیں اور جب ان پر اس کی آیتیں پڑھی جاتی ہیں تو وہ ان کے ایمان کو اور بڑھا دیتی ہیں اور وہ اپنے رب ہی پر بھروسہ رکھتے ہیں (٢) جو نماز قائم کرتے ہیں اور جو کچھ ہم نے انہیں دیا ہے اس میں سے خرچ کرتے ہیں (٣) یہی سچے مومن ہیں۔ ان کے لیے ان کے رب کے پاس بڑے درجے، مغفرت اور عزت والی روزی ہے (۴))۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ﴾۔

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: علماء نے کہا: یہ آیت رسول اللہ ﷺ کی اس اطاعت پر ابھارتی ہے جس کا انہوں نے اس مالِ غنیمت کی تقسیم کے بارے میں حکم دیا تھا (۵)۔

اور الوَجَلُ کا معنی ہے: خوف۔ اس کے مستقبل (فعل مضارع) میں چار لغات ہیں: وَجِلَ يَوْجَلُ، يَاجَلُ، يَيْجَلُ اور يِيْجَلُ، اسے سیبویہ نے نقل کیا ہے (۶)۔ اور مصدر وَجَلٌ، جَلًا اور مَوْجَلًا - فتح (زبر) کے ساتھ ہے - اور یہ مَوْجِلُهُ - کسرہ (زیر) کے ساتھ ہے۔

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۱۷۵ . (۲) یعنی حضرت عبادہ بن صامت کی حدیث جو پہلے مسئلہ میں گزر چکی ہے۔ اور اسی طرح کی کلام المفہم ۳/ ۵۳۷ میں ہے۔ (۳) ۱/ ۲۴۸ . (۴) (م) کے نسخے میں: ونحوها (اور اس کی مانند) ہے۔ (۵) الوسیط ۲/ ۴۴۴۔ (۶) الکتاب ۴/ ۱۱۱ - ۱۱۲ ، اور مصنف نے اسے إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۱۷۵ کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔

...for the position and the noun. Whoever says: "yaajal" in the future [tense], has made the 'waw' an 'alif' due to the 'fatha' before it. The language of the Quran uses the 'waw': {They said: "Do not fear"} [Al-Hijr: 53].

Whoever says: "yeejal" with a 'kasra' on the 'ya'; it is according to the dialect of Bani Asad, for they say: "ana eejal" (I fear), "nahnu neejal" (we fear), and "anta teejal" (you fear); all with a 'kasra'. Whoever says: "yayjal" built it on this dialect, but he put a 'fatha' on the 'ya' as they put a 'fatha' in "ya'lam" (he knows), and the 'ya' was not given a 'kasra' in "ya'lam" because they found the 'kasra' on 'ya' to be heavy. It was given a 'kasra' in "yeejal" to strengthen one 'ya' with the other. The imperative from it is "eejal", where the 'waw' became a 'ya' because of the 'kasra' before it. And you say: "I am indeed fearful (awjal) of him" (1). And it is not said for the feminine: "wajlaa", but "wajilah".

Sufyan narrated from al-Suddi regarding the saying of the Exalted: {Those who, when Allah is mentioned, their hearts tremble} - he said: When a person intends to commit an injustice and it is said to him: "Fear Allah," he desists and his heart trembles (2).

Second: Allah the Almighty described the believers in this verse with fear and trembling upon His mention. This is due to the strength of their faith and their mindfulness of their Lord, as if they are before Him. A similar verse to this is: {And give good tidings to the humble. Those who, when Allah is mentioned, their hearts tremble} [Al-Hajj: 34-35]. And He said: {and their hearts find satisfaction in the remembrance of Allah} [Ar-Ra'd: 28]. This refers to the perfection of knowledge and the confidence of the heart.

Trembling (al-wajal) is the fear of Allah's punishment; so there is no contradiction. Allah has combined the two meanings in His saying: {Allah has sent down the best statement: a consistent Book wherein is reiteration. The skins shiver therefrom of those who fear their Lord; then their skins and their hearts relax at the remembrance of Allah} [Az-Zumar: 23]. That is: their souls find tranquility in terms of certainty in Allah, even though they fear Allah (3).

This is the state of those who know Allah, fearing His might and punishment; not as the ignorant ones do.

---

(1) Thus in al-Sihah (W-J-L), and the speech is from it, and in al-Lisan: And you say of it: I am indeed fearful. (2) Reported by al-Tabari 29/11, and al-Bayhaqi in al-Shu'ab (737). (3) Tafsir al-Razi 118/15.

...स्थान और संज्ञा के लिए। जिसने कहा: भविष्य में 'याजल' (yaajal); उसने अपने से पहले की 'फतहा' के कारण 'वाव' को 'अलिफ' बना दिया। कुरान की भाषा 'वाव' के साथ है: {उन्होंने कहा: "डरो मत"} [अल-हिज्र: 53]।

और जिसने 'या' पर 'कसरा' के साथ "यीजल" (yeejal) कहा; तो यह बनी असद की भाषा के अनुसार है, क्योंकि वे कहते हैं: "अना ईजल" (मैं डरता हूँ), "नहनु नीजल" (हम डरते हैं), और "अंता तीजल" (तुम डरते हो); सब 'कसरा' के साथ। और जिसने "यैजल" (yayjal) कहा, उसने इसे इसी भाषा पर बनाया, लेकिन उसने 'या' पर 'फतहा' लगाया जैसा कि उन्होंने "यलम" (वह जानता है) में 'फतहा' लगाया, और "यलम" में 'या' पर 'कसरा' नहीं लगाया गया क्योंकि उन्हें 'या' पर 'कसरा' भारी लगा। और "यीजल" में इसे 'कसरा' दिया गया ताकि एक 'या' को दूसरे से मजबूती मिले। इसका आज्ञावाचक शब्द "ईजल" (eejal) है, जहाँ पहले 'कसरा' होने के कारण 'वाव' 'या' बन गया। और आप कहते हैं: "मैं वास्तव में उससे डरा हुआ (अवजल) हूँ" (1)। और स्त्रीलिंग के लिए "वजला" नहीं कहा जाता, बल्कि "वजिला" कहा जाता है।

सुफ़यान ने सुद्दी से अल्लाह के इस कथन के बारे में रिवायत की: {वे लोग कि जब अल्लाह का ज़िक्र किया जाता है, तो उनके दिल कांप उठते हैं} - उन्होंने कहा: जब कोई व्यक्ति किसी पर ज़ुल्म करने का इरादा करता है और उससे कहा जाता है: "अल्लाह से डरो," तो वह रुक जाता है और उसका दिल कांप उठता है (2)।

दूसरा: अल्लाह तआला ने इस आयत में मोमिनों का वर्णन अल्लाह के ज़िक्र के समय डर और घबराहट के साथ किया है। यह उनके ईमान की ताकत और उनके रब के प्रति उनकी जागरूकता के कारण है, जैसे कि वे उसके सामने हों। इस आयत के समान दूसरी आयत है: {और विनम्र लोगों को खुशखबरी दे दो। वे लोग कि जब अल्लाह का ज़िक्र किया जाता है, तो उनके दिल कांप उठते हैं} [अल-हज्ज: 34-35]। और उसने कहा: {और उनके दिलों को अल्लाह के ज़िक्र से सुकून मिलता है} [अर-राअद: 28]। यह ज्ञान की पूर्णता और हृदय के विश्वास की ओर लौटता है।

'अल-वजल' (कांपना) अल्लाह के अज़ाब का डर है; इसलिए कोई विरोधाभास नहीं है। अल्लाह ने अपने इस कथन में दोनों अर्थों को एक साथ कर दिया है: {अल्लाह ने बेहतरीन कलाम नाज़िल किया है, एक ऐसी किताब जो आपस में मिलती-जुलती और बार-बार दोहराई जाने वाली है, जिससे उन

लोगों के रोंगटे खड़े हो जाते हैं जो अपने रब से डरते हैं, फिर उनकी खालें और उनके दिल अल्लाह के ज़िक्र की ओर नरम हो जाते हैं} [अज़-ज़ुमर: 23]। यानी: अल्लाह के प्रति यकीन के मामले में उनकी रूह को सुकून मिलता है, भले ही वे अल्लाह से डरते हों (3)।

तो यह अल्लाह को जानने वालों, उसकी पकड़ और सज़ा से डरने वालों की स्थिति है; वैसा नहीं जैसा जाहिल लोग करते हैं।

---

(1) ऐसा ही अल-सिहाह (व-ज-ल) में है, और कथन उसी से है, और अल-लिसान में है: और आप इससे कहते हैं: मैं वाकई डरा हुआ हूँ। (2) इसे अल-तबरी 29/11 और अल-बैहकी ने अल-शुअ़ब (737) में उद्धृत किया है। (3) तफ़सीर अल-राज़ी 118/15।

...مقام اور اسم کے لیے۔ پس جس نے کہا: مستقبل میں 'یاجل'؛ اس نے واؤ کو اس سے پہلے والے حرف کی فتحہ کی وجہ سے الف بنا دیا۔ اور قرآن کی لغت واؤ کے ساتھ ہے ﴿قَالُوا لَا تَوْجَلْ﴾ [الحجر: ۵۳]۔

اور جس نے یاء کے کسرہ کے ساتھ «یِیْجَل» کہا؛ تو یہ بنی اسد کی لغت پر ہے، کیونکہ وہ کہتے ہیں: أنا إِیْجَلُ (میں ڈرتا ہوں)، ونحن نِیْجَل (ہم ڈرتے ہیں)، اور أنت تِیْجَل (تم ڈرتے ہو)؛ سب کسرہ کے ساتھ۔ اور جس نے «یَیْجَلُ» کہا اس نے اسے اسی لغت پر مبنی کیا، لیکن اس نے یاء پر فتحہ دیا جیسا کہ انہوں نے «یَعلم» میں فتحہ دیا، اور «یَعلم» میں یاء پر کسرہ اس لیے نہیں دیا گیا کہ یاء پر کسرہ ان کے نزدیک بوجھل تھا۔ اور «یِیْجَل» میں کسرہ اس لیے دیا گیا تاکہ ایک یاء کو دوسری سے تقویت ملے۔ اور اس کا فعلِ امر «إِیجَلْ» ہے، اس سے پہلے کسرہ کی وجہ سے واؤ یاء بن گئی۔ اور آپ کہتے ہیں: «إِنّي منه لأَوْجَل» (بے شک میں اس سے ڈرا ہوا ہوں) (۱)۔ اور مؤنث کے لیے «وَجْلاء» نہیں کہا جاتا، بلکہ «وَجِلَة» کہا جاتا ہے۔

سفیان نے سدی سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں روایت کیا: ﴿الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ﴾ (وہ لوگ کہ جب اللہ کا ذکر کیا جاتا ہے تو ان کے دل ڈر جاتے ہیں) - انہوں نے کہا: جب انسان کسی پر ظلم کرنے کا ارادہ کرتا ہے اور اس سے کہا جاتا ہے: "اللہ سے ڈرو"، تو وہ رک جاتا ہے اور اس کا دل ڈر جاتا ہے (۲)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ نے اس آیت میں مومنین کا وصف اللہ کے ذکر کے وقت خوف اور وجل (ڈر) سے بیان کیا ہے۔ یہ ان کے ایمان کی قوت اور اپنے رب کے لحاظ کی وجہ سے ہے، گویا وہ اس کے سامنے ہیں۔ اور اس آیت کی نظیر یہ ہے: ﴿وَبَشِّرِ الْمُخْبِتِينَ . الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ﴾

[الحج: ۳۴-۳۵]۔ اور فرمایا: ﴿وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُم بِذِكْرِ اللَّهِ﴾ [الرعد: ۲۸]۔ پس یہ کمالِ معرفت اور قلب کے اعتماد کی طرف لوٹتا ہے۔

اور 'الوجل' (ڈر) اللہ کے عذاب سے خوفزدہ ہونا ہے؛ پس کوئی تضاد نہیں ہے۔ اور اللہ نے اپنے اس قول میں دونوں معانی کو جمع کر دیا ہے: ﴿اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُّتَشَبِهًا مَّثَانِيَ تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ﴾ [الزمر: ۲۳]۔ یعنی: ان کے نفوس اللہ پر یقین کے حوالے سے سکون پاتے ہیں اگرچہ وہ اللہ سے ڈرتے بھی ہوں (۳)۔

پس یہ اللہ کی پہچان رکھنے والوں، اس کی گرفت اور سزا سے ڈرنے والوں کی حالت ہے؛ نہ کہ جیسا جاہل لوگ کرتے ہیں۔

---

(۱) الصِّحاح (وجل) میں اسی طرح ہے، اور یہ کلام اسی سے ہے، اور اللسان میں ہے: اور تم اس سے کہتے ہو: میں یقیناً ڈرا ہوا ہوں۔ (۲) اسے طبری ۲۹/۱۱ اور بیہقی نے الشعب (۷۳۷) میں روایت کیا ہے۔ (۳) تفسیر رازی ۱۱۸/۱۵۔

The common people and the innovative rabble (1) [indulge in] shouting and roaring, and in braying that resembles the braying of donkeys. It is said to one who practices such things and claims that it is [spiritual] ecstasy and humility: You have not reached a state equal to that of the Messenger ﷺ nor that of his companions in the knowledge of Allah, fear of Him, and glorification of His majesty. Despite that, their state during sermons was understanding from Allah and crying out of fear of Allah. Similarly (2), Allah described the states of those with knowledge when hearing His mention and the recitation of His book, saying: "And when they hear what has been revealed to the Messenger, you see their eyes overflowing with tears because of what they have recognized of the truth. They say, 'Our Lord, we have believed, so register us among the witnesses.'" [Al-Ma'idah: 83]. This is a description of their state and a narration of their speech.

Whoever is not like that is not on their guidance, nor on their path. So whoever follows an example, let him follow theirs. And whoever adopts the behavior of the insane and the frivolous (3); he is in the basest of states. And insanity has many forms.

Muslim narrated from Anas bin Malik that people questioned the Prophet ﷺ until they pressured him with questions. So he came out one day, climbed the pulpit, and said: "Ask me; you will not ask me about anything except that I will explain it to you as long as I am in this standing of mine." When the people heard that, they became silent and feared that something [imminent] was about to happen. Anas said: I began to look right and left, and every person had his head wrapped in his garment, crying. And he mentioned the hadith (4).

At-Tirmidhi (5) narrated - and authenticated it - from Al-Irbad bin Sariyah, who said: The Messenger of Allah ﷺ gave us an eloquent sermon from which eyes shed tears and hearts trembled. [End of] Hadith. He did not say: we screamed, nor did we dance, nor did we frolic (6), nor did we stand up.

---

(1) Meaning: the lowest of people. As-Sahah (Tagham). (2) In (Kh), (D), and (M): "And for that," and what is established is from (Z) and (Za), which corresponds to Al-Mufhim 6/160, and the speech is from it. (3) In (D), (Z), and (M): insanity, and what is established is from (Kh) and (Za), which corresponds to Al-Mufhim. (4) Sahih Muslim (2359): (137), and what is between brackets is from it, and it is in Ahmad (12820), and

Al-Bukhari (6362). His saying: "Ahfawhu," meaning: they persisted with him. And his saying: "Arammu," meaning: they fell silent. Al-Mufhim 6/158-159. (5) In his Sunan (2676), and it is in Ahmad (17142), and previously on p. 118 of this volume. (6) Al-Zafn: dancing. As-Sahah (Zafan).

आम लोग और नवाचारी नीच लोग (1) चिल्लाने और दहाड़ने, और गधों की रेंकने जैसी आवाज़ों में [मग्न रहते हैं]। जो व्यक्ति ऐसा करता है और दावा करता है कि यह [आध्यात्मिक] परमानंद और विनम्रता है, उससे कहा जाता है: आप अल्लाह के ज्ञान, उसके भय और उसकी महिमा के महिमामंडन में न तो रसूल ﷺ और न ही उनके साथियों की स्थिति के बराबर पहुँचे हैं। इसके बावजूद, उपदेशों के दौरान उनकी स्थिति अल्लाह की समझ और अल्लाह के डर से रोने की थी। इसी प्रकार (2), अल्लाह ने उनके उल्लेख को सुनने और उसकी पुस्तक के पाठ के समय ज्ञान रखने वालों की स्थितियों का वर्णन किया, और कहा: "और जब वे सुनते हैं जो रसूल की ओर अवतरित हुआ है, तो आप उनकी आँखों को आँसुओं से छलकता हुआ देखते हैं क्योंकि उन्होंने सत्य को पहचान लिया है। वे कहते हैं, 'हे हमारे रब, हम ईमान ले आए, अतः हमें गवाहों के साथ लिख ले'।" [अल-माइदा: 83]। यह उनकी स्थिति का वर्णन और उनके कथन का वर्णन है।

जो ऐसा नहीं है, वह न उनके मार्गदर्शन पर है और न ही उनके मार्ग पर। इसलिए जो किसी का अनुसरण करे, उसे उनका अनुसरण करना चाहिए। और जो पागलों और मूर्खों (3) की तरह व्यवहार करता है, वह सबसे नीच स्थिति में है। और पागलपन के कई रूप होते हैं।

मुस्लिम ने अनस बिन मालिक से रिवायत की है कि लोगों ने पैगंबर ﷺ से इतने सवाल पूछे कि उन्होंने उन्हें सवालों से परेशान कर दिया। तो वह एक दिन बाहर आए, मिम्बर पर चढ़े और कहा: "मुझसे पूछो; तुम मुझसे किसी भी चीज़ के बारे में नहीं पूछोगे, सिवाय इसके कि जब तक मैं अपने इस स्थान पर हूँ, मैं तुम्हें उसे स्पष्ट कर दूँगा।" जब लोगों ने यह सुना, तो वे खामोश हो गए और डर गए कि कहीं कोई बात [सामने] न आ गई हो। अनस ने कहा: मैं दाएं और बाएं देखने लगा; तो हर व्यक्ति अपना सिर कपड़े में लपेटे रो रहा था। और उन्होंने हदीस (4) का उल्लेख किया।

तिरमिज़ी (5) ने - और इसे सही ठहराया है - इरबाज़ बिन सारिया से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने हमें एक प्रभावशाली उपदेश दिया जिससे आँखें भर आईं और दिल कांप गए। [हदीस का अंत]। उन्होंने यह नहीं कहा: हम चिल्लाए, न ही हम नाचे, न ही हमने थिरकना (6) शुरू किया, और न ही हम खड़े हुए।

---

(1) अर्थात: नीच लोग। अल-सिहह (तघम)। (2) (ख), (द) और (म) में: "और उसके लिए," और (ज़) और (ज़) से जो स्थापित है, वह अल-मुफ़हिम 6/160 के अनुरूप है, और बात उसी से है। (3) (द),

(ज़) और (म) में: पागलपन, और जो (ख) और (ज़) से स्थापित है वह अल-मुफ़हिम के अनुरूप है। (4) सहीह मुस्लिम (2359): (137), और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है, और यह अहमद (12820), और अल-बुखारी (6362) में है। उनका कहना: "अहफौहु," अर्थात: उन्होंने उन पर ज़ोर दिया। और उनका कहना: "अरम्मू," अर्थात: वे चुप हो गए। अल-मुफ़हिम 6/158 - 159। (5) उनकी सुनन (2676) में, और यह अहमद (17142) में है, और इस खंड के पृष्ठ 118 पर पहले आ चुका है। (6) अल-ज़फ़्न: नाचना। अल-सिहह (ज़फ़न)।

عام لوگ اور بدعتی کمینے (1) چیخنے چلانے اور دھاڑنے، اور گدھوں کی ہینگنے جیسی آوازیں نکالنے میں [مصروف رہتے ہیں]۔ چنانچہ جو شخص ایسا کرتا ہے اور یہ دعویٰ کرتا ہے کہ یہ وجد اور خشوع ہے، اس سے کہا جاتا ہے: تم اللہ کی معرفت، اس کے خوف، اور اس کی جلالت کی تعظیم میں نہ تو رسول ﷺ کے حال تک پہنچے ہو اور نہ ہی ان کے صحابہ کے حال تک؛ اس کے باوجود، وعظ کے وقت ان کا حال اللہ کی طرف سے سمجھنا اور اللہ کے خوف سے رونا ہوتا تھا۔ اسی طرح (2) اللہ نے ذکر سننے اور اس کی کتاب کی تلاوت کے وقت اہل معرفت کے احوال بیان کیے، تو فرمایا: ﴿وَإِذَا سَمِعُوا مَا أُنزِلَ إِلَى الرَّسُولِ تَرَىٰ أَعْيُنَهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ يَقُولُونَ رَبَّنَا آمَنَّا فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ﴾ [المائدة: 83]۔ پس یہ ان کے حال کا وصف اور ان کے قول کی حکایت ہے۔

اور جو ایسا نہیں ہے، وہ نہ ان کی ہدایت پر ہے اور نہ ان کے طریقے پر۔ پس جسے پیروی کرنی ہو وہ ان کی پیروی کرے، اور جو دیوانوں اور لایعنی لوگوں (3) جیسے احوال اختیار کرتا ہے؛ تو وہ پست ترین حال میں ہے۔ اور جنون کے کئی فنون (طریقے) ہیں۔

مسلم نے انس بن مالک سے روایت کی ہے کہ لوگوں نے نبی ﷺ سے سوالات کیے یہاں تک کہ انہیں سوالوں سے تنگ کر دیا، تو آپ ایک دن نکلے اور منبر پر تشریف لائے اور فرمایا: "مجھ سے پوچھو، تم مجھ سے کسی بھی چیز کے بارے میں نہیں پوچھو گے مگر میں تمہارے لیے اسے واضح کر دوں گا جب تک میں اپنے اس مقام پر ہوں۔" جب لوگوں نے یہ سنا تو وہ خاموش ہو گئے اور ڈر گئے کہ شاید کوئی معاملہ پیش آ گیا ہے۔ انس نے کہا: میں دائیں بائیں دیکھنے لگا؛ تو ہر انسان اپنا سر اپنے کپڑے میں لپیٹے رو رہا تھا۔ اور حدیث (4) ذکر کی۔

اور ترمذی (5) نے روایت کی - اور اسے صحیح قرار دیا - عرباض بن ساریہ سے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے ہمیں ایک بلیغ وعظ فرمایا جس سے آنکھیں اشکبار ہو گئیں اور دل دہل گئے۔

حدیث۔ اور آپ نے یہ نہیں کہا: ہم چیخے، نہ ہم رقص کیا، نہ ہم نے تالیاں بجائیں (6)، اور نہ ہم کھڑے ہوئے۔

---

(1) یعنی: گھٹیا لوگ۔ الصحاح (طغم)۔ (2) (خ)، (د) اور (م) میں: "ولذلک" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ز) اور (ظ) سے ہے، جو "المفہم" 6/160 کے مطابق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (3) (د)، (ز) اور (م) میں: "الجنون" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے جو "المفہم" کے مطابق ہے۔ (4) صحیح مسلم (2359): (137)، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے، اور یہ احمد (12820)، اور بخاری (6362) میں ہے۔ ان کا قول: "أحفَوْہ"، یعنی: انہوں نے اصرار کیا۔ اور ان کا قول: "أرَمُّوا"، یعنی: وہ خاموش ہو گئے۔ المفہم 6/158 - 159۔ (5) اپنی سنن (2676) میں، اور یہ احمد (17142) کے ہاں ہے، اور اس جزو کے ص 118 پر گزر چکا ہے۔ (6) الزَّفْنُ: رقص کرنا۔ الصحاح (زفن)۔

Page 451 Surah Al-Anfal, Verses 2 - 4

Third: His Almighty's saying: {And when His verses are recited to them, they increase them in faith} meaning: in confirmation. For the faith of this hour is an increase over yesterday's faith. Whoever confirms a second and third time, it is an increase in confirmation relative to what preceded (1).

It was also said: It is the increase of the chest's expansion due to the abundance of verses and evidence, and this meaning has already passed in "Al Imran" (2).

{And upon their Lord they rely} the meaning of reliance (Tawakkul) has also preceded in "Al Imran" (3).

{Those who establish prayer and spend from what We have provided them} has preceded at the beginning of Surah Al-Baqarah (4).

{Those are the believers in truth} meaning: those whose outward and inward are equal in faith. This indicates that for every truth there is a reality, and peace and blessings be upon him [the Prophet] said to Harithah (5): "For every truth there is a reality, so what is the reality of your faith?" [the rest of] the Hadith (6).

A man asked Al-Hasan, saying: O Abu Sa’id, are you a believer? He said to him: Faith is of two types: if you are asking me about faith in Allah, His angels, His books, His messengers, Paradise, Hell, the Resurrection, and the Reckoning, then I am a believer in that. But if you are asking me about the saying of Allah, Blessed and Exalted be He: {Only...

(1) Al-Wasit by Al-Wahidi 2/444, and Zad al-Masir 3/320. (2) 5 / 423 - 426. (3) 5 / 290 - 291. (4) 1 / 253. (5) He is Al-Harith bin Malik Al-Ansari. Al-Dhahabi said in Al-Tajrid 1/108: It was said: He is Harithah Al-Ansari, of whom it was narrated that the Prophet (peace and blessings be upon him) said: "How have you started your morning, O Harith?" See the following comment. (6) Narrated by Al-Tabarani in Al-Kabir (3367), and Al-Bayhaqi in Al-Shu’ab (10591) from the hadith of Al-Harith bin Malik Al-Ansari, the owner of the story, and in its chain of narration is Ibn Lahi’ah, who is weak. Al-Bayhaqi narrated it (10590) from the hadith of Anas, and in its chain of narration is Yusuf bin Atiyyah Al-Basri; Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Isabah 2/174-175: He is very weak, and he quoted Al-Bayhaqi as saying: This is munkar (denied), and Yusuf blundered in it, saying once: Al-Harith, and once: Harithah. Al-Dhahabi mentioned it in Al-Mizan 4/469 and counted it among the munkarat (denied reports) of Yusuf bin

Atiyyah. Ibn al-Mubarak narrated it in Al-Zuhd (314) from Salih bin Mismar. Al-Hafiz Ibn Hajar said: It is mu'dal (perplexing/problematic).

पृष्ठ ४५१ सूरा अल-अनफाल, आयतें २ - ४

तीसरा: अल्लाह तआला का फरमान: {और जब उनके सामने उसकी आयतें पढ़ी जाती हैं, तो वे उनके ईमान में वृद्धि कर देती हैं} अर्थात: तस्दीक (पुष्टि) में। क्योंकि इस घड़ी का ईमान कल के ईमान से अधिक है। जो व्यक्ति दूसरी और तीसरी बार पुष्टि करता है, वह पहले की तुलना में पुष्टि में वृद्धि है (१)।

और कहा गया है: यह आयतों और प्रमाणों की बहुतायत के कारण सीने के खुलने (इनशिराह-ए-सद्र) में वृद्धि है, और यह अर्थ "आल इमरान" (२) में बीत चुका है।

{और वे अपने रब पर भरोसा रखते हैं} तवक्कुल (भरोसे) का अर्थ "आल इमरान" (३) में भी आ चुका है।

{वे जो नमाज़ कायम करते हैं और जो कुछ हमने उन्हें दिया है उसमें से खर्च करते हैं} यह सूरा अल-बकरा (४) के शुरू में आ चुका है।

{यही लोग वास्तव में ईमान वाले हैं} अर्थात: वे जिनका ज़ाहिर (बाहरी) और बातिन (आंतरिक) ईमान में समान हो। यह इस बात का प्रमाण है कि हर सच्चाई की एक वास्तविकता (हकीकत) होती है, और आप (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने हारिथाह (५) से कहा था: "हर सच्चाई की एक हकीकत होती है, तो तुम्हारे ईमान की क्या हकीकत है?" हदीस (६)।

एक व्यक्ति ने हसन (बसरी) से पूछा: हे अबू सईद, क्या आप मोमिन हैं? उन्होंने उससे कहा: ईमान दो प्रकार के होते हैं, यदि तुम मुझसे अल्लाह, उसके फरिश्तों, उसकी किताबों, उसके रसूलों, जन्नत, दोज़ख़, पुनरुत्थान और हिसाब-किताब पर ईमान के बारे में पूछ रहे हो, तो मैं उस पर ईमान रखता हूँ। और यदि तुम मुझसे अल्लाह तबारक व तआला के इस कथन के बारे में पूछ रहे हो: {निस्संदेह...

(१) अल-वाहिदी की अल-वसीत २/४४४, और ज़ाद अल-मसीर ३/३२०। (२) ५ / ४२३ - ४२६। (३) ५ / २९० - २९१। (४) १ / २५३। (५) वह अल-हारिथ बिन मलिक अल-अंसारी हैं, अल-ज़हबी ने अल-तजरीद १/१०८ में कहा: कहा गया है: वह हारिथाह अल-अंसारी हैं जिनके बारे में रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "तुमने सुबह कैसे की ऐ हारिथ?" अगला कमेंट देखें। (६) इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर (३३६७) में और अल-बैहकी ने अल-शुअब (१०५९१) में कहानी के मालिक अल-हारिथ बिन मलिक अल-अंसारी की हदीस से निकाला है, और इसके इसनाद में इब्न

लहिया है, जो कमज़ोर है। अल-बैहकी (१०५९०) ने इसे अनस की हदीस से निकाला है, और इसके इसनाद में यूसुफ बिन अतिया अल-बसरी है; हाफिज़ इब्न हजर ने अल-इसाबा २/१७४-१७५ में कहा है: वह बहुत कमज़ोर है, और अल-बैहकी से उनका यह कथन उद्धृत किया है: यह मुनकर (अस्वीकृत) है, और यूसुफ ने इसमें गड़बड़ी की है, एक बार हारिथ कहा और एक बार हारिथाह। अल-ज़हबी ने इसे अल-मीज़ान ४/४६९ में उल्लेख किया और इसे यूसुफ बिन अतिया की मुनकारात (अस्वीकृत रिपोर्टों) में गिना। इब्न अल-मुबारक ने इसे अल-ज़ुहद (३१४) में सालेह बिन मिस्मार से निकाला है। हाफिज़ इब्न हजर ने कहा: यह मुअदल (पेचीदा) है।

صفحہ ٤٥١ سورۃ الانفال، آیات ٢ - ٤

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا﴾ یعنی: تصدیق میں۔ پس بے شک اس گھڑی کا ایمان کل کے ایمان سے زیادہ ہے، چنانچہ جس نے دوسری اور تیسری بار تصدیق کی، تو وہ گزشتہ کے مقابلے میں تصدیق کی زیادتی ہے (١)۔

اور کہا گیا ہے: یہ آیات اور دلائل کی کثرت کی وجہ سے شرح صدر (سینے کی کشادگی) کی زیادتی ہے، اور یہ معنی "آل عمران" (٢) میں گزر چکا ہے۔

﴿وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ﴾ توکل کا معنی "آل عمران" (٣) میں بھی گزر چکا ہے۔

﴿الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ﴾ یہ سورۃ البقرہ (٤) کے آغاز میں گزر چکا ہے۔

﴿أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا﴾ یعنی: وہ جن کا ظاہر اور باطن ایمان میں برابر ہو گیا ہو۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ ہر حق کی ایک حقیقت ہوتی ہے، اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے حارثہ (٥) سے فرمایا تھا: "بے شک ہر حق کی ایک حقیقت ہوتی ہے، پس تمہارے ایمان کی حقیقت کیا ہے؟" الحدیث (٦)۔

اور ایک شخص نے حسن (بصری) سے پوچھا: اے ابو سعید، کیا آپ مومن ہیں؟ تو انہوں نے اس سے کہا: ایمان دو طرح کے ہیں، پس اگر تم مجھ سے اللہ، اس کے فرشتوں، اس کی کتابوں، اس کے رسولوں، جنت، دوزخ، بعثت اور حساب پر ایمان کے بارے میں پوچھ رہے ہو، تو میں اس پر ایمان رکھتا ہوں۔ اور اگر تم مجھ سے اللہ تبارک و تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں پوچھ رہے ہو: ﴿إِنَّمَا...

(١) الوسیط للواحدی ٢ / ٤٤٤، اور زاد المسیر ٣ / ٣٢٠۔ (٢) ٥ / ٤٢٣ - ٤٢٦۔ (٣) ٥ / ٢٩٠ - ٢٩١۔ (٤) ١ / ٢٥٣۔ (٥) وہ حارث بن مالک انصاری ہیں، ذہبی نے "التجرید" ١ / ١٠٨ میں کہا: کہا گیا ہے: وہ حارثہ انصاری ہیں جن کے بارے میں مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "اے حارث، تم نے صبح کیسے کی؟"۔ اگلا تبصرہ دیکھیں۔ (٦) اسے طبرانی نے "الکبیر" (٣٣٦٧) میں، اور بیہقی نے "الشعب" (١٠٥٩١) میں قصہ کے مالک حارث بن مالک انصاری کی حدیث سے نکالا ہے، اور اس کی سند میں ابن لہیہ ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ اور بیہقی نے (١٠٥٩٠) انس کی حدیث سے نکالا ہے، اور اس کی سند میں یوسف بن عطیہ بصری ہے؛ حافظ ابن حجر نے "الاصابہ" ٢ / ١٧٤-١٧٥ میں کہا ہے: وہ بہت ضعیف ہے، اور بیہقی سے ان کا یہ قول نقل کیا ہے: یہ منکر ہے، اور یوسف نے اس میں گڑبڑ کی ہے، کبھی "حارث" کہا اور کبھی "حارثہ"۔ اور ذہبی نے اسے "المیزان" ٤ / ٤٦٩ میں ذکر کیا اور اسے یوسف بن عطیہ کے منکرات میں شمار کیا۔ اور ابن مبارک نے اسے "الزہد" (٣١٤) میں صالح بن مسمار سے نکالا ہے۔ حافظ ابن حجر نے کہا: یہ معضل ہے۔

Surah Al-Anfal: Verses 2 - 5 / 452

"...[True] believers are those who, when Allah is mentioned, their hearts tremble..." up to the verse "...those are the believers in truth." By Allah, I do not know if I am one of them or not (1).

Abu Bakr al-Wasiti said: Whoever says, "I am truly a believer in Allah," it is said to him: Reality points to oversight, insight, and encompassment; so whoever lacks this, his claim is void.

He means by this what the Sunnis have said: The true believer is the one who is decreed for Paradise. So, whoever does not know that from the secret of His Wisdom, the Almighty, his claim that he is a true believer is incorrect (2).

His saying, the Almighty: {Just as your Lord caused you to go out from your home in truth, and indeed a party of the believers were averse} [8:5].

His saying, the Almighty: {Just as your Lord caused you to go out from your home in truth.} Al-Zajjaj (3) said: The [letter] 'Kaf' [in kama] is in the accusative case; meaning: the spoils (Anfal) are fixed for you just as your Lord brought you out of your house in truth, i.e., like your Lord's bringing you out of your house (4) in truth. The meaning is: Proceed with your order regarding the spoils, and give to whom you wish even if they dislike it; because some of the Sahaba said to the Messenger of Allah (peace be upon him) when he allocated something for everyone who brought a prisoner; he said: most people remain with nothing (5). So the position of 'Kaf' in 'kama' is accusative as we mentioned. Al-Farra also said this (6).

Abu Ubaida said: It is an oath, meaning: By the One who brought you out, so the 'Kaf' has the meaning of 'Waw' [of oath], and 'ma' ...

---

(1) Narrated by Al-Bayhaqi in Al-Shu'ab (76). Al-Hasan is Al-Basri. (2) Al-Risala al-Qushayriyya 1/50. (3) Ma'ani al-Qur'an 2/400. (4) In the copies: "like your Lord brought you out from your house", the confirmed one is from Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj, and the speech is from him. (5) Narrated by Abd al-Razzaq in Al-Musannaf (9483) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), and in its chain is Muhammad bin al-Sa'ib al-Kalbi, who is accused of lying as mentioned by Al-Hafiz Ibn Hajar in Taqrib al-Tahdhib. See the aforementioned hadith of Ibn Abbas on page 446 of this volume. (6) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra 1/403, and I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/176.

सूरह अल-अनफाल: आयत 2 - 5 / 452

"...[सच्चे] मोमिन वे हैं जिनके दिल अल्लाह के ज़िक्र पर कांप उठते हैं..." आयत "...यही लोग सच्चे मोमिन हैं" तक। अल्लाह की कसम, मैं नहीं जानता कि मैं उनमें से हूँ या नहीं (1)।

अबू बक्र अल-वास्ति ने कहा: जो कोई कहता है, "मैं अल्लाह पर वास्तव में विश्वास करने वाला (मोमिन) हूँ", उससे कहा जाता है: वास्तविकता निरीक्षण, अंतर्दृष्टि और व्यापकता की ओर इशारा करती है; इसलिए जो इसमें कमी रखता है, उसका दावा व्यर्थ है।

उनका इससे तात्पर्य वही है जो अहले सुन्नत ने कहा है: सच्चा मोमिन वह है जिसके लिए जन्नत का फैसला हो चुका हो। तो, जिसे अल्लाह तआला की हिकमत के इस भेद का ज्ञान नहीं है, उसका यह दावा कि वह सच्चा मोमिन है, सही नहीं है (2)।

अल्लाह तआला का फरमान: {जैसे आपके रब ने आपको आपके घर से हक़ के साथ निकाला, और मोमिनों का एक समूह नापसंद करने वाला था।} [8:5]

अल्लाह तआला का फरमान: {जैसे आपके रब ने आपको आपके घर से हक़ के साथ निकाला।} अल-ज़ज्जाज (3) ने कहा: [कमा में] 'काफ' का स्थान नसब (accusative) है; यानी: गनीमत का माल (अनफाल) आपके लिए वैसे ही तय है जैसे आपके रब ने आपको हक़ के साथ आपके घर से निकाला था, यानी, आपके रब द्वारा आपको आपके घर से निकालने की तरह (4) हक़ के साथ। इसका अर्थ है: गनीमत के बारे में अपने आदेश पर आगे बढ़ें, और जिसे चाहें दें चाहे वे इसे नापसंद करें; क्योंकि कुछ सहाबा ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से कहा था जब उन्होंने कैदी लाने वाले हर व्यक्ति के लिए कुछ तय किया था; उन्होंने कहा: अधिकांश लोग बिना कुछ पाए रह जाएंगे (5)। तो 'कमा' में 'काफ' का स्थान नसब है जैसा कि हमने उल्लेख किया है। अल-फर्रा ने भी यही कहा (6)।

अबू उबैदा ने कहा: यह एक शपथ (कसम) है, यानी: उसकी कसम जिसने आपको निकाला, तो 'काफ' का अर्थ 'वाव' (शपथ का वाव) जैसा है, और 'मा'...

---

(1) अल-बैहकी द्वारा अल-शुअब (76) में वर्णित। अल-हसन अल-बसरी हैं। (2) अल-रिसाला अल-कुशयरीया 1/50। (3) मआनी अल-कुरान 2/400। (4) प्रतियों में: "जैसे आपके रब ने आपको निकाला...", पुष्ट पाठ अल-ज़ज्जाज की 'मआनी अल-कुरान' से है, और कथन उन्हीं का है। (5) इब्न

अब्बास (रज़ि.) की हदीस से अल-मुसन्नफ (9483) में अब्द अल-रज्जाक द्वारा वर्णित, और इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में मुहम्मद बिन अल-साइब अल-कलबी है, जिस पर झूठ बोलने का आरोप है जैसा कि हाफिज़ इब्न हजर ने तक़रीब अल-तहज़ीब में उल्लेख किया है। इस खंड के पृष्ठ 446 पर इब्न अब्बास की पूर्वोक्त हदीस देखें। (6) अल-फर्रा द्वारा मआनी अल-कुरान 1/403, और अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान 2/176।

سورة الانفال: آیات ۲ - ۵ / ۴۵۲

"... [سچے] مومن وہ ہیں جب اللہ کا ذکر کیا جائے تو ان کے دل دہل جاتے ہیں..." اس آیت تک کہ "...وہی لوگ سچے مومن ہیں"۔ اللہ کی قسم، میں نہیں جانتا کہ میں ان میں سے ہوں یا نہیں(۱)۔

ابوبکر الواسطی نے کہا: جس نے کہا: میں اللہ پر سچا ایمان رکھنے والا ہوں؛ اس سے کہا گیا: حقیقت نگرانی، بصیرت اور احاطہ کی طرف اشارہ کرتی ہے، پس جو ان سے محروم رہا اس کا دعویٰ باطل ہو گیا۔

ان کی اس سے مراد وہی ہے جو اہل سنت نے کہی ہے: کہ حقیقی مومن وہ ہے جس کے لیے جنت کا فیصلہ ہو چکا ہو، پس جسے اللہ تعالیٰ کی حکمت کے اس راز کا علم نہیں، اس کا یہ دعویٰ کہ وہ سچا مومن ہے، درست نہیں(۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿كَمَا أَخْرَجَكَ رَبُّكَ مِنْ بَيْتِكَ بِالْحَقِّ وَإِنَّ فَرِيقًا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ لَكَارِهُونَ﴾ [۸:۵]

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿كَمَا أَخْرَجَكَ رَبُّكَ مِنْ بَيْتِكَ بِالْحَقِّ﴾ زجاج(۳) نے کہا: [کما میں] 'کاف' محلِ نصب میں ہے؛ یعنی: انفال (مالِ غنیمت) تمہارے لیے اسی طرح ثابت ہے جیسے تمہارے رب نے تمہیں تمہارے گھر سے حق کے ساتھ نکالا، یعنی تمہارے رب کا تمہیں تمہارے گھر سے حق کے ساتھ نکالنے کی طرح(۴)۔ اور معنی یہ ہیں کہ: مالِ غنیمت کے بارے میں اپنے حکم پر عمل کرو، اور جسے چاہو دو اگرچہ وہ ناپسند کریں؛ کیونکہ بعض صحابہ نے رسول اللہ ﷺ سے عرض کیا تھا جب آپ نے قیدی لانے والے ہر شخص کے لیے کچھ مقرر فرمایا تھا؛ اس نے کہا: زیادہ تر لوگ کچھ حاصل کیے بغیر رہ جائیں گے(۵)۔ تو 'کما' میں 'کاف' کا مقام نصب ہے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔ یہی بات فراء نے بھی کہی ہے(۶)۔

ابو عبیدہ نے کہا: یہ قسم ہے، یعنی: اس کی قسم جس نے تمہیں نکالا، پس 'کاف' بمعنی 'واؤ' [قسمیہ] ہے، اور 'ما' ...

---

(۱) اسے بیہقی نے الشعب (۷۶) میں روایت کیا ہے۔ اور الحسن بصری ہیں۔ (۲) الرسالہ القشیریہ ۵۰/۱۔ (۳) معانی القرآن ۴۰۰/۲۔ (۴) نسخوں میں ہے: "مثل إخراجك ربك من بيتك"، اور درست متن زجاج کی معانی القرآن سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (۵) اسے عبدالرزاق نے المصنف (۹۴۸۳) میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں محمد بن السائب الکلبی ہے، جو جھوٹ کے ساتھ متہم ہے جیسا کہ حافظ ابن حجر نے تقریب التہذیب میں ذکر کیا ہے۔ اور اسی جلد کے صفحہ ۴۴۶ پر ابن عباس رضی اللہ عنہما کی سابقہ حدیث دیکھیں۔ (۶) معانی القرآن للفراء ۴۰۳/۱، اور اعراب القرآن للنحاس ۱۷۶/۲۔

453

Surah Al-Anfal: Verse 5

...meaning "that which" (1).

Sa'id bin Mas'adah said: The meaning is: "Those are the true believers, just as your Lord brought you out of your house in truth" (2). He said: Some scholars said: ﴿Just as your Lord brought you out of your house in truth﴾ so fear Allah and mend the relations between you (3).

Ikrimah said: The meaning is: Obey Allah and His Messenger just as He brought you out (4). It was also said: "Just as He brought you out" is connected to His saying: ﴿For them are ranks﴾ meaning: for them are ranks with their Lord, forgiveness, and a generous provision. That is: this promise to the believers is true in the Hereafter, just as your Lord brought you out of your house with the truth due to Him, and He fulfilled (5) His promise to you, gave you victory over your enemy, and was faithful to you; because He, Mighty and Majestic, said: ﴿And [remember] when Allah promised you one of the two groups - that it would be yours﴾ [Al-Anfal: 7]. Just as He fulfilled this promise in this world, so He will fulfill for you what He promised you in the Hereafter. This is a good opinion mentioned and chosen by Al-Nahhas (6).

And it was said: The "Kaf" in "Kama" (just as) is the "Kaf" of comparison, and its usage is by way of reciprocity; like someone saying to his servant: "Just as I sent you to my enemies and they deemed you weak, and you asked for reinforcements and I reinforced you, strengthened you, and removed your infirmity; so take them now and punish them thus." And: "Just as I clothed you and provided sustenance for you..."

(1) Majaz al-Qur'an 1/240 by Abu Ubaidah; Al-Nahhas mentioned it in I'rab al-Qur'an 2/176, and Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 2/502. The response to the oath—according to this view—is: "they dispute with you concerning the truth...". People unanimously rejected this statement of Abu Ubaidah, saying: he was weak in grammar. As in al-Durr al-Masun 5/560. (2) Ma'ani al-Qur'an by Sa'id bin Mas'adah, who is al-Akhfash 2/541. The author quoted him along with his following statement through Al-Nahhas's I'rab al-Qur'an 2/176. According to this view, the "Kaf" is an adjective for "true". Ibn Atiyyah said in al-Muharrar al-Wajiz 2/502: The meaning according to this interpretation, as you see, is not consistent. (3) Meaning—according to this view—that the "Kaf" is in the nominative case; as if it is a subject and predicate. Ibn Atiyyah said in al-Muharrar al-Wajiz 2/502: This meaning was placed by

this commentator, and it is not from the wording of the verse in any sense. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/502, and reported by al-Tabari 11/33. (5) In (D), (Z), and (Zha): "So He fulfilled". (6) In I'rab al-Qur'an 2/176-177.

453

सूरह अल-अनफाल: आयत 5

...अर्थात् "जो" (1)।

सईद बिन मसअदा ने कहा: इसका अर्थ है: "वे ही सच्चे ईमानवाले हैं, जैसे आपके रब ने आपको सच्चाई के साथ आपके घर से निकाला" (2)। उन्होंने कहा: कुछ विद्वानों ने कहा: ﴾जैसे आपके रब ने आपको सच्चाई के साथ आपके घर से निकाला﴿ तो अल्लाह से डरो और अपने आपसी संबंधों को सुधारो (3)।

इक्रिमा ने कहा: इसका अर्थ है: अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञा मानो जैसे उसने तुम्हें निकाला (4)। और यह भी कहा गया है: "जैसे उसने तुम्हें निकाला" का संबंध उनके इस कथन से है: ﴾उनके लिए दर्जे हैं﴿ अर्थ: उनके लिए उनके रब के पास दर्जे, क्षमा और सम्मानजनक जीविका है, यानी: ईमानवालों के लिए यह वादा परलोक में सच है, जैसे आपके रब ने आपको आपके घर से उस सच्चाई के साथ निकाला जो उनका हक था, और उसने आपके लिए अपना वादा पूरा किया (5), आपको आपके शत्रु पर विजय दिलाई और आपके साथ वफा की; क्योंकि अल्लाह महान और प्रतापी ने कहा: ﴾और [याद करो] जब अल्लाह ने तुमसे दो समूहों में से एक का वादा किया था कि वह तुम्हारा होगा﴿ [अल-अनफाल: 7]। जैसे उसने इस वादे को इस दुनिया में पूरा किया, वैसे ही वह तुमसे परलोक में किए गए वादे को भी पूरा करेगा। यह एक अच्छी राय है जिसे अल-नहहास ने उल्लेख किया और चुना है (6)।

और कहा गया है: "कमा" (जैसे) में "काफ" उपमा (तुलना) का "काफ" है, और इसका प्रयोग प्रतिदान (बदले) के रूप में है; जैसे कोई अपने सेवक से कहे: "जैसे मैंने तुम्हें अपने शत्रुओं के पास भेजा और उन्होंने तुम्हें कमजोर समझा, और तुमने कुमुक (सहायता) मांगी और मैंने तुम्हारी मदद की, तुम्हें शक्तिशाली बनाया और तुम्हारी बीमारी दूर की; तो अब उन्हें पकड़ो और उन्हें इस तरह दंडित करो।" और "जैसे मैंने तुम्हें कपड़े पहनाए, और तुम्हारे लिए जीविका जारी की..."

(1) अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-कुरान 1/240; अल-नहहास ने इसे इराब अल-कुरान 2/176 में और इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/502 में उद्धृत किया है। शपथ का जवाब—इस विचार के अनुसार—है: "वे सच्चाई के बारे में तुमसे झगड़ते हैं..."। लोगों ने सर्वसम्मति से अबू उबैदा के इस कथन को खारिज कर दिया, और कहा: वह व्याकरण में कमजोर थे। जैसा कि अल-दुर्र अल-

मसून 5/560 में है। (2) सईद बिन मसअदा द्वारा मानी अल-कुरान, जो अल-अखफश 2/541 हैं। लेखक ने अल-नहहास के इराब अल-कुरान 2/176 के माध्यम से उनके अगले कथन के साथ उन्हें उद्धृत किया। इस विचार के अनुसार, "काफ" "सच्चे" (हक्क़न) के लिए एक विशेषण है। इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/502 में कहा: इस व्याख्या के अनुसार अर्थ, जैसा कि आप देख रहे हैं, सुसंगत नहीं है। (3) मतलब—इस विचार के अनुसार—कि "काफ" प्रथमा विभक्ति (nominative case) में है; जैसे कि यह उद्देश्य और विधेय (subject and predicate) हो। इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/502 में कहा: यह अर्थ इस टीकाकार द्वारा रखा गया था, और यह आयत के शब्दों से किसी भी तरह मेल नहीं खाता। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/502, और अल-तबारी 11/33 द्वारा वर्णित। (5) (द), (ज़) और (ज़ॉ) प्रतियों में: "तो उसने पूरा किया"। (6) इराब अल-कुरान 2/176-177 में।

453

سورة الانفال: آیت 5

بمعنی "جو" (1)۔

اور سعید بن مسعدہ نے کہا: معنی یہ ہے: "یہی لوگ سچے مومن ہیں جیسا کہ آپ کے رب نے آپ کو حق کے ساتھ آپ کے گھر سے نکالا" (2)۔ انہوں نے کہا: بعض علماء نے کہا: ﴿کما اخرجک ربک من بیتک بالحق﴾ (جیسا کہ آپ کے رب نے آپ کو حق کے ساتھ آپ کے گھر سے نکالا) تو اللہ سے ڈرو اور اپنے باہمی تعلقات درست کرو (3)۔

اور عکرمہ نے کہا: معنی ہے: اللہ اور اس کے رسول کی اطاعت کرو جیسا کہ اس نے تمہیں نکالا (4)۔ اور کہا گیا ہے کہ: "کما اخرجک" ان کے اس قول سے متعلق ہے: ﴿لہم درجات﴾ (ان کے لیے درجے ہیں) معنی یہ ہے: ان کے لیے ان کے رب کے پاس درجے، مغفرت اور عزت والا رزق ہے، یعنی: مومنوں کے لیے یہ وعدہ آخرت میں سچا ہے، جیسا کہ آپ کے رب نے آپ کو آپ کے گھر سے اس حق کے ساتھ نکالا جو اس کے لیے واجب تھا، اور اس نے آپ سے اپنا وعدہ پورا کیا (5)، آپ کو آپ کے دشمن پر غلبہ دیا اور آپ کے ساتھ وفا کی؛ کیونکہ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿اور (یاد کرو) جب اللہ نے تم سے دو گروہوں میں سے ایک کا وعدہ کیا تھا کہ وہ تمہارے لیے ہوگا﴾ [الانفال: 7]۔ پس جس طرح اس نے دنیا میں اس وعدے کو پورا کیا، اسی طرح وہ آخرت میں تم سے کیے گئے وعدے کو پورا کرے گا۔ یہ ایک عمدہ قول ہے جسے النحاس نے ذکر کیا اور اسے پسند کیا (6)۔

اور کہا گیا ہے کہ: "کما" میں "کاف" تشبیہ کا ہے، اور اس کا استعمال بدلے کے طور پر ہے؛ جیسے کوئی اپنے غلام سے کہے: "جس طرح میں نے تمہیں اپنے دشمنوں کی طرف بھیجا اور انہوں نے تمہیں کمزور پایا، اور تم نے مدد مانگی تو میں نے تمہاری مدد کی، تمہیں قوت دی اور تمہاری بیماری دور کی؛ تو اب انہیں پکڑو اور انہیں اس طرح سزا دو"۔ اور "جس طرح میں نے تمہیں لباس پہنایا، اور تمہارے لیے رزق جاری کیا..."

(1) مجاز القرآن 1/ 240 از ابو عبیدہ، اور اسے النحاس نے اعراب القرآن 176/2 میں، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 502/2 میں نقل کیا ہے۔ اور قسم کا جواب - اس قول کے مطابق - یہ ہے: "وہ حق کے بارے میں تم سے جھگڑتے ہیں..."۔ اور تمام لوگوں نے ابو عبیدہ کے اس قول کو مسترد کر دیا اور کہا: وہ نحو (گرامر) میں کمزور تھے۔ جیسا کہ الدر المصون 560/5 میں ہے۔ (2) معانی القرآن از سعید بن مسعدہ، جو الاخفش 2/ 541 ہیں، اور مصنف نے اسے ان کے اگلے قول کے ساتھ النحاس کی کتاب اعراب القرآن 176/2 کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ اور اس قول کے مطابق "کاف" لفظ "حقاً" کی صفت ہے۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 502/2 میں کہا: اس تاویل کے مطابق معنی جیسا کہ آپ دیکھ رہے ہیں، مطابقت نہیں رکھتا۔ (3) یعنی - اس قول کے مطابق - کہ "کاف" محل رفع میں ہے؛ گویا یہ مبتدا اور خبر ہے۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 502/2 میں کہا: یہ معنی اس مفسر نے خود وضع کیا ہے، اور یہ آیت کے الفاظ سے کسی بھی طرح میل نہیں کھاتا۔ (4) المحرر الوجیز 502/2، اور اسے طبری نے 33/11 میں روایت کیا ہے۔ (5) (د)، (ز) اور (ظ) کے نسخوں میں: "فانجز" (پس اس نے پورا کیا) ہے۔ (6) اعراب القرآن 176/2 - 177 میں۔

Surah Al-Anfal: Verses 5 - 6 454

...so do such and such. And just as I have been good to you, thank Me for it. He said: "Just as your Lord brought you out from your home in truth, and covered you with slumber as a security from Him – meaning him and those with him – and sent down water from the sky to purify you with it, and sent down angels from the sky to support you; so strike above the necks and strike every fingertip of theirs." It is as if He is saying: "I have removed your excuses and aided you with angels; so strike them in these places, which are the killing spots, to achieve God's purpose in establishing the truth and nullifying falsehood. And God knows best(1).

﴿وَإِنَّ فَرِيقًا مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ لَكَرِهُونَ﴾ "And indeed, a party of the believers were averse" [8:5], meaning: they were averse to leaving Mecca, and leaving their wealth and homes.

The Almighty's saying: ﴿يُجَادِلُونَكَ فِي الْحَقِّ بَعْدَمَا تَبَيَّنَ كَأَنَّمَا يُسَاقُونَ إِلَى الْمَوْتِ وَهُمْ يَنظُرُونَ (٦)﴾ "Arguing with you concerning the truth after it had become manifest, as if they were being driven toward death while they were looking on" (6) [8:6].

His saying: ﴿يُجَادِلُونَكَ فِي الْحَقِّ بَعْدَمَا تَبَيَّنَ﴾ "Arguing with you concerning the truth after it had become manifest"; their arguing was their saying when He called them to the caravan(2), and the caravan escaped, and He commanded them to fight, while they did not have much preparation; that was hard on them, and they said: "If you had told us about the fighting, we would have taken gear." The meaning of "concerning the truth" means: concerning the fighting. "After it had become manifest" to them that you do not command anything except by God's permission.

And it was said: after it became manifest to them that God promised them; either victory over the caravan or over the people of Mecca, and since(3) the caravan escaped, then the people of Mecca and victory over them were inevitable. So the meaning of the speech is a denial of their arguing.

﴿كَأَنَّمَا يُسَاقُونَ إِلَى الْمَوْتِ﴾ "As if they were being driven toward death" due to their dislike of meeting the people. ﴿وَهُمْ يَنظُرُونَ﴾ "While they were looking on" meaning: they knew that it would happen to them; God Almighty said: ﴿يَوْمَ يَنظُرُ الْمَرْءُ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ﴾ "The Day when a man will look at what his hands have put forward" [An-Naba: 40] meaning: he knows.

---

(1) Abu Hayyan cited this statement in Al-Bahr 4/462, and said: "The summary of this long statement is that 'Just as [your Lord] brought you out' relates to His saying: 'So

strike' [Verse: 12], and it contains a degree of separation and distance that is not hidden." (2) Meaning the caravan of Abu Sufyan, and the story is famous; see Al-Muharrar al-Wajiz 2/503. (3) In (D), (Z), and (Zha): "and if".

सूरह अल-अनफाल: आयत 5 - 6 454

...तो ऐसा और वैसा करो। और जैसा कि मैंने तुम पर उपकार किया है, उसके लिए मेरा धन्यवाद करो। उन्होंने कहा: "जैसा कि तुम्हारे रब ने तुम्हें सच्चाई के साथ तुम्हारे घर से निकाला, और तुम्हें अपनी ओर से शांति प्रदान करने के लिए ऊँघ से ढँक दिया - इसका अर्थ है वह और उसके साथी - और आकाश से पानी उतारा ताकि तुम्हें उससे शुद्ध करे, और आकाश से फरिश्ते तुम्हारी सहायता के लिए भेजे; तो गर्दन के ऊपर प्रहार करो और उनके प्रत्येक पोर (उंगली के पोरों) पर प्रहार करो।" मानो वह कह रहा है: "मैंने तुम्हारे बहानों को दूर कर दिया है और फरिश्तों के साथ तुम्हारी सहायता की है; तो उन्हें इन स्थानों पर मारो, जो कि प्राणघातक अंग हैं; ताकि सत्य को स्थापित करने और असत्य को मिटाने के ईश्वर के उद्देश्य को पूरा किया जा सके। और अल्लाह ही बेहतर जानता है(1)।

﴿وَإِنَّ فَرِيقًا مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ لَكَرِهُونَ﴾ "और निःसन्देह, ईमान वालों का एक दल इसे नापसंद कर रहा था" [8:5], अर्थात: वे मक्का छोड़ने और अपनी संपत्ति और घरों को छोड़ने को नापसंद कर रहे थे।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿كَأَنَّمَا يُسَاقُونَ إِلَى الْمَوْتِ وَهُمْ يَنظُرُونَ (٦) يُجَادِلُونَكَ فِي الْحَقِّ بَعْدَمَا تَبَيَّنَ﴾ "वे तुमसे सत्य के विषय में उसके स्पष्ट हो जाने के बाद झगड़ रहे थे, मानो वे मृत्यु की ओर हाँके जा रहे हों और वे देख रहे हों" (6) [8:6]।

उनका कथन: ﴿يُجَادِلُونَكَ فِي الْحَقِّ بَعْدَمَا تَبَيَّنَ﴾ "सत्य के विषय में उसके स्पष्ट हो जाने के बाद झगड़ रहे थे"; उनका झगड़ना उनका यह कहना था जब उन्होंने उन्हें काफिले(2) के लिए बुलाया, और काफिला निकल गया, और उन्हें लड़ने का आदेश दिया, जबकि उनके पास अधिक तैयारी नहीं थी; यह उन पर भारी पड़ा, और उन्होंने कहा: "यदि आपने हमें लड़ाई के बारे में बताया होता तो हम तैयारी कर लेते।" "सत्य में" का अर्थ है: युद्ध में। "उसके स्पष्ट हो जाने के बाद" उनके लिए कि आप अल्लाह की अनुमति के बिना किसी चीज़ का आदेश नहीं देते।

और कहा गया: उनके सामने यह स्पष्ट हो जाने के बाद कि अल्लाह ने उनसे वादा किया है; या तो काफिले पर जीत या मक्का वालों पर, और चूँकि(3) काफिला निकल गया था, तो मक्का वाले और उन पर जीत अनिवार्य थी। तो इस बातचीत का अर्थ उनके झगड़ने को नकारना है।

﴿كَأَنَّمَا يُسَاقُونَ إِلَى الْمَوْتِ﴾ "मानो वे मृत्यु की ओर हाँके जा रहे हों" लोगों से मिलने की नापसंदगी के कारण। ﴿وَهُمْ يَنظُرُونَ﴾ "और वे देख रहे हों" अर्थात: वे जानते थे कि यह उनके साथ होने वाला

है; अल्लाह तआला ने फरमाया: ﴿يَوْمَ يَنظُرُ الْمَرْءُ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ﴾ "जिस दिन मनुष्य वह देखेगा जो उसके हाथों ने आगे भेजा है" [अन-नबा: 40] अर्थात: वह जान लेगा।

---

(1) अबू हय्यान ने अल-बहर 4/462 में इस कथन का उल्लेख किया है, और कहा: "इस लंबे कथन का सारांश यह है कि 'जैसा कि [तुम्हारे रब ने] तुम्हें निकाला' उनके इस कथन से संबंधित है: 'तो प्रहार करो' [आयत: 12], और इसमें अलगाव और दूरी है जो स्पष्ट है।" (2) अर्थात अबू सुफियान का काफिला, और कहानी प्रसिद्ध है; अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/503 देखें। (3) (द), (ज़) और (ज़) में: "और यदि"।

سورة الانفال: آیات ۵ - ۶ ۴۵۴

...چنانچہ ایسا ایسا کرو۔ اور جس طرح میں نے تم پر احسان کیا، اس پر میرا شکر ادا کرو۔ پس اس نے کہا: "جیسا کہ تمہارے رب نے تمہیں حق کے ساتھ تمہارے گھر سے نکالا، اور تمہیں اپنی طرف سے امن دینے کے لیے اونگھ سے ڈھانپ دیا - یعنی اسے اور اس کے ساتھیوں کو - اور آسمان سے پانی اتارا تاکہ تمہیں اس سے پاک کر دے، اور آسمان سے فرشتے تمہاری مدد کے لیے اتارے؛ پس گردنوں کے اوپر مارو اور ان کے ہر جوڑ پر ضرب لگاؤ۔" گویا وہ کہہ رہا ہے: "میں نے تمہارے عذر دور کر دیے ہیں اور فرشتوں سے تمہاری مدد کی ہے؛ پس انہیں ان جگہوں پر مارو جو مقتل (قتل گاہ) ہیں؛ تاکہ تم حق کو ثابت کرنے اور باطل کو مٹانے میں اللہ کی مراد کو پورا کرو۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے (۱)۔"

﴿وَإِنَّ فَرِيقًا مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ لَكَرِهُونَ﴾ یعنی: مکہ چھوڑنے اور اپنے مال و دولت اور گھر بار چھوڑنے کو ناپسند کرنے والے تھے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿يُجَادِلُونَكَ فِي الْحَقِّ بَعْدَمَا تَبَيَّنَ كَأَنَّمَا يُسَاقُونَ إِلَى الْمَوْتِ وَهُمْ يَنظُرُونَ (٦)﴾ "وہ حق کے بارے میں اس کے واضح ہو جانے کے بعد آپ سے جھگڑتے تھے گویا وہ موت کی طرف ہنکائے جا رہے ہوں اور وہ اسے دیکھ رہے ہوں۔"

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿يُجَادِلُونَكَ فِي الْحَقِّ بَعْدَمَا تَبَيَّنَ﴾؛ ان کا جھگڑنا ان کا وہ قول تھا جب انہیں قافلے(۲) کی طرف بلایا گیا، اور قافلہ نکل گیا، اور انہیں لڑائی کا حکم دیا گیا جبکہ ان کے پاس مکمل تیاری نہ تھی؛ یہ بات ان پر گراں گزری اور انہوں نے کہا: "کاش آپ ہمیں لڑائی کی خبر

دیتے تو ہم سامانِ جنگ لے لیتے۔" اور "فی الحق" کا معنی ہے: لڑائی میں۔ "بعد ما تبین" ان پر واضح ہو جانے کے بعد کہ آپ اللہ کے اذن کے بغیر کسی چیز کا حکم نہیں دیتے۔

اور کہا گیا: ان پر یہ واضح ہو جانے کے بعد کہ اللہ نے ان سے وعدہ کیا ہے؛ یا تو قافلے پر فتح یا مکہ والوں پر، اور جب(٣) قافلہ نکل گیا تو مکہ والوں سے مقابلہ اور ان پر فتح ناگزیر تھی۔ پس کلام کا مطلب ان کے جھگڑے پر انکار کرنا ہے۔

﴿كَأَنَّمَا يُسَاقُونَ إِلَى الْمَوْتِ﴾ لوگوں سے آمنے سامنے ہونے کی ناپسندیدگی کی بنا پر۔ ﴿وَهُمْ يَنظُرُونَ﴾ یعنی: وہ جانتے تھے کہ یہ ان کے ساتھ ہونے والا ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿يَوْمَ يَنظُرُ الْمَرْءُ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ﴾ [النبأ: ٤٠] یعنی: جان لے گا۔

---

(١) ابو حیان نے اسے البحر ٤٦٢/٤ میں نقل کیا ہے اور کہا: "اس طویل قول کا خلاصہ یہ ہے کہ 'كما أخرجك' کا تعلق اللہ کے قول 'فاضربوا' [الآية: ١٢] سے ہے، اور اس میں جو فصل اور دوری ہے وہ ڈھکی چھپی نہیں ہے۔" (٢) یعنی ابوسفیان کا قافلہ، اور یہ قصہ مشہور ہے، دیکھئے المحرر الوجیز ٥٠٣/٢۔ (٣) (د) اور (ز) اور (ظ) میں: "وإذا"۔

Surah Al-Anfal, Ayahs 7 - 8 455

The Almighty's saying: {And [remember, O believers], when Allah promised you one of the two groups - that it would be yours - and you wished that the unarmed one would be yours. But Allah intended to establish the truth by His words and to eliminate the last remnants of the disbelievers (7) That He might establish the truth and abolish falsehood, even if the criminals disliked it (8)}.

His saying: {And [remember] when Allah promised you one of the two groups that it would be yours} - "one" (إحدى) is in the accusative position as a second object. "{that it would be yours}" is in the accusative position as a substitute (badal) for "one".

{and you wished} means: you loved. {that the unarmed one would be yours}: Abu Ubaidah(1) said: That which has no sharp edge. "Al-Shawka": weapons. The plant that has a thorn; from it a man is called "shaki al-silah" (bristling with weapons), meaning: the iron of the weapons. Then it is turned into: "one with weapons"(2). That is: you wished to gain victory over the group that has no weapons and no war; narrated from Al-Zajjaj(3).

{But Allah intended to establish the truth by His words} that is: to manifest Islam. Truth is truth forever, but its manifestation is a realization for it, since it does not appear until its falsehood is revealed(4).

"By His words" means: by His promise; for He promised His Prophet that in Surah ad-Dukhan where He said: {The Day We will strike with the greatest assault, indeed, We will take retribution} [Ad-Dukhan: 16] i.e. from Abu Jahl and his companions. And He said: {That He may manifest it over all religion}(5) [At-Tawbah: 33]. And it was said: "by His words" means: by His command to you to fight them(6).

{and to eliminate the last remnants of the disbelievers} that is: to uproot them by destruction.

{That He might establish the truth} that is: to manifest the religion of Islam and honor it. {and abolish falsehood} that is: disbelief. Abolishing it: its elimination; just as establishing the truth is its manifestation; {Rather, We dash the truth upon falsehood, and it destroys it}.

(1) In Majaz al-Quran 241/1, and the author quoted it via the i'rab of the Quran by al-Nahhas 177/2, and what precedes it. (2) Tahdhib al-Lugha 303/10 - 304. (3) In Ma'ani

al-Quran 402/2, and the author quoted it via the i'rab of the Quran by al-Nahhas 177/2. (4) Tafsir al-Razi 128/15. (5) Zad al-Masir 324/3. (6) Tafsir al-Tabari 49/11.

सूरह अल-अन्फाल, आयतें 7 - 8 455

अल्लाह तआला का कथन: {और (याद करो) जब अल्लाह ने तुमसे दो समूहों में से एक का वादा किया था कि वह तुम्हारे लिए होगा, और तुम चाहते थे कि बिना काँटे वाला (यानी बिना हथियार वाला) समूह तुम्हारे हाथ लगे। लेकिन अल्लाह अपने शब्दों से सत्य को स्थापित करना चाहता था और काफिरों की जड़ काट देना चाहता था (7) ताकि वह सत्य को सत्य कर दे और असत्य को मिटा दे, चाहे अपराधी इसे नापसंद ही करें (8)}।

अल्लाह का कहना: {और (याद करो) जब अल्लाह ने तुमसे दो समूहों में से एक का वादा किया था कि वह तुम्हारे लिए होगा} - "एक" (इहदा) दूसरे कर्म (मफ़ऊल) के रूप में नसब (कर्म कारक) की स्थिति में है। "{कि वह तुम्हारे लिए होगा}" भी "एक" के बदले (बदल) के रूप में नसब की स्थिति में है।

{और तुम चाहते थे} यानी: तुम पसंद करते थे। {कि बिना काँटे वाला समूह तुम्हारे हाथ लगे}: अबू उबैदा(1) ने कहा: यानी जिसके पास हथियार न हों। "शौका": हथियार। वह पौधा जिसमें काँटा होता है; उसी से आदमी को "शाकी अल-सिलाह" कहा जाता है, यानी: हथियारों का लोहा। फिर इसका प्रयोग हथियारों वाले के लिए होने लगा(2)। यानी: तुम उस समूह पर विजय प्राप्त करना चाहते थे जिसके पास कोई हथियार और युद्ध का सामान नहीं था; अल-ज़ज्जाज(3) से वर्णित है।

{लेकिन अल्लाह अपने शब्दों से सत्य को स्थापित करना चाहता था} यानी: इस्लाम को ज़ाहिर करना। सत्य हमेशा सत्य ही रहता है, लेकिन उसे ज़ाहिर करना उसकी पुष्टि है, क्योंकि वह तब तक पूरी तरह प्रकट नहीं होता जब तक उसका असत्य ज़ाहिर न हो जाए(4)।

"अपने शब्दों से" यानी: अपने वादे से; क्योंकि उसने अपने नबी से सूरह अद-दुखान में वादा किया था जहाँ उसने कहा: {जिस दिन हम बड़ी पकड़ पकड़ेंगे, निश्चय ही हम बदला लेने वाले हैं} [अद-दुखान: 16] यानी अबू जहल और उसके साथियों से। और उसने कहा: {ताकि वह उसे सभी धर्मों पर प्रबल कर दे}(5) [अत-तौबा: 33]। और कहा गया है: "अपने शब्दों से" यानी: तुम्हें उनसे लड़ने के उसके आदेश से(6)।

{और काफिरों की जड़ काट देना चाहता था} यानी: विनाश के ज़रिए उन्हें जड़ से उखाड़ फेंकना।

{ताकि वह सत्य को सत्य कर दे} यानी: इस्लाम के धर्म को प्रकट और सम्मानित करे। {और असत्य को मिटा दे} यानी: कुफ्र को। मिटाना: उसे समाप्त करना; जैसे सत्य को स्थापित करना उसे प्रकट करना है; {बल्कि हम सत्य को असत्य पर दे मारते हैं, तो वह उसका सिर कुचल देता है}।

(1) मजाज़ अल-कुरान 241/1 में, और लेखक ने इसे अल-नहस 177/2 द्वारा कुरान के इराब के माध्यम से उद्धृत किया है। (2) तहजीब अल-लुगा 303/10 - 304। (3) मानी अल-कुरान 402/2 में, और लेखक ने इसे अल-नहस 177/2 द्वारा कुरान के इराब के माध्यम से उद्धृत किया है। (4) तफसीर अल-राज़ी 128/15। (5) ज़ाद अल-मसीर 324/3। (6) तफसीर अल-तबरी 49/11।

سورة الانفال، آیات 7 - 8 455

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور (یاد کرو) جب اللہ نے تم سے دو جماعتوں میں سے ایک کا وعدہ کیا تھا کہ وہ تمہارے لیے ہوگی، اور تم چاہتے تھے کہ غیر مسلح جماعت تمہارے ہاتھ لگے۔ لیکن اللہ چاہتا تھا کہ اپنے کلمات کے ذریعے حق کو ثابت کر دے اور کافروں کی جڑ کاٹ دے (7) تاکہ وہ حق کو ثابت کر دے اور باطل کو مٹادے، اگرچہ مجرموں کو ناگوار گزرے (8)}۔

ارشاد باری تعالیٰ: {اور (یاد کرو) جب اللہ نے تم سے دو جماعتوں میں سے ایک کا وعدہ کیا تھا کہ وہ تمہارے لیے ہوگی} - لفظ "إحدى" مفعول ثانی ہونے کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے۔ "أنها لكم" بھی "إحدى" سے بدل ہونے کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے۔

{وتودون} یعنی: تم پسند کرتے تھے۔ {أن غير ذات الشوكة تكون لكم}: ابو عبیدہ(1) نے کہا: یعنی جس کے پاس ہتھیار نہ ہوں۔ "الشوكة": اسلحہ۔ وہ پودا جس میں کانٹا ہو؛ اسی سے آدمی کو "شاكي السلاح" کہا جاتا ہے، یعنی: اسلحہ کا لوہا۔ پھر یہ بااسلحہ شخص کے لیے استعمال ہونے لگا(2)۔ یعنی: تم چاہتے تھے کہ تم اس گروہ پر غلبہ پاؤ جس کے پاس نہ اسلحہ ہو اور نہ جنگ کا سامان؛ زجاج(3) سے مروی ہے۔

{ويريد الله أن يحق الحق بكلماته} یعنی: اسلام کو ظاہر کرنا۔ حق ہمیشہ حق ہی رہتا ہے، لیکن اس کا اظہار اس کی توثیق ہے، کیونکہ وہ اس وقت تک ظاہر نہیں ہوتا جب تک کہ اس جیسا باطل ظاہر نہ ہو جائے(4)۔

"بكلماته" یعنی: اپنے وعدے کے ذریعے؛ کیونکہ اللہ نے اپنے نبی سے سورہ دخان میں وعدہ کیا تھا جہاں فرمایا: {جس دن ہم بڑی پکڑ پکڑیں گے، یقیناً ہم بدلہ لینے والے ہیں} [الدخان: 16] یعنی

ابو جہل اور اس کے ساتھیوں سے۔ اور فرمایا: {تاکہ وہ اسے تمام ادیان پر غالب کر دے}(5) [التوبہ: 33]۔ اور کہا گیا: "بکلماتہ" کا مطلب ہے: تمہیں ان سے لڑنے کے اپنے حکم کے ذریعے(6)۔

{ویقطع دابر الکافرین} یعنی: ہلاکت کے ذریعے ان کی بیخ کنی کر دے۔

{لیحق الحق} یعنی: دین اسلام کو ظاہر اور معزز کرے۔ {ویبطل الباطل} یعنی: کفر۔ ابطال: اسے ختم کرنا؛ جیسے احقاقِ حق اسے ظاہر کرنا ہے؛ {بلکہ ہم حق کو باطل پر دے مارتے ہیں تو وہ اس کا سر کچل دیتا ہے}۔

(1) مجاز القرآن 241/1 میں، اور مصنف نے اسے نحاس کی اعراب القرآن 177/2 کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (2) تہذیب اللغہ 303/10 - 304۔ (3) معانی القرآن 402/2 میں، اور مصنف نے اسے نحاس کی اعراب القرآن 177/2 کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (4) تفسیر الرازی 128/15۔ (5) زاد المسیر 324/3۔ (6) تفسیر الطبری 49/11۔

...it is vanished [Al-Anbiya: 18]. And though the criminals dislike it. Allah's saying: {When you sought help of your Lord, and He answered you: "Indeed, I will reinforce you with a thousand from the angels, following one another." (9) And Allah made it not but good tidings and so that your hearts might be reassured thereby. And victory is not but from Allah. Indeed, Allah is Exalted in Might and Wise. (10)} Allah's saying: {When you sought help of your Lord} Al-Istighatha: Seeking aid and victory. A man's aid (gawth); he says: "O aid!" And the noun is: al-gawth, al-guwath, and al-gawath. Someone sought my help, so I helped him. The noun is: al-giyath; from al-Jawhari (1). Muslim (2) narrated from Umar bin al-Khattab (may Allah be pleased with him) who said: On the day of Badr, the Messenger of Allah (peace be upon him) looked at the polytheists, and they were a thousand, and his companions were three hundred and seventeen men (3); so the Prophet of Allah (peace be upon him) faced the Qibla, then stretched out his hands, and began shouting to his Lord: "O Allah, fulfill for me what You have promised me, O Allah, give me what You have promised me, O Allah, if You destroy this small band of people of Islam, You will not be worshipped on earth." He continued shouting to his Lord, stretching out his hands while facing the Qibla until his cloak fell from his shoulders. Abu Bakr came to him, took his cloak and put it back on his shoulders, then embraced him from behind and said: "O Prophet of Allah, your constant entreaty to your Lord is sufficient (4), for He will surely fulfill for you what He promised you." Then Allah the Almighty revealed: {When you sought help of your Lord, and He answered you: "Indeed, I will reinforce you with a thousand from the angels, following one another."}. So Allah reinforced him with the angels. And the Hadith was mentioned. {Murdifin} with a fatha on the dal is the recitation of Nafi'. The rest with a kasra; an active participle (5), meaning:

---

(1) Al-Sahhah (Gawth). (2) In his Sahih (1763), and it is with Ahmad (208), and previously mentioned 5/296. (3) The printed version of Sahih Muslim says: three hundred and nineteen men, and the above narration is the narration of al-Mufhim 3/572. Abu al-Abbas al-Qurtubi said: What is famous among historians is that all those who witnessed Badr, including those for whom the Messenger of Allah (peace be upon him) allotted a share and reward, in the count of Ibn Ishaq: three hundred and fourteen, and in the count of Musa bin Uqba: three hundred and sixteen. (4) Imam Nawawi said in the explanation of Muslim 12/85: For the majority of Muslim's narrators, it occurred as "kadhalika" with dhal, and for some, it occurred as "kafaka" with fa. (5) Al-Sab'ah p. 304, and al-Taysir p. 116.

४५६ सूरह अल-अनफाल: आयत ९ - १०

...वह मिटने वाला है [अल-अंबिया: १८]। चाहे अपराधियों को यह नापसंद ही क्यों न हो। अल्लाह का फरमान: {जब तुम अपने रब से मदद मांग रहे थे, तो उसने तुम्हारी पुकार सुन ली (और फरमाया): "मैं तुम्हारी मदद के लिए एक के बाद एक आने वाले एक हजार फरिश्ते भेजूंगा।" (९) और अल्लाह ने इसे केवल एक खुशखबरी बनाया और ताकि इससे तुम्हारे दिलों को तसल्ली मिले। और मदद तो केवल अल्लाह ही की तरफ से होती है। बेशक, अल्लाह प्रभुत्वशाली और तत्वदर्शी है। (१०)} अल्लाह का फरमान: {जब तुम अपने रब से मदद मांग रहे थे} अल-इस्तिगाथा: मदद और विजय की प्रार्थना करना। आदमी की मदद (गौस); वह कहता है: "हे मदद!" और संज्ञा है: अल-गौस, अल-गुवाथ और अल-गवाथ। किसी ने मुझसे मदद माँगी, तो मैंने उसकी मदद की। संज्ञा है: अल-गियाथ; अल-जौहरी से (१)। मुस्लिम (२) ने उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: बद्र के दिन, अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने मुशरिकों (बहुदेववादियों) की ओर देखा, और वे एक हजार थे, और उनके साथी तीन सौ सत्रह आदमी थे (३); तो अल्लाह के नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने किबला की ओर रुख किया, फिर अपने हाथ फैलाए, और अपने रब से पुकारने लगे: "ऐ अल्लाह! तूने मुझसे जो वादा किया है उसे पूरा कर, ऐ अल्लाह! जो तूने मुझसे वादा किया है वह मुझे अता कर, ऐ अल्लाह! अगर तू इस्लाम वालों की इस छोटी सी जमात को हलाक (नष्ट) कर देगा, तो जमीन पर तेरी इबादत नहीं की जाएगी।" वह अपने रब को पुकारते रहे, अपने हाथ फैलाए हुए और किबला की ओर रुख किए हुए, यहाँ तक कि उनकी चादर उनके कंधों से गिर गई। तो अबू बक्र उनके पास आए, उनकी चादर उठाई और उनके कंधों पर डाल दी, फिर उन्हें पीछे से पकड़ लिया और कहा: "ऐ अल्लाह के नबी! आपका अपने रब को पुकारना काफी है (४), क्योंकि वह जल्द ही आपसे किया हुआ अपना वादा पूरा करेगा।" तब अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया: {जब तुम अपने रब से मदद मांग रहे थे, तो उसने तुम्हारी पुकार सुन ली (और फरमाया): "मैं तुम्हारी मदद के लिए एक के बाद एक आने वाले एक हजार फरिश्ते भेजूंगा।" }। तो अल्लाह ने फरिश्तों के जरिए उनकी मदद की। और हदीस का ज़िक्र किया। {मुर्दिफीन} 'दाल' पर जबर (फत्हा) के साथ नाफे की किरात है। और बाकी लोगों ने जेर (कसरा) के साथ पढ़ा है; यह इस्म-ए-फ़ाएल (active participle) है (५), जिसका अर्थ है:

---

(१) अस-सिहह (गौस)। (२) अपनी सहीह (१७६३) में, और यह अहमद (२०८) के पास है, और पहले ५/२९६ में गुजर चुका है। (३) सहीह मुस्लिम के छपे हुए नुस्खे की रिवायत है: तीन सौ उन्नीस आदमी,

और ऊपर वाली रिवायत 'अल-मुफ्हिम' ३/५७२ की है। अबू अल-अब्बास अल-कुर्तुबी ने कहा: इतिहासकारों के बीच प्रसिद्ध यह है कि वे सभी जो बद्र में उपस्थित थे, उन लोगों सहित जिनके लिए अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने हिस्सा और इनाम तय किया था, इब्न इसहाक की गिनती में: तीन सौ चौदह, और मूसा बिन उकबा की गिनती में: तीन सौ सोलह। (४) इमाम नववी ने 'शराह मुस्लिम' १२/८५ में कहा: मुस्लिम के अधिकांश राविओं (वर्णनकर्ताओं) के यहाँ 'कजालिका' (ذ के साथ) आया है, और कुछ के यहाँ 'कफाका' (ف के साथ) आया है। (५) अस-सबा पृ. ३०४, और अत-तयसीर पृ. ११६।

۴۵۶ سورة الانفال: آیات ۹ - ۱۰

...وہ مٹنے والا ہے [الانبیاء: ۱۸]۔ اور اگرچہ مجرم اسے ناپسند ہی کیوں نہ کریں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿جب تم اپنے رب سے فریاد کر رہے تھے تو اس نے تمہاری فریاد سن لی (اور فرمایا) کہ میں تمہاری مدد کے لیے ایک کے بعد ایک آنے والے ایک ہزار فرشتے بھیجوں گا۔ (۹) اور اللہ نے اسے محض ایک خوشخبری بنا دیا اور تاکہ اس سے تمہارے دلوں کو اطمینان حاصل ہو، اور مدد تو صرف اللہ ہی کی طرف سے ہوتی ہے، بے شک اللہ زبردست حکمت والا ہے۔ (۱۰)﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿جب تم اپنے رب سے فریاد کر رہے تھے﴾ الاستغاثہ: مدد اور نصرت طلب کرنا۔ آدمی کی فریاد (غوث)؛ اس نے کہا: واغوثاہ (ہائے فریاد!)۔ اور اسم ہے: الغَوْث، الغُواث اور الغَواث۔ فلاں نے مجھ سے مدد مانگی تو میں نے اس کی مدد کی، اور اسم ہے: الغیاث؛ جوہری سے منقول ہے (۱)۔ مسلم (۲) نے حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: جب بدر کا دن تھا تو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے مشرکین کی طرف دیکھا، وہ ایک ہزار تھے اور آپ کے صحابہ تین سو سترہ آدمی تھے (۳)؛ پس اللہ کے نبی صلی اللہ علیہ وسلم قبلہ رخ ہوئے، پھر اپنے ہاتھ پھیلائے اور اپنے رب سے گریہ و زاری کرنے لگے: "اے اللہ! تو نے مجھ سے جو وعدہ کیا ہے اسے پورا فرما، اے اللہ! جو تو نے مجھ سے وعدہ کیا ہے وہ مجھے عطا فرما، اے اللہ! اگر تو اہل اسلام کی اس جماعت کو ہلاک کر دے گا تو زمین میں تیری عبادت نہیں کی جائے گی۔" آپ مسلسل اپنے ہاتھ پھیلائے قبلہ رخ ہو کر اپنے رب سے فریاد کرتے رہے یہاں تک کہ آپ کی چادر آپ کے کندھوں سے گر گئی۔ پس ابوبکر آپ کے پاس آئے، آپ کی چادر پکڑی اور آپ کے کندھوں پر ڈال دی، پھر آپ کو پیچھے سے تھام لیا اور کہا: اے اللہ کے نبی! آپ کا اپنے رب سے گریہ و زاری کرنا کافی ہے (۴)، وہ آپ سے کیا ہوا اپنا وعدہ ضرور

پورا کرے گا۔ پس اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿جب تم اپنے رب سے فریاد کر رہے تھے تو اس نے تمہاری فریاد سن لی (اور فرمایا) کہ میں تمہاری مدد کے لیے ایک کے بعد ایک آنے والے ایک ہزار فرشتے بھیجوں گا۔﴾ پس اللہ نے فرشتوں کے ذریعے آپ کی مدد فرمائی۔ اور حدیث ذکر کی۔ ﴿مُرْدَفِينَ﴾ 'دال' کے فتحہ (زبر) کے ساتھ نافع کی قرأت ہے۔ اور باقی حضرات نے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے؛ یہ اسم فاعل ہے (۵)، یعنی:

---

(۱) الصحاح (غوث)۔ (۲) اپنی صحیح (۱۷۶۳) میں، اور یہ احمد (۲۰۸) کے پاس ہے، اور پہلے ۵/۲۹۶ میں گزر چکا ہے۔ (۳) صحیح مسلم کے مطبوعہ نسخے کی روایت ہے: تین سو انیس آدمی، اور اوپر والی روایت 'المفہم' ۳/۵۷۲ کی ہے۔ ابوالعباس قرطبی نے کہا: مؤرخین کے ہاں مشہور یہ ہے کہ وہ تمام لوگ جو بدر میں حاضر ہوئے، بشمول ان کے جن کے لیے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے حصہ اور اجر مقرر فرمایا، ابن اسحاق کی گنتی میں: تین سو چودہ، اور موسیٰ بن عقبہ کی گنتی میں: تین سو سولہ۔ (۴) امام نووی نے شرح مسلم ۱۲/۸۵ میں کہا: مسلم کے اکثر راویوں کے ہاں 'کذلک' (ذال کے ساتھ) آیا ہے، اور بعض کے ہاں 'کفاک' (فا کے ساتھ) آیا ہے۔ (۵) السبعۃ ص ۳۰۴، اور التیسیر ص ۱۱۶۔

457 Surah Al-Anfal: Verses 9 - 10

...following one another (1), one group comes after another, and that is more awe-inspiring in the eyes. And "murdifeen" [those being followed] with a fat-ha on the 'dal' based on the passive voice; because the people who fought on the day of Badr were followed by a thousand angels; i.e., they were sent down to them for their assistance against the disbelievers. So, "murdifeen" with a fat-ha on the 'dal' is an adjective for "alf" (thousand). It was also said: it is a circumstantial state (haal) of the accusative pronoun in "mumiddukum" (strengthening you). Meaning: strengthening you in the state of your being followed by a thousand angels (2), and this is the school of Mujahid (3). Abu Ubayda related (4) that "radafani" and "ardafani" are the same. But Abu Ubayd denied that "ardafa" means "radafa," saying: Because of the words of Allah Almighty: {Followed by the subsequent one} [An-Nazi'at: 7], and He did not say: "al-murdifa." An-Nahas, Makki (5) and others said: The reading with a kasra on the 'dal' [murdifeen - following one another] is better; because the people of interpretation (tafsir) explain according to this reading. That is: some of them followed others, and because it contains the meaning of the fat-ha as related by Abu Ubayda, and because most reciters are upon it. Sibawayh said: Some of them read: "murraddifeen" with a fat-ha on the 'ra' and a doubled 'dal,' and some "murdiffeen" with a kasra on the 'ra'. And some "murduffeen" with a damma on the 'ra'. The 'dal' is broken (with kasra) and doubled in the three readings. The first reading is estimated by Sibawayh as: "murtadifeen," then the 'ta' was assimilated into the 'dal', and its vowel was placed on the 'ra' so that two consonants would not meet. In the second, the 'ra' was given a kasra due to the meeting of two consonants. And the 'ra' was given a damma in the third following the damma of the 'meem'; as you say: "ruddu ya hadha" (give back, O you) (6). Ja'far bin Muhammad and 'Asim al-Jahdari read: "bi ulufin" as the plural of "alf" (thousand); like "fals" and "aflus."

(1) Reported by At-Tabari 11/54 from the saying of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (2) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/489. (3) Mentioned by An-Nahas in I'rab al-Qur'an 2/178. (4) In Majaz al-Qur'an 1/241, and the author quoted it from him via Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/489. (5) The saying of An-Nahas in I'rab al-Qur'an 2/178, and what is before it is from it, and the saying of Makki in Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/489. (6) I'rab al-Qur'an by An-Nahas 2/179, and see Kitab Sibawayh 4/444, and Al-Muhtasab 1/273.

457 सूरा अल-अनफाल: आयत 9 - 10

एक के बाद एक (1), एक समूह दूसरे के बाद आता है, और यह आँखों में अधिक प्रभावशाली होता है। और "मुर्दफ़ीन" 'दाल' पर फतहा के साथ कर्मवाच्य (मजहूल) के आधार पर; क्योंकि जो लोग बद्र के दिन लड़े थे, उनके पीछे एक हज़ार फ़रिश्ते भेजे गए थे; यानी, काफिरों के खिलाफ उनकी मदद के लिए उन्हें उतारा गया था। तो, 'दाल' पर फतहा के साथ "मुर्दफ़ीन" "अल्फ़" (हज़ार) के लिए एक विशेषण है। और यह भी कहा गया है: यह "मुमिद्दुकुम" में कर्म कारक सर्वनाम की स्थिति (हाल) है। यानी: एक हज़ार फ़रिश्तों के साथ आपकी सहायता करने की स्थिति में (2), और यह मुजाहिद का मत है (3)। अबू उबैदा ने बताया (4) कि "रदफ़नी" और "अर्दफ़नी" एक ही हैं। लेकिन अबू उबैद ने इस बात से इनकार किया कि "अर्दफ़ा" का अर्थ "रदफ़ा" है, उन्होंने कहा: अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों के कारण: {उसके पीछे आने वाला} [अन-नाज़िआत: 7], और उन्होंने "अल-मुर्दिफ़ा" नहीं कहा। अन-नहस और मक्की (5) और अन्य लोगों ने कहा: 'दाल' पर कसरा के साथ पढ़ना ("मुर्दिफ़ीन" - एक-दूसरे के पीछे आने वाले) बेहतर है; क्योंकि व्याख्या करने वाले (तफ़सीर के लोग) इसी पाठ के अनुसार व्याख्या करते हैं। यानी: उनमें से कुछ ने दूसरों का अनुसरण किया, और इसलिए भी कि इसमें अबू उबैदा द्वारा बताए गए फतहा का अर्थ भी शामिल है, और क्योंकि अधिकांश पाठक इसी पर हैं। सिबावैह ने कहा: उनमें से कुछ ने 'रा' पर फतहा और 'दाल' पर तशदीद के साथ "मुर्रद्दिफ़ीन" पढ़ा, और कुछ ने 'रा' पर कसरा के साथ "मुर्द्दिफ़ीन"। और कुछ ने 'रा' पर ज़म्मा के साथ "मुर्द्दुफ़ीन"। तीनों पाठों में 'दाल' कसरा के साथ और मुशद्दद (दोहरा) है। सिबावैह के अनुसार पहले पाठ का अनुमान "मुर्तदिफ़ीन" है, फिर 'ता' को 'दाल' में मिला दिया गया, और इसकी हरकत (स्वर) 'रा' पर डाल दी गई ताकि दो साकिन अक्षर न मिलें। दूसरे में, दो साकिन अक्षरों के मिलने के कारण 'रा' पर कसरा दिया गया। और तीसरे में 'मीम' के ज़म्मा के अनुसरण में 'रा' पर ज़म्मा दिया गया; जैसा कि आप कहते हैं: "रुद्दु या हाज़ा" (6)। जाफ़र बिन मुहम्मद और आसिम अल-जहदूरी ने "बि उलुफ़िन" पढ़ा, जो "अल्फ़" (हज़ार) का बहुवचन है; जैसे "फ़ल्स" और "अफ़्लुस"।

(1) इब्न अब्बास (रज़ि.) के कथन से अल-तबरी 11/54 द्वारा उद्धृत। (2) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात अल-सब' 1/489। (3) अन-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 2/178 में उल्लेख किया गया है। (4) मजाज़ अल-कुरान 1/241 में, और लेखक ने इसे अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात अल-सब' 1/489 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (5) इराब अल-कुरान 2/178 में अन-नहस का कथन,

और उससे पहले का हिस्सा उसी से है, और अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात अल-सब' 1/489 में मक्की का कथन। (6) अन-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 2/179, और सिबावैह की पुस्तक 4/444, और अल-मुहतासब 1/273 देखें।

457 سورة الانفال: آيات 9 - 10

پے در پے (1)، ایک گروہ کے بعد دوسرا گروہ آتا ہے، اور یہ آنکھوں میں زیادہ ہیبت ناک ہوتا ہے۔ اور "مُردَفِين" دال پر فتحہ کے ساتھ صیغہ مجہول پر؛ اس لیے کہ وہ لوگ جنہوں نے بدر کے دن قتال کیا، ان کے پیچھے ایک ہزار فرشتے لگا دیے گئے تھے؛ یعنی: کافروں کے خلاف ان کی مدد کے لیے انہیں اتارا گیا تھا۔ تو "مُردَفِين" دال پر فتحہ کے ساتھ "ألف" (ہزار) کی صفت ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ "مُمِدُّكُم" میں ضمیر منصوب سے حال ہے۔ یعنی: ایک ہزار فرشتوں کے ذریعے تمہاری مدد کی حالت میں (2)، اور یہ مجاہد کا مذہب ہے (3)۔ اور ابو عبیدہ نے حکایت کی (4): کہ "رَدَفني" اور "أردَفني" ایک ہی ہیں۔ اور ابو عبید نے اس بات سے انکار کیا کہ "أردف"، "رَدَف" کے معنی میں ہو، انہوں نے کہا: اللہ عزوجل کے قول کی وجہ سے: ﴿تَتْبَعُهَا الرَّادِفَةُ﴾ [النازعات: 7]، اور "المُرْدِفَةُ" نہیں کہا۔ نحاس اور مکی (5) وغیرہ نے کہا: اور دال کے کسرہ کے ساتھ قرأت زیادہ بہتر ہے؛ اس لیے کہ اہل تاویل اسی قرأت پر تفسیر کرتے ہیں۔ یعنی: ان کے بعض نے بعض کا اتباع کیا، اور اس لیے بھی کہ اس میں فتحہ کے معنی بھی شامل ہیں جیسا کہ ابو عبیدہ نے حکایت کی، اور اس لیے کہ زیادہ تر قراء اسی پر ہیں۔ سیبویہ نے کہا: اور ان میں سے بعض نے "مُرَّدِّفين" را کے فتحہ اور دال کی تشدید کے ساتھ پڑھا، اور بعض نے "مُرْدِّفِين" را کے کسرہ کے ساتھ اور بعض نے "مُرْدُّفين" را کے ضمہ کے ساتھ اور دال تینوں قرأتوں میں مکسور اور مشدد ہے۔ تو پہلی قرأت سیبویہ کے نزدیک اصل میں "مُرْتَدِفين" ہے، پھر تاء کو دال میں مدغم کر دیا گیا، اور اس کی حرکت را پر ڈال دی گئی تاکہ دو ساکن جمع نہ ہوں۔ اور دوسری میں دو ساکنوں کے ملنے کی وجہ سے را کو کسرہ دیا گیا۔ اور تیسری میں میم کے ضمہ کی اتباع میں را

کو ضمہ دیا گیا؛ جیسا کہ تم کہتے ہو: "رُدُّ یا ھذا" (6)۔ اور جعفر بن محمد اور عاصم الجحدری نے "بأُلُفٍ" پڑھا جو "ألف" کی جمع ہے؛ جیسے "فَلْس" اور "أفْلُس"۔

(1) اسے طبری نے 11/54 میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کے قول سے روایت کیا ہے۔ (2) الکشف عن وجوہ القراءات السبع 1/489۔ (3) اسے نحاس نے اعراب القرآن 2/178 میں ذکر کیا ہے۔ (4) مجاز القرآن 1/241 میں، اور مصنف نے اسے الکشف عن وجوہ القراءات السبع 1/489 کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔ (5) اعراب القرآن 2/178 میں نحاس کا قول، اور اس سے پہلے کا کلام اسی سے ہے، اور الکشف عن وجوہ القراءات السبع 1/489 میں مکی کا قول۔ (6) اعراب القرآن للنحاس 2/179، اور دیکھئے کتاب سیبویہ 4/444، اور المحتسب 1/273۔

458 Surah Al-Anfal: Verses 9-11

And from both of them also: "with thousands" (1).

The mention of the descent of the angels, their marks, and their fighting has already passed in "Al-Imran". And the discussion regarding the meaning of His saying: {And Allah made it not but as good tidings} (2) preceded there. What is meant is assistance. And it is permissible that it be "Irdaf" (following one after another).

{And victory is not but from Allah} He pointed out that victory is from Him, Exalted and Majestic; not from the angels. That is: were it not for His victory, the large number of angels would not have been beneficial. Victory from Allah is by the sword and it is by proof.

The Almighty's saying: {[Remember] when He overwhelmed you with drowsiness, as a security from Him, and sent down upon you water from the sky that He might thereby purify you and remove from you the defilement of Satan and strengthen your hearts and make firm thereby your feet.} (11)

His saying: {when He overwhelmed you with drowsiness} (two objects). It is the recitation of the people of Medina (3). It is good because of the attribution of the action to Allah, Exalted and Majestic, due to His prior mention in His saying: {And victory is not but from Allah}. And because what follows it is: {And He sent down upon you}, so He attributed the action to Allah, Exalted and Majestic. Likewise, the overwhelming is attributed to Allah, Exalted and Majestic, so that the speech is consistent.

Ibn Kathir and Abu 'Amr read: "Drowsiness covered you" (4) by attributing the action to "drowsiness". Its proof: {[as] a security, drowsiness covering...} [Al-Imran: 154] in the recitation of those who read it with "ya" or "ta" (5); so he attributed the action to drowsiness or the security. Security is drowsiness, so he informed that drowsiness is what covers the people.

---

(1) Weight: Ahmal, as in Ad-Durr al-Masun 5/566, and it appeared in the copies as: "with a thousand". See Al-Qira'at al-Shadhah p. 49, and Al-Muharrar al-Wajiz 2/504. (2) 5/296-299 and 304. (3) Meaning with a damma on the ya, a sukun on the ghayn, and a kasra on the lightened sheen, followed by a silent ya, and the accusative case for "drowsiness" (al-nu'as). Nafi' and Abu Ja'far read it this way. As-Sab'ah p. 304, An-Nashr 2/276. See I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/179. (An omission occurred in the

printed At-Taysir p. 116). (4) As-Sab'ah p. 304, and At-Taysir p. 116. (5) Hamzah and Al-Kisa'i from the seven read: "taghsha" with a ta, and the rest read with a ya. It passed previously 5/370.

४५८ सूरह अल-अनफाल: आयत ९ - ११

और उन दोनों से यह भी है: "बी-आलाफ़" (हजारों के साथ) (१)।

और "आल इमरान" में फरिश्तों के उतरने, उनके चिन्हों और उनके युद्ध का वर्णन बीत चुका है। और उसमें अल्लाह के कथन: {وَمَا جَعَلَهُ اللَّهُ إِلَّا بُشْرَى} (२) के अर्थ पर चर्चा पहले हो चुकी है। और इसका अर्थ मदद पहुंचाना है। और यह भी संभव है कि यह "इरदाफ़" (एक के बाद एक आना) हो।

{وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِندِ اللَّهِ} उसने इस ओर ध्यान दिलाया कि विजय केवल अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की ओर से है; फरिश्तों की ओर से नहीं, अर्थात: यदि उसकी सहायता न होती तो फरिश्तों की बड़ी संख्या से कोई लाभ न होता। और अल्लाह की ओर से सहायता तलवार से भी होती है और प्रमाण (दलील) से भी।

अल्लाह तआला का कथन: {إِذْ يُغَشِّيكُمُ النُّعَاسَ أَمَنَةً مِّنْهُ وَيُنَزِّلُ عَلَيْكُم مِّنَ السَّمَاءِ مَاءً لِّيُطَهِّرَكُم بِهِ وَيُذْهِبَ عَنكُمْ رِجْزَ الشَّيْطَانِ وَلِيَرْبِطَ عَلَى قُلُوبِكُمْ وَيُثَبِّتَ بِهِ الْأَقْدَامَ (११)}

अल्लाह तआला का कथन: {إِذْ يُغَشِّيكُمُ النُّعَاسَ} (दो कर्म)। यह मदीना वालों का पाठ (क़िरात) है (३), और यह इसलिए अच्छा है क्योंकि क्रिया का संबंध अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल से जोड़ा गया है क्योंकि उसका उल्लेख पहले उसके कथन: {وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِندِ اللَّهِ} में आ चुका है। और इसलिए कि इसके बाद है: {وَيُنَزِّلُ عَلَيْكُمْ}, तो उसने क्रिया का संबंध अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल से जोड़ा है। इसी तरह "इग़्शा" (छा जाना) का संबंध भी अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल से जोड़ा गया है ताकि कथन एकरूप रहे।

और इब्न कसीर और अबू अम्र ने पढ़ा: "यग़्शाकुमुन नु'आसु" (४) क्रिया का संबंध "नु'आस" (ऊंघ) से जोड़ते हुए। इसका प्रमाण: {أَمَنَةً نُّعَاسًا يَغْشَى} [आल इमरान: १५४] उन लोगों के पाठ में जिन्होंने इसे "या" या "ता" के साथ पढ़ा है (५); तो उन्होंने क्रिया का संबंध ऊंघ या सुरक्षा से जोड़ा। और सुरक्षा ऊंघ ही है, तो बताया कि ऊंघ ही वह चीज़ है जो लोगों पर छा जाती है।

---

(१) वज़न: अहमाल, जैसा कि अद-दुर्र अल-मसून ५/५६६ में है, और प्रतियों में "बि-अल्फ़" आया है। देखें अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ाह पृ. ४९, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/५०४। (२) ५/२९६ - २९९ और ३०४। (३) यानी "या" पर ज़म्मा, "ग़ैन" पर सुकून, और हल्की "शीन" पर कसरा के साथ, उसके बाद

साकिन "या" है, और "अल-नु'आस" को नसब (ज़बर) के साथ। इसे नाफ़े और अबू जाफ़र ने पढ़ा है। अस-सबअह पृ. ३०४, अन-नश्र २/२७६ और देखें एराबुल क़ुरआन लिन-नह़ह़ास २/१७९। (मुद्रित अल-तयसीर पृ. ११६ में एक चूक हुई है)। (४) अस-सबअह पृ. ३०४, और अल-तयसीर पृ. ११६। (५) सातों में से हमज़ाह और किसाई ने "तग़शा" ता के साथ पढ़ा है, और बाकियों ने या के साथ पढ़ा है, और यह ५/३७० में बीत चुका है।

۴۵۸ سورة الانفال: آیات ۹ - ۱۱

اور ان دونوں سے یہ بھی ہے: «بآلاف» (ہزاروں کے ساتھ) (۱)۔

اور «آل عمران» میں فرشتوں کے نزول، ان کی نشانیوں اور ان کی قتال کا ذکر گزر چکا ہے۔ اور اس میں اللہ تعالیٰ کے قول: ﴿وَمَا جَعَلَهُ اللَّهُ إِلَّا بُشْرَى﴾ (۲) کے معنی پر گفتگو پہلے ہو چکی ہے۔ اور مراد مدد پہنچانا ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ «ارداف» (پے در پے آنا) ہو۔

﴿وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِندِ اللَّهِ﴾ اس نے متنبہ کیا کہ نصرت اللہ عزوجل کی طرف سے ہے؛ فرشتوں کی طرف سے نہیں، یعنی: اگر اس کی نصرت نہ ہوتی تو فرشتوں کی کثرتِ تعداد سے کوئی فائدہ نہ ہوتا۔ اور اللہ کی طرف سے نصرت تلوار کے ساتھ بھی ہوتی ہے اور حجت (دلیل) کے ساتھ بھی۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِذْ يُغَشِّيكُمُ النُّعَاسَ أَمَنَةً مِّنْهُ وَيُنَزِّلُ عَلَيْكُم مِّنَ السَّمَاءِ مَاءً لِّيُطَهِّرَكُم بِهِ وَيُذْهِبَ عَنكُمْ رِجْزَ الشَّيْطَانِ وَلِيَرْبِطَ عَلَى قُلُوبِكُمْ وَيُثَبِّتَ بِهِ الْأَقْدَامَ ﴿۱۱﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِذْ يُغَشِّيكُمُ النُّعَاسَ﴾ دو مفعول ہیں۔ یہ اہل مدینہ کی قرأت ہے (۳)، اور یہ اس لیے اچھی ہے کہ فعل کی نسبت اللہ عزوجل کی طرف کی گئی ہے کیونکہ اس کا ذکر پہلے اس کے قول: ﴿وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِندِ اللَّهِ﴾ میں گزر چکا ہے۔ اور اس لیے کہ اس کے بعد ہے: ﴿وَيُنَزِّلُ عَلَيْكُمْ﴾، پس اس نے فعل کی نسبت اللہ عزوجل کی طرف کی ہے۔ اسی طرح «اغشاء» (ڈھانپ لینا) کی نسبت بھی اللہ عزوجل کی طرف کی گئی ہے تاکہ کلام میں ہم آہنگی رہے۔

اور ابن کثیر اور ابو عمرو نے پڑھا: «يَغْشَاكُمُ النعاسُ» (۴) فعل کی نسبت «نعاس» (اونگھ) کی طرف کرتے ہوئے اس کی دلیل: ﴿أَمَنَةً نُّعَاسًا يَغْشَى﴾ [آل عمران: ۱۵۴] ان کی قرأت میں جنہوں نے

اسے «یاء» یا «تاء» کے ساتھ پڑھا (۵)؛ پس انہوں نے فعل کی نسبت اونگھ یا امن کی طرف کی۔ اور امن اونگھ ہی ہے، تو خبر دی کہ اونگھ ہی وہ چیز ہے جو لوگوں پر چھا جاتی ہے۔

---

(۱) وزن: احمال، جیسا کہ الدر المصون ۵/۵۶۶ میں ہے، اور نسخوں میں «بألف» واقع ہوا ہے۔ دیکھیے القراءات الشاذة ص ۴۹، اور المحرر الوجیز ۲/۵۰۴۔ (۲) ۵/۲۹۶ - ۲۹۹ اور ۳۰۴۔ (۳) یعنی «یاء» کے ضمہ، «غین» کے سکون، اور ہلکی «شین» کے کسرہ کے ساتھ، اس کے بعد ساکن «یاء» ہے، اور «النعاس» کو نصب کے ساتھ اسے نافع اور ابو جعفر نے پڑھا ہے۔ السبعة ص ۳۰۴، والنشر ۲/۲۷۶ اور دیکھیے اعراب القرآن للنحاس ۲/۱۷۹۔ (مطبوعہ التیسیر ص ۱۱۶ میں ایک سقط واقع ہوا ہے)۔ (۴) السبعة ص ۳۰۴، والتیسیر ص ۱۱۶۔ (۵) ساتوں میں سے حمزہ اور کسائی نے «تغشی» تاء کے ساتھ پڑھا ہے، اور باقیوں نے یاء کے ساتھ پڑھا ہے، اور یہ ۵/۳۷۰ میں گزر چکا ہے۔

459 Surah Al-Anfal: Verse 11

The rest recited: "yughashshīkum" [with damma on the yā' and] fatha on the ghayn and shadda on the shīn(1). "Al-nu'ās" (drowsiness) is in the accusative case (nasb) based on the meaning of Nafi's recitation; they are two linguistic variations with the same meaning: ghashshā and aghshā. Allah the Almighty said: {And We have covered them} [Ya-Sin: 9]. And He said: {So there covered it that which covered it} [An-Najm: 54]. And He said: {As if their faces had been covered} [Yunus: 27].

Makki said(2): The preferred choice is damma on the yā', doubling (tashdīd), and the accusative for "al-nu'ās"; because after it is {as a security from Him}, and the pronoun in "from Him" refers to Allah, for He is the one who covers them with drowsiness, and because the majority follow this. It was also said: security from the enemy.

And {amanatan} (security) is an object of purpose or an infinitive; it is said: amina amanatan, amnan, and amānan(3), all are the same.

Drowsiness is the state of one who is secure and does not fear. This drowsiness occurred on the night before the battle the next day. Sleep was amazing given the momentous matter ahead of them, but Allah strengthened their hearts. On the authority of Ali (may Allah be pleased with him), he said: There was no horseman among us on the day of Badr except Al-Miqdad on a piebald horse. I saw us, and there was none among us but asleep except the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) under a tree, praying and weeping until morning. Al-Bayhaqi mentioned it(4).

Al-Mawardi(5): There are two aspects to Allah’s favor upon them by sleep on this night: First, that He strengthened them by rest for the battle the next day. Second, that He made them feel secure by removing fear from their hearts; as it is said: security brings sleep, and fear keeps one awake. It was also said: He covered them while the two ranks met. A similar occurrence happened on the day of Uhud in "Al-Imran"(6).

---

(1) Al-Sab'ah p. 304, and Al-Taysir p. 116. (2) In Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/489 - 490 and what precedes it and what was previously between brackets. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/179. (4) In Dala'il al-Nubuwwah 3/38 - 39, and it is in Musnad Ahmad (1023). (5) In Al-Nukat wa Al-Uyun 2/299. (6) 5/369.

459 सूरह अल-अनफाल: आयत 11

बाकी लोगों ने पढ़ा: "युग़श्शीकुम" [या पर ज़म्म (पेश) और] ग़ैन पर फ़तह (ज़बर) और शीन पर शद (तशदीद) के साथ(1)। "अन-नुआस" (ऊँघ) नसब (ज़बर) की स्थिति में है, नाफ़े की क़िरात के अर्थ के आधार पर; ये समान अर्थ वाली दो भाषाई विविधताएँ हैं: ग़श्शा और अग़शा। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और हमने उन्हें ढँक दिया} [या-सीन: 9]। और फ़रमाया: {तो उसे उस चीज़ ने ढँक लिया जिसने ढँका} [अन-नज्म: 54]। और फ़रमाया: {जैसे कि उनके चेहरे ढँक दिए गए हों} [यूनुस: 27]।

मक्की ने कहा(2): पसंदीदा चुनाव या पर पेश, तशदीद और "अन-नुआस" को नसब देना है; क्योंकि इसके बाद {उसकी ओर से सुरक्षा} है, और "उसकी ओर से" में सर्वनाम अल्लाह के लिए है, क्योंकि वही उन्हें ऊँघ से ढँकता है, और क्योंकि बहुमत इसी पर है। यह भी कहा गया: दुश्मन से सुरक्षा।

और {अमनतन} (सुरक्षा) उद्देश्य का कर्म या क्रियार्थक संज्ञा (मस्दर) है; कहा जाता है: अमिना अमनतन, अमनन, और अमानन(3), सभी समान हैं।

ऊँघ उस व्यक्ति की अवस्था है जो सुरक्षित है और डरता नहीं है। यह ऊँघ उस रात हुई थी जिसके अगले दिन युद्ध था। उनके सामने जो महत्वपूर्ण मामला था, उसे देखते हुए नींद आना आश्चर्यजनक था, लेकिन अल्लाह ने उनके दिलों को मज़बूत कर दिया। अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत है, उन्होंने कहा: बद्र के दिन हमारे बीच मिक़दाद के अलावा कोई घुड़सवार नहीं था जो एक चितकबरे घोड़े पर थे। मैंने हम सबको देखा, और हममें से अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के अलावा कोई भी ऐसा नहीं था जो सोया न हो, वे एक पेड़ के नीचे सुबह तक प्रार्थना करते और रोते रहे। इसे बैहक़ी ने उल्लेख किया है(4)।

अल-मावर्दी(5): इस रात उन्हें नींद देकर अल्लाह के उन पर एहसान के दो पहलू हैं: पहला: यह कि उन्होंने अगले दिन युद्ध के लिए विश्राम द्वारा उन्हें मज़बूत किया। दूसरा: यह कि उन्होंने उनके दिलों से डर दूर करके उन्हें सुरक्षित कर दिया; जैसा कि कहा जाता है: सुरक्षा सुलाती है, और डर जगाए रखता है। यह भी कहा गया: जब दोनों सेनाएँ आमने-सामने मिलीं तब उसने उन्हें ढँक दिया। इसी तरह की बात उहुद के दिन "आल-इमरान"(6) में बीत चुकी है।

---

(1) अल-सबह पृ. 304, और अत-तयसीर पृ. 116। (2) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात अल-सबा 1/489 - 490 में और जो इससे पहले है और जो कोष्ठकों के बीच पहले आ चुका है। (3) इराब अल-

क़ुरआन नह़ास द्वारा 2/179। (4) दलाइल अल-नुबुव्वह 3/38 - 39 में, और यह मुसनद अहमद (1023) में है। (5) अन-नुकत वल-उयून 2/299 में। (6) 5/369।

459 سورة الانفال: آیت 11

باقی قراء نے پڑھا: (يُغَشِّيكُمُ) [یا پر پیش اور] غین پر زبر اور شین پر تشدید کے ساتھ (1)۔ "النعاس" (اونگھ) نافع کی قرات کے معنی کی بنیاد پر حالتِ نصب میں ہے، یہ دونوں ہم معنی لغات ہیں: غَشَّى اور أغْشَى۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {فَأَغْشَيْنَاهُمْ} (اور ہم نے انہیں ڈھانپ دیا) [یس: 9]۔ اور فرمایا: {فَغَشَّاهَا مَا غَشَّى} (پس اسے ڈھانپ لیا جس نے ڈھانپا) [النجم: 54]۔ اور فرمایا: {كَأَنَّمَا أُغْشِيَتْ وُجُوهُهُمْ} (گویا ان کے چہروں پر ڈھانپ دی گئی ہو) [یونس: 27]۔

مکی نے کہا (2): پسندیدہ انتخاب یا پر پیش، تشدید اور "النعاس" کو نصب دینا ہے؛ کیونکہ اس کے بعد {أَمَنَةً مِّنْهُ} ہے اور "منہ" میں ضمیر اللہ کی طرف ہے، پس وہی ہے جو انہیں اونگھ سے ڈھانپتا ہے، اور اس لیے کہ اکثریت اسی پر ہے۔ اور کہا گیا: دشمن سے امن۔

اور {أَمَنَةً} مفعول لہ ہے یا مصدر؛ کہا جاتا ہے: أمِنَ أَمْنَةً، أَمَناً اور أَمَاناً (3)، یہ سب برابر ہیں۔

اونگھ اس شخص کی حالت ہے جو پرامن ہو اور ڈرتا نہ ہو۔ اور یہ اونگھ اس رات ہوئی تھی جس کے اگلے دن لڑائی تھی، پس ان کے سامنے پیش آنے والے اہم معاملے کے پیشِ نظر نیند آنا ایک عجیب بات تھی، لیکن اللہ نے ان کے دلوں کو مضبوط کر دیا۔ اور حضرت علی رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: بدر کے دن ہمارے درمیان مقداد کے علاوہ کوئی شہسوار نہ تھا جو ایک چتکبرے گھوڑے پر تھے، اور میں نے ہمیں دیکھا کہ ہم میں سے ہر کوئی سویا ہوا تھا سوائے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے جو ایک درخت کے نیچے صبح تک نماز پڑھتے اور روتے رہے۔ اسے بیہقی نے ذکر کیا ہے (4)۔

ماوردی (5): اس رات نیند کے ذریعے ان پر اللہ کے احسان کرنے میں دو پہلو ہیں: پہلا یہ کہ آرام کے ذریعے انہیں اگلے دن کی لڑائی کے لیے قوت بخشی۔ دوسرا یہ کہ ان کے دلوں سے رعب (خوف) دور کر کے انہیں امن عطا کیا؛ جیسا کہ کہا جاتا ہے: امن سلانے والا ہے اور خوف جگانے والا۔ اور کہا گیا: جب دونوں صفیں آپس میں ملیں تب انہیں (اونگھ سے) ڈھانپ دیا۔ اور اس جیسی مثال غزوہ احد کے دن "آلِ عمران" (6) میں گزر چکی ہے۔

---

(1) السبعۃ ص 304، اور التیسیر ص 116۔ (2) الکشف عن وجوہ القراءات السبع 1/489 - 490 میں اور جو اس سے پہلے ہے اور جو پہلے بریکٹ میں گزر چکا ہے۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 2/179۔ (4) دلائل النبوۃ 3/38 - 39 میں، اور یہ مسند احمد (1023) میں ہے۔ (5) النکت والعیون 2/299 میں۔ (6) 5/369

Surah Al-Anfal: Verse 11 460

His Almighty's saying: {And He sent down upon you water from the sky to purify you thereby and to take away from you the defilement of Satan and to strengthen your hearts and to keep your feet firm thereby.} The apparent meaning of the Quran indicates that drowsiness occurred before the rain. Ibn Abi Najih said: The rain was before the drowsiness (1).

Az-Zajjaj related (2): That on the day of Badr, the disbelievers reached the water of Badr before the believers and camped there. The believers were left with no water (3). Their souls were filled with fear (4), they were thirsty, in a state of major ritual impurity (janaba), and they prayed as such. Some of them said to themselves, due to Satan's whispering: We claim to be the allies of Allah with His Messenger among us, yet this is our situation while the polytheists are at the water! So Allah sent down rain on the night of Badr, the seventeenth of Ramadan, until the valleys flowed. They drank, purified themselves, watered their mounts, and the salty land (5) between them and the polytheists became firm so that the Muslims' feet stayed firm during the fight.

It has been said: These conditions occurred before they reached Badr; this is more correct, and it is what Ibn Ishaq mentioned in his biography (6) and others. This is a summary of it:

Ibn Abbas said: When the Messenger of Allah (peace be upon him) was informed that Abu Sufyan was approaching from Sham, he urged the Muslims to go out towards them, saying: "This is the caravan of Quraysh containing wealth; go out to them, perhaps Allah will grant it to you as spoils." He said: Those who were lightly burdened set out with him; some people were hesitant and disliked going out. The Messenger of Allah (peace be upon him) hurried, not waiting for those who were excused, nor waiting for those whose mounts were absent. He marched with three hundred and thirteen of his companions, from the Muhajirin and the Ansar.

In Al-Bukhari, from Al-Bara bin Azib, he said: The Muhajirin on the day of Badr were eighty-some.

(1) Reported by At-Tabari 11/66 from Ibn Abi Najih from Mujahid, and it is in Mujahid's tafsir pp. 258-259. (2) In Ma'ani al-Quran 2/403-404, and the author quoted it from him via Ibn Atiyah in Al-Muharrar al-Wajiz 2/506. (3) Ibn Atiyah said in Al-Muharrar al-Wajiz 2/507: The correct view... is that the believers preceded to the water at Badr,

and there is the statement of Hubab ibn al-Mundhir when the Messenger of Allah (peace be upon him) alighted at the first water... and it will follow. (4) In (Z): became lonely/desolate. (5) Al-Sabkhah: Salty land in which feet sink. Al-Lisan (Sabkh). (6) As in As-Sirah an-Nabawiyyah by Ibn Hisham 1/606-607, and reported from Ibn Ishaq by At-Tabari 11/41.

सूरह अल-अनफाल: आयत 11 460

अल्लाह का कहना: {और उसने तुम पर आकाश से पानी उतारा ताकि तुम्हें उसके द्वारा पवित्र करे और तुम से शैतान की गंदगी दूर करे और तुम्हारे दिलों को मज़बूत करे और तुम्हारे पैरों को उसके द्वारा जमाए रखे।} कुरान का ज़ाहिरी मतलब यह बताता है कि ऊंघ बारिश से पहले आई थी। इब्न अबी नजीह ने कहा: बारिश ऊंघ से पहले हुई थी (1)।

अज़-ज़ज्जाज ने रिवायत की (2): कि बद्र के दिन काफिर ईमान वालों से पहले बद्र के पानी तक पहुँच गए और वहीं डेरा डाल लिया। ईमान वाले बिना पानी के रह गए (3)। उनके मन डर से भर गए (4), वे प्यासे थे, नापाकी (जनाबत) की हालत में थे और उन्होंने उसी हाल में नमाज़ पढ़ी। उनमें से कुछ ने शैतान के वसवसे के कारण अपने दिल में कहा: हम अल्लाह के वली होने का दावा करते हैं और हमारे बीच उसका रसूल है, फिर भी हमारी यह हालत है जबकि मुश्रिक पानी पर हैं! तो अल्लाह ने बद्र की रात, रमज़ान की सत्रहवीं तारीख को बारिश भेजी, यहाँ तक कि घाटियाँ बह निकलीं। उन्होंने पानी पिया, पाकी हासिल की, अपनी सवारियों को पानी पिलाया और उनके और मुश्रिकों के बीच की खारी ज़मीन (5) जम गई ताकि लड़ाई के दौरान मुसलमानों के पैर जम सकें।

कहा गया है: ये स्थितियाँ बद्र पहुँचने से पहले की थीं; यही अधिक सही है, और इब्न इसहाक ने अपनी सीरत (6) और अन्य में यही ज़िक्र किया है। इसका सारांश यह है:

इब्न अब्बास ने कहा: जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को खबर दी गई कि अबू सुफियान शाम से आ रहा है, तो उन्होंने मुसलमानों को उनके पास जाने के लिए प्रोत्साहित किया और कहा: "यह कुरैश का काफिला है जिसमें माल है; उनके पास जाओ, शायद अल्लाह तुम्हें इसे गनीमत के रूप में दे दे।" उन्होंने कहा: जो हल्केफुल्के थे वे उनके साथ चल पड़े; कुछ लोग भारी थे और बाहर निकलने को नापसंद किया। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने जल्दी की, उन्होंने उज़्र करने वालों का इंतज़ार नहीं किया और न ही उनका जिनके पास सवारी नहीं थी। वह मुहाजिरीन और अंसार में से अपने तीन सौ तेरह साथियों के साथ चले।

बुखारी में बरा बिन आज़िब से रिवायत है, उन्होंने कहा: बद्र के दिन मुहाजिरीन अस्सी से कुछ ऊपर थे।

(1) इसे तबरी ने 11/66 में इब्न अबी नजीह से मुजाहिद के हवाले से दर्ज किया है, और यह तफ़्सीर मुजाहिद पृ. 258-259 में है। (2) मआनी अल-कुरान 2/403-404 में, और लेखक ने इसे इब्न अतिया

के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/506 में उनसे उद्धृत किया है। (3) इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/507 में कहा: सही बात यह है... कि मोमिन बद्र के पानी पर पहले पहुँचे थे, और इसमें हुबाब इब्न अल-मुन्ज़िर की बात है जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) पहले पानी पर उतरे थे... और यह आगे आएगा। (4) (ज़) में: घबरा गए। (5) अल-सबखाह: खारी ज़मीन जिसमें पैर धंस जाते हैं। अल-लिसान (सब्ख़)। (6) जैसा कि इब्न हिशाम की सीरत अन-नबविय्या 1/606-607 में है, और इसे इब्न इसहाक के माध्यम से तबरी 11/41 द्वारा निकाला गया है।

سورہ الأنفال: آیت ۱۱ ٤٦٠

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَيُنَزِّلُ عَلَيْكُم مِّنَ السَّمَاءِ مَاءً لِّيُطَهِّرَكُم بِهِ، وَيُذْهِبَ عَنكُمْ رِجْزَ الشَّيْطَانِ وَلِيَرْبِطَ عَلَى قُلُوبِكُمْ وَيُثَبِّتَ بِهِ الْأَقْدَامَ﴾ قرآن کا ظاہری مفہوم اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اونگھ بارش سے پہلے آئی تھی۔ اور ابن ابی نجیح نے کہا: بارش اونگھ سے پہلے ہوئی تھی (۱)۔

اور الزجاج نے بیان کیا (۲): کہ بدر کے دن کفار اہل ایمان سے پہلے بدر کے پانی پر پہنچ گئے اور وہاں قیام کر لیا، اور اہل ایمان پانی کے بغیر رہ گئے (۳)۔ ان کے دلوں میں اندیشے (۴) پیدا ہوئے، وہ پیاسے تھے، حالتِ جنابت میں تھے اور انہوں نے اسی حال میں نماز پڑھی۔ بعض نے شیطان کے وسوسے کی بنا پر اپنے دلوں میں کہا: ہم اللہ کے ولی ہونے کا دعویٰ کرتے ہیں اور ہمارے درمیان اس کا رسول ہے، پھر بھی ہماری یہ حالت ہے جبکہ مشرکین پانی پر ہیں! پس اللہ نے بدر کی رات، سترہ رمضان کو بارش نازل فرمائی یہاں تک کہ وادیاں بہ نکلیں۔ پس انہوں نے پانی پیا، طہارت حاصل کی، اپنی سواریوں کو پلایا اور وہ شور زمین (۵) جو ان کے اور مشرکین کے درمیان تھی، جم گئی یہاں تک کہ قتال کے وقت مسلمانوں کے قدم اس میں جم گئے۔

اور کہا گیا ہے کہ: یہ حالات بدر پہنچنے سے پہلے کے تھے؛ یہی زیادہ صحیح ہے، اور ابن اسحاق نے اپنی سیرت (۶) وغیرہ میں یہی ذکر کیا ہے۔ اس کا خلاصہ یہ ہے:

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے کہا: جب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کو ابو سفیان کے بارے میں بتایا گیا کہ وہ شام سے آ رہا ہے، تو آپ نے مسلمانوں کو ان کی طرف جانے کی ترغیب دی اور فرمایا: "یہ قریش کا قافلہ ہے جس میں مال و دولت ہے، پس ان کی طرف نکلو شاید اللہ تمہیں اسے بطور غنیمت عطا کر دے۔" وہ کہتے ہیں: پس جو سبک رفتار تھے وہ آپ کے ساتھ چل پڑے؛

جبکہ کچھ لوگوں نے بوجھل محسوس کیا اور نکلنا پسند نہ کیا۔ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے جلدی فرمائی، عذر کرنے والوں کا انتظار نہیں کیا، اور نہ ہی ان کا انتظار کیا جن کی سواریاں موجود نہ تھیں۔ پس آپ اپنے مہاجرین اور انصار صحابہ میں سے تین سو تیرہ کے ساتھ روانہ ہوئے۔

اور بخاری میں براء بن عازب رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: بدر کے دن مہاجرین اسی سے کچھ اوپر تھے۔

(۱) اسے طبری نے ۶۶/۱۱ میں ابن ابی نجیح سے بحوالہ مجاہد نقل کیا ہے، اور یہ تفسیرِ مجاہد ص ۲۵۸ - ۲۵۹ میں ہے۔ (۲) معانی القرآن ۴۰۳/۲ - ۴۰۴ میں، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ۵۰۶/۲ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۳) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۵۰۷/۲ میں کہا: صحیح بات یہ ہے کہ... مومنین بدر کے پانی پر پہلے پہنچے تھے، اور اس میں حباب بن منذر کا قول ہے جب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم پہلے پانی پر اترے تھے... اور یہ آگے آئے گا۔ (۴) (ظ) میں ہے: پس وہ وحشت زدہ ہو گئے۔ (۵) السَّبْخة: وہ نمکین زمین جس میں پاؤں دھنس جاتے ہوں۔ اللسان (سبخ)۔ (۶) جیسا کہ سیرت ابن ہشام ۶۰۶/۱ - ۶۰۷ میں ہے، اور اسے طبری نے ۴۱/۱۱ میں ابن اسحاق کے طریق سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Anfal, Verse 11 461

And the Ansar were forty-some and two hundred (1). And he also narrated from him, saying: We used to say that the companions of Muhammad ﷺ were three hundred and some odd, matching the number (2) of the companions of Talut who crossed the river with him, and none crossed it with him except a believer (3). Al-Bayhaqi (4) mentioned from Abu Ayyub al-Ansari, who said: So we went out—meaning to Badr; when we had traveled for a day or two, the Messenger of Allah ﷺ ordered us to count ourselves, and we did; and behold, we were three hundred and thirteen men. So we informed the Prophet ﷺ of our number, and he was pleased with that, praised Allah, and said: "The number of the companions of Talut." Ibn Ishaq (5) said: All the people thought that the Messenger of Allah ﷺ would not face war; so their preparations were not extensive. Abu Sufyan, when he approached the Hijaz, was spying (6) for news, asking whoever he met from the riders out of fear for the people's property, until he received news from some riders that Muhammad, the Messenger of Allah ﷺ, had called the people out against you; so he became cautious at that, and hired Damdam bin Amr al-Ghifari, and sent him to Makkah, and ordered him to go to Quraysh and call them out to...

(1) Thus the author said, may Allah have mercy on him, and what is in Sahih al-Bukhari (3956) through Shu'bah is: The Muhajirun on the day of Badr were sixty-some... As for the narration mentioned by the author above, Al-Hakim recorded it in Al-Mustadrak 3/21 from another path from Shu'bah, and Al-Hafiz Ibn Hajar mentioned it in Al-Fath 7/291 and said: It is a mistake in this narration because Shu'bah's companions agree on what appeared in Al-Bukhari. End. And similar to what the author mentioned about the number of Muhajirun, Al-Bukhari also recorded it (4026) from Musa bin Uqbah from Ibn Shihab al-Zuhri who said: .. so all those who witnessed Badr from Quraysh from among those who were allotted a share were eighty-one men. Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Fath 7/326: The two can be reconciled in that the Hadith of Al-Bara' mentioned those who witnessed it physically, and the Hadith of the chapter (meaning the Hadith of Ibn Shihab) those who witnessed it physically and legally... (2) In (d) and (m): "number" (adad), and what is established is from (kh), (z), and (zha). (3) Sahih al-Bukhari (3959). (4) In Dala'il al-Nubuwwah 3/37. (5) As in Al-Sirah al-Nabawiyyah by Ibn Hisham 1/607. And it is in Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/829. (6) In Al-Sirah al-Nabawiyyah: "yatahassas" (with 'ha'). Al-Suhayli said in Al-Rawd al-Unuf 3/43: Al-Tahassus - with 'ha' - is to hear the news yourself, and Al-Tajassus - with 'jim' - is to investigate it through others.

सूरा अल-अनफाल, आयत 11 461

और अंसार की संख्या दो सौ चालीस से कुछ अधिक थी (1)। और उन्होंने उनके माध्यम से यह भी वर्णित किया कि: हम कहा करते थे कि मुहम्मद ﷺ के साथी तीन सो और कुछ थे, जो तालूत के उन साथियों की संख्या (2) के बराबर थे जिन्होंने उनके साथ नदी पार की थी, और किसी ने उनके साथ नदी पार नहीं की सिवाय एक मोमिन (आस्थावान) के(3)। अल-बैहाकी (4) ने अबू अय्यूब अल-अंसारी से उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: तो हम निकले - यानी बद्र की ओर; जब हम एक या दो दिन चले, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने हमें खुद को गिनने का आदेश दिया, तो हमने ऐसा ही किया; और देखा कि हम तीन सौ तेरह पुरुष थे। तो हमने नबी ﷺ को अपनी संख्या के बारे में बताया, और वह इससे प्रसन्न हुए, अल्लाह की प्रशंसा की और कहा: "तालूत के साथियों की संख्या"। इब्न इसहाक (5) ने कहा: सभी लोगों का मानना था कि अल्लाह के रसूल ﷺ को युद्ध का सामना नहीं करना पड़ेगा; इसलिए उनकी तैयारी अधिक नहीं थी। अबू सुफियान, जब वह हिजाज़ के करीब पहुंचे, तो खबरों की जासूसी (6) कर रहे थे, और लोगों की संपत्ति के डर से मिलने वाले हर घुड़सवार से पूछ रहे थे, यहाँ तक कि उन्हें कुछ घुड़सवारों से खबर मिली कि मुहम्मद, अल्लाह के रसूल ﷺ ने लोगों को तुम्हारे विरुद्ध ललकारा है; तो वह उस समय सतर्क हो गए, और दमदम बिन अम्र अल-ग़िफारी को काम पर रखा, और उसे मक्का भेजा, और उसे आदेश दिया कि वह कुरैश के पास जाए और उन्हें बाहर निकलने के लिए कहे...

(1) लेखक ने ऐसा ही कहा है, अल्लाह उन पर दया करे, और जो सहीह अल-बुखारी (3956) में शुबा के माध्यम से है वह यह है: बद्र के दिन मुहाजिरों की संख्या साठ से कुछ अधिक थी... जहाँ तक लेखक द्वारा ऊपर उल्लिखित वर्णन का प्रश्न है, अल-हाकिम ने इसे अल-मुस्तदरक 3/21 में शुबा से एक अन्य मार्ग से दर्ज किया है, और अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह 7/291 में इसका उल्लेख किया और कहा: इस वर्णन में यह एक गलती है क्योंकि शुबा के साथी अल-बुखारी में जो कुछ आया है उस पर सहमत हैं। समाप्त। और लेखक ने मुहाजिरों की संख्या के बारे में जो उल्लेख किया है, उसके समान ही अल-बुखारी ने भी (4026) मूसा बिन उकबा से इब्न शिहाब अल-जुहरी के माध्यम से दर्ज किया है जिन्होंने कहा: .. तो कुरैश के उन सभी लोगों में से जिन्होंने बद्र में हिस्सा लिया और जिन्हें हिस्सा दिया गया, उनकी संख्या इक्यासी पुरुष थी। अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह 7/326 में कहा: दोनों को इस तरह जोड़ा जा सकता है कि अल-बारा की हदीस उन लोगों के बारे में है जो शारीरिक रूप से उपस्थित थे, और अध्याय की हदीस (अर्थात इब्न शिहाब की हदीस) उन लोगों

के बारे में है जो शारीरिक और कानूनी रूप से उपस्थित थे... (2) (द) और (म) में: "संख्या" (अदद), और जो स्थापित है वह (ख), (ज़) और (ज़) से है। (3) सहीह अल-बुखारी (3959)। (4) दलाइल अल-नुबुव्वह 3/37 में। (5) जैसा कि इब्न हिशाम की अल-सीराह अल-नबविय्याह 1/607 में है। और यह इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 2/829 में है। (6) अल-सीराह अल-नबविय्याह में: "यतहस्सस" (हा के साथ)। अल-सुहैली ने अल-रौद अल-उनुफ़ 3/43 में कहा: अल-तहस्सुस - हा के साथ - खुद खबरें सुनना है, और अल-तजस्सुस - जीम के साथ - दूसरों के माध्यम से उनकी जांच करना है।

سورة الانفال، آیت ۱۱ ٤٦١

اور انصار کی تعداد دو سو چالیس سے کچھ اوپر تھی (۱)۔ اور انہوں نے ان ہی سے یہ بھی روایت کیا کہ: ہم کہا کرتے تھے کہ محمد ﷺ کے ساتھی تین سو اور کچھ اوپر تھے، طالوت کے ان ساتھیوں کی تعداد (۲) کے مطابق جنہوں نے ان کے ساتھ نہر پار کی تھی، اور ان کے ساتھ صرف مومن نے ہی نہر پار کی تھی (۳)۔ اور بیہقی (٤) نے ابو ایوب انصاری رضی اللہ عنہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: تو ہم نکلے - یعنی بدر کی طرف؛ جب ہم ایک یا دو دن چلے تو رسول اللہ ﷺ نے ہمیں گنتی کرنے کا حکم دیا، تو ہم نے ایسا ہی کیا؛ دیکھا تو ہم تین سو تیرہ آدمی تھے۔ ہم نے نبی ﷺ کو اپنی تعداد کی اطلاع دی، تو آپ ﷺ اس سے خوش ہوئے، اللہ کی حمد بیان کی اور فرمایا: "طالوت کے ساتھیوں کی تعداد"۔ ابن اسحاق (٥) نے کہا: اور تمام لوگوں کا خیال تھا کہ رسول اللہ ﷺ جنگ کا سامنا نہیں کریں گے؛ اس لیے ان کی تیاری زیادہ نہ تھی۔ اور ابو سفیان جب حجاز کے قریب پہنچا تو خبروں کی ٹوہ (٦) لے رہا تھا، اور لوگوں کے مال کے خوف سے جو بھی سوار ملتا اس سے پوچھتا، یہاں تک کہ اسے بعض سواروں سے خبر ملی کہ محمد، اللہ کے رسول ﷺ نے لوگوں کو تمہارے خلاف نکال کھڑا کیا ہے؛ چنانچہ وہ اس وقت چوکنا ہو گیا، اور ضمضم بن عمرو الغفاری کو اجرت پر لیا، اور اسے مکہ بھیجا، اور اسے حکم دیا کہ وہ قریش کے پاس جائے اور انہیں اکسائے کہ وہ...

(۱) مصنف رحمہ اللہ نے اسی طرح کہا ہے، اور صحیح بخاری (۳۹٥٦) میں شعبہ کے طریق سے جو ہے وہ یہ ہے: بدر کے دن مہاجرین کی تعداد ساٹھ سے کچھ اوپر تھی... جہاں تک اس روایت کا تعلق ہے جس کا ذکر مصنف نے اوپر کیا ہے، تو اسے حاکم نے المستدرک ۳/ ۲۱ میں شعبہ سے دوسرے طریق سے روایت کیا ہے، اور حافظ ابن حجر نے الفتح ۷/ ۲۹۱ میں اس کا ذکر کیا اور

کہا: یہ اس روایت میں غلطی ہے کیونکہ شعبہ کے شاگرد اس بات پر متفق ہیں جو بخاری میں واقع ہوا ہے۔ انتہی۔ اور اسی طرح کا ذکر جو مصنف نے مہاجرین کی تعداد کے بارے میں کیا، اسے بخاری نے بھی (٤٠٢٦) موسیٰ بن عقبہ سے ابن شہاب زہری کے حوالے سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: .. تو قریش میں سے وہ تمام لوگ جو بدر میں حاضر ہوئے اور جن کے لیے حصہ نکالا گیا ان کی تعداد اکیاسی مرد تھی۔ حافظ ابن حجر نے الفتح ٧/ ٣٢٦ میں کہا: دونوں کے درمیان اس طرح مطابقت پیدا کی جا سکتی ہے کہ براء کی حدیث ان لوگوں کے بارے میں ہے جو حسی (جسمانی) طور پر حاضر ہوئے، اور باب کی حدیث (یعنی ابن شہاب کی حدیث) ان لوگوں کے بارے میں ہے جو حسی اور حکمی طور پر حاضر ہوئے... (٢) (د) اور (م) میں: "عدد"، اور جو ثابت ہے وہ (خ)، (ز) اور (ظ) سے ہے۔ (٣) صحیح بخاری (٣٩٥٩)۔ (٤) دلائل النبوة ٣/ ٣٧ میں۔ (٥) جیسا کہ ابن ہشام کی السیرة النبویة ١/ ٦٠٧ میں ہے۔ اور یہ ابن العربی کی احکام القرآن ٢/ ٨٢٩ میں ہے۔ (٦) السیرة النبویة میں ہے: "تحسس" (حا کے ساتھ)۔ سہیلی نے الروض الانف ٣/ ٤٣ میں کہا: التحسس - حا کے ساتھ - یہ ہے کہ تم خود خبریں سنو، اور التجسس - جیم کے ساتھ - یہ ہے کہ تم دوسروں کے ذریعے ان کی تفتیش کرو۔

Surah Al-Anfal: Verse 11 Page 462

...their wealth, and informed them that Muhammad ﷺ had blocked it with his companions, so Dhamdham did [as he was told].

The people of Mecca set out with a thousand men or thereabouts, and the Prophet ﷺ set out with his companions. News reached him that the Quraysh had come out to protect their caravan. So the Prophet ﷺ consulted the people. Abu Bakr stood up and spoke well, then Umar stood up and spoke well. Then al-Miqdad bin 'Amr stood up and said: "O Messenger of Allah, proceed to what Allah has commanded you, for we are with you. By Allah, we will not say as the Children of Israel said: 'Go, you and your Lord, and fight; indeed, we are sitting right here' [Al-Ma'idah: 24]. Instead, go, you and your Lord, and fight, for we are with you fighting. By Him Who sent you with the truth, if you were to lead us to Bark al-Ghimad—meaning a city in Abyssinia (1)—we would fight alongside you until you reach it." The Messenger of Allah ﷺ was pleased by this and prayed for him. Then he said: "Give me your advice, O people," referring to the Ansar. This was because they were the majority of the people, and when they pledged allegiance to him at Al-Aqaba, they said: "O Messenger of Allah, we are free from any obligation of protection towards you until you reach our territory. When you reach us, then you are under our protection; we will protect you as we protect ourselves, our sons, and our women."

The Messenger of Allah ﷺ was concerned that the Ansar might feel that they were only obligated to support him within Medina, and that they were not required to march with him toward an enemy outside their lands. When the Messenger of Allah ﷺ said that, Sa'd bin Mu'adh—it was also said: Sa'd bin 'Ubadah, and it is possible that both of them spoke that day—addressed him and said: "O Messenger of Allah, it seems you mean us, the assembly of the Ansar?" The Messenger of Allah ﷺ said: "Yes." He said: "We have believed in you and followed you. So proceed to what Allah has commanded you. By Him Who sent you with the truth, if you were to lead us into this sea and plunge into it, we would plunge into it with you." The Messenger of Allah ﷺ said: "Proceed with the blessing of Allah, for it is as if I am looking at the [death] places of the people" (2).

---

(1) Al-Suhayli attributed it in Al-Rawd al-Unuf (3/45) to some books of tafsir. Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Fath (7/232): It is a place five nights' travel from Mecca towards Yemen. It is also said it is the far ends of Hajar, or in the far reaches of Yemen. Al-Hafiz Ibn Hajar said: The first is more likely. (2) Al-Sirah al-Nabawiyyah (1/614-615),

and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi (2/829). Recorded in full by al-Tabari (11/41-43) from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them), and summarized by Ahmad (13296, 13297), and Muslim (1779) from the hadith of Anas bin Malik (may Allah be pleased with him), and in both it is mentioned that the one who spoke for the Ansar was Sa'd bin 'Ubadah. He said =

सूरह अल-अनफाल: आयत 11 पृष्ठ 462

...उनकी संपत्ति, और उन्हें सूचित किया कि मुहम्मद ﷺ ने अपने साथियों के साथ इसे रोक दिया है, इसलिए धमधम ने वैसा ही किया।

मक्का के लोग एक हज़ार पुरुषों या उसके आसपास के साथ निकले, और पैगंबर ﷺ अपने साथियों के साथ निकले। उन्हें खबर मिली कि कुरैश अपने काफिले की रक्षा के लिए निकले हैं। इसलिए पैगंबर ﷺ ने लोगों से परामर्श किया। अबू बक्र खड़े हुए और अच्छा बोले, फिर उमर खड़े हुए और अच्छा बोले। फिर अल-मिक़दाद बिन अम्र खड़े हुए और कहा: "हे अल्लाह के रसूल, उस ओर बढ़ें जिसका अल्लाह ने आपको आदेश दिया है, क्योंकि हम आपके साथ हैं। अल्लाह की कसम, हम वैसा नहीं कहेंगे जैसा बनी इसराइल ने कहा था: 'जाओ, तुम और तुम्हारा रब, और लड़ो; हम तो यहीं बैठे हैं' [अल-मैदा: 24]। इसके बजाय, जाओ, तुम और तुम्हारा रब, और लड़ो, हम तुम्हारे साथ लड़ रहे हैं। उस हस्ती की कसम जिसने आपको सच्चाई के साथ भेजा है, अगर आप हमें बर्क अल-ग़िमाद तक ले जाएँ- जिसका अर्थ है हबशा का एक शहर (1) - तो हम आपके साथ तब तक लड़ेंगे जब तक आप वहाँ पहुँच न जाएँ।" अल्लाह के रसूल ﷺ इससे प्रसन्न हुए और उनके लिए दुआ की। फिर उन्होंने कहा: "हे लोगों, मुझे अपनी सलाह दें," उनका इशारा अंसार की ओर था। ऐसा इसलिए था क्योंकि वे लोगों की बहुसंख्या थे, और जब उन्होंने अल-अकबा में उनके प्रति वफ़ादारी की शपथ ली थी, तो उन्होंने कहा था: "हे अल्लाह के रसूल, जब तक आप हमारे क्षेत्र में नहीं पहुँच जाते, तब तक हम आपकी सुरक्षा की किसी भी जिम्मेदारी से मुक्त हैं। जब आप हमारे पास पहुँच जाएंगे, तब आप हमारी सुरक्षा में होंगे; हम आपकी रक्षा वैसे ही करेंगे जैसे हम अपनी, अपने बेटों और अपनी महिलाओं की रक्षा करते हैं।"

अल्लाह के रसूल ﷺ को यह चिंता थी कि अंसार शायद यह न समझें कि उनका समर्थन केवल मदीना के भीतर ही अनिवार्य है, और उनके लिए उनके क्षेत्रों के बाहर किसी दुश्मन की ओर कूच करना आवश्यक नहीं है। जब अल्लाह के रसूल ﷺ ने यह कहा, तो साद बिन मुआद ने - और यह भी कहा गया है: साद बिन उबादा, और यह संभव है कि उन दोनों ने उस दिन बात की हो - उनसे कहा: "हे अल्लाह के रसूल, ऐसा लगता है कि आपका मतलब हमसे है, अंसार की जमात से?" अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "हाँ।" उन्होंने कहा: "हम आप पर ईमान लाए हैं और आपका अनुसरण किया है। इसलिए उस ओर बढ़ें जिसका अल्लाह ने आपको आदेश दिया है। उस हस्ती की कसम जिसने आपको सच्चाई के साथ भेजा है, अगर आप हमें इस समुद्र के सामने ले जाएँ और उसमें उतर जाएँ

तो हम भी आपके साथ उसमें उतर जाएँगे।" अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "अल्लाह के आशीर्वाद के साथ आगे बढ़ें, क्योंकि ऐसा लग रहा है जैसे मैं लोगों के[मरने के] स्थानों को देख रहा हूँ" (2)।

---

(1) अल-सुहैली ने अल-रौद अल-उनुफ़ (3/45) में इसे तफ़सीर की कुछ पुस्तकों की ओर संदर्भित किया है। अल-हाफिज़ इब्न हजर ने अल-फतह (7/232) में कहा: यह मक्का से यमन की दिशा में पांच रातों की यात्रा पर एक स्थान है। यह भी कहा गया है कि यह हजर के सुदूर इलाके हैं, या यमन के सुदूर हिस्से में है। अल-हाफिज़ इब्न हजर ने कहा: पहला वाला अधिक उपयुक्त है। (2) अल-सीराह अल-नबविय्याह (1/614-615), और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन (2/829)। अल-तबरी (11/41-43) द्वारा इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से पूर्ण रूप से दर्ज किया गया, और अहमद (13296, 13297) और मुस्लिम (1779) द्वारा अनस बिन मलिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से संक्षिप्त रूप में दर्ज किया गया, और दोनों में यह उल्लेख है कि अंसार की ओर से बोलने वाले साद बिन उबादा थे। उन्होंने कहा =

سورہ الانفال: آیت 11 صفحہ 462

ان کے اموال، اور انہیں مطلع کیا کہ محمد ﷺ اپنے صحابہ کے ساتھ ان کے سامنے آ گئے ہیں، تو ضمضم نے ویسا ہی کیا۔

اہل مکہ ایک ہزار یا اس کے لگ بھگ آدمیوں کے ساتھ نکلے، اور نبی ﷺ اپنے صحابہ کے ساتھ نکلے۔ انہیں قریش کے اپنے قافلے کے تحفظ کے لیے نکلنے کی خبر ملی، تو نبی ﷺ نے لوگوں سے مشورہ کیا۔ ابوبکر کھڑے ہوئے اور اچھی بات کہی، پھر عمر کھڑے ہوئے اور اچھی بات کہی، پھر مقداد بن عمرو کھڑے ہوئے اور کہا: "اے اللہ کے رسول، اس کام کے لیے چل پڑیے جس کا اللہ نے آپ کو حکم دیا ہے، ہم آپ کے ساتھ ہیں۔ اللہ کی قسم، ہم وہ بات نہیں کہیں گے جو بنی اسرائیل نے کہی تھی: 'جاؤ تم اور تمہارا رب، پس لڑو، ہم تو یہیں بیٹھے ہیں' [المائدہ: 24]، بلکہ جائیے آپ اور آپ کا رب اور لڑیں، ہم آپ کے ساتھ مل کر لڑنے والے ہیں۔ اس ذات کی قسم جس نے آپ کو حق کے ساتھ بھیجا ہے، اگر آپ ہمیں برک الغماد تک لے جائیں - یعنی ملک حبشہ کا ایک شہر (1) - تو ہم آپ کے ساتھ وہاں تک لڑتے ہوئے جائیں گے۔" رسول اللہ ﷺ اس سے خوش ہوئے اور ان کے لیے خیر کی دعا فرمائی۔ پھر آپ نے فرمایا: "اے لوگو، مجھے مشورہ دو،" آپ کی مراد انصار سے تھی۔ اس کی وجہ یہ تھی کہ وہ لوگوں کی اکثریت تھے، اور جب انہوں نے عقبہ کے مقام پر آپ کی بیعت کی تھی تو کہا تھا: "اے اللہ کے رسول، جب تک آپ ہمارے علاقے میں نہیں پہنچ جاتے، ہم آپ کی حفاظت کی ذمہ داری سے بری ہیں۔ جب آپ ہمارے پاس پہنچ جائیں گے، تو آپ ہماری پناہ میں ہوں گے، ہم آپ کی ویسے ہی حفاظت کریں گے جیسے ہم اپنی جانوں، اپنے بیٹوں اور اپنی عورتوں کی کرتے ہیں۔"

رسول اللہ ﷺ کو خدشہ تھا کہ کہیں انصار یہ نہ سمجھیں کہ ان پر آپ کی نصرت صرف مدینہ میں لازم ہے، اور یہ کہ ان پر اپنے علاقوں کے علاوہ کسی دشمن کی طرف کوچ کرنا لازم نہیں ہے۔ چنانچہ جب رسول اللہ ﷺ نے یہ بات فرمائی تو سعد بن معاذ نے - اور کہا گیا ہے: سعد بن عبادہ نے، اور یہ بھی ممکن ہے کہ ان دونوں نے اس دن بات کی ہو - عرض کیا: "اے اللہ کے رسول، ایسا لگتا ہے جیسے آپ کی مراد ہم انصار کی جماعت ہے؟" رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جی ہاں۔" انہوں نے کہا: "ہم آپ پر ایمان لائے اور ہم نے آپ کی پیروی کی، لہٰذا اس کام کے لیے چل پڑیے جس کا اللہ نے آپ کو حکم دیا ہے۔ اس ذات کی قسم جس نے آپ کو حق کے ساتھ بھیجا ہے، اگر آپ ہمیں اس سمندر کے سامنے لے جائیں اور اس میں اتر جائیں تو ہم بھی آپ کے ساتھ اس میں اتر جائیں گے۔" رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ کی برکت پر چل پڑو، گویا میں قوم کے پچھاڑے جانے کی جگہیں دیکھ رہا ہوں" (2)۔

---

(1) السہیلی نے الروض الانف 3/45 میں اسے بعض کتبِ تفسیر کی طرف منسوب کیا ہے۔ الحافظ ابن حجر نے الفتح 7/232 میں کہا: یہ مکہ سے یمن کی جانب پانچ راتوں کی مسافت پر ایک مقام ہے۔ ایک قول یہ ہے کہ یہ ہجر کے دور دراز علاقے ہیں، اور ایک قول یہ ہے کہ یہ یمن کے آخری سرے پر ہے۔ الحافظ ابن حجر نے کہا: پہلا قول زیادہ بہتر ہے۔ (2) السیرۃ النبویۃ 1/614-615، اور احکام القرآن لابن العربی 2/829۔ اسے امام طبری نے 11/41-43 میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مکمل روایت کیا ہے، اور احمد (13296، 13297) اور مسلم (1779) نے اسے انس بن مالک رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مختصراً روایت کیا ہے، ان دونوں میں ہے کہ انصار کی طرف سے کلام کرنے والے سعد بن عبادہ تھے۔ انہوں نے کہا =

Surah Al-Anfal: Verse 11 / 463

The Messenger of Allah ﷺ set out and reached the water of Badr before the Quraysh. A heavy rain sent by Allah prevented the Quraysh from reaching it first, while the Muslims only experienced enough rain to firm up the soft sand (dahas) of the valley for them and aid their movement. 'Al-Dahas' refers to soft sand into which feet sink. The Messenger of Allah ﷺ camped at the nearest well of Badr to Medina. Then Al-Hubab ibn al-Mundhir ibn al-Jamuh (1) suggested otherwise, saying: 'O Messenger of Allah, is this position one that Allah has commanded you to take, so that we may not move forward or backward from it, or is it a matter of strategic opinion, war, and tactics?' He (peace and blessings be upon him) replied: 'Rather, it is strategic opinion, war, and tactics.' He said: 'O Messenger of Allah, this is not a suitable position. Lead us to the well nearest to the enemy, let us occupy it, and then fill up (3) the wells (4) behind it. Then we shall build a cistern, fill it with water, and drink while they cannot.' The Messenger of Allah ﷺ approved of his advice and acted upon it.

Then they met in battle, and Allah granted victory to His Prophet and the Muslims. They killed seventy of the polytheists and captured seventy others (5), taking revenge for the believers. Allah healed the hearts of His Messenger (peace and blessings be upon him) and his companions from their rage. Regarding this, Hassan (6) says:

I recognized the dwellings of Zainab at the sandhill, like the writing of revelation on new paper (7).

= Al-Hafiz Ibn Hajar in 'Al-Fath' 7/288: There is some doubt about this, because Sa'd ibn 'Ubadah did not attend Badr, although he is counted among them because his share of booty was allocated to him. It was recorded by Al-Tabarani that Sa'd ibn 'Ubadah said this at Hudaybiyyah, and this is more likely correct. End. The statement of Al-Miqdad ibn 'Amru is in Al-Bukhari (4609) from the hadith of Ibn Mas'ud. (1) In some copies and in 'Al-Durar' by Ibn Abd al-Barr p. 106 - and the wording is his -: Al-Hubab ibn al-Mundhir ibn 'Amru ibn al-Jamuh. What is established from 'Al-Isti'ab' by Ibn Abd al-Barr (on the margin of 'Al-Isabah') 2/287 and other biographical books is: Al-Hubab ibn al-Mundhir: An Ansari from the Khazraj tribe, of the Salmi branch, died during the caliphate of Umar (may Allah be pleased with both of them). 'Al-Isabah' 2/196-197. (2) In (m): 'manzilan' (indefinite). (3) In (d) and (z): 'na'ul', which is a distortion. In (kh) and (m): 'nu'ur' (with the unpointed 'ayn), and what is established is from (z), which matches 'Al-Durar'. Al-Khushani said in the explanation of the unusual terms in Seerah 2/35: Whoever narrates it with the pointed 'ghayn' (nughawwir), its

meaning is: to remove and bury it. Whoever narrates it with the unpointed 'ayn', its meaning is: to spoil it. (4) Al-Qulub: Plural of 'qalib', which is a well that has not been lined with stones. 'Al-Nihayah' (q-l-b). (5) Mentioned by Ibn Abbas within a long hadith, recorded by Muslim (1763) and previously on page 5/297. (6) In his Diwan, pp. 12-14. See 'Al-Sirah al-Nabawiyyah' 1/639, and 'Ahkam al-Quran' by Ibn al-Arabi 2/831-832. (7) Al-Kathib: A heap of sand. Al-Qashib: New. Explanation of unusual terms in Seerah by Al-Khushani 2/40 and onwards.

सूरा अल-अन्फ़ाल: आयत 11 / 463

अल्लाह के रसूल ﷺ चले और कुरैश से पहले बद्र के पानी तक पहुँच गए। अल्लाह द्वारा भेजे गए एक भारी बारिश ने कुरैश को वहां पहले पहुँचने से रोक दिया, जबकि मुसलमानों को केवल उतनी ही बारिश मिली जिससे घाटी की नरम रेत (दहस) उनके लिए जम गई और उनकी चाल में मदद मिली। 'दहस' का अर्थ है वह नरम रेत जिसमें पैर धंस जाते हैं। अल्लाह के रसूल ﷺ मदीना के सबसे नज़दीकी बद्र के कुएं पर ठहरे। फिर अल-हुबाब बिन अल-मुन्ज़िर बिन अल-जमुह (1) ने इसके अलावा सुझाव दिया और उनसे कहा: 'हे अल्लाह के रसूल, क्या यह वह स्थान है जो अल्लाह ने आपको दिया है, जिससे हमें आगे या पीछे हटने का अधिकार नहीं है, या यह राय, युद्ध और युक्ति का मामला है?' उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उत्तर दिया: 'बल्कि यह राय, युद्ध और युक्ति है।' उन्होंने कहा: 'हे अल्लाह के रसूल, यह आपके लिए उपयुक्त स्थान नहीं है। हमें लोगों (शत्रुओं) के सबसे नज़दीकी कुएं तक ले चलें, हम वहां पड़ाव डालेंगे और उसके पीछे के कुओं (4) को बंद (3) कर देंगे। फिर हम एक हौज़ बनाएंगे, उसे भरेंगे और हम पिएंगे जबकि वे नहीं पी पाएंगे।' अल्लाह के रसूल ﷺ को उनकी यह राय पसंद आई और उन्होंने वैसा ही किया।

फिर उनकी मुठभेड़ हुई, और अल्लाह ने अपने नबी और मुसलमानों को विजय प्रदान की। उन्होंने मुशरिकों (बहुदेववादियों) में से सत्तर को मार डाला और सत्तर को बंदी बना लिया (5), और मोमिनों का बदला लिया। अल्लाह ने अपने रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और उनके साथियों के सीनों को उनके क्रोध से शांत किया। इस बारे में हसन (6) कहते हैं:

मैंने टीले पर ज़ैनब के घर को पहचाना, जैसे नए कागज़ पर वही (खुदाई संदेश) के निशान हों (7)।

= अल-हाफिज इब्न हजर 'अल-फतह' 7/288 में: इसमें कुछ विचार करने योग्य है; क्योंकि साद बिन उबादा बद्र में शामिल नहीं हुए थे, हालाँकि उन्हें उनमें गिना जाता है क्योंकि उनके लिए हिस्सा तय किया गया था। अल-तबरानी में दर्ज है कि साद बिन उबादा ने यह बात हुदैबिया में कही थी, और यही अधिक सही है। समाप्त। मिकदाद बिन अम्र का कथन बुखारी (4609) में इब्न मसूद की हदीस से है। (1) प्रतियों और इब्न अब्द अल-बर की 'अल-दुरर' पृष्ठ 106 में - और शब्द उन्हीं के हैं -: अल-हुबाब बिन अल-मुन्ज़िर बिन अम्र बिन अल-जमुह। इब्न अब्द अल-बर की 'अल-इस्तिआब' (अल-इसाबा के हाशिए पर) 2/287 और अन्य पुरुषों की किताबों से जो सिद्ध है: अल-हुबाब बिन अल-मुन्ज़िर: अन्सारी खजरजी सलमी, उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के खिलाफत के दौरान मृत्यु हुई। 'अल-इसाबा'

2/196-197। (2) (म) में: अ-मन्ज़िलन। (3) (द) और (ज़) में: नऊल, जो एक त्रुटि है, और (ख) और (म) में: नऊर (बिना नुक्ते वाली 'ऐन' के साथ) और जो (ज़) से सिद्ध है वह 'अल-दुरर' के अनुकूल है। अल-खुशनी ने 'शरीह गरीब अल-सियर' 2/35 में कहा: जिसने इसे 'ग़ैन' (नुग़व्विर) के साथ पढ़ा, उसका अर्थ है: उसे मिटाना और दफनाना, और जिसने इसे बिना नुक्ते वाली 'ऐन' के साथ पढ़ा, उसका अर्थ है: उसे खराब करना। (4) अल-कुलुब: कलीब का बहुवचन, और यह वह कुआँ है जिसे ईंटों या पत्थरों से पक्का नहीं किया गया हो। 'अल-निहाया' (क-ल-ब)। (5) इब्न अब्बास ने एक लंबी हदीस के हिस्से के रूप में कहा, जिसे मुस्लिम (1763) ने निकाला और पहले 5/297 पर आ चुका है। (6) उनके दीवान पृष्ठ 12-14 में, और 'अल-सीरा अल-नबविया' 1/639, और इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' 2/831-832 देखें। (7) अल-कसीब: रेत का ढेर। अल-कशीब: नया। अल-खुशनी द्वारा 'शरीह गरीब अल-सियर' 2/40 और उसके बाद।

سورہ الانفال: آیت ١١ / ٤٦٣

رسول اللہ ﷺ روانہ ہوئے اور قریش سے پہلے بدر کے پانی پر پہنچ گئے۔ اللہ کی طرف سے بھیجی گئی ایک بھاری بارش نے قریش کو وہاں پہلے پہنچنے سے روک دیا، جبکہ مسلمانوں پر صرف اتنی بارش ہوئی جس نے ان کے لیے وادی کی نرم ریت (دہس) کو جما دیا اور ان کے چلنے میں مدد دی۔ 'دہس' سے مراد وہ نرم ریت ہے جس میں پاؤں دھنس جاتے ہیں۔ رسول اللہ ﷺ مدینہ کے سب سے قریبی بدر کے کنویں پر اترے۔ تو الحباب بن المنذر بن الجموح (١) نے اس کے علاوہ مشورہ دیا اور آپ سے عرض کیا: 'اے اللہ کے رسول، کیا یہ وہ مقام ہے جہاں اللہ نے آپ کو اتارا ہے، تو ہمارے لیے اس سے آگے یا پیچھے ہٹنا جائز نہیں، یا یہ محض رائے، جنگ اور تدبیر کا معاملہ ہے؟' آپ ﷺ نے فرمایا: 'بلکہ یہ رائے، جنگ اور تدبیر ہے'۔ انہوں نے عرض کیا: 'اے اللہ کے رسول، یہ آپ کے لیے مناسب جگہ نہیں ہے، پس ہمیں لوگوں (دشمن) کے سب سے قریبی کنویں تک لے چلیں، ہم وہاں پڑاؤ ڈالیں گے اور اس کے پیچھے کے کنوؤں (٤) کو بند (٣) کر دیں گے۔ پھر ہم اس پر ایک حوض بنائیں گے، اسے بھریں گے اور ہم پئیں گے جبکہ وہ نہیں پی سکیں گے'۔ رسول اللہ ﷺ کو ان کی یہ رائے پسند آئی اور آپ نے ویسا ہی کیا۔

پھر ان کا آمنا سامنا ہوا، پس اللہ نے اپنے نبی اور مسلمانوں کی مدد فرمائی، چنانچہ مشرکین میں سے ستر قتل ہوئے اور ان میں سے ستر قیدی بنائے گئے (٥)، اور مومنوں کا ان سے بدلہ لیا، اور اللہ نے اپنے رسول ﷺ اور آپ کے صحابہ کے سینوں کو ان کے غصے سے شفا بخشی۔ اور اس بارے میں حسان (٦) کہتے ہیں:

میں نے ریتیلے ٹیلے پر زینب کے گھر کو پہچانا، جیسے نئے کاغذ پر وحی کے نقوش ہوں (٧)۔

= حافظ ابن حجر الفتح ٧ / ٢٨٨ میں فرماتے ہیں: اس میں نظر (شک) ہے؛ کیونکہ سعد بن عبادہ بدر میں شریک نہیں ہوئے تھے اگرچہ انہیں ان میں شمار کیا جاتا ہے کیونکہ ان کا حصہ لگایا گیا تھا۔۔ اور طبرانی کے ہاں یہ ہے کہ سعد بن عبادہ نے یہ بات حدیبیہ میں کہی تھی، اور یہی زیادہ درست ہے۔ اھ اور مقداد بن عمرو کا قول بخاری (٤٦٠٩) میں ابن مسعود کی حدیث سے ہے۔ (١) نسخوں اور ابن عبد البر کی الدرر ص ١٠٦ میں واقع ہوا ہے - اور کلام انہی کا ہے -: الحباب بن المنذر بن عمرو بن الجموح، اور جو الاستیعاب ابن عبد البر (الاصابہ کے حاشیے پر) ٢ / ٢٨٧ اور دیگر کتب رجال سے ثابت ہے: الحباب بن المنذر: انصاری خزرجی سلمی، عمر رضی اللہ عنہما کی خلافت میں فوت ہوئے۔ الاصابہ ٢ / ١٩٦ - ١٩٧۔ (٢) (م) میں ہے: أمنزلاً۔ (٣) (د) اور (ز) میں: نعول، جو کہ تحریف ہے، اور (خ) اور (م) میں: نعور (عین مہملہ کے ساتھ) اور جو (ظ) سے ثابت ہے وہی الدرر کے موافق ہے۔ الخشنی نے شرح غریب السیر ٢ / ٣٥ میں کہا: جس نے اسے غین معجمہ (نغور) کے ساتھ روایت کیا تو اس کا معنی ہے: اسے ختم کرنا اور دفن کرنا، اور جس نے اسے عین مہملہ کے ساتھ روایت کیا تو اس کا معنی ہے: اسے خراب کرنا۔ (٤) القُلُب: قلیب کی جمع ہے، اور یہ وہ کنواں ہے جس کی منڈیر پکی نہ کی گئی ہو۔ النہایہ (قلب)۔ (٥) اسے ابن عباس نے ایک لمبی حدیث کے ضمن میں کہا ہے، جسے مسلم نے (١٧٦٣) روایت کیا اور پہلے ٥ / ٢٩٧ پر گزر چکا ہے۔ (٦) ان کے دیوان ص ١٢-١٤ میں، اور السیرۃ النبویہ ١ / ٦٣٩، اور احکام القرآن لابن العربی ٢ / ٨٣١ - ٨٣٢ دیکھیں۔ (٧) الکثیب: ریت کا ڈھیر۔ والقشیب: نیا۔ شرح غریب السیر للخشنی ٢ / ٤٠ اور اس کے بعد۔

464 Surah Al-Anfal, Ayah 11

1. The winds and every black cloud of autumn rain have taken turns pouring down on it. (1)
2. Its dwelling has become worn out, and it has become a wasteland after its beloved inhabitant left. (2)
3. So leave aside the daily remembering and push back the heat (3) of the sorrowful chest.
4. And tell of that in which there is no fault, with a truthfulness unlike the report of a liar.
5. Of what God did on the morning of Badr for us against the polytheists, of our portion [of victory].
6. On a morning when it was as if their gathering were pups whose corners appeared at the onset of sunset.
7. We met them with a group from among us, like lions of the forest, both young and old.
8. Before Muhammad, they supported him against the enemies in the heat of wars.
9. In their hands were sharp, thin swords, and every experienced one [spear] with firm joints. (4)
10. The noble ones of Banu al-Aws supported them, (5) [as did] Banu al-Najjar in the firm religion. (6)
11. So we left Abu Jahl fallen [dead], and Utbah we left on the ground. (7)
12. And Shaybah we left among men of noble lineage, if they were to be traced back. (8)

(1) Al-Jawn: Black cloud. Al-Wasmi: Autumn rain. Sakub: Flowing heavily. Previous source. (2) Al-Rab': The house and place of residence. Lisan (r-b-'). In the Diwan: "rasmaha" instead of "rab'aha". And "yababan" means: desolate. Sharh al-Khushni. (3) In the Diwan: "hazazah", which is pain in the heart from rage and the like. Lisan (h-z-z). (4) Al-Sawarim: Swords. Al-Murahafat: Sharp ones. "Khazi al-ku'ub" means: firm and strong. "Al-ku'ub" are the joints of the spear (lance). Sharh Gharib al-Siyar 2/40-41. (5) In the Diwan: "azat-ha". Al-Suhayli said in Al-Rawd al-Unuf 3/63: If he had said "azat-ha" - with a hamza - it would have been permissible... but Hassan intended the meaning of a minister/helper. (6) Al-Ghatarif: The masters, singular is Ghitrif. The "ya" was omitted from Al-Ghatarif to maintain the poetic meter. "Al-din al-salib"

means the strong religion. Sharh Gharib al-Siyar 2/41. (7) Al-Jabub: The surface of the earth. Previous source. (8) In the Diwan: "dhawi hasabin idha nusibu nasib".

464 सूरह अल-अनफाल, आयत 11

1. हवाओं और शरद ऋतु की बारिश के हर काले बादलों ने इसे बारी-बारी से सींचा है। (1)
2. उसका निवास पुराना हो गया है, और अपने प्यारे निवासी के चले जाने के बाद वह उजाड़ हो गया है। (2)
3. इसलिए रोज़ाना की यादें छोड़ दें और दुखी सीने की जलन (3) को कम करें।
4. और वह बात बताओ जिसमें कोई दोष न हो, ऐसी सच्चाई के साथ जो झूठों की बातों जैसी न हो।
5. कि अल्लाह ने बद्र की सुबह मुशरिकों के खिलाफ हमें जीत का क्या हिस्सा दिया।
6. उस सुबह जब ऐसा लग रहा था कि उनका झुंड उन पिल्लों की तरह है जो सूर्यास्त के समय दिखाई देते हैं।
7. हम उनसे अपनी एक जमात के साथ मिले, जंगल के शेरों की तरह, जिनमें युवा और बूढ़े दोनों शामिल थे।
8. मुहम्मद (सल्ल.) के सामने, उन्होंने युद्ध की तपिश में दुश्मनों के खिलाफ उनकी मदद की।
9. उनके हाथों में पैनी और धारदार तलवारें थीं, और हर अनुभवी के पास मजबूत जोड़ों वाले नेजे थे। (4)
10. बनू अल-औस के सरदारों ने उनका साथ दिया, (5) और बनू अल-नज्जार ने भी इस मजबूत दीन (धर्म) में। (6)
11. तो हमने अबू जहल को मृत छोड़ दिया, और उतबा को हमने जमीन पर गिरा हुआ छोड़ दिया। (7)
12. और शैबा को हमने उन पुरुषों के बीच छोड़ दिया, जो उच्च वंश वाले थे अगर उनके वंश का पता लगाया जाए। (8)

(1) अल-जौन: काले बादल। अल-वस्मी: शरद ऋतु की बारिश। सकूब: बहुत बहने वाला। पिछला स्रोत। (2) अर-रब': घर और रहने की जगह। लिसान (र-ब-')। दीवान में: 'रब'अहा' की जगह 'रस्महा' है। और 'यबाबन' का अर्थ है: उजाड़। शरह अल-खुशनी। (3) दीवान में: 'हज़ाज़ा' है, जो क्रोध आदि के कारण हृदय में होने वाला दर्द है। लिसान (ह-ज़-ज़)। (4) अल-सवारिम: तलवारें। अल-मुराहफ़ात: काटने वाली (तेज़)। 'ख़ाज़ी अल-कुऊब' का अर्थ है: मजबूत और ठोस। 'अल-कुऊब' नेजे (भाले) की गाँठें हैं। शरह ग़रीब अल-सियर 2/40-41। (5) दीवान में: 'आज़रतहा' है। अल-सुहैली ने अल-रौद

अल-उनुफ़ 3/63 में कहा: अगर वह 'आज़रतहा' - हमज़ा के साथ - कहते, तो यह जायज़ होता... लेकिन हसन का इरादा 'वज़ीर' (मददगार) के अर्थ से था। (6) अल-ग़तारीफ़: सरदार, इसका एकवचन 'ग़ितरीफ़' है। कविता के छंद को बनाए रखने के लिए 'ग़तारीफ़' से 'या' को हटा दिया गया। 'अद-दीन अल-सलीब' यानी मजबूत धर्म। शरह ग़रीब अल-सियर 2/41। (7) अल-जबूब: पृथ्वी की सतह। पिछला स्रोत। (8) दीवान में: "ذوي حسب إذا نسبوا نسيب" (उच्च वंश वाले जब उनके वंश की चर्चा की जाए)।

464 سورۃ الانفال، آیت 11

1. ہواؤں اور خزاں کی بارش کے ہر سیاہ بادل نے باری باری اسے سیراب کیا ہے۔ (1)
2. اس کا گھر پرانا ہو گیا اور اپنے پیارے مکین کے بعد وہ ویران ہو گیا۔ (2)
3. پس ہر روز کی یادوں کو چھوڑ دو اور رنجیدہ سینے کی تپش (3) کو دور کرو۔
4. اور وہ بات بتاؤ جس میں کوئی عیب نہ ہو، ایسی سچائی کے ساتھ جو جھوٹوں کی خبر جیسی نہ ہو۔
5. کہ اللہ نے بدر کی صبح مشرکین کے مقابلے میں ہمیں کیا حصہ (فتح) عطا کیا۔
6. اس صبح جب ایسا معلوم ہوتا تھا کہ ان کا مجمع ان پلوؤں کی طرح ہے جو غروبِ آفتاب کے وقت ظاہر ہوئے ہوں۔
7. ہم ان سے اپنی ایک جماعت کے ساتھ ملے، جو جنگل کے شیروں کی مانند تھے، جن میں جوان اور بوڑھے سب شامل تھے۔
8. محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) کے سامنے، انہوں نے جنگ کی تپش میں دشمنوں کے خلاف آپ کی مدد کی۔
9. ان کے ہاتھوں میں تیز اور دھار دار تلواریں تھیں، اور ہر آزمودہ کار کے پاس مضبوط جوڑوں والے نیزے تھے۔ (4)
10. بنو اوس کے سرداروں نے ان کا ساتھ دیا (5) اور بنو نجار نے بھی اس مضبوط دین میں۔ (6)
11. پس ہم نے ابوجہل کو پچھاڑ کر چھوڑ دیا، اور عتبہ کو ہم نے زمین پر (مردہ) چھوڑ دیا۔ (7)
12. اور شیبہ کو ہم نے ان مردوں میں چھوڑا جو عالی نسب تھے اگر ان کے حسب و نسب کا ذکر کیا جائے۔ (8)

(1) الجَوْن: سیاہ بادل۔ الوَسْمِيّ: خزاں کی بارش۔ سَکُوب: بہت بہنے والا۔ مصدر سابق۔ (2) الرَّبْع: گھر اور جائے رہائش۔ لسان (ربع)۔ دیوان میں 'ربعہا' کے بجائے 'رسمہا' ہے۔ اور 'یباباً' کا مطلب ویران ہے۔ شرح الخشنی۔ (3) دیوان میں 'حزازہ' ہے، جو غصے وغیرہ کی وجہ سے دل میں ہونے والی تکلیف ہے۔ لسان (حزز)۔ (4) الصوارم: تلواریں، اور المرهفات: کاٹنے والی (تیز)۔ 'خاظی الکعوب' کا مطلب ہے: مضبوط اور ٹھوس۔ 'الکعوب' نیزے کی گرہیں ہیں۔ شرح غریب السیر 2/ 40 - 41۔ (5) دیوان میں 'آزرتہا' ہے۔ سہیلی نے الروض الانف 3/ 63 میں کہا: اگر وہ 'آزرتہا' (ہمزہ کے ساتھ) کہتے تو جائز ہوتا، لیکن حسان نے 'وزیر' (مددگار) کے معنی مراد لیے ہیں۔ (6) الغطارف: سردار، واحد 'غطریف' ہے، اور 'غطاریف' سے 'ی' کو وزنِ شعر برقرار رکھنے کے لیے گرا دیا گیا ہے۔ 'الدین الصلیب' یعنی مضبوط دین۔ شرح غریب السیر 2/ 41۔ (7) الجَبُوب: زمین کی سطح۔ مصدر سابق۔ (8) دیوان میں: "ذوي حسب إذا نسبوا نسيب"۔

The Messenger of Allah called out to them when / we threw them like heaps into the well (1) Did you not find my words to be true / and the command of Allah touches the hearts They did not speak, and if they had spoken, they would have said / You were right and you were of correct opinion

And here are three issues: First: Malik said: It reached me that Gabriel (peace be upon him) said to the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "How are the people of Badr among you?" He said: "Our best." He said: "They are the same among us" (2). This indicates that the nobility of creatures is not by their essence, but rather by their actions. For the angels have their noble deeds of constant glorification, and for us are our deeds through sincerity in obedience. Acts of obedience vary in merit according to the preference given to them by the Sharia, and the best of them is Jihad, and the best Jihad was on the day of Badr; because the foundation of Islam was built upon it.

Second: The Prophet’s (peace and blessings of Allah be upon him) exit to intercept the caravan indicates the permissibility of setting out (3) for spoils; because it is a lawful gain. This refutes Malik's dislike of that, as he said: "That is fighting for the world" (4). And what was narrated that "Whoever fights so that the word of Allah is the highest, he is in the way of Allah" (5) refers to those who fight for spoils only if that is their sole intention and the religion has no share in it. Ikrimah narrated from Ibn Abbas: They said to the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) when he finished with Badr: "Go for the caravan, there is nothing else in its way." Abbas – who was among the captives – called out to him: "This is not right." The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said to him: "And why?" He said: "Because Allah promised you one of the two groups, and Allah has already given you what He promised you." The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "You have spoken the truth" (6). And he knew that.

---

(1) Kabakib, meaning: groups. Sharh Gharib al-Siyar 2/41. (2) Transmitted by the author from Ibn al-Arabi in Ahkam al-Qur'an 2/831 - and what follows it - and recorded by Ahmad (15820) from the hadith of Rafi' bin Khadij, and al-Bukhari (3992) from the hadith of Rifa'ah bin Rafi' al-Zuraqi. (3) In (kh), (d), and (m): Al-Nafir (the mobilization). (4) Previously mentioned 7/363. (5) Recorded by Ahmad (19493), al-Bukhari (123), and Muslim (1904) from the hadith of Abu Musa al-Ash'ari, and the text until the end of this issue is from Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/830-831. (6)

Recorded by Ahmad (2022) without the Prophet’s statement: "You have spoken the truth."

अल्लाह के रसूल ने उन्हें पुकारा जब / हमने उन्हें कुएँ में ढेरों (समूहों) की तरह फेंक दिया (1) क्या तुमने मेरी बात को सच नहीं पाया / और अल्लाह का हुक्म दिलों को पकड़ लेता है वे नहीं बोले, और अगर वे बोलते तो कहते / आप सही थे और आप सही राय वाले थे

यहाँ तीन मुद्दे हैं: पहला: मालिक ने कहा: मुझे यह खबर मिली है कि जिब्रील (अ.) ने नबी (स.) से कहा: "आप लोगों में बदर वाले कैसे हैं?" उन्होंने कहा: "हमारे सबसे अच्छे लोग।" उन्होंने कहा: "वे हमारे बीच भी ऐसे ही हैं" (2)। यह इस बात का संकेत है कि प्राणियों की श्रेष्ठता उनके अस्तित्व से नहीं, बल्कि उनके कर्मों से होती है। फरिश्तों के अपने नेक काम हैं जैसे निरंतर अल्लाह की तस्बीह करना, और हमारे लिए आज्ञाकारिता में ईमानदारी के साथ हमारे कर्म हैं। शरीयत द्वारा दी गई प्राथमिकता के अनुसार आज्ञाकारिता के कार्यों में श्रेष्ठता का अंतर होता है, और उनमें सबसे उत्तम जिहाद है, और सबसे उत्तम जिहाद बदर के दिन का था; क्योंकि इस्लाम की बुनियाद उसी पर टिकी थी।

दूसरा: नबी (स.) का काफिले को रोकने के लिए निकलना गनीमत (युद्ध की लूट) के लिए निकलने (3) की अनुमति को दर्शाता है; क्योंकि यह एक हलाल कमाई है। यह मालिक की उस नापसंदगी का खंडन करता है जिसमें उन्होंने कहा था: "वह दुनिया के लिए लड़ना है" (4)। और जो यह रिवायत आई है कि "जो कोई इस उद्देश्य से लड़ता है कि अल्लाह का बोलबाला हो, वह अल्लाह की राह में है" (5), उसका अर्थ उन लोगों से है जो केवल गनीमत के लिए लड़ते हैं और उसमें दीन का कोई हिस्सा नहीं होता। इक्रिमा ने इब्न अब्बास से रिवायत की है: उन्होंने बदर से फारिग होने पर नबी (स.) से कहा: "आप काफिले का पीछा करें, उसके रास्ते में कुछ नहीं है।" तब अब्बास ने - जो कैदियों में थे - उन्हें पुकारा: "यह सही नहीं है।" नबी (स.) ने उनसे पूछा: "क्यों?" उन्होंने कहा: "क्योंकि अल्लाह ने आपसे दो समूहों में से एक का वादा किया था, और अल्लाह ने आपको वह दे दिया है जिसका उसने आपसे वादा किया था।" नबी (स.) ने कहा: "तुमने सच कहा" (6)। और उन्होंने इसे जान लिया।

---

(1) कबाकिब, यानी: समूह। शरह गरीब अल-सियर 2/41। (2) इसे लेखक ने इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/831 से उद्धृत किया है - और इसके बाद का हिस्सा भी - और इसे अहमद (15820) ने राफे बिन खदीज की हदीस से, और बुखारी (3992) ने रिफाआ बिन राफे अल-जुरकी की हदीस से निकाला है। (3) (ख), (द) और (म) प्रतियों में: अल-नफीर। (4) पहले उल्लेख किया जा

चुका है 7/363। (5) इसे अहमद (19493), बुखारी (123), और मुस्लिम (1904) ने अबू मूसा अल-अशरी की हदीस से निकाला है, और इस मुद्दे के अंत तक की बातें इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/830-831 से हैं। (6) इसे अहमद (2022) ने नबी के कथन "तुमने सच कहा" के बिना निकाला है।

رسول اللہ ﷺ نے انہیں پکارا جب / ہم نے انہیں ڈھیروں کی شکل میں کنویں میں ڈال دیا (1) کیا تم نے میری بات کو حق نہیں پایا / اور اللہ کا حکم دلوں کو پکڑ لیتا ہے وہ نہ بولے، اور اگر وہ بولتے تو کہتے / آپ نے سچ کہا اور آپ درست رائے والے تھے

اور یہاں تین مسائل ہیں: پہلا: مالک نے کہا: مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ جبریل علیہ السلام نے نبی ﷺ سے پوچھا: "آپ لوگوں میں اہل بدر کیسے ہیں؟" آپ نے فرمایا: "ہمارے بہترین لوگ۔" انہوں نے کہا: "وہ ہمارے ہاں بھی ایسے ہی ہیں" (2)۔ پس یہ اس بات کی دلیل ہے کہ مخلوقات کا شرف ان کی ذات سے نہیں، بلکہ ان کے اعمال سے ہے۔ فرشتوں کے اپنے معزز اعمال ہیں جیسے دائمی تسبیح پر ہمیشگی، اور ہمارے لیے اطاعت میں اخلاص کے ساتھ ہمارے اعمال ہیں، اور شریعت کی فضیلت کے مطابق اطاعت کے کاموں میں درجات کا فرق ہوتا ہے، اور ان میں سب سے افضل جہاد ہے، اور سب سے افضل جہاد یومِ بدر کا تھا؛ کیونکہ اسلام کی عمارت اسی پر قائم ہوئی تھی۔

دوسرا: نبی ﷺ کا قافلے سے مقابلے کے لیے نکلنا غنیمت کے لیے نکلنے (3) کے جواز پر دلالت کرتا ہے؛ کیونکہ یہ ایک حلال کمائی ہے۔ یہ امام مالک کی اس بات کی تردید کرتا ہے جو انہوں نے ناپسند کی تھی کہ: "یہ دنیا کے لیے لڑنا ہے" (4)۔ اور جو یہ روایت آئی ہے کہ "جس نے اس لیے قتال کیا کہ اللہ کا کلمہ بلند ہو، وہی اللہ کی راہ میں ہے" (5)، اس سے مراد وہ شخص ہے جو صرف غنیمت کی نیت سے لڑے اور دین کا اس میں کوئی حصہ نہ ہو۔ عکرمہ نے ابن عباس سے روایت کی ہے: انہوں نے بدر سے فارغ ہونے کے وقت نبی ﷺ سے کہا: "آپ قافلے کا رخ کریں، اس کے سوا اب کچھ نہیں ہے،" تو حضرت عباس نے - جو قیدیوں میں تھے - پکارا: "یہ درست نہیں ہے۔" نبی ﷺ نے ان سے پوچھا: "کیوں؟" انہوں نے کہا: "اس لیے کہ اللہ نے آپ سے دو

گروہوں میں سے ایک کا وعدہ کیا تھا، اور اللہ نے آپ کو وہ عطا کر دیا ہے جس کا اس نے آپ سے وعدہ کیا تھا۔" نبی ﷺ نے فرمایا: "تم نے سچ کہا" (6)۔ اور آپ نے اسے جان لیا۔

---

(1) کباکب، یعنی: جماعتیں، گروہ۔ شرح غریب السیر 2/41۔ (2) اسے مصنف نے ابن العربی کی احکام القرآن 2/831 سے نقل کیا ہے - اور اس کے بعد کا حصہ بھی - اور اسے احمد (15820) نے رافع بن خدیج کی حدیث سے، اور بخاری (3992) نے رفاعہ بن رافع الزرقی کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (3) نسخہ (خ)، (د) اور (م) میں: النفیر (کوچ کرنا)۔ (4) سابقہ حوالہ 7/363۔ (5) اسے احمد (19493)، بخاری (123)، اور مسلم (1904) نے ابو موسیٰ الاشعری کی حدیث سے روایت کیا ہے اور اس مسئلے کے آخر تک کی کلام ابن العربی کی احکام القرآن 2/830-831 سے ہے۔ (6) اسے احمد (2022) نے روایت کیا ہے مگر اس میں نبی ﷺ کا یہ قول "تم نے سچ کہا" موجود نہیں ہے۔

Surah Al-Anfal: Verse 11 (Page 466)

... Al-Abbas with the account of the companions of the Prophet ﷺ and regarding the matter of Badr, and he heard that during the conversation.

Third: Muslim (1) narrated from Anas bin Malik that the Messenger of Allah ﷺ left the slain of Badr for three days, then he stood over them and called out to them, saying: "O Abu Jahl bin Hisham, O Umayyah bin Khalaf, O Utbah bin Rabi'ah, O Shaibah bin Rabi'ah, have you not found what your Lord promised you to be true? For I have found what my Lord promised me to be true." Umar heard the words of the Prophet ﷺ and said: "O Messenger of Allah, how can they hear, and how can they answer when they have decomposed (into corpses)?" He said: "By Him in Whose hand is my soul, you do not hear what I say better than they do, but they are unable to respond." Then he ordered that they be dragged and thrown into the well, the well of Badr.

"Jayyafū" with a fatḥah on the jim and the ya, meaning: they became stinking and turned into corpses (jīaf).

Umar's statement: "They hear" was an expression of improbability based on the usual course of things (2). So the Prophet ﷺ answered him that they hear as the living hear.

In this, there is evidence that death is not pure non-existence, nor total annihilation, but rather it is the cessation of the soul's connection with the body and its separation from it, a barrier between them, a change of state, and a transition from one home to another. The Messenger of Allah ﷺ said: "When the deceased is placed in his grave and his companions turn away from him, he indeed hears the sound of their sandals," as in the hadith. Recorded in the Sahih (3).

His saying, Exalted is He: {And to make firm thereby their feet} [8:11]. The pronoun in "thereby" (bih) refers back to the water that firmed the loose sand of the valley, as mentioned previously (4). And it is said: It refers back to the binding of the hearts; so the making firm of the feet is an expression of victory and assistance in the place of war (5).

(1) In his Sahih (2874), and it is with Ahmad (13296) in a longer version. (2) In the manuscripts: "based on what the rule of habit ran," and what is established is from al-Mufhim 7/151, and the text is from it. (3) Recorded by Ahmad (12271), Al-Bukhari (1338), and Muslim (2870) from the hadith of Anas, and similar words are in Ahkam

al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/830. (4) P. 463 of this volume. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 2/507.

सूरा अल-अनफाल: आयत 11 (पृष्ठ 466)

... अल-अब्बास पैगंबर ﷺ के साथियों की हदीस और बद्र के मामले के साथ, और उन्होंने बातचीत के दौरान यह सुना।

तीसरा: मुस्लिम (1) ने अनस बिन मलिक से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने बद्र के मारे गए लोगों को तीन दिनों तक छोड़ दिया, फिर वह उनके पास खड़े हुए और उन्हें पुकारा, कहा: "हे अबू जहल बिन हिशाम, हे उमय्या बिन खलफ, हे उत्बा बिन रबीआ, हे शैबा बिन रबीआ, क्या तुमने वह नहीं पाया जो तुम्हारे रब ने तुमसे वादा किया था सच? क्योंकि मैंने वह पा लिया है जो मेरे रब ने मुझसे वादा किया था सच।" उमर ने पैगंबर ﷺ की बात सुनी और कहा: "हे अल्लाह के रसूल, वे कैसे सुन सकते हैं, और वे कैसे जवाब दे सकते हैं जबकि वे सड़ चुके हैं?" उन्होंने कहा: "उसकी कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, तुम मेरी बात उनसे बेहतर नहीं सुनते, लेकिन वे जवाब देने में असमर्थ हैं।" फिर उन्होंने उनके बारे में आदेश दिया तो उन्हें घसीटा गया और बद्र के कुएं(कलीब) में फेंक दिया गया।

"जिय्यफ़ू' (जीम और या पर ज़बर के साथ), इसका अर्थ है: वे बदबूदार हो गए और लाशें (जियफ) बन गए।

उमर का यह कहना: "वे सुन रहे हैं" सामान्य रूप से होने वाली चीज़ों के आधार पर एक असंभवता व्यक्त करना था (2)। तो पैगंबर ﷺ ने उन्हें जवाब दिया कि वे जीवित लोगों की तरह सुनते हैं।

इसमें यह प्रमाण है कि मृत्यु केवल अस्तित्व का अभाव नहीं है, और न ही पूर्ण विनाश है, बल्कि यह शरीर के साथ आत्मा के संबंध का टूटना और उससे अलग होना है, उनके बीच एक बाधा है, स्थिति का परिवर्तन है, और एक घर से दूसरे घर में जाना है। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जब मृतक को उसकी कब्र में रखा जाता है और उसके साथी उससे दूर चले जाते हैं, तो वह वास्तव में उनकी चप्पलों की आवाज सुनता है।" सहीह (3) में दर्ज हदीस।

अल्लाह का फरमान: {और इसके द्वारा पैरों को जमा दे} [8:11]। "इसके द्वारा" (बिहि) में सर्वनाम उस पानी की ओर लौटता है जिसने घाटी की रेत को मजबूत कर दिया था, जैसा कि पहले बताया गया है (4)। और यह कहा गया है: यह दिलों को जोड़ने की ओर लौटता है; तो पैरों का जमाना युद्ध के स्थल पर जीत और सहायता की अभिव्यक्ति है (5)।

(1) उनके सहीह (2874) में, और यह अहमद (13296) के पास विस्तार से है। (2) पांडुलिपियों में: "आदत के शासन के अनुसार जो चला," और स्थापित 'अल-मुफहिन 7/151' से है, और शब्द वहीं से हैं। (3) इसे अहमद (12271), अल-बुखारी (1338), और मुस्लिम (2870) ने अनस की हदीस से निकाला है, और इसी तरह के शब्द इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' 2/830 में हैं। (4) इस भाग का पृष्ठ 463। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/507।

سورۃ الانفال: آیت 11 (صفحہ 466)

... العباس نبی ﷺ کے صحابہ کی حدیث اور جو کچھ بدر کے معاملے میں ہوا اس کے ساتھ، پس انہوں نے حدیث کے دوران یہ سنا۔

تیسری بات: مسلم (1) نے حضرت انس بن مالک سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے بدر کے مقتولین کو تین دن تک (وہیں) چھوڑے رکھا، پھر آپ ان کے پاس کھڑے ہوئے اور انہیں آواز دی: "اے ابو جہل بن ہشام، اے امیہ بن خلف، اے عتبہ بن ربیعہ، اے شیبہ بن ربیعہ، کیا تم نے وہ پا لیا جو تمہارے رب نے تم سے سچا وعدہ کیا تھا؟ کیونکہ میں نے وہ پا لیا ہے جو میرے رب نے مجھ سے سچا وعدہ کیا تھا۔" حضرت عمرؓ نے نبی ﷺ کا قول سنا تو عرض کیا: اے اللہ کے رسول، وہ کیسے سنتے ہیں، اور وہ کیسے جواب دیں گے جب کہ وہ مردار ہو چکے (سڑ گئے) ہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "اس ذات کی قسم جس کے قبضے میں میری جان ہے، تم میری بات ان سے زیادہ نہیں سن رہے، لیکن وہ جواب دینے کی قدرت نہیں رکھتے۔" پھر آپ ﷺ نے ان کے بارے میں حکم دیا تو انہیں گھسیٹا گیا اور بدر کے کنویں (قلیب) میں ڈال دیا گیا۔

"جیَّفوا" جیم اور یا کے فتحہ کے ساتھ، اس کا معنی ہے: وہ بدبودار ہو گئے اور لاشیں (جیف) بن گئے۔

حضرت عمرؓ کا یہ کہنا کہ "وہ سنتے ہیں" اس بات کو بعید سمجھنا تھا جو عام عادت کے مطابق ہوتی ہے (2)۔ پس نبی ﷺ نے انہیں جواب دیا کہ وہ زندوں کے سننے کی طرح سنتے ہیں۔

اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ موت محض عدم یا خالص فنا نہیں ہے، بلکہ یہ جسم کے ساتھ روح کے تعلق کا کٹ جانا اور اس سے جدا ہونا، ان کے درمیان رکاوٹ پیدا ہونا، حال کا بدل جانا اور

ایک گھر سے دوسرے گھر کی طرف منتقلی ہے۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک میت جب اپنی قبر میں رکھی جاتی ہے اور اس کے ساتھی اس سے پیٹھ پھیر کر چلے جاتے ہیں، تو وہ ان کے جوتوں کی آہٹ سنتا ہے" حدیث۔ اسے صحیح (3) نے روایت کیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَيُثَبِّتَ بِهِ الأَقْدَامَ﴾ (اور اس کے ذریعے قدموں کو جما دے)۔ "بِهِ" میں ضمیر اس پانی کی طرف لوٹ رہی ہے جس نے وادی کی ریت کو سخت کر دیا تھا، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (4)۔ اور ایک قول یہ ہے کہ: یہ دلوں کو مضبوط کرنے کی طرف لوٹ رہی ہے؛ تو قدم جمانا جنگ کے موقع پر نصرت اور مدد سے کنایہ ہے۔

(1) اپنی صحیح (2874) میں، اور یہ احمد (13296) کے ہاں طویل ہے۔ (2) نسخوں میں ہے: "عادت کے حکم کے مطابق جو چلا"، اور ثابت شدہ 'المفہم 7/151' سے ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (3) اسے احمد (12271)، بخاری (1338) اور مسلم (2870) نے انس کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اسی طرح کا کلام ابن العربی کی 'احکام القرآن' 2/830 میں ہے۔ (4) اس حصے کا صفحہ 463۔ (5) المحرر الوجیز 2/507۔

Surat Al-Anfal: Verse 12 / 467

His, the Exalted, saying: "[Remember] when your Lord inspired to the angels, 'I am with you, so strengthen those who have believed. I will cast terror into the hearts of those who disbelieved, so strike [them] upon the necks and strike from them every fingertip.'" (12)

His, the Exalted, saying: "[Remember] when your Lord inspired to the angels, 'I am with you'" The governing agent (amil) of "when" (id) is "strengthen", meaning: He strengthens their footsteps at that time. It is also said that the agent is "to bind", meaning: and to bind when He inspired. It could also be estimated as: Mention when your Lord inspired the angels. "I am with you" is in the accusative case, and the meaning is: that I am with you, i.e., with victory and help. "Ma'akum" (with you) with a fatḥah on the 'ayn is an adverb, and whoever makes it sukun considers it a particle (harf) (1).

"So strengthen those who have believed" i.e.: give them glad tidings of victory, or fighting with them, or being present with them without fighting; for the angel used to walk in front of the rank in the form of a man and say: "Go forth, for God is your helper" (2). And the Muslims would think he was one of them.

It was mentioned previously in "Al Imran" (3) that the angels fought on that day. They saw heads falling (4) from necks without seeing a striker. Some of them heard a speaker whose words were heard but whose person was not seen saying: "Advance, Haizum" (5). It was said: this strengthening was the Messenger of Allah's ﷺ mention to the believers of the descent of the angels as reinforcements.

His, the Exalted, saying: "I will cast terror into the hearts of those who disbelieved" Its explanation was mentioned previously in "Al Imran" (6).

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 2/404, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/180. (2) Al-Wahidi mentioned it in al-Wasit 2/447 and attributed it to Muqatil. (3) 5/296. (4) i.e.: fall, Al-Qamus (nadara). (5) A part of Ibn Abbas's saying, narrated by Muslim (1763), and previously in 5/297. (6) 5/356.

सूरह अल-अन्फाल: आयत 12 / 467

अल्लाह तआला का फरमान है: "[याद करो] जब तुम्हारे रब ने फरिश्तों को वह्य (संदेश) भेजा कि 'मैं तुम्हारे साथ हूँ, सो तुम ईमान वालों को साबित-क़दम रखो। मैं अभी काफ़िरों के दिलों में रोब (डर) डाल दूँगा, सो तुम (उनकी) गर्दनों के ऊपर मारो और उनके एक-एक पोर (उंगलियों के जोड़) को काट डालो।'" (12)

अल्लाह तआला का फरमान है: "[याद करो] जब तुम्हारे रब ने फरिश्तों को वह्य भेजा कि 'मैं तुम्हारे साथ हूँ'"। "इज़" (जब) में आमिल (कारक) "युसब्बितु" (साबित-क़दम रखना) है, यानी: उस समय उनके पैरों को साबित-क़दम रखा। और कहा गया है कि आमिल "लियरबिता" है, यानी: और ताकि वह मज़बूत कर दे जब उसने वह्य की। और यह भी अनुमान लगाया जा सकता है कि: "याद करो जब तुम्हारे रब ने फरिश्तों को वह्य की।" "अन्नी मआकुम" (कि मैं तुम्हारे साथ हूँ) नसब की स्थिति में है, और अर्थ है: कि मैं तुम्हारे साथ हूँ, यानी: मदद और सहायता के साथ। "मआकुम" में 'एन' पर फत्ह है तो यह ज़र्फ़(क्रिया विशेषण) है, और जिसने इसे साकिन (बिना स्वर) पढ़ा है, उसके अनुसार यह हर्फ़ (अव्यय) है(1)।

"सो तुम ईमान वालों को साबित-क़दम रखो" यानी: उन्हें जीत की खुशखबरी दो, या उनके साथ मिलकर लड़ो, या बिना लड़े उनके साथ मौजूद रहो; चुनांचे फरिश्ता इंसानी शक्ल में सफ के आगे चलता था और कहता था: "आगे बढ़ो, अल्लाह तुम्हारा मददगार है"(2)। और मुसलमान समझते थे कि वह उन्हीं में से एक है।

और "आल-इमरान"(3) में पहले बताया जा चुका है कि उस दिन फरिश्तों ने लड़ाई की थी। तो वे गर्दनों से सिर गिरते(4) हुए देखते थे जबकि मारने वाला कोई दिखाई नहीं देता था। और उनमें से कुछ ने एक आवाज़ देने वाले को सुना जिसकी बात सुनाई दे रही थी लेकिन वह व्यक्ति दिखाई नहीं दे रहा था, वह कह रहा था: "आगे बढ़ो, हैज़ूम"(5)। और कहा गया है: यह "तस्बीत" (हिम्मत बंधाना) रसूलुल्लाह ﷺ का मोमिनों को यह बताना था कि फरिश्ते मदद के लिए उतरे हैं।

अल्लाह तआला का फरमान: "मैं अभी काफ़िरों के दिलों में रोब डाल दूँगा" इसका बयान "आल-इमरान"(6) में पहले आ चुका है।

(1) मआनी अल-क़ुरआन - ज़ज्जाज 2/404, और एराब अल-क़ुरआन - नह्हास 2/180। (2) वाहिदी ने अल-वसीत 2/447 में इसका उल्लेख किया है और इसे मुक़ातिल की ओर मंसूब किया है। (3) 5/296। (4) यानी: गिरना, अल-क़ामूस (नदर)। (5) इब्न अब्बास के कौल का एक हिस्सा, जिसे मुस्लिम (1763) ने निकाला है, और 5/297 में पहले आ चुका है। (6) 5/356।

سورہ الانفال: آیت 12 / 467

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ [یاد کرو] جب تمہارا رب فرشتوں کی طرف وحی کر رہا تھا کہ 'میں تمہارے ساتھ ہوں، سو تم ایمان والوں کو ثابت قدم رکھو۔ میں ابھی کافروں کے دلوں میں رعب ڈال دوں گا، سو تم ان کی گردنوں کے اوپر مارو اور ان کے ایک ایک پور (جوڑ) پر ضرب لگاؤ۔' ﴾ ﴿12﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِذْ يُوحِي رَبُّكَ إِلَى الْمَلَائِكَةِ أَنِّي مَعَكُمْ﴾۔ "إذ" میں عمل کرنے والا (عامل) "يُثَبِّتُ" ہے، یعنی: اس وقت ان کے قدموں کو ثابت رکھے۔ اور کہا گیا ہے کہ عامل "ليربط" ہے، یعنی: اور تاکہ وہ مضبوط کر دے جب اس نے وحی کی۔ اور یہ بھی تقدیر ہو سکتی ہے: یاد کرو جب تمہارے رب نے فرشتوں کی طرف وحی کی۔ ﴿أَنِّي مَعَكُمْ﴾ (کہ میں تمہارے ساتھ ہوں) حالتِ نصب میں ہے، اور معنی یہ ہے: کہ میں تمہارے ساتھ ہوں، یعنی: نصرت اور مدد کے ساتھ۔ "مَعَكم" عین کے فتحہ کے ساتھ ظرف ہے، اور جس نے اسے ساکن پڑھا ہے اس کے نزدیک یہ حرف ہے(1)۔

﴿فَثَبِّتُوا الَّذِينَ ءَامَنُوا﴾ یعنی: انہیں فتح کی خوشخبری دو، یا ان کے ساتھ مل کر لڑو، یا بغیر لڑے ان کے ساتھ موجود رہو؛ چنانچہ فرشتہ انسانی شکل میں صف کے آگے چلتا تھا اور کہتا تھا: "چلو، اللہ تمہارا مددگار ہے"(2)۔ اور مسلمان سمجھتے تھے کہ وہ انہی میں سے ایک ہے۔

اور "آلِ عمران"(3) میں پہلے گزر چکا ہے کہ اس دن فرشتوں نے قتال کیا تھا۔ چنانچہ وہ گردنوں سے سروں کو گرتے(4) ہوئے دیکھتے تھے جبکہ مارنے والا نظر نہیں آتا تھا۔ اور ان میں سے بعض نے ایک پکارنے والے کو سنا جس کی بات تو سنائی دے رہی تھی مگر وہ شخص نظر نہیں آ رہا تھا، وہ کہہ رہا تھا: "آگے بڑھو، حیزوم"(5)۔ اور کہا گیا ہے: یہ تثبیت (حوصلہ افزائی) رسول اللہ ﷺ کا مومنوں کو فرشتوں کے بطور مدد اترنے کا بتانا تھا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿سَأُلْقِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ﴾ اس کا بیان "آلِ عمران"(6) میں پہلے گزر چکا ہے۔

حواشی: (1) معانی القرآن للزجاج 404/2، اور اعراب القرآن للنحاس 180/2۔ (2) اسے واحدی نے الوسیط 447/2 میں ذکر کیا ہے اور مقاتل کی طرف منسوب کیا ہے۔ (3) 296/5۔ (4) یعنی: گرنا، القاموس (ندر)۔ (5) ابن عباس رضی اللہ عنہما کے قول کا ایک حصہ، اسے مسلم نے نکالا ہے (1763)، اور پہلے 297/5 میں گزر چکا ہے۔ (6) 356/5۔

468 Surat al-Anfal: Ayah 12

"So strike above the necks" - This is a command to the angels. It is also said: to the believers (1), meaning: strike the necks, and "above" is redundant; this was stated by Al-Akhfash (2), Al-Dahhak, and 'Atiyyah (3). Al-Mas'udi narrated that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "I was not sent to punish with the punishment of Allah, but I was sent to strike the necks and to bind firmly" (4).

Muhammad ibn Yazid said: This is an error; because "above" conveys a meaning, so its addition cannot be considered redundant. Rather, the meaning is that they were permitted to strike the faces and what is near them (5).

Ibn Abbas said: Every crown of the head and skull (6). It is also said: meaning whatever is above the necks, which is the heads; this was stated by Ikrimah (7).

Striking on the head is more effective because the slightest thing affects the brain. Some of this meaning has already passed in [Surat] an-Nisa, and that "above" is not redundant in His saying: "above two" (8) [an-Nisa: 11].

"And strike from them every fingertip" - Az-Zajjaj said (9): the singular of 'banan' (fingertips) is 'bananah', and here it refers to fingers and other limbs. 'Banan' is derived from their saying: 'The man resided (abanna) in the place' if he stayed there. Thus, the 'banan' (fingertips) are used for what constitutes residency and life. It is also said: What is meant by 'banan' here is the tips of...

(1) Al-Waseet by Al-Wahidi 2/448. (2) In Ma'ani al-Quran 2/541-542. (3) Narrated by al-Tabari 11/70. (4) Narrated by Ibn Abi Shaybah 12/390, and al-Tabari 11/70 from the path of al-Mas'udi from al-Qasim ibn Abd al-Rahman ibn Abd Allah ibn Mas'ud, as a mursal report. (5) I'rab al-Quran by an-Nahhas 2/180. (6) Mentioned by al-Wahidi in al-Waseet 2/448 from the statement of 'Atiyyah, and his saying: 'haam' is the plural of 'haamah', which is the head. As-Sihah (H-Y-M). (7) Narrated by al-Tabari 11/71. (8) 6/105. (9) In Ma'ani al-Quran 2/405, and the author quoted it from him via I'rab al-Quran by an-Nahhas 2/180.

४६८ सूरा अल-अनफाल: आयत १२

"तो गर्दनों के ऊपर प्रहार करो" - यह फरिश्तों के लिए एक आदेश है। और कहा गया है: मोमिनों के लिए (१), अर्थात: गर्दनों पर प्रहार करो, और "ऊपर" अतिरिक्त (ज़ायदा) है; यह अल-अखफश (२), अल-दहाक और अतियाह (३) ने कहा है। अल-मसूदी ने वर्णन किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मुझे अल्लाह के अज़ाब के साथ अज़ाब देने के लिए नहीं भेजा गया, बल्कि मुझे गर्दनों को मारने और बंधनों को कसने के लिए भेजा गया है" (४)।

मुहम्मद बिन यज़ीद ने कहा: यह गलत है; क्योंकि "ऊपर" एक अर्थ देता है, इसलिए इसे अतिरिक्त मानना जायज़ नहीं है। बल्कि इसका अर्थ यह है कि उन्हें चेहरों और उनके निकट के हिस्सों पर प्रहार करने की अनुमति दी गई थी (५)।

इब्न अब्बास ने कहा: हर खोपड़ी और कपाल (६)। और कहा गया: अर्थात: जो कुछ गर्दनों के ऊपर है, और वह सिर है; यह इकरीमा (७) ने कहा है।

सिर पर प्रहार करना अधिक प्रभावी है; क्योंकि छोटी सी चीज़ भी मस्तिष्क को प्रभावित करती है। इस अर्थ का कुछ हिस्सा 'अन-निसा' में पहले गुज़र चुका है, और यह कि अल्लाह के इस कथन "दो से ऊपर" (८) [अन-निसा: ११] में "ऊपर" अतिरिक्त नहीं है।

"और उनके प्रत्येक पोर (अंगुली के पोरों) पर प्रहार करो" - अज़-ज़ज्जाज ने कहा (९): 'बनान' का एकवचन 'बनाना' है, और यहाँ इसका अर्थ उंगलियाँ और अन्य अंग हैं। 'बनान' उनके इस कथन से निकला है: 'अिअन्नर-रजुलु बिल-मकान' (व्यक्ति स्थान पर टिक गया): जब वह वहाँ रुक गया। तो बनान का उपयोग उन चीज़ों के लिए किया जाता है जो निवास और जीवन के लिए होती हैं। और कहा गया है: यहाँ बनान से तात्पर्य ... के छोर हैं।

(१) अल-वाहिदी की अल-वसीत २/४४८। (२) मानी अल-कुरान २/५४१-५४२ में। (३) अल-तबरी ११/७० द्वारा उद्धृत। (४) इब्न अबी शयबा १२/३९० और अल-तबरी ११/७० द्वारा अल-मसूदी के माध्यम से अल-कासिम बिन अब्द अल-रहमान इब्न अब्द अल्लाह इब्न मसूद से मुरसल रिवायत के रूप में उद्धृत। (५) अन-नहहास की इराब अल-कुरान २/१८०। (६) अल-वाहिदी ने अल-वसीत २/४४८ में अता के कथन से इसका उल्लेख किया है, और उनका शब्द: 'हाम' 'हामह' का बहुवचन है, और वह सिर है। अस-सिहाह (ह-य-म)। (७) अल-तबरी ११/७१ द्वारा उद्धृत। (८) ६/१०५। (९)

मानी अल-कुरान २/४०५ में, और लेखक ने इसे अन-नहहास की इराब अल-कुरान २/१८० के माध्यम से उद्धृत किया है।

٤٦٨ سورة الانفال: آیت ١٢

﴿فَاضْرِبُوا فَوْقَ الْأَعْنَاقِ﴾ (پس مارو گردنوں کے اوپر) یہ فرشتوں کے لیے حکم ہے۔ اور کہا گیا: مومنوں کے لیے (١)، یعنی: گردنوں پر مارو، اور لفظ «فوق» زائد ہے؛ یہ قول اخفش (٢)، ضحاک اور عطیہ (٣) کا ہے۔ مسعودی نے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «مجھے اللہ کے عذاب کے ساتھ عذاب دینے کے لیے نہیں بھیجا گیا، بلکہ میں گردنیں مارنے اور بندھن مضبوط کرنے کے لیے بھیجا گیا ہوں» (۴)۔

محمد بن یزید نے کہا: یہ غلط ہے؛ کیونکہ «فوق» ایک معنی دیتا ہے، لہذا اس کا زائد ہونا جائز نہیں، بلکہ معنی یہ ہے کہ انہیں چہروں اور ان کے قریب کی جگہوں پر مارنے کی اجازت دی گئی (۵)۔

ابن عباس نے کہا: ہر کھوپڑی اور کاسہ سر (۶)۔ اور کہا گیا: یعنی: جو کچھ گردنوں کے اوپر ہے، اور وہ سر ہیں؛ یہ عکرمہ (٧) کا قول ہے۔

اور سر پر مارنا زیادہ موثر ہے؛ کیونکہ ادنیٰ سی چیز بھی دماغ پر اثر کرتی ہے۔ اس معنی کا کچھ حصہ سورۃ «النساء» میں گزر چکا ہے، اور یہ کہ اللہ کے قول ﴿فَوْقَ اثْنَتَيْنِ﴾ (٨) [النساء: ١١] میں «فوق» زائد نہیں ہے۔

﴿وَاضْرِبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنَانٍ﴾ (اور ان کے پور پور پر مارو) زجاج (٩) نے کہا: بنان کا واحد بنانہ ہے، اور یہاں اس سے مراد انگلیاں اور دیگر اعضاء ہیں۔ اور بنان ان کے قول «أبنَّ الرجلُ بالمكان» سے مشتق ہے: جب وہ وہاں ٹھہر گیا۔ پس بنان سے وہ کام لیے جاتے ہیں جو ٹھہرنے اور زندگی کے لیے ہوتے ہیں۔ اور کہا گیا: یہاں بنان سے مراد ... کے کنارے ہیں۔

(۱) الوسیط للواحدی ۲ / ۴۴۸۔ (۲) معانی القرآن ۲ / ۵۴۱ - ۵۴۲ میں۔ (۳) اسے طبری نے ۷۰ / ۱۱ میں روایت کیا ہے۔ (۴) اسے ابن ابی شیبہ ۳۹۰ / ۱۲، اور طبری ۷۰ / ۱۱ نے مسعودی کے واسطے سے قاسم بن عبد الرحمن ابن عبد اللہ بن مسعود سے مرسل روایت کیا ہے۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۲ / ۱۸۰۔ (۶) اسے واحدی نے الوسیط ۴۴۸ / ۲ میں عطاء کے قول سے ذکر کیا ہے، اور ان کا قول: 'ہام' ہامہ کی جمع ہے، اور وہ سر ہے۔ الصحاح (ہیم)۔ (۷) اسے طبری نے ۷۱ / ۱۱ میں روایت کیا ہے۔ (۸) ۱۰۵ / ۶۔ (۹) معانی القرآن ۴۰۵ / ۲ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کی اعراب القرآن ۱۸۰ / ۲ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔

The fingers of the hands and feet. It refers to steadfastness in war and the place of striking; for if the fingertips (al-banan) are struck, the combatant is incapacitated from fighting, unlike other parts of the body(1). Antarah said: And he was a youth of battle, protecting its sanctity, and striking every fingertip during distress(2). Among the instances where it is mentioned that "al-banan" means fingers is also Antarah's saying: And death is obedient to my hand whenever I join its fingertips with the Indian sword (al-hinduwani)(3). This is frequent in Arabic poetry; al-banan: the fingers. Ibn Faris said(4): Al-banan: the fingers, and it is said: the extremities. Some mentioned that they were named "banan" because through them there is the improvement of conditions by which humans become stable and distinct. Al-Dahhak said: Al-banan is every joint(5).

His (the Almighty's) saying: {That is because they opposed Allah and His Messenger. And whoever opposes Allah and His Messenger - indeed, Allah is severe in penalty (13) That [is for you], so taste it, and [know] that for the disbelievers is the punishment of the Fire (14)}. The Almighty's saying: {That is because they opposed Allah} "That" (dhalika) is in the position of raf' (nominative) as a subject [or predicate], and the appraisal is: that is the matter, or the matter is that (6). "They opposed Allah" means: His allies. Schism (shiqaq): is when each party becomes in a separate side (shiqq). This has been previously mentioned(7). {That [is for you], so taste it, and [know] that for the disbelievers is the punishment of the Fire}(8) Al-Zajjaj said: "Dhalikum" is raf' (nominative).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/508. (2) Diwan Antarah p. 70, and in it: "lada" instead of "fata". (3) Diwan Antarah p. 72, and his saying: "with the hinduwani": it is the sword forged from Indian iron. Al-Sihah (hind). (4) Mujmal al-Lughah 1/114. (5) Narrated by Al-Tabari 11/72. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/180, and what is between the brackets is from it. (7) 2/419. (8) In Ma'ani al-Qur'an 2/407.

हाथों और पैरों की उंगलियां। यह युद्ध में अडिग रहने और प्रहार के स्थान को दर्शाता है; क्योंकि यदि उंगलियों के पोरों (बनान) पर प्रहार किया जाए, तो घायल व्यक्ति युद्ध करने में असमर्थ हो जाता है, शरीर के अन्य अंगों के विपरीत(1)। अंतरा ने कहा: और वह युद्ध का वीर था जो उसकी मर्यादा की रक्षा करता था, और संकट के समय हर पोर पर प्रहार करता था(2)। 'बनान' का अर्थ उंगलियां होने के उदाहरणों में अंतरा का यह भी कहना है: और मृत्यु मेरे हाथ की आज्ञाकारी है जब मैं उसकी उंगलियों को हिंदुवानी (भारतीय तलवार) से जोड़ देता हूँ(3)। अरबों के काव्य में यह बहुत अधिक है, अल-बनान: उंगलियां। इब्न फ़ारिस ने कहा(4): अल-बनान: उंगलियां, और कहा जाता है: छोर (अंत)। उनमें से कुछ ने उल्लेख किया कि उन्हें 'बनान' इसलिए कहा गया क्योंकि उनके द्वारा उन स्थितियों में सुधार होता है जिनसे मनुष्य स्थिर और स्पष्ट होता है। अल-दहहाक ने कहा: बनान हर जोड़ है(5)।

ईश्वर का कथन: {यह इसलिए कि उन्होंने अल्लाह और उसके रसूल का विरोध किया। और जो कोई अल्लाह और उसके रसूल का विरोध करता है - तो निश्चित रूप से अल्लाह कठोर दंड देने वाला है (13) यह [तुम्हारे लिए] है, तो इसका स्वाद चखो, और [जान लो] कि अविश्वासियों के लिए आग की यातना है (14)}। ईश्वर का कथन: {यह इसलिए कि उन्होंने अल्लाह का विरोध किया} "वह" (दालिका) कर्ता [या विधेय] के स्थान पर रफा की स्थिति में है, और अनुमान है: वह मामला है, या मामला वह है (6)। "उन्होंने अल्लाह का विरोध किया" अर्थात: उसके औलिया (मित्रों) का। और शिफ़ाक़ (विरोध) का अर्थ है: प्रत्येक का एक अलग पक्ष (शिक़) में हो जाना। इसका उल्लेख पहले किया जा चुका है(7)। {यह [तुम्हारे लिए] है, तो इसका स्वाद चखो, और [जान लो] कि अविश्वासियों के लिए आग की यातना है}(8) अल-ज़ज्जाज ने कहा: "दालिकुम" रफा है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/508। (2) दीवान अंतरा पृष्ठ 70, और इसमें: 'फता' के स्थान पर 'लदा' है। (3) दीवान अंतरा पृष्ठ 72, और उसका कथन: 'हिंदुवानी' भारतीय लोहे से बनी तलवार है। अल-सिहाह (हिंद)। (4) मुजमल अल-लुगा 1/114। (5) इसे अल-तबरी ने 11/72 में उद्धृत किया है। (6) अल-नहहास की एराब अल-कुरान 2/180, और कोष्ठक के बीच का अंश उसी से है। (7) 2/419। (8) मआनी अल-कुरान 2/407 में।

ہاتھوں اور پاؤں کی انگلیاں۔ یہ جنگ میں ثابت قدمی اور ضرب لگانے کی جگہ سے عبارت ہے؛ کیونکہ جب پوروں (بنان) پر ضرب لگتی ہے تو مضروب کی لڑائی کی صلاحیت معطل ہو جاتی ہے، برخلاف جسم کے دوسرے اعضاء کے(1)۔ عنترہ نے کہا: اور وہ جنگ کا جوان تھا جو اس کی حرمت کی حفاظت کرتا تھا، اور سخت تکلیف کے وقت ہر ہر پور پر ضرب لگاتا تھا(2)۔ اور 'بنان' انگلیاں ہیں، اس کے ثبوت میں عنترہ کا یہ قول بھی ہے: اور موت میرے ہاتھ کے تابع ہے جب میں اس کی انگلیوں کو ہندوانی (تلوار) سے جوڑ دوں(3)۔ یہ عربوں کے اشعار میں بہت کثرت سے ہے، البنان: انگلیاں۔ ابن فارس نے کہا(4): البنان: انگلیاں، اور کہا جاتا ہے: اطراف (کنارے)۔ بعض نے ذکر کیا کہ ان کا نام 'بنان' اس لیے رکھا گیا کیونکہ ان کے ذریعے ان حالات کی اصلاح ہوتی ہے جن سے انسان استقرار اور امتیاز پاتا ہے۔ ضحاک نے کہا: بنان ہر جوڑ کو کہتے ہیں(5)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ذٰلِكَ بِأَنَّهُمْ شَاقُّوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ ۚ وَمَن يُشَاقِقِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ (١٣) ذٰلِكُمْ فَذُوقُوهُ وَأَنَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابَ النَّارِ (١٤)} (یہ اس لیے کہ انہوں نے اللہ اور اس کے رسول کی مخالفت کی۔ اور جو اللہ اور اس کے رسول کی مخالفت کرے تو بے شک اللہ سخت سزا دینے والا ہے۔ یہ (عذاب) ہے، تو اس کا مزہ چکھو اور (جان لو) کہ کافروں کے لیے آگ کا عذاب ہے)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ذٰلِكَ بِأَنَّهُمْ شَاقُّوا اللَّهَ} "ذلک" مبتدا [یا خبر] کے طور پر حالتِ رفع میں ہے، اور مراد یہ ہے کہ: وہ معاملہ، یا معاملہ وہ ہے(6)۔ "شاقوا اللہ" یعنی: اس کے دوستوں (اولیاء) کی۔ اور شقاق کا مطلب ہے: ہر ایک کا علیحدہ جانب (شق) میں ہو جانا۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے(7)۔ {ذٰلِكُمْ فَذُوقُوهُ وَأَنَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابَ النَّارِ}(8) زجاج نے کہا: "ذلکم" رفع ہے۔

(1) المحرر الوجیز 2/508۔ (2) دیوان عنترہ ص 70، اور اس میں: "فتی" کی جگہ "لدی" ہے۔ (3) دیوان عنترہ ص 72، اور اس کا قول: "بالہندوانی": یہ ہندوستان کے لوہے سے بنی ہوئی تلوار ہے۔ الصحاح (ہند)۔ (4) مجمل اللغہ 1/114۔ (5) اسے طبری نے 11/72 میں روایت کیا ہے۔ (6) اعراب القرآن للنحاس 2/180، اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت اسی سے ہے۔ (7) 2/419۔ (8) فی معانی القرآن 2/407۔

470 Surah Al-Anfal: Verses 13 - 16 ...by implying the command or the story, i.e.: the command is that, so taste it. It is permissible for it to be in the accusative position (nasb) by "taste" (thuqu); like your saying: "As for Zaid, hit him"(1). The meaning of the speech is a reprimand for the disbelievers. "And that" (wa anna) is in the nominative position (raf') as a conjunction with "that" (thalikum). Al-Farra'(2) said: It is permissible for it to be in the accusative position; meaning: "And [know] that for the disbelievers...". He said: It is permissible to imply: "And know that...". Az-Zajjaj(3) said: If it were permissible to imply "And know", it would have been permissible to say "Zaid is departing" (in the accusative case) and "Amr is sitting" (in the accusative case), rather it would have been permissible at the beginning to say "Zaid departing" (both in accusative); because the informer is an instructor, and this is not said by any of the grammarians. The words of the Almighty: {O you who have believed, when you meet those who disbelieve advancing [for battle], do not turn your backs to them (15). And whoever turns his back to them on such a day, unless swerving [as a strategy] for war or joining [another] company, has certainly returned with anger from Allah, and his refuge is Hell - and wretched is the destination (16)} In it are seven issues: The first: His words, the Almighty: {advancing [zahfan]} Az-Zahf: is approaching little by little. Its origin is pushing forward on the buttocks; then every person walking in war to the end was called "zahif" (advancing)(4). And "tazahuf" is approaching and coming closer; it is said: he advanced (zahafa) towards the enemy an advancement (zahfan). And the people crowded (izdahafa), meaning: some of them walked towards others. From it comes "zihaf" in poetry, which is when a letter falls between two letters, so one of them advances (yazhaf) towards the other(5). He says: If you approach and see each other, then do not flee from them, and do not turn your backs to them. Allah forbade that for the believers when He made Jihad and fighting the disbelievers obligatory upon them(6).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/509. (2) In Ma'ani al-Quran 1/405, and the author quoted it from him via I'rab al-Quran by an-Nahhas 2/181. (3) In Ma'ani al-Quran 2/408, and the author quoted it from him via I'rab al-Quran by an-Nahhas 2/181. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/509. (5) Tahdhib al-Lughah 4/371. (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/832.

470 सूरह अल-अनफाल: आयत 13 - 16 ...आदेश या कहानी को अंतर्निहित करके यानी: बात यह है, तो इसका स्वाद चखें। यह संभव है कि यह "चखें" (ज़ूक़ू) द्वारा नसब (accusative) की स्थिति में हो; जैसे आपका कहना: "ज़ैद को, तो उसे मारो"(1)। इस कथन का अर्थ काफिरों (अविश्वासियों) के लिए फटकार है। "और कि" (व अन्ना) "उस" (ज़ालिकुम) के साथ संयोजन के रूप में रफ़अ (nominative) की स्थिति में है। अल-फ़र्रा'(2) ने कहा: यह नसब की स्थिति में होना जायज़ है; जिसका अर्थ है: "और [जान लो] कि काफिरों के लिए..."। उन्होंने कहा: यह अंतर्निहित करना जायज़ है: "और जान लो कि..."। अज़-ज़ज्जाज(3) ने कहा: यदि "और जान लो" को अंतर्निहित करना जायज़ होता, तो "ज़ैद जा रहा है" और "अम्र बैठा है" (नसब की स्थिति में) कहना जायज़ होता, बल्कि शुरुआत में ही "ज़ैद को जाने वाला" कहना जायज़ होता; क्योंकि सूचना देने वाला सिखाने वाला होता है, और यह वैयाकरणों में से किसी ने नहीं कहा है। अल्लाह तआला का फरमान है: {ऐ ईमान वालों! जब तुम्हारा सामना उन लोगों से हो जिन्होंने कुफ़्र किया है, युद्ध के लिए बढ़ते हुए, तो उन्हें अपनी पीठ न दिखाओ (15)। और जो कोई उस दिन उन्हें अपनी पीठ दिखाएगा, सिवाय इसके कि वह युद्ध के लिए पैंतरा बदल रहा हो या किसी [अन्य] गिरोह में शामिल हो रहा हो, तो वह अल्लाह के क्रोध के साथ लौटा, और उसका ठिकाना जहन्नुम (नरक) है - और वह बहुत बुरा ठिकाना है (16)} इसमें सात मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {बढ़ते हुए (ज़हफ़न)} अज़-ज़हफ़: थोड़ा-थोड़ा करके करीब आना है। इसका मूल नितंबों पर आगे बढ़ना है; फिर युद्ध में अंत तक चलने वाले हर व्यक्ति को "ज़ाहिफ़" (बढ़ने वाला) कहा जाने लगा(4)। और "तज़ाहफ़" का अर्थ है पास आना और निकट आना; कहा जाता है: वह दुश्मन की ओर एक चाल (ज़हफ़न) चला। और लोग उमड़ पड़े (इज़दहफ़ा), अर्थात: उनमें से कुछ दूसरों की ओर बढ़े। इसी से कविता में "ज़िहाफ़" आता है, जो तब होता है जब दो अक्षरों के बीच का एक अक्षर गिर जाता है, तो उनमें से एक दूसरे की ओर खिसक (यज़हफ़) जाता है(5)। वह कहते हैं: यदि तुम एक-दूसरे के करीब आ जाओ और एक-दूसरे को देख लो, तो उनसे भागो मत, और उन्हें अपनी पीठ न दिखाओ। अल्लाह ने मोमिनों पर इसे तब हराम (निषिद्ध) कर दिया जब उसने उन पर जिहाद और काफिरों से लड़ना फर्ज (अनिवार्य) किया(6)।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/509। (2) उनकी पुस्तक मआनी अल-कुरान 1/405 में, और लेखक ने इसे अन-नहास की इराब अल-कुरान 2/181 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (3) उनकी पुस्तक मआनी अल-कुरान 2/408 में, और लेखक ने इसे अन-नहास की इराब अल-कुरान 2/181

के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/509। (5) तहज़ीब अल-लुग़ह 4/371। (6) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 2/832।

470 سورہ الانفال: آیات 13 - 16 ...امر یا قصے کو مقدر مان کر، یعنی: بات یہ ہے تو اسے چکھو۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ «ذُوقُوا» کی وجہ سے محلِ نصب میں ہو؛ جیسے آپ کا قول: "زید کو، تو اسے مارو"(۱)۔ اور اس کلام کا معنی کافروں کے لیے توبیخ (ڈانٹ ڈپٹ) ہے۔ «وأنَّ» (اور یہ کہ) «ذلکم» پر عطف ہونے کی وجہ سے محلِ رفع میں ہے۔ فراء(۲) نے کہا: یہ محلِ نصب میں ہونا بھی جائز ہے؛ بمعنی: "اور [جان لو] کہ کافروں کے لیے..."۔ انہوں نے کہا: یہ مقدر ماننا جائز ہے: "اور جان لو کہ..."۔ زجاج(۳) نے کہا: اگر "اور جان لو" کو مقدر ماننا جائز ہوتا تو "زیدًا منطلقًا" (زید جا رہا ہے) اور "عمرًا جالسًا" (عمر بیٹھا ہے) کہنا جائز ہوتا، بلکہ ابتدا میں ہی "زیدًا منطلقًا" کہنا جائز ہوتا؛ کیونکہ خبر دینے والا معلم ہوتا ہے، اور یہ بات نحویوں میں سے کوئی نہیں کہتا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اے ایمان والو! جب تمہارا ان لوگوں سے سامنا ہو جنہوں نے کفر کیا ہے، لشکر کی صورت میں بڑھتے ہوئے، تو انہیں پیٹھ نہ دکھاؤ (15)۔ اور جو شخص اس دن انہیں اپنی پیٹھ دکھائے گا، سوائے اس کے کہ وہ لڑائی کے لیے پینترا بدل رہا ہو یا کسی [دوسری] جماعت کے ساتھ جا ملنے والا ہو، تو یقیناً وہ اللہ کے غضب کے ساتھ لوٹا، اور اس کا ٹھکانا جہنم ہے - اور وہ بہت برا ٹھکانا ہے (16)} اس میں سات مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {زَحْفًا} الزَّحْفُ: تھوڑا تھوڑا کر کے قریب ہونا ہے۔ اور اس کی اصل چوتڑوں کے بل آگے بڑھنا ہے؛ پھر جنگ میں آخر تک چلنے والے ہر شخص کو "زاحف" کہا جانے لگا(۴)۔ اور "تزاحف" کا مطلب ہے ایک دوسرے کے قریب ہونا اور نزدیک آنا؛ کہا جاتا ہے: "زحف إلی العدو زحفًا" (وہ دشمن کی طرف تھوڑا تھوڑا کر کے بڑھا)۔ اور "ازدحف القوم" یعنی لوگ ایک دوسرے کی طرف بڑھے۔ اسی سے شاعری میں "زحاف" ہے، اور وہ یہ ہے کہ دو حرفوں کے درمیان سے ایک حرف گر جائے تو ان میں سے ایک دوسرے کی طرف سرک جائے(۵)۔ وہ کہتے ہیں: جب تم ایک دوسرے کے قریب ہو جاؤ اور ایک دوسرے کو دیکھ لو تو ان سے نہ بھاگو، اور انہیں

اپنی پیٹھ نہ دکھاؤ (یعنی میدانِ جنگ سے نہ بھاگو)۔ اللہ نے مومنوں پر اسے اس وقت حرام کر دیا جب اس نے ان پر جہاد اور کافروں سے قتال فرض کیا(۶)۔

---

(۱) المحرر الوجيز ۵۰۹/۲ . (۲) ان کی کتاب معانی القرآن ۱/ ۴۰۵ میں، اور مصنف نے اسے ان سے نحاس کی اعراب القرآن ۲/ ۱۸۱ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (۳) ان کی کتاب معانی القرآن ۲/ ۴۰۸ میں، اور مصنف نے اسے ان سے نحاس کی اعراب القرآن ۲/ ۱۸۱ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (۴) المحرر الوجيز ۵۰۹/۲ . (۵) تهذيب اللغة ۳۷۱/۴ . (۶) احكام القرآن لابن العربي ۸۳۲/۲ .

Ibn Atiyyah said: "Adbar" is the plural of "dubur" (back). The expression using "dubur" in this verse is highly eloquent; because it is repulsive to the one fleeing, censuring him (1).

Second: Allah, Mighty and Majestic, commanded in this verse that believers should not turn their backs before the disbelievers. This command is restricted by the condition specified regarding the ratio of believers; if a group of believers encounters a group of polytheists—which is double their number—the obligation is not to flee before them. Whoever flees from two is considered to be fleeing from the ranks. And whoever flees from three is not considered to be fleeing from the ranks, and the threat of punishment does not apply to him. Fleeing is a major destructive sin according to the literal meaning of the Quran and the consensus of the majority of Imams (2).

A group said; among them Ibn al-Majishun in "Al-Wadiha": That weakness, strength, and equipment are taken into consideration. According to their view, it is permissible for a hundred horsemen to flee from a hundred horsemen if they know that the polytheists' support and bravery are double what they have. As for the view of the majority, it is not permissible for a hundred to flee except from more than two hundred (3). Whenever a Muslim is facing more than two, retreat is permissible, but patience is better. The army of Mu'tah stood, numbering three thousand, against two hundred thousand, including a hundred thousand Romans and a hundred thousand Arabized tribes from Lakhm and Judham.

I said: It is mentioned in the history of the conquest of Andalusia that Tariq (4), the freedman of Musa bin Nusayr, set out with one thousand seven hundred men to Andalusia, in the month of Rajab in the year 93 AH (5). He met the King of Andalusia, Roderick, who was leading seventy thousand horsemen, and he advanced toward him...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/510, without his saying: Adbar is the plural of dubur. (2) In (d), (z), and (zha): The Nation. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/510. (4) He was the emir of Tangier in the farthest Maghreb, defeated the Franks, conquered Cordoba, and wrote of victory to his master Musa bin Nusayr, who envied and threatened him, then arrested and mistreated him. Musa bin Nusayr: He is Abu Abd al-Rahman al-Lakhmi, governor of the Maghreb province, performed Hajj with Sulaiman, and died in Medina. Al-Siyar 4/496 and 500. (5) In Tarikh al-Tabari 6/468, Al-Muntazam 6/303, and

Al-Kamil by Ibn al-Athir 4/561-562, the conquest of Andalusia was in the year 92 AH, and the number of the Muslim army was twelve thousand.

सूरह अल-अनफाल: आयत १५ - १६ ४७१

इब्न अतिय्या ने कहा: 'अदबार' 'दुबुर' (पीठ) का बहुवचन है। इस आयत में 'दुबुर' शब्द का प्रयोग अत्यंत प्रभावशाली है; क्योंकि यह भागने वाले के लिए घृणित है और उसकी निंदा करता है (१)।

दूसरा: अल्लाह अज़्ज व जल ने इस आयत में आदेश दिया है कि विश्वासियों (मोमिनों) को काफिरों के सामने पीठ नहीं दिखानी चाहिए। यह आदेश विश्वासियों के अनुपात में निर्दिष्ट शर्त से बंधा है; यदि विश्वासियों का एक समूह - जो अपनी संख्या से दोगुने हैं - मुशरिकों (बहुदेववादियों) से मिलता है; तो कर्तव्य यह है कि उनके सामने से न भागें। जो दो के सामने से भागता है, वह युद्ध के मैदान से भागने वाला है। और जो तीन के सामने से भागता है, वह युद्ध के मैदान से भागने वाला नहीं है, और उस पर चेतावनी लागू नहीं होती है। कुरान के स्पष्ट अर्थ और अधिकांश इमामों की सहमति के अनुसार मैदान से भागना एक बड़ा विनाशकारी पाप है (२)।

एक समूह ने कहा; जिनमें 'अल-वादिहा' में इब्न अल-माजीशुन भी शामिल हैं: कमजोरी, ताकत और संसाधनों का ध्यान रखा जाता है। उनके अनुसार, सौ घुड़सवारों के लिए सौ घुड़सवारों से भागना जायज है यदि उन्हें पता हो कि मुशरिकों का साहस और वीरता उनसे दोगुनी है। जहाँ तक बहुमत (जम्हूर) की राय का सवाल है, सौ के लिए भागना जायज नहीं है जब तक कि संख्या दो सौ से अधिक न हो जाए (३)। जब भी किसी मुस्लिम के सामने दो से अधिक हों; तो पीछे हटना जायज है, लेकिन धैर्य रखना बेहतर है। मुता की सेना तीन हजार की संख्या में दो लाख के सामने खड़ी थी, जिनमें एक लाख रोमन थे और एक लाख लखम और जुदाम के अरब जनजातियाँ थीं।

मैंने कहा: अंडालूसिया की विजय के इतिहास में उल्लेख है कि मूसा बिन नुसैर के गुलाम तारिक (४) ने हिजरी वर्ष ९३ (५) के रजब महीने में एक हजार सात सौ पुरुषों के साथ अंडालूसिया की ओर कूच किया था। उसका सामना अंडालूसिया के राजा रॉड्रिक से हुआ, जिसके पास सत्तर हजार घुड़सवार थे, और वह उसकी ओर बढ़ा...

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज २/५१०, उनके इस कथन के बिना: अदबार दुबुर का बहुवचन है। (२) (द), (ज़) और (ज़): उम्मत। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज २/५१०। (४) वह सुदूर पश्चिम (मगरिब) में तांगियर के अमीर थे, उन्होंने फ्रैंक्स को हराया, कोर्डोबा पर विजय प्राप्त की, और अपने स्वामी मूसा बिन नुसैर को जीत के बारे में लिखा, जिन्होंने उनसे ईर्ष्या की और उन्हें धमकी दी, फिर उन्हें गिरफ्तार कर लिया और उनके साथ बुरा व्यवहार किया। मूसा बिन नुसैर: वह अबू अब्द अल-रहमान

अल-लखमी हैं, मगरिब प्रांत के राज्यपाल, सुलेमान के साथ हज किया, और मदीना में उनकी मृत्यु हो गई। अस-सियार ४/४९६ और ५००। (५) तारीख अल-तबारी ६/४६८, अल-मुंतज़म ६/३०३, और इब्न अल-अथिर द्वारा अल-कामिल ४/५६१-५६२ में कहा गया है कि अंडालूसिया की विजय हिजरी वर्ष ९२ में हुई थी, और मुस्लिम सेना की संख्या बारह हजार थी।

سورہ الانفال: آیات ۱۵ - ۱۶ ۴۷۱

ابن عطیہ نے کہا: 'أدبار' 'دُبُر' (پیٹھ) کی جمع ہے۔ اس آیت میں 'دُبُر' کا لفظ استعمال کرنا انتہائی فصیح ہے؛ کیونکہ یہ بھاگنے والے کے لیے ایک ناپسندیدہ بات ہے، جس میں اس کی مذمت کی گئی ہے (۱)۔

دوسرا: اللہ عزوجل نے اس آیت میں حکم دیا ہے کہ مومن کافروں کے سامنے پیٹھ نہ پھیریں۔ یہ حکم مومنوں کے لیے بیان کردہ شرط کے ساتھ مقید ہے؛ چنانچہ جب مومنوں کا ایک گروہ - جو اپنی تعداد سے دوگنا ہو - مشرکین سے ملے؛ تو فرض یہ ہے کہ وہ ان کے سامنے سے نہ بھاگیں۔ جو دو کے سامنے سے بھاگتا ہے وہ میدانِ جنگ سے بھاگنے والا ہے۔ اور جو تین کے سامنے سے بھاگتا ہے وہ میدانِ جنگ سے بھاگنے والا نہیں ہے، اور اس پر وعید لاگو نہیں ہوتی۔ قرآن کے ظاہر اور اکثر ائمہ کے اجماع کے مطابق میدانِ جنگ سے بھاگنا ایک بڑا ہلاک کن گناہ ہے (۲)۔

ایک گروہ نے کہا؛ جن میں ابن الماجشون 'الواضحہ' میں شامل ہیں: کمزوری، طاقت اور ساز و سامان کا لحاظ رکھا جائے گا۔ ان کے بقول، اگر سو شہسواروں کو معلوم ہو کہ مشرکین کی ہمت اور بہادری ان سے دوگنا ہے، تو ان کا سو شہسواروں کے سامنے سے بھاگنا جائز ہے۔ جہاں تک جمہور کی رائے کا تعلق ہے، سو کے لیے بھاگنا جائز نہیں سوائے اس کے کہ ان کی تعداد دو سو سے زیادہ ہو جائے (۳)۔ جب بھی ایک مسلمان کے مقابلے میں دو سے زیادہ ہوں؛ تو پسپائی جائز ہے، لیکن صبر کرنا بہتر ہے۔ موتہ کی فوج، جن کی تعداد تین ہزار تھی، دو لاکھ کے مقابلے میں کھڑی ہوئی، جن میں ایک لاکھ رومی تھے اور ایک لاکھ لخم اور جذام کے عرب قبائل تھے۔

میں نے کہا: اندلس کی فتح کی تاریخ میں مروی ہے کہ موسیٰ بن نصیر کے آزاد کردہ غلام طارق (۴) نے ایک ہزار سات سو آدمیوں کے ساتھ اندلس کی طرف کوچ کیا، اور یہ ۹۳ ہجری (۵) کے ماہ رجب کی بات ہے؛ چنانچہ ان کا سامنا اندلس کے بادشاہ لُذریق سے ہوا جو ستر ہزار شہسواروں کے ساتھ تھا، پس وہ اس کی طرف بڑھا...

(۱) المحرر الوجیز ۲/۵۱۰، ان کے اس قول کے بغیر: الأدبار جمع دبر۔ (۲) (د)، (ز) اور (ظ) میں: الامۃ۔ (۳) المحرر الوجیز ۲/۵۱۰۔ (۴) وہ اقصائے مغرب میں طنجہ کے امیر تھے، انہوں نے فرنج کو شکست دی، قرطبہ فتح کیا، اور اپنے آقا موسیٰ بن نصیر کو فتح کی خبر لکھی، جس نے ان سے حسد کیا اور انہیں دھمکایا، پھر انہیں گرفتار کر لیا اور ان کے ساتھ برا سلوک کیا۔ موسیٰ بن نصیر: وہ ابو عبد الرحمن اللخمی ہیں، صوبہ مغرب کے گورنر، سلیمان کے ساتھ حج کیا، اور مدینہ میں وفات پائی۔ السیر ۴/۴۹۶ اور ۵۰۰۔ (۵) تاریخ الطبری ۶/۴۶۸، المنتظم ۶/۳۰۳، اور الکامل لابن الاثیر ۴/۵۶۱-۵۶۲ میں ہے کہ اندلس کی فتح ۹۲ ہجری میں ہوئی، اور مسلم لشکر کی تعداد بارہ ہزار تھی۔

...Tariq and he persevered against him, so Allah defeated the tyrant Roderic, and the conquest took place.

Ibn Wahb said: I heard Malik being asked about a group who encounter the enemy or are in a guard post keeping watch, and the enemy comes to them while they are few. Should they fight or retreat and inform their companions? He said: If they are strong enough to fight them, they should fight them; otherwise, they should retreat to their companions and inform them (1).

Third: People differed as to whether fleeing on the day of battle is specific to the day of Badr, or general to all battles until the Day of Resurrection. It was narrated from Abu Sa'id al-Khudri that it is specific to the day of Badr, and this was said by Nafi', al-Hasan, Qatada, Yazid ibn Abi Habib, and al-Dahhak (2). Abu Hanifa also said this (3). And that it was specific to the people of Badr, for they had no choice but to turn away, and if they had turned away, they would have turned towards the polytheists, and there were no other Muslims on earth at that time, nor was there any group for the Muslims except the Prophet ﷺ. As for after that, some of them are a group for others.

Al-Kiya said (4): There is a point of contention here, because there were many of the Ansar in Madinah whom the Prophet ﷺ did not order to go out, and they did not think it was a battle; they only thought it was the caravan. So the Messenger of Allah ﷺ went out with those who were light [unburdened] with him.

It is narrated from Ibn Abbas and the rest of the scholars that the verse remains in effect until the Day of Resurrection (5).

The former group argued with what we mentioned, and with Allah's words: "on that day" [yawma'idhin]. They said: It refers to the day of Badr, and that the ruling of the verse was abrogated by the verse of weakness (6). Thus, the ruling on fleeing from battle remained not being a major sin. People had fled on the day of Uhud, and Allah forgave them. Allah said regarding them on the day of Hunayn: {then you turned...}

(1) Al-Kafi by Ibn Abd al-Barr 1/464. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/832, and the saying of Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him) was recorded by al-Tabari 11/77. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 2/304. (4) In Ahkam al-Quran 3/153, and the previous speech in it is summarized. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/832. (6) Meaning Allah's words: {Now Allah has lightened for you, and He knows that there is

weakness in you. So if there are from you one hundred steadfast, they will overcome two hundred...} [Al-Anfal: 66].

472 सूरह अल-अनफाल, आयत 15 - 16

...तारिक और उन्होंने उसके खिलाफ धैर्य रखा, तो अल्लाह ने अत्याचारी रोडरिक को हरा दिया, और विजय हुई।

इब्न वहब ने कहा: मैंने मलिक को एक समूह के बारे में पूछा जाता सुना जो दुश्मन का सामना करते हैं या एक चौकी पर पहरा दे रहे होते हैं, और दुश्मन उनके पास आता है जबकि वे संख्या में कम होते हैं। क्या उन्हें लड़ना चाहिए या वापस लौटकर अपने साथियों को सूचित करना चाहिए? उन्होंने कहा: यदि वे उनसे लड़ने की शक्ति रखते हैं, तो उन्हें उनसे लड़ना चाहिए; अन्यथा, उन्हें अपने साथियों के पास लौट जाना चाहिए और उन्हें सूचित करना चाहिए (1)।

तीसरा: लोगों में इस बात पर मतभेद था कि क्या युद्ध के मैदान से भागना विशेष रूप से बदर के दिन के लिए है, या कयामत के दिन तक सभी युद्धों के लिए सामान्य है? अबू सईद अल-खुदरी से वर्णित है कि यह बदर के दिन के लिए विशिष्ट है, और यही बात नाफ़ि, अल-हसन, क़तादा, यज़ीद बिन अबी हबीब और अल-दह्हाक (2) ने कही थी। अबू हनीफा ने भी यही कहा (3)। और यह कि यह विशेष रूप से बदर के लोगों के लिए था, क्योंकि उनके पास पीछे हटने का कोई विकल्प नहीं था, और यदि वे पीछे हटते, तो वे बहुदेववादियों (मुशरिकों) की ओर मुड़ जाते, और उस समय पृथ्वी पर उनके अलावा कोई अन्य मुसलमान नहीं था, और न ही मुसलमानों के लिए पैगंबर ﷺ के अलावा कोई समूह था। जहाँ तक उसके बाद की बात है, तो उनमें से कुछ एक-दूसरे के लिए समूह हैं।

अल-किया ने कहा (4): इसमें विचार करने योग्य बात है, क्योंकि मदीना में अंसार की एक बड़ी संख्या थी जिन्हें पैगंबर ﷺ ने बाहर जाने का आदेश नहीं दिया था, और उन्होंने यह नहीं सोचा था कि यह युद्ध है; उन्होंने केवल सोचा था कि यह व्यापारिक काफिला है। अतः अल्लाह के रसूल ﷺ उनके साथ निकले जो उनके साथ तैयार थे।

इब्न अब्बास और अन्य विद्वानों से वर्णित है कि यह आयत कयामत के दिन तक प्रभावी है (5)।

पहले समूह ने हमारे द्वारा बताए गए प्रमाणों और अल्लाह के शब्दों: "उस दिन" (यौम-इज़िन) के साथ तर्क दिया। उन्होंने कहा: यह बदर के दिन का संकेत है, और यह कि आयत का आदेश "कमजोरी वाली आयत" (6) द्वारा निरस्त कर दिया गया था। और युद्ध से भागने का नियम एक बड़ा पाप नहीं रह गया। उहुद के दिन लोग भाग गए थे, तो अल्लाह ने उन्हें क्षमा कर दिया। अल्लाह ने हुनैन के दिन उनके बारे में कहा: {फिर तुम पीठ फेर कर चले गए...}

(1) अल-काफ़ी, इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा 1/464। (2) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी द्वारा 2/832, और अबू सईद अल-खुदरी (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) का कथन अल-तबरी 11/77 द्वारा दर्ज किया गया है। (3) अल-नुकात वल-उयून 2/304। (4) अहकाम अल-क़ुरान 3/153 में, और इसमें पिछला भाषण संक्षिप्त है। (5) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी द्वारा 2/832। (6) अर्थ अल्लाह का कथन: {अब अल्लाह ने तुम पर से बोझ हल्का कर दिया है, और उसने जान लिया है कि तुममें कमजोरी है। तो यदि तुममें से एक सौ धैर्यवान हों, तो वे दो सौ पर विजय प्राप्त करेंगे...} [अल-अनफाल: 66]।

٤٧٢ سورة الانفال، آیات ١٥ - ١٦

...طارق اور انہوں نے اس کے خلاف صبر کیا، تو اللہ نے ظالم لڈریک (Roderic) کو شکست دی، اور فتح ہوئی۔

ابن وہب نے کہا: میں نے مالک کو اس گروہ کے بارے میں پوچھے جاتے سنا جو دشمن سے ملتے ہیں یا کسی چوکی پر پہرےداری کر رہے ہوتے ہیں، اور دشمن ان کے پاس آتا ہے جبکہ وہ تعداد میں کم ہوتے ہیں۔ کیا وہ لڑیں یا واپس جا کر اپنے ساتھیوں کو مطلع کریں؟ انہوں نے کہا: اگر وہ ان سے لڑنے کی طاقت رکھتے ہوں تو ان سے لڑیں، ورنہ اپنے ساتھیوں کی طرف لوٹ جائیں اور انہیں مطلع کر دیں (١)۔

تیسری بات: لوگوں میں اس بات پر اختلاف ہوا کہ آیا میدانِ جنگ سے فرار ہونا خاص طور پر بدر کے دن کے لیے ہے، یا قیامت تک تمام جنگوں کے لیے عام ہے؟ ابو سعید الخدری سے روایت ہے کہ یہ بدر کے دن کے ساتھ مخصوص ہے، اور یہی بات نافع، الحسن، قتادہ، یزید بن ابی حبیب اور ضحاک (٢) نے کہی، اور یہی امام ابو حنیفہ کا قول ہے (٣)۔ اور یہ کہ یہ بدر والوں کے ساتھ خاص تھا، کیونکہ ان کے پاس پیچھے ہٹنے کی گنجائش نہ تھی، اور اگر وہ پیچھے ہٹتے تو مشرکین کی طرف جاتے، اور اس وقت زمین پر ان کے علاوہ کوئی مسلمان نہ تھا، اور نہ ہی مسلمانوں کے لیے نبی ﷺ کے سوا کوئی جماعت تھی۔ رہا اس کے بعد کا معاملہ، تو ان میں سے بعض بعض کے لیے جماعت ہیں۔

الکیا نے کہا (٤): اس میں نظر کی گنجائش ہے، کیونکہ مدینہ میں انصار کی ایک بڑی تعداد تھی جنہیں نبی ﷺ نے نکلنے کا حکم نہیں دیا تھا، اور وہ یہ نہیں سمجھتے تھے کہ یہ لڑائی ہے؛ بلکہ

ان کا خیال تھا کہ یہ تجارتی قافلہ ہے؛ چنانچہ رسول اللہ ﷺ ان لوگوں کے ساتھ نکلے جو آپ کے ساتھ ہلکے پھلکے (تیار) تھے۔

ابن عباس اور دیگر تمام علماء سے مروی ہے کہ یہ آیت قیامت تک باقی ہے (٥)۔

پہلے گروہ نے ان دلائل سے استدلال کیا جو ہم نے ذکر کیے، اور اللہ تعالیٰ کے قول "یومئذ" (اس دن) سے۔ انہوں نے کہا: یہ بدر کے دن کی طرف اشارہ ہے، اور یہ کہ آیت کا حکم 'کمزوری والی آیت' (٦) کے ذریعے منسوخ کر دیا گیا تھا۔ اور میدانِ جنگ سے فرار کا حکم کبیرہ گناہ نہ رہا۔ اور لوگ احد کے دن بھاگ گئے تھے، تو اللہ نے انہیں معاف کر دیا، اور اللہ نے حنین کے دن ان کے بارے میں فرمایا: ﴿پھر تم پیٹھ پھیر کر چلے گئے...

(١) الکافی لابن عبد البر ١/ ٤٦٤۔ (٢) احکام القرآن لابن العربی ٢/ ٨٣٢، اور ابو سعید الخدری رضی اللہ عنہ کا قول طبری نے ١١/ ٧٧ میں نکالا ہے۔ (٣) النکت والعیون ٢/ ٣٠٤۔ (٤) احکام القرآن ٣/ ١٥٣ میں، اور اس میں سابقہ کلام مختصر ہے۔ (٥) احکام القرآن لابن العربی ٢/ ٨٣٢۔ (٦) یعنی اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اب اللہ نے تم پر بوجھ ہلکا کر دیا ہے، اور اس نے جان لیا ہے کہ تم میں کمزوری ہے، پس اگر تم میں سے سو صبر کرنے والے ہوں تو وہ دو سو پر غالب آئیں گے...﴾ [الانفال: ٦٦]۔

473 Surah Al-Anfal: Verses 15 - 16 [retreating] in flight." [At-Tawbah: 25], and no reprimand was issued for that. The majority of scholars said: This is only an indication of the day of the advancing army (battle) which is included in the words of the Almighty: {when you meet}. The ruling of the verse remains until the Day of Resurrection, provided there is the weakness that Allah Almighty explained in another verse, and there is no abrogation (naskh) in the verse (1). The proof of this is that the verse was revealed after the fighting, the end of the war, and the passing of the day with what was in it (2). Malik, Ash-Shafi'i, and most scholars held this view. In "Sahih" Muslim, on the authority of Abu Hurairah (3), the Messenger of Allah ﷺ said: "Avoid the seven destructive sins," and it includes: "turning away on the day of the advancing army (battle)." This is a clear text on the issue. As for the day of Uhud, the people only fled from more than twice their number (4), and despite that, they were reprimanded. As for the day of Hunayn, likewise, those who fled only retreated from a greater number, as will be explained later (5). Fourth: Ibn al-Qasim said: The testimony of one who flees from the advancing army is not permissible. It is not permissible for them to flee even if their leader flees, because of the words of the Almighty: {And whoever turns his back to them on such a day} the verse. He said: It is permissible to flee from more than twice their number (6). This is as long as the number of Muslims does not reach twelve thousand. If it reaches twelve thousand, it is not permissible for them to flee, even if the number of polytheists exceeds twice their number; because of the saying of the Messenger of Allah ﷺ: "Twelve thousand will not be defeated because of smallness of number" (7). Most scholars specialized this number by this Hadith from the generality of the verse. I say: Narrated by Abu Bishr and Abu Salama al-Amili - who is al-Hakam bin Abdullah bin Khattaf,

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/510. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/833. (3) Hadith (89), and it is with Al-Bukhari (2766). (4) In (kh) and (zh): their double, and the discussion is in Al-Muharrar al-Wajiz 2/510. (5) In Surah At-Tawbah during the interpretation of verse (25) thereof. (6) In (kh) and (zh): their double. See the saying of Ibn al-Qasim in An-Nawadir wal-Ziyadat 3/54 similarly. (7) An-Nawadir wal-Ziyadat 3/53, and the documentation (takhrij) of the Hadith will follow.

४७३ सूरह अल-अनफाल: आयत १५ - १६ [पीठ फेरकर] भागते हुए।" [अत-तौबाह: २५], और इसके लिए कोई फटकार नहीं लगाई गई। अधिकांश विद्वानों ने कहा: यह केवल उस दिन के युद्ध (ज़हफ़) की ओर संकेत है जो सर्वशक्तिमान के शब्दों में शामिल है: {जब तुम मिलो}। आयत का नियम कयामत के दिन तक बना रहेगा, बशर्ते कि वह कमजोरी हो जिसे अल्लाह तआला ने दूसरी आयत में स्पष्ट किया है, और आयत में कोई निरसन (नस्ख) नहीं है (१)। इसका प्रमाण यह है कि आयत लड़ाई के बाद, युद्ध की समाप्ति और दिन बीतने के बाद अवतरित हुई थी (२)। मलिक, अल-शफीई और अधिकांश विद्वानों का यही मत है। "सहीह" मुस्लिम में अबू हुरैरा (३) से वर्णित है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "सात विनाशकारी पापों से बचो", और इसमें शामिल है: "युद्ध के दिन पीठ फेर लेना"। यह इस मामले में एक स्पष्ट पाठ है। जहाँ तक उहुद के दिन की बात है, लोग अपनी संख्या से दुगुने से अधिक से भागे थे (४), और इसके बावजूद उन्हें फटकारा गया। जहाँ तक हुनैन के दिन की बात है, वैसे ही जो लोग भागे थे वे केवल बड़ी संख्या के कारण पीछे हटे थे; जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा (५)। चौथा: इब्न अल-कासिम ने कहा: युद्ध से भागने वाले की गवाही स्वीकार नहीं है। उनके लिए भागना जायज नहीं है चाहे उनका इमाम ही क्यों न भाग जाए; क्योंकि अल्लाह तआला का फरमान है: {और जो उस दिन अपनी पीठ फेर ले} आयत। उन्होंने कहा: अपनी संख्या के दुगुने से अधिक से भागना जायज है (६)। यह तब तक है जब तक मुसलमानों की संख्या बारह हजार न हो जाए; यदि यह बारह हजार तक पहुँच जाती है, तो उनके लिए भागना हलाल नहीं है, भले ही मुशरिकों (बहुदेववादियों) की संख्या दुगुने से अधिक हो जाए; अल्लाह के रसूल ﷺ के कथन के कारण: "बारह हजार संख्या की कमी के कारण कभी पराजित नहीं होंगे" (७)। अधिकांश विद्वानों ने इस आयत की व्यापकता से इस हदीस के माध्यम से इस संख्या को विशेष किया है। मैं कहता हूँ: इसे अबू बिश्र और अबू सलमा अल-अमिली ने वर्णित किया है - और वह अल-हकम बिन अब्दुल्ला बिन खत्ताफ हैं,

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/५१०। (२) अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी २/८३३। (३) हदीस (८९), और यह अल-बुखारी (२७६६) के पास है। (४) (ख) और (ज़) में: उनके दुगुने, और चर्चा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/५१० में है। (५) सूरह अत-तौबाह में इसकी आयत (२५) की व्याख्या के दौरान। (६) (ख) और (ज़) में: उनके दुगुने। इसी तरह इब्न अल-कासिम का कथन अन-नवादिर वल-ज़ियादवात ३/५४ में देखें। (७) अन-नवादिर वल-ज़ियादवात ३/५३, और हदीस का स्रोत विवरण इसके बाद आएगा।

۴۷۳ سورۃ الانفال: آیات ۱۵ - ۱۶ [پیٹھ پھیر کر] بھاگنے والے۔" [التوبہ: ۲۵]، اور اس پر کوئی ملامت نہیں کی گئی۔ علماء کی اکثریت نے کہا: یہ صرف اس دن (جنگ) کی طرف اشارہ ہے جو اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد میں شامل ہے: {جب تم ملو}۔ آیت کا حکم قیامت تک باقی ہے، بشرطیکہ وہ کمزوری ہو جسے اللہ تعالیٰ نے دوسری آیت میں بیان فرمایا ہے، اور آیت میں کوئی منسوخی (نسخ) نہیں ہے (۱)۔ اس کی دلیل یہ ہے کہ آیت لڑائی کے بعد، جنگ کے خاتمے اور دن کے گزر جانے کے بعد نازل ہوئی (۲)۔ امام مالک، امام شافعی اور اکثر علماء کا یہی مسلک ہے۔ "صحیح" مسلم میں ابو ہریرہ (۳) سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "سات ہلاک کر دینے والے گناہوں سے بچو"، اور اس میں یہ بھی ہے: "میدانِ جنگ سے پیٹھ پھیر کر بھاگنا"۔ یہ اس مسئلے میں صریح نص ہے۔ جہاں تک غزوۂ احد کے دن کا تعلق ہے، لوگ صرف اپنی تعداد سے دوگنے سے زیادہ سے بھاگے تھے (۴) اور اس کے باوجود ان پر عتاب ہوا۔ جہاں تک غزوۂ حنین کے دن کا تعلق ہے، اسی طرح جو بھاگے وہ صرف کثرت کی وجہ سے ہٹے تھے؛ جیسا کہ آگے اس کی وضاحت آئے گی (۵)۔ چوتھا: ابن القاسم نے کہا: میدانِ جنگ سے بھاگنے والے کی گواہی جائز نہیں ہے۔ ان کے لیے بھاگنا جائز نہیں ہے چاہے ان کا امام ہی کیوں نہ بھاگ جائے؛ اللہ عزوجل کے ارشاد کی وجہ سے: {اور جو شخص اس دن ان سے اپنی پیٹھ پھیرے گا} آیت۔ انہوں نے کہا: اپنی تعداد سے دوگنے سے زیادہ سے بھاگنا جائز ہے (۶)۔ یہ اس وقت تک ہے جب تک مسلمانوں کی تعداد بارہ ہزار نہ ہو جائے؛ اگر وہ بارہ ہزار تک پہنچ جائے تو ان کے لیے بھاگنا حلال نہیں ہے، اگرچہ مشرکین کی تعداد دوگنے سے بڑھ جائے؛ رسول اللہ ﷺ کے فرمان کی وجہ سے: "بارہ ہزار قلت کی وجہ سے ہرگز مغلوب نہ ہوں گے" (۷) چنانچہ اکثر اہلِ علم نے اس حدیث کے

ذریعے آیت کے عموم سے اس تعداد کو خاص کیا ہے۔ میں کہتا ہوں: اسے ابو بشر اور ابو سلمہ العاملی نے روایت کیا ہے - اور وہ الحکم بن عبد اللہ بن خطاف ہیں،

(۱) المحرر الوجیز ۲/۵۱۰۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۲/۸۳۳۔ (۳) حدیث (۸۹)، اور یہ بخاری (۲۷۶۶) کے ہاں ہے۔ (۴) (خ) اور (ظ) میں: 'ضعفیہم' (ان کا دوگنا)، اور کلام المحرر الوجیز ۲/۵۱۰ میں ہے۔ (۵) سورہ توبہ میں اس کی آیت (۲۵) کی تفسیر میں۔ (۶) (خ) اور (ظ) میں: 'ضعفیہم'۔ ابن القاسم کا قول النوادر والزیادات ۳/۵۴ میں اسی طرح دیکھیں۔ (۷) النوادر والزیادات ۳/۵۳، اور اس حدیث کی تخریج آگے آئے گی۔

...and he is abandoned (matruk) - they said: Al-Zuhri narrated to us, from Anas bin Malik, from the Messenger of Allah (PBUH), who said: "O Aktham bin al-Jawn, fight along with people other than your own tribe; your character will improve, and you will be honored by your companions. O Aktham bin al-Jawn, the best of companions are four, the best of scouting parties are forty, the best of detachments are four hundred, and the best of armies are four thousand, and twelve thousand shall never be defeated due to small numbers." (1)

And something indicating this was narrated from Malik as part of his school of thought, which is his saying to Al-Umari the Worshipper (2) when he asked him: "Do you find any leeway in leaving the struggle against those who have changed and altered the laws?" He replied: "If you have twelve thousand with you, then there is no leeway for you in that." (3)

Fifth: If one flees, let him seek forgiveness from Allah, the Almighty. At-Tirmidhi narrated from Bilal bin Yasar bin Zayd, who said: My father narrated to me from my grandfather, who heard the Prophet (PBUH) saying: "Whoever says: 'I seek forgiveness from Allah, besides whom there is no deity, the Ever-Living, the Sustainer of all existence, and I repent to Him,' Allah will forgive him, even if he had fled from the battlefield." He said: This is a strange (gharib) hadith; we only know it through this chain. (4)

Sixth: The saying of Allah the Almighty: {except as a strategy of war or to join another company} (Al-Anfal: 16). 'At-taharruf' (strategy/turning) is moving away from a straight position. Thus, one who turns from one side to another for war tactics is not considered defeated; similarly, the one who joins (mutahayyiz) another group of Muslims to seek their help; so he returns to the fight.

---

(1) Reported by Al-Quda'i in Musnad al-Shihab (1238), and Ibn al-Jawzi in al-Ilal al-Mutanahiyah (951), and he said: Abu Bishr is Al-Walid bin Muhammad al-Muwaqqari, and both of them are nothing (meaning Abu Salama and Abu Bishr). Al-Daraqutni said: Al-Hakam used to fabricate hadith, and Yahya said: Al-Muwaqqari is a liar. Ibn Majah (2827) reported it through the path of Abu Salama alone, and it does not mention the scouting parties. Ahmad (2682), Abu Dawud (2611), and al-Tirmidhi (1555) reported from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) as a marfu' narration: "The best of companions are four, the best of detachments are four

hundred, the best of armies... until the end of the hadith." Abu Dawud said: The correct view is that it is mursal. And his saying: "The best of companions are four" was previously mentioned on 6/450. (2) Abdullah bin Abdul Aziz bin Abdullah bin Abdullah bin Umar bin Al-Khattab (RA), Abu Abd al-Rahman al-Qurashi, Al-Madani, the ascetic, died in the year (184 AH). Siyar A'lam al-Nubala 8/373. (3) Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Harrasi 3/154. (4) Sunan al-Tirmidhi (3577), and it is with Abu Dawud (1517), and in its chain is Yasar bin Zayd; Al-Dhahabi said in Mizan al-I'tidal 4/444: He is unknown.

...और वह त्याग दिया गया (मतरुक) है - उन्होंने कहा: अल-जुहरी ने हमें अनस बिन मालिक से, अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "ऐ अकथम बिन अल-जौन, अपने कबीले के अलावा अन्य लोगों के साथ युद्ध करो; तुम्हारा चरित्र बेहतर होगा, और तुम्हारे साथियों द्वारा तुम्हारा सम्मान किया जाएगा। ऐ अकथम बिन अल-जौन, सबसे अच्छे साथी चार हैं, सबसे अच्छे टोही दल चालीस हैं, सबसे अच्छी टुकड़ियाँ चार सौ हैं, और सबसे अच्छी सेनाएँ चार हज़ार हैं, और बारह हज़ार कभी भी कम संख्या के कारण पराजित नहीं होंगे।" (1)

और मलिक से उनके मत के हिस्से के रूप में कुछ ऐसा ही संकेत मिलता है, जो कि अल-उमरी इबादत गुज़ार (2) से उनका कहना है जब उन्होंने उनसे पूछा: "क्या आपको उन लोगों के खिलाफ संघर्ष छोड़ने में कोई गुंजाइश दिखती है जिन्होंने कानूनों को बदल दिया है?" उन्होंने उत्तर दिया: "यदि तुम्हारे साथ बारह हज़ार हैं, तो तुम्हारे लिए उसमें कोई गुंजाइश नहीं है।" (3)

पाँचवाँ: यदि कोई भाग जाए, तो उसे सर्वशक्तिमान अल्लाह से क्षमा माँगनी चाहिए। अत-तिर्मिज़ी ने बिलाल बिन यसार बिन ज़ैद से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: मेरे पिता ने मेरे दादा से रिवायत की, जिन्होंने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को कहते सुना: "जो कोई कहता है: 'मैं अल्लाह से क्षमा माँगता हूँ, जिसके सिवा कोई पूज्य नहीं, वह चिरंजीवी है, समस्त अस्तित्व का आधार है, और मैं उसके सामने पश्चाताप करता हूँ,' अल्लाह उसे क्षमा कर देगा, भले ही वह युद्ध के मैदान से भाग गया हो।" उन्होंने कहा: यह एक अजीब (ग़रीब) हदीस है; हम इसे केवल इसी श्रृंखला के माध्यम से जानते हैं। (4)

छठा: अल्लाह तआला का कथन: {सिवाय इसके कि कोई युद्ध के दांव-पेच के लिए किनारे हो या अपनी सेना से जा मिले} (अल-अनफाल: 16)। 'अल-तहर्रूफ' (युद्ध की रणनीति के लिए मुड़ना) एक सीधी स्थिति से हटना है। इस प्रकार, युद्ध की युक्तियों के लिए एक तरफ से दूसरी तरफ मुड़ने वाला व्यक्ति पराजित नहीं माना जाता है; और इसी तरह वह व्यक्ति जो मुसलमानों के दूसरे समूह में शामिल (मुताहयिज़) हो जाता है ताकि उनकी मदद ले सके, फिर वह लड़ाई में वापस आ जाता है।

---

(1) इसे अल-कुदायी ने मुसनद अल-शिहाब (1238) में, और इब्न अल-जौज़ी ने अल-इलाल अल-मुतनाहियाह (951) में निकाला है, और उन्होंने कहा: अबू बिश्र अल-वलीद बिन मुहम्मद अल-मुवक्कारी हैं, और वे दोनों कुछ भी नहीं हैं (यानी अबू सलमा और अबू बिश्र)। अल-दाराकुतनी ने

कहा: अल-हकम हदीस गढ़ते थे, और याह्या ने कहा: अल-मुवक्कारी झूठा है। इब्न माजाह (2827) ने इसे अकेले अबू सलमा के माध्यम से रिपोर्ट किया है, और इसमें टोही दलों का कोई उल्लेख नहीं है। अहमद (2682), अबू दाऊद (2611), और अल-तिर्मिज़ी (1555) ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से मरफ़ूअ रूप में रिवायत की: "सबसे अच्छे साथी चार हैं, सबसे अच्छी टुकड़ियाँ चार सौ हैं, सबसे अच्छी सेनाएँ.. हदीस के अंत तक।" अबू दाऊद ने कहा: सही विचार यह है कि यह मुर्सल है। और उनका कहना: "सबसे अच्छे साथी चार हैं" पहले 6/450 पर आ चुका है। (2) अब्दुल्ला बिन अब्दुल अज़ीज़ बिन अब्दुल्ला बिन अब्दुल्ला बिन उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु), अबू अब्द अल-रहमान अल-कुरैशी, अल-मदनी, तपस्वी, वर्ष (184 हिजरी) में मृत्यु हो गई। सियार अलम अल-नुबला 8/373। (3) अल-किया अल-हर्रासी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/154। (4) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3577), और यह अबू दाऊद (1517) के पास है, और इसकी श्रृंखला में यसार बिन ज़ैद है; अल-ज़हबी ने मिज़ान अल-इतिदाल 4/444 में कहा: वह अज्ञात है।

وہ متروک ہے - ان دونوں نے کہا: ہمیں زہری نے انس بن مالک سے روایت کی، انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے کہ آپ نے فرمایا: "اے اکثم بن الجون، اپنی قوم کے علاوہ دوسروں کے ساتھ مل کر جہاد کرو، تمہارے اخلاق اچھے ہو جائیں گے اور اپنے ساتھیوں کی نظر میں معزز بن جاؤ گے۔ اے اکثم بن الجون، بہترین ساتھی چار ہیں، بہترین ہراول دستے چالیس ہیں، بہترین دستے چار سو ہیں، اور بہترین لشکر چار ہزار ہیں، اور بارہ ہزار قلت کی وجہ سے ہرگز مغلوب نہیں ہوں گے۔" (١)

اور امام مالک سے ان کے مذہب میں اس پر دلالت کرنے والی بات مروی ہے، اور وہ ان کا العمری العابد (٢) سے کہنا ہے جب انہوں نے ان سے پوچھا: "کیا آپ کے پاس ان لوگوں کے خلاف جہاد چھوڑنے کی کوئی گنجائش ہے جنہوں نے احکام کو بدل دیا ہے؟" تو انہوں نے فرمایا: "اگر تمہارے ساتھ بارہ ہزار ہوں تو تمہارے لیے اس میں کوئی گنجائش نہیں ہے۔" (٣)

پانچویں بات: پس اگر کوئی بھاگ جائے تو اسے اللہ عزوجل سے استغفار کرنا چاہیے۔ امام ترمذی نے بلال بن یسار بن زید سے روایت کی، انہوں نے کہا: مجھ سے میرے والد نے میرے دادا کے واسطے سے بیان کیا، انہوں نے نبی ﷺ کو فرماتے سنا: "جس نے کہا: میں اللہ سے مغفرت طلب کرتا ہوں جس کے سوا کوئی معبود نہیں، وہ زندہ جاوید اور سب کا نگہبان ہے، اور میں اس کے حضور توبہ کرتا ہوں؛ اللہ اسے معاف کر دے گا، اگرچہ وہ میدانِ جنگ سے بھاگا ہو۔" انہوں نے کہا: یہ حدیث غریب ہے، ہم اسے صرف اسی سند سے جانتے ہیں۔ (٤)

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {مگر جو لڑائی کے لیے پینترا بدلنے والا ہو یا اپنی فوج سے جا ملنے والا ہو} (الأنفال: ١٦)۔ 'التحرف' سے مراد سیدھی حالت سے ہٹنا ہے۔ پس لڑائی کی تدبیر

کے لیے ایک طرف سے دوسری طرف مڑنے والا شکست خوردہ نہیں ہے؛ اور اسی طرح وہ شخص جو مسلمانوں کی کسی دوسری جماعت میں شامل (متحیز) ہو جاتا ہے تاکہ ان سے مدد حاصل کر سکے؛ پھر وہ دوبارہ قتال کی طرف لوٹ آتا ہے۔

---

(۱) اسے القضاعی نے مسند الشہاب (۱۲۳۸) میں، اور ابن الجوزی نے العلل المتناہیہ (۹۵۱) میں نکالا ہے، اور انہوں نے کہا: ابو بشر، ولید بن محمد الموقری ہیں، اور وہ دونوں کچھ بھی نہیں ہیں (یعنی ابو سلمہ اور ابو بشر)۔ دارقطنی نے کہا: الحکم حدیثیں گھڑتا تھا، اور یحییٰ نے کہا: الموقری جھوٹا ہے۔ ابن ماجہ (۲۸۲۷) نے اسے صرف ابو سلمہ کے واسطے سے روایت کیا ہے، اور اس میں ہراول دستوں کا ذکر نہیں ہے۔ احمد (۲۶۸۲) ، ابوداؤد (۲۶۱۱)، اور ترمذی (۱۵۵۵) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مرفوعاً روایت کیا: "بہترین ساتھی چار ہیں، بہترین دستے چار سو ہیں، بہترین لشکر... حدیث کے آخر تک۔" ابوداؤد نے کہا: صحیح یہ ہے کہ یہ مرسل ہے۔ اور ان کا قول: "بہترین ساتھی چار ہیں" پہلے صفحہ ٤٥٠/٦ پر گزر چکا ہے۔ (۲) عبداللہ بن عبدالعزیز بن عبداللہ بن عبداللہ بن عمر بن الخطابؓ، ابو عبدالرحمن القرشی، المدنی، زاہد، سنہ (١٨٤ھ) میں وفات پائی۔ السیر ٣٧٣/٨۔ (۳) احکام القرآن للکیا الہراسی ١٥٤/٣۔ (۴) سنن ترمذی (۳۵۷۷)، اور یہ ابوداؤد (۱۵۱۷) کے پاس ہے، اور اس کی سند میں یسار بن زید ہے، ذہبی نے میزان الاعتدال ٤٤٤/٤ میں کہا: وہ مجہول (نامعلوم) ہے۔

...not defeated either. Abu Dawud narrated from Abdullah bin Umar that he was in one of the military expeditions of the Messenger of Allah (ﷺ). He said: The people fled in a sudden retreat, and I was among those who fled. He said: When we emerged, we said: What shall we do now that we have fled from the battlefield and incurred [Allah's] wrath? So we said: Let us enter Medina, stay (1) there, and go where no one sees us. He said: So we entered and said: If we present ourselves to the Messenger of Allah (ﷺ), if there is repentance for us, we will stay, and if it is otherwise, we will leave. He said: So we sat for the Messenger of Allah (ﷺ) before the dawn prayer, and when he came out, we stood up to him and said: We are the deserters. He turned to us and said: "No, rather you are the 'Akkarun (the returners to the fight)." He said: So we approached and kissed his hand. He said: "I am the base for the Muslims" (2). Thalab said: The 'Akkarun are those who turn back [to fight] (3). Others said: It is said of a man who turns away during war and then returns to attack: 'akara and i'takara (4). Jarir narrated from Mansur, from Ibrahim who said: A man was defeated at Al-Qadisiyyah, and he came to Medina to Umar and said: O Commander of the Faithful, I am destroyed! I fled from the battlefield. Umar said: I am your base (5). Muhammad bin Sirin said: When Abu Ubaid (6) was killed, the news reached Umar, and he said: If he had withdrawn...

(1) Sunan Abi Dawud (2647), and it is with Ahmad (5384), and Al-Tirmidhi (1716). In its chain is Yazid bin Abu Ziyad, who is weak. And his saying: "the people fled in a sudden retreat," Al-Sindi said in the marginalia of Al-Musnad: i.e., they moved around seeking to flee. (2) In (Z) and (Zha): "fanabit," and in (D): "wanabit," and in (Kha): "fananbuth," which are variants; as in the copy of Abu Dawud (2639) edited by Sheikh Muhammad Awamah, and he also mentioned a variant: "fananbuth." (3) Gharib al-Hadith by Ibn al-Jawzi 2/120. (4) Tahdhib al-Lugha 1/305. (5) Narrated by Ibn Abi Shaybah 12/575. (6) In the manuscripts: Abu Ubaidah, which is a mistake, and what is established is from the sources, and Abu Ubaid: he is the son of Mas'ud bin Amr al-Thaqafi, he embraced Islam during the era of the Messenger of Allah (ﷺ), and Umar (may Allah be pleased with him) employed him in the year thirteen, and sent him to Iraq, and he was killed as a martyr. Usd al-Ghabah 6/205, and al-Isabah 11/249. And the report was narrated by Ibn Abi Shaybah 12/536, and al-Tabari 11/80, and Ibn al-Athir in Usd al-Ghabah.

...न ही पराजित हुआ। अबू दाऊद ने अब्दुल्ला बिन उमर से रिवायत की है कि वह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की सैन्य टुकड़ियों में से एक में थे। उन्होंने कहा: लोग अचानक पीछे हट गए, और मैं भी भागने वालों में से था। उन्होंने कहा: जब हम बाहर आए तो हमने कहा: अब हम क्या करें जबकि हम रणक्षेत्र से भाग आए हैं और [अल्लाह के] क्रोध के पात्र बने हैं? फिर हमने कहा: चलो मदीना चलते हैं, वहां ठहरते हैं (1), और वहां चले जाते हैं जहां हमें कोई न देख सके। उन्होंने कहा: फिर हम मदीना आए और कहा: यदि हम खुद को अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के सामने पेश करें, यदि हमारे लिए तौबा (प्रायश्चित) है, तो हम रुकेंगे, और यदि इसके अलावा कुछ और है, तो हम चले जाएंगे। उन्होंने कहा: तो हम फज्र की नमाज से पहले अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के लिए बैठ गए, और जब वह बाहर आए, तो हम उनके पास खड़े हुए और कहा: हम भगोड़े हैं। वह हमारी ओर मुड़े और कहा: "नहीं, बल्कि तुम 'अक्कारून' (वापस लौटकर हमला करने वाले) हो।" उन्होंने कहा: फिर हम पास आए और उनके हाथ चूमे। उन्होंने कहा: "मैं मुसलमानों का ठिकाना (सहारा) हूँ" (2)। थलब ने कहा: 'अक्कारून' वे हैं जो [लड़ने के लिए] वापस मुड़ते हैं (3)। अन्यों ने कहा: युद्ध के दौरान पीठ फेरने वाले और फिर हमला करने के लिए लौटने वाले व्यक्ति के लिए कहा जाता है: 'अकरा' और 'इअ्तकरा' (4)। जरीर ने मंसूर से, इब्राहिम से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: कादिसिया की लड़ाई में एक व्यक्ति हार गया, वह मदीना में उमर के पास आया और कहा: हे अमीरुल मोमिनीन, मैं बर्बाद हो गया! मैं रणक्षेत्र से भाग आया। उमर ने कहा: मैं तुम्हारा ठिकाना (सहारा) हूँ (5)। मुहम्मद बिन सिरीन ने कहा: जब अबू उबैद (6) शहीद हुए, तो खबर उमर तक पहुंची, तो उन्होंने कहा: काश वह पीछे हट जाते...

(1) सुनन अबी दाऊद (2647), और यह अहमद (5384) और अल-तिर्मिज़ी (1716) के पास है। इसकी सनद में यज़ीद बिन अबी ज़ियाद है, जो कमज़ोर है। और उनका कहना: "लोग अचानक पीछे हट गए," अल-सिंदी ने मुसनद के हाशिये में कहा: यानी, वे भागने का रास्ता तलाशने के लिए इधर-उधर हुए। (2) (ज़) और (ज़ा) में: "फ़नबीत", और (द) में: "वनबीत", और (ख़) में: "फ़नन्बुथ" है, जो कि विभिन्न पाठ हैं; जैसा कि शेख मुहम्मद अवामा द्वारा संपादित अबू दाऊद (2639) की प्रति में है, और उन्होंने एक और पाठ का भी उल्लेख किया: "फ़नन्बुथ"। (3) इब्न अल-जौज़ी द्वारा ग़रीब अल-हदीस 2/120। (4) तहज़ीब अल-लुग़ा 1/305। (5) इब्न अबी शयबा द्वारा संकलित 12/575। (6) प्रतियों में: अबू उबैदा, जो कि एक गलती है, और जो स्रोतों से सिद्ध है वह अबू उबैद है: वह मसूद

बिन अम्र अल-थकफी का बेटा है, उसने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के युग में इस्लाम स्वीकार किया, और उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने उसे तेरहवें वर्ष में नियुक्त किया, और उसे इराक भेजा, और वह शहीद हो गया। उस्द अल-ग़ाबा 6/205, और अल-इसाबा 11/249। और इस रिपोर्ट को इब्न अबी शयबा 12/536, और अल-तबरी 11/80, और उस्द अल-ग़ाबा में इब्न अल-असीर ने संकलित किया है।

سورہ انفال: آیات ۱۵ - ۱۶ ٤٧٥

...اور نہ ہی مغلوب ہوا۔ ابو داؤد نے عبداللہ بن عمر سے روایت کیا ہے کہ وہ رسول اللہ ﷺ کے لشکروں میں سے ایک لشکر میں تھے۔ انہوں نے کہا: لوگ اچانک پیچھے ہٹ گئے، اور میں بھی ان میں شامل تھا جو پیچھے ہٹ گئے۔ انہوں نے کہا: جب ہم میدان سے باہر نکلے تو ہم نے کہا: ہم اب کیا کریں گے جبکہ ہم میدانِ جنگ سے بھاگ آئے ہیں اور اللہ کے غضب کے حقدار ٹھہرے ہیں۔ پھر ہم نے کہا: ہم مدینہ میں داخل ہوں گے، وہاں قیام کریں گے (۱) اور چلے جائیں گے کہ ہمیں کوئی نہ دیکھ سکے۔ انہوں نے کہا: پھر ہم داخل ہوئے اور ہم نے کہا: اگر ہم اپنے آپ کو رسول اللہ ﷺ کے سامنے پیش کریں، اگر ہمارے لیے توبہ کی گنجائش ہوئی تو ہم قیام کریں گے، ورنہ ہم چلے جائیں گے۔ انہوں نے کہا: پس ہم فجر کی نماز سے پہلے رسول اللہ ﷺ کے انتظار میں بیٹھ گئے، جب آپ ﷺ باہر تشریف لائے تو ہم آپ کے پاس کھڑے ہوئے اور کہا: ہم بھاگنے والے ہیں۔ آپ ﷺ ہماری طرف متوجہ ہوئے اور فرمایا: "نہیں، بلکہ تم عکّارون (پلٹ کر حملہ کرنے والے) ہو"۔ انہوں نے کہا: پھر ہم قریب ہوئے اور آپ ﷺ کے ہاتھ مبارک کو چوما۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "میں مسلمانوں کی پناہ گاہ ہوں" (۲)۔ ثعلب نے کہا: عکّارون سے مراد وہ لوگ ہیں جو [لڑنے کے لیے] دوبارہ پلٹتے ہیں (۳)۔ دوسروں نے کہا: اس شخص کے لیے کہا جاتا ہے جو جنگ کے وقت پیٹھ پھیر لے پھر دوبارہ حملے کے لیے لوٹے: عکر اور اعتکر (۴)۔ جریر نے منصور سے اور انہوں نے ابراہیم سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: قادسیہ کی جنگ میں ایک شخص مغلوب ہوا، وہ مدینہ میں عمر کے پاس آیا اور کہا: اے امیر المومنین، میں ہلاک ہو گیا! میں میدانِ جنگ سے بھاگ آیا۔ عمر نے کہا: میں تمہاری پناہ گاہ ہوں (۵)۔ محمد بن سیرین نے کہا: جب ابوعبید (۶) شہید ہوئے تو عمر کو خبر ملی، انہوں نے فرمایا: کاش وہ پیچھے ہٹ جاتے...

(۱) سنن ابی داؤد (۲۶۴۷)، اور یہ احمد (۵۳۸۴) اور ترمذی (۱۷۱۶) کے ہاں بھی ہے۔ اس کی سند میں یزید بن ابی زیاد ہے جو کہ ضعیف ہے۔ اور ان کا قول "لوگ اچانک پیچھے ہٹ گئے"، سندھی نے حاشیہ مسند میں کہا: یعنی وہ بھاگنے کے لیے ادھر ادھر چکر کاٹنے لگے۔ (۲) (ز) اور (ظ) میں: "فنبیت"، اور (د) میں: "ونبیت"، اور (خ) میں: "فننبث" ہے اور یہ مختلف روایات ہیں؛ جیسا کہ شیخ محمد عوامہ کی تحقیق کردہ ابو داؤد کے نسخہ (۲۶۳۹) میں ہے، اور انہوں نے ایک اور روایت بھی ذکر کی: "فننبثُ"۔ (۳) غریب الحدیث از ابن جوزی ۲/ ۱۲۰ ۔ (۴) تہذیب اللغۃ ۱/ ۳۰۵ ۔ (۵) اسے ابن ابی شیبہ نے تخریج کیا ہے ۱۲/ ۵۷۵ ۔ (۶) نسخوں میں: ابوعبیدہ ہے، جو کہ غلطی ہے، اور جو مصادر سے ثابت ہے وہ ابوعبید ہے: وہ مسعود بن عمرو الثقفی کے بیٹے ہیں، رسول اللہ ﷺ کے دور میں اسلام لائے، اور عمر (رضی اللہ عنہ) نے انہیں تیرہ ہجری میں عامل مقرر کیا اور عراق کی طرف روانہ کیا، اور وہ شہید ہو گئے۔ اسد الغابہ ۶/ ۲۰۵، اور الاصابہ ۱۱/ ۲۴۹۔ اور اس اثر کو ابن ابی شیبہ ۱۲/ ۵۳۶، اور طبری ۱۱/ ۸۰، اور ابن الاثیر نے اسد الغابہ میں تخریج کیا ہے۔

[He said] "to me, then I would be a support for him, for I am the support of every Muslim." Based on these hadiths, fleeing is not a major sin; because the "support" (fiah) here is the city, the Imam, and the community of Muslims wherever they are. According to another opinion, it is a major sin; because the "support" there refers to the group of people present for war. This is according to the majority's opinion that fleeing from the battlefield (az-zahf) is a major sin. They said: That statement from the Prophet ﷺ and Umar was as a precautionary measure for the believers, as they used to stand firm against many times their number at that time (1), and Allah knows best. In his saying: "and turning away on the day of battle" (2) is sufficient.

Seventh point: His Almighty's saying: {has incurred anger from Allah} meaning: he deserved anger. The root of "baa'a": "returned". It was mentioned before (3). {And his refuge is Hell} meaning: his dwelling place. This does not indicate eternal stay; as mentioned before in another place (4). And the Prophet ﷺ said: "Whoever says: 'I seek forgiveness from Allah, there is no god but He, the Living, the Sustainer,' will be forgiven even if he has fled from the battlefield" (5).

His Almighty's saying: {So you did not kill them, but it was Allah who killed them. And you threw not, [O Muhammad], when you threw, but it was Allah who threw that He might test the believers with a good test. Indeed, Allah is Hearing and Knowing. (17) That [is so], and [also] that Allah will weaken the plot of the disbelievers. (18)}.

His Almighty's saying: {So you did not kill them, but it was Allah who killed them} meaning: on the day of Badr. It was narrated that when the companions of the Messenger of Allah ﷺ returned from Badr; each one of them mentioned what they did: "I killed so-and-so, I did such-and-such"; so there arose some boasting and the like. Then this verse was revealed to inform that Allah the Almighty is the one who causes death and ordains all things, and that the servant only participates through his acquisition (kasb) and intention (qasd).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/510. (2) Meaning in the hadith of Abu Hurairah: "Avoid the seven destructive sins..." and it was mentioned before in the third issue. (3) 2/155. (4) 1/362, 6/136, and 7/45. (5) Mentioned before in the fifth issue, and its chain of narration is weak.

सूरह अल-अनफाल: आयत 15 - 18 476

[उन्होंने कहा] "मेरे पास, तो मैं उसके लिए एक जत्था (सहारा) होता, क्योंकि मैं हर मुसलमान का जत्था हूँ।" इन हदीसों के आधार पर, मैदान-ए-जंग से भागना कबीरा गुनाह नहीं है; क्योंकि यहाँ "जत्था" (फिआ) का अर्थ शहर, इमाम और मुसलमानों का समूह है जहाँ भी वे हों। दूसरे मत के अनुसार, यह कबीरा गुनाह है; क्योंकि वहाँ "जत्था" से तात्पर्य युद्ध के लिए उपस्थित लोगों के समूह से है। यह जम्हूर (बहुमत) का मत है कि रणक्षेत्र (ज़हफ़) से भागना कबीरा गुनाह है। उन्होंने कहा: पैगंबर ﷺ और उमर का वह कथन विश्वासियों के लिए एहतियात के तौर पर था, क्योंकि उस समय वे अपने से कई गुना अधिक संख्या के विरुद्ध अडिग रहते थे (1), और अल्लाह बेहतर जानता है। उनके इस कथन में: "और युद्ध के दिन पीठ फेरना" (2) पर्याप्त है।

सातवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान: {तो उसने अल्लाह का प्रकोप मोल लिया} यानी: वह क्रोध का पात्र बन गया। "बाआ" का मूल अर्थ "लौटना" है। इसका उल्लेख पहले आ चुका है (3)। {और उसका ठिकाना जहन्नम है} यानी: उसका रहने का स्थान। यह शाश्वतता का संकेत नहीं देता; जैसा कि पहले अन्य स्थानों पर बताया गया है (4)। और पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "जिसने कहा: 'मैं अल्लाह से क्षमा माँगता हूँ, जिसके सिवा कोई पूज्य नहीं, जो जीवंत और संभालने वाला है', उसे क्षमा कर दिया जाएगा भले ही वह रणक्षेत्र से भाग गया हो" (5)।

अल्लाह तआला का फरमान: {तुमने उन्हें कत्ल नहीं किया बल्कि अल्लाह ने उन्हें कत्ल किया। और (ऐ नबी) जब तुमने फेंका था तो तुमने नहीं फेंका था, बल्कि अल्लाह ने फेंका था ताकि वह अपनी ओर से ईमान वालों को अच्छी तरह आज़माए। बेशक अल्लाह सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ जानने वाला है। (17) यह बात तो हो गई, और यह भी कि अल्लाह काफिरों की चाल को कमज़ोर करने वाला है। (18)}।

अल्लाह तआला का फरमान: {तुमने उन्हें कत्ल नहीं किया बल्कि अल्लाह ने उन्हें कत्ल किया} यानी: बद्र के दिन। रिवायत है कि जब रसूल अल्लाह ﷺ के साथी बद्र से लौटे; तो उनमें से हर एक ने अपने किए का जिक्र किया: "मैंने फलां को मारा, मैंने ऐसा किया"; जिससे कुछ गर्व और ऐसी ही बातें होने लगीं। तब यह आयत यह बताने के लिए उतरी कि अल्लाह तआला ही मृत्यु देने वाला और सभी चीज़ों का नियंता है, और बंदा केवल अपने प्रयास (कस्ब) और इरादे (क़स्द) के माध्यम से इसमें भाग लेता है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/510। (2) यानी अबू हुरैरा की हदीस में: "सात विनाशकारी गुनाहों से बचो..." और इसका उल्लेख तीसरे मसले में हो चुका है। (3) 2/155। (4) 1/362, 6/136 और 7/45। (5) इसका उल्लेख पांचवें मसले में हो चुका है, और इसकी सनद कमज़ोर है।

سورہ الانفال: آیات ۱۵ - ۱۸ ۴۷۶

[آپ ﷺ نے فرمایا] "میری طرف، تو میں اس کے لیے ایک گروہ (سہارا) ہوتا، کیونکہ میں ہر مسلمان کا گروہ ہوں۔" ان احادیث کی بنا پر (میدانِ جنگ سے) بھاگنا گناہِ کبیرہ نہیں ہے؛ کیونکہ یہاں "گروہ" (فئہ) سے مراد شہر، امام اور مسلمانوں کی جماعت ہے جہاں کہیں بھی وہ ہوں۔ اور دوسرے قول کے مطابق یہ گناہِ کبیرہ ہے؛ کیونکہ وہاں "گروہ" سے مراد جنگ کے لیے حاضر لوگوں کی جماعت ہے۔ یہ جمہور کا قول ہے کہ میدانِ جنگ (زحف) سے بھاگنا گناہِ کبیرہ ہے۔ انہوں نے کہا: نبی ﷺ اور عمرؓ کا وہ قول مومنین کے لیے احتیاط کے طور پر تھا، کیونکہ اس زمانے میں وہ اپنے سے کئی گنا زیادہ تعداد کے مقابلے میں ثابت قدم رہتے تھے (۱)، واللہ اعلم۔ اور آپ کے اس قول میں: "اور لڑائی کے دن پیٹھ پھیرنا" (۲) کافی ہے۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَقَدْ بَاءَ بِغَضَبٍ مِّنَ اللَّهِ﴾ یعنی: وہ غضب کا مستحق ہو گیا۔ اور "باءَ" کی اصل "رجَعَ" (لوٹنا) ہے۔ یہ پہلے گزر چکا ہے (۳)۔ ﴿وَمَأْوَاهُ جَهَنَّمُ﴾ یعنی: اس کا ٹھکانا۔ اور یہ ہمیشگی (خلود) پر دلالت نہیں کرتا؛ جیسا کہ پہلے کئی جگہ گزر چکا ہے (۴)۔ اور نبی ﷺ نے فرمایا: "جس نے کہا: 'میں اللہ سے بخشش مانگتا ہوں جس کے سوا کوئی معبود نہیں، جو زندہ اور سب کو سنبھالنے والا ہے'، اسے معاف کر دیا جائے گا خواہ وہ میدانِ جنگ سے ہی کیوں نہ بھاگا ہو" (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ وَلِيُبْلِيَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَاءً حَسَنًا إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۱۷) ذَٰلِكُمْ وَأَنَّ اللَّهَ مُوهِنُ كَيْدِ الْكَافِرِينَ (۱۸)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ﴾ یعنی: بدر کے دن۔ مروی ہے کہ جب رسول اللہ ﷺ کے صحابہ بدر سے واپس لوٹے؛ تو ان میں سے ہر ایک نے اپنے کاموں کا ذکر کیا: میں نے

فلاں کو قتل کیا، میں نے ایسا کیا؛ تو اس سے فخر وغیرہ کی صورت پیدا ہوئی۔ تب یہ آیت یہ بتانے کے لیے نازل ہوئی کہ اللہ تعالیٰ ہی موت دینے والا اور تمام چیزوں کا مقدر کرنے والا ہے، اور بندہ تو صرف اپنے کسب اور ارادے سے شریک ہوتا ہے۔

(۱) المحرر الوجیز ۵۱۰/۲۔ (۲) یعنی ابوہریرہ کی حدیث میں: "سات ہلاک کر دینے والے گناہوں سے بچو . . ." اور یہ تیسرے مسئلے میں گزر چکا ہے۔ (۳) ۱۵۵/۲۔ (۴) ۳۶۲/۱ اور ۱۳۶/۶ اور ۴۵/۷۔ (۵) یہ پانچویں مسئلے میں گزر چکا ہے، اور اس کی اسناد ضعیف ہے۔

This verse refutes those who say that the actions of servants are their own creation (1). It is said: The meaning is, you did not kill them, but Allah killed them by driving them to you until He enabled you to overcome them. It is also said: But Allah killed them through the angels with whom He supported you (2).

"And you threw not, when you threw" is similar. "But Allah threw." Scholars differed regarding this throwing into four opinions:

First: That this throwing was only the Prophet ﷺ throwing pebbles at the [polytheists] on the day of Hunayn (3); narrated by Ibn Wahb from Malik. Malik said: Not a single person remained on that day but was struck by it. Ibn al-Qasim also narrated this from him (4).

Second: That this was on the day of Uhud when he threw a spear at Ubayy ibn Khalaf (5) in his neck; Ubayy then turned back in defeat. The polytheists said to him: By Allah, there is nothing wrong with you. He said: By Allah, if he had spat on me, he would have killed me. Did he not say: "Rather, I will kill him"?! Ubayy had threatened to kill the Messenger of Allah ﷺ in Makkah; the Messenger of Allah ﷺ said to him: "Rather, I will kill you." So the enemy of Allah died from the blow of the Messenger of Allah ﷺ on his way back to Makkah, at a place called Sarif (6).

```
Musa ibn Uqbah narrated from Ibn Shihab: When it was the day of Uhud, Uba

Musa ibn Uqbah said: Sa'id ibn al-Musayyib said: Some men from the believ
```

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/511. (2) An-Nukat wa al-'Uyun 2/304. (3) Narrated by Muslim (1775) from the long hadith of Al-Abbas, which includes: Then the Messenger of Allah ﷺ took some pebbles and threw them at the faces of the disbelievers. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/833, and what was previously between brackets is from it. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/833. (6) Ad-Durar by Ibn Abd al-Barr p. 163, and Sarif, like Katif: a place near At-Tan'im. Al-Qamus (S-R-F).

यह आयत उन लोगों का खंडन करती है जो कहते हैं कि बंदों के कार्य उनकी अपनी रचना हैं (1)। कहा गया है: इसका अर्थ है कि तुमने उन्हें नहीं मारा, बल्कि अल्लाह ने उन्हें तुम्हारी ओर भेजकर उन्हें मार दिया जब तक कि उसने तुम्हें उन पर काबू पाने में सक्षम नहीं बना दिया। यह भी कहा गया है: लेकिन अल्लाह ने उन्हें उन फरिश्तों के माध्यम से मार दिया जिनसे उसने तुम्हारी सहायता की थी (2)।

"और जब आपने फेंका तो आपने नहीं फेंका" इसी के समान है। "लेकिन अल्लाह ने फेंका।" विद्वान इस फेंकने के संबंध में चार मतों पर भिन्न हैं:

पहला: यह कि यह फेंकना केवल हुनैन के दिन [मुशरिकों] पर अल्लाह के रसूल ﷺ द्वारा कंकड़ फेंकना था (3); इब्न वहाब ने मलिक से इसे वर्णित किया है। मलिक ने कहा: उस दिन कोई भी व्यक्ति ऐसा नहीं बचा जिसे वह न लगा हो। इब्न अल-कासिम ने भी उनसे ऐसा ही वर्णित किया है (4)।

दूसरा: यह कि यह उहुद के दिन था जब उन्होंने उबैय बिन खलफ पर भाला फेंका (5) उसकी गर्दन में; उबैय हार मानकर पीछे हट गया। मुशरिकों ने उससे कहा: अल्लाह की कसम, तुम्हें कोई नुकसान नहीं हुआ है। उसने कहा: अल्लाह की कसम, अगर उसने मुझ पर थूक भी दिया होता, तो वह मुझे मार डालता। क्या उसने यह नहीं कहा था: "बल्कि, मैं उसे मारूँगा"?! उबैय ने मक्का में अल्लाह के रसूल ﷺ को मारने की धमकी दी थी; तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उससे कहा: "बल्कि, मैं तुम्हें मारूँगा।" तो अल्लाह का दुश्मन अल्लाह के रसूल ﷺ के प्रहार से मक्का लौटते समय मर गया, एक स्थान पर जिसे सरिफ कहा जाता है (6)।

मूसा इब्न उकबा ने इब्न शिहाब से वर्णित किया: जब उहुद का दिन था, उबैय लोहे (कवच) में ढका हुआ अ

मूसा इब्न उकबा ने कहा: सईद इब्न अल-मुसय्यिब ने कहा: मोमिनों में से कुछ पुरुष उसके रास्ते में आए, त

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/511। (2) अन-नुकात वल-'उयून 2/304। (3) इसे मुस्लिम (1775) ने अल-अब्बास की लंबी हदीस से निकाला है, जिसमें शामिल है: फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने कुछ कंकड़ लिए और उन्हें काफिरों के चेहरों पर फेंका। (4) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 2/833 द्वारा, और जो कोष्ठक के बीच था वह उसी से है। (5) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 2/833

द्वारा। (6) अद-दुरर इब्न अब्द अल-बर्र पृष्ठ 163, और सरिफ, कतिफ की तरह: तनईम के पास एक जगह। अल-कामूस (स-र-फ)।

اور یہ آیت ان لوگوں کا رد کرتی ہے جو کہتے ہیں کہ بندوں کے افعال ان کی اپنی تخلیق ہیں (۱)۔ کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ تم نے انہیں قتل نہیں کیا، بلکہ اللہ نے انہیں تمہاری طرف ہانک کر قتل کیا یہاں تک کہ تمہیں ان پر قدرت دے دی۔ اور کہا گیا: بلکہ اللہ نے انہیں ان فرشتوں کے ذریعے قتل کیا جن سے تمہاری مدد کی گئی (۲)۔

﴿وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ﴾ (اور جب آپ نے پھینکا تو آپ نے نہیں پھینکا) بھی اسی طرح ہے۔ ﴿وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى﴾ (بلکہ اللہ نے پھینکا)۔ اور علماء نے اس پھینکنے کے بارے میں چار اقوال پر اختلاف کیا ہے:

پہلا: یہ کہ یہ پھینکنا صرف غزوہ حنین کے دن رسول اللہ ﷺ کا [مشرکین پر] کنکریاں پھینکنا تھا (۳)؛ اسے ابن وہب نے مالک سے روایت کیا ہے۔ مالک نے کہا: اس دن کوئی شخص ایسا باقی نہ رہا جسے وہ نہ لگی ہو۔ اور اسی طرح ان سے ابن القاسم نے بھی روایت کیا ہے (۴)۔

دوسرا: یہ کہ یہ غزوہ احد کے دن تھا جب آپ نے ابی بن خلف کی گردن میں نیزہ مارا (۵)؛ تو ابی شکست خوردہ ہو کر واپس مڑا۔ مشرکین نے اس سے کہا: اللہ کی قسم، تجھے کوئی تکلیف نہیں ہے۔ اس نے کہا: اللہ کی قسم، اگر وہ مجھ پر تھوک بھی دیتا تو مجھے مار دیتا۔ کیا اس نے یہ نہیں کہا تھا: "بلکہ میں اسے قتل کروں گا"؟! اور ابی نے مکہ میں رسول اللہ ﷺ کو قتل کی دھمکی دی تھی؛ تو رسول اللہ ﷺ نے اس سے فرمایا تھا: "بلکہ میں تجھے قتل کروں گا"۔ پس اللہ کا دشمن رسول اللہ ﷺ کی ضرب سے مکہ واپسی کے راستے میں "سرف" نامی جگہ پر مر گیا (۶)۔

موسیٰ بن عقبہ نے ابن شہاب سے روایت کیا: جب احد کا دن تھا تو

موسیٰ بن عقبہ نے کہا: سعید بن المسیب نے کہا: تو اہل ایمان م

(۱) المحرر الوجیز ۲/۵۱۱۔ (۲) النکت والعیون ۲/۳۰۴۔ (۳) اسے مسلم (۱۷۷۵) نے عباس کی طویل حدیث سے نکالا ہے، اور اس میں ہے: پھر رسول اللہ ﷺ نے کنکریاں لیں اور انہیں کافروں کے چہروں پر مارا۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۲/۸۳۳، اور جو بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۲/۸۳۳۔ (۶) الدرر لابن عبد البر ص ۱۶۳، اور سرف، کتیف کے وزن پر: تنعیم کے قریب ایک جگہ۔ القاموس (سرف)۔

478 Surah Al-Anfal: Verses 17 - 18 Mus'ab bin 'Umayr was killed, and the Messenger of Allah (peace be upon him) saw the collarbone of Ubayy bin Khalaf through a gap between the broad coat of mail and the helmet; so he stabbed him with his spear, and Ubayy fell from his horse, and no blood came out of his wound. Said said: He broke one of his ribs. He said: It was regarding this that it was revealed: {And you threw not when you threw, but it was Allah who threw} (1). And this is weak; because the verse was revealed after Badr (2). Third: That what is meant is the arrow that the Messenger of Allah (peace be upon him) shot at the fortress of Khaybar, and it traveled through the air until it hit the son of Abi al-Huqayq while he was on his bed. This is also invalid, and Khaybar and its conquest are much further away than Uhud. And the correct account of the killing of the son of Abi al-Huqayq is other than this (3). Fourth: That it was on the day of Badr; stated by Ibn Ishaq. And it is more correct; because the Surah is Badri (revealed concerning Badr), and that is because Jibril (peace be upon him) said to the Prophet (peace be upon him): "Take a handful of dust." So he took a handful of dust and threw it at their faces, and there was none among the polytheists but that dust from that handful hit his eyes, nostrils, and mouth; and this was stated by Ibn Abbas (4), and it will follow. Tha'lab said: The meaning is: "And you threw not" the panic and terror into their hearts "when you threw" the pebbles and they were defeated, "but Allah threw" (5) i.e., helped you and gave you victory. And the Arabs say: "May Allah throw for you," meaning: may He help you, give you victory, and act for you. Abu Ubaydah narrated this in the book "Al-Majaz" (6). And Muhammad bin Yazid said: And you did not throw with your strength when you threw, but you threw with the strength of Allah (7). {And that He might test the believers with a good test from Himself} Test (al-bala') here means blessing (an-ni'mah). And the 'lam' (prefix) relates to something omitted.

---

(1) Narrated by Al-Bayhaqi in "Dala'il al-Nubuwwah" 3/211-212. At-Tarquwah (with fatha on ta): The bone between the pit of the throat and the shoulder. Al-Baydah means the helmet. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/511. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/511, and the report was narrated by Ibn Abi Hatim 5/1673 from Abd al-Rahman bin Jubayr bin Nufayr. (4) Narrated by al-Tabari 11/86, and see Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/834. (5) Tahdhib al-Lughah 15/277. (6) 1/244. (7) Tahdhib al-Lughah 15/277.

478 सूरह अल-अन्फ़ाल: आयतें 17 - 18 मुसाब बिन उमैर मारे गए, और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उबै बिन खलफ़ की हंसली की हड्डी को कवच और हेलमेट के बीच के अंतराल से देखा; तो उन्होंने उसे अपने भाले से मारा, जिससे उबै अपने घोड़े से गिर पड़ा, और उसके घाव से खून नहीं निकला। सईद ने कहा: उन्होंने उसकी एक पसली तोड़ दी। उन्होंने कहा: इसी के बारे में यह आयत उतरी: {और जब आपने फेंका, तो आपने नहीं फेंका बल्कि अल्लाह ने फेंका} (1)। और यह विचार कमज़ोर है; क्योंकि यह आयत बद्र के बाद उतरी थी (2)। तीसरा: इसका अर्थ वह तीर है जिसे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने खैबर के किले की ओर फेंका था, और वह हवा में तब तक चला जब तक कि उसने इब्न अबी अल-हुक़ैक को उसके बिस्तर पर नहीं मार दिया। यह भी अमान्य है, और खैबर और उसकी जीत उहुद से बहुत बाद की बात है। और इब्न अबी अल-हुक़ैक की हत्या का सही वृत्तांत इसके अलावा कुछ और है (3)। चौथा: कि यह बद्र के दिन की बात है; इब्न इशाक ने ऐसा कहा है। और यह अधिक सही है; क्योंकि यह सूरह बद्र से संबंधित है, और वह इसलिए कि जिब्रील (अलैहिस्सलाम) ने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से कहा: "धूल की एक मुट्ठी लो।" तो उन्होंने एक मुट्ठी धूल ली और उनके चेहरों की ओर फेंकी, और मुशरिकों में से कोई भी ऐसा नहीं बचा जिसकी आँखों, नथुनों और मुँह में उस मुट्ठी की धूल न गई हो; और यह इब्न अब्बास (4) ने कहा है, और यह आगे आएगा। थलब ने कहा: अर्थ है: "और आपने नहीं फेंका" उनके दिलों में घबराहट और आतंक "जब आपने फेंका" कंकड़ और वे हार गए, "लेकिन अल्लाह ने फेंका" (5) यानी: आपकी मदद की और आपको विजय दिलाई। और अरब कहते हैं: "अल्लाह आपके लिए फेंके?" जिसका अर्थ है: वह आपकी मदद करे, आपको विजय दे और आपके लिए कार्य करे। अबू उबैदा ने इसे किताब "अल-मजाज़" (6) में वर्णित किया है। और मुहम्मद बिन यज़ीद ने कहा: और आपने अपनी शक्ति से नहीं फेंका जब आपने फेंका, बल्कि आपने अल्लाह की शक्ति से फेंका (7)। {ताकि वह ईमान वालों को अपनी ओर से एक अच्छे परीक्षण से गुज़ारे} यहाँ 'बला' (परीक्षण) का अर्थ वरदान (नियामत) है। और 'लाम' (उपसर्ग) एक लुप्त शब्द से संबंधित है।

---

(1) इसे अल-बैहकी ने "दलाइल अल-नुबुव्वह" 3/211-212 में उद्धृत किया है। अत-तरकुवा (ता पर ज़बर के साथ): गले के गड्ढे और कंधे के बीच की हड्डी। अल-बैदा का अर्थ हेलमेट है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/511। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/511, और यह रिपोर्ट इब्न अबी हातिम 5/1673 द्वारा अब्दुर्रहमान बिन जुबैर बिन नुफैर से उद्धृत की गई है। (4) इसे अल-तबरी 11/86 ने उद्धृत

किया है, और इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-क़ुरान" 2/834 देखें। (5) तहज़ीब अल-लुग़ाह 15/277। (6) 1/244। (7) तहज़ीब अल-लुग़ाह 15/277।

478 سورہ الانفال: آیات ۱۷ - ۱۸ پس مصعب بن عمیر شہید کر دیے گئے، اور رسول اللہ ﷺ نے ابی بن خلف کی ہنسلی کی ہڈی کو زرہ اور خود کے درمیان ایک خلا سے دیکھا؛ تو آپ ﷺ نے اسے اپنے نیزے سے مارا، جس سے ابی اپنے گھوڑے سے گر پڑا، اور اس کے زخم سے خون نہیں نکلا۔ سعید نے کہا: آپ نے اس کی ایک پسلی توڑ دی۔ انہوں نے کہا: اسی بارے میں یہ آیت نازل ہوئی: ﴿وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ﴾ (۱)۔ اور یہ قول ضعیف ہے؛ کیونکہ یہ آیت جنگِ بدر کے بعد نازل ہوئی تھی (۲)۔ تیسرا: یہ کہ اس سے مراد وہ تیر ہے جو رسول اللہ ﷺ نے قلعہ خیبر میں چلایا تھا، وہ ہوا میں چلا یہاں تک کہ ابن ابی الحقیق کو جا لگا جبکہ وہ اپنے بستر پر تھا۔ یہ بھی فاسد (غلط) ہے، اور خیبر اور اس کی فتح احد سے بہت بعد کی بات ہے۔ اور ابن ابی الحقیق کے قتل کی صحیح صورت اس کے علاوہ ہے (۳)۔ چوتھا: یہ کہ یہ بدر کے دن ہوا تھا؛ ابن اسحاق نے یہی کہا ہے۔ اور یہی زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ یہ سورہ بدری ہے، اور وہ اس لیے کہ جبرئیل علیہ السلام نے نبی ﷺ سے کہا: "مٹی کی ایک مٹھی بھر لیں۔" تو آپ ﷺ نے مٹی کی ایک مٹھی بھری اور ان کے چہروں کی طرف پھینکی، پس مشرکین میں سے کوئی ایسا نہ بچا جس کی آنکھوں، نتھنوں اور منہ میں اس مٹھی کی خاک نہ پہنچی ہو؛ اور یہ ابن عباس (۴) نے کہا ہے، اور یہ آگے آئے گا۔ ثعلب نے کہا: معنی یہ ہے: "اور آپ نے نہیں ڈالا" ان کے دلوں میں خوف اور رعب "جب آپ نے پھینکیں" کنکریاں اور وہ شکست کھا گئے، "لیکن اللہ نے ڈالا" (۵) یعنی: آپ کی مدد کی اور آپ کو فتح عطا فرمائی۔ اور عرب کہتے ہیں: "رَمَى الله لك" (اللہ آپ کے لیے پھینکے)، یعنی: وہ آپ کی مدد کرے، آپ کو کامیاب کرے اور آپ کے لیے کام بنائے۔ یہ ابو عبیدہ نے کتاب المجاز (٦) میں نقل کیا ہے۔ اور محمد بن یزید نے کہا: اور آپ نے اپنی قوت سے نہیں

پھینکا جب آپ نے پھینکا، بلکہ آپ نے اللہ کی قوت سے پھینکا (۷)۔ ﴿وَلِيُبْلِيَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَاءً حَسَنًا﴾ یہاں بلاء سے مراد نعمت ہے۔ اور لام ایک محذوف (پوشیدہ لفظ) سے متعلق ہے۔

---

(۱) اسے بیہقی نے "دلائل النبوة" ۳/ ۲۱۱ - ۲۱۲ میں روایت کیا ہے۔ التَّرْقُوَة (تا کے فتحہ کے ساتھ): وہ ہڈی جو حلق کے گڑھے اور کندھے کے درمیان ہوتی ہے۔ البیضہ سے مراد خود (ہیلمٹ) ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۲/ ۵۱۱۔ (۳) المحرر الوجیز ۲/ ۵۱۱، اور یہ خبر ابن ابی حاتم ۵/ ۱۶۷۳ نے عبدالرحمن بن جبیر بن نفیر سے روایت کی ہے۔ (۴) اسے طبری ۱۱/ ۸۶ نے روایت کیا ہے، اور دیکھیے احکام القرآن لابن العربی ۲/ ۸۳۴۔ (۵) تہذیب اللغۃ ۱۵/ ۲۷۷۔ (٦) ۱/ ۲۴۴۔ (۷) تہذیب اللغۃ ۱۵/ ۲۷۷۔

That is, to test the believers with that action. "[That [is so], and [also] that Allah is the weakener of the plot of the disbelievers]" is the recitation of the people of the Two Sanctuaries (Mecca and Medina) and Abu 'Amr (1). The recitation of the people of Kufa is: "muwahhin" [with intensification] (2). In the intensification, there is a meaning of exaggeration. It was narrated from Al-Hasan: "muwhini kaydi" with addition and lightening (3). The meaning is: that Allah, the Mighty and Sublime, casts terror into their hearts until they are dispersed and their unity is broken, and thus they weaken. "Al-Kayd" means deception. This has been mentioned previously (4).

His, the Almighty's, saying: "[If you [disbelievers] seek the victory - the victory has already come to you. And if you desist [from hostilities], it is best for you; but if you return [to war], We will return, and never will your company avail you at all, even if it should be numerous. And [know] that Allah is with the believers (19)]"

His, the Almighty's, saying: "[If you seek victory, then victory has come to you]" is a condition and its response. There are three sayings regarding it: - It is addressed to the disbelievers; because they sought victory and said: 'O Allah! Whoever of us has severed family ties more and been more unjust to his companion, then grant victory against him.' This was said by Al-Hasan, Mujahid, and others (5). This statement of theirs was at the time of their departure to protect the caravan. - And it was said: Abu Jahl said it at the time of fighting (6). - And Al-Nadr bin Al-Harith said: 'O Allah, if this is indeed the truth from You, then rain down upon us stones from the sky or bring us a painful punishment.' He was among those killed at Badr (7).

And "Al-Istiftah" means seeking victory, i.e.: victory has come to you, but it was for the Muslims against you.

---

(1) Al-Sab'ah p. 304, and Al-Taysir p. 116, referring to Nafi' and Ibn Kathir as the people of the Two Sanctuaries. (2) Meaning it is the recitation of 'Asim in the narration of Shu'bah, Hamza, and Al-Kisa'i. Ibn 'Amir al-Shami also recited it thus. (3) It is the recitation of 'Asim in the narration of Hafs, and the text is from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/182, and what follows it. (4) 6/462. (5) Majma' al-Bayan 9/125. See also Al-Nukat wa al-'Uyun 2/305. (6) Reported by Ahmad (23661) from the saying of Abdullah bin Tha'labah bin Su'ayr. (7) Tafsir al-Tabari 11/144 - 145, and it will be mentioned under the interpretation of verse (32) of this Surah.

479 सूरह अल-अनफाल: आयत 17 - 19

यानी, ताकि वह उस कार्य के साथ विश्वासियों की परीक्षा ले। "[यह है, और कि अल्लाह काफ़िरों की चाल को कमज़ोर करने वाला है]" - यह हरमैन (मक्का और मदीना) के लोगों और अबू अम्र की क़िरात (पठन) है (1)। कूफ़ा के लोगों की क़िरात है: 'मुवह्हिन' [ज़ोर देकर] (2)। और तशदीद (ज़ोर) में अर्थ की अतिशयोक्ति होती है। अल-हसन से रिवायत है: 'मुवहिनी कैदि' इज़ाफ़त और तक़फ़ीफ़ (हल्कापन) के साथ (3)। और अर्थ यह है: कि अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल उनके दिलों में आतंक डाल देता है यहाँ तक कि वे तितर-बितर हो जाते हैं और उनका समूह बिखर जाता है, जिससे वे कमज़ोर हो जाते हैं। और 'कैद' का अर्थ है: मकर (धोखा)। और यह पहले आ चुका है (4)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: "[यदि तुम (काफ़िर) फ़ैसला (जीत) चाहते हो, तो तुम्हारे पास फ़ैसला आ चुका है। और यदि तुम रुक जाओ, तो यह तुम्हारे लिए बेहतर है; और यदि तुम फिर वही करोगे, तो हम भी फिर वही करेंगे, और तुम्हारी जमात तुम्हारे कुछ काम न आएगी, चाहे वह कितनी ही अधिक क्यों न हो। और (जान लो) कि अल्लाह ईमान वालों के साथ है (19)]"

अल्लाह तआला का फ़रमान: "[यदि तुम फ़ैसला चाहते हो, तो तुम्हारे पास फ़ैसला आ चुका है]" एक शर्त और उसका जवाब है। इसमें तीन कथन हैं: - यह काफ़िरों को संबोधित है; क्योंकि उन्होंने फ़ैसला (जीत) चाही थी और कहा था: 'ऐ अल्लाह! हम में से जिसने भी नाते-रिश्ते अधिक तोड़े हैं और अपने साथी के लिए अधिक अत्याचारी रहा है, तो उसके विरुद्ध सहायता कर (जीत दिला)।' यह बात हसन, मुजाहिद और अन्य ने कही है (5)। और उनका यह कथन उस समय था जब वे क़ाफ़िले की रक्षा के लिए निकले थे। - और कहा गया है: अबू जहल ने इसे लड़ाई के समय कहा था (6)। - और अल-नज़्र बिन अल-हारिस ने कहा था: 'ऐ अल्लाह, यदि यह वास्तव में तेरी ओर से सत्य है, तो हम पर आसमान से पत्थरों की बारिश कर दे या हमें दुखदायी दंड दे।' वह उन लोगों में से था जो बद्र में मारे गए थे (7)।

और 'इस्तिफ़ताह' का अर्थ है: जीत की माँग करना, यानी: जीत तो तुम्हारे पास आ गई है, लेकिन वह तुम्हारे विरुद्ध मुसलमानों के लिए थी।

---

(1) अल-सबआ पृष्ठ 304, और अल-तयसीर पृष्ठ 116, हरमैन के लोगों से आशय नाफ़े और इब्न कसीर से है। (2) यानी यह शुबा की रिवायत में आसिम, हमज़ा और अल-किसाई की क़िरात है। इब्न आमिर अल-शामी ने भी इसे ऐसे ही पढ़ा है। (3) यह हफ़्स की रिवायत में आसिम की क़िरात है, और

पाठ अन-नहहास की इराब अल-कुरान 2/182 और उसके बाद से है। (4) 462/6। (5) मजमा अल-बयान 125/9। अल-नुकात वल-उयून 305/2 भी देखें। (6) इसे अहमद (23661) ने अब्दुल्ला बिन सालबा बिन सुऐर के कथन से उद्धृत किया है। (7) तफ़सीर अल-तबरी 144/11 - 145, और यह इस सूरह की आयत (32) की व्याख्या के समय आएगा।

٤٧٩ سورة الأنفال: الآيات ١٧ - ١٩

یعنی: تاکہ وہ مومنوں کو اس عمل سے آزمائے۔ ﴿ذلكم وأن اللهَ مُوهِنُ كيد الكافرين﴾ یہ اہل حرمین اور ابو عمرو کی قراءت ہے (١)۔ اور اہل کوفہ کی قراءت ہے: ﴿مُوَهِّنٌ كَيْدَ الكَافِرِينَ﴾ (٢)۔ اور تشدید میں مبالغہ کا معنی پایا جاتا ہے۔ اور حسن سے مروی ہے: ﴿مُوهِنِ كَيْدِ الْكَافِرِينَ﴾ اضافت اور تخفیف کے ساتھ (٣)۔ اور معنی یہ ہے کہ اللہ عزوجل ان کے دلوں میں رعب ڈال دیتا ہے یہاں تک کہ وہ منتشر ہو جاتے ہیں اور ان کا مجمع بکھر جاتا ہے، پس وہ کمزور ہو جاتے ہیں۔ اور الکید کا مطلب مکر ہے۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (٤)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِن تَسْتَفْتِحُوا فَقَدْ جَاءَكُمُ الْفَتْحُ وَإِن تَنتَهُوا فَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَإِن تَعُودُوا نَعُدْ وَلَن تُغْنِيَ عَنكُمْ فِئَتُكُمْ شَيْئًا وَلَوْ كَثُرَتْ وَأَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ (١٩)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِن تَسْتَفْتِحُوا فَقَدْ جَاءَكُمُ الْفَتْحُ﴾ شرط اور اس کا جواب ہے۔ اس میں تین اقوال ہیں: - یہ کافروں سے خطاب ہے؛ کیونکہ انہوں نے فتح طلب کی تھی اور کہا تھا: 'اے اللہ! ہم میں سے جو قطع رحمی کرنے والا اور اپنے ساتھی کے لیے زیادہ ظالم ہے، اس کے خلاف مدد فرما۔' یہ بات حسن، مجاہد اور دیگر نے کہی ہے (٥)۔ اور ان کا یہ قول اس وقت تھا جب وہ قافلے کی مدد کے لیے نکلے تھے۔ - اور کہا گیا: اسے ابو جہل نے قتال کے وقت کہا تھا (٦)۔ - اور نضر بن حارث نے کہا: اے اللہ، اگر یہ واقعی تیری طرف سے حق ہے تو ہم پر آسمان سے پتھر برسا دے یا ہمیں دردناک عذاب دے۔ وہ ان لوگوں میں سے تھا جو بدر میں مارے گئے تھے (٧)۔

اور استفتاح کا مطلب ہے: فتح مانگنا، یعنی: فتح تمہارے پاس آ چکی ہے، لیکن وہ تمہارے خلاف مسلمانوں کے حق میں تھی۔

(١) السبعہ ص ٣٠٤، اور التیسیر ص ١١٦ اور اہل حرمین سے مراد نافع اور ابن کثیر ہیں۔ (٢) یعنی یہ شعبہ کی روایت میں عاصم، حمزہ اور کسائی کی قراءت ہے۔ اور ابن عامر شامی نے بھی اسے پڑھا ہے۔ (٣) اور یہ حفص کی روایت میں عاصم کی قراءت ہے، اور یہ کلام نحاس کی اعراب القرآن ٢/١٨٢ اور اس کے بعد سے ہے۔ (٤) ٤٦٢/٦۔ (٥) مجمع البیان ١٢٥/٩۔ اور النکت والعیون ٣٠٥/٢ بھی دیکھیں۔ (٦) اسے احمد (٢٣٦٦١) نے عبد اللہ بن ثعلبہ بن صعیر کے قول سے نقل کیا ہے۔ (٧) تفسیر طبری ١٤٤/١١ - ١٤٥، اور یہ اس سورہ کی آیت (٣٢) کی تفسیر کے وقت آئے گا۔

480 Surah Al-Anfal: Verse 19

That is: there has come to you what has made the matter clear, and the truth has been revealed to you.

"If you desist" meaning: from disbelief "it is better for you". "But if you return" meaning: to this saying and fighting Muhammad. "We will return" to supporting the believers (1). "And your company will not avail you" meaning: your group "anything". "Even if it be many" meaning: in number.

The second: it is a discourse for the believers, meaning: if you seek victory, then victory has come to you. And if "you desist," meaning: from doing the like of what you did by taking spoils and prisoners before permission, "it is better for you." "But if you return" meaning: to the like of that, We will return to rebuking you. As He said: "Had it not been for a prior decree from Allah..." the verse [Al-Anfal: 68].

The third saying: that "If you seek victory, then victory has come to you" is a discourse for the believers, and what follows is for the disbelievers (2), meaning: if you return to fighting, We will return to the like of the battle of Badr.

Al-Qushayri: The correct view is that it is a discourse for the disbelievers, for when they went out to help the caravan, they clung to the curtains of the Kaaba and said: O Allah, grant victory to the more guided of the two parties, and the better of the two religions.

Al-Mahdawi: It was narrated that the polytheists went out with the curtains of the Kaaba seeking victory with them, meaning: seeking help (3).

I say: There is no contradiction, for it is possible they did both.

"And [know] that Allah is with the believers" with the breaking of the Alif (Inna) as a beginning, and with its opening (Anna) as a conjunction to His saying: "And that Allah will weaken the plot of the disbelievers." Or to His saying: "I am with you." Or the meaning: because Allah; and the estimation: for its abundance and that Allah (4). Meaning: whoever has Allah in his support; no group will overcome him even if it is many (5).

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/182. (2) I'rab al-Nahhas 2/182. (3) Tafsir al-Tabari 10/92. (4) Nafi', Ibn 'Amir, and 'Asim in the narration of Hafs read it with the opening of the Hamza, and the rest with its breaking. Al-Sab'ah p.1, and al-Taysir p.116, see

also I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/182. (5) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' by Makki 1/491.

480 सूरह अल-अन्फाल: आयत 19

यानी: तुम्हारे पास वह आ गया है जिससे मामला स्पष्ट हो गया, और सच्चाई तुम्हारे लिए उजागर हो गई।

"यदि तुम रुक जाओ" यानी: कुफ्र (अविश्वास) से "तो यह तुम्हारे लिए बेहतर है"। "और यदि तुम दोबारा वही करोगे" यानी: इस बात पर और मुहम्मद (सल्ल.) से लड़ने पर। "तो हम भी फिर लौटेंगे" मोमिनों की मदद के लिए (1)। "और तुम्हारी जमात तुम्हारे किसी काम न आएगी" यानी: तुम्हारा समूह "कुछ भी"। "चाहे वह कितनी ही अधिक क्यों न हो" यानी: संख्या में।

दूसरा: यह मोमिनों के लिए संबोधन है, यानी: यदि तुम जीत चाहते हो, तो जीत तुम्हारे पास आ गई है। और यदि तुम "रुक जाओ," यानी: वैसा करने से जैसा तुमने अनुमति से पहले गनीमत (युद्ध का माल) और कैदी बनाकर किया, "तो यह तुम्हारे लिए बेहतर है।" "और यदि तुम दोबारा वैसा ही करोगे" तो हम भी तुम्हें डांटने-फटकारने के लिए लौटेंगे। जैसा कि उसने कहा: "यदि अल्लाह की ओर से पहले ही एक बात तय न हो गई होती..." आयत [अल-अन्फाल: 68]।

तीसरा कथन: कि "यदि तुम जीत चाहते हो, तो जीत तुम्हारे पास आ गई है" मोमिनों के लिए संबोधन है, और उसके बाद का हिस्सा काफिरों के लिए है (2), यानी: यदि तुम फिर से लड़ने आओगे, तो हम भी बद्र जैसी घटना को दोहराएंगे।

अल-कुशैरी: सही बात यह है कि यह काफिरों के लिए संबोधन है, क्योंकि जब वे काफिले की मदद के लिए निकले, तो उन्होंने काबा के पर्दों को पकड़ लिया और कहा: ऐ अल्लाह, उन दोनों समूहों में से उसे जीत दे जो अधिक सीधे रास्ते पर हो, और दोनों धर्मों में से जो बेहतर हो।

अल-महदवी: यह रिवायत है कि मुशरिक अपने साथ काबा के पर्दे लेकर निकले थे और उनके ज़रिए जीत की दुआ कर रहे थे, यानी: मदद मांग रहे थे (3)।

मैं कहता हूँ: इनमें कोई विरोध नहीं है, क्योंकि यह संभव है कि उन्होंने दोनों ही काम किए हों।

"और निस्संदेह अल्लाह मोमिनों के साथ है" अलिफ़ को कसरा के साथ (इन्ना) नए वाक्य के रूप में, और फत्हा (अन्ना) के साथ उनके इस कथन पर अतफ़ (जोड़) के रूप में: "और यह कि अल्लाह काफिरों की चाल को कमज़ोर करने वाला है।" या उनके इस कथन पर: "कि मैं तुम्हारे साथ हूँ।" या अर्थ यह है: क्योंकि अल्लाह; और अनुमान यह है: उसकी बहुतायत के कारण और यह कि अल्लाह

(4)। यानी: जिसकी मदद में अल्लाह हो; उसे कोई समूह नहीं हरा सकता चाहे वह कितना ही बड़ा क्यों न हो (5)।

---

(1) इराब अल-कुरान, अल-नहहास 2/182। (2) इराब अल-नहहास 2/182। (3) तफ़सीर अल-तबरी 10/92। (4) नफी, इब्न आमिर और आसिम ने हफ़्स की रिवायत में इसे हमज़ा के फत्हा के साथ पढ़ा है, और बाकी ने कसरा के साथ। अल-सबआ पृष्ठ 1, और अल-तयसीर पृष्ठ 116, इराब अल-कुरान अल-नहहास 2/182 भी देखें। (5) अल-कश्फ अन वुजुह अल-किरात अल-सब' मक्की 1/491 द्वारा।

480 سورة الانفال: آیت 19

یعنی: تمہارے پاس وہ چیز آ گئی جس سے معاملہ واضح ہو گیا، اور حق تم پر کھل گیا۔

﴿وَإِن تَنتَهُوا﴾ یعنی: کفر سے ﴿فَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ﴾۔ ﴿وَإِن تَعُودُوا﴾ یعنی: اسی بات اور محمد (ﷺ) سے لڑنے کی طرف۔ ﴿نَعُدْ﴾ تو ہم بھی لوٹیں گے مومنوں کی مدد کی طرف (1)۔ ﴿وَلَن تُغْنِيَ عَنكُمْ فِئَتُكُمْ﴾ یعنی: تمہاری جماعت ﴿شَيْئًا﴾ تمہارے کچھ کام نہ آئے گی۔ ﴿وَلَوْ كَثُرَتْ﴾ یعنی: اگرچہ وہ تعداد میں زیادہ ہی کیوں نہ ہو۔

دوسرا قول: یہ مومنوں سے خطاب ہے، یعنی: اگر تم فتح چاہتے ہو تو تمہارے پاس فتح آ چکی ہے۔ اور اگر تم «باز آ جاؤ»، یعنی: ویسا کرنے سے جیسا تم نے اجازت سے پہلے غنیمت لینے اور قیدی بنانے میں کیا، «تو وہ تمہارے لیے بہتر ہے»۔ «وَإِنْ تَعُودُوا» یعنی: اگر تم نے پھر ویسا ہی کیا تو ہم بھی تمہیں ڈانٹنے کی طرف لوٹیں گے۔ جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿لَّوْلَا كِتَابٌ مِّنَ اللَّهِ سَبَقَ﴾ آیت [الأنفال: 68]۔

تیسرا قول: یہ کہ ﴿إِن تَسْتَفْتِحُوا فَقَدْ جَاءَكُمُ الْفَتْحُ﴾ مومنوں سے خطاب ہے، اور اس کے بعد کا حصہ کافروں کے لیے ہے (2)، یعنی: اگر تم پھر لڑنے آئے تو ہم بھی غزوہ بدر جیسے واقعہ کی طرف لوٹیں گے۔

القشیری: صحیح بات یہ ہے کہ یہ کافروں سے خطاب ہے، کیونکہ وہ جب قافلے کی مدد کے لیے نکلے تو خانہ کعبہ کے غلافوں سے لپٹ گئے اور کہنے لگے: اے اللہ، ان دو گروہوں میں سے اسے فتح عطا فرما جو زیادہ ہدایت یافتہ ہے، اور دو دینوں میں سے جو بہتر ہے۔

المهدوی: روایت ہے کہ مشرکین اپنے ساتھ کعبہ کے غلاف لے کر نکلے تھے جن کے ذریعے وہ فتح مانگ رہے تھے، یعنی: مدد چاہ رہے تھے (3)۔

میں کہتا ہوں: ان میں کوئی تضاد نہیں، کیونکہ ہو سکتا ہے انہوں نے دونوں کام کیے ہوں۔

﴿وَإِنَّ اللهَ مع المؤمنين﴾ الف کے کسرہ (إِنَّ) کے ساتھ استیناف (نئی بات) کے طور پر، اور اس کے فتحہ (اَنَّ) کے ساتھ اس کے اس قول پر عطف کے طور پر: ﴿وَأَنَّ اللَّهَ مُوهِنُ كَيْدِ الْكَافِرِينَ﴾۔ یا اس کے اس قول پر: «أَنِّي معكُمُ»۔ یا معنی یہ ہے: اور اس لیے کہ اللہ؛ اور تخمینہ یہ ہے: اس کی کثرت کی وجہ سے اور یہ کہ اللہ (4)۔ یعنی: جس کی مدد میں اللہ ہو؛ اسے کوئی گروہ مغلوب نہیں کر سکتا اگرچہ وہ کتنا ہی زیادہ کیوں نہ ہو (5)۔

---

(1) إعراب القرآن للنحاس 2/ 182. (2) إعراب النحاس 2/ 182. (3) تفسير الطبري 10/ 92.

(4) نافع، ابن عامر اور عاصم نے حفص کی روایت میں اسے ہمزہ کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے، اور باقیوں نے کسرہ کے ساتھ السبعة ص1 ، والتيسير ص116، اور دیکھیں إعراب القرآن للنحاس 2/ 182. (5) الكشف عن وجوه القراءات السبع لمكي 1/ 491

Surah al-Anfal, Ayahs 20 - 22 / 481

Allah Almighty says: {O you who have believed, obey Allah and His Messenger and do not turn away from him while you hear [his guidance].}

The words of the Almighty: {O you who have believed, obey Allah and His Messenger} - This address is for the believing truth-tellers. He singled them out for the address, excluding the hypocrites, as an honor to them. Allah renewed the command for them to obey Allah and the Messenger and forbade them from turning away from him. This is the opinion of the majority. A group said: The address in this verse is only for the hypocrites. The meaning being: O you who believe with your tongues only.

Ibn Atiyyah said(1): This, although possible remotely, is very weak; because Allah Almighty described those he addressed in this verse as having faith (Iman). Faith is belief, and the hypocrites are not characterized by belief in any way. Even more remote is the one who said: The address is to the Children of Israel, for it is foreign to the verse.

The words of the Almighty: {and do not turn away from him} - "Tawalli" means turning away in disregard. He said: "from him" and did not say: "from both of them" because obedience to the Messenger is obedience to Him (Allah). It is like the saying of the Almighty: {while Allah and His Messenger are more worthy for them to satisfy} [At-Tawbah: 62].

{while you hear} - A subject and predicate in the position of a state (hal). The meaning is: while you hear what is recited to you of proofs and evidence in the Quran(3).

The words of the Almighty: {And do not be like those who say, "We have heard," while they do not hear. Indeed, the worst of living creatures in the sight of Allah are the deaf and dumb who do not use reason.}

The words of the Almighty: {And do not be like those who say, "We have heard"} i.e., like the Jews or the hypocrites or the polytheists. This refers to the hearing of the ear. {while they do not hear} i.e., they do not contemplate what they have heard, nor...

(1) In Al-Muharrar al-Wajiz 2/513, and what precedes it is from it. (2) Al-Kashshaf by al-Zamakhshari 2/150. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/183.

सूरह अल-अनफाल, आयत 20 - 22 / 481

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {हे ईमान वालो! अल्लाह और उसके रसूल का कहना मानो और उससे मुँह न मोड़ो जबकि तुम सुन रहे हो।}

अल्लाह तआला का फरमान: {हे ईमान वालो! अल्लाह और उसके रसूल का कहना मानो} - यह संबोधन सच्चे मोमिनों (विश्वास करने वालों) के लिए है। अल्लाह ने मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) को छोड़कर उन्हें इस संबोधन के लिए चुना ताकि उनका सम्मान किया जा सके। अल्लाह ने उनके लिए अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञा मानने के आदेश को दोहराया और उन्हें उनसे मुँह मोड़ने से मना किया। यह बहुसंख्यक विद्वानों का मत है। एक समूह ने कहा: इस आयत में संबोधन केवल पाखंडियों के लिए है। इसका अर्थ है: ऐ वे लोगों जो केवल अपनी ज़ुबान से ईमान लाए हो।

इब्न अतिय्या ने कहा(1): यह, हालांकि दूर की संभावना है, बहुत कमज़ोर है; क्योंकि अल्लाह तआला ने इस आयत में जिन्हें संबोधित किया है उन्हें 'ईमान' वाला बताया है। और ईमान का अर्थ है हृदय से तस्दीक़ (पुष्टि) करना, जबकि पाखंडी किसी भी प्रकार की तस्दीक़ नहीं करते। इससे भी अधिक दूर की बात वह है जिसने कहा: यह संबोधन बनी इसराइल के लिए है, क्योंकि यह आयत के संदर्भ से पूरी तरह बाहर है।

अल्लाह तआला का फरमान: {और उससे मुँह न मोड़ो} - मुँह मोड़ने का अर्थ है उपेक्षा करना। उसने कहा: "उससे" और यह नहीं कहा: "उन दोनों से", क्योंकि रसूल की आज्ञा मानना अल्लाह की आज्ञा मानना ही है। यह अल्लाह तआला के इस कथन के समान है: {हालांकि अल्लाह और उसका रसूल अधिक हक़दार हैं कि वे उन्हें प्रसन्न करें} [अत-तौबा: 62]।

{जबकि तुम सुन रहे हो} - यह 'हाल' (स्थिति) के स्थान पर मुब्तदा (विषय) और ख़बर (विधेय) है। अर्थ है: जबकि तुम कुरआन में तुम्हें सुनाई जाने वाली दलीलों और सबूतों को सुन रहे हो(3)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और उन लोगों जैसे न हो जाओ जिन्होंने कहा, "हमने सुना," जबकि वे सुनते नहीं हैं। वास्तव में, अल्लाह की दृष्टि में सबसे बुरे जीव वे बहरे और गूँगे हैं जो बुद्धि से काम नहीं लेते।}

अल्लाह तआला का फरमान: {और उन लोगों जैसे न हो जाओ जिन्होंने कहा, "हमने सुना"} यानी यहूदियों या पाखंडियों या मुशरिकों (बहुदेववादियों) की तरह। यह कानों से सुनने का ज़िक्र है। {जबकि वे सुनते नहीं हैं} यानी वे जो कुछ सुनते हैं उस पर विचार नहीं करते, और न ही...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/513 में, और इससे पहले का हिस्सा वहीं से है। (2) अज़-ज़मख़्शारी की अल-कश्शाफ़ 2/150। (3) अल-नहहास की इराब अल-कुरआन 2/183।

سورۃ الانفال، آیات ۲۰ - ۲۲ / ۴۸۱

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اے ایمان والو! اللہ اور اس کے رسول کی اطاعت کرو اور اس سے منہ نہ پھیرو جبکہ تم سن رہے ہو۔﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اے ایمان والو! اللہ اور اس کے رسول کی اطاعت کرو﴾ یہ خطاب سچے مومنوں کے لیے ہے۔ اللہ نے منافقین کو چھوڑ کر انہیں خطاب کے لیے خاص کیا تاکہ ان کی عزت افزائی ہو۔ اللہ نے ان پر اللہ اور اس کے رسول کی اطاعت کے حکم کی تجدید کی، اور انہیں اس سے منہ پھیرنے سے روکا| یہ جمہور کا قول ہے۔ اور ایک گروہ نے کہا: اس آیت میں خطاب صرف منافقین سے ہے۔ اور معنی یہ ہے: اے وہ لوگو جو صرف اپنی زبانوں سے ایمان لائے ہو۔

ابن عطیہ (۱) نے کہا: یہ بات اگرچہ دور کی ایک احتمال رکھتی ہے، لیکن بہت کمزور ہے؛ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے اس آیت میں جن سے خطاب کیا ہے انہیں ایمان کے ساتھ متصف کیا ہے۔ اور ایمان تصدیق (دل سے ماننا) ہے، جبکہ منافقین میں تصدیق کی کوئی صفت نہیں پائی جاتی۔ اس سے بھی زیادہ بعید وہ قول ہے جس نے کہا: یہ خطاب بنی اسرائیل کے لیے ہے، کیونکہ یہ آیت کے سیاق سے بالکل اجنبی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور اس سے منہ نہ پھیرو﴾ تولی کا مطلب ہے اعراض کرنا| اور فرمایا: "عنہ" (اس سے) اور "عنہما" (ان دونوں سے) نہیں فرمایا کیونکہ رسول کی اطاعت اللہ ہی کی اطاعت ہے؛ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی طرح ہے: ﴿حالانکہ اللہ اور اس کا رسول اس بات کے زیادہ حقدار ہیں کہ وہ انہیں راضی کریں﴾ [التوبہ: ٦٢]۔

﴿اور تم سن رہے ہو﴾ یہ حال کے مقام پر مبتدا اور خبر ہے۔ اور معنی ہے: اور تم وہ دلائل اور براہین سن رہے ہو جو تم پر قرآن میں تلاوت کیے جاتے ہیں(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور ان لوگوں کی طرح نہ ہو جانا جنہوں نے کہا کہ ہم نے سن لیا حالانکہ وہ نہیں سنتے۔ بے شک اللہ کے نزدیک تمام جانداروں میں بدترین وہ بہرے گونگے ہیں جو عقل سے کام نہیں لیتے۔﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور ان لوگوں کی طرح نہ ہو جانا جنہوں نے کہا کہ ہم نے سن لیا﴾ یعنی یہودیوں یا منافقین یا مشرکین کی طرح۔ اور یہ کانوں سے سننا ہے۔ ﴿حالانکہ وہ نہیں سنتے﴾ یعنی جو کچھ انہوں نے سنا اس میں وہ غور و فکر نہیں کرتے، اور نہ ہی---

(۱) المحرر الوجیز ۲/۵۱۳ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ وہیں سے ہے۔ (۲) الکشاف للزمخشری ۲/۱۵۰۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲/۱۸۳۔

...they reflect upon it, so they are like those who did not hear and turned away from the truth. He forbade the believers from being like them (1).

The verse indicated that the believer's saying: "I heard and I obeyed" is of no benefit to him (2) unless the effect of that appears on him by complying with his actions. So if he falls short in the commands and does not fulfill them, and relies on the prohibitions and engages in them, then what hearing does he have, and what obedience?! At that point, he is like the hypocrite who manifests faith and conceals disbelief; and that is what is intended by His saying: {And be not like those who say, 'We have heard,' while they do not hear.} He means by that the hypocrites (3), or the Jews or the polytheists, based on what has preceded.

Then the Almighty informed that the disbelievers are the worst of what crawls on the earth. And in Al-Bukhari (4) from Ibn Abbas: {Indeed, the worst of beasts in the sight of Allah are the deaf and dumb who do not understand.} He said: They are a group from the Banu Abd al-Dar. And the root [of the word 'shar'] is 'ashar', the hamza was omitted due to frequent use. Likewise: 'khayr', the root is 'akhyar' (5).

His saying, the Almighty: {And if Allah had known any good in them, He would have made them hear. And if He had made them hear, they would [still] have turned away, while they were averse.} [Verse 23]

His saying, the Almighty: {And if Allah had known any good in them, He would have made them hear.} It was said: [He would have made them hear] the arguments and proofs; hearing for understanding. But His knowledge of their wretchedness preceded. {And if He had made them hear} meaning: if He had made them understand, they would not have believed after His eternal knowledge of their disbelief. And it was said: The meaning is: He would have made them hear the speech of the dead whom they asked to be resurrected; because they asked for the resurrection of Qusai ibn Kilab and others to testify to the prophethood of Muhammad (peace be upon him).

Al-Zajjaj (6): He would have made them hear the answer to everything they asked about. {And if He had made them hear, they would have turned away, while they were averse.}

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/183. (2) In (m): "in it". (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 2/834. (4) Hadith (4646). (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/183. (6) In Ma'ani al-Qur'an 2/409, and the author quoted it from him through al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 2/307, and what precedes it from him.

सूरा अल-अनफाल: आयत 21 - 23 482

...वे उस पर विचार करते हैं, इसलिए वे उन लोगों की तरह हैं जिन्होंने नहीं सुना और सच्चाई से मुंह मोड़ लिया। उन्होंने विश्वासियों (मोमिनों) को उनके जैसा होने से मना किया (1)।

आयत ने संकेत दिया कि विश्वासी का यह कहना: "मैंने सुना और मैंने आज्ञा मानी"; उसके लिए कोई लाभ नहीं है (2) जब तक कि उसका प्रभाव उसके कार्यों के अनुपालन से उस पर प्रकट न हो। इसलिए यदि वह आदेशों में कमी करता है और उन्हें पूरा नहीं करता है, और निषेधों (बुराइयों) पर निर्भर रहता है और उनमें शामिल होता है, तो उसके पास क्या सुनना है, और क्या आज्ञाकारिता?! उस समय, वह उस पाखंडी (मुनाफिक) की तरह है जो विश्वास प्रकट करता है और अविश्वास को छुपाता है; और यही उनके इस कथन का अर्थ है: {और उन लोगों की तरह न बनो जिन्होंने कहा, 'हमने सुना,' जबकि वे नहीं सुनते।} उनका अर्थ पाखंडियों (3), या यहूदियों या बहुदेववादियों से है, जैसा कि पहले बताया जा चुका है।

फिर सर्वशक्तिमान ने सूचित किया कि अविश्वासी पृथ्वी पर रेंगने वाले सबसे बुरे जीव हैं। और अल-बुखारी (4) में इब्न अब्बास से: {निस्संदेह, अल्लाह की दृष्टि में सबसे बुरे जानवर वे बहरे और गूंगे हैं जो नहीं समझते।} उन्होंने कहा: वे बनू अब्द अल-दार के एक समूह हैं। और मूल [शब्द 'शर'] 'अशर' है, बार-बार उपयोग के कारण हमज़ा को हटा दिया गया था। इसी तरह: 'खैर', मूल 'अख्यर' है (5)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और यदि अल्लाह उनमें कोई भलाई जानता, तो वह उन्हें सुना देता। और यदि वह उन्हें सुना भी देता, तब भी वे विमुख हो जाते और मुंह मोड़ लेते।} [आयत 23]

सर्वशक्तिमान का कथन: {और यदि अल्लाह उनमें कोई भलाई जानता, तो वह उन्हें सुना देता।} कहा गया: [वह उन्हें सुना देता] दलीलें और प्रमाण; समझ के लिए सुनना। लेकिन उनकी बदकिस्मती का ज्ञान पहले से ही था। {और यदि वह उन्हें सुना भी देता} अर्थात: यदि वह उन्हें समझा देता, तब भी वे उनके अविश्वास के शाश्वत ज्ञान के बाद विश्वास नहीं करते। और कहा गया: अर्थ यह है कि: वह उन्हें उन मृतकों का भाषण सुना देता जिन्हें उन्होंने पुनर्जीवित करने के लिए कहा था; क्योंकि उन्होंने कुसई इब्न किलाबा और अन्य को पुनर्जीवित करने के लिए कहा था ताकि वे मुहम्मद (उन पर शांति हो) की भविष्यवाणी की गवाही दे सकें।

अल-ज़ज्जाज (6): वह उन्हें हर उस चीज़ का उत्तर सुना देता जिसके बारे में उन्होंने पूछा था। {और यदि वह उन्हें सुना देता, तो वे विमुख हो जाते और मुंह मोड़ लेते।}

(1) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 2/183। (2) (एम) में: "इसमें"। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 2/834। (4) हदीस (4646)। (5) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 2/183। (6) मआनी अल-कुरान 2/409 में, और लेखक ने अल-मावर्दी के माध्यम से अल-नुकात व अल-'उयुन 2/307 में और उससे पहले के अंश में इसे उद्धृत किया है।

سورہ الانفال: آیات 21 - 23 482

...وہ اس میں غور و فکر کرتے ہیں، پس وہ ان لوگوں کی مانند ہیں جنہوں نے نہیں سنا اور حق سے منہ موڑ لیا۔ اللہ نے مومنوں کو ان جیسا ہونے سے منع فرمایا (1)۔

آیت نے اس بات پر دلالت کی کہ مومن کا یہ کہنا: "میں نے سنا اور میں نے اطاعت کی"؛ اس کے لیے کوئی فائدہ مند نہیں (2) جب تک کہ اس کا اثر اس کے اعمال کی تعمیل سے اس پر ظاہر نہ ہو۔ پس اگر وہ احکامات میں کوتاہی کرے اور ان پر عمل نہ کرے، اور نواہی (ممنوعات) پر تکیہ کرے اور ان کا ارتکاب کرے، تو اس کے پاس کون سی سماعت ہے، اور کیسی اطاعت؟! اس وقت وہ اس منافق کی مانند ہوتا ہے جو ایمان ظاہر کرتا ہے اور کفر چھپاتا ہے؛ اور یہی اللہ کے اس قول سے مراد ہے: {اور ان لوگوں کی طرح نہ ہو جانا جنہوں نے کہا، 'ہم نے سنا'، حالانکہ وہ نہیں سنتے۔} اس سے مراد منافقین (3)، یا یہودی یا مشرکین ہیں، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔

پھر اللہ تعالیٰ نے خبر دی کہ کفار زمین پر چلنے والوں میں سب سے بدتر ہیں۔ اور بخاری (4) میں ابن عباس سے مروی ہے: {بے شک اللہ کے نزدیک سب سے بدتر جاندار وہ بہرے اور گونگے ہیں جو نہیں سمجھتے۔} انہوں نے کہا: وہ بنو عبد الدار کے چند لوگ ہیں۔ اور اصل [لفظ 'شر'] 'اشر' ہے، کثرت استعمال کی وجہ سے حمزہ حذف کر دیا گیا۔ اسی طرح: 'خیر'، اصل 'اخیر' ہے (5)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اگر اللہ ان میں کوئی خیر (بھلائی) جانتا تو ضرور انہیں سنوا دیتا، اور اگر وہ انہیں سنوا بھی دیتا تو وہ ضرور پیٹھ پھیر کر پھر جاتے جبکہ وہ اعراض کرنے والے ہوتے۔} [آیت 23]

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اگر اللہ ان میں کوئی خیر جانتا تو ضرور انہیں سنوا دیتا} کہا گیا: [انہیں سنوا دیتا] دلائل اور براہین؛ سمجھنے کے لیے سنوانا۔ لیکن ان کی بدبختی کا علم پہلے سے تھا۔ {اور اگر وہ انہیں سنوا بھی دیتا} یعنی: اگر انہیں سمجھا دیتا، تو وہ ان کے کفر کے ازلی علم کے بعد ایمان نہ لاتے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: وہ انہیں ان مردوں کا کلام سنوا دیتا جنہیں زندہ کرنے کا انہوں نے مطالبہ کیا تھا؛ کیونکہ انہوں نے قصی بن کلاب اور دیگر کو زندہ کرنے کا مطالبہ کیا تھا تاکہ وہ محمد ﷺ کی نبوت کی گواہی دیں۔

الزجاج (6): وہ انہیں ہر اس چیز کا جواب سنوا دیتا جس کے بارے میں انہوں نے پوچھا تھا۔ {اور اگر وہ انہیں سنوا دیتا تو وہ پیٹھ پھیر کر پھر جاتے جبکہ وہ اعراض کرنے والے ہوتے۔}

---

(1) اعراب القرآن للنحاس 2/183۔ (2) (م) میں: "فیہ" (اس میں)۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 2/834۔ (4) الحدیث (4646)۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 2/183۔ (6) معانی القرآن 2/409 میں، اور مصنف نے اسے الماوردی کے واسطے سے النکت والعیون 2/307 میں نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے کا حصہ بھی وہیں سے ہے۔

483 Surah Al-Anfal: Ayah 24 Because it was already in His knowledge that they would not believe. Allah Almighty's saying: {O you who have believed, respond to Allah and to the Messenger when he calls you to that which gives you life. And know that Allah intervenes between a man and his heart and that to Him you will be gathered.} (24) There are three issues regarding it: First: Allah Almighty's saying: {O you who have believed, respond to Allah and to the Messenger} This is an address to the believers who affirm [the truth] without dispute (1). And "al-Istijabah" means responding. And {yuhyeekum} is originally "yuhyiyikum"; the damma (short 'u' vowel) was removed from the 'ya' because of its heaviness, and merging (idgham) is not permissible (2). Abu Ubaidah said (3): The meaning of "astajibu" is: respond, but the convention of speech is that "astajaba" is transitive with the preposition 'lam', and "ajaba" is transitive without 'lam'. Allah Almighty said: {O our people, respond to the caller of Allah} [Al-Ahqaf: 31]. And "astajaba" might be transitive without 'lam', and the evidence for it is the poet's saying: And a caller called, O you who responds to generosity... but no responder responded to him then (4). You say: He answered him and answered his question. The gerund (masdar) is "al-ijaba". The noun is "al-jaba"; it is like "al-taqa" and "al-ta'a". You say: "He heard poorly so he answered poorly" (5). This is how this word is spoken. "Al-mujawaba" and "al-tajawub" mean dialogue. And you say: "Indeed, he has a good jeeba" (with kasra), meaning: response (6). {to that which gives you life} is connected to His saying: "respond". The meaning: respond to what gives you life when...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/514. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/183. (3) In Majaz al-Qur'an 1/245. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/514. The verse was attributed by Abu Ubaidah in Majaz al-Qur'an 1/245, and al-Jawhari in al-Sihah (j-w-b) to Ka'b bin Sa'd al-Ghanawi, and it is in al-Asma'iyyat p. 96. (5) It was said in al-Lisan (j-w-b): The origin of this proverb is that Sahl bin 'Amr had a slow-witted son. A person said to him: "Where is your 'amm?" - meaning: "Where are you heading?" He thought he was saying: "Where is your mother (umm)?" So he said: "She went to buy flour," so his father said: "He heard poorly, so he answered poorly." (6) Al-Sihah (j-w-b).

४८३ सूरा अल-अनफ़ाल: आयत २४ क्योंकि उनके बारे में पहले से उनके ज्ञान में था कि वे ईमान नहीं लाएंगे। अल्लाह तआला का फ़रमान: {हे ईमान वालों! अल्लाह और उसके रसूल के बुलाने पर हाज़िर हो जाया करो, जब वह तुम्हें उस चीज़ की ओर बुलाए जो तुम्हें जीवन प्रदान करती है। और जान लो कि अल्लाह मनुष्य और उसके हृदय के बीच आड़ बन जाता है और यह कि तुम उसी के पास इकट्ठे किए जाओगे।} (२४) इसमें तीन मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {हे ईमान वालों! अल्लाह और उसके रसूल के बुलाने पर हाज़िर हो जाया करो} यह निर्विवाद रूप से सत्य मानने वाले ईमान वालों के लिए संबोधन है (१)। "अल-इस्तिजाबाह" का अर्थ है: उत्तर देना। और {यूहयीकुम} मूल रूप से "यूहयीयिकुम" है; 'या' से भारीपन के कारण धम्मा (पेश) हटा दिया गया है, और 'इदगाम' (विलय) की अनुमति नहीं है (२)। अबू उबैदा ने कहा (३): "अस्तजीबू" का अर्थ है: जवाब दो, लेकिन बोलचाल की परंपरा यह है कि "अस्तजाबा" 'लाम' के साथ आता है, और "अजाबा" बिना 'लाम' के। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {हे हमारी क़ौम के लोगों! अल्लाह के बुलाने वाले की पुकार पर लब्बैक कहो} [अल-अहक़ाफ़: ३१]। और "अस्तजाबा" कभी-कभी बिना 'लाम' के भी आता है, और इसका प्रमाण कवि का कथन है: और एक पुकारने वाले ने पुकारा, ऐ वह जो उदारता का उत्तर देता है... तो उस समय किसी उत्तर देने वाले ने उसे उत्तर नहीं दिया (४)। आप कहते हैं: उसने उसे उत्तर दिया और उसके प्रश्न का उत्तर दिया। मस्दर (भाववाचक संज्ञा) "अल-इजाबा" है। संज्ञा "अल-जाबा" है; जैसे "अल-ताक़ा" और "अल-ता'आ"। आप कहते हैं: उसने बुरा सुना तो बुरा उत्तर दिया (५)। इस शब्द का प्रयोग इसी प्रकार किया जाता है। "अल-मुजावबा" और "अल-तजावुब" का अर्थ है संवाद। और आप कहते हैं: "उसकी जीबा (जेर के साथ) अच्छी है", अर्थात: उत्तर (६)। {उस चीज़ की ओर जो तुम्हें जीवन प्रदान करती है} यह उसके शब्द: "अस्तजीबू" (उत्तर दो) से संबंधित है। अर्थ है: उस चीज़ के लिए उत्तर दो जो तुम्हें जीवन देती है जब...

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/५१४ । (२) इ'राब अल-क़ुरआन - अल-नहहास २/१८३ । (३) मजाज़ अल-क़ुरआन १/२४५ में। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/५१४। अबू उबैदा ने इस शेर का श्रेय मजाज़ अल-क़ुरआन १/२४५ में, और अल-जौहरी ने अल-सिहह (जौब) में काब बिन साद अल-गनवी को दिया है, और यह अल-अस्मइय्यात पृ. ९६ में है। (५) अल-लिसान (जौब) में कहा गया है: इस कहावत का मूल यह है कि सहल बिन अम्र का एक सुस्त दिमाग बेटा था, तो एक व्यक्ति ने उससे कहा: "तुम्हारी अम्म (इरादा) कहाँ है?" - यानी: "तुम्हारा गंतव्य कहाँ है?" उसने सोचा कि वह कह रहा है:

"तुम्हारी माँ (उम्म) कहाँ है?" तो उसने कहा: "वह आटा खरीदने गई है", तो उसके पिता ने कहा: उसने बुरा सुना तो बुरा उत्तर दिया। (६) अल-सिहह (जौब)।

۴۸۳ سورۃ الانفال: آیت ۲۴ کیونکہ ان کے بارے میں اللہ کے علم میں پہلے ہی سے تھا کہ وہ ایمان نہیں لائیں گے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اے ایمان والو! تم اللہ اور اس کے رسول کے کہنے کو مان لیا کرو جب کہ رسول تمہیں ایسی چیز کے لئے بلاتے ہوں جو تمہاری زندگی (کا سبب) ہو اور جان رکھو کہ اللہ تعالیٰ آدمی اور اس کے قلب کے درمیان حائل ہو جایا کرتا ہے اور یہ کہ تم سب کو اللہ ہی کے پاس جمع ہونا پڑے گا۔} (۲۴) اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے ایمان والو! اللہ اور رسول کی پکار پر لبیک کہو} یہ بلا اختلاف تصدیق کرنے والے مومنوں کے لیے خطاب ہے (۱)۔ اور استجابت کا معنی ہے: جواب دینا۔ اور {يُحْيِيكُمْ} کی اصل "يُحْيِيِيكُم" ہے، یاء پر پیش (ضمہ) اس کی ثقالت کی وجہ سے حذف کر دیا گیا ہے، اور ادغام جائز نہیں ہے (۲)۔ ابو عبیدہ نے کہا (۳): "اسْتَجِيبُوا" کے معنی ہیں: جواب دو، لیکن کلام کا رواج یہ ہے کہ لفظ "استجاب" 'لام' کے صلے کے ساتھ استعمال ہوتا ہے، اور لفظ "أجاب" بغیر 'لام' کے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اے ہماری قوم اللہ کے پکارنے والے کا کہا مانو} [الاحقاف: ۳۱]۔ اور کبھی "استجاب" بغیر 'لام' کے بھی استعمال ہوتا ہے، اور اس پر شاہد شاعر کا یہ قول ہے: اور ایک پکارنے والے نے پکارا، اے وہ جو سخاوت پر لبیک کہتا ہے... تو اس وقت کسی جواب دینے والے نے اسے جواب نہ دیا (۴)۔ آپ کہتے ہیں: "أجابه" (اس نے اسے جواب دیا) اور "أجاب عن سؤاله" (اس نے اس کے سوال کا جواب دیا)۔ مصدر "الإجابة" ہے، اور اسم "الجابة" ہے؛ جو کہ "الطاقة" اور "الطاعة" کے وزن پر ہے۔ کہا جاتا ہے: "أساء سَمْعاً فأَساء جابة" (اس نے غلط سنا تو غلط جواب دیا) (۵)۔ اس لفظ کا استعمال اسی طرح کیا जाता ہے۔ اور "المجاوبة" اور "التجاوب" کا معنی ہے باہمی گفتگو۔ اور آپ کہتے ہیں: "إنه لَحَسَنُ الجِيبة" (جیم کے کسرہ کے ساتھ) یعنی: اس کا جواب دینا عمدہ ہے (۶)۔ {لِمَا يُحْيِيكُمْ} اس کے قول "استجيبوا" سے متعلق ہے۔ مطلب یہ کہ: اس چیز کے لیے لبیک کہو جو تمہیں زندگی بخشتی ہے جب...

(۱) المحرر الوجيز ۲/۵۱۴۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۲/۱۸۳۔ (۳) مجاز القرآن ۱/۲۴۵ میں۔ (۴) المحرر الوجيز ۲/۵۱۴۔ اور اس شعر کی نسبت ابو عبیدہ نے مجاز القرآن ۱/۲۴۵ میں، اور جوہری نے الصحاح (جوب) میں کعب بن سعد الغنوی کی طرف کی ہے، اور یہ الاصمعیات ص ۹۶ میں ہے۔ (۵) لسان العرب (جوب) میں کہا گیا ہے: اس ضرب المثل کی اصل یہ ہے کہ سہل بن عمرو کا ایک کم عقل بیٹا تھا، تو ایک شخص نے اس سے کہا: "أين أُمُّک؟" (تمہارا ارادہ کدھر ہے؟) تو اس نے سمجھا کہ وہ کہہ رہا ہے کہ تمہاری ماں کہاں ہے؟ تو اس نے کہا: وہ آٹا خریدنے گئی ہے، تو اس کے باپ نے کہا: اس نے غلط سنا تو غلط جواب دیا۔ (۶) الصحاح (جوب)۔

Surat Al-Anfal: Verse 24 484 [called] you. It was said: The 'Lam' means: to, i.e.: to what gives you life, i.e.: enlivens your religion and teaches you. And it was said: i.e.: to what He enlivens your hearts with so that you may declare His Oneness. This is a metaphorical life; because it is from the death of disbelief and ignorance. Mujahid and the majority said: The meaning is: respond to obedience and what the Quran includes of commands and prohibitions(1); for in it is eternal life and everlasting bliss. It was said: What is meant by His saying: {to what gives you life} is Jihad, for it is the cause of life in appearance; because if the enemy is not fought, he fights, and in his fighting is death, while death in Jihad is eternal life; Allah, the Mighty and Majestic, said: {And never think of those who have been killed in the cause of Allah as dead. Rather, they are alive} [Al-Imran: 169]. And the correct view is generalness; as the majority said. Second: Al-Bukhari narrated from Abu Sa'id bin Al-Mu'alla that he said: I was praying in the mosque, then the Messenger of Allah ﷺ called me but I did not answer him, then I came to him and said: O Messenger of Allah, I was praying. He said: "Did not Allah, the Mighty and Majestic, say: {Respond to Allah and to the Messenger when he calls you to that which gives you life}"? And he mentioned the hadith. It has been mentioned previously in Al-Fatihah(2). Al-Shafi'i, may Allah have mercy on him, said: This is evidence that an obligatory action or an obligatory word, if performed during prayer, does not invalidate it; because of the command of the Messenger of Allah ﷺ to respond; even if it is during prayer(3). I say: In it is an argument for the opinion of Al-Awza'i: If a man is praying and sees a boy about to fall into a well, so he shouts at him and turns towards him, there is no harm in that(4). And Allah knows best. Third: His, the Exalted, saying: {And know that Allah intervenes between a man and his heart} It was said: It implies the text from Him, the Exalted, on His creation of disbelief and faith, so He intervenes between the disbelieving person and faith

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 2/514. (2) Sahih al-Bukhari (4476). It is in Musnad Ahmad (15730), and previously mentioned 1/167. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/835. (4) Mentioned by Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 1/349.

सूरह अल-अंफाल: आयत 24 484 [पुकारा] तुम्हें। और कहा गया: 'लाम' का अर्थ है: की ओर, यानी: उस ओर जो तुम्हें जीवन देता है, यानी: तुम्हारे धर्म को जीवित करता है और तुम्हें सिखाता है। और कहा गया: यानी: उस चीज़ की ओर जिससे वह तुम्हारे दिलों को जीवित करता है ताकि तुम उसकी एकता (तौहीद) को स्वीकार करो। यह एक रूपक जीवन है; क्योंकि यह कुफ्र (अविश्वास) और अज्ञानता की मृत्यु से है। मुजाहिद और अधिकांश विद्वानों ने कहा: अर्थ है: आज्ञाकारिता और कुरान में शामिल आदेशों और निषेधों का उत्तर दें (1); क्योंकि इसमें अनंत जीवन और शाश्वत आनंद है। और कहा गया: उनके वचन {उसकी ओर जो तुम्हें जीवन देता है} से तात्पर्य जिहाद है, क्योंकि यह प्रकट रूप में जीवन का कारण है; क्योंकि यदि दुश्मन से युद्ध न किया जाए, तो वह युद्ध करता है, और उसके युद्ध में मृत्यु है, जबकि जिहाद में मृत्यु अनंत जीवन है; अल्लाह, पराक्रमी और प्रतापी ने कहा: {और जो लोग अल्लाह की राह में मारे गए हैं उन्हें मुर्दा न समझो। बल्कि वे जीवित हैं} [आल-इमरान: 169]। और सही दृष्टिकोण व्यापकता है; जैसा कि बहुमत ने कहा। दूसरा: अल-बुखारी ने अबू सईद बिन अल-मुअल्ला से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: मैं मस्जिद में नमाज़ पढ़ रहा था, फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुझे बुलाया लेकिन मैंने उन्हें जवाब नहीं दिया, फिर मैं उनके पास आया और कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, मैं नमाज़ पढ़ रहा था। उन्होंने कहा: "क्या अल्लाह, पराक्रमी और प्रतापी ने नहीं कहा: {अल्लाह और उसके रसूल की पुकार को स्वीकार करो जब वह तुम्हें उस चीज़ की ओर बुलाए जो तुम्हें जीवन देती है}"? और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया। इसका उल्लेख पहले अल-फातिहा (2) में किया जा चुका है। और इमाम अल-शफीई, अल्लाह उन पर रहम करे, ने कहा: यह इस बात का सबूत है कि फर्ज़ काम या फर्ज़ शब्द, यदि नमाज़ के दौरान किया जाए, तो वह उसे अमान्य नहीं करता है; अल्लाह के रसूल ﷺ के जवाब देने के आदेश के कारण; भले ही वह नमाज़ के दौरान हो (3)। मैंने कहा: इसमें अल-औज़ाई के इस कथन के लिए एक दलील है: यदि कोई व्यक्ति नमाज़ पढ़ रहा हो, और वह किसी लड़के को कुएं में गिरने वाला देखे, और उसे ज़ोर से पुकारे और उसकी ओर मुड़े, तो इसमें कोई हर्ज नहीं है (4)। और अल्लाह बेहतर जानता है। तीसरा: अल्लाह तआला का वचन: {और जान लो कि अल्लाह आदमी और उसके दिल के बीच आ जाता है} कहा गया है: यह इस बात का प्रमाण देता है कि अल्लाह तआला ने कुफ्र और ईमान को पैदा किया है, इसलिए वह काफिर व्यक्ति और ईमान के बीच आ जाता है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/514। (2) सहीह अल-बुखारी (4476)। यह मुसनद अहमद (15730) में है, और पहले 1/167 में आ चुका है। (3) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 2/835 द्वारा। (4) इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 1/349 में इसका उल्लेख किया है।

سورۃ الانفال: آیت 24 484 تمہیں پکارا۔ اور کہا گیا: 'لام' کے معنی ہیں: طرف، یعنی: اس چیز کی طرف جو تمہیں زندگی بخشتی ہے، یعنی: تمہارے دین کو زندہ کرتی ہے اور تمہیں سکھاتی ہے۔ اور کہا گیا: یعنی: اس چیز کی طرف جس کے ذریعے وہ تمہارے دلوں کو زندہ کرتا ہے تاکہ تم اس کی توحید بیان کرو۔ یہ ایک استعارہ زندگی ہے؛ کیونکہ یہ کفر اور جہالت کی موت سے نکلنا ہے۔ مجاہد اور جمہور نے کہا: معنی یہ ہے کہ: اطاعت اور قرآن میں شامل اوامر و نواہی پر لبیک کہو(1)؛ کیونکہ اس میں ابدی زندگی اور لازوال نعمت ہے۔ اور کہا گیا: اللہ کے فرمان {جس کی طرف تمہیں زندگی بخشتی ہے} سے مراد جہاد ہے، کیونکہ یہ ظاہری طور پر زندگی کا سبب ہے؛ اس لیے کہ اگر دشمن سے جنگ نہ کی جائے تو وہ جنگ کرتا ہے، اور اس کی جنگ میں موت ہے، جبکہ جہاد میں موت ابدی زندگی ہے؛ اللہ عزوجل نے فرمایا: {اور جو لوگ اللہ کی راہ میں مارے گئے ہیں انہیں مردہ نہ سمجھو۔ بلکہ وہ زندہ ہیں} [آل عمران: 169]۔ اور صحیح قول عمومیت کا ہے؛ جیسا کہ جمہور نے کہا۔ دوسری بات: بخاری نے ابو سعید بن المعلی سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: میں مسجد میں نماز پڑھ رہا تھا، تو اللہ کے رسول ﷺ نے مجھے بلایا لیکن میں نے انہیں جواب نہیں دیا، پھر میں ان کے پاس آیا اور کہا: اے اللہ کے رسول، میں نماز پڑھ رہا تھا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "کیا اللہ عزوجل نے نہیں فرمایا: {اللہ اور اس کے رسول کا حکم مانو جب وہ تمہیں ایسی چیز کے لیے پکاریں جو تمہیں زندگی بخشنے والی ہے}"؟ اور انہوں نے حدیث ذکر کی۔ اور اس کا ذکر الفاتحہ (2) میں پہلے ہو چکا ہے۔ اور امام شافعی رحمہ اللہ نے فرمایا: یہ اس بات کی دلیل ہے کہ فرض فعل یا فرض قول اگر نماز میں ادا کیا جائے تو وہ باطل نہیں ہوتا؛ اللہ کے رسول ﷺ کے جواب دینے کے حکم کی وجہ سے؛ چاہے وہ نماز ہی میں کیوں نہ ہو(3)۔ میں کہتا ہوں: اس میں امام اوزاعی کے قول کے لیے ایک دلیل ہے: اگر کوئی آدمی نماز پڑھ رہا ہو، اور وہ کسی بچے کو دیکھے جو کنویں میں گرنے والا ہو، تو وہ اسے پکارے اور اس کی طرف

متوجہ ہو جائے، تو اس میں کوئی حرج نہیں ہے(4)۔ واللہ اعلم۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جان لو کہ اللہ آدمی اور اس کے دل کے درمیان حائل ہو جاتا ہے} کہا گیا: یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے کفر اور ایمان کی تخلیق پر نص کا تقاضا کرتا ہے، پس وہ کافر اور ایمان کے درمیان حائل ہو جاتا ہے

---

(1) المحرر الوجيز 2/ 514۔ (2) صحيح البخاري (4476)۔ اور یہ مسند احمد (15730) میں ہے، اور پہلے گزر چکا ہے 1/ 167۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 2/ 835۔ (4) ابن عبد البر نے التمہید 1/ 349 میں اس کا ذکر کیا ہے۔

Surat Al-Anfal: Verse 24 (485)

...which He commanded him, so he does not acquire it if He does not empower him for it; rather, He empowered him for its opposite, which is disbelief. Likewise, the believer, He intervenes between him and disbelief.

It became clear through this text that the Almighty is the creator of all the deeds of the servants, both good and evil. This is the meaning of his (peace and blessings be upon him) saying: "No, by the Turner of hearts." (1) Allah's doing so was just towards those He led astray and abandoned; since He did not withhold from them a right that was due upon Him, which would remove the attribute of justice. Rather, He withheld from them what was His to bestow as a favor upon them, not what was obligatory for them.

As-Suddi said: He intervenes between a man and his heart, so he cannot believe except by His permission, nor can he disbelieve except by His permission, i.e., by His will. And the heart is the seat of thought (2). Its explanation was previously mentioned in "Al-Baqarah" (3). It is in the hand of Allah; whenever He wills, He intervenes between the servant and his heart with illness or an affliction so that he does not understand, i.e., hasten to respond before you are unable to do so due to the loss of reason.

Mujahid said: The meaning is: He intervenes between a man and his mind so that he does not know what he is doing (4). And in the Revelation: {Indeed in that is a reminder for whoever has a heart} [Qaf: 37], meaning: reason. And it is said: He intervenes between him and his heart through death, so he cannot rectify what has passed.

And it was said: The Muslims feared the large number of the enemy on the day of Badr, so Allah informed them that He intervenes between a man and his heart, by replacing their fear with security, and replacing the security of their enemy with fear (5). And it was said: The meaning is that He changes matters from one state to another. And this is comprehensive.

At-Tabari's choice (6): that this is an announcement from Allah, the Mighty and Sublime, that He is the Master of hearts.

(1) Narrated by Ahmad (4788) and Al-Bukhari (6617) from the hadith of Abdullah bin Umar (may Allah be pleased with them both). He said: The oath by which the Prophet (peace be upon him) used to swear was: "No, by the Turner of hearts." (2) Narrated by

At-Tabari 11/111. (3) 1/285. (4) Narrated by At-Tabari 11/110. (5) Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 3/45. (6) In his tafsir 11/112.

सूरह अल-अन्फ़ाल: आयत 24 (485)

...जिसका उसने उसे आदेश दिया था, इसलिए वह उसे तब तक प्राप्त नहीं करता जब तक वह उसे उसके लिए सशक्त नहीं करता; बल्कि उसने उसे इसके विपरीत के लिए सशक्त किया, और वह कुफ़्र (अविश्वास) है। इसी तरह, आस्तिक, वह उसके और कुफ़्र के बीच बाधा बनता है।

इस पाठ से यह स्पष्ट हो गया कि सर्वशक्तिमान दासों के सभी कर्मों, चाहे वे अच्छे हों या बुरे, का रचयिता है। और यही उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस कथन का अर्थ है: "नहीं, दिलों को फेरने वाले की कसम।" (1) अल्लाह का ऐसा करना उन लोगों के प्रति न्यायपूर्ण था जिन्हें उसने गुमराह किया और छोड़ दिया; क्योंकि उसने उनसे किसी ऐसे अधिकार को नहीं रोका जो उन पर अनिवार्य था, जिससे न्याय का गुण समाप्त हो जाता। बल्कि, उसने उन्हें वह देने से मना कर दिया जो उन पर अनुग्रह करने के लिए उसका अपना था, न कि वह जो उनके लिए अनिवार्य था।

अस-सुद्दी ने कहा: वह मनुष्य और उसके हृदय के बीच आ जाता है, इसलिए वह उसकी अनुमति के बिना न तो ईमान ला सकता है और न ही उसकी अनुमति के बिना, अर्थात उसकी इच्छा से, कुफ़्र कर सकता है। और हृदय विचार का स्थान है (2)। इसका स्पष्टीकरण पहले "अल-बक़रह" (3) में आ चुका है। और यह अल्लाह के हाथ में है; जब वह चाहता है, तो वह दास और उसके बीच बीमारी या किसी विपत्ति के साथ आ जाता है ताकि वह समझ न सके, अर्थात: इससे पहले कि आप बुद्धि खोने के कारण प्रतिक्रिया करने में असमर्थ हो जाएँ, प्रत्युत्तर देने में जल्दी करें।

मुजाहिद ने कहा: इसका अर्थ है: वह मनुष्य और उसकी बुद्धि के बीच आ जाता है ताकि उसे पता न चले कि वह क्या कर रहा है (4)। और क़ुरआन में है: {निस्संदेह इसमें उसके लिए नसीहत है जिसके पास दिल है} [क़ाफ़: 37] अर्थात: बुद्धि। और कहा जाता है: वह उसके और उसके बीच मौत के माध्यम से आ जाता है, जिससे वह जो बीत चुका है उसे सुधार नहीं सकता।

और कहा गया: बदर के दिन मुसलमान दुश्मन की बड़ी संख्या से डर गए थे, इसलिए अल्लाह ने उन्हें सूचित किया कि वह मनुष्य और उसके दिल के बीच आ जाता है, उनके डर को सुरक्षा से बदलकर, और उनके दुश्मन की सुरक्षा को डर से बदलकर (5)। और कहा गया: अर्थ यह है कि वह मामलों को एक स्थिति से दूसरी स्थिति में बदल देता है। और यह व्यापक है।

अल-तबरी का चुनाव (6): यह अल्लाह अज़-व-जल की ओर से एक घोषणा है कि वह दिलों का सबसे बड़ा स्वामी है।

(1) इसे अहमद (4788) और बुखारी (6617) ने अब्दुल्ला बिन उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है। उन्होंने कहा: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की शपथ जिस पर वे कसम खाते थे, वह थी: "नहीं, दिलों को फेरने वाले की कसम।" (2) इसे तबरी ने 11/111 में उद्धृत किया है। (3) 1/285। (4) इसे तबरी ने 11/110 में उद्धृत किया है। (5) अल-नहस द्वारा 'मानी अल-कुरान' 3/45। (6) उनकी तफ़सीर 11/112 में।

سورۃ الانفال: آیت ٢٤ (٤٨٥)

جس کا اس نے اسے حکم دیا، پس وہ اسے حاصل نہیں کرتا جب تک کہ وہ اسے اس پر قدرت نہ دے؛ بلکہ اس نے اسے اس کی ضد (کفر) پر قادر کیا؛ اور وہ کفر ہے۔ اسی طرح مؤمن، وہ اس کے اور کفر کے درمیان حائل ہو جاتا ہے۔

اس نص سے یہ واضح ہو گیا کہ اللہ تعالیٰ بندوں کے تمام افعال، ان کی بھلائی اور برائی کا خالق ہے۔ اور یہی آپ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کے اس قول کا معنی ہے: "نہیں، دلوں کو پھیرنے والے کی قسم" (١)۔ اللہ تعالیٰ کا یہ فعل ان لوگوں کے حق میں عدل تھا جنہیں اس نے گمراہ کیا اور چھوڑ دیا؛ کیونکہ اس نے ان سے کوئی ایسا حق نہیں روکا جو اس پر واجب تھا جس سے صفتِ عدل زائل ہو جاتی، بلکہ اس نے انہیں وہ دینے سے منع کیا جو ان پر فضل و احسان کرنا اس کا اپنا حق تھا، نہ کہ وہ جو ان کے لیے واجب تھا۔

سدی نے کہا: وہ انسان اور اس کے دل کے درمیان حائل ہو جاتا ہے، پس وہ اس کے اذن کے بغیر ایمان نہیں لا سکتا، اور نہ ہی اس کے اذن یعنی اس کی مشیت کے بغیر کفر کر سکتا ہے۔ اور دل سوچ و بچار کی جگہ ہے (٢)۔ اور اس کا بیان پہلے "البقرہ" (٣) میں گزر چکا ہے۔ اور یہ اللہ کے ہاتھ میں ہے، جب وہ چاہتا ہے بندے اور اس کے درمیان بیماری یا کسی آفت کے ذریعے حائل ہو جاتا ہے تاکہ وہ سمجھ نہ سکے، یعنی: عقل کے زائل ہونے کی وجہ سے جواب دینے سے قاصر ہونے سے پہلے جواب دینے میں جلدی کریں۔

مجاہد نے کہا: معنی یہ ہے کہ وہ انسان اور اس کی عقل کے درمیان حائل ہو جاتا ہے یہاں تک کہ اسے معلوم نہیں ہوتا کہ وہ کیا کر رہا ہے (٤)۔ اور قرآن میں ہے: ﴿یقیناً اس میں اس کے لیے

نصیحت ہے جس کے پاس دل ہو﴾ [ق: ۳۷] یعنی: عقل۔ اور کہا گیا: وہ اس کے اور اس کے درمیان موت کے ذریعے حائل ہو جاتا ہے، پس وہ گزری ہوئی باتوں کی تلافی نہیں کر سکتا۔

اور کہا گیا: مسلمانوں کو بدر کے دن دشمن کی کثرت کا خوف تھا، تو اللہ نے انہیں مطلع کیا کہ وہ انسان اور اس کے دل کے درمیان حائل ہو جاتا ہے، اس طرح کہ خوف کے بعد انہیں امن عطا کر دے، اور ان کے دشمن کے امن کو خوف میں بدل دے (٥)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ وہ معاملات کو ایک حال سے دوسرے حال میں بدل دیتا ہے۔ اور یہ جامع قول ہے۔

اور طبری کا انتخاب (٦) یہ ہے: کہ یہ اللہ عزوجل کی طرف سے اس بات کی اطلاع ہے کہ وہ دلوں کا سب سے زیادہ مالک ہے۔

(١) اسے احمد (٤٧٨٨) اور بخاری (٦٦١٧) نے عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ انہوں نے کہا: نبی کریم ﷺ کی قسم جس پر آپ حلف اٹھاتے تھے وہ یہ تھی: "نہیں، دلوں کو پھیرنے والے کی قسم"۔ (٢) اسے طبری نے ١١/١١١ میں روایت کیا ہے۔ (٣) ١/٢٨٥۔ (٤) اسے طبری نے ١١/١١٠ میں روایت کیا ہے۔ (٥) معانی القرآن للنحاس ٣/٤٥۔ (٦) اپنی تفسیر ١١/١١٢ میں۔

486 Surah Al-Anfal: Verses 24 - 25 ...among His servants, and that He intervenes between them and their hearts if He wills, so that man cannot perceive anything except by the will of Allah, Mighty and Majestic. "And that unto Him you shall be gathered" is a conjunction. Al-Farra said (1): If you were to start a new sentence and use the broken 'kasra': "And indeed he (wa-innahu)", it would also be correct. The Almighty's saying: "And fear an affliction which may not smite those of you who are unjust particularly, and know that Allah is severe in retribution (25)" In it are two issues: The first: Ibn Abbas said: Allah commanded the believers not to allow evil to exist among them, lest the punishment encompass them all (2). Likewise, Az-Zubayr ibn al-Awwam interpreted it, for he said on the Day of the Camel, which was in the year thirty-six: "I did not know that we were intended by this verse except today, and I only thought it was for those who were addressed at that time (3)." Likewise, Al-Hasan Al-Basri, As-Suddi, and others interpreted it; As-Suddi said: The verse was revealed regarding the people of Badr specifically, then the affliction struck them on the Day of the Camel and they fought each other (4). And Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) said: This verse was revealed concerning the companions of the Messenger of Allah (peace be upon him). He said: Allah commanded the believers not to allow evil among themselves, lest Allah encompass them with punishment. And on the authority of Hudhayfah bin Al-Yaman, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "There will be an affliction among a group of my companions; Allah will forgive them for it because of their companionship with me. People after them will follow their example in it, and Allah will enter them into the Fire because of it (5)."

---

(1) In Ma'ani al-Qur'an 1/407. The author quoted him via I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/183. (2) Narrated by al-Tabari 11/115. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 2/515. Ahmad (1438) and al-Nasa'i in al-Kubra (11142) narrated something similar. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/515. Ibn Abi Shaybah 15/276 and 277 narrated it, and al-Tabari 11/113-114 and 115 quoted the sayings of al-Hasan and al-Suddi. (5) Al-Tabarani narrated something similar in al-Awsat (3243). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 7/234: It contains Ibrahim bin Abi al-Fayyad; Ibn Yunus said: He narrates rejected reports from Ashhab.

४८६ सूरह अल-अनफाल: आयत २४ - २५ ...उनके सेवकों के बीच, और यह कि वह उनके और उनके दिलों के बीच आ जाता है यदि वह चाहे; यहाँ तक कि मनुष्य अल्लाह, महान और प्रतापी की इच्छा के बिना कुछ भी नहीं समझ सकता। "और यह कि उसकी ओर ही तुम्हें इकट्ठा किया जाएगा" एक संयोजन है। अल-फर्रा ने कहा (१): यदि आप एक नया वाक्य शुरू करते और टूटी हुई 'कसरा' का उपयोग करते: "और वास्तव में वह (व-इन्नहु)", तो वह भी सही होता। सर्वशक्तिमान का कहना है: "और उस विपत्ति से डरो जो विशेष रूप से तुममें से अत्याचारियों पर ही नहीं आएगी, और जान लो कि अल्लाह दंड देने में बहुत कठोर है (२५)" इसमें दो मुद्दे हैं: पहला: इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह ने विश्वासियों को आदेश दिया कि वे अपने बीच बुराई को पनपने न दें, कहीं ऐसा न हो कि दंड उन सभी को घेर ले (२)। इसी तरह, अज़-ज़ुबैर इब्न अल-अव्वम ने इसका अर्थ निकाला, क्योंकि उन्होंने ऊंट के युद्ध (जमल) के दिन कहा था, जो छत्तीसवें वर्ष में था: "मुझे नहीं पता था कि इस आयत से हमारा इरादा आज के अलावा कुछ और था, और मैंने केवल यही सोचा था कि यह उनके लिए था जिन्हें उस समय संबोधित किया गया था (३)।" इसी तरह, अल-हसन अल-बसरी, अस-सुद्दी और अन्य लोगों ने इसकी व्याख्या की; अस-सुद्दी ने कहा: यह आयत विशेष रूप से बद्र के लोगों के बारे में उतरी थी, फिर ऊंट के युद्ध के दिन उन पर विपत्ति आई और वे आपस में लड़ पड़े (४)। और इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) ने कहा: यह आयत अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथियों के बारे में उतरी थी। उन्होंने कहा: अल्लाह ने विश्वासियों को आदेश दिया कि वे अपने बीच बुराई को स्वीकार न करें, अन्यथा अल्लाह उन सबको दंड की चपेट में ले लेगा। और हुज़ैफ़ा बिन अल-यमन के अधिकार पर, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "मेरे साथियों के एक समूह के बीच एक फ़ितना (कलह) होगा; अल्लाह मेरे साथ उनकी सोहबत के कारण उन्हें क्षमा कर देगा। उनके बाद के लोग उसमें उनके उदाहरण का पालन करेंगे, और अल्लाह उसके कारण उन्हें आग (नरक) में डालेगा (५)।"

---

(१) मानी अल-कुरान १/४०७ में। लेखक ने इसे अन-नहास द्वारा इराब अल-कुरान २/१८३ के माध्यम से उद्धृत किया है। (२) अल-तबरी ११/११५ द्वारा वर्णित। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/५१५। अहमद (१४३८) और अल-नसाई ने अल-कुबरा (१११४२) में इसी तरह का वर्णन किया है। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/५१५। इब्न अबी शायबाह १५/२७६ और २७७ ने इसका वर्णन किया है, और अल-तबरी ११/११३-११४ और ११५ ने अल-हसन और अस-सुद्दी के कथनों को उद्धृत किया है। (५) अल-तबरानी ने अल-अवसत (३२४३) में इसी तरह का वर्णन किया है। अल-हैथमी ने मजमा अल-

ज़वाइद ७/२३४ में कहा: इसमें इब्राहिम बिन अबी अल-फैयाद हैं; इब्न यूनुस ने कहा: वह अशहब से अस्वीकृत रिपोर्टें सुनाते हैं।

۴۸۶ سورة الانفال: آیات ۲۴ - ۲۵ ...ان کے بندوں میں سے، اور یہ کہ وہ ان کے اور ان کے دلوں کے درمیان حائل ہو جاتا ہے اگر وہ چاہے؛ یہاں تک کہ انسان اللہ عزوجل کی مشیت کے بغیر کچھ بھی ادراک نہیں کر سکتا۔ ﴿وَأَنَّهُ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ﴾ (اور یہ کہ تم اسی کی طرف اکٹھے کیے جاؤ گے) عطف ہے۔ الفراء نے کہا (۱): اگر آپ جملہ دوبارہ شروع کرتے اور زیر کے ساتھ 'وإنه' کہتے تو وہ بھی درست ہوتا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَّا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنكُمْ خَاصَّةً وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ ۲۵﴾ (اور اس فتنے سے ڈرو جو خاص کر تم میں سے صرف ظالموں ہی پر نہیں آئے گا، اور جان لو کہ اللہ سخت سزا دینے والا ہے)۔ اس میں دو مسائل ہیں: پہلا: ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: اللہ نے مومنوں کو حکم دیا کہ وہ اپنے درمیان برائی کو برقرار نہ رہنے دیں، ورنہ عذاب ان سب کو گھیر لے گا (۲)۔ اسی طرح زبیر بن العوام رضی اللہ عنہ نے اس کی تاویل کی، انہوں نے جنگ جمل کے دن، جو کہ سن ۳۶ ہجری میں تھی، فرمایا: "میں نہیں جانتا تھا کہ اس آیت سے ہم ہی مراد ہیں سوائے آج کے، اور میرا یہی گمان تھا کہ یہ صرف ان لوگوں کے بارے ہے جن سے اس وقت خطاب کیا گیا تھا (۳)۔" اسی طرح حسن بصری، سدی اور دیگر نے اس کی تاویل کی؛ سدی نے کہا: یہ آیت خاص طور پر اہل بدر کے بارے میں نازل ہوئی تھی، پھر جنگ جمل کے دن انہیں فتنے نے آلیا اور وہ آپس میں لڑ پڑے (۴)۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: یہ آیت رسول اللہ ﷺ کے صحابہ کے بارے میں نازل ہوئی، اور فرمایا: اللہ نے مومنوں کو حکم دیا کہ وہ اپنے درمیان منکر (برائی) کو برقرار نہ رہنے دیں، ورنہ اللہ ان سب کو عذاب میں مبتلا کر دے گا۔ اور حذیفہ بن الیمان رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میرے صحابہ کے کچھ لوگوں کے درمیان ایک فتنہ ہوگا؛ اللہ میری رفاقت کی وجہ سے انہیں معاف فرما دے گا، ان کے بعد کچھ لوگ اس میں ان کی پیروی کریں گے جنہیں اللہ اس کی وجہ سے آگ میں داخل کرے گا" (۵)۔

(۱) معانی القرآن ۱/۴۰۷ میں۔ مصنف نے اسے نحاس کی اعراب القرآن ۲/۱۸۳ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (۲) اسے طبری نے ۱۱/۱۱۵ میں روایت کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۲/۵۱۵۔ اور اسی طرح احمد (۱۴۳۸) اور نسائی نے الکبریٰ (۱۱۱۴۲) میں روایت کیا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۲/۵۱۵۔ اور ابن ابی شیبہ نے ۱۵/۲۷۶ اور ۲۷۷، اور طبری نے ۱۱/۱۱۳-۱۱۴ اور ۱۱۵ میں حسن اور سدی کا قول نقل کیا ہے۔ (۵) اسی طرح طبرانی نے الاوسط (۳۲۴۳) میں روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۷/۲۳۴ میں کہا: اس میں ابراہیم بن ابی الفیاض ہے؛ ابن یونس نے کہا: وہ اشہب سے منکر روایات بیان کرتا ہے۔

Surah Al-Anfal: Verse 25

I said: These interpretations are those supported by authentic hadiths; In Sahih Muslim, on the authority of Zainab bint Jahsh, she asked the Messenger of Allah (peace be upon him) and said to him: O Messenger of Allah, will we be destroyed while the righteous are among us? He said: "Yes, if evil (wickedness) increases" (1). And in Sahih at-Tirmidhi: "Indeed, if people see an oppressor and do not restrain him, Allah will soon encompass them all with a punishment from Him" (2). These hadiths have been mentioned before (3).

In Sahih al-Bukhari and at-Tirmidhi: On the authority of Al-Nu'man bin Bashir, the Prophet (peace be upon him) said: "The likeness of the one who stands for Allah's boundaries and the one who falls into them is as the likeness of a group of people who drew lots for a ship. Some of them got the upper deck and some the lower deck. Those in the lower deck, when they needed water, would pass by those above them. They said: 'If we were to make a hole in our portion [of the ship], we would not harm those above us.' If they leave them to what they intended, they will all perish. But if they restrain them, they will be saved and they will all be saved" (4). In this hadith, there is the punishment of the general public for the sins of the specific few, and it contains the merit of punishment for abandoning the command of good and the prohibition of evil.

Our scholars said: If fitnah (trial/discord) is committed, everyone perishes, and that is when sins appear, evil spreads, and there is no change. If it is not changed, it becomes obligatory for the believers who deny it in their hearts to abandon that town and flee from it. This was the ruling for those who came before us among the nations; as in the story of the Sabbath when they abandoned the disobedient and said: We will not live with you (5).

This is what the righteous predecessors (may Allah be pleased with them) said; Ibn Wahb narrated from Malik that he said: The land where evil is practiced openly should be abandoned, and one should not settle in it (6). He used the action of Abu al-Darda' in his departure as evidence.

---

(1) Sahih Muslim (2880). It was also recorded by Ahmad (27413) and Al-Bukhari (3346). (2) His saying: Sahih at-Tirmidhi, is permissible; it is in his Sunan (2168) on the authority of Abu Bakr as-Siddiq (may Allah be pleased with him). It was also recorded by Abu Dawud (4338), and similarly by Ahmad (1) and Ibn Majah (4005). At-Tirmidhi

said: Sahih hadith. (3) 3/386, 7/157. (4) Sahih al-Bukhari (2493), and Sunan at-Tirmidhi (2173). It is in Musnad Ahmad (18361). (5) Previously 2/170. (6) Mentioned by Ibn Hajar in Fath al-Bari 10/13.

सूरह अल-अनफाल: आयत 25

मैंने कहा: ये व्याख्याएँ वे हैं जो सही हदीसों द्वारा समर्थित हैं; सहीह मुस्लिम में ज़ैनब बिंत जहश से रिवायत है कि उन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से पूछा और उनसे कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, क्या हम तबाह हो जाएँगे जबकि हमारे बीच नेक लोग मौजूद होंगे? उन्होंने कहा: "हाँ, जब बुराई बढ़ जाए" (1)। और सहीह अल-तिर्मिज़ी में है: "बेशक, जब लोग किसी ज़ालिम को देखें और उसे न रोकें, तो करीब है कि अल्लाह उन सबको अपने अज़ाब (दंड) में घेर ले" (2)। ये हदीसें पहले आ चुकी हैं (3)।

और सहीह अल-बुखारी और अल-तिर्मिज़ी में है: नुमान बिन बशीर से रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "अल्लाह की सीमाओं पर कायम रहने वाले और उनमें पड़ने वाले की मिसाल उस कौम की तरह है जिसने एक कश्ती के लिए कुर्रा (लॉटरी) डाला। तो कुछ के हिस्से में उसका ऊपरी हिस्सा आया और कुछ के हिस्से में निचला हिस्सा। निचले हिस्से वाले जब पानी भरते तो ऊपर वालों के पास से गुज़रते। उन्होंने कहा: 'काश हम अपने हिस्से में एक सुराख कर लें और अपने ऊपर वालों को तकलीफ न दें।' अगर वे उन्हें उनके इरादे पर छोड़ दें, तो वे सब हलाक हो जाएँगे, और अगर वे उन्हें पकड़ लें (रोक दें), तो वे बच जाएँगे और सब के सब बच जाएँगे" (4)। इस हदीस में खास लोगों के गुनाहों के कारण आम लोगों को सज़ा मिलने की बात है, और इसमें भलाई का हुक्म देने और बुराई से रोकने को छोड़ने पर सज़ा की हकदारी है।

हमारे विद्वानों ने कहा: जब फितना (अधर्म) किया जाता है, तो सब हलाक हो जाते हैं, और यह तब होता है जब गुनाह ज़ाहिर हों, बुराई फैल जाए और उसे बदला न जाए। यदि उसे बदला न जाए, तो उन मोमिनों पर जो अपने दिलों में इसका खंडन करते हैं, उस बस्ती को छोड़ देना और वहां से भाग जाना अनिवार्य हो जाता है। यही हुक्म हमसे पहले की उम्मतों के लिए भी था; जैसा कि सब्त (शनिवार) की कहानी में है जब उन्होंने नाफ़रमानों को छोड़ दिया और कहा: हम तुम्हारे साथ नहीं रहेंगे (5)।

और यही बात सलफ़ (पुण्य पूर्वजों) ने कही है; इब्न वहब ने मालिक से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: उस ज़मीन को छोड़ देना चाहिए जहाँ खुलेआम बुराई की जाती है, और वहाँ बसना नहीं चाहिए (6)। और उन्होंने अबू दरदा के(शहर से) निकलने के अमल से दलील पेश की।

(1) सहीह मुस्लिम (2880)। इसे अहमद (27413) और बुखारी (3346) ने भी रिवायत किया है। (2) उनका कहना: सहीह अल-तिर्मिज़ी, जायज़ है, और यह उनकी सुनन (2168) में अबू बक्र सिद्दीक (रज़ियल्लाहु अन्हु) से मरवी है। इसे अबू दाऊद (4338) ने भी रिवायत किया है, और इसी तरह अहमद (1) और इब्न माजाह (4005) ने भी। तिर्मिज़ी ने कहा: हदीस सहीह है। (3) 3/386, 7/157. (4) सहीह अल-बुखारी (2493), और सुनन अल-तिर्मिज़ी (2173)। यह मसनद अहमद (18361) में है। (5) पहले आ चुका है 2/170. (6) इब्न हजर ने फ़तह अल-बारी 10/13 में इसका ज़िक्र किया है।

سورة الانفال: آیت ۲۵

میں نے کہا: اور یہ تاویلات وہی ہیں جن کی تائید صحیح احادیث سے ہوتی ہے؛ چنانچہ صحیح مسلم میں زینب بنت جحش سے روایت ہے کہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے سوال کیا اور آپ سے عرض کی: یا رسول اللہ، کیا ہم ہلاک کر دیے جائیں گے حالانکہ ہم میں صالح لوگ موجود ہوں گے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں، جب خباثت (گناہ) بڑھ جائے" (۱)۔ اور صحیح ترمذی میں ہے: "بے شک لوگ جب کسی ظالم کو دیکھیں اور اس کے ہاتھ نہ پکڑیں (اسے ظلم سے نہ روکیں) تو قریب ہے کہ اللہ ان سب کو اپنے عذاب میں گھیر لے" (۲)۔ اور یہ احادیث پہلے گزر چکی ہیں (۳)۔

اور صحیح بخاری اور ترمذی میں ہے: نعمان بن بشیر سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "اللہ کی حدود پر قائم رہنے والے اور ان میں پڑ جانے والے کی مثال اس قوم جیسی ہے جنہوں نے ایک کشتی پر قرعہ اندازی کی۔ چنانچہ بعض کے حصے میں اس کا اوپر والا حصہ آیا اور بعض کے حصے میں نچلا حصہ۔ پس وہ لوگ جو نیچے والے حصے میں تھے، جب پانی بھرتے تو اوپر والوں کے پاس سے گزرتے۔ انہوں نے کہا: 'کاش ہم اپنے حصے میں ایک سوراخ کر لیں اور اپنے اوپر والوں کو تکلیف نہ دیں۔' پس اگر وہ انہیں ان کے ارادے پر چھوڑ دیں تو وہ سب ہلاک ہو جائیں گے، اور اگر وہ ان کے ہاتھ پکڑ لیں (انہیں روک دیں) تو وہ نجات پا جائیں گے اور وہ سب کے سب نجات پا جائیں گے" (٤)۔ پس اس حدیث میں خاص لوگوں کے گناہوں کی وجہ سے عام لوگوں کو عذاب دینے کا ذکر ہے، اور اس میں نیکی کا حکم دینے اور برائی سے روکنے کو چھوڑنے پر سزا کی مستحق ہونے کا بیان ہے۔

ہمارے علماء نے کہا: پس فتنہ جب کیا جاتا ہے تو سب ہلاک ہو جاتے ہیں، اور یہ اس وقت ہوتا ہے جب گناہ ظاہر ہوں، برائی پھیل جائے اور اسے بدلا نہ جائے۔ اور اگر اسے نہ بدلا جائے تو ان

مومنین پر جو اپنے دلوں میں اسے برا جانتے ہیں، اس بستی کو چھوڑنا اور وہاں سے بھاگنا واجب ہو جاتا ہے۔ اور یہی حکم ہم سے پہلے کی امتوں میں تھا؛ جیسا کہ سبت (ہفتے والوں) کے قصے میں ہے جب انہوں نے نافرمانوں کو چھوڑ دیا اور کہا: ہم تمہارے ساتھ نہیں رہیں گے (٥)۔

اور یہی بات سلف ؒ نے کہی ہے؛ ابن وہب نے مالک سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: وہ زمین چھوڑ دینی چاہیے جہاں علانیہ گناہ کیا جاتا ہو، اور وہاں قیام نہیں کرنا چاہیے (٦)۔ اور انہوں نے ابو الدرداء کے (شہر سے) نکلنے کے فعل سے استدلال کیا۔

---

(١) صحیح مسلم (٢٨٨٠)۔ اسے احمد (٢٧٤١٣) اور بخاری (٣٣٤٦) نے بھی روایت کیا ہے۔ (٢) ان کا قول: صحیح ترمذی، جائز ہے، اور یہ ان کی سنن (٢١٦٨) میں ابوبکر صدیق ؓ سے مروی ہے۔ اسے ابوداؤد (٤٣٣٨) نے بھی روایت کیا ہے، اور اسی طرح احمد (١) اور ابن ماجہ (٤٠٠٥) نے۔ ترمذی نے کہا: حدیث صحیح ہے۔ (٣) ٣/٣٨٦ ، ٧/١٥٧ . (٤) صحیح بخاری (٢٤٩٣)، اور سنن ترمذی (٢١٧٣)۔ یہ مسند احمد (١٨٣٦١) میں ہے۔ (٥) پہلے گزر چکا ہے ٢/ ١٧٠ . (٦) ابن حجر نے فتح الباری ١٠/ ١٣ میں اس کا ذکر کیا ہے۔

...about the land of Mu'awiya when he declared usury; he permitted the sale of a gold vessel for more than its weight. It was recorded in the Sahih (1).

Al-Bukhari narrated from Ibn Umar who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "When Allah sends down a punishment upon a people, the punishment afflicts those who are among them, then they are resurrected according to their deeds" (2). This indicates that general destruction includes what is a purification for the believers and what is a vengeance for the wicked. Muslim narrated from Abdullah bin al-Zubayr that Aisha (may Allah be pleased with her) said: The Messenger of Allah (PBUH) moved agitatedly in his sleep. I said: O Messenger of Allah, you did something in your sleep that you used to not do? He said: "It is amazing, indeed people of my Ummah will head towards this House (the Kaaba) because of a man from Quraysh who has taken refuge in the House, until when they are in the desert (al-Baida'), they will be swallowed by the earth." We said: O Messenger of Allah, the road may bring people together. He said: "Yes, among them is the one who acts with insight (deliberately), the one who is forced, and the wayfarer; they all perish together in one destruction, but they will be brought forth in various ways, Allah Almighty will resurrect them according to their intentions" (3).

If it is said: Allah Almighty has said: {And no bearer of burdens shall bear the burden of another} [Al-An'am: 164], {Every soul, for what it has earned, will be retained} [Al-Muddaththir: 38], {It will have [the consequence of] what [good] it has gained, and it will bear [the consequence of] what [evil] it has earned} [Al-Baqarah: 286]. This necessitates that no one should be held accountable for another's sin, and punishment only attaches to the perpetrator of the sin.

The answer is: When people openly display evil, it is an obligation upon everyone who sees it to change it. If they remain silent about it, then all of them are disobedient; this one by his action, and that one by his approval. And Allah has made in His ruling...

---

(1) Narrated by Malik in Al-Muwatta 2/634 from the hadith of Ata bin Yasar from Abu Darda. Ibn Abd al-Barr said in Al-Tamhid 4/71-72: I do not recall Ata hearing from Abu Darda... and he did not witness this story... Some denied it because a similar story happened to Mu'awiya with Ubada bin al-Samit, which is authentic, famous, and preserved for Ubada with Mu'awiya. The previous report is in 4/384-385. (2) Sahih

Bukhari (7108). Also narrated by Ahmad (5890) and Muslim (2879). (3) Sahih Muslim (2884). It is similar in Musnad Ahmad (24738). His saying "moved agitatedly" (abatha) means: his body trembled, and it is said: he moved his limbs like one taking or pushing something. "The insightful one" (al-mustabsir): the one who clearly intends it deliberately. "The forced one" (al-majbur): the coerced one. "The wayfarer" (ibn al-sabil): the traveler on the road with them but not of them. "They will be brought forth" (yasdurun): they will be resurrected. Sharh al-Nawawi on Sahih Muslim 18/6-7.

सूरह अल-अनफ़ाल: आयत 25 488

...मुआबिया की भूमि के बारे में जब उन्होंने सूद (ब्याज) की घोषणा की; तो उन्होंने सोने के बर्तन को उसके वजन से अधिक मूल्य पर बेचने की अनुमति दी। इसे सहीह (1) में दर्ज किया गया है।

अल-बुखारी ने इब्न उमर से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जब अल्लाह किसी कौम पर अज़ाब (दंड) उतारता है, तो अज़ाब उन लोगों पर भी आता है जो उनके बीच होते हैं, फिर उन्हें उनके कर्मों के अनुसार उठाया जाएगा" (2)। यह इंगित करता है कि सामान्य विनाश में वह भी शामिल है जो मोमिनों के लिए शुद्धि है, और वह भी जो गुनाहगारों के लिए बदला है। मुस्लिम ने अब्दुल्ला बिन अल-जुबैर से रिवायत की है कि आयशा (रज़िअल्लाहु अन्हा) ने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अपनी नींद में बेचैनी से हिले। मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, आपने अपनी नींद में कुछ ऐसा किया जो आप पहले नहीं करते थे? उन्होंने फ़रमाया: "हैरानी की बात है, मेरी उम्मत के कुछ लोग कुरैश के एक आदमी के कारण इस घर (काबा) की ओर बढ़ेंगे, जिसने घर में शरण ली है, यहाँ तक कि जब वे रेगिस्तान (अल-बैदा) में होंगे, तो उन्हें ज़मीन में धँसा दिया जाएगा।" हमने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, रास्ता लोगों को एक साथ ला सकता है। उन्होंने फ़रमाया: "हाँ, उनमें समझ-बूझ वाला (जानबूझकर करने वाला), मजबूर और मुसाफ़िर (रास्ते का राही) भी होंगे; वे सब एक साथ एक ही विनाश में नष्ट हो जाएंगे, लेकिन वे अलग-अलग तरीकों से निकाले जाएंगे, अल्लाह तआला उन्हें उनकी नियत (इरादों) के अनुसार उठाएगा" (3)।

यदि यह कहा जाए: अल्लाह तआला ने फ़रमाया है: {और कोई बोझ उठाने वाला दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा} [अल-अनआम: 164], {प्रत्येक आत्मा अपने किए हुए कर्मों के बदले बंधक है} [अल-मुददस्सिर: 38], {उसने जो (पुण्य) कमाया उसका फल उसी के लिए है और जो (पाप) किया उसका भार उसी पर है} [अल-बक़रह: 286]। यह इस बात को अनिवार्य बनाता है कि किसी को दूसरे के पाप के लिए उत्तरदायी नहीं ठहराया जाना चाहिए, और सज़ा केवल पाप करने वाले से संबंधित होती है।

उत्तर यह है: जब लोग खुलेआम बुराई करते हैं, तो जो कोई भी उसे देखे, उसे बदलना हर किसी पर फ़र्ज़ है। यदि वे इस पर चुप रहते हैं; तो वे सभी अवज्ञाकारी हैं; यह अपने कार्य से, और वह अपनी सहमति से। और अल्लाह ने अपने निर्णय में रखा है...

(1) इसे मालिक ने अल-मुवत्ता 2/634 में अता बिन यसार की अबू दरदा से हदीस में रिवायत किया है। इब्न अब्द अल-बर ने अल-तमहीद 4/71-72 में कहा है: मुझे अता का अबू दरदा से सुनना याद नहीं है... और उन्होंने इस कहानी को नहीं देखा... कुछ ने इसका खंडन किया क्योंकि मुआबिया के साथ उबादा बिन अल-सामित की ऐसी ही कहानी हुई थी, जो मुआबिया के साथ उबादा के लिए सहीह, प्रसिद्ध और संरक्षित है। पिछली रिपोर्ट 4/384-385 में है। (2) सहीह बुखारी (7108)। इसे अहमद (5890) और मुस्लिम (2879) ने भी रिवायत किया है। (3) सहीह मुस्लिम (2884)। यह मसनद अहमद (24738) में भी इसी तरह है। उनका कहना "बेचैनी से हिले" (अबसा) का अर्थ है: उनका शरीर कांप उठा, और कहा जाता है: उन्होंने अपने अंगों को ऐसे हिलाया जैसे कोई कुछ ले रहा हो या धकेल रहा हो। "समझ-बूझ वाला" (अल-मुस्तबसिर): वह जो स्पष्ट रूप से जानबूझकर ऐसा करता है। "मजबूर" (अल-मजबूर): जिसे विवश किया गया हो। "मुसाफ़िर" (इब्न अल-सबील): उनके साथ सड़क पर चलने वाला यात्री लेकिन उनमें से नहीं। "निकाले जाएंगे" (यस दुरुन): उन्हें उठाया जाएगा। सहीह मुस्लिम पर शरह अल-नववी 18/6-7।

سورة الأنفال: الآية ٢٥ ٤٨٨

...معاویہ کی زمین کے بارے میں جب انہوں نے سود کا اعلان کیا؛ تو انہوں نے سونے کے برتن کو اس کے وزن سے زیادہ پر بیچنا جائز قرار دیا۔ اسے صحیح (1) نے نکالا ہے۔

اور بخاری نے ابن عمر سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: «جب اللہ کسی قوم پر عذاب نازل کرتا ہے، تو عذاب ان لوگوں کو بھی پہنچتا ہے جو ان میں ہوتے ہیں، پھر وہ اپنے اعمال کے مطابق اٹھائے جاتے ہیں» (2)۔ تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ عام ہلاکت؛ اس میں سے کچھ مومنوں کے لیے پاکیزگی ہوتی ہے، اور کچھ فاسقوں کے لیے انتقام ہوتا ہے۔ اور مسلم نے عبداللہ بن زبیر سے روایت کی ہے کہ عائشہ رضی اللہ عنہا نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اپنی نیند میں بے چین ہوئے، تو میں نے کہا: یا رسول اللہ، آپ نے اپنی نیند میں کچھ ایسا کیا جو آپ نہیں کرتے تھے؟ تو آپ نے فرمایا: «عجب بات ہے، میری امت کے کچھ لوگ قریش کے ایک آدمی کی وجہ سے اس گھر (کعبہ) کا رخ کریں گے جس نے گھر میں پناہ لی ہوگی، یہاں تک کہ جب وہ بیداء (مقام) پر ہوں گے تو انہیں زمین میں دھنسا دیا جائے گا»۔ تو ہم نے کہا: یا رسول اللہ، راستہ تو لوگوں کو اکٹھا کر دیتا ہے۔ آپ نے فرمایا: «ہاں، ان میں بصیرت والا (جان بوجھ کر شامل ہونے والا)، مجبور اور مسافر بھی ہوں گے، وہ سب ایک ہی ہلاکت میں ہلاک ہوں گے، اور مختلف حالتوں میں نکالے جائیں گے، اللہ تعالیٰ انہیں ان کی نیتوں پر اٹھائے گا» (3)۔

پس اگر یہ کہا جائے: تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: ﴿وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى﴾ [الأنعام: ١٦٤] ﴿كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ﴾ [المدثر: ٣٨] ﴿لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ﴾ [البقرة: ٢٨٦]، اور یہ اس بات

کو واجب کرتا ہے کہ کسی کو کسی کے گناہ پر نہ پکڑا جائے، اور سزا تو صرف گناہ والے سے متعلق ہوتی ہے۔

تو جواب یہ ہے: کہ لوگ جب کھلم کھلا برائی کریں تو ہر دیکھنے والے پر فرض ہے کہ اسے بدلے، پس اگر وہ اس پر خاموش رہے؛ تو وہ سب نافرمان ہیں؛ یہ اپنے فعل سے، اور وہ اپنی رضا سے۔ اور اللہ نے اپنے حکم میں رکھا ہے...

---

(1) اسے مالک نے الموطأ ٢ / ٦٣٤ میں عطا بن یسار کی ابو درداء سے روایت کردہ حدیث سے نکالا ہے۔ ابن عبد البر نے التمہید ٤ / ٧١ - ٧٢ میں کہا: عطا کا ابو درداء سے سننا مجھے یاد نہیں... اور وہ اس واقعے میں موجود نہیں تھے... اور ان میں سے بعض نے اس کا انکار کیا کیونکہ اس طرح کا ایک واقعہ معاویہ کا عبادہ بن صامت کے ساتھ پیش آیا تھا، اور وہ صحیح، مشہور اور معاویہ کے ساتھ عبادہ کے لیے محفوظ ہے۔ اور سابقہ خبر ٤ / ٣٨٤ - ٣٨٥۔ (2) صحیح بخاری (٧١٠٨)۔ اور اسے احمد (٥٨٩٠)، اور مسلم (٢٨٧٩) نے بھی نکالا ہے۔ (3) صحیح مسلم (٢٨٨٤)۔ اور یہ مسند احمد (٢٤٧٣٨) میں اسی طرح ہے۔ اور آپ کا قول: «عَبثَ» یعنی: اپنے جسم سے بے چین ہوئے، اور کہا گیا: اپنے اعضاء کو ایسے ہلایا جیسے کوئی چیز لے رہا ہو یا اسے دھکیل رہا ہو۔ اور «المستبصر»: وہ جو جان بوجھ کر اس کا ارادہ کرنے والا ہو۔ اور «المجبور»: جسے مجبور کیا گیا ہو۔ اور «ابن السبیل»: ان کے ساتھ راستے پر چلنے والا لیکن ان میں سے نہیں۔ اور «یصدرون»: اٹھائے جائیں گے۔ صحیح مسلم پر شرح النووی ١٨ / ٦ - ٧۔

Surah Al-Anfal: Verse 25 Page 489 And His wisdom is that the one who is pleased [with an action] is like the doer; thus, they are included in the punishment; this was said by Ibn al-Arabi (1), and it is the substance of the hadiths as we mentioned. The meaning of the verse is: "And fear a trial that extends beyond the oppressor, hitting both the righteous and the wicked." The second [point]: Grammarians differed regarding the inclusion of the 'nun' in "la tusibanna" (certainly shall not strike). Al-Farra' said: It is like saying: "Get off the animal so it certainly won't throw you off"; it is the response to a command in the form of a prohibition, meaning: if you get off it, it won't throw you. Similar is the words of the Almighty: "Enter your dwellings, lest Solomon and his hosts crush you" [An-Naml: 18], meaning: if you enter, they will not crush you; so the 'nun' was added because it carries the meaning of recompense (2). It was also said: because it follows the form of an oath, and the 'nun' only enters the verb of prohibition or the response to an oath (3). Abu al-Abbas al-Mubarrad said: It is a prohibition following a command, and the meaning is a prohibition for the wrongdoers, i.e., "do not come near to wrongdoing." Sibawayh reported: "I certainly shall not see you here," meaning: do not be here, for whoever is here, I have seen him (4). Al-Jurjani said: The meaning is: fear a trial that strikes those who did wrong specifically, so his saying: "la tusibanna" is a prohibition in the place of a description of an indefinite noun, and its interpretation is informing of its striking those who did wrong. Ali, Zaid bin Thabit, Ubayy, and Ibn Mas’ud read: "la-tusibanna" without the 'alif' (5). Al-Mahdawi said: Whoever read: "la-tusibanna," it is possible that it is shortened from: "la tusibanna" where the 'alif' was omitted as it is omitted from "ma," which is the sister of "la," in examples like: "Am Wallahi la-af’alanna" (By God, I shall certainly do [it]), and the like (6). It is also possible that it differs from the congregational reading, so the meaning would be that it strikes the wrongdoer specifically.

Footnotes: (1) In Ahkam al-Qur'an 2/836. (2) Al-Farra' mentioned something similar in Ma’ani al-Qur’an 1/407 in brief. See Ma’ani al-Qur’an by Al-Zajjaj 2/411. (3) Ibn Atiyyah mentioned something similar in Al-Muharrar al-Wajiz 2/515 and attributed it to Al-Mahdawi. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/516. (5) Al-Qira’at al-Shadhdhah p. 49, and Al-Muhtasib 1/277. (6) Al-Muhtasib 1/277, and Al-Durr al-Masun 5/592.

सूरह अल-अनफाल: आयत 25 पृष्ठ 489 और उनकी हिकमत यह है कि जो [किसी कार्य से] संतुष्ट है, वह करने वाले के समान है; इसलिए, उन्हें सज़ा में शामिल किया गया है; यह इब्न अल-अरबी (1) द्वारा कहा गया था, और यह हदीसों का सार है जैसा कि हमने उल्लेख किया है। आयत का अर्थ है: "और उस उपद्रव (फितना) से डरो जो ज़ालिम से आगे निकल जाता है, और नेक और दुष्ट दोनों को प्रभावित करता है।" दूसरा [बिंदु]: "ला तुसीबन्ना" (निश्चित रूप से नहीं टकराएगी) में 'नून' के शामिल होने के संबंध में वैयाकरणों के बीच मतभेद था। अल-फर्रा ने कहा: यह कहने जैसा है: "जानवर से उतर जाओ ताकि वह निश्चित रूप से तुम्हें न गिरा दे"; यह निषेध के रूप में एक आदेश का उत्तर है, जिसका अर्थ है: यदि तुम उससे उतर जाओगे, तो वह तुम्हें नहीं गिराएगा। सर्वशक्तिमान के शब्दों के समान: "अपने घरों में प्रवेश करो, कहीं ऐसा न हो कि सुलेमान और उसकी सेना तुम्हें कुचल दें" [अन-नमल: 18], जिसका अर्थ है: यदि तुम प्रवेश करोगे, तो वे तुम्हें नहीं कुचलेंगे; इसलिए 'नून' को शामिल किया गया क्योंकि इसमें प्रतिफल का अर्थ है (2)। यह भी कहा गया: क्योंकि यह शपथ के रूप में निकला है, और 'नून' केवल निषेध की क्रिया या शपथ के उत्तर में प्रवेश करता है (3)। अबू अल-अब्बास अल-मुबर्रद ने कहा: यह एक आदेश के बाद एक निषेध है, और इसका अर्थ ज़ालिमों के लिए निषेध है, यानी "ज़ुल्म के करीब न आएं।" सिबवैह ने बताया: "मैं निश्चित रूप से तुम्हें यहाँ नहीं देखूँगा," जिसका अर्थ है: यहाँ न रहो, क्योंकि जो यहाँ है, मैंने उसे देखा है (4)। अल-जुरजानी ने कहा: अर्थ है: उस फितना से डरो जो विशेष रूप से उन लोगों को प्रभावित करता है जिन्होंने ज़ुल्म किया, इसलिए उनका कहना: "ला तुसीबन्ना" एक अनिश्चित संज्ञा के वर्णन के स्थान पर एक निषेध है, और इसकी व्याख्या ज़ुल्म करने वालों पर इसके प्रहार की सूचना देना है। अली, ज़ैद बिन साबित, उबैय और इब्न मसूद ने पढ़ा: "ल-तुसीबन्ना" बिना 'अलिफ़' के(5)। अल-महदावी ने कहा: जिसने "ल-तुसीबन्ना" पढ़ा, यह संभव है कि यह "ला तुसीबन्ना" से संक्षिप्त किया गया हो जहाँ 'अलिफ़' को हटा दिया गया था जैसे कि इसे "मा" से हटा दिया जाता है, जो "ला" की बहन है, जैसे उदाहरणों में: "अम वल्लाहि ल-अफ़अलन्ना" (ईश्वर की कसम, मैं निश्चित रूप से करूँगा), और इसी तरह (6)। यह भी संभव है कि यह सामूहिक पाठ से भिन्न हो, इसलिए अर्थ यह होगा कि यह विशेष रूप से ज़ालिम को प्रभावित करता है।

पाद टिप्पणियाँ: (1) अहकाम अल-कुरआन 2/836 में। (2) अल-फर्रा ने माआनी अल-कुरआन 1/407 में संक्षेप में इसी तरह का उल्लेख किया है। ज़ज्जाज द्वारा माआनी अल-कुरआन 2/411 देखें। (3) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/515 में इसी तरह का उल्लेख किया और इसे अल-

महदावी को जिम्मेदार ठहराया। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 2/516। (5) अल-क़िरात अल-शाज़्ह पृ. 49, और अल-मुहतासिब 1/277। (6) अल-मुहतासिब 1/277, और अल-दुर्र अल-मसून 5/592।

سورۃ الانفال: آیت ۲۵ صفحہ ۴۸۹ اور اس کی حکمت یہ ہے کہ جو [کسی عمل پر] راضی ہے وہ اس کے کرنے والے کی طرح ہے؛ چنانچہ وہ سزا میں شامل ہو گیا؛ یہ ابن العربی (۱) نے کہا ہے، اور یہی احادیث کا خلاصہ ہے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا ہے۔ اور آیت کا مقصود یہ ہے کہ: اس فتنے سے ڈرو جو ظالم سے آگے بڑھ جاتا ہے، پس وہ نیک اور بد دونوں کو پہنچتا ہے۔ دوسری بات: "لَا تُصِيبَنَّ" میں نون کے داخل ہونے کے بارے میں نحویوں کا اختلاف ہے؛ چنانچہ الفراء نے کہا: یہ تمہارے اس قول کی طرح ہے: جانور سے اتر جاؤ تاکہ وہ تمہیں گرا نہ دے؛ پس یہ ممانعت کے لفظ کے ساتھ حکم کا جواب ہے، یعنی: اگر تم اس سے اتر جاؤ گے تو وہ تمہیں نہیں گرائے گا، اور اسی طرح اللہ تعالیٰ کا قول ہے: "اپنے گھروں میں داخل ہو جاؤ، کہیں سلیمان اور اس کا لشکر تمہیں کچل نہ دیں" [النمل: ۱۸] یعنی: اگر تم داخل ہو جاؤ گے تو وہ تمہیں نہیں کچلیں گے؛ پس نون اس میں جزاء کے معنی ہونے کی وجہ سے داخل ہوا (۲)۔ اور کہا گیا: اس لیے کہ یہ قسم کے طور پر نکلا ہے، اور نون صرف فعل نہی یا قسم کے جواب پر داخل ہوتا ہے (۳)۔ اور ابو العباس المبرد نے کہا: یہ حکم کے بعد نہی ہے، اور اس کا معنی ظالموں کے لیے ممانعت ہے، یعنی: ظلم کے قریب نہ جاؤ۔ اور سیبویہ نے حکایت کی: میں تمہیں یہاں ہرگز نہ دیکھوں، یعنی: یہاں نہ ہو، کیونکہ جو یہاں ہوتا ہے میں اسے دیکھ لیتا ہوں (۴)۔ اور الجرجانی نے کہا: معنی یہ ہے: اس فتنے سے ڈرو جو خاص طور پر ان لوگوں کو پہنچتا ہے جنہوں نے ظلم کیا، پس ان کا قول: "لَا تُصِيبَنَّ" نکرہ کی صفت کے مقام پر نہی ہے، اور اس کی تاویل ظلم کرنے والوں کو پہنچنے کی خبر دینا ہے۔ اور حضرت علی، زید بن ثابت، ابی اور ابن مسعود نے بغیر الف کے "لَتُصيبن" پڑھا (۵)۔ المہدوی نے کہا: جس نے "لَتُصيبن" پڑھا، جائز ہے کہ وہ "لا تصيبن" سے مقصور (مختصر) ہو، الف حذف کر دیا گیا جیسے "ما" سے حذف کیا جاتا ہے اور وہ "لا" کی بہن ہے، جیسے: ام واللہ

لأفعلنَّ، اور اس کی مثالیں (۶)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ جماعت کی قرات کے خلاف ہو، تو معنی یہ ہوگا کہ یہ خاص طور پر ظالم کو پہنچتا ہے۔

حواشی: (۱) احکام القرآن ۸۳۶/۲ میں۔ (۲) الفراء نے معانی القرآن ۴۰۷/۱ میں اختصار کے ساتھ اسی طرح ذکر کیا ہے۔ اور زجاج کی معانی القرآن ۴۱۱/۲ دیکھیں۔ (۳) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۵۱۵/۲ میں اسی طرح ذکر کیا اور اسے المہدوی کی طرف منسوب کیا۔ (٤) المحرر الوجیز ۵۱۶/۲۔ (۵) القراءات الشاذة ص۴۹، والمحتسب ۲۷۷/۱۔ (۶) المحتسب ۲۷۷/۱، والدر المصون ۵۹۲/۵۔

Surah Al-Anfal, Ayahs 26 - 27 490

The words of the Almighty: "And remember when you were few and oppressed in the land, fearing that people might snatch you away, but He sheltered you and supported you with His victory and provided you with good things that you might be grateful." (26)

The words of the Almighty: "And remember when you were few": Al-Kalbi said: It was revealed regarding the Muhajirun (emigrants); it describes their state before the Hijrah and at the beginning of Islam. "Oppressed" is an adjective. "In the land" means: the land of Mecca. "Fearing" is an adjective. "That they might snatch you away" is in the accusative position (1). And snatching is: taking quickly. "The people" is in the nominative case as the subject.

Qatada and Ikrima said: They were the polytheists of Quraysh. Wahb bin Munabbih said: Persia and Rome. "But He sheltered you": Ibn Abbas said: To the Ansar (Helpers). Al-Suddi said: To Medina; and the meaning is the same (2).

"Aawa ilaihi" (with elongation): he took him in. "Away ilaihi" (shortened): he joined him.

"And supported you": Strengthened you. "With His victory" meaning: with His power (3). It was also said: through the Ansar. And it was said: through the angels on the day of Badr. "And provided you with good things" meaning: the spoils of war. "That you might be grateful": Its meaning has been mentioned before (4).

The words of the Almighty: "O you who have believed, do not betray Allah and the Messenger or betray your trusts while you know [the consequence]." (27)

It is narrated that it was revealed concerning Abu Lubabah bin Abd al-Mundhir when he signaled to Banu Qurayzah regarding their slaughter. Abu Lubabah said: "By Allah, my feet had not moved before I knew that I had betrayed Allah and His Messenger; so this verse was revealed." When it was revealed, he tied himself to one of the pillars of the mosque and said: "By Allah, I will not taste food or drink until I die, or Allah accepts my repentance." The report is famous (5).

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/184. (2) Al-Tabari reported these sayings 11/118 - 120. (3) In (Zh): strengthening. In (M): with His help. (4) 2/104. (5) Al-Tabari reported it in his Tafsir 11/121, and in his Tarikh 2/584 - 585, and Ibn Hisham mentioned it in the Sirah 2/236 - 237.

सूरह अल-अनफाल, आयत 26 - 27 490

अल्लाह तआला का फ़रमान: "और याद करो जब तुम ज़मीन में थोड़े और कमज़ोर समझे जाते थे, डरते थे कि लोग तुम्हें उचक न लें, तो उसने तुम्हें ठिकाना दिया और अपनी मदद से तुम्हें सहारा दिया और तुम्हें पाक चीज़ों से रोज़ी दी ताकि तुम शुक्रगुज़ार बनो।" (26)

अल्लाह तआला का फ़रमान: "और याद करो जब तुम थोड़े थे": अल-कल्बी ने कहा: यह मुहाजिरीन के बारे में नाज़िल हुई; यानी हिजरत से पहले और इस्लाम की शुरुआत में उनकी स्थिति का वर्णन करती है। "कमज़ोर समझे जाते थे" एक विशेषण है। "ज़मीन में" यानी: मक्का की ज़मीन। "डरते थे" एक विशेषण है। "कि वे तुम्हें उचक न लें" व्याकरणिक रूप से कर्म कारक में है (1)। और 'खतफ' का अर्थ है: तेज़ी से छीन लेना। "लोग" कर्ता होने के कारण पेश (रफ़'अ) के साथ है।

कतादा और इक्रमा ने कहा: वे कुरैश के मुशरिक थे। वहब बिन मुनब्बहि ने कहा: फारस और रोम। "तो उसने तुम्हें ठिकाना दिया": इब्न अब्बास ने कहा: अंसार के पास। सुद्दी ने कहा: मदीना में; और अर्थ एक ही है (2)।

"आवा इलैहि" (मद के साथ): उसने उसे अपने साथ मिला लिया। "अवा इलैहि" (बिना मद के): वह उससे जुड़ गया।

"और तुम्हें सहारा दिया": तुम्हें शक्ति दी। "अपनी मदद से" यानी: अपनी ताकत से (3)। यह भी कहा गया है: अंसार के ज़रिए। और कहा गया है: बद्र के दिन फरिश्तों के ज़रिए। "और तुम्हें पाक चीज़ों से रोज़ी दी" यानी: गनीमत का माल। "ताकि तुम शुक्रगुज़ार बनो" इसका अर्थ पहले बताया जा चुका है (4)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: "ऐ ईमान वालो! अल्लाह और उसके रसूल के साथ खयानत न करो और अपनी अमानतों में भी खयानत न करो, जबकि तुम जानते हो।" (27)

रिवायत है कि यह आयत अबू लुबाबा बिन अब्दुल मुन्ज़िर के बारे में नाज़िल हुई, जब उन्होंने बनू कुरैज़ा की तरफ उनके ज़बह (कत्ल) का इशारा किया था। अबू लुबाबा ने कहा: "अल्लाह की कसम, मेरे कदम अभी अपनी जगह से हिले भी नहीं थे कि मुझे एहसास हो गया कि मैंने अल्लाह और उसके रसूल के साथ खयानत की है; तो यह आयत नाज़िल हुई।" जब यह आयत नाज़िल हुई, तो उन्होंने अपने आप को मस्जिद के खंभों में से एक खंभे से बांध लिया और कहा: "अल्लाह की कसम, मैं न

खाना चखूँगा और न पानी पीऊँगा जब तक कि मैं मर न जाऊँ या अल्लाह मेरी तौबा कबूल न कर ले।" यह वाकया मशहूर है (5)।

---

(1) इ'राब अल-क़ुरान, अल-नहहास 2/184। (2) अल-तबरी ने इन कथनों को उद्धृत किया है 11/118 - 120। (3) (ज़) में: मज़बूत करना। (म) में: अपनी मदद से। (4) 2/104। (5) अल-तबरी ने इसे अपनी तफ़सीर 11/121 और अपने इतिहास (तारीख) 2/584 - 585 में उद्धृत किया है, और इब्न हिशाम ने इसे सीरत 2/236 - 237 में उल्लेख किया है।

سورہ الأنفال، آیتیں 26 - 27 490

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَاذْكُرُوا إِذْ أَنْتُمْ قَلِيلٌ مُسْتَضْعَفُونَ فِي الْأَرْضِ تَخَافُونَ أَنْ يَتَخَطَّفَكُمُ النَّاسُ فَآوَاكُمْ وَأَيَّدَكُمْ بِنَصْرِهِ وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٢٦﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَاذْكُرُوا إِذْ أَنْتُمْ قَلِيلٌ﴾ کلبی نے کہا: یہ مہاجرین کے بارے میں نازل ہوئی؛ یعنی ہجرت سے پہلے اور اسلام کے آغاز میں ان کی حالت کو بیان کیا گیا۔ ﴿مُسْتَضْعَفُونَ﴾ صفت ہے۔ ﴿فِي الْأَرْضِ﴾ یعنی: مکہ کی زمین۔ ﴿تَخَافُونَ﴾ صفت ہے۔ ﴿أَنْ يَتَخَطَّفَكُمُ﴾ محلِ نصب میں ہے (1)۔ اور الخطف: تیزی سے پکڑنا (اچک لینا) ہے۔ ﴿النَّاسُ﴾ فاعل ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے۔

قتادہ اور عکرمہ نے کہا: وہ مشرکینِ قریش ہیں۔ وہب بن منبہ نے کہا: فارس اور روم۔ ﴿فَآوَاكُمْ﴾ ابن عباس نے کہا: انصار کی طرف۔ سدی نے کہا: مدینہ کی طرف؛ اور مطلب ایک ہی ہے (2)۔

آوی إليه؛ مد کے ساتھ: اسے اپنے ساتھ ملا لیا۔ وأوى إليه؛ قصر کے ساتھ: وہ اس کے ساتھ جا ملا۔

﴿وَأَيَّدَكُمْ﴾: تمہیں قوت عطا کی۔ ﴿بِنَصْرِهِ﴾ یعنی: اپنی قوت سے (3)۔ اور کہا گیا: انصار کے ذریعے سے۔ اور کہا گیا: جنگِ بدر کے دن فرشتوں کے ذریعے سے۔ ﴿وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ﴾ یعنی: مالِ غنیمت۔ ﴿لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے (4)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٢٧﴾

روایت ہے کہ یہ آیت ابو لبابہ بن عبد المنذر کے بارے میں نازل ہوئی جب انہوں نے بنو قریظہ کی طرف ذبح کا اشارہ کیا۔ ابو لبابہ نے کہا: اللہ کی قسم، میرے قدم اپنی جگہ سے ہٹے بھی نہ تھے کہ مجھے علم ہو گیا کہ میں نے اللہ اور اس کے رسول سے خیانت کی ہے؛ پس یہ آیت نازل ہوئی۔ جب یہ آیت نازل ہوئی تو انہوں نے اپنے آپ کو مسجد کے ستونوں میں سے ایک ستون سے باندھ لیا،

اور کہا: اللہ کی قسم! میں نہ کھانا چکھوں گا اور نہ پانی یہاں تک کہ میں مر جاؤں، یا اللہ میری توبہ قبول کر لے۔ یہ خبر مشہور ہے (5)۔

---

(1) إعراب القرآن للنحاس 2/ 184. (2) طبری نے ان اقوال کو روایت کیا ہے 11/ 118 - 120.

(3) (ظ) میں: تقویت۔ اور (م) میں: اپنی مدد سے۔ (4) 2/ 104. (5) طبری نے اسے اپنی تفسیر 11/ 121، اور اپنی تاریخ 2/ 584 - 585 میں روایت کیا ہے، اور ابن ہشام نے اسے سیرت 2/ 236 - 237 میں ذکر کیا ہے۔

491 Surah Al-Anfal: Verse 27

And from Ikrimah, he said: When the matter of [Banu] Qurayza took place, the Prophet (PBUH) sent Ali (RA) among those of the people who were with him. When he reached them, they reviled the Messenger of Allah (PBUH). Gabriel (peace be upon him) came on a piebald horse. Aisha (may Allah be pleased with her) said: It is as if I am looking at the Messenger of Allah (PBUH) wiping dust from the face of Gabriel (peace be upon him). I said: Is this Dihya, O Messenger of Allah? He said: "This is Gabriel (peace be upon him)." He (Gabriel) said: "O Messenger of Allah, what prevents you from going to the Banu Qurayza?" The Messenger of Allah (PBUH) said: "How can I enter their fortress?" Gabriel said: "I will enter this horse of mine upon them." So the Messenger of Allah (PBUH) rode a bareback horse. When Ali (RA) saw him, he said: O Messenger of Allah, it does not matter to you that you do not go to them, for they are insulting you. He said: "No, it will be a greeting." So the Prophet (PBUH) came to them and said: "O brothers of apes and swine!" They said: O Abu al-Qasim, you were not foul-mouthed. They said: We will not submit to the judgment of Muhammad, but we will submit to the judgment of Sa'd bin Mu'adh. So he descended. He judged among them that their fighters be killed and their children be taken captive. The Messenger of Allah (PBUH) said: "With that, the Angel came to me at dawn." So it was revealed concerning them: {O you who have believed, do not betray Allah and the Messenger or betray your trusts while you know [the consequence]}. It was revealed regarding Abu Lubaba; he gestured to Banu Qurayza - when they said: We will submit to the judgment of Sa'd bin Mu'adh - do not do it, for it is slaughter, and he pointed to his throat(1).

And it was said: The verse was revealed because they used to hear something from the Prophet (PBUH), then they would pass it on to the polytheists and spread it(2).

And it was said: The meaning is about embezzling the spoils of war. Attributing it to Allah is because He(3) is the One who ordered their distribution, and to the Messenger (PBUH) because he is the deliverer on behalf of Allah Almighty and the one in charge of them(4).

Betrayal (Al-Khiyanah): Treachery and hiding something. From it: {He knows that which deceives the eyes}. And he (Peace and Blessings be upon him) used to say: "O Allah, I seek refuge in You from hunger, for it is a miserable companion, and from betrayal,

(1) Narrated by Ibn Mardawayh as in Al-Durr al-Manthur 3/178. See the hadith of Aisha (RA) in Musnad Ahmad (25097). "Al-Mu'rawra": without a saddle or anything else. Al-Nihaya (ara). (2) Narrated by al-Tabari 11/123 from al-Suddi. (3) The word: (huwa - He) is from (Zha). (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/184.

491 सूरह अल-अनफाल: आयत 27

और इक्रमा से रिवायत है, उन्होंने कहा: जब [बनी] क़ुरैज़ा का मामला पेश आया, तो नबी ﷺ ने उन लोगों के साथ अली ؓ को भेजा जो उनके पास थे। जब वह उनके पास पहुँचे, तो उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ की बुराई की। और जिब्रईल (अलैहिस्सलाम) एक चितकबरे (piebald) घोड़े पर आए। आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) ने कहा: मानो मैं अल्लाह के रसूल ﷺ को जिब्रईल (अलैहिस्सलाम) के चेहरे से धूल पोंछते हुए देख रही हूँ। मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, क्या यह दह्या हैं? उन्होंने फ़रमाया: "यह जिब्रईल (अलैहिस्सलाम) हैं।" उन्होंने (जिब्रईल ने) कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, आपको बनी क़ुरैज़ा के पास जाने से क्या चीज़ रोक रही है?" अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "मैं उनके क़िले में कैसे दाखिल होऊँगा?" जिब्रईल ने कहा: "मैं अपना यह घोड़ा उन पर ले जाऊँगा।" तो अल्लाह के रसूल ﷺ एक बिना ज़ीन (नंगे) घोड़े पर सवार हुए। जब अली ؓ ने उन्हें देखा तो कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, आपके लिए उनके पास न जाना कोई बात नहीं, क्योंकि वे आपको अपशब्द कह रहे हैं। उन्होंने फ़रमाया: "हरगिज़ नहीं, यह एक दुआ (सलाम) होगी।" फिर नबी ﷺ उनके पास आए और फ़रमाया: "ऐ बंदरों और सूअरों के भाइयो!" उन्होंने कहा: ऐ अबुल क़ासिम, आप कभी अपशब्द बोलने वाले नहीं थे। उन्होंने कहा: हम मुहम्मद के फ़ैसले पर नहीं उतरेंगे, बल्कि हम साद बिन मुआज़ के फ़ैसले पर उतरेंगे। तो वह (साद) उतरे। उन्होंने उनके बारे में फ़ैसला किया कि उनके लड़ने वालों को मार दिया जाए और उनकी संतानों को क़ैदी बना लिया जाए। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "इसी के साथ फ़रिश्ता भोर के समय मेरे पास आया था।" तो उनके बारे में यह आयत उतरी: {ऐ ईमान वालो! अल्लाह और रसूल से खयानत न करो और न अपनी अमानतों में जान-बूझकर खयानत करो}। यह अबू लुबाबा के बारे में उतरी; उन्होंने बनी क़ुरैज़ा को इशारा किया - जब उन्होंने कहा: हम साद बिन मुआज़ के फ़ैसले पर उतरेंगे - कि ऐसा मत करो, क्योंकि यह ज़बह (क़त्ल) है, और उन्होंने अपने गले की तरफ़ इशारा किया(1)।

और कहा गया: यह आयत इसलिए उतरी कि वे नबी ﷺ से कोई बात सुनते, फिर उसे मुशरिकों तक पहुँचा देते और उसे फैला देते थे(2)।

और कहा गया: इसका अर्थ ग़नीमत के माल में खयानत से है। इसे अल्लाह की ओर इसलिए मंसूब किया गया क्योंकि वही(3) है जिसने इसके बँटवारे का हुक्म दिया, और रसूल ﷺ की ओर इसलिए क्योंकि वह अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल की ओर से इसे पहुँचाने वाले और इसके ज़िम्मेदार हैं(4)।

और खयानत: धोखा और किसी चीज़ को छिपाना है, इसी से है: {वह आँखों की खयानत (चोरी) को जानता है}। और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाया करते थे: "ऐ अल्लाह, मैं भूख से तेरी पनाह माँगता हूँ, क्योंकि वह बहुत बुरा साथी है, और खयानत से,

---

(1) इसे इब्न मरदवैया ने अल-दुर्र अल-मंसूर 3/178 में निकाला है। और मुसनद अहमद (25097) में आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस देखें। "अल-मु'रौरा": जिस पर ज़ीन या कुछ और न हो। अल-निहाया (अरा)। (2) इसे अल-तबरी ने सुद्दी से 11/123 में निकाला है। (3) शब्द: (हुवा - वह) (ज़ा) से है। (4) नह्हास द्वारा इ'राब अल-क़ुरान 2/184।

491 سورة الانفال: آیت 27

اور عکرمہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: جب [بنو] قریظہ کا معاملہ پیش آیا، تو نبی ﷺ نے حضرت علیؓ کو ان لوگوں میں بھیجا جو آپ کے پاس تھے۔ جب وہ ان تک پہنچے، تو انہوں نے رسول اللہ ﷺ کے بارے میں نازیبا کلمات کہے۔ اور جبرائیل علیہ السلام ایک چتکبرے گھوڑے پر آئے۔ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: گویا میں رسول اللہ ﷺ کو دیکھ رہی ہوں کہ آپ جبرائیل علیہ السلام کے چہرے سے گرد جھاڑ رہے ہیں۔ میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، کیا یہ دحیہ ہیں؟ آپ نے فرمایا: "یہ جبرائیل علیہ السلام ہیں۔" انہوں (جبرائیل) نے کہا: "اے اللہ کے رسول، آپ کو بنو قریظہ کے پاس جانے سے کیا چیز روک رہی ہے؟" رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میں ان کے قلعے میں کیسے داخل ہو سکوں گا؟" جبرائیل نے کہا: "میں اپنا یہ گھوڑا ان پر داخل کروں گا۔" چنانچہ رسول اللہ ﷺ ایک ننگے گھوڑے پر سوار ہوئے۔ جب حضرت علیؓ نے آپ کو دیکھا تو عرض کیا: اے اللہ کے رسول، آپ کے لیے ان کے پاس نہ جانا کوئی حرج نہیں، کیونکہ وہ آپ کو گالیاں دے رہے ہیں۔ آپ نے فرمایا: "ہرگز نہیں، یہ ایک سلام (تحیہ) ہوگا"۔ پھر نبی ﷺ ان کے پاس آئے اور فرمایا: "اے بندروں اور خنزیروں کے بھائیو!" انہوں نے کہا: اے ابوالقاسم، آپ فحش گو نہیں تھے۔ انہوں نے کہا: ہم محمد کے فیصلے پر نہیں اتریں گے، بلکہ ہم سعد بن معاذ کے فیصلے پر اتریں گے۔ چنانچہ وہ (حضرت سعد) اترے۔ انہوں نے ان کے بارے میں یہ فیصلہ کیا کہ ان کے لڑنے والوں کو قتل کر دیا جائے اور ان کی اولاد کو قیدی بنا لیا جائے۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "فرشتہ سحر کے وقت یہی حکم لے کر میرے پاس آیا تھا"۔ چنانچہ ان کے بارے میں یہ آیت نازل ہوئی: {اے ایمان والو! اللہ اور اس کے رسول سے خیانت نہ کرو اور نہ اپنی امانتوں میں جانتے بوجھتے خیانت کرو}۔ یہ ابولبابہ کے بارے میں نازل ہوئی؛ انہوں نے بنو قریظہ کو اشارہ

کیا - جب انہوں نے کہا کہ ہم سعد بن معاذ کے فیصلے پر اتریں گے - کہ ایسا نہ کرو، کیونکہ یہ ذبح (قتل) ہے، اور انہوں نے اپنے حلق کی طرف اشارہ کیا(1)۔

اور کہا گیا: یہ آیت اس بارے میں نازل ہوئی کہ وہ نبی ﷺ سے کوئی بات سنتے، پھر اسے مشرکین تک پہنچا دیتے اور اسے پھیلا دیتے تھے(2)۔

اور کہا گیا: اس کا مطلب مالِ غنیمت میں خیانت کرنا ہے۔ اس کی نسبت اللہ کی طرف اس لیے ہے کیونکہ وہی(3) ہے جس نے اس کی تقسیم کا حکم دیا، اور رسول ﷺ کی طرف اس لیے کہ وہ اللہ عزوجل کی طرف سے پہنچانے والے اور اس کے منتظم ہیں(4)۔

اور خیانت: دھوکہ دہی اور کسی چیز کو چھپانا ہے، اسی سے ہے: {وہ آنکھوں کی خیانت کو جانتا ہے}۔ اور آپ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) فرمایا کرتے تھے: "اے اللہ، میں بھوک سے تیری پناہ مانگتا ہوں، کیونکہ وہ بہت برا ساتھی ہے، اور خیانت سے،

---

(1) اسے ابن مردویہ نے الدر المنثور 178/3 میں نقل کیا ہے، اور مسند احمد (25097) میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث ملاحظہ فرمائیں۔ "المُعْرَوْرَی": جس پر زین یا کچھ اور نہ ہو۔ النہایۃ (عرا)۔ (2) اسے طبری نے 123/11 سدی سے روایت کیا ہے۔ (3) لفظ: (ھو) نسخہ (ظ) سے ہے۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 184/2۔

"For indeed, it is an evil retinue." Narrated by al-Nasa'i from Abu Hurairah, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) used to say...; and he mentioned it(1). "And [knowingly] betray your trusts" [wa-takhūnū amānātikum] is in a state of jussive (jazm), following the previous [verb]. It could also be in the sense of a response, as it is said: "Do not eat fish and [at the same time] drink milk"(2). And the trusts [al-amānāt] are the deeds that Allah has entrusted to His servants(3), and they are called trusts because one is safe from the denial of right through them; it is derived from "security" (amn). The discussion regarding fulfilling trusts, deposits, and so on has already been mentioned in [Surah] "An-Nisa"(4). "And you know" [wa-antum ta'lamūn] i.e., the ugliness and shame in betrayal. It was also said: you know that they are a trust. The words of the Almighty: "And know that your properties and your children are but a trial and that Allah has with Him a great reward (28)". The words of the Almighty: "And know that your properties and your children are but a trial": Abu Lubabah had properties and children among the Banu Qurayzah; this is what led him to be lenient with them(5). So this is an indication of that. "A trial" [fitnah] means: a test; He tested them with them. "And that Allah has with Him a great reward": So prefer His right over your own. The words of the Almighty: "O you who have believed, if you fear Allah, He will grant you a criterion and will remove from you your misdeeds and forgive you. And Allah is the possessor of great bounty (29)". The meaning of "Piety" (taqwa)(6) has already been mentioned. And Allah was knowledgeable of whether they would fear Him or not, so He mentioned it in the form of...

(1) Sunan al-Nasa'i al-Mujtaba 8/263, and al-Kubra (7851) and (7852). Also narrated by Abu Dawud (1547), and Ibn Majah (3354). (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/184. (3) Tafsir al-Tabari 11/125. (4) Previously mentioned 6/423. (5) Tafsir al-Wahidi 2/454. (6) 1/248.

सूरत अल-अनफाल: आयतें 27 - 29 492

"निश्चित रूप से, यह एक बुरा साथ है।" अन-नसाई ने अबू हुरैरा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कहा करते थे...; फिर उन्होंने इसका जिक्र किया (1)। "और [जानबूझकर] अपनी अमानतों में खयानत न करो" [wa-takhūnū amānātikum] पिछले (क्रिया) के अनुकरण में 'जज़्म' (जसिव) की स्थिति में है। यह जवाब के तौर पर भी हो सकता है, जैसा कि कहा जाता है: "मछली न खाओ और [साथ ही] दूध न पियो" (2)। और "अमानतें" [al-amānāt] वे कर्म हैं जो अल्लाह ने अपने बंदों को सौंपे हैं (3)। उन्हें अमानत इसलिए कहा जाता है क्योंकि उनके माध्यम से अधिकार के इनकार से सुरक्षा मिलती है; यह 'अमन' (सुरक्षा) से निकला है। अमानतों, अमानतों को लौटाने और अन्य चीजों के बारे में चर्चा पहले "अन-निसा" (सूरा) में की जा चुकी है (4)। "और तुम जानते हो" [wa-antum ta'lamūn] यानी खयानत में जो बुराई और शर्मिंदगी है। यह भी कहा गया है: तुम जानते हो कि वे अमानत हैं। अल्लाह तआला का फरमान: "और जान लो कि तुम्हारी संपत्ति और तुम्हारी संतान केवल एक परीक्षा (फ़ितना) हैं और यह कि अल्लाह के पास बड़ा प्रतिफल है (28)"। अल्लाह तआला का फरमान: "और जान लो कि तुम्हारी संपत्ति और तुम्हारी संतान केवल एक परीक्षा हैं": बनू क़ुरैज़ा के बीच अबू लुबाबाह की संपत्ति और संतान थी; इसी बात ने उन्हें उनके प्रति नरम होने के लिए प्रेरित किया (5)। तो यह उसी की ओर इशारा है। "फ़ितना" यानी: इम्तिहान; उसने उनके ज़रिए उनका इम्तिहान लिया। "और यह कि अल्लाह के पास बड़ा प्रतिफल है": इसलिए उसके अधिकार को अपने अधिकार पर प्राथमिकता दें। अल्लाह तआला का फरमान: "हे ईमान वालों! यदि तुम अल्लाह से डरोगे तो वह तुम्हें एक कसौटी (फ़ुरक़ान) प्रदान करेगा और तुम्हारी बुराइयों को तुम से दूर कर देगा और तुम्हें क्षमा कर देगा। और अल्लाह बड़े अनुग्रह वाला है (29)"। "तक़वा" (परहेजगारी) (6) का अर्थ पहले ही बताया जा चुका है। और अल्लाह जानता था कि वे डरेंगे या नहीं, इसलिए उसने इसे इस शब्द के साथ ज़िक्र किया...

(1) सुनन अन-नसाई अल-मुजतबा 8/263, और अल-कुबरा (7851) और (7852)। इसे अबू दाऊद (1547) और इब्न माजाह (3354) ने भी रिवायत किया है। (2) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 2/184। (3) तफ़सीर अल-तबरी 11/125। (4) पहले बताया गया है 6/423। (5) तफ़सीर अल-वाहिदी 2/454। (6) 1/248।

سورہ الانفال: آیات ۲۷ - ۲۹ ۴۹۲

"یقیناً یہ ایک برا ساتھی ہے۔" اسے النسائی نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ فرمایا کرتے تھے...؛ پھر انہوں نے اس کا تذکرہ کیا(۱)۔ ﴿وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ﴾ پچھلے فعل کی پیروی میں جزم کی حالت میں ہے۔ یہ جواب کی صورت میں بھی ہو سکتا ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: "مچھلی نہ کھاؤ اور (ساتھ ہی) دودھ نہ پیو"(۲)۔ اور "امانات" وہ اعمال ہیں جن کا اللہ نے بندوں کو امین بنایا ہے(۳)، اور اسے امانت اس لیے کہا جاتا ہے کیونکہ اس کے ذریعے حق کی ادائیگی سے امن حاصل ہوتا ہے؛ یہ "امن" سے ماخوذ ہے۔ سورہ "النساء" میں امانتوں، ودیعتوں اور اس جیسی دیگر چیزوں کی ادائیگی کے بارے میں کلام گزر چکا ہے(۴)۔ ﴿وَأَنتُمْ تَعْلَمُونَ﴾ یعنی خیانت میں جو قباحت اور عار ہے۔ اور کہا گیا: تم جانتے ہو کہ وہ امانت ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَاعْلَمُوا أَنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ وَأَنَّ اللَّهَ عِندَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ (۲۸)﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَاعْلَمُوا أَنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ﴾ بنو قریظہ میں ابولبابہ کا مال اور اولاد تھی؛ یہی وہ چیز تھی جس نے انہیں ان کے ساتھ نرمی برتنے پر ابھارا(۵)، تو یہ اسی کی طرف اشارہ ہے۔ ﴿فِتْنَةٌ﴾ یعنی: آزمائش؛ اللہ نے ان کے ذریعے ان کا امتحان لیا۔ ﴿وَأَنَّ اللَّهَ عِندَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ﴾ پس تم اس کے حق کو اپنے حق پر ترجیح دو۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِن تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَل لَّكُمْ فُرْقَانًا وَيُكَفِّرْ عَنكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ (۲۹)﴾۔ لفظ "تقوی"(۶) کا معنی پہلے گزر چکا ہے۔ اور اللہ تعالیٰ اس بات سے باخبر تھا کہ وہ تقویٰ اختیار کریں گے یا نہیں، تو اسے اس لفظ کے ساتھ ذکر کیا...

(۱) سنن النسائی المجتبیٰ ۲۶۳/۸، اور الکبریٰ (۷۸۵۱) اور (۷۸۵۲)۔ اور اسے ابو داؤد (۱۵۴۷) اور ابن ماجہ (۳۳۵۴) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۱۸۴۔ (۳) تفسیر الطبری ۱۱/ ۱۲۵۔ (۴) پہلے گزر چکا ۶/ ۴۲۳۔ (۵) تفسیر الواحدی ۲/ ۴۵۴۔ (۶) ۱/ ۲۴۸۔

The condition; because He addressed the servants in the way they address each other. So, if a servant fears his Lord - by following His commands, avoiding His prohibitions, and leaving doubtful matters for fear of falling into the forbidden, and filling his heart with pure intention, and his limbs with good deeds, and guarding himself against the impurities of hidden and apparent shirk (associating partners with God) by not performing deeds for other than Allah, and leaning towards the worldly life through heedlessness (1) regarding wealth, He grants him a criterion (furqan) between truth and falsehood, and provides him with the possibility of achieving the good he desires. Ibn Wahb said: I asked Malik about the saying of the Almighty: {If you fear Allah, He will grant you a criterion (furqan)}. He said: A way out. Then he recited: {And whoever fears Allah, He will make for him a way out}. Ibn Al-Qasim and Ashhab narrated the same from Malik (2), and Mujahid said it before him (3).

A poet said: "You have no release (furqan) from long sorrow, after residents have departed and vanished."

Another said: "How can I hope for eternity while death is seeking me, and I have no escape (furqan) from the cup of death?" (4)

Ibn Ishaq: "furqanan" means a distinction between truth and falsehood (5); and Ibn Zaid said the same (6). Al-Suddi: Salvation (7). Al-Farra (8): Victory and help. And it is said: in the Hereafter, so He will enter you into Paradise, and enter the disbelievers into the Fire.

(1) In (m): with chastity. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/839. (3) Narrated by al-Tabari 11/128. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2/518. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 2/839. And narrated by al-Tabari 11/131. (6) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 3/346. (7) Narrated by al-Tabari 11/130. (8) In "Ma'ani al-Quran" 1/408.

शर्त; क्योंकि उन्होंने बंदों को उसी तरह संबोधित किया जैसे वे एक-दूसरे को संबोधित करते हैं। अतः, यदि कोई बंदा अपने रब से डरता है - उनके आदेशों का पालन करके, उनकी मनाहियों से बचकर, और हराम में पड़ने के डर से संदेहास्पद चीजों को छोड़कर, और अपने दिल को शुद्ध नियत से, और अपने अंगों को नेक कामों से भरकर, और कर्मों में अल्लाह के अलावा दूसरों का ध्यान रखने के माध्यम से छिपे और प्रकट शिर्क(साझेदारी) की अशुद्धियों से खुद को बचाकर, और धन के प्रति लापरवाही (१) के माध्यम से सांसारिक जीवन की ओर झुककर, तो वह उसे सत्य और असत्य के बीच एक मापदंड (फ़ुरक़ान) प्रदान करता है, और उसे उस भलाई को प्राप्त करने की संभावना प्रदान करता है जो वह चाहता है। इब्न वहब ने कहा: मैंने मालिक से सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में पूछा: {यदि तुम अल्लाह से डरोगे, तो वह तुम्हें एक मापदंड (फ़ुरक़ान) प्रदान करेगा}। उन्होंने कहा: निकलने का रास्ता। फिर उन्होंने पढ़ा: {और जो कोई अल्लाह से डरता है, वह उसके लिए निकलने का रास्ता बना देता है}। इब्न अल-कासिम और अशब ने मालिक से ऐसा ही वर्णन किया है (२), और मुजाहिद ने उनसे पहले यह कहा था (३)।

कवि ने कहा: "लंबे शोक से तुम्हारा कोई छुटकारा (फ़ुरक़ान) नहीं है, जब निवासी चले गए और ओझल हो गए।"

दूसरे ने कहा: "मैं अनंत काल की आशा कैसे कर सकता हूँ जबकि मृत्यु मुझे खोज रही है, और मौत के प्याले से मेरे लिए कोई बचाव (फ़ुरक़ान) नहीं है?" (४)

इब्न इशाक: "फ़ुरक़ानन" का अर्थ है सत्य और असत्य के बीच भेद (५); और इब्न जैद ने भी यही कहा (६)। अल-सुद्दी: मोक्ष (७)। अल-फ़र्रा (८): विजय और सहायता। और कहा जाता है: परलोक में, तो वह तुम्हें स्वर्ग में प्रवेश कराएगा, और काफ़िरों को नरक में प्रवेश कराएगा।

(१) (म) में: पवित्रता के साथ। (२) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान ८३९/२। (३) अल-तबरी ११/१२८ द्वारा उद्धृत। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५१८/२। (५) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान ८३९/२। और अल-तबरी ११/१३१ द्वारा उद्धृत। (६) इब्न अल-जौज़ी द्वारा ज़ाद अल-मसीर ३४६/३ में उल्लेख किया गया है। (७) अल-तबरी ११/१३· द्वारा उद्धृत। (८) उनके"मानी अल-क़ुरान" १/४०८ में।

شرط؛ کیونکہ اس نے بندوں سے اسی طرح خطاب کیا جس طرح وہ ایک دوسرے سے خطاب کرتے ہیں۔ چنانچہ جب بندہ اپنے رب سے ڈرتا ہے - اس کے احکامات کی پیروی کرتے ہوئے، اس کی ممانعتوں سے بچتے ہوئے - اور حرام میں پڑنے کے ڈر سے مشتبہ چیزوں کو چھوڑ کر، اور اپنے دل کو خالص نیت سے، اور اپنے اعضاء کو نیک اعمال سے بھر کر، اور اعمال میں غیر اللہ کی رعایت کر کے اور مال سے غفلت (۱) کے ذریعے دنیا کی طرف مائل ہو کر شرکِ خفی اور جلی کی آلائشوں سے خود کو محفوظ رکھتا ہے، تو وہ اس کے لیے حق اور باطل کے درمیان فرقان (معیار) بنا دیتا ہے، اور اسے اس خیر میں قدرت عطا کرتا ہے جو وہ چاہتا ہے۔ ابن وہب کہتے ہیں: میں نے مالک سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں پوچھا: ﴿اگر تم اللہ سے ڈرو گے تو وہ تمہارے لیے فرقان بنا دے گا﴾۔ انہوں نے کہا: نکلنے کا راستہ، پھر پڑھا: ﴿اور جو اللہ سے ڈرتا ہے وہ اس کے لیے (مشکلات سے) نکلنے کا راستہ بنا دیتا ہے﴾۔ ابن القاسم اور اشہب نے بھی مالک سے اسی طرح روایت کیا ہے (۲)، اور مجاہد نے ان سے پہلے یہی کہا تھا (۳)۔

شاعر کہتا ہے: طویل غم سے تیرے لیے کوئی چھٹکارا (فرقان) نہیں، جب کہ بسنے والے چلے گئے اور جدا ہو گئے۔

ایک اور نے کہا: میں ہمیشہ کی زندگی کی کیسے امید رکھوں جب کہ موت میری تلاش میں ہے، اور موت کے پیالے سے میرے لیے کوئی بچاؤ (فرقان) نہیں۔ (۴)

ابن اسحاق: "فرقانًا" یعنی حق اور باطل کے درمیان فرق (۵)؛ اور ابن زید نے بھی یہی کہا (۶)۔ السدی: نجات (۷)۔ الفراء (۸): فتح اور نصرت۔ اور کہا گیا ہے: آخرت میں، پس وہ تمہیں جنت میں داخل کرے گا، اور کافروں کو آگ میں داخل کرے گا۔

(۱) (م) میں: عفت کے ساتھ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۲/۸۳۹۔ (۳) اسے طبری نے ۱۱/۱۲۸ میں روایت کیا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۲/۵۱۸۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۲/۸۳۹۔ اور اسے طبری نے ۱۱/۱۳۱ میں روایت کیا ہے۔ (۶) اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر ۳/۳۴۶ میں ذکر کیا ہے۔ (۷) اسے طبری نے ۱۱/۱۳۰ میں روایت کیا ہے۔ (۸) ان کی کتاب معانی القرآن ۱/۴۰۸ میں۔

Surah Al-Anfal: Verse 30 494 The words of the Almighty: "And [remember, O Muhammad], when those who disbelieved plotted against you to restrain you or kill you or evict you [from Makkah]. But they plan, and Allah plans. And Allah is the best of planners." (30) This is an account of what the polytheists gathered upon regarding the plot against the Prophet (peace be upon him) in Dar al-Nadwa. They agreed on killing him, so they spent the night and watched him at the door of his house all night long to kill him when he came out. The Prophet (peace be upon him) ordered Ali bin Abi Talib to sleep in his bed, and he prayed to Allah Almighty to blind them to his trail. So Allah blotted out their sight, and he went out while sleep had overcome them, placed dust on their heads, and left. When morning came, Ali came out to them and informed them that there was no one in the house. They realized then that the Messenger of Allah (peace be upon him) had escaped and was saved (1). The report is famous in the Seerah (biography of the Prophet) and other sources (2). The meaning of "to restrain you" (li-yuthbituk): to imprison you. It is said: 'athbatahu' if you imprisoned him. Qatadah said: "to restrain you" means with bonds. It was also narrated from him and Abdullah bin Kathir: to jail you (3). Aban bin Taghlib and Abu Hatim said: to weaken you with wounds and severe beating. The poet said: I said, woe to you both, what is in your scroll? They said, the Caliph has become restrained by pain (4). "Or kill you or evict you" is a conjunction. "And they plan" is a new sentence. "Makar" (plotting) means planning an affair in secret. "And Allah is the best of planners" is a subject and predicate. Plotting from Allah is His recompensing them with punishment for their plotting from where they do not perceive (5).

---

(1) Al-Durar by Ibn Abd al-Barr, pp. 73-74. (2) Al-Seerah al-Nabawiyyah by Ibn Hisham, 1/481-482. (3) Tafsir al-Tabari, 11/132-133. (4) Majma' al-Bayan by al-Tabarsi, 9/137. The verse is attributed in al-Aghani, 17/212 to Muawiyah bin Yazid, and it is in his Diwan, p. 12. There it says: 'We said to you, woe to you, what is in your scroll.' In Majma' al-Bayan: 'I said, woe to you, what is in your scroll.' (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas, 2/184-185.

सूरह अल-अनफाल: आयत 30 494 सर्वशक्तिमान का कथन: "और (हे मुहम्मद, याद करो) जब उन लोगों ने जिन्होंने कुफ्र किया तुम्हारे विरुद्ध चाल चली ताकि वे तुम्हें बंदी बना लें या तुम्हें मार डालें या तुम्हें निकाल दें। और वे अपनी चाल चलते थे और अल्लाह अपनी चाल चलता था, और अल्लाह सबसे अच्छी चाल चलने वाला है।" (30) यह उस बात की जानकारी है जिस पर मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने दार-अन-नदवा में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के खिलाफ साजिश रचने के लिए सहमति जताई थी। उनका विचार उन्हें मारने पर सहमत हुआ, इसलिए उन्होंने रात भर उनके घर के दरवाजे पर पहरा दिया ताकि जब वे बाहर निकलें तो उन्हें मार डालें। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने अली बिन अबी तालिब को अपने बिस्तर पर सोने का आदेश दिया और अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल से प्रार्थना की कि वह उनके पदचिह्नों को उनसे छुपा ले। अल्लाह ने उनकी आँखों पर पर्दा डाल दिया, और वह बाहर निकल गए जबकि उन पर नींद छाई हुई थी। उन्होंने उनके सिरों पर धूल डाली और चले गए। जब सुबह हुई, तो अली उनके पास आए और उन्हें बताया कि घर में कोई नहीं है। तब उन्हें पता चला कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) निकल चुके हैं और बच गए हैं (1)। यह वृत्तांत सीरत (नबी की जीवनी) और अन्य स्रोतों में प्रसिद्ध है (2)। "लि-युथबितूक" (ताकि वे तुम्हें बंदी बना लें) का अर्थ है: तुम्हें कैद करने के लिए; कहा जाता है: 'अथबतहू' जब उसे कैद किया गया हो। कतादा ने कहा: "लि-युथबितूक" का अर्थ है जंजीरों में जकड़ना। उनसे और अब्दुल्ला बिन कसीर से यह भी वर्णित है: तुम्हें जेल में डालने के लिए (3)। अबान बिन तग़लिब और अबू हातिम ने कहा: तुम्हें घावों और गंभीर पिटाई से पस्त करने के लिए। कवि ने कहा: मैंने कहा, धिक्कार है तुम दोनों पर, तुम्हारे पत्र में क्या है? उन्होंने कहा, खलीफा दर्द से पस्त (मुथबत) हो गया है (4)। "या तुम्हें मार डालें या तुम्हें निकाल दें" यह शब्द संयोजन (अत्फ़) है। "और वे चाल चलते हैं" एक नया वाक्य है। 'मक्र' (चाल चलना) का अर्थ है किसी मामले में गुप्त रूप से योजना बनाना। "और अल्लाह सबसे अच्छी चाल चलने वाला है" यह उद्देश्य और विधेय है। अल्लाह की ओर से 'मक्र' का अर्थ है उनके मक्र के बदले में उन्हें ऐसी जगह से दंड देना जहाँ से वे समझ न सकें(5)।

---

(1) अल-दुरर, इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा, पृष्ठ 73-74। (2) अल-सीरत अल-नबवियाह, इब्न हिशाम द्वारा, 1/481-482। (3) तफ़्सीर अल-तबरी, 11/132-133। (4) मजमा अल-बयान, अल-तबरसी द्वारा, 9/137। अल-अघानी 17/212 में यह पद मुआविया बिन यज़ीद का बताया गया है, और यह उनके दीवान, पृष्ठ 12 में है। उसमें है: 'हमने तुमसे कहा, धिक्कार है तुम पर, तुम्हारे पत्र में क्या है।' और

मजमा अल-बयान में है: 'मैंने कहा, धिक्कार है तुम पर, तुम्हारे पत्र में क्या है।' (5) इराब अल-क़ुरआन, अल-नहहास द्वारा, 2/184-185।

سورۃ الانفال: آیت 30 494 قول باری تعالیٰ: ﴿وَإِذْ يَمْكُرُ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِيُثْبِتُوكَ أَوْ يَقْتُلُوكَ أَوْ يُخْرِجُوكَ وَيَمْكُرُونَ وَيَمْكُرُ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ ﴿٣٠﴾ یہ اس بات کی خبر ہے جس پر مشرکین نے دارالندوہ میں نبی کریم ﷺ کے خلاف سازش کے لیے اجتماع کیا تھا۔ ان کی رائے آپ کے قتل پر متفق ہوئی، چنانچہ انہوں نے رات کو آپ کے گھر کے دروازے پر پہرہ دیا تاکہ جب آپ باہر نکلیں تو آپ کو قتل کر دیں۔ نبی کریم ﷺ نے علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ کو اپنے بستر پر سونے کا حکم دیا اور اللہ عزوجل سے دعا کی کہ ان پر آپ کا نشان چھپا دے۔ اللہ تعالیٰ نے ان کی بصارت پر پردہ ڈال دیا، پس آپ ﷺ باہر نکلے جبکہ ان پر نیند غالب آچکی تھی، آپ نے ان کے سروں پر مٹی ڈالی اور چلے گئے۔ جب صبح ہوئی تو علی رضی اللہ عنہ ان کے پاس آئے اور انہیں بتایا کہ گھر میں کوئی نہیں ہے۔ تب انہیں معلوم ہوا کہ رسول اللہ ﷺ نکل چکے ہیں اور نجات پا گئے ہیں (1)۔ یہ واقعہ سیرت اور دیگر کتب میں مشہور ہے (2)۔ ﴿لِيُثْبِتُوكَ﴾ کے معنی ہیں: تاکہ وہ تمہیں قید کر لیں؛ کہا جاتا ہے: 'اثبتہ' جب اسے قید کر دیا جائے۔ قتادہ نے کہا: ﴿لِيُثْبِتُوكَ﴾ کا مطلب ہے بیڑیاں ڈالنا۔ ان سے اور عبداللہ بن کثیر سے یہ بھی مروی ہے: تاکہ وہ تمہیں جیل میں ڈال دیں (3)۔ ابان بن تغلب اور ابو حاتم نے کہا: تاکہ وہ تمہیں زخموں اور شدید مار پیٹ سے نڈھال کر دیں۔ شاعر نے کہا: میں نے کہا، تم دونوں پر افسوس، تمہارے صحیفے میں کیا ہے؟ انہوں نے کہا، خلیفہ درد کی وجہ سے نڈھال (مثبت) ہو گیا ہے (4)۔ ﴿أَوْ يَقْتُلُوكَ أَوْ يُخْرِجُوكَ﴾ عطف ہے۔ ﴿وَيَمْكُرُونَ﴾ مستأنف (نیا جملہ) ہے۔ مکر سے مراد کسی معاملے میں خفیہ طور پر تدبیر کرنا ہے۔ ﴿وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ﴾ مبتدا اور خبر ہے۔ اللہ کی طرف سے مکر ان کی مکر کا بدلہ ایسی جگہ سے سزا کی صورت میں دینا ہے جہاں سے وہ محسوس نہ کر سکیں (5)۔

(1) الدرر از ابن عبد البر، ص 73 - 74۔ (2) السیرۃ النبویۃ از ابن ہشام، 481/1 - 482۔ (3) تفسیر الطبری، 132/11 - 133۔ (4) مجمع البیان از طبرسی، 137/9۔ الاغانی 212/17 میں یہ شعر معاویہ بن یزید کی طرف منسوب ہے اور یہ ان کے دیوان کے ص 12 پر موجود ہے۔ اس میں ہے: 'ہم نے تجھ سے کہا، تجھ پر افسوس کہ تیرے صحیفے میں کیا ہے'۔ اور مجمع البیان میں ہے: 'میں نے کہا، تجھ پر افسوس کہ تیرے صحیفے میں کیا ہے'۔ (5) اعراب القرآن از نحاس، 184/2 - 185۔

Surah Al-Anfal: Verses 31 - 32 495

Allah Almighty says: {And when Our verses are recited to them, they say, "We have heard. If we willed, we could say [something] like this. This is nothing but the legends of the former peoples." (31)} This verse was revealed regarding An-Nadr ibn al-Harith; he had traveled to Al-Hirah for trade, where he bought the tales of Kalila and Dimna, and the stories of Kisra and Caesar. When the Messenger of Allah (peace be upon him) narrated stories of people of the past, An-Nadr would say: "If I wanted, I could say the like of this." This was insolence and a lie(1). It was also said: they imagined they could produce something similar, just as Pharaoh's magicians imagined, then they attempted it but were unable, and said out of stubbornness: "This is nothing but legends of the former peoples." This has been discussed previously(2). Allah Almighty says: {And [remember] when they said, "O Allah, if this is indeed the truth from You, then rain down upon us stones from the sky or bring us a painful punishment." (32)} The recitation(3) is with "al-haqq" (the truth) in the accusative case (nasb) as the predicate of "kana," and "huwa" is inserted for separation (fasl). It is also permissible to say: "huwa al-haqqu" - in the nominative case (raf') - "from You"(4). Az-Zajjaj said(5): "I do not know anyone who recited it that way, and there is no disagreement among grammarians about its permissibility, but recitation is a tradition (sunnah); one only recites what has been transmitted(6)." Opinion differs on who spoke these words; Mujahid and Ibn Jubayr said: The one who said this was An-Nadr ibn al-Harith(7). Anas ibn Malik: Its speaker was Abu Jahl; narrated by Al-Bukhari and Muslim(8).

---

(1) Tafsir Al-Wahidi 2/455, and Al-Tabari 11/142 - 143. (2) 8/346. (3) In (M): The reciters. (4) Ibn Khalawayh attributed it in Al-Qira'at al-Shadhdhah, p. 49, to Al-A'mash. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/411, and what precedes it is from him. (6) In the manuscripts: "pleasing." What is established is from Ma'ani al-Qur'an. (7) Reported by Al-Tabari 11/144. (8) Sahih Al-Bukhari (4648) and (4649), and Sahih Muslim (2796).

सूरह अल-अनफाल: आयत 31 - 32 495

अल्लाह तआला का फरमान है: {और जब उनके सामने हमारी आयतें पढ़ी जाती हैं, तो वे कहते हैं, "हमने सुन लिया है। अगर हम चाहें, तो हम भी इसी तरह की बातें कह सकते हैं। यह तो बस पहले के लोगों की कहानियाँ हैं।" (31)} यह नद्र बिन अल-हारिस के बारे में नाजिल हुई; वह व्यापार के लिए अल-हीरा गया था, जहाँ उसने कलीला और दिमना की कहानियाँ, और किसरा और कैसर की कहानियाँ खरीदीं। जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने पिछले लोगों की कहानियाँ सुनाईं, तो नद्र ने कहा: "अगर मैं चाहता तो मैं भी इसके जैसा कह सकता था।" यह उसकी ढिठाई और झूठ था(1)। और यह भी कहा गया है: उन्होंने सोचा कि वे भी इसके जैसा ला सकते हैं, जैसे मूसा के जादूगरों ने सोचा था, फिर उन्होंने इसकी कोशिश की लेकिन नाकाम रहे, और जिद्दीपन में कहा: "यह तो बस पहले के लोगों के किस्से हैं।" यह पहले बताया जा चुका है(2)। अल्लाह तआला का फरमान है: {और (याद करो) जब उन्होंने कहा, "ऐ अल्लाह, अगर यह तेरी तरफ से सच है, तो हम पर आसमान से पत्थरों की बारिश कर दे या हमें कोई दर्दनाक अज़ाब दे।" (32)} किरत(3) (पढ़ने का तरीका) में "अल-हक़" नसब (ज़बर) के साथ है क्योंकि यह "काना" की खबर है, और "हुवा" बीच में फर्क(फ़स्ल) के लिए आया है। "हुवा अल-हक़्क़ु" - रफ़ा (पेश) के साथ - "तेरी तरफ से" पढ़ना भी जायज़ है(4)। अल-ज़ज्जाज ने कहा(5): "मैं किसी को नहीं जानता जिसने इसे इस तरह पढ़ा हो, और इसके जायज़ होने में वैयाकरणों के बीच कोई मतभेद नहीं है, लेकिन किरत एक सुन्नत (परंपरा) है, इसे केवल रिवायत की गई किरत के अनुसार ही पढ़ा जाता है(6)।" इस बारे में मतभेद है कि यह बात किसने कही थी; मुजाहिद और इब्न जुबैर ने कहा: यह कहने वाला नद्र बिन अल-हारिस था(7)। अनस बिन मलिक: इसे कहने वाला अबू जहल था; इसे बुखारी और मुस्लिम ने रिवायत किया है(8)।

---

(1) तफ़्सीर अल-वाहिदी 2/455, और अल-तबरी 11/142 - 143। (2) 8/346। (3) (M) में: कारी (पढ़ने वाले)। (4) इब्न खालवैह ने इसे 'अल-किरत अल-शाज़्ज़ाह' (p. 49) में अल-अमाश से जोड़ा है। (5) 'मआनी अल-कुरान' 2/411 में, और उससे पहले का हिस्सा उन्हीं से है। (6) नुस्खों में: "पसंदीदा"। जो साबित है वह 'मआनी अल-कुरान' से है। (7) अल-तबरी 11/144 द्वारा निकाला गया। (8) सहीह बुखारी (4648) और (4649), और सहीह मुस्लिम (2796)।

سورة الانفال: آیت ۳۱ - ۳۲ ۴۹۵

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور جب ان پر ہماری آیتیں پڑھی جاتی ہیں تو کہتے ہیں کہ ہم نے سن لیا ہے، اگر ہم چاہیں تو اس کی مثل ہم بھی کہہ دیں، یہ تو صرف اگلوں کے افسانے ہیں (۳۱)﴾ یہ آیت نضر بن الحارث کے بارے میں نازل ہوئی؛ وہ تجارت کی غرض سے حیرہ گیا تھا، وہاں سے اس نے کلیلہ و دمنہ اور کسریٰ و قیصر کے قصے خریدے؛ پس جب رسول اللہ ﷺ نے گذشتہ لوگوں کے قصے سنائے تو نضر نے کہا: اگر میں چاہوں تو میں بھی اس جیسا کہہ سکتا ہوں۔ اور یہ اس کی گستاخی اور جھوٹ تھا(۱)۔ اور کہا گیا ہے کہ: انہوں نے گمان کیا کہ وہ بھی اس جیسا لا سکتے ہیں، جیسا کہ موسیٰ کے جادوگروں نے گمان کیا تھا، پھر انہوں نے اس کا ارادہ کیا تو عاجز رہ گئے، اور ضد میں آکر کہا: یہ محض اگلوں کی کہانیاں ہیں۔ اور یہ بات پہلے گذر چکی ہے(۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور (یاد کرو) جب انہوں نے کہا کہ اے اللہ! اگر یہ تیری طرف سے حق ہے تو ہم پر آسمان سے پتھر برسا یا ہمیں کوئی دردناک عذاب دے (۳۲)﴾ قراءت(۳) میں "الحق" نصب (زبر) کے ساتھ "کان" کی خبر ہونے کی وجہ سے ہے، اور "ھو" یہاں فصل کے لیے داخل ہوا ہے۔ اور "ھو الحقُّ" - رفع (پیش) کے ساتھ - "مِنْ عِنْدِكَ"(٤) بھی جائز ہے۔ زجاج نے کہا(٥): میں نہیں جانتا کہ کسی نے اس طرح پڑھا ہو، اور نحویوں کے درمیان اس کے جائز ہونے میں کوئی اختلاف نہیں ہے، لیکن قراءت ایک سنت ہے، اس میں وہی پڑھا جاتا ہے جو مروی ہو(٦)۔ اور اس بات کے کہنے والے کے بارے میں اختلاف ہے؛ مجاہد اور ابن جبیر نے کہا: یہ کہنے والا نضر بن الحارث ہے(۷)۔ انس بن مالک: اس کا کہنے والا ابو جہل ہے؛ اسے بخاری اور مسلم نے روایت کیا ہے(۸)۔

(١) تفسير الواحدى ٢ / ٤٥٥ ، اور الطبرى ١١ / ١٤٢ - ١٤٣۔ (٢) ٣٤٦/٨۔ (٣) (م) میں: القراء۔ (٤) اسے ابن خالویہ نے "القراءات الشاذه" ص ٤٩ میں اعمش کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٥) "معانى القرآن" ٢ / ٤١١ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ انہی سے ہے۔ (٦) نسخوں میں: "مرضیہ" ہے۔ اور جو ثابت ہے وہ "معانى القرآن" سے ہے۔ (٧) اسے طبرى نے ١١ / ١٤٤ میں روایت کیا ہے۔ (٨) صحیح بخارى (٤٦٤٨) اور (٤٦٤٩)، اور صحیح مسلم (٢٧٩٦)۔

Then it can be said: they said it because of a doubt in their hearts, or by way of stubbornness and deception(1) towards the people [to make them think] that they were on a clear path; then what they asked for befell them on the day of Badr. It is narrated that Ibn Abbas was met by a Jewish man, who asked: "Who are you from?" He replied: "From Quraysh." The man said: "You are from the people who said: 'O Allah, if this is indeed the truth from You...' (the verse). Why didn't they say: 'If this is the truth from You, then guide us to it!' Indeed, these people are ignorant." Ibn Abbas replied: "And you, O Israelite, are from the people whose feet had not yet dried from the wetness of the sea in which Pharaoh and his people were drowned, and Moses and his people were saved; until they said: 'Make for us a god as they have gods.' Moses said to them: 'Indeed, you are a people behaving ignorantly.'" The Jewish man then lowered his head, silenced(2). "So rain [fa-amtir]": "amtara" is used for punishment, while "matara" is used for mercy; according to Abu Ubaidah(3). This was mentioned previously(4). The Almighty's saying: {And Allah would not punish them while you are among them, and Allah would not punish them while they seek forgiveness} [Surah Al-Anfal: 33]. When Abu Jahl said: "O Allah, if this is indeed the truth from You..." (the verse), there was revealed: {And Allah would not punish them while you are among them}. This is as stated in Sahih Muslim(5). Ibn Abbas said: "He does not punish the people of a town until the Prophet and the believers depart from it and reach where they were commanded"(6).

---

(1) In (M): "and confusion" (al-ibham). (2) Al-Mufhim 7/347. (3) Majaz al-Qur'an 1/245. Cited from him by the author via Al-Muharrar al-Wajiz 2/521. (4) We did not find it here; he mentioned it in the commentary of verse (82) of Surah Hud. (5) (2796), and it is in Al-Bukhari, and was mentioned previously. (6) Narrated by al-Tabari in a similar vein, 11/150.

फिर यह कहा जा सकता है: उन्होंने यह बात उनके दिलों में किसी संदेह के कारण कही, या लोगों को गुमराह करने और यह दिखाने के लिए कि वे सही मार्ग पर हैं(1); फिर बद्र के दिन उन पर वही आ पड़ा जिसकी उन्होंने माँग की थी। वर्णन है कि इब्न अब्बास की मुलाकात एक यहूदी व्यक्ति से हुई, उसने पूछा: "आप किस कबीले से हैं?" उन्होंने कहा: "कुरैश से।" उसने कहा: "आप उस कौम से हैं जिसने कहा था: 'ऐ अल्लाह, अगर यह तेरी तरफ से सच है...' (आयत)। तो उन्हें यह कहना चाहिए था: 'अगर यह तेरी तरफ से सच है, तो हमें इसकी हिदायत दे!' वास्तव में, ये लोग अज्ञानी हैं।" इब्न अब्बास ने जवाब दिया: "और ऐ इसराइली, तुम उस कौम से हो जिनके पैर अभी उस समुद्र की नमी से सूखे भी नहीं थे जिसमें फिरौन और उसकी कौम डूब गई थी और मूसा और उसकी कौम को बचा लिया गया था; जब तक कि उन्होंने यह नहीं कह दिया: 'हमारे लिए भी एक माबूद (देवता) बना दे जैसा कि उनके पास माबूद हैं।' मूसा ने उनसे कहा: 'बेशक तुम अज्ञानी लोग हो'।" यह सुनकर वह यहूदी निरुत्तर (चुप) हो गया(2)। "अमतिर (तो वर्षा कर)": अज़ाब (दंड) के लिए "अमतरा" का प्रयोग होता है और रहमत (दया) के लिए "मतरा" का; अबू उबैदा के अनुसार(3)। यह पहले बताया जा चुका है(4)। अल्लाह तआला का फरमान: {और अल्लाह उन्हें दण्ड देने वाला नहीं था जबकि तुम उनके बीच मौजूद थे, और अल्लाह उन्हें दण्ड देने वाला नहीं है जबकि वे क्षमा माँग रहे हों}। जब अबू जहल ने कहा: "ऐ अल्लाह, अगर यह तेरी तरफ से सच है..." (आयत), तो यह आयत उतरी: {और अल्लाह उन्हें दण्ड देने वाला नहीं था जबकि तुम उनके बीच मौजूद थे}। जैसा कि सहीह मुस्लिम में है(5)। इब्न अब्बास ने कहा: "अल्लाह किसी बस्ती वालों को तब तक अज़ाब नहीं देता जब तक कि नबी और ईमान वाले वहाँ से निकल न जाएँ और उस जगह न पहुँच जाएँ जहाँ का उन्हें हुक्म दिया गया है"(6)।

---

(1) (M) में: "व अल-इबहाम" (और भ्रम)। (2) अल-मुफ़हिम 7/347। (3) मजाज़ अल-कुरान 1/245। लेखक ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/521 के माध्यम से उनका हवाला दिया है। (4) हमें यहाँ यह नहीं मिला; उन्होंने सूरह हूद की आयत (82) की व्याख्या में इसका उल्लेख किया है। (5) (2796), और यह बुखारी में भी है, और पहले गुज़र चुका है। (6) अल-तबरी ने इसी तरह इसे 11/150 में उद्धृत किया है।

پھر یہ کہا جا سکتا ہے: انہوں نے یہ بات ان کے دلوں میں کسی شبہ کی وجہ سے کہی، یا لوگوں کو دھوکہ دینے اور یہ جتانے کے لیے کہ وہ بصیرت پر ہیں(1)؛ پھر بدر کے دن ان پر وہی آ پڑا جس کا انہوں نے سوال کیا تھا۔ مروی ہے کہ ابن عباس رضی اللہ عنہما کی ملاقات ایک یہودی شخص سے ہوئی، اس نے پوچھا: "آپ کس قوم سے ہیں؟" انہوں نے کہا: "قریش سے۔" اس نے کہا: "آپ اس قوم سے ہیں جس نے کہا تھا: 'اے اللہ! اگر یہ تیری طرف سے حق ہے...' (آیت)۔ تو انہیں یہ کیوں نہ سوجھا کہ کہیں: 'اگر یہ تیری طرف سے حق ہے تو ہمیں اس کی ہدایت دے!' بے شک یہ لوگ نادان ہیں۔" ابن عباس نے جواب دیا: "اور اے اسرائیلی، تم اس قوم سے ہو جن کے پاؤں ابھی اس سمندر کی تری سے خشک بھی نہ ہوئے تھے جس میں فرعون اور اس کے ساتھی غرق ہوئے اور موسیٰ اور ان کے ساتھیوں کو نجات ملی؛ یہاں تک کہ انہوں نے (موسیٰ علیہ السلام سے) کہہ دیا: 'ہمارے لیے بھی ایک معبود بنا دیجیے جیسا کہ ان کے معبود ہیں۔' موسیٰ نے ان سے کہا: 'بے شک تم لوگ نادانی کر رہے ہو۔'" یہ سن کر وہ یہودی لاجواب (خاموش) ہو گیا(2)۔ "فامطر (پس برسا)": عذاب کے لیے "امطر" اور رحمت کے لیے "مطر" استعمال ہوتا ہے؛ ابو عبیدہ سے مروی ہے(3)۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے(4)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اللہ انہیں عذاب دینے والا نہ تھا جب کہ تم ان میں موجود تھے، اور اللہ انہیں عذاب دینے والا نہیں ہے جب کہ وہ استغفار کر رہے ہوں}۔ جب ابو جہل نے کہا: "اے اللہ! اگر یہ تیری طرف سے حق ہے..." (آیت)، تو یہ نازل ہوئی: {اور اللہ انہیں عذاب دینے والا نہ تھا جب کہ تم ان میں موجود تھے}۔ اسی طرح صحیح مسلم میں ہے(5)۔ ابن عباس نے فرمایا: "اللہ کسی بستی والوں کو تب تک عذاب نہیں

دیتا جب تک کہ نبی اور اہل ایمان وہاں سے نکل کر اس جگہ نہ پہنچ جائیں جہاں کا انہیں حکم دیا گیا ہے"(6)۔

---

(1) (م) میں: "والابہام" (اور ابہام/الجھاؤ)۔ (2) المفہم 7/347۔ (3) مجاز القرآن 1/245۔ مصنف نے اسے المحرر الوجیز 2/521 کے حوالے سے نقل کیا ہے۔ (4) ہمیں یہاں نہیں ملا، انہوں نے سورہ ہود کی آیت (82) کی تفسیر میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (5) (2796)، اور یہ بخاری میں بھی ہے، اور قریب ہی گزر چکا ہے۔ (6) اسے طبری نے اسی طرح 11/150 میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Anfal: Verse 33 497 "And Allah would not punish them while they seek forgiveness" (Al-Anfal: 33). Ibn Abbas said: They used to say while circumambulating (the Kaaba): "Your forgiveness" (1). Seeking forgiveness, even if it comes from the wicked, wards off a kind of evil and harm. It is also said: The seeking of forgiveness refers back to the Muslims who were among them; meaning: Allah would not punish them while there are those among the Muslims who seek forgiveness. So when they left, Allah punished them on the day of Badr and other occasions; this was said by Al-Dahhak and others (2). It is also said: Seeking forgiveness here means Islam; meaning: "And Allah would not punish them while they seek forgiveness", i.e., they become Muslims; this was said by Mujahid and Ikrimah (3). It is also said: "while they seek forgiveness" means: in their loins (descendants) are those who seek Allah's forgiveness. This is also narrated from Mujahid (4). It is also said: The meaning of "they seek forgiveness" is: if they were to seek forgiveness, i.e., if they had sought forgiveness, they would not have been punished. It was an invitation for them to seek forgiveness; this was said by Qatadah and Ibn Zayd (5). Al-Mada'ini narrated from some scholars that he said: There was a man from the Arabs in the time of the Prophet ﷺ who was excessive against himself (sinful) and was not cautious. When the Prophet ﷺ passed away, he wore wool (ascetic clothing), turned back from his previous ways, and manifested religiosity and piety. It was said to him: "If only you had done this while the Prophet ﷺ was alive, he would have been happy with you." He said: "I had two assurances of safety; one has passed and the other remains. Allah, the Blessed and Exalted, said: 'And Allah would not punish them while you are among them' (Al-Anfal: 33); this is one assurance. And the second is: 'And Allah would not punish them while they seek forgiveness' (Al-Anfal: 33)."

(1) Narrated by Al-Tabari 11/151. (2) Narrated by Al-Tabari 11/148-149. (3) Narrated by Al-Tabari 11/154-155. (4) Mentioned by Ibn al-Jawzi in 'Zad al-Masir' 3/351. (5) Narrated by Al-Tabari 11/153-154.

सूरह अल-अनफाल: आयत 33 497 "और अल्लाह उन्हें दंडित नहीं करेगा जबकि वे क्षमा माँग रहे हों" (अल-अनफाल: 33)। इब्न अब्बास ने कहा: वे तवाफ़ (काबा की परिक्रमा) के दौरान कहा करते थे: "तेरी क्षमा" (1)। क्षमा माँगना, भले ही वह दुष्टों द्वारा हो, एक प्रकार की बुराइयों और नुकसान को टाल देता है। यह भी कहा गया है: क्षमा माँगना उन मुसलमानों को संदर्भित करता है जो उनके बीच थे; अर्थात: अल्लाह उन्हें दंडित नहीं करेगा जबकि उनमें से कुछ मुसलमान क्षमा माँग रहे हों। फिर जब वे चले गए, तो अल्लाह ने उन्हें बद्र के दिन और अन्य अवसरों पर दंडित किया; यह अल-दह्हाक और अन्य लोगों द्वारा कहा गया है (2)। यह भी कहा गया है: यहाँ क्षमा माँगने का अर्थ इस्लाम है; अर्थात: "और अल्लाह उन्हें दंडित नहीं करेगा जबकि वे क्षमा माँग रहे हों", यानी वे मुसलमान हो जाते हैं; यह मुजाहिद और इकरीमा ने कहा है (3)। यह भी कहा गया है: "जबकि वे क्षमा माँग रहे हों" का अर्थ है: उनके वंशजों में वे लोग होंगे जो अल्लाह से क्षमा माँगेंगे। यह मुजाहिद से भी वर्णित है (4)। यह भी कहा गया है: "वे क्षमा माँगते हैं" का अर्थ है: यदि वे क्षमा मांगते, यानी यदि उन्होंने क्षमा मांगी होती, तो उन्हें दंडित नहीं किया जाता। यह उन्हें क्षमा माँगने के लिए एक आमंत्रण था; यह कतादाह और इब्न ज़ैद ने कहा है (5)। अल-मदैनी ने कुछ विद्वानों से वर्णित किया कि उन्होंने कहा: पैगंबर ﷺ के समय में अरबों में से एक व्यक्ति था जो अपने आप पर ज्यादती करने वाला (पापी) था और परहेज़ नहीं करता था। जब पैगंबर ﷺ का निधन हो गया, तो उसने ऊनी कपड़े (तपस्वी वस्त्र) पहने, अपने पिछले तरीकों से तौबा की, और धर्मपरायणता और भक्ति प्रदर्शित की। उससे कहा गया: "यदि तुमने पैगंबर ﷺ के जीवित रहते ऐसा किया होता, तो वे तुमसे प्रसन्न होते।" उसने कहा: "मेरे पास सुरक्षा के दो आश्वासन थे; एक बीत गया और दूसरा शेष है। अल्लाह, धन्य और महान, ने कहा: 'और अल्लाह उन्हें दंडित नहीं करेगा जबकि आप उनके बीच हैं' (अल-अनफाल: 33); यह एक आश्वासन है। और दूसरा है: 'और अल्लाह उन्हें दंडित नहीं करेगा जबकि वे क्षमा माँग रहे हों' (अल-अनफाल: 33)।"

(1) अल-तबरी 11/151 द्वारा वर्णित। (2) अल-तबरी 11/148-149 द्वारा वर्णित। (3) अल-तबरी 11/154-155 द्वारा वर्णित। (4) इब्न अल-जौज़ी द्वारा 'ज़ाद अल-मसीर' 3/351 में उल्लेखित। (5) अल-तबरी 11/153-154 द्वारा वर्णित।

سورة الانفال: آیت ۳۳ ٤٩٧ ﴿وَمَا كَانَ اللَّهُ مُعَذِّبَهُمْ وَهُمْ يَسْتَغْفِرُونَ﴾ ابن عباس (رضی اللہ عنہ) فرماتے ہیں: وہ طواف کے دوران کہا کرتے تھے: غفرانک (تیری بخشش چاہتے ہیں) (۱)۔ استغفار اگرچہ گناہگاروں کی طرف سے بھی ہو، اس کے ذریعے شرور اور نقصانات کی ایک قسم ٹل جاتی ہے۔ اور کہا گیا ہے: استغفار ان مسلمانوں کی طرف راجع ہے جو ان کے درمیان موجود تھے؛ یعنی: اللہ تعالیٰ انہیں عذاب نہیں دے گا جبکہ ان میں مسلمان استغفار کرنے والے موجود ہیں۔ پھر جب وہ نکل گئے تو اللہ نے انہیں بدر کے دن اور دیگر مواقع پر عذاب دیا؛ یہ ضحاک اور دیگر کا قول ہے (۲)۔ اور کہا گیا ہے: یہاں استغفار سے مراد اسلام ہے؛ یعنی: ﴿وَمَا كَانَ اللَّهُ مُعَذِّبَهُمْ وَهُمْ يَسْتَغْفِرُونَ﴾ یعنی: وہ مسلمان ہو جائیں؛ یہ مجاہد اور عکرمہ کا قول ہے (۳)۔ اور کہا گیا ہے: «وَهُمْ يَسْتَغْفِرُونَ» یعنی: ان کی نسلوں میں وہ لوگ ہوں گے جو اللہ سے استغفار کریں گے۔ یہ مجاہد سے بھی روایت ہے (۴)۔ اور کہا گیا ہے: «يَسْتَغْفِرُونَ» کا معنی ہے: اگر وہ استغفار کریں، یعنی: اگر وہ استغفار کرتے تو انہیں عذاب نہ دیا جاتا، انہیں استغفار کی طرف بلایا گیا؛ یہ قتادہ اور ابن زید کا قول ہے (۵)۔ اور المدائنی نے بعض علماء سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے کہا: نبی اکرم ﷺ کے زمانے میں عرب کا ایک شخص تھا جو اپنی جان پر زیادتی کرنے والا (گناہگار) تھا، وہ گناہوں سے بچتا نہیں تھا۔ جب نبی اکرم ﷺ کی وفات ہوئی تو اس نے صوف (اونی لباس) پہن لیا اور اپنے سابقہ طریقے سے رجوع کر لیا، اور دینداری اور زہد و تقویٰ کا اظہار کیا۔ اس سے کہا گیا: اگر تم یہ کام نبی اکرم ﷺ کی زندگی میں کرتے تو وہ تم سے خوش ہوتے۔ اس نے کہا: میرے پاس امن کی دو ضمانتیں تھیں، ایک چلی گئی اور دوسری باقی ہے؛ اللہ تبارک و تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَأَنْتَ فِيهِمْ﴾ (اور اللہ انہیں عذاب نہیں دے گا جب تک آپ ان کے درمیان ہیں) تو یہ ایک امن کی ضمانت ہے۔ اور دوسری: ﴿وَمَا كَانَ اللَّهُ مُعَذِّبَهُمْ وَهُمْ يَسْتَغْفِرُونَ﴾ (اور اللہ انہیں عذاب دینے والا نہیں جبکہ وہ استغفار کر رہے ہوں)۔

(۱) اسے طبری نے ۱۵۱/۱۱ میں روایت کیا ہے۔ (۲) اسے طبری نے ۱۴۸/۱۱ - ۱۴۹ میں روایت کیا ہے۔ (۳) اسے طبری نے ۱۵۴/۱۱ - ۱۵۵ میں روایت کیا ہے۔ (۴) ابن الجوزی نے اسے زاد المسیر ۳۵۱/۳ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) اسے طبری نے ۱۵۳/۱۱ - ۱۵۴ میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Anfal: Verses 34 - 37 498

Allah the Almighty says: "And why should Allah not punish them while they obstruct [people] from al-Masjid al-Haram and they were not [fit to be] its guardians? Its [true] guardians are not but the righteous, but most of them do not know." [Al-Anfal: 34].

Allah the Almighty's saying: "And why should Allah not punish them" means: what prevents them from being punished (1). Meaning: they deserve punishment for the foul deeds and causes they have committed, but for every term there is a record. So Allah punished them with the sword after the departure of the Prophet ﷺ, and regarding that, it was revealed: "A supplicant asked for a punishment bound to happen" [Al-Ma'arij: 1] (2).

Al-Akhfash said (3): Indeed, "an" (that) is extra. Al-Nahhas said (4): If it were as he said, he would have raised (given a damma to) "yu'adhibuhum". "But most of them do not know" means: that the righteous are His guardians.

Allah the Almighty says: "And their prayer at the House was not except whistling and handclapping. So taste the punishment for what you used to disbelieve. (35) Indeed, those who disbelieve spend their wealth to avert [people] from the way of Allah. So they will spend it; then it will be for them a regret; then they will be overcome. And those who have disbelieved - unto Hell they will be gathered. (36) [This is] so that Allah may distinguish the wicked from the good and place the wicked some of them upon others and heap them all together and put them into Hell. It is those who are the losers. (37)".

Ibn Abbas said: The Quraysh used to circumambulate the House naked, clapping and whistling; that was worship in their opinion (5).

"Al-muka'" is whistling, and "al-tasdiya" is clapping; this was said by Mujahid, al-Suddi, and Ibn Umar ؓ(6).

And from it is the saying of 'Antarah:

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/185. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 3/149. (3) In his Ma'ani al-Qur'an 2/545. (4) In I'rab al-Qur'an 2/185. From him, the author quoted Al-Akhfash's saying. (5) Narrated similarly by al-Tabari in his Tafsir 11/164. (6) Al-Tabari narrated these sayings 11/163 - 165.

सूरा अल-अनफाल: आयत 34 - 37 498

अल्लाह तआला का फरमान है: "और उन्हें क्या हुआ कि अल्लाह उन्हें सज़ा न दे, जबकि वे लोगों को मस्जिदे हराम से रोकते हैं, हालांकि वे उसके मुतवल्ली (अभिभावक) नहीं हैं? उसके मुतवल्ली तो केवल परहेज़गार ही हैं, लेकिन उनमें से अधिकतर नहीं जानते।" [अल-अनफाल: 34]।

अल्लाह तआला का फरमान: "और उन्हें क्या हुआ कि अल्लाह उन्हें सज़ा न दे" का अर्थ है: उन्हें सज़ा दिए जाने से क्या चीज़ रोक रही है (1)। अर्थात्: वे उन बुराइयों और कारणों के लिए सज़ा के पात्र हैं जो उन्होंने किए हैं, लेकिन हर समय के लिए एक किताब (लिखा हुआ समय) है। तो अल्लाह ने नबी ﷺ के प्रस्थान के बाद उन्हें तलवार से सज़ा दी, और इसी बारे में यह आयत उतरी: "मांगने वाले ने वाक़े होने वाले अज़ाब को मांग लिया" [अल-मआरिज: 1] (2)।

अल-अखफ़श ने कहा (3): वास्तव में "अन" अतिरिक्त है। अल-नहस ने कहा (4): यदि वैसा होता जैसा उन्होंने कहा, तो वह "युअज़्ज़िबहुम" को पेश (रफ़ा) देते। "लेकिन उनमें से अधिकतर नहीं जानते" का अर्थ है: कि परहेज़गार ही उसके मुतवल्ली हैं।

अल्लाह तआला का फरमान है: "और काबा के पास उनकी नमाज़ सीटी बजाने और ताली पीटने के सिवा कुछ न थी। तो अब अपने कुफ्र (अविश्वास) के बदले अज़ाब का मज़ा चखो। (35) निस्संदेह जो लोग काफिर हुए, वे अपने माल अल्लाह की राह से रोकने के लिए खर्च करते हैं। तो वे उसे खर्च करते रहेंगे, फिर वही (खर्च) उनके लिए पछतावा बन जाएगा, फिर वे पराजित हो जाएँगे। और जो लोग काफिर हुए, वे जहन्नुम (नरक) की ओर इकट्ठे किए जाएँगे। (36) ताकि अल्लाह अपवित्र (बुरे) को पवित्र (अच्छे) से अलग कर दे और अपवित्र को एक-दूसरे के ऊपर रखकर सबको एक ढेर बना दे और उसे जहन्नुम में डाल दे। यही लोग घाटे में रहने वाले हैं। (37)"।

इब्न अब्बास ने कहा: कुरैश नग्न अवस्था में काबा का तवाफ़ करते थे, तालियाँ बजाते और सीटियाँ बजाते थे; उनके विचार में यही इबादत थी (5)।

"अल-मुका" का अर्थ है सीटी बजाना, और "अत-तस्दिया" का अर्थ है ताली बजाना; यह मुजाहिद, अस-सुद्दी और इब्न उमर ؓ ने कहा है (6)।

और इसी से अंतरा का कथन है:

(1) इ'राब अल-क़ुरआन अन-नहस 2/185 द्वारा। (2) मआनी अल-क़ुरआन अन-नहस 3/149 द्वारा। (3) उनकी किताब मआनी अल-क़ुरआन 2/545 में। (4) इ'राब अल-क़ुरआन 2/185 में। लेखक ने उन्हीं से अल-अखफ़श का कथन उद्धृत किया है। (5) इसे अल-तबरी ने अपनी तफ़्सीर 11/164 में इसी तरह उद्धृत किया है। (6) अल-तबरी ने इन कथनों को 11/163 - 165 में उद्धृत किया है।

سورة الانفال: آیات ٣٤ - ٣٧ ٤٩٨

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَمَا لَهُمْ أَلَّا يُعَذِّبَهُمُ اللَّهُ وَهُمْ يَصُدُّونَ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَمَا كَانُوا أَوْلِيَاءَهُ ۚ إِنْ أَوْلِيَاؤُهُ إِلَّا الْمُتَّقُونَ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴾ [الأنفال: ٣٤]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا لَهُمْ أَلَّا يُعَذِّبَهُمُ اللَّهُ ﴾ اس کا معنی ہے: اور انہیں کیا چیز عذاب دیئے جانے سے روکتی ہے (١)۔ یعنی: وہ اپنے ارتکاب کردہ برائیوں اور اسباب کی بنا پر عذاب کے مستحق ہیں، لیکن ہر ایک مدت کا ایک وقت مقرر ہے، پس اللہ نے نبی ﷺ کے (مدینہ) نکل جانے کے بعد انہیں تلوار کے ذریعے عذاب دیا، اور اسی بارے میں یہ آیت نازل ہوئی: ﴿سَأَلَ سَائِلٌ بِعَذَابٍ وَاقِعٍ ﴾ [المعارج: ١] (٢)۔

اور اخفش نے کہا (٣) : "أَنْ" زائدہ ہے۔ نحاس نے کہا (٤) : اگر ویسا ہوتا جیسا انہوں نے کہا تو «یعذبھم» مرفوع (پیش کے ساتھ) ہوتا۔ ﴿وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴾ یعنی : بیشک متقی لوگ ہی اس کے ولی ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَمَا كَانَ صَلَاتُهُمْ عِندَ الْبَيْتِ إِلَّا مُكَاءً وَتَصْدِيَةً ۚ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنتُمْ تَكْفُرُونَ (٣٥) إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يُنفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ لِيَصُدُّوا عَن سَبِيلِ اللَّهِ ۚ فَسَيُنفِقُونَهَا ثُمَّ تَكُونُ عَلَيْهِمْ حَسْرَةً ثُمَّ يُغْلَبُونَ ۗ وَالَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ جَهَنَّمَ يُحْشَرُونَ (٣٦) لِيَمِيزَ اللَّهُ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ وَيَجْعَلَ الْخَبِيثَ بَعْضَهُ عَلَىٰ بَعْضٍ فَيَرْكُمَهُ جَمِيعًا فَيَجْعَلَهُ فِي جَهَنَّمَ ۚ أُولَٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ (٣٧)﴾۔

ابن عباس نے فرمایا: قریش بیت اللہ کا طواف برہنہ حالت میں کرتے تھے، تالیاں بجاتے اور سیٹیاں بجاتے تھے؛ ان کے گمان میں یہی عبادت تھی (٥)۔

اور "المُكَاءُ" سے مراد سیٹی بجانا ہے، اور "التصديةُ" سے مراد تالی بجانا ہے؛ یہ قول مجاہد، سدی اور ابن عمر رضی اللہ عنہم کا ہے (٦)۔

اور اسی سے عنترہ کا قول ہے:

---

(١) إعراب القرآن للنحاس ٢/ ١٨٥۔ (٢) معانی القرآن للنحاس ٣ / ١٤٩۔ (٣) معانی القرآن، از اخفش ٢/ ٥٤٥ میں۔ (٤) إعراب القرآن ٢ / ١٨٥ میں۔ اور انہی سے مصنف نے اخفش کا قول نقل کیا ہے۔ (٥) اسے طبری نے اپنی تفسیر ١١ / ١٦٤ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (٦) طبری نے ان اقوال کو ١١ / ١٦٣ - ١٦٥ میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Anfal: Verses 35 - 37 499

"And the husband of a beautiful woman I left fallen, his neck-flesh whistling like the split lip of a camel." (1) Meaning: it makes a sound. From this: the beast's anus 'makkati' (whistled) if it broke wind. Al-Suddi said: Al-Muka' means whistling, after the song of a white bird in the Hejaz called the Muka' bird (2). The poet said: "If the Muka' bird sings in a place other than a garden, then woe to the owners of sheep and red camels." (3) Qatadah said: Al-Muka' is clapping with hands, and Al-Tasdiyyah is shouting (4). According to both interpretations, it is a refutation of the ignorant Sufis who dance, clap, and faint. All of that is an abomination from which wise people abstain, and whoever does it resembles the polytheists in what they used to do at the House (the Kaaba). Ibn Jurayj and Ibn Abi Najih narrated from Mujahid that he said: Al-Muka' is putting their fingers in their mouths, and Al-Tasdiyyah is whistling; they intended by that to distract Muhammad ﷺ from prayer (5). Al-Nahhas (6) said: What is known in the language is what was narrated from Ibn Umar. Abu Ubaid (7) and others recounted that it is said: maka yamku makwan and mukan: if he whistled. And sadda yusaddi tasdiyyah: if he clapped (8); and from this is the saying of Amr ibn al-Itnaba (9): WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) Diwan Antarah, p. 24. Al-Haleel: the husband. Al-Ghaniyah: the wife who is content with her husband, or who is content with her own goodness and beauty. Al-Mujaddal: thrown on the 'jadalah', which is the ground. Al-Fareesah: the flesh between the shoulder and the chest. Al-A'lam: one with a split upper lip. See Lisan al-Arab (hall, ghana, jadal, faras, 'ilm). (2) Reported by al-Tabari 11/166. In it: like a bird... (3) Adab al-Katib p. 193, Amali al-Qali 2/32, and al-Lisan (mkw). (4) Tafsir al-Tabari 11/166. (5) Reported by al-Tabari 11/165. (6) In Ma'ani al-Qur'an 3/152. And what precedes it is from him. (7) In (D) and Ma'ani al-Qur'an for al-Nahhas 3/152: Abu Ubaidah. (8) I'jaz al-Qur'an by Abu Ubaidah 1/246. (9) Al-Nukat wa al-'Uyun by al-Mawardi 2/315. He said in al-Lisan (tanab): Ibn al-Itnaba: a male poet, and al-Itnaba was his mother, a woman from Banu Kinana bin al-Qays. His father's name was Zayd Manat.

सूरह अल-अनफाल: आयत ३५ - ३७ ४९९

"और एक सुंदर स्त्री का पति जिसे मैंने जमीन पर गिरा हुआ छोड़ दिया, उसकी गर्दन का मांस ऊंट के कटे हुए होंठ की तरह आवाज़ (सीटी) कर रहा था।" (१) अर्थात्: आवाज़ करना। इसी से है: 'मक्कति इस्तुद-दाबबा' (जानवर के पिछले हिस्से से आवाज़ निकली) जब उसने हवा छोड़ी। अस-सुद्दी ने कहा: 'अल-मुका' का अर्थ है सीटी बजाना, हिजाज़ के एक सफेद पक्षी की आवाज़ की तरह जिसे 'मुका' पक्षी कहा जाता है (२)। कवि ने कहा: "यदि मुका पक्षी किसी उपवन के अलावा कहीं चहचहाता है, तो भेड़ और लाल ऊंटों के स्वामियों के लिए तबाही है।" (३) क़तादाह ने कहा: 'अल-मुका' हाथों से ताली बजाना है, और 'अत-तसदिया' चिल्लाना है (४)। दोनों व्याख्याओं के अनुसार, इसमें उन अज्ञानी सूफ़ियों का खंडन है जो नाचते, तालियाँ बजाते और मूर्छित होते हैं। यह सब एक बुराई है जिससे बुद्धिमान लोग दूर रहते हैं, और ऐसा करने वाला उन मुशरिकों (बहुदेववादियों) की नकल करता है जो वे काबा के पास किया करते थे। इब्न जुरैज और इब्न अबी नजीह ने मुजाहिद से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: 'अल-मुका' अपने मुंह में उंगलियां डालना है, और 'अत-तसदिया' सीटी बजाना है; उनका इरादा इसके जरिए मुहम्मद ﷺ को नमाज़ से विचलित करना था (५)। अल-नह़्हास (६) ने कहा: भाषा में वही प्रसिद्ध है जो इब्न उमर से रिवायत है। अबू उबैद (७) और अन्य लोगों ने उल्लेख किया है कि कहा जाता है: 'मका यमकू मकवन' और 'मुकान': जब उसने सीटी बजाई। और 'सद्दा यूसद्दी तसदिया': जब उसने ताली बजाई (८); और इसी में से अम्र इब्न अल-इतनाबा (९) का कथन है: WWW.NAFSEISLAM.COM

(१) दीवान अंतरा, पृ. २४। ह़लील: पति। गानिया: वह पत्नी जो अपने पति से संतुष्ट हो, या जो अपने स्वयं के गुण और सुंदरता से संतुष्ट हो। मुजद्दल: 'जदला' पर फेंका गया, जो कि ज़मीन है। फरीसा: कंधे और छाती के बीच का मांस। आलम: ऊपरी होंठ कटा हुआ। देखें अल-लिसान (ह़ल्ल, गना, जदल, फ़रस, इल्म)। (२) अत-तब़री द्वारा निकाला गया ११/१६६। इसमें: एक पक्षी की तरह... (३) अदब अल-कातिब पृ. १९३, अमाली अल-क़ाली २/३२, और अल-लिसान (मक्को)। (४) तफ़सीर अत-तब़री ११/१६६। (५) अत-तब़री द्वारा निकाला गया ११/१६५। (६) मा'आनी अल-क़ुरआन ३/१५२ में। और उससे पहले का हिस्सा उन्हीं से है। (७) (द) में और अल-नह़्हास के मा'आनी अल-क़ुरआन ३/१५२ में: अबू उबैदा। (८) अबू उबैदा द्वारा इ'जाज़ अल-क़ुरआन १/२४६। (९) अल-मावर्दी द्वारा अन-नुकत वल-उयून २/३१५। लिसान (तनब) में उन्होंने कहा: इब्न अल-इतनाबा: एक पुरुष कवि,

और अल-इतनाबा उसकी माँ थी, जो बनू किनाना बिन अल-क़ैस की एक महिला थी। उसके पिता का नाम ज़ैद मनात था।

سورہ الانفال: آیات ۳۵ - ۳۷ ۴۹۹

"اور ایک خوبصورت عورت کا شوہر جسے میں نے زمین پر پڑا چھوڑ دیا، اس کی گردن کا گوشت اونٹ کے کٹے ہوئے ہونٹ کی طرح آواز (سیٹی) نکال رہا تھا۔" (۱) یعنی: آواز نکالنا۔ اسی سے ہے: 'مکَّت استُ الدابة' (جانور کی شرمگاہ سے آواز نکلی) جب اس نے ہوا خارج کی۔ السُّدِّيُّ نے کہا: 'المُکاء' کا مطلب سیٹی بجانا ہے، حجاز کے ایک سفید پرندے کی آواز کی طرح جسے 'المُکاء' (۲) کہا جاتا ہے۔ شاعر نے کہا: "جب مُکاء پرندہ کسی باغ کے علاوہ کہیں چہچہاتا ہے، تو بھیڑوں اور سرخ اونٹوں کے مالکان کے لیے تباہی ہے۔" (۳) قتادہ نے کہا: 'المُکاء' ہاتھوں سے تالیاں بجانا ہے، اور 'التصدية' شور مچانا (۴) ہے۔ دونوں تفسیروں کی رو سے، اس میں ان جاہل صوفیوں کا رد ہے جو ناچتے، تالیاں بجاتے اور بے ہوش ہوتے ہیں۔ یہ سب ایک برائی ہے جس سے عقلمند لوگ دور رہتے ہیں، اور ایسا کرنے والا ان مشرکین کی مشابہت اختیار کرتا ہے جو وہ بیت اللہ (کعبہ) کے پاس کیا کرتے تھے۔ ابن جریج اور ابن ابی نجیح نے مجاہد سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: 'المُکاء' اپنے منہ میں انگلیاں ڈالنا ہے، اور 'التصدية' سیٹی بجانا ہے؛ ان کا ارادہ اس کے ذریعے محمد ﷺ کو نماز سے مشغول (پریشان) کرنا تھا (۵)۔ النحاس (۶) نے کہا: لغت میں وہی مشہور ہے جو ابن عمر سے مروی ہے۔ ابو عبید (۷) اور دیگر نے ذکر کیا ہے کہ کہا جاتا ہے: 'مَکا يَمْكُو مَكْواً ومُكاءً' یعنی جب اس نے سیٹی بجائی۔ اور 'صَدَّى يُصَدِّي تصدية' یعنی جب اس نے تالی بجائی (۸)؛ اور اسی میں سے عمرو بن الاطنابۃ (۹) کا قول ہے:

WWW.NAFSEISLAM.COM

(۱) دیوان عنترة ص ۲٤۔ الحلیل: شوہر۔ الغانیہ: وہ بیوی جو اپنے شوہر کے ساتھ خوش ہو، یا جو اپنے حسن و جمال میں مستغنی ہو۔ المجدّل: زمین پر گرا ہوا۔ الفریصہ: کندھے اور سینے کے

درمیان کا گوشت۔ الأعلم: جس کا اوپر والا ہونٹ کٹا ہوا ہو۔ دیکھئے اللسان (حلل، غنی، جدل، فرص، علم)۔ (۲) اس کی تخریج الطبری نے ۱۶۶/۱۱ میں کی ہے۔ اس میں ہے: ایک پرندے کی طرح... (۳) أدب الكاتب ص ۱۹۳، وأمالي القالي ۳۲/۲، واللسان (مکو)۔ (۴) تفسير الطبري ۱۶۶/۱۱۔ (۵) اس کی تخریج الطبری نے ۱۶۵/۱۱ میں کی ہے۔ (۶) معانی القرآن ۱۵۲/۳ میں۔ اور اس سے پہلے والا حصہ اسی سے ہے۔ (۷) (د) میں اور النحاس کی معانی القرآن ۱۵۲/۳ میں: ابو عبیدہ۔ (۸) إعجاز القرآن از ابو عبیدہ ۲۴۶/۱۔ (۹) النکت والعیون از ماوردی ۳۱۵/۲، اللسان (طنب) میں کہا گیا ہے: ابن الاطنابۃ: ایک مرد شاعر، اور الاطنابۃ اس کی ماں تھی، جو بنو کنانہ بن القیس کی ایک عورت تھی۔ اور اس کے باپ کا نام: زید مناۃ تھا۔

“And they all remained shouting with whistling (muka') at the House with clapping (tasdiya).” Meaning: by clapping. Said ibn Jubayr and Ibn Zayd: The meaning of 'tasdiya' is turning them away (saddahum) from the House(1); thus the origin of it according to this is 'tasdida', so one of the two 'dal's was replaced by 'ya'. And the meaning of {that Allah may distinguish the wicked from the good} is the believer from the disbeliever. And it was said: it is general in everything from deeds, expenditures, and so on. The Almighty's saying: {Say to those who have disbelieved [that] if they cease, what has previously occurred will be forgiven for them. But if they return [to hostility] - then the precedent of the former peoples has already occurred.} (38) There are five issues in it: The first: The Almighty's saying: {Say to those who have disbelieved} is a command to the Prophet ﷺ to say this meaning to the disbelievers, whether he said it with this phrasing or another. Ibn Atiyya said(2): And if it were as al-Kisa'i mentioned that it is in the codex of Abdullah ibn Mas'ud: "Say to those who have disbelieved, if you cease, He will forgive you"(3), the message would not have been fulfilled except with those exact words, this being according to what the words necessitate. The second: The Almighty's saying: {if they cease} means from disbelief. Ibn Atiyya said(4): And it is necessary, and the driver for that is the response to the condition {what has previously occurred will be forgiven for them}, and forgiveness for what has passed does not occur except for someone who ceases from disbelief. And the speaker Abu Said Ahmad ibn Muhammad al-Zubayri did well in saying: A young man deserves forgiveness if he confesses, then desists from what he came with and committed.

---

(1) Tafsir al-Tabari 11/167 and 168. (2) In Al-Muharrar al-Wajiz 2/527, and what is before it is from it. (3) Al-Qira'at al-Shadhah p. 51, and Al-Kashshaf 2/157. (4) In Al-Muharrar al-Wajiz 2/527.

सूरह अल-अनफाल: आयत ३५ - ३८ ५००

"और वे सब एक साथ घर (काबा) के पास सीटी बजाते (मुका) और तालियाँ बजाते (तसदीया) रहे।" अर्थात: तालियाँ बजाकर। सईद बिन जुबैर और इब्न जैद ने कहा: 'तसदीया' का अर्थ है: उन्हें घर (काबा) से रोकना (सद्दहुम)(१); इसलिए इसके आधार पर मूल शब्द 'तसदिदा' है, फिर दो 'दाल' में से एक को 'या' से बदल दिया गया। और {ताकि अल्लाह अपवित्र को पवित्र से अलग कर दे} का अर्थ है: मोमिन (आस्तिक) को काफिर (नास्तिक) से अलग करना। और कहा गया है: यह कार्यों, खर्चों और अन्य सभी चीजों में सामान्य है। अल्लाह का कथन: {उन लोगों से कह दो जिन्होंने कुफ़्र (अविश्वास) किया कि यदि वे रुक जाएँ तो जो कुछ पहले हो चुका है वह उन्हें क्षमा कर दिया जाएगा। लेकिन यदि वे फिर वही करेंगे, तो पूर्ववर्तियों का उदाहरण (सुन्नत) सामने आ चुका है।} (३८) इसमें पाँच मसले (मुद्दे) हैं: पहला: अल्लाह का कथन: {उन लोगों से कह दो जिन्होंने कुफ़्र किया} नबी ﷺ को आदेश है कि वे काफिरों को यह अर्थ बता दें, चाहे वे इस शब्दावली में कहें या किसी अन्य में। इब्न अतिया ने कहा(२): यदि वैसा ही होता जैसा अल-किसाई ने उल्लेख किया है कि अब्दुल्ला बिन मसूद की मुसहफ़ (प्रति) में था: "उन लोगों से कह दो जिन्होंने कुफ़्र किया, यदि तुम रुक जाओगे तो वह तुम्हें क्षमा कर देगा"(३), तो संदेश केवल उन्हीं शब्दों के साथ पूरा नहीं होता, यह शब्दों की आवश्यकता के अनुसार है। दूसरा: अल्लाह का कथन: {यदि वे रुक जाएँ} का अर्थ है कुफ़्र से रुक जाना। इब्न अतिया ने कहा(४): और यह आवश्यक है, और इसका आधार शर्त का उत्तर {जो कुछ पहले हो चुका है वह उन्हें क्षमा कर दिया जाएगा} है, और जो बीत चुका है उसकी क्षमा केवल उसी के लिए होती है जो कुफ़्र से रुक जाए। और कहने वाले अबू सईद अहमद बिन मुहम्मद अल-जुबैरी ने क्या खूब कहा है: एक युवक क्षमा का पात्र हो जाता है जब वह स्वीकार कर लेता है, फिर उस (गुनाह) से रुक जाता है जो उसने किया और कमाया था।

---

(१) तफ़्सीर अल-तबरी ११/१६७ और १६८। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/५२७ में, और उससे पहले का हिस्सा भी उन्हीं का है। (३) अल-किरात अल-शाज़्ज़ाह पृ. ५१, और अल-कशाफ़ २/१५७। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ २/५२७ में।

سورة الانفال: آیات ۳۵ - ۳۸ ۵۰۰

"اور وہ سب کے سب بیت اللہ کے پاس سیٹی بجاتے (مکاء) اور تالیاں بجاتے (تصدیة) رہے۔" یعنی: تالیاں بجانے کے ذریعے۔ سعید بن جبیر اور ابن زید نے کہا: 'تصدیة' کا معنی ہے: انہیں بیت اللہ سے روکنا(۱)؛ پس اس کی اصل اس اعتبار سے 'تصدیدة' ہے، پھر دو 'دال' میں سے ایک کو 'یاء' سے بدل دیا گیا۔ اور {تاکہ اللہ ناپاک کو پاک سے الگ کر دے} کا معنی ہے: مومن کو کافر سے۔ اور کہا گیا: یہ اعمال، اخراجات اور اس جیسی تمام چیزوں میں عام ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کفر کرنے والوں سے کہہ دیجیے کہ اگر وہ باز آ جائیں تو جو کچھ پہلے گزر چکا وہ انہیں معاف کر دیا جائے گا اور اگر وہ پھر وہی کریں گے تو اگلوں کا طریقہ گزر چکا ہے۔} (۳۸) اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کفر کرنے والوں سے کہہ دیجیے} نبی ﷺ کو حکم ہے کہ وہ کافروں کو یہ بات کہہ دیں، خواہ وہ ان الفاظ میں کہیں یا کسی اور طریقے سے۔ ابن عطیہ نے کہا(۲): اگر ویسا ہی ہوتا جیسا الکسائی نے ذکر کیا کہ عبداللہ بن مسعود کے مصحف میں ہے: "کفر کرنے والوں سے کہہ دیجیے، اگر تم باز آ جاؤ تو وہ تمہیں معاف کر دے گا"(۳) تو رسالت کی ادائیگی صرف ان الفاظ کے ساتھ ہی ممکن ہوتی، یہ الفاظ کے تقاضے کے مطابق ہے۔ دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اگر وہ باز آ جائیں} سے مراد کفر سے باز آنا ہے۔ ابن عطیہ نے کہا(۴): اور یہ ناگزیر ہے، اور اس کی وجہ شرط کا جواب {جو کچھ پہلے گزر چکا وہ انہیں معاف کر دیا جائے گا} ہے، اور گزرے ہوئے کی مغفرت صرف اسی کے لیے ہے جو کفر سے باز آ جائے۔ اور کیا خوب کہا کہنے والے ابو سعید احمد بن محمد الزبیری نے: نوجوان معافی کا مستحق ہو جاتا ہے جب وہ اعتراف کر لیتا ہے، پھر اس (گناہ) سے باز آ جاتا ہے جو اس نے کیا اور جس کا ارتکاب کیا۔

(۱) تفسیر طبری ۱۱/ ۱۶۷ اور ۱۶۸۔ (۲) المحرر الوجیز ۲/ ۵۲۷ میں، اور اس سے پہلے کا ان ہی سے ہے۔ (۳) القراءات الشاذة صفحہ ۵۱، اور الکشاف ۲/ ۱۵۷۔ (۴) المحرر الوجیز ۲/ ۵۲۷ میں۔

Regarding His (Exalted is He) saying about the one who confesses: "If they cease, what has previously occurred will be forgiven for them." (1)

Muslim narrated from Ibn Shamasah (2) Al-Mahri, who said: We attended Amr bin Al-Aas while he was in the pangs of death, and he wept (3) for a long time. The Hadith. In it: The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Do you not know that Islam demolishes what was before it, and that the migration (Hijra) demolishes what was before it, and that the Hajj demolishes what was before it?" The Hadith (4).

Ibn Al-Arabi (5) said: "This is a subtle grace from Allah (Exalted is He) bestowed upon the creation; that is because the disbelievers plunge into disbelief and crimes, and commit sins and transgressions; so if that necessitated holding them accountable forever, they would never have sought repentance, nor would they have attained forgiveness. So Allah (Exalted is He) made it easy for them to accept repentance upon turning back, and replaced [sin] with forgiveness through Islam, and demolished all that preceded; so that this would be closer to their entry into the religion, and more inviting for their acceptance of the word of the Muslims. If they knew they would be held accountable, they would not have repented nor embraced Islam."

And in Sahih Muslim: "A man from those before you killed ninety-nine souls, then he asked: Is there any repentance for him? So he came to a worshiper and asked him: Is there repentance for me? He said: No repentance for you. So he killed him, thus completing one hundred with him; the Hadith (6)."

---

(1) The first verse was previously mentioned without attribution in 5/328. It is in 'Al-Mustatraf' 2/417. Al-Tha'alibi attributed it in 'Yatimat al-Dahr' 2/368 to Abd al-Muhsin bin Muhammad al-Suri. (2) In (Kh), (D), (Z), and (M): 'Abu Shamasah'. In (Zha): 'Ibn Isma'. And it is a mistake. It is 'Ibn Shamasah' - with the 'shin' having a fatha or a damma, as in 'Al-Mufhim' 1/328, and 'Sharh Al-Nawawi' 2/137, and Ibn Hajar restricted it in 'Taqrib Al-Tahdhib' with a kasra. His name is Abd al-Rahman. (3) In (D) and (M): 'he weeps'. And the established one from (Kh), (Z), and (Zha) is 'he wept', which agrees with Sahih Muslim. (4) Sahih Muslim (121), and it is in Musnad Ahmad (17827). (5) In 'Ahkam Al-Quran' 2/841. (6) Sahih Muslim (2766) from the Hadith of Abu Sa'id al-Khudri similarly. And the author quoted it from him via 'Ahkam Al-Quran' by Ibn Al-Arabi 2/842, and in it: "a scholar" instead of "a worshiper". It was also narrated by Ahmad (11154), and Al-Bukhari (3470).

सूरह अल-अनफाल: आयत 38 | 501

उनके(अल्लाह के) इस कथन के बारे में जो स्वीकार करता है: "यदि वे रुक जाएँ तो जो पहले बीत चुका है उसे उनके लिए क्षमा कर दिया जाएगा।" (1)

मुस्लिम ने इब्न शमासाह (2) अल-महरी से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: हम अम्र बिन अल-आस के पास पहुँचे जब वह मृत्यु के समय थे, तो वह लंबे समय तक रोते रहे (3)। हदीस। उसमें: पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "क्या तुम नहीं जानते कि इस्लाम उससे पहले की चीज़ों को नष्ट कर देता है, और हिजरत उससे पहले की चीज़ों को नष्ट कर देती है, और हज उससे पहले की चीज़ों को नष्ट कर देता है?" हदीस (4)।

इब्न अल-अरबी (5) ने कहा: "यह अल्लाह (सुब्हानहु) की ओर से सृष्टि पर एक सूक्ष्म अनुकंपा है; वह इसलिए क्योंकि काफ़िर कुफ़्र और अपराधों में लिप्त होते हैं, और पाप और गुनाह करते हैं; इसलिए यदि वह हमेशा के लिए उनके प्रति जवाबदेही का कारण बनता, तो वे कभी पश्चाताप (तौबा) नहीं करते, और न ही उन्हें क्षमा प्राप्त होती। इसलिए अल्लाह तआला ने उनके लिए लौटने पर तौबा स्वीकार करना आसान बना दिया, और इस्लाम के माध्यम से क्षमा को बदल दिया, और जो कुछ भी पहले हुआ था उसे नष्ट कर दिया; ताकि यह धर्म में उनके प्रवेश के करीब हो, और मुसलमानों की बात स्वीकार करने के लिए उनके लिए अधिक प्रेरक हो। यदि वे जानते कि उनके साथ हिसाब किया जाएगा, तो वे न तो तौबा करते और न ही इस्लाम स्वीकार करते।"

और सहीह मुस्लिम में है: "तुमसे पहले के लोगों में से एक व्यक्ति ने निन्यानवे लोगों की हत्या कर दी थी, फिर उसने पूछा: क्या उसके लिए तौबा है? तो वह एक आबिद (उपासक) के पास आया और उससे पूछा: क्या मेरे लिए तौबा है? उसने कहा: तुम्हारे लिए कोई तौबा नहीं है। तो उसने उसे भी मार दिया, और इस तरह उसके साथ सौ पूरे कर दिए; हदीस (6)।"

---

(1) पहला पद्य पहले बिना श्रेय के5/328 में उल्लेख किया गया था। यह 'अल-मुस्तत्रफ' 2/417 में है। अल-थाअलीबी ने इसे 'यतीमत अल-दहर' 2/368 में अब्दुल मोहसिन बिन मुहम्मद अल-सूरी के नाम से श्रेय दिया है। (2) (ख), (द), (ज़), और (म) में: 'अबू शमासाह'। (ज़ा) में: 'इब्न इस्मा'। और यह एक गलती है। वह 'इब्न शमासाह' है - 'शीन' पर फतह या दम्मा के साथ, जैसा कि 'अल-मुफहिम' 1/328 और 'शरह अल-नवावी' 2/137 में है, और इब्न हजर ने इसे 'तक़रीब अल-तहज़ीब' में कसरा के साथ सीमित किया है। उनका नाम अब्दुर्रहमान है। (3) (द) और (म) में: 'वह रोता है'। और (ख), (ज़) और

(ज़ा) से जो सिद्ध है वह 'वह रोया' है, जो सहीह मुस्लिम के अनुसार है। (4) सहीह मुस्लिम (121), और यह मुसनद अहमद (17827) में है। (5) 'अहकाम अल-कुरान' 2/841 में। (6) सहीह मुस्लिम (2766) अबू सईद अल-खुदरी की हदीस से इसी तरह। और लेखक ने इसे इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' 2/842 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया, और उसमें: "एक विद्वान" की जगह "एक उपासक" है। इसे अहमद (11154) और बुखारी (3470) ने भी रिवायत किया है।

اللہ سبحانہ وتعالیٰ کے اس قول کے بارے میں جو اعتراف کرنے والے کے متعلق ہے: "اگر وہ باز آجائیں تو جو کچھ پہلے گزر چکا ہے وہ ان کے لیے معاف کر دیا جائے گا۔" (1)

مسلم نے ابن شماسہ (2) المہری سے روایت کیا، انہوں نے کہا: ہم عمرو بن العاص کے پاس حاضر ہوئے جب وہ موت کی حالت میں تھے، تو وہ دیر تک روتے رہے (3)۔ الحدیث۔ اس میں ہے: نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "کیا تمہیں معلوم نہیں کہ اسلام ان تمام چیزوں کو مٹا دیتا ہے جو اس سے پہلے تھیں، اور ہجرت ان تمام چیزوں کو مٹا دیتی ہے جو اس سے پہلے تھیں، اور حج ان تمام چیزوں کو مٹا دیتا ہے جو اس سے پہلے تھیں؟" الحدیث (4)۔

ابن العربی (5) نے کہا: "یہ اللہ سبحانہ وتعالیٰ کی طرف سے مخلوق پر ایک لطیف احسان ہے؛ اور وہ اس لیے کہ کافر کفر اور جرائم میں ملوث ہوتے ہیں، اور گناہوں اور خطاؤں کے مرتکب ہوتے ہیں؛ پس اگر یہ بات ان کے لیے ہمیشہ کے مواخذے کا سبب ہوتی تو وہ کبھی توبہ کی طرف نہ آتے اور نہ ہی انہیں مغفرت حاصل ہوتی۔ چنانچہ اللہ تعالیٰ نے ان کے لیے رجوع کرنے پر توبہ کی قبولیت کو آسان فرما دیا، اور اسلام کے بدلے مغفرت دے دی، اور جو کچھ پہلے گزرا تھا اسے منہدم کر دیا؛ تاکہ یہ ان کے دین میں داخل ہونے کے لیے زیادہ قریب ہو، اور مسلمانوں کی بات قبول کرنے کے لیے زیادہ محرک ہو۔ اگر انہیں معلوم ہوتا کہ ان کا مواخذہ ہوگا تو وہ نہ توبہ کرتے اور نہ ہی اسلام لاتے۔"

اور صحیح مسلم میں ہے: "تم سے پہلے لوگوں میں ایک شخص تھا جس نے ننانوے جانیں قتل کی تھیں، پھر اس نے پوچھا: کیا اس کے لیے توبہ کی گنجائش ہے؟ تو وہ ایک عابد کے پاس آیا اور

اس سے پوچھا: کیا میرے لیے توبہ ہے؟ اس نے کہا: تمہارے لیے کوئی توبہ نہیں ہے۔ تو اس نے اسے بھی قتل کر دیا، اور اس کے ساتھ سو پورے کر دیے؛ الحدیث (6)۔"

---

(1) پہلا مصرع پہلے بغیر نسبت کے 328/5 میں گزرا ہے۔ اور یہ 'المستطرف' 417/2 میں ہے۔ اور الثعالبی نے اسے 'یتیمة الدہر' 368/2 میں عبد المحسن بن محمد الصوری کی طرف منسوب کیا ہے۔ (2) (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں: 'أبو شماسة' ہے۔ اور (ظ) میں: 'ابن اسما'۔ اور یہ غلط ہے۔ اور ابن شماسہ - شین کے فتحہ اور ضمہ کے ساتھ ہے، جیسا کہ 'المفہم' 328/1، اور 'شرح النووی' 137/2 میں ہے، اور ابن حجر نے 'تقریب التہذیب' میں اسے کسرہ کے ساتھ مقید کیا ہے۔ اور ان کا نام عبد الرحمن ہے۔ (3) (د) اور (م) میں: 'یبکی' (روتا ہے) ہے۔ اور (خ)، (ز) اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ 'بکی' (رویا) ہے اور یہی صحیح مسلم کے موافق ہے۔ (4) صحیح مسلم (121)، اور یہ مسند احمد (17827) میں ہے۔ (5) 'احکام القرآن' 841/2 میں۔ (6) صحیح مسلم (2766) ابو سعید الخدری کی حدیث سے اسی طرح مروی ہے۔ اور مصنف نے اسے ابن العربی کی 'احکام القرآن' 842/2 کے واسطے سے نقل کیا ہے، اور اس میں: "عابد" کی جگہ "عالم" کا لفظ ہے۔ اور اسے احمد (11154) اور بخاری (3470) نے بھی روایت کیا ہے۔

Consider the saying of the worshiper (1): "There is no repentance for you." When he (the killer) knew that he had made him despair, he killed him, and the one who despaired of mercy acted wrongly. Driving people away is a corruption for creation, while making things easy is a benefit for them. It was narrated from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) that when a man who had not killed came to him and asked: "Is there repentance for a killer?" He would say: "There is no repentance," as a way of frightening and warning. But if one who had already killed came and asked: "Is there repentance for a killer?" He would say: "There is repentance for you," as a way of easing and winning them over. This has been mentioned before. Third: Ibn al-Qasim and Ibn Wahb narrated from Malik: Whoever (2) divorced while in polytheism and then embraced Islam, his divorce is not valid. Likewise, whoever swore an oath and then embraced Islam, there is no violation of the oath upon him. Similarly, regarding those on whom these things became obligatory [then they embraced Islam], that is forgiven for them. But as for one who slandered a Muslim and then embraced Islam, or stole and then embraced Islam, the prescribed punishment (Hadd) for slander and theft is carried out against him. If he committed adultery and then embraced Islam, or raped a Muslim woman and then embraced Islam, the punishment is dropped from him. Ashhab narrated from Malik that he said: Allah, the Almighty and Majestic, only means what has passed before Islam, regarding wealth, blood, or anything else. Ibn al-Arabi (3) said: This is the correct view, because of the generality of the Almighty's saying: (Tell those who have disbelieved that if they cease, what has previously occurred will be forgiven for them), and His saying: "Islam demolishes what was before it" (4), and what we explained regarding the meaning of easing and not driving away. I say: As for the hostile disbeliever (Harbi), there is no disagreement regarding the dropping of what he did during his state of disbelief in the land of war (Dar al-Harb). But if he entered our land under a guarantee of safety and slandered a Muslim, he is punished; and if he stole, his hand is cut off. Likewise, the protected non-Muslim (Dhimmi), if he slanders, is given eighty lashes, and if he steals, his hand is cut off, and if he kills, he is killed. Islam does not drop that from him because of his breach of the covenant during his disbelief, according to the narration of Ibn al-Qasim and others. Ibn al-Mundhir said: They differed concerning a Christian who commits adultery and then embraces Islam, while evidence has been given against him by...

(1) In Ibn al-Arabi's Ahkam al-Qur'an: "The Scholar." (2) In the copies: "Regarding whom," and what is established is from Ibn al-Arabi's Ahkam al-Qur'an. What appears in brackets is from it. (3) In Ibn al-Arabi's Ahkam al-Qur'an 2/842, and what precedes it is from it. (4) Previously mentioned in the second issue.

इबादत गुज़ार (१) की उस बात पर गौर करें: "तुम्हारे लिए कोई तौबा नहीं है।" जब उसे (हत्यारे को) पता चला कि उसने उसे निराश कर दिया है, तो उसने उसे मार डाला, और रहमत से निराश होने वाले ने गलत किया। लोगों को भगाना सृष्टि के लिए एक बिगाड़ है, जबकि सुगमता प्रदान करना उनके लिए हितकारी है। इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत है कि जब उनके पास कोई ऐसा व्यक्ति आता जिसने हत्या नहीं की थी और पूछता: "क्या हत्यारे के लिए तौबा है?" तो वह डराने और चेतावनी देने के लिए कहते: "कोई तौबा नहीं है।" लेकिन अगर कोई ऐसा व्यक्ति आता जिसने हत्या कर दी थी और पूछता: "क्या हत्यारे के लिए तौबा है?" तो वह नरमी बरतने और दिल जोई के लिए कहते: "तुम्हारे लिए तौबा है।" यह पहले बताया जा चुका है। तीसरा: इब्न अल-कासिम और इब्न वहब ने मलिक से रिवायत किया: जिसने (२) शिर्क की स्थिति में तलाक दिया और फिर इस्लाम स्वीकार कर लिया, तो उसका कोई तलाक नहीं है। इसी तरह जिसने कसम खाई और फिर इस्लाम स्वीकार कर लिया, तो उस पर कसम तोड़ने का कोई गुनाह नहीं है। इसी तरह जिन पर ये चीजें वाजिब हुईं [फिर उन्होंने इस्लाम स्वीकार कर लिया], तो वह उनके लिए माफ है। लेकिन जिस व्यक्ति ने किसी मुसलमान पर तोहमत लगाई और फिर इस्लाम स्वीकार कर लिया, या चोरी की और फिर इस्लाम स्वीकार कर लिया, तो उस पर तोहमत और चोरी के लिए निर्धारित सजा (हद) लागू की जाएगी। यदि उसने व्यभिचार किया और फिर इस्लाम स्वीकार कर लिया, या किसी मुस्लिम महिला का बलात्कार किया और फिर इस्लाम स्वीकार कर लिया, तो उस पर से सजा हटा दी जाएगी। अशहब ने मलिक से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल का मतलब केवल वही है जो इस्लाम से पहले बीत चुका है, चाहे वह धन हो, रक्त हो या कुछ और। इब्न अल-अरबी (३) ने कहा: यही सही है; क्योंकि अल्लाह तआला के इस सामान्य कथन के कारण: (उन लोगों से कह दो जिन्होंने कुफ़्र किया कि अगर वे रुक जाएं तो जो कुछ पहले हो चुका है वह उनके लिए माफ कर दिया जाएगा), और उसका कहना: "इस्लाम अपने से पहले की चीजों को खत्म कर देता है" (४), और सुगमता और न भगाने के अर्थ के बारे में जो हमने स्पष्ट किया है। मैं कहता हूँ: जहाँ तक युद्धरत काफ़िर (हर्बी) का सवाल है, तो इसमें कोई मतभेद नहीं है कि उसने दारुल हर्ब में अपने कुफ़्र की स्थिति में जो कुछ भी किया उसे खत्म कर दिया जाए। लेकिन अगर वह सुरक्षा की गारंटी के साथ हमारे देश में प्रवेश करता है और किसी मुसलमान पर तोहमत लगाता है, तो उसे सजा दी जाएगी, और अगर वह चोरी करता है, तो उसके हाथ काट दिए जाएंगे। इसी तरह ज़िम्मी, अगर वह तोहमत

लगाता है तो उसे अस्सी कोड़े मारे जाते हैं, और अगर वह चोरी करता है तो उसका हाथ काट दिया जाता है, और अगर वह हत्या करता है तो उसे मार दिया जाता है। इब्न अल-कासिम और अन्य की रिवायत के अनुसार, इस्लाम उसके कुफ़्र की स्थिति में अनुबंध के उल्लंघन के कारण उसे इन सजाओं से नहीं बचाता है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: उनका एक ईसाई के बारे में मतभेद है जो व्यभिचार करता है और फिर इस्लाम स्वीकार कर लेता है, जबकि उसके खिलाफ सबूत पेश किए गए हों...

---

(१) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन में: "विद्वान"। (२) प्रतियों में: "जिसके बारे में", और जो स्थापित है वह इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन से है। कोष्ठक में जो है वह उसी से है। (३) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन ८४२/२ में, और जो इससे पहले है वह उसी से है। (४) दूसरे मसले में पहले बीत चुका है।

عبادت گزار (۱) کے اس قول پر غور کریں: "تمہارے لیے کوئی توبہ نہیں ہے۔" جب اسے (قاتل کو) معلوم ہوا کہ اس نے اسے مایوس کر دیا ہے، تو اس نے اسے قتل کر دیا، اور رحمت سے مایوس ہونے والے نے غلط کیا۔ لوگوں کو دور بھگانا مخلوق کے لیے فساد ہے، جبکہ آسانی پیدا کرنا ان کے لیے مصلحت ہے۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے کہ جب ان کے پاس کوئی ایسا شخص آتا جس نے قتل نہ کیا ہوتا اور پوچھتا: "کیا قاتل کے لیے توبہ ہے؟" تو وہ ڈرانے اور خبردار کرنے کے لیے کہتے: "कोई तौबा नहीं है।" لیکن اگر کوئی ایسا شخص آتا جس نے قتل کر رکھا ہوتا اور پوچھتا: "کیا قاتل کے لیے توبہ ہے؟" تو وہ تیسر (آسانی) اور تالیفِ قلب کے لیے کہتے: "تمہارے لیے توبہ ہے۔" یہ بات پہلے گزر چکی ہے۔ تیسرا: ابن القاسم اور ابن وہب نے مالک سے روایت کیا: جس نے (۲) شرک کی حالت میں طلاق دی پھر اسلام لایا، تو اس کی کوئی طلاق نہیں۔ اسی طرح جس نے قسم کھائی پھر اسلام لایا، تو اس پر کوئی حنث (قسم توڑنا) نہیں۔ اسی طرح جن پر یہ چیزیں واجب ہوئیں [پھر وہ اسلام لائے] تو وہ ان کے لیے معاف ہے۔ رہا وہ شخص جس نے کسی مسلمان پر تہمت لگائی پھر اسلام لایا، یا چوری کی پھر اسلام لایا؛ تو اس پر تہمت اور چوری کی حد قائم کی جائے گی۔ اور اگر اس نے زنا کیا اور اسلام لایا، یا کسی مسلمان عورت سے زیادتی کی پھر اسلام لایا؛ تو اس سے حد ساقط ہو جائے گی۔ اشہب نے مالک سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: اللہ عزوجل کی مراد صرف وہی ہے جو اسلام سے پہلے گزر چکا، خواہ مال ہو یا خون یا کچھ اور۔ ابن العربی (۳) نے کہا: اور یہی درست ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کے اس عام ارشاد کی وجہ سے: (کفر کرنے والوں سے کہہ دیجیے کہ اگر وہ باز آ جائیں تو جو کچھ پہلے گزر چکا وہ ان کے لیے معاف کر دیا جائے گا)، اور آپؐ کا قول: "اسلام اپنے سے پہلے کے

گناہوں کو گرا دیتا ہے" (۴)، اور جو معنی ہم نے آسانی پیدا کرنے اور متنفر نہ کرنے کے بارے میں بیان کیا ہے۔ میں کہتا ہوں: رہا کافرِ حربی، تو اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ اس نے حالتِ کفر میں دار الحرب میں جو کچھ کیا وہ ساقط ہو جائے گا۔ لیکن اگر وہ امان لے کر ہمارے ملک میں داخل ہوا اور کسی مسلمان پر تہمت لگائی؛ تو اسے حد ماری جائے گی، اور اگر چوری کی؛ تو ہاتھ کاٹا جائے گا۔ اسی طرح ذمی، اگر تہمت لگائے تو اسی کوڑے مارے جائیں گے، اور اگر چوری کرے تو ہاتھ کاٹا جائے گا، اور اگر قتل کرے تو قتل کیا جائے گا۔ ابن القاسم وغیرہ کی روایت کے مطابق، اسلام اس سے یہ چیزیں ساقط نہیں کرتا کیونکہ اس نے حالتِ کفر میں معاہدہ توڑ دیا تھا۔ ابن المنذر نے کہا: ان کا اس نصرانی کے بارے میں اختلاف ہے جو زنا کرتا ہے پھر اسلام لاتا ہے، جبکہ اس کے خلاف گواہی قائم ہو چکی ہو...

---

(۱) ابن العربی کی احکام القرآن میں: "عالم"۔ (۲) نسخوں میں: "جس کے بارے میں"، اور جو ثابت ہے وہ ابن العربی کی احکام القرآن سے ہے۔ جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (۳) ابن العربی کی احکام القرآن ۸۴۲/۲ میں، اور جو اس سے پہلے ہے وہ اسی سے ہے۔ (۴) دوسرے مسئلے میں گزر چکا۔

Muslims; it was narrated from Al-Shafi'i—may Allah have mercy on him—while he was in Iraq: There is no legal punishment (hadd) upon him nor banishment; because of the saying of Allah, the Mighty and Sublime: {Say to those who have disbelieved, if they cease, that which has previously occurred will be forgiven for them}. Ibn al-Mundhir said: This is consistent with what was narrated from Malik.

Abu Thawr said: If he confesses while being a Muslim that he committed adultery while he was a disbeliever, the legal punishment (hadd) is established against him. It was narrated from Al-Kufi that he said: He is not to be punished.

Fourth: As for the apostate when he becomes a Muslim, and he has missed prayers, committed crimes, and destroyed property; it was said: His ruling is the same as the original disbeliever when he becomes a Muslim; he is not taken to account for anything he did during his state of apostasy.

Al-Shafi'i said in one of his two opinions: Every right of Allah, the Mighty and Sublime, and of humans is binding upon him; based on the evidence that the rights of humans are binding upon him, so it becomes obligatory that the rights of Allah the Almighty are also binding upon him.

Abu Hanifa said: Whatever was for Allah falls away (is dropped), and whatever was for humans does not fall away.

Ibn al-Arabi said(1): And this is the saying of our scholars; because Allah the Almighty is not in need of His right, while the human is in need of it. Do you not see that the rights of Allah, the Mighty and Sublime, are not obligatory upon a child, yet the rights of humans are binding upon him. They said: And His saying, the Almighty: {Say to those who have disbelieved, if they cease, that which has previously occurred will be forgiven for them} is general regarding the rights that belong to Allah the Almighty.

Fifth: His saying, the Almighty: {But if they return} He means: to fighting; because the word 'ada' (returned) when it comes absolute, it implies returning to a state the person was in, then moved away from. Ibn Atiyya said(2): We do not find in this verse for these disbelievers a state resembling what we mentioned except fighting. And it is not permissible to interpret it as: returning to disbelief; because they did not separate from it. We only said that regarding 'ada' when it is absolute; because it may come in the speech of the Arabs as entering upon the subject and predicate, thus being...

(1) In Ahkam al-Qur'an 2/842-843, and what precedes it. (2) In al-Muharrar al-Wajiz 2/527, and what precedes it.

पृष्ठ 503 | सूरा अल-अनफाल, आयत 38

मुसलमान; अल-शफी से वर्णित है - अल्लाह उन पर दया करे - जब वह इराक में थे: उन पर कोई कानूनी सजा (हद) नहीं है और न ही निर्वासन; अल्लाह के कथन के कारण: {उन लोगों से कह दो जिन्होंने इनकार किया है कि यदि वे रुक जाएं तो जो कुछ पहले हो चुका है वह उन्हें क्षमा कर दिया जाएगा}। इब्न अल-मुन्जिर ने कहा: यह मलिक से जो वर्णित है उसके अनुरूप है।

अबू थौर ने कहा: यदि वह मुसलमान होने के नाते यह स्वीकार करता है कि उसने काफिर रहते हुए व्यभिचार किया था, तो उसके विरुद्ध कानूनी सजा (हद) लागू की जाएगी। अल-कूफी से वर्णित है कि उन्होंने कहा: उसे सजा नहीं दी जाएगी।

चौथा: जहाँ तक उस धर्मत्यागी (मुरतद) का सवाल है जब वह इस्लाम स्वीकार कर लेता है, और उसकी नमाज़ें छूट गई हों, उसने अपराध किए हों और संपत्ति नष्ट की हो; तो कहा गया: उसका हुक्म मूल काफिर के समान है जब वह इस्लाम स्वीकार करता है; उसके धर्मत्याग की स्थिति में उसने जो कुछ भी किया, उसके लिए उसे उत्तरदायी नहीं ठहराया जाएगा।

अल-शफी ने अपने दो कथनों में से एक में कहा: अल्लाह और इंसानों का हर अधिकार उस पर अनिवार्य है; इस प्रमाण के आधार पर कि इंसानों के अधिकार उस पर अनिवार्य हैं, इसलिए यह अनिवार्य हो गया कि अल्लाह तआला के अधिकार भी उस पर अनिवार्य हों।

अबू हनीफा ने कहा: जो कुछ अल्लाह के लिए था वह गिर जाता है (माफ हो जाता है), और जो इंसानों के लिए था वह नहीं गिरता।

इब्न अल-अरबी ने कहा(1): और यह हमारे विद्वानों का कथन है; क्योंकि अल्लाह तआला अपने अधिकार से बेपरवाह है, जबकि इंसान इसका मोहताज है। क्या आप नहीं देखते कि अल्लाह के अधिकार बच्चे पर अनिवार्य नहीं हैं, फिर भी इंसानों के अधिकार उस पर लागू होते हैं। उन्होंने कहा: और अल्लाह का यह कथन: {उन लोगों से कह दो जिन्होंने इनकार किया है कि यदि वे रुक जाएं तो जो कुछ पहले हो चुका है वह उन्हें क्षमा कर दिया जाएगा} उन अधिकारों के बारे में सामान्य है जो अल्लाह तआला के हैं।

पांचवां: अल्लाह का कथन: {लेकिन यदि वे फिर वही करें} उनका तात्पर्य है: युद्ध की ओर; क्योंकि शब्द 'अदा' (लौटना) जब बिना किसी शर्त के आता है, तो इसका तात्पर्य उस स्थिति में लौटने से होता

है जिसमें व्यक्ति पहले था, फिर उससे हट गया। इब्न अतिया ने कहा(2): हम इन काफिरों के लिए इस आयत में युद्ध के अलावा ऐसी कोई स्थिति नहीं पाते जो हमारे द्वारा बताई गई स्थिति के समान हो। और इसे 'कुफ्र (अविश्वास) की ओर लौटना' के रूप में व्याख्यायित करना जायज नहीं है; क्योंकि वे इससे अलग नहीं हुए थे। हमने 'अदा' के बारे में ऐसा तभी कहा जब वह स्वतंत्र हो; क्योंकि यह अरबों की बातचीत में मुब्तदा (कर्ता) और खबर (विधेय) पर दाखिल होने के रूप में आता है, तो होता है...

(1) अहकाम अल-कुरान 2/842-843 में, और उससे पहले का हिस्सा। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/527 में, और उससे पहले का हिस्सा।

مسلمانوں؛ امام شافعی رحمہ اللہ سے روایت کیا گیا ہے جب وہ عراق میں تھے: ان پر نہ کوئی حد ہے اور نہ جلاوطنی؛ اللہ عزوجل کے اس فرمان کی وجہ سے: {کافروں سے کہہ دیجیے کہ اگر وہ باز آ جائیں تو جو کچھ پہلے گزر چکا ہے وہ انہیں معاف کر دیا جائے گا}۔ ابن المنذر نے کہا: یہ اس کے موافق ہے جو امام مالک سے مروی ہے۔

ابو ثور نے کہا: اگر وہ مسلمان ہونے کی حالت میں اقرار کرے کہ اس نے کفر کی حالت میں زنا کیا تھا، تو اس پر حد قائم کی جائے گی۔ کوفی سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: اسے سزا نہیں دی جائے گی۔

چوتھی بات: رہا وہ مرتد جو اسلام لے آئے اور اس کی نمازیں فوت ہو چکی ہوں، اور اس نے جرائم کیے ہوں اور مال ضائع کیا ہو؛ تو کہا گیا: اس کا حکم اس اصل کافر کی طرح ہے جو اسلام لے آئے؛ اس نے اپنی ارتداد کی حالت میں جو کچھ کیا اس پر اس کا مواخذہ نہیں کیا جائے گا۔

امام شافعی نے اپنے ایک قول میں فرمایا: اس پر اللہ عزوجل اور بندوں کے تمام حقوق لازم ہیں؛ اس دلیل کے ساتھ کہ بندوں کے حقوق اس پر لازم ہیں، لہذا اللہ تعالیٰ کے حقوق کا لازم ہونا بھی واجب ہوا۔

امام ابو حنیفہ نے فرمایا: جو اللہ کے لیے تھا وہ ساقط ہو جاتا ہے، اور جو بندوں کے لیے تھا وہ ساقط نہیں ہوتا۔

ابن العربی نے کہا(۱): اور یہی ہمارے علماء کا قول ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ اپنے حق سے مستغنی (بے نیاز) ہے، اور انسان اس کا محتاج ہے۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ اللہ عزوجل کے حقوق بچے پر

واجب نہیں ہوتے، جبکہ بندوں کے حقوق اس پر لازم ہوتے ہیں۔ انہوں نے کہا: اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کافروں سے کہہ دیجیے کہ اگر وہ باز آ جائیں تو جو کچھ پہلے گزر چکا ہے وہ انہیں معاف کر دیا جائے گا} ان حقوق میں عام ہے جو اللہ تعالیٰ کے لیے ہیں۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اگر وہ پھر وہی کریں} یعنی: قتال (جنگ) کی طرف؛ کیونکہ لفظ 'عاد' (لوٹنا) جب مطلق آئے تو اس کا مطلب اس حالت کی طرف لوٹنا ہوتا ہے جس پر انسان پہلے تھا، پھر اس سے جدا ہو گیا تھا۔ ابن عطیہ نے کہا(۲): ہم ان کافروں کے لیے این آیت میں قتال کے علاوہ ایسی کوئی حالت نہیں پاتے جو ہمارے ذکر کردہ کے مشابہ ہو۔ اور یہ تاویل جائز نہیں کہ: کفر کی طرف؛ کیونکہ وہ اس سے جدا نہیں ہوئے تھے، اور ہم نے 'عاد' کے بارے میں یہ بات اس وقت کہی جب وہ مطلق ہو؛ کیونکہ یہ عربوں کے کلام میں مبتدا اور خبر پر داخل ہو کر آتا ہے، تو ہوتا ہے...

(۱) احکام القرآن ۸۴۲/۲ - ۸۴۳ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ۔ (۲) المحرر الوجیز ۵۲۷/۲ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ۔

Its meaning is the meaning of "became"; as you say: "Zaid returned as a king," meaning: he became. Among this is the saying of Abu al-Salt (1):

Those noble deeds are not two cups (2) of milk... mixed with water, which then turned into urine.

And this does not imply returning to a state the returner was in before; it is restricted by its predicate; it is not permissible to limit it without it (3), so its ruling is the ruling of "became".

The Almighty’s saying: {the precedent of the former peoples has already passed} is a phrase that combines warning, threat, and an example of those who perished among the nations in the past through Allah's punishment.

The Almighty's saying: {And fight them until there is no fitnah and [until] the religion, all of it, is for Allah. But if they cease - then indeed, Allah is Seeing of what they do. (39) And if they turn away - then know that Allah is your protector. Excellent is the protector, and excellent is the helper. (40)}

The Almighty's saying: {And fight them until there is no fitnah} meaning: disbelief. Until the end of the verse, its meaning and the interpretation of its words were previously mentioned in "Al-Baqarah" (4) and elsewhere, and praise be to Allah.

The ninth part of Tafsir al-Qurtubi has been completed, followed by the tenth part, which begins with the interpretation of the Almighty's saying from Surah Al-Anfal:

{And know that anything you obtain of war booty...}

---

(1) Al-Shi'r wa al-Shu'ara' 1/462, Al-'Iqd al-Farid 2/24, and Mu'jam al-Buldan (Ghamdan) 4/211. Abu al-Salt is the father of Umayyah, and the verse is also in the Diwan of Umayyah ibn Abi al-Salt p. 179, and the Diwan of al-Nabighah al-Ja'di p. 112. (2) Al-Qa'b: A large, thick, coarse cup. It is said: a concave wooden cup. Lisan al-'Arab (qa'b). (3) In the copies: "dūnaha", and what is established from "Al-Muharrar al-Wajiz" 2/527, and the speech is from it, until the end of the interpretation of the verse. (4) 3/246.

इसका अर्थ 'हो गया' के अर्थ में है; जैसा कि आप कहते हैं: 'ज़ैद एक राजा के रूप में लौटा'; आपका मतलब है: 'हो गया'। और इसी में से अबू अल-सल्त (1) का कहना है:

वे नेक काम दूध के दो प्याले (2) नहीं हैं... जिनमें पानी मिला दिया गया और फिर वे पेशाब में बदल गए।

और इसमें उस स्थिति में लौटने का संकेत नहीं है जिसमें लौटने वाला पहले था; यह अपने विधेय (समाचार) द्वारा प्रतिबंधित है; इसके बिना इसे सीमित करना अनुमेय नहीं है (3), इसलिए इसका नियम 'हो गया' (सारा) का नियम है।

अल्लाह तआला का कथन: {पिछली जातियों का तरीका बीत चुका है} एक ऐसा वाक्यांश है जो चेतावनी, धमकी और अल्लाह के दंड द्वारा पिछले समय में नष्ट हुए राष्ट्रों के उदाहरण को जोड़ता है।

अल्लाह तआला का कथन: {और उनसे लड़ो यहाँ तक कि फ़ितना न रहे और दीन (धर्म) पूरा का पूरा अल्लाह ही के लिए हो जाए। फिर यदि वे बाज़ आ जाएँ तो निश्चय ही अल्लाह उसे देख रहा है जो वे करते हैं। (39) और यदि वे मुँह फेर लें, तो जान लो कि अल्लाह तुम्हारा संरक्षक है। वह क्या ही अच्छा संरक्षक है और क्या ही अच्छा सहायक! (40)}

अल्लाह तआला का कथन: {और उनसे लड़ो यहाँ तक कि फ़ितना न रहे} यानी: कुफ़्र (अविश्वास)। आयत के अंत तक, इसका अर्थ और इसके शब्दों की व्याख्या पहले 'अल-बक़रह' (4) और अन्य जगहों पर उल्लेखित की जा चुकी है, और अल्लाह की स्तुति हो।

तफ़सीर अल-क़ुर्तुबी का नौवां हिस्सा पूरा हुआ, इसके बाद दसवां हिस्सा है और इसकी शुरुआत सूरा अल-अनफाल से अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या से होती है:

{और जान लो कि जो कुछ तुम गनीमत (युद्ध की लूट) के रूप में प्राप्त करो...}

---

(1) अल-शि'र व अल-शुअरा' 1/462, अल-इक्द अल-फ़रीद 2/24, और मुअजम अल-बुलदान (ग़मदान) 4/211। अबू अल-सल्त उमय्या के पिता हैं, और यह शेर उमय्या बिन अबी अल-सल्त के दीवान पृष्ठ 179 और अल-नाबिगा अल-जादी के दीवान पृष्ठ 112 में भी है। (2) अल-क़ब: एक बड़ा, मोटा, खुरदरा प्याला। कहा गया है: लकड़ी का एक गहरा प्याला। लिसान अल-अरब (क़ब)। (3)

प्रतियों में: 'दूनाहा' है, और जो 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 2/527 से प्रमाणित है, और बात उसी से है, आयत की व्याख्या के अंत तक। (4) 3/246।

اس کا معنی "ہو گیا" (صار) کے معنی میں ہے؛ جیسا کہ تم کہتے ہو: "زید بادشاہ بن کر لوٹا"؛ تمہاری مراد ہے: "ہو گیا"۔ اور اسی میں سے ابو الصلت (۱) کا قول ہے:

وہ مکارم (نیکیاں) دودھ کے دو پیالے (۲) نہیں ہیں... جن میں پانی ملایا گیا اور پھر وہ پیشاب بن گئے۔

اور یہ اس حالت کی طرف واپسی پر مشتمل نہیں ہے جس پر لوٹنے والا پہلے تھا، پس یہ اپنی خبر کے ساتھ مقید ہے؛ اس کے بغیر اکتفا کرنا جائز نہیں (۳)، پس اس کا حکم "صار" (ہو گیا) کا حکم ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَقَدْ مَضَتْ سُنَّتُ الْأَوَّلِينَ﴾ (پس اگلوں کا طریقہ گزر چکا ہے) ایک ایسی عبارت ہے جو وعید، تہدید اور گزشتہ زمانے میں اللہ کے عذاب سے ہلاک ہونے والی امتوں کی مثال کو جمع کرتی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَقَتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ كُلُّهُ لِلَّهِ فَإِنِ انْتَهَوْا فَإِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴿٣٩﴾ وَإِنْ تَوَلَّوْا فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَوْلَاكُمْ نِعْمَ الْمَوْلَى وَنِعْمَ النَّصِيرُ ﴿٤٠﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَقَتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ﴾ یعنی: کفر۔ آیت کے آخر تک اس کا معنی اور اس کے الفاظ کی تفسیر "البقرہ" (۴) اور دیگر مقامات پر گزر چکی ہے، والحمد للہ۔

تفسیر قرطبی کا نواں حصہ مکمل ہوا، اور اس کے بعد دسواں حصہ ہے جس کی ابتدا سورۃ الانفال کی اس آیت کی تفسیر سے ہوتی ہے:

﴿وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ﴾

---

(١) الشعر والشعراء ٤٦٢/١، والعقد الفريد ٢٤/٢، ومعجم البلدان (غمدان) ٢١١/٤۔ اور ابو الصلت امیہ کے والد ہیں، اور یہ شعر امیہ بن ابی الصلت کے دیوان ص ١٧٩، اور نابغہ جعدی کے دیوان ص ١١٢ میں بھی ہے۔ (٢) القعب: بڑا، موٹا اور کھردرا پیالہ۔ کہا گیا ہے: لکڑی کا بنا ہوا گہرا پیالہ۔ لسان العرب (قعب)۔ (٣) نسخوں میں "دونها" ہے، اور "المحرر الوجيز" ٥٢٧/٢ سے جو ثابت ہے وہ (دونہ) ہے، اور کلام اسی سے ہے، آیت کی تفسیر کے آخر تک۔ (٤) ٢٤٦/٣۔

Index of the Ninth Part 505 Index of the Ninth Part - The Almighty's saying: "Say, 'Is it other than Allah I should seek as judge while it is He who has revealed to you the Book explained in detail?'..." [114] 5 - The Almighty's saying: "And the word of your Lord has been fulfilled in truth and in justice..." [115-117] 6 - The Almighty's saying: "So eat of that [meat] upon which the name of Allah has been mentioned, if you are believers in His verses." [118] 8 - The Almighty's saying: "And why should you not eat of that upon which the name of Allah has been mentioned while He has explained in detail to you what He has forbidden you..." [119] 9 - The Almighty's saying: "And leave [what is] apparent of sin and what is concealed thereof..." [120] 10 - The Almighty's saying: "And do not eat of that upon which the name of Allah has not been mentioned, for indeed, it is grave disobedience..." [121] 11 - The Almighty's saying: "And is one who was dead and We gave him life and made for him a light by which he walks among the people..." [122] 18 - The Almighty's saying: "And thus We have placed within every city the greatest of its criminals to conspire therein..." [123] 19 - The Almighty's saying: "And when a sign comes to them, they say, 'Never will we believe until we are given like that which was given to the messengers of Allah'..." [124] 20 - The Almighty's saying: "So whoever Allah wants to guide - He expands his breast to [contain] Islam..." [125] 22 - The Almighty's saying: "And this is the path of your Lord, [leading] straight..." [126] 26 - The Almighty's saying: "For them will be the Home of Peace with their Lord. And He is their protecting friend because of what they used to do..." [127-128] 27 - The Almighty's saying: "And thus We will make some of the wrongdoers allies of others for what they used to earn." [129] 29 - The Almighty's saying: "O company of jinn and mankind, did there not come to you messengers from among you, relating to you My verses..." [130] 31 - The Almighty's saying: "That is because your Lord would not destroy the cities for wrongdoing while their people were unaware." [131] 33 - The Almighty's saying: "And for all are degrees from what they have done. And your Lord is not unaware of what they do..." [132-133] 34 - The Almighty's saying: "Indeed, what you are promised is coming, and you will not cause failure [to Allah]..." [134-135] 35 - The Almighty's saying: "And the polytheists assign to Allah from that which He created of crops and livestock a share..." [136] 36 - The Almighty's saying: "And likewise, to many of the polytheists their partners have made [to seem] pleasing the killing of their children..." [137] 38 - The Almighty's saying: "And they say, 'These are livestock and crops forbidden; no one may eat of them except whom we will'..." [138] 44 - The Almighty's saying: "And they say, 'What is in the bellies of these livestock is exclusively for our males'..." [139] 46 - The Almighty's saying: "Those will have lost who killed their children in

foolishness without knowledge..." [140] 48 - The Almighty's saying: "And He it is who causes gardens to grow, [both] trellised and untrellised..." [141] 50 - The Almighty's saying: "And of the livestock are those for burden and those for food. Eat of what Allah has provided for you..." [142] 73 - The Almighty's saying: "Eight mates - of the sheep, two, and of the goats, two..." [143-144] 76 - The Almighty's saying: "Say, 'I do not find within that which was revealed to me [anything] forbidden to one who would eat it unless it be a dead animal'..." [145] 80 - The Almighty's saying: "And to those who are Jews We prohibited every animal of uncloven hoof..." [146] 96

नौवें भाग की अनुक्रमणिका ५०५ नौवें भाग की अनुक्रमणिका - अल्लाह का कथन: "क्या मैं अल्लाह के अलावा किसी और को निर्णायक मानूँ, जबकि वही है जिसने तुम्हारी ओर सविस्तार किताब अवतरित की है?..." [११४] ५ - अल्लाह का कथन: "और तुम्हारे पालनहार की बात सत्य और न्याय के साथ पूरी हुई..." [११५-११७] ६ - अल्लाह का कथन: "अतः जिस (पशु) पर अल्लाह का नाम लिया गया हो, उसे खाओ, यदि तुम उसकी आयतों पर ईमान रखते हो।" [११८] ८ - अल्लाह का कथन: "और तुम्हें क्या हुआ है कि तुम वह न खाओ जिस पर अल्लाह का नाम लिया गया है, जबकि उसने तुम्हारे लिए विस्तार से बता दिया है कि उसने तुम पर क्या हराम (वर्जित) किया है?..." [११९] ९ - अल्लाह का कथन: "और प्रत्यक्ष पाप और परोक्ष (छिपा हुआ) पाप दोनों को छोड़ दो..." [१२०] १० - अल्लाह का कथन: "और वह न खाओ जिस पर अल्लाह का नाम न लिया गया हो, क्योंकि यह अवज्ञा है..." [१२१] ११ - अल्लाह का कथन: "और क्या वह जो मृत था, फिर हमने उसे जीवित किया और उसके लिए एक प्रकाश बना दिया जिसके सहारे वह लोगों में चलता है?..." [१२२] १८ - अल्लाह का कथन: "और इसी तरह हमने प्रत्येक बस्ती में उसके बड़े अपराधियों को नियुक्त कर दिया ताकि वे उसमें चालें चलें..." [१२३] १९ - अल्लाह का कथन: "और जब उनके पास कोई आयत आती है, तो वे कहते हैं, 'हम कदापि ईमान न लाएंगे जब तक कि हमें वैसा ही न दिया जाए जैसा अल्लाह के रसूलों को दिया गया है'..." [१२४] २० - अल्लाह का कथन: "अतः जिसे अल्लाह मार्गदर्शन देना चाहता है, उसका सीना इस्लाम के लिए खोल देता है..." [१२५] २२ - अल्लाह का कथन: "और यही तुम्हारे पालनहार का सीधा मार्ग है..." [१२६] २६ - अल्लाह का कथन: "उनके लिए उनके पालनहार के पास शांति का घर है। और वह उनके कर्मों के कारण उनका सहायक मित्र है..." [१२७-१२८] २७ - अल्लाह का कथन: "और इसी प्रकार हम अत्याचारियों को एक-दूसरे का साथी बना देते हैं उनके कर्मों के कारण।" [१२९] २९ - अल्लाह का कथन: "हे जिन्नों और मनुष्यों के गिरोह! क्या तुम्हारे पास तुम्हीं में से रसूल नहीं आए थे जो तुम्हें मेरी आयतें सुनाते थे?..." [१३०] ३१ - अल्लाह का कथन: "यह इसलिए कि तुम्हारा पालनहार बस्तियों को उनके अत्याचार के कारण विनष्ट करने वाला नहीं है जबकि उनके निवासी बेखबर हों।" [१३१] ३३ - अल्लाह का कथन: "और प्रत्येक के लिए उनके कर्मों के अनुसार दरजे हैं। और तुम्हारा पालनहार उससे बेखबर नहीं है जो वे करते हैं..." [१३२-१३३] ३४ - अल्लाह का कथन: "निश्चय ही तुमसे जो वादा किया जा रहा है, वह आने वाला है, और तुम (अल्लाह को) विवश नहीं कर सकते..." [१३४-१३५] ३५ - अल्लाह का कथन: "और उन्होंने अल्लाह के लिए उसकी पैदा की हुई खेती और पशुओं में से एक हिस्सा निर्धारित किया है..." [१३६] ३६ - अल्लाह का कथन: "और इसी तरह बहुत-से मुशरिकों (बहुदेववादियों) के लिए उनके साझेदारों ने उनकी संतानों

की हत्या को शोभनीय बना दिया है..." [१३७] ३८ - अल्लाह का कथन: "और उन्होंने कहा, 'ये पशु और खेत वर्जित हैं, इन्हें वही खाएगा जिसे हम चाहेंगे'..." [१३८] ४४ - अल्लाह का कथन: "और उन्होंने कहा, 'इन पशुओं के पेट में जो कुछ है, वह विशेष रूप से हमारे पुरुषों के लिए है'..." [१३९] ४६ - अल्लाह का कथन: "निश्चय ही वे घाटे में रहे जिन्होंने अपनी संतानों को मूर्खता और अज्ञानता के कारण मार डाला..." [१४०] ४८ - अल्लाह का कथन: "और वही है जिसने बाग पैदा किए, छप्परों पर चढ़े हुए और बिना छप्परों के भी..." [१४१] ५० - अल्लाह का कथन: "और पशुओं में से कुछ बोझ ढोने वाले हैं और कुछ ज़मीन से लगे हुए (छोटे)। अल्लाह ने तुम्हें जो कुछ दिया है, उसमें से खाओ..." [१४२] ७३ - अल्लाह का कथन: "आठ जोड़े हैं - भेड़ों में से दो और बकरियों में से दो..." [१४३-१४४] ७६ - अल्लाह का कथन: "कह दो, 'जो कुछ मेरी ओर वह्य (प्रकाशना) की गई है, उसमें मैं किसी खाने वाले के लिए कोई चीज़ हराम नहीं पाता जो वह खाए, सिवाय इसके कि वह मृत हो'..." [१४५] ८० - अल्लाह का कथन: "और यहूदियों पर हमने हर नाखुन वाला जानवर हराम कर दिया था..." [१४६] ९६

فہرست پارہ نہم ۵۰۵ فہرست پارہ نہم - فرمانِ الٰہی: ﴿کیا میں اللہ کے سوا کسی اور کو منصف تلاش کروں؟ حالانکہ وہی ہے جس نے تمہاری طرف واضح کتاب نازل فرمائی ہے...﴾ [۱۱۴] ۵ - فرمانِ الٰہی: ﴿اور تیرے رب کی بات سچائی اور انصاف کے ساتھ پوری ہو گئی...﴾ [۱۱۵-۱۱۷] ۶ - فرمانِ الٰہی: ﴿پس جس (جانور) پر اللہ کا نام لیا گیا ہو اسے کھاؤ، اگر تم اس کی آیتوں پر ایمان رکھتے ہو﴾ [۱۱۸] ۸ - فرمانِ الٰہی: ﴿اور تمہیں کیا ہوا ہے کہ تم وہ نہ کھاؤ جس پر اللہ کا نام لیا گیا ہے، حالانکہ اس نے تمہارے لیے تفصیل سے بیان کر دیا ہے جو اس نے تم پر حرام کیا ہے...﴾ [۱۱۹] ۹ - فرمانِ الٰہی: ﴿اور ظاہری گناہ اور باطنی گناہ (دونوں) چھوڑ دو...﴾ [۱۲۰] ۱۰ - فرمانِ الٰہی: ﴿اور وہ نہ کھاؤ جس پر اللہ کا نام نہ لیا گیا ہو، اور بے شک یہ نافرمانی ہے...﴾ [۱۲۱] ۱۱ - فرمانِ الٰہی: ﴿اور کیا وہ شخص جو مردہ تھا پھر ہم نے اسے زندہ کیا اور اس کے لیے ایک نور بنا دیا جس کے ذریعے وہ لوگوں میں چلتا ہے...﴾ [۱۲۲] ۱۸ - فرمانِ الٰہی: ﴿اور اسی طرح ہم نے ہر بستی میں وہاں کے بڑے مجرموں کو (مقرر) کر دیا تاکہ وہ اس میں چالیں چلیں...﴾ [۱۲۳] ۱۹ - فرمانِ الٰہی: ﴿اور جب ان کے پاس کوئی نشانی آتی ہے تو وہ کہتے ہیں کہ ہم ہرگز ایمان نہ لائیں گے جب تک ہمیں بھی ویسا ہی نہ دیا جائے جیسا اللہ کے رسولوں کو دیا گیا ہے...﴾ [۱۲۴] ۲۰ - فرمانِ الٰہی: ﴿پس اللہ جسے ہدایت دینا چاہتا ہے اس کا سینہ اسلام کے لیے کھول دیتا ہے...﴾ [۱۲۵] ۲۲ - فرمانِ الٰہی: ﴿اور یہ تیرے رب کا سیدھا راستہ ہے...﴾ [۱۲۶] ۲۶ - فرمانِ الٰہی: ﴿ان کے لیے ان کے رب کے پاس سلامتی کا گھر ہے۔ اور وہ ان کے اعمال کی وجہ سے ان کا دوست ہے...﴾ [۱۲۷-۱۲۸] ۲۷ - فرمانِ الٰہی: ﴿اور اسی طرح ہم ظالموں میں سے بعض کو بعض کا ساتھی بنا دیتے ہیں ان کے اعمال کی وجہ سے﴾ [۱۲۹] ۲۹ - فرمانِ الٰہی: ﴿اے گروہِ جن و انس! کیا تمہارے پاس تم ہی میں سے وہ رسول نہیں آئے تھے جو تمہیں میری آیتیں سناتے تھے...﴾ [۱۳۰] ۳۱ - فرمانِ الٰہی: ﴿یہ اس لیے کہ تیرا رب بستیوں کو ان کے ظلم کی وجہ سے ہلاک کرنے والا نہیں

جبکہ ان کے باشندے بے خبر ہوں﴾ [۱۳۱] ۳۳ - فرمانِ الٰہی: ﴿اور ہر ایک کے لیے ان کے اعمال کے مطابق درجے ہیں۔ اور تیرا رب ان کے کاموں سے بے خبر نہیں ہے...﴾ [۱۳۲-۱۳۳] ۳۴ - فرمانِ الٰہی: ﴿بے شک جس کا تم سے وعدہ کیا جاتا ہے وہ آنے والا ہے، اور تم (اللہ کو) عاجز نہیں کر سکتے...﴾ [۱۳۴-۱۳۵] ۳۵ - فرمانِ الٰہی: ﴿اور انہوں نے اللہ کے لیے اس کی پیدا کردہ کھیتی اور مویشیوں میں سے ایک حصہ مقرر کیا...﴾ [۱۳۶] ۳۶ - فرمانِ الٰہی: ﴿اور اسی طرح بہت سے مشرکوں کے لیے ان کے شریکوں نے ان کی اولاد کے قتل کو خوشنما بنا دیا ہے...﴾ [۱۳۷] ۳۸ - فرمانِ الٰہی: ﴿اور انہوں نے کہا کہ یہ مویشی اور کھیتی ممنوع ہے، اسے وہی کھائے گا جسے ہم چاہیں گے...﴾ [۱۳۸] ۴۴ - فرمانِ الٰہی: ﴿اور انہوں نے کہا کہ ان مویشیوں کے پیٹ میں جو کچھ ہے وہ خالصتاً ہمارے مردوں کے لیے ہے...﴾ [۱۳۹] ۴۶ - فرمانِ الٰہی: ﴿یقیناً وہ لوگ خسارے میں رہے جنہوں نے اپنی اولاد کو نادانی اور جہالت کی وجہ سے قتل کر دیا...﴾ [۱۴۰] ۴۸ - فرمانِ الٰہی: ﴿اور وہی ہے جس نے باغات پیدا کیے، ٹٹیوں پر چڑھائے ہوئے اور بغیر چڑھائے ہوئے...﴾ [۱۴۱] ۵۰ - فرمانِ الٰہی: ﴿اور مویشیوں میں سے (کچھ) بوجھ اٹھانے والے ہیں اور (کچھ) زمین سے لگے ہوئے (چھوٹے)۔ اللہ نے جو تمہیں رزق دیا ہے اس میں سے کھاؤ...﴾ [۱۴۲] ۷۳ - فرمانِ الٰہی: ﴿آٹھ جوڑے ہیں - بھیڑوں میں سے دو اور بکریوں میں سے دو...﴾ [۱۴۳-۱۴۴] ۷۶ - فرمانِ الٰہی: ﴿کہہ دیجئے کہ جو وحی میری طرف کی گئی ہے اس میں میں کسی کھانے والے کے لیے کوئی چیز حرام نہیں پاتا جسے وہ کھائے سوائے اس کے کہ وہ مردار ہو...﴾ [۱۴۵] ۸۰ - فرمانِ الٰہی: ﴿اور یہودیوں پر ہم نے ہر ناخن والا جانور حرام کر دیا تھا...﴾ [۱۴۶] ۹۶

Index of Part Nine 506

- His Word, the Almighty: "If they deny you, then say, 'Your Lord is the possessor of vast mercy...'" [147] 101
- His Word, the Almighty: "Those who associated others with Allah will say, 'If Allah had willed, we would not have associated...'" [148-149] 102
- His Word, the Almighty: "Say, 'Bring forward your witnesses who testify that Allah has prohibited this...'" [150] 103
- His Word, the Almighty: "Say, 'Come, I will recite what your Lord has prohibited to you...'" [151-153] 104
- His Word, the Almighty: "Then We gave Moses the Scripture, making complete [Our favor] upon him who did good and as a detailed explanation of all things..." [154-155] 123
- His Word, the Almighty: "Lest you should say, 'The Scripture was only sent down to two groups before us...'" [156-157] ... 126
- His Word, the Almighty: "Do they [then] wait for anything except that the angels should come to them or your Lord should come..." [158] 127
- His Word, the Almighty: "Indeed, those who have divided their religion and become sects - you are not [associated] with them in anything..." [159] 133
- His Word, the Almighty: "Whoever comes [on the Day of Judgement] with a good deed will have ten times the like thereof..." [160] 136
- His Word, the Almighty: "Say, 'Indeed, my Lord has guided me to a straight path - a correct religion - the way of Abraham, inclining toward truth...'" [161-163] 137
- His Word, the Almighty: "Say, 'Is it other than Allah I should desire as a lord while He is the Lord of all things?'" [164] 143
- His Word, the Almighty: "And it is He who has made you successors upon the earth..." [165] 147
- Exegesis of Surah Al-A'raf 149
- His Word, the Almighty: "Alif, Lam, Meem, Sad. [This is] a Book revealed to you, [O Muhammad] - so let there not be in your breast distress therefrom..." [1-2] ... 149
- His Word, the Almighty: "Follow, [O mankind], what has been revealed to you from your Lord and do not follow other than Him any allies..." [3] 151

- His Word, the Almighty: "And how many a city have We destroyed, and Our punishment came to it by night or while they were sleeping at noon..." [4-5] ... 152
- His Word, the Almighty: "Then We will surely question those to whom [a message] was sent, and We will surely question the messengers..." [6-7] 155
- His Word, the Almighty: "And the weighing [of deeds] that Day will be the truth. So those whose scales are heavy - it is they who will be the successful..." [8-9] ... 156
- His Word, the Almighty: "And We have certainly established you upon the earth and made for you therein ways of livelihood..." [10] 160
- His Word, the Almighty: "And We have certainly created you, [O Mankind], and given you [human] form. Then We said to the angels, 'Prostrate to Adam'..." [11] 161
- His Word, the Almighty: "[Allah] said, 'What prevented you from prostrating when I commanded you?' [Iblees] said, 'I am better than him...'" [12] 163
- His Word, the Almighty: "[Allah] said, 'Descend from it, for it is not for you to be arrogant therein...'" [13-15] 169
- His Word, the Almighty: "[Iblees] said, 'Because You have put me in error, I will surely sit in wait for them on Your straight path...'" [16-17] 170
- His Word, the Almighty: "[Allah] said, 'Get out of it, reproached and expelled...'" [18] 173
- His Word, the Almighty: "And 'O Adam, dwell, you and your wife, in Paradise and eat from wherever you will...'" [19-20] ... 174
- His Word, the Almighty: "And he swore [by Allah] to them, 'Indeed, I am to you from among the sincere advisors.'" [21] 177
- His Word, the Almighty: "So he made them fall, through deception. And when they tasted of the tree, their private parts became apparent to them..." [22-24] ... 178
- His Word, the Almighty: "He said, 'Therein you will live, and therein you will die, and from it you will be brought forth.'" [25-26] 181
- His Word, the Almighty: "O children of Adam, let not Satan tempt you as he removed your parents from Paradise..." [27] ... 187
- His Word, the Almighty: "And when they commit an immorality, they say, 'We found our fathers doing it, and Allah has commanded us to do it...'" [28] 189

- His Word, the Almighty: "Say, 'My Lord has ordered justice and that you maintain yourselves [in worship of Him] at every place [or time] of prostration...'" [29-30] 190
- His Word, the Almighty: "O children of Adam, take your adornment at every masjid, and eat and drink, but be not excessive..." [31] ... 191

भाग नौ की अनुक्रमणिका 506

- अल्लाह तआला का कथन: "यदि वे तुम्हें झुठलाएँ तो कह दो, 'तुम्हारा पालनहार व्यापक दयालुता वाला है...'" [147] 101
- अल्लाह तआला का कथन: "वे लोग जिन्होंने अल्लाह के साथ शरीक किया, कहेंगे, 'यदि अल्लाह चाहता, तो न हम शिर्क करते...'" [148-149] 102
- अल्लाह तआला का कथन: "कह दो, 'अपने उन गवाहों को लाओ जो गवाही दें कि अल्लाह ने इसे हराम किया है...'" [150] 103
- अल्लाह तआला का कथन: "कह दो, 'आओ, मैं तुम्हें सुनाऊं जो तुम्हारे पालनहार ने तुम पर हराम किया है...'" [151-153] 104
- अल्लाह तआला का कथन: "फिर हमने मूसा को किताब दी, उस व्यक्ति पर (नेमत) पूर्ण करने के लिए जिसने भलाई की और हर चीज़ के विस्तार के रूप में..." [154-155] 123
- अल्लाह तआला का कथन: "कहीं तुम यह न कहो कि 'किताब तो बस हमसे पहले के दो गिरोहों पर उतारी गई थी...'" [156-157] ... 126
- अल्लाह तआला का कथन: "क्या वे बस इसी बात की प्रतीक्षा कर रहे हैं कि उनके पास फरिश्ते आएं या तुम्हारा पालनहार आए..." [158] 127
- अल्लाह तआला का कथन: "निश्चय ही जिन लोगों ने अपने धर्म में फूट डाली और गिरोहों में बंट गए, तुम्हारा उनसे कोई लेना-देना नहीं..." [159] 133
- अल्लाह तआला का कथन: "जो कोई भलाई लेकर आएगा, उसके लिए उसके जैसा दस गुना बदला है..." [160] 136
- अल्लाह तआला का कथन: "कह दो, 'निश्चय ही मेरे पालनहार ने मुझे सीधे मार्ग की ओर निर्देशित किया है - एक सुदृढ़ धर्म, इब्राहीम का तरीका, जो एकनिष्ठ थे...'" [161-163] 137
- अल्लाह तआला का कथन: "कह दो, 'क्या मैं अल्लाह के अलावा किसी और को पालनहार के रूप में चाहूँ जबकि वह हर चीज़ का पालनहार है?'" [164] 143
- अल्लाह तआला का कथन: "और वही है जिसने तुम्हें धरती का उत्तराधिकारी बनाया..." [165] 147

• सूरह अल-आराफ़ की व्याख्या (तफ़सीर) 149
• अल्लाह तआला का कथन: "अलिफ़, लाम, मीम, स्वाद। यह एक किताब है जो तुम्हारी ओर उतारी गई है, तो इसके कारण तुम्हारे सीने में कोई घुटन न हो...'" [1-2] ... 149
• अल्लाह तआला का कथन: "अनुसरण करो उसका जो तुम्हारे पालनहार की ओर से तुम्हारी ओर उतारा गया है और उसके सिवा दूसरों को अपना संरक्षक न बनाओ...'" [3] 151
• अल्लाह तआला का कथन: "और कितनी ही बस्तियां थीं जिन्हें हमने विनष्ट कर दिया, तो हमारा अज़ाब उन पर रात के समय आया या जब वे दोपहर में सो रहे थे...'" [4-5] ... 152
• अल्लाह तआला का कथन: "तो हम उनसे अवश्य पूछेंगे जिनके पास रसूल भेजे गए थे, और हम रसूलो से भी अवश्य पूछेंगे...'" [6-7] 155
• अल्लाह तआला का कथन: "और उस दिन तौलना सत्य होगा। फिर जिनके पलड़े भारी होंगे, वही सफल होने वाले हैं...'" [8-9] ... 156
• अल्लाह तआला का कथन: "और हमने तुम्हें धरती में अधिकार दिया और तुम्हारे लिए उसमें जीविका के साधन बनाए...'" [10] 160
• अल्लाह तआला का कथन: "और हमने तुम्हें पैदा किया, फिर तुम्हारा रूप बनाया, फिर फरिश्तों से कहा, 'आदम को सजदा करो'...'" [11] 161
• अल्लाह तआला का कथन: "उसने कहा, 'तुझे सजदा करने से किस चीज़ ने रोका जबकि मैंने तुझे आदेश दिया था?' उसने कहा, 'मैं उससे बेहतर हूँ...'" [12] 163
• अल्लाह तआला का कथन: "उसने कहा, 'यहाँ से नीचे उतर जा, तेरे लिए यह उचित नहीं कि तू यहाँ अहंकार करे..'" [13-15] 169
• अल्लाह तआला का कथन: "उसने कहा, 'चूंकि तूने मुझे गुमराह किया है, मैं अवश्य उनके लिए तेरे सीधे मार्ग पर बैठूँगा...'" [16-17] 170
• अल्लाह तआला का कथन: "उसने कहा, 'यहाँ से निकल जा, अपमानित और ठुकराया हुआ...'" [18] 173
• अल्लाह तआला का कथन: "और ऐ आदम! तुम और तुम्हारी पत्नी जन्नत में रहो और जहाँ से चाहो खाओ...'" [19-20] ... 174
• अल्लाह तआला का कथन: "और उसने उन दोनों से कसम खाकर कहा, 'निश्चय ही मैं तुम्हारा शुभचिंतक हूँ।'" [21] 177
• अल्लाह तआला का कथन: "तो उसने धोखे से उन्हें नीचे गिरा दिया। फिर जब उन दोनों ने उस वृक्ष को चखा, तो उनके गुप्त अंग उन पर प्रकट हो गए...'" [22-24] ... 178

- अल्लाह तआला का कथन: "उसने कहा, 'उसी में तुम जीवित रहोगे और उसी में तुम मरोगे और उसी से तुम निकाले जाओगे।'" [25-26] 181
- अल्लाह तआला का कथन: "ऐ आदम की संतान! शैतान तुम्हें बहका न दे जैसा कि उसने तुम्हारे माता-पिता को जन्नत से निकलवा दिया था..." [27] ... 187
- अल्लाह तआला का कथन: "और जब वे कोई अश्लील काम करते हैं, तो कहते हैं, 'हमने अपने बाप-दादा को इसी पर पाया है और अल्लाह ने हमें इसका आदेश दिया है..'" [28] 189
- अल्लाह तआला का कथन: "कह दो, 'मेरे पालनहार ने न्याय का आदेश दिया है और यह कि तुम हर सजदे के स्थान पर अपना रुख सीधा रखो..'" [29-30] 190
- अल्लाह तआला का कथन: "ऐ आदम की संतान! हर मस्जिद के पास अपनी शोभा (वस्त्र) धारण करो और खाओ और पियो और फिजूलखर्ची न करो..'" [31] ... 191

نویں پارے کی فہرست 506

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿پس اگر وہ آپ کو جھٹلائیں تو کہہ دیجیے کہ تمہارا رب وسیع رحمت والا ہے...﴾ [147] 101
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿عنقریب وہ لوگ جنہوں نے شرک کیا کہیں گے کہ اگر اللہ چاہتا تو ہم شرک نہ کرتے...﴾ [148-149] 102
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿کہہ دیجیے کہ اپنے ان گواہوں کو لاؤ جو اس بات کی گواہی دیں کہ اللہ نے اسے حرام کیا ہے...﴾ [150] 103
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿کہہ دیجیے کہ آؤ میں تمہیں پڑھ کر سناؤں جو تمہارے رب نے تم پر حرام کیا ہے...﴾ [151-153] 104
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿پھر ہم نے موسیٰ کو کتاب عطا کی اس شخص پر (نعمت) پوری کرنے کے لیے جس نے نیکی کی اور ہر چیز کی تفصیل کے طور پر...﴾ [154-155] 123
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿کہ کہیں تم یہ نہ کہنے لگو کہ کتاب تو صرف ہم سے پہلے کے دو گروہوں پر اتاری گئی تھی...﴾ [156-157] ... 126
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿کیا وہ صرف اس بات کا انتظار کر رہے ہیں کہ ان کے پاس فرشتے آئیں یا آپ کا رب آئے...﴾ [158] 127
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بے شک جن لوگوں نے اپنے دین کو ٹکڑے ٹکڑے کر دیا اور وہ گروہ گروہ بن گئے، آپ کا ان سے کوئی تعلق نہیں...﴾ [159] 133

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿جو شخص نیکی لے کر آئے گا تو اس کے لیے اس جیسی دس نیکیاں ہیں...﴾ [160] 136
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿کہہ دیجیے کہ بے شک مجھے میرے رب نے سیدھے راستے کی طرف ہدایت دی ہے - ایک مضبوط دین، جو ابراہیم کا طریقہ ہے جو یکسو تھے...﴾ [161-163] 137
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿کہہ دیجیے کہ کیا میں اللہ کے سوا کسی اور کو رب تلاش کروں حالانکہ وہی ہر چیز کا رب ہے؟﴾ [164] 143
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور وہی ہے جس نے تمہیں زمین میں جانشین بنایا...﴾ [165] 147
- تفسیر سورۃ الاعراف 149
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿المص۔ یہ ایک کتاب ہے جو آپ کی طرف اتاری گئی ہے، پس آپ کے سینے میں اس کی وجہ سے کوئی تنگی نہ ہو...﴾ [1-2] ... 149
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اس کی پیروی کرو جو تمہارے رب کی طرف سے تمہاری طرف اتارا گیا ہے اور اس کے سوا دوسرے سرپرستوں کی پیروی نہ کرو...﴾ [3] 151
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور کتنی ہی بستیاں تھیں جنہیں ہم نے ہلاک کر دیا، پس ہمارا عذاب ان پر رات کے وقت آیا یا جب وہ دوپہر کو سو رہے تھے...﴾ [4-5] ... 152
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿پس ہم ضرور ان لوگوں سے پوچھیں گے جن کی طرف رسول بھیجے گئے تھے، اور ہم رسولوں سے بھی ضرور پوچھیں گے...﴾ [6-7] 155
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور اس دن وزن برحق ہو گا، پس جن کے پلڑے بھاری ہوں گے وہی فلاح پانے والے ہیں...﴾ [8-9] ... 156

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور بے شک ہم نے تمہیں زمین میں ٹھکانا دیا اور تمہارے لیے اس میں گزر اوقات کے سامان پیدا کیے...﴾ [10] 160
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور بے شک ہم نے تمہیں پیدا کیا پھر تمہاری صورتیں بنائیں پھر ہم نے فرشتوں سے کہا کہ آدم کو سجدہ کرو...﴾ [11] 161
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فرمایا کہ تجھے سجدہ کرنے سے کس چیز نے روکا جبکہ میں نے تجھے حکم دیا تھا؟ اس نے کہا کہ میں اس سے بہتر ہوں...﴾ [12] 163
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فرمایا کہ یہاں سے اتر جا، تیرے لیے یہ مناسب نہیں کہ تو یہاں تکبر کرے...﴾ [13-15] 169
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اس نے کہا کہ جس طرح تو نے مجھے گمراہ کیا ہے، میں بھی ضرور ان کے لیے تیری سیدھی راہ پر بیٹھوں گا...﴾ [16-17] 170
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فرمایا کہ یہاں سے نکل جا، ذلیل اور دھتکارا ہوا...﴾ [18] 173
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور اے آدم! تو اور تیری بیوی جنت میں رہو اور جہاں سے چاہو کھاؤ...﴾ [19-20] ... 174
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور اس نے ان دونوں سے قسم کھا کر کہا کہ بے شک میں تمہارا خیر خواہ ہوں﴾ [21] 177
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿پس اس نے دھوکے سے انہیں نیچے گرا دیا۔ پھر جب ان دونوں نے اس درخت کو چکھا تو ان پر ان کے ستر کھل گئے...﴾ [22-24] ... 178
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فرمایا کہ اسی میں تم جیو گے اور اسی میں مرو گے اور اسی سے تم نکالے جاؤ گے...﴾ [25-26] 181

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اے بنی آدم! شیطان تمہیں فتنے میں نہ ڈال دے جس طرح اس نے تمہارے والدین کو جنت سے نکلوا دیا تھا...﴾ [27] ... 187
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور جب وہ کوئی بے حیائی کا کام کرتے ہیں تو کہتے ہیں کہ ہم نے اپنے باپ دادا کو اسی پر پایا ہے اور اللہ نے ہمیں اسی کا حکم دیا ہے...﴾ [28] 189
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿کہہ دیجیے کہ میرے رب نے انصاف کا حکم دیا ہے اور یہ کہ تم ہر سجدے کے وقت اپنے رخ سیدھے رکھو...﴾ [29-30] 190
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اے بنی آدم! ہر مسجد کے پاس اپنی زینت اختیار کرو اور کھاؤ اور پیو اور اسراف نہ کرو...﴾ [31] ... 191

Index of Part Nine 507

- Allah the Almighty said: {Say, "Who has forbidden the adornment of Allah which He has produced for His servants and the good [things] of provision?"...} [32] 202
- Allah the Almighty said: {Say, "My Lord has only forbidden immoralities - what is apparent of them and what is concealed..."} [33] 210
- Allah the Almighty said: {And for every nation is a [specified] term. So when their time has come, they will not remain behind an hour, nor will they precede [it].} [34] 212
- Allah the Almighty said: {O children of Adam, if there come to you messengers from among you relating to you My verses...} [35-36] 213
- Allah the Almighty said: {And who is more unjust than one who invents a lie against Allah or denies His signs?...} [37] 214
- Allah the Almighty said: {He will say, "Enter among nations which had passed on before you of jinn and mankind into the Fire."...} [38-39] 216
- Allah the Almighty said: {Indeed, those who deny Our verses and are arrogant toward them - the gates of Heaven will not be opened for them...} [40-41] 218
- Allah the Almighty said: {And those who believed and did righteous deeds - We charge no soul except [with] that within its capacity...} [42] 221
- Allah the Almighty said: {And We will have removed whatever is within their breasts of resentment, [while] flowing beneath them are rivers...} [43] 222
- Allah the Almighty said: {And the companions of Paradise will call out to the companions of the Fire, "We have already found what our Lord promised us to be true"...} [44] 224
- Allah the Almighty said: {Who averted [people] from the way of Allah and sought to make it [seem] deviant while they were, concerning the Hereafter, disbelievers.} [45] 225
- Allah the Almighty said: {And between them will be a partition, and on [its] elevations are men who recognize all by their marks.} [46] 226
- Allah the Almighty said: {And when their eyes are turned toward the companions of the Fire, they say, "Our Lord, do not place us with the wrongdoing people."...} [47-49] 231
- Allah the Almighty said: {And the companions of the Fire will call out to the companions of Paradise, "Pour upon us some water..."...} [50] 232

- Allah the Almighty said: {Those who took their religion as distraction and amusement and whom the worldly life deluded...} [51-52] 235
- Allah the Almighty said: {Do they wait [for anything] except its fulfillment? The Day its fulfillment comes those who had ignored it before will say, "The messengers of our Lord had come with the truth, so are there [now] any intercessors for us..."...} [53] 236
- Allah the Almighty said: {Indeed, your Lord is Allah, who created the heavens and the earth in six days} [54] 237
- Allah the Almighty said: {Call upon your Lord in humility and privately; indeed, He does not like transgressors.} [55] 244
- Allah the Almighty said: {And cause not corruption upon the earth after its reformation. And invoke Him in fear and aspiration.} [56] 249
- Allah the Almighty said: {And it is He who sends the winds as good tidings before His mercy...} [57] 252
- Allah the Almighty said: {And the good land - its vegetation comes out by permission of its Lord; but that which is bad - nothing comes up except with difficulty...} [58] 255
- Allah the Almighty said: {We had certainly sent Noah to his people, and he said, "O my people, worship Allah; you have no deity other than Him..."...} [59] 257
- Allah the Almighty said: {The eminent among his people said, "Indeed, we see you in clear error."...} [60-62] 260
- Allah the Almighty said: {Then do you wonder that there has come to you a reminder from your Lord through a man from among you, that he may warn you...} [63-64] 261
- Allah the Almighty said: {And to the 'Aad [We sent] their brother Hud. He said, "O my people, worship Allah; you have no deity other than Him..."...} [65-69] 262
- Allah the Almighty said: {They said, "Have you come to us that we should worship Allah alone and desert what our fathers used to worship?"...} [70-73] 265
- Allah the Almighty said: {And remember when He made you successors after the 'Aad and settled you in the land...} [74] 267
- Allah the Almighty said: {The eminent who were arrogant among his people said to those who were oppressed - to those who believed among them, "Do you [actually] know that Salih is sent from his Lord?"...} [75-76] 269

• Allah the Almighty said: {So they hamstrung the she-camel and were insolent toward the command of their Lord...} [77-79] 270

नौवें भाग की अनुक्रमणिका ५०७

- अल्लाह तआला का फ़रमान: {कहो, "किसने अल्लाह की उस ज़ीनत को हराम किया है जिसे उसने अपने बंदों के लिए निकाला और पाकीज़ा रिज़्क़ को?"...} [३२] २०२
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {कहो, "मेरे रब ने तो केवल उन बेहयाइयों को हराम किया है जो उनमें से प्रकट हों और जो छिपी हों..."} [३३] २१०
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हर समुदाय के लिए एक निर्धारित समय है। तो जब उनका समय आ जाएगा, तो वे न एक घड़ी पीछे हट सकेंगे और न आगे बढ़ सकेंगे।} [३४] २१२
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ आदम की संतान! यदि तुम्हारे पास तुम्हीं में से रसूल आएँ जो तुम्हें मेरी आयतें सुनाएँ..} [३५-३६] २१३
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर उससे बढ़कर ज़ालिम कौन होगा जिसने अल्लाह पर झूठ गढ़ा हो या उसकी आयतों को झुठलाया हो?...} [३७] २१४
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {(अल्लाह) फ़रमाएगा, "तुमसे पहले जो जिन्नों और इन्सानों के गिरोह गुज़र चुके हैं, उन्हीं के साथ आग में दाखिल हो जाओ"...} [३८-३९] २१६
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {निस्संदेह जिन लोगों ने हमारी आयतों को झुठलाया और उनके प्रति अहंकार किया, उनके लिए आकाश के द्वार नहीं खोले जाएँगे...} [४०-४१] २१८
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जो लोग ईमान लाए और उन्होंने नेक अमल किए - हम किसी व्यक्ति पर उसकी सामर्थ्य से अधिक भार नहीं डालते...} [४२] २२१
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उनके सीनों में जो कुछ ईर्ष्या-द्वेष होगा उसे हम निकाल देंगे, उनके नीचे नहरें बह रही होंगी...} [४३] २२२
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जन्नत वाले दोज़ख़ वालों को पुकारेंगे कि "हमने तो वह पा लिया जिसका हमारे रब ने हमसे वादा किया था जो सच था"...} [४४] २२४
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {जो अल्लाह की राह से रोकते हैं और उसमें टेढ़ापन तलाश करते हैं और वे आख़िरत का इनकार करने वाले हैं।} [४५] २२५
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उन दोनों के बीच एक पर्दा होगा, और आराफ़ पर कुछ लोग होंगे जो सबको उनके लक्षणों से पहचान लेंगे।} [४६] २२६

- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जब उनकी आँखें आग वालों की ओर फिरेंगी, तो वे कहेंगे, "ऐ हमारे रब! हमें ज़ालिम लोगों के साथ न कर।"...} [४७-४९] २३१
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और दोज़ख़ वाले जन्नत वालों को पुकारेंगे कि "हम पर थोड़ा पानी उंडेल दो..."...} [५०] २३२
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {जिन्होंने अपने दीन को खेल और तमाशा बना लिया था और जिन्हें दुनियावी ज़िन्दगी ने धोखे में डाल दिया था...} [५१-५२] २३५
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {क्या वे केवल उसके परिणाम की प्रतीक्षा कर रहे हैं? जिस दिन उसका परिणाम आ जाएगा, तो जो लोग उसे पहले भुला चुके थे, वे कहेंगे, "हमारे रब के रसूल सच लेकर आए थे, तो क्या अब हमारे लिए कोई सिफ़ारिश करने वाले हैं..."...} [५३] २३६
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {निस्संदेह तुम्हारा रब अल्लाह है जिसने छ: दिनों में आकाशों और पृथ्वी को पैदा किया} [५४] २३७
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {अपने रब को गिड़गिड़ाते हुए और चुपके से पुकारो; निस्संदेह वह ज़्यादती करने वालों को पसंद नहीं करता।} [५५] २४४
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और धरती में उसके सुधार के बाद बिगाड़ पैदा न करो, और उसे डर और लालच के साथ पुकारो।} [५६] २४९
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और वही है जो अपनी रहमत के आगे-आगे हवाओं को खुशख़बरी बनाकर भेजता है...} [५७] २५२
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जो अच्छी भूमि होती है, उसकी वनस्पति अपने रब के आदेश से निकलती है; और जो खराब है, वह बहुत कम ही निकलती है...} [५८] २५५
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {हमने नूह को उसकी क़ौम की ओर भेजा, तो उसने कहा, "ऐ मेरी क़ौम के लोगो! अल्लाह की इबादत करो, उसके सिवा तुम्हारा कोई पूज्य नहीं है..."...} [५९] २५७
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {उसकी क़ौम के सरदारों ने कहा, "निस्संदेह हम तुम्हें खुली गुमराही में देख रहे हैं।"...} [६०-६२] २६०
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {क्या तुम्हें इस बात पर आश्चर्य हुआ कि तुम्हारे पास तुम्हारे रब की ओर से तुम्हीं में से एक आदमी के माध्यम से नसीहत आई ताकि वह तुम्हें डराए...} [६३-६४] २६१

- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और 'आद की ओर उनके भाई हूद को भेजा। उसने कहा, "ऐ मेरी क़ौम के लोगो! अल्लाह की इबादत करो, उसके सिवा तुम्हारा कोई पूज्य नहीं है..."...} [६५-६९] २६२
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {उन्होंने कहा, "क्या तुम हमारे पास इसलिए आए हो कि हम केवल एक अल्लाह की इबादत करें और उन्हें छोड़ दें जिनकी इबादत हमारे बाप-दादा करते थे?"...} [७०-७३] २६५
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और याद करो जब उसने तुम्हें 'आद के बाद उत्तराधिकारी बनाया और तुम्हें धरती में ठिकाना दिया...} [७४] २६७
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {उसकी क़ौम के उन सरदारों ने जो अहंकार करते थे, उन लोगों से कहा जो कमज़ोर समझे जाते थे - उनमें से जो ईमान लाए थे, "क्या तुम जानते हो कि सालेह अपने रब की ओर से भेजा हुआ रसूल है?"...} [७५-७६] २६९
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर उन्होंने ऊँटनी की कूचें काट डालीं और अपने रब के आदेश की अवहेलना की...} [७७-७९] २७०

فہرست پارہ نہم ۵۰۷

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کہہ دیجیے کہ اللہ کی اس زینت کو کس نے حرام کیا ہے جسے اس نے اپنے بندوں کے لیے نکالا اور پاکیزہ رزق کو؟...﴾ [۳۲] ۲۰۲
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کہہ دیجیے کہ میرے رب نے تو صرف ان بے حیائیوں کو حرام کیا ہے جو ان میں سے ظاہر ہوں اور جو پوشیدہ ہوں...﴾ [۳۳] ۲۱۰
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور ہر امت کے لیے ایک میعاد ہے، پس جب ان کی میعاد آ جاتی ہے تو وہ نہ ایک گھڑی پیچھے ہٹ سکتے ہیں اور نہ آگے بڑھ سکتے ہیں﴾ [۳۴] ۲۱۲
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے بنی آدم! اگر تمہارے پاس تم ہی میں سے رسول آئیں جو تمہیں میری آیات سنائیں...﴾ [۳۵-۳۶] ۲۱۳
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پس اس سے بڑھ کر ظالم کون ہوگا جس نے اللہ پر جھوٹ باندھا یا اس کی آیات کو جھٹلایا؟...﴾ [۳۷] ۲۱۴
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿(اللہ) فرمائے گا تم سے پہلے جو جنوں اور انسانوں کی جماعتیں گزر چکی ہیں ان ہی کے ساتھ آگ میں داخل ہو جاؤ...﴾ [۳۸-۳۹] ۲۱۶
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿بے شک جن لوگوں نے ہماری آیات کو جھٹلایا اور ان کے مقابلے میں تکبر کیا، ان کے لیے آسمان کے دروازے نہیں کھولے جائیں گے...﴾ [۴۰-۴۱] ۲۱۸
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور جو لوگ ایمان لائے اور انہوں نے نیک عمل کیے - ہم کسی جان پر اس کی طاقت سے زیادہ بوجھ نہیں ڈالتے...﴾ [۴۲] ۲۲۱
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور ان کے سینوں میں جو کچھ کینہ ہوگا ہم اسے نکال دیں گے، ان کے نیچے نہریں بہتی ہوں گی...﴾ [۴۳] ۲۲۲

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اہل جنت دوزخیوں کو پکاریں گے کہ ہم نے تو وہ پا لیا جس کا ہمارے رب نے ہم سے وعدہ کیا تھا جو سچ تھا...﴾ [۴۴] ۲۲۴
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿جو اللہ کی راہ سے روکتے ہیں اور اس میں کجی تلاش کرتے ہیں اور وہ آخرت کا انکار کرنے والے ہیں﴾ [۴۵] ۲۲۵
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور ان دونوں کے درمیان ایک حجاب ہوگا اور اعراف پر کچھ لوگ ہوں گے جو سب کو ان کی علامتوں سے پہچان لیں گے﴾ [۴۶] ۲۲۶
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور جب ان کی نگاہیں دوزخیوں کی طرف پھریں گی تو وہ کہیں گے اے ہمارے رب! ہمیں ظالم لوگوں کے ساتھ نہ کر...﴾ [۴۷-۴۹] ۲۳۱
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور دوزخی اہل جنت کو پکاریں گے کہ ہم پر تھوڑا سا پانی بہا دو...﴾ [۵۰] ۲۳۲
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿جنہوں نے اپنے دین کو لہو و لعب بنا لیا تھا اور جنہیں دنیا کی زندگی نے دھوکے میں ڈال دیا تھا...﴾ [۵۱-۵۲] ۲۳۵
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کیا وہ صرف اس کی تاویل کا انتظار کر رہے ہیں؟ جس دن اس کی تاویل آ جائے گی تو جو لوگ اسے پہلے بھول چکے تھے وہ کہیں گے ہمارے رب کے رسول سچ لے کر آئے تھے تو کیا اب ہمارے لیے کوئی سفارشی ہیں...﴾ [۵۳] ۲۳۶
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿بے شک تمہارا رب اللہ ہے جس نے آسمانوں اور زمین کو چھ دن میں پیدا کیا﴾ [۵۴] ۲۳۷
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اپنے رب کو گڑگڑا کر اور چپکے سے پکارو، بے شک وہ حد سے بڑھنے والوں کو پسند نہیں کرتا﴾ [۵۵] ۲۴۴
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور زمین میں اس کی اصلاح کے بعد فساد نہ پھیلاؤ اور اسے ڈر اور امید کے ساتھ پکارو﴾ [۵۶] ۲۴۹

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور وہی ہے جو اپنی رحمت سے پہلے ہواؤں کو خوشخبری بنا کر بھیجتا ہے...﴾ [۵۷] ۲۵۲
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور جو پاکیزہ زمین ہے اس کی نباتات اپنے رب کے حکم سے نکلتی ہے اور جو خراب ہے وہ بہت تھوڑی ہی نکلتی ہے...﴾ [۵۸] ۲۵۵
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿بیشک ہم نے نوح کو ان کی قوم کی طرف بھیجا تو انہوں نے کہا اے میری قوم! اللہ کی عبادت کرو اس کے سوا تمہارا کوئی معبود نہیں...﴾ [۵۹] ۲۵۷
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ان کی قوم کے سرداروں نے کہا بے شک ہم تمہیں کھلی گمراہی میں دیکھ رہے ہیں...﴾ [۶۰-۶۲] ۲۶۰
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کیا تمہیں اس بات پر تعجب ہوا کہ تمہارے پاس تمہارے رب کی طرف سے تم ہی میں سے ایک آدمی کے ذریعے نصیحت آئی تاکہ وہ تمہیں ڈرائے...﴾ [۶۳-۶۴] ۲۶۱
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور عاد کی طرف ان کے بھائی ہود کو (بھیجا) انہوں نے کہا اے میری قوم! اللہ کی عبادت کرو اس کے سوا تمہارا کوئی معبود نہیں...﴾ [۶۵-۶۹] ۲۶۲
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿انہوں نے کہا کیا تم ہمارے پاس اس لیے آئے ہو کہ ہم صرف ایک اللہ کی عبادت کریں اور انہیں چھوڑ دیں جن کی عبادت ہمارے باپ دادا کرتے تھے؟...﴾ [۷۰-۷۳] ۲۶۵
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور یاد کرو جب اس نے تمہیں عاد کے بعد جانشین بنایا اور تمہیں زمین میں ٹھکانا دیا...﴾ [۷۴] ۲۶۷
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ان کی قوم کے ان سرداروں نے جو تکبر کرتے تھے ان لوگوں سے کہا جو کمزور سمجھے جاتے تھے - ان میں سے جو ایمان لائے تھے، کیا تم جانتے ہو کہ صالح اپنے رب کی طرف سے بھیجے ہوئے رسول ہیں؟...﴾ [۷۵-۷۶] ۲۶۹

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پس انہوں نے اونٹنی کی کونچیں کاٹ ڈالیں اور اپنے رب کے حکم سے سرکشی کی...﴾ [۷۷-۷۹] ۲۷۰

508 Index of the Ninth Part - The Word of Allah Almighty: {And [We sent] Lot when he said to his people, "Do you commit such immorality as no one has preceded you with from among the worlds?"} [80] .... 273 - The Word of Allah Almighty: {Indeed, you approach men with desire instead of women...} [81] .... 278 - The Word of Allah Almighty: {And the answer of his people was only that they said, "Evict them from your city...} [82-84] .... 279 - The Word of Allah Almighty: {And to Madyan [We sent] their brother Shu'ayb...} [85-87] .... 280 - The Word of Allah Almighty: {The eminent among those who were arrogant from his people said, "We will surely evict you, O Shu'ayb, and those who have believed with you from our city...} [88-89] .... 284 - The Word of Allah Almighty: {And the eminent among those who disbelieved from his people said, "If you should follow Shu'ayb, indeed, you would then be losers."} [90-93] .... 286 - The Word of Allah Almighty: {And We sent to no city a prophet except that We seized its people with poverty and hardship...} [94-95] .... 287 - The Word of Allah Almighty: {And if only the people of the cities had believed and feared Allah, We would have opened upon them blessings from the heaven and the earth...} [96] .... 288 - The Word of Allah Almighty: {Then, did the people of the cities feel secure from Our punishment coming to them at night while they were asleep?} [97-98] .... 289 - The Word of Allah Almighty: {Then, did they feel secure from the plan of Allah? But no one feels secure from the plan of Allah except the losing people.} [99-101] .. 290 - The Word of Allah Almighty: {And We did not find for most of them any covenant; but indeed, We found most of them to be defiantly disobedient.} [102] .... 291 - The Word of Allah Almighty: {Then We sent after them Moses with Our signs to Pharaoh and his establishment, but they were unjust toward them...} [103-112] .... 292 - The Word of Allah Almighty: {And the magicians came to Pharaoh. They said, "Indeed for us there will be a reward if we are the predominant."} [113-114] .... 295 - The Word of Allah Almighty: {They said, "O Moses, either you throw [your staff], or we will be the ones who throw [first]."} [115-117] .... 296 - The Word of Allah Almighty: {So the truth was established, and abolished was what they were doing...} [118-126] .... 298 - The Word of Allah Almighty: {And the eminent among the people of Pharaoh said, "Will you leave Moses and his people to cause corruption in the land...} [127-128] .... 299 - The Word of Allah Almighty: {They said, "We have been harmed before you came to us and after you have come to us."} [129] .... 302 - The Word of Allah Almighty: {And We certainly seized the family of Pharaoh with years of famine and a deficiency in fruits...} [130] .... 303 - The Word of Allah Almighty: {But when good came to them, they said, "This is for us."...} [131] .... 304 - The Word of Allah Almighty: {And they said, "No matter what sign you bring us with which to bewitch us, we will not be believers

in you."} [132] .... 308 - The Word of Allah Almighty: {So We sent upon them the flood and locusts and lice and frogs...} [133] .... 309 - The Word of Allah Almighty: {And when the punishment fell upon them, they said, "O Moses, pray for us to your Lord by what He has promised you...} [134-136] .... 315 - The Word of Allah Almighty: {And We caused the people who had been oppressed to inherit the eastern regions of the land and the western ones...} [137] .. 316 - The Word of Allah Almighty: {And We took the Children of Israel across the sea; then they came upon a people settled in devotion to some idols of theirs.} [138] .... 317 - The Word of Allah Almighty: {Indeed, those [people] - destroyed is that in which they are [engaged], and worthless is what they were doing...} [139-141] .... 318 - The Word of Allah Almighty: {And We appointed for Moses thirty nights and completed them with ten [more]; so the term of his Lord was completed as forty nights...} [142] 319

५०८ नौवें भाग की अनुक्रमणिका - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और (हमने) लूत को भेजा जब उसने अपनी क़ौम से कहा, "क्या तुम वह अश्लीलता करते हो जो तुम से पहले संसार में किसी ने नहीं की?"} [८०] .... २७३ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {तुम स्त्रियों को छोड़कर पुरुषों के पास वासना से जाते हो...} [८१] .... २७८ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और उसकी क़ौम का उत्तर इसके सिवा कुछ न था कि उन्होंने कहा, "उन्हें अपनी बस्ती से निकाल दो...} [८२-८४] .... २७९ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और मदयन की ओर उनके भाई शुऐब को भेजा...} [८५-८७] .... २८० - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {उसकी क़ौम के उन सरदारों ने जो घमंडी थे, कहा, "ऐ शुऐब, हम तुम्हें और उन लोगों को जो तुम्हारे साथ ईमान लाए हैं, अपनी बस्ती से निकाल देंगे...} [८८-८९] .... २८४ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और उसकी क़ौम के उन सरदारों ने जिन्होंने कुफ़्र किया, कहा, "यदि तुमने शुऐब का अनुसरण किया तो तुम निश्चय ही घाटे में रहोगे।"} [९०-९३] .... २८६ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने किसी बस्ती में कोई नबी नहीं भेजा मगर यह कि उसके रहने वालों को तंगी और विपदा में पकड़ लिया...} [९४-९५] .... २८७ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और यदि बस्तियों के लोग ईमान लाते और डरते तो हम उन पर आकाश और धरती से बरकतों के द्वार खोल देते...} [९६] .... २८८ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {तो क्या बस्तियों के लोग इस बात से निडर हो गए हैं कि हमारा अज़ाब उन पर रात के समय आए जब वे सो रहे हों?} [९७-९८] .... २८९ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {तो क्या वे अल्लाह की चाल से निडर हो गए हैं? तो अल्लाह की चाल से वही लोग निडर होते हैं जो घाटा उठाने वाले हैं।} [९९-१०१] .. २९० - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने उनमें से अधिकांश में किसी अहद (वचन) को न पाया; और हमने उनमें से अधिकांश को अवज्ञाकारी ही पाया।} [१०२] .... २९१ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर हमने उनके बाद मूसा को अपनी निशानियों के साथ फिरऔन और उसके दरबारियों के पास भेजा, तो उन्होंने उनके साथ ज़ुल्म किया...} [१०३-११२] .... २९२ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और जादूगर फिरऔन के पास आए, उन्होंने कहा, "क्या हमारे लिए कोई पुरस्कार होगा यदि हम विजयी रहे?"} [११३-११४] .... २९५ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {उन्होंने कहा, "ऐ मूसा, या तो तुम फेंको या हम फेंकने वाले बनें...} [११५-११७] .... २९६ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {तो सत्य सिद्ध हो गया और उनका किया-धरा सब व्यर्थ हो गया...} [११८-१२६] .... २९८ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और फिरऔन की क़ौम के सरदारों ने कहा, "क्या तू मूसा और उसकी क़ौम को छोड़ देगा कि वे धरती में बिगाड़ पैदा करें...} [१२७-१२८] .... २९९ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {वे बोले, "हमें कष्ट पहुँचाया गया इससे

पहले भी कि तू हमारे पास आए और इसके बाद भी कि तू हमारे पास आया..."} [१२९] .... ३०२ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने फिरऔन वालों को अकाल और फलों की कमी में पकड़ लिया...} [१३०] .... ३०३ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर जब उन्हें कोई भलाई मिलती तो कहते, "यह हमारे लिए है"...} [१३१] .... ३०४ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और उन्होंने कहा, "तू हमारे पास कोई भी निशानी ले आए कि उस से हम पर जादू कर दे, तो हम तुझ पर ईमान लाने वाले नहीं हैं।"} [१३२] .... ३०८ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {तो हमने उन पर तूफ़ान, टिड्डियाँ, जुएं और मेंढक भेजे...} [१३३] .... ३०९ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और जब उन पर अज़ाब पड़ा तो उन्होंने कहा, "ऐ मूसा, हमारे लिए अपने रब से दुआ कर उस वादे के कारण जो उसने तुझसे कर रखा है...} [१३४-१३६] .... ३१५ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने उन लोगों को जो कमज़ोर समझे जाते थे, उस धरती के पूर्व और पश्चिम का वारिस बना दिया...} [१३७] .. ३१६ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने इसराईल की संतान को समुद्र पार करा दिया, फिर वे ऐसे लोगों के पास पहुँचे जो अपने बुतों की पूजा में लगे हुए थे...} [१३८] .... ३१७ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {निश्चय ही ये लोग जिस काम में लगे हैं वह नष्ट होने वाला है और जो कुछ वे कर रहे हैं वह व्यर्थ है...} [१३९-१४१] .... ३१८ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने मूसा से तीस रातों का वादा किया और दस और बढ़ाकर उसे पूरा किया, तो उसके रब का नियत समय चालीस रातें पूरा हुआ...} [१४२] ३१९

۵۰۸ نویں پارے کی فہرست - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور لوط کو (بھیجا) جب انہوں نے اپنی قوم سے کہا کہ کیا تم وہ بے حیائی کرتے ہو جو تم سے پہلے تمام جہان والوں میں کسی نے نہیں کی؟} [۸۰] .... ۲۷۳ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تم عورتوں کو چھوڑ کر مردوں کے پاس شہوت سے جاتے ہو...} [۸۱] .... ۲۷۸ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ان کی قوم کا جواب اس کے سوا کچھ نہ تھا کہ انہوں نے کہا، "انہیں اپنی بستی سے نکال دو...} [۸۲-۸۴] .... ۲۷۹ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور مدین کی طرف ان کے بھائی شعیب کو (بھیجا)...} [۸۵-۸۷] .... ۲۸۰ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ان کی قوم کے ان سرداروں نے جو مغرور تھے، کہا، اے شعیب، ہم تمہیں اور ان لوگوں کو جو تمہارے ساتھ ایمان لائے ہیں، اپنی بستی سے ضرور نکال دیں گے...} [۸۸-۸۹] .... ۲۸۴ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ان کی قوم کے ان سرداروں نے جنہوں نے کفر کیا، کہا، اگر تم نے شعیب کی پیروی کی تو تم یقیناً خسارے میں رہو گے۔} [۹۰-۹۳] .... ۲۸۶ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہم نے کسی بستی میں کوئی نبی نہیں بھیجا مگر یہ کہ اس کے باشندوں کو سختی اور مصیبت میں پکڑ لیا...} [۹۴-۹۵] .... ۲۸۷ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اگر بستیوں والے ایمان لاتے اور ڈرتے تو ہم ان پر آسمان اور زمین سے برکتیں کھول دیتے...} [۹۶] .... ۲۸۸ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تو کیا بستیوں والے اس بات سے بے خوف ہو گئے ہیں کہ ہمارا عذاب ان پر رات کے وقت آئے جب وہ سو رہے ہوں؟} [۹۷-۹۸] .... ۲۸۹ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تو کیا وہ اللہ کی تدبیر سے بے خوف ہو گئے ہیں؟ تو اللہ کی تدبیر سے وہی لوگ بے خوف ہوتے ہیں جو تباہ ہونے والے ہیں۔}

[۹۹-۱۰۱] .. ۲۹۰ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہم نے ان میں سے اکثر میں کوئی عہد نہ پایا؛ اور ہم نے ان میں سے اکثر کو نافرمان ہی پایا۔} [۱۰۲] .... ۲۹۱ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر ہم نے ان کے بعد موسیٰ کو اپنی نشانیوں کے ساتھ فرعون اور اس کے سرداروں کی طرف بھیجا، تو انہوں نے ان کے ساتھ ظلم کیا...} [۱۰۳-۱۱۲] .... ۲۹۲ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جادوگر فرعون کے پاس

آئے، انہوں نے کہا، کیا ہمارے لیے کوئی اجر ہو گا اگر ہم غالب رہے؟} [۱۱۳-۱۱۴] .... ۲۹۵ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {انہوں نے کہا، اے موسیٰ، یا تو تم پھینکو یا ہم پھینکنے والے بنیں...} [۱۱۵-۱۱۷] .... ۲۹۶ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تو حق ثابت ہو گیا اور ان کا کیا دھرا سب باطل ہو گیا...} [۱۱۸-۱۲۶] .... ۲۹۸ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور فرعون کی قوم کے سرداروں نے کہا، کیا تو موسیٰ اور اس کی قوم کو چھوڑ دے گا کہ وہ زمین میں فساد مچائیں...} [۱۲۷-۱۲۸] .... ۲۹۹ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وہ بولے، ہمیں تکلیف پہنچائی گئی اس سے پہلے بھی کہ تم ہمارے پاس آئے اور اس کے بعد بھی کہ تم ہمارے پاس آئے-} [۱۲۹] .... ۳۰۲ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہم نے فرعون والوں کو قحط اور پھلوں کی کمی میں پکڑ لیا...} [۱۳۰] .... ۳۰۳ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر جب انہیں کوئی بھلائی ملتی تو کہتے، یہ ہمارے لیے ہے...} [۱۳۱] .... ۳۰۴ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور انہوں نے کہا، تم ہمارے پاس کوئی بھی نشانی لے آؤ کہ اس سے ہم پر جادو کر دو، تو ہم تم پر ایمان لانے والے نہیں ہیں-} [۱۳۲] .... ۳۰۸ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تو ہم نے ان پر طوفان، ٹڈیاں، جوئیں اور مینڈک بھیجے...} [۱۳۳] .... ۳۰۹ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جب ان پر عذاب پڑا تو انہوں نے کہا، اے موسیٰ، ہمارے لیے اپنے رب سے دعا کرو اس وعدے کی بنا پر جو اس نے تم سے کر رکھا ہے...} [۱۳۴-۱۳۶] .... ۳۱۵ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہم نے ان لوگوں کو جو کمزور سمجھے جاتے تھے، اس زمین کے مشرق اور مغرب کا وارث بنا دیا...} [۱۳۷] .. ۳۱۶ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہم نے بنی اسرائیل کو سمندر پار کرا دیا، پھر وہ ایسے لوگوں کے پاس پہنچے جو اپنے بتوں کی پوجا میں لگے ہوئے تھے...} [۱۳۸] .... ۳۱۷ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {یقیناً یہ لوگ جس کام میں لگے ہیں وہ برباد ہونے والا ہے اور جو کچھ وہ کر رہے ہیں وہ باطل ہے...} [۱۳۹-۱۴۱] .... ۳۱۸ - اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہم نے موسیٰ سے تیس راتوں کا وعدہ کیا اور دس اور بڑھا کر اسے پورا کیا، تو ان کے رب کا مقررہ وقت چالیس راتیں پورا ہوا-} [۱۴۲] ۳۱۹

Index of the Ninth Part 509 - Allah Almighty's word: {And when Moses arrived at Our appointed time and his Lord spoke to him, he said, "My Lord, show [Yourself] to me that I may look at You."...} [143] .... 324 - Allah Almighty's word: {He said, "O Moses, I have chosen you over the people with My messages..."} [144] .... 327 - Allah Almighty's word: {And We wrote for him on the tablets [something] of all things - instruction and explanation for all things...} [145] .... 328 - Allah Almighty's word: {I will turn away from My signs those who are arrogant upon the earth without right...} [146-147] .... 331 - Allah Almighty's word: {And the people of Moses made, after [his departure], from their ornaments a calf - an image having a lowing sound...} [148] .... 332 - Allah Almighty's word: {And when regret fell into their hands and they saw that they had gone astray, they said, "If our Lord does not have mercy upon us and forgive us, we will surely be among the losers."} [149] .... 335 - Allah Almighty's word: {And when Moses returned to his people, angry and grieved, he said, "How wretched is that by which you have replaced me after [my departure]!..."} [150-151] .... 336 - Allah Almighty's word: {Indeed, those who took the calf [for worship] will obtain anger from their Lord and humiliation in the life of this world...} [152-153] .... 344 - Allah Almighty's word: {And when the anger subsided in Moses, he took up the tablets...} [154] .... 345 - Allah Almighty's word: {And Moses chose from his people seventy men for Our appointment...} [155] .... 347 - Allah Almighty's word: {And decree for us in this world [that which is] good and [also] in the Hereafter; indeed, we have turned back to You...} [156] .... 350 - Allah Almighty's word: {Those who follow the Messenger, the unlettered prophet, whom they find written [i.e., described] in what they have of the Torah and the Gospel...} [157] .... 351 - Allah Almighty's word: {Say, [O Muhammad], "O mankind, indeed I am the Messenger of Allah to you all..."} [158-159] .... 358 - Allah Almighty's word: {And We divided them into twelve descendant tribes [as distinct] nations...} [160-162] .... 359 - Allah Almighty's word: {And ask them about the town that was by the sea - when they transgressed in [the matter of] the Sabbath...} [163-164] .... 361 - Allah Almighty's word: {So when they forgot that by which they had been reminded, We saved those who had forbidden evil...} [165] .... 367 - Allah Almighty's word: {So when they were insolent about that which they had been forbidden, We said to them, "Be apes, despised."} [166-167] .... 369 - Allah Almighty's word: {And We divided them throughout the earth into nations. Among them are the righteous, and among them are [others] besides that...} [168] .... 370 - Allah Almighty's word: {Then there succeeded them as successors [a generation] who inherited the Scripture - [but] who took the goods of this lower life...} [169] .... 371 - Allah Almighty's word: {But those who hold fast to the Scripture

and establish prayer - indeed, We will not allow to be lost the reward of the reformers.} [170-171] .... 374 - Allah Almighty's word: {And [mention] when your Lord took from the children of Adam - from their loins - their descendants and made them testify of themselves, [saying to them], "Am I not your Lord?..."} [172-174] .... 375 - Allah Almighty's word: {And recite to them, [O Muhammad], the news of him to whom we gave [knowledge of] Our signs, but he detached himself from them...} [175] .... 382 - Allah Almighty's word: {And if We had willed, We could have elevated him thereby, but he adhered [instead] to the earth and followed his own desire...} [176-177] .... 386 - Allah Almighty's word: {Whoever Allah guides - he is the [rightly] guided; and whoever He sends astray - it is those who are the losers.} [178-180] .... 390 - Allah Almighty's word: {And among those We created is a community which guides by truth and thereby establishes justice.} [181] 396

नवें भाग की अनुक्रमणिका ५०९ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान: {और जब मूसा हमारे नियत समय पर आए और उनके रब ने उनसे बात की, तो उन्होंने कहा, "मेरे रब, मुझे दिखा दे कि मैं तुझे देख सकूँ।"...} [१४३] .... ३२४ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान: {उन्होंने कहा, "हे मूसा, मैंने तुम्हें अपने संदेशों के साथ लोगों पर चुन लिया है..."} [१४४] .... ३२७ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान: {और हमने उनके लिए तख्तियों पर हर चीज़ की नसीहत और हर चीज़ का विस्तार लिख दिया...} [१४५] .... ३२८ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान: {मैं अपनी निशानियों से उन लोगों को फेर दूँगा जो ज़मीन में नाहक घमंड करते हैं..."} [१४६-१४७] .... ३३१ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान: {और मूसा की कौम ने उनके बाद अपने ज़ेवरों से एक बछड़ा बना लिया - एक शरीर जिसमें रंभाने की आवाज़ थी...} [१४८] .... ३३२ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान: {और जब वे शर्मिंदा हुए और देखा कि वे गुमराह हो गए हैं, तो उन्होंने कहा, "अगर हमारा रब हम पर रहम न करे और हमें माफ न कर दे, तो हम ज़रूर घाटा उठाने वालों में से होंगे।"} [१४९] .... ३३५ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान: {और जब मूसा अपनी कौम की तरफ गुस्से और दुख में लौटे, तो उन्होंने कहा, "तुमने मेरे बाद कितनी बुरी तरह मेरी जगह ली!..."} [१५०-१५१] .... ३३६ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान: {बेशक जिन लोगों ने बछड़े को अपनाया, उन्हें उनके रब की तरफ से गुस्सा और दुनिया की ज़िंदगी में ज़िल्लत मिलेगी...} [१५२-१५३] .... ३४४ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान: {और जब मूसा का गुस्सा शांत हुआ, तो उन्होंने तख्तियाँ उठा लीं...} [१५४] .... ३४५ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान: {और मूसा ने अपनी कौम में से सत्तर आदमियों को हमारे नियत समय के लिए चुना...} [१५५] .... ३४७ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान: {और हमारे लिए इस दुनिया में भलाई लिख दे और आखिरत में भी; बेशक हम तेरी तरफ लौट आए हैं...} [१५६] .... ३५० - अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान: {जो उस रसूल, उस उम्मी नबी का अनुसरण करते हैं, जिसे वे अपने पास तौरात और इंजील में लिखा हुआ पाते हैं...} [१५७] .... ३५१ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान: {कह दो, "हे लोगो, मैं तुम सबके लिए अल्लाह का रसूल हूँ..."} [१५८-१५९] .... ३५८ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान: {और हमने उन्हें बारह कबीलों में बाँट दिया...} [१६०-१६२] .... ३५९ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान: {और उनसे उस बस्ती के बारे में पूछो जो समुद्र के किनारे थी, जब वे सब्त के मामले में ज़्यादती करते थे...} [१६३-१६४] .... ३६१ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान: {फिर जब वे उसे भूल गए जिससे उन्हें नसीहत की गई थी, तो हमने उन लोगों को बचा लिया जो बुराई से रोकते थे...} [१६५] .... ३६७ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान: {फिर जब उन्होंने उस काम में सरकशी की जिससे उन्हें रोका गया था, तो हमने उनसे कहा,

"धिक्कारे हुए बंदर बन जाओ।" [१६६-१६७] .... ३६९ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान: {और हमने उन्हें ज़मीन में अलग-अलग गिरोहों में बाँट दिया; उनमें से कुछ नेक हैं और कुछ इसके अलावा...} [१६८] .... ३७० - अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान: {फिर उनके बाद उनके ऐसे उत्तराधिकारी हुए जिन्होंने किताब विरासत में पाई, जो इस नीच दुनिया का माल लेते थे...} [१६९] .... ३७१ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान: {और जो लोग किताब को मज़बूती से पकड़ते हैं और नमाज़ कायम करते हैं - बेशक हम सुधार करने वालों का बदला ज़ाया नहीं करते।} [१७०-१७१] .... ३७४ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान: {और जब तुम्हारे रब ने आदम की औलाद की पीठों से उनकी संतान निकाली और उन्हें स्वयं उन्हीं पर गवाह बनाया (कि), "क्या मैं तुम्हारा रब नहीं हूँ?..."} [१७२-१७४] .... ३७५ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान: {और उन्हें उस व्यक्ति की खबर सुनाओ जिसे हमने अपनी निशानियाँ दी थीं, फिर वह उनसे निकल भागा...} [१७५] .... ३८२ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान: {और अगर हम चाहते तो उसे उनके ज़रिए बुलंद कर देते, लेकिन वह ज़मीन की तरफ झुक गया और अपनी इच्छाओं का अनुसरण करने लगा...} [१७६-१७७] .... ३८६ - अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान: {जिसे अल्लाह हिदायत दे, वही हिदायत पाने वाला है; और जिसे वह गुमराह कर दे, तो वही लोग घाटा उठाने वाले हैं।} [१७८-१८०] .... ३९० - अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान: {और उनमें से जिन्हें हमने पैदा किया है, एक जमात ऐसी है जो हक के साथ हिदायत देती है और उसी के अनुसार न्याय करती है।} [१८१] ३९६

فهرست الجزء التاسع ٥٠٩ - قوله تعالى: ﴿وَلَمَّا جَاءَ مُوسَىٰ لِمِيقَٰتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُۥ قَالَ رَبِّ أَرِنِيٓ أَنظُرْ إِلَيْكَ...﴾ [١٤٣] .... ٣٢٤ - قوله تعالى: ﴿قَالَ يَٰمُوسَىٰٓ إِنِّي ٱصْطَفَيْتُكَ عَلَى ٱلنَّاسِ بِرِسَٰلَٰتِي...﴾ [١٤٤] .... ٣٢٧ - قوله تعالى: ﴿وَكَتَبْنَا لَهُۥ فِي ٱلْأَلْوَاحِ مِن كُلِّ شَيْءٍ مَّوْعِظَةً وَتَفْصِيلاً لِّكُلِّ شَيْءٍ...﴾ [١٤٥] .... ٣٢٨ - قوله تعالى: ﴿سَأَصْرِفُ عَنْ ءَايَٰتِيَ ٱلَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي ٱلأَرْضِ بِغَيْرِ ٱلْحَقِّ...﴾ [١٤٦-١٤٧] .... ٣٣١ - قوله تعالى: ﴿وَٱتَّخَذَ قَوْمُ مُوسَىٰ مِن بَعْدِهِۦ مِنْ حُلِيِّهِمْ عِجْلاً جَسَدًا لَّهُۥ خُوَارٌ...﴾ [١٤٨] .... ٣٣٢ - قوله تعالى: ﴿وَلَمَّا سُقِطَ فِيٓ أَيْدِيهِمْ وَرَأَوْاْ أَنَّهُمْ قَدْ ضَلُّواْ قَالُواْ لَئِن لَّمْ يَرْحَمْنَا رَبُّنَا وَيَغْفِرْ لَنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ ٱلْخَٰسِرِينَ﴾ [١٤٩] .... ٣٣٥ - قوله تعالى: ﴿وَلَمَّا رَجَعَ مُوسَىٰٓ إِلَىٰ قَوْمِهِۦ غَضْبَٰنَ أَسِفًا قَالَ بِئْسَمَا خَلَفْتُمُونِي مِن بَعْدِيٓ...﴾ [١٥٠-١٥١] .... ٣٣٦ - قوله تعالى: ﴿إِنَّ ٱلَّذِينَ ٱتَّخَذُواْ ٱلْعِجْلَ سَيَنَالُهُمْ غَضَبٌ مِّن رَّبِّهِمْ وَذِلَّةٌ فِي ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا...﴾ [١٥٢-١٥٣] .... ٣٤٤ - قوله تعالى: ﴿وَلَمَّا سَكَتَ عَن مُّوسَى ٱلْغَضَبُ أَخَذَ ٱلأَلْوَاحَ...﴾ [١٥٤] .... ٣٤٥ - قوله تعالى: ﴿وَٱخْتَارَ مُوسَىٰ قَوْمَهُۥ سَبْعِينَ رَجُلاً لِّمِيقَٰتِنَا...﴾ [١٥٥] .... ٣٤٧ - قوله تعالى: ﴿وَٱكْتُبْ لَنَا فِي هَٰذِهِ ٱلدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي ٱلأَخِرَةِ إِنَّا هُدْنَآ إِلَيْكَ...﴾ [١٥٦] .... ٣٥٠ - قوله تعالى: ﴿ٱلَّذِينَ يَتَّبِعُونَ ٱلرَّسُولَ ٱلنَّبِيَّ ٱلأُمِّيَّ ٱلَّذِي يَجِدُونَهُۥ مَكْتُوبًا عِندَهُمْ فِي ٱلتَّوْرَىٰةِ وَٱلإِنجِيلِ...﴾ [١٥٧] .... ٣٥١ - قوله تعالى: ﴿قُلْ يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ إِنِّي رَسُولُ ٱللَّهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعًا...﴾ [١٥٨-١٥٩] .... ٣٥٨ - قوله تعالى: ﴿وَقَطَّعْنَٰهُمُ ٱثْنَتَىْ عَشْرَةَ أَسْبَاطًا أُمَمًا...﴾ [١٦٠-١٦٢] .... ٣٥٩ - قوله تعالى: ﴿وَسْـَٔلْهُمْ عَنِ ٱلْقَرْيَةِ ٱلَّتِي كَانَتْ حَاضِرَةَ ٱلْبَحْرِ إِذْ يَعْدُونَ فِي ٱلسَّبْتِ...﴾ [١٦٣-١٦٤] .... ٣٦١ - قوله تعالى: ﴿فَلَمَّا نَسُواْ مَا ذُكِّرُواْ بِهِۦٓ أَنجَيْنَا ٱلَّذِينَ يَنْهَوْنَ عَنِ ٱلسُّوٓءِ...﴾ [١٦٥] .... ٣٦٧ - قوله تعالى: ﴿فَلَمَّا عَتَوْاْ عَن مَّا نُهُواْ عَنْهُ قُلْنَا لَهُمْ كُونُواْ قِرَدَةً خَٰسِئِينَ...﴾ [١٦٦-١٦٧] .... ٣٦٩ - قوله تعالى: ﴿وَقَطَّعْنَٰهُمْ فِي ٱلأَرْضِ أُمَمًا مِّنْهُمُ ٱلصَّٰلِحُونَ وَمِنْهُمْ دُونَ ذَٰلِكَ...﴾ [١٦٨] .... ٣٧٠ - قوله تعالى: ﴿فَخَلَفَ مِنۢ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ وَرِثُواْ ٱلْكِتَٰبَ يَأْخُذُونَ عَرَضَ هَٰذَا ٱلأَدْنَىٰ...﴾ [١٦٩] .... ٣٧١ - قوله تعالى: ﴿وَٱلَّذِينَ يُمَسِّكُونَ بِٱلْكِتَٰبِ وَأَقَامُواْ ٱلصَّلَوٰةَ إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ ٱلْمُصْلِحِينَ...﴾ [١٧٠-١٧١] .... ٣٧٤ - قوله تعالى:

﴿وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنۢ بَنِيٓ ءَادَمَ مِن ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰٓ أَنفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ...﴾ [١٧٢-١٧٤] .... ٣٧٥ - قولہ تعالٰی: ﴿وَٱتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ ٱلَّذِيٓ ءَاتَيْنَٰهُ ءَايَٰتِنَا فَٱنسَلَخَ مِنْهَا...﴾ [١٧٥] .... ٣٨٢ - قولہ تعالٰی: ﴿وَلَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَٰهُ بِهَا وَلَٰكِنَّهُۥٓ أَخْلَدَ إِلَى ٱلْأَرْضِ وَٱتَّبَعَ هَوَىٰهُ...﴾ [١٧٦-١٧٧] .... ٣٨٦ - قولہ تعالٰی: ﴿مَن يَهْدِ ٱللَّهُ فَهُوَ ٱلْمُهْتَدِ وَمَن يُضْلِلْ فَأُو۟لَٰٓئِكَ هُمُ ٱلْخَٰسِرُونَ...﴾ [١٧٨-١٨٠] .... ٣٩٠ - قولہ تعالٰی: ﴿وَمِمَّنْ خَلَقْنَآ أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِٱلْحَقِّ وَبِهِۦ يَعْدِلُونَ﴾ [١٨١] ٣٩٦

Index of the Ninth Part 510 - Saying of the Almighty: "And those who deny Our signs, We will gradually lead them [to destruction] from where they do not know" [182] ..... 397 - Saying of the Almighty: "And I will give them time; indeed, My plan is firm..." [183-185] ..... 398 - Saying of the Almighty: "He whom Allah sends astray - there is no guide for him..." [186-187] ..... 404 - Saying of the Almighty: "Say, 'I do not possess for myself any benefit or harm except what Allah should will...'" [188] ..... 407 - Saying of the Almighty: "It is He who created you from one soul and created from it its mate that he might dwell in security with her..." [189-190] .... 408 - Saying of the Almighty: "Do they associate with Him those who create nothing and they are [themselves] created?..." [191-193] ..... 414 - Saying of the Almighty: "Indeed, those you call upon besides Allah are servants like you..." [194-196] ..... 415 - Saying of the Almighty: "And those you call upon besides Him are unable to help you, nor can they help themselves" [197-198] .... 417 - Saying of the Almighty: "Hold to forgiveness, enjoin what is right, and turn away from the ignorant" [199] ..... 422 - Saying of the Almighty: "And if an evil suggestion comes to you from Satan, then seek refuge in Allah. Indeed, He is Hearing and Knowing" [200] - Saying of the Almighty: "Indeed, those who fear Allah - when an impulse touches them from Satan, they remember [Him] and at once they have insight" [201-202] .... 425 - Saying of the Almighty: "And when you do not bring them a sign, they say, 'Why have you not devised it?'..." [203] ..... 429 - Saying of the Almighty: "So when the Qur'an is recited, then listen to it and pay attention that you may receive mercy" [204] ..... 430 - Saying of the Almighty: "And remember your Lord within yourself in humility and in fear without being loud in speaking in the mornings and the afternoons..." [205] .... 433 - Saying of the Almighty: "Indeed, those who are near your Lord are not prevented by arrogance from His worship, and they exalt Him, and to Him they prostrate" [206] .... 435 - Tafsir of Surah Al-Anfal ..... 441 - Saying of the Almighty: "They ask you about the spoils of war. Say, 'The spoils of war are for Allah and the Messenger'..." [1] ..... 441 - Saying of the Almighty: "The believers are only those who, when Allah is mentioned, their hearts become fearful..." [2-4] ..... 448 - Saying of the Almighty: "Just as your Lord brought you out of your home in truth, while indeed, a party among the believers were unwilling" [5] ..... 452 - Saying of the Almighty: "Disputing with you concerning the truth after it had become manifest as if they were being driven toward death while they were looking on" [6] ..... 454 - Saying of the Almighty: "And [remember] when Allah

promised you one of the two groups - that it would be yours..." [7-8] ..... 455 - Saying of the Almighty: "[Remember] when you asked help of your Lord, and He answered you, 'Indeed, I will reinforce you with a thousand from the angels, following one another'..." [9-10] .. 456 - Saying of the Almighty: "[Remember] when He overwhelmed you with drowsiness [giving] security from Him and sent down upon you from the sky, water by which to purify you..." [11] .... 458 - Saying of the Almighty: "[Remember] when your Lord inspired to the angels, 'I am with you, so strengthen those who have believed'..." [12] ..... 467 - Saying of the Almighty: "That is because they opposed Allah and His Messenger. And whoever opposes Allah and His Messenger - indeed, Allah is severe in penalty..." [13-14] 469 - Saying of the Almighty: "O you who have believed, when you meet those who disbelieve advancing [for battle], do not turn your backs to them" [15-16] 470

नौवें भाग की अनुक्रमणिका 510 - अल्लाह तआला का कथन: "और जिन्होंने हमारी आयतों को झुठलाया, हम उन्हें धीरे-धीरे [विनाश की ओर] ले जाएँगे जहाँ से उन्हें पता भी नहीं चलेगा।" [182] ..... 397 - अल्लाह तआला का कथन: "और मैं उन्हें मोहलत दूंगा; निश्चय ही, मेरी योजना बहुत पक्की है..." [183-185] ..... 398 - अल्लाह तआला का कथन: "जिसे अल्लाह पथभ्रष्ट कर दे, उसके लिए कोई मार्गदर्शक नहीं..." [186-187] ..... 404 - अल्लाह तआला का कथन: "कहो, 'मैं अपने लिए किसी लाभ या हानि का अधिकार नहीं रखता, सिवाय उसके जो अल्लाह चाहे...'" [188] ..... 407 - अल्लाह तआला का कथन: "वही है जिसने तुम्हें एक जान से पैदा किया और उसी से उसका जोड़ा बनाया ताकि वह उसके पास सुकून पाए..." [189-190] .... 408 - अल्लाह तआला का कथन: "क्या वे उन्हें शरीक ठहराते हैं जो कुछ भी पैदा नहीं करते और वे स्वयं पैदा किए गए हैं?..." [191-193] ..... 414 - अल्लाह तआला का कथन: "निश्चय ही, जिन्हें तुम अल्लाह के सिवा पुकारते हो, वे तुम्हारे जैसे ही बंदे हैं..." [194-196] ..... 415 - अल्लाह तआला का कथन: "और जिन्हें तुम उसके सिवा पुकारते हो, वे तुम्हारी मदद करने की शक्ति नहीं रखते और न ही वे अपनी मदद कर सकते हैं" [197-198] .... 417 - अल्लाह तआला का कथन: "क्षमा को अपनाओ, भलाई का आदेश दो और अज्ञानियों से किनारा करो" [199] ..... 422 - अल्लाह तआला का कथन: "और यदि शैतान की ओर से कोई उकसावा तुम्हें उकसाए, तो अल्लाह की शरण माँगो। निश्चय ही, वह सब कुछ सुनने वाला, जानने वाला है" [200] - अल्लाह तआला का कथन: "निश्चय ही, जो लोग डर रखते हैं - जब शैतान की ओर से कोई विचार उन्हें छूता है, तो वे [अल्लाह को] याद करते हैं और तभी उनकी आँखें खुल जाती हैं" [201-202] .... 425 - अल्लाह तआला का कथन: "और जब तुम उनके पास कोई निशानी नहीं लाते, तो वे कहते हैं, 'तुमने इसे स्वयं क्यों नहीं गढ़ लिया?'..." [203] ..... 429 - अल्लाह तआला का कथन: "और जब क़ुरआन पढ़ा जाए, तो उसे ध्यान से सुनो और चुप रहो ताकि तुम पर दया की जाए" [204] ..... 430 - अल्लाह तआला का कथन: "और अपने रब को अपने मन में विनम्रता और डर के साथ याद करो और सुबह और शाम मध्यम स्वर में..." [205] .... 433 - अल्लाह तआला का कथन: "निश्चय ही, जो तुम्हारे रब के पास हैं, वे उसकी इबादत से अहंकार नहीं करते, और वे उसकी पवित्रता का गुणगान करते हैं और उसी के आगे सजदा करते हैं" [206] .... 435 - सूरह अल-अनफ़ाल की तफ़्सीर ..... 441 - अल्लाह तआला का कथन: "वे तुमसे युद्ध की लूट के माल (अनफ़ाल) के बारे में पूछते हैं। कहो, 'लूट का माल

अल्लाह और उसके रसूल का है'..." [1] ..... 441 - अल्लाह तआला का कथन: "सच्चे ईमान वाले तो वही हैं कि जब अल्लाह का ज़िक्र किया जाए, तो उनके दिल दहल जाते हैं..." [2-4] ..... 448 - अल्लाह तआला का कथन: "जैसा कि तुम्हारे रब ने तुम्हें तुम्हारे घर से सत्य के साथ निकाला, जबकि ईमान वालों का एक गिरोह इसे नापसंद कर रहा था" [5] ..... 452 - अल्लाह तआला का कथन: "वे सत्य के स्पष्ट हो जाने के बाद उसके विषय में तुमसे झगड़ रहे थे, जैसे कि वे मौत की ओर हाँके जा रहे हों और उसे देख रहे हों" [6] ..... 454 - अल्लाह तआला का कथन: "और [याद करो] जब अल्लाह ने तुमसे दो गिरोहों में से एक का वादा किया था कि वह तुम्हारे हाथ आएगा..." [7-8] ..... 455 - अल्लाह तआला का कथन: "[याद करो] जब तुम अपने रब से मदद की गुहार लगा रहे थे, तो उसने तुम्हारी पुकार सुन ली कि 'मैं तुम्हारी मदद एक हज़ार फ़रिश्तों से करूँगा जो एक के बाद एक आएँगे'..." [9-10] .. 456 - अल्लाह तआला का कथन: "[याद करो] जब उसने अपनी ओर से शांति के लिए तुम पर ऊँघ (नींद) तारी कर दी और तुम पर आकाश से पानी बरसाया ताकि उसके द्वारा तुम्हें पवित्र करे..." [11] .... 458 - अल्लाह तआला का कथन: "[याद करो] जब तुम्हारा रब फ़रिश्तों की ओर प्रकाश (वही) कर रहा था कि 'मैं तुम्हारे साथ हूँ, अतः तुम ईमान वालों को जमाए रखो'..." [12] ..... 467 - अल्लाह तआला का कथन: "यह इसलिए कि उन्होंने अल्लाह और उसके रसूल का विरोध किया। और जो कोई अल्लाह और उसके रसूल का विरोध करे, तो निश्चय ही अल्लाह कठोर दंड देने वाला है..." [13-14] 469 - अल्लाह तआला का कथन: "हे ईमान वालो! जब तुम काफ़िरों से युद्ध के मैदान में मुक़ाबऺ करो, तो उन्हें पीठ न दिखाओ" [15-16] 470

نویں پارے کی فہرست 510 - اللہ تعالیٰ کا قول: "اور جنہوں نے ہماری نشانیوں کو جھٹلایا، ہم انہیں آہستہ آہستہ (تباہی کی طرف) لے جائیں گے وہاں سے جہاں سے وہ نہیں جانتے۔" [182] ..... 397 - اللہ تعالیٰ کا قول: "اور میں انہیں ڈھیل دوں گا؛ بے شک میری تدبیر پکی ہے---" [183-185] ..... 398 - اللہ تعالیٰ کا قول: "جسے اللہ گمراہ کر دے، اس کا کوئی رہبر نہیں---" [186-187] ..... 404 - اللہ تعالیٰ کا قول: "کہہ دیجیے، 'میں اپنی ذات کے لیے کسی نفع یا نقصان کا اختیار نہیں رکھتا سوائے اس کے جو اللہ چاہے---'" [188] ..... 407 - اللہ تعالیٰ کا قول: "وہی ہے جس نے تمہیں ایک جان سے پیدا کیا اور اسی سے اس کا جوڑا بنایا تاکہ وہ اس سے سکون حاصل کرے---" [189-190] .... 408 - اللہ تعالیٰ کا قول: "کیا وہ انہیں شریک ٹھہراتے ہیں جو کچھ بھی پیدا نہیں کرتے اور وہ خود پیدا کیے گئے ہیں؟---" [191-193] ..... 414 - اللہ تعالیٰ کا قول: "بے شک وہ جنہیں تم اللہ کے سوا پکارتے ہو، تمہارے جیسے ہی بندے ہیں---" [194-196] ..... 415 - اللہ تعالیٰ کا قول: "اور جنہیں تم اس کے سوا پکارتے ہو وہ تمہاری مدد کی طاقت نہیں رکھتے اور نہ ہی وہ اپنی مدد کر سکتے ہیں۔" [197-198] .... 417 - اللہ تعالیٰ کا قول: "درگزر سے کام لو، نیکی کا حکم دو اور جاہلوں سے اعراض کرو۔" [199] ..... 422 - اللہ تعالیٰ کا قول: "اور اگر شیطان کی طرف سے کوئی وسوسہ تمہیں اکسائے تو اللہ کی پناہ مانگو، بے شک وہ سننے والا، جاننے والا ہے۔" [200] - اللہ تعالیٰ کا قول: "بے شک وہ لوگ جو ڈر رکھنے والے ہیں، جب انہیں شیطان کی طرف سے کوئی خیال چھو جاتا ہے تو وہ (اللہ کو) یاد کرتے ہیں تو اسی وقت ان کی آنکھیں کھل جاتی ہیں۔" [201-202] .... 425 - اللہ تعالیٰ کا قول: "اور جب تم ان کے پاس کوئی نشانی نہیں لاتے تو وہ کہتے ہیں، 'تم نے اسے خود کیوں نہ گھڑ لیا؟'---" [203] ..... 429 - اللہ تعالیٰ

کا قول: "اور جب قرآن پڑھا جائے تو اسے توجہ سے سنو اور خاموش رہو تاکہ تم پر رحم کیا جائے۔" [204] ..... 430 - اللہ تعالیٰ کا قول: "اور اپنے رب کو اپنے دل میں عاجزی اور خوف کے ساتھ یاد کرو اور صبح و شام آواز کو بلند کیے بغیر۔۔۔" [205] .... 433 - اللہ تعالیٰ کا قول: "بے شک وہ جو تمہارے رب کے پاس ہیں، اس کی عبادت سے تکبر نہیں کرتے، اور وہ اس کی تسبیح کرتے ہیں اور اسی کے حضور سجدہ کرتے ہیں۔" [206] .... 435 - تفسیر سورہ الانفال---------- 441 - اللہ تعالیٰ کا قول: "وہ آپ سے مالِ غنیمت کے بارے میں پوچھتے ہیں۔ کہہ دیجیے، 'مالِ غنیمت اللہ اور اس کے رسول کا ہے'۔۔۔" [1] ..... 441 - اللہ تعالیٰ کا قول: "مؤمن تو وہی ہیں کہ جب اللہ کا ذکر کیا جائے تو ان کے دل دہل جاتے ہیں۔۔۔" [2-4] ..... 448 - اللہ تعالیٰ کا قول: "جیسا کہ آپ کے رب نے آپ کو حق کے ساتھ آپ کے گھر سے نکالا جبکہ مؤمنین کی ایک جماعت اسے ناپسند کر رہی تھی۔" [5] ..... 452 - اللہ تعالیٰ کا قول: "وہ حق کے واضح ہو جانے کے بعد اس کے بارے میں آپ سے جھگڑ رہے تھے، گویا وہ موت کی طرف ہانکے جا رہے ہوں اور اسے دیکھ رہے ہوں۔" [6] ..... 454 - اللہ تعالیٰ का قول: "اور (یاد کرو) جب اللہ نے تم سے دو گروہوں میں سے ایک کا وعدہ کیا تھا کہ وہ تمہارے ہاتھ آئے گا۔۔۔" [7-8] ..... 455 - اللہ تعالیٰ کا قول: "(یاد کرو) جب تم اپنے رب سے فریاد کر رہے تھے، تو اس نے تمہاری پکار سن لی کہ 'میں ایک ہزار فرشتوں سے تمہاری مدد کروں گا جو ایک کے بعد ایک آئیں گے'۔۔۔" [9-10] .. 456 - اللہ تعالیٰ کا قول: "(یاد کرو) جب وہ اپنی طرف سے سکون کے لیے تم پر اونگھ طاری کر رہا تھا اور تم پر آسمان سے پانی برسا رہا تھا تاکہ اس کے ذریعے تمہیں پاک کر دے۔۔۔" [11] .... 458 - اللہ تعالیٰ کا قول: "(یاد کرو) جب آپ کا رب فرشتوں کی طرف وحی کر رہا تھا کہ 'میں تمہارے ساتھ ہوں، پس تم ایمان والوں کو ثابت قدم رکھو'۔۔۔" [12] ..... 467 - اللہ تعالیٰ کا قول: "یہ اس لیے کہ انہوں نے اللہ اور اس کے

رسول کی مخالفت کی۔ اور جو کوئی اللہ اور اس کے رسول کی مخالفت کرے تو بے شک اللہ سخت سزا دینے والا ہے۔۔" [13-14] 469 - اللہ تعالیٰ کا قول: "اے ایمان والو! جب تمہارا کفار سے مقابلہ ہو (میدانِ جنگ میں) تو ان سے پیٹھ نہ پھیرو۔" [15-16] 470

Index of Part Nine 511 - His Word (Exalted is He): {So you did not kill them, but it was Allah who killed them...} [17-18] ..... 476 - His Word (Exalted is He): {If you [disbelievers] seek the victory, the victory has already come to you...} [19] ..... 479 - His Word (Exalted is He): {O you who have believed, obey Allah and His Messenger and do not turn from him while you hear [his order].} [20-22] 481 - His Word (Exalted is He): {And if Allah had known any good in them, He would have made them hear...} [23] ..... 482 - His Word (Exalted is He): {O you who have believed, respond to Allah and to the Messenger when he calls you to that which gives you life...} [24] .. 483 - His Word (Exalted is He): {And fear a trial which will not strike those who have wronged among you exclusively...} [25] ..... 486 - His Word (Exalted is He): {And remember when you were few and oppressed in the land...} [26] ..... 490 - His Word (Exalted is He): {O you who have believed, do not betray Allah and the Messenger or betray your trusts while you know [the consequence].} [27] 490 - His Word (Exalted is He): {And know that your properties and your children are but a trial...} [28] ..... 492 - His Word (Exalted is He): {O you who have believed, if you fear Allah, He will grant you a criterion and will remove from you your misdeeds...} [29] 492 - His Word (Exalted is He): {And [remember, O Muhammad], when those who disbelieved plotted against you to restrain you or kill you or evict you...} [30] ..... 494 - His Word (Exalted is He): {And when Our verses are recited to them, they say, 'We have heard. If we willed, we could say [something] like this...'} [31-32] ... 495 - His Word (Exalted is He): {But Allah would not punish them while you, [O Muhammad], are among them...} [33] ..... 496 - His Word (Exalted is He): {But why should Allah not punish them while they obstruct [people] from al-Masjid al-Haram and they were not [fit to be] its guardians?...} [34-37] 498 - His Word (Exalted is He): {Say to those who have disbelieved [that] if they cease, what has previously occurred will be forgiven for them...} [38] ..... 500 - His Word (Exalted is He): {And fight them until there is no fitnah [disbelief] and [until] the religion, all of it, is for Allah...} [39-40] ..... 514 - Index 505

नौवें भाग की अनुक्रमणिका 511 - अल्लाह का फरमान: {तुमने उन्हें नहीं मारा, बल्कि अल्लाह ने उन्हें मारा...} [17-18] ..... 476 - अल्लाह का फरमान: {यदि तुम (काफिर) फैसला चाहते हो, तो फैसला तुम्हारे पास आ गया है...} [19] ..... 479 - अल्लाह का फरमान: {ऐ ईमान वालो! अल्लाह और उसके रसूल की इताअत करो और उससे मुँह न फेरो जबकि तुम सुन रहे हो।} [20-22] 481 - अल्लाह का फरमान: {और अगर अल्लाह उनमें कोई भलाई जानता तो उन्हें सुना देता...} [23] ..... 482 - अल्लाह का फरमान: {ऐ ईमान वालो! अल्लाह और रसूल के बुलाने पर लब्बैक कहो जब वह तुम्हें ऐसी चीज़ की तरफ बुलाएँ जो तुम्हें जिंदगी बख्शने वाली है...} [24] .. 483 - अल्लाह का फरमान: {और उस फितने से डरो जो तुममें से खास तौर पर ज़ालिमों ही पर नहीं आएगा...} [25] ..... 486 - अल्लाह का फरमान: {और याद करो जब तुम थोड़े थे और ज़मीन में बेबस समझे जाते थे...} [26] ..... 490 - अल्लाह का फरमान: {ऐ ईमान वालो! अल्लाह और रसूल के साथ खयानत न करो और न अपनी अमानतों में जानबूझकर खयानत करो।} [27] 490 - अल्लाह का फरमान: {और जान लो कि तुम्हारे माल और तुम्हारी संतान महज आज़माइश हैं...} [28] ..... 492 - अल्लाह का फरमान: {ऐ ईमान वालो! अगर तुम अल्लाह से डरोगे तो वह तुम्हारे लिए हक और बातिल में तमीज़ करने वाली कुव्वत (फुरकान) पैदा कर देगा और तुमसे तुम्हारी बुराइयाँ दूर कर देगा...} [29] 492 - अल्लाह का फरमान: {और याद करो जब काफिर तुम्हारे खिलाफ तदबीरें कर रहे थे ताकि तुम्हें कैद कर लें या कत्ल कर दें या निकाल दें...} [30] ..... 494 - अल्लाह का फरमान: {और जब उनके सामने हमारी आयतें पढ़ी जाती हैं तो कहते हैं: 'हमने सुन लिया, अगर हम चाहें तो ऐसा ही कलाम हम भी कह दें...'} [31-32] ... 495 - अल्लाह का फरमान: {और अल्लाह ऐसा न था कि उन्हें अज़ाब देता जबकि आप (स.अ.व) उनके दरमियान मौजूद थे...} [33] ..... 496 - अल्लाह का फरमान: {और उनके पास क्या उज़्र है कि अल्लाह उन्हें अज़ाब न दे जबकि वे मस्जिदे हराम से रोकते हैं और वे उसके मुतवल्ली (निगरानी करने वाले) नहीं हैं...} [34-37] 498 - अल्लाह का फरमान: {काफिरों से कह दो कि अगर वे बाज़ आ जाएँ तो जो पहले हो चुका वह उन्हें माफ कर दिया जाएगा...} [38] ..... 500 - अल्लाह का फरमान: {और उनसे लड़ो यहाँ तक कि फितना (शिर्क) बाकी न रहे और दीन मुकम्मल तौर पर अल्लाह ही के लिए हो जाए...} [39-40] ..... 514 - अनुक्रमणिका 505

فهرست جزو نهم ٥١١ - قوله تعالى: ﴿ فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ... ﴾ [١٧-١٨] .....
٤٧٦ - قوله تعالى: ﴿ إِن تَسْتَفْتِحُوا فَقَدْ جَاءَكُمُ الْفَتْحُ... ﴾ [١٩] ..... ٤٧٩ - قوله تعالى: ﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَوَلَّوْا عَنْهُ وَأَنتُمْ تَسْمَعُونَ ﴾ [٢٠-٢٢] ٤٨١ - قوله تعالى: ﴿ وَلَوْ عَلِمَ اللَّهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَّأَسْمَعَهُمْ... ﴾ [٢٣] ..... ٤٨٢ - قوله تعالى: ﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ... ﴾ [٢٤] .. ٤٨٣ - قوله تعالى: ﴿ وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَّا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنكُمْ خَاصَّةً... ﴾ [٢٥] ..... ٤٨٦ - قوله تعالى: ﴿ وَاذْكُرُوا إِذْ أَنتُمْ قَلِيلٌ مُّسْتَضْعَفُونَ فِي الْأَرْضِ... ﴾ [٢٦] ..... ٤٩٠ - قوله تعالى: ﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنتُمْ تَعْلَمُونَ ﴾ [٢٧] ٤٩٠ - قوله تعالى: ﴿ وَاعْلَمُوا أَنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ ... ﴾ [٢٨] ..... ٤٩٢ - قوله تعالى: ﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَل لَّكُمْ فُرْقَانًا وَيُكَفِّرْ عَنكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ ﴾ [٢٩] ٤٩٢ - قوله تعالى: ﴿ وَإِذْ يَمْكُرُ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِيُثْبِتُوكَ أَوْ يَقْتُلُوكَ أَوْ يُخْرِجُوكَ... ﴾ [٣٠] ..... ٤٩٤ - قوله تعالى: ﴿ وَإِذَا تُتْلَى عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا قَالُوا قَدْ سَمِعْنَا لَوْ نَشَاءُ لَقُلْنَا مِثْلَ هَذَا... ﴾ [٣١-٣٢] ... ٤٩٥ - قوله تعالى: ﴿ وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَأَنتَ فِيهِمْ... ﴾ [٣٣] ..... ٤٩٦ - قوله تعالى: ﴿ وَمَا لَهُمْ أَلَّا يُعَذِّبَهُمُ اللَّهُ وَهُمْ يَصُدُّونَ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَمَا كَانُوا أَوْلِيَاءَهُ... ﴾ [٣٤-٣٧] ٤٩٨ - قوله تعالى: ﴿ قُل لِّلَّذِينَ كَفَرُوا إِن يَنتَهُوا يُغْفَرْ لَهُم مَّا قَدْ سَلَفَ... ﴾ [٣٨] ..... ٥٠٠ - قوله تعالى: ﴿ وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ كُلُّهُ لِلَّهِ... ﴾ [٣٩-٤٠] ..... ٥١٤ -
الفهرس ٥٠٥